

પ્રસ્થાન

પુ. ૧૨

૧૯૮૭ : વૈશાખથી આશ્વિન

અં. ૭ થી ૧૨

લેખાની અનુક્રમણિકા

અગાધ તલ (કાવ્ય)	૮૯	ચર્યાપત્ર	૪૨
મૃસિકાંર		રામલાલ યુનીલાલ મોદી	
અમેરિકામાં દારૂનિયંત્ર	૩૨	અંદ-કલકે પર સંસ્કૃત કવિઓ	૪૧૦
ચુ. મં.		રતિલાલ ન. મહેતા	
આપણું રામચરિત્ર	૭૩	અંદરની (કાવ્ય)	૩૬૫
Econ.		મૃસિકાંર	
એક પ્રાચીન રેઢિયાળીત (કાવ્ય)	૧૦૩	આંદલિયા ! (કાવ્ય)	૩૬૨
રામલાલ યુનીલાલ મોદી		શેષ	
મજબુત (કાવ્ય)	૪૧૭	જનની (કાવ્ય)	૨૪૪
સુદરજ ગો. બેટાઇ		સુદરજ ગો. બેટાઇ	
કશંચીની મહાસલા	૧	જાદુઈ આખર (વાર્તા)	૨૩૫
મગનવિદારી મહેતા		માધવલાલ કાલિદાસ પટેલ	
કામદાર કમિશનનો હેવાલ	૨૦૩	ચોડાંક સ્મરણો	૨૫
જીવજીવાલ ક. આંખાનેરીઆ		વિનોદિની નીલકંઠ	
કામદાર કમિશનની લલામણો	૨૫૭, ૩૭૬	નદી અને ઝરણાં (કાવ્ય)	૧૦૨
જીવજીવાલ ક. આંખાનેરીઆ		રતિલાલ મોહનલાલ શુક્લ	
કાલિદાસને- (કાવ્ય)	૭૯	નગ્ર નયનને (કાવ્ય)	૨૭૭
સુદરજ		મનસુખલાલ મગનલાલ સંવેરી	
કંચન (વાર્તા)	૧૮૯	નસીબ સાથે પાડકાર (કાવ્ય)	૪૧
મદ		પતીલ	
ગૂજરાતની વનસ્પતિઓ	૧૪૯	નોંધ	૬૭, ૧૪૩, ૨૧૬, ૨૮૯, ૩૬૦, ૪૪૦
બાપાલાલ ગ. શાહ			
ગોવાલજીની ગંરબી (કાવ્ય)	૪૦૮	પ્રીતિયોગ (કાવ્ય)	૩૩૫
રા. -		સુદરજ ગો. બેટાઇ	
ગાજામેજી પરિવદમાં હિંદુત્વ ભાવી	૧૦, ૮૩	યુજ્ય સ્મરણ (કાવ્ય)	૧૭૪
અ. ખુશાલ તલકશી શાહ		રામમોદનરાય જસવંતરાય	
ચર્યાપત્ર	૧૩૮	પુરોધન	૩૨૭
અંગ્રેજી ઇતિહાસકારોની શોધ ૧ :		મેજીલાલ ર. મજસુદાર	
ખેયરદાસ જીવરાજ દોસી			

પુસ્તકપરિચય	૧૧, ૧૪૧, ૨૧૧, ૨૭૬, ૪૨૯	મૃત્યુ ઘંટ (કાવ્ય) તરિયન્દ વાદ	૩૩
પુસ્તકકાવ્ય અને પુસ્તકવાચન	૨૮૧	મુરંખનું મુગ્યવાઓલું અર્થમંદિરણ મગેલું	૪૪૫
પૂર્વ આક્રિમાર્મ પાંચ વર્ષ ૯૮૭૭૫૫ ડૉ. ચોરા	૨૧૪	ગિદિણી (કાવ્ય) કૃષ્ણનાથ સીધરાણી	૨૩૨
પ્રેમનું પૃથક્કરણ (કાવ્ય) કાવ્યી	૩૪૦	લંડનથી પત્ર કાવ્યવાચ યાત્રિક	૩૭૧
પ્રો. લાન્ડી અને આચાર્યાસનની મર્યાદા ચિત્રપ્રમાદ દીવાનજી	૧૪૫	સિધિની મુધારણા દિગોનાથ પ મગરવાયા	૨૪૫, ૨૬૬
પંચ વિભેદ (કાવ્ય) અમીદામ	૧૮૩	લીંગ ચોદનેરાન્દરા (મગ્ગચોદન મગ્ગ) મુગમ્મી મગમસી મંપટ	૩૯૩
બાહ્ય કિતિમોહન રોતની બ્યાજયાનમાળા	૨૩૮	લોકવ્યર્થ શીમાળી બાદામુ' મદારીકર દવે	૪૮
બાહ્ય કિતિમોહન મેન બાવળના દોઆંચ (કાવ્ય)	૪૦૭	શુભચરનો પત્ર: શુભચર પારડીનો પત્ર: માધવબાઈ પટેલ	૫૩ ૧૧૧
મલિંગમ મોહન મગ મુકમ બાહ્યને (કાવ્ય)	૯૩	વ્યવહારમાં અનોદાન્તમાદ રમિટયાન ડો. પરીખ	૩૩૬
મુગ્ધ ગો. ભેટાઈ મનુસંપ્રદર્શન	૩૮૫	વાદ્યીઓ તડકો (વાર્તા) અનુ મદારીકર ઉદ્દેશ દવે	૯૦
મુખન મટેતા મહીનાં મુક્ત (કાવ્ય)	૪૦૯	વિકલતા (કાવ્ય) મુદરણ ગો. બેટાઈ	૯
૨ માનવી: વામન કે વિરાટ ?	૧૧૫	મુક્ત કે દાપિત ? (વાર્તા) નર	૩૧૭, ૨૬૯
માતાવાચ ૯ જાની માણીને (કાવ્ય)	૩૦૪	સખાને (કાવ્ય) મવાઈલાલ પટ્ટા	૧૭૩
શરણના મુખનો પત્ર	૧૮૪	ગળી ! ને ને- (કાવ્ય) રમિટલાલ ડો. પરીખ	૩૭૮
મુખન મટેતા મુખ: દલાહની દેશવણીને રાને	૯૪	સમાજ મુધારાના ચિદાંતો મુખન મટેતા	૩૧૮
૧૯૭૬-૭૭નો રિપોર્ટ માનવાચ કીર્તિપારામ દેસાઈ	૨૨૧	સ્વચ્છ વિરુદ્ધ (કાવ્ય) પતીપ	૧૧૧
માનેપુની માંગનીશી દેશવણ દિગ્ગમ કામદાર	૩૧૪	સ્વચ્છતાપાનોજી સ્વચ્છતામાં ઉપયોગ ૨૦૬ દેશવણ દિગ્ગમ કામદાર	૨૦૬

સંગીતાચાર્ય કે. પંડિત વિષ્ણુ દ્વિગંબરનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર નારાયણ મો. ખરે સ્વદેશી લશ્કર સુમન્ત મહેતા સાહિત્યને આધારેથી કવિ ન્હાનાલાલ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ : શંકરલાલ મં. શાસ્ત્રી સિદ્ધરાગના કીર્તિસ્તંભના લેખનો એક અંશ રામલાલ સુનીલાલ મોદી સિંહલદ્વીપનાં તીર્થસ્થાનો " ગ "સુંદરવનમાં સહુકારી આમરગળા કેશવપ્રસાદ દેશાઈ સુરદાસ (વાર્તા) દિગ્દેશ સ્થિત્યંતર (કાવ્ય) બાદરાયણ	૩૫૫ ૧૨૬ ૩૬ ૧૬૭ ૨૬૩ ૧૧૫ ૨૩૦ ૧૭ ૨૪	સ્વૈરવિહાર સ્વૈરવિહારી હિંદમાં બનાવટી રેશમનાં સૂતર અને કાપડની આયાત મનમોહનદામ પો. ગાંધી હિંદુસ્તાનમાં ગાંધીજીનાં ૧૬ વર્ષ મોહનલાલ મ. લાલ હિંદુસ્તાનની ઉધરાણી અમનલાલ ન. જોષી જ્ઞાનગોચરી દાર્શનિકોષની પ્રવૃત્તિનો અસર: સુ. મ. નાણાં વિષેની સલામતી: ર. પ્રજ્ઞના મૂળ હોદ્દા: અ. સુરોપનો મૂડીવાદ અને લોહી ચૂસ- ણિયા રાજ્યનીતિ: પ્રા. હિંદી નાણાંખાતાની જુગતીઓ: ર. હિંદી ઉદ્યોગ, તેનું ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન છોડાલાલ કામદાર	૨૮, ૧૩૦, ૪૩૫ ૧૬૩ ૩૧૪ ૪૧૮ ૪૭ ૨૭૦ ૨૭૬ ૧૦૫ ૨૭૪ ૪૪ ૧૯૯
---	--	--	--

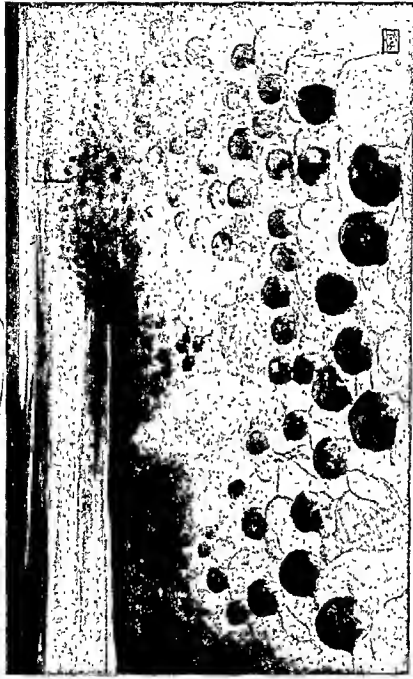
લેખકોની અનુક્રમણિકા

આમીદાસ		૯૦	
પદ્યવિભેદ (કાવ્ય)	૧૮૩	અળના મૂળ હક્કો	૨૭૬
Econ.		જીવણલાલ ક. ચાંપાનેરીઆ	
આયર્લેન્ડ રામરાજ્ય	૭૩	કામદાર કમિશનનો હેવાલ	૨૦૩
છન્દુલાલ આફ્રિક		કામદાર કમિશનની બક્ષામણી	૨૫૭, ૩૭૬
લડનથી ૫૧	૩૭૧	રાક્ષાલાલ હ. જાની	
ઉછરંગરાય કે. ઓઝા		માનવી: વામન કે વિરાટ ?	૧૭૫
પૂર્વ આફ્રિકામાં પાંચ વર્ષ	૨૬૪	હુંગરરી ધરમશી સંપદ	
કલાપી		લીન ઓફ નેશન	૩૬૭
ગ્રેમનું પૃથક્કરણ (કાવ્ય)	૩૪૦	દ્વિરેફ	
કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી		સુરદાસ (વાર્તા)	૧૭
રોહિણી (કાવ્ય)	૨૩૨	ન. જ. ત્રિ.	
કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાલા		પુસ્તકપરિચય	૪૨૬
લિપિની સુધારણા	૨૪૫, ૨૯૯	નારાયણ મો. ખરે	
કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર		ભારતીય સંગીત કલા (પુસ્તકપરિચય)	૬૧
મોન્ટેગ્યુની રાજનીતી	૨૨૧	સંગીતાચાર્ય કૅં પડિત વિષ્ણુ દિગમરનું	
સ્વદેશી કાપડનો જ સ્વદેશમાં ઉપયોગ	૨૦૬	સશિભ અરિગ	૩૫૫
કેશવપ્રસાદ દેશાઈ		પતીલ	
સુંદરવનમાં સહકારી ગ્રામરચના	૨૩૦	નસીબ સામે પડકાર (કાવ્ય)	૪૧
ખુશાલ તલકરી શાહ (અં)		સ્વજન વિરહ (કાવ્ય)	૧૬૧
ગોળમેજ પરિપક્વ દિલનું ભાવિ	૮૩, ૧૪૯	મોં	
“ ગો ”		યુરોપનો મુઢીવાદ અને લોહી ચૂસ- ણીઆ રાજ્યનીતિ	૧૦૫
સિંહલદ્વીપનાં તીર્થસ્થાનો	૧૧૫	પ્રાણુલાલ કીરપાશંકર દેશાઈ	
ગગનવિહારી મહેતા		મુખ્ય ઇલાકાની ડેખવણીનો સને	
કરાંચીની મહાસલા	૧	૧૯૨૯-૩૦ નો રિપોર્ટ	૯૪
ગુપ્તચર		ગાંધારાયણ	
ગુપ્તચરનો પત્ર (લોકચર્ચા)		માળીને (કાવ્ય)	૩૦૪
ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજી		સ્થિત્યતર (કાવ્ય)	૨૪
પ્રો. લારકી અને આતાપાલનની મર્યાદા	૧૪૫	ગાંધીલાલ ગ. શાહ	
છગનલાલ ન. જોષી		ગૂજરાતની વનરપતિઓ	૧૪૯
દિલ્હસ્તાનની ઉધરાણી	૪૧૮		

બાળુ દ્વિનિમોહન સેન વ્યાખ્યાનમાળા	૨૩૮	રતિલાલ મોહનલાલ શુક્લ નદી અને ઝરણાં (કાવ્ય)	૧૦૨
બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક દીર્ઘાણુ કેમ થવાય ? (પુસ્તક પરિચય)	૧૪૧	આવળના રોમાંચ (કાવ્ય)	૪૦૭
બેચરદાસ જીવરાજ દોસી અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની સત્યશોધ	૧૩૮	રતિલાલ ન. મહેતા અદ્ધ-કલકે પર સંસ્કૃત કવિઓ	૪૧૦
મદ્ર કંચન (વાર્તા)	૧૮૯	રસિકલાલ છા. પરીખ વ્યવહારમાં અનેકાન્તવાદ	૩૩૬
શુદ્ધ કે દોષિત ? (વાર્તા)	૩૧૭, ૩૯૯	શ્રી ! બેને- (કાવ્ય)	૪૦૭
મનમોહનદાસ પી. ગાંધી દિંદિમાં જનાવદી રેશમનાં સુતર અને કાપડની આયાત	૧૬૩	રા. ગોવાલજીની ગરબી (કાવ્ય)	૪૦૮
મન:મુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી નમ્ર નયનને (કાવ્ય)	૨૭૭	રામનારાયણ વિ. પાઠક પુરતકાલય અને પુસ્તકવાચન	૩૮૧
મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે વાદળીઓ તડકો (વાર્તા)	૯૦	રામમોહનરાય જશવતરાય પુસ્તકમંથરણ (કાવ્ય)	૧૭૪
શ્રીમાળી બાલજી (લોકચર્ચા)	૪૮	રામલાલ ચુનીલાલ મોદી એક પ્રાચીન રેટિયાગીત	૧૦૩
મળેણું મગલ શબ્દ (કાવ્ય)	૩૬૪	ચર્ચાપત્ર	૪૨
મુરોપત્નિ શુચનાએયુ અર્ચપ્રકરણ	૩૪૫	સિદ્ધગજના કાર્તિસ્તભના લેખનો એક અંશ	૨૬૩
માધવભાઈ કાળીદાસ પટેલ બદ્ધુર્ધ આત્મક (વાર્તા)	૨૨૫	વિનોદિની નીલકંઠ ચોડાંક સ્મરણો	૨૫
પારડીનો પત્ર	૧૧૧	શંકરલાલ ગં. શાસ્ત્રી સાહિત્યના ઓવારેથી	
મુસિકાર અગાધતલ (કાવ્ય)	૮૯	આચાર્ય આનંદશંકર કુવ શ્રી. ન્હાનાલાલ	૧૬૭
ચંદ્રદર્શન (કાવ્ય)	૩૬૫		૩૬
મોહનલાલ મ. લાદે દિંદુસ્તાનમાં ગાંધીજીના ૧૬ વર્ષ	૩૧૪	શેષ ચાંદલિયા ! (કાવ્ય)	૩૯૨
મંબુલાલ ર. મજમુદાર પુરોવચન	૩૨૭	સવામીલાલ પંડ્યા સખાને (કાવ્ય)	૧૭૩
૨ નાણાં વિપેની સલામતી	૨૭૦	સુદંરમ કાલિદાસને (કાવ્ય)	૭૬
મહીનાં મૂલ (કાવ્ય)	૪૦૯	સ્વં શકર દત્તાત્રેય પાઠકને (કાવ્ય)	૨૫૬
હિંદી નાણાંખાતાની જુગતીઓ	૨૭૪		

મુંદરજી ગો. બેટાઇ		મહારાષ્ટ્રદર્શન	૩૦૫
આણમુક્તિ (કાવ્ય)	૪૧૭	મુંબઇનો પત્ર	૧૮૪
જનની (કાવ્ય)	૨૪૪	સ્વદેશી લક્ષ્મી	૧૨૬
પ્રીતિયોગ (કાવ્ય)	૩૩૫	સમાજ સુધારાના મિદ્ધાંતો	૩૬૮
ખાલને (કાવ્ય)	૬૩	હિંદો ઉદ્યોગ: તેલું જૂત ભવિષ્ય	
વિકસતા (કાવ્ય)	૯	અને પર્તમાન	૪૪

સુમન્તા મહેતા		સ્વૈરવિહારી	
અમેરિકામાં દારૂનિષેધ	૩૨	સ્વૈરવિહાર	૨૮, ૧૩૦, ૪૩૫
દારૂનિષેધની પ્રવૃત્તિની અસર	૪૭	હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ	
નોંધ	૬૭	શ્વેતધર્મ (કાવ્ય)	૩૩

ગાલીદ
 ચિત્રકાર : કે. સુ. દેસાઈ

卐 પ્રસ્થાન 卐

ક્રાંતિકં : ૧૯૮૭

સત્યં શિવં સુન્દરમ્

(શાદૂલ વિકીડિત)

વિશ્વે વિશ્વ થયાં ત્યાં પ્રથમત આધાર જેતો લઈ,
તે વ્યાપી વિલસી નસેનસ રહ્યો સર્વત્ર જે પ્રાણુશું,
સૃષ્ટિએ પલટે મટે, પણુ ટકે અંતે બધાને ય જે,
જેમાં શુદ્ધ શા' જગત્ વિહરતા, તે સત્યમૂર્તિ પ્રભુ

વારવાર સમુદ્ર આ ઉછળતો મંથુબ્ધ, તોફાનના
નાદો ધોર ચઢે તબે, ગડગડાટ વિશ્વ મૂર્છા લહે,
નિત્યે ચેતનવતી સૌમ્ય નજરે કાણેડા જુએ વિશ્વનાં,
વારી વારી મૂકે પથે શિવતણે કલ્યાણમૂર્તિ પ્રભુ

તે એ સૃષ્ટિ લસે હસે પ્રભુતણે સ્પર્શે કૃપા નીતરે,
ખીલે ત્યા રસકુલ વાડી લવની, સૌન્દર્યસોતોં ઝરે,
દામેદામ વહે, મુકે, કલુપિતે, અધારધેરે જઈ,
સ્પર્શી જીવન નવ્ય લવ્ય અગટે સૌન્દર્યમૂર્તિ પ્રભુ

સત્યે સ્થાપી, ઉછેરિને શિવયજ્ઞી, સૌન્દર્ય ધારે રસે,
વદુ એ ત્રિગુણે લસંત પ્રભુને સત્ય, શિવ, સુન્દરમ્

સુન્દરમ્

ગાંધીજીના અગિયાર બોલ

[એક સંવાદ]

રૂપચંદ શેઠ : આવો, આખા પટેલ ! આજ તો આમ્લા બધા વહેલા, દી બગ્ચો નથી ત્યાં આ ફાટમા પોકબોક લઈ આના છો કે શું ?

આંબો : પટેલ : રૂપચંદ શેઠ, આ અધારામા આંબો છુ એતુ કારણુ છે ફાટમા પોક નથી, પણ [ચેકતા કાનમા] તમારી ભાભીના ઘરેણા છે

શેઠ : ઘરેણા કેમ ?

પટેલ : તમે અબણુ થઈ જઈને શુ પૂછતા હશો ? એ ઘરેણા તમારે ત્યાં મૂકીને રૂપા લેવા છે, તે રૂપા સરકારધારામા ભરવા છે

શેઠ : આમ ઘર વેચીને તીરથ કરવા નીકળ્યા છો એના કરતા ગાંધીજીની હાલતમા લખી જાઓ, ને સ્વરાજ નહિ મળે ત્યાં લગી મહેસૂલ નહિ ભરીએ એમ સરકારને ચોખ્ખુ સલાખાવી દો તો શુ ખોટું ? ગાંધીજી હારે તમે ખોટું બધા લખ્યા એટલે ગાંધીજીનો વિજયવાવટો ફરકશે ને તમારો ચ બેડો ખાર થઈ જશે ગાંધીજીએ સરકારને કહાવ્યું છે, જે ખોટું પાસેથી જમીનમહેસૂલ રદો છો એનાથી અર્ધું લેતા જાઓ તો મારે તમારે બને, નહિ તો નહિ (૩)

પટેલ : તમારી વાત તો યોગી નથી આ સરકાર માખાપની તો 'વગ મરો, કન્યા મરો, પણ ગોરતુ તરલાણુ ભરો' એવી વાત છે ખોટતુ ભલે નખોદ જાય, પણ સરકાર માખાપ કર લીધા વિના ન છોડે

શેઠ : કર લીધા વિના સરકાર કેમ છોડે ? છોડે, તો આપણને ક્યાવવા ને ડરાવવા કારુ થઈને લશ્કર રાખ્યું છે એના પગારના ને દારૂઓગાના સાક કરોડ રૂપા સરકાર વર્ષે વર્ષે ક્યાથી કાઢે ? આ લશ્કરમાય પાણુ એવું કે દેશી સિપાઇનું ખરચ મહીને ૨૦૦ રૂપા આવે, ને ગોરા સોલજરનું ખરચ મહીને ૨૦૦ રૂપા કરતાય વધારે, એટલે ગોરાને કાઢીને દેશી સિપાઇ રાખવા હોય તો એક ગોરાને આપવો પડે છે એટલા પગારમાથી ચાર દેશી રાખવા પરવડે દેશી સિપાઈ છે દોઢ લાખ, ને ગોરા ચોણા લાખ જ છે, પણ ચોણા લાખ ગોરા સોલજરનું ખરચ દોઢ લાખ દેશીના કરતા બમણું આવે છે ! ઇંગ્લેન્ડ સરકાર વિલાયતમા પોતાની આવકતો છટ્ટો ભાગેય પૂરો લશ્કરમા નથી નાખતા, પણ આપણે આઠી તો સરકારની આસનો લગભગ અર્ધો ભાગ લશ્કર જ સ્વાહા કરી જાય છે ગોરાને ઠેકાણે દેશીને રાખીએ તો પદર કરોડ રૂપો બચે, અને મહેસૂલ અર્ધું હળવું કરી શકાય એટલે ગાંધીજીએ સરકારને ખીજી એમ કહા યુ છે, જે લશ્કરનું ખર્ચ અર્ધું ઘટાડી નાખો તો મારે તમારે બને, નહિ તો નહિ (૫)

* 'In many districts in South India the ryots are now pledging the gold ornaments of their women to pay their land revenue assessment'

The Times of India, July 15, 1930.

ગાંધીજીના અગિયાર બોલ

પટેલ : ગાંધીજીની વાતો તો બધી સોજા વાલ ને ઝોક રતી છે.

શેઠ : એટલે તો તમને કઢીએ છીએ, કે ગાંધીજી ભેળા બહારવટે નીકળી પડેા. મારા હાટમાં નવસો રૂપાનું વિલાયતી કાપડ હતું એની મેં હોળી કરી એ તમે તમારી સગી આંખે બોધ ને? વરસ દીએ ૬૦ કરોડ રૂપાનું કાપડ વિલાયતથી આવે છે, અને આપણા લોકો નકામા પડીને બૂંધે મરે છે ને ટાઢે ફરે છે, એટલે ગાંધીજીએ સરકારને, નીનું, એમ કહ્યું છે કે પરદેશી કાપડ એક આંગળે મારા દેશમાં ન આવે તો મારે તમારે બને, નહિ તો નહિ. (૭)

પટેલ : આ વાત પણ સાચી છે. અમારા ઘરમાં પીળણ ને રેટિયા ધમધોઢાર આવે છે, એક હોકરો વણતાં શીખ્યો છે અને અમે અમારાં લૂગડાં માત્ર ઘેર જ બનાવી લઇએ છીએ.

શેઠ : તમે પાછનું લૂગડું કાપડિયાને ત્યાંથી નથી લેતા એ તો ઠીક છે, પણ તમારો મોટો દોકરો જૂઠો દારૂમાં પાયમાલ થયો જાય છે એનો કેમ કાંઈ વિચાર કરતા નથી? આપણને સરકાર દારૂ પાઈ પાઈને દોરથીયે હેઠા પાડે છે, ને આપણી ખાનાખરાણી કરીને પોતે મોટા પગાર ખાવા સારુ થઈને દારૂમાંથી જ અઢાર કરોડ રૂપા બોલો કરે છે. એટલે ગાંધીજીએ સરકારને બોયું એમ કહ્યું છે, કે મારા દેશમાં દારૂનો છટાપ ન રહે તો મારે તમારે બને, નહિ તો નહિ. (૧)

પટેલ : ધન્ય છે ગાંધીજીને, લગવાન કરે ને એની છત થાય, ગામમાંથી પીકું ઢળે ને મારા દોકરાનું ઘર ભાંગતું રહી જાય.

શેઠ : ગાંધીજી તો પૂના જેઠલમાં જઈને બેઠા. હવે બંધો આધાર મારા તમારા જેવા ઉપર છે. આ તમારા કપાસના લાવ આટલા બધા કેમ ગડગડી ગયા એ બાણો છો? આખા જગતમાં મદી તો છે જ, તેમાં અધૂરામાં પૂરુ, સરકારે રૂપાની કિંમત બે આની વધારી, એટલે જે કપાસના તમને ૯૦ રૂપા આવત એના, સરકારે આ જોપ ક્યો એટલે ૮૦ રૂપા જ આવે છે. એ તો કાંઈ દાણા લેનારા વેપારી ૪૦ શેરને ટેકાણે ૪૫ શેરનો ખોટો મણિકો બનાવે એના જેવું થયું. એટલે સરકારને રૂપા તો તમારે એટલા ને એટલા આપવાના હોય તોય તમારે સાડાચાર ટકા સહજે વધારે આપવા પડે. એટલે ગાંધીજીએ સરકારને પાંચનું એમ કહ્યું છે કે રૂપાની અસહ્ય કિંમત રાખો તો તો મારે તમારે બને, તકિ તો તકિ. (૨)

પટેલ : આ તો સરકારની ભારે ચાલાકી કહેવાય

શેઠ : સરકારની ચાલાકીની વાત કરતાં પાર આવે એમ નથી. આપણામાં કહેતા નથી કે 'અતિ લોભ તે પાપનું મૂળ' ? સરકારને મોટા મોટા પગાર લેવા એટલે કષ્ટ ન કરવાના ધંધા કરવા પડે અમેરિકાવાળા કરતાં આપણે આશરે આળીસમા લાગતું કમાતા હયું, પણ એના ગવર્નરને પગાર મળે છે એના કરતાં સાડાચાર ગણો પગાર મુંબઈનો ગવર્નર ઉપાડે છે, એટલે ગાંધીજીએ સરકારને જુઠું એમ કહ્યું છે, કે મોટા અમલદારોના પગાર અર્ધા ઘટાડો તો મારે તમારે બને, નહિ તો નહિ. (૬)

પટેલ : વાહ, ગાંધીજી, વાહ પણ આ મીઠાનું બિપડયું છે એ વાત તમે મને કેમ ન કરી?

શેઠ : મીઠાની પણ એ જ વાત છે. દુનિયામાં ક્યાંય ખાવાની ચીજ ઉપર કર નથી નાખતા. પણ આપણા સરકારનું પેટ કેમેય ભરાય નહિ, એટલે ચાંક માણસ લૂખો રેાટલો

ગમે હિતારવા મીઠાની કાંકરી યાળીની ફારે રાખે એ ઉપર કર નાખીને સરકાર પાંચ કરોડ રૂપો મારી ખાય છે. ગાંધીજી સરકારને સાતમી વાત એવી કહે છે, કે મીઠાવેરા કાઢી નાખો તો મારે તમારે બને, નહિ તો નહિ (૪)

પટેલ : સાત બોલ તમે સમજાવ્યા, હવે ચાર રહ્યા તે કયા કયા તે કહો; એટલે હું જાણું બધા બધા બેઠાને સરકારધારે ન લાવવા વીનવું.

શેઠ : તમે બેઠાને સમજાવવા બંધો, ને હું વેપારીને પરદેશી કાપડમાં, પૂજો મૂકવા કહેવા જાઉં છું હવે મોડું થયું છે, એટલે વિશેષ વાત પછી કરશું. પણ એક વાત તમારા લાલની ને એક અમારા લાલની ચાલતાં ચાલતાં કહી દઉં એ માસ પહેલાં વાલ આપણા ગામમાંથી ત્રણ માણસને નહોતો ખાઈ ગયો ? રખે ને આપણે ભૂલેચૂક સરકાર ઉપર જ ધા ન કરી બેસીએ એટલા સારુ સરકાર આપણા પોતાના બચાવ સારુ એ આપણને હથિયાર રાખવા દેતા નથી, એટલે ગાંધીજી સરકારને આક્રમ્ય એમ કહે છે, કે લોકોને હથિયાર વાપરવા આપો તો મારે તમારે બને, નહિ તો નહિ (૧૧)

પટેલ : એ અમારા લાલનું, ને તમારા લાલનું ?

શેઠ : અમારા બાપદાદા જન્મ ને મોખા લગી વહાણ ભરીને જતા, પણ આજ તો કાંકાના બદરનું વહાણવડું ૫ ઈંગ્રેજ પચાવી પડ્યા છે. એટલે ગાંધીજી સરકારને નવમું એમ કહે છે, કે કાંકાનું વહાણવડું દેશને આપો તો મારે તમારે બને, નહિ તો નહિ (૮) રામરામ, પટેલ, પાછા વળી મળજો

પટેલ : રૂપયદસાઈ, પણ એક વાત પૂછી લઉં ? આ સરકારને આપણે કેમ કરીને પોંચશું ?

શેઠ : અરે, પટેલ, ગાંડા થયા કે શું ? સરકાર આપણને શું કરવાનો હતો ? ઝાડનું પાનૈય ભગવાનની આરા વિના ખરતું નથી તો સરકારનો શો ભાર છે કે આપણને વિના મોને મારે ? અને આ ગમારમા ખીજને મારીને કોઈ જીવ્યો નથી, ને જીવવાનોય નથી. તલવાર ચલાવનારા પોતે પોતાની જ તલવાર ઉપર કપાઈ મરવાના છે, એ તમે નિશ્ચય કરીને માનજો.

કલ્પના

કલ્પના ખામ કરીને ડોક્ટરો, વકીલો અને ચોરોને બહુ જ પ્રિય છે. લેખકોને તે કાંઈ ઓછી-પ્રિય છે એમ ન કહેવાય; પરંતુ ઘણી વખત આ વર્ગ, ત્યારે લાગે કે, આવતી કાલથી એકટાણું કરવાં પડે તેમ છે, ત્યારે નક્કર જમીન ઉપર ઊભા રહેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડે છે ખરો. અને એટલે અંશે એની ગ્રહા ઓછી ગણાય, પણ વકીલોને તો રજા અને સર્પ-એ ભ્રાંતિ ઉપર જ વસ્તુ રચવાની રહી; એટલે એમને તો કલ્પના એ જ મહત્વની વસ્તુ અને વસ્તુ, એ તો શકરાચાર્ય પણ કહી ગયા છે કે, માત્ર કલ્પના-ભ્રાંતિ છે !-એ રીતે ગણો તો શાંકરમતનો સૌથી સારામાં સારો પ્રચાર વકીલોએ અને ચોરોએ જ કર્યો છે. વિદ્વાનોએ તો મક્કતની લાંબજ વાટી છે. વકીલોએ ભૂલેચૂકે પણ વસ્તુને વસ્તુ માની જ નથી: વસ્તુસ્થિતિથી ઊલટી વાત જ અત્ય ઘણી છે ચોરોએ કાંઈ પણ દિવસ દ્વિતનો ભેદ જ સ્વીકાર્યો નથી જો કે એમ તો પોલીસ અફસર ચોરને પણ આંટી દે ગોવા હોય છે. અમારા એક મિત્ર ફોઝદાર હતા તે કહેતા કે, અમારુ જીવન કલ્પનાનું જ બની ગય છે. ત્યાં ખીજતે ખૂન ન લાગે ત્યાં અમને પૈસા પણ દેખાય અને ચોખ્ખુ ખૂન પણ દેખાય. ત્યાં ખીજતે ગરીબાઈ લાગે ત્યાં અમે ચોખ્ખી દુરામખોરી જોઈ શકીએ. ઘણી વખત સામ્રાજ્યો બહુ જ સુંદર કલ્પનાશીલ સ્વભાવવાળાં બની ગય છે કહે છે કે રોમનું સામ્રાજ્ય એવું સ્વભાવસિદ્ધ થયું ત્યારે જ બહુ ફેલાયું. રશિયાના ઝારે કલ્પના કરી કે પ્રજાકીય બળ એ 'કલ્પના' છે, અને તે પડ્યો. ચોરના જેટલી જ સામ્રાજ્યવાદીની કલ્પના તીવ્ર અને છે. એક ચોરે એક ખાસી ઘરમાં સઘળી રાખતઓનો ઊંડો વિચાર કર્યા પછી ઘઉંના માટલામાં હાથ નાખ્યો ને દાર કાઢ્યો. રાખમાં હાથ મૂક્યો ને વીંટી કાઢી ચોર પોતાની કલ્પનાથી જોઈ શકે છે કે, ઘઉં દેખાય છે ત્યાં દાર છે, ગણ દેખાય છે ત્યાં વીંટી છે; તેથી જ રીતે સામ્રાજ્યવાદી જોઈ શકે છે કે, ગરીબી દેખાય છે ત્યાં સેનાના ભંગલા છે ધૂળ દેખાય છે ત્યાં રત્ન પડ્યાં છે. એટલે જ એ નાના પ્રકારની કલ્પનામય વસ્તુમાંથી પૈસા પેદા કરી શકે છે માણસ હવામાં ઓક્સીજન લે છે ને કાર્બોનીક એસીડ ગેમ બહાર કાઢે છે રસ્તામાં જેમ વીજળીના દીવા લટકે છે, કે ઠંકઠકાણે પેટ્રોલ સ્ટેશન છે, તેમ જો ઓક્સીજનના શીશા લટકાયાં હોય અને તેમાંથી જ ઓક્સીજન લેવાની માણસને ફરજ પાડવામાં આવે તો મધુદ્રના ખારા પાણી કરતાં પણ વધારે પેદાર થાય આ જુરસો કાંઈ ફળદ્રૂપ ભેળું અજમાવવા હજીવું હોય તો મેં રજુ કર્યો છે-એવી આશાએ કે મને પણ ૧૨૧૧ ટકા કમીશન મળે !

હા, પણ આ તો જાણે કે બધી આધુનિક જેવી વાતો લાગે છે. આપણે જરાક પ્રાચીન સમયમાં જઈએ તો માલુમ પડશે કે, આપણા ઋષિમુનિઓ ઓછા કલ્પનાશીલ ન હતા : અને હજી એના પાઠ-પાઠાંતરમાં, ત્યારે આધારની મારામારી લાગે, ત્યારે ધુરધર વિદ્વાનો કલ્પનાનો જ આશ્રય લે છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તો કલ્પનાનું જ શાસ્ત્ર ગણાય. ખરું છે કે ધણાખરા શબ્દો તો નિયમ પ્રમાણે જ રૂપાંતર પામતા સિદ્ધ કરી ચકાવ, તેમાં તો કલ્પનાની

જરૂર જ થી ? અને જે સિદ્ધ ન થાય તેમા તો કંપનાના જ બગવાન ગણાય કે નહિ ? અમારા એક મિત્રે હવિતાની વ્યુત્પત્તિ એમ ગિદ્ધ કરી હતી કે તાવ તે કવિતા પાછળથી એમા દોષ લાગે પછી કંપનાની દૃષ્ટિએ વ્યાખ્યા છેક ખોટી નથી એમ ધણાએ માન્યુ ધણા ડાક્ટરો થર્મોમીટરનો ૧૦૪° કે ૧૦૫° નો પાંચો જોતા-અને ખાસ કરીને શ્રીમત કુદૃષ્ય હોય તો-આડો જોવાને બદલે સોનેરી ઝાડ જુએ છે પરંતુ એમ તો દરેકને કંપના ત્રીન બનનાનો દક્ષ છે માટે એ દક્ષ ઉપર તરણ કેમ મરાય ? ખાસ કરીને ન્યા સામ્રાજ્ય જ કંપના ઉપર ચાનતુ હોય ત્યા તો દરેક માણુમ કંપનાશીલ જ રહેનાને

ધરતો વીરો ઉતરાન્યા પછી મારા એક દોસ્તને હમેશા અગ્નિની કંપના જાગતી અને ધણા માણુસો લોગ્ગેની ટિંટ લીડા પછી મોટગની કંપના જાગે છે એમ કહેવાય છે કે કંપના એ સર્જનની વિધાતા છે કંપનાશીન મનુષ્ય ઊંચા પ્રકારનું સર્જન કરી શકે છે જે વાત દેખાય છે તે ખોટી છે, જે નથી દેખાતી તે જ સત્ય છે, એ સિદ્ધાંત તો દરબંદીએ સૌ પાળી રહ્યા છે 'પણ જલે કેટલા વર્ષો પહેલાની કંપના કરે તો લોકો માડ માડ લારી જોઈ શકે, તે લારી આજે સત્ય બનીને ઘૂમી રહી છે લારી વેચનારા વેપારીઓ એ રૂપે પહેના કંપના કગતા હશે કે આ લારી હવે અસ્થાને છે-અમલ્ય છે ખરું જોતા આજે હવે એ એ-જ સત્ય છે લારી દેવની કંપના તો ખુદ સત્યાગ્રહના વિધાતાને પણ નહિ હોય ન્યા લારી નથી ત્યા લારી જોતી એ સવગાને મારે શક્ય નથી શાકરમતના પગ ઉપામક-કંપનાને સત્ય ને સત્યને કંપના માનનાર સિરાય ખીજા કાઈ મદાનુભાવ માટે એ શક્ય નથી ધણા વિદ્વાનેને એની ટેવ હોય છે કે ગમે તે શબ્દ હોય પણ તેનું મૂળ ન્યા સુધી વેદમા શોધી ન કાઢે ત્યા સુધી તેમને અપનામ જ થાય 'લારીમાર' શબ્દનું મૂળ તેમણે મસ્કૃત લિપ્ત-આટલુ એ ઉપગ્રથી એક વખત ગોળ્યુ હતુ અને લાદી-લાદી પણ શરીરને ચાટતી હોય અનન્ય કાટાવાળી હાથી-ઓતુ જ લાગે છે, એટલે એમના એ સાચા અનુમાન વિષે કાઈએ હજી સુધી શંકા ઉઠાવેલી નથી

અમારા શિ પત્ર મિત્ર હરિલાનજી વારનાર કહે છે કે, તાજના શિલ્પમા દોષ છે અને વણા મુમાદરાને જોવા એને કંપનામા ધારલો તેવો એ નીડળે નથી જેવી ગેને કાશ્મીરન મૌન્ય વિશે કહેવાય છે કે કંપના ધાર તેના કરતા તે યંત્ર સુદર નીકળે છે તેનું તાજ વિશે ધણા લેખકોએ નથી કહ્યું નાના નાગદામા ને મોટા સામ્રાજ્યોમા સઘળે કંપનાનું જોગ તે એવું જ કે ચુપચુપ મૂકેલી મિષાઈ કરા હશે એ બાગ કંપનાથી જાણી જાય છે એ બધા શક્ય સ્થળો જુએ છે પછી જોડામા જોડા શક્ય એવા સ્થળો પણ જુએ છે અને છેવટે અચાનક નહિ ધારની રીતે તે વિજ્ય મેળવે છે અર્થશાસ્ત્રીઓ અને આમ્કાશાસ્ત્રીઓ પણ દેશની સ્થિતિ સામીત કરના માટે એવું જ યાદ કરે છે ના ? એ વારવાર નથી કહેતા ? લોકોના ધરમા સોતુ સમરહુ છે એટલે બજારમા ગંગીબી દેખાય છે ધર મિહાઈ વિનાનુ લાગે છે કાગળ કે મિષાઈ સમ લી છે એની બાગ ની કંપનાશક્તિ જોતી જ ત્રીન આ શક્તિ પણ કદી શકાર લોકો બને જુએ મર તો આપણે કંપના કરી શરીરે કે એમને ધમ બોજનમા વાપરવાને મળે બોધમા મરી રાખવાનો મોહ જાગ્યો છે આ મોહ એ પણ લોકોની કંપનાજ છે એટલે એમા કંપનાની મદદથી કંપનાની ગોધ થઈ છે

ધણી વખત મિષાઈઓ કંપના કરે છે કે જોડા જોરથી તેઓ ચાનશે એમનું જોર

સામ્રાજ્યમાં છે એમ લોકો માનશે. બહુ મોટા ખજાર નહિ, એટલે આ કલ્પનિક બળ ધણી વખત સિંધાઈદાદને ભારે પડે છે. ખાસ કરીને ઘેર રાત્રે પગથપી કરાવવી પડે ને તેલ માટે પૈસો ન હોય ત્યારે ! પરંતુ એ ગમે તેમ થાય, કલ્પનાનું જે સુખ એમણે એ ધરી ભોગવ્યું એના પ્રમાણમાં દુઃખ કાંઈ દિસાવમાં નથી.

આજે માણસ ન્યારે નક્કર સયોની મદદથી જ એકાદ ચલાવવાનું કહે છે ત્યારે જ ખરી રીતે તો એ વધુ ને વધુ કલ્પના ઉપર જ છવે છે : શાહમુગ વિષે કહેવાય છે કે તે પોતાના શિકારીથી બચવા માટે માથું રેતીમાં ઢાંકી દે છે. પોતે જોઈ શકતું નથી માટે શિકારી પણ એને નહિ જુએ એવી સુખી કલ્પનામાંથી આ સહીશલામતી જન્મી છે. હવે ધણી વખત રાષ્ટ્રીય લડતની પડતીમાં પોતાની સહીશલામતી બેનારા માણસો ધારી લે છે કે લડત પડે છે ! પોતે જ ન જોઈ શકે તે કાંઈ જ જોઈ ન શકે એવી કલ્પના માટે તો ઘણાં ઘણાં સામ્રાજ્યોએ સો સો વર્ષની લડાઈઓ વેડી છે. આજે માણસો ધોળાખરો જીવન-વ્યવહાર હમણીથી ચલાવે છે એને પણ કલ્પનાનો જ અવહાર કહી શકાય.

તંત્રી—ખાસ કરીને ગુજરાતી માસિકનો—કલ્પના ઉપર છવે છે : ઘણા લેખકોને પણ કલ્પના થાય છે કે મારું લખાણ ગોધરા પાસેના ગામડામાં કાઈ અભણ આદિવાસી છે ને વખાણે છે. અમારા એક કવિ મિત્ર કલ્પના કરતા કે આજે એમનું લખાણ નથી વંચાતું, કારણકે તે હજાર વર્ષ પછી વંચાવાનું છે.

હજાર વર્ષ પછી વંચાવાની વસ્તુ આજે વાંચે એવા લોકો દીર્ઘદર્શો નથી માટે જ તેમની કવિતા નથી વંચાતી. કેટલાંક માસિકોના ફેલાવો કલ્પનામાં વીસ વીસ હજારના થઈ ચૂક્યા છે. કેટલાંક માસિકોનો એક એક અંક ત્રણ ત્રણ વખત છાપવો પડ્યો છે—અસખત, કલ્પનામાં જ. પણ કલ્પનામાં આ બધું શક્ય છે.

ઘણા માસ્તર સાહેબો, ખાસ કરીને ઇંગ્લીની શક્યાતનાં વર્ષોમાં, અનેક ધંધામાંથી રાત્રે લાખો રૂપિયા કામ્યા છે, અને સવારે લાખો રૂપિયા શુભામ્યા છે. સદ્ભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે મારે એક મારતર સાહેબ સાથે મૈત્રી હતી. તેમને કેટલાક પથરા જડવા હતા. અને એ પથરા નથી પણ કાચા હીરા છે, એવી સુખદ કલ્પનામાં તેમણે વર્ષોનાં વર્ષો ચિંતનમાં ગાળ્યાં હતાં. પછી એક કલ્પનાહીન ઝેવરીએ તેમને જયરા કરાવ્યા ત્યાર પછી મારતર સાહેબને હું મળી શક્યો નથી. પણ ઘણું કરીને તેમણે પથરાને દાટવા દર્શો કે વખતે પાંચ પચીસ વર્ષે તેમાંથી હીરા પેદા થાય !

પરંતુ આ સઘળી અરસિક કલ્પના છે. તમે મને કેવળ અરસિક ન ધારો, માટે સાધારણ રીતે પચાસ વર્ષના આધિક દિંદુની—ખાસ કરીને ઉચ્ચ વર્ણના દિંદુની વાત છે, નીચ વર્ણમાં આવી રસિક કલ્પના હોવી. શક્ય જ નથી—વેપારી કે ઔદ્યોગિક, તમને ગમે તે તમે ધારી શકો છો,—રસિક કલ્પના વિષે થોડું કહું છું. વિધુર મનુષ્ય ઘણા રસિક બને છે. કારણકે તેની રમિકતા ‘ધરનાં રાણી’ ઉપર નહિ પણ ‘કલ્પનાનાં રાણી’ ઉપર રચાયેલી હોય છે. જન્મનાથ કે દંડી કે ભામક આને ક્યો ભાવ કહે છે તે તો મને ખબર નથી. પણ તેઓ ગમે તે ભાવ કહે છતાં ઉચ્ચ વર્ણનો વિધુર દિંદુ જે ભાવ અનુભવે તે તો તેમણે નહિ જ કહ્યો હોય. વિધુરની પહેલી કલ્પના તો ગત ‘રાણી’ સાથે બળા મરવાની હોય છે, પણ અગ્રિ કાંઈ પણ દિવસ કલ્પનાનું માન રાખતો જ નથી, એટલે બીજી કલ્પના, સંગારમાં મૌથી સહેલું ને શક્ય એવા

સાધુપદ તરફ વળે છે ધીમે ધીમે 'રોટલા ઘડવાની અડચણ, તે તરખડ તે નોકરી વગેરેને લીધે આ કંપના બાર પદર વર્ષની કન્યા તરફ ઢળી જાય છે અવગત, સૌ કબૂલ કરશે કે, પીત્તાળીય પચાસ વર્ષના માણુમમા આટલી રસિકતા રાહવન હોય એ જ એની શક્તિ માટે પત્ન્યભાવ ઉત્પન્ન કરે કરાવે છે પણ એ રસિક કંપના લાખે એકાદ માણુમના નસીયમા ન હોય તો પછી એમા દેવનો જ હોય બીજુ શુ ?-આપ્તિ આ રસિક કંપનાથી જોડાયલા યુગત દેશનો માયો શણુગાર જ ગણાય.

આયો, ત્યારે કંપના પણ અનેકગણી છે ઉચ્ચ વર્ણના વિધુરની, ડોકરગની, વકીલની, ખાસ્તગની, વીમો ઉતગવેવાની, લોટરીની ટિકિટ લેનારની, ચોરની, બાળકની, અધિકારીની, સામ્રાજ્યની-મૌની જુદી જુદી કંપના છે પણ સૌ એક કે બીજી રીતે સિદ્ધ કરે છે કે, કંપના મત્ત છે એ સત્ય વ્યમ છે! સકગચાર્ય આજે આવી ન શકે-અને આજે એમ કહેવું એ પણ લેખકની કંપના જ છે ના-પણ જો કંપનાનું સામ્રાજ્ય જુએ તો એ વેદાતવીર ઘણા જ પ્રમન્ન થાય

ધૂમકેતુ

વાંકા

વાંકા સ્ત્રીય નામનો એક નવ વસ્ત્રનો છોકરો અર્ધ્યાદિન નામના એક મોલ્ડીને ત્યાં થયું મદિનાથી કામ શીખવા રહ્યો છે આજે દીવાળી હોવાથી એ જગા નિગતે ખેડો છે શેઠ શેઠાણી તથા કારીગરો મધરાતની ઉપામના માટે ગયા એટલે એણે મેડના કળાટમાંથી શાહીનો ખડિયો અને કટાઈ ગયેલી ચાચવાળી કલમ કાઢી, અને એક ચુથાઈ ગયેલો કાગળનો ટુકડો પોતાની આગળ પાયરી લખવા માડ્યું કાગળ ઉપર પહેલો અક્ષર પાડતા પહેલા એણે ચાર બાજુએ-બારણા તથા બારીઓ તરફ જોયું ખન્ને બાજુ કાલ-જૂન્યા બરેલી છાબલીઓ હતી તેની પાસે મૂકેલી કાળી મૂર્તિ તરફ પણ એણે દ્રષ્ટિ ફેરવી જોઈ અને ધીમે નિ શામ મૂખો કાગળ પાછલી ઉપર પડ્યો હતો અને એ તેની આગળ નથી રહ્યો હતો એણે લખ્યું—

વદાયા દાદાજી કોન્સ્ટેન્ટિન મેકાગ્રિય,

“હું આજે તમને લગ્ન લખું છું તમને નાનાલ સુખરૂપ નીવડો એમ હું ઇચ્છું છું મર્વશક્તિવાળો ભગવાન તમારા ઉપર આશીર્વાદ વરચાવે મારે મા કે બાપ કેઈ નથી જે કહેા તે તમે જ છો ”

વાંકાએ આખો ઊંચી કરી અને પેલી કાળી મૂર્તિ તરફ જોયું એ મૂર્તિમાંથી એની મીણમત્તીના તેજનું પ્રતિબિંબ પડતુ હતુ એ જોઈ એને તરત ઝિંકાવે નામના કુટુંબમા પળી તરફ કામ કરતા પોતાના દાદા કોન્સ્ટેન્ટિન મેકાગ્રિય પ્રત્યક્ષ થયા એ પાસઠ વર્ષનો ડોમો હતો તો પાનજો પણ બહુ ચપલ, સ્પેશિયાલ અને આનંદી એનું મો તો દમેશા હમનું જ મોય અને આખો દમેશા વેરાયેલી મોય. દિવસે એ નોકરોના રસોડામા સદ્ જતો અથવા તો ગ્સોઈયાઓ જોડે ગપાટા મારતો રાતે આખો શરીરે ધામજો લપેગી આખા કમ્પાઉન્ડમા ફરતો અને પોતાની નાની મોઝરીથી અવાજ કરતો ધરડી કાચકાચ અને

કાળો રંગ તથા વીસલ નામના પ્રાણી જેવી લંબાઇને લીધે, 'કહેવાતો ઇલ એમ બે ફૂતરોં જિયી ડોક રાખી તેની પાછળ પાછળ ફરતાં ઇલ પોતાના શેક તેમજ બીજા અનુસૂચીઓ પ્રત્યે પણ બહુ વિવેકી દેખાતો, પણ જિવ્યારાની સાખ જરા ય નહોતી. એની નમ્રતા તથા વિવેકની પાછળ છુપી હુઆઈ હતી. વખત આવે કેવી રીતે જાનામાના કાઢને પગે લોથરું લેવું કે કાઢારમાં સરી જવું અથવા તો કાઢ ખેડૂતની મરથી કેવી રીતે ચોરી લેવી એ વિઘામાં તો એ એકો હતો. એના પાછલા પગ તો ઘણીયે વાર ખેંચી નાખવામાં આવ્યા હશે, એ વખત તો એને લટકાવ્યો હતો અને દરેક અડવાડિયે એ અધમૂઓ યદ જાય ત્યાં સુધી એને ફટકા મારવામાં આવતા પણ એ તો પાછો હતો એવો ને એવો.

“આ પળે દાદા ચોક્કસ ચર્ચની લાલ બારીઓ તરફ એકી ટશે બેતા હશે, પોતાના જિયાર બેડા પછાડતા હશે અને નોકરો સાથે મસ્કરીઓ કરતા હશે. પેલી મોગરી એમના કમ્મરપટા ઉપર બૂલતી હશે અને ટાઢથી ધૂજતા હાથે તેઓ તાળીઓ પાડતા હશે; અને થોડું મોં મલકાવીને પહેલાં તો ધરની ચાકરડીઓને અને પછી રસોઇયાઓને વહાલમાં ચૂંટી લેરતા હશે. પોતાની તમાકુની ડબ્બી સ્ત્રીઓ પાસે ધરીને કહેતા હશે ‘કેમ થોડી મૂંઝશો ને ?’”

સ્ત્રીઓ થોડી સૂધે અને પછી છીંકા ખાય. દાદા એટલા બધા ખુશી ચાય કે એનું ‘વર્જનિય આપણે ન કરી શકીએ. ખૂબ હસે અને પછી કહે: “ફેકી દો, એ તો હવાઇ ગઈ હશે.”

તે સ્ત્રીઓ તો ફૂતરને પણ થોડી તપખીર સૂંધાડતી કાશટકા તો સૂંધે, માથું ધુણુવે અને પછી ચાલી જાય. પણ ઇલ તો વિવેકી એટલે કાઢ ફિવસ ન સૂંધે, અને પોતાની પૂછડી પટપટાયે.

વાતાવરણ ખૂબ ખુશનુમા છે. હવા શાંત, તાજ અને શુદ્ધ છે. રાત અંધારી છે, પણ ગામનાં ઘોળાં છાપરાંવાળાં ઘર અને એમની ચીમનીઓમાંથી નીકળતા ધૂમાડીના ચોટા, અને બરફથી ઢંકાઇ ગયેલાં ઝાડ વગેરે બધું બેઠ શકાય છે. આકાશમાં તારા ઝબકારા મારે છે અને આકાશગંગા તો જળે તહેવાર હોવાથી બરફથી ઘોળને સાફ કરી હોય એટલી નિર્મળ અને સ્પષ્ટ દેખાય છે.

વાંકાએ નિરાસો મૂક્યો. કલમ ખડિયામાં બોળા અને લખવા મોંડ્યું: “અને ગઈ કાલે મને શિક્ષા કરવામાં આવી. શેકે વાળ પકડીને મને બહાર ચોગાનમાં કાઢ્યો અને એમના બાળકને હીચોળતે હીચોળતે હું ઓર્થિતો જાણી ગયો એટલા મારે મને કાલજુટે કાલજુટે ફટકાર્યો. એક અડવાડિયા ઉપર શેકાણીએ મને માછલી સાફ કરવાનું કહ્યું હતું. મેં એને પૂંછડીએથી ઊલવા માંડી એટલે તેણે ઉકાવતાકને ધડ દબને મારા માથામાં મારી. કારીગરો મારી હાંસી કરે છે અને વોડકા (એક જતનો દારૂ) લેવા મને પીઠે મોકલે છે તથા શેકના વાડિયામાંથી ચીલકું ચોરી લોવવાનું કહે છે. એમ કરતાં પકડાયો તો તો પછી હાથમાં જે આવ્યું તેનાથી શેક મને ધીબે છે. મને ખાવાનું યે પાંશરું મળતું નથી. સવારે મને થોડી આપે છે, જ્યતી વખતે રાખડી અને સાંજે વળી પાછી રોડી. ‘ચા અને ખીર તો શેક અને શેકાણી પોતે જ દીંચી જાય છે. રાતે મારે રસતામાં અંટવાવું પડે છે. વળી એમનું ચેલકું રડે એટલે મારે એને હીચોળવું પડે. ત્યારપછી તો જાંબ આવે જ રોની !’ વહાલા દાદા, મારા ઉપર દયા લાવી મને અહીંથી આપણે ગામ

લઈ જાઓ. આ બધું માગથી સંસ્કૃત જાય એમ નથી. હું તમારે પગે પડુ છું અને હું તમારે માટે પ્રાર્થના કરીશ, પણ મને અહીંથી તો લઈ જાઓ, નહિ તો હું મરી જઈશ.”

વાકાતુ મો કાટયુ એણે પોતાની કાળી મૂંઝી વડે આખો ચોળી અને એક ફૂલ લઈ

એણે આગળ ચલાવ્યું. —“હું તમારી ઈચ્છા તૈયાર કરી આપીશ હું તમારે માટે ખુદાની બદલી કરીશ, હું કંઈ આકુઅવળુ કરું તો તમે મને મૃત્યુરતીને કાઢી મૂકશો. તમને લાગે કે મારે ત્યાં કંઈ જરૂર નથી તો હું લોકોના જૂઠા સાફ કરીશ અથવા તો ફેડકાને બાંધે ઘેટા ચારવા જઈશ દાદાજી, માગથી આ વૈતગને ખેડાવી વગાડુ નથી અહીં તો કંઈ જીવન જ નથી મધ્ય મેં પાસેના ગામડામાં ભાગી જવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ દિવસ ખૂબ પડ્યું છે અને મારી પાસે બેઠાં નથી નવારે હું મોટો ચંદ્રશ ત્યારે હું તમારી ખૂબ મંબાળ લઈશ અને કોઈને પણ તમને દુખ નહિ દેવા હઈ નવારે તમે મરણ પામશો ત્યારે, અત્યારે મારી બાને માટે કરુ છું તેમ, તમાગ આત્માની શાંતિ માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ

“મોસકા મોડુ શરેર છે બધા પિમાળના ઘર છે ઘોડાઓનો પાગ નથી પણ ઘેટા ક્યાં ન મળે કૂતરા છે તે માઈકાગલા અહીંના છોકરાઓ ગતે તાગના મૂંઝા પાછળ ગાડા થતા નથી, અને એમની ગાયનશાશમાં કોઈને પેમવા દેતા નથી એક દિવસ ફરતા ફરતા મેં એક ફુકાનની બારીમાં, માછલી પકડવા માટે બનાવેલા આકાવાળા ચાખૂં જોયા. મધ્ય મળુની માછલી પકડી રાકાય એવા મજબૂત કાટા પણ હતા એક ફુકાનમાં તો આપણા મોક પાસે છે તેથી તથા બીજી અનેક જાતની બફેડા મળે મને લાગે છે એકના મો રૂબન તો પડતા હશે ક્યાંકની ફુકાનમાં માલિજ, લક્કડખોદ અને સસવાના માસ છે, પણ તે ક્યાંથી લેવાય કરી આવ્યા એ વિશે એ ફુકાનદાર કંઈ જણાવતો નથી

“વહાના દાદા, શેરને ત્યાં ‘કિરમ દી’ લાવવામાં આવે ત્યારે મારે માટે એક સોને મરણ અખગેટ આપ્યો અને તે મારી લીધી દૂકા મૂંઝી જાડશે, જોગા ધના ઈજાને ફેરવે કે એ તો વાકા માટે છે”

વાકાએ ભારે નિશ્ચય મૂક્યો દર વર્ષે સેકના ઘર માટે કિરમ દી લેવા માટે દાદા તેને લઈને જંગમમાં જતા એ પ્રગળ એને સાલરી આવ્યો એ ફેટલો મજાનો સમય. દાદા ગયામાં અજાજ કરે, જંગલ દિગતે લીધે તરતડાટ કરી જાડે અને એ બન્ને તરફ બેઠે વાકા પણ મળુગણે કિરમ દી કાપતા ખેડવા દાદા જંગ યુગી પી લે, ઈચ્છાને એકાદ સગડમાં તાળી લે અને ટાંડે કરી મળેલા વાકા તરફ ઘાડા દિગથી દેડાયેલા ફરતા નાના મોટા વૃક્ષો પોતાનામાંથી દાનો મરવાનો વાગે આવે છે એ જોયા કરતા રોય નવા ભુજો ત્યાં બરફ ઉપર તીરની માફક મળવા તો દોરતા જ રોય ‘પકડો, પકડો, પકડો પાડો એ પૂછીકદાને’ એમ બૂમો પાડવા વગર દાન મેં જ નહિ

કિરમ દી કાપ્યા પછી દાદા તેને પેગ લમડી જતા, અને શણગારવાના કામમાં મુલાઈ જતા જુવાન ચાકરડી વેળા ઇન્ડેટિવના વાકાને બહુ વડાલી હતી અને એ સૌથી વધારે કામમાં મકાંચેથી મળેલી વાકાની મા પેનાગ્યા જીવતી હતી ત્યારે પેના મોટા ઘરમાં નોકરી કરતી તે વખતે જોડ્યા વાકાને મુદર શુદ્ધ વસ્તુઓ આપતી અને બીજું તો બાપડી શું કરી શકે પણ એને વાચતાં, લખતા અને મો સુધી ગણતા સીખવતી, વળી નાચવાતું પે

ખતાવતી. પેલાગેયા મરણ પામી એટલે વાંકાને એના દાદા પાસે નોકરોના રસોડામાં ખસેડવામાં આવ્યો, અને ત્યાંથી ચે મોસ્કો જતું પડ્યું.

વાંકાએ આગળ લખવા માંડ્યું: “વદાલા દાદા, જરૂર જરૂર આવો. ઇશુ લગવાનને ખાતર મને અહીંથી લઇ જાઓ એવી પ્રાર્થના કરું છું. મારા જેવા દુઃખી અનાથ બાળક ઉપર દયા લાવો. અહીં મને બધાં જ ધડેલે છે અને હું ખૂબ ભૂખ્યો થઇ જાઉં છું. એ દુઃખ કેતું છે એ તો હું તમને કવી રીતે કહી શકું? હું રોજ રડું છું. ગઈ કાલે જ શેકે મારા માથામાં કાલજીર માર્યો તેથી હું નીચે ગળડી ગયો. મારું જીવન નીચું કૂતરા કરતાં ખરાબ થઇ ગયું છે. અલ્થોના, કાણી ‘થેગોર્કા’ અને ગાડીવાળાને મારા પ્રણામ કહેજો. મારું વાળું કાઢને ન આવતા.”

વિ. તમારો આજ્ઞાકિત ખેટા

ઇવાન

વદાલા દાદા જરૂર આવજો.

વાંકાએ કાગળના ટુકડાને બે વાર વાળ્યો અને ગઇ કાલે એક ટાપેકનું જે પરખીડિયું લાગ્યો હતો એમાં એ ખીડી દીધો. થોડી વાર વિચાર કર્યા પછી એણે શાહીમાં કલમ બોળી અને સરનામું લખ્યું—

‘ગામમાં વસતા મારા દાદા.’

પછી તેણે માથું ખજેલ્યું, થોડી વાર વિચાર કર્યો અને ઉમેર્યું. “કોન્સ્ટન્ટિન મેકારિય.” લખતી વખતે કઈ અડચણ ન પડી તેથી એ રાજી થયો, અને, માથે ટોપી મૂકી. ક્રેટ તો એણે પહેર્યો જ નહિ, અને એકલું ખમીસ પહેરેલું હોવાથી એણે રસ્તા ઉપર દોડવા માંડ્યું.

કસાઈની દુકાને બેઠેલા ગુમાસ્તા પામેથી પ્રશ્નો પૂછીને એણે ગઈ કાલે જ જાપ્તું હતું કે પરગામ મોકલવાના કાગળો ટપાલપેટીમાં નખાય છે અને ત્યાંથી, જેમાં દારૂ પીધેલા હાંકનારા બેકા હોય અને જેને ઘંટડીઓ વાગતી હોય એવાં ટપાલનાં ગાડાં વાટે તે આખી દુનિયામાં ત્યાં મોકલવો હોય ત્યાં જાય છે. વાંકાએ પાસેમાં પાસેની ટપાલપેટીએ જઈ પેલો કાગળ નાખ્યો.

એક કલાક પછી મધુરી આશામાં ને આશામાં એ ઘસઘસાટ ઊઠી ગયો. એને સ્વપ્નામાં એક ચૂલો દેખાયો. એ ચૂલો ઉપર જાણે કે એના દાદા ઉધાડા પગને દલાવતા બેકા છે અને વાંકાને કાગળ રસોધવાએ વાંચી મંભળાવે છે. ચૂલા પાસે પૂછડી પટપટાવતો ઇલ પથુ બોલો છે.*

શિવશંકર શુક્લ

વિનીતોને

[નિમ્ન અનુવાદિત પત્ર કાઠન્ડ ટોલરેંચો એક રશિયન બાર્ડને હૅરોને ઠા, ઓગસ્ટ ૧૮૬૬ માં લખ્યો હતો. પણ પાછળથી એ પત્ર 'રૂઝ દેશના લીબરલોને એક પત્ર' એ નામથી પ્રકટ કરવામાં આવેલો. ગારશાહીની સામે થવામાં કેવા હથાળો યોજવા નેહએ અને 'લીબરલ' ભાર્ગવદેનેએ પ્રભુપક્ષની પડખે શા માટે ઉભા રહેવું નેહએ એની શાન્ત ચિત્તથી સમીક્ષા કરતો મહાત્મા ટોલરેંચોને આ પત્ર આપણા અભિપ્રાયના ક્રોધકીની માનદામાં આપણુ સૌનું પોતપોતાનું શું કરવું રોવું નેહએ, 'અને આપણે તે પ્રમાણે ન કરીએ તો રાષ્ટ્રપતિ નવાહરવાના શબ્દો "જે અમારી પડખે નથી તે અમારી વિરુદ્ધ છે" એ દ્રષ્ટિથી કટલા સાચા છે એનું ધણી સુંદર રીતે સમર્થન કરે છે.' એ દરેક વાચક નેહ શકશે. ઉક્ત બાધએ 'સાહિત્ય સમિતિ' (Literature Committee) બધ કરવામાં આવેલી ત્યારે ટોલરેંચોની સલાહ અને મદદ માગેલી, તેના પ્રત્યુત્તરમાં આ પત્ર લખાયો હતો. એ સનેગો આ પ્રમાણે હતા—(મહાન કૃષેરાધનના જખતથી રથપાયેલી) એક વોલન્ટરી ઈકોનોમિક સોસાયટી (Voluntary Economic Society) અર્થશાસ્ત્રવિષયક સ્વતંત્ર સરથા ચાલતી હતી અમુક મર્યાદામાં રહીને આર્થિક પ્રશ્નો હલવાની તેને છૂટ મળી હતી. શુદ્ધમત્રીની એને બહાલી મળી હતી અને એના ઉપર એ શુદ્ધ મત્રીનો જ અંકુશ હતો. એની એક શાખા કાઢી તેનું નામ લિટરેચર કમિટી (Literature Committee) એટલે 'સાહિત્ય સમિતિ' રાખ્યું સારું અને આરોગ્યપ્રદ સાહિત્ય શાખાઓમાં અને પ્રભુવર્તમાં છૂટથી ફેલાય એ આ શાખાનો દેવ હતો, અને એ દેવની સિદ્ધિ અર્થે પુસ્તકાલયો રથપથ તેમજ એવી એવી અન્ય પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી એવું કરાવવામાં આવ્યું હતું. પણ લોકોએ ક્યાં પુસ્તકો વાચવા અને ક્યાં ન વાચવા એ બાબતના નિર્ણયમાં 'સમિતિ'ને સરકાર સાથે મતભેદ પડ્યો. સને ૧૮૬૬ માં એવો દુકમ કાઢવામાં આવ્યો કે હવે 'વોલન્ટરી ઈકોનોમિક સોસાયટી' (Voluntary Economic Society) શુદ્ધમત્રી (Minister for the Interior) ની દેખરેખને બદલે ફળવણી ખાતાના મત્રીની દેખરેખ નીચે ચૂકવામાં આવે છે. જનસમાજની (nonofficial) શાખામાં કહીએ તો એ દુકમનો અર્થ એટલો જ કે 'સમિતિ'ની પ્રવૃત્તિઓ મુલપ્રાપ્ત થવી નેહએ અને સોસાયટીનું કામકાજ માત્ર નામનું જ કરી ચૂકવું—મૂળ સંપાદકની નોખમાંથી. ' ' અવતરણ-વાળું એક વાક્ય અનુવાદકનું છે.]

તમામ કામને હું પીછાનું છું તેની કિંમત હું મમજી છું એટલે 'સાહિત્ય સમિતિ' (Literature Society) ના હક સ્થાપિત કરવા માટે, તેમજ લોકકેળવણીના શત્રુઓની સામે ચૂકવા માટે તમારા બધા માર્ગોએને હું મહર્ષ માય આપુ છું પણ એ ક્ષેત્રમાં જે રીતે તમે કામ કરી રહ્યા છો એમાં તો મને તેમનો યોગ્ય મામનો કરવાનો માર્ગ દેખાતો નથી તો પણ મને એક આશ્વાસન તો છે જ કે હું પણ જ્ઞાનપ્રચારના એ જ શત્રુઓ સામે—જે કે જુદી રીતે—મતત ચૂકી રહ્યો છું

જે પ્રશ્નો કાઢ્યો લાવવામાં તમે ચુકાયા છો તે બાબતમાં મારું તો એવું માનવું છે કે જે 'સાહિત્ય સમિતિ'ને ગેરકાયદેસર કરાવવામાં આવી છે તેને ઠેકાણે મરકારની સમિતિ મેળવ્યા વગર જ અથવા તો કેાઈ પણ મેન્સર (Censor) ની પરવાનગી લીધા વિવાદ જ એ જ 'સમિતિ'ના ધ્યેયો પાગ પાડી રાકાય એવી અનેક 'સાહિત્ય સમિતિઓ' જન્મી કરવી નેહએ મરકારને ગમે તો હવે આ 'સાહિત્ય સમિતિઓ' માટે મુદ્દો મારો, તેના

સમ્યોને શિક્ષા કરે અથવા દેશપાર ડરે અથવા એવુ એવુ એને ગમે તે કરે સરકાર એમ કરશે તો તો લોકો પોતાની મેળે જ સારા પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયોની આવશ્યકતા સવિશેષ સમજશે અને પરિણામ એ આવશે કે, જ્ઞાન સંપાદન કરવા પ્રત્યેનું વલણ વધુ મજબૂત થશે

મને પોતાને એમ લાગે છે, કે જે કંઈ આપણને સત્ય લાગે તે ખત રાખીને શાંતિ પૂર્વક કર્યા જ કરવું એ વધારે સારું છે, અને એમ કરતા સરકારની પરવાનગી ન માગીએ એટલું જ નહિ પણ તેનો હાથ કરી બાબતમાં ન રહે એવી રીતે જ આપણે કામ કરીએ લોકોના અજ્ઞાનમાં જ સરકારનું બળ સમાયેલું છે, અને આ વાત સરકાર સારી પેઠે સમજતી હોવાથી સાચા જ્ઞાનના ફેલાવાનો તે હમેશા વિરોધ કર્યા જ કરવાની આ વસ્તુ તેના મતાર્થ સ્વરૂપમાં સૌ કોઈ સમજી જાય એ વખત હવે પાડી ગયો છે અને ત્રીજી જ પ્રથમ લોકોમાં અજ્ઞાન ફેલાવીને પછી જ્ઞાન આપવાનો ઢોંગ સરકારને કરવા દેવો એ તો વધારેમાં વધારે અવાચકનીય વસ્તુ છે કોઈ પૂછશે, કે સરકાર જ્ઞાન આપવાનો ઢોંગ શી રીતે કરે છે ? જવાબ તો ઉધાડો જ છે પોતાના અકુશ હેઠળ ચાલતી કેળવણીના ડાંગવાળી તમામ સરચાઓ—પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ, મહાવિદ્યાલયો અને વિદ્યાપીઠો, અને દરેક જાતની કેળવણી વિષયક સમિતિઓ અને મહાસભાઓ દ્વારા એ કામ સરકાર કરે છે જે કે સારું એટલું તો સારું જ રહેશે, અને જ્ઞાન એ તો જ્ઞાન જ રહેશે, પણ એ તો ત્યારે જ કે જ્યારે એ સંપૂર્ણત નિર્ભેળ મારુ હોય, સંપૂર્ણત નિર્ભેળ જ્ઞાન હોય, અને નહિ કે ડેલીઆનોફ* કે કુરનોવોના સંસ્કૃત્તરો મુજબ એમાં મોળપ આણી દેવામાં આવી હોય અમુક અને નિ સ્વાર્થો આત્મભોગથી પરિપૂર્ણ પ્રયત્નો એલે જતા જોઈને મને અત્યંત દુઃખ થાય છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે, કે સુશિક્ષિત શાળા લોકો સરકારની સામે લડનામાં પોતાની શક્તિ ખરચે છે, અને છતાં સરકાર પોતાને ફાવે તેમ ગણતા તો પોતાની મેળે ધડી શકે એ નીતિ, લડત ચલાવવા છતાં પણ, તેઓ માન્ય રાખે છે

આ વિષયમાં મારી સમજ આ પ્રમાણે છે—

એવા લોકો છે (આપણે પોતે જ એવા છીએ) કે જેઓ એમ માને છે, કે આપણી સરકાર ખરાબ છે અને (તેથી) એની સામે લડે છે રેડીસચેફ અને રીસેમ્બ્લીસ્ટસ નામ પહેલાથી બે પ્રકારે લડાઈ ચાલ્યા કરી છે રેડેન્કા રેઝીન, પાલિગેટચેફ રીસેમ્બ્લીસ્ટસ

* જ્યારે ‘ સાહિત્ય સમિતિ ’ ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી ત્યારે ડેલીઆનોફ કેળવણીખાતાને મતી હતો અને કુરનોવો ગૃહમંત્રી હતો.

૧ ‘ પીટર્સબર્ગથી મેસ્કો સુધીની મુસાફરી ’નો લેખક રેડીસચેફ એક લીબરલ હતો શુલામીની પ્રથાનો નારા કરવાના પ્રયત્નો કરવા મટે તેને સાઈબીરિયા મોકલી દેવામાં આવ્યો હતો પાંચ વર્ષ પછી પીટર્સબર્ગ પાછો બોલાવવામાં આવ્યો એટલે સુધારકતરીકેની પોતાની પ્રવૃત્તિઓ તેણે ફરીથી પાળી આદરી સરકારે આ વખતે તેને કપડો આપ્યો અને ધમકાવ્યો પણ ખરો (આથી) એને ખૂબ ઉદ્દેગ થયો અને ૧૮૦૨માં તેણે આપખાત કર્યો

૨ જ્યારે ખેલો નીકોલાસ ગાદીનશીન થયો ત્યારે ૧૮૨૫માં રૂસ દેશ ગાટે બળાત્કારથી ઉદાર બધારણ મેળવવા જે ગણે પ્રયત્ન કર્યા તે પણ એમાં એ પસંદ કર્યા ન થયો

૩ રેડેન્કા રેઝીન એક ક્રોએક હતો ૧૮મી સદીમાં તેણે પ્રચંડ ખંડ કરેલું, પણ આખરે તે હાર્યો અને કેટ પકડાયો ૧૯૭૧માં મોસ્કોમાં તેને ફાંસી દેવામાં આવી હતી

૪ ૧૮મી સદીના અંતિ પ્રચંડ ખંડની આગેવાની પાલિગેટચેફ લીધી હતી તેને પણ ૧૭૭૫માં મોસ્કોમાં ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યો હતો.

અદારથી મદીના છઠ્ઠા દસકાનો વિપ્લવવાદી પક્ષ,^૧ (૧૮૮૧ની) પહેલી માર્ચનો ટેરરિસ્ટ (Terrorist) પક્ષ,^૨ અને એવા બીજાઓએ જે સ્વીકારેલી એ એક પદ્ધતિ છે; અને જે પદ્ધતિએ તમે પોતે કામ કરી રહ્યાં છો, અને જે પદ્ધતિએ કામ કરવાનું તમે લોકોને સમજાવી રહ્યાં છો એ બીજી પદ્ધતિ છે. એને 'ક્રમશઃ પ્રગતિમાં માનનારાની પદ્ધતિ' (The Method of the Gradualist) કહેવાય. એ પદ્ધતિમાં હિંસા ક્યાં સિવાય, કાયદાની મર્યાદાનું પાલન કરીને લડત ચલાવ્યે રાખવાની^૩ અને ટુકડે ટુકડે બંધારણપુરઃસર દક્ષની પ્રાપ્તિ કરતા રહેવાની.

મારી સ્મૃતિ મારી હોય તો તો આ બંને ઉપાયો છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી સતત અનુમાવાયા છે. અને છતાં પરિસ્થિતિ દિન પરદિન વધુ ને વધુ બગડતી ચાલી છે. વળી સુધારાનાં જે કંઈ ચિદ્ધ દેખાય છે તે આ બેમાંની એક પણ પ્રગતિને તો જરાય આભારી નથી જ, પણ એ તો તદ્દન જુદાં જ નિવૃત્ત કારણોને આભારી છે. એ વિષે આગળ ઉપર કહેવામાં આવ્યો. વળી જે કંઈ શુભ પરિણામ આવ્યું દેખાય છે તે એ બંને પ્રકારની પ્રગતિઓને લીધે ચએલા નુકસાન છતાં આપવા પામ્યું છે; પણ આ સમય દરમિયાન જે સત્તા સામે આપણે ઝઘૂમી રહ્યા છીએ તે વધુ ને વધુ બળવત્તર, મદાન અને ઉદ્ધત બની રાખી છે. સ્વચાલનનાં છેલ્લાં છેલ્લાં આશાકિરણો-પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય, સુકદ્દમાની બાહેર મુનાવણી, તમારી 'સાહિત્ય સમિતિ' વગેરે વગેરે-પણ બધાંય ઊંઘાંય ઊંઘાંય કરી નાખવામાં આવ્યાં છે.

આટલા બધા વખતથી આ બંને રીતનું અવલંબન કર્યા છતાં કંઈ જ શુભ પરિણામ ન લાવી શક્યા તો પછી મને તો લાગે છે, કે આપણે હવે તો સમજીએ છીએ કે એ બેમાંથી એકેયથી આપણે 'શુકરવાર' વળનાર નથી, અને તેનાં કારણો પણ આપણે તપાસવાં જોઈએ. હું તો હમેશાં સરકારને ધિક્કારતો આવ્યો છું. છતાં એની સામે યથા માટે ઉપરોક્ત એક પણ પદ્ધતિ મેં કદી પણ સ્વીકારી નથી; કારણ કે એ બંનેની આખીઓ હું બરાબર જાણું છું.

પહેલી પદ્ધતિ અમંતોપકારક છે; તેનું કારણ એ છે, કે હિંસાત્મક માધનોથી હાથના રાજતત્ત્વને ઉપકારી નાખવાનો પ્રયત્ન ફતેહમંદ નીવડે, તોપણ તેથી એથી તો કંઈ ખાતરી નથી જ મળતી કે નહીં તન લાંબો વખત નહોતો. વળી એવી પણ ખાતરી નથી જ મળતી કે નવા તત્ત્વના ચતુર્યો અનુકૂળ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતાં જે હિંસાત્મક ઉપાય તેમની પોતાની

૧ ક્રીમિયન વિદ્રોહ પૂરો થયા પછી અને પહેલા નીકોલાસના મૃત્યુ પછી રુશિયાની પ્રધાનો સંઘતર ઉચ્છેદ સુધાના જે કંઈ સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા હતા તે બધા પૂરેપૂરા સાચા દિવથી પહેલેથી જ સરકારે કર્યા નહોતા, અને પોદ લોકોએ જાડ કર્યું ત્યારથી તો (૧૮૬૩) રાજ્યવંશનો વહીવટ 'પીકે' દહમાં માનનાર પદ્ધતિ હાથમાં લેતા. લીબરલ પદ્ધતિ વધુ જુરસાવાળા રામાસ્ટોને બંધારણપુરઃસર મુખ્ય મળવાની જગ્યાએ આરામ ન લાગી ત્યારે તેમણે છઠ્ઠા દસકામાં એક વિપ્લવવાદી પક્ષ ઊભો કર્યો, અને પાછળથી ટેરરિસ્ટ (Terrorist) પક્ષ સ્થાપવામાં આવ્યો. એ પક્ષ તરફથી તો સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બહુતા સ્થાપવાના સાધનનરીકે ખૂન કરવાનું કામ જ્વરિયત રીતે હાથ મરવામાં આવ્યું.

૨ ૧૮૮૧ની માર્ચની ૧લી તારીખે પીટરબર્ગના રસ્તામાં બીલ અલેક્સાન્ડર ઉપર બૉબ્બ ફેડોને તેને મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. આ ખૂન Terrorist પક્ષ તરફથી ચોક્કસ હતું.

૩ Pray, petition and protestની રીતથી કામ કરવાનું.

સામે યોગ્યો હતો તેનો જ આશરો લઈને નવા તત્ત્વ ઉપર વિજય નહિ મેળવે ક્રાન્તિમાં અને ન્યા ન્યા વિપ્લવો ચલા છે ત્યાં બધે જ ઠેકાણે ચાલુ તો બન્યા જ કર્યું છે એટલે હિંસાથી સ્થપાયેલું નવું તત્ત્વ હિંસાને હમેશા ચાલુ રાખીને જ એટલે કે અસત્ આચરણ કરીને જ ચાલુ રાખવું પડશે, અને તેથી જ કરીને જે તંત્રને તેણે ઉથાપ્યું તેની માફક જ તે તત્ત્વ પણ બહુ ટૂંકા વખતમાં એ જ દશાને પામવાનું એમાં કશો સંદેહ છે જ નહિ અને વિપ્લવવાદીઓની હિંસા નિષ્ફળ નીવડે તો તો જે તંત્રને ઉથાપવા તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એ જ તંત્રના હાથ મળખાત બનવાનાં (અને એવું જ બને છે એમ આપણે પોતાનો અનુભવ પણ આપણને સાક્ષી આપે છે પાઉગેટએકના બઠથી માલીતે તે ૧લી માર્ચ સુધીના પ્રયત્નમાં એ જ બન્યું હતું), કારણ કે એ નિષ્ફળતાને પરિણામે અનિશ્ચિત મનોદશાવાળા લોકોની આખો ય સમૂહ-જે પોતે ક્યા ખ્યામા લાગવું તે વિષયમાં અધાપિ પર્યન્ત નિર્ણય જ કરી શક્યો નથી, તે-સ્થિતિચૂગત અને પીઠે હઠ 'ની હિમાયત કરનારાઓના મધ્યમાં તરત જ ભળી જાય છે x એટલે અને તો લાગે છે કે આપણી છુદ્ધિ અને આપણા અનુભવનો પૂરો ઉપયોગ કરીને આપણે છઠોડ કહેવું જોઈએ, કે આ માર્ગ અનીતિમાન છે એટલું તો નહિ જ, પણ એ છુદ્ધિવિરુદ્ધ છે અને બીનઅસરકારક પણ છે જ

બીજી પદ્ધતિ, મારા માનવા મુજબ તો, અમરકારક પણ ઝોાછી છે અને છુદ્ધિને પણ માન્ય નથી જ થતી એ બીનઅસરકારક છે તેમજ છુદ્ધિ કે તર્કવિરુદ્ધ છે તેનું (પ્રધાન) કાગળ તો એ છે, કે પોતાના હાથમાં સર્વ સત્તા-લશ્કર, રાજકારોનાર, દેવળો ઉપરનું આધિપત્ય, શાળા પાઠશાળાઓ અને પ્રજાસક્ષક સિંપાઈઓ વગેરે ઉપર રાખનારી, તેમજ જે કાયદાઓનો આધાર લઈને વિનિતો એની સામે થવા માગે છે એ જ કાયદાઓ ધકનારી, આ સરકાર પોતાને વારતવિક રીતે યુ યુ જોખમકારક છે એ ઘણી જ સારી રીતે જાણતી હોય છે, અને તેથી, એને તાબે થનાર, તેમજ એના કલા પ્રમાણે ચાલનાર પ્રજા-જનોને એ એવું કંથુ જ નહિ કરવા દે, કે જેથી એની સત્તા ઊંધી વળી જાય-એની હસ્તી જોખમમાં આવે દાખલાતરીકે આપણે પોતાનો અભ્યારનો તાબે જ પ્રસંગ લ્યો આપણા જેવી, અથવા તો લોકોના અગ્નિ પર નભતી આવી બીજી કોઈ પણ, સરકાર લોખિ વારત વિક ગ્રાન સંપાદન કરે એ મુદ્દેય પ્રસદ નહિ કરે એનું શાય મનાશે ત્યાંમુધી પોતાના અકુશ નીચે રહે એમાં કેળવણીના ડાંજવાળા તમામ ખાતા-પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ, મહાવિદ્યાલયો અને વિદ્યાપીઠો, અને તમામ જાતની કેળવણીવિષયક સમિતિઓ અને મહાસભાઓ, તેમજ સેન્સર (Censor) મંજૂર કરેલા તમામ પ્રકાશનો તે મંજૂર કરશે એટલે કે લોકોને મૂરખ રાખશે, અથવા તો તેમના મૂરખપણાની જરાય આડે નહિ આવે પણ સરકારની સત્તાના આધારજૂત એ ખાતા જે વખતે એ સ્થિતિ સુધારવાનો

x જલદ હિંસાત્મક સાધનોથી હિંદ સ્વતંત્રતા મેળવવી જોઈએ એવી હિમાયત કરનાર પદ્ધતિ પદ્ધતિ દલીલ અને વિચારસરણી ઉપર શાત ચિન્તે વિચાર કરશે તો તેને ચોક્કસ સમજશે કે મહાત્માજી એ આગ્રી આપેલો અહિંસાત્મક અસહકારનો માર્ગ કેટલી બધી સફળ દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યા પછી ચોળ્યો છે. કારણ કે એનું મુદ્દે રહસ્ય તો એ છે કે હિંદ તો પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવી લેશે એમાં તો સંકા હોય જ નહિ, પણ એ માર્ગે ચાલવાથી-સારાય જગતમાં સાતિતું સામાન્ય સ્થાપવાનું અમોઘ શસ્ત્ર તમામ પ્રજાને હાથ લાગશે-અનુવાદક.

પ્રચલન કરશે એટલે કે લોકોની અજાણતા દૂર કરવા પ્રયાસ કરશે, તે જ વખતે કોઇને કશું પણ કાગલું જણાવ્યા સિવાય સરકાર પોતાનો 'વેટો' (Veto)નો હક જાહેર કરશે, અને કા તો એ તમામ સરકારો નવેમરથી જ ગોઠવશે અથવા તો મળગળી બધ કરી દેશે અને પ્રકાશનોને અટકાવશે અને તેથી જ કરીને છુદ્ધિ અને અનુભવ બને એકે અવાજે સંભળાવે છે કે હક પ્રાપ્ત કરવાની આવી ઐન્દ્રજલિક ક્રમિક પદ્ધતિ આત્મવચના સિવાય બીજું કંઈ જ નથી, અને સરકારને આ પદ્ધતિ તો આખા પસંદ પડે છે એને લીધે જ આ પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપવા માટે સરકાર હવે મેથે તત્પર દોષ છે

પણ આ પદ્ધતિ છુદ્ધિને દયવી નથી, તેમજ યોગ્ય પશિષ્ટામ ઉપનવી ચકતી નથી, એટલું જ નહિ પણ એ નુકસાનકારક પણ છે જ એ નુકસાનકર્તા છે એવું કારણ તો એ છે, કે સુચિક્ષિત, ચારિત્ર્યસપ્ત, શાણા અને પ્રમાણિક લોકો સરકારી હોદ્દાઓ સ્વીકારીને એ મરકારને નૈતિક દષ્ટિએ (અર્થાત્ત મમક્ષ) સત્તાવાન કરી મૂકે છે એ લોકો વિના એ એવી ન બની શકે જો સરકારના તત્ત્વમાં મુખ્ય મુખ્ય દોહાના બધા સ્થાનોએ હિંમતુ પરિપૂર્ણ પાપન કરનારા, ચારિત્ર્યમાધક અને પુરામતીઆઓ જ ગોઠવાય તો તે તંત્ર કાંત્રો વખત ટકી ન શકે સરકારની જો કંઈ આખરે કે પ્રતિષ્ઠા (moral prestige) જામી હોય તો તે સુચિક્ષિત, શાણા અને પ્રમાણિક લોકો એ તંત્રમાં લાગ લાઇ રહ્યા હોય છે તેને જ આભારી છે

મરકારના તત્ત્વમાં લાગ લેતા અથવા તો તેની સાથે મળી જનારા વિનિતોની પ્રવૃત્તિનું એ એક અશુભ પશિષ્ટામ છે, આવી પ્રવૃત્તિનું બીજું અશુભ ફળ એ આવે છે, કે આવા સુસરકારી અને પ્રમાણિક લોકોને પોતે હાય ધરેલું કામ પાગ પાડવાની તક પ્રાપ્ત કરવા ખાતર સમાધાની કરવાનું ચક્ર કરવું પડે છે પછી તો ધીમે ધીમે તેઓ એ વિચાર પર આવવા લાગે છે, કે શુંલ દેવું પાગ પાડવા ખાતર માણસ વાચા અને કર્મણા બને રીતે સત્ય રસ્તેથી ચોડા ચોડા ચલે તો તેમાં કંઈ વાધો નહિ દાખલાતરિક, 'સ્થાપિત ચર્ચ' મા શ્રદ્ધા ન હોય તોપણ તેની ક્રિયા અને વિધિમાં લાગ લે છે, ચપ્પ લે છે, કોઈ કામ સરખી રીતે પાગ પાડવા વાસ્તે મનુષ્યના સ્વાભાવિક ઓગવને કાખપ લગાડે તેની, અને હડકડતી જુઠાણાથી ભરેલી લાવામાં અરકુઓ કરે છે, લરકરી નોકરી મ્પોકારે છે, કશી પણ સત્તા ન હોય એવી પ્રાન્તિક સરકારના હાય તલે હોદ્દો સ્વીકારે છે, શિક્ષક કે અધ્યાપકની નોકરી કરે છે અને પોતાને સત્ય લાગે તે ન શીખવતા સરકાર તરફથી જોટલુ કહેવામાં આવે તેટલું જ શીખવાડે છે સરકાર તરફથી જો જીચનાઓ આપવામાં આવે તે બધીતો અમલ, પોતાના અત કરણને અવગણીને, કરવાનું કજૂન કરે છે, એટલે કે જેમકા નયાતનીક (Zemsky Natchalnik)નો દોહો સ્વીકારે છે, છાપવા જેવા વિષયમાં સુપકીટી પકડે

● બીજા અલેક્ઝાન્દરના વખતમાં ન્યારે રાજકીય સુધારો થયો ત્યારે જુની ન્યાયપદ્ધતિ અનુસાર જે ધણી ખરાબ ક્રિઓ ચાલ્યા કરતી હતી તેમાંની યલોખરી નાજુદ કરવામાં આવેલી, અને પણ નવા સુધારા દાખલ કરેલા. તેમાં એક સુધારો એવો હતો કે શાંતિ અથવા સુલેહના ન્યાયાધીશો નીમવા અને તેમને મેનિસ્ટ્રેટની સત્તા આપવી (પરોક્ષ રીતે) તેમની ચૂટણી થતી હતી તીઠ તીઠ મિલકત ધરાવનાર સૌ કોઈ ચૂટણીમાં હમેદવારી કરી શકે તેમ હવ. વળી તેમની સત્તાની મર્યાદા નક્કી કરવા માટે જે બંધારણ ધરેલું તેમાં પણ તેમને પ્રમાણમાં પણ હક આપવામાં આવ્યા

અને સરકારની આજ્ઞાનુસાર હાપવાનું કામ કરે એવા લોકો દૈનિકા અને સામયિકોનું તંત્રીપદ સ્વીકારે છે. જે સરકારી, સુશિક્ષિત અને શાણા લોકો પ્રબળ સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારતી સરકાર ઉપર કંઈક પણ અંકુશ રાખી શકે તેમ છે, તે જ લોકો ઉપર જણાવી તેવી અનહદ સમાધાનીઓ કરીને સરકારના હાથમાં એવાં તો મહોરોં બની જાય છે કે તેમને સંપૂર્ણ રીતે તેનું જ અવલંબન સુઝે છે અને આમ કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે તેઓ પોતાનાં અંતરાત્માની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ધાણું જ કરતા થઈ જાય છે. તેમને માન અકરામ મળે છે; મોટા મોટા પગારો મળે છે; છતાં તેઓ તો એમજ માનતા હાથ છે કે અમે ઉદાર વિચારોને વધારે વેગ આપી રહ્યા છીએ. પણ તેમને વિચારોને ખબર નથી પડતી, કે જે તંત્રી સામે થવા પોતે નીકળ્યા છે એ જ તંત્રના તેઓ પોતે એક અદના નોકર અને ખાંધીઆ થઈ રહ્યા છે.

એ વાત સાચી કે વિતીત પક્ષમાં એવા પણ લોકો છે, કે જેઓ ખૂબ જ સાચા દિલના છે; તેઓ ધણા જ બલા છે. તેમને સરકાર લાચરૂસ્વત આપી શકે તેમ નથી, તેઓ માનઅકરામ કે પગારના લોભમાં ઈમાઈને પોતાની જાતને વેચે એમ નથી. પરંતુ આવા લોકો પણ સરકારની જાળમાં ફસાઈ ગયા છે એટલે પોતાને સ્થાને જ બિલા રહીને પાંજરામાં રહ્યા રહ્યા પોતાની પાંખો ફેફડાઓ કરે છે (જેમ તમે તમારી સમિતિમાં કરો છો તેમ), અથવા તો ગુસ્સે થઈને વિપ્લવવાદી પક્ષને મળી જાય છે; અથવા તો પોતે બંદૂકથી આપઘાત કરે છે, કાં તો દારૂની લતમાં પડી જાય છે કે કાં તો નિરાશ થઈને બધી જ ધમાલ મૂકી દે છે; પણ જાણ તો લેખનવ્યવસાયમાં પડી જાય છે અને સેન્સર (Censor) તરફથી મજૂરી મળે તેટલું અને તેવું લખે છે, અને જે સુદા ઉપર તેમણે પોતાનો સ્વતંત્ર મત જાહેર કરવો જોઈએ તે બાબતમાં તેઓ ભદ્ર ન ચૂપીદી ધારણ કરે છે એટલે પ્રજા ભરમાય છે; અને આ તો સરકારને જોઈએ છે. (એટલે સરકારને તો 'લાવતું હતું અને વૈદે કહ્યું' એના જેવું થાય છે) છતાં અફસોસની વાત એ છે કે, એ લોકો એમ માન્યા કરે છે કે તેમની લેખનપ્રવૃત્તિથી સમાજસેવા થઈ રહી છે; ન્યારે વસ્તુતઃ તો એમની લેખનપ્રવૃત્તિ એમને ઉદ્દેશોપણનું સાધન થઈ રહેલી હોય છે.

આ પ્રમાણે વિચાર અને અનુભવ બંને રીતે જોતાં મને પોતાને-તો એમ લાગે છે, કે સરકારની સામે થવાના ઉપાયતરીકે અત્યાર સુધી અજમાવ્યે-રૂપેલાં અને સાધનો બીન-અસરકારક છે, એટલું જ નહિ પણ બિલકુલ એથી તો સરકારની બીનજવાબદારી અને (નિરકુશ) સત્તાને વધુ ને વધુ પુષ્ટિ મળ્યા કરી છે.

તો હવે કરવું શું? એ તો ઉઘાડું જ છે ને કે સિત્તેર વર્ષ સુધી જે કર્યાં કર્યું છતાં કંઈ પણ શુભ પરિણામ ન આવતાં ધાર્યા કરતાં અવળું જ પરિણામ આવ્યું એ તો હવે ન જ કરવાનું હોય! તો શું કરવું? જે લોકોની પ્રવૃત્તિના પરિણામે જ્ઞાન અને કલ્યાણની દિશામાં પ્રજાવર્ગની પ્રગતિ સહિતી સફળતાથી સંધાતી આવી છે અને હજી પણ સંધાયા કરે છે, એ લોકોના જેવું જ આપણે પણ કરવું જોઈએ. અને એ શું?

હતા ત્રીજા અલેક્ઝાન્ડરના વખતમાં 'સાતિના ન્યાયાધીશો' તો એ હોદ્દો નાખ્યું કરવામાં આવ્યો, અને તેને બદલે કેસકી ન્યાયાલયીક નીમવામાં આવ્યા. આ જગ્યા માટે તો માત્ર અભીરૂઢિરાવ-વર્ગ જ લાયક ગણાતો. તેમની ચૂંટણી નહોતી થતી, પણ સરકાર જ તેમની નિમણૂક કરતી. અને એકતોને ફટકારવાની તેમને સત્તા આપવામાં આવી હતી.

જે તમને યોગ્ય લાગતું હોય, જે તમને બહારી બધાંનું હોય તે બધાં કામ મગાગને ગમે છે કે નહિ તેની ચર્ચિચિત્ત પણ પરવા કર્યા મિલાય તેનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે બનિશ અને શાંતિપૂર્વક કર્યા કરવાનું બીજી રીતે કહીએ તો પોતાના હક સ્થાપિત કરવા તૈયાર થઈ જતું પણ 'માદિત્ય મિમિતિ'ના અભાગદ તરીકે, કે એક ઉપ્પુટી, કે જમીનદાર, કે વેપારી તરીકે તો નહિ બ, અને પાર્થમિન્દના અભ્ય તરીકે પણ નહિ, પરંતુ એક હૃદિમાન અને સ્વતંત્ર મનુષ્યની માફક પોતાના હક સ્થાપિત કરવા તૈયાર થઈ જતું બનેલો અને પછી-લોકન બોઈ કે એની બધાં અન્ય સમિતિઓના હકનું જેમ છટછાટ મૂકીને કે સમાધાની કરીને પણ કરવા પ્રયત્ન માય છે તેની રીતે નહિ કરતા—કાંઈ પણ જગતની છટછાટ મૂક્યા મિલામ બ નૈતિક અને માતૃપિત ગૌરવને ઝાળે તેની રીતે બધું તે દંતુ રક્ષણ કરવા કટિબદ્ધ થતું બનેલો

વ્યાપ્ત કાંઈ પણ કિલ્લાનો અસ્તીશુદ્ધ બચાવ કરવો હોય છે ત્યારે તેની આલુચાલુના પગ વગે ના ઘડવા વગે બધું બાળી મૂકીને યતુના હાથમા ડાઈ પણ બોગે જે ન બચા દેતું હોય, એ એક બ વસ્તુને મલામત ગણવામા આવે છે આપણે પણ આવા બદલ અને મળ્યૂત કિલ્લાનો આશ્રન બધીને બ આપણે જે બોઈએ છે તે મેળવી શકીએ તેમ છીએ અમને એ કબૂલ છે કે, પાર્થમિન્દના કે લોકચળેઈના અભ્યના હક એક મામાન્ય માણસના હક કરતા વધારે છે, અને આપણને એમ લાગે છે કે, એ હકનો ઉપયોગ કરી લઈને આપણે ઘણું કામ કાઢી વધ શકીએ પણ મોગી મુશ્કેલી તો એ છે કે, પાર્થમિન્દના અભાગદ તરીકેના અથવા તો કાંઈ પમિનિના અભ્ય તરીકેના હક મેળવવા જતા આપણે આપણા મનુષ્ય તરીકેના થોડા હક જતા કરવા પડે છે અને એક વખત મનુષ્ય તરીકેના થોડા હક જતા કર્યા પછી માણસમા ડાઈ જતનું (ચાગિચનું) શુદ્ધ ધોણુ ગદી ચમત્ત બ નથી, અને તેથી પમિનિમા એ આવ છે કે, એવા માણસ ડાઈ પણ જતનો હક મેળવવા કે દરકારી ગણવા પણ લક્ષિ-માન નીવડતો નથી કાંઈને કાંઈમાથી કાઢવો હોય તો કાંઈના પોતે તો કંઈ બમીન ઉપર બ લાગા ગેરે બનેલો, પણ બીજને બધા કાઢવાની (ગાડી) તાબારેલીમા તમે પોતે એ વળામા જોતા તો બીજને બધા કાઢવાની વાત તો એક માણુએ બ ગદી જવાની, અને તમે પોતે બ તે કાંઈમા ખૂબી જોતા

પાર્થમિન્દ દ્વારા દિવસના આઠ કલાક મનૂરી કરવાનો કાચો ઘડાઈનો અથવા તો તમારી 'મિમિતિ' દ્વારા સાચા પામ્યાગાના પુત્તજયો માટે એક (છટછાટવાળું) ઉદાર બધાગણુ મનૂર કરાવતું એ ઘણું અબીદ ટાઈ રહે, પણ આટલું મેળવવા ખાતર જેને માટે પોતાને જગાય માન કે આદર નથી એની વ્યક્તિ માટે માનભરેલા શબ્દપ્રયોગો કરીને પાર્થ-મિન્દના અભાગને જાહેરમા હાથ લેગા કરીને (વહાઈરીના) મોગ લેતી વખતે જુદું બોલતું પડતું હોય, અથવા તો જે તેનું ઉદાર બધાગણુ મનૂર કરાવવા ખાતર પણ (દિવગની) જાહેર પૂતમા લાગ લેવા પડતો હોય, કપડા લેવા પડતો હોય, અમુક બ જતનો પોતાક પહેરો પડતો હોય, વળી અને ખુશામતીઆ અગ્રહ્યો પડતી પડતી હોય, એવા બ પ્રકારના બાપણે આપવા પડતા હોય, વગેરે વગેરે કરતું પડતું હોય તો (આમ કરવાથી) આપણું મનુષ્ય તરીકેનું સ્વાભાવિક ગૌરવ આપણે પોતે મનુષ્યમાની બેગીએ છીએ અને એમ કરતા આપણે

જે કંઈ લાગીએ છીએ તેના કરતાં તો ઘણું જ વધારે શુભાવીએ છીએ. એક ચોક્કસ ધારણા પાર પાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં (જે ઘણી વખત તો પાર નથી જ પડતી) આપણે જે અનેક અગત્યની ધારણાઓ પાર પાડી ચક્રા હોત તે માટેની અમૂલ્ય તક આપણે મહાને માટે ખોઈ જ બેસીએ છીએ. એટલે સરકાર સામે તો એ જ લોકો થઈ શકે, તેમજ એને દબાવી પણ એ જ લોકો શકે કે જેમની પાસે એવું કંઈક છે કે જે જતું કરવાને તેઓ ગમે તે ભોગે, ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પણ, જરાય તૈયાર નથી. પ્રતિકાર કરવાની તાકાત વેંછતી હોય તો તો નક્કર અચળ જમીન ઉપર જ બેસા રહેવું જોઈએ.

અને આ વાત સરકાર બહુ સારી રીતે જાણતી હોવાથી મનુષ્યમાં વિગળતું તેવું અણુનમ માનુષિક ગૌરવ-સ્વમાનની લાગણી-કાર્ષ્ણ્ય રીતે નષ્ટ કરવાને તે સદા ઉત્કૃષ્ટ જ હોય છે. જ્યાં એ નષ્ટ થયું (એમ સરકારને લાગે) એટલે પછી સરકાર નિરાંત પોતાને ધારેલે માર્ગે કામ કરે જાય છે; કારણ કે એને તો ખાતરી થઈ ગઈ હોય છે કે હવે વાસ્તવિક પ્રતિકાર થવાનો મંડળ જ બહુ થોડો છે. સ્વમાનને હીણપત લાગે તેવા અને જુદા સમુદાયો કરીને જે માણસ જાહેર રીતે (વફાદારીના) સમક્ષ લે, અથવા તો પ્રધાનના સ્વાગત વખતે વિશિષ્ટ પોષાક પહેરીને દલાદિના દલાદિ સુધી મંગેમોદે. એક જગાએ બેસા રહેવાનું જે માણસ ખર્ચ કરે, અથવા તો રાત્રીભિષેકના દરબાર વખતે કોન્સ્ટેબલનો માંદ લટકાવીને બેસા રહેવાનું જે માણસ ખર્ચ કરે, અથવા તો પોતાની માનનીયતા સમવાઈ રહે તેટલા ખાતર જ Communionની વિધિ સ્વીકારે, અથવા તો અમુક અમુક વિચારો પોતે દર્શાવી શકે કે કેમ એ બાબત વડા સેન્સરને પૂછવાનું ઈષ્ટ માને, વગેરે વગેરે કરે-તેવો માણસ સરકારને (મુદ્દેય) ભયનું કારણ રહેતો નથી.

ખીખ અલેક્ઝાન્ડરે કહ્યું હતું: “હું વિનિતાથી તો જરાય ખીતો નથી” કારણ કે એ પોતે સમજતો હતો કે પૈસાથી નહિ તો માનઅક્રામથી એ બધા ખરીદી શકાય તેમ છે.

જે લોકો સરકારી તંત્રમાં કામ કરે છે, અથવા તો જે લોકો સરકારની વૃત્તિ અનુસાર કામ કરે છે, તે બધા જ સરકારની સામે પોતે લડી રહ્યા છે એવો ઝોળા કરીને પોતાની જાતને તેમજ પોતાની તરફ સહાનુભૂતિ રાખનારાં સૌ કોઈને કદાચ છેતરી શકે; પણ જેમની સામે તેઓ લડે છે એ (સરકાર) તો તેમની પ્રતિકાર કરવાની શક્તિના અનુભવ ઉપરથી અગત્ય સમજે છે, કે વસ્તુતઃ આ લોકો કંઈ (પ્રબળ તરફ) તાણુતા જ નથી, પણ તાણુતા હોય તેવો માત્ર ડોળ જ કરે છે. (વિનિતાનું આ વલણ આપણી સરકાર જાણે છે છતાં ક્યાં સુધી તેઓ મામતો કરી શકે તેમ છે એ બાબતની તે હમેશાં તપાસ રાખતી હોય છે. અને દરેક વખતે તેને એમ જણાતું હોય છે, કે એમનામાં વાસ્તવિક પ્રતિકાર જેવું જ કશું નથી) એટલે આવા (ગોટે બખાળા કરનારા) વિરોધીઓ સામે સરકાર પોતાની નજરમાં આવે તેવું વર્તન રાખીને પોતાને માર્ગે નિરાંત ચાલ્યા કરે છે.

ત્રીજા અલેક્ઝાન્ડરની સરકારને આ વાતની જરાબર ખબર હોવાથી વિનિત લોકોએ જે કંઈ કામ કર્યું હતું (તેમની માન્યતા પ્રમાણે), અને જેને માટે તેઓ ખૂબ મગર હતા એ બધું જાણીજૂઠને તે સરકારે વિચારપૂર્વક નષ્ટ કરી દીધું: પત્ર (ન્યુરી) સમક્ષ થતા મુકદ્દમાને લગતો કાયદો ફેરવાયો અને તેની મર્યાદાઓ અંકાઈ; શાંતિના ન્યાયાધીશોનો હોદ્દો રદ કરવામાં આવ્યો; વિદ્યાપીઠોના હક નાબૂદ કરવામાં આવ્યા; માધ્યમિક શાળાઓમાં

આખી નિશ્ચયપદ્ધતિ રેગવી નાખવામા આવી, કેડેટ કોર્પ્સ (Cadet Corps) અને કેપ્ટી ચીફેનું રાજ્ય તરફથી વેચાણ પણ ફરીથી દાખલ કરવામા આવ્યા, એમકી ન્યાયનીકની આપના કરવામા આવી, કેટકો મારવાની પદ્ધતિને કાયદાથી માન્ય કરવામા આવી, પ્રાન્તિક ગરમારા તો લગભગ બધા જ કરવામા આવી, પ્રાન્તના સુમાઓને નિગ્રહિત મતા અપાઈ, ખેડૂતવર્ગ શિક્ષાપાત્ર ફગવાયો હોય એવે દેકાણે લસ્કર ગાખનાને ઉત્તેજન મળ્યું, રાજ્ય વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિથી દેવનિકાચ અને કાગવામની મબ્લઓનો ઉપયોગ છોટા હાથે કરવામા આવ્યો, તેમજ રાજદ્વારી સુતેગારોને દેહાતદડ આપવાનું પ્રમાણ પણ વધ્યું, ધાર્મિક બગાટકારોને પુનર્જીવન અપાયું, જગલી વહેમોને પારાવાર ટેકા મળ્યો, હૃદયુદ્ધમાં થતા ખૂનને કાયદાની બદલી અપાઈ, 'વેગની રિયતિ'નું મિષ કાદીને અગળકતા સ્થાપવામા આવી, અને તે દગમિયાન દેહાતદડ એ તો મેળનો બનાવ થઈ ગયો અને આ મધ્ય કામમાં મરકાગનો વિગંધ કરનાર કાઇ જ ન નીકળ્યું, ગિનાયકે એક ખાનદાન સ્ત્રી કે જેણે મરકાગના મોમાં વાગે તેવી રીતે પોતે જ નેણે હતુ તે સત્ય હિંમતપૂર્વક મરકાગને જણાવ્યું *

વિનીતો અદર અદર બળડયા કરતા કે આ બધાથી અમે પોતે નારાજ છીએ, પણ તેમણે વધીનાતનો ધણો તો ચાલુ જ રાખ્યો, પ્રાન્તીય મરકાગના ઢમકાજમાં તેમજ વિદ્યાપદ્ધિમાં તો ભાગ લીધા જ કર્યો, તેમજ મરકારી અમલદાર તરીકે અને છાપાના મપાદેકા તરીકે પણ કામ ચાલુ જ રાખ્યું છાપખાનામાં તેઓ સુ કરતા ? જેટલી સૂચના આપવાની અનુમતિ મળી હોય તેટલી જ સૂચના અજ અમલ ચલુ કરતા, જે વિષયમાં મૌન ધાગ્યું

૧ રાજ્યવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિથી (Administrative Order) શિક્ષાપાત્ર કરાવણ એટલે કે સરકારની પોતાની સ્વેચ્છાનુસાર અથવા તો પ્રાન્તના રેલ્વે સૈનિકો (Gendarmes) ના વડાની હુકમનુસાર શિક્ષાપાત્ર કરાવવું. આના પ્રકારની શિક્ષાઓ કરવી વખતે વદોમતદાર તરફથી ધર્મ જ સાબળવામાં આવતું નથી તેમજ શા કરાવતી શિક્ષા કરવામાં આવી છે તે પણ તેને કહેવામાં આવતું નથી

૨ 'વધુ મરદાસનો ધારો' (The State of Increased Protection) સામાન્ય રીતે તો 'મેરાની રિયતિ' (The state of Siege) તરીકે જ અમલવાય છે એ કાયદાનો પદ્ધતિવદેટો અમલ પીટરબજ અને મેરકોમાં જ કરવામાં આવેલે, પણ પાછળથી એટલેકા, દીક, ખારકોફ અને વોર્ગોમાં પણ લાગુ કરવામાં આવેલો આ કાયદો પ્રનાણે દેહાતદડ સુધીની લગભગ બધી જ સત્તા તે તે પ્રાન્તના દાકેમોને આપવામાં આવતી હતી

૩ એક મુવિખ્યાત લેખિકા અને સાહિત્યવિવેચક મેકમ એલીમકે ત્રીજા અહેકાન્ટરને નમ્રતાપૂર્વક પણ પ્રમાણિક બુદ્ધિથી એક જ વખતે દત્તો તેમાં નેણે સરકારના બધા (કાથા) કૃતિઓ જાણાયા તેને દુરના પ્રાન્તમાં ફેરવિનાશ કરવામાં આવી

૪ અત્યાર સારાય બારનવર્ધમાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવા અર્થે ફાર્સી નીકળેલા પ્રચલ દાવાનજને ખુલાવી નાખવાને હેઠળ અરબીનની સરકારે કેટલા કેટલા ઓર્ગેનિઝ્મ પસાર કર્યા છે, પોલીસ અમલદારને કેટલી બધી નિરકુગ થતા ચાલી છે, લાલીમાર, ગોપીમાર, લરકરી અમલ વગેરેને કેટલું બધું ઉત્તેજન આપ્યું છે, ત હુકા નિદેશ, પ્રાન્તિક અને મદદાસમાં પ્રમિતિઓને કેટલેકેટલે ટકાણે મેરકાથેસર દારી ઉન્નીરફતાર પણ કરી છે વગેરે વગેરે અને એવું એવું નીકળુ બધું વિચારવાથી બારનવર્ધમાં પ્રવર્તી રહેલ દમનનીતિ અને દમદારી માટે આપના મદદાસમાં (Congress) પદમાં નહિ બળનારા એટલે કે વિનીત મનોદાસવાળા હોય કેટલે બે અસી જવાબદાર છે તે સુમ વાચક ધણી સ્વદેહાથી જોઈ શકે.

(અનુવાદક)

કરવાનું કહેવામાં આવે તે વિષયમાં તદ્દન ચૂપકીદી પકડતા અને જે છાપવાનું કહેવામાં આવે તે છાપતા. આથી (તંત્રી સાહેબની ઓફિસ બહારના) બધા જ વાચકો વિનિત છાપું કે સામયિક હાથમાં લેતાં વેંત જ લેઈ શકતા કે તેમાં નિર્દેશમાં નિર્દેશ અને વધારેમાં વધારે અમાનુષી કાયદાઓની બહારોતો સામે એક અક્ષર પણ ટીકાનો કે નાપસંદગીનો નહોતો આવતો, પણ ઊલટું આવા કાયદા ઘડનારાઓનાં ખુશામતખેર વખાણોથી ભરેલાં કોલમનાં કોલમ તેમાં આવતાં, અને ફેટલીક વખત તો એવા કાયદાની મુક્ત કંઠે તેમાં પ્રશંસા પણ થતી હતી. ખીજા અલેક્ઝાન્ડરના વખતમાં જે કંઈક પણ કલ્યાણકારક થવા પામ્યું હતું તેનું ઉન્મૂલન કરી નાખીને, ચાલુ સદીનું તમામ જગલીપણુ રશિયામાં દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ-એટલે કે ત્રીજા અલેક્ઝાન્ડરની સરકારના તંત્રની તમામ ધોર પ્રવૃત્તિ-જેવી કે ફાંસી, ફેટકા, ધાર્મિક જીલ્લો, લોકોને અજ્ઞાનાંધકારમાં મૂકતા રાખવા વગેરે વગેરે પ્રવૃત્તિ- (વિનિત છાપાં અને સામયિકોમાં પણ) ત્રીજા અલેક્ઝાન્ડરની ઘેલછાલગેલી સ્તુતિ કરવાનું કારણ બની છે. વળી એ પ્રવૃત્તિએ તો એને એક મહાન પુરુષ તરીકે તો શું પણ માનુષિક ગૌરવના એક આદર્શ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

એની એ જ વસ્તુ આ નથી સરકારના તંત્રમાં પણ ચાલુ રાખવામાં આવી છે. મહુમ્મ આરની ગાદી પર બેસનાર આ યુવાનને જીવનનો પૂરો ખ્યાલ ન હોવાને કારણે સત્તાધારી માણસોએ ખાતરી આપી, કારણ કે તેમ કરવામાં જ તેમનો સ્વાર્થ સરે તેનું હતું, કે દરા ફરોઝની વસ્તી ઉપર રાજ્ય કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય આપના પિતાને પગલે પગલે ચાલતું એ જ છે. એટલે કે કોઈની પણ સલાહ લેવા ન જતાં પોતાના મગજમાં જે પ્રમાણે હશે તે પ્રમાણે જ કરવું અથવા તો પ્રથમ પકિતનો જે માખણદાસ તેની પોતાની સમીપ હોય તેની સલાહ મુજબ ચાલવું અને નિર્મયાદ એકદમ સત્તા એ તો જાણે રશિયન પ્રજાનો પવિત્ર જીવન-સિદ્ધાંત છે, એમ માની લઈને જ એ યુવાન રાજ્ય ચલાવવા માટે છે. રાજ-કાજના કામમાં (જે વિશે એને કશું જ જ્ઞાન નથી અને હોઠ પણ ન જ શકે; કારણ કે એ તો ઘોડેસ્વારોની ટુકડીમાં ફેળવણી પામ્યો હતો) રશિયન પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સલાહ કે મદદ માગવા કે સ્વીકારવાને બદલે એ તો એને મુખારકબાદી આપવા જનાર રશિયન પ્રતિનિધિઓ સાથે તોછડાઈ અને હિંતાછથી બોલે છે. અને એમનામાંના ફેટલાકે પોતાની જરૂરિયાતો વિશે યોગ્ય અધિકારી વર્ગને ઘટતી સૂચના કરવા માટે જે નામદાંધ ભરેલી રીતે પોતાની ઈચ્છા પ્રગટ કરેલી તેને તો એ 'અર્થશૂન્ય, મૂર્ખ સ્વપ્નાં' x ગણી કાઢે છે.

અને પછી શું બન્યું! રશિયન સમાજને કંઈ ધારકો લાગ્યો? સંસ્કારી સુશિક્ષિત અને પ્રમાણિક લોકોએ-વિનિતોએ પોતાનો રોષ અને વિરોધ બ્યક્ત કર્યો ખરો? અરે! આ સરકારનાં વખાણ કરતાં અટક્યા ખરા? તેના તંત્રમાં લાગ લેતા કે સહકાર આપતા અટક્યા ખરા? અને એમ કરીને તેને વધુ હિંતોળ આપવાનું બંધ કરી શક્યા ખરા? એટલુંય તેઓ કરી શક્યા કે? એમાંનું કશુંય ન કરી શક્યા. તે વખતથી જ પિતા અને તેને પગલે પગલે ચાલનાર પુત્રની ખુશામત કરવામાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની તીવ્ર દરીદ્રાઈ

x ટવેરની પ્રાન્તીય સરકારના પ્રતિનિધિઓ અને ખીજા તરફથી ખીજા નિકોલાસના રાજ્યા-સહજ સમારંભ વખતે વીન્ડર પેલેસમાં સ્થાપિત કરતી વખતે જણાવવામાં આવેલી તે.

ભગી, છતાં આ બધાની વિરુદ્ધ એક શબ્દ સરખો કોઈ બોલ્યું નથી. માત્ર એક નનામ કાગળમાં યુવાન ઝારની વર્તણૂક પહેલ કરવા જેવી નથી એવું ખૂબ આવધાનીથી લખવામાં આવેલું અતિશય અતિશયોક્તિ ભરેલાં ખુશામતયાં માનપત્રોનો ઝાર સમક્ષ ઢગલો થયો. વળી દેવદેવીઓનાં લપકાદાર ચિત્રો^૧ (એક વા બીજા કારણસર) ઢગલાબધ રજૂ થયાં. આ ચિત્રો કોઈને ગમતાં ન હતાં; કારણ કે એ તો બૌદ્ધિક અને નૈતિક જ્ઞાનથી વિમુખ રહેલી પ્રગ્લને માત્ર અર્તિપૂજા કરવામાં જ ઉપયોગમાં આવે તેવાં હતાં. પૈસાનું તો વગર વિચાર્યું ભેસુમાર ખર્ચ : રાજ્યારોહણનો મમારણમાં ક્યાંય વિવેક કે વિચાર કયો હોય એમ જણાતું જ ન હતું. 'રાજકર્તાઓના ઉછાંછળાપણાને લીધે તેમજ લોકો પ્રત્યેના તેમના તિરસ્કારને અંગે હળશો લોકો ભગવદ્ ગોખમમાં આવી પડ્યા અને માર્યા પણુ ગયા,--આ બનાવથી એમના રગરાગમાં સહેજ અહણુ લાગ્યું હોય એમ જરા વાર લાગ્યું ખરું, છતાં તેમનો રગરાગ કે ભોગવિલાસ જરાય અટક્યો નહિ.^૨ એક પ્રદર્શન^૩ ભરવામાં આવ્યું. એ પ્રદર્શનની યોજના અને વ્યવસ્થા કરનાર સિવાય બીજા કોઈને એ જોઈતું જ ન હતું; છતાં એની પાછળ લાખો રૂપિયાનો ધુમાડો કરવામાં આવ્યો. સેન્સરની સખ્તાર્થ વધવા પામી. ધાર્મિક અત્યાચારોએ વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. 'ઘેરાતી સ્થિતિ' (એટલે કે અરાજકતાને કારણે કાયદામાના ફાવવાની સ્થિતિ) ચાલુ રહી અને (હજી) પરિસ્થિતિ વધુ ને વધુ બગડેતી જાય છે.

સરકારે ચોળેલી રૂઢિ અને પ્રણાલીને વજગી રહીને પિનીત લોકો એવી કોઈ યોજના શોધી કાઢવા છુટે છે, કે જેથી સરકાર પોતાની મેલે જ મ્હાત ધાય! (કેવું અનુદ્રવલિક સ્વપ્નરોપન!)^૪ જે સુશિક્ષિત, સરકારી અને પ્રગાણિક પિનીત લોકો--જેઓ અત્યારે કાયદાને નામે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સરચાઓમાં, પ્રાન્તીય સરકારોમાં, જુદી જુદી સમિતિઓમાં, સેન્સરના હાથ નીચે ચઢી પમાર થતા સાહિત્યમાં અને એવી એવી જાતની અનેક-વિધ લીજરલ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયા છે--તે લોકો પોતાની શક્તિનો વ્યય (પોતાની પારણા

૧ આને માટે અંગ્રેજી શબ્દ I'cos છે. I'cos એટલે ઈશ્વર જીસસ, દેવકૃતે, સંત પ્રજ્ઞાનઓ, ' હૃદયની ખાત' વગેરે એવેનાં જીવનમાં દુઃખ જીવર ખૂબ જોવા મળેલીને જુદી પ્રણાલી અનુસાર કાઢેલા ચિત્રો. ધરના કોઈ કોઈ ખૂણા ઉપર તેમજ દેવળોમાં પણ પૂલ અર્થે આવાં ચિત્રો યાજવામાં આવે છે.

૨ રાજ્યારોહણના સમારબને અંગે ચનારા જલસાપત્રોમાં મોરકો પાસે દાખીનેકો શીઠ હપર પ્રવર્તર્ માટે પણ જોલાદેલી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. જ્યારેયમાં ગોઠાલો મવાને લીધે એ જોમાનગા જતા પ્રવલ્ન કરનારામાંથી ૩૦૦૦ લોકોના જ્ઞાન લેવામાં આવેલાં અને ઈત પામેનાર તો ખીલ પણ ન હતા. ૧૮૬૬ ના મે માસની ૧૮ મી તારીખને રાત્રિવારે આ બનાવ જન્યો અને એ જ સંજે ગેસ્ટોમાં ટ્રેન્ગ એલ્યોએ જોડેલા ગોરા જલસામાં સમાર પોતે નાચ્યા.

૩ ૧૮૬૬ માં નીચની મોવગોરોહમાં નિખૂજ નીચેડું પ્રદર્શન.

૪ લોકો પોતે જાણે છે, કે આ કાગમાં તેમને ઓએ સો ટકા નિખૂજના મજવાની છે, તેમ જાનું પણ તેઓ આંખજિયાં કરીને તેની પાછળ મડબ ન રહે છે. એ આખીય મનોદસા અને તો પછી વાર તફન દારવારપર ન હાતી છે, એ તે એક પ્રાખીનો પત્ર કાપી નાખવો પણ તેની તેને જિલ્લેક ખજર ન પડવા દેતી એના જેવી વાત છે.

મુજબ) સરકારને મ્હાત કરવાના પ્રયત્નમાં કરવાને બદલે સરકારના તંત્રને જરા પણ સાથ ન આપે અથવા સરકાર સાથે લાગેવળગે એવા એક પણ કામમાં લાગ ન લે, અને માન મનુષ્ય તરીકેના પોતાના (વાસ્તવિક) હક જ માગ્યા કરે તો શું પરિણામ લાવી શકે એ તો સમજો છો ને? એટલું તો પરિણામ જરૂર આવે કે, ઉપર જણાવેલી ત્રાસદાયક સ્થિતિ-માંથી તો પ્રજાને પસાર ન જ થવું પડે એવું મારું પોતાનું માનવું છે. (એ કેમ બની શકે તે વિચારી લઉંએ.)

‘શાંતિના ન્યાયાધીશો’ને બદલે તમારે એમ્સકી નટચાલનીકા દાખલ કરવા છે: બહુ સારી વાત છે. હાલે એમ કરો. પણ અમે તમારા એ એમ્સકી નટચાલનીકા પાસે ન્યાય માગવા જ નહિ જઈએ, તેમજ અમે એવી જગ્યાએ નોકરી પણ નહિ સ્વીકારીએ; પંચની સમક્ષ મુકદ્દમે ચલાવવાની ક્રિયા તો માત્ર શિરસ્તા ખાતર જ તમે કરવા માગો છો: ઠીક છે. તમારા હાથમાં સત્તા છે એટલે હાલે એમ કરો; પણ અમે ન્યાયાધીશ કે વકીલ કે પંચ તરીકે કામ જ નહિ કરીએ એટલે પછી શું! ‘બળવાની સ્થિતિ’નું મિષ કાઢીને તમારે નાદીરશાહી ચલાવવી છે. તમારા હાથમાં સત્તા છે એટલે હાલે તેમ પણ કરી લ્યો. પણ અમે એમાં જરા ય સાથ નહિ આપીએ; એટલું જ નહિ પણ અમે એ સ્થિતિને ચોખ્ખોચોખ્ખા શબ્દોમાં નાદીરશાહી જ કહીને જાળબાનીશું, અને મુકદ્દમાની (ન્યાયપુરસ્કર) મુનાવણી કર્યા સિવાય ફાંસીએ લટકાવવાના કિસ્સાએને ‘ખૂન’ને નામે જ જાળબાનીશું. કેડેટ કોર તથા લશ્કરી અને રૂઢિચૂસ્ત ધાર્મિક તાલીમ પામતી માધ્યમિક શાળાઓનું તમે સંગઠન કરવા માગો છો: એ તમારા હાથની વાત રહી એટલે તમે ફાંવે તેમ કરી શકો છો. પણ આવી શાળાઓમાં અમે શિક્ષણ જ આપવા નહિ આવીએ એટલું જ નહિ પણ અમારાં બાળકોને અમે એવી શાળાઓમાં મોકલીશું જ નહિ. અમે અમને યોગ્ય લાગશે તેવી ફેળવણી આપવાની તેમને માટે સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરી લઉંશું. પ્રાન્તીય સરકારોને તમારે ક્લીબ (નિર્માલ્ય)ની સ્થિતિમાં લાવી મૂકવી છે. (પણ) અમે એમાં લાગ જ નહિ લાઉંએ. તમને ન ગમે એવું સાહિત્ય પ્રકટ કરવા સામે તમે મનાઇહુકમ કાઢો છો: તમે ચોપડીઓ જાત કરશો, છાપનારાઓને પકડશો, હાલે તેમ કરો; પણ અમને બોલતા કે લખતા તો નથી જ અટકાવી શકવાના, એ તો અમે ક્યેં જ જવાના. કારણે વફાદાર રહેવાનું સોગંદનામું તમે અમારી પાસે માગો છો. એટલું બધું મૂર્ખાઇસરેલું, જૂઠું અને હીણપતવાળું કામ કરવાને અમે કબૂલ જ નહિ થઈએ. તમે લશ્કરી નોકરી કરવાનો હુકમ કરશો, પણ અમે તેમ કરીશું જ નહિ; કારણ કે અમારો અતરાત્મા વૈયક્તિક ખૂન જેટલો જ સામુદાયિક ખૂન સામે પણ કઠળી ઊઠે છે. અને સેનાધિપતિની આજ્ઞાનુસાર ગમે તે માણસને મારી નાખવો એ તો નીચામાં નીચું કૃત્ય છે. જવાનાથી એક હજાર વર્ષ પાછળ હોય એવો તો ધર્મ તમને માન્ય છે. તમને Iberian Mother of Godના અવશેષો અને એવી જ બીજી વસ્તુઓ તેમજ રાન્યારોહણ સમારંભો ગમે છે: એ તમારી મરજીની વાત છે. પણ

+ ગ્રેસમાં The Iberian Mother of God એ કુમારી મેરીનું એક ચમત્કારિક ચિત્ર (ગણપત) છે. એને તો પુષ્કળ આવક છે. બિમાર માણસો પાસે એને ઘણી વખત લઈ જવામાં આવે છે અને ૭ ઘોડાની આઠમાં તો તેની સવારી નીકળે છે. એના પૂલરી ઉપર માથે ગાદીમાં બેસે છે,

અમે મૂર્તિપૂજા અને વહેમને ધર્મ તરીકે ન ઓળખતા (માનતા) એને તો ચાખ્ખેચાખ્ખા શબ્દોમાં મૂર્તિપૂજા અને વહેમ જ કહીશું અને એવી લાવચોમાથી લોકોને મુખ કરવા માટે અમે પ્રયત્નશીલ રહેવાના । x

અને આની પ્રવૃત્તિ મામે મગ્કાર પણ શું કરી શકવાની ? બોમ્બ બનાવવા માટે કે મનુષ્યો માટે એકાદ બોટોનામું પણ છાપવા માટે સગકાર જેવના દરવાજા દેખાડી શકે અથવા તો દેગપાર પણ કની શકે, તમારી માહિત્ય અમિતિને એક પ્રધાન પાસેથી લઈને બીજા પ્રધાનને હસ્તક સોંપી શકે, અથવા તો પાર્લામેન્ટની બેઠક પણ બધે ફરી શકે પણ જે માણસ હાથ ઢાળ્યા ફરીને બહારમાં જાડું બોલવા નથી માગતો, જે માણસ પોતે ખરાબ માનતો હોય એવી મસ્થામાં પોતાના બાળકોને મોકલવા નથી ઇચ્છતો, જે માણસ લોકોના જાન લેતા શીખવાનો ધંધો લાલુવા નથી માગતો, જે માણસ મૂર્તિપૂજામાં ભાગ લેવા નથી ઇચ્છતો, જે માણસ ગળાગળાદણુ સમારણો, ડુંગરોનો અને માનપત્રોમાં ભાગ લેવા નથી માગતો, અથવા તો જે માણસ પોતાને જે કંઈ યોગ્ય લાગે છે તે જોલે છે અને લાખે છે તેના માણસને મગ્કાર શું કરવાની હતી ? આવા માણસ મામે કામ ચલાવીને તો સરકાર પ્રગ્નતી મહાનુભૂતિ તેના તરફ આકર્ષવા માટે બહુ મદદરૂપ થઈ પડે છે, વારણ કે એ તો એને (સરકારને) હાથે શહીદ થયો અને મગ્કાર પોતાની ઘોર પોતાને હાથે જ જોઈ છે, પોતાના પાયા પોતે જ ઉખેડે છે એ નક્કી, અને તેનું કાગળ એ છે કે મનુષ્ય તરીકેના પ્રગ્નતાદહનું મગ્કણ કરવાને બદલે એ પોતે જ એ કાયદાઓનો ભંગ કરતી થઈ ગઈ હોય છે (મગ્કારના તત્ત્વમાં સ્વચ્છાએ ભાગ ન લેનાર માણસ સામે કામ ચલાવીને) (પોતાને તેમજ પોતે હાથ ધરેલા કામને એમ બનેને ધાતક એવી) જે કંઈ વૈધ્યવિક,

x બારતવર્ષમાં આઝાદીનો ખરેખરો જ ન મહાયાને તો દસ વર્ષ જ થયા છે એમ કહેવાય ૧૯૨૦ માં મહાત્માજીએ ન્યારો જોશ કે કાકુલીશરી ચિત્રવિઓ કરીને સિદ્ધિરા વત્રમાં દેશપ્રવરણની આશા રાખવી એ હવામાં બાંધ્યા બારવા જેવું જ ત્યારે પોતે ખૂબ વિચાર અને આત્મમથનના પરિણામરૂપે મમરત દિલી પ્રત્ય સમક્ષ સાનિત્ય અસાધકારનું અભાવ રાજ રત્ન કર્યું જે વરતુઓ મહાત્મા દેશરોય રસિયાના વિનીતોને અમલમાં મૂકવા માટે બતાવે છે, એ જ વરતુઓ સાળા-કોડેત્રેનો બદ્ધિકાર ધારાતમાને બદ્ધિકાર, આદતોને બદ્ધિકાર, સરકારી નોકરીના ત્યાગ, વિરેશી વચ્ચેનો ત્યાગ અને તેને બદલે સરકારી તરફી તદ્દન સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય સાળાઓની સ્થાપના, લવાઈ પચોની ડેરેર નિમ્નૂકો, મામસરત તેમજ પારીની ઉત્પત્તિ અને વપસાર માટે સહાગ્રહ એ એક બાજુ અને બીજી બાજુ સમાજશુદ્ધિને અર્થે હિંદુમુસલમાનનું એક સાધવાને તેમ જ અરવૃથના નિવારણ ઉપક્રમ વગેરે વરતુઓ—નારતવર્ષની જાનતા સર જ—મહાત્માજીએ મૂકી અને માત્ર વિચાર સૂચવીને વેચના ન રહેતા પોતાના વિચારોને સારી પ્રત્તના જીવનમાં લખવા માટે જગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો છાપા, લાખો અને શુભારીથી સાદુર બાગવધ' જામન કર્યું

પણ આ બધું થ કરવા જે એક વરતુ પર પોતે એક મૂક્યો તે તો આત્મશુદ્ધિ જ છે માલસનું પાનખી જીવન એટલું જ પવિત્ર અને અર્થશુદ્ધ હોય જોએ, કે જેટલું બંદેરજીવન શુદ્ધ રાખવા માલસ સાવધાન રહેતો હોય છે આત્મશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી ઝીજામાં ઝીજી અમન બાળતમાં પણ ખૂબ યોગી રાખતા માગી અને પોતાની અથવા તો પોતાની આશપાસનાની બીજની દૃષ્ટિએ તન નહીં લાગતી, ડુંગર ખૂબ મોટા સ્વરૂપમાં રત્ન કરી જોને ' પાવકની જ્વાળા ' માથી પચાર થઈ શકે એવા શુદ્ધ કંદન જેવા થવા માટે મામદર્શક થઈ પડે એવું ઉચ્ચ કોર તપશ્ચર્યાવાળું જીવન જીવી બતાવ્યું એ એક જ વરતુએ તેમને દરેકના દિલમાં અહિંસીય સ્થાન બપાવ્યું છે (જનુઆરી)

સામાજિક અને લીબરલ પ્રવૃત્તિમા સમાજના સુસંસ્કારી, સુશિક્ષિત અને એકનિષ્ઠ લોકોની શક્તિ અત્યારે ખર્ચાઈ રહી છે તે સળધમા અત્યારે તો માત્ર આ રીતે જ કામ શરૂ કરી દેવાની આવશ્યકતા છે એમ થાય તો એક જ વિચારના અને એક જ લાગણીવાળા સંસ્કારી, નીતિમાન અને એકનિષ્ઠ લોકોનો મોટો સમૂહ એમની પાસે એકત્ર થશે પરિણામે પ્રતિક્ષણે દોલાયમાન થતો પ્રજાવર્ગ આ વર્ગ તરફ તગત જ આડપાંશી અને વાણીસ્વાતત્વ, વિચારસ્વાતત્વ, શુદ્ધ ન્યાય અને મનુષ્યમાનનું સ્વાતત્વ માગી ગહેલો પ્રજામત-જે એક જ શક્તિ સરકારને નમાવી શકે તેમ છે તે-દીવા જેવો ઉઘારો થશે અને પ્રજામત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમા જાહેર થશે એટલે તમારા જેવી સારિત્યસંગિતિઓ બધ કરી દેવી અશકન થઈ પડશે એટલું તો નહિ જ પણ વિપ્લવરાદીઓ અને વિનિતો જે નાખૂદ કરવા માટે મથી ગયા છે એ તમામ અમાનુષી સસ્યાઓ-‘ જાગવાની સ્થિતિ’, છુપી પોલીસ સેન્સર શુસેન-બર્ગ,* વગેરે વગેરે-પોતાની મેળે આપોઆપ જ અદસ્ય થઈ જશે

એટલે મરકાર સામે થવાની બે રીતો તો આપણે અજમાવી ચૂક્યા છીએ અને બન્નેમા નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ તો હવે આ ત્રીજી અને છેલ્લી રીત અજમાવી જોવાની રહે છે મારો તો પૂરો વિશ્વાસ-મારી તો પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે કે એમા ક્ષીણૂત થવાના, થવાના તે થવાના દૂકમા એ આ પ્રમાણે છે-બધાય સુશિક્ષિત, સુસંસ્કારી અને એકનિષ્ઠ લોકોએ પોતાથી બને તેટલા સારા થવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને મારા એટલે બધીયે રીતે સાગ એમ નહિ પણ એક જ રીતે સારા થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ-એટલે કે તેમણે એક મૌનિક સદશુણનું સંપૂર્ણ પાલન કરવું જોઈએ-પોતે પ્રમાણિક થવું અને અસત્ય ન બોલતા એવી રીતે વાણી અને વર્તનની એકતા સાધવી કે પોતાને મટેવાનો આશય સાત નવનો એક દેતાળ બાળક પણ સદેલાઈથી સમજી શકે-એવી રીતે વર્તવું અને બોલવું કે તમાગ દોકરાને એમ ન કહેવું પડે કે ‘ પણ બાપા, બાપા, પહેલા તો તમે અમુક અમુક જોરું અને હવે તો’ એથી કઈક જુદું જ કહો છો અને કરો છો’ તો એમા (સાચું) શું સમજવું !’ આ પદ્ધતિ દેખાય છે તો નબળી નમાલી, પણ મારી તો પાકી ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે આ એક જ પદ્ધતિથી માનવજાતી શદ્ધ્યાત થઈ ત્યારથી તે અત્યાગ સુધી, મનુષ્યમા હૃદયપવટો થઈ રાક્યો છે

મનુષ્ય તરીકેનું ગૌરવ બંધા બંધા દણાવું માલુમ પડ્યું ત્યા ત્યા જેમણે એક ચોખ્ખા ભાર પણ નમ્યું નથી આપ્યું એવા સત્યનિષ્ઠ અને નિડર હતા તદ્દન સીધી લીનીના મનુ બો જ જગતભરમા લાલદાથી પરિવર્તનો કરી શક્યા છે અને એતો જ લાભ અત્યારે સારી જનતા ઉઠાવી રહી છે એ પરિવર્તનોમા શુભામી અને અતિ નામજનક સારીનિંદ શિક્ષાના ઉન્મૂલનથી માડીને તે ઠંઠ વાણી વિચાર અને વર્તનના સ્વાતત્ય સુધીની તમામ ક્રાન્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે એથી જલદી બીજું કઈ હોઈ શકે જ નહિ કારણ કે અતરાતમા તો હરહમેશ માનવજાતને જે વસ્તુ વધારેમા વધારે લાલદાથી અને આવશ્યક હોય છે તે જ વસ્તુનો તે તે વખતેનિર્દેશ કરે છે જે માણસ પોતાના અતરનાદને અનુગરીને વર્તે છે તે જ પુરુષ યા સ્ત્રી પ્રજા ઉપર પ્રભાવ પાડી શકે છે અને જે પ્રવૃત્તિ અતરનાદની ઇચ્છાનુસાર હોય ધરવામા આવે છે, તે જ ઉપયોગી થઈ શકે છે

હતા મારા કહેવાનો આશય મારે વધારે સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ જે ધ્યેયને પહોંચવા

માટે વિપ્લવવાદીઓ અને વિનીતો મથી ગયા છે તે પાર પાડવા માટેનો અકસીંગ દુધાળા પોતપોતાના અતરાત્માની આત્માનુમા પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવી નોંધએ એમ કહેવામા મારો આશય એવો તો નથી જ કે એ (બાહ્ય) હેતુઓ મિદ્ધ કરવા માતર જ લોકો એ અતરાત્માને અનુકૂળ હોય એવું જીવન ગુમગવાનું શરૂ કરી દેવું નોંધએ બાહ્ય (એલિફન્ટ અને ક્ષણિક) હેતુઓ સિદ્ધ કરવાના હેતુથી(જ) અતરાત્માને અનુકૂળ હોય એવું જીવન ગુમગવાનું શરૂ કરવું એ વાત જ અસાધ્ય છે.

પોતાના અતરાત્માની આત્માનુમા તો ત્યારે જ જીવન શક્ય થઈ શકે છે કે જ્યારે મનુષ્યની ધાર્મિક (આધ્યાત્મિક) પ્રતીતિઓ તદ્દન સ્પષ્ટ અને નિશ્ચયાત્મક થઈ ગઈ હોય છે આ પ્રતીતિઓનું લાભદાયી પરિણામ આપણા બાહ્ય જીવનમા તો અચૂક આવવાનું એટલે મારા કહેવાનો ફલિતાર્થ માત્ર એટલો જ છે કે, જ્યાંમુખી પોતાને જ તદ્દન સ્પષ્ટ, નિર્મળ અને સુચિત્ર આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ-એટલે કે જીવનના હેતુનું તેમજ તેના અતરંગ મર્મનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હોય ત્યાં મુખી જાના અને એકનિષ્ઠ લોકો, પોતાની માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ, ઝીણા ઝીણા બ્યરડાર હેતુઓ-જેવા કે પ્રભા પ્રભા વચ્ચેની અનેક લગાઇઓમા રહેલા હેતુઓ લુપ્ત લુપ્ત પક્ષેના લુપ્ત લુપ્ત હેતુઓ, અથવા તો વિનીત લોકોના પરપુલ્લિતગ્રમા ગરેલા હેતુઓ-મિદ્ધ કરવા ખાતર ખર્ચે એ જરાય લાભદાયી નથી જે મત્તજનોને માનવસમાજની સેવા કરવાની ઉત્કાંઠા હોય તેમણે તો પોતાની તમામ માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ આ હેતુ-તદ્દન સ્પષ્ટ, નિર્મળ અને સુચિત્ર આત્મિક અનુભૂતિ મિદ્ધ કરવા પાછળ એકાગ્ર કરવી નોંધએ એવું મારું મતન્ય છે એ સિદ્ધ થશે તો ખીનું બધું આપોઆપ જ સિદ્ધ થઈ જશે *

● સામાન્યતઃ રાજનીતિજ્ઞ પુરોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, રાજકારણ અને ધાર્મિકતાને મેળ ખાઈ જ નહિ મહાત્મા દેહરોયે એ શૂર તદ્દન જલુદ વચરતું છે એમ આપણને જતાવ્યું છે જ્યાં પુરોષોષ શ્રિરતી પ્રભાઓના રાજકારણમા તેની શી અસર થઈ છે એ વિચારતું અને અરથાને છે. પણ વર્તમાન ભારતીય રાજકારણમા જે ધાર્મિકતાને પ્રધાનપદ આપવામા આવ્યું હોય તો તેનું કારણ મહાત્મા ગાંધી જ છે એમના પુરોષામી દિલી રાજનીતિજ્ઞ પુરોષ રાજકારણમા ધાર્મિકતા પ્રધાન પદ તો શું પણ ચાલ રથાત પણ ભોજની શરૂ એમ જાદુ દોડ માનતા તો પછી વ્યવહારમા તો આશા ફેટવી જ રાખવાની હોય ?

મહાત્માજીએ તો સત્ત્વને ખાતર જમે તે જોગ આપ્યો પટે તો તે આપવા દરમિયાંજ તૈયાર રહેવું નોંધએ એ વસ્તુ દિલી રાજકારણમા દાખલ કરી અને ૧૯૨૧ પછી તો દિલી રાજકારણના સાચા કર્ણધાર જ એ પોતે થયા છે સામાન્ય આમર્થ્યે તો એમને હૃદય સમજ હૃદયે એમને જતાવેલો કાર્યક્રમ પથારીક્રિત પાર પાડવા માગ્યો છે. “સુસિદ્ધિ, સુસરકારી અને પ્રમાણિક” લોકો જ હાલુ એમના કાર્યક્રમને દ્વંદ્વપૂર્વક વધાવી લેતા નથી અને એને પરિણામે જ સરકાર પોતાની આબરૂ દલુ જતી રહી નથી એમ પોતાની જાતને મનાવી રહી છે અમારું તો એવું ચોક્કસ માનવું છે કે, વિનીત મનોદસાવાળા “સુસિદ્ધિ, સુસરકારી અને પ્રમાણિક” લોકો બારતવર્ષની સમગ્ર જનતાએ આરબેલા જ જમા સુચિત્ર મદદ ન આપે તેની જાદુ ફિકર નથી. પણ તેઓ જે સરકારના મદોરા ન જાનતા જે સરકારી ખાતાનું કામ તેમને દરવત પ્રવચન કે પરીકા રીતે થવા પામત હોય તેમણી તેઓ પોતાનો સદકાર સમૂજશે જ ખેતી લે અને કેવળ તરથ વૃત્તિ પણ રાખે, તો આ તો શું પણ જમે તેવા કાળબાવગણી દોવાનો દાવો કરવી સરકાર પણ પગના છકા ભાજમા કંઈપૂર કરવી ને પછી જ નય. છેલ્લા છ મહિનાના જતાવેલો, અને પ્રભાને ગ્વાતગ્રસ્તિન અર્થ કરવા માટેથી કૃત જાતીઓ તરફ જલર કરીને પણ વિનીતો જાચરો ખાઈ

(અનુવાદક)

આવડે લાખો કાગળ લખવા માટે હું આપની ક્ષમા ચાહું છું તમને તો કદાચ આવડા કાગળની જરૂર પણ નહિ હોય પરંતુ આ વિષય ઉપર મારા વિચારો (પ્રજ્ઞ સમક્ષ) રજૂ કરવાની ઘણા વખતથી મને ઈચ્છા થઈ હતી મેં એક લાખો લેખ પણ શરૂ કરેલો પણ હું મરી જઈ ત્યાં સુધીમા પણ એ પૂરો કરવાનો વખત કદાચ મને ન પણ મળે અને તેથી જ તેમાંનું થોડુક પણ હું કહી દઉં તો સારુ એમ મને થઈ ગયું મારી કંઈ ભૂલચૂક થતી હોય તો મને માફ કરશો

અનુવાદક

અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી

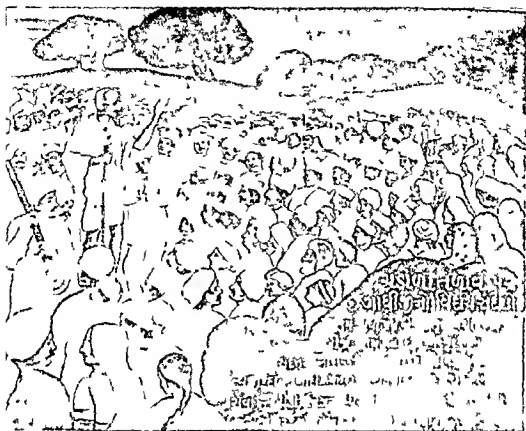
મજૂર મહાજન પ્રદર્શન : એક અવલોકન

જગતમા ઘણી વાર એવું બને છે કે જેની જરૂરિયાત મૌથી વિશેષ હોય, જેને મૌથી વધુ મદદની જરૂર હોય, તેને કોઈ મદદ કરતું નથી, પરંતુ જે થોડા પ્રગતિ કરી ચૂક્યા હોય, તેમની વધુ પ્રગતિ કર્યા ઉપર જ વિશેષ ધ્યાન અપાય છે દિવની પ્રગતિને ૬ ટકા જેટલો ભાગ કેળવાયેલો છે, અને ૯૪ ટકા સ્ત્રીપુરુષો અજ્ઞાનમા રખડ્યા કરે છે, છતાં પણ ૬ ટકાના વધુ વિકાસ માટે પ્રયત્નો ભરાય છે, પુસ્તકો લખાય છે, લાપણો થાય છે, અને વિધિવિધ પ્રદારે તેમને સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવવાના પ્રયત્નો થાય છે, ત્યાં ૯૪ ટકાની કોઈ પ્રગતિ પણ કરતું નથી મને યોતનાં તો લાગે છે કે આપણા દેશને જેટલી ઉચ્ચ શિક્ષણની જરૂર છે, ત્યાં ઘણી વધારે જરૂર સામાન્ય જનતા માટેના લોકશિક્ષણની છે મજૂર મહાજન મળે આ વસ્તુ સાફ સાફ જણાઈ એમને લાગ્યું કે અમદાવાદના ગાફરો, સાહિત્યસેવકો ને સમાજસેવાઓ જૂખ્યા માણસોને જૂખ્યા જ રહેવા દઈ, અકરાતીઆઓને જમાડે છે આ દૃષ્ટિથી જોતા મજૂર મહાજન સમે આવું પ્રદર્શન કરી જે પહેલ કરી છે તે ખરેખર અભિનેત્રીય ગણાય

પ્રદર્શનની ગોઠવણ સુદર હતી શાંતિસન્ન જગવાના વિશાળ યોગાનમા તથા અદરના ખડોમા ભુદા ભુદા નિલાગે ગોઠવનામા આગા દત્તા દેવ વગુની ગોઠવણ કળામય બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય તેમ સહેજ જ જણાઈ આવતું હતું પ્રવેશદ્વાર અત્યંત કળામય તથા મનોહર હતું દરવાજાની કમાનો ઉપર એક મજૂર અને ખેડૂત પૃથ્વીનો ગોળા ટકાવીને બેસાડ્યા હતા, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું હતું કે જગતનો આધાર ખેડૂતો અને મજૂરો ઉપર જ છે અત્યારના યુગમા આ વસ્તુ કોણ નહિ સ્વીકારે ?

પ્રવેશદ્વારથી દાખલ થતા સૌથી પ્રથમ ધ્યાન જમીન ઉપર કાંકીટથી બનાવેલ દિંદુસ્તાનના નકશા તરફ જતું હતું અત્યાગતી રાજકીય ચળવળનું માપ દર્શાવના તેમા દરેક પ્રાતમાં ચએલી ધરપકડોની સખ્યાના પાટિયા ચૂક્યા હતા તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ભુદા ભુદા પ્રાંતોમાં લડતનું જોસ માપવાની આ એક સારી રીત ગણાય કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ આ

નકનો આરંભ હતો ; તેમાં હિમાલયની પર્વતમાળા, દિલ્લી મુખ્ય નદીઓ અને ત્રણ બાણ
પરચાઈ વળતો આગર પગે પતાવવામાં આવ્યા હતા

[નરોગા તમામથી વિશાલ-સદેશ

નરોગાની પાળના લાગમાં એક મહત્વનું લખાણ પ્રેરકોનું ચિત્ત આકર્ષતું, અને ઘડી-
ભર વિચાર કરતા કરી નરોગા એક નાજવાના લુલુ લુલુ પગામાં વિચારત અને દહના
નકરાઓ મુઠવામાં આવ્યા હતા જેમાં વિવાહતનું પાંડુ નમેલું હતું વિવાહતના નકરા ગાથે
દિલ્લી નકરાઓ નોડવામાં આવ્યા હતા, જેમાં હિંદુ તદ્દન પોષો પતાઓ હતા આ મુજબતું
હતું કે દિલ્લી ખન મુગીનુસાની વિવાહન મુજબ બન્યું ને તેથી તેનું પાંડુ નમી ગયું તથા
હિંદુ વિનાગ પોષા હતા મુજબ મુજબી દલકુ યયુ અને તેના ઉપર

‘ જ્યન હતો આ નિશ તે ક્યન કરી કરારે યગે ? ’

એનું મુજબ નામ હતું

આ નેપા પાંડી પેશક પ્રચ્છનના અનદાર તરફ વળતો હતો મુખદારની બાજુની
પગમાં ઉપર મહાત્માએ તેમની જુના દિવસે ચરોગા તમાવ આગળ જે વિદાયમેય
આપ્યો હતો અને ખામ કરીને મનુષ્યને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેનું મોટું ચિન મુજબમાં
આમ્યુ હતું અદરતા પોષા એકાદમાં આપણો ક્ષતિદાર, ગળકીય ચગવળ અને ચાણુ
લડન ગંગરી ખામ તપાઠ કરાવવા પિત્રો, કાર્દનો, કોશિમોડો અને લખાણો મુજબમાં આવ્યાં
હતાં વળી ગાંધીજીના મનોવિચાર રજૂ કરવા ત્રીમેકે ઓધવગનો કળામય અને આકર્ષક રીતે

જોઈવવામાં આવ્યા હતા, તેમાંના કેટલાકે તો એવા સંચોટ અને માર્મિજ હતા કે વાચનાગ્ને લાગે જ અસર કર્યા વિના રહે તેમાંના થોડા નીચે ઉતારુ છું

“ખાદી ન મળે તો ફક્ત લ ગોટ પહેરજો, પણ વિદેશી કાપડ તો ન જ વાપરતા.”

“આગેવાન તે કહેવાય જે સૌથી વધારે સેવા કરે.”

“જે સાચું નથી બોલી બહુતો તે ખોટો સિક્કો છે.”

આ વિભાગમાં ગાંધીજીના જુદા જુદા મનોભાવો અને ક્રિયાઓ રજૂ કરતાં દૂર વખતના અને દૂરના રસ્તામાં લીધેલા ફોટોગ્રાફો તથા દૂર કરતી વખતનું પૂતણું હતા

ઇતિહાસ અને રાજકીય અગવળ વિભાગમાં ચાર સ્વયં ત્રિરંગી ચિત્રો, હિંદના જુદા જુદા વખતની અવસ્થા દર્શાવતા મૂકવામાં આવ્યા હતા. પહેલું ચિત્ર ૧૬ માં સૈંદામાં અંગ્રેજોએ જ્યારે પ્રથમ વેપારી તરીકે હિંદમાં પ્રવેશ કર્યો તે મમયનું હતું જાણીતું બાદશાહના દરબારમાં સર ટોમસ રો. ઘુટણીએ પડીને વેપાર કરવાની સનદ માટે અરજી ગુજારે છે, એ આ ચિત્રનો ભાવ હતો ત્યાર પછી મૂકેલા ઘડૂનોમાં બ્રિટિશ રાજ્યના સ્થાપના ગણાતા હિંદના વાઇસરોયોની દૃક કાગડિયાં તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં વર્ણવી હતી ક્યાંકવધી માડીને ઠેક ઈર્વિન સુધીના સુગાઓની પરાક્રમગાથા (૧) વાચનાનું પ્રલોભન પ્રેરક જ રાકી, રકતું અને ૬ પાણુ એ વાકોએ અહીં મૂકનાનું પ્રલોભન રાકી રાતો નથી:

કલાઈઃ “મેં દગાફેટકાથી” આપણા રાજ્યનો પાથો નાંખ્યો.”

હિંદીઃ “સત્ય અને પ્રમાણિકપણને ઠાકરે મારી મેં ખૂબ પૈસા ભૂંટ્યા અને હિંદી ટુન્ગર-ધોગોને નાશ કર્યો.”

વેલેસ્લીઃ “દેશી રાજ્યોને બનાવીને મેં હિંદમાં ટેરેર આપણા લરકરની છાવણીઓ નાખી.”

મોકેસેઃ “મેં હિંદની સમૃદ્ધિનો નાગ કર્યો અને હિંદીઓને અંગ્રેજી ભણાવી.”
મેં તેઓના પગમાં કાચમની ઘોડી નાખી.”

ડાહાઉસીઃ “મેં કેટલાંધે દેશી રાજ્યો ખાલરા કરી આપણા રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો.”

કર્ઝનઃ “હિંદુઓ સાથે તો ચાલુકથી જ કામ લેવું જોઈએ.”

માન્ડેગ્યુઃ “દીકરા, મોટે થકર એટલે પગલાવીંગ હોં.”

ચેમ્સફર્ડઃ “મુખાઓને રોટલાનો ટુકડો ફેંકીશું એટલે માંત થઈ જશે.”

ઈર્વિનઃ “હિંદ હાથથી જશે ?”

અને પરેખર જ્યારે ઈર્વિન સુધી વાચક આવતો ત્યારે તે સ્નાભાવિત રીતે જ બોલી બોલે “ખેખર! હિંદ હાથમાંથી જશે ?”

સાપ્રત રાજકીય વાતાવરણ મમજવતા ચિત્રો અત્યંત સ્વચ્છ, ભાનવાહી અને તવરપર્શી હતા એક સાધમન રિપોર્ટ ઉપરનું કટાક્ષચિત્ર હતું તેમાં હિંદોદીના ગામાં મોટી બેડી વાહેલી હતી, તથા મો પગ તાણુ મારેલું હતું સાધમન સાહેબ, તેને સાધમન સુધારાફી નરી બેડી આપતા હતા, તેનો હિંદોદી અસ્વીકાર કરતી હતી, તથા ‘આનું ગજતન’ ફી બેડીને ફેંકી દેવાનું કહેતી હતી બીજા ચિત્રમાં ગાંધીજીના પ્રખ્યાત અગિયાર મુદ્દાઓ જણાવ્યા હતા, તે ગાંધીજીને ઘુટણીએ પડી પ્રગ્નતી આ અગિયાર માગણીઓ નમ્રભાવે,

મિનયથી ગુસ્સાળતા બતાવતા હતા. પછે ત્યાં ચિન (જાણીતી દગબાગમાં છૂટણુમટીએ બેઠેલા મગ ટોમમ ગે તાગું) અને આ ચિન વચ્ચેની વિભાવતા (contrast) પ્રેક્ષકને સ્પષ્ટ લાગતી એક નખત અંગ્રેજ હિંદી બા શાહો પછે પડતો અત્યાર એક હિંદીને અંગ્રેજ સુમાને પોતાના પેલના ગરીબ માણુએને પેપ્પુર ખાના મગે એટલી જ માગણી માટે પછે પડતુ પડયુ । જાણીતે જે આપ્યુ તે લાડ દર્શિન ન આપી રાયા, તે ગાંધીજીએ રાખી માગી ત્યારે તેમના બાણુમાં પથ્થર ફેડ્યો ગાંધીજીએ તેમની અંતિદામિ દૃઢ પટેના વાધમગંધને જે પન લખેલો તથા તેનો જે જવાબ મળે તે તેના ઉપરથી ચિનકારે આ ચિનનુ વસ્તુ લીધુ હતુ

આનુ લગત શરૂ થયા પછી મગકારે તેને દાખી દેવા દગબાગીતિના અનેકરિધિ રાલો ચોલ્યા પરતુ મત્યાગ્રહનુ લેખ નરમ પડ્યુ નહિ એ મમજનવતુ એક ચિન અતંત આગમ નીવડ્યુ હતુ તેમાં મગ રને દ્વિયુખી દંત (double faced dragon) ની ઉપમા આપવામાં આવી હતી એ બાણુથી એના નિરંગમ ગુપ્ત અને લીસણ પંખામાંથી દમન નીતિના નસા રાલો રાત મૌન્ય મત્યાગ્રહીને ગુપ્તગાંધી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતા નીકળતા રતા તથા બીલુ તાલુ ગાંધીજીની માથે જેલમાં મુનેદના મેશા ચાનતા હતા, તે દર્શાવુ હતુ ચિનનુ વસ્તુ નશા કરારિધાન બન્ને ઉત્તમ કામિના હતા આ ઉપગત આ વલણમાં

[દમન પિતિ]

જાણીતે પથિય મુનેદના મેશા મરમગની દમનનીતિ મદિદાગનુ મગ મગે વિરોધ ઉપર વતમાનપરમા બપાઈ ગરેના અનેક કમજાગ્યો હતા

મજૂર ચળવળ વિભાગ

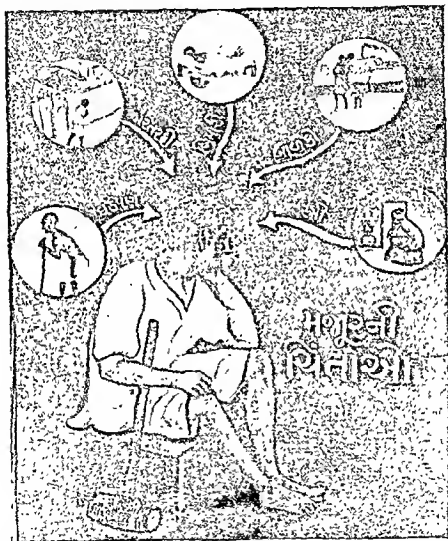
આ પછીના બે વિભાગો પ્રદર્શનના મુખ્ય વિભાગો મણી શકાય. પહેલા વિભાગમાં હિંદની અને ખામ કરીને અમદાવાદના મજૂર મહાજનની પ્રગતિઓ વર્ણવવામાં આવી હતી. ઉત્તરોત્તર મીલઉદ્યોગનો વિકાસ કેવી રીતે થયો, દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં મીલઉદ્યોગની કેટલી પ્રગતિ થઈ છે, જુદા જુદા દેશોમાં રૂની પેદાશ કેટલી થાય છે, વગેરેની માહિતી આપતા નકશાઓ અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેના હતા. મીલોનો આતરિક વહીવટ કેવી રીતે ચાલે છે તથા એજન્ટ અને ડિરેક્ટરથી માહિતી તે દરેક ખાતાના સામાન્ય ગ્રામ દારુ સ્થાન સમગ્ર રચનામાં ક્યા છે તે દર્શાવતો એક ચાર્ટ, સામાન્ય માણુમને પણ ધણો ઉપયોગી થઈ પડે તેનો હતો અમદાવાદ મજૂર મહાજનને માલિકિ અને મજૂરોના અંગ પતાવવા પચના તરતનો મીકાટ છે લા દરેક વર્ષથી કર્યો છે ને તેથી ઔદ્યોગિક અધિકારીઓ અહીં નહિ જેના જ ચાય છે આ તરત મગજનનું એ ચિત્ર આ વિભાગમાં તુ ચિત્રમાં મીનમાલિકાના પ્રતિનિધિ રોક મગમદામ પોતાનો મુદ્દો એક કુશળ માનની અદાથી મજૂરોના પ્રતિનિધિ-મહાત્માજી-આગમ મજૂર કરતા મતાસામાં આના હતા આ ચિત્રની આમપામ અત્યાર સુધીના ગ્રહણોમાં જે પચ્ચનોએ પથ કે સરપથ તરીકે કામ કરેલું તેમના ફોટોગ્રાફો ટાગવામાં આના હતા બાણુમાં જ મજૂર મહાજનનું મધાગણુ લખ્યું હતું આખા પ્રદર્શનમાં સૌથી મુદર કહી શકાય એવું ચિત્ર, આ વિભાગમાં હતું આ ચિત્રમાં એક મજૂર અર્ધઉભેલ સ્થિતિમાં છે, તેની પીઠ ઉપર પૃથ્વીનો ગોળો છે તે સૂચવે છે કે મજૂર સમગ્ર જગતનો ભાર ઉઠાવે છે ભાર એટલો બધો વજનનાર છે કે મજૂર તેનાથી વાંકો વળી ગયો છે, છતાં પણ મહામહેનતે તે પોતાનો બોળો દિશ્મતમાં લખાએલો છે એમ ગણીને ઉઘાને છે તેની આખો લગભગ મીચેરી છે, તે સૂચવે છે કે (૧) તેનું

પોતાનું મ્યાન સમાજરચનામાં મા છે તે તે પોતે જાણતો નથી તેના દક્ષો શા છે તે સમજતો નથી ને તેથી તેને ચૂસી ખાનાર મુડીસાદીઓની ત્યા ઉપર તે છાવે છે (૨) તેની મજાન શક્તિઓ હજુ બદાગ આવી નથી, તેનો તેને રસાનુભવ થયો નથી ને તેથી તે અજુબિસી પડી રહી છે પરિણામે તેની ખરી શક્તિનો એક અંશ પણ ગિદ્દ થયો નથી ને સમાજને તેની પૂર્ણ ઉપયોગિતાનો લાભ મળી શક્યો નથી તેની પાસે તેના જોગબદો-ચક્કર અને હથોડો પડ્યા છે, તથા background મા મીનોના જુગળા જણાય છે-આ

સૂચવે છે કે વર્તમાન યુગ ઔદ્યોગિક યુગ છે, ને તેની પ્રગતિનો આધાર મજૂર ઉપર છે મજૂર મહાજનને આ ચિત્રની ભાવનાને પોતાના પ્રતીક તરીકે સ્વીકારી છે, તે ચોખ્ખું જ છે

મજૂર મહાજનનો દુકંદ ઇતિહાસ આ વિભાગમાં આપવામાં આવ્યો હતો. નાની શરૂઆત કરી વર્ષો પછી મહાજનની અત્યારે એક વિશાળ સંસ્થા બની છે, તેમાં ૩૦,૦૦૦ ઉપરાંત મજૂરો જોડાયા છે, તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત બન્યું છે, અનેક સ્થળે તેની શાખા ઉપશાખાઓ સ્થપાઈ છે. મહાજનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો ટક પરિચય, જેમને સંસ્થાની પીછાન કરવી હોય તેમને માટે ઉપયોગી હતો. મહાજન મજૂરહિતની નીચેની પ્રવૃત્તિઓ અત્યારે ચલાવે છે.

[મજૂરની વિભાજના]

ઔદ્યોગિક લાભો

- (ક) મહાજનનું કાર્ય કરતા કાદી મુકવામાં આવેલા (ભોગ થએલા) મજૂરોને મદદ, હડતાલની મદદ, કાયદાની મદદ, અકસ્માત વખતે મળતી મદદ અપાવવાનો પ્રયત્ન; આ ઉપરાંત મજૂર ભારતી ખાતાની (Labour Exchange) યોજના થોડા વખતમાં અમલમાં આવશે, આથી બેકાર મજૂરોને ઘણી મદદ મળશે.

(ખ) સામાજિક લાભો

દાંતરી તપાસ માટે દવાખાનું તથા હૅન્ડરિપટલ વાર્ષિક ખર્ચ ૧૧,૫૦૦ રૂ; કેળવણી-૨૬ સંસ્થાઓ (નિશાળો, રાત્રિશાળાઓ, કન્યાશાળા, બાળમંદિરો). વાર્ષિક ખર્ચ ૪૨,૩૭૫-૦-૦ રૂ. સરસ્તા બ્યાન્ડે લોન, મજૂર ગંગા બેન્ક, સરસ્તા અનાજની દુકાનો, તથા મીલોમાં હોટેલો; મ્યુનિસિપલ ફરિયાદોની તપાસ અને સગવડો મેળવવાની મદદ.

(ગ) સમાજસુધારાનાં કામે

દાર્શનિક, ફરતાં પુસ્તકાલયો, અખાડાઓ.

મહાજનની પ્રવૃત્તિઓ કેવળ ઔદ્યોગિક હાલો મલાળવામાં પર્યાપ્ત થતી નથી, પરંતુ મજૂરોનું આખું જીવન ઉન્નત થાય, તેમનો સામાજિક, માનસિક અને નૈતિક વિકાસ થાય, અને તેઓ મુઘડ ચહેરીઓ બને એ માટે પથ છે તે બોધને આનંદ થાય છે.

આ વિભાગની સાથે જ ગંગધ ધરાવનો અને તેનો પૂરક વિભાગ તેની બાબુમાં જ હતો. તેમાં મજૂરોની જીંદગી કારખાનાંઓમાં કેવા પ્રકારની છે, અને કેવી હોવી જોઈએ તે દર્શાવવામાં આવ્યું હતું. રથાનિક મીલોમાંની ફેટલીકમાં મજૂરો માટે દવાની, બાળકો માટે દૂધની, કપડાં તથા ઘોડિયાંની, મજૂરોને જગવા બેસવા માટે ગોડવાની, પાણીની, જળરૂની વગેરે સગવડો છે, અને ફેટલીમાં નથી તેની દૂક માહિતીનું ફાણક મજૂરોની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી ગણાય. કાર્યશક્તિ વધારવી હોય તો મજૂરોએ તથા માર્કિટાએ શા શા ઉપાયો કરવા પડે, તેની સૂચનાઓ વિગતવાર આપવામાં આવી હતી. દરેક ખાતામાં કાર્યશક્તિ (efficiency) શ્રેષ્ઠ બનાવવા માટે અમુક વસ્તુઓ કરવી અને તે પ્રમાણે વર્તે તો જરૂર ઉપયોગી થઈ પડે તેવી હતી. આ ઉપરાંત આ વિભાગમાં એક મીલના સુદર ઘોડિયાખાતાનો મોડેલ હતો, તથા મજૂરોને કારખાનાંમાં થતા અકસ્માતોના કેટલાક (X-Ray) એક્સ-રે ફોટોગ્રાફો હતા.

આરોગ્ય વિભાગ

આ વિભાગની બાબુમાં જ આરોગ્ય વિભાગ હતો; તેમાં શરીરના લુપ્ત લુપ્ત ભાગના મોડેલો મૂકવામાં આવ્યા હતા; તથા દર્દોમાંથી કેમ બચવું, સુવાવડી સ્ત્રીએ કેમ વર્તવું, ક્ષય-રોગીની કેવી માવજત કરવી વગેરે દર્શાવતા ઉપયોગી મોડેલો હતા. આ વિભાગમાં અમદાવાદ સેનિટરી એસોસિએશનના મ્યુઝિયમના ઘણા મોડેલો જણાતા હતા.

કલા અને શિક્ષણ

ત્યાર પછીના બે વિભાગો કલા અને શિક્ષણના હતા. કલા વિભાગની રચના બધા વિભાગો કરતાં સુંદર હતી. હિંદી કળાનાં ચિત્રો, કારીગરીના નમૂના, કોતરકામ વગેરે સુંદર હતાં.

શિક્ષણ વિભાગમાં મજૂર મહાજન તરફથી ચાલતી શિક્ષણ સંસ્થાઓની દૂક દફરીકત, બાળકોના નમૂના, સરકારની કેળવણીવિધ્યક નીતિ, અન્ય દેશો સાથે હિંદની કેળવણીની સરખામણી વગેરે ઉપયોગી આકાંડાઓ હતા. કેળવણીમાં બાળક અને બીનકેળવાંએ બાળકના જીવનના દરેક વ્યવહારમાં ફેટલો. તકાવત પડે છે તે જતાવતી બે ચિત્રશાળાઓ સુંદર હતી. એક ખૂણામાં બાળકોનો ખૂણો હતો ને ત્યાં સૂચક રાજ લખ્યું હતું: “ તમારે સ્વરાજ લેવું હોય તો, તમારાં બાળકોને તમારા ઘરમાં સ્વરાજ આપો. ”

ખાદી વિભાગ

આ પછીનો વિભાગ જો ખાદી વિભાગ આદી લુપ્ત-લુપ્ત સતર અને કાપડના નમૂના

તથા કપાસથી તે કાપડ ચતાં સુધીની બધી ક્રિયાઓ ખતાવવામાં આવતી હતી. દિવાલો ઉપર ખાદીનું અર્ચશાસ્ત્ર સમન્વિતતાં, તથા ગામડાંઓનું ખાદીએ ફેટલું લાકું કર્યું છે તેનાં લખાણો નજરે પડતાં હતાં. પ્લિટિશ કાપડ બહિષ્કાર ઉપર દોરેલાં અતિ સુંદર ચિત્રો પણ અહીં હતાં. આ વિભાગથી યોગાનમાં નીચે ગતરાણું હતું; ત્યાં પરોડા જેલનો દેખાવ ખડો કર્યો હતો, તથા તેમાં ગાંધીજી જેલમાં બેઠા બેઠા વાંચતા હોય તેવો દેખાવ રજૂ કર્યો હતો. ઇચ્છા અત્યંત સજીવ જણાતું હતું ને તેથી ખૂબ આકર્ષક નીવડ્યું હતું તેની સામે જ ઊંચાણના ભાગમાં 'ગાંધી-મંદિર' હતું. કાષ્ઠ પર્વતની ટોચ ઉપર એકલ ભવ્ય મંત્ર ગમેા હોય અને જગતને આદેશ આપતો હોય તેવો આ દેખાવ હતો. સંખ્યાકાળે ન્યારે દીવાખતીઓથી તે સ્થળ શણગારાતું ત્યારે તો તે દેખાવ અત્યંત રમણીય અને લગ્ન્ય બનતો.

પ્રેક્ષક આ વસ્તુઓ જોઇ યોગાનમાં આવેલા ત્રણ વિભાગો તરફ વળતો. પહેલો વિભાગ દારૂનિષેધનો હતો. મજૂર મહાજને એપ્રિલ માસથી અમદાવાદમાંથી દારૂની બધી દર કરવા કાર્ય શરૂ કર્યું છે, અને હજી તે ચાલુ જ છે; એટલે સ્વાભાવિક રીતે મજૂરોનું લક્ષ આ વિભાગ તરફ ખૂબ આકર્ષાતું હતું દિવાલો ઉપર દારૂનિષેધને લગતાં કાર્ટૂનો અને બોધવચનો, દારૂથી ચતાં તુકસાન, જે દેશમાં દારૂબધી થઇ છે ત્યાં થએલા લાભો વગેરે લખાણો મુકવામાં આવ્યાં હતાં આ વિભાગનું મુખ્ય આકર્ષણ એક દારૂડીઆની અંતિમ દશા ખતાવતું એક સુંદર માટીનું પૂતળું હતું. ખીજાં બે ચિત્રોમાં દારૂડીઆની ઉત્તરોત્તર માનસિક અને શારીરિક વિલવળતા રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં, તથા એક ચિત્રમાં સરકાર જકાત લેવાના લોભમાં હિંદને કેવી રીતે મરજી વિરુદ્ધ દારૂ પાવ છે તે ખતાવ્યું હતું.

મજૂરનાં ઘરો

મજૂર શૂદ્રજીવનનો વિભાગ અત્યંત ઉપયોગી હતો. 'અમદાવાદના મજૂરો કેવાં અસ્વચ્છ, ક્ષમાળ અને કટલાં મકાનોમાં રહે છે; એક જ નાના ઝોરડામાં જીવનની બધીયે જરૂરિયાતો તેમને કેવી રીતે પૂરી પાડવાની ફરજ પડે છે, તાદ તડકો ને વરસાદ ન ખાળી શકે એવી દિવાલો અને છાપરાં, તોળાં પતરાં કે એવાં જ કાંઈ સાધનોથી ગમે તેમ જોલાં કરેલાં મકાનોમાં તેમને કૌટુંબિક જીવન ગાળતું પડે છે, તેનું આભેદજન ચિત્ર ત્યાં એક મજૂરનું મકાન ખડું કરીને ખતાવ્યું હતું. મકાનની અંદરનું તોળું ઘોડિયું, ફાટી ગોદડી, ગમે તેમ પડેલો જર્ણુશીર્ષ સામાન-એ બધાં મુક સાધનો એના જીવનની ફરજ દશા ધરાવતી વ્યક્ત કરતાં હતાં. તેની સામે જ એક સોડીઆના મકાનનો મોડેલ મુકવામાં આવ્યો હતો, અને તેથી સહેજે જ પ્રેક્ષકનું મન એક તરફની લગ્ન ધમારત અને બીજી બાજુની રૂંપડીની સરખામણી કરવા લલચાતું દિવાલો ઉપર મજૂરોનાં ઘરોની વિગતવાર ગંખ્યા અને આંકડા આપવામાં આવ્યા હતા. આ સંગ્રહમાં મજૂર મહાજને ૨૩,૭૦૬ મજૂરગૃહોની તપાસ કરી આ વિગતો મેળવી હતી. તપાસ ઉપરથી મળેલા ફેટલાક ઉપયોગી આંકડા નીચે ઉતારું છું :

- (૧) મનુષ્યો ન રહી શકે એવાં મકાનોની સંખ્યા— ૧૬૦૦૦
- (૨) એક ઝોરડામાં એકથી વધારે કુટુંબોની સંખ્યા— ૧૦ લાકા
- (૩) ૧૦૦ ચો. ફીટના ઝોરડામાં ચારથી વધારે માણસો રહેતાં ટોચ તેવાં મકાનો— ૪૦ લાકા

સામેની દિવાલ હિપર સારા ઘરોમા શી રી સગવડો હોની જોઈએ, તેનું સચિત વર્ણન આપતા લખાણો મૂકવામા આન્યા હતા એક બાબુ મીલની ચાલીઓના ચિત્રો તથા માંડેલો, તથા ખીછ બાબુ ઈંગ્લાડ અને અમેરિકાના સુખી મજૂર કુટુંબોના વરોના ફોટોગ્રાફો આપવામા આવ્યા હતા આ વિભાગના બીજા ખંડમા, તાજેતરમા મજૂર મહાજનના પ્રતિનિધિઓના પ્રયાસથી મ્યુઝે મજૂરો માટે ૫૦૦ ઘરો બાંધવાની યોજના ઘડી છે, તે મુજબ બાંધેલુ એક મકાન ઊંચુ કરનામા આવ્યુ હતુ ઘરમા કુટુંબને ખપજોશુ રાચ રચીલુ મૂકનામા આન્યુ હતુ મકાનમા એક પરસાળ, સુવાનો ઓરડો, રસોડુ નાંહવાની ઓરડી, ગટર કનેક્શનવાળુ જાળરૂ, તથા પાછળ નાલુ ફળિયુ-ઓટલી સડડ હતી મકાન બાંધવાની કિંમત ૧૦૦૦ રૂ તથા રાચરચીલાની કિંમત ૧૦૦ રૂ આકવામા આવી હતી આ મકાન કાયમ રાખવામા આવ્યુ છે, તે ગમે ત્યારે જોઈ શકાય તેમ છે

આ પાસેના વિભાગમા અખારો હતો, તેમા દેશવિદેશના પહેલવાનોના ચિત્રો કસરતના પ્રાચીન અને આધુનિક સાધનો, શસ્ત્રો વગેરે મૂકનામા આન્યા હતા

પ્રદર્શનની ગોઠવણ એની સુદર હતી કે પ્રેક્ષકને કોઈ જાતની અડચણ કે અગવડ પડે નહિ પ્રવેશદ્વાર આગળ જ ટિકીટ ઓફિસ પાસે પૂછપરછ ઓફિસ હતી ને ત્યાં આખા પ્રદર્શનની રચના તથા માર્ગદિશા જતાન્યા હતા અનેક રથજોએ સ્વયંસેવક ઊભા રાખ્યા હતા, ને તેઓ જોના આવનારાઓને જરૂરી સૂચનાઓ આપતા હતા રસ્તાની ગોઠવણ એની હતી કે એક જ બાબુ માણસો જોઈ શકે, એથી સવડ પડતી હતી યાત્રી ગયેલા લોકોને ખેમવા માટે જુદે જુદે સ્થળે વિશ્રાંતિ સ્થાનો બના ના હતા

આવું સુદર પ્રદર્શન ભરીને મજૂર મહાજને મજૂરવર્ગને તથા અમદાવાદની સામાન્ય જનતાને, જીવનને સ્પર્શતા વિવિધ વિષયોનું સુદર જ્ઞાન આપ્યુ છે, એમ કહેવું જ જોઈએ

- સાહિત્યને આવારેથી

સરદાર વલ્લભભાઈ

જેમ કાઈ ચુસ્ત અહિંસાવાદીને દેહધારણ માટે નિરુપાયે પણ હિંસક થવું પડે, જેમ સાહિત્યશોખીનને અનિવાર્ય રીતે પણ થોડેઘણે અંશે શુષ્ક વ્યાકરણ સેવવું પડે, તેમ સરદાર વલ્લભભાઈએ પણ રાષ્ટ્રસેવા કરતાં અનિચ્છાએ પણ સાહિત્યની ઉપાસના કરી, ગુર્જર સાહિત્ય-મંદિરના અણતરમાં ફાળો આપ્યો. તેમણે અનેક વર્ષોની મૂક સેવા કરી તેમનું અવ્યક્ત આત્મતેજ પ્રગટાવ્યું. તેમને અને સાહિત્યને તો બાર ગાઉનું છેડું. તે વ્યાકરણમાં ન સમજે, શબ્દકાવને ન ગણે, વિદ્યાર્થી દૂર જ ભાગે, ને પાંડિત્યને પોકળ માને ખેડૂતનું વિશુદ્ધ અને જુગઝૂતુ લોહી તેમની નસોમાં વહે છે. નિઝરતા તો તેમને વાસ્સામાં મળી હતી; અને નાનપણમાં પણ તે વડે જુલમ સામે ઝૂકી કંટલી યે વાર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. મોટપણમાં તે પ્રવાહપતિત બની કીર્તિ અને લક્ષ્મીના પૂજક બન્યા, અને સ્વાભાવિક વિચક્ષણતાથી તે આકાશ પ્રાપ્ત કરી અમદાવાદમાં આવ્યા બાદ તેઓ મહાત્માજીના સહવાસમાં આવ્યા. એ સંતના આજે ભકિતભાવે વખાણ કરનાર આપણા વલ્લભભાઈ તેમના આદર્શોને ત્યારે અવ્યાવહારિક માની હસી કાઢતા. ખાલી દરાવો અને દભયુક્ત વક્તૃત્વમાં સરદારને શ્રદ્ધા ન હતી, અને તેથી જ તેઓ તે વખતની રાષ્ટ્રસેવાને તિરસ્કારતા પણ ઉત્તરોત્તર તેઓ મહાત્માજીની સત્યપરાયણતાથી, સગીન રાષ્ટ્રસેવાથી અને નિસ્સીમ નિઝરતાથી તેમના પ્રશસક બન્યા, અને તેમના અનુયાયી બની મૂક સેવાવ્રત સ્વીકાર્યું વ્યાસપીઠ ઉપરનાં મોહક વચનોએ કે લોકવખાણે તેમને તેમની મૂકસેવામાંથી ઝાઝાવા જ નહિ તેમનું એક જ ધ્યેય લોકસેવા, ખેડૂતનો ઉદ્ધાર, રાષ્ટ્રની મુક્તિ. તે ત્યાં તક દેખે ત્યાં દોડી જાય. કળશચિન્તયેદ્વિધામ્ એમ તેમણે રાષ્ટ્રજગૃતિના કણ એકકા કર્યા, અને બીજરૂપે ફળદ્રૂપ ક્ષેત્રમાં વાવ્યાં.

વલ્લભભાઈએ ફૂક મારી લોકજનગૃતિના અગિને સતેજ કર્યો, અને મહાત્માજીની સંઘવિની માત્રા ધરી મૃતપ્રાય પ્રજામા પ્રાણ પૂર્વા તેમણે નાગપુરમાં રાષ્ટ્રધ્વજ રફ્યો, અને બોરસદમાં બહારવટિયાપ્રકરણ ખુલ્લુ કર્યું બનેમાં સરકાર મામે થવા માટે જોઈતી નિઝરતા દાખવી. તેમણે અમદાવાદની યુનિવર્સિટીની સુકાન સલાબ્યું, શોભાવ્યું અને કાળખળ જોળખી અન્યને સુપરત કર્યું તે ધન્ય પળથી વલ્લભભાઈ તે માત્ર અમદાવાદના કે શુજરાતના જ નહિ, પણ અખિલ ભારતના બન્યા. બારગેલીના એ અનુપમ અને અહિંસક જગવિખ્યાત યુદ્ધે વલ્લભભાઈની સમગ્ર સકિતઓ રોજે-કળાએ પ્રગટાવી, અને પોલી લોકપ્રીતિને લાત મારી તેમની ક્ષાન્તસકિત અને કુશાગ્ર બુદ્ધિ બહાર આવી એ યુદ્ધે વલ્લભભાઈને 'સરદાર' પદથી સન્માન્યા અને ભારતના એક નેતા બનાવ્યા. તેમણે ખેડૂતની નાડ પારખી અને રોગનું નિદાન બપર્યું. સર્વનો રોગ એક જ હતો, અને તેથી પ્રતિપ્રાંતના ખેડૂતોની હૃદયમસ્તિઓએ તેમના વલ્લભ-મહાસાગર તરફ મહેજે આકર્ષાઈ.

અને એ મહાયુદ્ધના મહારથીએ તો ગજબ કર્યો, અને ન જોએલું એવું જગતને બતાવ્યું. અમાપ શસ્ત્રજગવાળી અને પ્રચડ હિંસાની જ પૂજક એ સરકારને-સારીયે

સત્તતનતને-આર્જીન દીધું. ખેડૂતોને તેમનું આત્મભાન કરાવ્યું, ખેડૂત જન્મ-મેલા એ ખેડૂતવીર ખેડૂતગણની સંઘશક્તિ સરખાવી, અને આખા ચે તાલુકાને સુવ્યવસ્થિત સમરંગણ બનાવ્યું. અને પછી તેની અસખલિત વાઘારા છૂટી, તે ગુર્જરસાહિત્યમાં અમર રહેશે. ઇતિહાસના લાણુતર કરતાં ઇતિહાસના ધડતરમાં વધુ શ્રદ્ધા ધરાવનાર એ સેનાનીની જીએ જાણે સરસ્વતી વસી. વર્ષો સુધી જરકાઈ રહેલી જીલ જાણે કે રવચ્છંદે વિહાર કરવા લાગી. તેની ભાષા સરિતા જેવી સરળ અને પ્રવાહી, આંદની જેવી નિર્મળ અને આદ્ભાદક, આત્મશ્રદ્ધાળુ અને ગૌરવવંતી, ક્યાંયે કિલ્લ કે દ્વિઅર્થો નહિ, છતાંયે તલવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી. તેને સંસ્કૃત શબ્દોની શૃંખલા નહોતી, કે અલંકારોનો ઓપ નહોતો, કે કલ્પનાનો વિહાર નહોતો. હૃદયમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ વહેતી એ વાણી ગાલસરિતા જેવી સાદી અને અલંકાર વગરની હતી. તદ્દન ગામઠી અને ધરમથુ. તેમાં તર્કશુક્ત દલીલો હતી, પણ તદ્દન હૃદયગમ અને શુદ્ધિસ્રાવ; તેમાં પ્રચડ દીપ્તી જ્યોત હતી, પણ તે આત્મદીપ વડે અન્ય આત્મદીપ પ્રગટાવવા. તેમાં કડવાશ કે વિરોધ હતાં, પણ તે વ્યાવહારિક અહિંસાને વ્યાપક બનાવવા. તેની વાણીમાં સત્યની નિષ્ઠા હતી, ઈશ્વરી શ્રદ્ધા હતી, પ્રતિદાનું બળ હતું, આત્મશક્તિનું ભાન હતું, ગરીબીની દહે-દિલી હતી, અને પ્રજાનો નિર્ધાર હતો. તેણે અબળાને સળંગો કરી, અને આધાર વિના શોભે નહિ તેવી મનાતી વનિતાઓમાંથી તેણે વીરંગનાઓ સરજાવી; આખાંચે તાલુકાને તેણે પ્રચડ પ્રતાપાશ્રિથી સળગાવી મૂક્યો, અને સમગ્ર રણુક્ષેત્રમાં તેની સિંહગર્જનાના પડખા પડ્યા. સરદાર સાહિત્યપ્રિય નથી, છતાંયે રાષ્ટ્ર-સેવા કરતાં કરતાં તે સાહિત્યસેવક બન્યા. તેમણે સાહિત્યને સાધ્ય ન બનાવ્યું, તેને સાહિત્ય એટલે સાધન જ રાખ્યું અને છતાં તે સાહિત્ય બન્યું.

અને એ ભાષણોમાં ઇશ્વરશ્રદ્ધા અને નિરૂપતા વિના બીજાં કેટલાંયે લક્ષણો તરવરી આવે છે. તેમનાં ભાષણો ખજૂં સમાન કેટલાંયને મંદારે છે, કેટલાંયને ધામલ કરે છે, ને કેટલાંયને દૂરથી જ ડરાવે છે તેમના મર્મવેધી કટાક્ષ કોઈકે વખત વિવેકની મર્યાદા ઓળંગતા લાગે, તો કોઈકે વખત અપમાનકારક જણાય; પણ તે તાકાવા તીરની માકક સફળ થા કરવા. તે કટાક્ષ પ્રતિપક્ષીના ભોગે કેટલાંયને દસાવે છે, ને કેટલાંયની લડક લાગે છે. તેમનાં ભાષણોમાં આત્મશક્તિનું ભાન છે, ને પ્રતિપક્ષીના બળની તુલના છે. તે કોઈકે વખત ઊંચે ચઢાવે છે, પણ તે વધુ ઊંચેથી નીચે પાડવા. તેના શબ્દો કોઈક વખત વજ્ર-પ્રહાર સમા બની વિરોધીને કચ્ચર માર મારે છે, તો કોઈક વખત વીજળીના ચમકારા સમા તેને એકાએક આંજ નાખી વિમુદ્ધ બનાવે છે. દૂકમાં, આ ચરોતરી ખેડૂતવીર ચરોતરી ખેડૂતની લાક્ષણિક પદ્ધતિએ શત્રુને ચેરે તેવી ચોપડાવે છે, અને તેને ખમિયાણો પાડે છે.

બીજું એ કે, તેમનાં ભાષણો બધાંયે પ્રસંગોચિત છે. પ્રસંગનું મહત્ત્વ તેમાંથી બાદ કરો, અને તે ભાષણોની કિંમત ધટી જશે. અંગારાસમાં એ ભાષણો પ્રસંગપ્રેરિત છે, અને આખાંચે પ્રસંગને મફળ અને મિલક કરે છે. જો યુદ્ધના પ્રંગો ના હોય, તો એ ભાષણો કદી થયાં જ ન હોત. પરંતુ જન્મ કહ્યું તેમ વલ્લભભાઈએ કદીયે પ્રત્યક્ષ રીતે સાહિત્ય-સેવા કરી નથી, કે કરવાનો ઈરાદો પણ નથી રાખ્યો. કાંઈને એ ભાષણો દૂકજીવી કે અતિસામાન્ય લાગે, તો તે માત્ર પ્રસંગનું મહત્ત્વ નહિ સમજવાથી. સરદારના આખાંચે જીવનની સમીક્ષા કરો, અને સમગ્રશે કે તેમનું જીવન તે એક યુદ્ધની જ પરપરા છે.

નિશાળમાં શિક્ષકો સાથે લડ્યા, વકીલાતમાં પ્રતિવાદીઓ, વકીલો અને ન્યાયાધીશો સાથે લડ્યા, અને સરકાર સાથે અમલકાર વખતે લડ્યા, અને અનેક સત્યાગ્રહોમાં પણ અગ્રભાગ લીધો. યુદ્ધ જેનું જીવનરહસ્ય છે, તેવા આ વીરે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં પણ યોગ્ય કારણોસર સરકાર સાથે લડવાની હિંમત દાખવી, અને પછી તો રેલ વખતે આસમાની અને સુલતાની બને સાથે લડ્યા. અને એવા એ યુદ્ધવીર તરીકે આજે પણ સરકાર સાથે લડે છે. અને આ બધાં યુદ્ધોમાં તેમણે કેવળ એક સામાન્ય સૈનિકની જ નહિ, પણ દીર્ઘદર્શી સેનાનીની શક્તિઓ બતાવી. યુદ્ધપ્રસંગે સરદારને ભાગ્યે જ કોઈની સલાહની જરૂર પડે છે. એ પોતે કહે છે તેમ, યુદ્ધના પ્રસંગે જ તેમને નવા માર્ગ સૂઝાડે છે, અને છુદ્ધિને તીક્ષ્ણ બનાવે છે; કારણ કે જન્મથી જ તેઓ સેનાપતિ છે. પણ સુલેહની શબ્દગૂંથણી તેમને મૂઝવણમાં નાખે છે. સરદારે કદાચે તેમનાં ભાષણો તેમને પત્રાણ્ડ બતાવી સાહિત્યમાં અમર થવા કદી નથી આપ્યાં. એ તો પ્રમંગ જ તેમને પ્રેરણા દે છે, ને યુદ્ધની તમન્ના જ તેમને વાયા આપે છે. અંતમાં એ કે, તેમનાં ભાષણોના પ્રમંગોનું મહત્ત્વ સમજી, અને સરદારનું યુદ્ધજીવન જોઈને તે ભાષણો વીંચો, તો જ તમને ખરું રહસ્ય સમજાશે; કારણ કે સરદાર એ જન્મથી જ સરદાર છે, ને યુદ્ધ એ જ તેમના જીવનનો અનિર્યંગનીય આનંદ છે.

કેટલાકને સરદારની જ્વલંત રાષ્ટ્રસેવા આગળ તેમની સાહિત્યસેવા નિસ્તેજ લાગે છે, પણ તેમાં તો માત્ર દર્શિબિંદુની જ ભૂલ છે. સરદારે ઉપર કહ્યું તેમ, કદાચે સ્વેચ્છાએ સાહિત્યસેવા કરી નથી. અને તોયે તેમનાં ભાષણો કદાચે શીકાં કે નમાલાં નથી; સાહિત્યમાં તો તેમાંનાં કેટલાંયે અમર સ્થાન પામશે; કારણ કે તેમનાં સ્વતંત્રમુદ્ધ્ય તો મેથિરાં જ છે. એ ભાષણોએ જગતને જાંદુનાં આવરણ દીધાં, સરકારને તેની સાત્વિકતાથી ડારી અને ગુજરાતના મૃતપ્રાય હૃદમાં પ્રાણ પૂર્યાં.

વલ્લભભાઈની કાર્યની ઝડપ, તેમની વાણીની તીક્ષ્ણતા, તેમનાં મેંદાની ભયાનકતા કોઈ ભુગ્ગૂના બહારવટિયાનો યાદ આપે; અને ચૂલુને પણ ડરાવતી તેમની નિડરતા એ મહારથી બીજાની ઝાંખી કરાવે તે સક્ષારીઓનું હૃદ સમજે છે, સન્યાસીના ધર્મ પ્રીછે છે, ને ત્યાગીના રોક જાણે છે અને તેથી જ તે મહાત્માજીની અપાર્શિવતાને વધુ વ્યાવહારિક બનાવે છે.

અને આમ તેણે સાગરમતીના સંત સાથે ગાંઠ મૈત્રી સાધી. પૃથિવ્યની પદ્ધતિથી તે ગુરુ પાસેથી તેણે અગમનિગમનું જ્ઞાન મેળવ્યું, અને એ ગુરુના આશીર્વાદે આ સુયોગ્ય શિષ્યે તેના દિગન્તમાં ડોકા વગડાવ્યો એ ગુરુભક્તિના બળે આ વીરની હાકલ ક્યાં નથી પહોંચી? સૂર્ય અને ચંદ્રની જેમ તેઓ એકબીજાના પૂરક છે. એકની દિવ્યતા બીજાની પાર્થિવતા સાથે મળી વધારે લોકગમ્ય બની છે, બ્યારે બીજાની આવહારિકતા ગુરુની દિવ્યતામાં ભળી કૃતાર્થ થઈ છે. બન્ને જનતાને વધુ ઈશ્વર સમીપ લેઈ જાય છે. ‘મારા હાથમાં જેલની રેખા નથી’ એમ કહેનાર આ વીર-વરે જેલને મહેલ માની તેમાં બબ્બે વખત ઝંપલાવ્યું. તેમણે ભારતના ભાષણની બીજાણીને વાસ્તવિક સ્વરૂપે નજરે નેઈ, અને પોતાની દીર્ઘદર્શિ પૂરવાર કરી એવા આ બીજા વખતના કારાગૃહમાંથી હમણાં જ મુક્ત થયેલા અને અખિલ ભારતવર્ષના યુવાની બનેલા, એ ધન્ય મહારથીને આપણાં પ્રણામ-પૂર્વક અભિનંદન હો !

માનસિક રોગો—આધુનિક દષ્ટિએ

વખતના વહેવા સાથે, વિજ્ઞાનની દરેક શાખામાં, મનુષ્યનું જ્ઞાન દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે. એ એટલું ઝડપથી વધે છે કે એક શાખાનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. અત્યારે દાકતરોને, પદવી મળે તે પહેલાં, વૈદકીય જ્ઞાનની સાથે, વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓ—જેવી કે જીવવિદ્યા (Biology), ભૌતિકશાસ્ત્ર (Physics), રસાયનશાસ્ત્ર (Chemistry) વગેરેનો અભ્યાસ કરવો પડે છે—જાણે કે એ જોતને ઓછો હોય તેમ માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ ફરજિયાત થવાના લાજુદારા વાગે છે.

એનાં કારણો આ પ્રમાણે આપી શકાય:

(ક) ૧૯ મા સદીમાં માનસશાસ્ત્ર(Psychology)નો, વિજ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખા તરીકે સ્વીકાર થયો. જેમ જેમ માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધતો ગયો, તેમ તેમ માનસિક રોગો પર નવો પ્રકાશ પડવા માંડ્યો. એટલે માનસિક રોગોના ભોગ થઈ પડેલા દરદીઓ પર દાકતરોએ, તિરસ્કાર અને ઉપેક્ષાવૃત્તિને બદલે સહાનુભૂતિ અને ઉત્સાહથી જોવા માંડ્યું. અત્યારે તો માનસિક વ્યાધિઓનો અભ્યાસ માનસશાસ્ત્રની એક પેટાશાખા થઈ પડ્યો છે.

(ખ) છેલ્લી લગાઇમાં, સિપાઇઓમાં માનસિક વ્યાધિઓનું પ્રમાણ વધારે માલૂમ પડ્યું. કેટલીક વખત તો અમુક સિપાઇ માનસિક વ્યાધિથી પીડાય છે કે શારીરિક વ્યાધિથી પીડાય છે એ નક્કી કરવાનું કાર્ય અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડતું. ખાસ કરીને, દારૂગોળાના વરસાદમાં જીલા રહીને, દુશ્મનની સામે હિંમતથી લડતા સિપાઇઓમાં પણ કેટલાએક, એક પ્રકારના માનસિક વ્યાધિથી પીડાતા માલૂમ પડ્યા. આ સિપાઇઓ બીકણ હતા એમ તો એમના દુશ્મનો પણ કહી શકે એમ નહોતું; તેમ એ શરીરે નબળા હતા એમ પણ કહી શકાય તેમ નહોતું, કારણ દાકતરી તપાસ સિવાય લશ્કરમાં કોઈ દારૂખંડ થઈ શકતું નથી. ત્યારે રોગ કેમ આવ્યો? માનસિક કે શારીરિક નબળાઈથી?

(ગ) આ જમાનાને યાંત્રિક યુગ તરીકે ઓળખાવી શકાય, કારણ આપણે યંત્રોનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ. પરંતુ, નાણુક યંત્રોના કાર્ય પર દેખરેખ રાખવા મનુષ્યને મનનો વધારે ઉપયોગ કરવો પડે છે. અને એ રીતે જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં પણ અમુક પ્રકારના માનસિક વ્યાધિઓ માલૂમ પડ્યા છે—જેમકે કોલસા ખોદવાના ઉદ્યોગમાં. છેલ્લામાં છેલ્લાં માનસિક વ્યાધિઓને લગતાં લખાણોમાં તો હવાઇ વિમાનો ચલાવનારાઓની પણ માનસિક પરીક્ષા કરવાની લલામણ થઈ છે; કારણ જે એનામાં જલદી નિર્ણય કરવાની શક્તિ ન હોય તો વિમાનમાં ઉતારાઓની જીંદગી જોખમમાં રહે છે.

(ઘ) પશ્ચિમમાં અત્યારે માનસિક વ્યાધિઓવાળા દરદીઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. દારૂનું વ્યસન, અનિયંત્રિત વ્યભિચાર, મનુષ્યહૃદયની દુર્લભ લાલસાઓ તૃપ્ત કરવાનાં અનેક રચનો, યાંત્રિક જીવન, નિવૃત્તિમાર્ગ તરફનો તિરસ્કાર, કોઈ પણ પ્રકારના સંયમનો અભાવ—આ બધાં તે સ્થિતિનાં કારણો તરીકે આગળ ધરવામાં આવે છે. અહીં કે ત્યાં નવાં નવાં

આ કારણે અસ્તિત્વમાં હોય ત્યાં ત્યાં માનસિક દરદોવાળા વધારે હોય એમાં નવાઈ નથી. અહીંયાં એવા દરદીઓ ઓછા છે. થોડા છે એનું કારણ ઉપર વર્ણવેલાં કારણોનો થોડે ભાગે અભાવ અને દાકતરોની એવાં દરદીઓનું નિદાન કરવાની અશક્તિ.

(૨) માનસિક રોગોનું એક લક્ષણ મનુષ્યજાતિ માટે ધણું ભયકર છે. અને તેટલા માટે જ માનસિક વ્યાધિઓ તરફ, દાકતરોને દુર્લભ કરવું પાલવે તેમ નથી. તે એજ કે, માનસિક વ્યાધિઓ અથવા માનસિક નળનાઇઓ મોટે ભાગે વારસામાં ઊતરી આવે છે. શા માટે અને કેવી રીતે તે હજી ચોક્કસ જણાયું નથી, પરંતુ એ એક સર્વમાન્ય અવલોકન છે. હજી ક્ષય, કેન્સર વગેરે શારીરિક વ્યાધિઓના પંજમાંથી મનુષ્યજાતિ છૂટી નથી ત્યાં એની સામે આ બીજો ભય ઊભો થયો છે. આધુનિક સમાજશાસ્ત્રીઓ (Sociologists) અને કેળવણીકારો (Educationalists) આ ભય તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યા છે. નળના મનનાં બાળકોને કેમ કેળવવાં? ગાંડાં અથવા ચરકેલાં માણસોનું સમાજમાં કયું સ્થાન? તેમને પરણાવી અને વળી પાછાં નળનાં મનવાળાં કે ગાંડાં બાળકો પેદા કરવા દેવાં?— આ પ્રશ્નો તેમને મુઝવી રહ્યા છે.

માનસિક દરદોના અભ્યાસનું પરિણામ દરદીઓને માટે તો ધણું સુંદર ગણી શકાય, કારણ એમની સારવારમાં ઘણો ફરક પડી ગયો છે. ફક્ત માર મારવાથી કે ઘેઘેડાઓની માફક મજૂરી કરાવીને તેમનું મન ઠેકાણે લાવવાના પ્રયાસો હવે થતા નથી. બીજાં દરદોની માફક માનસિક દરદો માટે પણ હવે સ્વતંત્ર હસ્તિતાલો, માનસિક દરદોના નિષ્ક્રિયતા તેમજ નસોની ગોઠવણો થતી જાય છે ગૃહ મંત્રો, પવિત્ર કરેલાં પાણી, મંત્રોલાં રાખદોરા વગેરે હવે નવા સ્વરૂપમાં દેખાવ કે છે. પરંતુ આ બાબતની ચર્ચા આપણે આગળ કરીશું.

કોઈ પણ નવું સત્ય મનુષ્યની જીભમાં લાવવામાં આવે તો, તેને ન માનવું, અને તે સત્યના શોધક પર જીલમ કરવો કે જોશબેર તેની સામા થવું, એ તેની સહજજાતિ (Instinct) છે. દાકતરો પણ એ જાતિ પ્રમાણે વર્ત્યા છે: અમુક સંતે માથે હાથ મૂક્યો અને તેનાથી એક દરદીનો રહી ગયેલો (paralysed) પગ સોજી ગયો—આ વાત દાકતરો પહેલાં તો માનતા જ નહિ, કિંતુ હસી દાઢતા. એક ગાંડી બાંધ કોઈ મહાત્માએ આપેલું પાણી પીને ડાહી થઇ ગઇ, એ બનાવ તેમને સંમજાતો નહોતો. ઓગણીસમા સૈકાના ચિત્તશાસ્ત્રીઓએ તેમને બતાવ્યું કે આ બનાવોનો ખુલાસો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ થઇ શકે છે. માનસિક વ્યાપારોનો જો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો આ બનાવો જલદીથી સમજાઇ શકે એવા છે. આ પછી શારીરિક વ્યાપારો અને માનસિક વ્યાપારોનો પરસ્પર કેવો મંબંધ છે એ વિશે દાકતરોમાં મોટી તકરાર જાગી. અત્યારે પણ દાકતરો એ મુખ્ય પક્ષોમાં વહેંચાઇ ગયા છે. એક પક્ષ માનસિક વ્યાપારોને મુખ્ય માને છે, બીજા પક્ષે શારીરિક વ્યાપારોને મુખ્ય માને છે એક ત્રીજો પક્ષ એમ માને છે, કે જેમ આપણે દ્રવ્ય (Matter) અને શક્તિ (Energy)નો જુદો જુદો વિચાર કરી શકતા નથી, તેમ માનસિક અને શારીરિક વ્યાપારોનો જુદો જુદો વિચાર થઈ શકે નહિ. બન્નેનો વિચાર એકીસાથે જ મંભવે.

આ મતભેદનું વ્યવહારમાં શું પરિણામ આવે તે જોઈએ. દરદીને તપાસતાં દાકતરને નક્કી કરવું પડે કે, આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે, તેના વ્યાધિનાં કયાં કારણો છે?

માનસિક કે શારીરિક ? જે માનસિક કાગળો વધારે બળવાન બન્યાય તો તેને તેની ખાસ ધરિષ્ઠતાલભા મોકલવો અથવા જે શારીરિક કાગળો વધારે બળવાન બન્યાય તો એની એ કારણ માટે દવા કરવી તેના આ નિર્ણય પર દરદીનું હાવિધ્ય લાગે છે જે તે ભુલ કરે તો પરિણામ કદાચ શકાય એવું છે આ બાબત નીચેના દાખલાથી સ્પષ્ટ થશે

ધારો કે એક દરદીને બિનકુલ બિંધ આવતી નથી અને તે સારવાર માટે દાકતર પાસે આવે છે તેના કારણો એક કઠ્ઠા વધારે આપી શકાય તેને અપ્પો રહેતો હોય, શરીરમાં ઝેરી તરવો ઉત્પન્ન થઈને તેના મગજ પર અમર પહાચાડતા હોય શરીરના કાંઈ ભાગમાં કેન્સર જેવી ગાંઠથી ગતદિવ્ય તીવ્ર વેદના થતી હોય કે તેના મકાનની આસપાસનું વાતાવરણ ખૂબ દુર્ગંધ મારતું હોય અથવા એમ પણ હોય કે તે પ્રાઇ જાના દુષ્કૃત્યથી ડરતો હોય, પરતાતો હોય કે પ્રાઇ છાંટી ચિંતામાં દુખેલો હોય આ કાગળો ઉપર વિચાર કરીને દાખતરે ચિકિત્સા કરી પડે છે આવો જ એક બીજો દાખલો નેપ્થ્રોસિસ ધારો કે એક માણસને ખોરાક પેટમાં ટકતો નથી તેના કાગળો પણ બે વિભાગોમાં વહેંચી શકાય તેને હોબ્લીમાં ચાંદું (Ulcer) પડ્યું હોય, યકૃત બગડ્યું હોય, પ્રાઇ ઝેરની અમર થઈ હોય, પેટમાં સોજો આવ્યો હોય વગેરે કાગળો એક વિભાગના છે, ત્યારે તેને અમુક ખોરાક લાવતો ન હોય છતાં આવો પડતો હોય, ખાવામાં કષ્ટ અદર ગયું છે એવો વિચાર રહ્યા કરતો હોય તો એ કારણો તેને બીજા વિભાગમાં મૂકે છે આવી જ રીતે મદાસિ (Dyspepsia) વિશે પણ આપણે શારીરિક અને માનસિક કારણો રનૂ કરી શકીએ

ત્યારે માથું શુ ? શુ દરેક માનસિક વ્યાધિમાં શરીરના અમુક અવયવો તો સંપગારના હોય જ એમ માનવું ? અગર દરેક શારીરિક વ્યાધિમાં મન અમુક અંશે સંડોવાયલું જ હોય એમ માની એમનું ? આપણે ઉપર એક ત્રીજો પક્ષ ગણાવ્યો છે તેનો હિત્ત વસ્તુચિંતિ તરફ જોતા, સાચો છે જેમ આપણે દ્રવ્ય અને શક્તિનો સાથે માથે વિચાર કરીએ છીએ, તેમજ શરીર અને મનના રોગો પરત્વે કવો એકના મનના વ્યાધિઓ (Psychoses) કે એમના શરીરના વ્યાધિઓ કાંઈ સાબીત કરી શક્ય નથી અત્યારના વૈદ્યીય ગ્રંથોમાં, મુખ્યત્વે માનસિક કારણોવાળા વ્યાધિઓનું જ માનસિક રોગો તરીકે (Psychoneuroses) નર્ણન આપેલું છે, અને તેને આધાર જ અત્યારે ઘડતરો ચાલી રહ્યા છે

માનસિક રોગોની ચર્ચા શરૂ કર્યા પહેલાં, એ સુદ્ધાઓ આપણે વિચારી લેવાના છે એક, માનસશાસ્ત્રનો વિજ્ઞાનની કેટલીએક બીજી શાખાઓ જેનેડોના મગધ અને બીજો, મન અને શરીરનો મામાન્ય ગ્રંથોગામાં પરસ્પર ગળથ આ બન્ને સુદ્ધાઓ શેડે ઘણે બાજે પણ મમનતા સિવાય, વાયકોને આ વિષયની—માનસિક રોગો પન્ના આધુનિક વિચારોની ચર્ચા પ્રાગા ભરેલી જ થઈ પડે

જેમ એક ગાંઠની ડાળાઓ જુદી જુદી હોવા છતાં એકબીજાને આશ્રય રહે છે, તેમ ચાલુ જમાનામાં વિજ્ઞાનની શાખાઓ એક એકથી જુદી હોવા છતાં એક બીજા પર પુષ્ટક આધાર મળે છે દાખલા તરીકે ખગોળવિદ્યા (Astronomy) ત્યો તેને તાગઓનું બધારણ, એક બીજાનું અતર તથા તેમની ગતિના નિયમો ગ્રાધી કાઢવા, ભૌતિક શાસ્ત્ર (Physics) ની ડગને ડગને મદદ લેવી પડે છે ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન (Physiology)

મનુષ્યશરીરની બુદ્ધિ બુદ્ધિ ક્રિયાઓ સગળવામા, ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર તેમજ શુભ-વિદ્યાનો ડગલે ડગલે ઉપયોગ કરે છે. આમ હોવા છતાં દરેક શાખાને પોતાના સ્વતંત્ર મતઓ છે અને તેટલા પૂરતી તે બીજી શાખાઓથી બુદ્ધિ પડે છે. માનવશાસ્ત્રનો જ દાખલો ત્યો તેને શારીરશાસ્ત્ર (Anatomy), ઇદ્રિયવિજ્ઞાન તથા શુભવિદ્યા બોલે નિકટ મનુષ્ય હોવા છતાં તે પોતાની ખાસ જગ્યા છોડતુ નથી. મનુષ્યનુ હૃદય શરીરમા કઈ જગ્યાએ આવેલુ છે, તેનુ કદ કેવલુ છે, તેની આસપાસ કયા અવયવો આવેલા છે, તેની અદરની રચના કેવી છે વગેરે બધી ટકીકત શારીરશાસ્ત્રમાથી લે છે. તે હૃદય એક મિનિટમા કેટલી વાર થડે છે, તેમા કેટલુ લોહી દાખલ થાય છે, તેના પર જ્ઞાનતત્ત્વોના ડેટલો અમલ ચાલે છે, પાચન, ઊંધ, આરામ વગેરેની તેની ક્રિયા પર કેવી અમરો થાય છે. વગેરે બધી ટકીકત તે ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનમાથી લે છે. છતાં તેને પોતાને, હૃદયશબ્દી કઈક કહેવાતુ છે જ. ધારો કે હૃદય, દરમિનિટ એકસો દસ વાર થડે છે આ બોલતા ઇદ્રિયવિજ્ઞાન ખૂબ મારશે કે તેનો વેગ નિયમથી બહુ આગળ વધ્યો છે. આટલો બધો વેગ શા માટે? અને તે પણ લાખા વખત સુંધી! તેના વેગના કારણે તે હૃદય પગના જ્ઞાનતત્ત્વોના શિથિલ નિયમનમા શોધે છે એકાદ જ્ઞાનતત્ત્વ બગડતા હૃદયની ગતિ અનિયમિત થઇ, એમ તે કહેવા અને સાબીત કરવા મથે છે ત્યાં માનસશાસ્ત્ર પોતાનો ખુલાસો આપે છે અને હૃદયના વેગનુ માનસિક કારણ-ભય અથવા ક્રોધ તીવ્ર આવેશ-રજૂ કરે છે.

લડાઈના વખતમા, લશ્કરમા બોલાવા આવેલા ઉમેદવારોમા જેને જેને હૃદયના રોગના કારણે પાછા વાળવામા આવ્યા હતા, તેમની અમુક વખત પછી ફરીથી શારીરિક તપાસ કરતા, તેમનામા હૃદયનો રોગ માલૂમ પડ્યો નહોતો ત્યારે એ રોગ કયા ગયો? શુ તેમને તપાસનારા દાકતરો થાપ પાછા ગયા? માનસશાસ્ત્ર એમ ખુલાસો આપે છે, કે હૃદયની જે ક્રિયાઓ દાકતરોએ રોગજન્ય માની લીધી, તે રોગને લીધે હતી જ નહિ, કિન્તુ લડાઈના અસાધારણ સ્થિતિઓની ઉમેદવારોના મન પર થયેલી અસરોને આભારી હતી અસ્તુ.

હવે માનસશાસ્ત્ર, પોતાની સરજતા માટે, બીજી શાખાઓ પાસેથી શુ શુ સ્વીકારે છે તે ક્રમવાર જોઈએ.

(અ) શારીરશાસ્ત્ર (Anatomy) અને ઇદ્રિયવિજ્ઞાન (Physiology)

વિજ્ઞાનની આ બન્ને શાખાઓ મળીને શરીરના બુદ્ધિ બુદ્ધિ અવયવો તેમજ તેમનાં કાર્યોનું વર્ણન આપે છે. મગજ, તેની સાથે જોડાયેલુ નાનુ મગજ (cerebellum), કરોડ રજ્જુ (spinal cord) તથા તેમાથી નીકળીને આખા શરીરમા ફેલાઈ જતા જ્ઞાનતત્ત્વો (nerves),—આ બધુ વર્ણન માનસશાસ્ત્ર સ્વીકારી લે છે. મગજના બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રદેશો, જેવો કે સજ્ઞા પ્રદેશ (sensory area), મેટ્રા પ્રદેશ (motor area), તથા તેમને પરસ્પર જોડી દેતા સંયોજક તત્ત્વો (Association fibres) તેને માન્ય છે. આ ઉપરાંત, શરીરની જ્ઞાનેન્દ્રિયો જેવી કે આંખ, કાન, નાક તથા તેમનો મગજ સાથેનો સંબંધ, અને શરીરમા રહેલી, નાની નાની નળીઓ વિનાની ગ્રંથિઓ. (Ductless glands) અને તેમના સ્રાવોની (secretions) શરીર પર થતી અસરો વગેરે જણવા તે હમેશ તૈયાર છે.

પરંતુ જ્યારે મગજ અને તેના સદ્મકોષો (Nerve cells)મા થતા ફેરફારોને પરિણામે જ માનસિક પ્રવૃત્તિ સમજે છે એમ ઇદ્રિયવિજ્ઞાનીઓ કહે છે, ત્યારે તે તેમના સામે

ચાય છે ફક્ત મગજની પ્રવૃત્તિથી જ બધી માનસિક પ્રવૃત્તિઓનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી, તેમ, મગજ એ મનને રહેવાનું રક્ષણ પણ નથી, કાચુ મનની અંદર આખા શરીરમાં વ્યાપેલી છે મગજ અને તેની શાખાઓરૂપ જ્ઞાનતત્ત્વો, મનને તેની પ્રવૃત્તિઓમાં મોટામાં મોટા મદદગાર છે

(બ) જીવવિદ્યા (Biology)

આ શાખામાં ફેરફાર જતના પ્રાણીઓનું વર્ણન આવતું હોવાથી, તેમાંથી પણ ઉપયોગી હકીકત માનવશાસ્ત્રીઓ મેળવે છે જુદા જુદા નાના મોટા પ્રાણીઓના શરીર અને ટેવોના અભ્યાસ પરથી એક સામાન્ય નિયમ તરી આવે છે તે એ કે, જેમ જેમ પ્રાણીઓમાં ઉત્તરોત્તર મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વોનો વિકાસ થતો ગયો છે, તેમ તેમ તેમની માનસિક શક્તિઓનો પણ વિકાસ થતો ગયો છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જ્ઞાનતત્ત્વોનો વિકાસ અને માનસિક વિકાસ બન્ને મમાનાતર લીટીઓ પર ચાલ્યા ક્યો છે પરંતુ જે સરળતાથી આપણે જુદા જુદા શરીરોનો સમૂહ એકબીજા સાથે ઉદ્ઘાટિત (Theory of Evolution) ના નિયમ પ્રમાણે સમજી શકીએ છીએ, તે રીતે પ્રાણીઓની માનસિક શક્તિઓનો સમૂહ સમજી શકતા નથી

આપણે પહેલાં જોઈ ગયા છીએ કે માનસિક રોગો વાસ્તવમાં જિતરી આવે છે કદાચ રીતે અને શા કારણે તેઓ મોટા પ્રમાણમાં જિતરી આવે છે તે હજી સુધી સ્પષ્ટ મમજાતું નથી શારીરિક લક્ષણો વસાવવામાં કેવી રીતે જિતરી આવે છે તેનો ખુલાસો જીવવિદ્યા, આ પ્રમાણે આપે છે

પુરુષબીજ (Sperm) અને સ્ત્રીબીજ (Ovum) મળવાને એક નવાં દલિત કોષ (Fertilised ovum) બને છે આ કોષમાંથી આખું બાળક પેદા થાય છે જેમ બીજની અંદર લવિષ્યનું વૃક્ષ રહેલું હોય છે તેમ આ સૂક્ષ્મ કોષની અંદર લવિષ્યનું બાળક રહેલું છે. સ્ત્રીબીજ તથા પુરુષબીજોનો, સૂક્ષ્મદર્શક થી વડે અભ્યાસ કરતાં તેમાં અણુ રચાયકો (Chromosomes) માલુમ પડે છે આ રચાયકો જ માખાખના શારીરિક લક્ષણો તેમના બાળકોમાં લાવે છે એમ સપ્રમાણ માનીત થયું છે

કેટલાએક શારીરિક લક્ષણો, ગણિતશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે, વારસામાં જિતરી આવે છે અને તે નિયમની ગોઠવણ કરનારના માનમાં ' મેન્ડેલીઅન લક્ષણો ' (Mendelian Characters) તરીકે ઓળખાય છે જેટલે દરજ્જે, મેન્ડેલનો નિયમ શારીરિક લક્ષણો પરત્વે ઘટાની શકાય છે, તેટલે દરજ્જે માનસિક લક્ષણો પરત્વે ઘટાનો શકાતો નથી, હતા એ લક્ષણો પરત્વે પણ કોઈ આવો નિયમ હાથ લાગે તો નવાઈ નહિ વિચારવાનું માત્ર એટલું જ રહેશે કે શારીરિક લક્ષણોની માફક માનસિક લક્ષણો પણ રચાયકોની મુજબના જરૂરો જો અને ગણિતશાસ્ત્રના નિયમોને તાળે ચળે ! ! !

(અપૂર્ણ)

— વસંતી સફર —

(૧)

(શિખરિણી)

દિસે છે હુહોળાયું જલ સકલ આજે સરિતનું,
અને છે રૂંધાયું જલદલથી બ્યોમ સઘળું;
દિશાને ડારે છે વિકૃત વિજળી તામ્રવરણી,
પ્રવાહો વાયુના દિશ પલટી નાખે ઘડોઘડી;
કદોડે આ ટાણે સફર વસંતી છે શરુ કરી,
બધું બોળાશે બે અઠલ પ્રભુશ્રદ્ધા પરહરી.

(૨)

(પૃથ્વી)

જતો કટકતો કુવો, શઠ જોડે થઈ ચીથરાં,
મહાજલતરંગમાં વિકલ આ હલેસાં થતાં,
સુકાન વચકી જતું ઘડો ઘડી, અને નાવડી—
હુણું હુણું થઈ રહી; અચલ એક આશા—હરિ.

(૩)

(અનુબુદ્ધ)

પ્રભુનાં નીર આ સૌ, ને પ્રભુની નાવ આ વળી,
પ્રભુનાં આપણે, ને આ પ્રભુની કપરી ઘડી;
પ્રભુનાં વારિમાં રૂબે પ્રભુનિર્મિત નાવડી,
પ્રભુનાં નાવિકો કિન્તુ તરશે સરિતા વડી;
નાવિકાચ રૂબે તોયે નવ એ શોકની ઘડી,
પ્રભુનાં બાલકો સૌ એ પ્રભુમાંહિં જશે મળી.

સીંક્લેર લુઈ

[Sinclair Lewis]

જગત અમેરિકન બનતું જાય છે, અને મનુષ્યની દૈત્વીક પ્રવૃત્તિઓનું મધ્યબિંદુ લંડન કે પારીસ નહિ, પણ ન્યુયૉર્ક અને જે દેશના નાકરૂપે તે શહેર છે ત્યાં આવતું જાય છે. આંતર રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ વડે જ્ઞેનારને આ વચનના સાચાપણા વિશે શકા નહિ આવે. અમેરિકન મોટરો આપણને મુસાફરીના શોખ ઉત્પન્ન કરાવશે; અને અમેરિકન ચિત્રપટો આપણા સારા ચ જીવન અને તેટલા પૂરતી આપણી કલા ઉપર ઊંડી અસર કરી રહ્યાં છે. હિંદનાં કારખાનાંના માલિકો ધારે તો હેત્રી ફેાર્ટને પગલે ચાલી પોતાની માતૃ-ભૂમિના ગરીબ વર્ગને થોડોએ ઉદ્ધાર કરી શકે. શહેરી જીવનમાં પણ તે અપૂર્વ દેશનો નાગરિક જૈત્વીક ને જૈવી સ્વતંત્રતા ભોમવે છે તેવી બીજા સ્વતંત્ર મનાતા દેશનો નાગરિક નહિ ભોગવતો હોય. આમ જીવનનાં દૈત્વીક અંગોને અમેરિકન લોહીથી પોપણ મળે છે વા મળી શકે: ત્યાં ચાલુ સાલમાં સાહિત્યનું નોખેલ ધનામ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના એક નામાંકિત નવલકથાકાર, સીંક્લેર લુઈને આપીને તે ધનામ આપનારાઓએ હુનિયાના શિક્ષિત વર્ગનું ધ્યાન એ દેશના સાહિત્ય તરફ ખેંચ્યું છે.

સીંક્લેર લુઈનો જન્મ આજની ૪૫ વર્ષ ઉપર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલા એક બહુ જ પછાત અને નાના ગામડામાં થયો હતો. એ ગામનું મર્યાદિત જીવન આગળ ઉપર પોતાની એક નવલકથા—મેઈન સ્ટ્રીટ (Main Street)—માં લુઈએ દોર્યું છે. અને તે જ પુસ્તકમાં એક ડૉક્ટરનું, પાત્ર આવે છે તે પોતાના ડૉક્ટર પિતા ઉપરથી થોડું ધણું લીધેલું છે. આપણા સમાજમાં કૉલેજની કેળવણી જે લાગ લગવે છે ચા તો લગવતી હતી, તેવો જ ભાગ—અલગત દેશકાળને લઈને થોડો ફેર માત્રી લેવો—અમેરિકન સમાજમાં તે કેળવણી લગવે છે. આપણે ત્યાં એક બી. એ. કે એમ. એ. થયેલાને જે માન તેની માત્રી લીધેલી અગાધ વિદ્યા તથા જ્ઞાનને લઈને અપાય છે, તેવો જ ભાવ ખાસ કરીને ત્યાંના ગામડાનાં માળાપો પોતાનાં કૉલેજમાં જતાં પુત્રપુત્રીઓ તરફ રાખે છે. તે સિવાય ગરીબ ડૉક્ટર બાપ પોતાના દોકરાને ચેલ યુનિવર્સિટી જેવી જગ્યાએ બી. એ. થવા મોકલે એ સંલવતું નથી. બી. એ. અથવા ચેલ વિદ્યાર્થીકના કાનૂન મુજબ એ. બી. ની ઉપાધિ લઈને જીવાન સીંક્લેરે વર્તમાનપત્રની ઇંગ્લીમાં ઝુકાવ્યું, અને એ પ્રકારના પત્રરંગી જીવનમાં તેનાં પાંચ સાત વર્ષ વીત્યાં. એ જ વર્ષો કદાચ તેના સાક્ષર જીવનનો પાયો કેમ ન હોય ? એ જ વર્ષોમાં તેણે પોતાની કલમને સિદ્ધહસ્ત કરી. એટલું જ નહિ પણ જે બહુ જ ઓછા લેખકો કરે છે તે પણ તેણે—અલગત અળબરૂએ જ—ક્યુ. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ૨૬ દેશમાં એક મોટરમાં બેસીને તેણે મુસાફરી કરી અને અમેરિકન જીવનને પોતાની આંખે જોયું, અનુભવ્યું. એ મુસાફરીના પરિણામરૂપે કે અહેવાલરૂપે બેએક નવલકથાઓ લખી. પણ તેમાં કેઈ જાતની કલા જ્ઞેનામાં નથી આવતી. ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં તેની પહેલી નવલકથા

પ્રગટ થઈ પણ ૭ વર્ષ પછી ત્યાં બેબીટ (Babbat) બહાર પડી, ત્યાં લુહની માચી કળા પ્રત્યક્ષ થઈ કેટલાક માફસેતી બાજનમાં બને છે તેમ, લુહ પોતાના આ પુસ્તકના કડતાં વધારે મારુ પુસ્તક આપી શક્યો નથી, જો કે બેબીટ પછી આજ સુધી લખાએલી નવનકથાઓમાં મનથી તેની મારામાં મારી નવનકથાઓમાં ગણાય છે, છતાં બેબીટની માથે એક જ કક્ષામાં તેમને મક્કતા કોઈને પણ વિચાર થાય અને આ લેખકનું એવું માનવું છે કે સીકલેર લુહને નોએવ ધનામ પણ બેબીટના કડતાં તરીકે જ મળ્યું હોવું જોઈએ.

બેબીટ એ નામનો એક માધાગણુ સ્થિતિનો વેપારી વર્ગનો અમેરિકન ગૃહસ્થ છે. તેને માહિત્યશક્તિમાં અત્યંત લાગ્યે જ દશ વર્ષો થયા હશે, છતાં મુરોપ અમેરિકાની મંરકારી આવમમાં તો તે એક ધરમથુ શબ્દ થઈ ગયો છે. બેબીટ એટલે અત્યાગ્રો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનો એક રહેતો તે દેશની કંગરોની વસ્તીના એક અથવા વધારે લક્ષણુ તેનામાં છે, છતાં બેબીટ પાા તરિકે પોતાનું વ્યક્તિત્વ નથી ગુમાવતો. જે નવનકથાનો એ નાયક છે, એમાં વાતો વા તો વગ્નુ કહીએ તો નહીં છે, અર્થાત્, બેબીટનું ગૃહસ્થ અને બેબીટનું માનસિક હવન, જો જો પુસ્તકનું વગ્નુ કે વાર્તા જે કહેા તે છે અર્વાચીન અમેરિકા એટલે દુનિયાનો ધનવાનમાં ધનવાન દેશ અમેરિકા એટલે અનેક પ્રકારના યત્રો વડે સરળ પણ વનવત્ બની ગયેલું હવન અમેરિકા એટલે દુનિયાનું સદા બળત, ત્યાં કેમ જ પમાદા થતુ, અને કેમ હવન માણુ, એ જ જેની હલ ટકા વસ્તીનો આદર્શ છે એવો દેશ એ વગ્નુસ્થિતિ અનેક કારણોને લીધે ઉત્પન્ન થઈ છે, અને એને અપવાદ રૂપ એવું ત્યાંનાં હવનમાં મળે છે એટલું અહીં કહેવું જરૂરનું છે એક વ્યક્તિના હવનને ગમપાણુ, ભુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ વિભાગો હોય છે, તેમજ પ્રગ્નહવનના પણ તેના જ વિભાગો અમુક અને પાડી નકાચ એ દૃષ્ટિબદ્ધથી જોતા અમેરિકાની પ્રગ્ન હજી પાકટ નહિ પણ હોમની ભુરાનીમાં છે, એટલે હવનની એ કક્ષાના માગ તેમજ ખોટાં લક્ષણો એ પ્રગ્નમાં આજે છે ભુરાનીના જોશ અને ધમગ, ભુવાનીનો આરાવાદ તેમજ ઉપભોગ તરફનો પ્રેમ, ભુવાનીની ઠાઠાળા યતાની શક્તિ અને ભુરાનીના મરતીતોશાન, ભુવાનીની બેપગવાઈ ને બેકિંગાઈ ભુવાનીનો દમ્ભુષો અને મરકરીબાજ સ્વભાવ બધા જ લક્ષણો એ દેશનાં લોકમાં ન્યાયાનુ રીતે નોરામાં આવી છે. બેબીટ એટલે એ ભુવાન, ઉર્ધ્વાગ્રણી, વિલામ-પ્રિય પ્રગ્નનો પ્રતિનિધિ જેમ મરકરવતીચંદ્ર ગૃહગતના એક અમુક યુગનું પ્રતિચિત્ર છે, તેમ બેબીટ વનમાન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનું આણુ ધેરુ પણ માણુ ચિત્ર છે. અને જેમ એક હક્કે જ કે અમેરિકન આપણી એ અપૂર્વ નવનકથાનો પૂરી નહિ પિઝાની શકે, તેમ માધાગણુ દિંદો કે ગૃહગતના વાયક બેબીટનો પણ એ નહિ પામી શકે મરકરવતીચંદ્ર ગૃહગતમાં જ અસરે, તેમ બેબીટ અમેરિકાની બાજુ લાગે જ જરૂર.

મરકરવતીચંદ્ર અને બેબીટની તુલના ઉપર રી હવે તે બન્ને વચ્ચે ક્યાં વિરોધી તર્કના છે તે પત્તાનીએ છાંજી-એટલા જ માટે કે તે અમેરિકન નવનકથા કલાય કોઈ મોદસિક ગૃહગતી વાયક લાયમાં લે તો તેનું વાગન વધારે અગ્ન થાય મરકરવતીચંદ્રમાં ગૃહગતના અને અમુક અગે નિદુતાનના ઉચ્ચ આર્ઝો મનુ થાય છે, ત્યાં બેબીટમાં અમેરિકન હવનની કાળી બાજુ જ લુહએ આલેખી છે. ધરમાં રસી બાજોદાની માથે,

ધરની બહાર કલબમાં, ઑફિસમાં, હબમની દુકાને, મોટરના કારખાનામાં, મવારે માંજે રાત્રે, ન્યુયૉર્કમાં કે સેનફ્રાંસીસ્કોમાં, શિકાગો કે ન્યુ ઑરલીએન્સમાં, આજનો એક ગાધા-રણ અમેરિકન કેમ વર્તે છે, શુ બોલે છે, શુ કરે છે; દુકામાં પોતાના દેશના આદર્શહીન હવનને લુધએ પોતાની અજબ પીછીથી ચચાર્ય રીતે દોર્યું છે, એટલુ તો તેના પોતાના દેશવાસીઓ પણ કબલ રાખે છે. લુધએ એ ચિત્રનો પ્રધાન ગગ કાળો લીધો છે, અને પીછી વાંટી પકડી છે એટલે કે પોતાનું ચિત્ર કટાક્ષગ્ય બાનીમાં રજૂ કર્યું છે. સમ્પત્તી-ચદ્ધી એક ત્રીજી રીતે પણ આ પુસ્તક લુધ પડે છે. શ્રી ગોવર્ધનગમે માથે જ એક પુરાણ લખ્યું છે. લુધની નેમ એક જ છે, એટલે તેની કૃતિ ગર્વાગ મપૂર્ણ છે. અને એવી મપૂર્ણ કૃતિના બાહાંગ એટલે કે તેની કલા અને શેલી વિશે પણ બે બોલ કહેવા અન્ધાને નહિ ગણાય.

બન્ને નવલકથા સાહિત્યમાં લુધ જ ભાત પાડે છે નવલકથા એટલે નાની મોટી પણ વાર્તા: ત્યારે બેબીટની કલા વાર્તાની જમાવટમાં નહિ પણ પાત્રાલેખનમાં—અરે બેબીટ એટલે પાત્રાલેખન જ—અસુક એક વ્યક્તિનું રંગવાણુ ચિત્ર આપને આનંદ આપે છે, અને તેની કલાનાં વાજબી રીતે આપણે વખાણુ કરીએ છીએ. પણ એક જ વ્યક્તિના શબ્દચિત્રની કલાનો આ એકલો વિજય છે, અને જો એ શબ્દચિત્ર એટલુ વિજયવતુ* છે એમ એકલા અમેરિકનો નહિ પણ ઇંગ્લેંડ, ફ્રેંચ વિવેચકો પણ કોઈ અવાજે કહેતા હોય તો તેના એ વિજયની ચાવી તેની ભાષાશૈલી સિવાય બીજા શેમાં હોઈ શકે ? કમનસીબે અમેરિકન ઇંગ્લીશ ઇજ્ઞાંડની ભાષાથી એટલુ લુધ પડી ગયુ છે, કે ખુદ ઇંગ્લેંડ વાચકોને પણ બેબીટનો પૂરેપૂરો રમ ચખાડવાને તેની ઇંગ્લેંડ આશુત્તિમાં એક નાનો અમેરિકન ઇંગ્લીશ શબ્દકાપ આપવો પડ્યો છે. પણ એ જ એ પુસ્તકની કલાની સુદરતા છે, કારણ કે સાચી અમેરિકન ભાષા વિના માથો બેબીટ રાખવે જ નહિ અમેરિકન ભાષાથી અગણ્ય વાચકની મુશ્કેલી ચામ બેવડાય છે.

મેઈન સ્ટ્રીટ, બેબીટની પહેલાં લખાયુ હતુ એરોમ્ભીય અને એટમર ગેંટ્રી, તેની પછી લખાયાં એ ત્રણે નવલકથાઓ, અને લુધની છેલ્લી કૃતિ ડૉડ્જસવર્થ, બેબીટની પૂર્તિ-રૂપે છે એ ચાર મત્તો બેબીટના કાર્તિમહિરના ધુમટને ગ્રીલતા બેલા છે. સાદી ભાષામાં લખીએ તો અર્વાચીન અમેરિકન સંસ્કૃતિ અને સમાજ વ્યક્તિહવનને કેવો મરોડ અને ઘાટ આપે છે એ લુધની ઈંદ્ર નવલકથા—બેબીટ—આપણને દેખાડે છે. એટલે જ બર્ડ્યોર્ન બેબીટ, સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે અને પોતાના દેશના સમાજના પ્રતિનિધિરૂપ પણ તે છે. પણ બીજી ચાર નવલકથાઓમાં લુધએ એ સમાજના ચાર અંગો—ગ્રાગજન, ધાર્મિક હવન, વૈદ્યકીય જ્ઞાન અને લક્ષ્મ—ને લુધાં લુધાં પણ પોતાની લાક્ષણિક ઢબે તપાસ્યા છે. મેઈન સ્ટ્રીટની* નાયિકા કેરોલ કેનિકોટ (Carol Kennicott) કૉલેજમાં હતી ત્યારની મનોગત ધરી ગઈ હતી, સ્વમાં રંગી રહી હતી કે ક્યારે મોટી યાઈ, હવનમાં પડ્યું, અને આખા અમેરિકન સમાજને તો

* "Babbitt is a triumph"—Hugh Walpole.

"One of the greatest novels I have read for a long time"—H. G. Wells.

* Main Street=મુખ્ય રસ્તા, અમેરિકનું કેટલું બધું એક જ ધોરણવણુ (Standardized) થઈ ગયું છે, એનો એક જ આ પુરાવો છે. કે લગભગ ધણાખરા ગામડાના મુખ્ય રસ્તાનું નામ Main Street રાખવામાં આવ્યું છે. એટલે આ નવલકથાનું નામ અમેરિકન ગામડાવનની સજ્જારૂપે છે.

નહિ પણ એક ગામના સમાજને સુધારુ ! એટલે કૉલેજમાંથી નીકળીને તરત જ એક પૂણે આરના ગામડાના ડાંગર માથે લગ કરી તેણે ઘર માટે છે એ ઘર મેઘન રટીટ પર આવડુ છે એ ગતો, એટલે અમેરિકાના મધ્ય પણ ગામડાનો રસ્તો એના ઉપર આવેલો ગટર, થિયેટર, મોડર સમાજના કારખાનુ એ તે દેશના હરમાધ ગામડાના પ્રતિનિધિરૂપ છે એટલે પછી એ મેઘન રૂઝની ઉપર વચનાગ અમેરિકાના અણધર, જડ, રૂઢિના સુધામ, અને એકબીજાની નિંદા કરનાગ સ્વોપુરણો આખાયે દેશના થોડે ઘણે અંશે પ્રતિનિધિરૂપ હોય એમા નવાઈ રી ? એ મમાજને સુધારવા જતા કેગલ થાકી, કટાળી, વળી પ્રયત્ન કર્યો, વળી દારી અને આખર સમાજના જડ જળે એક વ્યક્તિના જળને પોતાનામા મમાવી દીધું કેગન, પોતાની આગ પામના લોકો જેવી તો ન જની, પણ સમાજે તેના આશાવાદને દબી દીધો અને ત પાણીમા તણુપણું તણાય તેમ ઘસડવા લાગી આ નવલકથામા પણ લેખકની પાત્રાયેખન શક્તિ અદ્ભુત રીતે રજૂ થાય છે બેબીટ ન લખાયુ હોત તો તેનું પ્ર્યાન આ નવલકથા જરૂર લેત

એગેરિમથ, બેબીટની માફ, તે નામની નવલકથાના નાયકનુ જ નામ છે, અને તે વેફીય કૉલેજનો સ્નાતક છે કૉલેજમાંથી નીકળી દવાઓ બનાવવાના એક મોટા જગી કારખાનામા તે નોકરી કરે છે અને એ રીતે લુધને પોતાના દેશમા દવાઓ બનાવવાના દેવા ને કેટલા પરિગો આવે છે તે જતાવવાનો સારો પ્રસંગ મળે છે કુદરતની ખુબી તો એ છે કે આ લેખકને એક અખત જિભારીના વખતે જ એ ખુત્તક વાચવાને મળ્યુ હતું, એટલે તેની સુધારક અને નિંદક બાણુ કરતા, માર્ટીન એરેરિમથ-વાર્તાના નાયક-અને તેની સ્નેહાળ પત્નીના મહાગણુ જ અત્યારે તો તાગ છે વેદકશાસ્ત્ર તો એકાદ સૈકામા પોતાની કેટલીક અપૂર્ણતાઓ દર કરશે, ત્યારે પણ આ નવલકથા એ ગદ્ય પણ સ્નેહાળ અમેરિકન દપતીની ખાતર જરૂર વચાશે

એગેરિમથે અમેરિકન સમાજમા મોટા જળભાગ મચા યો હતો એ શાત થયો ન થયો ત્યા તો બે વર્ષ ગીતે લુધએ એથીયે મોટો ને જળરજ્જત બોજબોજો ફેંક્યો સાબજો તેની નીજ નવલકથાની શરૂઆત

'Limer Gantry was drunk .. eloquently drunk, lovingly and pugnaciously drunk. He leaned against the bar of the old Home Sample Room and requested the bar-tender to join him in singing the Waltz of the day as to Limer, even more than his bulk, his thick black hair, his venture-some black eyes he was born to be a seer. He never said anything important, but he always said it sonorously. He could make good morning seem profound as Kant, welcoming as a brass band, and uplifting as a cathedral organ

એમાર મંટ્રી માણુ ? અત્યાર તો ધાર્મિક કૉલેજનો એક આગેવાન વિદ્યાર્થી અને પાછળથી એક નામચીન પાદરી જેમ ઉપગ્રમાણે એની શરૂઆતની ઝાળખાણુ કરી, તેમ ૪૭૬ પાના પછી, લગભગ ૫૦ વર્ષની ઉમ્મર આપણે તેની વિદાય પણ લઇશુ ?

The church thundered with the triumphant halleluyah, and in a sacred silence Limer prayed "O Lord, thou hast stooped from thy mighty throne

He turned ... and for the first time he saw that there was a new singer, a girl with charming smiles and lively eyes, with whom he would certainly have to become well-acquainted.

એલ્મર એટલે બેબીટનો નવો અવતાર. અમેરિકામાં ધર્મને નામે ચાલતાં ધર્તિગોત્રું એ પુરાણ જેમાંથી બે જ નમૂના મેં ઉપર આપ્યા છે તે લુધના મનુષ્યવ સ્વભાવના શાન-સંબંધી ઠીક ખ્યાલ આપે છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લુધએ લખ્યું હતું કે એલ્મરનું પાત્ર જીવતી વ્યક્તિ ઉપરથી લીધેલું નથી, છતાં એની અંદર જે વિગતો, જે રસિકતા, જે સચોટતા તેણે મૂક્યાં છે એથી અમેરિકાના ધાર્મિક વર્ગોમાં મોટા ધરતીકંપ થયો હતો. આ પુસ્તકમાં પણ એક તોફાની, દારૂડીઆ, વિપત્તિ યુવાનને પાઠ્ઠી બનાવી, પાછળથી સમાજ-ભય, અને લક્ષ્મીના મોહનો માર્યો છુપી રીતે એવો ને એવો રાખી, ઉપરથી કેવો વિનયી, સરકારી, સાધુ ચીતરવામાં તેના કર્તાએ જે ચતુરાઈ અને અવલોકનશક્તિ વાપરી છે એ તોફાને આપણે પણ અંધ જન્યએ છીએ. માર્ટિન અને ફેરિસ, બે ગરીબ, રાંક યુવાન પાત્રો સમાજથી દબાઈ ગય છે, હારી ગય છે. અમેરિકાનાં જડ યંત્રવત્ જીવન આગળ તેમના હાથ હેઠા પડે છે. વાચકને તેમના ઉપર પ્રેમ ને દયા આવે છે, તેમની વિદાય લેતાં દુઃખ અનુભવાય છે. બેબીટ અને એલ્મર—એલ્મર તો ખાસ પ્રગળે જીતે છે, હક્કે છે. આપણે તેમને જોઈને દંગ થઈ જઈએ છીએ: તેમની જોઈવતી પાપજીવિઓ છતાં પણ આપણે તેમને ચાહવા માંડીએ છીએ. પણ એ પ્રેમ તેમનાથી છૂટા પડતાં દુઃખનું કારણ નથી થતો. એ ચારે—જણ પુરુષ, એક સ્ત્રી—લાલે સમાજથી હારી કે જીત્યાં: પણ આખરે એ સમાજનાં જ અંગો બની ગયાં, સમાજરૂપ થઈ ગયાં. મનુષ્યજીવનની એ કરણ કથની શું પૂર્વમાં કે શું પશ્ચિમમાં એક જ રીતે લખાવાની ?

હવે રહી લુધની છેલ્લી નવલકથા: ડોડ્સવર્થ (Dodsworth). ઉપરના ચારે કરતાં બિતરતી પણ બાકીની બીજી કરતાં ચંદિયાતી આ નવલકથામાં બેબીટ—(આપણે પણ યુરોપ અમેરિકાની સંસ્કારી દુનિયાની ભાષા વાપરીએ અને બેબીટ એટલે એક સાધારણ અમેરિકન ગણીએ નહિ ?) સ્વદેશ છોડી યુરોપ આવે છે. પણ આ વાર્તામાં ડોડ્સવર્થ કરતાં તેની સ્ત્રીને વધારે અગત્યનું સ્થાન લેખકે આપ્યું છે. યુરોપમાં મિસિસ ડોડ્સવર્થને એક લપકાદાર ફાંકડા પણ કડકે અંગણી જર્મન અભીરતી મુલાકાત થાય છે. બોણી બાઈ તેના તેજમાં અંગાઈ તો ગય છે પણ લાચાર. તેવામાં, પરણેલાં જમ પરણીને લડે વડે છે, તેમ આ બે પણ ધણી વાર ચડાડતાં. એક વખત બન્ને વચ્ચે જરા વધારે પડતી ચક્રમકે જરી એટલે મિસિસ ડોડ્સવર્થ પોતાના પરણેલા પતિને છોડી પેલા જિરસે ખાલી જર્મનની સાથે રહેવા ગયાં. પણ ખાલી પ્રેમ ખાવાનું લાવી આપતો નથી. અને આ તો પ્રેમ નહતો: મોહ, આધિજી અંજનમણુ હતી. એટલે પછી બીજું શું થાય ? ચોડા વખતમાં પાછાં બન્ને પતિ પત્ની એક થઈ ગયાં. ઉપરના ટૂંકા સાર ઉપરથી જોઈ શકાશે કે લુધની છેલ્લામાં છેલ્લી નવલકથા પેલી ચાર કરતાં. દરેક રીતે જોઈ પોતવાળી છે; છતાં લુધની કલમ, તેની ચમત્કારી ભાષા, તેનું મનુષ્યસ્વભાવનું શાન જોમાં છે. તેના પ્રકાશકે તો તેના વિશે મોટાં મોટાં બણુર્ગાં ફૂંક્યાં હતાં અને બણે લક્ષના ગંભીર સવાલનો ઉકેલ તેની અંદર ન કહાયો હોય એમ જાહેરાત કરી હતી. પણ પુખ્ત વિચારને અંતે એનું સ્થાન લુધની ઐશ અને સાધારણ નવલકથાની વચ્ચે જ છે.

બાણુરાવ ગ. ઠાકોર

ડૉ. સર ચંદરશેખર વેંકટ રામન

વૈજ્ઞાનિક દુનિયામાં એમનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ અતિ માનપ્રદ “નોબલ પ્રાઈઝ” હાન જ મળ્યાન કરવાથી જગત્પ્રસિદ્ધ થયેલ મહાન હિંદી વિજ્ઞાની મર સી વી રામન તરફ મમત હિંદની દષ્ટિ વળી છે

ગ્રેટ્સ ગમનનો જન્મ ૧૮૮૮ માં થયો હતો એમનું વિદ્યાર્થી જીવન મદ્રાસમાં વ્યતીત થયું વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ અને સંશોધનનો પ્રેમ એમણે કોલેજ જીવનમાં જ સ્વરવિદ્યાની કેટલીક શોધો કરી ગિદ્ધ કરી આપ્યા ભૌતિકશાસ્ત્રનો સિંધુ લઈ એમ એ ની પરીક્ષામાં પહેલે નખરે પસાગ થયા પછી ‘ ફિનેન્સ ’ની પરીક્ષા પાસ કરી ચરકારના નાણા ખાતામાં નોકરી મેળવી પ્રથમ રેન્કમાં એકાઉન્ટન્ટ જનરલ અને પછી પોસ્ટ અને તાર ખાતાના મુખ્ય એકાઉન્ટન્ટ જનરલની પદવી પામ્યા પરંતુ એ આર્થિક વ્યવસાયમાં મે તેમની વિજ્ઞાનવૃત્તિ કે સંશોધનની પ્રીતિ જગાએ મુક્તિ યથ નહિ

કચક્તામાં ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરખરે રચાયેલા વિજ્ઞાન વિદ્યામ મણમાં તે જોડાયા એ દ્વારા ગમનને શોધખોળ કરવા માટે જોડાતી ગણવડ મળી એટલું જ નહિ પરંતુ તે એ મણનાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કાર્યના આવાક બની રહ્યા આખરે ૧૯૧૫ માં દલકતા યુનિવર્સિટીની સાયન્સ કોલેજ ઉદ્ઘાટનામાં આની તેમાં ભૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે તેમને નીમવામાં આપ્યા એ નિમણૂક વખતે રામનનું વય ૨૫ વર્ષનું હતું એ જ વિજ્ઞાનમાં તેમની નિપુણતાની ગાફી પૂરે છે એ રીતે બીજી કાર્યોની ઉપાધિમાંથી મુક્ત થઈ પ્રો રામન પોતાને પ્રિય સંશોધન ક્ષેત્રમાં પૂર્ણપણે વિકસવા અને વિદ્યાર્થીઓને વિકસાવવા લાગ્યા હિંદી વૈજ્ઞાનિકમાં ડૉ. સર જગદીશચંદ્ર બોઝે વનરપતિ અને જીવનશાસ્ત્રમાં, ડૉ. સર પ્રફુલ્લ ચંદ્ર શંકે રસાયણશાસ્ત્રમાં અને શ્રીનિવાસ રામાનુજે ગણિતશાસ્ત્રમાં મોળી શોધો કરી છે, તેવી જ રીત પ્રો રામને ભૌતિકશાસ્ત્રની ઘણી અગત્યની શોધો કરી છે પ્રકાશવિપયક એમની શોધો મૌલિક પ્રકારની અને અતિ મહત્વની છે પરમાણુ ઉપર પ્રકાશ પડી વિદિત થવાથી ગગના ફેરફાર ઉત્પત્ત થાય છે વાતાવરણમાં, મસુદમાં, બગ્ગ ઉપરથી અને પ્રવાહીમાં ધમને જતા પ્રગલ ઉપર પરમાણુઓની અસરથી રગપટમાં થતા ફેરફારની એમની શોધો અતિ અગત્યની છે એવી એક શોધને તેમના નામ ઉપરથી “ રામન ઇફેક્ટ ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે પ્રકાશરેખાશાસ્ત્રમાં એથી નવું જ ક્ષેત્ર ઊઘડ્યું છે જગતભરમાં એમની શોધો મન્માન પામી છે અને પ્રતિદિન પ્રગાત પામતી જાય છે

એમની શોધોથી આકર્ષિત દુનિયાના અનેક વૈજ્ઞાનિક મંડળોએ એમને આમંત્રણ આપ્યા, અને તેને અગે એ યુરોપ, અમેરિકા, રશિયા વગેરે દેશોની વિજ્ઞાનયાત્રા કરી આપ્યા, અને દરેક સ્થળે ઘણું માન પામ્યા ઈંગ્લાંડની રૉયલ સોમાઈટીએ એમનું ઘણું સન્માન કર્યું છે, ઇટાલીની વિજ્ઞાન સભાએ અતિમાનપ્રદ ચંદ્ર અર્પણ છે, હિંદી સરકારે સગ્ગે ઇન્કાબ આપ્યો છે સર્વ ઉપરાત ‘ નોબલ પ્રાઈઝ ’ મેળવવાનું વિરાટ માન પામીને તેઓ જગતના મહાન બેરોની હરોળમાં આવી ગયા છે વિજ્ઞાનના વિાકમાં હિંદનું નામ ઉજ્જવલ કરનાર મહાન પુરોગામાં એમ અગ્રણી પુરુષ મર સી વી ગમન પોતાની શુદ્ધિનો પ્રભાવ ૮૭ વિશેષ દર્શાવવા અને અનેક હિંદી યુવાનોને વિજ્ઞાનના ફલવત ક્ષેત્રમાં પ્રેરવા દીધાં યાઓ તથાસ્તુ

સ્વૈ ર વિ હા ર

જેલવિહાર

ચીની જાત્રાગુ ઇ-ત્સિંગ હિંદમાંથી પાછો પોતાના દેશમાં ગયો ત્યારે તેના એટલા બધા મિત્રોએ તેને હિંદ વિશેની હકીકત પૂછી કે પછી બધાને જ્ઞાપ્ય ન દેવો પડે એટલા માટે તેણે તે લખી નાખી. હું પણ, મારા અનેક મિત્રોએ મને પૂછ્યું ન પડે અને તેઓ પૂછે ત્યારે બધાને તે કહેવું ન પડે માટે તેમના પૂછ્યા પહેલાં જ મારો જેલવિહાર લખી નાંખું છું. ત્યારે જ ઇતિહાસ ઉપરથી બોધ લીધો ગણાય ને ?

પણ જેલ વિશે કંઈ પણ લખવામાં પાર પિનાની મુશ્કેલી છે. જેલ એવી વિચિત્ર જગા છે કે તેને વિશે કંઈ લખવાથી પણ ગુનો થતો દેશે એવી ખીક લાગે છે. વાઘસરોય આહેમે અનેક કૃત્યો ગુનાહિત કરાવવાના ઓર્ડિનના કાઢ્યા, પણ જેલની અદરનાં કૃત્યો વિશે હજી સુધી કોઈ ઓર્ડિનના નથી કાઢ્યો તેનું પણ એ જ કારણ છે. જેલમાં વગર ઓર્ડિનન્સે ગમે તે કૃત્ય ગુનાહિત થઈ શકે છે. ત્યાંની શિસ્ત કે તાલિમ કે discipline એટલી ઝીણવટવાળી છે કે તમે જે કોઈ કૃત્ય કરો તે ગુનો બની જાય. તમે જમવા પક્ષાંડી વાળીને બેસો તો પણ ગુનો થાય. ઊલટક બેસીને એક હાથમાં શેટલો લઈ જમવું જોઈએ. તમને બળ્બેની દારમાં બેસવાનું કહે અને તે વખતે તમે જીન ઉપર નજર ન મોટાડી રાખો, જરા પણ આધુપાધું કે આનુઆનુ કે ઊંચુ ઝુઓ તો પણ ગુનો થઈ જાય. તમને જાનરુમાં મારને બદલે પાંચ મિનિટ થઈ જાય તો પણ ગુનો. જેલના અમલદારો કરવા નીકળ્યા હોય અને તમે બરાબર જાણ થઈ સલામ ન કરી શકો તો પણ ગુનો. જાદારની દુનિયાના સામાન્ય નિયમો ત્યાં બધા ઊલટાઈ જાય છે. જાદારની દુનિયામાં ખીજના દેખતાં નાગા થવું એ ગુનો છે; જેલમાં માણસોને નાગા કરવા એ લગભગ એક કંવાયત જેવું થઈ ગયું છે. નાગા દેખાવાની જેને બહુ શરમ હોય તેણે એક વાર જેલમાં જઈ આવ્યું. જેલમાં ત્યારે લપાનક રગ ન હોય ત્યારે ખીલતો રસ જ હોય છે.

જેલ વિશે લખતાં ખીજે લય એ લાગે છે, કે મારા લંખાણની ત્યાં કોઈ ઊલટી જ અસર થઈ જાય તો ! તમે બધા તો સ્વૈરવિહાર વિશે જાણો છો કે તેના કરો અર્થ જ થતો નથી, પણ જેલના અધિકારીઓ તેના કંઈક અર્થ કરીને તેથી જેલમાં નવા કાયદા નવી શિસ્ત દાખલ કરે તો ?—અને હવે મારે કરો જેલ જવાનું નથી જ એમ કેમ કહી શકાય ? આપણી સામાન્ય દુનિયામાં વિચારો, કારણો અને કાર્યોના જે સંબંધ હોય છે તેના કરતાં ત્યાં કોઈ જુદો જ સંબંધ હોય છે. થોડા દાખલાથી સમજાવુંઃ શ્રીમુત દેવદાસ ગાંધી પંચમના ગુજરાતની જેલમાંથી આવ્યા ત્યારે તેમણે પોતાનો અનુભવ કહ્યો. તેમને પહેલાં તો ઝોરડી બહાર સ્થા નહોતા દેતા. તે તો બંધે કે મમજાય. પણ ત્યાંની ગરમી વિશેની ફરિયાદ અમલદારોને સમજાઈ ત્યારે તેમને ઝોરડીમાં સવાની રમ આપી, પણ એક નવી જ વિધિ કરી—ખાટલાને સાંકળ બાંધી તોણ દીધું ! દોર બાંધે

તેમ ! ખાટલા ઉપર માણસ છૂટો મુઝે અને ખાટલાને ફાટાયથી બાધી ગળવો એવું કારણ હવે તમારી બાધી કંપનાશક્તિથી કળો નેહ્યો ! નહિ કળી રહ્યા કારણ એ હવે કે જેથી ક્યાંક એક પર બીજાને ખાટલો એમ ખાટલાની ઉતરેડ કરીને ઉપર ચઢીને દિવાલ ઠેકોને નાખી જાય તો ! આજ કાળથી અમારો ખાટલા લોહાના હતા અને એટલા ભાર કે એ માણસ માડ ઊંચકી શકે પણ નામનું દોત તો પડેના વર્ગમા ટેમ્પ અને ખુશી હતી, તે ઉપરાઉપરી મુઝીને ન નાગી વત ! અમારો કપડા સુકવના દોરીની વાગણી બાધેલી, પણ રાત્રે પાછો મિપાઇ તે બધું જાય ક્યાં અમારોમાથી ડાહ્ય ગળાકાસો ખાધોને ગરી જાય તો ! — અવગત થોડા દિવસ પડી જ, અમે દોષ એવી રીતે મગવાના નથી એમ ખાતરી ચતા વાગણી ગહેવા દીધી હતી અમને વાગવા ક્ષાન્ત આપેલા બેનાના મખત પવનમા ક્ષાન્તો એવાજ જતા અમે દિવાલની માગી પણ દિવાલની કેમ અપાય ? જેવના નિયમોમા દિવાલની બાધી છે ક્યાં માણસ ગળગીને આપધાત કરે તો ? કેમ જાણે ક્ષાન્તમા દીવાથી ન જ મળી રહાય ! અમે ખુશી ચિમનીવાળા લેમ્પને જદલે દીઠ્ઠના ક્ષાન્તો માગ્યા, જેવી એવાજ નહિ, અને જદાગ પણ ફેરી રહાય, પણ મજામા બજેયુ કે ટેમ્પ-લેમ્પ આપવા એટલે નયુ આરુપિયાના ટેમ્પ લેમ્પો ફેટલાક ક્ષાન્તો લેવાયા, પણ ફેટ બેના દીઠ્ઠના ક્ષાન્ત ન લેનાયા ! અને આ ક્ષાન્તોની ચિમનીઓ તો તડાતડ ફૂટતી જેવની તાલિમેની જેઠે એમને જગકમા આવળામા પડતુ પવન આવે ને ફૂટે, જનકુ ઊંડે ને ફૂટે, વગાદ આવે ને ફૂટે, દોંવા મેગી કગીએ ને ફૂટે, નાનો કગીએ ને ફૂટે, વાટ ઊંચી-નીચી હોય ને ફૂટે, ચરે દોવો એવાજ ગયા પછી એની મેગે પડી પડી ફૂટે આ ગેતે દરેક લેમ્પ દીઠ લેમ્પથી વધારે કિંમતની તો ચિમનીઓ ફૂરી હવે પણ લેમ્પ એના એ જ રહ્યા સગદારના ગળયમા જહાર જેમ શો મણુ તેયે આધાર છે, તેમ જેવમા આગારે પણ ઘણી વાર એટએટલા ખરચે આપારુ જ હતું એમને દાખલ જગતી વળતે તેમની ચૂડી જગડી જે કાંઈ હોય તે કદાવી નાખતા, નીચે નહિ તો લુહારને એનાની કપાસી નાખતા તમે નાહ જાણતા હા, જેવ એકે નાનું સનુ ગાગકુ છે તેમા દરજી મેળી, લુહાર વણકક, મુતાર વગેરે દરેકના કામના ખાતા હોય છે હવે દાર્શનિકનું કામ કરતી જાહેનો ત્યારે કેદમા આવી ત્યારે તેમની પાણુ જગડીઓ વગેરે કદાની નાખ્યુ ! કાળ જાણો દો ? ચૂડીથી ગજેકાસો ખરાય છે અને તો આ મમનનું પણ નથી કે ચૂડીથી કેમ ગજેકાસો ખવાર ! આપણા દેશમા ઘણા ય માણસોએ ગજેકાસો ખાધો છે ધણુખરુ સ્ત્રીઓએ અને ને પણ મુતારજોગે ખાધો છે, પણ કાંઈએ ચૂડીથી ખાધો તો જાણે નથી પણ આ તો જેવ ક્ષાન્ત કેમ દેવાય તે મગધી સાસ્ત્રના સાસ્ત્રો ! તેમના સાસ્ત્રમા કેસક આજુ દર કે ચૂડીથી કાસો ખાઇ શકાય છે, એટલે આ નથી કદી જાહેનોની પગ જગડીઓ કદાવી ! તેમજે જેવના વડા અધિકારીને લખ્યુ કે જગડીઓ નહિ નાખો તો અમે જેઠે ઉપવાગ કરીશ આ બાબતમા જે લખાપડી થઈ તેમા જગડી રાખવા દેનાની લવાગણુ મહ, પણ તે જ કાળુ એ નહિ કે હિંદુ સ્ત્રીઓ ચૂડીને અને મગસાને મોંબાજનુ ચોંટી પપિન ચિહ્ન માને છે, માટે તે ગદવાદેરી નેહ્યો, પણ હલીન એવી થઈ કે અ અને ઘ વર્ગના સ્ત્રીઓને જરી કાટાથી ખાનાનો લક છે, જરી કાટા આપધાત કરી રહાય એના માધનો છે, માટે જે જરી કાટા આપી શકાય તો ચૂડીઓ પણ આપી શકાય ! એટલે માત્ર અ અને ઘ વર્ગની સ્ત્રીઓને ચૂડી ગળવાની જન મળી, જ વર્ગને નહિ ! અ અને ઘ વર્ગને ચૂડીઓ ગળવા દેનાનો કાયદો થયા પછી સમજા બધી

સ્ત્રીઓને માટે એવો કાયદો કર્યો સરકાર જરૂર અભિમાન લઈ શકે કે થોડા જ મમયમા તેમણે કેટલા બધા માગ કાયદા કર્યાં ! મને વિચાર થાય છે, કે મરકાગને મારા કાયદાની અખ્યા બને તેજવી વધારવાની ઉમેદ છે એટલે જ સ્વરાજ પણ કકડે કડકે આપે છે એક સંકા સુધી પાચ પાચ વગસે સ્વરાજનો એક કાયદો કરે તો સ્વરાજ સમગ્રી વીમ કાયદા થાય ! એક સાથે સ્વરાજ આપી દે તો તો પછી ચલુ એક જ કાયદો થાય તેમા સરકારની માગઈનું પ્રદર્શન શી રીતે થાય !—

બે છોકરાઓ વાતો કરતા કરતા જતા હતા બન્ને વચ્ચે એ હરિકાષ્ઠ હતી કે કેના બાપનું પુસ્તક વધારે શુદ્ધ ? છેવટે એકે અંતિમ દલીલ કરી કે ‘ મારા બાપનું પુસ્તક વધારે શુદ્ધ છે તારા બાપના પુસ્તકને તો માન બે જ લીંગનું શુદ્ધિપત્ર છે, માગ બાપના પુસ્તકને તો નથુ પાનાનું ! ’—

પણ આપણે બગડીઓ રાખવા દેવાની મૂળ દલીલને તપાસીએ આ દલીલને મમજાએ તો તેનો એવો અર્થ થાય કે આપઘાતનું એક સાધન આપીએ છીએ માટે બીજું અપાય ! આ સાચુ હોય તો પુરુષોને લામા પાનાવાળો અસ્ત્રો પણ કેમ ન અપાય ? હું કહેવું જૂલો ગયો કે ત્યાં હજમતને માટે સેફ્ટી રેન્જ અને રાખી શકતા હતા, પણ લામા પાનાવાળો સાધારણ અસ્ત્રો ગમી શકતા નહોતા કાચુકે તેનાથી આપઘાત કરી શકાય છે હવે ઉપરની દલીલ પ્રમાણે તો અમને બે છરી કાઢા મળી શકતા હોય તો અમને પાનાવાળો અસ્ત્રો પણ મળી શકે એ જોઈએ અસ્ત્રો પણ શુ પુરનું મૌભાગ્યનું ચિહ્ન અથવા સાધન નથી ? અમે જેવમા હતા ત્યારે ઘણા માણસોને હજમત વધવા દેવાના, ઘણાને માથુ મૂઝ સર્વ મૂડાવવાના જુદા જિસ્તા હતા બન્ને પ્રકારના પ્રયોગો કેટલાકે કર્યા હતા, પણ છેવટે મુલાકાત વખતે તેમની પત્નીઓ તેમને નહિ બોળે એ લક્ષ્યો જ તેઓને પોતાની સામાન્ય હજમતની રીત ચઢણ કરવાની ફરજ પડતી હતી [સ્ત્રીઓની અસર કેટલે સુધી છે એ જોવાનું છે !] ત્યારે હજમત એ પુરુષના મૌભાગ્યની આનંદશક્તિ નહિ ? અને અસ્ત્રો મૌભાગ્યનું ચિહ્ન નહિ ? પુરુષોને અસ્ત્રાની રજા મળવી જોઈએ

હવે મને લાય એ રહે છે કે માગ લખાણથી જેના અધિકારી અને બુદ્ધિશાળી સરકાર મારી દલીલોનો ક્યાંક અવજો ઉપયોગ કરે તો ! જેમકે મેં ટેમ્પ ઉપરાઉપરી મૂકી શકાય એમ લખ્યું તે ઉપરથી સરકાર ખાટલા હજના તો ન કરે, પગલમની સરકાર ખાન્યા આપવા તો ગધ ન કરે, પણ ક્યાંક બનતી ટેમ્પ પુરુષીઓ પણ નથુ નથુ ચચચાર મણુ થોડાની બનાવે તો ! તો અમે પુરુષીઓ બેગી કરી ઘણી વાર વાતો કરવા બેમતા, ઘણી વાર ચર્ચા કરતા એ બધું ગધ ચર્ચ બન્ય તો ?

માગ જેના જેલમાથી નીકળવાને કશું પણ બોનનું જ અત્યારે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે જેલમાથી બહાર નીકળ્યો તરત દરવાજા બહાર એક ખાનગી મોગ્ગ જોઈ, તેના પર, પહેલા ન્યા યુનિયન જેક ખોસાતો હતો ત્યા, આપણો ત્રિગી વાવરો જોયો મેં કહ્યું ‘ જુઓ આ ફેરફાર થયો ! ’ ત્યા મને સાંગે લેવા આનના લાઇએ કહ્યું ‘ તો, ગણો એ તો અહીં જૂનું ચર્ચ ચલુ છે ’ કઈ પણ કહેવા જઈએ તે પહેલા એ જ ઉત્તર મળે છે ડો સુમન્ત મહેતા તો કહે છે કે જેલમાથી બહાર નીકળ્યા પછી એક વાર મૂંગે મોદે બનુ જુઓ પછી બોલો એટલે બહારનું તો કાષ કહેવાય નહિ અને જેન વિશે બોલવા જાઉં તો જેનમા જઈ આવેલા લાઇઓ કહે છે કે તમને જ વર્ગવાસને બોલવાનો કોનો હક્ક જ

નથી જેવતો ખરો અનુભવ તો ક વર્ગવાળાઓને જ છે અને ક વર્ગ વિશે હું થી રોતે કાંઈ દલી રાકું ? અમને એક બીજા વર્ગો વિશે કશું પણ જાણવાનો કે પૂછવાનો દક્ષ જ નહોતો. એટલે ક વર્ગ વિશેનું માત્ર જ્ઞાન, કુદરતથી થકેલા મીઠાની પેઠે, બિનકાલેમર ગણાય. તેનો નાશ કરી રાખ, તેનો કચ્છો કે ઉપોગ કરી શકાય નહિ.

પણ ક વર્ગવાળાઓને મારે કહેવાનું કે આ વર્ગો તો સગકારે બની કરેલી મિથ્યા માયા છે. ક વર્ગવાળાઓને લાગતું હતું કે અને ન્યુમરોપરે વાચવા મળે છે તે કાપડો છે પણ 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના ગપાટા વાંચીને એટલો બેકજાટ, અસ્વચ્છતા અને તિરસ્કાર મતો કે અમારામાના ધણાઓએ એ પેપર વાંચવું બંધ કર્યું હતું. ક વર્ગવાળાઓને મતું હતું કે જ લોકોને વધારે મુલાકાત લેવાનો દક્ષ છે તે સુખ છે, પણ કેમ માત્ર કે નણુદ પણ વધુ ઉપર ન રાખે તેવો જ્વપતો, જેવની દિયોવ ઉપગત બધું માણસના મન આડી પણ દિવાળ બીલી કરી હોય એમ તેના ઉપર, મિનિટા પૂરી થાય કે મુલાકાત બંધ કરવા અને અસ્વચ્છ વિષય ન આવી જાય તેના જ્વપતો રાખવા ઝૂંબી ગ્રહેવા અધિકારીઓ, જેવની દિવાળ માત્ર આ જ દિશાએ છે, અને આ તો બધું મનની આસપાસ ફરે દિશાએ ચોક્કી મુકી દીધી હોય એવા અધિકારીઓની કૂડી નજરે મુલાકાતનો રંગ પણ એટલો મુકાઈ જતો-એટલો કડવા થઈ જતો, કે ધણાઓએ આવી મુલાકાત લઈ ફરી જુદાં પકવાની વેદના ભોગવવાને બદલે મુલાકાતો બંધ કરવી પસંદ કરી છે, ધણાઓએ પોતાનાં મુલાકાત લેવા આવનારા સગા કેદમા પડે એમ ધ્વિજીયું છે.

x

x

x

મુલાકાત ઉપરથી વાદ આવે છે જેવમા મુલાકાત લેના જનાર એક મુવાનનું શબ્દચિત્ર (pen-picture) મેં દોરેલું છે ચિત્ર કાનમા અને કવિત્રી ન્દાનાવાકની અપદાગચ ચીત્રીમા છે. કાન્યનું મચાણુ નથી કરી શક્યો પણ તેમા મારો દોષ નથી, આપણા રસરાસોનો દોષ છે. ગયાસામમા કેમ સ્ત્રી, અધારી રાતે, વરગતા વરગાદમા, સર્પ ચીછી શિયાળ વગેરેને ન ગણકારી, પોતાના વક્ષસને મળવા જાય તેને 'અભિસાગિકા' કહેવ છે, પણ જે પુરુષ એટલા જ તનનનાદથી પોતાની પ્રિયતમાને મળવા જાય તેને માટે 'અભિમાગક' કે એવું કાઈ નામ આપ્યું નથી એટલે હું સુ કરું ? હવે કાવ્ય શરૂ થાય છે. કવિશ્રીની દાંવી એટલી બધી મનનવિદારી ગણાય છે કે કાન્યમા કાવ્ય કાવ્યનિક નથી એમ બતાવવા મારે નીચે ટિપ્પણ આપવું પડશે.

કાંઈ કહેગા

મુવાન કયા મિધાનતો હતો ?

૨

વર્ષના લાળામા સગા દિવસોનો

તે વિયોગ-વાગો મધ્યાદન હતો

લાગા વિયોગમા, મયોગના રવખા પેદમ,

૫

પ્રખર પ્રયત્ન સર્વ ઉપરથી,

આખા વાળા આવી આવી માદસ ગતા

આગળે અચ્છાનું જાડ,

૩ જન માસનું વર્ષનું છે એટલે કિસ્સો ખરેખર કપા દતા, ૪ અમે કાંચાંબાલીમા રહેતા હતા તેના અનુભવા પીપજનું જાડ દત.

કાલરાત્રિએ અર્ધદષ્ટ કે બૃતપતિની પેઠે,
અર્ધહીન અદૃશ્ય કરતું હતું. ૧૦

મીઠા લીમડા તેને કાઝે,
કુરાળા ઉપર રાખેલી આશાએની પેઠે,
કડવી લીંબાળીએ ખેરવતા હતા.
કુકુવિની કલ્પના પેઠે,

સરકારો રાત્રામાંથી ઓડિનન્મ પેઠે, ૧૫

જમીનમાંથી મોકાડા ઉભરાતા હતા.
તેને, પાસે પડેલી લીંબાળીએ સાથે,
સુકભાઈની કાંકરીએ પેઠે ક્યારેતો,
અતિસદ વીર દિંગાને અવગ્રાહ્યતો,
મીરા પળુ અધીરા પગલે... ૨૦
ચંપલ ચમચભાવતો આપેા. ૨૧

નિજ વાસની જડ દિવાલો ભેદી

બાલ મુક્ત છવનમાં રાચતી,
તેની કલ્પનામિત્ર દષ્ટિ,
આજે તેણે સોલી હતી. ૨૫

ઉપર કલાકારના કલાકાર,
મહારાજના રાજરાજેશ્વર,
અનંત રંગ વિસ્તારતા,
પળુ તે તે જોતો નહોતો.
તદ્દરે તદ્દન્તિકે પેઠે, ૩૦

નજીક પળુ અગ્રાધ્ય,
નદીએ ઠેકતી, પર્યંતો વીંખતી,
નગર અને નગરવાસીએને
ઉવેખા ચાલી જતી,
નિરંતર ઉપ્પુ નિઃશ્વાસ નાંખતી, ૩૫
અંતસ્તાપથી ભડભડતી, ગીસો નાંખતી,
નિત્યઅભિમારિકા પળુ નિત્યવિન્નમળુ જેની,
રેલવે દોડતી હતી,

પળુ તે તે આંભજતો નહોતો.
ખોવાયેલી વીજળીની શોધમાં, ૪૦

મેધમંડળી છોડી જતા એકલા મેધ મમેા,
મેધસ્થામ કુવાન જતો હતો. ૪૨

૧૧ આંખમાં લીમડા પળુ હતા. ૧૩ તે વખત તો હતો હરીયાખાનો, પળુ હરીયાં બાયાં કુબેનિ
નરવે અમારે લીંબાળીએ એજ સતેષ મળવાનો હતો. ૨૮ રમચેરી વાલના ચૂર્લે ૩૫૨ વળી
વાળ આવવાં. ૩૧ રાખામતી જેહની પાસેજ સાજરમતી રહેવાન છે.

“ માંભજો હો કે શાયમા !
 મારી કાપા કરમાણી,
 એક માંખીને કારણે
 મારી જીંધુ વીંખાણી ૧
 “ પોલી હતી પલંગમાં
 વમમા દી વૈરાખ,
 વાયરો રહે ગયો વાયમા !
 મારે મોઢે બેઠી માખ ૨
 “ જગડુ તો ઊંધ ઉડે,
 એમડું તો અકળાઈ,
 ધાડ પડે ધોળે દિયે,
 હુ લાખેણી લૂંટાઈ ૩
 “ રેણુ ન તાગ રાજમા
 મર દાખા કમેળે કાગ,
 નીંદર નાંવે નેનમા
 મારે અગે ઊઠે આમ ” ૪
 ડાખો મેલ્યો ડાયરો
 ને જમાણી જમાની વાટ,
 પરણી પીયઃ સચરી
 અરે ફેવે વાળ્યો દાટ ૫

હાલક ફલક યર્ધ રહ્યું,
 નાણે ચોટે પેઠા ચોર;
 ગરબ્યો ગઢવી જોટલે
 ન્યમ ગળકે ગિરમા મોર ૬
 “ કાળા દીલી કનકની,
 ખોટ ખતરિયાવદઃ;
 ધિંગાણું ધોળે જિગે
 તેને છીકે નહિ ઝાપટ ૭
 “ ધીક દાળે ધરણીપતિ !
 તુ મૂછો મેતી મરડ ?
 મરણી પોસાણી નહિ
 તારો કાલો મેલ્યને કરડ ” ૮
 “ વેલો આંવે વીકલા !
 મારે લાધ નથી લખિયાર;
 આ મેણાથી મકાવવા
 તુ અઢળે મારી વ્હાર ” ૯
 વેગે ધાયો વીકલો
 કરતો કપરી કમ;
 મેણિયને માયુ ધર્યું
 તેની મૂડી નાખી મૂછ ! ૧૦

ધન રાણી, ધન ચારણા,
 ધન રાજા ભરધાર,
 ધન વાળદા વીકલા,
 મેણા ફેણુદાર

૧-૪ રાણીની ઈક્તિ છે, ૪ મા દુહામાં તેનું ચક્રવર્તીયનું પણ છે ૫ રાણીનો ચક્રવર્તીયનું અ તે સાથે નજરવ્યાપ.

૬-૧૦ કાર્યનો વેગ એકદમ ખપતો આવે છે.

૭-૮ ચારણીની ઈક્તિ છે. ચારણ રાજને મહેલુ મારે છે. બાપામાં અણુ અણી ખરબચડાપા ૨૫૪ છે ૭ કનકની મમકાલીન રાજા ન્યાય છે અથવા કાલચારણે પોતાના કાળમાં જરૂર પ ત્યા ત્યા નવા રાજાને જતાથી લેતા તેણે આ સબ છે. દાહના લેવા સાહિત્યજનનોથી તેમણે ના ડાવેલા નહોતા. અર્થ ૨૫૪ છે. ‘કન’ નો અર્થ કાન છે. એક કાનથી ખીન કાન કુધી પહોચા એવડી લાખી કળી દીલી એવો અર્થ. સરખાવો તેને મળતો રાજા ‘કાલકાની’ એ નામની વનરખા છે તેના પાદમાં બિદરના કાનના આકારના હોય છે. ૭ અર્થ તારા આ કાર્યથી તને એક કાનથી બી કાન થશે કાળા દીલી હાગેલી છે. તારા ખતરીવદને ખોટ પગ ધોળે દિવસે ધિંગાણા વાથ અ હોઈ ઝાપટ પણ ન મારે આ રેણુ અર્થે ૧ કારણે આખીને એક જાણ મારી દેત તો પણ જ નાત ૮ મહેલુ મારે છે. બેઠો બેઠો મૂછો રોની મરડે છે ૧ મરણી પણ ન પોસાડી, તો મૂછ

જેલમાં બહારના કરતાં કવિ યત્ન સહેલું છે. ત્યાં માત્ર પહેલા અપઘાગઘ કાવ્યથી જ નહીં જોલકવિ થપાઈ ગયો. તે ઉપરથી મને બધાઓએ પોતાનાં નિન્દાચિત્રો આપવા કહેલું. એ કાવ્ય તો મહાકાવ્યની શૈલીનું છે. હજી મહાકાવ્યને ઉચિત છંદ આપણી ભાષામાં યોગ્યો નહિ હોવાથી આ કાવ્ય મંદકૃત મહાકાવ્યોના જેવા અનુષ્ટુપ છંદમાં લખેલું છે. કાવ્ય અપૂર્ણ છે, અને અપૂર્ણ છે તેટલું પણ પ્રસિદ્ધ કરવાનો સમય હજી આવી લાગ્યો નથી. પ્રસિદ્ધ ન કરવાનું કારણ જેમની નિન્દા કરી હોય તેમને માફ લાગે અથવા તેમને અન્યાય થઈ જાય તે નથી, પણ તેથી લેણું છે, અર્થાત્ જેઓ કાવ્યમાં આવવા રહી ગયા છે તેમને માફ લાગે અને તેમને અન્યાય થાય તે છે. એટલે માત્ર તેની પ્રસ્તાવના બહાર પાડું છું. દરમિયાન નિન્દાના ઉમેદવારોને જોડાવાની ફરજ છે, નિન્દાકાવ્ય કહી અપૂર્ણ ચતુર્થ જ નથી. હવે કાવ્યની પ્રસ્તાવના આપું છું:

મુણપતિને પાપ લાગી, સ્મરી શારદ માતને,
અનોખું કાવ્ય આરણ્ય, આપજો ગન્ગાતિ મને. ૧
પરનિન્દા તણું કાવ્યો, જગમાં બહુએ થયાં,
કરવા પોતાતણી નિન્દા, વેણ ના કોઈએ કલાં. ૨
સ્વામીના શબ્દમાં ફેરો નો, હંચાફટા જનો અહીં,
હંચાફટા વિના આવે જેલમાં કેમ ગાનથી ? ૩
તેમણે નિજની નિન્દા કરવા કવિને કહ્યું,
એવું અપૂર્વ આ કાવ્ય કવિને કરવું રહ્યું. ૪
મત્સ્યપુત્ર વિશે ગાયો શાન્તરમ કૃતિશ્વરે,
ત્રેતા વિશે મનાયો છે તપનો રસ વાહન્યે; ૫
દાપરે રમમાં માન્યો દાન તે વીર ટેક છે,
કવિમાં માન્યો કિન્તુ નિન્દાનો રગ એક છે. ૬
કલિનો રસ તે આજે મુણજે સઉ ગાઉ છે,
થાય તે સૌ કરી લેજે, કાલ તો નાસી જઈ છે. ૭

હજી જેલવિહાર વિશે થઈ લખી શકું એમ છું પણ આટલેથી બંધ કરીશ. મને ભય લાગે છે કે જેલના અધિકારીઓ ક્યાંક જાણી જાય કે કેદીઓ કાવ્યો કરે છે અને આનંદ કરે છે તો એ આનંદ અશક્ય કરવા મારે કદાચ માથામાં પિચકારી મારે કે એવું કંઈક કરે જેથી પછી કાવ્યો થઈ જ શકે નહિ. પેલી રાજની વાત જાણો છો ને ? આખી રાત

૪૧૩ શાનો રાજો છે ? ૧૦ વીક્રો આજે છે. માણુ મણુ મહેલાઈથી યથેત્ત' દૈન્ય અને તેનાથી મુક્ત થવાનો તલસાર અહીં જાત થાય છે. ગધ્યકાલીન રાત્રીને મહેલું કેટલું વચનું લાગતું તે વીસેરી સદીનો પ્રકલ પ્રભ શું સમજે ? ઉપર જે મૂળ ઉપર મહેલું દઈ તેના નાસ ચતાં મહેલું તિરવલંબન થઈ પોતાની મોળે નાસ પામે છે. એજિપ્ત એટલે જેને મહેલું વાચું છે તે. ૧૧ કવિ પાત્રોનું શું થયું તે કહેતો નથી. રાણી પાછી આવી કે કેમ તે જાણી આપણને સાકાંસ રાખી મહેલું બન્યાનાં દર્શનમાં બંધવાઈ કાવ્ય પૂરું કરે છે.

૩ સ્વામી એટલે પ્રો. સ્વામીનારાયણ જેઓ કોઈ પણ માણસ મુલાકાતે આવતાં કહેતા: "અમે જ હંચાફટા લાગે કે અહીં જેલમાં આજે આજે !"

પોમ મહિનાની હડીમા બ્રાહ્મણ નદીમા બેસી રહ્યો ને લોડ પ્રમાણે પૈસા માગ્યા ત્યારે રાજા કહે તું તો મારા મહેલને દોવે તાપ્યો હતો એટલે પૈસા ન મળે તેમ મરકાર પણ જેલમા તો તમે કા ચો કરો છો એમ કહી જેલના નિયમો વધારે સખત બનાવે

વગી પોલીટિકલ કાંગ્રેસી પણ હવ બધ કરવું નોંધએ જેલમા હું આનંદ કરતો હતો એમ બધા માને તો મેં જેલ જ્યાનો આત્મગોચ કર્યો તેવું મહત્વ આપુ થાય જેલમા બહુ દુખ છે એમ બધા માને તો જેલથી બીજો અને જેલમા જતા બધ થાય માટે છેવટે મારે કહેવાનું એ છે કે જેલમા સુખ પણ નથી, દુખ પણ નથી, હર્ષ-શોક નથી, જેલ સર્વ દુઃખથી પર છે, જેલ માત્ર જેલ છે અને તે માત્ર અનુભવથી જ ઓળખી શકાય છે.

અત્યારે તો હું જેલથી પણ વધારે ખરાબ અવસ્થામા છું હું નથી લડાઈમા કામ કરતો, કે નથી જેલમા આરામ કરતો, કે નથી આપણા ગુજરાતનો 'સીધી લીગનો માણુમ' જે કશાનો વિચાર કર્યા વિના ધધો ફગી પૈસો કમાય છે મારી સ્થિતિ તો

ન ઈધાર કે રહે ન ઉધાર કે રહે

એવી છે—કોઈ લખા ચર્ચ એમ ન માનતા કે હું ગઈ-૩ ટેબલ ફોનફરન્સમા ગયો છું હું તો મગિ પડ્યો છું આ હકીકત મારી માદગીની પ્રમિદ્ધિ માટે નથી મૂકતો, બે કે ખરાબ અક્ષરોની પેઠે ખરાબ તબિયત મોટાઈની નિતાની છે એ ખરું છે, પણ એટલા માટે લખુ છું કે જેલ કરતા પણ વધારે ખરાબ સ્થિતિ જેલ બહાર હોઇ શકે છે

હું મહિા છું, મન્દ છું પણ તેથી પ્રસ્થાનનો વેગ બચેલો વધ્યો છે કાર્તક સુખ પૂનમના પ્રસ્થાનનો અકે ઠેઠ માગશઃ સુદ પૂનમને પણ ચહોતી વળગે, કદાચ તેથી પણ આગળ જશે પણ જેમ સરતમા હતેલા ઘોડા પછી પોતાના સ્થાને ધીમે પગલે આવે છે તેમ, હવ આટલી મગત હત્યા પછી હથરૂપા તો પ્રસ્થાન ધીમે પગલે અમલ પૂર્ણિમા ઉપર આવી જશે જતા મરકારને કાંઈ નહુ સમ તો કહેવાય નહિ હું વખતનો વિચાર કરું છું પણ વખત ઉપર માગ કાણુ નથી રાજા કાલ્સ્ય કારણમ । રાજા કાનતુ કારણુ છે ।

‘સ્વૈરવિહારી’

ટૂંકી વાર્તા

ટૂંકી વાર્તાની ઉત્પત્તિ આધુનિક યુગમાં અને અમેરિકામાં મનાય છે. ખરી રીતે નેતાં ટૂંકી વાર્તા થી. આનન્ડશંકર ક્યુવ કહે છે તે પ્રમાણે “કાષ્ઠક કાષ્ઠિક રૂપે તો બહુ પ્રાચીનકાળથી સર્વ દેશોમાં જાણીતી છે.”^૧ મિ. એ. સી. ઉર્વોડ ટૂંકી વાર્તાનાં બધાં પ્રશસ્ત લક્ષણો છત્તસ ‘કાન્કરિટની ઉપદેશકયાઓમાં જુએ છે અને તેમાંથી તારવેલાં લક્ષણો ઉપરથી આધુનિક ઈંગ્લીશ અને અમેરિકન ટૂંકી વાર્તાનું વિવેચન કરે છે.^૨ આપણા દેશની પ્રાચીન વાર્તાઓ ધ્યાનમાં લઈએ તો તેમાં પણ ટૂંકી વાર્તાઓનાં વિવિધ રૂપ જણાઈ આવશે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘કયાનક’ શબ્દ કથાનું ટૂંક રૂપ સૂચવે છે.

વાર્તાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનાર કેટલાક વિદ્વાનોનો એવા પણ મત છે, કે બાઇબલમાં અને યુરોપમાં પ્રચલિત થયેલી ઘણી ટૂંકી વાર્તાઓનાં મળરૂપ હિંદુસ્તાનની ટૂંકી વાર્તાઓ છે.^૩ ધર્મના અમુક મુદ્દાઓ ઉપર ટૂંકી વાર્તાઓ લખી એ જોન અને બૌદ્ધ સાધુઓની એક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ હતી-એ ઉકીકત તે સાહિત્યના અભ્યાસીઓ જાણે છે.^૪ પણ આજે યુગશતીમાં જે ટૂંકી વાર્તાઓ લખાય છે તેથી. નરસિંહરાવ કહે છે તે પ્રમાણે, “અંગ્રેજ સાહિત્યમાંથી આપણા સાહિત્યમાં થોડાંક વર્ષોથી પ્રવેશ પામી છે.”^૫ જે કે પ્રાચીન સાહિત્યના નવીન દૃષ્ટિએ યતા આજના અભ્યાસયુગમાં પ્રાચીન વૈદિક-જોન-બૌદ્ધ શૈલીના અભ્યાસથી ઉપજતા નમૂના પણ પ્રકટ યતા જાય તો એ સ્વાભાવિક ધટના જણાય. છુટના ઉપદેશમાં ગુણ્યોલી કયાઓની શૈલીમાં કેટલીક મોહક સૂરસતા છે જેનો ઉપયોગ આવડતું હોય તો, આજનો કયાકાર પણ કરી શકે.

શ્રી. નરસિંહરાવ કહે છે :

“ટૂંકી વાર્તાની ઉત્પત્તિ હાલના માધ્યમોના જમાનાના ઉતાવળિયા સ્વભાવના શોધથી પડશે. જે ઉતાવળિયા રૂતિ લાખા લાખા વખાણો વાચવા નેટલી ધીરજ નથી ખમતી અને વર્તમાનપત્રોમાના અથડેઓના પચ્ચ દુઃખને ખસદ કરે છે, તે જ રૂતિ લખી લાગી વાર્તાઓ વાચવામાં કાળ, શ્રમ અને ઈયાન ખરોવળાની રિયરવાથી વિરુધ્ધ રહે છે. આજગાદી, વિજળીની ગાદી અને એરોપ્લેનના જમાનામાં બીજું શું રાહે ? કલોમની ધડાધડીમાં મરાચલ માણસોને લાખા લાખા પછ કંટાળો આપે છે તે પણ આ નમૂનાનો જ રોગ છે.”^૬

૧ ટૂંક સમયમાં બહાર પડનાર ‘હિરેન્દ્રી વાતો’ (બીજી આવૃત્તિ)ના ઉપોદ્ધાતમાંથી કેટલોક ભાગ

* ‘યસન્ત’ વર્ષ ૧૪; અંક ૧, પૃ. ૩

* Aspects of the Modern Short Story by Alfred C. Ward. યુનિવર્સિટી ઓફ લન્ડન પ્રેસ ૧૯૨૪. પૃ. ૧૩-૧૪, જુઓ આજ અંક પૃ. ૬૫ ટિપ્પણ.

૫ આ વિષયની વિગતવાર માહિતી મેળવવી હોય તેઓએ કયાસરિત્સાગરના ટોનીના અંગ્રેજ અનુવાદની હમણા ફરી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિના પુરવઠાની પ્રસ્તાવના અને નોંધો વાચવી.

૬ હેમચંદ્ર કાળ્યાનુરાસનમાં કાળ્યના પૈક્ય અને શ્રવ્ય એવા બે વિભાગ કરી શ્રવ્ય કાળ્યના મહાકાવ્ય, આખ્યાયિકા, કથા, ચરમૂ અને અનિબદ્ધ એવા પાંચ પ્રકાર જણાવી કથાની ચર્ચામાં અનેક કથાપ્રમેદો જણાવે છે, જેમાં આખ્યાયન, નિદર્શન, પ્રવૃદ્ધિકા, મન્યલી, મણિકુટકા ખડકયા અને ઉપકથા આદિ નામો આવે છે. આમાં નિદર્શનના ઉપાદેશરૂપ પચતનનું નામ આપ્યું છે, પચતન એ ટૂંકી વાતોનો સંગ્રહ છે. ખડકયા, ઉપકથા આદિ પણ કથાનાં નાના રૂપો જણાય છે, જુઓ કાળ્યાનુરાસન, અ. ૮

૭ શ્રી. લલિતમોહન ગાંધીના ‘કલ્પના-કુસુમોનો ઉપોદ્ધાત’ પૃ. ૭

દૂકી વાર્તાની ઉત્પત્તિ વિશે શ્રી નર્મદરાવનો આ મંતે ઘણા માને છે આજના જમાનામા માણસનું મન, કાર્યના અને ભોજના એટલા નિવિધ વિષયો ખેંચે છે કે તે દરેક માનસમા દૂકાપણાની અપેક્ષા ગમે છે-એ માનસ સાચી છે પણ આ દૃષ્ટિને મર્યાદા પર્યાંત માનતા પહેલાં એવું સમજાવવા ગમ્યું નેહ્યું કે વાર્તાનું દૂકાપણું જે જમાનાઓ ધાધલ માટે જાણીતા નથી તે જમાનાઓથી આવ્યું આવે છે અને આ ધાધલિયા જમાનામા પણ લાગી વાર્તાઓ અથવા કથાઓ પહેલાના કરતાં ઓછી લખાતી કે વચાતી નથી આથી જો કે આજના જમાનાની મગવડ દૂકી વાર્તા માગવતી હોવાથી ઉત્પત્તિ અને વાચનની દૃષ્ટિએ એ રૂપ બહુ પ્રચારમા આવ્યું છે તે પણ ‘મહાન કપ્પો’ એ તેને જે આદર આપ્યો છે તેનું કારણ એ રૂપની કથા તરીકેની વિશેષતામા ગોઠવે પડશે.

પદ્યકાવ્યો અને ગદ્યકાવ્યોને મોટા પગિમાણમા ગ્રંથવા માટે, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ જેને ‘આર્કિટેક્ટોનિક મુવી’ કહે છે તેની, એટલે કે ‘સ્થપતિના જેવી મોટા મગ્દોને એક મહાન યોજનાથી ગોઠવવાની કુશળતાની,’ અપેક્ષા રહે છે આવા ગદ્ય કે પદ્ય મહાકાવ્યો રચતા કવિઓ મોની ગ્રંથનાઓ દ્વારા પોતાને ઈષ્ટ પરિણામો ઉત્પન્ન કરે છે પણ કવિતાના રૂપોનો અભ્યાસ જેમ ઊંડો થતો જાય છે, તેમ તેમ કવિઓ કવિતાના મોટા ‘શરીર’ કરતા નાના મોટા માપ વિનાના અથવા ખીજ દૃષ્ટિએ નિમ્ન એવા આત્મા તરફ વધારે ખેંચાતા જાય છે લામા પચાગ લીટીના વર્ણુનથી અમુક ‘અર્થ’નો ખ્યાલ અથવા અમુક ‘રમ’નો અનુભવ આપના કરતા એક લીંગમા તે ચિત્ર બાકુ કરવાની કે રસનો અનુભવ કાવ્યવાની કુશળતા તરફ તેનું ધ્યાન વધારે રોકાય છે લઘુ રૂપો દ્વારા લાભોચિત, પરિણામો ઉત્પન્ન કરવા એ મહત્ત્વાકાંક્ષા હાન્યના નિપુલ અને ઊંડા મર્જન અને મુનનની મરકારી મિથિતિનું દર્શ છે આ લઘુરૂપ કાવ્યપ્રકાર એ વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકાર છે, અને એ મહાકાવ્યનું મક્ષિત રૂપ નથી, એ તત્ત્વ જાનના ઉચ્ચ મરકારવાળા મસાજના કવિઓ અને લાવકા બન્ને મગજ છે, અને આ પ્રકાર તેના આન્તર વૈશિષ્ટ્યની નિયમિત થતો હોવાથી અણિતીને મતોપ આપે એવી તેના દૂકાપણાની મર્યાદા નક્કી થઈ શકતી નથી, અથવા આની આનુ-વગિક બાબત ઉપર બહુ ધ્યાન આપનાર કોઈ વિવેચક તેની ચાગ કે ચોદ લીંગની મર્યાદા નક્કી કરે તો કવિઓ તેના ઉપર ધ્યાન નથી આપતા.

આ રીતે દૂકી વાર્તા, મરકૂત મુક્તક કે અગ્રેજ વિગિન્ની જેમ એક વિશિષ્ટ કાવ્યરૂપ છે અને એ કાવ્યરૂપની અથવા માહિત્યરૂપની વિશિષ્ટતા લેખક અને વાચકના બહુમાનનું એક મોટું કારણ છે તેના દૂકા રૂપની ગમય જ્યાવવાની મગવડને કેવળ આનુવગિક કારણ ગણવું નેહ્યું શ્રી ધૂમકેતુ કહે છે તે પ્રમાણે “દૂકી વાર્તા એક ગ્વર્તન કથા છે” * એક વિશિષ્ટ માહિત્યના પ્રકાર તરીકે દૂકી વાર્તા જે આનદ આપે છે તે આનદ માટે લોકો તેને મેવે છે, લાગી વાર્તા અથવા કથા વાચવાનો કટાણો દૂકી વાર્તાની લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ નથી, ઉપર કહ્યું તેમ લાખી કથા અથવા વાર્તાનો પણ આજના જમાનામા ખામ દામ જણાતો નવી

પણ દૂકી વાર્તાને “સ્વનત્ર કથા” કે માહિત્યનો વિશિષ્ટ પ્રકાર માનીએ તેનો અર્થ એવો નથી કે તેને માહિત્યગતમાન્યના કે કથાગતમાન્યના નિયમો અથવા તો “નવવકથાનો કાષ્ઠ પણ નિયમ ખાસ બંધનકર્તા નથી” * માહિત્યવિવેચનમા નિયમ લામ્ડ મને બહુ

પસંદ નથી, એટલે બીજી રીતે કહેવું હોય તો એમ કહે, કે સાહિત્ય અથવા કાવ્યમાત્રનો જે પરમ ઉદ્દેશ છે તે ઉદ્દેશ 'ટૂંકી વાર્તા' નો છે, અને આ ઉદ્દેશ સાધવાના જે વિવિધ માર્ગો હોય તે માર્ગે જ ટૂંકી વાર્તાને પણ જવું પડે અને એ અર્થ એવો નથી, કે અમુક જાણીતા માર્ગે જ ટૂંકી વાર્તાએ જવું જોઈએ, પણ આ દષ્ટિ તો કલામાત્ર માટે ગણવા જેવી છે.

આ રીતે 'ટૂંકી વાર્તા' નો સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે વિચાર કરીએ તો તેના સ્વરૂપનું કેટલેક ઘરો આપણને લાન થશે. 'ટૂંકી વાર્તા' સાહિત્યના બીજા પ્રકારની જેમ કાવ્યોચિત આનંદ આપવા માટે છે આનંદ એક અથવા બીજી લાગણીના છૂટા કે મિશ્ર અર્થાદિત અનુભવમા રહેલો છે, લાગણીઓનું જીવન એટલું બધું સફળ, પરંપર વણાઈ ગયેલું અને બહારથી હોય છે કે તેનો હમેશાં નામનિર્દેશ કરવો શક્ય નથી હોતો, પણ આવા અર્થાદિત લાગણીના અનુભવમા કલાની વિગેષતા ગદી છે, એનો અનેક રહસ્ય વિદ્વાનોનો મત છે અને તે સાચો લાગે છે (અર્થાદિત એટલે અનુભવ ડગ્ગારના અગત વ્યવહારી સુખદુઃખની લાગણીથી અર્થાદિત) ટૂંકી વાર્તા પણ આ રીતે લાગણીનો અનુભવ કરાવી આનંદ આપે છે અને એના બીજા પશ્ચિમો આ પશ્ચિમ સાથે મગત હોય તો જ તે આદ્યોચિત બને છે તાત્પર્ય કે, ટૂંકી વાર્તાને પણ ગસના ધોરણે વિચારવી ધટે છે.

મમ્મટ કહે છે તે પ્રમાણે દરેક કાવ્ય જેવડે રસપર્યવમાથી છે, પણ તેની કક્ષા આ રસાનુભવ કેટલી સ્ફુટતાથી, સરળતાથી અને સ્વાભાવિકતાથી થાય છે તેનાથી નક્કી થાય છે સુક્ષ્મ કે સિરિક અથવા ટૂંકી વાર્તા કલાકારને અને ભાવક બંનેને લાગે છે તેનું એક કારણ આ લઘુ રૂપો આ ઉદ્દેશ સરળતા અને સ્વાભાવિકતાથી સાધવામા વધારે ઉપયોગી જણાય છે-એ છે પણ આ વધારે ઉપયોગિતા ટૂંકી વાર્તા અને સિગ્નિકે બીજા પ્રકારો કરતા વધારે તુચ્છ બની જવાના ભયમા પણ મૂકે છે, અને એ પતનથી બચી જવામા જ સિગ્નિકા કવિની અને ટૂંકી વાર્તાના લેખકની કુશળતા અને મહત્તા રહેલા છે મહાકાવ્યના કે કથાના રચનારના શુદ્ધિવ્યાપાર સાથે આ લઘુ રૂપો રચનારના શુદ્ધિવ્યાપારને ચૂકતા મન ખચકાય છે તેનું કારણ પણ આ તુચ્છતાને ભય છે.

લાગણીની તુચ્છતા, મહત્તા કે ગભીરતા મોટે ભાગે જે બનાવો અનુબંધી તે તે લાગણીના આવિષ્કારના કારણો બને છે તેના ઉપર આધાર ગણે છે, અહીં આ બનાવનું માપ કેાંઈ બાહ્ય ધોરણથી નહિ પણ અનુબંધના માનસિક જીવનમા તેનું જે સ્થાન હોય તે દષ્ટિથી આકવાનું છે કવિ કે વાર્તાકાર મહાન કે ગભીર ભાવ હમેશા વ્યવહારમા જે ગભીર કે મહાન બનાવો કહેવાય છે તેના નિગૂણથી સાધતો નથી, એના બનાવની મહત્તા અને ગભીરતાનું માપ કવિએ કટપેલા વૈયક્તિક માનસિક જીવનના ધોરણે કાઢવાનું હોય છે આથી જ એક ગરીબ મજૂરના ઘરનું એકનું એક હાલ્લુ ફૂટી જાય અને એક શ્રીમતના ઘરમા કિંમતી ચાહનો સડ નોકરની બેવકૂફીથી ફૂટી જાય એ બંનેથી ઉત્પન્ન થતી લાગણી જુદી હોય છે, એટલું જ નહિ પણ એક હોય ત્યાં તેની ગભીરતા વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત હોય છે આ દષ્ટિ ધ્યાનમા રાખીને ઉપરનું વિધાન સમજવાનું છે.

બનાવોથી કેવળ બાહ્ય બનાવો જ સમજવાના નથી, માનસિક પરિવર્તનોનો પણ એ સમ્પદમા સમાવેશ કરી લેવાનો છે.

ગમભીમામકોનુ ખીનુ એક સ્પષ્ટ વિધાન એ છે, કે રમતો અનુભવ તે તે લાગણીના નામનિર્દેશથી અથવા કેવળ તેના વર્ણનથી થતો નથી. આ વિધાનને વધારે સ્કુટ એ રીતે કરી શકાય કે કાંચમા જોટલું ખીન પદાર્થોના વર્ણનોનું સ્થાન છે તેનાથી વિશેષ લાગણીના વર્ણનનું સ્થાન નથી. ગમનો અનુભવ અમુક લાગણીના સીધા વર્ણનદ્વારા નહિ પણ બનાવોના સન્નિવેગથી સ્થિત થયો જોઈએ. રમતો અનુભવ એ બનાવોનો વ્યવ્ય છે, એ વિધાન દૂકી વાર્તાની કદર કરવા માટે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ! બનાવોના નિરૂપણનું આકલન કે સર્વજ્ઞ દેવી ગીતે તે તે લાગણીઓનો અનુભવ કરાવે છે એ ચિત્તશાસ્ત્ર અને ગમશાસ્ત્રનો એક ગદન ગ્રન્થ છે અને તેની ચર્ચા અહીંયા પ્રસ્થાને ગણાય પણ એટલું રમણુમાં ગળતુ જોઈએ, કે માણુમના હૃવનમાં બનાવો અને લાગણીઓ વચ્ચે એક જાતનો કાચુ-કાર્યનો મગધ બધાઇ ગયો હોય છે અને જે કવિ આ નંબધ મમત્તો લેય છે તે ઈચિત લાગણીઓનો અનુભવ કરાવી શકે છે.

આ ઉપરથી કનિત થાય છે કે, લાગણીના કોઇના કોઇ રૂપના અમર્યાદિત અનુભવની મુખ્યતા એ સામિત્યને વાડમયના બોધપ્રધાન પ્રકારોથી નુકુ પાડતુ લક્ષણ છે, પણ કયા અને દૂકી વાર્તા તેમાં ખામ કરી દૂકી વાર્તા બનાવના વર્ણનથી તે તે લાગણીનો અનુભવ કરાવતી હોવાથી મુખ્ય ધ્યાન બનાવોની ધરના ઉપર આપતુ પડે છે. કયા વિગતથી અને વિન્તારથી બનાવની ધરના રદ કરે છે, ન્યારે દૂકી વાર્તા બનાવ અને લાગણીની મુખ્ય સાકળ જતાથી મતોય મતો છે બનાવ અને લાગણીની-મુખ્ય માંડળ પકડવી અને તેમાં બનાવની કડીને એવી રીતે ખૂકવી કે જેથી પેલી લાગણીની કડી આપોઆપ હુધાતીમાં આવી જાય એ દૂકી વાર્તાનું રહસ્ય લાગે છે, અને તેનું માપ પાડુ નક્કી કરેતું હોમાય છે. મૌન્ય અથવા અલકારના ખીન સાધનોનો બોહમા બોહો ઉપયોગ કરવો-આવશ્યક હોય તેટલો જ ઉપયોગ કરવો-અને અલકાર (વ્યાક્ર અર્થમાં)ના મોહમા ન તણાવુ એમાં દૂકી વાર્તાની કનિતા ગ્રેહી છે. આમ છતાં દૂકી વાર્તામાં અમ્પહતાનો હોય અસૂચ્ય ગણાવે જોઈએ, બનાવની માફક અપણ હોય તો જ મોક્ષમ પરિણામ આવી શકે.

બનાવ સિવા કંઈનું કાર્ય હોય છે. આ કાર્યએક વ્યક્તિત્વ હોય કે અનેક વ્યક્તિઓનું મંચરિત કાર્ય હોય, એથી વાર્તામાં બનાવને હયાતીમાં લાવનાર વ્યક્તિઓના ખ્યાલ વિના બનાવનો ખ્યાન આની શકતો નથી પણ દૂકી વાર્તામાં વ્યક્તિઓના સ્વભાવ અને બનાવની મુખ્ય સાકળ જ પકડવાની હોય છે અને તેથી દૂકી વાર્તામાં ચિત્તશાસ્ત્રનું એનાદ પ્રકરણ લખવાની મદત્વાકાક્ષા અમ્યાને છે, જે કે નાના મરખા પણ વિવક્ષણુ બનાવને રામજવા એકાદ માણુમનો આપો માનસિક ક્ષતિદાય આપનાની જગ પડે એ ગમજી શકાય અને ધટાવી શકાય એવી છટ છે.

આ જો માન્ય હોય તો એમ કહી શકાય, કે દૂકી વાર્તાની વિશેષતા મનુષ્યસ્વભાવ, જગતની પરિસ્થિતિમાં એ મનુષ્ય સ્વભાવમાથી ગળતતા બનાવ, અને એ બનાવની માથે મજાણી ગ્રેહી લાગણીની મુખ્ય સાકળ શોધી કાઢવામાં, અને તે મનુષ્યસ્વભાવના અને બનાવના, લાવકના હૃવ્યમાં મગ્ધ રીતે ઈચિત લાગણી વ્યક્ત કરે એવા, વર્ણનમાં ગ્રેહી છે. દૂકી વાર્તામાં એક જ બનાવ અથવા એક જ સ્થિતિ હોવી જોઈએ, એ દૂકી વાર્તા

મોટે બહુમાન્ય થયેલો નિયમ ઉપરની ચંચાં ઉપરથી ફલિત થઈ શકે છે. પણ મારી સમજ પ્રમાણે બનાવની સંખ્યા એ બહુ ભાર દેવા જેવો અને નક્કી કરી શકાય એવો વિષય નથી; અને કથામાં પણ મુખ્ય બનાવ તો એક જ હોય છે. ટૂંકી વાર્તામાં લાગણી કે રસ એક જ હોવો જોઈએ, એમ પણ કહી શકાતું નથી; કારણ કે કથામાં પણ મુખ્ય રસ તો એક જ હોય છે. બનાવની એકતા અને રસની એકતાથી કથા તેમજ ટૂંકી વાર્તા બંનેનાં શરીરને આકર્ષિત થતું પડે છે; પણ મનુષ્યરવણાવ અને બનાવની મુખ્ય સાંકળના નિરૂપણમાંથી જ રસાસ્વાદ ઉત્પન્ન કરવો એ ટૂંકી વાર્તાની આવશ્યક દેખાય છે; કારણ કે કથામાં પણ જો કે આ મુખ્ય સાંકળ હોય છે તોપણ કેવળ એ મુખ્ય સાંકળનું નિરૂપણ રસાસ્વાદનું પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત બનતું નથી. મુખ્ય સાંકળ શોધી કાઢવાની અને તે મુખ્ય સાંકળને જ કાળ્પણિકતા આપી આપે એ રીતે રજૂ કરવાની શક્તિ ટૂંકી વાર્તા માટે આવશ્યક છે. આમ જોને તોરની માફક સીધાં જોને લક્ષ્યને વેધવાનું હોય તેને બહુ બનાવો ગ્રંથવાનું પાલવે નહિ, જો કે એ વિવિધ લાગણીઓને મુખ્ય ભાવ પોષાય એવી કુશળતાથી શુધી શકે. આથી ટૂંકી વાર્તાના સમર્થ લેખકોની કૃતિઓમાં મોટે ભાગે બહુ બનાવો હોતા નથી પણ અનેક સંકલિત બનાવોમાંથી એવા બનાવને શોધીને નિરૂપેલો હોય છે કે જે બાકીના સંકલિત બનાવોનું, પોતપોતાના ભાવો અર્થો શકે એ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે. આ બનાવની પસંદગી લેખકની 'શું કહેવું છે' એ દૃષ્ટિ ઉપર આધાર રાખે છે. * આ દૃષ્ટિ દેટલી વિવિધ અને વેધક હોઈ શકે છે તે ટૂંકી વાર્તાના 'પ્રભુ' એજાવ નામના રશિયન લેખકની કૃતિઓમાંથી સમજાય છે.

રસિકદાસ છાં. પરીખ

* મી. ઉવાડે બાઈબલની કથાઓ ઉપરથી સમગ્ર ટૂંકી વાર્તાના સાહિત્ય માટે પાંચ બાબતો વારની કાઢે છે:

૧ વાર્તાવસ્તુ કેટલું છે ? (સ્પષ્ટ, સુસજ્જ અને આકર્ષક છે કે નહિ ?)

૨ વાર્તા ક્યાં રાઈ થાય છે ? આટલું અવળાં અમલયા પિતા વાત શરૂ થાય છે કે નહિ ? વાર્તા વિશાળ ક્યાં પામે છે ? આ કિયા ચોક્કસાઈથી અને ત્વરાથી થાય છે કે નહિ ?

૩ રોલી સરલ છે કે નહિ ?

૪ વાર્તાના પાત્રોનું વ્યક્તિઓ તરીકે સ્પષ્ટ દર્શન છે કે નહિ ? વિદ્યક્ષણતા (abnormality) પિતાનું વ્યક્તિત્વ.

૫ ફરેક સપ્ત વાર્તાની સીધી રીતે પ્રજ્વલિ સાથે છે કે નહિ ?

આ બધી બાબતો પાનમાં રાખવા જેવી છે છતાં તેને નિયમો તરીકે ગણવાની જરૂર નથી.

અમેરિકા અને દારૂનિષેધ

“ મેં જોયું છે કે કૅન્સાસ (Kansas) ના જીવાનના અને મરદો નીતિમાં, નિયમનમાં અને કૌચત (Stamina) માં બીજા લશ્કરી માણસો કરતા ઘણા જ ચઢિયાતા છે. તેમનામાં ખગબ બદીઓ અને રોમો કોષ્ટ પાનુ લશ્કરી હાવણી કરતા ઓછાં છે અને તેમના જેવી શિવત મેં બીજા કોઈ જોઈ નથી

“ આનો જરા અમે કૅન્સાસના મરદનિષેધના કાયદાને આપીએ છીએ આ જીવાનના પાંચેથી જ સ્વચ્છ વાતાવરણમાં ધીર્યો હતા

“ માગ તરફથી કૅન્સાસના લોકોને કહેવું કે તમારા મૈનિષા ચાતાર સુધી મેં જોયેલા તમામ મૈનિષામાં મૌથી માગ, ગૌથી સ્વચ્છ, ગૌથી મહાકત અને ગૌથી સુદૃઢ છે મગદારી તોથો આ વાત પુરવાર કરી આપે છે ”

જુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના કૅન્સાસ સ્ટેટના જીવાન પ્રિપાઈઓ માટે ઉપરના ઉદ્દેશ જનરલ હીઓનાર્ડ વુડ કાટે છે કૅન્સાસ સ્ટેટમાં આજથી આશરે પચાસ વર્ષ પહેલાં મધ્ય નિષેધનો કાયદો લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે કાયદાની કેવી મુદત અમલ થઈ છે તે જનરલ વુડના શબ્દો બતાવી આપે છે

જેમણે અમેરિકાનોના માનગનો અભ્યાસ કર્યો છે તે તો જાણી જ શકે કે કક્ત નૈતિક સુધાગ માટે દા.નિષેધનો કાયદો એમણે કર્યો નથી અમેરિકાનો દરેક વસ્તુ વ્યાવહારિક નજરે તપાસે છે દરેક વસ્તુ અમલમાં મુકતા પહેલાં તેઓ પ્રશ્ન કરે છે કે તેથી આર્થિક કાયદો છે કે નહિ ?

વર્ગોના વરમો સુધી દારૂનિષેધના પ્રચારકો દારૂથી ચતી નૈતિક તથા મામાનિક અધો-જાતિ પર ભાર મૂકી કાર્ય કરતા હતા તેઓ બગાડ પાડી જાહેર કરતા કે દારૂ આત્માને કચરી નાખે છે, કુટુંબો તોડી નાખે છે અને જગતીપણ ને ચુનો વધારે છે આ બધી દલીલોની જગ પાનુ અગત ન સર્ધ પણુ જ્ઞાને તેમણે મીયમાનિકા અને મરીવાદીઓને મમલત્યુ કે દારૂ પીતાથી મનુગોની કામ કરવાની શક્તિ ઓછી થાય છે, વધારે અકસ્માતો સાપ છે, અને નેથી અપગ સચેલા મનુગો અને તેમના કુટુંબોને તેમને ખદ્દો આપવામાં વધારે પેમા આપી કેવા પડે છે, જોટલે તગત જ તેમણે દા.નિષેધની ચળવળને પોતાનો માથ આપ્યો તે ઉપગત મરીવાદીઓને લાગ્યું કે “ મલ્લો ” (પીય) વિષવવાદી તથા મામ્વવાદી વિચારોના મથક છે, અને તેથી બોલ્શેવિક્ઝમ (Bolshevism) ના બાલુથી લડકીને તેનાથી નામવા માટે તેમણે મલ્લો નાજ્ફ કરવાના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા અને દારૂ-નિષેધની ચળવળને મક્કિ મદદ આપવા માડી

ને કે દારૂનિષેધથી કામદારોને પણ ધણો કાયદો થયો છે એમ કામદાર નેતાઓએ જ કબૂલ કર્યું છે અમેરિકાના મમાનવાદીઓ કહે છે કે મહીસાદી તન નીચે ચાલતા બધા ધધામા દારૂનો ધધો મજૂરોને ગોથી નધારે ચૂસી લે એ દારૂ છોડાના લીધે કામદારોને પોતાની રિયલિટીનું લાન આપના લાગ્યું અને તે સુધારના માટે પ્રયત્ન કરના લાગ્યા

અમેરિકામા મદનિષેધનો કાયદો પચાગ થયા પછી લોકોની તદુરસ્તીમા ધણો જ સુધારો થએલો માલમ પડે છે સાધારણુ દોસ્તિપટલો અને ગાડાની દોસ્તિપટલો જે મદનિષેધ પહેલા ખીચોખીચ ભરેલી રહેતી હતી તે હવે લગલગ ખાલી પડી રહે છે

બોસ્ટનમા દારૂથી થતા મરણુ ને આપનાતની ગણ્યા ૧૧૦ થી ધીને ૨૪ ની થઈ ગઈ છે એટલે ૭૬ ટકા ધી ગઈ છે

ગાડાઓ માટેની મિવિલ દોસ્તિપટલમા ૧૯૨૦મા મદનિષેધનો કાયદો થયા પછી જેટલા દારૂડીયા દર્દો હતા તેના કરતા દમ ગણુ ૧૯૦૯ મા ન્યારે મદનિષેધનો કાયદો ન હતો ત્યારે હતા

બોસ્ટનમા ૧૯૨૦ મા મદનિષેધના પાત મહિનામા ચેપી રોગોના કેમ આશરે ૩૦ ટકા ઓછા થયા

ડૉ મી ઇ રીઅ કહે છે કે ૩૬૫ ચેપી રોગોના દર્દીમાંથી ૧૩૭ એટલે ૩૭.૫ ટકાને દારૂના થેનમા ચેપ લાગ્યો હતો દારૂનિષેધનો કાયદો થયા પછી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના લસકરમા પહેલાના વય કરતા ૫૭ ટકા ઓછા ચેપી મોતવાળા સિપાઇ હતા

દારૂનિષેધનો કાયદો થયા પછી ક્ષય અને ન્યુગોનિયાના કેમ પણ ઓછા થયા છે, દારૂનિષેધ પછી તે બીજો વર્ષ ન્યુયૉર્કમા ક્ષયથી થતા સરેરાશ મરણુ કરતા ૨૦૦૦ મરણુ ઓછા થયા

લેબિની તદુરસ્તી વધનાની સાથે ધણી દોસ્તિપટલો બધા કરામા આની તેથી ધણો ખર્ચ ઓછો થયો આઇઓવા (Iowa) મા દારૂડિયા ને બીજા વ્યસનમા પડી ગએલા માણુઓની માગવા માટે એક દોસ્તિપટલ હતી તે ચલાવનાના ખર્ચ માટે ત્યાના કે લગનાગઓને વાર્ષિક મના લાખ ડૉલર ભરવા પડતા, પણ ૧૯૧૮ મા દારૂનિષેધનો કાયદો થયા પછી થોડા વખતમા જ એ દોસ્તિપટલ બધા થઇ એટલે એટલા પૈમા બચ્યા પડોથી એ મકાન લસકરી મિપાઇઓના ઉપયોગ માટે વાપરના લીધુ

દારૂનિષેધના કાયદા પછી મરણુપ્રમાણુ ઘણુ જ ધી ગયું એ કાયદાની બાગમરણુ પર પણ નોખી અમર થએની દેખાય છે

વીમા કંપનીઓના આદેશ પછી કેહી રાત્રી કે પહેના કરતા બાગ અને અકસ્માત ખલુ ઓછા થઇ ગયા કારણુ કે દારૂનિષેધથી લોકોની બેદરકારી ઓછી થઈ ગઈ માન-ફાન્સીસેકામો દારૂનિષેધના પહેલા નણુ મહિનામા અકસ્માતથી થતા મરણુ ૨૦ ટકા ઓછા થયા

દારૂનિષેધના વિરોધીઓ કહે છે કે દારૂનિષેધનો કાયદો કરનાથી બીજા કેહી પદાર્થોને વાપર વધે છે પણ તે વાત બોગી ફરી છે, ખરુ જોતા દારૂ અને બીજા કેહી પદાર્થોને એક બીજા જોડે મેમધ છે દારૂડિયા ન્યારે લાનમા આવે છે ત્યારે પણ માનસિક ને શારીરિક રીતે છેક ન નિર્ભય થઇ ગએના હોય છે તે વખતે દુખ મટાડના કે જીવ લાવના માટે

એ લોકો બીજી કેફી સીન લે છે એટલે દારૂ નાબૂદ થવાની માથે ઘણાખરા કેફી પદાર્થો પણ આપોઆપ ગધ થઇ ગયા.

દારૂમા ખર્ચાતા પૈસા બચવા મડ્યા એટલે લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી, અને તેથી નાના હોટલોને મજૂરી કરવા જવું પડ્યું તેને બદલે હવે બાગીકા નિશાળોમાં જઈ કેળવણી લેવા મડ્યા, એટલે દારૂનિષેધથી બાગમજૂરીના પ્રશ્નો આપોઆપ ઊઠી ચઇ ગયો.

દારૂનિષેધની સૌથી વધારે અમર ગુનાઓ ઉપર ચઇ છે દારૂબંધીનો કાયદો. યથા પછી થોડા જ અસ્વાસ્થ્યમાં પોલિમર્કેટોનું કામ જોણુ થઇ ગયું અને જેલો ને ઉલોગ-ગૃહો (work-houses) કેદીઓના અભાવે ટપોટપ ગઇ થવા મડ્યા.

દારૂબંધી પછી આર્થિક સ્થિતિ સુધરવાથી લિખ્વાગીઓ ને બીજા રખડેલ લામટાઓની મખ્યામાં ખૂમ ઘટાડો થયો ખૂન, મોગી, હુટ, ઘર ફાડવાના વગેરે ગુનાઓ બહુ જોવા થઇ ગયા. ગુનાઓ જોવા થવાથી અદાલતો, પોલિસો ને જેબની મખ્યામાં ગરકાર ઘટાડો કરી શકી.

એસ્ટનમાં ગુનાઓ ઘણા જ ઘડી ગયા અને ફક્ત હાકટાપણા મારેની ધગપકક દર વર્ષ કરતા ૨૦,૦૦૦ જોડી થઈ તેથી ઘણી નાની અદાલતો બંધ કરી થોડીક મોટી બનાવી.

દારૂબંધીને બીજે વર્ષ મિશીગનની પોલિસ મખ્યામાંથી ૪૦ ટકાને કમી કર્યા અને રોઝર્વ ઓફિસરોની સાળા જેવું વાર્ષિક ખર્ચ બાર હજાર ડોલર હતું તે બંધ થઇ.

ઇન્ડિયાના સ્ટેટમાં એપ્રિલ ૧૯૧૮ માં દારૂબંધીનો કાયદો થયો ને તે જ વર્ષના સપ્ટેમ્બરની આખર સુધીમાં ૩૪ જેનો ખાલી થઇ હતી.

કેટલાક વર્ષ પર બર્મિન્ગહામ (આલાબામા) ની જેલ તદ્દન લગભગ ગઇ ત્યાંના અમલદારોએ દક્ષિણ ભાગમાં મારામાં શારી નરી જેલ બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક લાખ ડોલર કરતા વધારે ખર્ચે મધારી, પણ તે પૂરી મધાઈ રહી તે પહેલા આલાબામામાં મધુર્ણ દારૂનિષેધનો ઝાંઘો થયા અને તેથી એ જેલમાં મધઈ રહીને રહેવાનો વખત જ ન આવ્યો. બાર મહિના કેદીને અભાવે ખાલી રહ્યા પછી તે મકાન એક નિશાળ તરીકે વપરાતા માણુ કેટલીક જેલોને ફાવતા દર્દીઓ માટે સેનેટોરિયમ બનાવી દેવામાં આવી.

દારૂનિષેધથી મરકારને બચત થઇ તેની સાથે લોખંડે પણ ઘણી બચત થઇ લિખ્વાગી, બેકાગ મજૂરી, મગીમ માણસો વગેરેને મદદ કરનારા મંડળો, તેમને રહેવા ખાવાના મફત ઘરો વગેરેમાં વપરાતા પૈસા હવે બચવા મડ્યા કારણ કે ગરીબ લોકો દારૂમાં પૈસો વેડફી નાખતા હતા તેને બંને હવે તેઓ ભેગા કરવા મડ્યા.

ઇન્ડિયાના પોલિમ સહેગમાં મ્યુનિસિપાલિટીને દારૂની આવક પારીસ હજાર ડોલર હતી, પણ દારૂનિષેધને લીધ ત્યાંનું વર્ક હાઉસ ગધ થયું તેથી દારૂની આવકથી બેવડી રકમ (સીતે હજાર ડોલર) ગમી અને તેથી તેને લગતો જ પણ જોડો જરવામાં આવ્યો.

દારૂનિષેધથી મરનાને ફક્ત બચત નથી થઇ પણ બેવડી આવક વધી છે.

દારૂનિષેધ થયા પહેલા અને પછીની ન્યુયૉર્ક સ્ટેટની આવકના આકડા નીચે પ્રમાણુ છે -

૧૯૧૮

૨૦,૯૮૧,૭૩૮.૧૫ ડોલર

૧૯૨૦

૬,૯૩૬,૩૮૫.૫૦ ડોલર

આવકમાં આ મોટી જોડ પડી તે વાળી લેવા માટે હજાર ડૉલર કરતાં વધારે આવક પરનો ઇન્કમ ટેક્સ વધાર્યો. અને દારૂનિષેધથી મિલકતની કિંમત ધણી વધી ગઈ હતી અને વેપારીઓને ઘણો ફાયદો થયો હતો એટલે ઇન્કમ ટેક્સમાંથી આવતી આવક એટલી બધી વધી ગઈ કે ન્યુયૉર્ક રેટની આવકમાં એકંદરે ૩૬,૦૦૦,૦૦૦ ડૉલરનો વધારો થયો.

ધણીખરી જગાએ તો કરનો દર વધાર્યો ત્વર પછી આવક ખૂબ વધી.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકારને ૧૯૧૬માં લગભગ પચાસ કરોડ ડૉલરની આવક આબકારી-માંથી મળી હતી. દારૂનિષેધના પ્રચારકોને ચિંતા હતી કે આટલી બધી આવક જતી રહેશે તો જોડ કેમ પુરાશે? પણ પરિણામ બતાવે છે કે ખાડો પૂરવા ઉપરાંત બેલ્ટી આવક વધી હતી. ખરું જોતાં દારૂના વેપારથી સરકારને આવક થાય જ નહિ. એ તો કર ભરનાર પર ફક્ત નકામો બોલો જ હતો, કારણકે એ વેપારથી નાણું જાય અને તે જોલો, કોર્ટો, પોલિસો ને દવાખાનાં વગેરેની જરૂરિયાત વધારે છે.

પ્રગ્ત ૨૦ ડૉલર દારૂમાં વેડથી નાખે ત્યારે સરકારને આબકારી આવકમાંથી ૧ ડૉલર મળે છે, એક ડૉલર કમાવા માટે પ્રગ્તના ૨૦ ડૉલર નાખી દેવા તે અમેરિકોને રુચું નહિ. કારણ કે એ વીસ ડૉલરમાંનો મોટો લાભ ગરીબ લોકો આપતા. કર ભરનારા જે દારૂ ન ખીતા હોય તેમને પણ દારૂના વપરાશથી બોલો થતો દવાખાનાં, કોર્ટ અને જોલોના ધણીખરો ખર્ચ નકામો આપતો પડતો એ એક અન્યાય હતો.

‘સલૂન’ જવાથી ચતી આવકમાંથી લાખો ડૉલર કેળવણી આપવા માટે વાપરવા લાગ્યા છે. તેમાંથી બાગ, રસ્તા, ઇલેક્ટ્રીસિટી, ટેલીફોન અને નવા જમાનાની બીજી અનેક મગવડો પ્રગ્તને આપવામાં આવે છે.

પ્રગ્તની પણ આર્થિક સ્થિતિ સુધરવાથી લોકો પોતાની સગવડ માટે પૈસા આપવા રાજી છે એટલે સેનેટોરિયમ, વોટર વર્ક્સ, રસ્તા વગેરે માટે જોઇએ તેટલા પૈસા મળે છે.

દારૂનિષેધથી રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી પણ અંધાધૂંધી ગઈ. પહેલાં તો કોન્ગ્રેસના ઉમેદવારો સલૂનના મલિકને પૈસા આપી પોતાને માટે મત વેચાતા નહય શકતા તે હવે અશક્ય થયું અને ફક્ત લાયક માણસો જ ચૂંટાવા લાગ્યા.

આવી રીતે અમેરિકા ‘dry’ (દારૂ વગરનું) થયું તેને લીધે ત્યાંની આર્થિક, સામાજિક, શારીરિક, રાજકીય, માનસિક, નૈતિક-એમ અનેક રીતેની સ્થિતિ ધણી જ સુધરી છે અને હજી સુધર્યા કરે છે અને આજે અમેરિકા દુનિયાના સમય દેશોમાંનો એક છે.*

‘અપોક’

નોંધ

સ્વરાજ યાત્રા

કોઈપણ બનાવની શરૂઆત ક્યારથી ગણવી એ સંગવડનો પ્રશ્ન છે. બનાવો એકબીજા સાથે એટલા મળી ગયેલા હોય છે કે અમુક બનાવ ક્યારે શરૂ થયો એ કહેવું લગભગ અશક્ય છે. સ્વરાજયાત્રાની શરૂઆત ત્યારથી મહાસભાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ગણી શકાય. સ્વરાજના વિસ્તૃત ઇતિહાસમાં ત્યારથી જ શરૂઆત કરવી યોગ્ય ગણાય. આ નોંધમાં એટલે દૂર જવું શક્ય નથી નાપણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે સ્વરાજની માગણીનો આગો કેસ મહાત્માના ઠરાવોમાં અને ભાષણોમાં ઉત્તરેત્તર ધડતો દેખાય છે. ગાંધીજીની અગિયાર માગણીઓમાં અને તે વિગતી દલીલોમાં પહેલાં મહાત્મામાં ન મળાયું હોય અથવા ન કંઈપણ હોય એવું થોડું જ જણે. ગાંધીજીનું અભિનિષ્ઠાનું વક્તવ્ય જોઈને વૈયક્તિક છે તેટલું જ તે કદાપિ જૂની ગોખલેની સાળાને આભારી છે.

દેશની સ્થિતિને લઈને અમુક સમય સુધી-અમારી દૃષ્ટિએ ધણા લાંબા સમય સુધી-મહાસભાએ દલીલો કરીને ખંતોય રાખ્યો. દલીલોનું સાત લગભગ બધા સ્વીકારતા થઈ ગયા હતા. આજના વડાપ્રધાન શ્રી. મેકડોનાલ્ડે પણ એક પુસ્તક લખી હિંદુસ્તાનની સ્વરાજની માગણીની યોગ્યતા સ્વીકારી લીધી હતી !

પણ 'ધોડો' ધાવ ખાય કે ધાગની ચારી કરે' એ રાજ્યકર્તાઓના ન્યાયની સર્વલક્ષી ઉગ્રતા તેના ભયકર રૂપમાં સમગ્રતાં વાર લાગી. જોઈને સમગ્ર ઈંગ્લેન્ડે એની સામે થવાના

ઉપાય જડતા નહતા, અથવા તો ઉપાય અમલમાં કેમ મૂકવા તે સંજોગ નહતું. મહાસભાને પોતાને લાંબા સમય સુધી ઠરાવો કરવા ઉપરાંત સામે કેમ થવું એ વિશેનો વિચાર કરવાનું યોગ્ય લાગતું નહતું.

૧૯૧૫માં ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ પછી ઈંગ્લેન્ડના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રીકભાષાના પ્રોફેસર ગીલબર્ટ મરેએ તે સમયે 'હીપર્ટ જર્નલ'માં ગાંધીજી વિશે એક લેખ લખ્યો હતો. તેમાં 'તમણે જણાવ્યું હતું કે આ માણસ કોઈ પણ સરકારને ભારે પડે એવો છે. કારણ તેના શરીરને કબજે કરવું એ બાળકની રમત છે, ત્યારે તેના આત્માને દુનિયાની કોઈ પણ શક્તિ ન દબાવી શકે ! આવા કર્મણ્ય પુરવે હિંદુસ્તાનના રાજકીય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો એ સ્વરાજ યાત્રાનું એક મોટું ગ્રીમાચિન્ત લવિષ્યના ઇતિહાસમાં ગણાશે.

આ પુરવના આવવા પછી રાજકીય દુઃખો સામે દલીલ કરવા ઉપરાંત વિશેષ સીધું કામ થતું જોઈએ એ દૃષ્ટિ ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાનના રાજકીય જીવનમાં અને ક્રમે ક્રમે મહાસભામાં દાખલ થવા લાગી ચાલી આ એ સમયમાં રાજનું ઘરે છે કે ગાંધીજી પહેલાં સરકારને સત્તાવધાની હિંસાત્મક રીતે અમલમાં મૂકાઈ ગઈ હતી. પણ હિંદુસ્તાનને અંગ્રેજોએ લાંબા સમય સુધી નિઃશસ્ત્ર રાખ્યા પછી અને હિંદુસ્તાને એ સ્થિતિ લાંબા સમય સુધી સહન

કર્તા પછી એ રીતે હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય અપાવવાની દૃષ્ટિ જગ પશુ વિચાર કરી શકે એવા માણુએને ગ્રાહ્ય થાય એની રહી ન હતી, અને છતાં બીજી ટાઈ રીત સ્વજતી ન હતી !

જો, બીજી રીત ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનના ગૌરવીય જીવનમાં દાખલ કરી અનિષ્ટ સામે એક વાર દલીલ કરી લેવી અને પછી અર્ધિ-સાતમક રીતે લડવું વડતા લડતા જે દુષ્ટો સહન કરવા પડે તેની તૈયારી કરી લેવી ગાંધીજીની આ રીત પ્રારંભમાં તો અકિંચિત્કર દેખાતી હતી અપારણ્યમાં ગાંધીજીએ આ મહા પ્રમથ સરકારનો બ્યારે પટેલવહેલો સામનો કર્યો ત્યારે જો રીતે હિંદુસ્તાન સ્વરાજ્ય માટે પશુ લડી શકે એ કેટલાકને મગજાયુ હતો, પશુ મોટા ભાગે ગાંધીજી વિશે પ્રજામાં અસાધારણ આદર ઉત્પન્ન કરવા ઉપરાંત વિગેય ખાતરી, મોટા ભાગને એ બનારે આપી હતી કે નહિ તે કહેવું કઠિન છે

ત્યારપછીનો મહામલાનો ઇતિહાસ, ૧૯૨૦-૨૧ ના અસહકારનો ઇતિહાસ, તે મગ્યે પ્રજાના પ્રથમ જોલા માનમિત્ત બંધન આદિ મર્વે સ્મરણમાં તાળ છે

૧૯૨૬ માં ગાંધીજીએ અને બીજા નેતાઓએ વાઈમિંગેય માહેબને વિનંતી કરી કે હિંદુસ્તાનને સારથાનિક સ્વરાજ્ય અપાવવાની મર્ફ કરવાનું વચન આપો વાઈમિંગેયે એ વચન આપ્યું નહિ અથવા આપી શક્યા નહિ મહાસભાએ નવા વર્ષને દિવસે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો દગાન કર્યો

ગાંધીજીએ સુદની તૈયારીઓ કરવા માંડી સુદ આદર્શ પહેલા એક ગાથા શાન્તિપ્રિય સેનાનીને જાને એ રીતે ઘુલ્લુએ પડી વાઈમિંગેયને કરીથી વિનંતી કરી કે આટલી અગિયાર બાબતોમાં સુધારો કરી પ્રજાને તમારી સુખેચ્છાની ખાતરી આપો ગાંધીજીના

શબ્દોમાં કહીએ તો રોટલાને બાંધે જવાબમાં પથંગે મળ્યો

ત્યાર પછી બારમી માર્ચના શુભ દિને ગાંધીજીએ અવગજ યાત્રા શરૂ કરી, અને છટ્ટી એપ્રિલે આ મરકાગની સત્તાનો છડેચોક લગ કર્યો !

આ યાત્રાએ આખી પ્રજાને સુદ માટે ટવી રીતે તૈયાર કરી તે અન્ય જણાવ્યું છે ત્યાર પછી સરકારના જુલમનું પૂર બહાલયુ ગાંધીજીએ આત્મોપચારથી ધાર્યું હતો કે સરકાર પશુ સામે થવામાં સુજનતાની અને સરકારિ તાલી મર્યાદા સાચવશે, જે કે એમની તૈયારી તો કાંઈ પશુ કોટિના દુષ્ટ સહન કરવાની અને કરાવવાની હતી જ ગાંધીજી બહાર હતા એ અરસામાં જ સરકારે જગલીપણાની શરૂઆત કરી, પશુ જાણે બિવિધમાં જે અમાનુષ અત્યાચારો કરવાના છે તેની ગાંધીજીની શરમ આવતી હોય તેમ તેમને જોલમાં પૂરી દીધા, અને પછી સ્વયસેવકા ઉપર કાળો દેર વર્તાવેલો શરૂ કર્યો !

આ જુલમોની નીચ કથાનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી

પશુ આ જુલમોનું પ્રજા ઉપર શુ પરિણામ આવ્યું તે જોવા જેવું છે

જેમ જેમ સ્વયસેવકા ઉપર અત્યાચારો વધતા ગયા અને લોકોમાં તેના ખનર ફેલાતા ગયા તેમ તેમ આ ' માળાપ મરકાર 'નું ખરૂ સ્વરૂપ પ્રજાને જણાતું ગયું અને પ્રજાનો પુણ્ય પ્રોષ વધવા લાગ્યો પ્રત્યેક જુલમની ખીના પ્રજાને પાછી હમવવાને બદલે સુદમાં આગળ ધપાવવા લાગી મરકારના મીમાના કાપાના તો ચૂરેચૂરો મધ ગયા, કાગળ સરકાર તે મીમાના કાપાનો હતો સાચી રીતે અમલ કરી શકતી નથી અને જો એ અમલ કરવો હોય તો હિંદુસ્તાનની વસતીના મોટા ભાગને જોલમાં પૂરવી પડે અને એમાં સરકારી અમનદારો પશુ આવી જાય

ચોખ્ખાએ મીમાની લડતનો એક ભાગ

પૂરો કર્યો ! એ લડતે પ્રજાની આંખ ઉઘાડી નાંખી. પ્રજામાં- 'war-mentality' 'યુદ્ધ-શોલ માનસ' ઉત્પન્ન થઈ ગયું. આ માનસ સામાન્ય મજૂર વર્ગ, ખેડૂત, વેપારી તેમ જ શ્રીમંત વર્ગ-દરેકમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયું-તે દરેક વર્ગમાંથી જે માણસો લડવા આવે છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

સરકારે શારીરિક જીલ્લો ઉપરાંત કામદાના જીલ્લો પણ કરવા માંડ્યા. સરકારે ઓર્ગેનિસેશનના ના તીર પ્રજા ઉપર ફેંક્યાં તેમાંથી આક્રેષ્ણ તો નિષ્ફળ થઈ પાછાં ફર્યાં; અને નવમું નિષ્ફળ થયું છે અને પાછું ફરવા સમયની રાહ જુએ છે.

અત્યારે આ લડતનું મુખ્ય ક્ષેત્ર ખેતરો થઈ પડ્યાં છે. સરકારે મહેસલ ભરાવવા અને તેટલા કામદેસર અને ગેરકામદેસર પગલાં લીધાં છે. ખેડૂત હજી મક્કમ છે.

ગાંધીજીએ દાંડી પદોંઆ પછી કીધું હતું કે હજી મુક્તિનું ધામ દૂર છે ! કેટલું દૂર છે તે કાઈ કહી શકતું નથી પણ હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ ખૂબ મારગ કાપ્યો છે એ પ્રત્યેક તટસ્થ પ્રેક્ષક જોઈ શકશે.

આ લડતનું સ્વરૂપ જ કોંઈક એવું છે કે જેમ જેમ સામો પણ વધારે જીલ્લો કરતો જાય, વધારે અત્યાચારો કરતો જાય, તેમ તેમ તે દારૂનો જાય ! અહિંમતી મામે સરકાર વધારે અહિંમા જતાવીને જ સફળ થઈ શકશે, હિંમત વાપરીને નહિ.

જગતનાં સુખશાન્તિ માટે આપણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરીએ કે સરકારને વેળાસર સદ્-જુદ્ધિ સુઝાડે !

* *

શ્રી. નંદલાલ મ. શાહને અભિનંદન

‘પ્રસ્થાન’ના વાચકોને આ નામ સુપરચિત છે. ‘પ્રસ્થાન’ના આઘ તંત્રીમંડળના તેઓ સભ્ય હતા અને પછીથી મનોરંજક ‘અમેરિકાના પત્રો’ના લેખક તરીકે તેઓ જાણીતા થયા છે. તેઓ આજે જોડમાં છે ! તે માટે તેમને અભિનંદન !

શ્રી. નંદલાલ શાહ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પ્રેન્સિપાલ છે, અને તેમના વર્ષમાં પ્રથમ વર્ષમાં પ્રથમ આવેલા છે. તેઓ ડયક્ટ ઓફ એડિનબરો ફેલોશીપ ધારણ કરતા હતા. ત્યારપછી તેઓનો સમય રાજકીય ક્ષેત્રની સેવામાં તથા ‘યુગધર્મ’ ચલાવવામાં કૃતાર્થ થયો છે. વિદ્યાપીઠની પણ મહામાન તરીકે તથા અધ્યાપક તરીકે સેવા કરી છે. ૧૯૨૭ માં તેઓ અમેરિકા ગયા અને મેસેચુસેટ્સ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજીમાં ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનિયરીંગમાં એમ. એસ. થયા છે. ગાંધીજીની હાકલ સાંભળી તેઓ તુરત જ પરિણામની રાહ જોયા વિના હિંદુસ્તાન આવ્યા; અને યોગ્ય કામ કરી સરકારના મહેમાન બન્યા છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૧

ભાગશર : ૧૯૮૭

અંક ૨

શ્રીયુત ક્ષિતિમોહનસેનની શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાલા

[અમારૂં આજ વ્યાખ્યાનમાં કોસિદ્રામા પોતાના ચીનજપાનના પ્રવાસ સમયે એક વ્યાખ્યાનમાલા આપેલી તે અમે ‘પ્રસ્થાન’માં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તે પછી જ લોકપ્રિય થઈ હતી. આ વ્યાખ્યાનમાલા પણ કોસિદ્રામા જ આપેલી હતી અને શ્રીયુત ઠરુણાચંદ્રભાઈના પ્રયાસથી તેની લોક અમને મળી રાખી છે. આ માલાની પ્રસિદ્ધિ માટે અમે બન્નેના આભારી છીએ. તાંત્રી]

વ્યાખ્યાન ૧ લું

આસો વદ ૫, મં. ૧૯૮૨.

ભારતવર્ષના લોક જાણતા હતા કે યથાર્થ જાણવું એ શ્રદ્ધા દ્વારા જાણવું એ છે. જ્ઞાનનું જાણવું એક પ્રકારનું છે, અને શ્રદ્ધાનું જાણવું બીજા પ્રકારનું છે. મા પોતાના સંતાનને સ્નેહ અને પ્રીતિદ્વારા જાણે છે. વૈજ્ઞાનિક અસ્થિ, અર્ધ, ગાંસ, રસ, રક્ત દ્વારા તેને જાણી શકે નહિ તેનું જાણવું વસ્તુની યાદી જાણવા બરાબર છે, પણ માનુ જાણવું તે તેના હૃદયની અંદર પ્રવેશ કરીને તેના વ્યક્તિત્વને જાણવા બરાબર છે. માટે જ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનું જાણવું તે એક પ્રકારે સ્પર્શ કરી પરિચય કરવા જેવું છે જેમ અરેબિયન નાઇટ્સની એક વાતમાં એક રાજા દર રાત્રે એક રાણી લાખી પ્રભાતે તેને વિસર્જન કરે છે, અને તેના મહાર કરે છે, તેમ જ માન જ્ઞાન દ્વારા ચાહે છે તે અન્ય ક્ષણે રેવને મનમાંથી વિસર્જન કરે છે. તેથી સ્થિર અને નિત્ય ક્ષણનું જાણવું તે શ્રદ્ધાથી જ જાણવું તે છે.

પ્રથમ ભારતવર્ષમાં લોક દેશદેશાન્તર જોવા માટે જતા, ત્યારે તે તીર્થયાત્રી થઈને ફરતા; હાલ તેઓ 'ટુરિસ્ટ' થયા છે. તીર્થયાત્રી હતા તે ટુરિસ્ટ થયા છે. આ વખતે હું જ્યારે ગુજરાતમાં આવતો હતો ત્યારે હું મનમાં મનમાં તીર્થયાત્રીના જેવી શ્રદ્ધા લઈને, આ દેશમાં, ગુજરાતના માનવ સમાજમાં, આ ગુજરાતના Culture ની મધ્યે, સમસ્ત જીવનમધ્યે વિશ્વદેવતાનું જે એક વિશેષ રૂપ છે તે હું શ્રદ્ધાદારા જોઈશ એ ભાવનાથી તીર્થયાત્રીની પેઠે બહાર નીકળ્યો હતો. હું આ દેશના જે મનુષ્યની મધ્યે ફરું છું, તેઓ જો તેમની તંપસ્યામાં પોતાના જીવનને સ્ફટિકની પેઠે સ્વચ્છ કરી રાખે તો તેમનામાં વિશ્વદેવતાનું જે 'એક-વિશેષ સ્વરૂપ' છે તેને સાધના વિના પણ સહજ ભાવે દેખી શકું. હું અમદાવાદ આવ્યો ત્યારે, વર્તમાનકાળના એક ખૂબ હિંમતી યુવકે આવીને મને પૂછ્યું: "આપ ગુજરાતમાં શા માટે પધાર્યા?" મેં કહ્યું: "હું કપક જોવા માટે આવ્યો છું." તેમણે કહ્યું: "આપ જે જોવા આવ્યા છો તે જોયું?" મેં કહ્યું: "જોવાનું શું એટલું સહજ છે કે દેખતાં વેત જ જાણી શકાય? જમનામાં હું વિશ્વદેવતાને જોવા ચાહું છું તેમની સાધના જે સ્વચ્છ હોય તો મારી સાધના પણ સ્વચ્છ થાય." કિન્તુ જો તેઓ પોતાને હેપદર્શનને યોગ્ય સ્ફટિકની પેઠે સ્વચ્છ ન રાખે, તો મારા પોતાના પ્રયત્નથી એ દેવતાને જોયો પડશે. હું જે જોવા આવ્યો છું તે કેવળ મનુષ્યોને જોવાનું નથી, તેમનાં જે સમસ્ત આમોહ, આસ્વાદ, તે જોવાનાં નથી. કદાચ તે પણ જોવાની એક અંબાર વસ્તુ હોય. એવું પણ બને; કે તેમની ભીંતને જોવાય પણ તેનું દર્શન ન થાય. પણ એવું બની શકે કે અહીંથી ફર જઈને ખ્યાન અને સાધના દ્વારા તે દેવતાને પ્રત્યક્ષ કરાય. અમેરિકન લોક પૃથ્વીના 'ટુરિસ્ટ' થઈને દશ દિનમાં ભારતવર્ષ, બાર દિવસમાં ચીન, પાંચ દિવસમાં જાપાન જોઈને ખતમ કરે છે તેનું નામ એ લોક touring કહે છે. હું તો કરવાને બહાર નીકળ્યો નથી, કારણ કે દેવતાને realise કર્યો, તેની ઉપસમ્પિદ્ધ કરવી તે તો કરવાના જેવું સાહેલું નથી.

મારી આધ્યાવસ્થામાં મોટે એક જાહિશ મિત્ર હતો, તેનું નામ નિતાઈ (નિતાનંદ) હતું. એક વાર મેં તેને પૂછ્યું: "નિતાઈ, તમે વિવાહ કર્યો હતો?" તેણે કહ્યું: "બાપુ! મેં એક જાણના દેહની પાસે દેહને રાખ્યો હતો." મેં પૂછ્યું: "દેહની પાસે દેહ રાખ્યો એટલે?" નિતાઈએ કહ્યું: 'દેહની પાસે દેહ રાખી શકાય પણ જો ભગવાનની કૃપા હોય, તો કદાચ આત્માની સાથે આત્માનો સ્પર્શ થાય તો યાય. મારી સ્ત્રી દસ પંદર વર્ષ જીવી હતી. દેહની પાસે દેહ હતો કિંતુ આત્માની સંગે આત્મા હતો નહિ. સ્ત્રીનું મૃત્યુ થયું. દેહના યોગની સ્મૃતિ રાખી મેં દશ વર્ષ ગાળ્યાં તોપણ દર્શન થયેલું નહિ. પછી સ્ત્રીના મૃત્યુના દશ વર્ષ પછી એક દિવસ અકસ્માત પડ્યો સરી ગયો. મેં એકદમ જોયું કે સ્થાન અને કાલનો કરો અંતરાય નથી. સ્પર્શમંથિનાં સ્પર્શની પેઠે તેનો સ્પર્શ પામ્યો. જેટલા દિવસ તે જીવી હતી તેટલા દિવસ ક્ષુદ્ર ઇન્દ્રિયોને દાવો અને બાધા જાણે એક પડદાની પેઠે હતાં તે સર્વ સરી ગયું. દશ વર્ષ સુધી સ્મૃતિનો પડદો રહ્યો, ત્યારપછી પોતાની સાધનાબળથી અથવા ભગવાનની કૃપાથી એક દિન અકસ્માત પડ્યો સરી ગયો. કેવળ એક અર્ધ દંડનો સ્પર્શ માત્ર અને તે એવો કે પત્નીની મૃત્યુથી પ્રતિમા જે મારા હૃદયમાં હતી તે ચિન્મય પ્રતિમા બની ગઈ! "ચૈતન્ય ચરિતામૃત" કાર કૃષ્ણદાસ કવિરાજે મહાપ્રભુ ચૈતન્ય સંબંધી ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે લખ્યું છે કે:

ધર્મે છાડી રાગે દુહો કરે ઇ મિલન
કહુ મિલે કહુ ના. મિલે દેવેદ. ધરન;
મજેરે નર્મલ રાગ સુનિ ભકત ગન,
રાગ મારે ભજે જે છાડિ ધર્મ કર્મ.

મારુ પણ તેમજ થયું. જીવનમાં જે સ્વાર્થ વિવાહ ન થયો, મૃત્યુની પછી દશ વર્ષ ન થયો તે ત્યારપછી થયો. ત્યારે તે 'પરલોકમાં' હતી અને હું આ લોકમાં હતો. અમારો અદ્વૈત દ્વાય મંત્ર લણી કાણે મેળવ્યો તે હું જાણતો નથી. કિન્તુ વંશતમાં મમસ્ત જગત સમસ્ત વિશ્વ આનંદથી પૂર્ણ થયું, સહાંક વિવાહોત્સવથી પૂર્ણ થયું. એ એક દિવસ પછી મારા જીવનમાં સ્પર્શમણિની પેઠે રૂપાન્તર થયું. માટે જ મેં કહ્યું કે 'એક જણના દેહની પાસે દેહ રાખ્યો હતો.' અને તેના જીવન કાળે જે ન થયું તે ભગવાનની કૃપાથી ત્યારે થયું. "પૃથ્વીમાં દેહની સાથે કેટલાય જણ દેહ રાખે છે કિન્તુ સત્યવિવાહ કેટલા જણ કરે છે?" મેં પ્રશ્ન: "મૃત્યુની પછી તે શી રીતે થયું?" ત્યારે તે બોલ્યો, "મૃત્યુની પછી પણ જીવનનો જે એક પડો છે તે એક ગાધા છે. જે સકલ-સ્વાર્થ માટે લોકની સાથે આપણી શત્રુતા હોય છે, તેમના મૃદ્યનો મૃત્યુ પછી અનુભવ કરવો નેહજો. અને ત્યારે સ્વાર્થજીવિની અતીત શુદ્ધ રૂપ જાણી શકાય. આજ આ અર્ધ દશમાં મારા સકલ જીવનનો શોક મર્યો. મૃત્યુનાં દશ વર્ષ પછી એક અર્ધ દશ માટે અમે પ્રેમનું વાસરશુદ્ધ રચ્યું. ત્યારપછી તેણે મારા લાવલોકમાં આત્માની નિત્યમંગી, સદ્ધર્મિણી યજ્ઞને મને નિત્ય અમૃત લોકમાં નિત્ય જીવન દધને મૃત્યુથી અતીત કરીને મૃત્યુજંત્ર્ય કર્યો. ત્યારે તે દિવસે મેં જાણ્યું કે શિવે કેવી રીતે મૃત્યુજંત્ર્ય યજ્ઞને કાલકૃત વહન કર્યું હતું. આજ મેં જે અમૃતલાલ કર્યો તેથી હવે અગ્નિજ્ઞ જગતપૂર્ણ વિષ પીવાથી પણ હું મરુ નહિ. તે દિવસે મને જાણ્યોની દીક્ષા મળી, ત્યારપછી ગુરુની પાસે ગયો કિન્તુ ગુરુનું પ્રયોજન હતું નહિ."

આપણા દેશના સાધક જન કહે છે કે, જેને હું દીક્ષા આપવા ચાહું છું તે શિષ્યની મધ્યે પણ એ દેવતાને દેખી શકાય. અને જે મુદ્દતે એ દેવતાનો અનુભવ કરાય તે જ મુદ્દતે મહાદીક્ષા ત્યાર પછી વર્ષ પછી વર્ષ તે સો સો વિષય લણે કિન્તુ ભગવતકૃપાથી કલ્પિત એવું જ્ઞાન મુદ્દત આવે છે કે ત્યારે તે તેના અન્તરિયત પરમાત્માનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે. ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વની અંદરૂણતા, વિશિષ્ટ દેહ, ક્ષણ, પાત્ર એ ગચ્છત જાણ્યા, એ સર્વ પાપાણુ હોવા છતાં સ્ફટિક ચર્મ જાય છે. એ જીતરના મનુષ્યનું દર્શન ન કરાય તો શિક્ષા કોને દેવી?

લોકમાં કેટલાક જણ ચિન્તાર કરે છે કે કેટલાક વિષય લણવા (learn કરવા) તે જણે શિક્ષા. કિન્તુ તે શિક્ષણ education નથી. તેટલા માટે લોકો પૂછે છે કે "પુરુષ અને સ્ત્રી" (Co-education) એક સ્થળે શિક્ષા લઈ શકે કે નહિ? એક સ્થળે લણાય (learn) કિન્તુ શિક્ષિત થવાય નહિ. અંકગણિત, ન્યાય, ઇતિહાસ, ભૂમિતિ એક સ્થળે શિખી શકાય અને એવી રીતે કરસથી વ્યવસ્થા અને ખર્ચની અનુકૂળતા યદ્ય શકે. કિન્તુ સ્ત્રીની મધ્યે જગ-માતાનું સ્વરૂપ અને પુરુષની મધ્યે જગતિતાનું-શિવસ્વરૂપ ભિન્નભિન્ન દેખી શકાય નહિ. એક જગાએ ભિન્ન ભિન્ન સ્તુરણ કેવી રીતે થાય? તાન્નિકો બોલે છે: એક યન્ત્રમાં જે ભિન્ન દેવતાનું આવાહન કેવી રીતે કરી શકાય?

* સારવાર: પાર્મદ્વારા નહિ પણ પ્રેમની લાગણીથી જન્મેનું મિલન થાય છે. કાંઈ મળે, કદિ ન મળે એ તો દેવની યત્ના છે. જન્મેના આદિ નિર્મલ રાગ ('પ્રેમ-સક્તિ' મે) સાંભળી, ભક્તગણ ધર્મકર્મ છાડી આ 'સમગ્રાગ' દ્વારા જ જીવું ભજન કરે છે.

હું જ્યારે જાપાનમાં ગયો હતો ત્યારે ત્યાં બેસું હતું કે આખા ધરમાં એક સ્થળે એક ચિત્ર ટાંગવામાં આવતું. તે સ્થળને જાપાની લોક ‘કાકામોતો’ કહે છે. મેં પૂછ્યું: “ધરમાં આટલી બધી જગ્યા છે તથાપિ એક જ ચિત્ર શા માટે છે?” ત્યારે તેઓએ કહ્યું: “ભારતવર્ષમાંથી અમને કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘એક સુદર્ભ એક સ્થાને બે દેવતાનું પૂજન કરવામાં આવે તો તે બલિચાર બને છે.’ સૌન્દર્યપ્રિય લોકની પાસે ચિત્ર પણ દેવતાની પેઠે છે. તેથી એક ધરમાં એક જ જગ્યાએ એક જ ચિત્ર રાખવામાં આવે છે.” પાશ્ચાત્ય લોકમાં એવી વાત કહેવામાં આવે છે કે વ્યક્તિત્વની સંગે સર્વ ભાવનું સ્ફુરણ થાય તેનું નામ શિક્ષણ (education). આપણે પ્રાચ્ય દેશમાંથી તેની ઉપર બે ટીકા (Commentary) કરીએ તો તેમને કહીએ કે “દેહની બાબતથી મનુષ્ય biological-પ્રાણિપ્રવાન છે. તેથી દેહ અને જીવનમાં તે પ્રકારનો સર્વોચ્ચ વિકાસ આવશ્યક છે (all sided development is needed). તેથી તેના દેશના વાતાવરણ (environment) પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે તેના વિકાસ થવો જોઈએ. દેહની બાબતથી તે સ્થળ સાથે સંબંધ રાખે છે (He belongs to space with regard to the body). આત્માની બાબતથી તે કાલ સાથે સંબંધ રાખે છે (belongs to time). નિત્ય પડને માટે તેનું જૂત વર્તમાનમાં આવિષ્કાર કરવા માટે ઇચ્છે છે. વર્તમાનને લવિષ્યની સાથે યુક્ત કરવું જોઈએ. આવી પૂર્ણવ્યવસ્થા થવી ઉચિત છે. તેથી જ મનુષ્યનું સમૂહશિક્ષણ (Group education) યદ્ય શકિ, નહિ તો સહશિક્ષણ (Co-education) ની વાત તો દૂર જ રહી. બહુ લોક એકજ મળવાથી કંઈક શિક્ષણ (education) યદ્ય શકે કિન્તુ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પ્રશ્ન (problem) ભિન્ન હોય છે.

આ વિષયમાં મહાત્મા કબીરની એક વાત કહું છું: કબીરનો પૂરણ નામે એક શિષ્ય હતો. તે ભક્ત હતો. તેના સૂરણ નામે એક ભાઈ હતો. તે ધનવાન અને સંગીતાનુરાગી હતો, પરંતુ ચારિત્રહીન હતો. કબીર સંગીતાનુરાગી હતા. એક દિવસ સૂરણે પૂરણને કહ્યું: “હું તમારા ગુરુનું ગાન સાંભળવા ઇચ્છું છું.” તેણે કહ્યું: “હું મારા ગુરુને પૂછીશ.” પછી પૂરણે કબીરને કહ્યું: “મારો ભાઈ ધનવાન અને સંગીતાનુરાગી છે, કિન્તુ ચારિત્રહીન છે. આપ બે અનુગ્રાહો, તો તેને અહીં લઈ આવું.” કબીરે કહ્યું: “તમે તેને લઈ આવો અને મને બે તે સમયે ગ્રેરણા થશે તો વર્ષાઋતુમાં જેમ વર્ષા સારું કે ખરાબ હોય તેવી નથી તેમ વર્ષા કાળની વર્ષાની પેઠે તેને લીજનીશ.” પૂરણે સૂરણને આપ્યો. ગાન શરૂ થયું. ગાન પૂર્ણ થવાને સમયે, ‘કબીર કહે સુનો ભાઈ સાધો’ જેમ કહીને ગાન પૂર્ણ કરવાનો કબીરનો નિયમ હતો; પરંતુ આ સૂરણ બોલી હતો, તેથી પૂરણના મનમાં થયું કે એ પ્રકારે ગાન પૂર્ણ થવાથી મિથ્યા કયા થશે. માટે તે એકદમ બોલી જાયો કે ‘એ સાધુ નથી.’ કબીરે એ કંઈ નહિ સાંભળતાં ‘કબીર કહે સુનો ભાઈ સાધો’ જેમ કરીને ગાન પૂર્ણ કર્યું. ત્યારપછી બેસું કે સૂરણ પણ કુઠિત અને લજ્જિત થઈને બેઠો છે. એવું જોઈને કબીરે કહ્યું: “હો સાધુ, મેં કહ્યું તમ સાધુ, ફિર કહ્યું તમ સાધુ, જિસને તુમ્હેં મલિન કહાયા એ સત્ય હૈ જુદ જુદ.” તેનો અર્થ એ છે કે સૂરણમાં કબીરે એ દેવતાને પ્રત્યક્ષ કર્યો હતો. સૂરણનું તે ગ્રાહ, બોળી, વિષયી ચારિત્રહીન આવરણ સરી ગયું હતું.

તે પછી કબીરનું સમસ્ત શિષ્યમંજળ વિરદ થઈ ગયું. એએક દિવસ પછી તેમણે કહ્યું: “સાલો, સૂરણને ઘેર જઈએ.” પછી જ્યારે સૂરણના ધરના સિંહદારની પાસે સર્વે આવ્યા,

ત્યારે શિષ્યોએ કબીરને કહ્યું: “સરણના ધરમાં પ્રવેશ કરવાને માટે આ માર્ગ છે.” કબીરે કહ્યું: “હું પાછળને રસ્તે જઈશ.” પાછળનો રસ્તો લંબીને જવા આવવાનો માર્ગ હતો. ત્યારે કબીરે કહ્યું કે “એ માર્ગે યઈને હું જઈશ,” ત્યારે શિષ્યોએ કહ્યું: “શુરુદેવ! એમ કેમ? જે સિદ્ધદ્વાર છે તે ધરનો માર્ગ છે. એ પાછળને માર્ગે તેનો પરિચય કરાય નહિ. એ માર્ગનું પ્રયોજન જુદું છે, અને એ અત્યંત લજ્જાનો વિષય છે. એ શું તેના ધરના પરિચય માટે છે? તેના ધરનો પરિચય કરવા માટે તો આ રાજદ્વાર છે.” ત્યારે કબીરે કહ્યું: “મનુષ્યોના ધરને માટે જેટલી ઉદારતા રાખો છો તેટલી ઉદારતા તેમનાં જીવનને માટે કેમ રાખતા નથી? જે માર્ગથી પરમાત્માનો પરિચય થાય તે માર્ગનો પરિચય કેમ મેળવવો નહિ? પાછળનો માર્ગ કે જેને માટે તે પોતે લજ્જિત છે તે રસ્તાનો પરિચય શાને કરવો? એટલા માટે હું ગોલ્ડો હતો કે ‘હે સરણ! તું માધુ છે, આ જે તારો મામુલી પરિચય છે તેથી અતીત એક નિત્ય કાલના પરિચયનું મને દર્શન થયું છે.” ત્યારે ત્યાં આવેલા સરણે કબીરને કહ્યું: “જ્યારથી આપે મને ‘સાધુ’ કહીને બોલાવ્યો છે ત્યારથી મારું પાપ-ગુહ દુઝ્મ યદ્ય ગયું છે. એ જીવનમાં પુનઃ પ્રવેશ થવાનો સભવ રહ્યો નથી.” સરણે પછી કબીરને પૂછ્યું: “મારું જીવન બેઠેને તમને શો ખ્યાલ થયો હતો?” કબીરે કહ્યું: “તમારા જીવનમાં જે વૈભવ અને વિલાસ (luxury) હતાં તે સમસ્ત બેઠેને મારા મનમાં કેવળ દુઃખ માત્ર થયું. હું વિલાસવૈભવની વિરુદ્ધ નથી, કિન્તુ જેમ એક નદીના સંગમ ઉપર સંગેમરમરનો સેતુ બાંધ્યો હોય કિન્તુ બન્ને કિનારા સાથે તેનો સંપર્ક ન હોય એવા પૂજાના કરતાં બન્ને કિનારાની સાથે સંપર્ક કાઢેનો પૂજ સારો, તેમ હું તારા વિલાસી જીવનની નદીનો વર્તમાનનો પરિચય પામ્યો. કિન્તુ અતીત કાલનો પ્રકાશ ક્યાં? તારું આ વર્તમાન જીવન કેમ કરીને ભવિષ્યમાં ઉત્તીર્ણ કરીશ? અતીતને ભવિષ્યમાં શી રીતે ઉતારીશ? અતીત અને ભવિષ્યકાળનું જે જીવન તેને વર્તમાન ભોગ, અર્થ, વૈભવ અને વિલાસે ચિન્નિત કરી નાખ્યું છે. તેને બેઠેને આંખમાં અશ્રુ આપ્યાં તેનું કારણ એ કે નારા જીવન અને ભવિષ્યની સાથે વર્તમાનનો કેઈ ગંધ ન હતો. વિધવા કન્યાનું સૌન્દર્ય બેઠેને જેમ અશ્રુ આવે તેમ વર્તમાનનું તારું જીવન બેઠેને, વર્તમાનનો તારો વૈભવ બેઠેને મનમાં એમ થયું કે જીવનકાલનો અર્હો કશો અર્થ નથી, તેથી જ રીતે ભવિષ્યમાં કેઈ અર્થ રહેશે નહિ. માટે જ રથાન, કાલ, પાત્ર એ સર્વના સુધુ યોગ (harmony) થી મનુષ્યની સર્વ શક્તિ, સર્વ વૃત્તિ, સુપ્ત સંભાવ્યતા (sleeping possibility), તેમનો જે રથાન (biological) સંપર્ક અને આધ્યાત્મિક (spiritual) કાલગ્રંથક જે શિક્ષા સુખગત કરે એ ખરો શિક્ષા.

વિભિન્ન દેશકાલમાં વિભિન્ન પ્રકારની પ્રણાલિકા હોય છે. ચીન દેશમાં ત્યારે હું કાઈદિન ગયો હતો ત્યારે એક તત્ત્વજ્ઞાની મંન્યાસી બેઠે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં શો ભેદ છે તે ગ્રંથી વાર્તાલાપ થયો હતો. મેં કહ્યું: “બાપા! તમે ગંભીર દષ્ટા છો તો મને એક એવી વ્યાખ્યા આપો કે જેથી હું પૂર્વ અને પશ્ચિમનો ભેદ સમજી શકું.” તેમણે કહ્યું: “‘સર્વતા ભોજન પછી જે અવશેષ રહે તે ખાઈને હું જીવનનિર્વાહ કરીશ’ એ થયો પ્રાચ્ય આદર્શ. ‘હું જન્મું પછી જે અવશેષ રહે તે ઉચ્છિદ આપીને મારું ગૌરવ ઉપાર્જન કરીશ’ તે છે પશ્ચિમનો આદર્શ.” એ જેવો ભેદ છે એવા પ્રકારનો ભેદ શિક્ષણના વિષયમાં પણ છે.

કબીરે તેમના પુત્ર-જન્મ સમયે કેટલીક લીટીઓ કહી છે તે ઉપરથી ભારતવર્ષની

શિક્ષાનો આદર્શ શો છે તે સમજી શકાશે. જેમ પ્રાચીન આર્યો ષ્ઠનિષ્ઠ હોવા છતાં પણ ગૃહસ્થ હતા તેમ કબીર મન્યાસી વિવાહિત ગૃહસ્થ હતા કેટલાક લોક હાલમાં એ વાત ગુપ્ત રાખવા ઇચ્છે છે, કિન્તુ એ બની શકે એમ નથી. કબીરે ન્યારે વિવાહ કર્યો ત્યારે શત્રુઓ બોલવા લાગ્યા કે “તેને પુત્ર થશે નહિ.” એક માણસ વિશે એવી વાત છે કે લોકો કહેતા કે “તે મુનસફ થશે નહિ.” ન્યારે તે મુનસફ થશે ત્યારે તેમણે કહ્યું: “તેને પગાર નહિ મળે.” ન્યારે કબીરને ગંતાન થયું ત્યારે એક પક્ષનાં લોક ખુશી થયા, અને બીજા પક્ષનાં દુઃખી થયા. તે પોતે પોતાના પરિશ્રમ દ્વારા પોતાનું જીવન ગણતા હતા અને કહેતા હતા કે—

“કહે કબીર અણ ઉદમ કીજે
આપ જાએ ઓરન કા દીજે.”

એટલા માટે તે શાળ રાખતા. પુનઃજન્મના તે દિવસે સૂતર લાઇને તે બજારમાંથી આવતા હતા ત્યારે, જે લોકોએ અપમાન કરવાનું ધાર્યું હતું તે બોલ્યા: “કબીર! સાંભળ્યું કે ? તમારે ત્યાં પુત્ર થયો છે.” કબીરે માથા ઉપરથી બોલે નીચે નાખીને નમસ્કાર કરીને પુત્રને જોયા પહેલાં જ પુનના અંતરમાં પરમાત્માને દોર્યા. એ પુત્રની મધ્યે પરમાત્માનું દર્શન કરીને પુત્રને નિમિત્તે છ પંક્તિ સ્તવ-મંત્ર ઉચ્ચારણ કર્યું:

“અહર મુમાદિર પહુના આયા

ધરો મંમજ થાગ;

ધર-આંગન કી કદર ભયી હૈ,

રાહ ભયી શુદ્ધાર.

૧

જનમ-મરણ મેં કદમ તુમહારો,

અવસ ભયા હૈ કાલ;

મેરા ધરમે ડેરા લગાયા,

પાયા હમ ઝમાલ.

૨

કૌનસી સેવા કરી હૈ તુમકો,

કૌન કરી હૈ પૂજ;

પન્થ, પન્થી, ધર, એક હિ હૈજ,

ભાવ મિટા અજ દુઝ.

નર્મદાને

[શાલિની સમ્બરા વૃત્ત]

૧

લાંબા વસ્ત્રો વાળિ, ને ખાહુ તહેવા,
ઝા સ્વચ્છંદે સૃષ્ટિમાં રેલનારી ।
ઉલ્લાસોથી નાજ સામાન્ય ઝે'વા,
લાલિત્યોની દૃષ્ટિમાં ખેલનારી ।

આપે આનંદ ઝાછો નહિ જનદગને ઉર્મિની વેલ તહારી.

૨

જોતાં તહારા રૂપમાં મૂળ, માતા,
જે આ વિશ્વે ના વહે છે નકામી,
મ્હારે હૈયે લેખ લાખો લખાતા;
જે'માં તહારા મતનો લાભ પામી,

જોડે છે કલ્પનાનો ખગ સમ મનરૂં મ્હોરૂં આકાશગામી.

૩

નિસત્યોમાં ઝા મહાસત્ય એક !
સત્કર્મોમાં જે સરે છે સદાય;
ધારી સત્તા માનુષોથી વિશેક,
રેવા ! ગતિ શાં તું હંમેશ ગાય

જેનાં સાચાં રહસ્યો કંકણ સમજવાં લોકને સર્વ થાય ?

૪

ઝા જન્મેલી શુભ ઉત્તુગમાંથી—
જે ધારે છે દેવનું નામ લખ્ય,
છે જે તહારા નિત્યના ખાળસાથી
તહેને આથી શૂ મિજનૂં હોય શ્રવ્ય,

ગંભારે આ વધારે ? તુજ દિલની દયા એ જ છે મ્હારુ દ્રવ્ય.

૫

હંમેશાની આપગા ઝા ઉદાર,
જે મંતાને માનિતાં તાહરાં છે
તે દોડે છે શોધવા ના શિકાર;
તે હિસારી દૂર હંમેશ, હા ! છે:

જેને માથે સુખોના સમુચ્ચ સમ તૂ મેમની મૂર્તિ 'મા' છે.

૬

ત્હારાં તીર્થો છે વધારે પવિત્ર,
 ને ત્હારું છે દેનામ ઝોખું ન પ્યારું;
 તૂં પોષે છે માંદરાં દીન મિત્ર
 છાડે છે જે ના ત્હને સ્વાર્થ સાદું,
 જેઓ સાચાં, રહીને નિશ્ચિન નિરખે રમ્ય-મંદિર ત્હારું !

૭

આરિઓના કા મહા ગ્રન્થ જેવી,
 રેવા, ત્હારા નિત્ય અધ્યાય વાંચે
 ત્હેની વિશ્વે દુર્દશા હોય કેવી ?
 તે અન્યાયો ફરિ દાઝે ન આંચે;
 સત્તા ધારે છદાંચે, અપથ અવસરી જે નમે ના જ લાંચે.

૮

ઝો દેખાવે ઉઘ ! ત્હારે કિનારે
 છે જામેલા સાધુઓના મઠો; તૂં
 પોષે છે તે સર્વને ઝેર પ્યારે
 જેઓનું છે સોન ચિંતાવિહોણું-
 પ્યારી માટી તજીને નહિ પરદરિયે શોધતાં, જેહ સોનું !

૯

ત્હારે તીર્થે બાવળોના બગીચો,
 તોયે ત્હેમાં વાસ છે અદનોની;
 ત્હારું દેહું છે બનેલો ગલીચો
 શમ્યા કેરો મૃત્યુવાળા જનોની
 જેમાં નિદ્રમ્ય એવા શત શતથી વધુ રાખ છે પૂર્વજોની.

૧૦

આપે છે તૂં સ્વાસ્થ્ય જે કેં અમોતે
 તે સર્વે છે તોલનાની બહાર;
 જે ત્હારાં છે તેજ છેલ્લાં સુખોને
 આ મંસારે છે ખરે બલુનાર,
 માતા મ્હારા સમાની, અમ પિતૃજન્તા પ્રેત ઉદ્ધારનાર !

૧૧

પ્રીતિ ફરી દોરિ ઝો દિવ્યરમી,
 ને, ઝો રેખા લકિતફરી, પુત્રીતા !
 ચિંતાવાળા ચિંતના, કે ઉમંગી,
 જેઓ ત્હારાં નિર્મળાં નીર પીતાં
 તેઓ શાન્તિ ગ્રહીને સુખ અનુભવતાં, સૌમ્ય વ્યાપારગીતા !

નર્મદાને

૧૨

પ્રવૃત્તિના નિત્ય ... પથે અમારા
ત્યાં મામાનાં ધાય છે યુદ્ધ ધોર
ત્યાં તું આપી રાહ સદ્બોધ તારા,
સાચી કીર્તિ કારણે કિંતુ દોરઃ
હેયે હૈયું ધવાતું સમરે સમયના, ને બને 'આત્મ' ચોર !

૧૩

ગ્રેરી માચું અંતરે માનુષ્યત્વ
વૈરીઓથી તું અમારા બચાવ,
લેવા જેઓ માન માથે મહત્ત્વ,
છે બાબેલા સાધિને સખ્ત દાવઃ—
અંતરે સ્વાર્થે કેરા જગમહિ પડેતો ના મળે એક દાવ.

૧૪

રેવા ! મહારી અશ્વ છે નિન્દગી આ,
ને કાર્યોતું માહરાં છે ન માપ;
નાં સાક્ષ્યો સ્હેલ છે આ સદીમાં—
ત્યાં મૂકે છે મિત્રને, મિત્ર દાપ
એવાં માંગે કદાપિ નહિ અંતરે રાખે સામર્થ્ય આપ.

૧૫

દીવામહિ જેમ મોહી પતંગ
ખોવા માટે યાય છે લુબ્ધ પ્રાણઃ
તેવી રીતે હુંય ધારી ઉભંગ
ભેડું મારા મૃત્યુને હું, સુગળુ !
દોહ બે દૂર સાચી ફરજ યકિ હું, તો તેદની પાસ આણુ.

૧૬

રેવા, તારાં પુણ્યવ્રતો યજી લે
છે કીધેલાં કંકને લાભશાળી,
રેવા, તારા વાગિ પાસે વસીને
કંકે તૃપ્ત્યાની તૃપા તીવ ટાળી,
ને માચું સૃષ્ટિમાં આ નિત્યન નિતિ ગયાં જે સદાચાર પાળી

૧૭

ગ્રેમી, યોગી, યાત્રી, પશ્ચિમ, કાઈ
તારા જેવો જાણતા ના વિવેક;
હંયા ગાંઢેથી અંધગાય ખોઈ
તારા જેવો રાખતા નાજ રેક,
મૂર્તિ જંબી બનેલી મિય કુદરતની, કાગમાં લીન એક ! -

૧૮

પામી છે તું જન્મ સાથે મહતા,
 છે ના ત્હારા પાર સામર્થ્ય કેરો;
 અર્થે અર્થે વાધતી ત્હારી સત્તા,
 રહે વારિ તેમ થાતો ઉમેરો,
 એવું નો હોય મ્હારુ નસિય, નથિ જ તો વ્યર્થ મંસારકેરો.

૧૯

યામે યામે થાઉં છું નિત્ય જીર્ણ,
 પાદે પાદે જાઉં છું મૃત્યુ પાસે;
 'શબ્દે શબ્દે જાઉં છું શ્વાસ કીર્ણ,
 ને જીવું છું જીવવાની જ આશે—
 સમૃદ્ધિની અરે ઓ સરણિ, તુંજ થયું મ્હારું ત્હેવું ન યાશે.

૨૦

મ્હારે જોવા છે દિનો જૂજ માત્ર,
 ને જોવાઈ યાવું છેલ્લે ખસાસ:
 આ માયાના ખેતમાં, અલ્પ પાત્ર !
 ને જતું છે ત્યાં નહિ છે ઉજાસ;
 બેઠો છે ઉગ્ર ધારી સ્વરૂપ સળગતું ન્યાય રાગ 'વિનાશ' !

૨૧

રેવા, તોયે ત્હે મ્હને પુત્ર કીધો,
 એ છે ઓછો ના જ આભાર કાંઈ,
 સાચો ત્હારો હોઈ મ્હે પ્યાર પીધો,
 તો મ્હારી યે થાય નિદા ન કર્યાય,
 ચૂકે કાઈ સ્થલે ના,—મુજ કવન બને વિશ્વ કેરી નવાઈ !

૨૨

બાંધ્યા ગ્યબો, કાતરાવી કમાતો,
 કે સત્તા છે મ્હેલમાં આરસોના;
 મૃદી પૂઠે રત્ન કેરો ખજાનો,
 ને એવાં કે ચિન્હ આબાદિઓનાં;
 તેઓથી યે વધારે શ્રદ્ધિ તુંજ કરુણા કીર્તિ પામુ તરોમાં !

સહકારનું રહસ્ય ને તેના સિદ્ધાંતો*

સહકારની સંસ્થા પશ્ચિમમાંથી આવી છે

સહકાર એટલે સાથે મળીને કામ કરવું. ઘણી વાર એમ કહેવાય છે કે, સહકારથી કામ લેવાની પદ્ધતિ આપણા દેશમાં જૂના વખતથી આવી આવે છે અને પશ્ચિમના લોકો સહકારની વાતો કરે છે ત્યારે કાંઈ નવું કહેતા નથી. આ માન્યતા જૂલભરેલી છે. સાથે રહી ધરસંસાર ચલાવવો એ પતિપત્નીનું કામ છે; સાથે રહીને વેપાર કરવો તે શેઠ ને વાણીતરનું કામ છે; સાથે રહીને રાજ્યકારભાર કરવો તે રાજ્યપ્રજાનું કામ છે. પણ આ સુત્રો માત્ર કર્તવ્યોદ્ધે કહેવામાં આવ્યાં છે. તેમાં સહકારનું ખરું રહસ્ય સમજાવવામાં આવ્યું નથી. સહકારથી એટલે સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવાથી લોકકલ્યાણ ચર્ચ શકે છે તે વિચાર સુરોપના વિચારકોને ને સુધારકોને સૂઝ્યો હતો. આપણે ત્યાં તો લોકકલ્યાણ સાધવા માટે ધર્મ પ્રમાણે રહેણીકરણી રાખવાનો આદેશ કરવામાં આવ્યો છે. 'લોકાની ગરીબીનું નિવારણ સમાજની વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવાથી થઈ શકે છે' તે વિચાર પશ્ચિમના વિચારકોને ખાસ સૂઝ્યો છે, આપણને નહિ. આપણે તો કલિયુગના ત્રાસથી બચવા માટે અને રાત્ર યુગના વાતાવરણમાં રહેવા માટે પ્રજાભજન કરવાનો વિચાર કર્યો છે, આપણાં દુઃખો આપણાં કર્મોનાં ફળરૂપે છે તેથી તે કર્મોના નાશ કરવા આપણે કાંઈ તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ, કાંઈ દેવદેવીઓને આરાધવાં જોઈએ-કાંઈની ભક્તિ કરવી જોઈએ, કાંઈ આસ્થા રાખવી જોઈએ, એવાં ઉપદેશ આપણા ગરીબ લોકોને હજુએ આપવામાં આવ્યો છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે, આ ઉપદેશ હિંદુ જનતાએ કાંઈ જાતનો વાંધો લીધા સિવાય કીધો છે. આપણી દલિત કોમો જુઓ: આપણા ખેડૂનો જુઓ: આપણા મજૂરો જુઓ: આપણી સ્ત્રીઓ જુઓ: આપણા બાળમગાજ જુઓ: ત્યાં આપણે દષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યાં જ્યાં કંઠાણે આપણે આ ઉપદેશનાં પરિણામો જોઈએ છીએ. આપણા નિર્ધન, લાચાર, સાધનહીન, ને ભયથી પ્રસ્ત યજ્ઞોનાં સમાજનાં અંગોમાં પુરુષકાર જેવું બહુ યોગ્ય જોવામાં આવે છે ને પોતાની સ્થિતિ ધનિરક્ત છે અથવા કર્મભાષિત છે તેથી તેમાં ફેરફાર થઈ શકે એમ નથી, તે હજીની જૂઠી માન્યતા આપણા આ સમાજમાં હજારો વર્ષો સુધી ધર કરી રહી છે.

આ જ કારણથી આપણા સાહિત્યમાં સહકાર સંબંધી કાંઈ ઉચ્ચાર જોવાનો નથી. બે ચાર વેદના મંત્રો મળતા હોય તેથી આપણે ત્યાં સહકારથી સામાજિક તંત્ર ચાલવું હશે એમ કાંઈએ માનવું નાહ. આપણા કથા કવિએ, કે દ્વિવેદ, કે અદ્વૈત, કે ધર્મશાસ્ત્રના રચનારે આદર્શ સમાજની યોજના આપી છે? સંભારના ત્રાસથી કટાણી ગયેલા લોકોને દેવભાદર, મરહટ્ટ, આશ્રમ, પૂજાપાદ, જાદુગી કે એવા ઉપાય સર્વ કાંઈ જાણે છે તેથી

* વડોદરા પ્રાંતના કરજળ તાલુકાની સહકારી મંડળીઓના રેકૉર્ડોના વર્ગ સમક્ષ તા. ૫-૧૨-૧૯૩૦ રિતિારે આપેલા લાખણનો સાર.

ખીન્ને કોઈ ઉપાય આપણા સાહિત્યમાં ક્યાંય પણ જનાવવામાં આવ્યો છે ? જવાબમાં નકાર સિવાય ખીન્નું કાંઈ પણ મળી શકશે જ નહિ. સમાજના અન્યાયો સમાજની રચનાથી છે ને તે અન્યાયોનું નિવારણ સમાજની યોજનામાં કોઈ અનેરું ને નવીન તત્વ લાવવાથી થઈ શકશે એ વિચાર વર્ણાશ્રમ ધર્મને હમેશાં કાયમ રાખવાના ધર્મ-શાસ્ત્રમાં કેમ મળે ?

દૂકામાં, જે કોઈ આપણા પૂર્વજીવનો ઉત્સાહી માણસ તમોને એમ કહે, કે આ સહકારનું સ્વરૂપ આપણા પૂર્વજે બરાબર જાણ્યું હતા ને પશ્ચિમના લોકો તેથી કાંઈ નવીન કહેવા માગતા નથી તો તમે ચોક્કસ માન્યો કે, તે ઉત્સાહી ભાઈ ખોટા છે ને તેમને પૂર્વના ને પશ્ચિમના વિચારોનું જરૂર પણ લાગ નથી.

આ જ માન્યતા, આપણી સહકારી પ્રવૃત્તિ હજી ઘણી હીણી રહી ગઈ છે તે માટે જવાબદાર છે. જે તમોને હું ચોક્કસ કહું, કે સહકારની યોજના પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું પરિણામ છે તો તમે તે યોજના સમજવા માટે પશ્ચિમથી આવતા તે ઉપરના સાહિત્યને વાંચશો, ખીન્નને તે સાહિત્ય વ્યાપરો ને તેનું યોગ્ય તારણ કરી તમારા પોતાના જીવનને વિદોષ સહકારી બનાવશો. પણ અત્યારે શું જોવામાં આવે છે ? આપણી ખાસે આ વિષયનું પૂરતું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં નથી ને જે છે તેનો પણ કેટલાંક કારણોથી યોગ્ય ઉપયોગ થતો નથી. સહકારી પ્રવૃત્તિ પરદેશી પ્રવૃત્તિ છે ને તેથી જે પ્રવૃત્તિને આપણા સમાજમાં, આપણા જીવનમાં, આપણા વ્યવહારમાં, તે આપણા ધર્મમાં વસાવવા જતાં આપણને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે તે આપણે બૂઠી જઈએ છીએ. ઘણાં વર્ગોથી આપણે જે જીવન છીએ છીએ તેમાં આપણે એકદમ નીતિ ઉત્સાહ કેમ લાવી શકીએ ? આ જ કારણથી આપણા સહકાર વિષેનો ઉત્સાહ જેવો જોઈએ તેવો નિરતર રહેતો નથી ને “આરભમાં શરૂ” હોવાનો આપણા ઉપર આરોપ કરવામાં આવે છે.

એ આદર્શવાદીઓ.

સમાજને આદર્શ સમાજ બનાવવો એ સહકારી પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. આપણા દેશમાં તે આદર્શ સમાજ માત્ર વર્ણાશ્રમ ધર્મોના ખરા પરિપાકનમાં સમજાયો હતો; પણ પશ્ચિમના સમર્થ વિચારકોએ તે ઉપર એકો મંડુચિત વિચાર કર્યો નહોતો. ઉપર મળે તેમ ત્યાં તો સમાજને આદર્શ સમાજ બનાવવા માટે સમાજને પોતાને જ ફેરવી નાખવાનો સમજો ઉપદેશ આપેલો. એ વિચારકો પોતપોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે એવા આદર્શ સમાજની યોજનાઓ આપણે માટે મૂકી ગયા છે. ડૉ. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૦માં ધર્મોદ્ધાર પેટ્રોથી માંડીને ને અત્યાર સુધી લેનિન વગેરે વિચારકોએ તે વિષય ઉપર સમર્થ વિચારો કર્યા છે. તે વિચારો સ્વીકારવા માટે તેમાંના કેટલાકોએ ડૉ. હેલ્ડત હંડ સુધીની રાજ્ય પણ સહન કરી છે. યાદ રાખો કે એ વિચારકો બધા નવજાગ, ગરીબ કે મૂર્ખ નહોતા. કેટલાક તો મર્લેટ્રીમંતો હતા; કેટલાકો મોટા મોટા વેપારીઓ હતા; કેટલાકો રાજ્યોના કારભારીઓ હતા; કેટલાકો ક્વિલરો હતા; કેટલાકો જીનીનદારો હતા; કેટલાકો પાદરીઓ કે ધર્મના ઉપદેશકો હતા. માત્ર લોકહિત માટે, પરત્વે પ્રગ્નને સ્વર્તન બનાવવા માટે, પોતાની શુદ્ધિને કોઈ જુદો જ યોગ આપવા માટે, ને આદર્શ સમાજ બનાવવા માટે તેઓ બધા આ સાહિત્ય લખતા ગયા છે. વળી એ લોકો માત્ર “વરીયરેસે કૉમિયમ્” એવા નહોતા. તેમાંના

ધણ્યોએ તો પોતે નક્કી કરેલા આર્થશ્રેણી પ્રમાણે યોજનાઓ વ્યવહારમાં પણ મૂકી હતી ને તેમાં પોતાની ધરની મૂલ્યો, જુદાં ને ભેદો પણ ભોગ આપ્યો હતો.

સહકાર પણ એક આર્થશ્રેણી છે

પરો સહકારી આના આર્થશ્રેણીનો પરો એવો છે તેને સહકારથી સમાજને સુધારવો છે. સહકારથી માન એણે ખરેખરે જીવનનો નિર્માણ થઈ શકે છે અથવા તો જરૂર પડતી વીજળી એણે લાવે મેળવી શકાય છે, એમ તમાગમાંથી કાઢી માનતો હોય તો તે મેળવી શકે છે એણે ખરેખરે જીવન હોય તો તે માધુર્યથી થઈ શકે છે એણે લાવે વીજળી મેળવી હોય તો તે પણ સહકાર વગર થઈ શકે છે. સહકારથી એણે ખરેખરે થાય છે તે ખરી વાત છે, પણ તેમાં જ સહકાર ગમાઈ જતો નથી. પરો સહકારી જુદો જ હોય છે, તેને તો સહકારથી પોતાનું જીવન આર્થશ્રેણી જીવન કરવું છે, પોતાના બધાં જીવનને પણ આર્થશ્રેણી જીવન કરવું છે, ને સહકાર વાટે તેને સમાજને આર્થશ્રેણી પ્રમાણની કાલિમા મળે છે. સહકારમાં એની હરીફાઈ નથી રહેતી, તેમાં કૃત્રિમ ગરીબી નથી રહેતી, તેમાં ધનની ભીંસ સાહુકારી નથી રહેતી, તેમાં બહાઈ ભોજનની મેષાઈ નથી રહેતી. સહકારથી આગિન ધડાઈ છે, જીવનમાં આનંદ અનુભવાય છે, સતત થાય છે, ન્યાયની વૃત્તિ સતત થાય છે, બીજા સાથે બધાં જીવે શકાય છે, સ્વાસ્થ્ય થઈ શકાય છે અને ખરું પ્રશાંત્ય ભોગવી શકાય છે. સહકારથી સમાજમાં ખરી સમાનતા આવે છે અને લોકો એકસપેસી રહી શકે છે.

સહકાર ને અર્થશ્રેણી

મારો સહકારી હમેશા અર્થશ્રેણી હોય છે. સહકારથી સમાજની પરિસ્થિતિ સુધારી શકાય એમ જેઓ માને છે તેઓ એમ કહે છે કે, લોકોને સમાજની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં ભોગવો આર્થશ્રેણી સમાજ સ્થાપના માટે જે જે યોજનાઓ ભોગવો આવે છે તેમાં સહકારમાં માત્ર અર્થશ્રેણી તરફ જોવામાં આવે છે કેટલાક વિચારો એમ કહે છે કે, બધા લોકો સમાજ પામે કરાવવાથી સમાજના દુષ્ટો દૂર થઈ જાય જો કેટલાક વળી એમ કહે છે કે, જનસંસ્કૃતિથી માનુષ્ય વ્યવસ્થાનો આપણે નાશ કરવા, કે જેથી આપણે મનપ્રમદ વ્યવસ્થા સમાજમાં સ્થાપી શકીએ. સહકારીઓ આ બધાં વિચારોથી વિરુદ્ધ જાય છે તેઓ એમ કહે છે કે, દરેક માણસને આપણે સહકારી થવા મમળવતું જોઈએ. સહકારી થવું કે ન થવું તે દરેક માણસની ઇચ્છાની વાત છે જેને સહકાર ગમે તે સહકારી થાય, જેને સહકાર ન ગમે તે સહકારી ન થાય. સહકારમાં જનસંસ્કૃતિને જગા પણ સ્થાન મળતું નથી. સમાજની નવી ધરના સમાજના માણસોની મરજી માનવીને કુદરી જોઈએ આવી રીતે સહકારમાં અર્થશ્રેણી તરફ એકદમ સમાધિ જાય જોવામાં આવે છે આ અર્થશ્રેણી સર્વવ્યાપી છે જે માણસ સહકારી થયો હોય પણ જેને સહકારનું તત્ત્વ ખરેખર સમજાયું ન હોય તે માણસ જીવવામાં ખારો. એ જીવવામાં સુધારનાર કામ બીજા સહકારીઓનું છે એ બીજા સહકારીઓ નો ક્ષમાશીલથી જીવવા આનામાં માણસની જીવ સુધારારી શકે નહિ તો તેઓ ખરા સહકારીઓ નહિ કહેવાય આ નિમાર બીજા રૂપમાં પણ મૂકી શકાય પરો સહકારમાં સમાજને જરા પણ સ્થાન હોય જોઈએ નહિ સમાજ કરીને જે માણસ પામે જીવ સુધારવામાં આવે છે તે માણસ ખરા સહકારી થઈ જાય નથી તેના મનમાં હમેશા માટે મનનો કંપ રહી જાય છે, વ્યવહારમાં આ બાજુનું હમેશા કદાચ મિલે થઈ શકે નહિ, પણ જે

મહકારી મડળીમા મળ, દડ, જ્વસિ, વગેરે વધારે જોવામાં આવે તે મડળી વહેવા મોડી બધ જ થવાની તેના મલાસદો બરોબર કામ કરતા નહિ હોય—એટલે કે મડળીમા સહકાર બરોબર પેઠા નથી એમ જ તેથી ક્ષિત થવાનું સળ હોય ત્યા હિંસા હોય છે. જ્યા અહિંમા હોય ત્યા સળ ન હોય સહકાર એટલે ગંપ, સુલેહ, શાંતિ, હળીમળીને કામ કરવાની વૃત્તિ, પરસ્પર મદદ કરવાનું મન આવી સ્થિતિમા જ્યા હોય ત્યા હિંસા કે જગરદસ્તી કદી મંભવતી નથી

બીજા મુદ્દાઓ

મહકારમા છેતરપિંડી હોઈ શકે નહિ સહકારમા કૃત્રિમ બંધાનીઆપણુ પણ હોઈ શકે નહિ, અવમત, માણુસજાતનો સ્વભાવ એકસરખો હોતો નથી, બધાના મન એક થતા નથી, તેમ દરેકની જરૂરીઆતો પણ એકસરખી હોઈ શકતી નથી શુદ્ધિમાં તો માણુને માણુસે ફૂ જોવામાં આવશે સહકારીઓ કાઈ બધે સમાનતા સ્થાપના ઇચ્છતા નથી મહકારીઓને તો ગરીમાઈનો દોષ દૂર કરવો છે, તેમને ખેડતોની ને મજૂરોની પરતનતાને કાઢી નાખવી છે તેઓ માણુસજાતના કુદરતી ભેદોને કાઢવા ઇચ્છતા નથી, તેમને જગરદસ્તીથી લોકોને સરખી ગિયતિવાળા કરવા નથી, પણ તેઓ એમ તો માને છે કે, જે માણુસજાતના મળેજો રાગ હોય તો માણુસજાત ખચિત મુધરે ફરીથી કહેવું જોઈએ કે, મહકારીઓને કાઈ માન ખરજો ઝોછા કરવા નથી, તેમને તો માણુસજાતની શુદ્ધીતો જે નકામે વ્યય હાય ચાલી રહી છે તેને કાઢી નાખવો છે પોતાનો ને બીજાનો પૈસો કેમ ખરચાય છે, પોતાની ને બીજાની ઉત્પાદક શક્તિ એકમપીથી કેમ વધી શકે, ને તેથી પોતાનું શુવન કેમ ઉજત બની શકે તે જોડા સહકારીને હમેશા ઉત્કાંષ રહે છે,

સહકારીઓના ઉપાયો

આ માધના માટે સહકારીઓ પોતાની મડળીઓ લેબી દરે છે દરેક મડળી એક નાના રજવાડા જેની હોય છે અવમત, આપણા દેશમા મડળી ઉપર દેખરેખ ગણવા માટે ગમ્ય તરફથી વહી સવડો કરવામા આવી છે, પણ મારી મડળીના “સ્વસાન્ય”મા ગાંધી તરફથી કદી દરમિયાનગીરી થઈ શકતી નથી ગામડામા અત્યારે જે તડો જોડામા આવે છે તે તડો સહકારીઓ વહી રહેવા દેશે નહિ એટલું ખરું છે કે, મડળી આમે ગામડાના કેટલાક લોકો વિરુદ્ધ ચળવળો કરશે પણ જ્યા સાચા સહકારીઓ હશે ત્યા મડળી સારો ગેતે ચાલવાની જ, ને વિરોધ શમી જવાનો જ. ખાસ કરીને નાના વેપારીઓ મડળી વિરુદ્ધ ઝામ કરે છે મડળીઓ જે વધી જાય તો મોટા મોટા વેપારીઓ પણ વિરુદ્ધ જાય ખરા પણ સહકારીઓ આવા વિરોધથી ડરતા નથી કે નિરાશ પણ થતા નથી તેઓ તો ધીમે ધીમે ગામડાની દરેક પ્રવૃત્તિને મહકારમા ગોઠવી દે છે

રોટાર ને કારખાનું

ગામડાનો “રોટાર” એ સહકારનો મૂળ પાયો છે આપણે ત્યા “રોટાર” હલ્લુ બરોબર આગળ વધી શક્યો નથી, પણ જ્યા રોટાર નથી ત્યા સહકાર નથી તેમ કહીએ તો ખોટું નહિ કહેનાં, સારા સહકારી “રોટાર” ઉપર તો આખા ગામની સ્થિતિ આધાર ગણે છે સારા રોટારથી મારી ચીજો મળી શકે છે ને તે પણ સસ્તી મળી શકે છે સારી ને સગી ચીજો વાપરવાથી ગામના લોકોના શુવન તદુરસ્ત ને ઉજત બને છે, વળી

રોગની વ્યવસ્થા કરવામાં વેપારી શક્તિ નેધએ છીએ એ કારણથી ગામડાના લોકોની વ્યવસ્થાપક શક્તિનો પણ વિકાસ થાય છે

“રોગ” મિવાય મહકારનો બીજો પાથો “કાગખાતુ” છે જેમ ગામડાના “રોગ”થી લોકોની સ્થિતિ સુધરે છે, તેમ સારા સહકારી કારખાનાથી મજૂરોની સ્થિતિ સુધરે છે ને મજૂરો તે કાગખાનાના માલિકો વચ્ચેનો સંબંધ પણ સુધરે છે બધા દેશોમાં સહકારીઓ આ બંને દિશાઓમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ હાથ ખાસ રોકી રહ્યા છે બીજી પ્રવૃત્તિઓ તેઓ કરે છે, પણ જના સુધી ગામડામાં ને કારખાનામાં એટલે કે એકતો ને મજૂરો સહકારમાં બરાબર ભગી શક્યા નથી, ત્યાં સુધી સહકારી હિલચાલ મારા પાયા ઉપર મુકાઈ છે, એમ આપણે કહી શકીએ નહિ

સહકારીના ગુણો

મહકારીના ગુણો કેવા હોવા નેધએ તે હવે એકદમ જણાઈ ગયું હશે સહકારી ન્યાય-દષ્ટિવાળો હોવો નેધએ, તે બાજબાઉ કે વટાવખાઉ કે સ્વાર્થી હોવો નેધએ નહિ તેનામાં હિમત હોવી નેધએ તેનામાં સમજ હોવી નેધએ ને બીજાઓને મમજવવાની શક્તિ હોવી નેધએ સહકારી ક્ષમાશીન હોવો નેધએ તેનામાં વેપારીની કુદ્ધિ હોવી નેધએ તે વ્યવહારકુશળ હોવો નેધએ તેનું ચારિત્ર ઉત્તુ હોવું નેધએ દરેક સહકારી બધું આવો હોવો નેધએ દરેક સહકારી બધું અત્યારે આવો હોઈ શકે નહિ ને ભવિષ્યમાં દરેક બાઈ પરિપૂર્ણ સહકારી થઈ શકે પણ નહિ, છતાં સહકારીએ પોતાના આદર્શો તો માથા સહકારીના રાખવા નેધએ આદર્શ ગણ્યા વગર સહકારનો દરેક વ્યવહાર નકામો છે સહકારનો નાનામાં નાનો વ્યવહાર કરવો હોય ત્યારે પણ આ આદર્શ મહકારીએ તો પોતાની સન્મુખ રાખવો નેધએ જો એ આદર્શ તે નહિ ગણે તો તે બાજબાઉ, વગરખાઉ, ખટપટી, સ્વાર્થી ને એકનપેટો બની જશે મંડળીના કાર્યવાહકો ને મંડળીના મનીઓ એમણે તો આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી નેધએ

સહકારનું શિક્ષણ

આ આદર્શો આપણી પાસે રહે તે માટે આપણી પાસે યોગ્ય સાહિત્ય હોવું નેધએ પ્રાજ્ઞાશુભા આદર્શમાયી સ્ખલિત થનાર પ્રાજ્ઞાશુ પાસે પ્રાયશ્ચિત્તના સાહિત્યો હોય છે તેમ જ સાહિત્ય હાન આપણી પાસે છે ? કેટલી સહકારી મંડળીઓ પામે મહકારનું સાહિત્ય હાન જોવામાં આવે છે ? જે કાઈ થોડું ઘણું સાહિત્ય હોય છે તેનો ફાલ કેટલો ઉપયોગ થાય છે ? આમાં આપણી પ્રગતિની નિરક્ષરતા બહુ આડે આવે છે, એ ચોક્કસ માન્ય છે મહકારનો ગત્ર સમજવા માટે જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે તે જ્ઞાન ફાલ આપણી પ્રગતિમાં નથી તે શોકની વાત છે, છતાં જે કાઈ થોડી ઘણી સવડો છે તેનો લાભ કેટલા માણસો લેતા હશે ? દરેક મંડળી પાસે સહકારના શિક્ષણનું ઉત્તમ સાહિત્ય હોવું નેધએ

ઉપસંહાર

ઉપર પ્રમાણે આપણે સહકારનું રહસ્ય ને સહકારના સિદ્ધાંતો જોયા સહકારનો વ્યવહાર કેવો હોય છે તે તમને હવે પછી કહેવામાં આવશે સહકાર એ આપણે ત્યાં કાઈ હવે નથી પરંતુ નવી પચીસ પચીસ વર્ષો ધયા આપણે તેનો અનુભવ લેતા આવ્યા છીએ તે અનુભવ આપણને બહુ મોટો લાભતો નહિ હોય આપણી હિલચાલ બીજા પ્રદેશોની હિલચાલની

અપેક્ષાએ બહુ આગળ ગઇ નહિ હોય; પણ તેને માટે આપણે પોતે જવાબદાર છીએ. આપણે આપણા આદર્શો ચોખ્ખા કરવા જોઈએ. આદર્શ વગરનો તે ખોટો સહકાર છે, એ આદર્શ ખરા સહકારીઓના પ્રસંગમાં આવ્યાથી જ સંગબદ્ધ શકે છે. જેમ એક પતિવ્રતા નારી હંમેશાં પોતાના ધરનું કામ કરે છે તે તેની સાથે જ પોતાના પતિના જ્ઞાનમાં પરાયણ રહે છે, અથવા તો જેમ એક ભક્ત મનથી પોતાના પ્રિય ભગવાનની ભક્તિ કરે છે તે છતાં હંમેશાં સંસારનો વ્યવહાર ચૂકતો નથી, તેમ ખરા સહકારી વસ્તુતઃ સહકારનું શટ્ક્રુ કરતો હોય છે તે તેના બીજો વ્યવહાર હોય છે તેમાં તે પોતાનો જીવ પરોવે છે તે માત્ર સહકાર ઉપર લક્ષ રાખીને જ પરોવે છે. તમે એવા સહકારપરાયણ થાઓ, એવી સમજા હિતેશ્વુઓની પરમ ઇચ્છા છે.

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

સાહિત્યને ઓવારેથી—

૨

લેડી વિદ્યાગોરી નીલકંઠ

સુરતી મટી અમદાવાદી બનેલું, ગુર્જર સંસ્કૃતિ અને સુધારાની ખાણ સમું એ સુવિખ્યાત નીલકંઠ કુટુંબ. આર્ય જીવન અને સાહિત્યમાં વિવિધ ભાત પાડનાર સદ્ગત સર રમણલાલ. તેમણે અલકાર ને લાપાચાસ ખેડ્યું, કાવ્ય અને નાટક લેખ્યાં, નિબંધ અને વિવેચનો લખ્યાં, સમાજના ધડતરમાં ફાળો આપ્યો, સાહિત્યને વિકસાવ્યું, ધર્મની પ્રગતિ કરી. ‘ને આમ’ ગુજરાતના ‘સેવાક્ષેત્રો’ સાહિત્ય, સમાજ, રાજકારણ અને મ્યુનિસિપાલિટી વડે ચારે સીમાઓ માપી લેતા એ સર રમણલાલ ગયા, પણ પાછળ તેમનું અપૂર્ણ કામ અને કાબેલ વલ્યાબહેનને મૂકતા ગયા.

સર રમણલાલના આરંભેલામાં વિદ્યાબહેને દક્ષ અને અદક્ષ ફાળો આપ્યો; અને પતિનાં આદરેલાં પણ અધુરાં રહેલાંને આગળ વિકસાવવામાં જ તેમણે જીવનની મૃતકૃત્યતા માની. પતિની હાયા સમાં વિદ્યાબહેને સર રમણલાલના ગરણ પછી તેમનું વિવિધ સેવા-કાર્ય વધારે હોંશથી ઉપાડી લીધું તે ‘અર્ધાગના’ સમ્પન્ને સાર્થ કર્યો. સ્વ. રમણલાલની ખોટ પૂરવા તેમણે નિઃસીમ ઉત્સાહ જતાવ્યો. વિચાર હતો છતાં ઉમંગ દાખવ્યો; કાણ ન પહેલું છતાં વિધવાનું સાચું ત્યાગવત લીધું; અને પતિના જીવતાં અપ્રગટ રહેલી કે અપૂર્ણ પ્રગટી બધી શક્તિઓને જનતા પ્રયાસે પ્રગટાવી.

વિદ્યાબહેન એટલે રનેહ—નીતરનું સૌજન્ય. નીલકંઠ કુટુંબની મંસ્કૃતિનું સાચું પ્રતિબિંબ પાડનાં હોય તેમ પિતૃપમ્ના શુણેનો પતિકૃપના શુણે સાથે સુંદર સમન્વય કર્યો; અને

સાહિત્યને 'ઓવારેથી'—

બંનેના દોષોમાંથી મુક્ત રહેવા અતિશય કાળજી ધરાવી. સર રમણભાઈનો ક્રોધ અન્યને દંડ દે, ના દે, ત્યાર પહેલાં તો મંત્રવિદ્ની નિપુણતાથી વિદ્યાબહેન તેને ઉતારી દેતાં, અને પછી તો પોતાની જ અદ્ભુત પ્રભુશક્તિના બળે એ સર રમણભાઈમાં સમસ્ત પૃથ્વીનો બાર ઉપાડનાર ને રક્ષણદાર શેખનાગ બની જતો.

એક પ્રસંગે હું વિદ્યાબહેનને મળવા ગયેલો. તેમને બપોર આપી ત્યારે આ પીવા બેઠાં હતાં આથી પરવારી બહાર મને મળવા આવ્યાં, તેવામાં જ કોઈ ગુજરાતી શાળાના બે શિક્ષકો પણ તેમને મળવા આવ્યા. મારી પછી આવેલા છતાં તેમની સ્વાભાવિક ઉત્સુકતાથી વિદ્યાબહેનને વોતોમાં શેઠાં. નિશાળની ખૂબ વાતો ચાલી. શાળાની વ્યવસ્થા, તેની આર્થિક સ્થિતિ, પાઠશીઓની વ્યવસ્થા, વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અને શિક્ષકોના અક્તિગત ગુણ-દોષો વગેરેની ફેટલી મે સવિસ્તર અર્થો મ્મ. જૂની રીતે ફેટલી મે બાબતોનું પિષ્ટપેષણ પણ થાય. હું સહેજ દૂર બેઠેલો, ત્યાં હું શેઠાઈ રહી છું એ ખ્યાલથી વિદ્યાબહેન વારંવાર મારી સામું બેતાં. પણ તે શિક્ષકોની વાંત એમ જલદી કેમ પૂરી થાય? હાલમાં પોણા કલાક સુધી ફેટલી મે ફલીલો મ્મ. પણ વિદ્યાબહેન દટાળ્યા વિના બધું ધીરજથી સાંભળતાં, ને રસ લેતાં. ન્યારે તે શિક્ષકો ગયા ત્યારે મારી સાથે સૌજન્ય ને સદ્ભાવભરી વાતચીત કરી.

પ્રસંગોપાત કોઈ એક નિરાધાર બાઈ મદદ માટે આવી. શ્રીમંત જનની ઉદ્ધતાથી વિદ્યાબહેને તેને તિરસ્કારી નહિ, પણ તેની વિગતવાર હકીકત સાંભળી તેને યથાયોગ્ય સરણ આપ્યું. એમ તો તેમણે ફેટલાં બાળકોને અને વિધવાઓને સરણ આપી તેમના અંતઃકરણના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે.

પણ આ બધું તો નીલકંઠ કુટુંબનું જ સામાન્ય અને સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. સર રમણભાઈની હયાતીમાં પણ આવા ફેટલાં મે મીઠા પ્રસંગો મેં જોયા છે ને જાણ્યા છે. એક નિરાધાર વાળંદના છોકરાને કુટુંબજનની માફક પાળી પોષી બાળ્યાઓ-ગાળ્યાઓ. પછી ને નોકરોનાં બાળકોને પણ પોતાના તરફથી નિરાળે લાલવા મોકલતા, એક દારૂડીઆ ગાડી-વાનને દાખા ખાતર પણ નિભાવી લેતા, ઘરડા નોકરોને ચેન્ચન આપે અને ધરતી, માટીના ઘોડા તરફ પણ સ્વાભાવિક મમતાથી વર્તી તેની સેવાઓનો ગેરઉપયોગ ના થાય કે ફરતા ના બતાવાય તે માટે સર રમણભાઈ જરૂર પડ્યે ભાડાની ગાડી પણ ફરી લેતા.

આવા પ્રસંગોની દારમાળા જ આપ્યા કરુ તો વાચક તેને વિષયાન્તર માને, અને 'ઓવારે'થી ખસી પડવાનો દોષ કાઢે.

સર રમણભાઈ અને વિદ્યાબહેન : બંને તેમના ખાનગી જીવનમાં બહુ સાદાં, સરલ અને રસેદી. પણ બહાર ઉચ્ચ જીવનમાં ફરતાં દોષ ત્યારે અપરિચિત કે પરિચિત પણ પ્રાપ્ત જનને તેમની ઉમરાવશાહીનાં કિરણ દુઝલ લાગે ખરાં. બંનેમાં સામ્ય તેમજ પૂરકતા પળે અંશે જણાઈ આવતાં. સર રમણભાઈ એટલે ચિવટ અને ચોક્કસાઈ; વિદ્યાબહેન એટલે મૃદુતા ને સદ્ભાવ. બંને ફેટલે મ અંશે એક બીજાનાં પૂરક હોવાથી જ સર રમણભાઈના ઝાંખા પરિચય વિના વિદ્યાબહેનને આવા ચિત્રમાં સારો ન્યાય ના અપાય.

સર રમણભાઈ મ્યુનિશિપલ મિટિંગમાં કે ફેટલી મે અન્ય કાર્યવાહીઓમાં (Executive Committees) માં અક્તિગત વિરોધ ન કરવો પડે તેટલા ખાતર પોતાનો સત્ય

અભિપ્રાય પણ શાંત રીતે સેવીને જ સંતોષ માનતા. પણ જનતાનો વિરોધ તે સહન કરી જાયતા. ‘આર્યન સ્વધર્મ’માં જોડેલો આજુ લાજ લોકમતને ઠોકર મારી; ને સન ૧૯૨૦-૨૧માં અસહકારનાં પૂર જ્યારે સર્વત્ર પ્રસરી દતાં ત્યારે પોતે મુંબાઈની ધારાસભામાં જઈ જનતાને અવગણી. તેમને મન લોકલાગણીના અસ્થિર ગાડરીઆ પ્રવાહની કદાચ બહુ કિંમત નહિ હોય; ને તે જ વર્તન વિદ્યાબહેનમાં પણ જોવામાં આવે છે. મજૂર મહાજનથી જુદાં પડીને પણ મજૂરો માટે નીમાયેલા શાહી ‘વ્હીટલી’ કમીશન’ આગળ જુવાની આપી આવ્યાં. આ તે નીલકંઠ કુટુંબની આધુનિક વિશિષ્ટતા હશે કે ઉમરાવશાહીનો અવશેષ હશે? કારણકે ફેટલાકના કહેવા મુજબ તો વિદ્યાબહેન તો જન્મથી જ ઉચ્ચતર છે ને સ્વભાવથી જ પ્રાકૃતજનો માટે જાનરમાન છે.

ને જન્મથી જ ઉચ્ચતર વિના પ્રારબ્ધની આટઆટલી કૃપા હોય ખરી? ઉચ્ચ નાગરકુળમાં જન્મ, પિતૃપક્ષ અને પતિપક્ષ બંને સુધારક ને ઉચ્ચ કેળવણીનો શીલનાર. પિતાને ઘેર લીધેલી કેળવણી પતિને ત્યાં કૉલેજદ્વારા વૃદ્ધિ પામી, અને વિદ્યાબહેન અથમ હિંદુ સ્ત્રી પદવીધારી થયાં. તેમણે સાહિત્યમાં પણ ‘સુધાદાસિની’ અને ‘હાસ્ય મંદિર’ દ્વારા ફાળો આપ્યો, પણ તેમની શક્તિઓ પ્રમાણે બહુ થોડો. લોકજીવનમાં—ને તેમણે ખાસ સ્ત્રીજીવનના ઘડતરમાં વિદ્યાબહેનનો કેળવણીકાર અને સમાજસેવિકા તરીકે જે કિંમતી ફાળો છે, તે આગળ તેમની સર્જક સાહિત્યની સેવાઓ દંકાર્ધ બધ.

અને વિદ્યાબહેનના સદ્ભાવનાં મૂલ્ય આંકતાં તેમનાં પુત્ર-પુત્રીઓને તો કેમ વિસરાય! તેમની રાઈ પુત્રીઓમાં તો કોઈ ને કોઈ આકર્ષક વિશિષ્ટતાઓ ને વિદ્યાનાં વર્ચસુ છે. માત્ર કું તરગિણી કે જે હજુ કૉલેજમાં બણે છે, તે વિના બધાં જ પદવીધારી બ્રેન્ડુએટ. તેમાં પે સૌં સરોજબહેન તો એમ. એ. થયેલાં છે, ને કું વિનોદિનીબહેન સાદસ ખેડી અમેરિકાની પદવી પ્રાપ્ત કરી આવ્યાં છે. દરેકનામાં સાહિત્ય-ગોખ તો ખરો જ. છેલ્લાં બાર પંદર વર્ષ સુધી નીલકંઠ કુટુંબનું કોઈ ને કોઈ તો ગુજરાત કૉલેજમાં બણતું જ હોય. નિડરતા, સૌજન્ય અને જીદિમતા એ તો લગભગ તેમની દરેક પુત્રીના તરી આવતા ગુણ. સૌં જ્યોત્સ્નાબહેન, સૌં સરોજબહેન, સૌં સૌદામિનીબહેન, કું વિનોદિનીબહેન ને કું તરગિણીબહેન—દરેકે પ્રમંથોપાત આ ગુણો વ્યક્ત કર્યાં છે.

ગુજરાત કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ રોબર્ટસન સર રમણભાઈને અમદાવાદના આદર્શ સદ્ગૃહસ્થ કહેતા. તે જ રીતે વિદ્યાબહેન માટે કહેવું પડે કે તેઓ નખશિખ મંપૂર્ણ સત્તારી છે. સામ્યચક્ત અને તોય અન્યોન્યપૂરક આવાં દપની ખરેખર કોઈ અવિરલ પ્રારબ્ધ-પ્રસાદ જ બતાવી આપે છે.

વિદ્યાબહેનને પણ સર રમણભાઈની માફક કન્ટિકારી કાર્યવાહી બહુ થોડી ગમેતી હશે; નહિ તો હાલની લડતમાં તેઓ સક્રિય અને વેગભર્યો પ્રેરક ફાળો ના આપે? જતાંયે કહેવું પડે કે ગાંધીજીના કાર્યક્રમનાં ક્રાન્તકારી તત્ત્વોમાં તેઓ ન માનતાં હોય તો પણ તેમના વિશિષ્ટ ગુણોને લીધે ગાંધીજી માટે વિદ્યાબહેનને અનહદ માન છે, ને તેમનો પથ્ય કાર્યક્રમ સહેલાઈથી ને સંપૂર્ણ તૈયારીથી તેઓ ઉપાડી લે છે.

સરકારી અમલદારો સાથે મીઠો સંબંધ જળવે, જતાંયે લોકગણના માનનીય નેતાઓને પણ નીલકંઠ કુટુંબે ઓછા સન્માન્યા નથી. રાષ્ટ્રના ઉચ્ચકોટિના સેવકોએ પણ આ કુટુંબ

સાથે મૈત્રી ને મીઠાશ બતાવ્યાં છે. આ તે નીલકંઠે કુટુંબની લાક્ષણિકતા. કેટલાક તેને દ્રવ્ય-દહીમાં પગ રાખવાની પદ્ધતિ માનતા, પણ હાલની લડતે બતાવી આપ્યું છે કે, યોગ્ય લાગે તો લોકમતને ઠોકરે મારનાર માતૃજમિની હાકલ વખતે સરકાર પક્ષને અવગણી શકે છે તે એ જ કારણે સરકારનાં માનપાન કૃપાની દેષ વિદ્યાબહેને સરકારનો સાથ છોડ્યો, અને પ્રજાપક્ષે ખાડીઆ વોર્ડ તરફથી મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચુટાયાં તે હાલનાં ઉપપ્રમુખ બન્યાં. ખરેખર, પ્રજાએ તેમની સેવાઓની સુયોગ્ય કદર કરી છે. સર રમણલાલની સેવાઓની જેમ સાહિત્ય પરિષદે તે મરકારે બહુ જ મોટી કદર કરી, તે અમદાવાદ શહેરે તો શાળિક સહાનુભૂતિથી જ તેમનું સ્મારક ફૂડ બહુ કર્યું, તેમ વિદ્યાબહેનની સેવાઓની કદર ભવિષ્યમાં ક્યારે ને કેવી રીતે થાય છે તે જનતાએ જોવું રહ્યું.

અમદાવાદની એકે ય સ્ત્રીપ્રવૃત્તિ કે સ્ત્રીશિક્ષણવિષયક શાળા કે પાઠશાળા નહિ હોય કે જેમાં વિદ્યાબહેનનો કાળો ન હોય. ક્યેંતી મહિલા પાઠશાળામાં પણ તેમનો ઉત્સાહભર્યો ને આગળ પડનો ભાગ. છતાં તેમની એકેય પુત્રી ત્યાં ન બણી હોય તો તેમાં તેમની વાણી ને વર્તનની ભિન્નતા જોવાય; પણ તેમ કેમ કહેવાય ! અન્ય સાથે મોટું મન રાખનાર વિદ્યાબહેન પોતાનાં, મતાનો તરફ રહેલો માતૃહૃદયની ઉદારતાથી તેમને સ્વતંત્ર રીતે વર્તવા દે છે, ને તેથી જ તેઓ ક્રાંતિકારક કે ખડનાત્મક કાર્યક્રમથી વેગળાં રહેવાં છતાં ગુજરાત કેલેજની પ્રખ્યાત હડતાલ વખતે, અને હાલની લડતમાં પણ, તેમની પુત્રીઓના ક્રાંતિકારક કે ખડનાત્મક કાર્યક્રમને શુભાશિષ સાથે નિભાવી લે છે.

અને વિદ્યાબહેન માત્ર અમદાવાદનાં 'ઘરરખુ ગૃહિણી' છે એટલું જ નહિ, પણ સેવિકા પણ બની શક્યાં છે. સર રમણલાલના અતિ પ્રવૃત્તિમય જીવન દરમિયાન, કે તેમના સ્વર્ગવાસ પછી ગૃહતંત્ર નિભાવ્યું છે, ને પ્રતિની જોટ બાળકોને કે જનતાને મોટે થયાશક્તિ આત્મબળે પૂરી છે. આજે પણ સર રમણલાલની જાહેજલાલી તેઓ એકલા હાથે પણ ટકાવી રહ્યાં છે, ને તેણે તેઓ જાહેર કાર્યમાં કેટકેટલું કરી રહ્યાં છે ! તે નિરાધારને દિક્કાસો આપે છે, અનાથોને સનાથ બનાવે છે, વિધવાઓનાં બિનાં આંસુ લૂછે છે, સ્ત્રી-કેળવણીમાં સાથ આપે છે, લોકજીવનમાં રસ લે છે, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું સુકાન ચલાવે છે, ને મ્યુનિસિપાલિટીની પણ ફરજે અદા કરે છે. તેમને તો સર રમણલાલનાં સેવાચિહ્નો ભુંગવા દેવાં નથી, ને તેથી જ તેઓ બહુવિધ કાર્યોમાં મગ્ન બની એકેયને સોળે કળાએ ખીલવી શક્યાં નથી. મહિલા પાઠશાળા ને વનિતા વિશ્રામ, અન્ય સ્ત્રીજીવણી સંસ્થાઓ, પ્રાર્થનાસમાજ ને અનાથાશ્રમ, બધાંયે આજે પહેલાંની ગતિએ તેમના દીકેલા માર્ગે ચાલે છે. પણ તેમાં વિદ્યાબહેનના વ્યક્તિત્વની છાપ જ કેમ ન દેખાય ? પણ શાને દેખાય ? જેનામાં નીતરતી દ્યાર્દતા જ હોય, જેને અંગત કંપારા આવડતી જ નથી, ને વૈમનસ્ય જેતા સ્વભાવમાં જ નથી, તે પોતાની સહજ શક્તિઓ મંપૂર્ણ ખીલવી શકે ખંરાં ? સર રમણલાલની કાર્યપદ્ધતિ સ્ત્રીકારતાં, ને તેમના મહાન જીવનને પોતાની મૂક સેવાઓથી મહત્તર બનાવતાં વિદ્યાબહેન ઓછામાં ઓછો વિરોધ કરે, ને મોટા મનથી મતભેદ સંખી લે; ત્યાં પછી તેઓ પ્રાણુ રેડી સર્વ શક્તિઓ કેવી રીતે પ્રગટાવે ?

ઓછામાં ઓછો કલેશ એ જ તેમની બચ્હારકુશળતા. ઓછામાં ઓછું પાંડિત્ય-

પ્રદર્શન એ જ તેમની વિદ્વતા સાદાઇ એ જ તેમની સંસ્કૃતિ નિરભિમાનતા એ જ કુસીનતા, સહિષ્ણુતા એ જ સુધારકવૃત્તિ, અને નિયમપાલન એ જ સ્વતંત્રતા. તેઓ છે તોયે તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાનમાં 'સૌમાયવતી મવ'ના મગળ મંત્રના કૂંડો; તેઓ છે તોયે અમદાવાદની સાહિત્ય સભા યૌવન-મ્હાલતી મુંદરી નાળની; સુકુમાર સ્ત્રીસેવા તે દેદાપ્યમાન ને દશ્ય નાળની; પામર મહિલા-પાઠશાળા તે પુષ્ટ ને પ્રૌઢ નાળની, ને રાષ્ટ્રધર્મ તો સગીર મટે ત્યાર પહેલાં જ તેને રખડો-રઝળતો મૂકવા ઇચ્છા કરી

પણ, વિદ્યાબહેન ! તમારા મારા તરફના સ્નેહભર્યા પક્ષપાતને લઇને આમ સહેજે તમને આવો અગ્રિય પણ ઇષ્ટ પ્રશ્ન પૂછાઇ જવાય છે કે, તમારે આ બધી જોખમદારીઓ શી ? તમે આજ સુધી સરકારના ગુણો જોયા પણ પડકાર ભર્યો સામનો ના કર્યો; શુ વ. સોમાયદી પાંગળા અને, પણ ક્રોધે ભરેલાં નેત્રો નથી બતાવતાં, મજૂરોની સેવાઓ કરવી છે, પણ મેડીઆઓની શરમ નથી તોડાતી : આ બધું જનપ્રવાદનુ ખખીર કાનમાં મને કહી જાય ત્યારે તો મારે નિરુપાયે તમને તે બધું નિવેદન કર્યે જ છૂટકો. કેટલાંક સેવાક્ષેત્રો તમારી સ્વાભાવિક સક્તિઓને બહુ અનુકૂળ ના હોય તો પણ તમે કર્તવ્યપરાયણ બુદ્ધિથી તે ઉપાડી લીધાં હોય તેમ પણ બને. પણ તોયે સારાંયે ગુજરાતનું તમારી પાસે આ બધું હોય છે. ને તે શા માટે ? જૂદાં ગુજરાતમાં પણ જનશ્રીતા શયેલા નીલકંઠ કુટુંબનાં તમે કુટુંબજન છો, સેવામતને અસિધારા જેવું જણી તમે કેટલાંયે કડવા ઘૂંટડા ગળ્યા છે, ને ગુજરાતનું ઝણ પહેલાં અદા કર્યું છે, તે ફેડવાને તમે સમર્થ છો, ને તે ફેડવાની હજી તમે આશા આપો છો, તે માટે જ આ ઝણની ગુજરાત તમારી પાસે હજીયે માગણી કરી રહ્યું છે.

પણ તોયે એ પતિ-વિહાણાં ને એકલાં, કુટુંબજનજનને મુઠીમાં રાખી ફરતાં વિદ્યા-બહેન તે એકલાં એકલાં કેટલું કરે ? આવાં ગરવી ગુજરાતનાં પ્રથમ હિંદુ સ્ત્રી-પદવીધારી, સરસ્વતી તેમ જ સમાજસેવાનાં ઉપાસક, ગૌરવવંતાં ને વિનયભર્યાં, મૃદુ ને મર્યાદાશીલ એ લાક્ષણિક સભારીને આપણાં વંદન હો !

હરિનો મારગ

પિતાએ પોતાના ખંડમાં મોટા અક્ષરે લખી રાખ્યું હતું—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

અને પોતાનો સર્વ સમય આ મુદ્રાલેખને જીવનમાં ઉતારવાના પ્રયત્નમાં જ ગાળવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

આપણા દેશમાં અંગ્રેજ કેળવણી શરૂ થઈ તેના પ્રથમ પાક મારા પિતા હતા. પચાસ વર્ષ પહેલાં તેમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી હતી, તેથી તેમની કિંમત તરત જ થઈ. કાંઠિયાવાડ એજન્સીમાં તેમને થાણુદારની જગ્યા મળી, પણ થોડા સમયમાં એક મંન્યાસીનો સમાગમ થતાં સાંસારિક પ્રવૃત્તિ મિથ્યા છે એવી તેમને ખાતરી થઈ એટલે તેમણે તુરંત નોકરી છોડી દીધી અને વતનમાં આવી ભગવત્પ્રભાણુ જીવન ગાળવાનો આરંભ કર્યો. આ સમયની જે વાતો મેં સાંભળી છે તે પરથી અને અમારી આર્થિક સદ્ધર સ્થિતિ પરથી મને એટલી ખાતરી થઈ છે, કે પિતાજીએ પોતાના સમયના સર્વ એજન્સી અમલદારોની માફક જ પોતાની ટૂંક મુદતની નોકરીમાં પણ સારી રીતે “હાથ મારેલો.”

સાત વર્ષનો યયો ત્યાં માતૃશ્રી મરણુ પામ્યાં. હવે ઘરમાં અમે જે જ રહ્યા. મારાથી એક મોટા ભાઈ હતા તે “ગાંધીયાળા” હતા અને અમદાવાદમાં રહેતા એવી વાતો ઘણી વખત માતૃશ્રી કરતાં. હવે તો તે પણ ગયું. પિતાજી કદી ભાઈતું નામ લેતા નહિ. નિશાળ સિવાયનો મારો સર્વ સમય પિતાજીની સેવામાં જતો. પિતાજી સવારમાં ચાર વાગે જાડે ત્યારે મારે પણ જાડું પડતું. હું કહેતું ભૂલી ગયો કે તેમનો એક બીજો પણ મુદ્રાલેખ હતોઃ શરીરમાર્ષ સ્વલ્પ ધર્મેસાધનમ્ । તે વારવાર કહેતા કે ધર્મ મારા જીવનતું સાધ્ય છે અને શરીર તેનું સાધન છે. જાડીને તરત જ હું થોડું મીઠું નાખી ગરમ પાણી તૈયાર કરતો, તેનો એક મોટો પ્યાલો ભરી પિતાજી ધીમે ધીમે પી જતા. ગંધકાશનો આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે એમ તે કહેતા. પછી

“ભગ્યને ભદ્રતા, કૃષ્ણ ગોવાળિયા, તુજ વિના યેનમા કાણુ જરો ?”

તું પ્રભાતિયું શરૂ થતું, અને કૃષ્ણને ધણુમાં વિદાય કર્યા પછી રામચદ્રજીના પોપટનું શિક્ષણ શરૂ થતું—

“પડો રે પોપટ રામ રામના, સતી સીતા પડાવે ।”

પછી સ્નાન, ગંધ્યા, જપ, હોમ એમ પ્રાતર્વિધિ શરૂ થતી, જેનો અત દશ વાગે આવતો. દશ વાગે બોજન થતું, જેમાં પિતાજી જે વસ્તુ પર ખાસ ભાર મૂકતા. ઘી પુષ્કળ ખાતું, અને

જમીને છાશ પીવી. પોતે ત્રણ કુંડી અને દસ વર્ષનું આયુષ્ય મુખ્યત્વે આહારના આ બે નિયમોને આધારે જ મેળવ્યું છે, એમ તે કહેતા. હું નિરાશી બનું એટલે થોડી વામકુક્ષિ કર્યા પછી પિતાજીનું વેદાન્ત પારાયણ શરૂ થતું. યોગવાસિષ્ઠ, વિચારસાગર, પચદશી વગેરેનો વિચાર થતો. ઘણી વખત તેમાં અગારા પાંડોરી દેવસકર “લાવશી” જોડાતા, અને “બ્રહ્મ સર્વ વિશ્વને વ્યાપીને દસ આંગળ વધ્યો તે ક્યાં રહ્યો હશે ?” વગેરે પ્રશ્નો પૂછી પિતાજીને મંજવતા હતા. પિતાજીની આ વિચારણામાં ભંગ પડાવનાર બીજી વ્યક્તિઓ પણ આ સમય દરમિયાન આવી ચઢતી, જેમને તે “કળ”ના નામથી ઓળખતા. આ “કળ” મુખ્યત્વે “અરપૂર્યો” હતા, અને તે શેરીના છેડા પર બેસી કામકાજની વાતો કરતા.

આ લોકો ઘણી નાની રકમો લેવા આવતા અને તેનું વ્યાજ ભારે આપતા. પણ તેમની સાથે પિતાજી સીધી લેવડ દેવડ કરી શકતા નહિ, એટલે આ વખતે પાંડોરાના આદણ બાળક માનમંગને બોલાવવામાં આવતો. તે દસ્તાવેજો તથા રૂપિયા અને ગોટાને છાંટ નાખી લેવા દેવાનું કામ કરતો. સાંજે હાટકેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન અને ત્યાં ધર્મશાળામાં જીતરેલ સાધુ સંન્યાસીઓ જોડે વેદાન્તચર્ચા થતી. આમ અમારા દિવસો શાન્તિમાં પસાર થતા હતા.

હું સત્તર વર્ષનો થયો, અને મેટ્રિકના વર્ષમાં અભ્યાસ કરવા લાગ્યો એવામાં એકાએક ઘડાફા થયો. એક દિવસ હું નિરાશીથી ઘેર આવ્યો ત્યારે પિતાજી ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિમાં રૂઝિયામાં આંટા ભારી રહ્યા હતા. હું કારણ પૂછવા બનું છું એટલામાં તેમણે જ મ્થુ : “તારો મોટો ભાઈ આવે છે; વાંચ !” તેમણે ફેફસ પત્રમાં લખ્યું હતું:—

જન્ય પિતાશ્રી,

પંદર વર્ષ પછી આ પત્ર હું આપને લખું છું. હું મેટ્રિક પાસ થયો, ત્યારે આપની ઇચ્છા મને આપના જીવનમાં સદલાગી કરવાની હતી; પણ હું શુભ-રાત કોલેજમાં દાખલ થયો. ત્યાં ટ્યુશનો રાખી અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો ને બી. એ. ના વર્ષમાં આવ્યો. એવામાં અસહકાર શરૂ થયો. મેં અભ્યાસ મૂકી તેમાં ઝંપલાવ્યું, અને અત્યજેદારની દિલચાલમાં આગેવાની લીધી. એટલામાં સરકારની કૃપાદષ્ટિ મારા તરફ ખેંચાઈ અને તેણે મને બે-ત્રણ વખત પોતાની હોટેલનો વગર લાડાનો ગહેમાન બનાવ્યો. મારાં આ (આપના મત પ્રમાણે) ઉત્તરોત્તર અચટિત કૃત્યો વિષે બહુતી અફવાઓ આપે સાંભળી અને આપણા વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું. એવામાં મેં એક એવું પત્ર લખ્યું કે જેથી હું આપને મન અવિચાર્ય થઈ ગયો. આ પત્રનું પ્રયોજન પણ તેજ બાબત સાથે મંકળાયેલું છે. મારી પુનર્વિવાહિત પત્નીનું ત્રણેક મારા પર અવ-સાન થયું છે, અને આ તથા અતિશ્રમના પરિણામે મને ક્ષય લાગ્યું પડ્યો છે. પ્રથમાવસ્થા છે એટલે કોઈ સડી દવાવાળા સ્થળે રહી જો મંપૂર્ણ આરામ લેવામાં આવે તો સારું થઈ જાય એમ દક્તરોનો અભિપ્રાય છે. જીલ્લાના કોઈ સ્થળે રહું તો મારાથી મંપૂર્ણ આરામ લઈ શકાય નહિ એવી મારી પ્રતિજ્ઞા લઈને થઈ પડ્યું છે; તેથી મેં બીમોરા આવવા વિચાર રાખ્યો છે. આપણા વતનની સડી દવા જાણીતી છે, અને વળી દેશી રાત્રી એટલે મારી પ્રતિજ્ઞા દુષ્પ્રખ્યાતિ ત્યાં ઝાઝી પહોંચેલી, એટલે આરામનો તેમાં વધારે સંભવ; છતાં આ બધાં કારણોને બદલે,

મારા ત્યાં આવવાના નિશ્ચયનું કારણ તમે મને નાનપણમાં ગોઠડિમથેની લીટીઓ ગાખાવેલી તેમાં વર્ણવેલ વતનપ્રેમની પ્રેરણા પણ હોય.*
હું કાલે મેલમાં આવીશ, તો નોનાને સામે મોકલશો.

લિ. આત્મકિત

જગતના પ્રણામ

ખીજ દિવસથી અમારું ઘર જાણે ધર્મશાળા જ બની ગયું. રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકો, અંત્યજ શાળાના કાર્યકર્તાઓ, સુવકસંધના સભ્યો એક પછી એક આવે ને જાય. ગામમાં આટલું બધું જાહેરજીવન છે તે જોઈ મોટા ભાઈ બહુ ખુશ થઈ ગયા.

પોતે આરામ લેવા આવ્યા છે એમ મોટાભાઈ સર્વને કહેતા, પણ તેમના જીવનમાં હું ક્યાંય આરામ જોતો નહિ. પિતાજી મોટાભાઈ સાથે લાગ્યે જ વાત કરતા. જમતા તો જુદા જ. મને પણ જમવા પોતાની સાથે જ બેસાડતા. પણ હું તો મોટા ભાઈનો ભક્ત બની ગયો હતો. તેમની સાથે છાનોમાનો આ પી લેતો અને અત્યજવાડામાં પણ જતો.

એવામાં અમારા શાન્ત રજવાડી ગામમાં એક સનસનાટી બોલી ગઈ. રાજ્યે એક છાપાને રાજ્યમાં આવતું બંધ કર્યું. અમારી રાષ્ટ્રીય શાળાના આચાર્ય જેમને આખું ગામ “મુનિયાયા”ના નામથી જાળખતું એવા શાન્ત ને એકમાર્ગી માણસની સહીથી આ હુકમનો વિરોધ કરવા સભા બોલાવવામાં આવી, અને મોટાભાઈને પ્રમુખ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા. તેમની તબિયત બહોં આવ્યા પછી સુધરવાને બદલે બગડતી જતી હતી, છતાં ખીજે કાંઈ પ્રમુખ મળ્યો અશક્ય હોવાથી તેમણે તે પદ સ્વીકારવાની હા કહી. રાત્રે સભા મળી. આટલા નાનકડા ગામમાંથી પણ લગભગ ત્રણહજાર માણસો એકત્ર થયાં. પ્રમુખની દરખાસ્ત મુકાઈ, તેને ટેકા આપ્યો, અને મોટાભાઈએ બિલા થઈ લાપણ શરૂ કર્યું. અશકિતે લીધે તેમનાથી મોટા અવાજે બોલી શકતું ન હતું, પણ તેમણે દેશીરાગઓની આપખુદી પર એવા ધગધગતા ઉદ્ગારો કાઢવા માંડ્યા કે આખી સભા મંત્રમુગ્ધ થઈ તે સાંભળવા લાગી. એવામાં એકાએક સભામાં લંગાણ પડ્યું. “મારો, મારો,” “વીંખો, વીંખો,” ના પોકારો કરતી રજવાડી પોલીસ લાડીઓ લઈ સભાજનો પર તૂટી પડી. એક પોલીસ અમલદાર મોટાભાઈના અંગ પર ધસી ગયો, અને કેમ જાણે પેર વાળતો હોય તેવી રીતે તેમના પર લાડીપ્રહાર કરવા લાગ્યો. હું મોટાભાઈની પછવાડે જ બિભો હતો. મરણિયો થઈ હું તેમનું રક્ષણ કરવા ફરી પડ્યો, પણ હું મોડો પડ્યો. ક્યારના તે લોહીલોહાણ થઈ જમીન પર પડી ગયા હતા.

મોટાભાઈ બેભાન થઈ મૃત્યુશય્યા પર પડ્યા છે. અમદાવાદના નાના મોટા નેતાઓથી અમારું ઘર ભરાઈ ગયું છે. સર્વનાં મોં પર વિપાદની છાયા છવાઈ રહી છે. પોતાનાં રાષ્ટ્રગીતાની મુજસાતને મોહિની લગાડનાર કવિ “પ્રેમત્યોતિ” સુમધુર સ્વરથી ગાઈ રહ્યા છે:

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાચરું કામ જોને,
પરથમ પેલાં મરતક મેલી, વળતી લેખું નામ જોને

*

*

*

* “And as a hare whom hounds and horns pursue,
“Pants to the place from whence as first she flew,
“I still had hopes my late vexations past,
“Here to return and die at home at last.”

દરિ રસ મોંઘે મૂલ છે, શિરને સાટે વેચાયછ.
શિરનાં સાટાં ફે સતો ને કદે, મહારસ તેને દેવાયછ.

પિતાછના મુખે આ લગ્નનો દરરોજ સાંભળી સાંભળીને કટાળી ગયો હતો, પણ અત્યારે તેમાં કાંઈ નવો જ અર્થ દેખાયો.

ત્રીજા દિવસે પ્રાતઃકાળે મોટાભાઈએ દેહ મૂક્યો.

વળતે દિવસે પિતાછએ કહ્યું: “ધર્મદ્રોહ, રામાજ્ઞદ્રોહ, રાજદ્રોહનું આ જ પરિણામ આવે. પણ નાનું, અંપણા જીવન પર તેની અસર થવી ન જોઈએ. દુઃખેશ્વરનુદ્ધિમમના: સુલેષુ વિગતસ્પૃહઃ એ મેનથી આપણે ડગવું ન જોઈએ. ત્રણ ત્રણ દિવસથી અશક્ય થઈ પડેલી મારી દિનચર્યા કાલ સવારથી પાછી શરૂ થશે, માટે તારે પણ તૈયાર રહેવું.”

પિતાછની સાથે કાંઈ દિવસ અચર પણ ન બોલનાર મારામાં અચાનક વાચા થઈ આવી, અને જાણે મોટાભાઈનો આત્મા પ્રેરતો હોય તેમ હું બોલી બોલ્યો:

“મારાથી હવે એ નહિ બને.”

“તારે શું કરશે?”

“એ તો મોટાભાઈ બતાવતા ગયા છે.”

“હીક, નીકળ ત્યારે મારા પરમાંથી.”

“હવે થયું ભાગી જાનજ, મુખે લાન્ડું શીમાપાળ;”

એમ બોલતા બોલતા પિતાછ પૂજની કાદરીમાં ચાલ્યા ગયા.

મેં મોટાભાઈના એક મિનની બક્ષામણથી અમદાવાદમાં અંત્યજ શાળાના શિક્ષક તરીકેનું જીવન શરૂ કર્યું, અને પિતાછએ પણ બીજા દિવસથી જાણે કાંઈ જ ન બન્યું હોય તે પ્રમાણે પોતાનું આદિક શરૂ કરી દીધું છે એવા સમાચાર સાંભળી નિર્મિત થયો.

પણ મનુષ્ય ધારે છે કંઈ અને દેવ રચે છે બીજું જ. મોટાભાઈના અવસાનને દસ એક મહિનો પણ થયો નહિ તેવામાં અત્યંત કરજ સંયોગોમાં પિતાછનું મૃત્યુ થયાના સમાચાર મેં સાંભળ્યા. રોજના ક્રમ પ્રમાણે તે અમારા ગામની પુરાતન વાવમાં તારાતનાન કરવા ગયા હતા તેવામાં પગ લપસ્યો તેથી કે કેણ જાણે સારી પણ અંદર પડી ગયા અને મૃત્યુ પામ્યા.

આ ખબર સાંભળ્યા તે રાત્રે મને એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે પિતાછ મારી સમક્ષ બેસી જીવનનું મિથ્યાત્વ સમજાવી રહ્યા છે: “શિયાળાના વખતમાં શિયાળવાં ચણીને ત્રણે દિવસે કરી ટાઢ ઉરાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેવી જ મિથ્યા આ સર્વ સાંસારિક પ્રવૃત્તિ છે....” એવામાં જાણે શિયાળવાંનું ટાણું પૂંછડાં પટપટાવવું ને ચીસો પાડવું દોડવું આવ્યું અને પિતાછને પકડીને પોતાની સાથે ચણીની દમચા પાસે બેસાડી દીધા. હું ભાવથી મૂંછ બોલ્યો અને મૂંઝાણ વાળી નાસવા લાગ્યો. ત્યાં સાથે બીજું જ દૃશ્ય જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. જાણે લડ લડ બળતી ચિતા મારે મારે રાકી રહી છે, અને તેની અંદર એ જ ચિર-પરિચિત મોટાભાઈની શાન્ત, ગંભીર મૂર્તિ બેઠેલી છે. તેના મુખમાંથી તથા અગ્નિશિખા-આમાંથી ધ્વનિ નીકળી રહ્યો છે—

“પ્રેમ પંથ પાવકની જવાળા, ભાળી પાછા ભાગે જોને,
મોંઘે પડયા તે મહાસુખ પામે, દેખનહારા દાગે જોને...”

નવલરામ-ત્રિવેદી એમ. એ.

કિંમતમાં ઘટાડો

આખા જગતમાં હમણાં ફાઈવલ આર્થિક પ્રશ્ન બહુ ચર્ચાઈ રહ્યો હોય તો તે બધી સીએનટી કિંમતમાં અતદ્વઢ ઘટાડો છે. આર્થિક પ્રશ્નો સાધારણ રીતે મનુષ્યજાતિને કનકતા નથી. ન્યાં સુધી સૌ સરખે સરખું આઢ્યા કરે ત્યાં સુધી જનતાને આર્થિક પ્રશ્નોના ઉદાપોક માટે વખત પલ્લુ નથી અને વૃત્તિ, પ્રલ્લુ નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં એક કહેવત છે કે 'આપણું પેટ એવી રિથિતિમાં રહેવું જોઈએ કે જેથી એની હસ્તિતી આપણને ખબર ન પડે.' ન્યાં એની હસ્તિતની જ્ઞલુ યધ કે એમ સમજવું કે શારીરિક સુખાકારી સારી નથી. તેજ પ્રમાણે ન્યાં આર્થિક પ્રશ્નો બાબત પૂછપરછ આલી જોટલે સમજવું કે દેશની આર્થિક રિથિતિ બરાબર નથી. બધી કાચી તેમજ તૈયાર સીએનટી કિંમતમાં ઘટાડો થવાથી આર્થિક પ્રશ્નો તરફ જનતાનું ધ્યાન પુલ્કળ થયાયું છે. જે પેદા કરનારાઓ (Producers) છે જેવા કે ખેડૂતો અને કારખાનાંવાળાઓ તેમને ઘણું જ નુકમાન ખમવાનું છે; જ્યારે જે વાપરનારાઓ (Consumers) છે તેમને કાપડો છે. વાપરનારાઓની દષ્ટિથી કાપડો થતો હોય, પલ્લુ મૂળ આ સવાલમાં જે જોવાનું છે તે પેદા કરનારાઓનું હિત જોવાનું છે. દરેક દેશની આબાધાની અને તેની હસ્તિત પલ્લુ તેના ખેડૂતો અને કારખાનાંવાળાઓ ઉપર છે. વાપરનારાઓ તો વચલો વર્ગ છે (middle class); અને જો કે તેઓ ઘણી વાર પોતપોતાના દેશમાં પોતાની સરકાર પાસે પોતાને મનમમતાં પગલાંઓ લેવડાવે છે તોપલ્લુ ખરી આર્થિક દષ્ટિએ કોઇ પલ્લુ સરકારે પેદા કરનારાનાં હિત કરતાં તેમનું હિત જોયું ગણવું ન જોઈએ. આપણા દેશમાં જ્યારે જ્યારે ઉલ્લોમને રક્ષણ આપવાનો સવાલ આવે છે ત્યારે ત્યારે વાપરનારાઓનું જોડું સરકાર આગળ ધરે છે અને કમલાગે આપણા કેટલાક જાહેર પુરુષો તેમજ અર્થશાસ્ત્રીઓ આ જાતની દલીલને ટોકા આપે છે. દાખલાતરીકે જ્યારે કાપડની આયાન ઉપર ભારે જકાત માગવામાં આવે છે ત્યારે સરકાર પોકારી ઊઠે છે કે, અરે ! બિચારા વાપરનારાઓની કી રિથિતિ થશે ! હૂંડિયામણુ જ્યારે આખા દેશની પિરફ જઈ ૧ શી. ૬ પેન્સ ઉપર ઠેરવવામાં આવ્યું ત્યારે પલ્લુ વાપરનારાઓની જ દલીલ રજૂ કરવામાં આવી હતી. અને આપણા જ કેટલાએક ટૂંકી દષ્ટિવાળા ભાઇઓના મન ઉપર આ વાને અમર કરી હતી અને તેથી જે મતથી સરકારની ક્રતેલ યધ હતી. તેમ હમણાં જુદા જુદા દેશમાં જ્યારે કિંમતો ગચડી મધ છે ત્યારે વાપરનારાઓ રાજ થતા હશે, પલ્લુ ખેડૂતો અને કારખાનાંવાળાઓને ભારે નુકમાન ધનાર હોવાથી કોઈ પલ્લુ દેશને આવી નીચી કિંમતો ઉપર ખુશી થવા જેવું નથી.

આ દેશની અંદર ધઉતો ભાવ રૂ. ૧ ને ૧૨ આના એક બંગાળી મણુના થાય તે કાંઈ થોડી ચોંકાવનારી બીતા નથી. એમ કહેવામાં આવે છે, કે છેલ્લાં ૭૫ વર્ષ થયાં આ ભાવ જેટલો ભાવ કોઇ દિવસ થયો નથી. જે પ્રમાણે ધઉનું છે તે જ પ્રમાણે રૂ. જુદ વગેરેનું છે. ખેડૂતને પોતાને ખર્ચ થયેલો હોય તે ખર્ચ પૂરો કરી આપવા જેટલી પલ્લુ તેને પોતાના પાકની કિંમત ઉપજતી નથી. જુદે જુદે મામે ઘાક તરકારી તથા તેલ અને દૂધ અને ઘી જેવી રોજની ધરજથ્થુ સીએ ભાવમાં ખૂબ ઊતરી ગઈ છે અને આપણા ધરજ

વડવાઓ આપણને કહેતા હતા અને જે આપણે એક લોકવાયકા તરીકે માનતા હતા તે વાત અત્યારે આપણા અનુભવથી સિદ્ધ થયેલ છે. દાખલાતરીકે, સુરતમાં એક આનાની ૭ શેર પાપડી, ચાર આનાનાં મણુંવેંગણે, છઠ્ઠાંઆનેજેરડાંમંદાષ, રૂ. ૨૦ તું એક મણ ધીઃ આ બધી કિંમતોથી જાહેર જનતા તો રેલમહેલમાં હોય તેમ ખુશી યઈ ગયેલ છે. પણ એ બધી ચીજો કાંઈ બિચારે વાલિયો કે પસ્તાગિયો પેદા કરતો નથી, તે તો ખેડૂત પેદા કરે છે અને તે ખેડૂત આ બધી ઘડી ગયેલી કિંગતો વિશે શું ધારે છે તે તપાસવાનું છે. હિંદુસ્તાનમાં બધી બાબતોએ ખેડૂત મુજબયેલો છે અને અકબાગેલો છે તેનું મળ કારણ રાજ્યદારી નથી પણ આર્થિક છે. ત્યારે હુડિયામણ ૧ શી. ૬ પેન્સ ઉપર મકવામાં આબુ, ત્યારે જ શેરદારને ચેતવણી આપવામાં આવી હતી કે તમે ખેડૂતને મારી નાખશો. પણ તે ચેતવણીની અવગણના કરવામાં આવી અને અત્યારે પરિણામ ગરકારના ડીકારારોએ જે, લાખ્યું હતું તે આવીને બેઠું રહ્યું છે. પણ કિંગતની અંદર આટલો બધો ધટાડો, એ કાંઈ એકલા હુડિયામણના જ પ્રતાપ નથી. તેને માટે દુનિયાનાં બીજાં અને ગોટાં કારણો પણ છે. આ કારણોની થોડી તપાસ કરીએ.

૧ વધુ પડતી પેદાશ:—એમ કહેવામાં આવે છે કે બધી જાતના પાક તેમ જ તૈયાર ચીજોની પેદાશ વધુ પડતી થયેલી છે અને તેથી કિંમતમાં ઘટાડો થયો છે. આ દલીલ ઘણી વાર વાપરવામાં આવે છે. આપણા કાપડના ઉદ્યોગની સ્થિતિ સારી નહતી ત્યારે પણ કેટલાક કહેતા હતા, કે વધુ પડતી પેદાશથી એ સ્થિતિ થયેલી છે. પરદેશી કાપડ ત્યારે પણ આવતું હતું અને દેશમાં કપડાંની ન્યૂનતાથી પીડાતા લાખો ગરીબો હતાં, તે છતાં આ દલીલ રજૂ કરવામાં આવતી હતી.

દાકની આર્થિક સ્થિતિની તે નજાબાદ સચરે છે કે ત્યારે જગતના ઘણાએ દેશમાં બુખમરો છે અને ઉદ્યોગ વગર લોકો દુ:ખી છે ત્યારે અનાજના પાક અને લૂગડાં જેવી ચીજોને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તેની પેદાશ વધુ પડતી થયેલી છે. ત્યાં સુધી દરેક મનુષ્યને પૂરતું ખાવા નથી અને પૂરતાં લૂગડાં મળતાં નથી, ત્યાં સુધી વધુ પડતી પેદાશની દલીલ અસરકારક નથી, જે કે હમણાંની આર્થિક સ્થિતિ જે મુડીવાદીઓની કહી શકાય તેને લીધે તે દલીલમાં વજન પણ છે.

૨ રૂશિયામાં વધુ ઘઉંની ઉત્પત્તિ:—રૂશિયાને માટે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, ત્યાં અનાજનો દુકાળ છે. પણ આ જાતની દરોહત બહાર પાડવામાં આવી તેના થોડાક વખતમાં જ તે દેશમાંથી ગોટા પ્રમાણમાં ઘઉં નિકાસ થવા લાગ્યા અને આ જાતની નિકાસથી અમેરિકા જે ઘઉંનું મુખ્ય બજાર છે ત્યાં ઘઉંની કિંમત બેસી ગઈ.

૩ સોનાની ઝોછપ:—સોનાની પેદાશ દુનિયામાં ઝોછી થતી જાય છે અને તેનો ખર્ચ વધતો જાય છે. જે દેશો રૂપાને અપણું માટે વાપરતા હતા, જેવા કે ચીન અને હિંદુસ્તાન, તેઓ હવે તે ધાતુને ચક્રતા જાય છે. અમેરિકા અને ફ્રાન્સે સોનાનો અદળત્ જથ્થો જમા કરેલો છે અને આ સધળો જથ્થો બેવડા રીતે દુનિયામાંથી બહાર જ નીકળી ગયેલો ગણાય. આવી રીતે સોનાની ઝોછપને પરિણામે કિંમતો તદ્દન ગગડી ગઈ છે. આ કારણ સમજ છે અને આર્થિક દૃષ્ટિએ ધણ ઉપયોગી છે. આખી દુનિયાની વાર્ષિક સોનાની પેદાશ ૮૧,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ છે, ત્યારે એક વર્ષમાં અમેરિકા અને ફ્રાન્સે ૧૧૭,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ જેટલું સોનું પોતાના સ્ટોકમાં ઉમેર્યું !

આ દેશની અદર રાજ્યદારી અમતોપને લીધે પણ ચીજોની, કિંમત ઉપર અસર થઈ છે, જે કે જેટલી અસર આર્થિક કારણોથી થઈ છે એટલી નહિ. જેમ સરકાર તરફથી કહેવામાં આવે છે કે, રાજ્યદારી કારણોને લઈને ભાવો ગગડી ગયા છે તેમ જ કેટલાએક લોકો પણ માને છે કે “મહાત્માજીના પ્રભાવથી” કિંમતો નીચે ગઈ છે. રાજ્યદારી ચળવળને લીધે ભાવો ઉપર થોડી અસર થાય અને થઈ હશે, પણ મહાત્માજી કે કોઈ બીજા નેતા આટલા બધા ભાવ નીચા પાડવાની તરફેણમાં હોય એમ કોઈ માની શકે નહિ. વાપરનારોએ કદાચ એવું ધારતા હોય અને હમણાંની નીચા ભાવોમાં પોતાનું હિત જોતા હોય, પણ જે લાંબી દૃષ્ટિથી નિદાનવાર્મા આવે તેા જે કારણથી ખેડૂતો અને કારખાનાવાળાને નુકસાન થાય તે કારણ સમસ્ત દેશને માટે કોઈ પણ વખત લાભકારક થઈ પડે નહિ.

જયશુભલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા એમ. એ.

મેકડોનલ્ડના વિચાર અને આચાર

[નીચેના ફક્ત G. S. Vierecki 'Glimpses of the Great' નામના પુસ્તકમાંથી લીધી છે. તા. ૨૧-૧૨-૩૦ ના 'ફ્રી પ્રેસ જર્નલ'ના હવાસે ઉપરથી.]

વિચાર

ન્યાય, સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના પ્રશ્નો કે જે માણસજાતને અનાદિકાળથી હમતા આગ્યા છે તેની ચર્ચા કરતાં મિ. મેકડોનલ્ડ જણાવે છે: “આના જેવા પ્રશ્નોનો નિમેડો લાવવામાં જાગરૂક્તી કામમાં આવે નહિ. તેનો નિમેડો માત્ર મહાન નૈતિક ગુણોથી જ આવે જે ગુણો પ્રજાઓનો ગેજ સાચવે છે.

સરકારો મૂર્ખાઈથી પોતાને એવી સ્થિતિમાં લાવીને ચૂકે છે કે જેમાંથી પ્રતિજ્ઞાનો ખોટો ખ્યાલ અને ગમ્યાભિમાનને લીધે રસ્તો કાઢવો થણા કઠણ થઈ પડે છે.

મજૂરપક્ષ (Labour Party)નો મહાન ઉદ્દેશ આવી મુશીબતોમાંથી રસ્તો શોધવો અને સમાધાનની નવી ભૂમિદાઓ ઉત્પન્ન કરવી એ છે. અમે દરેક પ્રકારના સામ્રાજ્યવાદના સરખી રીતે વિરોધી છીએ; પણ તે ગમે તે થાય તોયે પોતાનું અખતર-સત્તા માથુ ઉચું કરે.”

“પણ લશ્કરી બળ સામે શસ્ત્રોનો આશ્રય લીધા વિના કેમ ચાલે?”

“ફરતા આક્રમણ વેળાએ જર્મન મજૂરોએ જે સત્યાગ્રહ (passive resistance) કર્યો તે બતાવે છે કે, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શસ્ત્રો વડે જાગરૂક્તીની સામે થયું શક્ય છે. માનવજાતના ઇતિહાસમાં આ બનાવ અતિ ઉત્તમજિ બિના છે.”

મે જવાબ વાળ્યો: “દુર્ભાગ્યે ગમે તેટલા મુંઝવે લાવો, હોય પણ તે ટેક અને મશીનગનેનો અટકાવી શકતા નથી.”

મેકડોનલ્ડે જવાબ આપ્યો: “લશ્કરો પાસે ટેક અને મશીનગન સિવાય બીજું કશું હોતું નથી. લશ્કરી બળ લશ્કરની સામે જ ચાલી શકે છે. કોઈ પણ મહાન પ્રજાના સાચી બાબતને વળગી રહેવાના વીરત્વભર્યા નિશ્ચયો સામે તે ફતેહમંદ થતું નથી.

“આ વિશ્વમાં ચારિત્ર્યનું બળ એ સૌથી મોટામાં મોટું બળ છે. જર્મનીના પોતાના જ કેટલાક દોષોને લીધે તેની સામે જે જૂનો પૂર્વગ્રહ બધામાં ગયો હતો તેના કેટલાક અવશેષોનો જો જર્મનીને ગેરફાયદો ન હોત તો આખા જગતની નૈતિક સહાનુભૂતિ તેની પડખે જોવા રહેત.

“જર્મનીએ જેટલું સહન કર્યું છે તેટલું જ ફ્રાન્સ પોતાના નૈતિક દોષો માટે મહન કરશે. હજી કેટલીય પેઢીઓ સુધી દુનિયા ફ્રેન્ચ અત્યાચારથી કમકમી ઊઠશે અને જર્મનીના સત્યાગ્રહની ઉન્નત્ય કયા તરફ અભિમાનપૂર્વક જોશે,

“હું બન્ને શબ્દો (passive resistance = શાન્ત વિરોધ) ઉપર સરખો ભાર મૂકું છું. તેનો વિરોધ જો કે શાન્ત હતો તોપણ વિરોધ જ હતો. હિંમા આવશ્યક નથી. સહકાર ન આપવાનો દૃઢ નિશ્ચય લક્ષ્મી બળને પાંગળું કરી નાખે છે.”

મિ. મેકડોનલ્ડે આગળ ચલાવ્યું: “જો જર્મની પારીમના યુદ્ધપ્રિય વર્ગને ખીજ લગાવતું કારણ આપે તો જર્મની તરફ જે સહાનુભૂતિ દરેક દેશમાં દેખાય છે તે જતી રહે.”

મે. પૂછ્યું: “તમે મનુષ્યસ્વભાવ પાસેથી જન્મ ઉપરાંતની અપેક્ષા નથી રાખતા? જો તમે સ્ત્રીઓ અને બાળકોને મરતાં જોયાં હોય, જો તમે રૂંદ અને હાંધન પ્રદેશમાં ભણી જોઈને બતાવેલી નકદાર્થ જુઓ તો —”

મેકડોનલ્ડે શાંતિથી વચમાં ખોલી ઊઠ્યા: “તોપણ હું અર્દિમાત્રિક વિરોધની જ સલાહ આપું.”

મે. કહ્યું: “ધારો કે એક ફ્રેન્ચ સૈનિક ચાણક વતી તમને મોઢા ઉપર લગાવે?”

મેકડોનલ્ડે ક્રિશ્ચિયન શહીદની સ્વચરતાથી જવાબ આપ્યો: “એમ ચાલ તો હું કહું કે ‘થેક યુ.’ (આહાર!)”

“તમને જો એ લાન મારી કાઢવમાં ફેંકી દે તો!”

મેકડોનલ્ડે શાન્તિથી જવાબ આપ્યો: “તો હું આમ જવાબ આપું: ‘સાહેબ, હું તમારો ઘણો આભારી છું હું સમજું છું કે આ ફ્રાન્સની ગૃહસ્થાઈ છે!’”

અને તે મદાન મગૂર પડના નેનાએ સરલતાથી અને શાન્તિથી ઉમેર્યું “અને હું તેનો ખરેખરો આભારી ચાઉં. કારણકે ખીજ કાઢ પછી રીને આટલી સ્પષ્ટતાથી તેની નૈતિક હલકાઈ સાચીન ચાલ નહિ. ખીજ કાઢ પછી રીને તે પોતાનું દોષિનપણું બતાવી શકે નહિ. ન્યાય અને સત્યથી આપણે જર્મની તરફનું આપણું વલણ નક્કી કરવું જોઈએ.”

આચાર

હિંદુસ્તાનમાં હાલ તેમના પ્રધાનપણા નીચે સરકારના ચાલુ અત્યાચારથી વાકેફ કાંઈ પણ માણસને તેમના વિચાર-આચારના મંબધ વિશે કાંઈ પણ કહેવાની જરૂર છે!?

પ્રજ્ઞોત્થાન

(પૃષ્ઠ ૭૬)

પ્રત્યક્ષ કરતા અહિં સુદૃઢ સૈનિકા સૌ ધરી
અનેકવિધ શસ્ત્રને, તદ્દપિ ભીતિ ભૂલી જઈ
વિરાટ જનના સમક્ષ ધસતા દિસે આવતા,
અદમ્ય પ્રગટાવતા અમિત પૂર ઉત્પાદનાં
અમંખ્ય અળખા ધરી સળગતા, અનેરી વળી,
સજી વમન કેસરી, ડંગ ભરી મહા ગૌરવે
પડી સમરભૂમિમાં, જગ સમસ્તને દાખને
જીવન્ત નવહિન્દનું અજળ્ય જોમ સીતે જાણે
ત્યજી સુખદ વૈભવો ધનિકે દીન આજે બને,
સુણી જીવનમાં ભરે અમર મત્ર સેવા તણો.
અનેક નરનાયકો પ્રખર બુદ્ધિમતા વળી
લડે ચરણમાં ધરી જનનિજન્મભૂમિ તણાં.
અને તરુણ હિન્દ તો જનનિગન્ધ ઘેલુ બન્ધુ,
અસહ્ય ઉરવેદના અનુભવે ઊંડી કારગી,
ઉપાય નવ યોજતુ અહિં તહિં ધસે 'આથડે
સ્વતત્ર નવ હિન્દના, સુખદ ગાનના તાનમાં.
શુક્રામણ અનેક આ પુનિત પાલિકા પાલકો,
અનન્ત જ્યોત્ષ્ણી ગજવતાં દિશાઓ બધી
અને અસહકારની અસહ યત્રણાઓ સહી
ત્યજે જીવન લોભને જગત ચોપતા એકુઓ.
દમો અહિં અપાપને ચા અમાનુષી કૂરતા;
પ્રતિધ્વનિ સુણાય શા અચલ માનુષી ધૈર્યના
પડે રુધિર બિન્દુઓ જગતપાપ પ્રક્ષાલતા,
અદોષ ઉરને કરે શમવો તાપ દિગ્મા તણાં.
ખરે નવલ સૃષ્ટિ આ અજળ્ય એક સજા રચી;
જીનું જીવન લક્ષ્ય ને નવિન સૂત્ર નીતિ તણાં
રકુરે જગતદષ્ટિનાં પડળ સ્વૂલને બેદતાં,
અનન્ત ઉરજ્યોતના નવ પ્રકાશને પ્રેરતા.
ઉઠે શું મૂંઝરાજ આ, અતિ પ્રલજ્જ કેશાવલિ
હલાવી, કરી ગર્જના, નિજ સુપુષ્પિને ત્યાગતો,
અને ભરી મહાન કાળ કુદતો મહા ગર્વથી,
વિદારી સહુ બધનો સુદૃઢ આજ દીનાં પજાં.
અમંખ્ય ઉદ્ધિતરંગ રજનીપતિ બેટવા
પ્રહર્ષ ધરી જીજ્ઞે, પ્રગતિ બિધ્વને પામવા;
ઉન્નત અહિં માનવો દધિતરંગ કેવા મહા !
સર્ગવ જીજ્ઞે વળી મિલન કાજ સ્વાતંત્ર્યના.
થતા તિમિરઅન્ન દૂર રજનીતણાં ને ઉગે
પ્રજોધકર રશ્મિઓ દિનપતિ તણાં પૂર્વમાં

ગુર્જરાતનું વર્ણન

[દક્ષિણ હિંદના વેદાધ્યક્ષિ નામના કવિના 'વિશ્વગુણદર્શનમ્' નામના પુસ્તકમાંથી આ વર્ણન લીધું છે. કવિને દક્ષિણના જ વિશેષ પરિચય છે અને પુસ્તકમાં દક્ષિણ હિંદનું વર્ણન જ વિશેષ છે. પણ ગુર્જરાત વિશે એ થોડું કહ્યું છે, તે સાચું અને ભણવાલાયક હોવાથી અહીં અંશ ઉતાર્યું છે. આ અર્થ ઈ. સ. ૧૬૪૦માં રચાયેલ હશે એમ તેના સંપાદક અનુમાન કરે છે.]

આખું પુસ્તક કુશાનું અને વિશ્વવસુ નામના બે દ્રષ્ટિપત ગાન્ધર્વોના સંવાદરૂપે લખાયું છે. કુશાનું હોવાદર્શી છે અને વિશ્વવસુ ગુણદર્શી છે.]

અથ ગુર્જરદેશ વર્ણનમ્ ૧૦

વિશ્વવસુ—સચે સ ઇય સર્વસંપદાભાસ્પદતયા ત્રિદશાલયસ્યાદેશ હવ ગુર્જરદેશઃ-
કુવોઃ સુસ્તીકરોતિ ॥ ૩૩ ॥

અત્ર હિ—

સકર્પૂરસ્વાદુકમુકનવવીહીરસલેસ—

ન્મુસ્તોઃ સર્વભાષાપદવિવિધદિવ્યાંચરધરાઃ ॥

લસદ્ભનાકલ્પા ધુમધુમતિદેહાશ્વ ધુસૃણૈ—

યુવાનો મોદન્તે યુવતિભિરમૌ તુલ્યરતિભિઃ ॥ ૧૧૫ ॥

અત્ર વધૂનામપ્યન્યાદૃશં સૌન્દર્યમ્ ॥ ૩૪ ॥

તતસ્વર્ણસવર્ણમંગલકમિદં તાત્રો મૃદુધ્વાધરઃ

પાળી પ્રાતનચપ્રબાલસરળી ચાળી સુધાધારણી ॥

ચક્રં વારિજમિત્રપુષ્પલલ્લવલશ્રીસૂચને લેચને

કે વા ગુર્જરસુખુવામવ્રયવા યૂનાં ન મોહાવહા ॥ ૧૧૬ ॥

કુશાનુ—સાચમેવં તથાપિ નૈતે સારવસ્તૂષ્પભોગચતુરાઃ ॥ ૩૫ ॥

તથા હિ—

બોદામારગ્યતિકરવતીર્વિન્દુદામાઃ કુશાંગીઃ

ક્રોડા યોગ્યેડ્યહહ સમયે મેહ એવ ઇયન્તઃ ॥

ગુર્જરદેશ વર્ણન ૧૦

વિ०—સખે ! સર્વ મંદેહાનુ રથાન હોવાને લીધે સ્વર્ગની પ્રતિમા જેવો આ ગુર્જરદેશ આંખોને સુખી કરે છે. (૩૩) અહીં (શ્લોકઃ—) કપૂર સાથે સ્થાદિષ્ટ સોપારીની પાનપટ્ટીથી શોભતા મુખવાળા, સર્વ પ્રસન્ન અને પાત્ર જેવા અને વિવિધ દિવ્ય યક્ષો ધરનારા, અગત્યની સ્ત્રીઓના ભૂષણોવાળા, કેસરથી મધમધંતા દેહવાળા, આ યુવાનો સમાન પ્રેમવાળી યુવતીઓ સાથે આનંદ કરે છે. (૧૧૫)

અહીં વધૂઓનું પણ અનેક સૌન્દર્ય છે. (૩૪)

(શ્લોકઃ—) તપાનીને શુદ્ધ કરેલા સોનાના જેવું આ અગ, લાલ અને મૃદુ અંધ, નવાં પક્ષયો ફટકા હોય તેવા હાથ, સુધા ઝરતી વાણી, પદ્મ જેવું મુખ, પદ્મના દક્ષની શોભાને સૂચવનારાં લોચનો—ગુર્જર સંપુત્રા (મારાં ભાંવાળી સ્ત્રીઓ)ના કયા અવયવો યુવાનોને મોહકારક નથી ?

કૃ०—એ સાચું છે તથાપિ આ લોદા સારી વસ્તુનો ઉપભોગ કરવામાં ચતુર નથી (૩૫)

કેમ ને—(શ્લોકઃ—) લગ્ન અને કામના મિત્ર ભાવવાળી, વીજળીના તેજવાળી, કૃશ શરીરવાળી સ્ત્રીઓને, કીડાઓએ સમયે પણ ઘેર જ છોડીને, અહો, [આ શ્લોક]

નિત્યાસક્તા નિરુપમગણિગ્રેણિવાણિજ્યલાભે

વશ્યમ્ભવતે વહુદિનપરિપ્રાપ્યદેશાન્તરેષુ ॥ ૧૧૭ ॥
વિ०—મન્દગનીપ । સંર્ણ પુરુષાણાં ગુણવિશેષ એવં ન તુ લોપઃ ॥ ૧૧૬ ॥

દેશે દેશે કિમપિ લુલુકાલ્લુલુત લોકમાના

સપાદૈન દ્રવિણમતુલં સઘ્ન મૃયોઽપ્યવાપ્ય ॥

સયુજ્યતે સુચિરવિરહોઽકટિતામિઃ સતીમિઃ

સૌત્ય ધન્યા કિમપિ દધતે સર્વસપ્તસમૃદ્ધા ॥ ૧૧૮ ॥

અનેવંભાવોઽપિ પુરુષાધમત્ત્વમાવેદયતિ ॥ ૧૧૭ ॥

તથા હિ—

આર્કિચન્યાદતિપરિચયાઞ્જાયયોપેત્યમાણો

મૃપાલાનાગનનુસરણાદ્વિમ્બદેવાસ્થિભ્ય ॥

ગેદે તિષ્ઠન્ કુમતિરત્સં કૃપવર્મે સધર્મા

કિં જાગીતે ભુવનચરિત કિં સુખં ચોપશુક્તે ॥ ૧૧૯ ॥

તથા હિ—

વ્યાપારાન્તરમુત્સૃજ્ય વીક્ષમાણો વધૃમુલમ્ ।

યો મૃદૃધ્વેવ નિદ્રાતિ દરિદ્રાતિ સ દુર્ભતિ ॥ ૧૨૦ ॥

x

x

x

[આ પછી એ પ્રાસ્તાવિક શ્લોકો આવે છે તે અપ્રસ્તુત હોવાથી છોડી દીધા છે]

નિરુપમ ગણિના વેપારના લાભમા હમેશ આમકત રહેનાગ ધણે મિલસે પહોંચી શકાય
એવા (૬૨) દેશોમા બન્યા કરે છે (૧૧૭)

વિ०—મન્દશુદ્ધિ । એ તો પુરુષોનો ગુણવિશેષ છે, દોષ નથી

(શ્લોક -) દેશેદેશ કૌતુકથી કંઈક અદ્ભુત જોતા, અતુલ દ્રવ્ય મપાદન કરીને બ

પછી ફરીવાર વેર આપીને, લાખા પિરહાંથી ઉત્કૃષ્ટિ અર્થેની સતી સ્ત્રીઓ સાથે મયોગ

પામી સર્વ અપત્તિથી સમૃદ્ધ થયેલા ધન્ય પુરુષો અદ્ભુત સુખ ભોગને છે (૧૧૮)

એથી બનતો સ્વભાવ પુરુષોની અધમતા બતાવે છે (૩૭)

કેમ જે—

(શ્લોક -) ગરીબાણથી અને અતિ પરિચયથી સ્ત્રીની ઉપેક્ષા પામેલો, રાત્રીઓ

માથે બેઠક ન હોવાથી બધા માણસોથી ખોતો, ધરમા બરાબ રહેતો, કુમતિ, આળસ

કૃપાના કાચળા જેવો [પુરુષ] દુનિયાના ચરિતને શુ બળે અને શુ સુખ ભોગવે ? (૧૧૯)

કેમ જે—

(શ્લોક -) બીજુ બધુ કામકાજ છોડીને બેસીનું મોહુ જોતો, જે ધરમા બાંધી રહે

છે, તે દુર્ભતિ દાગદરી ચાય છે (૧૨૦)

x

x

x

વીક્ષમાણો વધૃમુલ એ વાક્યઅર્થ ધરમા બરાબ રહેતા પુરુષની મક્કરીની લગભગ કહેવત

જેવો થઈ ગયો છે

આપણા ભંગીઓ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ

મ્યુનિસિપાલિટીઓના કામમાંથી સૌથી મહત્વનું કામ નગરોની સાફસફ અને નગરજનોના આરામનું રક્ષણ કરવું તે છે. પણ ખરી રીતે જોતાં મ્યુનિસિપાલિટીઓનું કામ શહેરની સફાઈ રાખવી, અને અસ્વચ્છતાથી ફેલાતા અનેક રોગોથી લોકોનું રક્ષણ કરવું તે છે જે મ્યુનિસિપાલિટી આ કામ સુંદર રીતે કરે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. સાફસફનું કામ મ્યુનિસિપાલિટીના આરોગ્ય વિભાગના કાર્યકર્તાઓએ કરવાનું હોય છે. જેમાં ઉપરની તપાસ કરનાર વગેરે ઘોડા નોકરોને બાલુએ મૂકતાં સૌથી કઠિન કામ ભગીઓને કરવાનું હોય છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓના કામદાર ઘડાયા પછી ભંગીઓએ સાફસફનું કામ કરવું. એ અનિવાર્ય થઈ ગયું છે. પરંતુ જે લોકો નાગરિકોની સૌથી વધારે જરૂરની સેવા કરે છે અને શહેરોને ભુલ ભુલ પ્રકારના અનેક રોગોથી બચાવે છે, તે લોકોની સાથે કેવો ખરાબ વહેવાર અલાવવામાં આવે છે, તેમને કેટલી હોંલાહી વેળવી પડે છે તે ઉપર મોટા ભાગની મ્યુનિસિપાલિટીઓ હજી ઘિલકુલ ધ્યાન આપતી થઈ નથી. આપણા દેશની જૂની કુરૂદિ અનુસાર હજી પણ ભગીઓને કામના પ્રમાણ માં મજૂરી આપવી એ વાત પર કમનસીબે આપણું ધ્યાન નથી ગયું. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આજ પણ ભંગીઓને દરેક ઘર દીક માસિક ૧ આનો અથવા તે રોજની એક ટાલી રોટલી-મજૂરીના બદલામાં આપવામાં આવે છે. એની નકલ કરીને મ્યુનિસિપાલિટીઓએ પણ પાવખાતાં સાફ કરવાની, રસ્તા વાળવાની અને ગેલાની ગાડીઓ હાંકવાની મજૂરીના બદલામાં માસિક રૂ. ૨) થી માંડીને રૂ. ૯) સુધી આપવાનો રિવાજ રાખ્યો છે. ગરીબ બિચારા ભંગીઓ પોતા અને મહા મહિનાની કડકડટી હડીમાં જ્યારે લોકો પોતાના ઘરમાં શાક, ફુલાલામાં લપેટાઈને આરામ કરતા હોય છે, ત્યારે તેઓને ગદી નીકા અને સડકા પર સખત પરિશ્રમ કરવો પડે છે, અને વેશાખ, જેક મહિનાના રાખત તડકામાં તેઓ આપણે માટે સડકા સાફ કરે છે અને વરસાદના દિવસોમાં મૂળતા મૂળતા, અને, જીજ્ઞાસા વર્ણનતા તેઓ ગેલાની ટોપવીઓ ગાયા પર જીંજડી પાવખાતાં સાફ કરે છે. મેઝું લીંજીને તેઓના શરીર પર પણ ટપક્યાં કરે છે. છતાં પણ એ ઇમાનદાર લોકો વખતસર દરેક ગૃહસ્થને ઘેર પહોંચી પોતાનું કર્તવ્ય અદા કરે છે, એના બદલામાં સમાજ તરફથી એમને 'હલાલખોર' નો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે.

ભગીઓની હજારો વર્ગોની આવી હાલતથી, તેઓને પોતાની સ્થિતિ સ્વાભાવિક અને ધ્વિર તરફથી જ તેઓ આવી સ્થિતિમાં રહેવાને સર્જ્યા છે એમ તેઓને લાગી ગયું છે. પરિણામે અત્યારે દુઃખી દુઃખી થઈ જઈને તેઓ વ્યક્તિગત પોતાની ગરીબ હાલત પર વિચાર કરે છે. પણ આગળ કોઈ ઉપાય ન સૂઝતાં છેડે પોતાના લાગમને દોષ દર્શાવ રહે છે.

પણ આ તરફ કેટલાક વખતથી મજૂરી કરનાર લોકો-મજૂરોની મનોવૃત્તિમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. અને તેમનો પ્રભાવ ભંગીઓ પર પણ પડવા માંડ્યો છે અશ્રુતોદ્ધારક મુઝોએ પાંચ એ લોકોમાં પ્રચાર કરી તેમને એવો વિશ્વાસ કરાવવા માંડ્યો છે કે જે,

સામુદાયિક પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો એમની હાલની હુદ્દશાનો અંત આવી શકે એમ છે. પરિણામે બે વર્ષ પહેલાં કલકત્તાથી માંડીને લાહોર સુધી-માનો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાન્તના સુખ્ય સુખ્ય ધણાં શહેરોમાં એ લોકોએ હડતાળ પાડી. જેનું દુષપરિણામ એ આવ્યું કે લોકોને નાહકનું સંકટ વેહું પડ્યું અને કાયદો એ થયો કે ભંગીઓની માસિક મજૂરીમાં વધારો કરવો પડ્યો.

આ પરિસ્થિતિ પરથી વિચારણીય પ્રશ્ન એ જાડે છે કે એ લોકોનો વધતો જતો અસ્તોષ કેમ કરી અટકાવી શકાય. જેથી કરીને એ લોકો પણ સુખી માંધ અને લોકોને પણ વધુ હાડમારી ન જોગવવી પડે. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે એ લોકોની માગણીઓનો વિચાર કરી તેનો ચોખ્ખો નિવેડો આપવામાં આવે.

ભંગીઓની મોટી મોટી ફરિયાદો નીચે મુજબ છે:—

૧. અમારો પગાર ચાલુ મોંઘવારી જોતાં ગણ્યો છે. તેમાં વધારો થવો જોઈએ.
૨. મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી અમારાં જાળોને બાણવા સારી ગોઠવણ થવી જોઈએ.
૩. મુકાદમો, જમાદારો વગેરે આરોગ્ય વિભાગના નાના નોકરોની જગા અમોને મળવી જોઈએ.

૪. અમારે માટે સ્વચ્છ જગામાં રહેવાનાં મકાનો અને પૂરતી પાણીની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

૫. અમને દર વર્ષે માંદગી, અકસ્માત અને બીજી થોડી રજાઓ મળવી જોઈએ.

૬. ગર્ભવતી અને પ્રસુતા સ્ત્રીઓને રજા મળવામાં વધારે ઉદારતાથી નિયમો થવા જોઈએ.

૭. સેનિટરી ઇન્સ્પેક્ટર, તપાસ કરનાર સિપાઈ વગેરે હલકા દરજ્જાના નોકરોદ્ધાર ને રાતદિવસ ગાલો, માર, જબરદસ્તી, ફરબદ્લી વગેરે રૂપમાં અનેક પ્રકારનો તારા સહન કરવો પડે છે તે બંધ કરવા બંદોબસ્ત થવો જોઈએ.

ભંગીભાઈઓની આ ફરિયાદો છે જે દૂર કરવા તેઓ સભ્ય મુદ્દસ્થોને વિનવે છે. જે લોકો મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો છે, અને તેમાં જે જોને આરોગ્ય વિભાગ સાથે જરાપસંબંધ છે તેમને આ ફરિયાદો કેટલી બધી સાચી છે તેનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે. આ લેખના લખનારને પણ એ ભાઈઓની દશાનો અભ્યાસ કરવાની તક મળે છે. તેથી તે પણ ખાતરીથી કહી શકે છે કે ભંગી લોકોની ઉપરની માગણીઓ તદ્દન સાચી છે. હિંદુ મહાસભાએ પણ પોતાના એક અધિવેશનમાં એવી મતઝળનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે ભંગી લોકોને માટે રહેવાનાં મકાન બનાવી આપવાનો પ્રબળ મ્યુનિસિપાલિટીઓ તરફથી થવો જોઈએ. જો એ લોકો બાણેલા હોત તો પોતાની આ માગણી ક્યારનીયે ઠરાવરૂપે મ્યુનિસિપાલિટીની સામે મૂકી હોત! આ અડચણો દૂર કર્યાં સિવાય ચાલડછેટ દૂર થઈ શકવાની નથી. આનંદની વાત છે કે કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓએ ઉપરના મુદ્દાઓ પર ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે. બનારસની મ્યુનિસિપાલિટીએ કેટલાક સાફ કરનાર નોકરોને માટે મકાનની વ્યવસ્થા કરી છે હમણાં બાવનગરની મ્યુનિસિપાલિટીએ પણ એ માટે કંઈક પ્રયત્ન કરવાનું નક્કી કર્યું છે એ હર્ષની વાત છે. લખની મ્યુનિસિપાલિટીએ છેલ્લા બે વર્ષથી નોકરોના પગારમાં માસિક રૂ. ૧ નો વધારો કરી આપ્યો છે. પ્રસુતા સ્ત્રીઓને ચાલુ પગારે રજા આપવાનો

નિયમ પણ તેણે કર્યો છે, અને વચન આપ્યું છે કે ભગીઓમાંથી જ જમાદાર, સિપાઇ વગેરે દેખરેખ રાખનાર નોકરોની નિમણૂક કરવામાં આવશે લખનૌ મ્યુનિસિપાલિટીએ એવી મતતબ્બો જોક કરાવ પસાર કર્યો છે કે જે ગૃહસ્થો માસિક એક આનો અથવા તેથી ઓછી મજૂરી ભગીને આપતો હોય તેઓ બે આના આપે અને જે ગૃહસ્થો બે આનાથી માડીને બે રૂપિયા સુધી આપતા હોય તેઓ પચાસ રૂકાનો વધારો કરી આપે અર્થાત્ દોડું કરી આપે !

અરવુ ! આ મ્યુનિસિપાલિટીઓએ પહેલેથી જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજી જઈ ભગીલાઇ-ઓની દુરિયાદો ધણીખરી દૂર કરવાની શરૂઆત કરી પણ દરેકદરેક મ્યુનિસિપાલિટી આ વાતની જરૂરિયાત ને ગંભીરતા સમજી તુરતાતુરત આ વધતા જતા અમતોપને અટકાવે, આ લોકોની ન્યાયી માગણીઓનો સ્વીકાર કરે. હડતાન તથા મારામારીથી કેટલું કષ્ટ અને કુર્મખ દેશમાં વધે છે તે દરેક શુદ્ધિશાળી માણસને માલૂમ છે

અંબાલાલ મકનલાલ પટેલ

પ્રાર્થના

ઉતાર અમ જીવને, વર વિભૂતિ તારી પ્રભો !

જતાવ અમ પન્થ તું, ભમવતા ભવે આત્મને,
અચેતન બન્યા ઉરે, ગરલથી અવિદ્યાતણા,
રમે રમ વિશે વણુવ શિવ આત્મસંજીવિની

સદસ વરસો થયા, વિમલ વિરમરી જ્ઞાનને,
પ્રજારહિત આચરે, જીવજીલામણીમાં ભમે,
અચેતન બની, રમે મમતમા વળી દ્વિતમા,
અને વિસરતો રહે નિધિ, તરંગ સામુદ્ર એ

અસીમ અવલોકતાં નયનગર ઝાખાં થયા,
સદા ધસમસન્ત જોમ જખનાય થીજ ગયા,
ગંભીર ગગનાગણે મદરમન્ત ગાત્રો ગળ્યા,
અનલપ જગતે મ સ્વરૂપ અમ ચિતની ગંખતા

ત્વદશ જગદીશ ! આજ નિજ વિરમરી સ્વત્વ આ,
રહે સબડતો કુદા કુપ વિશે જ દાસત્વના,
અવીર્ગ અમ બસ્તિ રૂદ્ર ! તુજ ચક્ર તેજે કરી
મિટાવ, જગ આપ કા વિષમ બન્ધનો ફેડવા

મન સુખલાલ મગનલાલ હલેરી

વિચાર ચંક્રમણ

ચાલુ અસહકારની ચળવળનું ધ્યાન ખેંચે એવું એક અંગ તેમાં સ્ત્રીઓ આગળ પડતો લાગ લે છે એ છે.

આનું કારણ શું? એક જવાબ એ છે કે આ ચળવળ ધાર્મિક સ્વરૂપની છે. ગાંધીજી પોતે રાજકીય ચળવળમાં ધર્મશુદ્ધિથી લખ્યા છે અને તેમનું જીવન મુખ્યત્વે ધાર્મિક હોય, તેમનો રાજકીય ઉદ્દેશ પણ ધાર્મિક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ગુજરાતમાં હજી સ્ત્રીઓમાં ધર્મભાવના વધારે જાગૃત રહી છે અને તેથી આ નવી ચળવળ સ્ત્રીઓને વધારે આકર્ષતી હોય એ બનવા જોગ છે.

પણ આનો કોઈ ખીન્ને જવાબ પણ શોધવો જોઈએ. ગાંધીજીના ધાર્મિક જીવને આખા હિન્દનાં સ્ત્રીપુરુષોને એકસરખાં આકર્ષ્યાં છે, આખા હિંદમાં સ્ત્રીઓને ધર્મનું એક-સરખું આકર્ષણ છે, છતાં ગુજરાતમાં જ સ્ત્રીઓએ કેમ સૌથી વધારે લાગ લીધો? અને ગુજરાતમાં આ ચળવળમાં અમલોગ લેનારી સર્વ સ્ત્રીઓને માટે એમ નહિ કહી શકાય કે તેમના જીવનમાં ધાર્મિક આકર્ષણ મુખ્ય પ્રવર્તક બળ છે. મુળદ્રમાં અને અન્યત્ર આધુનિક શિક્ષણ લીધેલી અને ધાર્મિક માન્યતામાં સામાન્ય રીતે પુરુષ જેવી જ શુદ્ધિની તટસ્થતા રાખતી સ્ત્રીઓ પણ આ હલતમાં જોડાઈ છે એટલે ધર્મભાવનાની અસર એટલેા ખુલાસો જામ નથી.

એક ખીજી દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ. આખા હિન્દમાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓ સૌથી વધારે સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી હોય એમ નથી લાગતું? ઉત્તરહિન્દમાં અને ખંગાળામાં જનના પદ્ધતિ છે. એવી પદ્ધતિનું ગાંધી નામ નથી. ગુજરાતના મજૂરી કરનારા આખા વર્ગમાં એટલે કેટલીક ઊંચી ગણાતી નાનો ગાદ કરતાં આખી પ્રજામાં સ્ત્રીઓ પણ પુરુષ સાથે ધર બહારનું મજૂરીનું કામ પહેલેથી કરતી આવી છે. કાઠિયાવાડમાં અને ગુજરાતના થોડા ભાગમાં લાજ કાઢવાનો રિવાજ છે, પણ તે સ્ત્રીઓને વ્યવહારમાં બાધકર્તા થતો નથી. લાજ કાઢ્યા છતાં સ્ત્રીઓ છૂટથી દરીદ્રી શકે છે, વડોલો સાથે પણ બોલી શકે છે. ગામમાં બે કુળીઓ સામસામાં લડે તો સ્ત્રીઓ લાજ કાઢીને પણ સામા પદ્ધતિ વડોલ ગણાતા પુરુષોને મારી આવે એવા દાખલા સાંભળ્યા છે. એક પ્રસંગે કાઠિયાવાડમાં એન્જનીની શરુઆતમાં કોઈ કાઠી દરબારની નાનમ પડતાં કુવરને લણવા લાઇ જવા પોલિટિકલ એન્જની આવ્યા ત્યારે કાઠી સ્ત્રીઓએ ઊપરા ઉપર ચઢીને પણ તેની સામે પડકારો કર્યો હતો, એમ સાંભળ્યું છે. અમદાવાદમાં સ્ત્રીઓ દુકાને બેસવાનો રિવાજ ચાલતો આવ્યો છે અને તે જૂનો હશે એમ જણાય છે:—બિયડું હમણાં હમણાં સ્ત્રીઓ દુકાને કર્કક બોલી બેસતી હશે કદાચ. સ્ત્રીઓએ મોટા વેપારો કર્યા છે, અને સદગત હરકાર શોધણીનો દાખલો તો હજી ઘણાને સ્મરણમાં હશે. હિંદમાં ખીન્ને ક્યાંઈ નહિ, માત્ર ગુજરાતમાં ચાલતા વ્યવહારમયુખના કાવદા પ્રમાણે જ સ્ત્રી વાસ્તવથી સંપૂર્ણ માલિકી લઇ શકે છે. અને આપણા ગરબા, રાસડા વગેરેની સંસ્કૃતિ એ સ્વાતંત્ર્યનું ખરું મૂર્ત સ્વરૂપ છે,

ગરબામાં કોઈ કોઈ કોમોમાં તો સ્ત્રીપુરુષો ભેગાં ફરે છે. કોઈ પણ ભાવ આપ્યા ચિત્તવર્તમાં દૃઢ થયા વિના કલામાં ભિતરે જ નહિ. એટલે હું માનું છું કે શુભરાતમાં અમુક સ્વાતંત્ર્ય સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક થઈ ગયું છે. તોભાવ, અત્યારે આખી દુનિયામાં સ્ત્રીની પદવી અને તેના હકો સંબંધી ચાલતા વિચારોથી, શુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપર વધારે સ્ફુટ થતો જાય છે. અને આખી જનતાને ભાગ લેવા આમન્ત્રણ આ નવી લડતમાં એ સ્વાભાવિક સ્વાતંત્ર્ય ભાવ એકદમ પ્રગટ થઈ આવ્યો.

x

x

x

અલબત્ત, દક્ષિણમાં સ્ત્રીઓને લાજ કાઢવાનો રિવાજ નથી, ત્યાં સ્ત્રીઓ મોં ખુલ્લું રાખી ફરી શકે છે, તેમનામાં પણ સ્ત્રીઓએ રાજ્ય ચલાવ્યાં છે અને રાજ્યખટપટમાં ભાગ લીધો છે, લડાઈઓ લડેલી છે; પણ અત્યારે તેમની સ્ત્રીઓ શુભરાતી સ્ત્રીઓ જેટલું સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી નથી—કારણ ગમે તે હોય.

x

x

x

એક દક્ષિણ વારંવાર માંલગીએ છીએ કે મહારાષ્ટ્ર ઉપર મુસલમાની રાજ્યની પધ્ધતિ અસર થઈ છે, તેની ભાષામાં પણ એક વાર ઘણા ઉર્દૂ શબ્દો દતા; છતાં તેમના સમાજમાં જનનાનો રિવાજ નથી પેઠા તેનું કારણ તેમની ગરીબાઈ. સ્ત્રીઓને કામ કર્યા વિના ચાલે નહિ એટલે જનનાનો રિવાજ અસહ્ય હતો, પણ અને આ દક્ષિણ સાચી ભાગની નથી. સુરતમાં અને ભરૂચ સુધી સ્ત્રીઓને જનનાનો તો ઠીક પણ લાજ કાઢવાનો પણ રિવાજ નથી સુરત તો ઘણો સમય નવાખી રહ્યું છે એટલે ત્યાં મુસલમાનોની અસર તો હતી જ. અને સુરત કદી મહારાષ્ટ્ર જેટલું ગરીબ નહોતું, જૂના સમયમાં તો તેની જહોજલાલી પધ્ધતિ હતી. એટલે ગરીબાઈથી જનનાનો રિવાજ ન આવ્યો એમ સુરત વિશે કદી શકાય નહિ.

ખરી રીતે આ દક્ષિણની ખાશિયત જણાય છે. ભરૂચથી દક્ષિણનો ભાગ જેને આપણે લાટ નામથી જાણીએ તે, અને મહારાષ્ટ્ર બંનેમાં સ્ત્રીઓના પોષાકમાં ઘણું સામ્ય છે. કપડાંના રંગો, તે પહેરવાની રીત, સુવાસણ વિધવાને પહેરવાનાં કપડાંના રંગો, સોગનાં કપડાંના રંગો, વગેરે ઘણી બાબતોમાં એકસરખા રિવાજો જણાય છે. આગળ આ કરતાં પણ વધારે સામ્ય હોવા સંભવ છે. એટલે આ દક્ષિણની ખાશિયત ગણવી જોઈએ. લાટ એટલે રજૂ એટલે રાષ્ટ્ર એ જો ખરું હોય તો કદી રાષ્ટ્રીય રાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્ર બંનેનું આ ખામ લક્ષણ હતું. લાટ શુભરાતની ચાતા નીચે આવ્યું તે પછી તે શુભરાતી થયું હોય એ બનવાનું જ લાગે છે.

x

x

x

એક બીજી કલ્પના થાય છે. શુભરાત ઘણા જૂના કાલથી પરદેશ સાથે નેપાલ ખેડનારો દેશ છે. શુભરાતના પુરુષોને વરસેલાં વરસો સુધી પરદેશ રહેવું પડતું અને શુભરાતની સ્ત્રીઓને ઘરમાં એકાંત રહી બધો જવાબદાર ચલાવવો પડે. આના સમર્થનમાં, 'શુભરાતનું વર્ણન' એ મથાળા નીચે દક્ષિણ દિશા એક કવિ વેંકટાખરિતા યોગી શ્લોકો મૂક્યા છે, તે જોવા જોવા છે. કવિને શુભરાતનો બહુ પરિચય નહિ હોય પણ તે દક્ષિણ

સુધી ગુજરાતીઓની પરદેશ ખેડતા વેપારી તરીકેની પ્રતિષ્ઠા હતી તેમાં શંકા રહેતી નથી. પણ આ પરદેશગમન અને સ્ત્રીઓને એકલાં રહી વેપાર ચલાવવાની જરૂર એ સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાનો પૂરતો ખુલાસો નથી લાગતો. બિલકુલ એમ કહી શકાય કે સ્ત્રીઓ એકલી વેપાર ચલાવી શકશે એવી ખાતરીને લીધે પુરુષોને પરદેશ વેઠવો સુગમ પડતો. આપણી અવિભક્ત કુટુંબ સંસ્થા, પણ પરદેશગમનને ધણી સગવડ કરી આપતી હશે.

પણ આ ઉપરથી એક બીજી દલીલ ચૂકે છે. જનાનો અને પડો એ બંને રિવાજો રાજકર્તા વર્ગના એટલે અમીરી વર્ગના—*ruling aristocracy*ના હોય છે. ગુજરાતમાં પણ ગરાસિયા લોકો અત્યારે ગરીબ યદ્ય ગયા છે તેઓમાં પણ પડો પળાય છે. આ રિવાજ વેપારી વર્ગોમાં નથી. ગુજરાત ધણું વરસથી મુખ્યત્વે વેપારી જ છે. વેપાર એ સ્વાભાવિક રીતે સુખી ‘ખાતો’ પીતો’ વર્ગ પેદા કરનાર સામાજિક બળ છે. એનું પરિણામ વ્યવહારમાં પણ સમાનતા જ આવે ગરીબીમાં આવી ગયેલ પણ રાજ કરનાર કાકિર બીજાથી પોતાની મહત્તા માને છે અને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, ક્રાંતિપતિ શેડિયો એક ગરીબ વેપારીની સાથે સમાનતા રાખે છે. આનું જ પરિણામ એ છે, કે ગુજરાતમાં બીજા, કોઈ પણ પ્રાન્ત કરતાં પ્રમાણમાં ઘણો મોટો મધ્યમ વર્ગ છે. અને સમાનતાની લાવનામાં સ્ત્રીઓને પડો ન હોય અને તેને અંગે એક પ્રકારની સ્વતંત્રતા તેને હમેશાં મળતી જ રહે. આ ખુલાસો વધારે સતોપકારક લાગે છે.

વળી એમ પણ જણાય છે, કે સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય અને વેપારની સાહસિકતા એ બે ગુણો ગુજરાતના લોકોમાં જ છે, બે કે કોઈને લાગે કે આમ કહેવું એ ખુલાસો નથી, પણ ખુલાસો ન કરવાનું બહાનું છે.

કોઈએ કહ્યું છે કે મરાઠા રિયાસતે આપણને બે જ વાનાં આપ્યાં: “સ્વરાજ” શબ્દ અને મરાઠી રાજ્યના ગખરો. આ કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે તાજમહાલ જેવા સ્થાપત્યકલાના નમૂના જેમ મોગલ સામ્રાજ્યનાં સ્મારકો છે તેવાં સ્મારકો મરાઠી રિયાસત મૂકી ગઈ નથી. હમણાં જ કાકા રાહુજ સાથે વાત ચતાં તેમણે કહ્યું, કે સ્થાપત્યની એ વાત અશ્વરશ: રાખી કહી શકાય નહિ. પૂનામાં “પાર્વતી” અને એલોરાની શુક્ર પાસેનું અહરવાબાધએ ગણાવેલું જ્યોતિર્લિંગનું દહેરુ વગેરે મરાઠા કાલનાં સ્થાપત્યનાં સ્મારકો ગણાવી શકાય, પણ મારે અહીં સ્થાપત્યનો પ્રશ્ન પ્રસ્તુત નથી. એટલું ખરું, કે મરાઠા રાજ્ય એકાદ સૈકા ઉપર નષ્ટ થયેલું હોવાથી મહારાષ્ટ્રની પ્રજામાં સ્વરાજ્યલાવના ઠેક સુધી જીવન્ત રહેલી હતી. ગુજરાત ધણું વરસોથી મુસલમાન રાજતંત્ર નીચે રહ્યો હતો અને વેપારમાં પોતે સુખી અને મુસલમાની અમલ નીચે પણ લગભગ સ્વતંત્રતા ભોગવતો હતો, તેથી તેનામાં મહારાષ્ટ્ર જેવી જાગૃત કોઈ સ્વરાજ્યલાવના નહોતી.

આ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે, કે જ્યાં સુધી ગુજરાતને અંગ્રેજી અમલમાં વેપારનું સુખ છે એવી શ્રદ્ધા રહી ત્યાં સુધી તેણે કોઈ રાષ્ટ્રીય ચંદ્રોલ ન મચાવ્યો. દરેક રાજ્ય પ્રજાની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંમતિ ઉપર જ ટકે છે. અને આ સંમતિ ઘણે ભાગે રાજ્યના ન્યાયોપણની શ્રદ્ધાથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. બ્રિટિશ રાજ્ય ન્યાયો છે, એવી પ્રતિષ્ઠા ઘણા વહેલા સમયથી હિંદમાં હતી. ઉપર જણાવેલ વેક્ટાશ્વરિના કાવ્યમાં પણ એ પ્રતીત થાય છે. એ કાવ્યનું શુભદર્શી પાત્ર વિશ્વાવસુ ચત્રપટ્ટણ એટલે મદ્રાસના ગુણો બતાવે છે; ત્યારે

તેવું દોષદર્શી પાત્ર કૃશાનુ કહે છે, કે અંગ્રિજોના સ્પર્શનો મહાન દોષ આ શહેરને લાગેલો છે. એ પ્રસંગે તે અંગ્રિજોનું હૂણ નામથી નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

હૂણાઃ કરુણાહીનાસ્તૃણવદ્બ્રાહ્મણમણં ન ગણયન્તિ ।

તેષાં દોષાઃ પારેવાચાં યે નાચરન્તિ શૌચમપિ ॥ ૨૬ ॥

“જે હણુ લોકો કરુણાહીન છે, બ્રાહ્મણોને તણુ સમાન પણ ગણતા નથી, અને જે શૌચ પણ કરતા નથી તેમના દોષો વાણીથી કહ્યાં જાય તેવા નથી.”

ત્યારે વિશ્વાવસુ તેમના ગુણો દર્શાવે છે:—

પ્રસહ્ય ન હરન્વ્યમી પરધનોધમન્યાયતો

વદન્તિ ન મૃપાત્રચો વિરચયન્તિ વસ્ત્વદ્મુતમ્ ॥

યથાવિધિ કૃતાગ્રસાં વિદધતિ સ્વયં દળ્ઢનમ્

ગુણાનવગુણાકરેષ્વપિ ગૃહાણ હ્રણેષ્વમૂર્ ॥ ૨૬૪ ॥

“અજાનોરીથી પારકા ધનનો સમુદાય અન્માયથી હરી લેતા નથી, જૂઠું ખોદતા નથી, અફણુત વસ્તુઓ રચે છે, યુનો કરનારાને કાપડેસર રીતે જાતે દડ કરે છે; અવગુણની ખાણુ જેવા હૂણોમાં પણ આ ગુણોને ગ્રહણ કર.”

અર્થાત્ જૂના કાલમાં પણ ન્યાયીપણા અને સત્યવાદીપણા માટે અંગ્રેજ રાજ્યની પ્રતિકા હતી. પણ અંગ્રેજ રાજ્યના પછીના અમલ દરમિયાન પ્રજાએ આ ગુણોની મર્યાદા પણ જોઈ લીધી, અને છેવટે ગુણો કરતાં તેની મર્યાદા જ લોકોને વધારે ખૂંચવા લાગી અત્યારે કાઠ પણ સામાન્ય માણસને પૂછો તો તે ઉપરના એક પણ ગુણને માનતો નથી, એમ જણાયા વિના રહેશે નહિ. ગુજરાતીઓએ જોયું, કે આ બ્રિટિશ રાજ્યમાં તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાના વેપાર કદી વિકસાવી શકવાના નથી યુરોપના મહાયુદ્ધ વખતે ઘણા માણસો પૈમાદાર થયા, પણ પછીનાં વરસોમાં એ પૈસા એક કે બીજી રીતે ઇન્ક્રિડ તણાઈ જતો જ તેમણે જોયો. એ યુદ્ધને પરિણામે ઇંગ્લેન્ડનું ખરચ એટલું વધ્યું કે હિંદમાંથી પૈસા ખેંચવામાં તેમણે સામાન્ય વિવેક પણ રાખ્યો નહિ. ગુજરાતના વેપારનું ક્ષેત્ર પૂરું જવાથી પશ્ચિમે આફ્રિકા સુધી હતું. આ ક્ષેત્ર સરકારી અમલ દરમિયાન મંડાયાતું જ ગયું છે અને આફ્રિકામાંથી તો ગુજરાતીઓને અપમાન સહીતે બહાર નીકળતું પડ્યું છે હેલા હૂડિયામણના દરે અને આયાત માલ પરની જકાતમાં ઇંગ્લેન્ડ તરફનાં પડખાતથી લોકોની અદાનોં છેલ્લો તાંતણો પણ તૂટી ગયો. ગુજરાતીઓમાં મહારાષ્ટ્ર પેઠે સ્વરાજ્યભાવનાની પરપરા નહોતી, પણ તેઓ મંપૂર્ણ રીતે સમજતા હતા તે વેપારના ક્ષેત્રમાં તેમણે જોઈ લીધું, કે આ રાજ્યમાં કદી સુખે પૈસા કમાઈ શકવાના નથી. એટલે તેણે પોતાના જાગનો પૂરેપૂરો પરચો ખતાવ્યો.

આ પહેલાં આપણે ગુજરાતને ખોચો અને નમાલો માનતા હતા, પણ ગુજરાતનું સત્ત્વ અત્યારે આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. ગુજરાતે ઇતિહાસમાં પરાક્રમે કરેલાં છે અને એ ભાવ અત્યાર સુધી પણ આપણામાં સુમ કે સુમ રૂપે હતો. આપણને આપણા પ્રાન્તની શક્તિ તુરત ન દેખાય પણ શ્રીયુત કિષ્કાંતીએ વિદ્યાપીઠ છોડતાં કહેયું હતું, કે ગુજરાત સત્ત્વશાલી છે. તેમણે તો ત્યાંસુધી કહેયું હતું કે પંજાબીઓ આટલા પડછદ દેખાય છે પણ જલિયાવાલા બાગમાં મંફી હાડકાની એક પણ ગુજરાતી હોત તો નાકમીરી તાણવાનો

ખનાવ ન બનત. પણ હજી દિલ્લી તો દૂર છે, એમ એકદમ ગુજરાતનાં વખાણ કરી નંખાય નહિ. ગુજરાતી કહેવત પ્રમાણે હજી “તેલ ને તેલની ધાર” લેવી ઘણી બાકી છે.

ખન્ડિયન ક્રિલોસોફિકલ કોંગ્રેસ સમક્ષ લાપલુ આપતાં પ્રો. એ. આર. વાડિયાએ ગાંધીજી વિશે કેટલુંક કહ્યું છે તે વિચારવા જેવું છે. ક્રિલસૂરીના લાપલુમાં તેમણે આપણા જમાનાનાં મૂર્ત ધાર્મિક બજાનો પણ વિચાર કર્યો એ સારું કહ્યું.

ગાંધીજીની અહિંસા વિશે તેઓ કહે છે: “Ahimsa” is as old as Buddhism and Jainism, but Gandhiji's genius has made him work it in defence of what he sincerely believes to be truth on a scale unparalleled in the history of humanity. To a world which has grown war-weary this new instrument of Gandhiji has come with great force, but it would be futile to deny that like most human instruments, if it can be used with advantage, it can be also worked to abuse. It has been hailed with delight as a substitute for all the brutalities of warfare, but as between two hostile nations it is questionable whether the fundamental condition of successful Satyagraha will be ever fulfilled: the condition namely of a basic love, which aims at conquering the enemy through love. અર્થ એ છે, કે અહિંસા બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ જેટલી પ્રાચીન છે, પણ પોતે જેને સત્ય માનતા હોય તેના રક્ષણને માટે, ઇતિહાસમાં પૂર્વે ન બન્યું હોય એવડા મોટા પ્રમાણમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું ગાંધીજીને સમ્પત્તિ, તે તેમની જીવિતી મહત્તા છે. લડાઈથી કંટાળી ગયેલી દુનિયાને ગાંધીજીના આ નવા સાધને ઘણી અસર કરી છે, પણ ખીજાં માનવ સાધનોની પેઠે આનાથી લાલ ચાપ તેમ જ દાનિ પણ ચાપ એની ના પાડવી નિરર્થક છે. આ સાધન લડાઈની પાશવતા બંધ કરશે, એવી આશાથી લોકોએ તેને આવકાર આપ્યો છે; પણ બે શત્રુ પ્રજાઓ વચ્ચેની લડાઈમાં સફળ સત્યાગ્રહની પહેલી શરત કદી પૂરી પડે એ શંકાસ્પદ છે: એ શરત એ મૂળ પ્રેમની, જે પ્રેમ શત્રુને પ્રેમથી જીતવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે.

બે પ્રજાં વચ્ચેના સંઘર્ષમાં સત્યાગ્રહ કામ આવે કે નહિ તે ક્રિલસૂરી કરતાં વ્યાવહારિક રાજ્યપ્રકરણનો પ્રશ્ન છે. અને તેમાં આપણે મિ. રેન્સે મેકડોનાલ્ડને વધારે પ્રમાણભૂત ગણીશું. ફ્રાન્સે ત્યારે જર્મની ઉપર વેર વાળવા જર્મનીના ફેર પ્રાન્તનો લશ્કરી કબ્જો કર્યો ત્યારે જર્મની પાસે ખીજું સાધન ન હોવાથી તેણે સત્યાગ્રહ અથવા શાન્ત વિરોધ કર્યો હતો: તે સમયે ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે પૂરેપૂરું વેર હતું અને છતાં ઇંગ્લંડના રાજ્યપ્રકરણીય પુરુષે આ શાન્ત સાધનની રાક્ષતાની શ્રદ્ધા બતાવી છે. અત્યારે એ જ પુરુષ વડા પ્રધાનની પદવીએ રહ્યા રહ્યા હિંદમાં ચાલતી મારપીટ હિંદ પેટે જોવા કરે છે, છતાં આપણે એમ તો નહિ જ માનીએ કે જર્મની સંબંધમાં તેમણે દર્શાવેલી શ્રદ્ધા માત્ર દંભ હતો. એ એમનું ખરું મતલબ જ જણાય છે, ખજી ભલે અત્યારે તેઓ એ મતલબનો કરોશ ય ઉપયોગ ન કરે.

હિંદમાં ચાલતા સત્યાગ્રહમાં એક બીજું પણ જોવાનું છે. હિંદમાં ચાલતો સત્યાગ્રહ માત્ર હિંદીઓ અને પરદેશી સરકાર વચ્ચે નથી, પણ સત્યાગ્રહી હિંદીઓ અને સરકારને મદદ કરતા હિંદીઓ વચ્ચે પણ છે. અત્યારે સરકારના ખરાબમાં ખરાબ કાયદાઓનો ખરાબમાં ખરાબ અમલ હિંદીઓને હાથે થાય છે અંગ્રેજ અમલદારો પણ આપણને એમ જ સંબળાવે છે, કે જુલમ થતો હોય તો તે હિંદીઓને હાથે થાય છે. સત્યાગ્રહથી સહન કરેલાં દુઃખોથી ન્યારે હિંદી સહકારીઓને સત્ય અને ન્યાય સમજાશે ત્યારે આવો જુલમ નહિ કરવાનું અને એવા જુલમમાં સાધનભૂત નહિ થવાનું તેઓ આગ્રહથી જણાવશે અને ત્યારે રાજતંત્રને બદલાયા વિના છૂટકા નથી.

x

x

x

ગ્રા. વાગિયાએ મહાત્માજી વિશે કહ્યું છે કે તેઓ ભય સાથે લડ્યા છે અને ભયનો તેમણે પરાજય કર્યો છે એ મથાર્ય છે. આપણે કામ અને ક્રોધના જયને વખાણીએ છીએ તેટલો જ ભયના જયને પણ વખાણવો જોઈએ. ભયનો અર્થ આ શરીરનો અધમમાં અધમ મોહ છે. ભય જ જીવનની મુખ્ય વૃત્તિ હોય, ભયથી જ માણસ જીવનની વ્યવસ્થા કરે, તેનો અર્થ એવો છે કે શરીરધારણથી મહાન દોષ પણ આદર્શ તેના જીવનમાં છે નહિ, અને એવા આદર્શને તે પોતાના જીવનમાં પેસવા દેવાનો નથી. તે શરીરને સાધનને બદલે સાધ્ય ગણે છે. એટલું જ નહિ, માણસની પ્રગતિ અટકે છે ત્યાંથી ભય શરૂ થાય છે. ધારો કે એક માણસ શરીરને દ્રવ્ય માટે વાપરે. દ્રવ્ય કાંઈ ખરાબ નથી, દ્રવ્ય બીજી સારી વસ્તુઓનું સાધન હોઈ શકે. પણ દ્રવ્યથી વધારે સારું માણસ દેખી ન શકે એટલે તેને દ્રવ્ય ખરચવાનો ભય શરૂ થાય છે. એ ભય હશે ત્યાં સુધી તે દ્રવ્યથી વધારે સારી વસ્તુને દેખી કે ઓળખી નહિ શકે. ભય એ સર્વ પ્રગતિનો શત્રુ છે.

x

x

x

એક પ્રશ્ન વારંવાર પૂછાય છે, મહાત્માજીમાં અપૂર્વતા, નવીનતા ('Originality') છે એમ કહી શકાય? નકારના પસવાળાને દલીલો શોધવા જતી પડે તેમ નથી. "તેમણે જે કાંઈ કહ્યું છે તેમાં નવું શું છે? સ્વદેશી પહેરો એ વાત તો વરસોંથી યુગરાતના બહુ અસામાન્ય ન ગણાય એવા વિચારો કહેતા આવ્યા છે. સાચુ જોલો, ગ્રેમ રાજો, વગેરે તેઓ કહે છે તેમાં નવું શું છે?"

આ પ્રશ્નોની નીચે જે અપૂર્વતા કે નવીનતાનો ખ્યાલ છે તે પ્રમાણે તો માત્ર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની નવી શોધો જ અપૂર્વ કે નવીન ગણાય. બીજું કશું જ જગતમાં નવું ન ગણાય ન્યૂનનો યુરુવાકર્ણવૃત્તો નિયમ, સુકલીટું બુદ્ધિતિશાસ્ત્ર, રેડિયમની શોધ વગેરે વગેરે માત્ર નવાં ગણાય, પણ તે સિવાય કશું જ નવીન ન ગણાય.

આ પદ્ધતિથી કોઈ કવિનું કાવ્ય પણ નવું ન ગણાય કાલિદાસે શાકુન્તલમાં ભરતને સિંહના બૃચ્ચાના દાંત ગણતો ચીતર્યો, પરંતુ તેમાં પણ કશું નવું નથી. શું તેમાં ભરત નવો છે? ભરત નાનો બાળક હતો એમ કહેવું એમાં કશું નવું છે? નાના બાળકમાં વિચિત્ર ગિતાસા હોય તેમાં કશું નવું છે? શુ મિંહ કે તેનું બચ્ચુ, કે તેના દાંત કે ગણવાની ક્રિયા તે કથાયમાં કશુંય નવું છે? નથી જ.

આમ કોઈ પણ ક્રિયા કે સ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરીએ તો કશુંય નવું ન જ નીકળે.

ખરી રીતે નવીનતા એવાની આ સરણી-જ ખોટી છે. નવીનતા પૃથક્કરણથી દેખાતા અર્થ ભાવોમાં નથી હોતી, પણ આંતર ભાવોના મૂર્ત આવિષ્કરણમાં હોય છે. બાળકની જિજ્ઞાસા એ જરા પણ નવીન વસ્તુ નથી, પણ તેનું સિંહના દાંત ગણવાની જિજ્ઞાસાએ મૂર્ત આવિષ્કરણ થયું તેમાં નવીનતા છે અને મનુષ્ય મનુષ્યનો ફરક આ આવિષ્કરણમાં પડે છે.

એક ખીજ દષ્ટિના પણ વિચાર કરવો જોઈએ. માત્ર શુદ્ધિની પ્રગતિ કે વિકાસમાં ઉપર ભૂમિતિ વગેરેના દાખલામાં બતાવી તેવી નવીનતા કે અપૂર્વતા આવે છે, પણ લોકોમાં વિકસતી નીતિભાવનામાં એવી નવીનતા આવતી નથી. જૂના સમયમાં સત્યને માણસો સારું ગણતા નહોતા, તે એક પેઢીએ લોકોને પ્રથમ જ બતાવ્યું કે સત્ય સારી વસ્તુ છે, એવું નીતિવિકાસનું પચથિયું ક્યાંય પણ દેખાશે નહિ. સત્ય તો સનાતન કાળથી સારું જ ગણાતું આવ્યું છે, મોટે જ આપણે ધર્મને હમેશાં સનાતન કહીએ છીએ. નીતિભાવનાનો વિકાસ તેના પ્રયોગ કે પ્રવર્તનમાં થાય છે. જૂના કાલમાં સત્ય તો સારું જ ગણાતું, પણ છતાં બ્યવહારમાં તેની મર્યાદા મનાતી. જેમકે રાત્ર્યપ્રકરણી બ્યવહારમાં નવું સત્ય ન આવી શકે એમ માણસો માની લેતા. પ્રેમ એ હમેશાં સારો મનાતો; પણ દેશ પરદેશ વચ્ચેના વર્તનમાં કે કાયદાના અમલમાં ફરતાને રચાન છે એમ મનાતું. મહાત્માજીની અપૂર્વતા એ કે તેમણે પ્રથમ જ રાત્ર્યપ્રકરણમાં એટલે દેશ પરદેશના બ્યવહારમાં પણ સત્ય અને પ્રેમને દાખલ કર્યાં. નૈતિક સત્યનો વિકાસ હમેશાં આ પ્રકારનો હોય છે. અને કાષ્ઠપણ નૈતિક શિક્ષાન્તને નાનામાં નાના મંડળમાં અમલમાં મૂકવો કેટલો દુર્ઘટ છે એનો જેને અનુભવ છે તે આ વિકાસની અપૂર્વતા સમજી શકશે.

એટલે જડ પદાર્થોમાં શોધખોળ કરતા વૈજ્ઞાનિકની અપૂર્વતા કરતાં સમાજમાં કામ કરતા પુરુષની અપૂર્વતા ભિન્ન છે. એ અપૂર્વતા કવિના કાવ્યનો દાખલો આપેલો એવી છે, પ્રેમ તો દરેકમાં છે, પણ એ પ્રેમ દેશ પરદેશના બ્યવહારની વિશાળ ભૂમિકા ઉપર પ્રયોગ આવિષ્કાર પામે તેમાં તેની અપૂર્વતા રહેલી છે.

જી. કે. મેરટ્ટન કેવળ શુદ્ધિની શોધની નવીનતા કરતાં માનવહૃદયમાં રહેલા આ સનાતન ભાવના નવીન આવિષ્કારને જ ખરી અપૂર્વતા ગણે છે. બનાંડ શો એક જગાએ શુદ્ધિના શોધની નવીનતાના આદરને ક્ષુદ્ર, ક્ષુદ્રક (vaught) કહે છે.

x

x

x

આપણે જ્ઞાનને પ્રકાશનું રૂપક ઘણી વાર આપીએ છીએ. એ રૂપક વધારે વિચાર કરતાં પણ યથાર્થ જણાય છે. જ્ઞાન કે સત્ય એક પ્રકાશના કિરણ જેવું છે અને માણસનો સ્વભાવ, આપણાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે જડ જેવો છે. પ્રકાશનું કિરણ સામાન્ય રીતે તો સીધી લીટીમાં ગતિ કરે છે, પણ કાષ્ઠ પણ જડ વસ્તુમાં પ્રવેશ કરતાં તેની ગતિ વાંકી થાય છે. જુદી જુદી વસ્તુમાં પ્રકાશ જુદી જુદી રીતે વાંકો થાય છે, હવા પાનગી કે બાકી હોય તો પણ પ્રકાશ એણે વતી વક્રીભવન પામે છે. હવા, પાણી, કાચ વગેરેમાં વક્રીભવનનો ખૂણો જુદો જુદો હોય છે. તેવી જ રીતે સત્યનું પ્રકાશકિરણ પણ જુદી જુદી માનવ પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરતાં એણું વતું વક્રીભવન પામે છે. આ અનિવાર્ય છે. મોટામાં મોટા પેશવરો કે ફિલસૂફી વાણીની પણ માણસો ઉપર અણધારી કાષ્ઠ વાર વિપરીત જ અસર થાય છે તેનું આ કારણ છે. દરેક માણસ સત્યને સરખી રીતે સીધી શકે એ અપેક્ષા ખોટી છે

છતાં માનવજાત - પ્રગતિ કરે છે. એક સત્યને તે વર્તનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં ભૂલ કરે છે, તે ભૂલ અમુક વખતે પાછી પકડાય છે, ફરી સત્યને તેના મૂળ સ્વરૂપે પકડવા પ્રયત્ન કરે છે, એમ કરતાં કરતાં આગળ ચાલે છે. આ વક્રીભવનનો અર્થ એવો ન કરી શકાય કે એટલા માટે સામાન્ય માણસને સત્ય જ ન આપ્યું. છોકરું ચાલતાં શીખે છે ત્યારે વાંકું ચાલે છે, પડે છે, એટલા માટે છોકરાને ચાલવા જ ન દેવું, એમ કોઈ નથી કહેતું, તેવું જ આમાં છે.

પણ સત્યનું વક્રીભવન ધાય છે એનો અર્થ એવો પણ નથી, કે તેથી હરકોઈ સત્યને કહે તેમ વાંકું કરવાનો દરકને પરવાનો મળી ગયો છે. છાત્રદું આ વક્રીભવનનો નિયમ જાણવાથી સત્યને અમ્મલ શુદ્ધ સ્વરૂપે સાચવી રાખવાની આપણી જવાબદારી વધે છે.

ગ્રો. વાડિયાએ પોતાના લાપણમાં મત્યાગ્રહની દિલચાલથી પણ જ્ઞાનિ ધવાનો સંભવ બતાવ્યો છે તે ખોટો નથી. તેવું ધારણ આ વક્રીભવન જ હું માનું છું. પણ મોન્ટેસોરી શિક્ષણપદ્ધતિમાં પ્રયોગની જૂલ એની મેજે જણાઈ આવે એવાં સાધનો યોજેલાં હોય છે, તેમ સાધનના પ્રયોગનો દોષ એની મેજે જણાઈ જાય એવું આ અહિંસાનું સાધન છે. ધારો કે કોઈ માણસ મત્યાગ્રહમાં રહેતું પ્રેમનું રક્ત્ય પૂરેપૂરું સમજ્યા વિના કાયદાનો ભંગ કરવા ગયો, તેમાં તેને માર પડ્યો, તેના મનમાં પ્રેમ નહોતો તેથી માર મારનારના મનમાં જરા પણ પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થયો. એમ પણ ધારો કે તેને માર ખાવાથી ક્રોધ ચઢ્યો, પણ તેના ક્રોધને અહિંસાની મર્યાદા લાગેલી હોવાથી તે સામેનાને તો નુકસાન નહિ કરી શકે, પોતે માર ખામે છે તેથી તે પોતાના પ્રયોગની અને મનની પરીક્ષા કરવા પ્રેરાશે, પોતાનો દોષ સમજશે અને તેથી પોતાનો પ્રયોગ સુધારશે. માણસજાતે જે જે સાધનો શોધ્યાં છે તે બધાંમાં આ અહિંસાનું સાધન જ એવું છે કે જેમાં દોષનો ગેરલાભ માત્ર તેના પ્રયોજકને છે, અને દોષ એની મેજે સમજાય એવી યોજના છે.

છતાં અહિંસાનું સાધન વાપરતાં ઘણી જ કાળજી રાખવાની છે એમાં કશો સંશય નથી.

માનસિક રોગો-આધુનિક દષ્ટિએ

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૪૩ થી ચાલુ)

હવે આપણે સામાન્ય અવસ્થામાં મન અને શરીર વચ્ચેનો સમ્બંધ જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ કે શરીરમાં હૃદય, આંતરડાં, ફેફસાં વગેરે જુદા જુદા અવયવો રહેલા છે. તે પોતાનું કાર્ય નિયમિતપણે અને યથાક્રમે કર્યા કરે છે. આ બધા અવયવોનો સહકાર કાણ જાળવી રાખે છે? તે સહકાર જાળવનાર તંતુઓનું નામ જ્ઞાનતંતુઓ. તેમના વિના આખા શરીરમાં અસંજકતા વ્યાપી જાય. શરીરના કેટલાએક વ્યાપારો જેવાકે હૃદયના ધબકારા અગર શ્વાસોચ્છ્વાસ આપણી ઇચ્છાને આધીન નથી છતાં તેમના પર પણ મનની થોડી અસર તો થાય છે. જેકે માનસિક વ્યાપારો આ જ્ઞાનતંતુઓની મદદ વિના પણ સંભવે છે, છતાં શરીર પર મનનો અમલ આ જ્ઞાનતંતુઓ દ્વારા જ ચાલે છે. ત્યારે શરીર એટલે ફક્ત અમુક અવયવોનો સમૂહ નહિ કિંતુ જ્ઞાનતંતુઓ દ્વારા મનના અંકુશ તળે કામ કરતો અવયવસમૂહ.

ત્યારે મન એટલે શું? મન એટલે મન. એનું વર્ણન બીજા શબ્દોથી કેમ આપાય? જે બહારના વિષયોને ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરે છે, વિચારે છે, અનુભવે છે અને શરીરના સમગ્ર વ્યાપારો દોરવે છે તે મન. તે મગજ, જ્ઞાનતંતુઓ વગેરેથી થર હોવા છતાં તેમના દ્વારા પોતાનું અસ્તિત્વ વ્યક્ત કરે છે.

મનના બંધારણ (Structure) વિષે આપણે હજુ બહુ જાણતા નથી છતાં એ વિષયમાં આપણું જ્ઞાન દહાડે દહાડે વધતું જાય છે. જેમ હાઇડ્રોજન કે ઑક્સીજનનું બંધારણ આપણે ઝડપથી સમજી જઈએ તેમ તેનું બંધારણ મગજ શકાતું નથી. પરંતુ જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના વ્યાપારો તેમ જ જુદાં જુદાં માણસોના વ્યાપારોના અવલોકનને પરિણામે તેની કઈક ઝાંખી કરી શકાય છે.

જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ અમુક સંયોગોમાં એક જ પ્રકારે વર્તે છે. દાખલા તરીકે દુશ્મનને જોતાં પ્રાણી નાસી જાય છે અથવા સામું લડવા તૈયાર થાય છે. પોતાની જાતને બચાવવા ગમે તેવા વિપરીત સંયોગોમાં પણ, તે નવી નવી યુક્તિઓ બોળી કાઢી તે પ્રમાણે વર્તે છે. નર માદા તરફ અને માદા નર તરફ આકર્ષાય છે. પોતાનાં બચ્ચાંઓનું તેઓ હરકોઈ ભોગે રક્ષણ કરે છે.

આ બધા વ્યાપારો પરથી એક બાબત ફક્ત થાય છે કે, બધાં પ્રાણીઓનાં મનમાં કેટલીએક સહજવૃત્તિઓ (Instincts) રહેલી છે. દાખલા તરીકે, સ્વમરક્ષણ વૃત્તિ (Instinct of self-preservation) તેમ જ પ્રજોત્પાદક વૃત્તિ (Instinct of Reproduction). સહેજ વિચાર કરતાં જણાયે કે પોતાનું જીવન નિભાવવા તથા જાતિને આગળ વધારવા આ જન્મે વૃત્તિઓ અત્યંત મહત્વની છે. જેમ જેમ પ્રાણીઓમાં વિકાસ થતો ગયો અને નવાં નવાં પ્રાણીઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં, તેમ તેમ તેમની સહજ વૃત્તિઓની

સંખ્યા પણ વધતી ગઈ. અત્યારે મનુષ્ય પ્રાણીના માનસિક બંધારણમાં સહજવૃત્તિઓની વધારેમાં વધારે સંખ્યા છે. એનો ચોક્કસ આંકડો કેમપણે નહીં કર્યો નથી, છતાં તુલનાત્મક રીતે જોતાં મનુષ્યમાં એમની સંખ્યા વધારે છે એટલું કહેવા બેઠેલી સ્થિતિમાં આપણે છીએ.

બીજાં પ્રાણીઓને વેગમાં મુઠ્ઠા આપણે મનુષ્યો તરફ વળીએ. જો મનુષ્યના મનનું બંધારણ ફક્ત સહજવૃત્તિઓ પર જ રચાયતું હોય તો દરેક મનુષ્યનું માનસિક બંધારણ એક-સરખું કેમ નથી? સહજ વૃત્તિઓ તો દરેકને વારસામાં જોતરી આવેલી હોઈ, જન્મથી જ મળેલી હોવા છતાં, દરેક મનુષ્યમાં તેઓ, કાર્યમાં, એક જ પ્રકારે કેમ જણાતી નથી? આનો ઉત્તર એ જ કે માનસિક બંધારણ સહજવૃત્તિઓ ઉપરાંત, બહારની પરિસ્થિતિની અસરો પર પણ આધાર રાખે છે. વારસામાં મળેલા માનસિક અંશો પર, કેળવણી, સાંસારિક દરજ્જો, મિત્રો વગેરેની પુષ્કળ અસર થાય છે અને એ અસરોને લીધે દરેક મનુષ્યની સહજવૃત્તિઓનો આવિર્ભાવ જુદે જુદે સ્વરૂપે ન્યોતો આપણને જણાય છે. સંકેસમાં, આપણે વાધ અને બકરીને પોતાની સહજવૃત્તિઓ દબાવીને ઉભેલાં જોઈએ છીએ, એ તેમને કેળવનારના પ્રયાસોનું પરિણામ છે. ગણિતની પરિકાષા વાપરીએ તો

માનસિક બંધારણ = સહજવૃત્તિઓ + પરિસ્થિતિના સંસ્કારો.

ધારો કે એ માણસોં એકી સાથે જ જન્મ્યા છે, જન્મેને એક જ ધરમાં એકસરખું શિક્ષણ અને સંસ્કાર ગળ્યાં છે; છતાં જન્મેનું માનસિક બંધારણ જુદું કેમ પડે છે? એનું કારણ એ કે, દરેક વ્યક્તિના મનમાં એક શુભશક્તિ રહેલી છે, અને તે વ્યક્તિ પરત્વે જુદી પડે છે. આ શક્તિને લીધે દરેક માણસનું માનસિક બંધારણ બીજાના માનસિક બંધારણ કરતાં સહેજ જુદું પડે છે. આ શક્તિ સામાન્ય રીતે 'will power-ઈચ્છાશક્તિ' તરીકે અથવા ચૈતન્યશક્તિ (Vital energy) તરીકે ઓળખાય છે. અહીં એ સ્પષ્ટ સમજશે કે જેમ ફક્ત ધન્દિય-વિજ્ઞાનની મદદથી આપણે શરીરના બધા વ્યાપારો સમજી શકતા નથી અને માનસશાસ્ત્રનો આધાર લખને તેમનો ખુલાસો મેળવવા પ્રયાસ કરીએ છીએ, તેવી જ રીતે બધા માનસિક વ્યાપારોનો ખુલાસો આપણે ફક્ત માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કરી શકતા નથી. મનથી પણ પર, માનસિક વૃત્તિઓની અદર છુપાયેલું કંઈક અચિત્ત (supersensible) તત્ત્વ છે, જે મનુષ્યને તેનું વિશિષ્ટત્વ આપે છે. પરંતુ અહીંયાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રદેશ શરૂ થાય છે. આ પ્રમાણે, આધુનિક માનસશાસ્ત્ર ધન્દિયવિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની વચ્ચે એક સાંકળ જેવું છે.

જાનેન્દ્રિયો દ્વારા બહારના બનાવોની અસર મન પર થાય છે. જુદા જુદા સંયોગોમાં

૧ જુઓ, it may be a so-called "higher instinct, or a product of biological evolution; or, to avoid religious disputation, call it 'spiritual force,' it finally determines the behaviour of what would otherwise be the mere animal man.

(Therapeutics of Internal Diseases Vol. II Page 24)

૨ The origin & Physical substratum of which we know nothing but which corresponds with what is usually described as vital energy-whatever this may be.

(Practice of Medicine, Tice. Vol. X. Page 273)

કેવુ વ્યભિચાર કરતુ તે ક્રમત સદજ વૃત્તિઓ જ નક્કી કરતી નથી એમાથી મોથી બગવાન સદજ વૃત્તિ કાર્યદ્વારા બહાર પડવા ધમે છે પરંતુ એના પા શુદ્ધિનો તેમજ ઇચ્છાશક્તિનો અકુશ છે ઇચ્છાશક્તિને લીધે એક જ દુર્ગમ મહજ્જવૃત્તિ બગવાન બની જાય છે, ત્યારે એક પ્રબળ સદજવૃત્તિ દયાઇ પણ જાય છે અને કાર્યમા તેનો અમય આપણે જોઇ શકતા નથી

ત્યારે કોઇ માણસ એકાદ પ્રવૃત્તિમા મશગુલ થઈ ગયો હોય છે ત્યારે તે બીજા બનાવો તરફ ધ્યાન આપી શકતો નથી, એ આપણો સૌનો અનુભવ છે દાખલા તરીકે એક મનુષ્ય લખવામા અથવા વાચવામા રોકાયેલો અને તેને પાચ વાગે એકાદ સલામા દાઢરી આપવાની હોય ત્યારે જો કે પાસેની ઘડિયાળમા પાચ ટકારા ચાલ છે તે જતા તે તેને સાલગતો નથી આલુઆલુના માણસો એમ ધારે કે તેણે સલામા જવાનો વિચાર માડી વાળ્યો હશે, ત્યારે તે માણસ ખાતરોપૂર્વક કહે કે તેણે ઘડિયાળના ટકારા સાલળ્યા જ નથી વળી કોઇ નાગ એવુ પણ બને છે, કે આપણે એક કાર્ય કરીએ છીએ તે બીજાને અમુક ઉદ્દેશથી કરેલુ હોયે જતા આપણને પોતાને આપણુ મન બીજા કાર્યમા પરોવાયેલુ હોવાથી તે કાર્ય યાદ રહેવુ નથી દાખલા તરીકે અમુક ચર્ચા કરતા કરતા બધા મિત્રો સાથે ફરવા જતા હોય, રસ્તામા આપણે ટપાનમા કાગળ નાખતા જઈએ, જતા આપણે ટપાનમા કાગળ નાખ્યો છે એ વાત સાચ જૂલી જઈએ ઉપરના બંને દાખલા, ટપાનમા કાગળ નાખ્યો તે તથા ઘડિયાળના ટકારા ન સાલળ્યા તે માનસિક પ્રવૃત્તિઓ પર નવો પ્રકાશ નાખે છે

આ બધા બનાવોનો ખુલાસો કરના એક સામાન્ય મત્તોનુ ઉદાહરણ લઈ શકાય. ખત્તોનો પ્રકાશ જેટલા વિસ્તારમા પડે છે, તેટલા વિસ્તારમાની બધી વસ્તુઓ આપણે ચોખ્ખી જોઈ શકીએ છીએ, જેટલા વિસ્તારમા તે ઝાગો પડે છે તેટલા વિસ્તારમાની ચીજો આપણે ઝાખી જોઈએ છીએ એથી જિવદુ પ્રકાશના વર્તુલની આસપાસ રહેવા અધાગમાની ચીજો આપણે જિવદુલ જોઈ શકતા નથી એ જ પ્રમાણે જો કે આપણી માનસિક સ્થિતિમા અનેક વ્યાપારો ચાલતા હોય છે પરંતુ તે બધા આપણા ધ્યાનમા એકી વખતે-ગહેતા નથી જે બનાવ, ઉપરના ઉદાહરણના સંબંધે વાપરીએ તો, વર્તુળના મધ્યભાગ મા હોય છે તેમા આપણે મશગુલ થઈ જઈએ છીએ, ત્યારે જે બનાવો પ્રકાશના કુડાગા ની લગલગ અથવા તદ્દન બહાર હોય તેની આપણને ખબર પડતી નથી આ ઉદાહરણુ હજુ બીજા વધુ ખુલાસા આપી શકે છે દાખલા તરીકે, પ્રકાશના વર્તુળમા પડેલી વસ્તુ-ઓને, દૂર અધકાગમા બેઠેલો માણસ એકાદ દોરીવડે હલાવી શકે, ત્યારે કુડાગામા બેઠેલા માણસોને એની ખબર પણ પડતી નથી નાટકોમા આ સ્થિતિનો આપણને વારંવાર અનુભવ ચાલ છે એ જ પ્રમાણે માનસિક સ્થિતિમા પણ બને છે ધ્યાનના વર્તુળમા કેન્દ્રીએક એની ક્રિયાઓ ચાલ છે કે જોનો હેતુ આપણને સમજાતો નથી તે અત્યંત ગૂઢ હોઇને-અધારમા રહેવા માણસ જેવો દૂર બેઠા બેઠા જામ કરતો હોવાથી-તેની ક્રિયાઓ જ ક્રમત આપણે જાણી શકીએ છીએ દાખલા તરીકે, આપણે ગમે તેવા તટસ્થ ગહેવા માગીએ તોપણ આપણા પ્રાતપક્ષીઓની દલીનોનુ વ્યાખ્યાનપણુ આપણા ધ્યાનમા આની શકતું નથી એનું કારણ આપણો તેના તરફનો તિરસ્કાર અથવા પ્રતિપક્ષીપણુનો ભુરો પરંતુ આપણે

આપણી જાતને તટસ્થ માનીએ છીએ અને આપણા નિર્ણયના મૂલ્યમાં રહેલા તિરસ્કારને આપણે પીછાણી શકતાં નથી.

આ ઉપરાંત આપણે આપણાં સારાં કાર્યો કે જીવનમાં મેળવેલી સફળતાઓને જ વાદ રાખીએ છીએ, ત્યારે આપણી પોતાની નબળાઈઓ સરળતાથી ભૂલી જઈએ છીએ. આ બધું ગૂઢ હેતુઓ (unseen motives) નું પરિણામ છે.

આ ઉદાહરણના અભિપ્રાયવાળા લાગતે આપણે પ્રતીતિપ્રદેશ (Field of consciousness) તરીકે જોજાખીએ છીએ, કારણકે એટલા વિસ્તારમાં બનતા બનાવોનું આપણને લાન રહે છે. એની આલુઆલુના પ્રદેશમાં ચાલુ રહેલા બનાવો આપણી જાણ ગહાર રહી જાય છે. ઉપર આપણે જે બે દાખલા—દાખલામાં કાગળ નાખવાનો તથા ધર્મ-યાત્રાના ટકોરા ન સાંભળવાનો—આપ્યા છે તે આ પ્રદેશની બહાર બનેલા બનાવો છે એટલે આપણને તેનું લાન ન થયું.

આવી રીતે આપણા નિત્યજીવનમાં કેટલાંક બનાવો બને છે કે જેમની ખબર આપણને એ વખતે નહિ પણ પછીથી પડે છે. એ માનસિક ક્રિયાઓનો ખુલાસો કરવા સૂક્ષ્મ મન (subconscious mind) ની કહપના કરવામાં આવી છે. પ્રતીતિપ્રદેશની આલુઆલુ-બેલીનાં અભિપ્રાયવાળા લાગતી આલુઆલુ-આલી રહેલા બનાવો આ સૂક્ષ્મ-મનની પ્રવૃત્તિને આભાર માનવામાં આવે છે. અને માનસિક રોગોની વિચારણામાં, આ પ્રવૃત્તિઓ, જે આપણા પ્રતીતિપ્રદેશમાં કવચિત્ આવે છે ને પાછી તેની બહાર જતી રહે છે, તે મુખ્ય સ્થાન લે છે.

અત્યાર સુધી આપણે મન અને શરીરનો મેળવ જોતા આવીએ છીએ. આ બધી રોગશક્તિ માનસિક વ્યાપારોની વાત ચર્ચા ત્યારે રોગ, માનસિક કેમ થાય છે? આ પ્રશ્નની ચર્ચા હવે કરીએ.

રોગો-પછી તે માનસિક હો અથવા શારીરિક હો-પરિસ્થિતિ (Environments) સામેની લડાઈ અથવા વૈમનસ્વનું પરિણામ છે. જ્યાં સુધી આપણે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ રહીએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે તંદુરસ્તી ભોગવીએ છીએ. વધારે ખાઈએ, ઊંઘ અથવા પૂરતો આરામ ન લઈએ તો શું પરિણામ આવે? ચોક્કસ કાંઈ રોગ. તે થોડી મુદત ચાલે કે લાંબી મુદત ચાલે એ જુદો સવાલ છે, અને આપણી અંતઃક્રશક્તિ તથા પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે.

આપણા માનસિક મંદારણમાં સહજ વૃત્તિઓ (Instincts) રહેલી છે, એ આપણે જોઈ ગયા. દરેક સહજ વૃત્તિ, જેમ ગ્રહોને ઉપગ્રહો હોય છે તેમ, અમુક ભાવો સાથે ખાસ સંબંધ હોય છે અને તેથી જ અમુક સહજવૃત્તિ બનતી થતાં તેની સાથેના ભાવો પણ બનતી થાય છે અને આપણી માનસિક સ્થિતિ પર આધિપત્ય મેળવે છે. દાખલા તરીકે, દુઃસ્મનને જોતાં આત્મઅંતઃક્રશક્તિની સહજવૃત્તિ બનતી થાય છે તેની સાથે જ ખીંક અથવા ગુસ્સો-આ બન્ને ભાવો અથવા લાગણીઓ આપણા મનમાં બનતી થાય છે. તેની સાથે સાથે જ શરીરમાં પણ તે લાગણીઓ સ્પષ્ટ દેરકારો થાય છે. ફક્ત પૂંછડી બે પગ વચ્ચે ધાલી દે છે, વાથ અથવા ગિંદા સામે જીવન મારે છે, પાડો માથું નીચું નમાવી આગળ ધસે છે વગેરે પદ્યોના શારીરિક દેરકારો તેમની લાગણીના સ્પષ્ટ છે.

મનુષ્યની વર્તણૂકનાં પ્રેરકબળોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, અને તેના દરેક વર્તનમાં તેને તે બળોનો યોગ્ય સમન્વય કરવો પડે છે. તેની સહજવૃત્તિઓ તેના મન પર અમલ કરવા આગળ ધસે છે. એ એના જીવનના આદર્શો, એના સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક કે નૈતિક વિચારો. એ સહજવૃત્તિઓને સાથ આપે છે અગર તેમની જોડે લડે છે. આ બધાં જુદાં જુદાં બળોને એક કરીને મન તેના શરીરના વ્યાપારોને પ્રેરે છે. ન્યારે ન્યારે આ બળોને પરસ્પર વિગ્રહ શરૂ થાય છે ત્યારે માનસિક સ્થિતિમાં કલહ થાય છે અને, તેની ખબર, બે કે શરૂઆતમાં નહિ, પણ પછીથી શરીરમાં દેખાવા માંડે છે.

આ માનસિક કલહોનો સ્વભાવ કેવો હોય છે, એ કલહોને લીધે કઈ કઈ માનસિક ક્ષતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ક્ષતિઓની કઈ કઈ શારીરિક અસરો થાય છે વગેરે પ્રશ્નો અત્યારે માનસિક રોગોની ચર્ચામાં અગ્રસ્થાન બોલવે છે.

જે કોઈ 'હીસ્ટેરીઆ'થી પીડાતા દરદીને જુએ તેને લાગ્યે જ કલ્પના આવે કે, આ કંઈ શરીરનો નહિ પરંતુ મનનો વ્યાધિ છે. આજ શબ્દો 'ન્યુરોથેનીઆ' રોગ (Neurosthenia), માટે પણ વાપરી શકાય. પરંતુ અત્યારની શોધબોલાથી સાબીત થયું છે કે, કોઈ પણ જાતની શારીરિક નિષ્કૃતિ (Organic lesions) થયાં સિવાય કદાચ માનસિક કારણો વડે પણ માનસિક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. હા, એ માનસિક રોગોને પરિણામે શરીરમાં ખૂબ કદાચ એક વ્યાધિઓ-દરદીની બેદરકારી આજસુધી વગેરેને લીધે-દાખલ થાય અને આપણને જૂલઘાપ ખવડાવે.

એક દાખલાવડે આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ થશે ધારો કે, એક માણસ હામોનિયમ વગાડે છે. તેના આ કાર્યના પરિણામ રૂપ સંગીત આસપાસનાં માણસો સાંભળે છે, પરંતુ કોઈ વાર લોકોને એનું વગાડવાનું બિલકુલ પસંદ પડતું નથી. વાન્ટું જરાબર છે, એ પોતે પૂછે એનો જો છે, એની આંગળીઓ પણ સારી છે, ત્યારે શા માટે લોકો એને સાંભળવા ના પાડે છે ?

(૧). એમ બનતું હોય કે તેની આંગળીઓ નજળી પડી ગઈ હોય અને તે હામોનિયમની કળા જરાબર દેખાવી શકતો ન હોય.

(૨) કદાચિત્ હામોનિયમ જરાબર હોવા છતાં, જે બધા સૂરો સંગીતના નિયમ પ્રમાણે ન વગાડતો હોવાથી સંગીત કદાચ યદ્યપિ પડતું હોય.

(૩) કદાચિત્ એનું સંગીતનું જ્ઞાન અગર વગાડવાનો અનુભવ બહુ ઓછો હોય.

(૪) અથવા કદાચિત્ સાંભળવાવાળા પોતે જ સંગીતના નજીબનારા ન હોવાથી તેને સમજી શકતા ન હોય.

આ દાખલામાં, વગાડનારને ટેકાણે મનના સાધનરૂપ આપણું નાડીતંત્ર (Nervous System) મોકા અને હામોનિયમને ટેકાણે બાકીના શરીરના અવયવો મોકા. હવે દરેક વસ્તુસ્થિતિ અનુક્રમે ધટાવે.

ત્યાંસુધી આપણું મન-આપણી બધી મનોવૃત્તિઓનો સમહ, જીદિ, અનુભવ વગેરે-આપણા મગજ તથા જ્ઞાનતંત્રોદ્ધારા, આપણા શરીરના જુદા જુદા અવયવોને નિયમ મર્માણે મલાવે છે ત્યાંસુધી આપણી વર્તણૂક (સંગીત) આપણી પરિસ્થિતિને બધેએસંતી મધ પડે છે. આસપાસનાં મનુષ્યો આપણને ગાંઘા નથી ગણતાં; પરંતુ ન્યારે આપણા

જ્ઞાનતત્ત્વો નબળા પડે અને શરીરનાં લુદ્ધાં લુદ્ધાં અંગો પરનો કાણુ ગુમાવે, અગર તેઓની ક્રિયાઓ એકબીજાને ઉપકારક થતી બંધ પડે ત્યારે આપણી વર્તણૂક લોકોને પસંદ પડતી નથી. કારણ તેઓ એમાં કંઈક વૈચિત્ર્ય જુએ છે.

જો આપણી માનસિક શક્તિઓ નબળી થઈ જાય તો એમાં આસપાસના લોકોને કંઈ દોષ નથી. પરંતુ ઉપર સૌથી છેલ્લા દાખલામાં જતાવ્યું તેમ કેાઇ વાર અમુક મનુષ્યની માનસિક શક્તિઓ એટલી બધી પ્રબળ હોય છે કે આસપાસના મનુષ્યોને એનો ખ્યાલ પણ નથી આવતો. આવા માણસોને આપણે 'દ્રષ્ટા' તરીકે જોળખાવી શકીએ. જો કે એમની આસપાસનાં માણસો એમને મહાન ગણવા પહેલાં ગાંઠો, ફાંટાબાળ, અકબ-વિનાનો, અવ્યવહાર કે તરગી વગેરે શબ્દોથી નવાજે છે. અસ્તુ.

આ ઉદાહરણ એટલા માટે જ આપ્યું છે કે, વમાનનારની આંતરંગીઓ કપાયા સિવાય પણ, આપણાં જ્ઞાનતત્ત્વોને ખાસ શારીરિક ધ્વજ. થયા સિવાય પણ, મગજ અને જ્ઞાન-તત્ત્વોના વ્યાધિઓ થઇ શકે છે. આપણી માનસિક વૃત્તિઓ આ જ્ઞાનતત્ત્વો દ્વારા આપણા શારીરિક વ્યાપારો દ્વારાવતી હોવાથી બ્યારે બ્યારે એ વૃત્તિઓમાં પરસ્પર કલહ (conflict) થાય ત્યારે એની અસર આપણા શારીરિક વ્યાપારો પર પણ થાય.

વર્ણનની સરળતા ખાતર, માનસિક રોગોને બે લાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. બંને વિભાગોમાં વાસ્તવિક (Genetic) નહિ કેવું માત્ર લાક્ષણિક (symptomatic) ફરક છે. જે માનસિક રોગોમાં, મનુષ્યના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ માનસિક અંશો, સ્મૃતિ, વિવેક, દૈર્ઘ્ય વગેરેનો નાશ થાય છે, તેમની વચ્ચેનો સંગ્રહ તુટી જાય છે અથવા તેમનો પૂરો વિકાસ થતો નથી એવા રોગો પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે. તેમનું સામાન્ય નામ ગાંઠપણ અથવા ધેંલણ (Insanities) છે.

આ વર્ગ ઘણો મોટો છે અને તેની સારવાર પણ ખાસ ઇસ્પતોલોમો કરવી પડે છે. બ્યારે જે માનસિક રોગોમાં મૈતઃક્ષોભ (Psychic reaction) થઇને તેનાં લક્ષણો શરીરના અવયવોની કાર્યક્ષમતા (Functional derangement)માં પરિણમે છે તેમનો બીજા વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. આ રોગોનું સામાન્ય નામ નાડીક્ષોભ (Psycho-neuroses) છે. આ વર્ગના રોગોની ચિકિત્સામાં દોમની અસપાસના મગજના કુચ્છ લાગ લગવતા હોવાથી તથા સામાન્ય વાચકોને પણ તેમનું વર્ણન સ્પષ્ટ થઇ પડે તેમ હોવાથી એમના વર્ણનને જ અહીં પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

બાળકોમાં અમરજી પાડક

* આ વાત આત્મકાલના યાત્રિક મુદ્દમાં ખતી મહારની છે. ક્ષેત્ર મળ આરોગ્ય નબળવાની વાતો કરવા કે સામજિક ઉત્કુષ્ટ હોય છે, પરંતુ આ માનસિક આરોગ્યની વાતો પણ મોટાં બંને છે. એટલે માનસિક કારણોને ધીમે ધીમે માનસિક રોગોને ઉદ્દેશીને જ આ લેખમાળા મે લખી છે,

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનના રસ લેતાં સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના રચનાના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જીવનના અન્યથા અને ચોક્કસ જાણશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

છરીઆ

તા ૨૧-૭-૩૦

મુરબી પાંક સાહેબ,

કેટલાંએ વખતથી અહીં વસેલા આપણા ગુજરાતીઓના જીવન વિશે લખવાની ઇચ્છા હતી અને લખી મોકલાવું છું.

ઝીઆ લગભગ ગુજરાતથી દોઢેક દહાસા દૂર આવેલ છે. આટલું દૂર હોવા છતાં, આપણા ગુજરાતીઓની અહીં ઠીક પ્રમાણમાં વસતી છે. એક ખુલાસો કરી લઉં. હું અહીં વસતા કચ્છી ભાઈઓને ગુજરાતી ગણાવવા માગું છું. એનાં અમુક કારણો છે. કચ્છમાં લખવા વાંચવાની ભાષા ગુજરાતી જ છે જે ‘કચ્છી’ ભાષા બોલાય છે, તે અમુક જૂન વર્ષમાં સમગ્ર કચ્છના વ્યાપારમાં, નામામાં, દાર્દ-કચેરીમાં, વિદ્યાભ્યાસમાં, સર્વે જગ્યાએ ગુજરાતી જ વપરાય છે ‘કચ્છી’ ભાષા બોલી શકાય છે; પણ તેને લિપિ નથી એટલે કચ્છની ભાષા-લિપિ તો ગુજરાતી જ. કચ્છને લગતાં જે, રાજકીય વર્તમાન-પત્રો નીકળે છે, તે પણ ગુજરાતીમાં કચ્છના બ્રાહ્મણ, નાગર, વાંણિયા, મીસ્ત્રી, જુહાણા, શાહિયા, વગેરે વર્ણોની સંસ્કૃતિ, પરંપરા, રીતરિવાજો, વગેરે ગુજરાતને જ મળતા છે. કચ્છ ગુજરાતથી દૂર નથી, છતાં પણ કચ્છ વિષે ગુજરાત અજાણ્યું જ રહ્યું છે.

એક વખત એક બી. એ. થયેલ ભાઈએ મને વડોદરામાં પ્રશ્ન કરેલો:

“તમે ક્યાંના રહેવાસી?”

“હું કચ્છનો છું.”

એ ભાઈ આભા જ બની ગયા. થોડી મેકડો પ્યાર થયા પછી, તેમણે ફરી પૂછ્યું:

“વારુ! તમે કચ્છના છો તો ગુજરાતી કેમ બોલી શકો છો?”

“વાહ! ગુજરાતી ભાષા ન આવડે, એ કેમ બને? અમારી ભાષા જ ગુજરાતી” મેં સ્પષ્ટ કર્યો.

આપણા નિકટના પ્રાંતો વિષે, આપણે કેટલું નમાયુ ભૌગોલિક જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ, એ આ દાખલા ઉપરથી આપ-જોઈ શકશે. યાજ્ઞાઓમાં આજકાને, આપણા જ પ્રાંતો વિષે અત્યંત જેવા રાખી, ઇંગ્લેંડ અમેરિકાની નદીઓ ગોખાવવામાં આવે, એ કેટલું દુ:ખદ!

હવે મળ વાંત પર આવું ઝીઆ શહેરમાં તેમ જ આસપાસની કાલીઆરીમાં વસતા-ગુજરાતીઓની સંખ્યા લગભગ પાંચેક દહાસની હશે. તેમાં ૭૦ ટકા કચ્છીઓ, ૨૫ ટકા શાહિયાવાડીઓ, અને ૫ ટકા ગુજરાતીઓ હશે પણ હું આ પત્રમાં, કચ્છી, શાહિયાવાડી, અને ગુજરાતી ભાઈઓ-એ સર્વે વિષે ‘ગુજરાતી’ શબ્દ વાપરીશ.

મળ તો અહીં આપણે કાયલાના ઉદ્યોગને લીધે આવ્યા. ફર્ટ કલાસ કાયલા સિવાયની, ગુડ સેકંડ કલાસ કોલીઆરીઓની આપણા ગુજરાતી વર્ગે હીક હીક માલિકી ધરાવે છે. કોલ પ્લોઝર તરીકે પણ, આપણા ગુજરાતી વર્ગ બહોળા પ્રમાણમાં વસેલો છે. પછી ધીમે ધીમે આપણા વેપારીઓ, નોઝરિયાત માણસો વગેરે વસવાટ કરવા લાગ્યા.

મારા નાનપણથી તે આપાર સુધીનાં ૧૫ વર્ષના વસવાટ દરમિયાન મને તો અહીંનું જીવન અસિક અને શુષ્ક જણાયું છે. ચોવીસે કલાક કુમાડો હોય જ, એટલે આરોગ્યતાની દૃષ્ટિએ આ સ્થળ નકામું જ છે. પણ પૈસાનો લોભ આરોગ્યતાને ભૂલાવી દે છે. સરકારી સત્તાવાર આંકડાઓ પ્રમાણે કોલશ્રીલમાં 'ક્લ' નું દર્દ, બીજાં સ્થળો કરતાં વધારે પ્રમાણમાં છે, અને તે વધતું જ જાય છે. પ્રવૃત્તિશીલ જીવન હોય તો જ માંડ માંડ અહીં દલાડ પસાર થઈ શકે એમ છે. આપણા ગુજરાતીઓએ અહીં ત્રીસેક વર્ષથી વસવાટ કર્યો છે; પણ હીક હીક આર્થિક ઉત્તરિ સિવાય, બીજા સમગ્ર વિષયોમાં પછાત જ રહ્યા છે.

બંગાળી સમાજ સાથે આટઆટલાં વર્ષોના પરિચય, પણ તેમનાં સંવેદનશીલ આપણે કશુંએ મેળવ્યું નથી. આપણા ગુજરાતીઓ એમની સાથે કામ પૂરતો જ પ્રસંગ પાડે, અને દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે; આથી એકમેકનાં જીવનમાં રમ લેતા આપણે નથી મળ્યા.

સિંહાણની દૃષ્ટિએ પણ આપણે અહીં પછાત છીએ. આવડા મોટા છૂટાછવાયા સમાજમાં, માત્ર ત્રણ માધ્યમિક શાળાઓ, અને બે પ્રાથમિક કન્યાશાળા છે. એ પણ ફૂડના અભાવે જનપ્રાપ્ય અને રગશિયા શાળાની માફક આવ્યા કરે છે. કાયલાના વ્યાપારમાં જેમ જેમ મેદાનાં આવતી ગઇ, તેમ તેમ સામાજિક કાર્યોમાં તેનાથી બમણી મેદા આવતી ગઇ-જોકે અત્યંત અને અતિ ધર્મશ્રદ્ધાળુપણને લીધે, બીજા સમાવતો કરવા ગુજરાતી સમાજ અબકાતો નથી. તેનું મુખ્ય કારણ અસિક્ષિતપણું છે.

બાહેર જીવનની દૃષ્ટિએ તો આપણા ગુજરાતી સમાજના નસીબે મોંઘું જ આવે. જે બેપાંચ જણ રસ લે છે, એ અપવાદ ૩૫ કહી શકાય. અને જે આપણા ગુજરાતીઓનું બાહેર જીવન માત્ર રાવખલાદુર યવામાં, જોનારરી મેજસ્ટ્રેટ યવામાં, કે કોંસિલમાં જવા પૂરતું જ છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળથી તો આપણા ગુજરાતી સમાજ અસપૃશ્ય થઇ નાસતો જ કરે છે. આવડા મોટા આપણા ગુજરાતી સમાજમાંથી અહીં માત્ર પાંચ વિદ્યાર્થીઓ જ પીકિકિંગ માટે જોડાયા છે. એટલુંએ સહભાગ્ય ગણીએ.

અહીંના આપણા ગુજરાતી યુવકોમાં પ્રાણ નથી એમ નદિ, -પણ આ કાયલાનો વેપાર એવો વિચિત્ર છે, કે કેટલાએ તેજસ્વી, પ્રાણવાન યુવાનો ધંધાને લાઇ, અને નોકરીને અંગે, આગળ પડતો લાભ લઈ શકતા નથી. એકાદ બે વખત અને કેટલાક યુવકોએ સંગઠનનો પ્રયત્ન કરેલો, પણ ઉત્સાહ વિના પડી ભાંગેલો હંવટે ઝડીયા યુવક સમિતી રચપાઈ, તેમાં અમે કેટલાક બંગાળી યુવકો સાથે રહી કાર્ય કરી રહ્યા છીએ.

હમેશ માસ થયાં એક ગુજરાતી લાઇબ્રેરી શરૂ કરી છે. પ્રજા પાત્ર હીક-હીક લાભ લે છે; પણ લાઇબ્રેરી સમૃદ્ધ થાય એમ લાગતું નથી. આજે પ્રમાણે અમાઉ હસરામાં, અને ઝડીઆમાં લાઇબ્રેરી ચલાવવાનો અખતરો થયો હતો, પણ તે અહીં વમતા આપણા સમાજની મંકુચિત દૃષ્ટિથી અને પુસ્તકોની ચોરી કરવાની અખતવાર દરેલ નીતિથી, બન્ને લાઇબ્રેરીઓ પડી ભાંગેલી.

અહીંના બંગાળીઓની જુદી કલ્પ છે, લાઝરો છે, નાટકશાળા છે, રમતગમતનાં સાધનો છે. તેમાં તેઓ સંગીતમંદલનો ગોઠવે છે વગેરે વગેરે. જ્યારે અહીંના આપણા ગુજરાતી છવનમાં એવું કશુંએ નથી. વર્ષે એકાદ બે સ્કુલના મેળાવડાઓ થાય, એ જાણે આપણા ગુજરાતીઓની રસિકતાનો છેડો.

અહીં હમણાં ચાલી રહેલા પીકેટિંગને અને રાષ્ટ્રીય ચળવળને દાખી દેવા એક Anti-propaganda Committee (રાષ્ટ્ર-પ્રગતિ વિરોધક મંડળ) અહીંના એ. ડી. સી. સાહેબે નીમી છે. તેમાં આપણા પાંચેક લાઘ્યો સડોવાયેલા છે. અને અહીં જો મુખ્યત્વે સરકારની ખુશામત કરનાર તરીકે નામો બોલાતાં હોય, તો તે આપણા ગુજરાતીઓનાં જ.

તેમાં કેટલુંક સત્ય છે. અવારનવાર આપણા ગુજરાતીઓએ માત્ર ખુશામતની દૃષ્ટિએ, રેલવેકંપનીના ઓફિસરો, ગવર્નમેન્ટ હોદ્દાદારો, મેજિસ્ટ્રેટો, સાહેબો, વગેરેને ખાણું-પાર્ટો આપી, 'ગુજરાતી તરીકિની નામના ગુમાવી છે. બલે તેઓ કદાચ એમ માનતા હશે, કે એથી અમારું નોકરસાહીમાં વળન પડે છે, પણ જાહેર પ્રજા તો તેમને માખણદાસોના શુભ ઇલકાબથી જ નવાજે છે. સઘળી બાબતો કરતાં, અહીંના આપણા ગુજરાતીઓની રાષ્ટ્રીય ચળવળ વિશેની અવગણના, એ ઘણું જ દુઃખદાયક છે. કાળી ટોપીઓનો મોહ હજી ઘૂટ્યો નથી. ધોળી ટોપી પહેરવામાં જાણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ હલકુ પડી જતું હોય, એવી માન્યતા હજી તેઓ સાચવી બેઠા છે.

આ ઉપરથી આપ જરૂર એમ ચોક્કસ ધારી લેશે, કે ઝરીઆમાં વસતા ગુજરાતી સમાજમાં અગણિત ત્રુટિઓ છે, અને ખરેખર છે પણ તેમ જ. એ સાથે સાથે કાયદાના વ્યાપારમાં જુઓ રહેલ આપણા ગુજરાતીઓની કાર્યક્ષમતા, જરૂર આશ્ચર્ય પમાડે એવી. એટલે 'મારું કહેવું એમ છે કે, જેટલી અહીંના સમાજમાં ત્રુટિઓ છે, તેની સાથે સરખાવતાં વિશિષ્ટતાઓ તો જુજ જ છે.

આટલું લખી વિરમું છું.

સિંઝ સ્નેહાધીન,
પુરુષોત્તમ ખી. ચૌહાણના
સરનેહ વંદેમાતરમ્

(૧) ઇડિયન મેડિકલ સર્વીસ

હિંદુસ્તાનમાં યુરોપિયન દાકતરોને હાલમાં નીચે પ્રમાણે હોદ્દાઓ આપવામાં આવે છે. ૭ વર્ષે નોકરી છોડીને ઘેર જાય અને ૧૦૦૦ પાઉન્ડ એન્ડ્યુઇડી મળે. બાર વર્ષે જાય તેને ૨૫૦૦ પાઉન્ડ અને પાંચ ન આવવા માગતા હોય તો સ્ટીમરનું ભાડું પણ મળે. યુરોપિયન હોદ્દાદારો કલા છતાં ઉમેદવારોની લાયકાતની સરતોમાં ગ્રેડિસ્ટન અને આયર્લેન્ડના ઉત્તર વિભાગની વૈદક કાયદાની રૂઢિએ રજીસ્ટર કરેલી લાયકાત હોય તેવા ૩૨ વર્ષની અંદરની ઉંમરના બ્રિટીશ પ્રજાજનોમાંના હોવા નોંધએ એમ લખ્યું છે !

કારકિર્દી

વૈદક ધધાના બહોળા અનુભવો મેળવવાનો હિંદુસ્તાનમાં જોગ છે. દરદીઓનાં પ્રત્યક્ષ અવલોકન, આરોગ્યરક્ષા, કોઈ ખાસ વિષયની લાયકાત કે શોધખોળનું કંઈ કામ કરવા છતાં હજી તે સવડ મળે એમ છે.

નોકરીની સરૂઆતમાં લશ્કરમાં વૈદક અમલદારી મળશે. લશ્કરીઓના વૈદક સંરક્ષણનું કામ એમને જે વર્ષ જોખામાં જોખું કરવું પડશે.

અમુક વખતે પ્રેમોશન (પગાર વધવાનું) નું ધોરણ રાખેલું છે. લેફ્ટેનન્ટ કરનાર, તે બધા જ જતી રહે. પણ પર્મંટરી પ્રમાણે કરનાર અને મેજર જનરલની પદ્ધિ મળે.

જે વર્ષ પછી લશ્કરમાંથી મુલકી ખાતામાં બદલી માટે ચરણ કરી શકાય. મુલકી ખાતામાં ગિવિલ સરજનની જગ્યાઓ મળે છે.

ગિવિલ સરજનોને મોટા અમલદારોની વૈદક સંભાળનું તેમ જ વૈદકીય ખાતાના ઉપરી તરીકે મુખ્ય મુખ્ય રમખોમાં કામ કરવાનું હોય છે. એમને આરોગ્ય સંરક્ષણ તથા સક્રમ જંતુઓની શોધખોળ માટે સવડ રહે છે અને કોઈ પણ વિષયમાં ખાસ જ્ઞાન મેળવવું હોય તો મેળવી શકાય છે. શોધખોળમાં જ સમય ગાળવો હોય તો ગાળી શકાય છે અને મેડિકલ સ્ટુડેન્સમાં પ્રેક્ટિસની જગ્યાઓ મળે છે.

પગાર

ભથ્થા માથે રૂપિયા ૬૫૦ થી સર યદ્ય, તથા વર્ષે ૮૭૫, તથાથી પાંચ વર્ષની નોકરીમાં ૧૧૨૫; પાંચથી ૭ વર્ષમાં ૧૨૨૫ થી મેજર થાય તો ૧૪૦૦ થી ૧૫૫૦; ને ૭ વર્ષે ૧૭૦૦ સુધી; આમ માત્ર ૭ વર્ષ નોકરી કરીને ઘેર જવું હોય તો ૧૫૦૦૦ રૂપિયા એન્ડ્યુઇડી મળે ને ૧૨ વર્ષ પછી રહે તો ૨૧૦૦ સુધી પગાર મળે.

ઉપર મુજબ પગાર ઉપરાંત સારાં ભથ્થાં મળી રહે એવી લશ્કરી કે મુલકી ખાતામાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

૩. ૭૫૦

આઉટરીટ એલાવન્મ-એટલે રાચરચીકુ ને લુગડાંલતાં માટે મળશે.

ખાનગી કામ

પ્રાઇવેટ પ્રેક્ટીસ કરવા દેવામાં આવશે.

પેન્શન

૧૭ વર્ષની નોકરી પછી મહીને ૫૦૦ પેન્શન મળે તે ૨૭ વર્ષ નોકરી છાડે તો મહીને ૧૦૦૦ સુધી થાય છે.

ભાડા

પરણેલા હોય તો કુટુંબ સાથે હિંદુસ્તાન આવવાનું સ્વીકારતું ભાડુ મળે. અને નોકરી દરમિયાન અમુક સમયે ઘેર રળ પર જવાનાં ભાડાં પણ સરકાર આપે છે.

પર્મદગી સ્ટેઇટ સેક્ટરી હિંદી પ્રધાનની એક પર્મદગી કરનારી કમિટી કરે છે.

ઉપરની હકીકત બ્રિટીશ પ્રેડિક્શન જનરલમાંથી ૧૯૩૦ ના જુલાઈ ૧૯ ના અંકમાંની ઉમેદવારોના અરજીપત્રક પરથી તારતી છે.

ખીન એક અંકમાં તબી લખે છે કે સાધન કમીશને, વૈદક અમલદારોને માટે હિંદુસ્તાનને વિશેષ હક્કો મળે છતાં ઉપરની સવડ રહેવી જોઈએ એવી ભલામણ કરી છે તેને અમારો ટેકો છે. એ કહે છે કે પ્રાંતોની સ્વતંત્રતાથી આ વૈદક અમલદારોની ખાસ જગ્યાઓ ન બગડે તે માટે હિંદુસ્તાનના પ્રધાનના જ હાથમાં એમની પર્મદગી કરવાની સત્તા રહેવી જોઈએ. નહિ તો આપણા ઇંગ્લેન્ડ અમલદારોની સારીરસંભાળ લેવાની અને હિંદુસ્તાનની વિશાળ વસ્તીની તન્દુરસ્તીની જવાબદારી આપણા પર આવી પડેલી છે તે બગડશે. વગેરે.

આને માટે વિશેષ ટીકાની જરૂર છે કે એ હકીકત પોતે જ બહુ બોલી શકે એવી છે.

‘ત’

(૨) અર્થસૂચક આંકડાઓ

૧

કાપડ માટે સાચો ઉકેલ

વિદેશી સુતર તથા કાપડની વાર્ષિક આયાત.	રૂ. ૬૬ કરોડ
કાપડનો વ્યક્તિ દીઠ ખર્ચ.	૧૩ વાર
હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંની વસ્તી.	૨૬ કરોડ
ખેતી પર નિભાવ કરનારની સંખ્યા.	૨૩ કરોડ.
મોક્ષમ મિત્રાપ બેકાર રહેનારની સંખ્યા.	૧૧ કરોડ
ખેત વર્ગના મજૂરોનું પ્રમાણ	રૂ. ૭૦૦ કરોડ.
જથ્થા દીઠ દિવસની આવક.	૧ આનો, ૭ પાઇ.
જથ્થાદીક ક્ષતામજૂની આવક.	૧ આનો.
મિત્રો, કારખાનાંઓ, વર્કશોપ,	
તથા ખીન ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યા.	૧૫ લાખ,

આ દશ વર્ષમાં હિંદુસ્તાનમાં પરદેશથી એકેદરે રૂ. ૨,૨૯,૬૦,૦૦૦ ની કિંમતનાં બટન આવ્યાં! દર વર્ષની સરાસરી ૨૮ લાખ રૂપિયાની થઈ. પહેલાં આપણે ત્યાં બંડી અને અંગરખાને કસ બાંધવામાં આવતી તે વખતે બટનની કાછને જરૂર પડતી નહતી. પણ અંગ્રેજી રાજ્ય થયું ત્યારથી કેટલીક વસ્તુઓની આવશ્યકતા વધી છે, તેમાંની આ એક છે.

૬
મુદ્રની આયાત

દસ વર્ષની અંદર આપણે પરદેશી જૂટ કેટલી કિંમતનાં લીધા તેનીએના આંકડાઓ પરથી જણાશે.

१९१७-१८	२८,३५,०००	१९२२-२३	१८,०१,०००
१९१८-१९	३२,०५,०००	१९२३-२४	२५,४५,०००
१९१९-२०	२३७,७८,०००	१९२४-२५	२९,२७,०००
१९२०-२१	१,०५,८३,०००	१९२५-२६	४०,४०,०००
१९२१-२२	१५,४२,०००	१९२६-२७	५७,१३,०००

આ દશ વર્ષમાં રૂ. ૩,૯૯,૮૯,૦૦૦ ની કિંમતના બુટની ખરીદી થઈ.

୭
୩୧୨୨

મોટરોના શોખ પણ ખૂબ વધતો જાય છે. ૧૯૨૮-૨૯ (માર્ચેની ૩૧મી સુધી) ના વર્ષમાં ખૂબ મોટરો આવી છે. ૧૯૨૭-૨૮ માં ૧૫૧૨૨ ગાડીઓ આવી હતી તેની કુલ કિંમત ૩ કરોડ ને ૫૪ લાખ રૂપિયા હતી. ૧૯૨૮-૨૯ માં કુલ ૧૬૫૬૭ ગાડીઓ આવી. તેની કિંમત રૂપિયા ૪ કરોડ ને ૨૭ લાખ. એમાં ૬૫૦૦ ગાડી ફોનેડાથી આવેલી, આગલી સાલ ૩૮૦૦ આવેલી, અમેરિકાથી આગલી સાલે ૬૦૦૦ ને છેલ્લી ૭૬૦૦ આવી. વિલાયતથી ૧૯૨૭-૨૮ માં ૩૬૦૦ ગાડી કુલ ૧ કરોડ, ૨ લાખ, ૫૫૫ રૂપિયાની આવી. ૧૯૨૮-૨૯ માં ૩૬૪૫ ગાડી આવી પણ કિંમત ૯૭ લાખ રૂપિયા હતી. ફ્રાન્સથી આગલી સાલ ૫૩૮ અને સાયુ સાલે ૨૭૭ આવી. ઇટાલીમાં ૧૨૮૭ ને ૯૬૭ આવેલી ગાડીઓમાંથી મુંબઈએ ૬૭૬૫, બંગાળે ૫૫૭૭, સિંધે ૨૧૭૮, મદ્રાસે ૩૬૯૦ અને પહાદેશે ૧૭૦૮ લીધી.

मातर सोपष्टव

આગત્રી સાલ (૧૯૨૭-૨૮) માં મોટર સાઇકલ ૨૧૪૬ રૂપિયા અગિયાર લાખની લીધી. આજુ સાલે ૧૮૦૨ રૂપિયા ૧૦ લાખની લીધી. ઘણીખરી મોટર સાઇકલ વિચારતથી આવે છે. કુલ ૧૮૦૨ માંથી ૧૬૨૧ વિચારતની બનાવતની હતી.

(૩) પરદેશી માલ કયો અને કેટલો આયાત થાય છે ?

આપણા દેશમાં કરોડો રૂપિયાનું કાચું ધન ઉત્પન્ન થતું હોવા છતાં દિનપ્રતિદિન આપણો દેશ ગરીબ થતો જાય છે. આપણા દેશના લોકોને કામલધો મળતો નથી, અને પરિણામે જીવનશરો વેકવો પડે છે. દિલ્લ ગરીબ લોકોથી વસાવેલો ધનવાન દેશ છે. આપણા દેશમાં ગરીબાઇ કેમ છે તેનું કારણ બજારું હોય તો દર વર્ષે પરદેશી માલના આયાતથી કરોડો રૂપિયા કેવી રીતે તણાઇ જાય છે તેનો ખ્યાલ નીચે જણાવેલા કેટલાક આંકડાં ઉપરથી આવશે.

સને ૧૯૨૯	રૂપિયા	સને ૧૯૨૯	રૂપિયા
૧ સુતરાઉ કાપડ ...	૫૧,૪૪,૯૫,૦૦૦	૧૯ જાટન ...	૨૮,૧૪,૦૦૦
૨ રેશમી કાપડ ...	૮,૮૦,૩૦,૦૦૦	૨૦ મીલખતો ...	૨,૪૮,૦૦૦
૩ ગરમ કાપડ ...	૩,૮૦,૧૪,૦૦૦	૨૧ કાંચી ...	૩૨,૦૧,૦૦૦
૪ મશીનરી મીલોને લગતું	૧૬,૪૦,૨૧,૦૦૦	૨૨ ચાદ ...	૫૭,૧૨,૦૦૦
૫ મીલોને લગતાં તેલો	૧૧,૨૮,૩૫,૦૦૦	૨૩ દિવાસળી ...	૧૨,૨૨,૦૦૦
૬ ખાંડ ...	૧૬,૩૦,૮૫,૦૦૦	૨૪ ફટાકડાં ...	૧૭,૦૭,૦૦૦
૭ દારૂ ...	૩,૫૦,૬૪,૦૦૦	૨૫ બિસ્કુટ ...	૪૬,૬૫,૦૦૦
૮ તમાકુ સીગારેટ ...	૨,૬૫,૪૫,૦૦૦	૨૬ ટાઇલ્સ ...	૪,૯૧,૦૦૦
૯ કાચનો સામાન ...	૨,૫૧,૪૮,૦૦૦	૨૭ કાલસા ...	૪૨,૮૧,૦૦૦
૧૦ સાણુ ...	૧,૬૧,૬૧,૦૦૦	૨૮ ખેતીનાં સાધનો ...	૧૩,૫૩,૦૦૦
૧૧ મીઠું ...	૧,૨૬,૫૦,૦૦૦	૨૯ લોખંડનાં પતરાં ...	૧,૬૫,૦૦૦
૧૨ વનસ્પતિમાંથી		૩૦ ગારીઓ ...	૧૨,૫૭,૦૦૦
ખનાવેલા પદાર્થો	૧,૪૮,૬૧,૦૦૦	૩૧ ગૂંથેલાં દોરડાં ...	૧૧,૫૬,૦૦૦
૧૩ સાવકલો ...	૧,૨૨,૪૭,૦૦૦	૩૨ રમકડાં ...	૬૪,૪૬,૦૦૦
૧૪ હીરા માણિક ...	૮૬,૧૦,૦૦૦	૩૩ પેનસીલો ...	૮,૯૯,૦૦૦
૧૫ છત્રી ...	૪૯,૫૦,૦૦૦	૩૪ રોશનરી ...	૭૪,૨૫,૦૦૦
૧૬ ટોપલેટ ...	૭૩,૧૩,૦૦૦	૩૫ પેપર ...	૩,૭૨,૩૯,૫૬૮
૧૭ તેલ અતરો ...	૩,૯૨,૦૦૦	૩૬ દવા ...	૨,૦૨,૧૩,૦૦૦
૧૮ બેશ ...	૭૪,૦૯,૦૦૦	૩૭ રસાયણો ...	૨,૪૭,૯૪,૦૦૦

સ્વદેશીનો ત્યાગ કરીને વિદેશી માલ આપણે જ્યારે આટલી મોટી કિંમતનો ખરીદ કરીએ તો આપણે ગરીબી જ મોગવીએ એમાં શી નવાઈ ? માટે કાષ્ટપણ મંજૂરોમાં વિદેશી વસ્તુઓ નહિ ખરીદવાની પ્રતિજ્ઞા કરી સ્વદેશી જ વસ્તુ વાપરવાનો આગ્રહ રાખો અને દેશને ગરીબાઈમાંથી બચાવો.

(સિ. મા. બ. સ. પત્રિકામાંથી)

(૪) સૈનિકોને .

[૧૯૧૭ ના એપ્રિલની ૨૩ મીએ પેટ્રોગ્રાડના Izmailov લશ્કરી કાર્યાલય સમક્ષ લેખિને આપેલું લાખણ] .

સૈનિક ભિત્રો !

રાજ્યવ્યવસ્થાના નિર્માણનો પ્રશ્ન એ આજ આપણી સામે પડેલું પ્રથમ કાર્ય છે. આજે જેમના હાથમાં રાજ્યસત્તા રહેલી છે એ મુદ્દાદારો પાર્લામેન્ટની પદ્ધતિનું શહેરી લોકતત્ત્વ, અર્થાત્ ઝાર વિનાની રાજ્યવ્યવસ્થા ઇચ્છે છે. પણ તેમાં રાજ્યાધિકારની ભવ્ય સત્તા પોલિમ, આપણુદ અમલદારો અને સ્થાયી લશ્કર જેવી જૂની ગંસ્થા દ્વારા જ રાજ્યવ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છતા મુદ્દાદાર વર્ગના હાથમાં રહેશે .

પણ આપણે તો તદ્દન જુદું જ, લોકદિતને અનુકૂળ અને પ્રજાસત્તાક લોકશાસન ઇચ્છીએ છીએ . પિટર્સબર્ગના વિધાયકવાદી કામદાર વર્ગે અને સૈનિકોએ ઝારશાહીને ઉથલાવી નાખી છે અને શહેરમાંથી બધા પોલિસેને હાંકી કાઢ્યા છે. આજે આખી દુનિયાનો મજૂર-વર્ગ રશિયાના ક્રાંતિકારી કામદારો અને સૈનિકો તરફ જગતના તમામ કામદારવર્ગના ક્ષુદ્રકારા માટે લડતા લશ્કરની અપ્રણી દુકડી તરીકે અભિમાનપૂર્વક આશાની મીટ માંડી રહ્યો છે .

એક વખત ક્રાંતિનો આરંભ કર્યા પછી તેને મજબૂત બનાવવી અને અંત મુધી ચાલુ રાખવી, એ ખાસ જરૂરી છે . આપણે તેમને પોલીસની ફરી સ્થાપના કરવાની પરવાનગી આપવી જ ન જોઈએ. રાજ્યની સર્વ સત્તા-એક તદ્દન નજીવા ગામઠાથી માંડીને પેટર્સબર્ગના દરેક લગ્ના સુધીની બધી સત્તા-પગથી તે માથા સુધી, કામદારો, સૈનિકો, ખેડૂતોના પ્રતિનિધિઓ અને ખેતરના મજૂરોએ સ્થાપેલા સોવિયેટોને જ આધીન હોવી જોઈએ. રાજ્યની મધ્યવર્તી સત્તા આ સ્થાનિક સોવિયેટોના કેન્દ્રમાં જ મંગડિત થવી જોઈએ . ભલે પછી તમે તેને પ્રતિનિધિ મઝળ, રાષ્ટ્રીયમલા કે સોવિયેટોની મહાસભા ગમે તે નામ આપો . આપણે નામ સાથે કામ નથી.

લોકોને કમડી નાખનાર, તદ્દન બેજવાબદાર આપણુદ અમલદારો, પોલીસ, અને લોકોની સાથે જરા પણ ગંબધ ન ધરાવતુ સ્થાયી લશ્કર, એમાનુ કોઈપણ આમાં ન હોવું જોઈએ . આ રાજ્યતત્ત્વ તો નખશિપ શસ્ત્રસજ્જ અને સોવિયેટોમાં મંગડિત થયેલા લોકોએ જ ચલાવવું જોઈએ . તેઓએ જ આવશ્યક સુવેદચાંતિની સ્થાપના કરવી જોઈએ . ખેડૂતો અને મજૂરો . તેમના અધિકારને ફક્ત અનુસરશે એટલું જ નહિ પણ તેને માનપૂર્વક વધાવી લેશે .

માત્ર આ અધિકાર અને મજૂરોના પ્રતિનિધિ સોવિયેટોદ્વારા જ જમીનના મહાપ્રશ્નનું નિરાકરણ આપી શકશે તે કાંઈ જમીનદારોના, લાભુઓ કે આપણુદ રીતે કરવામાં આવેલું નહિ હોય જમીન જમીનદારોને રક્તક ન હોવી જોઈએ . ખેડૂતોની સમિતિઓએ જમીનદારોના હાથમાંથી બધી જમીન જલદી લઇ લેવી જોઈએ . તેઓએ સમળા માલનું નુકસાન ન થાય તે માટે સાવચેત રહી રક્ષણ કરવું જોઈએ . વળી વિચારવું જોઈએ, કે અનાજનો પાક વધારવાનું કારણ એ માત્ર મોખરે રહેલા સૈનિકોને વધારે સારી રીતે અનાજ પૂરું પડે તે જ છે. જમીનની બધી માલિકી સારીએ માલુસખતની હોવી જોઈએ, અને એ સિદ્ધાંતનું સત્યદર્શન ખેડૂતોના પ્રતિનિધિઓની સોવિયેટોને થવું જોઈએ . સંપત્તિવાન ખેડૂતો જેઓ પોતે મુદ્દાદાર છે તેઓ ખેતરના મજૂરોનું અને ગરીબ ખેડૂતોનું અપમાન ન કરે, તેને કમી ન જાય તે માટે કાં તો આપણે તેમની સાથે બળી જવું પડશે, જોગણ જવું પડશે કે એકત્રિત થવું પડશે, અથવા તો ખેતરના મજૂરોના પ્રતિનિધિઓની આપણી પોતાની સ્વતંત્ર સોવિયેટ સ્થાપવી પડશે.

પોલીસની પુનઃ સ્થાપના ન થવા દેશે. રાજ્યાધિકાર કે રાજસત્તા ઉપરનો આપણો અંકુશ સુટણીથી પમંદ ન કરવામાં આવેલા, સ્થાનગ્રંથ ન કરી શકાય તેવા, અને શહેરી દરજ્જા પ્રમાણે પગાર લેતા ઑફિસરોના હાથમાં ન જવા દેશે.

તમે સંગઠિત બનો, પરસ્પર-દૃઢતાથી એકત્રિત થાઓ. કોઈના ઉપર લરોસો રાખ્યા વગર માત્ર તમારી પોતાની બુદ્ધિ અને અનુભવ ઉપર આધાર રાખીને પોતાની જાતને વ્યવસ્થિત બનાવો, અને પછી બોલો લો કે, રશિયા યુદ્ધના લયમાંથી અને ધનની ખુસરી નીચેથી પોતાની અને સારી ચે માનવજાતિની આઝાદી તરફ કેવાં ચોક્કસ અને દૃઢ પગલાં ભરવા શક્તિમાન થયું છે. આપણું આજનું રાજતંત્ર-મૂડીદારોનું રાજતંત્ર-પોતાના લાભાર્થે જ યુદ્ધ ચલાવી રહ્યું છે. જેમ મુકુટધારી ખુની વિદહેશ્વરના નેતૃત્વ નીચે જર્મન મૂડીદારોએ કર્યું હતું તેમ, આજે આખી દુનિયાના મૂડીદારો માત્ર પોતાના હાંસલના ભાગ માટે, સાર્વભૌમ રાજસત્તા માટે વિગ્રહમાં ઊતરી રહ્યા છે. જગતના સર્વ દેશોમાંથી લાખો પ્રાણુસૌ આ અન્યાય અને અધર્મના યુદ્ધમાં ધસડી લઈ જવામાં આવ્યાં છે. કનેડોની સપ્ત્યામાં ગણાય તેટલી સપ્તિ આ 'લાલદાયા' પ્રજ્વલિમાં રોકવામાં આવી છે અને પરિણામે લોકોને મરણ, ભૂખમરો, જગલીપણું તથા સપ્તિને શરમ ઉપજાવે તેટલા મોટા અને મૂર્ખાઈભર્યા નફા જેવા અનેક "શુભ લાભો" મળ્યા છે.

આ વિકરાળ સપ્ત્યામાંથી આપણે મુકિત મેળવવી હોય, અને લશ્કરી બળ ઉપર આધાર ન રાખતી ખરેખરી સુલેહશાંતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો આપણી પાસે એક જ શક્ય માર્ગ છે, અને તે સર્વ રાજસત્તા મળૂંડી અને સૈનિકાના પ્રતિનિધિઓના સોવિયેટોને સ્વાધીન કરવાનો છે. અને તો જ મૂડીવાદના કાલદાઓના સરક્ષણમાં કે નબળા લોકોના કલહમાં જરા પણ રમ ન લેતા આપણા મળૂંડી અને રક ખેડતો આ જીવણ સપ્ત્યામનો અંત-જેને માટે આ મૂડીદારો વ્યર્થ લવારો કરી રહ્યા છે-આપણા સમર્થ બનશે અને સર્વ જનતાને નિરપવાદ ચિરતન શાંતિ અને આઝાદીનું અલપદ્ધાન બક્ષી શકશે.

પ્રબોધખત્રીશી અને રાવણ મંદોદરી સંવાદ—સંશોધન કરનાર સદ્ગત મણિ-લાલ બકોરલાલ વ્યાસ; પ્રસ્તાવના અને સમજૂતીના લેખક શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ. પ્રકાશક શ્રી કાર્પેસ ગુજરાતી સલા-મુંબઈ.

બન્ને કાવ્યો સદ્ગત મણિલાલ બકોરલાલ વ્યાસે શ્રી કાર્પેસ સલા તરફથી સંસ્કારીને હાવાવેલાં. તે પછી તેની મૂળ પ્રતો સરકારના અવસાન પછી ખોવાઈ ગઈ છે. આ પુસ્તકમાં યાદ સદ્ગતે હાવાવેલી પ્રતનો જ છે. શ્રી. શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળે તેના ઉપર પ્રસ્તાવના અને સમજૂતી લખી છે.

પ્રસ્તાવનામાં પ્રબોધખત્રીશીના કતાં માંડણ બંધારા વિશે અને રાવણમંદોદરીના કતાં શ્રીધર વિશે મળી આવી તેટલી હકીકત આપેલી છે. પહેલું કાવ્ય, શ્રી. રાવળે આ માંડણનાં ખીજાં કાવ્યો ઉપરથી અનુમાન કર્યું છે તેમ, સોળમા શતકની ખીજી પચ્ચીશીનું જણાય છે; અને કવિની પ્રૌઢ સુદ્ધિનું દૂષ છે. આ કાવ્યની પ્રસિદ્ધિથી ‘અખા’ની અરધી મૌલિકતા ઝોછી થઈ જાય છે—જે કે જૂના કવિઓમાં આ મૌલિકતાનો આગ્રહ આશોપવો અમને અતૈતિહાસિક લાગે છે. અખાની શૈલી, અખાનો હંદ, અખાની ધાર્મિકતા, અખાનું ટૂંકાં અને લક્ષ્યવેધી વાક્યો રચવાનું કૌશલ, અખાની કહેવતો ચૂંચવાની આવડત, અખાનું વ્યવહારજ્ઞાન, સર્વ આ માંડણમાં જણાય છે. અખા કરતાં માંડણમાં કહેવતો વાપરવાના આગ્રહથી કાવ્યનો પ્રસાદ કંઈક ઝોછો જણાય; પણ એ પણ વિચારવાનું છે કે, માંડણની ભાષા વધારે જૂની છે, જૂના રૂપમાં સચવાઈ રહી છે અને પ્રતો મેળવી તેનું શોધન થઈ શક્યું નથી તેથી કદાચ આપણને એવી લાગતી હોય. કોઈ કોઈ જગાએ તો અખાએ કંઈપના વિચાર અને કહેવતો પણ એના એ શબ્દોમાં માંડણમાંથી લીધાં છે. આ બાબત પાછળનું સમજૂતીમાં શ્રી. રાવળે બતાવેલી છે.

સમજૂતી સળધી એક બાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની અમને જરૂર લાગે છે. મળ કહેવતનું અત્યારનું સ્વરૂપ ત્યાં ત્યાં મળી આવે ત્યાં ત્યાં આપણું નોંધએ, જેમકે ‘ચોરી લાગિ મુંધી ન હોઈ’નું હાલનું સ્વરૂપ ‘લાગે ચોરી મોંધી નહિ.’ અને ‘ખૂસટનું બિધારું કિયું?’નું હાલનું સ્વરૂપ ‘અડખોયનો બિધારો નહિ’ અથવા ‘..... બિધારો શો?’ આમાંથી એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, ત્યાં ત્યાં બન્ને સ્વરૂપોમાં ભેદ જણાય ત્યાં ત્યાં એવો ભેદ કાણ જતાં કહેવતમાં પડ્યો એમ માનવું કે માંડણે પદને અનુકૂળ કરવા એવો ફેરફાર કર્યો? ‘ખૂસટનું બિધારું કિયું?’ અને ‘અડખોયનો બિધારો શો?’ એ બન્ને રૂપોનો આ દષ્ટિએ વિચાર કરવા જોવું છે. અને દરેક સ્થળે કહેવતનો અર્થ જરા પણ અસ્પષ્ટ જણાય ત્યાં તે સ્ફુટ કરવો નોંધએ.

માંડણી પેઠે શ્રીધર સગંધી પણ શોધખોળ કરી છે. અને તે સંબંધી માહિતી ભેગી કરી, તેજ નામના બીજા કવિનાં પુસ્તકો જુદાં તારવી બતાવ્યાં છે. તે પછી તે સમયની એટલે વિક્રમની ૧૬ મી સદીની લાપાના કેટલાક નમૂના આપ્યા છે. તેમાં

રાજભવન આબુ જુલાલ

એ પંક્તિમાં ‘આબુ’ પ્રયોગ ઉપરથી ‘બૂપાલની નાન્યતર જાતિ’ માની છે તે વ્યર્થ નથી. નરજાતિ એકવચનનું ઉકારાન્ત રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ છે. બીજાં પણ ટિપ્પણમાં કેટલાંક રખલનો છે. ‘કલ્પો’ એ સં. કલ્પ ઉપરથી આવેલો શબ્દ નથી પણ કલ્પવૈર્ત ઉપરથી આવેલ છે. પણ જૂની ગુજરાતીનો અભ્યાસ આપણો ઘણો ઓછો છે એ સ્થિતિમાં તેમણે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે ખરેખર પ્રશસ્તનીય છે. કહેવતો ભેસાડવામાં પણ તેમણે ઘણો પરિશ્રમ લીધો છે અને એવાં કેટલાંક રચાનો તેમનું સાચું કૌશલ બતાવે છે. તેઓ પોતાનો અભ્યાસ જરૂરી રાખી આ દુર્લભ કાવ્યોની પ્રતો મેળવી ફરી સંસ્કરણ કરી આ કાવ્યો ઉપર વધારે પ્રકાશ પાડશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

રસકલ્પોલ
પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ ભા. ૧ } મંપાદક રા. રા. હનનલાલ વિદ્યારામ રાવળ, મહેતાજી,
પ્રકાશક: શ્રી ક્ષાંતેશ ગુજરાતી સલા, મુંબઈ.
મૂલ્ય અનુક્રમે ૦-૧૦-૦ અને ૧-૦-૦

શ્રીયુત મેધાણીએ જે લોકગીતોનો સંગ્રહ કરેલો છે તેમાં સ્વાભાવિક રીતે કાઠિયાવાડનાં ગીતો જ આપ્યાં છે. આ રસકલ્પોલ એવાં જ ગુજરાતનાં લોકગીતો છે. કેટલાંક ગીતો તો માત્ર પાકેર જેવાં જણાય છે. કેટલાંક નવાં છે. ગીતો (૧) દાપ્તર (૨) કુંડુબ-ગૃહસસાર (૩) રમતગમત એમ ત્રણ વિષયોમાં વહેંચેલાં છે.

પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ લખેલા છે. તેઓ બતાવે છે તેમ આ સંગ્રહમાં આવતાં કેટલાંક ગીતો તેને મળતાં કાઠિયાવાડી ગીતો કરતાં રસમાં જરા બિતરતાં જણાય છે. પણ હજી ગુજરાતનાં ઘણાં ગીતો સંગ્રહાયા વિના પડેલાં છે. તેમાં ઘણાં ચમત્કારક કલ્પનાવાળાં છે. વાવરી, જાગણિયાં વગેરેમાં ગવાતાં ગીતોનો રાગ, હલક અને વસ્તુ બધું વિલક્ષણ હોય છે. એ ગીતો હજી પુસ્તકદારા કે આપણા ઉત્સવોમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયાં નથી. કાકરડાંમાં ગવાતાં ગીતો ગણ સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

આ સંગ્રહમાં કેટલાંક ગીતોનો તાલ આપેલો છે. પણ તેમાં જાપદોપથી કે કોઇ બીજા કારણથી અમને ઘણી જગાએ ભૂલ જણાઈ છે. એક ઘણું પ્રસિદ્ધ ગીત લખ્યે

મારી ત્રણ પૈસા ટીલડી લાલ ઝરમરિયું

આ પ્રમાણે તાલ બતાવેલા છે. ‘પૈસા’ની જગાએ “પૈસાની” નોંધ્યે એ તો જાપની ભૂલ હશે. હવે આનો તાલ નીચે પ્રમાણે નખાતો લગભગ ઓને પરિચિત હશે:—

મારી ત્રણ પૈસાની ટીલડી લાલ ઝરમરિયું

કેટલાંક ગીતોની પછવાડે કૌસમાં હકીકત આપી છે તે શા ઉપરથી આપી છે તે જણાવ્યું હોત તો સારું. ઉદાહરણ તરીકે પૃ. ૧૦ ઉપર લખેલું છે:

(આ બધી હકીકત સાંલળી મોટો ભાઈ પોતાના ન્હાના ભાઈને ધરમાંથી કાઢી મૂકે છે.)

૫ ૧૨૧ મે થોડી લીંગી બાકી છે એમ જણાવ્યું છે તે નથી મળતી કે શું થયું છે ? છેવટે એક અધગિચ્છિત શબ્દોનો કાર આપવાની જરૂર છે

પ્રાચીન ઝાન્યવિનોદ ભા ૧ મા નર્મગિહ મહેતાયી દયાગમ સુધીના પ્રાચીન કવિ એના અને એને મળતા બીજા કવિઓના હજી સુધી નહિ સંગ્રહાયેલ કાવ્યો છે કોઈ જગાએ પાકના મરુકરણની જરૂર દેખાય છે તે વિનાય સંપાદન હુદ્દ થયેલું છે પણ સચ્છ કોઈ મિદ્ધાન્તને વગળીને થયેા હોત તો ગારુ દયાગમબાદ તો શુદ્ધતાના હતા એટલે તેમની હિંદી કવિતાઓ આપણે સારીએ ગીગયાઈ ગુજરાતી ગણાયા છે એટલે તેની હિંદી કવિતા પણ લખીએ પણ કશીરનું 'ચાન્' ઝા ૧ આપણે કઈ રીતે આ સંગ્રહમાં લઈ રાખીએ ? તેજ રીતે જૂની દમના કાવ્યો તો આમાં લખીએ પણ છેવટના તદ્દન આધુનિક છેવટે મુક્યા 'પૂતમચન્ની'ના ગગના ગિદ્ગગ-જન્મમાના ગમડાને આમાં કઈ રીતે સ્થાન આપી રાખીએ ?

આ સંગ્રહમાં ઇષ્ટ અનાન કવિનું 'સનિક્યા ઝાન્ય' વજ્રયાનું 'ગીતાવેય' રત્નેશ્વરનું 'આત્મવિચાર ચન્દ્રોદય', નાકગના મહાપર અને ગદાપર્વ, કોઈ પ્રેમાનન્દનું 'દૂઅડ જોનો ફરેતો' વગેરે કાવ્યો અગત્યના છે

ભૂ-ચરના—અનુવાદક મોતીરાય કિતમગમ અવગૌના બી એ, બી એમ રી કિંમત ૦-૧૧-૦ માટીનો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ—અનુવાદક કેગનાય નાનાવાન દીક્ષિત બી એમ રી કિંમત ૦-૧૩-૦ બાળ કેળવણી—અનુવાદક ગાપુલાઈ જાદવગમ વૈષ્ણવ બી એ કિંમત રૂ ૦-૧૩-૦ રોગ અને આરોગ્ય—અનુવાદક રા હો સેવકવાન માણે લાયક વર્ક રૂ ૧-૫-૦ સામાજિક ઉદ્દાન્તિ—અનુવાદક પ્રગભાન જીવીયગમ રીક્ષિત તથા લ્યોલીન્દ્ર હરિદરાકર દને રૂ ૧-૯-૦ તારાગાર—બાપાતરકાર હેવચકર મણિચકર હાથી કિંમત રૂ ૦-૧૨-૦ દેળગારનો બગીચો—અનુવાદક માર્તંડ શિવભદ્ર પંડ્યા કિંમત ૧-૨-૦ મંગીત પ્રાણલિકાઓ—લેખક વિશુકમાર શિવગમ દેવાઈ કિંમત રૂ ૦-૧૨-૦ મહીપતરામ—લેખક બાલુકુબગમ નિર્ણયગમ મહેતા કિંમત રૂ ૧-૧-૦

આ નવા પુસ્તકો શ્રી રાયાજી માહિત્યમાગના પુખ્ત છે આમાના પહેલા માત અનુવાગ છે. આ પુસ્તકો કઈ ભાસના કયા પુસ્તકનો અનુવાદ છે એ દરેક પુસ્તકમાં નથી લખેલું તે લખાવું જોઈએ, એવી અમારી સૂચના છે અમને આ કેવળ અનુવાગે કરવાનું કામ બહુ કષ્ટાપી જણાવું નથી બધા અનુવાગે સુવાચ્ય થઈ શક્તા નથી તજી જોઈએ તેટલા પાઠિભાષિક શબ્દો અર્થમાન્ય અને દૃઢ થયા નથી. એવી ગિચ્છિતમાં પુસ્તકના શબ્દને વગળીને અનુવાદ કરવો કઠિન છે તેમ બીજી બાજુ તે સુચામ્ય અને પ્રામાણિક પણ નથી થયો વળી હવે એ સમય આવી લાગ્યો છે ત્યારે આપણે આ ગર્વ નિર્મો ઉપ આપણી દૃષ્ટિથી રતત્ત પુસ્તકો ગચ્ચા જોઈએ તેને બંને આ દગરમે માહિત્યમાં મોટા ફાતો આપની માધનગપ્પ મચ્ચાઓ માન ભાસતરો કરાવે છે તે, તેને માટે ચના પગિ થમ અને વ્યથના પ્રમાણમાં, ઉપ-પાઠ ગતુ નથી આ પુસ્તકો કયાઈ પાઠ્યપુસ્તકો પગ ચના નથી એટલે એની ઉપયોગિતાનો અખતરો પગ ચના નથી જતા વરોદગ ગાન્યર્મો કાઠકેરીઓ ધણી છે, તેમાં આ પુસ્તકો ગખાના હને જ, તે કેટલાં વચાય છે એના આકાશ કડાય તો વિગેરે વિચાર કરવાને હકીકત મને

સ્થલસંદાયને લીધે માત્ર એક પુસ્તકમાંથી જ દાખલા આપીએ. તારાશાસ્ત્ર કાઈ અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ છે. તે મૂળ પુસ્તકની મર્યાદા એવી પાનાની પહેલેથી રખાયેલી હશે એટલે તે બાબત તેના લેખકે પહેલા પ્રકરણમાં લખેલી છે. હવે આ અનુવાદ તો ૧૨૬ પાનાનો છે છતાં અનુવાદમાં એ ‘એસી’ પાનાનો ઉલ્લેખ એમને એમ રહેલો છે, જે જરૂર વાંચનારને ભ્રમમાં નાખે—અને આ પુસ્તક બાળકો માટે લખાયેલું છે. તારા સંબંધી પ્રાચીન માન્યતા વિશે લખતાં મૂળ લેખકે બાળ્યજનના એમ સંબંધી પ્રકરણનો ઉલ્લેખ આપેલો છે. હવે આ વસ્તુ અંગ્રેજ બાળકોને ઘણી પરિચિત છે પણ તે જ આપણાં બાળકોને સીધી જોઈતી પરિચિત છે. આપણી દબે તારા સંબંધી લખતું હોય તો ઘણી સહેલી રીતે લખી શકાય; કારણ કે આપણા તહેવારો ડિગ્રાઓ વગેરેનો મહત્તર રાશિ વગેરે સાથે ઘણા સમ્બંધ છે. કેટલાંક વાક્યો ઘણાં જ ફિલસૂ અને દુર્બોધ છે.

અને બીજી બાજુએ જાલુ બારીક વસ્તુઓ, જે બાલ રવિશો ધારણ કરી શકે તે ભૂમિતિશાસ્ત્ર પરાંવે માત્ર લીધી અને બિંદુ જ દોર્લ રાકે. પૃ. ૮૪.

પરંતુ સપ્તારી અગીઆર વર્ષથી સહેજ વધારે મુદતનું તેને એક કાળ અંદર કે મુગ હોય છે. પૃ. ૯૧.

તે ઉપરાંત અર્ધ અને ગુજરાતી ભાષાને પ્રતિફૂળ ઘણાં પ્રયોગો છે. પૃ. ૧૨૩ ઉપર ‘વિરોધાભાસ’ શબ્દ જોરો વપરાયો છે.

છેલ્લાં બે પુસ્તકો સ્વતંત્ર છે. સંગીતપ્રણાલિકાઓમાં ઉત્તર હિંદ અને દક્ષિણ હિંદની સંગીત પ્રણાલિકાઓ વિશે લખ્યું છે. ધાતુંખરુ બીજા લેખકોના ઉતારા છે. આ વિષય ઉપર અને લખવાને અધિકારી નથી. પણ આમાં એક ગરબી ઉપર પ્રકરણ છે તેમાં તો અમે કહી શકીએ છીએ, કે અમારી અપેક્ષા પૂર્ણ થતી નથી. ગરબી વિશે શ્રી. નરસિંહરાવ-ભાઈનો અભિપ્રાય ટાંક્યો છે અને ગરબીઓ દ્વારામહાઈથી શરૂ થઈ એવું એક વિધાન કર્યું છે. ત્યારે શું તે પહેલાં માતાનો ગરબો નહિ કારાનો હોય અને તેને અંગે ગરબીઓ નહિ ગવાતી હોય? સીધી પહેલાં વલ્લભ મેવાડનો શણગારનો ગરબો પ્રસિદ્ધ છે તે શું છે? ગરબી, ગરબા, રાસ વગેરેનો બેદ માનીને આમ લખ્યું હોય એમ પણ જણાતું નથી. અચૂક ગીત ગરબી છે કે નહિ તે જાણવાના કેષ મંગીતના સિદ્ધાન્ત પણ સચ્ચાં નથી. અને ગરબી અને દીવ્યના સંબંધ વગેરે વિશે પણ કશું લખ્યું નથી.

તે મિવામનું સ્વતંત્ર પુસ્તક સદ્ગત ગણીપતરામ નીલકંઠનું જીવનચરિત્ર છે. લેખક સદ્ગતના દરના સગા થાય છે, અને તેમને વિશે નાતજાત સગાં વગેરે સંબંધી દહાકત મેળવી શક્યા છે. તેમના પુસ્તકમાંથી જૂની સામાજિક સ્થિતિ ઉપર, પણ સારો પ્રકાશ પડે છે. આપણામાં જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય ઘણું જોખું છે, તેમાં આ પુસ્તક, આપણા એક સાચા બહાદુર સુધારક અને સાશર ગુજરાતીનું જીવનચરિત્ર આપી, ગુજરાત ઉપરનો આત્મીય તરફની ઉપેક્ષાનો આશ્લેષ કષક દળવો કરે છે.

સંવાદિકા—લેખક પોપટલાલ પુંબુભાઈ શાહ. પ્રકાશક દલીયંદ પુંબુભાઈ શાહ. વાંકાનેર (કડિયાવાડ) પાકુ પૂંડું. મુલ્ય રૂપિયા એક.

આ પુસ્તકમાં કર્તાના ૨૧ સંવાદોનો સંગ્રહ છે. છેલ્લા નવને જૈનધર્મ સાહિત્યમાંથી લીધા છે એટલે જૈન સંવાદો કહ્યા છે, પણ તેમાં દષ્ટિ સાંપ્રદાયિકતાની નથી. બધા સંવાદો નિશાબોમાં ભજવવાને લખાયેલા છે. ધણાખરા ભજવાયેલા પણ છે અને બાળકોને આપી

શકાય તેવા નિર્દોષ છે. છતાં કેટલીક બાજતો તરફ અમારે કર્તાનું ધ્યાન દોરવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો એ સંવાદ બળ્લવવાના છે એટલે તેમાં લાંબી ઉક્તિઓને થોડા જ અવકાશ જોઈએ. સંવાદ જેમ નાટક નથી, તેમ બીજી તરફ એ લાપણું પણ નથી, તેમ કેવળ વક્તૃત્વ પણ નથી. લાંબી યુક્તિઓથી, તેમાં પણ વ્યત્કારે તે ખાસ શિખામણરૂપ હોય ત્યારે, સાંભળનારને કંટાળો આવે છે; તેમાં તપ્તો ઉપરનાં બીજા ખાત્રાને કાંઈ ક્યાં વિના ગાત્ર બેસી રહેવું પડે છે તે રમને ક્ષતિકર છે. ઉક્તિની લંબાણનો નિર્વાહ માત્ર લાગણીની ઉચ્ચતાથી અને અસી-કિંતાથી જ થાય છે, જે વિરલ મહાન નાટ્યકારો જ કરી શકે છે. લાગણી સાચી હોય, પણ સામાન્ય રીતે જ કે સામાન્ય શબ્દોમાં જ વ્યક્ત થતી હોય, તેમાં કશી અસીકિંતા કે અમત્કાર ન હોય, તો તે પણ શ્રોતાને આકર્ષવામાં નિષ્ફળ બન્યું છે. સંવાદોમાં દંકાણે કરનાં લંબાણ વધારે ક્ષતિકર થવાનો સંભવ છે.

બીજું, સંવાદમાં જો કે કાવ્યને સ્થાન છે પણ તે થોડું જ, નાટક જેટલું જ, જ્યાં લાગણી જ પદ્ધતિ તરગમ્ય સ્વરૂપ માગી લે ત્યાં જ છે, અન્યત્ર નહિ. અને આ સંવાદોમાં પણ જગ્યાએ જો વ્યંજનાં કહેવું જોઈએ તે વાચ્યમાં કહેવું અમને જણાય છે.

કર્તાએ સાહિત્યના એક પ્રકાર તરીકે સંવાદની ચર્ચા કરી છે, ચર્ચા સાદી પણ તાર્કિક છે અને વિચારવા જેવી છે. તેઓ કહે છે તેમ આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં સંવાદ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો છે પણ તે માત્ર દલીલો ગોઠવવાનું બાહ્યક જોખું છે. યુરુશિખના મંવાદો આ સ્વરૂપના છે. આવા મંવાદોમાં કોઈ કોઈ વાર દષ્ટાન્તો અને કથાનકો પણ બાજે છે પણ તેથી તેનું તાર્કિક સ્વરૂપ બદલાતું નથી. સોક્રેટિસના મંવાદો જો કે ઉદ્દેશમાં તત્ત્વચર્ચાના છે પણ કલામાં આનાથી પણ વધારે ઉચ્ચા પ્રકારના છે. મંવાદનું અર્વાચીન સ્વરૂપ પશ્ચિમના સાહિત્યના ગ્રંથોમાં અને તેનો પ્રથમ દાખલો મદગત કાન્તે આપ્યો એ મુશરૂ છે.

આવો કલાત્મક મંવાદ એક બાબત જેમ યુરુશિખના સંવાદથી જુદો પડે છે તેમ બીજી બાબત નાટકથી પણ જુદો પડે છે. કલાત્મક સંવાદ બધા દૃશ્ય જ હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. સોક્રેટિસના સંવાદ લેન્ડોરના કેટલાક મંવાદો તેમ જ કાન્ત અને કલાષીના કેટલાક સંવાદો કલાત્મક હોવા છતાં સાહિત્યના દૃશ્ય પ્રકારમાં નહિ મૂકી શકાય. સંવાદાત્મક સાહિત્યનું તાર્કિક તારતમ્ય બતાવવા તેને નીચેની શ્રેણીમાં મૂકી શકાય:—મંવાદ, કલાત્મક સંવાદ, દૃશ્ય સંવાદ, નાટિકા, નાટક. પહેલો સંવાદ, ઉપર કહ્યું તેમ માન દલિલોનું જોખું, તેનાં પાત્રો ગાત્ર પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષ, અર્થવા શંકા અને ગ્રામાધાન, અથવા-પ્રશ્ન અને ઉત્તર, આપવાનાં સાધનો જ છે. તે કેવળ ચર્ચાત્મક છે; તેમાં નિર્બંધાત્મક સાહિત્યના ગુણો આવશ્યક છે. ખૂબ તેને લલિતકલામાં મૂકી શકાય નહિ.

સંવાદ માત્ર ચર્ચાત્મક મટી કલાનું રૂપ ક્યારે લે, કે તેમાંની ઉક્તિઓ બોલનાર પાત્રો આપણને મર્ત સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળાં પ્રતીત થાય ત્યારે. પછી જલ્દી એ સંવાદ બળ્લવવા લાયક ન હોય. બળ્લવવા લાયક થવાને માટે તેમાં ઉક્તિનો કોઈ વિશેષ અમત્કાર હોવો જોઈએ, જેથી તે સાંભળવાનું અને ત્રત્યક્ષ જોવાનું મન થાય, તે ઉક્તિઓમાં અભિ-નયને અવકાશ મળે એટલી લાગણીની તીવ્રતા પણ જોઈએ પણ દૃશ્ય ન હોય એવા પણ કલાત્મક સંવાદો હોઈ શકે.

નાટક અને નાટિકાનો ભેદ તો લાંબી વાર્તા કે નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા વચ્ચેના, ભેદ જેવો બરાબર છે. અને અહીં આપણે તે સાથે વિશેષ સંબંધ પણ નથી. પણ ખરી ખુશ્કેલી દૃશ્ય સંવાદ અને નાટક વચ્ચેનો ભેદ જતાવવાની છે. શ્રી. પોપટેલાલ એમ માનતા જણાય છે કે નાટિકામાં લેખકનું વક્તવ્ય બ્યજનાથી કહેવું જોઈએ, પણ સંવાદમાં તે વાચ્યથી કહી શકાય આ અમને ચર્ચાર્થ લાગતું નથી બન્નેમાં બ્યજના વ્યાપાર જ હજુ છે અને જેટલે અંશે બ્યજના બ્યજવાન હશે તેટલે અંશે જ તેમાં રસ આવશે. પણ નાટકમાં કાર્ય પ્રધાન છે, ત્યારે સંવાદમાં ચર્ચા પ્રધાન છે. નાટકમાં પાત્રોની પરિસ્થિતિ બદલાતી જાય, કાર્યો થતાં જાય, તે દૃશ્ય સંવાદને આવશ્યક નથી. આ દૃષ્ટિએ કહેવું જોઈએ કે ઘણા સંવાદો જેમ નાટકમાંથી ઉદ્ભવે કંગેલા હોય છે, તેમ જ ઘણા દૃશ્ય સંવાદો નાની નાટિકા પણ હોય છે. ખીજી તરફ ઘણાં નાટકો માત્ર ચર્ચાત્મક હોય, લાખા દૃશ્ય સંવાદ જેવાં પણ હોય છે. આ બન્ને વચ્ચેની લદ, સાદૃશ્યના ખીજી ઘણા પ્રકારોની જેમ, ઠેર ઠેર શકાય તેવી નથી.

શ્રીમત પોપટેલાલે તેમના ટૂંકા ઉપોદ્ધાતમાં ઘણા રમિક પ્રશ્ન સ્વર્ણ છે પણ તેના નિર્દર્શનથી વિશેષ અહીં કરી શકીએ તેમ નથી

બાળ સંવાદમાળા:—કર્તા પ્રતાપરાય મોરારજી જોશી, હેડમાસ્ટર મિડલ સ્કૂલ: મળુલા કીમત '૭ આના

આમાં ૧૦ ગુજરાતી અને ૧ અંગ્રેજી સંવાદોનો સંગ્રહ છે. કેટલાક સામાજિક પ્રશ્નોના છે જેમકે 'કન્યાવિકચ', કેટલાક ઐતિહાસિક છે જેમકે 'માધવનો પશ્ચાત્તાપ' કેટલાકનું વસ્તુ પૌરાણિક છે જેમકે 'યુધિષ્ઠિર અને ભીમ' એક હાસ્યનો છે 'અર્ધાનર્થ શાસ્ત્રી' અને તે પણ મૌલિક છે આ ગુજરાતી પુસ્તકમાં એક અંગ્રેજી સંવાદોનો સમાવેશ ન કર્યો હોત તો વધારે સારું.

શિવાજી મહારાજ; બાળકોના લેખો:—આ બન્ને શ્રી દક્ષિણા મૂર્તિ બાલસાહિત્ય માળાનાં પુસ્તકો છે પહેલું શ્રી ગિજુલાલજી બાળકોને અનુકૂળ શૈલીમાં લખેલું છે અને નાની ઉંમરનાં બાળકોને વાંચવા આપવા યોગ્ય છે બીજામાં શ્રી દક્ષિણા મૂર્તિ બાલમંદિરનાં બાળકોના કેટલાક લેખો છે. આ લેખો જોતાં જણાય છે કે એ સંસ્થાનાં નાનાં બાળકો સારા લેખો લખે છે. પણ એટલા જ ઉપરથી એ જાણ કરીને બાળવાચનને યોગ્ય ગણાય નહિ. એ સંસ્થાના કામના નમૂના તરીકે બાળશિક્ષણમાં રમ લેનારાને એ જેવા યોગ્ય જણાશે દવાખાને જઈ ચાલો—લેખક: ગિજુલાલ. આ પણ એ જ સંસ્થાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ વસત બાલશિક્ષણ પ્રચારમાળાનો ૧૩ મો મણકો છે.

પ્રધાનપુત્રીનાં પરાક્રમો:—લખનાર રમણલાલ નાનાલાલ શાહ પ્રકાશક; ધી જનરલ બુક ડીપો, પ્રીન્સેપ ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨. કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

બાળકોને સારે લખાણેથી આ અદ્ભુત ગમતી પરીચોતી જાતની લાંબી વારતા છે એક અંગ્રેજી વારતાને વિસ્તારીને લખેલી છે. વારતા બાળકોને ગમે તેવી છે.

શ્રી રીખવ; દેવ પ્રભુ મહાવીર; મહાત્મા દદ-પ્રહારી; વીર ધન્ટો; રાણી ચેલ્લાણી—લેખક: ધીરજલાલ ટાકરજી શાહ. દરેકની કિંમત ૦-૧-૩. ચારેય વાર્તા જૈન ધર્મ ગાદિત્યમાંથી લીધેલી છે અને બાળકોને અનુકૂળ સરલ શૈલીમાં ટૂંકાણમાં લખેલી છે.

ધર્મગાદિત્યની વાતોને બાળસાહિત્યમાં રચાવે છે અને અગત્યનું રચાવે છે. પણ આ

વાતો હાલના સમયને અનુકૂળ અને કેવળ સાહિત્ય દૃષ્ટિએ લખાવી નોંધ્યો. આ વાર્તાઓમાં લેખક સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિની પાર જઈ શક્યા નથી.

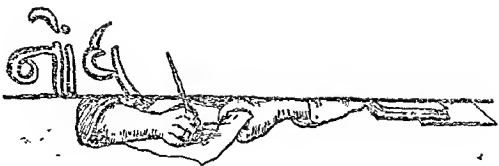
દરેક વાતમાં નોંડણીની અને શૈલીની ઘણી ભૂલો છે. અમદાવાદ તળમાં અને તેની આસપાસનાં ગામોમાં જે અનુસ્વારની ભૂલ થાય છે તે આમાં પણ ઠેકઠેકાણે છે. વ્યાકરણના દોષો પણ છે.

‘તેમને રૂપ રૂપના અખાર ને કંચન જેવી કાયાવાળા દિકરો જન્મ્યા.

દિકરો એકવચન અને તેના સંગ્રહમાં આવતાં વિશેષણ અને ક્રિયાપદ બહુવચનમાં છે. ‘શું’ વિશેષણના પ્રયોગમાં ઘણી જગાએ ચતી ભૂલ અહીં પણ થઈ છે-‘શું’ વિકારી વિશેષણ છે. ચોટલે ‘શું કામના?’ નહિ પણ ‘શા કામના?’ ‘શું તાપ?’ નહિ પણ ‘શો તાપ?’ નોંધ્યો.

અને શૈલીમાં ગદ્યના શબ્દોનો સ્વાભાવિક ક્રમ ઠોણ જાણે શા માટે ઠેકઠેકાણે ઉલટાવેલો છે, ‘લાઈ દિલગીર થયા,’ ને બદલે ‘લાઇ થયા દિલગીર.’ ‘આલતાં આલતાં આત્યા મોટા શહેરમાં.’ ‘ધન્નો આલ્યો બખરમાં.’ ‘શેઠ થયા તાબુબ.’ ‘ધન્ને લીધી સવા લાખ સોના મહોર આલ્યો ધર તરફ.’ વગેરે વગેરે. ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોનો વ્યુત્ક્રમ થાય છે, પણ તે ક્વચિત જ. અહીં તો આખી શૈલી કૃત્રિમ થઇ ગઈ છે. ભાષાને બાળ-બોગ્ય કરવાને તેને આવી કરવી પડે એવી માન્યતા ઘણી જગાએ છે, પણ તેથી માત્ર ભાષા બગડે છે.

છેલ્લી વાર્તા ‘વીર ધન્નો’ કેવળ સાંપ્રદાયિક છે. સમ્પ્રદાયની પાર જઈ નેન સાહિત્યની સુંદર વ્યાખ્યાયિકાઓને ગુજરાતી બાળકો આગળ સરલરૂપે ધરવા અને આ શિક્ષક-લેખકને સૂચના કરીએ છીએ. એમ કરવાથી ધર્મનો આદર જરા પણ ઓછો થતો નથી.

સને ૧૯૩૧

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ સુધી મહાભારત યુદ્ધ થયું તે જગતમાંથી કલેશ, કકાસ અને ઝગડાનો નાશ કરવા માટે થયું એમ યુરોપ અમેરિકાના પડિતો કહેતા હતા, અને ત્યાર પછી લીગ ઓફ નેશન્સની મહાન સભા સ્થપાઈ કે જેની મારફત જગતના ટટા પીસાદ, અન્યાય, કુટેવો, બંધન અને એવી રોગોનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન થાય. છેલ્લાં બાર વર્ષની અંદર આ સંસ્થામાં જે ધમાલ થઈ છે અને પૈસો વેરાયો છે તે જોઈને આશ્ચર્યથી એમ માને કે કાળો કળિયુગ પૂરો થયો છે અને ૧૯૩૧ થી મધુગની શરૂઆત થાય તો નવાઈ જેવું નહિ. અમેરિકામાં 'યુનિટી' નામનું મામિક છે તે યુરોપના વાતાવરણનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે.

“જર્મનીમાં હાલની સખ્ત લુલ્મી રાજનીતિની સામે ભારે બંડ ભાગ્યું છે અને પ્રજાસત્તાક રાજ જાખડી જઈને કોઈ સરખુખ્ત્યાર એટલે ડિક્ટેટર નીમાય એવી ચળવળ આવી રહી છે. દરિયાઈ હથિયારબંધીના વિષય પર ક્રાન્સ અને ઇટલી વચ્ચે એવો ઝગડો ચાલ્યો છે કે તેને પરિણામે આ બાબતની ચર્ચા બંધ કરવી પડી છે. ઇટલીમાં મુસોલિનીની સામે જે વિરોધ છે તેનું બળ વધતું જાય છે. પોલ્ડમાં ધારાસભાથી આવતો રાજવહીવટ નિષ્ફળ નિવડ્યો છે અને પીલ્સુરફી જેવો ફૂર માર્શલ રાજસત્તા પચાવી બેઠો છે. હંગરીમાં તેમજ યુગોસ્લાવિયામાં અત્યંત અશાંતિ ફેલાઈ રહી છે. રશિયામાં આર્થિક ગુંચવણનો પાર નથી અને સ્પેઇનમાં રાજ સામે બંડ જોડ્યાં જ કરે છે.

આખી દુનિયાની અંદર વેપારહિલોગની મદદ છે, અને ક્યારે બળવાનો ભાડો સળગી ઊઠશે તે કહેવાય એમ નથી.”

હવે જો આપણે એશિયાનો વિચાર કરીએ તો ત્યાં પણ વસ્તુસ્થિતિ લગભગ તેવી જ છે. આપણા પડોશી ચીન દેશમાં રાજકીય અને આર્થિક ઉચ્ચપાથલ હરહમેશ થયા જ કરે છે અને આપણા દેશમાં સર્વવ્યાપી બળવાનો દાવાનાજ ફેલાઈ રહ્યો છે. જાપાનમાં સરકાર અને કારીગરવર્ગ રાજ્યસત્તાને માટે લડી રહ્યા છે. અફઘાનિસ્તાનમાં અસ્થિરતા અને ચક્રમકના ચમકારા ચાલ્યા જ કરે છે. એટલેકે દુનિયાની અડધી વસ્તીવાળા આ ખેડની અંદર જરાયે શાંત વનવામાં આવતી નથી.

આવી વસ્તુસ્થિતિ જોઈને ખીયારા હિંદી તેમ જ યુરોપના જ્યોતિષશાસ્ત્રી અને ભવિષ્ય-વેત્તાઓ એમ કહે છે કે સને ૧૯૩૧ માં કાંઈકાંઈ અવનવાં અણુધારી નાટકો ભજવાશે.

ગાંધીજી એક શિક્ષણસંસ્થા

નવસારીની પાસે, વડોદરા રાજ્યમાં ગાંધીજી કરીને એક નાનું ગામડું છે, તેમાં સુન્ની વહોરાઓની વસ્તી છે. આ લોકો વેપારમાં આકર્ષિત હોવાને લીધે પરદેશ જઈને ડીક કમાણી કરી આવે છે. ગાંધીજીમાં એક જૂની પદ્ધતિની મદ્રાસેસા સ્થાપનામાં આવી હતી પણ સારા નસીબે તેમાં વિદ્વાન શિક્ષકો-આમીલ-આત્મા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં દેવળમાં મુસ્લીમ વિદ્વાનોની મોટી મદ્રાસેસા છે તેના બે વિભાગ પડી ગયા અને તેમાંના જે પ્રગતિમાન, નવા વિચારો બહિષ્કૃત ન કરે એવા શિક્ષકો હતા-તે ધીમે ધીમે ગાંધીજી તરફ દોરવા જાય છે. આ વિદ્વાનો હિંદો રાષ્ટ્રીયતાને પસંદ કરે છે. તેમનામાં કોમી ભેદભાવ નથી અને હાલની આઝાદીની લડતમાં તેમણે સક્રીય ભાગ લીધો છે. આસપાસના વાતાવરણમાં જ્યાં મુસ્લીમો અલગ ખેરી રહ્યા છે અથવા સરકારના હાથમાં કુદાડના હાથ રૂપ થયા છે ત્યાં આ લોકોએ રાજકીય સ્વતંત્રતાનો ઉપદેશ કરવા માટે નીકળી પડ્યા છે. તેમાંના કેટલાક જેલમાં પડ્યા છે. આ મદ્રાસેસાના પદ્ધતિવાન સમારેલમાં ગુજરાતના કેટલાક જાણીતા હિંદુ કેળવણી-કારોને આમંત્રણ મળ્યાં હતાં. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને બાર વર્ષ સુધી શીખવવામાં આવે છે અને તેમણે કોરાને શરીરનો અભ્યાસ કર્યો હોય ત્યાર પછી દાખલ થઈ શકે છે. આ સભામાં જે સ્નાતકોને “મૌલવી”ની ઉપાધિ મળી તે ઝીન, બોખારા, અકબ્રાનિસ્તાન, તુર્કી, ઇરાક અને હિંદુસ્તાનના અનેક ભાગમાંથી આવ્યા હતા. આવી સંસ્થાને જ ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ કહી શકાય. જે આવી સંસ્થામાં પ્રગતિવાન અભ્યાષકો હોય તો આખી કોમને સુમાર્ગે દોરી શકાય. મીસર દેશના પાટનગર ‘કેરો’માં અલ્લાહાબાદ નામની એક મોટી મસ્જિદ છે અને તેમાં આખી મુસ્લીમ આલમના વિદ્વાન મુલ્લા, મૌલવીઓ તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થાય છે. અકબ્રાનિસ્તાનના એક ક્ષીર જમાલ-ઉદ-દીને એ દેશનું વાતાવરણ થોડાં વર્ષોની અંદર ફેરવી નાખ્યું. અને આખા ઇસ્લામી સમાજમાં નવું લોકો રેડ્યું. આવી રીતે ગુરુકુળો અને મદ્રાસેસાઓ આપણા દેશના કોમી વિખવાદને જરૂરથી ઉછેડી શકે અને કોમકોમ વચ્ચે પરસ્પર વિશ્વાસ અને એકલાસનું વાતાવરણ પેદા કરી શકે. ગુજરાતમાં આ એક મોટી સંસ્થા જન્મ પામી છે અને તેનું લવિષ્ય ઉજ્જવળ થાય એવાં ચિહ્ન જણાય છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૧

પાપ : ૧૮૮૭

અંક ૩

શ્રીયુત ક્ષિતિમોહન સેનની શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા

વ્યાખ્યાન ૨ જું*

આસો વદ ૬ મંગળ, ૧૯૮૨

પુત્રજન્મ સમયે કપીરે જે મહાવાણી ઉચ્ચારી તે જ આપણા ધરમાં પુત્ર-જન્મ સમયે ઉચ્ચારવી યોગ્ય નથી? આપણાં સંતાનો યુ અર્નતના પાત્રો નથી? તેનો જન્મ થું પરબ્રહ્મને મેળવવા માટે નથી? કાંઈ મુસાફર કાંઈ ધર્મશાળામાં રાત્રિવાસ કરે ત્યારે તે ધર્મશાળા તેને તીર્થ તરફ લઈ જવાનો એક જીખરો માત્ર છે, તેમ આપણું જીવન પણ પરબ્રહ્મ તરફ પ્રયાણ કરવાના એક સાધનસમુદાય નથી? આપણે આપણાં બાળકોને લૂગાંલતાં અને ઘરેલુંગાંધાંથી શણગારીએ છીએ, પણ આપણે વિચારવું નેહએ કે આપણું આ કાર્ય તેના ધ્યેય તરફના પ્રમાણમાં વિષકર્તાં તો નથી? વિશેષ કરીને ત્યારે પ્રભુએ આપણા ઘરને બાળકનું આશ્રયસ્થાન કર્યું છે ત્યારે બાળકના આ મુખ્ય ધ્યેયને અનુકૂળ થવાની આપણી ફરજ છે. બાળકના મનમાં એમ ન થઈ જવું નેહએ કે આ ઘર અને કુટુંબ એ જ મારું મુખ્ય ધ્યેય છે, તેનાથી ઉચ્ચતર ધ્યેય મારે માટે કાંઈ નથી.

એક વાર એક બાહ્ય સાધકને મેં પૂછ્યું: “તમે ગૃહસ્થ કેમ થતા નથી? તમને ગૃહસ્થ ધર્મમાં કાંઈ વધિ છે?” તેણે કહ્યું: “મારા ઘરમાં જે સાધકો આવે તે બધાને ઉશ્વર તરફ પ્રયાણ કરવા પ્રેરી શકુ એટલી મારી સાધના નથી. જો મારા ઘરમાં જન્મતાં બાળકોને હું મહાન ધ્યેય તરફ પ્રયાણ ન કરાવી શકુ તો મારું ઘર તેમને માટે એક કારાગાર જેવું શણગારે. મારાં બાળકોને તેમના મહાન લક્ષ્યથી બ્રષ્ટ કરી, મારી સ્વાર્થલુપ્તિ પોષવા તેમને મારા માટે કમાતા કરી મૂકુ તો મારા જેવો કાંઈ દોહી ન ગણાય. આવી રીતે તેને લક્ષ્ય-બ્રષ્ટ કરું તો પછી સહસ્ત્ર માલા-તિલકથી, કે સહસ્ત્ર નામના જાપથી કે કશાથી પણ મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે નહિ એટલા માટે હું મારી જવાબદારીથી બહાતીર્યના યાત્રાળુને માટે મંસારાશ્રમ બોલતો નથી.” વળી તેણે કહ્યું: “મંતાનો કાંઈ માખાપતી આત્મતૃપ્તિનાં સાધનો નથી. રાંભા જેમ પોતાના વૈભવ અને સત્તાનું પ્રદર્શન કરવા પોતાનો રાજ્યવજ્ર શણગારીને જોડે કરે છે, તેમ મંતાનો શણગારીને પોતાના વૈભવ અને સદ્બાજ્ય દર્શાવવાનાં સાધનો નથી. એ બાળકનું અંગ તેનાં માખાપનો ખંજીર નથી; પણ બાળકરૂપી સાધકનું સિદ્ધાસન છે. અત્યારે તો આપણા સંસારમાં એ સિદ્ધાસન જ બાળકનો લક્ષ કરે છે. પ્રત્યેક ઘેર બાળક-સાધકની હત્યા થાય છે. દરેક ઘેર સાધકની હત્યા કરવા માટે પુષ્ટ પશુની પૂજા થાય છે. સાધકની હત્યા કરીને માખાપ પોતાનું ઔર્ધ્વ સ્થાપવા બાળકને સ્તબ તરીકે વાપરે છે.”

હવે ભારતની ભાષામાં જે શિક્ષણ (education) નો અર્થ કરું તો એ થાય કે, બાળકમાં જે દેવતા વસે છે તેનો આવિષ્કાર કરવો. સમુદ્રનું જલ જેમ આકાશમાર્ગે જઈ ગંગાદ્વારા પાણું સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ પરબ્રહ્મ પોતે માણસમાં પ્રવેશ કરી પાણું પરબ્રહ્મરૂપે આવિષ્કાર પામે છે. ગંગા જેમ જંગલના કંથ્યાણુ માટે વહે છે, તેમ દરેક માણસ પણ જંગલના કંથ્યાણુ માટે જીવન ધરાવે છે. જંતુ મુનિએ એ ગંગાને પકડીને પોતાના શરીરમાં સમાવી તે જંગલનો અપરાધ હતો, અને અંતે તેમને પોતાના શરીરનો છેદ કરીને ગંગાને મુક્ત કરવી પડી. તે જ રીતે આપણે પણ સ્વાર્થનાં બંધનો છેદીને વિધાતાએ મોકલેલા સાધકને મુક્તપ્રવાહ કરવો જોઈએ. પ્રત્યેક બીજામાં વનસ્પતિનું સૂક્ષ્મ જીવન પ્રવેશ કરીને રહેલું હોય છે. પણ તે જીવનને બહાર લાવવાને, બીજને પોતાનું સ્થૂલ કાચલું બેઢવું પડે છે. કાચલું ન બેઢાય તો અંકુર બહાર ન આવી શકે, અને કાચલું પોતે જ તે અંકુરનું પ્રાણધાતક બને. તેમ જ જે નિત્યજીવનના આવિષ્કાર માટે પુત્ર જન્મેલો છે, તેનો માર્ગ આપણે આપણા સ્વાર્થથી રાધીએ તો તે પુત્રના ધાતક જ બનીએ. પેલા બાઉલે કહ્યું કે, હું પણ એથી રીતે પુત્રના માર્ગનો રાધક થાઉં તો તેના ધાતક બનું. જે દિવસ પુત્રચુક્રિતો માર્ગ ખુલ્લો કરવા જોડેલો અધિકારી ચર્ચિતે તે દિવસે કહીશ: “હે વિધાતા! તમારા સંતાનને મારી પાસે મોકલો. હવે હું ગૃહસ્થ થયો છું.” ત્યારે મારા ઘરનો સંસાર અને તેની દરેક વસ્તુ એ નવા આવેલા પ્રવાસીને તેના યાત્રાના અંતિમ ધામનું પ્રતિક્ષણ સ્મરણ આપશે. તે પુત્રને દર પળે સ્મરણ થશે કે “હું આ વિશેષ સ્થલ કે કાલનો નથી, પણ નિત્યકાલનો અને જંગલનો છું.” અહીં તો જે યાત્રાનું ધામ છે, તે જ યાત્રાણુ છે અને તે જ યાત્રા છે. તે ધામનું, તે દેવતાનું જે દર્શન કરાવી શકે તે શુરુ છે અને એ આવિષ્કાર કરાવેલો તે શિક્ષણ છે.

આજકાલ તો બાળકમાં રહેલા દેવતાને ઝાળખી તેને મુક્ત માર્ગ આપવાને બદલે તેના દેહની જ પૂજા થાય છે. દેવતા અપમાનિત થાય છે અને વાહનની પૂજા થાય છે. વૃષભની પૂજા થાય છે અને શકર એક બાજુ રહી જાય છે. દેહની પૂજા કરવી તે વાહનની પૂજા કરવા બરાબર છે. હા, વાહનની પણ પૂજા થવી જોઈએ, પણ તે દેવતાનો અનાદર કરીને નાહ. દેવતાના આવિષ્કાર દ્વારા વાહનનો-દેહનો અત્યાચાર દર થયો જોઈએ. રાજપુરુષાનો સમસ્ત અત્યાચાર રાજાનો પરિચય ન હોય ત્યાં સુધી થાય છે; રાજાનાં હલકાં મોકલે તો ઠીક પણ તેનાં કૃતરાં-બિલાડાં પણ આપણું અપમાન કરે છે. પણ એક વાર રાજાનું પિછાન થયું જોડેલે એ બધાં સમજી જાય છે કે ‘આ વ્યક્તિ રાજાની નિકટ બેસવા યોગ્ય છે, તે રાજાથી કમ નથી, તે રાજાનો આત્મીય બંધુ છે.’ અને પછી તેમનો અત્યાચાર ટપી શકે તો નથી. મનુષ્યમાં જેનો આવિષ્કાર કરવાનો છે તે પોતે પરબ્રહ્મ છે, તે સમસ્ત દુઃખ, પાપ અત્યાચારનો નાશ કરવાને સમર્થ છે. આ દુઃખ પાપ વગેરે થાય છે તેનું કારણ એ છે કે, મનુષ્ય દેવતાને બૂલી ગયો છે. બાઉલનું ગાન છે કે:—

“તમાર પથે ધિકે છે મન્દિર મન્દિર.”

માલાં તિલક દિયે તમાર ઘોર હથે છે.”

તમને પામવાનું જે સાધન તે જ દ્વારા. અને તમને મારી નાંખ્યા છે, દૂધપીતા કર્યા છે: જે દિવસે દેવતાનો આવિષ્કાર થયો, જીવનમાં દેવતા પ્રત્યક્ષ થશે, તે દિવસે મનુષ્યનું સમસ્ત દુઃખ દર થશે. તે દેવતા વિના માણસ આ દુઃખદાનવ ઉપર વિન્ય મેળવી શકશે નહિ. એ દેવતાનો આવિષ્કાર કરીને સમસ્ત જીવનનો સર્વ પ્રકારનો ભાર હળવો કરવો એ જ શિક્ષા. જીવનની સમસ્ત ધારાને મુક્ત કરીને સહજ પ્રવાહિત કરવી એ જ શિક્ષા.

ત્યારે પ્રશ્ન ઊઠે છે: અંકગણિત, ઇતિહાસ, ન્યાય, વિજ્ઞાન આદિની જરૂર નથી? જવાબ એ છે, કે એ બધું સાધન છે, બંન્ન છે. જો બંન્ની જીવતો હોય તો તેનો અર્થ છે, ન હોય તો તેનો કશો અર્થ નથી. ખેડૂત મરી ગયો હોય તો માત્ર હળ અને બગદ બેંગો કરવાથી ખેતી થતી નથી; તેમ બાળકનું ખરું જીવન ચેતનમય રાખ્યું હશે તો આ બધાનો અર્થ છે, એ બધી વસ્તુઓ અર્થસ્થ સૌભાગ્ય અને કલ્યાણ કરનારી નીવડશે. અને આ બધાં સાધનો તૈયાર પણ રાખવાં જોઈએ. એ સાધનો તૈયાર રાખી નવજીવનપ્રવેશની રાહ જોવી જોઈએ. એક વખત એક બાઉલે અન્ય બાઉલને પૂછ્યું કે “મારા હૃદયમાં પ્રેમનો ઉદ્રેક નથી તો સંધ્યા, ઉપાસના, નામ, જપ, તપ, છોડી દઉં?” ત્યારે પેલાએ જવાબ આપ્યો: “સંધ્યાપૂજન છોડી દેવાથી કશો લાભ નથી. એ માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં ખરા જીવનની પ્રતીક્ષા કર. સંધ્યાપૂજન માત્ર માર્ગ છે, મૂલ્ય વસ્તુ નથી; પણ તેટલા માટે તેને બંધ કરાય નહિ. નદીમાં પાણી વહે નહિ ત્યાંસુધી નદીને જોડો ખાડો નકામો છે, પણ પાણી નથી વહેતું એમ કહીને તે ખાડો ધૂળથી પૂરી દઇએ તો ચોમાસામાં પાણી વરસે ત્યારે પણ નદી વહે નહિ. આપણે પ્રવાહમાર્ગ બંધ કરીએ તો પછી ભગવાન વરસે ત્યારે પણ ભગવત્પ્રવાહ શી રીતે વહે! એવી રીતે શાળાઓ, સરથાઓ, શિક્ષણપદ્ધતિ એ સર્વ પ્રાણ-સંચાર થાય ત્યાંસુધી આવશ્યક છે, પણ તે વિના બ્યર્થ છે. જેમ ઘરમાં અગ્નિ લાગે એ લયથી પહેલેથી ફૂલો ખોદી રાખીએ છીએ, તેમ માતાને બાળક જન્મે તે પહેલાં તેની સાધન સામગ્રી તૈયાર કરી રાખવાં જોઈએ. દેવની પધરામણી માટે સિંહાસન તૈયાર રાખ્યું જોઈએ, પણ યાદ રાખ્યું જોઈએ કે, દેવ વિના ખાલી સિંહાસન અર્થહીન છે. માત્ર સિંહાસનની પૂજાથી કોઈ ભક્તહૃદય પૂર્ણ થઇ શકતું નથી.

આપણા શિક્ષણક્રમમાં તેથી ઊંચડું જ ચાલે છે. રખેતે દેવતા અલક્ષ્ય રીતે સિંહાસનમાં પધરામણી કરી ગય એવા લયથી જાણે આપણે શિક્ષણદ્વારે હાથારીઓની ચોકડી મૂકીએ છીએ. તેમના મનમાં દેવતાનો ધાત થાય તેની ચિંતા નથી, તેઓ સિંહાસનનું રક્ષણ કરવા માગે છે. શિવલિંગનો નાશ કરવા માટે તેઓ દાનવો જેવા બિભા રહે છે. તેઓ સાધ્ય સાધનનો ભેદ સમજતા નથી. ‘જાણું’ (to know) એ સિંહાસનની બાહ્ય જગતની વાત થઇ, ‘થતું’ (to become) એ આંતરજગતની, દેવતાની કથા છે. એક બાઉલે કહ્યું છે કે “સત્ય થતું, તે મન વાણી કર્મથી, કોઈ બાહ્યસામગ્રીથી બાહ્ય વગગણો વળગાડવા જેવું નહિ, પણ આંતરક્રિયા છે. કૃષ્ણને જેમ અંદરથી જ કાંટા બીજે છે, શાહુડીને જેમ અંદરથી જ પીસેલિયાં બીજેલાં હોય છે, માણુમને જેમ આંતર હૃદયથી બહાર રોમાંચ થાય છે, તેમ આંતર સત્ય મન વાણી કર્મમાં બહાર આવિષ્કાર પામતું જોઈએ. બહાર-જગતનું જાણું તે આંતર જગતના ચવાને સહાયક બનતું જોઈએ. તેથી જિતવું, જો ગૌણ પ્રધાનને દયાની દે, બંન્ન બંન્નીને આપ, તો સાધનાની દુર્દશા થાય. એ દુર્દશામાંથી મુક્ત કરવાનું પ્રત્યેક શુરુનું કર્તવ્ય છે.

મનુષ્યનાં બધાં શિક્ષણે તોડવાં જોઈએ. હાથપગની બેડીઓ તોડવાનું મંદિર, એ જ શિક્ષણનું મંદિર છે, તે મુક્તિસ્થાન છે. ન્યાય હાથપગની સાંકળ ભાંગવાની હોય ત્યાં પછી ખીતને બંધનોને પેસવાનો અવશ્યાસ નથી. પૂર્વે શુરેભમાં નામદ (knights) નામના વતધારી પુરુષો યુદ્ધમાં જતા. પોતાના રક્ષણને માટે તેઓ બખતરને વધારે ને વધારે દુર્ભેદ કરતા ગયા અને અંતે તેને સોડાનું બનાવ્યું; પણ આ બખતરનો ભાર એટલો થઇ ગયો કે

હુંએકની લડાઈમાં એ બખ્તરથી જ તેમનો નાશ થયો. કાંઈ ચોદો જિભો જિભો લડતો હોય તેને જો શત્રુનો કાઈ માણસ પાડી નાખે તો તે પોતાના બખ્તરના ભારને લીધે જ જિભો ચઢી શકતો નહિ. તેને કાંઈ લઈને જિભો કરે ત્યારે તે ચર્મ શકતો. આથી કાંઈ ચોદો શત્રુથી બચે તોપણ પોતાના ભારથી બચી ન શકતો. પછીના નવયુગ (renaissance) માં શરૂ થયેલી નવી યુદ્ધપ્રણાલીમાં બખ્તરનો બહિષ્કાર થયો. નેપોલિયન એમ માનતો કે, સાધન મોટી વાત નથી, શસ્ત્ર મોટી વાત નથી, પુરુષ મોટી વાત છે. તેથી જ તે આખા યુરોપનો પરાજય કરી શક્યો. છેલ્લા યુરોપના યુદ્ધમાં પણ શસ્ત્રનો ભાર વધી ન જાય તેની સંભાળ રખાતી. યુદ્ધમાં તો એક પક્ષ ખીજાને મારે છે, એટલે સાધનનો ભાર પુરુષને મારે છે, એ સત્ય તરત સમજાયું છે; પણ શિક્ષણમાં હજી સુધી એ સત્ય સમજાયું નથી. આધુનિક શિક્ષણપ્રથા જંગની મારીને જંગની પૂજા કરે છે. કાર્ડિનલ ન્યૂમેન શિક્ષણનો એક ચિન્તાશીલ ઝગપિ હતો. તેના સમયમાં શિક્ષણના વિષયમાં એક ભારે ફાયડો પૂજાતો હતો. એક માણસ બધા વિષયોમાં શિક્ષણ લે તો તેનું શિક્ષણ છીછરું રહે છે. એક વિષયમાં વિશેષતા થવાથી જ શિક્ષણ ઊંડું, ગંભીર ગમે છે. ધંધામાં પણ કુભાર કે સુતાર કે વણ-કર કે એમ હરકોઈ એક જ ધંધો કરવાથી જેમ તે ધંધાનું કૌશલ આવે છે, તેમ જ વિદ્યામાં પણ એક વિદ્યા લણવાથી તેમાં ઊંડાણ આવે છે. ગણિત અને તેની શાખાઓ, વિજ્ઞાનની શાખાઓ વગેરે દરેકમાં વિશેષતા થવાની જરૂર છે, એમ લોકો માનતા. પણ આ રીતે વિશેષતા થવા જતાં માણસનો અનુભવ ઘણો સંકુચિત રહેતો. માણસ કૂપમંડૂક જેવો થઈ જતો. વૈયાકરણી માત્ર વ્યાકરણ જાણે, ન્યાયશાસ્ત્રી માત્ર ન્યાય જાણે, પણ તેને જગતની ખીજી કશી ખબર ન પડતી. એટલે પ્રશ્ન એ થતો, કે માણસની શુદ્ધિને સમસ્ત શાસ્ત્રના અભ્યાસથી, છીછરી રાખીને પણ સર્વતામુખી કરવી, કે તેને વિશેષતા બનાવીને કૂપમંડૂક કરવો? કાર્ડિનલ ન્યૂમેને સાચો સવાલ પૂછ્યો કે “માણસને માટે શાસ્ત્ર છે કે શાસ્ત્રને માટે માણસ છે?” માત્ર શાસ્ત્રને ગંભીર કરવા ખાતર માણસને વિશેષતા બનાવી કૂપમંડૂક કરવો તેના કરતાં તે સાર્વભૌમ થઈને તેનું જ્ઞાન જરા ઓછું ઊંડું હોય તેના વાંધો નહિ. પણ તેણે આગળ કહ્યું: આ બન્નેનો સમન્વય કરવો ઉચિત છે. માણસે એક શાસ્ત્રમાં વિશેષતા થવું જોઈએ અને તે સાથે તેને અન્ય શાસ્ત્રોનો પરિચય હોવો જોઈએ. માણસ એક શાસ્ત્રને વિશેષતા થશે એટલે તેનો જીવનનિર્વાહ તેથી ચાલશે અને તે શાસ્ત્રની નવી શોધો પણ થશે, અને તે સાથે તેને અર્થ શાસ્ત્રોના પરિચય પણ હશે એટલે તે પરિપૂર્ણ મનુષ્ય પણ થશે. કાર્ડિનલ ન્યૂમેને સાંપ્રદાયિક શિક્ષણશાળાને બદલે સર્વદેશીય વિદ્યાપીઠ સ્થાપી. એવી વિદ્યાપીઠની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે તેણે ઉપરનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો હતો. એ અભિપ્રાય નવો નહોતો. પારિસ વિદ્યાપીઠના પિતા એબેલાર્ડ (Abelard) નો એ જ આદર્શ હતો. તેના પહેલાં મધ્યયુગના પેરેસેટસ નામના એક પાગલ દાર્શનિકે પણ એવી જ વાત કરી હતી. ઓક ફિલસૂફ પ્લેટો પછી નિગોપ્લેટોનિક શાળાના સમયમાં પ્લેટોનસનું પણ એ જ મન્તવ્ય હતું. પ્લેટો અને પ્લેટોની પૂર્વના આચાર્યોએ પણ એ જ વાત કરી હતી યુરોપ એ વાત બૂલી નહોતું ગયું, પણ એબેલાર્ડે તે આદર્શની પુનર્નિર્મિતિ કરી. ભારતવર્ષના સાધકોની આગળ પણ એ વાત નવી નથી. ખેડૂતનો વ્યાપાર પણ એ જ જાતનો છે. તે ખેતરમાં એક જગાએ ઊંડો ખાડો કરે છે—કૂવો કરે છે, અને બાકીની જમીનને એકસરખી ખેડે છે. કૂવો કરીને બેસી રહે, તો પણ ન ચાલે, અને કૂવા વિના બધું એકસરખું ખેડીને બેસી રહે તોપણ ન ચાલે. બન્ને દિગાંતી

જરૂર છે. તેમ જીવનમાં એક વિષયમાં વિશેષ રૂઠું બેઠાં અને બીજા વિષયોનો પરિચય પણ હોવો જોઈએ. જીવનનો સમય મર્યાદિત છે. અને તેથી બહુ રસિક વિષયો જાણવા રહી ગયા એમ દુઃખ થાય, પણ બધા વિષયોનું થોડુંધણું જાણ હોય એટલે અન્યતા તો ન જ થાય. માટે જ સાધકાએ જીવનના જલનું પાન કરવા એક વિષયમાં તો ઊંડાં ઊતરવું જોઈએ.

ગુરુ શિષ્યને તે ગંભીર જલનું સ્થાન શોધવામાં મદદ કરે. ઘણા અનુભવથી જ તે સ્થાનનિર્ણય કરી શકાય. માત્ર વ્યાકરણની ક્ષરિકાના નિયમિત પઠનથી તે થઈ શકે નહિ. શિષ્યની કંઈ જમિમાં પાણીનાં ગહન ઝરણાં છે તે ગુરુએ શોધી કાઢવું જોઈએ. ગુરુ કૃપનું સ્થાન માત્ર નક્કી કરે, અને શિષ્ય ગંભીરતર જલનો સ્પર્શ કરે. કવચિત્ ગુરુનો કૃપ એક હોય અને શિષ્યનો કૃપ અન્ય હોય એમ હોઈ શકે. ગુરુની સાધના બેઠાને શિષ્ય એવી ગંભીરતા પ્રાપ્ત કરે, પણ ગુરુની સાધનારીતિ જોયા પછી શિષ્યે પોતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ શિષ્ય અને એ સાધના સિવાય તેને ત્રીજી મદાય ન હોઈ શકે; છતાં ગુરુ મદાય આપના જાય તો તે નિરર્થક અને, પુરોહિત તો વરકન્યાના હાથ મેળવી આપે. પણ તેમના પછીના ધર્મજીવનમાં અને પ્રેમજીવનમાં તે નિરુપયોગી થાય, તેમનાં ભાવી જીવનનો આધાર કેવળ તે બેઠાની સાધના ઉપર જ રહે, તે જ રીતે ગુરુ શિષ્યને ક્યાં સુધી સહાય આપે અને શિષ્ય ક્યાં સુધી ગુરુની સહાય લઈ શકે તેનો નિર્ણય પણ થાય.

કળા અને જીવન

મૂળ લેખક: રેમાં રેલાં

રુશિયાના સુપ્રસિદ્ધ લેખક ટોલ્સ્ટોયે કળા વિષે-અરે કળા વિરુદ્ધ-થોડાં ઉચ્ચ કેટિનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. એમાં કળાને સમાજમાં એકદર સરવાળે મોડો દાખલ કરનારી મંસ્થા, મેજાજોખના મિદ્દાંતો પ્રતિપાદન કરનાર પદ્ય અને સુરોપિયન અમીર-હિમરાય વર્ગના સ્વાર્થી સુજોપમોગને પોષનાર વહેમ તરીકે જોજાખાવવામાં આવી છે. પોતાનાં પુસ્તકો દ્વારા આ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરતાં પહેલાં એટલે ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં ટોલ્સ્ટોયે કળા ઉપર એક પત્ર મને લખેલો.

‘સોનાટા કુટમર’ અને ‘કળા એટલે શું?’ એ પુસ્તકો ૧૮૮૭ માં પ્રગટ નહોતાં થયાં તો પણ કળા પ્રત્યેના તેમનો અણુગમો ટોલ્સ્ટોયનાં તે વખતે પ્રગટ થઈ ચૂકેલાં પુસ્તકોમાં કોઈ રીતે ઓછો નહોતો જણાતો.

હું ટોલ્સ્ટોયને પારાવાર સહાતો; તેમના પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ કદી ઓસર્યો જ નથી. એ ત્રણ વરસ તો હું તેમના જ (વિચારોના) વાતાવરણમાં રહ્યો હતો. કોઈ પણ ફેન્સ મહાન ગ્રંથો કરતાં તેમના ગ્રંથો—‘વિમલ અને શાંતિ’, ‘એના કેરેનીના’, અને ‘પ્રવાન પલીયનું મરણ’—થી હું વધારે પરિચિત હતો. આ મહાપુરુષને તેમની સાધુતા, શુદ્ધિમત્તા અને સર્વાંગી સંતોષ્યતાને લીધે અમારા જમાનાની નૈતિક અંધાધુધીમાં મારા પૂરતો તો એક અનન્ય માર્ગદર્શક તરીકે લેખતો હતો.

* જેનો અનુવાદ ‘પ્રેમનો દબાવેલ નાચતી હમણા જ ‘પ્રત્યાન’ એટ તરીકે બહાર પડ્યો છે-અનુવાદક

તો પણ એમ તો કહેવું પડશે કે રમિક કળાઓ તરફ મારો અવિશેષ પક્ષપાત હતો. બચપણથી જ હું તો કળાનું અને તેમાં પણ વિશેષતઃ સંગીતનું જ ધાવણ ધાવ્યો હતો હું તેને કદી છોડી ન શકું હું તો એમ કહું કે ખોરાકની જેમ સંગીત વિના એક ઘડી પણ હું જીવન ટકાવી ન શકું. આમ હોવાથી જે મહાપુરુષને હું માનનીય ગણતો હતો, અને જેમનામાં મારી શ્રદ્ધા બેઠી હતી તેમના તરફથી કળામાં રહેલી અતીતિ સામે આકરા કટાક્ષો ચતા મેં વાચ્યા ત્યારે હું ખજાલળી બિડ્યો.

ખીન્નુ ગમે તેમ હોય પણ મને એટલું તો સારી પેઠે લાગતું હતું કે, મહાન કળા-વિશારદમાંથી જે એક પ્રકારનો શક્તિપ્રવાહ વહે છે તેની તોલે આવે એવું ખીન્નુ કશું નથી. ખીચાવનના સંગીતમાંથી કે રેન્થેન્ટના આલેખનમાંથી આપણે આપણું અહત્વ નહિ કરતા રીખીએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ વધારામાં આ મહાનુભાવોના હૃદયમાંથી વહેતી સાધુતા અને શુદ્ધિમત્તાની શક્તિ પણ આપણે ઝીલીએ છીએ. ટોસ્ટોયે કળાથી આવતા સંજ્ઞાના મગધમાં કશું છે કે એનાથી મનુષ્યની અધોગતિ થાય છે, અને માનવ માનવ વચ્ચે બેદશ્યન વધે છે. 'Oedipus King' અથવા 'Symphony avec Chocurs' ના સામાન્ય ઉદ્ગારોમાં જે માનવમધુને અને શક્તિને મને અનુભવ થયો એનાથી સારો અનુભવ ખીન્ને ક્યા ચવાનો? પણ મને મારામાં અવિશ્વાસ આવ્યો, અને મારે મારું જીવન તો ખીન્નને ઉપયોગી થાય એવું ડરવું છે, એ દૃષ્ટિએ વિચારતા હું મારું જીવન ખરબાઈ કરી રહ્યો છું એમ મને પોતાને લાગ્યું અને એ વિચારથી મને ખૂબ વ્યથા મળી.

મેં ટોસ્ટોયેને લખ્યું અને ૪ થી ઓક્ટોબર ૧૮૮૭ ને રોજ તેમણે મને જવાબ લખ્યો. એમના પત્ર પર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. એમાં એમના શાત, વિશુદ્ધ અને ઉદાર આત્માનું પ્રતિબિંબ છે. કળાકારની દૈવી શાદાઈથી એ પત્ર લખાયો છે. એ લખતી વખતે તેમણે એક જ વિચાર કર્યો છે કે, પોતાને જે કંઈ પ્રતિષ્ઠાન કરવું છે એ મામાના દિવસમાં ખરાબ સમોટ ઠસી જવું જોઈએ એમ હોવાથી પુનરુક્તિ દોષની કે શૈલીની જરાય પરવા કરી નથી. એ પત્રમાં આપણે એમને બોલતા સાંભળીએ છીએ, એ લખતા નથી પણ વાત કરે છે.

હું માન એટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું કે, એ પત્ર મને મળ્યો તે કરતા અત્યારે તો હું તેમના વિચારો સાથે તમામ જાનનમાં ધણો જ સમત થાઈ છું. એમ મને પોતાને લાગે છે ખીચાવન કે વેગન જેવા અમુક મહાપુરુષોની કદર કરવામાં ટોસ્ટોયે ઘણી વખત બ્રહ્મ કરી છે, અથવા તો તેમને યથાર્થ સમજ્યા મિવાપ તેમના વિષે અભિપ્રાય આપવામાં ખૂબ કરી છે. એવો મને અફસોસ જો કે થાય છે, વળી ગણ્યાગાંધ્યા દાર્યાસ્પદ કાવ્યો અને ટંગઘડા વગરના મામિકા ઉપરથી તેમણે કેન્દ્ર કળા માટે હલકા અભિપ્રાય આપ્યો છે. એ માટે પણ મને જો કે અફસોસ થાય છે, તો પણ એટલું તો મને લાગે જ છે કે, કળા વિશેનો તેમનો માધાગણ અભિપ્રાય સર્વોચ્ચ સાચો છે.

દા.-માયા વિજ્ઞાનમાંથી અથવા માચી કળામાંથી જે પગિણામ આવ્યું છે તેનું મળ કારણ તો ત્યાં જ છે, નહિ કે ભૌતિક લાલની દૃષ્ટિ નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો કીક પણ કેવળ કળાની દૃષ્ટિએ વિચારતા પણ એમ લાગે છે કે, ભૌતિક લાલની પ્રાપ્તિ એ હવે સમાજના દાઇ એક વિશિષ્ટ વર્ગનો જ ઇન્કાર ન રહેવો જોઈએ. કળા તેના વિશિષ્ટ દૃક, વિશિષ્ટ મહેનતાણા, આબૂપણો તેમ જ અધિકારીઓની સ્તુતિમાંથી સુક્ત યજ્ઞને સીધી

આમવર્ગમાં, આવીને જેસે એવો વખત આવે એ માટે જો પ્રાર્થના કરવાની હોય તો હું કળાકાર હોવા છતાં પણ એવી પ્રાર્થના કરવા સૌથી પહેલો આવીશ. કેવળ કળાના ગૌરવની ખાતર જ હું આપું કહું છું. કારણ કે કળાનું ખૂન કરીને જ હજારો પરોપજીવીઓ જીવી રહ્યા છે અને તેને દૂષિત કરી રહ્યા છે. કળા દ્રવ્યોપાર્જનનું સાધન ન થવી જોઈએ, પણ એ તો શોખનો વિષય થવો જોઈએ; એ શોખનો વિષય છે કે કેમ એની ખાતરી તો એ કળાકાર અથવા એ વિદ્વાન એની ખાતર પોતાના આરામ અને સુખસગવડનો ફેટલો ભોગ આપે છે તે ઉપરથી જ થઈ શકે. મુદારાના આ યુગમાં તો કેવળ રાત્યનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ કૃષ્ટિના કળાકારો જ વાસ્તવિક ભોગ આપે છે. તેઓ જ વિષમ વિટળણાઓ સામે ટક્કર ઝીલે છે. કારણ કે બૌદ્ધિક વ્યભિચારીઓને પગાર આપનાર સડેલ પેશક વર્ગના આનંદની ખાતર તેઓ જ પોતાના વિચારનો વિક્રય કરવાની અને પોતાની જાતને હલકી પાડવાની સાફ સાફ ના પાડે છે. કળાના વિશિષ્ટ હકો ધડીબર જતા રહેવાથી તેમ જ તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં અનેક-વિધ મુશ્કેલીઓ વધી પડવાથી એવી બીક રાખવાની જરાય જરૂર નથી કે કળાના સત્ય-નિષ્ઠ ઉપાસકો વધારે મુંઝારી; આમ થવાથી તો ખુશામતખોરોનો જે વર્ગ આમવર્ગથી અલગ રહીને તેમજ વધારે શ્રમનું કામ કરવા છતાં પોતાને જીદિમાનમાં ખપાવી રહ્યો છે તેને આપણે દૂર કરી શકીશું.

પારીસની સહનની હજારો કળાકૃતિઓની (અથવા એવી હોવાનો જેને માટે દાવો કરવામાં આવતો હોય તેવીની), રોકડો નાટકોની અને સંખ્યાબંધ નવલકથાઓની જગતને જરાય જરૂર નથી. સૈકાઓના ગાળામાં ત્રણ ચાર પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષો થાય તો બસ છે; અને આમવર્ગમાં પણ તર્કશક્તિ, સમજશક્તિ, સારથ અને કળાની દૃષ્ટિ ખીલવાની જરૂર છે. વળી લોકોને નિર્ભય હૃદય, વિશુદ્ધ જીદિ અને સ્પષ્ટ અવલોકન કેળવવાની જરૂર છે. કારણ કે એમ થાય તો જ તેઓ જગતમાં જે કંઈ સારું અને સુદર છે તેને નીરખી શકે, પારખી શકે અને સમજી શકે અને છેવટે એ વડે જીવનને શોભાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરી શકે.

કળાના બધા જ ઉપાસકોને આમવર્ગનું જીવન અંગીકાર કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે અને સમાજનું તત્ત્વ નભાવવામાં જે કંઈ સમગ્ર સરવાળે શ્રમ લેવો પડતો હોય તેની, કોઈ જાતનો અપવાદ રાખ્યા સિવાય, બધા વચ્ચે સરખી વહેંચણી કરવામાં આવે તો હું નાખુશ નહિ થાઉં. એ તત્ત્વ મને માન્ય છે. બધા વચ્ચે સમપ્રમાણ વહેંચણી કરવાથી કળાના સાચા ઉપાસકોને પોતાના શોખનો ધધેા કરવામાં વધારાનું ખર્ચ નહિ ભોગવવું પડે. અને બૌદ્ધિક કામ કરીને આરામ લેતાં લેતાં પૈસા કમાવાની જે વૃત્તિ ખોટા કળાકારોમાં ધર કરી બેઠી છે તેને કાઢી નાખવા માટે એ વસ્તુ પૂરતી થઈ પડશે. વળી એ તત્ત્વ ઘખલ થવાથી તો કળાની વિશુદ્ધિ ફેટલી બધી વધશે ?

ગેરેએ કોઈ એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે, સતત પુસ્તકો લખ્યાં કરવાથી કે વાંચ્યાં કરવાથી માણસ પોતે જ પુસ્તક બની જાય છે. કળાનું અભ્યાસનું સ્વરૂપ કૃત્રિમ, વ્યાધિગ્રસ્ત અને હિમાએકું છે એનું કારણ એ છે, કે તેનાં મૂળ કુદરતી જીવનમાં જતાં અટક્યાં છે. હવે એ જીવંત મનુષ્યોની કૃતિ નથી રહી, પણ લેલાશુ માણસોએ શબ્દ, રંગ, વાજાંતના સ્વર અને લાગણીના ઉભરાથી પોપેલા સ્વેચ્છાચારનું જ એ પરિણામ થઈ રહી છે. પોતાની કળાનો વિક્રય ન થાય એટલા ખાતર જ ફેટલા બધા સત્યનિષ્ઠ કળાના ઉપાસકોને જુદા જ

પ્રકારનો બૌદ્ધિક ધંધો સ્વીકારવાની ફરજ પડી છે. અને શરીરને થકવી નાખનારી પણ મનને વધારે મોકળું રાખનારી મહેનત કરતાં આ બૌદ્ધિક ધંધો કલ્પનાશક્તિને કેટલો બધો વિદ્યાર્થી યદ્ય પડે છે !

પણ એમ થવાથી કળાની કૃતિની ખૂબી ખંડિત નહિ થાય કે ? કળા અનન્ય એકા-
ગ્રતાની અપેક્ષા નથી રાખતી કે ? કળાકારની પ્રત્યેક પણ કળાને અર્થે જ ન ખરથાવી
નોંધએ કે ? પણ કળાના દરેક સાચા ઉપાસકને મારે એક પ્રશ્ન છે કે “આખો દિવસ
જેને કુરસદ છે એ વધારે કામ તૈયાર કરી શકશે કે જેને ફક્ત બે જ કલાકની નવરાશ છે
તે માણસ વધારે કામ તૈયાર કરી શકશે ?” સંયમ, અંકુશ આત્માને બીનઉપયોગી તો
નથી જ. દૃઢ ઉપરાંતની છૂટથી કામ થાય ખરું, પણ એમાં ઘેરેક બળ બહુ જ મોળું હોય છે.
એથી તો વિચારશક્તિમાં બેદરકારી આવી જાય છે. માણસને પ્રોત્સાહક વસ્તુની જરૂર તો
છે જ. એવું આયુષ્ય આટલું અદ્ય ન હોત તો આવું ઉમ જીવન જીવવાની તે ઉતાવળ ન
કરત. જે એને એમ ખબર પડે કે અમુક મર્યાદિત દૃઢ મુદતમાં જ અમુક કામ પૂરું કર્યે
તેના છૂટકા છે તો તે કામ એ વધારે જોમ અને ઉમંગથી કરવા મંડશે. પ્રતિભા વિગિની
અપેક્ષા રાખે છે અને વિદ્ધો જ પ્રતિભા ધરે છે. શુદ્ધિ તો પુષ્કળ છે. આપણાં ‘સુધરેલા
જમાનામાં શુદ્ધિનો રાફડો ફાટ્યો છે, પણ એ સંપૂર્ણતઃ નિરુપયોગી છે; એટલું જ નહિ
પણ એ પૂરેપૂરી નુકસાનકારક છે. આ ‘શુદ્ધિમાન’ મનુષ્યોનો મોટો ભાગ અદ્ય- યદ્ય
જાય અને ચિત્રકારો, સંગીતવેતાઓ, લેખકો, વિવેચકો, પીઆનો બજાવનારાઓ, રઝળ
ઉદવેદો અને પત્રકારોની સંખ્યા ઘટી જાય તો એથી જરાય નુકસાન ન થાય, પણ ઊંચડું
એ તો બહુ જ સુખદાયક નીવડે. આને પરિણામે ચોક્કસાઈ, શૈલી તેમ જ તદ્વિષયક પરિ-
પૂર્ણતામાં કળાને કદાચ બહુ શોષવું પણ પડે; છતાં પણ જે કળા પ્રાણુવાન અને વિશુદ્ધ
બગતી હોય તો તે મને જરાય ચિંતા ન થાય. મારા જીવનમાં એવા પણ દિવસો હોય છે
કે જ્યારે અલેક્ઝાંડ્રીઓના (વિપુલ) પુસ્તક ભંડાર બળી-ગયા બાબતમાં મને જરાય રોષ
નથી આવતો. જે ગત ભૂતકાળ આપણને દબાવી મારે છે તે આપણને શો ખપ લાગવાનો
છે ? તેવી જ રીતે જીવન પર ઢગલાબંધ લાદવામાં આવતાં લુદાં લુદાં શાસ્ત્રો, કળાઓ અને
સંસ્કૃતિઓના ભારથી પણ શો લાલ યવાનો છે ? આ બધામાંથી આપણને ટાણ
બચાવી શકે ?

જગતનાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં જીવનશાસ્ત્ર એ ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર છે. એની શ્રેષ્ઠતાનું ધોરણ
એક જ છે. જે પ્રમાણે જીવન ગાળવાથી જગતને યોજામાં ચોક્કસ દુઃખ થાય અથવા તેનું
યોજામાં ચોક્કસ અકલ્યાણ થાય અને બીજી બાજુએ જગતનું વધારેમાં વધારે કલ્યાણ
અથવા સુખ સંધાય, તે જ ઉત્તમ જીવનશાસ્ત્ર. એ જ પ્રમાણે જગતની સર્વ કળાઓમાં જ્ઞાન
એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ કળા છે. પણ એ જ્ઞાન એવું હોવું નોંધએ કે જે પ્રાપ્ત કરવાથી યોજામાં
ચોક્કસ મહેનતે જગતનું દુઃખ અથવા અકલ્યાણ દૂર કરી શકાય અને સાથે ને સાથે જ
જગતનું સુખ અથવા કલ્યાણ સાધી શકાય.*

અનુવાદક

અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી

તીમૂરલંગ અથવા મધ્ય એશિયામાં મુસ્લીમ સામ્રાજ્ય

ભાષનાનો ઉદ્ય

“One after the other he overcame the armies of more than half of the world. He tore down cities, and re-built them in the way he liked. Over his roads the caravan trade of two continents passed. Under his hands he gathered the wealth of empires, and spent it as he fancied. Out of mountain summits he made pleasure palaces in a month. More than any human being within a life he attempted to grasp this sorry scheme of Things entire...and then Remould it nearer to the heart's desire.”

P. 19, *Tamerlane, the Earth-shaker*
by Harold Lamb (1929).

યુરોપ-એશિયાના ચક્રવર્તીઓ

યુરોપના ઇતિહાસલેખકોએ યુદ્ધકાંડના ઇતિહાસમાં આર જીથાને પહેલી પંક્તિમાં મૂક્યા છે. પહેલો સિકંદર, જેણે ગ્રીસ, એશિયા-માધનાર, ઇજિપ્ત, ધરાન ને પંજાબમાં યુરોપી સત્તા સ્થાપી હતી; ખીન્ને હનિબલ, જેણે રોમના રાજ્યનો નાશ કરવા આફ્રિકાના ઉત્તરકિનારા ઉપર આવેલા કારથેજના શહેરથી કૂચ કરી સ્પેઇનમાં દાખલ થઇ દક્ષિણ-ફ્રાંસ ને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ વાટે ઇટાલીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો ને જેના યુદ્ધમાર્ગો હજુ પણ વિગ્રહ-નિષ્ણુતો નક્કી કરી શક્યા નથી; ત્રીજો સીઝર, જેણે ઇટાલીની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશની તોફાની રાજાઓને, જાંઘ લોકો મિસરીઓને ને છેવટે સિટનોને દરાયી ત્યાં રોમનો વાવટો ફરકાવ્યો હતો; ને ચોથો નેપોલિયન, જેણે કાઈ વાર એકલે પડે, તો કાઠ વાર નાનાં મોટાં રાજ્યોના સહકાર સાથે યુરોપના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ને એક વાર ઠેક મોરકો સુધી મોટી મોટી લશ્કરી કૂચ કરી હતી. આ લેખકોએ એશિયાના યોદ્ધાઓને ને સરદારોને એવો ન્યાય આપ્યો નથી. પહેલાં તો એ યોદ્ધાઓ ને સરદારો તેમને હનિબલ, સીઝર કે નેપોલિયન જેટલા જાણીતા નહોતા અને તેમને માટે લખાણ કરવા જેટલું સાહિત્ય તૈયાર નહોતું. ખીન્નું, યુરોપમાં શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ લખવાની પ્રથા ત્યારે શરૂ થઈ ત્યારે એશિયાનો સૂર્ય અસ્ત પામતો હતો અને એશિયાના એક વારના સ્વતંત્ર મુલકોમાં યુરોપની પ્રબળતા પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપવાની શરૂઆત કરતી હતી. ત્યાર પછી તો તેઓ આપવીતી તમામ વાતો જૂઠી ગઇ, તેમને મન યુરોપનું એશિયા ઉપરનું ચક્રવર્તિત્વ બહુ ઊંડું વસી ગયું અને તેમના બલબાસ મુસ્લિમોએ તો એમ જ માનવા લાગ્યા, કે બલિષ્ઠમાં યુરોપ એશિયાનું

સ્વામિત્વ દદી છોડી દેશે નહિ. પરિણામે, ધરાનના પાંદશાહોની સિંધુ નદીથી તે ઠંક ગ્રીસના દેશ સુધીની હકુમત તેઓ વીસરી ગયા; ચઘીસખાનને તેઓ જંગલી ગણવા લાગ્યા ને તીમૂરને તેઓ શેતાનનો અવતાર માનતા થયા. પણ હવે તો ચઘીસખાં ને તીમૂર એલેક્ઝાંડર, હનિયાલ અને સીઝરથી પણ ચઢતા હતા ને સંક્રામકળામાં તેઓ દુનિયામાં પ્રથમ પકિતએ આવી શકે છે તે ધીમે ધીમે કળાવા માંડ્યું છે અને એ બંનેને લાયક સ્થાન મળી શક્યું છે. થોડા વખત અગાઉ મેં ચઘીસખાં વિશે ‘અરથાન’ના વાચકોને થોડાએક પરિચય કરાવ્યો હતો, અહીં હવે તે જ પ્રશ્નના ને તેની જ વિજૂતિના વારસા તીમૂરનો હું વાચકોને પરિચય કરાવું છું.

સિકંદર પાસે બાપ ફિલિપનું લશ્કર તૈયાર હતું; ગ્રીસમાં મકકુનિયાની સત્તાની સ્થાપના માટે આગળથી ભૂમિકા તૈયાર થઇ ગઇ હતી; એશિયા માઇનોરની પરિસ્થિતિ પણ એવી જ નબળી હતી; ધરાનનો દારાશાહ તો સિકંદરના તાલીમ પામેલા લશ્કર સામે થવા જરા પણ શક્તિ ધરાવતો નહોતો, અને પંજગનાં નાનાં રાજ્યોના રાજાઓની મુદકળા સિકંદરની મુદકળા પાસે કાંઈ દિરાબગ્યાં નહોતી. વળી એ રાજપુતને ઉત્તમ ઓક તર્ત્તવેતા તરફથી શિક્ષણ મળ્યું હતું. તીમૂર એક નાના સરદારનો પુત્ર હતો; તેના ચકવર્તી પ્રયાસ માટે એશિયામાં ને યુરોપમાં કાંઈ પ્રથમ ભૂમિકા તૈયાર નહોતી ને તેને કાંઈ શિક્ષણ પણ મળ્યું નહોતું. હનિયાલ એક પેસાદાર રાજ્યમાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવનાર રાજપુરપનો પુત્ર થતો હતો. કાર્યેજ ને રોમ વચ્ચે તેના જન્મ અગાઉ દડાદડ વૈર બંધાઈ ગયું હતું; અને ત્રણ વર્ષની ઉંમરે તેણે મરણપથારી ઉપર સતેલા બાપ હમ્દુલાલ પાસેથી મંત્ર લીધો હતો કે રોમના વિનાશમાં જ કાર્યેજનું કલ્યાણ રહેયું છે અને તે વિનાશ પોતાને જ હાથે થવો જોઈએ. તીમૂરને એશિયા સાથે કે યુરોપ સાથે કાંઈ પૂર્વેસમયનું વેર નહોતું. તેને કાંઈ પ્રતિષ્ઠિત રાજ્યને દરીયાઈમાં ટકાવી રાખવું નહોતું; તેમ તેને કાંઈ કુટુંબી કે રાજપુરુષ પાસેથી સામ્રાજ્યનો મત્ર પણ મળ્યો નહોતો. સીઝરને સમ્રાટ બનવું હતું ને સાથે જ રોમની મહાજનસભાક સંસ્થાઓનું નાટક ચાલુ રાખવું હતું; તેને રોમની સત્તા પોતાના કુટુંબને વારસામાં આપતા જવું હતું; અને રોમના મહારાજ્યની કટાણેલી પ્રજાઓને એક બ્યકિતની છત્રચાયા નીચે મૂકવી હતી. વળી તે સંસ્કારી સુત્રહી હતો. તીમૂર પાસે કાંઈ બ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રની ગંસ્થાઓ નહોતી; તેને કાંઈ પ્રજાઓને બ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રનો લાભ આપવાની અભિલાષા નહોતી; અને તેને કાંઈ સારું શિક્ષણ મળ્યું નહોતું. તેના મૂળ વતનની આસપાસ લડાયક પરદેશીઓ રહેલા હતા, જ્યારે સીઝરને તો પોતાની સત્તા પોતાના જ વતનમાં સિદ્ધ કરવી હતી; ને બીજે જે જે ઠેકાણે તેને સત્તાધીશ થવું હતું ત્યાં પણ તેને રોમની પ્રતિષ્ઠા, રોમનું ગૌરવ, ને રોમની સંસ્થાઓનો લાભ લેવો હતો. નેપોલિયને યુરોપી રાજ્યકર્તાઓ સામે જે યુગ્મેશ ઉઠાવી હતી તે યુગ્મેશની પાછળ ફ્રાંસના વિપ્લવવાદીઓનો આકર્ષક આદર્શ હતો ને તેની મોખરે હમેશાં જૂની રાષ્ટ્રપ્રશ્નલિકાઓનો ને સરેલાં રાજ્યતંત્રોનો નાશ કરવાની મુરદ હતી; તીમૂરના પુરપાર પાછળ મહાન આદર્શ નહોતો ને તેના પ્રયાણ આગળ કાંઈ સ્વતંત્રતાવાદી અભિલાષાઓ રાહ જોઇ બેસી રહી નહોતી. દુકામાં કહીએ તો તીમૂરલગનો દિગ્વિજય તો કાંઈ અનેરો જ હતો.

તીમૂરનું બચાવણું—આપવડાઇ

તીમૂર એક નાનાં સરદારનો પુત્ર હતો ને સમરકંદ પાસે આવેલા એક નાના ગામમાં ઇ. સ. ૧૩૩૫ માં તેનો જન્મ થયો હતો. તેનો બાપ પોતાના વતનનો માત્ર નામનો સરદાર હતો. ખરી રીતે તો તેની સરદારી, ચંધીઝખાંના સામ્રાજ્યના વારસને દૂર દૂર રહેતા એક ખાનને તાબેદાર સરદારી હતી ને તે માટે પોતાના જ કુટુંબીઓ તેની સામે હરીફાઈ અટપટ કરતા હતા. વળી આ સરદાર—તેનું નામ તરગાઇ હતું—ધર્મપરાયણ હતો ને જે કાંઈ ઇસ્લામનું રહસ્ય તે પોતાની જાડી શુદ્ધિ પ્રમાણે સમજતો તે પ્રમાણે તે પોતાની છંદગી કાઢતો. બહુ નાની ઉંમરમાં તીમૂરની મા મરી ગઈ. તીમૂરની પીઠ ચાબડનાર કોઈ નહોતું એ વેરાન પ્રદેશમાં ધણી વાર તીમૂર ધરાણી, હિંદુ, અરબ ને યાહુદી વણઝારાઓને નજરે નેતો ને તેમની સંપત્તિ નીલાણી તેમના દૂર દૂરના ધનાઢય પ્રદેશો ઉપર ચિંતન કરતો. કોઈ વાર કુટુંબીઓ ને ધર્મચૂરત મુલ્કાંઓ તેને પોતાના કુટુંબની પ્રાચીન જાહોજલાલીની યાદ આપતા ને કહેતા કે, બારલાસ કુટુંબનો દંડ તો એક વાર બદલાયે તે ઠેક જોખીના રણ સુધી ફરતો હતો ને એ કુટુંબનાં માણસો ખાખાં ચંધીઝખાંના દરબારમાં મોટા સામન્તોનો અધિકાર જોગવતા હતા. આ વાતો સાંભળી તીમૂરને તાલાવેલી થતી ને એક નિરાધાર, નમાયો ને વળી સન્તોની વાતો કરનાર, સત્તા વગરના, ને ગરીબ બાપનો પુત્ર શું કરી શકે એ વિચાર તો તેને કઠી આવતો નહિ. છેડે વસતા ખાખાંની સત્તાથી છૂટું થવું, પાસે આવેલા સમરકંદ શહેરને સુશોભિત નગર બનાવવું, આસપાસના રાજ્યકર્તાઓ ઉપર પોતાની સત્તા બેમાડવી, અને પોતાની સત્તાને એશિયામાં ને યુરોપમાં સ્થાપિત કરવી, એ તેની બાળપણની અભિલાષાઓ હતી ને તે અભિલાષાઓને તેણે મોટપણમાં પરિપૂર્ણતાએ પહોંચાડી અને પોતે જ એક મોટો “દૂર” —સમ્રાટ—ખાખાં બન્યો.

આપવડાઇનો પ્રથમ પુરુષાર્થ

અઢારેક વર્ષની ઉંમરે તીમૂર પોતાના બાપના સરદાર ખાઝગાંતી નોકરી કરવા ગયો. ખાઝગાંતી રાજધાની—સાલી સરાઇ—સમરકંદના હુઝારાઓની પેલી પાર દક્ષિણ દિશામાં આવેલી હતી તેથી એ નોકરી ઉઘવતાં તીમૂરને તુર્ક લોકોનો, અરબોનો ને ધરાણીઓનો પરિચય થયો. તીમૂર પહેલેથી જ “બહાદુર” માં બપતો. તેથી ખાઝગાંતી પ્રસન્ન થઈ તેને પોતાની અલગનંદ નામની સુંદર બાલુજને પરણાવી. એ સ્ત્રી ઝાઝુ છતી નહિ, પણ એના અંશંધથી તીમૂરની વગ વધી અને તેની પાસે દુવે માણસો બેગાં ચવા માંડ્યાં. વળી અલગનંદનું કુટુંબ ઉત્તરમાં આવેલા જોર્જાંદમાં સત્તા ધરાવતું હતું તેથી તીમૂરને પોતાના જ વતન સમરકંદ પાસે સારો આશરો મળી ગયો. થોડાં વખત પછી તાઝગાંતી સરદારોએ તેનું ખૂન કર્યું ત્યારે તેનો સગીર પુત્ર ખાન થયો, પણ સરદારોએ તેની સત્તા માની નહિ ને તેઓ અંદર અંદર લડવા માંડ્યા. પરિણામે ચંધીઝખાંની સત્તાનો અમલ કરનાર ને તમામ મધ્ય એશિયાનો સમ્રાટ તથાજખાં તાતારો ઉપર ચઢી આવ્યો. આ ચડાઇ વખતે તીમૂરના સાસરા પસનો બચઝીદ ને તેનો જ કોકો દાઝ પોતપોતાની જગીરો તરફ બાગીં ગયા. માત્ર તીમૂર જ સાલીસરાઈમાં રહ્યો. તેણે ખાખાં સાથે મુલેહ કરી ને તેને મોટી ખજાણી ભરી પાછો વાળ્યો. વળતરમાં ખાખાંએ તીમૂરને તાતારોનો ખાન બનાવ્યો. પોતાના પુત્રને તે પ્રદેશના સુબા તરીકે નીમી તે સ્વદેશ પાછો ગયો.

સમ્રાટ ખાખાં સામે બહારવટું

તીમર હવે સત્તાધીશ બન્યો હતો. પણ પોતાના સમ્રાટના પુત્ર ઇલિયાસખાં સાથે તેને બન્યું નહિ તેથી તેને પોતાનું વતન ચૂકી દેવું પડ્યું. આ વખતે તે બાબરની માફક દર દરના દેશોમાં બટક્યો. કાંઈ વાર તે કેસ્પિયન સમુદ્ર પાસે બેવામાં આવતો; કાંઈ વાર તે ઇલિયાસખાંના માથુસોને થાપ દઈ સમરકંદમાં દાખલ થઈ જતો; કાંઈ વાર તે ખીવામાં જઈ પોતાના શત્રુ મોંગલખાંના સિપાઈઓને મારી નાંચી જતો; કાંઈ વાર પોતાની સ્ત્રી અલબચ સાથે તે ઘોડા ઉપર કે ઊંટ ઉપર સવાર થતાં દુરમનોને હાથે પકડાઈ જતો; તે કાંઈ વાર હિરાત ને કંદહાર સુધી તે જઈ આવતો ને સિન્જિસ્તાનમાં અફઘાનોને ને ઇરાણીઓને મદદ પણ આપી આવતો. આ અરસામાં તીમરને એક વાર હિંદ ઉપડી જવા કહેવામાં આવ્યું, પણ તેની તેણે સાફ ના પાડી.

પાછા સમરકંદમાં: સ્વતંત્ર તીમર

દરમિયાન સમરકંદના મુળા ઇલિયાસખાંને પોતાના બાપ તખલખખાંના મરણથી રાજધાની અલ-મલીક જવું પડ્યું ને તેથી તે સમરકંદ આવી ફરી ગયો. પરિણામે તીમર પોતાના વતનમાં આવી શક્યો. એ વખતે તેના જૂના હરીફ મરી ગયા હતા. વળી ઇલિયાસ ખાખાંના બંદ સિપાઈઓ હવે આગળના જેવા બંધકર લડવા રહ્યા નહોતા; તીમરને પણ અનુભવ મળી ચૂક્યો હતો; ઇલિયાસ ને તેના મોંગલો તો ધણે દર હતા, તેથી હવે તીમર માટે સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપવાનો વખત આવ્યો હતો.

તીમરે પણ આ તકનો લાલ પૂરેપૂરો લીધો. પ્રથમ તો તેણે પોતાના જૂના હરીફ દોસ્ત હસનને બદ્દામાં દાખી દીધો. આ બનાવ ઉપરથી મુલ્તાંએએ ને અમીરાએ તીમરને પોતાનો સરદાર બનાવ્યો. હવે તીમરે જૂના સમ્રાટ ઇલિયાસની તાબેદારીનો છોડ્યોક તિરસ્કાર કર્યો, પડોશના તુર્કોના ખાં સુરી કારા યુસુફને હરાવી ખીવા ને ઉરગંજ ઉપર પોતાનો વાવટો ફરકાવ્યો, ને બચ્ચ ને ધનાઢય શહેર હીરાતની દિવાલો તોડી નાખી ત્યાંના સરદાર બાસુદ્દીનને કેદી તરીકે સમરકંદ મોકલી આપ્યો. આવી રીતે સિરદરિયા ઉપર ને સમરકંદ અને હિરાત વચ્ચે આવેલા હિંદુકુશ પર્વતની દારો ઉપર હવે મોંગલોથી સ્વતંત્ર ને નવી સત્તાનો મધ્ય એશિયાના લોકોને અનુભવ થયો.

તીમરી દિગ્વિજય

પણ તીમર માત્ર મોંગલોથી સ્વતંત્ર થયો હતો, હજી તે સમ્રાટ થયો નહોતો. મધ્ય એશિયાનો ખરો સમ્રાટ તો પૂર્વ તરફ આવેલા ગોખીના રણ પાસેના અલમલીક શહેરનો ધણી ખાખાં હતો ને તેણે તે સત્તા પોતાના જાતભાઈ ઉત્તરદેશના ધણી ખાનને આપી દીધી હતી. હવે આ ખાન મરી ગયો એટલે તેની જગ્યા તોકતામીશ નામના બળવાન ખાંએ લીધી. આ નવો ખાન એક વાર તીમરને શરણે ગયો હતો ને તીમરે તેને મોંગલો પાસેથી છોટેલાં નાના પ્રદેશોને અધિકારી ને તુમાનનો સરદાર બનાવ્યો હતો. પણ તે પાછો પોતાને વતન ભાગી ગયો હતો ને ઉત્તરના ખાનના મરણ પછી કિમિયા, રૂસિયા નગરોના મોંગલોને પોતાની સરદારી નીચે લાવી ઉત્તરદેશનો પણ ધણી થઈ પડ્યો હતો. પણ તે નવી સત્તા ઉપર આવ્યો એટલે તે આગલો ઉપકાર ભૂલી ગયો ને ખંડિયા તીમરની રાજધાની સમરકંદ ઉપર તેણે ચઢાઈ ફરી. તીમરને તો એટલું જ જોઈતું હતું. વહેલામોકું તેને ચંધીખાંના સામ્રાજ્ય સામે યવું હતું ને તે સામ્રાજ્યનું ઝુળીપણું પોતાને સ્વાધીન કરવું હતું. રેથી તે મોટા લશ્કર સાથે એશિયાના આ અગ્રણ્ય પ્રદેશ ઉપર ચડી ગયા. ને વાંઘા

નહીની પૂર્વે ને પશ્ચિમે આવેલી મોંગલ સત્તાનો તેણે સંદેહ નાશ કર્યો. તે ઠીક મોસ્કો સુધી પહોંચી શક્યો હોત; પણ રશિયાનાં બીજા વિભાગને મોંગલ સત્તાથી મુક્ત કરીને નાના નાના રશિયાના ખ્રિસ્તી રાજાઓના પ્રતિનિધિઓને પોતાના બળ્ય દરબારમાં યોગ્ય સન્માન આપી તે કોન નહી પાસેથી પાછો કર્યો ને વળી સમરકંદ આવી પહોંચ્યો.

તાતારો હવે સામ્રાજ્યને પંથે પડી ચૂક્યા ને જાટ મોંગલોને હવે હંમેશા માટે ઉત્તર એશિયામાં પાછા કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. તીમૂરના તાતારો તો સુસલમાનો હતા, પણ તેમને પાડોશી સુસલમાની સત્તાઓ સાથે કાંઈ ખાસ મૈત્રી નહોતી. તેથી ધરાનનો શાહ મરી જતાં તેની ગાદી માટે શાહઝાદાઓ વચ્ચે તકરાર થઈ; એટલે તીમૂરે દરમ્યાનગીરી કરી અને તે ધરાનમાં દાખલ થયો. ઈસ્પહાન, શિરાઝ, તાબ્રીઝ વગેરે શહેરો તાતારોને શરણ થયાં અને આખો ધરાન દેશ તીમૂરના હાથમાં આવ્યો. ત્યાંથી તીમૂરે બગદાદના સુલતાન અહમદ ઉપર ચડાઈ કરીને તેને ધનિષ્ઠના ખલીફા પાસે નસાડી મૂક્યો. એ અહમદને તુર્કીના સુલતાન બાબરને મદદ મોકલી તેથી તીમૂર તુર્કી ઉપર ચડી ગયો ને બાબરને હરાવી ઠેક કર્યો, આ વખતે કોન્સ્ટન્ટિનોપલના ગ્રીક પાદશાહ મેન્યુએલે, તીમૂરની મદદ માગી, ફ્રાંસાઈઝ-સ્પેઈનના રાજા હેન્રીએ તેની પાસે એલચીઓ મોકલ્યા, ફ્રાંસના રાજા છઠ્ઠા ચાર્લ્સે તેને મુબારકબાદી ઇચ્છી, બિનોઆ ને બેનિસનાં બંદરોના રાજ્યકર્તા અગીર ઉમરાવોએ તેની પાસે વેપાર માટે દાન માગી, અને આખા યુરોપનાં રાજ્યો તેના નામમાજથી ધરધરવા લાગ્યાં. આ સવારી અગાઉ તીમૂરે હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી દિલ્હીના તખલખવંશી સુલતાન મહમુદ સુલતાનને સુજરાતમાં નસાડી મૂક્યો હતો અને પળબ સર કરી કાશ્મીર વાટે તે સમરકંદ પાછો પહોંચ્યો હતો. તુર્કો સુલતાનને હરાવી તીમૂર ઘેર આવ્યો. પછી તેણે ચીન ઉપર ચડાઈ કરી; પણ રસ્તામાં આંતરાર શહેર નજીક તે મરી ગયો. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૪૦૫ ના, માર્ચ માસમાં બન્યો.

તીમૂરશાહીના આયતો

:-

તીમૂરશાહીનો ખરો મર્મ આપણે હવે સમજીએ. પ્રથમ તો તીમૂરશાહીથી મધ્ય એશિયાનો, પશ્ચિમ યુરોપનો ને હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ ફરી ગયો. અત્યાર સુધી મધ્ય એશિયામાં અને પશ્ચિમ યુરોપમાં રશિયામાં મોંગલોની આજીવન હતી; હવે મધ્ય એશિયામાં તાતારશાહી કે તીમૂરશાહી સ્થાપાઈ અને રશિયામાં ઝરશાહીની સ્થાપના માટે બૂમગાડા તૈયાર થઈ. તીમૂરે મોંગલોનું બળ ધણું ઓછું કરી નાખ્યું તેથી રશિયાની ખ્રિસ્તી સત્તા ધીમે ધીમે બેરમાં આવી અને બે સૈકાઓ પછી તે સત્તા એકદમ યુરોપી સત્તા થઈ ગઈ. તીમૂરને હાથે તુર્કીની સુલતાનીનું બળ ઓછું થયું તેથી કોન્સ્ટન્ટિનોપલ મુકામે આવેલી ગ્રીક ને રૂમી પાદશાહી પાંસઠ વર્ષ સુધી વધારે ટકી શકી અને યુરોપનાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોને તુર્કી સામે એટલી રાહત મળી. મધ્ય એશિયાની મોંગલ સત્તા અત્યાર સુધી બૌદ્ધ ધર્મો હતી અથવા તો તે સત્તાના મુખીઓ પોતાનો જૂનો ધર્મ રાખતા. તીમૂરના તાતારો અર્ધદંધ સુસલમાનો હતા તેથી મધ્ય એશિયામાંથી બૌદ્ધમતનો હવે લોપ થઈ ગયો ને પંદરમા સૈકાના સુરતધર્મો તાતાર સુસલમાનોએ એ પ્રદેશના તમામ બૌદ્ધ ને બૌદ્ધતર અવશેષોનો નાશ કર્યો, જે અવશેષોનો થોડોએક વિભાગ હમણાં જ આપણને સ્તાઈન જેવાની મારફત જાણીતો થઈ શક્યો છે. આ મોંગલો જંગલીઓ તો નહોતા, પણ તેઓ હજારો વર્ષો થયાં અવારનવાર

મધ્ય એશિયામાંથી નીકળી જઈ અફઘાનિસ્તાન ઉપર, ધરાને ઉપર, હિંદ ઉપર અને યુરોપ ઉપર તુટી પડતા ને મોટાં મોટાં રાજ્યોને દીવાં કરી નાંખતા કે તેમને જડમૂળથી ખેંચી કાઢતા. તીમૂરશાહીએ આવી હતી. વર્ષોની મોંગલશાહીનો નાશ કર્યો ને મધ્ય એશિયામાં હવે હંમેશ માટે ગુલામનાં સત્તાની સ્થાપના થઈ. પરિણામે કાશ્મીર, તિબેટ, ચીન ને રશિયાની સરહદો ઉપર મુસલમાની રાજસત્તા આવી પડી ને લવિષ્યમાં એ રાજસત્તાને ખિસ્તી સત્તા સામે લડવું પડ્યું. સમરકંદ અત્યાર સુધી અબ્બાસી શહેર હતું. તીમૂરે તે અબ્બાસી શહેરને લગ્ય શહેર બનાવ્યું ને ધરાન, તુર્કી, ધરાક, હિંદ તથા યુરોપના કારીગરોએ તે શહેરને-દુનિયાનાં શહેરોમાં પહેલી પંકિત ઉપર મૂકી દીધું. મંરકારે તીમૂર ઘણો ઓછો મુસલમાન ને મોટે ભાગે મોંગલ હતો; તેને ધરલામની ભવ્યતાનો કે ધરલામના ઝનૂનનો રંગ લાગ્યો નહોતો; પણ તેના પૌત્ર શાહરૂખે સમરકંદને ધરલામની સંસ્કૃતિના કેન્દ્રનગરનું સ્થાન આપ્યું ને લવિષ્યમાં ઠેક ઔરંગઝેબના વખત સુધી તે શહેરમાં અનેક કવિઓ, સુધીઓ, ફિલસૂફો, ઇતિહાસલેખકો વગેરે થઈ ગયા. પરિણામે સુન્ની ધરલામી સંસ્કૃતિ હવે મધ્ય એશિયામાં જોડાં મૂળ ધાલી ગઈ. તીમૂરે મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, એટલે તેના પછી જે શાહઝાદાઓ સમરકંદની સત્તા ઉપર આવ્યા તેમને કાંઈ કરવું રહ્યું નહિ; તેથી તેઓ એરાઆરામમાં પડ્યા, તેમણે એશિયાના ને યુરોપના જુદા જુદા રાજ્યકર્તાઓ સાથે રાજ્યકીય બંધાર, રાફ કર્યો, વેપાર-સાંજાર માટે ધોરી રસ્તાઓ કર્યા, સાહિત્યને ઉત્તેજન આપ્યું અને સંસ્કૃતિને વિશેષ આબાદ કરી. પરિણામે સમરકંદ પેકિન સુધી, હિંદમાં દક્ષિણાત્ય રાજધાની વિજયનગર સુધી ને યુરોપમાં ઠેક પેરિસ સુધી વિખ્યાત બન્યું ને સમરકંદના એલમીએ વિજયનગર જેવાં હિંદુ રાજ્યોના પરિચય કરી તેની આપણને માહિતી આપી. તીમૂરે ધરાનમાં ને હિરાતમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી તેથી તેના વંશજોએ બદ્દામાં ને સમરકંદ હમેશાં પોતાના હાથમાં રાખવા પુરપાઈ કર્યો. બાબર નવારે સમરકંદથી નાસી ગયો ત્યારે તેની નજર તીમૂરની વહાલી એ રાજધાની ઉપર હતી ને સમરકંદને એક વાર હાથ કરવાની તેની અભિલાષા દૃષ્ટ ને યદ ત્યાં સુધી તે નીરતે એકો નહિ. એ જ તીમૂરના વંશજો લવિષ્યમાં દિલ્હીનાં તખ્ત ઉપર બેઠાં ત્યારે તેમણે પણ પોતાની બાપીકી ગાદીના અસલ ધામ ઉપર મીઠી કે કંઈની નજર કરવાનું મૂકી દીધું નહિ. બાબરે હુમાયુને દિલ્હીને આગ્રાથી ઠેક બદ્દામાં પાછો મોકલ્યો હતો, અકબરે તુરાનના શાહ અબ્દુલ્લાખાને પોતાનો સખ્ત હરીફ માન્યો હતો, ને શાહજહાંએ તે ઔરંગઝેબને ને જયસિંહને બદ્દામાં ઉપર સવારી કરવા પણ મોકલ્યા હતા. કનિષ્કના વખત અગાઉ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ આપણા દેશને તુરાન સાથે પરિચિત કર્યો હતો; તીમૂરવંશીઓએ ફરીથી આપણે ને મધ્ય એશિયાનો એ જૂનો પરિચય તાજે કરાવ્યો. અને મોંગલ પાદશાહોના અમલમાં અનેક તુરાણીઓએ આપણા દેશમાં આવી નોકરીઓ લીધી, રાજ્યો જીતી દીધાં ને નવાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. ઉત્તરકાળની મોગલાધના દરબારમાં બે પક્ષો હતા-ધરાણી ને તુરાણી. અત્યારના નિઝામ સરકારનો વડો નિઝામ-ઉલ્-મુલ્ક શિનદિલિનખાં આસફઝા ને તેનો બાપ એ તુરાણી પક્ષના મોટા આગેવાનો હતા. મોગલોના દરબારમાં તુર્કી ભાષા બોલાતી ને જયસિંહ જેવા કૌતુકપ્રિય રજપૂતો એ ભાષા શીખ્યા હતા પણ ખરા જરા વિશેષ મોંગલ પાદશાહો મહેલોમાં તુર્કી બોલતા, ઇતિહાસ ને રાજનીતી ફારસીમાં લખતા, ને લોકો સાથે ઉર્દૂમાં કે હિંદીમાં વાતો

કરતા. તીમૂરનું આકરનામું તેઓ હંમેશાં વાંચતા, ને સાહિત્યકારાણીનાં પરાક્રમેને યાદ કરી પોતાના કુટુંબનું ને પોતાની આત્મતાનું સદૃશ અભિમાન અનુભવતા. કેટલાએક તો એટલે સુધી કહે છે કે, આગ્રાને તાજમહાલ શાહજહાંના કારીગરોએ સમરકંદના સ્થાપત્ય ઉપરથી લીધેલો ને તીમૂરે એ સ્થાપત્ય ડેમેરકસની સરજીવના ધુમ્મટના સ્થાપત્ય ઉપરથી સમરકંદમાં આણેલું. સમરકંદની તીમૂરશાહીનું ખીનું લક્ષણ અહીં ખાસ જણાવવું જોઈએ. ઉપર કહ્યું તેમ તીમૂર પાંદો મુસ્લીમ નહોતો ને તેના તાતારો પણ પાંદો મુસ્લીમ નહોતા. આ લક્ષણ વંશપરપરા ચાલ્યું ચાલ્યું. આગર, હુમાયુ, અકબર ને જહાંગીર ધર્મની બાબતમાં ધણા સહિષ્ણુ હતા. જે સહિષ્ણુતાને લીધે તીમૂરે પોતાની નોકરીમાં તાતારો, મોંગલો, ઇરાણીઓ, અફઘાનો ને તુર્કો ભેગા કર્યા, તે જ ધર્મસહિષ્ણુતાને લીધે અકબર ને જહાંગીર પોતાની નોકરીમાં પણ ઇરાણી, તુરાણી, અફઘાનો, હિંદુઓ ને ખ્રિસ્તીઓને પણ રાખી શક્યા. એ માર્ગ થોડેક અંશે શાહજહાં ને સર્વોચ્ચ ઔરંગઝેબે છોડી દીધો.

તીમૂરની આપણા દેશ ઉપરની સવારીનાં પરિણામો પણ અહીં ગણાવવાં જોઈએ. તીમૂરે દિલ્હીની તુર્કશાહીનો નાશ કર્યો. તેના પછી દિલ્હીની પઠાણ તુર્ક પાદશાહી તૂટી પડી. લોહી સુલતાનોએ એ તખ્તને ભેરવાળું કરવા ખૂબ મહેનત કરી. પણ તે મહેનતને તીમૂરના વંશજ બાબરે બરબાદ કરી: જેવી રીતે તીમૂરશાહીથી રશિયામાં ને દક્ષિણ યુરોપમાં ખ્રિસ્તી સત્તા વધારે ભેરવાળી બની, તેવી જ રીતે તીમૂરશાહીની ટૂંકી સવારીથી હિંદમાં પ્રાંતિક રજપૂતો ને મુસલમાનો વધારે ભેરવાર બન્યા. જલનપુરમાં શર્કીવંશ થયો; બંગાળમાં કિર્તણીવંશ થયો; કાશ્મીરમાં અહન-ઉલુ-આબિદીનોત્તવંશ થયો; રજપુતાનામાં રાણો કુમો ને રાણો સંત્રામસિંહ થયા; જૂનરાતમાં બહરખાંએ નવી સુલતાની કરી; માળવામાં ખિલજીઓ થયા; ખાનદેશમાં ફરૂખીઓ થયા; દક્ષિણહિંદમાં બહમનીઓ થયા; ને 'ઠક' લુગલદ્રાથી કાવેરીના મુખ સુધી ને પશ્ચિમઘાટથી તે ઠક પૂર્વના ઘાટ સુધી વિજયનગરનો હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના થઈ, જે રાજનગર મુકામે તીમૂરી શાહઝાદા શાહજહાંનો પ્રતિનિધિ હાજર હતો. તીમૂરે યુરોપ ને એશિયાના વચ્ચેનો વેપારમાર્ગ સરળ કર્યો. એ વેપારમાર્ગ અત્યાર સુધી મોંગલોએ મોકળો રાખ્યો હતો, તીમૂરે તેને સંગઠિત કર્યો. તેણે સમરકંદથી પોતાના રાજ્યની સરહદો સુધી ધોરી રસ્તાઓ બનાવ્યા ને તે રસ્તાઓ ઉપર સરાઇઓ બંધાવી, મુસાફરો, સાહિત્યપ્રેમીઓ, ફિલસોફો, દરવીશો, ને વેપારીઓ માટે સવડો કરી આપી. તીમૂર પછી ચાલેલી બંધાપુંધીથી આ રસ્તાઓ બંધ થયા એટલે યુરોપના રાજ્યો હિંદ સાથે વેપાર કરવા જળમાર્ગ વળ્યા ને વારંકો દ ગામનો જમાનો આવ્યો.

તીમૂર પોતે -

તીમૂર ઘણા ધાતકી હતો. તે જ્યાં ગયો ત્યાં તેણે શહેરોને જમીનદોસ્ત કર્યા, ગામડાંને બાળી નાખ્યાં, સામે ચનારાઓનાં માથાં કાપી તેમને દરવાજા ઉપર ટાંગ્યાં, અનેક મહેલોને, મસ્જિદોને ને મંદિરોને તોડી નાંખ્યાં ને છતાંએલા દેશોની દોલતને સમરકંદમાં ભેગી કરી. આ ક્રૂરતા એ વખતે ઘણી સામાન્ય હતી. હજારો લોકોને કંદ કરી તેમને જોઇતી સવડો આપી તે વાત એ વખતના સરદારો સમજતા નહિ. યુરોપના ઘણા ખ્રિસ્તી રાજ્યો પણ તે પ્રમાણે વર્તતા; માત્ર હિંદના રજપૂત રાજ્યો તે બાબતમાં અપવાદરૂપે હતા. પણ તીમૂર પોતાના સામ્રાજ્યમાં એવો ધાતકી નહોતો. પોતાના પુત્રને પણ તે દેહાંતંદ કરતાં

અવ્યકથા નહોતો. વળી તેણે સામ્રાજ્યનાં શહેરોને તો સારી રીતે સુધાર્યાં. એ વખતે તેના જ દરબારમાં ગએલ સ્પેષનના એલચી ફલાવિન્ગેએ લખેલા નિવેદન ઉપરથી જણાય છે કે, તીમૂર તાબ્દીઝ શહેરની આબાદી ધણી જ વધારી દીધી હતી ને તેનાં સમયનું તાબ્દીઝ શહેર પૈસેટકે, વેપારશૈલ્યગારે અને વસતિની સંખ્યાએ લડન, દિલ્હી ને પેર્સિંગ કરતાં પણ ચઢી જતું હતું. તીમૂર યુદ્ધકળામાં પૂરો પ્રવીણ હતો. તેના તીરળાએ અજોડ હતા. તેની વ્યૂહરચના પાસે મોટા મોટા સરદારો પણ થાપ ખાઇ જતા, એની અશ્વવિદ્યા તો અતૂલ હતી. શત્રુને એકદમ ક્રમ પાછો હઠાવવો, તેના ઉપર છતો ને ઓચિંતો હુમલો ક્રમ લઈ જવો, એ બધું તીમૂર સમજતો. તે હંમેશાં લડાઇમાં હાજર રહેતો; ચંદીઝખાં લડાઇની વીગતવાર ગોઠવણ પોતાના સરદારો મારફત જોતો તેમ તીમૂર કદી કરતો નહિ. આજસુ ને બીકણુ નોકરોને તે એકદમ ને સખ્ત દંડ કરતો. ધર્મની બાબતમાં તીમૂર ધર્માર્થ નહોતો. ધણી વાર ચૂસ્ત મુસ્લીમોએ તેને “ગાઝી”નો ઈલાખ આપવા જહેર કરેલું; પણ એ ઇલાખ તેણે કદી લીધો નહિ. તીમૂર અસલના મોંગલ ખાખાં માફક મોંગલ બીરદો રાખવાનું વધારે પસંદ કરતો. સજા કરતી વખતે તે બધા સાથે સમાનભાવે રહેતો; હિંદુઓને, શિયાપંથીઓને, સુન્નીપંથીઓને, ઇસ્માઇલના અનુયાયીઓને, ખ્રિસ્તીઓને, મોંગલોને, બૌદ્ધોને, બધાને તેણે સતાવ્યા હતા, ને બધાને તેણે આશરો પણ આપ્યો હતો. પોતાના શાહઝાદાઓને તેણે ચૂસ્ત ઇસ્લામી ડેગવણી આપી નહોતી. અરબો, યાહુદીઓ, હિંદુઓ, મરાણીઓ ને ગ્રીકો, બધા તેને પોતાના સરદાર તરીકે ગણતા ને બધાને તે પોતપોતાનો ધર્મ પાળવા દેતો.

ઉપસંહાર : તીમૂર છેલ્લો અકબર્તી હતો

- આજે તીમૂર હતો, ને આવી તીમૂરચાહી હતી. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જે મોંગલાઇને તેણે તોડી પાડી, જે મોંગલાઇનો પોણો ભાગ તેણે દબાવ્યો, જે મોંગલાઇને તેના વંશજોએ આગળ વધવા દીધી જ નહિ એટલું જ નહિ પણ હંમેશ માટે મધ્ય એશિયાનાં બીડામાં લીસી દીધી, ને જેને તેમણે એશિયાની ને યુરોપની સંસ્કૃતિથી ઘણાં વર્ષો સુધી દૂર રાખી તે જ મોંગલાઇને નામે તેના વંશજોના હિંદી સામ્રાજ્યે ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી તે ઇ. સ. ૧૮૫૮ સુધી યુરોપી પ્રવાસીઓનાં, મુસલ્મીઓનાં, સૈનિકોનાં ને રાજ્યકર્તાઓનાં મન મુગ્ધ કરી દીધાં. હલુ. પણ મોંગલાઇને નામે જ તે સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ હિંદી ને યુરોપી વિદ્યાર્થી નિશાળમાં ને મહાવિદ્યાલયમાં શીખે છે અને દુર્ગો, તાતારો ને મોંગલો વચ્ચેનો બેદ સમજવા સમાજ કે વિદ્યાર્થી જરા પણ પ્રયત્ન કરતો નથી. તેને તે બેદની ખબર પણ નથી હોતી. તે એટલું પણ જોઈ શકતો નથી કે, તીમૂરલંગ પછી કાઈ માનવીએ એટલી દુનિયા જીતવાનો પુરુષકાર કર્યો નથી.

લાલીના લલાટે

ધર્મપુરના લોકો ધાર્મિક બહુ. કૂતરાને મારી નાખવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી, પાળવાની ઇચ્છા પણ ન હતી અને કૂતરાનો નાસ વેકવાની પણ ઇચ્છા ન હતી એટલે શો ઉપાય કરવો તે તેમને સૂઝતું ન હતું. કોઈક વખત ગાલ્લામાં કૂતરા ભરી દૂર ધાલવી આવેલા પણ બીજે જ દિવસે તે પાછા આવી પહોંચતા, અને કોઈ ડાહ્યો પરગામી ધર્મ પુરની ધાર્મિકતાની કદર કરવા તેથી બંધણી કૂતરા ધાલવી જતો. કોઈને કૂતરાની જરૂર ન હતી દરેક પોતાના ગામમાં ન રહે એટલે બસ, પછી તે ગમે ત્યાં જાય તેની ચિંતા ન કરતો અને તેમાં હિંમત નથી એમ માનતો. પણ કૂતરાની વસ્તી વધતી જ જતી હતી અને ધર્મપુરના લોકોના 'હડ, હડ' કરતા ધાટા પડી જતા હતા પણ ઉપરના ત્રણમાથી એક પણ કામ કરવા તેઓ તૈયાર ન હતા.

સાબળુ છે કે પહેલા રિયાળવા પણ કૂતરાની પેટે ગામમાં રહેતા પણ ધર્મપુરનું સ્વાગત વેળાસર સમજી ગયા અને ઝંટ વગડામાં આવ્યા ગયા માટે જ કદાચ બધા પ્રાણીમાં રિયાળને સાચી હોશિયાર ગણતા હશે.

આ ધર્મપુરમાં આપણી વાર્તાની વિષયભૂત લાલીનો જન્મ થયો હતો.

લાલીનો રંગ લાલ હતો. પેટ પાતળું અને આખા મીંચાઈ મીંચાઈ જતી દયામણી હતી.

લાલીને કોઈ સગું ન હતું. બાપને હડકવા થવાથી પીંજગામે એને મારી નાખ્યો. એમ ગામ લોકો ઠરાવ્યું હતું. ધર્મપુરના હિંદુઓ કૂતરાનો જન લેવામાં—તેને લાકડી, પથરા, કે સોટીના ધા અથવા ગલીય ગાળોના ઝપાટા લગાવવામાં નહિ—ધોર પાપ સમજતા. ધર્મપુરનો દરેક સત્જન માનતો કે મારે ત્યાં લાલીએ ન ખાવું જોઈએ, પછી ગમે ત્યાં ગામમાં ખાય તેની એને પરવા નહિ. આથી લાલી આવતાને વાર, 'હડ, હડ', 'લગાવ, લગાવ' નું બૂમરાણુ દરેક ધોર થતું. આમાં તેમને કશું ખોટું લાગતું નહિ એ તો એમ જ હોય.

લાલીની મા પણ મરી ગઈ હતી. તેના પહેલા બેળાના બચ્ચા ન્હાનકાએ મારી નાખ્યા હતા. લાલીના બાપ બહેન પણ દુનિયાનું 'સુખ' ભોગવવા 'લામ્બરાણી' થયા ન હતા. કુટુંબમાં તે એકલી હતી.

લાલી એમના કૂડા લખ લખ ચાલીને કે કોઈ 'ધર્મવીર' 'ઉદારતાથી' એટલે વાસી બાત કે રોટલાનો ટુકડો નાખે તે ખાઈને કે પછી એમાંનું કાંઈ ન મળે તો પાદર પરનો માનવદેવનો 'મળપ્રસાદ' આરોગીને ગુજરાન કરતી. જોકે એને માખાપ કે ભાઈબાહુ નહતા, છતાં તેઓ હયાત હોત તોપણ તેઓ લાલીનું પોપણ કરે કે લાલીને ગુજારે કરવામાં મદદ કરે અથવા લાલી પણ તેમને કાંઈ પણ તેવી જ મદદ કરે એવી કલ્પના પણ અશક્ય હતી કેમકે તેઓ પોતે પણ સ્વતંત્ર રીતે લાલીની માફક જ એમના કૂડા ચાલીને કે કોઈ 'ધર્મવીર'નો રોટલાનો ટુકડો ખાઈને કે માનવદેવનો મળપ્રસાદ આરોગીને જ ગુજરાન કરતા હતા.

માણસના કુટુંબમાં છોકરો માળાપને કે માળાપ છોકરાને ખવડાવે પીવડાવે, પહેરાવે ઝોઢાડે, દવાદાર કરે, સેવાયાકરી કરે, લાલીની ન્યાતમાં આ રિવાજની કાંઈને ગંધ પણ નહતી સૌ સ્વાવલમ્બી હતા ધાર્મિક પણ થોડા વખતમાં છૂટી જતું અને બચ્ચા સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાન કરવા લાગી જતા સૌએ પેતાપેતાનો ગુજરો મેળવી લેવો-ડહણા ખાંધને ગાળ ખાંધને કે બીજું બધું પેટને ખાતર વેઢીને એ જ એમનો મુદ્દાલેખ, હતો એ પાળ વામાં તેઓ દંદ રહેતા અને કદીપણ સ્વાદ જોયા સિવાય જે આવ્યું તે આરોગતા બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે પેટને ખાતર જુલમ ગુજરનારા માણસો સરકારને મૂળી રદ્દા, હતો, પેટને ખાતર લુચ્ચાઈ, જુદાણ કરનારા પણ પુષ્કળ છે, છતાં લાલી પેટને ખાતર કાંઈ ઉપર કાંઈ પણ જુલમ કર્યા વગર કાંઈ ખાવા જતી તો 'લુચ્ચી' કહેવાતી અને વધારામાં ડહણા પડતા પણ લાલી કાંઈ માણસ છે ?

બીજા કુતરાના હુમલા વખતે સૌ બસવામાં લડવામાં એકએકને મદદ કરીને કુટુંબ રક્ષા કરતા ખાવાપીવાનું તો સૌએ જાતે જ શોધી લેવાનું હતું

લાલીને કુટુંબરક્ષણ કે બીજું રક્ષણ નહતું એ તો ઉપર કહ્યું જ છે એટલે ઘણી વખત કાંઈએ જાગેલો રાંદલાનો ટુકડો લેવા જાય ત્યારે સામેથી કાળીઓ, કે ન્હાનકો કે બીજો કાંઈ એનો નાતીલો ધુરકતો આવતો અને લાલી ગભરાઈને ચારે પગ ઊંચા કરી પીડ ખર સમી જતી તે લાની ઉપર લાલીના મો સામે મો તાકી ઊભો ઊભો ધુરકતો અને ખાંધી પેલો રાંદલાનો ટુકડો હજમ કરી જતો આથી કાંઈક વખત છોકરાઓ લાલીને જુદી માડતા અને બીજા કુતરાની ચોકી કરી થોડું ઘણું ખવડાવતા પણ એ તો કાંઈ કાંઈ વેળા પણ મુખ્યત્વે તો ઉપર જણાવ્યું તે જ રીતે એનું ગુજરાન-ગાકુ ગળાડતું હતું એમની ન્યાતમાંથી કાંઈએ હોટલ કે વીસી કાઢી નહતી જે ત્યાંતે કાઢી હતી તેને ખખડતા કસદાર જોષતા હતા

ધર્મપુરમાં દેવકાકા, તાવ, પેટમાં ફૂખણ વા વગેરે ઉપર મૂંઝાયા અપાતા અને દોરા ધાગા પણ ચતા તેઓ ઉપચાર કર્યા પછી કહેતા કે 'ધેર જઈ એક રાંદલો ધીએ ચોપડીને કુતરાને નાખજે' ત્યારે પેતાનો રોગ જાય એ હેતુથી ઘણા રાંદલો નાખી પુણ્ય કરતા રાંદલા વગેરેની દવા કરનારા કે ચીંછી ઝીંજીરી નાખનારા પણ રાંદલો નાખતા, પણ અન્યારે સરજન, એમ ડી ઘણા વધી પડેલા હોવાથી ખુદ ધર્મપુર જેવા નાના ગામમાં પણ એ દાકતર હોવાથી, કુતરાનો એ લાગો લાગે જ કાંઈ બરતુ અને તેમાં મે એ લાગ્યાના હજાર લાગીયા હોવાથી લાલીને લાગ વરસમાં લાગે જ એકાદ રાંદલો આવતો ! કુતરાના ગુજરાન માટેની ચાલુ વ્યવસ્થા ફટકી સફળ થઈ હશે તેના ઉપર ધર્મપુરમાં ચર્ચા, વાત કે વિચાર પણ કરવાની કાંઈને કદપના નહતી પણ આજે પણ તેવી ધર્મશ્રદ્ધા ધર્મપુરમાં હતી અને તેના જ પ્રતાપે લાલીને વર્ષમાં એકાદ રાંદલો ગળ્યાનું ઉપર જણાવ્યું છે

એક દિવસ લાલીને ખૂબ ખૂબ લાગી હતી માથે એક તપતો હતો ફળીમાં પીપર-ડીના ઝાડ હેઠળ લાલી ઊભી ઊભી જીભ લખડાવી હાકતી હતી, અને કંઈ બાળુ જુદું સારથક થશે તેના વિચાર કરતી હતી ઉપર દાનાકાકા-જેઓ લાલીને ઘણી વખત વાસી, એકું ખવડાવતા-તેમને ત્યાં શ્રદ્ધાપૂર્વક ગંધ બારણામાં રેસતા જ કાકીએ લાલીને વધારી હડ, હડ, એને મારજો, મારજો. લાલીનું ધ્યાન બોરાક શોધવા તરફ હોવાથી, આ સાંકેતિક શબ્દોનું પરિણામ જાણતી હોવા છતાં, તે તરફ બીનકુલ લક્ષ ન હોવાથી સાબળી

શકી નહિ કારખાનામાં તૈયાર થયેલા ચોખા ગરમ હોવાથી ટાઢા પાડવા પરસાળે પાચ્યા હતા તે તરફ લાલી મુખ લખાવે લખાવે ત્યાં તો દાનાકાકા દાંતણુની સોટી લઈને આવી પહોંચ્યા, અને લાલીની બેવફાઈ—નફાઈ—જોઈને ત્રણ ચાગ સોટી લગાવી 'દોષી' લાલી આ અણકટખા સ્વાગતના 'હર્ષનાદ' પોકારતી નાસી ગઈ દાનાકાકા વિજયી આંખે ને હસ્તે મુખે કાંકી તરફ જોતી ધરમા ગયા.

ફરી પાંછી લાલી પીપરડીના ઝાડ હેઠળ આવી અને સામે ધેર જવા બેઠી 'આંગણું' જુવાર તપાવવા પકાડી હતી. 'એ બાલુ હાથાવળા બાકડા, ખુરશીઓ ઊંધી પાડીને' વાડ કરી હતી જે બાલુ વાડ ન હતી તે બાલુ એક જુવાન હાથમાં સોટી લઈને ઠોઠા હતો. લાલી લખડતી જીભે હાફતી હાફતી ત્યાં ચાંદને જતી હતી. આજી અર્ધ મીંચાયેલ હોવાથી બળતા તાપમાં જુવાર તરફ લક્ષ્ય ન રાખી હોય કે કાતો તે તરફ નજર કરી દાનાકાકા જેવું સ્વાગત મેળવવા દુઝિયા ન હોય, ગમે તેમ હો, પણ તેણે જુવાર/તરફ નજર સરખી પણ કરી નહિ, અને પોતાને રસ્તે ચાલી જતી હતી, ત્યાં તો પેલા સોમધારી જુવાને સરસર કરતી સોટી લાલીની કેડ પર લગાવી લાલી 'ડાઉ ડાઉ' કરતી નાસી ગઈ એ ચક્કર પણ એનું અધૂર ગયું અને ફરી પીપરડી હેઠળ આવી, ને આરામનો વિચાર કરવા લાગી પણ જૂંપે તેમ કરવા ના પાડવાથી, અને બધે સુખત/ગરમી હોવાથી, તેમજ પીપરડીનાં પાંદડાં ખેંચી પડવાથી જાણે પણ નામનો જ હતો તેથી, હાક મેળવવા પાસેના ફવા ઉપર ગઈ તરતમાં એ બાઈ પાણી ભરી ગઈ હતી એટલે હાક તો હતી, પણ જાણે ન હતો એટલે ક્યા જવું તેના વિચારમાં આવી પડી અબધ્યા 'શહેરમાં મનુષ્યની જે દશા થાય તે દશા લાલીની આ ધરવટ ગામમાં થઈ પડી ક્યા જવું તે તેને સજાત ન હતું ત્યાં જવાનો વિચાર કરતી ત્યાં 'હડ, હડ, મારજો' વગેરે શબ્દોના લથકારા તેના કાનમાં વાગતા, કંઈજાના ધાથી ચતા દુખનું દુખદ સ્મરણ થતું લાલી લાચાર બની ગઈ હતી.

એટલામાં મંજરા મુદગનો આજો આવતા લાલીની કાન ચમક્યા, જીવમાં જીવ આ યો લાલીની દયાપૂર્ણ આંખો આનંદપૂર્ણ બની ગઈ અને એકદમ તે મંજરાથી બળન કરતા રોળા તરફ બેઠી ગઈ.

ગાત એમ હતી કે કાનાકાકાના છોડરાની ધાવણી બાળકો મુજરી ગઈ હતી તેને સ્મશાને લઈ જના ટોણું મેચુ થયું હતું, રુદન સ્વરો ચાલતી હતા અને બળનમંડળી સૌથી આગળ બળન ગાતી ચાલતી હતી. મંજરા મુદગના અવગોળે ત્યાં જ આવતા હતી, ધર્મપુરમાં મેચતની સદગતિ ચાલે તે માટે મેચતની આગળ આગળ એક જણ રોટલાનો ટોપનો લઈને ચાલે અને રૂંતરાને નાખે એવો રિવાજ હતો. એ રિવાજની સૌ થેટ લાલીને પણ પૂરી ખબર હતી.

આતીવા સાથે લાલી ગઈ તો ખેંચી પણ મેચત નાનું બાળક હોવાથી લોઢાએ રોટલા નાખવાનું દુરસ્ત ધાર્યું ન હતું. મોટા મેચત પાછળ રોટલા નાખી પુણ્ય કરવાની જરૂર હોય એમ તેમને લાગતું હતું.

એટલે આવે વખતે રોટલાનો ધૂળથી ખરડાયેલો ટુકડો, મનુષ્યનાં મોંડી પહેરા હેઠળ, બીજા કુતરાથી જુદી પડી કાતર માફક રહ્યો ચલાવી તે ખાવાનો આનંદ લેતી તે મેળવી શકી નહિ પણ લાલીને લાગ્યું કે કદાચ આગળ જતાં ઝિંકાદ ટુકડો મળે એ શક્યતી તે મેચત સાથે માથે ધાંદર સુધી ગઈ. પણ કાઈ ન વળ્યું! પાદરથી બેરા રડતાં

કંઈજાતાં પાછાં વળ્યાં, તેની સાથે પાછી ન વળતાં તે પાદર પરનો માનવદેવનો મળપ્રસાદ ગોતી ગોતીને આરોગવા લાગી. પછી તે એકાનાં કૂડાં ચાટવા ને હડ હડને સત્કાર મેળવવા ગામમાં ઊપડી ગઈ!

*

* * *

*

લાલી વિચ્છાદ. તુરત તુરતમાં નાનાં છોકરાંઓ હેતથી રોટલા ચોરી લાવી લાલીને ખવડાવતાં. થોડા દિવસ પોત્યા અને લાલીને રોટલા મળતા પણ બંધ થયા. પછી-તો તે બચ્ચાંને ધાવવા દેવા પણ આનાકાની કરતી. આસપાસના માણસો, ખાસ કરીને છોકરાંઓ, માનતાં કે લાલીમાં માતાનું વાત્સલ્ય નથી; એ બચ્ચાં તરફ બેદરકાર છે. તેથી જ્યારે લાલી બચ્ચાં જેવા આવે ને બચ્ચાં દોડતાં દોડતાં આવીને બે પગ ઉપર ઊભાં થઈ ધાવવા મંડી પડે, અને લાલી સર્વ તરફ પ્રેમથી જુએ, સૂંધે છતાં બચ્ચાંને તરછોડીને ચાલવા લાગે ત્યારે થણી વખત છોકરાંઓ લાલીના પગ પકડી સુવડાવી દેતાં અને બચ્ચાંને ધવરાવતાં. પેલી કુડુંબભાવના અનુસાર સ્વાવલંબી બનવાના કારણે, દૂધ ન હોવાથી વેદના થતી હોવાના કારણે, કે બચ્ચાં તરફના અવોત્સલ્યને કારણે, ગમે તે કારણ હો પણ લાલીને આ ફરગિયાત વાત્સલ્ય ગમતું નહિ ને ઊઠવા જતી, પણ છોકરાંઓ પગ મળજૂત પકડી રાખતાં એટલે ઊડી શકાતું નહિ. છેવટે જ્યારે બૂ.....બૂ.....કરતી ત્યારે જ છટકારો થતો.

ઉપર જણાવેલાંમાંનાં ક્યા કારણે લાલી એમ કરતી તે તેની મૂક વાચાથી સમજાય એમ હતું પણ લોહિા તો બીજું જ કારણ માનતા. કારણકે તેમને ખાતરી હતી કે કૂતરાં કંઠી બૂખે મરે જ નહિ! કૂતરાંએ માત્ર અમારે ત્યાં ખાતું ન જોઈએ, પછી ગમે ત્યાં શોધી ખાય; એમ સૌ ધર્મપુરવાસીઓ માનતા!!

આથી 'લાલીની બેદરકારીથી' તેનાં બધાં બચ્ચાં મરી ગયાં. લાલી બૂખી તરસી રાત દિવસ પોતાનાં બાળકની લાસની ચોષી કરતી, પાસે આવનારને ભસતી. છેવટે લોહિા લાકડીના સપાટે લાલીને ફર કરતાં અને ભગી બચ્ચાંને પગે કાથોની દોરી બાંધી ફળીની વચ્ચે યદ્ય ખેંચી જતો. દિવસ-જતાં માણસ પેટે લાલી પણ રોક વિસરી જતી.

*

* * *

*

દરરોજ સાંજે ધર્મપુરમાં દાતણીઓ બૂમ મારે: 'રોટલો લાખી જ...જે.....' એ બૂમ સાંભળી ઘરમાંથી દુકડો રોટલો આવે તે ખાવા દાતણીઆ સાથે પાંચ સાત કૂતરાં સાથે લાલી પણ વીંટળાઈને ફરતી. કોષકે વખત રોટલો, કોષકે વખત દાતણી સોડી, કે પત્થરનો ધા ખાવા મળતો. લાલી એ બધું ખાઈ લેતો પણ લાલી સોડી કે પત્થરનો ધા ખડવા છતાં રોટલા માટે ફરવાનું છોડી દેતું ચોખ્ખું ધારતી નહિ, ને હમેશા ફરતી.

થણી વખત લાલી બૂખે બેભાન જેવી બની બીજું એ જ દશાવાળાં કૂતરાં સાથે સાંજ પડ્યે ફળીમાં ઊભી ઊભી જાયુ મોં કરી ભયકર રીતે બૂંકતી, ભસવાનાં અવાજ કરતાં જુદા લાંબા અવાજો:—જી જી જી, જી જી જી,—ત્યારે ધર્મપુરના લોહિા માનતા કે જરૂર ગામ પર આફત આવવાની; તેથી પત્થરના ધાથી, સોડીના ફટકાથી કે હડ હડના રોદ સ્વરથી લોહિા તેને હાંકી કાઢતા અને આફત અટકાવ્યાનો સંતોષ લેતા.

ધર્મપુર ધર્મિષ્ઠ હોવા છતાં ચોમાસામાં કેટલીક વખત ત્યાં ચોર આવતા ત્યારે બધાં કૂતરાં ભેગી લાલી પણ ભસતી એટલે લોહિાને જાણ થતી. લોહિા 'જીભા રહો, જીભા રહો,'

કરતા ફાનસ ને ડાંગ લઈ ચોરને શોધવા નીકળી પડતા. આમ ચોર આવ્યાની ખબર જલદી પડે તે હેતુથી સાંજ પડ્યે સૌ ફૂતરાને પાછલે બારણે હાંકી મૂકતા.

ત્યારે ધર્મપુરનાં છોકરાંએને ગમ્મત કરવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે તેઓ એક હાથમાં સોટી રાખી પાછળ છુપાવતા, અને બીજા હાથમાં રેટલાનેા દુકડેા રાખી ખૂમ પાડતા: 'તુ...બી...બી...તુ' 'તુ...બી...બી...તુ'. એ ચાર ફૂતરાં પૂંછડી હલાવતાં લાડ કરતાં દોડી આવતાં અને પેલા લાઇ સોટીનો પરસાદ ચખાડી ચીસ પડાવતા અને ખીલખીલાટ હસતા. આમાં લાલી ઘણીવાર સપડાતી. પણ 'તુ...બી...બી' ના અવાજમાં લાલીને એટલું બધું આકર્ષણ લાગતું કે લાગ્યે જ તે બોલાવનાર તરફ ચંકાની નજરે જોતી.

ઉપરાંત રાત પડે ત્યારે ગોવાળિયાઓ ફૂતરા ઘેરી ડફણાં મારી રમત રમતા અને આખા દિવસનો શાક એ આનંદ ઉતારતા. કેટલીક વખત તો નાસતા ફૂતરાને નિશાન તાંકવાની હરીફાઇ થતી. આ રમતનો સ્વાદ લાલીને લાગ પણ ખૂબ આવતો. ઘણી વખત ઉનાળામાં લાલી ફળીમાં દડી લહેરમાં ચડતી હોય ત્યાં તો ધનનન કરતો પત્થર આવી પડે અને લાલી 'ડાઉ, ડાઉ' કરતી ચકરી ફરતી બીડીને તણ પડે નાસી જાય.

એક વખત ધર્મપુરના એક લાઇ હડકાયુ ફૂતરુ કરડ્યા પછી હડકવા લાગવાથી મરણુ શરણુ થયા. ગામમાં ફે ફાટી. સૌ પોતપોતાની સઘળી માહિતી—જાને ક્યારે હડકવા લાગવાથી મરણુશરણુ થતું પડ્યું હતું, વગેરે—જણાવવા લાગ્યા. આખા ગામમાં એ ચર્ચા ચાલી રહી. પણ ઉપાય શોધતાં ઘણા દિવસ ગયા. પછી કોઇને કાંઇ જરૂર જણાઇ નહિ. છેવટે જણુ દરી કામ ચઇ ગયું. ગામનો વહેવાર અસલ પ્રમાણે ચાલુ રહ્યો.

લાલીનો બાપ એક હિંદુભાઇના ડફણે મરી ગયો હતો. પણ લોકોએ કહ્યું: 'રશ્ન પીળરાને ડફણે મરી ગયો.' સૌને લાગ્યું હિંદુનું નામ બહાર પડે નો હિંસાનું પાપ માથે આવે અને તે ભાઇને ચોટકી કાઢવી પડે, માટે કોઇએ તેનું નામ બહાર ન પાડતું એ જ કીક છે.

એક દિવસ લાલીના પડે છીજુકાકાનું ડફણુ વાગ્યું હતું. પડે કળતર થતી હતી. લાલી ફળીમાં પેલી પીપરડીના ડાયા હેઠળ ચડતી હતી. ઘાસથી ભરેલું ગાડું આવ્યું. હાંકેડુએ જાળયું, હમણાં બીકી જશે. બળદના દાબડા છેક લાલીની નજીક ધબકયા. લાલી બિડવા જતી હતી ત્યાં તો બળદના પગોમાં ચટવાઇ ગઇ અને ગાડનું પૈડું કેડ પર ફરી ગયું. લાલી ચીસો પાડતી ઢળી પડી. લોકોનું ટોણ ભેચ ચઇ ગયું. કોઇએ લાલી પર દડુ પાણી રેડ્યું. લાલીની કેડ લાંગી ગઈ હતી. બીડીને ચાલી રહ્યે તેમ ન હતું. તેની સારવાર કરવાની કરી આવ-સ્થકતા કોઇને લાગી નહિ, પણ હાંકેડુને સૌએ ખૂબ લેવડાવ્યો. પછી સૌ ઘેર ગયું. લાલીના પાછલા પગ મંડાતા ન હતા. આગલા પગને આધારે ધસડાતી તે ફરતી. એ પાંચ દિવસ લાલીને પેટ પૂરતું ખાવાનું મળ્યું. પણ પછી બીજે ખવડાવશે એમ સૌ માનવા લાગ્યા. કેટલાંક છોકરાં તો એને ગમ્મત ગણી ખુશ થતાં. એક માસ પછી રીળાઇ રીળાઇને દુઃખી થતી તે જ પીપરડી હેઠળ તે મરી ગઈ—“જીવનદોરી વટવાથી મરી ગઈ.” લગી આવ્યો. અને લાલીના સજેલા પડે કાપીની દોરડી બાંધી વગડામાં દસડી ગયો, ને કાતરમાં ફેંકી દીધી. જોતજોતામાં ગીધોએ ઉજાણી મચાવી લાલીને પૂરી કરી.

અહા ! શી માનવીની અહિંસા !

કોઈનો લાડકવાયો :

[Somebody's Darling એ નામના અંગ્રેજી કાવ્ય પરથી સંચિત] .

[હાળ: મરાઠી સાખીને મળતો] .

રક્ત ટપકતી સો સો ઝોળી, સમરાગણુથી આવે,
કેસર-વરણી દેશ સેવિકા, કોમળ સેજ બિજાવે;
ધાયલ મરતા મરતા રે
માતની આઝાદી ગાવે

કાની વનિતા, કાની માતા, ભગિની ટોળે ધળતી, '
શાશ્વિતભીના પતિની સુતની રણસૈન્યા પર લળતી, '
સુખથી ખમા ખમા કરતી '
માથે 'કર મીઠો મરતી

થોડે થોડે લોક જિમલ્યા, રણ જોઈ જોવાને,
શાહખાસના શબ્દ બોલતા, પ્રત્યેકની પિછાને
નિજ ગૌરવ કેરે ગાને' .
જખમી જન જાગે અભિમાને

સહુ સૈનિકના વ્હાલા જનનો મળિયો જ્યા છે ઘાડો,
ને એકલવાયો, અબોલ સુખમેળો એક 'સુતેયો
અણપૂજ્યો અણપ્રીછેયો
કોઈનો અબલુ લાડીલો

એનું શિર જોળામા લેવા કોઈ જનેતા નહ'વી,
એને સીંચણુ તેવ-કચોળા, નવ કો 'બહેની લાવી, '
કોઈના લાડકવાયાની '
ન કો'એ ખબરે પૂજાવી. '

બાલે' એને ' જ્યાંએ ભરતી, લટો સુવાળી સૂતી,
મનુષ્ય બીલેયા મામાંયી, 'ટપ ટપ જાતી ચૂતી,
કોઈના લાડકવાયાની
આખડી અમૃત નીતરતી

કોઈના એ લાડકવાયાના, લોચન લાલ ' બિડાયાં,
આખરની સ્મૃતિનાં એ આસુ-કપોલ પર ઢહેરાયાં,
આતમ દીપક 'જોલાયા
જોઈના ગુલાબ કરમાયા

કોઇના લાડકવાયે

કોઇના એ લાડકવાયા પાસે, હળવે પગ પરવરન્ને,
હળવે એના હૈયા ઉપર, કર-એડામણુ કરન્ને,
પાસે / મૂપ-સળી / ધરન્ને
કાનમાં પ્રભુપદ ઉચ્ચરન્ને !

વિખરેલી એ લાડકવાયાની, સમારન્ને લટ ધીરે,
એને એાળ કપોલે લાલે, ધરન્ને યુગ્મન ધીરે,
સહુ માતા ને ભગિની રે
ગોદ લેન્ને ધીરે ધીરે.

વાંકડીઆ એ જુદાની મગરૂર હશે કો માતા,
એ ગાલેની સુધા મીનારા, હોડ હશે એ રાતા,
રે તમ યુગ્મન આડાતાં
પામશે લાડકડો શાતા !

એ લાડકડાની પ્રતિમાનાં, છાનાં પૂજન કરતી,
એની રક્ષા કાળાઅહરનિશ, પ્રભુને માથે પડતી
ઊરતી એકાન્તે રડતી,
વિન્નેગણુ હશે દિનો ગણતી.

કકાવટીએ આંસુ ઘોળી, છેલ્લું તિલક કરતા,
એને કક વીંટાયા હોશે. કર એ કકણુંવંતા,
વસમાં વળામણું દેતા
બાથ બીડી એ પગ લેતા

એની કૂચ કદમ નેતી અભિમાન ભરી મલકાતી,
નેતી એની રૂધિર છલકતી, ગજ ગજ પહોળી છાતી,
અથ બીડ્યાં બારણિયાંથી
રડી કો હશે આંખ રાતી.

એવી કોઇ પ્રિયાનો, પ્રીતમ આજ મિતા પર પોટે,
એકલડો ને અણખૂંડેલો, અગન-પિછોડો આટે,
કોઇના લાડકવાયાને
સુમે પાવક-નવાળા મોટે.

એની ભરમાંકિત શ્રૂમિ પર, ચણુને આરસ ખાંબી,
એ પત્થર પર કોતરશે, નવ કોઇ કવિતા લાંબી,
લખન્ને—“આખ પડી આંહી
કોઇના લાડકવાયાની.”

મહાત્મા ગાંધીજીનો ૮ મો મુદ્દો

શ્રી હાજીનો હિંદી દરિયાકાંઠાના વેપાર સંબંધી કાયદાનો ખરડો પસાર કરવામાં આવે.

હિંદી આર્થિક અધોગતિ યવાનું એક મોટું કારણ હિંદી વહાણવટાને તોડી પાડી તેનો તદ્દન નાશ કર્યો એ છે. અને તેથી પ્રાચીનકાળમાં ભારે ઉચ્ચ દશા ભોગવી, મધ્યકાળમાં પણ પૂર્ણ પ્રકાશમાં આવી, છેવટે અદ્યારમી સદીની આખરીમાં અંગ્રેજ સત્તાનતના સીધા અને આડકતરા પ્રયામથી, હિંદના વહાણવટાની તેજસ્વી કારકીર્દીને અંત આવ્યો. એનો ઇતિહાસ બહુ રસિક અને બોધક હોવાથી જ અત્રે રજુ કરું છું. મહાત્મા ગાંધીજીનો આઠમો મુદ્દો એ જ વિષયની સાથે તલસ્પર્શી સંબંધ રાખતો હોવાથી એનો ઇતિહાસ આખા સિવાય એ મુદ્દાને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકાય નહિ. જેથી સંક્ષિપ્તમાં એ ઇતિહાસ આપું છું.

હિંદી વહાણવટા: તેની પ્રાચીનતા

હિંદનું વહાણવટું જગતના જૂનામાં જૂનાં પુસ્તક ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલું છે. (૧. ૨૫. ૭ અને ૨. ૪૮. ૩ જુઓ ઋગ્વેદ). શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણમાં તેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. (જુઓ કિષ્કિંધા કાંડ) મહાભારતમાં પણ એનું વર્ણન છે (જુઓ સભાપર્વ). ઔષધાયનના ધર્મશાસ્ત્રમાં અને ગૌતમના ધર્મશાસ્ત્રમાં એના ઉલ્લેખો છે. પુરાણોમાં, જૈન રામાયણોમાં, બુદ્ધનાં જાતકોમાં હિંદી વહાણવટા સંબંધી પુષ્કળ પ્રમંથો વર્ણવ્યા છે. હિંદી વહાણવટા સંબંધી એક પુસ્તક પણ મંસ્કૃતમાં ઉપલબ્ધ થયું છે, જેમાં અનેક જાતનાં વહાણોનું સૂક્ષ્મ વર્ણન આપ્યું છે. જુએટ નામનો લેખક જણાવે છે કે હિંદના વેપારી વહાણોની પ્રવૃત્તિ ઇ. સ. પૂર્વ ૩૦૦૦ વર્ષથી ચે જૂની છે, એમ ઇજિપ્તની કબરોમાંથી નીકળેલી સિંધુ નામની મલમલ, અને ગુજરાતની ગળા ઉપરથી સમજાય છે. ઇતિહાસના પતા હેરોડોટસ જેવા અનેક યુરોપવાસીઓએ કરેલા હિંદી કપાસ આદિ વસ્તુઓના ઇસારાઓથી જણાય છે કે હિંદમાંથી કપાસ પણ પ્રાચીન કાળથી તે બહાર ખાતે જતું હતું.

હિંદી વેપાર

. ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન અને ઇરાનના અખાતના બંદરોએ હિંદી વહાણો માલ લઈ જતાં હતાં. મીસર અને અરબસ્તાનથી સોનું, રૂપું, કથઈ, સીંધુ, પારો, સુરમો, કાચ, પોષેરોજ, પરવાળાં, દારૂ, કાપડ, અને દુધડા આવતાં. ઇ. સ. ૬૦૩ માં ગુજરાતથી એક રાજપુત્રે જવા જઈ ત્યાં હિંદીઓનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને હિંદી વેપાર ઘર કર્યો હતો. ત્યાં બેરોબંદર નામનું પ્રસિદ્ધ મંદિર પણ બનાવ્યું હતું. હિંદનાં વહાણો યુકેટીસ નદી ઉપર જોયાનો ઉલ્લેખ ઇસ્પહાનનો હમ્મ કરે છે. એશિયા આફ્રિકાનાં ઘણાંખરાં બંદરોનો વેપાર હિંદી વહાણો કરતાં હતાં. જવા, ચીન, મલાયા, અરબસ્તાન અને રોમ સુધી હિંદી વેપારીઓના આડતિયાઓ હતા. હિંદી ખજાસીઓ હજારો માછલોના મહાસાગરોમાં ચતુરાઈથી વહાણોને લઈ જતા હતા.

ગુજરાતમાં બનેલી છીંટ, ઢાકાની મલમલ, મુર્સિદાબાદનું રેશમ, બનારસનો કિનખાખ,

કાશ્મીરની શાલો, કચ્છનું ચાંદીનું નકશીકામ, ગોલકાંડાના હીરા, - માળવાનું અરીણું, હંકાનાં રત્નો, બગાળનું રેશમ, કાશીનું પિત્તળકામ, ઔરંગાબાદનું નકશીદાર સોનેરી કાપડ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પરદેશો ખાતે જતું હતું હિંદી વેપારીઓની હુદીઓ બોખારા, સમરકંદ, બગદાદ, ઝંગ્યાર, જાવા અને રોમ ખાતે વેચાતી હતી. ત્યાં તેમની આટલું અવલ નંબરની ગણાતી હતી.

હિંદી વેપારીઓ અને નાવિકો

હિંદના પ્રાચીન વેપારીઓએ સારી નામના ઇતિહાસમાં મેળવી છે. તેઓ સમૃદ્ધિશાળી, દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા, દાનેશ્વરી અને વેપારમાં ચતુર હતા. મોટામાં મોટા રાજાઓને નાણાં આપી ધણી વખતે દેશની આબરૂ તેમણે સાચવી છે. મોટા દુકાનોમાં એ કરોડોપતિઓનાં ધનનો છુટથી વ્યય થતો હતો. ખારવાઓ પણ કાર્યદક્ષ, સાહસિક, ચાણક્ય, કાર્યકુશળ અને બચ-રહિત હતા. પોતાનાં નાનાં વહાણો જગતના કોઇ પણ જાદરે સહીમલામત લઈ જતા લાવતા હતા. એઓની પુષ્કળ માહિતી જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્ય, શિલાલેખો, મંદિરોમાંતા લેખો, પ્રાચીન, મંદિર, સાહિત્ય, પ્રાકૃત સાહિત્ય, ચીન, જાપાન અને જાવાનું સાહિત્ય, અરબી અને ફારસી સાહિત્ય, વહાણો અને વેપારીઓની ક્રોતરેલી મૂર્તિઓ, સ્થાપત્યકળા વગેરે અનેક સાધનો હિંદના વહાણવટાની મોટાઇ કેખાડી આપે છે. વિમળશાહ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ જેવા અનેક કરોડપતિઓ હિંદી વેપારે આપ્યા હતા.

મોગલ જમાનો

મોગલ શહેનશાહતના વખતમાં પણ વહાણવટું બહુ સારી ઢાલતમાં હતું. સુરત, ખલાત, કચ્છ કાઠિયાવાડનાં બંદરોથી મોટા વહાણો મહાસમુદ્રમાં ફરી વળતાં. તે સિવાય મોગલો અને મરાઠાઓ પાસે દરિયાઈ લશ્કરી વહાણો પણ પુષ્કળ હતાં. મોગલોને દરિયાઈ વેપાર અને બંદરોની આવક સારા પ્રમાણમાં થતી હતી. મોગલો પહેલાંનાં મુસલમાનો વંશનાં રાજ્યોના વખતમાં પણ વેપારે તે સારો જ આહુ હતો એ વિષે પુષ્કળ માહિતી મળે છે. પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ અન્ય સ્થળે થશે.

અંગ્રેજ સમય

અઢારમી સદીમાં અંગ્રેજ સરકારને પોતાના દરિયાઈ વેપાર માટે ઘણાંખરાં વહાણો હિંદમાં બાધવાનું સમવડજારેલું થઇ પડ્યું. ચતુર કારીગરો સરતી મજૂરીથી મળવા લાગ્યા. અંગ્રેજો તેવી માટે લડાયક વહાણો પણ હિંદમાં જ બાંધવામાં આવતાં હતાં. મુંબઈ અને કેલકત્તા ખાતે વહાણો બાધવાની મોટી જોદીઓ હતી. સને ૧૮૨૭ માં કર્નલ લીસ્ટર સ્ટેનહોપે જણાવ્યું છે કે—“મુંબઈમાં બાધેલું લડાયક વહાણ તેવડા જ કદના હુસ્મનના વહાણ સાથે મુદ્દમાં કદી પણ હાર્યું નથી. સને ૧૬૧૩ માં સુરત ખાતે પોર્ટુગીઝોની સામે લડવા અંગ્રેજોએ હિંદમાં લડાયક વહાણોનો કાફલો બાંધ્યો હતો. સને ૧૭૩૫ સુધી સુરતના આ કારખાનામાં ઘણાં વહાણો બાધવામાં આવ્યા હતાં. ૧૭૫૭ પછી લવજ્જ વાડીઆના ઉપરીપણા નીચે મુંબઈમાં આ કારખાનું મોટા પ્રાંચા ઉપર બાંધવામાં આવ્યું હતું. એ અરસામાં અંગ્રેજ કાફલા માટે ૯ મોટી મનવારો, ૭ મધ્યમ કદની મનવારો, ૬ નાની મનવારો આ પારસીઓના અધ્યક્ષપણા નીચે બાધાઇ હતી. લેફ. લો. જણાવે છે કે—મુંબઈમાં કારખાનામાં વહાણો બાધવાની સર્વે સામગ્રી બહુ હિચ્ચ રીતિમાં અને મોટી સંખ્યામાં

બરી રાખવામાં આવે છે અને મુંબઈ જેવી સડી ગોદી આખા યુરોપમાં ક્યાંય પણ નથી. લે. કર્નલ વોકર જણાવે છે કે, વિલાયતમાં બંધાયેલાં વહાણો બાર વરસ સારુ કામ આપે છે; પરંતુ હિંદમાં બંધાયેલાં વહાણો પચાસ વરસ કે તેથી વધારે વખત કામ આપે છે. કર્નલ બેકર કહે છે કે, વિલાયતમાં બંધાયેલાં વહાણો કરતાં હિંદી વહાણો ૬ સરતાં ધડતાં હતાં. બંગાળમાં વહાણો બાંધવાની ગોદીઓ.

કલકત્તામાં વહાણો બાંધવાનું એક મોટું કારખાનું બંધાયું હતું. ૧૭૮૧ થી ૧૮૦૦ સુધી ૧૭૦૨૦ ટનનાં ૩૫ વહાણો બંધાયાં હતાં. સને ૧૮૦૧ માં ૧૦૦૦૦ ટનનાં ૧૯ વહાણો બંધાયાં હતાં. સને ૧૮૦૧ થી ૧૮૨૧ સુધીમાં ૨૩૭ વહાણો બંધાયાં હતાં. લોર્ડ વેલેસલી જે હિંદના ગવર્નર જનરલ હતા તેમણે જણાવ્યું છે કે “ કલકત્તાના બંદરમાં વહાણોની મોટી સંખ્યા નેતાં, અને તેમની ઉચ્ચ રચના, કળામય બાંધણી અને મજબૂતીને વિચાર કરતાં બંગાળમાં વહાણ બાંધવાની કળા ધણી ઉચ્ચ દશામાં આવી છે. ”

હિંદી કાફલાં માટે બાંધેલાં લડાયક વહાણોએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની માટે બીજા બરમા યુદ્ધ અને ચીનના યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. સને ૧૮૪૦માં આ વહાણવટાને ઉદ્યોગ પડતીમાં આવ્યો છે. વિલાયતના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે તે માટે હિંદમાં વહાણો બાંધવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૮૧૧માં ફ્રેંચ પ્રથમકાર ઍક. બાલ્ટા મટાર સોલવીન પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે “ પ્રાચીન કાળમાં હિંદીઓ વહાણ બાંધવાના દુનરમાં ધણી સમ્યાદને પામ્યા હતા. અને હાલના હિંદના કારીગરો યુરોપના કારીગરો માટે નમૂનાસ્વરૂપ છે. અંગ્રેજ લેફ્ટીએ દરિયાઇ વહાણના ઉદ્યોગમાં ધણું જાણવા નેજ અને શીખવા યોગ્ય શિક્ષણ હિંદી કારીગરો પાસેથી લીધું છે. હિંદમાં બનેલાં વહાણો કળામય, સુંદર અને મજબૂત હોય છે. ”

અઢારમી સદીના હિંદના વેપારીઓ.

હિંદના વેપારીઓએ ઇસ્ટ આફ્રિકામાં વહાણો લઇ જઇ મોટું સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. જંગબાર પ્રદેશના દરેકે દરેક ગામમાં હિંદી વેપારીઓ પગપેસારે ક્યોં હતા. ત્યાં તેમનો રાજદારી મોજો ધણો સારો હતો. મરકત અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં હિંદી વેપારીઓએ બીજાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. બહેરીન અને દલ્હ ખાતે ત્રીજાં સંસ્થાન સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. જે રીતે આખા પરાંચીન ગલ્ફનો વેપાર તેમના હાથમાં હતો. જાવા, સિંગાપુર વગેરે ઠેકાણે પણ તેમની દુકાનો હતી. અઢારમી સદીની આખરી સુધી આ રીતે હિંદી વેપારીઓ લગભગ હિંદનો સર્વ વેપાર પોતાના હાથમાં નીલાવી રહ્યા હતા. તે પછી અંગ્રેજ વેપારીઓનું પ્રાબલ્ય વધ્યું. રાજમની મદદ, મોટાં સાધનો અને સ્ટીમરોની શોધથી હિંદી વેપારનો હાસ યતો જ ચાલ્યો. તે ધડતી ચાલુ જ છે. વહાણવટા માટે હિંદ આદર્શ દેશ છે.

ઉત્તર તરફ હિમાલયના મોટા પર્વતોની સૌંદર્યથી રક્ષાયેલો અને ત્રણે તરફ દરિયાના કિનારાથી ઘેરાયેલો હિંદુસ્થાન દેશ એ વહાણવટા માટે મોટી યોગ્યતા ધરાવનાર પ્રદેશ છે. ચાર ચાર હજાર માઇલનો કિનારો એ ધંધાને માટે સર્વોત્તમ સાધન છે. સારાં સહી-સલામત અને વહાણોને રક્ષણ આપી શકે એવાં સેંકડો બંદરો છે. દરિયાઇ હવાપાણી અને વાતાવરણમાં ઉત્તરેલી અને હળરો વર્ષોના વહાણ બાંધવાના-ચલાવવાના સંસ્કારોવાળી ઠાંકાની મોટી વસ્તી દરિયાઇ નાવિકો પૂરતી રીતે આપી શકે તેમ છે. હિંદના મોટા સાગ

અને સીસમનાં લાકડાં નાવ માટે સસ્તું, મજબૂત અને ટકાઉ લાકડું પૂરું પાડી શકે તેમ છે. હિંદમાં વહાણો માટે નાનાં મોટાં કારખાનાં લોહનો સામાન પૂરો પાડી શકે. હિંદમાં વહાણો માટે ગ્રેધતાં દોરડાંઓ, સડો અને ખીન્ને પુષ્કળ સામાન મળી શકે તેમ છે. માત્ર ખામી છે તે રાજ્યાશ્રયની જ છે. આપણી પ્રજાને પરદેશી વસ્તુની મોહનીમાં આપણી સરકારે નાખવા ઉત્તેજન આપ્યું છે, જેથી આપણે એ માયામાં વ્યાપ થયાં હોવાથી પરદેશી મોહના કાલ્પમાં દબાયા પડ્યા છીએ. વેપાર ઉદ્યોગનાં સાધનરૂપ વહાણવટાને મદદ આપી શકતા નથી. પરદેશી સંસ્કારની વિરોધી નીતિ અને આપણી યુગ્મિને લીધે આપણે પછાત પડ્યા છીએ.

અંગ્રેજી વહાણવટું

આપણા હિંદનું વહાણવટું નાશ પામતું ગયું, તેમ તેની જગ્યા અંગ્રેજી વહાણવટાએ લીધી. પરદેશી સાથેના વેપાર પણ અંગ્રેજી કંપનીઓનાં હાથમાં આવ્યો. હિંદનો અંદર અંદરનો વહીવટ પણ અંગ્રેજી રીઝર કંપનીઓના કબજામાં આવ્યો. ધીમે ધીમે જાળનો વિસ્તાર વધ્યો. હિંદી વહાણવટું એકદમ સત્વ અને સત્તા વગરનું થઈ ગયું. નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી આ સહેજે સમજાશે.

દેશનું નામ	૧૯૨૦-૨૧ સ્ટીમરોની સંખ્યા	૧૯૧૧
આસ્ટ્રેલિયન	૧૬૩	૧૪૫,૮૦૧
બ્રિટિશ	૨૫૩	૫૪૬,૬૪૧
જાપાનીસ	૩૫૧	૪૭૬,૪૩૬
ગ્રીસીઅન	૧૦૧	૬૬,૫૬૭
ચીન	૧૨૨	૧૬૩,૦૩૭
કુયુઆ	૪૪	૫૦,૧૭૮
ડેનીશ	૫૮૭	૮૮૩,૦૫૨
ડચ	૧૦૦૪	૨,૨૦૮,૪૩૩
ધર્મોનીઅન	૩૫	૩૬,૭૭૯
ફ્રીનીસ	૧૪૫	૧૦૬,૨૫૫
ફ્રેન્ચ	૧૬૬૨	૩,૨૬૮,૭૫૫
જર્મન	૧૦૯૦	૬૫૪,૪૦૭
ગ્રીક	૩૪૨	૫૮૭,૪૦૭
ઇટાલિયન	૮૬૩	૨,૪૬૭,૫૩૭
જાપાનીઝ	૨૦૩૩	૩,૫૫૪,૮૦૬
લેટવીઅન	૪૩	૪૦,૦૫૨
નેવેલઅન	૧૭૩૦	૨,૩૭૧,૦૫૧
પર્સીઅન	૨૮	૫૭,૧૭૬
પોર્ટુગીઝ	૧૫૮	૨૫૦,૧૫૧
રોમેનીઆ	૩૭	૭૩,૬૭૩

દેશ	સ્ત્રીમરેની સંખ્યા	કુલ દેન
રશિયા	૪૫૦	૪૦૩,૬૭૩
સ્પેનીશ	૬૮૯	૧૧૧,૫૬૩
સ્વીડીઝ	૧૧૨૫	૧૦૮૫,૯૮૪
પુરુગવાના	૪૦	૭૩,૧૦૪
બીજા દેશો	૨૭૦	૨૦૭,૨૬૩
વાવટા નથી ગણ્યા	૩૭૧	૭૬૫,૩૯૮
યુનાઇટેડ સ્ટેટસ	૪,૩૪૩	૧૫,૭૪૬,૩૮૪
બ્રિટીશ	૧૦૪૨૩	૨૧,૫૮૮,૬૦૬

આ લોપડની યાદીમાં હિંદનું સ્થાન નથી. હિંદને વહાણવટાની ગતિમાંથી બહાર મૂકવામાં આવ્યો છે. નવીન સંસ્કૃતિવાળા, થોડી વસ્તીવાળા, નાના વિસ્તારવાળા અને વેપારની બાબતમાં પછાત અને ઓછી અગત્યવાળા દેશો પાસે સ્ત્રીમરે અને વેપારી વહાણો છે, ન્યારે હિંદુસ્થાન એ બાબતમાં તદ્દન કમનસીબ છે. ઉપર જણાવેલામાંના ઘણા દેશો પાસે હિંદ જટલાં સાધનો, પેદાશ અને શક્તિ નથી, છતાં સ્વતંત્રતા અને સ્વાવલંબીપણાથી આ દેશો પોતાનું માથું ઊંચું રાખી શકે છે; ન્યારે લાખો બહાસીઓ અને અખૂટ સાધન-સામગ્રી ધરાવનાર હિંદુસ્થાન પરતગતમાં સર્વ રીતે પગમાં ખેડી નાખી બેઠું છે. ઇંગ્લંડની સરસાઈ, ઉદ્યોગોમાં ચડતી, પૈસો, સમૃદ્ધિ, મોટો વ્યવહાર, જાહોજલાલી, આ સર્વે વહાણવટા ઉપરે નભે છે. વહાણવટું એટલે વેપારને બળ પૂરૂ પાડતું હલ્લ એ મૂળ હોયતો ડાળીઓમાં રસ પહોંચે છે. વહાણવટાને લીધે વીમા ખાતું, નૂર ખાતું, પોર્ટ ટ્રસ્ટ ખાતું, કસ્ટમ ખાતું, ઉતારનારા અને ચડાવનારા મજૂરોનું શુજરાન અને એવાં અનેક ખાતાંઓ નભે છે. નાનાં મોટાં કારખાનાંઓ, પરદેશ ખાતે માલની ચડગત, અને તેને લગતાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓ પણ વહાણવટાના ઉપર જ નભે છે. માટે વહાણવટું એ જ દેશના ઉદયનું મુખ્ય ખાતું છે. આપણે ત્યાં એ સાધનો નથી તેનું મુખ્ય કારણ પરદેશી રાજ્યની દિલસોછનો અજાવ છે. હિંદીઓ સરકારી મદદની રાહ જુએ છે, અને સરકાર હમેશના માટે એ રાહ નેવરાવવા માગે છે.

હિંદી સ્ત્રીમર કંપનીઓ

છેલ્લાં ત્રીસ વરસોમાં હિંદના વેપારીઓએ સ્ત્રીમર કંપનીઓ બિની કરી દેશના વહાણવટાનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ઘણી મોટી યાપણુ ધરાવનાર અને સારી સ્ત્રીમરે લઈ કંપનીઓ સ્થાપન થઈ હતી. આ ત્રીસ વરસોના હિંદી વહાણવટું સ્થાપવાના પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ બહુ જાણુવા જેવો છે. કેાઇ સમયે લખાશે. હમણાં તો ઉપરની સહેજ રૂપ-રેખાથી જ પતાવીશ. એ ત્રીસ વરસોમાં લગભગ દશ કરોડની યાપણુ સાથે વીસ પચીસ કંપનીઓ વહાણવટાના માટે સ્થપાઈ હતી. તેમાં બંગાળ સ્ત્રીમ નેવીગેશન કંપની, ધી સ્વેદેશી નેવીગેશન કંપની, ધી ઇન્ડિયન સ્ત્રીમ નેવીગેશન કંપની, ધી ઓક્લે ઇન્ડિયા સ્ત્રીમ નેવીગેશન કંપની વગેરે ઘણી કંપનીઓ હતી. આ કંપનીઓએ યુરોપ અને અમેરિકા ખાતે તૈયાર સ્ત્રીમરે

ખરીદી હતી, પરંતુ એ સ્ટીમરો ચલાવતાં તેમને દિવસે તારા બેવા પડ્યા હતા. અતુલની અંગ્રેજી અમલદારો મળવામાં મુશ્કેલી નહીં. દેશીઓમાં સર્ટિફિકેટ ધરાવનાર કોઇ અમલદાર મળ્યા જ નહિ. શરૂઆતથી જાત જાતની તકલીફો પડી. સરકારી અંગ્રેજી અમલદારોની સહાયનુત્તિ પોતાના જાત લાઇઓની કંપની તરફ હોય તેમાં શું નવાઇ ? જેથી દેશી સ્ટીમર કંપનીઓને કોઈ પણ જાતની શીકારાબરેલા ચઢકારની આશા રાખવી એ આકાશકુસુમવત હતું. કોલસાના નૂરના નફાભર્યા સરકારી કંટ્રાક્ટો તો દેશી સ્ટીમર કંપનીઓના નસીબમાં ક્યાંથી હોય ? તેમ જ મેલો લઇ જવા માટે આપવામાં આવતી મદદની મોટી રકમો પણ દેશી કંપનીઓ મેળવી શકી નહિ. એક્સચેન્જ બેંકો જેવી ધનબેંકો પણ અંગ્રેજી સ્ટીમરની કંપનીઓને નાણાં ખુશીથી ધીરે, પણ દેશી કંપનીઓ તેવી આંટ ધરાવતી નથી, એમ એક્સચેન્જ બેંકો માનતી હતી. વીમા કંપનીઓ પણ દેશી સ્ટીમરોનો વીમા મોટા ભાવે ઉતારે.

અંગ્રેજી-સ્ટીમર કંપનીનાં બહુલોગાં સાધનો

ધણી, જૂતી, મોટી લાગવગાણાં, બહુલોગાં ધાપણુવાળાં અને ધણી સ્ટીમરો ધરાવનારી બ્રિટિશ ઇન્ડિયા સ્ટીમ નેવીગેશન ઓફ લિમિટેડ અને તેનો સહકાર ધરાવનારી બીજી બ્રિટિશ કંપનીઓની સ્ટીમરોના હાથમાં હિંદનો અત્યંત તથા બહારના વેપારનો મુખ્ય હિસ્સો છે. લોર્ડ ઇચકેપ એ કંપની અને પી. એ. કંપનીનો પ્રમુખ છે. ઇંગ્લંડમાં મોટી રાજદારી લાગવગ ધરાવે છે. આ કંપની ધણાં વર્ષો થયાં એક ચાં હિંદી મહાસાગરમાં રોન્ટમ ચલાવે છે. એની લાગવગ સીમલાથી તે લંડન સુધી અપ્રતિહત ચાલે છે. બ્રિટિશ ઇન્ડિયા કંપની લગભગ વીસ ટકા જેટલો નફો પેદા કરે છે. તેણે ૧૩ ટકા જેટલો નફો ભાગીદારોને વહેંચ્યો છે. અને સ્ટીમરોની કિંમતનો મોટો ભાગ માંડી વાળી નામની જ કિંમત - સ્ટીમરો પોતાના ચોપડાઓમાં રાખી છે. કોઈપણ દેશી કંપની નવી જાબી થાય છે કે ભાવો, નૂરો અને ટિકિટોની કિંમતમાં મોટી હરિકાષ કરી તેને બિગતી જ દાખી દે છે. કોલસાના કંટ્રાક્ટો, મેલ લઇ જવાને માટે મોટી નાણાંની રકમ અને મરકારી મોટું કામ એ કંપનીને મળે છે. વળતરની રૂઢિ

ટેકા રીબેટ એટલે વળતર વાળવાની રૂઢિ એ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીનું મોટું હથિયાર છે. આ રીબેટ છ માત્ર પછી વાળવાનું છે. તે આપતું ન આપતું એ કંપનીની મુન્સરી ઉપર છે. તેથી દેશી વેપારીઓ એ કંપનીને છોડી શકતા નથી. તેમના લાખો રૂપિયા આ કંપનીમાં રીબેટ તરીકે પડ્યા રહે છે. અને કોઈપણ બીજી કંપનીમાં માલ ચઢાવ્યાથી તરત જ નુકસાન થાય છે. અંસેમ્બલીમાં આ વળતરનો રિવાજ કાઢી નાખવા માટે કીક ચળવળ ચાલી હતી, પરંતુ બ્રિટિશ કંપનીની લાગવગ ખાસે સૌ નિષ્ફળ ગયું.

દેશી વેપારીઓની લાચારી

હિંદનો આંતરિક વેપાર મહોખરો હિંદી વેપારીઓના હાથમાં છે. તેઓ દેશી સ્ટીમર કંપનીઓને ચાહે છે, પરંતુ તેમને સંજોગો પ્રતિકૂળ છે. અંગ્રેજી સ્ટીમરોનો વીમા સસ્તો મળી શકે છે. બેંકમાં તેમના ઓચરોઓને માન મળે છે. અંગ્રેજી કંપનીઓ સાથે જૂનો નાતો છે. અંગ્રેજી સ્ટીમરો દુનિયાના કોઈપણ બદર ખાતે માલ બોલકાવવાનાં સાધન અને મંચ રાખી શકે છે. અને વળતર માટે પેણુ દેશી વેપારીઓ જૂની અંગ્રેજી કંપનીઓના હાથમાં છે. દેશી સ્ટીમર કંપનીઓને આ થોડાં વર્ષોની હરીફાઈમાં લગભગ દશકરોડ રૂપિયાનું નુકસાન થયું હશે.

[અપૂર્ણ]

કંગરશી ધરમશી સંપત

એ અગમ્યને—

સંધ્યા—ઉઘા નભ પટે ચીતરી અનેરી,
 ને પુષ્પ પખી પર ઝીણું પોંછી ચલાવી;
 તે સમ રંગ ચક્રી - એક ધનુષ્ય દોર્યું,
 અવ્યક્ત ચિત્રક તને હૃદયે નમુ હું
 પાણી અને પવન સાધન : વાપરીને,
 —સામગ્રી શી પ્રભુ ! વિચિત્ર તને ગમે છે !—
 તું કેંક આકૃતિ અને કંઈ મૂર્તિ ચોળે,
 એ શિલ્પકાર તમને શિર આ નમે છે.
 “ જીઓ ! પિરામિડ અમે અંદુલિત કાઢ્યા,
 “ કે ‘ તાજ મહાલ ’ સમ ભવ્ય મહાલ, ચોળ્યો;
 તું તો હિમાલય રચી મનમાં હસે છે,
 સ્થાપત્યકાર ! તમને શિર આ નમે છે.
 કા ‘ સ્વેચ્છ ’ જેવી વળી નહેર મહાન કાઢે,
 કે સેતુઓથી સ્થલસંગમ ખૂબ ચોળે,
 તે રામ—સેતુ સમ કેંક અનેક બાંધ્યા,
 સામુદ્રધૂનિ તણી કેં ગણુના વળી ના
 ફેંકી તરંગ જલ-કલિ કરે — અનેરી,
 કા વેળ જ્યોતિ-ગણુ-કદુક દૂર ફેંકી;
 રત્નો હિરા અણુમુલા લઈ તું રમે છે,
 એવા સનાતન શિશુ ! શિર આ નમે છે.
 આહા ! વિશાળ—હૃદયી અહિં ખુદ શોભે,
 શુ તેમની જન-પ્રીતિ જગ ભેટતી છે !
 તે લક્ષ્ય, મર્ત્ય ત્યમ ના વળી વિશ્વ-માન્ય,
 તું તો અલક્ષ્ય વળી વ્યાપક ને અનંત
 ચક્ષુ દિશા શિશુ પ્રતિ કદી માતનાં કે ?
 મુઘ્ધા નિહાળતી નૌચુ ભરપૂર હૈયે ?
 ઉદ્દગ્રીવ દાદ ચક્રો સેત પૂજન્ય કાઢ,
 એ પ્રેમ—પ્રેરક પ્રભુ ! તુજ ન સર્વ કાંઈ.
 ના ચિત્રકાર, પણ તું નહિ શિલ્પકાર,
 સ્થાપત્યકાર નહિ કે નહિ બાળ, મંત;
 મુઘ્ધો નહિ, જનનો ના, નહિ સંત-ભક્ત,
 તેને નમુ સહુયો જે પર ને અગમ્ય

હૃમંતભાઈ

એ અગમ્યને—

મંધા-ઉધા નલ પટે ચીતરી અનેરી,
ને 'પુષ્પ પખી પર ઝીણું પોંછી ચલાવી;
તે સમ રમ થકી - એક ધનુષ્ય દોડે,
અઅકત ચિત્રક તને હૃદયે નમું હું.
પાણી અને, પવન સાધન : વાપરીને,
—સામગ્રી શી પ્રભુ ! નિચિત તને ગમે છે !—

તું કેક આકૃતિ અને કષ્ટ મૂર્તિ ચોળે,
એ શિલ્પકાર તમને શિર આ નમે છે. ૨

“ જુઓ ! પિરામિડ અમે અંદરૂંતર પ્રાપ્તિ નવારણના
તે કે તોજ અસ્થિ એટલે કાયદો ધડવાની સત્તા બધારણ આપે છે

નર કરણ છે.

આ બધારણ ૧૫૦ વર્ષ ઉપર થયેલુ તે દરમિયાન રાજ્યના નાગરિકો તરફની દરજ્જા વિષયના વિચારોમાં રાજ્યશાસ્ત્ર ને સમાજશાસ્ત્રના વિચારોને અભ્યાસકોના દૃષ્ટિબિન્દુમાં ઘણા ફર થઇ ગયો છે. એક દાયકો લઇએ. દોડસો વર્ષ ઉપર રેલવેઓ નહોતી, તેથી રેલવે રાજ્યની માલિકીની ને રાજ્યની વ્યવસ્થા નીચે રહેલી જોઇએ કે કપનીઓના હાથમાં, એ, આજનો અગત્યનો સવાલ ઉપસ્થિત જ નહોતો થતો. આજે રેલવે એટલે પ્રજાશ્રીરની આર્થિક ને સાંસ્કારિક નસો. તેથી રેલવેની વ્યવસ્થા ને કાણુ પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્યના હાથમાં હોવી જોઇએ ને રાજ્યે ધીમે ધીમે એમ કરતાં પણ જાય છે એટલે જે અટપટા પ્રશ્નો નિવેડો આજે કરવો પડે છે તે પ્રશ્નોનું—રાજકીય દૃષ્ટિએ—અસ્તિત્વ, બધારણ ધડવામાં આવ્યું ત્યારે નહોતુ, એટલે જે પ્રશ્નો બધારણ ધડવામાં આવ્યું ત્યારે અસ્તિત્વમાં હોય, તેવા પ્રશ્નો નિકાલ કરવાની સત્તા પણ નવી જ ગણાય. ‘બહુમુખી’ સંતાવાળાં રાજ્યો પાસે પ્રશ્ન જોતો ચાય છે કે આ સત્તા કોને જવી જોઇએ ? આ પ્રશ્ન વિકટ છે.

બહુમુખી રાજ્યનું બધારણ આટલી સત્તા મધ્યસ્થ સરકારની, આટલી પ્રાન્તિક સરકારોની એ નક્કી કરે છે. પછી સવાલ બાકી રહેલી સત્તા (residuary powers)—એટલે રાજ્ય-બધારણમાં ન લખેલી, ને બાકિબચમાં જોવી થયેલી સત્તા. આ સત્તા કાં તો મધ્યસ્થ સરકારને કાં તો પ્રાન્તિક સરકારને મળી હોય. અમેરિકાને જોરોલિયામાં આ સિલક રહેલી સત્તા પ્રાન્તિક સરકારને આપેલી, પરિણામે બનને દેશમાં ઘણું નુકસાન થયું છે. ૧૧ ૧૧

અમેરિકાનો દાયકો લઇએ. ૧૫૦ વર્ષ ઉપર ‘સીધા’ કર (direct taxes) ની પદ્ધતિ નહોતી. જેમ રાજ્યની નાગરિક તરફની દરજ્જા વધી, જેમ જેમ રાજ્ય નાગરિકોની નવી નવી હાજતો પૂરી પાર્ટનું આવ્યુ, તેમ તેમ રાજ્યને વધુ ને વધુ ઉપજની જરૂર પડવા માંડી; એટલે નવા કર લોકો ઉપર નાખવાની રાજ્યને જરૂર પડવા માંડી. અમેરિકાના રાજ્યબધારણમાં એવા શબ્દો વપરાયા હતા કે મધ્યસ્થ સરકાર કમાઇવેરો લોકો ઉપર નાખી ન શકે. ત્યાંની વડી ધારસભાએ કમાઇવેરોનો કાયદો પસાર કર્યો પણ વડી અદાલતે એ કાયદો સનદને ખિલાફ (Unconstitutional) ગણ્યો. એનો અર્થ એ કે રાજ્યબધારણ

પ્રમાણે મધ્યસ્થ સરકારને એ કાયદો ધડવાની સત્તા જ નહોતી. તેથી એ લોકોને રાજ્ય-બંધારણમાં કાનૂની ફેરફાર (constitutional amendment) કરવાની દરજ્જ પડી. આ કાનૂની ફેરફાર કરવાની રીત એટલી બધી મુશ્કેલ ને અટપટી છે કે એ લગભગ અશક્ય જેવી જ છે. એટલે અમેરિકાનો અનુભવ કહે છે કે, બહુમુખી બંધારણ ઝાઝું નુકસાન ન કરે, પણ જે બહુમુખી બંધારણ સાથે. સીલકી સત્તા બહુમુખી રાજ્યનાં પેટારાજ્યોને આપવામાં આવે તો તે વસ્તુસ્થિતિ દેશની પ્રગતિને ધણું જ નુકસાન કરે છે. અમેરિકાનો સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે જન્મ થયો ત્યારે એ દેશની પરિસ્થિતિ એવી હતી કે આ દોષ સાથે પણ બહુમુખી બંધારણ ધણું પડેલું.

આવી જ સ્થિતિ ત્યારે પ્રસિદ્ધ, બેવેરિશ, જુરેમબર્ગ વગેરે ભેગા કરી જર્મન સામ્રાજ્ય બીસ્માર્કે ધણું ત્યારે હતી. પણ જર્મનીને બહુમુખી રાજ્યબંધારણને લીધે બહુ નુકસાન ન મળ્યું એનું કારણ એ કે, પ્રસિદ્ધાના પ્રતિનિધિઓ જે વિરુદ્ધ પડે તો કોઈ પણ અગત્યનો કાયદો પસાર ન થઈ શકે એવી કલમ રાજ્યબંધારણમાં હતી, એટલે એક જાતની એકતાનતા રાજ્યમાં આવી રહેતી.

ફ્રેન્ચમાં પણ બહુમુખી રાજ્યતંત્ર છે, કારણ કે ફ્રેન્ચમાં ફ્રેંચ બોલનાર થોડા ને અંગ્રેજી બોલનારા થોડા, એમ બે પ્રજાઓ હતી ને છે. ફ્રેંચ ફ્રેન્ચિયનોને હંમેશાં હતી કે મધ્યસ્થ સરકારને બધી પૂરી સત્તા આપવામાં આવે તો એમની પોતાની સાંસ્કૃતિક સ્વતંત્રતામાં લીધે આવે (ફ્રેંચ ફ્રેન્ચિયનો ફેધેરાલિઝમ ધર્મના-અંગ્રેજ ફ્રેન્ચિયનો પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મના), તેથી ફ્રેન્ચમાં રાજ્યબંધારણ બહુમુખી ધોરણે ધડવામાં આવ્યું. એ નોંધવા જેવું છે, કે ફ્રેન્ચમાં સધુમતિની ક્રામ-ફ્રેંચ ફ્રેન્ચિયનોએ હિંદના યુસ્તીશો જેવી બધકર માગણીઓ કરી કરેલી નહિ, પણ ફ્રેન્ચમાં સીલકી સત્તા મધ્યસ્થ સરકારને આપવામાં આવી છે. અમેરિકાએ કરેલી જૂલ ફ્રેન્ચિયનોએ જોઈને પોતે એ જૂલ ન કરી.

હવે આપણે કમનસીબ દેશ લઈએ. અહીંમાં પ્રાતિક ભેદો છે, ને તે બાબાબેદને લઈને છે. હજી એક એવી રાષ્ટ્રભાષા આપણે સંપાદન કેરી નથી કે જે હિંદના જુદા જુદા ભાગના લોકોને અને આમવર્ગ તેમ જ હિંદના વર્ગને સુગમ હોય ને એ બધાને એક જાણ-જાણી બનાવે. બીજું, આખો હિંદ ને સરકારના બેદ ને રેશની વિશાળતાને લીધે ખૂબ એક મધ્યસ્થ સરકાર પૂરેપૂરી સત્તાવાળી (completely sovereign) આ દેશમાં હિંતકર ન હોય એ બનવાભેગ છે. આટલા પૂરતો, બહુમુખી સત્તા-હિંદમાં સ્થાપવા ઇચ્છતા પડે તે ટોકા મળે, પણ હિંદના ઐતિહાસિક સંજોગોને લીધે, બીજી કેટલીક વાતો પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ: બ્રિટીશોનું છેલ્લું દોડસો વર્ષનું રાજ્ય એકતન્ત્રિત હોવાથી હિંદમાં રાષ્ટ્રીય બાવના આટલા વેગથી ને તીવ્રતાથી પ્રસરી છે. પણ અત્યારના પ્રાન્તિક વિભાજો મનસ્વી (arbitrary) છે, ને હવે પાછા બાબાવાર નવા પ્રાન્તો બનાવી પછી બહુમુખી રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવામાં આવે તો તેમાં એક જાતની કૃત્રિમતા રહે જ. હિંદીમાં બેટલી સરકાર હિંદના દરેક ભાગના પ્રજોનો વિચાર ને નિવેડા કરી ન શકે. તે છતાં મધ્યસ્થ સરકારને જુદા જુદા પ્રતિભેદ એકસરખા વેગથી પ્રગતિ કરતા રાખવાની સત્તા હોવી જ જોઈએ. મુઘાઇ, બંગાળ કે અસ્સામ પોતપોતાના સંજોગો ને સ્થિતિ પ્રમાણે કારકાર ચલાવે, પણ મધ્યસ્થ સરકારને દેખરેખ રાખવાનો હક હોવો જોઈએ.

દુનિયામાં ન્યાં ન્યાં બહુમુખી રાજ્યતંત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે ત્યાં ત્યાં જુદાં જુદાં સ્વતંત્ર નાનાં રાજ્યો—સંસ્કાર; ધર્મ ને બાબાના બેદને લીધે મૂર્ખાં એકત્રિત થવા નહોતાં । ભાગતાં; તેથી કામચલાઉ યોજના તરીકે બહુમુખી રાજ્યતંત્ર ઘડવામાં આવેલું. પણ બધાં બહુમુખી રાજ્યોમાં રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાની લાગણીના પ્રસરણથી, ને આર્થિક, વ્યાપારિક ને ઔદ્યોગિક ક્ષરણને લીધે પ્રાન્તિક બેદલાવ ધસાઇ ગયા છે. આજે અમેરિકામાં ન્યુયૉર્કનો શહેરી વર્જીનયાના શહેરીને પરદેશી નથી ગણતો. એક પ્રશ્નિયન બેવેરિયાને પરદેશ નથી ગણતો.

આથી એ તો નક્કી થાય છે, કે હિંદમાં બહુમુખી રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાને ઇતિહાસ બહુ ટેકા નથી આપતો; બલકુ, બધા દેશોમાં બહુમુખી રાજ્યતંત્રને એકત્રિત રાજ્યતંત્રને અસ્તિત્વમાં આણવા પાયારૂપ ગણીને જ, એક કામચલાઉ યોજના તરીકે જ, માનવામાં આવી છે; ત્યારે આ દેશમાં એકતંત્રિત રાજ્યબંધારણમાંથી ઇતિહાસને ઊંધે રસ્તે બહુમુખી રાજ્યતંત્ર તરફ જવાની સલાહ આપણને આપવામાં આવે છે ને આપણા પેલા મુત્સદ્દીશિરોમણિ શાસ્ત્રીને ગળે આ વાત ઊતરી ગઇ !

બહુમુખી રાજ્યતંત્ર હિંદમાં સ્થાપવાની તરફેણમાં એમ કહેવાય કે દેશી રાજ્યો ને સિદ્ધીશ હિંદનું રાજ્યતંત્ર તો બહુમુખી રાજ્યબંધારણના પાયા ઉપર જ હોય; પણ હિંદનાં દેશી રાજ્યો એટલે દેશી રાજ્યોના રાજાઓ નહિ, પણ તેમની પ્રજા એ જુદી જવાય છે. ને દેશી રાજ્યોમાં જો હિંદના પ્રાન્તોના જેવી ધોરણશીલ રાજ્યવ્યવસ્થા દાખલ કરવામાં આવે તો આ પ્રશ્નો વિચાર કરવો પડે; પણ આપણા “દેશભક્ત” રાજાઓ એ કાંઈ માનવાના છે ?

બહુમુખી રાજ્યતંત્રની તરફેણમાં મુખ્ય વજનદાર દલીલ—ધર્મ, સંસ્કાર ને જાતિના બેદનું પ્રાન્તવાર અસ્તિત્વ. તે હિંદમાં છે જ નહિ, એટલે મારી નાખે માન્યતા પ્રમાણે તો હિંદમાં બહુમુખી રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની કોઇ ખાસ વજનદાર દલીલ જ નથી; એટલું જ નહિ. પણ બહુમુખી રાજ્યતંત્ર એ એકરૂપે કામચલાઉ વ્યવસ્થા છે (Compromise) ને તે અમુક વખત ને સંજોગો (for transitional period) માટે છે.

આનો અર્થ એમ નથી કે પ્રાન્તિક સરકારોને સત્તા જ ન હોવી જોઈએ. બલકુ, એમને ધણી બહોળી સત્તા આપવામાં આવશે. પણ મધ્યસ્થ સરકાર દેશમાં ફળવણીમાં ને કાયદા વગેરેમાં જે એકતાનતા રહેવી જોઈએ તે રાખવા દરદરમેશ પ્રયત્ન કરશે. ખરી વાત તો એ છે કે આગેલવે, તાર, ટેલીફોન ને વાયરલેસ ને હવે તો એરોપ્લેન ને મોટા પાયા ઉપર ઉદ્યોગ ને ધધાવેપારના જમાનામાં, હિંદ જોવા વિશાળ દેશમાં પણ, મદ્રાસ ને મુંબાઇ જેવી સરકાર, ધધાઉદ્યોગને લગતા જુદા જુદા કાયદા પસાર કરી જ ન શકે. તેથી જ પ્રાન્તિક સરકારોની સ્વતંત્રતા મુખ્યત્વે એમને માટે નક્કી કરેલા ક્ષેત્રમાં કાર્યદક્ષ કારજાર પૂરતી જ રહેવી જોઈએ.

તાજમહાલનું ચિત્ર ટાંગતાં

સગંધરા, વૃત્ત

આ મહારી માલિકીનું નયન સુખદ જે રમ્ય છે ચિત્ર ત્યારે
તે તાહરય છે છે શુંય વધુ, રમણી, એમ જે હું ઉચારું ?
રે ! રે ! એ તો છબી છે સુચવતિ કરુણાચુક્ત ઐશ્વર્ય, બાલે,
રોવાને છૂંદું સંજ્ઞ સ્મિત ક્રમણ કરે તાહરા જે સુખાલે.
જે આલેખાયલી છે કબર વસિ વિષે જેહ મુન્તાઝમા'લ,
સૂતેલા સૂર્યકેરા કૃષ્ણ કરે અડતા ચાંભલાને વિશાળ:
તૂં એ'ને જાણુ, બહાલી, શયનગૃહ વિષે ટાંગવા ચોગ્ય વસ્ત
સ્વમી કે જાગૃતીમાં, મુદ્ધમય બનતાં; કે ચતાં શોકમસ્ત,
બન્ને આર્સબનારાં સરત જિવનની આપણે મ્હાન શુદ્ધ,
કર્તવ્યોના ગભીર પ્રકરણ રચવાને થએલાં પ્રણુદ;
દેતાં એકેકને શાસન સહ મનમાં સાંકડાં સો. ધરિદ્રા,
પ્રાયેં જે એક લહેને આપરું, અર્જુન-શોષિને અર્થ સાદા,
મધાએલા સમામ 'દિગ્ધુ' સર્મ વહતાં જિન્દગી એક જીવી-
ગંતારું જે કદી હુ જળ કવિ તુજને, તો ગતી મહારિ કેવી ?-
જે હારે એક, તો ના વિજય અવરનો કયાંય લેખી શકાય,
પીઠમાં એક હોતાં ઉભય હૃદયને સાગદ્ દુઃખ યાય:
આશાએ આપણી છે સમ, વળિ, સરખાં આપણા ખેદ, બહાલી,
ભાભેલાં સૃષ્ટિમાં આ અવર નવર એકેકના આગરાથી
તે છે મહારા વખાણો, અગિ સુગુણવતી, તાહરાં શીલ જે જે,
ને પામે અન્ય નિંદા અવિનય ચક્રિ જે આદર્યા હોય એક
આકાંક્ષાથી સુતીન, પ્રણય ચક્રિ, વળી, એકમાં એક સ્ત્રીન
ચાલ્યાં જતાં ઉભેયે, પણ સમજવું છે કયાં જતાં તે કઠીન !
હા ! હા ! અપ્સોસ ! મૃત્યુ નિયત સહુવનું જે થયાં જન્મધારી,
દોરી કેરા જડેલા વળસમ, પણ હા ! છટકા છેક, નારી !
દેવી ! આ લગ્ન ચિત્રાકૃતિ લખ જાએ ખડમાહે સુવાના,
દેવાને સ્થાન ત્યાંહી-મુગલ નૃપતણા કીર્તિ કેરી જમાના !-
આવે ન્યાં સૂર્ય કેરા કિરણ, વળિ મૃદુ ચદ્રિકા ન્યાં પ્રધારે,
સૂતેલી હોય તૂ, ને તુજ નજીક જ હું જાગતો હોઉં ન્યારે.

‘પતીલ’

‘કેસરી’ પત્રનો અર્ધશતાબ્દીનો સુવર્ણમહોત્સવ

‘કેસરી’ પત્ર તે લોકમાન્ય તિલકના રૂઢિતાપક જ્વલત વિચારરૂપ આત્માનું શરીર. ‘કેસરી’ દ્વારા લોકમાન્ય હજારો મહારાષ્ટ્રીય તેમજ મરાઠી જાણનાર વાચકોને દર અઠવાડિયે મળતા હતા, તેમની સાથે ખુલ્લી વાતચીત કરતા હતા. હૃદયના વિચારો પ્રકટ કરતા, તેમને તેજસ્વી શિખામણ આપતા, તેમની રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગ્રત કરતા; તેથી જ વ્યવહારની અંદર જેમ આત્મા અને દેહ વચ્ચે લગભગ અભેદ માનવામાં આવે છે તેમજ તિલક અને ‘કેસરી’ વચ્ચે લગભગ અભેદ માનવામાં આવતો. લગભગ તિલકના જેવો જ આદર્યુક્ત પ્રેમભાવ લોકોના મનમાં ‘કેસરી’ ને માટે રહેતો. અને હજી પણ તિલક મહારાજના અવસાન પછી દસ વરસે મહારાષ્ટ્રીય વાચકો ‘કેસરી’ના તિલકતુલ્ય સંકાર કરે છે, અને ‘કેસરી’ના તેના જન્મથી માંડીને અત્યાર સુધીના ઇતિહાસ જોતાં જનતાનો તે માટેનો આદર અસ્થાને ન જ ગણાય.

હિંદુસ્તાનમાં ‘કેસરી’ પત્ર જૂનામાં જૂનું તો નથી જ. મહારાષ્ટ્રમાં પણ ‘કેસરી’ પત્ર સૌથી જૂનું નથી. આખા હિંદુસ્તાનમાં પહેલવહેલું વૃત્તપત્ર કલકત્તામાં ૧૭૮૦ માં એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થે પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેનું નામ ‘હિંદીઝ ઝેઝેટ’, ‘કેસરી’ પહેલાં બ્યારાબર સો વર્ષે આ પત્ર બહાર પડ્યું. ત્યારપછી ધણાં વર્ષો સુધી ‘મુંબઈ મદ્રાસ વગેરે કેકાણે ઍંગ્લો ઈન્ડિયન પત્રો જ ચાલતાં હતાં. હિંદુસ્તાનમાં દેશી બાપામાં પહેલવહેલું વૃત્તપત્ર બંગાલમાં ૧૮૧૬ માં ગંગાધર બટ્ટાચાર્યે પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેનું નામ ‘બંગાલી ઍઝેટ.’ ત્યારપછી એ વરસે ૧૮૧૮ માં શ્રીરામપુરના મિશનરીઓએ ‘સમાચાર કર્પણ’ નામનું બંગાલી વૃત્તપત્ર શરૂ કર્યું. ત્યારપછી થોડાંક વર્ષોમાં બંગાળના મહાપ્રસિદ્ધ રાજ રામમોહન રાયે ‘સવાદ કૌમુદી’ નામનું બંગાલી વૃત્તપત્ર ૧૮૨૧ માં પ્રકટ કર્યું. આધુનિક ભારતીય યુગનું આ પત્ર સૌથી પહેલું વ્યક્તરૂપ ગણાય. જમાનો બદલાયો નવયુગની પ્રભાત યષ્ટ એવો પોકાર હિંદુસ્તાનમાં આજ પત્રે પ્રથમ કર્યો. એના પડધારૂપ બીજું પત્ર ‘મુંબઈ સમાચાર’ મુંબઈમાં ૧૮૨૨ માં શરૂ થયું. મદ્રાસ તરફ દેશી બાપામાં વૃત્તપત્રો મોડેથી શરૂ થયાં. કદાચ એનું કારણ મદ્રાસી પડિતોનો અંગ્રેજી બાપા તરફ અતિરિક્ત પક્ષપાત એ હોય. મદ્રાસી તરુણ દેશલંકરોએ ૧૮૭૮ માં ‘હિંદ્ર’ નામનું અંગ્રેજી સાપ્તાહિક પ્રકટ કર્યું.

મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી વૃત્તપત્ર પહેલવહેલું ૧૮૩૭ માં જાળશાસ્ત્રી જંબોકરે શરૂ કર્યું. તેનું નામ ‘દિગ્દર્શન.’ ત્યાર પછી હાલનું પ્રસિદ્ધ ‘દાન પ્રકાશ’ પત્ર ૧૮૪૯ માં શરૂ થયું. ત્યાર પછી પૂનામાં અને મુંબઈમાં ધણાં બાપાંઓ નીકળતાં હતાં.

ઉપર હિંદુસ્તાન અને ખાસ મહારાષ્ટ્રમાંનાં વૃત્તપત્રોનો અત્યંત સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપ્યો તે ઉપરથી જણાશે કે કાલની દૃષ્ટિએ ‘કેસરી’ પત્ર અંગ્રેસર અથવા પ્રથમ ન જ ગણાય. પણ બીજી દૃષ્ટિએ તેનું અપૂર્વત્વ માનવું પડશે.

મહારાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય ભાવનાના જન્મ, તિલકના રાજકીય ગુરુ વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપલુણકરે પોતાની સાથે તિલક, આગરકર, આપ્ટે, જેજકર વગેરે દેશભક્ત તરુણોને લઈ પૂનામાં ન્ય

ગિલ્ડી સ્કૂલની સ્થાપના, ૧૮૮૦ માં કરી. આ ગ્રંથાના આજીવન શિક્ષકો એટલા ભારે કેસરી અને સમર્થ કાર્યકર્તા હતા કે કેવળ શિક્ષક તરીકે અધ્યાપકનું કામ તેમને નહતું લાગ્યું અને તેઓ પોતાના કાર્યોને વિસ્તાર કરવા ક્ષેત્ર શોધવા લાગ્યા. તેમનાં ગુરુ વિષ્ણુ-શાસ્ત્રી એ ગ્રંથાની સ્થાપના પહેલાં જ એક અત્યંત ઓળખી, ગંડકારી અને આભિનત લેખક તરીકે આખા મહારાષ્ટ્રમાં પંકાયેલા હતા. તેમનું ‘નિબંધ માલા’ એ પ્રૌઢ માસિક આખા મહારાષ્ટ્રને અત્યંત પ્રિય થયું હતું. તથાપિ વિષ્ણુશાસ્ત્રી જાણતા હતા કે માસિકમાં પ્રકટ થતાં ઉચ્ચ લેખો છેક ગામડા સુધી પહોંચે નહિ અથવા સાધારણ શિક્ષિત લોકો ઉપર પણ સચોટ અસર કરે નહિ; તેથી તેઓએ લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રકટાવે, તેમને પોતાની દીનદીન સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવે, તે સ્થિતિનું કારણ જણાવે, તે સ્થિતિ દૂર કરવાના ઉપાયો બતાવે અને તે ઉપાયોનો અમલ કરવા પ્રેરે એવું એક વૃત્તપત્ર-સાપ્તાહિક પ્રકટ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. આ તેમની મોળનામાં તેમના સહશિક્ષકો ભારે ઉત્સાહપૂર્વક સંમત થયા અને તેના પરિણામે ૧૮૮૧ ના જાન્યુઆરીમાં એક વૃત્તપત્ર પ્રકટ કરવાનું પ્રથમ પ્રસિદ્ધિપત્ર કાઢવામાં આવ્યું.

ઉપર કહ્યું જ છે કે મહારાષ્ટ્રમાં તે પહેલાં ઘણાં છાપાંઓ નીકળતાં હતાં, પણ તે લગભગ જ્યાં નમાતાં હતાં. તેમાં પ્રજાપક્ષનું મન્તવ્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત કરવાનું કર્તવ્ય લાગ્યે જ કરવામાં આવતું. ‘અર્ધ’ છાપાંઓ સરકારનાં અન્યાયી કૃત્યો ઉપર ટીકા કરવાનું કાર્ય સભ્ય અન્તઃકરણથી કરતાં. માસુલી ખબર આપવાનું તેમ જ સાહિત્ય વિષયક લેખો લખવાનું કાર્ય જ ધણીખરાં કરતાં. કેટલાંક તેમાં હિમેશ લાર્ડલચાલનમાં મસગુલ રહેતાં. પોતાના પત્રનું વૈશિષ્ટ્ય જણાવતાં વિષ્ણુશાસ્ત્રી લખે છે:—

“આજસુધી દેશસ્થિતિ, દેશી સાહિત્ય અને બ્રિટિશ રાજકારણ આ વિષયો ઉપર યથાસ્થિત ઉદ્ઘાટન કામ પણ વૃત્તપત્રમાં થયું નથી. આ ખોટ પૂરી પાડવાનું અમે યોગ્યું છે.

“આ અમારા પત્રમાં દરેક વિષયનું વિવેચન કેવળ નિષ્પક્ષપાત છુદ્ધિથી અને અમને જે સાચું લાગે તેને અનુસરીને કરવાનો અમારો દૃઢ સંકલ્પ છે. હાલ બાદશાહી અમલમાં ખુરામતનો પ્રકાર ગાલુ જ વધી ગયો છે. આ પ્રકાર અત્યંત અસ્વાધ્ય અને દેશહિતવિધાતુક છે, એ સૌ કોણ કબૂલ કરશે. અમારા પત્રમાં તેના નામને જાળે એવા જ લેખો આવશે.”

પ્રસિદ્ધિપત્રકમાં વિષ્ણુશાસ્ત્રીની સાથે તિલક; પ્રિ. આપટે, આગરકર વગેરેનાં નામો છે. શાસ્ત્રીબાવાએ પત્રનું નામ ‘વિક્રમ’ રાખવાનું ધાર્યું હતું. પણ તિલકે ‘કેસરી’ નામ સૂચવ્યું. તે બધાને મોઝ લાગ્યું. ‘કેસરી’ નામને જાળે એવા એક માર્ગિક શ્લોકનું અવતરણ વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ જગન્નાથ પંડિતના કાવ્યમાંથી લઇને મુખપૃષ્ઠ ઉપર કાયમને માટે મૂક્યું હતું.

તે શ્લોક:—

સ્થિતિ નોરે દઘ્યાઃ ક્ષણમપિ મદાવેક્ષણ સલ્લે ।

ગજશ્રેણીનાથ । ત્વમિહ જટિલાયાં વનસુવિ ।

લસૌ કુંમિન્નાંત્યા સ્વરનલ્લરવિદ્રાવિતમહા ।

ગુરુપ્રાવંશામઃ સ્વપિત્તિ ગિરિગર્ભે હરિપતિઃ ॥

સાથે જ મતાના મદથી અંધ બનેલા રાજકુળરને મહારાષ્ટ્રની ગિરિગુફામાં એક કેસરી છે તેનો મુદ્દલ ખ્યાલ ન હતો અને તે પોતાના પ્રજાલ શુકા દડની ‘મસ્ત’ લીલા સ્વૈર ચલાવતો હતો. પરિણામે કેસરીએ બહાર આવી રાજકુળરને ધ્રાવ્ય કરી નાખ્યો !

આ સામાહિકર્તુ વાર્ષિક લવાળમ માત્ર એક રૂપિયો અને દસ આના રાખવામાં આવ્યું. એમાંના બધા લેખકો એક પાછ પછુ લીધા વિના લેખો લખતા હતા એ કહેવાની જરૂર નથી. અંગ્રેજ વાયકો માટે ‘કેસરી’ના ધોરણ પ્રમાણે ‘મરાઠા’ નામનું અંગ્રેજ સામાહિક ‘કેસરી’ની સાથે પ્રકટ-કરવામાં આવ્યું.

લગભગ એક વરસ પત્રમાં મુખ્ય લેખનકાર્ય વિખ્ખુશાસ્ત્રી કરતા હતા. પણ તે ૧૮૮૨ માં ગુજરી ગયા અને ત્યારપછી બધું કામ તિલક નામગણે વગેરે ઉપર આવી પડ્યું.

પ્રથમ વર્ષના આહોકોની સખ્યા ૧૮૦૦ હતી ધીમે ધીમે તિલક અને પ્રો. આગરકરની તેજસ્વી લેખનીની મહારાષ્ટ્ર જનતાના મન ઉપર અસર થવા લાગી. સરકાર પણ ચકિત થઈને આ યુવકો તરફ જોવા લાગી. કાલ્હાપૂર સસ્થાનના મહારાજની તરફેણમાં અને તેના દિવાન સાહેબની વિરુદ્ધ મળકૂર લખવાથી તિલક અને આગરકર બંનેને ચાર મહિનાની મળ થઈ, તેથી પણ પત્રની લોકપ્રિયતા વધી ગઈ. આહકની સખ્યા ૧૮૦૦ થી ૩૫૦૦ ની થઈ ગઈ અને ત્યારપછી ચાર પાંચ વરસમાં ૪૫૦૦૦ સુધી અર્ધ.

આ નવા પત્રમાં અને જુનાં પત્રોમાં લેખોની વ્યવસ્થામાં કેટલું અંતર હતું તે નીચેના એક જ વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.—

“સ્વાતંત્ર્ય અમલ્ય દક્ષિણ મેળવવા નરંભેધવત વગર બાકીનાં બધાં ભૌતિક સાધનો વ્યર્થ—એ ઐતિહાસિક સિદ્ધાંતનો બાધ ‘કાલુ’ કરી શકે ?”

૧૮૯૧ માં આપટે, આગરકર, પ્રો. કેળકર (હાલના ન ચિં. કેળકર નહિ) વગેરે બધા સંપાદકો ‘કેસરી’માંથી છૂટા થયા અને તિલક એકલા જ પત્રના માસિક તેમજ સંપાદક થયા. આ બધા વિદ્વાનો રાજકીય બાબતમાં એકમત હતા પણ સામાજિક બાબતમાં તેમનો તીવ્ર મતભેદ હતો. “સુધારો લોકોને પગે એવી રીતે દળાવે દળાવે અને વિચારપૂર્વક કરવો જોઈએ. તેને માટે જનતામાં અગાઉ ખૂબ ચર્ચા થવી જોઈએ. તેને કેળવણી આપવી જોઈએ. ધાર્મિક અથવા સામાજિક સુધારામાં સરકારની મદદ તો કદી લેવી ન જોઈએ” એ જનતા વિચારો તિલકના હતા; જ્યારે આગરકર વગેરે જનતા હંધારકો હંધારકો જોઈ જનતા ઉપર ફેકીને રૂઢિના કિલાઓ એકદમ નાબૂદ કરવા માર્ગતા હતા. સુધારો બંને પક્ષ ચાહતા, પણ સુધારો કરવાની પદ્ધતિમાં તીવ્ર મતભેદ હતા; તેથી એક સાથે કામ કરવાનું અશક્ય થયું અને આગરકરપક્ષે ‘સુધારક’ કરીને જુદું જ પત્ર કાઢ્યું. ૧૮૯૧ પછી ‘કેસરી’ને સખ્ય-સાચી થઈને એકો સાથે બે યુદ્ધો લડવા પડ્યા—એક સરકારની સામે, બીજું જનતા સુધારકોની સામે. આ બે યુદ્ધમાં ‘કેસરી’નું પરાક્રમ જોઈતું તો અપૂર્વ થયું કે તેના પ્રતિપક્ષો પણ વિરમિત થઈને હાજમાત્ર ‘કેસરી’ના ઉત્કટ પરાક્રમની સુક્તકો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

આ તરુણ સંપાદકને પોતાનું પત્ર ચલાવતાં કેવા નવનવા સક્રો, કેટલા વિચિત્ર અનુભવો, કેટલા પ્રયાસો કરવા પડ્યા !! પત્રના પ્રારંભના શોડાં વર્ષોમાં પત્રને નફાનું નામ નહિ, બલકે કરજ ચર્ધ ગયું. પ્રારંભમાં એવા પ્રસંગો આવ્યા કે સંપાદક, શ્રદ્ધ તપાસનાર, ગદી વાળનાર એ તો શું પણ કેટલીએ મંત્રણવારે મવારે મંત્રણકામાં છાનુંમાંનું જઈ આહોકોને

બારણે ‘કેસરી’ પત્ર મૂકી આવવાનું કામ પણ મેંપાદક મહાશયને કરવું પડ્યું. પત્ર દબદબ થયા પછી લોકમાન્ય ધણી વખત સુવર્ણને કહેતા: “અરે! આ મારા ખલા એક વખત પ્રેસનો સામાન લેયકીને ખીજે કેકણે લઈ જતાં હીલા પડી ગયા હતા; અને તમને આટલું કરતાં શરમ આવે છે?” એ અર્ધ હોવા છતાં મેંપાદક મહાશયની વાળેલી પથારી રૂપી ટેબલ પરથી એવા નવચેતન્યથી એતપ્રેત:સેજો દર અકવાણિ પ્રકટ થતા કે તેની પ્રચંડ હાકલથી સુલાભીની ધોર નિદ્રામાં ધોરતું આશુ મહારાષ્ટ્ર જાગી ઊઠ્યું. મહારાષ્ટ્રની ખદાર પણ ‘કેસરી’ના પરાક્રમના પડયા મેંબળાયા લાગ્યા!

આ સ્વતંત્ર વૃત્તિના, નિહર, તેજસ્વી, પ્રખર વિદ્વાન, અદિતીય વીર ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ સરકારની મહેર નજર થઈ. એક પછી એક સંજનાં પારિતોષિક તેના ઉપર સરકાર વરસાવવા લાગી. જેમ જેમ સંજનું પારિતોષિક મળવા લાગ્યું તેમ તેમ પત્રનું દૂર (tone) વધારે તે વધારે તીવ્ર થતું ગયું. કેસરી વધારે અપ્રજ્ઞતાથી પ્રેતાનું ધ્યેય જાહેર કરવા લાગ્યો:— “લોકોમાં જાગૃતિ, ધગશ અને સઘસક્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ જ વર્તમાનપત્રકાર તરીકે અમારું મુખ્ય કર્તવ્ય એમ માનીએ છીએ. અમે જે લેખો લખીએ છીએ તે કદ રાજકર્તાને માટે નથી લખતા પણ અમારા ગુણના બધા વિચારે, બધી ધગશ, બધી આગ વાચકોના મનમાં જીતે એટલા સારુ જ લખીએ છીએ. અમે ધારણું પરિણામ જેન આવે તો અમારો શ્રમ ફેલેટ ગયો એમ અમે માનીશું.”

“કિં કવેંસ્તસ્યે કાંચ્યેનં કિં.કાષ્ઠેન યનુષ્મતઃ ।

પરસ્ય દ્વદયે લગ્નં ન ધર્ણયતિ-ચાષ્ઠેરઃ ॥

એ જે સંસ્કૃત ઉક્તિ છે તે વર્તમાનપત્રને પણ લાગુ પડે છે”

જેતજેતામાં ‘કેસરી’ પત્ર રાજકીય અને સામાજિક કાર્ય કરનાર એક વિશાલ સંસ્થા થઈ ગઈ. તિલકની આસપાસ પ્રો. પરાંજયે, ન. ચિં. કેળકર, ખાંડિલકર, કરદીકર, ગોખલે એવા અનેક સમર્થ કાર્યકર્તાઓ અને લેખકો ભેગા થયા. દરેક જગ્યામાં અને દરેક પ્રાંતમાં કેસરી સંપ્રદાયના અથવા નૂતન રાષ્ટ્રીય પંથના (જેને માટે જહાલ પણ એવો ગરાડી શબ્દ છે) મથકો નિર્માણ થયાં. પૂતાની કેસરીની કચેરીના કેન્દ્રમાંથી મદ્રાસ બંગાળ પંજાબ જેવા દરરથ પ્રાંતની હિલચાલનાં સત્રો દલવા લાંબાં-આ રાજકીય સદકારના ક્ષેત્રમાં ‘અમૃત બજાર પત્રિકા’ (‘મોતીલાલ ધોપની’), ‘વન્દેમાતરમ્’ (‘અગર્વિંદ ધોપનું’), ‘પંખખી’, હિંદ, (મદ્રાસનું) વગેરે પત્રો ‘કેસરી’ના ધોરણની સાથે હંમેશા નિગડિત રહેતાં હતાં. તેમાં ‘અમૃત બજાર પત્રિકા’ તો ખાસ કરીને ‘કેસરી’નો ગુરુ અને મિત્ર હતી. શિશિર કુમાર ધોપે (મોતીલાલ ધોપના મોટા ભાઈ) ‘અમૃત બજાર પત્રિકા’ જે પરિસ્થિતિમાં કાઢી તેનું અને ‘કેસરી’ની પરિસ્થિતિનું વિલક્ષણ સામ્ય છે. પત્રિકા કેસરી કરતાં ૧૩ વરસથી વડીલ છે. મૂળ પત્રિકા બંગાલીમાં લખાતી, પણ દેશી પત્રકારોના ઉચ્ચ કાયદાના પંજામાંથી જીતકવાને માટે શિશિરકુમારે એક જ રાત્રિમાં તેનું અંગ્રેજી ભાષામાં પરિવર્તન કર્યું!

શિશિરકુમારની લખવાની ટળ લગભગ તિલકના જેવી. તેમના વિચારો પણ તિલકના જેવા તેજસ્વી. બન્ને રાષ્ટ્રબક્તો ઉચ્ચ કોટિના. બન્ને મિત્રો. શિશિરકુમાર પછી તેમના નાના ભાઈ મોતીલાલ (ખરું નામ મતિલાલ) ધોપે પણ તિલક અને ‘કેસરી’ની સાથે અમૃત

મિત્રભાવ રાખ્યો. શિશિરકુમારની પાંસેથી લોકમાન્યે વર્તમાનપત્રકાર તરીકે ધણી પ્રેરણા લીધી હતી.....

એ પ્રમાણે સતત આળીમ વરસ 'કેસરી'એ તિલક-મુંહારાજનો દિવ્ય સંદેશ રાષ્ટ્રને પહોંચાડવાનું કિંમતી કાર્ય કર્યું. તિલકની હયાતીમાં જ 'કેસરી' પત્રના ધોરણમાં સમરસ થાય એવા અનેક લેખકશિષ્યો તૈયાર થયા. તેઓ લોકમાન્યની સેના દરમિયાન અને ગેરહાજરીમાં પણ 'કેસરી' ચલાવતા હતા. લોકમાન્યના દેહાવસાન પછી પણ તેઓએ તેમની વિચારપ્રણાલિકા કાયમ રાખીને 'કેસરી' દ્વારા લોકશિક્ષણનું કામ ચલાવ્યું છે. 'કેસરી' ક્યારનું લોકમાન્યનું અથવા બીજા કોઈપણ સંપાદકનું મટી ગયું છે. તે-પત્ર હવે આખા મહારાષ્ટ્રનું થયું છે. આખું મહારાષ્ટ્ર તેની તરફ મમતવની દૃષ્ટિથી જુએ છે. હવે તેમાં સંપાદકનું વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય રહ્યું નથી અને રાજકારણમાં 'કેસરી'ના કોઈપણ સંપાદકનો મત મહારાષ્ટ્રીય મતથી અલગ હોય તો તે તેને આજપણ બદલવો જ પડે છે હવે એ પત્ર મહારાષ્ટ્રીય ભાવનાનું Barometer (માપયત્ર) બન્યું છે. એનો એક રમુજ દાખલો અસહકારના પ્રારંભમાં બન્યો હતો. તે વખતે 'કેસરી'ના સંપાદક પ્રસિદ્ધ ન થિં. કેલકરે અસહકારની વિરુદ્ધ હતા. અને તેમણે પોતાના મતો 'કેસરી' દ્વારા પ્રકટ કર્યા. તરત જ મહારાષ્ટ્રમાં મોટો ખળભળાટ થયો. અને આ લોકક્ષોભને પરિણામે કેળકરની લગભગ પદચ્યુતિ થવાનો પ્રસંગ બાબ્યો, અને લોકમાન્યના પૌત્ર કેતકરે 'કેસરી'નું સંપાદનકાર્ય સ્વીકાર્યું. અસહકારનો ઉપદેશ, 'કેસરી' દ્વારા થવા લાગ્યો અને સંપ્રાદ્ય કેતકરે સત્યાગ્રહમાં જેલમાં જઈને મહારાષ્ટ્રની આશાઓ અંશતઃ સંકેપ કરી.

આવા મહારાષ્ટ્રીય પત્રનો સુવર્ણમહોત્સવનો પ્રસંગ દરેક મરાઠી વાચકને આનંદદાયક થાય એમાં નવાઈ નથી. લોકમાન્યની અમૂલ્ય સેવાનું ઝણું મહારાષ્ટ્ર તો શી રીતે ફેડી શકે, પણ મહારાષ્ટ્રે 'કેસરી'ને કંઈ એણે આવકાર આપ્યો નથી. તિલકની હયાતીમાં 'કેસરી'ના ગ્રાહકોની સંખ્યા અઘણીસઠ્ઠગર સુધી પહોંચી હતી હાલ પણ તેના લગભગ ત્રીસ હજાર જેટલા ગ્રાહકો છે. દેશી ભાષામાં વર્તમાનપત્રનું આટલું સૌભાગ્ય જવલેજ મળી આવે. હાલ 'કેસરી' પત્રની વિશાલ સંસ્થા થઈ છે. જેલવાયાની કસોટીએ ચઢાવીએ તો પત્રના સંપાદક મંડળમાંનો દરેક આ કસોટીએ જીત્યો છે...હાલ 'કેસરી' પાસે લાખો રૂપિયાનો દ્રવ્ય-નિધિ છે રાજકીય-દંડિલચાલ સગીન પાયા ઉપર પોતાના તરફથી ચલાવવાનું તેમાં સામર્થ્ય છે.....પત્રની વિવિધતા પણ અત્યંત મનોરમ છે. મહારાષ્ટ્રમાં તો આવી સર્વાંગીણ ચર્ચા કરનાર બીજું પત્ર નથી જ; પણ બીજા પ્રતિમા પણ દેશી પત્રોમાં આવાં થોડાં જ પત્રો છે. 'કેસરી'માં અમને બધું મળે છે. તેની ભાષા અત્યંત ઉચ્ચ કાલિની, સુસંસ્કૃત, ઓજસ્વી અને અપ્રતિમ છે તેમાં બધું છે-પણ હાલ માત્ર તેમાં તિલકનો પ્રાણપ્રદતા નથી. તે તેમાં આવે અને ફરીથી તેના સ્પર્શથી આખું મહારાષ્ટ્ર (જે અત્યારે રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગુજરાતની પાછળ પડ્યું છે) ફરી પૂર્વવત્ ગુજરાતની સાથે આવે એવી હાર્દિક ઇચ્છા છે.

પ્રભાદર્શન

(અનુક્રમ)

જાગંતી સૃષ્ટિને શીર્ષે ઉપા શી પાપ પાયરે !
રેલતી હાસના રંગો મચરાચરને ભરે

(ક્રુત૦)

મલપતી મુદુ કોયલ કુંજમા
હરખતી કષ્ટ કૌકિયને કહે,
કલરવે ઝરવો કુદતા ઝીલે
નિજ હથે શુચિ રંગવિલાસને

મહિતનેવ વિદારી મૃગાગના
વિમલ પૂર્વનમે નિરખી રહે,
અમકતી મુશ્કતા કંઈ એ હવે
અપર્ગ વીજ શી દાગ વડી ભરે

(અનુક્રમ)

કિરીટ કૃષ્ણને જોમ વિભૂતિ, વિશ્વની વસે
અદ્રિને શીર્ષ આ તેમ પ્રભા રવિતણી લમે

(ક્રુત૦)

ઉદયતા મુખ સૂર્યમુખીતણા
વિહમતા કંઈ સૂર્યપ્રભા પિયે,
વિસ્મૃતા દલ આત્મતણા ઝીલે
પરમ સાશ્વત ખજા—ઉગ્રસને.

ચિરલ કો બલ આ જગમા ભરે—
પ્રમલ યૌવન સાશ્વતને કરે,
અમલ ચેતનના જલ જીજ્ઞે
પ્રમિત એ મનુના કુલને કરે

(અનુક્રમ)

ધીમે ધીમે ચઢી જાએ પ્રજાના કર વિરતરે,
અધિકા અતરે એમ આરાના રસિમઓ રમે

રસાયણશાસ્ત્રી કેવો હોવો જોઈએ*

રસાયણશાસ્ત્રની દરેક શાખામાં ક્રાન્તિ (Revolution) થવા માંડી છે, અને તેને લંઘન તેના ઇતિહાસમાં એક નવા જમાનાનો ઉદય થયો છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. દિલ્લીની વાત તો એ છે કે ધણી માણસો અંતરની પ્રેરણાથી રસાયણશાસ્ત્રના અભ્યાસ તરફ ખેંચાયા નથી, પરંતુ ખીલ ધંધાએ જેવાકે ધારાશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર વગેરેમાં હરીફાઈ વધી પડવાથી તેમજ રસાયણશાસ્ત્રમાં સારું અવિધ્ય મળશે એમ આશા હોવાથી રસાયણશાસ્ત્ર તરફ અગ્નિજ્વાલા તથા અભ્યાસ છે. ધંધાઉદ્યોગની ઉત્પત્તિના મોટા આધાર રસાયણશાસ્ત્રના જ્ઞાનના ઉપયોગ ઉપર છે. માટે આવા માણસોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ધંધા-ઉદ્યોગની ઉત્પત્તિમાં સાધારણ રસાયણશાસ્ત્રી કરતાં નિષ્ણાત રસાયણશાસ્ત્રીની વધારે જરૂર છે. પ્રયોગશાળાના નાના પ્રયોગોને મોટા પાયા ઉપર સંયોદ મૂકવા, તેમ જ તેને અંગે થનારી આવક જવકની ગણતરીઓ કરવી એ નિષ્ણાત રસાયણશાસ્ત્રીઓ જ કરી શકે. આવા નિષ્ણાતો નર્થ પ્રમાણિક હોવા જોઈએ તેમ જ દોરવાઈ ગયા વગર ખુલા દિલથી પોતાના પ્રયોગનાં પરિણામોનાં પૃથક્કરણ કરી શકે એવા હોવા જોઈએ. ધંધાઉદ્યોગની ઉત્પત્તિ ઇતિહાસ તરફ રસાયણશાસ્ત્રીઓ તથા તેમની સાથે કામ કરનારાઓ પોતાનું ઐક્યિત્વ જૂલી જઈ મધ્યમથી કામ કરે તો જ ફતેહ મેળવે.

ધંધાઉદ્યોગમાં રસાયણશાસ્ત્રીનું સ્થાન

હિંદુસ્તાનમાં ધંધાઉદ્યોગની ઉત્પત્તિમાં રસાયણશાસ્ત્રીને કામ કરવાને માટે અનેક ક્ષેત્રો છે. પણ આપણા દેશનાં કારખાનાંના મલિકો શોધખોળની ખરી કિંમત આંકી અગર સમજી શકતા નથી, એ બહુ શોચનીય છે. એ સમજના માણસો, ધણુંખડુ લેભાચુ નિષ્ણાતોના હાથમાં રમે છે અને આમતેમ કામચલાઉ જાનથી, અથવા તો વિદ્યાની હોંવાનો ડોળ કરનારાઓની સલાહથી દોરવાઈ જઈ ધણી મંભીર જુલો કરી નાંખે છે, અને તેથી પૈસાની ખુવારી ઉપરાંત દેશમાં ધંધાઉદ્યોગની ઉત્પત્તિ તરફ અણગમો પ્રેરે કરે છે. આવાં માડાં કુળો ઉદ્યોગને તેમ જ આખા દેશને ભોગવવાં પડે છે. ઇંગ્લાંડના કરતાં અમેરિકા અને જર્મનીમાં વેપારઉદ્યોગે વિજ્ઞાનની ધણી મદદ લીધી છે. પણ આપણા દેશમાં તો વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગ સહયોગી થયાં જ નથી. હિંદમાં તો વિદ્યાનીએ પોતે માની લીધેલા પોતાના જાત્યા સ્થાન પરથી નીચે ઊતરવાનું છે, અને વેપારને લગતી કઠિન બાબતોની સાથે બાથ બીડવાની છે. સાધારણ વર્ગના લોકો, કારીગરો, સંચાલકો જેમને પોતાના માલ બનાવી, હરીફાઈથી વેચી, જીવનની કમાણી કરવાની હોય છે તેમની સાથે રસાયણશાસ્ત્રીએ સંસર્ગમાં આવવું જોઈએ. તેમ જ કારખાનાંવાળાઓએ વૈજ્ઞાનિક શોધની જરૂરિયાત સ્વીકારવી જોઈએ. રસાયણશાસ્ત્રીએ મનુષ્યોમાં રહેલી ઉત્તમમાં ઉત્તમ વૃત્તિઓના ઉપયોગ કરવા માટે કુતેહથી

* તા. ૩ જાન્યુઆરી ૧૯૩૧ ના રોજ નામપુરમાં બસાયેલી ૧૮ મી ઇન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં ડૉ. કેવરજ ગોસાઈ નામકે પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા બાપણનો સાર.

તેમની સાથે કામ લેવાની વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ. આ બધું કરવું એ સખ્ત મજૂરી સિવાય થાય એમ પણ નથી, પણ આપણે એ કાર્ય કેમ જ છૂટકો છે.

સર્વે રસાયણશાસ્ત્રીઓનું સંગઠન થવાની જરૂર છે, કારણ સંગઠન સિવાય મંધળજ પ્રાપ્ત થતું નથી. જે દેશે ઊંચે આવતું હોય તેને પોતાના ઉત્તમમાં ઉત્તમ શુભવાળા મનુષ્યોનું મંધળજ જમાવવાની જરૂર છે. પગલે પગલે મનુષ્યજીવનમાં રસાયણશાસ્ત્રની જરૂરિયાત છે જ. તો પછી રસાયણશાસ્ત્રનિષ્ણતાતોનું મંધળજ, અને તે પણ ધધાર્ય, થવાની જરૂર છે. ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં જોરાક તેમ જ દવાદારને લગતી રસાયણશાસ્ત્રની વિદ્યામાં અનકદ પ્રગતિ થઈ છે. પણ આ દેશમાં તે બાબતમાં તદ્દન અધાર્જ જ છે. આજસુધી આ અગત્યનો સેવાલ જેના ઉપર બુત્રીસ 'કરોડની' મુખાકારીનો આધાર છે તેને હાથ ધરવાની પણ હિંદી સરકારને કુરમદ નથી.

રસાયણશાસ્ત્રની કેળવણી

હિંદની વિદ્યાપીઠોમાં આ વિષયને લગતા જ્ઞાનની પ્રતીજ્ઞતા વિષે એક સરખું સ્થાયી ધોરણ સ્વીકારાયું નથી. હિંદની જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોના પરીક્ષક તરીકેના ગારો અનુભવ આની સાક્ષી પૂરે છે. વિદ્યાપીઠની પહેલી પદ્ધતિને લાપક વિદ્યાર્થીમાં આ વિષયને લગતું કેટલું જ્ઞાન હોતું જોઈએ એનો એક સાધારણ પ્રશ્ન નક્કી થવો જોઈએ. એ પ્રશ્ન નક્કી કરતી વખતે દેશના ઉદ્યોગો અને પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં આપણાં બાળકો ઉપયોગી નીવડે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. હાલ તો વિદ્યાપીઠમાં લાલુનાર બાળકોને ધધાઉદ્યોગને લગતું જ્ઞાન, પાઠ્યપુસ્તકોનાં માત્ર મિત્રો સમજીને જ મેળવવું પડે છે. આ ખામી દૂર કરવાને પ્રત્યેક વિદ્યાપીઠે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કારખાનાં જેવા રાજોગો પ્રાપ્ત થાય તથા તેમને મજતા જ્ઞાનનો ઉપયોગ રીતે રીતે થાય છે તે જાણવા મળે એવી ગોઠવણ કરવાની પ્રથમ અગત્ય છે. વિદ્યાર્થીને મજતા જ્ઞાનનો ધધામાં કેવી રીતે ઉપયોગ થાય એ મુદ્દાનો સમાવેશ થાય એવી રીતે વિદ્યાપીઠના હાલના અભ્યાસક્રમનો વિકાસ કરવો જોઈએ. આમ કરીએ તો જ આપણાં બાળકો પોતાને ગોળવાના જીવનના મંજોગોની ધટનાનો ગાઢ મંસર્ગ મેળવી શકે. જે રસાયણશાસ્ત્રી ધધાઉદ્યોગને માટે તાલીમ લેતો હોય, તે જો પોતાની પ્રયોગશાળામાં જ ભરાઈ રહે તો પ્રગતિની દરીયાઈમાં જરૂર પાછો પડી જવાનો.

રસાયણશાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગ

કારખાનાંમાં ચાલતી ક્રિયાઓને વિજ્ઞાનની શોધખોળોદ્વારા ઉત્પત્તિને પથે દોરવી એ જ હુજરઉદ્યોગની શોધખોળનો મુખ્ય ધર્મ છે ખાસ કરીને હુજર ઉદ્યોગને લગતી વિજ્ઞાનની શોધખોળો એટલી જહોળી અને સુખદાયી છે કે તેઓ મનુષ્ય જાતનાં દૈનિક અસ્તિત્વ તથા પ્રગતિ સાથે ઘટ્ટ રીતે વણાઈ ગયેલી છે. અમેરિકામાં વેપારી બંડોળો ધધાઉદ્યોગની શોધખોળને વિશેષ ગ. ૧૯૧૧ થી સતત પ્રયોગ કરી રહ્યા છે. અમેરિકાના પીટ્સબર્ગ શહેરમાં આવેલા 'મેલન ઇન્ડસ્ટ્રીટ' ધધાઉદ્યોગની શિખરવૃત્તિઓદ્વારા ઔદ્યોગિક શોધખોળને પ્રગતિ આપવાની પ્રેક્ષિત કેનેડી ડન્કનેને હાથે એક યોજના સંને ૧૯૧૧માં જાળી ધઈ. એ યોજના અનુસાર દરવર્ષે હાલ લગભગ રૂ. ૧૫ લાખ ધધાઉદ્યોગની શોધખોળ માટે ખર્ચાય છે. આ સિવાય ૪૦ લાખ રૂપિયા અમેરિકાના ગર્ભગ્રીમત રોકફેલરે આવી શોધખોળ પાછળ ખર્ચવા જુદા કાદયા દત્તા લગભગ ત્રે વર્ષમાં એક કરોડ રૂપિયા ઉપલી પ્રયોગશાળામાં ખર્ચ્યા છે. હુજરઉદ્યોગની શોધખોળો એ વિજ્ઞાનની મનુષ્યજાતને એક મોટામાં મોટી બક્ષી છે. અને અમેરિકાના કારખાનાંવાળાઓ ને ઉપર જણાવેલું પીટ્સબર્ગ શહેરમાં આવેલું 'મેલન ઇન્ડસ્ટ્રીટ' એ બક્ષીયો છુટે હાથે વહેતું જાય છે. એથી જાણતું આપણા

દેશમાં ધનાઢય વેપારીઓ વિજ્ઞાનનાં કાર્યની ચોચ કરે કરે ઝોટલું પણ જ્ઞાન મેળવ્યા વગર ધંધામાં પડ્યા છે.

શોધખોળથી ધણાએ ધંધાને અનહદ ફાયદા થયા છે; દાખલા તરીકે અમેરિકામાં એક વેપારી કાચો માલ ખરીદતો હતો પણ તેમાં ભીનાશ વગેરેનું પ્રમાણ કેટલું હતું તેનો અંદાજ જાણ્યા વગર માલ લેવો પડતો હતો. ન્યારથી આ ભીનાશના માપની શોધખોળોદારા તેને માહીતી મળી, ત્યારથી દરવર્ષે લગભગ ત્રણ લાખ રૂપિયા તે બચાવતો. થયો. અમેરિકાની મોટી મોટી રેલવેઓ પર વપરાતાં એન્જીનોના પાણીના ગુણદોષ વિશે શોધખોળ થયા પછી ખોચલર ખર્ચ પેટે કરોડો રૂપિયાનો બચાવ એ રેલવેઓને થયો છે. વીજળીના તારોના ઉપર જે સીસાની ધાતુનું પડ આવે છે તેમાં ત્રણ ટકા કલ્ક બેળવાયલું હતું. એ કલ્કને બદલે બીજી સસ્તી ધાતુનું મિશ્રણ કરી શકાય એવી શોધ થયા પછી લગભગ આઠસ વરસમાં વીસ લાખ રૂપિયા બચી ગયા. ટેલીફોનને લગતાં સાધનોમાં વપરાતી કેટલીક ધાતુનાં મિશ્રણમાં ઉદ્યોગને લગતી શોધખોળથી ફેરફાર કરી શકાયો જેને લઈને જ વરસમાં ત્રણ કરોડ રૂપિયા કમાઈ શકાયા, ઉદ્યોગને લગતી શોધખોળથી આ કમાઈઓ ઉત્પન્ન થઈ; છતાં હજુએ હિંદમાં એવા એવા કારખાનાંના માલિકો પડ્યા છે કે જેઓ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળકામ માટે એક રૂપિયો ખર્ચવાનું નક્કી કરે તે પહેલાં તો બે રૂપિયા મેળવવાનો આમ્રક કરે છે !

વિજ્ઞાન અને ધંધાઉદ્યોગને ગાઢ સહયોગ થાય તે અર્થે ભાંપણકર્તા પ્રમુખે એવી સૂચના કરી કે પ્રત્યેક પ્રાંતની વિદ્યાપીઠોમાં તે પ્રાંતના મુખ્ય ધંધાઓને લગતી વ્યૌદ્યોગિક શોધખોળો માટે, મોટા પાયા ઉપર (ઉદ્યોગને બધે ખેસતાં), છેલ્લાં છેલ્લી ઢબનાં સાધનો સાથે એક પ્રયોગશાળા સ્થાપવી જોઈએ. દાખલા તરીકે મુંબાઈમાં ૩ અને કાપડને લગતું પૂર્ણ જ્ઞાન અપાય અને ભવિષ્યમાં શોધખોળોદારા આ ધંધાના ઉન્નતિ ઘાચ એવી પ્રથમ પકિતની ઉદ્યોગશાળા મુંબાઈની વિદ્યાપીઠે તુર્ત જ સ્થાપન કરવી જોઈએ. ખરું કહીએ તો પ્રત્યેક વિદ્યાપીઠે આ દિશામાં પગલાં ભરવાં એ મગર થવા જેવું છે, એમ માનતાં થવું જોઈએ. જનસમૂહને રસાયણશાસ્ત્ર તરફ રસ લેતા કરવા.

છેવટે પ્રમુખે બાર દબને જણાવ્યું કે સાધારણ જનસમૂહને અને ખાસ કરીને ધનાઢય કારખાનાવાળાઓને, ગર્ભશ્રીમતોને તથા હિંદી નરેશોના દીકરાઓને રસાયણશાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં રસ લેતા કરવાની ખાસ જરૂર છે. આટલું કરીએ તો જ શોધખોળ અને તેના પરિણામોની ઉપયોગિતા તરફ જનસમાજનો પાકે પાયે ટેકો મળે અમેરિકા. અને ઇંગ્લેંડમાં નાતાલના અઘલાડિયામાં બાળકો અને પુખ્ત ઉંમરનાં સ્ત્રીપુરુષો માટે વૈજ્ઞાનિક ભાષણોનો પ્રબંધ રાખવામાં આવ્યો છે. ન્યૂ યોર્કની જનરલ ઇલેક્ટ્રીક કંપનીએ 'વીજળીક ધંધાને લગતી પ્રગતિનું ભરોસાલાયક જ્ઞાન લોકોને મળે તે અર્થે સીનેમા સાથે ભાષણની કાયમની ગોઠવણ કરી રાખી છે. શાળાના વર્ગમાં ઘણી જ ઉપયોગની ચર્ચ પડે એવી કેળવણીને લગતી સીનેમાની શીક્ષો અમેરિકામાં રાજ્ય તરફથી તૈયાર થાય છે. હિંદના શ્રીમત' પુરુષો આવા દેશાનુજીના પ્રચારકાર્ય માટે આપણને ઘણી મદદ કરી રાંકે એમ છે. માટે ખીજું કાંઈ નહિ તો આપણા વહાલા રસાયણશાસ્ત્રને સાધારણ જનસમાજ સમજે એવી રીતે પ્રજા સમજ મૂકવા આપણે મંડી પડીએ તો દસ વર્ષે પણ સુફળ પ્રાપ્ત થશે.

વિજ્ઞાનનાં ભક્તોને તો "પ્રજાને કેળવવી-તેની સેવા કરવી" એ જ જીવનમથક હોવો જોઈએ.

જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં 'બ્રમણ'

“ અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે ”

કાર્લાઇલનું એક સુપ્રસિદ્ધ વાક્ય છે : “ The true university in these days is a collection of books; આજના જમાનામાં પુસ્તકસંગ્રહ એ ખરી વિદ્યાપીઠ છે. ” દરેક સંસ્કારી ગ્રંથમાં આ જાતની વિદ્યાપીઠ હોય છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષ પણ આ સંસ્કારિતામાં અમૂલ્યો હતો.

જૈનસાહિત્ય પ્રદર્શન-દેશવિરતિ સમાજે ગાંધેલું-અમે જેવા ગયા. ત્યાં એવું ઘણું ભયું જેની નોંધ લેવી ઉચિત નથી; કેટલીક વ્યવસ્થાની વિગતો વિષે આગળ નોંધ કરીશું. પણ સૌથી મહત્ત્વની નોંધવા લાયક બીના એ છે કે ત્યાં ગુજરાતની જનતાને પ્રથમ વાર કાર્લાઇલે કહેલી વિદ્યાપીઠના પ્રાચીન રૂપનું દર્શન થયું. પ્રાચીનકાળમાં હિંદુસ્તાનમાં વાક્ય કેટલી વિવિધ રીતે, કેટલી મનોહર રીતે, કેટલી ભક્તિથી, કેટલી ચીવટથી અને શુદ્ધિથી પુસ્તકારૂઢ થતું તેનું ગમગીની જાણનારે એવી પરિસ્થિતિમાં મોહક દર્શન થયું. ગમગીની જૈનગ્રંથદાયના સ્ત્રીપુરુષોનો મોટો ભાગ જે જડતાથી એ જાનપૂજ (૧) કરતો હતો, અને પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકો એ જડતાને જે રીતે ચોપતા હતા તેથી યર્ષા એ ગમગીનીને અમે ઉપહાસના રૂપમાં ફેરવી મૂળ પરંતુ તરફ જ ધ્યાન રાખ્યું.

આ દર્શન ખરેખર મોહક હતું. સૌથી મોટું આકર્ષણ અક્ષરકળા હતી; ખીળ અર્થમાં પણ જાણે એ કળા અક્ષર લાગતી હતી ! અક્ષરો એટલા તાજ લાગતા હતા કે જાણે ગૃધ્ર કાલે જ લખ્યા હોય ! આજના મુદ્રણયુગમાં આ લેખનકળા બહુ ઉપેક્ષા પામી છે. પણ સાચા કેળવણીકારો મુદ્ર અક્ષરોનું મહત્ત્વ સમજે છે. એવા કેળવણીકારોને આમાં ઘણું જેવા જાણવાનું મળે.

આ અક્ષરો જેટલું ધ્યાન રોકતા હતા તેટલું જ ધ્યાન સચિત્રગ્રંથો રોકતા હતા. લખાણની માથે બુદ્ધિને ચિત્રથી મદદ કરવાની પ્રથા ઘણાને આજની લાગે. પણ પુસ્તક રચનાની આ પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન છે એ ત્યાં રહેલા કાગળના, તાડપત્રોના અને કપડાના ગ્રંથો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અહીંઆ એ કહેવું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય કે આકારની દૃષ્ટિએ થોડાંક ચિત્રો જ કલાયુક્ત હતાં, પણ રંગની મોહકતા અને તાજગી માટે લગભગ અર્ધા જ ચિત્રો-ધ્યાને ખેંચે એવાં હતાં.

આ પ્રદર્શનનું પૃથક્કરણ કરનારને એ તુરત જ સમજાતું જાય કે પ્રાચીનકાળમાં ગ્રંથો લખવા માટે તાડપત્ર, ભૂર્જપત્ર, કાગળ, અને કપડાનો ઉપયોગ થતો. તેમાંથી પ્રાચીનકાળમાં તાડપત્ર તથા પત્રીથી કાગળનો ઉપયોગ વિશેષ થતો. તામ્રપત્ર, લોહપત્ર, પથ્થર આદિ પદાર્થોના લેખન માટે ઉપયોગ પણ પ્રાચીનકાળથી થતો-જે કે ગ્રંથો માટે વિરલ.

આ ગ્રંથો લખવા માટે જે કલ્પન, શાહી આદિ ચીજોને બેઠાંએ તેનું, તથા પુસ્તક સાચવવાના વિવિધ ઉપાયોનું પ્રદર્શન પણ ધ્યાન દેવા જેવું હતું.

મેઝા ઉપર જતાં સચિત્ર તાડપત્રો પ્રથમ ધ્યાન રોકે છે. ખંભાતના શાંતિનાથના

હાડારની પ્રાચીન સમરાષ્ટ્રચક્રહાની સુંદર સચિત્ર પ્રત વિષય, લખાણ, પ્રાચીનતા આદિ અનેક દૃષ્ટિએ આકર્ષક હતી. આ પ્રત બારમી સદીમાં લખાયેલી છે. સિદ્ધહેમ બૃહદ્વૃત્તિની તેરમી સદીની તાડપત્રની પ્રતિ પણ ધોણી જ સુંદર હતી. આ સ્થળે કેટલાક સચિત્ર તાડપત્રો મળેહર હતાં !

પણ અહીંયા એક ખેદજનક પ્રંગે બન્યો જેનો ઉલ્લેખ આગળ કરીશ.

આગળ એક ખડમાં જતાં લાંબા પટ ઉપર લખેલા સચિત્ર વિગ્રહપત્રો વિવિધ રીતે આકર્ષક હતાં. તેમાં એક પટ હપ શીટ લાંબો છે એમ પ્રદર્શક કહેતા હતા. આ વિગ્રહ-પત્રોનો પરિચય વિદ્વાનોને જિનવિજયજીના વિગ્રહપત્રવેણી નામના ગ્રંથથી થયેલો છે. શ્રી. નાનાલાલ મહેતા, આઈ. સી. એસ.ના ચિત્રાવપયક ગ્રંથમાં આવા એક સુંદર પટમાંથી અમુક લાગ આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. શ્રી. જિનવિજયજીની લાગવગથી ઘણા સમય સુધી પુરાતત્ત્વમંદિરમાં જહાંગીરના જમાનાનો એક સુંદર પટ હતો જેની ચિત્રકળા ઉપર શ્રી. મહેતા તથા શ્રી ગણેશી જેવા ચિત્રકલાના રસિકો મુગ્ધ થયા હતા. આ પ્રદર્શનમાં પણ આવા અનેક વિગ્રહપટો હતા. બધાની ચિત્રકળા એક સરખી સારી હતી એમ કહેવું તે તો અતિશયોક્તિ જ કહેવાય પણ ચિત્રકારોને જેવાનું અને કદાપિ શીખવાનું મળે એવું તેમાં કેટલુંક કામ હતું.

પણ પ્રાચીન સામાજિક રિચિત્તા ઇતિહાસકાર માટે તો આ વિગ્રહપત્રો એક સરખી રીતે અમૂલ્ય હતાં. આ પત્રોમાં અમુક અમુક નગરોના શ્રાવકમંથોએ સાધુસંઘોને પોતાનાં સ્થાનોમાં આતુર્ગોષ કરવા કરેલી વિનંતીઓ છે. આ વિનંતી કરતાં તેઓ પોતાનાં સ્થળનું, પરિચયિતિ આદિનું વર્ણન આપતા; આથી ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિએ આ પત્રોનું ધણું મહત્ત્વ છે. વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ જિનવિજયજી મંપાદિત વિગ્રહપત્રવેણી જેવું.

... આ ખડમાં એક કાગળની પ્રતે મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું. જેનો વિષય નગરોની સ્થાપનાનો હતો તેમ નામ ઉપરથી જણાતું હતું.

આ સિવાય બાકીની તો જોનોની દ્રવ્યપૂજા હતી. દ્રવ્ય શબ્દ ચાલુ બહેબહારી પૈમાના અર્થમાં તેમ જ જૈનદર્શનની પરિભાષાના અર્થમાં વાપરું છું.

* * *

જડપૂજા કેટલી હદ સુધી જઈ શકે છે એ જે અતોનતાથી ત્યાં વાસકિય નખાતો હતો તથા પૈસા મુકતા હતા તે ઉપરથી જણાતું હતું. ખીયારા ભાવિક જોનો એક જ શ્રદ્ધાથી આગમ ગ્રંથને, કાવ્ય અને અક્ષરકાર ગ્રંથોને, વૈદકતા ગ્રંથોને, જ્યોતિષના ગ્રંથો વગેરેને જે રીતે નમતા હતા તેથી ખરેખર ધ્યાનિ ઊપજતી હતી. બધાનો આકાર જૂની પ્રતોનો- અને જૂની, પ્રતો એટલે પૂજનો વિષય-જેમાંથી અદળક ધન મળી જાય કે એકદમ મુક્તિ મળી જાય એવું આમાં કાંઈક અગમ્ય છે એવી આન્યતાનો વિષય !

* * *

ગુજરાતમાં વ્યવસ્થિત પ્રદર્શનો કેમ લાગવાં એ હવે અજાણી કળા રહી નથી છતાં આ પ્રદર્શન જોતાં એમ લાગતું હતું કે પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકોને આ વિષેનું તદ્દન અજ્ઞાન હતું અથવા વધારે અક્ષમ્ય ગણાય એવી ઉપેક્ષા હતી

પ્રદર્શનની ગોઠવણીમાં કોઈ પણ જાણકાર માણસનો હાથ હોય એમ જણાતું ન હતું.

વિષયો પ્રમાણે ગ્રંથો ગોઠવવાનો પ્રયત્ન હતો પણ તેમાં ઘણી ભૂલો હતી. એ વાત જવા દઇએ. પણ પ્રદર્શન જેવી વેળાએ સ્ત્રીઓને માટે કાંઈ ખાસ સંગવડ નહતી. જે રીતે ધક્કામુઠીમાં સ્ત્રી-પુરુષો બેગા થઇ જતા, જેનાર કાંઈ જોઇ શકે એ પહેલાં પ્રદર્શકો જે રીતે ખરો પાડતા, જ્ઞાનપૂજ કરવાની દારવજનક હાકલો જે રીતે થતી—તે ઉપરથી પ્રેક્ષકને જરૂર એમ લાગે કે જાણે અમદાવાદમાં હજી પહેલી વાર પ્રદર્શન ભરાય છે.

વ્યવસ્થિત ધર્મો અભાવનારા જૈનો વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન ન ભરી શકે એ કેવી જ્ઞાનપૂજ કહેવાય ? વર્તમાન જૈનો એકલી વ્યવપૂજ જ કરી જાણે છે ? વિદ્યાની સાચી પૂજ અને જ્ઞાનની ભાવપૂજ કરવાની ક્ષમતા તેમણે ગુમાવી દીધી છે ? જેના પૂર્વજોએ હિંદુસ્તાન માટે આટલો વારસો સોંપ્યો તે જૈનો તેનું વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન પણ ન ભરી શકે ?

*

*

*

હું હેમચંદ્રના સિદ્ધહેમની પ્રતની નોંધ કરતો હતો. ત્યાં એકાએક એક બધાઓએ મારો હાથ પકડ્યો. હું ચમક્યો. મને યશુ કે મારાથી શું અજાણતા કાંઈ ગ્રંથની ‘આશાતના’ થઇ ગઇ કે મને જોઇ કાંઈ ભાવિકતું હલ્લુ દુલાઇ ગયું કે શું થઇ ગયું ? ત્યાં તો બધાઓએ પ્રસ્ન પૂછી મારો ભય દૂર કર્યો. ‘તુમ ક્યાં લખતા હો ?’ હું જાણે ચોરી કરતો હોઉં એમ મને પૂછ્યું. મેં કહ્યું: “હું ગ્રંથનું નામ વગેરે લખું છું. બધાઓ મારા હોયમાંથી કાગળ છુટવી લેવા પ્રયત્ન કર્યો. મેં કારણ પૂછ્યું. “શેઠ શ્રી. મનાઇ હે ! કુચ બી લીખતેથી મનાઈ હે.” મેં કાગળ આપવા તા પાડી અને અગે “શેઠ” પાસે ગયા. દરવાજા ઉપર અમૃતલાલ કરો જુવાન ગૃહસ્થ હતા તેમની પાસે ગયા. તેઓશ્રીએ જણાવ્યું કે જો કાંઈ નોંધ કરવી હોય તો પહેલેથી રજા લેવી જોઇએ. હું તો ચકિત થઇ ગયો, ગુસ્સો પ્રજ્વળિયો, પણ ‘કડવાં ફળ છે કોષર્ણ’—એ જ્ઞાનની સંજગત ધ્યાનમાં લાવી મેં દલીલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. શ્રી. અમૃતલાલને દલીલ કરવાની કુરસદ ન જણાઇ પણ મારી નોંધના કાગળ ઉપર તેમણે પરવાનગી લખી આપી; જે મેં એક રમરણ તરીકે સાચવી રાખી છે. જેમ જોડા સાચવવા માટે ત્રણ પાઇ આપવાની સૂચના હતી એવી સૂચના નોંધ કરવા માટે હોત તો ? કદાપિ પ્રેક્ષકોના મોટા વર્ગને એની જરૂર નહિ હોય !

આ બનાવ ઉપર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. આવાં પ્રદર્શનોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નોંધો કરવાની સંગવડ હોવી જોઇએ, ન્યારે આ પ્રદર્શનમાં નોંધ કરવી એ ગુનો ગણાય ! રજા લેવાની સૂચના દેખાતી ન હતી એટલે રજા લખી નોંધ કરવાની જરૂર છે એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી !

*

*

*

પણ આ પ્રદર્શન ભરવા માટે અમદાવાદનો નાગરિકવર્ગ દેશવિરતિસમાજનો ઉપકાર માનશે. આ પ્રદર્શનને ‘જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શન’ કહ્યું, તેના કરતાં ‘પ્રાચીન સરસ્વતી લોડાગાર પ્રદર્શન’ કે ‘પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર પ્રદર્શન’ એવું કાંઈક નામ આપ્યું હોત તો ઉચિત ગણાત. કારણ આમાં એકલું જૈન સાહિત્ય ન હતું; જૈનેતર સાહિત્ય પણ—કાવ્ય, અલંકાર, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, શિલ્પ આદિ વિષયોમાં—સારી રીતે રજુ થયું હતું. જૈન વિશેષજ્ઞ એક જ સાર્થક્ય હતું કે તે જૈનોના કબજાનું હતું.

આ પ્રદર્શન જોઈ દરેક પ્રાચીન સસ્કૃતિના અભ્યાસીને થયું હશે કે ગુજરાત પાસે હજી આ પ્રાચીન ગ્રંથોની સમૃદ્ધિ ઘણી છે આ ગ્રંથોને કોઈ સાર્વજનિક સંસ્થામાં વ્યવસ્થિત રીતે સાચવવા જોઈએ, (આ ગ્રંથો કેવળ જૈનોની મુદ્દી નથી, તે આખા ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ છે.) તેમનું વ્યવસ્થિત રીતે વર્ગીકરણ થવું જોઈએ, તેમનાં વર્ણન આપતાં સૂચીપત્રો થવાં જોઈએ, ખાસ ગ્રંથોના સપાદન થવાં જોઈએ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ,—પણ અનેક વિધો છે । જૈનો ઉપર કહ્યું તેમ હજી દ્રવ્યપૂજના રાજે છે, સંપ્રદાયની સંકુચિતતામાં હજી શરમ જોતા નથી, ગુજરાતનો ઇતર વિદ્વાન વર્ગ જૈન સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરે છે, ગુજરાતનો ધનિક વર્ગ અસંસ્કારી છે, તેમને આવી બાબતોમાં પૈસા ખર્ચવા નફામાં લાગે છે—ઇત્યાદિ વિચારપરપરા માર્ગ જોવાને થાય તેથી શું ?

ફરીથી દેશવિરતિસમાજનો આ પ્રદર્શન ગોઠવવા માટે આજાર માંડું છું, અને મારા સહચારીઓ પણ માને છે

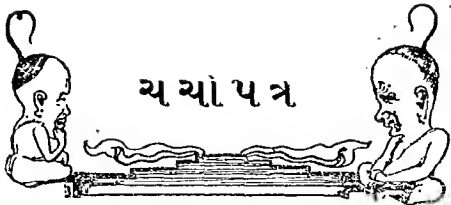
રસિકલાલ

૧૮૦૦,

સુકોમળ પ્રભાતના પરમં નિર્મળા તેજમાં,
ત્યજી સુખદ અંકને જનની નિંદના, ભેડતાં;
કરી મધુર ગાન બાલ રવિતેજ સદાશરતા,
સુણી ભયદ શબ્દ માનવોતણા કહી મુજતાં,
પુણર્ભા અમ. પુત્રે જી જીરું, મૃંષી, મૃતાં,
કહી જલવિહાર, કે મિલવો આંચશું આંચને
અનાજ કણથી અગાધ ઉરતૃપ્તિમાં રાચતાં.

ગયા દિવસ તે સ્વતંત્ર કરવા તણા બાગમાં,
રહ્યાં સ્મરણ મિષ્ટ માત્ર ઉર ભૂમિ ના ત્યાગતાં.
અનન્ત નભ ભેડવા, રમેતાં મોજ મોહી; હવે
ગયાં સ્વર્ગન, મિત્રદ્વર, હું પડી અહિં પિંજરે
સહું અસંહ વેદનો, ઉર ભરંત અંકાન્તમાં.
સુષ્ણે ન ફરિયાદ કોઈ; કરવું શું ના સંજ્ઞા,
લલાટ કર દેધને વિધિ લખ્યું સહું ભોગવું.

વાંદર

ચ ચો પત્ર

શબ્દચર્યા

ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે ગોળમેજી પરિષદથી વૃક્ષની કિંમત તેના ફળ ઉપરથી કરવાની છે. આ ફળ ફેલું આવશે તેના તર્ક કરવાને હજી સમય આવ્યો નથી. પણ આ પરિષદમાં શબ્દો બહુ વપરાયા છે તે વિષે મતભેદ નથી ! અને અમે આ ચર્ચાપત્રમાં ફક્ત શબ્દોની જ ચર્ચા કરવા ઇચ્છીએ છીએ !

ગોળમેજી પરિષદવાળાઓએ હિંદુસ્તાનના ભાષી રાજ્યબંધારણ માટે 'ફેડરેશન' અથવા આખો શબ્દ 'ફેડરેશન ઓફ સ્ટેટસ'નું રૂપ પસંદ કર્યું છે; 'યુનિટરી' રૂપ પસંદ નથી કર્યું. આપણે ગુજરાતીમાં આને માટે કયા શબ્દો વાપરીશું ?

આ જ અંકમાં એક લેખકે 'યુનિટરી' માટે 'એકમુખી' સત્તા અને 'ફેડરલ' માટે 'બહુમુખી' સત્તા એવા શબ્દો વાપર્યા છે.

'યુનિટરી' બંધારણમાં 'રાજ્યની કુલ સત્તા અવિભક્ત રીતે એક તન્ત્રને અધીન હોય છે, એટલે તેને એકતન્ત્રાધીન બંધારણ અથવા 'એકતન્ત્ર' બંધારણ એવું નામ આપી શકીએ.

'ફેડરેશન'માં સ્વાધીન સત્તાવાળાં સંસ્થાને સંધિ અથવા કરારથી એક બની સત્તાની વહેંચણી કરે છે. આમાં અમુક સત્તાઓ-મોટા ભાગે આખાને લગતી સત્તાઓ-મધ્યવર્તી તન્ત્રને સોંપવામાં આવે છે, અને અમુક સત્તાઓ પ્રત્યેક સંસ્થાન અથવા અવલવના હાથમાં રહે છે. શેષ સત્તા વિષે એક સરખું ધોરણ નથી. આવા રાજ્યમાં તેનાં ગિન્ન, ગિન્ન સંસ્થાનો અમુક બાબતોમાં સ્વાધીન અને બીજી બાબતોમાં મધ્ય મંડળને અધીન હોય છે.

આવા ક્ષેત્રોને માટે 'સમવાય' શબ્દ વાપરી શકાય. 'સમવા' અથવા 'ગંવા' શબ્દ ગુજરાતમાં નાતોના પેટા વિભાગોના એકીકરણ માટે વપરાય છે : જેમકે 'બાવીસ ગામોના સમવા', 'ઔદિયોના ખરેડી સંવા' ખસાદિ. આ રીતે 'ફેડરેશન ઓફ સ્ટેટસ'ને 'સંસ્થાન સમવાય' એવું નામ અપાય. સાધારણ વ્યવહારમાં એકલો 'સમવાય' શબ્દ વાપરીએ તો પણ ચાલે; એવા બંધારણને 'સમવાયાધીન' બંધારણ અથવા 'સમવાયી' બંધારણ એવું નામ અપાય. સંસ્થાનની સત્તાઓને 'સંસ્થાની સત્તાઓ', અને સમવાયની સત્તાઓને 'સમવાયી' સત્તાઓ-કહેવાય.

'યુનિટરી' અને ફેડરલ પ્રકારનાં બંધારણો માટે 'એકતન્ત્રી' બંધારણ, અને 'સમવાય' બંધારણ એવાં નામો અનુક્રમે વાપરી શકાય.

અમારા વાચકોને આ વિષે સૂચનાઓ કરવાનું નિમંત્રણ કરીએ છીએ. તેમાંથી ચોંચ લાગશે તેટલી 'પ્રસ્થાન'માં પ્રગટ કરીશું.

લો કંચ યાં

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનારા સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના રચનાના લેખકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે એમથી નાણુવાચોષ અને ચોક્કસ જાગરો એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું]

ઓસરતો સાગર

ગુજરાતની આજણુ જ્ઞાતિઓમાં સંખ્યામાં સૌથી ચઢીઆતી ઔદિચ્ય જ્ઞાતિ છે, તેથી જ તેને “ માગરજ્ઞાતિ ” કહેવામાં આવે છે. પણુ સર્વ રૂપકોની માફક આ રૂપક પણ બધી રીતે લાગુ પડી શકે તેમ નથી કુદરતેના કેમ એવો નિયમિત છે, કે સમુદ્રને વર્ષ દરમ્યાન સરે જોટલો થોપે, છે તેટલો ઓમાસામાં વરસાદ પાછો તેને જારી દે છે પણુ ઔદિચ્ય જ્ઞાતિરૂપી સાગર મરણરૂપી જોટલો સકાય છે, તેટલો જન્મરૂપી પુરાતો નથી, ગુજરાતમાં આ રીતે ધટીને ધણી નાની નાતો અત્યાર સુધીમાં નાજૂદ ચઢી ગઈ છે ઔદિચ્યની નાતો એટલી વિશાળ છે કે તેને દરેક મુદતમાં નાખૂદ થવાનો લય નથી, છતાં તેને ક્ષયનો કાનિષ રોગ લાગુ પડ્યો છે, એને જે વેળાસર પ્રકાશ, ખુલ્લી હવા અને યોગ્ય પોષણરૂપી માવજત નહિ મળે તો ધીરે ધીરે તે અદૃશ્ય થશે તેમાં શંકા નથી છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં આ જ્ઞાતિમાં થયેલા મોટો ઘટાડો યન્ત્રિપત્રકના નીચેના આકૃતિઓ ઉપરથી દેખાય છે —

સને

ઔદિચ્યો

૧૮૬૧

૨,૦૪,૬૦૮

૧૯૦૧

૧,૭૮,૨૫૪

૧૯૧૧

૧,૬૦,૭૪૦

૧૯૨૧

૧,૪૯,૬૦૫

આ પ્રમાણે ત્રીસ વર્ષમાં ઔદિચ્યોની સંખ્યામાં પુરોષોનું ઘટાડો થયો છે, અને તે મૂળના પોણા ભાગ જોટલી થઈ ગઈ છે આ પ્રમાણે જ ઘટાડો ચાલુ રહે તો આક્રમકમાં સાગર સુકાઈને સહરા બન્યું, તેથી જ આ જ્ઞાતિની સ્થિતિ પણ કદાચ સો વર્ષ થઈ જાય

વસ્તીનો આ પ્રમાણે ચાલુ ઘટાડો થતો રહેવાના કારણોનો વિચાર કરતાં નીચે પ્રમાણે કારણો સૂઝે છે —

(૧) ફરજિયાત કુમારપણુ

૧૯૨૧ની ૧,૫૩,૬૦૫ વસ્તીમાંથી ૭૮,૮૪૮ પુરુષો અને ૭૪,૭૫૭ સ્ત્રીઓ હતી એટલે પુરુષો કરતા ૪૦૬૧ સ્ત્રીઓ ઓછી હતી, અને તેથી એટલા પુરુષોએ ફરજિયાત મારો રહેવાનું પણુ આ આક્રમક બન્યું નથી સ્ત્રીઓની જે સંખ્યા આપી છે તેમાં કુમારો, સંધવા અને વિધવાનો સમાવેશ થાય છે એટલે તેમની વિધવાઓની સંખ્યા બાદ રહી નોંધેલી આખી જ્ઞાતિમાં કેટલી વિધવાઓ છે તેની સંખ્યા મળી શકતી નથી, પણુ,

ગુજરાતના સુરત, અમદાવાદ, ખેડા, પચમહાલ અને લડચ એ પાંચ જિલ્લાઓના આંકડાં મળી રહે છે. ખીખી, લાગોની સ્થિતિનો ખ્યાલ આ પૃથ્વી આવી જશે એમ ધારુ છું; કેમકે તેમની સ્થિતિ આનાથી જુદી જાતની હોય એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. આ ખાલસા મુલકમાં ૩૫,૩૨૩ ઔદિઓ છે. તેમની લક્ષણધી સ્થિતિ, નીચે પ્રમાણે છે:

વસ્તી	કુવારા	પરણેલા	વિધુર-વિધવા
પુરુષ • ૧૮,૬૦૧	૮,૬૪૩	૮,૨૨૩	૧૧,૭૬૪
સ્ત્રી ૧૬,૪૨૨	૪,૩૭૫	૪,૪૨૮	૪,૬૧૯

આ આંકડાઓ જ્ઞેતાં માલુમ પડશે કે જેટલા પુરુષો કુમારો છે તેના અરધા કરતાં પણ ઓછી સ્ત્રીઓ (કન્યાઓ) કુવારી નથી. પણ, આ કુમારોની અંદર વિધુરોની સખ્યા મેળવવી જોઈએ; કારણ, સર્વ હિંદુ યાવિઓની માફક આ યાત્રિમાં પણ લક્ષની ઇચ્છા મરણ પહેલાં મૂકી રહે એવા પુરુષોનો લાગ્યે જ દેખાય છે. એટલે પરિણામ એવું આવે છે કે લક્ષના ઉમેદવારો ૧૦૬૭૮ છે, ત્યારે કન્યાઓ ૪૩૭૫ છે. એટલે એક કન્યાએ ભટ્ટી (૨૪૪) સુરતીઓ થયા. કુમારિકાઓની સાથે વિધવાઓની સખ્યા મૈત્રવીએ તો ૮૯૬૪ થાય. એટલે તેમની સખ્યા લગભગ કુવારા અને વિધુરોના સરવાળા જેટલી થાય છે. આમ કુદરતે તો ખસે છાજડાં સરખાં રાખ્યાં હો; તેમા આટલું અંતર પડવાનું કારણ વિધવાઓનું પુનર્લગ્ન કરવાનો ચાલ નથી, અને સાથે સાથે વિધુરોને અખડ સૌભાગ્યવતા રહેવાનો ફાડ હોય છે તે છે. આવી સ્થિતિમાં કન્યાઓનો બજાર ચડી જાય; સાટાં, તેપડાં, ચોખળાં થાય તેમાં નવાઈજેવું થુ છે? વળી આ અછતમાં વધારો કરવા એક પ્રકારના નહિ મળતા, પણ કટપી લેવાનાં આંકડાં ઉમેરો. યણુ બહાદુર (૧) બખ્ખે તણુ તણુ સ્ત્રીઓ પરણે છે. એટલે ઉપર આપેલી પરણવાના ઉમેદવારોની સખ્યામાં આવા પરણેલા-કુવારાઓનો ઉમેરો કરવો જાઈએ છે.

(૨) ગરીબાઈ

ઔદિઓ મૂળરાજ મહારાજના તેડાવ્યા ઉત્તર હિંદમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે તેમને જોઈને જાણે. અર્થ, એટલે ઔદિઓ પરામર્શ થતેમણે થયા તેમના પુત્રાન્નું મુખ્ય માધન આ ગરામ અનેક ઔદિઓએ જાતે ખેતી કરવા માંડી પણ આપણા ક્ષત્રિય રાજાઓને અગ્રેજી રાજ્યમાં જીત કરી નેવો મુલક મેળવવાનું બધ થયું એટલે તેમની નજર ભાયાતોના અને પાલણોના ગરોસ પર ગઈ ધીમે ધીમે તેમની જમીનો અને ગરામ પરના હક્ક જ્યાં માડવા વળી જાતે ખેતી કરનાર પાલણો હલકા મનાવા લાગ્યા, અને તેમને ત્યાં સ્ત્રીઓને ખેતીને અંગે વિશેષ કામકાજ કરવાનું રહ્યું, એટલે તેમને કન્યાની અછત પડવા માંડી. કન્યાના આપને સારી રકમ મળે તો જ ખેડૂત ઔદિઓનો છોકરો પરણે એવી સ્થિતિ થઈ, અને તેથી તેમનો ગરામ વેચાવા માંડ્યો.

આજીવિકાનું ખીજું સાધન યજ્ઞમાનવૃત્તિ, અધ્યાપન, ક્રિયાકાંડ, જોષ, પુરાણવાંચન વગેરે પાલણવૃત્તિ; આખી મમાજની વધતી જતી ગરીબાઈ, અગ્રેજી ફગવણીનો પ્રચાર વગેરેને લીધે યજ્ઞમાનોની શ્રદ્ધા ધટી, ઔદિઓની વિદ્યા પણ ધટી, અને બન્નેના પરિણામે તેમની આજીવિકા ધટી.

(૩) શહેરીજન

ઔદિય તાતિ મુખ્યત્વે ગામડામાં રહેતારી; પણ ઉપર પ્રમાણે આઠવિકાનાં માધન
 ધટમાં એટલે તે શહેરો તરફ જમડાયા, ગામડામાં ખુદલી હવામાં રહી કરવાનાં આરોગ્યપ્રદ
 કામોને બદલે શહેરોમાં મીસો, કારખાનાંઓ, માંકડી અંધારી ઑકિસો, વગેરેમાં બેઠાકુ મંધા
 કરવા માગ્યા. મોટો ભાગ સામાન્ય નોકરી કરનાર એટલે દલકા ભાડાનાં, હવા ઉગમવિનાનાં
 ખંડાં માંકડાં મકાનોમાં રહે અને શહેરનું દાડમારી બરેલું જીવન તથા સત્વહીન ખોરાક
 એને પરિણામે કાચ અને મંદદશી જેવાં દરદોષે જીવાનોનો મોટી અંખ્યામાં ભોગ લેવા
 માંગ્યો છે, અને જીવાનોનું મૃત્યુ એટલે આર્થિક અને વસ્તો બંને બાબતોમાં ઉત્પત્તિ
 કરનાર અંગનો જ નાશ.

આ પ્રમાણેનાં વિવિધ કારણોથી આ સાગર તાતિનાં પાણી કપાટાબેર ઓમળવા
 સાચ્યાં છે. તેના ઉપાયો-આ કારણોમાંથી જ ઠેટલાંક તો મળી આવેશે, — શોધી કાઢવા એ
 કામ બહુ અધરું નથી; પણ અધરું તો એ ઉપાયોને આચારમાં મૂકવાનું છે. ઔદિય
 તાતિમાં ઢેગવણીનું પ્રમાણ સારું છે, એક યુવેક મંડળ મળે છે. આ ઢેગવાયેલા યુવકો
 અમીતિ ધણ અમુક આચારો પાળવાની શરૂઆત કરે એ-આશા શું વધારે પડતી છે ?

નવસરામ ત્રિવેદી એમ. એ.

કયે રસ્તે ? :—લેખક : ચીમનલાલ જ્યેષ્ઠ શાહ. એમ. એ. સોલ એજન્ટ : પ્રસ્થાન કાર્યાલય, પારસી અગિયારી સામે, અમદાવાદ. મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા.

વર્તમાન લગ્નજીવનના પ્રશ્નો ચર્ચાતી નાની આઠ વાર્તાઓ આ મંત્રહ છે વાર્તામાં ચર્ચા એ મુખ્ય છે, પાત્રોનું આલેખન ઘણી ઝાંખી રેખાથી થયું છે, છતાં જોડેલે અંશે થયું છે તેટલે અંશે સુગ્લિષ્ટ છે. ચર્ચામાં પણ માર્ગદર્શન કરતાં મૂળવળુ વિશેષ છે, અને ન્યાં જરા માર્ગનું દિગ્દર્શન કરેલું છે ત્યાં પણ વાર્તા ઉત્સાહ પ્રેરતી નથી, જાણે માત્ર માર્ગનો વિચાર કરવામાં જ ચાકી જાય છે.

પણ આ વાર્તામાં માર્ગદર્શનની અપેક્ષા પણ કર્તાએ ઉપસ્થિત કરી નથી જોડેલે એ દૃષ્ટિએ આ વાર્તા વાંચતી ન જોઈએ વાર્તાકાર માત્ર વસ્તુસ્થિતિ રજૂ કરે છે, પ્રશ્નો નિકાલ આપણી પાસે મૂકેલા નથી. અને જે વસ્તુસ્થિતિ તે રજૂ કરે છે તે એક દૃષ્ટિએ ખરી તો છે જ.

પણ તે એક દૃષ્ટિએ જ. વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન પણ વ્યક્તિ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કરે છે. આ વાર્તામાં નિરૂપેલી વસ્તુસ્થિતિ આપણા યુવાન વર્ગની દૃષ્ટિએ ખરી છે. આપણા યુવાન વર્ગની સમાજ મામેની મોટી ફરિયાદ એ છે કે લગ્ન સંબંધી તેનો આદર્શ અને આદર્શ કરતાં પણ કોડ તે પૂરા કરી શકતો નથી. પણ આ સ્થિતિથી જ તે પોતાના જીવનમાં લગ્નનું મહત્વ હદ ઉપરાંત કરે છે. આ કલ્પના નીચે, લગ્ન મનમાંનું થયું હોત તો પોતે ઘણો મોટો યર્ધ શક્યો હોત એમ તે સહેલાઈથી માની લે છે, અને એ અભિમાન તેને પોતાની બુલો નથી જોવા દેતું તેમ જ પ્રાપ્ત સ્થિતિ ઉપર ઉત્સાહ અને આશાથી વિચાર નથી કરવા દેતું દરેક વસ્તુનો દોષ તે સમાજ ઉપર ઢાળે છે. પુસ્તક વાંચનારને અમે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનું પણ સ્વર્ણીએ છીએ.

વાર્તામાં ચર્ચા હોવાથી કાર્ય નહિ જેવું છે. છેલ્લી વાર્તામાં થોડું પણ દૃઢ રેખાવાળું કાર્ય છે. કનુ અને તેની પત્ની સરલા તથા વસંત અને તેની પત્ની ઉમા આરેય મિત્રો છે. કનુ મરતી વખતે સરલાને વસંત સાથે પુનર્લગ્ન કરવાનું કહેતો જાય છે, બન્નેના હાથ બેગા કરતો જાય છે. પણ ઉમા આ વિચાર મહન કરી શકતી નથી. વસંતને આથી નવાઈ લાગે છે કે પ્રેમને પણ મર્યાદા છે. પ્રેમ પણ માનવજાતને ઉદ્દેશીને નેવા પથ નથી કરી શકતો. વાર્તાકાર લખે છે: “ઉમાનો સરલા ઉપર અધ્યાગ પ્રેમ હતો. પરંતુ એથી પણ પર પેલું સ્ત્રીહૃદય હતું !”

અમને આ આશ્ચર્ય નિષ્કારણ લાગે છે. તેમાં પ્રેમની મર્યાદા કે સ્ત્રીહૃદયની અંકુચિતતાનો પ્રશ્ન નથી. લગ્નપ્રેમ જ માનવજાતિમાં આજ સુધી તો અનન્ય મંબંધ ગણાયો છે,

અને એ દિશામાં જ તે પુષ્ટ થયો છે—વિકાસ પામ્યો છે. એ એનો સ્વભાવ છે. માનવ ચચચતાને લીધે તે એક વ્યક્તિ ઉપરથી બીડી બીજી પર જાય પણ તેની અનન્યતા નષ્ટ થતી નથી.

વાંચનારને આ બધી બાબતમાં એક વસ્તુ જરૂર દેખાશે. કર્તાએ જે કંઈ કર્યું છે તે પોતાને માત્ર લાગ્યું તે જ અને તેટલું જ કર્યું છે. કશાની ખાતર તેમણે સત્યને દષ્ટિ બદલ કર્યું નથી અને એમણે જે જે વિષયો ચર્ચ્યા છે તે સર્વ ચર્ચાને યોગ્ય છે અને દરેકે વિચારવા જેવા છે. તેમના લખાણથી વાચકો તે વિષયો ઉપર વિચારો કરતા થશે એમાં સંદેહ નથી.

છવ્વન અને બેહુલુ:—લેખક: વસન્ત નાયક, પ્રકાશક: ગોવિન્દજી ડાહ્યાભાઈ નાયક. કિંમત બાર આના.

ઉપર “કો રસ્તે?” ઉપર લખતાં યુવાન માનસની જે ટીકા કરી છે, તે આ પુસ્તકને પણ લાગુ પડે છે. અહીં મનન ઉપરના જેટલું બહુ નથી, અને પાત્રો એકે વધારે રપટ છે, પણ લાગણીના અતિરેકથી કલા બગડી છે અને પાત્રો ‘બધાં લગભગ’ એક જ સ્વભાવનાં છે.

આમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ વાર્તા અને નાટકોમાં ભાષાના અનેક દોષો છે. લેખક તે જાણે છે, પણ જાણે તેવા દોષો ન સુધારવામાં જ પોતાની વિશિષ્ટતા હોય તેમ તેમના અભિમાન લેતા જણાય છે. ભાષાને માટે રાખેલી આવડથી દિલના ‘ઊભરા’ને કર્ણી દાનિ થતી નથી. દાનિ થતી હોય તો તે ઊભરાની કે તે દિલની નિર્બંધતા છે.

લેખકને “ગુજરાતને ‘ગરીબ’ અને ‘બિચારું’ બનાવવાનો આપણો વડિલોનો અક્ષમ અપરાધ” ખૂંચે છે. ગુજરાતનો કાઈ વિચારક એમ કરવા છપ્પતો હોય એમ અમે જાણતા નથી. ખરી રીતે આ, આશ્વેષો કરવાને માટે ઉપજાવી કાઢેલો પૂર્વપક્ષ છે. પણ બંડ અને શક્તિની વાતો કરવા છતાં તેમનાં ધણાંખરાં પાત્રો પોતાની લાગણીના બારે જ કર્યું પણ ક્યાં વિના મરી જાય છે. જાણે લાગણીની તીવ્રતા બતાવવાને પાત્રને રડાવવાં અને મારવાં એક જ ઉપાય ન હોય! પોતાના છપ્પા-લમથી માખાપને દુઃખ યશે તેનો વિચાર કરતાં એક સ્ત્રીપાત્ર કહે છે:

“પણ આપણા વિખૂટા અત્મા એક વર્તા જે પુણ્યની પરાગ પૂરણ પર પ્રમથશે તે ત્યાં એમનું દુઃખ મને વધારે નથી લાગતું.” પૃ. ૬૪.

જે માણસો મનમાન્યું પરણી રહે એટલાથી આખી પૃથ્વી પુણ્ય પરાગવૈજળી ચઢ જાય? લેખક “મ્હારા તરફથી” એ મથાળા નીચે લખે છે: “છન્દગી એટલે વિદ્યોની માળા એ ખોટું પાડવા આગળો આપણો યુવાન વર્ગ અજ્ઞમ ઉછળી રહ્યો છે.” લખે તેમજ છન્દગી વિદ્યોની આ માન્યતા ફિલસૂફીમાં ખોટી છે અને છવ્વનમાં સાચી પડવાની નથી. પણ અહીં આ વિશે વિશેષ લખી શકાય તેમ નથી.

લેખકમાં કંઈક નવું મર્જવાની શક્તિ છે પણ છવ્વન વિશે અધીરાદથી બાંધી, લીધેલા મદોને અધીન જ એ શક્તિ કામ કરે છે. ભાષાશુદ્ધિ તેમ વિચારગોબીર્ધ, વિચારતાદ્રવ્ય એ મર્જક શક્તિને જરા પણ હાનિકર્તા નથી, ઊલટાં, ચોપક છે. અને એ બેની ખામીથી તો, લેખક પોતાની કૃતિની જે અમર યશે એમ માને છે તે પણ નહિ માય,—તેઓ ધારે છે તેવું બંડ કે તે જડતી શક્તિ પણ આપનાથી નહિ હોય...

નવલવિહાર:—લેખક અને પ્રકાશક : રમણિકલાલ રતિલાલ મહેતા, સાદરા (મહીકાંદા) કિંમત રૂપિયા એક.

૧૧ સ્વતંત્ર વાતોનો આ સંગ્રહ છે. કેટલીક વાતો કરુણ છે અને કેટલીક હાસ્યરસની છે. કરુણ વાતમાં, ઘણાખરા જુવાન લેખકોની વાતમાં હોય છે તેમ, લાગણીની અંધીરાઈ અને અતિરેક છે તે અનુભવે જતી રહેશે એમ આજા રાખીએ છીએ. વાર્તા લખવાની હથોટી લેખકને ખેાતી જાય છે એમ વાર્તાને સમયાનુક્રમમાં જોતાં જણાય છે: ‘રણવટીયું’ એ વાર્તા જોતાં જણાય છે કે લેખકને ‘દુનિયાનો અનુભવ છે અને તેને તે વાર્તામાં યોગ્ય સ્વરૂપ આપી શકે છે.

તેમની હાસ્યની વાતો ખાસ ખ્યાન ખેંચે એવી છે “વડુ ઘેલો વર”. સંવિધાન કે સુરુચિમાં ખલુ સારી વાર્તા નહિ કહી શકાય પણ “અખતરો” અને “રેખો” ઘણી જ સફળ વાર્તા છે. “બે ધામલ છગર” પણ ઉપરની બે જેટલી નહિ પણ સારી છે. “ઉપાનની શોધમાં” વળી ઘણી જ વિચિત્ર વાર્તા છે જોકે તેમાં હાસ્યથી સમર્થિત ન થઈ શકે તેવો અસભવ છે.

એકંદર, અતિ ખેડાખતે રસડીન થઈ ગયેલા અને વાર્તાલેખકને આરંભકાળમાં આકર્ષક અને સુલભ લાગતા દાંપત્યપ્રેમના વિષયને છોડીને કર્તાએ હાસ્યવાર્તાઓ લખવા માંડી છે તેને માટે તેમને અભિનન્દન થતે છે. તેમને હાસ્યની દષ્ટિ છે, હાસ્યના વિષયની પસંદગી કરવાનું કૌશલ છે, અને હાસ્યને પોષક વસ્તુ પૂરી પાડે તેવું તેમનું દુનિયાનું અવલોકન છે. પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિને વફાદાર રહી આ લેખક વાર્તાલેખનની પ્રવૃત્તિ વધારે એમ અને ધ્વજીએ છીએ.

વાતારસિક વાચકવર્ગને આ નાના સમૂહમાંથી ઘણું આનંદદાયી મળશે.

કુમારદેવી:—લેખક : સૌ. લીલા મુનશી. મૂલ્ય ૧ રૂપિયા.

શુભવંશના અદ્યક્ષ પહેલાની પત્ની અને ચક્રવર્તી સમુદ્રયુગની માતા કુમારદેવી આ નાના નાટકનો વિષય છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બીજી કોઈ સ્ત્રીને નહિ મળેલું એવું સ્થાન હશે એ આ મુખમાં કહેલો તર્ક સપ્રમાણ છે.

આવી પ્રતાપી સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠાથી આકર્ષાઈ શ્રીમતી લીલા મુનશીએ આ પંચાંકી નાટક યોજ્યું છે. અંકમાં પ્રવેશો નથી, તેટલે અંશે જૂના નાટકની પ્રણાલિકા પાળેલી છે, જોકે જૂના રિવાજ પ્રમાણે તેને પ્રસ્તાવના નથી. નાટકના સંવિધાનમાં પણ જૂના નાટકની રીતિનું સાદું અનુકરણ છે જોકે ભાષા અને સંવાદ આધુનિક નાટકોનો છે.

નાટક એક સાથે રસથી વાંચી શકાય એવું છે. પણ નાટકની બોંધ તેમ જ પાત્રોના સ્વભાવો અમને ઐતિહાસિક જણાતાં નથી. કુમારદેવી વિશે આપણે કંઈ જાણતા નથી એ ખરું. પણ અહીં જે જે કાર્યો કુમારદેવી ખાસે કરાવ્યાં છે, તે તે સમયના ઇતિહાસમાં સ્વાભાવિક જણાતાં નથી, તેમ જ મગધનો અને લિચ્છવી વચ્ચેનો સબ્ધ તત્કાલીન રાજ્યપ્રકરણમાં બંધ ખેસતો જણાતો નથી.

પુનરુદ્ધાર:—લેખક રાજેન્દ્રરાય સોમનારાયણ

હમીરે મુસલમાનોએ લઈ લીધેલ ચિતોડ પાછું મેળવ્યું અને તેનું રક્ષણ કર્યું એ ઉત્તમપદ ઐતિહાસિક હકીકત લઈ આ નાટક રચેલું છે. નાટક મૂળ જનજીવવાના ઉદ્દેશથી લખેલું છે અને એ

ચેલીનું છે. છતાં તેમાં લજવાતાં નાટકોની હીનતા નથી, હલકી જરિતી ખુશામત કરી મનરંજનનો પ્રયત્ન નથી, અસંબદ્ધ ઠોળિયા હાસ્ય નથી, મુસલમાનોને નિંદો દિંદુઓની ખોટી ખુશામત નથી. નાટકની ઉક્તિઓમાં કોઇ કોઇ જગ્યાએ આધુનિક ભાવનાના અને આધુનિક રાત્નપ્રકરણી નીતિના વિચારો આવે છે, જે અબજુતાં આવી ગયા નથી, પણ કર્તાએ શુદ્ધિપૂર્વક વળેલા છે. નાટકના મૂળવસ્તુમાં, વિવિધ રસો ભાવના કર્તાએ કેટલાંક નવાં પાત્રો યોજ્યાં છે. નાટકમાં હાસ્ય, મીઠી ટોળ, નિર્દોષ રૂઝાર, વીર, એ નાટકોચિત રસોની ગૂંથણી છે કોઇ નાટક કંપની આવું નાટક લાજવી જુએ એવી અમારી સચના છે. લજવવાને કોઇ ઉક્તિઓ દૂરી કરવી પડે તો કરીને પણ લજવવા નેહું છે. હાલ લજવાતાં નમાલાં નાટકોમાં આ જુદી ભાત પાડે એવું છે.

પુસ્તકના આરંભમાં ઇતિહાસની દ્રષ્ટાંતનો નિર્ણય કરવા જે ચર્ચા કરેલી છે તે લેખકની મંશોધનની દષ્ટિની માખ પૂરે છે. મદમુદ તથાક ઉપર અગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ મૂકેલા આક્ષેપોનો તેમણે જવાબ આપેલો છે. તેમનો ઇતિહાસનો શોખ જોતાં તેઓ મુસલમાની ઇતિહાસનું તેમની દષ્ટિથી કેટલું પ્રામાણિક પુસ્તક લખે એમ વિનંતી કરવાનું મન થાય છે.

૩૧. મીનાયહેરનો દર્દી :-કર્તા દિરાજશાદ પુસ્તકમજી મહેતા, કર્તા.

Damaged Goods એટલે “રફી માલ” નામના લજવાતા અગ્રેજ નાટકનો આ અનુવાદ છે. નાટકનો વિષય વિરોધાટક એટલે ચાદીનું દરદ છે. મૂળ આ નાટક એક ફ્રેન્ચ નાટકકારે લખેલું, અને તેના અગ્રેજ અનુવાદને રગમિ પર આવતાં કેટલી મુશ્કેલી પડી તેનું બ્યાન ‘નાટકની ટુંક તવારિખ’માં આપેલ છે, તે સરકારી ‘સેન્સર’ ખાતાની જરૂરતાનો મારો નમૂનો છે.

આ અનુવાદમાં નાટકના વસ્તુને પારસી મંદારમાં ઘટાવેલું છે.

પ્રકાશક :-અનુવાદક: સ્વ. ગડુલાલ ડી બરશીવાળા. પ્રકાશક: શ્રી દસમુખભૌરી ગડુલાલ બરશીવાળા મલ્ય ૦૨૮-૦

જગાળી નાટકકાર બાણુ ગિરીશચંદ્ર ધોંપના નાટકનો દિંદીદાર કરેલો આ અનુવાદ છે. પ્રસ્તાવનામાં ગિરીશબાણુની દૂકી જીવનરેખા આપી છે તે તેમણે નાટકકલાને માટે આપેલા ભોગને માટે જેવા જેવી છે સદગત અનુવાદકે દરેક વર્ષ પર આ અનુવાદ કરી રાખેલો તે તેમનાં પત્ની તરફથી હવે પ્રગટ થાય છે.

અભિદાન :-લેખક: વકીલ પ્રાણુલાલ દકારલાલ ‘મુનશી બી. એ, એલ.એલ. બી. પ્રકાશક: એમ. સી. કોઠારી, વડોદરા કીમત રૂ. ૧-૦-૦.

સામાજિક નાટક છે, ઘણી જગ્યાએ સુરમિનો ભંગ થાય છે.

પરિપૂર્ણપર્વનાં વ્યાખ્યાનો :-પ્રયોગક: પ. મુખલાલજી અને પં. બહેચરદાસજી કીમત ૬ આના.

આ પુસ્તકના પ્રયોગકો અને કેટલાક મિત્રોએ સં ૧૯૮૨ ના પશુસાલમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાયા સર કરી પણ તે ખાનગી મિત્રમજામાં જ. ચાર વરમના અનુભવ પછી આને જાહેરપ અપાયું જેને પરિણામે અમાં પશુસાલમાં છ વ્યાખ્યાનોમાં તરફથી ૧૭ વ્યાખ્યાનો અપાયાં જે આ પુસ્તકમાં સચ્ચીત થયાં છે, દરેક વક્તાએ સપ્રદાયની હાલ

પ્રવર્તતી સંકુચિત નહિ પણ જનતાની વિશાલ ભાવનાથી વ્યાખ્યાનો કર્યા છે. વ્યાખ્યાતાઓ જૈન તેમજ જૈનેતર પણ છે. આ વ્યાખ્યાનોમાં અહિંસા તપ દીક્ષા જેવા વિષયો લેવાયા છે તેમ 'ધર્મ અને રાષ્ટ્રત્વ' 'જ્ઞાનના ભંડારો અને સંધસંસ્થા' 'ખેરી આખ્યાત્મિકતા' જેવા પણ લેવાંયા છે. આપણા જીવનનો મોટો પ્રશ્ન ધર્મભેદ અને પંથભેદ છે અને તે વિષય ઉપર ત્રણ વિદ્વાનો પં. ગુણલાલજી, શ્રી. મણિલાલ નથુભાઈ દોશી અને પં. લાલને વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

આ વ્યાખ્યાનપ્રણાલી ચાલુ રહે અને બીજા સપ્રદાયો પણ પોતાનાં પર્વો આવી વિશાળ ભૂમિકા ઉપર ઊભાં થઈ શકે એ ઇચ્છવા જેવું છે.

પુસ્તક જૈન તેમજ જૈનેતર વાચકોને વાંચવા યોગ્ય છે.

હિંદુસ્તાનના વેપારઉદ્યોગનો નાશ:—મૂળ લેખક : મેન્ડર બી. ડી. બસુ. અનુવાદક : ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પ્રકાશક : એસ. જે. શાહ. માદલપુર અમદાવાદ. આઠ આના.

“આ ગ્રંથમાં, બસુ, મહાશય, હસ્ટ ઇડિયા કંપનીએ હિંદુસ્તાનના વેપારઉદ્યોગનો, કેવી રીતે, વિચારપૂર્વક ચોજી કસાડેલી યોજનાથી નાશ કર્યો તેનો મવિસ્તાર ઇતિહાસ અંગ્રેજ લેખકો અને પાર્લામેન્ટની કમિટીઓ આગળ જુલાની આપનારા અંગ્રેજ લેખકોના જ શબ્દોમાં આપે છે. સ્વરાજ વિના હિંદુસ્તાન પોતાનો ઔદ્યોગિક વિકાસ કેમ નહિ સાધી શકે તેમજ ઇન્ડિયને હિંદુસ્તાન પોતાના હાથમાં રાખવાની કેટલી મોટી મતલબ છે તે પણ અંગ્રેજ લેખકોનાં જ પ્રમાણો આપી બતાવી આપ્યું છે અને ‘સ્વદેશી’ અને ‘બહિષ્કાર’ વગર કોઈ પ્રેમ સ્વતંત્રતા કે ઉન્નતિ સાધી જ ન શકે એ વાત બીજી પ્રજાઓના, ઇતિહાસના દાખલાઓથી તેમણે સિદ્ધ કરી આપી છે.”

પુસ્તક સુવાચ્ય થયું છે અને હિંદી સ્થિતિ અને કર્તવ્ય સમજવા દરેક વાંચવા યોગ્ય છે.

સંપૂર્ણ દાંડનિષેધ:—સંપાદક : મગનભાઈ પ્રભુદાસ. દેસાઈ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ. પ્રકાશક : ગૂર્જર અન્ય રત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત આઠ આના.

આમાં સુખ્યત્વે દાંડનિષેધ સંબંધી ‘નવજીવન’માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગાંધીજીના લેખો છે. પણ તે ઉપરાંત વિવિધ સંપૂર્ણ નિરૂપણ માટે શ્રીયુત મહાદેવ દેસાઈ શ્રી જગન્નાથજી જોષી, શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય, કોલિવન, ઈ કાલેલકરના પણ લેખો છે. દાંડનિષેધ આપણા દેશનો ધણો મહત્ત્વનો પ્રેશ છે અને તેનું સ્વરૂપ સમજવું એ દરેક હિન્દીની ફરજ છે. લેખોનો પ્રામાણિકતા, સચોટતા અને સુવાચ્યતા માટે અમારે કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી. પ્રકાશક સંસ્થાએ આ પુસ્તક ઓછી કિંમતે સુગમ કરી આપી ગૂજરાતની સેવા કરી છે.

આખરી ફેસલો લા. ૧ અને ૨:—સંપાદક : નટવરલાલ માણેકલાલ દવે. પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે. કિંમત અનુક્રમે આઠ આના અને આર આના.

હિંદી પ્રજાનો અત્યારનો અંતઃક્રોધ કેમ શરૂ થયો, તેને ગાંધીજીએ કેવી રીતે મુખ કરી આપ્યું તે સંબંધી ગાંધીજીને લગતા બધા લેખોનો આમાં સમાવ છે. બંને પુસ્તકો ચાલુ અજળજળે અંગે પ્રકાશિત થયાં હોવા છતાં, તેમાં પહેલાં દષ્ટિએ પ્રસ્તુત સર્વ વાતોનો સમાવેશ કર્યો છે. ગાંધીજીની કૃત્ય પહેલાંના લેખો ગૌહટીમાં ભરાયેલી ૪૧ મી

કોંગ્રેસના સ્વાતંત્ર્યના ઠરાવથી શરૂ કર્યા છે, અને છેવટ ગાંધીજીએ વાઇસરોયને ખીન્ને પત્ર લખ્યો તે સમય પર્વતના બનાવોના લેખો આવે છે. જરૂર પડે ત્યાં બનાવની સાંકળ પૂરી પાડી છે. ગાંધીજીના ફેરા અને ફરતો નકશો તથા મળ્ડની તપસ્વીલ પણ આપી છે.

આ અપૂર્વ ફરતું પુસ્તક દરેક સંસ્કરવા યોગ્ય છે.

આધ્યાત્મિક ભજનપદ પુષ્પમાળા:—સંગ્રહકર્તા: સુનિશી નાનયંદ્રજી. પ્રસિદ્ધ કરનાર: અબ્દુલમરજી જૈન વિદ્યાશાળાના કાર્યવાહક, લોન્ડો (કાંડિયાવાડ). મૂલ્ય રૂ. ૧૧.

આમાં લગભગ એક હજાર ભજનોનો સંગ્રહ કર્યો છે. ભજનોમાં કેટલાંક જૈન સંપ્રદાયનાં છે. પણ આ સંગ્રહ સંપ્રદાયની દૃષ્ટિથી રચ્યો નથી. તેમાં જૈનેતર ભજનોનો ધણો મોટો ભાગ છે. ભજનો ગુજરાતી તેમ જ હિન્દી પણ છે અને પ્રચલિત સંત વાણી ઉપરાંત સાક્ષરોનાં કાવ્યો પણ લીધેલાં છે.

ભજનોના ક્રમમાં કોઇ સિદ્ધાન્ત જણાતો નથી. તેમ જ આવા મોટા સંગ્રહમાં અંધાં એક સરખા ઉત્તત ભાવવાળાં ભજનો ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ સંગ્રહ એવડો મોટો અને પસંદગી એવડા મોટા હોવામાંથી કરી છે કે દરેકને આમાંથી ધણું પસંદ પડતું મળી શકશે. મહાત્મા કબીર, નરસિંહ મહેતો, મીરાંબાઈ જેવાં સતો તેમ જ અખોલકત, પ્રીતમજી જેવા કવિઓ તેમ જ નિખુલાનદ જેવા અન્ય સંપ્રદાયના કવિઓનાં ભજનો પણ અહીં સંપાદ્યાં છે. પુસ્તક ઉપયોગી છે. પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ થઇ છે તે જ તેની લોકપ્રિયતા બતાવે છે.

આપણા દેશની ઐતિહાસિક વાતો:—લેખક તથા પ્રકાશક: સુનીલાલ ખેચરદાસ ભટ્ટ ખી. એ. (આનર્સ). પુસ્તક ગળવાનું ઠેકાણું: પુસ્તકાલય સદાપદ સહકારી મંડળ, વડોદરા, દિમિત એક રૂપિયા.

આ નાનું પુસ્તક ચૌદ વર્ષની ઉંમર સુધીનાં બાળકો એટલે અંગ્રેજી ધો. ૧-૨-૩ ના વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખી લખેલું છે. કર્તાએ આ વાતોનો ધોરણુવાર વિભાગ પણ કરી આપ્યો છે.

પુસ્તકને એક દૂકા ઉપાદયાત પ્રો. કામદારે લખી આપેલો છે અને તેમાં ઇતિહાસનું વાર્તા રૂપનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે.

આ પુસ્તકમાં પૌરાણિક કાલથી ૧૯૨૧ સુધીનો ઇતિહાસ વાર્તા રૂપે કહેવાનો પ્રયાસ છે. ઇતિહાસ હાલ નીચે સાલવારીના ખોખા રૂપે ગોખાય છે તેને બદલે તેને વાર્તા રૂપે કહેવો એ યોગ્ય છે—જોકે મોટા બનાવોની સાલવારી પણ વિદ્યાર્થીઓએ જાણવી જોઈએ. આ પુસ્તકમાં દક્ષીકત અને સાલવારી મોખ્ય રૂપે આપેલી છે.

અદ્યત્ત ઇતિહાસ છે એટલે વસ્તુ સમયાનુક્રમે ગોઠવેલી છે. માત્ર ઇસને મહાવીર અને જોતમજી પહેલાં મક્યો છે તે કદાચ ઇસવીસન સમજાવવા હશે. પણ એ નિમિત્તે કમળગ કરવાની જરૂર નહોતી એમ અમને લાગે છે. હિંદ ઉપર પરદેશના લોકો જીતરી આવ્યા તેની પણ એક બે વાતો આપી હોત તો સારું. તેથી વિદ્યાર્થીને સમજાત કે હિંદમાં સુમતમાનો જ સૌથી પહેલા નથી આવ્યા, અને તે સાથે સુમતવરનો ઉલ્લેખ પણ યઈ શકત. મોગલ

૧૯૨૮ એ. "દયા પ્રીતમ..."ની ઉચ્ચી પત્રિવાણ, દયારામનું પદ પ્રીતમનું ગણાયું છે તે સ્મરણ સુધારવા વિનંતી છે.

સમ્રાટો પહેલાં યુખ્તસમ્રાટોની આખી શ્રેણી થઈ ગઈ છે તે બતાવાત, અને તે સમયની અદ્ભુત કલા વિષે થોડું કહી શકાત. હિંદમાં અનેક રાજા આવ્યા છે તે પણ બતાવાત.

વાતોમાં આપણા ધર્મોચારોને અને સંત કવિઓને સ્થાન આપ્યું છે તે યોગ્ય કહ્યું છે.

આપણો ઇતિહાસ પુરાણકાલનો તો વાતોરૂપે છે જ, રામ 'તો ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી કે કેમ એ પણ શંકા કરાય છે, પણ જેમ જેમ આગળ જઈએ છીએ તેમ તેમ વસ્તુ વાતને ઓછું લાયક થતું જાય છે.' છતાં હિંદના રાજ્યપ્રકરણમાં ન્યાં સુધી વ્યક્તિને પ્રાધાન્ય હતું ત્યાં સુધી વાત રૂપે ઇતિહાસ આખી શકાય. પણ ન્યાંથી રાજ્યપ્રકરણમાં વ્યક્તિ ગૌણપદે મુકાર્ષ રાજ્યતંત્ર પ્રાધાન્ય પામે ત્યાંથી, વાતરૂપ અશક્ય બને છે. એટલે એવું વાર્તારૂપ પામે તેની છેલ્લી રાજકર્તા વ્યક્તિ વોરન હેસ્ટિંગ્સ, તે પછી ઇતિહાસને વાર્તાનું રૂપ આપવું હોય તો તે, હિંદમાં મહાન કાર્યો કરનારી વ્યક્તિઓ જેવી કે રાજા રામમોહનરાય, દાદાભાઈ નવરોજી, દયાનંદ સરસ્વતી, દ્વારા જ આખી શકાય. આ વાતોમાં લોર્ડ કોર્ન-વૉલિસ, વગેરે ગવર્નર જનરલોની હકીકત વાતોનું રૂપ નથી લઈ શકતી, પણ તેની ચાર પાંચ જ છે. બાકી બધી વાર્તારૂપને યોગ્ય છે.

અંગ્રેજ લેખકોનાં ઇતિહાસનાં પાક્યપુસ્તકો જાણે કોઈ પારકા દેશનો ઇતિહાસ આપણે વાંચતા હોઈએ એવાં છે, ત્યારે આ આપણા દૃષ્ટિગિન્દુથી લખાયું છે. હજી વાતો વધારે રસિક થઈ શકે પણ તેને માટે કતીને વધારે ગોટા પુસ્તકની જરૂર પડે. હજી પણ આ વસ્તુના નિરૂપણમાં વધારે અખતરાને અવકાશ છે.

રાસગોપાલ :-કર્તા: નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા, બી એ. વલ્લભાણ દોહર. કિ. ૦-૮-૦

આ નાના કાવ્યપુસ્તકનો વિષય, કૃષ્ણનું ગોકુલ જીવન અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે. કતીને કાવ્યની ખરી પ્રેરણા જપ્તદેવના ગીતગોવિંદ ઉપરથી મળેલી છે અને તેના સર્ગો પ્રમાણે જ આના સર્ગો અને ધણી જગાએ તો રાગો પણ આવે છે. પંજી અદ્વી શૃંગાર, ગીતગોવિંદ જેટલો ઉલાડો નથી, તેમજ એટલો પ્રધાન પણ નથી. કૃષ્ણના જન-ગથી કાવ્ય શરૂ થતું હોવાથી તેની વ્યાજક્રીડા, યમુનાપતન, ચરોદાવિલાપ વગેરે પણ આવે છે.

વિષય અને નિરૂપણ નૂતની દબનું છે અને, ટૂંકા સંપ્રદાયની બહાર, કૃષ્ણની શૃંગાર ભક્તિ આપણી વર્તમાન ડુગિને અનુકૂળ નથી એ આ વિષયપસાદગી અને શૈલીનો ગેરલાભ છે. કર્તામાં હંદની ચારી હથોટી છે અને વર્તમાન રસવૃત્તિને અનુકૂળ કોઈ વિષય ઉપર તેઓ પોતાની સાહજિક શક્તિઓ અજમાવે તો વધારે જશ અને લોકપ્રિયતા મળવા સંભવ છે.

કેટલાંક ઐતિહાસિક હથિયારો:-લેખક: માણેકરાવ (જુહાપાદા બાયામ મંદિર, વડોદરા) પ્રકાશક: સ્વામીરાવ (ગણેશક્રીડા મંડળ: લાવનગર) પુસ્તક નાના ચોપાનિયા જેવડું જ છે પણ ઇતિહાસના શોખીનોને ઉપયોગી છે. હથિયારો વિશેનો હકીકત સાદો ભાષામાં પ્રમાણપુરસ્કર લખેલી છે. કેટલાંક હથિયારોના ફોટો બ્લોક આપેલા છે. આપણી પ્રાચીન યુદ્ધપદ્ધતિના શાસ્ત્રીય અભ્યાસની ધણી જરૂર છે અને તેમાં આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે એવું છે.

ખોરાક અને પોશાક:-લેખક: સ્વામીરાવ. આપણા જીવનમાં 'કાન્તિ' આવે છે એમ આપણે કહીએ છીએ તે માત્ર રાજકીય નથી, સામાજિક પણ છે. સમસ્ત જીવનને

વિશાસમાં વિશાસ અને ત્રીણામાં ત્રીણી દૃષ્ટિથી આપણે તપાસવાનું છે. ખોરાક અને પોશાક આપણા ઓછા અગત્યના પ્રશ્નો નથી. શ્રી સ્વામીરાવે આ વિષયો ઉપર પોતાના અનુભવથી સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચા કરી છે. દરેક માણસે આ નાનું ચોપાનિયું વાંચવું જોઈએ, તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે મુજબ જીવનને ઘડવું જોઈએ.

શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ:—સ્વામી શ્રી જ્ઞાનનંદજી દ્વારા સંકલિત. પ્રગટ કર્તા: શ્રી રામ કૃષ્ણ આશ્રમ, રોજકોટ સદર (કાઠિયાવાડ). જિત્તાસુને આ બોધ હજી પણ તાજો અને પ્રેરણાપ્રદ લાગશે.

વિજયની ચાવી:—અનુવાદક: અંબાલાલ શિવલાલ પટેલ બી. એ., એલ. એસ. બી. કિંમત ૭ આના. મેથ્યુઝ ડોક્સન નામના લેખકના The Law of Success નામના પુસ્તકનો ભાવસક્ષી અનુવાદ છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર:—સંપાદક: શ્રી. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ. પ્રકાશક: હીરાલાલ ભોગીલાલ શાહ. મૂલ્ય ૦-૩-૯

આમાં શ્રી ઉમાસ્વાતિદેવ તત્ત્વાર્થનું મૂળ અને તે સાથે તેનો અનુવાદ છે. જૈન દ્વિલસદ્ગુણો આ પ્રામાણિક અન્ય છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ નાનાં ટિપ્પણો આપ્યાં છે જતાં ઘણા શબ્દો જૈનેતરને ન સમજાય તેવા છે. પણ આ અન્ય મૂળ પાઠ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે અને તેને માટે તેનું કદ, છપાઈ, ભાષાન્તર, કિંમત સર્વ યોગ્ય છે.

કલ્પતરુ કક્ષાવલિ અથવા રમણિક બાસગીતા (પ્રથમ ભાગ):—પ્રયોજક: વેલચંદ લવજી-મુંબઈ ૩. પ્રકાશક: હિંમતસાલ અને અનન્તરાય તે રોડ જવેરલાલ ભાઈચંદના પૌત્રો. ભાવનગર. અમદાવાદ. છપાઈ વગેરે જાળકાને મનોહર લાગે તેવી છે. ગીતમાં નીચે ટીપ કરી અર્થ કરવો પડે એવા અથવા શબ્દો ન જોઈએ. શીખામણની આ રીત જૂની છે પણ ખોટી નથી.

મેઘસન્દેશ:—કર્તા: વલ્લભદાસ ભગવાનજી ગણના. પ્રકાશક: બહેન રમીબાઈ મોરારજી કામદાર. મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦. આમાં દોલેજનો ત્યાગ કરી છાવણીમાં સૈનિક તરીકે રહેતો કોઈ તરણુ વિદ્યાર્થી મહાત્મા ગાંધીને યરોડા જેલમાં મેઘદ્વારા સન્દેશ મોકલે છે. કાવ્ય મંદાકાન્તામાં છે. અત લણી થોડા અનુક્રુષો છે. મેઘદ્વારા સન્દેશો, મેઘના પ્રયાણની દિશા વગેરે અનેક કાવ્યની વસ્તુરિચિતિથી વિરુદ્ધ છે. એક કૌતુક તરીકે કાવ્ય જેવા જેવું છે.

વિચાર ચંક્રમાળુ

લક્ષ વિશે થોડું

ધણી માણસો અને ખામ કરીને જુવાનો—જુવાનો જ લક્ષ વિશે વિચાર કરે, કારણ કે તેમને પરણવાનું ગાકી છે, જેઓ પરણેલા છે તેમને આવા વિચારો ઓછા આવે—માને છે કે એક મનમાન્યું લક્ષ કરી શકીએ તો તેથી આખી જનતા પુણ્યશાળી અને સુખી થઈ જાય. આ માન્યતાને વિચારી નોંધો.

હવે એ ખરું છે કે કોઈ ન કહે તેથી વ્યક્તિ સાથે લક્ષ થાય તો તેથી નિંદગી આખી દુઃખી થાય. કારણકે લક્ષમંથ્ર જીવનભરનો છે એવા પણ ઘણા દાખલા છે જેમાં કુભારજી સ્ત્રી છતાં પુરુષે દુનિયામાં નામ કાઢેલું છે. પણ તે અમાધારણ મહનશીલતાવાળાં અને સફળજીવવાળા જ કરી શકે. સાધારણ માણસની શક્તિઓ તો ઘરકામથી હણાઈ જાય, તેનો વિકાસ ન જ થઈ શકે. એટલે ખરાબ લક્ષમંથ્ર એ જીવનમાં શાપરૂપ છે તેમાં શક નહિ.

પણ અનુકૂળ પતિ કે પત્ની મળી જવાથી દુનિયાં આખી સુધરી જાય કે સુખી થઈ જાય કે પુણ્યશાળી થઈ જાય એમ માનવું એ જૂલભરેલું છે. અનુકૂળ લક્ષથી લક્ષ કરનાર સ્ત્રી કે પુરુષ પોતે પણ હોય તેના કરતાં એકદમ વંધારે ઉચ્ચ નથી જતી શકે. ખરી ઉચ્ચતા તો માણસના અંતર્ગત માનસિક વિકાસની છે. અનુકૂળ લક્ષ પછી પણ માણસ પામર અને પ્રગતિહીન રહી શકે. ખરું તો જેમ બે વિકસિત માનસવાળા પુરુષો કે એવી સ્ત્રીઓ જ સારી મંત્રી બાધી શકે, જેમ મારા માનસવાળો ગુરુ અને શિષ્ય જ સારો મંથ્ર બાધી શકે, તેમ જ વિકસિત મનવાળાં સ્ત્રી પુરુષો જ સારું લક્ષ કરી શકે. અનુકૂળ લક્ષ એ જીવનમાં એક વ્યક્તિને મળેલી એક વિરલ અનુકૂળતા છે. પણ તે અનુકૂળતાથી તે વ્યક્તિ જેટલો પોતાનો વિકાસ સાધે, જેટલું દુનિયાંનું કામ કરે, જેટલી સેવા કરે, જાહેર વર્તનમાં જેટલો મારો દાખલો બેસાડે તેટલી જ તેમની દુનિયાં ઉપર સારી અસર અનુકૂળ લક્ષ પછી માત્ર એક ખીજાનું સુખ જ જુએ, ટૂંકા અર્ચના કુટુંબના જ વિલામબોગો મેળવે અને માણે તો તેનાથી દુનિયાંને કશો ફાયદો ન થાય, અને તેમનાં પોતાનાં જીવન પણ જરા પણ ઉચ્ચ કે ઉત્તર ન થાય. તેમને પોતાને એક પ્રકારનું સુખ મળે, પણ કોઈ પણ એક વ્યક્તિને કે બે વ્યક્તિને સુખ મળવાથી તેઓ આખી દુનિયાંને સુખી કરે છે એમ માનવું કેટલું બધું ખેંદુ છે? માત્ર લક્ષની વાતમાં જ આપણે આવું ખોટું ગપ ચલાવી લઈએ છીએ. ખીજા કોઈ બાજતમાં આપણે આવું માનતા નથી. કોઈ એમ નથી માનવું કે મને ભાવતું કશું ખાવા મળવાથી આખી દુનિયાં સુખી થઈ જવાની છે.

એટલે સારાં માણસો લક્ષ કરે તે મારું લક્ષ કહેવાય, તેથી જગતને ફાયદો છે, પણ અનુકૂળ લક્ષ કરવાથી માણસો મારાં થઈ જતાં નથી, તેમ તેટલાથી જ દુનિયાં સુધરી જતી નથી. મારાપણું એ જગતના વ્યવહારમાં જેને સાચપણું કહીએ તે હોતું નોંધો, લક્ષથી જ ઉદભવતું એવું કોઈ વિશિષ્ટ ચારાપણું નથી,

આ વાત તો ઘણી માદી ઓ સ્પષ્ટ છે, એટલી માદી છે કે તેને કહેવાનું પ્રયોગન ન હોતું નોંધએ પણ ઘણા યુવાનો અત્યારે પોતાને માગ ચવાની આવશ્યકતા કરતા પોતાને મારા લમ કરવાની આવશ્યકતા વધારે મોટી મમળે છે એનો કશો જ અર્થ નથી માણુઓ જાતે સાગ હોય તો જ મારુ લમ થઈ શકે

એક વાત અહીં સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ એ ખરું છે કે લમ કરવાની ઇચ્છા એ બધી ઇચ્છાઓ કરતાં મોટી પ્રમુખ છે એના ઉપર સંપમ ન હોય તો તે ઇચ્છા ખીજી બધી ઇચ્છાઓને દાબી દે એ ઇચ્છાનો બધા એક સરખી રીતે સંપમ નથી કરી શકતા એ સ્વીકારવું જોઈએ અને એ ઇચ્છાને અનુકૂળ લમથી તુષ્ટિ મળવી પણ જોઈએ પણ સાથે સાથે જાણવું જોઈએ કે જેમ ખીજી કામનાઓ માત્ર એક વ્યક્તિની છે અને તેને તુષ્ટ કરવી તે માત્ર તે વ્યક્તિ પૂરતું જ કાર્ય છે, એમ અનુકૂળ લમ એ પણ લમ કરનારી વ્યક્તિઓનું જ કાર્ય છે તેમા તેઓ જગત ઉપર કાંઈ અવનવો ઉપકાર નથી કરી નાખતા હા, લમ કર્યા પછી જગતનું કાંઈ કામ કરે તો તે જગતનું કાર્ય કહેવાય, પણ તે તો લમ પછીના કાર્યને લાંબી, કાંઈ લમથી નહિ જ

તેમ જ માત્ર અનુકૂળ વ્યક્તિ સાથે એકવાર લમ કરી દેવાથી લમસુખનો કાયમી પરવાનો મળી જતો નથી લમરનેહ એ એકવાર સપાદન કરી લઈએ એટલે હમેશા સાધ્યા કરે તેવી સ્થિતિ નથી રનેહ તો દરેક ક્ષણે સપાદન કરવાનો છે રનેહ એ સ્થિતિ નથી, હૃદયોનો વ્યાપાર છે દરેક બદલાતી સ્થિતિ પ્રમાણે પરસ્પર હૃદય અનુરૂપ રહ્યા કરે તો જ રનેહ રહે

સ્વતંત્રતા અને રનેહ બન્ને જીવનની દરેક ક્ષણે પ્રગટ રાખવાની વસ્તુ છે એ બન્નેને ટકાવવા હૃદયનો મતત વ્યાપાર આવશે જોઈએ—દીવા ટકાવવા તેનની ઊર્ધ્વ ગતિ સાધ્યા જ કરે છે તેમ

નિર્વિદ્ધ મુખની લાવના

ઘણા માને છે કે ચાતુ વસ્તુસ્થિતિને લાગી ફાટીને એકવાર અમુક રીતે ગ્રાહવી દીધી હોય તો પછી તેનાથી નિર્દત મુખની પ્રાપ્તિ થાય ચાતુ સ્થિતિમા ફેરફાર કરવો હોય તે બેનારાક કરવો જોઈએ, પણ જગતમા કોઈ સ્થિતિ કાયમ રહેતી નથી, કોઈ સ્થિતિ નિર્વિદ્ધ ટકતી નથી. ઉપર રનેહ અને સ્વતંત્રતાને માટે જેમ સતત વ્યાપાર આવશ્યક કશી તેમ જ કોઈ પણ મુખના અનુલવ માટે મતત વ્યાપાર ચાલવો જોઈએ જગતમા વિદ્યો અનંત છે અને એ વિદ્યો ઉપર વિજય મેળવવાની માણુમની શક્તિ પણ લગભગ અનંત છે, અને તે વિજયજન્ય આનંદ પણ એટલો જ અનંત છે જેમ પક્ષીને ઊંચે ઊડવા માટે પવ ની કાપવો પડે છે, પણ તે પવન જ તેને ઊંચે ચડવાનું સાધન છે, તેમ જગતમા વિદ્યો છે અને એ વિદ્યો પર વિજય મેળવતા મેળવતા જ માણુમ આગમ વધે છે 'હાલ દરે તો કાંઈ જ મેળવવાનું નથી રહેતું, દરે તો માત્ર મેળવેનાનો ઉપભોગ જ કરવાનો છે' એમ જે ક્ષણે માણુમ કહે છે તે જ ક્ષણે તેની પડતી સડ થાય છે, અને જીવનનો સર્વ આનંદ નાશ પામે છે *

* જીવન સબધી આ વિચારો Prof L. P. Jacks એમણે Constructive Citizenship અને The Challenge of Life એ બન્ને પુસ્તકમા બહુ સ્પષ્ટ રીતે મૂક્યા છે

નિષ્ઠૈ પુન પુનરપિ પ્રતિહન્યમાના·

પ્રારબ્ધ મુક્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥

વિદ્યથી ફરી ફરીને હણાતા છતા ઉત્તમ પુરુષો પ્રારભ કરેલુ કામ છોડી દેતા નથી, એ આપણુ ખોય હોયુ નોંધજો

ધાર્મિક સ્વાર્થીપણુ*

તા ૯-૧-૩૧ ના 'બ્રોએ ક્રોનિકલ'મા Abracadabra of Hindu Marriage (હિંદુ લગ્નના ધતરમતગ)ના વિચિત્ર મથાળા નીચે વાચ્ય કે પૃથ્વીરાજ શાહજીદિન સાથે લડતો હતો ત્યારે સૂર્યઅસ્તનો દિવસ આવ્યો અને તેના શિપાધઓએ દેહના અને પોતાના આત્માના કલ્યાણાર્થે, શસ્ત્રો છોડી નદીમા સ્નાન કરવા ગયા અને એ રીતે દેશ ગુમાવ્યો અને પોતાના ધર્મ અને ધર્મસ્થાનો ઉપર ગુમલમાનોના આક્રમણો વહોરી લીધા આ બીના ઐતિહાસિક નહિ હોય, પણ આમા આપણા હિન્દુઓનુ માનસ બરાબર દેખાય છે અત્યારે પણ આપણુ એ જ માનસ છે આપણે સામાજિક ફરજોને ધર્મમા અતરાય રૂપ ગણીએ છીએ, અને એ ફરજોમા કામચોરી ફરીને ધાર્મિક મનાતી ક્રિયાઓ કરવા માડીએ છીએ ધર્મની આવી ભાવનાથી આપણને સામાજિક ફરજો સમજતી પણ નથી

આપણે સહેલાઈથી કહીએ છીએ અને માનીએ છીએ કે હિંદુ આધ્યાત્મિક દેશ છે, પણ આપણુ ધાર્મિક ગણાતુ જીવન અને ધાર્મિક ગણાતી ધણી માન્યતાઓ કેવળ હીન તામસી અને પામર હોય છે એક અગ્રેજ પોતાનો ધધો સારો ચાલે અને તેને મોટો નફો મળે તેટલા માટે જાહેર ખખરો આપે આકડા ભેગા કરે, ધધાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરે, વિજ્ઞાનની મદદ લે, તેને આપણે જડપૂજક (materialist) કહીએ છીએ, અને એવા જ નફા માટે ટ્રાઇ હિન્દુ પાઠ કરાવે, મંત્રો કરાવે જાપ કરાવે, માળાઓ ફેરવે, તિલક કરે, દર્શને જાય, તેને આધ્યાત્મિક કહીએ છીએ પણ નફાની લોલુપતામા એ હિન્દુ પેલા અગ્રેજ જેટલો જ જડપૂજક હોવા ઉપરાત વધારે અજ્ઞાન અને તામસી છે તેને ટ્રાઇ રીતે આધ્યાત્મિક કે ધાર્મિક વૃત્તિનો કહી શકાય નહિ તેમ જ ટ્રાઇ માણસ સ્વર્ગમા સુખચેનથી રહેવા માટે આવી ધાર્મિક મનાતી બાલક્રિયા કરે તો તે પણ તેટલો જ જડપૂજક ગણાવો નોંધજો આવી ધર્મભાવનાનો નાશ થવો જ નોંધજો તે ટ્રાઇને પણ ઔદિક કે પારમાર્થિક લાભ ન કરતા માત્ર વિજ્ઞાનની પ્રગતિ અટકાવે છે, દેશની શક્તિનો દુર્વ્યય કરે છે

૫૩૬૩નો સુપ્રસિદ્ધ ફિલસૂફ બર્ટ્રાન્ડ રસોલ, What I believe (મારી માન્યતા) નામના નાના પુસ્તકમા Salvation Individual and Social (મોક્ષ વૈયક્તિક અને સામાજિક) એ પ્રકરણમા લખે છે કે પ્રાચીન ધર્મની મોટામા ભોગી ખોડ એ છે

* One of the defects of traditional religion is its individualism, and this defect belongs also to the morality associated with it. Traditionally, the religious life was as it were a dialogue between the soul and God. To obey the will of God was virtue and this was possible for the individual quite regardless of the state of the community. The individualism of the separate soul had its value at certain stages of history, but in the modern world we need rather a social than an individual conception of welfare.

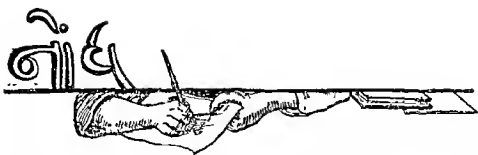
કે તે વૈયક્તિક છે, અને આ જોડ તે ધર્મે જોષેલી નીતિમાં પણ હોય છે. પરંપરા પ્રમાણે, ધાર્મિક જીવન જાણે ઈશ્વર અને જીવ વચ્ચેના એક સંવાદ જેવું હતું. ઈશ્વરની આજ્ઞા માનવી તે ધર્મ; અને સમાજની સ્થિતિની કેવળ ઉપેક્ષા કરીને આ ધર્મ પાળવો વ્યક્તિને શક્ય હતો. લેખક આગળ કહે છે કે હાલની માનવ વિકાસની ભૂમિકાએ આવા વૈયક્તિક કરતાં મામાનિક શ્રેયની ભાવના આપણે વધારે જરૂરની છે. રસેલ આ ટીકા ખાસ કરીને ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયો વિશે કરે છે પણ તે પોતાની ટીકા સામાન્ય રીતે હિંદુ ધર્મને પણ લાગુ પડે છે એમ માને છે.

આ વચનો માધારણ હિંદુસ્તાનના ધર્મને લાગુ ન પડે કારણ કે હિંદુસ્તાનના કેટલાક ધર્મોમાં ઈશ્વર માનેલો નથી—જેમકે જૈનધર્મમાં, અને કેટલાંક દર્શનોમાં ઈશ્વરની ભાવના ક્રિશ્ચનો કરતાં તદ્દન ભિન્ન છે—જેમકે વેદાન્તદર્શનમાં.

પણ આપણા વ્યવહારજીવનમાં તો આપણે ધર્મને એવું પામર અને સ્વાર્થી સ્વરૂપ આપ્યું છે કે ઉપરનો રસલનો આક્ષેપ આપણને પણ લાગુ પડે છે. આ સ્થિતિ ચાલુ રહેશે તો આપણા સમાજનો અને આપણા ધર્મનો નાશ થશે. રસેલ કહે છે તેમ પૂર્વકાલમાં આવી વૈયક્તિક ભાવના પોમાય તેમ હતી, તે સમાજને તે વખતે ઉપકારક પણ હતી, પણ અત્યારે સમાજનો વણાટ એટલો ગાઢ છે, તેનાં અંગપ્રત્યંગો એટલાં પરસ્પર આધાર રાખનારાં છે કે, શરીરની સ્વચ્છતા અને શરીરના પોપણુ જેટલો જ સમાજની સ્વચ્છતા અને સમાજના પોપણુનો આપણે વિચાર નહિ કરીએ તો આ જમાનામાં નબી રાખીશું નહિ.

હવે આપણાં શાસ્ત્રોનાં તાર્કિક વચનો લઈએ તો હું માનું છું કે તેમાં વૈયક્તિક દૃષ્ટિને પોપણું કર્યું નહિ મળે. એ બધાં વચનોનો આપણે હાલના જમાનાને અનુકૂળ વિશાળ દૃષ્ટિબાજો અર્થ કરી રાખીશું. પણ તે જવા દઈએ. વધારે રમિક પ્રશ્ન એ છે કે ધર્મમાંથી આવો મંકુચિત અર્થ શી રીતે આવ્યો ?

ધર્મને ક્રિયા સાથે એટલે વ્યવહાર સાથે સંબંધ છે. દરેક ધર્મ વ્યવહારમાં પ્રગટ થવા અમુક અમુક ક્રિયાઓ જોષે છે. એટલે આ ક્રિયાથી ધર્મ યાય છે એવી માન્યતા પ્રગટ યાય છે. ધર્મ વાસ્તવિક રીતે તો એક માનસિક દશા, એક માનસિક વૃત્તિ છે. ઈશ્વરને એંદર લાગ્યા વિના ધર્મની વ્યાખ્યા કરવી હોય તો એમ કરાય, કે ધાર્મિકજીવન એટલે પોતાની સામેની પરિસ્થિતિને સર્વાત્મથી—પોતાની ચર્ચશક્તિથી સમજી, તેને અનુરૂપ મન વચન કર્મથી વર્તવું તે. પણ આ દરેક શણુની જગૃતિ માગતી ધર્મભાવતા વીસરાઈ ગઈ અને તેને બદલે અમુક ક્રિયાથી ધર્મ યાય એવી માન્યતા પેસી રહ્યું. જેમ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાથી મળે, તેને જોયું કરી શકાય, અને જોયું કરેલું દ્રવ્ય ભવિષ્યમાં કામ આવે, તેમ ધર્મ ઉપાર્જન કરવાની વસ્તુ યથ ગણ અને તે પણ જોગો કર્યો હોય તો ભવિષ્યમાં તેના મહાને કામ આવે એવી માન્યતા યથ ગણ. જગતની અનેક ગાંઠો તરફની લોહપ્રતાની અનિયંત્રિત હતી તેમાં ધર્મ પણ એક લોહપ્રતાની અનિયંત્રિત બન્યો. જેમ ધનને માટે લોકો દોડાદોડ પગપરી કરે છે તેમ ધર્મને માટે કરવા લાગ્યા. ધર્મમાં સ્વાર્થ ઝોગણી જવાને બદલે ધર્મ સ્વાર્થની ગાંઠ બની ગયો ! મારામાં સારી ભાવના પણ હીનના હાથમાં જતાં કેટલી વિકૃત બને છે !

કંઈમી કલંક

અંગ્રેજી રાજ્ય પોતા વિશે બે વાતોનું અભિમાન બતાવતું. એક તો એકે પોતે રમતમાં અણુથી નથી કરતું (sportmanship) અર્થે બીજી, સ્ત્રીઓ તરફનો આદર બિલકુલ રાજ્ય વગરના સત્તાપ્રહીઓ ઉપર ગેળાબાર ઢરી, તેમને લાડી મારી, તેમના પર મોટર ચલાવી, તેમણે રમતના બેર તરફની વફાદારીના ખ્યાલ તો પૂરેપૂરો આપ્યો છે. પણ સ્ત્રીઓ તરફ પણ આવું દ્વિચક્રાપણ તેઓ બતાવશે એમ આપણને ખ્યાલ નહોતો.

તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરીએ આશ્રમનાં શ્રીમતી લીલાવતી બહેને શાલાપુરના કેદીઓનો દેહાંત કર્યો તેમના તરફ દિલસોજી બતાવવા બેરસદમાં સરથસ કાઢ્યું સરથસની મનાઈ હતી એટલે તેમને પરહેજ કર્યા એ તો ઠીક. પણ તેમણે પોતાના નામકામની સર્વ માહિતી આપ્યા પછી પોતાના પતિનું મુંબઈનું સરનામું ન આપ્યું એટલા માટે ફોજદારે તેમને ગાળો બાંડી અને તમાચો માર્યો !

પણ હજી સરકારની ખરી કરણી તો બાકી છે. શ્રીમતી લીલાવતી બહેનનું અપમાન થયું તેનો વિરોધ કરવા શ્રીમતી ભક્તિલાક્ષ્મી બહેને તા. ૨૧ મીએ સ્ત્રી સિતમ દિવસ જાળ્યો. તે વખતે તો સરથસની મનાઈ પણ નહોતી હતી પોલીસે અનેક બહેનોને છાતીમાં, બરડામાં વગેરે જગાએ લાડી બંદૂકના કુંદા વગેરેથી મઠ મારે માર્યો.

મમાધાન થવાનું હશે ત્યારે થશે, સ્વરાજ્ય

પણ મળશે, પણ સરકારી રાજ્ય ઉપરનું આં કલંક કદી પણ બૂંસાવાનું નથી.

* * *

લોકોનું દમન તેમ સાધનું પણ દમન

આ લડતમાં અંગ્રેજી રાજ્યનું ખૂરામી ખૂડુ સ્વરૂપ અને આપણા પરતેજ દેશમાં લાગ્યારમાં લાગ્યાર સ્થિતિ તો હજી ધીમે ધીમે બહાર પડતી જાય છે.

અંગ્રેજી રાજ્ય જુલમ તો કરે, પણ તે જુલમની વાત આપણા પ્રામાણિક માણસો કે વર્તમાનપત્રો બહાર પાડે ત્યારે સામાન્યના મોટા અમલદારો તે સાચી પણ ન માને. આપણાં વર્તમાનપત્રોએ જુલમ વિશે આઈલું લખ્યું ત્યાંસુધી ઇંગ્લંડના કોઈ પણ માણસે કશું સાચું ન માન્યું. ત્યારે મિ. બેઈલિસેફર્ડે લખ્યું અને તે બહાર પડ્યું, ત્યારે હવે, ઇંગ્લંડનાં પત્રો લાડીરાજ્યની હકીકત સ્વીકારે છે. પરતંત્ર દેશને જુલમ તો સહવાતો પણ તે ઉપરાંત પોતાની વાત કોઈ માને નહિ એ પણ જોવાનું.

અને સરકાર જુલમ કરવાનો પોતાનો દક્ક માને છે તે ઉપરાંત તે જુલમની વાત દબાવી દેવાનો પણ પોતાનો દક્ક માને છે. તેને તો લોકોને દબાવી દેવા છે તે સાથે સત્યને પણ દબાવી દેવું છે. રાણપુર તપાસ સમિતિ તેનો એક દાખલો હતો; હમણાં વળી શ્રીયુત અમૃતલાલ હક્કર અને શ્રીયુત દાદુભાઈ દેસાઈ જેવા નિરવઘ પ્રતિષ્ઠાવાળા સન્ન્યોતે બેરસદમાં જવાની મનાઈ કરી છે. ત્યાં જાય તો વળી ત્યાંના સિદ્ધમની વાત તેઓ બહાર કહે ને !

* * *

નવું પ્રકરણ

હિંદી રાજકીય સ્થિતિમાં નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. અત્યાર સુધી લડાઇ ચાલતી હતી ત્યારે જે કેટલાક વિચારો કરવાને, આપણે તૈયાર નહોતા, અને આપણને વખત નહોતો, તે વિચારો કરવાનો સમય હવે આવ્યો છે, ત્યારે હાલની સ્થિતિ બરાબર સમજાય એટલા માટે છેલ્લા પ્રકરણના બનાવો આપણે નજર તળે ઠાઠી જઈએ.

પ્રારંભ અને સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ

૧૯૨૦-૨૧ માં ચાલેલી લડત ચૌરીચૌરાથી બંધ પડી તે પછી આ લડત ફરી ભગવાનું નિમિત્ત સાધમન કમિશનની નીમણૂક ગણવી જોઈએ. આ કમિશનમાં બ્રિટનની સરકારે એક પણ હિંદીને ન નીમ્યો અને તેથી હિંદના બધા રાજકીય પક્ષોએ સાધમન કમિશનનો બહિષ્કાર કર્યો. આનું જ એક પરિણામ એ આવ્યું મદ્રાસમાં ભરાયેલી ૪૨ મી રાષ્ટ્રીય મહા-સભામાં આજ સુધી નહોતો થતો તે હિંદના વાતચતના ધ્યેયનો ઠરાવ પસાર થયો. માદામનું જોષએ કે આ ઠરાવમાં એમ નહોતું કે મહાસભા સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાને પગલાં ભરશે. ૧૧ એપ્રિલ ૧૯૨૧ નું કે “ હિંદી પ્રજાનું ધ્યેય પૂર્ણ રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા મેળવવાનું છે. મહા-સભાના કાર્યક્રમમાં હજી સ્વતંત્રતા મેળવવાના ધ્યેયને સ્થાન મળ્યું નહોતું. આ જ અધિવેશ-માં સાધમન કમિશનના બહિષ્કારનો ઠરાવ પણ થયો.

સાધમન કમિશનને અને ઈંગ્લેન્ડના રાજદ્વારી પુરુષોને જપાળ આપવા મહાસભાએ દેશના રાજતંત્રનો ખરડો તૈયાર કરવા એક કમિટી નીમી અને આ કમિટીએ ‘ નહેરુ રિપોર્ટ ’ના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલો ખરડો તૈયાર કર્યો. આ કમિટીમાં હિંદના કોમી તેમ જ રાજદ્વારી સર્વપક્ષોએ ભાગ લીધો. મદ્રાસના ઠરાવમાં હિંદી પ્રજાનું ધ્યેય સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા મેળવવાનું હોવા છતાં આ ખરડો વસાહતી સ્વરાજ્ય (Dominion Status) થી સંતોષ માનતો હતો.

શ્રીમુત મોતીલાલ નહેરુના પ્રમુખપણા નીચે કલકત્તામાં ભરાયેલી મહાસભામાં આ ખરડો પસાર થવા રજૂ થયો. આ મહાસભા-માં પણ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો પક્ષ જબરો હતો.

આ મહાસભા વખતે ગાંધીજીનું દર્શિબિન્દુ એવું હતું કે હાલ તુરત નહેરુ રિપોર્ટમાં છે તેવું વસાહતી સ્વરાજ્ય સ્વીકારવું એ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના લોકાના ધ્યેય સાથે વિરોધાત્મક નહોતું. તેમની સલાહ એવી હતી કે સરકારને વસાહતી સ્વરાજ્ય આપવાને જે વરસની અવધિ આપવી. એટલા સમયમાં વસાહતી સ્વરાજ્ય ન મળે તો મહાસભાએ પોતાનું ધ્યેય સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કરવું. છેવટે એવો ઠરાવ પસાર થયો કે સરકાર એક વરસમાં એટલે ૩૧ મી ડિસેમ્બર ૧૯૨૬ સુધીમાં નહેરુ રિપોર્ટ મુજબનું સ્વરાજ્ય નહિ આપે તો મહાસભા “ અહિંસાત્મક, અસહકાર જાહેર કરશે, અને દેશને કર ન આપવાની

અને તેમના વિના મધ્યગણ ધડતુ મુશ્કેલ હતું વળી હિંદના લાવી મધ્યરણુમા દેશી રાજ્યોને કેવા સમયમા મુકવા એ પણ પ્રશ્ન હતો તેથી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ સરકારે લોર્ડ અર્વિન પાસે ગોળમેજી પરિપદતુ જાહેરનામુ કદાચુ લોર્ડ અર્વિન હિંદ પાછા આઆ ત્યારે તેમણે તા ૩૧-૧૦-૨૯ ના વધારના ગેઝેટમાં જાહેર કર્યું કે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ હિંદ અને દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિની એક પત્રિપદ હાજરમા લગવાશે અને તેમની સાથે ચર્ચા થવા પછી પાર્લમેન્ટ આગમ ગિલ રજુ થશે લોર્ડ અર્વિને એમ પણ જાહેર કર્યું કે ૧૯૧૭ના જાહેરનામામા એ સમાવિષ્ટ છે કે તેમા ધારેની હિંદની બધારણીય પ્રગતિનુ સ્વાભાવિક પરિણામ સારથાનિક સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ છે

હિંદના ગભ્યપ્રકરણમા સારથાનિક સ્વરાજ્ય શબ્દ અહીં જ પહેલો બોવાયો અને થોડીવાર લોકોને આશા બધાઈ, પણ તે પછી પાર્લમેન્ટમા આવેની ચર્ચા ઉપરથી અને પછીના વોર્ડ અર્વિનના વચ્ચેના ઉપરથી તરત મચળાયુ કે આ બધી શબ્દજન્ય હતી મહામજાના નેતાઓએ ગોળમેજી પરિપદને પણ નિરર્થક માની, પણ હિંદના વિનીત કે વિનરવ ગણાતા નેતાઓએ અને બીજા કેટલાકે ગોળમેજી પરિપદમા જવાનુ દુરસ્ત ધાર્યું સાહમન કમિશનના જાહેરનામા માટે એકત્રિત થયેના રાજકીય પક્ષો અહીં પાછા જુદા પડ્યા

૪૫મી કેબિનેટ બસવા પહેલા દેશના કેટલાક નેતાઓ લોર્ડ અર્વિનને મળી આઆ પણ તેમની સાથેની વાતચિતથી એવુ ક્ષિપ્ર ન જ થયુ કે ગોળમેજી પરિપદ “કુમીનિયન સ્ટેટસ”નું બધારણુ ધડવા જ બેમવાની છે એ પરિપદમા કુમીનિયન સ્ટેટસ કે મપૂર્ણ સ્વરાજ્ય કે ગમે તેવા બધારણુની દરખાસ્ત ગમે તે લાગી શકશે એથી વધારે એ પરિપદ ઉપર આધાર રાખવા બોટા છે એમ સ્પષ્ટ થયુ.

તા ૩૧-૧૨-૨૯ સુધી મરકાંડે નેહરુ રિપોર્ટ પ્રમાણે કથુ ન આપ્યાથી લાહોરની મહામજાએ ઠરાવ કર્યો કે ગાંડેડ ટેબલ કોન-ફરન્સમા જવાથી કશો વાલ થવાનો નથી. “આજથી મહાસભાના ધ્યેયમા સ્વરાજ શબ્દનો અર્થ મપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય કરવો” અને વધારેમા જાહેર કર્યું કે “નેહરુ રિપોર્ટમા આલેખેલુ બધારણુ આખુ રદ થયુ છે” આ ઉપરાત ૧૯૨૦મા મજાની મહાસભામા કેટલાક કચ્છે નો કનકાંગ કચ્છારો એક ઠરાવ થયો હતો તેને અહીં નવા ઠરાવથી જુવાડવામા આવ્યો

લાહોરની બેઠક વખતે દેશ અગ્રહકારની લડત હમણા લડી શકશે એવો ગાંધીજીને વિશ્વાસ ન હતો પણ લાહોર કોંગ્રેસ પછી લોકોએ જુદા જુદા પ્રમેગે જે ઉત્સાહ બતાવ્યો તેથી ગાંધીજીને તે ઉપર વિશ્વાસ બેમતો ગયો ખાસ કરીને સ્વાતંત્ર્ય દિન તરીકે એમણેના તા ૨૬-૧-૩૦ ના રોજ ફ્રેક શહેર અને ગામે મહામજાએ કાંટેયુ પ્રતિનાપન વચ્ચાયુ અને ૧૯૨૦-૨૧મા નહિ જોયેના એના પ્રગ્નના ઉત્સાહના દર્યો જોવામા

લાહોરના ઠગવથી અંગ્રેજ ગમ્તહારી પુરુષો વિચાર કરતા યદ્ય ગયા હતા લોર્ડ અર્વિને વહી ધાગ સભામા લાપણુ આપ્યુ ત્યારે ગાંધીજીએ ફરી વિચાર કરી હિંદની માગણીને વધારે સ્ફુટ સ્વરૂપ આપવા કેટલાક મુદ્દાઓ જણાવ્યા જે ગાંધીજીના અગિયાર મુદ્દાના નામે આવારે પ્રસિદ્ધ છે, અને હિંદના નેતાઓએ જેને સ્વગજની કસોટી તરીકે સ્વીકાર્યા છે

તા ૧૪-૨-૩૦ના રોજ મહામજાની કાર્યવાહક મમિતિએ ગાંધીજીને મત્યામદની લડતના સરમુખત્યાર નીમ્યા તા ૨૭ માર્ચ ૧૯૩૦ના રોજ તેમણે વાઙ્મંગેયને પ્રગિદ્ધ પદ લખ્યો તેમા પોતાની ઉદ્દિષ્ટ કાપાબગની કાર્યરેખા જણાવી અને તે કરવાની પોતાને સાથી ફરજ પડે છે તે મંજૂરી પોતાની ગ્રિહિતિ

૨૫૪ કરી. વાઇસરાયને ફરી એક વખત ચર્ચા કરવાને વીનવ્યા. અહિંસાની શ્રદ્ધા અને આપણા સ્વરાજ્યના કેસને માટે આ એક અપૂર્વ લેખ છે. આ પત્ર તેમણે આશ્રમવાસી એક અંગ્રેજ યુવક સાથે ના. વાઇસરોયને મોકલ્યો.

હૂંચ અને લડત

તા. વાઇસરોયે પોતાના ખાનગી મંત્રી મારક્વેટ એટલો જ જવાબ મોકલ્યો કે કાયદા-ભંગથી માત્ર સુલેહશાંતિનો ભંગ થશે.

ગાંધીજીએ તા. ૧૨મી માર્ચના પ્રાતઃકાળમાં સત્યાગ્રહાશ્રમથી ફૂચ કરી. ગાંધીજી ધર્મેશુદ્ધિથી રાજપ્રકરણી કામમાં પડેલા છે એ સૌ જાણે છે. આ પેદલ ફૂચ કરીને જવાની પદ્ધતિ પણ પ્રાચીન તીર્થંકરોનું સ્મરણ કરાવે છે. ભગવાન ખુદ અને મહાવીર આવી રીતે એક સ્થળેથી જો જ્યાં અને હુમરો અને લાખો માણસોને તે ઉપદેશ સંભળાવતા. આ ફૂચની પણ ... જે જ ચમત્કારક, કોઈએ નહિ માનેલી ... પર ધર્મ. તા. ૫ મી એપ્રિલે તેઓ દાંડી પહોંચ્યા અને મીઠાના કાયદાનો ભંગ શરૂ થયો.

તે પછીના બનાવો તપસીલવાર કહેવાની જરૂર નથી. વાઇસરોય ઉપરના પત્રમાં ગાંધીજીએ લખેલું ‘ હું આશા રાખું છું કે મારી પાછળ લાખો માણસ વ્યવસ્થિત રીતે કામ ઉપાડી લેશે. ’ એ વચન સત્ય પડ્યું સત્યાગ્રહની લડતમાં તેમના આદરણ ગાંધીજીએ મળ્યું નહિ કહેલા એવા લાકીના હુમલા સરકારે ક્યાં, પણ લોકો પાછા હડયા નહિ. ગાંધીજીએ સરકારની આ દાનવી યુદ્ધનીતિનો નિકાલ કરવા ધારારાણના મીઠાના અગર ઉપર આક્રમણ કર્યું. ત્યાં પણ સરકારે લાકીનો પ્રયોગ અજમાવ્યો. છેવટે ગાંધીજીને પકડ્યા.

લડતના વિસ્તારનો ક્યાસ કરવા એટલું જોવું બસ છે કે વાઇસરોયને પોતાની ખાસ સત્તાને આધારે ૧૧ આર્ડિનન્સો કાઢવા પડ્યા.

ગ્રેસને મોંએ હૂંચો દીધો, માણસોને જોલમાં મોકલ્યા, લાકીથી માર્યા, સ્ત્રીઓનું પણ અપમાન કર્યું, તેમના ઉપર પણ લાકી ચલાવી, કોંગ્રેસને ગેરકાયદેસર મંડળ ઠરાવ્યું, તેની મિલકત જપ્ત કરી, કોંગ્રેસને મદદ કરવી એ પણ ગુનો ઠરાવ્યો અને છતાં લડત ચાલ્યા કરી. હમણાં જ મિ. કીરારે બહાર પાડેલા આંકડા પ્રમાણે એપ્રિલથી ડિસેમ્બર સુધી ૫૪૦૦૦ માણસોને જોલની સજા ચઢી છે અને સરકાર લાકી ચાલે ત્યાં સુધી ઠેક કરતી નથી એ વિચારતાં આ લડતમાં ભાગ લેનારાની સંખ્યા પાંચ લાખથી વધારે ગણવી નોંધએ, એમ લાગે છે.

રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સ

દરમિયાન રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સ ભરાઈ. તેમાં કોંગ્રેસ સિવાયના બધા પક્ષકારોએ ભાગ લીધો. કોનફરન્સ થોડા દિવસ કામ કરી પછી નાની નવ પેટાકમિટિમાં વહેંચાઈ ગઈ. બધી પેટા કમિટિઓ હજી પોતાનું કામ પૂરું કરી શકી નથી. કોનફરન્સની તા. ૧૬ જાન્યુ. ની છેલ્લી બેઠકમાં હિંદના બધાં રાજા નક્કી થયેલા મુદ્દા મિ. રમ્સે મેકડોનાલ્ડે નીચે પ્રમાણે રજૂ કર્યાં.

(૧) બધી ચર્ચાનું આધારભૂત ધોરણ એ હતું કે મધ્યવર્તી સરકાર એ બ્રિટિશ હિન્દ તેમજ દેશી રાજ્યોના સમવાયી તત્ત્વ (federation) નું બને. આ તંત્રનું સ્વરૂપ કેવું થયું એ હવે પછી નક્કી થશે. આ તંત્રનાં અંગભૂત પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો, જે વિષયો સમવાય તંત્રને સુપરત કરશે તેટલા ઉપર જ તેની સત્તા રહેશે. તે વિષયો નક્કી કરવા હજી બાકી છે. દેશી રાજ્યો જે વિષયો આવી રીતે કેન્દ્રસત્તાને નહિ સોંપે, તે વિષયો પૂરતો તેનો પલીવટ, અત્યાર સુધી ચાલતું આવ્યું છે તેમ, વાઇસરોયની મારફત થશે. આ સુપરત કરેલા વિષયો પૂરતું, કારોબારી મંડળ ધારાસભાને જવાબદાર રહેશે.

(૨) હોલ તુરત પૂરું નીચેના વિષયો અપવાદોએ ગવર્નર જનરલની સત્તાના અણગમી. ક. હિંદનું રક્ષણ અને તેના પરદેશ સાથેના મંબંધ. ખ. ગવર્નર જનરલ દેશની સુલેહશાન્તિને માટે જવાબદાર છે માટે, તેને માટે, તેમજ બંધારણ-જન્ય લઘુમતીના હક્કોના રક્ષણને માટે, મંદતની સ્થિતિમાં તેને કારોબારો પગલાં લેવાની સત્તા રહેશે.

(૩) રાજ્યનું અર્થપ્રકરણ અમવા મહેસૂલ (finance) સોંપતા પહેલાં ઉપર જણાવેલા હિંદના રક્ષણ વગેરેના ખર્ચના અપવાદો કરવા નોંધએ. તેમજ સેક્ટરી આર્થ રેટ તરફથી જે જે જવાબદારીઓ લેવાઇ હોય તેના પાલન માટે પણ અપવાદ કરવા નોંધએ. આ વસ્તુને વહેવાર રવરૂપ કેમ આપવું તે સંગ્રહી તદ્વિષયક કમિટીએ કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે તેમાં એક રીઝર્વ બેંક કાઢવાની સૂચના પણ છે. તેમજ હિંદિયામણને માટે પણ પ્રશ્ન કરવો નોંધએ. આટલા અપવાદો સાથે અર્થપ્રકરણ હિંદની જવાબદારીને સુપરત થશે. આનો અર્થ એવો થશે કે અર્થપ્રકરણમાં દ્વિસત્તાક વ્યવસ્થા ચાલશે.

(૪) ગવર્નરની સત્તા નીચેના પ્રતિમાં મંપૂર્ણ જવાબદારીનું ધોરણ સ્વીકારાયું છે. તેના કારભારીઓ ધાગમહામાંથી ચૂંટાયે અને સમસ્તરૂપે જવાબદાર રહેશે. મમવાય તંત્રના વિષયો અને હિંદસમસ્તના વિષયો બાદ કરતાં બધી સત્તા પ્રતિની સરકારને રહેશે. માત્ર જાહેર નોકરી અને લઘુમતીના બંધારણજન્ય હક્કોના રક્ષણ માટે જે સત્તા ગવર્નરને આપવાની જરૂર છે તેટલી જ તેને અપાયે.

(૫) મતદાર વર્ગને વ્યાપક કરવાને વધારે ઉદાર ધોરણ રખાયે.

(૬) લઘુમતીને પ્રતિનિધિત્વના આસહકો આપતા ઉપરાંત એવી પણ ખાંદેશરી અપાઇ છે કે કોમ કે ધર્મના કારણે કોઈના હિવાની હોવા બાધિત થશે નહિ.

આ મુદ્દાઓ રજુ કરતાં મિ. રેમ્સે મેંક-કેનલ્ડે કહેલા અપવાદોને સ્પષ્ટ કરવા માટે કહ્યું હતું કે આ અપવાદો ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) જ્યારે વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર ભગવાં આવી પડે ત્યારે સુલેહશાન્તિ જાળવવા એક સત્તાનો અપવાદ કરવો પડે છે, જે હરેકાંઈ રાજ્ય તંત્રમાં સૌથી મોટા ઉપરીના અધિકારમાં હમેશાં રાખવામાં આવે છે. હિંદિઓ પોતે પોતાનું બંધારણ ઘડે તો તેઓ પણ આ સત્તાનો અવકાશ રાખે એમ તેમણે કહ્યું હતું. (૨) બીજા પ્રકારની અપવાદિત સત્તાના બે વિભાગો છે: (ક) ચાલુ સનદી નોકરીના નિર્વાહમાં અને અત્યાર સુધી સરકારે ઉત્પન્ન કરેલ આર્થિક જવાબદારીઓના પાલનને અર્થે એક; આમ કરવામાં હિંદનું જ હિત તેમણે ખતાવ્યું હતું કારણકે નહિતર કુનિયામાં હિંદની સાખ હીણી પડી જાય. (ખ) હિંદનો ઇતિહાસ નોંધને સમયના અવધિ રૂપ અપવાદ સ્વીકારવો. (૩) છેલ્લો અપવાદ લઘુમતીવાળી કોમો સંગ્રહી છે. આ અપવાદ આપણે આપણી મેજે નક્કી કરીએ એમ વડા પ્રધાને ઇચ્છ્યું અને કહ્યું કે આ બાબતમાં હજી કંઈ આપણે છેલ્લે પારિયે જઈ બેઠા હોઈએ એમ માનવાનું કારણ નથી. અર્થાત્ હિન્દુ મુસલમાન હજી પણ એમત થઈ શકશે એમ તેમણે આશા ખતાવી.

આ જ પ્રસંગે સર તેજ બહાદુર સમ્રાએ બધા કેદીઓને આશી આપવાની વાત કરી ત્યારે વડા પ્રધાને એવો જ જવાબ આપ્યો કે સુલેહશાન્તિ સાચવવાની ખાતરી આપે તો તેમ થઈ શકે.

કૃત્ય પહોંચે ?

આખા દેશની ના જતાં વિનીતો અને બીજા કેટલાક નેતાઓ જોળમેજી પરિવર્તમાં ગયા તે કરતાં કોઈ ન ગયું હોત તો આખા

દેશનું બળ ઇંગ્લેન્ડ વધારે સારું સમજી શકત એમાં શક નથી. પણ આ ગયા તેથી અને ગયા છતાં પણ ઇંગ્લેન્ડના મન પર હિંદની આજ સુધી નહિ પડેલી એવી છાપ પડી છે ખરી. હજી પણ હિંદને દમનનીતિથી ખેસાડી દેવું જોઈએ એમ માનનારા ત્યાં છે પણ તેવી વ્યક્તિઓ જ છે, એવા પક્ષો છે એમ હવે ન કહી શકાય. પાર્લમેન્ટમાં ગોળમેજી પરિપક્વતા કાર્ય વિશે ચર્ચા થતાં મિ. ચર્ચિલે કહ્યું કે વાઇસરોયે કુમીનિયન રેટલ્સની વાત કરીને-સાચા ગુજરાતી શબ્દોમાં કહેવું હોય તો-હિંદીઓને ફટકા છે, તેમને એમ જ લાગ્યું છે કે કોનગ્રેવેટિવ પક્ષકારો સિવાયના બીજા રાજપ્રકરણી પુરુષોએ નજાગાઇ જ બતાવી છે. પણ આમ કહેતી વખતે પણ તેમને એવી પ્રસ્તાવના કરવી પડી કે તેઓ જે કહે છે તે તેમનો અંગત અભિપ્રાય છે, તેમના પક્ષનો નથી.

પણ આટલો બધો વિરુદ્ધ મત ધરાવનાર વર્ગ ધણો નાનો હશે. કોનગ્રેવેટિવ પક્ષના નેતા મિ. બોલ્ડવિને પણ કહ્યું કે કેટલાક હિંદી નેતાઓ જેમ અમુક દિવસે મૌન પાળે છે તેમ મિ. ચર્ચિલે પણ મૌન પાળ્યું હોત તો વધારે સારું. મિ. મોરલીએ તો મિ. બેનેને ત્યાં સુધી સ્થળાંતર કર્યું કે બધા કેદીઓને માફી આપવી જોઈએ અને દમનના કાયદા બંધ કરવા જોઈએ એટલું જ નહિ પણ હિંદ-સ્વરાજ અમલમાં મૂકવું જોઈએ.

મિ. બેને આ સર્વનો લગાણુથી જવાબ આપ્યો તે ઉપરથી જણાય છે કે મજૂર સરકાર પોતે હિંદ તરફ હવે ગંભીરતાથી જુએ છે. તેમણે હિંદનું બંધારણ ફેરવવાનાં કેટલાંક કારણો જણાવ્યાં. પ્રથમ કારણ અત્યાર સુધી આપેલાં વચનો છે; તેવું જ નૈતિક કારણ પણ છે. તેમણે જણાવ્યું કે બાહ્ય બળથી હવે હિંદ પર રાજ્ય ચાલુ શકશે નહિ. “આપણી પાસે બળ તો પુષ્કળ હતું. આપણી પાસે પોલીસ અને લશ્કરી

સિપાઇઓ હતા. હિંદમાં ચાલતું યુદ્ધ હિંદી અભિપ્રાયને ટેકા આપવા માટે ચાલે છે, લોકોના નૈતિક ટેકા વિના કોઇ પણ સરકાર બળવાન થઇ શકે નહિ.” તેમણે એ પણ જણાવ્યું કે પત્ત્યાસેક વરસ પહેલાં જેમ સુદીલ્લર માણસો રાજપ્રકરણમાં કોલાહલ કરતા તેવું આ નથી. અત્યારે જિલ્લા અમલદારોનું માનવકર કાર્ય જ રહ્યું નથી. તેમણે આગળ જતાં કહ્યું કે આ હીલચાલમાં જુવાન સ્ત્રીપુરુષ બન્નેએ ભાગ લીધો છે. “જે માણસ રાષ્ટ્રના જુવાનોના અભિપ્રાય માટે તિરસ્કાર દર્શાવે છે તે રાજદારી પુરુષ તરીકે ફરેશીવાળો નથી.” હાલની હીલચાલના બળનો કપાસ તેઓ નીચેની હપ્તીકત ઉપરથી કાઢે છે.

“જે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે જે માણસોને વેપારી સાહસોમાં અત્યારે પેશો ખોવાનો છે તેઓ આ હીલચાલને મદદ કરે છે અને સ્ત્રીઓ આમાં જે ભાગ લે છે તે સૌથી સ્વચ્છ છે. હું દિલ્હીર ખું કે આમાંની કેટલીક અત્યારે જેલમાં છે.” વળી હિંદના સુરોપિયનોનો પણ અભિપ્રાય બદલાયો છે. આવી સ્થિતિમાં રાજ્ય કરવું જોઈએ “લાડી ચડાવવી, લાડી છોડી અંદક લેવી અને બાંક છોડી મશીનગન લેવી.”

મિ. ચર્ચિલેહિંદની રાજનીતિ તેઓ ચાર કારણોથી વખોડે છે: (૧) તે આપેલાં વચનોની વિરુદ્ધ છે. (૨) તેથી રાજનીતિ ઉપર રાજ્ય ચાલી શકે એમ નથી. (૩) એવી રીતે રાજ્ય ચલાવતાં લોકોનો નૈતિક ટેકો રહેતો નથી. (૪) એવી નીતિનો અર્થ બળના ઉપયોગથી રાજ્ય કરવું એવો થાય, અને ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા એ સાંખી શકે નહિ.

અત્યારના સમાધાન વિશે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે આ સમાધાન ત્રિપક્ષી છે. એક તરફ બ્રિટિશ હિન્દ પોતાના હિતને અર્થે અમુક

આવા અપવાદો સાથે અર્થપ્રકરણ સોંપવાનો કશો અર્થ નથી કારણકે એ અપવાદો જ મધ્યવર્તી સરકારની આવકના લગભગ ૮૦ ટકા ખાત્ર નાખે. વળી એ પણ વિચારવું છે કે દેશી રાજ્યો સાથેના સમવાયી તંત્રમાં જો કે જેટલા મતો દેશી રાજ્યોને મળે, અને એટલાના વિરોધથી કારોબારી સત્તાને આપણે બરતરફ ન જ કરી શકીએ તો આ મધ્યવર્તી સત્તા માત્ર નામની જ રહે. સમવાયમાં રાજ્યો દાખલ થાય છે, અને ખ્રિસ્તી દિલ્લમાં જવાબદાર તંત્ર દાખલ કરવાને તેમણે આગ્રહ કર્યો, તે વાતની આપણે કદર કરીએ, પણ એ આદ રાખવું જોઈએ કે આમાં દેશી રાજ્યના આંતર તંત્રમાં કશો ફરકાર નથી થતો, દેશી રાજ્યોનો અમલ પોતપોતાના રાજ્યમાં એટલો જ જોડાઈ રહેવાનો, અને સમવાયમાં દાખલ થવામાં તેમની એક મોટી નેમ તો ખ્રિસ્તી સર્વોપરીપણામાંથી નીકળી જાય, સમવાયી કોર્ટનું રક્ષણ મેળવવું એ છે. દેશી રાજ્યની ફેરવતના હકોના રક્ષણથી સમવાયે શું શું કરવું જોઈએ? બીજી તરફથી દેશી રાજ્યો ખ્રિસ્તી હિન્દથી અત્યારે તદ્દન અલગ છે, તેને બદલે તેઓ સમવાયમાં શામલ થતાં હોય તો તે તક શા માટે જવા દેવી એ પણ વિચારવાનું છે.

ચૂંટણીથી આવેલા ખ્રિસ્તી દિલ્લા પ્રતિનિધિઓ અને નીમણૂકથી આવેલા દેશી રાજ્યના પ્રતિનિધિઓની બનેલી મધ્યવર્તી સરકારને દિલ્લું નસીબ સોંપવા કરતાં, ખ્રિસ્તી દિલ્લ માટે એક જુદી મધ્યવર્તી સરકાર ખ્રિસ્તી દિલ્લી રાજ્યપ્રકરણો જરૂરિયાતો લક્ષમાં લઈ રાખવી, અને પછી તેના ઉપર સમવાયી તંત્ર મૂકવું એ વધારે સારું નહિ ?

વળી હંડિયામણ અને ખ્રિસ્તી વેપારી હિતોને રક્ષણ આપવા માટે અપવાદો કરેલા છે

તો આ સત્તા વિના સ્વરાજ્યનો શો અર્થ છે? એક સ્વપાય એ ખરું પણ એકમાં વહીવટ કાના હાથમાં રહે છે તે મુખ્ય સવાલ છે.

વળી હિંદ માથે કરેલાં દેવામાં કેટલાં હિંદ હિતાયે હતાં કેટલાં નહોતાં એ વિચાર પણ આ સંયોગમાં કરવો જોઈએ કે નહિ? ખ્રિસ્ત આપણને હમેશાં કહેતું આવ્યું છે કે પોતે હિંદના દ્રુતી છે, તો દ્રુતી હવે હિમાય આપશે કે નહિ ?

સૌથી મોટો પ્રશ્ન લશ્કરનો છે. હિંદી લશ્કર ઉપરનો કાબૂ હિંદને પોતાને ન હોય ત્યાંસુધી હિંદ સ્વરાજ્યનો કશો અર્થ રહેતો નથી. કાયદા અને ન્યાયના રક્ષણને માટે ગવર્નર જનરલમાં ખાસ સત્તાઓ રાખવામાં આવે છે પણ એ સત્તાની રૂએ ઓર્ડિનન્સો નીકળતા જેમણે જોયા છે તેઓને એવી સત્તા ઉપર વિશ્વાસ ન જ બેસે. એટલે મુખ્ય પ્રશ્ન લશ્કરને હિંદી બતાવવાની યોજના અને તે સાથે સાથે તેને હિંદના સ્વરાજ્યતંત્ર નીચે મૂકવાની યોજના નક્કી થયા વિના સ્વરાજ્યની વાત કરવી નિર્ણયક છે.

આ બધા પ્રશ્નો અત્યારે આપણી સામે ઉપસ્થિત થયા છે. તેનો નિવેડો કોવો આવે છે તે ઉપર સમાધાનીનો આધાર છે. ત્યાંસુધી, ટારી પક્ષની પેઠે, હિંદ પણ કોઈ ચોક્કસ અભિપ્રાય બાંધી શકે નહિ.

આવેલી મહાસત્તાના પ્રમુખ

શ્રીયુત વલ્લભલાલ પટેલને, કાર્યવાહી સંમિતિએ પોતે જ નીમ્યા એ ધણું જ હજી પણ ભરેલું થઈ છે. આ સ્થિતિમાં એથી વધારે સારી પસંદગી થઈ શકી ન હોત.

卐 પ્રચીન 卐

પુસ્તક ૧૧

માઘ : ૧૯૮૭

અંક ૪

શ્રીયુત ક્ષિતિમોહન સેનની વ્યાખ્યાનમાળા

વ્યાખ્યાન ૩ જી

આસો વદ ૬, સં. ૧૯૮૨ મંગળ, મધ્યાહ્ન.

જો જંત્ર પ્રધાન થઇને જંત્રોને નષ્ટ ન કરી નાખે, તેને ગૌણ ન કરી નાખે, તો જંત્રનાં અનેક પ્રયોજનો છે. આ જે પુસ્તકોનો સર્વસંગ્રહ છે, જેને આપણે પુસ્તકાલય, લાઇબ્રેરી કહીએ છીએ એ શિક્ષણને માટે કાંઇ કમ સાધન છે? ખરું પૂછો તો એ એક સાર્વભૌમ સાર્વકાલિક નગર છે. ત્યાં પૃથ્વીના બધા દેશના અને બધા કાળના પડિતો એક સાથે વાગ કરે છે. અહીં ગૌતમને અને વ્યામને ભેગાં વસતાં કરી વિવાદ થતો નથી; વેદાન્તની પાસે ત્યાય સમાન લાવે રહે છે; અહીં મહામુદના કુશનની સાથે હિંદુઓનો વેદ રહે છે. ચીનના મહાન કૉન્ફયુશિયસની સાથે ક્રિશ્ચોનાનું બાઇબલ રહે છે. કોઇની સાથે કોઇનો વિરોધ નથી. કવિ રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે ગામના ચોકમાંથી ગમે તે રસ્તે જઈ શકાય. લાઇબ્રેરી પણ એવી ચોક જેવી છે, ત્યાંથી ચિંતનના ગમે તે માર્ગે જઇ શકાય છે. પુસ્તકાલયના આધારે જગતના ગમે તેટલા પૂર્વકાલ હિપર પહોંચી શકીએ. એક પછી એક મંથ વડે એ રીતે ઠેક આદિકાલ સુધી સેતુ બાંધી શકાય. માનવની આવી ચિન્મયી મુક્તિ પુસ્તકાલય સિવાય બીજે ક્યાં છે? કોઇ પણ વ્યક્તિ જરા પણ બાધા સિવાય એ ચિન્મય રસ્તે જઇ શકે.

પણ જંત્રોને સંજીવ ન રહે, સાધક પોતાનો પ્રાણ ખુલે તો આ જ પુસ્તકાલય તેને ભારરૂપ થશે. આ પુસ્તકાલય ધણાય સાધકોને સદાયરૂપ થયું છે, તે જ પુસ્તકાલયથી ધણાય સાધકો દબાઇને મરી ગયા છે;—જેમ જખ્તરના ભારથી અનેક યોદ્ધાઓ મરી ગયા છે તેમ. એક બાઉલના સંબંધમાં એક વાત છે. એક વખત એક ધાન્યના કોઠારમાંથી ધાન્ય બહાર કાઢતાં તેમાંથી એક મરેલો સમાઈ ગયેલો જાંદર નીકળ્યો. બાઉલે તેને જોઇને કિલકિલાટ દસવા લાગ્યાં કે “કોઠારમાંથી મરેલો જાંદર નીકળ્યો!” બાઉલે કહ્યું: “એ શુધ્ધ જાંદર નથી, એ તો માનના અને શાસ્ત્રના ભારે પીસાઈ ગયેલો દબાઈ ગયેલો પડિત છે. મહાપ્રાણની આશા કરીને તેણે શાસ્ત્રના કોઠારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. જો ધીરે ધીરે શાસ્ત્રને પચાવી શક્યો હોત તો ધીરે ધીરે તેને, માન પ્રાપ્ત થાત અને તે સક્રિયપણે પણ

માત; પણ યશું તેથી વિપરીત જ. સમસ્ત શાસ્ત્રના ભારથી તેની પીઠ પીસાઈ ગઈ. ”
જગતમાં અનેક પંડિતો આ ક્રાંતિકારમાં પીસાઈ ગયેલા ઊંદરના જેવા છે. માનવ સમાજ આ
શુષ્ક ઊંદરની પેઠે સત્ય પંથનું અનુસન્ધાન કરે છે તો માનવ સમાજની દુર્ગતિ કેમ ન થાય ?

જેવું પુસ્તકાલય તેવું જ વિદ્યાલય છે. જો સાધક જીવન્ત રહે તો સર્વ વિષયમાં
પ્રધાનવાદ જીવન જ છે. જો સાધકને ગૌણ કરી સાધનને પ્રધાન બનાવીએ તો યુગ્મ્ય વસ્તુ
જે સત્ય છે તે નષ્ટ થઈ જાય. એટલા માટે ક્રાંતિ જંગ ઉપર મારો કશો ક્રોધ નથી. પણ
એ વસ્તુ જીલવી ન જોઈએ કે સાધન ગૌણ છે અને સાધક પ્રધાન છે. પ્રાણ દેવો, પ્રાણનો
મંચાર કરવો, પ્રાણ રાખવો એ સાધના બહુ કઠિન છે અને એમ કરનારા યુરુઓ પણ
દુર્લભ છે. જે મળે છે તે પ્રતિજ્ઞાના અને સાધનના યુરુઓ છે; પણ ખેતરની જમીન ગમે
તેવી સારી હોય, ખેતરમાં ગમે તેટલું ખાતર નાખો, ગમે તેટલું બી વાવો, પણ જો બીજ
જીવતું નહિ હોય, બીજ બળી ગયેલું હશે તો કશું બીગશે નહિ. આપણી સામાજિક
વ્યવસ્થા બીજે વાવવાની રાખીશું તો માત્ર સાધનો ભેગાં કરવાથી કશું વળવાનું નથી.

આપણું ફલલોભી કૃપણ મન સાધનાના ક્ષેત્રમાં નિશ્ચિત નકશા (charts) માગે છે.
પણ આ નિશ્ચિતતાનો આડંબર (dogmatism), તેની ઉપાસના તે સર્વ પ્રકારના પ્રાણ
અને જીવનનું અવસાનક્ષેત્ર છે. ઈટ કાંતો મૃતસ્તંભ-જીવનહીન સ્તૂપ, જેને આપણે મહેલ,
અટારી કે હવેલી કહીએ છીએ તે મિતરનીના નિશ્ચિત નકશા પ્રમાણે બને થયો હોય, પણ
જીવંત વૃક્ષ, જીવંત લતા, પ્રાણુવાન ફૂલ અને સુકુમાર પ્રાણુભર્યું ફૂલ તો ચારે બાજુની
જીવનશક્તિના, ચારે બાજુના જીવનના આવાહન પ્રમાણે ચારે બાજુના સુસંગત harmoni-
zed જીવનમાં પરિણામ પામે છે. નદી શું ખોદેલી નહેર કે કાંસની પેઠે કદી વહે છે? જેઓ
નદીને કાંસની પેઠે વહાવવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓએ બાજુનું જોઈએ કે જીવનને નકશાનો
અણગમો છે—કટાણો છે. નદી કાંસના માર્ગને અવગણીને સ્વચંદ્ર પથે વહે છે. જીવંત ધર્મ
અને જીવંત મનુષ્ય શું વેદશાસ્ત્રના વિધિનિષેધ માર્ગે કદી ચાલી શકે? એ કદી પણ
સંકડના રસ્તાનું અનુકરણ કરે? માટે જ શાસ્ત્રનિયત રસ્તાને અને જીવનને નિત્ય વિરોધ છે.

વસ્તુઓને, સરસામાનને ગોઠવવો એ ગૃહિણીપણું છે. પણ આ ગોઠવણુબંધ સત્યને,
જકડી નાખવાનું કરે તે ચાલે નહિ. સત્યની સાધનાના અધિપતિ શિવ અને સમસ્ત પ્રકારની
ગૃહગોઠવણુની અધિષ્ઠાત્રી શક્તિ છે; પણ શક્તિ ન્યારે શિવને પગ નીચે ચાંપે ત્યારે તે
પ્રલયકરી કાલિકા મૂર્તિ બને છે. અને શક્તિ જો આદર્શનો-શિવનો સંહાર કરે, ગૃહવ્યવસ્થા
એટલું ગૃહિણીપણું જો ધરમાં પ્રધાન બની જાય, તો આપણા અંતરની ઉપયોગિતા વિધવા
બની જાય અને કશું ફળ આપી શકે નહિ.

હાલમાં યુરોપમાંથી આ સર્વ પ્રકારનો ઉપયોગિતાવાદ આવ્યો છે. તેથી અહીં શિવ
રહેશે કે નહિ એ પ્રશ્ન થાય છે. યુરોપ શક્તિ—શક્તિથી ભરપૂર છે. પણ શિવનો ત્યાગ
કરવાથી શક્તિ કેવી પ્રલયકરી થાય છે તેનો પરિચય ત્યાં ધીમે ધીમે થવા માંડ્યો છે.
હાલમાં એક દેશ બીજાને આખો તે આખો ગળી જવાનું તાકે છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિને
એકબીજાને ગળી જવાનું ચાહતાં નથી, પણ રાષ્ટ્રો તો બરાબર પરપરનાં લક્ષ્કા બન્યાં
છે. રાષ્ટ્રોમાં એક પ્રકારનો પરલક્ષકવ (cannibalism) આવ્યું છે. અત્યારે યુરોપ
પોતાની ભક્ષક પ્રવૃત્તિથી જોળતું કરે છે કે શિવ ક્યાં છે? યુરોપ સમજતું છે કે

શિવને છોડી દઇ શક્તિની ઉપાસનામાં કટ્યાણુ નથી; પણ તેને શિવ જડતા નથી. યુરોપથી આણેલો ગૃહિણીપણુનો આ ભાવ પ્રેરણાને એક કારે મૂકીને અત્યારે ચોક્કસ માર્ગો ઠીક ઠીક ઉપદેશી રહ્યું છે.

માત્ર ઇતિહાસ અને પૂર્વના દાખલા (precedents) પૂર્વવર્તતાં એ કામનાં નથી. તેમની પ્રતિષ્ઠા જૂતકાળમાં છે. જૂત એટલે પ્રાણુહીન. જીવતાં માણસોમાં જૂત એ ભવનો વિષય છે. કારણ કે જૂતકાળ છે ચોક્કસ અને સુદૃષ્ટ અને ભવિષ્યકાળ છે અદૃષ્ટ. એટલે જૂતકાળ કેવળ મૃત્યુ ભય નિરાશા છે. અને આશા સંભાવ્યતા શ્રદ્ધા શક્યતા એ સર્વ ભવિષ્યમાં છે. તેથી આ નિશ્ચિતતા-ચોક્કસતા એ નિરાશાનું ક્ષેત્ર છે. અનિશ્ચિત (Indefinite) નું જે ક્ષેત્ર તે આશાનું ક્ષેત્ર છે. સાધના એ જૂતકાળના દાસને માટે નથી, જે દાસ છે તેને માટે સાધના હોઇ જ શકે નહિ. વિધાતા પરમ મુક્ત પુરુષ છે, તે મુક્ત સાધકને યાહે છે, તેને જ સહાય કરે છે, તે કદી દાસોથી વિંટળાવા ઇચ્છતા નથી જ્ઞાન મુક્તિનો રસ્તો છે. મનુષ્ય જ્યારે જીવન અને મુક્તિનો રસ્તો છોડીને જાય છે ત્યારે તે સત્તા ઉપયોગિતા અને સાધનોના ભારથી દબાઇ જાય છે-મરી જાય છે. જે આ સમસ્ત ભારથી દબાય નહિ, જે એ સર્વ વડે પ્રતિદિન મોટો થઇ શકે તે જ મુક્ત પુરુષ. પેલો સૂકો ઊંદર ધાનના ભારથી દબાઇ ગયો તેને બદલે તેણે નિત્ય થોડું થોડું ધાન પચાવ્યું હોત તો તે ધાન શક્તિનું કારણુ જનત. તેમ જ્ઞાન કે સાધનોને પણ સાધક પચાવી શકે તો તેની શક્તિ વધે, નહિતર તે તેના ભાર નીચે જ દબાઇ જાય. એ રીતે શાસ્ત્રાભારથી દબાઇ ગયેલા ધણાએ 'શુધ્ધ' ઊંદરો ચારે બાજુ મરીને પડે છે. અત્યારે આવા કેટલાએ સંમદો છે અને કેટલાએ સાધકો તેથી મરે છે. તેમને સજીવન કરનાર કોઇ ચુરુ નથી !

જે ચુરુ શિક્ષા દે તેણે નિશ્ચિત રસ્તાનું અનુકરણ કરવું છોડી દઇ દરેક શિશુમાં રહેલી પ્રાણુધારા પ્રેરિત કરવી જોઇએ. દરેક શિશુના હૃદયથી વિષ્ણુપદમાંથી, ભગીરથની પેઠે રાખપ્પવનિ કરીને, તેણે શિશુની જીવનગાને મુક્ત કરવી જોઇએ-વહેતી કરવી જોઇએ. પ્રત્યેક હૃદયમાં ભગવાનનાં ચરણ છે; કારણ કે ભગવાન સર્વ હૃદયમાં અધિષ્ઠિત છે. એ પદમાં રહેલી ગંગા જો વહેતી થાય તો સગરના જે અનેક પુત્રો મરી ગયા છે તે ભસ્મમાંથી નવજીવન પ્રાપ્ત કરે. ચુરુએ પોતાને અનુસરનારા ગુલામોનું લક્ષર બિંબુ કરવાનું નથી, પણ નવી સૃષ્ટિઓ રચનારા ધ્વજાઓનું લક્ષર બિંબુ કરવાનું છે. દરેક શિષ્યને તેણે એક એક સૃષ્ટિનો સરજનહાર કરવાનો છે, શિષ્યના અંતરમાં સુખ રહેલા સર્જક ધ્વજાને ભગવત કરવાનો છે. દરેક હૃદયમાં ધ્વજ છે પણ તે નિદ્રિત છે-અપ્રગટ છે, દીક્ષા દેનાર ચુરુએ તેને ભગવત કરવાનું છે. યોગ-વાસિષ્ઠ ચુરુની દીક્ષાના સંબંધમાં કહે છે:

યથા ચિત્રદ્વન્તઃસ્થા નિર્દેહા માતિ પુત્રિકા ।

તથૈવ માસતે મ્લહ ચિદાકાશાચ્છરંજનમ્ ॥

ટીકા:—ચિદાકાશસ્ય અચ્છમ્ સ્વચ્છમ્ યદ્ રંજનમ્ પ્રતિબિંબગ્રાહકમ્ યદ મનઃ તદ મ્લહ ।

[ભાવાર્થ: જોમ ચિત્ર કરનારની ગેનમાં દેહ વિનાની પૂતળી એટલે ચિત્રનો વિષય

‘રહેલો હોય છે તે પ્રમાણે ચિદાકાશનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરનાર મનમાં ‘પણ અલ્પ જ ભાસેમાન રહેયું છે.]

પણ એક પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિ નથી. પ્રત્યેક હૃદયમાં પણ છે. ગ્રીક દિદાસકે કહે છે કે “સમસ્ત સૃષ્ટિના મૂળમાં ભાવ (idea) રહેલો છે તેમ આપણું યોગવાસિષ્ઠ કહે છે કે મનની અંદર જે ભાવ છે તે જ પણ છે. તે સૃષ્ટિ કરે છે. કલાકારના હૃદયમાં જે ભાવ (idea) છે તે શિલ્પીનું પણ છે. કવિના હૃદયમાં જે ભાવ છે તે કવિનું પણ છે. યોગવાસિષ્ઠ ફરી કહે છે:

ચિદ્વ્યોમ કેવલમનન્તમનાદિ મયે

મલ્લેતિ માતિ નિર્જાચત્તવંશાત્સ્વયમૂઃ ।

આકારવાનિવ પુમાનિવ વસ્તુતત્તુ

વન્ધ્યાતનૂજ ઇવ તસ્ય તુ નાસ્તિ દેહઃ ॥

(ઉત્પત્તિ પ્રકરણ, સર્ગ ૨, શ્લોક ૫૬)

દરેક સાધક, દરેક શિલ્પી, કવિ અને દરેક ચિંતાશીલ માણસના હૃદયમાં તે અનાદિ અનંત પણ વિરાજમાન છે. તે પોતાની ચિન્મય શક્તિથી પૂર્ણ છે. તેને આકારવાન મનુષ્યની પેઠે દેહ નથી—જેમ વધ્યાના પુત્રને નથી તેમ. પરંતુ પ્રત્યેક શિલ્પી, કવિ અને સાધકના ચિત્તમાં તે વિરાજિત છે. આ પદ્ધતી સૃષ્ટિ અને આ વિશ્વપદ્ધતીના પદ્ધતી સૃષ્ટિ એ બધી એક જ વાત છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે કે આ જે વિશ્વજગત છે તે દેવાનાં દેવ-“શિલ્પ” એવું અનુકૃતિરિત્ત લોકે। આ જે કાંઈ સુવર્ણ હાથીદાંતથી શિલ્પીઓ અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ ધડે છે તે મહાશિલ્પી—મહાશુરનું અનુકરણ છે જગતના નાના પ્રકારના શિલ્પીઓ તેના શિષ્યો છે. એટલા માટે આપણા યોગીઓ કહે છે કે, આ જે પદ્ધતી સૃષ્ટિ છે, આ જે જગત છે તે બાળકોનો ખેલ છે—બાળકોની લીલા છે.

इह सरजसि मार्गे निर्विशेषो विधाता

द्वर्गणितगुणदोषो हेतुशून्यत्वमुद्यः ।

सरमस इव बालः क्रीडितः पांसुपूरै

रिह हि लिखति किञ्चित् तच्च भूयः प्रमादं ॥

એ ઉદેશ્યહીન વિધાતા અને શિશુ ધૂળ લઈને આ જગત સૃષ્ટિની રચનાનો ખેલ કરે છે. એટલા માટે તત્ત્વવાદી દાર્શનિકો વિચાર કરી કરીને હેરાન થઈ ગયા છે કે, આ સૃષ્ટિ સત્ય છે કે મિથ્યા છે? આ જે આનંદનો ખેલ છે તેને સત્ય કહો તો સત્ય અને માયા કહો તો માયા છે. ખેલવામાં તમે હિસાબ કરીને ખેલો, લાલ મેળવવા ખેલો તો આનંદ જતો રહે; કારણકે જે હિસાબી લોક છે તે હિસાબ વિના ખીલું કાંઈ બાંધતો નથી. તે હિસાબ કરીને વિચારે છે કે “પોતાનાં સંતાન ઉપર સ્નેહ કરવાથી કેટલા પૈસા મળે અથવા નય? તે સ્ત્રીની સાથે વાત કરતાં મનમાં વિચારે કે એટલા સમયમાં કેટલા રૂપિયા કમાવાત?”

જે વિષયમાં તે લુપ્થ છે તેને જ તે દેખી શકે છે. મારો એક કસરતી મિત્ર હતો, તેણે પરપ્પા પછી સ્ત્રીને મળતાં પૂછ્યું: “પંખ લાડી શકો છો?” પત્નીએ કહ્યું: “ના.” “કુસ્તી લાડી શકો છો?” “ના.” “લાડી ખેલી શકો છો?” “ના.” તે મોડી રાતે જાડીને મારી પાસે આવીને બોલ્યો: “ઠાકુરદા! એની સાથે કેવી રીતે વાત કરવી?” તે વિચારતો હતો કે જગતમાં કુસ્તી લાડી સિવાય બીજું કંઈ જાણવાનું છે જ નહિ!

વિધાતાની આ વિશ્વસૃષ્ટિ ઉદ્દેશથી મુક્ત આનંદની છે. એ આનંદ કોઈ ઉદ્દેશથી બદ્ધ નથી. તે મુક્ત છે માટે જ આ જગત આટલું સુંદર છે, અને જીવન પ્રેમ અને સૌન્દર્યથી ભરેલું છે. જો વિધાતાએ યક્ષની પેઠે લોભ કરીને આ સૃષ્ટિ રચી હોત તો તે આટલી સુંદર ન હોત—તે માત્ર બેડોળ અને પોતાના જ મૃત ભારથી દબાયેલી હોત.

જેમ આ વિશ્વસૃષ્ટિ છે તેમ આ શિક્ષાજીવન પણ વિનમ્ર સૃષ્ટિ છે. શિક્ષણના ધ્વજાએ પણ શિશુહૃદયમાં બેસીને કામ કરવાનું છે. તે પણ સર્જક છે. જો શુરુ શિશુમાં રહેલા ધ્વજાને જાગૃત નહિ કરે તો કેવળ ચત્રદ્વારા પદ્ધતિ (system) દ્વારા શિશુના બાલમાં રહેલા શ્રદ્ધાને, દાસને તે હાંકશે અને તેની યુક્તિનો માર્ગ બંધ કરશે. જે યોગીએ સત્યને પ્રત્યક્ષ કરે છે તેઓ ધ્વજાને નિત્ય શિશુ કહે છે. આ વિશ્વસૃષ્ટિ વિશ્વસૃષ્ટિમાં એક સાક્ષત શિશુની પેઠે ખેલ કરે છે. તેથી જ આ વિશ્વ ઉદ્દેશના ભારથી કે નિશ્ચિત માર્ગોથી કઠિન યથ ગયું નથી.

જીવનના સંચાર માટે દમેશાં કામગીરીની જરૂર છે. પથ્થરમાં બી અંકુરે નહિ, તેને માટે કોમળ કાદવ જોઈએ. તેમજ બેતરમાં પથરા નાખવાથી શક્તિસંચાર થાય નહિ, તેને માટે કોમળ પાણી જોઈએ. કુભારને ધડો કરવો હોય ત્યારે સૂકી માટી કામ નહિ આવે, તેને પણ પાણી નાખીને માટી પોચી કરવી પડશે. જ્યાં બીજાં પથ્થરો કરવાનું હોય ત્યાં કોમળતા જોઈએ. આ વિશ્વના મળમાં લીલાપણું કોમળતા છે. ધર્મજીવનમાં પણ આવી કોમળતા જોઈએ. માટે જ સર્વ ધર્મશુરુઓ કહે છે કે “શિશુના જેવા થાઓ, શિશુ નવ-જીવન નવજાનના અધિકારી છે. તેથી જેઓ સાચા શુરુઓ છે તેઓ જુદા પથ કહે છે: “જો નવજીવન ચાહો તો શિશુ બનો.” એટલા માટે આપણા આચાર્યો પણ નૂતન જન્મ દેવા માણસને દિવ્ય કરે છે. હાલના શિક્ષાશુરુઓ શિશુઓને જુદા થવાનું કહે છે. ધૂળને ભાંખી તેની અમુક ચોક્કામાં છટ બનાવી તેને અગ્નિમાં પકાવીએ તો પછી તેમાં બીજા જોગે ખરું? આપણા શુરુઓ પણ એવી રીતે બાળકોને ચોક્કામાં નાખી ભટ્ટીમાં પકવે છે, તેમાં તેમનામાં રહેલાં બીજો બળ જાય છે. આપણા દેશમાં આવા ઘણાએ બાલજુદો ફલ-લોભથી પરીક્ષામાં પાસ થવા ભણે છે. તેમને કશાની પ્રેરણા નથી, શ્રદ્ધા નથી, તેઓ પરીક્ષાના ચોક્કામાંથી પસાર થઈ પાછી ઈટ જેવા થયા છે. અત્યારે આ બાળકો સાધનોના ભારથી દબાઈ મરેલા જાદર જેવા છે. શિશુઓ જો શિશુઓ રહે તો તે ધ્વજાના સમાન-ધર્મો યથ શકે. બાઉલનું ગીત છે:—

નિદુર મરજી,

તુદ્ધિ કિ માનસ—મુકુલ માર્ગે આગુને ?

તુદ્ધિ ફુલ ફુટાવિ, વાસ છુટાવિ સસુર વિદુને ।

દેવ ના આમાર પરમગુરુ સૌંદ,
 સે યુગયુગાન્તે ફુટાય મુકુલ તાઢાહુડા નાંદ ।
 તોર લોભ પ્રચન્ડ, તાઢ મરસા દણ્ડ
 પર આછે કોન ઉપાય ?
 કયસે મદન, દિસને વેદન, શોન નિવેદન,
 સેઈ પરમ ગુરુર મને,
 સહજધારા આપનહારા તૌર વાળી શોને,
 રે ગરજી ।*

એ સૃષ્ટિનો ઉપાય છે. અંતરના બહારને ગમ્યત કરે, દાસ્યના બંધનથી મુક્તિ દે, તે જ કૃપણ ગુરુ. જેમ ગરુડે સ્વર્ગમાંથી અમૃત આણીને વિનતાને દાસત્વમાંથી મુક્ત કરી, તે પ્રમાણે ઉદ્દેશ્યના બંધનના દાસ્યમાંથી, ઉપયોગિતાના બંધનના દાસ્યમાંથી, લોભના દાસ્યમાંથી ગુરુએ આપણને મુક્તિની દીક્ષા દેવી જોઈએ. આજ જે ગુરુઓ પદ્ધતિને પ્રધાન કરે છે તેઓ લોભી થઈને ઉદ્દેશ્યથી બંધન વડે આપણી માતાને દાસત્વમાં નાખે છે, જે શિન્મથી પરાવિદ્યા છે તેને ઉપયોગિતાની દાસી કરે છે. તેમ ધન, સત્તા, મુખ્ય, સૌભાગ્ય, વૈભવને માટે ધરણે મૂકે છે, તેથી જ જે વિદ્યા આપણને મુક્તિ આપે તે અત્યારે આપણને દાસ બનાવે છે. ધરમાં અગ્નિ લાગ્યો છે, સમુદ્રમાંથી જળ લાવીને તે છુઝાવી શકાય, પણ ત્યાં પણ અગ્નિ સળગ્યો છે. એ અગ્નિ ફાણ હોલવશે ? સમસ્ત બંધનનો અંત જ્ઞાન છે; તે જ્ઞાન જ જો બદ્ધ છે તો તેને ફાણ હોલવશે ? આપણે જનનીને દાસી બનાવી, તો આપણા જેવા ઉપયોગિતાવાદી, આપણા જેવા લોભી, આપણા જેવા દાસ બીજા ફાળે ગણવા ? એ જનનીના દાસ્યમોચનની દીક્ષા દઈ શકે તે ગુરુ અને લાવિષ્યયુગના આચાર્ય પણ તે જ.

* એ નિષ્કુર ગરજવાન,

તું શું મન-મુકલને અગારમા રોકશે ? તારી અધીશઘમા ત્ર એની પાંદડીઓ ધીંધી નાખીશ,
 બંધનો નાશ કરીશ ? જોનો નથી કે મોશ પરમ ગુરુ સાથ એક કળીને વિચસાવવાને યુગોના
 યુગો લે છે.

તેને જશ થે ઉતાવળ નથી હોતી. તારો લોભ પ્રચન્ડ છે એટલે જ તારે દૃઢ (એટલે બલ, લગજબ બળાકાર એવો અર્થ છે.) વિના બીજે ઉપાય નથી, તારી તે શી ગતિ થશે ? મહમ વીનવીને કહે છે કે મારા પરમ ગુરુના મનને વેદના પહોંચાડીશ નહિ.

જે સહજ પ્રવાહમાં પોતાને વહેતો મૂકે છે તે જ તે પરમ ગુરુની વાણી સાચળી શકે છે—એ ગરજવાન !

વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર

કે

મૂડી રાજ્ય ?

બસો વર્ષથી જોડાં જડમણ ધાલેલી બ્રિટિશ સત્તાનત પાસેથી સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય કે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવું એ કેટલો વિકટ પ્રશ્ન છે તે આજે ભારતવર્ષની પ્રજા અને બ્રિટિશ પ્રજા સમજી ગઇ છે. અને પક્ષ તરફથી એક એકનો સામનો કરવાને પ્રયાસ ચાલી જ રહ્યા છે. એક વર્ષ દરમિયાન અનેક પ્રકારના પાસા ફેંકાયા અને હારજીત થયા કરી છે. આપણા હિંદુસ્થાન પાસે સૌથી વધારે પ્રબળ શસ્ત્ર ગણીએ તો તે વિદેશી કાપડ બહિષ્કારનું છે. આ વસ્તુ તો સર્વત્ર માન્ય થઇ છે. પરંતુ આ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે હજી બરાબર બેઠેલ નથી થયું. શ્રી. ગાંધીજીએ તો ચોખ્ખું સમજાવી દીધું છે, કે વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર તો ખાદીથી જ થઇ શકે, અને તે માટેની દલીલો પણ વારંવાર આપી છે. છતાં કેટલેકે દરજ્જે મિલના કાપડને શ્રી. ગાંધીજીએ છૂટ આપી છે, અને તે વસ્તુ મહાસભાએ પણ સ્વીકારી લીધી છે. હવે આ છૂટને લીધે વસ્તુસ્થિતિ શી ઉત્પન્ન થઈ છે તેનો હિસાબ આજ કરી લેવાની જરૂર જણાય છે.

શ્રી. ગાંધીજીએ આશ્રમમાંથી દાંડી તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યારથી માંડીને ગાંધીજીનો કારાવાસ થયો ત્યાં સુધી ખાદી અને સૂતર ઉત્પત્તિનું કામ બેશુમાર ચાલ્યું. ખાદીની અને રેટિયા તકલીની માંગ ચારે તરફથી ખૂબ આવવા માંડી. ખાદીનો જથ્થો 'દેશમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નહોતો એટલે લોકોએ જાપાનની અને મિલની ખાદી લીધી. અને રેટિયા ચત્રાવવા માંડ્યા. દરમિયાન શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈએ એક નવું સૂત્ર મૂક્યું—એક વર્ષ સુધી કાપડને નવું કાપડ લેવું નહિ, જૂનાં વાપરી નાખવાં, અને નવા કાપડ માટે પોતે કાંતી, કંતાવીને ખાદી તૈયાર કરાવવી.

જે પ્રજા આ સૂત્રને સત્વનિષ્ઠાથી વળગી રહી હોત તો લાભ થાત, પણ મનુષ્યની નબળાઈ આગળ સત્વનિષ્ઠા ટકી શકતી નથી.

ખાદી મળતી નહોતી, ઉત્પત્તિ કરાવવાનું કામ બહુ ધીરજનું અને મહેનતનું હતું. એટલા વયગાળામાં મૂડીવાદે પેતાનું બળ અજમાવી દીધું. શ્રી. ગાંધીજીએ મિલના કાપડને પરવાનગી આપી હતી, મહાસભાએ પણ પરવાનગી આપી હતી; પરંતુ તે કોને માટે, કેટલે દરજ્જે, તેનો વિચાર કાપડને કર્યો નહિ—અને મિલવાળાએ જે પ્રલોભનની જાળ પાથરી તેમાં લગભગ આખું હિંદુસ્થાન ફસાઈ ગયું. લોકોના, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના, શોખ પૂરા પડે એવું કાપડ પુષ્કળ જગ્યામાં મિલવાળાઓએ તૈયાર કર્યું, સ્વદેશી બજારો અને આગ્રાદ બજારો સંખ્યાબંધ ભરાયાં, લાખો રૂપિયાનું મિલનું કાપડ આ બજારોમાં વેચાયું. મિલવાળાનું તો કામ થઇ ગયું. પ્રજાએ જાણ્યું કે અમે વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કર્યો. નવી મિલો ઊભી કરવાનો પણ વખત આવ્યો. ખાદી પડી બોળાએ—એકદમ રેટિયા તકલી બોળાં થઈ ગયાં—રેટિયા વર્ગો સુતા પડ્યા—અને એક મોટામાં મોટું શસ્ત્ર નબળું પડી ગયું. બાજી એટલે જાળને અટકી નહિ. ખાદી શુદ્ધ છે કે મિશ્ર તેની ખાતરી કરવાને અખિલ ભારત

અરખા મંઘની છાપ પડે છે, એટલે માણસ તેમાં છેતરાય નહિ. મિલના કાપડમાં આ પ્રકારની છાપ હોતી નથી; તેમજ હાથવણાટના કાપડ પર પણ છાપ હોતી નથી. મિલ-માલિકાએ ઘણેલાગે સંપ કરીને પરદેશી સૂતર આણવાનું બંધ કર્યું, અને સ્વદેશી સભાએ તે તે મિલોનો સ્વીકાર કર્યો. આ સ્વદેશી સભાને મહાસભાએ માન્ય કરી. હવે મિલના કતિલા સૂતરની ને હાથે વણેલા કાપડની સ્થિતિ બહુ કઠંગી થતી જોવામાં આવી. હિંદુસ્થાનમાં લાખો કારીગરો આ ધંધા ઉપર શુભરાત કરે છે. સૂતર અને રેશમનું કાપડ હાથની શાળ પર વણાય છે. આ વણાટમાં પરદેશી સૂતર અને રેશમ વપરાય છે તેમજ કેટલેક અંશે દેશી સૂતર અને દેશી રેશમ પણ વપરાય છે. એટલે આ કાપડમાં દેશી અને પરદેશીનો ભેદ પારખવો બહુ મુશ્કેલ છે. જો આ કાપડને પરવાનગી ન મળે તો લાખો કારીગરો બેકાર થઈ જાય; અને પરવાનગી મળે તો પરદેશી તાર ઘૂસી જાય—ચોરી હુમ્મ્યાઈ થાય એ તો નક્કી જ. હવે આ બંધાને જો મહાસભા પોતાની સીલ આપે તો ખાદીને જરૂર ઘોઠા લાગ્યા વગર રહે જ નહિ.

મહાસભા ખાદીને મહત્ત્વ આપે—અને મિલ અને હાથવણાટના કાપડને પણ પોતાની સીલ આપે તો પછી ખાદીનું સ્થાન ક્યાં? અજ્ઞાન પ્રજા તો માત્ર છાપ જોઈને દોરવાશે—અથવા કિંમત જોઈને દોરવાશે. મિલ અને હાથવણાટના કાપડ ઉપર મહાસભાની છાપ હશે અને તે સસ્તું હશે તો પછી ખાદીનો લાવ કાણુ પૂછવાનું છે?

ત્યાં સુધી શ્રી. ગાંધીજી ઉપર લેકોને શ્રદ્ધા છે ત્યાં સુધી એ શ્રદ્ધાની ખાતર કેટલેક અંશે ખાદીનો વાપર થશે—પણ પછી શું? પછી પાનાનાં મહેલ માફક ખાદીની લાવના તૂટી જશે—અને મૂડીવાદ અને યત્નજન (Industrialism) પોતાની સત્તા પૂરે જોસમાં અજમાવશે, ત્યાં વિદેશી કાપડ અને વિદેશી વસ્તુના બહિષ્કારનું શું થશે? આ પ્રશ્ન મહાસભા અને ખાદીમાં રસ લેનાર સર્વ સ્ત્રીપુરુષને વિચાર કરવા જેવો છે—આજ તો વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર થાય છે અને પિકેટીંગ થાય છે તેમાં મૂડીવાદીઓને લહેર છે. ગરીબહી ખાદી મરી જાય છે.

મહાસભા પણ આ વસ્તુ પરત્વે ઉદાસીનતા ધરાવતી માલુમ પડે છે! મહાસભા ખાદીને જ પોતાનો સાથ આપી શકે. દલીલ તરીકે એમ કહેવામાં આવે છે કે, જો ખાદી પૂરતા પ્રમાણમાં ન થતાં હોય તો અજ્ઞાન લોકો પરદેશી કાપડ લેતાં ચૂકે, માટે તેમને શેકવાને મહાસભાએ છાપ આપવી જોઈએ; પરંતુ એકતી એક સંસ્થા બનને છાપ આપે તો પ્રજા, શું ગ્રહણ કરશે? જરૂર પોતાની સવડ પ્રમાણે જ વર્તશે મિલોના કાપડને મહાસભાએ માન્ય કર્યું તે જ જરોબર નથી થયું, મહાસભાનો આદર્શ તો ખાદીનો જ હોય, અને તેના કાર્ય તરફ જ બધી શક્તિનો બળ થવો જોઈએ. મિલનું કાપડ આપોઆપ ખપશે. અને તેમાં જો પરદેશી સૂતર વપરાતું હશે, અથવા હાથવણાટમાં વિદેશી સૂતર અથવા રેશમ વપરાતું હશે તો તેની છાપ બીજે કાષ્ટ માર્ગે આપવી જોઈએ. મહાસભા જો વસ્તુને પ્રમાણપત્ર આપી શકે નહિ.

આ પ્રશ્નનો તોડ કાઢવો બહુ મુશ્કેલ છે. અને મૂડીવાદીઓ એટલી ચટપટી અને ગોળ ગોળ દલીલો કરે છે કે આ વસ્તુમાં સંપૂર્ણ ઊંડે ઊતરેલાં ન હોય તે દસાઈ જાય. મહાસભાએ પ્રમાણપત્ર આપવું બ્યાજબી છે? હા ખાદીપ્રિય અગ્નને પ્રશ્ન જ કરું છું.

શારદા મહેતા

માયાવિની*

[ખડ સિખરિણી]

(૧)

ઉપાના ગોમા,
ફૂલોનાં અંગોમાં,

કવિના વ્યંગ્યોમાં વિલસતી સદા તારી પ્રતિમા,
લસે કુળે કુળે પિમલ મૃદુ તારો સુમહિમા,
અહો! કણ્ઠે કણ્ઠે પ્રખર ઝરતી ગાનગરિમા,
જગત વદતુ 'ધન્ય મહિમા'!

(૨)

ઉપા રંગો ચૂસી,
લલ્લ ફૂલે ચૂસી,

કવિવ્યંગ્યો ચૂંટી રસ મધુર મેં સંચિત કર્યો,
ભમી કુળે કુળે હૃદય મહિમાઆસવ ભર્યો,
પ્રિયે! તારે દર્શો રસ ઉભરી તે આજ વહતો,
સ્તવન કરી તૂને રિઝવતો

(૩)

પ્રભાતે સૃષ્ટિના,
પ્રખાતે વૃષ્ટિના,

માયાવિની—માયા ભેતી છે તે તત્ત્વ-ઈશ્વર. મનુષ્યોને વિવિધરૂપે દેખાઈ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ તે માયા. ઈશ્વરના સત્ત્વ સ્વરૂપથી જુદું. એ માયાને આધારે થતી ઈશ્વરીય લીલાની આ પ્રશંસા છે. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયત્ન, માયાના ભુલાવા, મુમુક્ષુ જીવના પરાગ લોહવા, આશા નિરાશાના અનુભવ વગેરેનો અર્થ પ્રધાન છે. સ્ત્રી રૂપી પ્રિયતમાનો અર્થ ગોળુ છે. સ્ત્રી પરાવે કાવ્યનો કેટલોક ભાગ ધટાવી રાકાય પણ સમગ્રતયા ઈશ્વરની મૂર્તિ લીલા જ કાવ્યની નાધિકા માટે સમુચિત લાગે છે. પોતાની રુચિ પ્રમાણે દરેક આમાથી અર્થ ધટાવી રાકે છે. આ ટીકામાં કરેલો અર્થ શુદ્ધ લાગે તો તે જ ખરો છે એમ મનાવવાનો લેખકને આમદ નથી. વાચકની અભિરુચિને સંતોષે એવા શુભ પરિણામો અર્થ થવો જોઈએ એ જ આમદ છે.

૧. ઉપા—આકાશમા ગોચર થતા તત્ત્વોની કુમળી પ્રતિનિધિ. ફૂલો-પૃથ્વી પર પ્રગટેલા ઈશ્વરીય તત્ત્વોનું સુકોમળ સૂચક. કવિનાં વ્યંગ્ય-મનુષ્ય હૃદયની સુકોમળ લાગણીઓ તેમજ તેની કળા ભાવના આ ત્રણેય ઈશ્વરના સુમધુર સ્વરૂપના સૂચક માની તેમા ઈશ્વરની પ્રતિમા કહી છે. એને મહિમા વિમલ છે-રાત્ર કે ખીલ માણસોના મહિમા ભેગા કલ્પિત નથી. મૃદુ-કોમળ રૂદ્ર નહિ. ગાનગરિમા-સ્તુતિની મહત્તા.

૨. આ ઉપા, પુષ્પ, અને કાવ્યમાથી રસ કવિને મળ્યા છે.

મહિમાઆસવ—મહિમાનું તત્ત્વ-સાર પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કર્યું. કરોઈ-દર્શનથી. કાઈ દિવ્ય સનિર્ધર્મથી એ સચિત રસ આત્મ વહેતો થયો છે. અને તે માત્ર તને પ્રસન્ન કરવી એજ વૃદ્ધથી વહે છે.

૩ ઈશ્વરની આખી કરી રીતે ઘઈ તે વર્ણવે છે

પ્રભાતે સૃષ્ટિના—કવિના આત્મપરત્વે તેમજ જગતના પ્રારભમા. વૃષ્ટિના પ્રખાતે-ઈશ્વરની દયાની વૃદ્ધિ થતા આ ને આનંદાનુભવ અને ધાય છે તે કદાચ ઈશ્વરીય કૃપાનું જ પરિણામ હશે.

કલાપે દહિના ઉદય તવ આભા અર્ધ ચઢી,
ઉપકાસે મારે મૃદુ મલકતી તું થઈ ખડી,
પ્રભાલોકે તારા, નયન-મુગ્ધ અંધાર્ધ પડતાં,
પ્રતિક્ષણ મીઝાર્ધ ઉપડતાં.

(૪) તદા મૂર્છાકાળે,
પડી માયાભાળે,
ઉઘી બુદ્ધિશાળે લટકી અવળું વિશ્વ નિરખ્યું,
હતું ત્યાં રોવાનું મન મુરખ તે કાગ દરખ્યું,
તને જોળી ત્યાં ત્યાં હતું ન તવ ઐક્ય પગલું,
ઉલટપથ મેં માંડ્યું કાગલું

(૫) અહો, એ અંધારે,
કદી ઝીણી ધારે,
પ્રગલ્ભે આકારે કિરણસરિતા ત્યાં પ્રગટતી,
મનઃસૃષ્ટિ મારી કાણુ નિજ સ્વરૂપે પલટતી,
સ્મૃતિ તારી તાજી બનતી ધડીના દર્શન મકી,
હરખસરિતા બેઠી અધિકી.

(૬) પ્રિયે ! હું આશાએ
ટક્યો કે પાસા પે
પડે તારી સ્થાયે કદિક સવળા જીવનમહી,
સદા તારા યોગે વિચરણ કરું નિર્ભય રહી,
પ્રમાણું મોડું ના સુખ જગતમાં એ મિલનથી,
સુદલ વધુ એથી કંઈ નથી.

દહિના કલાપે-જ્ઞાનદહિના સમૂહમાં, મારા જ્ઞાનજગતમાં તારો પ્રકાશ પ્રગટ થયો. મારા મને તને જોળખી. ઉપકાસે-જીવનના પ્રારબભ-પ્રભાલોકે-તેજના આલોકથી-અમધારથી. એ તારો પ્રકાશ મારી બાળ્યાંજો મટે અસલ હતો. એ ઈશ્વરીય મહત્તા સમજવા બુદ્ધિ અશક્ત હતી. છતાં આખો બંધ જ ન થઈ ગયો. પ્રકાશના દર્શનની હઝળને લીધે અતિ તેજથી મીઝાતી છતાં તે પાણી ઉધડતી પણ ખરી. અર્થાત્ રખલન અને પ્રયત્નોની પરંપરા ચાલુ જ રહેલી.

૪. મૂર્છાકાળે-આખો મીઝાર્ધ જતી ન્યારે. ઉઘી બુદ્ધિશાળે-જીલ્લી બુદ્ધિએ, જ્ઞાન મગનથી. પ્રિયને જ શ્રેય માન્યું અને તેથી ઈશ્વરથી વધુમુખ યજ્ઞને બધી પ્રવૃત્તિઓ આદરી.

૫. અંધારે-અજ્ઞાનદશામાં. પ્રગલ્ભે આકારે-સંપૂર્ણ ગભીર સ્વરૂપે છતાં ઝીણી ધારથી, ધસમસતા તેજ પ્રવાહથી નહિ; તારા તરફથી મને કિરણ-આશાનાં, જ્ઞાનનાં-સતત સરિતા પેઠે અખંડ મળતાં. અને મને પાછું આત્મલાન યદ્ય કાણુ મટે પણ વધેલી એ જાણી મારે મટે તો જીવનની પત્થ પડી હતી.

૬. તામી મદદથી મારા જીવનના પાસા સવળા પડશે એ આશાથી જ હું ટકી રહ્યો. જીવન એક જુગારખાનું જ છે. અને એમાં સફળતાનિષ્ફળતા મળવી સાવ અનિશ્ચિત છે. તેમાં તારી મદદથી જ કંઈ સાચે રહેતે વળી રાકાય તેમ છે. એ વિચાર છે. ઈશ્વરની આ મદદ જ, એના આશીર્વાદ, એ પોતાની સહાય છે એ બાબ જ જીવનને સતપથે જવાને શક્તિમાન બનાવે છે. ઈશ્વરને આધારે રહીને જ નિર્ભયતા, આનંદ, કે જીવનસાફલ્ય એજવી રાકાય છે.

માયાવિની

(૭)

રહી આરા આધી,

દસા ત્યાં દુર્ભાગી.

પડી ત્યારે ત્યાગી મિલનસુખઆરા હું વિરમો,
અહો ! તેવે ટાણે તવ દરશથી શોક જ રામો,
સુભાગી એ યોગો ક્ષણિક પણ હું વે રજા છોડો,
રજરજ કૃપાસંચય કર્યો.

(૮)

અહો ! એ ઉત્કર્ષો,

રુડા મીઠા હર્ષો,

તરંગો, આદરો હૃદયસરમાં ભડી તરતા,
ઝળાકા વિદ્યુતના ઝળકી ક્ષણમાં આલ ભરતા,
વિલાતાં એ પાછા નહા ગદન અંધાર ઉભરે,
હૃદયપર નૈરાસ્ય છવરે.

(૯)

ધડીઓ એ થોડી,

મળી બ્હેલી મોડી,

મહી જાણે તોડી અમર ફલ હાથેથી જમતો,
અહો ! એ ટાણે તો ત્રિભુવન ભરી બાથ ભમતો,
પ્રિયે ! લાગે જાણે સમય ફરી ના એ જ મળશે,
રમરણ કરતું ચિત્ત બળશે.

(૧૦)

હવે શું મંભાઈ ?

સ્મરી શું વીસાઈ ?

વિસારી શું ધાઈ મનભવનમાં ફહો, પ્રિયતમે !
રહા ના યોગો એ મનવચનને પ્રાપ્ય પ્રથમે,
હવે વાણી જાગે, રખલિત પગલે મંદ પગત્રી,
ડરતી વચનો એક વદતી.

* ૭. પણ એ આરા તો છેટે જ રહી, અને કંઈ નવી જ આપત્તિ આવી પડી. માત્ર હિંમતની આશીષ ખસ નહતી. આરા સાથે પુરુષાર્થ ભજવો નહતો એટલે આરા સફળ ન થઈ રાહી એટલે ભોળા દેવાએ મિલનની આરા જ છોડી દીધી. હજી હૃદય અનુભવે અને જ્ઞાને ઘટ્યું નહતું તેથી આરા અને નિરાસાના મોટા મોટા ઝોક જ આવતા હતા. એ નિરાસાની દશામાં પાછી તારા કલ્યાણ રૂપની પ્રતીતિ થવાથી નિરાસાનું દુઃખ વિસારે પડતું. એ રિયલિ ધડીસર ટકતી છતાં તેથી ધણું મજબૂત.

૮. એ આરા ભરેલું જીવન અને પાછું નિરાસાથી છવાયેલું જીવન. આરા વીજળી જેટલું જીવનને જીવનઆકારને ભરી દેતી. અંધારામાં એ પ્રકાશ પડતો અવિ દર્પ થતો. પણ વીજળી ઝબકતી બધા થતાં અંધારાનું પ્રાણધ્વ ખૂબ જ ભારતું. હૃદય આરાના વિદ્યવધી અતિરાગ દુઃખમમ્ જાની નવું.

૯. એ મિલનની ક્ષણો થોડી હતી, યથા સમયે પણ મળેલી નહતી છતાં એથી આનંદની ચાવણિ થઈ નવી. પણ હૃદય હજી વિસ્મરત બનેલું નહિ. અને ભૂતકાળનો આનંદ પાછો ફરી મળશે એની મજા પણ ન હતી તેથી ચિત્ત નિરંતર બળવા લાગ્યું.

૧૦. જીવનના એ મુખ્યકાળમાં આરાએ રહેલા અને આરાનિવૃત્તિ હૃદયે માણેલા આનંદોને સંભાર્યાથી શું ? અને એ સંભારણું એટલાં બધાં છે કે કેટલાંને ભૂલી નહીં ? અને. રમણ તથા

(૧૧)

મહત્તા સી તારી ।

લહી ધારી ખારી,

કરી મે તૈયારી તવ શુ કરવા રહેવ હુવને,
તરે બોલું હૈયુ ત્રિયમિલનને સ્વમપવને,
કરો જ્યા લખાવુ ત્યમ અધિક તું દૂર પળતી,
અધિકઅધિકી આરા ઢળતી

(૧૨)

દ્યાને દે સંભી

બની મોટી દબી,

પછી તે પ્રારબી રમત બહુ સંતાકુકીની,
પુણે ખાચે જુણે, અભણુ હુ નહી ભાળગલીની,
પછી જીહુ ત્યા તો કદમ કઇ તું દૂર નિકળે,
અમચી પગ મારા તહી કળે.

(૧૩)

કરી પહોલો બોલો,

બનાવ્યો તેં બોલો,

મને ત્યા હોડિલ્યો, રુદન મુજ યંભે કાણુવળી,
મને હૈયે ધારી ભરિયુ મૃદુ તેં મુબન લળી,
કૃપાની વર્ષામા ગભરુ અકળાવુ દિલ અંને
ડરતુ નવ દૂકે ફરી કને

નિરમરણની શ્યામણીમાથી ચળાયા પછી ખાણી રહેલાને મારા મનના ભવનમા કેટલુંક ધાડું કે વખતના આપણા મિલન માત્ર અનુભવગમ્ય-હૃદયચાલ હતા. મન અને વાણી તો ત્યારે આનંદમા ગરક થઈ ઊભી ગયા હતા. એ આનંદાનુભવનો કાળ લીટી ગયો ત્યાર પછી હવે વાણી નળી છે. એ આનંદમજનનથી યાછી ગયેલી વાણી હૃદયથી આવવાને અસક્ત છે, અને મારો હૃદય બમણાં એ આનંદની ઝાખી પણ કરાવી શકશે કે કેમ એ બીકથી ડરતી ડરતી બેચાર બેચાર બોલે છે. અંદ-ચોડા.

૧૧. હવે ત્રિયમિલન મારેના પ્રયત્નોનું વર્ણન રાત્ર ચાય છે. ઈશ્વરની કલ્પના તો અત્યંત જગણીય ગળે. મહાત્મ, હુતી, જીને. પ્રાર. કરી. અગાધ આનંદ ચોળમણી. હાખના, હુતી. એ. ચોળમણી. મે તૈયારી કરી સ્વમપવને-સ્વપ્નોની હવામા-સ્વપ્ન જગતમા હૃદય તરવા લાગ્યું પણ મને ઈશ્વરને નેટણા પાસે ધાયો હતો એટલો પાસે પહોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે ન બધાચો. એ તો દૂરનો દૂર જ દેખાવા લાગ્યો આરા પણ એ તરફ ટળવા લાગી.

૧૨. એ પ્રાપ્તિના પ્રયત્નોમા અણધારી આફતો આવી અણધર અને દૂર કદરવી હૃદયને એ ઈશ્વરની નિર્દયતા લાગે છે. જો કે વસ્તુતઃ એ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો સુલ્કિત પ્રમાણે ખરો રસ્તો હતો. આ બાધાઓ સતાકુકીની રમત બેવી લાગે છે. હુ અભણુ હતો-જ્ઞાનની ગલીકુચીની ખગર ન હતી. અને તેથી ધડીમા પાસે અને ધડીમા આંધે એમ રમત તારી સાથે ચાલી. પગ કળવા લાગ્યા. હૃદયગળ ખૂંવા લાગ્યું.

૧૩. ત્યાં એકાએક પરિવર્તન થયું. જો કે એ કરેલા પ્રક્રિયાર્થનું જ પરિણામ હવે છતાં હૃદય તેને ઈશ્વરનું કામ માની લે છે તે કૃપા ફરી બોલો આશરી મને બાળક પેઠે બુલાવ્યો અને માતાની પેઠે મને ચૂંચી લીધી પણ આ કૃપા હૃદયે ઈચ્છી હતી તેના કરતા વડુ હતી. અને તેથી તે મૂકાઈ જોડે છે. એ અત્યાનંદ પણ અસહ્ય થઈ પડ્યો. કારણ હૃદય હવે પૂર અધિકારી નથી થયું, અને નહોતું આ પ્રયત્ન જ છોડી દઈ એમ વિચારવા લાગ્યું.

(૧૪)

દયાથી પ્રેરાઇ,
વહારે તુ ધાઇ,

મને ધીમે સ્વાધી જગતપર મૂક્યો રવડતો,
'સ્વયં તુ ખેલ્યો જી, નિરખ નિજ આંખે રખડતો,
તને ના હું ઝાંઝુ નિજ ચતનથી પામ મુજને,
ભટકી બન રીઠો અમુકજો.'

(૧૫)

કસોટીએ ધાર્યો,
મનુદ્રે જીતાર્યો.

ભવે તેં ધૂમાળ્યો, નયન ભમતાં ફેર ચઢિયો,
પછી તો તેવો હું ડગુમગુ ડગે પથ પળિયો,
પ્રિયે ! સાચી લીલા નિજ નયન ત્યારે નિરખી મેં,
પ્રણય પુરુષાર્થે સુરખીને.

(૧૬)

અને તું પે સાચે,
ચથા ચલે રાચે,

પ્રયત્નોએ કાચે ફલ પશુ અધૂરાં વિતરતી,
ભખી મારી પૂઠે પ્રકટ કદી છૂપી વિહરતી,
તળ્યો તે મેં માન્યુ, પશુ તવ કદી ઝાંખી બનતી,
રજ દસી અગમ્યા થઇ જતી.

(૧૭)

સ્મૃતિ તારી ભગે,
ભમું વિશ્વે યાગે,

ઉડી બાગે બાગે.-કુસુમ હમતાં સ્પર્શ ચરણે,
ગૂંથી તારી વેણી દિનમણિનિશાકાન્તકિરણે,
પ્રિયે ! તારા અશ્રુ નયનનયને મેં નિરખ્યાં,
વચન પશુ તારા પરખ્યાં.

૧૪. પશુ હૃદયની હચ્છા અને પ્રયત્નથી વિમુખ કરવાની ન હતી. ચોતાના બોળામાથી અને વતારીને જોઈને ઉપર મૂક્યો, -માતાના બાળકને રત્નચપાન કરાવીને જોઈનેપર રજગતો મૂકી દે તેમ. આ દર્શન પૂરેપૂરું રવપ્રયત્નથી પ્રાપ્ત ન હઇ થયું. એને રવાનુસવથી રગતે ભેઈતું હર્ષ. એ શિશુ મળી, ચોતાની આબોધો જોવાનું, ચોતાના ચલનથી મેળવવાનું અને મૂંઝવણોમા અચડાઈને રીઠા બનવાનું જ્ઞાન થયું.

૧૫. જીવનનો કસોટીકાળ પ્રારંભાયો. સસાર સમુદ્રમા હું ઊતર્યો, ભવ-જગતમા હું ધૂંધ્યો, એ બધું જાણે હૃદયરમણથી જ બન્યું તેથી ધાર્યો, જીતાર્યો, ધૂમાળ્યો ક્રિયાપદો મૂક્યા છે એ જગતને ચાકરે ભમતા આખિને ફેર ચઢયા. એ ડગમગતે પગે ચાલતા ચાલતા આખરે ન્યારે ખૂબ પુરુષાર્થ કર્યો ત્યારે તારી સુરખી લીધી.

૧૬. નેટ્યો અને નેવો પ્રયત્ન, તેટલો અને તેવો જ ફળદાયક. કર્મોદ્ગમે સિદ્ધાન્ત મેં પ્રત્યક્ષ લીધો. મનુષ્યને માટે તો રવપ્રયત્ન વિના કાઈ સિદ્ધિ નથી. પશુ છતાં હૃદયરમણી જગતનું કલ્યાણ હૃદયથી ભાવના તો પોતાનું કામ કર્યું જ નહય છે. આ વાત પ્રણી વાર સપ્ત જણાય છે અને નથી જણાતી. વિશ્વનું કલ્યાણ કલ્યાણમાર્ગ છે એ પ્રજા ન્યારે જતી રહે છે ત્યારે માટી મૂંઝવણુ બધી થાય છે તેવી આ સિધ્ધિ છે.

૧૭. હવે વિવિધ રીતે પ્રગટ થતી હૃદયરમણી વિશ્વતિઓનું ચર્ચન આપે છે. તારી સ્મૃતિઓ-જીવનમા સામલેહી ને ભેષેલી બધી સ્મૃતિઓ ભરે છે. વિસત્રા યજ્ઞમાં ભમતાં, બાગેબાગ વડતાં શું ભેંસું ? પ્રજ્ઞના ચરણસપાંશો ખીલતાં ધુણેલો ચૂર્ણ અને ચન્દ્રના કિરણોથી તારી વેણી ચૂંચાયેલી છે. પ્રતિનયનમાં તારી હૃદયથી વિશ્વનું ચર્ચન દેખાય છે. તારા ચલન પશુ બોળખાયા વગર રહેતા નથી.

(૧૮)

કદી વાયુ યોગે,
સુભાગી સંજોગે,ફણીને આભોગે મણિ જડિત થી તું ચમકતી,
કદી ભૂંગે ભૂંગે મધુર સ્વનથી ફેંક લખતી,
મયૂરોના નૃત્યે રસ પિલવ તારો વિતરતી,
પવન પગલે મેઢ ફરતી.

(૧૯)

કદી સૃષ્ટિ જોળે,
સમુદ્રોની છોળે,વિરાજ હિન્ડોળે ગગનમહી તું ઢેક ભરતી,
રચી તારા તેજે શયન મૃદુ ત્યાં રહેજ કરતી,
વસંતે ધારીને શિરપર પ્રભામંજરી ફેરે,
ટુલુકરવથી કાનન ભરે.

(૨૦)

પ્રિયે ' તું એકાકી,
છતાં ના કે બાકી,જતી સૃષ્ટિ હકી કમણુ પયપે અગ્નિધિકે,
કૃપાદષ્ટે તારી ભુવન ભુવનો કેવળ ટકે,
અરે તારી ફેંકે રવિ શશિ ગ્રહો તારક બળે,
જગત તવ ધૂમે જ વમળે.

(૨૧)

તટે બેસી છોને,
સુરગી અખોને,લલ કે પુષ્પોને અભિનવ રચે હાર ગરવા,
લલ આવે સ્વપ્ને મુજ નયનનો ચાક હરવા,
સુલુ વાતો તારી, નયન જહીં આરામ કરતાં,
વચન શ્રવણે અમ્મ કરતાં.

૧૮. વાયુયોગે-પવનના સગમા. સુભાગી સંજોગે-ધન્ય પ્રસંગોમાં. ફણીને આભોગે-વાગ્ગી ફેણ ઉપર જેમ મણિ ચમકે તેમ તું વિશ્વ ઉપર મણિ સમ શોભે છે. ભ્રમરના ગીતમાં તારું માધુર્ય વ્યક્ત થાય છે. મેરોના નૃત્યમાં તારા રસની સમૃદ્ધિ દેખાય છે. વાયુની ગતિએ તું સર્વત્ર વ્યાપેલી છે.

૧૯. સૃષ્ટિના જોળામાં, સમુદ્રના તરંગોમાં, અરે આકાશનાં જોડાણોમાં તું હાંચકા બાધી પૃથ્વીથી ગગન સુધીની ફોળે ભરે છે. તારાના તેજમાં શયન કરી આવે છે, મૃદુ એટલા મઠિ કે તારાનો પ્રકાશ મૃદુ છે. વસંતમાં વૃક્ષો ઉપર પ્રભામંજરી મળતી-ફુલોની તથા સુગંધની જગમગનો રૂપે પ્રગટ થાય છે. ટુલુકરવ-કાચલનો અવવા સમસ્ત પક્ષી સમુદાયનો.

૨૦. એકાકી-એકમેવાદિતીયમ્, મનુષ્યને જે એકલતા કુઝાડાતા થઈ પડે છે તે ઉપવરને જલદી શક્તિસ્વરૂપ થઈ પડે છે. અગ્નિધિકે-માત્ર આંજળીના ધકાચી જ, અર્થાત્ ઉજા માત્રથી જ સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલ્યા કરે છે. આ ભુવનો તારી કૃપાથી જ ટકી રહ્યાં છે. સૂર્યચંદ્રાદિ ગ્રહો તારા તેજથી જ બળે છે. તારી સત્તાના વમળમાં જ જગતનું અસ્તિત્વ છે.

૨૧. છોને-આકાશને કિનારે-શિતિજ ઉપર, સૂર્ય કે ચંદ્રના તેજથી સુરગી બનેલાં વાદાની કિનાર ઉપર બેસી એ તારાના-આકાશ જગતમાં પુષ્પના હાર રચે છે. નક્ષત્રમાળાઓ ઉપરની આકાશલક્ષ્મી એ હાર લઇને તેનાં મધ્યમધર્માં પુષ્પોની સુગંધથી મારાં યાંકેલાં નયનને આરામ આપવા તું આવે જ, મારો અંતરાત્મા તારી વાતો સ્પૃહા નેત્ર-દેહની ઉદ્વિધા બંધ કરીને, સાંભળે છે.

(૨૨) પ્રિયે ! સૌમ્યે રૂપે,
જગત ઘેરા ધૂપે,
મધાવી દે ભૂપે ભમથ કરતી શાંત વિચરે,
અને મારા જોવા વચન ધરી ત્યાં ધન્ય ! ઉચરે,
સ્વરૂપો તારાં સૌ નયન અમ ના સ્થૂલ નિરખે;
ઉપરઉપરે જોઈ હરખે.

(૨૩) સુષ્ટ્યું યોગીધ્યાને
રમે તું આશ્વિને,
કદી વેદોગાને સ્વર ગદન તારા નિતરતા,
યુગોને અંતે યે જન ન તવ રૂપે ઉતરતા,
શુદ્ધાઓ વિશ્વોતી મધુભર શ્રદ્ધા બંધ અમને,
કવણુ શુણુ બહાલી ! અમ કને ?

(૨૪) કદી ક્યાં અંધારે,
દુષ્ટીને આગારે,
સુકાં પુષ્પો ક્યારે રુદન તવ ઝીણાં ઉતરતાં,
અને આંસુ ખારાં નયન ભરતાં ત્યાં ઉભરતાં,
જતી નાકા હાંકી નિજ કરવતી પીડિત તણી,
રુદન છુછતી ધીરજ ભણી.

(૨૫) અને હંડે હંડે,
અપારે આનંદે,

૨૨. તારા સૌમ્ય-કામળ અને શાંત રૂપથી વિશ્વને કલ્યાણ અને શાંતિ આપતી શક્તિવતી, તેના ઘેરા-જગત ધૂપથી સુદ્ધિમાં કલ્યાણની સુગંધિ ફેલાવતી ભૂષે-પૃથ્વી પર ઠું ફરે છે. એ શક્તિને જનન ધન્યવાદોથી સત્કારે છે. પણ આ તે તારું એક જ શાંત સ્વરૂપ જોયું. તારાં કદ રૂપ જોવાને મારે તે અમારી સ્થૂલ આંખો અશક્ત છે. એ તે માત્ર બાહ્ય અને શાંત દેખાવાથી જ સતોષ પામીને 'ધન્ય ! ધન્ય !' પોકારી બેઠે છે. તારું સર્વ દર્શન તે કોઈ બીજા માટે છે.

૨૩. યોગીઓના ધ્યાનના આદ્યવાન કર્યે તું આવે છે એવી વાતો સાંભળી છે. તારા ગદન-અગમ્ય સ્વરો-લવનમનો નેદોમાંથી ઝરે છે. તારી પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. મદદા પત્ને તારા સ્વરૂપનું માન થાય છે. અને ને ખરા દિવ્ય મધુ-મધ-અમૃતસમ આનંદથી ભરેલી શુદ્ધાઓ-જ્ઞાન કે આનંદની રિષતિઓ છે તે અમારા માટે તે દુર્લભ છે કહો કે સદા બધ જ છે. એ ગદન રિષતિમાં પદોંચવાને અમને અધિકાર નથી. એવા આ સુદ્ધિશોભા પાસે રોજ શુણુ દોઈ રાકે,

૨૪. પણ આમ તેજ ભરેલાં રથાનોમાં, કે ગદન રિષતિઓમાં જ ઠું વસે છે એમ નહિ. પણ જનનના ખૂણાઓમાં, દુઃખીનાં ધરોમાં, સુઃખજેલાં પુષ્પોના ક્યારામાં પણ તારાં કચણાનાં બીવ ઝરે છે. હિંસર જનનનાં દુઃખ જોઈ રહે છે. અર્થાત્ આ અન્યાય તે સદન નથી કરી શકતો અને મનુષ્યો દ્વારા તે પોતાની આ હાજરીને વ્યક્ત કરે છે. ઔતામાં ભગવાન ભક્તનાં પોતપોત વદન કરે છે તે. અને હિંસરનો ભરોસો રાખે જ, તેના ઉપરની શ્રદ્ધાથી જ મનુષ્ય પોતાનાં રુદન ગદાડી રાકે છે.

૨૫. તારી ચિત્રમિત રૂપે ભમતી મર્તિ. ધરી પાસે આધિ-તદ્દરે તદ્દન્તિકે. સરલગોહ—હિંસરનો સંદેશો દર્શનાં સરલ દોષ છે. વિશ્વના મટેલમાં પવનથી થે અધિક સ્વચ્છન્દ રાતે ભમતા નાપ સ્વરૂપને જોતાં આંખો યાજી બધ છે.

કહી દુઃખે મંદે જગત ભમતી મૂર્તિ- વિમલા,
ધરી પાસે આધે, મુદિત વદતી ખોલ સરલા,
ઉડતી સ્વચ્છન્દે પવનગતિએ વિશ્વશવને,
નયન નિરખી શ્રાન્ત જ અને.

(૨૬) પ્રતાપે તારે રે,
પ્રભાઓની સેરે,
સુને મારે ઘેરે કલકલનિનાદો ઉભરતા,
અને સુકકે હૈયે પ્રણયરસના ખોલ ઝરતા,
મુંગી વાણી ખોલી, વચન કરુણામંદ પ્રકટયાં,
ચરણ ડગતા તે રિયર બન્યા.

(૨૭) ભરી અંગે લાલી,
મને હાથે ઝાલી,
શિખાવ્યું તે બહાલી ! કદમ ભરવા ભૂમિફલકે,
રડતી આંખો તે હરખથી ભરી આજ મલકે,
કઠોરે આધાતે, વચન મુદુથી શિક્ષણ દીધું,
હૃદય મુજને અર્પણ કીધું.

(૨૮) પરાંસે પ્રત્યક્ષે,
ધરી પ્રેમે વક્ષે,
કહી શબ્દે દક્ષે જગત અમલે પશ્ચિત કર્યો,
પ્રકાશે ને રાત્રે પ્રણયઅભિસારે તવ કર્યો,
ભરાંસે તારે હા ! અવળી તુજ બાજ સવળી ચૈ,
ધડકભાર ચિંતા મનની ગૈ.

(અપૂર્ણ)

સુન્દરમ્.

૨૬ વર્ણનનો વિષય હવે બદલાય છે. અત્યાર સુધી ઈશ્વરની વિશ્વલીલા વર્ણવી હવે આત્મપરત્વે વર્ણન શરૂ થાય છે. ઈશ્વરના પ્રતાપથી મને પોતાને રોઝ લાગ્યું થયો તે જણાવે છે. ઘેરે-માટીનાં ધર, તેમ જ દેહરૂપી ધર. સુકકે હૈયે-પ્રેમ રહિત શુદ્ધ દિલ. મુંગી વાણી-જ્ઞાન રહિત-ભાષારહિત હતા તે ખૂલી છે. ડગતા ચરણ-અરિયર ચિત્ત, સંસારાત્મક હૃદય.

૨૭ માતા બાળકને યાદતાં શીખવે તેમ મને પણ ભૂમિફલકે-પૃથ્વીના પટપર પગલાં માંડવાઈ શીખવ્યું. મારા પ્રાણહીન શરીરમાં લાલી-ઓળસ ભરી આપ્યું. કઠોર આધાત પણ કર્યો, મીઠાં નરમ વચ્ચેનાં પણ મને પ્રેરણા આપી. મારી પાસે હૃદય જ ન હતું તે તે મારામા પેદા કર્યું. મને પ્રેમ કરતાં શીખવ્યું.

૨૮. વક્ષે-છાતી સરસો ધરી-શબ્દે દક્ષે-ચતુર વચ્ચેનાં પદેશથી જગત અમલે-અવહારમાં મને માંહીતગાર કર્યો. પ્રકાશે ને રાત્રે-જ્ઞાન અજ્ઞાનના કે, સુખ દુઃખના સમયે તારા પ્રતિ પ્રણયધરી હું અભિસારે-તરે મેળવવા માટે નીકળ્યો ત્યારે શાંતિ ગઈ. ઈશ્વરપરની શ્રદ્ધાએ મારો બાજ હારતી હારતી બચી ગઈ. છતાં હજી ચિરસાંતિ નથી મળી. આ તે તાત્કાલિક ચિંતા મઠી છે.

ભીલકુમાર એકલન્ય

પ્રવેશ ૧મો

[અર્જુન, ભીમ, દુર્યોધન, કૃષ્ણ વગેરે રમતા રમતા પ્રવેશ કરે છે.]

અર્જુન: ગુરુએ તો સ્પષ્ટ ના જ કહી.

ભીમ: કોને ના કહી?

અર્જુન: કોને શું? પેલો ભીલકુમાર આવ્યો હતોનાં, તેને અહીં ગુરુજી પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવી હતી. ગુરુજીએ કહ્યું કે તું શદ છે માટે તને ન શીખવાડાય.

ભીમ: (હસે છે) હા, હા. બસ એ 'ઠીક' કૃષ્ણ.

દુર્યોધન: રાજકુમારો સાંચે એ બીલનો છોકરો ધનુર્વિદ્યા શીખે?—શીખી 'શીખીને એ બહુ તો શું કરે?

ભીમ: અરે, એક બે હરણિયાં મારે. એવાને તે દ્રોણગુરુ ધનુર્વિદ્યા શીખવે?

કૃષ્ણ: ત્યારે કોને શીખવે?

ભીમ: કોને શીખવે શું?—જે રાજકુમાર હોય, જે જન્મથી દિવ્ય હોય, જે વશપરપરા શુદ્ધ હોય, તેને જ માત્ર દ્રોણગુરુ સામે બેસીને ધનુર્વિદ્યા શીખવાનો અધિકાર છે, બીજાને નહિ.

અર્જુન: (તિરસ્કારથી) હા સતો. ભીલજાં, ને એવા એવા માટે આ રાજવંશી વિદ્યા નથી.

કૃષ્ણ: (કરુણાથી) ના, નથી. એ વિદ્યા તો તમારે માટે જ છે.

ભીમાર્જુન: હા, હા, અમારે માટે જ છે. અમે રાજકુમારો છીએ. રાજકુમાર સાંચે બીલના છોકરાથી ન શીખાય.

કૃષ્ણ: એ બીલનો પુત્ર માટે વિદ્યા ન શીખે, અને તમે રાજાના પુત્રો માટે વિદ્યા શીખો એમ? પણ, દ્રોણગુરુ તમારા આશ્રિત છે, 'દેવી સરસ્વતી' નહિ. તમે શીખવશે નહિ, તો પણ એનું હૈયું કાઢીને 'નીકુળેશી' ધનુશને તમે શા રીતે રોકી શકશો? તમે હસ્તિનાપુરનાં રાજકુમારો છો, એટલે તમારે શીખાડેથી એને વિદ્યા દીધા વિના ખાંછો વાળી શક્યા, પણ ચોખ્ખટ મૃત્યુમાંથી તમે ત્યાં ચરીને એ વિદ્યા લાવશે. ત્યારે તમારાં મોઢાં આવડાં થઈ જશે!

અર્જુન: પણ ચોખ્ખટ પૃથ્વીમાં ગુરુ દ્રોણના તોલે આવે એવો 'કાષ્ઠ' નર પાક્યો નથી. ગુરુ દ્રોણની વિદ્યા મેળવનારો 'શિષ્ય' કોઈથી હાંફે નહિ.

કૃષ્ણ: પણ અર્જુન! ત્યારે અંતરનાં પડ બેઠીને 'જીઝાણુમાંથી', પાણીના ઘોંધ જેવું, ઘાનગરબું પ્રગટશે ત્યારે તારા એક દ્રોણગુરુ 'શું', 'પણ' સાતસાત 'દ્રોણગુરુ' ને આપી શકે એટલું એ એકસો 'બીલ' શીખી જશે. એ 'એ' ભીલકુમાર જોયો છે.

અર્જુન: એમાં તે શું જોયું છે ?

કર્ણ: શું જોયું છે ?—જાણે કોઈ ધ્યેય માટે ઝૂકી રહેલી નિશ્ચળ આંખો ને હિમાલય જેવો અગ્ર દહાગ્રહ. એ બીલકુમાર સાધારણ નથી.

અર્જુન: ભલે અસાધારણ હોય. શુરુ દ્રોણનો શિષ્ય કોણથી હારી નહિ.

ભીમ: અરે ! એમાં તે આટલી કડાકૂટ થી કરો છો ? જાને ભાઈ કર્ણ ! તું સતપુત્ર છે; અર્જુન સાથે તું નહિ શોભે. તું એની સાથે શીખવા જા.

કર્ણ: (રોષ દાખી) હું તો શોભું કે ન શોભું, પણ વિદ્યા જેવી બધાને પવિત્ર કરનારી વસ્તુને, જે લોકો વૈશ્યની પેઠે સાચવી મૂકે છે, તે લોકો સતપુત્રથી પણ વધારે હીન છે !

(નમ છે)

(દુર્યોધન પણ પાછળ પાછળ નમ છે)

ભીમ: આ કર્ણ ખત્રુ જ અભિમાની છે.

અર્જુન: એને એમ છે કે હું પણ રાજાનો કુંવર છું.

ભીમ: અને આ દુર્યોધન એને ચડાવે છે.

અર્જુન: કાંઈ નહિ, એમાં આપણે શું છે ?—પણ ચાલો, શુરહેવને જ જાણે બીલકુમાર એકલવ્યની વાત પૂછીએ.

(બંને નમ છે)

પ્રવેશ ૨ નો

[માર્ગમાં એકલવ્ય એકલવ્ય]

[એકલવ્ય પ્રવેશ કરે છે: એની અડગ, દહનિશ્વરવાળી, પણ અત્યારે જરાક રોકાઈ થરાથેલી વિરાળ આંખો, કોઈ પથે પાછળ છપન દેખવા જેટલી તૈયારી બતાવી રહી છે. દૂર—દૂર—કોઈ દૂરના પ્રદેશમાં પોતાનું ધ્યેય જોતો દેખે તેમ તે માંમે પગથે પ્રવેશ કરે છે: તેના હાથમાં તીરકામક છે, રોકમાં માળા છે, ને કાને એ કુટળ લટકી રહ્યા છે.]

એકલવ્ય: જંગલ કેટલું સુંદર છે ! હું જ્યારે જ્યારે કાંઈકે પણ સુંદર જોઉં છું ત્યારે ત્યારે મને મારી મા સાંભરે છે. જ્યારે છેવટની રાજ લીધી ત્યારે તેણે કહ્યું: ' ભાઈ, આપણે શ્રદ્ધ, આપણો ધર્મ સેવાનો ' અને એટલું કહીને, એ રટી પડી. સ્વજનો જેવા ભૂતકાળના દિવસો મને આજે યાદ આવે છે. (થોડી વાર થોભી જાય છે). હું શ્રદ્ધ: મારો અધિકાર સેવાનો; પણ જે વખતે મારું અંતર મને માદ કરી કરીને ક્ષત્રિયધર્મ સ્વીકારવા કહી રહ્યું છે, તે વખતે મારે સાચો ધર્મ કયો માનવો ? પરશુરામ બ્રાહ્મણ થઈને ક્ષત્રિય બન્યા, વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય થઈને બ્રાહ્મણ બન્યા, તો હું એકલવ્ય શ્રદ્ધ છું છતાં શા માટે ક્ષત્રિય ન બનું ?...પણ શુરુ દ્રોણે મને વિદ્યા દેવાની ના કહી: શુરહેવે કહ્યું કે શ્રદ્ધને દીધેલી વિદ્યા વાંઝી રહે. આજ હું, બીજી તો કોની, પણ આવા સુંદર જંગલની સાક્ષીએ પણ લઉં છું કે શુરહેવે જે વિદ્યા દેવાની ના પાડી છે, તે જ વિદ્યા, તેમની માનસી મૂર્તિ પાસેથી મારે શીખવી આવો, આવો, જંગલનાં વૃક્ષો ને જંગલનાં પશુઓ, આવો, તમારા મિત્ર જેવા એકલવ્યને સાથ પૂરાવો: અને મને નિર્જન જંગલમાં વિદ્યાનો રસ લેતાં શીખવો.

(નમ છે)

પ્રવેશ ૩ ને

[શિકાર કરવા નીકળેલા રાજકુમારોઃ એક કુતરોઃ અને ખીન્ન કેટલાક સાથીઓઃ સૌ શિકારના વેશમાં છે ને હાથમાં તીરકામદાં લઈ પ્રવેશ કરે છે.]

લીમઃ અર્જુન ! આ તારાં તીરકામદાં તો બહુ કડાકુટિયાં લાઇ ! ગદાના જેવી કાંઈ મઝા આવે ? એ...ને એક ફેરવીને દીધી કે ભુક્કા ! ખીજ માગે જ નહિ.

અર્જુનઃ ધનુર્વિદ્યામાં અનેક પ્રકારની સચોટતા રહેલી છે. જેનું બાણ ખાલી ન ગયે એ કાંઈ મોટો ધનુર્ધર ન કહેવાય, પણ જેનું બાણ જેટલું વિંધવું ધટે તેટલું જ વિંધે-જેનું બાણ છૂટ્યા પછી પણ, જાણે તેના સ્વામીના અધિકારમાં હોય તેમ વર્તે એ ખરે ધનુર્ધર કહેવાય.

લીમઃ હવે એ તારુ લાંબું લાંબુ લાપણ જવા દે ! ખેલ, આ ઝાડ એક હાથે ઉખેડીને ફેંકી દઉં?...

કર્ણુઃ ભીમ બિચારો જડો અને જાડી બુદ્ધિનો; એને, આ ભાઇ વળી ધનુર્વિદ્યાનું રહસ્ય શીખવવા ગય છે.

દુર્યોધનઃ ભીમને ને ધનુર્વિદ્યાને બાર ગાઉનું છેડું ! એનું કામ તો બાવળિયા ઉખેડવાનું ને વડના ટેકા પાડવાનું !

લીમઃ ભાઈ દુર્યોધન ! વડ ઉપરથી ટેકા પાડે એ કોઈક દિવસ, ધડ ઉપરથી માથાં પણ એવી જ રીતે ઉપાડે હો !

અર્જુનઃ મોટા મોટા ડુંગરને ઉખેડી મૂકે એટલી સચોટતા ને બળ જેના બાણમાં હોય-

લીમઃ અને એક ધા ભેગા ભુક્કા કરી નાખે, એનું વજન જેની ગદામાં હોય-

કર્ણુઃ (પાસે જઇને) તેને ડુંગરાના ભાઇ જેવો કાળમીઠ પથ્થર જાણવો.

દુર્યોધનઃ ગુરુદેવે આજે શું કહ્યું ? લાલિત્ય સિદ્ધ થવું સહેલ નથી.

અર્જુનઃ હા, એમ કે, એકલી સચોટતા કે બળ એ ધનુર્વિદ્યાનાં આવશ્યક અંગો નથી, પણ સિદ્ધહસ્ત કરેલું લાલિત્ય એ જ ખરું અંગ છે.

લીમઃ પણ એ લાલિત્ય છે શું ! આપણે તો ભાઇ, કાલે એવો હાથ 'માર્થો હતો-સાંચું ઘીથી તરબોળ લાકડું હોય ત્યારે મારી તો હોજરી લગતી જ નથી-કે ગુરુદેવે, લાલિત્ય કે લાઘવ ને ચપળતા ને સુગ્મતા કે દુર્ગ્મતા વિષે જે કહ્યું તે આ કાને સાંજલ્યું તો ખરું- (કાન દેખાડે છે)-પણ આ કાને નીકળી ગયું ! (ખીન્ને કાન દેખાડે છે.) દુર્ગ્મતા વિષે તો આપણો ભાઇ દુર્યોધન ખૂબ જાણે છે.

દુર્યોધનઃ દુર્ગ્મતા વિષે ગુરુદેવે એમ કહ્યું કે જેની દાઢ લાકડું જોઇને સળકે એ મોટામાં મોટો દુર્ગ્મ !

લીમઃ અને જેની સળકે નહિ તે-

કર્ણુઃ મોટામાં મોટો સજ્જન !

લીમઃ ના, ચદ્મન !

અર્જુનઃ દુર્યોધન, ભીમ, તમે હમેશાં વાતચિત કરતાં કરતાં વિવાદ ઉપર જાતરી પડો છો. મ્હાંબજો, લાલિત્ય અભ્યાસ તથા આંતરપ્રેરણાથી જ સિદ્ધ થાય છે. કૂલતી ઉપર ૧૫ જેટલું જ કુમાશ લેરેલું તીર જે મનુષ્ય છોડી શકે તે સિદ્ધહસ્ત કહેવાય.

કર્ણુઃ આવા સિદ્ધહસ્ત તો તમે યથા હશે, બાઈ, રાજકુમાર છે નાં, એટલે તમને વિદ્યા વરે.

અર્જુનઃ વિદ્યા વરે કે ન વરે, પણ ધનુર્વિદ્યામાં ગુરુદેવ જેટલું કોઈ પારગત નથી અને લાલિત્ય માત્ર તેમને જ વર્ણ છે.

કર્ણુઃ અને તમને—તેના શિષ્યને—નહિ ?

અર્જુનઃ, કર્ણુ ! તું અદેખાઈ કરે છે; પણ તારા કરતાં, હું, વધારે ધનુર્વિદ્યા જાણું છું હો !

કર્ણુઃ એની હું ક્યાં ના પાડુ છું ? (કટાક્ષ, મારતો હોય તેમ) તારાં, બાણ તો ફૂલ જેવાં કુમળાં છે, છોકરાંને પણ ન લાગે.

અર્જુનઃ છોકરાંને ન લાગે, પણ તારા જેવાનું તો, અભિમાન ઉતારી નાખે

કર્ણુઃ મારુ ના ? હાસ્તો. તું તો ગુરુ દ્રોણનો શિષ્ય છે, ને હું તો—કાનો ?—પરમ-રામનો—જેનાથી તારા ગુરુદેવ જેવા પણ ધૂળે તેનો—

અર્જુનઃ મારા ગુરુદેવ તારા જેવાથી તો ધૂળે તેવા નથી. પણ, અરે બીમ ! આપણે વાતો કરતા રહ્યા ને આપણો કૂતરો ક્યાં ચાલ્યો ગયો ?

લીમઃ કાણુ જાણે ! પાછળ જ હતો ને ? આડે માર્ગે ચડી ગયો નહિ હોય ?

દુર્યોધનઃ (કટાક્ષથી) લાલિત્ય દર્શાવે ને !

કર્ણુઃ (કટાક્ષથી) અને કાં મુજબતા અજમાવે !

લીમઃ (કટાક્ષથી) લાલિત્યનો પ્રયોગ હમણાં નથી કરવાનો, બાઈ દુર્યોધન ! એ તો હુર્જનતા બૂલવવા માટે કરવાનો છે.

અર્જુનઃ બીમ ! ચાલ, ચાલ, આપણે કૂતરો શોધી કાઢીએ.

(બંને નય છે)

દુર્યોધનઃ લાલિત્ય ! એક રાખ્દ શીખ્યે જાણ્યે મિદ્ધહસ્ત યદ્ય ગયા !

કર્ણુઃ અભિમાનથી લયો છે, બીજી કાંઈ નથી. પણ ચાલો આપણે પણ કાંઈક સિકાર શોધી કાઢીએ

(નય છે)

પ્રવેશ ૪ થો

[બીમ અને અર્જુન પ્રવેશ કરે છે. બાણથી ભરેલા ઝાંઝાનો, તેમને કૂતરો એક તરફ લેતો છે. તે બસવાનો ચાલુ કરે છે પણ બસી રાકાવ નથી.]

અર્જુનઃ (પ્રવેશ કરતાં જ) આહાહા ! આ રહ્યા આપણો કૂતરો.

લીમઃ ક્યાં છે ?

અર્જુનઃ આ લીમો—પણ—(સંભાળથી મોં તપાસે છે પછી ગંભીર યદને)—બીમ ! આટલામાં કોઈ મહાન ધનુર્ધર રહે છે. આ તે જોઈ ?

લીમઃ યું ?

અર્જુનઃ એણે આ કૂતરાને માત્ર લખતો જ બધ કર્યો છે. એનું દરેકે દરેક બાણ—ને તો ખૂંસી—અપાતાથી આવીને જાણે કૂતરાને જાળવવા બેઠું હોય તેમ—અપચપ્ત મોઝાં બેસી ગયું છે. (ચમકે છે) હ, જો, સાંભળ—

ભીમ: શું માંભળું ?—આવી રીતે કૂતરાનું મોં બંધ કરવા પૂરતું જ બળ વાપરવું—તીરને એટલા જ વેગથી છોડવું—એ તો ભાઈ, આપણને ગમ નથી પડતી. એમ બળ ઉપર સંયમ રાખવાનું આપણને ન આવડે ભાઈ! એમ તે કાંઈ હરધડીએ તોળી તોળીને બાણ ફેંકવું...

અર્જુન: અરે સાંભળ, સાંભળ, જો આ એ ટંકારવ. લાગે છે કે કોઈ મહાન ધનુર્ધર આટલામાં રહે છે—આહાહા! શી ખુશીથી બાણ ફેંક્યાં છે !

ભીમ:—ગુરુ દ્રોણ પોતે જ પરીક્ષા લેવા માટે અગાઉથી આવીને બેઠા બેઠા બાણ તો ફેંકતા ન હોય ?

અર્જુન: આ બાણ ફેંકનારને ધનુર્વિદ્યા વરી છે. જોડો જોડો તેટલો ગંધર્વ જ માણસ હરધડીએ પોતાના જ્ઞાન કે બળ ઉપર રાખી શકે છે, તે જ ખરો વિદ્વાન તે ચોક્કસ છે. આ બાણ ફેંકનારે વિદ્યાનો રમ માણ્યો છે

ભીમ: તું બલેને કહે, મને તો ગુરુ દ્રોણ લાગે છે. જો સાંભળ આ ટંકારવ.

અર્જુન: (ઉતાવળથી) ના, ભાઈ, ના. તું સાંભળ તો ખરો, આ તો કોઈ ગુરુ દ્રોણના પંજુ ગુરુ હોય તેમ લાગે છે. આહાહા—શી શીઘ્રતા!—આલ તો ખરો, એ મહા ધનુર્ધરને નીરખીએ—એ અવાજ ઉપર જ ચાલો (દશા બતાવતો) આમથી આવતો લાગે છે.

(બન્ને ભય છે)

પ્રવેશ ૫ મો

[એક તરફ દ્રોણની પ્રતિમા છે: બીજી તરફ ચત્રાળ બાણ છોડતો એકલવ્ય દેખાય છે. ભીમ અને અર્જુન પથરા કરે છે. એકલવ્ય તેમને જોઈને ધભે છે.]

અર્જુન: ભાઈ, થોભો મા, થોભો માં, હું તમારી શીઘ્રતા જોઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયો છું! તમે જ અમારા કૂતરાનું મોં બાણોથી ભર્યું લાગે છે ?

એકલવ્ય: હા, પણ તમે કોણ છો? હું કોઈને ખુશ કરવા માટે ધનુર્વિદ્યા શીખતો નથી.

ભીમ: મહાપ્રતાપી પાંડુરાજ્યનો પુત્ર, અને જેના ટંકારવથી આકાશ અને પૃથ્વી ધ્રુજ જોડે છે તે આ અર્જુન—મહાબાહુવળી.

એકલવ્ય: સારું. એક તરફ ? જરા જિભા રહેા. હજી પાશોરામાં પહેલી પૂણી જેવી મારી વિદ્યાને ગુરુદ્રોણના શિષ્ય સમક્ષ મૂકતાં મને લાગ્યા આવે છે !

અર્જુન: અરે ભીલકુમાર!—આ તમારી પહેલી પૂણી—પણ આ શું ? આ કોની પ્રતિમા છે ?

એકલવ્ય: ગુરુ દ્રોણની, આપણા ગુરુની.

અર્જુન: આપણા ? તમે ગુરુ દ્રોણના શિષ્ય છો ?

એકલવ્ય: ગુરુ દ્રોણે મને શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો છે. મેં પ્રશ્નો પૂછ્યા છે; એમણે જવાબ વાળ્યા છે. આપાદની મેઘલી રાત્રિમાં, જલ્મિંદુને પણ વિંધી નાખવાનો મર્મ મને ખતાવ્યો છે. અને કશું છે કે જીવન પૂરું થાય છે, વિદ્યા પૂરી થતી નથી.

અર્જુન: તમે તો ત્યાં-કેમ. આપણે ત્યાં મળ્યા હતા ને? તમને-શ્વરને ગુરુ દ્રોણે વિદ્યા આપવાની ના પાડી, પછી તમે તો આત્મા આત્મા: અને હવે ગુરુ દ્રોણના શિષ્ય શી રીતે બન્યા?

એકલવ્ય: (શ્રદ્ધાથી) ગુરુ દ્રોણે જ મને વિદ્યાનું ખરું રહસ્ય શીખવાડ્યું: વિદ્યા જ-મેં છે, અપાતી નથી.

અર્જુન: (વિશદ્ધથી) એમ?—ત્યારે તમને પણ દ્રોણગુરુ વિદ્યાધ્યયન કરાવે છે?

એકલવ્ય: (દૃઢ આત્મગ્વણથી) હા.

અર્જુન: ગુરુ દ્રોણે શું કહ્યું છે? ધનુર્વિદ્યા સાધ્ય થઇ ક્યારે કહેવાય?

એકલવ્ય: ઊધમાંથી ઊઠીને ફેંકેલું બાણ, મેઘલી જાગી હોય તેવી અંધારી રાત્રે પણ આગીઆને વિંધી નાખે ત્યારે.

અર્જુન: હૈં!

લીમ:

એકલવ્ય: (બોલ્યા વિના બાણ ફેંકવાં શરુ કરે છે) ગુરુદેવ નમોનમ:—(દ્રોણની પ્રતિમાના ચરણ પાસે પડેલું કૂલ બાણ ફેંકીને તેના શિર પર ચડાવી દે છે. અર્જુન બીમ આશ્ચર્યથી એકબીજા સામે જોઇ રહે છે.)

અર્જુન: (આશ્ચર્યથી) હવે તમારે શું બાકી રહ્યું છે?

લીમ: ગદાની વિદ્યા તો નથી આવડતી નાં?

એકલવ્ય: હજી તો થાણું બાકી છે. હું તો માત્ર થાય તેટલો પ્રયત્ન કરુ છું—પણ વિદ્યાનો મર્મ-હવન સમર્પણ કર્યા વિના મળે જ નહિ. ગુરુ દ્રોણ કહે છે કે હજી આ તો બધી હોકરોને અભ્યાસ કરવાની મજા પડે માટે ગોઠવી કાઢેલી નાની નાની રમતો છે!

અર્જુન: (એકબીજા સામે આશ્ચર્યથી જુએ છે. બન્ને સાથે જ બોલી બેઠે છે) આવળે,

લીમ:

આવળે, દક્ષિનાપુર દ્રોણ ગુરુ પાસે નવો પાઠ લેવા આવે ત્યારે ગુપચુપ આત્મા જતા નહિ.

એકલવ્ય: (દક્ષિણે) ગુરુ દ્રોણે મને દરેક પાઠ અને તેનું રહસ્ય લખી મોકલ્યા છે!

અર્જુન: (બોલતાં અવાજ ફાટી જાય છે) હૈં!—

(બન્ને લથ છે)

પ્રવેશ ૬ હો.

રથજા જ ગઘ.

[દ્રોણ અને અર્જુન જંગલમાં ચાલતા ચાલતા]

અર્જુન: મેં એને બે વખત પૂછ્યું કે ગુરુ દ્રોણ તને શીખવે છે? અને તેણે બન્ને વખત હા કહી.

દ્રોણ: હા કહી?

અર્જુન: અરે, એ બીલડે તો એટલે સુધી કહ્યું કે ગુરુ દ્રોણ મને બધું લખી મોકલ્યું છે.

દ્રોણ: ખોટું બોલ્યો. અંતે શ્વર ને!

અર્જુન: પણ ગુરુદેવ ! તમે મને કહ્યું છે કે તારા કરતાં મોટા મનુર્ધર કોઈ ન થાય, અશ્વત્થામા પણ નહિ—તો હવે એ વચન તમારે પાળવાનું છે.

(ચાલતા ચાલતાં જાને જરા અટકી નય છે.)

અર્જુન: (કાન દબને) સાંભળ્યો આ અવાજ ?—કેવો અખંડ ચાલ્યો આવે છે !

દ્રોણ: (કાન દે છે) અવાજ પાણીની માફક સતત ચાલ્યો આવે છે, એ તે ભેયું ?—જાણે પોતે ભાયામાંથી તીર લેતો નથી, પણ કોઈ આગળ તીર ધરીને જ ઊભુ છે, અને એ તો માત્ર એક પછી એક અખંડ તીરો જ છોડે જાય છે !

અર્જુન: ગુરુદેવ ! તે દિવસે તમે કહ્યું કે અશ્વામથી જ બધું સાધ્ય છે; પણ આ બીલકુમાર માત્ર અશ્વાસથી જ આટલો કુશળ બની શકે એ તો માન્યામાં નથી આવતું.

દ્રોણ: (ન સાંભળતા હોય તેમ) અહાહા !—

અર્જુન: શું ? શું ?

દ્રોણ: કોઈ યોગી ત્ર્યંબકા પૂજાખાંડ્યાની સધળી બાબતો જોટલી સરળતાથી અને જતાં સંપૂર્ણતાથી સમજી શકે, તેટલી જ સરળતાથી આ બીલ ધનુર્વિદ્યાની દરેક દરેક બાબત સંપૂર્ણ સમજે છે. ધનુર્વિદ્યાને એણે કલાની જેમ પોતાના માનસિક વિકાસમાં માધનરૂપ બનાવી છે. એ નયો લડાયેલો નથી લાગતો.

અર્જુન: એટલે જ તો ગુરુદેવ ! હું તમને તેડી આવ્યો. આપણા કરતાં એ ચડી જાય તો આપનું વિદ્યાલય લાજે નાં !

દ્રોણ: ચાલ, આ જ રસ્તે ત્યાં પહોંચાશે કે ?

અર્જુન: હા, હા, એ જ રસ્તો.

(જાને તથ્ય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો

[ગુરુ દ્રોણ અને અર્જુન દ્વારથી એકલવ્યનો સતત અશ્વાસ જોઈ રહ્યા છે]

દ્રોણ: અર્જુન ! આ તો એકલવ્ય છે. મેં એને ધનુર્વિદ્યા શીખવી જ નથી. એણે તને કહ્યું કે મેં શીખવી છે ?

અર્જુન: હા. એણે તો કહ્યું કે હું ગુરુ દ્રોણનો જ શિષ્ય છું !

દ્રોણ: મારો શિષ્ય છે ! (આશ્ચર્યથી જોભા જોભા જુએ છે)

અર્જુન: તમે, ગુરુદેવ ! મને નથી કહ્યું કે મારી ધનુર્વિદ્યા અનન્ય બની રહેશે ?

દ્રોણ: બની રહી છે !—

અર્જુન: પણ—આ—એકલવ્ય—

દ્રોણ: આ બીલકુમારને આટલું કાણે શીખવ્યું ?—જાનો જાનો સાંભળી તો નહિ ગયો હોય—

અર્જુન: વખતે એમ થયું હોય—ગમે તેમ,—આપણે એને પૂછી જોઈએ—

દ્રોણ: તું અહીં થોભ, હું જાઉં છું.

અર્જુન: ગુરુદેવ ! પણ મારા કરતાં વધે નહિ હો. હું તો તમારો વહાલો શિષ્ય—અને એ તો બીલ !

દ્રોણ: એનો જ હું ઉપાય કરું છું.

(એકલવ્ય પાસે જાય છે)

દ્રોણ: એકલવ્ય ! મેં તને વિદ્યા ક્યારે શીખવી છે ? હું તારો ગુરુ છું ?

એકલવ્ય: (પ્રેમથી) 'તમારી માનસી' પ્રતિમા મેં પૂજી છે. તમને ગુરુ માનીને મેં અભ્યાસ શરૂ કર્યો છે. તમે હમેશાં હાજર છો એમ માનીને હું શીખ્યો છું.

દ્રોણ: હું હમેશાં હાજર છું ?

એકલવ્ય: હા, તમારી પ્રતિમાને મેં દર રજે સવાલો પૂછ્યા છે અને જવાબો મેળવ્યા છે !

દ્રોણ: અને જવાબો મેળવ્યા છે ?

એકલવ્ય: મેં જ્યારે જ્યારે જૂલ કરી છે ત્યારે કેવી લાગણીભરી નિશાનીઓથી તમે એ સુધારી છે !

દ્રોણ: મેં એ સુધારી છે ?

એકલવ્ય: હરઘડીએ ખાલી આકાશમાંથી તમારી 'નિશાની' મને માર્ગદર્શન આપે છે. જાણે તમે ઊભા છો: એટલા જ આગ્રહી અને છતાં પ્રેમભર્યા: 'એવા' જ દૃઢ અને દયાલુ: જાણે...

દ્રોણ: એકલવ્ય ! તે મારી વિદ્યા જાની રીતે મદદ કરી છે. ચોરીછુપીને 'લીધી' છે !

એકલવ્ય: હા, ગુરુદેવ ! મેં જાની રીતે મદદ કરી છે: તમે પણ મને એકાંતમાં જાની રીતે શીખવી છે. જાણે આકાશમાંથી શબ્દરૂપે, ફૂલમાંથી સુગંધરૂપે, પવનમાંથી પ્રતિમારૂપે, સઘળે—તમે જ મને અનેક નિશાનીઓ વડે સમજાવી રહ્યા છો ! (પગમાં પડે છે) (ગદગદ) આપની માનસી પ્રતિમા મેં પૂજી છે. જ્યાં જ્યાં ન આવડ્યું ત્યાં ત્યાં પ્રતિમા સામે જોયું અને પ્રતિમાએ આંખની ધસારતથી સઘળું સમજાવ્યું: છતાં ન સમજાયું તો જાણે હાથની 'નિશાની'થી બતાવ્યું: એમ છતાં ન સમજાયું ત્યારે મારા હૃદયમાં વાંચી શકાય એવા સ્પષ્ટ શબ્દો તમે લખ્યા છે, ગુરુદેવ !—(ફરી પગમાં પડે છે)

દ્રોણ: આ મારી પ્રતિમા પાસેથી તું જાણુ શીખ્યો ?

એકલવ્ય: આપની માનગીર્ધર્તિ—જે મેં અતરમાં સગોપાંગ ઉતારી છે—એણે જ મને કહ્યું કે દુનિયામાં ક્યાંય નિરુત્સાહ નથી: નિરુત્સાહ હૃદયમાં છે એણે જ મને કહ્યું કે ક્યાંય નિરાશા નથી: નિરાશા અતરમાં છે. એણે જ મને કહ્યું કે અખંડ અઘ્યાસીને અસાધ્ય એવું કંઈ નથી આપે કહ્યું તે પ્રમાણે જ હું વર્ત્યો છું, ગુરુદેવ !

દ્રોણ: ત્યારે તું મારો શિષ્ય છે ?

એકલવ્ય: હા, ગુરુદેવ !

દ્રોણ: તું મારી પાસેથી વિદ્યા શીખ્યો છે ?

એકલવ્ય: આપે મને આપી છે.

દ્રોણ: (સહસા) ત્યારે બીલકુમાર ! ગુરુદક્ષિણા લાવ !

એકલવ્ય: (સન્નજ મેને) 'ઓસો, ગુરુદેવ ! શું આપું ? 'જીવનપર્વતની સેવા આપું ? - પ્રાણનો ખપ છે તો પ્રાણ આપું ?—શું આપું ?

દ્રોણ: 'બીજું કંઈ નહિ—માત્ર તારા 'જમણા' હાથનો અંગૂઠો—(એકલવ્ય તરત ધરી દે છે)

દ્રોણ: હાં, હાં—ઓ બીલકુમાર !

એકલવ્ય: (ચાંતિથી) ગુરુદેવ ! બીજું 'કંઈ' ?—હાથ આપું ?—

દ્રોણ: (સજળ તેને) તું બીલ નથી, ચદ્ર નથી, શદ્દ છે. મારો શિષ્ય જ સર્વશ્રેષ્ઠ થાય એ અભિમાનમાં મેં સરસ્વતીની માનસી મૂર્તિને ક્ષેત્ર લગાડ્યું: હવે તું મને શાપ દે !

એકલવ્ય: (હાથ ભેડે છે) આખી માનસી મૂર્તિએ ક્યારનો મને આશીર્વાદ દઇ દીધો છે ! મારી આટલી નાની ભેટથી જાણે આપનું અંતર દરથું !—

દ્રોણ: બીલ ! બીલકુમાર ! તું મને શાપ દે ! આટલો નાનો અંગૂઠો જાણે કોઇ મહાભયંકર ઉલ્કાપાતનું બીજ હોય એમ—એમાં અચંદ્ર દાવાગ્નિ હું દેખું છું, તું મને શાપ દે—શાપ દે, એટલે ભવિષ્યના ભયંકર અંધકારમાં હું એકાદ ક્ષણ ભેધ શકું ! શાપ દે !—

એકલવ્ય: (હાથ ભેડીને) શુરદેવ ! આશીર્વાદ આપો આ ડામો હાથ કહે છે કે શુરદેવને પ્રણામ કરીને મને કામમાં લે !

દ્રોણ: તું માણસ નથી, તું દેવ છે. જા, મારો આશીર્વાદ છે—(લયડતે પગલે પાછા ફરવા માંડે છે. એકલવ્ય તેના ચરણમાં પડે છે, તેના કપાળમાં જમણા હાથના અંગૂઠાનું લોહી ચાંદલારૂપે શોભી રહે છે. હાથ ભેડીને તે બેઠો છે.)

દ્રોણ: (પાછા ફરીને બેઠાં—મીઠા પાડે છે)—આ—હા—બી—લ—કુ—મા—ર !

એકલવ્ય: શુરદેવ !—આજા.

દ્રોણ: (બેખાકળા) તારા કપાળમાં આ લોહીનો સ્પષ્ટ લેખ દેખાય છે—

એકલવ્ય: કે—

દ્રોણ: વિદ્યાનું આ મિથ્યાભિમાન કુરુક્ષેત્રનું નિકલન કરશે—આ—હા—લોહીના અગ્નિ જેવા અક્ષરો આ દેખાય—હજી દેખાય—(તે આંખ આડે હાથ ધરી દે છે, લયડતે પગલે ચાલે છે.)

(ભય છે)

એકલવ્ય: શુરદેવ નમોનમઃ (ડામે હાથે બાણ ફેંકવાં શરૂ કરે છે.)

દ્રોણ: (બહાર આવતાં, અર્જુનને નિહાળી રહે છે.) અર્જુન !

અર્જુન: કેમ શુરદેવ !

દ્રોણ: બીલે જમણા હાથનો અંગૂઠો કાપીને ચરણમાં ધરી દીધો.

અર્જુન: આહાહા !—જમ હવે થયું નાં ? હવે તો હું સર્વશ્રેષ્ઠ—

દ્રોણ: (ગભીરતાથી) અર્જુન ! પેલા આકાશમાં અગ્નિની જ્વાલા જેવા અક્ષરો જા.

અર્જુન: (શન્ય દૃષ્ટિએ આકાશમાં જુએ છે) કાંઈ નથી !

દ્રોણ: મને વિશ્વામઘાતીને સ્પષ્ટ દેખાય છે. કુરુક્ષેત્રના નિકલનનું બીજ વવાઇ ગયું છે—જાણે કોઇ મહાભયંકર દાવાનળ જેવા યુદ્ધનો અવાજ દૂર—દૂર—સંભળાય છે !

અર્જુન: (વિદુષળ બની શન્ય દૃષ્ટિએ ચાગે તરફ જુએ છે) શુરદેવ ! અંધકારમાં શબ્દવેધી બાણ ફેંકું ?

દ્રોણ: (ધ્યાન વિના—એક જ સ્થિર દૃષ્ટિએ) અને એ ભયંકર યુદ્ધમાં જાણે હું હજારી રહ્યો છું—

અર્જુન: (ભયથી) શુરદેવ !

દ્રોણ: (એ જ સ્થિતિમાં) જાણે બીજા હણાય છે—જાણે હું હણાઈ છું—

અર્જુન: (હતાવળે) ગુરુદેવ ! ગુરુદેવ ! તમે ક્યાં છો ?—તું ખોલો છો ? કેને હાથે હણાઓ છો ?

દ્રોણ: (સ્થિરતાથી કાંઈક સ્વસ્થ બનીને) તારે હાથે !—મારુ મૃત્યુ જાણે વિશ્વાસ-
પાતથી થઈ રહ્યું છે.—કોઈ મદાભયકર અપકીર્તિકર દાવાનલમાં તારે હાથે જ મારુ મૃત્યુ
થશે—ઔટલે—પાંડવોને હાથે.

અર્જુન: મારે હાથે ? ગુરુદેવ ! હું ?

દ્રોણ: (એકદમ સ્વસ્થ બનતાં) ચાલો, હવે ચાલો, મોડું થાય છે. કોઈ ભયકર
દાવાનળ જેવા યુદ્ધમાં આ વિશ્વાસપાતનો બદલો મળે, અને મૃત્યુથી આ રાધ ધોવાઈ જાય.

અર્જુન: ગુરુદેવ ! બીલકુમાર કરતાં આપણે શ્રેષ્ઠ થયા એ કેમ જૂલો છો ?

દ્રોણ: ચાલ બાઈ ચાલ, હવે હસ્તિનાપુર પહોંચી જઈએ. તું મોટો યોદ્ધો હશે, પણ
તું ખરો યોદ્ધો નથી. એકલવ્ય તો એકલવીર જ છે અને રહેશે. તું બહુ બહુ તો મહત્વાકાંક્ષી
યોદ્ધો છે; એ પુરુષોત્તમ છે.

(નય છે)

ધૂમકેતુ

ચરવડા

જીવનનાં મૃદુ મીઠાં ઝરણાં પ્રતિપજ ન્યાં સુકાયે,
આશા મ્હાન વદન ન્યાં રોતી ધરા ધબ્બે નિત હાયે—

એવી જીતરની કચની—
પૂછો નહિ ભાષ અને ભગિની !

પાપો લીલાં^૧ ચોકો કરતાં જીભાં નિરાદિન હારે,
માનવભાવ થીજે ત્યાં સર્વે—ખોલે કુકર્મો ફાલે

ખાળે . ભડભડતી ઝાળે
જીલમની ભટ્ટી કાયાને !

એ નરકે તપ તપવા વિચરે કુમકુમ પગલે કોડે,
દેશસેવિકા ક્રામલચ્છમી આજે થોકે થોકે !—

વિલોકે નેણુ અધમ તેને—
દોડેલી રવિએ નહિ જેને !

જ્ઞાલભર્ષા કરે કો માડીના ગુંથતા નિત જે વેણી,
વણુ હોળેલી વીખરાતી તે—આજ વીખે ભટ તેની

અધમ કો દુષ્ટ અપમાને,
અકથ દષ્ટ ગાજ પ્રતિ જ્ઞાણે !

દેવપૂજનાં કુમુખે ચૂંટતાં અંગુલી સાલ બને જે,
રુધિર ટપકતી કાંટાળાં તે કાયા મૂંજ વણે છે !

રક્તની અંજલિઓ દેતી
મૂંઝણી આશમરી રે'તી !

ધરતીનું એ દોઝખ જોવા કંઠણુ કરી ઉર પગભોઃ
સતી એ મરુજૂમિમાં ત્યાં દૂર યજી નીરખજો.

વીર કંઠ ભારતી—જનયાની
વ્યથાઓ મૂંઝી ને જાતી !

પગની છુટી ખુલ્લી ન જેની ગુલ્ફાં મગરર શીરે,
વણુ વસ્ત્રા^૨ ને મૂંડેલા તે ખેંચે ધીર અધીરે

કારમી ચક્કીઓ ભારે,
પ્રતિપજ જળતા વૂંકારે !

૧. પાપો લીલાં=વોર્ડર. જેઠમાં કેડીઓ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે ગુનેગાર વોર્ડરને રાખવામાં આવે છે. આવા વોર્ડરોમાંથી ધણુના હાથ ખૂનથી રંગાએલા હોય છે, અને કોઈ ને કોઈ ભયંકર નૈતિક ગુનો તો હવત્રત્ર દરેકને નામે ચડયો હોય છે.

૨. માત્ર લંગોટબેર ન ચક્કી પીસવાની હોય છે. મુઠનકિયા ફરજિયાત રીતે દર માસે કરાવવી પડે છે.

છાતી ફાંપે, તૂટે અંગો, જવરથી કાપા કપે,
અંગુલિથી છા લોહી ટપકે—ચક્કી ધડી ન થબે!
સડોસડ સોળ ભેઠે અંગે—
ભાંગતો લોટ રુધિર રંગે!

ઉપા ખાલે, મલ સગીત રેલે, રંગની હેલી જામેડે,
“ચક્કી પીસો!” “ચક્કી પીસો!” એ શબ્દે તે લય પામે!
ચક્કીના ધોર મહી ઉડે—
બચાઓ અંતરની ખડે!

હાકે જેની ધરણી ફૂળે, ઉડતા જે વણ પાંખે,
વીર્ય અવૂલ જે કર દાખવતા, તેજ ઝરે જે આંખે—
પહે તે વીર નરક ખાંખે,
દીન રાગ વેણ કડુ સાંખે!

ધરડી આંખે કર ધ્રુજતો માંડી ને જે ભેતા,
લાકડી ટેકે લીડે એવા વળી ગયેલા ડોસા
સતત ત્યાં શિર ભારા બેઠા,
ટાકે પડતા અથગતા!

ધોમ ધખ્યો મધ્યાહ્ન તપે છા કપડે પ્રાણ સુકાયે,
સાલ ટપકતાં બિન્દુ વિણ નહિ જળનું નામ જરાયે!
કાળમીઠ પથ્થર તે ફાડે!
મળગતી નભ આદર ઝોડે!

કાપા કળતી, આંખો બળતી, નલ ચડનું ચગડોળે,
તૂટી પડે છા અંગો હેઠાં—ધરતી લેશે ખોળે!—
સહોદર હોય ભલે સાથે—
મળગતો સરજકર માથે!

અકળાશે મા: ઉરબેદક એ વીર કયા દશ બાપી—
રાષ્ટ્રવીરનો શોષિત-રંગો ગળાડોસો ત્યાં કારી
નીરખળે વણ કપિત નેને,
ભરી ઉર ચીદોને થેને!

૩. યવવડામા આનુજાનુની કાચી નીચી શિખરાવલિ અને આકારા અનેક વખત ઘા અને સુન્ધ્યાના રંગોએ વિરલ સૌંદર્યથી સોભના દોષ છે; પણ અમાનુષાં આત્માવાદો આગળ એ બધાં શરમાઇ શીકા થઇ જતાં હોય એમ લાગે છે.

૪. સુગો ભાર્ગ બેલાન યદ પડે તો પણ પોતાનું કામ છાડી તેને મદદ કરવા નહિ હોવાય, એવી મદદને સહેજે નેહની ભાષામાં કાઈ ફ્રાંસ વોર્ડર “શીતુરી” તરીકે ઓળખાવી શકે, એટલે બેલાન થબેલાની સલાજ ફુરસત ન લે. ફુજનાં કપાળે સુરજ ન દાખ ફેરવે!

એવી શહીદીના વણ સૂઝ્યા અક્ષરપ ત્યાં જઈ ખાતે,
ઉકેલને ધડકન્તે હૈયે, એકલડા એકાન્તે !
ચૂમને પગલાં તે શાધી !
ધૂળ તે સધરને મેઘી !

ચાર જનેતાના લાડીલા ચાર રાહુણા જાયા,
તરુણ અરુણ શા તેજ ભરેલા મૂકી ગયા અહીં કાયા !—
ખીલતાં કુમુદો કરમાયાં—
રાષ્ટ્રને ચરણે હોમાયાં !

સ્વજનો ફરી વસમી છેલ્લી વિદાય કો વર્ણવશે ?
કષ્ટ વિંટાયા કર બે નાભુક પોછી કઈ ચીતરશે ?
સજીતાં પથ્થર ખણ દ્રવશે !
નીરખતાં વિશ્વ બધુ રડશે !

તિમિર-પીછોડી હેઠળ ત્યાં તે કર્મ સમાપ્ત્ય કાળું !
નિશ્વાસે છાનાં નવ રે'તાં દ્વારે લટક્યું તાળું !
ધરાનું અન્તર ચીરાયું—
ઉજ્ય ત્યાં લોહી રેડાયું !

એ શહીદીને કણું કો'એ “રામ” મત્ર નહિ ફૂક્યો
માર્ગે બતાવા એને કો'એ ઘૂત દીપક નહિ મૂક્યો .
ન કો'એ પિણ્ડ કરે દીધો,
વિસામો કહો'એ નવ કીધો !

એ વીરોનાં વ્હાલાં ફેરાં બિના આંસુ લેહાંને !
શેષ ભરમ ને અસ્થિ ઉપર ચણુને મદિર, રેાને !
ભરમને મગોદક પાને !
વીરનાં જશ ઉજ્જવલ ગાને !

*

એવી બીતર ફરી કચની—સુણતાં હૈયાં તટે !
તો ય નહિ ત્યાં ઘોડા પૂર શા ધસતાં વહેણો ખૂટે—
ટેકીલી હિન્દી જનતાનાં,
જીલમને વમળે કુમરાતાં !

એવા એ મૌ રાષ્ટ્રવીરની કોઈ દયા નહિ ખાશો—
હૈયે આગ બેઠે તો જળને સાથી બની કર સ્હાશો !—
રોકને અધવગ નીસાસો !
વીરને સાચ જ દીધાસો !

સી.

ગોળમેજી પરિષદ

ન્યારે ઇંગ્લંડમાં હિંદની અશાન્તિ અને ગોળમેજી પરિષદ વિષે ખૂબ ચર્ચા ચાલી રહી છે ત્યારે સર હેન્રી ડોન્સ નામના લેખકે અત્ર પ્રજાઓ છે કે શું બ્રિટિશ પ્રજાએ શાસનદક્ષતા અથવા હાથ નીચેની પ્રજાઓના પર રાજ્યહકુમત ચલાવવાનું માનસિક વધારી દક્ષતા જોઈ છે? ને પ્રજાઓ કેન્દ્ર સરકારની સર્વોપરિ દેવાળું સત્તા સ્વીકારે છે, તેમાં જળવો જળ્યો નથી પણ હિંદુસ્તાન, ઇરાક, પેલેસ્ટાઇન, લડા તથા બલ્કનમાં પુષ્કળ અશાન્તિ છે, એ લેખક માને છે કે કેન્દ્ર લોકો પ્રજાની જેડે હળા જીવે મિત્રાચારી રાખે છે; અને અંગ્રેજ લોકો પોતાની કલણોમાં ટેનીસ, ગોલ્ફ અને બિજામાં કુરસદનો સમય ગાળે છે અને પ્રજાથી અતડા અને અજાગ રહે છે. ધણે અંશે આ વાત ખરી છે, અને તેમાં એટલો વધારો કરવાની જરૂર છે, કે આ અતડાપણું છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ધણું વધી ગયું છે. ત્યાર પહેલાંના અંગ્રેજો હિંદી પ્રજા સાથે ઓઠા સંબંધ રાખતા હતા, અને પ્રજાની ઉત્થાપના સક્રિય (અને કેટલેક અંશે) પ્રમાણિક ભાગ લેતા હતા.

x

x

x

જે આપણે જાણી જાણીએ તે તેનું કારણ સમજાઈ જશે. સુએઝ કનાલ ખોદાઈ અને ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેનું અંતર ઓછું થયું ત્યારથી અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં માત્ર પેટ ભરવા સિવાયનો ખીજો રસ રહ્યો નથી. આજથી પચાસ સો વર્ષ પહેલાં અંગ્રેજોને કારસી, ઉર્દૂ, હિંદી અને સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓનો અભ્યાસ કરી પ્રજા સમજતા હતા તેમાં પણ ઘટાડો થયો, અને હિંદી પ્રજાને અંગ્રેજી સાહિત્ય, સામાજિક મંત્રકાંડો, રીતભાત, કળાઓ માટે પણ મોહ અને અતિમાન હતાં તેમાં ધણો ઘટાડો થયો. હિંદી પ્રજાએ જોઈ લીધું કે ડુંગર દૂરથી જેટલો રણિયામણો દેખાય છે તેટલો મુંદર નથી અને ‘ધરડી મુર્ગી’ માત્ર ‘દાળ જરાજર’ નથી.

એક ખીજી બાબત પણ વિચારવા જેવી છે. રૂએ મેકડોનલ્ડનાં ભાષણોમાં ઉચ્ચ આશય, આદર્શવાદ અને હૃદયની લાગણીના ઉદ્ગારો સંભળાતા હતા, પણ બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓમાંથી ખીજી કોઈ પણ વ્યક્તિએ એ પ્રકારની છાપ પાડી નથી. વાત ખરી છે કે ગોળમેજી પરિષદ એ કાંઈ વિવાદમંડળની સભા નહોતી. તેની સાથેસાથે જૂતકાળના માણસો તથા પ્રસંગો વિષે આપણે ઉચ્ચ અભિપ્રાય બાંધીએ છીએ એવો મનુષ્યસ્વભાવ છે, તે છતાં આ પરિષદની કાર્યવાહી તપાસતાં એવી છાપ મન પર પડે છે અને અંગ્રેજ પ્રજામાં સત્ત્વશુભ જોઈએ યદ ગયો છે, એની ખાતરી ચાપ છે.

x

x

x

મનુષ્ય માત્ર કોઈ કોઈ વાર જૂલ કરે છે અને ત્યારે તે જૂલનું બાન થાય ત્યારે તેને પ્રમાણિકપણે સુધારી લેવાનો પ્રયાસ થાય તો તેનાં પરિણામ માંડાં ન આવે. બ્રિટિશ

સરકાર એટલી અભિમાની થઈ ગઈ છે કે તે પોતાની બૂલ જોઈ શકતી નથી, અથવા જુએ છે તો તેને બૂલ તરીકે સ્વીકારવા રાજી નથી. હિંદી પ્રજાને ભૂલોની પરંપરા વધારે રાજકીય હક્કો આપવાની જરૂર છે કે કેમ, અને જો હોય તો ક્યા અને કેટલા હક્કો આપવા તેનો નિર્ણય કરવા માટે કન્વેન્ટિવ સરકારે સાધન કમિશન નીમ્યું અને તેમાં પ્રજાની માગણી હોવા છતાં એક પણ હિંદીને ન રાખ્યો, એ બારે ભયંકર બૂલ થઈ ગઈ. એ બૂલને સહેલાઈથી સુધારી લેવાત, પણ સરકારને પ્રતિજ્ઞાનું ભૂત નડ્યું હશે તેથી તે બૂલ ચોખ્ખા હૃદયથી સુધારી નહિ. આ એક બૂલને લીધે અને તેનો પશ્ચાત્તાપ ન કરતાં તેને ચીંગડાં મારવા માટે જે જે ઉપાયો લેવામાં આવ્યા તેનાથી હિંદી પ્રજા વધારે ને વધારે નાખુશ થઈ અને અંતે લાહોરની મહાસભાએ સ્વતંત્રતા તથા પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર કર્યો.

x

x

x

સાધન કમિશન, હિંદી સરકારે સુધારાની જે સૂચનાઓ મોકલી છે તેમાં તથા ગોળમેળ પરિષદમાં હવે ભવિષ્યમાં વધારે હક્કો ક્યારે આપવા, એ પ્રશ્નને ઉત્તાદીથી ઉડાવી દીધો છે, અને તેનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. દરરોજ દસ વાગે ખાવાની ટેવ પડી હોય અથવા રાત્રે દસ વાગે સૂઈ જવાની ટેવ પડી હોય તો દસ વાગે ત્યારે જરૂર જૂથ લાગે અથવા જીવ આવે, માંદેચ્યુના સુધારામાં અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓએ એક ક્લમ ધૂમવા દીધી કે દસ વર્ષ પછી નવા વધારાના સુધારાઓ અને હક્કો આપવા માટે કમિશન નીમવું. હિંદી પ્રજાએ આ કમિશન માટે ઉતાવળ કરવા માંડી અને હિંદી સરકારે તેને મોકું નીમીને જે ત્રણ વર્ષ આગળ ધોલવાનો છતો પ્રયાસ કર્યો. બારડોલીમાં માંધીજીએ લડત મોકુફ રાખી અને જેલમાં ગયા અને ત્યારપછી મહાસભાની ઘણી શક્તિ ધારસભામાં જવા ન-જવાની ચર્ચામાં વેડફાઈ ગઈ. મુલ્કી તોડરાએ (સિવિલ સર્વિસ) પ્રજાનાં કુરંપ અને નમ્રતાદનો લાભ લીધો. હિંદુમુત્સદ્દીઓ વચ્ચે તોફાન પણ થયાં, અને ત્યાં મન જિત્યાં યયાં હોય ત્યાં અણુવિધાસ તો હોય જ. એટલે મુત્સદ્દીઓએ પોતાના હક્કો અને સંસ્કૃતિ જળવાઈ રહે તે માટે જે માગણીઓ કરી તેને લીધે વિખવાદ વધ્યો અને બન્ને પ્રજા વચ્ચેનો એખલાસ ઝાંછો થતો ગયો. આ કુસપનો લાભ લઈને કન્વેન્ટિવ સરકારે એટલે બર્કનહેડ જેવા હૃદયશૂન્ય માણસોએ હિંદી પ્રજામતને ઠાકરે મારીને માત્ર સિટિશ પ્રજાજનોનું કમિશન નીમ્યું. મહાસભાએ તેનો બહિષ્કાર કર્યો તેમાં તો નવાઈ જેવું નથી, પણ જે પક્ષને વિનીત કહેવામાં આવે છે તેમની ભિક્ષારૂત્તિ હોવા છતાં તેમણે પણ આ અસહકારમાં ઝુકાવ્યું.

બ્રિટિશ સરકારે તેમ જ વિદેશી હિંદી સરકારે જે ડહાપણ વાપરીને થોડા હિંદીઓને કમિશનમાં લઈ લીધા હોત તો આ તદ્દન બગડેલી બાજી સુધારી શકાત; કેાઈ બિચારા શાસ્ત્રી, મિત્ર, સમુજેવા નરમ પોતાઓને લીધા હોત તો પણ ચાલત; પણ 'વિનાશકાળે વિપરીત શુદ્ધિ' હોય એટલે એવી સમાધાની ક્યાંથી ચાય ? ત્યારે ભિક્ષુક વર્ગે બહુ થનથનાટ કર્યો ત્યારે હિંદી પ્રતિનિધિઓનું એક સલાહકાર મંડળ નીમ્યું. આ બધી બાબત બહુ જૂની અને અર્થ વિનાની હોય એવું આજે લાગે છે, પણ જે હિંદીઓમાં સ્વમાન થોડું, હતું તેવા માણસોએ આ મંડળમાં ભાગ લીધો. વિનીત કહેવાતા માણસોએ અને તેમનાથી ઊતરતી પંક્તિના સ્વાર્થમાધકોએ (પોતાનો સ્વાર્થ હોય કે પોતાની કામતો) દરેક દેશમાં પ્રજાને

દ્યો દીધો છે અને પ્રગ્નનું જળ તોડ્યું છે. તે અમાણે આપણે ત્યાં પણ થયું. કમિશનના બહિષ્કારને લીધેં સુવકામાં ખૂબ જનગતિ આવી અને મહાસભામાં તેમજ ધારાસભાઓમાં, (તેમાં ખાસ કરીને હિંદી ધારાસભામાં) સરકાર સામે સખત વિરોધ જાણ્યો.

x

x

x

યુરોપના મહાભારત સુદ્ધ વખતે અંગ્રેજોએ પોતાને અત્યુદ્ધ લડીકતનો પ્રચાર કરવાની અને પ્રતિકૂળ લડીકત દબાવી દેવાની કળા, કે હુન્નર, કે યુક્તિ ખૂબ ખીલવી હતી. આ યુક્તિનો ઉપયોગ કરીને ખરીખોટી લડીકતો આખા યુરોપ, અમેરિકા, એશિયા વગેરે ખંડોમાં ભારે ખર્ચના ભોગે ફેલાવી અને સાધન કમિશનના કામ વિષે બાણીમાં કૂક્યાં. તેની સાથે સાથે હિંદી ગ્રંથ કેટલી બધી કુર્બાની, નાલાયક અને પછાત છે તે બાબતનું ' જ્ઞાન ' લેખો અને ભાષણોદ્વારા યુરોપ-અમેરિકામાં ફેલાવ્યું તથા પ્રકાશનમાં અંગ્રેજોની દુષ્ટતા સહજ જણાઇ આવતી હતી તેની અસર તદ્દન જીંદી જ થઇ અને ત્યારે સવિનય-ભગની લડત શરૂ થઇ ત્યારે દેશવિદેશના લોકો આ લડત જોવાને માટે આવ્યા. અને હિંદી ગ્રંથની અહિંસાત્મક લડતથી આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા, ખાડો ખોદે તે પડે તેમ હિંદી સરકાર જૂદી કરી અને તેના પ્રકાશનખાતાની ખરી કિંમત અંકાઇ ગઇ.

સાધનનો રિપોર્ટ મુજબે આવતર્યો, તેમાં વળી માથુ પહેલું નીકળવાને બદલે લૂલા પગ જેવું પહેલું પ્રારંભિક પુસ્તક નીકળ્યું, એટલે બધી આશા જાડી ગઇ. એ મુજબ કંપનતનું કમળત બચ્યું છવે છે અને મોટું યશ તથા તેમાંથી ભવિષ્યના સુધારા નીકળશે એવી સ્થિતિ તથા હિંદી સરકારની ખોટી આશાઓને આખી દુનિયાએ હસી કાઢી. બિચારા સાધનને ગોળમેજી પરિષદમાં પણ ન લીધો અને સ્થિતિ લીબરલોએ હિંદી પ્રતિનિધિઓને ખાણું આપ્યું તેમાં પણ તેનાથી હાજર ન રહેવાયું.

અને જે હિંદી જોડુચુરોની કમિટી નીમાઇ હતી તેને એવા એવા ફટકા પડ્યા હતા, એવા માનભગ થયાં હતાં અને માંભમાંભ મતભેદો પણ થયા હતા કે તેનો રિપોર્ટ પણ કચરાપેટીમાં પડ્યો.

આપણી હિંદી મહાસભાએ પણ જે રિપોર્ટ તૈયાર કરાવ્યો હતો, જેમાં ખંડિત મોતી-લાલ, નહેરુએ અજબ કાર્યદક્ષતા બતાવી હતી તે રિપોર્ટ પણ બાણીએ રહ્યો એટલી બધી પ્રગતિ હિંદી વાતાવરણમાં થઇ હતી. સુવકાએ સ્વતંત્રતા માટે ઝુંબેશ ઉપાડીને માંસાનિક સ્વરાજને, (હુમિનિયન સ્ટેટસ) એક બાણીએ ફેંકી દીધું ૧૯૨૬ આખરે દેશના મુખ્ય નેતાઓ હાલના ભલા ગણાતા વાઇસરોયને મળ્યા અને તેમના તરફથી સંતોષકારક જવાબ ન મળ્યો એટલે મહામભાએ પૂર્ણ સ્વરાજના ધ્યેયને સ્વીકારી લીધું. ત્યારપછીનો ઇતિહાસ ધણો તાજો છે તે છતાં ટૂંકમાં તપાસી જોઈશું.

x

x

x

“ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ ” એ શબ્દોથી હિંદી સરકાર તેમજ સ્થિતિ સરકાર અભડાતી હતી, આજ સુધી અભડાય છે. સવિનય કાયદાભગની લડત શરૂ થઇ અને આપો દેશ સળગી જાયો. મહાસભા પક્ષના હિંદીઓ ગોળમેજી પરિષદમાં જાય અચ્છ શક્તિ નહિ તો પછી ખીજ કોષ્ટકો જવાનું ન જ હોય. આજે સંકેતોનડ પણ કોંગ્રેસને ‘ એ મહાન મોટો ’ પક્ષ કહે છે. મોટો છે એટલું જ નહિ પણ તેના સાથ સિવાય બધી યોજનાઓ જમીનદોસ્ત થઇ જાય એમ છે. જે હિંદી ગ્રંથજનોમાં

આજે પણ પૂરતી આત્મશ્રદ્ધા હોય, પૂરતું સ્વમાન હોય, દેશભક્તિ હોય તો મહાસભાના ફરમાનની વિરુદ્ધ કોઈ પણ ન જાય પણ હજી ઘણાંયે કહેવાતા વિનીતો, કોમીવાદીઓ અને સ્વાર્થસાધકો એવા છે કે ગમે તેટલું અપમાન થયા ખેંચી પણ એક સીસોડીનું આમંત્રણ મળે તો ગોરી સરકાર પાસે પૂંછડી પટપટાવતા દોડી જાય છે. આપણા દેશની આટલી નબળાઈ કબૂલ કરવી જોઈએ. કોઈ પણ હિંસક અગર અહિંસક બળવાની અંદર પ્રજાની સોએ સો ટકા વસ્તી જોડાઈ જાય એવું કોઈ પણ દેશમાં બન્યું નથી; આપણા દેશમાં પણ એવી ખોટી આશા કોઈ ન રાખે; પણ દેશે જે નિર્ધાર કર્યો તેની વિરુદ્ધ જનારની સંખ્યા દિન પર દિન એાછી થતી જ જોઈએ. છેલ્લા ૫૫૨ મહિનામાં એ કેટલી ઓછી થઈ છે તે આપણે જોઈ શક્યા છીએ. સમાધાની થાય તો તેવા માણસોની સંખ્યા વધે પણ ખરી; પણ જેમ જેમ લડત વધારે ઉગ્ર થતી જાય છે, તેમ તેમ તે સંખ્યા ઓછી થશે અને તે પક્ષ-માંથી દેશપ્રેમી વ્યક્તિઓ ઓછી થશે. આજે એમ ન કહેવાય કે નરમપક્ષના માણસોમાં દેશપ્રેમ નથી. તેમનામાં દેશને માટે લાગણી છે પણ હિંમત નથી તેમને પોતાની શક્તિનું ભાન નથી, દેશની શક્તિ વિષે અશ્રદ્ધા છે. આ લડતમાં જેમ બ્રિટાનેરના મહારાજાની આંખો આઝાદ મૈદાનનો લાઠીમાર જોઈને ખુલી ગઈ, તેમ આ બધાની આંખો ખરાબર ખુલી નથી. તેમને વિદેશી સરકાર વિના સ્વરાજ ચલાવવાની આપણી શક્તિ વિષે શંકા છે. એ લોકો સમજી શકતા નથી, કે નાનાં છોકરાંએને ચાલવાના પ્રયત્નોથી ચાલતાં આવડે છે, બીજા કોઈ પણ સાધનથી નહિ. સ્વરાજ્ય ચલાવીને રાજ્ય ચલાવવાની કુશળતા આવશે, ન્યાય-વૃત્તિ આવશે, સ્વાર્થત્યાગ આવશે.

આ બિમુક્ક વૃત્તિ અને અણુ-આત્મવિશ્વાસની ચર્ચા સાથે સાથે એટલું પણ કહેવાની જરૂર છે, કે જે પ્રજાએ ગુલામી સ્થિતિ ભોગવ્યા પછી ગુલામી વૃત્તિનો પૂરો ત્યાગ નથી કર્યો તે શંકાશીલ હોવાનો સંભવ છે. સામા માણસને માટે એક મહા બધાઈ જાય અને તેનામાં કોઈ દિવસ ઉદારતા, માણસાઈ, અથવા ન્યાયવૃત્તિ અને સત્યનો ઉદય નહિ જ થાય એવું માની લેવું એ પણ ખોટી ભૂલ છે. ન્યાયને ખાતર કે સમય સમજી લઈને પોતાનો સ્વાર્થ સાચવવા માટે સામે પક્ષ પોતાનો વિરોધ છોડી દે એ બનવા જોગ છે. કલાઈવના દેશબધુઓ પાસેથી તમે ન્યાયની કે સત્યની આશા કેમ જ રાખો, એ દલીલમાં બહુ વળગ નથી. એ આપણી માનસિક અસુદારતા બતાવી આપે છે. તેથી વિવેકબુદ્ધિ અને વખતે વધારા પડતી ઉદારતા અથવા ભોળમણીને આસેપ વહોરી લઈને પણ, વિરોધી પક્ષ જોડે કામ લેવાની નીતિ સારી ગણાય.

x

x

x

છગલડમાં સીસોડી વાગી એટલે ગોળમેજી પરિષદમાં જ્યાં માટે આ નબળા લોકોમાં પડાપડી શકે યાદ. વિનીત કહેવાતા પક્ષે પોતાના બચાવ માટે ગાંધીજી તેમજ નહેરુ પડિત-જો સાથે મસલત ચલાવી. આવી મસલતથી મહાસભાવાદીઓ હૃદયાર દહીલા છે એવી દલીલ સરકાર કરશે તેનું ભાન તેમને ન રહ્યું. મસલત કરવાનું કાંઈ જ ખીજું પ્રયોજન નહોતું; વાર્ષિકરે જરાયે નમતું મૂક્યું નહોતું, જરાયે વધારે આશા આપી નહોતી. સ્વેચ્છાએ જેવા કોઈ માણસો ગાંધીજીને ચાંપી જોવા માટે આવ્યા તેમની ખાતરી થઈ, કે આંધળીઓ એટલે દેશની માગણી સત્ય છે, તે માગણીની પાછળ માર આવાની અને મરવાનીની ભીંસી છે; તે છતાં આ નબળા માણસો છગલડ સીધાવ્યા. જો આવે પ્રસંગે આજીવન મજાકીરન

રાખીને દુઃખ સહન કરે, અથવા જે પ્રેક્ષક માન છે તે અધીરાઇ વિના ખેલ જોયા કરે તો પણ આપણી બધી માગણીઓનો સ્વીકાર થાય અને તેમ ન થાય તો લડવૈયા ખપી જાય- પણ આવી લડતમાં બીકણ, નમાલા, નાહિમત માણસો શાણા અને વિચારશીલ હોવાનો ઢોંગ કરીને વચમાં ઝંપલાવે છે તે દેશને નુકસાન કરે છે. આ ઢોંગ પોતાની નબળાઇને લીધે કરવો પડે છે એ તે વ્યક્તિઓ સમજે છે; પણ અપવાદરૂપ એવા પણ માણસો હશે કે જેમની પ્રમાણિક પણ જલજલેલી માન્યતા એવી હોય કે તેમણે તોડ આણવા માટે માગણીઓમાં છુટછાટ મૂકવી. ઇશ્વર આવા માણસોથી પ્રભને બચાવે એટલું જ આપણે કહીશું.

x

x

x

ગાળમેજી પરિપદના બધા સભ્યો એકઠા થાય ત્યાર પહેલાં એક બનાવ બન્યો તે અંગ્રેજી પ્રબળતા કદબી ન શકાય એવા અગ્તાનનું માપ બતાવે છે. આપણા સેંકડો, બેઠે હજારે-હિંદી વિદ્યાર્થીઓ ઇંગ્લીશ, બીજી યુરોપીય અને અમેરિકન યુનિવર્સિટીઓમાં પસાર થાય છે. તેમાંના ઘણામે રથાનિક દરજ્જાથી ચઢિયાતા પણ નીચડયા છે તે છતાં એક મિજ-લસમાં મધ્યપ્રાંતના એક વખતના કામચલાઉ ગવર્નરને પ્રજા પૂછવામાં આવેલો કે તમારા-માંથી કોઇને અંગ્રેજી ભાષા આવડે છે? એમ ધારો કે આ હકીકતમાં અતિશયોક્તિ હોય, ધારો કે એક માણસના અગ્તાનને આપણે સર્વસામાન્ય ન માની લેવું જોઇએ; પણ જે હિંદીઓ અનેકવાર ઇંગ્લેંડ જઇ આવ્યા છે, જેમને અંગ્રેજો સાથે વર્ષોનો પરિચય છે, તે કહી શકશે કે હિંદી પ્રબળતા ફળવણી, તેમની સસ્કૃતિ, તેમનું કળાકૌશલ્ય, રાજકારણ વગેરે ક્ષેત્રોમાં તેમની આધુનિક પ્રગતિ, તેમના આદર્શો અને આકાંક્ષાઓ વિષે અંગ્રેજ પ્રજા બહુ જ અગ્તાન છે. જે લોકો મજલિસે ખાસ અને મજલિસે આમમાં રહીને બ્રિટિશ પ્રબળતા રાજવહીવટ કરે છે અને જે લોકો ત્યાંના રાજકીય પક્ષોનાં દૈનિક પત્રો ચલાવી રહ્યા છે તેમને હિંદી પ્રબળતા વિચાર કરવાની કુરસદ નથી, શક્તિ નથી અને દરકાર નથી; અને તેને પરિણામે જે થોડા માણસો હિંદમાં નોકરી કરી ગયા છે, મુલ્કી નોકરીમાં કે ગવર્નર તરીકે, તે સર્વત્ર અને નિષ્ણાત ગણાય છે; અને તેમના જૂનાપુરાણા, અપ્રગતિવાન વિચારો બધા ખરા તરીકે સ્વીકારી લે છે. મજલિસે આમ કે ખાસમાં હિંદી વહીવટને વિષે વાર્ષિક અર્થા થાય છે તેનું ચોક્કસ એ દીકાને સમર્થન આપશે.

આપણે હિંદુસ્તાન દેશમાં ગમે તેટલા ગરમ થઇએ, ઠંડાનો પસાર કરીએ, ગાળો ભાંડીએ, નાના સત્યાગ્રહો કરીએ, જોલમાં જઇએ, બૌદ્ધ કેંદ્રોએ, ફ્રાંસીએ ચઢીએ પણ તેની ઝાઝી ખબર ઇંગ્લેંડમાં પડતી નથી. જે થોડા લોકો હિંદી પ્રબળતા હિતને માટે સદાનુશ્રુતિ બતાવે છે તેમનો ત્યાં હિસાબ પૂછાતો નથી; સાચી હકીકત સંભાળાવવા માટે પત્રિકાઓ મોકલેા તે વચાતી નથી; અને સભાઓ ભરે તેમાં જવાબદાર રાજકીય પુરુષો આવતા નથી. મિસિસ એની ખીસેટને ઇંગ્લેંડ ઓળખે છે, (જે કે તેમની ખ્યાતિ હવે જૂની થઇ ગઇ છે) તે છતાં તેમનો અવાજ પણ કોઈ સાંભળવા તૈયાર ન હતું, અને તેથી પોતાનાથી બનતો પ્રયાસ કરીને તેમણે છેવટે કહી દીધું કે આ અંગ્રેજ પ્રજા પાસેથી હિંદી પ્રબળને ન્યાય મળવાની આશા તેમણે છોડી છે.

આવા ભયંકર નિરાશાજનક વાતાવરણની અંદર ગાળમેજી પરિપદ શરૂ થઇ. વાઇસરૉય

અને મુખ્ય પ્રધાન (પ્રિમિયર) ગોળગોળ લાપામાં મીઠા ચખ્ખોમાં આશા આપી રહ્યા હતાં, અને તેમનો વાંક પણ કેમ કદાચ ? આપણે વાંક તો જરૂર કાઢીએ પણ બિચારાઓની સ્થિતિ બરાબર સમજી લેવી જોઈએ. મેજૂર પક્ષની સરકાર પોતાની બહુમતિ પર જીવતી નથી. કન્ઝર્વેટિવ અને લીબરલ પક્ષો એકઠા થાય તો એક સેકંડની અંદર એ સરકારને ઢાંકી મૂકે. હિંદી પ્રગતિના દુશ્મન થઈને જે બેઠા છે એવાની સોનેરી ટોળા ' માર્નિંગ પોસ્ટ ' પેપરદ્વારા તોફાન મચાવી રહી હતી કે કુમિનિયન રેટરસ જેવા શબ્દ વાપરીને ' બોટી આશા ઉત્પન્ન કરવી નહિ. ગાંધીજીને સાબરમતી આશ્રમમાંથી નીકળવા દીધા, લગભગ ચોવીસ દિવસ સુધી તેમને આગ સળગાવવાની છટ આપી, મીઠાના કાયદાનો ખુલ્લો ભંગ કરવા દીધો અને ત્યારપછી સામુદાયિક કાયદાભંગનો ઉપદેશ આપવા દીધો: તેને માટે ઇંગ્લંડમાં પ્રયત્ન વિરોધ જાણ્યો અને અંતે ગાંધીજીને પણ પકડવા પડ્યા. ગાંધીજીને પકડવાને લીધે કોઈ કૂતરું ભરસું કે નહિ તે આપણે જાણતા નથી—કૂતરાંઓને પણ અહિંસા ધર્મનો ગોપ લાગ્યો હોય એ બનવા જોગ છે—પણ હિંદી પ્રજાએ આખા દેશની જેલો તો ભરી કાઢી અને એક પછી બીજા કાયદો લઈને તેનો ભંગ કરવાની અખૂટ પરપરા ચાલી રાખી. સરકાર પૂરેપૂરી ગભરાઈ ગઈ પણ પ્રતિષ્ઠા અને જળરસ્તીનાં ભૂત કાંઈ જતાં રહે છે ? મિયાં પડ્યા પણ ટંગડી તો હવામાં ઊડી રાખી !

જેને ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે તેને તે આપવો જ જોઈએ. બ્રિટિશ સરકારે જે ઉસ્તાદી વાપરીને પરિપદને માટે રાજમહેલ અપાવ્યો અને બ્રિટિશ રાજ પાસે, પરિપદની રાજસૂત્ર કરાવી તેને સાબાશી આપવી જોઈએ. અંગ્રેજ લોકોને તેમના રાજ પ્રત્યે જે માન અને ભક્તિ છે તેનો ખ્યાલ કોઈ પણ અમેરિકન, ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશિયન કે કોઈ પણ અબ્રિટિશ માણસને આવી શકતો નથી, એમાં દલ કે ટોંગ નથી. રાજ લગભગ સત્તાહીન છે, એમ કહીએ તો ચાલે કે તે શેલાનો ગાદિયો છે, તે છતાં પ્રજાને તેના તરફ ભક્તિ-ભાવ છે. રાજ કે રાણી રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળવાનાં હોય ત્યારે હજારો લોકો રસ્તામાં દારબધ કઢાડી સુધી ઊભા રહે છે. રાજનાં છોકરાંઓને પણ તેવું જ માન મળે છે, નાનાં બાળક છોકરાંઓ જાહેર બાગમાં જતાં હોય તો પ્રજાજનો તેની આસપાસ વહાલથી વીંટળાઈ જાય છે. આખા યુરોપમાં કોઈ સત્તાવાન રાજ રહ્યો નથી તે છતાં ઇંગ્લંડમાં કોમ્યુનિઝમનું જોર જામતું નથી, તેને કચડી નાખવા માટે બધા પક્ષો એકઠા થઈ જાય છે. મજૂર પક્ષના લગભગ બધા સભ્યો રાજની સંસ્થા નાબૂદ કરવાની માગે છે. હવે, આ પરિપદમાં રાજને બેલાવ્યા અને રાજમહેલનો ઉપયોગ કરીને આખી પ્રજાનું લક્ષ તેની કાર્યવાહી તરફ દોરવાની હોંશિયારી મજૂર સરકારે વાપરી એ નિઃશક છે; અને પછીથી જે જે કામ થયું તે બ્રિટિશ પેપરોએ વિગતવાર જાણ્યું અને તે વિષે ચર્ચા જગાડી એ અત્યંત ઉપયોગી કામ થયું. જે પ્રજાને હિંદી વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન નહોતું, જેને હિંદી પ્રજાની માગણીઓ વિષે નહિ જેવું જ્ઞાન હતું તેના મન ખૂલ્યાં, અને વખતે હૃદય પણ ખૂલ્યાં એમ કહી શકાય. ગોળમેજી પરિપદમાંથી સાંસ્યાનિક સ્વરાજ્ય મેળવીએ કે નહિ, કાંઈ પણ મહત્વના થોડા સુધારા મળે કે નહિ તોપણ આ એક મહત્વનો કાયદો થયો કે બ્રિટિશ પ્રજાએ હિંદી માગણીઓ સાંભળી લીધી.

કેલિડોસ્કોપ નામનું એક રમકડું આવે છે તેમાં માત્ર બે ત્રણ કાચની પટ્ટીઓ અને

ચોડા કાચના કંકડા હોય છે અને ત્યારે જોવાના કાણામાં નજર નાખીએ ત્યારે અદર
 જુદા જુદા રંગના જુદા જુદા આકારની ટૂંતિઓ જણાય છે. જરા
 પરિપક્વના રંગ ફેરવીએ એટલે કાચનો ખુલ્લો જલદાઇ જાય અને જુદા રંગ અને જુદા
 આકાર જણાય. આ પરિપક્વમાં કાંઇ કાંઈ રંગો અને આકારો, મંગદનો અને
 વિરોધો જોવામાં આવ્યા અને તે છતાં કહેવું જોઇએ કે સુસ્તીમોના દૃઢ બાદ કરીએ તો એકદરે
 એ આમંત્રિત સભ્યોએ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની માગણી માટે ચોડા જ મતભેદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો.
 ત્યારે શ્રી. તેજબહાદુર સમ્રાજ્યે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની માગણી રજૂ કરી અને તેને
 એક પછી એક ટેકા મળ્યા, અને સમવાયી (ફેડરલ) પ્રકારના બંધારણ માટે રાજ્યોએ
 સહાનુભૂતિ બતાવી ત્યારે વાતાવરણમાંથી બધું ધૂમસ ઊડી ગયું અને પૂર્ણ પ્રકાશિત સરજનું
 તેજ બધે ફેલાઈ રહ્યું. બિશુક વર્ગના મેં અતિ આનંદથી કુસાધ ગયાં.

ધણ્ડકરીને બંગલેગની પહેલાં વાષ્ટરોય કંઠેને સુનિવર્સિટિના પદવીવાન સમારંભમાં
 એક ટીકા કરી હતી કે હિંદુ સામ્રાજ્યમાં મર્યાદિત સત્ય પાળવાનું કહ્યું છે. સાચું બોલવું, પણ
 મીઠું સાચું બોલવું. આ ટીકાથી આખું બંગાળા અને વખતે આખું હિંદુસ્તાન શ્રમ્સાથી
 લાલચોળ થઈ ગયું. કેટલાક માણસોને ધન્યરે એવી બક્ષીસ આપી હોય છે કે તેમનાથી
 નમ સત્ય બોલાઇ જાય છે, અને તે તદ્દન કવખતે. આ પ્રમાણે સિટિય રાજકારભાર
 મેડળના તોફાની છોકરા (એનું વય તો ૫૦-૬૦ નું હશે) ચર્ચાલે બોમ્બ ગાળો ફેંચો
 અને કહી દીધું કે પાર્લમેન્ટનો કેદ પણ ચમ્પ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય તો શું પણ આર્થિક
 સ્વતંત્રતા, હિંદી વડી ધારાસભામાં પૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર, લશ્કરી અને મુલ્કી ખાનાનો
 વહીવટ વગેરે આપવાને તૈયાર નથી. આવી હાથ સૂર્યની આગળ ધરી દીધી અને દુનિયામાં
 અંધકાર પ્રસરી રહ્યો, લઘુમતી કોમોના રક્ષણ અને અધિકાર માટે કોઇ કાંઇ જેસો રમાયા
 અને ખીજું કાંઇ નહિ તો સિટિય પાર્લમેન્ટ અથવા ખાસ નિષ્ણાત પુરોવાના કમિશનથી
 આ બાબતનો નિર્ણય કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો તેવામાં મહમદ ઇકબાલે વાયવ્ય હિંદમાં
 મુસ્લીમ મંત્રાલય સ્થાપવાનો એક બોમ્બ ફેડયો. રાજ્યમહારાજ્યોએ ફેડરલ પદ્ધતિ રજૂ
 કરી હતી તેનો સ્વીકાર થયો એટલે તે ખૂબ આનંદમાં હતા કારણકે એ ચોજનામાં
 ઇલાકાઓ તેમજ રાજ્યોને સ્થાનિક સ્વતંત્રતા મળે છે, પણ એટલામાં રામચંદ્રરાવે રાજ્યોની
 પ્રજાના રક્ષણ માટે શરતો રજૂ કરી, અને દબલગીરી રાફ થઇ.

અંગ્રેજ પ્રજા. પણ ધણી ખુશ હતી. ' માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન ' વિચારશીલ અને
 પ્રગતિવાળું ગણાય છે પણ તેનાથી પણ એમ લખાઇ ગયું કે હવે સ્વાતંત્ર્યવાદી કોન્ગ્રેસ-
 વાળાઓનો ભય રહ્યો નથી. વડી ધારાસભામાં કે. મત મુસ્લીમોના હોય, કે રાજ્યોના
 હોય તો માત્ર કે માંથી ચોડા મત કોન્ગ્રેસવાળાઓના હશે એટલે એ પણ અપંગ ચક્રવર્તી.

મુસ્લીમો તેમજ લઘુ વસ્તીવાળા કોમો પોતાના દક્ષો માટે રક્ષણ માને તેમાં જરાયે
 નવાઇ જેવું નથી. પણ એ પ્રશ્નને આપણે ત્યાં જોઈું મદસ્ત આપવામાં આવે છે. એ પ્રશ્ન
 તો દરેક દેશમાં ઊભો થાય છે. રશિયાના નવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં અનેક ધર્મ પાળતી
 સેકડો કોમોનો સમાવેશ થાય છે. રશિયાની વસ્તી હિંદુસ્તાન કરતાં ઓછી છે પણ
 પ્રદેશવિસ્તાર ઘણો વધારે છે અને ત્યાંની કામી વિવિધતા આપણા કરતાં ઓછી નહિ પણ
 વધારે છે. ખરી વાત તો એ છે કે લઘુ કોમોનું જ્ઞાનું બતાવીને વાંદરો જાહેર ખીજાડી-
 ઓને લદાવી રાખવા છુટે છે અને જન્મેના શરદામાંથી દુકાં ખાખા કરવાનો તેનો

ધરદો છે. ઘણાએ હિંદુઓ ગાંધીજીની સાથે સંમત થાય છે કે અંગ્રેજ પ્રજા આપણા કારભારમાં હાથ રાખે તેના કરતાં તો બધી સત્તા મુસ્લીમોને સોંપી દેવામાં ફાયદો છે કારણ કે અતે તે હિંદી માટીમાંથી બનેલા છે, તેમને આ દેશમાં રહેવું છે અને ફરદમેશ હિંદુ, પારસી વગેરે કોમો સાથે વ્યવહાર અને વેપાર કરવાનો છે. તેની સાથે સાથે એ પણ ચોખ્ખું સમજી લેવાનું છે કે મહમદ શરી કે ઝીણા જેવા માણસો હિંદી મુસલમાનોના પ્રતિનિધિ નથી. મુસ્લીમ પક્ષના જીવાનિયા હિંદી સ્વાતંત્ર્યને અગ્રસ્થાન આપે છે અને હાલમાં મુસ્લીમો રાજકીય અજબગંજી અલગ રહ્યા છે અને પરિપક્વમાં પોતાની જૂની પુરાણી ચીદ માગણીઓને બાજી રહ્યા છે તે કોઈ પણ નવજીવાનને પસંદ નથી. આ મુસ્લીમ પક્ષના પ્રમુખ તરીકે આગાખાન ઝળકી જીક્યા હતા સિડનહામ અને ઓડવાયર જેવા માણસો હિંદીઓમાં ફાટકુટ કરાવવા માટે જે પ્રયત્ન રચી રહ્યા છે તેમના હાથમાં ઘણાએ માણસો નાચે છે આગાખાન હિંદુસ્તાનમાં રહેતા નથી, કોઈ જાતની જવાબદારી ઉઠાવતા નથી, દેશને માટે શો ભોગ આપે છે તે આપણે જાણતા નથી, પોતાની કામ માટે ચાલતા કામને જરૂર મદદ કરતા હશે પણ તેમની મોટી પ્રતિજ્ઞાને ગેરલિપયોગ પદ્ધતિ અને કોમી 'સ્વાર્થ' સાધવામાં ગાય તો તે છટ નથી, પણ આગેવાન વિનાના મુસ્લીમ પક્ષે તેમની મરદારી સ્વીકારી લીધી હતી. એકદરે એમ કહ્યા વિના નથી ચાલતું કે આ પક્ષે ઉચ્ચ આદર્શ કે દેશને માટે છુટછાટ મૂકવાની ઉદારતા બતાવી નથી, પ્રેમથી સામા પક્ષનો પ્રેમ-ભાવ મેળવી શકાય છે તેવી વર્તણૂક મુસ્લીમ પક્ષની હતી કે કેમ એ મોટો પ્રશ્ન છે. ન્યારે લગલગ બધી માગણીઓનો સ્વીકાર થયો અને પછી રાજ્યોએ નેડાવાની માગણી સ્વીકારી એટલે તરત મુસ્લીમોએ વધુ માગણીઓ કરી, અને છેવટે એટલે મુધી કહ્યું કે રાજ્યો નેડાય એ સક્ય તેમજ છટ નથી. અમારી બધી માગણીઓનો સ્વીકાર નહિ થાય તો અમે માને પડીશું.

ન્યારે હિંદુ મુસ્લીમ પ્રશ્નો બૂંચવાડા આવી રીતે વધી રહ્યો હતો ત્યારે મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખસ્થાનેથી સર મહમદ ઇકબાલે મુસ્લીમ ઇલાકાની અથવા મુસ્લીમ રાજની યોજના રજૂ કરી. આ યોજના ઘણા મુસ્લીમોના અંતરમાં રમી રહી હિંદી અલ્દરદર હતી પણ કોઈ તેને જાહેર કરવું નહોતું યોજના એવી છે કે સિંધ, બહુચિસ્તાન, વાયવ્ય સરહદ અને પંજાબ: આ ચાર પ્રદેશોને એકઠા કરીને તેનું જુદું રાજ્ય સ્થાપવું. અંગ્રેજી ભાષામાં 'પ્રોવિન્સ' શબ્દ વાપર્યો છે જેને આપણે 'ઇલાકો' કહીએ છીએ; પણ એ અર્થ બધેસતો નથી. પંજાબ એકલો ઇલાકો કહેવાય છે તેથી 'રાજ્ય' શબ્દ વધારે બધેસતો છે અને એ યોજના યુરોપિયન મુત્સદીઓએ કોન્ગ્રેસવાદીઓને ફટકો મારવા માટે સજ્જી હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે.

જે કવિએ "સારે જહાસે અગ્ગા હિંદોસ્તાં હમારા" ગાયું તેણે એ જ દેશનું ખૂન કરવાની યોજના મૂકી છે. આર્થલેન્ડમાં જેમ જે રાજ્ય સ્થાપિતે કલેશક્રાસનાં બીજ રોપવાની કુટ મુત્સદીગીરી થઇ તે પ્રમાણે "હિંદોસ્તાં" ને હમેશને માટે અધંગ કરવાનો આ પ્રયાસ છે. કામૂલ આગળ જે સરહદ છે તે હિંદીની પાસે આવશે પણ સરહદ તો રહેવાની જ, અને સરહદી અરાંતિના પ્રજાનો પૂરો નિકાલ થઇ જતો નથી જે લેકો મુસ્લીમ પ્રવૃત્તિ તરફ અણુવિશ્વાસ રાખે છે એટલે જેમના મન પર એવી છાપ પડી છે કે

હિંદી મુસ્લીમો બહારના મુસ્લીમો બોડે બોડાર્થ જઈને હિંદુઓને ગળી જવા માગે છે તેમની દલીલ એવી છે કે આજે અધ્ધાનિસ્તાનને બહાર મળ્યું નથી. જો આ નવું મુસ્લીમ રાજ્ય સ્થપાય તો અધ્ધાનિસ્તાનની બોડે એકાં થઈ જઈને એક બહુ મોટું મુસ્લીમ રાજ્ય પેદા કરી શકાય અને તેને મુખ્યને ટકાર મારે એવું કરાચીનું બહાર પણ મળે. અધ્ધાનિસ્તાન આજે બંદર વિનાનું છે, અને તેને બહાર મળે એટલે લડવાની મામત્રી એકઠી કરવાની પુષ્કળ સગવડ મળે. અણુવિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલી કલ્પનાને મર્યાદા હોતી નથી, તેથી આવા પેન-ઇસ્લામીક રાજ્યથી હિંદુ પ્રજાને એક હજાર ને એક દુનિયા ખમવાં પડે એવી ખરી ખોટી દલીલો રજૂ થઈ શકે.

વાત ખરી છે કે સિંધ છૂટું પડવાનું છે, પછી તે પંજાબમાં ભળી જાય કે કેમ તે નક્કી થયું નથી. વાયવ્ય સરહદનો છૂટો છલાકો ચવાતો છે. હિંદુઓની વસ્તી આ ચારે પ્રાંતમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

પંજાબ	૩૨ ટકા	૬૬ લાખ
સિંધ	૨૫ „	૮ „
વાયવ્ય છલાકો	૬ „	૧૩ „
બલુચિસ્તાન	૯૩ „	૩૮ હજાર
નવા મુસ્લીમ રાજ્યમાં		
૨૩ કરોડની વસ્તીમાં	૩૦ ટકા	૭૫ લાખ

હવે આકાંક્ષાથી એટલું જણાય છે કે પંજાબમાં મુસ્લીમો ૫૫ ટકા છે અને નવા રાજ્યમાં તેમની બહુમતી વધી જાય, પણ તેમાં બિન-મુસ્લીમોને લઘુમતીના હકો મળે એટલે આ યોજના કેવળ મતની દૃષ્ટિથી ફેફા ફેવા જેવી નથી. પણ માત્ર ધાર્મિક બેદના કારણને લીધે એક નવો છલાકો અથવા છૂટું રાજ્ય સ્થાપીને હિંદુસ્તાન પર હમ્મેશની અમુમતી તલવાર લટકાવવી એ કશું નથી. આપણે હિંદી સંસ્કૃતિને ધડવા બેઠા છીએ. હિંદી સંસ્કૃતિ તે હિંદુ મહામહાના સનાતની મૂળી સભ્યો છાંછે છે તેવી ‘હિંદુ’ નંદિ હોય; ૧૬મી સંસ્કૃતિ તે ઇસ્લામી આદર્શો માનથી ભરેલી નંદિ હોય; હિંદુ, મુસ્લીમ, હિંદી, પારસી, ખ્રિસ્તી, શીખ, બાહુદો, જૈન, તેમજ અનેક વિદેશી કેમોની સંસ્કૃતિઓના સમન્વયથી પ્રેરિત હશે. જે સ્થાપિત ધર્મો છે—જીવતા, અડધા મુએલા, કે છેલ્લા આસ લેતા—તેમાં નવો પ્રાણ, નવી જીવાની આવવાની નથી મિયાં મહમદજીવીનાં સ્વપ્નો જૂલ ભરેલાં હતાં. અને મહાદેવ મદન મોહન માલવિયા કે લાલુ પરમાનંદનાં સ્વપ્નો ફળીજીત ચવાનાં નથી. આજનો મુસ્લીમ બલે “હમારી સંસ્કૃતિ”ની ખરો માંદે, જીવાન મુસ્લીમ ખરે રસ્તે ચઢી ગયો છે અને જીવાન હિંદુ પણ ખરે રસ્તે ચઢી ગયો છે. એ બન્નેને ખોટી હરીફાઈ, અદેખાઈ અને કલેશ માટે ધિક્કાર છે. તેમને હિંદી સંસ્કૃતિમાં પૂરી શ્રદ્ધા છે.

હિંદુ સમાજને મોટા કાળો ચાંલેલો, આખું કપાળ ભરી નાંખે એવો, અસ્પૃશ્યતાનો છે, એ વિષે અન્ય સ્થળે ચર્ચા કરીશું. પણ નવા હિંદી બંધારણમાં અસમાનતા અસ્પૃશ્ય ગણાતી પ્રજાના રક્ષણ માટે પૂરતી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ અને જરૂર થશે. લડનની પરિપદમાં અભિહાર વગેરે ભાષાઓએ જેસુસે અવાજ કાઢ્યો નહોતો એ બીના અવસ્થ નોંધવી જોઈએ.

“અમને કોઈ અડકશે નહિ; અમે હિંદી સરકારથી સ્વતંત્ર છીએ; અમે બ્રિટિશ તાજની સાથે કોલકારો અને સનદોથી બંધાયેલા છીએ, અને તેમાં લગભગ સરખા ભાગીદાર અથવા સાથી છીએ, અમે બ્રિટિશ તાજને અત્યંત વફાદાર છીએ; અમારે હિંદી સરકાર સાથે સંબંધ નથી, હિંદી ગળવળ સાથે લેવા દેવા નથી, હિંદી રાજકીય પ્રગતિ માટે દરકાર નથી; અમારા રાજવહીવટમાં

કોઈ જોરોયે હાથ નાખે તે અમે સહન કરીશું નહિ; માત્ર બ્રિટિશ તાજ તરફથી ગવર્નર જનરલ સાથે અમારો સંબંધ છે; કોઈ પણ હિંદી નેતા અમારી સાથે ચર્ચા કરવા હાથક નથી” એવી એવી દલીલ રાજ્યોની હતી. “અગને લાંબકર અન્યાય થઈ રહ્યો છે; પોસ્ટ, ટેલીગ્રાફ, કરન્ટ્સ, મીડિઓ કર વગેરે સેક્ટો બાબતોમાં અમને ભાગ મળવો જોઈએ તે મળતો નથી” બાવું કાંધક વલણ દેશી રાજ્યોનું હતું. બટલર કમિટી માટે તૈયારી કરી તેમાં સર લેસલી સ્કૉટ જેવા માણસોનો અભિપ્રાય લેવામાં રાજ્યો લાખો રૂપિયાના ખર્ચમાં પડી ગયા અને પરિણામ લગભગ શૂન્ય આવ્યું. બટલર કમિટીનો રિપોર્ટ તેના ભાઈ સાધમનના રિપોર્ટની ગાંધક ઓચરે પડ્યો. રાજ્યોના દોવાનો, સલાહકારો, મંત્રીઓ અને હુદારાઓ તેમની સાથે ઈંગ્લેન્ડ ગયા હતા. પોતાના રાજવહીવટમાં જરાયે દબલગીરી ન થાય તેટલા માટે સમવાયી ઓટલે ફેરવ પદ્ધતિથી હિંદી રાજવહીવટ કરવાની તેમની માગણી હતી. શ્રીનિવાસ રાસ્ટ્રી જેવા રાજપુરોએ એ પદ્ધતિમાં વિશ્વાસ નહોતો કારણકે આ દેશનું સત્તાનાશ તડો, ન્યાતો, વાડાઓ અને પરસ્પર અદેખાઇને લીધે થયું છે. એ સમસ્ત દેશને માટે એક મધ્યસ્થ જખરી સત્તાવાન સંસ્થા ન હોય તો પ્રતિ હૂટા પડવાનો પ્રયત્ન કરે તે ખીકને લીધે ફેરવદાનનો પ્રયોગ અવહેવારુ લાગતો હતો. પણ ન્યારે રાજ્યોએ માગણી કરી કે તેમને સ્થાનિક સ્વતંત્રતા મળે તો હિંદી પ્રતિને પણ મળવું જ જોઈએ, અને હિંદી પ્રગ્નને વડી સભામાં જવાબદારી મળે તો તેમની સાથે રાજ્યો જોડાવા તૈયાર છે, ત્યારે હિંદી પ્રતિનિધિઓએ તેમજ બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓએ તે બાબત ઉપાડી લેવાનું કરાવ્યું. હિંદી પ્રગ્નજનોએ દલીલ કરી કે હિંદમાં જવાબદાર લોકરાસન સ્થપાશે માટે રાજ્યોમાં પણ જવાબદાર રાજતંત્ર હોવું જોઈએ ત્યારે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા પોતપોતાનાં રાજ્યોમાં લાખલ કરવાની રાજ્યોએ કબુલાત આપી. આવી શરતે સમવાયી (ફેડરલ) પદ્ધતિનો સ્વીકાર થયો છે.

દેશી રાજ્યોની પ્રગ્ન તરફથી રામચંદ્ર રાવે પ્રગ્નના રક્ષણ માટે હક્કોની માગણી કરી છે અને બ્રિટિશ રાજતંત્ર તથા દેશી રાજ્યો વચ્ચે તકરાર ઊઠે તેનો નિકાલ કરવા માટે એક વડી સપ્રીમ કોર્ટ સ્થાપવાની યોજના પણ મૂકી છે. એ પ્રાથમિક હક્કો નીચે પ્રમાણે છે અને તેવા જ હક્કો હિંદી પ્રગ્ન માટે પણ આવી જશે.

(૧) જનમાલનું રક્ષણ, (૨) ધર્મ અને વિચારની છૂટ, (૩) જાહેર સલા તથા મંડળોમાં મળવાની છૂટ, (૪) કાપદાની દષ્ટિએ સર્વ નાગરિકની સમાનતા, (૫) કાયદેસર ફરમાન વિના રોકવાની મનાઇ (હેબિયસ કોર્પસ) અને કાયદેસર ન્યાય, (૬) ન્યાતજનત ધર્મના બેદ સિવાય નોકરી તથા વેપારના હક્ક, (૭) આર્થિક રિયતિ સુધારવા માટે મંડળો કાઢવાનો હક્ક, (૮) દરેક નાગરિકને રાસ્ટ્ર રાખવાનો હક્ક, (૯) પ્રાથલિક કેળવણી મફત મળવાનો હક્ક, (૧૦) પુરુષના જેવા સ્ત્રીઓને હક્ક અને (૧૧) જાહેર રૂવા, રસ્તા, જગ્યા, સંસ્થાઓના વપરાશ કે ભોગવટાનો હક્ક.

ગોગમેજી પરિપદે દસ અવાડિયાની જાહેર તેમજ ખાનગી ચર્ચાઓથી શુ નક્કી કર્યું, શુ મેળ-સુ અને હવે હિંદી પ્રજાએ શુ કરવાનું છે તે બાબતનો હવે વિચાર કરવાનો સ્થાન. આ પરિપદના ફળની બાબતમાં ત્રણ અભિપ્રાય નોંધવા જેવા છે—(૧)

પરિણામ

મુખ્ય પ્રધાન મંકડોન'ડ અને બિટીલ નેતાઓનો, (૨) પરિપદના હિંદી પ્રજાજનોનો, તેમજ હિંદી વિનિતોનો, અને છેવટે (૩) મહા સભાવાળાઓનો નહિ પણ મહાસભા પક્ષના સામાન્ય (man-in-the-street) સભ્યોનો

(૧) (ક) મંકડોન'ડે સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યું છે કે અમે હિંદી રાજ્યધારણનો ખરડો નક્કી કરવા માટે એકલા ચલા નહોતા, પણ તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો અને માધ્યમોનો વિચાર કરવા માટે મળ્યા હતા એટલે નવા મકાનનો પ્લેન નક્કી થયો છે એમ પણ નથી પણ તેમાં કયા પ્રકારની ફેટલી જોગવાઈ હોવી જોઈએ તેનો 'કામચલાઉ' નિર્ણય કર્યો છે

(ખ) એકલા મજૂર પક્ષની સરકારે નહિ પણ બ્રિટનની બંને મજૂરીસોના ત્રણે પક્ષોએ હિંદી પ્રજા, અને તે ન બની શકે તો જે હિંદીઓ પરિપદમાં આવ્યા છે તેમની ખાતરી કરી આપી છે કે હિંદીઓની વ્યાજબી માગણીઓ છે તેને પૂરી પાડીશું એટલે હિંદ દેશમાં બ્રિટિશ સરકાર સુલ્હાદીઓની માત્ર મીઠા શબ્દો વાપરીને કાઈ ખરી સત્તા આપવાની નથી તે અણુવિશ્વાસ દૂર કર્યો છે

(ગ) હિંદી વડીમલા કે મલાઓને જવાબદાર રાજ્યતન આપવાનું ફરિયાદ છે, અર્થાત જો પ્રધાનમંડળ નીમાશે તે જમ બ્રિટનનો ગળ એક પક્ષને જવાબદારી સોંપી દે છે તે પ્રમાણે તે પક્ષનો આગેવાન પોતાના મત્રીઓને નીમશે, બધા મત્રીઓ એટલે બાહ્ય મત્રીમંડળ દરેક મત્રીના વ્યક્તિગત કામ માટે જવાબદાર રહેશે અને કોઈ પણ મત્રી પર અણુવિશ્વાસનો હરાવ ખમાર થાય તો બાહ્ય મત્રીમંડળ રાજીનામું આપે

(ધ) આ સરકારમાં હિંદી પ્રજા, ગળ્યો અને ગવર્નર જનરલ એ ત્રણેના પ્રતિ નિધિઓ આવશે

(ચ) હાલમાં, લશ્કર અને પરરાજ્યો સાથેનો ગ્રબંધ, એના દક્ષિણ, ગવર્નર જનરલ પાસે રહેશે પત્રી આર્થિક અસ્થિરતા અગ્રહાવવા માટે ખાત્ર મત્રા ગવર્નર જનરલને રહેશે એક રીઝર્વ બેન્ક સ્થાપશે કે જે બદલાતી બાહ્ય સરકારના સ્વચ્છંદને આધીન નહિ હોય

(ઞ) કાયદા અને શાંતિ જાળવવાની મત્રા ગવર્નર જનરલને હશે જ આવી સત્તા દરેક રાજ્યધારણમાં હોય છે

(જ) લઘુપક્ષોના રક્ષણ માટે ન્યાત, ધર્મ, કામ વગેરેનો વિચાર નહિ કરતા દગ્ગ માણુમને મર્વમામાન્ય એવા હક્કો પણ બધારણમાં જાહેર કરીશું

(ઝ) પ્રાંતિક મરકાગમાં સ્થાનિક સ્વતંત્રતાવાળું જવાબદાર રાજ્યતન હશે જ આણુ બોણુ પરિપદમાં નક્કી થયું છે અને ગી એન છગ્ગે છે કે વગર વિનમે બીજો કામ પૂરવાનું ગરૂ થઈ જાય. વિલમને લીધે અંગ્રેજોએ વિશ્વાસ અને આબરૂ ગુમાવ્યા છે આ પરિપદથી હિંદી પ્રજાને કોઈ જ મળ્યું નથી, માત્ર મીઠા મીઠા શબ્દોનો પ્રદાન અથવા શબ્દોનો પ્રદાન મળ્યો છે એ દહેવું મહેલું છે ઘણા પેષગાએ પટેલે દિવસે અને એક વખત ઝડપથી વાગીને પોતાનો વિચાર નોંધી દીધો છે ગોગમેજી પરિપદમાં જનાર લોકો પરિણામના વખાણુ કરે તે પણ સ્વાભાવિક છે એ જૂની જાણીતી વાત છે કે

ચાર ચોર ધર ફાડવાને નીકળ્યા અને તેમાંના એકે નાના કાણુમાંથી મોં ઘાલીને
ઝોરડામાં નેચું, એટલામાં અંદરના માણસે તેનું નાક કાપી લીધું.
ગોળમેજીઆ સહયોના તેણે જાણ્યું કે બહાર મોં કાઢીશ તો માત્ર હું ફળેત ઘઈશ; તેથી
અભિપ્રાય તેણે હાજરજવાળીથી ખુશી પ્રદર્શિત કરીને બીજાને જોવા
કહ્યું અને તે પ્રમાણે ચારે જણે નાક ગુમાવ્યું. આ પ્રકારની ટીકા
પ્રમાણિક દેશબંધુઓ માટે જાણે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. સ્વભાવ પ્રમાણે ફટલાક માણસો
સહેલાઈથી જોળવાઈને ખુશ થઈ જાય એ પણ બનવા ભોગ છે. આવા પૂર્વગ્રહ
(prejudice) દૂર રાખીને દરે આપણે ગોળમેજીઆના અભિપ્રાય ટૂંકમાં જોઈશું.

(૨) શ્રી. તેજ બહાદુર સમ્રાટ જે લગભગ વરની મા જેવા આ પરિષદમાં હતા, તેમણે
જણાવ્યું છે કે પરિષદથી ત્રણ કાયદા થયા: (ક) રાજાઓ નોકયા અને સમવાયી (ફરલ)
સરકારની યોજના જન્મ પામી; (ખ) વડી ધારાસભામાં જવાળદારી મળી; અને (ગ) રક્ષણ માટે
લશ્કરને હિંદી બનાવવા માટે હક્કો મળ્યા. ફરલ સરકારની યોજના મિ. ત્રીણા સિવાય બધાએ
વખાણી છે. વડી ધારાસભાની જવાબદારીમાં સાથે સાથે અનેક ભારે બધેનો છે, અને બંધનો
જ હમેશાં મોકાણરૂપ નીવડ્યાં છે. હિંદી અફસરો માટે હિંદી સેન્ટ્રલર્ટ કાઢવાની છટ સિવાય
બહુ મેળવ્યું નથી.

પણ ધણાખરા ગોળમેજીઓ બહાદુરને ખડતું મૂક્યું તે બાબતની ચર્ચા કરતા નથી.
સ્વરાજમાં બહોળી પ્રગતિ પોતાનું રાજ્ય કરવાની છટ હોય એ આપણે સૌ માગીએ છીએ,
પણ તેની પ્રગતિ હિંદ સાથે થાય કે ખુદ અંગ્રેજોના હાથ નીચે રહીને થાય એ બાબત
ધણી જ મહત્વની છે. અને આપણે તે બાબત બહોળી અભિપ્રાય બરાબર જાણવાની
આવશ્યકતા છે.

શાણા શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી વિનિતો કરતાં જરા તેજ અને તીખા છે અને તેમનાથી
કોઈ કોઈ વાર હુદયના વિચારો ફલવાઈ જાય છે. પરિષદ પહેલાં એમણે કહ્યું હતું, કે હિંદી-
ઓને જે જોઈએ છે તે મળતું નથી, માટે તેમણે તોફાન કરવું એ જ માર્ગ ખુલ્લો છે.
રામાનંદ ચેટરજીએ પૂછ્યું કે એમ હોય તો ભલા ! તમે કેમ તોફાનમાં જોડાતા નથી ? પણ
શાસ્ત્રીઆર શેક્સપિયરના હૅમ્લેટ જેવા છે. એમનામાં વિચારોનો અમલ કરવાનું બળ
નથી. એવા એવા પણ એ પેતુજ સારા છે. એ પૂરેપૂરું સમજે છે કે આ રાજકીય લડતનું
રણક્ષેત્ર ઇંગ્લંડમાં નથી, પણ હિંદુસ્તાનમાં છે. હિંદીઓ પોતાની માગણીઓને માટે આજે
જેલમાં પડ્યા છે અને લાડી ખમી રહ્યા છે. ઇંગ્લંડમાં ગોળમેજીઆની માગણીઓને સાંભ
ળવી પડે છે અને તરત ઉપાયો યોજવા પડે છે તે અસહકારીઓના પ્રતાપને લીધે.
જો બધા વિનિતો તેમ જ ખુશામતિવા અગર ખાધિયા આટલું સમજી જાય તો જોઈતી
મીજ મળી ગહે.

(૩) ઉપરે આપણે સામાન્ય હિંદીનો અભિપ્રાય લઈશું. સામાન્ય પણ વિચારશીલ,
(માત્ર પેપરોના અભિપ્રાયથી દોરવાઈ જાય એવો નહિ) અને મહાસભાનું ખ્યેય સ્વીકારતો
હોય એવાનો, તે કહે છે: (ક) બહાદુર જોયો, પણ તે બહાદુરને માટે ઠીક થયું કે જોહું તે આપણે
બરાબર જાણી લેવાની જરૂર છે; (ખ) વડી ધારાસભા માટે કેવો મતાધિકાર છે તે જાણ્યા
વના એ સભા માટે મત આપવો મુશ્કેલ છે. વળી જે વિષયો કે દફતરો ગવર્નર-જનરલને

હસ્તકાન્તેશે તેનો ખર્ચ કરવાની સત્તા વાઇસરોયને હોય તો તેમાં વાર્ષિક આવકનો કેટલો દિવસો રોકાઈ જશે તે બાબતું બોધ્યું. એક આગેવાનો તો કહ્યું છે કે ૮૦ ટકા નેટલી આવક વાઇસરોય બાબતુ પર મૂકી દેશે; (ગ) ફેડરલ સભામાં દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિ તે બધાના રાજ્ય હોય, થોડા રાજ્ય અને થોડા દીવાન મંત્રી હોય અથવા રાજ્ય, મંત્રી અને પ્રજા-વર્જના હોય, એ બાબતનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી ફેડરલ સરકાર માટે પણ શું કહેવું? મહાત્માજી તો એમની વ્યવહારકુશળ લુહિયી પૂછે છે, કે એમની અગિયાર-સરતોનો અમલ કરવાની સત્તા મળે છે કે કેમ, તેનાથી આ સુધારાની કસોટી થશે. ધારાસભાના સભ્યો, એમને તેમજ હિંદી આ દીકાથી ગીડવાય છે; કારણ કે બંધારણમાં આ અગિયાર સરતો આવી શકે જ નહિ. પણ ગાંધીજી ક્યાં એ સમજતા નથી? ક્યાં એમણે એ અગિયાર સરતો દાખલ કરવાની માગણી કરી છે? કલમને ગોઠવે એ બધી માગણીઓનો અમલ કરી શકાય એવું કયો સમજી શકે છે? ગાંધીજીની માગણીઓનો અમલ કરવાની સત્તા ભવિષ્યની નવી હિંદી સરકારને દિંદી રાજકાય પસંદી ધરિયા મુજબ મળશે કે કેમ, એ મુખ્ય મુદ્દો છે. દાખલા તરીકે દરિયામય એટલે રૂપિયા શિલિંગનો રેશીઓ, અમર દાક-તાડી પર સખત અંકુશ મકવાની ચોળના, એટલે ગાંધીજીની આ કસોટી ખેટી નથી. વળી એક માગણી એવી છે કે મુલકા (સિવિલ સર્વિસ) નોકરોના પગાર તથા પેન્શનોનો ભાર અસહ્ય છે, એ ૧૩૦૦ નોકરોના પગારમાં ઘટાડો ન થાય, અને તેવી જ રીતે ગવર્નરો અને ધારાસભાના પ્રમુખો વગેરે બધા નોકરોના પગારમાં ઘટાડો ન થાય. તો એ સુધારા શા કામના? આજે પણ આ નોકરોનો લગભગ ત્રીજો ભાગ હિંદીઓનો બન્યો છે, પણ તે તેટલા જ પગાર ખાય છે અને લગભગ તેવી જ શક્તિવાળા છે. જ્યાં સુધી હિંદી સરકાર તરફ નહિ પણ પરદેશી સત્તાની ખુશમીનજી પર તેમના પગાર, પ્રમોશનોનો આધાર રહે ત્યાં સુધી આ હિંદી સનદી નોકરો પણ વિદેશના જેવા જ અતડા અને લાગણીહીન રહેવાના; અને દેશપ્રેમથી અમડાતા કરવાનો ડોળ કરવાના. છેવટે આપણી પાસે કસોટી કરવાનો એક માર્ગ રહ્યો છે. ફરસે મેકડોનલ્ડ ઉચ્ચ આશયવાન પુરપ હતા, અને આજે રાજકારણમાં સત્તા ટકાવી રાખવાની પાર્ટી-રાજ્યનીતિમાં સપડાઈ ગયા છે; તે છતાં તેમની વિચારદૃષ્ટિ ઉદાત્ત છે. ૨૧-૧-૩૧ની રાત્રે તેમણે પ્રચારમાં બાણી કર્યું હતું, તેમાં છેવટના ભાગમાં કહ્યું હતું કે આ સુધારા સચબા છે તેની અસર સામાન્ય જમણી હિંદીઓ પર થી થશે તેનો દુર્વિચાર કરી રહ્યો છું, તેમને માટે મુખ્ય પ્રશ્ન તો આવક અને કમાણી, દરરોજના પગારનો છે, તેમને માટે મજૂરીના કાવદા જે તેમને કબૂલ કરવા પડશે અને જે રક્ષણ પણ આપશે, રાજ્યવહીવટની વ્યવસ્થાથી તેમને શું સોસલું પડશે, જમીનમહેસુલ અને સેલેબ્રેટની કેવી રાજ્યનીતિ હશે, ખેતી સુધારવાની સગવડો કેવી થશે અને લાંચરુસ્વત તથા લૂંટ કેવી રીતે નાબૂદ થશે? આ એક ગર્ભિત પશ્ચાત્ત સચક વાક્યની અંદર વડા પ્રધાને કસોટી રજૂ કરી છે અને જરા પણ વિચાર કરી શકે એવો માણસ નેઈ શકો, કે ગાંધીજીના મુદ્દા લગભગ એ જ પ્રકારના છે, માત્ર જરા વધારે વિગતમાં ઊતર્યા છે. ગાંધીજીએ ૧૧ મુદ્દાની મર્યાદા બાંધી નથી. તેમાં ધણીયે રહી ગયા છે, એટલે વડા પ્રધાનની દૃષ્ટિ અને ગાંધીજીની દૃષ્ટિ એક જ પ્રકારની છે અને એ બંનેનો જવાબ આજે આપવો મુશ્કેલ છે.

આજની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં આ પરિપક્વતા નિર્ણયો, વડા પ્રધાન વગેરે રાજપુરુષોનાં ભાષણો લક્ષમાં લેતાં આપણે એટલું જ કહી શકીએ, કે કાયદાના સવિનય ભંગનો કાર્યક્રમ મોકુફ રાખવો કે 'કેમ' તેનો નિર્ણય કરવો અઘરો છે. એ આપણનો નિર્ણય કરવા માટે આપણી પાસે જોઈએ તેવી સ્પષ્ટ હકીકત નથી. પરિપક્વતા કાર્યવાહીમાંથી જ નીતરી આવે છે તે મોઘમ છે. તેમાંથી કાંઈ સંતોષકારક પરિણામ નીવડે પણ ખરું અને કાંઈ ન પણ નીવડે. એ મુખ્ય પ્રધાનોની લાગણી માત્ર આપણું કલ્યાણ કરી શકે એમ નથી. અને જો આપણે સ્વતંત્રતા નહિ પણ સ્વતંત્રતાના ખ્યેય (substance)ની પણ આશા રાખતા હોઈએ તો આ પરિપક્વતામાંથી એજવી શકીએ એમ નથી. કાંઈ પ્રગતિ થશે; કાંઈ હૃદયપલટાને લીધે કાયદો થશે, પ્રજાનું જાળ જોઈને સામે પક્ષ નમતું મૂકશે. એવા એવા કાયદા થવા સંભવા છે; પણ સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિએ આ પરિપક્વતા સચવેલા ફેરફાર માટે આપણે જરૂર કહીશું કે "હનોર્ઝ દિલ્હી દૂર અસ્ત."

સુમન્ત મહેતા

સ્મરણોને વિદાય

૧. વિદાય સ્મરણો દર્દ નવ ફરી કદી આપશે;
થયેલા મુજ દાર બંધ - ઉરનાં ન ઊધારશે.
૨. મો જા અનન્તમાં નભવિહારમાંથી લસો;
જા હૃદયને ઉડાણ ઉર શાન્તિ પારી મસો.
૩. અનેક દિન સંગ આપણ રહ્યાં, વળી રચિયાં
સદા સુખદુખોમહી, સદુ વિસારોને ભાવિના
અગાધ ઉરમાં સુગુપ્તિ મધુરી-લહો, 'ને મને
તજો હૃદયહીનને શરણ શાળના ગર્તને.
૪. વળી પરમ પ્લાલથી ઉરપટે જવી ચીતરી
સદુ ય સરો જાવ આરા ધરવી હવે ના જરી.
અસત જગતનું મમત્વ નવ કહ્યો ધારવું
કરી હૃદય રેખશ્ય ગત સૌ હવે જૂલવું.
- વિદાય! સ્મરણો; ન આગમન, આ દિશે, આ સ્થળે;
પડે ન વડવા કદી શ્રુતિપથે પદાધાતના.

મહાત્મા ગાંધીજીનો ૮ મો મુદ્દો

[ગતાંકથી ચાલુ, અનુબંધાન ૫. ૧૬૯]

હાલમાંની દેશી સ્ટીમર કંપનીઓ.

અંગ્રેજ કંપની સામે જે કોઈ પણ દેશી કંપની ટકા રાકી હોય તો તે સિંધીઆ સ્ટીમ નેવીગેશન કંપની છે. એની સામે પણ રાષ્ટ્રઆતમાં હીક હરીફાઈ ચાલી. નૂરો ધરખાં, દીક્રીટાના બાવો ધટયા, વેપારીઓને નવી કંપનીને માલ ન આપવા માટે દબાણ થવા માંડ્યું અને ગુંગળાવી મારવા માટે દરેક પ્રયત્ન થયા. પરંતુ વગવાળા કાયદેકરોએ પણ કમર કરી. દેશી વેપારીઓને વલણમાં લીધા. વીમા કંપનીઓ પાસેથી ઇન્સાફ મેળવ્યો. બેંકો પાસે પોતાની સ્ટીમરોનાં ઝોલરીઆં સ્વીકારાવ્યાં. કરતમ અને પોર્ટ ટ્રસ્ટના અમલદારો પાસેથી લડીને સમાન હક્ક મેળવ્યો. એસેમ્બલીના મેમ્બરો મારફતે હિંદી સરકારમાં દાદ પહોંચાડી. આ રીતે આ કંપનીએ પોતાનું પાણી ગતાવ્યું. આથી બ્રિટિશ ઇન્ડિયા કંપનીએ સિંધીઆ સાથે દશ વરસને માટે સંધિ કરી.

સ્ટીમર કંપનીઓ (દેશી) ને માટે મુશ્કેલીઓ.

હિંદમાં સ્ટીમરો બાંધવાની સગવડો નથી, જેથી યુરોપમાં બધાવવી પડે છે; હિંદમાં પાત્ર થયેલા અમલદારો મળતા નથી, જેથી પરદેશી અમલદારોને રાખવા પડે છે. સિંધીઆ કંપનીએ ત્રીસેક ઑફિસરોને વિલાયત મોકલી ફેગવ્યા છે અને બનતા સુધી એ કંપનીમાં થોડાં વર્ષોમાં લગભગ બધા હિંદી ઑફિસરો જ આવી જશે.

ખીજ નાની નાની પાંચ છ દેશી સ્ટીમર કંપનીઓ આંતરોષ બંદગતા વેપારમાં રોકાયેલી છે. પણ તેમની આપણ, શક્તિ અને સ્ટીમરો નાનાં હોવાથી તેઓ જાન્યુઆરને જ કામ આપી શકતી નથી.

પરદેશી સ્ટીમર કંપનીઓને મળતો લાભ

આપણે દેશ મોટી રકમનું કાપડ પરદેશ ચઢાવતો હતો તેને બદલે હવે માલ કરોડનું કાપડ પરદેશ પાસેથી—તેમાં મુખ્યત્વે ઈંગ્લેન્ડ પાસેથી ખરીદે છે. આપણે દેશ પરદેશમાં મોટી રકમની ખાંડ ચઢાવતો હતો તેને બદલે વીરા કરોડની ખાંડ દર વર્ષે મળાને છે. આપણે દરેકે દરેક ચીજ જેવી કે—જાતજાતનું સુતરાઉ અને ગરમ કાપડ, ખાંડ, માકર, પતરાં, લોહાનાં ખીમો, રેલ્વેના પાટા, રેલ્વેનો સામાન, લોહાકામ, પીનજ, માંચુ, સોનું, ચાંદી, ઝવેરાત, બટ્ટો, મોટરકારો, ચીનીકામ, કાચની વસ્તુઓ, એન્જીનો, મીલો માટે સાંચાકામ, લરકરી વસ્તુઓ, લોરીઓ, દધિવારો, ખાવાની વસ્તુઓ, રીમેટ, જાતજાતના વિલાયતી માદક પદાર્થો, ફ્રેન્ડો, વાગનીસો, રંગો, કોલમા અને એવી દબારો ચીજો પરદેશથી મળાવીએ છીએ અને તે પરદેશી કંપનીઓની સ્ટીમરો આપણા માટે લાવે છે. અને આપણે પણ પરદેશના મોદમાં એવા રૂપા છીએ કે કરોડો રૂપિયાની વગર જરૂરિયાતની મોજસોખની વસ્તુઓ નેમની પાસેથી લઈ આપણી લક્ષ્મી લૂંટાવીએ છીએ. તે ગિવાય આપણી પરદેશી તરફની ચડતોનો મોરો બાક જેનો કે

જુટનો પાક, જુટનું કપડું, જુટના કાચળા, ચોખાનો મોટો પાક, કપાસની ચાલીશ લાખ ગાંસડીઓ, આઠથી દશ લાખ ટન ધઉ, ભોંવસિંગ, ચાહ, અળશી, સરસી, કોશી, મરી, કરીઆણું એ રીતે કરોડો રૂપિયાનો માલ પરદેશી કંપનીની સ્ટીમરોમાં ચડાવીએ છીએ. આ સર્વે માલનો વીમો પણ પરદેશી કંપનીઓના હાથમાં જાય છે. માત્ર બહારની દુનિયા સાથેના વેપારનો આધાર પરદેશીઓના હાથમાં જ નથી, પરંતુ આંતરિક હિંદનો વેપાર પણ તેમના હાથમાં જ છે. આપણા આખા દરિયાઈ મુસાફરી કરનારો વર્ગ પરદેશી કંપનીઓના આશરે છે અને કરોડો રૂપિયા પરદેશીઓને વાર્ષિક-બેટ આપે છે. હિંદુસ્તાનથી મોકલે જતાં હળરો યાત્રાળુઓ વાર્ષિક મોટી રકમ અંગ્રેજ સ્ટીમર કંપનીને ટિકિટના આપે છે. મંસ્થાન-વાસીઓ, હળરો હિંદીઓ અને ગીરમિટીઆઓ દર વર્ષે પરદેશો ખાતે જાય છે. તે પણ સર્વે પરદેશી કંપનીઓ પાસેથી જ ટિકિટો લે છે. સુમાત્રા, સીલોન, મલાયા તથા કેપ તરફ જતાં હળરો મળૂરો મોટી રકમના પૈસા એ સ્ટીમર કંપનીઓને ખટાવે છે. આપણા પંદર લાખ મુસાફરો જે હિંદના આંતરિક બદરોમાં આવજનવ કરે છે, તેમની મુસાફરીના પૈસા પણ પરદેશી સ્ટીમર કંપનીઓને મળે છે. હિંદના લશ્કરના સિપાઇઓ જોઓને દર વર્ષે જુદા જુદા પરદેશો ખાતે મૂકવામાં આવે છે તેમની ટિકિટોના પૈસા પણ પરદેશીઓને જ મળે છે. આપણી ટપાલ ઓફિસના દેશી પરદેશી મેલો માટે મોટી રકમ પરદેશીઓને અપાય છે. અંગ્રેજી અમલદારોનું લશ્કરી તેમજ મુલ્કી મુસાફરીખર્ચ પણ એ જ કંપનીઓ મેળવે છે. આ પરદેશી કંપનીઓએ એવી ધોર માયામાં હિંદીઓને ઘેરા છે કે જાંગીની જરૂરિયાતની દરેકે દરેક સીજને માટે પરદેશીઓ ઉપર આધાર રાખવો પડે. આ બહુ શરમાવનારું છે.

વહાણવટાની કમિટિ

સને ૧૯૨૨ થી અંગ્રેજી પામે આ સવાલ એક અથવા બીજા રૂપે હમેશાં આવે છે. અંગ્રેજોના ધણા દલાલથી સને ૧૯૨૩ માં હિંદી સરકારે એક કમિટિ નીમી હતી. તેમાં અંગ્રેજો તરફે કેપ્ટન હેડલામ, સર આર્ચર હુંમ, સર લલ્લુ માઇ શામળદાસ, દિવાન બહાદુર ટી રંગાચારીઅર, બાણુ જદુનાથ રૌપ, સર જૉન વાઈલ્સ નીમાયા હતા. તેમનો રિપોર્ટ ૧૯૨૪ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. આ કમિટિનો રિપોર્ટ પ્રજને સંતોષ આપી શક્યો નહોતો. તેની બે મુખ્ય ભલામણો હતી: (૧) દેશના સુવકોને વહાણવટાને લગતું શિક્ષણ આપવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો; અને (૨) આ દેશનો આંતરિક બંદરનો વેપાર અને વહાણવટું હિંદી માલિકીનાં વહાણો મારફતે કરવાં. પહેલી ભલામણ હિંદી સરકારે માન્ય રાખી; પરંતુ બીજી ભલામણ બ્રિટિશ લાભોની ચિરુદ્ધ જતી હોવાથી માન્ય રાખવામાં આવી નહિ.

હિંદી સુવકોને કેળવવા માટે ડફરીન સ્ટીમર ગોઠવાઈ

વચમાં-ચાર વર્ષો પસાર થઇ ગયાં. પછી ઈ. ડફરીનને મુંબઈમાં ગોઠવી દર વર્ષે ૨૦-૩૦ સુવકોને તૈયાર કરવાની યોજના છે. પરંતુ તેમને યોગ્ય નોકરી આપવાની કાંઈ ગોઠવણ કરવામાં આવી નથી. બ્રિટિશ સ્ટીમર કંપનીઓમાં નોકરી મળે તેવો બંદોબસ્ત થયો નથી. આ તો નાના અમલદારો કેળવવાની સગવડ યથા; પરંતુ કેપ્ટનો, સીક્ષ ઓફિસરો, ઇન્જનેરો માટે દેશી સુવાનોને કેળવવાની કાંઈ સગવડ યથા નથી.

‘હિંદી દરિયાઈ કાફલો’

‘દોહરો’ વર્ષ થયાં પિટિશ અમલ આવે છે. પરંતુ હિંદીઓને દરિયાઈ લશ્કરી તાલીમ આપવાનો સવાલ અસ્પર્શ્ય ગણવામાં આવ્યો છે. છેવટે ઍસેમ્બલીના સભાસદોના દબાવુથી હિંદી નૌવલ ખીલ લંડન ખાતે આમની સભામાં પસાર કરવામાં આવ્યું. હિંદીને ખર્ચે આ કાફલો રહેશે. તેમાં વાર્ષિક ત્રણ અમલદારની ભરતી થશે. એમાં બે અંગ્રેજો રહેશે અને એક હિંદી રહેશે. આ કાફલાનો ઉપયોગ હિંદી બહાર પિટિશ સરકારની સૂચનાથી થઈ શકે અને હિંદીઓ સામે પણ થઈ શકે છે. આ ખીલ ઍસેમ્બલીએ ઉઠાડી નાખ્યું એટલે સરકારે પોતાની મુજબનીયી તેને ચાલુ કરી દીધું છે !

મિ. હાજીનું આંતરિક વહાણવટું હિંદી માર્લેકીનું રાખવાનું ખીલ

દરિયાઈ કમિટિની ઉપલી બહામણ સરકારે કબૂલ કરી નહિ એટલે મિ. હાજીએ પોતાના તરફથી આ ખાનગી ખીલ મધ્યસ્થ ધારાસભામાં દાખલ કર્યું. એ ખીલ તા. ૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ ના દિવસે સીલેક્ટ કમિટિને સોંપાયું. સીલેક્ટ કમિટિએ હિંદીના આંતરિક વેપાર હિંદી કંપનીઓના હાથમાં રહે એવા રિપોર્ટ કર્યો. પરંતુ તે માટે સમય અને ખીલ કેટલાક સુધારા કર્યા. એટલામાં નામદાર વાઇસરોય તરફથી બંને પક્ષને સમજાવવાને માંડ તોડ કાઢવાને માટે તજવીજ થઈ. તે તજવીજને અંગે દેશી અને વિદેશી વહાણવટીઓની એક સભા વાઇસરોય સાહેબ તરફથી મેળવવામાં આવી. તે દરમિયાન મધ્યસ્થ ધારાસભામાં એ વિષય ચુલતવી રહ્યો. સરકારે બોલાવેલી વહાણવટીઓની સભામાં ઘણો વાદવિવાદ ચાલ્યો, પરંતુ પિટિશ ઇડિવા સ્ટીમ નૌવીગેશન કંપનીએ નમતું તોળ્યું નહિ, જેથી કોન્ફ્રન્સ ભાંગી પડી. નામદાર વાઇસરોયે જાહેર કર્યું હતું કે જે કોન્ફ્રન્સ એકમત નહિ થાય તો હિંદી સરકાર પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્ણય બહાર પાડશે. એ નિર્ણય હજી બહાર પડ્યો નથી. તેને માટે રાહ ભેવાય છે. દરમિયાનમાં સત્યાગ્રહની ચળવળ ચાલુ ચવાથી અને ઍસેમ્બલીમાં હિંદી પક્ષ નિર્બળ ચવાથી ‘મિ. સારાલાઈ હાજીનું ખીલ પણ જોળાયે પડ્યું છે. દરે સ્વતંત્રતાના ગોટા ખોલ પાશે આ આંતરિક વહાણવટાના વહીવટની બાબત ગોળીતાને પામી છે. અને ત્યાં સુધી હિંદી વહીવટી સુધારા મેળવી વિષય અને સત્યાગ્રહની પૂર્ણાદિતિ ન થાય ત્યાં સુધી આ વિષયને અભરાઈ ઉપર ચડાવી રાખવામાં આવશે એવી માન્યતા રહે છે. એને માટે સરકારનું પેટ હતું છે. તેને તો આ પ્રશ્ન જોળાયે નાખવો છે.

‘જગતના ખીજા’ વિભાગોના વહાણવટાનો પ્રશ્ન

આખી દુનિયાની ઇંટ નેશનલ સિપીંગ કોન્ફ્રન્સ જેમાં જગતના દરેક વિભાગના વહાણવટીઓના પ્રતિનિધિ હાજર હતા, તેમણે ઠરાવ કર્યો છે કે દરેક દેશ પોતાનાં આંતરિક અંદરોનું વહાણવટું પોતાના દેશને માટે રીઝર્વ રાખી શકે છે. પિટન અને ગ્રીક પ્રજા વચ્ચેની મંથિમાં ગ્રીસને પોતાના વહાણવટાને માટે પોતાનો દરિયાઈ વેપાર રીઝર્વ રાખવાનો હક્ક કબૂલ કરવામાં આવ્યો છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા, રશિયા, ઍસ્ટ્રેલિયા, ઍલિયમ, ફ્રાંસ, હોલેન્ડ, સ્પેન, પોર્ટુગલ, ઇટાલી, જાપાન, ગ્રીસ, ટર્કી અને ગ્રીમ એટલા દેશોએ પોતાનાં આંતરિક અંદરો માટે દેશી વહાણવટાનો જ હક્ક રીઝર્વ રાખ્યો છે. પિટિશ સરકારે પણ ૧૯૫૧ અને ૧૯૫૪ના કાયદાથી આવો હક્ક પોતાના વહાણવટું ધરાવનાર ૩૨ રાજ્યોએ અસ્પર્શ્યની મંજૂરીથી એ હક્ક

દેશની ખેતીને પોલી કબ્જા કરી છે. એ રીતે દરેક દેશનો એ હક્ક સ્વીકારાયો છે, પણ હિંદુસ્તાનને એ હક્ક આપવાની અંગ્રેજ સરકાર ના પાડે છે. આને આઠ આઠ વર્ષો થયાં આ પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચાય છે. મિ. હાઇનું બીજા પણ અંગ્રેજી અને વિલાયતમાં ખૂબ ચર્ચાને પામ્યું છે. અંગ્રેજ વેપારીઓ આ બીજા હિંદી અંગ્રેજ સુબનતાને અથડાવી મારનાર ગણે છે; ત્યારે હિંદી પ્રજા એકે, અવાળે એ બીજાને હિંદીઓને ન્યાય આપવા માટે પાસ કરવાનું જણાવે છે. જર્મનીએ પોતાનું વહાણવટું કેવી રીતે સારી હાલતમાં આણ્યું

જગતના છેલ્લા યુદ્ધમાં જર્મનીનું વહાણવટું તદ્દન નાશ પામ્યું હતું. વહાણવટાની સાથે જર્મનીનું આખું પરદેશી વાણિજ્ય પણ ખલાસ થયું હતું. તેનાં ઘસકરી વહાણો અને મનવારો સમુદ્રના તળાએ ખેડાં હતાં. વેપારી; વહાણો અંગ્રેજ અને અમેરિકાના કબજામાં ગયાં હતાં; ધનસંપત્તિ, મનુષ્યબળ, જમીન, સરકારનો, લશ્કર, નેવી અને વ્યાપાર, એ સર્વે તદ્દન પાયમાલ થયાં હતાં. એક પૌંડના ૨૦ માર્ક મળવા જોઈએ, તેને બદલે એક પૌંડના લાખો માર્ક મળતા હતા. બે મોટા પ્રતિ ફક્ત છ લીધા હતા. મોટી બેંકો અને વેપારીઓ ભાંગી પડ્યાં હતાં. પરદેશીઓનું અળખે પૌંડનું દેવું હતું. આવે વખતે જર્મન પ્રજાએ કટિબદ્ધ થઈ પુનરુદ્ધારનું કાર્ય આરંભ્યું. પહેલાં ગામડાંઓના વેપારનું વર્ગીકરણ કરી સંગઠન કર્યું. તે પછી નાના, શહેરોના વેપાર સાથે ગામડાંઓનાં વેપારને જોડી દેવામાં આવ્યો. તેની સાથે મોટાં શહેરોના વેપારનો સંબંધ માંધવામાં આવ્યો. મોટા મોટા શાહ વેપારીઓએ પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી દેશના વેપારને સુધારવા માટે કૃતપ્રયત્ન કર્યા. નવી નવી બજારો શોધાઈ; સરસો, સારો, ટકાઉ અને દેખાવડા ગાલ મોટી સંખ્યામાં પરદેશીઓને શાખ ઉપર અપાય તે મુજબ બંદોબસ્ત થયો. અને સૌ ઉદ્યોગોનું હૃદય એવું વહાણવટું જર્મનીએ અખંડ ઉદ્યોગથી સુધાર્યું. બેંકો, રાજ્ય અને વહાણવટીઓ મેળાં થયાં. પૈસો નહોતો છતાં થોડું થોડું ભેગું કરી વહાણવટાનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. કારીગરો, મજૂરો, લોદા લોકડાના વેપારીઓ સર્વેએ મળી વહાણવટાના ઉદ્યોગને સજીવન કરવા પ્રયાસ આરંભ્યો. જર્મનીએ ત્રણ વરસમાં જ અદ્ભુત કામ કરી બતાવ્યું. તેઓએ ૩૪,૦૦,૦૦૦ ટનની નવી સ્ટીમરો બાંધી, સ્ટીમર કપતીઓ પણ સર્વે જોડાઈ ગઈ અને એક પ્રયત્ન અને એક સત્તધારની નીચે ભારે પ્રગતિ થઈ રહી છે. થોડાં વરસોમાં જર્મની વહાણવટું ધરાવનાર પ્રજાની હરીજમાં આવી જશે.

અમેરિકન વહાણવટું

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા વહાણવટું ધરાવનારા દેશોમાં બીજો નંબર ધરાવે છે. યુદ્ધ પહેલાં અમેરિકાનું નામનું જ વહાણવટું હતું. જર્મની પાસેથી દંડ તરીકે કેટલીક સ્ટીમરો મળી હતી અને બીજી ધણી બાંધવામાં આવી. પંદર વર્ષની સુદતમાં અમેરિકન સરકાર લગભગ પંદર કરોડ ડૉલરો સ્ટીમરોને મદદ તરીકે આપશે; તે સિવાય ઘોડતા વહાણવટાને ઉત્તેજન આપવાને સરકારે સંકલ્પ કર્યો છે. રાજ્યની ધણી સ્ટીમરો છે, તે 'મીન' રાજ્યોને વેચી શકાય નહિ, એવા કાયદો કર્યો છે.

ઇંગ્લાંડનું વહાણવટું

બ્રિટિશ એટલે અંગ્રેજ સરકાર એ દુનિયાના વહાણવટાની સામ્રાજી છે. અંગ્રેજ લોકોએ પોતાની સત્તા, ગૌરવ, મોટું સામ્રાજ્ય, દેશવિદેશમાં જીત્યો મોબો, ધણી પ્રજાઓ

ઉપર રાજ્ય, અદ્યક્ષ સંપત્તિ, વિશાળ સાધનો એ સર્વે પોતાનાં અદિતીય વદાણુવટાથી જ મેળવ્યાં છે. એ નાના બેટના લોકો રાણી એલિઝાબેથના વખતથી જ મોટા વદાણુવટીઓ થયા છે. Rule, Britannia rules the waves એ સૂત તેઓએ પાળી બતાવ્યું છે. પોતાના ભારવાડ જેવા સમ્પત્ત ઋતુવાળા દેશમાં રહીને તેઓ પરદેશો ખાતે મહાન સાહસો બેડવા તૈયાર જ છે. તેમનાં સાહસ વદાણુવટા ઉપર નિર્ભર છે. વદાણુવટા વગરનું ઇચ્છાંકનું ચિત્ર અકલ્પ્ય છે.

જાપાનનું વદાણુવટું

રાજ્ય તરફથી મળેલા સહકારથી કેવું સુંદર પરિણામ આવી શકે છે તે માટે જાપાનનું દૃષ્ટાંત જણાવા જેવું છે. જાપાનીસ વદાણુવટાની રાજઆત ૧૮૬૭ થી જ મુદ્દ. જાપાને પોતાના વદાણુવટાને રાજ્ય તરફથી મદદ આપવા કબૂલ્યું હતું. દર વર્ષે ૨૫ લાખ યેન મદદ અપાતા હતા. તે પછી ૩૫ લાખ યેન જાપાન મેલ સ્ટીમર કંપનીને અપાયા, અને ૧૯૦૯ ના કાયદા મુજબ જાપાનીસ મૂડી અને જાપાનીસ મજૂરીથી બાંધેલાં વદાણોને રાજ્યે ઉદાર મદદ આપવાનું જાહેર કર્યું; તેમાં પંદર વર્ષથી જુની સ્ટીમરને મદદ મળે નહિ. અને સરકારે દરવેલ માપની સ્ટીમર બંધાવી બેઠાં, એ પ્રમાણે કરાવ્યું હતું. આ મદદથી જાપાનીસ વદાણુવટું પાંચલાખ ટનનું હતું તે ૨૨ વર્ષોમાં એકતાલીસ લાખ ટનનાં વદાણો ધરાવનારું થયું છે.

બીજા દેશો

છટલીના ડિક્ટેટર (સર્વાધ્યક્ષ) મુસોલિનીએ વદાણુને લગતો કાયદો સુધાર્યો છે. જે દેશનો લશ્કરીવદાણુ અને વેપારીવદાણુનો કાફલો મળજીત છે, તે જ દેશ સ્વતંત્રતા ભોગવવા યોગ્ય છે, એમ તેમનું માનવું છે. છટલીની ઉત્પત્તિ કરવાની તેની તીવ્ર ઇચ્છા વદાણોના કાફલાના સુધારાથી જ પાર પડી શકશે, એમ તેની માન્યતા છે; તેથી દેશનું વદાણુવટું સુધારવા, વધારવા અને વ્યવસ્થાપુરઃપુરઃ બાંધવા ઉપર તેણે લક્ષ આપ્યું છે. પંદર વર્ષોમાં છટલીનો વેપારીવદાણુનો કાફલો બહુ મળજીત બનશે.

ઑસ્ટ્રેલિયાની સરકારે પણ પોતાના ખર્ચે અને દિઆબે વદાણુનો કાફલો બાંધ્યો છે. કેનેડા પણ મદકારી દિસાએ વેપારી વદાણો નીબાવે છે. યુરોપ અને અમેરિકાના પગા ખરા દેશો પોતાના વદાણુવટાને સુધારવા માટે સારી મદદ આપે છે. વદાણુવટા વગર વેપાર નહિ અને વેપાર વગર લક્ષ્મી નહિ અને લક્ષ્મી વગર રાજ્ય નહિ: એવી પ્રજા માન્યતા સૌ રાજ્યોમાં છે.

આપણે શું જરૂરનું છે ?

આ દૃષ્ટિથી ઉપરથી આપણું પછાતપણું જણાશે. હિંદી સરકારની દિલસોજી કુદરતી રીતે ઇચ્છાંકના વેપારી લાભો તરફ છે અને હિંદુસ્તાન એવો ગરીબ અને પછાત દેશ છે, કે તેનાથી રાજ્યની મદદ વગર કોઈ રીતે વદાણુવટામાં આગળ વધવાનું બની શકે જ નહિ. આપણી જરૂરિયાતો નીચે મુજબ છે:—

- (૧) નવીગેશન લૉ (વદાણુને મદદનો કાયદો).
- (૨) વદાણો બાંધવા અને સફરો કરવામાં સરકારી મદદ.
- (૩) પોસ્ટ ઓફિસના મેલના દરદારો.

- (૪) દરિયાઈ લશ્કરી કાફલાનો સહકાર
- (૫) આંતર બંદરોનો વેપાર હિંદી માલિકોનાં વહાણોને હસ્તક હોવો જોઈએ.
- (૬) સસ્તા વ્યાજની લોનો.
- (૭) રેલ્વેનાં ભાડાં વેપારી વહાણોને અનુકૂળ થાય તેવાં રાખવાં.
- (૮) યુવકોને શિક્ષણ આપવા દરેક બંદરોએ ટ્રેનીંગ શિપો.
- (૯) દરિયાઈ ઍનિયરોંગનું શિક્ષણ
- (૧૦) શિક્ષિત યુવકોને નોકરીની સગવડ.

આ મુખ્ય જરૂરિયાત છે.

હિંદના આંતરિક બંદરના વેપારને લગતું ખીલ ફરી જરૂર લાવવામાં આવશે. આ વખતે હિંદના ધણાખરા અગ્રગણ્ય નેતાઓ જલમહેલની મીજબાની માખે છે, આ કાયદાની હિંદને જરૂરિયાત છે. કારણ કે ભૂતકાળમાં હિંદીઓને ખૂબ ચૂસવામાં આવ્યા છે પણ હવે વધારે વખત એ રીતે ચૂસવા દેવાનું હિંદીઓ કદી કબૂલ કરશે નહિ. અને આ કાયદો પસાર કરવાથી જ હિંદી વેપારને રક્ષણ મળશે. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ પ્રશ્નને જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તે યોગ્ય જ છે; કારણ કે જ્યાં સુધી આપણું મજબૂત વહાણવટું નથી, ત્યાં સુધી આપણા વેપાર સ્વતંત્રતા મેળવી શકશે નહિ. પરદેશીઓની સ્ટીમરો હિંદમાં મોટી કમાણી કરે છે, પરંતુ તેમની સ્ટીમરોનું મમારકામ અહીં થતું નથી. અત્રેના લોકોને ખટાવવા માટે તેઓ રાજી નથી. સ્ટીમરો માટેના સ્ટોર પણ તેઓ પોતાના દેશથી મંગાવે છે. ઉપરાંત સ્ટીમરોને લીધે કસ્ટમ અને પોર્ટ ટ્રસ્ટમાં મોટા પગારના યુરોપિયન અમલદારો રખાય છે. સ્ટીમરોમાં પણ ખલાસીઓ જેવી હલકી નોકરી હિંદીઓને અપાય છે; અમલદારો બધા પરદેશીઓ હોય છે. આ કાયદો પસાર થાય તો જ હિંદીઓને ન્યાય મળે તેમ છે. અને પરદેશીઓ જે ગેરલાભ કરે છે, તે પણ આ કાયદો પસાર થાય તો જ બંધ પડે. ઇતિહાસ

તદા—

તદા ગરવગાજતા યુવકયૂથના સિંહ શા,
ધરા ધમધમાવતા, પ્રબળ પૌરુષે ધીખતા,
મહા જયનિનાદથી,—સખળ સ્ત્રીત્વથી શોભતી,
મહા પ્રલયઝાળ શી, અમર યાત્રાસેની તણાં
જલજલન્ત જયગીતથી,—પરમ શૌર્ય, ચૈતન્યના
સ્ફુર્લિંગ સમ ણાળના કિલ્લકિલ્લાટથી, હાસથી,—
અને નયન વિરમયે ભરી નિહાળતા વૃદ્ધનાં,
તપી તપ, થયેલ જીર્ણ તનનાં મહત્તેજથી,—
જડયાં જીવન સાથ ધામ, ધન, ધોરી, ધીંગી ધરા
તજી સકળ સામટાં, વન વને ભમી આથડી,
અકિંચન થયેલ સૌ હિજરતે ગયેલાં તણી
તપઃસરણિથી—

સચેત જનશે જ શૂન્યે ઝૂંધું
અને કલહ કરમા, વિષય સૌ વિસંવાદ આ
શમી જઈ, અનન્ત કો પ્રગટશે જ સંગીત ત્યાં
અને રસસમાધિ સાધી, થઈ મુગ્ધ આપું જગત
વિસારી નિજ વૈર, પન્થ પળશે જ અન્ધુત્વના;
તદા કવિ તણી નભે રમતી કોમળી કદંપના
સદેહ થઈ સુન્દરી, કલહતપ્ત આ વિશ્વને
કરી વશ, પીવાડશે સુખદ શાન્તિ કેરાં અમી
યદા ભિતરશે અહીં ભરતગોત્ર ભાગીરથી.*

મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

* “ભરતગોત્ર ભાગીરથી” અહીં ભાગીરથી એટલે ભગીરથના તપની-પ્રયાસની સંસિદ્ધિ. એટલે અત્યારે ભરતગોત્ર ને પ્રયાસ કરી રહ્યું છે તે સકળ ધરો ત્યારે ઉપર જણાવેલું સર્વ ધરો એમ કહેવાનો આશય છે. “ભાગીરથી” શબ્દ સાથે પિતૃકૃતો ઉદ્ધાર કરનારી દેવી એવો અર્થ પણ અભિપ્રેત છે. સાથે સાથે એ પણ ખ્વનિ છે કે એ પ્રયાસની સિદ્ધિ વિશ્વ ખાસે શાન્તિનો સંદેશ મૂકશે અને વિશ્વઅંધુત્વ (કે જે હજી તો કવિ રવીન્દ્રનાથની કદંપના જેવું જ રહ્યું છે તે) ને માર્ગે લઇ જશે.

સાહિત્યને ઓવારેથી—

૩

દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ

અર્ધી મદીના તપ પછી વૃદ્ધ છતાંયે- યુવા, અમિત ને અન્નતેજસ્વિ સરખા પેલા આપણા કેશવલાલભાઈ. સાહિત્યદેવને ધ્રુવની અટલ રિશ્વરતાથી સેવતાં સેવતાં તેમણે કેં કેં નોંધું અને અનુભવ્યું. ડૉ. બહારકર ગુરુનો વિદ્વતા યુગ નોંધે; કવિ નર્મદાંશકરના સાહિત્ય-યુગનાં તેજ ઝીલ્યાં; નર્મદ-દક્ષપતના કળિયા દીઠા; ગોવર્ધનરામનાં સાહિત્યનીર પીધાં; 'માનસુધા' અને 'સુદર્શન'ની સાઠમારી દીઠી; નરસિંહરાવ તથા બળવંતરાય ઠાકરનાં કાવ્ય-ખડોના સરવાળા-આદ્યાદી નોંધે; અને કવિ ન્હાનાલાલનાં પિંગળ-બડ નીરખ્યાં, ગોવર્ધન-યુગ વ્યાધ્યે ને ગયો, નરસિંહરાવ-યુગની ઉપા પ્રગટી ને આઝી થઈ, 'કાન્ત'ની કાન્તિ નોંધ, ન્હાનાલાલનું યુગાધિપત્ય નોંધ, મુનશીનો મધ્યાહ્ન દીઠે; અને ત્યાર પછી તો કેટકેટલા સાહિત્ય-સિતારા તેમણે ઊગતા ને આથમતા દીઠા અને તેણે તેઓ 'નિર્જન અરણ્યના શિવાલય સમા' એકાન્તની ગભીરતામાં મૂકભાવે સાહિત્યદેવની ઉપાસના કરતા આજે પણ તેવા જ ધ્યાનનિષ્ઠ રહ્યા છે. અધ્યાપક ધ્રુવ સાહિત્યના ઊંચા વ્યાસપીઠ ઉપરથી સારીયે સાહિત્ય-આલમને આકર્ષે છે તેમની વિદ્વતાનાં નીર જાંઝાં ને ઘેરાં છે, પણ તે સામાન્ય જનો માટે અપ્રાપ્ય; ને તેથી જ તેઓ કદી જનતાને આકર્ષી શક્યા નહિ, કે પોતાનો યુગ સરજાવી શક્યા નહિ. પદ્મનાભે અને ભાલણે તેમનાં દ્વાર ઠોક્યાં, અને ધ્રુવે તેમને આગમન દીધાં, કલિદાસ, વિશાખદત્ત અને જયદેવનું તેમણે શરણુ શોધ્યું, અને તેમની પ્રાચીન કાર્તિને વધુ ઉજળા. તેઓ ધૂળમાંથી સોનું શોધે છે, તેમને પથ્થરમાંથી પારસમણિ જડે છે. ગાંધીને ઘેર જ્યાં નિર્માણ થયેલાં કાગળિયાંમાંથી, શુક્રવારી માટે ફેરીઆના હાથમાં જઈ પડેલી ચોપડીઓમાંથી, ને ઉધઈથી ખવાતા, અધારી ઝોરડીઓમાં જળાંથી ઢકાયલા ચોપડાઓમાંથી તેઓ મહામૂલ્યવાન અને પ્રાણુવાન સાહિત્ય સરજાવે છે, અને સાહિત્યદેવનાં ઝળહળતા દોહાઓમાં કેટલાયનો ઉમેરો કરે છે.

કેશવલાલભાઈએ સાહિત્ય પાછળ જ ભોળ દીધો, અને સાહિત્યના આ પરમભક્તે કાન્યને ઉજળ્યું, ભાષાસાસ્ત્રનાં ગર્ભદાર દીઠે, અને છદઃશાસ્ત્રને આવરી લીધું. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી ને ગુજરાતીઃ એ ત્રણેયના કાવ્યપ્રવાહોનો તેમણે પોતાનામાં ત્રિવેણી મંજમ કરાવી જનતાને કેં અવનનું આપ્યું. તેમણે વેદને નોંધ્યા, પણ તે ગુજરાતી છદોનો વિકાસ જાણુવા; તેમણે પ્રાકૃત, મરાઠી અને હિંદીને પિછોની, પણ તે ગુજરાતી સાહિત્યનાં તુલનાત્મક મૂલ્ય આંકવા; તેમણે કૌમુદી અને અષ્ટાધ્યાયી નીરખી, પણ તે ગુજરાતી વ્યાકરણને વધુ વિશુદ્ધ કરવા; તેમણે શુ. વ. સોસાવદીનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું, તે ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને વિકસાવવા; અને તેઓ અમદાવાદની 'સાહિત્ય સભા'ના પ્રમુખ બન્યા, તે અમદાવાદને વધુ સાહિત્ય-રસિક બનાવવા.

અને સાહિત્યસેવા માટે તેમણે કેટલી બધી એકાગ્રતા દાખવી ? અંગ્રેજ કવિ મૈથ્યુ ઍરનોલ્ડે ગાયું તેમ એક જ ધ્યેય સેવતા એ શારદાના પટશિષ્યે રાજકારણને બાબુએ મૂક્યું, સમાજસેવા તરફ આંખ મીંચી, ધર્મસેવા તરફ પીઠ કરી, અને માન છ નમઃ સાહિત્યદેવાય-એવો જ રાતદિવસ બપ જાઓ. રાષ્ટ્રીય ચળવળથી તેમનું હૈયું સ્પર્ષીતે ડાહલું નથી, -જો કે તેમાં તેમની હૃદયની સહાનુભૂતિ ઘણી છે; -અને સમાજના બડથી તેમનું ધ્યાન વિભક્ત થતુ નથી, -જો કે તેમના આમાનિક વિચારો ઘણા વિશાળ ને ઉન્નત છે; -રેલ હો કે દુકાળ હો, હિમ હો કે તીડ હો, સુરાન્યવ્યવસ્થા હો કે અંધાધુધી હો; ગમે તે હો, તોયે તેમને મન તો સાહિત્યદેવની ઉપાસના એ જ મોહનું પરમ સાધન.

કેશવલાલભાઈમાં સમભાવ છે, પણ તેમની અગાધ વિદ્વતાને લીધે મતભેદની સહિષ્ણુતા તેના પ્રમાણમાં ઘોડી લાગે. તેમનામાં ઉત્સાહ છે, પણ કલહની કાયરતા છે; વિવેચના અને ટીકાની શક્તિઓ છે, પણ છતાંયે ટીકાકારની બહાર જોખમદારીઓ નથી વહોરવી એકલા ને અટુલા રહીને સાહિત્યનાં તિલક કરતાં તેમનાં સિતેર સિતેર વર્ષો વહ્યાં, અને સર્વ અંગો શિથિલ થયાં, તોપણ તેમનું એક જ ધ્યેય. તેમને મન તો સાહિત્ય એ જ પરમ દૈવત છે, શબ્દબ્રહ્મ એ જ સાચું બ્રહ્મ છે. તેમને મત્ય પ્રિય છે, પણ સમાજ વધુ પ્રિય છે. મર્દૂમ સર રમણભાઈ અને મુ. નર્મદાશંકર મહેતાના સંસ્કૃતિયુગનો પડઘો પાડતા હોય તેમ તેઓ શોકમતની વિરુદ્ધ જાગ્ર પોતાનો સત્ય મત રજૂ કરતાં બહુ બહુ વિચાર કરે; અને વ્યક્તિગત વિરોધ પણ તેમને બહુ જ થોડો ગમે તેમને સાહિત્યમાં કંઈક નવીન ને અદ્ભુત સમૃદ્ધિ જોઈએ છે, પણ તે તેમના મનગમતા માર્ગે જ.

તેમનામાં પ્રણાલિકાભગ છે અને નથી. તેમના જીવનક્રમને ક્રાન્તિકારી તરવો બહુ ઓછાં રુચે, હૃદયથી તે નિભાવી લે, પણ આચારથી તે વિરુદ્ધાવધા તો લાગે જ તૈયાર હોય. પણ તોયે કહેવું પડે કે તેમણે સાહિત્યક્ષેત્રના સંશોધનકાર્યમાં પ્રાચીન વિદ્વાનોની પ્રણાલિકાનો ભંગ કરી પાશ્ચાત્ય પડિતોની તલસ્પર્શી અને નવીન પ્રથા સ્વીકારી છે.

કોઈનીએ અપ્રસન્નતા તેમને ગમતી નથી. તેમનામાં મુત્સદ્દીગીરી છે, પણ તે શાંત અને સુધ રહે તેવી. મ્યાનમાં રહેલી તલવારની માફક તેમની શક્તિઓ કોઈનીયે વિરોધ નથી કરતી. તેમને શત્રુ નથી, મિત્ર નથી; પક્ષ નથી, મડળ નથી, શિષ્ય નથી કે અનુયાયી નથી; ને તેથી જ તેમને સાહિત્યજગતમાં બહુ થોડા જ વિરોધીઓ છે સત્ય પ્રિય ખરું, પણ મીઠાશ વધુ પ્રિય છે. ને તેથી જ તેઓ પોતાનાં મંતવ્યો બહારમાં પ્રગટ કરતાં ક્વચિત પાછી પાની કરે. ગમે તેમ પણ તેમના આ લાક્ષણિક સ્વભાવને લીધે તેઓ અનેક સાથે લડેલા આખડેલા આપણા કવિ ન્હાનાલાલના પણ પૂજ્ય અને માન્ય છે

કેશવલાલભાઈ એટલે વિશાળ દૃષ્ટિર્મિદુવાળી, સૂક્ષ્મ અને તલસ્પર્શી વિદ્વત્તા. તેમની વિદ્વત્તા કેવળ પ્રાંતિક અભિમાનથી જકડાયેલી ન રહેતાં ભારતવર્ષના પ્રાંતપ્રાંતની તથા યુરોપના દેશની વિદ્વત્તા સાથે પરિચય માધે છે, અને તેના ગુણાંશુલ શોધે છે. બીજું એ, કે તે વિદ્વત્તા સક્ષમ હોઈને બહુ ચોક્કસાઈવાળી પણ છે. કેશવલાલભાઈ ન્યારે શુ વ. મોસાપટ્ટી તરફથી કોપનું કામ કરતા, ત્યારે ફારસી, અરબી અને ઉર્દૂ શબ્દોમાં ચોક્કસ જ્ઞાન માટે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ બાળકના જેટલી ઉત્સુકતાથી અને અરુણના જેટલા ઉત્સાહથી તેઓ મોહનીને મિત્ર બનાવી તેમની પાસે કંઈ કંઈ શોખી લેતા. વિશેષમાં તેમની વિદ્વત્તા તલસ્પર્શી

હોઇને કવિના જીવન તથા કવનનું હાર્દ સમજવા માટે પ્રસ્તુત કવિના પુરોગામી કે અનુયાયી કવિઓનો પણ અભ્યાસ કરવાનું તેઓ ચૂકતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ આ સિદ્ધાંતને પોતાનાં ભાષાંતરોની પ્રસ્તાવનાના સંશોધનકાર્યમાં તેમણે એક અટલ ને અચળ નિયમ બનાવ્યો છે; અને તેથી જ તેમની આ પ્રસ્તાવનાઓ, તેમની વિદ્વતાના તેજે રંગાઇ અનેક વાચકોને આંજી દે છે.

તેમની એ વિદ્વતામાં ઇતિહાસની દાંટ છે, ને વ્યવહારની ઝાંખી પણ છે. અનેક કવિઓનો સમય નક્કી કરવામાં તેમણે ભારતના તત્કાલીન ઇતિહાસને જરાયે ઉવેખ્યો નથી. તેમની વ્યવહારદષ્ટિનું પણ એક ઉદાહરણ આપી તેને મૂર્ત બનાવું! અધ્યાપક ધ્રુવને તેમના એક ગુજરાતી ભાષાંતરમાં અધમ પાત્રોની ભાષા તરીકે અંત્યજોની વાણી વાપરવી હતી. તે માટે પોતે લખેલી ભાષા ગમે તેટલી સારી હોય પણ સ્વાભાવિક ના બને એ શંકાથી તેમણે એક અંત્યજ શિક્ષકને બોલાવી તેની પાસે પોતાને ન્દેહિતી ભાષાની સ્વાભાવિકતા (naturalness) ભાવના પ્રયત્ન કર્યો.

કેશવલાલભાઈની વિદ્વતા બહુધા વિચરે, પણ વધારે લાગે તો અર્વાચીન કરતાં પ્રાચીન સાહિત્ય તરફ વધુ નજર રાખે તેવી ખરી. તેમની વિદ્વતામાં પુરાતત્ત્વનાં રજકણો છે તેથી કોઇક વખત તો એમ જ લાગે કે સંશોધન એ તેમની વિદ્વતાનો અર્ક હશે; તો કવચિત્ એમ લાગે કે રસિકતા—રસાનુસારી ભાષાંતરોને લીધે—તે જ તેમના જીવનનું રહસ્ય હશે. તેમને તો શબ્દશ્લેષ એ જ સાચું શ્લેષ હોઇ તીર્થયાત્રાની પણ બહુ ઇચ્છા મતી નથી. પણ કદાચ જો તેઓ તીર્થયાત્રાએ જાય તોપણ મૂર્તિપૂજા કરતાં પણ તેમની નજર તો તાડપત્રો, શિલાલેખો, પ્રાચીન ઇતિહાસ કે લોકજીવન તરફ જ હોય.

અધ્યયનની આવી એકાગ્રતાએ કેશવલાલભાઈને ઉપર જણાવ્યું છે તેમ અનેક ક્ષણોમાંથી બચાવી લીધા. તેઓ બળે વખત અધ્યાપનકાર્ય માટે કચ્છના મહારાવના મમતાભાઈ આગ્રજીને લીધે કચ્છ—સુજ ગયા, પણ આ અધ્યાપક તે નિરતર અધ્યાપક જ રહ્યા. અને કદીયે તેમણે શિક્ષકજીતિને સાધન બનાવી રાજતંત્રના હોદ્દાર બનવા અન્યની માફક ઇચ્છા સરખી પણ ના કરી. આ જ બ્યેયથી પ્રેરાઇ તેમણે સુપાત્ર શ્રોતાવર્ગ મેળવવા લોકમંતની પણ વિરુદ્ધ જઇને ઉગ્ર અસહકારના સમયમાં, સને ૧૯૨૧-૨૨ માં, ગુજરાત કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રોફેસરની પદવી સ્વીકારી. ધણીને આમાં દેશદોહની ગંધ આવી; પણ સરસ્વતી વિના ખીજ બધાને ઉવેખનાર પોતાની દષ્ટિએ અધ્યાપન માટે મળેલી આ અણુમેલ તક કેશવલાલભાઈ કાંઈ ગુમાવે ખરા? તેવી જ નિમણૂક ઍલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં મુ. નરસિંહરાવભાઈની પણ થયેલી. અતે જ્યારે ‘નવજીવન’ના પાને આ બંને સાક્ષરોની શુભ નિહાની મહાત્માજીએ ખાતરી આપી, ત્યારે જ તેમની વિરુદ્ધનો લોકમંત કઈક સાંત પડ્યો.

અધ્યાપક ધ્રુવમાં જેવી અભ્યાસની એકાગ્રતા છે, તેવી જ કેલહની કાપરતા છે. પહેલાં કહ્યું છે તેમ કોઈનીયે ખફી કે અપ્રસન્નતા વહોરવી તેમને ગમતી નથી ને તેથી જ આજે પણ પ્રાચીન વિષયો ઉપર ‘પ્રેમાભાઈ હોલ’ માં જાહેર ભાષણો આપનાર કેશવલાલભાઈએ જ્ઞાવસ્થાના નિમિત્તે સને ૧૯૨૩ માં ગુજરાત કોલેજની ટીબેટીંગ સોસાયટી તરફથી ગોઠવાયેલા ‘કવિ ન્દાનાલાલનાં કાવ્યો’ ઉપરના ભાષણનું પ્રમુખપદ વિદ્યાર્થીઓની નમ્ર વિનંતિઓ છતાં નહોતું સ્વીકાર્યું, અને તેમને નિરાશ કર્યા હતા. સુયોગ્ય પ્રમુખ

મળનાને અભાવે લાપલ્સ અગાઉથી જાહેર કરાયેલું હોવા છતાં પણ મૂકવું પડે તેવી સ્થિતિ આવી. અતે ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓએ અન્ય કામના અભાવે એક ફેલોને તે પ્રમુખપદ આપી પોતાનું કામ આટોપ્યું.

વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો કેશવલાલભાઈનો વ્યક્તિગત સંબંધ બહુ મમતાભર્યો હોય છે; પણ છતાંયે તેમની સાથેનો આ અધ્યાપકનો સામુદાયિક સહકાર બહુ થોડો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓએ તેમની વિદ્વતાનાં તેજ બહુ દુઃસહ લાગે છે. ઠાઠ કે બેદરકાર વિદ્યાર્થી તો કેશવલાલભાઈને પોતાની ભુલકેલીઓ પૂછવાની પણ દિમત ના કરે; કારણ કે તેને પોતાની શુદ્ધિનું પ્રદર્શન થવાની બીક લાગતી હોય ! ગમે તે કારણે હોય પણ આમર્ષમાં લગતા અધ્યાપક રામનારાયણભાઈને સત્કારનાર વિદ્યાર્થીઓએ તે મુવકર્ગ કેશવલાલભાઈને સાહિત્યની ઉમરાવશાહીના ઊંચા આસન ઉપર જ બેઠેલા માને છે.

કવિ પ્રેમાનંદ ઉપરનો અધ્યાપક ક્રુવનો અભ્યાસ બહુ જ અગાધ છે; મૂઢમ સંશોધન-દષ્ટિ, સચોટ સર્વગ્રાહી નજર, તુલનાત્મક પદ્ધતિ અને પદ્યબંધની કસોટીથી તેઓ અણખેડ્યા પ્રદેશોમાં લંબી ન્દુગરની માફક અવનવી ને ચમત્કારભરીલી વસ્તુઓ આપણી આગળ ખડી કરે છે. સર્વત્ર તેમનું છેલ્લું સાધન—ઐતિહાસિક દષ્ટિથી પણ પર—તેમની પદ્યબંધની કસોટી (metrical test) છે. પદ્યતાન એ તેમનો જાદુઈ રાજદંડ છે; ને તેને જ આધારે તેઓ ત્રણ ત્રણ પ્રેમાનંદની સૂચના કરે છે. સામાન્ય જનતા વિચારમૂઢ બની આ મતબ્બેતિ હસી કાઢે છે, પણ કોઈ તેમની દલીલોના રદીઆ નથી આપતું—આપી શકતું. ક્રુવ સાહેબ તેમનાં મતબ્બેતિમાં બહુ જ ઉદાર હોય છે, ને યાજ્ઞબી દલીલો તો પ્રતિપક્ષીને મોટેથી સાંભળવા હમેશાં ઉત્સુક હોય છે. પ્રેમાનંદને પણ તેઓ ‘અનૈતિહાસિક રીતે’ ખોટા યસ આપવા તૈયાર નથી જ હોતા. પ્રેમાનંદ તેમનો માનીતો કવિ છે, છતાંયે તેઓ તેના અવશ્યજો તરફ આંખ મીચતા નથી. પદ્યરચનાઓમાં ને પ્રેમાનંદના કવિજીવનમાં વખત જતાં નહું જ્ઞાન ઊપજતાં તેમણે પોતાની માન્યતાઓ બેઘડક ફેરવી છે, ને પહેલાંની ત્રીજીઓ કળૂલ કરી છે. એક એક રાખ્દની વ્યુત્પત્તિ પાછળ કલાકના કલાક કે દિવસોના દિવસ ગાળનાર આ સાક્ષરરાજની ધીરજ કદીયે ખૂટતી નથી, ને ઉત્સાહ ઓસરતો નથી. ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર પણ ગુજરાતી લાવાણાં આજણને વનવેલી (the land of the living) ના પ્રયોગ કરી બતાવનાર અધ્યાપક ક્રુવના જેવો ગંરૂત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી ને અંગ્રેજી પદ્યરચનાનો તુલનાત્મક ને તલસ્પર્શી અભ્યાસ બહુ થોડો જ કરે.

અમલદાર પિતાના આ વિદ્યોપાસક પુત્રે મહેસૂલ અમલદારોના કોડ અનુકૂલ સંયોગે છતાંયે જતા કર્યા અને આપુણે જીવન સરસ્વતીને સમર્પ્યું. મુદ્રારાજસની અંગ્રેજી આશ્રિતીથી તેમણે મહારાષ્ટ્રમાં પણ પોતાની વિદ્વતાની નોખત વગડાવી, ને સંશોધનના લેખોથી યુરોપના સંસ્કૃતપ્રિય દેશોમાં પોતાની કીર્તિ સ્થાપી. તેમનામાં સાહિત્યસેવાની અનેકગણી શક્તિઓ છે, અગાધ અને અમેય જ્ઞાન છે, પણ છતાંયે તેમના કેટલાક લાક્ષણિક ગુણોને લીધે તેમણે સામુદાયિક સાહિત્યસેવા બહુ જ થોડી કરી. વર્ષો થયાં પ્રમુખ છે છતાં ગુજરાત વર્તીકયુલર સોસાયટી જેવી સહર સંસ્થાને વધુ લોકાપકારક અને લોકપ્રિય ભાગ્યે જ બનાવી શક્યા, કેટલાંય વર્ષો વિદ્યાદાતા શુરુ તરીકે જાણ્યાં છતાં વિદ્યાર્થી સંઘનો સાહિત્યજોષ વિશેષ કેળવી શક્યા નહિ; અને સાહિત્ય પાછળ આપું જીવન નીચોવી નાખ્યું, છતાં

ગુજરાતની સાહિત્ય શક્તિને ઉન્નત અને ઓળખાણની ખનાવી ભારતવર્ષના અન્ય પ્રાંતોને ગુજરાત તરફ અતિશય આકર્ષી શક્યા નહિ. આ બધું કદાચ તેમની શરમાળ શક્તિઓને અતુરૂળ નહિ હોય ? આ અપ્રિય પણ કટુ વચન માટે અધ્યાપક કુવની મને વણુમાગી ક્ષમા મળી જશે એવી શ્રદ્ધા રાખું છું.

અંતમાં, આ વયોવૃદ્ધ સાક્ષરવર્ષ તેમના અભિમત માર્ગે દાલ પણ અખંડ હિતસાહચી કાર્ય કરી રહ્યા છે. હવે તેમને ભાલણની કાંઈપરીનો ઉત્તરાર્ધ આપવો છે, અને આજે પણ તેમની પ્રિય Post Graduate Studiesની યોજનાનાં તેમને ૨૫૪ અને સુરેખ સ્વમ આવે છે. દેશવલાલભાઈ આમ બહુ બહુ કરવાના કાંડ ધરાવે છે, અને જૂતકાળમાં પણ અનેકવિધ કર્યું. હાલ પણ તેઓ યુનિવર્સિટી તરફથી ભાષાશાસ્ત્રવિષયક ભાષણ તૈયાર કરી રહ્યા છે, પણ તે બધુયે વૈયક્તિક અને વિદ્વદ્ભોગ્ય; લોકભોગ્ય કે સામુદાયિક બહુ જ થોડું પણ તેમાં તેમનો દોષ કેમ કદાચ ? વિદ્વતા કે સાહિત્યશીખ એ કાંઈ કારખાનાનાં ખીખાં ના બની શકે. નાનેરાઓને તે સાચ આવે છે, પણ તેને સ્વાત્રયી બનાવે તેવો. કાંઈ સમર્થ તે અભ્યાસશીલ યુવક પણ એક વખત તો તેમની વિદ્વતાનાં પ્રચક્ર ગોળનેના પ્રહાર ખાઈ પાછો પડે; પણ તેમાં કોનો વાંક ? અર્ધાં સદીનાં તપ કરી વિદ્યાદેવીતાં વર્ચસ્વ નીરખનાર એ પરમભક્તને સમજવા તે કેટલું દુર્લભ કામ ? અને હવે તેમની ઉત્તરવળ ને અગાધ સાહિત્યસેવા માટે તેમની જનસમાજને જાણાતી ગર્વાદાઓ તરફ ધ્યાન ન આપતાં સરસ્વતીના એ કોદીલા અને સેવાપરાયણ ભક્તને આપણે નમ્ર અને આદરભરી અનેકાતેક અર્પણલિખો અર્પીએ !

શંકરલાલ. ગં. શાસ્ત્રી

વિચાર ચંક્રમણ

ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૌયના ભાષણ ઉપર કેટલાક વિચારો

પહેલાંના વખતમાં જ્યારે લગાઇઓ થતી ત્યારે તેનાં કારણો મળ્યાં જુદાં જુદાં હતાં. ધર્માન્ધતાને લીધે લગાઇઓ થતી; સ્ત્રીઓને લીધે લગાઇઓ થતી; શરણાગતના રક્ષણ માટે લગાઇઓ થતી; કોઇ રાજાના મોટા યશની છર્ચા થવાથી લગાઇઓ થતી; પાડોશીનું રાજ્ય પચાવી પાડવાના લોકભયી કે ખંડિયા રાજા વધારવાના લોકભયી પણ લગાઇઓ થતી; આજે એવાં કારણોથી લગાઇઓ થતી નથી. આજે લગાઇનાં કારણો બહાર ગમે તે આપવામાં આવે, પણ ખરું મુખ્ય અંતર્ગત કારણ તે આર્થિક કારણ છે. આર્થિક કારણો એ આ જમાનાની લગાઇઓનું ખામ લક્ષણ છે. એના દાખલા આજથી સો વર્ષ પાછળ દટિ નાખતાં દુનિયાના કોઇ પણ દેશના ઇતિહાસમાંથી મોટે ભાગે જોયા વગર રહેશે નહિ. એટલે આપણા યુગને આપણે આર્થિક યુગ કહીએ તો ચાલે.

આ આર્થિક યુગ ઇતિહાસમાં ધણે અંશે જન્મ એક નવીનતા છે, તેમ જ યુગને

હાલનો છેલ્લો દમિ (૧૯૨૦ થી ૧૯૩૦) તે એ નધીનતાની પણ એક નવાઈ છે આ દમિમાં દુનિયાનું આર્થિક સ્વરૂપ જેવું અને જેટલું બદલાઈ ગયું તેના ખ્યાલ ગયા દસઝાના છેલ્લા વર્ષના છેલ્લા મહિના સુધી પણ કોઈને ભાગ્યે જ આવ્યો હશે તથા દમિમાં જગતની મૂલ પ્રવૃત્તિઓમાં વીજળીનો પ્રભાવ વધતો આવતો હતો, તે આ દસઝામાં સ્પૂર્ણ અને સક્ષમ પ્રવૃત્તિ માત્રમાં વ્યાપી ગયો લોકના જીવનમાં, તેમની લાવનાઓમાં અને તેમના વિચારોમાં પણ આ વીજળીનો વેગ પેસી ગયો છેલ્લા પાંચ દમિઓમાં તો બળદના ગાડાઓથી માડીને એરોપ્લેન સુધી વેગની પાંચ સ્થિતિ આવી ગઈ એના અનેક મહા પ્રયોગોએ મમ્મે સમયે તાણેલા છતા રજગની પેઠે સ્થિતિસ્થાપક રહેલો હિંદુસ્તાન પણ આ વીજળીના વેગની અમરથી ઓગળવા માડ્યો એને છેલ્લી વખત તાણનાર મહાપુરુષમાં ઈશ્વરની આપેલી કોઈ અદ્ભુત વિદ્યુત શક્તિ હતી આપણા જીવનના આર્થિક ગાડાને દાદાબાઈ નવરોજીએ વરાળનું ઇંજન બેઠી રસ્તે ચઢવા કહ્યું ગાંધીજીએ વગર ઇંજને વિદ્યુતથી ચાલવાનો રસ્તો કરી તેને ચના યુ અને દોડાવ્યું ગૂંજરાતમાં જન્મેલા આ બે મહાન હિંદીઓ તે હિંદુસ્તાનના આર્થિક આકાશના બે ધ્રુવતારકો

આ દમિ શરૂ થયો તે પહેલા તરત જ આર્થિક કારણોથી ઊંચું થયેલું જગતે કદી ન જોયેલું, મહાન યુદ્ધ પૂરું થયું આ યુદ્ધે દુનિયાના આર્થિક જીવનના એકના સ્પૂર્ણ દેહને જ નહિ પણ સક્ષમ દેહને પણ બદલ્યો કોઈએ સ્વપ્નમાં પણ ન ધારેલી એવી ઉપનપાયો થઈ એ સર્વનું પરિણામ તે આ દમિ કો કોના સામાન્ય વપરાશની તમામ મીનેટની આ દમિમાં થયેલી વધધનના રેખાનકશા (graphs) લઈને જુઓ તો ગૌરીશકર શિખર (માઉન્ટ એવરેસ્ટ) થી માડીને મુળાઈની મલબાર હીનની ટોચ સુધીના અમરખ્ય શિખરો સીતળી હોય એવું લાગશે ૩ કાપડ, સતર અનાજ, ખીચા, ધાતુઓ વગેરે અનેક મીનેટમાં અછત કહ્યું ન કરે તેવી વધધનની ઉપનપાય થઈ ગણતરીબાજ અર્થશાસ્ત્રીઓ આમાં ગુલાયા, બૂલ્યા, ડાલા ગાડા કહેવાયા ગાડા ડાલા કહેવાયા ૧૯૧૬-૨૦ માં ગણતરી નહિ પણ નમીય કે તુરંગ જે કહેા તેને વરા થઈ ‘ ગેઝકુ કરીને બેસી રહો ’ એમ માનનારા તે સાહમિક ગણતરીબાજ અર્થશાસ્ત્રીઓ ‘ પૈસો રોકતા નથી આવડતો, આઠ આના બાજ તો ડાશીઓયે ઉપજાવે છે ’ એમ કહી ગાડામાં ગણતા એ ગણતરીબાજો આજે ગાડા કરે છે એ રોકકુ કરી બેસી રહેનાર ‘ ડાશીઓ ’ આજે જીવાન બની ચાલે છે ને ડાલામાં કરે છે આ અસાધ્યગણ આર્થિક પરિવર્તનના દમિમાં દુનિયાના બધા દેશોની જોડે થલે અસી મરખી સ્થિતિ થઈ છે, એમ આજે દેખાય છે એટલે કોઈ પણ દેશના ડાલા ગણતા ગણતરીબાજોની ધાગણીઓ ઊંધી પડી ગઈ છે કામ વગર રખડતા માણસો દરેક દેશમાં વધતા જાય છે તેના ઉપાયો ચોજવામાં આજસુધી બધા દેશના ગજકર્તાઓ અશક્ત નીવડ્યા છે * જગતના આખા યે મનાજીવનમાં માર્છ અમાધારણ પરિવર્તન થાય તો જ આજના આ અગમ્ય પરિવર્તનનો પાગ પમાય, એમ કહેવાક માને છે. મામાન્ય વેપારીઓ લડાઈની મોગી તેજ પછીની મોગી મહી આને કહે છે વેપારીઓમાં માધારણ માન્યતા છે કે તેજ માણસ બનાવે છે, મંદી પછર મોકલે છે એ રીતે જોતા આજના આ આર્થિક પરિવર્તનકાળનો પાગ આજ સુધી તો એકનો ઈશ્વર જ નાણુતો હોય એમ લાગે છે

* અડધા લોક એકાદીનો પ્રમ હોવાથી મમે છે ત્યારે અડધા મનુષી બમે તેવા ચત્રોની શોધમાં પરવા છે એનો મેળ કયા મળવાનો ?

ઉદ્ધારનો મહામંત્ર સ્વદેશી

દુનિયાના આ વિચિત્ર આર્થિક દમકાની અસરમાંથી હિંદુસ્તાન કેમ બચે ? હિંદુસ્તાનમાં અન્ય દેશોને મુકાબલે ઘણી આર્થિક વિચિત્રતાઓ છે, જેની વિગતમાં ઊતરવાનો અહીં સમય નથી પણ એ વિચિત્રતાઓએ હિંદુસ્તાનનો આર્થિક પ્રશ્ન અન્ય દેશો કરતા વિચિત્ર અને જુદો જ બનાવ્યો છે. હિંદની પરાધીનતાએ એની મુશ્કેલીએમાં આવે સમયે વધારે ક્યો એની કુદરતી ભૌતિક સપ્તિએ એને યુદ્ધમાં સપડાયલી યુરોપીય પ્રજાઓ જેવી ખરાબીમાંથી બચવામાં સહાય કરી એની ધમાત્તા ધમાત્તા રહી ગયેલી સરકૃતિના તેજબળે અનેક પ્રકારની અવનતિમાંથી એને બચાવી ઉન્નતિના માર્ગે ચઢવા શક્તિ ટકાવી રાખી આવા ભારે જીવનકલહના યુગમાં, આવા કટોકટીના સમયમાં હિંદને એના મહાપુરુષોએ ઉદ્ધારનો જે મહામંત્ર બતાવ્યો તે ‘સ્વદેશી’ દુનિયામાં ઘણા દેશોએ આ મહામંત્રની ઉપાસના હાથોગની પેઠે ઉગ્ર રીતોથી સ્વદેશીના રક્ષણ માટે જકાતો નાખીને કરી છે, અને તેમાં સફળતા પણ મેળવી છે. હિંદુસ્તાન એની પરાધીનતાને લીધે કાંઈ પણ કાર્ય ઉગ્ર રીતોથી માંધી શકે તેમ નથી એટલે એને માટે તો શાત ઉપામના-સ્વદેશીને માટે જનસમાજનો પ્રેમ જાગ્રત કરવો એ જ રીત ઉત્તમ છે. બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆતથી આજ સુધી રાજતંત્રની પદ્ધતિમાં ઘણા ઉપર ઉપરના ફેરફાર થયા પણ એ રાજતંત્રની આર્થિક નીતિમાં ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સમાં અને હાલની રાજપદ્ધતિમાં બહુ જ ઓછો ફેરફાર થયો છે. પિટ, મોગલી કે મોન્ટેગ્યુ એમાં કાંઈ ભારે ફેરફાર શક્યા નથી વેળવૂંડ બેન કે મેકડોનાલ્ડ પણ શું કરે છે તેના ન્યાય ભવિષ્ય ઇશે એટલે રાજકર્તાનો દેશ વેપારી તત્ત્વથી લારેલો હોય ત્યારે તેમના આધીન દેશને પોતાની આર્થિક ઉન્નતિ માટે સ્વદેશીની આવી શાત ઉપાસના સિવાય બીજો ઇષ્ટ માર્ગ નથી અને એમાં જ આર્થિક તેમજ બીજી બધી ઉન્નતિ સમાયલી છે ‘સ્વદેશી’ અને ‘બહિષ્કાર’ એ બન્નેની અસર દેખીતી ભલે એક લાગતી હોય, પણ એક પ્રેમનું સ્વરૂપ છે, ત્યારે બીજી આનેશનું સ્વરૂપ છે બન્ને પાણી છે પણ એક નદીનું નિત્ય વહેતું અમૃતમય પાણી છે, ત્યારે બીજી તળાવનું બાધેડું પાણી છે નદીના પાણીમાં ઋતુ પ્રમાણે વધઘટ થાય, પણ તે નિર્બળતા ગાયવે, તળાવના પાણીને સુકાઈ જવાનો ભય, અને દ્વેષથી જીવાત થવાનો પણ ભય.

ડૉ. પી. સી. રાયનું જ્ઞાપણ

થોડા વખત ઉપર સર પી સી રાયે મદ્રાસમાં સ્વદેશીનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકતા આપણા દેશના આર્થિક પ્રશ્નો સંબંધી કેટલાક મનનીય વિચારો દર્શાવ્યા હતા એ વિચારો આખા હિંદને અને ખાસ કરીને પ્રાતિક દષ્ટિએ ગૂંજરાતને વિચારવા યોગ્ય છે સામાન્ય રીતે કોઈ બગાળો ત્યારે આખા હિંદને માટે બોલે છે ત્યારે લગભગ પચોતેર ટકા તે બગાળને ઉદ્દેશીને જ બોલે છે પણ મર પી સી રાય જેવા નિરબિમાન સાધુ પુરુષ તો ખુલ્લું કહી જ દે છે “હું તો બગાળને લગતા દાખલા આપુ છું” હિંદુસ્તાન એક સંસ્કૃતિવાળો છતાં પણ કિલ્લ કિલ્લ પ્રાતિક સરકારિતાવાળો એક દેશ નહિ પણ ખડ છે, એટલે બેગાબેગી પોતાના પ્રાતને ઉદ્દેશીને વાત કરવી એ દોષ હોય તો પણ ક્ષમ્ય છે એટલે ગૂંજરાતની કેટલીક ખાસિયતોને લક્ષ્યમાં રાખી કાંઈ કાંઈ કહે તો ગર્વ કે આત્મસ્થાપા છે એમ ખાસુ તે જુન છે.

ડૉ. રાય કહે છે :—

“બહિષ્કાર રાષ્ટ્ર અને જનતાને નથી. એમાં પરદેશીનો માત્ર ન લેવાના નિશ્ચયમાં” તેને આર્થિક પીડા કરવાનો ઇરાદો હોય છે. એના અજબ ઉપર - કાતર ફરે ચેટડે એનું મગજ ઠેકાણે આવે અને આપણને અનુકૂળ અને એટલે અમુક કાર્ય વખતપૂરે સિદ્ધ કરવાનું તે સમજે છે. પણ તે હમેશા ટકતું નથી. સ્વદેશી હમેશાં ટકે છે. કારણ કે તે પોતાના જ દેશમાં બનેલી વસ્તુના પ્રેમમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. હું સ્વદેશી છું. સ્વદેશી ખાસી ધર્મ છે. પરદેશી લાંબી પડતી ચીને ‘દેશમાં બનાવેલી એ મારા’ જીવનનું ધ્યેય છે. એમાં રાષ્ટ્રીય વિચારોથી હું તણાતો નથી.”

આજના સ્વદેશી - વાતાવરણમાં દેશમાં કેવી જગૃતિ આવી છે તે કાંઈથી અજાણ્યું નથી. ડૉ. રાય કહે છે :—

“વિદેશી સીગરેટને બદલે દેશી બીડોનો ઉપયોગ એટલો બધો વધ્યો છે કે તેને લીધે કામ વખત રખડતાં અને હુટકાટ કરતા કલકત્તાના અસંખ્ય સુડાઓ બીડી વાજવાના કામમાં રોજનો રૂપિયો પેટા કરે છે. * * * હિંદુસ્તાનમાં વર્ષે ત્રણથી ચાર કરોડ રૂપિયાની સીગરેટ આવે છે.”

હાલના સ્વદેશીની બાવનાનાં ગમગમમાં મોજશોખની વસ્તુઓનો સમાજે જે ત્યાગ કર્યો છે તેનો આ એક ઉત્તમ નમૂનો છે. મુજબ અને બંજાળ છલાકા દેશી બીડો વાપરતા થઈ ગયા છે તે સત્ય જ છે. ઘણું બારે મદ્રાસ છલાકા સિવાય આખા હિંદમાં દેશી બીડોનો વપરાશ વધ્યો છે. કહેવાય છે કે મુંબઈ છલાકામાં અત્તર આદિ મોજશોખની તમોમિ વસ્તુઓની આયાત પહેલાં કરતાં પચોતેર ટકા ઓછી થઈ ગઈ છે. એ અસંધારણ પરિવર્તન નથી? અંગ્રેજી રાજ્યનું અનર્થશાસ્ત્ર

વિદેશી કાપડ અને ખાંડ મળાને પરદેશથી સિત્તેર કરોડ કરતાં પણ વધારે રૂપિયાનો માલ આવે છે. ડૉ. રાય લખે છે :—

“બંગાળમાં કાપડ માટે વર્ષાવૃત્તિ બહુ સૂતર નવરાસના સમયમાં સીઓંગ કાંતેલી. ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં હિંદી મલમલ ઉત્પાદકોમાં પટેલવહેલી મઈ. નૂરખંદો બેંગલોરની ઉત્પાદકો દાકાની મલમલ વિખ્યાત થઈ. અને હિંદુસ્તાનના રાજાઓ અને અમીરોમાં પ્રિય થઈ. એ મલમલ એવી ઉત્તમ ચીજ કે એને “સીઓંગ ઉત્પાદક” અગર તો “બાહુ સુંદરી” “વહેલ પાણી” “રાજનમ” “સવારનું ઝાકળ” એવા નામ અપાતાં. ઘેરે ઘેર કાતરાનું ચાલણ. ૧૮૨૪ માં વિદેશી ચત્તર અગ્રણ્ય ત્યારથી એને ધોકો લાગ્યો. અને ૧૮૨૮ થી પડતી થઈ * * * ગામડામાં ઘેરે ઘેર ચાલતો આ ઉલોચ સાઈ વર્ષમાં હતો નહોતો. થઈ ગયો, બીજાઓને હાથ ગયો. * * * જે જ પ્રમાણે ખાંડમાં થયું. છેક ૧૮૭૧ સુધી બંગાળ પોનાની જરૂરિયાત ઉપરાંત ખાંડ અને જોળ બહાર મોકલતું. * * * આજે બનાથી પદર કરોડની ખાંડ દેશમાં આવે છે. તેમાં અઝોઆઈ બંગાળ ખાય છે.”

કાપડની આવૃત્તિમાં ડૉ. રાય બંગાળનાં યશોગીત ગાય છે તે સત્ય છે. એ વખતે આખો હિંદ પણ એવો જ ઉલોગી હતો. જૂનજાતના કૌનખાળ અને જરી તથા રેશમનું કામ ઢાકાની મલમલની પેઠે જ પંકાતું ઝીણી મલમલના અમદાવાદમાં બનેલા તાકા બાદશાહેને નજર થયેલા છે. ખેલાત એક વખત ‘દુનિયાનું યસ્ત્ર’ કહેવાતું એટલું કાપડ ત્યાંથી બહુ ૧૬૫૬ માં ખાસ ઢાકાની મલમલનો છગ્ગડમાં ઉલ્લેખ દર્શી પરંતુ જૂનજાતી વેપારીઓ આખા હિંદમાંથી ઉત્તમ કાપડ લાવી ‘બંદેશી સુરોષ ચડાવતા.’ ૧૬૬૬ પહેલાં ઘણા કાળથી એ મલમલ પશ્ચિમના દેશોમાં જાણીતી હતી. ૧૮૨૦ માં ડૉ. ગીલ્પર્ડ પહેલવહેલો વિલાયતી

સૂતર કાપડ ગૂળગતમા લાગ્યો એ 'દાકતરી સૂતર કાપડ' આવતા હાયકતામણુ નબ્ધ પડ્યુ પણુ ગૂળગતનુ સાદસ સમય એતી ગયુ વિલાયતી માવિક રીતે જ વિલાયતીને હરવા એણે ત્રણ જ દસકામા પ્રયત્ન આદર્યો યન અને હાયકામના સલાલાલ શણુવાગ જાણુએ રાખીએ આજે ગૂળગતે પ્રદેશી કાપડ દિલ્લે પુરુ પાડવામા શુ કર્યુ છે તે સર્વ જાણુ છે ઠાકામા કોઈ કોઈ આજે પણુ વિલાયતી ૩૦૦ નબરના સૂતરમાથી મલમલ કાઢે છે મુનાઇ અને અમદાવાદની મિલો આ દસકામા વિદેશીની સાથે જેસે એવુ કાપડ કાઢી રહી છે 'રુશ્મનમ' અને 'સુદરીના ઉચ્છૈસ' બધ યછ ગયા પણુ આજે કેલીકા મિલ 'વણેલી હવા' કાઢે છે

ખાડ માટે લખીને આગળ ડાં રાખ લખે છે —

It will thus be seen that though we have been close upon two centuries under British rule economically we are retrogressing day by day, in spite of the much advertised Pax Britannica and the costly Royal Commissions with which unhappy India is so often saddled. Witness the Royal Agricultural Commission which for all practical purposes has come to nothing except the creation of a few fat berths."

મોજશોખ માટે લખતા જજ કોર્ડેના ઉતારા લખ ડાં રાખ લખે છે કે —

"અર્થશાસ્ત્રના અવ્યક્તિને બંધ ખાતો કરતા સરખામણીમા મદ્રાસ ઈલાકા ગરીબ હાજે છે, છતા મદ્રાસ સહેરમા જુઓ જ્યારે મોટરોની મમાલ એકમે ત્યારે મદ્રાસને કાણુ ગરીબ કહેશે ? 'અવિધ્ય તરફ જુઓ તો દસ મોટર રોગાનગમ્યથી એક પણુ મોટર રાખવા જોઈથી ફિઝિવાળો કે ધનવાન જીવી એ જાઈ આવશે આ વાકય જજ કોર્ડે' લેતા, દેસ માટે પણુ કહ્યું છે એ કહે છે, કે વર્ષે ૧૫૦૦ પૌડ કમાનાર જજને ખાનગી બીચ મિલકત નુ હોય તો મોટરકાર રાખવાનો દક નથી કરણકે તે તેની સક્તિની બદ્દાર છે કોઈમા આવતા માણુસો માટે એ જજ કહે છે કે 'પગ લોક સક્તિ ઉપરત બર્થ કરે છે As has been said, people marry on credit and live on judgment summonses' આજળ એ જજ લખે છે "એક કાગ કરનાર ૧૩રી ૪ શિલિંગ ૧૧ફે પેન્સના હાયના મોખ પહેરે, એક પૌડના જોડા પહેરે, ૧૩ શિલિંગ ૧૧ પેન્સની રોપી પહેરે અને પાચ બીનીનો કોટ પહેરે ત્યારે મારા દુદયને આધાત ગાય છે "

ડાં રાખ લખે છે કે —

"જે આ વાત ધનવાન ઈન્દરને માટે બોલાય છે તો પછી મધ્યા દીઠ જે આનાની આવકવાળા આપણા ગરીબ દેશને કેટલી ભાર રીતે લાય પડે ! આપણા જવાનિયાઓને આજના મોજશોખની જો લગની લાગતી નબ છે તે ક્યારેગના જુઓ માણુસનુ જવન તત્ત્વ ચૂરી લે એના જેવુ લાગે છે * * * ફજદૂખ બગાળમા અનાજનો ટોટો ન હોય એમ કોઈ ધારશે * * * પદ દિલ્લેવાનમા એખાની વપરાશ ૩૩૫૧૦૦૦૦ ટનની છે અને જોખનો પાક ૩૨૦૦૦૦૦ ટન થાય છે એટલે જલદેશમાયી જોખા ન આવતા હોય તો કમકર પરિણામ આવે "

આ રખડોમા કેટલુકે ગાગને માટે અને કેટલુકે દિલ્લેસ્તાનને માટે મત્ય છે અને તે મનન કરવા યોગ્ય છે આ દમકાની રજઆતમા મોજશોખ અમાધાગ્યુ વધ્યા કેટલીક કામે તો મોજશોખમા એવી ચઢી કે ક્યા અટકશે તે કહેવુ મુશ્કેલ હતું શરીંગશુદિ અને મોખવદ એ આપણે બહુ અગત્યની ચીજ છે 'દોષો' મોજશોખની વચ્ચે છે તેમ જ

સૌહાર્યવૃદ્ધિ માટે જરૂરી છે, છતાં આ બધું સસ્તી દેશી ગીતોથી શોધવા કેટલા અપ્રત્યક્ષ થયા ? આ દસકાની શરૂઆતમાં તો આવી વસ્તુઓ સ્વદેશી હોય તો ધણા સુધરેલા અને શહેરી કુટુંબોમાં તેનો તિરસ્કાર ચતો દર્શાવનારો માઠો એક રૂપિયાની એક ગોટી મળે એવા મોઢા વિદેશી સાથુ એક માણસ બે ચાર દિવસમાં પૂરા કરે એવા દાખલા ખોળવા મુશ્કેલ નથી એક આનાના આબળા ચીકાખાઈથી આપુ ધર નાહી સ્વચ્છ થાય એ હવે મિથ્યા કડાકૂટ લાગે છે રેશમી કે ગરમ કપડું આઠ અને બાર આના ઘોલાઈ આપી વોશિંગ કપડીમાં ધોવરાવાય અને સોઢા સસ્તા ચરીફોનો ઉપયોગ કૂતપાનામરિયુકે એવા વાક્યો સ્મૃતિકારના ચોયામાં રહે વિદેશી દત્તમજનોને ઉતારી પાડવાનો ધરાદો નથી પણ બાવળ કે લીમડાના તાળ લીલા દત્તણુમાં કે માદા સ્વચ્છ મીઠામાં તેનાથી કાંઈ રીતે ઉતરતા ગુણ નથી એ કાણુ ખ્યાનમાં લે છે ? પૈસાની દાતણુની સોગીમાંથી બે દિવસ કે ત્રણ દિવસ આપુ ધર દાતણુ કરે એક કે સવા રૂપિયાની દત્તમજનની શીશી ધરમાં માણસ દીઠ જોઈએ અને દરકને જુદા એક રૂપિયાના ગ્રામીણોકિટક પ્લસ જોઈએ એનો હિસાબ કાઢો આવુ આવુ ખોળતા ધણુ જડે તેમ છે વિદેશી સ્વીટ મેઈકાલેટ વગેરેમાં થતુ ખર્ચ તો અસંખ્ય જ લાગે ચાર વર્ષ ઉપર અમદાવાદ રેશને પોતાના છોકરાને રડતો છતો રાખવા માટે એક વાણિયણે કહ્યું કે 'છાનો ગ્લે તને ટોશી અપાવુ' ત્યારે તો હું બે ક્ષણ યક્ષી જ ગયો અને મને લાગ્યું, કે હવે જન્મનો ખરેખર બદલાયો પણ આવા પરિવર્તનોને વખતે રક્ષણ માટે ધૈર્ય કાંઈ ને કાંઈ સતને મોકલે છે એ હિંદુસ્તાનનું સદલાગ્ય છે આ દસકાની શરૂઆતમાં આર્થિક વહાણ ધનની ક્ષણિક રેલવેલવાળા સમુદ્રમાં પૂરનેસમાં મોજશોખમાં ઝોલા ખાતું હતું તેને ખબર નહોતી કે દસકા પૂરો ચતા કયા ખડકને અથડાવુ પડશે બરતી ગમ્મ ને ઝોટ આવ્યો આવકો અને મોટા નફા મળ્યા મોજશોખ અને ખર્ચો તો એના એ રહ્યા આ સ્થિતિમાં રાગાજના રૂબતા વહાણને ગાધીજીએ તાલું એ હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગ્ય

તેલી ખીયા માટે ડૉ. રાય લખે છે —

' હિંદુસ્તાનમાંથી નીકારા ચતા ૨૬ ક્રોડ રૂપિયાના તેલી ખીયામાંથી ૧૪ કરોડના ખીયા (ખાસ કરીને મગફળી) મદ્રાસમાંથી જાય છે એનો જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે રસાયણ શાસ્ત્રી તરીકે અને ધણુ કૃષિ થાય છે આ ખીયાનો કે ભાગનો ખોળ બને છે અને તેથી દોરના ખોરાક માટે અને ખાનર માટે દેશને કેટલું નુકસાન ખમવુ પડે છે તેની ગણતરી યદી શકતી નથી ત્રણી એમાંથી (મગફળીનાથી) ને તેલ કઠાય છે તેને હાઇડ્રોજનવાળુ કરીને હાલેડ અને બેલનિયમથી 'વેજીટેબલ ઓઇ' યદને વધારે કિંમત આપી આપણે લઈએ બીએ How utterly helpless we are ! ''

ચામડા કેળવવાના ઉદ્યોગ માટે ડૉ. રાય જલ્દી કહે છે એ કહે છે —

' કલકત્તાના પરામાં ચીના લોક અને નટ મુસલમાનોની નાની નાની ૨૫૦ ટેનરીઓ ચાલે છે અને સાડુ કમાય છે આપણા કલેજની ૭૫ પિલાળા યુવાનો રૂપિયા ૨૫ કે રૂપિયા ૩૦ ની નોકરીની આસામાં ગોવા ખાય છે તે કરતાં આવુ કામ કરે તો પશુ ૨૮૭ સાડુ ! કલકત્તા યુનિવર્સિટી સે ક્રેડે M Sc B Sc અને D Sc પ્રતિ વર્ષ કાઢે છે એ કેવા નિરાખાર બાળક જેવા લાગે છે ! અને આવુ કાઈ સાહસ ન હોવાથી હુંદ નોકરી માટે લખે છે ! '

આગળ ચાલતા લખે છે કે —

“ ત્રણ વર્ષની સખત નોકરીમાંથી બચાવેલા ૮૦૦ રૂિયાથી મેં બંગાળ કેમીકલ વર્કસની સરખાત કરી. એનો એક જ હેતુ હતો, કે કેમિકલ્સ વર્ક સુનિવર્ણિતીમાંથી બહાર નીકળેલાને (Chemists manufactured in our universities) ધ મો મળી રહે.”

વેપાર માટે ફોલોજિયનેની નાલાયકાત

આ પરિસ્થિતિનો ઉપાય બતાવતાં ડૉ. રાય દ્વારાની ઊંચી કેળવણીની સખત ઝાટ-કણી કાઢે છે:—

“ ફોલોજિયાંથી હતાજુ મચેલા જીવનને વેપાર કરવા બેસાડો. એને એક તો મોટી મૂંઝી ભેઢરો. દરેક સાહિત્યથી મોઢવેલી મોટી જગ્યા મોટા સહેરમા સારા લતામા ભેઢરો, બહાર મોટર ગાડી રાફ ભેઈ ઊભેલી ભેઢરો. એને પહેરવા માટે યુરોપી રીતે સીવેલા વિલાયતી કપડાં ભેઢરો. No wonder, such a nincompoop should rot all his life as a clerk drawing the respectable sum of Rs. 25 per month—આવે મંદ મતિનો રા. રપ) ના માનવત મગારમા છદ્દવીજર સડે તેગા નવાઈ નથી. એન્ડુ કારનેગી તાર લહે-ચનાર છેકરો હતો તે અમેરિકામા મોટા કરોડખન અને દાનવીર યથો. તે પોતાની વાત કહેતાં લખે છે: ‘આપણા યુવાનો પોતાની છદ્દવીજર હેક હલકામા હલકી નોકરીથી રાફ કરે તે સારુ’. એમને ધધો રાફ કરતા પહેલાં તો ઝાડુ કાઢવાનુ રોખનું ભેઢરો. હું પોતે પહેલા ઝાડુ કાઢતો.’ હેનરી ફોર્ડ અને કોલ્ડવે માલિક ઈસ્ટન કોલેજની ઉપાધિ મેળવવા ગયા નહોતા. તેઓ કહે છે, કે કોલેજની ડીગ્રી ધધા લઘોમના લખનમા હરકત રપ છે અને તે સર્વનસક્તિ તથા સાહસચિત્તિને હણી નાખે છે. વળી ફિનિયાના મોગામા મોટા સાણુ બનાવનારનો દાખલો લઘવે. લેકેરાયરના એક આધીની ફુકને એક ઠોકરો કાઢા ઉપર બેસી રહેતો. એની આંખમાં અજકાટ સિવાય એનામા કંઈ આકપણ નહોતુ. એની આંખવળો ઠોકરો સાધારણ તો ન જ રહે. આ માણસ તે વિધિયમ લીવર ને બવિધ્યમા મોટો મનગાન અને સાણુ બનાવનારનો શિરોમણિ વાઈકાલન્ટ લેવરજીમ યથો. એણે મોટી પ્રાયમિક કેળવણી જ લીધી હતી. * * * જમશેદજી તાતા એક્સીન્ટન કોલેજમા જઈને તરત જ ઊડી ગયા હતા. એમને વીજળી કે ધાતુ વિષે કંઈ જ્ઞાન નહોતુ. છતાં વીજળી અને લોખકડાં મોટામાં મોટા કારખાનાં આપણા દેશમા એમણે કાર્યા અને કલકત્તામા સર હુકમચદે લોખકડું કારખાનું કાર્યું છે; પણ સર હુકમચદે વીજળી કે લોખકડે ગાળવાનું જ્ઞાન ધરાવતા નથી એમ કહું તો તે ખેડું નહિ લગાડે. અને સર રાજેન્દ્રનાથ મુકરજી એન્જિનિયરીંગ કોલેજમા E. E. ની ડીગ્રી વર્ક નીકળ્યા હોત તો અંગાળનો દિવસ બવળો આવત. અને અંગાળના અમેસર વેપારલઘોમના મેતા થવાને બદલે જીહા ઈજનેર થઈ રા. ૧૦૦) નો મગાર ખાન.”

આમ લખ્યા પછી ડૉ. રાય મલાયામાં તામીલ અને બીજી વસ્તીને ચીનાઓ ખડુ બણેલા ન છતાં કેવા હુકાવે છે તેનું વર્ણન કરી લખે છે:

“ તામીલ તો કુલી તરીકે જઈ છદ્દવીજર કુલી જ રહે છે. ચીના કુલી તરીકે આવી જમીનદાર અને વેપારી થઈ નય છે. ‘Scholarly China has failed to produce industry’ * * * ‘This further illustrates that academic culture creates only swelled-head-do-nothings.—કોલેજની કેળવણીથી ફટલે ભેનના એવી વસ્તુ થાય છે.”

બેકારીની બાતમાં ડૉ. રાય માને છે:—

“ મિસી અને બીજા લઘોમોમા કૂકા વીસ લાખ માણસો રોડાય છે. એમાં મૂડીવાજાનાં ખીસાં તર થાય છે અને તબીરો નંદી ચાલીમાં સડે છે. એને લખે બાજકોનું મરણપ્રમાણ એમનામાં દબરે ૧૦૦ થી ૫૦૦ નેટલું છે. બંગાળમાં એખાની મિસી થઈ તેમાં કેટલાય મૂડીરો તર થયા. પણ દબરો વિધવાઓનો રોટલો ગયો. ગઈ સદીના લતરાપમાં મેન્ચેસ્ટરના

અર્થશાસ્ત્રીઓ એવા જામમાં રહ્યા કે દુનિયાના બધા દેશો હમેશ પહાત રહેશે અને તેઓ કાચો માલ પેદા કરી કરશે; ને લેન્કેશાયર તેમને તૈયાર માલ બનાવી આપશે. પણ આજે હિંદુસ્તાનની વાત બાબતુએ મૂકે તો પણ ચીન, જાપાન, જાને યુરોપના દેશોમાં કાપડની મિલો ચર્લે છે અને પરિણામે બેકારીનો સવાલ ઉઠેલો ગાંઠે. હાર્ટ જ્યોર્જ અને મેક્ડોનલ્ડની બુદ્ધિની ખરેખરી કસોટી ચર્લે રહી છે.”

આ પરિસ્થિતિના ઉપાય તરીકે કેટલાક વધુ યુનિવર્સિટીઓ કાઢવાની ભલામણ કરે અને નવા ઐન્ડ્યુએટો વધાર્યે જાઓ. એટલે બેકારી ઘટશે એમ કહે છે. ડૉ. રાય કહે છે:—

“છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં મદ્રાસ ઇલાકામાં બે નવી યુનિવર્સિટીઓ ચર્લે, અને એ યુનિવર્સિટીઓ કાદનારાના રહાપણ માટે મને ભારે શંકા છે.” “સંયુક્ત પ્રતિભા દાખલો દ્યો. પહેલાં બલાહાખાદ યુનિવર્સિટી એકલી આખા પ્રાંતમાં ઐન્ડ્યુએટો પકાવતી હતી. આજે અરબી રૂબરૂ યુનિવર્સિટીઓ લિગી નીકળી છે તે ગણાવવાની જરૂર નથી.”

આગળ ચાલતાં ડૉ. રાય જે. એમ. કુમારપ્પાનો અભિપ્રાય લખે છે:

“યુનિવર્સિટીઓમાંથી નીકળેલા આવા બહુલાંચો બુદ્ધિમાં અધઃગત હોય છે અને બેકારીમાં વધારો કરી લેલેલા બેકારોનો એક એવા વર્ગ બનેા કરે છે, કે જે કામ માટે તે ફળવળી પામેલા હોય છે તે કામ માટે નાલાયક હોય છે અને અસત્વર રહી અસતોષ ફેલાવી વિચારોમાં છેલ્લે પાડેલે જીવ બેસે છે.”

ગૂજરાતની સ્થિતિ

આ બધા વિચારો આપણે ગૂજરાતની દૃષ્ટિએ ખાસ મનન કરવા જેવા છે. ડૉ. રાય જે બહુલો વેપાર કરવા નીકળે તેનો દાખલો આપ્યો તે ગણાજ અને ખીજા પ્રતિભા લાગુ પડે છે. ગૂજરાતને લાગુ પડે તેમ નથી. ગૂજરાતી વેપારી કામના લોહીમાં ઉઘોગ એવો તો ઐતિહાસિક થયો છે કે ડૉ. રાય આપેલા ચિત્રથી તેનું ચિત્ર જુદું જ છે. ડૉ. રાય ગૂજરાતી વેપારીઓની પરિસ્થિતિ જોઈ હોત તો તે આ વાત આખા હિંદને માટે ન લખત. એનું કારણ ગૂજરાતે પોતાની સરકારિતા પ્રાચીનકાળથી જુદી જ રીતે ધરી છે. ડૉ. રાય કારનેગીનો મત ટાંકીને લખે છે તેમ ગૂજરાતી વેપારીનો છોકરો પડિતને ત્યાં લણવા લાગ્યે જ જતો. ધૂળીઆ નિશાળે કકો, બારાખડી, આક ને લેખાં શીખી શરૂ કે વેપારી પેટીમાં ગુમાસ્તો રહેતાં. આ ગુમાસ્તાને, કારનેગી કહે છે તેમ, પહેલુ દુકાન વાળવાનું સોંપાતું. શાકડા રૂપિયાની કાચળીઓ જીવકવી પડતી. એની પરીક્ષા કરવા શેઠ એને પોતાના પર માટે શાક લેવા મોકલતા. બહારના હેરાફેરા અને હાંડીઓ દેખાડ કરવાનું અને ભરી આવવાનું કામ સોંપાતું. ‘અડધું કે એક વરસ આમ ‘દીયાવા’ પછી તેની હોશિયારી પ્રમાણે તેને ચોપડા વગેરેનું કે ખીજું જોખમદારીવાળું કામ સોંપાતું હતું. ત્યામ, ફળવાયલો જીવાન પોતે સ્વતંત્ર કામ કરતો ત્યારે તેને કોઈ પણ કામમાં શરમ આવતી નહિ. સામાન્ય વ્યવહાર-કુશળતા—sound common sense ફળવાતી. આથી જ ગૂજરાતે પોતાના વેપાર ઉદ્યોગમાં કોઈ જગ્યાએ પરદેશીઓને નથી પેસવા દીધા; અને હિંદુસ્તાનમાં વેપાર ઉદ્યોગનાં ક્ષેત્રમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. આ વાત એટલી ઉઘાડી છે કે તેની વિગતમાં ઊતરવાનો જરૂર નથી.

કારનેગી, ઇસ્ટમેન, વાઇ કાઉન્ટ લેવરજીમ, ફાર્ડ, સ્વતંત્ર દેશમાં જન્મેલા. એટલે એમનાં આખાં કાર્યક્ષેત્રો જ જુદાં જમશેદજી તાતા ગૂજરાતમાં નવમારીના વતની. એમનાં કાર્યો ગૂજરાત બહાર ખ્યાતિ પામ્યાં તેનું કારણ એ જ, કે તેમનું કાર્યક્ષેત્ર ગૂજરાત બહાર અન્ય પ્રાંતોમાં વહેંચાયેલું છે. પણ ગૂજરાતમાં અને ગૂજરાત બહાર અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં

પ્રથમ પંક્તિમાં રહેનાર અનેક ગૂજરાતીઓ છે. અનેક જાતના વેપારધધાને (Commerce) બાબુએ મૂકીએ તો ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓમાં કાપા સૂતરની મિલો, કાચ, દીવલખી, રસાયણિક વસ્તુઓ વગેરે અને પરચુરણ ઉદ્યોગોનાં કારખાનાંઓ અને વહાણવટું. શરાશી, વીમો 'વગેરે ધધાતી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ગૂજરાતી માણસ અગ્રેસર જ રહ્યું છે. અને એ બધાના મચાલકોનાં જીવન તરફ જોઈએ તો તેમાંથી સોએ નવાણું કોલેજની ડીગ્રી લીધા વગરના છે. વિલિયમ લીવરનો વાઇકાઉન્ટ લેવરજીમ થયો એવો એક આપણો દાખલો જોઈએ ગૂજરાતને પોતાની જાહેરાત કરવાની રેવ ઝોજી હોવાથી એવા દાખલા ખીજાથી મહેજ પણ જીતરતા ન હોવા છતાં બહાર આવતા નથી:

રા. બ. રણછોડલાલ

ગઈ સદીના પ્રથમ પાદમાં એક માધારણ કુટુંબમાં એક સામાન્ય દેખાંતા પણ તેજસ્વી છોકરાનો જન્મ થયો. અમદાવાદમાં ભાણુ સદાવતની પોળમાં તેનું ધર હતું એણે માધારણ ગૂજરાતી, કારસી અને અંગ્રેજી કેળવણી લીધી હતી નાનપણમાં બીકણુપણાને લીધે પોળના છોકરાઓ જોડે રમવાને બદલે એ ધરમાં મેડે બધીઓ કરી લખોટીથી રમતો. ઉમ્મરલાયક થતાં સરકારી નોકરી લીધી, પણ એનું ચિત્ત ખીજે હતુ. એના જન્મસમયની લગલગમાંજ કાકર ગીલ્ડર્ડ દાક્તરી સૂતરને નામે ઝોળખાતું વિલાયતી સૂતર અમદાવાદમાં પહેલવહેલુ લાવ્યો હતો. એ વાતને બે દિવસ થયા એટલામાં તો આ જીવાનના માહમિક મગજમાં વિચાર આવ્યો કે આ લોક આપણ કે વિલાયત લાઇ જઈ સૂતર બનાવી અહીં પાણું લાવી નફો કરે છે, તો એ જ યત્નજથી આપણે આપણા દેશમાં સૂતર બનાવીએ તો કેમ ન કમાઈએ ? એક વિદ્વાન લેખક લખે છે: ગમે એવા મોટાં છજીન બનાવનાર કરતાં સૌથી પહેલી પૈડાંની શોધ કરનાર ખરો મહા પુરુષ. ન્યા જેની કહી કદપના પણ ન આવી હોય તે ઉદ્યોગ પહેલો સ્થાપવો તે અમાધારણ પ્રતિભા વગર ન બને. ગઈ સદીના પાંચમા દસકામાં યત્નથી સૂતરની મિલ કરવાનો પહેલો વિચાર આવ્યો. જૂઠા દસકામાં યુગાઇ અને ભરૂચમાં પહેલી મિલો થઇ, પણ વિચાર તરિકે આ પુરુષનો વિચાર ગૂજરાતમાં પહેલો જ હતો. વિચાર અમલમાં આવતાં જોઈતી મૂડી ભેગી કરતાં અનેક વિધો આવ્યાં. એકવાર બધું પડી પણ લાગ્યું. છેવટે ૧૮૫૯ માં અમદાવાદમાં શાહપુર વિભાગમાં પહેલી મિલ થઇ. આ યુવાન તે પાછળથી રાવ બહાદુર રણછોડલાલ સી. આઇ. ઇ. તરિકે પ્રમુખ થનાર અમદાવાદના રણછોડલાલ રેડિયાવાળા. એ વખતે આગગાડી ન હતી યત્ન થું તે કોઇ જાણતું ન હતું તો એને ગોઠવનાર અને ચલાવનાર અહીં ક્યાંથી મળે ? પહેલી મિલનાં યત્રો અને 'છજીન વહાણુ મારફત ગૂજરાતના પ્રાચીન બદર-ખલાત આવ્યાં. પહેલું છજીન આવતાં દરિયામાં ડૂબી ગયું ! પહેલો છજીનેર ખલાત જીતર્યો તેને કામગિયું આવ્યું ને મરી ગયો ? રણછોડલાલ નેથી નિરાશ ન થયા મિલ શરૂ થઈ અને કમાણી થઇ. પરિણામે અમદાવાદ આજે દિંદરું મેન્ચેસ્ટર બની રહ્યું છે. 'પચમહાલમાં લેખક અને કાલસાની ખાણનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવાનું અને બજાતણ માટે મિલોને સ્વતંત્ર બનાવવાનું રણછોડલાલએ ધાર્યું. મરકાર એ સાદા અને કામનો છજીનેર ન આપવાથી એ કામ બધે રાખ્યું હવે વધારે લખવાની જરૂર નથી. રણછોડલાલનાં કાર્યો અમદાવાદ અને ગૂજરાત જોઈએ છે. નવાઈ એ જ કે એ બધું ધણા પ્રતિફળ સન્નેગોમાં પહેલવહેલુ જ કરવાનું હતું. આવા મહાપુરુષનો જન્મ પુરોષ કે અમેરિકામાં થયો હોય તો કેટલી જાહેરાત થાય ? અને ત્યાંના સ્વતંત્ર સન્નેગોના કાર્યક્ષેત્રમાં આવી પ્રતિભાવાળો પુરુષ કેવું કામ કરી શકે ? ગૂજરાતમાં આવા દાખલા નાના મોટા ધણા છે.

નિષ્કર્ષ

આ' નેતાં ડૉ. રાયનું કહેવું ખરું દેખાય છે. પણ તેઓ આવી ગૂજરાતી વાતો જૂએ તો તેમની નિરાશા કાંઈકે ઓછી થાય. આમ છતાં વેપારઉદ્યોગમાં પડેલા ગૂજરાતીઓની ખામીઓ લાંકવા જેવી નથી. ગૂજરાતી વેપારી કામને મોટા ભાગે તો કાલેજની કેળવણી લેતા જ નથી. મોટેરાઓમાં તો ડૉ. રાય કહે છે તેવો જ કાલેજ માટેનો તિરસ્કાર પણ છે. જે યુવાનો કાલેજની કેળવણી લે છે તેમના ઉપર ડૉ. રાય વર્ણવે છે એટલી બધી ખરાબ અસર ગૂજરાતીઓ ઉપર નથી થતી તે વાત પણ ખોટી નથી છતાં એટલું તો ખરું કે કાલેજમાંથી આવેલો યુવાન વેપાર કરવા બંધ તો એ મળતાવડો હોતો નથી. એને બીજા વેપારીઓ અજ્ઞાન ભૂંડ જેવા લાગે છે. વેપારીઓને એ છાતી કાઢેલા કણ્ઠર જેવો લાગે. એને કાપડનાં પડીકાં (બંડલ) ઉપાડવાનો, ગાંસડી તોડવાનો, થેલી ઉપાડવાનો કે ઉધરાણી જવાનો અણગમો હોય છે. વ્યવહાર અને વેપારની બાબતનું યોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવાની સફાઈદાર રૂળા સવાય કાલેજનું જ્ઞાન તેના કાંઈ કામમાં આવતું નથી. કાપડીઆની કે શરાફની દુકાનમાં કે મિલમાં એને પુરરવાને ઉર્વશીનાં સ્વમાં આવતાં નથી કે દુષ્યતે સાંભળેલા મધુર સ્વરસંયોગ સહજાતા નથી, તેથી એનું મગજ ગભરામણમાં પડે છે. આખરે કેળવણીના વેપારને વખોડે છે અને વેપારી કેળવણીને વખોડે છે.

સાથે સાથે કહેવું જોઈએ કે વેપારીને પણ સામાન્ય જ્ઞાનથી વિમુખ રહેવું ઠીક નથી. છેક ગયા દસકા સુધી ગૂજરાતી વેપારીઓની સ્થિતિ કેવી હતી ? એ વેપારનું તેજ નહોતું, વેપારે એમના ઉપર કાળુ મેળવ્યો હતો. એનું કારણ જીવનના બીજા રસનું એમનું અજ્ઞાન હતું. વેપારના એ કીડા હતા. ધનના ધનેરૂ હતા, એનું તત્ત્વ નહોતો. સુભાગ્યે આ દસકામાં અંગ્રેજોને બદલે ગૂજરાતી ભાયાનાં માન વધવાથી 'નવજીવને' સાહિત્ય માત્રમાં નવજીવન આપ્યાથી, અને ફેટલેક અંશે છેક કાલેજની ડીગ્રી નહિ પણ કાલેજના ઊંચા સુધી જવાથી ગૂજરાતી વેપારી કામની આ મનોદશા બદલાઈ જીવનનો રસ અનુભવવાની વૃત્તિ જાગતી બાંધ છે. હવે ગૂજરાત બહાર વસેલા મહાગૂજરાતમાં મારવાડીઓની પેઠે એકલા ન જતાં ગૂજરાતીઓ સફરુંબ જઈ અન્ય દેશોમાં ખરેખરાં ગૂજરાતી અંશધારો બનાવ છે. પહેલાં ગૂજરાતી વેપારીને ગૃહજીવન જેવું બહુ ઓછું હતું. સ્ત્રીનું સ્થાન ઘરમાં દાસી કે પૂતળાથી વધારે સારું નહોતું. સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે કપડાં ને ઘરેણાં સિવાય બીજી વાત ભાગ્યે જ થતી. હવે એ બધું બદલાતું જાય છે. અને ગૂજરાતનું ગૃહજીવન ઉદ્ધાસવાળું બનતું જાય છે.

ભવિષ્યની ગૂજરાત યુનિવર્સિટી

આ બધી ચે પરતુસ્થિતિનો વિચાર સામ્રેા કરતાં ભવિષ્યમાં નીકળનાર ગૂજરાત યુનિવર્સિટી માટે શું ધારવું ? ડૉ. રાયની વિચારસરણી પ્રમાણે તો સુખાઘ ધલાકામાં એક જ યુનિવર્સિટી છે એ સુભાગ્ય છે. મહારાષ્ટ્ર અને ગૂજરાતમાં યુનિવર્સિટીઓ થાય તો આપણે ત્યાં swelled-head-do-nothing ની ભરતી થવાની ? બીજી રીતે જોઈએ તો વેપાર-ઉદ્યોગ અભણતા હાથમાં રાખી પ્રજાને વેપારનું તેજ કે તત્ત્વ થવાને બદલે કીડા કે ધનના ધનેરૂ રાખવા ? આ પ્રશ્ન આપણા વિદ્વાન કેળવણીકારોએ વિચારવા જેવો છે. યુનિવર્સિટી થાય તો તે હાલની કારકૂનો ઉત્પન્ન કરતી અગર તો હવામાં કિંલ્લા બાંધતા યુવાનો ઉત્પન્ન કરતી યુનિવર્સિટી કરતી કે કોઇ જુદા પ્રકારની, તે પણ વિચારવા જેવું છે. વિનિત-હાઈસ્કૂલની જ કેળવણી એવી અપાય, જીવનના રસ અનુભવવા જેવું અને વ્યવહારકુશળતા આવે એવું શિક્ષણ મળી રહે, ધધાઉદ્યોગમાં પડવા માટે સમય અને શક્તિનો વ્યય

ન યાય એવું યાય તો દેશને બહુ ફાયદો યાય. જોને સમય, શક્તિ, અને શાખ હોય તે જ કોલેજની ઉચ્ચતર કેળવણી લે.

એ સાથે એક અગત્યની વાત એ છે કે ગુજરાતમાં London School of Economics ની પદ્ધતિ ઉપર, પણ આપણાં ધોરણ અને સંજોગોને અનુકૂળ, એક અર્થ-શાસ્ત્રની શાળા નીકળવી જોઈએ. એના શિક્ષણક્રમ એવા બ્યાવહારિક હોવા જોઈએ કે એમાં બહુ ઉતરનારા વેપારીને ત્યાં કારકૂન થવાને બદલે ગમે તે સંજોગોમાં સ્વતંત્ર વેપાર, ઉદ્યોગ કે ધંધો કરી શકે. વળી આખી યે શિક્ષણ પદ્ધતિને સફળ કરવા માટે વેપાર ઉદ્યોગમાં પડવા છૂંછનાર વિદ્યાર્થીએ, હાલ ઓડીટરોને કરવું પડે છે તેમ, દેશી પેટીઓમાં કે મિલોમાં થોડો વખત વગર પગારે રહી શીખવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. અને એ માટે વેપારી વર્ગે એવી શિક્ષણની સંસ્થા સાથે સંપર્ક સહકાર પણ કરવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓએ આવી પેટી-ઓમાં હલકામાં હલકું કામ કરવામાં શરમ ન રાખીને ઉપરીઓના ધાંટા સહન કરવાની ટેવ પણ પાડવી જોઈએ. આવી અર્થશાસ્ત્રની શાળા કે એવી શિક્ષણસંસ્થા ગુજરાતમાં યાય તો શિક્ષણથી ડૉ. રામ કહે છે તેવો બધ ગુજરાતમાં તો નહિ રહે, અને એવી સંસ્થા માટે ગુજરાત હિંદુસ્તાનનું આકર્ષણ રહેશે.

અમદાવાદ.

રામભક્ષિરાવ ભીમરાવ

૧૧-૨-૩૧,

ઈ. સ. ૧૩૩૭ નું ગુર્જરદેશનું વર્ણન

થોડા વખત અગાઉ 'પ્રસ્થાન'માં સત્તરમા સૈકાના ગુજરાતનું વર્ણન સંસ્કૃતમાંથી આપવામાં આવ્યું હતું. x ગુજરાતનાં વર્ણનો જુદા જુદા સૈકાઓમાં પણી મોટી સંખ્યામાં મળી શકે છે; ખાસ કરીને અરજો, યુસલમાનો, અને મુરોપિયનો આપણા દેશમાં આવવા માંડ્યા, ત્યાર પછી તો બહુ મોટી સંખ્યામાં તેનાં વર્ણનો મળી શકે છે. તે વર્ણનોનું થોડું એક સ્વરૂપ મેં એકવાર 'ગુજરાતી'ના દીવાળીના અંકમાં આપ્યું હતું. નીચે આવું એક વર્ણન યોદમા સૈકામાં ઉદિશગચ્છના કક્ષસરિએ લખેલા "નાભિનંદનગિનોદ્ધાર પ્રબંધ"માંથી હું પ્રસ્થાનના વાચકો સમક્ષ રજુ કરું છું. એ પ્રબંધ "શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન ગ્રંથમાળા"માં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેનો અનુવાદ આચાર્ય શ્રી વિજયનીતિસરિજીના શાસ્ત્રી ગિરજાશંકર તરફથી થયો છે, ને તેનું મંપાદન પડિત ભગવાનદાસે કર્યું છે. શ્રી કક્ષસરિએ પ્રબંધની રચના વિક્રમ અવત ૧૩૬૩ માં કાંજરાપુરમાં કરી હતી. આ પ્રબંધની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા વિશે હવે પછી

अथान्यदा गूर्जररादेशात् कोऽपि समायमौ ।	
ससार्थः सार्थपोऽगण्यपण्यमादाययपुरम्	॥ ३७ ॥
निजापणसमारीनं स्वरथं सार्थपतिं मुदा ।	
कीतुकेन किंवदन्तीं प्रष्टु सल्लक्षणोऽवदत्	॥ ३८ ॥
आगतोऽसि कुतो देशात् स कीदृशगुणार्द्रिमा ।	
पुर तत्र यं किं च सर्वमाख्याहि मे पुर	॥ ३९ ॥
स आर्यदू गूर्जराद् देशादायातोऽस्मि महामते ।	
शक्तं स्यां तद्गुणान् वक्तुं यदि जिहा सहस्रवाक्	॥ ४० ॥
तथापि छेशतो देशगुणान् कानपि वर्णये ।	
समृद्धिर्यपपीन्द्रस्यादमुता तत् किं न कथ्यते	॥ ४१ ॥
समस्तसस्यसंपत्तिनिधिपत्तिप्रत्यला (?) चला ।	
प्रत्यासन्नजलापूर्णकूपाऽनूपाऽस्ति यत्र भूः	॥ ४२ ॥
यत्र नारगजंवीरजंवर्निपकदपकाः ।	
रंभाशोभांजनात्यष्टकपित्यकरमर्दकाः	॥ ४३ ॥
प्रियालुपीलुमाकन्दलेप्मातकविभीतकाः ।	
बीजपूरखर्जूरद्राक्षेधुपनसादय	॥ ४४ ॥
मकुलः केतकी जाती चंपकः शतपत्रिका ।	
मल्लिकापालकजपासमूलायुयिकादयः	॥ ४५ ॥
फलंति ये तु पुष्यन्ति तरयः केऽपि भूतले ।	
क्रियन्तस्तव कथ्यन्ते सन्ति सर्वेपि तत्र ते	॥ ४६ ॥
मुद्रादफीशलिमापगीधूमाधयुगंधरी ।	
इत्यापन्नानि सर्वाणि जायन्ते तत्र भूगुणात्	॥ ४७ ॥
यन्निवासी जनः सर्वो वेलाकूलेषु मूरिषु ।	
व्यवसाये वृद्धेऽरूपेऽपि निःसीमथियमश्रुते	॥ ४८ ॥
यत्र नागरखंडानि नागरछोदलानि च ।	
रज्यंति मलिनास्थं मित्राणीव सदांगिनाम्	॥ ४९ ॥
यत्र पायेयपानीयवादिनः केऽपि नाप्वगाः ।	
प्रपाकूपसरोव्रामसत्राकारादिषु स्थिताः	॥ ५० ॥

યત્રાવિરલ્લક્ષીભીર્તલસંચારિણેઃ પથિ ।
 પાન્થા ન જાતુ સન્તોષ લેમન્તે તપનાતપાત્ ॥ ૫૧ ॥
 શત્રુંજયરૈવતકમુલ્યતીર્થાનિ યત્ર ચ ।
 મધ્યૈરુપાસ્યમાનાનિ પ્રાપયન્તિ પરં પદમ્ ॥ ૫૨ ॥
 સોમનાથો બ્રહ્મસ્થાનં મૂલેસ્થાનં રવિસ્તથા ।
 યત્રેત્યાદિકતીર્થાનિ વિદ્યન્તે લોકિકાન્વૈપિ ॥ ૫૩ ॥
 યત્ર કૌમુંભમંજિષ્ઠારક્તવજ્રાણિ સર્વદા ।
 વિચિત્રાણિ પદ્મસૂત્રવ્યુતાન્યાદદતે જનાઃ ॥ ૫૪ ॥
 ઉપકારૈઃ સદાધારૈઃ પ્રિયાલપૈર્વદંમિનામ્ ૧
 મુદિતૈર્વિવુષૈઃ પ્રોચે યો વિવેકવૃદ્ધર્ષતિઃ ॥ ૫૫ ॥
 વિચન્તે યે ક્ષિતૌ દેશા જાયન્તે નાસ્ત્ય તે સમાઃ
 સ્વર્ગો ન દૃષ્ટસ્તત્ તેન કથયામિ કથં સમઃ ॥ ૫૬ ॥
 અસ્ય આમા અપિ પુરસ્મા અસમવૈમધ્વાઃ ૧
 સંતઃ પુરાણાં સંહ્યાનં કથંયામિ કથં તવ ॥ ૫૭ ॥
 બળહિહપુરસ્તંભતીર્થમુલ્યાનિ યત્ર ચ ।
 પુરાણિ સંત્યસંહ્યાનિ સ્વઃપુરામાનિ સત્તમ ॥ ૫૮ ॥
 પરં પ્રહ્લાદનપુરં સાંપ્રતં પુરમસ્તિ યત્ ।
 તત્સમાનં કિમપિ ચેત્સર્વે ભવન્તિ વા ન ધા ॥ ૫૯ ॥

ભાષાતરઃ—હવે એક દિવસે ગૂજરાત દેશમાંથી કેઈ સાર્થવાહક સાર્થની સાથે અઢ-
 ળક કરિયાણાં લઇને તે નગરમાં આવ્યો. ૩૭ એક સમયે તે પોતાની દુકાનમાં સ્વસ્થ થઇને
 ‘એકા-હતો ત્યારે સસ્થાએ હર્ષથી તે કૌતુહલથી લોકવાચકા તેને પૂછી. ૩૮ “ તમે કયા
 દેશમાંથી આવ્યા છો ? તે કેવો ગુણવાન ને સમૃદ્ધિવાન છે ? ત્યાં કેટલું નગર કયું છે ?
 તે બધું મને કહો. ” ૩૯ તે સાર્થપતિએ કહ્યું: “ હું મહાશુદ્ધિમાન, હું ગુર્જર દેશમાંથી આવ્યો
 છું. મને એક હબર વાણીવાળી છત્ર હોય તો જ હું એ દેશના ગુણોને વર્ણવી શકું. ૪૦
 તોપણ એ દેશના કેટલાક ગુણો હું કહીશ, કારણકે ઇન્દ્રની સમૃદ્ધિ અદ્ભુત છે છતાં તેનું
 વર્ણન શું નથી થતું ? ગૂજરાતની ભૂમિ બધી જાતની અનાજ વગેરે સંપત્તિને ઉત્પન્ન કરવામાં
 સમર્થ છે તેમાં પર્વતો ઘણા આવેલા છે; તેના ફવાઓ તદ્દન સમીપમાં જ રહેલા જળથી
 બરપૂર છે અને તે ભૂમિ જળમય છે. ૪૨ એ દેશમાં નારંગી, મોસળી, જાણ, લોખંડા,
 કદળ, કેળ, સરગવો, કોઠી, કરમદાં, ચારોળી, પીલુ, આંબા, સીતાફળ, ગહેડાં બીજેરાં,
 ખજૂરાં, દ્રાક્ષ, શેરડી, ફળુમ, વગેરેનાં ઝાડો, ૪૩ તેમ જ ખેરસહી, કેવડો, જામ, ચપક,
 શેવતી, માલતી, વાળો, જામુદ, સમ્બલ, જુષ, વગેરે લતાઓ, છે. ૪૪ તારીં પાસે મારે
 કેટલાં વૃક્ષોનાં નામો લેવાં ? એટલું જ કહું કે જે જે ફળવાળાં ને ફલવાળાં દુનિયામાં બીજે

છે તે તમામ ત્યાં થાય છે. ૪૬ એ દેશની જમીનના ગુણથી મગ, તુવેર, ડાંગર, અડદ, ખર્ડ, જુવાર-પાનરી, વગેરે બધાં અનાજ પણ નીપજે છે. ૪૭ એ દેશના રહેવાસી બધાં માણસો સમુદ્રના ધણા કિનારાઓ ઉપર રહી થોડો વ્યવસાય કરે છે તોપણ અઢળક ધન મેળવે છે; ૪૮ ન્યાં નાગર (સોપારી) ના કટકાઓ ને નાગરવેલનાં પાન મિત્રો માફક લોકોનાં મેલાં મુખને પણ રંગે છે; ૪૯ ન્યાં ખરખ, ફૂવા, તળાવ, ગામ. ને અન્યેત્ર વગેરેમાં રહેતા મુસાફરો કદિ ભાતું કે પાણી સાથે લેતા નથી, ૫૦ ન્યાં મુસાફરો ધાટાં ઝાડોની હારો નીચે ચાલે છે એટલે કદિ સૂર્યના તડકાથી દુઃખ પામતા નથી; ૫૧ ન્યાં શેત્રુંજી, ગિરનાર, વગેરે તીર્થો બધાં જીવોથી ઉપાસાતાં મોક્ષપદને પમાડે છે; ૫૨ ન્યાં સોમનાથ, બ્રહ્મસ્થાન, મૂળસ્થાન. ને સૂર્યતીર્થ વગેરે લૌકિક તીર્થો આવેલાં છે, ૫૩ ન્યાં લોકો કમુખી ને મજ્જીઆ રગનાં રંગાઓનાં રંગબેરંગી ને રેશમી કપડાં પહેરે છે, ૫૪ જે દેશ, લોકોના ઉપકારથી સદાચારથી ને મીઠી વાણીથી વિદ્વાનોવડે “વિવેક બૃહસ્પતિ” કહેવાયો છે, ૫૫ દુનિયાભરમાં જે જે દેશો છે તેમાંના કોઇ આ દેશ જેવો બીજો દેશ નથી. સ્વર્ગ તો મેં જોયું નથી એટલે તેને સ્વર્ગના જેવો તો હું કેમ કહી શકું? ૫૬ જેનાં ગામડાં પણ ખૂબ વૈભવવાળાં હોઇ પુર જેવાં છે, એટલે પુરોની સંખ્યા તો હું તને કેમ કરી - કહી શકું? ૫૭ ન્યાં અણહિલપુર, ખંભાત, વગેરે નગરો સ્વર્ગનાં શહેરો જેવાં અમંખ્ય છે, હે સમક્ષણ. ૫૮ એ દેશમાં હાલ પ્રદલાદનપુર (પાલણપુર) નામનું નગર છે, જેના જેવું નગર સ્વર્ગમાં પણ હોય કે કેમ તે કહી શકાય નહિ. ૫૯—પ્રખંધનો બીજા “પ્રસ્તાવ”માંથી.

વડોદરા,
તા. ૧૪ : ૨ : ૧૯૩૧.

કામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ.

નોંધ:—કેટલાક માને છે કે નારગી જેવા ફળો આપણે ત્યાં ફિરગીઓએ આણ્યાં પણ તેમ નથી, અહીં આપેલા શ્લોક ૪૩ માં તે ફળનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ થયો છે. તે વખતે ફિરગીઓ આવ્યા નહોતા. આજે તે ફળ આપણે ત્યાં લાભ્ય છે. નારગી અને અંગેજી orange બંને શબ્દો આરબી ‘નરજ’ માંથી આવેલા છે. આવા અને બીજા કેટલાંકેક મુદ્દાઓ આવા વર્ણનોમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે.

શ્રીયુત મોતીલાલ નહેરુનું અવસાન

આ માસનો માંથી ખેદકારક બનાવ શ્રીયુત મોતીલાલ નહેરુનું અવસાન છે. છેલ્લા દસકામાં હિંદે ધણા રાજદારી પુરુષો ખોવા. અમદકારની શરૂઆતમાં જ, અસહકારની માત્ર ગતિ આપવા નેટલું કરી લોકમાન્ય દિગ્ગજ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. તે પછી દેશબંધુ દાસ, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ, હકીમ અબ્દુલખાન એક પછી એક ગયા. લાલા લજપતરાયનો ધા રુઝાઓ નહિ તે પહેલાં મૌલાના મહમદઅલીનું અવમાન થયું અને તેના તાબા ધા ઉપર મોતીલાલ નહેરુના અવસાનનો ધા પડ્યો.

શ્રીયુત મોતીલાલ નહેરુના અવમાનથી લોકમાન્ય દિગ્ગજનું અવમાન યાદ આવે છે. લોકમાન્યે આખું જીવન દેશસેવામાં, દેશની રાજ્ય પ્રકરણી શક્તિ વિકસાવવામાં અને પરદેશી સત્તાની સામે હાકલ દેવામાં ખાલુ ખાલુ દિલ્લા રાજ્યપ્રકરણનું નવું જ પ્રકરણ ૧૯૨૦માં શરૂ થયું અને તરત તેઓ ભૂમિકા ઉપરથી નિષ્કાન્ત થયા. અમદકારની પ્રયંત્ર દીવયાલમાં પૂન્ય ગાંધીજીને સલાહ આપી શકે, એવા એ એક માત્રા ગયા. ધણા વિચારકો માને છે કે તેઓ જીવતા રહ્યા હોત તો હિંદો આ દમકાનો દત્તિદામ કંઈક જુદો ચાત. હિંદના ગત્ય-પ્રકરણમાં દમ વરસે એટલે ૧૯૩૧માં બરાબર એવો જ બીજો પ્રસંગ આવ્યો, હિંદના રાજ્ય-પ્રકરણની નવી દિશા ખોલવાનો અવસર આવ્યો.

ત્યારે અત્યારના રાજ્યપ્રકરણમાં એવા જ મોબી ગણાય એવા મોતીલાલ નહેરુ ગયા.

મોતીલાલ નહેરુ અને લોકમાન્ય દિગ્ગજની મરખામણી કરવા જઈએ તો બહુ સામ્ય નહિ દેખાય. બંને પ્રખર શક્તિવાળા વકીલ હતા; લોકમાન્યની વકીલ તરીકે કારકીર્દી ધણી દૂરી, મોતીલાલ નહેરુની વકીલ તરીકેની કારકીર્દી ધણી જ યશસ્વી, તો બીજી તરફથી સદગત દિગ્ગજની વિદ્વતા, એક બાજુ ગણિતશાસ્ત્રી, બીજી બાજુ ગીતાનાં રહસ્યકાર, અને ત્રીજી બાજુ 'આયોનો ઉત્તર ધ્રુવનો વાસ' એ તર્કના ઉત્પાદકની વિદ્વતા અત્યારે પણ અદ્વિતીય જ છે. સદગત મોતીલાલ નહેરુએ લોકમાન્ય નેટલાં વરસે દેશસેવાને નથી આપ્યાં પણ તેમના પ્રતાપ અને પ્રભાવથી લોકમાન્ય નેટલો જ તેમનો અભિપ્રાય અત્યારના રાજ્યપ્રકરણમાં વજનદાર થયો હતો. તેઓ મોટા વક્તા નહોતા, ખજૂ તેમની દલીલની શક્તિથી. તેઓ વડીધારા મુજામાં સરકાર પક્ષને જારે પડતા, અને આત્મજળથી તેમણે આખા સ્વરાજ પક્ષને એક લાકડીએ હાંક્યો છે. વડી ધારામહાના બાલ્ય-કાળમાં જ વિરુદ્ધ પક્ષને મારે પ્રતિષ્ઠા, બુદ્ધિ, કુનેહ, દેશપ્રેમ, અને ધીરતાનો તેમણે દાખલો બેસાડ્યો છે. અમદાવાદની બોલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીની બેઠકમાં મહાત્માજીના કાંતણની લાય-કાતના ઠરાવ વિરુદ્ધ બોલતી વખતની તેમની ગૌરવયુક્ત મૂર્તિ બેનાર વીસરી ચક્રો નહિ દોષ દેડ સુનિયન ગિય વખતની તેમની દલીલ,

તેમની પ્રતિભાનો પુરાવો છે. અને નહેરુ રિપોર્ટ
ને કે અત્યારે અમલમાં નથી તોપણ, આપણા
બંધારણના ઇતિહાસમાં તેનું મહત્ત્વ ઓછું નથી.

સદગત મોતીલાલની બુદ્ધિ કોપથી હારે
નહિ તેવી હતી, અને તેમને પોતાની બુદ્ધિ-
શક્તિનું લાન હતું પણ એ બુદ્ધિથી તેમની
મહત્તા હતી તે કરતાં પણ તેમની વધારે મહત્તા
તો એ હતી, કે તેમણે પૂર્વ ગાંધીજીની
આત્મસંપત્તિને ઓળખી અને તેની પડછે તેમણે
પોતાની બુદ્ધિનું ગૌણ સ્થાન લીધું. તેમના
જવાબી ગાંધીજી અને સારા દેશને, એક ઝાલા
અને દૂરદેશીવાળા, કોમી દષ્ટિની પાર ગયેલા
સંઘાહેકારની ઓટ પડી છે.

તેમના અને સદગત લજ્જપતરાયના, મૃત્યુને
માટે તો નહિ, પણ તેમનું મૃત્યુ નજીક લાવ-
વાને માટે તો, સરકારી અમલને જ ઇતિહાસ
જવાબદાર ગણશે. તેમની ઉંમર પાંચી હતી,
પણ તેઓ વધારે છવી રાક્યા હોત. સરકારની
નીતિથી તેમને જેલ મળી, ત્યાં તેમની સંભાળ
ન લેવાઈ, અને સરકારે તેમને તબિયત અસાધ્ય
યઈ ત્યાં સુધી મુકા કર્યા નહિ તેમણે પોતાનું
એક રાજમહેલ જેવું આનંદકુવન દેશને ભેટ
કર્યું, રાજકુવર પેઠે હિંદુસ્થાન જવાહીરલાલને
ભેટ કર્યો, આખા કુટુંબને દેશને ખાતેર જેલમાં
મોકલ્યું, અને હવે એક રાજશાહી વૈભવથી
ગાળેલી નિંદગી પણ દેશને જ ભેટ કરી.

હિંદ તેમના જીવનમાં તેટલું જ તેમના
અવસાનમાં પણ ગૌરવ ધરાવે છે.

રા. વિ. પા.

* *

નવા બંધારણમાં દેશી રાજ્યોની પ્રજા

ને હિંદ દેશમાં સંયુક્ત એટલે કે રેડલ બધા-
રણની યોજના દાખલ થાય તો દેશી રાજ્યની
પ્રજાનું શું થશે, તેને ક્યા હક્કો મળશે અને
તેમની રાજકીય પ્રગતિ કેવી રીતે થશે એ
પ્રશ્નોનો વિચાર થઈ રહ્યો છે. કોઈને પણ
અન્યાય સિવાય એટલું કહી શકાય કે ગાંધીજી
પરિવ્રતા ગયેલા બંધુઓને માણસોને આ

બાબતની દરકાર નહોતી. શાસ્ત્રી અને જયકર
તેમાં રસ લે છે એ વાત ખરી પણ જે પ્રશ્નો
મોટા અને મહત્વના ગણાય છે તેનો નિકાલ
કરવામાં આ પ્રશ્ન નહોતો એમ કરીને તેને છોડ્યો
ન હોય. રામચંદ્ર રાવે દેશી પ્રજાને માટે ઘોટા
પાડ્યા, જરા નરમાસથી તેમને એકદમ
આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું કે જેવી રીતે
લઘુમતી કોમોના રક્ષણને માટે તજવીજ કર-
વામાં આવશે તેવી આ પ્રજાને માટે પણ થશે.
વિચાર, બાપણ અને મંડળો કરવાની છૂટ,
કાયદેસર પરહેજ કર્યા સિવાય વ્યક્તિની સ્વતં-
ત્રતા, ધાર્મિક સ્વતંત્રતા વગેરેને માટે તજવીજ
બંધારણમાં થશે, અને રાજ્યોની તકરારો માટે
એક ઉચ્ચ એટલે સુપ્રીમ કોર્ટ પણ સંસ્થાશે.
જયકરે એવી પણ માગણી કરી છે કે રાજ્યોનાં
ન્યાયખાતાં આ કોર્ટ સાથે સંબંધ રાખે તો
વ્યક્તિગત રાજ્યોમાં ન્યાય બરાબર મળી શકે.

હવે જે પ્રશ્નો દેશી પ્રજાને ગમવી રહ્યા
છે તે નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) દેશી રાજ્ય એ સ્વતંત્ર પ્રાંત ગણાશે એટલે
દેશી રાજ્યની પ્રજાને કેરેલ સંભામાં
જવાનો હક્ક હોવો જોઈએ. એ હક્ક હશે
જ પણ તે સુટણીથી કે રાજ્યની નીમ-
ણીથી ? જે મતાધિકાર મુંબઈમાં હોય તે
જ મહિસુરમાં હોય એવી દેશી પ્રજાની
માગણી છે. આ બન્ને સલા માટે હોય,
મળવિસે ખાસ અને મળવિસે આંમમાં
એટલે સુટણીથી જ મોટી સલાઓમાં
જઈ શકાય.

(૨) હિંદી નોકરીઓ, સનહી એટલે ઇન્ડિયન
કે કેરેલ, મુકી (સિવિલ) કે લેફ્ટેરી,
એ બધામાં દાખલ થવાનો સરખા હક્ક
હોવા જ જોઈએ.

(૩) અને આ બધી બાબતો ક્યારે થઈ શકે
કે જ્યારે દરેક દેશી રાજ્યમાં પ્રજાને લોક-
શાસનનો અધિકાર હોય. રાજ્યનું સ્થાન
ગવર્નર જેવું હોય અને રાજ્યબાબતો
પ્રજાના પ્રતિનિધિ માત્રથી બનેલી ધારા-
સભા કે સંસદોમાં મારફત જવાબદાર સુટા-
યેલા મંત્રી-મંડળ મારફત થતી હોય.

પણ બિકાનેરના રાજા હિંદી નરેન્દ્ર મંડળ તરફથી બોલાતા હોય તેમ સ્વદેશમાં પણ મહત્તાની સાથે કહે છે કે : રાજ્યવ્યવસ્થા કેવી રાખવી તે અમે રાજાઓ નક્કી કરીશું, તેમાં કોઈ પણ બહારની સત્તાની હખલગીરી સહન નહિ કરીએ. 'સ્વરાજ્યને માટે ક્યારે સુધારા કરવા, કેવા કરવા, કેટલા કરવા, કેટલાં વર્ષો (કે યુગો) પછી કરવા તેનો નિર્ણય અમે કરીશું. બિકાનેરના રાજા ગોળગેહ પરિપક્વતાથી નહિ, પણ પરમેશ્વરના દરબારમાંથી કાંઈ નવીન સત્તા લાઇ આવ્યા હોય એવું જણાય છે !

ધારાસભા મારફત રાજ્યવ્યવસ્થા કરવામાં ખર્ચ થાય છે એ કમ્પ્લે કરવું પડશે. હાલના જેવા પસાર ન હોય તોપણ આ વ્યવસ્થા ખર્ચાળ છે તેથી નીચેની હદીકત પહેલાં પ્રગટ થઇ છે તે છતાં લક્ષમાં રાખવા જેવી છે, કે:- હિંદ દેશમાં એકદર ૫૧૨ દેશી રાજ્યો છે, જેમાંથી ૩૨૭ને નરેન્દ્ર મંડળમાં બનાવો અધિકાર જરા સરખો નથી. બાકી રહેલા ૨૮૫માંથી ૧૨૭ રાજ્યોને નરેન્દ્ર મંડળમાં માત્ર ૧૨ પ્રતિનિધિ મોકલવાની સત્તા છે.

હવે, પાંચ લાખથી વધારે વસ્તી હોય એવાં માત્ર ૨૦ રાજ્યો છે, પચાસ લાખથી વધારે આવક હોય એવાં ૧૯ રાજ્યો છે, અને ૫૦૦ ચોરસ માઇલથી વધારે જમીન ૨૦ રાજ્યોની છે.

ન્યાતનો સુધારો ન્યાતની મારફત નથી થતો પણ બંડખોર વ્યક્તિઓથી માય છે, અને હિંદી સ્વરાજ વડી ધારાસભા મારફત નહિ પણ બંડખોર મહાસભા દ્વારા ઘડાઇ રહ્યું છે. દેશી રાજ્યોનો સુધારો બંડખોર મંડળો અને વ્યક્તિઓ મારફત થશે અનેક માર્ગે પ્રગતિ કરવાના પ્રયત્નો કરવા, પણ કાલો માણસ પોતાનું બળ એક જ મુખ્ય માર્ગે વાપરે.

સુ. મ.

દેવાળિયો વહીવટ

અત્યારે ત્યારે દેશના અર્થપ્રકરણનું સ્વરાજ્ય આપવાની વાતમાં તેના અંકુશો અથવા અપ-વાહોની ચર્ચા ચાલે છે ત્યારે, બાલુ કે. એ અપવાદોથી થતી હાનિનું સ્વરૂપ ખરાબર બતાવવા માટે જ હોય નહિ, તેમ તેનાં ખરાબમાં ખરાબ પરિણામો હાલનાં બજેટમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. મુખ્ય ધલાકાતું બજેટ ધારાસભામાં આન. મિ. પ્રધાને રજૂ કર્યું અને તેમાં હાલની સરકારના વહીવટનું દેવાળું સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

૧૯૨૮-૨૯ની વરસ આખરે રૂ. ૨૭૨ લાખ સિલક રહી હતી. અને ૧૯૨૯-૩૦ના વરસને માટે રૂ. ૨૨૪ લાખની બચત ધારી હતી તેને બદલે રૂ. ૨૪૫ લાખની બચત રહી હતી.

૧૯૩૦-૩૧ના વરસના બજેટમાં રૂ. ૧ લાખની બચત ધારી હતી તેને બદલે રૂ. ૧૧૬ લાખની તૂટની ખાસ્તી અત્યારે રખાય છે. એકલા એકસાઇબ ખાતાની ઉપજમાં જ રૂ. ૭૬ લાખની તૂટ આવી છે. આનું કારણ કંઈક અંશે લોકોની રહેણીકરણોનો સુધારો હશે, કંઈક અંશે નાણાની તેજી હશે, પણ મુખ્યત્વે તો દારૂ નિષેધની ચળવળ જ છે. ૧૯૨૪-૨૫માં દારૂ ખાતાની ઉપજ સોથી વધારે એટલે રૂ. ૪૪૩ લાખ હતી અને ત્યારથી તે ઘટતી ચાલી છે. ચાલુ વરસમાં રૂ. ૩૮૯ લાખનું બજેટ કર્યું હતું પણ હવે માત્ર રૂ. ૩૧૩ લાખ અટકાયા છે. જંગલ ખાતામાં પણ ૧૯ લાખની તૂટ આવે છે, તેનું કારણ વેપારની મંદી ઉપરાંત મુખ્યત્વે તો જંગલની પેદાશ વસૂલ થઇ નથી તે છે. રોપમાં ૧૭ લાખની તૂટ આવે છે. સત્તામંડળે લીધે જમીન મહેસૂલ પણ પૂરેપૂરું આપ્યું નથી. રેલસંકેટમાં ધીરેલા પૈસા પાછા આવ્યા નથી. ખીલ ખાતામાં પણ તૂટ આવી છે. આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે, અસહકારની ચળવળથી સરકાર ખીજ રીતે નહિ તો પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ અસહકાર બની જાય છે.

સંસ્કર બારેજની યોજનામાં જમીનનું ૧૦ લાખનું વેચાણ બજેટમાં આકર્ષે હવે તેને

બદલે માત્ર ૩ લાખ બિખત્યા, શ્રીયુત પ્રધાન સરકાર બારેજની યોજનાના કામની પ્રગતિ સંબંધી સંતોષ દર્શાવે છે પણ આ પણ મુખ્ય ધની દરિયા પૂરણીની યોજના જેવી ન યાચ તો સાચું. બાકી અંગ્રેજ મળનેરોને પૂરતા પગાર મળે ત્યાં સુધી બારેજનું કામ તો ચાલે તેમાં નવાઈ શી ?

હવે આવતા વરસનું બજેટ જોઈએ. આવતે વરસે પણ ઉપજ તો થતવાની જ. ત્યારે તેને માટે શું કરવું ? માગે ઉપાય તો એ કે ઉપજ થતે તેટલું ખર્ચ થતાડવું. ખરચની મોટી રકમ સરકારી અમલદારોના પગારો, પણ ઝાલ ધનિયા સર્વિમ્નના પગારો તો સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ઓફિસરી આપેલા છે તે કપાચ કેવી રીતે ? એટલે પ્રાંતિક સરકારના નોકરોના પગાર કાપી શકાય. પણ તે પણ ચાલુ નોકરોના કાપી શકાય કે કેમ તે સંબંધી મતભેદ છે. એટલે નવા આવતા નોકરોના પગારો કપારો. મુખ્ય સરકારના પ્રધાનોના પગારો બીજા પ્રાંતો રતાં વધારે છે. ૧૯૨૧-૨૨માં ત્યારે તેમના પગારોના સુધારો થયો ત્યારે સોંધવારી યાચ । તે પગારો થતાડવા એમ નક્કી થયું હતું. અત્યારના સંસેલના વખતમાં ત્યારે તેમને કે કામ કરવું પડે છે ત્યારે તેમના પગારમાં ૧૦% કેમ કરાય ?

આ રીતે પગારદારોમાંથી ખર્ચની બચત થ શકતી નથી, એટલે બીજા ખાતામાંથી ખર્ચ એણું કરવાની દરખાસ્ત છે. તેમાં મિ. પ્રધાનને ખાસ કરીને ફેજલશી ખાતું, વૈદક ખાતું, સાર્વજનિક આરોગ્યનું ખાતું, ખેતીવાડી ગેરે ખાતાં જડયાં છે, જે મુખ્યત્વે અગ્નના હેતનાં ખાતાં છે. એ રીતે ૩૯ લાખનું ખર્ચ એણું કરી શકાશે.

આવતા વરસની ઉપજ કેટલી થશે તે તો એાં ચોક્કસ કહી શકતા નથી. પણ આશરે એાં ૧૫૨૪ લાખની આવક થશે એમ માને છે અને સરકાર વહીવટનું ખર્ચ ૧૫૮૯ લાખ રૂપિયાનું રાખે છે. અગ્નહિતનાં ખાતામાંથી ખર્ચ થતાડ્યા છતાં રૂ. ૬૫ લાખની તૃટ આવ છે.

મિ. પ્રધાન જાણે છે કે અગ્નની કર લાવવાની શક્તિ થતી નથી છે છતાં કર વધાવે પડશે. મિ. પ્રધાન જાણે છે કે ચાલુ સામાન્ય વહીવટી ખર્ચને માટે લોન લેવી એ દુષ્ટ રાજ્યનીતિ છે છતાં તેમને એવી લોન લેવી પડવાની. ગયે વરસે ૫૦ અને ૫૦૦ ટકાને વ્યાજે પૈસા મળશે એમ ધારણા રાખી હતી પણ ખરેખર ૬૧ અને ૬૧૦ ટકા આપવા પડ્યા હતા અને આ બધું જાણતાં છતાં પૈસાની લોન તો લેવી પડવાની જ.

આવક વધારવાનો એક ઉપાય મુખ્ય અને અમલવાદમાં ચરસના વેચાણ માટે મળશે આપવો. એ મોળ્યો છે. મુખ્ય મ્યુનિસિપાલિટી અને બીજાં રચાનિક તરફને પ્રાયમિક ફેજલશીની ગ્રાન્ટમાં પાંચ ટકા ઝોજા કરવા, મકાનની ગ્રાન્ટ એક મે નાના અપવાદો સિવાય બંધ કરવી, અને નિશાળની શી વધારવી. વૈદક ખાતામાં દરદીઓના ખોરાકનું ખર્ચ, અને યશસ્વત્તિ કામ કરનારા ડોક્ટરોના પુરવઠાનો થતાડવા. તે ઉપરાંત નીચેના કાયદાઓ સુધારીને આવક વધારવાની આશા રાખે છે: (૧) કાર્ટ શી એક્ટ. (૨) સ્ટેપ એક્ટ. (૩) મિલ્કત તળદિલ કરવાનો કાયદો. (૪) વારસાનો કાયદો. આટલું કરતાં પણ નાણાં બાજે લેવાં પડશે.

આ બધાનો અર્થ એ જ છે કે અગ્નહિતનાં ખાતાને ચૂરીને પણ સનદી નોકરો, જેઓ મુખ્યત્વે અંગ્રેજો છે, તેમનાં પગાર ચાલુ રાખવા. એટલે કે હિંદુ રાજતંત્ર હદીઓને માટે નથી પણ અંગ્રેજ નોકરોને પગાર આપવાને માટે છે. ઓસ્ટ્રેલિયામાં ત્યારે સરકારી નોકરોના પગારો ઝોજા કરાય છે, મુસોલોની ત્યારે કલમને એક જ સપાટે જાહેર નોકરોના પગારો કાપે છે ત્યારે આપણે ત્યાં અંગ્રેજ નોકરોના પગારો સાચવીને, બાળકોનાં ગાન-સાધનો ઉપર અને દર્દીઓના ખોરાક ઉપર કાપ મૂકાય છે । અને આ નોકરોના પગારોને રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સે ખાસ અપવાદથી સરકારી આપવાનું નિર્ધાર્યું છે । બીજા પ્રાંતોની પણ એ જ કહાણી છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૧

ક્રમાંક : ૧૮૮૭

અંક ૫

ભક્ત કબીરનો વસન્તોત્સવ

એક ઋતુને અંતે બીજી ઋતુ એસે ત્યારે પશુપક્ષીઓ બાણે નવા અવતારને અભિમુખ થતાં હોય તેમ, બાણે તેને પ્રતિશબ્દ દેતાં હોય તેમ, અનેક પ્રકારના ફેરફારો દર્શાવે છે. માણસને પણ આમ કરવું સ્વાભાવિક છે. પણ માણસે ધૃતિમય રીતે ચેતાના મનને એવું અચેતન જરૂરથી બનાવી દીધું છે કે આવા પ્રસંગે પણ બહારના ફેરફારના પ્રતિધ્વનિ તેના અંતરમાં બેઠતા નથી. ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમન્ત, શિશિર અને વસન્ત, એમ દરેક ઋતુને માણસનું મન સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિશબ્દ આપે, પણ અનેક પ્રયોગોના દબાણને લીધે તે એવો આન્તર અનુભવ કરી શકતો નથી.

આપણા પૂર્વજો પ્રકૃતિની આ પ્રેરણાને અન્તરમાં ગ્રીલવાને વર્ષાકાલમાં રચનાત્રા, જૂલન, નન્દોત્સવ (જન્મજયંતી) વગેરે જુદા જુદા ઉત્સવોની વ્યવસ્થા કરતા ગયા છે. ખીજા ભાગોમાં “કબીર” વગેરે જુદા પ્રકારના વર્ષાના ઉત્સવોની વ્યવસ્થા છે. પણ વર્ષામાં બધા લોકોને ખેતીના કામમાં રહેવું પડે છે તેથી સામાન્ય માણસ પ્રકૃતિના સ્પર્શને અનુભવવાનો પ્રસંગ પામતો નથી. શરદકાલમાં નવરાત્રિ, દુર્ગાપૂજન, દીવાળી વગેરે તહેવારોની વ્યવસ્થા આખા ભારતવર્ષમાં છે; પણ તે તો ફક્ત લેવાનો સમય. તે વખતે પણ ફક્ત લેવાના કામમાંથી લોકો નેપ્રજો તેટલો અવકાશ મેળવી શકતા નથી.

વસન્ત છે ફૂલની ઋતુ. તે વખતે આખા દેશમાં ખેડુતને કામ ઓછું હોય છે. એટલે કુદરતના મહાભોગની સાથે મત્ત થવાને આ સમય સર્વને અનુકૂલ હોય છે. પ્રકૃતિમાં તે વખતે ફૂલોમાં અનેક પ્રકારના રંગનો ખેલ ખેલાય છે, તેથી માણસે પણ તે વખતે રંગનો ખેલ ખેલે છે. શીતને અંતે પ્રકૃતિમાંથી નવસંગીત ઉભરાતું મનુષ્યને પણ તત્લીન કરે છે.

પણ માણસ માત્ર પણ નથી. માણસ પણ જો માત્ર પશુની પેઠે પ્રકૃતિનો પ્રતિશબ્દ કરે તો તે એક “પશુચાર” જ ગણાય. એમ ન થઈ જાય એટલા માટે આપણા લોક-ગુરુઓએ ઉત્સવોને ધર્મભાવથી પરિપૂર્ણ કર્યા છે. આપણા દેશમાં ઘણા લાંબા કાળથી ઋતુસેવો ધર્મોભવો ગણાયા છે, અને એ તરીકે જાણ્યા છે.

તેમ છતાં, જેમ વરમાદનું પાણી આપણે પાણ બાંધીને તળાવ વગેરેમાં સંઘરીએ છીએ છતાં જેમ દેવધનું પાણી નકામું વહી જાય છે, તેમ આ વસન્તના મહોત્સવમાં ફૂલે

ફૂલે, પલ્લવે પલ્લવે ઉભરાતો ઉલ્લાસ ધર્મની સીમામાં બંધાઈ ન રહેતાં પ્રમત પદ્માચાર્યા વહી જાય છે. હોળીમાં અને વસન્તોત્સવમાં તેથી અનેક ઉદામ ઉચ્છૃંખલતા જોવામાં આવે છે. છતાં પુરાતની ગ્રીસ રોમ કરતાં આપણા ભારતમાં તે ઓછી છે. અલગત, અત્યારે યુરોપમાં કારખાનાંને લીધે જીવન જોટલું કૃત્રિમ થઈ ગયું છે કે પ્રકૃતિની પ્રેરણા તેને સ્પર્શી શકતી નથી. તેને બદલે અત્યારે ત્યાં કૃત્રિમ જીવનની ભોગવિલાસિતા અને ઉચ્છૃંખલતા થઈ છે. પણ પ્રાચીન રોમમાં તો આ (Bacchanalian: Saturnalia) ઉત્સવોએ અતિ ખીભત્સ રૂપ લીધેલું હતું. હાલના દિવસોમાં તે ખીભત્મના પ્રતિદિવસની લીનામાં પથરાઈ જઈ હાલની સભ્યતાને સલા જની છે.

મિસરની નીલ નદીનું પાણી બાંધીને વિવકોક (Wilcock) સાહેબ વિશ્વવિખ્યાત થયા છે. એક દિવસ વર્ષાકાળમાં બંગાળામાં બંગાળની પૂરરૂપે પાણીના થતા દુર્વ્યથી તેમને બહુ દુઃખ થયું હતું. કારણકે બંગાળામાં પાણીની જોટલી બધી સંપત્તિ છે કે તેનું રક્ષણ કરવામાં આવે તો કોઈ દિવસ પાણીની તંગી પડે નહિ. લોકગુરુઓ પણ એવી જ રીતે પ્રકૃતિની સર્વ પ્રેરણાને આધ્યાત્મિક રૂપ આપી સાર્થક કરવા ઇચ્છે છે. પ્રકૃતિની આટલી મોટી એતનસંપત્તિને માણુમ પશુની માફક મત્તા થઈ ઉડાવી દે તે તેઓ સહી શકતા નથી. ભારતના સાધકોએ જોટલા માટે, વર્ષાની સ્પર્શસંપત્તિને ગૂંધન કરી વગેરેના ગાનમાં, શરદના ઐશ્વર્યને નવરાતના ગરબા વગેરે ગાનમાં અને વસન્તના સમુદ્ભાસને વસન્ત, ફાગ, હોરી, આચર્ય વગેરે સંગીતમાં ઝીલી લઈ સુલભ કરી આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કબીરજી માંડીને કોઈ હિન્દુ કે મુસલમાન એવો નથી જેણે આગ કરવા કંઈ પ્રયત્ન ન કર્યો હોય. આ જાતનું બધું સાહિત્ય અહીં જોઈ શકાય નહિ. પણ આ પ્રસંગે માત્ર કબીરની વાણી જોઈએ. તેના જન્મ મુસલમાન કુળમાં થયો હતો, પણ એક હિન્દુ સાધકની રીતે તેણે કર્યો આ પ્રયત્ન ખાનગોત્તમ છે.

કબીર દેહે છે: આ વિશ્વ ભગવાનના આનન્દનો ખેલ છે, માટે જ શુદ્ધ તત્ત્વવાદમાં તેનું સ્વરૂપ સમજી શકાતું નથી.

કરતા આનન્દ ખેલ લાઈ ।

આંકારતે સૃષ્ટિ ઉપાઈ ॥

આનન્દ ધરતી આનન્દ આકાસ ।

આનન્દ બન્દ-સર પરકાસ ॥

કબીર તૃતીય ખંડ પૃ. ૭૭

સૃષ્ટિકર્તાએ તેની સૃષ્ટિમાં આનન્દનો ખેલ પ્રકાશ કર્યો છે. પોતાના આનન્દરૂપ આંકારમાંથી સૃષ્ટિ કરી છે; તેથી પૃથ્વી આનન્દ છે, ચન્દ્રસૂર્યનો પ્રકાશ આનન્દ છે.

આનન્દ સાગર, સમુદ્ર-તરંગા

આનન્દ સરસુલી જમુના બગા ॥

કરતા એક જોર સખ ખેલ

જનમ મરણ વિરદ ખેલ ॥

એન

સાગર આનન્દ, સમુદ્રતરંગ પણ આનન્દ, સરસુલી જમુના જંગા સર્વ આનન્દ એક જ કર્તાનો આ સૌ ખેલ છે. જનમમરણ વિરદગેળાપ એ મર્વ તેની આનન્દલીલા છે.

૧ આચર એટલે હોળીનું નૃત્યગીત.

લકત કળીરનો વસન્તોત્સવ

કહે કળીર થઈ જીવનમાંથી
જીવનહારકો ચીનઈ નાંહી ॥
એનું

કળીર કહે છે: આ જીવંતી મહી રહીને અનુભવ પામવા છતાં પણ, જેનો જેલ છે તેને તો કોઇપણ જીર્ણાર્થી શકતું નથી.

કળીર કહે છે: આ ખેલ ખેલતાં જ મનુષ્યદેહ મળ્યો છે, એ કેટલા મોટા ભાગ્યની વાત છે. તેથી સચેતન થઇ વસન્તનો આ કાગ ખેલ રમી લો:—

માનુષ તન પાયા બેઠે ભાગ
અળ વિચાર કે ખેલો ફગ ॥

તે સાધકો સદા હોળી ખેલે છે. તે જગાએ નથી કોઇ દુઃખ, નથી કોઇ ઉપાધિ, નથી ગિન્દુ માત્ર દૈન્ય વા સંકાય:—

ખેલે સાધ સદા દોરી
તદ્ દ્વંદ્વ ઉપાધિ નહીં ધોરી ॥

તેથી કળીર પોતાના મનને હાંકે મારીને ગોપ છે: મનમાં ને મનમાં પ્રિયનંમતી સાથે એક થઇને આ હોળીખેલ ખેલી લે.

મન ગિલિ પિતૃષ્ણા ખેલો દોરી

આ રમતમાં ભાગ લીધા વિના રહી શકવાની કોઇની મગફર નથી. ખેલ માત્ર જાણપ્રકૃતિની અદર નથી, જીવનની અદર પણ મળ્યો છે. તેથી કળીર કહે છે: તમારી અંદર જે વસન્ત-લીલા ચાલી રહી છે, તેથી હે રસિકસુખણ, આ વસન્તખેલ ખેલી લે:

તુમ પદ વસન્ત ખેલો સુખન ॥

તેથી કળીર કહે છે, હે મન, આ સત્ય પ્રત્યક્ષ સમજીને હોળીનું નૃત્યગીત—આચર ખેલ, પ્રિયતમની સાથે મળીને, તેને અરણે ચિત્ત સમાહિત કરીને જ આચર ખેલ. સર્ગચિત્ત અને સદ્ભાવનું સુભગ મિશ્રણ કરીને આનન્દમગ્ન ગાન ગાઈ લે.

આચર ખેલો હો સમજ

મન આચર ખેલો ॥

આચર ખેલો કત ગિલિ

ચિત્ત ચરણ લગાઈ ॥

સત સગન સતજ્ઞાન મિલી

સુખ મંજવ ગાઈ ॥

એનું ૪૨૪.

પરંતુ પ્રકૃતિની સાથે પરિપૂર્ણભાવે જોડાઇને હોળી ખેલતાં મનુષ્યને અનેક મુશ્કેલીઓ છે. મનુષ્ય પ્રકૃતિની માફક સરલ નથી. ગંભીર જટિલ દ્વંદ્વોથી અને ગંજોથી તેનું મન ડોળાયેલું છે. તેનામાં અહંકાર છે એ મુખ્ય વાધો છે. તેથી કળીર કહે છે: કેમ કરીને પ્રિયતમની સાથે હોળી ખેલીશ? આનન્દભાગમાં ગંજો ઘણી ગરગડ કરી મૂકી છે. મદ્ય તેના દરેક તાલમાં દૂ દૂ દૂ કરી સર્વ સંગીતને દાંકી દે છે.

કેસે દોરી ખેલ પિયા સંજ

કુવિંદા રાય મચાંપ રરી રે ॥

તીને તાલ મુદંબ બનવે

મેં મેં રાગિની હાય રરી રે ॥

આ અહકાર અને સરાયની અંદર જ પ્રિયતમથી દૂર દૂર વિચ્છિન્ન છું આટલા દિવસ
આ દુઃખ મનમાં ખટકતું નહોતું હમણાં વસન્તઋતુની આગમવાર્તાથી બહુ જ વેદનાની
માફક તે વિચ્છેદ મનમાં જાગી ઊઠ્યો છે. તેથી કળીર કહે છે ફાલ્ગુન ઋતુ તો નજીક
આવી પહોંચી, હવે કેણુ મને એક વાર પ્રિયતમની સાથે મેળાપ કરાવી આપે

ઋતુ ફાલ્ગુન નિયરાણી
કાન પિયાસે ગિલાવે

એજન ૨, ૬૮

જેણે વિશ્વનો સાર જાણ્યો છે તેણે જોયું છે: આ જગતમાં સર્વ જ વખન્તનો ખેવ
છે તે રહસ્ય તો વાણીમાં પ્રકાશ કરી કહી શકાતું નથી.

જે મત જાને મહી રે ફાગ દે
યદ કુછ અકષ્ય કહાની ॥

ઉત્પત્તનાં નૃત્યગીતમાં, સંગીતમાં વિશ્વના તે જ વખન્તોત્પત્તનો કંઈ સ્વાદ, કંઈક
પરિચય આ જીવનમાં મળે ત્યારે જ જીવન ધન્ય થાય

તેની સાથે વિયોગની લીલા પણ, આ વસન્તના ખેવમાં, વેદનામાં પણ, ચાન્તરને
ભરી દે છે. કળીર ગાય છે મારી સાથે પ્રિયતમ એવી હોળી ખેલે છે ! માર્ગ તરફ જોઈ જોઈ
જન્મમારો વહી મયો તોપણ મળ્યો નહિ આ સંતાકુકડી એ પણ એના ખેલની લીલા !

હમારો ખેલે એસી હોરી
પથ નિહારત જનમ સિરાના
પરપદ પિયે ન મોરી ॥

એજન ૨, ૧૧૮

જે દિવસ વસન્તોત્પત્તના લીલાસમાં ભગપૂર ઘડને પ્રિયતમ આ દુઃખણુ આ વિયોગ
મટાડીને માગ ધરમા ઉત્પન્ન કરવાને આવે તે દિવસ જ મારો ફાગ, તે દિવસ જ મારી
હોળી આ સૌભાગ્ય, જીવનમાં પ્રાપ્ત કરીને કળીરે ગાયું મારો સ્વામી આજ મારી માથે
વસન્તનો ખેવ રમવા આવ્યો છે મખાની માથેના મિલનના નૃત્યગીત-ચાચર ગગની અનહદ
વાણી વાગી ભી છે !

મેરે સાદળ આયે ગાજ
ખેલત ફાગરી ॥
ચાચર રાજ્ય સખા રાજ જોતે
અનહદ વાણી રાજગી ॥

એજન. ૨, ૧૧૯

આવા જ ઉત્પત્તનાં જિવનો કળીર ગાય છે હે જાન્યુ ! મારા ધરમા આજ ગસક-
સુખન કાન્ત પિંગળગાન છે દોનેહું મંગલરી દોરી ખેલીત જનમ જનમની કંપના હવે
મરી ગઈ છે. આજે જીવન-પ્રાણ મને પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રિયતમના મિલનથી આજ હું
પોતાને બૂલી ગઈ છું તેથી જીવનમાં અપાર ખેલ રાખી મૂકી છે. સુખમાગરમાં મેં સ્નાન
કર્યું છે. આટલે દિવસે કળીર હોળીનો મત્ત ખેવ પામ્યો છે.

ધારે હમ ધર કવત સુખન
 ખેલ્યો રંગ દોરી
 જનમ જનમથી મિટી હે કલ્પના
 પાયો હવન પ્રાણ રી ॥
 પીતમ મિલ આપ બિસરાયો
 લાગ્યો ખેલ અપાર રી ॥
 સુખસાગર અસનાન કિયા હૈ
 કશુઆ પાયો કળીર રી ॥

એનન. ૨, ૧૨૦

આજના મહોત્સવમાં પ્રિયતમે મારા ઉપર રંગ ટોલ્યો છે. તેના સૂરની ચોટ આવીને
 મારા મનની અંદર લાગી છે. માત્ર સર્વ તત્ત્વ વિદ્ય યશુ છે.
 મારે સૌંદર્ય રંગ ડાર
 સુરથી ચોટ લગી મેરે મનમે
 વેધ ગયા તન સારા ॥

તેના સૂરના આધાતથી વિદ્ય થયા છતાં કુ.ખ કરવાનું કશુ કારણુ નથી, તે આધાતથી
 જ હવનમંદિરમાં ઉત્સવસંગીત વાગી જાહે છે, કળીર તેથી ગાય છે: આ તનમંદિરમાં
 ઉત્સવવાદ વાળે છે—વાલમ કાગ જેલે છે. આખા જગતમાં તેની વ્યાકુલતા જાગી જાહે
 છે અને રાગ અને અનુરાગ સર્વત્ર ઝરે છે.

સરીર મદલમે જાન જાળે
 હોત છીસા રાગ ॥
 સુરત રાગી જહા દેખ તમાસા
 વાલમ જેવે કાગ ॥
 X X
 સારા જગમે હોત કુનુદલ
 ઝરે રાગ અનુરાગ ॥

એનન. ૨, ૧૧૬

આજ હવનમાં સ્વામી પોતે હોળી જેલે છે ! માટે જ હવનમાં સરસ રાગિણીનું
 ગાન નિરતર ચાલી રહ્યું છે. સરસ યર ત્યાં સોભાવમાન છે. આજે ખૂબ આનંદમાં મહોત્સવ
 જાગી રહ્યો છે.

કાયા નગર મૈંઝર
 સૌંદર્ય જેવે દોરી ॥
 ગાવન રાગ સરસ સુર રોડે
 અતિ આનંદ લાયેરી ॥

એનન. ૨, ૧૧૭

આ તે હવનની હોળીનો ખેલ. આ ખેલમાં લાગ લીધા વિના જેઓ પૃથ્વી છોડી ગયા
 છે તે બધુ જ દુર્વાગી છે—કૃપણ છે.*

* શ્રીયુગ સિનિમોહન સેનના વ્યાખ્યાનની, શ્રીયુગ કરુણાસંહારમાં પાસેથી મળેલી નોંધ ઉપથી.

અહંપ્રેમ

આ એક વિચિત્ર વ્યાધિ છે. સ્વાર્થ કરતાં, એ ખરાબ છે, અહંકાર કરતાં એ નીચ છે, દશ તો એના પેટમાં રહ્યો છે. એ દુનિયાને દગો દે ત્યારે દે, પણ એ વ્યાધિ જેને વળગ્યો છે તેનો પરમ મિત્ર હોવાનો ડાળ કરી એને તો સતત દગો દે જ છે. એને વેરી તરીકે ઝાળખતાં છતાં માણસ એને પરમ મિત્ર તરીકે સંધરે છે, અને એની સાથે માણસની વિશ્વૃતિ સતી થાય છે.

Self-love માટે ગૂંજરાતી શબ્દ શો? પહેલે વિચારે શબ્દ સહે છે 'આત્મરતિ.' પણ એ પવિત્ર શબ્દનો પવિત્ર ભાવ મારીને એને આવા અપવિત્ર ભાવ માટે વાપરવો એ ખરાબર નથી. અને એ શબ્દનો દુરુપયોગ કરવો જ હોય તો એને પોતાનો કરવા માટે અંગ્રેજી શબ્દ Auto-erotism ઉમેદવાર બેઠો જ છે. એટલે 'આત્મ-રતિ' શબ્દ નહિ ચાલે. Self-love ને માટે આપણે 'અહંપ્રેમ' શબ્દ વાપરીએ, અને એ રોગ જેને વળગ્યો છે એને 'અહંપ્રેમી' કહીએ. અહંકામ કહીયે 'ખુદગરજ' ની માફક 'ખુદઆશક' શબ્દ તૈયાર કરાય કે નહિ તે આપણે નથી જાણતા. પણ એના જેવો શબ્દ નોંધે એ છે ખરો.

સંસ્કૃતમાં વચન છે કે स्वयंदासास्तपस्विनः । તપસ્વી લોક તપસ્યાના અહંકારમાં અત્યંત સ્વાર્થો, અહંકારી અને અહંપ્રેમી બને છે, એક રીતે દેહરખા પણ બની જાય છે. એટલે 'સ્વયંદાસ' શબ્દ Self-love ને માટે વપરાય.

અહંપ્રેમ એ હોય દુનિયામાં પહેલાં આટલો ન હતો. દહાડેદહાડે તે વધતો જોવામાં આવે છે. એ અસામાજિક વૃત્તિ છે. તે જેમજેમ વધે તેમતેમ સંસ્કૃતિનો નાશ થતો જાય છે એમ જાણી લેવું.

અહંપ્રેમી માણસ હમેશાં દુઃખી ને દુઃખી જ રહે છે. પોતે દુઃખી થાય છે અને આસપાસના લોકોને દુઃખી કરે છે. Uncle Tom's Cabin એ પ્રખ્યાત નવલકથામાં સાંત્વિક પણ બેકદર વૃત્તિવાળા સેંટ ક્લેરની પત્ની અહંપ્રેમીનો ઉત્તમ નમૂનો છે. ગમે તે પરિસ્થિતિમાં અહંકામ વ્યક્તિ પોતાના જ દુઃખ ઉપર નજર ઠેરવે છે, અને દુનિયાની નજર ખેંચવાનો તિરસ્કરણીય પ્રયત્ન કરે છે.

અહંકામ વ્યક્તિ ખુશામતિયા લોકોને પોતાની આસપાસ ભેગા કરે છે અને એ રીતે પોતાની આસપાસ દહાડેદહાડે વધારે હીન વાતાવરણ બેચું કરે છે. પરિણામે દુનિયામાં શું ચાલે છે, શ્રેષ્ઠતા શામાં રહેલી છે એનો ખ્યાલ એને નથી રહેતો. ભવિષ્ય માટે મોટીમોટી ઉમેદો બાંધીને પુરુષાર્થ કરવાને બદલે તે ભૂતકાળના પરાક્રમનું અખેડ સ્મરણ કરે છે અને એને વાગોળે છે.

અહંકામ માણસમાં સેવાભાવ જેવું કાંઈક ક્રાક ક્રાક વખતે દેખાઈ આવે છે, પણ એમાં સાચી સેવા નથી હોતી. નિરપેક્ષ, નિરપેક્ષ, સર્વમમાન સેવા હોય તો જ એની પાછળ સેવાભાવ છે એમ માનવું. અહંકામ માણસો અહંવૃત્તિને અર્થે અમુક સમુદાય એકઠો કરે જ

છે, તેથી પ્રથમપ્રથમ આલાસ થાય છે કે એનામાં લોકસંગ્રહશક્તિ છે, સેવાપરાયણતા છે. પણ કાળે ફરીને ખાતરી થાય છે કે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અદ્વતી પૃથ્વી આગળ જ ફરવા બેઠે છે એવો આગ્રહ ત્યાં હોય છે.

કશાકની પાછળ આત્મવિલોપનની વૃત્તિ જુએ ત્યારે જ સાચી સહકારિતા, સાચો લોકસંગ્રહ અને સાચી સેવા પ્રગટ થાય અને આદર્શરૂપી સૂર્યની આસપાસ પોતે અને પોતાના જેવા ગ્રહો ફરે એવી ઇચ્છા મેદા થાય.

દૃષ્ટાંતો પરસ્પર પ્રેમ બે પાર્શ્વપરાયણ, આદર્શપરાયણ, રામાજપરાયણ અથવા ગોષ્ઠામાં એકબે અપત્યપરાયણ ન હોય તો ત્યાં અહંપ્રેમ જળ પકડવાનો અને એ વિવાદસંબંધ થોડા જ વખતમાં તૂટી જવાનો. યુરોપ અમેરિકાની સંસ્કૃતિ અને શિષ્યભાવે એનું અનુકરણ કરનાર ખીજા દેશોની સંસ્કૃતિ આ અહંપ્રેમથી પજડાયેલી છે એ દોષ બેઠેને વખતગર ચેતીને એને છોડે નહિ તો એણે મદતી વિનંતિ માટે તૈયાર રહેવું બેઠેએ.

આપણા દેશમાં તેમજ છાપે ચડેલા ખીજા દેશોમાં સમાજના આગેવાનો, મુસ્લમી લેખકો અને સાહિત્યસેવકો આ Self-loveને વધારે ને વધારે માન્યતા આપતા જાય છે અને લલ્લન—મીઠાનો નાશ કરતા જાય છે એમ દેખાય છે.

પણ જ્યારે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આ અહંપ્રેમ, આ અહંકારતા ઝેકિયું કરે છે ત્યારે એ ભારે ચિંતાનો વિષય થઈ પડે છે. નાનાં ગાળકામાં અને યુવાનોમાં વિજ્ઞાતિપૂજા સ્વાભાવિક રીતે પડેલી હોય છે. ગોટરોં જે બોલે છે તે બધું તેઓ 'પરમાર્થેન' મદલ્યું કરે છે. ગોટરોં નેટલું બોલે છે તેટલું હૃદયથી બોલે છે, અનુભવની વાણી બોલે છે, બોલે છે એટલું પ્રસંગ આવતાં કરી અતાવવાનાં છે એમ માનીને તેઓ ચાલે છે. એ જ સાચી વૃત્તિ છે. દુનિયાના કડવા અનુભવથી અથવા ગાનુબ્દોહીઓએ શીખવેલી શકાથી તેઓ આગળ જતાં જુદી રીતે વિચાર કરે છે અને તેમની વિજ્ઞાતિપૂજા નષ્ટ થાય છે. વિજ્ઞાતિપૂજના દિવસોમાં બે અહંકારી શિક્ષકના પરિચયમાં તેઓ આવે તો અહંકારીને સ્વાભાવિક રીતે પોપણ મળે છે અને એ વિદ્યાર્થીઓને ચાહે છે. પ્રેમના ભૂખ્યા વિદ્યાર્થીઓ એની વધારે નિકટ આવે છે. અહંકારીનો સ્વભાવ હોય છે કે પોતાને જે જાતનો ખોરાક બેઠેએ છે એ જાતનો ખોરાક પોતાની આસપાસના વિદ્યાર્થીઓને થોડા પૂરો પાડવો, પછી તે પરસ્પર સંબંધ એવો બંધાય છે કે એકબીજાને ચોદવાને બદલે બંને જણા એકબીજાની મદદથી પોતપોતાને જ ચાહે છે અને એકબીજા વગર એકબીજાનું ચાલતું નથી એવો અનુભવ થવાથી પરસ્પર ગાદ પ્રેમ છે એમ માની બેસે છે.

આ બધા દોષોમાંથી ભગરી જવાનો ઉપાય શો ?

રોગ નવા જમાનાનો હોય તોયે ઉપાય કે છલાજ જુદો હોઈ શકે છે. માણસ જ્યારે કંઈક અંતર્મુખ થાય છે ત્યારે પોતાના નિરીક્ષણથી અથવા હિતૈષીઓની સૂચનાથી પોતાની અંદર એ દોષ છે એમ બેઠે લે છે. દોષ બેથા સ્વીકાર્યો વગર છલાજ થઈ જ ન શકે. અને દોષ બેથા પછી પ્રામાણિક માણસ આગળ એ ટકી જ ન શકે, અથવા કંઈક ટક્યો તો વધી તો ન જ શકે.

પોતાની સ્તુતિ, પોતાનાં ગુણગાન, પોતાના પરાક્રમનું વર્ણન એ બધું અપત્ય ખોરાક સમજ માણસે પ્રથમ ટાળવું બેઠેએ. પોતાનાં વખાણ જેમાં હોય એવા કાગળો અથવા લેખો ફરીફરી વાંચવાની અથવા એકાંતમાં બેવાની લત એણે છોડવી બેઠેએ.

પોતાનો દોષ ઓળખીને, એને પોષવા ખાતર જેઓ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ વખાણનાં વચ્ચે કાઢે છે તેમના સહવાસ ટાળવો જોઈએ. ખુશામત કરવાની દાનત ન હોય પણ ભોળપણમ ઉત્તેજન આપવાને દોષ સ્તુતિ કરતું હોય તો નિખાલસતાથી એવા મુરખીઓને કહેવું જોઈએ કે મારા દોષને એવું ઉત્તેજન નહિ આપતા. માણસમાનને અમુક સ્તુતિનો ખોરાક મળે જ છે, અને એ અનિષ્ટ છે એમ પણ નથી. પણ રોગીને અપત્ય ખોરાક તો કાઢ ન આપે. આવી રીતે ખોરા ખોરાક વગર ચલાવવાની ટેવ પાડવાથી ચિત્તચ્ચિની નીશાંકિતા ખૂબ ફેળવાય છે.

સાચા સેવાભાવમાં પક્ષપાત નથી હોતો. બધા પ્રત્યે સારખી જ રીતે સેવાવૃત્તિ વહે છે. જેની જેટલી જરૂર તેટલી સેવા આપવા એ હમેશાં તત્પર રહે. લેનાર સંકોચ કરે તો વાત જુદી.

અહંપ્રેમી માણસ શરૂઆતમાં ખડતલ પણ હોય, સેવાભાવ એનામાં પ્રેરપ્રેર હોય, તે અમુક બહાદુરી પણ બતાવે, સ્વાર્થત્યાગ સહેજે કરી શકે. અહંપ્રેમ સાથે ગમે તે સફળતા સારી રીતે નબી શકે છે, પણ વધી નથી શકતા. અહંપ્રેમની અસર આટલી સૂક્ષ્મ ન હોત, સ્થૂલ જ હોત તો સળંગ લોકો એને તરત કાઢી મૂકત. પણ એ લાંબા વખત સુધી સુંદર મુખ રાખીને મર્યાદાશીલ મદદગાર સાથી તરીકે રહી બતાવે છે, અને ધીમેધીમે પોતાનો કબજો જમાવતો જાય છે.

અખંડ ઉદ્યોગ, નમ્રતા, મીઠા, આત્મનિલેપન, સેવાપરાયણતા, સર્વસમાનતા અને કડવા દીકાકારની સોબત એટલા અહંપ્રેમના ઇલાજો છે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કારીકર

ગાંધીજી વિશે કંઈક

ગાંધી એશિયાનો મહાનગાં મહાન નિર્માતા છે. બીજા નિર્માતાઓ અને એનામાં બેદ એ છે કે તે હિંમત કે કુનેહબાજીતું એક પણ કૃત્ય કરવા કરતાં પોતાની પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યની આશાનો ભોગ આપવો પમંદ કરે છે. તે દુનિયાનો અપ્રતિમ નેતા છે, પ્રેમના પેગામનો અર્વાચીન મેજબર છે. તેનો આધ્યાત્મિક ઉદ્ધેય શુદ્ધ, મોન્ડી, નેઝરેથનો જીમસ, એરિસીનો સત ફાન્સિસ, અને ટાઈટ્ટોયના વંશમાં ચલે છે. એવા માણસો, તેમણે કરેલાં તારકાલિક કાર્યો પછી પણ લાંબો સમય જીવન્ત રહે છે, પોતાની પછી મનુષ્યહૃદયને ગતિમાન કરતા દરેક કાર્યમાં કંઈકને કંઈક અસર કરે છે. ગાંધી, વીસમી સદીની નવી હિંદી પ્રજાનો જ્યોર્જ વોશિંગટન બલે ગણાય, પણ આ મોંઘી આશા ફળી ફાલીને અશોકના સામ્રાજ્યની પેઠે અંધકારમાં સરી પડશે તે પછી પણ લાંબા સમય સુધી, જુદા જુદા માનવ વંશના વારાધારીનો તે કાષ્ટર રહેશે—મનુષ્યજાતિઓના મિલનનો તારણકાર રહેશે.

Eminent Asians: by Joseph Washington Hall (Upton Close)
એ પુસ્તકમાં છેલ્લે આપેલ ગાંધીજીના જીવનચરિત્રના છેલ્લા પારીગ્રાહનો અનુવાદ.

માયાવિની

[ગતાંકથી ચાલુ અનુબંધાન પૃ. ૨૨૮]

[ખંડ શિખરિણી]

(૨૯)

પછી આંગાડાળે,
ધરેભારે નાળે,
કુવાકાઠે, પાળે સરવરતણી, કુંજવગડે,
ધરતી આકારે અભિનવ સ્વરૂપો તું રખડે,
તને ભારે જાણી, વદી વચન લેતી તું ઉથલો,
'નિરખી અહોં ? બીજે સ્થળ ચલો ?'

(૩૦)

પછી ક્યારે ક્યારે,
લઇ જતી તારે,
મને તું આગારે, વચન વદતી: ' અહિં પિરમો,
જરા હું નૈ આવું, કરશું પછી વાતો બહુ અમો. '
અને હું ત્યાં બેઠો, તવ પર ભારેસો ધરી મને
પણ ન કચ્છી તું મુજ દને.

(૩૧)

પ્રતીક્ષા તારીમાં,
અટારીમાં ધીમાં,
વીત્યાં દુઃખે બીનાં વરસ, હૃદયે શોક ઠરતો,
તહીં જોયો તારો ચકચકિત મેં શાળુ તરતો,
પ્રિયા મારી ધારી, નયન નમિયાં તે ગગ ખરે,
મન મિલન આશા જ ઉભરે.

૨૬—અને દુનિયાનાં વૃક્ષોમાં, જનનૃહોમાં, જલારાયોમાં તારાં પ્રગટ ને મિત્ર રૂપો મેં જોયાં.
એમ વિભિન્ન રૂપે તને આ સૂક્ષ્મ જગતમાં કોઈ તારે મને સુદગમમાં લઇ જવાને તે ઉથલો લીધો.
અને મને બીજે સ્થળે દિવ્ય તથા સૂક્ષ્મ જગતમાં પહોંચવાને સાદ કર્યો.

૩૦—તારા આગારમાં—સત્ય સ્વરૂપની નજીક મને હું બોલાવી ગઇ. પણ છેક અંતર્ગૃહમાં
તો પ્રવેશ ન જ થવા લીધો. ઈશ્વરનું ચૂડતમ રૂપ તો હજી શરૂ જ રહ્યું. મારે હજી તારા આશ્ચર્ય
આગળ યોગવાની જ ખાસ જરૂર હતી. ધરમાં પેસવાનો તે મને સૂચક રીતે ઇન્કાર કર્યો તેનો
જાવાર્ય હું સમજી ન શક્યો, મારા અનધિધારનું જ્ઞાન થવાને બદલે તારી કૃપાને અવલંબી હું ત્યાં
બેસી જ રહ્યો અને વધુ પુરુષાર્થ કરવો જાંઘ કર્યો. એટલે તારુ સ્વરૂપ ક્યાંથી દેખાય ?

૩૧—તારી વોટ જોતો અટારીમાં વરસોનાં વરસ બેસી રહ્યો, પણ અંદર પેસવાને પ્રયત્ન ને
કર્યો. હું તો મને બોલાવા ન જ આવી. ત્યાં થરની અંદર તારો નીલવર્ણી ચકચકતો સાદ્યો જોયો.
શરીરથી અજમા વસ્ત્ર પેઢે તારા સત્ય સ્વરૂપથી જુદી કોઈ બીજી જ ચીજ મને દેખાઇ. એને જ મેં
મારી પ્રિયતમા ધારી લીધી.

(૩૨)

અને ચક્ષુસ્પર્શે,
સુષુદ્ધિ સંધર્મે,
જઈ લેવા હવે, પટ પલટતો રંગ નિજ ત્યાં,
ન મર્તિ ત્યાં તારી, ઉવટ વિરમે સર્વ મુજ ત્યાં,
અરે એ પાછા તે નમન તવ શુ ગોચર બને,
સ્વર તવ તરે મિષ્ટ પવને

(૩૩)

પરે કહે વાણી,
તને આવી જાણી,
મળી શુ જન્મણી, ઉવટ મરી હં જી ક્ષણે,
અલ્પ બહાલી હાવા, પગ પર ખડે થઈ નિરખતો,
વહી તારા મીઠા સુરભિ તનથી વાધુ ફરતો,
ગતિ તવ જણાવી વિદરતો

(૩૪)

હાલી છાયા તારી,
ઉભરો અમારી,
મહી હાથે ઝારી પટ પર પડી મદ પગલે,
જતી દીકી પુષ્પો વદનથી ખરતા શુ ઢગલે !
અહો આશામર્તિ ! નયન મુજ રૂપે તવ કર્થો,
કદમ તવ મે અર્પણ કર્થો

(૩૫)

હતી એ શુ માયા,
અવિદ્યાની છાયા ?

૩૨—પણ સુષુદ્ધિ સંધર્મે—સદ્ગુણિની કસોટીએ ચઢાવના આખની છેક પારો લાવી નેતા એ વસ્તુનો રંગ પલટાવો લાગ્યો. ધાર્યો કરતા બીજા જ વસ્તુ એ તો નીકળી એ સાજીની પહેરવાર તો કાઈ બીજા જ નીકળી, અને એ વસ્તુ પણ ફાણુફાણુ પલટાવતા રગતું હલ—ઈશ્વરના આવારો. વસ્ત્ર દગાખોર નીવડ્યું પણ પાછી તારી આજો દેખાતા મીઠી અને સ્વર સજાવા લાગ્યો. ધરની અદર કોઈની સાથે વાતો કરતી કે ફરતી હરો ત્યારે માત્ર આજો નજરે પડી, આજો દેહ નહિ નહિ તો ઓળખાણ તરત પડે. ઈશ્વરના આગુક તરતો દેખાયા.

૩૩—તારો સાદ સાચાક્યાથી મને પૂરી ખાતરી થઈ, કે હવે જરૂર તું મને બોલાવા આવતી હશે. તારા દેહની સુગન્ધ લેહ પવન પણ નાગ્યો એટલે તું મારા તરફ આવે છે એવી મને ખાતરી થઈ, અને હું ખેંઠો હતો ત્યાંથી ઊભો થયો. તારા આવવાની વાટ નેવા લાગ્યો.

૩૪. તારા ધરમા પ્રકાર હતો. ઈશ્વરનું તેજોગચ મામ એ પ્રકારક્રમા મનુષ્યોને ગોચર થાય એવું તારુ સ્પૃશ રૂપ પ્રકાર અને છાયાના વિરોધથી સ્પષ્ટ દેખાતા લાગ્યું. પડદા પર તારી છાયા પડેલી જોઈ. જ્ઞાની મનુષ્યોના હૃદયો ઉપર છાયારૂપે પડેલી તારી સૂતિ મે જોઈ. જે કે તે માત્ર આધાર બતાવતો છાયા જ હતો અગાજની સંપૂર્ણતા કે વર્ણાદિ નેવા સુરેલ હતો. હાથમા ઝારી હતી મીઠાથી પુષ્પ ઝરતા હતા. તારા એ છાયામય રૂપને ચરણે મારી આજો મે અર્પણ કરી દીધી.

૩૫. પણ વધુ આકરી સદ્ગુણિની કસોટીએ ચઢાવતા એ અવિદ્યાની છાયા જણાઈ. અનુભવી એએ તારા વર્ણવેલા લક્ષણશુદ્ધ મને તારા એ છાયારૂપમા ન જડ્યા, જે આકાશે રમતીય દેખાતા

માયાવિની

ગણ્યા મેં પકાયા ગુણ તવ મહી, આંહિ ન જડયા,
અડતાં આકારો કરથી ચર્ધને રાખ જ પડયા,
પ્રિયા આ ના મારી, કુટિલ દિલ કોઇ અવરના,
કપટ ભર આગા ભમરના.

(૩૬) વિચારી જો બહાલી,
ન ક્યારે તું કાલી,
હઠો ખોટી કાલી પળવતી મને પૂર્વ જ કદી,
ગણું કેમે આજે કપટ કરી તું જૂઠું જ વદી,
પડે મારી પૂઠે, પ્રકટ કનડે ખેસરમ થી,
ધરધર ભાભાવે કુટિલ થી.

(૩૭) મને કો દેખાડે,
સ્વરૂપો ઓછાડે,
લખને ખેસાડે પ્રભુચરિતાના તટ પરે,
જગતસૌન્દર્યો નયનપટ આગે તરવરે,
પડ્યાં પાસે તોગે કર ન મુજ તેને અડી શકે,
નહિ નહિ અરે લેછ જ શકે.

(૩૮) ખીલ્યા તારા બાગો,
તહી ખેલી ફાગો,
મને 'માગો, માગો' કહ્યો વર દોષો, મેં ભટક્યા
પછી માંડ્યું, ભેગા ફલકુસુમના ફાલ ગરવા,
વહે મીઠી ધારા મધુરસતણી અંજલિ ભરી,
અધર મરું, ત્યાં કોઈ વિકરી

હતા તે હાય અડાડતાં રાખનો ટગથો યદ ટળી પડ્યા. ગર્યાત્ તે આકાર બળી ગમેલો હતો. મારા જ્ઞાનકરોના ઘસાવાથી એ અવિદ્યા બળીને આખ યદ ગઈ. અને આ છાયારૂપ મને કપટની મૂર્તિ દેખાયું.

૩૬—તને તો હું સદા સત્યમૂર્તિ માનતો આવ્યો છું. તારા વચન ક્યાં જ છે. તો આવું કપટ કેમ થયું? જે ઈશ્વરનાં વાક્યો જગતમાં મનાય છે તે બધાને સાચાં માની લીધાં. મણુ હૃદયને નામે જે તૂટી આવ્યું હતું તે હવે રપછ થઈ ગયું. આવી ખેસરમીઠ ઈશ્વરના હોથ જ નહિ એટલે આ છાયાલીલા કરનાર કોઈ બીજું જ છે, એમ મેં માન્યું.

૩૭—મને આવીને કોઈ-ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો સાચો રસ્તો બહુવાનો દાવો કરનાર લોકો તારાં સ્વરૂપ-વર્ણનોથી મારી ભુજિને ઓછાડી દે છે. કહેવાતા પ્રેમના આનંદોમાં ગરકાવ કરાવે છે. અને છેક મારી આખ સમજ જગતની સૌન્દર્યસમૃદ્ધિ મારા હૃદયમાં મટિ રુદ્ધ કરે છે. એ બધું છતાં કોઈક વરતુ આવી અને એનો ઉપભોગ કરતાં શિકે છે. મને સત્ય પથે જતો જોવા ઈચ્છી તારી કામના મને આ હેતુરૂપીથી ભરેલા જ્ઞાનથી વારે છે.

૩૮—૩૯. ફાગો ફોળીના ફાગ રમાય છે તે. કોઈકે મને 'માગ, માગ, માગે તે આવું', કહી વરદાન આપ્યું. તે કાણુ હતું તે હું નહીં કરવા ન શકો. શું માગડું તે પણ મેં નહીં ન કહ્યું. માગ-

(૩૯)

પુકારે જ નાસી,
ન આ સૃષ્ટિ વાસી,

જનો માટે ખાસી કરી સરસ વાડી જતનથી. ”
ગમે તેનું હો એ, મન સમજું આંહી છત નથી,
મહા ઔદાર્યોની, મધુર ફલ મારે અરથ શાં ?
શ્રમ સરજકોના અરથ શાં ?

(૪૦)

‘ અગાધતા તે સાદે,
અહયો હું ઉન્માદે,

પડી જાણે વાદે મન મનવતો હું ભટકિયો,
મને માની ડાહ્યો અધિક, નહિ કયાંયે અટકિયો,
અહકારે તેવે મન પણ મડયું સ્તૈર ગળેને,
કુસુમ સુજ સૌ કાં નહિ બને ?

(૪૧)

આને પુષ્પોપુંજે,
વનો કેરી કુંજે,

જહીં ભેંગે સુજે ઉપવન તાણા તે ગમ પળે,
લહીને ભૂંગોની વિમલ રસલીલા, હું ય અળે,
અહો ! મેં લખાવ્યો કર કુસુમને કંક સુટવા,
કુસુમ રસ ઉત્કર્ષ હુટવા.

(૪૨)

રહ્યાં એ પુષ્પો ત્યાં,
ન જાણ્યુ સ્વમી ક્યાં,

વાતું વરદાન મળ્યું એટલે બધું જ મળી ગયું માની હું તારા બાગમાં ભટકવા લાગ્યે. સર્વ વસ્તુના ઉપભોગની કામના કરી. સૃષ્ટિને અશુભરસ ચારી પાત્રાપાત્રતાનો ખ્યાલ ક્યાં વગર મેં પીવાને પ્રયત્ન કર્યો. એટલે જગતને રક્ષતા તારા કાનૂનો પીક્યા અને મને રોક્યો તથા એતાળ્યો કે ‘સૃષ્ટિના પામર જનો માટે આટલા પ્રયત્નપૂર્વક આ બાગ બનાવ્યો નથી. આહોં તે લાયકું જ કમ છે. ’ પણ મેં તો એનો અવગણી જ અર્થ કર્યો. એ કાનૂનોના બધાં મને ઉદ્ધરણી ઉદારતાની ખામી નેચાં લાગ્યાં. આ બધો વિષ ઉપભોગ ને મારા કામમાં નથી આવતો તો પણ તે શા કામનો છે ? બંધે કે બધું મારે માટે જ સર્જ્યું ન હોય.

૪૦—મને વારતા એ અગાધતા સાદ્યી હું ઉરકેસાયો. ‘ કોણ મને રોકનાર ? ’ એમ મનને અભિમાનથી ભરી હું ઉન્માદગ્રસ્ત થયો. કુદરતી કાનૂન કરતાં પણ હું વધુ ડાહ્યો થયો. એ અહકારથી સ્વછંદ મેં શરૂ કર્યો. આને ઉત્કર્ષ કે જગતનું એક એક ફલ હું કેમ ન સૂધી શકું ? સ્વૈર-સ્વચ્છંદ.

૪૧-૪૨. પુષ્પોપુંજે-ફૂલોના ઢગલામાં, જ્યાં અપાર ફૂલો ખીલ્યાં હતા તે વનકુંજમાં ને પુષ્પો ઉપર ભ્રમર શુભરવ કરતા હતા ત્યાં ગયો. એ ભ્રમરો તો બાગના જ હતા, જ્યારે હું તો બહારનો હતો. એમની વિમલ-કડુખિત, ભટ નહિ એવી લીલા જોઈ, સધળાં પુષ્પ ઉપર જરાયે આસક્તિ વગર તેમને ભટતા જોયા. અને મને પણ તેનું કરવા મન થયું-ને કે હું તો પૂરેપૂરો આસક્ત હતો. એ ફૂલોને ચૂરીને મારી પોતાની સાથે ફેરવવાને તેમજ તેના સમગ્ર રસને શૂંઠી કરવા મેં ફૂલો ચૂટવા હાથ લેખાવ્યો. ભ્રમર તો ફૂલને ઢલ કર્યો વગર માત્ર અમુક જ રસ લેતો.

યમ બાળે ઉડ્યા, કુસુમ નિરખ્યા કટક પડ્યા,
ઉડી ભૂગો મોટ્યા, મુજ નમનથી અશ્રુ દદડ્યા,
અહા, દીપ મારા કર ઉઝડે રક્ત ઝરતા,
નિકલ યમ નીચે જ સરતા

(૪૩) અને ત્યારે જાણ્યું,
અજાણ્યુ ત્યા જાણ્યું,
ઝઢી હેયુ તાણ્યું, વચન સમયા રક્ષકતણા,
ખરે ના આ વાડી મુજ અરથ ના ગીત નમણા,
તણને વીઢાવું અનત મુખે મદ પાતો,
ઉપવનખુણે જી હુ ઢગતો,

(૪૪) અને પશ્ચાત્તાપે,
મને ત્યા મેતાપે,
જાગે હેયુ પાપે, કમળ જલદી પૃથ્વી પરહુડુ,
જાની ભૂગો જેવો વિમલ, તનયે પાખ જ ધરુ,
છતા અગે રગી પલ્લુ હૃદય નીગમ હુ કરુ,
કુસુમ સંધમે પાખ પગરુ

(૪૫) જાણે ફૂળીને,
પ્રતપ્તે ને બીને

હતો એ બેદ મારા જ્ઞાન બહાર રતો અને ગતિશૂન્ય મારે શોસણ પાંચુ કુસુમોપભોગના સ્વપ્ન
વરાળ યઈને ડાગ મના ઝૂલો મટાળી અદર ડોગેલા હતા તે તો હવે જ જોણે અમુક અધિકારવાળા
જીમર જોને ચૂરે છે એ જ્ઞાન હુ છુ જ થયુ એ ભગસા જીવતા મને વજગી ડાખવા લાગ્યા જેમની
પવિત્રતા મારી મદિતતાને ડાખી મારા હાય ઉપર કાટના ઉત્તરમ થયા, લોહી વહ્યું, હાથમાથી
સક્તિ જતી રહી અને દીવા યમ લટકી પડ્યા.

૪૩—જ્યારે ડોકર ખાલી, પાપનું ફળ મળ્યું ત્યારે જ્ઞાન આવ્યું અજાણ્યાની ખબર પડી
હૈાનેા જેનીને નિઝદ કર્યા રક્ષક જોલતો હતો કે આ વાડી તારે મઠિ નથી એ વાત માદ આવી.
મારો અપાતા મને જણાડ આ ગીત અને આ વાડી મારે મઠિ ન હતા જ. જોડે પછી ઉન્નાદ
તણ નીચે મોઢે જામના ખૂણામા જઈને ઢળી પરથો

૪૪—પાપકૃત્યનો પશ્ચાત્તાપ પલ્લુ પાછો થયા લાગ્યો. જીમરની રિયતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા
થઈ, રચૂલ પૃથ્વી તણ ચુકમ વાયુમા ઉડતા ઇચ્છા થઈ જીમર જેવો અનાસક્ત અને જ્ઞાનની પાણો
પાણો બનુ, સરીર જરે રચનાતુ હોય, પલ્લુ હૃદય તો રગલીન જ—શુદ્ધ જોઈએ. અને જોની અના
સક્ત દરા ને પાળીને મારી પાણો સપળા ફૂંતો ઉપર ધરવાની મને ઇચ્છા થઈ.

૪૫—એ જાણાપામા પરવાથી હુ તથો પલ્લુ ખરો ને હુ કરો પલ્લુ થયો મારા હૃદયના
જ્ઞાનજ્વા-હન્દિયો મેં સજ્જડ રોતે જાધ કરી વિષયથી વિમુખ કરી, પલ્લુ હૃદયના ધરમા તો અધારુ.
ત્યા જ્ઞાનનો દીવો સળગાવવા મેં વાસનાજોનું દમન આર્યું જોમને પીસતા પીસતા સત્ય વિચારનુ
તેલ નીકળ્યું ને દીવાના મોઢા ઉપર આહુ ફિરલુ પ્રગટ થયુ

હિલે મેં વાસીને સજડ કરિયા દ્વાર તનના,
મયો એ અધારે કિરણ સજગાવા જ મનના,
દયાથી તારી હા દમન કરતા તૈવ અગટયુ,
ચુદુ કિરણ દીવામુખ અગુ

(૪૬)

મળી શાનિ એકે,
મને છો લૈ ફેક,
સમુદ્રે લોકે કે જન જગતના યોદ્ધા કરતા,
છતા એ આશા કે તવ વચન ક્યારે ન ફરતા,
'જરા હું તૈ આલુ, કરશુ મહુ વાતા પંડી અમે,'
સ્મરણ કરતા શોક વિરમે

(૪૭)

પ્રતીક્ષામાં બેઠો,
થશે ક્યારે બેઠો,
હવે હું પેઠો લામ પિગજશે ઔર વધશે ?
ન જાણુ ક્યારે એ મૃદુ નયનના દર્શન થશે,
પ્રિયે ! જે પાછો હું મન્દર લયુ ભાન વિમરો,
મન ન ધરતી રાધ જ જરી

(૪૮)

બધા મારી વાધે,
હવે તું કયા લાધે ?
સ્મૃતિભોગો ગાધે ફરી ફરી કરી યાદ મનમાં,
ધડી માળ્યા યોગો પ્રકટ બની નાએ ભનનમાં,
કમાણી જૂની યે નવાતુ જમ આ જીવનમહી
ક્ષણ ક્ષણ દુભાતુ મન મહી

૪૬—એ દીવાએ મને શાંતિ આપી કે ભલે આ જગતના યોદ્ધાદારે મારી અપાત્રતાનો વિચાર કરી મને દરિયાગા કે વનમાં ફેંકી દે, છતા તારા વચન ફરતાના નથી. તારા ઉપર ખરો ભરોસો હશે તો જે વાર ફૂટાઈશ, પણ તને તો મેજબીરા જ.

૪૭—તારા ધરના આગણાગા જે ઉપવન હવે તેમાં જ આ બધી ધમાલ પાડ, એટલે હવે તો આ બાગમાં જ પાછો વાટ જોડો ફર્યા કરુ છું અને તું તો અદર પુરાણ રહી છે. મને આ કૂટન-મણ્ડી જે બીક પેસી ગઈ છે તે જરો કે રહેશે ? તારુ દર્શન ક્યારે થશે ? એવું જ માણુ છું કે જે તારા વિરહને લીધે ખરો થઈને મને તેનું સાગરો અગે ત્યા પાછો લાઠકરા લાગી જઈ—તારા બાગમાં તો તે મને લાગીને મૂકશે છે, પણ ત્યાથી પાછો જગતમાં જીવથી નારી જઈ—તોપણ તું અજ્ઞાન ઉપર તું કોમ ના કરોશ

૪૮—તારી પ્રાપ્તિની આગા હજુ દૂર વાગે છે. વિરહ-વેદના વરે છે. માત્ર પહેલા થયેલી કોટી અખીઓ પાડી યાદ કરવા મયુ છું. એ મિલનનો આનંદ જ મારા મનજવનમાં યાદ આવી મને કનડે છે. હવે તું તો કશું મેળવ્યું નથી જે હવે અત્યાર સુધી કમાયો, જેટલું તારું જ્ઞાન મેળવ્યું તેટલાથી જ મતોષ માની બેસી રહેવાનું છે.

(૪૯)

હવે શુ જોવાનું ?

હવે શુ ગવાનું ?

હવે શુ જોવાનું ? કર સિંઘ પરે કેવલ ધરી,
જિજ્ઞાસી શય્યા મેં સ્મરણકુચની કંટક લગી,
શુભે જ્યોગે મારે અધિક અધિકા એ શયનથી,
સ્મૃતિશ્રમ ગહેવા બલ નથી

(૫૦)

હવે ક્યારે મારે

ગૃહે મીઠી ધારે

સ્વરૂપે છુ તારે નગણી સગણી થૈ ઉતરશે,
પ્રશાન્તે હોમે રે હૃદય મુલ્લ યાકયુ જા હરમે ?
પ્રલાપો માગ રે કવ તવ રવે નીરવ બને,
ગરક જનશે ચિત્ત કવને ?

(૫૧)

અનિલોમા નિલ્યા,

અસલોમા સલ્યા,

અકલ્યા ને દિગ્મા, ગદનમદિમા, ઊર્ધ્વગતિકા,
સુશુભોગા મુક્તા, જમમગ્નિએ કુલ્લવતિકા,
પ્રિયે ! એવા રૂપો નયન મુજ ક્યારે નિરખાશે,
અમર ફલકે કાન્ય લખશે ?

(૫૨)

પ્રિયે ! આ તો વાતો,

સ્મૃતિની જાગા તો,

ન રે તેથી ચાતો નિકલ દિવને તેજા રજા રે,

૪૬—તારા મિલનની આશા તો રલી નથી એટલે હવે શી ફિકર છે ? સ્મરણરૂપી રૂલ પામરી તે ઉપર સૂવાને યત્ન કરુ છુ, કે ફૂંચામ સૂવાથી કય આવે. અરે પણ એ ફૂંચા તો કાઠાવાળા છે, અને તેથી જોમ જોમ વધુ સ્મરણનો આસરો લેવાનક છે, તેમ તેમ વધુ ખીણક છે. એ યાક એટલો જાણો થયો કે હવે એ યાદ કરવા જેટલી મહેનત કરવાની પણ શક્તિ નથી રહી.

૫૦—હવે તો મરા હૃદય પરમા સુન્દર પ્રજારૂપી સગણી થઈને આવીને ને ક્યારે મને ધન્ય કરીશ એ જ પૂછુ છુ. તારા શાન્ત હૃદય ઉપર હું ક્યારે મારું તપ્ત હૃદય મૂકાને આરામ લઉંશ ? તાત દિવ્ય સ્વરમા મારો જળકાટ ક્યારે સમી જશે ?

૫૧—ગદનમદિમા—જોના મહિમા ગદન છે તે ભૂતર્થ અતિક્રા-જગતી અતિ કરનાર, વિદ્યામ શીલ, કુદ્ધિ લલિકા-જગતો રૂપી કુળો જોના પર બેઠા છે એવી વિશ્વેશ્વર એવા તારા સ્વરૂપો ક્યારે જોવાના મળશે ? અને એવા રૂપની કવિતા અમર પાટિયા પર હુ ક્યારે લખી ગણીશ ?

૫૨—કાળને કપસદાર હવે થવા મારે છે આ જનુ માત્ર વાતો જ છે, આજા સ્મરણો જ પડાયા છે પુરુષાર્થ કરીને મેળવેલા આનંદથી જે સતોષ માથ તે આવા નકામા કાવ્યથી કહ માથ ? તારો પ્રતાપ જાણ મારુ કાવ્ય અસમર્થ છે. વાણી તો યાજી મળે છે આ મજબૂત નરાક જનને છે, તે પણ હવે યાજીને કંઈ થઈ જશે

પ્રતાપે તારા રે કયમ મરીળનો ખામ મજ રે
 વહી વાણી ચાકે, મન મજ કદી શાત નામડે,
 અમ કરી કરી તે પણ પડે

(૫૩) ધરી તારી દીક્ષા,
 મહી મેં તો શિક્ષા,
 ભલે માયુ શિક્ષા પણ ન તજનો મત્ત કદી મે,
 મેં તુ પ્રાર્થ અગમ ભાને ભાંડી નદીએ,
 તિરસ્કારે મનો પય ભુલવજે રૂપ ધરતી,
 વિવિધ કપટે છેતર મથી,

(૫૪) પગલુ આ જન્મે,
 ન તો ખીજે જન્મે,
 ન તો જન્મેજન્મે કદી ન તવ રે પૂઠ તજવી,
 તને તો મારે રે પરમ મણી સાધ્યા જ ભજવી,
 મને શ્રદ્ધા વ્હારી તવ મિલનમા સર્વ મળશે
 અમૃતરસમા દુખ મળશે

સુન્દરમ્

૫૩—હવે તો હૃદય નતમણ બેઠું છે એવો તો નિશ્ચય કયો છે કે તારા પાછળ ફેરતા મણુ તારો જ દીક્ષા લેઈને બેસવું અને ભણે ગણે તે માયુ છતાં પ્રયત્ન બાપ ન જ રહે બાપે તુ ફરિયા મર્કે ન, મને ક્રોધ કરી હાથેલી મૂકી રહેતા ભૂલા છેતર

૫૪—પણ આ નહિ તો ખીજે ને બીજે નહિ તો બીજે એમ જન્મજન્માન્તર સુધી તારી પાછળ મારે મળ્યા જ રહેલું છે હું જ મારું પરમ સાધ્ય છે તુ મળ્યાથી બહુ જ મારી તરો મારા દુખ ત્યારે જ મળશે

બે મુલાકાતો

જેલના મોટા દરવાજા બહાર અનેક સ્ત્રી પુરુષો પોતાના સ્વજનની મુલાકાત લેવા આવેલા છે. અત્યંત ઠંડુક નજરથી તે સર્વ, જાડા સરિયાથી અને અદરના અડારાથી લગલગ અપારદર્શક થઈ ગયેલા દરવાજાની અદરના ભાગમાં નજર નાખે છે. કોઈ દરવાજાની પાસે આમથી તેમ ફરે છે, કોઈ પાસેની ઝોરડીની બારીમાં નજર નાખે છે. કોઈ મેડી ઉપરની બારીમાં જુએ છે, કોઈ રાહ જોવાના કટાણાનો સમય કાઢવા જેલની અને જેલની બહારની વાતો કરે છે, જેને મળવા આવે ન છે તેના વખાણુ કરે છે, કોઈ અમનદારને શાપ આપે છે, કોઈ તેમના અન્યાયની કડવા શબ્દોમાં ફગિયાદો કરે છે, કોઈ કોઈ વાર પૈસાદારો મોટર કે ગાડીમાંથી ઊતરી કડિયા લાવી અદર ખખર આપે છે, ત્યારે એક ઝાડ નીચે એક લોટામાં પીવાનું પાણી ભરીને બેઠેલી, સાદા ગાગડિયા લુગડા પહેરેલી ડોશી ધારવા દરવાજા સામે જોતી વધારે દીન બનતી ન મેલગાય તેવા નિશ્ચાસો નાખે છે. પણ આ બહારના માણસોની લાગણીની જાણે જરા પણ પરવા કર્યા વિના જેલનું કામ ચાલે છે. બહારની મુશ્કેલી હવા પણ એકવાર અટકાયત વિના, એક યાર બધાયા વિના, અદર ન જઈ શકે એ જ જેલનું મુખ્ય કામ હોય તેમ, બન્ને સામનામાં દરવાજા એક સાથે ઉઘાડા ન રહી જાય તેને માટે સૌથી વધારે ધ્યાન અપાતું હતું. કોઈ વાર બહારનો દરવાજો ખૂલતો. પણ તે માત્ર અદરના કેદીઓને બહાર કામ ઉપર લઈ જવા અથવા બહારથી કામ કરી આવેલા કેદીઓને અદર લઈ જવાને અને તે વખતે પીળા ટોપીવાળા અણાણુ વોર્ડરોની “ગિનતી”ની ધમાત ઝેટલા ભાગમાં ફરતી જતી દર ક્ષણે ‘ગિનતી’ થતી, ફેટલા ગના ફેટલા આન્યા ફેટલા બાકી રહ્યા, તેના હિસાબની ખૂલ ખૂલની આશંકા, બહારનાની અને બાકીનાની ફરી ગિનતી, કોઈ ઓફિસરના આવવા જ્યાં વખતની અનેક વાર મારી મારીને બરાબર પહોંચી દીધેલી સલામો, અદરના ચાનતા પંખા, મોટેથી ઉચ્ચારાતા હુકમો અને તેનો તેથી વધારે મોટા શુકારથી આપેલો જવાબ દાખવેલો અડખડાટ એ આડે ત્યાં અન્ય કોઈ બાપારને અવકાશ નહોતો.

અંતે વિનાયકનું નામ બોનાયું એટલે એ ડોશી લોટો લાથમાં લઈ ઊભી થઈ દરવાજાની ભારે જળા એક પીળી ટોપીવાળાએ ઉઘાડી, ડોશી અદર ગઈ, અને એ બારી પાછી ધીમે રહીને દેવાઈ ગઈ. ડોશીથી અજાણ્યતા એ દેવાની બારી તરફ રાત્રીની નજરથી જોવાઈ ગયું. પીળી ટોપીવાળા વોર્ડરે આ જોઈને દરવાજાની અદરની એક ઝોરડી બતાવતા જેલની ભાતમાં હતું “હા બેટા” જેમ જેલ મગાજની બહાર છે તેમ જેલની ભાવા પણ સમાજની બહાર છે.

ડોશી એ સામાન ગરેબ ઝોરડાના બાળા તરફ જોતા બેઠા એટલામાં થોડી વાર જેલની વિધિ પ્રમાણે અદરના દરવાજાની બારી ઉઘડીને વિનાયક આગો જાણે તેના રોડરને પણ સળિયાની જળામાં જકડી લેવું હોય તેમ તેના પહેરણુ અને ટૂંકા ચોગણી ઉપર કદરૂપી મોટી ચોખ્ખીની ગળિયન ભાત હતી આ વિચિત્ર પહેરવેશ જોઈને તેની માથી એક વાર

તો દબાયેલા સ્વરે “બાપુ વીનુ” એવી હાથ નખાઈ ગઈ વીનુએ આશ્વાસનથી કહ્યું
“આવો બા! હું મળીશ છું”

‘બાપુ તારુ શરીર તો સારુ છે ને!’

“હા, બા, મારી ફિકર કરશો નહિ”

“તને ખાવાનું તો ફાવે છે ને!” ખવરાવવું પોપવું એ અનેક યુગોની માધનાથી માતાના જીવનમાં જેટલું રહસ્યજૂત પવિત્ર અને જન્ય થયું છે તેટલું બીજા ઇર્ષ્યાના જીવનમાં નથી થયું પત્નીને પણ ‘બોલોયું માતા’ થવું પડે છે

“હા! બા મને મળી પડે છે!”

“તને શું ખાવા મળે છે?”

“રોટલા દાળ શાક બધું મળે છે અને સંવારમાં કાછ મળે છે તે તો એટલી સરમ હાથ છે કે મને લાગે છે કે આપણે ઘેર પણ દાખલ કરવી જોઈએ”

“મેં તો સાબળ્યું કે રોટલામાં સરકાર સીમેન્ટ નખાવે છે” શરુઆતમાં રોટલામાં કાકરી આવતી હતી તેનો લોકકંટપનાએ આવો ખુલાસો કર્યો હતો

“ના રે બા! એવું તે હોય? મારું તો અહીં વજન પણ વધ્યું છે”

‘વજન’ ગપ્પદ આવ્યો એટલે બા વાતચીત ઉપર જે કારકુનને ચોટી રાખવા મકેશે હતા તે એકદમ એની નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ બોલી ગયો “વજનની વાત ન કરો”

વિનાયકે કહ્યું “પણ હું વજન ઘટવાની વાત નથી કરતો વજન વધવાની તો વાત કરાય તે!”

જેલના કારકુને હા પાડી જેલમાં વજન વધવાની વાત થઈ શકે અને ઘટવાની ન થઈ શકે એ કાયદાના અગમલ અર્થથી વીનુની માફકડી બી મુઝવણીમાં તેની વાત કરવાની શક્તિ કુશિલ થઈ ગઈ અને તેણે શી શી વાતો કરવાનું નક્કી કર્યું હતું તે સંભારવા લાગી વીનુએ કહ્યું “કેમ બા શો વિચાર કરો છો?” તેની બાએ વિચાર કર્યા વિના જ પૂછ્યું “તારે અહીં રહેવાનું કેવું છે? જોડવાનું ખરું મળે છે કે નહિ?”

વીનુ “હા બા” પૂરું કહી રહે તે પહેલા અધિકારીનો કુકમ છૂટ્યો “જેલની દાખ પણ વાત ન કરતા”

વીનુ વિશેષ બોલવા જન્ય તે પહેલા તેણે ઉર્જે ‘તમે તકરારી છો તમારી મુનાકાતનો વખત પૂરો થયો છે જાહે’

વીનુ અને તેની બા બન્ને જણા થયા માતા પોતાના એકના એક દીકરાની આ દાડોડેડથી તદ્દન દીન બની ગઈ હતી તેને દીકરાને મળવાની ઉત્કંઠા જરાએ પૂરી થઈ નહોતી ઝોરડીના પગથિયા પર આવતા વીનુએ કહ્યું “હ્યો બા હવે જાઓ”, પણ માતાની પ્રેમભરી દીન દૃષ્ટિથી તે એક તરફ પણ ચાલી શક્યો નહિ અનેક રીતે મુઝાગેની માતા દાઢ નિષ્ઠ બળોથી પ્રેરણેથી એકદમ વીનુને મોઢે ગાંઠે અને ગળે પંપાળવા માંડી “હ્યો બા ત્યારે હવે તમે જાઓ” એમ વીનુ બોલતો રહ્યો અને “જેટા આવજો હો” એવું અર્થ વચગતું વાક્ય બોલતા બોલતા મત્તાએ તેને ફેટીએ વાર પંપાળ્યા જ કહ્યું આ દેવાને દુર્લભ દરવથી કંઈક જેલનો કારકુન પણ ખીચ્યો કે શું, ઘણીવાર સૂધી, ગાય વાહકને ચાટે તેમ, માતા પુત્રને પમાડતી ગઈ. કંઈક વૃષ્ટિ થઈ હોય તેમ

થોડીવારે પપાળતી રહી જઈ, વર્તમાન સ્થિતિ સમજી વીનુથી જુદાં પડતાં તેણે કહ્યું: “ બેટા આવતે વખતે દિવાળીને લેતી આવું? તેને બંદુ જ મન છે. ” વીનુએ માતાને આ વિચિત્ર સ્થિતિમાં જેમ પપાળવા દીધું હતું તે જ અધીનત્વથી તેણે હા પાડી દીધી. “ બાપુ બાળવીને રહેજે ” કહી માતા ચાલી ગઈ. બારણા આગળ તેને બારી ઉઘાડી આપી નહિ તેથી તે બિજી રહી. સામેની બારીમાંથી વીનુને જહાજ કાઢતા હતા એટલે તેને રોકી હતી. આ કાયદાથી ફરી માએ દિકરાને બોલ્યો. દિવાળીને આવવાની રજા આપી એ ડહાપણ કર્યું કે નહિ તેના વિચારમાં વીનુ નીચે બેઠા ચાલતો હતો, માતા તે સમજી પણ ખરી, પણ દિવાળીને લાવી શકશે તેના ઉત્સાહમાં ચાલી ગઈ.

ગરીબ બિચારો વીનુ ! ત્રણ વરસ ઉપર માતા વાત્સલ્ય ભર્યા હડ આગળ તે પીગળી ગયો હતો તેમ તે આ વખતે બીજી પાર પીગળ્યો અને તેણે પોતાની પત્નીને સુલાકાતે આવવા દેવાની હા પાડી ! તે યુગ્મજ યુનીવર્સિટીનો ગ્રાન્યુએટ હતો. પૈસેટકે સાધારણ હતો. તેને નાનો મૂકીને તેના પિતા દેવલોક પામ્યો હતો અને માતાએ કેટકેટલી આશાએ તેને ઉછેર્યો હતો. પણ એટલા માટે તેને ગરીબ બિચારો કહેવા જેવું નહોતું. આ બધું તેણે સ્વાભાવિક રીતે જ સહન કર્યું હતું, બિહારું, આ મુશ્કેલીઓએ તો તેનું ચારિત્ર ધસ્યું હતું, તેને મજબુત, મહત્વાકાંક્ષી અને દૃઢ મનનો બનાવ્યો હતો. પણ છેલ્લાં થોડાં વરસથી તેના જીવનને અને મનને સોંસરુ વીધી એક સત્ય પીડતું હતું અને તે જ બજબુતો હોય તેનાથી તે યાદ આવતાં જરૂર ‘ ગરીબ બિચારો વીનુ ’ એમ કહેવાઈ જાય !

નાનપણથી માલિકરાને સારું જાનતું. આ દિકરાને મોટો સુખી અને શક્તિશાળી બેવા છત્ચતી અને હજી સુધી દિકરાએ માતાને કરામાં નિરાશ કરી નહોતી. પણ જુવાન વયમાં અને તે સાથે કોલેજમાં પ્રવેશ કરતાં તેના મહેચ્છાના વિચારો જેમ અનેક વિષયોમાં વળ્યા, પ્રસાર્યા, તેમ લગભગ તરફ પળ વળ્યા. તેને પોતાને જાહેર જિંદગીમાં ઝુકાવવાનો શોખ થતો જતો હતો, તે સાથે તેને પોતાની ચર્ચામાં સદકાર આપે, તેના અર્ધાગને દીપાંવ, અને રસથી તેના ચાક ઉતારે, તેની મહેચ્છા પાર પાડવામાં ઉત્સાહ આપે, એવી એક પત્નીની પણ ઝાંખી કલ્પના થતી જતી હતી. જુવાનની કલ્પના અનુભવહીન, પોકળ હોય છે. વિનાયકને પોતાની આદર્શભૂત સ્ત્રી જેમ સ્પૂલ ચરીરે કેવી હોય તેના ખ્યાલ નહોતો, તેમ કયા વિશેષ શુભોથી પત્ની તેને એવો સહચાર આપી શકશે તેના પણ ખ્યાલ નહોતો. માત્ર તે પોતાની પત્ની પોતાની મેળે પસંદ કરવાનું છત્ચતો હતો. બે કે પત્ની કેમ પસંદ કરવી તે પણ બજબુતો નહોતો.

વીનુની માતા જેમ વીનુની ભણવાની સગવડ કરી આપતી, તેની કપડાંની, ખાવાની સગવડ કરી આપતી, તેમ જ વીનુ જુવાન થતો લાગ્યો કે તરતજ તેણે વીનુને માટે કન્યાની શોધ કરવા માંડી. આવી બાબતમાં દિકરાને પૂછવાની કે તેની છત્ચા બાજુવાની જરૂર હોય એવો તેને તર્ક પણ ન આવ્યો. નાતની એક સારા કુટુંબની થોડું ગુજરાની ભણેલી છાત્રીની સાથે તેણે સગાઈ કરી દીધી, વીનુ કોલેજમાં હતો ને જ સગાઈ વજવી દીધી અને વીનુ ઘેર આવ્યો ત્યારે તેને કંસાર જમાડતાં આ વાત કરી.

વિશ્વાસથી ચાલતાં કાંદો બોંકાય ને માણસ ચમકે તેમ વીનુએ ચમકી કહ્યું “ પણ મને પૂછું તો હતું. ”

ચતુર માતા કારણ સમજી નહિ પણ એટલું તો સમજી કે વીતુને અત્યંત દુઃખ થયું છે તેણે વહુના યોગ વખાણ કરી જોયા, તેને જોણે જોઈ છે એમ યાદ આપ્યું, પણ કશાથી વીતુને કળ વળતી નથી એમ જાણી, તે વખતે વાતને ખાણ ગણ, અને રત્નઓમા ફરી એ વાત કાઢી નહિ વીતુ ધણ મૂંઝામો, પણ સુ કરવું તેનો રસ્તો નહિ જડવાથી તેણે પણ ફરી એ વાત ઉઘારી નહિ.

માણસ અણગમતી વસ્તુનો નિકાલ લાવતા જાણે ડર છે, અને તેથી નિકાલની મુદત પાડ્યા કરે છે પણ સમજતો નથી કે વખત તેના ગેરલાભમા વહે છે એક વરસ પછી રત્નઓમા કન્યાના પિતાએ લગ્ન લીધા ત્યારે તેણે જોયું કે પરિસ્થિતિ એટલે સુધી પહોંચી છે કે તેની સામે તે એક પણ પગલાનો વિચાર કરી શકે નહિ ઉલ્ટે મૂંઝામને તેણે માતાને કહ્યું “મારે નથી પરણવું”

“પણ બેટા હવે તો દસ જ વગેરો બાજી રહી છે કંકાતરીઓ લખાણ ગણ છે વડીપાપક થઈ ગયા છે હવે ના ન પડાય”

વીતુ માની મામે માત્ર ફરી એ જ નકાર બોલવા ઉપગત કાઈ ક્ષી શક્યો નહિ માતાએ મામી સરલતાથી તેને ફેરવી ફેરવીને પૂછ્યું “ત્યારે તારે કોને પરણવું છે? ક્યારે પરણવું છે? સુ નથી જ પરણવું? આ વિવાદમા સુ ઝોટું છે?” પણ તેને આ પ્રશ્નો નીચે ગ્રેહ માનસ અને પોતાની વિચાર કરવાની પદ્ધતિમા એવડો મોટો ફગ્લ લાગે છે તે કશાનો જ ઉત્તર ન આપી શક્યો ખરી રીતે આ બધા સવાલોના ઉત્તરે તેની પામે હતા પણ નહિ તેને તો માત્ર પોતાની પસંદ કરેલી સ્ત્રીને પરણવું હતું અને એ ઉત્તર તે આપી શકે તેમ નહોતો, આપે તો પણ તેની મા તે અમજી શકે તેમ નહોતી એ તે જાણતો હતો.

એક પરણવાના દિવસ સુધી તેણે ના પાડ્યા કરી અને જીજી જાનુ પરણવાને માટે જ જાણે આખી સૃષ્ટિ કામ કરી રહી હોય એમ તેને લાગતું હતું છેવટે દિવસે માતાએ વાતવ્યથી દિકરાને લાય ફેરવીને કહ્યું “મારા સગ્ન જોયે તો આટલું માની જા જા માગ ફિકરા, જગા ગોઠવવા બાધા?” વીતુ નાનો હતો અને તેને બદાગ રમવા જવાનું ધણ જ મન હોય, પણ ‘જા માગ દિકરા, જરા તપેયુ લાઈ આવ તો’ એમ તેની મા કહે, અને રમવાની વૃત્તિ જગા શેષી તે તપેયુ વર્ષ આવતો, તેમ જ, તેજ અધીનતાથી તેણે ગીટગ બધાવ્યું અને પણ દિવસમા તો લગ્ન થઈ ગયા.

માણસ ધણીવાર લાગ્યા આવતા બનાવનું માત્ર સુખ દેખી રાખે છે, આજો બનાવ દેખી શકતો નથી માણસ સ્વયંમા જોટલુ લાજુ જોઈ શકે છે તેટલું પણ કાંઈમા જોઈ શકતો નથી પરણી ગયા પછીજ વીતુને અમળસુ કે લગ્ન, પણ દિવસ, મા કે બાલણ કહે તેટલું કરી લાઈ છૂટી જવાનો બનાવ નથી પણ નિંદ્રાગીબર આવતો બનાવ છે અને એ તેને ગમતનું ગયું તેમ તેમ તેની મૂંઝાણ વધતી ગઈ આ મૂંઝાણથી તેને પત્નીનું દર્શન પણ અકારુ થઈ ગયું, દિનાળી નામ પણ તેને જૂનનાળી લાગ્યું પોતે કરેલા કાર્યના પરિણામે, તેને પત્ની તરફ કાંઈ કર્તવ્ય કે ફગ્લ છે એમ તેનું મન જ ન ગાની શક્યું અને આ મધ્યમાં કોંકાડી મિચિના કાણુરૂપ તેની મા તરફ તેને ધીમે ધીમે કળાં આવતો ગયો તે પોતે સમજી શક્યો કે તેનો મા તરફનો પ્રેમ ઘટતો જતો હતો, તે ઘણી વાર કેવળ કન્યાશુદ્ધિથી

માની સાથે વર્તતો હતો. આથી તેને દુઃખ થતું હતું પણ મા તરફનો જૂનો પ્રેમ પાછો આવતો નહોતો બન્ને વચ્ચે બંધે કાંઈ અદૃશ્ય પડેલો આની ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે અપારદર્શક થતો જતો તેને લાગતો હતો જેમ નજીક નજીકના જે વરો વચ્ચે ધીમે ધીમે વાધુ પડે, તે જોકું ને જોકું ઉતરતું જાય, અને બન્ને ધગ એક બીજાને દુરાસાદ અને હેવટ અનામાદ થઈ જાય તેમ બન્ને વચ્ચે અતર વધતું જતું હતું કોઈનો પણ દોષ ન હોય છતાં જાણે સર્વને માહુ લાગ્યું હોય, રવ અપ્રશન હોય, કોઈને ખબર ન હોય એવા કોઈ બનાવથી જાણે બધા દુઃખી હોય, તેમ આ વરનો વ્યવહાર ચાલવા માડ્યો.

વીનુ બી એ થયો નોકરીને માટે તે કંઈક વિચાર કરે એટલામાં ગાંધીજીએ મીઠાની દૂધ કરી અને આખો દેશ ખજલણી ઊઠ્યો. વીનુએ આ જગમા ટુરન્ટ ઝુકા યુ કુદળનો ભાગ આટલે વગસે ઉતારી દિકરાની કમાણીનો ટેકા લેવાનો વખત આવ્યો ત્યારે જ વીનુએ ધરનો ત્યાગ કર્યો તેથી માતાને ધણુ માહુ લાગ્યું પણ તે અચાત રીતે જાણી ગઈ હતી કે વીનુને સમજાવી શકાશે નહિ.

જેવની પ્રથમ મુલાકાતે, એ અમાનુષ વાતાવરણમાં વીનુની માતાનું વાત્સલ્ય ફરી એક વાર પ્રગળી ઊઠ્યું, અને વીનુ પણ તેમાં અધીન થઈ નાહ્યો જે વગસ ઉપર તેણે જેમ વિચાર્યા વિના મીઠળ બધાવવાની હા પાડી હતી, તેમ તેણે ફરીના દિવાળીને મુલાકાતે આવવાની રજા આપી.

વીનુની વધુ તરફની ઉદ્દાગીનતાથી માતાને વધુ તરફ અત્યત બહાવ રહેતું હતું જેલમાંથી મળવા જવાની વીનુએ આખો જગથી કંઈ ઉત્સાહમાં બન્ને પાંછા ધરનું કામ કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ બપોરના વીનુના મામમાં એક અપૂર્વ બનાવ બન્યો. વીનુના ધગ આગળ થોડે દૂર " કનકિલાય ઝિન્દગી "ની જૂઓ ધણી જ ઝનુનથી યોવાતી મલખાવા લાગી દિવાળીને પતિ કેદમાં ગયા પછી આ હીન્દયાન અને તેમાં ભાગ લેતી વ્યક્તિઓ તરફ, સ્નાનાતિક કૌતુક થયું હતું શેરી ઉપર પડતી અમાર્ગીએ તે જોવા ગઈ એક યુવાનોનું ટોણુ આ જૂઓ પાડતું પાડતું ધગ તરફ આવતું તેણે જોયું ટોળામાં સૌથી આગળ એક યુવાન મોટા વામડા ઉપર નિરંગી વાવટો ફરકતો લઈ આવતો હતો હવે જૂઓ મધ કરી બધા યુવાનોએ ગાધુ.

ઝડા જીયા રહે હમાગ

દિવાળી જોની હતી એટલામાં જીજી તરફથી પોલીસનું ધાકુ આવ્યું જાણે કોઈ ગયા હોયનું વેર હોય તેમ તેણે યુવાનો ઉપર ધમકારો કર્યો સૌથી પટેલો ફટકો ઝડો લઈ ચાલ નાર પડ પડ્યો પણ તે મજબુત અખાડિયાએ હાથમાંથી વાસડો છોડ્યો નહિ ત્યારે વાસડો ઝાલી ગમખે પણ અશક્ય થયો ત્યારે તેણે બીજા અખાડિયાને આપ્યો હવે પોલીસોએ જાણે એ જ મુખ્ય બ્યેબ હોય તેમ ઝડાધારીને માગવા માડ્યું આખ કણુન પણ ન કંઈ તેમ એકમાત્ર નજીક માર પોલીસ એક પગ ચડી જતા તે ઝડાધારી અશક્ત બનતા બીજાને ઝડો આપતો એટલે ફરી મમ્બાતા મમ્બાતા, ગાળોદ્દાગ નિર્જય દર્શાવતા તે બીજા પર ચડી જતા થોડી જ વાગમાં એક પછી એક ધણા જુવાનો પડ્યા હવે માત્ર એમદ જ બાકી રહ્યો હશે પોલીસો આ હેવટનો વિજય નજીક જોઈ વધારે ઉત્સાહથી ગાળો.

હેતા માર મારતા હતા એટલામા આ ચમત્કારહીન જમાનામા જાણે ચમત્કાર બનતો હોય તેમ, ઝડે એકદમ ઉપર ચાલ્યો ગયો થોડી વાર તો સૌ પોલીસ આજાજ બની ગયા પછી જ તેમણે જાણ્યું કે વિજય તસપૂર પણ છેડે નહોતો એટલામા અગાસી ઉપર ઊભેલી બાઈએ ઝડે લઈ લીધા હતા કેણુ જાણે દિવાળીને એ એકદમ કેમ સંજયુ એ ઝડવાળો પણ કરી પણ નિશાનિ વિના કેમ સમજી ગયો, અને દિવાળીએ ઝડે ઉપર ખેંચી લીધો અગાસી ઉપર તેને ઝાલીને ઊભી રહી માગ ખાધેલા યુવાનો એકદમ ઉત્સાહમા આવો ગયા અને તેમણે લોહી નીતગતે અને માગ્થી ખોખરે ધપેલે ચવાળે પણ, ઝડ સામે હાથ ઊંચા કરી

ઝડ ઊંચા રહે હમારા

કરી ગાયુ પોલીસ હવે નિરુપાય થઈ ગઈ દિવાળીને ગાળો લાડીને અને એક બેને જરા વધારે 'ચખાડી' ને તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, અદૃશ્ય થઈ ગયા કેાઈ લશ્કર કિંશી મર કરે એટલો હર્ષ ત્યાં વ્યાપી ગયો

કેાઈ રાજ્યપ્રકંથુને 'વેદાન્તી' વિચારે કે એક નિર્ઘંક વાવટા માટે આ માગ ખાવાનો ગો અર્થ ! પણ આમ અનેક માણસોએ માગ ખાવાથી ઘન્ટે માતરમ્ ગીત ગદ્યગીત બન્યું છે, અને એ જ પ્રમાણે અત્યારે આ ત્રિરંગી વાવટો રાષ્ટ્રધ્વજ બને છે અને એ બધાથી રાષ્ટ્રભાવ ધડાય છે

પોલીસ ગયા જોઈ દિવાળીએ ધ્વજ પાછો આપવા માડ્યો પણ સ્વયંસેવકોએ એ ધ્વજ ત્યાજ રાખવા કહ્યું દિવાળીએ સાસુને મોલાવી તે સર્વ હકીકત જાણી ચકિત થઈ ગઈ સ્વયંસેવકોએ વીતુભાઈની ખાતર વાવળે રાખ્યા કહ્યું અને માતાએ કબૂલ કર્યું અગામીમાં એક ઠીકરાની ટાણી કેાડી પડી હતી તેમા છોકરાએ ધૂળ દેહા નાખી એ વાવટો ખોડ્યો આખા ગામમા સૌથી જંગો વાવટો વીતુના ઘર પર ફરકવા લાગ્યો. અને દિવાળીને સૌ ઝડવાળો દિવાળી કહી ઓગળ્યા લાગ્યું

કેટલીક ક્રિયામા પોતામા કરી ગદાદુરી હોતી નથી પણ તેથી માણસમા બદાદુરી આવે છે દિવાળીએ વાવટો ઊંચો લઈ લીધો તેમા જુ બદાદુરી કરી નહોતી પણ તેથી તે બદાદુર બની, અને તેનાથી આખા ગામની સ્ત્રીઓમા નની ગદાદુરી આવી

એક દિવસ દિવાળી મવારમા પાણી ભરવા જતી હતી ત્યાં તેણે ભાગેતે એક ગાડી અને તેની આગપાગ કેટલાક ખાદ્યધારી સ્વયંસેવકો જોયા સ્વાભાવિક કુતૂહલથી તે જગ રસ્તો મરડી ગાડી પાસે ગઈ ત્યાં જીજી દિશાથી એક સ્વયંસેવક મારતી બાઈસિકલે આવ્યો, તીએ જીતર્યો અને હાફતો હાફતો દહેવા લાગ્યો કે પોલીસોને આપણા મીઠાની ખજા પડી ગઈ છે બધા સ્વયંસેવકો મૂંઝામ લાગ્યા કારણકે તેમણે અદ્વાંથી બે ગાઉ દૂર એક ગામમા મીઠું પહોચારી ત્યાં જાહેર રીતે વેચવાની લાજ આપવાનું નક્કી કર્યું હતું સ્વયંસેવકો અદર વાતો કરવા લાગ્યા કે ગામમા ક્યારે મીઠું રખાય એટલું ઓગળાણ પાગ નહોતું દિવાળીને તરતજીવિ સંજી અને તેણે કહ્યું કે માગ બેઠામા ભરી આવ્યો પાણી ભરવા જતી બધી પાણિયારીઓને તેણે અન્કાવી અને મીઠું વહેવાનું કહ્યું બધી સ્ત્રીઓએ મીઠું માગવા માડ્યું એ પાણીગરડો ઘડીબગ મીઠાગરડો બની ગયો તમાવતી પાગ ઉપર એક સ્વયંસેવકને પાન રાખવા ઊંચો ગળ્યો હતો લગભગ ગાડી ખાતે થઈ ત્યાં સ્વયંસેવકે નિશાની કરી. સ્ત્રીઓ ત્યાંથી ખસી ગઈ, કેટલોક ગામ તરફ અને કેટલીક કુવા તરફ ગઈ

સ્વયંસેવકાએ પોલીસને ખોટી દિશાએ ચડાવવા ગાડી ગામ બહાર ગમે તે મારગે દોડાવી, અને રસ્તામાં જ ગમે ત્યાં મીઠું વેરી નાંખ્યું. પોલીસોનાં ઘોડાં તેની પાછળ દોડ્યાં. થોડે જલ્દી તેને પકડી પાડી જીલું રાખ્યું પણ ગાડીમાં મીઠું મળ્યું નહિ. ગામમાં આવ્યા પણ કશી ભાળ મળી નહિ. પોલીસો નિરાશ થઈ પાછા ગયા.

હવે ઝંડાવાળી દિવાળીની ખ્યાતિ ગામ બહાર પણ ગઈ.

આ ગામના તાલુકાના મુખ્ય શહેરમાંથી સરકારે અત્યારે ધણાખરા કાર્યકર્તાઓને પકડી લીધા હતા. બીજા તાલુકાઓમાં કોઈકોઈ જગ્યાએ સ્ત્રીઓની નીમણુંક હવે “સરદાર” તરીકે થતી હતી. ઝંડાવાળી દિવાળીની ખ્યાતિ એટલી થઈ હતી કે તેને હવે તાલુકાની સરદાર નીમી. તેને, નિમાતી વખતે તો, શું કામ કરવું પડશે તેની ગમ નહોતી પણ ધીમે ધીમે તેને બધું સમજાયું, અને થોડા વખત પછી તો તે પોતે લડતને કાર્યક્રમ ધડવા માંડી. તેણે ખાદીનું ખાતું ખોદ્યું, દારૂ અને પરદેશી કાપડના પહેરા ગોડવ્યા, વાનર સૈન્યની વ્યવસ્થા કરી, પ્રભાતેરી અને સરથક્ષો નિયમિત કર્યા, અને પોતે જોલ જવા તૈયાર રહી ધણાને તૈયાર કર્યા અને મોકલ્યા. હવે તો તેનું નામ વર્તમાનપત્રોમાં પણ આવતું થયું હતું.

વીનુની મુલાકાતનો વખત થયો ત્યારે તે પોતાની સાસુ સાથે જોલમાં ગઈ. જોલની વિધિ પ્રમાણે તેમને દાખલ કરીને અંદર બેસાડ્યાં. થોડીવારે વીનુ આવ્યો. તેણે માતાની પાસે કેસરી ખાદીની સાડીમાં કંઈક પ્રગલ્ભ રીતે ખુલ્લે મોઢે મેઢેલી દિવાળી જોઈ, પણ તે તરફથી આંખ ખસેડી તેણે બાના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા, અને પોતાના કલ્યા. આટલા માસના અસહકારીઓના સહવાસથી જોલના અધિકારીઓમાં કંઈક માથુસાઈની મુદ્રતા આવી હતી. આ વખતે અધિકારીઓની ડખલ નહોતી, પણ દિવાળીને જોઈને વીનુ જરા હડો થઈને બેઠો.

પણ પંદરેક દિવસમાં વીનુ ઘેર આવવાનો છે એ અપેક્ષાએ તેની માતા વધારે ઉત્સાહમાં હતી. તેણે વીનુને કહેવા માંડ્યું કે તું ઘેર આવીશ ત્યારે ઘર ઉપર મોટો ઝંડો ફરકતો જોઈશ.

“એમ કે ? સાડું ક્યું બા !” વીનુએ કૃત્રિમ હર્ષ બતાવ્યો.

“પણ જો હવે તું ઘેર આવે ત્યારે દિવાળીએ થોડા દિવસ આપણે ઘેર રહેવા આવે એમ તું ન કહે ?”

“બા, એ તો એનાં માઆપને ફાવે તેમ કરે.”

“માઆપને ત્યાં ક્યાં છે ? એ તો ભામણા ગામમાં છે ને દેરાનું કામ કરવા હવે ત્યાં જ રહે છે. ત્યાંની સરદાર થઈ છે. !”

“ભામણામાં ઝંડાવાળી દિવાળી સરદાર થઈ છે તે આ દિવાળી ?” વીનુએ જિંદગીમાં પહેલી જ વાર દિવાળી સામું જોયું.

“હા. હા. એની કેસરી સાડી નથી જોતો ?”

“અરે સાખાશ રે સાખાશ.” વીનુએ વેગમાં આવી જઈ કહ્યું અને ધણા જ નેરથી દિવાળીનો બરડો માખડ્યો. જિંદગીમાં દિવાળીને આ પતિનો પહેલો જ સ્પર્શ હતો. આ આટલી વિચિત્ર જગ્યાએ, લોકોના દેખતાં, સામુના દેખતાં, પતિએ બતાવેલા ઉમંગકાથી તેનું મોં ધરમ આનંદ અને સૌભાગ્યના એકચિત્તા ભાનમાં ધામ થઈ ગયું. વીનુએ પહેલી જ વાર

જોયું કે દિવાળી જરા લીને વાત હતી પણ તેજસ્વી અને મુંદર હતી. “આ ઝંઝાવાળી દિવાળી તે તું? અહીં ભામણાથી જગદીશ આત્મે હતો તે તારી વાત કરતો હતો, પણ મને શી ખબર તું હાઈશ. તને ઝંઝાવાળી શાયી કહે છે?” વીનુએ માને નહિ પૂછતાં પત્નીને સીધું જ પૂછ્યું. માતા તેના સામું જોઈ રહી. આ અશ્ર પૂછતાં વીનુની શી આંખો, શો હર્ષ શો ઉત્સાહ! જાણે કેટલાંએ વર્ષથી મહત્વાકાંક્ષા, ઉત્સાહ, ક્રોધ પણ નિર્દિષ્ટ પાત્ર વિનાનો પત્નીગ્રેમ સંઘરી રાખેલો, એકદમ ધરતી ફાડી સેર ફેર, એમ ફૂટી નીકળતો તેણે જોયો— તે જોઈ જ રહી!

દિવાળી હવે સ્વસ્થ થઈ હતી. એક સૈનિક સાથે વાત કરતી હોય તેમ “એમાં તો કંઈ મોટી વાત નથી.” એમ કહી બધું વૃત્તાન્ત કર્યું.

“અને પેલું મીઠું લઈ આવી’તી એય કહેતે!” માતાએ વચમાં ઉમેર્યું.

હવે વાતચીતના પહેરેગીરને માટે આ વધારે પડતું થઈ ગયું. તેણે કહ્યું “ગોડાની વાત ન કરો.”

જરા પણ ડહાપા વિના દિવાળીએ ચલાવ્યું: “અમે પાણી ભરવા ગયાં’તાં. ત્યાં ઊતર-વડથી માલતી ગાડી આવી’તી. ગામમાં માલ ક્યાં રાખવો તેની ગાડાધણીઓ ચિંતા કરતા હતા. ઉપર તોફાન ઝૂમી રહ્યું હતું. જો વરસે તો બધો માલ બગડે એમ હતું. એટલે હું ને નગરગેઠની દિકરી વજ્ર, ને આપણી પાડોશણ રસિકા, ને ગોરની ડાહો અમે બધાંએ બેઢે બેઢે સાર સાર કર્યું.”

વીનુ, પત્નીની આ કહેવાની ખુબીથી, તરતજુદિથી, પ્રાગલ્ભ્યથી ખુશ થયો અને વળી શાબાશી આપી.

વાત સારી પેટે થઈ પણ તેમાં મુખ્ય વાતો કરનારાં હવે વીનુ અને દિવાળી હતાં. ધણીવારે વીનુએ જ કહ્યું: “હો હવે જાઓ. સમય પૂરો થઈ ગયો છે.” સાસુ વડુ ઊઠ્યાં. સાસુ અતિ વહાલથી વડુના ખભા પર હાથ મૂકી ચાલવા માંડી. બારી પાસે આવીને બન્ને ઊભાં રહ્યાં. એ વોડરો, પોલિસો, બીજા અનેક મુલાકાત માટે આવેલા કેદીઓ, બધાના દેખતાં દિવાળીએ જરા પણ શરમ વિના ધન્ટેઆર આંખોથી વીનુ સામે જોયું. વીનુ પણ જોઈ રહ્યો. જોલમાં એવી શરમને સ્થાન નથી. અને માતાના ‘સાચવીને રહેજો’ એ શબ્દોથી વધારે, એ મૂક આંખો કહેતી હતી. વીનુ બારી દબાવે અંદર ગયો ત્યારે જ એ આંખોની મુલાકાત બંધ પડી.

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિના પ્રવેશકમાંથી ઉતારા

છ સાત પેઢી

૧ “આપાની પીપર” લખાઈ ત્યારથી માડીને આજ લગીના છયાશી વર્ષના ગાળામાં ગુજરાતે એકે મહાકવિ પાકે નથી ગુજરાતી પ્રજાએ આ મમય દરમિયાન કરેલા ઉચ્ચારણના વાહન લેખે મુખ્ય સ્થાન કવિતાનું નહિ ગણવું છે નર્મદી માડીને આપણા ગદ્ય લેખકોમાં ઉત્તમ વીરા કોણ, એવા પ્રશ્નપત્રના જવાબમાં નીચેના દસ નામ આપ્યા વિના નહિ રહે એવું મારું અધીન મત છે — નર્મદ, નવલગમ, ગોવર્ધનરામ, “ખીરબળ,” મણિલાલ નમુબાઈ, વાડીલાલ શાહ, મોહનલાલ ગાંધી, દ્વારેય કાલેન્ડર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, અને અખાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી અને જોવાનું આ પણ છે કે આ દશમાથી ચારે કવિતાઓ લખી છે, કવિ લેખે નામના પણ મેળવી છે, તથાપિ એ દરેક કવિ લેખે ગણાય છે તે કરતા ગદ્ય-લેખક તરીકે વધારે મોટા ગણાય છે, બેશક

૨ અને તોપણ આ અરસામાં કવિતા યે સારી પેઢે વિવિધ વિષયો ઉપર અને અનેક જાતિની રકુરી છે જૂના વહન આજ થયા સુકાયા અને લગભગ ચમ્બી ગયા, તેમની જગા નાના પ્રકારના નવા વહનોએ લીધી છે અને વર્તમાન યુગની પરિસ્થિતિથી મળતો યુરોપ અને વિશેષે ઈંગ્લાન્ડ દ્વારા આખી માનવજાતિના વિચારમંદ્ર અને કલાસમૃદ્ધિની માથે વધતા જતા પરિચયનો જે લાલ ગુજરાતી ગદ્યમાં લેવાયલો જોઈએ છે, તે ગુજરાતી કવિતામાં પણ લેવાયલો જોવામાં આવે છે જગાળી પ્રજા અને માહિત્યને મુકાબને ગુજરાતે આ વર્તમાન તત્ત્વ (મોડર્નિટી modernity) મોકુ ઝીરવું, તો તેની ગ્રાહકતામાં ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર કરતાં તો આગળ, ઉત્તર હિંદ કરતાં ઘણો આગળ છે

૩ કવિતાની સંસ્કૃતિપોષકતા, સજીવનતા અને અમરતા શેમાં લેખાય વારુ ? સૈકાઓથી ઉતરી આવેલા ક્વાર્ડોને કટપના લાવ અને વિચારરસના એવાને એવા તાજા હૃદયગમ પ્રતીક રાખવામાં, અને તેથી વધારે એ બધાયેના સ્થિતિતરને પ્રતિકૂલ ન પડે એવા અનન્યા ક્વાર્ડો સર્જવા અને અપનાવવામાં જે પ્રજાઓની સાથે આપણે સંબંધમાં આવતા જઈએ તેમના આપણથી જુદી જાતણાતના ક્વાર્ડોને આપણી સુરચિ ધવાય નહિ તેમ અપનાવવા, એ કવિતાસર્જનોમાં (અને સાહિત્યસર્જનોમાં) સમુત્થાનિતો ખારા પ્રકાર છે નિ સ ૧૯૦૧ થી આજ લગીની ગુજરાતી કવિતા તપામતા કવિતાની સંસ્કૃતિપોષકતા અને મજીવનતાનો આ પ્રકાર આપણુ સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એ કુદરતી છે

૪ સારા કવિનું કવિતામૂર્જન વીરા વર્ષ લગી એકસગળુ ચાલ્યા કરે એમ ભાગ્યે જ અને છે કવિનું આયુષ્ય લાંબુ હોવ, તો તેમાં સર્જનશ્રમ્યતાના કે ઉતરતી રચનાઓના ગાળા પણ લાંબા પડે એટલે આ આઠ માડાઆઠ દાયકાને એક દષ્ટિપાતે જોવા જતા, તેમાં કવિતાની ત્રણ ચાર નહિ પણ છ માત પેઢીઓ એક પછી એક પોતાનું સ્થાન લેતી જોવામાં આવે છે પહેલી પેઢી નર્મદ-દલપત-જોશનારામની, ખીજી નર્મિહરાવ-ગોવર્ધનરામ-

ખાલાશંકર-મણિલાલ-હરિલાલ વગેરેની, ત્રીજી મણિશંકર-રમણુભાઈ-ત્રિભુવન-હરગોવિન્દ-નયુરામ-જટિલ વગેરેની, ચોથી કલાપી-હાનાલ-ખખરદાર વગેરેની, પાંચમી લલિત-બોટાદકર-રામનારાયણ-મનહરરામ-કેશવ હ શંક-વસન્તવિનોદી વગેરેની. છઠી સાતમી એ નવી પેઢીઓ કુસુમાકર મલવાનિલ, લાનુશકર વગેરેથી માંડીને ગળેદ્ર શુચ, સુ-દરમ, કૃષ્ણ લાલ શ્રીધરાણી વગેરે છેલ્લા દશબાર વર્ષમા કવિતાઓની અખડ પવટણુમા થતી નવી ભરતીની ગણુ છુ આ તો માત્ર સત્તાયે સૂઝતા ગયા તેમ નામે ટપકાવ્યા છે એકે પેઢીની આખી યાદી નથી આપતો. છઠીસાતમી પેઢીની પૂરી યાદી આજની થઇ પણ ન શકે વળી એ પેઢીનિર્દેશોમા નામેને જે અનુક્રમે મુક્યા છે, તેમા અનુક્રમે પ્રમાણુ ચડતી વા ઊતરતી ચણુવત્તાનો અર્થ કાઢજો ન વાચવો. આમાની ગધી નહિ તો કેટલીક પેઢીમા, આરીક અભ્યાસ અને નિરીક્ષણથી કેટલાક સામાન્ય લક્ષણુ પણ જણાયા વગર નહિ રહે, એટલે દરેક કવિના લક્ષણો તપાસતા તે એના પોતાના કેટલા અને એની પેઢીના કેટલા ગણાય એવી તુલનાત્મક ચર્ચાનું ક્ષેત્ર પણ હજી અણખેડયુ છે વળી ખીજા દેશોમા કોઇ કોઇ કવિ એક પછી એક બે પેઢીનો વત્તોઓછો પ્રતિનિધિ ગણાયો છે, એવા દાખલા આપણા કવિ ઓમાથી પણ મળી આવવા સલાવ છે

૫ અહીં આપણે વાવેલો લણુલો કવિતાકાલ જ આપણો વિષય છે, અને તેમા જુના ૭-૮, જૂનવાણી શૈલી, કલામયતાના વાગ્સે મળેલા ખીખા અને આદર્શો, પરંપરાપ્રાપ્ત વિષો અને તે દરેકની શિષ્ટમત માગણી, સુ-દર મરુતિઓ પડ્યા ઊર્મિઓ બાવતરંગો વિચાર-પર્ગો અને સુગન્ધરુન્દો જગાડતી રૂઢ કવિતાચિત્ર મનાયલી પદાવલિ (મેથેટિક ડિશ્શન poetic diction) આદિ અનેકાનેક ઝીણીમોટી વિગતે આપણા દરેક કવિ વિષે તેમ આપણી દરેક કવિતાપેઢી વિષે મૂઝા હાવવી, તપાસ કરવી અને ચર્ચા વિસ્તારવી પ્રાપ્ત થાય છે, જેમા પુરાપ્રાપ્ત અસ કયા કયા, નવીન અને નર્તમાન પરિસ્થિતિપ્રેરિત કયા કયા, અમુક કાવ્ય અમુક કવિ કે અમુક શૈલીના જ અનુકરણુ જેવુ સુ યુ, -હિદાદરણુ લેખે, ન્હાનાલાલી “ હોયન ” કેટલે દરજ્જે વ્હીગ્માનક વર્સલાઇઝર (Whitman vers liber) છે, કેટલે દરજ્જે નથી, -નવા જૂનાનો મેળ કેવો સધાયો છે, પ્રધાન સૂર જૂતો છે વા નવો, પડ્યો માત્ર છે કે નવું સર્જન, વિજ્ય જૂનાને લઇને છે કે નવાને, નવીન કેટલે દરજ્જે તલપદા જેવું સોહાવાયુ છે, કેટલે દરજ્જે જાણ અલંકરણુ કે વિલાપતી વિચિનતા કે વર્ણ સંકરતા જેવું રહે છે, વગેરે, વગેરે, વગેરે

૬ પરન્તુ આવી આવી ચર્ચા ફેલાય અને લોકમત ઝળવાય તે પહેલા કવિતાઓ જ વધારે વચાય અને વચાય તેટલી અગતિ લયકાર કે લાવને તેમ પરિચિત વા ખંદ વિચાર લદણુને માન ઘુંટયા કરવાને નહિ, વધારે હડી અને રૂપટ મગજથી અને ઉદાર મુર્ખપત્ત તુલનાત્મક રમિષ્તાથી વચાય, એ આવશ્યક પ્રગથિયુ છે આ ગંગાદત્તી ગોજનામા વિવરણુને આટલી જગા આપવામા આવે છે એવા અભિપ્રાયથી, કે મારી કવિતા મારી કેમ, નળણી કવિતા નળણી કેમ, નધારી કવિતા નધારી કેમ, એ માત્ર લાગણીસાવેદ અને રચિત્રતાનો વિષય નહિ, પણ મિદ્ધતોને વગગીને એવી શાસ્ત્રીયતાથી હસાવી શમાય એવી વસ્તુ છે, કે આ પ્રતિપાન્તો સૂવમાન્ય અથવા લગભગ અર્ધમાન્ય થવા પામે -આવા ઉચ્ચ આશયોથી

વિવરણુ લખવાનું લાઇ બેસવામાં સાહસ પણ છે, અને વિનય ફેટલો મળે તે હકે ન અનિશ્ચિત રહે છે.

૭ કાસ્તી બુકાવું છું. બીજા ગ્રંથોએ આવી સફર ખેડવાને નિમંત્રણ પણ છું. જૂના સર્જકોની વર્ષોથી વહાલી થઈ પડેલી અને સુંદરતાનો સાર લાગેલી કૃતિઓ જાણે પહેલી વાર પાંચતા હોય એમ નવેસર અનુભવવાનો, નવા નવા સર્જકો સાથે નવા જ શુદ્ધ સમ્બન્ધ બાંધવાનો આનંદ, આનંદ ઉપરાંત તાજગીભર્યો એરિયો પણ છે.

પૂછું, મહેને કરેવ !

(સોરઠા)—પુષ્કળ કવિતા માત્ર અવલુરંગની : તે વિશે	
પદ્ય રસિક સુખાનુ,—કવિતા બધી વાદિન કે ?	૧
પુષ્કળ કવિતા માત્ર લાઘવવશ, નર નોકની :	
રસિક વિવેકિ સુખાનુ,—કવિતા રૂ. લાટણુ સુધક ?	૨
પુષ્કળ કવિતા માત્ર ફૂલભૂવિસિવારી, વળી	
પુષ્કળ કવિતા માત્ર પોચટ, આસુ સારતી :	૩
પુષ્કળ કવિતા માત્ર ખોટા એપ, અસત્યમા :	
પુષ્કળ કવિતા માત્ર બલિદારી ભાષાતણી.	૪
વળિ કવિતાના ઘોક ટાણે, ટોળે, વાધુમાં	
નુરસા ને, ને રોક, નથી જ પડ્યા તેહનો.	૫
" કવિઓ "ના પછુ ઘોક નધા નેહ માને, દહે,	
પિરસી તેહ જ લોક વાદ વાદ રજતા કુતે.	૬
કવિ તો છુટું, નાવિ, દેવદૂત, વગેરે સામયક :	
પૂછું, મહેને કરેવ,—સાચુ આ, કે બિપતું ?	૭
કવિતા દેવી બાળ્ય, સરકૃતિ રમે, ઉર્ધ્વરે :	
તો ફાના કર્તવ્ય નીરક્ષીર વિવેકના ?	૮
ને કવિનાના હંસ નીર ફીર વિવેચકો,	
તેને માગા કંઈ જણી શું અરદન મારવા ?	૯

૮ અવલુરંગની : લલકારતાં કે સાજ સાથે ગીઠે કંઠે ગવાતાં સારી લાગે એની. જન્મ જોડતી, ફૂલછુ ફિલિસીયરી : " નોટા " એટલે નાનાંકિત સત્તાધારી ઉચ્ચ વહાણના ધનાઢ્ય માણસો વિશેની, અમુક ગાગ રહેર વિશેની, સ્વદેશ વિશેની. સદગત મહાપુરુષો અને ભૂતકાળના બનાવ વિશેની, અને એ જ વર્ગમાં પડે એવી બીજી ઘણી કવિતાઓમાં ભારોભાર અનૈતિહાગિક અતિશયોક્તિઓ હોય છે, ગાયું ફાટી નાખે એવી ખુશામદો ય હોય છે, જેમ પ્રજા પોચટ અને જર્મિલ તેમ તેની આ વર્ગની કવિતા ઊતરતી.

૯ ખોટા એપ, અસત્યમા. શૃંગાર રસ, દેવલકિત, આત્માની મુક્તિ કે પુરાણકથાને નામે અક્ષતી લેવમાં આવતી, અને પોતાના વર્ગમાં વળી વખણાતી, ફેટલોક કવિતા ગદી અને અનીતિમય હોય છે. અમુક અમુક કવિતાઓના આ પ્રકારના દોષ ખુદલા દેખાડી દેવાનો મુખ્ય હેતુ બીજાઓ ચેતતા રહે, એવે એવે વાડીમાં રહે ન ફેલાય, એ હોયો નોંધએ. અને ઉગામાં ઉગે હેતુ કવિતાભાવનાની શુદ્ધિ મંરૂવા અને પોષવાનો જ હોય. આમ વિવેચનના સામાજિક કર્તવ્યક્ષેત્રમાં દોષ ચોખ્ખા નોંધએ તથાપિ મૌન પાળવું એ

કર્તવ્યમ્યુતિ છે, વિનય અને મીઠાસાથી પરન્તુ ચોખ્ખી દલીલો વડે દોષને દોષરૂપે બતાવી છેડવું, એજ ધર્મ છે

૧૦ લાપાખલિહારી. દેહ અને દેહીની જેમ વાણી અને તેમા વસેલો અર્થ, એ જોડી અન્યોન્મયપૂજ્ય અને એક જ છે એ વચનને પૃથક્ પૃથક્ જોણે અર્થગર્ભ નહિ એવી કવિતાલાભી પદાવલી (પોએટિક ડિક્શન) ચાન્ડમ્મર (ઉત્તરતી પ્રતિનું રુટેરિક rhetoric), અનુચિત અલંકરણો, પ્રકારા બધ અને પ્રમાદ છૂટા છૂટા શબ્દ કે શબ્દબૃંથ કે લયખડ કે બેચાર પંક્તિમા જરા ચમકે પણ કૃતિને મમત્રે લેતા તેના અભાવ અથવા બાધક દોષ-દોષોની પ્રધાનતા, વગેરે બાનતોને આ “ લાપાખલિહારી ” ટીકા રપે છે ૧ ઘણા માણસોને કવિ કહેવાઈ, કવિ બનુ, એવા દોહદ પ્રકટે છે-મહત્વાકાંક્ષા અને પોતાના સાથીઓમા કાંઈ ને કાંઈ રીતે સરસાઈ મેળવવાની ઇચ્છા જિજ્ઞવિપાનો જ એક પ્રકાર છે, અને આવા માણસો જમાને જમાને પાકે છે, અને વધતા બધ છે અલંકારિક કવિતા લોકપ્રિય હોય તે અરમામા જન્મેલી રચનાઓમા પહેલા દિદ્યમા પ્રેમધોડા દણ્ડણે, બીજામા પ્રેમદાથી ડાપે, ત્રીજામા પ્રેમમિદ્ નાડે, અને ચોથામા તે ચરના કિરણભાવાથી વીધાઈ જઈ મરવા પડે શબ્દોની કટિમા લચકવાગી નાણુકતા લોકપ્રિય હોય, તે અરમામા જન્મેલી રચનાઓમા આખલડીની પાપણુવી ફરકે, ત્યા આળવડા ડાળે કાયલખ્ખેનડી ટકુકે ને મારી ગસિકડીનું હણવયકુ હેલે ચડે વંચગિયાના મહિનામા ઘર દહાડામા જોટલો વાર વગાય એટલી ધૂજ, તેમ રાસ વગેરે લોકપ્રિય હોય, તે સમયમા રામ ગરળા ગરળી ગાડા જનાઈ શાકપીડમા આવે, અને ચીજડા દધી વેંગણુ જાજર હોય એમ ટકે તેર રોગ વેચાય

૧૧ કડકમા કડક લાવનાભક્તે પશુ ગર્દવ ધ્યાનમા ગાખવાનું જે બીજનિષ્ઠાતથી માડીને ફળના પગિષાકપર્યન્ત દરેક દશામા સદોષ અથચ કાનિકારક, એવી ગોક પણ મરજત આ સજિમા તો નથી વિષયગામી કવિ અને કુકવિ, ઉપમ્નિ અને અકવિ, નકવિયા અને ડોળી, તલમતા વેગમી અને વેદાન્તીમા ખપના મગતા તિયામી, મગે તેરા તોય માણસ છે, આપણા બન્ધુ છે, એમનામા પણ ક્યાક કા ધને ધાઈ પ્રકારની નિખારસતા, રમેદબદ્ધ સેવામુદ્દિ અને અનુચ્છુ તપોમગના હોય છે ખરી—તો વિવચકને ને પ્રથમ પરિચરે જડે નહિ મારે નથી જ એમ ગાની લેવું એમા ઉતાવળ છે એટલુ જ નહિ પણ પોતાની અતકિતના જ શુભાગ બનરા જેવું છે સુગ્રિ ફરતી બધ છે તેની ગણુકાન્તિના દતિદાગમા પગથિયા જોડાનું કાર્ય મગે તેટલુ વિમ્મ હોય, તથાપિ વિવગાન કવિઓમા આજે પણ જોનાર જોઈ રાકે એમ છે, કે મગ શક્તિ મુદ્દવ નહિ એવામાથી કવિ ચાઈ મોવાઓ છે વગી અનુકરણિયામાથી થોડા જ વખતમા મારી પેડે રવનાતા ખીનરી રાકેલા, એવા વર્ગનો આપણો ઉત્તમોત્તમ દાખનો “ કનાપી ” છે

૧૨ જ્યો પામર લોકમમ્મ કવિ તો ગુરુ નાપિ, દેવફલ નવિતા તો દેવી, કનાઓ મગે નિસ્વાર્મા નિગડમ્મર, અનન્ય તપોમગ ભક્તિભાને મેરયા મોગ વગેરે અન્યોન્મયપુટ

૧ લાણુસાવ દેસાઈ દૃત. ‘ રનેદનુ રાજન ’ આ દેવનો શરો નમૂનો છે. ગુરો કમ માનુષમા એ કવિતા. ઇ. ૧૯૦૬ ના પ્રગ્થાનતા મંત્રમા એ ઉપર વિવરણ પ્રસ્થાવ. આરેડી લેખમાવામથી અહીં ચોાગ રૂપે સમગ્ર કરા કટકાડ નમૂના જોઈ દીધા છે (૧) નવા કવિઓ મારે એવી જગ મેળવવાને, (૨) વિવરણમા દોષોના નિરૂપણનો શ્રાવ અને વાદાસની જેમ બને તેમ ચોણ ગણાને

અગોની બનેલી ભાવના એટલી તો પ્રતિષ્ઠિત છે કે તેના વિવગ્ધ અને સમર્થનમાં હુનિયાના અગ્રેમર કવિઓ અને સૌંદર્યભીમામંદો, ફિલસૂફો જ્ઞાનીઓ અને ચિન્તકોના મહાવાક્યો જ ઉતારિયે, તોય પાના ને પાના લગાય અહીં ગુજરાતમાં મારી રીતે જાણીતા એક લેખક એવા નણુ આમ વચનો એક વાક્યમાં સાથે મોકળે છે, તે વાક્ય જ ઉતારીશ

‘Poets are the heralds of philosophy (ફિલસૂફી મોકુ મોકુ ભાષે છે તે કવિઓએ તો આગમ્યો કહેણ હોય છે), એ વર્ડસ્વર્થ (Wordsworth)નું સૂત્ર “જ્ઞાન એ કવિતાનો આત્મા છે” એ ગોવર્ધનરામનો સિદ્ધાન્ત, ‘કવિ એટલે દ્રષ્ટા’ એ ગીતા-ઉપનિષદોનું અર્થગ્રહણ *

૧૩ આ નવ સોગમમાંથી બે નવા છે, જાડીના ‘વસન્ત’ માગિક (વિ ગ ૧૯૮૫ અપાઢ)માં જાપ્યા, ત્યારે ‘પ્રજ્જન-ધુ’ માતવારિયામાં ભાઈ ‘માહિત્યપ્રિય’ (ગ રા ચુનીલાય વર્ધમાન શાહ), એમણે પોતાના સામયિક ‘સદમાવલોકન’ નિમિત્તે એજ વિચાર માનની પુષ્ટિમાં ત્રણ મોરકા પોતે જોડ્યા (તા ૧-૮-૧૯૨૬નો અંક), તે શાબ્દિક ફેરફાર સાથે અપનાવી લઈને વિચારગત-નુને આગમ ચનાવુ ધુ

ધણીય કવિતા માત નીરસ, કંઈશ, ફર્જમ

જોતા અજ્ઞતા આત્મ-અર્થકણી પણ વા ન વા ! ૧૦

નીગમ બહુ કર્કશ કવિતા કે દુષ્પ્રેમી કવિતાને ઉઘાડી પાડવા માટે વિવચકની જરૂર પડતી નથી, પ્રજ્ઞ જાતે તેનો અસ્વીકાર કરે છે પણ ઉવટપણે બહાગથી અનાકર્ષક છતાં આન્તર ગુણો એવા કે સાચા અધિકારીને શ્રીક્ષ્મ જેવી લાગતી કવિતા પણ હોય છે, જો કે નિરસ, અને એવી કવિતાને સામાન્ય વાચક માટે સુગમ બનાવનાર નીગમી વિવેચક પણ ધણી નથી હોતા

જટાળ તલિક કંઠાર* હોલી ફોલી નાજિર

ઢાપરુ શરબત ઓર આરે વિરસો હસરો ૧૧

રચલ રચલ હસ ન રહોય રચલ રચલ નહીં જવિ કે કવિ

રચલ રચલ કવિતા નહોય રચલ રચલ રસિક સુખાત ના ૧૨

મહારી પણ એજ નિરકર છે અને રાજિદા ઉપયોગની ધણી વસ્તુઓનું મૂલ્ય આપણે તે ચીજના સર્વમાધારણુ (અવરેજ average) નમૂના ઉપરથી આક્રિયે ઢિયે, તે જોડુ નથી, પણ એ જ ધોરણે માણસની ભાવનાઓ અને માણસના ક્રિયને લગતી બાબતોનું મૂલ્ય ગણે આકતા ! ભાવનાપોષક મમુલકાન્તક વસ્તુઓમાં તો ઉત્તમ નમૂના વડે જ મૂલ્યવાણી થાય, ઉત્તમ નમૂનાઓને જ એ વર્ગના શુદ્ધ સાચા નમૂના ગણાય વળી

(નિમ્નલતિ) કોનૂ આપુ, કેનૂ હૈયુ ગણેલૂ

કોની સાચી, કોની ખોટી પરીક્ષા,

એ પ્રશ્નોને તે જ જાણે કહેલી

* નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ “કવિ એટલે દ્રષ્ટા” એમ લાચ માટે લાપરેલા ત્રણ રાબ્દોનો અર્થ એવો નથી કે કવિ માત્ર દ્રષ્ટા ન રહતે પ્રેક્ષાલિપ ક્રિકેટબગ્ગને પણ દ્રષ્ટા નથી કહેતો નેદ સૂકોતોના કવિઓ, વાહિમોદિ અને મહાભારત સહિતાનો વ્યાસ એટલો જ દ્રષ્ટા આ કવિયુગી જમાનામાં દુલસીદાસ, જાનદેવ અને પ્રેમાનંદ જેવા માટે દ્રષ્ટાપદનો દાવો થાય છે, ત્યારે હુ પૂછીશ-પૂછુ, રહેને કહેવ ! શું ના અર્વાચીનો કાલિદાસથી નડે ?

જે દેખતો સાર નિઃસારમાંનો.

નિઃસાર જે નિરખતો વળિ સારમાંનો. *

૧૪ દરેક આર્ય શાસ્ત્રકાર પોતાનાં શાસ્ત્રના આરભમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે, જે એવું શાસ્ત્ર મોક્ષમાર્ગપ્રવાસી ને અપ્રતિફૂલ અને ઉપકારક હોવાથી જ તે જોતો ખોધ કરે છે. દુનિયામાં જીવવું અને પ્રાપ્ત કર્મો કરવાં તે ભાવનામય હૃદયે થાય તેમાં જ સાચું જીવન છે અને કર્તવ્યપાલનની શાન્તિ છે, તથા હૃદયની આવી ભાવનામયતા ખીલવવા પોષવા અને ટકાવવા માટે કવિતા અને કલાનાં સાધન નિર્મલ, આકર્ષક, આનન્દ જેનો સ્થાયી ભાવ છે એવાં, અને ફલપ્રાપ્તિ સદા આપે એવાં છે. વહાલી ગૃહિણી અને સન્મિત્ર જેવાં એ ડગલે ડગલે સદ્બોધ આપે છે, અને સાસ્ત્રિકતાનું વાતાવરણ જમાવે છે. સદ્ગુરુ અને સન્તસમાગમ તેમ મહત્સમાગમના જેવાં એ પાવક અને ક્રેયરકર છે. વળી ચોતરફ ફેલાઈ રહેલ આકાશ, દરિયા, ગિરિ, નદી, વાડી, ઉપવન, જંગલ, પખી, વાદળ, ઉષા, સંધ્યા, વર્ષા, વસન્ત, દિવસ, રાત, આદિ અનન્તરૂપ અનન્તવેશ અનન્તોર્ગિ કુદરત, જે આપણો સદાનો સાથી છે, તેને પ્રિયમાં પ્રિય, અને ગુરુઓનો ગુરુ પણ જનાવી લેવાની અદ્ભુત શક્તિ ખીલવીને, કવિતા અને કલા, માનવીને તેના એકાકી જીવનમાં દૃષ્ય પોતાની બહારથી પણ જોતો, શ્રીતમને પોતાની બહારથી પણ સાંભળતો જનાવી શકે છે. તો આ મારો રંક વિવેચનાત્મક જેટલે અંશે કવિતાની સાચી કસોટીઓ ગુજરાતમાં સ્થાપવા અને ફેલાવવામાં સાધનરૂપ છે, તેટલે અંશે પરમ પુરુષાર્થનો નમ્ર સેવક પણ છે. સત્ય સૌંદર્ય અને ચારિત્ર એ ત્રણ વચ્ચે એટલો તો મેળ છે કે એ ત્રણ નથી એક જ છે; અને આ મહાસિદ્ધાન્ત વિષે જે ક્ષુદ્ધિ હજી સકારીયા, તેની કને કવિતા કલા અને તેમની મીમાંસાની મૂલવણી ધમ્મજીતો પણ નથી.

૧૫ છેવટ, મ્હારે વિષે નથી લખતો પણ—જે એક વિવેચકને કવિતા કે સાહિત્યપ્રદેશમાં ભાવનામય દૃષ્ટિ સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય, જે વિવેચકોમાં રાજહંસ હોય, તે ગુજરાતના મહા-લેખક થી હેમાચાર્યનો દાવો પણ કરી શકે—જે અમો અનેકાનેકની કૃતિઓ તપાસતાં અને વિચારતાં તેનું તેનું હૃદય તથા પકડવા અને કરી જોવાને માટે તે તે કર્તા વિષે પ્રથમ દૃષ્ટિએ અંગત દીસે એવું લખાણ પણ કરવું અનિર્વાર્ય થઈ પડે ને કરિયે કદાપિ, તથાપિ તેમ કરવામાં અમારો આશય અંગત દીકાનો મુદ્દલ હોતો જ નથી. ભલે આ ન સમજી શકે, અમારી આટલી યોગ્યતા ન સ્વીકારે કેવા તે તે કર્તાના મોહપાશમાં નિખાલસ પણે બંધાયલા હોય, તેવા બન્ધુઓ અમને નિન્દવા હોય તેટલા નિન્દો, પોતાનો ઘાટો ચાહે અને ત્રિગુણાત્મક રામ ધરાઈ રહે ત્યાં સુધી:—

અહો નિન્દક કોડિ જણ અહાં વળગ કોડિ ।

અહો નિન્દકું કંઈ નવિ નહાઈ વળગું કંઈ ॥

(તરાતુમો) નિન્દો અમને કાઈ જન સવરો અગર જન કાચે,

નવ નિન્દારુતિ કાઈની શલિયે અમો કદીયે !

પોતાની કલાએ વિવિધતાએ અર્વાચીનતાએ ચેદિ અને સર્જકતાએ નવા નવા કવિ—આત્મા-
જોને પોતાનાં વાહન બનાવતી જાય છે. પરમ્પરાપ્રાપ્ત કવિતા—આદર્શમાના દોષ એમાં ઘટતા
જાય છે. અને, દાખલા તરીકે, દલપતરામ અને નર્મદને અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં પણ પ્રાસ
આવશ્યક ગણવા પડેલા, એવી હોદ્દાચિની દયા ક્યારની જે જૂતકાલની ચઢઘડ છે. વર્તમાન
બલો પ્રજ્ઞના ચિત્તને હલમલાવી રહ્યાં છે, તેનું એક આ તાત્ત્વ પરિણામ પણ લક્ષમાં
રાખવું ધટે, જે એ જ બલો પાછલા સમયના જુદા જુદા દટાઇ ગયેલા અંશો અને અવશેષો
—લોકકથા, રાસ, ગરબી, લગ્ન, દુહા, આદિ—ને વધુ આકર્ષક બનાવી રહ્યાં છે. આ
સંગ્રહમાં ગેય કવિતાને પ્રાધાન્ય તો નથી મળ્યું એટલું જ સૌમે સ્વીકારશે તો મને સન્તોષ
છે. જે ગેય કવિતા લીધી છે તે પોતાના વર્ગમાં ઉચ્ચ ગતની લાગશે એવી પણ આશા
રાખું છું. સવૈયા, શિખરિણી, સગ્ધરા, હરિણી, આદિ કેટલાક અન્ધ ગેય ગણાયા કરે છે,
જે કે શાસ્ત્રદષ્ટિએ હોવાં જોઇતાં સંગીતનાં લક્ષણો એ બધોમાં જોાઈ છે, તેના ખુલાસો
મને તો આવો લાગે છે, કે સંગીત લેખે ઉતરતું જે કંઈ પણ સ્વીકારવું પડે તેને સારી
કવિતા ગણાય જ કેમ, એ જૂની બ્રાન્તિનો અમલ હજી ચાલે છે. અને એ ગમે તેમ—
સંગ્રહને ટીકવા કાળે તપાસનારાઓને પણ, હું આશા રાખું છું, કે કબૂલ કરવું પડશે, જે
આમાં વિચારપ્રધાન વિચારાનુસારી લખવાળા પદમાં રમેલી કવિતા પણ પુષ્કળ મનોવેદક
અને ઉચ્ચ કેટિની છે. રામનારાયણ અને ગર્વેદ, ત્રિશુવન વ્યાસ અને સુન્દરમ્, કૃષ્ણદાસ
અને ખેટાઇ, દેશજી અને મનસુખ, કાં તો શૌર્યે કાં તો ગાંભીર્યે, વિષયે કે માંડણીએ, તરંગે
કે દર્શને, માર્દવે કે વિશાલતાએ, કલાએ મહાનુભૂતિએ માધુર્યે અને વિશદતાએ પ્રજ્ઞના હૃદય
ઉપર વિજયી ધસારા કરી રહ્યા છે. સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રજ્ઞની વ્યવસ્થાશક્તિ જેમ વધશે,
તેમ આ વિચારપ્રધાન કવિતાનો ફેલાવો પણ વધશે જ. ઝઠૂ સાતમી પેઢીના ઉછરતા
કવિઓને ઉદ્દેશીને કંઈ પણ ભક્તમણુ દરવાનો અધિકારી હોઈ તો તે આટલી જ—લખ લખ
કર્મથી કવિત્વ નથી ખિલતું. લખાય તે બધું જ પ્રકાશન યોગ્ય કર્યાંથી હોય ? લખેલું
સુધારવાની કલા સર્જકતાની જ નહીં બહેન છે. અને એ મોટી બહેનના તો આશક જ
બનો. બાલ અને મૂર્ત વિષયોમાં કલ્પનાને વધારે ખેલવો. સાહસિક સર્જક બનો. કર્યું કરે
તે શાનો કવિ ! વર્ણી કૃતિમાં હમારા વ્યક્તિત્વની છાયા જેમ જોાઈ રહે તેમ તમારી કલા
વધારે વિજયી, એ કલાભક્તિ સેવો. ક્ષણિક પ્રગંથ પણ ભલે આલેખો, તુચ્છ મનાતા વિષય
ઉપર પણ ભલે લખો. પરન્તુ પેલું ખાળોચિયું ગગનનું પ્રતિબિમ્બ બની રહે છે, એ જ
કલ્પનાકીમિયાનો ખરો આદર્શ છે. તુચ્છ લઘુ ક્ષણિક કે સવાક્ષણિકના નિરૂપણમાં અનન્તતા
અને અજળતા સાથે સાથે જીવે જતાવે તે જ કલ્પનાનેત્ર. દારને અક્ષર કરે, અજીને મહાન
કરે, આ કાને પેરી બીજે કાને નીકળી જવાની પ્રકૃતિવાળા શબ્દપ્રમખાને મગજમાં ચેંટાડી
દે, રે સ્વપ્નામાં પણ તેમનું રટણ દ્રાવે, તે જ કલાનો વિજય અને કવિતાની સિદ્ધિ. નવું
સંગીન અને ગિનંગત, બિનંગત મંગીન અને નવું ઉપજાવે તે સાહસિક શૌર્યસેવક જ કવિ અને
આપણી કવિતાનું ભવિષ્ય કેવું લાગે છે, એ સવાલનો પ્રથમ પહેલો જવાબ આ, જે વિચાર-
પ્રધાન કવિતા હજી ઉચી ચડશે, નવાં ક્ષેત્રો સર કરશે, અને વધારે ફેલાશે નિઃશંક.

મહાકાવ્ય વિચારપ્રધાન કવિતાગતિમાં જ શક્ય છે. 'વેનચરિત્ર,' 'ઇદ્રજિત વધ,'
'શાન્તિસુધા,' 'કલિકા' વગેરે લખાયાં છે તે જાણું છું: પણ યથાર્થ નામ મ હા કા વ્ય

હજી નથી જ સર્જનું, એમ નજો લણુવામાં, લખાયાં છે તે લાંબાં કાવ્ય બાધક નથી. સાચું મહાકાવ્ય રચાય અને કવિતારોષીનોને હૈયે તે વસી જાય, ત્યારે જ આ નર્મદ્યુગ વા સંક્રાન્તિયુગ-જેને હું “સુખારિ” યુગનું નહું નામ આપું છું તે-ચાલ્યા કરે છે, તેનો મોક્ષ થયો સમજાય, નવા યુગનો અવતાર ત્યારે જ જોવામાં આવે, તથા તેની કવિતા ક્યાં લક્ષણ-લક્ષણોએ વિશિષ્ટ થવાની એ તદ્દન નવો સવાલ ત્યારે જ વિવેચકના દષ્ટિવર્તુલની જિગમણી દિશાએ જિગવા પામે. એ નવો જન્મ ગુજરાતી કવિતામાં જાતે જોવા પામીશ એવી મહામોટી આશા મ્હને ઇ. સ. ૧૯૦૦-૧૯૨૦ લગી હતી, હવે નથી.

દરેક બાલક જન્મે છે ત્યારથી તે પોતાની નવી સૃષ્ટિ જન્માવે છે; પણ વ્યલોણા વારે કે પેઢીએ પેઢીએ કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘કુસુમમાલા’, ‘કલિકા’, ‘ભગવાન કૌટિલ્ય’, ‘સત્યાગ્રહના પ્રયોગો’, ‘કાન્તા’, ‘ઇન્દુકુમાર’, ‘ઉપા’, ‘બે નહારા આદમી’, ‘અનન્તા’, કે ‘અશક્ત આદર્શો’ જેવી જરા વધારે ધ્યાન જોતનારી ચોપડી બહાર પડતાં નવા યુગ-પ્રભાતનું ફેકડેફેકડે લલકારીને નાચતું, -તે ઉપલા ફિલસૂફીપ્રદેશના ગમ્ભીર તેમ ગહન સત્યને અનુરૂપ આચરણ છે નહિ.

આ પંચાવન કવિઓનું ન્યાતવાર વર્ગીકરણ કરી જોશો. “દ્વિજેતર” કવિઓની સંખ્યા વસતીના પ્રમાણમાં છેક ન્હાની છે એ વિષે બે મતને અવકાશ જ નથી. વર્તમાન સમયની ગુજરાતી સ્ત્રીઓ કવિતામાં હજી પડ્યા પાડવાથી કે સાથીયારંગીણી રચવાથી આગળ-સ્વતંત્ર સર્જકતા-લગી નથી થતી, એ વિષે બે મતને અવકાશ જ નથી. અને સાહિત્ય તો આખી પ્રજાની વાણી, એ અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈનું અર્થઘન રૂત્ર જો માનનીય, તો ગુજરાતી કવિતામાં હજી પ્રજામાંના ધણા સર ભજતા જ નથી, એવા તારીજની સ્થૂલ સત્યતા સ્વીકારવી જ પડશે. સંક્રાન્તિકાલ જ ચાલ્યા કરે છે, એ મતનું આ દષ્ટિએ પણ સમર્થન ચાય છે. વસતીનાં નીચલાં યશમાંથી રચાયે અને ઉંચા સાહિત્યમાં ખુરશી મેળવે એવા કવિઓ પાકવા જ જોઈએ. પ્રજાની સજીવનતા, મહત્તા અને વિવિધતાની દૃબ્દ રેખાઓ કવિતામાં તો જ વધી શકે. પરંતુ આવો ફેરફાર હંપી સુદતમાં ઘણા આવે એવાં ક્યાંય ખાસ ચિહ્નો આત્યારે તો વર્તાતાં નથી.

અહીં સંગ્રહેલા પંચાવન કવિઓમાં ઇ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૧૧ લગીમાં જન્મેલા નવ જોવામાં આવે છે.

ઇ. ૧૯૦૧-ચંદ્રવદન મહેતા, ચતુરભાઈ પટેલ;

૧૯૦૨-ગજેન્દ્ર ભુચ;

૧૯૦૩-“સ્નેહરશ્મિ”;

૧૯૦૪-સુન્દરજી બેટાઇ;

૧૯૦૫-ઇન્દુલાલ ગાંધી;

૧૯૦૭-મનમુખલાલ ઝવેરી;

૧૯૦૮-“સુન્દરમ”

ઈ. ૧૯૦૨ માં જન્મેલા ગંગેન્દ્ર યુય તો ગયા. આ ૧૯૦૧-૧૯૧૧ લગીનો દાયકાનો ખીજા કવિઓ પણ હશે, પણ જન્મની ઉત્તમ કૃતિઓ મદારા જોવામાં નથી આવી તેમને મદારી ગણતરીમાં લઈ પણ ક્યાંથી શકું.

ઈ. ૧૯૦૦-૧૯૦૧ માં જન્મેલા અત્યારે ત્રીસ વર્ષના. એથી મોટી ઉંમરના, આ સંપ્રદર્શનાં ૫૫-૨૮=૨૭ કવિઓ વિદ્યમાન. ચૌથી વૃદ્ધ રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામ બેટ અને રા. રા. ડાહ્યાલાલ દેરામચી માંડીને રા. રા. રત્નલાલ, મેઘાણી અને રસિકલાલ લગીના. અને સત્તાવીસમાં ખીજા ઓછામાં ઓછા પાંચ સાત અહીંની વિચારણા માટે ઉમેરવા ધટે, જો કે તેમાંના દોષોનો એક પણ નહીં અહીં લઈ શક્યો નથી; (૧) મદારી ચોપડી ન્હાની એટલે, મદ્દગત કવિઓમાંથી વીશથી ચે ઓછી મંખ્યા તો છેક ઓછી પડી જાય એવી સમજે. (૨) મદને જોધતા (જન્દ. શબ્દો, વિષયમાં) ચોપડીની વિવિધતા વધારે એવો દાખલો ન મળવાથી. મતલબ કે અત્યારે આપણા વિદ્યમાન કવિઓ ત્રીસ વર્ષ અને તેથી ન્હાની વયના આદિ દર્શ છે, તો મોટી વયના એથી ચારગણા છે જ. અને ઉછરતા લેખકો માટે હું આશાવન્ત છું, તો આ પાકા ઘડાઓ વિષે શું હું ઓછા આશાવન્ત છું? શા માટે?

૧૭ પ્રતિભાને પૂરતી ન ખીલવા દે એવા ત્રણ વિદ્ધો પણ ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે. પહેલું વિદ્ધ આયુષ્યનું આપણા પ્રાન્તમાં અલ્પ પ્રમાણ. કલાપી, મહાપ્રાણી, અને ગંગેન્દ્ર એ ત્રણ જ દાખલા યાદ કરે; એટલે આ વિદ્ધ વિષે વધારે લખવા જરૂર નથી. આયુષ્યનું અલ્પ પ્રમાણ અને ખીજા અવત્તેજ કેટલીક વાર કવિને એવી રીતે જણ નડે છે કે તે જાતે જીવે તો છે, પણ તેનો આખો મંમાર કચળા જાય છે, તેનું કવિજીવન પણ સુધાઈ જાય છે.

ખીજું વિદ્ધ પ્રજામાં કવિના નામને દોષાવે એવી કવિતા માટે કદરોતો અને વૃધાનો અભાવ. રમણલાલનો દાખલો આ સમ્બન્ધમાં હું વારંવાર ટાંકું છું. રમણલાલમાં પ્રતિભા નહોતી શું? ત્યારે એ પ્રતિભાવદનો કવિતા દ્વાલ આટલો જ કેમ? આ વિદ્ધ કવિ જેવા પટુકરણ જન્મને કેટલું તો નડે, તેનો જડ ગુજરાતને અત્યારે ખ્યાલ પણ આપી શકાય એમ નથી. પરન્તુ આવા વિદ્ધ સામે કમર ફેસીને પોતાનો ઇષ્ટ માર્ગ કરી લે, તે પ્રતિભા જ પ્રજામાં પ્રેરક બદ્ધ જતી રહે. અસમલાવી પરિસ્થિતિ સામે દૃઢ રહી પોતે પોતાના જ જન્મેસિદ્ધ કર્તવ્યકર્મમાં મગ્ન રહેવાનું મંદસ્પષ્ટામર્થ્ય, દાખલા તરીકે રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામે ખીલવ્યું છે, તેટલું કાન્તે ખીલવ્યું હોત, એમ ઘડી વાર કલ્પો: તો હમને નથી લાગતું કે 'વસન્ત વિજય' અને 'ચક્રવાકમિથુન' નો કર્તા 'દેવયાની' કાવ્ય પૂરું કરત, એટલું જ નહિ પણ તે પછી એક મહાપ્રવચ્ચ પણ ગુજરાતની ભાષામાં ઉમેરત? છટાલિયન મહાકવિ દાન્તિના બેએક સર્ગ તો એમણે ગુજરાતીમાં ઉતામાં પણ હતા; કેટલાક ભાગનો પહેલો ગદ્યાનુવાદ લખેલો, કેટલાક ભાગ પ્રથમથી પદ્યમાં લખેલા. તેય પછી ફાડી નાંખ્યા જણાય છે. સ્વીડનબોર્ગ વિચાર મિનાર સાથે મેળ નહિ એટલે આગ ક્યું હશે? ગુજરાત નહિ ઝીલે એવા મન્દેદયી? સારા નથી લખાયા એમ ખાત્રી થતાં? ન જાને.

ત્રીજું વિદ્ધ મંદાન્તિકાલના વાતાવરણમાં કવિતાપ્રવૃત્તિને પ્રતિકૂલ ન્હાના મોટા વાયુ ચાલ્યા કરે, એ રૂપનું છે. કાન્ત તો જાણે ધર્મશોધના હંડા અને કલારસથી અધારા

હૂવામાં સરી પડ્યા, તથા તેમાંથી સત્યપ્રાપ્તિ પછી જન્મવા પામે છે તે શાન્ત વાતાવરણમાં પાછા આવી જ શક્યા નહિ. પણ આવા દાખલા અતિવિરલ. મનુષ્યજીવનમાં જ કેટલીક અનિશ્ચિતતાઓ ઉઠી અને સનાતન છે એટલે આવા અપવાદ તો ગમે તેવા સ્થિતિસ્થિતિ દેશકાલમાં પણ કોઇક બને. અહીં આપણે વિચારવાના છે મંદાન્તિકાલના ખાસ વાયુઓ, જે કેટલીક વાર એવા તો જોરથી ચાલે છે, કે આખા સમાજને તળે ઉપર કરી નાખે છે. તેમાં પટુકરણ કવિને તો તે ધડીના છટા ભાગમાં ઉત્તરથી ઉચ્ચાને દક્ષિણમાં ઉમેરી દે એમાં શું આશ્ચર્ય?

બીજા વિધનની સામે તેમ ત્રીજાની સામે સાચી ઢાલ એક જ છે, જીવનની બીજી મુશ્કેલીઓ અને આપત્તિઓમાં માણસને જે જવાબ દે છે તે: એટલે કે દૃઢ ચારિત્રબલ.

૧૮ અને પ્રતિભા સાથે ચારિત્રનો પાવક સુયોગ આપણા જીવન અને નીવડેલા વિદ્યમાન કવિઓમાં જે પ્રમાણમાં સધાયો છે, સધાય છે અને સધારો, તેજ પ્રમાણમાં ગુજરાતી કવિતાનું ભવિષ્ય અહીં તોળી તોળીને આંકું ધું તે કરતાં વધારે ઉજાસવાળી નીવડશે. પ્રતિભાની લોકોત્તર વાંસળી પોતાની અમીઝરતી મધુરતા લલકાર્યા વગર રહી જ ન શકે, એ રા. રા. જન્મશંકરે ગાયું છે, તે હું પણ અનુભવ અને શ્રદ્ધા બંને તેને જોઉં છું, શુદ્ધિ અને હૃદય બંને કરજે માનું છું. આ પ્રવેશક એમની એ કડી ટાંકીને જ પૂરો કરું છું:—

“ નિર્ઝરણી જન્માન્તરની :

કરણી વૃં કાલાન્તરની :

અભિસરણી રી અન્તરતો :

અભિઝરણી શ્રી નટવરની :

—છગે કયાંથી વાંસલરી ? ”

વડોદરા, ૨૧-૧૦-૧૯૩૦, મંગળ, વિ. સં. ૧૯૮૬-૧૨-૩૦

બળવંતરાય ક. ઠાકોર.

મિથિલા વિદ્યાપીઠ

મિથિલાનું નામ ઉચ્ચારતાં જ ‘ મિથિલાયાં પ્રદીપ્તાયાં ’ ન મે દહ્યતિ કિંચન ’- મિથિલા બળે છે તેમાં મારું કાંઈ બળતું નથી-એ પ્રસિદ્ધ પંક્તિમાં જીવનનો ‘ અનાસક્તિ-યોગ ’ પ્રકટ કરનાર મિથિલાધિપતિ જનકનું સ્મરણુ યદ્ય આપે છે. ઉપનિષદના તત્ત્વવિચારના આહ્વાણ અને ક્ષત્રિય પ્રવર્તકોમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય અને જનક અગ્રિમ સ્થાને વિરાજે છે.^૨ કવિવર ટાગોર કહે છે તેમ ‘ જનક, વિશ્વામિત્ર અને રામ આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રસિદ્ધ આદર્શ વીરો હતા અને આર્ય વીર રામને રાજ્યોગી જનક પાસેથી જીવનસંદેશ મળ્યો.^૩ જનકના જીવનમાં કૃષિકલા અને ધર્મવિદ્યાનો-યત્નભાવના અને તત્ત્વચિન્તનનો-સુભગ સંયોગ થયો હતો. જેમ ગાંધીજી વર્તમાન યુગનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય ‘ તનુયુક્ત ’ માને છે અને આચરે છે, તેમ રાજર્ષિ જનકે ‘ કૃષિયુક્ત ’ને પોતાના યુગનો રાષ્ટ્રધર્મ માન્યો હતો અને વ્યવહારમાં મૂક્યો હતો. તત્ત્વનિષ્ઠ જનકે જાતે હજી ખેડતાં ‘ સીતાના જનક ’^૪ બન્યા હતા.

પ્રાચીન ભારતમાં યજ્ઞસમારંભો એ સારસ્વત સત્રો હતા. આવા જ્ઞાનસત્રોમાં દેશના વિવિધ ભાગોમાંથી મહાન વિદ્વાનો એકત્ર થતા અને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સુદૃઢ પ્રશ્નો ઉપર વિચાર ચલાવતા. લોકમાનસમાં મંન્યાસની ભાવના હજી કાયમ નહોતી થઈ એટલે તપોવનને સ્થાને ઉપવનમાં કે નગરમાં રાનીઓના આ જ્ઞાનવિહાર થતા. મિથિલામાં મહારાણીની જનકના યજ્ઞમાં વિદ્વાનોની પરિપક્વ ભરાતી અને ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનના અંતિમ પ્રશ્નો પરત્વે ઊંડી ચર્ચા થતી. વિદેશરાજની નગરી ધર્મવાદીઓની અધ્યાત્મવિદ્યાનું મધ્યબિન્દુ બની હતી. ઉપનિષદના ધણાખરા મહાન વિચારો જનકની મિથિલામાં ઉત્પન્ન થયા હતા. કોસલ અને છેક કુરુપંચાલના આહ્વાણોની જ્ઞાનચર્ચાથી જનકની મિથિલા ગાજી ઊઠતી. આ સર્વ વિદ્વાનોમાં જનકના ગુરુ યાજ્ઞવલ્ક્ય એના દરજ્જારનું ભૂષણ હતા. અચલ, આર્ત-

૧ પાઠાન્તરઃ પ્રદર્શનાયાં

૨ આહ્વાણો અને ક્ષત્રિયો બનેએ સાથે મળીને ઉપનિષદનું તત્ત્વચિન્તન કર્યું છે. અશ્વપતિ અને જનક ઉપનિષદના મહાન ક્ષત્રિયચિન્તકો હતા, પણ જનકના અધ્યાત્મવિદ્યાના ગુણે યાજ્ઞવલ્ક્ય હતા. સંભારો ભવભૂતિની પંક્તિ—

‘ યાજ્ઞવલ્કયો મુનિર્વિઠ્ઠૈઃ પ્રહાપારાયણં જગૌ ’

ઉ. રા અ*ક ૪

૩ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર—A vision of India's History

૪ શબ્દ મે કૃપતઃ ક્ષેત્રં લાહ્યાત્માદુરિયતા મયા ।

ક્ષેત્રં શોધયતા સન્ધ્યા નામ્ના સંઘોતિ વિપ્રુતા ॥

રામાયણ—ખાલકાંડ અ. ૬૬

મૂલભાવિયતા સા તુ વ્યવર્ધત મમાત્મજા ।

વીર્યમુન્ધેતિ મે કન્યા સ્થાપિતેયમયોનિજા ॥ રામાયણ.

ભાગ, ઉપરત આકાશજી, ધ્વજવાદિની ગામી વાયકનવી, ઉદાસક આરણિ, વિદ્યમ શાકલ્ય વગેરેની પ્રશ્નપરપરાના ઉત્તર આપી યાત્રવલ્ક્યે એ સર્વેને પરમાત્માના સત્ય સ્વરૂપની પ્રતીતિ કરાવી. મન્યાસની ભાવનાના આધ્યપ્રવર્તક અને પ્રચારક ત્રપિ યાત્રવલ્ક્યને ધ્યાલજી અને ક્ષત્રિજી એક અવાજે સર્વોત્તમ જ્ઞાની તરીકે સ્વીકારતા. મિથિલાના સરસ્વતીઝનની સૂક્ષ્મ ચર્ચાઓ પૂરી થતાં. વિજ્ઞાની પુષ્પમાળ યાત્રવલ્ક્યના કંઠે અર્પણ થતી.

ઔપનિષદ કાળની પેઠે મહાભારત કાળની વિદ્વદ્-પરિપક્વોએ છુદ્ધિબળના અખાડા હતા. આ યુગમાં પણ વાદવિવાદ એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સર્વોત્તમ સાધન મનાતુ. યત્રવાટમાં વાદ અર્થે સંખ્યાબંધ વિદ્વો એકઠા થતા અને છુદ્ધિની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરતા. રાજર્ષિ જનકનો યત્રવાટ એ જ્ઞાનીઓનો અખાડો હતો એની યત્રશાલામાં વિદ્વાનોના વાદ સાંભળવાને અને એમાં ભાગ લેવાને અનેક ધ્યાલજી ભેગા થતા. આ વિદ્વાનોને જનકનો આશ્રય હતો. જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનચર્ચામાં જનકને પૂજ્ય રસ હતો. આ સર્વ વાદવિવાદમાં જનક રાજ મધ્યસ્થ રહેતા અને એમનો નિર્ણય છેવટનો મનાતો. મહાભારતના ‘વનપર્વ’માં મિથિલાની એક વિદ્વદ્-પરિપક્વો રસિક ઉલ્લેખ છે:—

જનકની યત્રશાલામાં અનેક વિદ્વો એકઠા થયા છે. ત્યાં ઉદાસકનો શિષ્ય કહોળ દ્રવ્ય યાચવા જનક પાસે આવે છે. યત્રવાટમાં વિદ્વાનોના શિરોમણિ વન્દી કહોળ સાથે વાદમાં જિતરે છે અને એનો પરાજય કરે છે પિતાના પરાભવનો વૃત્તાન્ત સાંભળતાં વેંત જ કહોળનો બાલપુત્ર અષ્ટાવક પોતાના મામા સ્વેતકેતુ સહવર્તમાન જનકના નગરમાં આવી પહોંચે છે. વન્દીને વાદમાં હરાવવાને અધીરો બનેલો વિપ્રકુમાર જનકની યત્રશાલામાં પ્રવેશ કરવા નય છે કે તરત જ દ્વારપાલ એને રોકે છે અને કહે છે કે વિદ્વદ્વર્ગ, વન્દીનો હુકમ છે કે બાળકોને યત્રવાટમાં આવવા ન દેવા. દ્વારપાળનાં આ વચન સાંભળી અષ્ટાવક બેરથી પોકારે છે:—

‘હે દ્વારગ્રહક ! જો આ રાત્ર હોય કે વૃદ્ધ માટે જ દ્વાર ઉઘાડું છે તો મને દાખલ કરવો ધરે છે, હું વૃદ્ધ છું. મેં પવિત્ર યતો પાળ્યાં છે અને હું વેદવિદ્યાની શક્તિ ધરાવુ છું.

‘જેને માથે ષણિવા આગ્યાં છે તે જ વૃદ્ધ છે એવું કાંઈ નથી. દેવો તેને જ્ઞ ગણે છે કે જે વયમા બાળક છતાં જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ છે.

‘કમળની માળા ધારણ કરનાર નરપતિને નિવેદન કર કે રાજસંસદમાં વન્દીને મળવાને હું તલમું છું અને બારણે બેસો છું.

‘અરે દ્વારપાળ ! આજે સર્વ વિદ્વાનોની સાથે વાદમાં જિતરેલો અને વન્દીને વાદમાં હરાવેલો તું મને જોઈશ.’

આ બાલવીરનો ઉત્તર માંભળી રાજર્ષિ ચોતે એને પ્રવેશ કરવાની અનુમતિ આપે છે. જનક કહે છે:—

‘હે દિવ્ય પુરુષ ! તને હું મનુષ્ય નથી ગણતો. તને બાળક નહિ પણ વૃદ્ધ લેખું છું. વક્તવ્યમાં તારા ચમ્પાન બીજો કાંઈ નથી: હે વિદ્વન્ ! તારે માટે દ્વાર ખુલ્લું છે.’

અષ્ટાવક, વન્દીને વાદમાં હરાવે છે.

વાદવિવાદનાં એ સ્વરૂપો-ઉગ્ર અને ગૌર્ય-અષ્ટાવક અને સુલભાનાં આખ્યાનોમાં પ્રકટ થાય છે. 'શાન્તિપર્વ'માં 'સુલભા અને જનકનો સુપ્રસિદ્ધ મંવાદ છે. પૃથ્વીમહલમાં ફરતી ફરતી સુલભા નામની લિલ્લુકી જનકના દરબારમાં આવે છે અને વાદમાં સૌમ્ય સહેતુક વાણીની ઉત્તમતા દર્શાવી જનકને નિરત્તર કરે છે. આગળ આલતાં એ જ પર્વમાં શુક્રદેવની કથા કહેલી છે. રાજર્ષિ જનક વિદ્યાપરાયણ અને ન્યાયપ્રિય હોવા ઉપરાંત મહાન ઉપદેશક પણ છે. ધ્વજગિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ અર્થે ખુદ વ્યામળ શુક્રદેવને જનક પાસે મોકલે છે. પહાડો, નદીઓ અને સરોવરો ઝાળગીને શુક્ર જનકની મનોહર નગરીમાં પ્રવેશ કરે છે. મિથિલાના રમ્ય ઉપવનમાં મુંદર રાજમહેલમાં રાજર્ષિ જનક શુક્રદેવનું સ્વાગત કરે છે. 'મોક્ષશાસ્ત્રવિશારદ' રાજા શુક્રદેવને 'સમત્વ'નું દર્શન કરાવે છે. 'લગ્નવદ્ગીતામાં કર્મ અને જ્ઞાનનો જીવનમાં સમન્વય કરનાર કર્મયોગી તરીકે જનકનો ઉલ્લેખ થયો છે. 'વિષ્ણુ પુરાણ'માં મિથિલાના રાજવીઓ આત્મવિદ્યાપરાયણ હતા એ નિર્દેશ ઉપરથી પણ મિથિલા ઔપનિષદ ધર્મના પ્રચારનું અગત્યનું કેન્દ્ર હતું એમ સમજાય છે.

મિથિલાના જનકના નામથી કોઇ વિશિષ્ટ રાજર્ષિ વિવક્ષિત નથી. વિદેહવંશમાં એટલા બધા જનક થઇ ગયા કે એ અપિષ્ઠ રાજપરપરા જનકવંશ કહેવાતી. શતપથ બ્રાહ્મણ અને બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં જનક 'સમ્રાટ' કહેવાય છે. રાજમુલ યજુર્વેદે એ રાજા થયો અને વાલ્મીકેય વડે એ 'સમ્રાટ' થયો. અશ્વઘાયન ઐતર્યમાં જનક મહાન યાત્રિક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. રામાયણ પ્રમાણે મિથિલાના સ્થાપક નિમિ રાજાના પુત્ર મિથિનો પુત્ર 'સીરધ્વજ' ૧

૧ 'મહીમનુચ્ચારિકા સુલભા નામ મિશ્રુકી' શ્લો. ૭

મહાભારત-શાન્તિપર્વ અ. ૩૧૫

૨ યાજ્ઞવલ્કય, ઉદાક આરુદ્ધિ આદિ બ્રહ્મવાદીઓને આપ્રથ આપનાર રાજર્ષિ.

૩ જનક શુક્રદેવ પ્રત્યે કહે છે—

યદા સ્તુતિ ચ નિન્દાં ચ સમત્તેનૈવ પદ્યતિ ।

કાશ્ચનં ચાયમં ચેવ મુરુઃ દુઃસ્ય તર્થૈવ ચ ॥

શીતમુળા તર્થવાર્પમનર્થ પ્રિયમપ્રિયમ્ ।

ઝીર્ણાં મરુઃ ચૈવ ષડ્વનપ્રવતે તદ્દ ॥

શાન્તિપર્વ—અધ્યાય ૩૩૪ શ્લો. ૩૭, ૩૮

૪ કર્મણૈવ હિ સસિદ્ધિમાસ્યિતા જનવાદયઃ ।

બા. ગી. અ. ૩ શ્લો. ૨૦

एवं परप्राप्तनिम् राजर्षयो विदुः ।

सफलैर्लेह महता योगो नष्टः परतप ॥

स एवायं मया तेऽय योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

मकोऽसि मे सखा चेति रहस्यं छेत्तदुत्तमम् ॥

બા. ગી. અ. ૪ શ્લો. ૨, ૩.

૫ " By the great Janaka ' he (Raychaudhari) refers to the Janaka of the later Vedic texts whose court is said to have been thronged with

જનક છે રામાયણના બાવકાડમાં 'મહાત્મા જનકની યતમમૃદિ વિદ્યાગ છે' એવો ઉલ્લેખ છે ભવિષ્યપુરાણ અનુમાન, નિગિના પુત્ર મિથિએ મિથિવા સ્થાપ્યુ અને સ્થાપક તરીકે એ જનક કહેવાયો. બૌદ્ધ જાતકોમાં 'મહાજનક' નો ઉલ્લેખ છે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર અને નિમિજનક પ્રમાણે, વિદેહના છેલ્લા રાજા કરાલ જનકે એક બ્રાહ્મણ કન્યા ઉપર અત્યાચાર કરીને પોતાના વંશનો નાશ કરાવ્યો એવી હકીકત છે.

રામાયણ, મહાભારત, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાં મિથિવા અથવા તિર્હન એક નાગાકિત રાજ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીન કાળથી વિદેહ દેશ એ વિદ્યા સાથે વ્યાપારનું પણ કેન્દ્ર હતો. ગૌનમણ્ડના સમયમાં આવન્તિથી વિદેહ સુધી લોકો વસ્તુવિક્રય અર્થે જતા જુદાના સમયમાં વિદેહમાં પ્રવેશામન પ્રવર્તતુ હતુ. વજ્રાસ્યમાં વિદેહનો મગાવેશ થતો હતો જેમાં વૈતાલીના લીંટીઓ અગ્રિસ્ટ હતા મહાવીર સ્વામી ત્રીસ વર્ષના એમના વિદેહવાસ દરમિયાન છ માસ પર્યંત એમના પ્રિય નિવાસ મિથિલામાં રહ્યા.^૧

બૌદ્ધ જાતકોમાં તક્ષશિલા અને વારાણસીની સાથે મિથિવા પણ બ્રાહ્મણવિદ્યાના પ્રસિદ્ધ સ્થાન તરીકે નિર્દિષ્ટ થયેલું છે. મિથિલાના સંસ્કારી રાજાઓએ જનકની શાન પરપરા લાભો મમ્મ સાચવી રાખી ત્યાંના એક રાજા વિદેહને ધર્મશાસ્ત્રમાં યાગ સન્ત પુરુષો ઉપરેશ આપતા એવો ઉલ્લેખ છે. અન્ય ગાંધ્યોની પેઠે મિથિલાના રાજકુમારો વિદ્યાવિદ્યામને અર્થે તક્ષશિલા જતા એ હકીકત જાતકોમાંથી મળી આવે છે. જનકના તેજસ્વી યુગ પછી વિદ્યાના કેન્દ્ર તરીકે મિથિલાનું સ્થાન યદનું જીનરતુ થયું હશે, પરંતુ ધર્મમનના બાગમાં શતકની આખરે નાલન્દા, વિક્રમશીલા, અને ઉદ્યાન્તપુરીના વિદ્યાપીઠોના વિનાશ પછી બ્રાહ્મણ મનુષ્યોનું પુનર્વિધાન થતા, પ્રથમ મિથિલા અને પછી નવદ્વીપ, બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના મહાન કેન્દ્રો બન્યા.

મહિપાલદેવના રાજ્યમાં, મેદીનશના ગામેથરેવે ગૌડ રાજ્ય ઉપર હુકો કર્યો અને મિથિલા છુટ્યુ મિથિલામાં બાદમાં શતકની આખરે દક્ષિણ હિન્દના રાજા નાન્યરેવે કર્ણાટ વંશની સ્થાપના કરી ત્યારથી મિથિલાના ઇતિહાસમાં ફરી પાછું તેજસ્વી પાનું ઉઘડે છે.

Brahmans and not to the traditional first king Janaka, the anonymous founder of the JanakaVamsa, or JanakaSradhvaja, the reputed father of Sita.'

A reviewer of 'Political History of Ancient India from the accession of Parikshit to the extinction of the Gupta dynasty' by Hemchandra Raychudhari.

'સાષ્વી ચક્ષુમદિદિ જનકસ્ય મહાત્મન'

રામાયણ-બાવકાડમાં આ

- જૈનો પોતાના ગ્રંથોસંગ્રહમાં ૧૮ માં તીર્થંકર અહિનાથને મિથિલામાં જ પથેલા માને છે. વાદમાં મા પાસેના સીતાગદી ગામમાં તેઓ જન્મ કારણે માતા અથે નવ છે.

આ વર્ણવેલા 'Contributions to the History of Mithila' Ban OR.

આપે છે જનક ના રાજસિદ્ધાન્ત વર્ણ છે.

'હે દિવ્ય પુરુષ! આરતિમાં પડિત નદા આ તીર્થેનો પ્રકાશ આપે છે -

લેખુ ક્ષુ વકરત્વમાં તારા ને-વૈરિજને ।

ખુદ્ધુ છે -

• કાલુમ ૫

જાનકાના નામને વાદ્યપદ્ય કર્ણાટ વંશના રાજાઓએ મિથિલામાં રાખ્યું છે.

મિથિલાની ઉત્તરમાં તેરાઈના અભેદ અગણ્યો આવેના છે એની પશ્ચિમમાં ગંડકી, દક્ષિણમાં ગંગા, અને પૂર્વમાં કૌશિકીના ઉડા નીર વહી જતા છે એની સમસ્ત ભૂમિ નાના નાના વાકાચૂકા અગણિત જળમાર્ગોથી ચૂંચાએલી છે આવા પ્રાકૃતિક રક્ષણને લીધે મિથિલા ઉપર પરદેશીઓ વારવાર હુમલાઓ કરી શક્યા નથી ઈસ્વીસનના તેરમા શતકમાં મુસલમાન આક્રમણના પ્રલયમાથી મિથિલા સ્વયં મુક્ત રહી શક્યું નહિ તો પણ તુર્ક હુમલાખોરોના અંતેને ત્યાં આવતા ભારે પરિશ્રમ વેઠવો પડ્યો મલિક-ઈઝઝુદિન તથા રિલે મિથિલા ઉપર આક્રમણ કર્યું, પણ માત્ર લૂટ કરી ચાલતા થયો ચૌદમા શતકના પ્રથમ ચરણને અંતે ગ્યાઝુદિન તખતખે રાજા હરિસિંહદેવને હરાવી નેપાલમાં નમાડી મૂક્યો આ બે પ્રસંગો બાદ કરતા મિથિલાનું લોકજીવન શાન્ત અને સુખી હતું, અને પિદ્મળનો નિર્વિદ્યે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરી શકતા એકસોપચ્ચીસ વર્ષ પર્વત મુસલમાન આક્રમણથી નજીકના રાજ્યો વેરાન ખડેરા થતા ગયા, છતાં સંસ્કૃત વિદ્યાના સદ્ભાગ્યે, મિથિલાના સાહિત્યનો સ્ત્રોત વહેતો રહ્યો

તેરમા સૈકાના આરભથી પંદરમા સૈકાના અંત સુધી મિથિલામાં સાહિત્યના સમૃદ્ધભાસનો સુવર્ણયુગ હતો મુસલમાન હુમલાખોરોએ નિકટના વિદ્યાલયો બાળી નાખ્યા પરંતુ એ જવાલામાંથી બચીને નાગી છૂટેલા પડિતો અને અજ્ઞાતોઓએ મિથિલામાં આશ્રય લીધો વિદ્વાનોની ભરતીથી અને કણાઈ અને કાગેશ્વર કુલના રાજવંશીઓની સદાયતાથી સંસ્કૃત અને મૈથિલી સાહિત્ય વિકાસ પામતું ગયું

આ સમયમાં મિથિલામાં ન્યાય, સ્મૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યાકરણ, અલંકાર, કાવ્ય આદિ વિષયોમાં વિશારદ મહાન પડિતો થઈ ગયા ગગેશ ઉપાધ્યાયના ‘તત્ત્વચિન્તામણિ’ ગ્રન્થથી ન્યાયશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં નવીન યુગનો આરભ થાય છે આ મહાન ગ્રન્થ હિન્દુ ન્યાયની અર્વાચીન પરંપરાનો આશ્રિત્ય છે ‘નન્ય ન્યાય’ (Neo-Logic) ના સ્થાપક ગગેશ અને એના ઉત્તરાધિકારી ન્યાયશાસ્ત્રાચાર્યોની શૈલી એમના પૂર્વાચાર્યો-ગૌતમ, નાગાર્જુન, આર્યદેવ, વાત્સ્યાયન, દિઠનાગ, ઉદ્યોતકર ધર્મકીર્તિ, કુમારિલ, વાચસ્પતિ અને ઉદયન કરતા આ નવીન વિદ્વાનોએ વ્યાપ્તિના અર્થની વિશેષ ચર્ચા કરી છે માધવાચાર્યના ‘સર્વદર્શનમંથ્રદ’માં ‘તત્ત્વચિન્તામણિ પ્રકાશ’ના કર્તા ગગેશના પુત્ર વર્ધમાન ઉપાધ્યાયનો આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ થયો છે આ યુગમાં હરિસિંહદેવના મંત્રી નેપાલ પિત્તેતા ચન્દેશ્વર ઠક્કુર ‘સ્મૃતિનુ પુનર્વિધાન’ કરે છે શાંત વિભાગમાં ‘સ્મૃતિ રત્નાકર’ રચી એઓ ‘નન્ય સ્મૃતિ’નો આરભ કરે છે પદ્મનાભદત વ્યાકરણનો નવીન સંપ્રદાય સ્થાપે છે ભાનુદત મિશ્ર અલંકાર શાસ્ત્ર ઉપર લોકપ્રિય ગ્રન્થો ગ્યે છે જ્યોતિર્તીશ્વર કવિશેખરાચાર્ય મૈથિલીમાં ‘વર્ણ રત્નાકર’ લખે છે અલિનથ વાચસ્પતિ ન્યાય સ્મૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સમર્થ લેખક છે મિથિલાના હરિનારાયણ અર્થે એ ‘પિવાદ ચિન્તામણિ’ રચે છે નવદીપના સુપ્રમિદ્ધ આચાર્યો વાસુદેવ સાર્વભૌમ અને રઘુનાથ શિરોમણિના ગુરુ પક્ષ ધર મિશ્ર ન્યાય ગ્રન્થો ઉપરાંત ‘પ્રસન્ન રાઘવ’ અને ‘ચન્દ્રલોક’ના કર્તા છે ‘શકર મિશ્ર

૧ મિથિલાના ત્રણ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો પચ્ચે એક સુપ્રસિદ્ધ ઉક્તિ નીચે પ્રમાણે કહેવાતી -

શકરવાચસ્પત્યો શકરવાચસ્પતી સદયો ।

પક્ષપર પ્રતિપક્ષી છત્વીમૂતો ન ચ જ્ઞાપિ ॥

વૈશેષિક અને ન્યાયના અન્યો ઉપરાંત 'સ્મૃતિ સુધાકર' નામનો સ્મૃતિગ્રન્થ રચે છે જગદ્ગર, ગીતા, દેવી માહાત્મ્ય, મેઘદૂત, ગીત ગોવિન્દ, માલતી માધવ અને વેણીગંદાર ઉપર દીકા લખે છે અને 'રસિક મર્વસ્વ' 'અને સંગીત મર્વસ્વ' નામના મુગ્ર ગ્રન્થો રચે છે મિથિલાના મર્વોત્તમ કવિ વિદ્યાપતિનું નામ મૈથિલી ગીતો સાથે જોડાયેલું છે 'કૃતિ-લતા' 'કૃતિપતાકા' અને ખામ કરીને પદાવલીએ જગાજાના વૈષ્ણવ લેખકો અને ઉપદેશકોને અદ્ભુત પ્રેરણા આપી છે

મિથિલામાં જ્ઞાનની બારે પ્રવૃત્તિનો આ યુગ હતો પૂર્વોક્ત પડિતો તે સમયના નબો મંડળના મહાન જ્યોતિર્ધર્મા હતા, મિથિલાના વિદ્યાપીઠનો સર્વોત્તમ પાઠ હતા આ સમયમાં મિથિલાની કીર્તિ ટોચે પહોંચી હતી અને હિંદના સર્વ વિદ્યાવધોમાં પ્રસરી હતી

છત્તીસગંના તેરમા, ચૌદમા અને પદ્મમા શતકોમાં મિથિલા બ્રાહ્મણવિદ્યાનું એક મહાન કેન્દ્રસ્થાન હતું ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, સ્મૃતિ આદિ વિષયો ત્યાં શીખવાતા ખામ કરીને ન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા અર્થે હિંદના બધા ભાગમાંથી વિદ્યાર્થીઓના ટોળેટોળા ત્યાં જામતા

આ પ્રસિદ્ધ વિદ્યારથાનમાં વિદ્યાભ્યાસ પરિપૂર્ણ કરનાર વિદ્યાર્થીને શલાકા-પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવું પડતું ગ્રન્થના અમુક પૃષ્ઠમાં સોય ખોદી વિદ્યાર્થીને પ્રશ્ન તરીકે પૂછાતું આ પ્રમાણે, ગ્રન્થનો કોઈ પણ ભાગ સમજાવવામાં એને પોતાની શક્તિ સિદ્ધ કરવી પડતી પરીક્ષામાં સફળ થયા પછી એને મિથિલા વિદ્યાપીઠની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થતી નવદ્વીપના મમર્થ પડિત વાસુદેવ માર્વભૌમે, તે સમયના સર્વોત્તમ નૈયાયાયિક પદ્મધર મિશ્રના મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યા બાદ શલાકા-પરીક્ષા પમાર કરી પરીક્ષામાં સોયથી વિધિવાતાડપનની એક હસ્તલિખિત પ્રત એને મમજાવવાની હતી પરંતુ એક પછી એક જોમ સો પ્રતો એણે સમજાવી એટલે આચાર્ય એટલા પ્રમત થયા કે એને 'સાર્વભૌમ'ની ઉપાધિ અર્પણ કરી વાસુદેવ માર્વભૌમે નવદ્વીપ જઈ 'નવા ન્યાય'ના અધ્યયન અર્થે વિદ્યાલય ઉઘાડ્યું પડિત વાસુદેવના શિષ્ય રઘુનાથ શિરોમણિએ પણ મિથિલા વિદ્યાપીઠમાં ન્યાયનું અધ્યયન કર્યું અને આચાર્ય પદ્મધર મિશ્રે એની પીઠ પ્રતાપી પ્રમત થઈ એક વિદ્વદ્-પરિપદ્મા રઘુનાથની સર્વોત્કૃષ્ટતા જાહેર કરી અને નવદ્વીપ વિદ્યાપીઠને ઉપાધિએ એનાયત કરવાનો અધિકાર આપ્યો

મિથિલા વિદ્યાપીઠે જગાજાના અનેક વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કર્યા અમૃત વિદ્યામાં-ખામ કરીને ન્યાય અને સ્મૃતિમાં-મિથિલાએ ચગસ્ત જગાજાના શુરુ અને પ્રેરકનું કાર્ય કર્યું મિથિલા જ્ઞાતાકે વા નિષ્ણાત બનીને જગાજા વિદ્વાનો પાછા ફરતા ત્યારે વિદ્યાપતિના મૈથિલી ગીતો ગાતા ગાતા મમસ્ત જગાજાને મસ્કારી જનાવતા

આવી મશખી કારકીર્દી મિથિલા વિદ્યાપીઠે ચિત્રગપ્ત જોગતી શક્ય નહિ આ વિદ્યા પીઠે જ્ઞાનનો છટથી વિનિમય ન કરના ન્યાય શાસ્ત્રની હસ્તલિખિત પ્રતો કે નિષ્ણાત અધ્યાપકોના વ્યાખ્યાનની નોંધે મગ્ધા જદાર લખ્ જનાનો વિદ્યાર્થી માંને નિરોધ કર્યો

સા કર અને વાન્દરખંને ગિવ અને જુદરખંને સાથે ચરખાવાય પણ પદ્મધરને તે કાઠી સાથે ચરખાવાય નહિ વળી,

વેપાં કોમલ્લાન્ત કૌસલ્લાન્ત લીલવતી ભારતી ।

તેવાં કર્કશ સર્ક વચનાઢારેડસિ જિ હીયવે ॥

(મમજાવવા-મરનાવના)

કેવળ ઉપાધિઓ લઇને રનાતકા બહાર જઈ શકતા. આ પ્રતિબંધને કીધે મિથિલા સિયામનાં વિદ્યાલયોમાં ન્યાયનો અભ્યાસ વધારવામાં ભારે મુશ્કેલીઓ નડવા માંડી. આખરે નવદ્વીપના બે સમર્થ પંડિતો-પાસુદેવ સાર્વભૌમ અને 'રઘુનાથ શિરોમણિ' એ મિથિલા જઈ ન્યાયનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કર્યું અને નવદ્વીપમાં નવ્ય ન્યાયની પ્રજ્ઞાલિકા રચાવી. નદીઆના મહાન નૈયાયિકાએ બહોળે હાથે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો અને મિથિલાની કીર્તિ ઝાંખી પાડી.

સોળમા સૈકામાં મિથિલા વિદ્યાપીઠની સંકુચિત નીતિને પરિણામે ન્યાયશાસ્ત્રનો જોશ બંધ પડેલો પ્રવાહ કાંઈક મંદ પડી ગયો. પંદરમા, સોળમા અને સત્તરમા શતકમાં, ત્યારે પંજાબમાં નાનક અને બંગાળમાં ચૈતન્યના ઉપદેશની અસરથી સમસ્ત ઉત્તરદિંદ ધાર્મિક અને સામાજિક સંચાલનોથી બળભર્યું હતું ત્યારે મિથિલા એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી અલિપ્ત રહી કર્મકાંડની જાળમાં વ્યાપ્ત રહ્યું. ઓગણીસ અને વીસમી સદીમાં વિસ્તરેલી વર્તમાન ફળવણીથી એ બહુધા અસપૃષ્ઠ રહ્યું. આ બાજુએ છતાં અખિલ હિંદમાં સ્મૃતિના આદિથી તે અંતર્પર્યત પ્રત્યેક અંગ ધડવામાં મિથિલાનો સર્વોત્તમ ફાળો છે.

જેમ બૌદ્ધોના શન્યવાદ-અદ્યવાદ-સામે ટકવાને બ્રાહ્મણોએ ન્યાય અને વૈશેષિકનું શરણ લીધું, તેમ મુસલમાનોના રીતરિવાજોમાંથી હિંદુસમાજનું સરક્ષણ કરવાને એમણે સ્મૃતિની નવીન રચના કરી. શ્રી. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ કહે છે તેમ* 'વ્યવહાર-વિવાદ આદિ સાંગોપાંગ સ્મૃતિપરંપરા (Legal history) મિથિલા આજ સુધી સામ્યવતુ આવ્યું છે.' સિદ્ધિ થયું પહેલાં પછી આ દેશમાં પ્રાડવિવાકિ (મુખ્ય ન્યાયાધીશ) સંસ્કૃતમાં લખેલું 'જયપત્ર' (ન્યાયાધીશ અને સભ્યોની પરિપદનો નિર્ણય) સ્મૃતિનો અદ્ભુત વિકાસ દર્શાવે છે, આવાં 'જયપત્રો'ના સુપ્રસિદ્ધ નમૂનાઓ ગણી આવ્યા છે.† સમુદ્રની પેલી પાર આવેલા જવાના હિંદુ સંચાનમાં લખાએલું 'જયપત્ર' અને મિથિલાનું 'જયપત્ર' એક જ પરંપરાને અનુસરેલ છે, એમ ડૉ. લુલિઅસ જોલીએ દર્શાવ્યું છે. આવે આ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્યારથજનો મહિમા છે.

મિથિલાના ઇતિહાસમાં યુદ્ધના બેરીનાદ કે વિજયવત રાજવીઓના જયધોષ સંભળાતા નથી; પરંતુ સાહિત્યના શાન્ત અને સાર્વિક રસમાં નમજન જનકના ઉત્તરાધિકારી રાજર્ષિઓના દરબારની જ્ઞાનગોષ્ઠીઓના મનોહર સર સંભળાય છે. સમગ્ર બંગાળ અને બિહાર મુસલમાન આક્રમણથી સંસ્કુબ્ધ થયા હતા તેવે સમયે પછી મિથિલાના હિંદુ રાજાઓ વિદ્યુત સમાગમમાં અને કવિતા અને સાહિત્યના ઉપભોગમાં આયુષ્ય નિર્જનન કરી શકતા હતા. 'શાન્તિની અધિવ્યકાએ' ચિરકાળ રહીને મિથિલાએ શુદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યનાં અમૃત ઝરણાં વહેવડાવ્યાં છે. જ્ઞાની રાજર્ષિઓની પરંપરા અને તન્જન્ય સાહિત્ય-સમૃદ્ધલાસ એ મિથિલાની સંસ્કૃતિની અનન્ય સાધારણતા છે. વિદ્યા એ બળગુ સોદાની વસ્તુ નથી, પરંતુ આત્માની સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય ભૂખ છે અને એ ભૂખની તૃપ્તિમાં દોષ અનિર્વચનીય આનંદ રહેલો છે, એ મિથિલાના ઇતિહાસનો રહસ્યમન્ત્ર છે.×

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

* K. P. Jayaswal—A Judgment of a Hindu Court in Sanskrit. J. B. O. R. S. 1920.

† Ashutosh Mookerji—Historical Research in Bihar & Orissa. J. B. O. R. S. 1924.

× 'દિંદનાં પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન વિદ્યાપીઠો' નામના, થોડાક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનારા પુસ્તકનું એક પ્રકરણ.

સતી*

[પતિના મૃત્યુ પાછળ સ્ત્રીઓને અગ્નિશરણે સહગમનનો રિવાજ એટલો સાધારણ હતો કે આજે આપણા માન્યામાં પણ ન આવે. સતી થવાનો રિવાજ પ્રથમ ક્યારે શરૂ થયો એ અનિશ્ચિત છે. વેદકાળમાં એ રિવાજ ન હતો, પરંતુ પુરાણ લખાયાં તે કાળે એ રિવાજનું અસ્તિત્વ ચોક્કસ છે. અગ્નિ, જળ અને વાયુને પાવન થવાના સાધનરૂપે હિંદુઓ ગણતા. દેહશુદ્ધિ-પ્રાપ્તિ કરવા કાષ્ઠચિત્તા ખડકાતી, પાપના પ્રાપ્તિનું એ માધન હતું. સીતાનો દેહ પવિત્ર હોવાનું સાખીત કરવા કાષ્ઠવાળામાં સ્નાન કરવું પડેલું. છતાંય સહગમન અથવા સતીના રિવાજનાં છીજ તો સ્ત્રીપુરુષના અમર દેહ ઐક્યના અસૌક્ય આદર્શ અને પુનર્જન્મની માન્યતામાં છુપાયેલાં જડશે. કોઇ પરાઇ પ્રજનો કે અરેશનો રિવાજ હિંદુઓએ અપનાવ્યો એ વિવાદ માની શકાતો નથી.

આપણા શાસ્ત્રમાં સતીના રિવાજ મારે મતભેદ છે. મતુરમૃતિ એ રિવાજને હલકો ગણી તેને અમાનુષી માને છે; ત્યારે હરીત સતીને અરૂંધતીની ઉપમા આપે છે. પ્રૌતક્ષ્પ સતીની કાપાને અંગારારૂપ થતી માને છે, પણ તેના આત્માને આંચ સરખી આવતી મનાતી નથી. સ્ત્રીને ભજતાં દુઃખ નથી થતું, એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વર્ગમાં સૌહાર્યનો આપ મળે છે. શંખના મત પ્રમાણે સતી ત્રણ લાખ વર્ષ સુધી સુખ ભોગવે છે. પુરાણમાં સતી પુન્ય મનાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જે સ્ત્રી સતી ન થાય તેને દુરાચારી પાપિણી માની છે, તેનો અવતાર સર્પ કે ધરોળીનો નિર્માણ થાય.

સગર્ભા સ્ત્રીને સતી થવાનો પ્રતિબંધ હતો. પ્લાઠણ સ્ત્રી સતીના રિવાજમાંથી પ્રથમ તો મુક્ત હતી, પરંતુ પાછળથી પ્લાઠણો મારે સતીનો રિવાજ ઉચિત ગનાયો. પતિ પરદેશમાં મરતાં સ્ત્રીને પાવડી કે તેનાં અસ્થિ સાથે બળી મરવાનું હતું. સ્ત્રી અટકાવમાં હોય તો પાંચમે દિવસે ચિતારોહણ કરવાની પ્રથા હતી. સતી થયું એ આત્મધાત ન ગણાતો. અટકાવમાં રહેલી સ્ત્રીને પવિત્ર થવા રપડે શેર ઝાંગર ખાંડવી પડતી. સતીના રિવાજને બંધ પાડ્યે આજ સો વર્ષ થયાં છે. હલુએ કવચિત્ કવચિત્ ધાસલેટ છાંડી બળી મરતી સ્ત્રીઓ એ પ્રથાનો પડથો પાડે છે યા તો પુનરુદ્ધાર કરવા મથતી હશે !

રજપૂતો યુદ્ધમાં હારતાં સ્ત્રીઓ નૌહર કરતી. પરધર્મીના દાસે કાપા બાંધ ન થાય એ માન્યતાથી ભોગ અપાતો. ચિતોડમાં આજેય ફેટલીય સતીઓનાં મહાસ્મારક છે. પતિનું માથું બોલે લઇ બરમીશૂત થવાનું મહાભાગ્ય મનાતું. એ રિવાજ ગુજરાતમાં ફેલેક અંગે પ્રચલિત હતો. ધણાં કુટુંબોમાં આજેય લગ્નપ્રમંગે સતીના પ્રસાદની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે.

હિંદુ સંસારમાં ફરજિયાત વૈધવ્યનું મળ સતીના રિવાજમાં છુપાયેલું હોય એ અસંકપ નથી. બળતાં પહેલાં કેશને અગ્નિમંદકાર કરવાનો સતીનો આગ્રહ હતો. સતી અને વૈધવ્યનો

* તા. ૪ : ૨ : ૩૧ મુબદ્ધ એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટી સમક્ષ અમેરિકા વાયસો નિબખ. પ્રક્રુપ દેવ. લેન મેકેન્ડી.

રિવાજ સંકળાયેલા છે જ. બન્નેય સમાન ધાર્મિક વિચાર—પ્રજ્ઞાસિકામાંથી જ ઉદ્ભવે છે. કુટુંબમાં વિધવા ખીનપગારી નોકર તરીકે આવકારદાયક હશે (economic gain) પણ તે જ વૈધવ્યમાં અર્ધી પ્રબળતા જન્મનો વિનાશ છે (Biological Loss). યોગ્ય સ્ત્રીનું વૈધવ્ય એટલે આવસ્થક સુયોગ્ય પ્રબળતા નાશ. સતી અને વૈધવ્યમાં ફક્ત મરણકાંડે પહેલાં ચવાની રીતિની જ ભિન્નતા છે.

ગુજરાતનાં ઊંચાં કુટુંબોમાં સતી કેમ થતી એનો ઐતિહાસિક હેવાલ આપણા સાહિત્યમાં જુજ છે. કરણધેલામાં તેનું કથક આણું ચિત્ર છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સંશોધન કરતાં ઇતિહાસ અને સાહિત્ય બન્નેયને દીપાવે એવો સતીમાતાનો હસ્તલિખિત ગરબો લેખકના જાણવામાં આવ્યો. (શ્રી કાર્પેસ ગુજરાતી ચલાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તક અં. ૧૧૩.) એનો અર્થ “સતીમાનો ગરબો” પ્રસિદ્ધ કરતાં રા. અંગાલાલ જાનીનો લેખક આભાર માને છે; તેમની સહાય રચીકારે છે. એ ગરબામાં સતીના રિવાજનું ચિત્ર છે, એટલું જ નહિ પણ ઐતિહાસિક સંશોધનમાં એનો આંક ઊંચો રહેશે. સંસારના ભૂતકાળનો ત્યાં પડ્યો છે. અણુધત્તા રિવાજનું અક્ષરસ્મારક છે. અનિવાર્ય એટલી લાપાશુદ્ધિ કરી છે.

ઈ. સ. ૧૭૪૧માં સુરત શહેરના નાગર કુટુંબની સ્ત્રી સતી થતાં એ ગરબો લખાયેલો છે. બધી મરતાં પહેલાં નવાબની પરવાનગી લેવી પડતી અને સગાંપહાણને સગબતવાં પડતાં. શરીરે કેસર ચોળા અને ઘોળા—પી સ્ત્રીઓ બેભાન અવસ્થામાં ચિતાએ ચડતી એ માન્યતા બૂલ ભરેલી છે, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીઓ શરીર સંતાડી ચિતા દાંડી કાયા આનંદે બાળતી. એ આનંદનો ભેશ ધાર્મિક હતો.

સુરેશ દીક્ષિત]

શ્રી. શ્રી. ગણેશાય નમઃ । શ્રી અંબિકા સત્ય છે.

આ કલબુગમાં રે સતિમા ભેર થયાં

નાગરની નાતમાં માન લક્ષાં બે રહ્યાં.

સરસ્વતિ માતને વિનવું ને ગણપતિ લાડું પાપ રે—સતી ૧

અંબત ૧૭૬૭ ના ભાદરવા પદ માર રે

એકાદશી શુભ વાર ગુરુએ સત ચડ્યું નિરધાર—સતી ૨

જે દહાડાનાં સ્વામિજી પધાર્યાં તે દહાડાનું જાણ્યું રે

દુધ પીને પ્રાણ જ રાખ્યો ઘરમાં કાઈએ નવ જાણ્યું રે—સતી ૩

પહેલા પહોરનું સત ચડ્યું જે વારનો કાગળ વાંચ્યો રે

આપ રૂપ થઈ પોતે બેઠી પુરવ જન્મનો સાચો રે—સતી ૪

સુરતમાં એવો શોર જે નાગરમાં સતી થાય રે

નાનાં મોટાં જેણે સાંભળ્યું સૌકા ભેવા જાણ્યું—સતી ૫

સગાં કહે રે બાઈ શું કરે છે ચાપ છે આપણી હાંસી રે

ત્યારે આપણને સંકટ પડ્યો જશે સધળા નાચી—સતી ૬

તમને સંકટ શાનું છે રે કાણુ થયો વિકારિ (?) રે

જે કહેશે તેને પરતો દેખાડું મારી વાત છે સાચી—સતી ૭

સંસારમાં બેન સર્વને હોય છે એવી ન કરીએ વાત રે
 સર્ગાં કહે બાધ છાનાં રહેને કયિ કરે ઉત્પાત—સતી ૮
 શિવબાધ કહે મને સત ચડ્યું છે મારું સત છે સાચું રે
 માનવીઓ તમે નથી માનતા માટે નથી કાંઈ કાચું—સતી ૯
 કામળ લાઇ બોળામાં બેઠાં મારે તો હવે બળવું રે
 સગાને હું શું કરું મારે સંસારને શું કરવું—સતી ૧૦
 વળતિ સતીમા એણી પેર બોલ્યાં માનવીઓ તમે માને રે
 નહિ તો સર્વ પ્રલયકાર વાળુ એટલું મનમાં આણો—સતી ૧૧
 લાલા સદાનંદ એરડે બેસાડી બહારથી દીધું તાળું રે
 તાળું તો લાગી પડ્યું ને હવે તો હવેલી બાળું—સતી ૧૨
 એક હાથમાં સોપારી એક હાથમાં રૂપીઆ બે રે
 લાલા સદાનંદ સતી કને આવી આમાં કહે શું છે—સતી ૧૩
 સતિમા કહે રે લાલા સદાનંદ અંબાનું નામ લે રે
 એક હાથમાં સોપારી છે એકમાં રૂપીઆ બે—સતી ૧૪
 કંડુ કહાડીશ હું ને દેખાડું સદાનંદ કહે સાચું રે
 ચાલો હવે રળ લેવા જઈએ એમાં નથી કાંઈ કાચું—સતી ૧૫
 લાલા સદાનંદ અરવાર ગઈને દરબારમાં તે આવ્યા રે
 કોઠાર કરસનદાસ મેતા માણેકચંદ દિવાનજી બોલાવ્યા—સતી ૧૬
 ચારે મળી વિચાર કરીને ખાં સાહેબ કને આવ્યા રે
 કોઠાર કરસનદાસે અરજ કરી તવ ગાનેસુ બેસાડ્યા—સતી ૧૭
 ખાં સાહેબે વાત જ પૂછી તેનો ઉત્તર દીધો રે
 ત્યારે નવાબની રળ અપાવી પડેલા માતી લીધો—સતી ૧૮
 લાલા સદાનંદ રળ લઈને પોતે હવેલી આવ્યા રે
 આપ રૂપ ચંદ્ર સતીમા બેઠાં સહુ ડોને મન લાગ્યાં—સતી ૧૯
 ચાકર નકર સહુકો માગે માતા અમને આપો રે
 હાથ ચોળી અંગારા કહાડ્યા બેઠા બેઠા તાપો—સતી ૨૦
 લાલા સદાનંદ વિનતિ કરે છે ઉભા બેઠ કર જોડી રે
 કહે તો રથ મગાવુ કહે તો મગાવું ઘોડી—સતી ૨૧
 સતીમા કહે રથ મગાવો બળદ આપણા જોડી રે
 રમઝમ કરતાં સતીમા ચાલ્યાં બેઠાં ચુદડી ઝોડી—સતી ૨૨
 હામકામથી લોક જ આવ્યા કરે માહિમાંહિ વાત રે
 સતીમા તવ તોરણે આવ્યાં દીધા કુકુના હાથ—સતી ૨૩
 સતીમા તો રથમાં જઈ બેઠાં પાસે બેન ને મારી રે
 નાગર લોક સહુ જોવા ઉભા દુર્લભ દર્શન કહાંથી—સતી ૨૪
 લોક તણિ બહુ જીડ મળી સહુ આડા અવળા દોડે રે
 ત્યારે સતીએ રથ ચલાવ્યો ત્રણ ઘડી તવ દહાડો—સતી ૨૫

નાણાવટમાં રથ ચલાવ્યો સદાનંદ અસ્વાર યાયે રે
 રથ પાછળ લોકજ દોડે જે અંબે કહેતા જાય—સતી૦ ૨૬
 દોરીવાટથી રથ દોડાવ્યો ટુગાંપીકમાં આવ્યો રે
 યાળી લઈ કંકુની રથમાં બેઠાં જુહાર વધાવ્યો—સતી૦ ૨૭
 લાલ દરવાજે યાપા દબને તહાંથી રથ ચલાવ્યો રે
 પવનવેગે રથ દોડાવ્યો અશ્વનીકુમારમાં આવ્યો—સતી૦ ૨૮
 અશ્વનીકુમારની વાટે આવી ફરીને સતીમાએ આત્મા કીધી રે
 વેરાગીના મઠ આગળથી મશાલ લગાડી લીધી—સતી૦ ૨૯
 અશ્વનીકુમારથી રથ ચલાવ્યો શુભેશ્વરની વાટે રે
 રથની પાછળ લોક દોડે છે ભતરીજ બેઠે સાથે—સતી૦ ૩૦
 શુભેશ્વરમાં રથેથી ઉતરતાં મનમાં સંદેહ આવ્યો રે
 રથેથી ઉતરી ફરીને સદાનંદ બોલાવ્યો—સતી૦ ૩૧
 સતીમા કહે રે લાલા સદાનંદ સાંભળો મારી વાત રે
 સુરજ દેવતા અસ્ત જ પામ્યા રે હવે પડી છે રાત—સતી૦ ૩૨
 લાલા સદાનંદ ચિનની કરે છે એ વાતમાં છે ઢાંસી (?) રે
 કદાપી સત ઉતરી ન્તશે તો જગમાં યાશે ઢાંસી—સતી૦ ૩૩
 આટલો પરતો તમને દેખાડ્યો તોયે તમે નહિ માનો રે
 માફ સત ઉતરે નહિ તમે નિશ્ચે કરીને માનો—સતી૦ ૩૪
 રાત વેળા અમે બળી મરીએ તો માંભળો બેનની માશી રે
 નગરલોક સહુ એમ કરી કહેશે સતી ગયાં છે નાશી—સતી૦ ૩૫
 પાંચ દહાડાનું સત છે માફ વાત કહું નિર્વાણ રે
 નગર સહુકો દેખતી હું બળું ઉગમને લાણુ—સતી૦ ૩૬
 રાતવેળા અમે બળી મરીએ તો અમને લાગે પાપ રે
 અંતકાળે મારે બળી મરવું નહિ જાય (?) માને બાપ—સતી૦ ૩૭
 વાયુપથી તો સહુયે કહે છે પણ સત આવે તે સતી રે
 સગાં સહુકો ઊભાં છે નવ તોલે મહારી પતી—સતી૦ ૩૮
 સતી કહે લાલા સદાનંદ સાંભળો મહારી વાત રે
 ચાલો હવે વાડીમાં જઈએ રે હવે પડી છે રાત—સતી૦ ૩૯
 ત્યાંથી સતીમાયે રથ ચલાવ્યો મુનશીની વાડીમાં આવ્યો રે
 રથેથી ઉતરી ફરીને ચાચ સહુ બોલાવ્યો—સતી૦ ૪૦
 આનંદી આનંદમાં બેઠાં વાત કરે છે મીઠી રે
 જુગમાં સતી ઘણી યદ પણ એવી કાંઈ નથી દોડી—સતી૦ ૪૧
 લાલા સદાનંદે માણુમ મોકલી પટેલને તેડાવ્યો રે
 સતી માતાનું નામ સાંભળી તતક્ષણ દોડી આવ્યો—સતી૦ ૪૨
 પટેલને તેડાવી ફરીને આપ્યા રૂપઆ ચાર રે
 પછી તમને સરપાવ આપશું કરેા મદુલી તૈયાર—સતી૦ ૪૩

જાઓ પટેલ ને તમે વહેલા થાઓ ને રખે લગાડો વાર રે
 લાલા સદાનંદ પોતીકાં તાં માણુગ મોકલ્યાં વાર—સતી ૪૪
 એમ કરતાં જાહુ રાત જ ગછ ને સણિજો મહારા ગોર રે
 ચાલો આપણે કઠિ જાહજી રહ્યો છે પાછલો પહેર—સતી ૪૫
 ત્યાંથી સતીમા કઠિ આવ્યાં માન જરા ભલે (?) થાય રે
 ગોરને હાથે તુલસી લખતે સતીમા નહાવા જાય રે—સતી ૪૬
 સતીમાતા તો નહાવા પેઠાં છુડકી એકસો ને આડ રે
 એક શાસે છુડકી મારી કાણે ન જાણ્યો હાથ—સતી ૪૭
 લાલા સદાનંદ કઠિ ઉભા વિશ્વાસ મનમાં આવ્યો રે
 આહાથુ પછવાડે મુક્યા રખે તાપીમાં ઝપલાવે—સતી ૪૮
 તેણે સમે નાહિને નીસર્યા ગાયની પૂજા દીધી રે
 ગોરગોરાણી ગાય છે વચમાં પ્રદક્ષણ તાં દીધી—સતી ૪૯
 ગોરગોરાણીને ધરેણું આપ્યું ગાયને નાંખ્યું ધાસ રે
 ગાય તળેથી સતીમા નીસર્યા સુરજદેવનું વાચ—સતી ૫૦
 ગાયે ગોરને પગે લાગી સતીમા કહે છે વાત રે
 ચાલો હવે હવન કરીએ થોડી રહી છે રાત—સતી ૫૧
 સતીમાતા હવને બેઠાં વિધિ કહીને થાય રે
 પછવાડે જે લોક જ ઉભા જે અંગે કહેતા જાય—સતી ૫૨
 સતીમાતા તો હવન કરે છે લોક કરે છે વાત રે
 લાલા સદાનંદ સર્ગા સહોદરે આપ્યાં નાલીએર સાત—સતી ૫૩
 સર્ગા સહુ નાલીએર આપીને ઉભાં આસુ પાડે રે
 સતી કહે તમે રાતાં રોની જાહેરને કાણુ વારે—સતી ૫૪
 સતી માતા તો હવને બેઠાં પાસે કકુની થાળી રે
 મુડો ઉતારી ગોરાણીને આપ્યો માંદે સખી વાળા—સતી ૫૫
 સતીમા હવન કરીને ઉક્યાં હાથમાં લુગડાં લીધાં રે
 કઠિ આવી નાહિ કરીને વિધિયે તરપણુ દીધાં—સતી ૫૬
 સતીમાતાએ સરવે કરીને પહેર્યો ઘોળો સાણુ રે
 પછી સતીમા મઢી કને આવ્યાં વાત કરિ છે વાર—સતી ૫૭
 મઢી આગળ તાંહ હવન કરીને વાત કરે અશ્વમેવ રે
 એટલે તો પ્રભાત થયો છે ઉઝ્યા સુરજદેવ—સતી ૫૮
 ત્યાંથી સતીમા ઉઠી કરીને સુરજ પૂજા દીધી રે
 સુરજદેવને વિનંતી કરીને આઠા માગી લીધી—સતી ૫૯
 સુરજદેવની સ્તુતિ કરીને આઠા માગી લીધી, રે
 મઢી આગળ આવી કરીને પ્રદક્ષણ પંચ દીધી—સતી ૬૦
 એક હાથમાં નાળીએર લખતે કાકડો લગાડી લીધો રે
 મઢી આગળ ઉભાં રૂઢિને સુરજને નમસ્કાર દીધો—સતી ૬૧

લોક તણી બહુ બીડ મળી છે તેહને આધાં કહાડો રે
 ન્યારે સતીમા મદીમાં પેઠાં ત્યારે બે ઘડી ચડ્યો દાડો—સતી૦ ૬૨
 ન્યારે સતીમા મદીમાં બેઠાં લાલા વેણીલાલ આબ્યો રે
 લોક સહુ આધા કરીને વેણીલાલ બેલાબ્યો—સતી૦ ૬૩
 લાલા વેણીલાલે પ્રણામ કરીને સતીને વિનંતી કીધી રે
 સતીમાતાએ નાળીએર આખું આશિપ ધણેરી દીધી—સતી૦ ૬૪
 સતીમાતાના વચનચક્રી હું વાણી કરું પરકાર રે
 લાલા સદાનંદ મદીના મો કને લખ ઉભા તરવાર—સતી૦ ૬૫
 તેજ જોતી ત્રિભોવન માંહે વરત્યો જોજોકાર રે
 સતીમાતા કહે આ સંધાયે મારો પાંચમો અવતાર—સતી૦ ૬૬
 તમો જાણ્યો મીસ પાડ્યો લોક કરે બહુ શોર રે
 હું કાંઈ મીસ પાડું નહિ તમો જાનાં રાખો દોલ—સતી૦ ૬૭
 લાલા સદાનંદ મદી કને ઉભા પાસે ઉભા પાળા રે
 સતીમાતાએ થી લખને લિજ્જી આની માલા—સતી૦ ૬૮
 સતી મા કહે રે લાલા સદાનંદ આખું ધણીનું તેડું રે
 તમને તો હું એટલું કહું છું માહર વધાવજો દેહેથી—સતી૦ ૬૯
 પછી સતીએ સંભારીને કાગળ બોળામાં લીધો રે
 સતીમાએ પોતા સ્થામિનો જીવ સ્મરણ કીધો—સતી૦ ૭૦
 અગર ચંદનનાં લાકડાં નાળી માંહે તુલશીની કાષ્ટ રે
 પહેલાં પોતાના ફેશ લગાડી પછી લગાડ્યું ધાસ—સતી૦ ૭૧
 ચોદોગમથી અગ્નિ લાગ્યો ઉપર નાળી ધાસ રે
 સતીમાએ વેમાને કીધો વૈકુંઠ કેરો વાસ—સતી૦ ૭૨
 ન્યારે સતીની મદી લાગી ત્યારે યયો દંગામ રે
 કાંઈ વધાવે સોપારી પૈસા કાંઈ વધાવે બદામ—સતી૦ ૭૩
 ફેટલાક સવારે આબ્યા ધણા રહ્યા છે રાત રે
 સતીમાતા અલોપ થયાં તે જુગમાં ચાલી વાત—સતી૦ ૭૪
 સંવત ૧૭૮૭ના બાદરવા વદ સાર રે
 દાદથી શુભ વાર બ્રહ્મએ સતી થયાં નિરધાર—સતી૦ ૭૫
 એ ગરબો જે સાંભળે તેને વૈકુંઠ વાસ રે
 નરનારી જે સાંભળે તે ફરી ન આવે ગર્ભવાસ—સતી૦ ૭૬
 કબૂખીક ફેશવ ચોકમાં તે અંબાજનો ગુલામ રે
 તેણે એ ગરબો બાંધ્યો છે નાના સુત દુર્લભરામ—સતી૦ ૭૭
 સતીમા જોર થયાં નાગરી ન્યાતે રે ગાન ધણાં થયાં.

છતિશ્રી સતીમાનો ગરબો સંપૂર્ણ. સી. શ્રી.

ડૉ. સર ચંદ્રશેખર વ્યંકટ રામનની નવી શોધ

રામન પ્રકાશ-રામન ' ઇફેક્ટ '

મનુષ્ય જે ભૌતિક જગતમાં વસે છે, તે જગતમાં રહેલાં મૌલિક તત્ત્વોનું અન્વેષણ કરવું, એને વિશે વિશેષ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની જિજ્ઞાસા હોવી એ ભૌતિક શાસ્ત્રવેત્તાના વિશિષ્ટ અધિકારનો વિષય છે. આમ હોવાથી તે તત્ત્વોનાં સ્વરૂપ, તેમના ધર્મ કે ગુણ તેમ જ તેમના પરસ્પર સંબંધ વિશે સ્પષ્ટ અને સરલ જ્ઞાન મેળવવા પ્રયોગો યોજાય છે અને સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન થાય છે. વળી આ રીતે દ્વિતિય યુગમાં પરિણામો અને નિર્ણયો એવી સરલ ભાષા-શૈલીથી રજૂ કરવામાં આવે છે કે વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને જ માત્ર નહિ, પણ ગમે તે વ્યક્તિ જે આ વિષયોમાં રમ લેતી હોય, તેમને સમજવામાં યા સમજવવામાં સુગમ થાય.

ભૌતિક શાસ્ત્રીઓનાં કાર્યોના ઉપયોગ ખીજાં શાસ્ત્રોના જ્ઞાનપ્રદેશમાં, તેમાં રહેલાં તત્ત્વો સંબંધે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં વારવાર થાય છે, એ આપણે જોઈએ છીએ અને જાણીએ છીએ. એની અસર સર્વગ્રાહી છે એમ કહીએ તો તે વાસ્તવિક જ ગણાય. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખી ડૉ. રામને પોતાની પ્રયોગશાળામાં થોડાં વર્ષોમાં જ શોધી કાઢેલા રસાયન અને ભૌતિક શાસ્ત્રના ભૌતિક પ્રક્રિયા સાથે સંબંધ ધરાવતા એવા એક નવીન જ વિષયના મહત્ત્વ અને સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ કરી, ૧૯૨૯ની મદ્રાસમાં મળેલી વિજ્ઞાન-પરિષદ (Science Congress)ના પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણ કર્યું હતું તેનો સાર આપવાનો આ લેખમાં પ્રયામ કર્યો છે.

વળી આ વિજ્ઞાન દિંદી શાસ્ત્રના સર વ્યંકટ રામનને નોબેલ પારિતોષિક મળ્યાનું પ્રસિદ્ધ થયું-અને એ પારિતોષિક એમને મળી પણ ગયું ત્યારે એમણે કરેલી શોધો સંબંધી થોડું ધણું પણ જાણવાની મામાન્ય જનતામાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ જિજ્ઞાસા થોડે ધણે અંશે પણ પૂર્ણ કરવા માટે અત્યાર સુધીમાં અનેક લેખો લખાયા છે અને એવા જ હેતુથી આ લેખમાં પણ ડૉ. રામનની શોધોનું નિરૂપણ કરવાનો યત્ન કર્યો છે.

વાસ્તવિક રીતે જોતાં ડૉ. રામનની શોધોનું મર્મ, એની અગત્ય અને મહત્ત્વ પૂરેપૂર્ત ધ્યાનમાં આવે એટલા હેતુથી કેટલીક ખીજી બાબતોની માદિતી આપણે પ્રથમતઃ મેળવી લેવી જોઈએ છે; અને એનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો ઉચિત જ લેખાલો જોઈએ.

જગતની બધી શોધોમાં કોઈક જ એવી દ્રશ્ય કે જે આકસ્મિક રીતે થઈ હોય. અમુક શોધ થાય-તે સફળ બીજા-તે પહેલાં એને યોગ્ય પરિસ્થિતિ તૈયાર હોવી જોઈએ;—એ પરિસ્થિતિ એટલે એને માટેની સર્વ સામગ્રી અને સાધન કે જેથી શોધ કરવામાં નડતી મુશ્કેલીઓ ધણે લાગે જોઈ તથા જાય અને શોધને યોગ્ય સરલ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય. આથી એમ સમજવું ન જોઈએ, કે જે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આવી પરિસ્થિતિનો અથવા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી શોધ કરે તેની કિંમત કોઈ પણ પ્રકારે જોઈ અંકાય. એની કિંમત બલદી વધે છે; કારણ કે જે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે, અને જેને બદલી શકાય નહિ, એમ

મનાય છે, તે જ પરિસ્થિતિનો, તે જ ભૂમિકાનો ઉપયોગ કરી, ચોતાના કર્તવ્યને બંધબેસતી કરવાનું મુશ્કેલ કામ એ પોતે જ કરે છે; અને આ પ્રચલિત પરિસ્થિતિમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાન્તો અને વિધાનોના ઉપયોગની અથવા તો તેમાં કરવા પડતા ફેરફારો માટેની જવાબદારી તે ચોતાને સિરે લે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તેમ જ બીજાં શાસ્ત્રોમાંથી આવા પ્રકારના દાખલાઓ અનેક મળી આવે છે.

ડા. રામનની શોધ વિશે કાંઈ કહેતાં પહેલાં તો આપણે ‘પ્રકાશ’ સંબંધે થોડોક વિચાર કરીએ. પ્રકાશની તો ઘણા પ્રાચીન કાળથી માહિતી મળેલી છે. સામાન્ય રીતે ‘પ્રકાશ’ એટલે શું એ સર્વ કોઈ સમજે છે, પણ પ્રકાશમાં કોઈક પ્રકારની વધઘટ થવાથી શું થાય છે, રંગ-લુદ્ધા લુદ્ધા કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે, એ સંબંધે તો આજથી સો-સવાસો વર્ષ પહેલાં સામાન્ય જનતાને ખબર જ ઓછું જ્ઞાન હતું. વળી આ રંગોનો, પ્રકાશક અને પ્રકાશિત પદાર્થોની આંતરઘટના સાથે ઘણો જ નિકટનો સંબંધ છે એ કલ્પના તો ત્રીસ કે ચાળીસ વર્ષ થયાં, અને વિશેષતઃ માત્ર પંદર વર્ષથી જ વધારે આગળ પડતી આવેલી જણાય છે.

પ્રકાશનાં કિરણો જાતે અદૃશ્ય છે એ વાત ઘણાને અદ્ભુત લાગશે, પણ ખરી રીતે વસ્તુસ્થિતિ એ જ છે. જેમ પાણીમાંથી નીકળતી બાષ્પ (વાદ-*Steam*) એ દેખાતી નથી-અદૃશ્ય છે, અને ઊડતી પાણીમાંથી નીકળતી વરાળ (*Vapour*) તે બાષ્પ નહિ, પણ આસપાસની હડી હવાને લીધે હડી પડેલી બાષ્પમાંથી બનેલાં પાણીનાં ઝીણાં કણોનો જથ્થો હોય છે; તે જ પ્રમાણે એક બારીમાંથી અંદર આવતી ઉષ્મા (ગરમી) અથવા અંશુપ્રસરણ (*Radiation*) અંદર આવે છે ત્યારે આપણે પ્રકાશકિરણો જોઈએ છીએ, એવો આપણને ક્ષમ થાય છે. જે જોઈએ છીએ તે પ્રકાશકિરણો નથી, પણ એ તો હવામાં આમ તેમ ઊડતાં ધૂળનાં અસંખ્ય રજકણો હોય છે. એ રજકણો ઉપર પેલા ઉષ્મા-અંશુ-પ્રસરણ પડવાથી અને પડ્યા પછી એનું પરાવર્તન (*reflection*) થવાથી જ આપણને એ રજકણો પ્રકાશિત થયેલાં જણાય છે. જો આ રજકણો હવામાં ન હોય તો આ પ્રકાશકિરણો આપણા જોવામાં આવી ન શકે. વળી જુદાં જુદાં રજકણોની આબુબાલુથી પરાવર્તિત થયેલો પ્રકાશ એક જ નિર્દિષ્ટ દિશામાં ન જતાં સર્વ દિશામાં ફેલાય છે. એટલે આનું પરાવર્તન અનિયમિત જણાય છે. જે નિયમો સાધારણ રીતે પ્રકાશકિરણના વાસ્તવિક પરાવર્તનને લાગુ પડે છે, તે નિયમો ઉપર વર્ણવેલા પરાવર્તનને લાગુ પડતા નથી. આથી એને સામાન્ય રીતે અનિયમિત પરાવર્તન કહે છે. પ્રકાશકિરણના અનિયમિત પરાવર્તનને માટે ‘વિકીરણ’ (*scattering*) એ શબ્દ આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રમાં રૂઢ થયો છે.

કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રકાશકિરણો પડે તો ઉપર દર્શાવેલી જાતે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રકાશનું વિકીરણ થાય કે ન થાય તેનો મુખ્ય આધાર જે પદાર્થ ઉપર એ પ્રકાશ પડતો હોય તેની સપાટી અને ઓપ, એના કદ અને રચના ઉપર રહેલો છે. પદાર્થનાં કણ નાનાં હોય તો તેના કદ ઉપર વિકીરણનો આધાર હોય છે; પદાર્થ જે ઘટ્ટ હોય અને મોટા જથ્થામાં હોય તો તેના બંધારણ અને આંતરઘટના ઉપર એનો આધાર રહેલો જોવામાં આવે છે. આ બધું આધુનિક શોધગોળોથી માલુમ પડ્યું છે; અને આ સંબંધમાં ડૉ. રામને જે શોધ કરી છે તેનાથી એ પ્રખર વિદ્વાન જગતભરમાં પ્રખ્યાત થયા છે.

પ્રકાશકિરણના તરંગો ઘણા જ સૂક્ષ્મ હોય છે, એ તરંગ-તરંગીની લગાઇ સુમારે એકે કરોડ-અંશ $\left(\frac{1}{10^9} = \frac{1}{1000000000}\right)$ મિલિમિટર હોય છે આ ઉપરથી સદજ અંદાજ બાધી યકામ કે જે પદાર્થની સપાટી ઉપરથી પ્રકાશનું નિયમિત પરાવર્તન કરાવવું હોય તે સપાટી પ્રકાશલક્ષરોના સૂક્ષ્મ પરિણામ કરતા વધારે પ્રમાણ્યુમા ખડખડાડી ન હોવી જોઈએ જો તેવી હોય તો પરાવર્તન નિયમિત થઇ પ્રકાશનું વિકીરણ વધારે મહેવાઇથી થઇ જાય, પદાર્થરચના કે બધારણની જે અચ્છિત કદપના વૈજ્ઞાનિકાએ કરેલી છે તે તપાસતા પદાર્થનો કોઇ પણ પૃષ્ઠભાગ (સપાતી-ઉપરિતલ) ગપૂર્ણપણે સીધો, સરલ કે આક-ચકચકિત કે ખાડાખેંચા વિનાનો હોવાનું તો અસાધ્યિત જ છે, કાગળ દરેક પદાર્થ અતિ સૂક્ષ્મ કણોનો બનેલો હોઈ એમાં ઝોક ખીલ કણો (પગમાણુ-અણુ) વચ્ચે થોડો થોડો પણ ખાલી અવકાશ (જગા) રહેવાનો જ નાના નાના ગોળાકાર એક સાથે મઠીએ તો વચ્ચે વચ્ચે ખાલી જગા જોવામાં આવે છે તેવા પ્રકાર ઉપગની બાબતમાં કંઈક આપણે કદવી શકીએ

દવે માત્ર પૃષ્ઠભાગ ઉપરથી થતા પરાવર્તનનો વિચાર ન કરતા જો પાગદર્શક પદાર્થની આરપાર જતા પ્રકાશકિરણો તરફ આપણે લક્ષ દેરવીએ, તો આપણને એમ તરત જણાઇ આવશે કે અદ્ય પ્રેક્ષતા એ કિરણોની આદે અસંખ્ય કણો આવે છે અને તેને લીધે તે કિરણોનું વાગવાર પરાવર્તન થઇ આખરે તે વિકીરણના રૂપમાં દેરવાઈ જાય છે આપ્રકાશનો ભૂગે રંગ

આવી કદપતાનો આધાર લઇ પાણી-એ પદાર્થ સંબંધે વિચાર કરીએ પાણીના કણ સૂક્ષ્મ હોય છે અને પાણી એ પારદર્શક પદાર્થ પણ છે પ્રકાશકિરણને પાણીમાં પ્રવેશતાની વાગ જ, તેની પોતાની મગ દિશા—જે દિશામાં તે જતું હતું તે દિશા—બદલી પડે છે જેમ બીડમાં દાખલ થતા મનુષ્યને પાર જતા માટે વારંવાર દિશા બદલી પોતાનો રસ્તો કરી લેવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રકાશકિરણ પગરે આપણને અનુભવ થાય છે આમ વારંવાર બદલાતી જતી દિશાને લીધે પાણી પ્રકાશિત થયેલું જણાય છે ગ્વિનીન (મેલેગિયા-તાવમાં વપરાતી દવા)ના દ્રવણ (Solution) ઉપર તડકો પડના દઈ એની તરફ નજર કરતા તેમાં બુગશ પડતો રંગ જોવામાં આવે છે જીજી તરફથી જોતા એનો રંગ પાણીના રંગ જેવો જ દેખાય છે કેરોમીનનો રંગ પણ આ જ પ્રમાણે તડકામાં બુગશ પર દેખાય છે આ બધું આપણે અનુભવથી કહી શકીએ છીએ આપ્રકાશનો રંગ પણ ગળીના રંગ જેવો બુરો (નીલ) દેખાય છે આ વિશે પણ મર્ને ગાદિતી છે જ આપણે તે દબેસ જોઈએ છીએ આ બાબત શી રીતે મમભવવી ?

આ વસ્તુરિશતિ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એની મગજનું પાડવા માટે અનેક પ્રયત્ન થયા છે, અને એને સંબંધે શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તો પણ રચ્યુ થયેલા છે પદાર્થોના કણો પર પડતા પ્રકાશકિરણોનું વિકીરણ થવાને લીધે આ પ્રકારના રંગો દેખાય છે તે વાત બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિક સૉર્ડ ક્લેએ સુમારે ગાડ વર્ષ ઉપર રપટ કરી બતાવી છે જો દવામાં ધૂળના ગ્રન્થણો ન હોત તો વિકીરણના અબારે આપ્રકાશ તદ્દન કાળું જ દેખાત, અને સૂર્ય અતિ તેજસ્વી અને એગસો પ્રચડ દેખાત કે તેની માનુ જોતુ પણ આપણે માટે અસાધ્ય થઇ પડત આપણે ‘સૂર્યપ્રકાશ જોઈએ છીએ’ એમ કહીએ છીએ, તે સૂર્યપ્રકાશ સાત રંગોનો બનેલો

છે, એ સાતે રંગ બેગા લગવાથી શુભ્ર તેજ ઉત્પન્ન થાય છે, જે આપણે તડકારૂં અનુભવીએ છીએ. પ્રકાશનું માત્ર પરાવર્તન થાય તો તેના રંગમાં ફેરફાર પડતો નથી, એ પણ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. વળી આ નિરનિરળા રંગોમાંનો ઘેરો ભૂરો (નીલ) રંગ દસ લાગે અને લાલ રંગ દસ લાગે લઈ બંનેનું મિશ્રણ કરીએ તો પરાવર્તન પામેલા પ્રકાશમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં બંને રંગો જોવામાં આવશે. પણ જો એ પ્રકાશ વિકીર્ણ થયેલો હોય તો ઉપર દર્શાવેલા નિયમમાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા જણાય છે. વિકીરણ થતાં જુદા જુદા રંગની તેજસ્વિતા (intensity) જુદા જુદા પ્રમાણમાં હિતરતી જતી જોવામાં આવે છે. આ સંબંધે જે નિયમ પ્રતિપાદન કરેલો છે તે બહુ જ સરલ છે. દરેક કિરણની તેજસ્વિતા અથવા તીવ્રતા તે તે કિરણ-તરંગની લંબાઈના ચતુર્થાંશ (fourth power) ના પ્રમાણમાં ઓછી થતી આવે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે ભૂરા-પ્રકાશકિરણ-તરંગની લંબાઈ આશરે ૪૦૦૦ એ. મી. (એંગ્સ્ટ્રોમ-યુનિટ-પ્રકાશને અંગે સંદર્ભિત એક એક ફાટચંશ મિલિમિટર) અને લાલ-પ્રકાશકિરણ-તરંગની લંબાઈ ૮૦૦૦ એ. મી. લઈ એ તો લાલ-તરંગની લંબાઈ ભૂરા-તરંગની લંબાઈ કરતાં બેગણી થાય. હવે જો મૂળ પ્રકાશમાં ભૂરો અને લાલ બંને રંગ સરખા પ્રમાણમાં હોય તો ઉપરદર્શાવેલા નિયમ અનુસાર વિકીર્ણ પ્રકાશમાં લાલ રંગ કરતાં ભૂરો રંગ સોગળગણો જોવામાં આવશે.

ટિંડોલ ઇફેક્ટ અને રામન ઇફેક્ટ

અવકાશમાં-દ્રવામાં પથરાયેલાં અમંજ્ય યદ્યપ રજકણો અથવા તો એવા બીજા કોઈ કણ ઉપર સૂર્યપ્રકાશ પડે છે, ત્યારે તેનું વિકીરણ થાય છે અને લાલ રંગ વધારે પ્રમાણમાં કમી થઈ જાય છે અને સિદ્ધકર્માં વધારે ભૂરો રંગ રહે છે. આકાશનો રંગ ભૂરો દેખાય છે તેનું પણ આ જ કારણ છે. સમુદ્રનાં પાણી ભૂરાં દેખાય છે તે પણ આજ કારણને લઈને, અને ઉપર દર્શાવેલા નિયમના પ્રમાણમાં જ. આ રીતે થતું વિકીરણ ટિંડોલ (Tyndall) નામના વિદ્વાને સમયોગ કરી બતાવ્યું અને સમજાવ્યું. આથી આવ્યા દરમિયાને ટિંડોલ ઇફેક્ટ (Effect) કહેવાનો વૈજ્ઞાનિકાએ પ્રચાર પાડ્યો છે એટલે એ સંજ્ઞાથી એ જોખાયા છે. આ વિકીરણ મંજબે જે મુખ્ય બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. પહેલી બાબત એ કે, મૂળ પ્રકાશ જે જે રંગોના મિશ્રણથી બનેલો હોય તેજ સર્વ રંગ વિઝાર્ણ પ્રકાશમાં જોવામાં આવે છે, એના સિવાયનો કોઈ પણ બીજો રંગ એમાં જોવામાં આવતો નથી. અને બીજી બાબત એ કે, ભિન્ન ભિન્ન રંગોની તેજસ્વિતા ઉપર કદી ગમેલા રંગે નિયમાનુસાર ઓછી થતી જાય છે; અર્થાત્ મૂળ પ્રકાશ જે સમરંગી એટલે શુભ્ર અથવા ઉજ્જવલ પ્રકાશ (સૂર્યતેજ) હોય તો ભૂરા રંગ કરતાં લાલ રંગની વધારે પ્રમાણમાં ઘટ થવાને લીધે વિઝાર્ણ પ્રકાશમાં ભૂરો રંગ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. મૂળ પ્રકાશ જે રંગોનો બનેલો હોય છે તે રંગોમાં ફેર યતો નથી, ફેર માત્ર પડે છે તે દરેક રંગની તેજસ્વિતામાં. એટલે મૂળ રંગો વિઝાર્ણ પ્રકાશમાં મળી આવે છે, તે સિવાયનો બીજો એક નહિ-આ ટિંડોલ પદ્ધતિએ ઉપજાવેલા વિઝાર્ણ પ્રકાશની અથવા વિઝારણની વિશિષ્ટતા છે. ડૉ. રામને કરેલા અપૂર્વ સંશોધનથી ઉપર ઉલ્લેખેલી બાબતો કરતાં કંઈક જુદા જ પ્રકાર અને જુદી જ બાબતોનું આપણને જ્ઞાન થાય છે, અને જ્ઞાન મજે છે. મૂળ પ્રકાશમાં જેનું અસ્તિત્વ ન હોય-જેનો અભાવ હોય-એવા રંગ વિઝાર્ણ પ્રકાશમાં જોવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણેનું

વિકીરણ યાવ કે નહિ નેતા નિકટ સંબંધ પદ્ધતિની રચના અને બંધારણ ઉપર હોય છે, એ સમયોગ સિદ્ધ કરી આપવામાં જ અને સમજવવામાં જ સર રામનની શોધખોળોનું રહસ્ય રહેલું છે. આ વિદ્યાન વૈજ્ઞાનિકની પ્રખર શક્તિ એ દિશામાં જ પોતાનું કાર્ય કરી રહી છે. આ રીતે ચતું વિકીરણ-કે જે દિરોહ ઇફેક્ટથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું છે તેને રામન ઇફેક્ટ, અને એ રીતે ઉદ્ભવેલા નવીન રંગોને રામન-પ્રકાશ એ સંજ્ઞાએ સર્વ દેશોના શાસ્ત્રજ્ઞોએ એને માટે ખાસ યોજી નિશ્ચિત કરી આપણા હિંદી વૈજ્ઞાનિકનું નામ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અમર કર્યું છે.

શક્તિનું કણમય સ્વરૂપ (Quantum theory or Quantum nature of Energy.)

રસાયનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે તેમજ પ્રયોગોથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યા પ્રમાણે દરેક પદાર્થ અમુક ચોક્કસ મૂળતરંગોના બનેલો હોય છે. અને આ માન્યતા રૂઢ થઈ ગયેલી છે. તેમ જ વળી મૂળતરંગો અણુ અને પરમાણુનાં બનેલાં હોય છે, એ પણ એવી જ રૂઢ થયેલી માન્યતા છે. કોઈ પણ પદાર્થનાં મૂળતરંગોમાં માત્ર પૂર્ણાંક અણુઓ જ હોય એમ આપણે માનવું પડે છે. પરમાણુ (atoms)ના વધારે નાના ભાગ ન પાડી શકાય એવી માન્યતા વિશેષે કરીને હતી. પણ હવે તો એ પરમાણુમાંથી વિદ્યુત-અણુ (Electrons) ઉદ્ભવે છે, એટલે પરમાણુ એ દ્રવ્ય (matter) નો છેલ્લો અવશેષ નથી એમ વૈજ્ઞાનિકોએ સમયોગ અને નિશ્ચિત રીતે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. શક્તિની પણ રચના આવા જ પ્રકારની હોઈ શકે, એવી કલ્પના સૌથી પ્રથમ પ્રખ્યાત જર્મન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી મૅક્સ પ્લાંકે કરી. તે સંબંધી સંશોધન કરી એ કલ્પનાને સિદ્ધાન્તરૂપે અતિપાદન કરી, જેને માટે સને ૧૯૧૮ માં પ્રો. પ્લાંકને નોબેલ પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું હતું.

પ્રકાશ એ શક્તિનું એક સ્વરૂપ છે; ત્યારે એ ચોતરફ ફેલાય છે, ત્યારે તે આમતેમ જાય છે, અથવા તો એકાદ પદાર્થ પર પડે છે, ત્યારે એક નાની નળીમાંથી પાણીની ધારા જેમ એકસરખી અને તુટિ પડ્યા વિના સતત પડ્યા કરે છે, તેમ પ્રકાશશક્તિનો પ્રવાહ સતત ચાલ્યા કરતો નથી, પણ પાણીના નળની ચકલી પૂરી બંધ કરી ન હોય અને જેમ પાણી ટપક ટપક યાય, તેમ શક્તિનો પ્રવાહ તૂટક તૂટક અને થોડા થોડા જથ્થામાં પડે છે. આ પ્રો. પ્લાંકની નવીન કલ્પનાનું વિશિષ્ટ અને મુખ્ય સ્વરૂપ છે. શક્તિનો દરેક અલ્પાંશ જલણે શક્તિનું પરમાણુ અથવા તો કણ હોય એવી રીતે વર્તે છે. આ શક્તિ-અથવા પ્રકાશ-કણ કરતાં નાના જથ્થામાં શક્તિના ભાગ કરવાનું અશક્ય છે. શક્તિ સારા પ્રમાણમાં ભેગી કરીએ એનો અર્થ એમ રામજવાનો કે શક્તિનાં એક જ જાતનાં અથવા તો જુદા જુદા પ્રકારનાં શક્તિનાં પરમાણુ એમાં એકત્રિત કરેલાં હોવાં જોઈએ. આવા શક્તિ પરમાણુને શક્તિપુંજ (Quantum) કહીશું. આવા પુંજને પ્રો. પ્લાંકે ક્વોન્ટમ ઓફ એનર્જી (Quantum of Energy) કહે છે. આ 'શક્તિપુંજ' બિન બિન પ્રકારના હોય છે.

પ્રકાશની અંદર રહેલો 'શક્તિપુંજ' પ્રકાશતરંગની આવૃત્તિ ગંખ્યા (frequency) ના પ્રમાણમાં હોય છે. લાલ તરંગની આવૃત્તિગંખ્યા નાની હોય છે એટલે એમાં રહેલો 'શક્તિપુંજ' પણ એટલો એટલે થોડા પ્રમાણમાં હોતો જોઈએ; ત્યારે બરા રંગની તરંગની

આવૃત્તિસંખ્યા મોટી હોય છે એટલે 'શક્તિપુંજ' પણ તેટલો જ વધારે અને મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. વળી 'ક્ષ' -કિરણના (X-Rays) અથવા રૉન્ટજન કિરણોના તરંગની આવૃત્તિસંખ્યા અતિશય મોટી હોય છે, એટલે તેનો 'શક્તિપુંજ' પણ વિશેષ પ્રમાણમાં મોટો હોવો જોઈએ.

૪. 'શક્તિપુંજ' ના પદાર્થોનાં તત્ત્વો સાથેના આઘાત (-નું સંઘટન)

કાર્ષ્વળ્ય પદાર્થ ઉપર પ્રકાશ પાડવો એટલે નાના મોટા શક્તિપુંજનું એના ઉપર ફેંકવું-શક્તિપુંજનો પદાર્થ ઉપર થતો ધસારો. આ ધસારાનું પરિણામ તપાસીએ. લખોટીની રમત રમતાં એક લખોટીને-એના ઉપર ફેંકાયેલી બીજી લખોટીનો ધક્કો લાગતાં પહેલી લખોટીનું પરાવર્તન થાય છે અને બીજી લખોટી જેને ધક્કો લાગે છે તે જુદી જ દિશામાં ફરી જાય છે, એ આપણે અનુભવથી જાણીએ છીએ. આમાં પહેલી લખોટીમાં સર્વ શક્તિ એકઠી થયેલી હોય છે, બીજી લખોટી શરૂઆતમાં સ્થિર હતી. પણ એના ઉપર પહેલી લખોટી વડે આઘાત થતાં, અને એને ધક્કો લાગતાંની સાથે જ પહેલી લખોટીમાં રહેલી શક્તિના ભાગલા પડી જાય છે: એક ભાગની શક્તિથી એક (પહેલી) લખોટીનું પરાવર્તન થાય છે, અને આગળ ચાલી જાય છે, જ્યારે બીજી લખોટીમાં ગતિ ઉત્પન્ન થઈ તેની પીછેઠઠક થાય છે. પદાર્થ ઉપર પ્રકાશ પડતાં આવો જ ક્ષણિક પ્રકાર જોવામાં આવે છે. મૂળ પ્રકાશના એક ભાગનું પરાવર્તન અથવા વિખીરણ થાય છે, બાકીના ભાગનું પદાર્થમાં શોષણ થાય છે એટલે શક્તિનો બાકીનો ભાગ એમાં સમાઈ જાય છે; અને એને લીધે એની ગતિ વધે છે. વિખીર્યું પ્રકાશમાં, મૂળ પ્રકાશમાં રહેલી શક્તિ પ્રમાણમાં ઓછી થયેલી જોવામાં આવે છે એ અનુભવ-સિદ્ધ વાત છે. વળી એટલે અંશે એ શક્તિ ઓછી થઈ, તેટલે અંશે એ શક્તિ-એ પદાર્થ ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો હોય-તેમાં જ અંતર્ધાન થવી જોઈએ, એ ઉઘાડી વાત છે. આ અંશ એટલો તો સદૃશ હોય છે કે એનાથી ઉદ્ભવતી પદાર્થની ગતિને લીધે થતી પદાર્થના અણુઓની પીછેઠઠક માપવી અશક્ય થઈ પડે છે.

કૉમ્પ્ટન ઇફેક્ટ

આ પ્રમાણે આપણે સમજૂતી તો આપી, અને એને માટે નિયમ પણ પ્રતિપાદન કર્યો; પણ પ્રયોગથી આ બાબત સિદ્ધ કરી બતાવવામાં આવે એ આ વિચારણાની શાસ્ત્રીય પ્રગતિ માટે અવશ્યનું છે. આ પ્રયોગો અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિક પ્રૉ. કૉમ્પ્ટને કર્યા, અને તેમાં જે સફળતા એને મળી તેથી એ પ્રખ્યાત થયા-જે પ્રખ્યાતિને અનુરૂપ એમના આ યશસ્વી કાર્યના બદલાઈને સને ૧૯૨૭નું અર્ધ નોબેલ પારિતોષિક એમને આપવામાં આવ્યું. અદ્દુર્ગાદ (visible)-આંખે દેખી શકાય એવા-પ્રકાશતરંગો કરતાં 'ક્ષ'-પ્રકાશ તરંગોની આવૃત્તિ-સંખ્યા અતિશય મોટી હોવાને લીધે તે પ્રકાશમાં રહેલો શક્તિપુંજ પણ ધણા જ મોટા પ્રમાણમાં અને પ્રબળ (જોસવાળો) હોવો જોઈએ, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. પ્રૉ. કૉમ્પ્ટને પોતાના વિષય પરંતુવેના પ્રયોગો માટે ક્ષ-કિરણોનો ઉપયોગ કર્યો, અને એના વડે પદાર્થના અણુ પરમાણુ સાથે થતો શક્તિનો પ્રચંડ આઘાત તે કરી શક્યો. આ પ્રયોગોથી એમ જણાઈ આવ્યું, કે મૂળ પ્રકાશમાં રહેલી શક્તિ કરતાં વિખીર્યું પ્રકાશમાં કાંઈક અંશે ઓછી શક્તિ રહી હતી. એટલું જ નહિ પણ પદાર્થમાં મૂળ શક્તિનો બાકીનો ભાગ થયેલો અંશ પદાર્થના અણુ વિદ્યુત કણો (Electrons) ને જોસબેર ગતિ આપી તેમની પીછે-

હક (recoil) કરવાના કારણુજીત ચલેલો માલુમ પડ્યો. પ્રો ક્રાપ્ટને કરેલા મેરોફનનું ખરું મહત્ત્વનું યથાર્થ રીતે આ પીછેહઠ (recoil) જાતાવવાની જાગૃતતા જ રહેલું છે. વિદ્યાર્થી પ્રકાશની શક્તિ ઓછી થઈ એટલે એમાં રહેલો શક્તિપુનઃ પણ મૂળ જેટલો પ્રજ્વળ અને મોટા પ્રમાણમાં ન રહેતા એક પાવરી ઊતરેલા પ્રમાણમાં જણાયો. તાત્પર્ય એ થયું કે, વિદ્યાર્થી પ્રકાશતરંગોની આગ્રતિમખ્યા ઓછી થઈ અને એ સાથે એની લગાઈ વધી.

નહ્યું વિદ્યુત્કણો ઉપર 'ફ્લે-કિસ્લો' પડ્યાથી કણોની પીછેહઠ થઈ વિદ્યાર્થી પામેલા તરંગોની લગાઈ વધી, એ શોધ આજથી પાંચ કે છ વર્ષ પહેલાં જ થઈ છે. પણ તે પડી અનુક્રમિક પ્રકાશ ઉપર આના પ્રયોગો કરી જોવા નહોતા. પરંતુ રામને આ મંત્રણે પ્રયોગો કરવાની શરૂઆત કરી, આ તેમના તેઓ પૂર્ણ સફળતા મેળવી યસરારી નીવડ્યા નેમના આ સમયે મર્વ પ્રયોગો તદ્દન સત્તતપણે કરાયેલા હતા, અને એમાં એમને જે સફળતા મળી આ નીતિન ગત્યો શાસ્ત્રી રીતે ગિદ્દ કરી મતા તા તે જાદુય તેમને સ્વીકારી એકે કેમિકે નોમને પાગિતોષિક છનાયત કર્યું.

આ લેખના અગ્રભાગમાં પ્રથમતઃ વર્ણવેલી ટિંકાઈય છદ્દક અને તે પડી વિદ્યાર્થી ડાઉન્ટન છદ્દક તેમ જ રામન છદ્દક જે વિશેનું સ્પષ્ટીકરણ તથા નિરૂપણ હવે આપરી, એ નહો વચ્ચે મોટાગા ન થતા પાગે એટલા જ કારણથી આટલો વિધાનતર કરી ઉપર એનું લખાણ માત્ર પ્રસ્તાવનારૂપે આપવાની આશયક્તા જણાઈ છે.

રામન પ્રકારની ઉત્પત્તિ અને રામન છદ્દક

જુદા જુદા પ્રકારના પ્રવાહી પદાર્થો ઉપર અનુક્રમિક પ્રકાર પડના તેનું વિદ્યાર્થી ચાલ છે, અને એમાંથી તદ્દન જુદા જ પ્રમાણમાં પ્રકાશતરંગો (તરંગ) ઉત્પન્ન થોલી જોવામાં આવે છે એ વાત પ્રો રામનને ગયા આઠ દશ વર્ષ થયા જ બરાબર સમજાઈ હતી. પરંતુ એનું મોગ્ય કારણ તે પછી ઘણા વખત સુધી એમને એકમપણે જડ્યું નહોતું. આશરે નહ્યું વર્ષ પૂર એમણે શુદ્ધ એકરંગી પ્રકાશ વડે કાચના કુટકા (ગોળ શીશી)માં ભરેલા એક પ્રવાહી પદાર્થ પર વિદ્યાર્થીના પ્રયોગ કરી જોવા એમાંથી એમને એમ મમળાયું કે વિદ્યાર્થી પ્રકાશમાં મળનો ગગ તો દેખાય છે, પણ તે ઉપગત અમુક એકમ બીજે રંગ પણ માથે સાથે દેખાય છે. વળી એક બીજી જાગૃત સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવી તે એ કે, દરેક પદાર્થથી મળતા વિદ્યાર્થી પ્રકાશને આ પ્રમાણે તપાસતા તેના તરંગ અને મૂળ શુદ્ધ રંગના તરંગ વચ્ચે જે આંતર જોવામાં આવે છે તેનો આધાર પદાર્થના ગુણમર્મ ઉપર રહેલો છે. પ્રકાશ પદાર્થ ઉપર પડતા વાગ જ એ પદાર્થના જુદા જુદા ભાગોની મધ્યમાં કાષ્ઠક વિશિષ્ટ પ્રકારના કમ્પ બચવા આદિનનો ચતા હોવા જોઈએ, આ વિદ્યાર્થી પ્રકાશમાં દર્શિતોચર ચતો નીતિન ગગ તે આ આન્દોનનોની પ્રતિભા રૂપે હોવો જોઈએ, એવી રીતે રામને કલ્પના કરી પ્રયોગોને અતે એમને આ તક યથાર્થ હતો એવું એકમ ગતિ એ મિદ્દ કરી શક્યા.

સ્ફાવર્ણાતીત પડ (Infra red spectrum)માં ગળેના અદૃશ્ય પ્રકાશમાંથી મોળી વંચાઈવાળા તરંગોનું મોખળ પ્રવાહી પદાર્થમાં થાય છે એ અનુભવમિદ્દ જાગૃત છે, અને એ સિપ્પમાં અને વૈનાનિકોએ ખૂબ જ માહિતી એક્ટી કરી રાખેલી છે. પરંતુ આ લખાણ

તરંગો અને પદાર્થોની આંતર સ્થિતિ વચ્ચે શો મંબધ છે તેનો ભેદ પ્રો. રામને શોધ કરી ત્યાં સુધી કાઢી પામી શક્યું નહોતું; એટલે કે આ દશ્યનો કાર્ય-કારણ મંબધ કોઈ સમન્વયી શક્યું નહોતું. પ્રો. રામનની શોધખોળથી આ વિષય ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ પડ્યો છે. એમણે કરેલું કાર્ય વૈજ્ઞાનિકોની નજરમાં આવ્યું તેની સાથે જ અમંબધ પદાર્થો પર જુદા જુદા ભૌતિક શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓએ તેમ જ તેમાં પારગત થયેલા એવા વિદ્વાનોએ પ્રયોગો કરવા માંડ્યા, અને રામન-પ્રકાશમાં દેખાઈ આવતા નવીન રંગ તેમ જ રક્ત વર્ણાંતીત (infra-red) અદશ્ય પ્રકાશમાંથી શોષણ થયેલા તરંગો એ બે વચ્ચેનો સંબધ સુંદર અને સરલ રીતે મિલક કરી બતાવ્યો.

ભિન્ન ભિન્ન પરમાણુના અણુ બને છે, ત્યારે અમુક યોક્ત્રસ જોડકાંમાં અમુક યોક્ત્રસ રીતે એ પરમાણુ જોડાયેલાં હોય છે; અને આવાં જોડકાંના અનેક પ્રકાર હોય છે.

પરંતુ એમાનાં કેટલાંક જોડકાં-દૃષ્ટાંત તરીકે ‘કાર્બન-કાર્બન’, ‘કાર્બન-દ્વાદશોજન’ ‘કાર્બન-ઑક્સિજન’ વગેરે આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. એ જોડકાંઓમાં રહેલું અણુ અથવા પરમાણુનું એક ખીજા માટેનું આકર્ષણ, તેમનાં સ્વાભાવિક આન્દોલનો, તેમજ એક ખીજાના સંબંધને કીધે ઉત્પન્ન થતાં પરિણામો ઇત્યાદિ અનેક બાબતોનું સૂક્ષ્મપણે નિરૂપણ કરી જોવા માટે રામન-પ્રકાશ એ એક ઉત્તમ સાધન થઈ પડ્યું છે. હીરો અને ગ્રાફાઇટ બંનેનું ગૌણિક તત્ત્વ કાર્બન છે, અને બંને આ મૂળ દ્રવ્યનાં બે નિરનિરાગાં રૂપ છે. હીરો અતિશય કઠણ હોય છે, જ્યારે ગ્રાફાઇટ ધણો જ પોચો અને ધસાઈ જાય એવો પદાર્થ છે. એ બંનેનાં અણુમાં કાર્બનનાં પરમાણુ એકબીજા સાથે કેવી રીતે જોડાયેલાં છે તે રામન-પ્રકાશથી તપાસતાં સરલતાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. પ્રો. રામનની શોધખોળથી રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને તેમજ ભૌતિક શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને ઘણું શીખવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. તેમજ પદાર્થરચનાનાં મૂળ તત્ત્વો સમજવાનો લાભ મળ્યો છે, અને હજી અધિકતર મળશે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર સામાન્ય રીતે વિશાળ બન્યું છે અને હજી પણ વધારે વિશાળ થશે.

આજે પણ સર્વ સંસ્કૃતિવાળા દેશોમાં એક પણ પ્રયોગશાળા એવી નથી કે જ્યાં રામન-પ્રકાશ સંબંધી શોધખોળો આગળ વધવાનું કાર્ય ચાલતું નહિ હોય. શાસ્ત્રોત્તે આ એક અત્યંત ઉપયોગી સાધન આજ સાંપડ્યું છે, અને એની યોગ્યતા અંકાઈ ચૂકી છે—આ વાતનો વિરોધ કોણ કરશે ?

‘પરિમલ’

અખિલ એશિયા મહિલા પરિષદ

એશિયા ખડતુ સંઘટન તેની લગિમી દ્વારા કરી તેની ઉત્પત્તિનો માર્ગ કાઢવાની કલ્પના શ્રીમતી કઝીન્સ નામની હિંદુમિની હિતેચ્છુ બહેનના મનમાં પ્રથમ આવી એ શાસ્ત્રીય છે કે છ હજાર માધ્ય પર રહેના લોકોની આપણને માહિતી હોય છે અને આપણા પાંડાશીઓ, જેમની સરકારના મળતરવો આપણાથી જુદાં નથી, તેમના વિશે કાંઈ પણ જાણવાનો આપણે પ્રયત્ન જ ન કરીએ સીલોન, જાપા, જાવો, જાપાન અને ચીન એ પૂર્વના દેશો હિંદુસ્તાનને પોતાના ધર્મસરથાપકની જન્મભૂમિ તરીકે પૂજ્ય ગણે છે પશ્ચિમ તરફના અફઘાનીસ્તાન, અઝર્બેસ્તાન, ઇરાન અને તુર્કસ્તાન વગેરે ઇસ્લામી ધર્મવાળા દેશોને હિંદુ માથે ધણા સંકાતો ઓગળાણ છે તેથી એશિયાનું સંઘટન ધર્મની મદદથી જ થશે એ અવિષ્ય ઓઢું લાગતું નથી

લાહોરમાં તા ૧૯ થી ૨૫ તુધી આ પરિષદ મળેલી તેમાં જાપાન, જાવો, જાવો, અફઘાનીસ્તાન અને ઇરાન એટલા દેશોની પ્રતિનિધિ ઓઓએ ભાગ લીધેલા જાપાનથી બે બહેનો રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરફથી આવેલી, પછી આ પરિષદને યુરોપિયન લોકોએ મદદ કરેલી અને તેમના રાષ્ટ્રીય પક્ષનું ખીરદ વાક્ય જાત મહેનત (self help) હોવાથી તેમણે આ પરિષદમાં ભાગ લીધો ન હતો આથી જાતની આ પટેલી જ પરિષદ હોવાથી અમેરિકા, ન્યૂઝીલેન્ડથી ખામ પ્રેક્ષક ઓઓ આવેલા

જુદા જુદા પોસાક, જુદી જુદી જાતની ફેશરમના, જુદી જુદી જાતની શુભાકૃતિઓ જોઈ આ ઓર્ગેનાઇઝેશન અપૂર્વ લાગતું હતું સમેલન ખુદ્દ મૂકવાના પ્રસંગે ઓઢામાં ઓઢા બારસો માણસો હાજર થયા હતા સર્વ પ્રતિનિધિઓએ શ્રીમતી સંગેઝિની નાયકુને એકમતથી અધ્યક્ષ ચૂંટ્યા આ ચૂંટણી, ખામ, અરબસ્તાનમાં ગયે વર્ષે જ ઓ રાષ્ટ્રીય સભા બેઠેલી તેના પ્રમુખ મેડમ નૂર હમદની સૂચનાથી થયેલી સંગેઝિની નાયકુની પ્રતિભા માટે તેમના પૂર્વના ઉજ્જવલ સદસ્યો માટે અને સ્વદેશોત્તરિ માટેના એમના અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ માટે આખા એશિયાના ઉદયમાં ફેટલો આદર છે તે આ ઉપરથી દેખાય છે

વેદમંત્રના ગાનથી પરિષદનો આરંભ થયો પછી જુદા અને ઇસ્લામના શુભાકૃતિય યજ્ઞ પાળના યજ્ઞ માટે પ્રતિનિધિઓએ સ્વભાષામાં આખા સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખનું બાપણ કપડાયાના મુદર રાજકુમારીએ વાચ્યુ તે દિવસ માટે ઉપપ્રમુખ સિલોનના પ્રતિનિધિ લેડી બદશ નાયક હતા આ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક દેશે જુદા જુદા દેશની પ્રતિનિધિ બહેનને પરિષદનું ઉપપ્રમુખ પદ આપવામાં આવતું મંત્રીએ રાણી રાજાડે હાજરી આપી નહિ યજ્ઞ હોવાથી તેમની શુભેચ્છા વાચી સભાગાવી ડા મુધુલક્ષ્મી રેડીએ મૌથી પ્રથમ સ્વગાથામ અને પછી અગ્રેજીમાં આભાર માન્યો ટાગોરનું રાષ્ટ્રગીત ગાવાપછી પ્રાર્થનું કામ પૂરુ થયું

ખીજા દિવસથી પરિષદના ખરા કામની શરૂઆત થઈ તા ૨૦ થી ૨૩ તુધી દરેક બેઠકમાં કાર્યક્રમની ઓફિસ વિગત લઈ તે વિષયની બહુ જ આકર્ષક રીતે ચર્ચા થઈ

હિન્દુસ્તાન માટે અત્યંત લાગણીથી અને તેજસ્વી રીતે હમેશ બોલનાર ડૉ. મુયુલક્ષ્મી રેડ્ડી માટે સહુને બહુ જ અભિમાન લાગતું હતું. તેમણે હિન્દુ સ્ત્રીઓના હક માટે ધારાસભામાં જઈ એટલું બધું કામ કર્યું છે કે તેમના કામની તુલના કરી શકાય નહિ.

એકંદરે ચર્ચા પરથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળ્યો કે બ્રાહ્મણના શિક્ષણ તરફ જાપાન સિવાય કોઈ પણ દેશમાં બરાબર ધ્યાન અપાયેલું નથી. લોકોની તંદુરસ્તી બહુ જ ખરાબ છે, અને હિન્દુસ્તાનમાં સરેરાશ ૫૬૦૦ લોકો એક દવાખાનું આવે છે. પ્રાચીન હિતકર સંસ્કૃતિ બ્રિટિશ રાજ્ય પછી નષ્ટ થઈ છે અને લોકો અત્યંત રહ્યાં છે. હિન્દુસ્તાનમાં તો ફક્ત કુલ ઉત્પન્નનો એક ટકા ખર્ચ શિક્ષણ માટે થાય છે. બર્મામાં બ્રિટિશ રાજ્ય પહેલાં અશીલુનો પ્રતિબંધ હતો, હમણાં તે કાઢી નાખ્યો છે. હિન્દુસ્તાનમાં આખા જગતને દવા માટે જોઈએ તે કરતાં પાંચગણું વધારે અશીલુ પાકે છે, તેમાંથી અરધોઅરધ આ દેશમાં જ ખપે છે. સરકાર મદદનો પણ પ્રતિબંધ કરતી નથી અને લોકોની નૈતિક અને શારીરિક અધોગતિમાંથી તે પૈસો પેદા કરે છે. સ્ત્રીઓ અને છોકરાં વેચવાનો વેપાર ખુલ્લી રીતે ચાલે છે, તે અટકાવવાનો પ્રયત્ન સ્ત્રીઓએ જ કરવો જોઈએ. તે માટે સ્ત્રી-પોલીસ અને સ્ત્રી-ન્યાયાધીશો હોવા જોઈએ. ખાજરા જેવી નીતિ વિરુદ્ધની સંસ્થાઓ બંધ કરવી જોઈએ. પશ્ચિમના દેશોમાં છે તેવા મજૂરો અને છોકરાઓ માટે કાયદા કરી મજૂર સ્ત્રીઓ અને બાળકોની દુર્દશા અટકાવવી જોઈએ, ધર્મસહિષ્ણુતા અને વિશ્વબ્રુત્ય કેળવવા માટે નાનપણથી જ ધરમાં અને નિશાળમાં બાળકોને સર્વ ધર્મોના મહાન પુરુષો તરફ આદર થાય તેવું ધર્મશિક્ષણ આપવું જોઈએ. આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય માટે સ્ત્રીઓને વારસો મળવો જોઈએ, બહુ પત્ની કરવાનો માલ સંદેહ બંધ થવો જોઈએ.

તા. ૨૪ મીએ આ પ્રમાણે ચર્ચાઓ થઈ હતી તેને અનુલક્ષીને પરિષદે કરાવેા કર્યા હતા તે ધણા જ મનનીય છે.

તે પૂરું થયા પછી પરસ્પર આભાર માની પરિષદનું કામ પૂર્ણ થયું હતું ગામડાંની સ્ત્રીઓએ બનાવેલી ખાદીની ચરખાનાં ભરેલાં રંગીન ચિત્રોવાળા પૈસા રાખવાની નાની થેલીઓ પ્રતિનિધિઓને સ્મારક તરીકે ભેટ આપવામાં આવી હતી.

તા. ૨૫ મી લાહોરનાં ઐતિહાસિક સ્થળો જોવા માટે રાખેલી. આ આપણા બાઇઓ રાષ્ટ્રસંપ્રદાયી જગતમાં શાન્તિ સ્થાપવા અને સમૃદ્ધિ વધારવા માટે પરિષદો મેળવે છે, પણ દરેક દેશ પોતાના સૈન્યમાં વધારો કરતો જાય છે. મનુષ્યસંહાર કરવાનાં સાધનની શાસ્ત્રીય શોધોને ઉત્તેજન આપે છે અને એવી રીતે વાણીથી ઊંચટી જ ક્રિયા કરે છે. માટે હવે જગતમાં શાન્તિનું વાતાવરણ ફેલાવવાને સ્ત્રીઓએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમને પણ પણ મળશે.

આ છટ્ટી અખિલ એશિયા મહિલા પરિષદનો ઉપક્રમ થયો હતો અને તે સ્તુત્ય છે; એટલું જ નહિ પણ તેમાંથી જ જન્મતના બાવી ઐક્યનું ઉત્તમ્મલ સ્વરૂપ આશાવાદી લોકોને દેખાયા વિના રહેશે નહિ.

અયંકર બહિષ્કાર

૧

શાહમુગને માટે એવું કહેવાય છે કે જ્યારે તેનો સિમર કરવા માટે ગોઠ માલુમ પડે ત્યારે તેની પાછળ પડે છે ત્યારે તે દોડતાં ઘાડી ગયા પછી રેતીની અંદર પોતાનું માથું સંતાડી દે છે; અને તેમ કરવાનું કારણ એવું મનાય છે કે પોતે દુશ્મનને જિંદગી ન શકે એટલે દુશ્મન તેને નહિ જિંદગી શકે એમ માને છે આવાં બેવડાં શાહમુગ સાથે કોઈ માણસને ચર્ચા થઈ હોય એવું આપણા જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ મનુષ્યજાતિની મુર્ખાઈ તેના પછી આવું અનુમાન કાઢવું કશું હોય તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી.

માણસની એ વિશિષ્ટતા ગણાય છે કે તેનામાં શુદ્ધિ છે અને તેથી તે સારાં નરસાને વિશેષ કરીને પોતાનું વર્તન કરે છે. પોતાથી વધારે બળવાન દુશ્મન તેની પાછળ પડે ત્યારે માણસ પણ નાસે છે અને મળીયે વાર પોતાનું માથું રેતીની અંદર સંતાડી દઈને એમ માને છે, કે એ દુશ્મન કે 'ગણા' છે જ નહિ. ઉશ્કેલી ન શકાય એવા પ્રશ્નો તેની સામે આવીને ખરા થાય છે ત્યારે તેવું મિથ્યા ગ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને માને છે કે એવો પ્રશ્ન છે જ નહિ.

હિંદુ સમાજ અને દિંદી સમાજ બન્ને છે કે કોઈ પણ કામને અસ્પૃશ્ય ગણવી એ ધર્મની, ન્યાયની, રાજકીય વગેરે અનેક દૃષ્ટિથી ખરાબ છે. રાનાતની હિંદુઓનો અપવાદ કરવો પડે છે, તે મિવાપનો આખો હિંદુ દેશ માને છે કે અત્યંત કહેવાતી કામને જે અન્યાય થઈ ગયો છે તે હિંદુઓને મોટું દર્દ છે. ગિરા મેથો જેવી બાઈ તેની વાત કરે છે ત્યારે આપણે શરમાઈએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ તેના કહેવા મિવાપ પણ શરમાઈએ છીએ તે છતાં અન્યાય દૂર કરવા માટે આપણે કશું કરીને લડતા નથી રાજકીય અને સામાજિક પ્રશ્નોને સેજમેજ નહિ કરવાની મલાદ આપનાર લોકમાન્ય ટિંબક પણ કાંઈક અંશે પીગલ્યા હતા. મનાતની મહનમોહન માવવિયા પણ પીગલ્યા હોય એવા કતવા કાઢે છે, પણ જે વર્ગના એ બન્ને પ્રતિનિધિ છે કે હતા (સામાજિક માન્યતામાં) તેમના પર બધું અસર થઈ નથી.

અને આપણા અમલકારીઓ પણ દીલા છે. ૧૯૧૯-૨૦ નાં વર્ષોમાં ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતાનિવારણને અમર્યાદા આપ્યું હતું; આજે તેમ નથી, જગા મોટા યાઓ ત્યારપછી તમારો પ્રશ્ન પણ દાયમાં લઈશું એ પ્રશ્નરત્ન આશ્રાગન તેમને મળે છે. મરકાગતી સાથે સંડી સહજ ત્યારપછી બધાં સાગ વાનાં થમે આવી જ રીતે દેશી રાજ્યોની પ્રજાને પણ માન્યતાને સાંત ગણવાનો ફોગટ પ્રયત્ન થાય છે પણ અસ્પૃશ્યતા તેમજ મેળવે એમને નડતા હોય, જેમનો પ્રાણ કોઈ આવ્યો હોય તે બચવાને માટે જરૂર ફાંફાં મારે. મહામથા ગદદ કરે કે ન કરે, પણ તેમનાથી સાંત થી રીતે રહેવાય ? અને તેઓ પોતાના પ્રયાસ બેઠે એ તેટલા સફળ ન થાય, (તેની પાછળ ગમસ્ત દેશનું બળ ન હોવાને લીધે) તો મહામથાને હાથ દે એ સ્વાભાવિક છે.

હિંદુ મુખાજનો ને પ્રગતિવાન વર્ગ છે તે અસ્પૃશ્યતાના અન્યાયથી વ્યકત્તાઈ રહ્યો છે, પણ એ અન્યાય તેને ખૂંચે છે, અમલ લાગે છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? ને કાંટો ખૂંચતો હોય તો તે ખેંચી કાઢ્યા વિના એક ડગલુ લરાય નહિ, ને અમુલ્ય હોય તો સહન ન જ કરે. આપણે અસ્પૃશ્યતાને સરમ માનતા હોઈએ તો ભલે, કલકરૂપ માનતા હોઈએ તો ભલે, પણ તેને જડમુગથી ઉખેડી નાખવા માટે શુ કરીએ છીએ એ પ્રશ્ન ફરક સવિનયભંગી પોતપોતાને પૂછે. અમલકારના યુગમાં કાર્યકર્તાઓ અમલકારીઓ કહેવાતા હતા, ને કે માંહીમાંદા તો સહકારો હશે જ અને અપલકાર તો માત્ર સરકારની સાથે હતો. તે પ્રમાણે આ કાયદાના સવિનય ભંગના યુગમાં બધા કાર્યકર્તાઓ, સૈનિકો તથા મેવિકાઓ માટે મવિનયભંગી શબ્દ સારો છે. તેને લીધે કાંઈ નહિ તો નામની અંદર આપણે ભગીઓની સાથે એક થઈએ છીએ.

છેલ્લાં દશ વર્ષની અંદર અત્યજ કે ગદિપટ્ટન, કે આદિદ્રવિડ, કે પમમ કહેવાની કામોએ પોતાના હક્કો મેળવવા માટે ખૂબ પ્રયામો કર્યા છે, પણ સવિનયભંગીઓને નોંધએ તેંત્ર સાથ મળ્યો નથી સરકારની સામે લારે યુદ્ધ જગ્યુ ત્યારે સરકારે આ વર્ગને પોતાના પક્ષમાં લેવાનાં મણાં કાંઈ માર્યા, એ વર્ગે પણ પોતાને સમાન નાગરિક હક્કો મળે અને જ્યાનીયાના ભેદો નીકળી જાય તેટલા માટે અળવળ ઉપાડી, અને ગવિનયભંગીઓએ મણુ તેમને સરકારની સોડમાં ન જતાં પોતાની સાથે રાખવા માટે ઉત્સુકતા બતાવી. ગામેગામ અને મહોલો મહોલો સભાઓ થતી અને સૈનિકો માટે માગણી કરવામાં આવતી, તેમજ વિદેશી કપડાનો બહિષ્કાર અને મદનિષેધનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો હતો ત્યારે એક ગામમાં અત્યજવાડામાં બેસેલા પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે: સભારથાન પર લેડો નહિ આવતાં દૂર બેઠી રહ્યા અને કહ્યું કે, આને તમને ગરજ છે તેથી તમે પહેલી જ વાર દર્શન દીધાં છે. કાર્યકર્તાઓએ પુરામત કરીને તેમને દડા પાજા. મહાની અંદર એક જાઈએ બોલવાની સરૂઆત કરતાં કહ્યું કે (૧) અમારી અસ્પૃશ્યતા ને થોડેક અંગે દૂર થઈ છે, આગાડીમાં બેસી શકીએ છીએ અને રસ્તામાં આવતી વખત મંભાજને સંભાજનેની ખૂમો પાડવી પડતી નથી તે “ટેડ મારે ધક્કે”ની રિયતિ અજેજ સંસ્થાને લીધે છે, (૨) બીજું. અમને ને કેળવણી મળી છે તેની સરૂઆત ખિસ્તી મિસનરીઓએ કરી છે, અને (૩) કોન્સેગનો પક્ષ અમારા તરફ ગમે તેટલી સહાનુજીતિ ધરાવતો હશે પણ તે સનાતનીઓના હાથમાં રહે છે, અને તેટલા જ કારણ માટે અમને માર્વજનિક તળાવ, ફવા, વાવ, પ્રમંથાળા, શાળાઓ (પ્રાથમિક, માધ્યમિક તેમજ ટ્રેઈનિંગ), લાયબ્રેરીઓ, દવાખાનાં વગેરેનો લાભ મળતો નથી. પોતાના અંતરાત્માને જરા સંતોષવા ખાતર થોડી શાળાઓ અને વસતિગૃહો કાઢ્યાં છે, પણ તેની અસર હિંદુ મુખાજ પર થતી નથી. ત્યારે મંદિરો(માર્વજનિક)માં પ્રવેશ કરવાની લડત ઉપાડી હતી ત્યારે મહાયજ્ઞાની તેમજ મુખ્ય આગેવાનોની મદદ મળી નહોતી. ગામખંભાયત, ડિસ્ત્રીકટ બોર્ડ, મ્યુનિસિપાલિટી અને ધારામલામાં તેમનું હિત ગમવાતુ નથી. છટી શાળાઓ અને વસતિગૃહો આપીને દયા બતાવો છે તે અમને અપમાનકારક લાગે છે, અમારે તો નાગરિક સમાનતા નોંધએ છે અને તે મિવાવ બધુ મિથ્યા છે. ગવિનયભંગીઓએ શો બચાવ કર્યો તે લખવાની જરૂર નથી—તેમની પામે ખરો જમાવ હતો જ નહિ.

અસ્પૃશ્યતાની ઉત્પત્તિ, ઇતિહાસ અને મીમાંગામાં કિતરવાથી ફાયદો થવાનો નથી. મદાત્મા

શ્રદ્ધાનંદ અને ગાંધીજીએ આ વિષય પર ઘણું લખ્યું છે, પણ તેથી સનાતનીઓનાં હૃદય પીગળ્યાં હોય એવું માનવાને કારણ મળતું નથી. દારૂ પીવાથી શું તુકસાન થાય છે તેનાં વર્ણનો, મૅનિક લેન્ટર્ન અને સીનેમાનાં દશ્યોથી દારૂ પીનાર પર અસર થતી નથી, પણ નહિ પીનારને એમ થાય ખરું કે આ દિશામાં કામ કર્યું હોય તો ઠીક. તે પ્રમાણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વિશે લાખણો અને લેખોની અસર નવલજીવાનો પર થાય છે, પણ જે વર્ગ અસ્પૃશ્યતાથી માને છે તેના પર અસર થતી નથી. પ્રજામત કેળવાય છે સત્યાગ્રહથી, અસ્પૃશ્યતા ઝૂંસી નાખવાના આચારથી, એમ કહો કે બળજબરીથી; પરંતુ તે સારીરિક બળજબરી નહિ, પણ આત્મિક; હિંસક નહિ પણ અહિંસાત્મક.

અસ્પૃશ્યતાને અસ્વચ્છતા જોડે સંબંધ નથી તે તદ્દન ઉપાકું છે. જો કોઈ જન્મથી ગણ્યોતો અસ્પૃશ્ય સ્પૃશ્યના આચારવિચાર પાલે અને તેની ત્રણ પેઢી સુધી તે પ્રમાણે રહે તોપણ તેને સ્પૃશ્ય ગણી શકાય કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હોય તો મહાભારત શુદ્ધ જાગે. વણકરો મળ ઉપાડતા નથી, તે છતાં અસ્પૃશ્ય છે; તે મુડદાલ માંસ ખાતા નથી. માંસાહારી રજપૂતો, મરાઠા અને અનેક કામેા અસ્પૃશ્ય ગણાતી નથી. ખરું જોતાં માંસાહારીની વસ્તી નિરામિપાહારીના કરતાં વિશેષ છે. બંગાળી ધ્યાનથી મચ્છી ખાય છે, અને ઢાંકણી ધાલણી પણ. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે નાનાં જોડરાંઓની માતા દરરોજ મગ સાફ કરે છે ! પણ શા માટે માતાઓનાં દર્શાંત આપવાં પડે ? આખા જગતનો દરેક પુરુષ અને સ્ત્રી દરરોજ મગ સાફ કરે છે, પાણીથી કે કાગળથી, કે પથ્થરથી, કે રેતીથી—અથવા ગંદા રહીને સુકાઈ જવા કે છે; પણ તેથી તે અસ્પૃશ્ય બનતો નથી એમ હાકતર સર્જન મળમૂળ, લોહી, ખરને ચૂંચે છે તે ક્યાં અસ્પૃશ્ય થાય છે ? “ જામજો ” તેની સાથે પગતમાં જામે છે.

એમ ધારો કે એ પ્રજાનાં મૂળ કદબો કોઈ કારણસર બહિષ્કૃત થયાં હતાં, તો પછી તેમના પર કેટલા સૈંકા સુધી વેર લેવું છે ? જમાનો બદલાઈ ગયો છે, બહિષ્કારનાં કારણો બદલાઈ ગયાં છે, વેરભાવ જૂંસાઈ ગયો છે.

એમ ધારો કે એ પ્રજા વર્ણસંકર ચમેલી તેથી તેને દૂર રાખી હતી. ચાર વર્ણની અદર રહેલી ન્યાતોની વિશુદ્ધતા વિશે ચર્ચા કરીને ગદવાડના પાડામાં પડવામાં લાજ નથી, પણ આજે ત્યાં વર્ણસંકરતા થાય છે ત્યાં નથી થતો બહિષ્કાર; અને એમ ધારો કે થોડા માણસો અજગા રહે છે તો પણ તે વર્ણસંકરો અસ્પૃશ્ય નથી થતા, નથી ગણાતા.

એમ ધારો કે હારેલી પ્રજા હતી જોને ગુલામીનું ભાન થવા માટે બહિષ્કૃત કરેલાં. આપણે હિંદુઓ ખુસલખાનોથી દાર્યા અને ત્યાર પછી અંગ્રેજોથી દાર્યા અને ઝોગણીસમી સહોના અત લાગમાં અથવા આજે—આપણી સ્થિતિ ગુલામી કરતાં બદતર છે. આનું શું ? ગંડકારોમાં અને રીતરિવાજમાં, ધર્મ પાળવામાં અને ન પાળવામાં, અંત્યજને બોળ હિંદુઓ જેવા જ છે.

પણ આ તો બધી દલીલો યઇ ગઇ. અસ્પૃશ્યતાની રૂઢિ પાછળ કાંઈ ચાત્ર કે ન્યાય, કે દયા છે જ નહિ.

આપણા સ્વરાજ્યવાદીઓ, પૂર્ણસ્વરાજ્યવાદીઓ તેમજ સ્વાતંત્ર્યવાદીઓ, સમાનતા, માન-ભાવ અને સ્વાતંત્ર્યને માટે લડે છે અને છતાં અસ્પૃશ્યતા મદન કરી રહ્યા છે. આપણા ધર્મિષ્ઠ લોકો ‘ વસુધૈવ કુટુંબકમ ’ની વાતો કરે છે અને છતાં ૨૪ માંથી ૩ કે ૫ કરોડ માણસોને કુટુંબી તો

શું પણ જનવરથી યે ઊતરતા ગયું છે (દર્શત પાછળ આવશે), અને આપણા ફિલસફા આત્મા અને પરમાત્માની મીમાંસા સૂચ્યા પછી એક મંથરનાં થોડાં છોકરાં, અથવા અંશેાને વારમાના હક્કોમાંથી બાતલ કરી રહ્યા છે.

એ હક્કોની આબત ધણી લાંબી છે, અને તેની ચર્ચા બીજા લેખમાં કરાશે, પણ નીચે વર્ણવેલા અનુભવની હકીકત સાચા માણસનું હૃદય ચીરી નાખે એવી છે. ઠાઠિયાવાડના એક ગામડામાં બેનું કે એક રૂવા પર સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી હતી. તેની માસેના હવાડામાં બેસો અને ફૂતરાં પાણી પીતાં હતાં, તેમાંથી વહેતું પાણી કાદવ અને કીચડમાં યઇને અને વાસી ગંધાતા પાણી સાથે એકઠું થયા પછી એક ખાડામાં પડતું હતું તેમાંથી ટેડ બેરીઓ પાણી લેતી હતી ! ફૂતરાં અને ગધેડાં (ફૂતરાં મળ ખાય છે, ટેડ બંગીઓ નથી ખાતાં) હવાડામાં મોં નાખી રોકે પણ ટેડથી તેમાં વાસણ ન બોળાય એ ચીજ ભયકર છે. પણ હજી તે એક બાબત રહી ગઇ. ટેડના ખાડામાંથી એક નીક કાઢેલી તેમાંથી જે પાણી બીજા ખાડામાં જાય તેમાંથી બંગીઓ પાણી ભરે, અને જો તેમાં પાણી ન આવે તો કલાકો સુધી કાસાવાસા કરે. આ વસ્તુચિત્રિતે જાણ્યા પછી, —આપણે બધા જાણીએ છીએ—હિંદુ મહાસભા કે રાજકીય મહાસભા કે કોઇ આગેવાન 'મજૂર મજૂર' કહે તે ભુવાનિયા શી રીતે માને ? તેમનું લોહી શા માટે ઉઘળી ન આવે ?

ટેડ અને બંગીઓમાં પણ જિંવા નીચાતો ખ્યાસ છે. તેનો દુષ્ટ લાભ લઇને એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે એ બેદલાવ કાઢી નાખો અને પછી વર્ણાશ્રમી હિંદુઓ સાથે સરખા થવાની માગણી કરો. અશ્રિજ સરકાર પણ હિંદીઓને એ જ કહે છે, કે પહેલાં હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય કરો, અત્યજોને સરખા હક્કો આપો, પછી રવરાજ્યની વાતો કરીશું.

જેથી રીતે રાજકીય ક્ષેત્રમાં વિનિતો છે, તેમ મામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ વિનિતો છે. જાનને દુકડાની ભિક્ષામાં માને છે, દુકડાથી સતોળ અને ભિક્ષા એ તેમની વૃત્તિ. આ વિનિત કાર્યકર્તા થોડી શાળાઓ કાઢે છે, તેમાં જૂજ સંખ્યા વાંચતાં લખતાં શીખે છે અને છોકરાં દરેક વર્ષનાં થાય એટલે મજૂરી કરવા માટે જાડી જાય છે. જો કાંઈ સારા સરકારે પડ્યા હોય તો તે થોડા સમય પછી બંસાઇ જાય છે. વસતિગૃહોમાં પણ મોટી વયનાં છોકરાં પણ જ થોડાં આવે છે. આજના નવભુવાનને ચારી જુડી શાળાઓ અને જુડી હોસ્ટેલ ગમતી નથી, એટલે આ વિનિત (reformist) અને નવા જડખેર (revolutionary) વર્ગોનો મેળ ખાતો નથી અને ખાવાનો નથી.

આ ચર્ચામાં આપણી દૃષ્ટિથી અસ્પૃશ્યતાની ભયંકરતા, અન્યાય, અમાનુષીપણાની વાતો યઇ, પણ અસ્પૃશ્યો પોતે શું કહે છે એવો પ્રશ્ન પૂછાય છે. તેનો જવાબ કોણ આપે ? આંબેડકર અને રાજાએ તો કહેવાનું કહી નાખ્યું છે અને આંબેડકર કરવાનું કરી નાખે એવા છે. બિચારા ગામડાના અસ્પૃશ્યોને તો હજી હાલતાં ચાલતાં ગાળો પડે છે અને તે શી રીતે બોલે ? તેને પોતાના હક્કોનું કે અન્યાયનું પૂરું જાન નથી. ખરી ભયંકરતા તો આ છે. ન્યારે કોઇ સારાં કપડાં પહેરેલો અસ્પૃશ્ય એમ કહે છે કે અમારે મહામાં જધાની સાથે બેસવું નથી ત્યારે જ આપણને હિંદુસમાજના દુષ્ટ પાપનું પૂરું જાન થાય છે.

શુભામીની જડતામાં રાખડી રહેલો હિંદુસમાજ હીચકારો થયો છે. જો અસ્પૃશ્ય ગણાતો માણસ મુમક્ષમાન થાય કે ખ્રિસ્તી થાય તો તે અસ્પૃશ્ય નથી ગણાતો. આમાં અશ્રવની

જાણિહારી છે ! ગામડાંઓમાં હિંદુદેડ પાસે વેડ લેવાય, તેને અનેક વાસો આપવામાં આવે, પણ જો તે મુસ્લીમ કે ખ્રિસ્તી સાથે તો તેનું નામ દેતાં વિચાર કરવો પડે ! એટલે હિંદુ રહેવામાં અનેક વાસ તથા અપમાન સહન કરવાં પડે, અને આ હિંદુસમાજની વર્ણવ્યવસ્થા સાચવી રાખવા માટે મહાત્માઓ જાણાવ કરે !

જે વર્ગ અસ્પૃશ્ય ગણાય છે તેને અસ્પૃશ્ય અથવા untouchable એ શબ્દ ગમતો નથી. કવંથી તેમને Depressed કહેવાના છે. એ અંગ્રેજી શબ્દનો અર્થ અસ્પૃષ્ટ છે, દબાવેલો કે છુંદાયેલો વર્ગ કહી શકાય—હિંદુસમાજે દાણેસો કે પોતાના પાપે દબાવેલો એ ચોક્કસ થતું નથી, પણ જે નામ વપરાય તે ખરાબ છે. શેક્ષપિયર કહે છે કે ગુલામના કૂલને ગમે તે નામ આપશે તો પણ તેની સુગંધ તેવી જ રહેવાની છે. તેમજ અસ્પૃશ્યતાની જાલનાને જે નામ આપીશું તે દુર્ગંધ મારશે. અસમાનતા અને અન્યાય એ દુર્ગંધનું મારણ છે.

આ બપકર પાપી બદિષ્ઠારને એક જ રીતે દૂર કરી શકાય—Desperate diseases require desperate remedies. બપકર ગંગનું નિવારણ ભંખર ઔષધિથી થાય છે. અન્યાયો દૂર કરવાના માર્ગો બીજા લેખમાં તપાસીશું, પણ મદાસભાગો દરેક સજ્જ અસ્પૃશ્યતા દૂર કરીને એ વર્ગને વિશેષ પ્રેમથી સ્પર્શે રાખે અને આગળ પાડે. નાગરિક અસમાનતા દૂર કરવાના ધ્યેયનો અમલ સક્રિય રીતે લાગેા માણસો કરે. આ જાતનો કુકમ રાષ્ટ્રીય મદાસભા આપે અને દરેક હિંદુને માટે તે ફરજિયાત હોય !

આ સિવાય બીજા માર્ગો છે તેની ચર્ચા બીજા લેખમાં થશે.

(ચાલુ)

સુમન્ત મહેતા

શૈશવ—

અહો ! કેતુ મીડુ રિગત સુભગ એ શૈશવ હતું !
અનેરા આનન્દે અમલ રગતું સોત વહતું ;
હતી શીળી હાથા સહદય જનોની શાર પર ,
અને દાહી ઘેઝી અનુપમ ગિરા મિટ અધરે .

દાસ ને અત્રુએ બીનું મધુરુ સ્વપ્ન એ હતું ;
ઉરપદ્મ ઉપ : સ્પર્શ કૌમારે કાંત ખીસતું :
આસાનાં કે નિરાસાનાં સુખદુઃખ હતાં નહિ ,
ઉત્સુએ માતના મોંપા ઉલ્લાસે રમતાં અહીં .
મધુરાં એ હિતવધ્નો સ્મૃતિ માન વિગે રજાં ,
શૈશવી રમરજે રિનગ્ધ, અત્રુઓ નખને વઘાં .

શું એ ફરીથી નહિ કાલ આવે ,
ને સ્વાંતનું સોત ફરો નચાવે ?
નિષ્પાપ ને નિર્મજા જાણ ભાવે !
ને દાષ એ દિવ્ય પ્રભાન લાવે .

અમીદાસ

હરિશ્ચંદ્રાખ્યાના:—અંપાદક અને સામાન્ય તંત્રી: દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, બી. એ. છપાવી અગટ કરનારા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રિભોવનદામ પારેખ બી.એ. કિંમત રૂ. ૦-૮-૦.

પત્રીસેક વરમ ઉપર આ આખ્યાન મુંબઈમાં છપાયું હતું તે હાય આવતાં, ઇતિહાસ ઉપર તેમાંથી નવો પ્રકાશ પડશે એ આશાએ દિ. બ. કેશવલાલભાઈએ તેને ફરી ચુક્રિત કરાવ્યું. કાવ્યનો કર્તા નરિયાદનો વિપ્રકુળનો રત્નદામ છે, જે કાલિયાવાડના રત્નદામથી લિખ છે. આખ્યાન મરલ છે અને શ્રીયુત કેશવલાલભાઈ જેવા પ્રસિદ્ધ ભાષાશાસ્ત્રીના અંપાદનનો તેને પૂરેપૂરો લાભ મળ્યો છે.

પુસ્તકનું એટલું જ કે કદાચ વધારે ઉપયોગી અંગ તેની પ્રસ્તાવના છે. શ્રીયુત કેશવલાલભાઈએ આખ્યાનના અમુક અમુક શબ્દો ઉપરથી અને પ્રેમાનન્દ અને વલ્લભનાં આખ્યાનોનાં પ્રમાણોથી પ્રેમાનન્દને શિષ્યઅંસ્યા હતી, અને તેના સંદિગ્ધ ગણાતા ગ્રંથો તેના જ હતા એમ સમર્થન કર્યું છે. તેમની દલીલો વિચારણા અને તેમનું વર્ણન ઐતિહાસિક કલ્પનાથી પ્રુષ્ટ હોઈ અથમ દષ્ટિએ મનને દરી લે તેવું છે; પણ યુક્તિપરંપરાનો એકેએક અંકોડો પ્રમાણપુરસ્કર તપામતાં પ્રતીતિકર થતી નથી. તેઓ દલીલોની પરપરા યોગ છે, પણ તે સર્વને તેમનાં મંતવ્યોની જમિકા ઉપરથી ચક્ર કરે છે એટલે એ જમિકા ન માનનારને એ સર્વ દલીલો આધાર વિનાની જ લાગે. દાખલા તરીકે, ચર્યામાં જીતરતાં જ તેઓ લખે છે કે “અસ્તુત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન જૂના પદ્યબંધની રીતે વિવિધ દેશીમાં રચાયલું છે. તે દેશીનું જ્ઞાન રત્નદાસે વડોદરે રહી મેળવ્યું હતું.” રત્નદાસે વડોદરાથી દેશીનું જ્ઞાન મેળવ્યું એ ઇતિહાસ-સિદ્ધ સર્વમાન્ય વાત હોય તેમ તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વાસ્તવિક રીતે તે તો સાખીત કરવાનો વિગય છે. દેશીનું જ્ઞાન માત્ર વડોદરામાં જ યહ શકે એવું કાંઈ નથી. આજ સુધી પિંગળની મદદ મિવાય કથાભટ્ટો માત્ર પરંપરાના સંસ્કારોથી દેશીઓ લખ્યે ગયા છે. તેમ રત્નદાસે પણ નડિયાદમાં રહીને દેશીઓ લખી હોય.

આખી તર્કપરંપરાનો પાયો પહેલા કહેવાની ૧૮મી કઠી છે. કવિ ગણપતિ અને સરસ્વતીની પ્રાર્થના કરી રહ્યા પછી કહે છે :

હરિકૃપાએ બાળપણથી મળ્યો સદગુરુ સાથે,
તેણે કરીને ધણો મુજને સંત-અગીકાર. ૧૭
બાળ મૂઠી ધઈ ઈચ્છા હરેલો ગુણ હરિશ્ચંદ્ર,
સત્યવોદી સર્વ નવજે ‘જાકતે’ પ્રેમાનન્દ. ૧૮
કવિજને કપા એ કથા-સંસ્થા કરી ચિત્તાર,
‘હનુમત્કૃત રામચરિત્ર’ મેં મુણી તે નિર્માર. ૧૯

કયા પ્રૌઢી, બુદ્ધિમાને... અંશ તેનો લીધ,

દાસ યદ હરિકૃપાએ વિસ્તાર વિધિ સુ-લીધ, ૨૦

હવે અહીં ૧૮મી કડીના ઉત્તરાર્ધમાં કવિ પ્રેમાનન્દનો ઉલ્લેખ છે એમ માનવા કરતાં, આ બધી ૧૭મી ૨૦ કડીઓમાં હરિશ્ચંદ્રની કથાની જ વાત છે એમ 'માનવું' વધારે ઉપપન્ન જણાય છે. કવિ કહે છે કે મને હરિકૃપાએ સારા સદ્ગુરુ મળ્યા, તેથી 'મને' સંતોનો આંગીકાર થયો, અને તેથી હરિશ્ચંદ્રની કથા કહેવાની ઊર્મિ આવી-જે હરિશ્ચંદ્રને સર્વે, સત્યવાદી પ્રેમાનન્દવાળા બક્ષત તરીકે, અથવા સર્વ પ્રેમાનન્દવાળા બક્ષો, સત્યવાદી તરીકે જોવાપે છે. પોતાનું આ કથા તરફ કેવી રીતે લક્ષ દોરાયું તે વિશે કહે છે કે મૂળની સંક્ષિપ્ત કથાને હનુમંત રામાયણમાં કવિજને વિસ્તાર કરીને કહેલી, તે કથા મને પ્રૌઢી લાગી. તેનો મારી બુદ્ધિના માપ પ્રમાણે મેં અંશ ગ્રહણ કર્યો અને પછી આ કાવ્યમાં હરિકૃપાએ વિસ્તાર કર્યો છે. ૧૭મી કડીના પૂર્વાર્ધમાં સદ્ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે, ઉત્તરાર્ધમાં સંતોનો ઉલ્લેખ કરીને, ત્યાંથી આડફેટ જઈ પાછો પોતાના ગુરુ પ્રેમાનન્દનો ઉલ્લેખ કરે એ સંભવિત નથી. પ્રેમાનન્દ વિશે કહેવું હોત તો ૧૭મીમાં જ્યાં ગુરુ વિશે કહે છે ત્યાં જ તેની સાથે સાથે કહી દેત. વળી ગુરુનું માહાત્મ્ય તેના મનમાં અહીં મુખ્ય વિષય હોત તો જોમ ૧ થી ૧૨ સુધી ગણપતિની સ્તુતિ કરી, ૧૩ થી ૧૬ સરસ્વતીની સ્તુતિ કરી તેમ ગુરુની સ્તુતિ પણ એ માર આખી કડીઓથી કરત. પૂર્વાર્ધમાં હરિશ્ચંદ્રનો ઉલ્લેખ કરી અપ્રધાન ઉત્તરાર્ધમાં પ્રેમાનન્દ વિશે ન બોલત. એટલે પ્રકરણ જોતાં કવિનો અભિપ્રાય પોતાને શી રીતે હરિશ્ચંદ્રની કથા કહેવાની ઇચ્છા યદ તે જણાવવાનો છે, તેમાં મૂળભૂત, કવિ હરિકૃપા માને છે એટલે ૧૭મી આઠ પંક્તિમાં અને ૨૦મી અંત્ય પંક્તિમાં હરિકૃપાનો જ ઉલ્લેખ છે. અને વલણમાં આખા કડવાનો માર સંક્ષેપમાં મૂકતાં કહે છે:

ઉપલે

આપો મતિ શ્રીગણપતિ સરસ્વતી ને રઘુપતિ સહી,

રત્નદાસ કહેવા યદ ઈચ્છા પ્રણુપદપદ્મજને મહી. ૨૨

આમાં ગણપતિ, સરસ્વતી અને હરિના પર્વાવરણે 'રઘુપતિ' અને 'પ્રણુ' પદો આવે છે. ગુરુને ઉદ્દેશીને કથા લખ્યું જ નથી. સ્વતઃસામગ્ર્ય થયો, હરિશ્ચંદ્રનું આખ્યાન તેમની પાસેથી સાંભળ્યું, અને તે રચવા બુદ્ધિ યદ તે સર્વ હરિકૃપાએ થયું છે; એ જ મુખ્ય વક્તવ્ય છે.

વળી ૧૮મી કડીમાં કથા સંક્ષેપ કવિજને વિસ્તાર કરી કહેલી છે તે પ્રેમાનન્દની માર્કડેય પુરાણાન્તર્ગત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન જ હોવું જોઈએ, એમ માનવાને કયું કારણ નથી. મૂળ કથાનો વિસ્તાર હનુમન્તકૃત રામાયણમાં થયેલો તેનો એ ઉલ્લેખ હોય. અથવા વિષ્ણુદાસે સંખ્યામાં હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન કયું છે તે હોય. વિષ્ણુદાસે મૂળ કથામાં સ્વકલ્પિત હકીકતોનાં ઉમેરણ કર્યા હોય તેટલા પરથી તેને મૂળ કથાનો વિસ્તાર કહેવામાં વાંધો આવતો નથી.

વિસ્તારી વાંચને સંભળાવું જારતનો મદિમાય

એ અતિ સામાન્ય પ્રસિદ્ધ લીટીમાં કહેલો વિસ્તાર પુરાણીઓ ગાંઠની ઉમેરેલી વાંતોથી જ કરતાં. અને શ્રીયુત કેશવલાસભાષના સંપાદન ઉપરથી ફક્ત યાય છે કે, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન ઉપર અમર હોય તો તે નાકરની છે. અને નાકરની કથા પણ ગમે તેટલી નાની પણ મૂળ કથાનો તે વિસ્તાર જ ગણાય, એટલે એ કુક્ષિતપરંપરાથી પણ પ્રેમાનન્દ સુધી જઈ ઇકાવું નથી.

અને પ્રેમાનન્દની બધી હકીકત માનવાને ખીનું કેટલું બધું માનવું પડે છે! કેટલા બધા પાડો નવા, કલ્પિત મેળવા પડે છે! પ્રેમાનન્દે આનંદમાં આવી જઈ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન

વિસ્તારું છે એમ બતાવનારો પાઠ નવો છે. જૂની પ્રતનો છાપેલો પાઠ, સંવત 'સત્તરસે આરોતરો' છે તેને બદલે સંતરસે ચોવોતરો કરવો પડે છે. આખ્યાન પૂરું કાર્તિક, માસમાં 'સદિ સુહાથે ચારુ ચતુર્થી, સુખંદાયક શુરુવાર રે' એ ગિતિએ થયું છે, પણ ન્યોતિપના હિસાબે ૧૭૭૪માં ચોથે રવિવાર આવે છે. તે મુશ્કેલી ઓળાડવા ચૌદશ સમજવી પડે છે.

સત્યવાદી શબ્દ હરિશ્ચંદ્ર માટે નહિ પણ એ પ્રેમાનન્દ માટે જ હતો એમ શ્રી. કેશવલાલભાઈ કહે છે, અને પ્રેમાનન્દે સ્વભાષા ગૌરવ માટે પાઘડી ન પહેરવાનું વ્રત લીધેલું તે પાઠ્યું એ દંતકથામાં તેનું ઔચિત્ય જુએ છે. એ વ્રતની કથાના સમર્થનમાં યક્ષપ્રશ્નોત્તરનો છંદ પરંપરા ઉતારે છે. અને તેમાં પાછો પાકેર કલ્પે છે. એ કવિતમાં પ્રેમાનન્દે વલ્લભના કાવ્યપ્રયત્નથી રાહ ચઢ તેના આગ્રહે પાઘડી પહેરી એમ ઘટાવે છે બે કે પાછી તરત ઉતારી નાંખી એમ કહે છે. અને આ વલ્લભના કાવ્યની દસ્તાવિજિત પ્રત મળતી નથી એ વાંધો તો બીજો જ છે.

વળી એક બીજી મુશ્કેલી આવે છે. રત્નેશ્વરને ૧૭૩૫ ની આસપાસ પુરાણીઓ સાથે ઝપડો થયો હશે એમ માનવું પડે છે. તો તે સિંખની તકરાર શુરુ (પ્રેમાનન્દ) ત્રીસ વરસ વીત્યા પછી માર્કંડેય પુરાણમાં લડે એ કેમ બને ! માટે કલ્પના કરી છે કે પ્રેમાનન્દને પોતાને પણ તકરાર હોવી નોંધએ. ત્યારે પહેલાં કેમ પુરાણીઓ વિરુદ્ધ ન લખ્યું ? કારણ કે રામચરણ શુરુએ નિંદા કરવાની ના પાડી હતી: પછી શુરુ મરી જતાં તેણે નિંદાનું પુરાણ લખ્યું. પણ હરિશ્ચંદ્ર જેવો સૌત અને સત્યવાદી કવિ તે શુરુએ મના કરેલી વાત શુરુના શુભરી જવાનો લાભ લઈ કરે ખરો ? જુવાનીમાં ન ક્યું તે પાકટ વયે કરે ખરો ! અને આ બધી સંકલના માટે પાછું પ્રમાણ કશું જ નહિ.

આ પ્રમાણેથી શ્રીયુત કેશવલાલભાઈ માર્કંડેય પુરાણને પણ સમર્થન મળતું ગણે છે. અને તેને તેઓ આખ્યાનો અને કાવ્યનાટકોને જોડનારો અંકોડો ગણે છે. એમની સાલવારીની વ્યવસ્થામાં માર્કંડેય પુરાણ આ એ કાવ્યપ્રમૂહો વચ્ચે આવતું હશે, પણ જ્યાંસુધી આખ્યાનમાંથી નાટકમાં મંકમણ કરતી ભુદિની પ્રતીતિ પુરાણમાં ન થાય ત્યાં સુધી તેને વચ્ચેનો અંકોડો ન કહી શકાય. પણ હજી તો માર્કંડેય પુરાણનું પ્રેમાનન્દનું કર્તૃત્વ પણ સંદિગ્ધ છે. પ્રસ્તાવનાની ચર્યાપતમાં લખ્યું છે કે માર્કંડેય પુરાણ સદ્ગત ઇચ્છારામભાઈએ બીજી પ્રત મેળવી પ્રગટ કરેલું. પણ તેનો પુરાવો શો ? એ "બીજી પ્રત" કોઈએ નોંધ છે ? અને તો સાંભળ્યું છે કે એ જ નાચાલાલ ચાત્રી ખાસેથી ખાનગી રીતે મેળવેલી નકલો ઉપરથી એ છાપેલું છે. એટલે માર્કંડેય પુરાણ એટલું જ સંદિગ્ધ રહે છે.

આમ દલીલની સાંકળ દરેક અંકોડે વધારે મજબૂત થવાને બદલે વધારે નબળી પડતી જાય છે, દરેક સમર્થને પાકેર કલ્પવો પડે છે તેથી દલીલની મંબવિતતા ઘટતી ઘટતી છેક ગત્ય થઈ જાય છે.

આવા નિઃસન ઉપર આવતાં અમને દુઃખ થાય છે કારણકે તેમાં શ્રીયુત કેશવલાલભાઈને એક પ્રકારનો અન્યાય થાય છે. તેમણે અનેકવાર પ્રસિદ્ધ રીતે કહ્યું છે કે પ્રેમાનન્દના અમુક ગ્રન્થો બે અસંદિગ્ધ છે એમ સામેા પક્ષ કબૂલ કરે તો તેઓ એવા ગ્રંથોને આધારે આખી દલીલ ઘટના કરવા તત્પર છે. આ કહેણનો જવાબ તેમને મળ્યો નથી, અને છતાં સંશયી પક્ષ પોતાના સંશયને વળગી રહે છે. પણ બીજી તરફથી એ પણ કહેવું નોંધએ, કે

પ્રાચીન પ્રતોને સંઘર્ષ અને જોવા વિના માત્ર નાચાલાલ શાસ્ત્રીએ કરી આપેલ નકલો ઉપરથી કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવાં એ એટલું બધું અશાસ્ત્રીય અને જોખમકારક છે, અને તે કાવ્યોની પાછી ખીજ પ્રત જ ન મળે તે હકીકત પણ એટલી બધી વહેમ ઉપભવનારી છે કે વિવાદના નિયમોને અનુસરતાં આપણે એ પદ્ધતિ ખોટા ન કહી શકીએ. આ રીતિમાં નિર્ણય તરફ જરા પણ પ્રગતિ કરવાને એક જ ઉપાય છે. જે જે કાવ્યોની પ્રાચીન પ્રતો મળતી હોય તેના ઉપર દલીલ રચવી—અન્ય ઉપર નહિ. આ ધણું દુષ્કર હશે પણ એ એક જ માર્ગ અમને સાચો લાગે છે.

કહેવાની જરૂર નથી, કે શ્રીયુત કેશવલાલભાઈના હાથે સંપાદન પામી આ ગ્રન્થ આપણા સુસંપાદિત ગ્રન્થોમાં એક મહત્વનો ઉમેરો થાય છે. આટલી ઉંમરે તેમણે સાહિત્યના અભ્યાસીઓ ઉપર એક વિશેષ ઉપકાર કર્યો છે.

વચ્ચતને સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ:—લેખક રામપ્રસાદ દેસાઈ, બી. એ. પેટલાદ, હપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર: ઉપર પ્રમાણે કિંમત બાર આના.

આ ઇન્સકના પ્રસિદ્ધ વિચારશીલ સાક્ષર મિ. એચ. જી. વેલ્મના આ નામના પુસ્તકોને અનુવાદ છે. ઇતિહાસ લેખનમાં આને નવું પ્રસ્થાન ગણવું જાણ્યું: અત્યાર સુધીના ઇતિહાસો માત્ર રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાથી લખાતા હતા. છેલ્લા બાયકર યુરોપીય યુદ્ધથી કેટલાક વિચારકોને સમજાયું કે આવાં બંધકર યુદ્ધોનું કારણ આ ટુંકી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ અને લોખણતા છે. આખી મનુષ્યજાતિને સમાનતાપથી એક ગણવાનો સમય હવે આવી ગયો છે, અને તેમ નહિ કરીએ તો વીસગી મરીના વિજ્ઞાનનાં બંધકર શસ્ત્રોથી માનવજાતિનો નાશ થઈ જશે. આ ઇતિહાસ એ દૃષ્ટિથી લખાયો છે. મનુષ્યજાતિનો ખરો ઇતિહાસ જુદા જુદા દેશવાર ઉદ્ધર્ષા ૪ કે ૫ હજાર વર્ષનો જ નથી પણ પ્રાણીઓની સમુદાયોના નિયમે વાંદરામાંથી માનવ થયું ત્યારથી શરૂ થયો છે અને તેનો વિકાસ ત્યારથી જોવો જોઈએ. આ પુસ્તકમાં આ માન્યતાથી ઇતિહાસ લખેલો છે મિ. વેલ્મના પુસ્તકની પણ ટુંકાપેસી આવૃત્તિનો આ અનુવાદ છે. મૂળનાં ધણાં વિધાનો સામે વિદ્વાનોએ વાંધા લીધા છે, પુસ્તકમાં સ્પષ્ટતાનો પણ હશે, પણ તેમાં રહેલી નવી દૃષ્ટિને લીધે પુસ્તક ધણુ ઉપયોગી છે અને દરેક વિચારકે વાંચવા યોગ્ય છે.

હરિલીલા પોદરા કલા : ઉપોદ્ધાત :— લેખક : અખાલાલ શુલાળીરામ ભની બી. એ. હપાવી પ્રગટ કરનાર : ઉપર પ્રમાણે કિંમત આઠ આના.

ચર્યાના વિષયને લીધે ઉપોદ્ધાત એ વિભાગમાં વહેંચાય છે. પહેલાં વિભાગમાં પહેલી સાહિત્ય પરિવહના પ્રમુખ સહગત ગોવર્ધનરામભાઈના વ્યાખ્યાન ઉપરથી ઉપરિચિત થયેલ પ્રશ્ન, જે નરસિંહ અને મીરાંની ભક્તિજ્વાલા ગુજરાતમાં સ્વયંબૂ પ્રગટેલી કે તે કોઈ બહારની જ્યોતને આભારી હતી, તેની ચર્ચા છે. મોડાં વરમ ઉપર શ્રીયુત મુનશીએ વિધાન કરેલું કે નરસિંહ મહેતાને ચેતન્યના સમય પછી મૂકવા જોઈએ. ઉપોદ્ધાત મુખ્યત્વે શ્રી મુનશીના વિધાનના નિરાસાર્ય જ છે. પણ આ પ્રશ્નને હરિલીલાના કર્તા બીમ સાથે જોડો બંધ છે એમ કહી શકાય નહિ. એટલો જ સંબંધ કે બીમ પોતે વેપ્પુવ હતો. પણ આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં લેખકે ભક્તિમાર્ગનો અને વિરોધ કરીને તેના ગુજરાતના પ્રચારનો ઇતિહાસ આપ્યો

શ્રીયુત મુનશીનો તર્ક આથી આધારહીન થઈ જાય છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. સાથે સાથે કહેવું જોઈએ કે લેખકે વિરોધી મતોનું ખડન કરવામાં લાપ્તા ઉપર જરા અંચમ રાખ્યો હોત તો વધારે સારું.

પણ શ્રીયુત મુનશીની દલીલોનો માત્ર નિરાસ કરવાથી મહેતાનો જીવનકાલ સિદ્ધ થઈ જતો નથી. મહેતાના જીવનકાલ માટેનાં પ્રમાણોને હજી શાસ્ત્રીય રીતે ચૂકી નેને સમર્થિત કરવાની જરૂર છે. લેખકે પૃ. ૬૪-૬૫ ઉપર કેટલાક પ્રાચીન લેખકોની સાલવારી આપી છે, તે વિશે તેમણે વધારે પુરાવા આપ્યા હોત તો સારું. આશ્ચર્ય તો એ છે કે બીમના રચનાકાલનાં વર્ષો મં. ૧૫૪૦ થી ૧૫૭૭ એમણે આપ્યાં છે તે માત્ર આ પાના પરની નીચેની ટીપમાં જ છે. તે વર્ષો તેમણે કેવી રીતે નક્કી કર્યા છે તે વિશે કશો ઉલ્લેખ જણાતો નથી, કેશી ચર્ચા નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ પુસ્તક સંગ્રહની સૂચિમાં હરિલીલાની રચનાકાલ સં. ૧૫૪૦-૪૧ છે પ્રબોધ ચરોદયની મં. ૧૫૪૬ છે. રસિકગીતા આ જ બીમની ગાનીએ તો પણ તેની સાલ આપેલી જ નથી. તો પછી કવિનો રચનાકાલ તેમણે મં. ૧૫૭૭ સુધીનો શા પ્રમાણથી માન્યો ?

ઉપોદ્ધાતના ઉત્તરાર્ધમાં બીમ કવિ વિશેની હકીકત છે લેખકે સપ્રમાણ સાબીત કર્યું છે કે બીમ, સિંધપુર પાટણનો નહિ પણ પ્રભાસ પાટણનો—કાકિયાવાડનો વતની હતો. તે સિવાય પણ કવિ વિશે બીજી માહિતી લખી છે તે સપ્રમાણ છે અને કવિનું ગુણદર્શન કરાવ્યું છે તે સમુચિત છે.

પુસ્તક અભ્યાસીઓને ધ્યાન જ ઉપયોગી છે.

પારિભાષિક કોષ: પૂર્વાર્ધ:—કર્તા: વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર: ઉપર પ્રમાણે. કિંમત એક રૂપિયો.

આપણા લેખકોને ઘણા લાંબા વખતથી જણાયેલી ખોટ પૂરી પાડવાને આ પુસ્તક ગોળમથ છે. તેમાં પારિભાષિક અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી સમાનાર્થ શબ્દો છેલ્લાં પોણાસો વરસમાં જુદા જુદા લેખકોએ જે યોગ્યતા છે તે સંગ્રહીત કર્યા છે. કાપના જેવા પુસ્તકમાં ગોળના એ મુખ્ય વસ્તુ છે, અને અમને આ પુસ્તકની યોજના શાસ્ત્રીય તેટલી જ વાપરનારને સુગમ લાગી છે. નહિ યોગ્યતા સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દો પણ તેમણે ગુજરાતીના પ્રસિદ્ધ લેખકો પાસેથી ખાસ મેળવી આમાં પ્રગટ કર્યા છે.

આ હજી પહેલો ભાગ છે, બીજો ભાગ પણ કર્તા સત્વર બહાર પાડે અને તેમાં તેઓ પરિભાષાના પ્રશ્નનું સામાન્ય વિવેચન કરે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

કર્તાએ લીધેલા પરિશ્રમ માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે.

પૌરાણિક કથા કોષ:—કર્તા: ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરામરી બેરિસ્ટર—એટ-લૉ. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર: ઉપર મુજબ. કિંમત એક રૂપિયો.

આ કથા કોષનો મોથો ખડ છે. હજી પુસ્તક અધૂરું છે. બાકીનું પુસ્તક અને ઉપોદ્ધાત પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે આની અમાલોચના કરી શકારો.

કવીંદર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક—અંશહુની સૂચિ:—તૈયાર કરનાર: હીરાલાલ ત્રિજોવનદાસ પારેખ, બી. એ. કિંમત દોઢ રૂપિયો.

ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યોના અભ્યાસીને આ અંચ ધણે જ ઉપયોગી છે. ગુજરાત

વર્નાક્યુલર સોસાયટીને ૪૫૦ પ્રતો શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પાસે બેટ કરી તેમાં બીજાં પુસ્તકો ઉમેરાઈ આ સંગ્રહ અત્યારે સારી ગ્રંથાનો થયો છે. આવાં પુસ્તકોથી પુસ્તક મંથાનના કામને ધણી જ મદદ મળે છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથોનું સંપાદન પણ આ સંસ્થા કરાવે છે. અને તેવાં સંપાદનોના સારા નમૂના અત્યારે આપણી પાસે મોજૂદ છે. આ કામમાં ખતથી કામ કરનારનો વર્ગ ધીમે ધીમે વધતો જાય છે. તો સોસાયટી અને તેવી બીજી સંસ્થાઓ આ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાંથી ઉપયોગી હોય તેવાં સંપાદન કરાવશે એવી આશા રાખીએ છીએ. એ કામ થઈ જાય તો આપણા સાહિત્યનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ પણ થઈ શકે.

અથ અને અથકાર:—તૈયાર કરનાર: ઉપર પ્રમાણે. કિંમત એક રૂપિયો.

આ ઉપયોગી પુસ્તક પણ એ જ લેખકની ખંતને આભારી છે. આપણી ભાષામાં આ પુસ્તકની ધણી જરૂર હતી. પુસ્તક હજી સંપૂર્ણ છે એમ ન જ કહી શકાય. તેનું કારણ હાલનો રાજ્યપ્રકરણી ક્ષોભ ધણે બંધો છે. પુસ્તક અપૂર્ણ રહેવાનું બીજું કારણ એ છે કે કેટલાક લેખકો તરફથી માહિતી મળી નથી. પૂજ્ય ગાંધીજી જેવા વિશે તો તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી માહિતી મેળવી શકાય પણ સામાન્ય રીતે આવા પુસ્તકની સફળતાનો આધાર માત્ર લેખકોના સહકાર ઉપર જ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે બીજા લેખકો અને તેમના મિત્રો ભેદભીત હકીકત પૂરી પાડી પુસ્તકને સંપૂર્ણ બનાવવા પ્રયત્ન કરશે.

કાવ્ય-સાહિત્ય-મીમાંસા:—સ્વ. રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીકૃત. મથિત કરનાર: અ. ક. ત્રિવેદી ને બો. જ. પાઠકજી. સોલ એજન્ટ ને પ્રકાશક. મો. સુ. કાશીરી, પુસ્તક પ્રકાશક, રાયપુરા, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

આ પુસ્તકમાં સદ્ગત સાક્ષર શ્રી કમળાશંકરભાઈના કાવ્ય અને સાહિત્યની મીમાંસાના લેખો અને વ્યાખ્યાનો છે.

આપણી સાહિત્યવિવેચના ધણે ભાગે અંગ્રેજી વિવેચનાને પગલે ચાલી છે. આપણા સ્નાતકોના મન ઉપર ધડતર સમયમાં ધણે ભાગે અંગ્રેજી સાહિત્ય વિવેચનાના જ સંસ્કારો પડેલા હોય છે અને બહોળા લેખક વર્ગ તેમાંથી જ આવતો હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ આપણી વિવેચના પણ એ માર્ગે ચાલે છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રોનો પરિચય થાય છે, પણ તે થોડાં જ અને પેલાના પ્રમાણમાં મોડો, અને સંસ્કૃત મૂત ભાષા ગણાતી હોવાથી, તેના સંસ્કારો જીવંત રહેતા નથી, અને વર્તમાન સાહિત્ય સમલોચનામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. આમાં વાસ્તવિક દષ્ટિએ જોતાં ભાષા મૂત હોવાનો દોષ નથી, પણ શિશુજીકમનો દોષ છે; એ જ અગ્રાસ ગુજરાતી દ્વારા ચોગ્ય વચે થાય અને તેના સિદ્ધાન્તો વર્તમાન સાહિત્યના દાખલાથી સીખવામાં આવે તો વિવેચના એ રીતે પણ ગ્રહણ કરે, અથવા પૂર્વ પશ્ચિમ બન્ને રીતિઓના કાર્ષ સમન્વય ઉપર ચાલે, જે ખરેખરો ઇષ્ટ માર્ગ છે. સુરોપનાં કાવ્યશાસ્ત્રો પણ મૂત ભાષામાં જ છે, પણ વધારે સારા શિક્ષણથી હજી સુધી જીવંત રહ્યાં છે.

આપણા સાહિત્યમાં પણ વિવેચનાનો સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં સદ્ગત રમણભાઈએ આપણાં પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ તેમની વિવેચનામાં પ્રાધાન્ય હમેશાં પાશ્ચાત્ય વિચારોનું રહ્યું છે. આપણાં કાવ્યશાસ્ત્રની પ્રધાન દષ્ટિ રાખીને લખેલા વિવેચનલેખો આપણે સદ્ગત કમળાશંકરભાઈનાં લખાણોમાં જોઈ શકીએ છીએ.

સદગતે, આમુખમાં શ્રીયુત ઓમેશયદ્ર પાકકણ્ઠએ જતાવ્યું છે તેમ, કાવ્યશાસ્ત્રોના સાગે અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે એકાપદિ, પ્રતાપરુદ્રીય અને ભામહના કાવ્યશાસ્ત્રનું સમર્થ અંપાદન કર્યું છે, અને તે સિવાયના કાવ્ય પ્રકાર રસગંગાધર વગેરે અન્યોનું પણ તેમને સદૃજ પ્રભુત્વ હતું તેથી, કાવ્ય મંથંધી લેખો લખતાં સ્વાભાવિક રીતે જ તેમની કલમમાંથી આપણા પ્રાચીન વિવેચકોના અમર સિદ્ધાન્તો નીતરેલા છે. સદગત ધણા સમય મુધી 'ગુજરાત શાળા પત્ર'ના તંત્રી હતા અને તેને અંગે તથા એક પ્રસિદ્ધ સાધર હતા તેથી તેમને વખતોવખત લેખો લખવાના પ્રમંજો આવતા. તેમણે આપણાં પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રોમાંથી ઉદ્ભવતી અનેક દૃષ્ટિએ લેખો લખેલા છે.

આ પુસ્તકમાં ભાષાના બધારણ વિશે તથા વ્યાકરણ વિષયના પણ લેખો સાગે મકલા છે. કોષ વાંધો લે કે સાહિત્ય વિવેચના ભેગા આવા લેખોને સ્થાન નથી, પણ એ જોડું છે. સદગત રમણભાઈના પણ ભાષા-વિષયક લેખો “કવિતા અને સાહિત્ય”ના પુસ્તકમાં જ મંચલાયા છે અને કાળને અંગે ભાષાશુદ્ધિની અને વ્યાકરણની ચર્ચા એ તો આપણી પરપરામાં પ્રસિદ્ધ છે. અંગ્રેજી વ્યાકરણોમાં પણ પિંગલ અને અક્ષકારોની ચર્ચા આવે છે. પણ કાવ્ય સાથે વ્યાકરણનો વિચાર કરવામાં એક રહસ્ય રહેલું છે. કાવ્ય એ ભાષાનું સર્વથી વધારે જીવંત સ્વરૂપ છે. ભાષામાં રહેલાં સદૃશ જણે કાવ્યમાં જ અગમ્ય, જણાય. શબ્દશક્તિનો અભ્યાસ કાવ્ય તેમજ વ્યાકરણ જાન્યેને અંગે આપણે કરીએ છીએ. એટલે કાવ્ય અને વ્યાકરણના લેખોનો યોગ કોષ રીતે જોડો નથી, જિલ્લો પરસ્પર ઉપકારક છે. ભાષાની શક્તિ નહિ જાણવાથી જ આપણા કેટલાક ઉચરતા કવિતા-લેખકો ધણીવાર ઉપહસનીય પ્રયોગો કરવા દોરાય છે.

લેખો અંતરે અંતરે લખેલા છે, એટલે ઘણી જગ્યાએ એકની એક વાતનું પુનરાવર્તન જણાશે. પણ આવાં પુનરાવર્તનો તો અભ્યાસમાં જિલ્લાં ઉપકારક થવા સંભવ છે.

ગુજરાતી ભાષામાં જેમણે વિચારો કરતાં અને લખતાં શીખવું હોય તેમણે આ પુસ્તક અવસ્ય વાંચવું જોઈએ.

હિંદુ પર્યટન:—કર્તા અને પ્રકાશક: મણિલાલ જગજીવન દિવેદી, વિવિધ કળા મંદિરની સામે, કાઠી, વડોદરા. કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

ગુજરાતી ભાષામાં પર્યટન સાહિત્ય ઘણું જોણું છે તેમાં આ એક સારો ઉમેરો છે. કર્તાએ નુદે નુદે વખતે જાતે મુસાફરી કરીને આ લખેલું છે. દરેક દેશ કે પ્રાંતના માણસો અને ત્યાંના ધંધા રોજગાર તથા સામાજિક સ્થિતિ વિશે પણ આમાં વ્યાન છે. પુસ્તકમાં કેટલાક ફોટોઓ પણ આપેલા છે જેથી કેટલાંક દ્રશ્યો તાદૃશ જોવા મળે છે. તે ઉપરાંત એક હિંદુસ્તાનનો નકશો આપેલો છે. પુસ્તક કોષ ખાસ નવી જ કે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ લખાયું નથી પણ જે વ્યવહાર શુદ્ધિ દરેક ગુજરાતીમાં સામાન્ય છે, તેને સ્પષ્ટ રાખી લખેલું છે અને તેથી પુસ્તક આડંબર વિના સામાન્ય વાંચનારને ઉપયોગી થયું છે. આપણા વેપાર-સાહસિક ગુજરાતીને તેમજ પર્યટન શોખીન ગુજરાતીને આમાં ઘણું જાણવાનું મળે તેમ છે.

બારડોલીની હિજરત:—લેખક: ગિજુભાઈ. મંચાલક અને પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુર-ભાઈ મોસ્ત્રી. પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત વાર્ષિક ફાળે ૦-૨-૦, છટક ૦-૨-૬. પુસ્તકનો પરિચય તેના સરલ નિવેદનમાંથી યોગ્ય રીતે કરાવી શકાય તેમ છે. ગિજુભાઈ લખે

છે: “શિક્ષણનો મુલક હોડિયો ને ખારડોલી ને જલાલપુરના હિજરતી મુલકમાં આવ્યો. મારી નથી આંખે જે મેં જોયું, મારે કાને જે સાંભળ્યું, મારા અંતરમાં જે અનુભવ્યું તે ગદ્ય મારે મન અદ્ભુત લાગ્યું. તેથી દુનિયા આગળ તે મૂકવા લલચાયો છું.”

આ શિક્ષણશાસ્ત્રીએ અનુભવેલી આ રાજપ્રકરણી દુકીકત દરેકે વાંચવા લાયક છે.

અન્ય દેશોમાં અસહકાર:—ભાષાન્તર કર્તા: સૌ. રમીબાઇ મોરારજી કામદાર. પ્રકાશક: સૌ. ઉર્મિલા મહેતા. મૂલ્ય ૧ આના.

વર્તમાન રાજ્યપ્રકરણી લક્ષતનું એક વિશિષ્ટ અંગ એ છે કે હિંદની બહેનોએ પણ તેમાં ભાગ લીધો છે. આ પુસ્તક આ અદ્ભુત આશિષનનું જ એક આતુષંગિક ફળ છે. કર્તા સૌ. રમીબાઇ પુસ્તક લખી જેલમાં ગયાં છે, તે દુકીકત પ્રકારકે નોંધી છે. પણ આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે પ્રકાશક બહેન સૌ. ઉર્મિલા મહેતા પણ પછી જેલમાં ગયાં છે. અસહકાર માત્ર નૈતિક વ્યવહારનું શાસ્ત્ર નથી પણ રાજ્યપ્રકરણમાં પણ સફળ બિતરે એ વાત આદી ઇતિહાસના દાખલા આપી ખતાવેલી છે. ભાષાન્તર સુવાચ્ય થયું છે.

અત્યારે આવા પુસ્તકની લલામણ કરવાની પણ જરૂર ન જોઈએ.

રાનીપરગમાં રેંટિયો:—સંવત ૧૯૮૪ નું નિવેદન સ્વરાજ આશ્રમ મંધ, ખારડોલી. રેંટિયાની કાર્યશક્તિનો આ એક સફળ અખતરો છે.

પાટણકર કાવ્ય-મંજરી ભાગ ૨ જો:—લેખક અને પ્રકાશક: ધરમપુર સ્ટેટ રાજકવિ બોમીલાલ રતનચંદ વોરા, રતનપોળ પીપળાવાળો ખાંચો, અમદાવાદ. કીંમત રૂ. ૧-૪-૦

તકલી:—લેખક તથા પ્રકાશક: રસિક સુનીલાલ બાયાણી, ૪૦, નવી દનુમાન ગાંધી મુંબઇ ૨. તકલીના ઉપયોગ સંબંધી માહિતી અને આંકડા ચિત્રો સાથે આપેલા છે.

સ્તવના અકસ્માતથી કેમ બચ્યું:—લેખિકા: દિવાળીબાઇ રાઠોડ. પ્રકાશક: પડિત નારાયણ મૂળજી પુસ્તકાલય, ૨૨૯ કાલ્યાણેવી રોડ, અવરનાગ મુંબઇ નં. ૨. મૂલ્ય ચાર આના.

સ્તવે અનેક શુન્દરાતી બહેનોના જોગ લીધા છે. તેનું કારણ માત્ર સ્તવના ઉપયોગની ગેરમાહિતી અને પૂરતી સંભાળનો અભાવ. એવી સ્થિતિમાં આ નાનું પુસ્તક ધણું જ ઉપયોગી છે. પુસ્તકમાં જોઈતા ચિત્રો પણ આપેલાં છે. પુસ્તકના પ્રમાણમાં કિંમત ઘણી ઓછી છે, અને સ્તવ વાપરનાર આટલી કિંમત જરૂર ખરચી શકે. દરેક શુન્દરાતી બહેને આ ચાપડી વાંચી જવી જોઈએ.

નિરંજન ગીતા:—લેખક: સુનીલાલ ત્રિભુવનદાસ બાયાણી. કીંમત રૂપિયા એક.

કર્મ ભક્તિ જ્ઞાન વગેરે ઉપર નાનું કાવ્ય.

આવે તો મ્યકાશીવાસ્તોત્રમ્ (સટિપ્પણમ્) આ સંસ્કૃત સ્તોત્ર ક્ષી તપોવન સ્વામીએ લખેલું અને પડિત શ્રી વલ્લભરામ વિશ્વનાથે પ્રકાશિત કરેલું છે. મૂલ્ય ૧૦ આના.

નાગરિક (ત્રેમાસિક):—તત્ત્વજ્ઞો ચન્દ્રશંકર જય, ડોહરગાય માકડ, હોસ્પીટલ રોડ અંબો. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦ છુટકે નકલ રૂ. ૧-૦-૦. વર્ષ ૬ કાના નાનકડાં મુલકોનો આ અમને જોતા મોકલ્યો છે. નાગરિક જ વરસમાં સારી પ્રગતિ કરી છે. તેના લેખો વિચારોનું રહેલું છે. પર્વક લખાય છે. અમે તેને હૃદયપૂર્વક આવકાર આપીએ છીએ અને આપણે સફળ નિર્માણશીલ.

સ્વરાજ્યાત્રા

સ્વરાજ્યાત્રાનું એક થાનક આવી પહોંચ્યું છે. આ થાનકે પહોંચતાં લગભગ એક વર્ષ આપણને લાગ્યું છે. ગાંધી-અરવિન કરાર આ યાત્રાનું પ્રથમ વિરામચિહ્ન બન્યું છે. અરવિને ગાંધીને એક વર્ષ પહેલાં આપેલા પ્રત્યુત્તર આ યાત્રાનું પ્રરથાનચિહ્ન હતું.

બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિ પાસે પશુ-બળનો પાર નથી. તેની પાસે મોટાં મોટાં લશ્કરો છે, પશુતા જેવું વશવર્તી નોકરતન્ત્ર છે. આ બધા બળનો એ સરકારે ચાલુ તેટલો ઉપયોગ કર્યો. સરકારનો હેતુ પ્રળને દબાવવાનો, ભયભીત કરવાનો હતો. આ હેતુમાં સરકાર લગભગ નિષ્ફળ થઈ. જલ, લાઠી, અત્યાચાર, અને લશ્કરનો ઉપયોગ થઈ શકે એવા પ્રયોગો ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્ન, અને પેશાવર, શોલાપુર આદિમાં લશ્કરનો ઉપયોગ, અને પ્રળ જેને નિર્દોષ માને છે એવા શોલાપુરના ચાર નાગરિકોને ફાંસી-આમાંની કોઈ પણ સ્ત્રીનું પ્રળને દબાવી શકી નથી. સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર વિકટ થતી હતી, અને અહિંસક, અશસ્ત્ર પ્રળને હિંમત્વથી તે કેપ-કેમોરીન સુધી લશ્કરી હિંસાનો ભોગ કરવાનો જ વિકલ્પ સરકાર પાસે રહ્યો હતો.

આજના યુગમાં હિંદુસ્તાન ઉપર આવેલ પ્રયોગ અસંભવિત છે એ બ્રીટીશ મુત્સદ્દીઓ જોઈ શક્યા તે માટે ઇશ્વરનો ઉપકાર!

ગાંધીજી પાસે આધ્યાત્મિક બળ અને એ બળથી ઉત્પન્ન થયેલા લોકબળનો પાર નથી. વાઇસરોયને પોતાના બળની જે હિંસાળી ખાત્રી હતી તે ગાંધીજીને ન હોય. પણ તેમને આંતર-રાષ્ટ્રીય ખાત્રી હતી જેની જિજ્ઞાસુ વાઇસરોય પાસે ઘણી હોવી જોઈએ. ગાંધીજીના આ બળે ભારતવર્ષનાં અંધિયાર પાણી કેવી રીતે સુકાઈ શક્યા તે અન્યત્ર કહ્યું છે.

પ્રળએ મહાસભાના ફરમાનને માન આપી ચાલુ સરકારની મતા સ્વીકારવાની ના પાડી. મીકાનાં કાયદોનો ભગ એક અન્યાયી કાયદોનો ભાગ હતો, ઉપરાંત તેમાં બ્રીટીશ સરકારની સત્તાના અસ્વીકારની 'નૈતિકચેષ્ટા' (moral gesture) હતી.

સરકારે પોતાની સત્તા પ્રળ પાસે બળ-ભેરીથી સ્વીકારવા માટે અધાગ પ્રયત્ન કર્યો; પ્રળમતને માન નહિ આપવાની અડગ દલિલ બતાવી.

અરસામાં શ્રી. સમુ અને જયકરે ગાંધીજી, મોનીલાલ નહેરુ, જવાહરલાલ નહેરુ આદિ સાથે અદાલત સમાધાનીના પ્રયત્ન આદર્શ. લોકના પ્રતિનિધિઓએ પોતાની ઝાંઝામાં ઝાંઝી માગણી રજૂ કરી. હિંદી સરકારને અથવા તેની નોકરશાહીને તે સમયે ઘણી ઘણી આશાઓ હતી; હજુ પશુ તેઓ મહાસભાની હયાતીની ઉપેક્ષા કરવા સંજ્ઞા હતા.

હંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ ભરાઈ. સમર્થ ભાષણો થયાં! અંધારણુના રૂપની ચર્ચા થઈ! સંરક્ષણ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો! પણ આ વિવિધ સરોમાં એક સર વ્યાપક હતો: મહાસભા વિના ગોળમેજી પરિષદના કામને બીજું કોઈ બહાલી આપી શકે તેમ નથી. ચરચાના કેદીની અનુમતિ વિના કોઈ પણ રાજતંત્ર હિંદમાં ચાલી શકે તેમ નથી.

બ્રીટનને આ સમગ્રવ્યું એ ગોળમેજી પરિષદની મોટામાં મોટી સેવા! હિંદી હજુરોની (અને હજુરિયાઓની પણ) આ મોટામાં મોટી સેવા!

મહાસભાની પરાક્ષ હાજરીએ બ્રીટીશ મુત્સદ્દીઓનો હૃદયપથટો કર્યો! મહાસભાના બળનો વિલાયતના મુત્સદ્દીઓને ખ્યાલ ન આવ્યો હોત, વિલાયતના મુત્સદ્દીઓએ હિંદી સરકારના પખવાડિયા અહેવાલો ઉપર જ કેવળ આધાર રાખ્યો હોત, તો આ યાત્રાનું અત્યારે કેવું સ્વરૂપ હોત તે કલ્પવાની હિંમત ચાલતી નથી.

પરિણામે સરકારે ગાંધીજી અને બીજા મહાસભાના નેતાઓને બીનસરતે છૂટા કર્યા. પ્રળનો એ મોટામાં મોટો વિજય! પ્રળ સરકારને તેની બૂલ સમજાવી શકી, પોતાનો મત સાંજગવાની તેને ફરજ પડી.

મી. જેન તેમનાં ભાષણોમાં ગમે તે કહે, બહારના આચારનું રૂપ ગમે તેવું હોય, પણ આ બનાવનો એક જ અર્થ ઇતિહાસકાર નોંધશે: જે સંસ્થા અને જે માણસ હિંદના અંધારણુને

બહાલી આપવાની સત્તા ધરાવે છે તેની માથે વાત કરવાની સરકારને ફરજ પડી !

આ જ પ્રમંડે હિંદની માગણી મમર્થ રીતે રજુ કરે એવા તેનો ઓળખી વહીવટ અવસાન પામ્યો. હાથર નાણે ગાંધીજીની ખૂબ કસોટી કરવા માગતો હોય તેમ અસહકારના પ્રારબ્ધના કઠોકડીના પ્રમંડે ટિળક અવસાન પામ્યા; વાહ-સરોય સાથે તહ કરવાના પ્રમંડે મોતીલાલજી અવસાન પામ્યા.

ગાંધીજી અને અરવિનની વાટાઘાટ ચાલી. આ વાટાઘાટનો સાચો અને રહસ્યપૂર્ણ ઇતિ-હાસ તો મહાદેવભાઈ જેવા કોઈ ન્યારે લખશે ત્યારે પ્રજા નાણશે. આ વાટાઘાટના પરિણામે તહુખીનો ગાંધી-અરવિન કરાર પ્રમિદ્ધ થયો.

આ કરાર પ્રથમ વાંચતાં તો લડાઈએ ચડેલી પ્રજાને આઘાત થયો. આનાં જે કારણો અમને સમજાય છે : એક તો લડાઈથી ટેવાઈ ગયેલા લોકમાનસને મળતી રિયતિ ઉપર આવતાં શ્રમ પડતો હતો, અને બીજું, કરાર કાયદાની પરિભાષામાં લખાયો છે,

પણ ગાંધીજીએ અને શ્રી. રાજગોપાલા-ચાર્ગે તેનું ભાષ્ય કર્યા પછી અમનોપનું કાઈ કારણ રહેતું નથી.

અમારી દષ્ટિએ આ કરાર વિશે તણ બાબતો ખામ ખાનમા રાખવા જેવી છે. એક એ કે આ તહુખીનો કરાર છે-લડત યુત્તેથી રાખવાનો કરાર છે, લડત બંધ કરવાનો કરાર નથી. લડત બંધ તો સ્વરાજધામની પ્રાપ્તિથી માય. કહો કે આ કરારથી લડતનું રૂપ બદલાયુ છે.

બીજું એ કે ગરીબ પ્રજા માટે મીઠાના કાયદાની જે ફરતા હતી તે આથી દૂર થઈ છે. મીઠાના કાયદાનો લગ સાર્યક થયો છે બીનજકાતી મીઠું ઉપાડવા પ્રજાએ જે મંકદ વેદ્યુ તે મીઠા પૂરતુ તો સાર્યક થયુ છે

પ્રજા મીઠા-મંકલે છે. બારણમાં જવાબદારીનું વિચારોનું રહેલું છે. પર્વક લખાય હાંસરજો હિંદનાં આપણે મદગન કેમજારકર ખરે આપણે

આ શરતોએ મહાસભા ગળમેલ પરિ-
ગય એમાં માન છે. મહાસભા પોતાનું જુ
સ્વરાજ્યનું ધ્યેય તેમાં રજુ કરી શરતોએ
કે તે ધ્યેયને મૂર્ત કરતુ બધારણ ધડકો
પ્રયત્ન કરી શકશે. આવું બધારણ ધડક
બીટીશ સરકાર તરફથી અન્તરિયા નીખવા
આવશે તો મહાસભાનો માર્ગ સ્પષ્ટ છે

પણ આવું બધારણ ધડકામા હિંદુજન
તરફથી જે વિદ્વા જાણ થાય એવાં છે તેનો વિચાર
કરવા બધજો. આમાં જે વિદ્વા બહુ ભા
છે : એક તો હિંદુ-મુસલીમ અને બીજી રાજી
સમાધાની. આ તફાવતો અને કમગમી મં
મૂળ જવાબદારી કોની છે એ ચર્ચાનું મ
સ્થળ નથી પણ એટલુ તો ચોક્કસ છે
હિંદુઓ, મુસલમાનો અને બીજી કોમો એ
અવાજે અમુક જાતનું બધારણ ન માગે
સુધી સામો પક્ષ હિંદુસ્તાનને બોલતુ બધજુ
આપવા સામે ધણી દલીલા કરી શી એ
આપણુ પ્રથમ કાર્ય આ ચિકટ દિશામાં છે
દિશામાં જે આપણે ઔકય સાધીએ તો પતિત્વા
અને તેમાં ન ફળીએ તો પછીની લડતમા
બહુ સાધી રાકીએ

બીજું વિદ્વા સંસ્થાનના રાજાઓ જે
ગાંધીજીએ કહ્યુ છે તે પ્રમાણે એક બહુ
જોડકમી રાજાઓનું તત્વ અને બીજી બહુ
શુદ્ધ પ્રજાસત્તાક તત્વ જો સમવાયમા મ
યાય તો જરૂર ધડકો થાય. આથી રાજાઓ
કાલધર્મ સમજવો રહ્યો. હવ રાજાઓનો
નથી, લોકની એક વ્યક્તિ થવામાં મળી
છે ! આ તત્વ સમજી તેઓ સાચી રીતે
તીથ સમવાયમાં જોડાય તો શાંતી ભાતી
સંસ્થાન-સમવાય થાય.

પણ સ્વરાજધામના આ પહેલા ૪
જાણ સહી અત્યાર સુધીની યાત્રાનું સૌથી
રહસ્ય વચારીએ તો તે મહાસભા તરફ
વધાદારી છે. મહાસભાનું ધ્યેય સમ
આદિમાના માર્ગે પૂર્ણ સ્વરાજ પ્રાપ્ત
છે. આ ધ્યેયને અનુસરી મહાસભા જે ફર
કરે તે વધાદારીથી પ્રજા પાજે તો સ્વરાજ
વિજયપ્રસ્થાન છે તેમાં શંકા નથી
તા. ૧૮-૩-૩૧

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૧

ચેત્ર : ૧૯૮૭

અંક ૬

સોમનાથનાં દર્શન

(૫મી)

વિવર્ણુ રવિ ઊતરે મલિન ભાસતી પશ્ચિમે,
રત્નોટી સઘળી દિશા અનિલ અટકાસે હસે,
તરંગમણીતાંડવે ક્ષુભિત સિન્ધુ આજે દિસે,
નિહાળું શું હું સોમનાથતર્ણી અંડ મૂર્તિ દગે ?
અનેક ઋતુચક્રના ખર્મોખમી ધસારા અને
પડ્યા વિખરી, ને, અહિં હૃદયભેદતા શેષ એ-
પુરાતન પ્રસિદ્ધિના; પ્રગટભેદ પાપાણુમાં-
નિહાળું કર કારમા, વિકૃતબુદ્ધિ ધર્માધના.
ન રોષ, નહિ દ્વેષ વા હૃદયમાંહિ એને વિશે;
પડ્યું પતનશીલ જે; વદુ ન શબ્દ ધિક્કારના;
છતાંય અકળાવતો વિષમ ક્ષોભ કેં આત્મને.
“કુટુમ્બ પરમેશનું અખિલ વિશ્વ” એ ભાવના,
વિધર્મક્ષમતા જતાં વિષયમંચરી બુદ્ધિ એ-
ગઈ વિસરો, વા કદી નહિ જ પ્રાપ્ત થે એહને.
ખને ન અસિધાર તો કદિય ધર્મમંરથાપિકા;
શમે તિમિરસૃષ્ટિ જે પ્રગટ જ્ઞાન્તી દીપિકા;
ઉઠેલું ઇતિહાસના કરુણ શબ્દ હું આ સમે,
વિલોકું બહુ પૃષ્ઠ હું લિખિત રક્તની લેખણે;
વિચારું, ખનું દીન હું, સમગ્રું માનવી મૂઢતા;
નમું નમું અનેકથા; પ્રભુ ! શું અર્પણો ના ક્ષમા ?
અનેક ઋતુચક્રના હજી પ્રહાર અહિં થશે,
અનેક ઇતિહાસના વિલય અક્ષરો પામશે;
તરંગકર ફેંકતો અમરવાણુ અભોનિધિ
મનુષ્યમતિમૌર્ખ્યના સતત શબ્દ ઉચ્ચારશે.

સુદર્શન ગા. બેરાધ

એક હઠપ્રયોગ

એકાંકી પ્રહસન

ઍરિસ્ટર વહાલદાસ : પિતા
માનકુંવર : માતા

વનવેલી : પુત્રી
એ. જગદીશ : જમાઇ

મનસુખ : નોકર
મોતી : નોકરડી

ચિત્ર પહેલું

[સુધારામાં આગળ વધેલા બહુતા ઍરિસ્ટર વહાલદાસે પાતાની પુત્રી વનવેલીનું પ્રેક્ષક જગદીશ સાથે લગ્ન કર્યોને હજી એક માસ પૂરો થયા નથી. વનવેલીનો આત્મ જનમરિત છે. પ્રેક્ષક જગદીશ સુધરેથી હવે સસરા-સાસુને એ પ્રસંગે આશીર્વાદ આપવા નિમંત્રણ છે.]

[રાતના આઠ વાગ્યા છે. રસોડાના બહારના ચોકમાં મોતી રંગોળી પૂરે છે. મનસુખ એક ક્ષેત્ર મૂપદાનમાં અગરબત્તી સળગાવે છે. બાહુમાં એક મોટા થાળમાં રંગોળી વચ્ચે કલાત્મક રીતે ગોઠવવાનાં રંગ બેરંગી ફૂલ પડ્યાં છે.]

મનસુખ : (અગરબત્તી સળગાવતો લહેરથી સીટી વગાડે છે.)

મોતી : (રંગોળી પૂરતાં કાંઈ જૂના લોકગીતની માનીતી કડી વારંવાર ગણુગણે છે.)

મનસુખ : (થોડી વારે) મોતી, આ બાહુ તો રંગોળી પૂડી નાખી ને ! તો હું અહીં ફૂલ ગોઠવવા માંડું ?

મોતી : (પૂરવામાંથી ઊંચે જોઇ) હા, ગોઠવવા માંડને-આપણે અરધા કલાકમાં તો પૂરું કરવાનું છે.

મનસુખ : માટે તો બધે રંગોળી પુરાઈ રહે એ પહેલાં ફૂલ ગોઠવવાનું હું શરુ કરું છું.
(બંને અચેત્ત રહી ફરીથી કામમાં પડે છે.)

(થોડી વારે રંગોળી બધે પુરાઈ રહે છે.)

મોતી : કેટલું બાકી રહ્યું ? લાવ જોઈ બાકીનાં ફૂલો. ત્યાં બાકી રહ્યાં હોય ત્યાં હું ગોઠવી દઉં. તું તારે છુટો દવે.

મનસુખ : (ઊભો થઇ થાળ આપે છે) બલે, તું ગોઠવ.

મનસુખ : (બાકીની બધી ગોઠવણ તરફ જોઇ મેંતોપથી) હાથ, ભગવાન, નિરાંત થઇ.

મોતી : (ફૂલ ગોઠવી બીજી થતાં) હા.

મનસુખ : શું કહે છે ?

મોતી : કાંઈ નહિ. એ તો મેં કહ્યું ' હા ! '

મનસુખ : એમ નહિ. તારે પણ એવું બોલવું જોઇએ.

મોતી : કેવું ?

મનસુખ : હાથ, ભગવાન, નિરાંત થઇ.

મોતી : (આશ્ચર્યથી) કેમ ?

મનસુખ : કરેણ કે આપણે એવું જ બોલવું જોઈએ.

મોતી : આવું વળી ક્યાંથી લાવ્યો ?

મનસુખ : એમાં નવું શું છે ? કાંઈ પણ કામ પૂરું થયે આપણે આત્મસંતોષથી નથી કહેતા કે, 'ચાલો આ પૂરું થયું.' અથવા 'ચાલો ગા ન્હાયા.' તેવું જ આ છે.

મોતી : (હસે છે) પણ એનો કાંઈ અર્થ નથી.

મનસુખ : નથી કેમ, તું શું જાણે ? કાંઈ પણ કામ પૂરું થયે આંમ કહેવું એ એક ધાર્મિક ...

મોતી : (વધારે હસે છે) જો...હો ! ધરમની પૂછડી દેખુ તમે તો ?

મનસુખ : (ગભીર બની) મોતી, તું મને હસવામાં કાઢે છે પણ હું તને ખરું કહું કે આપણે દરેક પ્રસંગે રાગનામ લેવું જોઈએ. અને આમાં રામનામ વિના બીજું છે શું ? ગાંડી ન થાં. આમ બોલ જોઈએ : 'હાથ, ભગવાન, નિરાંત ચઈ.'

મોતી : (હાથથી) હું તો કાંઈ નથી કહેતી.

મનસુખ : ચાલ, મારે ખાતર તો કહીશ ને ?

મોતી : અ હં, એવું તે કાણુ કહે ?

મનસુખ : (ગરમ થતાં) હું કહું છું તો પણ તું નહિ બોલે ?

મોતી : (ચિડાઈને) ના, નથી કહેતી જા.

મનસુખ : જો હાં, મોતી, મારી સાથે આવું નહિ ચાલે. હું જો કહું તે તારે કરવું પડશે.

મોતી : તું જો કહે તે કરવા હું કાંઈ બંધાયેલી નથી. મારે કરવું હશે તો કરીશ, અને નહિ કરવું હોય ત્યારે નહિ કરું. રામજ્યો ?

મનસુખ : (જરા નરમ બની) પણ મોતી, આમ આહુ શું પાડે છે ! હું તને એમાં ક્યાં હુકમ કરુ છું ? હું તો માત્ર વિનંતિ કરુ છું ! આ તો મને સારું લાગે એટલા ખાતર તારે કહેવાનું છે. ચાલ, બોલ જોઈ ?

મોતી : આહું ન પાડે તો શું કરે ? આવું ગાંડા જેવું બોલાવવાની તે વળી જીદ શી કરવી ? મારે નથી બોલવું તે નહિ બોલું.

મન : (તોછડાઈથી) મોતી, માને છે કે નહિ ? તારે બોલવું જ પડશે. મારે હુકમ છે.

મોતી : (મનમાં) પીટયો હજી પરજ્યો નથી તે પહેલાં આટલી અમલદારી કરે છે તો પછી તો કાણુ જાણે શું બે કરશે ? (પ્રકટ) ખરેખર, બોલવું જ પડશે ?

મન : તું હસવામાં ન કાઢ. હું તને સાચું જ કહું છું કે તારે બોલવું જ પડશે.

મોતી : (તોરમાં) એમ ? બોલવું જ પડશે ? નાજ, નહિ બોલાય.

મન : (બમણા ગુસ્સાથી) મોતી, હું તને વિનંતિ કરું છું કે બોલ.

મોતી : (ઉસ્કરાઈને) તને એક વાર કશું ને ? મારે નથી બોલવું.

મન : આ છેલ્લી વાર તને કહું છું કે બોલ : 'હાથ, ભગવાન, નિરાંત ચઈ.'

મોતી : પણ તને છેલ્લી વાર કહું છું કે મારે નથી બોલવું, નથી બોલવું, નથી બોલવું.

મન : (એકદમ મોતી પાસે ધસી આવી) એટલે તું તારી જીદ નહિ છોડે એમ ?

મોતી : ના.

મન : ઠીક ત્યારે, હવે લેતી જ (મોતીના હાથની આંગળીઓ જોરથી દબાવે છે)

મોતી : (દુઃખથી) ઓ.... ઓ.... છોડ.

મન : બોલ ત્યારે મેં કહ્યું એ.

મોતી : ના, ના. ઓ...ઓ... મરી ગઈ.

મન : બોલ, બોલ, બોલી દે એટલે તું છુટી.

મોતી : (એક ઝટકાથી તેનો હાથ છોડાવી દૂર જીભી રહે છે. તેની આંખમાંથી અંગારા ઝરે છે) મારા પર બળાત્કાર ! મુઆ બાપલા ! જ નથી કહેતી. થાય તે કર. (ચાલી જાય છે.)

મન : ઠીક, તો હવે તારે ને મારે રામ રામ.

મોતી : (સાંજળીને એક તિરસ્કારભરી દષ્ટિ નાખી ચાલી જાય છે)

મન : (તેની આગળ આવી જીભો રહે છે) મોતી, યસ, આટલામાં જ આવું કે ? તું આમ જ મારી સાથે લગ્ન કરવાની હતી કે ?

મોતી : તારી ગુલામડી થવા રાજી હોય તેની સાથે લગ્ન કરજે. હું તારી ગુલામ થવા નથી માગતી. (ચાલી જાય છે.)

મન : (સ્વગત) સાક્ષાં ધૈરાંની જાત જ અડિયલ અને છુટી ! જરા જોટલી વાતનું વતેસર કરી નાખે ? અત્યારે મેં એને મારી નાખી હોત તો પણ એ બોલી ન હોત.

જગદીશ : (અત્યાર સુધી આ સાંજળી રહેલા હસતા હસતા બહાર આવે છે) હવે બોલે કે ન બોલે પણ હમણાં તો એ બિચારીને જીવવા દે. વળી આગળ ઉપર જોઈ લેવાશે.

મન : (જરા શરમીદો જની) સાહેબ, આંચે બપું સાંજળું દશે !

જગ : (ખડખડાટ હસી પડી) ખરેખર એ છોકરી જરા છુટી છે.

મન : ના સાહેબ, આટલા વરસથી અમે સાથે રહીએ છીએ પણ અમારે કાંઈ વાર આવેા કબિયો થયો નથી. આજે કાણ જાણે એના મગજમાં શું ચે જૂત લરાયું છે તે આટલી આડાછ કરે છે !

જગ : સ્ત્રીઓનાં ભેજમાં કયે વખતે શું લરાશે એવું કંઈ ટેકાણું છે ? ઠીક હવે એ તો. આજની બધી તૈયારી થઈ ગઈ ? કંદોઈને ત્યાંથી સામાન લાવવાનો હજી બાકી જ દશે-જો તપાસ કર તો.

મન : જી. (જાય છે) (જતાં જતાં સ્વગત) ગમે તેમ થાય એને બોલાવું ત્યારે જ ખરી.

ચિત્ર બીજું

જગ : (તેના તરફ મળકભરી રીતે હસતાં) વારુ, હું તને બોલાવીશ પછીથી.
(મનસુખ નય છે)

વન : કેમ હસતાંતા ?

જગ : અરે હા, એ તો તને કહેવાનું જ ભૂલી ગયો. જાણે વાત એમ બની, કે હું નીચેના ચોકમાં બધું બરાબર ગોઠવાયું છે કે નહિ તે જોવા માટે ગયો. ત્યાં મનસુખ અને મોતી વચ્ચે કાંઈક ચક્રમ્ક જેવું લાગ્યું એટલે સાંભળવા માટે અદરના ઓરડામાં બિભો રહ્યો. મનસુખે ચોકમાં બધું બરાબર ગોઠવાયું જોઈ કહ્યું કે ‘ હારા, ભગવાન, નિરાંત થઈ. ’ હવે એણે મોતીને પણ એ પ્રમાણે બોલવા કહ્યું.

વન : કેવું વિચિત્ર !

જગ : મોતીએ એનું કહેવું માન્યું નહિ. મનસુખે તેની પાસે એ બોલાવવા ધણા પ્રયત્નો આદર્યા, પણ એ તો એવી ને એવી હાદી જ રહી

વન : (મોતી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવતાં) હવે એ તો મનસુખ હાદી કે મોતી એ હજી કરાવવાનું રહે છે.

જગ : એ ગિયારાએ તો એને વિનંતિ કરી હતી.

વન : અરે, એવી વિચિત્ર અને અર્થહીન વિનંતિ તે થતી હશે !

જગ : પણ વનુ, એ એટલું નિર્દોષ વાક્ય છે કે એ નહિ બોલવાનું હાદીપણે પકડી રહેવામાં મોતીનો કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકે એમ છે જ નહિ.

વન : (સતેજ થઈ) જોવા એ હાદી માગણીનો કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકે નહિ. હું તો મોતીને જરા પણ દોષપાત્ર ન માનું.

જગ : (હાગીને) ચાલો તેમ આપણે તેમાં નકામો વિવાદ કરવાનું કારણ નથી—આપણા બે વચ્ચે એવું કદી બને જ નહિ.

વન : (સંદેહથી જગદીશને જોઈ રહે છે.)

જગ : દાખલા તરીકે હું તને એવું કશું કરવા વિનંતિ કરું તો તું તે મહજ કરે એની મને ખાતરી છે. કેમ ખરું કે નહિ ?

વન : (હજીકે કરતાં) અં અં...

જગ : (ખાતરીપૂર્વક) મને તો વિશ્વાસ છે જ કે તું કરે જ.

વન : ધારો કે હું ન કરું તો ?

જગ : ન કરે તો ? એ તો માની જ ન શકાય તેવી વાત છે તું કહે તો શરત મારવી.

વન : એટલે સુધી ન જતા.

જગ : કેમ નહિ ? એક વખત અખતરો કરી જોઈએ.

વન : (ગભરાટથી) ના, ના, એવું કશું કરવું નથી.

જગ : ચાલ, હું તને વિનંતિ કરું છું, વનુ, કે ‘ હારા, ભગવાન, નિરાંત થઈ. ’ અમ એટલું તું બોલ.

વન : હવે એવું તે શું બોલાવતા હશે ? આવા બાળક જેવા ક્યાંથી ?

જગ : ના, ના, પણ વનુ કહે ને. ચાલ, કહી નાખ.

વન : (અમેક્કમપણે) પણ આં તે કેવી માંગણી ?

જગ : મારે ખાતર વનુ, બસ બોલી નાખ.

વન : ના, ના, મારે એવું નથી બોલવું તમે પણ કેવા છો ?

જગ : ચાલ ગાંડી ન ચા, બોલી નાખ.

વન : (નિશ્ચયથી) ના જી, તેમ નહિ જની શકે.

જગ : (સાશ્વત) એટલે ? હું કહું છું તો ય તું નહિ બોલે ?

વન : ના.

જગ : (જરા નમ્ર થઈ) પણ વનુ, મારી વિનંતિને પણ તું આમ તરછોડે છે ?

વન : પણ એવું બાલીશ અને અર્થહીન મારે નથી બોલવું.

જગ : બાલીશ કે અર્થહીન, ગમે તેમ, તું મારી વિનંતિ સ્વીકારે છે કે નહિ એ જોવાનું છે.

વન : આવી માંગણી કરો તેમાં તમારી ભૂલ છે.

જગ : તે હશે. પણ તેને અવગણીને તો તું મને દુભાવે છે જ.

વન : (ગુસ્સે થઈ ઊભી થાય છે) શું ? હું તમને દુભાવું છું ? આવું તો આ પહેલી વાર જ તમારે મોઢે સાંભળ્યું છું !

જગ : તું પણ આ પહેલી જ વખત મારી વિનંતિ અવગણે છે.

વન : તમે પણ આવી બાલીશ અને વિચિત્ર માંગણી પહેલી જ વાર કરો છો !

જગ : બાલીશ ! વિચિત્ર ! હું આ શું સાંભળ્યું છું ? આને જ તું, પ્રેમની ભાષા કહે છે, નહિ ?

વન : પ્રેમ સુખાંધ કરવાનું પણ માગી લે કેમ ?

જગ : પણ મેં ક્યાં તારા પર હુકમ કર્યો છે ? તને વિનવું છું ને ?

વન : (સ્તબ્ધ) એમ ! અને હુકમ કરો તો ?

જગ : તો—(અટકી જાય છે)

વન : (વધુ સ્તબ્ધ) ધારો કે તમે હુકમ કરો તો ? શું થાય ?

જગ : (અચકાતાં) તો તો મને ખાતરી છે કે તું કરે જ.

વન : (નિશ્ચયાત્મક રીતે) ત્યારે પણ હું ન જ કરું.

જગ : શું ? !

વન : હં, ત્યારે એમ જ કહો ને કે તમે મારા પર હુકમ પણ કરવા માગો છો અને કેવળ પત્ન્યવાનો જ વિચાર છે. હજી વિનંતિ તો કદાચ માનવાનું મન થાય, પણ હુકમને તાણે તો હરગીઝ નહિ ચલાવ.

(નોકરને બોલાવવા પડી વચડે છે.)

જગ : ઓહ ! વનુ, તું કેવી અસાધ્ય રીતે મારી સાથે વાંત કરે છે ! એક મંડકારી અને સુશીલ પત્ની પતિ સાથે આમ જ વર્તે, નહિ વારુ ?

વન : (હાથી) એવો મંડકારી પતિ પત્ની ઉપર કાંઈ અર્થહીન પ્રલાપ માટે હં પૂર્વક હુકમ છોડતો હોય ત્યારે ખાસ કરીને.

ચિત્ર ત્રીજું

વન : (મોતી આવે છે તેને) મારો ફમાલ ઉપર કબાદમાં રહી ગયો છે તે નીચે લઇ આવે તો.

(મોતી બચ છે)

જગ : વતુ, એક સામાન્ય વસ્તુને હાથે કરીને મોટું સ્વરૂપ ન આપા.

વન : પણ હું ક્યાં આપું છું ? તમે જ હસવાનું ખસવું કરી બેઠા છો.

મન : (પાન-સોપારીની તાસક લઇ પ્રવેશ છે અને ખૂણા પરની ટીપાઇ પર મૂકે છે)

મોતી : (વનલીલા માટે, બરવાનો ફમાલ લાવે છે)

(મનસુખ તેને આંખના ઈસારાથી પૂછે છે : ' બોલે છે કે નહિ ') મોતી પણ આંખના ઈસારાથી મહમપછે નકારે છે અને માલી બચે છે. મનસુખ તેના પર શરસે થતો તેને કશવતો ધમધમ પગલે પાછળે લય છે.)

વન : (જગદીશ પાસેથી દૂર ખસી સોફા પર બેસી ફમાલ બરવામાં ગુંચાપ છે.)

જગ : (ટેબલની જમણી બાજુએ બેઠો રહી છાપું વાંચવાનો ડાંગ કરે છે. મનસુખ અને મોતી બચ છે એટલે છાપામાંથી બહાર વનલીલા તરફ જાય છે, પણ એ ફમાલ બરવામાં જ મુશગુલ હોવાથી તેના તરફ જોતી નથી. તેનું ખાન ખેંચવા જગદીશ છાપું એક બાજુએ ફેંકી દે છે અને ધીરેથી) વતુ, તું શું નક્કી કર્યું ? હવે તો છુદ્ડ છોડી દે ?

વન : (ફમાલ એક બાજુએ ફેંકી દઈ, ઉરકરાધને) શું કહ્યું, તમે પ્રેમિસર ! છુદ્ધી તમે કે હું ? એ શબ્દ સામે મારો ખાસ વધિ છે. હું કદી પણ છુદ્ધી હતી જ નહિ અને વળી આ બાબતમાં તો હું હોઈ તે કરતાં તમે વધુ છુદ્ધી છો તે ક્યારના હકપૂર્વક આ નકામો કશાસ લઇ બેઠા છો. તમારી અર્થહીન માગણી હું કોઇપણ રીતે પોષવા અંધારી નથી, સમજ્યા ?

જગ : (જરા નરમ પડી) પણ વતુ, આ અર્થહીન માગણી છે એમ માનવાની હું ક્યાં ના પાડું છું ? મારે માત્ર મારી કાંઈ પણ વિનંતિને તું અવગણે નહિ એટલું જ જોઈએ.

વન : હું પણ આપને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરું છું કે આ વસ્તુને આદલેથી જ અંધ કરો. આસા છે કે મારી આ વિનંતિ આપ નહિ જ અવગણો.

જગ : પરંતુ પહેલી વિનંતિ કાની છે ? મારી. અને તું તે અવગણી છે, એ હું જરા પણ સહન કરી શકતો નથી.

વન : (કરકારથી) હા, એમ છે ! ત્યારે તો મારે દરેક પ્રસંગે આપની પાસે હા છું હા જ લાલવાની, એમ જ ને ? કદી પણ ' ના ' નો ઉચ્ચાર કરવાનો જ નહિ. બીજા સામાન્ય પતિ અને એક સંસ્કારી પ્રેમિસર પ્રતિમાં હવે શું તકલ્પત રહ્યો, એ મને સમજાતું નથી. તમારી સાથે સહચાર સાધતી, તમારા જેટલા જ હક્કને, લાયક, તમારો, મિત્ર થઇ રહે એવી સ્ત્રી તમારે ન જોઈએ. તમારે તો તમારી સવળી ઇચ્છાઓને અધીન રહેતી એક શલામડી જ જોઈએ છે એમ કહેો ને ? વાહ પ્રેમિસર !

જગ : વતુ, આદલી બધી અતિથિઓક્તિ ?

વન : હું તો માત્ર એટલું સમજું છું, કે આમાં તાબેદારી વિના બીજા કશાનું સચન નથી. પણ એ તાબેદારી તો મારાથી સ્વીકારાશે જ નહિ. મારા પોતાના હક્કોનું મારે, ગમે તે બોગે, રક્ષણ કરવું જ રહ્યું, અને તે હું પ્રાણાન્તે પણ કરવાની જ. ધમકી કે બચ્ચી

ડરવા હું ટેવાયલી છું જ નહિ. તમે આટલા સંકુચિત હસો એનો મને કે પિતાજીને પહેલાં લાગ્યો જ પચાલ હતો !

જગ : (હસતાં) મનુ ભગવાને પણ કહ્યું છે કે ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્દતિ । અર્થાત્ સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને લાયક જ નથી.

વન : (પકડી લઇને) હા, હું નહોતી કહેતી કે તમારે તો સ્વામી થવું છે, સહચર નહિ. તમે આરા કરો અને હું તેનું પાલન કરું તો જ આયોનો પુરાણો પતિ-પત્ની ધર્મ સચવાઇ રહે તેમ છે ! પણ હવે એ દિવસો તો ગયા. તમે જેટલું સમજપૂર્વક કરવા કહો તે સઘળું કરવા તૈયાર છું : નહિ કે તમે જ કાંઈ કહેશો તે.

જગ : (લાવાવેશમાં) નહોતું ધાર્યું કે વનુ જેના હૃદયમાં મારે માટે ઊંચું સ્થાન છે, તેને મોટે મારે આ સાંભળવું પડશે !

વન : (જાકીપણે) નહોતું ધાર્યું કે જેને માટે આ હૃદયમાં આટલું ઊંચું સ્થાન છે તે આવી અયોગ્ય માગણી આટલી હઠપૂર્વક કદી કરશે !

જગ : પણ હું તો પ્રથમ ટોળમાં જ કહેતો હતો ને ?

વન : હોય ? હજી તમારે મન આ ગમ્મત જ છે ખરું ને ? (રડે છે.) પહેલાં તો મને કેટલાંય વચન આપ્યાં હતાં કે ‘ તને કદી દુભાવીશ નહિ, ’ તે આજે પથ્થર જેવું હૈયું રાખી મારી સાથે તકરાર કરી મને દુભવવા જ માગે છે ! હું શું બાણું કે પુરો આટલા નિર્દય થતા હશે !

જગ : (તેના રડવાથી વિવશ થતા) વનુ, પણ તું એમાં રડે છે શું આમ ? તારા રડવાથી તો મને દુઃખ જ ચાપ છે.

વન : (ફૂસકાં ભરતી) રડે નહિ તો શું કરે ? તમે કરો છો એવું તે ?

જગ : (મરડાટમાં) ખરેખર, હું પતિરૂપે એક બચાનક રાક્ષસ જ છું, નહિ તો તારા જેવી સુશીલ સ્ત્રીને આટલું દુઃખ હોય ? ખરેખર, મારા જેવા દિસક પશુને પાને તું પડી એ ભાવિનો દોષ નહિ તો ખીજું શું સમજવું ?

વન : (બોલ્યા વિના રડ્યા જ કરે છે.)

જગ : (ચોરડામાં બીજી બાલુએ આંટા મારતો) સાહુ, આ રુદન કેવું વિચિત્ર લાગે છે ! હમણાં પેલાં આવે તો શું ધારે ? (વનલીલા પાસે જઈ મંચપૂર્વક) વનુ, પ્રિયે, આમ શું કરે છે ? ચાલ જવા દે બધું. આપણે પહેલાંની જેમ મિત્રો બની જઈએ. (તેને ગળે લાડથી હાથ મૂકે છે.)

વન : (હાથરુમાલ મોં પરથી દૂર કરી) મિત્રો ? !

જગ : ખરેખર, તારો જ-મદિન આ રીતે જાય એ કેટલું ખરાબ ?

વન : (દુભાતી) હવે તમને તે સમજાય છે ?

જગ : સાચે જ. આપણા બે વચ્ચે જાણ મન થવાનું કારણ જ ન હોઈ શકે ?

વન : અને છતાંય આવી નજીવી વસ્તુને તમે કેવું સ્વરૂપ આપ્યું ?

જગ : (લાડ કરતાં) બે હવે એ લેખે નમતું હું મૂકું છું ને, પછી શું ? ચાલ હવે બૂલી જ એ સઘળું. (ગળે નાખેલા હાથથી પાસે ખેંચે છે.)

વન : (સમાધાન સ્વીકારતી) તમારે અત્યાર સુધી શું કામ અમને ત્રાસ આપ્યો ?

કહું ને હવે, ' પ્રેમિસર ધણી સ્ત્રી પર શરો ? '

જગ : (અબોલ રહી વ્હાલપતું એક સુખન લઈ) જો, પણ વતુ, આટલી તો હું તને ચાહું છું તોય તું નહિ બોલે ?

વન : (હાથ છોડાવી દૂર જઈ બિભી રહે છે) વળી પાછું એતું એ ?

જગ : ત્યારે તું નહિ જ બોલે ?

વન : તમારે વળી પાછો નવેસર કનિયો કરો મને સતાવવી જ છે એમ જ ને ?

જગ : (વિનીત બાવે) પણ આ તો કનિયો મટી જાય માટે જ કહું છું ને ? તું બોલી જા એટલે બસ મને સંતોષ થાય.

વન : (ચોડી વારના આત્મમંથન પછી) ના. છેલ્લી વાર કહું છું કે મારાથી એ નહિ બોલાય.

જગ : (ગુસ્સો દબાવતાં) નહિ બોલાય ?

વન : (નિશ્ચયાત્મક રીતે) ના.

જગ : (વધુ ગુસ્સે થઈ) ઠીક છે. હું પણ જોઈ છું. તું સમજે છે કે તારા આટલું બોલવાથી મને સંતોષ થશે; પણ તેટલું કરવા પણ તું તૈયાર નથી. મારી ઈચ્છા મને તેવી અયોગ્ય અથવા વિચિત્ર હોય તેથી શું ? કેવળ મારી ઈચ્છાને માન આપવા ખાતર પણ તું બોલવા તૈયાર નથી. હું કદાચ હઠ કરતો હમ્મશ પણ પ્રેમને વશ શું નથી ? એ શબ્દોની મારે મન બલે કશી કિંમત ન હોય પણ એના પર તું મને કેટલો ચાલ છે તેનો આધાર છે. મેં તને વિનંતિ કરી, આપ્તા કરી, તને સમજાવવાના આટલા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તું એવી જ જીદી રહી. અને હજી તું મને ચાલ છે, એમ કહેવાનો ફાંકો રાખે છે ! જુદા, પતિને રીઝવવા ખાતર તારાથી એક સામાન્ય વસ્તુ તો મંછ શકતી નથી તો બીજું તો શું કરે ? મને હવેથી કહેતી આવીશ નહિ કે તું મને ચાહે છે. તને આજે સંપૂર્ણપણે જાણખી લીધી.

(ચોરડામા લતાવળે આંશ મારે છે)

વન : હજી પણ તમે મારા પર જીદીપણાનું આરોપણ કરો છો ? હમણાં તો તમે જ કબૂલ કરો છો કે એ માગણી જ અર્થશૂન્ય છે અને છતાં તમે એને આટલી હઠપૂર્વક વળગી રહો છો ? ! બોધપૂર્વક હું એ અર્થશૂન્ય માગણીને સ્વીકારું એટલે કે મારી જાતનું એટલું માનસિક અધઃપતન વહોરી લઉં. અને તમે મારા એ અધઃપતન માટે ક્યારના તલસો છો ! અને તમે પ્રેમ કહો છો ! અને તમે જાણો છો કે તમારી આત્માથી મને કુઝાય થાય છે છતાં પણ (નરમ થતાં છેવટે રહી પડે છે) તમે જાલ ક્યાં છોડો છો ? તમારી માગણીથી બીજાને ત્રાસ થાય પણ તેની તમને ક્યાં લાગણી છે ? મારો આત્મા એ વસ્તુ સામે બળવો કરે છે, પણ તમે તમારી હઠ છોડવા તૈયાર નથી. આમાં હઠ કેની છે ? કેનામાં પ્રેમની આછપ છે ? (વધુ રહે છે.)

ચિત્ર ચોથું

મનસુખ : (આવીને) સાહેબ, મહેમાનો આવે છે.

જગ : ચાલો અમે આવ્યાં. (જરા ગલરાટથી) અરે વતુ, જરા આંસુ તો લૂછી નાખ-એ લોકો શું ધારશે ?

વન : ગમે તે ધારે, મને શું ? વાંક મારો નથી.

જગ : (હાલીલો પડી) ઠીક, હવે કૃપા કરી હમણાં જાની રહે અને એમને કશું જાણવા દઇશ નહિ. આજ એમને લઈ આવીએ.

(બન્ને આવકાર આપવા નય છે)

જગ : (સાસુ-સસરાને) જય, જય, પધારો.

વલ્લભ : જય, જય, પ્રેમિસર ! જરા આવતાં મોકું થયું. આજે તો કોષેરિશનની મીટિંગ હતી ને ? હજી પંદર મિનિટ પહેલાં જ ખલાસ થઈ.

માન : (સર પૂરતાં) માટે જ મોકું થયું તો.

જગ : મેં પણ એમ જ માન્યું હતું. પણ કાંઈ દરકત નહિ, ચાલો.

(સર્વે દિવાનખાનામાં આવે છે)

વલ્લભ : કેમ વન, તું તો બોલતી જ નથી ? પ્રેમિસર છે માટે ? એવી જૂનવટ આપણે ક્યાં હવે પોષીએ છીએ ?

વન : (ગભરાટથી) ના રે, બોલું છું ને. કેમ બા ?

માન : તું બોલે છે પણ કેમ અસરકારક લાગે છે ? કાલનો ઉજમગરો તો નથી ને ?

વન : (હમો ભરાઈ આવતાં બોલી શકતી નથી.)

માન : કેમ પ્રેમિસર, શું થયું છે આને ? કે પછી બન્ને જણ કાંઈ બોલ્યાં હો ?

જગ : (કચવાટથી) ના રે, એવું કાંઈ ખાસ નથી. એ તો સદજ. વનુ જરા ચિડાઈ છે.

વન : (રોડી રાખેલાં આંસુ નીકળી પડે છે) જોયું બા, હજી તો એમનાં વિશેષણ આજુ જ છે. હું ચીટિયાણું પણ થઈ ગઈ !

જગ : (મુંઝવતો) અરે પણ આમ વડિલોતી દાનરીમાં પણ તું—

માન : શાન્ત થા વનુ. એ તો હોય, ચાલ્યા કરે.

વન : (હસકાં ભરતાં) હા, પણ બા, આ તો બન્યું છે જ એવું જોયું મને રડવું આઆ જ કરે છે. વાંક મારો નથી છતાં જા માટે મારે સદન કરવું જોઈએ ? મને નકામી ફાલે છે !

માન : (સ્મિત કરતાં) શું થયું પ્રેમિસર ?

વલ્લભ : અરે પાછી તું ક્યાં એમની તકરારમાં પડે છે ? એ તો ધરમેજે જ પતી જશે. આપણે વચ્ચે પડવાનું કારણ નથી.

જગ : (મુંઝવણ અને કચવાટથી) વનુ ફરિયાદ કરે છે એ સાંભળીને તો તમને એમ જ લાગે ને કે મેં એને ઘણી જ ખરાબ રીતે દુભાવાનું કારણ આપ્યું છે ? માટે હવે તો તમે જ સમજી સાંભળો અને દરો કે કોણ દોષવાગી છે.

વલ્લભ : (મીઠાશથી) અરે, તમે તે ગાંઠ યથા ? તમારી જેઠવણી અને ઉચ્ચ સંસ્કારો અમારાથી હજી સુધી વળુપ્રીછ્યા રહ્યા છે કે અમે તમારા માટે એવી કાઈ પણ પ્રકારની હલકી માન્યતા ધરાવીએ ? ચાલો, જવા દો એ વાત.

જગ : પણ મારે તો મારો કેસ આપની પાસે જાય છે તેમ મુકવો જ જોઈએ ને ?

વલ્લભ : જરાય જરૂર નથી.

જગ : પણ આપ કદાચ એમ ધારો કે—

વહલભ : પણ અમે ક્યુ જ ધારવા માગતા નથી, પછી કાંઈ ?

માન : પણ સાહેબ, એમને કહેવા તો દો કે વાત શુ છે ? એમ કરવાથી એત્ન જે તે સમાધાન થશે. બોલો, બોલો પ્રૅફેસર શુ થયું ?

જગ : જાણે એમ બન્યું કે આજે સાંજે અમારો મનમુખ મોતી પાસે “હાથ, ભગવાન, નિરાંત થઈ” એવું બોલાવવા માગતો હતો તે મેં સાંભળ્યુ. પેલી બોલી નહિ એટલે મનમુખ ગુરૂસે થયો પણ પેલીએ માન્યું નહિ. હસતાં હસતાં મેં એ વાત વનુ આગળ કરી, અને કહ્યું કે આપણા વચ્ચે તો આવું બને જ નહિ. પછી મેં ટોળમાં એને એ વાક્ય બોલવા વિનંતિ કરી. પણ એણે એટલી હઠપૂર્વક અને છદ્દીપણે ના પાડી કે અમે એક બીજાને થોડાં અરુચિકર મંભળાવ્યાં.

વન : (હજી પણ રડતી) જુઓ બા, હજી પણ તમે સાંભળો છો કે મારા પર કેટલા દોષોનું આરોપણ થાય છે ? હું હડીલી છુ, છદ્દી છું, ચીઢિયણ છુ. હું બંધુ જ છું હું જ ખરાબ છું !

વહલભ : (વસ્તુચિતિ બાણી હસતાં) ગાંડી છે તુ વનુ ખરેખર !

માન : (ગભીર બની) નહિ સાહેબ, તમે વનુને આમાં અન્યાય કરો છો. વનુ વળી છદ્દી હતી જ ક્યારે ? (વનલીલાને) શાન્ત થા બેટા, અમે આ કનિયામાં વચ્ચે પડવા માગતાં નથી. એ તો વખત જતાં ભુલાર્થ જશે.

વન : પણ બા, હજી તો એ હઠ કરે જ છે કે મારે એ વાક્ય બોલવું જ જોઈએ ?

માન : સાચુ, પ્રૅફેસર ?

જગ : (મથન અનુભવતાં) હવે આપણે આ વિષય જ અગ્રગો કરીએ તો ?

વહલભ : (હસી પડી) That is good, Professor ! અને હવે તમને બધાને હું વિનંતિ કરુ છુ કે આપણે પાટલે બેસવું જોઈએ. આશા રાખુ છું કે મારી વધતી જતી બૂંધ પ્રત્યે તમે સહાનુભૂતિ ધરાવશો. વનુ, તું હજી એવી ગાંડી જ રહી. પ્રૅફેસર, તમારે પણ નવી પત્નીના સ્વાભાવિક દોષો પ્રત્યે ઉદાર દષ્ટિ રાખવી એ તો વખત જતાં બધું ઠીક થઈ જશે. આ પણ (માનકુવરને ઉદ્દેશી) પહેલાં એવાં જ હતાં ને ? પણ હવે તો અમારે એટલો સધન સુમેળ છે કે અવગણના એ વસ્તુમાન્યથી એ અનુભવ છે. મારે અત્યારે જે એની પાસે “હાથ, ભગવાન, નિરાંત થઈ” એમ બોલાવવું હોય તો એ તરત જ બોલી નાખે એમાં શંકા નથી.

માન : (સ્વાભિમાનપૂર્વક) નહિ, નહિ સાહેબ ! આપની બૂલ થાય છે. જરા સંભાળજો.

વહલભ : (અસ્વરથ થતા) કેમ ?

માન : કારણ તમે મને એવું બોલવાનું કહો જ નહિ.

વહલભ : પણ ધારો કે કહું તો ?

માન : તો હું બોલું નહિ.

વહલભ : (ટોળ અને ગાંભીરનીમિશ્ર સ્થિતિમાં) ઓહો ! સાચુ ? તું ખરેખર એમ કહે છે ?

માન : ખરેખર. એમાં શંકા શી ?

વહલભ : એટલે તું પોતે મારી ધમ્મણી સામે થાય ?

માન બેશક

જગ (પ્રમગની ગભીરતા કદખી) આપને હું વિનંતિ કરુ છુ કે એ વિષય જ આપણે આટલેથી બંધ કરીએ

વલ્લભ (ધરતીકપ અતુલવતા અને ગરમ ચતા) હરગોઝ નહિ હવે આનો તો નિકાલ કર્યે જ છટકો (માનકુવરને વિનંતિરૂપે) હું તમને વિનંતિ કરુ છુ કે 'હાથ, ભગવાન, નિરાત ચઇ' એમ એક વખત બોલો

માન કૃપા કરી અત્યારે મને કશું જ બોલવાનું કહેશો નહિ

વલ્લભ હું વિનંતિ કરુ છુ

માન હ ના

વલ્લભ (હજી પણ હસતા પરંતુ દરેક જણે ગભીર ચતા) ત્યારે હું કોઈ પણ કામ સ્વસ્થ રીતે થયેલું જોઈ છુ ત્યારે હું હમેશા આત્મસંતોષથી કહું છુ કે 'હાથ, ભગવાન, નિરાત ચઇ' તમે શા માટે એક વખત ન કહો ?

માન (જીદપૂર્વક) મારે નથી કહેવું માટે

વન (પ્રસંગતુ અવિવક્ષી ચતુ ચિત્ર કદખી) બા, તમે પણ શું આમ ?

વલ્લભ માનકુવર !

માન ના હ

વલ્લભ (રોષથી ઊભા ચઇ) હવે આ ગમ્મત નથી રહી તું શું નહિ બોલીને તારી હાથી વનુ પર ખરાબ છાપ પાડવા માગે છે ? કેટલું ખરાબ ?

જગ (ગભરાટ અને સંકાય અતુલવતા) પણ હું આપને બન્નેને હવે આમઠ-પૂર્વક વિનવુ છુ કે—

માન (ઊભી ચઇને) હીક હવે, જાણ્યા તમને એ તો પુરુષોનો મૂળ સ્વભાવ તો ગમે ત્યા જણાવાતો જ પુરુષ હમેશા સ્ત્રી સામે પુરુષનો જ પક્ષ લેવાનો બાપ ચઇને પણ જમાઇનો પક્ષ લઇ ઓકરીનો દોષ કાઢના તૈયાર થયા જ છે ને !

વલ્લભ હું તો મારો પોતાનો જ પક્ષ લઉં છુ ખીજના પક્ષની મને શું પડો છે ! વનુ અને પ્રોફેસરના ગતભેદની મને પડી નથી પડી છે મને માત્ર આપણા બે વચ્ચેના મતભેદની, સમજી ? માટે જ તને એ બોલવા માટે હવે તને આજ્ઞા કરુ છુ

માન આની અર્થહીન માગણી તમે મારી પાસે કપી રીતે કરી શકો છો ?

વલ્લભ અર્થપૂર્ણ કે અર્થહીન એની મને પડી નથી એવું પાવન એ જ તારી આજ્ઞા-ધાગકતાનું સૂચન છે

માન જે આજ્ઞા અર્થપૂર્ણ ન હોય તેવી આજ્ઞાનું પાલન કરવામા મને ધર્મ સમજાતો નથી

વન હીક કશું, બા ! હું પણ એમ જ માનું છુ Soul of human existence

માન તમારે મનજનુ જોઇએ કે અમે પણ અમુક અધિકારો ધરાવતી પત્નીઓ છીએ, નહિ કે શુભાશીમા સંપાતી તુર્ક સ્ત્રીઓ ?

વન અને ત્યાં ભલે પત્નીઓ પતિની માલિક હોય, આ તો હિંદુસ્તાન અને તેમાંવ વળી વીસમી સદી છે એ તુર્કીવાદ અહીં નકામો છે

માન : અને કેળવણી મુક્તિ પામવા અને અનુભવવા માટે, જીવનની વિશાળતા અનુભવવા, સંકુચિતતાઓથી પર થવા માટે લીધી છે, નહિ કે ગુલામીમાં સળડવા. અમારા હક્કોનું કેમ રક્ષણ કરવું એ અમને ખૂબ માલૂમ છે.

વન : આંધળી આતાધીનતાને તો હું ગુલામીનું પ્રથમ પગથિયું જ કહું.

માન : સૌથી પહેલાં તો અમે કોઈ પણ આત્માની ઉપયુક્તતા અનુપયુક્તતાનો તિયાર કરીએ છીએ-પછી જ તેના પાલનનો.

વન : અને આટલી અનુપયુક્ત માગણીનો સ્વીકાર તો કેમ જ થઈ શકે ?

માન : (તાનમાં આવી) કદી નહિ, બિલકુલ નહિ, કોઈ પણ રીતે નહિ.

(જન્ને જણાં દૂર ચાલ્યાં ભય છે અને ઘસપુસ કરે છે.)

(વલ્લભદાસ અને જગદીશ ધીરેથી ચાલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એક બીજાને સાથની ન શકવાથી મૂંઝવણ અનુભવતા શાન્ત રહે છે.)

(યોગી વારે)

વલ્લભ : નેયું હવે ? આ તો આપણે આખી સ્ત્રીજાતિનો કોપ વહેરી લીધો !

જગ : શું કરવું હવે ?

વલ્લભ : જે કંઈ યાચ તે સવેળા કરવું બેઠબે. કારણ હવે મારી ભૂખનો સ્વામી હું નથી રહ્યો, પણ એ મારો સ્વામી બની બેઠી છે. માટે એના પર મારું પુનરાધિપત્ય સ્થાપવા માટે મારે એને વહેલામાં વહેલી તકે શાન્ત કરવી જ રહી.

જગ : એ ખરું, પણ આપણાથી નમતું તો ન જ આપી શકાય ?

વલ્લભ : જુઓ પ્રેક્ષક, આ કબિયો એવા પ્રકારનો છે જેમાં અંતે કોઈને કરો લાભ નથી. હું પણ આમાં કેવળ દોરવાઈ જ ગયો છું. ને કે હું જરા યુસ્સે થઈ ગયો ખરો પણ હવે હું પહેલાંની જેમ શાન્ત થઈ શક્યો છું. મને હવે લાગે છે કે એ લોકોની તકરાર છેક નકામી તો નથી જ. આમાં હકપૂર્વક આજ્ઞા કરવી એમાં જેટલી શુદ્ધ છે એટલી જ શુદ્ધ હકપૂર્વક તેનો અનાદર કરવામાં છે.

(જન્ને શાન્ત રહે છે.)

(દૂર)

વન : (માનકુંવરને) પણ બા, મને પહેલેથી ખબર હોત કે એવું આ પરિણામ આવશે તો એને રમુજ ગણી હું બોલી ગઈ હોત. હવે શું યાચ ? હવે તો છેવટ સુધી મક્કમ રહે જ છટકો.

માન : (સાભિમાન) તે જે કંઈ તે બરાબર જ કંઈ છે. પુરુષોની હૃદયહીન વર્તણૂક પોષવા આપણે બંધાયલાં નથી જ.

વન : એ તો હવે પ્રેક્ષકને પણ સમજશે કે મારામાં કેટલું પાણી છે.

માન : શાખારા દીકરી, નબળાઈને વરા કદી થવું જ નહિ. તારા બાપાને પણ જરા સહન તો કરવું જ પડશે પરંતુ એનો ઉપાય નથી. તેમણે સહન કર્યું જ છટકો.

વન : ચાલો, તમે મારે પડ્યો છો એટલે મને હિંમત રહેશે.

માન : હું જરા પણ ફિકર ન કર. અંતે જીત આપણી જ છે.

(દૂર)

વલ્લભ : (દલીલ કરતા) હીક હવે. એ તો શબ્દ છે ખાલી. સ્ત્રીઓ આગળ નમતું આપતું એમાં દુઃખ તો છે જ, માટે તો આપણે એને sense of honour કહીએ છીએ. કાંઈ નહિ, એ તો જરા મળકથી હમણાં આપણે બાજુ ઠેકાણે લાવીશું. (ધીરેથી કાનમાં કાંઈક કહે છે.)

જગ : (ખુશ થતાં) હા, એ બહુ મુશ્કેલ નથી. એનો ઉપાય હું હમણાં જ કરું છું (જાય છે)

(મો પર આજીવિત લાવી પાસે આવતા)

વલ્લભ : (મળકથી) મહાદેવીઓ, તમારા સમર્થ સામનાથી અમે મહાદેવો હાર્યા અને હણાયા છીએ. માનકુવર, આ પળે હું સાચે જ એક તારુ અને ખીજું પળે પળે વધતી જતી જૂખનું—જે હમણાં જ દૂર થશે એમ આરાં રાખુ છું—એમ દ્વિધા સ્વામીત્વ અનુભવું છું. તમને બન્નેને હવે પ્રાર્થું છું, કે અહીં વધુ વખત નહિ ગાળતાં જૂખરૂપી શત્રુનું મારા પરનું અનાહત સ્વામીત્વ દૂર કરવામાં મને મદદરૂપ થાઓ.

(વનલીલા અને માનકુવર એક બીજા તરફ વિચળ-મઠકા મારે છે.)

(જગદીશ બે કુંદર બનારસી સાડીઓ સાથે પ્રવેશે છે.)

જગ : (વનલીલા પાછળ ઊભો રહી) વનુ, હું દિલગીર છું કે તને દુઃખ આપવામાં હું કારણભૂત થયો. હું આરાં રાખુ છું કે આ કલહની શાન્તિના સ્મરણરૂપ આ બે સાડીઓમાંની એક પર્મદ કરી તું મને એ કલહશાન્તિમાં તારો સાથ આપીશ. (સાડીઓ તેની પાસે ધરે છે)

વન : (સરમાતી કથુ બોલ્યા વિના મઠકાથી બેસી રહે છે.)

જગ : વનુ, વડિલો પાસે આ અવિનય થાય છે.

વન : (કથું બોલ્યા વિના એક સાડી તરફ આંગળી કરે છે.)

જગ : (પોતાને હાથે તેને આપે છે) જો, હવે મેં લગભગ પોણા લાગ જેટલું નમતું નથી આપ્યું...?

વન : (એક શણ મેચન અનુભવી એકએક) હારા, ભગવાન, નિરાંત થઇ. (મોટું સરમથી ઢાંકી દે છે.)

વલ્લભ : { મોટેથી } શતખાર.

(સમજા સરોડાગા નવા માટે લેવા થાય છે. વનલીલા અને જગદીશ આગળ ચાલે છે, માનકુવર અને વલ્લભદાસ પાછળ ચાલે છે.)

(માર્ગમાં)

માન : સાહેબ !

વલ્લભ : કેમ ?

માન : આમ જુઓ, મારુ સાંભળો તો

વલ્લભ : (હડા પેટે) શું ?

માન : ખીજ એક સાડી હજી રહી છે.

વલ્લભ : એમ ? !

માન : આપણે પણ એનાથી મમાધાન કરીએ તો ?

વલ્લભ : (હસી પડી) ગાડીથી ? એ તો મને બહુ લારે પડે ?

માન : લારે શાનું એમાં વળી ?

વલ્લભ : બે સમજાવું. આ લોકો તો હજી યુવાન છે. યુવાન પત્નીના રોપશ્મન માટે યુવાન પતિ આટલો મોટો ભોગ હમણાં આપી શકે, મારી ઉમરે એનો એ ઉત્સાહ નહિ રહે. સમજી ગઈ ને ? માટે જ કહેું છું કે તારે તો એથી ઘણા યોગમાં પતાવવું જોઈએ.

માન : વયના વધવા સાથે આમ એક બીજા પ્રત્યેની લાગણીમાં પણ તફાવત ?

વલ્લભ : (હસીને) નહિ તો જગતાં, અને આયમતામાં શો ફરક ?

(સર્વે પાટલા પર ગોઠવાય છે)

જગ : (બાજુ પર ઉભેલાં મનસુખને, હસીને) કેમ મનસુખ, શું થયું તારું ? તે સમાધાન ક્યું કે નહિ ?

મન : (જરા ગમગીન) અરે સાહેબ, એ મારું માને ? બારે છઠ્ઠી !

મોતી : (શેલયી) પણ સાહેબ—

વન : (હસી પડી) દહે તારે કહેવું જ પડશે મોતી, એ નહિ ચાલે. તું એને ક્યારની પળવે છે.

મોતી : પણ બાપ સાહેબ, તમે જાણો છો કે એ—

વન : હા, અમે બધું જાણીએ છીએ. તું બોલી નાખને એટલે બસ.

માન : હા ચાલ મોતી, બોલી નાખ. તે તો આજ અમારી સાંજ ખરાબ કરી. એની સળ ખાતર તારે અમારા બધાંની વચ્ચે બોલવું પડશે. ચાલ બોલ : ' હાથ, લગવાન, નિરાંત યદ્ધ. '

(બધાં એકાએક માનકુંવર તરફ જોઈ હસી પડે છે.)

માન : (આશ્ચર્યથી) કેમ ? શું થયું ?

વલ્લભ : (હસતાં) આખરે તું પણ આમ બોલી ખરી !

માન : (શરમાઈ જઈ) ચાલો, એમ તો એમ. એનો ખંતા આગ્યો.

વલ્લભ : ચાલ મોતી, દહે તારે વારો. તું એકલી જ ખાકી રહે છે.

મોતી : (આંતરમથન અનુભવતી, મુંઝવે) ના, મારાથી નહિ બોલાય.

વન : મેં તો એવું લગ્ન આવતા માસમાં કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

મોતી : (એકાએક આનંદમાં આવી જઈ) સાચું ? હાથ, લગવાન !

બધાં : (એકી સાથે) ચાલ, ચાલ પૂરું કર.

મોતી : શું ?

જગ : દહે ખાકી રહ્યું તે.

મોતી : (સમજતાં) અરે ?

(અરે બાજુ જોઈ રહે છે)

બધાં : ચાલ, ચાલ કેટલી વાર ?

મોતી : (ઉતાવળે) નિરાંત યદ્ધ.

(શરમાઈ ત્યાંથી નાસી ન્યય છે.)

બધાં : શાબાશ ! શાબાશ ! x

લાહલાલ પ્રભાસંકર કોઠારી

ભયંકર બહિષ્કાર

૨

અંત્યજ અથવા અસ્પૃશ્ય ગણાતા વર્ગને ન્યાય આપવો હોય તો શું શું કરવું પડશે તેનો વિચાર કરવો રહ્યો. ગાંધીજીએ ગયા સપ્ટેમ્બર મહિનામાં યરોડાથી લખ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

“ ‘ અંત્યજો ભલે વૈષ્ણવનો પોતાક પહેરે, માળા-કંઠી રાખે, ભલે તે ગીતાપાઠ રોજ કરે ને ધંધો લેખકનો કરે તો યે અસ્પૃશ્ય છે.’ આમ જે ધર્મ મનાય કે આચાર્ય તે ધર્મ નથી, અધર્મ છે, ને નાશને યોગ્ય છે. આપણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણને પ્રતિનું રચાવ આપીને એમ માનીએ છીએ કે અસ્પૃશ્યતા હિંદુ ધર્મનું અંગ નથી, એટલું જ નહિ પણ એ હિંદુધર્મમાં પેસી ગયેલો સડો છે, વહેમ છે, પાપ છે, ને તેનું નિવારણ કરવું પ્રત્યેક હિંદુનો ધર્મ છે, તેનું પરમ કર્તવ્ય છે. તેથી જે તેને પાપ માને છે તે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, અને કંઈ નહિ તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પણ ધર્મ સમજીને સમજદાર હિંદુ પ્રત્યેક અસ્પૃશ્ય ગણાતા ભાઈ-બહેનને અપનાવે, તેના હેતે સેવાભાવે સ્પર્શ કરે, સ્પર્શ કરી પોતાને પાવન માને, અસ્પૃશ્યનાં દુઃખો દૂર કરે, વર્ગો ધર્મો કચરી નાખવામાં આવેલાં છે તેથી તેનામાં જે અત્યાનાદિ દોષો પેસી ગયા છે તે ધીરજપૂર્વક દૂર કરવામાં તેને મદદ કરે અને આમ બીજા હિંદુને કરવા મનાવે, પ્રેરે. ”

અસ્પૃશ્યતા નિવારણ કરવાના ત્રણ રસ્તા છે એમ કહી શકાય: (૧) વિનીત માર્ગ અથવા પ્રજ્ઞમત કેળવવાનો; (૨) બીજો, સત્તાના ઉપયોગથી સુધારાઓ દાખલ કરવાનો; અને (૩) ત્રીજો સત્યાગ્રહનો. આ ત્રણે માર્ગોએ કૃત્ય કરવાથી, ત્રણે માર્ગે જુદાં લક્ષરો મોકલીને આપણા ધ્યેયને પહોંચી શકારો. પ્રજ્ઞમત ધણો કેળવાયો છે, પણ હિંદુઓની નૈતિક નબળાઈને લીધે તેમનાથી કોઈ પણ વિચારનો અમલ વહેલો થઈ શકતો નથી. ગુલામીને લીધે આંખથીયામણાં કરવાની અગર ધૂપા ખાવાની શક્તિ હદખાર ખાલી છે. પુરુષ-પ્રકાપનો જુસ્સો લગલગ ખોઈ ખેડા છે તેથી બીજો અને ત્રીજો માર્ગ સાથે સાથે લીધા વિના છૂટકા નથી.

આપણા દેશમાં ૩૧૩ કરોડ માણસોની વસ્તીમાં લગભગ ત્રણથી પાંચ કરોડ અસ્પૃશ્યો છે, એમ કહેવાય છે. સનાતનીઓ ત્રણ કરોડ ગણે છે અને બહિષ્કૃત આગેવાનો પાંચ કરોડ કહે છે. પણ આપણે હાલમાં આખા દેશનાં દુઃખ રડવા ન ખેસીએ તો આપણી પાસે ચોક્કસ આંકડા મોજૂદ છે. મુંબઈ છાત્રાકાની વસ્તી ૧,૬૦,૧૨,૩૪૨ ની ગણાય છે તેમાં ૧૪,૭૬,૦૦૦ અસ્પૃશ્યો છે, એટલે લગભગ ૯-૨ ટકા બેટલી છે અને “ અંત્યજ સેવા મંડળે ” જે તપાસ કરી છે તેમાં પણ તેમની વસ્તી સરેરાશ ૧૦ થી ૧૨ ટકા માય છે. મુંબઈની સરકારે અંત્યજ અને પછાત કામોની સ્થિતિ તપાસવા માટે એક સમિતિ નીમી હતી અને તેનું નિવેદન પ્રગટ થઈ ગયું છે તેમાં

એક સભ્યે ખરું કહ્યું છે કે સાર્વજનિક શાળાઓમાં અંત્યજનોં છોકરાં દાખલ કરવાની બાબતમાં બીજા બધા વિલાગોના કરતાં શુભરાત થયું પછાત છે. દક્ષિણમાં અંત્યજ કોમના શિક્ષકો સાર્વજનિક શાળાઓમાં શિક્ષકો તરીકે નિમણ છે, શુભરાતમાં તેમ નથી. સરકારે ગમે તેટલા હુકમો કાઢ્યા હોય તે છતાં કોઈ પણ સાર્વજનિક કૂવામાંથી અંત્યજને પાણી ભરવા દેતા હોય એવો એક પણ દાખલો બહુવામાં નથી. જમીન મહેસૂલને લગતા હુકમોનો અમલ થાય છે અને આ હુકમોનો ચતો નથી તે બતાવે છે કે, સરકારની તેમજ પ્રજાની ઈચ્છા મોળી છે. બોરસદ અને તેની લગીલગ આવેલા ગાયકવાડી ભાદરણ તાલુકામાં અંત્યજોની સ્થિતિ જોતાં ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે કે, ગાયકવાડી સરકારના આગ્રહને લીધે ભાદરણમાં અંત્યજોનાં છોકરાં વધારે સંખ્યામાં ભણે છે અને તેવાં છોકરાં સામાન્ય શાળામાં દાખલ થઈ શકે છે. બન્ને તાલુકાની વસ્તી એક જ ભૂતની છે અને તેમની વચ્ચે લગ્ન વગેરે સામાજિક સંબંધ છે. કેળવણીમાં બન્ને સરખાં દર્શે અને રાજકીય ભાવનામાં બોરસદ ચઢીઆતો દર્શે (હોવો જોઈએ), તે છતાં અસ્પૃશ્યતાની સ્થિતિ ઉપર પ્રમાણે છે. આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે વડોદરા સરકારની સક્રિય સહાયતા અને દબાણને લીધે મારુ પરિણામ ભાદરણ તાલુકામાં આવ્યું છે, એટલે જોવાં દબાણની જરૂર છે. તે દબાણ સ્વરાજ-સરકાર અને રાજકીય મહાસભા કરી શકે.

૧૯૨૭ ની સાલમાં મુળદ ઈલાકામાં લગભગ ૬૦,૦૦૦ અંત્યજ છોકરાં કેળવણી લેતાં હતાં તે તેમની વસ્તીના માત્ર ૪ ટકા થાય છે. તેમને માટે છૂટી શાળાઓ છે તેમાં શિક્ષકો ગંસ્કાર વિનાના, જ્ઞાન વિનાના હોય એટલે શી કેળવણી મળતી દર્શે તે આપણે કહી લેવાનું છે. કેટલાક સાર્વજનિક શાળાઓમાં દાખલ થાય છે ત્યાં તેમને મકાનની બહાર ખુલામાં અથવા ઓસરીમાં બેસાડવામાં આવે છે, એટલે જે સંખ્યા મિશ્ર તરીકે બતાવવામાં આવે છે તેમાં પણ અંત્યજ છોકરાંને અપમાન અને પ્રતિકૂળતા હોય છે. આ જોદ અને અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાખવા માટે સ્વરાજ સરકાર, મહાસભા અને સત્યાગ્રહ, એ ત્રણેનો ઉપયોગ કરીને ન્યાય મેળવી ન આપીએ તો આપણે નિર્મલ્ય અને હીચકારા ગણાઈએ.

બોર્ડિંગ સ્કૂલોની જરૂર થોડા વખતને માટે પડે તો તેમાં ધણા સારા મંસ્કારી શિક્ષકો જોમને પછાત વર્ગો તરફ ખાસ પ્રેમભાવ હોય તેવા રાખ્યા હોય તો જ સાર્યક થાય.

કેળવણીની બાબતમાં એ અનુભવ યથો છે કે તેમની દાહની સ્થિતિ જોતાં તેમને ફરજિયાત કેળવણીની શિક્ષામાંથી મુક્ત કરવાની સૂચના દયાભાવે કરવામાં આવે છે પણ તેથી એ કોમનું અહિત થાય છે અને નાનાં છોકરાંઓને કામે લગાડી કેળવણીથી છુટા રાખવાના લોભને મદદ થાય છે.

જે ઘંઘા તેમણે હસ્તગત કર્યા છે—વણાટકામ, સુતારકામ વગેરે—તેવું જ્ઞાન સાથે સાથે મળે તો તેમને ભણવાની સાથે થોડી થોડી કર્મશી પણ થાય.

અસ્પૃશ્યતાનિવારણની બાબતમાં મહાસભાવાદીઓએ પ્રમાણિકપણે કામ ઉપાડવું જોઈએ. તેમણે તેમને ઘેર જવું, તેમને પોતાને ઘેર બોલાવવા, સભાઓમાં સાથે બેસાડવા, મીન-લસોમાં સાથે રાખવા, અને અખાડો વગેરેમાં દાખલ કરવા—આને કોઈ દાખલ થવા તૈયાર ન હોય તો ખાસ ઉત્તેજન આપીને દાખલ કરવા, એટલે એ કોમની બીક લોગે અને ઉચ્ચ ગણાતા વર્ગની છીટ નય. આપણા રાષ્ટ્રીય મિશનરીઓ તેમનાં હક્કમાં જઈને રહે. અંત્યજ સેવા મંડળ જે પ્રવૃત્તિ શાળાઓની અને વસતિગૃહની ઉપાડે છે તેના કરતાં

અંત્યજવાડામાં (જે કે એ વાડા જાવિયમાં હોય જ નહિ) એક મિશન નાખીને અનેકવિધ સેવા ઉપાડી લે એ માર્ગ વધારે ઉત્તમ છે; જેને મુરોપમાં Settlement કહે છે તે પદ્ધતિથી કામ કરવાની આવશ્યકતા છે.

સરકારની એટલે જાહેર નોકરીમાં તદ્દન છૂટથી આ કામને સ્થાન મળવું જોઈએ. પોલીસ અને લશ્કરમાં દાખલ કરવાનું વખતે સહેલું થશે, ફેળવણી ખાતામાં પણ સહેલું છે; પણ દરેક કચેરીમાં તેમને દાખલ કરવા, તેમને ન્યાય આપવાની વાત ઠીક છે, પણ તે ઉપરાંત તેમને વિશેષ લાભ મળવા જોઈએ. Fair field and no favour એટલે ન્યાયવૃત્તિથી વર્તન થાય તો સેંકડો વર્ષોથી પછાત પોલી આ કામ બીજા કોંગ્રેસ સાથે હરિદ્વારમાં ટકી ન શકે; માટે આજે તેમની ઓછી લાયકાત હોય તે છતાં દાખલ કરવા, મુબદ્દા જેવા શહેરમાં ન્યાં છુઆજીતને પ્રશ્ન મદત્વને ન હોય ત્યાં સરકારી કચેરીઓમાં હલકારૂનોમાંથી એક પણ આ કામનો નથી. એ લોકો કચેરીમાં જાય તો તેમની પ્રતિષ્ઠા વધે, બીક જાગે અને તેવાં કુટુંબોમાં ફેળવણીનો પ્રચાર પણ વધે. હાલમાં તો ગમે તેવો પૈસાદાર માણસ હોય તે મામુલી સિપાઇ અપરારીથી બીજો છે !

સત્તાની રૂએ બધા નાગરિક અન્યાયો દૂર કરી શકાય અને તેમને જુલકાજમાં અન્યાય કરીને પછાત રાખ્યા છે તેના પ્રાપ્તિ તરીકે તેમને વિશેષ લાભ અપાવવા. અંત્યજ વર્ગને હંમેશાં ગંદા લાતાઓમાં, નદી-કાંતરડાં કે ખાડીની પાસે ધરો માટે જમીન મળે છે, ત્યાં ન સચવાય સ્વચ્છતા કે ન સચવાય આરોગ્ય.

નાગરિક હક્કોમાં ઘણી માંગણીઓ એ કામે કરી છે, કેટલાક પ્રદેશમાં તેમને જાહેર રસ્તા પર ફરવાનો પણ હક્ક હોતો નથી. આગાહીમાં ખેસતાં અડચણ પડે છે, જાહેર ધર્મશાળામાં ઊતરવા દેતા નથી; સાર્વજનિક દવાખાનાં, ગદિરો, લાયબ્રેરીઓનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. સાર્વજનિક કૂવા, તળાવ અને વાવ-દવાડાનો લાભ મળતો નથી. આ બધું કાયદાના સખત અમલથી દૂર કરવું જોઈએ.

અને તે છતાં જ અડચણો દૂર ન થાય અથવા ન થતી હોય તેને સત્યાગ્રહથી દૂર કરવી એ છેલ્લો માર્ગ છે. આપણે સત્યાગ્રહથી વિદેશી મહાશક્તિવાન સરકારને દંદારી છે, અને આપણા પોતાના બાધજનોનાં હૃદય વધારે સહેલાઈથી પીગળાવી શકીએ. આવા સત્યાગ્રહો વ્યક્તિગત કરવા પડશે. ન્યાં ન્યાં મહાસભાની સમિતિ હોય ત્યાં તે પ્રજા ઉપાડી લે, ન્યાં ન હોય ત્યાં સભ્યોને મોકલે; પણ જે સમાજ જડ થયો છે તેને ન્યાયને માર્ગે ચડાવવા માટે સત્યાગ્રહ કર્યા વિના છૂટકો નથી. આજે તેમ કરીશું તો આપણામાં કાટકૂટ પડશે એ દલીલ કાયરની છે.

મહાસભા તરફથી મહાન સંકલ્પ કરવાની જરૂર છે કે, હિંદીઓમાંથી ત્રણ કરોડ માણસો તો શું, એક પણ માણસ અસ્પૃશ્ય ન હોય; અને જે દેશમાં મહાત્મા ગાંધીજીના અહિંસા ધર્મનું પાલન થતું જાય છે ત્યાં તો પાખંડી સનાતનીઓને પણ અસ્પૃશ્ય ન ગણીએ.

આવી રીતે હિંદી પ્રજાએ અને ખાસ કરીને ગુજરાતી પ્રજાએ આ લયંકર બિહિષ્કારનું નિર્કલ્પન કાઢવું જોઈએ. જે ગાંધીજીની માફક આપણે માનતા હોઈએ કે અસ્પૃશ્યતા “એ હિંદુ સમાજમાં પેસી ગયેલો સડો છે, પાપ છે” તો તે સડોને ઓપધિધી મટાડવો; ઓપધિધી ન મટે તો શસ્ત્રધિધી મટાડવો—ઓપધિ ધણી યદ્ય ગઈ છે એમ દરેક પેઠા કહેશે, હવે ખાડી રહી છે શસ્ત્રધિધી.

સાહિત્યને આવારેથી

૪

રા. કનૈયાલાલ મુનશી

સિનેમાની ફિલ્મના દશ્યોની જેમ રેખાચિત્રોની વેગવતી હારમાળા આપનાર મુ. ચંદ્રશંકર પડ્યાએ ત્યારે પોતાના મનશ્ચ્છુથી તેમના ગાઢ મિત્ર અને તેમને મન 'Superman' સરીખા લાગતા રા. કનુ મુનશીના જીવનના ગ્રેધધતુખની માફક વિવિધ રંગો નિહાળ્યા, અને 'વીસમી સદી'ની પ્રયોગશાળામાં ત્યારે તેમના જીવનનું વિવિધ ને નિરનિરાણુ પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું, ત્યારે તો મને પણ મુનશીજીવન મળેલી અવનવા વિચારો સ્ટુડ્યા પણ પછી ધીમે ધીમે મુનશીના જાહેર પ્રશ્નમંડોમાં એટલી ભરતી થઈ કે તેમણે મારા હૃદયદ્વાર સુધી આવી ખૂબ કોવાહલ કરી મૂક્યો. મને પણ લાગ્યું કે આ પ્રશ્નસાકાર્યમાં જો હું પાછળ રહી જઈશ તો મુનશીને કદાચ તેમના જ કહેવાતા પ્રશ્નસંકોના હાથે અન્યાય થઈ બેમશે, ને તેથી જ આમ અગદાવાદના કેટલાક જીવત મહાજનોનું સ્વાગત મુલતતી ગાખી મુનશીને આજે 'પ્રસ્થાન'માં સમયોચિત અને મુયોગ્ય મત્કાર આપવાની મેં હિંમત કરી છે.

અભ્યાસકાળ દરમિયાન વડોદરાની કોલેજમાં પ્રો. અર્ચિંદ ઘોષની પ્રેરક જ્ઞાનગાનાં પાન કરનાર, ગોવર્ધનરામના અલિનન સાહિત્ય-યુગનો પરિચય સાધનાર, જિગતી જીવાતીમાં ડો. એનિ બિસેન્દની 'હોમરૂલ'ની પ્રવૃત્તિને ઝીવનાર અને વર્ષો પછી કેમે કરી ગાંધી-યુગની અહિંમાને સત્કારનાર મુનશીએ કેટલા દૂક સમયમાં જ તેમના અનેગ ચળકાટથી જનતાને આકર્ષ્યા હીધી છે. મહેચ્છા, ગદ્યતા અને માતૃભૂમિની સેવાના સ્વપ્ન સેવનાર મુનશીએ દેશાલિમાન અને વ્યાવહારિકતાનો યોગ્ય સમન્વય કરી કેટલી વસ્તુઓ આજે સિદ્ધ કરી હીધી છે. એક જ પ્રહારે માન અને ગૌરવભરેલી મજરીને મારનાર, કપનાના જીડણુદે મહાઅમાત્ય મુગ્ધલ અને ભટારજ કાકના મન પારખનાર આ લેખકે આપણને કેવા જીવત અને જ્યલત પાત્રો આપ્યા છે. 'મા'ની સેવાના સ્વપ્ન સેવનાર 'સુદર્શન' દ્વારા તેમણે પોતાની જ મનોચૃષ્ટિના લાવિ (૨૫૪) આક ઉકેલ્યા, 'જગ્યાન કૌટિલ્ય' અને 'ધ્રુવસ્વામિનીદેવી' દ્વારા જૂતકાળના ગાઢ અધકારભર્યા પડદા ચીર્યા, અને 'કોનો વાક' અને 'વેરની વસુલાત' વડે વર્તમાનના વિવિધ રંગ અવલોક્યા, ને આ રીતે તેમણે કેટલું ચે સર્જનાત્મક સાહિત્ય ગુજરાતની સાહિત્ય આલમને ચરણે ધર્યું.

પણ ભૂત્યો, મુનશી માટે 'ચરણે ધરવું' એમ કહેવું તે જેમને મન તો માનહાનિ ગણાય. તેમણે તો આ સર્જનાત્મક સાહિત્યના ચેકિચેકે ગુજરાતની જનતા ઉપર બોમ્બના ધડકાની માફક નાખ્યા કર્યા, અને અજાણ ગમેલી-મૂઢ બનેલી એ જનતાએ આખો ચોળતી મુનશીની સાહિત્યશક્તિઓનો સ્વીકાર કર્યો. પણ આ જ વસ્તુને ગુજરાતી યુવકો માટે વધુ સ્પષ્ટ કરી બતાવું? પ્રખ્યાત અંગ્રેજલેખક મેમ્લોએ 'ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ' લખી તેની અરુણત શૈલી અને અવનવા વિચારપ્રવાહને હીધે અન્ય લેખકોના માન મુકાવ્યા, અને યુવાન પુરુષ કે સ્ત્રી-વાચકોના ટેમ્પ ઉપર તેને પ્રથમ સ્થાન અપાવ્યું, તેણે જ સ્થાન ગણ સાહિત્યમાં

મુનશીની 'શુજરાતનો નાથ,' એ નવવક્યાએ પ્રાપ્ત કરી શુજરાતના સુવકોના હંધગદ સર કરી લીધા છે, ને ગોવર્ધનરામના 'સરસ્વતીચંદ્ર' ને વાચકની મનોમુદ્રિ આગળથી જરા પાછળ પાડી દીધો છે.

કહે છે કે મહાઅમાત્ય મુનશીની જેમ મહત્વાકાંક્ષી અને સર્વલક્ષી થવા પ્રયત્ન કરનાર મુનશીએ અનેક ક્ષેત્રોમાં નૂતની માહિત્યને અન્યાય કર્યો, પણ તેમ કહેનારે મુનશીનો દોષ કાઢતા પહેલાં મુનશીહૃદયને વધારે પારખવું રહ્યું મુનશી એટલે શુજરાતની અર્થસાધક, વિજયવંતી અને અનેકમણી મુશ્કેલીઓને પણ તરી પાર ઊતરનાર કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને તેમની બુદ્ધિનું આ વિશિષ્ટ લક્ષણ, તેઓ જ્યારે યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટર્ડ ટ્રેન્યુએટો તરફથી ધારાસભાના સભ્યપદ માટે મનાર સુટણી વખતે પહેલપડેલા ઉમેદવાર તરીકે ઊભા રહ્યા ત્યારે જણાઇ આવ્યું અને તેવું જ કંઈ યુનિવર્સિટીના, ને સાહિત્ય પરિષદના બધારણોમાં પણ કારણકે મુનશીની નજર સામ્ય તરફ જ હોય છે, પછી લાલે સાધન ગમે તેવું હોય ગોકામતાને શુભ અને સાગ્રહીન માનતા હોય તેમ તેમનું મન નવીનતાથી આકર્ષાય છે પ્રાપ્ત થયેના કુસુમને આકામ ચૂસી લેછે દૂરતા અણુદીઠ પ્રદેશના અભિનય કુસુમો તરફ વિવિધતાના આશંક બની જોડી જનાર ભ્રમરની તેમનામાં ઉત્સુકતા અને અચિરતા છે જી। જીન ક્ષેત્રોમાં વિચરતા મુનશી જ્યાં જાય ત્યાં નવી ભાત પાડે અને આગળ જણાઇ આવે હાઈકોર્ટમાં, ધારાસભામાં, યુનિવર્સિટીમાં, બારડોલી મત્યાગ્રહમાં અને બીજા કેટલાયે ક્ષેત્રોમાં અને કમિટીઓમાં ગમે તે સાધનનો ઉપયોગ કરી તેમણે ક્યારે આગળ પડતો ભાગ નથી લીધો ? કારણકે, પહેલાં કહ્યું તેમ સાધનની શુદ્ધશુદ્ધતા વિષે તેઓ બહુ ચિંતા નથી ધરાવતા.

મુનશી એટલે વિચક્ષણ જાદુગર, વખત જોઈને મફળ પાસા ફેંકનાર તરીકે તેમને ઘણા જણ ઓળખે છે તેઓ પ્રસંગે પ્રમથનો સદુપયોગ કરી જાણે છે, અને તેથી જ તેઓ કેટલીયે નાઈમિદ્ધિ કરી શકે છે અમદાવાદમાં કેમ માટે કે કમિટિ માટે આવે, ને થોડી દુરસદની પજોમાં બીજા કેટલાયે મહત્વના કાર્યોમાં ભાગ લે, અને ભાવણે પણ રાખે પણ એના બધા ભાવણોના મૂલ્ય એકસરખા ક્યાથી હોય ? અમદાવાદમાં 'માહિત્યના પગદેવ'ની પિંજાન આપનારા ભાવણમાં જે અનેરી ભાત હતી, નડિયાદના 'શુજરાત એક ભાવના' એ ભાવણમાં જે સર્વગ્રાહી મમાલોચના અને અદ્ભુત આશાવાદ હતો, એનું કાંઈ બધું જ ભાવણમાં ઓછું રોય છે ? 'માહિત્યના નકલ'ના અમદાવાદના એ ભાવણ વખતે તો કેટલાક ઓતાઓને લાગ્યું કે શુર્ળ સાહિત્યના ખડો રચનાર અને ઓ કેતકરના શુજરાતી જ્ઞાનકોશમાં સદાય આપનાર મુનશીની ભાષા કેમ આમ ઠોકરાઈને વ્યાકરણદોષોથી કનુસિત બનતી હતી ? પણ આ અમગહતા તે જ મુનશીની વિચિત્રતા છે ને ? મુનશી એમની અદ્ભુત શક્તિથી કેટકેટલું લખી લખીને ફેંકી દે છે ? કાંઈ મિત્રોની મહાવચ્ચી ને અદગક લક્ષીના બચ્ચી તૈયા સાધનો મેળવી મુનશી તેમને પોતાની સર્વગ્રાહી અને મચોટ દૃષ્ટિથી વ્યવસ્થિત કરી તેમને ઓપ આપે છે, ને તેમનું સુચોગ્ય ગવિધાન કરી જનતા માટે જાહેરમાં મૂકે છે, અને પછી તેમને પોતાની કૃતિઓના વિવચનો વાચવામાં, તેમના લાભિત્તામર્શ ચલ્લોમાં વખાણ મારવામાં, અને ટીકાકાગના મખત ટીકા-પ્રદારો ક્રીનમાં ખૂબ મજા પડે છે તેમની મોંઘર બુદ્ધિથી આવી ટીકા કે પ્રસસાનું માપ આગળથી કાઢી લેછે તે માટે તેઓ તૈયા જ રહે છે, ને તેમાં જ તેઓ મગે છે પ્રણાવિકાલગના તેઓ દિમાવની દોષ

રા. નરસિંહરાવ' અને રા. બ. ક. કાકિારના મંગળજી જાણે કે નવીન સ્વરૂપે સાહિત્યમાં ક્રાન્તિકારક તરતોનું પુનરુજ્જીવન કરતા હોયની ! 'કાકાની સરણી' અને 'પુરંદર પરાજય,' અને 'ગુજરાત'ના દિવાળીના અંકમાં અપાયેલી વાર્તાઓ અને નાટિકાઓ: આતું આતું તો તેઓ કેટલું ચે લખ્યાં જ જાય છે; જનના તે વાંચે છે, વિચારે છે, ને તેનું વિવરણ કરે છે. પણ સાહિત્યનો આમવર્ગ કેંક શાંત થાય ના થાય ત્યાર પહેલાં તો મુનશીએ કેંક નવું 'સરળવ્યું' જ હોય. તેમનાં સાહિત્ય અંસદનાં લાલણો ને તેમાંથી બારડોલી ઉપરનું તેમનું 'મૂલ્યપરિવર્તન' અને 'સુવર્ણયુગનાં સર્જન' કાષ્ઠ અજળ્ય શબ્દસામર્થ્ય બતાવી સાહિત્યની વિવિધ શક્તિ પૂરવાર કરે છે.

ગાંધીયુગની સર્વતોમુખી અને પુણ્યપ્રદ પ્રવૃત્તિ આગળ મુનશીની સાહિત્ય કે રાજકીય પ્રવૃત્તિ ઢંકાઇ જતી હોવાથી સાહિત્યક્ષેત્રમાં મુનશી ને યુગસ્રષ્ટા કે યુગભોક્તા, આ પ્રશ્ન કેટલાક નવીન અભ્યાસીઓને મૂંઝવે છે, પણ આ પ્રશ્ન જ અહીં અસ્થાને છે. મુનશી પોતાના બુદ્ધિબળે, અને સ્વાભાવિક નિઠરતાથી નાનકડા ગુજરાતમાં થાય તેટલું બધું જ કરી દે એમ તેમણે બારડોલીના સત્યાગ્રહ સુદ્ધ વખતે પણ બતાવી આપ્યું. મુનશીમાં જે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ સાથે લાક્ષણિક નિઠરતા અને દેશદાઝ ના હોત તો તેઓ આજે વર્ષો પછી પણ મહાસાબાની છત્રછાયા ન સ્વીકારત, અને નેગનું નેજસ્વી વ્યક્તિત્વ કષારનું ચે અગલદાર પિતાને પગે બાંધીને સરકારની સોડમાં ઢંકાઇ ગયું હોત.

અને આ બુદ્ધિબળના ઉપાસકને પણ જગદ્વિભૂતિસમા મહાત્માજીની આધ્યાત્મિકતા માટે અપૂર્વ માન છે, એમ તેમના 'ન્યોતિર્ધરે' સાખ પૂરે છે. ને એ જ આધ્યાત્મિક તેજથી રંગાઇ કે અજબ તેમણે સત્યાગ્રહની લડતમાં અપલાયનું મુનશી એ પ્રથમ ગુજરાતી, પછી હિન્દી. ખવાળને માણુનાર, ગુજરાતના-પાટણના-લાટના-ભુચુકરના ગૌરવની મશગાયાઓ રચનાર આ ગ્રંથકારે પોતાની વાણીને વર્તનમાં ઉતારવા માતૃભૂમિને ચરણે પોતાની સર્વ શક્તિઓ સમર્પી—ધારાસભાનું સભ્યપદ તજ દીધું, વડીલાતને પણ વેગળી મૂકી, અને રાષ્ટ્રસેવાની દિશામાં ગૌરવલરી લાત પાડી.

મુનશીને કેટલાક સાહિત્યચોર માને છે, અને 'કૌમુદી'માં તેના પુરાવા પણ અપાયા. યુરોપના સાહિત્યક્રણ વિષે જે મુનશીએ પોતે નિખાલસતાભર્યો ખુલાસો બહાર પાડ્યો હોત તો સાહિત્યનો આમવર્ગ કેટલાયે તર્ક-વિતર્ક ને વિતગ્રવાદમાંથી બચી જત. એ સાહિત્યક્રણના સ્વીકાર કર્યા છતાંયે મુનશીની પ્રભાવતી પ્રતિબાતી ગુજરાતે જરૂર કદર કરી હોત. પણ મુનશીના સ્વભાવમાં આવી નિખાલસતા દશે ખરી ?

મુનશીની સર્વ નવલકથાઓમાં 'પ્રતાપ' 'ડરે તેવી, દઝાડે તેવી નિશ્ચલતા' 'સખત બીડાયલા હોઠ' એવું એવું તો કેટલું ચે સામાન્ય જ હોય છે. અને તેમની લેખનપદ્ધતિ ને શૈલી પણ હવે એટલી તો રૂઢ જતી ગઇ છે કે 'કૌમુદી'ના ગઇ સાલના અંકમાં કાષ્ઠએક લેખકે તેમની દબે જ 'લગવાન કૌટિલ્ય'નું આગળથી જ અનુમંધાનમાં એક પ્રકરણ લખી આપ્યું; ને, 'મુનશીજી, નવીન આપો, નહિ તો પિષ્ટપેપણુ તો તમ જેવા નવીનતા ને વિવિધતાના ઉપાસકને શોભે નહિ' તેમ સચવીને મુનશીની એ નવલકથા તેમની જ પદ્ધતિએ પૂરી લખી આપવાની તે લેખકે અનુચ્છા માગી હતી.

મુનશીની ધણીખરી નવલકથાઓનું પરત્વેવિધાન ઝળાયુક્ત અને મોહક, રસપ્રદ અને વેગલયું છે. લાખા વર્ણનો, નીરમ પાત્રપરિચય, શુષ્ક વાચ્યત્વના દોષોથી ધણે અંશે તેમની નવલકથાઓ મુક્ત છે તેમનો વાર્તાપ્રવાહ તે સરિતાપ્રવાહ જેવો જ રમ્ય, વેગવતો તે આકર્ષક છે વાચકને યધો વખત નિઃશ્વાસપરાયણ કેમ રાખવો એ વિચાર પ્રસંગોની કૂલ ગૂથણીમા તેમની ધ્યાનબહાર લાગે જ હોય છે એક પણ પાત્ર છોડવાનું મન થાય નહિ, ને વાર્તાપ્રવાહની ખાતર તે છોડી શકાય પણ નહિ,—‘ ભગવાન કાર્તિક્ય ’ જેવા માટે નહિ,—એ જ વસ્તુ વાચકને પ્રમંગોના પૂરમા ખેંચાતો રાખે છે મુનશીની લોકપ્રિયતાનું આ પણ એક મુખ્ય કારણ છે

પણ તેમની નવલકથાઓની આર્થીયે સુદૃઢ વિશિષ્ટતા તો તેમનું પાત્રાલેખન ને પાત્રવિકાસ છે તેમના પાત્રો તે જીવંત, સૃષ્ટિમા અનુભવીએ તેવા, દેશાભિમાની, આકર્ષક અને આભેદજન છે પ્રમંગો અને ગવાદોદ્ધાર, તે તે પાત્રોના ગુણદોષથી વાચક વિશેષ માહિતગાર છે, અને પછી તો તેમનાથી તે એટલો બધો તો પરિચિત થાય છે કે પાત્ર દર હોય કે વેશ બદલીને આવે તોપણ તે તેને ઓળખી કાઢે છે કાકની વિચક્ષણ સાહસિકતા, મુગ્ધાની મતાદર્શક કારકતા અને ઉદા મહેતાનું મીઠું હાસ્ય વાચકને તે તે પાત્રની અધારી રાત્રિએ પણ ઓળખાણ આપે તેના તાદ્દશ છે યુરોપના ‘ Introduction ’ ના સામાજિક શિષ્ટાચારને અનુસારતા હોય તેમ મુનશી એક વખત વાચકને મુખ્ય પાત્રો સાથે પરિચય કરાવી આપે છે, અને પછી તો બને એકબીજાની ગાઢ મૈત્રી સાધવા પોતાની જ મેળે વિશેષ પરિચયમા આવે તેમ હચ્છતા હોય તેવી રીતે તેઓ અદસ્ય યતા લાગે છે સ્થેપમા, બીજામાંથી શેષ થાય ને શેષમાંથી વૃક્ષ થાય તે જ રીતે મુનશીના પાત્રો ઉત્તરોત્તર સ્વાભાવિક વિકાસ પામતા કહી શકાય

અને આ ગુણદર્શનની જગે બાળને ત્રુટીઓની ઉધાર બાળુ પણ છે ‘ રેખાચિત્રો ’ ની ગગણિત સૃષ્ટિ ગચનાર બહાના જેવી ઉધાર બાળુને ઊંચી મકવાની ‘ પડા, ’ કે જગે બાળુને જ નમતી બતાવનાની ‘ નાગરિકતા ’ મારામા બહુ થોડી છે, ને તેથી જ મારે તેમની માથે હાથા પણ બતાવવી રહી મુનશીના પાત્રો કેટલેક અંશે તો સ્વચ્છતી, માહસિક સત્તાચીવ, તોફાની કે સુખિ-પ્રયુક્તિવાળા હોય છે તેમના પાત્રાલેખનમા બજો કે આત્મ લક્ષિત્વના (Subjectivity) જ ઓળા પડતા હોય તેમ તેમના પાત્રોની એક વખત બે વિવિધતા ને વિશિષ્ટતા સમજ લીધી તો પછી વગર વાચ્યે પણ તેમની કાંઈ પણ નવલકથાના પાત્રો ઉપર તમે તે શમધી જ્ઞાન ધગવવાનું આદર કરી શકો પાત્રોના સુદૃઢ સમન્વય ખાતર મુનશીએ ઇતિહાસનું ખૂન કર્યું, ને કેટલાક યુરોપના માહિત્યના પાત્રોને મુગ્ધાની સ્વાગ મળવી ઇતિહાસને ઉવેખ્યો નહિ તો તેમના પાત્રો પ્રેમાનંદના પાત્રો જેવા મુગ્ધાની અને મુર્દર અસ્ફુટિના પ્રેરક કેમ ના લાગે ? અને તેમના ‘ પુરુષ, ’ ‘ વ્યવન ’ ‘ નયમિદ ’ કે ‘ કાર્તિવ્ય ’ વિદ્વાન અને ગગિક વિવેચકોને કેમ કૃત્રિમ અને અર્નતિદાસિક લાગે ? પણ એ તો જેમ તેમના કેટલાક ત્રિભુતિમાન પાત્રો મે મનુષ્યની માન્ય ત્રુટીઓની પર ચર્ચ સમતા નથી, તેમ તેમનું ઉત્તમ મર્જન પણ ઇતિહાસ સાથે સ્વચ્છતાએ વર્તવાની લાવચને દર ન કરી શકે તો તે બહુ આશ્ચર્યકારક ન લેખાય આટલું તો માન સ્વાભાવિક રીતે જ નહિ તો પડી માહિત્યમગદ મુનશી માટે ક્યા ઓછું આમર્થ્ય ધરાવે છે ?

તોયે કબૂલ કરવું પડે કે મુનશીએ ગુજરાતનું ઝળહળતું રત્ન છે ગુજરાતના જાહેર જીવન પરત્વે મરકારના જીવમોની ધડીએ કે કુફરતી આફતોની પગે કવિઓ ને લેખકો તો બિચારા કુલકર્ણુ જ બની જાય છે, ને તેમની કલમ ન્યારે ફરી જાય છે, ત્યારે મુનશીએ યુગધર્મને પિછાણ્યો, અને થોડાક સાહિત્યસેવકોની માફક શબ્દ-દેહે પુસ્તકોમાં ગાયેલી અસ્મિતા ગુજરાતની ગૌરવવતી ભૂમિ ઉપર ઉતારવામાં ફાળો આપ્યો. આ કાંઈ તેમને માટે ઓછું શોભારૂપદ છે ? પણ મુનશી જો બુદ્ધિના પ્રમાણમાં એકાગ્રતા સાધે, નિડગતાના પ્રમાણમાં સ્નેહ ને સમભાવ દાખવે, બેભારાઈ જતા ઉત્સાહના પ્રમાણમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે, તો તેઓ તેમના માનીતા ગુજરાતની કેટ-કેટલી મહાન સેવાઓ કરી શકે ? એ એકાગ્રતાના અભાવે, ને નીનતાના શોષને લીધે આજે તેમનું ‘ગુજરાત,’ ‘સાહિત્ય ગ્રંથ’ અને ‘સાહિત્ય-ખંડ’ કેટલા પ્રાણુવાન કે ચેતનવત્તા રહ્યા છે ? હાલ તો આપણે ‘આવા મનુષ્યની બુદ્ધિને જગત નમે, પણ ચાહી ન શકે’ એ શીમતી લીલાવતીના તથ્યાસવાળા અભિ-પ્રાયને જ ટેકા આપવો રહ્યો જગન્નિયતા તે બુદ્ધિને વર્ચસ્વતી ને વરેણ્ય બનાવે !

અંતમાં, મુનશીએ સાહિત્યને ઉજળ્યું, ચેતનવત્તા બનાવ્યું, ને તેને નવો ઓક આપ્યો, સાહિત્ય અને રાજકારણના સેતુ બનતા હોય તેમ-જે કે હજુ સાહિત્યના સેતુ બનવાની કે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાન બનવાની તો બહુ વાર છે-તેમણે પ્રજાની નાડ પરખી, રાષ્ટ્રની જરૂર પિછાણી, અને ‘મા’ની સેવામાં સહકુટુંબ જોડાયા સાહિત્યને વ્યાવહારિક જીવનમાં સ્થાન નથી, સાહિત્ય એટલે આદર્શ, આચારની એરણુ ઉપર ન દીપાય તેવી ભાવનાઓ-આ માન્યતાને ઉચ્છેદી મુનશીએ તેવી ભાવનાઓને આચારમાં ઉતારી, પોતે ઝપ્પાવ્યું, સ્વાતંત્ર્યની વેદી ઉપર બુદ્ધિબળ અને દ્રવ્યની આહુતિઓ આપી, અને પ્રથમ પ્રયત્ને જ ઝડપાયા પાછા છૂટ્યા અને તેટલી જ તેજસ્વી રીતે ફરીથી ધૂમવા લાગ્યા આમ આદર્શોના આદિત્યના હજારો કિરણો પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિએ અનેકધા ઝીલનાર એ મુનશીને તેમની વિવિધ ગુર્જર સેવા-ગાંધીસેવા-માટે આપણા હાર્દિક અને આદરભર્યા અભિનંદન હો !

महात्मप्रशस्तिः

[स्रग्धरावृत्तम्]

यस्य भूभङ्गमात्रे

हरति सुभयदां चण्डतां राजलक्ष्म्या

येनोक्तः शब्द एको

जनयति चलनं सुप्तलोके समस्ते ।

नावद्वं येन देहे

प्रहरणमपरं वै क्षमामन्तरेण

सोऽयं गांधी महात्मा

जगति विजयते राष्ट्रस्वातंत्र्यमूर्तिः ॥ १ ॥

सर्वेषां वन्दनीयः

प्रवृत्तिमलिनतादैर्न्यदुःखोपहर्ता

वाचा पीयूषत्रया

परवशपतितं लोकमुद्धोध्यन्त्यो ।

दृष्टोऽसौ शुष्कदेह—

स्तदपि मदवतां भूभुजां दर्पहर्ता

सोऽयं गांधी महात्मा

जगति विजयते राष्ट्रस्वातंत्र्यमूर्तिः ॥ २ ॥

[अनुष्टुप्]

अहिंसाव्रतधारी यो

राष्ट्रसेवापगयणः ।

निर्मलो निरहंकारो

महात्मा कस्य एव सः

॥ ३ ॥

વિશ્વગીતા

ભગવદ્ગીતાથી આપણે એટલા બધા પરિચિત છીએ કે ગીતા શબ્દના સાન્નિધ્યથી એ ગીતાનું આપણને સહેજે સ્મરણ થાય; માટે શરુઆતમાં જ 'વિશ્વગીતા' નો શબ્દાર્થ કહી દઈ. ગીતા સંસ્કૃત શબ્દ ગીતનું નારીગતિનું રૂપ છે. ઉપનિષદ (નારી ગતિ) શબ્દના સંયોગથી ગીત શબ્દ ગીતામાં પરિણમ્યો, એટલે ગીતા શબ્દનો મૂળ અર્થ તો ગાન જ. અને વિશ્વગીતા એટલે વિશ્વનું ગાન—The song of the Universe. અત્રે એ કવિ ન્હાનાલાલના એક પુસ્તકનું નામ છે.

હવે પ્રસ્તુત વિષય પર આવતાં પહેલાં કવિ ન્હાનાલાલરચિત સાહિત્યસૃષ્ટિનું જરા વિહંગાવલોકન કરીએ. કવિ ન્હાનાલાલે ગુજરાતને ભવ્ય કાવ્યો, અપ્રતિમ નાટકો, અને પ્રેરણાત્મક ભાષણો અર્પ્યા છે. એમનાં કાવ્યોમાં અર્ધગૌરવ અને કલ્પનાવૈભવ છે; 'એમનાં નાટકોમાં કલામય ગૂંથણી અને ચિરંજીવ પાત્રો છે; એમનાં ભાષણોમાં વર્તમાનને પારખવાની, ખૂટકાળને બેદવાની, અને ભવિષ્યનાં દ્વાર ખખડાવવાની શક્તિ છે. હા, ઇતિહાસાલેખન અને વિવેચનમાં એમનું કવિત્વ આપણને ઘણી વાર ખૂંચે છે; પણ વસ્તુસ્થિતિના ભવ્ય આલેખન માટે કોઈ કોઈ વાર એમની ત્રુટિઓ સહન કરવાનું આપણને મન થઈ જાય છે. છતાંયે એટલું તો આપણે અવશ્ય ધૃષ્ટીએ કે કવિ તે કવિ રહે તેમાં જ ખરી મઝા છે.

હવે આપણા નાટક સાહિત્યનો જરા વિચાર કરીએ. કમભાગ્યે ગુજરાતમાં શિષ્ટ નાટકો અને રંગભૂમિ હજી જુદાં છે, એટલે આપણને શ્રદ્ધા નાટકો જ સારા સાહિત્યકારો તરફથી મળ્યાં છે. આ નાટકોમાં આપણે નાટકનાં ખામ લક્ષણોની અપેક્ષા રાખીએ તેમાં શું જોઈ? કિયાનું સંચલન, પાત્રોનું નિરૂપણ અને વિકાસ, વસ્તુસંકલના, સખદતા અને સર્વ દશ્યોનું એકગામિત્વ—એ તત્ત્વો જેમાં ન હોય એવાં પુરતકાને નાટકો કહેતાં આપણે જરૂર અચકાઈએ. કવિ ન્હાનાલાલે જ્યાં જ્યાં, રાજર્ષિ ભરત, ઇન્દુકુમાર, મોગલ યુગનાં નાટકો ગુજરાતને અર્પ્યા છે; એ બધાંમાં નાટક તરીકેની શી શી વિશિષ્ટતાઓ અને અપૂર્ણતાઓ છે એ પ્રશ્ન અત્યારે મારે માટે અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ એ બધાની વસ્તુસંકલનામાં નાટકનું લક્ષણ નો છે જ; એટલે બીજી અપૂર્ણતાઓ ભલે હોય છતાં એ બધાં નાટકો છે.

વિશ્વગીતાને પણ કવિ નાટક કહે છે; શા માટે તે સમજાવું નથી—સમજવું અતિ કઠિન છે. રથળ, કાળ અને વસ્તુની એકાગ્રતા એ પ્રાચીન મંદિરાનાં નાટકોનાં અપરિહાર્ય લક્ષણો છે. અને એ સાહિત્યમાં આવી એકાગ્રતાવાળાં નાટકો રચાયાં છે. પણ અંગ્રેજીમાં શેક્સપિયરે રથળ અને કાળની એકાગ્રતાને ગૌણ બનાવી વસ્તુની એકાગ્રતા પર જ લક્ષ આપ્યું. આપણાં સંસ્કૃત નાટકોમાં તો વસ્તુની એકાગ્રતા જ પ્રધાનતઃ સચવાવી બોધ્યે એ નિયમ થયેલો જણાય છે. અને આપણે વાર્તાપ્રધાન સાહિત્યનો વિચાર કરીએ તો એટલું નો અવશ્ય કહેવું પડશે, કે નાટક અને નવલકથા—એ બન્નેમાં વસ્તુની એકાગ્રતા એ આવશ્યક, મૂલ્યવત્ અંશ છે. અને એ અંશનો ઉચ્છેદ થતાં, નાટક તે નાટક ન રહે, નવલકથા

તે નવલકથા ન રહે; હા, નવાં નવાં કલાસૂત્રો અને નાટ્યસૂત્રો રચાય ત્યારે ભલે તેમ અને આપણી કલાદષ્ટિ તેમનો એ પ્રમાણે અંગીકાર કરતાં, આપણને અટકાવે છે.

વિશ્વગીતાને નાટક તરીકે આપણી સમક્ષ મકતાં, કવિએ પોતાના સમર્થનમાં ત્રણ દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં છે: ઋગ્વેદસંહિતા, ભાગવત અને ભગવદ્ગીતા. આમાં વદતો વ્યાધાત રચે છે. આ ત્રણમાંથી એકે પુસ્તક નાટક નથી; બીજા વિશ્વગીતાને કવિ આપણને નાટક તરીકે સ્વીકારવાનું કહે છે.

કવિની બીજી દલીલ: “સંહિતા એટલે સંગ્રહ નહિ, સંહિતા એટલે કૂલભાગ નહિ, સંહિતા એટલે કૂલમાળા.” અરુણ પછી એ કૂલમાળા ગૂંથવામાં પછી શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ કહ્યું છે તેમ વિવેક તો જોઈએ જ ને ?

“સહુ રંગ ભણે અનુકૂળ રીતે
વળી મંથવિરોધ કયેહાં ન નરે.”

રંગ અને મંથનો સંવાદ જનજન્યા વચ્ચે કોઈ વિવિધ પુષ્પોની માળા તૈયાર કરે તો એમાં એનું કલાવિધાન ક્યાં શોધીશું ? કવિ કહે છે:

“વીરુધા રૂઢા ગૂંથનાર રસમાલીનું કલાવિધાન આમાં છે.”

ગૂંથનાર રાખે પહેલાં “રંગ અને મંથનો સંવાદ મેળવી” એટલાં રાખે. ઉમેરેલાં હોય એવું નાટક કવિ શુદ્ધરાતને લવિષ્યમાં આપે એમ આપણે ઇચ્છીએ. શુદ્ધેવનું યાત્રામંથન અને પતંજલિનું દર્શન એ બન્ને દ્વારા નાટકની એકાગ્રતા સાધવા કવિએ પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ એક માણસ એક રચનામાં જીએ રહીને વિવિધ દરેકો જીએ એટલે એ બધાં દરેકોનું એક નાટક બનાવી દેવાય ? અચિત નહિ. વળી નવી જાતનું આવું સર્જન હોય તેને નાટકનું નામ આપવા શા માટે લલગાનું જોઈએ ? એવા પુસ્તકને નાટક કહેવા કરતાં કલાવિધાનના એક નવા પ્રયોગ તરીકે રજૂ કર્યું હોત તો વધારે યોગ્ય લેખાત.

પુસ્તકમાં વસ્તુ પ્રાચીન છે. પ્રાચીન વસ્તુ લઈને કાલિદાસ, ભવજીતિ અને શેક્ષ્પિયરે કેવાં કલાવિધાન કર્યાં છે તે સર્વવિદિત છે. કવિ ન્દાનાલાલે હમણાં એવો પ્રયાસ વિરોધતઃ આદર્યો છે. અમુક પ્રાચીન દ્રવ્ય કે પ્રસંગથી કવિની પ્રતિભા ઉત્તેજિત બને છે એટલે એ એ પ્રસંગને નવું સ્વરૂપ આપવા પ્રેરાય છે; અને જેટલો વેગ એની પ્રતિભામાં પુરાયો હોય એટલા પ્રમાણમાં એ નવું સ્વરૂપ આકર્ષક અને જાન્ય બને છે. આ પુસ્તકનાં વિવિધ દરેકોના અવલોકનથી મારા આ કથનના સત્ત્વની પ્રતીતિ થશે.

હવે પુસ્તકના અવલોકન પહેલાં પુસ્તકની એક વિશેષતા જોઈ લઈએ. કવિ ન્દાનાલાલનાં ધણાંખરાં પુસ્તકોમાં અર્પણ-એ એક અસામાન્ય વિશેષતા છે. પિતૃભક્તિથી નીજાનું ગીતાના ભાષાન્તરનું અર્પણ ન જોઈ હોય તેમજે જરૂર જોઈ લેવું. અને ‘જટલાંક કાવ્યો ભા. ૨ જા’નું અર્પણ પણ ચરુભક્તિને મૂર્તિમત બનાવતા એક ચક્રાચ્ચ જેવું છે. અને અહીં તો અર્પણમાં ઋણસ્વીકારનો અંશ પણ છે. ગંરૂત સાહિત્યના જનનમાં પ્રકાશતા સામર્થ્ય મંડલના તારો તે વાસ્ત્વિક, વ્યાસ, કાલિદાસ, ભવજીતિ, માય, બાણ અને જ્યોતેવ. આ ગમર્થિમંડલ દલુએ પ્રકાશે છે, અને માનવીની રચિતતા રહેશે ત્યાંસુધી તે જરૂર પ્રકાશશે. લોકમાન્યતાને આધારે વાસ્ત્વિકને પ્રથમ સ્થાન કવિએ આપ્યું છે. વ્યાસ અને વાસ્ત્વિકના અંતિદાગિક વ્યક્તિત્વની ચર્ચામાં આપણે અત્યારે નહિ જાનરીએ. આપણે માટે તો રામાયણ અને મહાભારતનું કર્તૃત્વ જાણીએ, અને એ કવિઓએ સર્ગવેલી અપ્રતિમ સૃષ્ટિ સાથે એ આપણને પ્રેરણા પાનાર અને

રસશાસ્ત્રની ઉપદેશક રહેશે. કવિની ખરી પિછાન કવિહૃદય જ કરી શકે; સામાન્ય મનુષ્યને પણ એના હૃદયમાં ગૂઢ રહેલો કવિત્વનો અંશ પ્રેરે. ત્યારે જ એ કવિના કવિત્વનું ખરું મૂલ્ય કરી શકે. કવિ ન્હાનાલાલ ધણા થોડા શબ્દોમાં એ મહાકવિઓની કેવી પિછાન કરાવેલું છે તે જોઈએ.

પવિત્ર અને પ્રતિભાસંપન્ન રામાયણના કર્તા વાલ્મીકિ માટે પુણ્ય અને ઉત્તમલક્ષ્ય એ જ શબ્દ. વ્યાસ માટે અંબોનિધિશા અને સુરજનનયણા.

કાલિદાસની સુન્દરતાની ચન્દની ઉછાળતી પ્રસાદની પૂનમ.

ભવભૂતિની ઉરફારમો ફારતી પ્રીતિલતા. માધ અને બાણે “ત્રૈલોક્ય વીણી લીધાં.” આકાશો એમને સરોવર છે, સર્વપથ ક્રોડાવદેશ છે. માથે મેષે મનં વયઃ અને વાળોચ્છિદ્રે જગત્સર્વમ્ એ ઉક્તિઓ સુવિદિત જ છે.

જ્યદેવ—“લાલિત્યના છાંદ જેવા, પુષ્પપાંખડી વેરતા અને રસપડકરે નાચતા.” પ્રેમ અને ભક્તિનો સંયોગ એ જ્યદેવની વિશેષતા છે. સાથે ભાવનર્તન અને શબ્દલાલિત્ય ભળવાથી જ્યદેવ માટે સંસ્કૃતમાં કહેવાય છે:—

यदि हरिस्मरणे सुरसं मनो
यदि च काव्यकलासु कुतूहलम् ।
ललित कोमलकान्तपदावलीम्
शृणु सखे जयदेव सरस्वतीम् ॥

આમ એ મૃત્યુતરેલા સપ્તર્ષિને આપણે કવિ જોડે વદન કરીએ.

હવે નાટકનો પરિચય કરાવનાર પહેલું દૃશ્ય જોઈએ. શરુઆતના પ્રાર્થનમાં કવિએ એક પરિચિત છન્દનો નવીન રીતે પ્રયોગ કર્યો છે.

“ રાગીને રાગીપતિ, દિવસને દિનમણિ
તેજના ઓષથી વધાવે.

X

X

મગનને પાટ આ મહન લેદાવલી
અગર જયમગ્ન હૃચ્ચારે. ”

આમ મૂલણા છન્દમાંથી એક, એ કે ત્રણ માત્રાઓ ઓછી કરીને કવિએ કેવા પ્રકારનું ઞન્દાલાલિત્ય ઉપજાવવા ધાર્યું છે તે સમજાવું નથી. આ જ દૃશ્યમાં આપણને નાટકના વસ્તુનું સૂચન પણ મળે છે.

પતંજલિ:—સસારનું ચક્રવર્તી સત્ય કીયું ?

હજી તો નથી લાખ્યું મ્હને

પાતંજલ (૧) યોગદર્શનનું એ પરમસૂત્ર.

પતંજલિનો આ પ્રશ્ન બરાબર લક્ષમાં રાખવા જેવો છે, કારણ કે એ જ આ દૃશ્ય-માળાને મૂકતું કવિનું સૂત્ર છે. પાતંજલ શબ્દ પછી પ્રશ્નાર્થનું ચિહ્ન મેં મૂક્યું છે. પતંજલિ પોતે જ પાતંજલ યોગદર્શનનું સૂત્ર શોધે છે ?

નટી.—બહાડના અણુઅણુમાં છે

અફેક્ટ મહાનાટક

ને પરમ નાટક તો છે

અદ્ભુત વર્ણવી આ જગત્વીહા.

પરંતુ અહીં 'નાટક' શબ્દ એના પારિભાષિક અર્થમાં સમજવાનો નથી. આ સૂચનથી દોરાઈને પુસ્તકને આપણે નાટકનું નામ ન આપીએ એટલી સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે

નામ માટેનું ખીણું સૂચન

૫૮ જલિ —લગ્નો વિશ્વલીલાનું

જન્ય નાટક,

લોકલોકના ચિત્ર વિચિત્ર

પડદાઓ સમુ,

X X

વિશ્વગીતાને નામે ઉચ્ચારી

રસ જમતમા.

નટી —ગીતા ગાઇ હતી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે

વિશ્વગીતાના ગાનારા અમે કાણ ?

અહીં ગીતા શબ્દથી શરુઆતમાં જે લખનું એ સૂચન કરેલું છે તેના ઉત્પાદનને અવકાશ છે. બાકી ભગવદ્ગીતા અને વિશ્વગીતાનો સંબંધ અને તો કાદરાયણ સંબંધ જેવો લાગે છે.

પહેલા અંકને કવિએ કાળજીના પ્રશ્નો—એવું નામાલિધાન અર્થે છે. પ્રશ્નનું ચિન્તન બધા ૫ પ્રવેશોમાં નથી, કોઇ કોઈ પ્રવેશમાં કાળજીનાં-જીનાં દરેશોનું એમણે પોતાની પ્રતિભા દ્વારા કરેલું નવસર્જન જ છે.

પ્રવેશ ૧ : સીતાદરણુ લક્ષ્મણજી સીતાજીના કઠોર વચનો સાંભળી, આશ્રમને રામની આજીની મર્યાદાએ દોરી રામને મદદ કરવા જાય છે રાવણ મંન્યાસીવેગે આવે છે. સીતાજી ભિક્ષા આપવા બહાર આવે છે રાવણ સીતાનું દરણુ કરે છે આ દરણું વસ્તુ અહીં એક માનસરાસનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે રાવણ મંન્યાસીવેગે છે છતાં સીતા જોડે નિર્લજ્જ થઇને વાર્તાવાપ કરે છે, અને એનો એવો વાર્તાવાપ છે છતાં સીતા એની હકને માન આપી મર્યાદાને બાંધી મહાર આવે છે ! હા, એક બારી કવિએ રાખી છે—સ્રીહૃદયની અદ્ભુત શ્રદ્ધા સીતામાં છે:

" સતિયાને ચકર શા ? "

પણ મારો તો રમિક વાચકોને એક જ પ્રશ્ન છે. રાવણ પોતાની લપટતા સીતા સન્મુખ પ્રગટ કરે એથી કલામયતા જળવાય છે ખરી ? સંન્યાસી સંપૂર્ણ—દુઃખ વેદ ભજવીને રાવણ સીતાને છેતરે એમાં જ વધારે સ્વાભાવિકતા તો આવે.

દર ૫ જગ્યાતાં આપણી મમતા આશ્રમમાં એટલી રુચિદાયક શકુન્તલા આવે છે દુખ્યન્તના ચિન્તનમાં લીન જાનિને એ એણી છે. દુર્વામાં પ્રવેશ કરે છે. કોઈ એમનું સ્વાગત કરતું નથી ઝાપિનો ક્રોધ પ્રગ્લબે છે અને એ શકુન્તલાને શાપે છે. અહીં એક પ્રશ્ન

વિચારણીય છે: જગતમાં પૂન્ય કોણ ? ન્યાય કે ન્યાય ઉવેખનારા ઋષિઓ ? દુર્વાસાને પણ શકુન્તલાની સખી પાસેથી આ પ્રશ્નનો ઉપદેશ મળે છે:—

“ તપોદષ્ટિથી નિરજિથે મહાત્મન
નિરજિથે અને ચદન્ધ્ર આચરિથે. ”

અને આ ઉપદેશથી આર્દ્ર થઇને એ શકુન્તલાના શાપનું નિવારણ બતાવતા જાય છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં કંસરાયનું ધનુષ્ય નગરચોકમાં પડ્યું છે. સેનાનીઓ એ ધનુષ્યનું પૂજન કરાવી કંસની આશુ મનાવવા ઊભા છે. આ પ્રવેશ એકંદરે આડંબરયુક્ત અને ‘ નાટકી ’ જેવો લાગે છે. એક જ દૃશાન્ત આપું:

(કૃષ્ણ ગોપલોકો સાથે આવે છે)

દવલનાયક—વન્દન વન્દો આ ચકવર્તીત્વને
એક ગોપ—ઓ કરદણુ ! ઈ ચક્ર કર કેને કિથે ?
બદયોભાનો રવૈયો કે ગોળી !

સીધો, સારો ગોપ ચકવર્તીત્વ રાષ્ટ્ર સમજ્યો નહિ. એને એમાંથી ‘ ચક્ર ’ વાદ રહ્યું. એટલે એણે જિજ્ઞાસાથી કૃષ્ણને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

કૃષ્ણનો ઉત્તર:—

“ સારો સંચાર છે ગોળી,
ને સત્ત્વી છે રવૈયો:
નેતરા છે નરનારને હાથ. ”

આ ઉત્તર પેલા ગોપે સાંભળ્યો, અને પછી એણે શું કર્યું તે તો કવિ જાણે! કારણ કે આ સાંભળ્યા પછી એ ગોપ કાંઈ બોલતો નથી. પણ આને આપણે આડંબર નહિ તો ખીલું શું કહીશું ? નાટકી અંશ ચન્દ્રાનના કાવ્યમાં છે.

ચોથા પ્રવેશમાં આત્મા, પરમાત્મા અને માયાનું ચિન્તન છે. કવિ ન્દાનાલાલની પ્રતિભા ઊર્ધ્વગામિની છે. જોટલી ઊંચે ચડવામાં, નબોવિહારમાં એ ખીલે છે એટલી પૃથ્વીને પગથારે નથી રમી શકતી. અને અહીં એ પ્રતિભાને અનુરૂપ વિષય મળવાથી એાર ખીલી છે:

“ માનવી માનવીના જીવનમાં,
અક્રૂર છે ચાંડલિણી. ”

આ ચાંડલિણી તે માયા, એના પાચ તે કર્મબંધનો. ‘ આતમગણ ’થી અજ્ઞાણો માનવી આ ચાંડલિણીને અજ્ઞેય માને છે. આકાશવાણી—અંતરવાણી એને જાણે જોડવા પ્રેરે છે—માયાને જીતવાનો માર્ગ બતાવે છે. આમ સત્ત્માં કવિની અચલ શ્રદ્ધા આ પ્રવેશના અન્તમાં દેખાય છે.

પ્ર. ૫: ભરતગોત્રનાં લક્ષ્મણચીર

કવિ ન્દાનાલાલના સ્વભાવની ઉમતા અને એમની યુદ્ધપ્રિયતા સર્વવિદિત છે. અને આ પ્રવેશમાં એમના એ ગુણોને વિસ્તરવાને સંપૂર્ણ અવકાશ મળ્યો છે. વળી એ જ ગુણોથી ઉત્તેજિત થઇને કવિએ મહાભારતના બીજા જવલત પ્રસંગો પર પોતાની પ્રતિભા-શક્તિનો ગોપ ચઢાવ્યો છે.

દ્રૌપદીનું પાત્ર મહાભારતમાં પણ ઉજ્જવલ અને શૌર્યવંતું છે. અહીં એ ઉજ્જવલતા થોડા ક્ષેત્રમાં પણ કવિ સફળતાથી દર્શાવી શક્યા છે,

કુરુકુળની રાજસભાને દ્રૌપદી એક જ પ્રશ્ન પૂછે છે: “આ ભરતકુલની રાજસભા છે ?”
 બીષ્મ, દ્રૌપદી—કોઈ ઉત્તર આપતુ નથી અન્તે દુર્યોધનના નિર્લજ્જ ઉત્તરથી એનું ખરું
 યોગિની સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. અને બ્રહ્માંડભરના પાપ-પુન્યને ભરમીભૂત કરવા ઉદ્ધત થયેલી
 મહામાયાસમી દ્રૌપદી આપણાં મનઃશુદ્ધ સમીપ ખડી થાય છે.

“પાપ પાપ પ્રાણે ચે
 શરીરના શબ રહે,
 પાપ પાપ નાથે એમ
 અનાથ છુ આજ.”

આ શબ્દોમાં રહેલી કરુણતા અને સ્ત્રીહૃદયની કામળતા ક્ષણિક જ છે.

“પરિત્રી રહતી નથી,
 હું ચે રહીશ નહિ.”
 X X
 X X

આ શુ પાડવો વિરાજે છે ?
 કે પાડવોના પૂતળા ?”

આમ શરુઆતની કરુણતા ધીમે ધીમે ઉગ્રતામાં પરિવર્તન પામે છે અને દ્રૌપદીનું ખરું
 સ્વરૂપ આપણે નેષ્ટ શક્તિએ છીએ.

આ પ્રવેશમાં રાજ્યઓના ધર્મની પણ કવિએ વિચારણા કરી છે. બીષ્મ-પિતામહનું
 એક જ વાક્ય આપણે નેષ્ટએ:

“રાજવીને સંજ્ઞન મટવાના અધિકાર નથી.”

“રાજરાજેશ્વરને”ના લેખક અત્યારે રાજવીઓને આ વેણુ સભળાવે તો ? પણ
 ગુજરાતનાં એ સદ્ભાગ્ય નથી

આ ભવ્ય દક્ષિણે અન્ત પણ એટલો જ ભવ્ય છે. દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચાઈ રહ્યા
 પછી “અંધારપછેડા એટલે” શ્દ આવે છે અને કહે છે:—

“નેષ્ટ-નેષ્ટને હું તો યાકચા આઝું:
 આજ નહિ અજવાળું અન્ધકારને.”

ચન્દ્રના આ એક જ વાક્યમાં કૌરવોની કૂર મનોદશાનું સૂચન સંપૂર્ણ છે. પછી વૃદ્ધા
 પૃથ્વી આવે છે. રાજા એટલે પૃથ્વીપતિ, મહાકર્મશાલી પતિથી—રાજાથી પૃથ્વી નિત્ય
 યૌવન માણે છે. અને દુરાચારી પતિથી એ રસહીન બને છે પાપી પતિને વશ પડેલી
 કોઈ પુત્રી પિતાને ફરિયાદ કરતી હોય એવી કરુણ પૃથ્વીની આ ફરિયાદ છે.

“હરિ ! નેહને નેહલે જુલાવી
 ને દેવના દાન દીધા:
 પછી ભવને જુલામણે જુલાવી
 ને પારકા કેમ કીધા ?
 X X

હરિ ! અજવાળે અમને ઉછેરી
 ને દેવના દાન દીધા;
 પછી અન્ધારે શાને ઉરોડ્યા ?
 કે પારકા કેમ કીધા ?”

અત્યારે પણ દારિદ્ર્યથી પીડાતી અને લોહીથી ભિંજતી પૃથ્વી-આપણી ભૂમિ ક્યાંને આવો કરુણ પોકાર નહિ સંભળાવતી હોય ?

આમ એક અંક પૂરો થાય છે આ બધા દશ્યોને પોતાની કલ્પનાશક્તિથી મંકળાવીને કાષ્ઠ 'નાટક'નો એક અંક બનાવી શકે તો તે ભવે 'વિશ્વગીતા'ને નાટક કહે

ખીજ અંકની શરુઆત મિહ-લોકોના દર્શનથી થાય છે જગતને ઊર્ધ્વ લઇ જવા માટે સિદ્ધો સિદ્ધલોકમાંથી જગતમાં અવતરે છે અને જગતને આત્મતેજ આપી પ્રદીપ કરે છે, એ માન્યતાને આધારે એ પ્રવેશ રચાયો છે આમા ચમત્કારોની પરપરા છે, એટલે આધુનિક દૃષ્ટિથી જોનારને આ દશ્યમા દિવ્ય ચમત્કારોથી ઉત્પન્ન થતા અદ્ભુત રસ સિવાય વિશેષ કાષ્ઠ નહિ જણાય અને અત્યારે-ત્યારે ચમત્કાર સાહિત્યના અને જીવનના પ્રદેશમાંથી દૂર થવા માંડ્યો છે ત્યારે આવું દશ્ય, આપણને-આપણી ક્યાંના આદર્શોને નહિ મંતોષે.

પછીના પ્રવેશમા શકરાચાર્ય અને મંડનમિશ્રનો સંવાદ-શાસ્ત્રાર્થ છે માહિમ્મતીના તટ પર પનિહારીઓ જલ ભરવા આવી છે, એ ઝોલા ખાતી, પાણી ભરી, ગીત ગાતી પાછી વળે છે. માથે પાણીની હેલો ઉપાડીને ઘેર જતા એ પનિહારીઓ આ ગીત કેમ ઝીલતી હશે તે સમજાવું નથી પણ વસ્તુસ્થિતિ જોઇએ, કવિની દૃષ્ટિ મમજ પ્રથમથી જ આત્મ-પરમાત્મનો-કર્મજાનનો સંવાદ તરવરે છે, અને તેથી જ આ ગીત અહીં યોગ્ય છે. અને આ કઇ સામાન્ય પનિહારીઓ નથી. જે નગરીમા પક્ષીઓ પણ જગતના નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ વિશે ચર્ચા કરતા, જે નગરીમા ભારતી સમી કુલદેવી વિરાજતી હતી, જે નગરીને મંડનમિશ્ર જેવા પંડિત અને તેના શિષ્યો શાસ્ત્રપંડનથી ગજવતા હતા-તે નગરીની આ પનિહારીઓ છે એટલે એમનું ગીત પણ આત્મા, પરમાત્મા અને જગતના પ્રશ્નોની વિચાર-પરપરાથી ભરેલું છે.

“મહારે માય માય તત્વના માટવા

પાણીગ કેમ ભરીએ ?

મહારે તલુ તલુ ગુણની વેદ,

પાણીડા કેમ ભરીએ ?

X X

સખી નીર ઉછળે એ અનન્તના,

પાણીડા કેમ ભરીએ ?

એના ભરતી ને ઝોટ છે અધાર,

પાણીડા કેમ ભરીએ ?

X X

એવા આત્માની નદીઓના નીર

પાણીડા કેમ ભરીએ ?”

શકરાચાર્ય અને મંડનમિશ્રનો સંવાદ એટલે ઉત્તર અને પૂર્વમીમામાનો શાસ્ત્રાર્થ અહીં બન્ને મહારથીઓનો મવાદ હૃદયસ્પર્શ કે શુદ્ધિપ્રાણ નથી લાગતો ઉપરનું ગીત રચીને જાણે કવિની પ્રતિભાને થાક લાગ્યો હોય તેમ એ મવાદમાં કવિ ઉજ્જવલતા નથી પૂરી શક્યા વિશેષમા કઇક અર્થગતતા પણ અહીં પ્રવેશી છે જીવો પ્રહૃવ નાપર એમ ઉચ્ચારનાર-એકમેવાદિતીયમ્ નો ઘોષ ગજવનાં શકરાચાર્ય જાણે 'દૈતવાદી' હોય એવો ભ્રમ આપણને

આ પ્રવેશ વાંચતાં થાય છે. અને કર્મવાદ અને જ્ઞાનવાદનો બેદ રૂપ થાય એટલી વિરાદતા પંથુ સંવાદમાં નથી જણાતી.

પછીનો પ્રવેશ પ્રેરણાજનનનો છે. વાદબીદિ આપણા આઘ કવિ કેમ લેખાય છે, આ વાત તો સર્વવિદિત છે. આ પ્રવેશમાં કવિએ પ્રતિપાદન કરેલ એક સત્ય તારીએ: સર્જક વસ્તુ સાથે એકતા સાધે ત્યારે ખરું કાવ્ય ઉદ્ભવે છે. કારણ કે ચિત્તસોજ કે ઊર્મિસંચલનને એ એકતા વગર અવકાશ મળતો નથી. પ્રસંગદર્શનથી કવિની ઊર્મિઓમાં આઘાત થાય છે અને તે આઘાતથી તેમાં સંચલન ઉદ્ભવે છે; એ સંચલનનું ચબ્દમાં પરિણમવું તે કાવ્ય.

આ પછીના પ્રવેશમાં અપ્સરાઓની પ્રેમગોષ્ઠિ છે. અપ્સરાઓએ પણ જગતને સૌન્દર્ય અર્પ્યું છે. ઉર્વશી અને શકુન્તલાની જનની મેનકાએ વિક્રમોર્વશીય અને અભિજ્ઞાન-શકુન્તલાનું વસ્તુ અર્પ્યું. અને શકુન્તલા માટે કવિ શું કહે છે?

“ગદા યોગીન્દ્રની યોગલક્ષ્મી
સૌન્દર્ય પાત્રમાં ઠલવાયે
જગતને લાખ્યું રસનું અમર ફલ.”

પરંતુ અપ્સરાઓના અદ્ભુત સૌન્દર્યકિરણથી અરુણ એવો એક અદ્ભુતતર પુરુષ તે ગર્ભયોગી શુક્રદેવછ. અને તેને ઉદ્દેશીને ગવાયેલું ગીત આ દસ્યના પ્રાણુરમું છે.

દસ્ય બદલાતાં આપણે સર્વ ધર્મેના પયગંબરોની મંડળી એકત્ર થયેલી જોઈએ છીએ. આમાં કવિનો સર્વધર્મસમભાવ પ્રદર્શિત થાય છે. અને વિશ્વને નિષ્પાપ કરવા અવતરતા એ પયગંબરોના સમાજમાં પૃથ્વી એક કડવું વેણ પૂછે છે:

“આટ આટલા સૂરજ ઉગ્યા માનવલોકે
તોય અંધારાં કેમ ન અજાણાં થયાં?”

પૃથ્વીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ આ પ્રવેશમાં શોધતાં મળી રહેશે. સમસ્ત વિશ્વના ધર્મ અને માનવીએનો સમન્વય કરે એવો પયગંબર જગત માગે છે. પરમાત્માનાં કિરણો જ દલ્લુ જગતને મળ્યાં છે. અખંડ ધ્વજજ્યોત ક્યારે લાધશે? આ પ્રવેશમાં ‘ધ્વજ’ શબ્દ આપણને ખૂંચે છે. કવિનો ‘ધ્વજ’ શબ્દ માટેનો મોહ એમના વાચકોથી અગ્નિપ્રેરો નહિ હોય; છતાં થોડા શબ્દો અહીં આપું છું, જેથી અર્થનું સંશોધન દરવામાં રસિક વાચકને પણ જરા આનંદ અને વિશેષ શ્રમ પડે.

૧ ધ્વજમહેલ	૨ ધ્વજભારસ્કર
૩ ધ્વજઅજ્ઞવાળાં	૪ ધ્વજલલિયા
૫ ધ્વજપાટી	૬ ધ્વજસભા.

આમ આ ખીજ અંકમાં કાળજૂના પ્રશ્નોની વિચારણા પછી પરાપૂર્વનાં મન્યન થયાં. એ મન્યનમાંથી તારવેલું નવનીત તે ‘ત્રિકાલપર સનાતનતા’-નિત્ય પરિવર્તન પામતા જગતનું ચિરસ્થાયી તત્ત્વ.

પહેલા પ્રવેશમાં શુક્રદેવજીના યોગથી મેનકાના રૂપેલ સૌન્દર્યનો પરાજય થાય છે. જ્યાં જ્યંતમાંના કામના પરાજય કરતાં આ દસ્ય વધારે બળ્ય છે. “સૌન્દર્ય શીલથી શોભે છે” અને “જેબનવેલીને ફૂલડે ફૂલડે પુષ્પના પરિમલ પમરે, તો સંસારયાત્રા તીર્થયાત્રા નીવડે”—આ કવિનાં સંદેશવાક્ય વાંચ્યો. પવિત્રતા સૌન્દર્યથી અજ્ઞેય અને મદાન છે.

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

પ્રવેશ રબ્બે: સનાતન અશ્વત્થ. એ અવ્યય અશ્વત્થ તે આ જગત: એનાં મૂળ પરબ્રહ્મામાં અને એની શાખા વિશાખાઓ જગતભરમાં વિસ્તરેલી છે. આમાં જગતનાં વિવિધ દૃશ્યો કવિએ બતાવ્યાં છે. રા. બુદ્ધભાઈ હિમરવાડીઆએ એક રચણે કહેલું છે કે કવિ ન્હાનાલાલ નવા છતાં જૂના છે, એ સત્યની પ્રતીતિ અહીં થાય છે.

“દીર્ઘાં ઉ રુદિરયતન્ત્ર એકે કા સસારી ?

પ્રતિપર દોષ તે રુદિપર દોષ.”

આ શબ્દોમાં કવિની પ્રણાલિકાપૂજા આપણને દષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે. પણ કવિ પ્રણાલિકાના અધ્યયનક નથી એ આગળ વાંચતાં આપણે જાણી શકીએ છીએ.

“सुगुणानी रभृतिरुदितानि

ने सुगुणानां ससार मार्ग.”

“સ્મૃતિ એટલે સસાર વરો

છરણ ઉતારવા ને નવા ખેરવા.”

પરંતુ જૂનાંને દૂર કરવામાં અને નવાંને સત્કારવામાં વિવેક અને સંયમની જરૂર છે. તે માટે કવિનો સંદેશ જગતના સુધારકોને પહોંચાડવા જેવો છે :

“नवसृजनना सुगनसामर्थ्यं होय

એને ઉ ઉચ્છેદવાના અધિકાર.”

વિશ્વને પ્રેરતા, વિશ્વને ઉચ્ચગામી બનાવવા મથતા અવધૂતો-મહાપુરુષોને એકન થયેલા કયાંય જોયા છે ? કવિની સમર્થ પ્રતિષ્ઠા તમને તે જતાવશે. જગતને માટે ચેતાની શક્તિ-ઓનો વ્યય કરવો એ જ મહાપુરુષોનો ખરો આનન્દ છે. અને એ આત્માતુષ્ઠિના આનન્દ માટે જ મહાપુરુષો જગતમાં અવતરે છે. એ અવધૂતોની મસ્તીનું એક સુંદર લંબન આ દૃશ્યમાં છે. કવિ ન્હાનાલાલે પ્રાચીન સાહિત્યનું જે પાન કર્યું છે તેમાંથી દિવિધ લાભ સુજરાતને મળ્યો છે: એક તેમના રાસ દ્વારા અને બીજો તેમનાં લાજનો દ્વારા. લંબનો કરતાં રાસની સંખ્યા વિશેષ છે એ ખરું, પણ લાજનોમાં એ કવિ ન્હાનાલાલની વિશેષતા જાની રહેતી નથી. અને રાસ તથા લાજન એ બન્નેથી ‘પ્રેમભક્તિ’ નામનું સાર્થત્વ હું જોઈ શકું છું. મસ્તી-આત્માન્દ એ લંબનોનું ખારા લંબણ છે-મધ્યવર્તી લાવ છે. એટલે આ લાવ ન હોય ત્યાં લંબન શુષ્ક અને નીરસ બની જાય છે. કવિમાં રહેલ ભક્તિની મસ્તી આ લંબનમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. લાખો પણ લંબનને અનુરૂપ અને સ્વાભાવિક છે ચોયા પ્રવેશમાં મુક્ત આત્માના પ્રવાસપથનું વર્ણન છે. એ પ્રવેશમાંનું ગીત વાંચવાંથી તેનો સાર સહેલાઈથી અને રસપૂર્વક સમજી શકાય તેમ છે:

“आख्या गगननां न्होतसो

ચાલો વિશ્વ વધાવા;

आत्म आ हकुं हकुं वाय

વિશ્વનો રાજ વધાવા.

X X

आख्या अनन्तना न्होतसो.

ચાલો વિશ્વ વધાવા

X X

વિહરે હોરખડે વિરાટ

વિશ્વનો રાજ વધાયા.”

હવે છેલ્લો પ્રવેશ બ્રહ્માંડમંડલનો મહારાસ જોઈએ. બ્રહ્માંડમાં કૃષ્ણસમોવડો રાસરસિયો હજી જગતે નથી જોયો, એટલે આ રાસમાં પણ એ જ પ્રધાન પુરુષ છે. અને કૃષ્ણ હોય ત્યાં ગોપીઓ, સૂરદાસ, જયદેવ, મીરાં અને નરસિંહ મહેતા ન હોય તે કેમ અને?

શુકદેવજીની યાત્રાનો અહીં અન્ત આવે છે એટલે એમનો આનન્દ આ પ્રવેશમાં મધ્યવર્તી છે. અને એ આનન્દ વ્યક્ત કરવા જે છન્દ કવિએ ચોસ્યો છે તે પણ તેટલો જ વેગધારી છે. પ્રાચીન ચારણી સાહિત્યના આ છન્દનો આદર કરી કવિએ ભાવની અને છન્દની એકતા સાધવામાં સફળતા મેળવી છે. રચાલીપુલકન્યાએ એ છન્દને આપણે જોઈએ.

“વરસે છે મન્દ મન્દ અમીનાં કંઈ છુન્દ છુન્દ

હમકે પરછન્દછન્દ, દિગ્દિગન્ત રોમે;

ભરતા અણુગોલ ભાવ, ફેંખતા અણુગોલ દહાવ,

છાટે રાસરંગધાવ નયનનની ટાળે,

x

x

વિલસે રચના વિલાસ, પ્રકૃતિ ને પુરુષ રાસ,

ઉછળે આનન્દ હાસ, પ્રભુતા ગાળે

હો સન્ત ! પ્રભુતા ગાળે”

છેલ્લો રાસ મીરાંબાઇની ભક્તિ, સૂરદાસની આત્મઝંખના અને શુકદેવજીની પરિતૃપ્તિના પ્રતીકરૂપ છે. એમાં વિશ્વમાં વિલસતા, પ્રકાશ પ્રેરતા અને જનતાનું કલ્યાણ કરતા ‘પર’ બ્રહ્માનું-પરમાત્માનું ગાન છે.

આ દૃશ્યને અન્તે યોગર્ષિ પતંજલિ આવે છે અને ઉચ્ચારે છે:

“દિશાસાગર ભરતું બ્રહ્માંડ એટલે

પરબ્રહ્મ અને યોગમાયાનો લગ્નયોગ.

આદરું હું ચે મહારુ યોગરાસ.

મહેને ચે લાધું યોગનું પરમ સૂત્ર:

ચિત્તવૃત્તિનિરોધ: યોગ:”

યોગમાયા એટલે શું? પતંજલિના આ ઉચ્ચારણની વિશેષતા પુસ્તકનાં વિવિધ દૃશ્યો-માંથી શી રીતે તરી આવે છે? આ બધા પ્રવેશોમાંથી એમને યોગનું તત્ત્વ શી રીતે લાધું? આ બધા પ્રશ્નો અગમ્ય જ રહે છે. યોગના સૂત્રનું તત્ત્વ એમને કદાચ શુકદેવજીના દૃષ્ટાન્ત પરથી લાધું હોય તો ભલે.

આમ આ ‘નાટક’ પૂરું થાય છે. અને ‘વિશ્વગીતા’નું નાટક કહેવાને બદલે વિશ્વલીલા નામ આપવાનું હું તો પસંદ કરું—તે પણ નાટક તરીકે નહિ. અને ‘વિશ્વલીલા’ શબ્દમાં પુસ્તક અને નામ બન્નેની સાર્થકતા સધાતી મને તો લાગે છે.

શ્રીયુત ક્ષિતિમોહન સેનની શિક્ષણ-વ્યાખ્યાનમાળા

વ્યાખ્યાન ૪ થું*

આસો વદી ૭ શુક્ર, ૧૯૮૨

ગ્રીસમાં વિદ્યા વ્યક્તિની ખાનગી મંપત્તિ ગણાતી; ભારતમાં વિદ્યા એ એક સાધના હતી. ગ્રીસમાં વિદ્યા મૂલ્ય આપીને ખરીદ કરી શકાતી; કોઈ કોઈ વાર એ મૂલ્ય એટલું મોટું હતું કે સાધારણ ગરીબ માણસ એટલું આપી શકે નહિ. અત્યારના પાંચ હજાર-દશ હજાર રૂપિયા એટલું દ્રવ્ય આપવું પડતું. ભારતવર્ષમાં વિદ્યા પૂરી કર્યા પછી દક્ષિણા આપવાનો રિવાજ હતો, પણ તે દક્ષિણા શિષ્યની ઈચ્છા અને શક્તિ ઉપર આધાર રાખતી. દક્ષિણા એ મૂલ્ય નથી; વિદ્યા એ જ્ઞાનનો યત્ત છે, અને યત્ત દક્ષિણા વિના હોઈ શકે નહિ. યત્ત પૂર્ણ થતાં યજ્ઞમાન શક્તિ અનુસાર એક રૂપિયો, એક રૂબા, એક વસ્ત્ર ગમે તે આપે તે ચાલે. શિષ્યોએ જેવી રીતે મહત્ત્વ સુવર્ણદાન અને સહસ્ત્ર ગોદાન પણ કર્યા છે; પણ કદી વિદ્યા વેચાતી નહિ. ગ્રીસમાં વિદ્યા વેચાતી અને તેથી જ વિદ્યાવાન વ્યક્તિ તેનો વેપાર પણ કરી શકતી.

ગ્રીસમાં ગુરુ વિદ્યાર્થી પાસે talents (ટેલન્ટસ) માગતો. ટેલન્ટસનો હાલનો અર્થ શુદ્ધિ થાય છે, પણ તે વખતે તે એક સોનાનો સિક્કો હતો. હિંદમાં શિષ્ય પાસેથી પાત્રતા અને અધિકારની અપેક્ષા રખાતી, પણ પૈસા ખાતર કોઈ વિદ્યાની ના પાડતું નહિ.

શિક્ષણ ચાલતાં દરમિયાન પિતાનો તેના પુત્ર ઉપર લાલનપાલનનો હક રહેતો નહિ; કારણકે શિક્ષણમયે તે પિતાનો પુત્ર નથી, પણ સમસ્ત માનવમજાજ તરફથી તે સાધના કરતો હોય છે અને તેથી સમાજ પાસેથી પોતાના નિર્વાહનો હકદાર બને છે. ગમે તે વિદ્યાર્થી, ગમે તે ગૃહસ્થને ત્યાં 'મયત્તિ મિક્ષાન્નદેદિ' કહેતો તો ભિક્ષા મળતી. ભિક્ષાનો અર્થ ત્યાં યાચકતા નથી, પણ એક રીતે ગૃહસ્થના અન્નમાં તેનો ભાગ ગણાતો. ભિક્ષા ગૃહસ્થને ઘેર જઈને માગવાનો રિવાજ હતો, કે જેથી કોઈ કૃપણ કે જડણ હ ગૃહસ્થનો ભાડાર સાર્યકે થઈ શકે.

આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ, કે ભારતમાં વિદ્યાધન સાર્વજનિક તપસ્યાધન હતું. સર્વ જનનો તે ગ્રાણુ હતું. જેમ વાયુ, તેજ વગેરે સર્વના ગ્રાણુના આધારનું વસ્તુ મૂલ્ય આપીને ખરીદ થતી નથી, તેમ વિદ્યાનું પણ હતું. મૂલ્ય વિનાની એટલે નકામી એવો અર્થ નથી, પણ મૂલ્ય વિનાની એટલે મૂલ્યથી અતીત એવો અર્થ છે. ગ્રીસમાં વિદ્યા ખરીદીની ચીજ હતી તેથી કોઈ પણ માણસ તેને તાણુ મારી ગુસ્સે રાખી શકતો; પણ હિંદમાં ગુરુએને માટે વિદ્યાદાન ન કરવું એ મોટો અપરાધ ગણાતો. એ અપરાધનું નામ 'સહધાત' હતું; કારણકે તેમાં અંતર્ય સહનો ધાત થાય છે.

વેદના આરંભકાળમાં સહાયર્ય વગેરે પૂર્ણ વિકસિત થયાં નહતાં. તે મમયમાં એક ઋષિ તપસ્યા કરતા અને અંતરમાં પ્રેરણાઓતિ પ્રાપ્ત કરીને એક એક મહાસત્ય વાણી ઉચ્ચારતા-જેમ આકાશમાંથી વર્ષા આવે છે, અને આખી જ્વળિને બીજવે છે તેમ. પણ જેમ વરસાદની આકાશવૃત્તિ ઉપર આધાર ન રાખતાં લોકોએ પછીથી કૃવા, તળાવ વગેરેની યોજના કરી, તેમ શિક્ષણમાં પણ થયું. ઋષિઓ શિષ્યના હૃદયને ચારે બાજુથી ઘેરીને મંત્રકારી કરીને સરોવર જેવું બનાવતા, જેમાંથી એક ઉપર એક જ્ઞાનકમળો ફૂટતાં. આ

શિષ્યો જ્યારે શુરુની ચારે બાજુ વિટળાઇ રહેતા ત્યારે સ્વહાથયાત્રામનો પ્રારભ થયો અને એ તીર્થે તે જ વિદ્યાવતર્ન બન્યું. વિદ્યાવતર્નને માટે કોઇ છટ કે કાંટમાલતી જરૂર ન હતી. એક બાઉલનું ગાન છે કે

“ મેં એક સરોવર જોયું કે જેને ઘાટ નથી, તે પણ તેમાં ઊતરતાં મેં મારી તુષ્ટી તૃપ્ત કરી; કિન્તુ, મેં એક સોનાના ઘાટવાળુ સરોવર જોયું કે જેની મધ્યે જળા નહોતું હું તૃપ્તિ હોઇને સોનાને ઘાટે બેઠો તે વખતે અંતર્દાહથી તેમ જ સોનાના દાહથી બળવા લાગ્યો.” એટલે માનસતીર્થની રચના વિનાની કેવળ બાહ્યપ્રતિષ્ઠા જીવન દેતી નથી; એટલુ જ નહિ પણ તે બેવડી શક્તિથી મારે છે. જ્યાં ધીરે ધીરે મરત ત્યાં દગ્ગ કરીને મારે છે.

ઋષિઓ સમજ્યા કે જ્ઞાન આપણા અંતરનો પ્રાણ છે અને બાહ્યવસ્તુથી તે કોઇ ઉચ્ચતર વસ્તુ છે. એવા પ્રાણને ઉપયોગી બૃષ્ટિ પણ વધારે પ્રાણમય બોધએ તેથી તેઓ કહેતા કે નગરમાં નહિ, ગામમાં નહિ પણ ઉદ્યાનમાં, ઉપવનમાં, અરણ્યમાં, તેની પ્રતિષ્ઠા થાય. જ્યાં શ્રુત ઇંટ, કાંટ, પથરના સ્વરૂપ નથી, જ્યાં માનવસમાજના મિથ્યા આચાર એ તપના વિષ નથી એવા પ્રકૃતિના સૌંદર્ય મધ્યે, વનસ્પતિની સ્થિર તપસ્યા તજે, નદીને કિનારે, પશુનાં મંચીતમાં, એવા જ્ઞાનતીર્થની પ્રતિષ્ઠા થાય. તે વખતના રાજા-મહારાજાઓ પણ રાજમહેલો છોડી જ્ઞાનતૃપ્તિ તૃપ્ત કરવા માટે એ જળાશયોનો આશ્રય લેતા. કદી એવી મંથાઓ પોતાને ત્યાં લઇ જવાનો આગ્રહ ન કરતા. તેઓ જાણતા હતા કે ગમે તેવા સંગેમરમરના હોજને આટલાથી તૃપ્ત હોવાની નથી તે મમયે આજે જેમ ‘ પોકેટ એડિશન ’ (Pocket Edition), ગીતા છે તેવા તે વખતે ‘ રાજધાની એડિશન ’ વાળા આશ્રમો ન હતા.

પણ એમ ધારવું નહિ કે શુરુઓ સમાજની બહાર રહેતા અને તેમનામાં માનવમહાભાવ ન હતો. શુરુઓ શિષ્ય મહોને લઇને તીર્થયાત્રા વગેરેના નિમિત્તે સમાજમાં, જનપદમાં, નગરમાં ભ્રમતા, તેમ જ સમાજના માણસો પણ જાતોસહિત શુરુને મહાન પ્રસંગે આમ્રણ આપતા અને તેથી સમાજને ઉચ્ચ વાતાવરણનો લાભ મળતો. આ રીતે ધીમે ધીમે સ્વહાથયાત્રામનો વિકાસ થયો જે સત્ય ઋષિઓ પ્રેરણા દ્વારા મેળવતા, તે શાશ્વત સત્ય મેળવવા શિષ્યો ઋષિઓને ઘેરીને એક મત્યનું સરોવર તૈયાર કરતા. ઉપનયન સંસ્કારમાં ઉપનયન મન્ત્ર છે કે ‘ આયન્તુ સર્વતો... ’ સર્વ સ્થાનેથી હવે સ્નાત્યારીઓ, જેમ સમુદ્રમાં ચારે દિશાઓથી નદીઓ આવે છે તેમ આવે. મસુદ્ર તો નદીનુ અવસાન છે, પણ શિષ્યો શુરુસમુદ્રના ભગવાણી સરોવરનું જળ હમેશાં તાજુ અને અખુટ રહ્યા કરે છે. મત્ત કોઇ એક સ્થળનુ અથવા કાળનું ન રહેતાં નિત્ય કાળનુ અને ગર્વ સ્થાનનુ બને છે.

ત્યારપછી આપણા સમાજમાં કમ્પ્ર. ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા ચઇ હું તેનો ગચાવ કરતો નથી, પણ એતિહાસિક સત્ય છે તે કહું છું દરેક દેશમાં તેના પ્રયોજના અને ગાધના પ્રમાણે તે સમાજનો વિકાસ થાય છે. આપણા દેશમાં શ્વર નામનો વર્ણ છે. યુરોપિયનોએ જઇ અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશોમાં જઇ ત્યાંની વ્યસલ જાતોને ખતમ કરી તેમ નહિ કરતાં ભારતવર્ષી આર્યોએ તેમની સાથે વાગ કર્યો હાલ યુરોપિયનો સંસ્થાનોની વ્યસલ પ્રજાનો નાશ કરતા નથી, કારણકે તેમની મજૂરીથી સામાજ્ય રચ્ય થાય છે. એમ જતા, તેમની સાથે તેઓ વાસ કરતા નથી, ભારતવર્ષના આર્યોએ પ્રાચીન જાતિઓનો નાશ કર્યો નહિ, એટલુ જ નહિ પણ તેમની સાથે વાસ કર્યો. તે સમયે આર્યો પહેલાંની, દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ અને દ્રાવિડોથી પૂર્વની કોઈ એક પ્રાચીન સંસ્કૃતિ હતી. જ્યો તે સમયની સમસ્ત સભ્યતાને જુએ છે, તેઓને લાગે છે કે દ્રાવિડોની સંસ્કૃતિ આર્યોના કરતાં ઘમ નહોતી; કોઇ કોઇ વિષયમાં શ્રેષ્ઠ પણ હતી. તેટલા માટે આર્યોએ શ્વર જાતિને જળાત્કારથી પોતાની શિષ્ય-

વ્યવસ્થામાં આણી નહિ. અને તે જાતિએ અદર આવવાની ના પણ કહેલી તે ભારતવર્ષનું એક સૌભાગ્ય છે; કારણકે મધ્ય યુગમાં જે અગમનિગમવાદો (Mysticism) સૈવદર્શન, શાકતદર્શન અને યોગના પણ કેટલાક અંશો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે તે વેદ સમય પૂર્વની સંસ્કૃતિના મિશ્રણથી થયા છે. એ આર્યોએ પોતા પહેલાંની ગંડકૃતિને મારી નાખી હોત તો બુદ્ધ, જિન તેમ જ લોકાયતિક મહાપુરુષોની પ્રાપ્તિ થઈ હોત નહિ. આપણે કેવળ યતયાગ કરનારા અને ઉપનિષદના મંત્રના દ્રષ્ટાઓને જ મેળવી શકત, કદાચ ઉપનિષદના મંત્રદ્રષ્ટાઓને પણ ન મેળવી શકત.

આપણે જોઈએ છીએ કે બુદ્ધે જે સત્યનો પ્રચાર કર્યો છે તે વેદમાં ન હોવા છતાં પણ ઉપનિષદ વગેરેમાં પૂરેપૂરો છે. જન્માન્તર, કર્મવાદ, એ યતયાગમાં નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે યાતવદક્ય એક બાબુ યતયાગ કરે છે, પણ તેનામાં ખીજ બાબુ Mysticism ચૂક તત્ત્વ છે, જેને એક ઇટાલિયન પડિત ગતિમાન ધર્મ કહે છે. યાતવદક્યને જ્યારે આત્માની કથા, કર્મની કથા, જન્માન્તરની કથા મંજવી પ્રશ્નો કર્યા ત્યારે તેણે જિજ્ઞાસુઓને કહ્યું કે "અહીં નહિ. એકાન્તમાં ચાલો. હું તે તમને કહીશ." તે વખતે તેમણે જે કહ્યું તે જાણે બુદ્ધે કોઈ શતાબ્દ પૂર્વે આવીને વિરાજમાન થયા હોય એવું લાગે છે.* આર્યોએ દયાથી કે અશક્તિથી તેમની આગલી ગંડકૃતિનો નાશ ન કર્યો તે આપણુ સદ્ભાગ્ય છે. કારણ કે એ જે ગંડકૃતિના મિશ્રણથી નાના પ્રકારની વિચિત્ર જ્ઞાનમંપત્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે.

ત્યાર પછી ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા થઈ. તેમાં શિક્ષણવ્યવસ્થા હતી, તે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય માટે હતી, તેથી જ ચાર વર્ણ ન કહેતાં ત્રણ વર્ણ કલા છે. હિન્દુ, એ વાત સર્વ જાણે છે કે શરને વેદનો અધિકાર ન હોવા છતાં પણ જ્ઞાનનો અધિકાર હતો. આર્યોના અહીં આવ્યા પછી ધણે લાંબે માંબે વર્ણવ્યવસ્થા રૂઢ થઈ છે. જ્યારે રચિતજ્ઞાનદારા આખો દેશ નિયમિત થયો, ત્યારે મહાભારત, ભાગવત, હરિવંશ આદિમાં જોઈએ છીએ કે શરને જ્ઞાનનો અધિકાર મંપૂર્ણ હતો. તેની ઇચ્છા હોય તો ભલે વેદને રસ્તે ન જાય, હિન્દુ જ્ઞાનની દરકાર તેને માટે પણ હતી. ભક્તિશાસ્ત્રના મહાગ્રન્થ શાપિડલ્ય સૂત્રના દ્વિતીય અધ્યાયના દ્વિતીય આનિહકના ૭૮ માં સૂત્રમાં સ્વપ્નેશ્વરકૃત ભાષ્યમાં અથ બ્રહ્માનામ્ પ્રમાનાધિકરણૈરત્યાત્ તદધિકારશ્ચિન્ત્યન્તે । નિન્દિત ચાણ્ડાલાદિ યોનિપર્યન્તમધિવિચિતે સંસારજિજ્ઞાસાય અવિશૈવાત્ । બ્રાહ્મણથી તે ચાંડાલ પર્યન્ત સર્વને જ્ઞાનમાં મમાન અધિકાર છે. કારણ કે સંસારની જિજ્ઞાસામાં કોઈ બેદ નથી. ફરી એ ગ્રન્થમાં સ્વપ્નેશ્વર કહે છે: સ્ત્રીશૂદ્રાદીનામ્ ચાણ્ડાલાદીનામ્ ચ જ્ઞાનમપિ શ્રુતિમૂલમેવ મવતિ । અન્યથા તદસિદ્ધિ પ્રસન્નાત્ । સ્ત્રીશૂદ્રાદિ અને ચાંડાલાદિનું જ્ઞાન પણ શ્રુતિને આધારે છે, નહિ તો તેની અસિદ્ધિનો પ્રયંગ આવે. જે શૂદ્રાદિને વિદ્યાનો અધિકાર ન હોય તો આપણે જોઈ શકીએ કે શૂદ્રાદીનામ્ તુ મક્તિસાધનસ્ય તાવતૈષા અધિકારસિદ્ધૌ હોય. અને શૂદ્રાદિ માટે જ્ઞાન મેળવવાનો કોઈ ઉપાય ન હોય, તેમને સત્યજ્ઞાનનો અધિકાર ન હોય, તો જગતની સમસ્ત વિદ્યા ન વિદ્યા પ્રયુક્તિ કલ્પનાસિદ્ધા (૮૧ સૂત્ર, સ્વપ્નેશ્વર ભાષ્ય) તેથી જ ચાતુર્વર્ણ્યને હું કોઈ અંધશ્રદ્ધાથી જોતો નથી. હું સનાતની અમનાતની, મર્થને નિરપેક્ષ ભાવે જોઉં છું. ચાતુર્વર્ણ્ય તે વખતની સમાજવ્યવસ્થા હતી, પણ તે નિત્ય કાલનું શાશ્વત મત્ય ન હતું. તે તત્કાલીનિત વ્યવસ્થા હતી, અતિકાલિક વ્યવસ્થા ન હતી.

* જેમને આ વિષયમાં વિશેષ જાણતું હોય તેમણે રામ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર ફાર્મોસિસ Doctrines of Religions તેમજ ઉચ્ચાંડના અભ્યાસી Doctor E. J. Carpenter યં Theism of Medieval India જોડું.

ચર્યા પત્ર

મિથિલા વિદ્યાપીઠ

[અનુપ્રતિ]

રા રા. રતિલાલભાઈના ગયા એકમા આવેલા માહિતીથી ભરપૂર લેખમાં એક બીજી જ દિશામાંથી ઉમેરો કરવા માગુ છું.

જનક, નિમિ તથા કરાળ આ ત્રણે વ્યક્તિઓ આયુર્વેદના સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે તે ત્રણેના મંબધમાં નીચે પ્રમાણે માહિતી મળે છે:

(૧) જનક વૈદેહ—“ મિથિલાના જનકના નામથી કાષ્ટ વિશિષ્ટ રાજર્ષિ વિવક્ષિત નથી. વિદેહ વંશમાં એટલા બધા જનક યદ્ય ગયા કે એ અખિલ રાજપરપરા જનકવંશ કહેવાતી” આ વાક્ય અક્ષરશઃ સાચુ છે સુશ્રુત સંહિતામાં શાલાક્ય તત્રનો (આંખ, કાન, નાક, ગળુ તથા માથા વગેરેના રોગોનું વર્ણન કરનાર આયુર્વેદની શાખા) જે લાગ છે તે વિદેહાધિપતિએ રચેલા વિદેહતત્ર પરથી લખાયેલો છે એમ સુશ્રુત પોતે કહે છે. (ક) એટલે કે વિદેહતત્ર નામે એક શાલાક્યતત્રનો અથ સુશ્રુતના સમયમાં પ્રખ્યાત હતો અને તે વિદેહાધિપતિએ રચેલો હતો. ત્યારે એ ‘વિદેહાધિપતિ’ કાણ? ચરક સંહિતામાં, શારીર સ્થાનમાં, ગર્ભમાં ક્યાં અંગો પહેલા વિકાસ પામે છે એ પ્રશ્નની ચર્ચામાં જનક વૈદેહનો મત ટાંકેલો છે. (સ્વ) આ પરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, જનક વૈદેહ અને ઉપર કહેલો વિદેહાધિપતિ એ બન્ને કદાચિત્ એક જ વ્યક્તિના બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો હોય! ગમે તેમ હો, પરંતુ વિદેહતત્ર બહુ પ્રખ્યાત અથ હતો અને તેના ઉતારા સુશ્રુત ઉપરાંત બીજા લેખકોએ પણ કરેલા છે.

(૨) નિમિ—ઉપર કહેલા વિદેહતત્રથી બુદ્ધો એક બીજો નિમિતત્ર નામનો અથ પણ પ્રખ્યાત હતો. તેના લેખકનું નામ નિમિ શાલાક્યતત્રના રોગોનાં વર્ણનમાં, ટીકાકારોએ, નિમિતત્રમાંથી ઉતારા આપ્યા છે. આ નિમિ કાણ?

(ક) શાલાક્ય રાંપ્રામિહિતા વિદેહાધિપ કોત્તિતા

(સુ. ૩૦ તં. ૭૦ ૧)

(સ્વ) જન્મિયાણીતિ જનકો જૈન્નૈઃ.

રામાયણમાં, શિવધનુષ્યના લંગ વેળાએ, જનકે પોતાના કુળનું વર્ણન આપ્યું છે. ત્યાં નિમિ, જનકનો પૂર્વજ હતો એમ માલુમ પડે છે. આ ઉપરાંત ચરકસંહિતામાં, રસની ચર્ચા કરતાં, નિમિ નામના વિદેહના રાજાનો ઉલ્લેખ છે. (ક) તેમજ માધવનિદાનની ટીકામાં નેત્રરોગોના વર્ણનમાં તેના ટીકાકાર થીકડે, ‘નિમિ’ અને ‘વિદેહ’ આ બન્ને નામો જુદાં જુદાં વાપરીને ઉતારા કર્યા છે. એટલે એ દ્વિત વૈદ્ય સાહિત્યનાં પ્રમાણો એમજ તે એમ જણાય છે કે નિમિ અને વિદેહ બન્ને શાલાક્યતંત્રના લેખકો હતા તથા વિદેહમાં રાજ્ય કરતા હતા.

(૩) કરાલ—કરાલતંત્ર નામના શાલાક્યતંત્રના ગ્રંથનો લેખક. સુશ્રુત સંહિતાના ટીકાકાર કલ્પ જી તેને ‘કરાલભટ્ટ’ નામથી ઓળખાવે છે. પરંતુ એના કરતાં વધારે માનનીય, ચરક સંહિતાના સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત તેને દ્વિત ‘કરાલ’ નામથી ઓળખે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ નેત્રરોગોની સમ્યા ગણાવતાં કરાલનો મત એક પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે: “વિદેહના મત પ્રમાણે આંખના ૭૬ રોગો છે, કરાલના મત પ્રમાણે ૯૬, જ્યારે કૌશીતકિના મત પ્રમાણે ૮૦ છે.” (સ્વ) માધવનિદાનની ટીકામાં થીકડે કરાલતંત્રમાંથી ઉતારા કર્યા છે. આ પરથી કરાલ પણ અત્યંત પ્રાચીન છે એમ જણાય છે.

આટલે સુધી આવ્યા પછી જણાશે કે,

(ક) શાલાક્યતંત્રના ઉપર વર્ણવેલા ત્રણે ગ્રંથો, વિદેહતંત્ર, નિમિતંત્ર તથા કરાલતંત્ર ત્રણે પ્રાચીન સમયથી બહુ પ્રખ્યાત હતા. સુશ્રુત સંહિતા તથા ચરક સંહિતા બન્ને તેમના આધુનિક સ્વરૂપમાં લખાયાં તે પહેલાં એ તંત્રો જાણીતાં હતાં.

(ખ) નિમિ તથા જનક બન્ને વિદેહના રાજાઓ હતા.

(ગ) એક જ શાખાના પ્રમાણુભૂત ગ્રંથો આ વિદેહ દેશમાં લખાયા તે પરથી અનુમાન થાય છે કે, મિથિલામાં આસુવેદનો અને ખાસ કરીને શાલાક્યતંત્રનો અભ્યાસ બહુ ખાસ રીતે થતો હશે! આ ત્રણમાંથી એકે ગ્રંથ હાલ મળતો નથી એ આપણું દુર્ભાગ્ય!!!

ટંકશાળ
અમરજી

}

બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક
એસ. બી. બી. એસ.

(ક) નિમિષ રાજા વૈદ્યોઃ વદિશશ્વમદામતિઃ ।

×

×

પતે ભુત વયોવૃદ્ધા જિતાત્માનો મદર્પયઃ ।

×

×

સત્તરસા ઇતિ નિમિષૈવેદઃ

(ચ૦ સં૦ સૂ૦ સ્થા૦ ૭૦ ૨૬)

(સ્વ) રોગાણાં વદસ્તપતિઃ વિદેહઃ પ્રાહ । કરાલસ્તુપણ્વતિઃ ।

અશોતિ કૌશીતકિઃ પ્રાહ ।

ફેડરલ હિંદમાં સંસ્થાનો

જનસમાજની પ્રગતિ અને તેનો કારભાર ત્રિરાશીને હિસાબે કરાવેલાં ચાક્રસ ધોરણે ચાલતો નથી, અથવા જો એવાં ધોરણે હશે તો આપણે તે કળા શક્યા નથી. ખંગાળાના ભાગલા પાડી સરકારે લયકર ભૂલથાપ ખાધી અને આખા હિંદ દેશને બંધત કરી નાંખ્યો. ૧૯૧૬માં કેાણે ધાર્યું હતું કે ગાંધીજી આખા દેશના સરમુખત્યાર થશે અને પ્રબળને એક નવું અળણ્યું શસ્ત્ર આપશે? રુશિયાનો આમર્ષ એક મોટું બળવાન રાજ્ય સ્થાપીને ટકાવી રાખશે એવું ૧૯૧૬માં કેાણે ધાર્યું?

આપણે તે છતાં ત્રિરાશીના હિસાબે ક્યેં જઈએ છીએ. ૧૯૩૦ના જાન્યુઆરીમાં હિંદભરમાં લાગે ૧૦૦૦ સ્ત્રીઓ જાહેર કાર્યમાં ભાગ લેતી હશે, બાર મહિનામાં તેમની સંખ્યા લાખોથી ગણાય છે. આજે સંસ્થાનો અથવા “દેશી રાજ્યો” પોતાના હક્કો જમે કરાવવા બેઠા છે અને દેશી રાજ્યોની પ્રબળ જોવી ચીજનું અસ્તિત્વ નથી, એમ લાગણ માની બેઠા છે; તેથી સંસ્થાનોના પ્રશ્નનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. શરૂઆતમાં સંસ્થાનોની માગણીઓ તપાસી લઈએ. એ ભાગ કાંઈ શુદ્ધ લાગશે અને પછી તેની ચર્ચા અથવા તપાસ કરીશું.

સાઉથન કમિશનના નિવેદનમાં તેમજ મહાસભાએ તૈયાર કરેલા નહેરૂ નિવેદનમાં સંસ્થાનોનું લવિષ્ય નક્કી કરવામાં આવ્યું નહોતું અને સંસ્થાનોને લગભગ અલગ રાખવામાં આવ્યાં હતાં; પણ રોડ જેમના રાજમહેલમાં પડેા ખુલ્લો ત્યાર પછી આખા ખેલનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું. ને એટલી ઝડપથી ઓગિતું બદલાઈ ગયું કે બ્રિટિશ ડેલીગેશનને પોતાના વિચારો બદલી નાખવા પડ્યા અને મુસ્લીમ પ્રતિનિધિઓ પોતાની ચૌદ માગણીઓ વિષે હક લઈને બેઠા હતા તે પણ વિમાસણમાં પડી ગયા. રાજ્યોએ અથવા સંસ્થાનોએ આ માગણી કરી તેમાં માત્ર સ્વાર્થભુદ્ધિ હતી કે સ્વાર્થ સાથે દેશપ્રેમની લાગણી બિભરાઈ આવી હતી તેની ચર્ચા કરવી નિરર્થક છે. અચુક પાસો પડ્યો અને આખી બાજુ બદલાઈ ગઈ. ગોળમેજી પરિપક્વો નિર્ણય એવો છે કે હવે સુધારાનો વિચાર કરવામાં ફેડરેશનને એક મુખ્ય સ્થાન ગણવાનો છે. મહમદઅલી ઝીણાના ચૌદ મુદ્દાનો સંબંધ દાલી ગયો તેથી તે એમ માને છે, કે સંસ્થાનોને હજી દૂર રાખવાં, અને દિલ્હીમાં ગાંધીજીએ કહ્યું છે તે સ્વાતંત્ર્યના વાતાવરણમાં ખીલતા હિંદનો અને આપણું સંસ્થાનોનો મેળ થશે કે કેમ એ બહુ સલાજથી વિચારવા જોવો પ્રશ્ન છે અને વખતે એવા મેળનાં પરિણામ વિપરીત આવે.

“પ્રસ્થાન”ના મહા તથા કાગણના અંકમાં સંસ્થાનોની પ્રબળ માગણીઓ વિષે ટૂંકી નોંધ લેવામાં આવી છે—હવે આપણે સંસ્થાનોની માગણીઓ શી છે તેનો વિગતવાર વિચાર કરીએ. વાલિયરના રાજપ્રકરણી ખાતાના પ્રધાન, સંસ્થાનો તરફથી વકીલાત અને ખટપટ કરનાર મહામત્રી કર્નલ હક્સર અને નરેન્દ્રમડળના એક ઉપમંત્રી પાણીકરે ‘ફેડરલ હિંદ’ નામનું પુસ્તક ૧૯૩૦માં પ્રગટ કર્યું છે તેમાંથી આ મુદ્દા લીધા છે.

(૧) આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે છેક પ્રાચીનકાળથી હિંદ દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની વ્યવસ્થા હતી અને દરેક પ્રાંત અથવા પ્રદેશની કાંઈ કાંઈ વિશિષ્ટતા જળવાઈ રહેતી હતી.

ન્યારે ન્યારે આ સ્થાનિક વિશિષ્ટતા જુસી નાખીને, સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લઇ, સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન થયો છે ત્યારે તે રાજ્ય તૂટી પડ્યું છે. મૌર્ય, ગુપ્ત, વગેરે તેમજ મોગલ પાદશાહી સુધીના ઇસ્લામી વંશોની તત્વારીખ તપાસી જુઓ.

(૨) પણ જો દરેક પ્રાંત અથવા સંસ્થાનને છૂટું પડવા દેજો તો શી વલે થાય તેનો સંચોટ દાખલો મરાઠા સામ્રાજ્યની અવસ્થામાંથી મળી રહેશે. ન્યારે હોલ્કર, બોસલે, ગાયકવાડ, સિંદે અને બીજા જાગીરદારો છુટા પડી ગયા ત્યારે મરાઠા સામ્રાજ્યનું સંગઠન તૂટી ગયું.

(૩) હિંદી સામ્રાજ્યમાં એવા પ્રકારનું ફેડરેશન થવાની જરૂર છે કે સ્થાનિક સ્વતંત્રતા અથવા વિશિષ્ટતા જાળવાઈ રહે અને તે છતાં એ છુટાં સંસ્થાનો તથા ઇલાકાઓનું સળંગ સંગઠન થાય. સ્વાધીન હિંદમાં સંસ્થાનોને અવશ્યક “પરદેશી” જેવાં રાખવામાં હડાપણ નથી.

(૪) આ જાતનું સંગઠન બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ ન ધરી શકે; કારણ કે સંસ્થાનો બ્રિટિશ મુલકમાં આવતાં નથી. તે પોતાની રાજ્યપ્રતિષ્ઠા દાખલ થાય. આ સંસ્થાનોની ખાતરી થાય કે એમને જીવતાં રાખવામાં આવશે અને તેમના હક્કો સચવાશે તો દાખલ થાય, જો હક્કો કાલકરારથી સ્થાપિત થયેલા છે, અને હાથએ “આપ્યા” નથી.

(૫) આ સ્થાપિત હક્કોનું રક્ષણ ફેડરેશનથી જ થઈ શકે છે, તેની આવશ્યક શરતો નીચે પ્રમાણે છે:—

(ક) દરેક સંસ્થાન અથવા ઇલાકાના વ્યક્તિગત હક્કો અને મધ્યસ્થ સરકારના હક્કો નક્કી કરવા.

(ખ) જે જે બાબતો સ્પષ્ટ રીતે મધ્યસ્થ સરકારને સોંપવામાં આવે તેમાં જ તે દરમ્યાનગીરી કરે.

(ગ) જે બાબતો સોંપવામાં ન આવી હોય તેમાં વ્યક્તિગત સંસ્થાનને સર્વ સત્તા રહે.

(ઘ) આ બંને બાબતોનો ફોડ સ્પષ્ટ રીતે રાજ્યબંધારણમાં આવવો જોઈએ.

(ચ) સર્વોપરી ન્યાયાધિશી (સુપ્રીમ જ્યુડીશિયલ કાઉન્સિલ)ના બાબતની તકરારોનો નિર્ણય કરશે.

(૬) સંસ્થાનો નાનાં છે અને તેની વસ્તી ટૂંકી છે, તે લક્ષમાં લઈને રાજ્યબંધારણમાં હલચોલ હોય કે નેથી એ રાજ્યોને ખાલસાં ન કરાય. નાનાં રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ સ્થાનિક જૂથોથી થશે. દાખલા તરીકે કાઠિયાવાડનાં નાનાં રાજ્યો, જોરીસાનાં રાજ્યો, સીમલાનાં રાજ્યો વગેરે.

(૭) રાજ્યો નીચે જણાવેલી ખાત્રી માગે છે:

(ક) કોલકરાર કાયમ રહે, જેમાં તેમની સરમુખત્યારી સચવાય, પણ ફેડરેશનને લીધે કેટલીક સત્તા મધ્યસ્થ સરકારને સોંપવી પડે.

(ખ) મધ્યસ્થ સરકાર માટે ફેડરલ કાઉન્સિલ તથા ફેડરલ કાર્યવાહક મંડળ કરવાં, જેમાં ઇલાકા તથા સંસ્થાનો એ બંનેને લગતા પ્રશ્નોનો નિર્ણય થાય.

(ગ) એક સર્વોપરી કોર્ટ સ્થાપવી, જેમાં રાજ્યબંધારણને વિષે ઉપસ્થિત થતા મત-બેહોનો ચુકાદો થાય, સંસ્થાનો વચ્ચે માંહોમહિ થતી તકરારોનો ચુકાદો મળે, પોતપોતાની કોર્ટમાં નિકાલ ન થાય તેવા પ્રશ્નોનો ઇન્સાફ મળે. દાખલા તરીકે નોકાસૈન્ય વિષે.

(૮) સંસ્થાનોના રાજ્યબંધારણમાં જે ફેરફાર થાય તે દરેક સંસ્થાનની મરજી મુજબ.

પુનાઈડ રોટ્સની સરકારને દરેક રોટ્સની વ્યવસ્થા નક્કી કરવાનો હક્ક છે તેનો અર્થો ન હોય; કારણ કે કોલકરાઓમાં આ સંસ્થાનોની સ્વાધીનતા સ્પષ્ટ છે.

(૬) સંસ્થાનોમાં યુરાક્ત વળવાઈ રહે અને ગેરવ્યવસ્થા ન થાય તેને માટે નીચે ખતાવેલા ઉપાયો છે—નહેર મનનું બળ, અને ન્યાં ધણી ગેરવ્યવસ્થા હોય ત્યાં ફેડરેલ કાઉન્સિલની એક ચાલુ સમિતિ હા પાડે તો મધ્યસ્થ સરકાર દખલગીરી કરે.

(૧૦) જે પ્રશ્નોમાં સંસ્થાનોને લાભે વળે છે તેના નિર્ણય માટે કાઉન્સિલ થાય તેમાં સંસ્થાનોને કે લાભનું પ્રતિનિધિત્વ હોય. હિંદના પ્રતિનિધિઓમાં ગવર્નર વળતરના પ્રધાનોનો સમાવેશ થાય.

(૧૧) આ કાઉન્સિલની એક ચાલુ સમિતિ યશો જેમાં અમુક મોટા રાજ્યોને કાયમનું સ્થાન હશે.

(૧૨) જે પ્રશ્નો હિંદને તેમજ સંસ્થાનોને સરખા લાગુ પડે છે તેનો અનલ આ કાઉન્સિલના કાયદામાં રહેશે. દાખલા તરીકે રેલ્વે, પોસ્ટ, ટેલિગ્રાફ, વહાન, કન્ટ્રી, ટેક્સાગ વગેરે.

તપાસ

સંસ્થાનોની મોટામાં મોટી ક્ષીય એવી છે, કે એમણે જે કોલકરાઓ કર્યા છે અને સનેડો મેળવી છે તેને આધારે થાવન્યક વિવાદો અમુક સ્ત્રા મોનવવાનો હક્ક છે. કોલકરાઓને કામગિયાનાં મિશ્રણ માનવામાં આવે તો વલ્લભાનમાં કુસંપ, ક્લેશ અને કંદામ બાપી રહે, અને પશુબળનું જોર જમીને કુસંકૃતિનો સ્ત્રાનાથ થઈ જાય. કોલકરાઓ અને રાક્તબંધારણો પવિત્ર છે, પણ જેમ જમીનો બદલાયો જાય છે, તેમ તેમાં સામાજિક વાતાવરણને અનુકૂળ ફેરફાર થવા કરે છે. જે જાન વિજ્ઞાન કે શાસ્ત્રમાં પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ફેરફાર થાય છે, સનેડો તથા વિચારોના નવા અર્થ (interpretations) થાય છે, તે જ સમાનન થઈ શકે છે. જરૂરના ક્ષેત્રે શુદ્ધ વીજ તુટી જાય છે. સંસ્થાની રાજ્યોએ કોલકરાઓ કર્યા છે તેનો અમલ કરી રીને થાય છે તેનો વિચાર કરીએ. આને જે રાજ્યો પૃથ્વીને છાપે ચડીને પોકાર કરે છે કે અમે સ્વતંત્ર છીએ, અમારે દિંદી ગવર્નર વળતર આપે લેવાદેવા નથી, અમે બ્રિટિશ તાજના મિત્રો છીએ અને બ્રિટિશ તાજ વાઈસરોયની મારફત થોડું કાંઈ સર્વોપરીપણું બોલવે છે તે રાજ્યો જઈ કાલે બારને ફરડીના પત્રારવાળા એક પોલિટિકલ એન્ટના સુધામ હતા. સુધા પાલ્યાલીના વચનેને પૂરતું પેટ ભરીને ખાવાનું મળતું નથી. શિવાઈ મદારાજના અવધાન પડી દોલકર, સિંદે, ગાયકવાડ, બેલ્લે અને બીજા અનેક રાજાવંશજોના પૂર્વજે સામાન્ય તોડે, દુહો પહાનાર અને પેરો પહાનાર હતા. અંધાપુધીના સમયમાં બળવળીથી હુડકાર, મોરી, લુન્ચાઈ, વિશ્વાસવાન કરીને પણ યૌર્ય અને અવસ્થાક્રિયા પ્રભાવથી રાજ્યો કરીને બેઠા મદારાજ દલ્હિત-સિંદ એ નવાનગરના મદારાજ છે, પણ ગાયકવાડને ખેડણી દર વર્ષે ભરે છે. આ બધી ભૂતકાળની તવારીખની ચર્ચા કરવામાં કાંઈ ફાયદો નથી. સંસ્થાની કે નહીનું મુજ તપાસવામાં ફાયદો નથી. ભૂત આગળની નર્મલ અને ભય છે; અને અનેક સંસ્થાનીઓએ સકલ્પી ધર્મપ્રચાર કરીને નાના સંપ્રદાયો લિસા કર્યા છે. તેમની લુલાનીના આત્મમંથન અને ભૂલોની શોધ કોણ કરે છે? રાજ્યો રાજ પડાવી બેઠા છે, પણ આને તે રાજ છે એ વાત બસ છે. હિંદના મોટામાં મોટા મદારાજ નિઝામ હિલ-સુદે બ્રિટિશ તાજની સાથે સમાનતા બનાવી એટલે હાઈ રેઈંગ એવો ધખો માર્યો કે આજ સુધી પાણું માથું ઉઠાવું

નથી. આવી રીતે ઇતિહાસ તો લખાતો જાય છે. ધર્મોમાં પણ મૂળપ્રચારક બુદ્ધ કે જસસ કે મહમદ એમણે જે ઉપદેશ આપ્યા હોય તેમાં વખતોવખત વધારા અને ટીકાઓ થઇને નવું રાજ્ય રચાય છે. તેમ “દેશી રાજ્યો”ને લગતાં પોલિટિકલ ખાતામાં પણ પુરાવા (precedents) વગેરે છે કે જેને લીધે હિંદી સરકાર અને રાજ્યોની વચ્ચેનો સંબંધ, તેમના બંનેના હક્કો વધતા ઘટતા જાય છે.

‘ન્યારે પ્રિટિરા હિંદી સરકારને બદલે હિંદી સરકાર થશે, ત્યારે પણ આ કોલકરારો તથા ચુકાદાઓ પ્રમાણે નિર્ણયો થશે અને તે ધોરણુ પણ સમયાનુસાર બદલાતું જશે. હકૂમર પોતે જ લેખે છે (પા. ૨૧) કે અમેરિકન રાજ્યગદારણમાં ઘણી ચીજ અસ્પષ્ટ છે અને તેની બાબા ૧૫૦ વર્ષ પહેલાંની હોઈ આજે તેમાંથી અનેક અર્થો નીકળે છે. તે છતાં એ ભાષા એવી ‘હલીક કરે છે, કે રાજ્યોના હક્ક વિષે વિગતવાર હદલેખ બધારણમાં આવેલો જોઈએ. તે આવશે તે છતાં ફરકાર થશે એ એમના ખ્યાલમાં તો હશે જ. લવિધ્યના કાયદાશાસ્ત્રીને કમાણીનું એક માધન તો મળશે

બંધારણ થયા પછી અને સ્વાધીનતા મેળવ્યા પછી થોડા વખત માટે સરમુખત્યારીથી રાજ્ય ચાલશે તો રાજ્યોનું શું થશે ? તેમના અસ્તિત્વને માટે કોણ બાંધધરી આપવાનું છે ? અથવા બાબા અને મંસ્ફૂતિના દિસાએ નવા પ્રાંતો (States) રચવાનું કરશે; દાખલા તરીકે કંજીટક, આંધ્ર, ગુજરાત વગેરે. તો પછી રાજ્યોનું શું થશે તે કોણ કહી શકે ? સંસ્થાનોની પ્રજા ધીમે ધીમે હિંદી પ્રજામાં એકઠી થઇ જાય છે, તે મહામભામાં જાય છે અને કાઉન્સિલોમાં પણ જશે. પોતાના મંસ્થાનની કાઉન્સિલમાં જાય તે ઉપરાંત તેમને ફેડેરલ કાઉન્સિલમાં જવાનો હક્ક હોવો જ જોઈએ. રાજ્યોનો સમાવેશ આ સંસ્થાની પ્રજામાં થઇ જાય છે, પણ તે ઉપરાંત તેમની સત્તા કેટલી જળવાશે તે વિષે પ્રમાણિક શકા રહે છે. તે શકા દૈદાબાદ જેવા મોટા અને એકજન્યુ રાજ્ય માટે નથી પણ જે રાજ્યો બહુ નાનાં છે અને જે ધણાં દૂર વહેંચાઇ ગયેલાં અથવા ફૂલગૂંથણીમાં છે તેનું લવિધ્ય વિચાર કરવા જેવું છે. પદ્મ રાજ્યો લાંબા વખત સુધી ટપી રહે એ જનવા જોગ નથી. તેને કોઇ ખાલસા કરવાનું નથી, પણ પોતાની રાજ્યપુદ્ધિથી એકરમ થઇ જશે.

બિકાનેરના મહારાજા એમ માને છે, કે સંસ્થાની રાજ્યોમાં પ્રગતિ ક્યારે કરવી, કેટલી કરવી, તેનો નિર્ણય રાજ્યો કરશે. વાત ખરી છે, કે એનો નિર્ણય મંસ્થાનો કરશે, પણ રાજ્ય એ મંસ્થાન નથી, અને સ્વાધીન હિંદનો પ્રજામત ઘણો બળવાન હશે. મંસ્થાનોની પ્રજા પણ બળવાન હશે એટલે રાજ્યો તો સારા અને લાયક હશે તો જ રાજ્ય કરી શકવાના છે એ નિર્વિવાદ છે. આજે મંસ્થાનો એમ ન માને, કે અમને કોઇએ સ્પર્શ કરવો નહિ ! લજ્જમણીના છોડ જેવા રાજ્યો પ્રજાસત્તનના યુગમાં જીવી શકશે નહિ. ધરેણીગાંઠાં પહેરીને, હાથી પર બેસીને, પ્રજાને મૂર્ચ્છિત કરવાના કે આંજ નાખવાના દિવસો વહી ગયા છે. આજના સાચા આદર્શો આવતી કાલને ધોડે છે, આજનાં દુઃખોનું નિવારણ આવતી કાલે થશે. હિંદી પ્રજા નવું સ્વર્ગ ધડવા બેઠી છે, અને તેના પ્રયાસોમાંથી નવી દુનિયા સરજા કાઢશે.

સંસ્થાન એટલે શું

મંસ્થાનો નરકથી રાજ્યો જોગજોળ પરિવદમાં ગયા હતા અને સંસ્થાનોની સ્વાધીનતા

(સ્થાનિક) માટે મસલત અને તકરાર કરી રહ્યા છે તેમના લાપણીમા ટ્રાઇ દિવસ પ્રભને વિષે એક શબ્દ બોલાતો નથી તેથી સંસ્થાનિક પ્રભ એમ માને છે કે રાજ્યો સપૂર્ણ આપખુદી ભોગવવા ઇચ્છે છે આ પ્રશ્ન પણ હિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્નના જેવો અણુવિશ્વાસથી સુધાઇ ગયેલો છે. રાજ્યોની માગણીઓનો વિચાર થશે અને સંસ્થાનિક પ્રભની માગણીઓ, તેમના જન્મસિદ્ધ હક્કો અથવા નાગરિક હક્કો, તેમનું પ્રતિનિધિત્વ, (ગોળમેળ પરિષદમા તેમજ ભવિષ્યની કાઉન્સિલોમા) નક્કી થશે જે સત્યાગ્રહની સામે બ્રિટિશ સત્તાનતને નમવું પડે છે તે દેશી રાજ્યોમા શું ન કરી શકે ? અને તે પણ ત્યારે ચોખેર સ્વાધીનતાનું વાતાવરણ હશે ત્યારે પણ સંસ્થાની પ્રભ માગે છે કે એમની માગણીઓનો વિચાર હાલમા જ થવો જોઇએ એ માગણીઓ ' પ્રસ્થાન 'ના ગયા બે અકોમા જણાવી છે જે રાજ્યમા અંધાધુધી હોય અને પ્રભમા બારે અસંતોષ હોય ત્યાં ફેડેરલ સરકાર વચમા પડી શકે એવી શરત હોવી જ જોઇએ, તેમ ન હોય તો ગાંધીજી કહે છે તેમ ધડાકો અથવા બળવો જોગે

સંસ્થાન એટલે રાજ્ય નહિ, સંસ્થાન એટલે માત્ર પ્રભ નહિ, પણ રાજ્ય અને પ્રભ રાજ્ય વિનાની પ્રભ હોય પણ પ્રભવિનાના રાજ્ય ન સંભવે, તેથી ત્યારે થોડા વર્ષમા પ્રભની સુટણીથી જ પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામા જશે, પછી તે રાજ્યને મોકલે કે રાજ્યના ટ્રાઇ નિષ્ણાત નોકરને મોકલે કે પ્રભમાનો આગેવાન જાય, પણ પ્રભનો આગેવાન એ જ નિષ્ણાત હોવાનો સંભવ છે અને અનવાજોગ છે કે વખત જતા તે જ રાજ્ય, પ્રમુખ અથવા આગેવાન હશે આ સ્વપ્ન નથી પણ દૂરનું ભવિષ્ય છે, પણ નજીકના ભવિષ્યમા એટલે તવા બધારણુમા પ્રભના પ્રતિનિધિત્વને માટે વ્યવસ્થા કરવી પડશે

સ્વતંત્રતા

ગાંધીજી હાલમા સમજાવી રહ્યા છે કે, પૂર્ણ સ્વરાજ એ સ્વતંત્રતા કરતા બહેતર છે પોતપોતાનું ગ્રાન્ય અને તે કરવાની સત્તા હોય તેના કરતા વધારે શું જોઇએ ? પણ તેમા નિયમન-સંયમ હશે સ્વતંત્રતામા સ્વચ્છદ પણ હોઈ શકે ઇન્ડિપેન્ડન્સના પ્રચલિત અર્થમા સ્વચ્છદ છે જ નહિ અને આપણે આની ગિથ્યા ચર્ચામા પડવાની જરૂર નથી, પણ જે રાજ્યો સ્વતંત્રતા માગીને ફેડેરેશનમા જોડાશે તેમને કેટલી બાંધતોમા સ્વાધીન હિંદની સાથે રહેવું પડશે તેનો વિગતવાર વિચાર કરવાની જરૂર છે તે બાળતો જેવા પછી જણાશે કે તેમની માગણીઓ જેટલી ભયકર જણાય છે તેની રહી શકશે જ નહિ

સ્વાધીન હિંદ અને સંસ્થાને સર્વસામાન્ય વિલોની યાદી —

(૧) હિંદનું રક્ષણ લશ્કર, નૌકાસૈન્ય અને હવાઇ સૈન્ય, તેમા કોલેન્નેનો સમાવેશ થશે, ક્યાંથી કેવી રીતે વિદ્યાર્થીઓ લેવા વગેરે સંસ્થાની લશ્કરોનો ઉપયોગ લડાઇમા કેવી રીતે કરવો (એટલે લશ્કરને કેટલું તૈયાર રાખવું, કેટલી તાલીમ આપવી વગેરે)

લડાઇ માટે દેવું કરવાની અધિકાર ફેડેરલ સરકારને મળશે જ દારૂગોળા બનાવવાના કારખાનાઓ, અને તેને લગતી બીજો જ્યાં બનતી હોય તેના પર સત્તા

(૨) પરદેશી રાજ્યો સાથેના વ્યવહાર તેમા કોલકરાર કરવા, લીમ ઓફ નેશન્સમા ભાગ લેવો, પરદેશ સાથેના વપારને લગતી રાજ્યનીતિ ઘડવી, પરદેશીઓને હિંદી બનાવી ચોમ્મ હક્કો આપવા મુમાફરીમા સગવડો આપવી, હિંદની બહાર વસવાની શરતો અન્ય રાજ્યો સાથે કરવી આ છેલ્લી બાંધતમા જ લાખો માણસોના હિતનો પ્રશ્ન આવી જાય છે

(૩) બંદરો, તેમાં ક્વોરેન્ટાઇનના નિયમો, વહાણોની અવર-જવર, ગોદીઓ, જકાત, હિંદી ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન, હિંદી બેન્કો, રેલ્વેમાં માલ અઢાવવાના નૂરના દર નક્કી કરવા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૪) રેલ્વે, ટ્રામ્વે, સરિયામ રસ્તા, વહાણુ માટે અને હોડીઓ માટે નદીઓ મારફત વ્યાપાર ખીલવવો અને હવાઇ માર્ગો નક્કી કરવા.

(૫) પોસ્ટ, ટેલિગ્રાફ, દૂરના ટેલિફોન, વાયરલેસ વગેરે.

(૬) જકાત અને આબકારીની નીતિ.

(૭) કરન્સી અને ટકશાળ.

(૮) પેટન્ટ, ટ્રેડમાર્ક, અને કૉપીરાઇટ.

(૯) એક્સટ્રાડીશનના કાયદા,

(૧૦) બંદર, તોપ અને દારૂગોળા, ગોળીઓના વેપાર પર દેખરેખ.

(૧૧) જહોર દેવાં કરવાની સત્તા.

આઠઆઠલી બાબતોમાં સંસ્થાનોના રાજ્યો તેમજ તેમની પ્રજાને સાથે ખેસીને અમલ કરવાના હોવાને લીધે કેળવણી, જહોર આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, ખેતી, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, સામાજિક રૂઢિ-રિવાજો, રસ્તા, મ્યુનિસિપલ અને ગામડાંઓનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, એ દરેક બાબતમાં એક્સરખી વ્યવસ્થા કર્યા વિના છૂટકો નથી. અશીષુ કે દારૂની રાજ્યનીતિ જુદી જુદી રાખી શકાય જ નહિ. ન્યાયને લગતા કાયદા લગભગ એક્સરખા રાખવા પડશે. થોડા ધણા ફેરફાર આજે અમેરિકાનાં જુદાં જુદાં સ્ટેટોમાં છે, તેવી રીતે અહીં રહેશે. આજે આપણે પણ જાણીએ છીએ કે વડોદરા કે મૈસુરમાં જે હક્કો પ્રજા પચાવી શકે તે બિહારની પ્રજાને એકદમ માફક ન આવે, જો કે સ્વરાજ શીખવાનો રસ્તો એક જ છે, અને તે સ્વરાજ કરવાનો.

રાજ્યો અને સંસ્થાની પ્રજા વચ્ચે આજે ખેંચતાણુ થશે, વખતે ઝઘડાઓ પણ થશે, સંસ્થાનો અને હિંદી રાજ્ય વચ્ચે પણ ખેંચતાણુ થશે, કોઈ સંસ્થાન બળવો પણ કરે, અને હિંદી સરકાર જીલમ પણ કરે, પણ આ બધી ખેંચતાણુમાંથી એક બળવાન, સંસ્કારી રાષ્ટ્ર બહુ કરવાનું છે (એ રાષ્ટ્ર ધડાતું જાય છે). એ ધ્યેય પાંત્રીસ કરોડ હિંદીઓ પોતાની નજર સામે રાખશે તો સૌને સુખ અને શાંતિ મળશે.

લો ક ચ યાં

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનારા સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના રચનાના લોકજીવનની સમગ્રતા માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નજીવાયોગ્ય અને ચોક્કસ હાથરો એવી 'માહિતી આ વિભાગમાં આપના પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી]

ગુજરાતી રહસ્ય
જમશેદપુર, તાતાનગર
ધૂળેટી—૧૯૮૭

મુ. શ્રી. ખટુભાઈ,

તમને મેં અહીંની કંઈ હકીકત મોકલવાની હા પાડેલી, પણ તમે જાણો છો કે હું લખવાની જાગૃતમાં બહુ આગસુ છું. વળી હકીકત પણ કંઈ મજબી નેહએ ને! એટલે આજે રજાનો દિવસ એને માટે કાઢ્યો છે.

અહીંની વસ્તી ઘણીખરી કારખાનાને લીધે જ છે. અહીંના ગુજરાતીઓમાંથી ઘણા ખરા તો વેપાર જ કરે છે. ફક્ત બે કે ત્રણ જ જણ કારખાનામાં કામ કરે છે. બાકીની બધી જ વસ્તી વેપારને આંગેલી છે.

ગુજરાતીઓ ને કાઠિયાવાડીઓ ને કચ્છીઓમાં વળી ફેર ગણીએ તો અહીંનાં ગોઠા ભાગ કાઠિયાવાડીઓનો છે. તેમણે મને એક ભાષણે કહ્યું હતું, કે અમરેલીનો ફાળો મોટો છે. કાઠિયાવાડીઓની વસ્તી કરતાં કચ્છીઓની ઓછી ને તળ ગુજરાતના તો બહુ જ થોડા માણસો છે.

અહીંના ઘણાખરા વેપાર-થોડા અપવાદ સિવાય-ગુજરાતીઓના હાથમાં છે. હોટેલો પણ કેટલીક ગુજરાતીઓની છે પણ અહીંના ગુજરાતીઓ પૈસા પેદા કરવા સિવાય બીજી જાગૃતમાં ધ્યાન આપતા હાગતા નથી—જો કે તેઓ પેદા કરીને તેમની રીતે ખર્ચ પણ કરે છે અને દાન પણ કરે છે. ત્યાંના વેપારીઓની પેઠે જ તેઓ પણ સવારના સાતથી કે કાંઈ કાંઈ છ થી રાતના નવ-કે પછી દસ વાગ્યા સુધી કામ કરે છે.

પણ એમાં કંઈ સુધારો થવાનાં આજાં ચિદ્ધ છે. અહીંના ગુજરાતી સમાજ તરફથી એક બધું મંડળ ચાલે છે. તેમાં ગયા વર્ષે લગભગ સિતેર સભાસદો હતા. એ મંડળ દરેક મહિનાના અંતમાં એક દિવસ નક્કી કરી તે દિવસે બધા વેપારીઓ દુકાનો બંધ રાખે તેમ ગોઠવણ કરે છે ને ઘણીખરી દુકાનો તે દિવસે બંધ રહે છે. મેં સાંભળ્યું છે કે પહેલાં તો હોટેલો પણ બંધ રહેતી, પણ હવે તો તે બંધ રહેતી નથી. પણ જ્યારે આખો વેપાર ગુજરાતીઓના હાથમાં છે ત્યારે તેઓ ધારે તો અમુક જ વખત દુકાન ખુલ્લી રાખવી એવો નિયમ કરી શકે છે. આ તરફ પણ કેટલાક વેપારીઓનું ધ્યાન ગયું છે. એવો વખત પણ આવશે-કદાચ નજીકમાં જ-જ્યારે અહીં એ પદ્ધતિએ કામ ચલું હશે.

ગુજરાતી સમાજની વાત છે તો તે પૂરી જ કરી લઉં. સમાજ તરફથી ગુજરાતી

મોથા ધોરણ સુધીની નિશાળ ચાલે છે. અને એને માટે એક મુંદર-એ કે નાનું-મકાન પણ છે. એની પાસે દસથી અગીઆર હજાર રૂપીઆનું સ્થાયી લેણ છે. તેના બાળકોમાંથી અને દર વર્ષે ઉધરાણું થાય છે તેમાંથી આ નિશાળ ચાલે છે.

તાતા કંપની એને માસિક રૂ. ૨૫) રૂપીઆની ગ્રાન્ટ પણ આપે છે. સમાજનું એક પુસ્તકાલય પણ છે, તે વાંચનાલય પણ છે. એ કે બધાને માટે જગાના અલાવે તંગી વેઠવી પડે છે તોપણ એનો લાભ જેટલો જોઈએ તેટલો લેવાતો હોય એમ લાગતું નથી. પુસ્તાકાલયમાં પણ જૂની ઢબની નવલકથાઓનું પ્રમાણ એકદમ વધારે છે, તે વાંચનારા પણ ધણાખરા એ જ વાંચે છે. પુસ્તકાલયોનો મૂળ ઉદ્દેશ-માણસને સંસ્કારી વાચન તરફ દોરવો તે-અહીં જળવાતો નથી. પણ એ દવે ચારુ થઈ જશે એમ ધારી શકાય; કાગળ કે અત્યારે એ નિશાળની સમિતિને હસ્તક છે તે એ ઉપર જણાવેલા બંધુ સમાજને હસ્તક મુકાવાની વાત મેં સાંભળી છે. અહીં ગયા ઉનાળામાં અખાડાનો રસ પણ લોકોને લાગેલો એમ મેં સાંભળ્યું છે. પણ તે બહુ દિવસ ટક્યો લાગતો નથી કારણ કે અત્યારે એનો સામાન અવ્યવસ્થિત પડ્યો છે, તે તેનો કાંઈ હિપ્પોગ કરતું નથી.

મેં સાંભળ્યું છે કે સમાજના ધણા માણસો પૈસા આપવા તૈયાર છે, પણ તેનો વહીવટ કરવાનો ધણાને વખત નથી; કારણ કે બધા વેપારીઓ છે. વેપારીઓ એમની દુકાનમાં ન બેસે, કે એની પાછળ વખત આપે ! તોયે કેટલાક ઉત્સાહી ભાઈઓને લીધે-ને લાગેલા તે સમજી આગેવાનોને લીધે-એ બધું સારી રીતે ચાલે છે. હમણાં તો શાળા માટે એક મોટું નવું મકાન બનાવવાની વાત પણ ચાલી રહી છે. શાળા આલવામાં કંઈ ખાસ દરકત નડે એમ લાગતું નથી; કારણ કે વાર્ષિક ફાળામાં અહીંથી લગભગ ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ રૂપીઆ એમ થાય છે.

અહીં કાઠિયાવાડીઓ ધણા છે એ તો ઉપર કહી જ ગયો, એટલે અહીં હુમટાનો રિવાજ પણ છે; કારણ કે ઉપર કહ્યું તેમ અહીંના ધણાખરા વર્ગ વેપારી છે. તે સુધારાપ્રિય નથી. એમને આની સામે ધણાય લોકોની ટીકા-કટાક્ષ સાંભળવા પડ્યા છે, પણ એ બધા મક્કમ લાગે છે. એ કે કેટલાંક કુટુંબોમાં આ સુધારો ચલાવે લાગ્યો છે, પણ એ આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલાં જ છે. આવી સ્થિતિમાં પણ અહીંની સ્ત્રીઓ એક મહિલા મંડળ ચલાવે છે, એ કેવું ચાલે છે તે ત્યાં શું થાય છે તેની પૂરી માહિતી મને મળી નથી.

સમાજ વિષે આટલું જણાયું, એમ ધારું છું. અહીંની શુન્દરાતીઓની વસ્તી દર વર્ષે વધે છે. તેનું પ્રમાણ અને કયા વર્ગમાં કેટલાં સ્ત્રીપુરુષો વધ્યાં તેનું પત્રક કે જે અહીંના એક આગેવાનની પાસેથી મેં મેળવ્યું હતું તે મારી પાસેથી ખાવાઈ ગયું છે. તે ને તમારી ઈર્ષ્યા દશે તો ફરીથી બનાવી મોકલીશ.

અહીંનું કારખાનું હું જોઈ આવ્યો. તે જોતાં તો ધણો વખત લાગ્યો. એ વખત ચાર ચાર કલાક ગાળ્યા તોપણ માંડ પૂરું કરી શક્યો. એ જોઈને એટલું જ લાગ્યું કે એ કારખાનું જળવસ્ત છે. એ બહુ જ મોટા પાયા ઉપર છે; તેમાં લગભગ ૧ થી ૧૫ લાખ મજૂરો કામ કરે છે, તે તે મોવાસે કલાક ચાલુ રહે છે, -એ કે તેમાં કાંઈને આઠ કલાકથી વધારે કામ કરવાનું હોતું નથી. એટલે એક દિવસમાં ત્રણ વારા બદલાય છે.

એના ધણાખરા મોટા હોદ્દાઓ અમેરિકનો કે અંગ્રેજોના હાથમાં છે; એટલે એનું

અર્થ બહુ જ આવે છે. એને રક્ષણ આપવાને બહાને સરકાર કેવી રીતે પૈસા કમાય છે એ તો હમણાં જ ધારાસભામાં જણાવાયું હતું.

પણ કંપનીના નોકરોને રહેવા માટે સુંદર-આગળ બાગ બનાવી શકાય તેવાં-મકાનો મળે છે, ને પગાર પણ ઠીક મળે છે. અહીંના રસ્તા પણ સ્વચ્છ છે, ને પાણી જવાની ગોઠવણ પણ સારી છે. મેહું જવાની પણ ઉત્તમ ગોઠવણ છે.

અહીંથી ત્રણ ચાર માઈલ દૂર બે નદીઓનો સંગમ થાય છે. ત્યાં ઘણી વખત અહીંની ગુજરાતી સમાજ દુકાનો બંધ કરે છે ત્યારે જાય છે.

અહીં હિંદુસ્તાનના બધા પ્રાંતમાંથી માણસો આવેલા છે. એટલે સામાન્ય રીતે હિન્દી ભાષા બોલાય છે. બંગાળી લોકોની વસ્તી પણ ઘણી છે ને તેથી બંગાળી સાંભળવાનું પણ ઠીક ઠીક મળે છે. બાકી મહારાષ્ટ્રીઓ તરફથી મહારાષ્ટ્ર કલ્પ આસે છે તેમાં સંગીત યુક્ત ગાય છે, ને તેઓ ખાદી પણ વેચે છે.

ખાદીનું પ્રમાણ ગુજરાતીઓમાં બહુ જ ઓછું છે. વિલાયતી કાપડનો ને વસ્ત્રોનો પણ મોટો વેપાર ગુજરાતીઓ કરે છે: બે કે અહીંથી એક ભાઈ ગુજરાતમાં જઈને જલ્દી ગયા છે ને થોડાં કુટુંબોમાં ખાદી પણ પેડી છે. કંપની તરફથી એક ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ આસે છે. તેમાં પહેલી જ વખત આ વર્ષે એક ગુજરાતી ભાઈ-સોમાભાઈ દવે-ચુંટાયા છે. તે ઉમેરેકના બાહ્ય છે. એમાં આખા હિંદુસ્તાનમાંથી વર્ષે ફક્ત ૨૪ જણને દાખલ કરે છે: તેમાં ૧૮ તો બિહાર, બંગાળ અને ગદ્રાસમાંથી લે છે. બાકીના ૬માં એ પણ એક ચુંટાયા છે.

અહીં બંગાળી લોકો ઉત્સવો ઠીક ઊજવે છે. આપણે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓનો એક ઉત્સવ નથી. અહીં વસંત પચમીએ સરસ્વતી પૂજનો ઉત્સવ ઠાઠમાઠથી ઊજવાય છે. કલકત્તાથી લગભગ દરેક નિશાળમાં માટીની સરસ્વતીની મૂર્તિ મંગાવે છે, તેની તે દિવસે બધા વિદ્યાર્થીઓ પૂજ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ પૈસા ભેગા કરી તે દિવસે નિશાળમાં જ જમવાનું કરે છે, ને એ મૂર્તિને સુંદર કપડાં વગેરે પહેરાવી એક મંડપમાં રાખે છે. પછી એક બાહ્ય ત્યાં ઊભો રહે છે ને જેટલી ટુકડીઓ દર્શને આવે તેટલીને એક સંસ્કૃત શ્લોક બંગાળી ઉચ્ચારથી બોલાવે છે. તેનો અંત મને હજુ પણ યાદ છે-સરસ્વત્યૈ નમો નમઃ । શ્લોકના ખંડ પાડીને બોલાવે છે એટલે મેં પહેલાં તો ધાર્યું કે કંઈ બંગાળી હશે; પણ બીજી જગાએ પૂજ કરી ત્યારે જણાયું કે એ તો શ્લોક છે.

આ ઉત્સવ નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ જ કરે છે એવું નથી. એમની સાથે નિશાળના જૂના વિદ્યાર્થીઓ પણ જોડાય છે, ને કેટલાંક કુટુંબો તો પોતાને ઘેર પણ મૂર્તિ મૂકીને ઉત્સવ કરે છે. ગમે તેમ તે દિવસે બધાં સરસ્વતીની પૂજ કરે છે, ને એ દિવસે મોટો ઉત્સવ માને છે.

પણ બંગાળી લોકો કદાચ નિયમિત નહિ હોય. મને કારખાનાના-બ્લેકટ્રીકલ ડિપાર્ટમેન્ટ-ના સભ્યોની સરસ્વતીપૂજમાં જવાનું આમંત્રણ હતું. તેમાં સવારે ઉપાકીર્તન, બપોરે પૂજ, સાંજે વિસર્જન ને પ્રસાદ એમ કાર્યક્રમ હતો, અમે ફરવા ગયાં હતાં ત્યાંથી ખારોઆર સાતેક વાગે ત્યાં ગયાં. તો અમારી અજાણ્યી વચ્ચે ત્યાં તો મંડપમાં બધાં ઊંઘતાં

હતાં. પછી બપોરે ગયો તો હજુ તો મૂર્તિ શણગારાતી હતી. મેં એક જણને પૂછ્યું કે સવારનો ને અત્યારનો કાર્યક્રમ થઇ ગયો ? તેણે કહ્યું એ પડતા મુકાયા છે. સાંજે ખરે કાર્યક્રમ હતો તેમાં જવાની ઇચ્છા ન થઇ, તોપણ દર્શન કરી આવ્યો. દિવાળી જેવો જ એ ઉત્સવ હતો: બીડ પુષ્કળ હતી. ઇલેક્ટ્રીક ડિપાર્ટમેન્ટ એટલે વીજળી પણ પુષ્કળ હતી- ને કે વિદ્યાર્થીઓ પણ વીજળીની રોશની કરે છે. ને બંગાળી સંગીત ચાલતું હતું: સુંદર લાગતું હતું. પણ બીડ બહુ હતી ને સાંભળનારા કરતાં ચા પીવા ને પ્રસાદ ખાવા આવેલાની સંખ્યા મને વધારે લાગી. મારાથી સભળાશે નહિ એમ લાગ્યું એટલે પાછો આવ્યો. મોટા મંડપમાં આપણે હિંદોળા વખતે યાય છે તેમ સામે મૂર્તિને શણગારીને મૂકી હતી ને દર્શનેચ્છુઓની લીડ અપાર હતી. આ ઉત્સવ ગુજરાતમાં ઉજવવા જેવો છે, ને વિદ્યાર્થીઓમાં એ પ્રિય બનાવવા જેવો છે.

અહીંયાં રામકૃષ્ણ મિશનની એક શાખા છે. એનું નામ વિવેકાનંદ સોસાયટી. એના તરફથી ફેટલીક પ્રાથમિક શાળાઓ ચાલે છે. હમણાં જ એના તરફથી વિવેકાનંદની જયંતિ ઉજવાઈ હતી. મેં પહેલું બંગાળી સંગીત ત્યાં જ સાંભળ્યું. આર્ય સમાજ તરફથી પણ નિશાળ ચાલે છે. મેં સાંભળ્યું કે પહેલાં અહીંની બધી જાહેર પ્રવૃત્તિ આર્ય સમાજીઓના હાથમાં હતી, પણ હમણાં એવું નથી.

તિલક પુસ્તકાલય નામનું એક પુસ્તકાલય પણ છે. પણ તેની પાસે મકાન સિવાય બીજું કંઈ સારું નથી. પુસ્તકો છે પણ બહુ જ થોડાં, પણ તે બધી ભાષામાં છે.

કાગળ બહુ લાંબો થયો. હવે બીજું કંઈ લખવું નથી. એ જ

લિ.

ચીમનલાલના વંદન.

ગોળમેજી પરિષદમાં સૂચવેલું હિન્દનું ભાવિ

(આર્થિક અને નાણાં વહીવટને લગતાં બંધનો)

૧-પ્રવેશક

લંડનમાં ભરાયેલી ગોળમેજી પરિષદમાં હિન્દના ભાવિ રાજબંધારણને લગતી જે કેટલીક સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે, તેનો આર્થિક આભાર અને નાણાંવહીવટને લગતો સંબંધ અતિ સૂક્ષ્મપણે તપાસવાની જરૂર છે. એ પરિષદમાં થયેલી તમામ ભલામણો જાણી જુઝને સૂચનાકરમાં રહેવા દીધી છે; એટલે એમાં ભાગ લેનાર કોઈ પણ વર્ગને તે બંધનકર્તા ન થાય. શા કારણે આ ભલામણો સૂચનારૂપે જ રહેવા દીધી છે, તે બારીકાથી તપાસવું હવે બ્યર્થ છે. પણ એક વસ્તુની જરૂર નોંધ લેવી જોઈએ, અને તે પરિષદમાં ભાગ લેનાર સભ્યોથી તો જરા પણ અજાણી નથી. આ વસ્તુ એમ છે કે: હિન્દી પ્રજામતના સૌથી મોટા ભાગના પ્રતિનિધિઓ એ પરિષદમાં હાજર ન હોવાથી, પરિષદની ભલામણો ન ધૂટકે અનિશ્ચિત, અસ્પષ્ટ દેખાય છે. આ સંજોગોમાં હિન્દી પ્રજાદષ્ટિએ પરિષદમાં ચર્ચાપલા સુદા તથા તેને લગતી બાબતો સ્પષ્ટ કરવાની અગત્ય છે—પ્રજામત દર્શાવવાની, તેમ જ કેળવવાની—આવશ્યકતા છે. પરિષદનો પુનર્ભાવ થવાં સંભવ છે. આયર્લેન્ડને માટે જે માઇકલ કોલ્ડીન્સ ગયા હતા, તેમ હિન્દ માટે બ્રિટિશ રાજપુરુષો સાથે સંધિ કરવા આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના નામકે જવા સંભવ છે. તે વખતે હિન્દી પ્રજામત અચ્ચક્ત રહે તે સર્વથા અનિચ્છનીય છે. હિન્દની માગણીઓ અને જરૂરિયાતોનો એક્સામટો ખ્યાલ કરી, વ્યવહારિક તેમ જ નૈતિક દષ્ટિએ તેની સમાલોચના કરી, હિન્દી પ્રજાની એ માગણીઓ તથા જરૂરિયાતો પરિષદે કરેલી ભલામણોમાં કેટલે અંશે સમાવેશિત થાય છે, અને કેટલા પ્રમાણમાં તે સંકોચ પામે છે વા મોઘ થાય છે, તે જાણી, વિચારી, નિડરપણે—સ્પષ્ટપણે, વ્યક્ત કરવાની આવશ્યકતા છે. એટલે કે ગઈ પરિષદમાં જે ભય રહ્યો હતો તે આગામી પરિષદમાં ન રહે. આ માગણીઓ એકે અવાળે અને નિર્ભયપણે કરવાથી કદાચ પરિષદ તૂટી પડવા પણ સંભવ રહે તો તેથી પણ ડરવું ન જોઈએ. કારણ એ માગણીઓને કૃણીભૂત કરવામાં જ બ્રિટિશ પ્રજાના નેતાઓની પ્રમાણિકતા—નીતિપરાયણતાની કસોટી છે. માટે જ આ લેખમાં પરિષદની ભલામણોના આર્થિક તેમ જ નાણાંવહીવટને લગતા આભારસનું પૃથક્કરણ અને સમાલોચના કરવામાં આવ્યાં છે, દરેક સૂચનાનું હાર્દ વિમાસી, તેનો સ્પષ્ટ તેમ જ લક્ષ્ય અર્થ વિચારી, તેનો હિન્દી પ્રજાની માગણી સાથે મુકાબલો કર્યો છે, અથવા તેનો પરસ્પર સંબંધ કે પ્રમાણ તપાસ્યાં છે. એ મુકાબલા અને તપાસમાં પરિષદની સૂચના કદાચ અક્ષરશઃ તેના જ શબ્દોમાં ન લીધી હોય, તો પણ સર્વથા તેના ભાવાર્થ—તેનું હાર્દ—સમજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તે ભાવાર્થને ઉદેગોના લોકો કદાચ નિચો

સમજોની સરસ્વતીપૂજામાં ગૃજતંત્ર : તેનું સ્વરૂપ અને સીમા
જેક સિદ્ધાંતમાં પરિષદની ભલામણોએ એક મૌલિક
કોષ્ટકે કળૂણ રાખ્યો હતો; અને તે ફર એ કે,
મારોબાર સાતેક વાગે ત્યાં ગયાં. તો અમ

ભવિષ્યમાં દેશની રાજકીય સત્તા હિન્દી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને જવાબદાર રહેશે. આજે આવી જવાબદારી યા તો છે નહિ, અથવા હોય તો તે હિન્દી પ્રજા પ્રતિ તો નથી જ; અને માટે જ હિન્દી રાજતંત્રને ગોઠરશાહી કહેવામાં આવે છે. રાજતંત્રમાં જવાબદારીનું તત્ત્વ રાખવું તે પ્રજાકીય રાજ્યધારણની ધમારતના પાથારૂપ સમજવું. આ જવાબદારીતત્ત્વ, ખેડાકે, સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદપણે કે બિનશરતે કબૂલાતું નથી. ઉલટું, જવાબદારી-તત્ત્વવ્યક્તિવાના બદલા તરીકે, મૂલ્ય દાખલ, કેટલીક મર્યાદાઓ, શરતો, જમીનગીરીઓ સૂચવાઈ છે, કે જેથી વ્યવહારદષ્ટિએ એ જવાબદારી નુકસાન (?) ન કરે. નુકસાન કેને થાય, કેમ થાય, કેવું થાય-તેનો વિચાર નહિ. ફક્ત ટ્રાઇ પણુ જાતની, સભવિત કે અગંભાવ્ય હાનિ (?) ન ઊપજે માટે પરિષદમાં મળેલા બ્રિટિશ રાજપુરુષોએ સૂચના કરી—ધમકારૂપે નહિ, કિંમતરૂપે નહિ, છતાં જવાબદારી તત્ત્વની કબૂલાતને જોડાએડ આ ઉમેરો કરી દીધો. અને તે પરિષદમાં તે વેળા હાજર રહેલા હિન્દી રાજપુરુષોએ તત્ત્વતઃ માન્ય કર્યો, પરિષદના ટ્રાઇ પણુ પ્રતિનિધિએ હિન્દી પ્રજામતે નિશ્ચિત કરેલ સંસ્થાનિક સ્વરાજનો મુદ્દો તે સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યો જ નહિ. અને તેથી પરિષદે જે એ દરજ્જે સ્વીકાર્યો છે એમ કહેવું હોય, તો તે માત્ર ઉપર કહેલી કબૂલાત પરથી નીકળતા સારાંશને અંગે—તેમાંથી ઉદ્ભવતા અનુમાનને લીધે કહી શકાય. પણુ એ સારાંશ કે અનુમાન વાસ્તવિકપણે હિન્દી પ્રજાની માગણી સર્વથા પ્રધાન કરશે કે કેમ, તે હિન્દી પ્રજાનાયદોએ, આ કબૂલાતનું સ્વરૂપ, શરત, સીમા વિચારીને નિશ્ચિત કરવાનું છે.

૩—સુધારાનો માપ

આજના આપણા બ્રિટિશ હિન્દના સર્વથા બિનજવાબદાર અને મુખ્યત્વે પરદેશી શુદ્ધિના રાજતંત્રનો ખ્યાલ કરીએ, ત્યારે તો જરૂર લાગે કે પ્રજાના પ્રતિનિધિવાળા સંસ્થાને જવાબદાર રાજતંત્રનો સિદ્ધાંત પણુ કબૂલ મંજૂર થાય તે ધણો મોટો અને મૌલિક ફેરફાર લાગે. હિન્દુ ભાવિ રાજ્યધારણ સંયોજક (Federal) તત્ત્વાનુસાર યોગ્યશે; અને તેની મધ્યસ્થ રાજસંસ્થા—મધ્યસ્થ પ્રધાન મંડળ (Federal executive)—મંચોજિત પ્રજા-પ્રતિનિધિત્વવાળા ધારાસભાને જવાબદાર થશે. મધ્યસ્થ-એટલે કે અખિલ ભારતીય રાજસંસ્થા, અને પ્રાંતિક એટલે કે સ્થાનિક અને રજવાડી સરકારની પરસ્પર સત્તા, મર્યાદા, કાર્યક્ષેત્ર, કેમ રચાયાં છે, અને સંયોજન (Federation) યથા પછી કેમ રચારો, તેનો વિચાર અહીં કરવાની આવશ્યકતા નથી, —જે કે જવાબદારીનું સ્વરૂપ અને મર્યાદા બરાબર સમજવા માટે તે મીમાંસા પણુ અગત્યની ગણાય ખરી. પણુ એ પ્રશ્ન અત્યારે અજાણો રાખી, અહીં માત્ર આ તત્ત્વનું સિદ્ધાંતસ્વરૂપ જ તપાસીએ. મને લાગે છે, કે કેવળ સિદ્ધાંત તરીકે પણુ મધ્યસ્થ પ્રધાન મંડળની પ્રજાકીય જવાબદારીનું તત્ત્વ મંજૂર ન થાત, જે પરિષદમાં મળેલા સર્વ સભ્યો એ જ રાજદનો એક જ અર્થ કરતા હોત તો. બ્રિટિશ હિન્દના પ્રતિનિધિઓના મનથી સંયોજિત પ્રધાન મંડળની જવાબદારી, હિન્દનો પ્રજામત કાંઈ પણુ અંશે સંતોષવો હોય, તો નાનામાં નાની માગણી, સૂચના કે લલામણુ હતી. જવાબદારી તત્ત્વતઃ મંજૂર રહે, તો તેમને સંતોષ. પછી તે કેવી, કેટલી, ક્યાં, અને કેમ અમલમાં આવે, તેનો પૂરો ખ્યાલ આ વર્ગના સભ્યોને પણુ નહોતો, અને ચિન્તા પણુ નહોતી. હિન્દી રાજવીઓ પરિષદમાં હાજર હતા; તેમને તો એટલું જ જોઈતું હતું કે: હિન્દની ગમે તે રાજદયના થાય; પણુ તેઓ તો

સંયોજિત રાજ્યનામાં તો જ નેડાય કે જે હિન્દી સરકાર આજની પેઠે પરદેશી સત્તાને આધીન ન રહેતાં સ્વદેશી જવાબદારી સ્વીકારે. હિન્દી સરકારનું આધુનિક મિનજવાબદાર પરદેશ ખાતું (Political Department) તેમને સ્પષ્ટ છે. એટલે તેમને એવી રાજ્યના જોષ્ઠ્ય છે કે જેમાંથી એ સ્પષ્ટ દૂર થાય. અને બ્રિટિશ રાજપુરુષો પરિપક્વતા હતા, તેમને જવાબદારી તત્ત્વની એટલી કનવાર નહોતી, તેમ સંયોજનકૃતિની પણ એટલી પરવા નહોતી. તેમને તો ફક્ત હિન્દની જાહેર નોકરશાહીમાં નેડાયલા બ્રિટિશ લોકો, તેમજ હિન્દમાં વેપાર ખાતર કે ધંધાને લીધે થર કરી બેઠેલા બ્રિટિશ લોકોના લાભ જળવાઈ રહે એટલો જ માત્ર શોચ અને વિચાર હતો. અને આવી જળવણી તો જ થાય કે જે હિન્દની લાવિ સરકાર એક કરતાં વધારે તત્ત્વની બને; અને તેમાં જવાબદારીનો સિદ્ધાંત આરોપાય. સરકારમાં જે પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો હોય; અને તેવી સરકાર પ્રબળને જવાબદાર હોય, તો અષ્ટપદ સમજાવી પરદેશી લાભ જળવી રાખવાની તદ્દખીર કે પેરવી અવારનવાર કરી શકાય. અને તેથી તેમણે અમુક ભૂતની શરતો, જામીનગીરીઓ અને મર્યાદાઓ સૂચવી, કે જેથી જવાબદારી તો વસ્તુતઃ તેમના જ-પરદેશીઓના જ-લાભ ખાતર હોય. જર્નાર્ડ શેની છેલ્લી કૃતિ (Apple-Cart) માં બ્રિટનના લાવિ પ્રધાનમંડળને એક વ્યવસ્થા બ્રિટિશ સત્તાને (Breakages, Limited) આધીન આલેખી છે. પરિપક્વતા મળેલા બ્રિટિશ રાજપુરુષોએ સૂચવેલી મર્યાદાશરતો અને જામીનગીરીઓ જે તમામ મંજૂર થાય, તો આપણી હિન્દી સરકાર પણ ભવિષ્યમાં બ્રિટિશર્સ લિમિટેડના લાભ માટે હિન્દી પ્રબળને જવાબદાર રહેશે !!! દૂકમાં, ગાળમેષ્ટ પરિપક્વતા આ મૌલિક બલામણું પચકરણ કરીએ તો એમ દેખાય છે કે: (૧) બ્રિટિશ હિન્દના પ્રતિનિધિઓએ ઉદ્દેશ જણાવ્યો, એટલે કે જવાબદારી તત્ત્વ માગ્યું; (૨) રજવાડી પ્રતિનિધિઓએ તેની વિધિ કહી—એટલે કે સંયોજન (Federation) માગ્યું; અને (૩) બ્રિટિશ રાજપુરુષોએ તેની મર્યાદા સૂચવી, શરતો કહી, અને તે વિદ્યે નહિ માટે જામીનગીરી માગી. આમ ત્રિવિધ કારણે ઉદ્ભવેલી કૃતિનું સ્વરૂપ પ્રત્યેક વિભાગ પોતાને ફાવતી રીતે કહેવે તો તેમાં નવાઈ શી ? અંધહસ્તિન્યાયની એ જ ઉત્પત્તિ.

૪—જવાબદારીની મર્યાદા

પ્રબળીય જવાબદારીની રૂપરેખા ખરેખર સમજાવી હોય, તો રાજ્યતંત્રની તમામ યોજના એકસામટી જોવાની જરૂર છે. રાજ્યસત્તાનું શું છે; રાજ્યસત્તાનો કેમ લાગ કરાય, અને તેની કેમ વહેંચણી થાય; સંયોજિત રાજ્યતંત્ર એટલે શું; સંયોજનવ્યાપ્ત રાજ્યોનાં પરસ્પર કાર્ય-ક્ષેત્ર કેમ નિર્માણ થાય, અને તેનો કેમ વહીવટ કરાય એ સૌ સમજવાની આવશ્યકતા છે; તેમ જ તેની પૂંઠે રહેલ, અથવા તેના બીજરૂપ, સામાજિક નીતિ અથવા ફિલસૂફી પણ જાણવી આવશ્યક છે. પણ આ લેખમાં એ સૌ વિષયનો સમાવેશ કરી શકાય તેમ નથી, એટલે જ આપણે આ પ્રબળીય જવાબદારી તત્ત્વની મર્યાદા, શરતો અને જામીનગીરીઓ તપાસી સંતોષ માનીશું. હિન્દનું મધ્યસ્ય પ્રધાન મંડળ પ્રબળપ્રતિનિધિત્વવાળી ધારાસભાને જવાબદાર રહે, એ વસ્તુ સર્વમાન્ય છે. પણ જ્યારે એ વાતનો પરિપદ ઘડેલી રૂપરેખા સાથે વિચાર કરીએ, ત્યારે તેમાં બહુ વિસાત જણાતી નથી. પરિપદ સૂચવેલી મર્યાદા, શરતો કે જામીનગીરી પર છેવટ લગી બ્રિટિશ લોકો ભાર ચૂકશે, અને તેને અનિવાર્યપણે આવશ્યક ગણશે, તો ભવિષ્યની સાંસ્થાનિક સ્વરાજ બોગવનાર હિન્દી સરકારને,—અને તે દ્વારા હિન્દી

પ્રજાને—આજની બિનજવાબદાર છતાં પરાધીન સરકારને છે તેના કરતાં પણ વારતવિકપણે ઓછી સત્તા રહેશે હિન્દના રાજતંત્રમાં બે ખરેખર સતોષકારક સુધારો કરવો હોય, તો પ્રજાને રાજસત્તા જવાબદાર બતાવવાને બદલે, વસ્તુતઃ હિન્દી સરકારને આજે જે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ પ્રતિ જવાબદારી રહેલી છે તેમનાથી વિમુક્ત કરી, હિન્દી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ પ્રાતઃ નહિ જેવી જવાબદારી અપાય જ નહિ જવાબદારી તત્ત્વ ખરેખર દાખલ કરવું હોય,— અને તે વિના રાજબધારણુ મીઠા વિનાના અન્ન જેવું લાગશે,—તો તે મંગીન અને સપૂર્ણ પણે થવું જોઈએ,—નિરપવાદ, નિર્વિવાદ, નિષ્પ્રતિબદ્ધપણે યોગ્ય બેઠકે બે બ્રિટિશ રાજ પુરુષો માગે છે એ તમામ મર્યાદા, શરતો અને જમીનગીરીઓ મજૂર થાય તો ધાર્યાથી સદતર વિપરીત જ નીવડશે માટે જ આ મર્યાદા અને શરતો તેમ જ જમીનગીરીઓનું સ્વરૂપ અને પ્રતિષ્ઠા સમજવાની અગત્ય છે, અને તેની સૂચના તથા રાજકીય સુધારા તથા ફેરફારો સાથે મુકામલો કરવાની જરૂર છે, કે જેથી તેનો દેખીતો તેમ જ ગર્ભિત અર્થ સમજાય.

આજે વસ્તુરિથિતિ ઓછી છે કે, બે આ તમામ બાજુ મમળ, ગોળમેળ પરિપદ્ધતિ ચીતરેલી ભાવિ રેખાઓ આ દેશને લાલ કરે એવા સ્વરૂપમાં તેનો પુનરુલ્લેખ થાય, સ્પષ્ટ તેમ જ હિન્દના રાષ્ટ્રીય આશયોને સપુષ્ટિ આપે તેમ તેની રજુઆત થાય, તો બ્રિટન તેમ જ હિન્દમાં આજે આપણે માની રાજ્યો તેનાથી વધારે પ્રમાણમાં આપણી સ્પષ્ટ, સીધી, સરળ માગણી લોકમાન્ય થાય આ કારણસર આ લેખમાં પરિપદ્ધતિ લલામણના આર્થિક આભાસ પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે, અને ન્યા અનિવાર્ય જણાય ત્યાં જ માત્ર તેના રાજકીય મુદ્દા પર લક્ષ દોરવું હશે.

૫—મર્યાદિત રાજતંત્ર

પરિપદ્ધતિ લલામણ મુજબ હિન્દના ભાવિ રાજતંત્રની મર્યાદા એમ નિર્માવી જોઈએ, કે જેથી તેમનાથી ત્રણ મુખ્ય રાજકર્મો અમુક અનિશ્ચિત મુદત લગી બાદ રહે આ પૈકી પ્રથમ તો દેશના રક્ષણ અને બચાવને લગતું રાજકર્મ આ બાદ કરવાનું પ્રયોજન શુ અને તેનો ઉદ્દેશ શો તે પરિપદ્ધતિ સત્તાવાર અહેવાલ પરથી સ્પષ્ટ જણાતું નથી પરંતુ આ મર્યાદિત રિથિતિ લગભગ દશ વર્ષ સુધી આદરો એમ માલૂમ પડે છે રક્ષણકર્મથી ભાવિ સરકાર વિમુખ રહે એટલે હિન્દ તમામની ધારાસભા ફોજ અથવા હવાઇ સેનાને લગતા કામ પણ પ્રશ્ન પર ઉદ્દગાર કાઢી નહિ રાકે કે જ અને તેમ નહિ તો આ મર્યાદાનો એવો અર્થ કે જેથી આ ખાતામાં જવાબદાર હિન્દી પ્રધાનમંડળની સર્વોપરિ સત્તા સર્વથા કબૂલ નહિ રખાય ? એટલે કે છેવટની સત્તા, આખરનું ચક્ષુ આ ખાતામાં જવાબદાર પ્રધાનનું નહિ, પણ ચાલુ વ્યવહાર તેવા પ્રધાનને હાથે થાય—છેવટની જવાબદારી વિના—તો કામ વાધો નહિ રક્ષણખાતે, ફોજ વહીવટ આમ બાકાત કરવાનું એક જ માત્ર કારણ કલ્પી શકાય, અને તે એ કે આ વહીવટ યથોચિત ક-વા માટે હિન્દીવાનોને જોઈએ તેટલી મમજણુ નથી એવા જ્ઞાનની અછત માટે હિન્દીવાનોનો દોષ કાઢી ન શકાય કારણ આ ખાતામાંથી હિન્દીઓને વર્તમાન સરકારે દુરેશ બાકાત રાખ્યા છે હિન્દના કેટલાક રાજવંશીઓને લગાઇ ખાતાની, આજની પરિસ્થિતિમાં પણ સદતર સમજણુ નહિ પડે એમ કહી શકાય જ નહિ છતાં પણ, ફલીલ ખાતર એમ માની લઈએ કે આપણામાં હાન તુરત આ ખાતા ચલાવવા પૂરતી માહિતી નથી, તો પણ તેનો જુમને અર્થ શો ? લગાઇ ખાતાના એકેએક

પ્રશ્નમાં કંઇ આવી ખાસ માહિતીની જરૂર રાજ પડતી નથી. આથી બિલકુલ એ ખાતામાં ઉદ્ભવતા દૈનિક અનેક પ્રશ્નો એવા હોય છે કે જેનો નિકાલ સામાન્ય શુદ્ધિના જવાબદાર પ્રધાન મારફત થાય તો જ દેશને લાભ થાય. જે મર્યાદા બાંધવાનો ઐતિહાસિક રાજપુરુષોએ આમ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે જે નવા સુધારાના હાર્દ-અનુસાર હોય; જે એ મર્યાદા પ્રભુપ્રતિનિધિઓને જવાબદાર રાજતત્વના સિદ્ધાંતને બંધ બેસતી હોય; અને જે ભવિષ્યમાં, જ્યારે આ વચ્ચે ગાળો (Transition period) ખલાસ થાય ત્યારે, આમ બાકાત કરેલાં ખાતાનો વહીવટ જવાબદાર પ્રધાન મંડળ મારફત સુગમ કરવો હોય, તો તો બિનતકરારે આવશ્યક છે કે, જવાબદાર રાજતત્વમાંથી કોઇ પણ ખાતાની બાકાત માત્ર એટલા પૂરતી હોય, મર્યાદા રૂકત એટલી હદની હોય, કે જેથી એવા બાકાત કરેલા ખાતાના ખાસ (Technical) વિભાગના વહીવટ અને સલામતીને જોખમ ન સંભવે. આટલી મર્યાદા યથોચિત માહિતીના અભાવે આપણે હાલ તુરત તો કબૂલ રાખવી પડશે, એમાં કોઇ સમજી, વ્યવહારદૃષ્ટિવાળા હિન્દીવાનથી ના પાડી નહિ શકાય. અને એ ગાળો ભવિષ્યમાં તુકસાન ન કરે માટે એવી રચના કરી હોય કે બાકાત કરેલાં ખાતામાં તેને લગતી મૂળ રાજનીતિ તેમ જ અર્થ માટે તે ખાતાનો પ્રધાન જવાબદાર રહે; પણ તેનો અમલ, હાલ તરત માટે, ચોક્કસ વિભાગો, કે જ્યાં ખાસ જ્ઞાનની જરૂર હોય તેમાં જવાબદાર પ્રધાન સર્વોપરિ નહિ, પણ તે ખાતાના સલાહકાર મંડળના સહકારથી ચલાવે. આવી વ્યવસ્થાથી થશે એમ, કે ખાસ માહિતીની ખોટ હાલ તરત તુકસાન નહિ કરે. હિન્દીવાનો આવા બાકાત કરેલા ખાતામાં વચગાળા દરમિયાન ગાહિતગાર બની પાવરધા થશે. અને વખત આવશે ત્યારે હાલ બાકાત રાખેલાં ખાતાં પણ સહજ હાથ ધરી શકાશે. ઐતિહાસિક જે અરેખર હિન્દુ જ હિત આવી બાકાત કરી સાધવા આહતા હોય, તો તેમણે આમાં જરા પણ વધિ ઉઠાવવો જોઇએ નહિ. અને વાંધા કરે તો તેમનું નમ્ર સ્વરૂપ જણાતાં વાર નહિ લાગે.

૬—લડાઇખાતું

લડાઇખાતાનું પુનઃ દર્શાવ લખએ, એ ખાતું એટલે લડાઈ જંગી જીઠે ત્યારે યુદ્ધ-કર્મ એટલું જ માત્ર નહિ. એમાં તો લડાઇ થાય કે શાંતિ આણુ હોય ત્યારે પણ દેશના બચાવનાં સાધનો અને સરજામની વ્યવસ્થા અને વહીવટ, તેમ જ લડાઇ થાય ત્યારે જરૂર જોગાં ધનધાન્ય, માણસ ઇત્યાદિની જોગવાઈ, કેળવણી, તૈયારી સૌ સમાઈ જાય છે. સંપૂર્ણ સ્વરાજમાં આ ખાતાને લગતી તમામ વ્યવસ્થા-વહીવટ આવી જવાં જોઇએ. પણ આપણે હિન્દી પ્રજા છેલ્લાં સો વર્ષમાં યુદ્ધકર્મથી, હથિયારના વપરાશથી દરજિયાત વિમુખ થયેલા હોવાથી, દલીલ કરી શકાય કે આ ખાતાના યુદ્ધકર્મ અને આયુધાદિને લગતી ખાસ વિગતોમાં આપણને જરૂરજોગી માહિતી હાલ તરત નથી; અને તેટલા કારણસર મજબૂર ખાતાના એ વિભાગો બાકાત રાખવા જોઇએ. આ દલીલ માન્ય રાખીએ તો પણ તે લડાઈખાતાના અન્ય સૌ વિભાગોને લાયક પડતી નથી. લડાઇને માટે તૈયારી, સરજામ, સૈનિકાની કેળવણી, લડાઇનાં સાધનોને લક્ષ્યાંકરણનાં; એ ખાતાનો જીમલે યતો અર્થ—જે તમામને આપણી આર્થિક પરિસ્થિતિ સાથે અતલગનો સંબંધ છે, અને જેમાં હિન્દીવાનો બિનમાહિતગાર છે એમ કહી શકાય જ નહિ, તેને તો જવાબદારીમાંથી બાકાત રાખી શકાય જ નહિ. વચગાળાના સમયમાં પણ, આ સૌ વિભાગો તો કોઇને પણ તુકસાન

કર્તા વિના, અને આ દેશના અનેકવિધ લાભ ખાતર, પ્રજાપ્રતિનિધિત્વની ધારાસભાને જવાબદાર મંત્રીને હવાલે કરવા નોંધ્યો. વળી, દેશના બચાવને લગતી તમામ રાજનીતિ પણ એ જ પ્રધાનમંડળને હસ્તક હોવી નોંધ્યો, કે જેથી દેશની સામાન્ય રાજનીતિના અનેક વિભાગો પરસ્પર વિરોધી માર્ગ ન લઇ જાય. આ વિષયમાં રાષ્ટ્રીય રાજનીતિને તો અતિ હિંદુ સંબંધ છે. એ રાજનીતિને અંગે આપણી પડોશી પ્રજા સાથે આપણને સંતોષ કે વિરોધ જામે છે; અને એ વિરોધને લીધે જ વિગ્રહ પ્રભવે છે. માટે ત્યાં સુધી આ રાજનીતિ આપણા જવાબદાર પ્રધાન મંડળને હસ્તક હોય, ત્યાં લગી એવો ડર બહુ નહિ રહે કે, આ દેશના લાભાલાભનો વિચાર કર્યા વિના આપણને આપણા પડોશીઓ જોડે વિગ્રહ આદરવો પડશે. આજ વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું નોંધ્યો, કે દુનિયા આખીમાં યુદ્ધ-સામગ્રી કમી (Disarmament) કરવાની, લડાવક નજરની પશુવૃત્તિ નાશ કરવાની, ગોઠવણ ચાલ રહી છે. અને તે તમામ દિલચાલ કે બનાવનો લાભ લેવો હોય તો પણ આ ખાતું પ્રજાકીય જવાબદારી હેઠળ રહેવું નોંધ્યો. આવી ચળવળ કે પ્રગતિને પરિણામે આપણી યુદ્ધસામગ્રીનું ખર્ચ ઘણું જ મોટા પ્રમાણમાં ઘટી જવા સંભવ છે; અને ત્યાં લગી આ ખર્ચ નહિ ધટે ત્યાં લગી દેશોદ્ધાર કે પ્રજોન્નતિ આ દેશમાં સંભવશે નહિ. હિન્દને ગાંધીયુગમાં પશુબળ અજમાવવાનો લેશ માત્ર પણ મોહ નથી અને હિન્દ જો ખરેખર સંસ્થાની સ્વરાજ મેળવી શકે તો એક પણ કારણ દેખાતું નથી, કે જેને લીધે તે બ્રિટનના સમ્રાટીય વા અન્ય પ્રજાને શોષક લોભનો ભોગ બને. આથી હિન્દના રાષ્ટ્રીય રક્ષણની મૂળ રાજનીતિ તો હિન્દના જવાબદાર પ્રધાન મંડળને જ સ્વાધીન રહેવી નોંધ્યો; અને તેમાં એ બચાવને લગતાં તમામ સાધન સંચય કે વિનિમય, તેમ જ તમામ ખર્ચ તમામ ફળવણી —એ સૌ સ્વરાજમાં સમાવાં નોંધ્યો. નહિ તો સ્વરાજ નામનું જ નીવડશે. વળી, આજે આપણને અસ્તરાજ વા યુદ્ધસંસ્થા માટે નોંધતી અનેક ચીજો પરદેશથી આણવી પડે છે; તે સૌ દેશમાં જ બનાવવા માટેનાં યત્નલેખો કે યોજનાનો વિચાર પણ આવા જવાબદાર પ્રધાન મંડળ હસ્તક રહેવો નોંધ્યો, અને તેમાંથી ઉદ્ભવતા લાભ સૌ હિન્દને જ સંપ્રાપ્ત થવા નોંધ્યો. અર્થાત્ લડાઇખાતાની જવાબદારીમાંથી ફક્ત યુદ્ધસામગ્રીને લગતા ખાસ પ્રત્નો, અને ફાજના લાક્ષણિક દરમિયાન યથોચિત્ત ઉપયોગવિધિ, લાલ હિન્દીવત્નો એ પરત્વે જરૂર જોગી ખાસ સાહિતગીરી ધરાવતા ન હોવાથી, થોડા વખત માટે, બાકાત કરી શકાય. પણ એ ખાતાના બીજા સર્વ વિભાગ, અને એ ખાતાને લગતી મૂળ રાજનીતિ તો હિન્દી જવાબદાર પ્રધાનને જ હસ્તક રહેવી નોંધ્યો. ગાંધીજી પરિચરમાં આ વિષયમાં કરવામાં આવેલી લલામણોનો જો આવો સ્પષ્ટ અર્થ કરવામાં આવે, અને યોગ્ય મર્યાદા બાંધવામાં આવે, તો બ્રિટિશ અને હિન્દી પ્રજા વચ્ચે ગેરસમજૂતી અટકે; એટલું જ નહિ; પણ આપણી પ્રગતિ સાથે હિન્દ-બ્રિટનનો પરસ્પરનો સારો સંબંધ જળવાઈ રહે.

૭—પર રાજ્યો સાથે વ્યવહાર

યુદ્ધકર્મ સાથે પાડોશી પ્રજા જોડેના વ્યવહારને અતલમનો સંબંધ છે; અને તે ખાતું પણ ગાંધીજી પરિચર કરેલી લલામણ મુજબ જવાબદારી તત્ત્વમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યું છે. પણ આ ખાતામાં કયા કયા વિષયોનો સમાસ થાય તે પણ વિચારવાનું છે. આ

ખાતામાં પ્રથમ તો સંધિવિગ્રહનો વિષય; બીજો શાંતિના સમયમાં પડેલી રાજ્યો સાથે સંબંધ અને વ્યવહાર, તેના માર્ગો, તે માટેના અધિકારીઓ, ઇત્યાદિનો વિષય; ત્રીજો એ વ્યવહાર દ્વારા તે પ્રજા સાથે પરસ્પર લાલકારી આર્થિક જીવનને લગતા કાલકરારો; દેશી પ્રજાના દરેક પરદેશમાં વેપારવ્યવહાર. તેની વૃદ્ધિહાનિની તપાસ માટે ખાસ અધિકારીઓ, સમિતિઓ ઇત્યાદિનો વિષય—આ તમામને સ્વરાજની જવાબદાર સરકારના કાર્યક્ષેત્ર, અધિકારમાંથી, અલગ રાખવાની કે બાકાત કરવાની કશી પણ જરૂર દેખાતી નથી. આજે હિન્દની પરિસ્થિતિ જોતાં, અને હિન્દને નામે વર્તમાન સરકારે કરેલી કેટલીક ભુમ્ભેદારી જોતાં, એમ દલીલ કરી શકાય કે, ત્યાંસુધી હિન્દીવાનો નવા રાજબંધારણમાં ટેવાઈ જાય નહિ, ત્યાંસુધી સંધિ-વિગ્રહ બહાર કરવાનો અંતીમ પ્રશ્ન—આખરની સત્તા—આ નવા જવાબદાર તંત્રમાંથી બાકાત રાખવો જોઈએ. જો સંધિ-વિગ્રહ પણ કેવળ હિન્દનાજ લાભને અવલંબી કરવાના હોય,—અને તે સિવાય બીજો કોઈપણ સિદ્ધાંત હિન્દને માન્ય થશે જ નહિ તો પછી આ બાકાતનું પણ સગીન કારણ જણાતું નથી. યુદ્ધકર્મ માટે હિન્દીવાનોની માહિતગીરીની ખોટ બાકાત માટે કારણરૂપ બતાવી શકાય, તેનું કારણ પણ આ વિષયમાં દેખાતું નથી. સંપૂર્ણ સાર્વભૌમ સત્તાના એક ચિહ્ન તરીકે આ છેવટની સત્તાનો અંગ્રજ સાર્વભૌમને હસ્તક નામ ખાતર-દેખાવ ખાતર-સામ્રાજ્યના નામના ઐક્ય ખાતર રાખવી હોય, તો વાંધો ઓછો થાય. પણ એ વ્યવસ્થામાં પણ એક શરત તો જરૂર થવી જોઈએ કે, લડાઈ કે સંધિ હિન્દી સરકાર લેશે કરે બ્રિટિશ સમ્રાટના નામથી; પણ તે સલાહનો નિર્ણય તો હિન્દી પ્રધાન મંડળે જ કરવાનો છે, અને તે લોકો એ નિર્ણય કેવળ હિન્દના જ લાલ-હાનિની નજરે કરશે. આ ઉપરાંતના બીજા પરદેશ ખાતામાં આવતા તમામ વિષય તો જવાબદારી રાજ્યતંત્રને આધીન હોવા જ જોઈએ. હિન્દના સરસૂખાને તેની નિમજ્જીક વેળા જે સૂચિપત્ર આપવામાં આવે છે, તેમાં, બાકાતનો અનર્થ થાય નહિ માટે, આ લલામણુ, સ્પષ્ટપણે દાખલ કરવી જોઈએ. આ ઉલ્લી શરતની ખાસ અગત્ય તો એમ ઉભી થાય છે કે, જે સત્તાના હાથમાં સંધિવિગ્રહનો આખરનો હુકમ રહ્યો હોય, તે સત્તા આડકતરી રીતે પ્રજા પર મોટા બોળ નાખી શકે, અને તેથી જો તે સત્તા બિનજવાબદાર હોય તો ધણું જ નુકસાન સંભવે છે. આટલા કારણસર લડાઈ કરવાની કે સંધિ કરવાની છેવટની સત્તા હિન્દના જવાબદાર તંત્રમાંથી બાકાત રહે તોપણ સરસૂખાના સૂચિપત્રમાં હિન્દનો પરદેશ સાથેનો વ્યવહાર કેવળ હિન્દના જ લાભની દૃષ્ટિએ ચલાવવાનો છે, એ વાતનો ખાસ ઉલ્લેખ થવો જોઈએ. અને આ બાકાત પરદેશ ખાતાના બીજા વિભાગને તો કદીએ લાગુ પાડી શકાય જ નહિ. પરદેશ ખાતું આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર માટે એલચીઓ ઇત્યાદિ અધિકારીઓ નીમે છે. એ અધિકારીઓ દેશને લાલ દાયક વ્યાપારી સંધિઓ કરે છે; અને આપણા વેપારને ઉપયોગી વિગત, ખાતમી, આંકડા શોધે છે. તે તમામનો જવાબદાર રાજ્યતંત્રમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. વળી એ તમામ વિભાગના અધિકારીઓની પંક્તિ પણ હિન્દીમય કરવાની જરૂર છે, અને તેના વહીવટમાં હિન્દના લાભની નજર દાખલ કરવાની અગત્ય છે. આટલા પૂરતો ગોળમેજી પરિપક્વ ઉપર્યુક્ત લલામણુમાં ગેરસમજ થવાનો સંભવ છે; અને તે અટકાવવા માટે જરૂરજોડું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની તૈટલી જ આવશ્યકતા છે, જેથી આપણો માર્ગ નિર્બંધક થાય.

૮—હિન્દી પરદેશ ખાતાનો રજવાડી વિભાગ

હિન્દના પરદેશ ખાતાનો એક ખાસ વિભાગ છે, કે જેનું રથાન અને ઉપયોગ બદલાયલા લાવી રાજવંશમાં સર્વથા બદલાઈ જશે. અને તેથી તે બાકાત કરવાનો કંઈ સાર જ રહેશે નહિ. એ વિભાગ આજ હિન્દના દેશી રજવાડાનો સ્થિતિ સત્તા સાથેના વ્યવહાર કે સંબંધને લગતો છે. હવે જો લવિધ્યનું રાજબંધારણ સંયોજિત તત્ત્વ પર રચાય, તો પછી આજના રજવાડા તે આવતી કાલના આપણા ભાગીદાર થશે, સંયોજિત રાજ્યના અંગભૂત બનશે. એટલે આજે જે રીતે તેમની જોડે વ્યવહાર કરાય છે અથવા સંબંધ નિભાવાય છે, તે રીત, પદ્ધતિ કે વ્યવસ્થાની પછી જરૂર જ રહેશે નહિ દેશીરાજ્યો અને સ્થિતિ પ્રાંતોને સમાન લાભ કે ઉપયોગનાં સૌ ખાતાં તો સંયોજિત સરકારને આધીન રહેશે; અને તેમાં રજવાડી કામને અલગ રાખવા જેવું કશું રહેશે નહિ ગોળમેજી પરિપદ્ધતિમાં બિરાજેલા હિન્દી રાજવંશીઓ અને તેમના અમાત્યોએ જે પ્રશ્ન અંગત બાબતો ઉપર કહેલા સંયોજિત રાજ્યરચનામાંથી બાકાત રાખવાની માગણી કરી હતી અને તેમાં મુખ્યત્વે રાજાઓ અંગત સન્માન (Status), તેમનો વશ ચલાવવા માટે દત્તક ધત્યાદિના દક્ષ, તેમની બાળવયમાં-સગીર અવસ્થામાં-તેમના રાજવહીવટનો બદોબસત ધત્યાદિ અને એવી જાતના સવાલો સમાયા છે, આટલી બાકાત રાજાઓને અંગત સ્વમાન માટે આજે જરૂરની લાગે છે. અને તેમાં હિન્દ સમસ્તતાના વારસવિક રાજવહીવટને કંઈ અતલગનો સંબંધ ન હોવાથી આપણે પણ એ બાકાત સામે બહુ વાંધો ઉઠાવવાની અગત્ય નથી. ઉમેરવાની જરૂર છે કે, આ બાકાત પણ થોડા સમય માટે છે-વચલા ગાળા માટે. અને તે દરમિયાન રાજવીઓ પોતે જ જોઈ શકશે કે, આવા અંગત પ્રશ્નો જે મંડળમાં પોતે પ્રમાણસર, અથવા પ્રમાણથી પણ અધિકતર, હાજરી ધરાવતા હોય તેની સત્તાથી બહાર રાખી, અને ત્રાહિત અભોમિયા લોકને વશ રહેવા દેવાથી, તેમને પોતાને જ ગેરલાભ સંભવે છે. અને ન્યારે એ તાન પ્રગટશે ત્યારે તેઓ તે બાકાત પોતાની મેળે જ કાઢી નાખવા સંમત થશે. એ સિવાય તો પરદેશ ખાતાનું તમામ કામ સંયોજિત રાજ્યવ્યવસ્થાને સોંપવું જોઈએ.

કરાંચી મહાસભા

કરાંચી મહાસભા માટે નીકળતા જ અમને અમદાવાદના રોશને સરદાર ભગતસિંહ અને તેમના સાથીઓને ફાંસી દીધાની ખબર મળી અને અત્યંત આઘાત થયો તે પછી તો રોશને રોશને આ જ બાબતની પૂછપરછ આબાલવૃદ્ધ કરતા મહાસભામાં હવે શું થશે તે જ પ્રશ્નની ચર્ચા આખા રસ્તે ચર્ચ પડી લુવાન ડેલીગેશના હૃદય ખળભળી ગયા હતાં અને આખા વાતાવરણમાં ગમગીની હતી કેમ કેટલું 'આપણામાં ભાગલા પાડવા સરકાર આ દાવપેચ ખેલે છે.' કેમ કહેતા, 'ગાંધીજીની પ્રતિજ્ઞાની કસોટી સરકાર કરવા માગે છે' બીજા કહેતા, 'સરકારે આપણને ઉચ્ચેરવા નહીં જોઈને જ આ પગલું લીધું છે ગઈ સાલની માફક મહામહાના અહવાલિયામાં જ સરકારે મહત્વનું પગલું ભર્યું છે મર્ધ સીલે સરકારના નસણને લીધે પૂરું સ્વગળનો દરાવ ગાંધીજીએ રજૂ કર્યો આ સાલ આ પગલાને લીધે ઉદામપક્ષના દાય સબળ થયા છે તેથી ગાંધી-અરવીન દરારનામું ઉદામપક્ષ ભાગીને ભુકો કરી નાખરો કે શું? સરકાર મોટે તો સંધિની વાતો કરે છે, પણ તેનો ભાવ તોડનારાં આવા કૃત્યો કરી શો પાસો રમવા માગે છે તે મમજાતુ નથી.' આવી શકાકુશકાઓથી વાતાવરણ ભરેલું હતું. દેદાબાદમાં પગ મૂકતા જ વાંચ્યું કે કરાંચીમાં નવલુવાનોએ ગાંધીજીને 'પાછા જાવ' એ પોકારોથી વધાવી લીધા 'ડેલી ગેઝેટ' નામના એંગ્લો ઇન્ડિઅન પત્રમાં ગેપ્પુ વાચ્યું, 'લાલ ખમીસવાળા નવલુવાનોએ ગાંધીજીને વાવટાના વાંસથી ઇજ્જ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, અને પડિત માલવિયાજી ન હોત તો ગાંધીજીને ઇજ્જ થાત' ભગત સિંહના દેદાતથી લુવાનોના હૃદય ખળભળેલા તો હતા જ ગાંધીજી પર દુમલો થયાની વાત સાંભળી તેમને ખૂબ દુઃખ થયું, નવલુવાનોના કૃત્યથી શરમ લાગી. ગાંધીજી પર દુમલો થયાની વાત કેને ન ઉચ્ચેરે? મક્કર જેવા દર દરના રથજે પણ આ બાબતના ભણકાર લાખા જ કરતા સકરના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરના વૃદ્ધ મહતે અમને જણાવ્યું, કે આ બાલુ લાલ ખમીસવાળાનું ખૂબ જોર છે ગાંધીજીએ ભગતસિંહને બચાવવાની કલમ કરારનામાંમાં કેમ દાખલ ન કરી તે અમને પૂછ્યું દેશને ખૂણે આવેલા આ પૌર્વાત્ય ગંરૂતિના મુંદર દર્યોથી ભરેલા આ શહેરના અભણ અને પ્રાકૃત શહેરીઓ મોંઘ અને ભગતસિંહ બાબત અમારો ગૃજરાતીઓનો મત જાણવા આતુર હતા સંધિની બૌદ્ધિક મમજાલુ આપવી એ એક વાત છે અને એને અંતરથી વધાવવી એ બીજી વાત છે પેલા વિદ્વાન મહંતને જવાબ આપતા અમે કહ્યું, કે અદિમાની લડતને અંગે પકડાએલા માણસોની જ બાબત સંધિમાં પ્રસ્તુત હતી મહામહા દિસામાર્ગીઓ માટે મધિની કલગોમાં મિદાંતની દૃષ્ટિએ છટ મેળવવાની વાત ન કરી શકે. આ મુદ્દો તેના ગળે જિતયો, પણ હૃદયને આ કબૂલ કરવું મુશ્કેલ હતું

લાલ ખમીસવાળાઓની એક લાખની મોટી ફોજ જેવાની મળમે એવી કાંઈક ડાપ અમારા મન પર ભેડી હતી તેથી પહેલા જ અમે જ્વતિનનગરમાં નવલુવાન સભાના મંડપમાં પેદા, પતંગીઆ કાગળના કાગા વાવટા મંડપ પર ફરકતા જોઈ અમને ગ્યાનિ મર્ધ આવી. ફાટેતા-તૂટેલા ક્તાનને સાધીને મંડપ સભ્યો હતા, ગરીબ કામદારો-ગ્રોલેટરીએટના પ્રતિનિધિઓનો

મડપ તો આવો જ હોય ને ? અમને પ્રેક્ષકોની ટિકિટ મળી. તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે ડેલીગેટની ટિકિટ આપવા બાબતમાં સભાના કાર્યકર્તાઓ ખૂબ કાળજી રાખતા. લાલ વાવટા-વાળાનું આ ટોળું અસંખ્ય અને તોફાની હશે એવી કલ્પના સાધારણ રીતે બધાનાં મનમાં હોય છે; પણ એમ નથી. પ્રારંભમાં ઇન્ટર નેશનલનું પ્રખ્યાત ગીત મધુર કંઠે કેટલીક લાલ ખમીસવાળી મંસ્કારી બહેનો ગવડાવતી હતી. સભામાં હાજરી આપનારો વર્ગ અને સંખ્યા મોટી હતી. અમે જોયું, કે આ જુવાનીઓએ ખોટા દેખાડવા તોફાન કરવાના ઇરાદાથી પ્રેક્ષક વર્ગમાં કેટલાક ધુસી ગયા હતા, અને વખતોવખત ઘેરો કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. અહીં પણ લાલ ખમીસવાળા તો જૂજ જ હતા. જતિનનગર અને હરચંદ્રાપુરનગર મળી કુલ્લે સો બસો કરતાં વધારે સંખ્યા ભાગ્યે જ હશે. ખુદાઈ ખિદમતગાર જેઓ સરહદના ગાંધી ખાં અખદુલ ગુકુરખાના અનુયાયી છે તેઓ લાલકાંટ પહેરે છે. તેમને લાલ ખમીસવાળા ન સમજવા જોઈએ.

લાલ ખમીસવાળાની સામે તો કરાંચીમાં ‘કેન્દ્રિય મુલક મડળ’ આચાર્ય ગિદ્દવાણીજીની પ્રેરણાથી એક વર્ષથી ચાલે છે અને એમની વચ નહીં છે એમ અમને લાસરું ભગતસિંહને ફાંસી દેવાઈ એ બનાવથી નવજુવાનો ઉરકેરાયા હતા. આ ધા તાએ હોવાથી કેટલાક ઉદ્દામ લાલ ખમીસવાળાઓએ મહીર સ્ટેશન પર અણુહાજતો દેખાવો કર્યો; પણ તેથી જુવાનોના મનમાં કાંઈ ગાંધીજી માટે પૂન્યભાવ જરાએ ઝોઝો થયો હોય એમ નહોતું. સંધિથી ધણુ નારાજ જરૂર થયા હતા, પણ તેથી ગાંધીજીનું નેતૃત્વ ફગાવી દેવા જુવાનો કંટિબદ્ધ થયા હતા એવી છાપ કોઈના મન પર પડી હોય તો તે ખોટી છે. ગાંધીજીની અદિમાથી અથવા મહાસભાના કલામય ભવ્ય મંડપના મધુર વાતાવરણથી વિરોધ ગળી ગયો એમ પશું નથી. ગાંધીજીના કરાંચી મધ્યે થયેલા પહેલા પ્રવચનથી વાતાવરણ સૌમ્ય અને શાંત જરૂર બન્યું હતું.

મહાસભાના પ્રતિનિધિઓમાં ઘણા જુવાનો હતા. તેઓની સુટણી કેમ થઈ તે બધા જાણે છે. કરાંચીમાં ડેલીગેટની સુટણી થઈ તેનું રમુજ વર્ણન અમને મળ્યું હતું. ‘ક’ વર્ગના હુલેલા કેદીઓએ ઠરાવ કર્યો હતો, કે ‘અ’ અને ‘બ’ વર્ગના કેદીઓને મત ન આપવો અને તેથી બધા જ ડેલીગેટ ‘ક’ વર્ગના કેદીઓમાં આવ્યા હતા. અમે જોયું, કે ખીર્ન પ્રાંતના કેદી ડેલીગેટ પણ જુવાનીઆ હતા, મહાત્માજીને ટેકો આપવાની શરતે કેટલીય જગ્યાએ પ્રતિનિધિઓની સુટણી થઈ હતી એવી વાત અમે સાંભળી. આંધ્રના કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ એની સાક્ષી પણ પૂરી. પોતાના બધનને લીધે કહો કે મહાત્માજીના નેતૃત્વ નીચે આગામી લડતમાં લડવાની હોશ અને આકાંક્ષાને લીધે કહો અથવા બનનેને લીધે કહો, પણ એ સ્પષ્ટ છે કે સંધિના મુખ્ય ઠરાવોના વિરોધ પહેલાંથી કાંઈ ભારે નહોતો.

વિષયવિચારણી સમિતિમાં સંધિનો ઠરાવ રજૂ થયો ત્યારે સુભાષ બાબુએ નિવેદન વાંચ્યું તે અત્રે ઉત્તરવાની જરૂર નથી. આ નિવેદન રજૂ થતાં જ વાતાવરણ સ્પષ્ટ થયું. ઉદ્દામ પક્ષમાં મુંબાઈના પ્રતિનિધિઓ હતા. ગાંધીજીનું નેતૃત્વ તેમને જોઈએ જ છે. સંધિ વિષેનો ઠરાવ જે સંખેદમાં ઘડવામાં આવ્યો છે તે તપાસવા જેવું છે. લાહોર મહાસભાની આગાથી એ વિરોધાત્મક નથી. આ ઠરાવથી પૂર્ણ સ્વરાજનો ખ્યેયથી મહાસભા પાઈળી હકતી નથી આ ઠરાવની ક્ષમો તેના મૂળ અર્થમાં વપરાય તો છેવટની સમાધાની લગભગ અશક્ય છે. આપણને અશક્ય દેખાતી વસ્તુ ગાંધીજી સાધ્ય કરી શકે છે. મહાસભાની કાર્યવાહક

સમિતિએ હેવટના રૂપમાં જે હરાવ રજૂ કર્યો તેમાં 'સવામતી' શબ્દને બદલે 'વધધટ' (Adjustment) શબ્દ વિચારપૂર્વક દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. મરદાર વહલભાઈએ પોતાના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું તેમ આ શબ્દયોજના ૨૫૦ પડિત મોતીલાલજીની છે. એક દેરા ખીજ દેરા જોડે સુદમાં જીતયો હોય ત્યારબાદ જે સમાધાની થાય તેમાં આ 'વધધટ'નો પ્રશ્ન જ રજૂ થવો જોઈએ, નહિ કે સલામતીનો. વિષયવિચારણી સમિતિમાં રજૂ થયેલા હરાવમાં આ મિદ્દત સ્વીકારાઈલો છે. લશ્કર, પરદેશી રાજ્યો જોડેના સમઘ, નાણાવહિવટ અને આર્થિક નીતિ, રાષ્ટ્રીય દેવા વિષે નિષ્પક્ષ પંચની તપાસ તથા બંને પક્ષને સ્વેચ્છાએ છૂટા થવાનો હક્ક આ હરાવમાં પ્રતિપાદન થયેલો છે. જે 'વધધટ' ગોળમેજીમાં રજૂ થવાની છટ રખાઈ છે તે પછી દેલના હિતાચ્છે સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યો બાદ જ થઈ શકશે. પડિત જનારાહવાલે મહાસભાની ખુદી બેઠકમાં જણાવ્યું તેમ, આ હરાવથી મહાસભા ગોળમેજીમાં જવા બધાઈ જતી નથી. આમ હોવાથી ઉદ્દામપક્ષવાદીઓનો વિરોધ કેમ હળવો થઈ ગયો તે સ્પષ્ટ જણાય છે. મુમુક્ષુના પ્રતિનિધિઓ માથે થયેલી વાતચીતો પરથી જણાતું હતું કે તેમણે તેમનું દિષ્ટિબિંદુ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરવાનું હતું ત્યારબાદ મિથ્યા વિરોધ કરવો અનુચિત હતો. બગાજાના પ્રતિનિધિઓ જોડે ખૂબ વાત થયા બાદ અમને લાગ્યું કે ત્યાંનો પ્રબલમત ગાંધીજીની સુલેહ સ્વીકારવાની તરફેણમાં હતો. મધ્યપ્રાંતના પ્રતિનિધિઓમાંના કેટલાકને બોટો થતા અમે એ જ બાબત જણવા ઇચ્છા રાખી હતી તાગિલનાડુના પ્રતિનિધિઓને અમે કહેતા સાબલ્યા, કે ગાંધીજીને આ પહે સમગ્ર કરવા જ જોઈએ. જુનાનીઆ પ્રતિનિધિઓના હૃદય સંધિથી સતોખાયા નથી એ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. પરંતુ ગાંધીજીની ભક્તિ બધા વિરોધો શમાવતી હતી કોઈકે કહ્યું તેમ, સંધિનો હરાવ પમાર થયો તેનું કારણ મંધિભક્તિ ક્રમમાં ગાંધીભક્તિ વધારે હતી તે હતું જે દિવસે વિષયવિચારણી સભામાં આ હરાવ પમાર થયો ત્યારનું વાતાવરણ મગા અસતોષનું જરૂર હતું. પરંતુ કેટલાક મોટેમ પ્રતિનિધિઓએ આ હરાવ પમાર થયો તે દિવસે જુનાનોની પીછેહઠના ઉદગારો કાઢ્યા માલ્યા હતા તે આવ અનુચિત હતું. જુનાનોએ પીછેહઠ કરવાની નહોતી. તેમને તો તેમની મિપાલીગીરી રોલાવવાની હતી અને આ હરાવનો જોડો વિરોધ ક્રમમાં થોભી જતો તેમણે મિપાલીગીરીને પાછો જોવું વર્તન બતાવ્યું હતું. આને જુનાનોની પીછેહઠ કહેવી એ લાગ્યું જ રોલાવપદ ગણાય.

હરાવ પમાર થયો તે રાત્રે એક મિંધી આગેવાને કહ્યું હતું કે, "મહાસભાએ પૂર્ણ સ્વતંત્રતા માટે લાટોગમાં હરાવ કર્યો ત્યારબાદ ગાંધીજીના મતનો કાંઈ ખાગ બદલાઈ જતા નથી. પૂર્ણ સ્વરાજ કહો, મંથાનિક સ્વરાજ કહો કે અપૂર્ણ સ્વતંત્રતા કહો, ગાંધીજીનો અર્થ એક જ છે. મહાસભાએ 'અપૂર્ણ સ્વતંત્રતા' શબ્દ વાપર્યો છે સ્વતંત્રતા તો અપૂર્ણ હોય જ ના' હજી પછી આપણે 'અગમ્ય અપૂર્ણ સ્વતંત્રતા' કહીએ તેથી કાંઈ ફેર ઝાંઝો પડવાનો છે? મહાસભાના મુખ્ય યોગની યરી ક્યોએને વગમી રહેવામાં આવે તો અગમ્ય નમનું જોખી દબને ગયું આપી દે એવું વિનાયકમાં કે અગમ્ય પક્ષમાં નથી એટલે છેવટની સુનેદ થરી હાય તો અસાધ્ય વસ્તુ લાગે છે."

મહાસભાની ખુદી બેઠક ૨૬ મી માસની ગાજે મગી એ મનોગમ દશ્ય જુનાય એમ નથી લાઉડપીકર મારફતે મિંધી બાગાઓએ 'જય ભાગત'નું સુપ્રમિદ્ધ ગીત ગાઈ મગાને

સંગીતમય બનાવી મૂકી હતી ખુદાઇ ખિદમતગારોના વાજિન સાથે દેશનેતાઓની પધરામણી પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ અને આકર્ષક હતી પાત્રોસ હજારની માનવમેદની સમક્ષ ન્યારે ડૉ. ચોઈયરામ એમનું સ્વાગત વ્યાખ્યાન કરવા વ્યાસપીઠ પર આવ્યા ત્યારે અખડ શાંતિ સ્થપાઇ હતી એમણે એમનું વ્યાખ્યાન સ્પષ્ટ સ્વરે મોટેથી કર્યું હતું. સિંધની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સ્થળો જોવાની ભલામણો કરી તેમણે વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કર્યું હતું 'સરદાર વલ્લભભાઈ આજે હિંદના એતાજ બાદશાહ છે અમારા હૃદયના પણ તેઓ એતાજ બાદશાહ છે,' એવું ભાવપૂર્વક બોલી તેઓએ મરદારને તેમનું વ્યાખ્યાન આપવા વિનંતિ કરી હતી ત્યારબાદ પ્રમુખશ્રીએ વ્યાસપીઠ પર આવી એમનું ભાષણ હિંદી જ્યાનના ધણી જ સાદી રીતે તેમની વિશિષ્ટ શૈલીમા ચોખ્ખા ઉચ્ચારથી વાચ્યું હતું એમના દૂકા અને મુદ્દસરના ભાષણ વિષે અહીં લખાણથી ઉલ્લેખ કરવો અપ્રસ્તુત છે 'ભગતસિંહ અને તેના માથીઓની દેશભક્તિ, હિંમત અને અભિદાન આગળ મારું શિર ઝૂકે છે,' એ વાક્ય ઉચ્ચારતા તેમના અવાજમા દર્દ હતું એમણે સંધિનું રહસ્ય બતાવી જણાવ્યું હતું કે 'ઐક્ય વિના પરિપક્વ જલ્મ નકામું છે હિંદુ તરીકે હું તો મારા પૂર્વગામી પ્રમુખનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી લાઇને નાની કામોના હાથમા ક્લમ અને સ્વદેશી કામગીરી મૂકી દઇ કહ્યું કે તમારી માગણી લખો, હું તમામ ઉપર મણુ મારીશ ' આ ભાવના સભાજનોએ હર્ષથી વધાવી લીધી હતી જે ગભીર ડસગે મહાસભા મળી હતી તેનું ગભીર સાચવી રાખવાની વિનંતિ કરી તેમણે સભાનું કામ શરૂ કરવા આજ્ઞા કરી હતી

સરદાર ભગતસિંહ વિષેનો પહેલો કસાવ રજૂ કરના પડિત જવાહરલાલ જિલા યમા અને વ્યાસપીઠ પર આવ્યા તે વખતની તેમની આવમા તેમના હૃદયનો ખજાજાટ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો ગભીર મુખમુદ્રાથી ચડકતે સ્વરે તેમણે સરદાર ભગતસિંહ, મુખદેવ અને રાજગુરુને અજલિ આપી તેમના શુદ્ધ દેશપ્રેમના મુક્તકંઠે વખાણુ કર્યા હતા ભગતસિંહે દેશમા આઝાદીની જે ચિનગારી મૂકી તેના તણુખા દેશભરમા પ્રત્લલિત રહેશે એ ભાવનાથી વાતાવરણુ તેમણે બરી દીધું હતું પડિતજનુ આખુ વ્યાખ્યાન દર્દથી ભરેલું અને હૃદયનો વલોવાટ દાખવતું હતું આખા સભામંડપમા તેમણે કારુણ્ય ફેલાવ્યું હતું

પડિત માલવિયાજી અને ભગતસિંહના પિતાજી સરદાર કિસનસિંહના વ્યાખ્યાનોએ સભા-મંડપને 'ભગતસિંહ ઝિન્દાબાદ'થી ભાવનામય કરી મૂક્યો હતો રાત્રિની નીરવ શાંતિમા, ચંદ્રના દડા પ્રકાશમા ન્યારે આ કસાવ સભાજનોએ જિલા ચંદને ગમગીનીમા ખસાર કર્યો ત્યારે આખુ વાતાવરણુ દર્દમય શાંતિથી ભરપૂર હતું

ખીજા દિવસની મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમા પહેલો અગત્યનો કસાવ સરહદના પ્રાતને લગતો હતો આ કસાવમા સગકારની ઘુસણીઆ નીતિનો સખ્ત વિરોધ કરવામા આવ્યો હતો આપણુ લશ્કર આ સરહદના બહાદૂર લોકોને દબાવવામા ન વાપરવામા આવે તેની માગણી મહાસભાએ આ કસાવમા કરી છે મહાસભાએ આ બહાદૂર પ્રજાને ખાતરી આપી છે કે તેમના જન્મસિદ્ધ હકોના ભોગવટામા અમે આડખીલી નહિ નાખીએ આ બાબતમા એમને ખાતરી આપ્યાથી મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા સરહદમા ખૂબ જમશે આ અજુલ ગુરુખા ન્યારે વ્યાસપીઠ પર આવ્યા ત્યારે તેમની સૌમ્ય મૂર્તિથી સભાજન પર ખૂબ અસર થઇ હતી અને જાણે તેઓ હિંદુ મુસલમાન ઐક્યના ફિરરતા ન હોય તેવો ભાસ થતો હતો

બ્રહ્મદેશનો ઠરાવ મૂકતાં પંડિત જવાહરલાલે આમગ્ન્ય સમજે એવી ભાષામાં બ્રિટિશ શાહીવાદી નીતિની સમજણ આપી હતી. પેટ્રોલ-તેલના કૂવાઓ માટે અને બ્રહ્મદેશની ખનિજ સંપત્તિને લીધે તેમજ હિંદ પર બ્રિટિશ સરકારનો હંમેશ કાબુ રહે તે ઘનતને લીધે બ્રિટિશ ગ્રન્થ આ દેશને એના જૂના પાડોશી, સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સહોદર જેવા દેશથી છૂટા પાડવા મથાગણ કરે છે એમ તેમણે જણાવ્યું હતું. શાહીવાદી નીતિની ચિકિત્સા કરનારું આતું વજનદાર અને દૂંકું ભાપણ આખી મહાસભા દરમિયાન થયું નથી.

ખીબ દિવસનો સંધિ સંબંધી મુખ્ય ઠરાવ હવે પંડિત જવાહરલાલે રજૂ કર્યો હતો. આ ઠરાવ રજૂ કરતાં એમની મનોવ્યથા ઉઘાડી લાસતી હતી. દેશના એક સાચા સિપાહીને ઊંઝે એવી રીતે તેમણે સંધિનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું હતું. પૂર્ણ સ્વરાજની વ્યાખ્યા કરતાં તેમણે કહ્યું, ‘પૂર્ણ સ્વરાજ એટલે શાહીવાદનો નાશ, પૂર્ણ સ્વરાજ એટલે સામાજિક પક્ષો. બ્રિટિશ રાજ્યથી છૂટા પડવું એટલે તેની શાહીવાદી નીતિથી છૂટા પડવું. બ્રિટિશ શાહીવાદની જોડે તમામ પ્રકારનો મંબંધ તોડવો એનું નામ પૂર્ણ સ્વરાજ. મૈત્રીનો મંબંધ આપણે કોઇ પણ દેશ જોડે બાંધીએ એ તો આપણી મરજીનો વિષય છે.’ એમણે મહાસભામાં ખુલ્લેખુલ્લું જણાવી દીધું, કે હું સમાજવાદી છું. હું ગરીબ ખેડૂત અને કામદારોનું રાજ્ય ચાહું છું. હું સમાજના પરિવર્તનમાં ચાલું છું. સ્વરાજની આટલી સ્પષ્ટ કલ્પના મહાસભામાં ભાગ્યે જ રજૂ થઇ હશે.

ઠરાવનો વિરોધ કરવા થી. જમનાદાસ મહેતા ઊભા થયા હતા. ન્યાયની ખાતર કહેવું નોંધ્યે કે એમણે એમનાં મતનો જોટલી ચોક્કસ, અને સચોટ ભાષામાં રજૂ કર્યો એટલી સ્પષ્ટ રીતે ભાગ્યે જ રજૂ થાત. બધા વિરોધી મતવાળાઓએ પણ તેમની આ સુસ્પષ્ટતાનાં ન સાલ્યે પણ વખાણ કર્યા હતાં.

ત્યારબાદ સ્વામી ગોવિંદાનંદે ઊભા થઇ પ્રમુખશ્રીની રજાથી એક નિવેદન વાંચ્યું હતું અને ઉદ્ધામ પક્ષવાળાઓની નીતિ જાહેર કરી હતી.

મુખ્યમંત્રી નવજીવાન નેતા થી. મહેસ્વર્ણીએ વ્યાસપીઠ પર ચાલી એક સૈનિકના મોઢામાં શોભે એવી ભાષામાં નવજીવાનોના વિચારો રજૂ કર્યા હતા. મહાસભાએ કરેલી મંથિને લીધે મહાસભાની ગોઠમાં મૂડીદારો ભરાઇ બેઠા છે એવી સંકેત તેમણે રજૂ કરી હતી. ‘ત્યારે ગાંધીજી લડત માટે આદ્વાન કરશે ત્યારે અમે પહેલી દારના સિપાહીમાં હોઇશું,’ એ એમના નિવેદનનું છેલ્લું વાક્ય નોંધવા લાયક છે.

સામ્યવાદી સરેન્દ્રાણએ ‘સંધિએ દેશને ઘોડા દીધો છે’ એમ જણાવી એમના પક્ષનું મતવ્ય રજૂ કર્યું હતું.

ગાંધીજીનું છેવટનું વ્યાખ્યાન અગ્રાધ શાંતિમાં મોડી રાતે થયું હતું. ગઈ આખી લડત નેતાઓ વિના પ્રજાએ ચલાવી છે તેથી ‘મહાત્મા’ વિના લડત ચલાવી ન શકાય એવી અનાય મનોદશા કોઇએ સેવવી ન જોઇએ એ તેમના પ્રવચનનો મુખ્ય ધ્વનિ હતો.

મહાસભાની પુઢી બેઠકમાં આવી રીતે સંધિને લગતાં સઘળાં દૃષ્ટિગિંદુ રજૂ થયા બાદ લગભગ સર્વાનુમતે મહાસભાએ સંધિને બહાલી આપી હતી.

છેલ્લા દિવસની સત્તજેકટસ કમિટિમાં જે ઠરાવ રજૂ થયો તેને કેટલાક જાણીતા તામિલ-નાડના પ્રતિનિધિઓએ મહાસભાનો ‘star resolution’ તરીકે વર્ણવ્યો હતો. આ

ઠરાવનાં એટલાં પાસાં છે કે તેનું વિવેચન અત્રે ન થઈ શકે. દરિદ્રનારાયણ માટેનું એ જાહેરનામું મહાસભાના ચોપડે પહેલી જ વાર ચઢ્યું છે. કેટલાક બંગાળના પ્રતિનિધિઓએ આપેલી માહિતી જે સાચી હોય તો જણાવવું જોઈએ, કે આ ઠરાવની પાછળ કેટલાક અગ્રગણ્ય મજૂર સેવકોનું પીડબળ છે. પંડિત જવાહરલાલે અને ગાંધીજીએ અત્યંત પરિશ્રમ વેડી ચોવીસ કલાકમાં અનેક સુધારાઓ રજૂ થયા છતાં તે દરેકનું હાર્દ તપાસી લઈ આ ઠરાવને છેવટનું સ્વરૂપ આપ્યું હતું. મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં બંગાળના નેતા સેનગુપ્તાએ ખુલ્લું સ્વરે તેને ટેકા આપ્યો હતો. કેટલાક નેતાઓને આ ઠરાવ જરાક વહેલો આવેલો છે એમ લાગતું હતું; પરંતુ ખુલ્લી મહાસભાએ ઘણી જ મોટી બહુમતિએ તે ઠરાવ વધાવી લીધો હતો.

પ્રમુખશ્રીનું છેવટનું વ્યાખ્યાન કરાંચીવાસીઓ અને પ્રજાજનોના કાનમાં લાંબો વખત ગુંજારવ કરશે. એમણે લડતમાં યાહોમ કરવા હંમેશ તૈયાર રહેવાની હાકલ કરી શસ્ત્ર ચક્ર-ચક્રિત રાખવા જે સલાહ આપી તે દરેક મહાસભાવાદીએ હૈયે રાખવા જેવી છે અને યુવાનોએ સંધરવા જેવી છે. લડત માટેની આવી રણહાકલ સિંધ જેવા પ્રદેશમાં પહેલી જ વાર શ્રોતાજનોએ સાંભળી અને તેણે પ્રેરણા પામી છે.

મહાસભા સમાહમાં ગોઠવાયેલા ખાદી પ્રદર્શને હજારો માણસોને આકર્ષ્યા હતા. સિંધમાં ખાદીનું કામ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ભૂતપૂર્વ અધ્યાપક મલકાનીએ બે વર્ષથી શરૂ કર્યું છે તેના નમૂના આકર્ષતા હતા.

મહાસભામાં હાજરી આપનારને એક બાળક આકર્ષ્યા વગર રહે જ નહિ. મહાસભાની તૈયારીમાં ત્યાંના ગૂજરાતી નેતા શ્રી. નારાયણદાસ આજુદજ અને શ્રી. મણિલાલ વ્યાસની અવિરત મહેનત અને શ્રી. કનુ દેસાઈની કલાશક્તિ ધ્યાન ખેંચે એમ હતી. આ વખતની મહાસભામાં જે આકાશાગ્રધારી મંડપની રચના હતી તથા જે સુંદર રસોડા વ્યવસ્થા બેવામાં આવતી હતી તેનાં મુક્તકંઠે વખાણુ દરેક પ્રાંતોના ડેલીગેટોને કરતા સાંભળ્યા હતા.

આપણા ગૂજરાતના સરદાર આ વર્ષે દેશના સરદાર બન્યા છે, તેમની સરદારી હેઠળ આગામી લડતમાં દેશ અને જીવાનો પોતાનો ફાળો આપવા હરહંમેશ કટિબદ્ધ રહે એટલી પ્રેરણા તો કરાંચીએ આપી છે જ.

કમળાશંકર લલિતભાઈ પંડયા
જીવજીલાલ ક. ચાંપાનેરીઆ

આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં એટલે કારતકના અંકમાં 'પ્રસ્થાન'ને પોતાની અસલ પૂર્ણિમા ઉપર લઇ આવવાની આશા દર્શાવી હતી. તે માત્ર આશા જ હતી—વચન નહોતું પણ આપણા ઉપર અંગ્રેજી રાજ્ય બેઠું, અને આપણા મનમાં અંગ્રેજી લાવા પેડી, ત્યારથી શબ્દોના કષ્ટકે તરેહવાર અર્થો થાય છે. તમે જતાવો માત્ર આશા, અને સામેના તેનો અર્થ કરે વચન. અંગ્રેજ સરકાર દેશી રાજ પાસેથી માત્ર આશા જ રાખે, કે તેઓ અમુક અમુક સ્ટેટના હકો સરકારને આપશે, પણ તે આશાનો અર્થ છે હુકમ. તે પ્રમાણે રાજ ન કરે તો ત્રીજો દિવસે તેનું ગળત્ય જપ્ત થાય. તેમ કાંઈ રાજ્યપ્રકરણી પુરુષ કહે, કે અમુક કાપડો પસાર કરવાથી બેકારી ચાલી જશે એમ અને આશા રાખીએ છીએ, તો તે આશાનો અર્થ લોકો કરે વચન. આવી ગેરસમજૂત અમારા સ્વૈરવિદ્યાર સળધી ચલાવું કારણ નથી કારણકે આ ગેરસમજૂતી થવાનું કારણ છે પોતપોતાનો લાભ. દરે સ્વૈરવિદ્યાર ઘોડા દિવસ વહેલો વાંચવા મળે તેમાં કાંઈને ખાસ લાભ હોય એમ હું નથી માનતો. ખરું પૂછો તો ખાવા શિવાયનો કાંઈ પણ જનાવ વહેલો જનવાથી લાભ થતો હોય એવી માન્યતાની વિરુદ્ધ જ ગુજરાતી ભાષાનો પુરાવો છે. “ધીરજનાં કળ મીઠાં” એનો અર્થ હું તો એમ કરું છું, કે મોડું થાય તો વાંધો નહિ; છતાં ધીરજના ગર્ભમાં કાલેતર તત્ત્વ કાંઈ માનતા હોય તો ખીજ કહેવત જતાવું. “કાને ખજર છે વહેલા બેઠવામાં લાભ કે મોડા બેઠવામાં લાભ?” કહેવતમાં પ્રશ્ન મૂક્યો છે, પણ સૂચના સ્પષ્ટ રીતે મોડા ચવાના પક્ષની છે. એક ભાષ્યે મોડા બેઠવાના લાભ વિશે એક લેખ લખ્યો હતો. તેમણે આ કહેવતનો ઉપયોગ કર્યો હતો કે નહિ તે યાદ નથી, પણ આ કહેવત મોડા બેઠવાના પક્ષની ન હોય તો પણ હેવટ બન્ને કોટિઓ વચ્ચે સંશય માનનારી તો છે જ. વહેલું કરવાના પક્ષમાં ગુજરાતીઓ કદાચ એક કહેવત જતાતી શકે: “લક્ષ્મી ચાંલ્યો કરવા આવે ત્યારે મોં ધોવા ન જવું.” મને પૂછો તો આ કહેવત શિયાળાના દિવસોમાં મોં ધોવાની અને નાહવાની જરૂર નથી એમ જ કહે છે. પણ ધારો કે વિધન નહિ સારો એવો આ કહેવતનો અર્થ હોય તો પણ, તે ક્યારે, કે લક્ષ્મી ચાંલ્યો કરવા આવતી હોય ત્યારે સ્વૈરવિદ્યાર લક્ષ્મી નથી, તે ચાંલ્યો કરવા આવતો પણ નથી. હા—એક અર્થમાં ચાંલ્યો કરે છે, દર વરમ પાંચ

રૂપિયાનો. પણ તે ચાંલેા કરાવવાની કોઇને ઉતાવળ હોય એમ તો હું માનતો નથી. એટલે સ્વૈરવિહાર બે દિવસ વહેલો વાંચવા મળે એમાં કોઇને ખાસ લાલ હોય, અથવા એ સંબંધી કોઇ ઉતાવળ કરે એ હું ન માનું. એટલે મારી દશવિલી 'આશા'નો કોઇ 'વચન' અર્થ ન જ કરે. છતાં કોઇ વચન માને તો કહેવાનું, કે વિષયુ લગવાન પોતે જેમ કોઇ વાર રામાવતારમાં આપેલું વચન કૃષ્ણાવતારમાં પાળે છે, તેમ આ પુસ્તકમાં આપેલું વચન અમે આવતા પુસ્તકમાં પૂરું કરીશું. અને તેના સમય પણ ન્યોતિયની રીતે નક્કી કરીને કહેવામાં વાંધો નથી. તે સમય, ખીજો કોઇ નહિ તો, પુરુષોત્તમ માસ. પુરુષોત્તમ માસ જેમ વરસોની ન્યોતિય ગણતરીના તદ્દાવત લાંગવા યોજાયો છે, તેમજ તે મોડાં પહેલાં માસિકોને પોતાના અસલ માસ ઉપર આણી આપવાને સરળયો છે. પુરુષોત્તમ લગવાન જેમ ભક્તોને મનોવાંચિત આપે છે તેમ મોડાં માસિકોના તંત્રીઓની મનઃકામના પણ પૂર્ણ કરે છે. તેમાં પણ આ બાબતમાં તંત્રીઓને વર મળે છે તે અપૂર્વ છે. સાક્ષાત્ મહાકાલ પોતે પણ કોઇને કાલનું દાન આપી શકતા નથી, ગત કાલનું કોઇને દાન કરી શકતા નથી, તેવું દાન તે તંત્રીને કરીને તેનું મોડું માસિક યોગ્ય સમય પર લાવી મૂકે છે.

જસ, આ વખતે આટલો જ સ્વૈરવિહાર. સ્વૈરવિહાર અમુકથી ઓછો ન જોઇએ એવી જો કોઇની માન્યતા હોય તો તે ખોટી છે. સ્વૈરવિહારને તો લઘિમા અને ગરિમા, અણિમા અને મહિમા, બંધી સિદ્ધિઓ છે; તે યથાકામ હળવો અને ભારે થઇ શકે છે. તેને કોઇ light literature (હળવું સાહિત્ય) કહે છે ત્યારે મને ખોટું લાગે છે. તે બન્ને છે. તેમજ તે યથાકામ લાંબો અને ટૂંકો થઇ શકે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો, તે ટૂંકા જ હોય તો તેને લાંબો કરી શકાતો નથી; લાંબો હોય તો ટૂંકો કરી શકાતો નથી; માટે જ તે સ્વૈરવિહાર છે. તે ટૂંકો હોય, કે ન જ હોય, તો તેને માટે સ્થળસંધાય કે એવું ખીજું બહાનું કાઢવાની જરૂર નથી.

પણ હવે જસ. આ સંબંધી ઘણું કહેવાનું છે. પણ વધારે લખું તો કદાચ આને દૂધના દાખલા તરીકે મૂકવા ઇચ્છું છું તે ખોટું પડી જાય !

‘સ્વૈરવિહારી’

સાહિત્યમાર્તંડ ૨૮ ખ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાનું અવસાન

જાણ મામમાં સાહિત્યમાર્તંડ ૨૮ ખ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાના અવમાનની સખેદ નોંધ લેવી પડે છે એમના જવાથી એમના જમાનાના અતિ વિરલ પ્રતિનિધિ-ઓમાંથી આપણે એક ઘણા જ ચચસ્વી પ્રતિ-નિધિને જોઈએ છીએ.

સદ્ગતે લગભગ ૮૭ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય જોગવ્યું. તેમનું આયુ આયુષ્ય, ઉઘમ બાવદાર-કુશળતા ખત ચીવટ કરકસર વગેરે, સાધારણ ગણાતા છતાં ઘણા જ અસાધારણ જેવામાં આવતા, ગુણોનો એક દાખલો છે.

એ ગુણોને લીધે ઘણા જ ઓછા સંબંધવાળા કાર્યપ્રદેશોમાં સદ્ગતે સદ્ગતતા મેળવી છે. સદ્-ગતે ગદ્યપદ્યનાં અનેક પુસ્તકો લખવા ઉપરાંત પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કાવ્યમાલાનું સંપાદન કરી સાહિત્યની ચિરસ્મરણીય સેવા કરી છે તે તો જાણીતું છે. પણ તે ઉપરાંત એક શિક્ષક તરીકે, એન્સુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે, મિલિટરી સેક્રેટરી તરીકે, લુણાવાડાના દિવાન તરીકે અને છેવટે એક મિલ માલિક તરીકે પણ ઇષ્ટ સદ્ગતતા મેળવી હતી. કાર્યવ્યવસ્થા અને માણસોનાં મન સંપાદન કરવાની શક્તિ, જે

પૂછી તો આ ગુણો ગણાય, તેના તેઓ નથી એમ જ દહે છે. ૧૬

પણ, તે ક્યારે, કે લક્ષ્મી ચપડતા સુધારક હતા ચાંલો કરવા આવતો પણ ન તીક્ષ્ણ વ્યવહાર

દષ્ટિએ, ઘણાં વરસો પહેલાં, આપણા દેશમાં સ્વદેશીના ઉત્તેજનની અગત્ય જોઈ હતી, તે ઉપર પુસ્તક લખ્યું હતું અને તેના પ્રચારને માટે પગલાં પણ ભરેલાં હતાં. સંસાર સુધારાના ત બહારના લક્ષ્યો તેમણે પોતાના કુટુંબમાં જ પહેલ કરેલી છે.

જેમ જીવનમાં તેમણે અનેક ક્ષેત્રો જોડ્યાં છે તેમ સાહિત્યમાં પણ કર્યું છે. તેમણે લાલચ દશમસ્કંધ અને કેવળપુરીની કવિતા જેવા ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું છે; વિધ્વી વિચિત્રતા, ગૃહવિદ્યા, દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન, જેવા વિષયો ઉપર લેખો લખ્યા છે; ગણિત વ્યાકરણ જૂતળ જેવા વિષયો ઉપર, પાઠ્ય પુસ્તકો લખ્યાં છે અને છેવટે બાળ સાહિત્યમાં પાંચ ટચુકડી સો વાંચો પ્રગટ કરી છે. સાહિત્યકાર સાથે શ્રીમત હોવાનો એ વિરલ દાખલો હતો, અને લેખિનીથી સરસ્વતીની ઉપાસના કરવા ઉપરાંત તેમણે છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હતા ત્યારે પરિષદને દમ દબારની બક્ષિ આપેલી છે.

સદ્ગત પોતાની પછવાડે કુશળ કુટુંબ મૂકી ગયા છે, જેમાંની કેટલીક બક્ષિઓ તો ક્યારની જાહેર જીવનમાં અને સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવી ચુકી છે. સદ્ગતના જવાથી તેમના કુટુંબને અને ગુજરાતને ખોટ પડી છે, પણ તેમનું લાંબુ મફત આયુષ્ય જોતાં, આપણી પરપગની પણ રહસ્યવાળી પ્રથા પ્રમાણે કહેવું જોઈએ કે, તેઓ લાભદાયી થઈ ગયા!

ગાંધીજી જે

ગાંધીજીએ વાઘસરાય સાથે મળી તદ્દ-
મુખીનું ખત તૈયાર કર્યું અને તેને મહાસલાની
તકાલીન કાર્યવાહકસભાએ બહાલી આપી
ત્યાર પછી સરકારના મનમાં અને પ્રગ્નના
મનમાં મોટામાં મોટો પ્રશ્ન એ હતો કે
કર્યાવીની મહાસભા આ ખતને બહાલી આપશે
કે નહિ? જેઓ ગાંધીજીની પ્રકૃતિથી થોડાકે
બંધે પણ માહિતગાર હતા તેમને વિશ્વાસ
હતો કે મહાસભા એ ખતને બહાલી આપશે;
જો કે બધા એમ ધારતા હતા કે ગાંધીજીનું
કાર્ય ઘણું વિકટ થશે.

આમ માનવાનાં અનેક કારણો હતાં.
લોકોની વાતચીતમાં અને છાપાઓમાં એમ
કહેવાતું કે યુવાનવર્ગે આ ખતથી ઘણો અંતુષ્ટ
થયો છે; અને યુવાનવર્ગે મહાસભામાં મોટી
સંખ્યામાં જનાર છે. બહાલીના ડરાવ ઉપર
જો મત લેવામાં આવશે તો બહુમતિથી ડરાવ
જોડી જશે, આ પ્રમાણે યુવાનોના અસંતોષને
અંતિ બળતો હતો તેમાં સરકારે ભયતર્સિંગ,
મુખદેવ, અને રાજગુરુને ફાંસી દઈ બળતામાં
ઘી હોંપ્યું. આથી યુવાનવર્ગની અને હિંદુસ્તાન
માં સક્રિય લાગણીવાળા વડીલવર્ગની પણ
કોંધજવાલાઓ બધું બાળી નાખશે એવી ગાંડી
હેખાતી હતી. આનું પ્રથમ ચિહ્ન ગાંધીજીને
કર્યાવી આવતાં જે કાળાં ફૂલ મળ્યાં અને
પાછા જવાના આદેશો મળ્યા તેમાં દેખાતું
હતું. હિંદુસ્તાનમાં ગાંધીજી માટે આ અનુભવ
કસાપ નવો હતો; એમને એવા માણસો ચઝ-
દાઇ બાંધે એ સ્થિતિ પછી તો આ બનાવ
ખરેખર ચોકાવી નાંખે એવો જ હેખાતો હતો.
પણ ગાંધીજીએ તો દક્ષિણ આફ્રિકાના અનુ-
ભવો યાદ કર્યાં—અને તેની સાથે સરખાવતાં
તેમને યુવાનોની આ જોષામાં કયું વધારે પડતું
ન જણાયું!

આ પરિસ્થિતિ ઉપર ગાંધીજીએ જે રીતે

કાણ મેળવ્યો તે તેમના જીવનના અનેક મહાન
પ્રસંગોમાં સ્થાન મેળવશે. છાપાવાળાઓને ખાસ
કરી 'ટાઇમ્સ' અને 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'—
પોતપોતાનાં મનની સ્થિતિ પ્રમાણે ગાંધીજીની
ચાલબાજી દેખાઇ. જે પરિણામ અંતર્યુ તે
ઉપરથી નાહિતો ચાલબાજીનું અંતુમાન કરે તો
તેની સાથે દલીલ કરવાની જરૂર નથી. પણ
ગાંધીજીના જીવનનાં પ્રેરકબળોને સમજવા જેઓ
પ્રયત્ન કરે છે તેઓને તો આમાં અહિંસાનો જ—
ગાંધીજીના નિર્બળ પ્રેમનો જ—વિજય દેખાય
છે. જે માણસો એમનો વિરોધ કરે એવા
હતા તે એવા મુત્સદ્દીઓ અથવા ડુનિયાના
ખાધલા ન હતા કે જે પ્રેમને ધરા ન માય;
અને એકવાર વિરોધ શમ્યા પછી ગાંધીજીની
દલીલનું બળ અપ્રતિહત હતું. સાચી દલીલની
સત્યતા પણ આગન્ટુક વિરોધના કારણો શમ્યા
પછી જ સમજાવે છે!

કેટલાક કહે છે યુવાનોમાં નવીન કાર્યના
નેતૃત્વની શક્તિ ન હતી માટે તેઓ વશ થયા.
'અમે યુવાનો વિષે એવો અભિપ્રાય ધરાવવાની
ના પાડીએ છીએ. કારણકે ગયા વર્ષના બુદ્ધના
જે ઉત્તરવલ પરિણામો આપ્યા છે' તેમાં
યુવાનોના નેતૃત્વે મોટું કાર્ય કર્યું છે.

ગાંધીજીએ પોતાની સહજ રીતે વિરોધ
શમ્યા ત્યાર પછી બધા કહે છે કે મહા-
સલાની બેઠકમાં કાંઈ રસ ઉત્પન્ન કરે એવું ન
રહ્યું! અલખત, મહાસલાનું તમાશા તરીકેનું
આકર્ષણ ઘણું ઓછું થઇ ગયું હતું. પણ
ગાંધીજીના જ્યે જે રીતે મહાસલાનું નાવ
પાર ભિટાવ્યું તે વિચારશીલ પ્રેક્ષકો માટે તો
આતિ રસિક વિષય બન્યો હતો.

મહાસલાના પ્રમુખ

"હિંદી પ્રગ્નના હાથમાં પોતાના સેવકની
કદર કરવાનું મોટામાં મોટું સાધન મહાસલાના

પ્રમુખનું સ્થાન છે. એ સ્થાન છેલ્લા ૪૪ વર્ષથી હિંદી પ્રજા પોતાના વિશિષ્ટ સેવકોને આપતી આવી છે. આ વર્ષે એ સ્થાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને મળ્યું છે. એ મહાન વંશમાં સરદાર વલ્લભભાઈને સ્થાન મળવાથી એ મહાન વંશનું ગૌરવ વધ્યું છે.

૧૮૫૭ ના બળવાને દાખી દેતાં અંગ્રેજ સરકારે જે ભયંકર હત્યાકાંડ પ્રવર્તાવ્યો તેથી હિંદી પ્રજામાં ભારે અપેરાટી ફેલાઈ ગયેલી. એ સમયે સ્વાતંત્ર્યની વાત કરવી એ પણ જીવના જોખમનો સવાલ હતો; અંગ્રેજ સરકારના છતાં દોષો બતાવવામાં પણ અસાધારણ દિમ્ભતની જરૂર રહેતી. મહાસભાના શરૂઆતના પ્રમુખોની-તેઓ એકલા બોલનારા હતા એવી-દીકા કરીએ તે પહેલાં આ યાદ રાખવાની જરૂર છે. તેઓએ પોતાની બોલવાની નિડરતાથી પ્રજામાં અમુક જાતની વિચારની અને વાણીની નિડરતા ફેળવી એ સેવા અત્યારે નાની લાગે પણ તેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ નાનું નથી. આ હિપરાંત આપણે આજે જે સ્પષ્ટતાથી માગણીઓ કરીએ છીએ તે તે જમાનાના ઊંડા અભ્યાસી પ્રમુખોને આભારી છે તે પણ બૂલવું ન જોઈએ. ગાંધીજીના સુપ્રસિદ્ધ અગિયાર મુદ્દાઓ, મોટા લાગે, મહાસભાના પ્રમુખોના ભાષણોના સત્ત્વર છે.

આ માગણીઓ કરવાના જમાના પછી એ માગણીઓ સરકારને સ્વીકારવી પડે એવું પ્રજાબળ—કેવળ પ્રજામત નહિ—ઉત્પન્ન કરવાનો જમાનો આવ્યો. આ જમાનાને ગાંધી-યુગ કહીએ તો તે યથાર્થ છે. આ જમાનામાં જે લોકો કેવળ નિડરતાથી બોલી શકે, અભ્યાસ-પૂર્વક સરકારના દોષો બતાવી શકે અને પોતાના લખાણમાં અને ભાષણમાં જટા લાવી શકે તેઓની બહુ દિમ્ભત રહી નથી. સરકારના દોષો જાણીતા ચર્ચ ગયા હતા, પરંતુ તતા ક્ષણકરૂપ છે એ બાવના પણ વ્યાપી ગઈ હતી! હવે તો

જેઓ આ અનિષ્ટ સ્થિતિને મટાડા શકે તમા નાથકોની પ્રજાને જરૂર લાગવા માંડી. ગાંધીજી પોતે એવા નાથક થયા અને બીજા એવા નાથકો તૈયાર કર્યા.

આ યુગના મહાસભાના પ્રમુખો બધા લડાઈના નાથકો છે. એમનામાં બીજા શુદ્ધ હશે પણ પ્રજાએ એમની કદર એમની લડવાની શક્તિથી કરી છે. આ દૃષ્ટિએ વલ્લભભાઈનું સ્થાન અદ્વિતીય છે એમ અમે કહીએ તો કોઈ પ્રાન્તીય પક્ષપાતનો આરોપ કરે; પણ એવો આરોપ વહોરી લાંબને પણ એ દાવો અમે કરીએ છીએ.

સરદાર વલ્લભભાઈનું જાહેર જીવન એટલે કે લડાયક જીવન. અનિષ્ટ સ્થિતિની ચર્ચા કરવાનું એમને પસંદ નથી, અનિષ્ટ સ્થિતિ સામે લડવામાં જ તેઓ શક્તિ પામે છે. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો મંત્ર આપ્યો, એને તત્ત્વનું સ્વરૂપ આપવાનું માન વલ્લભભાઈને મળ્યું. ખેડ, બોરસદ અને બારડોલી-આ ત્રણ ક્ષેત્રોમાં પ્રજાને અહિંસક રાખી તેઓએ લડતો શીખવાડ્યું. બારડોલીના મુદ્દે તેમનું નામ દિંદુસ્તાનના ખૂણાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરી દીધું—ખિલતમાં પણ જાણીતું કરી દીધું અને દુનિયાના નવું જાણવાના કુતૂહલવાળા લોકોમાં પણ કુતૂહલ પેદા કરી દીધું. બારડોલીના વિજયથી જ મહાસભાની વરમાળ તેમના કહને સ્પર્શ કરતી હતી. ત્યાર પછીના જગપ્રસિદ્ધ મુદ્દામાં શુભચિતે તેમના નેતૃત્વને અનુસરી જે કરી બતાવ્યું તેથી એ વરમાળ તેમના કંઠે આરોપાઈ.

સરદાર વલ્લભભાઈને એ માન આપી મહાસભાએ ક્ષાત્રતેજને માન આપ્યું છે; અને ખેડુતને પણ માન આપ્યું છે.

વયોરૂદ્ધ સાશ્વર મી નરસિંહરાવે જેઆચા પ્રચટ કરી છે તે 'આબાલજોપાલ' સીની છે: વય વોગેશ્વરો ગાંધી વલ્લભો વય પૂર્વર: । તત્ર મીવિજયો મૃતિર્મુષા નીતિર્મૃતિર્મમ ॥

મહાસલાના પ્રમુખનું ભાષણ

સરદાર વલ્લભભાઈનું ભાષણ મહાસલાના પૂર્વના પ્રમુખના ભાષણ સાથે સરખાવવામાં આવે તો તેમાં આખા જમાનાનો ફેર દેખાશે. ચાલુ લડતના, આવતી કાલે અમલમાં મૂકવાના પ્રશ્નોની વ્યવહાર અને સરલ વિગત તેમણે રજૂ કરી છે. આ પ્રશ્નો પાછળની દિલમૂરી કે સમર્થનની દલીલમાં ઊતરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો નથી. આખું ભાષણ એક લડવૈયાને છાજે એવું છે. કાર્યમશાલુ માણસ જેમ કાર્યોની પાઠી રજૂ કરે તેવું તેમનું ભાષણ છે. લડતના યુગને છાજે એવું એ ભાષણ છે.

શ્રદ્ધાન્વિતી ભાષણ સર થાય છે. પછી ટુંકામાં ગયા વર્ષની લડતનો ખ્યાલ આપ્યો છે; અને અહિંસા કેટલી કાર્યસાધક નીવડી છે તે બતાવ્યું છે. “એફતોની અહિંસક લડતમાં ભાગ લેવાની શક્તિ વિષે અનેકને શંકા હતી અને તેઓ મોટા રમખાણુની દહેશત રાખતા હતા. પણ આ વર્ષે જે બહાદૂરી અને અપૂર્વ સહનશક્તિથી આ લડતમાં ભાગ લઈ એ શંકા અને દહેશતને ખોટી પાડી એ જ આ લડતમાં સિદ્ધ થયેલી અહિંસાનો મોટામાં મોટો પુરાવો છે.”

પછી તેઓ સંધિનું રહસ્ય સમજાવે છે અને જોળાધારીનો શો અર્થ છે તે સ્પષ્ટ કરે છે; અને હિંદુ-મુસલિમ અને બીજા કોમોના ઔદ્ય વિના પરિપક્વમાં જવું નકાસું છે એ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે. આ પછી તરત જ આપણે શું શું કામ કરવાનું છે તે મુદ્દાઓ ઉપર તેઓ આવે છે. વિદેશી વસ્ત્ર બહિષ્કાર, સ્વદેશીને સન્નજ કરવાની સચના, અંગ્રેજ વેપારીઓએ માગેલી સમાનતાના હકની અથો-અતા, દારૂનિષેધ અને નિમકવેરા વિષે ટુંકામાં પોતાના અભિપ્રાયો જણાવી પોતાના ભાષણનું સ્વરૂપ જણાવે છે:

“આટલે લગી મને સાંજખ્યા પછી હવે તો તમે જેમ ચૂક્યા હશે કે શુદ્ધિમાનોને રસ

પડે એવા કેટલાયે વિષયોમાં મને કેટલો આછો રસ છે. નોકરીઓ, હોદ્દા અગર ધારાસલાની જગ્યાઓમાં મને રસ પડતો નથી. એફતો એ બધામાં કશું સમજે નહિ. નોકરીઓ અને જગ્યાઓની એફતોને કશી પડી નથી. મારે હિંસાએ તો ગાંધીજીની અગિયાર માગણીઓમાં સ્વરાજનો સાર બધો આવી જાય છે. જે યોજનામાં એ મુદ્દા ન જળવાતા હોય તે સ્વરાજ નથી. રાજમહારાજ, જમીનદારો અને બીજા બધા માલદારોના હક્કો ન્યાં મુધી તેમને લીધે ગરીબ શ્રમજીવીઓને ધક્કો પહોંચતો નથી તેટલી મર્યાદા મુધી મને માન્ય છે. મારી નજર તો પ્રજામાં જોડો કચડાયેલા છે તેમને ઊભા કરવા તરફ અને દેશમાંના મોટાની જોડાનેડ તેઓ ટટાર ખેસી શકે એવા કરવા તરફ મોટી છે. ઇશ્વરની દયાથી એ કચડાયેલાઓને પણ સત્ય અને અહિંસાનો સંદેશ પહોંચ્યો છે, અને તેણે તેમને સ્વમાનની અને સ્વશક્તિની સહેજ ઝાંખી કરાવી છે. હલુ ધણો પંથ બાકી છે; પણ આપણે તેમને સારુ છીએ, તેઓ આપણી મુલાખીને સારુ નથી એટલે મુંઝવે આપણે આજે કરીએ. આપણે આપણા ટૂંકાં મન અને ઇર્ષાદિષ્ઠિ છાંડીએ, આપણા ધર્મના અંધડા બૂલીએ અને એટલું જ ગોખીએ કે મહાસલા કરોડો શ્રમજીવીઓની પ્રતિનિધિ છે અને તેમને ખાતર જ હસતી ધરાવે છે. આટલું કરી શકીશું તો આપણે મહાસલાને સ્વાર્થને સારુ નહિ પણ માનવહિતને માટે કામ કરનારી એક અન્નેડ શક્તિ બનાવી મૂકીશું.”

મહાસલાના મુખ્ય ઠરાવો

જય મી મહાસલાના મુખ્ય ઠરાવો બે ગણાય: એક સંધિને બહાલી આપનારો અને બીજો સ્વરાજની કલ્પના આપતો. સંધિનો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે છે:

“મહાસલાની કાર્યવાહકસમિતિ અને હિંદી સરકાર વચ્ચે થયેલી કામચલાઉ સમાધાની

પર વિચાર ચલાવ્યા પછી આ મહાસભા તેને મનુર રાખે છે, અને સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે મહાસભાનું પૂર્ણ સ્વરાજ (કમ્પ્લીટ ઇન્ડિપેન્ડન્સ)નું ધ્યેય અખડિત રહે છે.

બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિઓ જોડે કોઇ પણ પરિપદમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો માર્ગ બીજી રીતે મહાસભા માટે ખુલ્લો હશે તો મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ એવો પ્રયત્ન કરશે જેથી આ ધ્યેયની સિદ્ધિ થાય, અને પ્રગ્નેને લશ્કર, પરદેશ સાથેનો વ્યવહાર, નાણાં, તથા નાણાં વિષેની અને આર્થિક નીતિ ઉપર કાબૂ મળે, હિંદમાં બ્રિટિશ સરકારે કરેલા નાણાંના વ્યવહારો નિષ્પક્ષ ન્યાયમંજૂરદાર તપાસાય, અને હિંદ કે ઇંગ્લેન્ડે ઉપાડવાના ભોજનની તપાસ થઇ રકમ નક્કી થાય, અને બને પક્ષને સ્વેચ્છાએ ભાગીદારીમાંથી નીકળી જવાનો હક મળે.

પણ, હિંદુસ્તાનના હિતને અર્થે દેખીતી રીતે આવશ્યક હોય એવી બાંધછોડ કરવાની હામભાના પ્રતિનિધિઓને છૂટ રહેશે એ સરતે આ મહાસભા મહાત્મા ગાંધીને નેમની આજે-નીની નીચે કામ કરવા કાર્યવાહકસમિતિ પ્રમુખે નીચે એવા બીજા પ્રતિનિધિઓ સાથે એવી પરિપદમાં મહાસભાનો પક્ષ રજૂ કરવાને નીચે છે અને સત્તા આપે છે.”

કોઇ પણ લઠાઇના અતે સહિ તો કરવી જ પડે છે. સરકારે બીન સરને નામકાને છોડ્યા એમાં જ મરકારે મહાસભાનું બળ સ્વીકારી લીધું. એટલે બળવાન પણ તરીકે મહાસભા સ્વરાજના બધારણની ચર્ચા કરે એમાં કોઈ પણ વ્યતની નાનમ નથી. વળા આ કારણથી મહાસભાની પોતાની માગણી કોઇ પણ રીતે ઓછી થતી નથી; અથવા પોતે જે ધ્યેયો માટે યુદ્ધ આદ્યું ને ધ્યેયોમાં પણ ફેર થતો નથી. એટલું જ નહિ પણ એ ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવાનો સંભવ જો મહાસભાને ન લાગે તો

તે પરિપદમાં જવા પૂણ બધાતી નથી. આ ઉપરાંત જગત સમક્ષ એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાસભા લડવાના શોખની ખાતર લડતી નથી પણ સર્વથા ન્યાય અને ઇષ્ટ મણાય એવા ધ્યેયો માટે લડે છે; એ કોઇનું કાંઈ પડાવી લેવા લડતી નથી પણ હિંદુસ્તાન હિંદીઓનું રહે તે માટે લડે છે. આ પ્રમાણે પરિપદમાં જવાની વૃત્તિ સ્પષ્ટ કર્યાથી મહાસભાનું નૈતિક બળ ઘણું વધી ગયું છે. એ માગણીઓ પૂરી ન કરી મહાસભાને ફરી યુદ્ધમાં ધકેલવાની જવાબદારી બ્રિટિશ સરકારને સિર રહેશે એવી હિંદુસ્તાન અને બીજા દેશોને જે ગુડસાન થશે તેની જવાબદારી પણ બ્રિટનને સિર રહેશે.

સ્વરાજના મૂળ હકોવાળો બીજો મહત્વનો ટકાવ નીચે પ્રમાણે છે:

“આ મહાસભાનો એવો અભિપ્રાય છે કે મહાસભાની કલ્પના પ્રમાણેના સ્વરાજનો આમવર્ગને માટે શો અર્થ થશે એનો તેમને ખ્યાલ આવી શકે એટલા માટે તેઓ સહેલાઈથી સમગ્ર શકે એવી રીતે મહાસભાની સ્થિતિનું બંધાન કરવું જરૂરનું છે. આમવર્ગની લડતનો અંત આણવા માટે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યમાં જૂએ મરતાં કરોડોના સાચા આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ. તેથી મહાસભા જાહેર કરે છે કે તેના તરફથી જે કોઇ બંધારણ કબૂલ કરવામાં આવે તેમાં આટલી બાબતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ અથવા સ્વરાજ સરકારને તેનો અમલ કરવાની શક્તિ મળવી જોઈએ :

૧. પ્રગ્નેના મૂળ હકો, જેમાં નીચેના તો હોવા જ જોઈએ: (ક) સભા અને સંગઠનની સ્વતંત્રતા, (ખ) વાણીની અને છાપાંની સ્વતંત્રતા, (ગ) અતરાતગાને અનુમરવાની, અને પ્રજાકીય સુલેહશાંતિ અને શાંતિવારની આડે ન આવે એવી રીતે ધાર્મિક માન્યતાની અને આચરણની સ્વતંત્રતા, (ધ) નાની

કામોની સંરક્ષિત, બાપા અને લિપિઓની રક્ષા, (૬) સ્ત્રીપુરુષના ભેદભાવ વિના તમામ શહેરીઓને સમાન હકો અને ફરજો, (૭) કોઈ પણ શહેરોને તેના ધર્મ, ન્યાત-નત કે માન્યતા અથવા' લિંગભેદને કારણે જાહેર નોકરીમાં, સત્તા કે માનના હોદ્દામાં, અને કોઈ પણ વેપાર કે ધંધા કરવામાં કશી અડચણનો અભાવ, (૮) જાહેર રસ્તા, ફાવ, નિશાળો અને જાહેર વાપરની બીજી તમામ જગ્યાઓની જાળવણીમાં સૌ શહેરીઓના સમાન હકો, (૯) હથિયાર રાખવાની અને વાપરવાની જાળવણીમાં જે નિયમો અને પ્રતિબંધો કરવામાં આવેલા હોય તે અનુસાર હથિયાર રાખવાના અને ધારણ કરવાનો હક, (૧૦) કાયદાની કલમો સિવાય બીજી રીતે કોઈ પણ માણસની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં નહિ આવે, તેમજ તેના ધર કે માલ-મિલકતમાં પ્રવેશ નહિ કરવામાં આવે કે તે જમ કે ખાસતા નહિ કરવામાં આવે.

૨. ધર્મની જાળવણીમાં સરકારની નિષ્પક્ષતા.

૩. પુખ્ત વયનાં તમામ માણસોનો મતાધિકાર.

૪. મફત પ્રાથમિક કેળવણી.

૫. કારખાનાંના મજૂરોને માટે જિવાઈ-પૂરતો દરમાયો, મજૂરીના' કલાકની મર્યાદા, કામ માટે આરોગ્યદાયી પરિસ્થિતિ, ધડપણ, માંદગી અને બેકારીનાં આર્થિક પરિણામો સામે રક્ષણ

૬. દાસત્વમાંથી અથવા લગભગ દાસત્વ જેવી સ્થિતિમાંથી મજૂરોની મુક્તિ.

૭. મજૂર સ્ત્રીઓનું રક્ષણ અને સુવાવડના સમય દરમ્યાન રળનો પૂરતો બંદોબસ્ત.

૮. નિશાળે જવા યોગ્ય ઉંમરના બાળકોને કારખાનાંમાં રોકવાની બંધી.

૯. લવહો મારફતે ઝઘડા પતાવવા માટેના યોગ્ય તંત્ર દ્વારા પોતાના હિતની રક્ષા માટે મહાજનો બાંધવાનો મજૂરોનો હક.

૧૦. ખેડૂતોએ આપવાના ખેતીના ગણોતમાં અને મહેસુલમાં કીકડીક ધટાડો. અને આર્થિક દૃષ્ટિએ તુકસાનકારક એવી જમીનોની જાળવણીમાં જરૂરી જણાય એટલી મુદત માટે ગણોતમાંથી મુક્તિ; અને ત્યાં એવા ધટાડાને કારણે જરૂરી જણાય ત્યાં નાના જમીનદારોને જરૂરી રાહત આપવી.

૧૧. જોખમાં જોડી અમુક ઠરાવેલી રકમ ઉપરાંતની ખેતીની આવકો પર આવકના પ્રમાણમાં આવકવેરો.

૧૨. પ્રમાણુમર વારમાવેરો.

૧૩. લરકરી ખરચના આજના પ્રમાણમાં જોખમાં જોડી અર્ધા ભાગનો ધટાડો.

૧૪. મુલકી ખાતામાં ખરચ અને પગારોમાં મોટો ધટાડો. ખાસ નીમેલા શાસ્ત્રો તથા એવા લેખો સિવાયના કોઈ પણ સરકારી નોકરને અમુક ચોક્કસ રકમ, જે મામાન્ય રીતે રૂ. ૫૦૦ થી વધારે ન હોય, તે કરતાં વધારે પગાર ન અપાવ.

૧૫. પરદેશી કાપડ અને પરદેશી ચૂતરને દેશમાંથી કાઢીને દેશી કાપડનું રક્ષણ.

૧૬. કેરી પીણાં અને પદાર્થોની સંદેશ બંધી.

૧૭. હિંદમાં પેટો થતા મીઠા પર વેરાનો અભાવ.

૧૮. હિંદી ઉદ્યોગોને મદદ મળે અને આમ-વર્ગને રાહત મળે એ જાતનો સરકારનો હુકમ-મણના દર પર અંકુશ.

૧૯. આવીરૂપ ઉદ્યોગો અને ખનિજ દ્રવ્યોની માલિકી પર સરકારનો કાબૂ

૨૦. સીધી કે આડકતરી રીતના બારે દરના બાજુ પર અંકુશ.

ઉપરની વસ્તુઓની નીતિ અને સિદ્ધાંતોને વિરોધી ન થાય એવી રીતે તેમાં ફેરફાર કે સુધારાવધારા કરવાની મહાસમિતિને છૂટ રહેશે."

આ ઠરાવની સામે વિપક્ષવિચારણી સભામાં જે વાંધા લેવામાં આવ્યા હતા તેમાં કેટલુંક

વજૂદ હતું. આમાં વિવાદસ્પતિ અનેક પ્રશ્નોત્તરો નિકાલ કરવાની જરૂર હતી. થાય છે. તે કરવા માટે જે સમય અને જે મન્ત્રણાની જરૂર પડે તેના માટે અવકાશ ન હતો. 'રસ્તે જનાર માણસને ખબર પડે કે સ્વરાજ કેવું હશે' એ જણાવવા માટે આ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે એ દલીલમાં પ્રચારની દૃષ્ટિએ વજૂદ છે. પણ જેમાં અનેક મતભેદ હોય અને જેને તત્કાલ બદલવાની જરૂર પડે એવી કલ્પનાઓને ઠરાવમાં મૂકવામાં ફેટલું ઝઢાપણ છે તે વિશે શંકાને સ્થાન છે. Complete Independence પૂર્ણ સ્વરાજતા અનેક અર્થોથી ફેટલો તીવ્ર મતભેદ અને ફેટલું વૈમનસ્ય ફેલાયાં છે તેના પૂરાવા મહાસભામાં જ હતા. તેના જેવા જ મતભેદ કરે એવા આ ઠરાવમાં અનેક શબ્દો છે. પણ એ મતોપતી વાત છે કે આ ઠરાવને હેવટનું રૂપ આપવા માટે એક સમિતિ નીમાણ છે અને થી. પ્રકાશને કામની શરૂઆત કરી દીધી છે.

આ વીર મુદ્દાઓમાં એવું કાંઈ પણ નથી જે અનિષ્ટ ગણાય. ફક્ત ટીકા કરવા યોગ્ય કાંઈક હોય તો તે એ છે કે ફેટલીક કલમોમાં રહેલી આર્થિક વહેંચણીની દૃષ્ટિ પર્વાત નથી. મહાસભાની સામે આક્ષેપ છે કે તે મૂંઝવણની ચંરચા છે. આ આક્ષેપનો પરિહાર કરવા કલમ ૫, ૬, ૭ આદિ દાખલ કરવામાં આવી હોય તેમ લાગે છે. પણ અમને લાગે છે કે તે પર્વાત નથી. આજના યુગમાં યંત્રોથી આકલું

કારખાનું જેઓ મૂંઝી રોકે છે તેમની માસિકીનું છે એ સિદ્ધાંત સ્વીકારી શકાય એમ નથી. 'જિવાઈ પૂરતા દરમાયા'થી જેના શ્રમથી પેદાશ થાય છે તેઓ સંતોષ માની શકે નહિ. મૂંઝી રોકનારાઓને, મૂંઝીના બળથી, કાંઈ પણ રીતે મજૂરી કરનારાઓથી વધારે ભાગ લેવાનો હક નથી. જ્યાં સુધી આ તત્ત્વ સ્વીકારાય નહિ ત્યાં સુધી સ્વરાજતા વિચલ કરતાં પણ વધારે પ્રબળ વિચલો માટે માસિકીમાં માનનારાઓએ તૈયાર રહેવું પડશે. મહાસભાએ જે મૂંઝવાળાઓને ચેતવણી આપવી જ હતી તો પૂરેપૂરી જ આપવી જોઈતી હતી; નહિ તો ભવિષ્યનાં વિરોધ-બીજ આ ઠરાવમાં મૂકવાની જરૂર ન હતી એમ અમારો નમ્ર મત છે.

આવી ફેટલીક વિવાદાર્પક બાબતો બાદ કરીએ તો આ વીર મુદ્દાઓમાં એવું કાંઈ છે જેને માટે પ્રજા જેટલો ભોગ આપે તેટલો ઓછો છે.

ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થીના મહિમા

કાનપુરના બનાવ ઉપર શી ટીકા કરવી? કેવળ શરમથી નીચે જોઈ રહેવું એ જ લાગણી દરેક હિંદુ હિત ઇચ્છનારને થાય છે. 'એ નમિત્તાઓથી ઉરજા થતો, એક તેજોરાશિ ઉદય પામે છે. અને તે ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થીનો અજબજોતો આત્મા! તેને વંદન કરીએ!'

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૧

વેશાખ : ૧૯૮૭

અંક ૭

કરાંચીની મહાસભા

દરેક વર્ષે ન્યારે મહાસભા ભરાય છે ત્યારે ખજારો એ વિશેના અગ્રણીઓમાં લખે છે, કે આ મહાસભા દેશના કંટાળાને સમયે મળવાની છે પરંતુ પ્રતિવર્ષની એ પુનરુક્તિ આ વર્ષે તો સાચી જ હતી આખા હિન્દની જ નહિ પરંતુ આખી દુનિયાની નજર કંગાચી ઉપર હતી આ મહાસભા ધણી રીતે અનૂર્વ હતી દર મહિનાના અલૌકિક અને વિકટ આન્દોલન પછી પહેલી વાર જ મહાસભા મળતી હતી લોક અને મરદાર વચ્ચે આવો મગામ જેમ અફળત હતો, એવી જ રીતે બ્રિટિશ રાજ્યના સુખ તથા રાષ્ટ્રનેતા વચ્ચેની મધિને પ્રસંગ પણ અમાધારણ હતો એ મધિને મહાસભા સમિતિ આપશે કે કેમ ? નહિ આપે તો ગાંધીજી શું પગલું લેશે ? ગાંધીજી નેતૃત્વ તણ દેશે તો બીજા કોણ મોખરે આવશે અને મહાસભાનું બળ ટકશે કે નહિ ? આવી સ્થિતિ નહિ થાય તો પણ કેવી રીતે અને કેટલી હદ સુધી ફાટફૂટ થશે ? આવા પ્રશ્નો અને તર્કો લોકો કરતા હતા કારણકે દેશના ભવિષ્યનું કરાચીમાં નિર્માણ થવાનું હતું એમ બધાને લાગતું હતું

*

*

*

બીજી અપૂર્વતા મહાસભા ભરાવાના સમયમાં હતી અત્યાર સુધી વધીલો અને બીજા વ્યવસ્થા મહાપુરુષોની સગવડ ખાતર મહામભા ડિસેમ્બરમાં નાતાલના વખતે ભરાતી હતી. ગયા વર્ષના નિર્ણય પ્રમાણે આ વર્ષે પહેલી વાર જ માર્ચ મહિનામાં એ ભરાઈ રાજકીય પ્રવૃત્તિ ધનવાનોનો વિરોધ નથી પરંતુ લોકોનો અને નેતાનો રાષ્ટ્રીય ધર્મ છે, એ વાતનો સ્વીકાર બેઠકના આ ફેરફારમાં થયો છે ત્રીજી અપૂર્વતા એ હતી કે કોઈ મહામભા આટલા થોડા સમયમાં મળી નહિ હોય દર બાર મહિના પહેલેથી મહાસભાની તૈયારીઓ ચાલે છે અને છતાંયે છેલ્લે છેલ્લે પ્રુક્ષણ ઉતાવળ કરવી પડે છે કનકતામાં મહાસભા ભરાઈ ત્યારે પડિત મોતીવાલન સરધમ પમાર થઈ ગયા પછી થોડેક દિવસે એ માર્ગ ઉપરની કેટલીક ક્ષમાનો તૈયાર થઈ હતી, એ વખતે ડૉક્ટર અન્સારીએ મહાસભાનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું ત્યારે એ સ્થગ પ્રદર્શન કરતા મેદાન જેવું વધારે દેખાતું હતું, અને મહાસભા તથા પ્રદર્શનની ' ગાંધી-બૂંટા ' એ અને પૂરા થયા પછી પ્રગટ થઈ હતી ! પરંતુ કરાચીના લોકોની કાર્ય દક્ષતાની નેટલી સ્તુતિ કરીએ એટલી એણી છે અધિ થઈ ત્યાં સુધી તો મહાસભા ભરાશે કે નહિ એની પણ ખાતરી નહોતી એટલે તે પછી તૈયારી શરૂ થઈ પરંતુ થોડા દિવસમાં

કરેલી એ વ્યવસ્થા યમત્કારિક હતી. મહાસભાની વ્યવસ્થામાં તો એક આખું નગર સરળવાનું હોય છે. આગના બંબાથી તે તાર-ટપાલની ઓફિસ સુધી, નંગી રસોડાથી તે સુધરામ ખાતાની ગોઠવણ સુધી સર્વ વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. આનો ખ્યાલ એક વાત ઉપરથી જ આવશે. મહાસભાના રસોડે એકદરે એક લાખ વીસ હજાર માણસો જમી ગયાં હતાં; જેમાંથી ચાર હજાર પ્રતિનિધિ અને અતિથિઓ હતા, ચાર હજાર મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ હતા અને ૭ હજાર સ્ત્રીઓ હતા. આ વ્યવસ્થાને માટે ૧૫૦ પગારદાર રસોડાખાઓ હતા, ૧૭૦ મથત કામ કરનારા હતા, અને ૪૨ દેખરેખ રાખનારા હતા. કરાંચીના લગભગ બધા પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી વેપારીઓ રસોડાની વ્યવસ્થામાં જ રોકાયેલા હતા. કરાંચીની પ્રજા અને એના લોકનેતાઓનો ઉત્સાહ અને કાર્યકુશળતા એવાં હતાં કે કોઇ મુશ્કેલી નહીં નોતરેતામાં આખું નગર સરળ પડ્યું. કસકતાના 'સ્ટેડસમેન' પત્રના ઉપતંત્રી મિ. લેસી આવી રચનામત્ક શક્તિ અને વ્યવસ્થિત કામ કરવાની આવડત જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા હતા; કારણ કે હિન્દીઓ આખું એક નગર રચી શકે છે અને એની સર્વ વ્યવસ્થા આવી સરસ રીતે કરે છે એનો ખ્યાલ એને નહોતો. આ સફળતા માટેનું ધણું માન કરાંચીની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ શ્રી. જમશેદ મહેતાને હતું એમ સૌ કોઇના કહેવા ઉપરથી જણાતું. નેતાઓની અને પ્રમુખની કુટ્ટીઓમાં સાદાઇ અને સ્વચ્છતા હતી. જેવી મૂંઝડીમાં શ્રી. વલ્લભભાઇ રલા હતા એવામાં ફિરોઝસાહ મહેતા કે જીન્હા કે તેજ બહાદુર સમુર રહે કે? આપણે 'ડિમેક્રસી'ની વાતો કરીએ કે મજૂર અને ખેડૂતની ઉન્નતિ વિશે ભાષણો આપીએ, પરંતુ પ્રજાનું કામ કરતા લોકનેતાઓએ ગરીબની પેઠે રહેવું જોઇએ, પ્રજાના પૈમા કરકસરથી વાપરવા જોઇએ અને પ્રજાકીય થવા માટે પ્રજાની રિયલિતો અંગત અનુભવ કરવો જોઇએ, એ પાઠ ગાંધીજીએ પ્રથમ દેશને શીખવ્યો છે.

*

*

*

આખી મહાસભામાં સૌથી મુંઢર સ્થળ તો ન્યાં મહાસભાની બેઠક થતી હતી એ જ હતું. ત્રીમ ચાળીમ હજાર માણસો એ જાવ્ય અને વિશાલ વર્તુલ-મંડપમાં સમાઇ જતાં. આટલી મેદનીના પ્રમાણમાં બીડ કે ગડગડ બિલકુલ ન હતાં. એ ગોળ-મંડપની ઉપર આકાશ સિવાય કંઈ છત્ર નહોતું. એક મોટા 'એમ્પ્લીફાયર' જેવી એની ગોઠવણ હતી વક્તાઓ માટે મધ્યમાં ગોઠવેલું Rostrum, પ્રમુખની આજ્ઞાદનવાળી બેઠક, Loud speaker (અવાજ આખી સભામાં પહોંચાડવાનું યંત્ર)ની યોજના, વીજળીના દીવાની રચના-એ સર્વ વ્યવસ્થા અદ્ભુત હતી. રાતે ન્યારે મહાસભા ભરાતી ત્યારે દસ અત્યંત મુંઢર જણાતું. ચારે પાસના દીવાઓથી મંડપની રચના મનોહર જણાતી હતી અને એ સર્વ ઉપર શક્તિ પડતો અન્ન કૌમુદી રેલાવતો. જાણે કોઇ મહાન ચહેનશાહનો દરબાર હોય કે કોઇ ગાંધર્વ-દેશ હોય એવો દેખાવ થતો. આ વિશાલ સભામંડપની સામે જોયો રાષ્ટ્રીય ખજૂર ફરકતો હતો.

* -

*

*

સ્વયંસેવકોની અને સ્વયંસેવિકાઓની ટુકડીઓની કુવાયત અને કૂચ જોઇને કોઇને પણ હર્ષ થયા વગર રહે એવું નહોતું. સરકારી લસ્કરના અમલદારો, પણ એમની તારીફ કરતા હતા. આવી ટુકડીઓમાં સરહદ પ્રાન્તનો ખાન અબ્દુલ ગફાર ખાનના સાસ, ખમીસવાળા

સિપાઇઓ ખામ ધ્યાન ખેંચે એવા હતા. કરાચીમાં એ પ્રકારના લાલ ખમીસધારીઓ હતાં નવજવાન ભારત સભાના અને અબ્દુલ ગફાર ખાનના આપણા દેશમાં મ્યુસોલિનીનો ફાસિસ્ટ પથ રથપાય તો કાળા ખમીસધારીઓ પણ થાય જે કે ભગતસિંહના શોકમાં કેટલાક નવજવાનો કાળા ખમીસ પણ પહેરતા હતા. સફેદ ખમીસ તો ધણાખરા એ ધારણ કર્યું હતું. ખમીસના રંગ વડે રાજકીય મત પ્રદર્શિત કરવાની પ્રથા આપણે ત્યાં હજી પ્રચલિત નથી થોડા વર્ષો પર રાષ્ટ્રીય ધ્વજના ત્રણ રંગોવાળી કફની પહેરનાર એક “પારસી કાંગ્રેસવાળા” આવતા હતા પરંતુ હવે તો થી બે ૩ ભર્યા પણ સફેદ કપડા જ પહેરે છે અને થોડા રંગ બીજા સર્વને ઢાકી દે છે.

*

*

ગાંધીજી કરાચીમાં આવે એને આગલે દિવસે ભગતસિંહ અને એમના સાથીઓને ફાંસી દીધાના સમાચારે કરાચીમાં ખળભળાટ કરી દીધો. મહાસભાની બેઠક દરમિયાન ગાંધીજી સિવાય બીજા કોઈ નામની જે જાહેર અમર થતી હતી તો એ ભગતસિંહના નામની અહિંસાના ઉપાસકની સાથેજ ભગતસિંહને લોકો આટલું માન આપે એ કેટલાકને વિપરીત લાગે પરંતુ વસ્તુતઃ લોકોની લાગણી એવી નિયમાનુસારી કે પ્રમાણબદ્ધ નથી હોતી તેઓ એ બંનેમાં જેને સ્તુત્ય અને પૂજનીય ગણે છે તે એમની રીતિ નહિ પરંતુ એમની અનન્ય દેશભક્તિ, એમનો અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ, એમનું સૌર્ય અને એમની મરણ પ્રત્યેની બેદરકારી.

આ વખતની મહાસભા દરમિયાન જે બે સારામાં સારા ભાષણો થયા તે મહાસભાની બેઠકમાં નહોતા થયા, અને એ બે ભગતસિંહને ઉદ્દેશીને જ હતા એક તો મહાસભાને આગલે દિવસે મહામહાના જ મડપમાં ગાંધીજીએ જે જાહેર વ્યાખ્યાન કર્યું હતું એ અને બીજું ભગતસિંહને ફાંસી દીધી એને બીજે દિવસે સાજે રામબાગની સભામાં ડૉક્ટર સત્યપાલે જે ભાષણ આપ્યું હતું તે બંને એ સમાહના ઐશ વ્યાખ્યાનો હતા અને બંને ભગતસિંહ વિશેના જ હતા. મહાસભામાં પણ સૌથી સરસ ભાષણ ભગતસિંહ માટેના કંરાવ રજૂ કરતા પંડિત જવાહરલાલે જે વ્યાખ્યાન કર્યું હતું તે હતું એટલે કે જેમ પંડિત જવાહરલાલે કહ્યું કે, ગોળમેજી પગિષ્ઠમાં ભગતસિંહનું રાજ્ય દેશના પ્રતિનિધિઓ અને પરદેશી રાજ્યકર્તાઓની વચ્ચે આકુ આવ્યા કરશે, એમ આખી મહાસભાની સામે એ મૃત્યુ પામેલો વીર કણે કણે ખડો થતો હતો એનું નામ પોકારતા લોકો ઉત્કેષાર્થ જતા હતા અને સ્ત્રીઓની આખી આસુ આવતા હતા એના મરણની છાયા આખી મહાસભા ઉપર પથરાયેલી હતી.

*

*

*

ભગતસિંહને ફાંસી દીધાથી યુવકો ઉત્કેષાર્થ જશે, ગાંધીજીનું કાર્ય અત્યંત કઠણ થશે, મહાસભાની સ્થિતિ પનટાસે એમ થણા ધારવા લાગ્યા સરકારે એમ ધાર્યું હોય કે મહામહાની બેઠકના આદેશમાં જ ફાંસી દેવાથી મહાસભામાં તડ પડશે અને યુવકોનો કે હિંમતવાદીઓનો ગાંધીજી સામે જખરો બળવો થશે અને ગાંધીજીની સત્તા ભાગી પડશે તો એ આશા વ્યર્થ ગઈ એની અમર એથી જીલડી થઈ અને ઐક્યની આવે સમયે કેટલી આવશ્યકતા છે એનું જ્ઞાન સર્વને થયું, એમાં ગાંધીજી મહિર રહેને જીતયા ત્યારે લાલ ખમીસધારી કેટલાક નવજવાનોએ જે બાલિશ વર્તન કર્યું એથી એમની શુદ્ધિનું માપ થયું અને લોકોની લાગણી એમની વિરુદ્ધ થઈ એને બદલે શાન્તિપૂર્વક, ધીરજથી અને કુશળતાથી એમણે પોતાનો પક્ષ વ્યવસ્થિત કર્યો હોત તો ગાંધીજીની સામે ભર મહાસભામાં તેઓ લડી શકત

ગાંધીજીએ એમના વર્તનને જે રીતે હસી કાઢ્યું તેથી એ વિરોધનો ઉપ નાબૂદ થઈ ગયો; પરંતુ આ તો પ્રકટ અને બાહ્ય કારણ. ખરું કારણ તો એ છે કે, ગાંધીજીનો જેટલો પ્રભાવ આ મહાસભામાં પડતો હતો એટલો ભાગ્યે જ કોઈ આગલી મહાસભામાં પડ્યો હશે. જેઓ હાંસી કરવા આવ્યા હતા એ લગભગ ચૂંટ થઈ ગયા, જેઓ વિરોધ કરવા આવ્યા હતા એ કાણુ બળે રાથી અંગ્રામ ગયા—એવા કંઈ અદ્ભુત બદલી એમણે સર્વને વશ કરી લીધા. એમની સામે બીજો કોઈ એવો બદ્ધતર નહોતો કે જે વિરુદ્ધ અસર કરી શકે અથવા એમની અસરનો લોપ કરી શકે. એસેમ્બલી વગેરે ધારાસભાઓમાં લડનારા પ્રવીણ નાયકો લગભગ અશક્ત થઈ ગયા જુદાતા હતા. શ્રી. મુલાય બોઝ મુદ્દાં સર્વ આ અસરને વશ થઈ ગયા હતા. શ્રી. જમનાદાસ મહેતાએ કહ્યું એ ખોટું નહોતું કે સર્વની જીદને બળે પક્ષાઘાત થયો હોય એમ લાગતું હતું.

*
આ સ્થિતિનાં કારણ તપાસવાં આવશ્યક છે. પ્રથમ તો ગયા દશ મહિનાની અસર હજી વિદ્યુત નથી થઈ, એનો ઇતિહાસ હજી વિરચત નથી થયો. એ યુદ્ધ ગાંધીજીએ જ શરૂ કર્યું હતું, એમની સરદારી હેઠળ જ પ્રજા લડી હતી, એમના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે અને એમનાં યોજનાં શસ્ત્રો વડે જ સંગ્રામ થયો હતો અને અંતે એમની સાથે જ સુલેહ કરવા બ્રિટિશ સત્તનત મથી હતી, એ સૌ લોકો સારી રીતે સમજતા હતા. એમની શક્તિની સીમા આંકવી કંઠ્ય છે એમ પણ ધણાને જોકે જોકે લાગતું હતું, અને જેમણે દેશને દશ મહિનામાં આટલો સળગાવી મૂક્યો અને આટલું ચેતન આપ્યું, એમની રાજકીય દૃષ્ટિ અને શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ એમ પણ ધણાને લાગતું હતું. તે ઉપરાંત આ પ્રશ્નને ઐક્ય જરૂરનું છે અને ગાંધીજીના વચન અને એમની માગણીની પાછળ આખી પ્રજાનું બળ છે એ બ્રિટિશ સત્તનતને અને જગતને દેખાડતું આવશ્યક છે, એવી પણ ધણા ખરાની માન્યતા હતી. સાચી વાત તો એ પણ છે કે, આખા રાષ્ટ્રને દોરી શકે એવો ગાંધીજી સિવાય અત્યારે દેશમાં કોઈ સમર્થ નેતા નથી, તેમ ગાંધીવાદના રાજકીય માર્ગ સિવાય બીજો વ્યવહારિક અને પ્રબલ માર્ગ અત્યારે કોઈને સૂઝતો નથી. આથી ગાંધીજીની સાથે ખાનગીમાં લાંબે ગમે એટલા લોકો બબડે અને એમની રીતિમાં ગમે એટલા દોષો શોધી કાઢે, છતાં રાષ્ટ્રની લગામની જવાબદારી લેવા અત્યારે બીજું કોઈ તૈયાર નથી. ગાંધીજીના પંદર વર્ષના અચાગ પરિશ્રમને પરિણામે દેશમાં આટલી બજાતિ આવી છે અને આટલું ચેતન આવ્યું છે. એમનો વિરોધ કરનારમાં બધે એમના જેટલું ઉદાત્ત ચારિત્ર્ય ન હોય, છતાં એમને પોતાના ધ્યેયનું અને માર્ગનું સ્પષ્ટ લાન હોવું જોઈએ અને એ અમલમાં મૂકવાની શક્તિ હોવી જોઈએ અને જીજ્ઞાસુ જોઈએ. હાલના ગાંધીજીના વિરોધીઓમાં કેટલાકને પોતાના લક્ષ્યનું અથવા માર્ગનું લાન નથી, કેટલાકમાં ગહલપતા નથી, કેટલાકમાં શક્તિ નથી, કેટલાકમાં એકે નથી. આવા વિરોધીઓને ગાંધીજીનું બળ જોઈએ છીએ, પણ એ પોતાના હેતુ માટે અને પોતાની જરૂર પૂરતું. એમના ટીકાકારોને એમના અપૂર્વ વ્યક્તિત્વની મહાત્મા જોઈએ છીએ પણ એનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે. આ અશક્ય છે. કાં તો ગાંધીજીને ખસેડીને એમનું સ્થાન લેવા એમના વિરોધીઓએ તૈયાર રહેવું જોઈએ, નહિ તો એમની શક્તિની સાથે એમની રીતિની બચપો. પણ થોડે ઘણે અંશે ચક્રાવી લેવી જોઈએ. એક બાલુથી આપણે કહીએ છીએ કે, દેશમાં ઐક્ય હોવું

નેષ્ટએ, ગમે તેવા અને ગમે તેટલા અંગત મતભેદ છતાં રાષ્ટ્રીય મંચલનમાં એકત્રિત થવું નેષ્ટએ. અને છતાં ભ્યારે કરાંચીમાં કોઇ અદ્વિતીય પ્રકારનું ઐક્ય મહાસભામાં પ્રકટ થયું ત્યારે કેટલાક એને પણ નિન્દે છે અને પ્રબળ પોતાની શુદ્ધિ અને હૃદય એક જ પુરુષને અર્પી દોષાં છે, એમ કહે છે.

*

*

*

કોઇ પણ મહાસભામાં ગાંધીજીનો કદાચ આટલો અપૂર્ણ વિજય નહિ થયો હોય. ૧૯૨૦ માં કલકત્તામાં કે નાગપુરમાં, ૧૯૨૮ માં કલકત્તામાં કે ગયે વર્ષે લાહોરમાં ગાંધીજીનો વિરોધ કરનાર એક મળખૂત પક્ષ હતો; પરંતુ આ વખતે તો ગાંધીજીને પક્ષ બહુ મત ધરાવતો હતો, એટલું જ નહિ પણ લગભગ આખી મહાસભા એમના પક્ષમાં હોય એમ જણે લાગતું હતું. અલબત્ત, આ સ્થિતિમાં કેટલાક ગેરલાભ હતા. ગાંધીજી એક ભાવના મંદીને એક ભૂતિ અને એ બિલકુલ ઈષ્ટ નથી. ગાંધીવાદ એક મંચલન મંદીને એક મંપ્રદાય થાય, એ ઇચ્છવાનું નથી. “મહાત્મા ગાંધી કો જય” ના પોકારમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ હણાઇ જાય તો દેશને એકદરે નુકસાન છે. કરાંચીમાં આવી સ્થિતિ કોઈકે વાર લીધી થતી હતી. કોઇ પણ ઠરાવો જરા પણ વિરોધ થાય તો એ તો ગાંધીજીએ ધડેલો છે એમ કહીને એની વિરુદ્ધની દલીલોનો મંદાર કરવા પ્રયત્ન થતો, ધણા ઠરાવો મહાસભાની પ્રતિષ્ઠાને કે પ્રચલિત રાજકીય વાતાવરણને અનુકૂળ રીતીમાં ધડેલા નહોતા: કેટલાક તો ઠરાવ કરતાં નિબંધ જેવા વધારે લાગતા હતા: કેટલાકમાં ભાષાની અશુદ્ધિ અને વિચારના રોષ હતા આટલા બધા કામના બોજ હેઠળ, પુષ્કળ ઉતાવળમાં ધડાયેલા ઠરાવો અપૂર્ણ અને અશુદ્ધ રહી જાય એ સ્વાભાવિક છે. ગતિ એક વાગે જાડીને ઠરાવો ધડવાનો સમય ગાંધીજીને મળતો હતો એમ જણામાં છે, પરંતુ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ પણ આ ઠરાવોને મહાસભા સમક્ષ રજૂ કરતાં પહેલા પૂરેપૂરા તપાસતી હોય કે સુધારતી હોય એમ જણાતું નહોતું. મહાસભાએ આર્થિક ઉન્નતિ તથા મૌલિક હક્ક વિશે જે છેલ્લે લાંબો ઠરાવ પસાર કર્યો, એમાં પણ ઉતાવળનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં; કારણકે એ ઠરાવ અપૂર્ણ અને અપકવ દશામાં હતો. ગાંધીજી અને પડિત જવાહરલાલના સિદ્ધાન્તોનું એમાં વિચિત્ર પ્રકારનું મિશ્રણ થયું છે અને વિચારપૂર્વક ચોનેલી કોઇ રાષ્ટ્રીય નીતિ એમાં પ્રકટ થતી જાય એવું લાગતું નથી. એમાંના ઘણા સિદ્ધાન્તો અત્યંત નથી. એમ કહેવાને ઉદ્દેશ નથી. પરંતુ જે પ્રશ્નો અભ્યાસપૂર્વક પૃથ્થકરણ કરવા જેવા છે એને વિશે બહુ ઉતાવળથી એમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. ઘણા તરિકે સરકારી નોકરોને ૫૦૦ રૂપિયા કરતાં વધારે પગાર ન આપવો અને જમીનદારોની આવક પર કર નાખવો એવા મુદ્દા એ ઠરાવમાં છે; પરંતુ ઉદ્યોગ અને વેપારમાંથી નફો કરતાં હોય એમની પર કંઈ અંકુશ નથી પરદેશી કાપડના બહિષ્કાર વગેરેથી એમને તો વધારે રક્ષણ મળવાથી એમની કમાણી વધવાની; છતાં નફાની આરા વગર કામ કરનાર રાજ્યના સેવકોના એકલાના પગાર કાપી નાખવા એમાં નથી ન્યાય કે નથી વિવેક. મહાસભાની ખીજ કોઇ બેઠકમાં આવો ઠરાવ આવ્યો હોત તો એની મુદ્દમતાપૂર્વક પરીક્ષા થાત અને એક સુધારિત અને વિચારશીલ ઠરાવ થાત. આ ઠરાવ ઉતાવળમાં થયેલો છે, અપૂર્ણ છે, એમાં કેટલીક વાતો ઉમેરી શકાય એમ છે વગેરે એની વિરુદ્ધની દલીલો એ રજૂ કરવામાં સ્વીકારવામાં આવી અને છતાં ગાંધીજીના નામના ચમત્કારથી એ પમાર થયો. વિવિધ કારણોને લીધે આ મહાસભામાં

એક જાતનો માનસિક પક્ષાધાત થયો હતો એ નિર્વિવાદ છે. અંગત મિલકત સામુદાયિક કહીએ તે પહેલાં અંગત વિચારશક્તિને સામુદાયિક કરવાનું કાર્ય આપણે ઉપાડી લીધું છે, એમ કોઇ કટાક્ષ કરનાર કહી શકે. પરંતુ એમાં ગાંધીજીની સાથે સાથે વિનયપૂર્વક, પ્રમાણિકપણે અને બુદ્ધિપુરસ્કર મતભેદ ન દર્શાવનારનો દોષ હતો, ગાંધીજીનો નહિ.

ગાંધીજી પછી જો કોઇ નેતા આ મહાસભામાં લોકોના હૃદયમાં ખીજ સ્થાને દોષ એમ લાગતું તો એ પડિત જવાહરલાલ. મોતીલાલના એ જેવા લાડકા હતા, એવા જ દેશના છે. એમના પિતાના તથા પડિત ગણેશશક્તરનાં મરણના આધારે એમના હૃદય પર બહુ અસર કરી હોય એમ જણાતું હતું. ઉર્દૂ શબ્દોથી બરપૂર એમનાં બાપણો પડિત માલવીયજીના હિન્દી કરતાં સમજવાં જરા વધારે કઠણ હતાં, છતાં એમાં હજી પહેલાંના જેવો જ જુસ્સો અને દૃઢતા જણાતાં. એમને સંધિ રુચતી નથી એવું એ બાપણોમાંથી સ્પષ્ટ સમજાતું, સંધિના ઠરાવ પરંતુ એમનું ભાષણ સંધિની વિરુદ્ધ હતું કે પક્ષનું એ સમજતું સુસ્કેલ હતું; છતાં કંઇક અંશે ગાંધીજી પ્રત્યેની એમની શક્તિ અને વફાદારીને લીધે, કંઇક અંશે ગાંધીજીની સહાય વગર આન્દોલન ચલાવવાની સર્વ શોકનેતાના જેવી અશક્તિના સંયોગ લાનને લીધે અને કંઇક અંશે લોકમત આ તરફ છે એવા ખ્યાલને લીધે એમણે સંધિનો વિરોધ નથી કર્યો. આમાં એકદરે વિવેક અને દીર્ઘદષ્ટિ જ છે.

જવાહરલાલનાં બે મિત્રો જુલાય એવાં નથી. સંધિનો ઠરાવ સમસ્ત મહાસભા મમલ એ રજૂ કરવા આવ્યા ત્યારે ફટલાક બગાળી અને મદ્રાસી પ્રતિનિધિઓએ “અંગ્રેજી, અંગ્રેજી” ની ખૂમો પાડી ત્યારે જે મક્કમતાથી પચાસ હજાર માણસ એક શકે એવી રીતે એમણે ડોકું ધૂણાવી ના પાડી એ એક યાદ રહી જાય એવું દૃશ્ય હતું એ જ પ્રમાણે મહાસભા ત્યારે પૂરી થઇ અને ‘વન્દે માતરમ્’ ગવાઇ રહ્યું તે પછી ‘Lord speaker’ માં અંગ્રેજી National Anthem ના સૂર વાજિન્નમાં સભાગાથા ત્યારે એ ગીત ગવાય છે એમ ધારી “What is this!” એમ ખૂમ મારીને રૈણથી જવાહરલાલ પ્રમુખની બેઠક આગળથી ઊતરી આવ્યા એ પણ એમના જુસ્સાનું એક નેવાલાયક દૃશ્ય હતું.

આર્થિક મિદ્ધાન્તોવાળા હેલ્લા ઠરાવ મારે જવાહરલાલનો ખાસ આગ્રહ હતો, એ સ્પષ્ટ હતું. સંધિમાં જવાહરલાલ ગાંધીજીની આડે ન આવ્યા એમ આ વિષયમાં ગાંધીજીએ એમને પોતાનો માર્ગ લેવા દીધો હોય એ સભવિત છે.

શ્રી. વલ્લભલાલને બાપણો કરતાં કાર્ય વધારે પ્રિય છે, એ એમના પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણ પરથી તેમજ મહાસભાનું કાર્ય ત્વરાર્થી ઉકેલવાની એમની વૃત્તિ તથા શક્તિ પરથી જણાતું હતું. એમને પોતાના બળનું તથા હેલ્લાં દશ વર્ષથી મહાસભાના પ્રમુખપદના પાયા સંત્યાગ્રહના પરમ ઉપાસકની જે શક્તિ ઉપર ટકેલા રહે છે એ શક્તિનું બરાબર માપ હતું. એ બળ વડે જે કંઇ મદ વિરોધ હતો એને દાખી દેવા એ મથતા હતા. મહાસભાનો જે રંગ હતો એ પહેલે જ દિવસે વિષયવિચારણી સમિતિમાં નેચા પછી, આપી તેથી ઘણી વધારે છટ તેઓ વિરોધીઓને આપી શકત. પરંતુ સમયનો અપ ધાય એ એમનાથી સાંખી શકાતું નહોતું. એમને પ્રમુખ નીમવામાં ગુજરાતને અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ખેડૂતોને દેશે માન આપ્યું છે એ નિઃશંક.

અર્ચામાં સૌથી સરસ શ્રી સત્યમૂર્તિ દીપી નીકળ્યા. એમનાં ભાષણો એક પક્ષમાં હોય કે બીજા, પરંતુ દરેક વખતે સ્પષ્ટ, સચોટ અને દલીલથી પૂર્ણ હતાં. કાર્યવાહક સમિતિના કેટલાક દરાવોમાં એમણે આવશ્યક અને સારા સુધારા કરાવ્યા અને કેટલાક પાછા ખેંચી લેવાડાવ્યા. શ્રી. જનનાદાસ મહેતાના વિરોધને કાષ્ઠ્યે ખાસ ગંભીર ગણ્યો નહિ. એ પહેલી વાર બોલવા ઊભા ચયા તે વખતે “ હિન્દી, હિન્દી ” ના યોકારો કરીને એમને હિન્દીમાં બોલવાની ફરજ પાડવામાં આવી ત્યારે પોતાને હિન્દી નથી આવડતું એમ કહેવાને બદલે ઉતાવળમાં “ હમ હિન્દી નહિ હે ” એમ કહી દીધું ત્યારથી સભામાં એમના વિરોધ પ્રત્યે હાસ્ય સિવાય બીજી વૃત્તિ જણાઈ નહિ. એમની કેટલીક દલીલો સાચી અને સારી હતી: પણ શું બોલે છે એના કગતાં કોણ બોલે છે એ વસ્તુ પર લોકોનું ધ્યાન વધારે હતું અને એ છેક ખોટી દૃષ્ટિ નથી.

શ્રીઓએ આ સચલનમાં પુષ્કળ ભાગ લીધો હતો એના ચિહ્નરૂપે પુષ્કળ શ્રીઓ મહાસભામાં આવી હતી. શ્રીમતી કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયે ભગતસિંહના ઠરાવના સુધારા પર અનુમોદનમાં ભાષણ કર્યું હતું અને એએક શ્રીઓએ આવતી મહાસભાનું નિમત્રણ કરવા ભાષણ કર્યું હતું; છતાં શ્રીમતી સરોજિની નેહુ સિવાય કોઈને ભરમહાસભામાં બોલવાની તક નહોતી આપવામાં આવી, એ જે કાળે શ્રીઓએ આનંદોલનમાં આપ્યો હતો તે જોતાં અન્યાય કહેવાય.

ખર્ખાં હિન્દુસ્તાનનો પ્રાન્ત છે, છતાં આ મહાસભામાં પહેલી જ વાર બર્મોઝ ભાષામાં એક બર્મન “ કુંગી ” (જર્મન) એ ભાષણ કર્યું હતું. બર્મોના પ્રતિનિધિના નેતા શ્રી. મોંગ મોંગલએ કરેલાં અગ્રેજી ભાષણો પણ લોકોને ગમ્યાં હતાં. ખાન અબ્દુલ ગફાર ખાન દેખાવમાં જેવા બળવાન વીર પુરુષ છે, એવા જ સરસ વક્તા છે એમ એમનાં ભાષણો પરથી જણાયું.

મહાસભામાં બે ત્રણ બહુ કસણુ પ્રસંગો બન્યા હતા. વિષયવિચારણી સમિતિની સભામાં શ્રી. વલ્લભભાઈએ પ્રમુખપદ લેતા પહેલાં પંડિત મોતીલાલનાં વૃદ્ધ પત્નીને પોતાની અને ગાંધીજીની વચ્ચે સ્વર્ગસ્થ પંડિતજીની જમીની હેઠળ એમાંડ્યાં ત્યારે આખી સભાની આંખ સામે મોતીલાલ ખડા યદ્દ ગયા અને આખી સભામાં આપોઆપ શાન્તિ પથરાઈ ગઈ. ભરમહાસભામાં ભગતસિંહ વિશેના ઠરાવ ઉપર પંડિત જવાહરલાલ અને પંડિત માલવીપજાનાં ભાષણ પુરાં ચયા પછી ભગતસિંહના વૃદ્ધ પિતા અને રાજગુરુના માતા મેદની સમક્ષ આવ્યાં ત્યારે લોકોની લાગણી સમાઈ ચકી નહિ. “ ભગતસિંહ ગ્રીન્દાખાદ ” ની ખૂંચો ચોમેરથી પડી, ભગતસિંહના પિતાએ સરમ ભાષણ કર્યું. તેઓ પણ જૂના ચોકા હોય એમ જણાયું.

ગાંધીજીનાં ભાષણો તો એમની હમેશની લાક્ષણિક શૈલીનાં હતાં. દુર્લભ, મુદાસર, સચોટ વાક્યો યત્નદારા આખા મંડપમાં ધીરે ધીરે સળગતાં હતાં અને એમના હાથની મુદ્રાઓ દૂરથી દેખાતી હતી. ત્યારે કોઈ લોકનેતા કે વક્તા બોલે છે એમ નહોતું લાગતું, પણ કોઈ આધુનિક સુદ્ધ પોતાનાં સૂત્રો અને મતઓ વિશે વ્યાખ્યાન કરે છે એમ લાગતું. ગોળમેજી પરિષદ માટે મર્યાદિત સંગતિ એમને મહામહા તરફથી મળી, પરંતુ મળની અસીમ શ્રદ્ધા એમને મળી ચૂકી છે એમ વારંવાર જણાયું.

એક વ્યક્તિ પરની આવી પરાધીનતાથી કોઈક અધીરા થતા હતા, કોઈક ચર્કળાતા હતા; પણ હાલ તો એ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે અને એકદરે અનિષ્ટ પણ નથી. ગાંધીજીને યુસોલિની સાથે કોઈ સરખાવે તો ભલે, પરંતુ એમની એકલથ્ય સત્તાનાં બીજ અને એનું રૂપ ભિન્ન છે. એમની સત્તા ભિન્ન પ્રકારની છે અને ભિન્ન રીતે ઉદ્ભવેલી અને ટકેલી છે. એના મૂળમાં શારીરિક બળ નથી, અત્યાચાર કે બળાત્કાર નથી; પણ નૈતિક શક્તિ છે, અપૂર્વ સેવાભાવ છે, લગભગ દૈવી નિર્વાર્યવૃત્તિ અને અસીમ ત્યાગ છે. ગાંધીજી વિરોધી-ઓનો સંહાર કરવા યત્ન નથી કરતા, પણ એમને છૂટી લેવા મથે છે: કેસ્ટર-ઓઇલના નહિ પણ પ્રેમના દુદડા તેઓ દુશ્મનોને ખાવા તત્પર હોય છે. એમનું અપમાન કરનાર હાલ ખમીસધારીઓનો વિરોધ એમણે બહુ કુશળતાથી હણ્યો હતો. બીજી વાત એ છે કે, આપણને હજી તાલીમની બહુ જરૂર છે. આપણે ત્યાં મોટા નેતાઓ થાય તે પહેલાં સાચા અનુયાયી થવાનું આપણે હજી શીખવું પડે એમ છે. ગાંધીજી એક નેતા છે; કારણ કે પોતાના એ સૌથી સારા અનુયાયી છે. જે મહાપુરુષે દેશમાં આટલી જગૃતિ આણી એનાથી લોકો કેટલેક અંશે અંગ્રાધ પણ જાય તો એમા આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ સાચી હકીકત તો એ છે, કે આવા વિશાલ દેશમાં આટલા બધા વર્ણમેદ અને આર્થિક મેદ છતાં રાષ્ટ્રના એક કેન્દ્ર થવું એ વિશ્વ જ છે. મીલમાલિકો અને મજૂરો, વિદ્વાનો અને નિરક્ષર લોકો, વેપારીઓ તથા ખેડૂતો, નાસ્તિકો તથા ભક્તો, સ્ત્રી કે પુરુષ, બાળક કે વૃદ્ધ, સર્વ એમના તરફ એમાય છે અને આકર્ષાય છે એનું મુખ્ય કારણ એક જ લાગે છે કે, ધર્મણુ અને કલહના આ જમાનામાં ગાંધીજી સમન્વય અને સંગતિનું રથાન છે. કલહ વગર પ્રગતિ નથી એ વાત સાચી છે અને કદાચ સંપૂર્ણ સામાજિક અંવાદ આ દુનિયામાં અશક્ય હશે. પરંતુ નિરંતર વિસેવાદ મનુષ્યસ્વભાવને પ્રતિકૂલ છે. અને એથી અંધકારમાં સપડાયેલો માણસ જેમ સહસાજ તેજને શોધે છે, તાપથી કાયર થયેલો માણસ શીતલતા માટે જેમ સ્વાભાવિક રીતે તલસે છે, મૃત્યુથી બીતો મનુષ્ય જેમ અંતરના જોડાણમાંથી અમરતાને ઝંખે છે, એમ અવિરત કલહ અને અસંગતિથી કટાણેલો અને ત્રાસ પામેલો મનુષ્ય કોઈ સનાતન સ્થિરતા અને સતત સમન્વયને વાંછે છે. આથી જ વિવિધ પ્રકારના અને પરસ્પર વિરુદ્ધ અભાવ અને સિદ્ધાન્તના લોકો ગાંધીજીને અનુસરે છે અને પૂજે છે. કારણ એમનું વ્યક્તિત્વ અને એમની ફિલસૂફી એવા ચિરસ્થાયી સમન્વયનું મર્ત સ્વરૂપ છે.

*

*

*

આ મહાસભા ગાંધીમય જ હતી. ગાંધીજી એ શબ્દમાત્રમાં એનો સારાશ કહી શકાય. કોઈ અજબ જાદુગરની પેઠે એમણે આખી મહાસભાને વશ કરી દીધી હતી. રાજકીય દૃષ્ટિએ પ્રજાના બળનો એક દિન-પ્રતિદિન ચઢતો જાય છે એને 'માપવાનું' આ એક સરસ સ્થળ હતું આખી પ્રજા ગાંધીજીનું નેતૃત્વ સ્વીકારે છે અને ગાંધીજીના શબ્દમાં પ્રજાના અવાજનો સર છે એનું આ મહાસભાએ પ્રતિપાદન કર્યું. ભાષણોની દૃષ્ટિએ કે તીખી, ચર્ચા અને વિવાદની કે સરસ વાગ્યુદ્ધોની દૃષ્ટિએ આ મહાસભા નિરાશાજનક ભલે લાગે. પરંતુ એના કારણે કેવળ મિથ્યા શબ્દજાળો નથી; પણ એની પાછળ સમસ્ત રાષ્ટ્રની શક્તિ એકઠી થતી જાય છે એ કષ્ટ થોડું પરાક્રમ નથી અને જેમ સત્તામ વખતે તેમ સુલેહમાં પણ રાષ્ટ્ર એક ધર્મ શક્તિ છે, એ આ મહાસભાએ સિદ્ધ કર્યું.

વિકલતા

(પૃથ્વી) .

(૧)

પડયો કકિન દંડ શો કકિન ચિત્ત પાપાણુમાં ?
સુતા રમરણુસ્રોત અંતર તણા કુદી આવતા,
અને ઉછળી ઊર્ધ્વ શા અપટુ સુદ્ધિને ભોગતા,
મ્હને અકલ રૂંધતી, વરવો વ્યાપતી મ્હતા.

(૨)

પ્રભો ! પતિત હું, વિભો ! વિકલ દષ્ટિ કે શોધતો—
ઊંડી તિમિરખાઈમાં, વિતથ યત્ન શું માહરો ?
ગયું ગયું જ શુ ખરે હૃદયમંચમાં મંધર્યું ?
રહ્યું પુનિત કર્મ એક, સ્મૃતિ અશ્રુથી ભીંજવું ?

(૩)

ગયો હૃદયસંગિ ! તુ, હૃદયમાંહિ તોયે રહ્યો;
અને રમરણુવાદના વિવિધ તાર ઝંકારતો;
સુણું રુચિર ગાન એ સુભગ શાન્તિમાંલીન હું;
પરંતુ જડ ભગતુ વિષમ જ્ઞાન ને જૂલુ હું.

(૪)

સખા ! કંઈ લીંધા દોંધા હૃદયકોલ; ના એ પળ્યા;
કપી કષ્ટક વાવણી, નહિ જ કિન્તુ પાકો લણ્યા;
ગણી અકલ એ બધુ અમર તત્ત્વની શોધમાં—
ઉડયો અમર ! તોડી શું ક્ષણિક બન્ધનો કાયનાં ?

(૫)

હશે અણુ અણુ વિશે સકલ વિશ્વમાં વ્યાપિયો—
અણુ અણુ બની જન્મ વિરતિ આતમા તાહરો;
ચિમ્બદ, જડ દષ્ટિ ને તિમિરહૃત પાપાણુ હું—
મયું ધણું, પરન્તુ, હા, વિરલ એ ન પામી શકું

x

x

(અનુક્રમ)

(૬)

પ્રજ્વળ્યું હું બલે બ્દાલા ! ઉમ આ ઉરભટ્ટીમાં;
ઊર્ધ્વપાત્રા હને ત્હારી સુખદા, શાન્તિદા, શિવા !

મુંદરછ ગા. બેટાઈ

ગોળમેજી પરિષદમાં સૂચવેલું હિન્દનું ભાવિ*

આર્થિક અને નાણાં વહીવટને લગતાં બંધનો

૯-જવાબદારીની શરતો (Safeguards)

આ ત્રિવિધ ખાકાત:—લઝાખખાતું, પરદેશખાતું, અને રજવાડા સાથે અંગત સંબંધના સવાલો. એ ખાકાત કેમ કરવી અથવા કેટલા અશે અને કેવા સ્વરૂપમાં તે નુકસાનકર્તા નહિ થાય એ ઉપર સંક્ષેપમાં પૃથક્કરણ કરી જતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે શરતોનો વિચાર કરીએ. શરતો (Safeguards) અને ખાકાત (Reservations)ના મૂળ સ્વરૂપમાં જે ફેર છે તે લક્ષમાં હમેશ રહેવો જોઈએ. જે પણ ખાતાની જેટલે અંશે પણ ખાકાત કરવામાં આવે, તેટલા પ્રમાણમાં આપણું મંરથાની સ્વરાજ પણ અપૂર્ણ; અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તો નહિ જ. હિન્દી રાજ્યતંત્ર જવાબદાર બને, પણ તેમાંથી અમુક ખાતાંઓ બાદ રહે, તેટલા પૂરતું એ જવાબદારી તત્ત્વ અપૂર્ણ. શરતો એટલે જવાબદારી તત્ત્વ તત્ત્વરૂપે અપૂર્ણ નહિ; પણ એના ઉપયોગમાં—વપરાશમાં—દૈનિક વહીવટમાં, જવાબદાર પ્રધાનમંડળમાં અનુભવ કે આહિતગારીને અભાવે દેશને અથવા તેના કોઇ વર્ગને અણધારી હાનિ થાય, તે અટકાવવાને માટેના અટકાયત—અથવા શરતો. મોટર ગાડી વેગમાં કોઇ ચડાવ પરથી ધસતી આવતી હોય તેના વેગ નિયમિત રાખવો હોય ત્યારે જેમ તેના પર અટકાયત (Brake) મૂકવી પડે છે, તેથી આ નવા રાજ્યકના અણધાર્યા વેગથી અણધારી આક્રમક આવી ન પડે માટે શરતો મુકર કરવી. શરતોનાં મૂળ તત્ત્વો માટે આટલું તત્ત્વગાન. ગોળમેજી પરિષદમાં સૂચવાયેલી શરતો સૌ આજ પ્રકારની છે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી, પરંતુ કોઇ પણ જાતની શરતોનો ન્યાયસર કરી પણ જમ્યાવ હોય તો તે ઉપર્યુક્ત વિધિસર ચક્ર રહે.

આટલું પ્રાસ્તાવિક કહ્યા બાદ આપણે ત્યાં માગેલી પ્રત્યેક શરતોનો વિચાર કરીએ. શરતો તમામ સૂચવાની વેળા, સૂચવનાર વ્યક્તિ એમ દલીલ કરતા હતા કે, એ શરતો માત્ર હિન્દનું નવું શાસન નિર્વિધે વ્યવહાર કરી શકે, અને હિન્દની આંદ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર નિષ્ફટક ચાલુ રહે, તેટલા માટે જ સૂચવવામાં આવે છે. હિન્દના આર્થિક લાભ અથવા સંરક્ષણ ખાતર આવી શરતો તો હિન્દીઓને ચોતાને જ વિચારવાની હોય એમાં પરદેશી સત્તા જે કંઈ કહે તે શકની નજરે જોયા વિના ચાલે નહિ; છતાં આ મૂળ બિન્દુ આપણે ધ્યાનમાં રાખી માગેલી—સૂચવેલી—શરતોનો વિચાર કરીએ. એમાં હિન્દના લોકની સ્વરાજશક્તિ માટે જે અવિશ્વાસ દેખાય છે તેની કનવાર કર્યા વિના, જે સ્વરૂપમાં એ રજમાત્ર પણ માન્ય કરી શકાય તેનો જ ખ્યાલ કરીએ. કારણ કે જો આ શરતો આપણા પ્રતિ અણુવિશ્વાસથી ઉદભવી હશે તો તેના સામું પણ હિન્દી પ્રજા જોઈ શકશે નહિ.

અહીં સરવાળે માત્ર એટલું જ ઉમેરવાની જરૂર છે કે, ત્યાં લગી કોઇ પણ શરત

દેખીતી જ રીતે કેવળ હિન્દના જ લાલ ખાતર છે એમ પૂરવાર થઇ ન શકે; અથવા જ્યાં લગી હિન્દનું જવાબદાર પ્રધાન મંડળ અનિવાર્ય સંનેગોને લીધે કોઇ પણ વિષયમાં તેના વહીવટ કરવા અશક્ત, અથવા મર્યાદિત શક્તિવાળું છે, એમ સાબીત ન કરી શકાય, ત્યાં સુધી આવી રીતે તેના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા અટકાયત કરાય નહિ.

૧૦—હિન્દનું રાષ્ટ્રીય કર્જન: સૂચનાનું મૂળ દૃષ્ટિબિન્દુ

વર્તમાન સરકારના હિમાયતી કે પ્રતિનિધિઓ જ્યારે આવી શરતો સૂચવે છે ત્યારે તેઓ સાચે એમ કહે છે કે, આ શરતનું મૂળ કારણ હિન્દે—અથવા હિન્દને નામે સરકારે—આખ્યાર કરેલી જુએદારી અદા થવી નોંધ્યો. એ અદા કરવા પૂરતી નાણાંની સામગ્રી, અને તેટલા માટે કારભારની વ્યવસ્થા હિન્દી નાણાંવહીવટ મારફત થવી નોંધ્યો. આ વ્યવસ્થા અમુક વખત માટે કાયમ રહે માટે નાણાંવહીવટ કે આંટ વ્યવહાર માથે કાંઈ રાખવો નોંધ્યો. સરકારી હિમાયતીઓ જ્યારે આ સૂચના કરે ત્યારે પ્રજાકીય પ્રતિનિધિઓને એમ લાગવા વિના રહે જ નહિ કે, આવો કાણ નો આ દેશની જ આંટ વ્યવહાર માટે આવશ્યક હોય તો આપણે માથે કરજરૂપ, બંધનકર્તા, અટકાયત તરીકે શા માટે સૂચવવામાં આવે છે? હિન્દની આંટ આવરે અને વ્યવહાર નિષ્કટક રાખવો એ તો આપણને પોતાને જેટલું જરૂરનું હોય તેટલું બીજા કોઇને ન હોય. અને એ આંટ કે વ્યવહારના પાયા પર રચાયેલું આપણું આર્થિક તંત્ર પણ જેટલે દરજ્જે ન્યાયસર લાગે, તેટલા પ્રમાણમાં નભાવવું એ પણ આપણું કર્તવ્ય છે. આપણે પોતે યોગ્ય લાગતી શરતો કરી દઇએ, પણ આપણું કર્તવ્ય બલવવામાં આપણા પર બાબ કાણની લેશમાત્ર જરૂર નથી. અને જો તેવો બાબ કાણ, અથવા આપણી સત્તા મર્યાદિત કરવા માટે હક પકડવામાં આવે, તો પછી એમ જ લાગે કે આવી શરતો હિન્દના લાલ માટે કેવળ નહિ, પરંતુ હિન્દના આર્થિક તંત્રમાં સ્વાર્થે ધરાવતા પરદેશીઓના લાલ ખાતર સૂચવવામાં આવે છે. આવો વહેમ સદજ હાપજો, પણ તે વહેમી નજર દૂર રાખીએ, અને દરેક શરતનો તેના હાર્દની નજરે વિચાર કરીએ, તો પણ તે જ સ્વરૂપમાં સૂચવાઇ છે તે સ્વરૂપમાં માન્ય કરી શકાય તેમ નથી.

૧૧—કરજની અદાગીરી

હિન્દે—સ્વરાજ ધરાવનાર હિન્દે—રાષ્ટ્રીય કરજની જુએદારી સ્વીકારી, તે યથાસ્થિત અદા કરવા માટે સંપૂર્ણ બંદોબસ્ત કરવો એ પહેલી શરત સૂચવાઇ છે. વળી અદાગીરીમાં આડબીલી ન થાય માટે ભવિષ્યમાં આ દેશમાં તેમજ પરદેશમાં કરજ કરવાની સત્તા પર અમુક પ્રકારનો અંકુશ સૂચવવામાં આવ્યો છે. આ બે જાતનાં નિયમનો, અંકુશ, અટકાયતો રાષ્ટ્રીય શક્તિના સિત્ત બિન્ન વિભાગને લાગુ પડે છે. જે કરજ આજે ચાલુ થયેલું બતાવવામાં આવે છે, તેના વ્યાજ અને મુદ્દલ પૂરતો બંદોબસ્ત કરવા માટેની શરત જૂતકાળના કરેલા કરજને અનુસરીને છે. જે અંકુશ હવે કરવા પડતા કરજ માટે મૂકવા ધાર્યો છે તે ભવિષ્યની સત્તા ઉપર મર્યાદા મુદ્રા છે. પહેલા વર્ષના અંકુશથી હાલ જે આપણા લેણદારો છે તેના લાલ—તેનું દિત—બળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજા વર્ષના નિયમનથી પણ એ જ મતલબ સાધવાની છે. એટલે કે ભવિષ્યમાં યનાર લેણદારોને એવા કોઇ પણ હક્ક કે જામીનગીરીઓ નહિ અપાય કે જ્યાં ચાલુ લેણદારોના હક્કને આંચ આવે. જૂતકાળના લેણદારોને વ્યાજ તેમજ

મુદ્દલ નિયમસર, કરારસર, વેળાસર મળશે એટલો નાણાંનો બદોબસત વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કરવો, અને તેની જાગીનગીરી આપવી, અને લાવિધ્યમાં કરજ કરવું પડે, ત્યારે તે શા કારણસર કરવું પડે છે તે સરસુબાને તપાસવાની શક્તિ આપવી, કે જેથી તેઓ નિરર્થક વ્યયકારી કરજ થતું અટકાવી શકે; અને તે માટે ચાલુ લેણદારોના હિતને જરા પણ અલવલ આપવાની ખીક રહે, તો તે મૂળથી જ નાશ કરી શકે. કરજ કરવાને મંગીન કારણ હોય, અનિવાર્ય અગત્ય હોય, તોપણ તે કરવા જવા પહેલાં સરસુબાને તેની કુલ રકમ, વ્યાજનો દર, મુદ્દલ ભરપાઇ કરવાની શરતો અને વ્યવસ્થા—એ સૌ નિરીક્ષવાની સત્તા; અને તે ઉપરાંત પરદેશમાં કરજ કરવું હોય ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યીય સરકારને તે તપાસી સંતોષ થાય તો મંજૂર કરવા એટલી સત્તા. આ છેલ્લા એકુશ કે નિયમન માટે એમ બહાનું કરે છે કે, હિન્દી સરકારી કરજ તો બ્રિટિશ કાયદાસર દરદી સિક્કુરીટી ગણાય છે; અને તેમાં દરદીઓ વિધવા અથવા બાળકોની મિલકત થાપણ તરીકે રોકતા હોવાથી, જેવાની જરૂર છે કે આવા કરજની વ્યાજ આદિ તમામ શરતો નિરાધાર વિધવા બાલકોના હિતમાં વાજબી છે. જે પરદેશમાં કરવા ધારેલું કરજ ઇંગ્લંડમાં કરીએ, તો તે કદાચ આવી શરત છેક જ બેઠ્ઠી ન લાગે. પણ જે એ કરજ ઇંગ્લંડેતર દેશમાં કરીએ, તો અંગ્રેજ સરકારને આવી જાગીનગીરી આપવા હિન્દી સરકાર શા માટે બંધાયેલી અને ?

કરજનું પ્રકરણ આટલાથી જ ખતમ થતું નથી. ચાલુ કરજનો બોલો આજે પણ એવો ભારે છે કે, ખીલું કાંઈ કારણ ન હોય તો તેટલા કારણથી જ હિન્દુસ્થાનના આર્થિક લાભો સાધવા—ઉદ્ધાર કરવાની કાંઈ પણ સગીન યોજના હાથ ધરી શકાતી નથી. કારણ પાંધરું છે. આવી દરેક આર્થિક યોજના માટે મૂડીની જરૂર હોય છે; અને તે મૂડી કંઈ ભૂતકાળના સંચયમાંથી આપણને મળી રહી તેમ નથી એને માટે તો કરજ કરવું પડે. અને જ્યાં સુધી આગળું કરજ આટલું મોટું હોય, ત્યાં સુધી નવું કરજ આમાનીથી થાય જ કેમ ? તેનો બોલો ઉઠાવવો પણ અધરો બને. કારણ કે જ્યાં સુધી, જે આર્થિક યોજના માટે કરજ કરી મૂડી મેળવી હોય તે સંપૂર્ણતઃ કૃણીભૂત ન થઈ હોય—અને નેથી કૃણીભૂતતા માટે ન જૂટકે તથા ચાર પાંચ વર્ષેના સમય ભેદને—ત્યાં સુધી એને પેટે આપવા પડતા વ્યાજનો બોલો તો દેશની ચાલુ આમદાની પર જ પડે. હવે આ આમદાની પર પ્રથમ તો ભૂતકાળના કરજનો બોલો એટલો બધો છે કે તેમાંથી કારેગ ધર્ધ નવો બોલો ઉઠાવવા એટલી શક્તિ જ નથી રહેતી. પરિણામ ? પરિણામ એ જ કે, આ મુખ્યત્વે દાનિકારક ભૂત કરજના બોલ ખાતર આપણને લાવિધ્યમાં દેખીતી લાભકારક આર્થિક અન્યુદયની યોજનાઓ પડતી મૂકવી પડશે. ત્યારે એ શરત આપણા લાભ માટે છે એમ કેમ માની શકાય ? અલબત્ત, જે કાંઈ પણ વેળા આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં આપણી આબરૂ કમી થાય, તો તે બજારમાંથી નાણા ધીર મેળવવાની મુશ્કેલ થઈ પડે. પરંતુ આપણા ભૂતકાળના કરજનું દબાણ કમી કરવા માટે આપણે જરૂર બાણાતા જે કાંઈ પગલાં લઈએ, તેને પરિણામે જે આપણી આંતરરાષ્ટ્રીય આબરૂ કમી ચલાવે તે હાલતો હોય, તો જવાબ સીધો જ છે. આપણે પરદેશ બીજા માગવા જવાને બદલે આપણા દેશમાં જ ઉધરાણું કરવું. વળી પરદેશી નાણાવટીઓ—મૂડીદારો—આપણને રોકડ ધીરધાર ન કરે, તેથી કંઈ તેઓ આપણી સાથે તમામ વેપાર-સંબંધ તથા દેશે એમ માનવાનું પણ કારણ નથી. આજની સોવિયેટ સરકારે રશિયાના

જૂતકાળનાં તમામ કરજ આપવાની સાધ ના પાડી છે; છતાં રશિયા સાથે વેપાર સંબંધ સાધવા તો દરેક યુરોપિયન પ્રજા આતુર છે. તો પછી જાપાણે પણ એવું કંઈક કરીએ, એવી જાતનું એક જ પગલું લેતીએ, તેથી ચાલુ લેણદારોના હિત ખાતર ભવિષ્યના લેણદારો ભટકી જશે એમ માનવાની જરૂર નથી. મૂઢીદારોમાં સ્વાર્થવૃત્તિ એટલી પ્રબળ હોય છે કે વર્ગલાભ કરતાં પણ આત્મલાભની તેઓ પ્રથમ તપાસ કરે છે. છતાં એમ માની લો કે, મૂઢીદારો મૂઢીના લાભ ખાતર ભટકી બેસે, અને નાદાર માનેલા હિન્દો નવી ધીરધાર કરવા ના પાડે, તોપણ તેથી વેપારી સંબંધ પણ અટકી જશે-કે નાજુદ થવા માંડશે-એમ કેમ કહી શકાય? અને આપણા દેશના જ લેણદારોને આવાં કોઈ પગલાંથી નુકસાન સંભવે તો તેથી પરદેશી લેણદારો શા માટે ગભરાય? અને તેથી બિલકું, પરદેશી લેણદારોને કોઈ આંચ આવે, તેથી ભવિષ્યમાં થનાર દેશી લેણદાર શા વાસ્તે અટકી ભટકી જાય? ધનસંપત્તિ-મૂઢી-બહુ સહેલાઈથી દેશપાર જઈ શકે છે. અને મૂઢીદાર આસામીનો સ્વદેશપ્રેમ પોતાના સ્વાર્થ વિરુદ્ધ હોતો નથી. છતાં આવાં કારણસર ચતી મૂઢીનિકાસ અટકાવવાના ઇક્ષાએ પણ મળી શકે છે. અને હિન્દી લાવિ સરકાર તે અજમાવી ચકશે, અને દેશની મૂઢી દેશમાં રાખી શકશે, એમ શા માટે ન માનીએ? આટલું તો નિઃસંદેહ કે, જ્યાં લગી આ કરજના યોગ્ય માંથી કોઈ પણ રીતે રાહત મળે નહિ, ત્યાં લગી હિન્દો આર્થિક અબ્યુઝ સાધવો મુશ્કેલ છે. અને એ રાહત મેળવવાના રસ્તા એટલા પાઘરા છે, સુગમ છે, કે તે લેતાં સંભવતઃ ભયથી ડરી જવાનું કશું પણ કારણ નથી.

હિન્દના આર્થિક અબ્યુઝના માર્ગમાં આ નડતો કટિ ખીજે રૂપે પણ ઉપાધિરૂપ છે. જ્યાં લગી કરજનો આ બોલે નડે છે; જ્યાં લગી એ કરજનો મોટો ભાગ ખરેખર લાભદાયક માર્ગે વપરાયો નથી; ત્યાં લગી આપણને સમાજસુધારાના અનેક રસ્તા અગમ્ય છે. દાખલા તરીકે દારૂનિષેધ. દારૂ દત્તાદિ કેશી ચીજોની જનાવટ અને વેચાણમાંથી સરકારને દાલ એટલી મોટી દર સાલ આમદાની છે, કે તેનો સદંતર નિગેધ કરવાનો માર્ગ આ સરકાર અપ્પત્યાર કરી શકતી જ નથી. અને તેનું મૂળ કારણ સરકારને ઉઠાવવો પડતો આ મોટો ખર્ચનો બોલે છે. આ સૌ રોગનું મૂળ કરજનો બોલે હોવાથી આપણને વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે કે, આ કરજ કેવી જાતનું છે. જે કરજ ઉપયોગી, ઉત્પાદકમાર્ગે નાણાં વાપરવા કર્યો હોત, તો તેનો બોલે જણાત નહિ; કારણ જેટલો બોલે લાગત તેના પ્રમાણમાં આવક પણ થાત. આજે જે કરજનો આંકડો આપણી સામે કાઢવામાં આવે છે, તેમાં એવી કેટલીક રકમ કહેવાય છે કે જે ઉપયોગી વા ઉત્પાદક માર્ગે વપરાયલી સરકાર ગણાવે છે. પણ એ દરેક રકમની, તેમજ એવી બીજી તમામ રકમની સમકાલીન તપાસ થવી આવશ્યક છે. દરેક રકમનું કરજ શા માટે કરનામાં આવ્યું; કેણે અને કઈ સત્તાએ સામાટે કર્યું; વાસ્તવિક રીતે તેનો કેવો વપરાશ થયો; એ વપરાશને પરિણામે આપણને-દેશને-શું મળ્યા કે મિલકત મળ્યાં-એ તમામ સવાલની જાણી તેમજ જારીક તપાસ કરવાની અગત્ય છે. હિન્દી પ્રજા તેની રાષ્ટ્રીય મહાસભા દ્વારા કહી ચૂકી છે કે, આ તમામ કરજ કરનાર સત્તાનો અધિકાર; તે કરવાનું કારણ; તેના વપરાશનું ઠંકાણું; તેમાંથી થયેલ લાભહાનિ-એ સૌની જાહેર સ્વતંત્ર ન્યાયાસન સમક્ષ સ્પષ્ટ તપાસ થવી જોઈએ. આ માગણીનો અર્થ એવો કરી શકાય જ નહિ કે, હિન્દી પ્રજા તેના કહેવાતા રાષ્ટ્રીય કરજ જોવા જવ્યા વિના અદા કરવાની ના પાડે છે.

પ્રજા તો માત્ર તેની નિરીક્ષા કરવા માગે છે, કે જેથી જેટલો ભાગ કાઢવો કારણે-અધિકાર, કારણ, વપરાશના દોષને લીધે-અણુમાન્ય થાય, તેટલો ભાગ આપણા પર યોગ્ય તરીકે પડે નહિ. ભાગીદારીમાં નવો ભાગીદારી દાખલ થાય ત્યારે તેને ભાગીદારની મિલકત તેમજ જુએદારી જોવાનો હક છે; સગીર વયનો આસામી ઉંમર લાયક થાય ત્યારે તેની મિલકત વાલીના હાથ તળે હોય તો તેનો હિસાબ લેવાનો હક છે; તેમજ હિન્દી પ્રજા આજ ઉંમર-લાયક થઈ, પોતાના રાજતંત્રની લગામ પોતાના હાથ ધરવા પહેલાં, પોતાને ખાતે કઠાતી કરજની રકમ માટે તપસીલ કરવા માગે છે. એ તપાસણી બાદ આપણે ખાતે જે કંઈ રકમ નીકળે-અદાલત આપણને આપવાનું કરમાવે, -તે આપણે અવશ્ય જારી આપવા બંધાય છીએ. પણ એ તપાસનું નામ સરખું લેવાની પણ ના પાડવી, અને કરજની રકમ માટે કારે પાને મતું કરાવી લેવા આગ્રહ કરવો, એ તો માત્ર સરકારની પોતાની નબળાઈ બતાવે છે. કેસ તદ્દન લૂલો છે, એટલે એ અદાલત પાસે રજૂ કરવાની પણ ના પાડે છે. આ લેખમાં આ કેસ કેટલે દરજ્જે લૂલો છે તે બતાવવા માટે વધારે મોટી દલીલ કરવા જેટલું સ્થાન નથી; પણ એટલું તો ઉમેરવાની અવશ્ય જરૂર છે કે, જે બ્રિટિશ પ્રજા એમ કહે કે, આ કરજના આંકડા પર, તે કરનાર સત્તાના અધિકાર કે કારણ કે વપરાશ પર જરા પણ વિચાર કર્યા વિના, તેનો હિસાબ તપાસ્યા વિના, કાયદેસર ને લેણાનો ખ્યાલ કર્યા વિના, સહી કરી દેવી, તો તે હિન્દી પ્રજા ન્યાય ખાતર તેમજ પ્રજાહિત ખાતર કરી શકે જ નહિ.

કરજની રકમ અને વ્યાજવિધિ ઉપરાંત, તેના વહીવટમાં એવા અનેક મુદ્દા છે કે જેના પર પણ હિન્દી પ્રજાને અત્યંત અન્યાય થયો છે, અને હજુ પણ થાય છે; અને તે દૂર કર્યા વિના આ વિષયમાં હિન્દી પ્રજાને કદી સંતોષ થશે જ નહિ. દાખલાતરીકે, આપણા રાષ્ટ્રીય કરજનો જે ભાગ બ્રિટિશ ચલણમાં અંકાય છે, અને જે મળ વિલાયતમાં ઉધરાવ્યો હતો, તેના પર આપણે દર સાલ વ્યાજ આપીએ છીએ, તેના પર દિન્દનો આવક પરનો કર પડતો નથી. બીજા બધાય દેશોમાં-અસ્થાનોમાં-ત્યાંની સરકાર આવો કર લેવા શક્તિમાન છે, અને તે વસૂલ કરે છે. આટલી મારી સામ્રાટે અપાય છે તેનું ન્યાય કે કાયદાને અંગે એક પણ કારણ નથી. મારી નજરે તો આ વ્યાજની રકમ હમેશા માટે આપણા દેશમાંથી તણાઈ જતી હોવાથી, તેના પર ચાલુ કર કરતાં પણ વધારે સમ્પત્તિ કર વસૂલ કરવાનો હિન્દી પ્રજાને દરેક બતતો હક છે. ઇંગ્લંડમાં તો પોતાની પ્રજાના, પોતાના જ લેણદારો અથવા મૂકીદારો, અથવા જમીનદારો પર, કમાનાર લોકની કમાણી પર જે ભાવે આવકનો કર લેવાય છે તેના કરતાં વધારે ભાવે આ અણુકમાયલી આમદાની પર ભારે કર લેવાય છે. આપણે તો માત્ર ચાલુ ભાવે પણ જો આવકવેરો બ્રિટિશ ચલણમાં લેખાતા હિન્દના રાષ્ટ્રીય કરજ પર-અને હિન્દમાંથી એવી જ રીતે તણાઈ જતી બીજી મિલકત પર-હિન્દી સરકારનો આવકવેરો વસૂલ કરીએ તો આ દેશને દર સાલ રૂ. ૫ કરોડ જેટલી રાહત મળે. હવે જો આ દેશના હિતને, આ કરજના પ્રકરણમાં, આટલી દહનો અન્યાય કરવામાં આવ્યો હોય, અને છતાં બ્રિટિશ સરકાર આજે આપણને એમ કહે કે સ્વરાજ સોંપવા પહેલાં તમારે આ આંકડા પર જોયા જાવ્યા વિના કારે પાને મતું કરી આપવું, તો ન છૂટકે હિન્દી પ્રજાને તેની સહતર ના પાડવી પડશે. આ જો દરિયા-વચ્ચે રહેલા તકા-વતનું સમાધાન કરવું હોય, તો ગોળમેજી પરિષદે કરેલી ભલામણ સ્પષ્ટ કરવાથી થઈ શકશે.

એ ભત્તામણીમાં એવું કશું નથી કે હિન્દી પ્રજા માટે છે તેની તપાસણી ન કરી શકાય પણ જ્યાં સુધી સરકાર સ્વતંત્ર ન્યાયાસન સમક્ષ તમામ કરજ અને તેના વહીવટવિધિની તપાસ કરાવવાની ના પાડે, ત્યાં સુધી સતેષકારક પરિણામ આણવું અટકાય છે સરકાર, બેંક, એમ માગી શકે કે, તપાસને પરિણામે જે કંઈ રકમ આપણા વિરુદ્ધ નીકળે તે આપણે આપવી એવી કણ્ઠાત આજ્ઞા જ આપવી પણ એ શરત, અને વગર વિચાર્યે તમામ કરજ કબૂલ કરી લેવાની માગણી-તેના વહીવટવ્યવહારમાં કંઈ પણ ફેર કર્યા વિના કબૂલ રાખવાની શરત-વચ્ચે જમીન આમમાન નેટલો ફરક છે.

આ કરજના પ્રશ્નમાં એક ખીલ બારિય છે, તેની પણ અહીં ટૂંક નોંધ લેવી ઠીક પડશે કરજની સંપૂર્ણ અદાગીરીમાં લેશ પણ વાધો કાઢવો એ થણાને મનથી આર્થિક તંત્રનો પાયો કગાવવા સમાન થાય છે હરણુએજ કે, વેપારનો તમામ વ્યવહાર આટ આખર પગ-કરજના સિદ્ધાંત પર થતો હોવાથી, એના મળને કશી પણ અડચણ આવતા, આણુ આર્થિક તંત્ર વૃદ્ધિ પડે આટલી વાત કબૂલ કરવી પડશે કે, જ્યાં લગી આર્થિક તંત્રમાં ઉત્પત્તિ વપરાશને માટે નહિ, પણ વેચાણને માટે થાય છે, (Production not for Use but for Exchange) ત્યાં લગી ગજકૂર દલીલ બહુ જ વજનદાર થઈ પડે છે અને સમાજ આખો જ્યાં સુધી બદનાય નહિ, અને તેના પરસ્પરના આર્થિક સંબંધના મૂળ તરવો બદલે નહિ, ત્યાં સુધી આત્મસંપૂર્ણતા (Self-sufficiency) અને પેદાશ વપરાશ માટે સર્વથા કેમ કરી શકાય ? પણ આ મૂળ સિદ્ધાંતનો સવાલ અલગ રાખીએ, તોપણ રાષ્ટ્રીય કરજ પર જે માર્ગે આપણી રાષ્ટ્રીય મહામહાએ હલ્યો કરવા ધાર્યો છે, તે માર્ગે વેપારીની આટ-આભરૂને કશો વાધો આવવો સંભવતો જ નથી મહાસભા ફક્ત દિસાખની તપસીલ કરાવવા માગે છે, અને જે-અથવા નેટલા પ્રમાણમાં-આંકેડો વ્યાજબી હરે, તેટલા પ્રમાણમાં કરજ ભરપાઈ કરવા બંધાય છે માત્ર તપાસ માગવાથી નાદરશી સૂચવાતી હોય, તો કેાણુ જાણે ? આ માગણીનો એક આટલો સૂક્ષ્મ પ્રતિષ્ઠાત થવો સમ્ભવ છે કે, કરજદાર તમામ વર્ગો, જે આજર્થ્યત પોતા પર હેવાનું કરજ કંઈ પણ ધૂજાયાઈ કર્યા વિના કબૂલ રાખી બેઠા હતા, તે હવે કદાચ ન રાખે, અને હિમાબ જોવા માગે ખુદ આપણા દેશમાં, દેશીઓના પરસ્પર સેવાદેવામાં આ નિરીક્ષાની ધમ્મા પ્રવેશ કરે, તો હિન્દના આથક લાભને રજમાત્ર પણ નુક્ષમાત્ર સંભવતું નથી જીનરુ, આજે જે આપણે ખેડૂતવર્ગ આ બૂતકાગના જમા થયવા કરજના ભારથી મરણુતોલ થઈ ગયો છે તે કદાચ પોતાના કરજની પણ આવી નિરીક્ષા કરવા નીકળે, તો તેની અપત અને પ્રગતિમાં વધારો થના સંભવે છે

૧૨-ભવિષ્યમાં કરજ કુચ્છાની સત્તા પર અડકુગ

હિન્દની ભાવિ સરકાર, સ્વરાજ ભોગવતી થાય, અને હિન્દી પ્રજાને જવાબદાર બને, તેના પર લાર્ડ રેડિંગ સાહેબે ગોળમેલ પરિષદની મધ્ય બેઠકમાં અનેક જાતના અંકુરો કરજ કરવાના પ્રકંજનમાં સૂચ્યા હતા અને આવી જાતની ગર્ભાદ રાખવાનો મિદ્ધાંત હિન્દના ત્યાં લાગત રહેલા પ્રતિનિધિઓએ સ્વીકાર્યો હતો, પણ જે સ્વરૂપમાં, જે કારણમર આ અંકુરો ક્ષયવાયા છે, તે જ સ્વરૂપમાં તે મજૂર રાખીએ તો ભવિષ્યની સ્વરાજ સરકારની આ પ્રકંજનની સત્તા આજની નોકરશાહી સરકાર પગ દાવદાના ફગાનમર આ કારણમર કરજ કરવું અથવા હેજુદારોને ફેરી ચરતો આપવી તેને લગતા કાંઈ જાતના બંધન નથી આથી વિરુદ્ધ, ના રેડિંગ સાહેબે સૂચ્યું છે કે, હિન્દના સ્વરાજબંધારણમાં સરસૂખાને

ઐટલી સત્તા આપવી જ નોંધાએ, કે જ્યાં તે દેશ અથવા પરદેશમાં કરવા ધારેલા નવા કરજનાં કારણો, શરતો અને લેણદારોને આપવા ધારેલ ખાતરી (Security) સંબંધી તે અમલદાર સ્વતંત્રપણે શોધ કરી શકે. અને તેમને જો સંતોષ ન થાય, તો તે તેના પ્રધાન મંડળની કરજ કરવાની ધારણા નાખૂંદ કરે. વળી એ જ સર્વોપરિ અમલદારને વર્તમાન લેણદારોના હકને કોઈ રીતે નવા કરજની અલવલ ન આવે તેના પણ વિચાર સોંપવા ધાર્યો છે; અને તે વિચારને અંગે મુક્તતા માર્ગો લેવાનો અધિકાર તેમજ સત્તા પણ આપવાની સૂચના છે. પરદેશમાં જો નવું કરજ કરી કરવું હોય, તો કંઈક વધારે અંકુશ બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળ આવા જ કારણસર નાખવા સક્તિમાન છે અને રહે એમ લોર્ડ રેડિંગ અને તેના ગોઠિયાઓ કહે છે. આ સૂચનાના કારણ તરીકે લોર્ડ રેડિંગ એમ જણાવ્યું કે, ઇંગ્લંડમાં હિન્દી સરકારની લેનો સૌ ટ્રસ્ટી સિક્યુરીટી મળ્યા છે; અને તેમાં વિધવા કે સગીર શખસોનાં નાણાં મુખ્યત્વે રેઠાકાતાં હોવાથી, વાજબી છે કે બ્રિટિશ સરકાર આગલી ચોક્કસ કરવા ચાહે, આવી જાતની સક્તિ મર્યાદા કદી આપણે ઇંગ્લંડમાં કરજ ઉધરાવીએ ત્યારે કબૂલ રાખીએ, (જો કે તે કબૂલ રાખવાનું ન્યાયદષ્ટિએ કારણ કશું નથી) તોપણ ઇચ્છી સિવાયના દેશોમાં આપણો આંત-વ્યવહાર સારો હોય, અને ત્યાં આપણને લોક સહવાદથી ધીરવા ઇચ્છતા હોય તો, આવા અંકુશ શા માટે કબૂલ રાખીએ? બ્રિટિશ સરકાર જો આપણા કરજ માટે કોઈ પણ રીતે જવાબદાર હોય તો તે આવી માગણી સમજી શકાય. પણ જ્યાં બ્રિટિશ સરકારને માથે આપણા કરજ પેટે પાછળરતી જવાબદારી નથી, ત્યાં આવી સૂચનાઓ કેમ માન્ય કરી શકાય? આવી સૂચનાઓનાં ખર્ચાં કારણ તો એ જ છે: (૧) એક તો એ કે, ભવિષ્યની સ્વરાજ ભોગવતી જવાબદાર હિન્દી સરકારને કરજો નાણાં કાઢવાની શા વારતે જરૂર પડશે, તે આપણી નોકરસાહી અને તેના મુરબ્બીઓ-લોર્ડ રેડિંગ જેવા-સમજી શકતા જ નથી. મુખ્યત્વે આપણને આર્થિક પ્રયોજન વારતે મૂઠી નેંધશે; અને તે કરજ કરી મેળવવામાં વાંધો નહિ આવે. પણ આ કારણસર કરજ કરવા વખતે એ હિન્દી સરકારને પોતાને દરેક જાતની તકદારી રાખવી જ પડશે; અને જો તેને જોઈશે કે એમના દર વખતે યત્ન નવા લેજાતી શરતો કે વપરાશથી તેના નવા તેમજ જૂના લેણદારોની રિયતિ કે હક્કને નિરર્થક અલવલ ન આવે. પણ આ દલીલ આપણે પોને વિચારવાની છે. એના ખાતર કંઈ આપણા પર બાહ્યસત્તાને અંકુશ મેલવાનો અધિકાર નથી. વળી, બાહ્યસત્તા-ઐટલે બીજા દેશની સરકાર-આવી કોઈપણ શરત તો જ માગી શકે કે જો એક રાજ્ય તરીકે તે બીજા રાજ્યની લેણદાર હોય તો. પણ અહીં તો આપણા જે બ્રિટિશ લેણદારો છે, તે શૌ ખાનગી વ્યક્તિઓ છે. બ્રિટિશને રાજ્ય તરીકે આપણી પાસે કંઈ લેણું નથી. તો પછી એનાથી આવી શરતો માગી કેમ શકાય? અને આપણાથી તે મંજૂર કેમ કરી શકાય? આપણે જો મંજૂર કરીએ તો આપણાથી ગમે તેવી જરૂર હોય, ગમે તેવો લાભ સંભવતા હોય, તોપણ બ્રિટિશ પરવાનગી વિના કોઈભારનું કરજ કરી શકાય નહિ. ઐટલે પરિણામ એ કે, ચાલુ કરજને માટે આપણી તમામ મિલકત અને આગદાની ગીરો મૂકવા; ઐટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યમાં પણ તેનો કોઈ જાતે ઉપયોગ કરવો નહિ એમ બંધાઈ જવું. આ કેટલું બેદુરુદ્ધ! (૨) બીજું કારણ તો શરત, મર્યાદા, જામીનગીરી સીમાં એકસરખું છે. અને તે હિન્દી પ્રજા પ્રતિ અણુવિશ્વાસ; તેના સ્વરાજશાસન સંબંધી શક્તિ. દાખલા-દલીલથી એને રદ કરી શકાય નહિ, માટે તે ઉમેરવાની જરૂર નથી.

સુરદાસ

તેને સૌ સુરદાસને નામે ઓળખતા. પ્રસિદ્ધ ભક્ત કવિ સુરદાસે પોતાની આંખો ફેડી હતી એવી વાત ન્યારથી ચાલી ત્યારથી દરેક આંધળાને અને ખાસ કરીને આંધળા બાવાને સૌ સુરદાસ કહે છે. તે પણ આંધળો બાવો હતો.

શહેરમાં એક ધરમશાળા હતી તે રસ્તાની એ બાજુ આવેલી હતી. એક બાજુ ગૃહસ્થોને ઉતરવા માટે ઓરડીવાળાં મકાનો હતાં અને તેની સામે ખીજી બાજુ પતરાંના ડાપરાવાળું એકઢાળિયું હતું. એકઢાળિયાને કેડપૂર દિવાલ હતી, તેની ઉપર તે ખુલ્લું હતું. સુરદાસ આ એકઢાળિયાવાળા ભાગમાં આવતા જતા ખીજી બાવાઓ સાથે રહેતો.

સુરદાસ ત્રીસ વરસનો હતો. તેને ઢાઢ મિત્ર નહોતો તેમ તે શહેરમાં જઈ ખીજીઓની માફક ભાગી શકતો નહિ. ધરમશાળાના ઉતારોએ ઢાઢ વાર કાંઈ આપે, ઢાઢ આવતો જતો પૈસો પાછા આપે, પણ તેનાથી તેનું હમેશનું ગુજરાન થાય તેમ નહોતું તેનું ગુજરાન ધરમશાળાની ખબર રાખનાર એક વિદ્વલ મરાઠો કરતો. ઢાણુ જાણે કેમ, કંઈ પણ કારણ વિના, તે હમેશાં સુરદાસને એક એ વાર મળી જતો, સુરદાસ પાસે પૈસા હોય કે ન હોય, પણ તે તેને જોઈતી ચીજ અને ખાવાનું પૂરું પાડતો.

સુરદાસ એક નાનું ડક લાંબ સાંજે સાંજે ગાતો. તેનો રાગ બહુ સારો નહોતો પણ તે રીતસર તાલબદ્ધ ગાઈ શકતો અને ડક ઘણું સુદર વગાડતો. પણ શહેરના લોકોને તેની હદ નહોતી. એક વાર એક પરગામનો પ્રસિદ્ધ સાક્ષર ત્યાં ઢાઢ સંસ્થાના 'આચાર્ય' નીચે લાવણુ આપવા આવેલો, તે અહીંથી પમાર થતા આનું ગીત સાંભળી ત્યાં બિભો રહેલો, અને તેથી, આપણા પર પ્રત્યયના નિયમ પ્રમાણે, શહેરના લોકોને પણ લાગ્યું કે આ સાંભળવા જેવું છે. ત્યારથી સાંજે સાંજે સુરદાસ પાસે એક નાની મંડળી બરાતી, આવતા જતા મનુષ્યો અને ઢાઢ સારા માણસો પણ તે સાંભળવા બિભો રહેતા અને સુરદાસને એ પૈસા આપતા. હવે સુરદાસ પહેલાંની અપેલાએ તેમ જ ખીજી બાવાઓની અપેલાએ પૈસાદાર થવા લાગ્યો. વિદ્વલ ઉતરેલાં કપડાં વેચાતા આણી આખ્યાં અને સુરદાસ બિખારીમાંથી કંઈક સભ્ય ગાવાવાળો ગણવા લાગ્યો.

કેટલાક દિવસથી શહેરમાં એક પરદેશી સારંગીવાળો આવ્યો હતો. તે સારંગી બજાવી જાણતો હતો અને સારું ગાતો પણ હતો તે દેખાવમાં પણ ફક્ત હતો. 'માથે એક ટૂંનો ફેશબી ફેટો, રાજીઓ બાધે છે તેવી રીતે તે બાંધતો, ઉત્તર હિંદમાં પહેરે છે તેવો એક લાંબો અંચખન જેવો ડગલો પહેરતો અને ફુકાને ફરી ફરીને માછને પોતાનો નિર્વાહ કરતો. એક દિવસ ફરતાં ફરતાં તે આ ધરમશાળામાં આવી ચડ્યો અને તેણે આ સુરદાસને ડક બજાવતો અને ગાતો વાંભળ્યો. "વાહ વાહ સુરદાસજી, બહુ અચ્છા ગાતો હો" "કહી તે તેની પાસે, ઓટલા ઉપર બેઠો. "અચ્છા ડક સુનાવ્યો. મેં સારંગી બજાવતા હું, કહી તેણે સારંગી પર ગળ ફેરવવા માંડ્યો. સુરદાસે ગાયું. તેના ડક પર પરદેશી ડાકુમ્બાજી

ગયો. તેણે સુરદાસને “ જુ કુજ લીજિયે પાનસુપારીકે લિયે ” કહી એક પૈસો આપ્યો. પાસે બેઠેલા એક બીજા બાવા-બિખારીએ કહ્યું “ તુમ બી માંગતેવાલા હો, તુમ કેસે દે સકતે હો ? ” પરદેશીએ કહ્યું “ જ મેં તો પાનસુપારીકે લિયે દેતા હું. મેં શહેરમે ફિરતા રહેતા હું તો કબી સુરદાસજીકા કેસે ન હું ”. સુરદાસ ખુશ થયો. તેણે બીજું ગીત લલકાર્યું અને સારંગી ડક ગીતના આકર્ષણથી ત્યાં સારું ટોળું થઇ ગયું. હવે તેણે પરદેશીને ગાવા કહ્યું. તેણે સર વધારે આકર્ષક હતો. લોકોની મેદની વધી. પૈસા પડવા માંડ્યા તે બધા બેગા કરી તેણે સુરદાસને આપ્યા. પણ સુરદાસ સમજી શક્યો કે પરદેશીના સર પોતાના કરતાં ઘણો સારો હતો. તેથી તે જરા અસિધાણો પડી ગયો અને તે તેના મોં પર દેખાયું. તેણે કહ્યું “ આપ તો મુજસે બહુત અચ્છા ખાતે હો ! ” સારંગીવાળો આ સમજી ગયો અને તેણે સુરદાસને ફરી ઉત્સાહ આપવા પણ સાચા દિલથી કહ્યું “ મેં સારે હિંદુસ્તાનમે ધૂઆ હું. લેકિન ઐસા ડક કહીબી નહિ સુના હું ” સુરદાસ ફરી ઉત્સાહમાં આવ્યો, અને તેણે વળી મોઝાં બગ્ગેના ગાવાં. સારંગીવાળાએ થોડી વારે પૂછ્યું “ સુરદાસજી, આપ ક્યા કરતે હો ? ”

“ કુજ નહિ. બસ લગ્નન કરતા હું. ”

“ તો ચલો મેરી સાથ. શહેરમે દોનું સાથસાથ ધૂમેગે. એકસે બલા દો. ”

“ હા. કુજ હરકત નહિ. ”

“ તો ચલો અબીસે. ”

બન્ને વચ્ચે સમજુતી થઇ ગઇ અને રોશન તરફના રસ્તે બન્ને આવ્યા.

હવે ગામમાં આ બે માણસો વધારે પ્રસિદ્ધ થયા અને તેમને વધારે પૈસા પણ મળવા માંડ્યા.

એક દિવસ એ જ ધરમશાળાના ઓટલા ઉપર સુરદાસ અને પેલો સારંગીવાળો પરદેશી ગાતા હતા. ત્યાં તેમણે ઓચિંતુ બીયું કે પોતાના ગીતમાં કોઇ ત્રીજી અતિ મધુર સ્વર બજેલો છે. પરદેશીએ બળવતાં બળવતાં બોલ્યું તો ઓટલા પાસેના કોઠડા ઉપર એક સ્ત્રી ઝૂકી રહી છે અને બહુ જ સ્વાભાવિક રીતે તણીન થઇ સાથે સાથે ગાય છે. તેનું માથું ખુલ્લું હતું, કાળા વાળની સુંદર લટો ગળાની બન્ને બાજુ ખભા ઉપર ધર્મ છાતી પાસે લટકતી હતી. તેના કપાળમાં બરમનો ચાંદલો હતો. તેણે શરીર એક કક્ષી જેવું પહેરણું પહેરેલું હતું. તે કપારે આવી, અહીં પહેલેથી રહેતી હતી કે હમણાં આવી, તે કેવડી ઉમરની હતી, તે પરણી હતી કે કુંવારી તે કોઇ જાણતું નહોતું. ધર્મશાળા એટલી પ્રસિદ્ધ જગા છે કે ત્યાં કોઇ કોઈને ઓળખતું હોતું નથી. જાદુગરના પટ પર જેમ ઓચિંતુ કોઇ માણસ કે પદાર્થ દેખાય, નાટકના તખ્તાપર કોઇ નવું પાત્ર પ્રવેશ કરે, તેમ આ ધર્મશાળામાં આ બાઈ ઓચિંતી જ દેખાઇ, અને આ સુરદાસના જીવનનાટકમાં તેણે ઓચિંતી જ પ્રવેશ કર્યો.

ગાયન પૂરું થયું એટલે પરદેશીએ કહ્યું “ આજએ માર્છ. તુમ કહાસે આ રહી હો ? ”

“ અબી આજ. ”

“ કહાસે આજ ? ”

બાઈ માત્ર નિર્દોષ, પણ જરા બીલા મોઢાથી હતી, અને તે વખતે તે વધારે સુંદર દેખાઇ.

“તુમ ગાના કહાં સીખી ? બહુત અચ્છા ગાતી હો.”

“તુમ ગાતે ચે, ઔર મેં બી ગાને લગી !”

“લેકિન તુમ કહાં સીખી ?”

તેણે ફરી તેનું જ વ્હીકું સર્વ હારથ કર્યું.

“અચ્છા, તો દેખો માઈ, તુમ હમારી સાથ ચલો. ઔર હમારી સાથ તુમ બી ફિરને લગો. હમ સબ સાથ ગાયેંગે ઔર સાથ ખાયેંગે.”

“અચ્છા.”

“તુમહારા નામ ક્યા ?” સુરદાસે પૂછ્યું.

“રામધ્યારી.”

પરદેશીએ ડબરો ખોલી તેનું ઢાંકણું, ડબરો, થોડા કાગળના કકડાઓ પાથરી ત્રણ ભાણું બનાવ્યાં, અને એક દરેકની પાસે મૂક્યું. ખાવાનું શરૂ થયું પણ રામધ્યારી માત્ર વ્હીલે મોઢે મેંદ મેંદ હસતી હતી, અને બન્ને સામે જોતી હતી. પરદેશી તેની આ વિલક્ષણતા સમજવા તેની સામે વારવાર જોતો હતો. એટલામાં સુરદાસે કહ્યું “રામધ્યારી, તુમ ક્યોં નહીં ખાતી હો. ?”

જવાબમાં રામધ્યારી માત્ર હસી અને તે વખતે તેના મોં પર કોઈ અદ્ભુત સૌદર્ય ઝળકી રહ્યું. તેણે તે વખતે કંઈ ખાધું નહિ.

રામધ્યારી, ખાવાઓમાં જ મળી આવે તેવી વિલક્ષણ પ્રકૃતિની હતી. તે સ્વભાવે સૂતી હતી. ગાવા સિવાય તેને કોઈ પણ એદિક વસ્તુમાં રસ નહોતો. આવાં માણસો ગાંડાં દેખાય, પણ રામધ્યારીમાં કોઈ અગાધ સૌજન્ય હતું, અને તે તે હસતી ત્યારે આખા મુખ ઉપર હવાઈ તેને અપ્રતિમ સૌન્દર્ય અર્પેતું. આ સૌજન્યથી જ તેનું મુખ રેખા વિનાનું, બાળક જેવું લાગતું દેખાતું, અને તેથી તે મોટી ઉંમરની હતી છતાં જુવાન લાગતી.

હવે શહેરમાં આ ત્રણેય જણાં સાથે ફરવા લાગ્યાં. ગંગીતનો પૂરો સરંજમ હવે આ મંડળીમાં ઘઈ ગયો. રામધ્યારી ગાતી, સુરદાસ ડફ વગાડતો અને પરદેશી સારંગી વગાડતો. સારંગીવાળો આગળ ચાલતો, અને તેની પછાડે રામધ્યારીને ખભે એક હાથ દફ બીજા હાથે ડફ ઝાલી સુરદાસ ચાલતો. આ મંડળી ન્યાં ન્યાં જતી ત્યાં મોટાં ટોળાંને આકર્ષતી. માણસો આપે તે પૈસા લેવાનું કામ રામધ્યારી કરતી. હવે તેમને પૈસા પણ હીક થતા.

એક દિવસ આ ગાનારની મંડળી એક કંદોઈની દુકાન આગળથી પસાર થતી હતી. દુકાનમાં બેઠેલા જુવાન છોકરાએ મસ્કરીમાં કહ્યું.

“સુરદાસજી ! આ તમારી સાથે કોણ છે ?” સુરદાસજીએ કહ્યું “ક્યોં ! રામધ્યારી છે. વદ બી હમારે સાથ આતી છે.”

પેલા છોકરાએ મસ્કરીમાં કહ્યું “સુરદાસજી ! નસીબદાર છે. બહુ મુંદર ખેરી મળી ગઈ છે.”

રામધ્યારી માત્ર સામું જ જોઈ રહી હતી.

ટોળામાંથી એક બીજો માણસ બોલ્યો. “નસીબદાર તો કેવો ! આ ફાંકડા પરદેશીને છોડીને જુઓને આ આંધળાને મોલી ગઈ.”

રામપ્યારી તેનું વિશ્વક્ષણ હસિય હસી

ત્રીગંગાએ મસ્કરી કરતાં કહ્યું: “ અંત્યા કેમ કાંઈ આધળો એટલે ન પરણે એમ ? તમે બધા દેખતા જ પરણો ને આધળો રહી નામ ? ”

રામપ્યારી વધારે ઉતાવળું ફરી હસી.

પરદેશીએ ત્યાંથી ચાલવા રામપ્યારીને કહ્યું અને સૌ ત્યાંથી ચાલ્યાં. પણ તે દિવસે તેઓ વધારે ફર્યા નહિ. થોડા પૈસા લઈ સૌ પાછાં આવ્યાં.

સુરદાસને આ રામપ્યારીનો સ્પર્શ એ જીવનમાં પહેલો જ સ્ત્રીનો સ્પર્શ હતો. તેને રામપ્યારી સાથે પરણવાની સ્ટુટ ઇચ્છા થઈ નહોતી. પણ કયા જીવાનને સ્ત્રીનો સ્પર્શ અસર કર્યા વિના રહ્યો છે ? તે રામપ્યારીના અવાજથી મુગ્ધ હતો, તેના સ્પર્શથી રામાંય અનુભવતો અને અંધાધારે બહાને તેને રામપ્યારીની સોબત સતત મળ્યા કરતી તેથી તે જીવનમાં નવો આનંદ અનુભવતો. સતત સોબત અને સતત સંસર્ગથી તેનું મન રામપ્યારીની સોબત ઉપર પોતાને સ્વામિત્વ મળ્યું સમજતું હતું. પણ આ કદોષની વાતચીત ઉપરથી તેના મનમાં નવો સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થયો. રામપ્યારી રૂપાળો હતો ? પરદેશી પણ ફાંકડો હતો ? પોતે તો આધળો હતો ! પોતાનું રૂપ કેવું છે તે જાણવા તેની પાસે આંખ નહોતી ! રામપ્યારીના રૂપની કદર પણ તે કરી બતાવે તેમ નહોતું ! રામપ્યારી પોતા જેવા અંધગને માટે તે અશક્ય હતું. તે જરૂર પૈસા પરદેશીને ચઢાતી હશે બન્ને ગમે તેમ કરતાં પણ હશે તેની તેને ખબર પણ ક્યાંથી પડે !...

સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમફળમાં ગુપ્ત રીતે ઈર્ષ્યાના કીડા રહેલો છે—તેમાં પણ પુરુષના પ્રેમમાં ખાસ. ધણીવાર ફળ એકા પહેલાં તે કીડા ફળના પૂર્વરૂપ મધુને અને ઝાડને બન્નેને ખાવા માંડે છે. સુરદાસને પણ તેમ થયું. તેને આંખ હોત તો તે તરત જોઈ શકત કે રામપ્યારીમાં ઈર્ષ્ય પ્રેમને સ્થાન જ નહોતું. એ વાત દુનિયાં ફરીને અનુભવી થયેલો પરદેશી સારંગીવાળો જાણતો હતો સુરદાસને આંખ હોત, તો પરદેશીની આંખ જોઈને પણ તે સમજ શકત કે પરદેશીની ઈર્ષ્યા કરવાને કર્યું જ કારણ નહોતું પણ આંધળો માણસને મોટામાં મોટો ગેર-ફાયદો એ છે કે બીજાના મોં પરના બાવો જોઈને પોતાના અભિપ્રાયો સુધારવાની તેને તક જ મળતી નથી. માણસ પોતાનું પોણું જીવન તો બીજાને જોઈને સુધારે છે, અને બીજાને જોવાનું પોણું કામ આંખ કરે છે. તે આંખ આ સુરદાસને નહોતી તેને ગદામાં ગદા વિચારો આવવા લાગ્યા.

એક દિવસ રાતે જોટલેથી ઉતરતાં સુરદાસનો પગ પંગથિયું ભૂલ્યો, લપસ્યો અને મરડાયો. તેનાથી ગામમાં ફરામ તેમ ન રહ્યું. તે જાણતો હતો કે આજ સુધીમાં તેમની પાસે પાંચેક રૂપિયા ભેગા થયા હતા તેણે પરદેશીની ગેરહાજરીમાં રામપ્યારીને કહ્યું કે તું આજે ન જતી. મારો પગ સારો નથી માટે તારું કામ પડશે. રામપ્યારી માત્ર હસી જ. પણ સુરદાસની ચાકરી રામપ્યારી કરી શકે એટલા માટે જ પરદેશી આજે બહારથી મોટો આવ્યો. આવીને તેણે સુરદાસને કહ્યું: “ ઇસ ટ્રેન કે બખત પર ઘરે દો ઘરે સિફ્ટ જાને દો. તુમહારા કામ તો સળ હો ગયા દે. હમ લોગ અબી લોટ આવેંગે. ” સુરદાસે પૂછ્યું “ ક્યો ? રામપ્યારી, તુમહો જાના હૈ ? ” રામપ્યારીએ હસીને કહ્યું “ હાં ! જાઉં. ” સુરદાસે શરૂ કર્યું “ લેકિન

મુઝકો ...” પણ તેને કંઈ કોમ યાદ ન આવ્યું. સુરદાસની અપ્રસન્નતા જોઈને પરદેશીએ કહ્યું. “ઐયર દેખો, સુરદાસજી, મેં તુમ્હારે લિયે એક અચ્છા લકડી લે આઉંઘા. યહ મેરી કસર હોઈ કી અખી તક તુમ્હારે લિયે લકડી મેં નહી લાયા. અચ્છં આદમીકા બી લકડી યાહિયે, તો આપ કે લિયે તો જરૂરી હોની યાહિયે.” મનના અનેક વિચારોમાં ખૂંચતાં સુરદાસે કહ્યું “અચ્છા, જના હો તો જાઓ.” રામખારી અને પરદેશી આભ્યાં. સુરદાસે બધીવાર સુધી સારંગીના સરો દૂર જતા હુમ થયા ત્યાં સુધી સાંભળતો જોગો રહ્યો.

ચોટી વારે ધર્મશાળાનો પરિચિત કાંઈ બાવો આવ્યો તેણે પૂછ્યું: “કયો ?” સુરદાસજી, આજ તો ફિરનેકો નહી ગયો ?” સુરદાસજીએ પગ મચકોડાયેલો બતાવ્યો. બન્ને વાતે જાખ્યાં. સુરદાસે વાતવાતમાં પૂછ્યું: “તુમ્હો યહ પરદેશી કૈસા લગતા હૈ ?”

“હાં, દેખનેમે તો અચ્છા લગતા હૈ.” જવાબનો અર્થ તો એટલો જ હતો કે દેખીતો તો પરદેશી સારો લાગે છે, અનુભવ વિના વધારે શુ કહી શકાય ? સુરદાસ એ સમજ્યો. પણ તેના સંશયદળ મને સાથે સાથે એવો અર્થ પણ કયો કે પરદેશી દેખાવડો છે. તેણે અવાજને સ્વાભાવિક રાખી પૂછ્યું: “અચ્છા ! યહ સિર પર કયા રખતા હૈ ?”

“સાફ રખતા હૈ.”

સુરદાસે વિચાર્યું કે પોતે ટોપી જ પહેરે છે. તેણે પૂછ્યું: “અચ્છા યહ કહિયે. દેખનેમે સાફ અચ્છા લગતા હૈ યા ટોપી ?”

“વહ તો જૈસા આઈઁ. કિસીકુ ટોપી અચ્છી લગે, કિસીકુ સાફ.”

આથી સુરદાસની મૂંઝવણ વધી સારા દેખાવાની વાત તેને વધારે ને વધારે અજાબ અને પોતાને માટે અશક્ય લાગતી ગઈ તેણે પાણી માગી વાત બદલી.

અપૂરામાં પૂરુ તે દિવસે ટ્રેન મોડી આવવાને લીધે રામખારી અને પરદેશી બન્ને જરા મોડાં આભ્યાં સુરદાસ કાંઈ બોલ્યો નહિ ખાતી વખતે માત્ર તેણે બહુ વિચારીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો “અચ્છા જી, આપ કહાં કે રહેનેવાલે ?” પરદેશીએ, જે વિવેક હિંદુસ્તાની-ઓને જ આવડે છે તે વિવેકથી જવાબ આપ્યો “જી મેં જોનપુરમે રહતા હું.”

સુરદાસે તરત ખીન્ને સંવાલ પૂછ્યો: “અચ્છા, તો રામખારી તુમ કહાં રહતી હો ?”

“જોનપુર” એક બાળક જેમ વિચાર કર્યા વિના વાક્યનો છેડો પકડી લઈ જવાબ આપે તેમ રામખારીએ જવાબ દઈ દીધો.

સુરદાસ વહેમાયો તે પરદેશીએ જોયું. રામખારીનો જવાબ જોટો હતો તે પણ પરદેશી સમજી શક્યો હતો. તેણે ઉલટ તપાસ કરી સુરદાસનો સશય કાઢવા પૂછ્યું ? “અચ્છા, તબ તુમ જોનપુરમે કહાં રહતી હો ? કિસકી લકડી ?”

રામખારી તેવું વિલક્ષણ હાસ્ય માત્ર ફરી હસી. પરદેશીએ વધારે પૂછ્યું બંધ કર્યું.

આમ બે ત્રણ દિવસ આશુ. હવે તો તે રામખારીને શકવાનું કહી શકે તેમ ન રહ્યું, કારણકે જૂની બચત ખૂટતી જતી હતી અને ઘણા વખત સુરદાસની ચાકરીમાં જતો હતો તેથી પેલાં બે શહેરમાં ઝાઝું ફરી શકતાં ન હોતાં.

આઠ દસ દિવસે સુરદાસ હાલતો ચાલતો થયો. પૈસાની તગી હતી તેથી શહેરના જે દરના લાગમાં ધણા દિવસથી તેઓ ગયાં ન હોતાં ત્યાં આ વળતે ગયાં. તેમને ધણે દિવસે ફરતાં જોઇ એક જુવાને કહ્યું :

“ અહો ! સુરદાસજી, તુમ ફરી આયે ? એ તો સમજતા થા કિ ચંહ 'દોનું' ફક્ક બચારા અંધેકુ છોડ કર સહેલ કરનેકુ કિધરથી ચલ ગયે ! ”

રામખારી જરા હસી. પરદેશી બોલ્યો. “ હમ ગરીબ લોગોં કે એસે બદનામ કયોં કરતે હો ! ” પણ સુરદાસના મનમાં આવો કેવો સખ્ત લાગ્યો.

એક દિવસ આખી મેડળી બજારમાં ગાતી હતી. તે દિવસે રામખારી નદીથી નાહીને પાછી આવતી હતી, ત્યારે કોઇ જાહણે તેને કપાળમાં ચંદન ચર્ચું હતું, અને રસ્તામાં આવતાં એક છોકરાએ તેની ડાકમાં ફલનો હાર પહેરાવ્યો હતો, તે તેણે તેમને તેમ રહેવા દીધો હતો. તેના વાળ હમેશની જેમ છૂટા ખભા પર યધને છાતી પર ઢળેલા હતાં. હમેશની માફક તે તહીન ચઇ ગાતી હતી અને આજે તમેશ કરતાં કઇક વધારે આકર્ષક દેખાતી હતી. તેણે આજે ગઝલ ઉપાડી હતી. તેણે ગાયું :

હા રી આજ આ બન હન કે કિધર જતે હૈ ?

મહેફિયા હરેજાન મગર જતે હૈ !

“ હૈ ” આગળ ગાવામાં પ્રથમ તાલ પડતાં તેનું ડાકુ સ્વભાવિક રીતે ધૂણતું, તેના વાળ અને આખુ લાવણ્યમય અગ કપડું અને અધિક લાવણ્યવાળું લાગતું. ગીત પૂરું થતાં ટોળામાંથી એકે કહ્યું “ રામખારી ! તું પણ આજ ખૂબ બની હતી છે. આમ બની હતીને કયા જવાની છે ? ” રામખારી હસી. પરદેશીએ સલામ કરી તે બંધ કરવા સર્વત્રે વીનચ્યા, અને મેડળી લઇને આગળ ચાલ્યો. પરદેશી સ્પષ્ટ જોઇ શક્યો કે સુરદાસ આથી ચીકાચો હતો.

મડળી આગળ ગઇ અને રામખારીએ કાણુ જાણે કેમ એજ મૃત્યુગીત ફરી ગાના માંડ્યું.

હા રી આજ આ બન હન કે કિધર જતે હૈ.

નૂળી મડળી આગળ ચાલી. પરદેશીએ રામખારીને કાંઈ બીજું ગીત ગાવાનું કહ્યું. તેણે બીજું ગીત ઉપાડ્યું પણ તે પણ મૃત્યુગીત જ હતું.

હર લે સિંઘાર, ચતુર અલજલી.

સાજન કે ઘર જના હોગા !

નહા લે, ઘે લે, સીસ ઝુંઘા લે,

ફિર વહારો નહિ આના હોગા !!

કરલે સિંઘાર.

પણ આ ગીતમાં પણ સુરદાસને તો બની હતીને નાસી જવાનો ધ્વનિ જ દેખાયો

સાંજે ફરીને બધાં ધરમશાળામાં આવ્યાં. સુરદાસને પ્રસન્ન કરવા પરદેશીએ આજ થોડી મીઠાઈ લીધી હતી. ધરમશાળામાં આવી ત્રણેય ખાવા બેઠાં. જમતાં જમતાં લોટો ઢળી ગયો હોવાથી પરદેશી પાણી લેવા બિઠ્યો.

આજ સવારથી સુરદાસ વહેમાયો હતો. બન્ને જોનપુરનાં વતની છે, આજે રામધારીએ કંઈક ખૂબ ઠારો કર્યો છે, રસ્તામાં પણ તે બની ઠનીને નાસી જવાનું જ ગાતી હતી, આજે મીઠાઈ લીધી છે તે રસ્તામાં ભાતા તરીકે કામમાં આવે માટે લીધી છે, આજે જ જરૂર આ પરદેશી રામધારીને લઈને નાસી જવાનો છે એમ તેણે સાંકળો મેળવી રાખી. વહેમથી શરવા થયેલા કાને તેણે પરદેશીને ઊઠતાં સાંભળ્યો અને તરત પૂછ્યું. “ક્યાં! પરદેશી, કિંધર જાતે હો!” તેણે કહ્યું કે પાણી ઢળી ગયેલું હોવાથી તે ફરી ભરવા જતો હતો પણ એજ વખતે તેનો વહેમ વધ્યો, ને તે વધારે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા માંડ્યો. ઓટલામાં સૂતી રામધારીનો પરિચો કૂતરું ઊપાડી ગયું. રામધારી તે લેવા એકદમ ઊઠી અને દોડી, તે સુરદાસે સાંભળ્યું. તેને થયું કે નક્કી રામધારી પરદેશી પાછળ નાહી. તેણે ફાટી જતે અવાજે એકદમ “રામધારી” “રામધારી” એમ બે વાર ખૂમ પાડી. જવાબમાં રામધારીએ “ક્યા હૈ?” કહેલું પણ સુરદાસના અવાજમાં તેનો હસતો ઝીણો અવાજ સંભળાયો નહિ. સુરદાસ એકદમ ધોડા ફેરવતો દોડ્યો, આ વિચિત્ર દ્રશ્ય જોઈને રામધારી હસી. સુરદાસે જોરથી લાકડી ફેરવી, તે જોઈ રામધારી ફરી ખડખડાટ હસી. સુરદાસે બન્ને હાથે એક શબ્દવેધી ફટકો માર્યો, અને રામધારી ફટકો પડતાં ત્યાં જ મરણ પામી. પાણી લઈ પાછાં ફરતાં પરદેશીએ આ જોયું અને ફાજદારીમાં સંડોવાવું ન પડે માટે તે છતોમાતો નાસી જ ગયો.

સુરદાસ લાકડી ધબ ધબ નીચે પછાડતો, રામધારીને અને પરદેશીને ગાળો દેતો દેતો ધરમશાળાનાં પગથિયાં ચડવા માંડ્યો. તેનો ધોડો તેના ડફ ઉપર પડ્યો અને ડફ ફાટી ગયું.

ખીજે દિવસે સવારે એજ ઓટલા ઉપર સુરદાસ આંધળી આંખે વિચારમાં ગમગીન બેઠો હતો. ત્યાં વિદુલ આવ્યો અને તેણે પૂછ્યું “ક્યાં, સુરદાસજી?”

સુરદાસ, કેવળ કલ્પિત પણ પોતે સાચા જ માનેલા દુઃખમાં દુઃખદ અન્યાયથી, લાંબે રાગે રડી પડ્યો.

સ્થિત્યન્તર

(પૃથ્વી)

સુખદ્ધ સહુ તાર એક દિન ગીત આલાપતા;
અનેક ઉરવાદ્ય ગાન કરતાં સુસંવાદમાં.
તરંગ રવના વહી, જગ વિશાલમાં વિસ્તરી,
અનન્ત ધ્વનિમાં ભળી, પ્રકૃતિ તત્ત્વ સર્વે ભરી,
આખંડ લયધૂનથી પરમ તૃપ્તિને અર્પતા.
ભરી હૃદય મસ્તો વાદક વિસારી ચિત્તે રહ્યાં
અશાન્તિ, ત્યમ શોભ, દુઃખ; પરવાહુ જંગળની
તણ સતતગાન વર્ષણથી વિશ્વ ભીંજાવતો.

સુખદ્ધ સહુ તાર ગીતલય કિન્તુ આજે નહિ;
અને ઇતર વાદના સ્વર બન્યા વિસંવાદ આ;
અસન્ન જનચિત્ત ખિન્ન ! પલટી ગયું કાં બધું ?
દિગન્ત શમ્યું ગાન; વાદક ક્યંહોં નં કો' નાણુતાં.
પડી વિવશ તન્ત્રોં મૂકે, ગતકાલ ઠેરી કથા
કહે જગતને, સુણી નયન અશ્રુ કેં સારતાં.

વાદરાયણ

ઝોડાંક સમરણો

ગાંધીજીએ ખોરાકને બહુ મહત્વ આપ્યું છે. ખોરાકના પ્રયોગો એ એમણે પુષ્કળ કર્યા છે. એમની આત્મકથામાં એ પોતે કયે વખતે શું ખાધું હતું, તેની એમણે ઠીક ચર્ચા કરી છે. ખોરાકના જીદાજીદા અખતરા કરવા એ એમનો પ્રિય વિનોદ છે. પણ ગાંધીજી તો મહાત્મા છે, એમની દરેક પ્રવૃત્તિમાં આખા જગતને રસ પડે, તેથી એમના જીવનનો દરેક પ્રસંગ, એમની દરરોજની દિનચર્યા, લોકો સાર્નદાશ્ચર્યથી સાંભળે કે વાંચે.

પણ ત્યારે ખીજા અલ્પજનો (ગાંધીજીની સરખામણીમાં તો અલ્પ જ ને ?) યુરોપ અમેરિકા જઈ પત્રો લખે, અને તેમાં પોતે ત્યાં શું ખાય છે તે વાતને જ પ્રાધાન્ય આપે, ત્યારે એ ખોરાકની વાત કોણ જાણે કેમ બહુ ક્ષુલ્લક લાગે છે. હું અમેરિકા ગઈ તે પહેલાં પણ એ ‘ બાફેલા બટાકા ’, ‘ ટમાટાનો સૂપ ’ અને ‘ ઓટમીલની ઘેસ ’ ની વાતો, એ પરદેશથી “ જીવાવવાના ઉદ્દેશ વગર ” લખામેલા પત્રોમાં વાંચી કંટાળો આવતો. હવે અમેરિકા જઈ આવ્યા પછી પણ એ બાબતમાં મારો અભિપ્રાય ક્યો નથી.

અમેરિકામાં દરરોજ નારતામાં, લયમાં કે રાતના જમણમાં કંઈ કંઈ વાનીઓ પીરસાતી તે તો હું પ્રયત્ન કરું તો પણ યાદ ન કરી શકું; પણ અમેરિકામાં ઘણી વાર જીદે જીદે રથે જમતી વખતે થયેલી વાતો મને યાદ રહી ગઈ છે.

તેમાંની કેટલીક કદાચ વાચકોને રસ પડે એવી હશે એમ ધારી લખું છું. હિંદુસ્તાન વિશે સાધારણ રીતે અમેરિકનો કેટલું જાણે છે તેનો પણ વાચકોને કાંઈક ખ્યાલ આવશે.

x

x

x

અમે જ જણાં એક ટેબલ ઉપર જમવા બેઠાં હતાં. મારા સિવાય ખીજા પાંચે અમેરિકન કન્યાઓ હતી. એ બધાં જ યુનિવર્સિટીનાં ત્રીજા કે છેલ્લા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં. જમતાં જમતાં મેં દૂધ માગ્યું. તરત મારી સામે બેઠેલી કન્યાઓ પૂછ્યું : “ તમારા દેશમાં દૂધ હોય છે ? ”

મેં કહ્યું : “ ના, તેમાં જ અહીં વધારે પીણું છે ને ? ”

પોતાની સુંદર ભૂરી આંખો પહોળી કરી તે કન્યા પૂછવા લાગી : “ ત્યારે તને બધાં હમેશાં પાણી જ પીઓ છો ? ”

મેં જવાબ દીધો : “ પાણી પણ શેનું મળે ? ”

ત્યારે તે બોલી : “ ત્યારે ખાવાનું શું ખાઓ છો ? ”

મેં કહ્યું : “ કશું જ નહિ. અમે હવા ઉપર જીવનાર પ્રજા છીએ. ”

આટલો લાંબો વાર્તાલાપ ચાલ્યો. ત્યારે આખરે પાંચમાંથી એક કન્યાને શક પડ્યો કે હું એ લોકોને બનાવતી તો નહિ હોઉં !

x

x

x

એક બહેનપણીની મોટરમાં એના કુટુંબ સાથે હું એક ગામથી ખીજે ગામ જતી હતી. રસ્તામાં બધાં લોકોનાં જ ઘર જણાતાં હતાં. અમે જુપોરે લંચ માટે એક દુકાનમાં રોકાયાં.

ખાતી વખતે મેં મારી બહેનપણીના પિતાને પૂછ્યું: “તમારા હંડા દેશમાં લોકો લાકડાંનાં ઘર શા માટે બાંધતા હશે?”

હજી તો મારા સવાલનો તે જવાબ દઈ શકે તે પહેલાં તો અમારા સાથમાંની એક યુવતી બોલી બહી: “હા, ખરેખર! હું તમને બહુ જ દિવસોથી પૂછવાનું જુલો જતી હતી. તમારા દેશમાં લોકો ઘર બાંધીને રહે છે?”

મેં કહ્યું: “ના. અમે લોકો ઝાડ ઉપર રહીએ છીએ.”

યુવતીએ આનંદથી તાળી પાટી કહ્યું: “ખરેખર? કેવી મઝા! રહેવા માટે તમે કેવાં ઝાડ પસંદ કરો છો?”

x

x

x

પાનખરના દિવસો હતા. સાંજે છ વાગે અમે જમવા બેઠાં હતાં ખારીના કાચમાંથી સૂર્યાસ્ત દેખાનો હતો. તે દિવસે પશ્ચિમનું આકાશ કાંઈ અસાધારણ સુંદર બન્યું હતું. અમે સૌ તે વખાણની નજરે જોઈ રહ્યાં હતાં. એકાએક એક કન્યા મને પૂછવા લાગી: “તમારા દેશમાં સૂર્યાસ્ત થાય છે?”

x

x

x

એક વાર એક બહેનપણીને ઘેર હું થોડા દિવસ રહેવા મઠાં હતી. સવારે નાસ્તા વખતે ઈડાં ખાવા વિશે કાંઈ ચર્ચા ચાલી. મારી બહેનપણીનો વીસેક વર્ષનો બાઈ મારી સાથેની ખુરસી ઉપર બેઠો હતો, તેણે મને પૂછ્યું: “તમારા દેશમાં મરઘીઓ ઈડાં મૂકે છે?”

x

x

x

એક મોટું જમણું હતું. બિલ બિજ દેશના અમેરિકામાં વસતા લોકોને આમંત્રણ હતાં. પરદેશમાં રમ લેતા અમેરિકનો પણ ત્યાં હતા. સ્ટીમશીપ કંપનીનો એક અમેરિકન એજન્ટ પણ ત્યાં હતો. એણે મને પૂછ્યું: “તમે કયે રસ્તે યહાં સ્વદેશ જશો?” મેં વિસ્તાર-પૂર્વક મારા પ્રવાસની રૂપરેખા કહી સંભળાવી. છેવટે મુખ્યનું નામ સાંભળી તે બોલી ઊઠ્યો: “મુખ્ય તો આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર ને?”

x

x

x

આ ઉપરથી કોઈને એમ લાગશે કે અમેરિકન લોકો જુદીહીન હશે. જે પ્રભુ જગતમાં આજે આટલી મોખરે આવી છે તેને જુદીહીન કેમ કહેવાય? પણ ત્યારે આપણા દેશ વિશેનું એ લોકોનું આનું સરમભરેલું અત્તાન કેમ હોઈ શકે? એનું કારણ મને તો નીચે પ્રમાણે લાગે છે.

દરેક વ્યક્તિગત અમેરિકન બહુ ભલો, ખુલ્લા દિલનો અને ઉદાર હોય છે; પણ આખી પ્રભુ તરીકે અમેરિકન લોકો બહુ જ અદકારી હોય છે. ‘અમેરિકા જ દેવી ભૂમિ છે, ખીળ બધા દેશો તો ઠીક’ એ જ પ્રકારનું ગુમાન તે પ્રબળ છે. એ લોકોને શાળાઓમાં શિક્ષણ પણ એવું જ અપાય છે. પણ આ ઉપરથી કોઈ એમ ન ધારે કે આપણા દેશમાં રસ લેનારા ત્યાં કોઈ નહિ હોય. ગાંધીજીના નામથી અબજોનું તો ત્યાં નાનામાં નાનું બાળક પણ મેં નથી જોયું. મેં ઉપર દાખલા આપ્યા તે તો એક પ્રકારનું અમેરિકન માનસ દર્શાવે છે. ખીળે એવો પણ વર્ગ હતો કે જેને આપણા ઇતિહાસ, આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિ અને આપણા સમાજજીવનનો ખૂબ સરસ અભ્યાસ હતો.

અંતમાં, મારા એક નાનકડા બાલમિત્રે નિર્દોષ લાવથી આપણા આખા દેશને નીચું જોડાવે એવી વાત કરી હતી તે ટાંકી બંધ કરીશ.

મિસિસ સ્થુલરને ત્રણ બાળકો હતાં. સૌથી નાનો આર્થર ૭ ૪ વર્ષનો હતો. હું રાત્રે નવ વાગે એ લોકોને ઘેર પહોંચી, ત્યારે મિસિસ સ્થુલરે કહ્યું: “મારો આર્થર તમારા આગમનના સમાચાર સાંભળી એટલેા ઉત્કેરાઈ ગયો હતો કે નવ વાગ્યા સુધી ઊઘી ન શક્યો. હમણાં ૪ મેં સમજાવીને તેને સુવાટી દીધો છે.” સવારે મારા ઓરડાનું બારણું મેં ખોલ્યું ત્યારે નાનકડો આર્થર સામે ૪ ઊભો હતો. અમે નાસ્તો કરવા બેઠાં ત્યારે પોતાની ઊંચી ખુરસી ઉપર બેસી ખાવાપીવાનું લાન ભૂલી આર્થર એકી ટસે મને પગથી માથા સુધી નિહાળી રહ્યો. એના પિતાએ એનું મૌન તોડાવવા કહ્યું: “આર્થર ! તું હિંદુસ્તાન વિશે બહુ સવાલો પૂછવાનો હતો તેનું શું થયું ?”

આર્થરની વાચા ખુલી, એણે પૂછ્યું: “તમારા દેશનો પ્રમુખ કોણ છે ?”

શરમાવાનો હયે મારો વારો આવ્યો. મેં કહ્યું: “અમારા દેશમાં તો રાજા છે.”

આર્થર બોલ્યો: “તમારા રાજાનું નામ શું ?”

મેં કહ્યું: “પાંચમો જ્યોર્જ.”

આ સાંભળી આર્થરનો આખો ચહેરો દસી ઊઠ્યો. હસતો હસતો તે બોલ્યો: “તમે તો મને બનાવો છો. જ્યોર્જ તો ઇંગ્લાંડનો રાજા છે.” શરમની મારી હું થૂપ બેઠી. આર્થરના પિતા બોલ્યા: “કેમ આર્થર ! કેનેડામાં જ્યોર્જ રાજા રાજ્ય કરે છે તે તું નથી જાણતો ? તે ૪ પ્રમાણે એ રાજા હિંદુસ્તાનમાં પણ રાજ્ય કરે છે.”

બહુવાર મનમાં ને મનમાં ઠાંધ વિચાર કર્યા પછી આર્થરે પોતાના પિતાને પૂછ્યું: “ડડી ! હું કેનેડા જઈ તો મારે પણ રાજાના હાથ નીચે રહેવું પડે કે ?”

પિતાએ કહ્યું: “હાસતો.”

તરત ૪ સોનેરી વાંકડિયા વાળવાળું પોતાનું નાનકડું માથું હવામાં ઉછાળી આર્થર બોલ્યો: “તો તો હું એકદમ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પાછો ચાલ્યો આવું.”

હું તો તે બાળકની મસ્તીખેર આંખો તરફ ગ્રેષ ૪ રહી.

દેશપક્ષના ધણા નેતાઓ ફરિયાદ કરે છે કે સરકાર અથવા કહો કે સરકારના અગલદારો (કારણકે સરકાર એટલે શું એ હું નથી સમજતો) યુદ્ધવિરામની શરતો નથી પાળતા અને જે અમલદારોએ યુદ્ધમાં ખરાબ જુલ્મો કર્યા, અને જેમના ઉપર કામ ચલાવવું જોઈએ, તેમના ઉપર કામ ચલાવવાને ગદ્દે, તેમને છતાંમો આપે, છે. પણ આમાં હું સરકારનો દોષ જોતો નથી. મારે મન તો સરકાર અને દેશ બન્ને મરખા. હું તો એક સાંસ્કૃતિક દષ્ટિવાળો સાહિત્યકાર રહ્યો. સાંસ્કૃતિક પોતાનું પારકું નથી હોતું, અને સાહિત્યકારને તો કદી પણ એવી સંકુચિત દષ્ટિ નથી હોતી. આપણા મહાભારતમાં પાંડુકુમાર સહદેવ જોશી હતો, ત્યોતિષસાસ્ત્રનો જાણકાર હતો, તો તેને મન બન્ને પક્ષો સરખા હતા. તેણે તો કૌરવોને પણ લડાઈનું મુહૂર્ત જોઈ દીધું હતું. અને શુન્દરાતી સાહિત્યકારોને તો તટસ્થતા સેવવાનો લાંબા સમયનો વારસો છે એમ કાષ્ઠક કહેતું હતું.

એટલે સરકાર જો પોતાના અમલદારોને ગાનપાન આપતી હોય તો તેમાં મને કશું ખાતું નથી લાગતું. આ ગાનપાન, ખરી રીતે, લડાઈમાં જીત્યા પછીના સરખાંચો નથી એ તો સૌ કાંઈ જાણે છે. કારણકે હજી લડાઈ પૂરી થઈ નથી, અને પૂરી થઈ હોય તોપણ, કાણ જાણે શા માટે, સરકાર પોતે જીતી છે એમ માનતી નથી! મારી નજરે તો સરકાર જીતી જ છે. જ્યારથી સરકારી રાજ્ય દિંદમાં આવ્યું ત્યારથી બધી લડાઈઓના આંકડા જુઓ, અને અત્યાર સુધીમાં નિશાળોમાં આવતા ઇતિહાસોમાં આવતાં લડાઈઓનાં વર્ણનો વાંચો. દરેક યુદ્ધમાં સંદરાશ પ્રમાણ કાઢો તો સરકારના એક માણસ ધાયલ થયેલે રાત્રીના (એટલે કે દિંદના દેશી રાજ્યોનાં લશ્કરોનાં) ઓછામાં ઓછાં સો માણસ ધાયલ થયાં કે મરણ પામ્યાં એમ બતાવેલું હશે. વળી તમે ઉત્તરોત્તર ઇતિહાસો જોતા જાઓ તો જણાશે કે સરકારનાં મરેલાં માણસોનું પ્રમાણ ઓછું થતું હશે અને દેશી લશ્કરોનાં મરેલાં માણસોનું પ્રમાણ વધતું જતું હશે. વધારે શોધ કરવાથી ઇતિહાસકારોને કદાચ જાણી આવતું હશે કે દુશ્મનોનાં માણસો પહેલાં કલાં હતાં તે કરતાં વધારે ગયાં હતાં, અને પોતાનાં ઓછાં

* દુશ્મનો એટલે અંગેજ સરકારના દુશ્મનો. જ્યારથી અંગેજ રાજ્ય આપણે ત્યાં આવ્યું ત્યારથી એમના મિત્રો તે આપણા મિત્રો, અને એમના શત્રુઓ તે આપણા શત્રુઓ એમ આપણે સમજવું જોઈએ—પછી લલે તે શત્રુઓ આપણા દેશી રાજ્યો જ હોય! જેમ પત્ની પતિને ઘેર જતા

મર્યાદામાં અરુદ. એ ઇતિહાસ માંડ માંડ હું લૂંટ્યો છું એટલે ઝીની વધારે પડ્યાત કરવાની જરૂર નથી. મારે કહેવાનું એ છે કે એ બધી સંખ્યાની સાથે આ સત્યાગ્રહની લડતમાં મરેલા અને ધાયલની સંખ્યા જોશો તો અત્યાર સુધીની પરપરાને પણ શરમાવી દે તેવી તે જણાશે. અત્યાર સુધી સરકારના એક મરેલાએ દુશ્મનના સો મુઝા હશે તો આ લડતમાં સરકારના એક ધાયલ થયેલાએ દુશ્મનના હજાર ધાયલ થયા માલુમ પડશે. અરે ! ધરાસણા જેવા ક્ષેત્રમાં તો કદાચ સરકારના શૂન્ય ધાયલ થયેલાએ દુશ્મનના પાંચસો કે હજાર ધાયલ થયા હશે. કેાઇ પણ ગણિતવેતાને પૂછશો તો તે કહેશે કે ૫૦૦ કે ૧૦૦૦ કે ૬ હશે ત્યાં સુધી પણ આ પ્રમાણને દુનિયાનું જૂત કે લવિષ્ય કેાઇ પણ વડી જઈ શકે તેમ નથી. એવાં અદ્વિતીય પરિણામો આ લડાઇમાં આવેલાં છે. એટલે સરકારને પોને હારી એમ માનવાને જરૂર પણ કારણ નથી.

વળી આ લડાઇ ને આર્થિક ગણીએ તોપણ સરકાર હતી છે. એક ખેડૂતે ને સરકારના ચાર આનાનું ભરણું રાંધ્યું તો તેના ગદલામાં તેની હજારોની મિલકત ખગડી છે. એટલે એ રીતે પણ સરકારની હત છે.

જતાં સરકાર પોતે હતી છે એમ માનતી ન હોય તો તેનું એક જ કારણ મને જણાય છે. લડાઇમાં એકાદ ઉપાય આપણે કરવા માર્યો હોય અને તે ઉપાય કરીએ તે પહેલાં ને લડાઇ બંધ પડી જાય, પછી લાંબે વિજય થયો હોય, તોપણ જરૂર મનમાં નિરાશા થાય કે આપણે આટલું ન કરી નેયું. ડોક્ટરોને એમ ઉપાય કર્યા વિના દરદી સાંભે થાય છે ત્યારે તેવી જ નિરાશા થાય છે. તેમ સરકારના ઘણા અમલદારોને એમ હતું,—અને અમલદારો શું ? હજી ઇંગ્લંડના પણ કેટલાક ડાહ્યા રાજદારી પુરોગાના મનમાં એમ રહી ગયું છે, કે માણસોને ને બંદીકથી મારી નાંખ્યાં હોત તો હિંદમાં સુનેહશાંતિ અને કાયદા અને બંધોબસતો અમલ બેસી શકત. એમ માનનારાને “ મનની મનમાં રહી ગઇ છે.” એટલે એમને લાગે છે કે અમે હાર્યા. પણ તે સિવાય તટસ્થ રીતે હું તો કહું છું કે સરકાર જ હતી છે. પણ સરકાર પોતાનાં માણસોને ક્રનામો આપે છે તે હત થયાનાં નથી. સુદ્ધવિરામ ગને, હત વચ્ચેનાં દરક આપણે ન જાણીએ પણ સરકાર જરાજર જાણે છે. તેણે ઘણી છતો કરી છે અને ઘણાં સુદ્ધવિરામો બોલાં છે.

તમે પૂછશો કે ત્યારે સરકાર પોતાના અમલદારોને માનપાન શોનાં આપે છે ? તમને લાગશે કે કેટલાક અમલદારોને તે માનપાન આપીને રૈયતની લાગણીનું અપમાન કરે છે, તો મારે તટસ્થ રીતે કહેવાનું કે એમાં સરકાર કયું પણ ખોટું કરતી નથી. જરા વિચારી જુઓ. આ સુદ્ધવિરામમાં પણ છેવટ સલાહ ન સાય તો જન્મે પડ્યુંને લડતું પડે તે તમે જાણો.

પતિનાં સ્થાને પોતાનાં સ્ત્રી કહે છે, પતિના જોવને પોતાનું ગોત્ર કરે છે, તેમ હારેલી પ્રજા હમેશાં છતનાર પ્રેમનાં મિત્ર શત્રુને પોતાના મિત્ર શત્રુ સમજે છે, અને જ્યવહાર પણ એ રીતે જ કરે છે. અંગ્રેજીમાં કહેવન છે : There is nothing wrong in war and love. અર્થાત્ : સુદ્ધ ને પ્રેમ જન્મેમાં, પ્રત્યવાધ ન હોય કે ! એટલે કે સુદ્ધ અને પ્રેમ એ જન્મે એક સરખા સ્થિતિવાળાં છે.

અરે ! પણ આ નોંધ વાંચીને આપણા નવા જમાનાની સ્ત્રીઓ પતિનું ગોત્ર રચીકારવાની સાથે ખંડ તો નહિ કરે ને ! એમને કદાચ એમ લાગે કે પતિના ગોત્રનો સ્વીકાર એ પુરુષથી પરાજય પામ્યાની નિશાની છે !

છા તેવી રીતે લડતુ પડે તો લડવાને માટે સંજ્ઞા ગહેવા, તમને તમારા સરદાર કહે છે, અને તેમ કરવામાં યુદ્ધવિગમની રાગોનું ઉલ્લાસ નથી થતું એ તમે કબૂલ કરો છો. તો સરકાર પણ છેવટે યુદ્ધ કરવાનું આવે તો પોતાના માણસોને તેને માટે શા માટે તૈયાર ન રાખે ? તમે કહેશો કે આ હુદમા રેશ તા તત્ત્વાગ્રહી સમ્યક્થી બહે છે, તેને તો માત્ર પોતાનું મન જ તમારે રાખવાનું છે તો હું કહું સંજ્ઞાને પણ પોતાના માણસોના મન તમારે રાખવાના છે તમારે લાકી ખાના, જોખા ખાના મનને મજબૂત કરવું પડે, તો મરકારને પણ જગ પણ સામા થયા નિઃશા માગ ખાનાને તૈયાર જલા રહે તેના માણસોને મારી શકે, તેને માટે પોતાના માણસોના મન તમારે જગ પડે માગે નહિ મારનારને માગવું એ યુ નાની સ્ત્રી વાત છે ? એમા તો બદાહરી કરતા કષ્ટ નવું જ શીખવતું પડે છે અત્યાચાર સુધી મહાન યોદ્ધાઓ પોતાની સામા મનાગ સામે લડ્યા છે હવે સામા ન થનાગને માર એવા નવા યોદ્ધા સગકારને પેદા કરના પડશે સરકારની પાસે આ એક નવો જ પ્રશ્ન ઊભો થયો છે, સામાન્ય મરકાર તો આવી સ્થિતિમાં ગલરાઇ નવય, પણ અગ્રેજ સગકાર પાસે એટલા બધા હુદ્દિવાળા માણસો છે કે તેઓ આવા વિચિત્ર યુદ્ધમાં પણ ઉપાય શોધી શકે મારે આ બાગતમાં સરકારને વિનંતી કરવાની છે સત્યાગ્રહની લડતમાં લોકોને લાકી મારી બોખસ કરી અશક્ત કરી નાખવાની યુક્તિ ઇતિહાસમાં અમર થવી ઘટે છે આ યુક્તિનું મહત્ત્વ બધા સમજે એ મહત્ત્વનું છે એ આ યુક્તિ હાય ન આની હોત તો સરકારને એટલા બધા માણસો જેલમાં મોકલવા પડત કે સરકાર છેવટે મુઝાઈ જ જત કદાચ કોઇ લડાઇમાં કેદી ન પકડાયા હોય તેટલા પકડાત એ બધાને બચરાવતું પડત તેવું ખરચ ચાત ગાધીજીનું ધાર્યું ચાત અને મરકારને હાર કબૂલ કરની પડત તને બદલે આ લાકી મારવાથી તસ્ત સત્યાગ્રહી દુસ્મનો અશક્ત બને છે તેમને કેદમાં મોકલવા પડતા નથી, અને તેમની સારવાર પણ સત્યાગ્રહીઓ જ કરતા હોવાથી તેવા ખરચમાંથી પણ સરકાર બચી નવય છે બીજી લડાઈઓ માટે તોપ જોખા બહક બેયોનેટ વગેરેનું જે ખરચ ચાય છે તેવું આમાં કશું ખરચ પણ ન કરતું પડે અત્યારે બધા રાજ્યો અને મજૂર સરકાર પણ લશ્કરી ખર્ચ જોખું કરવાને માટે લશ્કર વગડાવાની વાતો કરે છે પણ આ લાકી મારવામાં ઝંઝૂ ખરચ નથી થતું એટલે આવી લડાઇ મજૂર મરકારને પણ હાજી હોડી બેઠાએ વળી એક બીજો પણ ફાયદો છે લશ્કરને માટે જે કરોડો રૂપિયાના સાધનોનું ખર્ચ ચાય છે તે બધું પરદેશ નવય છે, એવો સરકાર ઉપર આરોપ છે આ લાકી-લશ્કરના માણસો બધા દેશી હતા, અને તેનું સાધન જે લાકી તે પણ પરદેશી હતું સરકાર આ નવા પ્રકારની લડાઇના પદમાં લાકીઓના આકડા બતાવી કહી શકે કે આના બેઝરીના રાગયમાં તેમણે આટલા દેશી માણસોની લશ્કરમાં ભરતી કરી, અને આટલા હજાર કે લાખ દેશી લાકીઓ લીધી ! વળી બીજી બધી લડાઇઓમાં લશ્કરને કનાવત કરતા નેટલો નખત જવા છે તેથી કેટલા બધી ઓછા વખતમાં આ લશ્કર તૈયાર થઇ શકે છે તે પણ એક મોટો ફાયદો છે દેશી માણસોને વિલાયતી ટમે કનાવત કરાવી હિંદમાં લશ્કર ઊભું કરી તેને હિંદીઓ સામે લડાઇમાં ઊભું રાખી રાકારો એ ફેંચ સરદાર ડબુલેની મહાન ઐતિહાસિક શોધ ગણાય છે, અને અગ્રેજો પોતાની શોધથી નહિ પણ ફ્રેંચોની શોધથી જીત્યા એવો તેમના ઉપર આરોપ છે પણ સામ્રાજ્ય જોવાની અણી ઉપર આવ્યું ત્યારે લાકીના ઉપાયથી તેમણે સામ્રાજ્યને સાચવી લીધું કહો કે સામ્રાજ્ય ફરી જીત્યું (ઘણા રાજદ્વારી અગ્રેજો આ મોખાને સામ્રાજ્યના પુનર્વિજયનો મોખો ગણે છે) દુનિયામાં

ઝોઝામાં ઝોઝી ખોટ કે ખુવારીથી મોટામાં મોટું યુદ્ધ જતાયાનો આ અદ્વિતીય દાખલો છે. કહે છે કે દુનિયામાં કદાચ હવે બધા કચરાયેલા વર્ગો નિઃશસ્ત્ર સત્યાગ્રહ યુદ્ધનો ઉપાય અજમાવશે, તો સરકાર આ લાડીના ઉપયોગના શોધની અહેવાત; દુનિયાની બધી સરકારોના લાભ માટે કરે તો સારું. આ લાડીના ઉપાયની અપૂર્વતા નવીનતા શુદ્ધિમતા જેવીતેવી નથી ખુદ મહાત્માજીએ કબૂલ કરેલું કે આ લાડીના પ્રયોગ કદી મારા ખ્યાલમાં આવેલો જ નહિ. માટે સરકારે આ લાડીપ્રયોગ જેણે શોધી કાઢ્યો હોય તેનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવું જોઈએ. જો તે કોઈ અંગ્રેજ હોય તો તેને અંગ્રેજ એ. બી. સી. ડી.માંથી સારામાં સારા વીણી કાઢીને આંક દસ અક્ષરો આપવા અને તેનું એક બાવલું મુંબઈમાં, બીજું ધરામણામાં અને ત્રીજું અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહાશ્રમ સામે મૂકવું. જો તે કોઈ હિંદી હોય તો તે શોધનું માન જરૂર તેને અને આખા હિંદને મળવું જોઈએ, એવો અમારો આગ્રહ છે.

‘હજી લાડીના પ્રયોગથી પૂરેપૂરું જાણ્યું નથી, અને લાડીના પ્રયોગ છતાં કદાચ પૂરેપૂરી ક્ષેત્ર ન મળે તો ?’ એવી શંકાથી આ શોધની પ્રસિદ્ધિ બધે રાખવી યોગ્ય નથી. મેક્સિયાવેલીએ પ્રજામાં ભેદ પાડી રાજ્ય કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો; તે પોતે પોતાની જ પ્રજામાં ભેદ પાડી રાષ્ટ્રને નવા વિજેતાને વશ કરવામાં મદદ કરવાને રાજી હતો, પણ તેને રાજ્યનું કારભાર કદી ન મળ્યું; સરકારે એ ભેદનીતિ હિંદમાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે અજમાવી અને તે હવે નિષ્ફળ જશે, છતાં એ ભેદનીતિ રાજ્યપ્રકરણમાં એક અગત્યની નીતિ છે તેની કોઈ ના પાડવું નથી. તો તેવી રીતે આ લાડીનો ઉપાય મજબૂત ન થાય તોપણ તે એક અગત્યનો ઉપાય છે તેની કોઈથી ના ન પાડી શકાય. એટલે તે શોધ કરનાર બહાર પાડવો જોઈએ, અને તેને આખી દુનિયાં તરફથી માન મળવું જોઈએ. દુનિયાંમાં લડાઈના દારૂની શોધ છે, તેટલી જ અગત્યની, દારૂ નકામો પડતાં, આ લાડીની શોધ છે.

કોઈ કહેશે કે લાડી તો આ પહેલાં પણ હતી, એ કાંઈ નવું હથિયાર ન ગણાય. પણ એ સાચું નથી. વસ્તુ નવી હોવાની જરૂર નથી, તેનો પ્રયોગ નવો છે એ જ ખૂબી છે. અને નવી વસ્તુ શોધી કાઢવા કરતાં પણ ચાલી આવતી વસ્તુનો નવો ઉપયોગ કરી લેવો એ વધારે મોટી શુદ્ધિનું ચિહ્ન છે. લવાની શુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા અકબરે શેરી આડો હાથી જામો રખાવ્યો ત્યારે લવાએ પાસે પડેલું એક કુરકુરિયું હાથી ઉપર ફેંકી હાથીને લડકાવી નસાડ્યો હતો. એ કુરકુરિયું કોઈ નવી વસ્તુ ન હોતી પણ તેનો પ્રયોગ નવો હતો ! પીનહ ક્રાડ અને બીજા કાયદામાંથી શોધી કાઢ્યું કે કાયદા અને વ્યવસ્થા માટે બળ વાપરો શકાય તે જેટલી કાયદાની અપૂર્વ શોધ છે તેટલી જ અપૂર્વ શોધ આ યુદ્ધકળામાં અને યુદ્ધશાસ્ત્રમાં છે.

તેમ છતાં, અંગ્રેજોમાં આપણા કરતાં ઇતિહાસશુદ્ધિ ધણી વધારે વિકાસ પામેલી છે તેમ છતાં, સરકાર પોતે આ મહાન શોધ કરનારનું નામ બહાર નહિ પાડે, તો પછી કહીશું કે ખરેખર દુનિયાં પોતાના મોટા માણસોને ઝોળખતી નથી, અને મહાપુરુષની પોતાના સમયમાં કદર થતી નથી !!

અમેરિકામાં દારૂનિષેધ

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દારૂનિષેધ વિષે મહાન અખતરો કરવામાં આવ્યો છે તેની સફળતા બાબત વિવિધ અભિપ્રાયો સાંભળવામાં અને વાંચવામાં આવે છે. ૧૯૨૬ની શરૂઆતમાં પ્રેસિડન્ટ હૂવરે એક કમિશન નીમ્યું અને તેમાં આખા દેશમાં અખ્યાત થયેલા દસ ધારાશાસ્ત્રી અને ન્યાયાધીશો તથા કન્યાઓની કોલેજની એક સ્ત્રી પ્રેસિડન્ટની નિમણૂક કરી. આ કમિશને લગભગ એવર્ષ સુધી કામ કર્યો બાદ પોતાનો રિપોર્ટ અગ્રહ કર્યો છે. તેના મુખ્ય મુદ્દા અને અભિપ્રાયો નીચે પ્રમાણે છે :—

- (૧) અમેરિકાના રાજ્યધારણમાં જે સુધારો પસાર થયો છે [દારૂનિષેધને લાગતો કાયદો] તેને રદ કરવાની દરખાસ્ત સામે અમારો વિરોધ છે.
- (૨) દારૂ પીવાની દુકાનો, કોઇ પણ પ્રકારે અને શરતે, પાછી બંધડે તેની સામે આ કમિશન છે.
- (૩) દારૂનો વેપાર કોઇ પણ પ્રકારે કોઇ પ્રાંતિક સરકાર અગર વડી સરકાર ફરી કરે તેની સામે છીએ.

- (૪) જે દારૂનિષેધનો કાયદો પસાર થયો છે તેમાં સુધારો કરીને બીયર અને અમુક બહુ જલદ નહિ એવા દારૂ ગાળવા તથા વેચવાની છૂટ આપવી એ લક્ષ્યાંકની વિરુદ્ધ છીએ.

આ ચાર કલમો આપણા દેશમાં પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કારણ કે લગભગ તેના જેવી જ સૂચનાઓ અહીં પણ થાય છે. ધણું દુકાનદાર એવું સૂચવે છે અને પીનારા તેને અનુમોદન આપે છે કે તાજી સોજ તાડી પીવાની છૂટ હોવી જોઈએ. ખરી હકીકત એવી છે કે વ્યસની માણસોને તો ઘેન ચડે ત્યાં સુધી પીએ તો જ સંતોષ થાય, અને અશ્વ ઘેનતો છે. બીજી સૂચના એવી છે કે ગાળવાનો અને વેચવાનો વેપાર સરકાર પોતે હાથમાં રાખે અને જોઇતો અકુશ થૂંકે. આજે પણ વૈદ્યકીય ઉપયોગને માટે દારૂ મળી શકે છે અને સરકારના હાથમાં મોટી લાલચ મૂકવાનું પરિણામ કેવું આવે છે તે આ દેશમાં પરદેશી બ્રિટિશ સરકારની બંદનત પરથી જણાઇ આવે છે તેના કરતાં પણ આપણાં સ્વદેશી રાજ્યોમાં એ લોભ અને મોહ કેવું મત્યાનાશ વાળો છે તેના પરથી જણાઇ આવે છે.

કમિશન લખે છે કે આ દારૂનિષેધના કાયદાથી આગવર્ગને કાયદો થયો છે તે નિરાંક છે. અને એ લોકોની રહેણીકરણમાં દેખીતો સુધારો થયો છે. લોકો બધારે કામ કરી શકે છે તેથી ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળ્યું છે, અને કમિશન “ખાતરીપૂર્વક કહે છે કે આ નિષેધથી ખરો અને ચોખ્ખો કાયદો દેશને થયો છે.”

પરદેશીથી દારૂ છાનો આવે છે, અમેરિકામાં પણ છાનો ગળાય છે, ઉદ્યોગો માટે વપરાતો દારૂ પીવાય છે અને પીનારના ઘરમાં ગાળી લેવામાં આવે છે એ વાત ખરી છે. મનાઇ કરી છે માટે ગાળવો, વેપાર કરવો કે પીવો અને કેટલાક લુવાનો સાહસિક અને શૌર્યલ્હી ગણીને કાયદાભંગ કરે છે, તે છતાં પણ આમવર્ગને ધણો કાયદો થયો છે.

છેલ્લા બાર મહિનામાં આપણો અનુભવ પણ એવો જ છે કે પૈસાદાર લોકો, લણેલી કામોનો પીનાર વર્ગ અને ચકચૂર દારૂડીઆ એ ત્રણે કોઇ પણ પ્રકારે મેળવી લે છે. આપણે એ વર્ગો માટે ચિંતા કરવાની છે જ નહિ.

આપણે ધમકીએ છીએ કે સ્ટેટ્સમાં દારૂનિષેધનો કાયદો કાયમ રહે અને આપણે પણ દારૂનો વપરાશ નહિ જટલો કરી નાખીએ.

મારું મૃત્યુપત્ર

[૧૯૧૦ ના માર્ચ મહીનામાં દેશભક્ત શ્રી. વિનાયક દામોદર સાવરકરને હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્ય અર્થે સશસ્ત્ર ચળવળ કરવા રાજદ્રોહની કલમ અનુસાર લંડનમાં પકડવામાં આવ્યા. તે પહેલાં એમના પત્નીબાઈ શ્રી. ગણેશપત્નિ આજન્મ દેશનિકાલની સગા થઈ ચૂકી હતી અને નાનાભાઈ પણ લોર્ડ મિન્ટો પર ભોંળ ફેંકવાના પ્રકરણમાં પકડાયા હતા. તે વખતે એમના અસહાય ભાવો કે જેમને આ જન્મે તો મળતું લગભગ અસંભવિત હતું તેમને ચોતાની અટકાયતના ખબર મોકલ્યા અને સાથે સાથે " ઉદાત્ત, આકર્ષક દિવ્ય મર્મવાણુ- " મારુ મૃત્યુપત્ર " લંડનની બ્રીસ્ટન જેલમાંથી મોકલ્યું.]

(વસંતતિથકા)

વૈશાખનો કુમુદનાથ નભે હસે છે,
એ શુભ ચાંદની મહી જગ આ વિલાસે;
જેને સ્વયં જલ સિંચે નિજ 'બાલ' રનેહે,
તે જૂઠાં ફૂલ ખીલી પ્રસરે સુવાસ.
આબ્યાં બધાં સુહૃદ રનેહી સગાં ધરે ને,
આનંદમગ્ન કુલ ગોકુળીયું થયું છે;
આદર્શ દીપ્તિ શુચિતા ધૃતિ જે, યુવાની,
તે જોઈને તરુણ મંડળી, કીર્તિ નામે,
પ્રેમે સરોજ નવયૌવનનાં ખીલ્યાં જે,
મહેકે સુવાસિત ઉદાત્ત સુસંસ્કૃતિના;
બેગાં થઈ ઉપવને સહુ સાથે કા' દિ,
વાતો કરી ધવલ ચંદ્રની ચાંદનીમાં.
શ્રી રામચંદ્ર વનવાસ કથા રસાલ,
સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ ધટલિનું ક'દિ સુશ્રુષે;
તાનાજી જે સમરધીર તણો પવાડોરે
ગાથા ચિતોડગઢ કે શનવાર વાડો.
ને શું થઈ પ્રિયકર નિજ આ અનાથ ?
દુર્દાસ્ય, ખિન્ન, ચરખિન્ન, વિચ્છિન્ન માતા
શોકે ચિરાઈ જડબંધન તોડવાને
સિંચ્યા યુવાન હૃદયે ઉપદેશ સાચા.
તે કાલ રમ્ય, મધુરા પ્રિય મૈત્રિ તેવી,
તે ચાંદની નવકથા રમણીય રાત્રી;
તે ખ્યેય દિવ્ય નિજ માત વિમોચનાર્થે
તે ઉગ્ર નિશ્ચય અને ઉપદેશ સાચો.

૧ એમના નાનાભાઈ હાલ ડૉ. સાવરકર

૨ પવાડો (પોવાડો) = પીરસનું એક ભત્તું મરાઠી શબ્દ

તેવે સમે કીધ સહોદર શું પ્રતિજ્ઞા,
 તે સર્વે દેવિ વહિની^૧ સ્મરતિ નથી શું ?
 “ બાજી પ્રભુ અર્પશું ” એ યુવકો વદે છે,
 “ યાશું ચિતોડ યુવતી ” યુવતી સગર્વ.
 અંધારમાં પ્રત લીધાં નવ એ અમોઝે,
 પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રતિહાસ પ્રમાણુનો છે;
 દિવ્યાર્થ સિદ્ધ કરવા નિજ દેહ હોમે,
 ને અગ્નિજાળ સહશે સતી શું અગ્નિ ?
 લીધી વળી પ્રિયજનો સહ જે પ્રતિજ્ઞા,
 તે તે સ્મરી ધડીક સાંપ્રત તું વિલોક,
 ને આઠ વર્ષ હજી તો વીતિયાં નથી ત્યાં
 આ કાર્ય સિદ્ધિ ? મનશે નવ હર્ષ પામે ?
 જાગ્યો સ્વદેશ દિગ્ગર્વત સેતુ સુધી,
 ને દીનહીન સહુ આજ ઉભાં સગર્વ;
 આવે બધાં રઘુપદે નિજ અર્પવાને
 જાનવદ્ય અગ્નિ પ્રકટ્યો અહીં યજ્ઞકુંડે.
 આ યજ્ઞસિદ્ધ કરવા તુજ ઉગ્ર દીક્ષા,
 સાચી કરો બધીય પૂરવની પ્રતિજ્ઞા;
 આ વિશ્વનું અખિલ મગલ સાધવાને,
 હોમાય ફાણુ અહીં ભદ્ર્ય હુતાશ માંહે.
 યુદ્ધે જવા પ્રભુ રઘુરામ આ નિમત્તે,
 દિવ્યાર્થ દેવ યુજ કુલ સુસન્ન છે આ;
 રે સાધ્વી ગર્જન કરી પહેલા હવીનું,
 મોઘેરુ માન મળ્યું એ પ્રભુની પ્રસાદી.
 ધર્માર્થ દેહ પડશે હ્યું એ નિતાંત,
 તે બોલ ફાક નહીં બાલિશ બાયલા તે;
 ના બીરુ હું નવ ચૂક ધૃતિ યાતનામાં,
 નિષ્કામ કર્મ રતિ યોગ નહીં ચૂકાયે.
 લીધી વળી પ્રિયજનો સહ જે પ્રતિજ્ઞા,
 સત્યાર્થ એહ કરવું મરવું પડે વા;
 એ અગ્નિમાંથી નિજ માત વિમોચનાર્યે,
 ને સ્વાર્થ બાળી કૃતકૃત્ય સહુ યજ્ઞએ.
 રે માતૃશુભિ તુજને મેન સોપીયું ને,
 વક્તૃત્વ, વાગ્વિભવ એ સહુ અર્પણાં છે;
 અર્પી તને કવિની વૃત્તનશ્રી રસાલ
 લેખિની આ તુજ સિવાય ન અન્ય માટે

હોઆં સહોદર સગાં અહીં યતકુંડે,
 કીધું સ્વયં દહન પૌવન દેહ બોગ;
 આ કાર્ય નૈતિક સુસંમત સર્વ દેવે,
 એ સેવના મહીજ છે રઘુવીર સેવા.
 એ યતકુંડ મહી પૌવન ને વિલાસ,
 દાવાનજે વહિની, પુત્ર, પ્રિયાય હોઆં;
 એ યતકુંડ મહી ધીર વરિષ્ઠ બંધુ,
 કીધો હવી પરમકારુણ પૂણ્યસિંધુ.
 હોઆં હતાશ મહી પ્રિય કનિષ્ઠ બંધુ
 આઓ હું એ હવી થવા તુજ યતકુંડે;
 જન્મ્યા સહસ્ર મુજ માતૃકુળે કદાપિ,
 હોમું બધાય નરગેધ પુરો કરુ એ.
 સંતાન આ ભરતભૂમિ તણાં કરોડો,
 જે માતૃભૂમિરત રાજગન ધન્ય તે હા;
 ને હસ્તરાંશ કુલ આપણું એ બધાગાં
 નિર્વેશ શે અમર એમ ભલે થતું એ.
 થાએ ચિરજીવ તવા કુલનાથ થાએ,
 જે માતૃભૂમિ તુજ બંધન તોડવાને;
 દીપ્તાનલે પડી ચયા પરિપૂર્ણ હેતુ-
 ને સ્વાર્થ બાળી કૃતકૃત્ય સહુ ચણએ.
 ને જીવંતી વહિની તું મત પાળજે સૌ,
 કલ્યાણી સોપિયું તુજને કુળશીલ સર્વે;
 શ્રી પાર્વતી તપ કરે હિમ પર્વતે તે
 ને રાજપુત રમણી હસતી ચિતામાં.
 ને ભારતીય અબજાબલ તેજ આજે,
 આ ભારતીભૂમિ મહીથી ચયું ન હુમ;
 ને સિદ્ધ એ મત થવા તું ઉદાર ઉગ્ર,
 વીરાંગના તવ સુવર્તન હો સમગ્ર.
 માણું છું ગદગદ હૃદે તુજ પાસ દેવી
 આ વત્સ વત્સલ પદે તુજ, શીપ મહી;
 સત્રેમ અર્પણુ દાને પ્રજ્ઞાતિ તને આ,
 આલિંગન પ્રિયકર મુજ પત્નિને આ.
 અંધારમાં મત લીધાં નવ એ અમોઝે,
 પૂર્ણ પ્રકાશ છતિદાસ પ્રમાણનો છે;
 દિવ્યાર્થ સિદ્ધ કરવા નિજ દેહ હોમે.
 ને અમિ જાળ સહસે સતી શું અગ્નયુ!

હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

સાહિત્યને ઓવારેથી—

૫

કવિ ન્હાનાલાલ

અને હવે લખએ આપણી ગરવી શુજરાતના ગૌરવવંતા કવિ ન્હાનાલાલ. સારાથે શુજરાત કાઠિમાવાડનાં ગામડાંમાં ધૂમનાર, કુદરતી દશ્યોમાં રાચનાર, આર્યમંસ્કૃતિમાં રાચનાર, અને અંધાર-ઉગ્મળતા ધ્વજવર્ચસને પૃથ્વી ઉપર ઉતારવાનાં સ્વપ્ન સેવનાર આ યુગકવિ કેટકેટલા રસિક પ્રયોગોની શુજરાતી સાહિત્ય વર્ગને લ્હાણી કરે છે ? અગદાપદના આઘસપદા ને ડાલન શૈલીના આ ખાસ હિમાયતીએ કવિતા-દેવીની આજે પણ ઉત્કટ ને આદરભરી સેવા કરે છે, અને આખરી સંગ્રામમાં મરણીઆ થનાર સૈનિકના નિઃસીમ ઉત્સાહથી ‘વન’માં પ્રવેશ કર્યા પછી પણ યૌવનને શરમાવે તેવો સાહિત્યપ્રભ કરી રહ્યા છે.

કવિત્વનો વારસો મેળવનાર, ‘કવિ’ શબ્દને સાર્થ કરનાર, આ કાન્તદર્શીએ આર્યાવર્તને, આર્યકુલને, અને આર્ય મનુજ અને મહિલાઓને માટે કેટકેટલું કબ્યું છે ! ‘ધન્વકુમાર’ અને મનોહર ‘ઉષા’ દ્વારા તેમણે યુવાનોની અભિલાષા અને આદર્શો વ્યક્ત કર્યા; રાસનું સાહિત્ય ખેડી દયારામ, દલપતરામ, નવલરામ વગેરેને વધુ મહિમાવતા બનાવ્યા, અને શુર્જર સુંદરીઓને વીરાની વીરપસલીથી ઝાણી બનાવી. ‘જયા અને જયન્ત’ વડે નૈષ્ઠિક ભક્ત્યર્થનો સંદેશો આપી ‘પ્રેમ’નાં વિવિધ સ્વરૂપ નિરખ્યાં. તેમણે ઇતિહાસના પાઠ પઢી, જૂતકાળમાં ઝાંખી કરી, વર્તમાનને નિહાળ્યો, અને ભવિષ્યની સીમાઓ ઉચ્ચારી. મૂર્તિમાન બની જગતને સંબોધતા ત્રણે કાળને તેમણે ‘જયા-જયન્ત’માં વાટા દોધી, કાળને કાંઠે બેસી કાળની સીમાઓ ભૂંસતી ‘વિશ્વ-ગીતા’ આપી; અને ઇતિહાસને ઓવારેથી સત્ય સોહામણાં ‘અકબરશાહ’ અને ‘જહાંગીર-નુરજહાં’ આપ્યાં. વિશેષમાં, ઇતિહાસાતીત કુરુક્ષેત્ર કવતા આ કવિ ‘સંધ્યમિત્રા’ જેવી કેટલીયે સરળતી કૃતિઓને જગતપ્રકાશ બતાવવાના મનોરથ સેવી રહ્યા છે.

કવિ ન્હાનાલાલમાં ભાવનાની સુન્દરતા છે, અને ભવ્યતાની ઝાંખી છે; કલ્પના, મૃદુતા ને મધુરતા છે. લલિત અને મનોહર શબ્દાવલી, નાનાં સમતોલ વાક્યો, અને કલ્પનાના અનેરા વિહાર: આ બધું તેમની કૃતિઓને હૃદયગમ બનાવે છે, અને વાચકને કવચિત્ત મેત્રમુગ્ધ કરે છે. શુજરાતના કાવ્યસાહિત્યમાં પિંગળના પદ્યકાર કવિ-પિતાના આ કવિ-પુત્રે પિંગળ સામે ખંડ જગાવ્યાં, અને ‘ડાલન’વતી અગદાપદ શૈલીને પ્રધાનપદ આપ્યું. અને આ સંક્ષોભકારી, ડાલન ભરેલી ‘નિર્બંધ રસચરણાવલી’—અગદાપદ શૈલી-વિષેનાં કવિ ન્હાનાલાલ અને મોટાલાલનાં સાહિત્યયુદ્ધો અમર બન્યાં હોય તેમ આજે પણ ધણાયતી સ્મૃતિમાં તાનું દર્શો. કવિતાસ્તોત ચિત્તક્ષોભમાંથી નહિ, પણ ચિત્ત પ્રસન્નતામાંથી જન્મે છે, એમ ઉચ્ચારનાર કવિની આ લાઘુલિંગ કાવ્યશૈલી લોકપ્રિય અને અનુકરણથી પર છે એમ તો કબૂલ કરવું પડે, કારણકે ‘શુજરાતનો તપસ્વી’ અને ‘સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ’એ બતાવ્યું છે કે અગદાપદશૈલીમાં કવિની આટઆટલી સફળતા હતી અન્ય કોઇને નથી વરી.

કવિનાં કેટલાંક સર્જનો જેટલાં શબ્દસોહામણાં છે તેટલાં જ અર્થમાં ગૌરવવંતાં છે; અને 'ઝલુ, લબ્ય અને સુંદર શૈલીના પ્રવર્તક, પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ ટૅનીસનની વાદ વ્યાપે છે. ટૅનીસન 'રોમૅન્ટીસીસ્ટ' અને 'કલાસીસ્ટ' બંને હતા; કાવ્યપ્રકાશના કર્તા મમ્મટ પણ લાખે છે કે કવિતા એટલે શબ્દ અને અર્થ બંને. કવિ ન્હાનાલાલનાં કેટલાંક જ્ઞાનપૂર્ણ સૂત્રો, તેમના આદર્શ ભરેલા બોધ, અને તેમની રસિક વિચારશ્રેણી હરકોઇને તેમને મોટે માન ઉપજાવે તેવાં છે. તેમની કવિતાને કલ્પનાની પાંખ સાથે અલંકારોની સુંદરતા પણ છે. તેમાં સૌન્દર્ય શીલથી રોબે છે-સ્વચ્છન્દતાથી નહિ, યૌવન સંયમથી ઊગળું બને છે, ઉચ્છ્રંખલતાથી નહિ; શૃંગાર રસસમાધિથી શુચિ બને છે, વિષયવાસનાથી નહિ. ક્યાં અનાર્થતાનું સમર્થન, અનીતિના અંતિમ વિન્યયોષ કે અસુરોનું સાત્રાન્ય નહિ હોય, ત્યાં ત્યાં ધ્વિરી સત્તાનો સ્વીકાર, જગતપિતાના પેગામનું પાલન ને ગ્રેમ-છલોછલ ભક્તિ જ જળાહલે છે; જાણે કે પૃથ્વી ઉપર રહીને દેવોના દિવ્યધામમાં વાચક વિચરતો હોયની !

અને આ બધામાં તેમનું આત્મલક્ષિત્વ જ નથી ? ધણાયે ધર્મોના ને સંપ્રદાયોના કવિએ નિખાલસ હૃદયથી અભ્યાસ કર્યો છે. સ્વામિનારાયણુ મંપ્રદાય તો તેમને પિતૃકુળ તરફથી વારસામાં મળ્યો છે. કાળજળે પ્રાર્થનાસમાજે પણ તેમના હૃદયને આવરી લીધું, અને પછી તો કવિએ આર્યસમાજ, સનાતનધર્મ, પુષ્કિમંપ્રદાય, જૈન, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પરિચય સાધ્યો. ને તેથી જ તેઓ આજે બધા ધર્મોની યોગ્ય કદર કરી તેઓમાંથી સર્વસામાન્ય નિષ્કર્ષ શોધે છે. કવિ તો હાલ કહે છે કે 'I have outgrown all creeds' (હું સર્વ સંપ્રદાયોથી પર છું). અને ખરેખર આવી વિશાળ ભાવના વિના 'અકબરશાહ'માં સર્વસમન્વય અને વિશ્વકલ્યાણના આદર્શો વ્યક્ત કરી શકે ખરા ? તેમનાં 'બાદશાહનામા'ને 'અકબરશાહ' ને 'જહાંગીર નૂરજહાં' જુઓ. એટલે તમારી નજર આગળ હિન્દુ-મુસ્લીમ વિરોધ ઝાગળી જશે, ને ડો. ટાગોરના વિશ્વખન્ડત્વની ઝાંખી થશે.

કવિ એ વિશાળ આત્મવૃક્ષ છે; ને તેની ડાળોએ ડાળી ગોરેલી છે. તેનાં શુણ્ણદર્શન કરવાં ને તેની કિંમત આંકવી એ છેક સહેલું કામ નથી. તેમની કેટલીક કૃતિઓમાં તો ઇતિહાસ અને કવિત્વ અબેદ મિત્ર બની રહે છે; કારણકે તેમને મન ઇતિહાસનું ખૂન કરી "અસહ્યોના પાયા ઉપર ધબંગરા રોપવા ઐતિહાસિક કલાયે નથી, કવિતા ચે નથી."

કવિની સર્જનપદ્ધતિયે બહુ લાક્ષણિક છે. અભ્યાસ, ચિંતન, સર્જન અને સમાલોચના: આ ચાર અવસ્થાઓ વટાવીને જ તેમની હરકોઇ કૃતિ જગતપ્રકાશ જુએ છે; કારણકે તેમના મતે તો આંખેથી કામી કેરી ઉતારનારે ઉતાવળના કરતાં તેને પકવવા જેટલી ધીરજ રાખવી જોઇએ. ઉતાવળ, અપૂર્ણતા કે છીછરાપણું તેમને બહુ થોડું રુચે છે.

રસસાહિત્યમાં પણ કવિ ન્હાનાલાલે બહુ કિંમતી ફાળો આપ્યો છે. ગરબા-ધેલી ને રાસરમણે આનંદતી શુર્જર સુંદરીઓને તેમણે કેવા અદ્ભુત ને અમર રહે તેવા રાસ આપ્યા છે. 'મહીડાં' 'પૂછશો માં' 'ફલા રાતલડી' 'દેવનાં દાન દીધાં' વગેરેમાં કવિ કાંઈ અનુપમ રીતે જ હૃદયના કામળ લાવેને રૂપસ્યાં છે; અને વિશેષ પરિચય માટે 'રાસ-કુંજ' અને તેમાં આપેલી કવિની અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના જુઓ. આજે તેમના કેટલાયે રાસ ને ઢાળ વિવિધ અનુકરણોનો વિષય બન્યા છે. પણ કવિએ આ બધું કર્યું તે પુરા-ગામીઓનું સાહિત્ય-ઝણુ સ્વીકારીને જ.

અને કવિમાં કેટકેટલી ગુણપૂજા છે ! નરસિંહ મહેતા, મીરાં, પ્રેમાનંદ, નર્મદાશંકર નવલરામ, દલપતરામ, ગોવર્ધનરામની, અને શિવાજી જેવા ભારત-વીરોની જ્યોતિઓમાં તેમણે કેટકેટલી આદરભરી ગુણસ્તુતિઓ ગાઇ છે ? ‘જન્ય છે તેની જગા નથી પૂરાતી’ એમ માનનાર આ સહૃદય ગુણદ્રષ્ટાએ કેટલાયની જ્યોતિઓને સાહિત્યક્ષેત્રમાં અમર બનાવી છે.

જેવા આ કવિમાં સ્ત્રીગતિ માટેનાં અનહદ માન છે, પ્રકૃતિદેવીનાં વિવિધ દર્શન છે, અન્યાસીના ત્યાગ છે, સ્નેહીના રસભંડાર છે, ને ભક્તની મસ્ત ભક્તિ છે. વિશેષમાં કવિ એ રાષ્ટ્રપ્રેમી ને દેશાભિમાની કવિ છે. ‘ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ’ ‘ગિરનાર’ અને તેમનાં રાષ્ટ્રભક્તિનાં અન્ય કાવ્યો આપણને તેમના આ વિશિષ્ટ લક્ષણની પણ ખાતરી કરાવે છે. અને વિશેષ માટે ‘જહાંગીર-નૂરજહાં’ કે ‘અકબરશાહ’ માં કરેલાં ગરવી યુગ્મરાતનાં વર્ણનોમાં કવિકલમ કેવી યનગને છે તે જુઓ એટલે આપોઆપ આ બધું સમજશે.

અને તે ઉપરાંત કવિનાં વિવેચનો જુઓ. તેમની ઐતિહાસિક, તુલનાત્મક પદ્ધતિ રસપ્રદ યુગચિત્ર રજુ કરે છે; ને તેમણે જ્યોતિઓનાં ભાષણોમાં આપેલા સાલવારીના આંકડા આપોઆપ જ કાળદર્શન કરાવે છે. પણ તોયે આ સાથે જણાવવું પડે કે કવિદષ્ટિમાં અતિથયોક્તિના આંક બહુ તેજ હોઇ કવિનું કવિત્વ તેમની વિવેચનશક્તિને આવરી લે છે, ને ઉધાર બાળુને ઉવેખી જમે બાળુને હલપાર નમતી બતાવે છે, ને તેથી કવિ તે વિવેચક મટી માત્ર ગુણદ્રષ્ટા જ બને છે.

કવિ તે સ્વભાવે કવિ જ છે, ને તેથી તેમનું નાટ્યકારિત્વ વિવેચનની માફક જ કવિત્વ જેટલું સફળ નથી થયું. તેઓ પ્રથમ કવિ છે, પછી નાટ્યકાર છે, ને પછી વિવેચક છે. નાટકોમાં તેઓ જીવનના ગૂઢ સવાલોને કે આત્માના કૂટ પ્રશ્નોને તત્ત્વચિંતકની, સૌન્દર્ય-દ્રષ્ટાની કે ભક્ત હૃદયવાળા કવિની દ્રષ્ટિથી જણાવે છે. ‘બાદશાહનામા’નાં બે અસિદ્ધ નાટકોની ત્વરિત પ્રસંગમાળા બાદ કરીએ તો કવિનાં અન્ય નાટકોમાં કાર્યની ગતિ બહુ મંદ હોય છે, ને સ્પષ્ટ પાત્રનિરૂપણ કે સૂક્ષ્મ પાત્રવિકાસ પણ બહુ ધ્યાન એએ તેવો હોતો નથી. તેમનાં પાત્રો અપાર્થિવ ને તેમની ભૂમિકા ઉચ્ચ ; સર્વત્ર સત્યનો જ વિજય ને આદર્શોનો જ પમરાટ. સંસારમાં નજરે જોઇએ છીએ તેવી વિજય પામતી દુષ્ટતાઓ કે જગતજનજોનો વાસ્તવિક ને વ્યવહાર ઉકેલ જેવું બહુ થોડું ગણાય. પણ આ બધું શાને હોય ? કારણકે કવિ તે કલ્પનાના વિહારી છે, આદર્શોના અભિલાષી છે.

કેટલાક આધુનિક વિવેચકો કહે છે કે મહાકાવ્ય લખે તે મહાકવિ. કવિનું ‘બાદશાહનામું’ કે ‘કુરુક્ષેત્ર’ આપણી આ મહાકાવ્યની આરા પ્રશ્નો કે ? કવિ તે આ યુગના મહાકવિ છે, પણ તેઓ સર્વકાલીન મહાકવિ ગણાય ત્યાર પહેલાં તો આપણને તેમનામાં કાલિદાસની વ્યંજના ને કલા, અને શેક્સપીયરનું માનવહૃદયનું સૂક્ષ્મ અવલોકન ને તેનું સ્વયવિકાસ પામતું વિવિધ પાત્રનિરૂપણ વગેરે દ્રષ્ટિગોચર થયું જોઇએ ને ? !

કવિ ન્દાનાલાલને હંદોબદ્ધ રચના પણ હસ્તસિદ્ધ છે. ‘પ્રભો અતર્થામી,’ ઉત્તરાયણ વખતનું કાવ્ય, પિતૃતર્પણ, મેઘદૂતનું ભાષાંતર અને અન્ય છૂટાછવાયા શ્લોકો તેના સખળ પુરાવા છે. પણ તેમાંએ પાછો યતિભંગ આવે કે શ્લોકમાં માત્રામેળ હેતુનું તત્ત્વ આવે. તોયે તેમની હંદોબદ્ધતા બાવવાહી છે. હાલ સરળતી ‘સંઘમિત્રા’ આનો નિર્ણય કરવામાં આપણને વધુ મદદગાર થશે.

અને હવે કવિની ભાષા માટે પણ બે બોલ કહી દઉં. ઉપર 'જળ્યાબું' તેમ તે લલિત, સુંદર ને મનોહર છે; તોયે કહેવું પડે કે ખાસ જરૂર વિના પણ કવિત્વ તે વ્યાકરણ રોપથી કલુષિત થાય છે— 'સૂઝન,' 'ચંદી' 'પરિશુદ્ધ,' 'સંકાન્તવું' જેવા શબ્દો તેનાં સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. જરૂરિયાત વિના આવાં બંડ જ્વાલવાથી નવા ચોળેલા શબ્દો શું અમર થશે? પુનરુક્તિ ને કાષ્ટકવાર તો અર્થહીન પુનરુક્તિ એ પણ કવિભાષાની અન્ય ખામી છે. આવી પુનરુક્તિને કારણે એક વખત એમ પણ કહેવાતું કે કવિએ 'ખલ્લ' શબ્દને બનર ચીજ બનાવી દીધી છે. વિશેષમાં, કેટલીક કૃતિઓમાં અપ્રચલિત સંસ્કૃત કે ક્ષારસી શબ્દોનો અતિરેક વાચકને કટાણા ઉપજાવે છે; કારણકે તે માટે નથી હોતી સમજૂતી કે ન મળે નોંધ. કાષ્ટક વખત તો અર્થની કિન્નરતા કે ભાવની અસ્પષ્ટતા પણ તેમની કવિત્વ-શક્તિમાં ભિન્ન થાય છે.

અને તોયે જીવંતકાવ્ય સાહિત્ય અવલોકતાં જળ્યાવું પડે કે કવિ ન્હાનાલાલ તે અર્વાચીનયુગમાં શિષ્ટવર્ગના પ્રતિભાશાળી મહાન કવિ છે, આધુનિક કવિઓના અગ્રણી છે. તેમનું કવિત્વ પ્રતિભાવતું છે, ને તેમનું સર્જનક્ષેત્ર વિશાળ છે. સમૃદ્ધ સાહિત્ય-સંસ્થા હોય તેમ દરવર્ષે તેઓ અવનવા રસાળ ગ્રંથો ગુજરાતી શિષ્ટવર્ગને પિરસે છે; અને ગુર્જરસાહિત્યને વિશેષ ગૌરવવંતું બનાવે છે.

કવિની કૃતિઓની આટલી સમીક્ષા પછી કવિને હવે આપણે મનુષ્યસ્વભાવે નિરખીએ. કવિ સ્વભાવે નિરૂપ છે, તેવા જ નિખાલસ છે; માની છે પણ માયાળુ છે; ને તેથી જ તેમનાં ભાવભીનાં આતિથ્ય મેમાનોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા પામ્યાં છે. તેમનામાં ઉત્સાહ સેવાભાવના છે; પણ તે આવેશથી રંગાઇ બધ તેવાં. તેઓ જો રીઝે તો માથું આપે, ને ખીઝે તો કટ્ટર વિરોધી બને, કારણકે કવિસ્વભાવ સ્નેહમાં તેમજ વિરોધમાં બહુ તીવ્ર છે, તેથી જ એ તીવ્ર આવેશમાં અસહિષ્ણુતા તેના સર પુરાવી કવિહૃદયની ઉદારતા ઉપર વિજ્ય મેળવે છે, ને તેમને મિત્રોમાં ને સમાજમાં અપ્રિય બનાવે છે. તેથી જ કરીને કવિએ કેટકેટલા કલાક કર્યા ને કેટલાયના ગાઠ સ્નેહસંબંધ જતા કર્યાં. નિરૂપતા, આવેશ ને અસહિષ્ણુતાને કીધે કેટલાયને કવિ ન્હાનાલાલ મનુષ્ય તરીકે બહુ પ્રાકૃત લાગે છે, પણ ન્યાયની ખાતર જળ્યાવું જોઇએ કે કવિ તે કવિત્વના ઉચ્ચ મેરુ શિખરે વિરાજેલા હોઇ મનુષ્ય તરીકે છેક તલેટીએ ઊભેલા દેખાય છે. આ લાક્ષણિક સ્વભાવને કીધે તો કવિને પણ ઓહું શોધવું પડ્યું નથી! નહિ તો તેમણે અસહકારના વખતમાં દેશદાંત્રે ગેરાઇને કરેલો નોકરીનો ત્યાગ, તેમના સુવર્ણ મહોત્સવના પ્રમંથ્રે, ને તેમનો સાહિત્યપરિવહ સાથેનો અસહકાર આમ આજે આપણે માટે દુઃખલક્ષી સ્મરણના જ વિષયો ના બને. કાષ્ટક અધન્યપણે ગાંધીજી સાથે તેમને ખડાખાઈ થયાં, ને ત્યારથી કવિનું જાહેર જીવન વણખીદ્યું જ રહ્યું. પણ ગુજરાતને તેથી લાભ જ થયો છે. આ પ્રતિકૂળ સંયોગોએ જ કવિની કવિત્વશક્તિને એકાગ્ર કરી ને તેને પૂરજાદારમાં પ્રકૃત્સાવી. સાચા હૃદયના આ કવિની જાહેર સામાજિક કે રાજકીય સેવાઓ દેખાઇ, ના દેખાઇ, ને અદીક બની. એક ધ્યેયના કરી લેઈ? નિષ્પક્ષપાત રીતે બંને પક્ષનું સાંકળી શુદ્ધ ન્યાય આપી કવિને સંતોષી કે અદ્ભુત પ્રેમજળે તેમને જીતી લેઈ વિદ્યાપીઠ ને સાહિત્યપરિવહ સાથેનાં કવિનાં રસજ્ઞાં છોડાવનાર આખા ગુજરાતમાં કાષ્ટ પણ નહિ હોય? મહાત્માજી પણ તેમને ના અપનાવી શકે? સંયોગો જોતાં માત્ર આટલી સૂચનાથી જ જોતો માનવો રહ્યો.

કવિ માટે હલુ પણ એક વસ્તુ બાકી રહી જાય છે. તેઓ લોકજીવનને સ્પર્શે છે અથવા દૂરથી સહાનુભૂતિની નજરે નિહાળે છે; પણ તેમાં લીન થતા ના કહી શકાય. કવિ તે પહેલાં કહ્યું તેમ, મુખ્યત્વે શિષ્ટ વર્ગના જ કવિ છે. કવિ દલપતરામનું 'ક. દ. ડા.' તરીકે લોકજીવનમાં ગામડે ગામડે જે સ્થાન હતું, તેવું આજે કવિ ન્હાનાલાલનું કહી શકાય ?

આશા છે કે નિઝર ને નિખાલસ કવિ આ નિઝરતા ને નિખાલસતાની કદર કરશે.

આ બધાં વિશિષ્ટ લક્ષણોવાળા કવિ ન્હાનાલાલ અભિમાનીને ત્રાડ દે છે, વિરોધીને પછાડે છે, ને શિષ્ય જેવા નાનેરાઓને સાથ આપે છે, દોરે છે, વખાણે છે. કવિસ્વભાવની પારાશીશીમાં ક્ષુદ્ર તે મહાન દેખાય છે, ને અણુ તે મેરુશિખર બને છે. તેની સત્ય હકીકતો રાગદ્વેષની રજતી ઢંકાયેલી રહી અપૂર્ણ દેખાય છે. માનીતાની મોટાઇ વધારવાની અને વિરોધીઓની લઘુતા સાધવાની પ્રબળ ઇચ્છા તેમની મહાનુભાવતાને પણ મ્હાત કરી તેમના શુષ્ક-દેહે ગાયેલા આર્ય આદર્શોને કવિજીવનમાં વ્યક્ત થતા રોકે છે. તેમના પાર્થિવ સ્વભાવમાં તેમનાં પાત્રોની જે અપાર્થિવતા ભળે, અને આ દેહે તેમની કળેલી ભાવનાઓનો પરિમળ સગાં, સ્નેહીઓ, અને સમાજમાં ફેલાવે, તેઓ રાગદ્વેષથી પર ચઢી સત્યના પૂનરી બને, સદ્ભાવથી વિરોધીઓ સાથે કામ લે, અભિમાન વિના પ્રશંસકો સાથે સમભાવ કેળવે, તો શુન્દરાત, નહિ જોયેલો કવિ જુએ, સાહિત્યે નહિ જોયેલો સાહિત્યસ્રજા મળે, રાષ્ટ્રને એક પ્રેરક સક્ત મળે, ને તેમની આર્યસંસ્કૃતિનો મંદિરો ઘેરેઘેર ઝીલાય. તો જ તેમની કાવ્ય-ચંદ્રિકા દરેક સહૃદય વાચકને આર્દ્રાદ આપે. કવિવર મહાશુન્દરાતની આ મહત્વાકાંક્ષા ક્યારે પૂરી પાડશે ? સાહિત્યમાં 'કુરુક્ષેત્ર' સર્જતા આ કાઠીલા કવિ જીવનનું કુરુક્ષેત્ર ક્યારે મિટાવશે ?

પણ આ 'જે ને તો'ની કલ્પનાને બાજુએ મૂકીને વિચારીએ તોપણ જણાશે કે કવિ એ અર્વાચીનયુગના મહાન સાહિત્ય સરજનહાર છે, ભવ્ય આત્મવૃક્ષ જેટલા મનોહર અને મધુર છે. કાણને કાણો કહેવાની તેમની ઝતુની નિઝરતાને લીધે ભલે તેમનાં મૂલ્ય આજે લોકદષ્ટિએ ઓછાં અકાય, આવડી કાલે તો તેમની મુરોગ્ય કદર જ થશે. વિશ્વનિવંતા તેમની સહજ સુદ્ધિને અને ઉચ્ચ કવિત્વશક્તિને વરેણ્ય ભર્ગના પુવારાથી વધુ નિર્ભય અને વધુ પવિત્ર બનાવો ! આવી ઉત્તમ અભિલાષા સેવતી બૃહદ શુન્દરાતની સાહિત્ય જનતાનાં આ યુગકવિને અનેકગણાં આદરભર્યા વંદન હો !

નસીબ સામે પડકાર

: ચુકત મનહર :

ચાલુ થા, જો નસીબના ચક્ક; ત્હારી કુમકે છે કાળ, મ્હારા જીવનને જારી રીતે ગળા જતોઃ ત્હારી કુમકે છે મ્હારો શત્રુ બળવાન અને ભયંકર—ત્હેની મ્હને પરવા લગીરે નહિ—મ્હારો શત્રુ અને શત્રુ સકળ સંસારનો ! ચાલુ થા તું જેવી રીતે હોય ત્હારે ચાલવું, મનાવી લેવાને ત્હને મ્હારી પાસે શબ્દો નથી, નીચપણું એવું નહિ, કરું ત્હારી યાચના. અજમાવ ત્હારું બળ, ઝીલવા તૈયાર છું હું ત્હારી કુમકે છે જ્યારે શત્રુ મ્હારો ભયંકર, મ્હારી કુમકે છે ત્યારે—શા માટે હું નહિ કહું ? મ્હારી કુમકે છે મ્હારા અભ્યાસો ને અનુભવો, અખતરાઓ કરેલા પ્રેમ તણા જીવન પર. નસીબ ! તું કાઢ રીતે હરાવી શકે ન મ્હને, જો કે મ્હને હારેલો તું માની શકે ઘણી વારઃ મ્હારી નિષ્ફળતાઓ તે મ્હારી નિરાશાઓ નથી; આપત્તિઓ, અકસ્માતો, ત્હારા મેળવી આપેલા ખજનાઓમાં ખજના જેવા ગણું છું હું, બાવી ! મ્હને ખરું જ્ઞાન માત્ર દુઃખમાંથી રાંધે છે ભુલી તે તું જાય છે, જો કરાવું હું યાદ ત્હને. બાવી ! મ્હને જખમો આપીને તું હસે છે મિથ્યાઃ જખમો તે સહીને હું બનું છું તખીબ જાતેઃ મ્હારા જખમોથી મ્હને જખમો સહી લેવાનું કુદરતી રીતે નહું જોમ થતું પ્રાપ્ત, બાવી ! અજમાવ, બાવી ! ત્હારી અજમાવ ખૂરી કળા, મેળવવા મહેરબાની ત્હારી હું તૈયાર નથી; શું છે શત્રુબાવમાં, ને મિત્રતામાં ફેર ત્હારી ? આશ્રિતો થનારાને શું ઉર્ગારી શકે છે, વા, તું ? નહિ નહિ, કદી નહીં એવું મ્હેં નિહાળ્યું આંખે. બાવી ! ત્હારા મંદિરોમાં ના હું કરું ધૂપ દીપ, ત્હારી બદલીમાં રોકાવું છે બેવકૂફી માત્ર; શાને માટે અથવા તો પૂછું હું સલાહ ત્હારી, જ્યારે મ્હને હણવાનું કામ છે સોંપાયું ત્હને ? બચાવું જો એવી રીતે વખત જોવાતે એજ, તો તું થશે, ને થશે જ, મ્હારે વશ આપો આપ !

ચર્ચા પત્ર

શ્રી. 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રીજી,

આપના માસિકના ફાગળના અંકમાં રત્નદાસદ્વૃત્ત 'હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન'ની જે સમર્થ સમાલોચના આપે કરી છે એ અંગ્રંથી કંઈક વિશેષ હકીકત જણાવું છું તો તે પ્રકટ કરવા કૃપા કરશે.

(૧) ગુરુ અને સંત. શ્રી. કેશવલાલભાઈ નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી પ્રેમાનંદને સંત અને રત્નદાસનો ગુરુ માને છે:—

હરિકૃપાએ બાળપણથી મળેથી સદ્ગુરુ સાર;

તેણે કરીને થયો મુગ્ધને સંત-અંગીકાર.

પરન્તુ ખ્યાન રાખીને જોવાથી જણ્યારી કે આમાં જણાવેલા ગુરુ અને સંત એ બે ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે. પોતાને બાળપણમાં સદ્ગુરુનો મેળાપ થયો હતો અને તેમની કૃપાથી કોઈ સંતે તેનો અંગીકાર કર્યો હતો—અપનાવ્યો હતો એમ કહેવાનો કવિનો આશય છે. આ અર્થ એ કાવ્યના છેવટના ભાગનાં બે ચરણો ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે:—

ગુરુપ્રદાપે થઈ પૂરણ

સંતકૃપાએ કવિશુદ્ધિ આવી

અર્થાત્ સંતની કૃપાએ કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ અને ગુરુના પ્રતાપે આ કથા પૂર્ણ થઈ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, ગુરુ અને સંત ભિન્ન ભિન્ન છે. જે પ્રેમાનંદ રત્નદાસનો ગુરુ હોય તો તે સંત હોવો જોઈએ નહિ અને જે પ્રેમાનંદ સંત હોય તો તે તેનો ગુરુ હોવાનો સંભવ નથી.

(૨) 'પ્રેમાનંદ' શબ્દનો વિશેષણ તરીકે પ્રયોગ. ઉક્ત આખ્યાનના આરંભમાં 'સત્યવાદી સર્વ જાણે ભક્ત પ્રેમાનંદ' એમાં 'પ્રેમાનંદ' શબ્દ નામવાચક નથી, પણ હરિશ્ચન્દ્ર કે ભક્તનું વિશેષણ છે એમ આપે જે તર્ક કર્યો છે, તે મને ચોગ્ય જણાય છે. આવો એક પ્રયોગ ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યમાં યજ્ઞેસી મારા જાણવામાં આવ્યો છે. વિષ્ણુદાસદ્વૃત્ત જાલંધર આખ્યાનની* નીચલી પંક્તિઓમાં એ શબ્દ વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે:—

+ મૂળમાં 'આવિ' શબ્દ છે, પણ અહીં અંતમાં ઉપરની પંક્તિ જોતાં ભૂતવાચક 'આરી' શબ્દ જોઈએ. 'આવી' ઉપરથી લઘીઆઓએ 'આવિ'—'આવિ' કહ્યું હોય એ સંભવિત છે.

* આ કાવ્ય અપ્રકટ છે, પણ તે લેખકના હાથે સંપાદિત થઈ શ. વ. સોસાઈટી વડેથી થોડા માસમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે.

ઘઈ તાપસરૂપ નિર્ભજ બેઠા ક્રીગાવિંદ,

અગપતિ ચેદો કર્યો પૂરણ પ્રેમાનંદ. (કહું ૨૬, કડી ૧૫)

વૃન્દાને છળવા માટે ગરુડને શિષ્ય બનાવી વિષ્ણુ તાપસનું રૂપ લઇ વનમાં તપ કરવા બેઠા હતા એ પ્રસંગની ઉપરની કડી છે. આમાં 'પ્રેમાનંદ' ગોવિંદનું વિશેષણ છે એમાં સંદિગ્ધતા નથી. વિષ્ણુદાસનો સમય પ્રેમાનંદ કરતાં સો વર્ષ પહેલાનો છે. જે એનો સમય નિશ્ચિત ન હોત તો કેાઇ કલ્પનાશક્તિવાળા વિવેચક વિષ્ણુદાસ (વિષ્ણુનો સેવક ગરુડ)ને અગપતિ ગણી તેને પ્રેમાનંદનો શિષ્ય માનવા લલચાચો હોત તો તે સ્વાભાવિક ગણાય.

(૩) કાવ્યનું વર્ષ. પરન્તુ સૌથી અગત્યની બાબત આ કાવ્ય રચાયાનું વર્ષ છે. મૂળમાં એ રચાયાની મિતિ સં. ૧૭૦૪, કાર્તિક સુદ ૪, શુરુવાર છે. પરન્તુ પ્રેમાનંદનો જન્મ સં. ૧૬૯૫ સામાન્ય રીતે નિર્ણીત થયો છે. તેથી એ વર્ષ કાચમ રહે તો રત્નદાસ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય બની શકે નહિ. આથી શ્રી. કેશવલાલભાઈએ એ વર્ષ ફેરવીને સં. ૧૭૭૪નું કર્યું, પરન્તુ ન્યોતિપગણુતરી કરી જોતાં મૂળ કાવ્યનાં તિથિવારનો મેળ બેઠો નહિ. એ વર્ષમાં કાર્તિક સુદ ચોથે રવિવાર હોતો એમ જણાયું. તેથી તેમણે તેની તિથિ ફેરવી-ચોથને બદલે ચૌદશ કરી! પરન્તુ એ ફેરવેલી તિથિ પણ ખોટી જણાય છે. જે પ્રથમતા રવિવારે ચોથ હોય તો તે પછીના રવિવારે અગીઆરશ આવે અને તેથી ચૌદશે છુદ્ધવાર હોય, શુરુવાર કેવી રીતે હોઇ શકે? હા, જે એ દશ દિવસમાં એક તિથિ વધી હોય તો ચૌદશે શુરુવાર સંભવે; પણ ખરુ જોતાં એમ બન્યું નથી. ન્યોતિપગણુતરીથી જોતાં એ વર્ષની એ તિથિએ છુદ્ધવાર જ હતો.

સં. ૧૭૭૪ કાર્તિક સુદ ૧૪ = છુદ્ધવાર, ૬ નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૧૭. તો પછી શુરુવાર ફેરવીને છુદ્ધવાર કરીશું? આ પ્રમાણે જે મૂળ મિતિનું વર્ષ, તિથિ અને વાર એમ બધુંએ ફેરવવું પડે તો પરિણામ શુ આવે? એ જ કે, ફેરવેલું વર્ષ તદ્દન ખોટું જ હોતું જોઇએ. શ્રી. કેશવલાલભાઈએ ફેરવેલું ગં. ૧૭૭૪નું વર્ષ આ રીતે ખોટું કરે છે. હવે આપણે એ જોવાનું છે કે, કાવ્યનું મૂળ વર્ષ ખરુ છે કે નહિ. ન્યોતિપગણુતરીથી એ વર્ષ સાચું કરે છે, કેમકે એનાં તિથિવારનો મેળ બરોબર બધ બેસે છે.

સં. ૧૭૦૪ કાર્તિક સુદ ૪ = શુરુવાર, ૨૧ ઓક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૬૪૭ આ પ્રમાણે મૂળનું વર્ષ ખરું જ છે, તો પછી તે ખોટી રીતે ફેરવવાની માથાકૂટ શા માટે કરવી? આ ચર્ચા ઉપરથી નિઃસંદિગ્ધ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, રત્નદાસ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય હોવાનો બિલકુલ સંભવ નથી.

ઉપરની મિતિઓની ન્યોતિપગણુતરી કરી આપવા માટે મારા મુરબ્બી શ્રી. મં. પે. ખરેલાટ સાહેબનો ઋણી છું.

અક્ષયવૃત્તીયા,
મંગળવાર, સં. ૧૯૮૭ }

શમલાલ યુનીલાલ મોદી

હિંદી ઉદ્યોગ—તેનું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય. કર્તા સિસિલ-માથેસન. ૧૯૩૦.

આ દેશમાં કપાસ, શણ, ચ્હાના મોટા ઉદ્યોગોમાં, તેમજ રેલવે, લોખંડ, કાલસા, ચામડાં, ચોખા વગેરેનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતાં મજૂરોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા માટે એક સમિતિ નિર્માઈ હતી. આ બધા ધંધાઓમાં રોકાયેલા કામગારોને હાથપાર કામ કરાવીને તેમનું લોહી ચૂસી ન લેવાય, તેમને પૂરતા પગાર મળે, તેમનું રક્ષણ થાય તેટલા માટે શી વ્યવસ્થા આજે છે અને ભવિષ્યમાં કેવી થવી જોઈએ તેની ચર્ચા આ પુસ્તકમાં છે તેથી પુસ્તકને જે નામ આપવામાં આવ્યું છે તે બરાબર નથી, ગેરસમજૂત બની કરે એવું છે.

આપણા દેશના કામગારોના રક્ષણ તેમજ તેમની ઉન્નતિ માટે જે થોડું કામ થઈ રહ્યું છે તેમાં ધણું થોડાં લોકો રસ લે છે. જેવી રીતે આપણી પછાત કામોની ઉન્નતિને માટે પરદેશી અને પરધર્મી મિશનરીઓએ કામ ઉપાડવાની શરૂઆત કરી હતી, અને અસ્પૃશ્યોને સ્પૃશ્ય કર્યા; ગામડાંઓમાં કેળવણીનો પ્રચાર કેવી રીતે કરવો, કયા પ્રકારની કેળવણી આપવી તેને માટે એક કમિશન નીમીને પુષ્કળ માહિતી એકઠી કરી પુસ્તક દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરી; તેવી જ રીતે હિંદની ખ્રિસ્તી કાઉન્સિલે હિંદી કામગારોની હાલતની સ્થિતિનો તેમજ કારખાનાંની લગતા કાયદા વગેરેનો અભ્યાસ કરવા માટે અને એ કામગારો તથા કારીગરોના હિતને માટે પ્રજાએ તેમજ સરકારે કયા ઉપાયો લેવાની આવશ્યકતા છે તેની સંચના કરવા માટે એક કમિટી નીમી. તેમાં જાણ માથેસન જેવાં અનુભવી બહેન, એક બીજાં બહેન અને નાગપુરના સગાજોષેવક મનોહરલાલને કામ સોંપ્યું. આ સમિતિએ દેશમાં ફરી ફરીને, કારખાનાંના માલિકો તેમજ કામગારોની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી, જે વર્ષની મહેનત ઉઠાવીને આ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. અંગ્રેજ સરકારે મજૂર કમિશન નીમ્યું હતું તેનું નિવેદન જ્યારે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે ધણી હકીકત બહાર પડશે તે છતાં આ પુસ્તક દરેક સમાજસેવકને વાંચવાલાયક છે.

આપણે ત્યાં ધણું ધંધા ઘરગણું છે. ખેતી કરનારી પ્રજા બચત વખતમાં બીજા ઉદ્યોગોથી પોતપોતાની કેટલીક જરૂરિયાતો પૂરી પાડી લે છે, અને પાલણી-વજાનનું તત્તિનો ધંધો કરનારો-જમીન પણ ખેડે છે. એક કારખાનામાં સેકંડો માણસો રોકાયેલા હોય એવા ઉદ્યોગો (મીસો) વિશે આપણે ધણું સાંભળીએ છીએ, પણ તેમાં પ્રજાનો સેકંડો અર્થો ટકા (૧૦૦૦ માં ૪.૮) પણ રોકાયેલો નથી. આ સંખ્યામાં રેલવેનાં કારખાનાંનો સમાવેશ થયો છે. પણ ૨,૭૦,૦૦૦ માણસો કાલસા અને ધાતુની ખાણોમાં રોકાયા છે તે ગણ્યા નથી. જ્યુટ અને કપાસમાં ૬૨ ટકા નેટલા રોકાયા છે, પણ તેનો લગભગ અર્ધો

લાગ માત્ર લોઢવાનાં જીનોમાં મોસમ પૂરતો કામ કરે છે. મ્હાનાં કારખાનાંમાં ૪૪૦૦૦, અને ચોખા અને ખાંડના કારખાનાંમાં ૮૩૦૦૦ જાય છે.

આપણે ત્યાંથી ધણો માલ પરદેશ બેપડી જાય છે, તેના આંકડા જોઇને લોકો લડકે છે. પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે, આપણે દર ગ્રામ એકરની જોતીમાંથી સાત એકરનો માલ દેશમાં જ વાપરીએ છીએ. મીલોમાં મુંબઇ અને અમદાવાદ બે શહેરોમાં દેશની કુલ મીલોમાંથી ૫૮ ટકા જેટલી મીલો અને ૬૦ ટકા જેટલા મજૂરો છે; અને તે સિવાય કાનપુર, શાલાપુર, નાગપુર, વડોદરા, બેંગલોર અને ઇન્દોર, મદ્રાસ, મદુરા વગેરેમાં કારખાનાં છે. એકદર એમ લાગે છે કે, મુંબઇ-અમદાવાદમાં સ્થિતિ છે તેમ નહિ, પણ ન્યાં કાચો માલ પેદા થાય છે ત્યાં ઠેકઠેકાણે ચોટી મીલોનું જૂથ થાય એ આર્થિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. જેમ જેમ સમાજમાં જ્ઞાન અને સાંચાકામ વધતું જશે, તેમતેમ નાનાં કારખાનાં મોટી સંખ્યામાં થશે એવું જણાય છે.

કપાસનો ઉદ્યોગ

આપણા દેશમાં ત્રણસો કરતાં વધારે મીલો છે તે છતાં કપાસનો પાક ઊતરે છે તેનો કે લાગ પરદેશ મોકલી આપીએ છીએ.

આપણી મીલોની ગેરવ્યવસ્થા વિષે અનેક ટીકા થાય છે તે છતાં આ કમિટિ જણાવે છે કે “ હિંદી મીલોના મંચા અને કારખાનાંની સ્થિતિ યુરોપની મીલો કરતાં બહુ ઉતરતા પ્રકારની નથી. હિંદી મીલોમાં ધણા સુધારા કરવાની જરૂર છે, પણ હાલમાં તેને ઉતારી પાડવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી. ”

ખીજ દેશોમાં સ્ત્રી કામગારોની મંખ્યા પુરુષ કરતાં વિશેષ હોય છે. અહીં પુરુષોની સંખ્યા ૭૭ ટકા છે. કામમાં મોટા ભાગ મુસ્લીમોનો હોય છે.

કાનપુરમાં ખ્રિસ્તીની સંખ્યા સારી છે, મદ્રાસમાં લગભગ ૩૩ ટકા જેટલી છે. મદ્રાસની બે મોટી બર્ડગિહામ અને કર્ણાટક મીલોમાં સ્ત્રીઓને રાખતા નથી, મુંબઇની મીલોમાં ઓકરાઓને રાખતા નથી અને કાનપુરમાં પણ સ્ત્રીઓને જૂજ રાખવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં ઓકરાઓ મોટા પ્રમાણમાં રજાય છે અને અર્ધો વખત લણાવવાની યોજના માત્ર નામની છે. મદ્રાસમાં સૂલમાં ઓકરા લણતા હોય તેમાંથી જ અર્ધો વખત માટે રોકવામાં આવે છે, આ મુરેક્ષિયન અને અમદાવાદી સેકિયનની સરખામણીમાં આવેલું શરમથી નીચે જોવા જેવું છે.

કામગારોને રહેવા માટે ‘ ચાલ ’ અથવા ઓરડીઓની બવસ્થાના ઉપર કડક ટીકા થાય છે તે યોગ્ય છે, અને મુંબઇ અમદાવાદની ‘ ચાલ ’ તો અસહ્ય છે.

હાયવણુદનો ઉદ્યોગ

ખાદીની ઉત્પત્તિ નવી છે અને તેનું પ્રમાણ જૂજ છે, એટલે અહીં હાયવણુદનો અર્થ દેશી કે વિદેશી સુતર, રેશમ, કૃત્રિમ રેશમ વગેરે દોરામાંથી વણવાના ધધાનો કરવાનો છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં આ ઉદ્યોગ ધણો ફેલાયો છે અને માત્ર મદ્રાસ પ્રલાકામાં ૧,૭૦,૦૦૦ શાળોમાં દર લાખ માણસોને રોજ મળે છે. આખા દેશમાં હાયવણુદથી જેટલું કાપડ થાય છે તેનો નીચે ભાગ મદ્રાસમાં થાય છે.

પંજાબમાં ૧,૭૬,૩૯૩ હાયશાળો છે અને તેમાં બે લાખ પુખ્ત વયનાં માણસો કામ

કરી રહ્યાં છે અને તેમાં દર વર્ષે પાંચ કરોડ રૂપિયાનો માલ તૈયાર થઇ ધરાત, અફઘાનિસ્તાન તરફ રવાના થાય છે.

બિહાર ઓરિસામાં લગભગ ૧૩ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ વપરાતું હતું. (૧૯૨૧) તેમાંથી પાંચ કરોડનું હાથવણાટથી તૈયાર થયું હતું. તેવી જ રીતે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, ગંગાળ વગેરે પ્રદેશોમાં હાથવણાટનું કામ મોટા માપા પર થાય છે અને એકંદરે ૨૦ લાખ શાળો પર ૬૦ લાખ માણસો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે, એવો અડસટ્ટો કાઢવામાં આવ્યો છે.

આપણી મીલોનું સુતર અહીંની મીલોમાં વપરાઇ જાય છે, પણ જો અહીંનું સુતર સોંઠું વેચાય તો હાથશાળોનો ઉદ્યોગ ઘણો ખીલી શકે અને એક તમ્મ જોટલું પરદેશી કાપડ બહારથી મંગાવવાની જરૂર ન રહે. એવી મથુતરી થઇ છે કે આપણે ત્યાં ૫૦ લાખ ચરખા છે અને જો તેની સંખ્યા વધે તો પુષ્કળ કાપડ પેદા થાય. આ લડતની પહેલાં દેશમાં કાપડ (કટકા) નો જોટલો ખપ હતો, તેના ૨૮ ટકા જોટલો માલ અહીંની શાળોમાં ઉત્પન્ન થયેલો.

મીલના માલની હરિકાષ્ઠમાં હાથવણાટ શી રીતે જીવી શકે છે તે જાણવાની જરૂર છે, તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) હાથવણાટનો માલ વધારે ટકાઉ ગણાય છે.

(૨) હાથવણાટનો માલ તે જ ગામડાંમાં ઉધાર મળે અથવા સાદામાં વચી સકાય છે, ખાસ કરીને સાડીઓ.

(૩) લગ્ન તથા ખીજી લગ્નક્રિયાઓને પ્રમંથે અમુક જાતનું કપડું જ પહેરવું પડે છે અને તે શાળો પર થાય છે.

(૪) સાડીની ઠોર અમુક જાતની અટપટી હોય છે અને જાત ઉપાડ વધારે ન હોય તો મીલને તે કરવાનું પાલવે નહિ.

(૫) દુવાલ, આદરે, પલમપોય વગેરે માલ શાળોમાં સેધિા અને ટકાઉ નીકળી શકે છે.

(૬) હુંગી, મદ્રાસ રમાલ, સાક્ષ વગેરેનો માલ ધ્વજદેશ, સિંગાપુર, અરબસ્તાન વગેરે સ્થળે જાય છે. તે હાથવણાટમાં શુદ્ધ સારો નીકળે છે.

(૭) શુદ્ધ ખાદી હાથવણાટની હોવી જ જોઈએ.

(૮) ઘણો જાડો માલ હાથવણાટનો ઠીક પડે છે.

વણાટકામને ઉત્તેજન આપવા માટે કેટલાંક પગલાં લેવાની જરૂર છે :

(૧) તેમને સુતર વગેરે કાચો માલ, કટકા શાળ વગેરે ખરીદવા માટે સોંધી તગાવી આપવાની જરૂર છે.

(૨) આડતિયા, વેપારીઓ, શાહુકારના પંજમાંથી બચાવી લેવા માટે જાતી રાકે તો સહકારી મંડળોની જરૂર છે.

(૩) દારૂ તથા સામાજિક ખર્ચોમાં ઘણું નાણું બચાડે છે તેમાંથી બચાવી લેવાની જરૂર છે.

(૪) તેમના માલને વેચવા તેમ જ જાહેરાત કરવા માટે બચસ્થા યવાની આવશ્યકતા છે.

કામગારવર્ગની ઉત્થતિ

કુ. માથેસન વિનિત પક્ષની છે અને મજૂરવર્ગની સુધારણા માટે તેણે જે ઉપાયો સૂચવ્યા છે તે ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) આ દેશમાં આજથી ૪૮ કલાકનું અડવાડિયું કરવામાં વેપારીવર્ગને, ધધાને તેમ જ મજૂરને ગેરફાયદો છે. (મજૂરને કેવી રીતે ગેરફાયદો છે તે જણાવ્યું નથી) માટે ૫૪ કલાકનું અડવાડિયું રાખવું, એટલે ૯ કલાક ૬ દિવસ.

(૨) નિયમથી દરેલા કલાકો કરતાં વધારે વખત કામ ચોરીથી લેવામાં આવે છે એમ જણાય છે.

(૩) દરેક પ્રકારના અન્યાય પકડવાને અને મીલમાલિકોને સુધારા કરવાની યોગ્ય માહિતી આપવાને માટે એક મધ્યસ્થ કમેરી જોડવાની જરૂર છે.

(૪) ૨૦ કરતાં જોાજો માણસો કામ કરતા હોય એવું કારખાનું તેમાં વરાળ વપરાતી હોય કે નહિ તેને કારખાનાના કાયદામાં દાખલ કર્યું નથી તે કરવાં જોઈએ, અને તેના પર સારી દેખરેખ રાખીને અકસ્માત અને અસ્વચ્છતાના નિયમો પળાવવા જોઈએ. જો દશ અને વધારે માણસોનું ધોરણ રાખવામાં આવે તો પણ ફાયદો થશે.

(૫) દંડ કરવામાં આવે તો તેને એક રજીસ્ટરમાં દાખલ કરવા જોઈએ કે ઇન્સ્પેક્ટર તેને જોઈ શકે. મુંબઈના મીલમાલિકોએ એવો હુકમ કર્યો છે કે, એક મહિનામાં પગારના બે ટકાથી વધારે દંડ ન કરવો.

(૬) ઇન્સ્પેક્ટરો માટે ખાસ લાયકાત કે સિગ્નલનું ધોરણ નથી, ચોડી નામની ધધાદારી પરીક્ષા સિવાય. તેથી હાલમાં ઇંગ્લેન્ડ સાથે ફેરબદલી કરવામાં આવે તો સારુ થાય એવી સૂચના છે.

(૭) સુવાવડ વખતે કામગાર સ્ત્રીઓને જે લાલ મળવા જોઈએ તેને માટે કાયદો થવાની આવશ્યકતા છે અને માણસ મદદી પડે તેને રજા મળવા બાબત પણ કાયદાથી ધોરણ કરવું જોઈએ. ખેતી કરનાર કામગારોને મોસમમાં બે ત્રણ મહિનાની લાંબી વગર પગારની રજા મળે અને તેમની જગ્યા ખાલી રહે એવી સંગવડ થવાની પણ જરૂર છે.

(૮) મોટો પ્રશ્ન સંસ્થાનિક રાજ્યોનો છે અને જેવા કાયદા હિંદમાં થાય તેવા સંસ્થાનોમાં અવશ્ય થવા જોઈએ.

સુ. મ.

(૨) દાંનિપેદ પ્રવૃત્તિની અસર

દાંનિપેદને લીધે હિંદ દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં નીચે પ્રમાણે ઘટાડો ગયા બાર મહિનામાં થયો હતો. એવો અડસટ્ટો કરી શકાય કે, પ્રજાના ગજવામાંથી લગભગ નવ કરોડ રૂપિયા દુર્વ્યસનમાં ખર્ચાતા બચ્યા.

મદ્રાસ	૩૮	લાખ	બર્મી	૧૭.૬	લાખ
મુબઇ	૬૧.૭	"	બિહાર-ઓરિસા	૩૦.૬	"
બંગાળા	૩૫	"	મધ્યપ્રાન્ત બિહાર	૨૨.૬	"
સંયુક્ત પ્રાંત	૧૩	"	આસામ	૬.૩	"
પંજાબ	૭.૭	"			

૨,૩૨,૭૫,૦૦૦

સુ. મ.

લો ક ચ યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે, તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમગ્રમાણે માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમને સહકર આપે. એમાંથી નાણાવાચક અને ચોક્કસ લાગણી એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી]

શ્રીમાળી ખાહણ

મુખ્યત્વે કરીને મોટાં શહેરોમાં આ જ્ઞાતિ જ્યાંજ્યાં વસે છે. શ્રીમાળી ખાહણો, શ્રીમાળી વાણીઆ, સોની જેવી વેપારીને કારીગર કામનું ગોરપદું કરતા હોવાથી એ કામો જે ગામમાં વસી હોય છે ત્યાં થોડાં ઘણાં આ ખાહણોનાં પશુ ઘર હોય છે જ.

શ્રીમાળ, પુરાણ, વિમલ પ્રબંધ વગેરે પ્રાચીન ઐતિહાસિક પુસ્તકો પરથી જણાય છે કે, મારવાડના ઉત્તર ભાગમાં આજથી આઠેક સદી પહેલાં આવેલા લિન્નમાળમાં આ જ્ઞાતિનાં ઘરો પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતાં. એ પ્રદેશ આજથી સેકડો વર્ષ પહેલાં રસાળ હતો, નહોનલાલીથી ભરપૂર હતો. લિન્નમાળનું પ્રસિદ્ધ ગુર્જર રાજ્ય ઠેક અલાઉદ્દીનની કાચીદિં મુખી પોતાની સત્તા નલાવી રહ્યું હતું. ચંદ્રાવતી જેમ જોનાનું મુખ્ય મથક ઘણું પડ્યું હતું, તેમ લિન્નમાળ શ્રીમાળીઓનું મુખ્ય સ્થળ હતું.

શ્રીમાળી એ ખાહણ અને વાણીઆ બંનેના પૂર્વપદ તરીકે વપરાતો શબ્દ છે. એ સિવાય સોનીનો સમાવેશ પણ શ્રીમાળીમાં થતો હોવાથી શ્રીમાળ નગરમાં ગોરપદું કરનારા ખાહણો મોટી સંખ્યામાં હોય એ સંભવિત છે. ગુજરાત અને દિલ્હી વચ્ચે આવેલી આ ગુર્જર રાજધાની અગત્યનું વેપારી મથક હોવાથી અને મારવાડી કામ વેપારી હોવાથી લિન્નમાળના વણિકોની મહેરબાનીથી તેના ગુરુરૂપે શ્રીમાળી ખાહણો પર સારી રીતિ ભોગવતા હતા.

કહેવાય છે કે લિન્નમાળમાં નેવું હજાર વાણીઆ ને પિરતાલીસ હજાર ખાહણો હતા. એ ઘર વચ્ચે ચોક્કસ ખાહણનું ઘર એવો શ્રીમાળી કામની અધિષ્ઠાત્રી દેવી શ્રી મહાલક્ષ્મી સમક્ષ કરેલો કોલકરાર હતો. શ્રીમાળીનો આ બધો સમૂહ ગુર્જર રાજ્ય સાથે લાગ્યો. હિંદુરાજ્ય તૂટતાં શ્રીમાળીઓ ચોગરદમ નાઠા: કોઈ જોધપુર, કોઈ વાહણ, કોઈ કચ્છ-કાઠીઆવાડનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં જઈ રહ્યા. ત્યાં ત્યાં વાણીઆ ગયા, ત્યાં ત્યાં ખાહણો પણ ગયા; અને સાથે શ્રીમાળનગરના રિવાજો પણ લેતા ગયા, કુળદેવીની મૂર્તિ પણ લેતા ગયા. ત્યાંના અનેક મંસ્કારોના અવશેષરૂપ અક્ષતમાજ દેવે નવાં શ્રીમાળનગરો વસાવવા, પોતાના યજ્ઞમાનોને ભૂતકાળથી કદી વિખૂટા ન પડવા દેવાનો નિશ્ચય કરી ચોતરફ વીખરાયો.

શ્રીમાળી ખાહણો શ્રીમાળનગરમાં કેવી રીતે રહેતા હતા, ક્યાં રહેતા હતા, તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ વગેરે બધું શ્રીમાળપુરાણમાં દર્શાવેલું છે. રંકડપુરાણના ભાગ તરીકે આ પુરાણ પૌરાણિક ઢબથી દેવદેવીઓના આસ આશ્રિત તરીકે, તેમાં પણ આસ કરીને મહાલક્ષ્મીનાં વહાલાં સંતાનો તરીકે શ્રીમાળીઓને ગણાવે છે. વણિકોએ વેપાર કરી મેળવેલી અઢળક લક્ષ્મી અને

તેના શુરુ તરીકે આહણોને મળેલો તેનો પ્રસાદ એટલો બધો વિપુલ હોય કે મહાલક્ષ્મીની પોતાના પર કૃપા છે એવી શ્રીમાળીઓની દૃઢ માન્યતા થઇ જાય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રીમાળનગરમાં વસતા આહણોમાં ૧૪ ગોત્રો હતાં. ગોત્રો બહુધા પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ-જેવા કે ભારદ્વાજ, ગૌતમ, પારાશર વગેરેનાં નામ પરથી પ્રચલિત થયાં છે. શુભરાત કાઠીઆવાડમાં વસતા શ્રીમાળી આહણોમાં મોટે ભાગે જે એક જોવામાં આવે છે: સામવેદી ને ચતુર્વેદી. જો કે ઋગ્વેદ ને અથર્વવેદ પણ શ્રીમાળી આહણોના ગણાય છે ખરા, પણ તેની સંખ્યા નહિ જોવી છે. અવટકા ૮૪ ગણાતી તેમાં અત્યારે દેવે (દિવેદી,) ત્રવાડી (ત્રિવેદી) વગેરે વેદ પરથી; વ્યાસ, યોગા, જોશી વગેરે ધધા ને જીર્જન કારણો પરથી ચાલતી આવે છે.

શ્રીમાળીઓએ શ્રીમાળનગરના રીતરિવાજોને જાળવી રાખવામાં આવેલાની લીધી છે. સેંકડો વર્ષ પૂર્વે શ્રીમાળનગરમાં જે રીતે લગ્ન થતાં, તે જ રીતે અત્યારે પણ થાય છે. પ્રત્યક્ષ જાતિના શુરુ તરીકે પુષ્કળ શિક્ષા મળતી હોવાથી એ રિવાજો ખરચાળ પણ બહુ છે. અત્યારે સામાન્ય સ્થિતિનો શ્રીમાળી એ જોખમ નીચે ચપાતો જાય છે અને પોતાની નિંદાની કમાણી એક જ લગ્નપ્રસંગમાં ઉઘડી નાખે છે.

લગ્નની તિથિ અગાઉ ચોવીસ કલાકે પરરાજ જન સાથે કન્યાને ગામ જઈ પહોંચે છે. લગ્નતિથિ અગાઉની રાત્રિ લગ્નના એક અગત્યના વિધિથી ભરપૂર હોય છે. એ વિધિ 'કળેવા'ના નામથી ઓળખાય છે. 'કળેવા' શબ્દ કદાચ 'કલેળા' શબ્દનું ઉલટાએકું રૂપ હોય. કારણ કે દત્તકથા મુજબ વરકન્યાના જોડાને આ વેળા દુઝા નામની રાક્ષસી ઉપાડી જતી હતી. એ રાક્ષસીને છેતરવા માટે જોડું નહિ પણ સ્ત્રીઓ જ આ વખતે અંદરોઅંદર લગ્નવિધિ કરે છે. ખરું લગ્ન આજ ગણાતું હતું તેની સાખીતી પણ મળી આવે છે. કારણ કે 'કળેવા' થયા બાદ હાલમાં શ્રીમાળી આહણોનું અર્ધું લગ્ન સંપૂર્ણ થાય છે. જો કે તે વેળા વરકન્યાનો દસ્તમેળાપ થતો નથી, છતાં પણ શ્રીમાળનગરમાં બનેલી દૃઢીઓએ દુઃખદ ઘટનાનું આ સ્મરણ હોય અને અસલ વાત પર કલ્પનાનાં અનંત જાળાં બાક્યાં હોય એ સંભવિત છે.

કહેવાય છે કે શ્રીમાળ નગરમાં સારિકા નામની રાક્ષસી અહલકન્યાઓનો નાશ કરવાનો ધંધો લઇ ગેડી હતી. આથી શ્રીમાળનગર ઉજ્જડ જતી ગયું હતું. શ્રીપુંજ નામનો રાજા મૃગયા કરવા આવ્યો. તેણે શ્રીમાળનગરના અહાલકુડમાં સ્નાન કર્યું. આથી તેનો કોદનો રોગ ગયો. આમ અનેક વર્ષોના રોગ દૂર નાહવાથી જ ગયો હોવાથી રાજા ખુશ થયો. તેણે નગરને ઉજ્જડ જોઇ તે ફરી વસાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આહણોને અલમદાન આપવામાં આવ્યું તેમની કન્યાઓને બચાવવાનું પોતે માથે લીધું અહલકન્યાઓનાં લગ્ન લેવરાવ્યાં. ચારીઓ બંધાઇ. રાજા ધનુષ્યાણુ હાથમાં લઇ સારિકાનો નાશ કરવા તૈયાર થયો. સારિકા આવી. રાજાએ બાણ તાકયું. રાક્ષસી યંબી ગઇ. બોલી: 'રાજા, મારું નામ રહે એનું કંઈ આ લોકો પોતાની લગ્નવિધિમાં દાખલ કરે તો હું સ્વેદ કરવા તૈયાર છું.' આહણોએ રાક્ષસીને ખાતર અમુક રિવાજો દાખલ કર્યા. લગ્નવિધિ આવે તે દરમિયાન વગર ધોતીએ એકના એક લગ્ન વરકન્યાએ રહેલું. લગ્નતિથિની આગલી રાત્રે 'કળેવા' કરવા, તે વખતે વેવાણુ વેવાણુ વચ્ચે લગ્નવિધિ કરવો વગેરે. અત્યારે પણ વર અસુરપક્ષ તરફથી મળેલું પોતિયું તથા મુગટો લગ્નસમય દરમિયાન પહેરે છે. તે ગમે, તેટલાં મેલાં. થાય તો પણ તેનાથી

ધોષ શકતા નથી કન્યા એક ને એક પાનેતર આઠ દહાડા મુધી પહેરી રાખે છે લગ્નતિથિ બાદ આઠમે દહાડે 'કાકણુદોરા' છૂટે છે ત્યાર બાદ વરકન્યાથી બીજા વસ્ત્રો પહેગય છે આ બધી વિધિ શ્રીમાળ નગરની રૂઢિતું અદલ અનુકરણ છે થીમાળ પુરાણમા લખ્યુ છે કે સારિકાને મોકલનાર શ્રીમાનનગરમાથી લડીઝમરી છૂટા પડનાર આહાણો હતા કદાચ એ આહાણે અમુક રીતરિવાજો અબધી મતભેદ પડતા છૂટા પડ્યા હોય અને પાછળથી ગગનજારીથી પોતાને મનગમતા રિવાજો શ્રીમાળનગરવાસીઓ પાસે કબૂલ કરાવ્યા હોય !

શ્રીમાળી અષ્ટમંગલા કહેવાય છે બીજી બધી વર્ણોમા ચોરીમા ફેરા ફરે એટલે પરણેતર પૂરું થયુ ગણાય શ્રીમાળી ચોરીમા આઠ ફેરા ફરે છે લગ્નને દિવસે ચાર ને બીજે દિવસે ચાર હસ્તમેળાપ ચોરીમા નહિ પણ જોનજ રામજી યાય છે માડવા નીચે અગત્યની વિધિ થતી નથી વળી લગ્નનો વિધિ લગ્નતિથિથી માડીને બરાબર આઠમે દિવસે પૂરો થાય છે આઠમે દિવસે 'કાકણુદોરા' છૂટે એટલે વરકન્યાને નિયત કરેલા વસ્ત્રો તથા બીજા કપડા પહેરવાની છૂટ મળે સામાન્ય રીતે વર કે કન્યા લગ્નવિધિ દરમિયાન બારે પેલાક પહેરી શકે જ નહિ વરવોડા વળતે વર જેટલો કાઠ કરવો હોય તેટલો કરે, પણ ચાર ધડીની તેની એ બાદશાહી તરત જ એક ધોતિયુ ને અગવસ્ત તરીકે મુગટાના પહેરવેશમા ફેરવાઇ જાય છે શ્રીમાળી આહાણુતી જનન નવ દિવસ તો ઝોછામા ઝોછી રહે છે જ પણ કેટલેક સ્થળે આમ્રહ કરી એથી પછું વધારે દિવસ રોકવાનો રિવાજ છે એકેક ગાસ મુધી જનન રજાના દાખના પણ મેળૂદ છે લગ્નગીતો પણ શ્રીમાળીની જૂની જાહોજલાલીને હજુ જાગવી રહ્યા છે શ્રીમાળનગરમાની ઉંટા રાક્ષસી કે જે શ્રીમાળપુરાણમા સારિકાના નામથી ઝોળખાય છે તે હજુ શ્રીમાળીની લગ્નતિથિની આગલી પેરાટે ન્યારે આપુ જગત શાંતિમા ધોરતું હોય ત્યારે બેરવ દુકાર કરી બેઠે છે રાત્રિના શાત સમયમા વર તોરણુ 'જખ્યા' જાય છે સ્વસ્તિવાચક મેત્રોના શુદ્ધ અશુદ્ધ ઉચ્ચારોથી વાતાવરણુ ગાછ રહે છે અને એ અધકાગ્ની બચકરતામા બેરાઓ ઉંટાનુ ચરણુ શોધતા ગીતો ગાય છે આ બધી ધમાલની ઉત્પત્તિ ખરેખર એક મહાન ભયમાથી ઉત્પન્ન થએલી દરો તેની કલ્પના આ કાર્યના સાક્ષીને થયા વિના રહેતી નથી

શાંતિની ઇજ્જતી ગામાન્ય રીતે મહાલક્ષ્મી ગણાય છે લગ્નસમયે મહાલક્ષ્મીને મંદિરે જવુ લગભગ ફરજિયાત છે શ્રીમાળીનો નયો જે જે ગામમા હોય છે, ત્યા ત્યા મહાલક્ષ્મીનું મંદિર હોય છે કોઇ મઠ સ્થળે એ મંદિરનો વહીવટ શ્રીમાળીઓના દાખમા હોય છે અને શ્રીમાળી વચ્ચિકા વગેરેના લગ્નપ્રમગે મળતા લાગામાથી એ મંદિરોનો વહીવટી ખર્ચ માલ્યા કરે છે કેટલેક સ્થળે મહાલક્ષ્મીના મંદિરોનો વહીવટ મહાજન કે સ્થાનિક દેશી રાજ્યોના તામામા હોય છે, પણ થ્રે તો તે બધુ શ્રીમાળીઓનું જ ગેરબ્યવસ્થા ને કુર્મપને લઇને મહાજન કે દેશી રાજ્યોને વચ્ચે પડવુ પડેલુ

શ્રીમાળી આહાણો લિનમાન તૃટયા પછી પાટણુ આવી વસ્યા મહાનક્ષત્રી પણ પાટણુ લાવ્યા, પણ પાટણુની રાજનક્ષત્રી વાગેના વસના સ્થાપક સાથે ધોગકે જઈ વસી તે સાથે શ્રીમાળીઓ પણ ધોગકે પહોંચ્યા ત્યાંથી કાડીઆવાડના રજવાડામા વેપારીઓ સાથે ધીમે ધીમે પગપેમારા કર્યો અત્યારે જે કે ગજગુરુ તરીકે શ્રીમાળી આહાણો કામ કરતા નથી હતા વાણીઆના 'ગેર' તરીકે તેઓ કાડીઆવાડના મોટા રજવાડાના મુખ્ય શહેરોમાં વસેલા છે કચ્છમાના શ્રીમાળીઓ પણ પાટણુ તૃટયા તે તરફ ગયા લાગે છે

મારવાડ ને ગુજરાત બંનેમાં મળી અત્યારે ત્રીસેક હજાર શ્રીમાળીઓ હશે. તેમાંના ૧૧,૫૧૪ ગુજરાતી ભાષા બોલનારા પ્રદેશમાં વસે છે. તેઓમાં પરસ્પર ખાવા-પીવાનો વ્યવહાર છે. કન્યાની લેવડદેવડ માટે ખાસ ઘોળ નથી, પણ સામવેદી ને યલુવેદી એવા બે તફા છે. બંને પક્ષો સાથે બેસી જમી શકે છે, પણ પરસ્પર કન્યા આપના લેતા નથી. જો કે તેમ કરવામાં બધન નથી, છતાં રૂઢિ હજુ તોડી શકાતી નથી. યલુવેદી મુખ્યત્વે કરીને કાઠીઆવાડ ને કચ્છમાં જામનગર, મોરબી, ધ્રાંગધ્રા, સુડા, હળવદ, અંબાર વગેરે રથળામાં ને સામવેદી ભાવનગર, ઘોળાકા, અમદાવાદ વગેરે રથળામાં મોટા જથ્થામાં વસે છે. ગુજરાતમાં ઘણે ભાગે સામવેદી જ વસે છે. કન્યાની લેવડદેવડ કરવામાં કુળ તરફ ખાસ જોવામાં આવે છે. 'કલિયણ' ને 'ધાકડ' એવા બે જોદ બને પક્ષમાં છે. કુળવાન વર્ગ ખાસ કરીને પોતાની દીકરી 'ધાકડ' માં આપતો નથી, લે છે ખરો. આ જોદ બહુધા દીકરીના પૈસા લેવા-દેવા સંબંધમાં પડેલો છે. કુળવાન વર્ગ દીકરીના પૈસા લેવામાં નાનમ સમજે છે; એટલું જ નહિ પણ સાદું, ત્રેખડ કરવામાં શરમ માને છે. ત્યારે 'ધાકડ' એ બાળ્યતમાં બહુ લક્ષ આપતા નથી. તેઓ દીકરીના પૈસા લે છે, સાદું ત્રેખડ કરે છે, તો પણ અત્યારે સ્થિતિ એવી બની ગઈ છે કે કુળવાન વર્ગ કે જે દીકરીના પૈસા ન લેવાની બાળ્યતમાં મગર હોતો તે ધીમે ધીમે શાટાના રસ્તે વળતો જાય છે. કારણ કે પોતાના દીકરાને કુવારા રાખી દીકરીને કૃષ્ણાર્ણ્ય કરવાનું હવે તેઓને પરવડતું નથી. યલુવેદીમાં આમ હજુ સુધી આ બાળ્યતમાં ટકી રહેનારનાં પચાસેક ઘર ભાગ્યે જ રજાં હશે. અર્થાત્ આ ઘોળ દહાડે દહાડે નાનો થતો જાય છે અને કદાચ મોડાં વર્ષોમાં નામશેષ થઈ જશે.

કન્યા સામાન્ય રીતે ઋતુકાળ પહેલાં પરણે છે. ઋતુધર્મમાં આવેલી દીકરી પરણી ન હોય એ સ્થિતિ અત્યારે પણ મોટા ભાગમાં લાયકર મનાય છે, પરંતુ શ્રીમાળનગરના એક રિવાજે આમ છતાં બાળલક્ષ્મીના જૂરા પરિણામથી જાતિને બચાવી છે. સામાન્ય રીતે દરેક જાતિમાં પરણ્યા બાદ કન્યાને સાસરે લઈ જવામાં આવે છે, પરંતુ આ જાતિમાં પરણ્યા બાદ બાનને વિદાય દેતી વેળા કન્યાને ગામના પાધરમાંથી જ ઉતારી લેવામાં આવે છે અને પછીથી સારો દિવસ જોઈ વળાવવામાં આવે છે. સમજી માળાપો આ રિવાજનો સારો લાભ ઉઠાવી શકે છે. તેઓ પોતાની દીકરીને એકાદ બે કે કોઈ દાખલામાં ત્રણચણ વર્ષ ઘેર રાખે છે, એટલે ચૌદ પંદર વર્ષની ઉંમર પહેલાં કન્યા ભાગ્યે જ પતિના સમાગમમાં આવે છે. સામાજિક રિવાજોમાં આ રિવાજે જેટલું નુકસાન નથી કર્યું, તેટલું નુકસાન અસમાન વયના લગ્ને કર્યું છે. પુરુષ એક કરતાં વધારે વાર પરણે છે, તેથી એક જ પુરુષ કેટલીક વેળા બખ્ખે, ત્રણચણ સ્ત્રીઓ એક પછી એક પરણી લગભગ દરેકને અકાળ મોતને આધીન બનાવે છે અને તેથી એકદરે ઝોઝી સંખ્યાવાળી જાતિ દહાડે દહાડે સુસાતી જાય છે, સ્ત્રીવર્ગ દુર્ગળ થતો જાય છે અને મંત્રિત પણ વડનાઓની જાનજીવિ મહણુ કરી શકતી નથી.

સન ૧૯૦૧ ના વસ્તીપત્રક મુજબ ગુજરાતમાં ૧૭,૩૯૮ શ્રીમાળી બાલણી વસતા હતા. તેમાં ૯૨૬૩ પુરુષ ને ૮૧૩૫ સ્ત્રીઓ હતી. અર્થાત્ સો પુરુષે ૮૭.૮૨ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ હતું. ૧૯૨૧ માં વસ્તી ઘડી ૧૧,૫૧૪ ની થઈ. તેમાં ૬૨૦૩ પુરુષ ને ૫૩૧૧ સ્ત્રીઓ હતી. અર્થાત્ ૧૦૦ પુરુષે ૮૫.૬ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તી વીસ વર્ષમાં આમ રૂ બની ગઈ છે

અને ૧૯૩૧ ના આંકડા બહાર પડ્યે કદાચ ઘટાડો એથી પણ મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ રહે તેવા દરેક સંભવ છે. મોટી મોટી બ્રાહ્મણશ્રાતિઓ સાથે સરખાવતાં આ શ્રાતિમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઓછું છે. તેમાં પણ સેંકડે ૨૩ ટકા વિધવાઓને બાદ કરીએ તો સેંકડે ૬૨ ટકા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ આવે. આવી સ્થિતિમાં લોહીનો વેમાર વધે તેમાં નવાહ નથી. બળ્બે ને ત્રણત્રણ હગ્ગર રૂપિયે કન્યાઓ વેચાયાના દાખલા આ શ્રાતિમાં સામાન્ય મનાય છે. અને કેવળ 'પુ' નામના નરકમાંથી તરવા ખાતર આખી નિદ્રાગીની કમાણી પત્ની પાછળ પરચનારની સંખ્યા પણ શ્રાતિમાં સારી છે. આવી સ્થિતિમાં અગાઉની જેમ બ્રહ્મચારી-આજીવન બ્રહ્મચારીનો વર્ગ બોલો થાય તો જ શ્રાતિની સંખ્યા ટકી શકે તેમ છે.

આ સ્થિતિ કંઈ એકલા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોની જ નથી, લગભગ બધી બ્રાહ્મણ શ્રાતિ અત્યારે મૃતપ્રાય થઈ ગઈ છે. સામાજિક પરિસ્થિતિમાં બ્રાહ્મણ પોતાના ધંધાને અંગે ઉત્તમાંગરૂપ રહ્યા છે. ન્યાં સુધી આ કાર્ય તેઓએ જરાબર બળવ્યું ત્યાં સુધી તેઓનું સમાજે પોપણ કર્યું; પરંતુ ત્યારથી એ સ્થાન ગુમાવ્યું, ત્યારથી આજીવિકાનાં બીજાં સાધનો ઓળી બીજા વર્ણના કુલાચાર સ્વીકાર્યા સિવાય તેમનો આરો રહ્યો જ નથી. શું બ્યાસ પશિષ્ઠ ભારદ્વાજના પુત્રો આધુનિક સમયમાં હોટલામાં શાકપુરીનાં ભાણાં ફેરવતા, મેહું ધોતિયું પહેરી દાળશાકનાં તપેલાં ઉતારતા કે મરણ પાછળ લાડવા ઉડાવતા નજરે નથી પડતા ? બ્રાહ્મણોએ અત્યારે ચદ્વૃત્તિ ગ્રહણ કરી છે, છતાં તેઓ પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવરાવે છે એ જ બ્રાહ્મણશ્રાતિનો કરણ અંત લાવવાને પૂરતું છે.

શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ હજી ગોરપદું કરે છે; પણ વિદ્વત્તાહીન ગોરપદું હવે કેળવાએલા વર્ગમાં મસ્કરીનું પાત્ર બની રહ્યું છે. અજ્ઞાન યજ્ઞમાનો હજી બ્રાહ્મણના વાક્યને પ્રભુના વાક્ય તરીકે માની શ્રદ્ધા સેવે છે, પણ કેળવાએલો વર્ગ દહાડે દહાડે શ્રદ્ધાહીન બનતો જાય છે અને કેટલેક સ્થળે પોતાના કુલગોરને લાગા સિવાય બીજા કોઈ પણ ધર્મક્રિયામાં ભાગ લેવા દેતો નથી. બીજા શ્રાતિના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો આ કાર્ય કરે છે. વિદ્વત્તાહીન ગોરપદું હવે ભાગ્યે જ ટકવાનું છે, મારે જ્ઞાનના વિસ્તાર સાથે કાંતો શ્રાતિએ જ્ઞાનપ્રાપ્ત કરવું પડશે અગર બીજાં ધંધે વળગવું પડશે.

બીજા બ્રાહ્મણોની જેમ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો પણ સંકરતાથી બહુ ડરે છે. મારવાડમાં મૂળ વતન છતાં મારવાડી શ્રીમાળી ગુજરાત-કાશીઆવાડના શ્રીમાળી સાથે બેસી નોતબ વ્યવહાર કરવામાં પણ શંકાશીલ હોય છે, જો કે તે જ પ્રદેશમાંથી ગરીબ શ્રીમાળીઓની દોકરી પંચાયી ખરીદાઈ ગુજરાતમાં આવે છે ત્યારે એ શંકા રહેતી નથી. એ બંને દેશો વચ્ચે અત્યારે ભાષાભેદ કરીને નોંધતો સંબંધ સ્થપાઈ શકે તેમ નથી. તે સાથે મારવાડી બ્રાહ્મણોનું કુલાભિમાન પણ તે મંજૂરમાં મોટા અંતરાય થઈ પડે છે.

શ્રાતિએ પોતાની ઉન્નતિ કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે ખરા, પણ જૂજ પ્રમાણમાં. લાંબે અંતરે ભારાએલી ત્રણ પરિપદો આ બાબતમાં કંઈ સંગીન કાર્ય કરી શકી નથી. પરિપદના હારાપોથી આમવર્ગ સદા વિમુખ જ રહ્યો છે. આનાં કારણો પણ છે. પરિપદ કેવળ કેળવાએલાનું જ ક્ષેત્ર બની રહી છે. કેળવાએલા જૂના વિચારના અલણ વર્તે સાથે ચર્ચા ચલાવવામાં નાનમ સમજે છે; તેમ જૂના વિચારવાળા મુંડચિત વિચારનું ક્ષેત્ર મિથ્યાભિમાન ખાતર છોડવા ચાલતા નથી.

એ કે ઉચ્ચ શિક્ષિત વર્ગ દહાડે દહાડે વધતો જાય છે, પણ એ વર્ગને જે પરિસ્થિતિમાં ઢંઢરવું પડે છે તે એવી હલકી હોય છે કે, એક કે એ પેઢીમાં એ શિક્ષિત વર્ગ પાછો સામાન્ય મેપાટી પર આવી જાયો રહે છે. જ્યાં સુધી કેળવણી સર્વોચ્ચ ન સ્વીકારાય, ત્યાં સુધી સતત પ્રગતિ સંધાવી મુશ્કેલ છે. કેળવાએલો પતિ પોતાની જ્ઞાતિમાંથી સમાન કક્ષાની પત્ની ન મેળવી શકે અને સરકારી કન્યા પોતાને માટે યોગ્ય પતિ જ્ઞાતિમાંથી ન પ્રાપ્ત કરી શકે એ સ્થિતિ સારી તો ન જ ગણાય.

ભોજનવ્યવહારમાં પણ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ બહુ સંકુચિત વિચારનો છે. કાઠીઆવાડી ને કચ્છી બીજી કોઇ પણ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ માથે એક પક્ષિતમાં બેસી નહિ જમે. મારવાડીનું પણ એમજ સમજવું, કેવળ ગુજરાતી-ખાસ કરીને અમદાવાદી-લગભગ બધા બ્રાહ્મણો સાથે એક પક્ષિતમાં બેસી જમી શકે છે. ગુજરાત-કાઠીઆવાડના કેટલાક સ્થિતિચુસ્ત શ્રીમાળીઓ તો પરદેશમાં પણ પોતાની આ પ્રજ્ઞાલિંગ જાળવી રાખ્યા છે.

આ જ્ઞાતિએ પણ હિંદને કવિ માધ જેવો પ્રખ્યાત કવિ અર્પ્યો છે. ગુજરાતને ચરણે દલપતરામ જેવો લોકપ્રિય કવિ સમર્પ્યો છે. કેટલાક રાજનીતિજ્ઞ, ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો પણ સારી સંખ્યામાં ગુજરાત-કાઠીઆવાડને ચરણે ધર્યા છે. પણ એ જ મહાપુરુષોને જ્ઞાતિએ તો પોતાની સંકુચિત મનોદશાને લીધે જીવનભર સતાપ્યા જ છે, એમ કહીએ તો ચાલે.

મહારા'કર ઇંદ્રજી દવે

ગુપ્તચરનો પત્ર

૨૬-૪-૩૧

મહેરજીના સાહેબ,

મારો છેવટનો પત્ર 'પ્રરમાન'માં પ્રગટ થયો ત્યારપછી તો ગાયરમતીમાં ઘણું પાણી વહી ગયાં. ગયા વર્ષની-લડત દરમ્યાન જોગ લોકગાનસના એક નવીન પ્રકારનો ખ્યાલ આવ્યો તેમ લડત બંધ થતાં પણ તે જ માનસના એક ભુદા પ્રકારનો ખ્યાલ આવ્યો. ગાંધીજીએ તહકુબીના ખત ઉપર સહી નહોતી કરી ત્યાં સુધી લોકો એમ વાતો કરતા કે ગાંધીજીમાં એટલું ડહાપણ છે કે જેથી તે સંધિ કરશે. આ રાષ્ટ્રદોષમાં આ વિચારો લોકો મૂકતા હતા એમ કહેવાનો મારો ભાવાર્થ નથી પણ સંધિ થાય તો સારુ એવા કોઇ ભાવથી વિવિધ જાતના લોકો વિવિધ રીતે વાતો કરતા; ખજુ જ્યારે ગાંધી-અરવીનનું કરારનામું બહાર પડ્યું કે તરત જ લોકમાનસમાં એક વિલક્ષણ ફેરફાર થતો દેખાયો. જે લોકોએ લડતમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો તેઓ તો મોટે ભાગે સૈનિકની માફક બહુ બોલતા ન હતા, તેમાંના કેટલાકને અમંતોષ હતો પણ તેઓ બહુ દીકા કરતા દેખાતા ન હતા; પણ જે લોકોએ લડાઇમાં કશું પણ કર્યું ન હતું, જેઓ વિલાપતી કાપડ પણ ઊડવા તૈયાર ન હતા, જેઓએ લડત દરમ્યાન એક જ જિંતા રાખી હતી કે હવે આ લડત ક્યારે બંધ થાય, તે લોકો તરફથી મોટામાં મોટો અસંતોષ જાહેર થયો હતો. તેઓને આ કરારનામું કરવામાં ગાંધીજીની બહુ મોટી ભૂલ જણાતી હતી, ગાંધીજી છેતરાતા હતા એમ લાગતું હતું. તેઓ ફરિયાદ કરતા હતા કે "ગાંધીજીએ નકામા લોકોને હેરાન કર્યા, મેળવી

મેઝવીને શું મેઝવું ?" ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ આ તે શહેરની પોળોના વતનીઓની વાત થઈ, પણ વધારે રમુજી વાત તો એ છે કે મરકારી અમલદારો જેમનું ફનાકુ ગાંધીજીની જેમથી અને ધગપણાના કાગા કેરથી પણ નહોતું ફરકયું એ લોકો ગાંધીજીની સખ્તમા મખ્ત સખ્તોમા ટીકા કરતા હતા, અને તે લડત ગમ કરવાની બાબતમા હું ધારુ છું આપે જ મને કહ્યું હતું કે કોલેજના અધ્યાપકો મંથિની બાબતમા બહુ મોટો અસતોષ ધરાવે છે !

હવેકુ માનમ બ્યક્ત કરતા આ જાતના સ્પષ્ટ ચિદ્ધો જ્યાં હો તે છતાંએ મામાન્યગતે લડાઇના પૂરમા તણાની પ્રજાને આ લડત ગમ થતા આઘાત લાગ્યો એ તો સ્પષ્ટ છે આનું કારણ હું તદ્દકુમીની શરતોમા એવું નથી માંધતો તદ્દકુમીની શરતો ગાંધીજીએ કહ્યું હતું તેમ કાયદાની ભાષામા લખાયેલી છે એટલે કેળવાયેલા લોકો પણ ગાંધીજીના અને ગોળ નેતાઓના ભાષ્ય ચિના તે શરતોનું તાત્પર્ય મમજી રાક્યા ન હતા જો કે જો રીતે મરકારી પોવાદી ચોકડું એ રાગોને અમલમા મૂકે છે તે નેતા તો અણમમજીઓની અણમમજી સાચી હતી એમ ધરીભર લાગી જાય છે પણ એ જ્યાં દઇએ મને લોકમાનસમા થયેલા આ આનાતનું કારણ જગ જુદું લાગે છે. ગરીબ ખેડાતી હોય અને અસ્તમાત એકાદ પક્ષ દોરડું ઢોઢી દે અને બાકી ખેડતો સામે પક્ષ ભોય પડે અને જો પ્રત્યાઘાત લાગે તેવો કઈક આ આઘાત હતો લડાઇના પૂરમા લોકમાનસ ખેડાતું હતું, એચિંતાની લોકો મમજી એ પહેલા રિચતમા એકાએક દેગદાર થઈ ગયો આથી ધરીભર લોકમાનસ નિરાશ થઈ ગયું અને આ નિરાશખિતાને અગતોય સધિ વિધેના અગતોયમા પશ્ચિમ પામ્યો પણ તમે કહેજો કે આમા કોઈ શું કરે ? હું એ કહું છું કે કોઈ શું કરે ? મારું નિરીક્ષણ તો એટલું કહે છે કે લોકો જ્યારે સધિને વિધે અસતો મહેર કરતા ત્યારે તેમા સધિની રાગજ એ મુખ્ય કારણ ન હતું પણ ઉપર જીવાળી એની માનસિક નિરાશખિતા કારણ હતું આથી કેટલાક ગળજીય ખેડાઓને પોતાની જીવિનું અપમાન થતું લાગ્યું પણ તમે જાણો છો કે મારો ધરોડો કોઈનું આ પત્રમા તો અપમાન કરવાનો નથી અને એટલા માટે તો 'પ્રસ્થાન'મા તમે તેને સ્થાન આપો છો અરુ

નહત મોકુફ રહી એટલે હું તો પાછા મારા પ્રિય વિભોના અધ્યયન અને નિરીક્ષણમા પડી ગયો દેખવારી મામમા નડિણદમા સતરામનો મહોત્સવ થયો મતરામને વિધે મને એક જાતનું આદરપૂર્વક કાલ હતું તમે જાણો છો કે માધારણ રીતે મને આપણા માધુઓ અને કહેવાતા વેરાગીઓ વિધે જાહુ આદર નથી, અને છતાંએ હિંદુધર્મના કેટલાયે ગરીબ ઉપર મને બહુ આદર છે જો કે બીજા માધુઓના કહેવાતા અપગ્રિહની તો હું હમેશા નિવળપણે ઠેકઠી કરૂ છું અને છતાંએ મને આપણી અપગ્રિહની ભાવનાને વિધે ખૂબ આદર છે અપિ પ્રાજ્ય રાજ્ય તુળમિથ પરિત્યજ્ય સહસા-વિશાન રાજ્યને તણખાની જેમ છોડી દેવાની બાબતમા માટે અને કેટલાક દાખવાઓમા તે જાતની શક્તિ માટે તો મારું માધુ ઝૂકે છે, જો કે ગળજીય દષ્ટિએ ગળજી એ ગળજી મિગકત છે એમ હું માનતો નથી પણ એ તો અચરુત છે મનગમ મદાગળની મસ્થામા આ જાતનો માથો અપગ્રિહ મૂર્તિ છે એમ મેં કેટલાયે આપ્તજન પાસેથી માખેડું બીજું, આજના કળિયુગમા અતિધિધર્મ તો મર્વયા લુપ્ત થતો જાય છે. દુર્ભાગ્યે હું એવું માનનારો છું કે દુનિયા તરફ થઈ ત્યાંથી જ કળિ પ્રવર્તમાન છે અને સતયુગ તો અગત્ય

વિચારકાની કલ્પનામાં જ દયાત છે. આમ છતાંયે પહેલાના કળિયુગને આજના કળિયુગ બેડે સરખાવતાં એક મોટા ધર્મનો નાશ થતો દેખાય છે અને તે અતિચિધર્મ. આનાં આર્થિક અને માનસિક કારણોની તપાસમાં હું અત્યારે નહિ જીતરું પણ હકીકત સ્પષ્ટ છે એમ મને લાગે છે અને એનું મુખ્ય કારણ માણસોનાં મન વધારે એકલપેટાં થઇ ગયાં છે અથવા તો સતપથ બ્રાહ્મણના પેલા અસુરોની જેમ આજના માણસોને પોતાનાં પેટ કરતાં કાષ્ઠખીજ વધારે મોટી વસ્તુ જણાતી નથી. શ્રીમંત કુટુંબોમાં, કે જ્યાં ખાનપાનનો ખૂબ વ્યય થાય છે ત્યાં પણ આ માનસિક કૃષ્ણતા પ્રતીત થાય છે. જાણે કે પોતાની જાત સિવાય બીજાની સેવા કરવાનો માણસોને કટાંગો આવે છે. એવા આ જમાનામાં સંતરામ એ મૂર્તિમંત આતિથ્ય છે, એવું ત્યારે મેં સાંભળ્યું ત્યારે તો મારું કેન્દ્રલ દિગુણ થયું.

સવારના પહોરમાં, શિયાળાની ટૂંકીમાં, પાંચ વાગ્યાના સુગારે નડિયાદમાં કુવાને કાંઠે સ્ત્રીઓનું મોઢું ટાળું પાણી ભરતું હતું. મને જરા નવાઇ લાગી. સાથીએ કહ્યું કે નડિયાદમાં દરેકના ઘેર એટલા મહેમાન છે કે આટલું વહેતું પાણી ન ભરાય તો બીજું કશું કામ થઇ શકે નહિ.

સંતરામના દર્શને હું ગયો. અતિશયોકિતના ધરાદા વિના કહું છું કે માનવ-સાગર ઉલટયો હતો. સત્યામહની લડતમાં તાલીમ મેળવી આવેલા સ્વર્પસેવકો જે રીતે વ્યવસ્થા જાળવતા હતા, તે જોઇને હિંદુસ્તાનના ભાવી વિષે મને તો આશા લાગી.

અસંખ્ય મહી શકાય એટલા માણસોને જમાડવા સામે મને વિરોધ નથી. જમણુ-વારોની પ્રચાની વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ હું જમણુવારોમાં માનનારો છું પણ પેલા યજ્ઞના દેવતામાં જે રીતે ઘી અને બીજા પદાર્થો હોમાતા હતા તે જોઇને તો મારો બધો આદર ધડીભર ગલિત થઇ ગયો. આવી દીકરી ભક્તજનોનાં હૃદય દુભાય, પણ શું કરીએ આ જગતમાં ભક્તજનોએ જ સહેવાનું છે એટલે તેઓ મારા જેવા અભક્તની દીકા સહન કરી લેશે.

પણ તમે જાણો છો કે મારું મન આવા આર્થિક નફોતોટામાં બહુ ધાર રહી શકતું નથી. મને તો એ યત્ન, એ માનવસાગર, એ સંતસમુદાય જોઇને બ્રાહ્મણયુગના અને ત્યાર પછીના મહાયાગો યાદ આવ્યા. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં શુદ્ધ પૂર્વેના બ્રાહ્મણ યુગને નિંદવાની એક પ્રથા—fashion—થઇ ગઇ છે. પણ એ પ્રાચીન યુગનો મારો ખ્યાલ મને એમ રહે છે કે હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિનાં મૂળ તો એ બ્રાહ્મણ યુગમાં જ નંખાયાં છે. સાહિત્ય, સંગીત, શિલ્પ, ન્યાય આદિ અનેક ગૌરવભરી બાબતોનાં બીજ અને વિકાસ એ મહાયાગની સંસ્થાઓમાં દેખાય છે. શૂદ્રસંઘર્ષ પણ એ સંસ્થામાં જ વિકાસ પામતો દેખાય છે.

આ મહાયાગો પ્રસંગે દેશદેશના વતનીઓ આવતા અને આવા માનવ સમુદાયોમાં જે આર્થિક અને માનસિક આપ-લે થતી તેના હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં મોટો ફાવો છે.

એટલે અમિમાં આહુતિઓ આપવામાં જરા પણ શ્રદ્ધા ન હોવા છતાં મને એ પ્રાણી કાળ માટે બહુ આદર છે. મને વૈરાગી સંરધાઓ કરતાં મંગલમય સામાજિક સંરધાઓમાં કાંઈક વિશેષ આકર્ષણ છે. એથી એ યુગ મને ગમતો હતો.

ગમે તેમ હો પણ મને આ સંતરામનો ઉત્સવ જોઈને એ પ્રસંગનું રમરણ થયું. સાધુ સંતોને વિષે બહુ આદરબુદ્ધિ ન હોવા છતાં તેઓને વિષે મને કુતૂહલ તો ખૂબ જ છે એટલે જાની રફિ તેટલા સંતોના સમાગમમાં આવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. વળી તમે જાણો છો કે મને યોગની પ્રક્રિયાઓમાં કંઈક શ્રદ્ધા છે. એટલે મારે એ પણ જોવું હતું કે આમાં કાંઈ સાચા યોગીઓ છે કે ? હું તમને તગત જ જણાવી દઉં. યોગ વિષેની મારી લાલસા તો પૂરી ન થઇ પણ તેના કરતાં કેટલીક વધારે મદસ્તવની બાળત જાણવા મળી. સંતરામ પોતે જ તપ અને સંયમની પ્રસન્ન મર્તિ છે. બીજા સાધુઓમાં કેટલાક તો અગાડળગડ હતા, કેટલાક જમાનાને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરતા લાપણીઓ હતા, પણ ત્રણ ચાર સંતો ખરેખરા વિદ્વાન અને ખરેખરા સંયમી હતા. તેમને જોઈને તેમના બધા વિચારો સ્વીકાર્ય ન હોવા છતાં મને પ્રસન્ન થતું. કેટલાકને ચરણે પડવાનું સહજ જ મને થઇ જતું. આ યોગીક સંતોમાં મને આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની પરંપરા સચવાતી હોય એમ લાગ્યું, જે કે આખા હિંદુસ્તાનને લાગેલા બીજાણપણાના રોગમાંથી તેઓ પણ સર્વથા મુક્ત નહિ હોય. ખેરસદમાં સરકારે કરેલા સ્ત્રીઓ ઉપરના અત્યાચારોની, હકીકતથી એક વૃદ્ધ પ્રજાચક્ષુ વિદ્વાન સંતની આંખમાંથી આંસુધાર પડી ત્યારે મને થયું કે આ સંતો હું માનતો હતો તે પ્રમાણે જડ થઇ ગયેલા નથી; પણ જ્યારે એ સંતે લાચાર થઇને એમ કહ્યું કે “ હમ કયા કરે ? ” ત્યારે મને એમ થયું કે હિંદુસ્તાનના ભૂતકાળમાં આટલું જીવું આધ્યાત્મિક વાતાવરણ હોવા છતાં સારારિક વસ્તુઓને વિષે આ “ હમ કયા કરે ? ” નું માનસ આપણી પરતંત્રતા માટે ખૂબ જવાબદાર હોવું જોઈએ અસ્તુ. આ મંતોને મળવાથી સાધુઓ વિષે એકંદરે મારો આદર વધ્યો.

x

x

x

તમે બધા રાજદારી કાર્યકર્તાઓ તહકુબીને ચર્ચતા હતા ત્યારે મને તો આ લગત દરમ્યાન કેટલેક અંશે દાણી રાખેલા મારાં જૂનાં કુતૂહલો પૂરાં કરવાનું મન થયું. પેલા અમેરિકન નવલકથાકાર સીક્લેર લુઇને તોખેલ ઇનામ મળ્યું ત્યારથી મને એમ થતું હતું કે “ લગ્ના જોઈએ તો ખરા કે આ અમેરિકન લેખકમાં શું હીર છે ? ” તમારા પેલા અમેરિકા જન્મ આવેલા મિત્રને ઘેર હું ગયો હતો ત્યાં “ એડમર ગ્રેન્ડી ” નામની સીક્લેર લુઇની નવલકથા પડી હતી. જે પુસ્તકો ઉપર એને તોખેલ ઇનામ મળ્યું એમાંનું આ એક છે.

વાર્તા વાંચતાં તો આકર્ષક લાગી પણ વાર્તાને આકર્ષક કરવાની કળા યુરોપ અને અમેરિકાના સાધારણ લેખકોને પણ એટલી બધી હસ્તગત થઇ ગઇ છે કે તેટલા ઉપરથી હું તેની તોખેલ ઇનામની લાપકાત સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો. મારી લોકઅર્પમાં પુસ્તકોની સમાલોચનાને તમે રચાન આપશો કે નહિ એ વિષે મને શંકા છે, પણ મારી પોતાની ચર્ચા એમાં થતી હોવાથી અને હું પણ લોકોનો એક ભાગ હોવાથી આપ તે રવીન્દ્રશ્રી એવી આશા રાખું છું. અને વળી હું જે કાંઈ લખું છું તે સમાલોચના પણ ન કહેવાય !

‘એલ્મર ગેન્ડ્રી’ માં સીકલેર લુધનો પ્રયત્ન ૧૯મી સદીના અંત ભાગનો અને ૨૦મી સદીના ચાલુ દાયકા સુધીના અમેરિકન જીવનના એક ભાગનો પ્રતિબિંબ આપવાનો હોય એમ લાગે છે. હું આ સમય આપું છું કારણકે લેખકે ૧૯૨૫ ની સાલનો નિર્દેશ કર્યો છે. આમાં અમેરિકાની ખ્રિસ્તી ધર્મના વિવિધ ફાંટાઓની મંસ્થાઓનો અને હિંદુસ્તાન માંથી પણ ગયેલા એકાદ ધર્મના ધર્તિગતો લેખકે ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સીકલેર જે ખ્યાલ આપ્યો છે તે વાસ્તવિક છે એમ માનવાનું મન તો થઈ જાય છે; પણ એમ કરવા જતાં અમેરિકાની ખ્રિસ્તી ધાર્મિક સંસ્થાઓને કદાપિ અન્યાય થઈ જાય. એટલે એમ કહેવું એ ઉચિત છે કે આ ગ્રંથમાં સીકલેરે આ ધાર્મિક સંસ્થાઓના જે ગૂઢ અને પ્રગટ દોષો છે તેના ખ્વસક ઉપહાસ કર્યો છે. ધર્મને સમાજમાં ફેલાવવા માટે તેને જે રૂઢ રૂપો આપવા પડે છે, તે રૂપો આપવામાં જ કેટલેક અંશે ધાર્મિક અનુભવની નૈસર્ગિકતા નાશ પામે છે. ૧૧મી ધર્મ શરૂઆતમાં માણસોના વર્ગોને સંસ્કારી કરતો હશે પણ ધર્મનું પ્રારંભનું તાનું બળ સંસ્થાઓમાં ભૂત થતાં ધર્મના ઉપર તેના અનુયાયીઓના તે તે વર્ગના માનસની છાપ પડ્યા વિના રહેતી નથી. અમેરિકા એટલે કે ડોલરનો દેશ, ડોલરો કમાવા માટે અજબ અવસ્થા, દરેક વસ્તુનું ડોલરથી માપ લેવાની ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર પણ આ ડોલરની અવસ્થાસક્તિની ઊંડી છાપ પડી ગઈ છે. આથી ડોલરની બાબતમાં તો અમેરિકાએ અનુવં પત્ત ‘વિજય’ મેળવ્યો છે એમ કહી શકાય. એની એ જ અવસ્થાસક્તિથી ધર્મનાં રૂઢ રૂપોને પણ ખૂબ વ્યવસ્થિત અને મંગલિત કરી નાખ્યાં છે. પણ ‘એલ્મર ગેન્ડ્રી’ વાંચતાં જણાય છે કે આ બધામાંથી ધર્મ તો મરી જ ગયેલો દેખાય છે. “એલ્મર ગેન્ડ્રી” માં ‘American commercialised Christianity’ નો હબ્બ ચિતાર છે. પણ આમાં અમેરિકાનો દોષ હોય એમ મને નથી દેખાતું મને તો આમાં ધર્મને સમ્રદાયોનું રૂપ આપવાની કેટલેક અંશે અનિવાર્ય રીત જ જવાબદાર લાગે છે. તમારા આ ધર્મક્ષેત્ર મનાતા હિંદુસ્તાનમાં પણ ખીન્ટુ યું થયું છે? દા. ત. તમને પ્રાણજોને મહેનત કર્યા કરતા જિલ્લા માગીને જીવવું વધારે અનુકૂળ લાગે છે, એટલે તમે તમારા દેવ શકરની ઉદાત્ત કલ્પનામાં જિલ્લાદન પણ મૂકી દીધું. આ અનુયાયીઓ પોતાના દેવને પોતાના રૂપમાં કેવો ધરે છે તેના દાખલો થયો. એક ખીન્ટો દાખલો આપુ. જૈન ધર્મ એ ત્યાગનો અને તપનો ધર્મ ગણાય છે. તેના પડિતો તેને આવે ઝોળખાવે તો છે જ. પણ જૈન ધર્મના કહેવાતા વેપારીઓએ તેને કેવું સ્વરૂપ આપી દીધું છે? તમે કદાપિ જાણતા નહિ હો. પણ જેમ બજારમાં ડોષ બીજની હરાજ ધાય તેમ જૈન મંદિરોમાં અને અપાસરાંઓમાં અમુક વિધિઓ કરવાના હક્કની પણ હરાજ ધાય છે! વેપારી વર્ગ પોતે સોનારૂપા અને જવાહીરમાં રાચે છે એટલે તેણે તેના વીતરણ દેવને પણ સોનું રૂપ અને જવાહીર ભારાભાર પહેરાવ્યું. વેપારીઓને પોતાની પેદીઓ નફો આવે એ રીતે ચલાવવાની ટેવ હોય એટલે તે ટેવનો ફાયદો આસુંદળ કસ્યાણુજીની પેદીને પણ મળે. ઇત્યાદિ. ધર્મ તેના અનુયાયીઓથી કેટલો બધો વિકૃત થાય છે તેના ઇતિહાસમાંથી બીજા અનેક દાખલાઓ ટાંકી શકાય....

પણ આંતો બધું અપ્રસ્તુત ગણાશે. હું લોકચર્ચા કરવા એટલું ‘એટલે’ પુસ્તકની વાત કરવા જતાં, પણ તેમાં જ ઊતરી પડાય છે.

‘ એલ્મર ગેન્ડ્રી ’ Y. M. C. A ની ટરવેલીંગર કોલેજમાં લખ્યો એક વિદ્યાર્થી છે. આ સંસ્થામાં યુવાનોને ધાર્મિક બનાવવાને વિવિધ પ્રયત્નો થાય છે. પણ ‘ એલ્મર ગેન્ડ્રી ’ને ધર્મની કાંઈ પડી નથી. તેનું મન જીવાનીનાં પ્રયોજનો પૂરાં કરવામાં પડેલું છે. શરીર ખૂબ મજબૂત બાંધાતો છે. રમતોમાં પહેલે નંબર. બધાય એનાથી ખીએ. આ ધાર્મિક પરહેજ-માંથી દારૂ પીવામાં અને જીન્સી વલણોને તૃપ્ત કરવા જીવાન છોકરીઓ સાથેના પ્રસંગો શોધી કાઢવામાં તેની ખાસ વિશેષતા છે. તેના તોફાનને માટે Hell raising ચબ્દ વાપર્યો છે અને તેનું પોતાનું ખીલું નામ Hell-cat સાચીઓએ પાડ્યું છે. તેની ઝોરડીમાં રહેતો તેનો જીમ લેફ્ટીસ નામનો ખીલો મિત્ર છે. આ મિત્ર એલ્મરના જેટલો બળવાન કે દારૂ અને સ્ત્રી માટેની અદમ્ય વાસનાવાળો દેખાતો નથી, ને કે તે એલ્મરનાં આ બધાં પરાક્રમોમાં સાથી તો રહે છે. પણ તેની નાસ્તિકતા બુદ્ધિપૂર્વક ઘટાવેલી અને લગભગ સાંપ્રદાયિક યુદ્ધ ગયેલી છે. જ્યારે એલ્મરની છુદ્ધિને પોતાને આવી બાબતોમાં રસ જ નથી. જીમ લેફ્ટીસ એની આગળ નાસ્તિકતાની દલીલો મૂકે એટલે તે તેને સ્વીકારી લે અને પોતાને પણ નાસ્તિક કહેવડાવે. બાકી એલ્મરનું મન તો એની લાલસાઓ તૃપ્ત કરવામાં સતત રોકાયેલું રહે છે. મારી સમજ પ્રમાણે ‘ એલ્મર ગેન્ડ્રી ’ને સમજવા માટે તેના સ્વભાવનું આ લક્ષણ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કારણકે એ જ્યારે પાદરીપણાની પાપરીઓ ચઢતો ચઢતો લગભગ ખીરાખી પહોં સુધી પહોંચે છે, એટલે કે વાર્તાના અંત સુધી-તેના સ્વભાવનું આ લક્ષણ બદલાતું નથી. ધર્મની ભાવના એના દિલમાં મુદ્દલ ઊતરતી જ નથી. સંપ્રદાયનાં વિવિધ રૂઢ રૂપોનો ઉપયોગ, તે પોતાની જીન્સી વૃત્તિ અને વહેવારી સુખનું જીવન ગાળવાના હેતુથી જ કરે છે. અને આવો માણસ-શક્તિવાળો તો તે છે જ-જે સરળતાથી ધર્મની સંસ્થાઓમાં અગ્રણીપદ લઈ શકે છે તેમાં જ અત્યારના અમેરિકામાં અલિખત ખ્રિસ્તી ચર્ચોની સખ્તમાં સખ્ત ટીકા આવી જાય છે.

એલ્મર ગેન્ડ્રીને ધાર્મિક બનાવવાને માટે તે ગંરથાના અધ્યાપકો અને આચાર્ય અને ખીજા ધાર્મિક વિદ્યાર્થીઓ ઘણા આતુર છે. પણ એલ્મર કોઈને કોઈ આપતો નથી. એક વાર એલ્મર અને તેનો મિત્ર તેના એકાદ પરાક્રમમાંથી પાછા આવતા હતા ત્યારે તેનો એક સાથી કે જેણે પાદરી થવાનું નક્કી કર્યું હતું તે એક સભામાં બાપણ આપતો હતો. ત્યાં કેટલાક માણસો તે ખીચારાને સતાવતા હતા. એલ્મર અને તેનો મિત્ર ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. તેમને આ ધાર્મિક સહાધ્યાયી માટે મુદ્દલ આદર કે પ્રેમ ન હતો, પણ જ્યારે ખીજા માણસોને તેને સતાવતા જોયા ત્યારે એલ્મરે મારામારી કરી પોતાના મિત્રને બચાવી લીધો અને પેલા વિરોધીઓને દબાવી દેવા ધર્મનાં પણ આવેશલયાં શબ્દોમાં વખાણ કર્યા. બસ થઈ ચૂક્યું. આ હકીકત આખી કોલેજમાં ફેલાઈ ગઈ. એલ્મર હવે ધર્મ તરફ વળ્યો છે કે ધાર્મિક થતો જાય છે એ વાતાવરણ એની આજુબાજુ ઉત્પન્ન થઈ ગયું. કોલેજના આચાર્ય પણ એની સાથે પ્રેમથી વાત કરી, અને એલ્મરને ખરો ધાર્મિક પુરુષ બનાવવાને બધાએ ઘેરો ઘાલ્યો. જીમ લેફ્ટીસની નાસ્તિકતાએ થોડાક સમય સુધી તેને મદદ કરી પણ છેવટે તે જુદા જુદા પ્રજાઓમાંથી થયેલાં ધાર્મિક આક્રમણો આગળ ટકી શક્યો નહિ. આમાં તેની મા પણ એક પ્રબળ કારણ બની. એલ્મરને આ દુનિયામાં ફક્ત તેની માને માટે જ સાચી લાગણી હતી. બાકીનું જગત તેના મોગનું ક્ષેત્ર હતું અને તેની માની ઇચ્છા

તેના દીકરાને પાદરી ધયેલો ખીસપ-યથેલો જોવાની હતી. આવાં અનેક બાલકારણો જે સૌંકલેર લુછએ અદ્ભુત કુસળતાથી વર્ણુવાં છે તેના તે ભોગ થયો અને તેણે ચર્ચમાં પ્રવેશ કર્યો. નવલકથાનો પછીનો ભાગ એલ્મર ગેન્ડ્રી એક પછી એક-બેપ્ટીસ્ટ, મેથોડીસ્ટ ઇવેન્જલીસ્ટ, ક્રિશ્ચિયન સાયન્સ, આદિ સંપ્રદાયોમાં જાય છે, દરેક પ્રસંગે તે કટલી કુસળતાથી પોતાનું કામ આગળ ધપાવી શકે છે, કોઈ અનિવાર્ય બળને વશ થતો હોય એમ કેવી રીતે આકર્ષક સ્ત્રીઓને વશ કરે છે, અને એક પછી એક કેવાં ધર્તિંગો ધપાવે જાય છે તેની ચોંકાવી નાખે એવી કથા છે. એલ્મર ત્યારે તેની મહત્વાકાંક્ષાની પદ્ધતિએ પહોંચવાની તૈયારીમાં છે તે વખતે એક દક્કા ધધા કરનારી મોહક સ્ત્રી તેને ફસાવે છે, સુપ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્ય એલ્મર ગેન્ડ્રીનું દુરાચરણ અમેરિકાનાં છાપાંએ ચડે છે, પણ એક કુશળ ફોનદારી મુતાના વફીસ મિત્રની મદદથી બધું ખોટું છે એમ જાહેર થઈ શકે છે. આ અરસામાં એલ્મર ખૂબ હૃદયસતાપ અનુભવે છે, તેને પરિણામે કંઈક સાચી પ્રાર્થના કરી શકે છે. પણ પ્રાર્થના કરતાં કરતાં ગાયક મડળ તરફ વળે છે. ત્યાં તે એક નવી ગાયક છોકરી જુએ છે. A new singer, a girl with charming ankles and lively eyes, with whom he would certainly have to become well acquainted. આ વિચાર મનમાં વિદ્યુતવેગે ઉદ્ભવી જાય છે. બાપી રહેલી પ્રાર્થનાની ચાર પાંચ લીટીઓ એલ્મર પૂરી કરે છે અને ત્યાં વાર્તા પણ પૂરી થાય છે.

“ટરવેર્લીન્ગર” કોલેજમાં ભણતો એલ્મર નવલકથાને અને પણ એ જ એલ્મર રહે છે.

આપણે મળ્યા ત્યારે મેં તમને “એલ્મર ગેન્ડ્રી”ની વાર્તાની પદ્ધતિ વિષે વાત કરી ત્યારે તમે એ પદ્ધતિને “અડવાના પરાક્રમ”ની વાતની પદ્ધતિ સાથે સરખાવી હતી. અત્યારે લખતાં મને એ તમારી સરખામણી ઠીક લાગે છે. અદ્ય કામલાલસાવાળો એલ્મર ગેન્ડ્રી દુનિયાના બધાથે ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં વારાફરતી દાખલ થાય, દરેક સંપ્રદાયને સમૃદ્ધ અને લોકામાં ભણૂંતો કરે અને દરેક વખતે નવી નવી સ્ત્રી વિધેની પોતાની લાલસા પૂરી કરતો રહે. કથાની પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ પણ ‘એલ્મર ગેન્ડ્રી’ સરળતા અને સચોટતાનો એક મરસ નમૂનો છે. પણ મારી દૃષ્ટિએ આ નવલકથાની વિશેષતા સૌંકલેરે ‘એલ્મર ગેન્ડ્રી’ના મનનો જે ચિતાર આપ્યો છે તેની અદર છે.

નવલકથામાં ચારિત્રનિરૂપણના ત્રણ પ્રકારો ખાસ કરીને નોંધવા જેવા છે. સર વોલ્ટર સ્કોટ વગેરેની એક શૈલી, જેમાં મનની સપાટીનાં વર્ણન હોય અને ફક્ત રીતે છટ અને અનિષ્ટ તત્ત્વોનાં વર્ણન હોય. ખીજી, રસિયન લેખક ડોસ્ટોવેસ્કી અને તેની અમર નીચે આવેલા લેખકોની. આ કૃતિઓમાં જનાવોનાં પરિમાણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું નથી, પણ મનનાં ૫૩ પાછળનાં ૫૩ ઉમેડવાનો પ્રયત્ન હોય છે. આ શૈલીને ક્રોઇડ વગેરેની સાઇકો-એનાલિસિસના સંરોધનોએ ખૂબ મદદ કરી છે. આ કૃતિઓના ફેટલાક ભાગ ચિત્ત-શાસ્ત્રનાં પ્રકરણો જેવા પણ લાગે. સૌંકલેર લુછમાં મને એક નવીન શૈલી દેખાય છે. એમાં પણ ઉદ્દેશ મનની સપાટીનાં પાછળનાં પડોનો નિર્દેશ કરવાનો છે અથવા તો એક દલીલ કે માણસના વર્તનમાં જેનું તેને સ્પષ્ટ બાન નથી એવાં પાછળનાં માનસિક બળો તેની પ્રવૃત્તિનાં

ખરેખર કારણ છે એ બતાવવાનો છે. અને આ ઉદ્દેશ ડોક્ટરોએ રચીની જેમ સ્વભાવનાં વર્ણનો કરીને નહિ પણ ખાતના તે તે પ્રસંગ ઉપરના શબ્દો, વિચારો અને કાર્યોથી, 'એક્મર ગેન્દ્રી' એક પછી-એક જે કાર્યો કરે છે અને અત્યેક કાર્ય તેના એરક બળોને જે રીતે વ્યક્ત કરે છે તેમાં મને આ લેખકની નિશિષ્ટતા દેખાય છે. માણસના મનમાં જે વાસનાઓ રહેલો છે, જે વાસનાઓને આટલા વર્ષની માનવ સંસ્કૃતિ સુધારી શકી નથી, અને જેનું સ્વરૂપ પશુની સાથે સમાન હોવાથી આપણે જેને ખાશવવાસનાઓ અથવા વૃત્તિઓ કહીએ, તે અબજોતાં માણસને કેવી રીતે પ્રેરે છે, અને જણાયા પછી માણસની ખુદ્ધિ આદિ બીજી શક્તિઓનો પોતાના સાલમાં કેવો ઉપયોગ કરે છે તેનું સચોટ ચિત્ર 'એક્મર ગેન્દ્રી' માં દેખાય છે.

વાર્તા પૂરી થતાં મને એમ તો લાગ્યું કે નોબેલ ઇનામ અર્યાને નથી ગયું, જો કે બધાએ વાર્તાના લેખકો અને નવલકથાકારો પોતાના મનના ખુણામાં ક્યાંક એમ માનતા હશે કે વધારે સારાં રચનારો રહી ગયાં છે. અરતુ, એની સાથે આપણને કાંઈ સંબંધ નથી.

'એક્મર ગેન્દ્રી'ની દૃષ્ટિથી હું આપણા દેશમાં આણુ મંપ્રદાયો તરફ નજર કરવાને લક્ષ્યાર્થે હું આપણા બધા ધાર્મિક મંપ્રદાયો અત્યારે જે લોકોના હાથમાં છે તેમાં બધા 'એક્મર ગેન્દ્રીઓ' હયાત છે એમ માનવું ગમે નહિ પણ કદાપિ માનવું પડે. 'એક્મર ગેન્દ્રી'ઓ બીજા બધા ધંધાઓમાં હશે પણ ધર્મના ધંધામાં તેઓ સૌથી વધારે અકારા લાગે છે. એથી એમ લાગે છે કે બીજા બધી વસ્તુઓના ભલે ધંધા યાવ પણ ધર્મનો ધંધો યાવ એ ઠીક નથી. અમેરિકામાં જેમ બીજા ધંધાઓ આગળ વધ્યા છે તેમ આ ધર્મનો ધંધો પણ આગળ વધ્યો છે એટલો એને એની પ્રગતિનો ગેરલાલ છે.

વારુ આ કાગળ મારી આંખ દૂખતી હતી તે વેળાએ બીજા કાંઈ કરવું ગમતું ન હતું ત્યારે લખાવેલો છે. એટલે મારો સમય વ્યતીત કરાવીને તો આ કાગળ કૃતાર્થ થઈ ગયો છે. તમને ચોગ્ય લાગે તો આ ખીચડા જેવા કાગળને પ્રગટ કરશો. અત્યાર સુધીના તમે મારા કાગળ પ્રગટ કર્યા છે એટલે આ કાગળ લખાવતી વખતે એ પ્રગટ થવાનો છે એવો વિચાર મનમાં રહેલો છે. પણ ઇશ્વરની જેમ તમને આના માર્ગ પણ અભેદ છે.

સિ. આપનો નમ્ર સેવક

ગુમેશ્વરના સલામ.

ભારતીય સહુગીત કલા:-લેખક: મહારાષ્ટ્રીશકર અખાશકર શર્મા. સંગીતલેખન-ચિહ્નો: શ્રીધર લક્ષ્મણ નાંબેકર. પ્રકાશક: ન્હાદેવી મહારાષ્ટ્રીશકર શર્મા, આચાર્ય-કન્યા શુરુકુલ, ગણદેવી, કિ. ૩. ૭)

અતિ હર્ષની વાત છે કે હિંદમાં કાલના અસાંતિના વાતાવરણમાં પણ ગુજરાતી ભાષામાં સંગીત જેવા વિષય ઉપર એક ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે એ ગ્રંથ અથવા પુસ્તકનું નામ "ભારતીય સંગીત કલા" છે. તેના કર્તા અને લેખક પડિત મહારાષ્ટ્રીશકર અખાશકર શર્મા છે. પડિત પોતે ગણદેવી શુરુકુલ આશ્રમના માસિક છે. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી ન્હાદેવીએ અને એ જ શુરુકુલનાં આચાર્યએ પુસ્તકનું પ્રકાશન કર્યું છે. પુસ્તકમાં મંત્રા કરેલાં ગુજરાતી ગીતો પડિત મહારાષ્ટ્રીશકરનાં છે. ગીતોનું સ્વરોચ્છ વડોદરાના રા. રા. શ્રીધર લક્ષ્મણ નાંબેકરે કર્યું છે. પુસ્તકમાં સાઠ જુદા જુદા ઉચ્ચ ઉરતાદી રાગો તેના પલટાએ સંહિત આપ્યા છે. ગીતો પણ સર્વધર્મમાન્ય એકાદ્યભાવ તથા રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળાં છે, એમ તેમના કૃતિનાં દાવો છે. તે ઉપરાંત પ. ભાતખંડેકૃત દસગનયાદ અને તનુગન્ય ૧૫૦ રાગોનું સ્વરપદશીક કોષ્ટક તેમજ પ્રચલિત તાલોના ટીકાના બોલો-માત્રાઓ વગેરે છે અને કર્તાની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના એ તે પુસ્તકની વિશેષતા છે, જેના ઉપર હું વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા માગુ છું.

મારા મિત્ર અને શુરુબધુ પ. ઝોંકારનાથજીએ એ પુસ્તકને આશીર્વાદ આપતાં એક વસ્તુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે એ કે "હિંદુસ્તાની સંગીતમાં જે ભાવભીના રાગો છે અને એના જે પ્રાચીન પદોની હૃદયગ્રાહી સ્વરરચના છે તેને ગાયકોની સહાયથી અપનાવીને મહારાષ્ટ્રનું સંગીતોપયોગી સાહિત્ય-ધનને વધારવાને કિર્તોરિકર, ગડકરી, ખાડિલકર જેવા મહારાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠિત કવિઓએ ધણો યશસ્વી પ્રયોગ કર્યો છે, જેને પરિણામે આજે એ સ્વરરચનાથી લખાયેલાં પદોને 'મહારાષ્ટ્રીય સંગીત'નું નામાભિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં, ગુજરાતના પુરંધર કવિઓએ હજી સુધી એ માર્ગ તરફ દૃષ્ટિ નાખી હોય એમ જાણમાં નથી. ગુજરાતે ધ્વનિ-કાવ્યો અને ગરબા-રાસ જેવાં લોકગીતોનો પર્યાપ્ત વિકાસ સાધ્યો છે, પરંતુ એ વણદેખ્યો માર્ગ હજી પણ વણદેખ્યો જ છે.

આ પુસ્તકના રચિતાએ એ માર્ગે ભલી કૃત્ય આરંભી છે; અને તેઓ એમના એ સુપ્રયાસ માટે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

પડિત ઝોંકારનાથજીના એ આશીર્વાદને હું અંતઃકરણપૂર્વક ટેકા આપુ છું, અને પુસ્તકમાં જે દીકાત્મક ભાગ છે તે ઉપર આવું છું.

(૧) "સંગીતશાસ્ત્રદર્શન" નામની ભૂમિકા જે પુસ્તકના આરંભમાં આપી છે તેના

તરફ વાયકોનું ધ્યાન ખેંચવા માગુ છું પડિતજીએ શાસ્ત્રનું દર્શન કરાવ્યું છે તેમા સગીત શાસ્ત્ર ઉપરના પુસ્તકોનું તેમનું વાચન ઠીક જણાય છે આપણા દેશમા સ્વરલેખન પદ્ધતિ જે હતી તેનો નમૂનો મામવેદમાથી ઉદ્ભૂત કર્યો છે તેની વિરોધ ચર્ચા પડિતજીએ કરી હોત તો વધુ સારુ થાત “તાનસેન જેવો ગાયકસમ્રાટ શુદ્ધ વૈષ્ણવ હિન્દુ હરિદામનો શિષ્ય પણ તેવા તાનસેન જેવાએ પણ સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ લેવા કે તેનો ઉદ્ધાર કરવા ઇન્ટેન્જરી બતાવી હોય તેવું કાંઈ જણાતું નથી, પોતાના કામને ચિરજીવી રાખવા કાંઈ અથ પણ તેમણે લખ્યો નથી એ તેઓની શાસ્ત્ર અને અક્ષરજ્ઞાન તરફની ખેદરક્ષારી યતા વવાપૂરતું સ્વાર્થીપુલાક ન્યાયે બમ છે ” તાનસેન સગીતમા વિદ્વાન પ્રતિભાશાળી ગાયક હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ એક સંસ્કૃત વિદ્વાન પણ હતા તાનસેન વિષેની પડિતજીની માહિતી અધૂરી લાગે છે, કાગણ કે “સગીત કંપદ્રુમ”મા તાનસેનરચિત કેટલાએ ગીત પ્રબંધો મોજૂદ છે આ ઉપરાંત તાનમેનની સાક્ષરતાનો ઉત્તમ ખ્યાલ આવે છે એટલુંજ નહિ પણ બારીક દ્રષ્ટિએ તે ગીતો તપામતા તાનસેને સગીતમા કેટલી ક્રાન્તિ આણી છે તેનો પણ ખ્યાલ આપણને આવશે મેં એવા ગીતોનું ટાંચું કર્યું છે, અને થોડા મમથમા તેને પ્રસિદ્ધ કરવા માગુ છું આ ઉપરાંત તાનસેને મહમદી ધર્મ સ્વીકારતા પહેલા એક ગણપતિસ્તોત્ર રચ્યું છે તેની નોંધ “મિશ્રગુણવિનોદ”મા છે તાનસેનકૃત નજી અથોની નોંધ તેમા છે —

મંગીતસાર સવત ૧૬૧૭

સગીતમાયા „ „

શ્રીગણેશસ્તોત્ર „ „

|| ત્રણે અથો મંવત ૧૬૧૭ એટલે ૪ મ. ૧૫૬૧ ના છે આ વખતે હિંદમા માર્ અકબરનું ગળત હતું તાનમેન પાછળથી અકબરતા દગબારમા ગળગાયક તરીકે ઠેડાએલા તે પ્રસિદ્ધ છે

આના પછી મંગીતની વ્યાખ્યા, કૃતિ સ્વર-મીમામા, બાવીસ શ્રુતિઓ, સાત સ્વરો, મના લક્ષણો ૧૦ પ્રાચીન ગ્રંથના આધારે કલા છે પછી સ્વરયોજનામાન આવે છે મા અથકર્તાની સમજમા કઈ ફેર જણાય છે સમ સ્વરોતા આદિલનનું પ્રમાણ બરાબર આપ્યું છે, પરંતુ વજનના માપ બરાબર નથી ૪ ૧૩ ઉપર સમસ્વરોના અનુક્રમે વજન શેર ૨૪, ૨૭, ૩૦, ૩૨, ૩૬, ૪૦, ૪૫, ૪૮ આપ્યા છે તે બૂલભરેલું લાગે છે, કારણ કે મમ સ્વરોનું આદિલનનું પ્રમાણ સરખું હોતું નથી દાખલા તરીકે મધ્યપદ્મના અવાજનો તાર કાયમ કંવા માટે જેટલું વજન જોઈતું હોય તેનું બમણું નહિ પણ સ્વરની ઉચ્ચાઈના પટના વર્ગ જેટલું વજન દ્વિગુણ પડે (એટલે તાર મમકનો “મા” સ્વર) ઉત્પન્ન કરવા માટે જોઈએ

તેના નિયમ નીચે મુજબ છે —

(1) For a given string, and a given tension, the time of a vibration varies directly as the vibration number and inversely as the length

(2) When the length of the string is given, the vibration

number varies directly and the time of vibration inversely, as the square root of the tension.

(3) The strings of the same length and tension vibrate in times which are proportional to the square root of the linear density, the vibration number being in inverse ratio to this.

Page 6 "On Sound" by Dr. W. H. Stone

આ નિયમો ઉપરથી જણાશે કે, તારની લંબાઈ અને સ્વરોની આદિલનસંખ્યાનું પ્રમાણ વ્યસ્ત હોય છે; તેમ જ સ્વરની ઊંચાઈના વર્ગના પ્રમાણમાં તારનું (tension) ખેંચાણ વધે છે.

ખેંચાણ વ્યક્ત કરવા માટે આપણે તારના એક છેડામાં વજન બાંધીને તે તાર એ મેડુની સહાયથી એક લાકડી-ઝાંડી (Sonometre) ઉપર સટકાવીએ અને પછી દરેક સ્વરનું વજન તપાસી શકીએ.

તે ઉપરથી જણાશે કે સપ્તસ્વરોના આદિલનના ગુણોત્તરના વર્ગ કાઢવાથી વજનનું પ્રમાણ નીકળશે જેમકે :

પ્રથમ અને પંચમ સ્વરનું આદિલન પ્રમાણ—સા : ૧ : ૫ જે છે. તે પંચમ સ્વરના પટનો વર્ગ કાઢવાથી પંચમનું વજન આવશે. $૧ \times ૨૫ = ૨૫$ આ રીતે પંચમ સ્વરનું ૨૫ શેર વજન આવે.

તેમ જ મધ્યમનું $૧ \times ૪ = ૪$ શેર મધ્યમ સ્વરનું વજન આવ્યું.

ગાંધાર સ્વરનું $૧ \times ૯ = ૯$ શેર ગાંધાર સ્વરનું આવ્યું.

એ જ પ્રમાણે દરેક સ્વરનું વજન આદિલનની સંખ્યાની સહાયથી કાઢી શકાય.

પાન ૧૩ ઉપર જે પ્રમાણ આપ્યું છે તે આદિલનનું છે. તેના જ વર્ગ કરવાથી સ્વરોનાં

વજન આ પ્રમાણે આવશે—

સા	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નો	સા
૧,	૪, ૬, ૯, ૧૬,	૨૫,	૪,	૨૫,	૬૨, ૬૪,	૪	

આના પછી વિકૃત (કોમલ, તીવ્ર) અને રચાથી તથા અરચાથી સ્વરોનું વિવેચન છે.

(પાન ૧૫ ઉપર) તેમાં “તત્ત્વ વિઘ્નતાવરણાદિશ્ચ પ્રતિપાદિતાઃ ॥ એમ એક સંગીતરત્નાકરનું વચન ટાંક્યું છે તે અરચાને છે; કારણ કે સંગીતરત્નાકરના વિકૃત સ્વરો અને હાલના વિકૃત સ્વરો જુદા છે. આધુનિક રૂઢિ પ્રમાણે ગ્રંથકર્તા પંડિત મદારાણીશંકરજી એક સપ્તકમાં પાંચ વિકૃત માને છે; પણ સંગીતરત્નાકરના કર્તા ૧૨ વિકૃત અને ૭ શુદ્ધ સ્વર મળીને ૧૯ સ્વરોના પરિભાષિક પ્રકારો માનતા હતા તે વસ્તુ પ્રસિદ્ધ છે; અને જ્વનિદૃષ્ટ્યા એક સપ્તકમાં ૧૪ સ્વરો માનતા હતા એમ અત્યારના શોધક કહે છે. “સંગીતરત્નાકરનું અવલોકન” નામનો મેં એક લેખ લખ્યો છે તે યથાવકાર “કૌમુદી” માસિકમાં પ્રગટ થાય છે તેમાં મેં એ વિષે ચર્ચા કરી છે. હાલના શુદ્ધ વિકૃત મળીને બાર સ્વરો સાથે સંગીતરત્નાકરનો કાંઈ પણ સંબંધ નથી. વળી સંગીતરત્નાકરની પરિભાષા જુદી છે. એક તો એ ગ્રંથ ૭૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો છે અને તેમાં સંગીતની ચર્ચા યદ્યપિ છે તે તે વખતના સંગીતની છે એટલુંજ નહિ પણ ખૂબ પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી સંગીતપદ્ધતિઓના તેમાં દાખલાઓ છે. અસ્તુ.

આના પછી શુદ્ધ વિકૃત બાર સ્વરોનું કોષ્ટક આપ્યું છે તે ઉપયોગી છે. શાસ્ત્રોમાં મળેલા શ્રુતિસ્વરોના ક્રમનિયમ આપીને તે ઉપરાંત હાલના શ્રુતિક્રમનિયમ પણ આપ્યો

છે; અને તે શ્રી. લાતખંડેના પંચના અંથેમાથી જ હિંદુત ક્યો છે તે વાસ્તવિક છે; પ્રાચીન શાસ્ત્રકાર સંગીતના સમ સ્વરો “સ્વસ્વાન્ત્યશ્રુતિસંસ્થેઽસ્મિન્” માનતા હતા, અને હાલના પડિતા

હિંદુસ્તાનીય સંગીતે શ્રુતિક્રમ ચિંપર્યતઃ ।

પતે-શુદ્ધસ્વરાઃ સપ્ત સ્વસ્વાધ્યશ્રુતિસંસ્થિતાઃ ॥

એટલે કે-૧, ૫, ૮, ૧૦, ૧૪, ૧૮, ૨૧ એવી રીતે સ્વરો શ્રુતિ ઉપર છે એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે તેથી અંથકર્તાને અભિનંદન.

આટલા વિવેચન પછી શ્રુતિસ્વરોનું કોષ્ટક આપ્યું છે. તેમાં દરેક શ્રુતિનું નામ, સ્વર-નામ, અદિલન સુત્રતર અને શ્રુતિમાન આપ્યા છે. તેમાં કેટલીક શ્રુતિઓની અદિલનગ્રંથામાં મતભેદ પણ હશે.

કોષ્ટકમાં અક્રોમલ રિ, શુદ્ધતર મ, અક્રોમલ ધ, ઇત્યાદિ નવીન નામો જણાય છે તે અસ્વાભાવિક લાગે છે. શુદ્ધ મધ્યમની અદિલન ગ્રંથા ૩૧૫ આપી છે; અને શુદ્ધતર મ ની ૩૨૦ આપી છે. શુદ્ધ અને શુદ્ધતર એવા જે મધ્યમના ભાગ પડ્યા તેના કરતાં શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં:

અદિલન ગ્રંથા

શુદ્ધ-મધ્યમ ૩૨૦

ક્રોમલ મધ્યમ ૩૧૫ = અથવા તીવ્રતર ગાંધાર

અતિ ક્રોમલ મધ્યમ ૩૦૩૬ = , તીવ્ર ગાંધાર.

આ પ્રમાણે નામો આપ્યા હોત તો પણ ઠીક થાત.

જૂનો ગાયક વર્ગ અને તેની પરંપરા ચલાવનાર હાલનો ગાયક વર્ગ સ્વરોની: એ પ્રકારની જ અવસ્થા માને છે: તીવ્ર અને ક્રોમલ-જેમકે તેમની બાપામાં કલ્યાણ, રાગને બધા તીવ્ર સ્વરો લાગે છે, બેરવીને બધા ક્રોમલ સ્વર લાગે છે. આ તો કેવળ પરિભાષાનો ફરક છે. નવીન જમાનાની બાપા હવે નવીન યશ: શુદ્ધ સ્વરો તે ‘શુદ્ધ જ: કહેવાશે. શુદ્ધ સ્વરોની નીચલી અવસ્થા તે ક્રોમલ અને ઊપલી અવસ્થા તે તીવ્ર આટલી વ્યાખ્યા સ્વીકારીએ તો કેટલેક શ્રુતિને સ્વરનું નામ આપતાં મંજવણ થવાનો સંભવ નથી. હું આવીશા શ્રુતિ-ઓને નીચે પ્રમાણે ઓળખવા સચના કરું છું:

૧. પદ્મ શુદ્ધ

૨. અતિ અતિ કોમલ રિ

૩. અતિ કોમલ રિ

૪. કોમલ રિ

૫. શુદ્ધ રિ

૬. અતિ કોમલ ગ

૭. કોમલ ગ

૮. શુદ્ધ ગ

૯. તીવ્ર ગ

૧૦. શુદ્ધ મ

૧૧. તીવ્ર મ

૧૨. તીવ્રતર મ

૧૩. તીવ્રતમ મ

૧૪. પ શુદ્ધ

૧૫. અતિ અતિ કોમલ ધ

૧૬. અતિ કોમલ ધ

૧૭. કોમલ ધ

૧૮. શુદ્ધ ધ

૧૯. અતિ કોમલ ની

૨૦. કોમલ ની

૨૧. શુદ્ધ ની

૨૨. તીવ્ર ની

૨૩. ત્રિગુણ (સા)

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં શુદ્ધ મ ના ૩૦૦ આલોહન અને શુદ્ધ મધ્યમના ૩૧૫ આલોહન આપ્યા છે ૩૧૫નો શુદ્ધ મધ્યમ જગ વિચિત્ર વાગે છે હિંદુસ્થાની શુદ્ધ મધ્યક સ્વયંસ્વર-સમૂહ કહેવાય છે આ સ્વયંસ્વર-સંગ્રહ ૩૧૫ આલોહનોવાળો શુદ્ધ મધ્યમ કાનને સુરેલ લાગશે કે નહિ તે સવાય જ છે

પાન ૨૨ ઉપર સમૂહ ચોળના છે તેમાં પ્રત્યેક સ્વરનું વળન આપ્યું છે મધ્ય પદ્મ સ્વરનું ૨૪ શેર વળન કાપીને બાણીના સ્વરોનું વળન લખ્યું છે તે બધું બુદ્ધિ વાંહુ છે તે ઉપર કહેલા સિદ્ધાન્તથી મિદ્ધ થાય છે

પાન ૨૬ ઉપર સ્વયંસ્વરની વ્યાખ્યા “સત્ત્વસ્વરાશ્ચયોગમા” ના દીપ શિક્ષાની આપી છે મગીતરતનાકગમથી મુર્છના અને તેના માત પ્રકારો પણ આપ્યા છે હાલના મગીત માટે તે નકામું છે ત્યાર પછી તાન મેલ, અથવા ચાટની મગીતપરિ-જાતની વ્યાખ્યા આપી છે

પાન ૨૮ થી ૫૮ સુધી મગીતની બીજી માહિતી છે તેમાં ૭૨ ચાટોનું નિર્દેશન, ૬૫ મુખ્ય ચાટોનું વર્ણન, તેના નામો અને સ્વરો, ગાવાના સમયો, પૂર્વાંગગગ, ઉત્તરંગગગ અધિપ્રકાશ, રાગ વગેરે માહિતી શ્રી ભાતખડેના પુસ્તક ઉપરથી જ લીધી છે, અને તે બહુ જ ઉપયોગી છે. મગીતના બીજા પારિભાષિક શબ્દો સમજાવ્યા છે ત્યાર પછી ખ્યાલ, મુપદ, ટપ્પા કુમરી, હોરી વિગેરે મગીતના પ્રકારોની પણ વ્યાખ્યા આપી છે વાલોમા કેવળ આર પ્રકારના વાદ્યોનો ઉલ્લેખ છે તાલવિભાગમાં ઘોડા પ્રાચીન અને અર્વાચીન તાલોના નામ આપ્યા છે.

વડોદરાવાળા મૌલાબક્ષની મગીતની લેખનપદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે એ પદ્ધતિમાં ધણાખગ પ્રચલિત ગોનોનું એક એક ગુજગતી ગીત આપવામાં આવ્યું છે ગીતોનું માહિત્ય-દષ્ટ્યા નિગીલણ કરવાનો માર્ગ કરાહો નથી અચકતો પોતે કવિ છે ગુર્જર સાહિત્યકારો જ તેની પરીક્ષા કરશે હું તો કેવળ મગીતની દૃષ્ટિએ એ ગીતોને વધારી લઉં છું આપણું સંગીત હિન્દી સાહિત્યમય છે તેને ગુજગતી લાપાનો પહેરવેપ અડાવવાનો છે એ કામ ધારીએ નેટલું મારેલું નથી પડિત મહારાષ્ટ્રીતકે આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે તેઓ આ પ્રયત્નમાં સફળ થાય તેમ હું ઇચ્છું છું, કાગળ કે હિન્દી ગાયનોના અર્થ બીજા પ્રાન્તના લોકો સમજી શકતા નથી. પોતાની જ ભાષામાં ગાયેલું ગીત જેવું માલખનાર ઉપર અમર કરી રાંકે છે તેવું પગલાણનું ગીત નથી કરી શકતું તેથી મગીત પણ સ્વભાષામાં જ હોવું જોઈએ મહાગાદમાં એ જ દૃષ્ટિએ આધુનિક વિદ્વાનોએ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેમાં તેઓ ધણે અંશે સફળ થયા છે

હવે ટેલકાક ગીતોનું મગીતની દૃષ્ટિએ થોડું વિવેચન કરીએ

(૧) પાન-૪ “માતા ગંગા ગુર્જરી” “બહાર” ગગમાં આપ્યું છે મગ હિન્દી ગીત “કૂમી નીક્સી આદની”ની રાહ ઉપર રચાયેલું છે મગ ગીતમાં જે રમ છે તે રમ ગુર્જરાતીમાં ઉતર્યો નથી, અથવા અચકતોને એ ઉદ્દેશ પણ નહિ હશે-સગલગ બધા ગીતો વિષે એવું બન્યું છે

(૨) બીજું ઉદાહરણ ગગ હમીરનું “હિન્દ સુદર અમારૂં ઘર ખાર” વિષે કહી શકાય. રાગ માલકમ “માતા જનમજૂમી ગુર્જરી” વિષે ગુર્જરાતી કવિતા મૂળ દાખતે

આબેદુબ ઉતરી છે, પણ રસ બરાબર લાગતો નથી. મ. ગોંધીજી, મહર્ષિ દયાનંદ, સયાજી મહારાજ વગેરે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં નામ પણ આમાં આપ્યાં છે. ગુજરાતની સમૃદ્ધિ બતાવવા ખાતર આ ગીતની રચના થઇ હશે પણ તેમાં સાહિત્યદષ્ટયા કેંઇ મળતું નથી.

(૩) રાગ-કિર્વાણી-દક્ષિણ હિંદુસ્થાની રાગ લાગે છે. તે રાગની ઢાળ સરસ ઉતરી છે; કવિતા પણ સરસ જણાય છે.

(૪) રાગ-મુલતાની-“સ્વાતંત્ર્યની દેવી” રસની સાથે રાગનો મેળ બરાબર લાગતો નથી.

(૫) રાગ-કામેદ-“મારી ઉધ ભૂખ લાગી રે” હિંદી ગીત “મેરી નૈનન લગન લાગીરે” નું ગુજરાતી ભાષાન્તર લાગે છે. મૂળ ઢાળ ગુજરાતીમાં સરસ ઉતર્યો છે.

(૬) રાગ-દેસ-ગુજરાતી “નિસદિન રટ મન” હિન્દી કવિતા “પિયા કર ધર દેખો ધરકત હું મેરી છતિયા”. ઢાળ સરસ ઉતર્યો છે.

(૭) રાગ-બિહારી-ગાયનાથાર્ય મુ. પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર કૃત બિહારી રાગની ઢાળ ઉપર ગુજરાતી શબ્દો આબેદુબ ઉતર્યા છે.

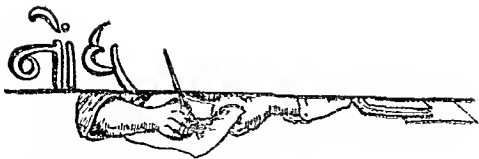
(૮) રાગ-મિયાનો મલ્હાર-ગુજરાતી ગીત “જલધર ઇશ્વર” સરસ ઉતર્યું છે. રસ અને રાગનો મિલાપ બહુ જ સુંદર છે, અને કવિતા પણ સુંદર છે.

(૯) રાગ-કાશી-“તારી સત્તા છે અપાર”-કવિતા અને રાગ સુંદર છે.

(૧૦) રાગ-ધાની-હિન્દી ગીત “મૃધ્ણ મુરારી” ના ઢાળ ઉપર ગુજરાતી ગીત “ભક્ત વત્સલ રાકર” નામનું રચાયું છે. મૂળ ગીતમાં ઉત્કંઠા નેટલી છે તેટલી નવા ગીતમાં નથી. ઢાળમાં શબ્દો બરાબર જોડવાયા છે, પણ રસ બરાબર ઉતર્યો નથી. અમુક એક ઢાળમાં શબ્દો ગોડવવામાં કવિની પ્રતિભા અટકે છે તેનું આ ઉદાહરણ છે. મૂળ “મૃધ્ણ મુરારીનું” ગીત બહુ જ સુંદર છે. તેની સરખામણીમાં નવું ગીત ઉતરવું છે.

(૧૧) રાગ વંગીય કાશી-છેલ્લું ગીત “વન્ટે માતરમ્” ની સારીગમ બરાબર આપી છે.

આ પ્રમાણે થોડાંક ગીતોનું મેં અવલોકન કર્યું છે; પણ એકંદરે મારે કશુંલ કરવું નેહએ કે ગ્રંથકર્તાને હિંદુ સારો છે; અપત્ત બહુ જ સરસ છે. મૂળ હિન્દી ઉસ્તાદી સ્ત્રીનેતા ઢાળો ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું કામ સહેલું નથી. તે તો તે જ કહી શકે કે નેણે તે ગીતો બરાબર સાંભળ્યાં હોય અને તેના રાગ રાગિણીઓની સાથે જે કવિનો પરિચય હોય એ દષ્ટિએ બેતાં ગ્રંથકર્તાને અભિનંદન આપવું પટે છે; અને ગુર્જર સંગીત નિર્માણ કરવાનું એવ પ્રસ્તુત પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરીને ગ્રંથકર્તાએ મેળવ્યું છે, એટલું કહું તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. આ પુસ્તકથી ગુર્જર સંગીત સાહિત્યમાં એક સરસ ગંગોતમંથનો ઉમેરો થયો છે એટલું કહેને-હું અવલોકન સમાપ્ત કરું છું.

રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમો

જો મુસ્લીમોને હિંદુસ્તાન દેશમાં રહેવું હોય, જો તેમને અહીં જ ખેતી કે બીજા કોઈ કામ કરીને જીવન-નિર્વાહ કરવાનો હોય અને પોતાના નાગરિક ધર્મના પાલનને માટે આ દેશની મંસ્થાઓમાં સેવા કરવી હોય (પચા-પતોમાં, શાળાઓમાં, ધારાસભાઓમાં), તો બીજા નાગરિકોની માફક આ દેશના ચક્રને દેશની મુક્તિને માટે લડીને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે ભોગ આપવો જોઈએ અને પછી બધા હક્કો ભોગવવા તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ. પણ જ્યારે મહાસભાની સ્થાપના થઈ ત્યારે દુષ્ટ અંગ્રેજોની ઉચ્ચેરણીને લીધે મુસલમાનો તેમાં જોડાયા નહિ તેમજ સામાન્ય જંગલણી લેવામાં પણ પાછળ રહી ગયા. અંગ્રેજો મુગલ તેમજ બીજા મુસ્લીમ વંશનાં રાજાઓ વિષે ખોટી તવારીખ શીખવતા હતા તેની સામે અલીગઢ કોલેજમાં સખત વિરોધ જાગ્યો હતો. તે વાતાવરણમાંથી મિયાં મહમદઅલી અંગ્રેજ સરકારની તેમજ હિંદુની ગણતી રાજકીય મહાસભાની વિરુદ્ધ થયા હતા, અને જગત ભરમાં મુસ્લીમોને એકઠા કરીને ઇસ્લામી સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનાં સ્વપ્ન મેલતા હતા. એ સ્વપ્નને ખીલાફતની ચળવળથી ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું અને જ્યારે તુર્કીના કમાલપાદાએ ખીલાફતને તિલાંતરે આપી ત્યારે એ લાઘ હેબતાઈ ગયા. એમનાં બધાં સ્વપ્ન ઊડી ગયાં છે અને એમણે કોમી વિખવાદનું જોર રેડ-

વામાં મદદ કરી હતી તેની અમર ઓછી થતી જાય છે.

૧૯૩૦ ની સત્યાગ્રહની લડતમાં મુસ્લી-મોએ થોડી મદદ પણ કરી છે અને બાકી તટસ્થ રહ્યા હતા તે પણ ઠીક હતું; પણ અંધિ યજ્ઞ કે તરત હિંદુ મુસ્લીમ તોફાન જાગ્યાં અને મુસ્લીમ જુદાપણાનો પોકાર થઈ રહ્યો. અંગ્રેજ સરકારના શુભામ રહીને પોતાની સત્તા જમાવવાનાં સ્વપ્ન કેટલાં પાપી છે તેની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. પણ જ્યારે કોમી જુદા-પણાનો પવન સખત વાયો હતો તે વખતે દૂરઅંદેશી વિચારશીલ મુસ્લીમ લાઘજોએ પોતાના વિચાર પ્રગટ કર્યા, અને રાષ્ટ્રોપ જીવનમાં તેમને જુદા મતાધિકાર નથી જોઈતા તે બાબત પોતાના વિચાર હિંમતથી બહાર પાડ્યા. રાષ્ટ્રીય ઐક્યમાં માનતા મુસ્લીમો આજ સુધી ચૂપ રહ્યા હતા તેમને મિયાં શૌકતઅલીના તોફાને બહાર પાડ્યા.

એક સ્વદેશી ફાઈન્ટનપેન લઈને ઇસ્લામી લાઘજોની માગણીઓ સ્વીકારી લેવી કે નહિ એ પ્રશ્ન મહત્વનો નથી. એટલું જરૂરનું છે કે હિંદી મુસ્લીમો “હિંદી” છે, તેમને હિંદુસ્તા-નમાં રહેવું છે, ખાતું છે અને જીવન ગાળ-વાનું છે, અને હિંદી તરીકે બધા હક્કો મેળવવા છે અને ભોગવવા છે એ સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. હિંદુમુસ્લીમો બહારના પરદેશી હોય અને અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, ઇરાક, પેર્સિયાન, તુર્કી વગેરેના મુસ્લીમોના જોર પર અને અંગ્રેજ

સરકારની કૃપાદષ્ટિથી અમુક હક્કો આ દેશમાં બોગવવા માગતા હોય તો તેવી બેઠદી માગણી કોઈ પણ હિંદી સ્વીકારવાનો નથી પણ એવી બેઠદી માગણી કોઈ પણ ગાડા અથવા મૂર્ખ માણસ સિવાય કરે જ નહિ અને આજે આખા દેશભરમાં મુસ્લીમ લાઘવો પોતાના ખર્ચ અભિપ્રાય દર્શાવી રહ્યા છે એના લાઘવો માટે સ્વદેશી પેન તૈયાર હોય તો અમને વાધો નથી

સર અવી ઇમામે તદ્દન ખરું કહ્યું છે કે જો કોઈ પણ કોમ માટે જુદો મતાધિકાર રાખ્યો હશે તો તે રાષ્ટ્રમાં લગણે નહિ હિંદ એક રાષ્ટ્ર થાય એ કેવળ આવશ્યક છે હિંદુઓને અને મુસ્લીમોને મતભેદો ગ્રહેશે એ માન્યતા જરૂરમાથી ઉમેડી કાઢવાની છે જેટલા કૃત્રિમ ટેકા મુકવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં લઘુ કોમો વધારે નબળી થશે, કારણ કે પોતાના બળ ઉપર નહિ પણ બહારના બળ પર તે શ્રવણ કરે છે મુસ્લીમો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને સહીઓ સુધી રાખ્યું હતું તે વધારે સખ્યાને કારણે નહિ, વધારે લશ્કરને આધારે નહિ, વધારે મતોના પર નહિ, પણ વધારે આત્મવિશ્વાસ તે આત્મબળને લીધે

ડૉ અનસારીએ જણાવ્યું હતું કે સક્રિયતાના રાખવું અને ખીજા ધર્મોની વિરુદ્ધ ધર્મોધ અજીવિશ્વાસ રાખવા એ ઇસ્લામના જગપ્રસિદ્ધ લાતુલાવના આદર્શની વિરુદ્ધ છે ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ છૂટા રહેવાને લીધે નાખૂદ થશે, અને જો મુસ્લીમ સંસ્કૃતિમાં શ્રદ્ધા હોય તો આપણે તણાઈ જવાનો ડર રાખવો ન જોઈએ

એકદરે આખા દેશભરમાં ગાંધીય મુસ્લીમોએ પોતાનો અવાજ મલગાવ્યો છે અને એક મહિના પહેલાં એવું વાતાવરણ હતું કે હિંદુ મુસ્લીમ ત્રણ વ્હાઈટ હોલને અગર જિતીવાતે સોપી દેવો પડશે તે ભય આજે રહ્યો નથી

પણ એટલું સૂચવવાની જરૂર છે કે રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમો આપણા વિનિત આગેવાનોના જવા સૈન્ય વિનાના નેતા ન રહે પણ મહોલે મહોલે અને ગામેગામે ફરીને મુસ્લીમ આમર્શને આવો માર્ગ મગજને જો એમ નહિ કંવામાં આવે તો અતે આમર્શ તો સ્વાર્થમાયક ધુતારાઓના હાથમાં ગમે છે—પછી તે હિંદુ હોય, મુસ્લીમ હોય, અમેરિકન હોય, કે બ્રિટિશ હોય

* * *

દેશી રાજ્યોની પ્રજા

દેશી રાજ્યોની પ્રજા અમુક હક્કો માગે છે તેની અર્થ આ મામિકના છેલ્લા ત્રણ અંકમાં આવી ગઈ છે કરાચી ગયેલા પ્રતિનિધિઓમાંથી જે દેશી રાજ્યોના હતા તે ત્યાં ભેગા થયેલા અને ગાંધીજીને તેમજ શ્રી વલ્લભભાઈને મળેલા એવી સૂચના થઈ છે કે લાલમો દેશી રાજ્યોની બે સંસ્થાઓ છે તે એકડી યદન પરિષદ મોલાવે અને પોતાની માગણીઓ અગાઉ નક્કી કરે એકતુ નામ All India States Peoples' Conference અને બીજી તુ નામ All India States Subjects' Conference છે બન્નેના અર્થ એક જ છે, બન્નેના હેતુ એક જ છે, પણ બીજી અર્થા મેસુરના તેમજ દક્ષિણના કેટલાક રાજ્યોની પ્રજા એકડી થઈ છે

આ પારપદની પાસે આજે ત્રણ મોટા પ્રશ્નો છે

(૧) ગાંધીય મહામલામાં તેવું સ્થાન નક્કી કરવું અને બધી સમિતિઓમાં પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ મેળવવું,

(૨) મહામલા મારફત રાજ્યોમાં સુધારા કરાવવા,

(૩) જો ગાંધીય પગિદ બરાબ તો તેમાં પ્રતિનિધિત્વ મેળવવું અને દરેક પ્રજાની તેમજ હિંદી ધારાસભામાં યોગ્ય સ્થાન મેળવવા માટે પ્રયાસ કરવો

આ ત્રણ કાર્યો કરતા જે ખરું મહત્ત્વ છે તે ત્રીજે જણાવ્યું છે.

ટ્રેટલાક ગાંધીમા પ્રજાને બોલવાની છૂટ નથી અને બીજાં રાજ્યો વિશે ટીકા કઢવા પર અકુશ મુકાય છે એટલે આવી પંચિયો ખાલસા હિંદની હક્કમા મળે એ અનિવાર્ય છે

પણ એવા વાતાવરણમા ખૂબ તીખી કડવી લાખા વાપરીને સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ કામ કરવાનું વાતાવરણ તદ્દન બગાડી મૂક્યું એ જવાબ મૂકાઈનું જામ છે, એટલું લક્ષમા રાખવાનું છે અને દરેક ગાંધીમા ત્યાની પ્રજામા સ્વરાજ બોગવવા માટે એટલું બળ આપશે તેટલું જ સ્વરાજ તેઓ બોગવી રાહશે

એમ મહાશય છે કે હાલની પ્રજાની ખાગ પંચિય મળવાની છે અને તેને લગતી બે પંચિકાઓ ટ્રેટલાક મુવાનો તરફથી પ્રગટ થઈ છે તેમા હાલના કાર્યકર્તાઓ કેન્દ્ર દેશમા રાજકીય કામ કરતા નથી અને ડરાનતા નથી તે વિશે સખત ટીકા કરી છે ટીકા કરનાર ભાઈઓએ પણ ત્યા રહીને કામ કરતા હોય, કે તેમ કઢવા તૈયાર હોય, કે કાંઈ પોતાની સેવા અપણુ કરતા હોય એવું જણાવ્યું નથી દેશમા જામ કર્યા પિના, પરિપક્વોમા કહેવું કામ અને તેના પગની ટીકા બન્ને નિરર્થક છે સન લ માન એટલો જ છે કે સ્વનાત્મક કામ કરવું છે કે નહિ? દીમજો કરવી અને બૂલો કાઢવી એ ગહેલા કામ છે

* * *

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને રામમદિર

અસ્પૃશ્યતાને લીધે હિંદુ ધર્મમા ગણાતા દેહ, ભગી, ચમા- વગેરેને મદિરો અને બીજાં ધર્મોચ્ચોમા પેમવા દેતા નથી તે અન્યાય કેવી રીતે દૂર કરવો એ પ્રશ્ન આપણા સમાજની સામે ડાગા કાઢીને બીજો છે “ભયકર બહિષ્કાર”ના લેખમા આ બાબતની ચર્ચા થઈ છે એક પક્ષ એવું માને છે કે હાલમા એ પ્રશ્નને છેડવો નહિ, બ્યારે સ્વરાજ મળશે ત્યારે બધા આગવાના યશે, બીજો પક્ષ એવું માને છે કે ત્યા સુધી હિંદુ સમાજમાથી

અસ્પૃશ્યતા નીકળી નાંચ નહિ ત્યા સુધી તેમને માટે જુદા મદિરો સ્થાપવા, અને ત્રીજો પક્ષ એવું માને છે કે સ્વરાજની લાવનામા અસ્પૃશ્યતા જેની હુણ પાપી માન્યતાને સચાન ન હોય અને એવી માન્યતાને દૂર કરવા માટે પ્રજાને મમજાવવી અને ન માને તો સત્યાગ્રહ કરીને એ પ્રજાને નિકાલ કરવો આ અન્યાય મમજાવવા માટે ૧૯૧૮-૨૦-૨૧-૨૨ અને ત્યાર પછી અધાક પ્રપત્તો થયા છે અને છેવટે ટ્રેટલાક સત્યાગ્રહેને વધને કહેવાતા અસ્પૃશ્યોને ટ્રેટલાક દક્ષ મળ્યા પણ છે બે આપણે છૂટા મદિરો બાધીએ તો અન્યાયને વિશે જે તીવ્ર લાગણી છે તે મોળી પડી જાન છે આપણા ગાંધીય ક્ષેત્રમા વિનીત પણ ડહાપણુડાલો થઈને મત્યાગ્રહીની બાહ બગાડે છે તેવી જ રીતે આ બાબતના વિનીત પણ પોતાના વહાલા કામને બગાડે છે તેમનો સ્વભાવ વિનીત હોવાને લીધે તેમનામા ધીંગળ અને હિંમત ઓછા હોય છે

મધ્ય ગમગવમીને દિવસે નડિયાદમા એક રામમદિર ખુલ્લું મુકવામા આન્યુ દત્ત તે વખતે શ્રી અમૃતલાલ દક્કર અને શ્રી નરસિંહભાઈ ધર્મરભાઈ વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ પ્રગટ થયો હતો શ્રી નરસિંહભાઈએ ઉપર જણાવેલી દલીલ ઉપગત એ પણ જણાવ્યું છે કે જે કાર્યકર્તાઓ મૂર્તિપૂજામા માનતા નથી તે પણ અસ્પૃશ્ય કે બાલતે માટે મૂર્તિ સ્થાપીને તેમને હિંદુધર્મમા એચવાનો પ્રયાસ કરે છે બે એમ થતું હોય તો તે તદ્દન અપ્રમાણિક કહેવાય એ મદિર બધાવનાર દેહમેવેકા પોતાના ક્રેયને માટે મદિરોમા જાય છે કે કેમ તે જાણવું નેધએ એક સૂચના એવી પણ આતી છે કે આજે અત્યાન બાહણો લાખો અને કરોડો ગરીબ હિંદુઓને ધૂતે છે તેમા વળી ઉમેગે તા માટે કવો? આવા ગમમદિરોમા કોઈ ધુતાગે ભવિષ્યમા પેમી ન જાય એ પણ મલાગવાનું ગુ

બાળલગ્નો અને શારદાઐકંટ

બાળલગ્નો અટકાવવા માટે જે કાયદો પસાર થયો છે તેનો પ્રમાણિક અમલ ચક્ર શક્યો નહિ કારણ કે ગયા વર્ષમાં મખત લડત ચાલતી હતી આ લડતના મમયમાં સરકાર એ કાયદાનો અમલ કરીને પછાત પ્રજાનો રોષ માથે ચઢાવવા તૈયાર નહોતી અને કાર્યકર્તાઓ રાજકીય લડતમાં પડ્યા હતા આ વર્ષે આવા ધણા બાળલગ્નો ગુજરાતમાં થાય છે એવું મલગાય છે ગાંધીજીને પણ આ બાળલગ્નવામાં આવ્યું છે અને તેમણે સલાહ આપી છે કે જે કાર્યકર્તાઓને આ અન્યાય ખૂચતો હોય તેમણે આવા લગ્ન અટકાવવા માટે કમ ઉપાડી લેવું જોઈએ અમદાવાદમાં રથપાચેલા ગરાર સુધારા મંડળે હાલમાં જ જોડે જાહેરાત પ્રગટ કરી હતી કે ગુજરાતમાં ગામેગામ આ લગ્નો અટકાવવા માટે જીવાનો કમર કરો, અને જો સલાહ કે મદદ જોઈતી હોય તો એ મંડળને લખે સરકારી કાયદાને પસાર કરાવતી બખત પણ એવી ધમ્મજા દર્શાવી હતી કે જો ગામડે ગામડે દેખરેખ રાખનાર સમિતિ (વિજ્ઞાન કમિટી) રથપાચ તો જ આ કાયદાનો અમલ કરાવી શકાય. ગાંધીજીએ વકીનોને પણ મદદ કરવાની સૂચના કરી છે હવે આ આજો રાત્રાન આપણા યુવાન વર્ગના હાથમાં છે જો જવાબદારી લેતા તૈયાર ન હોય તો કોઈ સમાજ સુધારાના મંડળને મળીને અરજી કરાવે, પણ ખરું જોતા જિલ્લે જિલ્લે સમાજ સુધારા અથવા બાળલગ્ન પ્રતિબંધક મંડળો રથપાના જોઈએ

કોઈ પણ માણસ એની માનસિક પ્રકૃતિતા ન જતાવે કે હાલમાં સામાજિક પ્રશ્નોને ઉઠવા નહિ કોઈ પણ પ્રશ્ન ઢાકી શકતો નથી દરેક પ્રશ્ન નિકાલને માટે ખૂબ મારી રહ્યો છે કોઈ પણ દેશહિતચિંતક જૂલે નહિ કે બાળલગ્નને પ્રજાને અનેક રીતે નુકસાન કર્યું છે પણ તેની ચર્ચામાં ન જિતરતા અમે ખામ આચ્છાદી કહીશું કે બાળલગ્નને લીધે નાની વયમાં સુકી

અને યુવતીઓને માથે જવાબદારી આવશે આપણી રાજકીય લડતમાં એની જવાબદારી વાળા યુવકો ને યુવતીઓ લડતમાં ઝુકાવતા અચકારો નહિ પરણેલામાં જે સાહસ હોય છે તે પરણેલામાં કદી આવવાનું નથી. ભવિષ્યની લડતમાં વધારે મખત કરે સહન કરવા પડશે અને વધારે લાગ્યા, વખતે જીવનભરના, વિયોગ આવશે ત્યાં સુધી સ્વરાજ ન મળે ત્યાં સુધી આપણા યુવકો અને યુવતીઓ જેટલી ઉંમર સુધી છૂટા જોડે પરણ્યા વિનાના રહે તેટલું દેશને માટે મારુ છે

માટે હમણાં જ લગ્નો થાય છે તેમાં બાળલગ્ન ચતા હોય (કન્યા ૧૪ વર્ષ પુરા અદરની અને વર ૧૮ વર્ષ પુરાની અદર હોય તે બાળલગ્ન કહેવાય), તો તેને અટકાવવા માટે જીવાનોએ ધસી પડવું જોઈએ

આ પ્રશ્નની ચર્ચા શરૂ થઈ ત્યાર પછી ધણા લોકો જીવાનોએ અટકાવ્યા છે દેશને માટે જોલમાં જઈ આવેલા યુવકોને ધરખંદાર કાઢી મૂકવાના પ્રશંગ પણ સાબળ્યા છે જીવાનો, સુવક મંડળો અને સુવક ગયોની હાલમાં ખરી કસોટી ચક્ર રહી છે

ન્યાતની ખહાર લગ્નો

ઉદા જે ત્રણ માસની અદર મુજબમાં નજુયાર લગ્નો થયા છે તેની નોંધ લેવી જોઈએ એવા લગ્નો 'આતર-કોમીય' કહેવાય છે [આતર-કોમીય એ શબ્દ સારો છે કે નહિ તે સાક્ષરો જાણે, પણ અમને ગમતો નથી] કે સાન્તિલા દેસાઈ રવ અબાલાલભાઈની પૌત્રી થાય તે ઝરિરરર રમણલાલ દેસાઈ, અનાવિય, ની સાથે પરણ્યા છે એ જાહેન સુગંધ યુનિવર્સિટીના પ્રેસિડેન્ટ છે બીજા જાહેન કે પ્રિતમિલા મહેતા જનત નાગર છે, તેમણે દિલ્લી તેમજ પ્રેસિડેન્ટમાં શક્તરી અબ્યાગ કર્યો છે અને તેમના લગ્ન દાખર

રમણલાલ સાથે થયાં છે. એ લાઇનું કુટુંબ વણિક છે, કે હવું. ત્રીજા બહેન પ્રભાવતિ, શ્રી. હેલકંકર વ્યાસનાં બહેનનું લગ્ન શ્રી. અમૃતલાલ જોશીની બેઠે થયું છે. એ બહેન બાળવિધવા હતાં અને ન્યાતે પ્રશોરા નાગર છે, અને ભાષ અમૃતલાલ સારસ્વત (સોરઠી) પાલણી છે.

ચોથું લગ્ન કુ. પન્નાબહેન મહેતાનું લગ્ન શ્રી. બાલકૃષ્ણ દક્તરી સાથે થયું છે. શ્રી. પન્નાબહેન સર મનુભાઈ મહેતાની પુત્રી છે અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં ગ્રેજ્યુએટ છે. ભાઈ દક્તરી ન્યાતે સુરતી કાયસ્થ છે.

આ ચાર લગ્નો થવાને લીધે હિંદુસમાજના ન્યાતિબંધારણના પાયા વૂટી પડશે એવું અમે માનતા નથી. એ બંધારણ ધણું હયમચી રહ્યું છે અને આ લગ્નો તે સ્થિતિના પરિણામરૂપ છે. દરેક લગ્નમાં પરણનાર સ્ત્રી-પુરુષની શોખતાનો વિચાર થાય અને કહેવાતી ન્યાત-જાત આડે ન આવે એવો વખત આવી ગયો છે. જેમ જેમ આપણા સમાજમાં યુવાન યુવતીઓ મોટી વયે પરણશે અને શાળામાં, કોલેજમાં, મિત્રમંડળમાં, અગર સેવાનાં કાર્યોમાં વધારે મળતાં થશે તેમ તેમ આવાં લગ્નોની સંખ્યા જરૂર વધવાની છે. ઉપર જણાવેલાં લગ્નોથી યુવકો તથા યુવતીઓની બીક લાગે છે અને સમાજ પણ ટેવાય છે. આવાં લગ્નોની સામે ટીકા કરવાનો વખત તો લગભગ વહી ગયો છે, તે છતાં એ લગ્નોમાં કુસંપ કે કલેશનાં ચિહ્નો જણાય તો રૂઢીચૂસ્ત પ્રજા આનંદથી કૂદે છે; માટે હમેશાં પહેલ કરનારાઓએ સંજાણીને વર્તવું એ આવશ્યક છે. આવાં લગ્નો જોઈએ તેટલાં સફળ ન થાય તો રૂઢિ-સુધારકોએ ગળચલાવું નથી. નવા અખતરાનું વાતાવરણ કેટલેક અંશે કૃત્રિમ થયા વિના રહેતું નથી. ન્યારે જુદા જુદા ધર્મનાં સી-પુરુષો પરસ્પરે ત્યારે આંતર-રાષ્ટ્રીય લગ્નોનાં વખાણ થશે.

* *

ગુજરાતમાં હિંદુ સંમેલન

મે મહિનાના છેલ્લા ત્રણ દિવસોમાં અમ-દાવાદમાં “ હિંદુ સંમેલન ” મળવાનું છે. આ સંમેલનને હિંદુ મહાસભા સાથે શો સંબંધ છે તે સમજાતું નથી. તે મુંબઈ ઇલાકાના હિંદુ-જાતું છે કે આખા હિંદુસ્તાન દેશનું કે ગુજ-રાતનું તે પણ સમજાતું નથી. તેમાં ગમે તે મત આપશે કે ચુટાએલા પ્રતિનિધિઓ હશે તેનો પણ ખુલાસો નથી.

દરેક કોમ તેમજ જાતિ, દરેક પોળ અને મહોલોને સંગઠન કરવાનો અધિકાર છે. જે સંગઠનથી દેશની પ્રગતિ થાય તે આવકારદાયક છે. હિંદુશમાં હિંદુઓની મોટી સંખ્યા છે. નાની સંખ્યાવાળી કોમોનું સંગઠન હમેશાં રાહું હોય છે. કોમી માગણીઓ અને છૂટછાટમાં કોઈ પણ કોમને અન્યાય ન થાય તે જરૂર સંજાણવું જોઈએ. આજનો યુગ હિંદીઓને માટે હકોનો નથી પણ દેશસેવા અને આત્મભોગનો છે. કયા કોમ વધારે સેવા કરે, દેશહિતને માટે વધારે ભોગ આપે, દુઃખો સહન કરે, એ ખરો પ્રશ્ન છે. તેમાં એ કોમની કસોટી છે. જે વધારે ભોગ આપશે અને સેવા કરશે તેની લાયકાત વધશે, તેનું બળ વધશે અને સ્વરાજને માટે વધારે લાયક બનશે. જેમ કસરત કર્યા વિના શારીરિક બળ વધે નહિ તેમ દેશસેવા કર્યા વિના દેશનું કાર્ય કરવાની શક્તિ આવતી નથી. એટલે ખરી દરીકાઈ તો કોણ વધારે દેશસેવા કરે તેની હોવી જોઈએ.

તેની સાથે સાથે એટલું જરૂરનું છે કે આજે કોમ કોમ વચ્ચે જે કોઈ અણવિશ્વાસ અને ઝેરસમજૂત હોય તેને કોઈ વધારે નહિ. પ્લેટફોર્મ પરથી બોલવું સહેલું છે પણ તેની સારી માઠી અમર શી થાય છે તેનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે, અને દરેક પક્ષે પણ આ લક્ષ્યમાં રાખીને ટીકા કરવી જોઈએ.

* * *

હિંદી કાકાને

હમેશાં અન્યાય, દુઃખ અને સંતાપમાંથી ઐક્ય અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા હિંદી દાકતરો અને વૈદ્યકીય વિદ્યાર્થીઓને

ઉચ્ચ શિક્ષણને માટે યુરોપ અને અમેરિકા જવું પડતું હતું, પણ આ દેશના દાક્તરો શુદ્ધિવાન છે અને અંગ્રેજોને જે ધંધો પચાવી બેઠા હતા તેમા ભાગ પડાવે છે વળી બંધી સરકારી નોકરીઓમા પરદેશી માણસને જાહેર પરદેશી રાખવા એવી હિંદીઓની માગણી છે તેથી અંગ્રેજ દાક્તરોએ અક્કન વિનાનું કાવતરું રચ્યું અને ગ્રેટબ્રિટનની મેડીકલ કાઉન્સિલે ૯૭મ કાઉન્સિલે જે ને અમુક સરકારી પાલન ન થાય તો હિંદી યુનિવર્સિટીઓની રીઝીને ગ્રેટબ્રિટનમા સ્વીકારની નહિ ને આમ થાય તો હિંદીઓને ગ્રેટબ્રિટનની રીઝીઓ મળે નહિ અને તેથી હિંદી મેડીકલ સર્વિસમા તેમને નોકરી મળે નહિ, એટલે અંગ્રેજોનેતી સખ્યા ધરાવતે જાહેર વધે પછિલામ ધારા કરતા લોકુ જ આશુ અને જે ધંધામા ચૈક્ય નહોતું તે એકલા થઇ ગયા હિંદી યુનિવર્સિટીઓ અને દાક્તરોએ આ ધંધાના રક્ષણ તેમજ પ્રગતિને માટે બેઠ લીધું કે એક ગમગત હિંદ મેડીમ કાઉન્સિલ સ્થાપ્યા વિના છટકા નથી, અને દાક્તરો શિક્ષણ માગમા સારી પદ્ધતિની આપવાને માટે આખા દેશની યુનિવર્સિટીની મેડીકલ ફેકલ્ટીઓએ મળીને કાઢિમ નક્કી કર્યો આ બધી ગામગામે પરિણામે ૧૯૩૦ ના લુનમા રિટી સરકારે એક પગિયદ બોલાવી અને હિંદી મેડીમ કાઉન્સિલ સ્થાપવાની ચર્ચા કરી આ કાઉન્સિલમા નોકરી આત એટલે બ્રિટિશ અથવા યુવામી રજિનામા પ્રતિનિધિ ચૂટાવ તેને માટે ખૂબ લશ ગણાય છે હા જીવગાન મહેતાએ પૂનામા અખીન ભાગત મેડીમ પગિયદમા પ્રમુખધાનેથી લાખુ કૃષ્ણ છે તેમા આ મધી બાગત વિગત વાગ અમળની છે દેશમા, ગરકારી પરિણામી સચતામા નીચે જતાવના મુખ્ય વાધા છે (૧) કાઉન્સિલના ૨૭ મંત્ર્યોમાથી માન ૮ મેડીકલ એન્ડુએટોમાથી ચુગઈ રાકરો તે મંત્ર્યોએ જોજામા જોજા દમ વર્ષ પહેલાં રીઝી લીધેલી હોવી બેઠએ અને તેમને કાયેજમા ધીજવવાનો અનુભવ હોવો બેઠએ આ શરતને લીધે બીનગરકારી પ્રતિનિધિઓને દાખલ થવાનું થાયું મુશ્કેલ છે કાગલ કે ધા

સરકારના હાયમા છે. (૨) ખીજ શરત એવી છે કે જે દાક્તરો માન લાઇસેન્સીએ થયા છે તેમને રજીસ્ટર ન કરવા હા જીવગાન માસુ કહે છે, કે શિક્ષણ સુધારવું એ આપલે ધર્મ છે, તેનો બદિખાર કરવાથી તનીની ધંધાને અને જનમમાળને નુકસાન છે (૩) ત્રીજી જૂલ જોની થઇ છે કે દરેક સરમાર પોતાના ઇનાકામાથી એક પ્રતિનિધિ મોકલે તેના કરતા દરેક સ્થાનિક (એટલે ઇનામની) મેડીકલ કાઉન્સિલ એક પ્રતિનિધિને સમરત હિંદી કાઉન્સિલમા મોકલે (૪) એક અમલ દારને પ્રમુખ નીમવાને બંધે ચૂટણનો પ્રમુખ હોવો બેઠએ (૫) જે દાક્તર હિંદી રજીસ્ટરમા દાખલ ન થયા હોય તેને હિંદી કોઇ પણ સિવિલ, લશકરી કે નૌકાની નોકરીમા રાખી શકશે નહિ એવું ધારણ હોવું બેઠએ

તેની જ રીતે આજે કન્ટ્રીયન મેડીમ સર્વિસમા હવે માન લશકરી વિભાગ જ રાખવો અને બિવિલ સર્વિસ તદ્દન નાખૂદ થવી બેઠએ હવે દેશમા એટલા બધા ઉચ્ચ શિક્ષણ લોપિત દાક્તરો છે કે મોની મોટી ગરયાઓ નેજા ચનારો આજે મોગ દેશી ગાન્ડોમા, મેમુર વડેદરા વડેરેમા હિંદી દાક્તરો જ આખા ગાન્ડોની ગરયાઓ ચનારે છે કન્ટ્રીયન મેડીમ સર્વિસમા આજે આગરે ૬૨ દાક્તર ૮ ધીમે ધીમે જો મધા રિંદાઓ જ થઇ જતા બેઠએ પતી મોટા પ્રથ શોધોતોતો છે ૫૧ તે ૧૧ વિગતો મામાન્ય વાયકોને રમગય ન મિરડે

ખરી વાત એવી છે કે હવે આપણી યુનિવર્સિટીઓમા અને હોશિયરોમા એક પ્રકારનું શિક્ષણ મળવું બેઠએ કે ગામાન્ય રીતે યુરોપ અમેરિકા જવાની જરૂર જ ન રહે આજે કેટલેક અરો એવું થઇ ગયું છે કે ઇન્ડિયની દારકાંતી હાપ ન મળી તેમ તો હાપી નોકરી ન મળે અમેરિકા કે લશકરી કોનેનેમા પગાવ થયેના દાક્તરો મળે તેમજ હોશિયાર ગાય તો પણ તેમને એ હાપ વિના મરકારી કે ચુનિસિપલ નોકરી મળતા વાંધો નડે છે સ્વમાનને ખાતર આપલે આજે ચવાની જરૂર છે અને સરાયથી થઈ રાખે એટલી આપણી સમિત છે મુ. મ

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૨

જેઠ: ૧૯૮૭

અંક ૨

આપણું રામરાજ્ય

હિંદની સ્વતંત્રતાની લડતનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ જ્યારે લખાશે ત્યારે કરાચીની મહાસભા તેમાં ધણુ અગત્યનું સ્થાન લેશે એ મહાસભાના કામમાં મહત્ત્વ ધરાવનારો કરાવ તે સ્વરાજના મૂળ હોવાનો આપણે રાવજીરાજભાઈ રામરાજ્યમાં દાખલ થઈશું ત્યારે જીવન બદલાશે એ તો ખરુ જ, પણ તે બદલાઈને કેવુ રૂપ લેશે તેના સિદ્ધાંતોની શબ્દથી રૂપરેખા દોરવાનો આ એક પ્રયત્ન હતો.

શરૂઆતના વાક્યમાં જ આ કરાવનો હેતુ ખુલ્લો થઈ જાય છે “આમર્ષની લૂંટનો અત આપણા માટે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યમાં જૂએ મરતા કરોડોના સાચા આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ” મહામહામા આર્થિક લૂટ (economic exploitation) ને આટલું મહત્ત્વનું સ્થાન અપાતું જોઈ મારા જેવા સમાજવાદી સંસ્થાઓમાં વિશ્વાસ ધરાવનારાનું હૈયું સ્વાભાવિક જ ઉલ્લાસ પામે.

સારી સરકારી વ્યવસ્થા સ્થિતિની પહેલી કસોટી તે કાયદાના રાજ્ય (rule of law) ની હાજરી અથવા ગેરહાજરી અગ્રેજી રાજ્યવધારણાની પ્રગતિમાં હકોનો ખરડો (Bill of Rights) કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે અહીં વિસ્તારીને લખવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. મહામહાનો આ કરાવ, તે આપણા હકોનો ખરડો એને ત્યારે આપણે મહાત્માજીના નામ સાથે જોડી ગાંધી-ખરડાનું નામ આપીએ ?

પેટા કલમ ૬ માં સભા અને સંગઠનની સ્વતંત્રતા એ મૂક્યા છે આટલા અનુભવ પછી હિંદીવાનોને અને ખાસ કરી ગુજરાતની પ્રજાને એ હકનું મહત્ત્વ સમજાવવાની શી આવશ્યકતા હોય ? સમાજનો સત્તા સામેનો અવાજ તેમજ સ્થપાયેલી સત્તા સામે લડવાની શક્તિ એ આ હકો વગર તો ખીલે જ નહિ આ જ દલીલો પેટા કલમ ૪૪ “વાણીની અને છાપાની સ્વતંત્રતા”ને લાગુ પડે છે. વિલાયતમાં છાપાને ગળ્યનો ચોથો સ્થાન (fourth state of the realm) કહે છે, તેમાં અતિશયોક્તિ જરાએ નથી સ્વતંત્ર છાપુ એ જેટલું પ્રજાનો અવાજ હોવાવા માટે તેટલું જ સરકારને પોતાની ગળનીતિ નક્કી કરવા અને દોરવા માટે અગત્યનું સાધન છે.

મનો ઉદ્દેશ જેટલો મહત્ત્વનો તેટલો જ તકરારી (controversial) છે. રામરાજ્યનો નજીકના ભવિષ્યના હિંદમાં ધર્મ તો હશે જ સમગ્ર દષ્ટિએ અને ઊંડાણથી

નજર કરતાં બધા ધર્મના કાનુનો—એટલે અસલ કરાવેલા મુદ્દાઓ, લોકસંમદના નિયમો (a bundle of social ethics) છે એમ કહેવું ખોટું નથી. તો પણ આપણા અલગ બોળા લોકોને એ મુદ્દાઓનો સામાજિક અર્થ (social significance) સમજ પડતાં હજી થોડી વાર છે, એટલે તેઓ થોડો વખત સુધી તો સ્થપાયેલા ધર્મો (institutionalised religion)માં માનશે જ. ત્યારે આ છૂટ તો જરૂરી છે. પણ આપણે આ છૂટ પ્રગટાવી સુલેહ-શાન્તિ અને મુદ્દાચારને અનુસરીને જ આપીએ. આથી અંગ્રેજી સંસ્કૃતિમાં ધર્મના નામથી જે કેટલીક છૂટો મળતી હતી તે હવે અશક્ય થશે. આ કલમ તકરારી છે. ધર્મનો કયો રિવાજ અથવા કયું આચરણ સામાજિક પ્રગતિનો નાશ કરે છે, અને તેને લીધે પોતે જ નાશ થવા લાયક છે તે નક્કી કરતાં ધણીએક તકરારોનાં અને લડાઈઓનાં ખીજ રોપાશે એ સંભવિત છે.

• એક કામની ભાષા, લિપિ, સાહિત્ય, કળા, તાત્ત્વીયતા અને વગેરેનો લુપ્તભાવ, તે તેની સંસ્કૃતિ, પેટા કલમ થી પ્રભાવે આપણી નાની કામોની સંસ્કૃતિને બહુમતીના દામથી કચડાઈ જતાં રક્ષણ કરવાનું માથે લાઈએ છીએ. મહાત્માજીએ એ સવાલ ઉપર બોલતાં બ્રહ્મ ભાષાનો દાખલો આપ્યો તે મનન કરવા બેગ છે. તેમ વળી આપણે એક જ રાહમાં પ્રસંગવાનું નથી. રામરાજ્યનું દિંદિ તે દુલરઉલ્લોચીતી ભરપૂર પ્રદેશ થવાનો; તો તેને તેવો બનાવવા અર્થે અર્વાચીન જમાનાના પશ્ચિમના ઔદ્યોગિક દેશોની દુનરક્ષણ વગેરે તે દેશોની ભાષાઓ ભણવા વિના અને ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ (industrial civilisation)નો અભ્યાસ કર્યા વિના કેમ મેળવી શકાય? અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચનો તો આપણે ત્યાં થોડો ધણો પ્રચાર છે જ, પણ આપણે પૂરતા પ્રમાણમાં જર્મન, અને રશિયન—જે દેશ આશ્રયના ભવિષ્યમાં બનવા બેગ છે કે આખી દુનિયાને દોરશે તેની ભાષા બોલતા નથી. આપણી લઘુમતી કામોની સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરીએ તેની સાથે બહાર આગળ વધેલા દેશોની સંસ્કૃતિમાં પણ ઘણુંક શીખવા બેગ અને પ્રદણ કરવા બેગ છે તે લાઈએ, એવો સિદ્ધાંત કબૂલ કરવામાં દિંદિને કાયદો જ છે.

... દિંદિની વસ્તીનો આશરો અર્ધો ભાગ સ્ત્રીઓનો બનેલો છે. ધાર્મિક કાયદાઓનો ખોટો અર્થ કરીને, અથવા તે કાયદાઓ એક જુદા દરજ્જાની સામાજિક પ્રગતિને આધારે રચાયેલા હતા તેને તે જ રૂપમાં આપણા વખતમાં પણ અમલમાં મૂકીને, આપણી બન્ને મોટી કામોએ ઇતિહાસના અગ્રણ્ય દાખલાઓનું શિક્ષણ જાલી જઈ અત્યાર સુધી લિંગ-ભેદના આધારે આપણી સ્ત્રીઓને ઉતરતા દરજ્જા ઉપર રાખી મૂકી છે; સ્વરાજ્યમાં પેટા કલમ ટ અને જ પ્રમાણે એ રિયલિ નાખૂદ થવાની. મહાત્માજીએ પોતાની ટીકામાં આપણી વીરાંગના સીકેટરોનો દાખલો આપ્યો. તેઓની દિંમત અને અવરચાશક્તિ માટે કોને આદર ન હોય? પણ આવું છૂટાપણું ભોગવતી કેટલી સ્ત્રીઓ આપણાં ઘણાં અર્વાચીન કહેવાતાં શહેરોમાં પણ ગણી શકાએ? એ બાબતમાં સુજરાત તો કાંઈ પળું આગળ વધેલું ધારે, પણ એ તો અત્યંત દિલગીરી માથે બેસું છે કે, સુજરાતનાં સુધરેલાં શહેરોમાં તો હજી બહેની સ્ત્રીઓને પણ મગાન દોકોની છટતા માટે શંકા છે. ઘણાં ત્યારે પૂછ્યો કે, એઓ આવા દોકોને માટે કેમ લાયક રૂંટે? પણ એ તો, ગોળમેજી પરિવર્તમાં માર્કિસમ આદિ લોધિયને કહ્યું હતું તેમ, બેખમદારી નાખ્યા મિત્રાવ પોતાના પગ ઉપર સ્વંત્ર જાણ

રહેવાનું બળ નહિ જ આવે. સરકારી કે ખાનગી નોકરીમાં, માનમાં અથવા હોદ્દામાં જેમ ધર્મ કે ન્યાતમતનો તકાવત નહિ, તેમ લિંગભેદનો ફરક પણ રહેશે નહિ. પશ્ચિમના દેશોની માફક આપણી સ્ત્રીઓ જોગવત તકામ કરી આપણા આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક જીવનમાં ભાગ લે તો આપણી પેદા કરવાની શક્તિ (productive capacity) બેવડી થાય એમ આશા રાખી શકાય.

પેટા કલમ છ ઉપર કેટલું લખ્યું? આપણે માથે ચોટાં એક ધણ જ રામરાજ્યનારુ કલક—અસ્પૃશ્યતા—નો મળથી નાશ કર્યા વિનાનું રાજ્ય તે રામરાજ્ય કેમ અને?

જ કાયદાને અનુસરીને હથિયાર રાખવાની છટ આપે છે એટલે હથિયાર ધરાવવાની પૂરી છટ તો સંભવતી જ નથી, પણ આપણા હથિયારનો કાયદો (Arms Act) એવા હેતુથી નહિ ધડાય કે તે હમણાની માફક આપણને બાવલા અને હથિયાર ધરવા નાલાયક બનાવે.

જ પ્રત્યક્ષ રીતે કાયદાના ગંભીરતા મહત્વનો મિદાત આપણી આગળ મૂકે છે. બધારણુ પ્રમાણે ધારામલાએ પચાગ કરેલા કાયદા અનુસાર જ ગરકારનો બંદોબસ્ત અને કાણુ પ્રજા ઉપર ચાલે, એટલે કાયદો અને બંદોબસ્ત (Law and Order) ના બહાના હેઠળ ચચેલા અત્યાચારો ન થઈ શકે. સાથે એક કલમ ઉમેરી શકાય કે, સરકારી અમલદારોને કાણુ પડતો કાયદો, તે દેશનો સામાન્ય કાયદો જ. કાયદાભંગ માટે જેટલો પ્રજાજન તેટલો જ સરકારી અમલદાર પણ જવાબદાર બનનેનો ઇન્માફ એક જ અદાવત એક જ ખરડા પ્રમાણે કરે.

કલમ ૨ પ્રમાણે સ્વરાજ્યની મરકાર ધાર્મિક બાબતોમાં તદ્દન નિષ્પક્ષપાત રહેશે એટલે રાજ્યમાન્ય ધર્મ (established church) જેવું કંઈ જ નહિ મરકારનો પ્રધાન, નહિ એક પાઈ હિંદુ મંદિર માટે મંજૂર કરી શકે, કે નહિ મુસ્લીમ મસ્જિદ માટે એ ઇન્જિવા જોગ છે કેમકી ધોરણુ પર ચાલતી બધીએ સમ્યાઓને આ સિદ્ધાંત કાણુ પડવો જોઈએ, પણ કલમ એક પેટા કલમ ગની માથે વાચતા એ તટસ્થતા અમલમાં મૂકવી ભારે પડશે એમ લાગે છે એક કેળવાયેલી પ્રજાને પણ એ મવાવ કેટલો હકાવે છે, તે હાલમાં વિલાયતમાં સતતિનિયમન (Birth Control) ની સામેનો ગેમન કેથોલિકોનો વિરોધ અને મરકારની તેઓને નારાજ કરી તેઓના મત નહિ ચુમાવાની વર્તણૂક બતાવી આપે છે. અલબત્ત, એ મુદ્દાઓના પાયા ઉપર કાનુનરૂપી ઇમારતો બની કરવાનો વખત આવશે ત્યારે દેશનાં ગૌથી મરમ બેર્નઓનું કામ પડશે.

કલમ ૩ ની સામે કોઈક સ્વાભાવિક પૂછી શકે કે, હિંદી ગામડાંની પ્રજા કેવી રીતે મતાધિકાર મેળવવા લાયક છે? એક અંશે એનો જવાબ કલમ ૪ આપે છે. મક્ત (અને આશા રાખી શકાય કે જલદી જ મક્ત અને ફરનિયાત) પ્રાથમિક કેળવણીથી આપણે તેને વાંચી લખી શકતી બનાવીએ. પછી ગંજીવ લુદિ (political consciousness) કુદરતી રીતે જ ઉદય પામે, અને એ જથ્થો જો આ પેટી (generation) માં નહિ તો આવનીમાં તો જરૂર. કેળવણીના પ્રચારથી આપણે શહેરનું તો શું પણ ગામડાંનું જીવન પણ મદંતર ફેરવી નાખી શકીએ, એની કાણુ ના પાડશે?

કલમો ૫, ૬, ૭, ૮ અને ૯ કારખાનાંના મંજૂરોના બક્ષા અર્થે છે. એમાં વિસ્તારેલું

રક્ષણ તથા તત્ર વગેરેના હકો આપીએ અને હડતાળો કાયદેસર કરાવીએ, એટલે મજૂરને મૂઠ્ઠીવાદ સામે પોતાના હકો માટે લડવાનું ચેતન આપેલું કહેવાય. વળી ધડપણ, માંદગી અને બેકારી મામે તેનો વીમો વગેરે ફરજિયાત બનાવી બચાવ કરીએ, એટલે સમાજે પ્રત્યેક મનુષ્ય તરફની પોતાની જોખમદારી કળેલેલી કહેવાય. રાજ્ય જે એવી જોખમદારીઓ પૂરતી રીતે માથે ઉઠાવે તે સમાજવાદી બધારણુ અત્યારે આપણું તેવા આદર્શ તરફ પહેલું પગથિયું. ખેતીકાર મજૂરોને માટે પણ મહાસભા તેઓના હિતમાં જ છે, એ અનેક વેળા દેખાડ્યું છે. આપણે ગુજરાતના ખેતીકાર મજૂરોને—રાનીપરજ મજૂરોને—અને બંગાળ આસામ વગેરેના આના બગીચાઓના કામદારોને આપણે દાસત્વ જેવી સ્થિતિમાં રાખીએ છીએ, તેમાંથી તેઓ દુઃશી. મજૂર સ્ત્રીઓ માટે સુવાવડ વખતનો બદોબસ્ત કરવો યોગ્ય જ ગણાશે. પણ આને લગતી કલમ ૭ માં જણાવેલું ‘રક્ષણ’ તે કંઈ રીતનું હશે? એક તરફથી સ્ત્રીપુરુષોના સમાન હકોની વાતો કરીએ અને બીજી તરફથી સ્ત્રીઓને કાયદા-પૂર્વક ઠરાવેલા ધધારોજગારમાંથી રક્ષણ કરવાને બદલે દૂર રાખીએ, તે તો એક વદનો-બાધાત કહેવાય.

આગળ વધેલા દેશોમાં સ્ત્રીઓ આજકાલ વહાણ પર ધજનેર પણ થાય છે, અને કાલસાની ખાણની મજૂરીમાંથી તેઓને બાકાત રાખી છે તે સામે ચળવળ કરે છે, એ મહાભાજને ખબર ન હોય એમ તો બને જ નહિ. સમાન જોખમદારી સાથે સમાન હકો તો હોવા જ જોઈએ. કદાચ ઠરાવ મારતી વેળા નેતાઓનાં મનમાં કાંઈક બીજી જાતનું રક્ષણ હોય, પણ આ કલમોનો મોટો ફાયદો તો એ કે, મહાસભા ઔદ્યોગિક મજૂરોના લાભમાં નથી એ આરોપ આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ, તે હવે પછી ટકી શકશે નહિ. સ્વરાજ્ય મૂઠ્ઠીવાદનું પરસ્તાન નથી, એ આપણે ખુલ્લું બતાવી આપીએ છીએ. વળી એ બાબતમાં મહાસભાએ વિદેશી કાપડના બહિષ્કારવાળા ઠરાવમાં મિલ્લમાલેકોને તેમની મજૂરી તરફની વર્તણૂક માટે જે રસ્તા બતાવ્યા છે, તે સૂચક છે.

મેં ઉપર, મહાસભા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત બનાવવા ધારતી નહિ હોવા પર ખ્યાન ખેંચ્યું હતું. પણ કલમ ૮ પ્રમાણે નિશાળે જવા લાયક ઉંમરનાં બાળકોને કારખાનાં માં રોકવાની બધી કરવામાં આવશે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓને નિશાળે મોકલવાનો બદોબસ્ત પણ કરવામાં આવશે વળી કારખાનાંમાંથી જ નહિ પણ ખેતરોમાંથી પણ બાળકમજૂરો આપણે કાઢી નાખવા જ જોઈએ. બાળક, શહેરનું કે ગામનું, એની પહેલી ફરજ અને જવાબદારી તે કેળવણી, એ મિલ્કાંત આપણે માન્ય રાખવો જોઈએ જો એ જવાબદારી તેનાં માતૃપિતાથી ઉપાડી ન લેવાય, તો રાજ્યે તો ઉપાડવાની વ્યવસ્થા કરવી જ ધટે.

૧૦ થી કલમ આપણા ખેડૂતોને અર્પણ કીધી છે અને તે મહેસૂલ, ગણોત વગેરેમાં ઘટાડો કરવાનું વચન આપે છે. વળી આર્થિક પોસાણુ વિનાની જમીનોને મહેસૂલમાંથી મુક્તિ આપવા જણાવ્યું છે. પણ આને બદલે ખેતીના દુકડાઓ આર્થિક જ હોય એ સિદ્ધાંત, અને જ્યાં ન હોય ત્યાં તેમને તેવા બનાવવા માટે કેવી રાજનીતિ અબત્યાર કરવામાં આવશે, એ બતાવવું વધારે યોગ્ય લાગે છે. આપણી કંગાલ ખેતીવાડીની દશાનું તો આ અનાર્થિક દુકડાઓ (uneconomic holdings) મળ કારણુ છે, તો એ બાબતની રાજનીતિ જાહેર કરવી એ ધણું અગત્યનું હતું.

૧૧મી કલમ અર્થશાસ્ત્રીઓની એક જૂની ફરિયાદ દૂર કરશે જેતીમાંથી આવપત વેરો આપી શકે તેવી કમાણવાળા જેતીકારો ગરીબજા હિંદમાં થોડા જ હશે પણ એ જેતીની મજૂરી કરવાવાળાઓ પાસે ગણોત ખાઈને મળ્યર બનનારા લક્ષાધિપતિઓ આપણામાં ઘણાક મળી આવશે. વેપારઉદ્યોગની કમાણી પર વેરો લેવાય, પણ એ જમીનદારોની કમાઈ આવપત વેરામાંથી, જમીન મહેસૂલ તો લેવાય જ છે એ કારણે, મુક્ત રહે. છે ! આ વસ્તુ-સ્થિતિને લઈને બગાળ, મદ્રાસ અને ખીલ્ત કેટલાક ભાગો ન્યાં કાયમી જમાખંધી (permanent settlement) હસ્તી ધરાવે છે તે ભાગોમાં માલદાર જમીનદારો આવકના પ્રમાણમાં કરો. આપવામાંથી સાવ છટકી જાય છે. આપણા મનસાદના પાયા ઉપર બધાયેલા સ્વરાજ્યમાં એ કેમ ચાલે ?

મમાજ્યાદી બધારણમાં વારમા જેવી મંરચા જ ન હોય, અથવા ઘણી જૂજ હોય. એ સ્થિતિ લાવવા માટે આસ્તે આસ્તે કર નાખી વારમાની રકમમાંથી સમાજના ઉપયોગ માટે કાંઈક લેવાની ૧૨ મી કલમની ધારણા છે. પ્રમાણમર વારસાવેરો, એ માટે અંગ્રેજીમાં graduated શબ્દ વાપર્યો છે. પણ ફક્ત મજા રકમનું પ્રમાણ (graduate) કરાવવાથી કર નાખવાની મતલબ સરતી નથી. કોે તો વર્ધમાન પ્રમાણના (progressive) જોઈએ. વીમ હળરના વારસાવાળો જે ૧૦૦ રૂપિયા આપે તો ચાલીસ હળરવાળો ૨૦૦ નહિ પણ ૩૦૦ આપે. મહાસભાએ આ મુદ્દો ખાનમાં લીધો હશે ? કાંઈ કહી શકાતું નથી.

લસ્કરી ખરચના ભોજમાંથી આપણે છટીએ ત્યારે જ ખીમ પ્રમખાપ્રય પ્રગતિનાં ખાતાં માટે પૈમા ફાજલ પાડી શકીએ. ૧૩ મી કલમ ઓછામાં ઓછો ૫૦ ટકાનો ઘટાડો મૂકવે છે. શાહીવાદનું બધારણ ટકાવી રાખવા માટે તો, સ્વરાજ્યમા આપણે લસ્કરની જરૂર જ નથી, તેમ આપણે લડાઈ કરી પારકા મુલકો પણ જીતવા નથી; ફક્ત બચાવ માટે જોઈએ છીએ તો ૫૦ થી પણ વધુ ટકાનો ઘટાડો મહેજે યથ રાકરો. આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રમખાપ્રય (League of Nations) નીએ મોટાં લસ્કરોનું કામ જ રું છે ?

મુલકી ખાનામાં અંગ્રેજ પ્રથા (Convention) પ્રમાણે આપણે કહેવાતાં આબર-દાર કુટુંબો ("respectable families")ના વંશજોની જીયા પગારોથી નિમણૂક થતી જેતા આવ્યા છીએ. સત્તા અને હકુમત ભોગવવી એ કાંઈ મનુખ્યજાતની મનોવૃત્તિને ઓછો સંતોષ નથી, પણ તેની સાથે દેશથી પોપોય પણ નહિ તેવા જીયા પગારો લેવા તે કંઈ જાતની જાહેર પ્રજાની સેવા કહેવાય ? ૧૪ મી કલમ પ્રમાણે આપણે કાંઈ પણ રાજ્યના જાથુકના નોકર અથવા અમલદારને રૂ. ૫૦૦ થી વધુ નહિ આપીએ. આનો અર્થ, કેટલાક દોષ્ટચતુર એંગ્લો ઇન્ડિયન ડાખાવાળાઓએ દેખાડ્યું છે તેમ, ત્રિરાશી માંડીને, ઑફિસના સિપાઈને બે રૂપિયા આપવા એમ નથી. મતલબ એ જ કે, હાલ ચાલતું આવક-ખરચનું ગંભવર અમરખાપણ ઘટાડવું. જીયા પગારો નીચા કરીએ એટલે નીચેના પગારવાળાઓને જૂએ નહિ મારીએ, બલકે તેઓના પગાર સંજોગ મજાતાં વધારીએ.

૧૫, ૧૮ અને ૧૯ એ કલમો ઔદ્યોગિક પ્રગતિને લગતી છે. વિદેશી કાપડ ને ચરખા સામે ટકર ઝીલાવી મહાતમાજીએ સારા શાહીવાદને હરાવ્યો અને વળી આપણા પ્રામજીવનમાં સદીઓથી જણાયેલું નહિ એવું ચેતન આપ્યું ચરખાની પહેલી મતલબ પરી પડી એમ માની લઈએ તોપણ ગામડાંમાં નાના દુખરઉદ્યોગોનું ધોરણ દાખલ ન

ચાય ત્યાં સુધી તો આપણા ખેડૂતોને વરસના છ મહિના સુતર કાંતવા અને કાપડ વણવા સિવાય બીજું કામ મળશે જ નહિ. એ ઝુંપડાંના ઉદ્યોગનું રક્ષણ તો ત્યારે જરૂરી છે. પણ આપણે તો હાથવણાટના જ નહિ, પણ બધાએ દેશી કાપડને રક્ષણ આપવાનું માથે લઇએ છીએ. જે ઉદ્યોગને રક્ષણ આપીએ તેની પાસે સ્વાભાવિક જ આપણે ચરતો કરાવીએ. કાણ મેળવ્યા સિવાય મિલના ઉદ્યોગને આપણે ચા સારુ રક્ષણ આપીએ ? ૧૯ મી કલમ પ્રમાણે જો એ ઉદ્યોગને આવીરૂપ ગણીએ તો સરકાર તેને રક્ષણ આપે, અને સાથે સાથે ઘટનો કાણ પણ ધરાવી શકે.

૧૬ મી કલમ પ્રમાણે કેરી પીણાં તથા પદાર્થોની બંધી કરવા ધારી છે. સરકારી આવકનું એક મોટું સાધન આથી બધ થશે. પણ લાંબી નજરે જોતાં તો એમાં ફાયદો જ છે. દારૂ પછવાડે ખર્ચાતા પૈસા લોકોને સુખી જીવન આપવા કાળે ખર્ચાશે એટલે દેશના ઔદ્યોગિક બળમાં વધારો થઇ જીવનનું ધોરણ ઊંચું જશે. એક તરફથી ત્યારે પ્રજાની કર આપવાની શક્તિ વધતી જશે, અને સીધા કરો, જેવા કે આયપત વેગમાં વધારો કરી શકાશે. બીજી તરફથી વળી લશ્કરી અને મુલકી ખર્ચમાં ઘટાડો થશે, એટલે મંત્રવિત છે કે, રાજ્યની નાણાં મંબધી સ્થિતિને જરા પણ ધેડો નહિ પહોંચે. મીઠા પરનો કર પણ વળી રદ કરવા ધાર્યો છે, એટલે મીઠાના ખેતીવાડી અને ઔદ્યોગિક ઉપયોગમાંથી મોટી અડચણો દૂર થશે. !

છેલ્લી અને ૨૦ મી કલમ વ્યાજના દર પર અંકુશ રાખવાનું કહે છે. એક રૂપિયે વ્યાજે કલાવી તેની ઉપર મહિને ચાર આના વ્યાજ ભરનાર ભોળા લોકોની વાત કાણે નથી માંલણી ? આપણે આશા રાખીશું કે, હાલના ગામડાંના શાહુકારોની મનોવૃત્તિ સ્વરાત્નમાં બદલાઇ જશે. કદાચ તેઓને ગામડાંની સહકારી બેંકમાં મેનેજર નીમવાથી રાજ્યની તેમજ લોકોની બંનેની મતલબ મચવાશે અલબત્ત, આપણા રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં પહેલા જ્યારદરત પહાડ તો ખેડૂતોનાં પાછલાં દેવાઓનો છે. હવે પછીનાં દેવાં ઉપરનું વ્યાજ અંકુશમાં રાખીએ; પણ આપણી ગામડાંની પ્રજા જે ગળા સુધી આ પહેલાંની રૂપી ગણ છે તેની પર આ અંકુશથી કેટલો ફાયદો થશે તે કહી શકાતું નથી !

મહાત્માજી કહે છે કે, આપણું કામ કોઇ પણ વર્ગને મિટાવવાનું નથી. "આપણે તો જુલમ, અત્યાચાર, નિર્દયતા મિટાવવાનું કામ છે." ત્યારે જે વર્ગનું જીવન આ અવશ્યજો ઉપર જ ચાલે છે તેમનું શું ? આપણી શાહીવાદ સામેની મોટી લડાઇ જીતીશું ત્યાર પછી તો આપણને ધણીક નાની લડાઇઓ આપણા પડોશીઓ સાથે લડવી પડશે અનેવા ભેગ છે કે, દેશમાં નવું એતન આવવાને લીધે ધણીક ઉપર કહેલા વર્ગોની મનોવૃત્તિ બદલાઇ જશે, તેઓ ખુશીથી પોતાના હોટાના બોગ આપશે. પ્રતિહાસમાં આવા દાખલા મળી આવે છે. જાપાનના સમુદાયવર્ગે તેમ જ મધ્ય યુરોપના ઉમરાવવર્ગે પોતાના હોટા છોડી દીધા ન હોત તો એ દેશોનો ક્યાં પાર આવત ? આપણે હિંદીઓમાં માહિમાહે જ ધણીએક ગોળમેજી પરિપદો ખેસાડવી પડશે. તે વગર ગમરાજ્ય ન આવે.

ચ કંઠૂત

કાન્નિદાસને

એક અર્પણ કાવ્ય

[આ કાવ્ય આ લેખકના ચક્રદૂત નામના હોળા ખંડલાવ્યનો અર્પણ ભાગ છે-તંત્રી]

શિખરિણી

૧

અહો ! સૃષ્ટિક્ષેત્રે વિવિધ પત્રટાતે નવફલે
ખીલી કે વાડીઓ કવિજન તણી આર્દ્ર બલદા,
સમૃદ્ધા, શ્રીવંતી સકળ કરમાતી, પણ અરે,
સદા તારી ખીલી મધુરમ્ભરી નિત્ય મધતી.

૨

તદા મારે બાહ્યે ગુરુજન તણી અંગુલિ મઢી
ભમંતાં વાડીમાં તવ ફલિત પુષ્પો નિરખિયાં,
પ્રસાદે તેઓને રજરજ ખણી છાત્ર જ ચૂસી,
અહા ! એ મીઠાશે ફલ કદુ થયાં અન્ય જગનાં.

૩

દિનોના દો' બેડો પ્રતિ તરુતળે સ્વાદ ગ્રહતો,
ફળો એનાં લાગ્યાં અધિક મધુરાં અર્વણ યત્રી,
લત્યું લોભી હૈયે ફળ બસ યશે કાં મુજ લિયે ?
ખૂટયાં ના ખાધાં એ, અધિક વધિયાં ભક્ષણ યત્રી.

૪

અહો ! મેં દોડો તે રઘુવર તણો વંશવગડો,
સુરગે, પત્રે તે કવિવર ! ઉગાડ્યો સુકવને,
તપશ્વર્પા સેવી, પરમ બલિ યજ્ઞે અરપિયાં
અને કીર્તિક્ષોમે સ્વકુલ છવર્યુ દિગ્વિજયના.

૫

ઉમા મુક્તાવેણી તપમરવરે મમ નિરખી,
કુમારે દોડો મેં પુનિત તપથી જન્મ ધરતો,
અહો ! એ દેવોની તપસુરભિયા આર્દ્ર ગિરિના
ભગ્યો કાવ્યકોડે મુખ નિરખતો દિવ્ય ગુણનાં.

૬

ફસાઈ રાજના પ્રણય વખતે દીન અબળા
તણાતી દીડી હા ! તપવન વિષે ધ્યાન વદના,
ટળી મૂર્છા, સાચા પ્રણય અભિસારે ઉભય તે
મળ્યાં પાછાં, પામ્યાં ભરત કલગી શો પ્રણયની.

૭

જતો હાંટ્યા તારા અભિનવપદ્યે કદપનજલે
લહી રનેહે પૂર્યા તવ વચનથી મેઘ પળતો,
અને મક્ષાગારે વિરહ બળતી સ્વામલ તલુ
લહી મેઘોદારે હૃદય ધરતી હામ બલથી.

૮

અહો ! એ વિશ્વે તો કૃતયુગ તમે સર્જન કર્યો,
મહાસામ્રાજ્યોનો બલવિભવ સર્વે વિતરિયો,
તપશ્ચર્યા ધૂમે પુનિત વનથી ભારત ભર્યું,
અને સાચા રનેહે જ્વલનતપ આદર્શ પ્રગટયો.

૯

અહો ! તે કાળે તો કવિવર ! મહા દિવ્ય જગમાં
હશે તુ ધૂમતો વિજય-રસ-સૌન્દર્યભવને,
અહો ! ત્યારે સાચા શિવ પશુ ચર્ષી તુટ ઉતરે
અને મહેશાચ્ચો જ/ડ પશુ લઈ 'મેઘ જ પળે.

૧૦

અહો ! તારે કાળે શિશુ પણ રમે સિંહશિશુથી,
વિલાસો ત્યાગીને મૃદુલ રમણી શાંત તપતી;
મહા સર્વે પૂર્યો, પ્રણય શુભથી, વીર્ય, ગુણથી
હતો એ સંતોનો યુગ કવિ ગુરો ! ગૌરવ ભર્યો.

૧૧

પ્રભો એ વીલાઈ, ગદનતમ અંધાર ઊતર્યો,
ગયાં એ સામ્રાજ્યો, જ્વલન તપના શાંત બનિયા,
અને જામ્યા ગાદા અવનતિથરો ભારત પડે,
જમ્યુ ના કે તેથી, સમયમુખનો ત્રાસ બનિયું.

૧૨

અજો આજે તારા વિમલમુખ આદર્શપટમાં,
લહી છાયા તે તે મુખ સમયની, શોક વધતો;
કયા ચૂંથી શોભે નહિ, પ્રિય હવે ! આ પતનની,
હશે જાણ્યું જોયું સકળ તવ તે કાન્તનમને.

૧૩

ચહું નિત્યે । તારે યુગ વિહરવા કાવ્યભવને,
અને ત્યાં જંગલો મથુ વિસરવા જીવનતણી,
લઈ તારી દીક્ષા તવ ચરણ મેં આસન કર્યું,
મને લાધી શિક્ષા તવ કવનમાં કર્મ યુગની.

૧૪

અહો ! શું શિક્ષાથી રઘુકુલતણી કર્મબલની,
મહતા ત્યાગેની, તપતપનની, શુદ્ધ દિલની,
જડયા ધૂત્રો પાછા, તપવનતણો અગ્નિ પ્રજ્વળ્યો,
મહા સત્ક્ષેત્રે આ સુભગ બલિદાનો પ્રગટિયાં.

૧૫

અને માતા ફરી મુખકમલ આભા પ્રગટવા,
પ્રયત્નો મડાયા, પ્રવર રણમાં પંચ પળિયા,
કવે ! તારા સન્યા ભરત શિશુનાં પુત્ર સહુ આ
મથે પાછા સાથે જનકયુગને મૂર્ત કરવા.

૧૬

અહો ! પાછા જામ્યા સમર રઘુને દાનવતણા,
દિલીપો દેતા કેં નિજ બલિ બચાવા સુરબિને,
હિમાચો જડેરાં તપથી શિવપુત્રો પ્રગટી,
કુમારો તેના હાં અબળ હણુતા દાનવકુલો.

૧૭

અહો ! યુદ્ધોત્સાહો રઘુકુલતણા ભારતપટે
વળી જામ્યા આજે કવિ કુલગુરો ! નેત્ર નિરંજુ,
તરે આંખો સામે મધુર તવ ચિત્રો કવનનાં,
પગો પાસે જોઈ અબળ વદતી યુદ્ધમરિતા.

૧૮

અને બેઠો તારે પગ જબજબાવું જલ વિષે,
હડાડી આછેરા રજ જલતણા સીકર રમું,
અને આધે મધ્યે ગહન જલમાં ફાળ ભરતાં
મહા મોજાં દેખુ પ્રબળ ધસતાં મુક્તિ મહવા.

૧૯

અને રુદ્ર રમ્યા સમર સરિતા રંગ ધરતી
મને ત્યાં આકર્ષે ગહન જલમાં સ્નાન કરવા,
સગી આંખે સાચે કવન તવ શું મૂર્ત બધને,
વહેતાં દેખી હાં, સમરજલમાં હૂંચ પડિયો.

૨૦

તણાતાં એમાં મેં રણુરસ સુધાસિક્ત લહરે
 ભુજ્જશક્તિ જાણી મુજ, સમરવારિપ્રખળતા.
 અને શક્તિસેતે હૃદય તરવું ગીતે જલનાં
 મુણીને મોતે મેં મૃદુ ગણગણે ગીતે રણનાં.

૨૧

મથે એ લિસાહે જલ નિજ ભુજ્જમાંદિ'ભરવા,
 ક્યમે માયે ફોળે ઉદધિજલ નૌકા ઉર વિષે;
 સ્મરી તે જે ધાર્યા કરતલ વિષે કાવ્યગિરિઓ,
 તજે આશા, ક્યાં તે રવિ, લધુ શિખા દીપતણી ક્યાં?

૨૨

મહા કાવ્યો આજે પ્રગટ પ્રતિહાસો યુગતણા,
 પડી આ સામગ્રી કવિજન ! મહા કાવ્યકૃતિની,
 મને શ્રદ્ધા પાછા કવિગુરુ અહીં જન્મ ધેરશે,
 અને આ ટાણાને અમર કવને મૂર્ત કરશે.

૨૩

અને તે આશાથી તવ કવનમાર્ગે જ પળતો
 કરું જોગાં કાણે તમ અરથ અગ્નિ પ્રજ્જળવા,
 પછી ત્યારે આવી મુજ કવનનાં કાષ્ટ નિરખી,
 સડેલાં વાંકાં ને તણ, સરલ ને પુષ્ટ ગ્રહજો.

૨૪

કૃતાર્થી હું ચાહું, કવન મુજ આ કાષ્ટ સરખાં
 પ્રજ્જળો હોમાઈ અધિક ગુણ કાવ્યન્તવલન જો,
 ચહું તેથી તારાં નયન બિઘડી ક્રાન્તદરશી
 મને યોધો રસ્તો ચયન કરવા કાષ્ટ વગડે.

ગોળમેજી પરિષદમાં સૂચવેલું હિંદનું ભાવિ *

૧૩ ચલણ અને હિંડિયામણ

ગોળમેજી પરિષદની હાલન બેઠક દરમિયાન બીજી શરત સૂચવાયલી તે ચલણ અને હિંડિયામણ મંબધી હતી. એ વિષયની ચર્ચા ત્યાં ધાર્યા કરતાં ભુટે રરતે । બિતરી ગઇ હતી, કારણ કે ચર્ચા કરનારમાંથી કોઇકે રિઝર્વ બેંકનું ચર્ચા દરમિયાન નામ દીધું હતું. એમ માની લીધું કે, જો રિઝર્વ બેંક સ્થાપવામાં આવે, અને તે નિશ્ચિતપણે વહીવટ રાફ કરે, તો આ વિષયમાં વધારે સૂચના કરવાની જરૂર નહિ રહે. જ્યાં સુધી એ મંસ્થા સ્થાપિત થાય નહિ ત્યાં સુધી આ પરત્વે માગેલી શરત હિન્દના ત્યાં મળેલા પ્રતિનિધિઓને માત્ર નામની જ ન્લાગી. પણ એમ માનવામાં તેમની શરતચૂક થઇ છે. રિઝર્વ બેંક સ્થપાય, અને તેનું બધારણ તેમ જ વહીવટ સર્વથા સંતોષકારક હોય તોપણ તેને કઇ દેશની ચલણની નિર્માણ કરવાની સત્તા અપાય ? ચલણનું મૂળ, ચલણનું ખર્ચ, ચલણનો આધાર એવી કોઇ નપણ વહીવટદાર સંસ્થાને સોપાય જ નહિ તે તો માન તેનો વહીવટ કરે-જે કઇ મૂળ કાયદો હોય તેનો અમલ કરે. ચલણના મૂળ અને તેના વહીવટ પર દેશની આબાદી મોટે ભાગે આધાર રાખે છે; કારણ કે જે નાણુ માત્ર ગ્રજની આંટ પર જ ફરી રકિ-વપરાઇ રકિ-તેને ચાલુ વપરાશની વેપારી માટે મૂકી સાથે નિકટનો સંબધ છે. આ સૌને લગતો મૂળ કાયદો તો દેશની સર્વોપરી ધારાસભા મારફત જ પસાર થવો જોઇએ. હવે, ગોળમેજી પરિષદે આ વિષયમાં જે શરતો માગી છે, તેનો અર્થ તો એટલો જ કે, સ્વરાજ સોગવતા હિન્દને આ ચલણપદ્ધતિનો કાયદો કરવાની સત્તા રહેશે જ નહિ. પણ તેથી બલકું જે હાનિકારક ચલણપદ્ધતિ આજે પ્રચલિત છે તે ચાલુ રાખવી. આ માગણી માટે બહાનુ બીજી માગણી માટેના બહાના માફક એટલું જ બતાવાય છે, કે એવી શરતો કરવાથી, અંકુશ રાખવાથી, હિન્દની આંટ ઇત્યાદિ જળવાઇ રહે આ વિષયમાં ભવિષ્યની હિન્દ સરકારને કાયદો ધડવાની સત્તા નામની આપે; પણ સાથે સરસૂયાને એવો અધિકાર આપે, કે એમને એવા કાયદાની કોઇ કલમ કે આપો કાયદો વાધા લરેલો લાગે, અથવા ધારાસભાની સત્તાબહારનો લાગે, તો તે રદ કરવો, તો તે પણ સર્વથા અણુમાન્ય અને અસલ લાગશે હિન્દના ચલણ અને હિંડિયામણનું પ્રકરણ છેલ્લાં ૪૦ વર્ષમાં બિનજવાબદાર નોકરશાહીએ કરેલા અખતરાથી થયેલી ભૂલોથી લરપૂર છે. આ સમય દરમિયાન હિન્દી ગ્રજ કે તેના પ્રતિનિધિઓને આ વિષયમાં કાર્યાત્મક કઇ કરવાનો અધિકાર કે અવસર મળ્યો જ નથી. હવે જો, આ વખત દરમિયાન છેલ્લા ૧૦, ૧૫ કે ૩૫ વર્ષમાં કરેલા અખતરાથી દેશની નાણાં સંબધી આબાદીને અલવલ આવી નથી, (એમ બિટિરા નોકરશાહી કહે છે) તો હવે પછી ગ્રજને જવાબદાર પ્રતિનિધિત્વવાળી હિન્દી ધારાસભા આ વિષયમાં આગલી બધી ભૂલોને રદ કરનાર એક આખરનો પ્રયોગ કરી દે, તેથી દેશની આબાદીને કેવુ મોડુ નુકસાન સંભવે છે ? હાલની ચલણનીતિમા સ્વરાજવાળું હિન્દ જે કઇ ફેરફાર કરવા ધારે અને કરે તે સૌ દેશની હિત-સાધનાની નજરે જ કરવામાં આવશે અને તેથી તો હિન્દની આંટ-આખરને એટલો સંગીન

ટેકા મળવો જોઈએ કે જેમાં બિનજવાબદાર સર્વોપરી સત્તાધારી સરસૂખાને તેનાં કૃત્યને આડે આવવાનું કૃત્યું કારણ રહે જ નહિ. બેશક, ચલણ, અને હિંડિયામણનો વિષય બહુ ગૂંચવણ ભરેલો છે; અને તેથી, એક વાર ચલણની મળનીતિ નિર્માણ કર્યા પછી, તેનો સર્વિદો વ્યવહાર કરવા માટે યથોચિત શક્તિવાળી સંસ્થા સ્થાપવી જોઈશે; પણ આવી સંસ્થાની સ્થાપનાનો પ્રથમ રાજકીય બધારણને લગતો નથી, પણ દેશના આર્થિક વ્યવહારને લગતો છે. અને તેથી આ પરત્વે એવી કોઈ પણ શરત મંજૂર કરાય નહિ, અને જામીનગીરી અપાય નહિ, કે જેથી દેશની સર્વશ્રેષ્ઠ ધારાસભાની સત્તામાં ખામી રહે; અને ચલણને લગતી મળનીતિનો કાયદો પસાર કરવો અશક્ય થાય. ચલણનું મૂળ અને તેની પ્રમાણભૂત વસ્તુ; ચલણની વિધિવિધિ જાતનો પરસ્પર સંબંધ, અને ખાસ કરીને કાગળના ચલણ ખાતે જમા થતી અનામત રકમ (Reserve); અને તે સૌ સાથે સંબંધ ધરાવનાર આંદ આગરનાં વ્યવહાર સાધનો,—આ સૌને લગતું પ્રાથમિક બંધારણ, મૂળ કાયદો તો ધારાસભાએ જ ઘડવાનો અને પાસ કરવાનો અધિકાર રહેવો જોઈએ. અને તેમાં ન જોઈએ કોઈ શરત, મર્યાદા; કે ન અપાય કોઈ જામીનગીરી, કે ન રહેવાય કોઈની અટકાયત. બાકી, એ મૂળ કાયદાનો અમલ કરવા માટે, કાયદો પોતે જ કોઈ સંસ્થા સુકરર કરે, અને તેને અપ્રાઉથી નિશ્ચિત કરેલું કાર્યક્ષેત્ર આપે, તો તેની સામે વાંધો કરાય નહિ. માત્ર એવી અમંસ કરનાર સંસ્થા નીમાય કે નહિ, તે કારણસર ધાનસભાની સત્તા કમી કરાય જ નહિ.

૧૪ સરકારી પગારના દરો

ગોળમેષ પરિષદમાં સૂચવાયલી શરતોના ત્રીજા વિભાગમાં (૧) માણુ લેસરરી ખર્ચેને માટે યથોચિત નાણાની જોગવાઈ; (૨) સરકારી દિવાની તેમ જ લેસરરી અમલદારો અને રેલ્વે જેવા નફાદાયક ખાતાના અધિકારીઓના પગાર માટે જોઈતાં નાણાંની જોગવાઈ; અને (૩) નોકરીને આખરે અપાતા એકા પગાર-વર્ધાસનની જોગવાઈ તથા જામીનગીરીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. જે લાવાર્થમાં આ શરત સચવવામાં આવી હતી તે જ લાવાર્થમાં તે મંજૂર થાય તો તેનું પરિણામ એમ આવશે કે, દિન્દની ભવિષ્યની સંસ્થાની સ્વરાજ ભોગવનાર સરકારને પેતાના નોકરોના પગાર કે વર્ધાસન ઘટાડવા કે બદલાવવાની સત્તા રહેશે નહિ. જે સત્તા અતિજ બદના આસામીને પણ વગર કહે હોય જ છે; જે સત્તા આ દેશની સર્વોપરી સરકારને તાબેદાર દરેક મંરથાને પણ વગર કહે હોય જ જોઈએ, તે સત્તા આપણી મુખ્ય સરકારને પરદેશી નોકરવર્ગ પરત્વે તો નહિ જ. અને જો પરદેશી નોકરોના પગાર પર કાપ મૂકવાની સ્વરાજ સરકારને સત્તા ન આપે, તો એ નોકરવર્ગમાં એ સત્તાનું સન્માન શું રહે? આ શરત સૂચવવાનું બહાનું તો એટલું જ કે, જે નોકરો આજે દિન્દી સરકારની સેવામાં છે, તેની જોડે વ્યક્ત વા વ્યગ્ય કરારનામાં છે; અને જ્યાં જ્યાં આવાં કરારનામાં હોય ત્યાં ત્યાં તે અખંડ રાખવાં જોઈએ. આ શરત માત્ર વર્તમાન નોકરવર્ગને માટે પણ મંજૂર રાખે, તો પણ તે અતિજ મોટે ભાગે અનર્થકતા ધણ પડે. કારણ જે નોકરવર્ગનો દંડ કરવા જેટલી કામ આપનાર મંરથાને અધિકાર નથી, તે નોકરવર્ગને મળેલ સરકારને તાબેદારીપણું કેમ રહે? અને આણુ નોકરવર્ગને એક જાતની સંસ્થા; અને હવે પછી જોડાનાર નોકરોને બીજી જાતની શરતો; દિન્દીવાન નોકરોની એક સ્થિતિ, અને પરદેશી નોકરોની બીજી,—એમ ભિન્નભાવ રાખીએ તો રાજ્યબંધીવટ પણ

કેમ ચાલે? જુદા જુદા જાતના નોકરોમાં પરસ્પર હરિકાષ્ટ અને અદેખાઈ વિના ખીલું કંઈ કામ જ નહિ ચાય. વળી, વર્તમાન નોકર વર્ગ, એટલે જ નોકરો ઇ. સ. ૧૯૩૧ ના માર્ચ મહિના સુધીમાં દાખલ થઈ ગયા હશે તે તમામ તેમાં ગણાઈ જશે. અને તે સૌને જો આવી ખાસ લાભકારી શરતો આપે, તો જ્યાં સુધી આજે વર્તમાન નોકરોમાંથી મૌથી તરતનો જોડાયેલો અમલદાર નોકરોમાંથી ફારેગ ચાય નહિ, ત્યાં સુધી દેશની તમામ રાજ-સત્તા તેને બંધાયેલી. આ વ્યવસ્થા હિન્દી સરકારને બિલકુલ અયોગ્ય છે. આવી શરતો આપણે જો મંજૂર કરીએ, તો દેશ તમામનું ગીંગવીખત આ નોકરશાહીને આવતાં ૩૫ વર્ષ સુધી લખી આપવા બરાબર ચશે. ભૂતકાળમાં હિન્દની સરકારે અનેક વાર આ કહેવાતા કરારનામામાં ફેરબદલી, સુધારાવધારા કર્યા છે. જ્યારે ચાંદીના રૂપિયાની કિંમત પડી ભાગી, ત્યારે સરકારે આ નોકરશાહીના લાભ ખાતર “હૂડિયામણું લવાજમ” (Exchange Compensation Allowance) આપ્યું હતું—એટલેકે રૂપિયાની કિંમત ૧૬) પેની હોય તોપણ તેમને તો જ્યારે વિલાયત રૂપિયા મોકલાવવા હોય ત્યારે સરકાર દર રૂપિયે ૧૮) પેની, ૨૦) પેની વધારે લાવ આપે; અને એ માર્ગે ૧૨ફે થી ૨૫) ટકા જેટલો આડકતરી રીતે લાભ કરી આપે. આજે પણ અનેક વિભાગમાં રમ દરમ્યાનના પગારના હૂડિયામણાં, વર્ધાસનના હૂડિયામણાં સરકાર પોતાના નોકરોને આવાજ ખોટા લાભ આપતી રહી છે. રૂપિયાની સોનાની કિંમત પડી ગઈ, તેમાં કંઈ હિન્દી પ્રજાને ‘દોષ નહોતો. એ તો તમામ સરકારની રાજનીતિનું પરિણામ હતું. છતાં આવી રીતે પગાર વધારી દેવાથી થતું નુકસાન તો પ્રજાને જ વહોરવું પડે છે. અહીં આ દાખલો આપવાનું કારણ એ જ કે, સરકારે નોકરવર્ગ સાથે કરેલાં કરારનામાં ફેરવી શકાય—અને ભૂતકાળમાં ફેરવ્યાં છે—તેના આ દાખલો અને પ્રમાણ. અલગત, કરારનામાની આ ફેરબદલી તો નોકરોના લાભ ખાતર કરી હતી અને લી-કમીશન કે ખીજન એવાં અનેક બહાને વારંવાર કરેલા ફેરફારો મુખ્યત્વે નોકરોના જ લાભ ખાતર હતા. પણ તેથી ફેરફાર કરવાની શક્તિ સરકારને છે, તેની ના પાડી શકાય નહિ; અને અત્યાર સુધી, જે સત્તાની રૂએ નોકરોના લાભમાં ફેરફાર કર્યા હતા, તે જ સત્તાની રૂએ હવે પ્રજાના લાભમાં ફેરફાર કરે તો સિદ્ધાંતની નજરે કશાય તફાવત નથી. ઉપરાંત સરકારે છેલ્લાં સાતેક વર્ષમાં કેટલાક લશ્કરી ખાતાના અમલદારો સાથે એવાં કરારનામાં કર્યાં છે, કે જેની એકે કલમની રૂએ, જે ભાવતાલમાં સરેરાશ દશ ટકા જેટલો ફેર પડે તો તે પ્રમાણમાં તેના પગારમાં પણ ઘટાડો કરવો. આ શરત દરેક કરારનામામાં નહિ હોય, પણ તેના સાર તો સૌને લાગુ પાડવો જોઈએ. ૧૯૨૪ પછી ભાવતાલમાં સરેરાશ દશ ટકાથી વધારે ફેર પડ્યો છે; અને રૂપિયાનું હૂડિયામણું વધારવાથી તેથી પણ વધારે ઘટાડો થયો છે; તો પછી હિન્દી સ્વરાજ સરકાર વર્તમાન પગારના દર શા વારતે અવિચ્છિન્ન ચાલુ રાખે? અને તે ચાલુ રાખવાની બાંહેધરી શા મારે આપે?

આ સૌ દાખલા દલીલ આપવાનું મૂળ કારણ એ જ કે, પ્રજાના નોકરો સાથે કરેલા સ્પષ્ટ વા વ્યંગ્ય કરારનામામાં પ્રજાના હિતમાં કે નોકરોના લાભમાં સમયોચિત ફેરફાર કરવાને સર્વોપરી સરકાર શક્તિમાન હોવી જ જોઈએ. એટલી મત્તા ન હોય તો ને સરકારનો રાજવહીવટ આવી શકે જ નહિ. સરકાર જેવા-શેઠની સાર્વભૌમ સત્તાનું આ તો ચિન્હમાત્ર, નિશાનરૂપ છે. અને તેથી, હિપર જાણવેલી શરત મંજૂર - કરવાથી આ સાર્વભૌમ સત્તામાં

ખામી આવે,-પગારદિ આજે છે તે કાયમ રાખવાની કલુલાત આપવાથી અતેકવિષ દાનિ થવા મંભવ હોવાથી,-તે કબૂનાત આપી શકાય જ નહિ, અને આપવી પણ નહિ વળી, આજે જે રીતે અપાય છે તેજ રીતે મર્યાગે આ પગારદિ કાયમ રાખવાની કલુલાત આપીએ, અને કરભારને માંગે અથવા બીજા એવા કોઇ પણ ઉપાયે આ પગાર ઈન્વાદિતો બોલને કંમી કરા પૂરતી મતા મરકાગ દરનત ગહેના ન દઈએ તો, આપણા દેશ પર ૩૦ થી ૩૫ વર્ષ લગી મોટંગેજ ખત થઇ જશે અને તેથી પ્રજાને જરૂર પડતા મામાનિક કે આર્થિક સુધારાના પ્રયોગો માધી નહિ શકાય. આથી બનતુ, આપણે જે ખ્યાલમા રાખીએ કે ૧૯૨૫ પછી પણ રૂપિયાનો લાવ ટ્રિમપણે મરકાગે વધારવાથી, ૧૦૦ રૂપિયાની રકમ ૧૯૨૫ મા જે કિંમતની હતી તેથી આજે ૧૨૩૬ ટકા વધારે કિંમતની છે, અને માથે-લાગા લાવતાવની મરેગશમા તેથી પણ વધારે ફેર પડેલો હોનાથી-રૂપિયાનું મૂલ્ય માય ખરીદાની શક્તિમા તેથી વધી જવાથી-જે પગારની રકમ ૧૯૨૫ મા અપાતી તેની તેજ રકમની આજે ખરી કિંમત ૫૫) ટકાથી પણ નાસ્તવિકપણે વધારે છે એટલે પગારના દરમા ત્યાસુધી આપણે ૩૫) ટકા જેટલો કાપ મૂકાએ ત્યાસુધી અમલદારવર્ગને વાસ્તવિક પણે કુશાય અન્યાય થાય નહિ એટલે, મગવાણે આ પગાર ઇન્વાદિતી કાયમપણા માટેની સરતમા એટલુ જ કહેવાનુ કે (૧) એ કબૂન ગખવાથી આપણી ભવિષ્યની મરમરની સર્વોપરી સત્તામા ખામી આવે, (૨) દરેક કામ આપનાગને જે તેના નોકર પ્રતિ માદામા સાદી શક્તિ હોય છે તે પણ હિન્દી મરકાગને આવી કલુલાતથી ન રહે, (૩) આજે ૨૫) ટકા જેટલો કાપ મૂકવાથી તો આપણે વાસ્તવિકપણે મરકારી નોકરવર્ગને જરાપણુ ગુમાન કરતા નથી, અને (૪) ત્યાસુધી આટલી દરકાગ ન થાય, ત્યાસુધી દેશમા જોઇતા આર્થિક અબ્યુદય કે મામાનિક સુધારાના પ્રયોગો આદરી શકશે જ નહિ

અહીં ઉમેરવુ જોઇએ કે ઉપર જણાવેલી તમામ બાકાત અને નખીનખીરીઓનો સરવાળો કરીએ,-એટલે કે ટ્રાન્જ ખાનાના ખર્ચના રૂ. ૫૫ કરોડ, જેને દિમામે ૫૦) કરોડ, પગાર વર્ધામન ઇન્વાદિ ખાતે બીજા ૪૦) કરોડ તો પછી હિન્દની ભવિષ્યની સ્વગજ મરકાગને તેના તમામ અદાજપદમા નાણામદીવટ મગધી સુધારા કરવાને ૫) ટકા જેટલો પણ અવકાશ લાગ્ય જ રહતો અને આ અવકાશના મગધમા પણ એટલું પાદ રાખવુ જોઇએ કે, ભવિષ્યની મરેગજિત મન્યવસ્થામા મૌથી વધારે પેરાશ આપનાગ આમાની તો જકાતમાથી યરો પણ હિન્દુસ્થાન જોભવિષ્યમા રહેશે ઉલોગના સરકણ માટે જમાન વિધિ ગોઠવે,-અને તેવી ગોઠવણનો મોટો મલત છે-તો તો આ મુખ્ય આમદાનીમા પ્રતિ-વર્ષ વગડો થવાનો જ મંભવ રહે છે એટલે આનક વધવાનો કોઇ માર્ગ ગહેરી નહિ-તાય મોલુદ છે તેટલા કરભારનો ખ્યાન કરીએ તો એટલે કે મરવાણે, આજના ૧૩૦ કરોડ જેટલી કિંમતના આનજપદમાથી ૫૫) કરોડ ટ્રાન્જ ખાતે બાદ કરીએ, ૭૦) કરોડ આજ ખાતે અગા ગખીએ (જેવ ઇન્વાદિના કર્ન પેટેનું આજ ન ગણીએ તો) અને ૪૦) કરોડ જેટલા પગાર અને વર્ધામનની રકમ દર ગખીએ,-તો આવકના કરભારમાથી પ્રાને ગહત આપવી ટોય તો માત્ર ૧૫ કે ૨૦ કરોડ જેટલી રકમ પર પણ માડ માડ દાખ નાખી શકાશે આમાથી હિન્દી ખજાનતી કેમ મીઠાવેગ ગદ કરી શકશે કે અમુક ઉલોમને ખામ સદાય આપી શકશે તે મમજવુ મુશ્કેલ છે અને માટે જ નિશ્ચિનપણે માનવુ પડે છે કે, ઉપલી શરતો મજૂર કરી શકાય તેવી નથી

આટલી વિગત તો સંયોજિત હિન્દી સંયુક્ત (federal) સરકારને અંગે. એમાં પ્રાંતિક સરકારનો તો ખ્યાલ સરખો પણુ કરાયો નથી અને દેશના ખરા હિતસાધક અનેક ખાતાઓ તો પ્રાંતિક સરકારને હાથ છે. કેળવણીનાં સાધનો અને જોગવાઈ વધારવી હોય, તો પ્રાંતિક તિબ્બેરી પર આધાર રાખવો પડશે. સુખાકારીની સામગ્રી વધારવી હોય તોપણ તે જ દિશામાં પ્રયાસ કરવો પડશે. દારૂનિષેધ કરવામાં પણ એ જ માર્ગ લેવો પડશે. સાથે જમીનની મહેસૂલ કમી કરવી હોય-અને તે જરૂર કમી કરવી પડશે, કારણ આજના દર અસહ્ય છે-તોપણ પ્રાંતિક તિબ્બેરીના બોગે. આ પરસ્પર વિરોધી, અને છતાં દેશને અનિવાર્ય જરૂરી બાબતો સિદ્ધ કરવા માટે, ન્યા લગી ઉપર કહેલી શરતો, બાકાત કે જમીનગીરીઓ આપણા પર અકુશરૂપે રાખવામાં આવે, ત્યા લગી આપણી ભવિષ્યની સરકારમાં વાસ્તવિક સ્વરાજનું ચિહ્ન મરણુ પણ નહિ રહે

૧૫ પરદેશી વેપારી અને આર્થિક તત્ત્વોને રક્ષણ

આ ઉપરાંત પરદેશી વેપારીઓ અને જીર્ણ તેવા જ આર્થિક તત્ત્વોને ખાસ રાહત આપનાર જમીનગીરી માગવામાં આવી છે આ તત્ત્વો કેવી જાતનાં હોય છે તેનો સાક્ષાત્ ખ્યાલ કરવો હોય, તો શ્રીયુત સારાભાઈ દાજીના દેશી વહાણવટાને સહાયકારી કાયદાનો દાખલો મનમાં રાખવો બ્રિટિશ તત્ત્વોના હિમાયતી એમ કહે છે કે, આ જાતની રાજનીતિ, દેશી ઉદ્યોગ કે વેપારને ખાસ લાલ કરવા માટે પરદેશી તત્ત્વોના ખોટી રીતે જમી ગયેલા હક્કો દૂર કરવાની રાજનીતિ બ્રિટિશ વેપારીઓને હાનિકર્તા થશે. અને માટે વર્તુળ પરિપક્વમાં એવી સૂચના કરવામાં આવી હતી કે, આવી તમામ બાબતોનો નિર્ણય કરવા માટે તેમજ બ્રિટિશ તેમજ હિન્દીવાનોને સમાન હક આપવા માટે, એક વેપારી સંધિ (Trade Convention) કરવી. પણ હિન્દીવાન અને બ્રિટિશ વેપારી કે ઉદ્યોગી તત્ત્વોને હિન્દમાં એક જ પાયા પર મૂકવાથી સમાનતા નહિ, પણ અસમાનતા વધવા સંભવ રહે છે. સમાનતા તો પરસ્પર સર્વથા સમાન તત્ત્વો વચ્ચે જ હોય. પણ આજે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં, હિન્દના દેશી સાહસ અને ઉદ્યોગને, ભૂતકાળમાં જોઈએ તેટલું પ્રોત્સાહન કે સંરક્ષણ નહિ મળવાથી, બહુ જ શોષણ પડે છે. આજે લગી હિન્દની સરકારે તેને પ્રોત્સાહન આપવાને બદલે રાજનીતિ અને રાજવહીવટ એવા આદર્શો છે કે જેથી તેને નુકસાન જ થાય. હિન્દી ઉદ્યોગ-વેપાર પરદેશી વેપારી તત્ત્વો સાથે વરતુતઃ સમાનપણે હરિ-દ્રાષ્ટ કરી શકે, તે પહેલાં આવશ્યક છે કે, આપણા દેશી વેપાર-ઉદ્યોગને સતત અને સગીન ઉત્તેજન અને સરક્ષણ આપવું જોઈશે આવા ઉત્તેજનથી કે સરક્ષણથી પરદેશી તત્ત્વો યં કેવી અસર થાય છે, તેનો વિચાર કરવાને હાલ આપણને કારણ કે અવકાશ નથી. વળી હિન્દના ભૌતિક ઉદ્યોગો-જેવાં કે લડાઈને લગતા સરજામ જનાવનાર ઉદ્યોગ, અથવા તો ખનિજ પદાર્થના ધંધા, અથવા તો નાણાવટા અને વહાણવટાના ઉદ્યોગ, કે શક્તિ સંપાદન (Power Supply)નાં કારખાનાંને તો ભવિષ્યની સ્વરાજ સરકારને ખાસ ઉત્તેજન આપવું જ પડશે. જો તે આ દિશામાં હિન્દી ઉદ્યોગ અને સાહસ ખીલવવા માટે તો આ સૌ ક્ષેત્રમાં હિન્દીવાન અને પરદેશી વચ્ચે દેખીતી રીતે સપૂર્ણ સમાનતા જાળવવા જતાં આપણે હિન્દીવાનોને તો ખાસ મુશીબતમાં નાખી દઈશું, એવી ખીક રહે છે. ન્યા લગી હિન્દીવાનો ખરેખર સળંગ યાય નહિ, ત્યાં સુધી સમાનતાની ત્રાત જ કરવી નહિ. પણ ઉપર કહેલ વેપારી સંધિની કલમો વર્તુલ પરિષદમાં ચર્ચાઈ જ નહોતી. માત્ર ઉપર જણાવ્યું

તે મુગતત્વ કરેવામાં આવ્યું હતું; અને તે મુગતત્વ મેંજૂર કરી શકાય તેમ નહીં જે સિદ્ધાંતને અનુસરી કિનારાને લગતા વહાણવટાનું મરસૂખ અને ઉદ્દેશન માગવામાં આવે છે. તે જ સિદ્ધાંત અને તેની જ રાજનીતિ દુરિયામણનો ધધો કરતી પરદેશી બોઝ (Exclusive Barks), વીમા કંપનીઓ અને ખનીજ પદાર્થ ખોલવનાર મર્યાદાઓને લાગુ પાડવાં પડે. એ સૌમાં હિન્દીઓનું સ્થાન મુખ્ય કરવાની અનિવાર્ય અગત્ય છે.

આ અર્થમાં છેલ્લા મુદ્દા પર ખ્યાન ખેંચવાનું તે એ કે, વર્તુલ પરિવહનમાં સરમુખને દસ્તક અનેક જાતની મત્તા રહેવા દેવાની સૂચના કરી છે, તે નામેંજૂર થવી જોઈએ. કારણ કે આવી સત્તાને બંને મરમુખો બે અંદાજપત્ર તેને પસંદ પડે નહિ તો તે તમામ ગ કરી શકે. અને ખીજી પક્ષ આવી અનેક જાતની સત્તા તેને રહેવા દીધી છે, તેથી વાસ્તવિક સ્વરાજમાં બહુ જ ઓટી ખામી આવવા સંભવ રહે છે. આજે પણ મરમુખાને અંદાજપત્ર કલ્પાદિના સંબંધમાં અનેકવિધ મત્તા છે ખરી; પણ ઉપર સૂચવેલી મત્તાને ચાલુ મત્તા માથે મુકામલો કરીએ, તો આવની સત્તા ધણી જ કમતી લાગે. એ સૂચના અનુસાર તે મરમુખો ચાલુ વહીવટમાં પણ આડખીલી મારી શકે; અને ત્યારે પણ જામાપાટી ઉપાર-પાડ વધારે થાય, અને કોઈ પણ જામીનગીરી અથા કરવામાં મુશ્કેલી લાગે, ત્યારે અંદાજ-પત્ર તમામ ગદ ખાતમ કરી શકે. ચાલુ વ્યવહારમાં મરમુખાને આવી મત્તા આપવી તે કોઈ રીતે કમુખ કરી શકાય નહિ, અને ઉપર જણાવેલી બાબતોના રક્ષણ માટે પણ તેની મદદ અપાય નહિ. ઉપર જણાવ્યું તેમ ભવિષ્યમાં હિન્દી સંમુદાય સરકારનો નાણાંવહીવટ અલિપ્ત કુશલ થવા દેખીતો જ મંભવ છે, અને તેમાં આવી આવી મુશ્કેલીઓ નાખીએ, તે તે અસહ્ય થઈ પડશે. એ મુશ્કેલી મરમુખાને અનન્ય મત્તા આપવાથી ટળશે નહિ. એ તે વહીવટ વધારે વિચાર્તા થઈ પડશે. અને જેટલા પ્રમાણમાં સૂચવાયેલી મત્તા આવની સત્તા પક્ષ વધારે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે સ્વરાજને ઝાંઝવાના જળ મમાન જતાવી દે એમ લાગેશે.

દલે માન જાહેરશોના દિસ્મો તપામવો બાકી રહ્યો. વર્તુલ પરિવર સિદ્ધાંત માન્ય થઈ લાગે છે કે, જાહેરશોને હિન્દુસ્થાનથી જુદો પાડવો પણ જુદા થવા પડી જાહેરશોના ગી ગિયતિ-સી નવે-ચાગે, તેનો અષ્ટ વિચાર ક્યો દેખાતો નથી એ માત્ર સ્પષ્ટિષ અમાન ગંદગે કે સ્પષ્ટિષ ટામિનિયન ચાગે ન પણ જાણાનું નથી. ભવિષ્યમાં જાહેરશ અને તે ગિયતિ બોજો, પણ જુદા પડતી વેળા, જાહેરશમાં હિન્દીવાનોના દોકોના મંજૂર માટે, તેમજ હિન્દ અને જાહેરશ વચ્ચે પગપગ પ્રમાણમય કરવાની વહેંચણી મનપમાં, નિમરશજ હતુ જોઈએ અત્યાર સગીમા હિન્દુસ્થાને જાહેરશ ખાતે ધાર્જએ ખામું છે, નુકમાન મ.ખડ છે. ૧૮૭૦થી માટીને જાજીમુધીમા બદમીમ લગામ, અને તે દેશના ચાલુ રાજવહીવટની જ ખાતે, ઓટી રકમનું કાજ કર્યું છે, અથવા ખોટ ખાધો છે. તેનો પણ કિન્મિશ થવો જોઈએ. હિન્દીવાનો અને બદમીમ લોઝા વચ્ચે વેપારી અધિયી આ પ્રકની ઉકલણી રાષ્ટ્ર જો એમ મનાવું નથી. કારણ કે જાહેરશની ભવિષ્યની મરકાર થવા પાયા પર રચાઈ રહે, તે અજ લગી જાણાય નથી. હિન્દ અને જાહેરશ પગપગ સ્વતંત્ર તેમજ મમાન ગાળો દોષ, જે નર્મજ પ્રજાના હિતને અનુમરી, આવી અધિ કરવાની ગિયતિમાં ન દોષ, ત્યાં લગી એવી કલ્પન નામ રેતુ તે પણ કદા જાદાનારૂપ છે. એટલે, જાહેરશને અપત્ર કરવાનો સિદ્ધાંત અન્ય ગમવા પડેલાં, જાહેરશમાં હિન્દી રોકા જામવવા માટે પૂરતી જોડવાપ અને જમીન-સી મજવાં જોઈએ. આ મનો આખરનો નિર્નય તો જાહેરશના પ્રજામન પર ગમવો હોય એ પ્રજામનની વર્તુલ પરિવરમાં કોઈની બહુ પડવા નહોતી. પણ દલે તો તેની જાહેર કમ કરી શકાય!

અગાધ તલ—

અગાધ તલ પામવા જળ ઉથામી અમ્લોધિનાં
 —ઉંડાણુ ગરલે ઉંડાણુ—શરવેગથી સોંસરે
 અનેક થર લેદતો—જલધિનાં રહસ્યો સમાં ।
 સુગાધ તલ ભાળતો, કર અનન્ત લખાવીને
 પ્રયાત કરતો તહીં તલ અગાધ ઉંડે જ તું !
 અલેધ જલતેજના ઘટિત અન્તરાલે ઉભો,
 ગળે સ્મૃતિ ! વિચારના વમળ ચિત્ત મુંઝાવતા !
 શોં ઝોજ કરવા અહીં જલધિ અન્તરાલે ઉભો ?
 સમુદ્રતનયા કહીં ? નહિ જ. શેષશાયી કહીં ?
 અરે જગત મૂળ કયાં ? ત્રિપુરસુંદરી યોગ કયાં
 અનાદિ શિવ સાથમાં સતત સાધતા પ્રેમથી ?
 અરે નહિ ! મને રહે નહિ જ ! કલ્પનાઓ બધી.
 વિપાદ ? નહિ. સુષ્ટિઓ હું જલતેજના મોતીની
 ભરી જલધિના તટે સજ અપૂર્વ ગુંથીશ ને
 પ્રિયા શિર પરે ધરી પ્રણયપાત્ર હુએ બનું
 અમાવત ઉપેક્ષિતા થઈ'તી શોધની ધૂનમાં.

x

x

x

સમુદ્રતટ વેળુમાં કર ઉઘાડુ. મોતી કહીં ?
 હતાશ ! જળ તો સરે જલધિ ! તેજ તેજ મળે.

વાદળીઓ તડકે

માગશર માસ આવે છે. પરોઢિયું થયું છે. શહેરના લોકો કાંઈ જાણ્યા છે, કાંઈ જાણવાની તૈયારીમાં છે. એકાદ બે દુકાનોનાં બારણાં અથવા બેલોંચાં આવે છે.

ફોનદાર હાફિજુદીન સાહેબ રાતની 'ડચી' બળવી એક સિપાઈ સાથે મોટી પર પાછા જાય છે. સિપાઈનું નામ, રામસિંહ છે. દૂર સુદૂરના મુજફ્ફરનગર જિલ્લામાંથી ઠેક બંગાળ સુધી નોકરી માટે આવ્યો છે. નોકરી પણ સારી બળવી લાગે છે. તેનું પેટ આ વાત સારી રીતે કહી આપે છે.

અકસ્માત ફૂટરું બસ્યું. ફોનદાર સાહેબે મોં ફેરવ્યું. એક રોગી, લાળ અરાવતું, સફેદ ને કાળા પટાવાળું એક ફૂટરું ધસ્યું આવે છે અને તેની પાછળ એક કાછડી નીકળી ગઈ છે એવો માણસ દોડ્યો આવે છે. એક જળખર ફૂટકા મારી એ માણસ ફૂટરાના પાછલા બે પગ પકડી રસ્તા પર લીધો સપ્ત ગયો. ફૂટરું પણ મોં ફેરવી તેને કરડવાનો નિશ્ચય પ્રયાસ કરતું કરતું કરાડવા લાગ્યું.

માણસ ખૂસ પાડી બોલ્યો: "અરે નેપલા, જલદી આવ! પટલા, તું પણ જલદી આવ! બચ્ચાજી હવે બરાબર સપડાયા છે! હવે તેને પણ બરાબર મળ જતાવું છું."

તેના હોકારાથી નેપલા ને પટલા નામધારી માણસો આવી પહોંચ્યા. તે સિવાય વધુ બોલાવ્યા બીજા લોકો પણ કાંઈ ધોતિયું પહેરતા પહેરતા, તો કાંઈ આંખો મોળતા મોળતા રસ્તામાં આવી ઘેરા વળી ઊભા અને મુક્તકમ્બ માનવની ગદાદારી જોઈ અડિત થવા લાગ્યા.

રામસિંહે ફોનદાર સાહેબને કહ્યું: 'હજૂર, માલુમ હોતા હે ઉધર કાંઈ હલ્લા મચા રહ્યા હે!'

હજૂરની ભમર સંક્રાંચાઈ. તે લાંબાં ઝગલાં ભરતા ભરતા ધટનારથને જઈ પહોંચ્યા.

પેલો માણસ બીડી બોલો થયો છે. નેપલા ને પટલા ફૂટરાના બંને કાન આમળી બીબા છે. ફૂટરું ગિચારું ટાટ ને બપયો ફૂલે છે. પૂછડી પર કંઈ લુંગ્રમ ન ગુજરે એવી બીકથી તે તો તેજે ઠેક પેટ નીચે મોંટાડી દીધી છે. માણસના ડાબા હાથની આંગળીમાંથી લોદી પડે છે. તે પોતાનો સ્થિરથી ખરડાએલો હાથ બિચો કરી બોલે છે: 'કુપાકા છાના હામ લોકો! એકદમ મેરે ફેલા હે.'

ફોનદાર બીડ ટેલી એ માણસ પાસે આવી બેઠી નાંદે બોલ્યા: 'એય, હલ્લા મત કરો. શું થયું છે? આ બધી ગડબડ શાની છે? તું સાંઠની માફક બરાડે છે શાનો? તારું નામ શું?'

પેલો વક્તા મોંકા ઊઠ્યો. તે હાથ જોડી દયા બપજ એવા મૂરે બોલ્યો: 'હજૂર, મારું નામ બંસીલોચન કર્મકાર. સોનાનું કામ કરું છું. લોકો સોનીના નામથી જાણે છે એ નાતનો તું છું. રૂપાને અડકતો નથી. મારા બાપદાદાએ પણ રૂપાનું કામ કર્યું નથી. હજૂર! માઆપ છો! હજૂર, આ ગરીબ તદ્દન માર્યો ગયો છે!'

ફોનદાર તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી તેના તરફ જોઈ દારી પર હાથ ફેરવતો ફેરવતો બોલ્યો: 'ચિલ્લાઓ મત! થયું છે શું તે બોલ!'

બંસીલોચન એક વખત ફૂટરા તરફ ને બીજી વાર પોતાની આંગળી તરફ જોઈ બોલ્યો: 'હજૂર! હજુ તો બીબામાંથી બીડી જંગલ ગયો હતો. જંગલ જઈ પાછો ઘેર આવું છું ને બારણાં ઉપાડી જોવો કળશીઓ નીચે મૂકું છું કે તરત કોણ જાણે ક્યાંથી આ ફૂટરું આવી ચડ્યું ને મારી આંગળી પર બચકું ભરી લીધું. જુઓ તો ખરા! આખી આંગળીનો છુદો કરી નાખ્યો છે. હજૂર, આપ અમારાં માઆપ છો. આ બાબત મને ન્યાય આપો.'

- હજૂર ભર સંઘાડી બોલ્યા 'આ ફૂતરુ કાનું છે ?'

બસીલોચન રડતા સૂરે બોલ્યો 'હજૂર, એ તો કાણુ જાણે !'

ફાજલદાર ગંભીર મુખ કરી બિલા થોડી વાર વિચાર કરી ગઈ બિલા 'આ મધુ મહિ ચાલે ફૂતરા પાળવાનો શોખ હવે કાઢી નાખવો પડશે કમરે દોરી બાધી ચોડી પર લઈ જઈશ વાસા પર થોડીક લાતો પડશે એટલે આ શોખ જતો ગશે રામસિંગ, તપામ તો કરો કે ફૂતરુ છે કાનું ? માલને કાન પકડી ચોડી પર લઈ જવો પડશે આ ફૂતરુ કાનું છે ?' ફાજલદારે બીડ તરફ જોઈ પ્રશ્ન પૂછ્યો

ચોતરફ જમા થઈ ઉભેલા માણસો એકબીજાના મો સામું જોવા લાગ્યા બીડમાથી કાઢાઈ જવા માંડ્યા 'આ તો પોલિસ સાહેબનું ફૂતરુ છે !'

સહેજ ચમકી ફાજલદાર સાહેબે ફૂતરાને બરાબર તપાસ્યું પણ કાંઈ માન્યતો નિશ્ચય થયો નહિ છેવટે રામસિંગ તરફ જોઈ પૂછ્યું 'આ બાબતમા તારો શો મત છે ?'

રામસિંગ તટસ્થ વૃત્તિ દર્શાવી આકાશ લણી જોઈ રહ્યો હતો ફાજલદાર સાહેબની આખ મળતા જ તે બોલી બીડ્યો 'વાદળી ચઢી છે હજૂર, કદાચ વરસે પણ ખરી !'

ફાજલદાર સાહેબે એકદમ આકાશ તરફ જોયું તેણે સાક્ષી પૂરી કહ્યું કે 'માલુમ તો એસા હી પડતા હે'

ત્યારબાદ બસીલોચન તરફ જોઈ મખત અવાજે કહ્યું 'જો, આ વાત હું સમજી શકતો નથી આટલું નાનું બચ્ચું તારા જેવા ડોસાને કગડે જ શી રીતે ! તારું આ હાડી જેવું મો જેતા જ ફૂતરુ નાસી જાય તેમ છે જ જ, કાણુ જાણે ક્યાંથી આગળી કપાવી લાગ્યો છે અને નકામો અહીં ધાધલ મચાવે છે જુદા, ચોર ! એકાદ બે લોતો ખાધી લાગે છે ! ચાલ રામસિંગ !'

તે ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં બીડમાથી એક માણસે આગળ આવી કહ્યું 'હજૂર, મમીના એક શબ્દ પર પણ વિશ્વાસ રાખતા નહિ એ તો જખ્ખર દારૂડીઓ છે આખી રાત દારૂ ટીંચ્યો છે મસારના પહોરમા ફૂતરાને ગરતા પરથી જતું ! જોઈ તેણે તેને પકડ્યું માથે ચઢાવી ચે ચે નાચ આરબ્યો ત્યારબાદ એક સગમતી સિગારેટ લઈ ફૂતરાના મોમા નાખવા ગયો એટલે ફૂતરાએ તેને બચકુ લઈ હજૂર, આમા ફૂતરાનો તે શો મતો ! માણસ પણ આવો નાસ સહન ન કરે તો આ તો મિચારુ પશુ છે ! જુઓને તે દિવસે

બસીએ તેને અટકાવી કહ્યું 'રાખ રાખ, તારુ લાંબણુ બહુ થયું તું કેવોક સત્ય વાદી યુધિષ્ઠિર છે એ બધા જાણે છે સિગારેટને તો અત્યારે કાંઈ અડકતુય નથી તો પછી હું તેના મોમા એ અશુદ્ધ ચીજ નાખવા જઈ તે તફન ખાઉં છે'

રામસિંગ ગઈ બીડ્યો 'હહા મત કરો'

બસી તર્ક તણ ફાજલદાર સાહેબ તરફ જોઈ નીચા વળી કુરનિશ બળવંધા લાગ્યો 'હજૂર, મોટા સાહેબના ફૂતરાને હું જોગણુ છું, આ તે નથી'

'ખરુ કહે છે ?'

'હા, હજૂર'

ચોતરફ ઉભેલા માણસોમાથી બે ચાર જણાએ આમા સાક્ષી પૂરી

ફાજલદાર સાહેબ અનુભવી હાસ્ય હસી બોલ્યા 'હું પણ એમજ કહું છું ! આવું ફૂતરુ ? એને શું પોલિસનો ઉપરી રાખે બરા ! કયો સુવર આવી વાત કરે છે ! પોલિસના ઉપરીનું ફૂતરુ શું તમારા જેવું છે કે ગમે ત્યાં રખડતું ફરે ચાલ બસી, ચાલ ચોડી પર ! કેદિયત લખાવ !'

રામસિંગ અત્યાર સુધી ફૂતરાનું બરાબર નિરીક્ષણ કરતો હતો તે મોં ટીકું કરી બોલ્યો : ‘હજૂર, મને લાગે છે કે આ ફૂતરુ સાહેબનું જ છે ગઈ કાલે આવા ફૂતરાને મેં સાહેબના બગલામાં જોયું હતું.’

ફાજલદાર સાહેબનું મોં વળી ગભીર બની ગયું ત્રાસજનક ખાસી ખાઈ તે ફરિયાદ કરવા લાગ્યા : ‘અરે, કેવી સખત ટાઢ પડે છે. થોડી વાર બિલુ પથ્થુ રહેવાય તેમ નથી. રામસિંગ, ફૂતરાને સાહેબ પાસે લઈ જા. સાહેબને મારી સલામ કહેજે અને ફૂતરુ રસ્તા-માંથી મળ્યું તે મેં મોકલાવ્યું છે એમ કહેજે.’

ત્યારબાદ બસીલોચન તરફ જોઈ કહ્યું : ‘હવે બહુ થયું આમ તારો અડધી બિજળો હાથ જોયો રાખી યુ બિભો છે હજુ ! તારી બહાદુરી તો બહુ થઈ ! એક નાનો સરખો બિઝરડો થયો છે ત્યાં તો આમ ફૂટવા શાનો મોટી ગયો છે ? તારુ માથું તો ચીરી ખાધું નથી ને ! ને પાંછો આળ થકાવવા આવ્યો છે ! જા !’

એ વખતે એક માણસ બોલી બોલ્યો : ‘અરે પેલો પોલિસ સાહેબનો ચપરાસી કરીમ બધ છે. તેને બોલાવો કે પત્યુ’

કરીમને બોલાવવો ન પડ્યો. થીક જોઈને તે પોતે આવી બિભો

એક માણસે તેને વ્યગ્રતાથી પૂછ્યું ‘ચપરાસી સાહેબ, આ ફૂતરુ સાહેબનું છે ?’

કરીમ સહેજ હસી બોલ્યો ‘કાણે કહ્યું ?’ આ કંઈ મોટા સાહેબનું ફૂતરું નથી એ

ફાજલદાર આવેશમાં બોલી બોલ્યો ‘ખરી વાત છે કરીમ ! હું પથ્થુ ક્યારનો કહ્યું છું કે આનું મુઠકાલ ફૂતરુ તે સાહેબ રાખે ખરા ? હવે વધારે પૂછપરછની જરૂર નથી મને લાગે છે કે આ કાંઈ વકીલ સાહેબનું ફૂતરુ છે ! હા ! હા ! હા ! પરંતુ હસવાનો અત્યારે સમય નથી. એ ફૂતરુ કાંઈને કરડે એ તો હીક નહિ. એને ગળે દોરી બાધી ચોક્કી પર લઈ ચાલો. ત્યાં ફૂતરાનો માલિક એની મેળે આવી પહોચશે.’

કરીમ બોલ્યો ‘સાહેબ, આ ફૂતરુ મોટા સાહેબનું નથી એ ખરી વાત, પરંતુ એ પેમના હોસ્ત હુસિંગ સાહેબનું છે. તેઓ માટેજ ગઈ કાલે પધાર્યા છે’

ફાજલદાર સાહેબનું મોં વળી શીકું પડી ગયું. તે ગમે તેમ કરી વાત બદલવાનો પ્રયત્ન કરતો બોલ્યો : ‘એમ ! સાહેબના હોસ્ત પધાર્યા છે એ તો હું જાણતો નહોતો કેટલાક દિવસ રહેવાના છે ? તેમનું શરીર તો મારું છેતા ! વાર, વાર ! સાહેબના હોસ્ત તે કંઈ જવાતેવા હોય ! આ ફૂતરુ તેનું છે કે ? સાર ! માર !’

ફાજલદાર સાહેબ ફૂતરાને જોળા પર લઈ વપાળવા લાગ્યા. મોં પર હાસ્ય ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા બોલ્યા ‘ફૂતરુ બહુ જ સાત છે. જોતાવેત જોળામાં લઈ રમાડવાનું મન થાય છે. કેવું ચૂપ બેઠું છે, કેવી મળતી આવે છે ! બિચારુ ટાઢથી ફૂજે છે ! આનું ફૂતરુ વળી એક માણસની આગળીને બચકુ ભરે ખરું ! જવા દોને એ વાત !’

કરીમ ફાજલદાર સાહેબના જોળા પાછી ફૂતરાને લઈ ચાલતો ગયો.

ફાજલદાર બસીલોચન તરફ જોઈ બોલ્યો ‘સાચાનું સાદસ તો જુઓ ! ફૂતરાને સિગારેટ પીવરાવાય ! ચાલ કમબખ્ત મવાલી ! ચોક્કી પર મિરજોરી કરે છે ! પગથી તે માથા સુધી ચાલુકે ફટકાવવો પડશે.’

મહારાજકર ઈંદ્રજી દવે

આ વાર્તા કનૈઃ સીંચપરબના ખૂન માટે ફાસીની સજા પામેલા શ્રી. દીનેશવદ્ર ચુપ્તે લખેલી છે અને ફાસીની સજા સામજીની વખતે પ્રખ્યાત માસિકમાં છપાય એવી ઉચ્છા દર્શાવી દેવાથી બગાળી માસિક ‘ચપરાસી’એ તે છપાવી છે.

—ખા. લ ને—

ખેલ તું, ગેલ તુ, ગાલ ! ન્હાનાશા ગૃહ-આંગણે;
ખેલવાના હશે ત્હારે ભાવિના જગ કે રણે.
અમોલા હર્ષની છાએ ન્હાઇ લે, ન્હવરાવી લે;
કાલમેઘધનુષ્યે ને રગવૈભવ શા લસે !

(કુતબ)

જનનિનાં મૃદુ મુખન માણ્યો લે,
પિતૃતણા મુણી પ્રેમલ શબ્દ લે;
વિમલ અંતર હર્ષપરાગની—
વિપુલ ઋદ્ધિ, કુમાર, ઉડાડો લે.

(અનુબ)

અંબોડે ખેનડી કેરે ગૂંથ્યાં ફૂલો નિહાળીને
રાત્રી લે, નાચી લે, ગાલ !—સુખગા વેળ આ ખરે !

(કુતબ)

નિરખી લે તુજ નેત્ર ભરી ભરી
વિલમ્બે વિધુ વાદળોખેનથી;
સકલ તારકસઘ નિહાળીને
હરખથી તુજ હસ્ત ઉછાળી લે.

(અનુબ)

ઉપાના રમ્મરી રેલે અંગોળા લે અનેકધા,
સલુણા રમરણે એના ખીલશે અવનમ્રભા.

(કુતબ)

લલિત આ લઈ કાગળ-હોડલાં
વિમલ હોજજલે તું તરાવો લે;
મહન વિસ્તૃત આ જગસિન્ધુમાં
સભર અવનનાવ ચલાવજે.

(અનુબ)

મદાય વધજો ત્હારુ અમણુ આતમગૌરવ,
શિશુભાવતણું જ્ઞાણ ! ધટજો નવ સૌજવ.
પોષજો સૂર્ય ને ચન્દ્ર તાહરા દેહદેહોને;
મળજો પ્રેરણા, તાત ! અખડાનન્દની ત્હને .

સુદરશ ગો. બેટા

મુંબાઈ ઇલાકાની કેળવણીનો સને ૧૯૨૯-૩૦ ની સાલનો રિપોર્ટ

મુંબાઈ ઇલાકાની કેળવણીનો સને. ૧૯૨૯-૩૦ ની સાલનો રિપોર્ટ ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન તરફથી હમણાં જ બહાર પડ્યો છે. કેટલાંક વર્ષો પછી ઇલાકાનો કેળવણીનો રિપોર્ટ આ વર્ષે કાંઈક વખતસર બહાર પડ્યો છે, તેને માટે અમે ડિરેક્ટર માહેબને અભિનંદન આપીએ છીએ. અમુક વર્ષનો કેળવણીનો રિપોર્ટ તે સાલ વીતી ગયા પછી બે કે ત્રણ વર્ષે બહાર પડે તો તેની કાંઈ કિંમત જ નથી. ત્વરાથી રિપોર્ટ તૈયાર કરી બહાર પાડવામાં ડિરેક્ટરને શું શું મુશ્કેલીઓ પડે છે તેનો મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ છે. જુદે જુદે સ્થળોએથી માહિતી મળાવી તેને એકત્ર કરી તેનું વર્ગીકરણ કરવામાં સમય જાય છે, એ વાત ખરી છે; તો પણ તાબાના નોકરો પાસેથી તેમ લોકલ બોર્ડો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને કેળવણીની ખીજ સંસ્થાઓ પાસેથી બનતી ત્વરાથી તેમના રિપોર્ટ મંગાવવાની ચીવટ રાખવાની જરૂર છે. વળી આ રિપોર્ટોમાં કેટલાક બિનજરૂરી અને ત્રાસદાયક આંકડાઓ મંગાવવાની જે પ્રથા પડી છે તે પણ બંધ કરવાની જરૂર છે. માત્ર ખાસ જરૂરી આંકડાઓ મંગાવવામાં આવે તો જિલ્લાઓના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટરોને તેમ સ્થાનિક મંડળોને તે મેળવી તાકીદે મોકલી આપવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે. આ મંબળમાં અત્રે એક અગત્યની સૂચના કરવાનું મને યોગ્ય લાગે છે. અત્યારનો જમાનો પ્રાંતિક અસ્થિતાનો છે. ભાષાના ધોરણ ઉપર પ્રાંતોની પુનર્ચિન્તા કરવાની અગવળ ચોતરફ ચાલી રહી છે; તો તે સમયે દરેક પ્રાંતના ઇન્સપેક્ટરો પોતે જે રિપોર્ટ ડિરેક્ટરને મોકલે છે તે છપાવી પ્રગટ કરી તેની નકલો જાહેર વર્તમાનપત્રો ઉપર, રજિસ્ટર્ડ લાયબ્રેરીઓ ઉપર, તેમ સ્થાનિક મંડળો ઉપર મોકલી આપે તો જુદા જુદા પ્રાંતોની કેળવણીની સ્થિતિનો પણ ખ્યાલ જાહેર પ્રજાને આવે.

કેળવણી પાછળ થતું ખર્ચ

મુંબાઈ ઇલાકામાં મને ૧૯૨૯-૩૦ ની સાલમાં કેળવણીની પાછળ એકંદર ખર્ચ લગભગ ચાર કરોડ રૂપિયાનું થયું છે. તેમાં સરકારનો ફાળો બે કરોડ અને દમ શાખ રૂપિયાનો છે. મુંબાઈ સરકારની વાર્ષિક આવક લગભગ ૧૫ કરોડ રૂપિયાની છે. તેમાંથી સરકાર કેળવણી પાછળ બે કરોડ રૂપિયા એટલે તેમની વાર્ષિક આવકના સેકડે ૧૩ ટકા ખર્ચે છે. પોલીસ ખાતામાં મરકાર પોણાબે કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે, અને કેદખાનાં પાછળ ૨૫ લાખ રૂપિયા ખર્ચે છે. એટલે મરકાર પોલીસ અને કેદખાનાં પાછળ જોટલું ખર્ચે છે, તેટલું જ પ્રજાને કેળવણી આપવા પાછળ ખર્ચે છે. કેળવણી ખાતે એકંદરે જ ખર્ચ થાય છે તે પછી ૧૭ લાખ રૂપિયા એટલે એકંદર ખર્ચના ૧ ટકા કેળવણીને માર્ગસૂચન અને તેની તપાસણી (Direction and Inspection) પાછળ થાય છે. આ ખર્ચ પ્રમાણમાં વધારે છે, એમ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ એટલું તો કદાચ

પગર ચાલતું નથી કે એ ખાતે જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેનો પૂરતા પ્રમાણમાં કેળવણીને લાભ મળતો નથી. આનાં કારણો ઘણાં છે. ઇન્સપેક્શન કરનારા અમલદારોને ઇન્સપેક્શન ઉપરાંત વહીવટનું કામ પણ કરવું પડે છે. આને લીધે ઇન્સપેક્ટરના પદને માટે જરૂરી યોગ્યતા મેળવતા રહેવાનો, કેળવણીને લગતાં પુસ્તકો વાંચી તે ઉપર મંતવ કરવાનો, કેળવણીને લગતા જુદા જુદા પ્રયોગો કરવાનો તેમ અન્ય રથોએ થતા એવા પ્રયોગો જોવાનો, તેના પરિણામો ઉપર વિચાર કરવાનો ઇન્સપેક્ટરને મમય મળતો નથી. માત્ર વહીવટ પાછળ તેમનો પુષ્કળ વખત ચાલ્યો જાય છે. વળી વહીવટ કરનાર અમલદારની મનોદશા નોકરશાહી (Bureaucratic) થઈ જાય છે. તે અભિમાની અને અતડો બની જાય છે. શિક્ષકોનો મિત્ર બની તેમના કામ અને પ્રયાસો પ્રત્યે મહાનુભૂતિ દર્શાવવાની તેની મનોવૃત્તિઓનો નાશ થાય છે. તેનામાં જાણે કે અજાણે અસહિષ્ણુતા આવી જાય છે. આવાં આવાં કારણોને લીધે આ એ ખાતાંઓને જુદાં પાડી નાખવાની આવશ્યકતા મને જણાય છે. શિક્ષક તરીકે જેણે સારી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય તે શિક્ષકના ધંધાનો જેને અનુભવ હોય, નવા નવા પ્રયોગો પ્રત્યે જેને પ્રેમ અને પક્ષપાત હોય તે જ ઇન્સપેક્ટરના પદને યોગ્ય છે.

વળી હાલમાં ઇન્સપેક્ટરોના કામની કદરનો આધાર શાળાઓના ઇન્સપેક્શન કરવાની તેમની શક્તિ ઉપર રહેતો નથી, પરંતુ તેમની વહીવટ કરવાની બાહોશી ઉપર રહે છે; તેથી શુભારોના નિઃશલ કરવાને પોતાના મગજને તેઓ જેટલી તરફી આપે છે, તેટલી તરફી કેળવણીના કામને ઉપર વિચાર કરવાને તેઓ આપતાં નથી. અધુરામાં પૂરું આપણા દેશમાં ઇન્સપેક્ટરોની નિમણૂકો કામી ધોરણ ઉપર કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ કેળવણીના હિતને તો વિનાશકર્તા જ છે. શિક્ષકના ધંધાનો માત્ર નહિ જેવો અનુભવ ધરાવનારાઓ—કાઘ કાઘ વાર તો શિક્ષક તરીકે તદ્દન ના—લાયક ઠરેલાઓને પણ તેમને અચૂક કામના હોવાથી ઇન્સપેક્ટરોના હોદ્દા ઉપર નીમવામાં આવે છે. કેળવણીના હિતની ખાતર આ બધી ચાલતી પ્રથાઓ બંધ થાય તો જ ઇન્સપેક્શન પાછળ ચતા ખર્ચનાં સારાં પરિણામો આપણે જોઈ શકીએ.

કેળવણીના ખર્ચની બાબતમાં એક બાબત રિપોર્ટમાં આપણુ ખામ ખ્યાન ખેંચે એવી છે. આપણા ઇલાકામાં દેશી વિદ્યાર્થીને કેળવણી આપવામાં દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧૬-૫-૦ આવે છે. તેમાં સરકારનો ફાળો દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ રૂ. ૧૨-૭-૦ આવે છે, ત્યારે દરેક યુરોપિયન વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧૫૩ આવે છે. તેમાં સરકારનો ફાળો વિદ્યાર્થી દીઠ રૂ. ૭૦ આવે છે.

કેળવણીની સ્થિતિ

આપણા ઇલાકામાં બધી જ શાળાઓ (જેમાં કોલેજોનો પણ મમાવેશ થાય છે) માં મળી એકદર ૧૨,૬૨,૨૪૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. તેમાંના ૧૦,૭૮,૮૯૪ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભણે છે; ૯૧,૫૦૦ માધ્યમિક શાળાઓમાં ભણે છે; ૬૭૫૦ કોલેજોમાં, ભણે છે અને બાકીના ખાસ શાળાઓમાં ભણે છે એટલે વસ્તીના પ્રમાણમાં સેકન્ડ હાઈ સ્કૂલ, વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. જેટલા વિદ્યાર્થીઓ શાળાઓમાં ભણવા નોંધ્યા તેમાંના માત્ર અર્ધાં ભણે છે, બાકીના અર્ધાં કોઈ પણ પ્રકારની કેળવણી લીધા પગર માત્ર રખડ્યા કરે છે. આખા

હવામાં ચહેરો તથા ગામડાંઓ મળી એકદરે ૨૬,૮૩૧ ગામો છે, તેમાંથી માત્ર ૧૦,૮૩૧ ગામોમાં નિશાળો છે, બાકીનાં ૧૬,૦૦૦ ગામોમાં બિજકુલ શાળા-પ્રાથમિક શાળા પણ નથી. એટલે સરેરાશ અઢી ગામ વચ્ચે એક શાળા છે. મુંબાઈ, અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં આવેલી અમુખ્ય શાળાઓ પ્ધાનમાં લઈએ તો ત્રણ ગામમાંથી એક ગામમાં શાળા છે અને બાકીનાં બે ગામો તદ્દન શાળાઓ વગરનાં છે—એમ કહી શકાય. ૮૦૩ ચોરસ માઈલના અંતર વચ્ચે માત્ર એક શાળા છે. મુંબાઈ, અમદાવાદ વગેરે મોટાં શહેરોમાં નજીક નજીક આવેલી અમુખ્ય શાળાઓ પ્ધાનમાં લઈએ તો ગામડાંઓને માટે કહી શકાય કે ૯-૧૦ ચોરસ માઈલને અંતરે એક શાળા છે. આ વસ્તુસ્થિતિ દેખીતી જ એટલી બધી નિરાશાજનક છે કે તે બાબતમાં કાંઈ વિશેષ ટીકા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કોઈ પણ સુધરેલા દેશમાં આવી વસ્તુસ્થિતિ સહન કરી શકાય જ નહિ. આપણા દેશ ઉપર દોઢસો વર્ષ થયાં સુધરેલી બ્રિટિશ સરકારનો અમલ ચાલે છે, છતાં કેળવણીમાં આપણો દેશ આટલો બધો પછાત માલમ પડે છે એ નવાઈ જેવું છે. આપણા દેશના બીજા હલાકાઓ અતે પ્રતિ તેમ દેશી રાજ્યો કરતાં કેળવણીની બાબતમાં મુંબઈ હલાકો આગળ પડતો ગણાય છે. આગળ પડતા હલાકાની જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે બીજા હલાકાઓ તથા પ્રતિની સ્થિતિ તો કેવીએ હશે ?

કેળવણીમાં થતો વ્યય

પ્રાથમિક શાળાઓમાં એકદરે આશરે અગીઆર લાખ બાળકો ભણે છે. તેમાંનાં અર્ધો તો બાળવર્ગમાં જ હોય છે. ૧૯૨૪ ની સાલમાં બાળવર્ગમાં જોડલા વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા તેમાંથી માત્ર ૧૮ ટકા જ સને ૧૯૩૦ ની સાલમાં ચોથા ધોરણમાં આવેલાં છે. બાકીના ૮૨ ટકા તો ત્રીજલા ધોરણમાંથી જ શાળાઓમાંથી જોડી ગયાં છે. આ બાળકો નિરાશમાં દાખલ થયાં અને ના થયાં એ સરખું જ છે. આ ૮૨ ટકા બાળકો પાછળ થયેલો ખર્ચ નફાગો જ ગયો છે. આપણા દેશ નિર્ધન છે તો આપણા ગરીબ દેશને આટલો બધો નાણાનિ તેમ ચક્તિનો વ્યય કેમ પાલવે ? આ આંકડાઓ સરકારી રિપોર્ટમાંથી જ લીધેલા છે; એટલે કેળવણીખાતાના અધિકારીઓની નજી બહાર તો આ વ્યય હોઈ શકે જ નહિ. આ બચકર વ્યયનક કરણો શોધી આ વ્યયને અટકાવવાનો કે કાંઈ એાહો કરવાનો પ્રયાસ કેળવણીખાતાએ કદી કર્યો છે ખરો ? આ વ્યય માત્ર આર્થિક દારણોને લીધે છે એમ જણાવવામાં આવે છે, અતે અમુક ઉમર સુધી બાળકોને શાળા-ઓમાં ફરજિયાત રાખવાં જ જોઈએ એવો કામદો થાય તો જ આ વ્યય અટકે એમ કહેવામાં આવે છે. કેટલેક અંશે તેમનું આ કહેવું સત્ય છે. પરંતુ આ ઉપરાંત આવા મોટા વ્યયનાં બીજાં પણ કારણો હોવાં જોઈએ આ પ્રશ્નનો બારિશાઈથી અભ્યાસ કરી તેના ઉપાયો કરવાની ખાસ આવશ્યકતા મને જણાય છે.

‘ગામડાંઓની પ્રાથમિક શાળાઓ બાળકોને આકર્ષક કે સચિત્ત લાગતી નથી. બાળકોને પાંચ વર્ષ સુધી તેમાં મોકલ્યા કરવાં એ લાભકર્તા છે, એમ બાળકોનાં માબાપ માનતાં નથી તેથી તેઓ જલદીથી બાળકોને શાળાઓમાંથી હાટી મૂકે છે, એ પણ આ વ્યયનું એક કારણ છે એમ મારી માન્યતા છે. શાળાઓ બાળકોને સચિત્ત કે આકર્ષક લાગતી નથી તેનાં કારણો મારી માન્યતા પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ગામડાંઓની શાળાઓમાં અર્ધ ઉપરાંત શાળાઓમાં માત્ર એક જ શિક્ષક હોય છે. એ શિક્ષકને પાંચ પાંચ વર્ગો શીખવવાના હોય છે તેનાથી બધા વર્ગો ઉપર ધ્યાન આપી શકાતું નહિ હોવાથી તેને પોતાને પોતાના કામમાં આનંદ કે રસ પડતો નથી; તેથી પોતાનું શિક્ષણ તે આનંદ કે રસિક બનાવી શકતો નથી; આથી બાળકોને નિશાળમાં આનંદ પડતો નહિ હોવાથી તેઓ ઊડી જાય છે.

(૨) ગામડાંઓની શાળાઓના શિક્ષકોમાં જરૂરી યોગ્યતા પણ હોતી નથી. ત્યાં મોટે ભાગે અનટ્રેન્ડ શિક્ષકો હોય છે. તેમના પગારો બહુ જ ઓછા હોય છે, એટલે તેઓ માથા-ઉતાર કામ કરે છે. આવા યોગ્યતા વગરના શિક્ષકો પોતાનું શિક્ષણ તેમ પોતાની શાળાઓ આકર્ષક કેવી રીતે કરી શકે ? જે શાળાઓમાં બાળકોને આનંદ પડે નહિ, રસ પડે નહિ ત્યાં તેમને દિવસના છ કલાક ગોધાઈ રહેવાનું કેમ ગમે ? આ કારણથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં બાળકો નિશાળોમાંથી ઊડી જાય છે.

(૩) પ્રાથમિક શાળાઓનો અભ્યાસક્રમ આખા ઇલાકા માટે એકમરજો રાખવામાં આવેલો છે. આ અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરતી વખતે સ્થાનિક પરિસ્થિતિ ઉપર બિલકુલ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી. ગામડાંઓની શાળાઓમાં ભાષાશાસ્ત્ર અને બીજા સંસ્કારી વિષયોને હજી ઉપરાંત મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ગામડાંઓની શાળાઓમાં તો નીચલાં ધોરણોમાં માત્ર લખતાં વાંચતાં અને બહુ જ સગળ અંકગણિતનું જ શિક્ષણ અપાવવું જોઈએ. ઉપનાં ધોરણોમાં ગ્રામ્ય જીવનને અનુકૂળ થાય એવા વિષયોનું શિક્ષણ દાખલ કરવું જોઈએ. આમ થાય તો જ માળાપો અને બાળકોમાં શાળા અને શિક્ષણ ભોક્ત્રિય થાય અને આટલી મોટી સંખ્યામાં બાળકો શાળાઓમાંથી ઊડી જાય નહિ ગ્રામ્ય જીવનને કયા વિષયો અને કેવી જાતનું શિક્ષણ અનુકૂળ થાય એમ છે તે નક્કી કરવાનું કામ શહેરોમાં વગતા ફેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ કે ટ્રેનિંગ કોલેજના અધ્યાપકોથી થઈ શકે નહિ. ગામડાંઓની શાળાઓના શિક્ષકોને તાલીમ આપવાને માટે ગામડાંઓમાં ટ્રેનિંગ સ્કૂલો કાઢવી જોઈએ. એ ટ્રેનિંગ સ્કૂલોના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ ગામડાંઓનાં જીવનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ ગામડાંઓના ભોક્ષા પોતાનાં બાળકોને કેવી જાતનું શિક્ષણ આપવા માગે છે તે શીધી કાઢી તે અનુસાર ખેતી, હસ્તકામ વગેરે વિષયોને ગામડાંઓની શાળાઓના શિક્ષણમાં અગત્યનું સ્થાન આપવું જોઈએ. આમ થશે ત્યારે જ ગામડાંઓની શાળાઓ ભોક્ત્રિય બનશે વિદ્યાર્થીઓ લાંબા વખત સુધી શાળાઓમાં રહેશે અને વિદ્યાર્થીઓનાં મામાપ પણ મમજતાં થશે કે, શાળામાં જાયવાથી મારો છોકરો વધારે ચારો એકત કે વધારે સારો કારીગર બનશે; એટલે તે બાળકને નિશાળમાંથી જલદીથી ઉઠાડી મૂકવાનું પર્મદ કરશે નહિ.

શિક્ષકોની યોગ્યતા

ગમે તે મનુષ્ય શિક્ષક થઈ શકે નહિ, પરંતુ બીજા ધધાધારીઓની માફક ધધાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે શિક્ષકોને પણ ખાસ તાલીમની જરૂર છે, એ સત્ય હાલમાં તો માત્ર ફેળવણીકારોએ નહિ પણ જનસમૂહે પણ સ્વીકાર્યું છે. ૧૨-૧૫ વર્ષ ઉપર મરકારે ખ્યુ એ સત્ય સ્વીકાર્યું હતું અને સંસ્કારી ઠરાવો દ્વારા આ બાબતમાં પોતાની રાજનીતિ સ્પષ્ટ નિવેદન કરી આપણને જણાવ્યું હતું કે, તેઓ જિલ્લે જિલ્લે એક ટ્રેનિંગ સ્કૂલ ઉઘાડી શિક્ષકોને ટ્રેનિંગ આપશે અને દશ વર્ષમાં તો પ્રાથમિક શાળાઓના બધા શિક્ષકોને જરૂરી

તાલીમ આપો, આપી શાળાઓમાં દસ વર્ષ પછી બધા ટ્રેન્ડ શિક્ષકો મર્ફ જશે આ દિશામાં તેમણે કામ પણ શરૂ કરી દીધું હતું. અને આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં અમદાવાદની પ્રેમચંદ ગવચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ ઉપગત નડિયાદ, ગોધરા, ભરૂચ અને સુરતમાં નાના પાયા ઉપર ટ્રેનિંગ સ્કૂલો ઉઘાડી પણ દીધી હતી પરંતુ ધીમે ધીમે એમની આ પ્રગતિમાન રાજનીતિ તેમણે ફેવળી નાખી હવે તો સરકાર આ રિપોર્ટમાં તેમ બીજા સ્તરેથી આપણને કહે છે કે, પ્રાથમિક શાળાઓમાં માત્ર ૫૦ ટકા ટ્રેન્ડ શિક્ષકો હશે તો ચાલશે! એ રાજનીતિ અનુસાર તેમણે જિલ્લાઓની ટ્રેનિંગ સ્કૂલો બંધ કરી દીધી છે. પ્રેમચંદ રાવચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાંથી ત્રીજા વર્ષનો વર્ગ છાત્રી નાખ્યો છે, અને પહેલા બે વર્ષોના વર્ગોમાં પણ દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટાડી દીધી છે. ટ્રેનિંગ શાળાઓમાં તાજા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાનું બંધ કરી દીધું છે અને જેઓ શિક્ષકના ધધામાં અનટ્રેન્ડ શિક્ષકો તરીકે જોડાયા હોય તેમને જ મર્યાદિત પ્રમાણમાં ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં દાખલ કરે છે. તેમની આ ગળનીતિથી મરકારે ફેળવણીને તેના મૂળમાં જ ગંખત પ્રદાર કર્યો છે અને ફેળવણીની પ્રગતિને પાછી દહાવી છે. આખા છલાકામાં અને ૧૯૪૯-૩૦ ની સાલમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ સેક્ટરે ૫૩૦૮ હતું ગુજરાતમાં એ પ્રમાણ એના કરતાં પણ સહેજ ઓછું એટલે સેક્ટરે ૫૩૦૧ છે શિક્ષકોને ધધાની તાલીમ આપવાને માટે મરકારે જે રાજનીતિ ઇદલુ કરી છે તે જો આપુ ગળવામાં આવે તો દિનપર દિન ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ વધવાને બદલે ઘટતુ જશે અને એથી કરીને આપણા બાળકોને હાલમાં જે પ્રકારની ફેળવણી આપવામાં આવે છે તેના કરતાં પણ દસગણી કોટિની ફેળવણી મળશે આ પ્રશ્નમાં બહેર અગત્યે વધારે સમ લેવાની અને અગવળ કરી સરકારની રાજનીતિમાં ફેરફાર કરાવવાની જરૂર છે સરકાર જે પોતાની આ ગળનીતિમાં ફેરફાર ના કરે તો ગુજરાતના લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટી ઓએ એકજ યાદ પોતાના તરફથી એક ટ્રેનિંગ કૉલેજ ઉઘાડવી જોઈએ

સ્ત્રીફેળવણી

આપણા છલાકામાં સ્ત્રીફેળવણીની સ્થિતિ તદ્દન નિરાશાજનક છે, એ વાત સને ૧૯૨૯-૩૦ ની સાલના ફેળવણી ખાતાના મરકારી રિપોર્ટમાં આપેલા આકાશ્યો તપાસવાથી સ્પષ્ટ ગાવમ પડશે આખા છલાકામાં એકદરે ૨,૬૧,૪૨૬ છાત્રીઓ બધી જ શાળાઓમાં (જેમાં કૉલેજો, આસ સંસ્થાઓ વગેરેનો મમાવેશ થાય છે) યદને ફેળવણી લે છે. એમાંની માત્ર ૬૫૦ કૉલેજોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લે છે, ૧૭,૭૧૨ માધ્યમિક શાળાઓમાં ફેળવણી લે છે, ૨,૪૨,૫૫૦ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફેળવણી લે છે અને બાકીની સરકારે નદિ સ્વીકારેલી શાળાઓમાં તેમ ખામ શાળાઓમાં ફેળવણી લે છે સ્ત્રીઓની વસ્તીના પ્રમાણમાં સેક્ટરે માત્ર ૦.૮ છાત્રીઓ ફેળવણી લે છે એકદર વસ્તીના પ્રમાણમાં જનતા-મોચ ઉગમરની છાત્રીઓનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછી અનુતરી પ્રમાણે પણ સેક્ટરે ૧૫ ટકા તો હોતુ જ જોઈએ, એટલે ૧૫ છાત્રીઓ જાણવી જોઈએ તેમાંથી માત્ર ૩ છાત્રીઓ બને છે! બાકીની ૧૨ છાત્રીઓ કાંઈ પણ જાતની ફેળવણી લીધા વગરની રહે છે પ્રાથમિક શાળાઓમાં જે છાત્રીઓ બને છે તેમાંની માત્ર ૫-૬ ટકા એવા ધોરણ સુધી પહોંચે છે એટલે બાળવર્ષમાં ૧૦૦ છાત્રીઓ દાખલ થાય છે તો તેમાંથી માત્ર ૭ છાત્રીઓ એવા ધોરણ સુધી પહોંચે છે. બાકીની ૯૪ છાત્રીઓ તો નીચલાં ધોરણો-

માંથી જ બીડી બન્ય છે. એટલે એ છોકરીઓ નિશાળામાં દાખલ થઇ અને ના થઇ એ સરખું જ છે. શાળાઓમાં દાખલ થયેલી સો છોકરીઓમાંથી માત્ર ૧૫ ટકા જ ધોરણ પૂરા કરે છે. એટલે સો છોકરીઓમાંથી માત્ર દોઢ છોકરીઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરે છે ! આંકડા દીવા જેવા સ્પષ્ટ છે એટલે એ સંબંધી વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી.

મુસલમાનોની કેળવણી

સરકાર તરફથી તેમના તાબાના અમલદારોને તેમ લોકલ બોર્ડો તથા મ્યુનિસિપાલિટી જેવા સ્થાનિક મંડળોને ખામ સૂચના કરવામાં આવી છે કે, તેમના કેળવણી સંબંધી રિપોર્ટોમાં મુસલમાન કોમની કેળવણી બાબત ખાસ ઇલાયદી નોંધ કરવી. તેમની આ સૂચના અનુસાર ડિરેક્ટરના ૧૬૨૯-૩૦ ની સાલના રિપોર્ટમાં પણ મુસલમાન કોમની કેળવણી માટે એક ઇલાયદુ ખાસ પ્રકરણ તેમણે લખ્યું છે. મુસલમાન કોમ કેળવણીમાં બીજી કોમો કરતાં પછાત છે તેથી તેમને ખાસ હકો અને ખાસ લાભો આપવામાં આવે છે. ૨૦-૨૫ વર્ષ ઉપર ગમે તેમ હશે, પરંતુ હવે મુસલમાન કોમ કેળવણીમાં પછાત છે એમ કહી શકાય એમ નથી. માજી ડિરેક્ટર મી. હોરી પોતાના છેલ્લા પાંચ જ વર્ષોના રિપોર્ટોમાં સ્પષ્ટ લખતા હતા કે, કેળવણીમાં મુસલમાન કોમ પછાત છે એમ કહેવું જોઈ છે અને તેના પુરાવામાં તેઓ આંકડાઓ રજૂ કરતા હતા. સિંધ પ્રાંતની વસ્તી બાદ કરીએ તો આખા મુંબાઇ ઇલાકામાં મુસલમાનોની વસ્તી એકદર વસ્તીના સેંકડે ૮૬ ટકા જેટલી છે; ત્યારે શાળાઓમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓમાં મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૧૩૧ ટકા જેટલું આવે છે. હિંદુઓની વસ્તીના પ્રમાણમાં શાળાઓમાં બહુતા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૬૨ ટકા આવે છે. એટલે ૧૫ હિંદુ છોકરાઓમાંથી માત્ર જ હિંદુ છોકરા બહુ છે અને ૬ બહુ વગર રહે છે. મુસલમાનોની વસ્તીના પ્રમાણમાં મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૧૦૯ ટકા એટલે લગભગ ૧૧ ટકા જેટલું આવે છે. એટલે ૧૫ મુસલમાન બાળકોમાંથી ૧૧ બાળકો બહુ છે, માત્ર ૪ બહુ વગરના રહે છે. આ આંકડા સ્પષ્ટ રીતે પૂરવાર કરે છે કે, કેળવણીની બાબતમાં મુસલમાનો હિંદુઓ કરતાં બિલકૂલ પછાત નથી, બિલટા આગળ છે. ડિરેક્ટરના રિપોર્ટની નોંધ લેતાં સરકાર પોતાના કરાવમાં જણાવે છે કે મુસલમાન કોમ કેળવણીમાં હજી પછાત કહેવાય; કારણ કે હિંદુઓની આગળ પડતી કોમમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં શાળાઓમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૧૮૧ ટકા આવે છે; ત્યારે મુસલમાનમાં તે પ્રમાણ ફક્ત ૧૦૯ ટકા છે. આવી જાતની સરખામણી વાસ્તવિક કહેવાય નહિ. શું મુસલમાન કોમમાં આગળ પડતા અને પછાત એવા બે વર્ગો નથી ? સરખામણી કરવી હોય તો બંને કોમોની સમગ્ર સરખામણી થઇ શકે. હિંદુ કોમમાંથી માત્ર આગળ પડતી નાતોના આંકડા લેવા, તે આંકડા જુદા પાડી તેની સાથે આખી મુસલમાન કોમના આંકડા સરખાવવા; એ શું ન્યાયની દૃષ્ટિએ યોગ્ય કહેવાય ? પણ સરકારે તો દેશમાં કોમી તત્વ બિંદુ કરી તેને સદા જીવંત રાખવાની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી છે; એટલે આ સંબંધમાં ચર્ચા કરવી એ અરણ્યવન સમાન છે. શાળાઓમાં દાખલ કરવામાં, વિદ્યાર્થીઓને નફાલરશીપો આપવામાં, તેમ વગર શીએ માફી વિદ્યાર્થીઓ. બહુવિધમાં સરકાર મુસલમાનોને ખાસ લાભ આપી તેમના પ્રત્યે હિંદુઓ પક્ષપાત બતાવે છે અને કેળવણીના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં પણ સરકાર કોમી તત્વ દાખલ

કરે છે, એ ખરેખર દુઃખદ છે. આગળ પડતી હિંદુ કામ માટે મારી વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સેક્ટરે ૭૩૬ ટકા રાખવામાં આવ્યું છે; ત્યારે મુસલમાન માટે એ પ્રમાણ ૨૨૬ ટકા રાખવામાં આવેલું છે; એ થું મહારાણી વિદ્યોત્સાહ્યે પોતાના હંદેરામાં જાહેર કરેલી રાજનીતિ અનુસાર છે? થું પાલણુ, વાણીઆ વગેરે જાતી નાતોના હિંદુઓમાં ગરીબાઈ નથી? તેમનાં જાળકાને મારી અને સ્કૉલરશીપનો લાભ પૂરતા પ્રમાણમાં શા માટે ના મળવો જોઈએ? કોઈ પણ જાતના કોમી જોદલાવ વગર બધા જ લાયક વિદ્યાર્થીઓને સરખા પ્રમાણમાં મારીનો કે સ્કૉલરશીપનો લાભ શા માટે ના મળવો જોઈએ? મે હાઇસ્કૂલ સ્કૉલરશીપ તથા મિડલ સ્કૂલ સ્કૉલરશીપ પરીક્ષાઓના પરીક્ષક તરીકે કામ કર્યું છે. જાતી નાતના હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઘણી ઓછી સંખ્યામાં આ સ્કૉલરશીપો રાખવામાં આવેલી હોવાથી ઘણા લાયક જાતી નાતના હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ સ્કૉલરશીપો મેળવી શકતા નથી; ત્યારે તેમના કરતાં યોગ્યતામાં ઘણા જ ઊતરતા, બધા વિષયોમાં પાસ પણ નહિ થયેલા મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ તેમને માટે ઘણી મોટી સંખ્યામાં સ્કૉલરશીપો રાખેલી હોવાથી સ્કૉલરશીપ લેવા લાગ્યશાળી થાય છે. આ વિષય ઘણો જ નાણુક છે અને આ જાળતમાં મુસલમાન લાઇઓની લાગણી ઘણી તીવ્ર થતી જાય છે, એટલે આ વિષય પર વધુ ચર્ચા કરવી મને યોગ્ય લાગતી નથી. આવી જાતની કોમી પક્ષપાતની સરકારની રાજનીતિ એકદરે તો મુમલમાનોને જ નુકસાનકર્તા છે. હમણાં તો એ કામ આ વાત નહિ સમજે તોપણ પચ્ચીસ વર્ષે તો તેઓ તે જરૂર સમજશે. આત્મજળ અને સ્વાશ્રય એ જ ખરેખરાં બળ છે અને જ્યાં સુધી મુસલમાન કામ ઉપર—ખીછ કોમોને નુકસાન કરીને પણ—સરકારનો પક્ષપાત રહેશે ત્યાં સુધી મુસલમાનો પાછલે બારણે ગેસવાની નીતિ સ્વીકારે જશે અને આત્મજળ અને સ્વાશ્રય કદી પણ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ.

માધ્યમિક કેળવણી

માધ્યમિક કેળવણીની જાળતમાં સરકારે એવી રાજનીતિ સ્વીકારી છે કે, દરેક જિલ્લામાં સરકારે પોતાના તરફથી તો માત્ર એક જ નમુનાદાર શાળા ગણવી અને ખાનગી પ્રયાસોથી ચાલતી બીજી માધ્યમિક શાળાઓને માત્ર નાણાંની મદદ આપવી અને તે શાળાઓના કાંમકાજ ઉપર પણ સામાન્ય દેખરેખ રાખવી. તેથી આપણા ઇલાકામાં માધ્યમિક કેળવણીની લગભગ બધી જ જવાબદારી ખાનગી પ્રયાસો ઉપર જ અવલખી રહી છે. ખાનગી પ્રયાસોથી ચાલતી માધ્યમિક શાળાઓને નાણાંની મદદ આપવામાં સરકારે એવી નીતિ ગ્રહણ કરી છે કે, તેમના ખર્ચને ત્રીજે ભાગ તેમને મદદ તરીકે આપવો; પરંતુ ડિરેક્ટર સાહેબ તેમના રિપોર્ટમાં પ્રમાણિકપણે કબૂલ કરે છે કે, હાલમાં નાણાંનીડને લીધે સરકાર ખાનગી પ્રયાસોથી ચાલતી માધ્યમિક શાળાઓને નક્કી કરેલા ધોરણમુજબ ગ્રાંટ આપવા અશક્ત છે. અને એ જ કારણને લીધે શાળાઓનું શિક્ષણ તેમ બવરચા સુધારવાને શાળાઓના બવરચાપકો ઉપર ઢબાણ લાવી શકે એમ નથી. સરકારની પોતાની માધ્યમિક શાળાઓમાં ઐન્ટ્યુએટ શિક્ષકોનું પ્રમાણ સેક્ટરે ૭૪.૭ ટકા છે; ત્યારે ખાનગી શાળાઓમાં ઐન્ટ્યુએટ શિક્ષકોનું પ્રમાણ માત્ર ૩૬.૬ ટકા છે. સરકારી માધ્યમિક શાળાઓમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ ૬૪.૩ ટકા છે; ત્યારે ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ ૩૫

૧૧૮ ટકા છે. ખાનગી શાળાઓના વ્યવસ્થાપકો વધુ પ્રમાણમાં ટ્રેનિંગ શિક્ષકો મેળવી શકતા નથી; કારણકે માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોને ટ્રેન કરવા આખા ઇલાકામાં માત્ર એક કોલેજ છે અને તેમાં દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ મર્યાદિત છે. માધ્યમિક શાળાઓનું શિક્ષણ સુધારવાને માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોને વધારે પ્રમાણમાં ટ્રેનિંગ મળી શકે એવી કાંઈ યોજના કરવાની જરૂર છે. બી.એ.ના અભ્યાસક્રમમાં એક ઐથિહિક વિષય તરીકે શિક્ષણશાસ્ત્રને સ્થાન આપવામાં આવે તો માધ્યમિક શાળાઓમાં ટ્રેનિંગ લીધેલા શિક્ષકોનું પ્રમાણ સહેલાઈથી વધી શકે.

ડિરેક્ટરના રિપોર્ટમાં માધ્યમિક કેળવણી સંબંધના પ્રકરણમાં એક વાત આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે અને તે એ છે કે, મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓનું પણ અંગ્રેજી જ્ઞાન બહુ જ કાચુ હોય છે, અને તેઓ કૉલેજમાં પ્રેક્ટિસરોનાં બાપણો બરાબર સમજી શકતા નથી. આપણા વિદ્યાર્થીઓ લાગલાગટ સાત સાત વર્ષ સુધી અંગ્રેજી ભાષાને અભ્યાસ કરે છે, માધ્યમિક શાળાઓમાં બીજા વિષયો કરતાં અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસને ઘણું જ વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે; છતાં માત્ર વર્ષની અંતે પણ વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન બહુ જ કાચુ હોય છે! સુંદર અને મંસ્કારી બાપા તો બાળુ પર રહી, પણ વિદ્યાર્થીઓ વ્યાકરણ અને ગ્રેમ્મરની બૂલો પિનાની શુદ્ધ ભાષા પણ બોલી કે લખી શકતા નથી એનું કારણ શું હશે? હાલમાં “ડિરેક્ટ મેથડ”થી અંગ્રેજી ભાષા શીખવવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે. એ પદ્ધતિમાં તો કાંઈ ખામી નહિ હોય? માધ્યમિક શિક્ષણમાં રસ લેનાર સર્વેએ આ પ્રશ્ન ઉપર શાંતિથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન કાચું હોવાનાં અનેક કારણોમાં મને એક કારણ એ પણ લાગે છે કે, મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા માટે પસંદ કરવામાં આવતાં પાઠ્ય પુસ્તકો ઘણાં લાંબાં અને અઘરાં હોય છે. આથી કરીને વિદ્યાર્થીઓ એ પુસ્તકો વાંચવાને બદલે માત્ર પૈસા કમાવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલી “નોટ્સ” જ સમજીને કે વગર સમજીને ગોખી મારે છે. મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા માટે થોડાં પાનાંનાં સહેલાં પુસ્તકો પસંદ કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓ તે રસ અને આનંદથી વાંચશે અને એથી એમનું અંગ્રેજી સુધરશે. ૨૫-૩૦ વર્ષ ઉપર પ્રીવિસની પરીક્ષા માટે પણ “વિકાર ઓફ વેકરીટી” અને “પ્રાઇડ એન્ડ પ્રેન્સીડીસ” જેવાં સહેલાં પુસ્તકો પસંદ કરવામાં આવતાં હતાં. પુસ્તકો સહેલાં હોવાને લીધે વિદ્યાર્થીઓ એ પુસ્તકો વારંવાર વાંચતા. એ પુસ્તકો વાંચવામાં તેમને આનંદ અને રસ પડતો અને “નોટ્સ”ની મદદ વગર તેઓ ભાષાની ખુબીઓ સહેલાઈથી સમજી શકતા હતા અને તેમનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન હાલના વિદ્યાર્થીઓનાં જ્ઞાન કરતાં વધારે સગીન બનતું હતું. બહુ જ લાંબાં અને ઘણાં અઘરાં પાઠ્યપુસ્તકો એ વિદ્યાર્થીઓના કાચા અંગ્રેજી જ્ઞાનને માટે કેટલેક અંશે જવાબદાર છે એવી મારી માન્યતા છે.

ઉપસંહાર

આ રિપોર્ટમાં નાણાંબીડનાં રોહણાં વારંવાર રડવામાં આવેલાં છે. નાણાંબીડને લીધે કેળવણી સુધારવાની તેમ કેળવણીના બહોળા પ્રચારની અનેક યોજનાઓ મુલતવી રાખવી પડી છે. એમ રિપોર્ટમાં જણાવવામાં આવે છે. હવે આ નાણાંબીડનું દુઃખ થોડા સમયમાં દૂર થશે એનાં કાંઈ ચિહ્ન જણાતાં નથી. તો પછી કેળવણી, જેના ઉપર પ્રગ્નની

ઉત્પત્તિનો મુખ્ય આધાર છે તેની પ્રગતિને તેમ તેના વિકાસને ક્યાં સુધી અટકાવી રાખવાં જોઈએ ? જીવવસ્તુનો પ્રજ્ઞ એ અત્યારે આપણી સમક્ષ એક મહાપ્રશ્ન છે. નાણુંબીડની મુશ્કેલીથી ઠરી જઈ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ ના આણુઓ એ આપણી પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિને અટકાવી રાખવા સમાન છે. સરકારની પામે બાહોશ રાજનીતિ-પુરુષો તેમ નાણુંશાસ્ત્રીઓની ખોટ નથી. સરકાર ધારે તો આ નાણુંબીડના પ્રશ્નનો તાકીદે ઉકેલ લાવી જીવવસ્તુની પ્રગતિમાં આ જે મહાન નડતર ઉત્પન્ન થયું છે તેને સહેલાઈથી દૂર કરી શકે એમ છે. નાણુંબીડ કે બીજા કોઈ પણ બદાને જીવવસ્તુની પ્રગતિ તેમ તેના વિકાસને અટકાવી રાખવાં એ તો આત્મધાતક રાજનીતિ છે.

પ્રાણુલાલ દીરપારામ દેસાઈ

નદી અને ઝરણાં

(સિખરિણી)

વનો બેઢી મોટાં વહી જતી સરિતા મદભરી
ચઢું તેને કિન્તુ નવ પૂરું ત્યહી ઉર ઉપડે
બધીયે ઉર્મિએ નિરખી હખી એ ભવ્ય, દરબે
મદતા પેખીને પજ પ્રણયમાં લેશ ખમચે.
પરંતુ ન્દાનાં આ જગઝરણુ જે નાય કરતાં
રમું તેની સાથે તીર ઉપર કે બ્દેન વચમાં
કરુ રવન્હન્દે હું રચુ મધુર ગોષ્ઠી ઉલટમાં
અથાગ્રો જાડીયે કચી કચી લઉં ઉર રીઝવી.

પ્રભો ! તારો એવો પ્રણય અતિગંભીર નદ ગો
સરું બ્દેને તોયે અકલિત કથા ઝોળખી ડરુ
વધારે તેથી જો જગઝરણુ જેવાં જનઉરો
મદે ગચું, બેઢું દ્રવિત મનનું માર્દવ ધરું
અરે ! તેમાં શો નું તુજ પ્રણયનો દ્રોહ કરતો
હુપા બેઢો ખાલે કલ્પ સરજ એ પ્રીતિ વિમરુ.

રતિલાલ મોહનલાલ શુક્લ

એક પ્રાચીન રેંટિયા ગીત

પ્રારંભક

આ ગીત લાલણ્યું છે. સાડાચારસો વર્ષ ઉપર રચાએલું છે. મુનિશ્રી, જ્યોતિષજ્ઞ પાસેના એક જૂના પાના ઉપર ઉતારેલું છે. તે પાના ઉપર આરંભમાં 'સાક્ષિભદ્ર ભાસ' અને 'નિમિકુમાર કાગ' એ બે જૈન ગુજરાતી દૂંઠાં કાવ્યો લખેલાં છે અને છેવટે કોરી રહેલી જગ્યામાં આ ગીત ઉતારેલું છે. જૈન કાવ્યોના અક્ષરો કરતાં આ અક્ષરો ભુદા પડે છે. આશરે બસે વર્ષ ઉપર કોઈએ ઉતારેલું લાગે છે. પ્રાચીનતાના કારણે કેટલાક શબ્દોના અર્થ સમજતા નથી. આશા છે કે, કાંઈ જાણકાર એના ઉપર પ્રકાશ નાખશે. સહેજસાજ ફેરફાર સાથે અસલ પ્રમાણે જ શબ્દો ઉતાર્યા છે.

ગીત

રાગ : રામગરી

અજરામર એક રેટીઉ રે; તેને ફેરાનો નહિ પાર રે, ૧
 કાણુ એક ભમતો રહે નહિ રે, અઢલ તે માંડણુહાર રે. ૨
 શંવત્સર તે લાઠડી રે, તેને આરા માસ તે પાર રે, ૩
 અયન બે તે દાબડાં રે, ખીલા મંત્ર મસાર રે. ૪
 બાંધી તે સંધે બે દામણાં રે, માલીસારો મેર રે, ૫
 મહન ધડી માંકડી રે, રેઠણુ ચડણુ તે માળ ફરે રે. ૬
 ઉખા કાધુ ઉખારીઉ રે, ઉદાપી આદંકાર રે, ૭
 મૂલ પ્રગટ માંચી કરી રે, માપા તે કાંતણુહાર રે. ૮
 એક ચડે, એક ઉતર રે, આપૂપા તે અરણુઆર રે, ૯
 મન ફેરવું કાલકે રે, વીટીઉ વારોવાર રે. ૧૦
 મરણુ સાથે માંડીઉ રે, વેચાય તે કરમને હાથે રે, ૧૧
 લાલણુ બૂલો પડ્યો રે, જોણે સેવ્યા નહિ રઘુનાથ રે. ૧૨

શબ્દાર્થ

અજરામર = જેને ધડપણ કે મરણુ નથી તે; મહાકાળ.

માંડણુહાર = માંડનાર, રચનાર.

લાઠડી = લાઠી, લાકડી, પૈડાની અંદર લોખંડો સળીઓ હોય છે તે.

આરા = પૈડાની વચમાં લાકડાની પટ્ટીઓ હોય છે તે.

અયન = વર્ષના બે વિભાગ, ઉત્તરાયણ-દક્ષિણાયન.

દાબડાં = ?

ખીલાયન = ?

મસાર = ?

સથે = (૧) સાથે; (૨) સધિ; એ યુગનો સંધિકાળ.

માલીસારો = ?

મેર = સૂર્ય ? સં. મિહિર :

મહન = મુહર્ત ?

માંકડી = ?

ઉડણુચડણુ = ઉડવું અને ચડવું, આંટા ફેરા કરવા; જન્મમરણ ?

ઉખા = ?

ઉખારીઉ = ?

ઉદાળો = ?

આકાંકાર = ?

મૂલ પ્રકટ = મૂળ પુરુષ, પરમાત્મા.

કાતણહાર = કાંતનારી.

આપૂપા = પોતાની મેળે.

અરણુઆર = ?

વારોવાર = (૧) વારવાર; (૨) દિનપ્રતિદિન.

સાવાર્થ

આ કાવ્યમાં કાળને રેંટીઆની ઉપમા આપી છે. રેંટીઆનું પૈડું જે ધરી ઉપર ફરે છે તે વર્ષ એના બાર આરા તે વર્ષના બાર માસ. એ રેંટીઓ ફરવનાર માયા-અવિદ્યા. માયા જે માંચી ઉપર બેઠેલી છે તે પરબ્રહ્મ. અર્થાત્ માયા પરબ્રહ્મને દબાવે છે-તેનું આવરણ કરે છે. મનને કાળકાળની ઉપમા આપેલી છે. જીવને સ્વતરની ઉપમા આપી છે તેને જન્મમરણ લાગેલા છે. તે કમના દાથે વેચાય છે-અર્થાત્ કમ પ્રમાણે તેની ગતિ થાય છે. જેવટે કવિ જાણાવે છે કે, રઘુનાથજીની-મંથિરની સન્નિધિ નહિ કરે તે જૂલો પડેલો જાણવો-એટલે તે શ્રેયના માર્ગથી દૂર ભટકે છે.

જાણણુ વેદાન્તતાનમાં પારગત હોતો, એમ આ ગીત નિઃસંશય રીતે સિદ્ધ કરે છે.

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

યુરોપનો મૂડીવાદ અને લોહીચૂસણિયા રાજ્યનીતિ

ગેરટન રીઝો નામના કોઇ ફ્રેંચ લીબરલે ‘ મોવેલરિયુ મોંદીએલ ’માં સમસ્ત યુરોપના સંગઠન ઉપર લખેલા લેખમાં ફ્રેંચ લેખક અને વિચારક રોમેઇન રોલાં ઉપર કટાક્ષો કર્યા હશે, તેના જવાબમાં રોમેઇન રોલાંને યુરોપનાં રાજ્યોની લોહીચૂસણીયા નીતિ ખુલ્લી પાડતો એક લેખ “ યુનિટી ”માં છપાયો છે. તેમાંથી ચૂંટી કાઢેલો ભાગ અમે નીચે આપ્યો છે. કહેવાની જરૂર નથી કે, સમસ્ત યુરોપનું સંગઠન એટલે રશિયા સિવાયનાં યુરોપનું સંગઠન ! રશિયા એ પૂર્વયુરોપ અને બાકીનાં રાજ્યો પશ્ચિમયુરોપનાં ગણાય છે. આ તમામ રાજ્યો પછી બંધે તે ગ્રંથસત્તાક ગણાતાં હોય, તોપણ મૂડીવાદી છે. રાજકારણમાં પણ ત્યાં મૂડીનું જ ચલણ છે. સામાન્ય માણસ પોતાનો મત આપે છે એ ખરું, પરંતુ એ મતના રહસ્યનું ખરું જ્ઞાન એને હોતુ નથી. એ પોતાના અભિપ્રાયો વર્તમાનપત્રોમાંથી ઉછીના લે છે, છાપખાનું એનો ગુરુ છે, અને પ્રેમ છેવટ મૂડીદાર વર્ગના હાથમાં હોય છે; તેથી મૂડીદાર વર્ગે પોતાનું ધન વધારવાને, અને પોતાના દેશના અગર પરદેશના ગરીબ લોકોને ચૂસી ખાવાને જે અંદર અંદર છુપી રીતે કરારો કે સમજૂતીઓ કરેલી હોય છે, તેને તે જાણે કે અજાણે અનુમતિ આપે છે. એ છુપા કરારો કે કોન્ડાક્ટોની વિરોધી બાબત તે ખરાબ દુષ્ટ. તે એટલે સુધીની કે તેની સાથે જે લડાઇ થાય તો તેમાં આ મૂડીદાર મારે લડનાર માણસ-પરમેશ્વર, પ્રેમ, શૌર્ય, શાન્તિ વિશ્વગૃહુત્વ વગેરેનો લક્ષ્ય અને તેની સામેના માણસો તે ખરેખરા નરપિસાચો ! આવી ભાષા આપણે ઘણી વાર છેલ્લા યુરોપીય યુદ્ધ વખતે વચરાતી માંઝણી છે. આ જુલાઈનાં વિરુદ્ધ ૧૯૧૭માં લેનિને જાહેર કર્યું—“ યુરોપનાં લશ્કરો ! આવા લડાઇ જંગાવનાર મૂડીવાદી લોકો સામે બડ ઉઠાવો અને સામસામાં એકબીજાનાં ગળાં કાપવાને બદલે લડાઇનાં જ મેદાન ઉપર બેસો ! ” સામ્યવાદી લશ્કરો દુરમતોની ઉપર ગોળીઓનો મારો ચલાવવાને બદલે હેડખીલો, જાહેરાતો અને નાનાં ચોપાનીઆઓનો મારો ચાલુ રાખતાં, એ વાત હવે કોઇને પણ અજાણી નથી. રોમેઇન રોલાંના લેખના નીચે આપેલા સારમાંથી આપણે જેઇ શકીશું, કે સામ્યવાદી રશિયા અને યુગોની ઉઘમાંથી જન્મતું પૂર્વ-આ જે યુરોપનાં અત્યાચે મોટામાં મોટા સત્તુઓ છે. જાણે અજાણે આપણને ગમે કે ન ગમે તોપણ ધિટનની સાથેની આજની તહકૂબી ભાંગી પડે અને હિંદમાં પાછી સ્વાતંત્ર્યની લડત શરૂ થાય, તો ધિટનમાં મૂડીવાદ રાજ્ય કરે છે તેટલે અંચે તેની સામે લડતાં, રશિયામાં સામ્યવાદનું જે સ્વરૂપ આજે પ્રચલિત છે તેને ગ્રહણ ન કરીએ તોપણ આપણે સામ્યવાદના સિદ્ધાન્તનો તો સ્વીકાર કરવો જ પડશે.

‘રામેષ્ઠન રૌણાં લખે છે:—

“સ્વસાવથી જ મારી દષ્ટિ ઇતિહાસકારની છે, અને પ્રધો પણ હું તે જ કરું છું. આથી પ્રભુઓ આટલે રસ્તે નય અને તેમનામાં દુષ્ટતા ધર કરી એસે તે સ્પષ્ટ રીતે જોવાને હું ટેવાયો છું. હું કાંસનો એક સ્વતંત્ર વતની છું. ... અને દરેક સમયનાં રાજ્યો કે દેસો પોતાની દુષ્ટ અહંતાને ઉપરથી સારા દેખાતા સિદ્ધાન્તો અને રાજ્યનૈતિક નુકાણાંઓના લેપથી ઢાંકવા પ્રયત્ન કરે તેને હવેને હું આંધળો બની જતો નથી.

“ગોરી સંસ્કૃતિનો વાવઠો ફરકવનાર યુરોપનાં રાજ્યોએ તથા અમેરિકાએ રાજની એકદુષ્ટ સત્તાને બદલે આદર્શ પ્રભસત્તાક રાજ્યના સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્યા છે. આથી આખી દુનિયા પર પોતાનો દોર ચલાવતી પાશવ અને મૂર્ત રાજ્યસત્તા સામાન્ય પ્રભને કદી કર્યું પૂછતી નથી; છતાં તેની મરછને તથા ફેટલાક બુદ્ધિશાળી માણસોના રાજ્યતત્ત્વોને બાંહેધરી આપીને હોય તેવો ડોળ કરે છે. તદ્દન ખુલ્લી રીતે કહીએ તો, એકદુષ્ટ સત્તાના જમાનામાં પણ પોતાના અંગત રાજદ્વેષને ઢાંકવા ધર્મ, સ્વદેશ વગેરે હિત્ય હેતુઓના નુકાણાનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે. આજે હવે જમાનો બદલાયો છે, પણ કહેવાતા પ્રભસત્તાક રાજ્યોમાં મૂડીદાર વર્ગ જ તમામ સત્તા પચાવી પડ્યો છે, અને તેમની દ્વેષીલી વક્તા અને બહાર દેખાડવાના સત્ય, ન્યાય અને સ્વાતંત્ર્યના ધોરણો વચ્ચેનો વિરોધ આપણને પણ આંછ નાખે તેવો છે.

“આપણું પ્રભસત્તાક રાજ્યોમાં લોકોનું ક્યાંય ચલણ નથી, એ વાત આપણે બહુ સારી રીતે જાણીએ છીએ. કારણ તેમને જે કંઈ ખબર મળે છે તે પ્રેસ દ્વારા મળે છે, અને પ્રેસ કે વર્તમાનપત્રો જેમના હાથમાં પેટ્રા છે તેમની સત્તાને વેચાયેલાં છે। આથી લોકોની સત્ય જાણીને વિવેચન કરવાની શક્તિ શૂન્ય થઈ જાય છે. લોકોની હાજરીઓ જે ખોટી રીતે ઉચ્ચરવામાં આવે છે, તેના ઉપર સંયમ રાખવાને કોઈ તેમને સીખવાડતું નથી, કારણ જો એક વાર વર્તમાનપત્રોનું લખાણ આ દષ્ટિએ જોતાં તેમને સીખવાડવામાં આવે તો રાજ્ય ચલાવવાની જે યુક્તિઓ છે તેની તેમને ખબર પડી જાય। જો પોતાને બુદ્ધિશાળી લીબરલો કહાવે છે તેઓ પણ લોકોને આ બાબતમાં દોરી રાકે એમ નથી. કારણ ગેરવત રીતો જેવા પણ રાજ્ય ચલાવવાની રમતમાં ખ્યાદાં જેવાજ હોય છે.

“યુરોપના ઉલ્લાસુદ્ધ મા દુનિયા પરનો વેપાર અને જમીનને વહેંચી લેવા બાબત છુપી રીતે કોલા અધમ કરાવેને છુપાવવા દરેક પક્ષને પોતાની નત દોરણો દેતાં શોર્સ, સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વદેશનાં ગીતો પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ પાસે મગાડાવવા પડતા. આવા માણસો એમને મળી જ રહેતા. કહેવાતા બુદ્ધિશાળી લોકોએ પોતાના અને કુટુંબના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને કટલી સચ્ચાઈથી લડાઈનાં ચરાતન વિશે સુલખાન કર્યા તેની મને ખબર છે. તેઓ આ બાબતમાં પોતે ઉતારાયા હતા અને બીજાઓને પણ તેમણે ઉતાર્યા હતા. જો આ બાબતનું જ્ઞાન મેં તેમને ન કરાવ્યું હોત તો તેઓ હંમેશા અધારામાં જ રહેત પણ આ બાબત તેમની આંખો ઉઘાડવા માટે મને તેમણે કરી મારી આપી નથી. એ દિવસોમાં ક્યારે યુવાવસ્થાનાં આત્માઓમાંથી (અતિદાસિક નુકાણાંઓ, દેશ અને પ્રભ પ્રભના અને રાજ્યોના નુકાણાંઓમાંથી) હું દુઃખ સહન કરતો, ધીમે ધીમે મુક્ત થતો હતો

જેમકે પીલ્લુડરડીના પોલાંડમાં । નિરાશામાં ગરકાવ થયેલું હંબરી ને કોઈ મહાન યુગો કે પાપ કપોથી તેની ચરવીર પ્રભુ જીવતી રહી શકે. એમ હોય, તો તેમ કરવાને પણ તૈયાર. છે. આહું યુરોપ, યુરોપ આખાને એક અપમાનરૂપ છે. ને યુરોપને ખચાવવું હોય તો જેઓ આને જીતીને બેઠા છે તેઓએ આજીવ આપવું, નેઈએ અને ને ખરાબ અન્યાયો અને દુરમનારટો કરવામાં આવ્યાં છે તે તેમણે ભૂંડી નાખવાં નેઈએ. ને યુરોપનો નકરો આ રીતે ફરીથી રચવામાં આવે, ને થોડો પણ આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો જેઓ લડાઈમાં જીત્યા છે તેમને પણ મહાન સ્વાર્થત્યાગ કરવો જ પડે; કારણ યુરોપને ખુબાર કરવામા તેમની જવાબદારી હતી, અને તેને લઈને તે ખુબારીની કિંમતનો અચુક ભાગ તેમને માથે પણ પડે. ક્રાન્સમાં ને કોઈ આવા સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે તો તે કદી પ્રભુને પ્રિય ન જ થઈ શકે '.....પણ હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે, એ વફાદાર રીતે સાતિથી સાચે રહી શકાય તે રીતનો નિર્ણય કરવો. જ્યાં સુધી નિર્ણય નહિ કરાય ત્યાં સુધી "યુરોપ, યુરોપ" એમ ખાલી બોલવાનો કસો અર્થ નથી. યુરોપ એક દેશ છે જ નહિ.

"આને ક્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે વિગ્રહ ફરી ભગે તો તેમા ભયકર જોખમ નથી, જર્મનીની આર્થિક સ્થિતિ એટલી ખરાબ છે કે તે લડાઈમા ઊતરવા અસક્ત છે.....પણ આજની ખરી રમત તો વેપારના ક્ષેત્રમા રમાય છે. આ પાતને એક વર્ષથી વધારે થયું. "સુવેદશાતિમા લૂટ" એ મયાળા નીચે ૧૯૨૯ ના નવેંબરમા આર્નેલ્ડ રેસાળર્મ અને ક્રાન્સની પ્રતિના આગેવાન વેપારીઓ વચ્ચે થયેલી છુપી મસલતો કે રામલડીઓની મે સમ્પન રીતે છાટકણી કાઢી હતી. એ આર્નેલ્ડ રેસાળર્મ જર્મનીનો મોટામાં મોટો પેટાસનો વેપારી છે. મસલતોને પરિણામે ક્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે લરકરી બાળતમાં ને સંધિ કરી હતી તેની યોજનાઓ ઠાળને પણ ભડકાવી મારે તેવી હતી; કારણ લડાઈનો સામાન લપાટ કરતી ને જર્મન કંપનીઓને સહેલી લેવી પડત તે કંપનીઓની જીંદગી ઊલટી વધી, અને વધારામા ક્રાન્સના આગેવાન વેપારીઓને આમાથી નફો પણ મળ્યો! અત્યારે પણ એવી અર્થા સાલુ જ છે કે, આ છુપા કારનામાઓ પુરા નેસમા ચાલુ છે. જર્મનીની આર્થિક અવસ્થાને લઈને ત્યાના લલોગો લરકરી સરન્તમ બનાવવાના કામમાં પોતાની મૂડી રોકી શકે તેમ નથી, અને તેથી જ લડાઈનો સરન્તમ તૈયાર કરતાં કારખાનાઓને ફરીથી ખબર કરવા ક્રાન્સની મદદ મગાય છે. અલબત્ત ક્રાન્સને આથી અચુક નફો પણ મળે છે, અને તે લપાટ લડાઈનો સરન્તમ વધારવાની તક પણ મળે છે !

"આવી પૈશાચી યોજનાઓને લઈને જ સમસ્ત યુરોપની (સમસ્ત એટલે કે રશિયા સિવાયના યુરોપની) લડાઈની બાબતમા હનુડ પણ ચાલીદારી રખી રહી છે. તેના કારણોમા આવી પૈશાચી યોજનાઓ પણ છુપી રીતે પોતાનો બાગ બળવે છે. ફાન્કો-યુરોપિયન લાંબના લુદ્ધિશાળી વર્ગનો આ યોજનાઓ વિરોધો અભિપ્રાય છે તે હું બંજીવા માગું છું. શું તેઓ આના પર પ્રલના હાર ચલાવવા માગે છે ?.....પશ્ચિમ યુરોપના એ જળસં રાજ્યો પોતાનાં લરકર અને લડાઈના સરન્તમને સમૃદ્ધ કરીને વધારે વખત તલવાર ચાલત રાખે એ માની શકાય જ નહિ. તેઓ તો શિકારને મારવા તલપી રહ્યા જ છે, પણ યોગથી એકલાથી તેને મારી ન શકાવાથી તેઓ તેને હેવી ખાવા માગે છે ! આ શિકાર તે ક્યો ?.....

"આ બાબત વિષે હું હરહંમેશા ભગતો જ રહ્યો છું-વર્ષોથી આ સલા કરવાડોના ધમપછાડા જોઇ રહ્યો છું-રશિયાની આવાનગીકાર બંધ કરી તેને યુગગાત્રી મારવાનો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે !...અને પોલાંડ અને બાલ્કનમા તો ત્યાના સાદુતી લરકરોને તાલીમ આપવા મિલિટરી-લરકરી મિશનો પણ મોકલવામા આવ્યા છે ! મેલ્કોમાં હમણાં ને કેરા (ટ્રાયલ) ચાલ્યો હતો તેમાથી (રેગીન નેપાએ પોતાનો જીવ બચાવવા પોતાના એકસરમાં ને અતિશયોક્તિઓ કરી તેને ગાદ કરીએ તો) મને પહેલેથી જાંબ ન આતી હોય તેવું કશું નહોતું. માત્ર આ એકરોશોમાથી એટલું તો સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે, રશિયા જ એમનો શિકાર છે ! ને અત્યાર સુધી રશિયાની સામેની યોજનાઓ ફોનેદર્મદ ન નીવડી હોય તો તેવું એક જ કારણ છે કે, સદ્બાગ્યે, અજેન-ફ્રેન્ચ-જર્મન

હુના કંઠાનો રશિયન જીંદને મારીને તેની ચામડીના દુકડા કરી તેને અંદર અંદર કેમ વહેંચવું તે વિશે એકમત થઈ શક્યા નથી. આ વિશે એક વાર સમન્વેત થાય અને સમસ્ત યુરોપના વેપારી અને લશ્કરી પક્ષોનું સંગઠન થઈ જાય, તો તો શું કોઈ એમ રવાને પણ ખ્યાલ કરી શકશે કે, જે સોવિયેટ આ સમ્મિતિના (મૂઠીદાર) સામાજિક જવાબદારનું વિરોધી છે, અને જેની ફતેહ એમની હયાતીને માટે લેખમકારક છે તેની સામે કશું કર્યા વગર થકીબર પણ બેસી રહેશે ?

“હું ગેરટન રીઓને પૂછું છું—તે અને તેમના “બુદ્ધિશાળી” મિત્રો એ વખતે કયા પક્ષમાં બેઠાશે ? પશ્ચિમ યુરોપમાં તેલ અને પેટ્રોલનો જે વેપારી પક્ષ છે તેને શું તે પૂજ્યા કરશે ? નહિ તો બીજું શું કરશે ? તમારા કાઈ ટંબલ પર ખુદલાં કરો ! જુઓ, મારાં આ રહ્યાં ! જે રશિયા સમિતિના મત્સરો, પછી કાલે તેના દુશ્મનો ગમે તે હોય તોપણ હું રશિયાના પક્ષમાં જઈ બેસી રહીશ. મેં એ દેશને ઘણી વાર સીધી સલાહ આપેલી છે. ‘પણ હું’ જાણું છું અને મારું પણ હું કે, આજનું રશિયા એક અતિભેદની સાહસને અખતરે છે, અને તે હવિષ્યના સમાજની સુધન આશા રાખે છે, જે તેનો નાશ થાય તો પછી યુરોપના ભાવિમાં મને કરો રસ ન રહે; કારણ સામાજિક પ્રગતિની દ્રષ્ટિએ તે સૈકાએ સુધી જઈમની આશિમાં જ સડ્યા કરે !

“પાત્ર પાત્ર આટલેથી અટકતી નથી. આપણા ધરની બહાર દાવાનળ સળગે છે, ગેરટન રીઓ જેવા જુવાન આરાકો પર બૂરકી નાખવા આ યુરોપે ૧૯૮૯ ની એક કુમારીનું રવરૂપ લીધું છે !... પણ દુનિયાના બીજા દેશો એના વાપના રાધાથી પરિચિત છે ! આજના યુરોપનાં પ્રત્યક્ષ રાજ્યો-મહારાજ્યો લોહી ચૂસનારા મહાભૂતો છે ! આ જમણી પ્રાણીઓએ આખી પૃથ્વીના સપાટ મૃત દેહને વહેણી લીધું છે ! એમની લોભશક્તિ અચાળ છે. તેમના કરતાં વીસગણી વરતીવાળાં પ્રદેશોનાં સુવર્ણ અને રોજિતને ચૂસે છે ! બિટિરા સિંહના પલ દિંદના પદખામાં ખૂનેલા છે, અને તે એટલા લોહી ગયા છે કે તેનાથી તે પાછા કાઢી શકાતા નથી. એને હિંદ વગર જીવડું પણ સારે થઈ પડે !... એશિયાની મહાન પ્રત્યક્ષ પોતે પુનરુત્થાન કરે છે તે માટે તેમને શોષિત કાચી શકાય જ નહિ. સૈને મોખરે જાપાન છે. તેણે રાજ્યોના બંને પોતાનું મોટાપણ જાહેર કર્યું છે. ચીન નવત્રય થયું છે, અને હવે તે કઠી પાછું જાપરો નહિ, અને પોતાની શક્તિના સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે ગાંધીના હિંદ મહાન મુક્તિના નિરાનંદમાં વગાડ્યા છે. એશિયાના ષાષ્ટના દેશોને આ માર્ગે પ્રસ્થાન કરતા બહુ દિવસ નહિ લાગે. ફ્રેન્ચ ઇન્ડો-ચાઈનામાં આ નવજીવનના આંશિકાએ દેખાયા છે, પણ આપણા પ્રત્યક્ષ રાજ્યો (માર્ગ-કોન્સેલો કે વાઈસરોયેલ્સ) તેને લોહીથી ભરી નાખ્યા છે...

“અને આવની કાપે જ પ્રશ્ન બેઠો,—કે પછી આજે બેઠો જ છે ગેરટન રીઓ અને તેમના મિત્રો કયા પક્ષમાં બેસી રહેવાના ?... એશિયા અને આફ્રિકા પોતાની બેઠાએ તોડવા બેઠો તેમની સાથે ? જ્યારે મુલ્ક રાજ થશે ત્યારે પોતાના રવાતરૂપ માટે લેક્ટા લોકોની સામે થઈ યુરોપના સ્વાધીન પક્ષોને કયા સિપાર્થ મદદ કરશે ?

“હું મારે માટે જવાબ છું—બીજા કોઈની જવાબદારી હું મારે શિર ન લઈ શકું. યુરોપ ! જે વં આ રાજસ્તી લડાઈમાં બેઠીરા તો હું હિંદ, ચીન કે હિંદી-ચીનના લોકો સાથે રહી વારી, અને તારા જીવનની સામે કૂચ કરીશ... સૈકાઓથી વધે એ દેશોનું ધન લૂંટી ગયા છે તો પણ હજી તેઓ તેમની અતિપ્રાચીન અને અત્યારે પુનર્જીવિત થયેલી સંસ્કૃતિ અને આધ્યાત્મિકતાને વળગી રહ્યા છે ! રશિયા અને સુન-ચાઈ-સેન તથા ગાંધીના એશિયાને હું કહું છું : ‘લાઇઓ ! મારા પાંચ વિશ્વાસ રાખજો,—હું કરોડોમાનો માત્ર એક જ છું, પણ મારું આજીવન પશ્ચિમ યુરોપમાં રવાતરૂપના ઉપાસક તરીકે મેં ગાળ્યું છે... અને યુરોપને તો હું કહું છું—યુરોપને વિરાજ કરી અથવા જીવતા મરી !’ ”

યુરોપમાં જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆ વચ્ચે હમણાં જ કરટમ્સ યુનીયન-દાણુ વિશેની સંધિ થઇ છે. આની સામે જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆ સિવાયનાં યુરોપનાં, બાકીના દેશો વચ્ચે આવાં જ કરટમ્સ યુનીયન સાધવા ક્રાન્સ અથાક પ્રયત્ન કરે છે. યુરોપમાં હવે પછીનું જે યુદ્ધ થવાનું છે તેને કરી વાર ન લાગે તે માટેનો સ્પષ્ટ પ્રયત્ન આ લાગે છે. ૧૯૧૪ની લડાઇનો અંત આવ્યો ત્યારથી જ પેલાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યે-ક્રાન્સે એવું વર્તન રાખ્યું છે કે જે તેની લોકવૃત્તિને દાખવા પ્રયત્ન કરવામાં નહિ આવે તો યુરોપમાં શાંતિ રહેવી મુશ્કેલ થઇ પડશે. રોમેઇન રાજાના ઉપર જાપેલા લેખમાંથી આપણને એમ લાગે કે સ્વિટન, જર્મની અને ક્રાન્સ, યુરોપનાં એ ત્રણે મુખ્ય રાજ્યો રશિયાની સામે લડાઇમાં જિતરશે. યુરોપનું કોકકુ કોક પશુ ખાણસને ખ્યાલ આવી શકે તે દરતાં વધારે ગુંથવાયેલું છે. જે ક્રાન્સમાં મી. ક્ષીઆન્ડ પોતાનું કામ સાધી શકે અને બાકીનાં રાજ્યો વચ્ચે કરટમ્સ યુનીયન કરી શકે, તો યુરોપની સ્થિતિ ૧૯૧૩-૧૪માં જેવી હતી તેવી થઇ રહે ! પણ આ વખતની પરિસ્થિતિમાં આટલો તફાવત રહેશે તે એ કે રશિયા, જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆની વિરુદ્ધ નહિ જાય, પણ ક્રાન્સની વિરુદ્ધ જશે. આવી રીતે વેપારની હરિષ્ઠ કરતા એ વિરોધી પક્ષોમાં યુરોપનાં રાજ્યોને વહેલી નાખવાની પદ્ધતિ જ દુષ્ટ છે. આ પદ્ધતિની શોધનું માન ઇંગ્લાંડને ધટે છે; કારણ ખામ કરીને નેપોલિયનને હરાવ્યા પછી-યુરોપમાં એક્સ-ઑફ પાવર-બુદ્ધાં બુદ્ધાં રાજ્યો વચ્ચે સમતોલપણું રહેવું જ જોઇએ એ પદ્ધતિસર ઇંગ્લાંડે પોતાની રાજ્યનીતિ ચલાવી છે. દુનિયામાં જે રીતરિવાજો કે ધારા-ધોરણો ધરાય છે તે પાછળથી તેના સર્જકને જ ખાઇ જાય છે ! તો આવે વખતે સ્વિટન ક્રાન્સ જોડે જશે કે રશિયાનાં મિત્રરાજ્યો જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆ જોડે ?

(૨)

“ આપણને ઘણી વાર એમ થાય છે કે, અચુક બાબતો વિષે આપણે વધારે જાણતા હોઇએ તો સારુ—ઉદાહરણતરીકે નાણાંના આંતરરાષ્ટ્રીય ચલણ વિશે, અને ખાસ કરીને ન્યૂયૉર્કથી મેડીડ (સ્પેન) કે કરોડ ડૉલરની જે લેાન મોકલવામાં આવી તે શા માટે મોકલવામાં આવી તે બાબત જે આપણને સ્પષ્ટ સમજૂતી હોત તો સારુ. સ્પેનના રાજ્ય ઑલ્ફોન્સોને જે. પીઅર પોઇન્ટે આ જ વખતે નાણાં શા માટે મોકલવાં જોઇએ ? કોઇ કહેશે કે, આપણે દુનિયામાં રહીએ છીએ, અને સ્પેનનો રાજ્ય પોતાની ગાદી ટકાવી રાખે, અને આપણી પૃથ્વી પર જે દેશ હજી પણ જુદી રાજ્યસંતા નીચે દબાયેલો છે ત્યાંનાં ક્રાન્તિકારોનાં લશ્કરોને રાજ્યની સત્તા તોડી પાડી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપતાં તે રાજ્ય અટકાવે એટલા માટે આ નાણાં મોકલવામાં આવ્યાં છે. પણ સ્પેનમાં રાજ્યની સત્તા ટકાવી રાખી, પ્રજાસત્તાક રાજ્યને જાહેર યતાં મોર્મને શા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ ? દોહસો વર્ષ પહેલા જે પ્રજાના બાપદાદાએ ત્રીજા નર્વોર્જને ફેંકી દીધો તેના જ દીકરાઓ આવા ધધામાં પડે એ કેવું કહેવાય ? ૧૮ મા સૈકામાં અમેરિકાએ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું. હવે વીસમી સદીમાં શું અમેરિકા પોતે જ ખીજા દેશોને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવામાં કનડગત કરશે ? અને ભવિષ્યમાં આથી કેવડી મોટી મુશ્કેલી જબી થશે તેનો ખ્યાલ કરો ! ભવિષ્યમાં કોઇક દિવસે તો રશિયામાં થયું તેમજ સ્પેનમાં પણ પ્રજા-

મત્તાને ફતેહ મળશે જ, અને નીકાલામ ઝારની જે દશા થઈ તે ઓલ્ટોન્ઝોની પણ થશે. પછી જ્યારે નવું રાજ્ય સ્થપાશે ત્યારે જૂના રાજ્યએ પરદેશ પાસેથી લેતો લાઇ જે દેવાં કર્યા હશે તે વિશે તેમને વિચાર કરવો પડશે તે વખતે પ્રજાસત્તાના વીર નેતાઓને કેદ કરવા અને પ્રજાને ગુલામીની નાખવા માટે જે દેવાં કરવામાં આવ્યા હતાં તે શું પાછાં આપશે, કે તેને માન્ય પણ રાખશે? નવીન પ્રજાસત્તાકે રાજ્યે આ ગુલામીનો સ્વીકાર શા માટે કરવો? અને વસ્તુસ્થિતિ આવી છે તો પણ જો પ્રજાનાં આવાં દેવાંનો સ્વીકાર કરવામાં નહિ આવે તો દુનિયા (એટલે કે મડીવાદી દુનિયા) અપ્રમાણિકતાનો શોરબકાર કરશે, અને રશિયાની જેમ સ્પેન સાથેનો વ્યવહાર બંધ કરશે. ખરું પૂછો તો આવી લેવડદેવડ અમને ખિલકુલ પસંદ નથી ”

‘યુનિટી’ સોમ તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૯૩૧

આ લખાણ ત્યાર પછી સ્પેનમાં પ્રજાસત્તાકે રાજ્ય જાહેર થઈ ચૂક્યું છે, છતાં અમે ઉપરની હકીકતનું ટાંચણ કર્યું છે, કારણ હિંદી સરકાર નવી નવી લેતો પ્રિટનમાં હિંદને નામે ઊભી કરે છે, અને હિંદ ઉપર દેવું લાદ્યા કરે છે. સ્પેનમાં તો દેશનો રાજા કે તેના પક્ષના લોકો પોતાના જ દેશ ઉપર એક પક્ષ દાખી દેવા દેવું કરતા હતા, પણ હિંદ કદાચ અંગ્રેજોનો દેશ નથી તેથી, અને અંતે તેમને દેશ છોડી જવું પડશે તે કારણથી પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી તો હિંદી સરકાર હિંદનું દેવું વધારતી જ ગય છે ! હિંદને ગુલામીના સકળમાં વધારે વખત રાખવા માટે જ એ બધું દેવું કરવામાં આવે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે, છતાં જ્યારે હિંદી મહામલાએ આવાં દેવા માન્ય ન રાખવા બાબત જાહેર કર્યું ત્યારે વિલાયતમાં પણ ખળભળાટ થયો હતો. પ્રિટનોને હિંદ છોડવું પડે તોપણ તેઓ એવી સ્થિતિ લાવી મૂકે કે સૈકાઓ સુધી હિંદ પ્રિટનને દેવું ચૂકવ્યા જ ગય ! સ્વતંત્ર હિંદ દેવું માન્ય ન રાખે એમ જ બને, એટલે કે હિંદ રશિયાના નહિ તો ખીજા કોઈ સ્વરૂપમાં સામ્યવાદનો સ્વીકાર કરવો જ પડે.

। લો ક ચ ર્યા ।

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૃહસ્થાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે, તેઓ અમને પોતપોતાના રચનાના લોકજીવનની સમગ્રમાણે માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે એમાંથી જાણવાયોગ્ય અને ચોક્કસ લાગણી એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું]

પારડીનો પત્ર

પારડી તાલુકો સુરત જિલ્લામાં દક્ષિણ હદે છેલ્લો છે એની ઉત્તર હદે નદી વહે છે, અને દક્ષિણ હદે કોલક નદી વહે છે પૂર્વમાં ધરમપુર રોજની હદ લાગેલી છે અને દક્ષિણે પોર્ટુગીઝ દમણ રોડની હદ લાગેલી છે પારડી તાલુકો પછી થાણા જિલ્લો શરૂ થાય છે એટલે ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાની હદ પારડી તાલુકો ગણાય-થાણા જિલ્લામાં મરાઠી ભાષા વપરાય છે એટલે તેમાંના કેટલાક શબ્દો પારડી તાલુકામાં વપરાય છે એવો એક શબ્દ “કાય” ‘શુ’ ‘કેમ’ ના અર્થમાં વપરાય છે એક નવો જ શબ્દ અહીં જાણવા મળ્યો એ શબ્દ તે “ખનકુ” કોતરકું ખાડી, ખાઈ ના અર્થમાં વપરાય છે તે ખન ધાતુને કુપ્રત્યય લાગી બન્યો છે આ બાળુ “લણત”નો પ્રયોગ રૂઢ છે લણ=સૂર્ય અને જાતે=આથમતે એટલે કે સમીક્ષાને કૃતિલા ચીંથરડાને આ બાળુના લોકો ‘જન્ઓટા’ કહે છે એ કથી ભાષાનો શબ્દ છે તેની મને ખબર નથી આ તાલુકાની ભાષામાંથી ભાષા શાસ્ત્રીઓ ઘણા નવા અને વિચિત્ર શબ્દપ્રયોગ શોધી શકે “મા”ને આ તાલુકામાં ‘માય’ કહે છે ‘માય’ અને ‘કાય’ શબ્દો કેવા વિનોદભર્યા પ્રાસાનુપ્રાસે વપરાય છે તે નીચેના સનાદ પરથી જાણશે—

છોકરો—(માને બોલાવે ત્યાં) ઓ ! માય

મા—(છોકરાને) કાય

કયે દિવસે ને બદલે ‘કે દી’ એજ પ્રમાણે ‘લે દી’, ‘જે દી’ વગેરે વપરાય છે

અહીંના દરેક કૂવા આગળ એક થાલસો જમીનના દાગી ઉપર બીજી મજબૂત સાગડી આડી ઉભી નીચી ફરી શકે તેમ ગોઠવે છે સાગડીને એક છેડે દોરકુ બાધી દોરડે ચામડાનું નાનું ડોલકુ બાધે છે અને બીજે છેડે ભારે વજન બાધ્યું હોય છે દોરકુ પકડીને ડોલકુ પાણીમાં ઉતારીએ અને રૂબે એટલે મૂકી દબાવે તો પેલા ભારે વજનને લીધે એની મેજે ઉપર આવી રહે છે એક માણસ બહુ ઝડપથી આ કામ કરે છે દોરડે પાણી પાવા માટેના હવાડા ભરવા લોકો કાસ વાપરતા નથી પણ આવી ગોઠવણથી જ કામ લે છે એ વચ્ચે આ લોકો ‘તીર’ કહે છે તીરના જેવો દેખાવ લાગે છે તેથી એ નામ પાડ્યું હશે ખારડોલી, જસાલપુર વગેરે ભાગમાં આવું જ વપરાતું નથી એ બાળુ તો કાસ જ વપરાય છે કાસને માટે બે બાદ અને બે માણસ બેઠકાએ આમાં તો એક જ માણસ સહેલાઈથી કામ કરી શકે છે, પણ પાણીનું પ્રમાણ બહુ થોડું હોય છે.

આ બાલુના બધા લોહા ખીડી ખૂળ ફૂંકે છે. એક પછી એક સળગાવે જ નાચ પાન અને ચઢા પશુ દરેક ઘેર હોવાની. ગમે તેટલા ગરીબ હોય, રહેવાનું ઘર ગમે તેવું તુફ ફૂંકે હોય, તોપણ તેઓ ચઢા, ખીડી તે પાન ખાવાના જ. આ લોહાના હાડમાં ફડાઈ, આળસ બહુ હોય એમ લાગે છે. કેમકે તેઓ રોજ ટાઢ હોય ન હોય તોપણ સગડી સળગાવે. અને સગડી તાપતાં તાપતાં ખીડી ફૂંકતા જાય અને અલકમલકનાં ગપ્પાં હાંકે. આ બાલુ હોહાનું નહિ પણ ખીડીનું રાજ છે. ખીડી વાળાને સળગાવી આપવી એ માત્ર આપવાનું ચિહ્ન ગણાય છે. ખીડી નહિ પીતા હોય તેવા ખેડૂતને બળદ નહિ વેચવો એવી આ બાલુ માન્યતા છે; કેમકે ખરીદનાર ખીડી પીતા હોય તો બળદને તેટલો વખત આરામ મળે ! પણ ખેડૂતો બળદને આરામ આપવા ખીડી પીએ છે એ વાત જ વાહિયાત લાગે છે.

લોહા અસ્વચ્છ બહુ રહે છે. ઘર અને કપડાં પણ તેવાં જ. રાધાજી અને પાણીઆરુ પણ મૂંગ ચઢે તેવું. વાસણો ચકચકતાં તમે ભાગ્યે જ જોઈ શકો, ગમે ત્યાં ગમે તે ચીજ પડી હોય. મોટા લોહાને ત્યાં પણ ગમે ત્યાં ગમે તે ચીજ પડી હોય મોટા લોહાને ત્યાં પણ ગમે તેવી સુદર ચીજને પણ ગમે ત્યાં સ્ખડતી હોય. સહેજ પ્રયત્ને સહેજ ચીવટથી બહુ સુદર સફાઈ રાખી શકાય તેમ હોય, છતાં લોહા આળસ અને અસ્વચ્છતાથી દેવાયવા હોવાથી ગંદકીથી સુગાત નથી, અને જેવું હોય તેવું ચાલવા દે છે. પણ લડત પછી સૈનિકાના સહવાસમાં આવ્યા પછી લોહા સ્વચ્છતાનું મહત્ત્વ સમજતા જાય છે, સૈનિકા પણ સફાઈ દિન જતે ઝાડુ પકડીને જીજવે છે અને તેની સુદર અંબર થાય છે.

પારડીમાં પારીદાર, અનાવલા, વાણીઆ આટલી ઊજળીઆત વસ્તી છે. થોડા પારસી પણ છે. બાકીની બધી વસ્તી રાનીપરજ, ઢેડીઆ, ચૌધરા, વગેરેની છે.

રાનીપરજના પુરુષો તો લંગોટબેર જ રહે છે કેટલાક તો કામ કરતી વેળા ડાગપુ પણ હિતારી મૂકે છે અને માત્ર લંગોટબેર જ કામ કરે છે. એવી રીતે એક ચૌધરાને બન્ને પગ મધ્યમસર આગળ પાછળ રાખી કુહાડો ઊંચે અદર જિયકી લાકડામાં ધા મારવાની તૈયારીમાં જોયો ત્યારે મને વિશ્વામિત્રનું ચિત્ર સાંભરી આવ્યું; પણ એ લંગોટ એમની સાદાઈ કે પવિત્રતાની નહિ પણ કંગાલિયતની નિશાની છે; અને એની પાછળ અજ્ઞાન, અસંસ્કાર અને બીભત્સતાની પરાકાષ્ઠા છુપાયેલી છે એવું ત્યારે ભાન થયું ત્યારે મને બહુ દુઃખ થયું.

આખા એટલે મહાજન એવું થયું અને તેનો સખ્ત બહિષ્કાર જાહેર કર્યો. એટલે પીડા-વાળો પણ એની મેળે નરમ થયો, વાપી-કર્યામાં પણ એવું જ મહાજન છે. ઉપરથી કાપડની ગાંસડીઓને સીધ પણ મહાજનોનું જ મારેલું છે. એ ઉપરથી જ મહાજનની પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગ જણાઈ આવે છે. મહાજનની આ-પ્રત્યેની બંધનતા કેટલી સુંદર છે! સ્વરાજ્ય વળતે આવી પ્રબળીય સંસ્થાઓ કેવો સરસ વહીવટ ચલાવતી હશે?

તાલુકાનો મુખ્ય પાક ચોખાનો છે. એટલે લેક્ષી ચોખા જ વધારે ખાય છે. ચોખાના લોટના રોટલા પણ પહેલવહેલા આ જ તાલુકામાં મેળાયા. ચોકડા ચોખાના રોટલા ચોકડા બહુ થતા હોવાથી કેટલાક અંદર થોડો જુવારનો લોટ પણ મેળવે છે.

આ તાલુકામાં કપાસ જુવારનો પાક થતો નથી, ગંધી જમીન દરિયાકાંઠાની હોવાને લીધે જૂરી છે, અને બાગાયતને લાયકની છે. પણ પ્રગ્ન ધણી ગરીબ હોવાથી બાગનો ખર્ચ કરી શકતી નથી. એટલે તેઓ મુખ્ય પાક ભાત-ચાંચર-કાલમનો લે છે. અને પાછળથી વાલ દોવેલા કરે છે. જેઓ સંપત્તિવાન છે તેઓ લાનનો પાક લીધા પછી વાડી કરે છે. તાલુકા ઠોડા હોવાથી દેશી તેમ જ કચમી આંગા પુષ્કળ છે.

જિલ્લા રોજનથી અર્ધો માઇલ દૂર પટેલ નક્કરી નામે બાગ આવેલો છે. એ બાગના માલીક શ્રી. અંબાલાલ ગોતીલાલ પટેલ બી. એ. જી. ની પદવી ધરાવે છે. તેઓ પારડી જેતીવાડી વર્ગના શિક્ષક પણ હતા; પણ તેમણે ચાલુ લડતને અંગે રાજીનામું આપ્યું હતું. એઓ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ આંખા, ચીકુ વગેરે ફળાઉં ઝાડોની કમ્પો તેમજ જુદી જુદી જાતનાં ફલઝાડોની કમ્પો અને વેલો ઉગાડે છે, અને વેચે છે. જોમનાં બી-પણુ જો એવાં ખાતરી લાયક હોય છે. બીજા કેટલાક બાગો છે ખરા, પણ જ્ઞાન અને અનુભવની ખામીને લીધે એટલા શાસ્ત્રીય અને સ્વચ્છ પદ્ધતિએ ચાલતા નથી.

તાલુકામાં કપાસ પાકતો ન હોવા છતાં અને પ્રગ્ન ગરીબ હોવા છતાં, લેક્ષી જેવું તેવું કે ખરીદીને ૫૦૦ રેડિયા ચલાવે છે.

આ તાલુકાના ૭૫ ટકા જેટલા કે-ઓપરેટિવ સોસાયટીના ભોગ ચલ પડ્યા છે, અને બજાર આપનાર સફ્ટવરચે ઠલું હતું કે, આસાંમી નાદાર ચલ જાય તો શાહુકાર તેને નિભાવવાનો વિચાર પણ કરે; પણ સોસાયટી તો તેવો કામ વિચાર ન કરતાં, ૧૮ ટકા જેટલું ભારે બાજ ગરીબ ખેડૂતો પર ચડાવેજ જાય છે. એટલે સૌ માને છે કે સોસાયટીએ ગરીબ લોકોને ચૂસી લીધા છે.

સહકારી મેળાઓની જરૂર તો છે જ, પણ તેવું બંધારણ અને નિયમો એવા હોવા જોઈએ, કે જેથી લોકોમાં સહકારનું તત્ત્વ ખીલે. પણ એવાં ન હોવા જોઈએ, કે જેથી તેમને હેરાન થવું પડે. સોસાયટીના માંજુસો પણ લાયક, સરકારી ને સેવાભાવી હોવા જોઈએ. રેડિયાળ માંજુસો સોસાયટીના નિયમો અંગે તેટલાં સારા હોય તોપણ લોકોને હેરાન કર્યા જ કરશે. કાલક, જિલ્લા અને ઉમરસાડી આંખાં ગામો તો છેક દરિયાને ઉબરે વસેલાં છે. દરિયામાંથી માછીઓ પુષ્કળ માછલી પકડે છે, અને તેનો જખરા વેપાર ચાલે છે. જે જે ગામે જખરે ત્યાં, બજારમાં કે સડકે પર માછલીની નોક ફાડી નાખતી ગંધ જરૂર આવવાની. એટલી બધી મચ્છીઓ તાલુકામાં છે. આ મચ્છી ઉપર પણ સરકાર કર ઉઘરાવે છે. જે ગરીબ માછીઓ આ માછલી વેચવા લઇ જાય છે તેમની લગભગ આખી કમાણી સરકાર ટેક્સ દ્વારા લઇ લે છે.

ઉપર કહેલાં ત્રણ ગામે પહેલાં મીઠું બનાવવાનો ધંધો કરતાં હતાં; પણ મીઠાવેરા પછી તે બંધ થઇ ગયો હતો. હવે તેમને મીઠું બનાવવાની છૂટ મળી છે, એટલે એઓ હવે મીઠું પકવશે.

એક મીઠા અનુભવ અહીં વર્ણવી દઉં. બદવાડા પાસે તીથરા નામે ગામ છે. ત્યાં એક છાલાણુ મિત્ર મને પોતાનાં સગાંને ત્યાં લઈ ગયા. જમવાનો વખત થયો એટલે અમને બન્નેને અખોટિયાં આપવામાં આવ્યાં. હું તો પાટીદાર રહ્યો, અખોટિયું કોઇ દિવસ પહેરેલું નહિ એટલે થોડી આનાકાની કરી; પણ છાલાણુ મુદરથે આમ્રહ કરવાથી રમુજ માટે પહેરવાનું મને મન થયું. અને અખોટિયું પહેરીને જમવા બેઠો. જમી બાદ પછી પેલા મિત્રે હું પાટીદાર હોવાની વાત કરી એટલે અમારા યજમાન બહુ શરમાઇ ગયા. અને મને કહેવા લાગ્યા કે તેમને આગળથી ખબર હોત તો તેવો આમ્રહ ન કરત. હવે આવો ત્યારે એવું નહિ થાય !

તાલુકા જગલી (અપમાનમાં નહિ) રહ્યો. એટલે ટેરટેર લીલોતરી જ તમારા બેવામાં આવવાની. ત્યાં ત્યાં જાઓ ત્યાં આલુબાલુની કરમદીની લીલીછમ ભજો હોવાની અને અત્યારે તો વસતત્કાતુ એટલે કરમદીનાં ફૂલોની સુગંધ બાંધ અને જૂઠું રમરણ કરાવે છે. જગલી મોગરો પણ ટેર ટેર બેવાનો મજા. વળી અહીં એક મોડું ઝાડ થાય છે. એનાં ફૂલોની સુગંધ બહુ જ સુંદર હોય છે. મોડું બોરસાંથી જેવું એ ઝાડ વસતત્કાતુમાં યાદેડે પાંદેડે ફૂલોના ગુચ્છાથી દીપી રહે છે. ત્યાં જાઓ ત્યાં થોડે થોડે અંતરે તમને એનાં ફૂલોની સુંદર સુગંધ મળવાની જ. એ ઝાડને ચોધરાઓ રથસી કહે છે અને બીજાઓ અંકુરો કહે છે. આવાં સુંદર ફૂલવાળાં ઝાડને આવા સુષ્ક નામે ઝોળખાતાં જોઇ દુઃખ થાય છે, પણ ચોધરાઓ જે કહે છે તે સખ્દ બ્રહ્મ હોય અને ખરું નામ રાધવી હોય એ મંલવિત છે.

તાલુકામાં ટેરટેર બીચી ટેકરીઓ છે. બદવાડા પાસેની ટેકરીમાંથી બી. બી. રેલ્વે પથરો અને કપચી ઉપાડી બાય છે. તેને માટે ટેકરી ફરતી એણે રેલ્વે નાખી છે. સવારનો સૂર્યોદય પૂર્વની ટેકરી ઉપર સુંદર દેખાય છે. અને સાંજનો સૂર્યાસ્ત પશ્ચિમની ટેકરી પાછળ પણ એટલો જ સુંદર અને ગભીર દેખાય છે. આવો સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત જોઇ સહેજે પાવિત્ર્યનો ભાવ હૃદયને આવરી લે છે અને ઉત્સાહથી હૃદય ઉભરાઇ જાય છે. એવા ભાવાવેશમાં હું તો ઘણી વખત બોલી પણ બેઠો કે આ તો દેવજીમિ છે, આટલો સુંદર સૂર્યોદય દિમાલયવાસીઓને જ જોવા મળતો હશે. કેટલું સુંદર કેટલું પવિત્ર ! પણ જેમને આ સુંદરતા અને પવિત્રતા જોવાની પુણ્યશાળી દષ્ટિ હોય તેને જ માટે એ સુંદર અને પવિત્ર છે. એવી દષ્ટિ મળવી એ પણ પ્રજાની અમૂલ્ય ભેટ છે. ઘણાઓ તો આ જીવનમાં એ દષ્ટિથી વંચિત જ રહે છે. એ દષ્ટિ કોઇની આપી આવતી નથી, કવિ અને ફિલ્સફીને વાંચવાથી પણ નથી આવતી; એ તો અતરદષ્ટિ છે અને સ્વયંજ છે. કેટલાકની એ દષ્ટિ જલદી ખૂલે છે અને કેટલાકની મોટી અને ઘણાંની તો જીવનમાં સુધીમાં ક્યારેય બિઘડતી નથી. વધારે કોઇ વખત લખી જણાવીશ, હાલ તો એજ.

આધવભાઈ દાદીદાસ પટેલના પ્રણામ.

સિંહલદ્વીપનાં તીર્થસ્થાનો

રામાયણમાં વર્ણવેલી લકા તે આજનો સિંહલદ્વીપ કે બીજો દેશ એ વિવાદનો વિષય છે. મોટે ભાગે વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે, રામ રાવણના વિગ્રહનો પ્રદેશ તે અર્વાચીન સિંહલદ્વીપ નથી.

હિંદુ ધર્મનાં દેવાલયો આખા સિલોનમાં ચાર પાંચ સ્થળે જ મુખ્યત્વે કરીને જોવામાં આવે છે. તેમાં કોલમ્બોનું મોટું મંદિર જે બહુ અર્વાચીન છે અને ચીલાવ પાસે મુનીશ્વરનું દહેરું છે તે ગણાય. કોલમ્બોથી ચીલાવ લગભગ પચાસ માઇલ ઉત્તરે આવેલું છે. ત્યાંથી બે માઇલ દૂર મુનીશ્વરનું મંદિર છે. એ મંદિર બહુ પુરાણું જણાય છે; તે ઉપરાંત તેમાં વિશેષ કંઈ નથી. દંતકથા એવી છે કે, રામચન્દ્રજી લકા આવ્યા ત્યારે આ મંદિરમાં મહાદેવજીના લિંગની સ્થાપના કરી હતી. આ મંદિરનો વહીવટ હાલ તામિલ પૂજારીઓ કરે છે.

આ દેશનું નામ સિંહલદ્વીપ ઇ. સ પૂર્વે જટ્ટ સૈન્યમાં પડ્યું. બંગદેશની મહારાણી સુપાદેવીના સિંહથી ઉત્પન્ન થયેલા વિજય નામે પરાક્રમી પુત્રે લગભગ અઢીહજાર વર્ષ ઉપર હિંદુસ્તાનથી આવી આ દેશમાં પોતાની સત્તા જમાવી એવી દંતકથા છે. હાલમાં સિલોનને પશ્ચિમને કિનારે પુતલમ નામનું સ્થળ છે. ત્યાં વિજય પોતાના સાહસિક વીરો માથે જીત્યો એવી માન્યતા છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે, વિજય અને તેના સાથીઓની હોદીઓ બંગાળી ઉપસાગરમાંથી ધસડાતી સિલોનને પૂર્વકિનારે ત્રિકામાલી બંદરે આવી પહોંચી અને એ બંદરે વિજય પ્રથમ જીત્યો પરાક્રમી વિજય સિંહનો પુત્ર હોવાથી એ દેશનું નામ સિંહલદ્વીપ પડ્યું, એવી એક માન્યતા છે. પ્રાચીન રામ સ્થાપનાર રામચલસંતી માદ્રક વિજય સિંહજીનું દ્વધ પી ઊછરેલો હોવાથી અતિ જળવાન અને પરાક્રમી હતો અને તેથી એ દેશને સિંહલદ્વીપ નામ આપવામાં આવ્યું એવી પણ એક માન્યતા છે.

અર્વાચીન સિલોનની પ્રગ્ન મોટે ભાગે જુદા ધર્મ પાળનારી છે. જુદાધર્મનાં પ્રાચીન સ્તૂપો, ચૈત્યો અને વિહારો સિલોનનાં વિસ્તારવાળાં જંગલોમાં અમંખ્ય જોવામાં આવે છે. સિલોનના આ પ્રાચીન જળ્ય અવશેષો જોવા માટે હાલ તો ટ્રેન તેમજ મોટરને માર્ગે સારી સવડ છે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અવશેષો અનુરાધાપુર અને તેની આજુબાજુ જોવામાં આવે છે.

સિલોનનું હાલનું પાટનગર કોલમ્બો સિલોનની બધી રેલ્વેનું કેન્દ્ર છે. કોલમ્બોથી લગભગ સાઠેક માઇલ દૂર કુરુનેગેલા નામના સ્થળથી સિલોનનાં જંગલો સડે થાય છે. ઇ. સ ના ચૌદમા સૈકામાં કુરુનેગેલા સિલોનની રાજધાનીનું શહેર હતું. આ સ્થળે આવતાં રસ્તામાં અતિ મનોહર વિવિધરંગી પતંગિયાં જોવામાં આવે છે. માર્ગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નાનાં મોટાં અમંખ્ય તળાવોમાં સુદર ગુલાબી અને શતાં કમળો જુદાધર્મના રહસ્યનો સૂચક ચિહ્ન જેવાં જોવામાં આવે છે. મલિન કાદવ કીચડમાં ઊંડાં મૂળ ધાલેલાં છતાં તે કાદવથી સર્વ રૂપે, અલિપ્ત આ સુંદર પશ્ચો માનવજીવનનો ઉન્નત આદર્શ રજૂ કરે છે. આ જ હેતુ લક્ષમાં રાખી

કાડીઓ તથા મણકાનાં તોરણો લટકાવવામાં આવ્યાં હતાં. ફૂલદાનીઓ રત્નજડિત હતી. બારીઓમાં પણ રત્નો જ્યાં હતાં. રસોડામાં રાંધવાના ચરુમાંથી લાત કાઢવાની મોટી કડછી જે સામાન્ય રીતે લાકડાના હાથાને નારિયેળની કાચલી ધાલી બનાવવામાં આવે છે, તે પણ સોનાની વાપરવામાં આવતી. મઠમાં વસનાર સાધુઓ પોતપોતાના અધિકાર મુજબ જુદા જુદા માળમાં વસતા. ઉપરના છેલ્લા ચાર માળ સૌથી પવિત્ર સાધુઓ—અર્હત માટે રાખવામાં આવ્યા હતા. હુદુ—ગેયનુએ એક લખ્ય અને વિશાળ સ્તૂપ ચણાવવા માટે અત્યંત શ્રમપૂર્વક યોજના કરી—આ સ્તૂપને “મહાધૂપ” એ નામથી ઓળખાવામાં આવે છે. મઠની નજીકમાં જ આ સ્તૂપ બંધાવવા માટે ઢોલ વગાડી ઠેકાણે ઠેકાણેથી કારીગરો બોલાવવામાં આવ્યા. લગભગ પાંચસો છોટા પાકનાર કારીગરો હાજર થયા.

“ એક દિવસમાં કેટલું કામ તમે કરી શકશો ?” રાજાએ એક કારીગરને પૂછ્યું.

“ કારીગરે ગર્વથી ઉતર આપ્યો: “ સો માણસો ખેતી શેકે એવા ગાડામાં જેટલી માટી માથે તેટલી બધી હું એક દિવસમાં વાપરીશ.”

એક પછી એક દરેક કારીગર થોડા ખર્ચમાં વધારે કામ થાય એવા અંદાજ રજૂ કરવા માંડ્યા. પરંતુ રાજાની યોજના કાંઈ જુદી જ હતી. છેવટે એક કારીગરે કહ્યું: “ આ કામ ઉતાવળનું નથી. બહુ સલાહપૂર્વક દળી, વાટી આળાને ચોખ્ખી કરીને માટી વાપરવી પડશે. સેકડો વર્ષ સુધી ટકે એવું આ કામ બનાવતાં બહુ ધીરજ રાખવી પડશે.” રાજાને આ કારીગર પસંદ પડ્યો. રાજાએ પૂછ્યું: “ આ મકાનની આકૃતિ કેવી થશે ?”

દંતકથા એવી છે કે, વિશ્વકર્માના આત્માએ આ કારીગરના શરીરમાં તે જ સુષ્ણુ પ્રવેશ કર્યો, અને એનામાં અદ્ભુત શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. એ શક્તિના બળે તેણે એકદમ થોડું પાણી લઈ એક વામણમાં નાખી નેરથી દલાવ્યું. પાણીમાં વમળ અને પરપોટા થવા લાગ્યા. એ વમળ પામે થયેલા પરપોટા બતાવી કારીગર બોલ્યો: “ નામદાર, આ પરપોટા જેવી આકૃતિ આ સ્તૂપની બનાવીશ ” રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તે કામ આ કારીગરને સોંપ્યું.

આ મકાન બાંધવા માટે દિવસે નેહતી છોટા દર રાત્રે અગાઉથી દેવો ગોઠવી જતા, તેમ જ મકાનની શોભા માટે સુવર્ણ તેમજ બીજા મૂલ્યવાન વસ્તુઓ પણ દેવો તરફથી મળતી. કામ કરનાર કારીગરો તથા મજૂરો માટે ખાવા પીવાની સર્વ સામગ્રી માટે રાજાએ લાખો રૂપિયા તીર્થેશીમાં અગાઉથી જ એકઠા કરી રાખ્યા હતા.

આ સ્તૂપમાં જે મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ગંગાહી રાખવામાં આવી હતી તેમાં સૌથી વધારે અને મૂલ્યવાન વસ્તુ તે અદ્ભુત કારીગરીથી બનાવેલો બોધીસત્વ તુક્ષ્ણો નમુનો હતો. નીત્રમ જેટલી ભૂમિમાં પરવાળાનાં બનાવેલાં એનાં મળિયાં હતાં. નક્કર રૂપાનું બનાવેલું એનું યડ સત્તાવીસ શીટ ઊંચું હતું અને આઠ ઇંચ ઘેરાવામાં હતું. તે ઉપર દેવદેવીઓ અને બીજાં પવિત્ર ચિહ્નો કેતરવામાં આવ્યાં હતાં. ચરુમાંથી પાંચ મોનાની ગળાઓ નીકળતી અને તેને સોનાનાં પાંદડાં અને કળાઓ તથા કૂળ પરવાળાનાં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ તુક્ષ્ણની આસપાસ ચારે બાજુએ રત્નો અને પુષ્કળ મોતી જેટલી દિવાલો બનાવવામાં આવી હતી. મૂળ આગળ સોનાનાં ફૂલોવાળાં રત્નજડિત દૂડાં ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં.

આ અદ્ભુત સુંદર સ્તૂપ પૂરો થાય તે અગાઉ રાજાને પોતાનું મરણ સમીપ આવતું લાગ્યું. રાજાની તીવ્ર નિરાશા કાંઈક અંશે મટાડવાને રાજાના ભાષ સાધુ ટીસાએ મકાનના નૈવાર થયેલા ભાગ ઉપર વાંસ તથા લાકડાંનાં ગોઠાં ગોઠવી, આખું મકાન દૈવાર થયા પછી જેવું દેખાય, તેવાં આબેહૂબ ચિત્રોના પટ બંધાવ્યા.

રાજા ગેમુતુ ગાંધ સદીમાં પૃથ્વી પર પાછો આવી શક્યો હોત તો, એણે અત્યંત શ્રમ અને લકિતભાવથી બંધાવેલાં આ મકાનોનાં જીર્ણ ખરેર જોઈ, તેનો આત્મા અત્યંત કષ્ટ પામત. એ મકાનો ઉપર ધાસ અને છોડવા લાગી ગયા હતા. હેતલાં ચાળીસ વર્ષથી સિંહલ-દ્વીપનાં અનેક આવાં ખંડેરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું કાર્ય આજુ કરવામાં આવ્યું છે, અને એ મકાનોની પૂર્વ આકૃતિને કાંઈક કાંઈક મળતાં એ બધાં ખંડેરોને નવેમરથી બધાવવાનું કાર્ય ચાલે છે.

રાજા વિજયના પ્રધાન અનુરાધાએ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં અનુરાધા નજીવમાં આ શહેરનો પાયો નાખ્યો અને તે ઉપરથી એ શહેરનું નામ પાડવામાં આવ્યું એવી કથા છે.

અનુરાધાપુરમાં હુટુગેમુતુ રાજાએ બધાવેલાં અનેક મકાનો છે. સિંહલદ્વીપના મર્વ રાજાઓમાં એ રાજાનું નામ સૌથી પ્રખ્યાત છે અને એ દેશના ધર્મના ઇતિહાસમાં એ રાજાની ગણના મોટા સમ્મતિરાજાની સાધુ રાજા તરીકે કરવામાં આવે છે. આજ પશુ અતિશય માન અને લકિતભાવથી એ રાજાનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. એના નામ ઉપરથી પંછીના જમાનામાં અનેક વિહારો અને ધર્મશાળાઓ બંધાઈ છે. અને અનુરાધા-પુરમાં જોતપાં હતા તે ધર્મશાળાનું નામ પણ એ રાજાના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યું છે આ ધર્મશાળામાં એક ભાગમાં જુદા વિહાર છે ત્યાં સાધુઓ રહે છે. આપણી ભાષામાં એ નામનો અર્થ હુટુ ગેમુતુ યાત્રી વિશ્રામસ્થાન એવો થાય. રાજા પરાક્રમી હતો તેવાજ નમ્ર અને નિરભિમાની હતો. અનેક લગ્ન મકાનો અને તળાવો વગેરે બંધાયા પછી રાજાએ લખ્યું છે “ રાજસમૃદ્ધિ અને જાહોજલાલીના પ્રદર્શનતરિકે આ બધું બંધાવ્યું નથી, પરંતુ જુદા શામન સ્થાપિત કરવાના પવિત્ર હેતુથી આ કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે. ”

આ સ્તૂપની દક્ષિણ બાજુએ એક ઝોટલો છે. તેના ઉપર સંખ્યાબંધ ચાંબલા છે. અસલ “ દલદ માલિંગવ ” (દત મંદિર) ના આ અવશેષ છે, એમ માનવામાં આવે છે. દંતકથા પ્રમાણે ભગવાન જુદની ડાબી દાદ, જે સ્થળે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં ભગવાન જુદનો અગ્નિર્મરકાર કરવામાં આવ્યો ત્યાંથી લઈ સંભાળપૂર્વક રાખવામાં આવી હતી. ઇ. સ. ના ચોથા સદીમાં કલિંગ દેશની રાણી હેમમાલા એ દાદ સિંહલદ્વીપમાં લાવી. ઝાળ-ખાઈ જવાની તથા પકડાઈ જવાના ભયથી રાણી આજુ સાધુના પેશામાં ત્યાં આવી અને આ પવિત્ર પદાર્થને અંબોડામાં સંતાડીને લાવી. કિતિસીરી ગ્રેયવાન રાજાએ આભાર અને આનંદપૂર્વક એનો સત્કાર કર્યો અને મૂલ્યવાન પથ્થરની દાબડીમાં તેને મૂકી રાખી.

પ્રખ્યાત ચીની મુસાફર ફા હીન એ દાંત વિષે આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે: “ દર વર્ષે એક વખત ભગવાન જુદના આ પવિત્ર અવશેષનાં પ્રજ્વળે દર્શન કરાવાતાં. જુદ ધર્મો-નુયાયી પ્રત્યેક પ્રજાજન આ મહા સમારંભની તૈયારીમાં મદદ કરવા આવતો. કોઈ રસ્તા સાફ કરવામાં મદદ કરતો, કોઈ રસ્તા શુભગારવા લાગતો અને કોઈ રસ્તા પર કુલ અને સુગંધી પદાર્થ વેરવા માંડતો. મૂલ્યવાન આજુઓથી શુભગારવા દાંથી ઉપર આ દાંત પથ-રાવી તે દાંતને દબજા ભરેલા સરઘમમાં આજા શહેરમાં ફેરવતા. સરઘમને આખે રસ્તે

બન્ને બાજુએ લગવાન છુદના પાચમો પચામ જન્મોની જતક કથાઓનાં ચિત્રો દાંઘવામા આવતા. “અભયગિરિ” ઉપર આ દાતને નેતુ દિવસ સુધી પ્રજાજનોને દર્શન કરવા રાખવામાં આવતો અને ત્યાં ચોરીસે હલાક દીપ અને ધૂપ બાળવામા આવતા. આ મુદતને આતે વિધિપૂર્વક તે દાતને રાખવાને ખાસ સ્વૂપમા તેને લઈને મૂકવામાં આવતો.”

લગવાન છુદના ગળા પાચેના દારકા ઉપર બાંધેલા સ્વૂપ-અનુરાધાપુર

અનુગાધાપુરના મકાનોના ખડેર પામે કેટલાક છુટા છવાયા પતથરો પડેલા છે તેમાંની કાતગણી નેતા જણાય છે કે આ ગધાં મકાનો બહુ ક્યામમ બાંધેલા હતા. એક સ્થળે એક પતથર ઉપર નાગ અને તોળીઆની લડાઈનો દેખાવ કાતગેલો છે ઉપર કાકની કાળે વાટરી બચ્ચાને છાંતી માથે દાળીને બેઠી છે અને હાસ્ય અને અનુકમ્પાની મિશ્ર લામણી સાથે આ સુદ નિહાળે છે. આવા તો અગમ્ય પતથરો આજુબાજુ પડેલા છે, આ બધા મકાનોમા “રૂવનવેલી સેગ” (મણિ મદિરસ્વપ્ન), અલ્પવાપિ (બામવાકુલમ) શુપારામા (લગવાન છુદના ગળા આગળના ૧૧ડકા ઉપર બાંધેલ સ્વૂપ), મહેન્દ્રની રાખ જે સ્થળે રાખવામા આવી છે તે ગ્થળ, શીરી સવેતી વિહાર, ઇસરમુનિયા, વેસીયગિરીય, હાથીખાના, જેતવનરમ્, ફૂતમપોકુન (જોડીયા તળાવ) વગેરે મુખ્ય ગણાય અનુરાધાપુરમા થોડુ થોડુ અગ્રેજી જાણુનાર એક સારો જોતમિત્રો અમને મળ્યો તેણે આ મધા સ્થળો બહુ બારીકાથી બતાવ્યા

અનુગાધાપુરથી આઠ માઈલ દૂર મહીન્તલે નામનું સ્થળ છે ઇ મ પૂર્વે લગભગ અઢી હજાર વર્ષ ઉપર નિહલક્રીપમા રાજા તિસ્સ રાજ્ય કરતો હતો મહીન્તલે નજીકના મીઝમા પર્વતના જંગલોમા એક ક્ષિત્તિ તે સિકાર કરતો હતો તે વખતે તેણે એક માળંગ ચતુર દીકું સિકારી છેક નજીકમા છે તેના લેશ પણ લાન વિના આ નિર્દોષ પ્રાણી ચર્ચા કરતું હતું વીર ન્યાયગ્રિય રાજાને નિર્દોષ પ્રાણીની આ ગિચિતિનો સ્વાર્થમય લાભ લેવાનું થોડાં લાગ્યું નહિ, તેથી પોતાના ધનુષ્યના ટકારથી તે પ્રાણીને જાત્રત કર્યું પ્રાણી તત્કાલ છલગ મારી અતિ વેગથી દોડવા મરડ્યું ગળાએ તેની પૂઠ પકડી

પ્રાણીની પાછળ દોડતો હતો તે જ વખતે રાજાને ડાહ્યો આવજ મંજળાઓઃ
“તિસ્સ ! આ તરફ આવો.” અવાજની દિશા તરફ જોતાં તેણે એક પીળાં વસ્ત્રધારી મન્યાસી
જોયો. સન્યાસી બોલ્યોઃ “સત્યધર્મશાસનકર્તા ભગવાન છુદ્ધના હું અને મારી સાથેનાં હું
સાધુઓ શિષ્યો છોએ અને ભારતવર્ષમાંથી આ દેશની પ્રગ્ન પ્રત્યેની અનુકરપાથી, પ્રેરણા
અહીં આવ્યા છીએ.”

થોડા જ સમય પૂર્વે રાજા તિસ્સે સમ્રાટ અશોકને કેટલીક અતિ મૂલ્યવાન ચીજો
બેઠ તરફે મોકલી હતી મહારાજ અશોકે એ ચીજોને વિનયપૂર્વક અંગવીકાર કરી ઉત્તરમાં
કદાચું હતું કે “ભગવાન છુદ્ધને હું સરણાપન થયો છું અને આપ પણ એ માર્ગે
આત્માનું કલ્યાણ સાધવા પ્રવૃત્ત થાઓ એવી મારી અંતરની ઇચ્છા છે ” આ બનાવ
બન્યા પછી થોડા જ સમય પછી પૂર્વોક્ત સાધુઓ સિંહલદ્રોષમાં આવ્યા હતા. જે સાધુ
સાથે રાજા તિસ્સને વાતચીત થઈ તે અશોકનો પુત્ર મહેન્દ્ર હતો. અર્વાચીન હિન્દ અને
તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક દેશોના મહાન સામ્રાજ્યના ચક્રવર્તીપદની અવગણના કરી અશોકનો
આ ધર્મશીલ પુત્ર છુદ્ધલિહિ બન્યો હતો. મહેન્દ્રના ઉપદેશની અમર રાજા તિસ્સના
મિત્ર ઉપર એવી તો પ્રબળ શ્રદ્ધ કે તેણે તત્કાળ છુદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કર્યો. રાજા સાથે
તે વખતે આજીસ હજાર સૈનિકો હતા તેઓએ પણ છુદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો

સિંહલદ્રોષમાં અત્યારે પણ મહેન્દ્રને ભક્તિભાવથી લોકો પૂજે છે; કારણકે બવસાગર
તરવાનો પરમ માર્ગ દર્શાવનાર તે પવિત્ર સાધુ હતો એટલું જ નહિ, પરંતુ ભારતનું નવું
સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર વગેરેના નવા મંદાર સિંહલદ્રોષની પ્રગ્ન પર પાટી તેણે એ
દેશની પ્રજામાં નવી અને ઉન્નત મંદકૃતિ સ્થાપન કરી. સિંહલદ્રોષના કલાકૌશલ્યને છુદ્ધ-
ધર્મની અસર થઈ નહીં જ વેગ અને બળ પ્રાપ્ત થયાં.

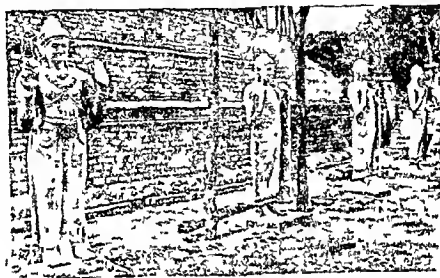
જે સ્થળેથી મહેન્દ્રે રાજા તિસ્સને ધર્મોપદેશ કર્યો તે ખરક આજ પણ મહીન્તલેમાં
મોખૂદ છે. મહેન્દ્રને રહેવાનો મકાં, છુદ્ધ સાધુઓના વિહાર, અન્નક્ષેત્રો, ઔષધાલય, પાઠશાળાઓ,
યાત્રીઓનાં વિશ્રામસ્થાનો, તેમજ ખાવાપીવા માટેનાં સ્થળો, તળાવો વગેરે અનેક સ્થાનોના
અવશેષો આજ પણ મહીન્તલેમાં જોવામાં આવે છે, તે મગધના રાજાઓ રાગચરત મનુષ્યોનાં
દુઃખનિવારણ માટે જેને જાતે વૈદકને અભ્યાસ કરતા અને રોગનિવારણનું કાર્ય એ ધાર્મિક
કાર્યોમાં બહુ મહત્વનું ગણાવું.

રાજા છુદ્ધદાસ (ઈ. સ. ૩૪૧-૩૭૦) વૈદકમાં બહુ નિષ્ણુ ગણાતો અને મનુષ્ય
ઉપરાંત પ્રાણીઓનાં શરીરની પીડાનું પણ તે નિવારણ કરતો. તેને માટે કહેવાય છે કે, એક
વખત રોગનિવારણનાં પોતાનાં ઔષધ તથા બીજાં માદિત્ય ગાથે એ જતો હતો ત્યારે
સ્તાની બાબુએ એક મોટા નાગને અતિશય પીડાતો તેણે જોયો. રાજાએ નાગને કહ્યુંઃ
“તારી પાસે આવી તારા રોગનું નિવારણ તો હું ન કરી શકું, કારણકે કુદરતી સ્વભાવ
પ્રમાણે હું કદાચ મને ડસે.” નાગે આ માંલણી એક દરમાં પોતાનું મથું ખોલી દીધું.
રાજાએ પાસે આવી નાગના શરીરમાંથી રોગચરત ભાગ કાપી કાઢ્યો, ઔષધ લગાડ્યું અને
એ રીતે નાગના દુઃખનું નિવારણ કરી આગળ આવ્યો.

અત્યારના પ્રમથમાં ચિરંતી ધર્મોપદેશકો દુનિયાના સર્વ ભાષામાં ધરખંતાલા અને
અપ્રમાથો કાઢી જે પ્રકારનું ધર્મત્વ કરે છે તે જ પ્રકારના ધર્મકૃત્વની પ્રથા છુદ્ધ સમયમાં

શુદ્ધભિક્ષુઓમાં જોવામાં આવતી, અને માદા માણુમની શુદ્ધતા, રાગનિવારણઅર્થે ઔષધ-
શાળાઓ અને બીજા ઉપચારો કરવાનું કાર્ય શુદ્ધ માધુઓનું મુખ્ય ર્તન્ય ગણાતુ, મનુષ્યના
શરીરના દુઃખો નિવારણ કરવાના મુદ્દયકાર્યની આ લાવના ખિસ્તીધર્મમાં શુદ્ધધર્મની અસરથી,
પ્રવેશ પામેલી જણાય છે

મહીન્તલેના અવશેષોમાં મીસા પર્વતના લગભગ બે હજાર પગથિયા, સિંહગિરીય,
નાગપોકુનમ, કલ્પદીપ પોકુનમ, રાજગિરિલીન, રાજગિરિમક વગેરે મુખ્ય જોવા લાયક છે

• : “મણિ મંદિર” સ્વરૂપા પુનરુદ્ધાર કરેલી કેટલીક મૂર્તિઓ—અનુરાધાપુર.

અનુરાધાપુર અને મહીન્તલેના અવશેષો જોતા સિંહલદ્વીપની પ્રાચીન સમૃદ્ધિ જાહેર
જ્વાલી વ્યવસ્થાના ખ્યાલ આવે છે માછલેના માછલો સુધીના વિસ્તારમાં મંદિરો, મઠો,
વહારો, સ્તૂપો વગેરેના અગણિત અવશેષો જોતા જણાય છે કે, શુદ્ધ ધર્મની પૂર્ણકલાના
નામયમાં આ સ્થળો અતિ ગમણીય, સમૃદ્ધિવાન અને ધર્મપગથણુ સામકોના નિયતજીનીયે હશે

અનુગાધાપુરથી મોટાને ગરતે લગભગ ગિત્તેર ગાઇન દર માતલે નામનું સ્થળ છે ત્યા
પણ શુદ્ધ તીર્થસ્થળોના ટેટલાક અવશેષ છે તેમાં મુખ્ય “અનુ વિહાર” નામનું છે
આ સ્થળે ઇસ્વીમનના પ્રથમ સેકામાં શુદ્ધ સાધુઓની મોટી પરિણામ મળી હતી અને ત્યા
શુદ્ધ ધર્મના સૂત્રો અને વિધાનોનો સમૃદ્ધ જે નિષ્પીટકને નામે જાળખાય છે તે લખવામાં
આતો હતો

માતલે આવતા ગરતામાં વિજિતપુર નામનું એક પ્રાચીન સ્થળ આવે છે. ઇ મ
પૂર્વે બીજા સેકામાં આ સ્થળ તામીવ લેખિના કબજામાં હતું હુદુગેમનું ગમ્મએ તામીવ
લેખો સામે લાઈ શુદ્ધ કરી તે શરૂગતો કબજે લીધો આ મુદ્દનું અતિ ચુસ્ત અને
અવિસ્તર વર્ણન મહાવચ્ચમાં આપેલું છે સમજના પ્રિા દાથી કન્દુલને મુખ્ય દરવાજાને
તોડવા માટે નિયુક્ત કર્યો ત્યારે કિન્નાતો બચાવ કરનાગઓએ તેના ઉપર ઉકળતો સીમાનો
રસ રેડ્યો અત્યંત કટ પામતો દાથી પાસેના ત્રણાવમાં બજતગમ્મટાડવા પડ્યો દાથીના

શરીર ઉપર મલમ ચોપડી રાત્રિ ગેયુનુએ પોતાને હાથે તેના શરીર ઉપર કપડું લપેટ્યું. તે ઉપર પાડના ચામડાનાં સાત પડવાળુ ક્ષત્રું ઢાંકણ વીંટ્યું. અને તે ઉપર તેણે લેગાડેલું ચામડું વીંટ્યું બળતરાની પીકાથી સાંત થયેલો હાથી ફરી પાછો દત્તશર્પી દરવાજા તોડવા મંડ્યો, અને પગના બળથી દરવાજાનો ઉમરો તોડી નાખ્યો. ઉપરની કમાન અને પુરજ તોડી નાખી હાથીએ સૂંદમાં રૂથનું પેડું લીધું અને દરવાજા ઉપર તેનાથી અત્યંત બેરથી પ્રહાર કર્યો. સિનિકાએ પણ રથનાં પેડાં અને બીજાં જે હાથમાં આવ્યું તે લઈ દરવાજા તોડવામાં મદદ કરી અને એ રીતે દરવાજા તોડી ચઢેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને માર્ગમાં આવતા પ્રત્યેક તામીલનો વધ કરતા ગયા.

વિજિતપુરના અવશેષમાં એક મોટો સ્તૂપ છે. લગવાન શુદ્ધના ગાલના એક હાડકા ઉપર આ સ્તૂપ બનાવેલો છે. ધ. રા. ના ચોથા સૈકામાં આ બનાવેલો ધારવામાં આવે છે. તેનું શીટના ઘેરાવાનો અને ચાળીસ પુટ બિંચો આ સ્તૂપ લગ્ય જણાય છે. અને શુદ્ધ ધર્મનાં અતિ પવિત્ર સ્થળોમાંનો એક ગણાય છે.

વિજિતપુરની પાસે જ હાલનીવા અને બલાલુનીવા નામનાં વિરાજા નંજાવો છે. આ બે તળાવોમાં યદને અગીઆર બળજ જેલન પાણી માથે તેવી ગોડવણ છે. છેક અનુરાધાપુર સુધી પાણી લઈ જવા માટે ચોપન માછલ લાંબી ગોક નહેર આ તળાવોમાંથી ખોદેલી છે.

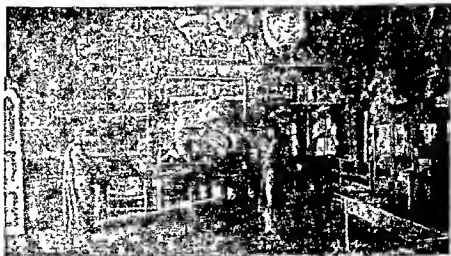
અનુરાધાપુરથી પૂર્વ તરફ જતાં લગભગ ચાળીસેક માઇલને અંતરે મિનરીયવીવા નામનું તળાવ આખા સિંહલદ્વીપમાં પ્રાચીન ઇજનેરી કળાના સૌથી અગત્યના સ્મારક તરીકે ગણાય તેવું છે. ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં આ તળાવ બાંધવામાં આવ્યું. ત્રીસ માઇલના વિસ્તારનું આ અતિ લગ્ય સરોવર આમપાસના મુલકને ખેતીવાડી માટે અતિ ઉપયોગી સાધન હોવા ઉપરાંત મુંદરતા અને કલાના નમુના તરીકે પણ અદ્ભુત છે. —

મિનરીયવીવાથી અંકિકાણુ તરફ લગભગ સોળ માઇલને અંતરે આવેલા પોલોનારવા નામના સ્થળમાં સિંહલદ્વીપના સ્થાપત્યના અનેક અગત્યના નમુના બનેલામાં આવે છે. ઇ. સ. ના બારમા સૈકામાં પરાક્રમશાહુ નામના અતિ બળવાન રાજાના સમયમાં આમાંના ધણા બનાવવામાં આવ્યા હતા એમ જણાય છે. રાજાના મહેલો, રાજમાલીગવ, નંદનવન, શિતલ માલીગવ, વીતકાગે (ગોળ મંદિર) નિરાક લતામડપ, સાત મંદાલ પ્રાસાદ વગેરે આસપાસ અગત્યનાં અને મુંદર લગ્ય સ્થળો છે.

કાલબેથી લગભગ ચુવોતેર માઇલ દૂર ઇશાન તરફ સિલોનનું પ્રખ્યાત સ્થળ કેન્ડી આવેલું છે. લગવાન શુદ્ધના એક દાંત ઉપર બાંધેલો સ્તૂપ અને મંદિર એ આ સ્થળનાં પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાન ગણાય છે. કેન્ડીનું બાંધેલું વિરાજા તળાવ, તેની આસપાસની સમણીય ટેકરી અને તેના ઉપર ફરતાં ઢરતાં, ખોટેનીકલ ગાર્ડન્સ, સ્થૂળિયમ, હુન્નરશાળા તેમજ સ્કા અને રેગેરનાં પુષ્કળ બગીચા તથા કારખાનાંને લીધે સિલોનમાં આ સ્થળ સૌથી વધારે અગત્યનું ગણાય છે. કેન્ડીના 'દંદ માલિગવ' (દંત મંદિર) નો મદિમા આખા સિલોનમાં સૌથી વધારે ગણાય છે; 'કારણુકે બીજે સ્થળે એવાં મંદિરોમાં લગવાન શુદ્ધના દેહના કાંઈ અવશેષ ઉપર સ્તૂપ ચણી લેવામાં આવેલો હોય છે, ત્યારે અહીં એ દાંતને સુરક્ષિત રીતે ઢાંકવામાં આવ્યો છે અને દર વર્ષે એક દિવસે એનાં દર્શન કરાવવામાં

આવે છે એ દિવસ મહાપર્વનો ગણાય છે અને લાઓ યાત્રીઓ ત્યાં એકઠા થાય છે. ભગવાન બુદ્ધના એક દાંતને એક રત્નજડિત સુવર્ણની દાબડીમાં રાખવામાં આવ્યો છે. આ દાબડી રૂપાની દાબડીમાં, તે તાંબાની દાબડીમાં, તે માળી કાંમાની દાબડીમાં, તે લોખંડી દાબડીમાં, લોખંડી દાબડી લાકડાની દાબડીમાં અને લાકડાની દાબડી પથ્થરની દાબડીમાં એમ દાબડીઓની પરપરામાં આ પવિત્ર અવશેષને ગંભીરપૂર્વક જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે. એ આખા મોટા દાબડા ઉપર નાનું સ્તૂપના આકારનું ઢાંકણ છે તેની રોજ પૂજા થાય છે. એ સ્તૂપ ઉપર મધ્યવાન અલંકારો ચઢાવેલા છે. એ સ્તૂપના અલંકારો અને પર્વને દિવસે વધરાની પૂજાની સામગ્રી—સોનારૂપાના રત્નજડિત અત્યંત કિંમતી અને અદ્ભુત મુદ્ર કારીગરીવાળાં પાત્રો વગેરે સામાન્ય રીતે જોવાનો પ્રમગ મળતો નથી, અને ગયા તે જ વખતે યુરોપથી કેટલાક મુમાદરો મંદિર જોવા આવેલા હતા. તેમને બતાવવા માટે સાથે કેન્ડીના વતની કેટલાક અમલદારો પણ આવ્યા હતા તેમને આ બધું વિગતવાર મમજની બતાવવામાં આવ્યું તે વખતે અમને પણ એ જોવાનો લાભ મળ્યો. સીલોનમાં છેલ્લા રાત્રી રાણીએ ભેટ આપેલા આ ગદાં મધ્યવાન પાત્રો અને અલંકારો છે.

કોલોથોથી લગભગ ચાર માઇલ દૂર કેલીનિયા નામનું રથળ છે, ત્યાં એક વિહાર અને મંદિર છે. મંદિરમાં ખાગ આકર્ષક કાંધ નથી. ભગવાન બુદ્ધની, વિધ્યુની શેષશાથી મૂર્તિ જેવી મૂર્તિને કદરૂપા પીળા રંગથી રંગીને કલાનો ખસ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં પાસે વિહારમાં બહુ મધ્યવાન પુસ્તકોનો મંગ્રહ છે અને તેમાં ટીબેટની લિપિમાં લખેલાં બુદ્ધ ધર્મનાં આઠ હજાર દુર્લભ હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો મંગ્રહ છે. તે ઉપરાંત બુદ્ધ મમયનાં રેશમી વસ્ત્ર ઉપર દોરેલાં કેટલાંક ઐતિહાસિક રંગીન ચિત્રો પણ રાખેલાં છે. આ મંગ્રહ સ્વામી દામોદરે અત્યંત શ્રમ વેડીને કરેલો છે.

ભગવાન બુદ્ધની ચાન-તગાથી મૂર્તિ—કેલીનિયા.

સિંહલદ્વીપ આ અને બીજાં અનેક તીર્થસ્થળો, અમણિત નાના મોટા વિહારો અને મંદિરો તથા યાત્રા વખતે એકઠી થતી લોકોની મેદની અને ઉત્સાહ જોતાં, બુદ્ધ ધર્મની

પ્રાચીન જાહોજલાલી, પ્રજા ઉપર તેની અસર અને અંસ્કાર અને પ્રાચીન સમયની ધર્મ-વિધિઓનું સચોટ જ્ઞાન થાય છે. બુદ્ધ ધર્મના અંતર્ગત સિદ્ધાંતો વિષે વિચાર કરતાં, એના રહસ્ય અને ભવ્ય કલ્પના વિષે મનન કરતાં જણાય છે કે, કુદરતી મંત્રોગો જેવાં કે વાતાવરણ, હવા, મહાવિરતારી ધીવ્ર જગલો, પ્રચટ ઊંચાં વૃક્ષોની અંતઃ ઘટાઓ વગેરે લક્ષ્યમાં લેતાં આ મહાન ધર્મનાં ગભીર ચત્તોના મનન અને નિદિધ્યાન મટે જોઈતી અનુકૂળતાવાળું સ્થળ સિંહલદ્વીપ જેવું દિન્દુરયાનમાં એક પશ્ય નથી. સિંહલદ્વીપનાં તીર્થસ્થળો જોતાં આ બધા વિચાર આવે છે તેની સાથે એ દેશની અર્વાચીન ધાર્મિક સ્થિતિ જોતાં અત્યંત દુઃખ થાય છે.

ગંભીરના કુટલકે સુખવંલવની મોહનલમાંથી બચી ગૃહ ચિંતન દ્વારા જન્મ-જન્માન્તરની ઘટમાળ નિવારણ કરવાનો જે પરમ ઉચ્ચત સિદ્ધાન્ત અને જે ધર્મમંત્રો બુદ્ધ ધર્મમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા છે તેનો અર્વાચીન સિલોનમાં સર્વ રીતે લોપ થયેલો જણાય છે. પશ્ચિમની મોહક અને ઉપરના ડોળ દમામવાળા સર્વ રીતિનીતિ તથા રહેણી-કરણી સિલોનમાં પ્રચલિત થયેલી જોવામાં આવે છે. મહો અને વિદ્વાનોમાં 'વસ્તા મંન્ધાસીઓ અને ભિક્ષુઓ કેવળ મોજશોખ અને એસઆરામમાં જીવન ગણે છે અને જગતનાં પરમ ઉચ્ચત સત્ય પ્રગટાવનાર મહાન ધર્મનાં શામનોનું પ્રતિક્ષણે જીવનમાં સર્વ રીતે ઉલ્લંઘન કરે છે. આવી અધમ સ્થિતિ સાથી યદ્ય દશે એનો નિર્ણય કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. તીવ્ર વંશાચની ભાવના, પરકાલ અને પરજીવન મટેની તૈયારીનું જ લક્ષ્યગિન્દુ, દેહદમન, કઠોર વ્રતવિધાનો વગેરે ભાવનાવાળા ધર્મ સાથે મોહોત્પાદક, ઝગઝગાટવાળા, આકર્ષક, જીવનનાં સુખ સગવડ અને વૈભવની સર્વ સામગ્રી પુરી પાડતી અને તૃપ્તિઓને મંતોય આપનારી પશ્ચિમની અંસ્કૃતિના મંધર્પણનું આ પરિણામ દશે ?

“ ૫૧ ”

સ્વદેશી લશ્કર

સ્વરાજ વિશે ભાષણ કરનારા, લખનારાં અને સરકારની સાથ મસલત કરનારા નહદાઆ લશ્કરને વિશે કેટલા અજ્ઞાન હોય છે, અને છેક ગોળમેજી પરિપક્વની “રક્ષણ સમિતિ”માં મહાસનારા સભ્યો કેવી ભયંકર રીતે છેતરાયા છે તે વિશે મુંબઈના ‘કોનિકલ’માં ડોક્ટર દાદાચાનજીના બે લેખ આવી ગયા છે. યુરોપની મોટી લડાઈ વખતે દાકતર દાદાચાનજીને કમિશન મળ્યું હતું અને ત્યાર પછી દિંદી લશ્કરના વિષયનો એમણે અભ્યાસ કર્યો છે અને ઘણું લખ્યું છે. ગિનલશ્કરી સૈન્ય એટલે ટેરીટોરિયલ, ઓફિસર્સ ટ્રેઇનિંગ કોર વિશે પણ એમણે ઠીક પ્રમાણમાં લખ્યું છે.

અંગ્રેજ પ્રજા અતિ મુત્સદ્દી છે અને જર્મન, ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન સરકારોને પણ મુત્સદ્દીગીરીથી છેતરી શકે તે બીચારા ગિનઅનુલબ્ધી લોન્ગાલ્સદ જેવા ગોળમેજીઆને છેતરે તેમાં શી નવાઈ! તમાં પળી આ ગોળમેજીઆ તો બિર્થાદીની માફક અમે. તે દુકડીથી ખુશ થવા તૈયાર હતા. વળી એમણે પોતે કબૂલ કર્યું છે કે તેઓ લશ્કરી વિષયથી અજ્ઞાત હતા, તેમને પટાવવાને કેટલી વાર લાગે ?

દિંદી લશ્કર પાછળ દિંદી વાર્ષિક આવકનો અડધો ભાગ એટલે રૂ. ૫૫ કરોડ દર વર્ષે વંચરાય છે. ગોળમેજી પરિપક્વના પ્રાથમિક નિવેદનમાં ૮૩ પાનાં છે, તેમાંથી માત્ર ૩ પાનાં લશ્કર વિશે છે અને તેમાંનું એક પાનું સમિતિના કાર્યનિર્દેષ તથા સભ્યોના નામથી ભરેલું છે. એ નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે “દિંદી લશ્કરમાં દિંદી અફસરોને (દુકડીઓના અફસરો), રાખવા માટે તાત્કાલિક પગલાં લેવાં પણ તેમાં કેટલા અફસરોને કેટલા વર્ષોમાં તૈયાર કરવા તે જણાવી શકાયું નથી; કારણ કે સમિતિના ઘણા સભ્યો આ વિષયથી અજ્ઞાત છે.” દાકતર દાદાચાનજી પૂછે છે કે, અજ્ઞાત સભ્યો શા માટે એ સમિતિમાં રહ્યા હશે ?

લશ્કરમાં ૩૦૦૦ ગોરા અફસરો છે અને આપણે ત્યાં દર વર્ષે ૨૦ થી ૫૦ અફસરો તૈયાર કરીએ તો ૮૦ વર્ષમાં બધા અફસરો દિંદી થઈ શકે ખરા. કેટલા વર્ષોનો અભ્યાસક્રમ રાખવો અને કેટલા વર્ષમાં બધી દુકડીઓના અફસરો દિંદી થઈ જાય તેની મુદત જણાવી શક્યા નથી.

ત્યારે યુરોપમાં લડત જતી ત્યારે દરેક ત્રણ મહિને ૫૦૦૦ અફસરોને ઇંગ્લેન્ડની કોલેજોમાં તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. જે દિંદી લશ્કરી કોલેજમાં ત્રણ વર્ષોનો અભ્યાસક્રમ રાખ્યો હોય તો તેટલા વર્ષમાં ૩૦૦૦ માણસો તૈયાર કરી શકાય. પ્રશ્ન માત્ર ખર્ચ કરવાનો છે. દરેક મોટા ઇલાકામાં એક કોલેજ હોય અને તેમાં ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરાવ પણ જેને નાચતું ન હોય તેને આંગણું લાંકુ પડ્યા વિના ન રહે. આજે આપણી યુનિવર્સિટીઓ દર વર્ષે ૮૦,૦૦૦ ગ્રેજ્યુએટો તૈયાર કરે છે એટલે અફસરોને તાલીમ આપવાનો પ્રશ્ન જરાયે અગત્ય નથી. વળી તે કોલેજો ઉપરાંત આપણી સામાન્ય કોલેજોમાં ૫૦ થી ૧૦૦ અફસરો તૈયાર થાય. ઐટલિયન અને મંચીનોમાં તેમ થાય છે. પણ-એમ કહેવાય છે કે ‘આપણા’ દિંદી અફસરોમાં પુરી લાયકાત નહિ આવે. ડોક્ટર દાદાચાનજી એ અફસરોને રહ્યા છે અને કહે છે કે, ઇંગ્લેન્ડના મેટ્રિક્યુલેટ પાસ થયેલા અને નાપાસ થયેલા

દયારામાંથી જે અફસરો પેદા થાય છે તેના કરતાં ટાઇ પણ હિંદી બિરતા પ્રકારનો નહિ નીવડે. અને એટલું તો નક્કી છે કે જે અફસરો ત્રણ મહિનામાં તાલીમ લઇને કામ કરતા હતા તેના કરતાં બિરતા નહિ જ હોય.

આપણા ધણા જ યોગ્ય હિંદીઓ સમજતા હશે તેવી ચોંકાવનારી હકીકત ડૉ. દાદા-ચાનજી પ્રગટ કરે છે. એમ ધારો કે ૩૦૦૦ લશ્કરી-અફસરો તૈયાર થયા, તો તે માત્ર નોકરોના જેવા છે, અથવા સંચાના જેવા છે. સંચા હાલવાનાર લશ્કર તો તદ્દન જુદું છે. સીમલામાં જે મુખ્ય કાર્યાલય (હેડ ક્વાર્ટર્સ) છે તેમાં બધા અફસરો, 'કારફૂનો' અને એડિલ્સ એટલે નોકરો ગોરા હોય છે અને બધી સત્તા તેમના હાથમાં હોય છે. ત્યાં એક પણ હિંદીનો પગપેસારો થયો નથી. આખા લશ્કરની ચાવી અહીં છે. કરોડો રૂપિયાનો સ્ટોર લેવાય-છે તે અહીંથી લેવાય છે. અહીંથી એક દુકમ નીકળે તો હાખો માણસોનો ભૂકો થઇ જાય. જોગમેજી પરિવહના નિયંત્રણમાં આ કાર્યાલય અને સ્ટોરને હિંદી કરવા વિષે એક શબ્દ પણ નથી. સ્ટોર કોલેજોમાં હિંદીઓને દાખલ કરવા અથવા તેની જુદી કોલેજ કાઢવા વિષે એક શબ્દ નથી, એટલે ૩૦૦૦ ગોરાને બદલે ૩૦૦૦ હિંદી આવે તોપણ તે પૂતળાં જેવા રહેવાના.

એમ ધારો કે, સ્ટોરની અંદર પણ ધીમે ધીમે હિંદીઓ ટાઇ દિવસ પગપેસારો કરશે તોપણ લશ્કમાં રાખવાનું છે કે હિંદી લશ્કરી કાર્યાલય લાગુની વોર ઓફિસના દુકમ પ્રમાણે વર્તે છે. હિંદી લશ્કર હિંદીઓને માટે નથી, હિન્દી હિતને માટે નથી, હિંદી બહારના પ્રદેશોમાં બ્રિટિશ હિતને માટે લડ્યાં કરે છે. આજે આ લશ્કરને હિંદી કાયદા લાગુ પડતા નથી, તેના ખર્ચ હિંદીમાં પડે છે પણ કાયદા નિબંધો બ્રિટનના છે, તેને કાલે ચીન તો પરમ દિવસે ઇન્કિપ્ટમાં મોકલે. જે લશ્કર પર ટાઇ પણ હિંદી સરકારની સત્તા નથી, જેને વાઇસરોય નહિ પણ વ્હાઇટ હાલમાંથી દુકમ મળે તે લશ્કર હિંદી શી રીતે કહેવાય ? અને સ્વરાજનું લશ્કર કેવી રીતે કહેવાય ? આ સત્તા મેળવશો માટે જોગમેજી પરિવહના નિયંત્રણમાં એક હરફ પણ નથી.

આ બધી ભારે મુશ્કેલીઓ છે; પણ જ્યારે હિંદી વિદ્યાર્થીઓને કોલેજોમાં દાખલ કરવામાં આવશે ત્યારે રાજાઓના, જમીનદારોના, લશ્કરી અને પોલીસ અફસરોના છોકરાઓને બહુ મોટી સંખ્યામાં દાખલ કરવામાં આવશે, અણગમ વર્ગને લેવામાં આવશે, લજ્જેલો નહિ; જે કામોમાં રાજકીય જગતિ નથી તેવાને ઉત્તેજન મળશે, એટલે તેમના આપવાલી-ઓને પણ દબાવી દેવાનું એક હથિયાર આ સરકારના હાથમાં રહેશે.

પણ આપણો જુવાન "સ્વરાજ્યો" કરેશે કે આર મહિનામાં સરકાર તો આપણી થશે એટલે આ બધી મુશ્કેલીઓ ટળી જશે; પણ સ્વરાજ તો હજી બહુ દૂર છે, એટલે એ આશ્વાસન નકારું છે.

સર કલોડ જેકબ જે પહેલાં અહીંના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ હતા તે લખે છે કે કાર્ય-દક્ષતા અથવા ધોરણ કામ કરી શકે. એ શક્તિ અથવા વ્યવસ્થા એ લશ્કરનું પહેલું અને એક લક્ષ્ય હોય. લશ્કરને હિંદીમય કરવાની યોજનાથી તે ઘટશે, તેથી લશ્કરને બહુ જ ધીમેથી હિંદીમય કરાવી શકાશે. બહુ જ ધીમે એટલે ૨૦ વર્ષે હોય અથવા ૨૦૦ વર્ષે પણ હોય-સેનાપતિ જેકબ ૨૦૦ વર્ષ નહિ પણ ૧૦૦-વર્ષની સુદૃઢ ધારતા હોય એમ લાગે છે.

હિંદી લશ્કરને હિંદીમય કરવામાં મોટા વાંધા છે. જેકળ માને છે કે, હિંદીઓ જ નિષ્પક્ષ અંગ્રેજોને રહે એવું ઇચ્છે છે. ત્યારે હિંદુમુસ્લીમ ધર્મીય સમાજમાં ગળાં કપાતાં હોય ત્યારે અંગ્રેજો વિના કેમ ચાલશે ?

હિંદી ગોરા લશ્કરનું કામ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) પરદેશી-અળા હિંદ પર હુમલો કરે તે સામે રક્ષણ.

(૨) સરહદ પર રહેતી પ્રજા-ખાસ કરીને વાયવ્ય પ્રાંતમાં રહેતી પ્રજા-સામે રક્ષણ.

(૩) ત્યારે પોલીસ શાંતિ અને વ્યવસ્થા ન જાળવી શકે ત્યારે સરકારને મદદ કરવા, અને

(૪) જે હિંદી (સ્વદેશી) લશ્કર છે તેને વફાદાર રાખવા માટે.

સર જેકળનો અભિપ્રાય એવો છે કે, આખા લશ્કરની તાલીમ, શિસ્ત અને વિશ્વાસપાત્રતાનો આધાર અફસરોના “મેસ” એટલે જમવાની કલમના વાતાવરણ પર છે. એ મેસમાં તેમનું ચારિત્ર ધડાય છે. સહુ આ હિંદીઓ નાનપણમાં ‘પરજીલા આવશે એટલે કુટુંબ સાથે રહેશે. વળી હિંદુમુસલમાનો સાથે ન પણ જમે. બાર ભેલા અને તેર ચોકા જેવો ધાટ થાય એવા સેન્યમાં મંથળણ શું હોય ? માટે ધણાં ધણાં વર્ષો સુધી અંગ્રેજ સિપાઇ, અંગ્રેજ અફસરો, અંગ્રેજ બહુ રાખવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. તેમ ક્યાં વિના છૂટકા નથી અને હિંદીમય કરવાની વાત ગલત અને નુકસાનકારક છે.

આપણે એમ ન માનવું કે આ એક ધરડા તોડરશાહીનો અભિપ્રાય છે. અંગ્રેજો એને જરૂર ટેકા આપશે. કેટલો આપશે તે જોવાનું રહ્યું.

સુમન્ત મહેતા

તા. ક. હિંદના લશ્કરના ગાંઠ કમાન્ડર-ઇન-ચીફ સર ક્લૉડ ગબ્બુ. જેકળ ‘રાજકીય બંધારણમાં સુધારો અને હિંદુ લશ્કર’ એ વિષે એક લેખ લેખી બહાર પાડ્યો છે. હિંદુ હિંદીઓનું અનેહું લશ્કર અને હિંદુ વિભાગતી એટલે કે ગોરૂ લશ્કર એ બન્નેનું પ્રમાણુ એવું હોવુ જોઇએ કે હિંદી લશ્કરને બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની પદાદારીમાં ગોરૂ લશ્કર મક્કમ રાખી શકે ! હિંદમાં લશ્કરને શુ કામ કરવાનું છે તે વિષેના ઉપરં જણાવેલા ચાર મુદ્દાઓમાં આ છેલ્લો મુદ્દો સૌથી અગત્યનો છે, અને તેથી જ હિંદના લશ્કરને હિંદી બનાવવા સામે આ લોકોનો અને બ્રિટિશ સરકારનો રાખત વિરોધ છે. હિંદના લશ્કરમાં હિંદીઓને એવી રીતે જ ગેઝવવા કે જેથી હિંદી લશ્કરની Efficiency કાર્યક્ષતા કે કર્તવ્યપરાયણતા કે શિસ્ત જરા પણ મોળી કે ઢીલી ન પડે ! આ એકિશીઅન્સીનો અર્થ શો હોઇ શકે તે કાઇ સાધારણ મગજુ હિંદીને કહેવું પડે તેમ નથી. સર ક્લૉડ જેકળ કહે છે કે આ પ્રકારના હિંદના લશ્કરના બંધારણને લઇને જ હિંદ ઉપર પરદેશી સ્વારીઓ ચડો આવી નથી. હિંદ પર નાદિરશાહ જેવા લૂંટ કરવા આવતા નથી, પણ બ્રિટિશ સરકારની દરેક ઢાળે ચાલતી લૂટ નાદિરશાહ જેવાની લૂંટ કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે, અને હિંદને વધારે પાપમાલ કરે છે. આ લૂંટને કાયમ રાખવા જ તેમને લશ્કરની મદદની જરૂર છે. ૧૮૫૭માં બ્રિટને હિંદને નિઃશસ્ત્ર કર્યું, અને કેળવણીમાં પગલ રાખ્યા છતાં હિંદના લશ્કરમાં જોડાવાનો પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક હિંદ આજે માગે છે, ત્યારે સરકાર અને સરકારી નોકરી કરી ગએલા માણે. અમલદારો એમ કહે છે કે લશ્કરમાં ભરતી થઇ શકે પરંતુ તે હિંદની લડાયક પ્રજામાંથી જ, રાજપુત, જાટ, મરાઠા

વગેરેની જ ચુંટણી થઇ શકે, સાધારણ વાણીઆ ધાત્રણુમાંથી નહિ. પણ—સરકારનો કુતર્ક આગળ ચાલે છે—આ કોમો લાણુલી નથી, કેળવાએલી નથી, અને લશ્કરમાં જોય પોપરીની નોકરીઓ માટે અતિશય જીદિશાળી માણસ જોઇએ તેથી—રાજપુત, જનક વગેરે બિન-કેળવાએલી કોમોને અત્યંત ધીમે ધીમે જ લશ્કરમાં જોડી નોકરીઓ આપી શકાય. અલખત કેળવાએલા “ પંડિતો ” કે વાણીઆ ધાત્રણુને તો લશ્કરમાં લઇ શકાય જ નહિ, કારણુ તે લડાયક કોમો નથી ! સર ક્લૌડ જેકબ જેવા પણ અંગ્રેજ કહેવત જૂલી જતા લાગે છે કે

Put a man in his uniform and he will shoot his mother—માણસને લશ્કરી પોશાક પહેરાવો, અને પછી લુગો કે એની માને પણ ગોળીથી મારે છે કે નહિ. તો પછી કેળવાએલા માણસો લશ્કરમાં શા માટે ન આવી શકે ?

પણ ખરી હકીકત એ છે કે સરકાર કેળવાએલા વર્ગને લશ્કરી તાલીમ આપી લશ્કરમાં મોટી નોકરીઓ આપતાં હરે છે. માત્ર જીદિની કેળવણી આપી જીદિના જ ક્ષેત્રમાં “ પંડિતો ” કે કેળવાએલા ચળવળીઆઓ સરકારને આટલા રજાડે છે તો પછી માત્ર શબ્દોની દલીલની સાથે સાથે સીસા જેવી ભારે દલીલનો પણ ઉપયોગ હિંદીઓ જાણે નો તો આ લલી સરકારની હયાતી માટે એ કેટલું જોખમકારક થઇ પડે ! અત્યારે પણ સરકારના મનમાં જોડે જોડે એમ જ છે કે તમે દલીલો લલે ગમે તેટલી કરો પણ છેવટની દલીલ અમને આવડે છે, તે એ કે અમે કહીએ તે શાબ્દિક દુકમ માન્ય ન રાખો તો મગજમાં આઈસ અરધો આઈસ સીસું ભરવું પડે, કે જેથી તમે ઝટ સમજી જાઓ. અને લશ્કરની કાર્યદક્ષતાનો અર્થ પણ આ જ છે. સર ક્લૌડ જેકબ કહે છે—“ જો લશ્કરની એફિશીઅન્સી—કાર્યદક્ષતા જળવાઇ રહે—તો હિંદના લશ્કરને હિંદી બનાવવા સામે કરો વાંધો લઈ ન શકાય. પણ આખા પ્રશ્નની ગૂંચ—એ કાર્યદક્ષતામાં આવી રહી છે. “ Efficiency is the crux of the whole problem. No one would complain about increased Indianisation, if it could be certain that “ real efficiency ” were maintained. ” આ Real efficiency—સાચી કાર્યદક્ષતા કય ?

સમજતાં બહુ વાર લાગે એમ નથી. સરકાર દુકમ આપે કે નિઃશસ્ત્ર અસહકારીઓ કે અહિંસક રીતે કાયદો તોડી બેઠા બળવો કરનાર પ્રજા સામે ગોળીઓ છોડો—ત્યારે દરેક હિંદી સિપાઇએ પોતાના જ દેશી ભાઇઓ સામે ગોળીઓ છોડી તેમના પ્રાણ લેવા ! આ કાર્યદક્ષતા લશ્કરી સિપાઇનું વફાદારપણું—અને એ બધું બિટન હિંદની લૂટ ચાલુ રાખે તે માટે જ !! ઘરવાલ ભાઇઓની ટુકડી આમ કરવા ના પાડે, તો તે મહાન અનીતિ—demoralisation of the army—લશ્કરમાં પેમતો મોટો રોગ કે સડો ! પણ અહિંસક લડતે આજે તો આખી દુનિયાતે દેખાડી આપ્યું છે કે સત્ય અને નીતિ કોના તરફ છે—સ્વાતંત્ર્ય માટે લડતી અહિંમક હિંદી પ્રજા સાથે કે માત્ર પોતાના સ્વાર્થી અમને નીલાવવા ગમે તે રીતે લોહી રેડવા તત્પર એવા બિટન સાથે ! સર ક્લૌડ જેકબ સાહેબ તો એમ પણ કહે છે કે હિંદીઓમાં નૈતિકબળ અને પ્રગાણિકપણું પણ નથી. ઇતિહાસ તો સાક્ષી પૂરે છે જ કે જે હિંદનું બ્રિટિશ રાજ્ય જીતાણું અને ખોટા દસ્તાવેજો ઉપર જ રચાયેલું છે, તેના કાઈ પણ મોટા હોદ્દાદારને હિંદી પ્રજા સામે આ રીતના આક્ષેપો મૂકવાનો હક નથી !

આપણી માગણી તદ્દન સીધી છે, અને તે એ કે હિંદના લશ્કરમાં જોડાઇ હિંદનું રક્ષણ કરવું.

હું પહેલેથી માનતો આવ્યો છું કે આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્ર ધડનારા આદ્યજ્ઞો અને હાલના અંગ્રેજો બન્ને એકસરખા છે. મને પોતાને માનવવંશશાસ્ત્ર ઉપર આસ્થા નથી જો કે મારા એક મિત્રે માનવવંશશાસ્ત્રના જે કેટલાક મહાન સિદ્ધાન્તો બતાવ્યા તે મને બધાને કહેવાની છત્તો તો થાય છે. તે કહે કે બ્રહ્મા નવા નવા સૃષ્ટિ કરવા બેઠા, અને જરા બિનઅનુભવી, એટલે તેમણે પહેલો ધાણ નાંખ્યો અને જરા પાક્યો ન પાક્યો તેવો કાઢી લીધો. એટલે એ ધાણના માણસો ભગિયાની પેઠે તદ્દન કાચા અને સફેદ રહ્યાં તેમાંથી આ સુરોપની ધોળી પ્રજાઓ થઈ પછી બ્રહ્મા જરા હુદ્દિશાળી ખરા, તેમને રામજયંત્ર કે આ ધાણ કાચો રહ્યો એટલે બીજો ધાણ ખૂબ વાર રાખ્યો, તે બળી ગયો તેમાંથી આ બાફિકાની કાળી પ્રજાઓ થઈ. ત્રીજા ધાણમાં બહુ સાવચેત રહ્યા, તોપણ પેલી બળી ગયાની બીકે તાછ હતી, એટલે પૂરતો વખત થોભી ન શક્યા, અને ધાણ કાઢી નાંખ્યો તેમાંથી પીળી પ્રજા થઈ. તે સફેદ અને કાળી કરતાં અલગત સારી પછી તોપણ જરા કચાશ ઉપર ખરી. પછી તો બ્રહ્માજી જરાજર હોશિયાર થયા, ધાણ કાચો પછી ન રાખ્યો અને બળવા પછી ન દીધો, અને ખરાખર પાકો થયે કાઢ્યો, તે આપણી હિંદની આર્થ પ્રજા. આ બાબત હું માનવાને તૈયાર હોજી તો એક જ કારણથી, કે તેમાં હિંદ અને એશિયા-વાસીઓને માટે સારું કહેલ છે. ઘણાં ખરાં શાસ્ત્રોમાં, અને ડૉક્ટ્રિનાઓ (Pseudo-sciences)માં તેના સિદ્ધાન્તો ખરાખોટા માનવાનું એક જ કારણ હોય છે કે તેનાં નિગમનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આપણી પ્રશામત કરતા હોય છે. કેટલાક ઘણા જ કુશળશુદ્ધિ પુરુષો તો એથી પણ આગળ જઈને કોઈ પણ શાસ્ત્ર જેટલે અંશે પોતાના લાભની વાત કહે, પોતાને સારું લાગે તેવું કહે, તેટલે અંશે જ તેને માને છે; વિરુદ્ધ કહે ત્યાં તે શાસ્ત્રને ખોટું માને છે. આ બાબતમાં હાલના ભણેલાઓ જૂના દેશીઓ કરતાં મન ઉપર વધારે મંચમ અને કાણ બતાવે છે. જૂનો માણસ બ્યોતિષ અને સામુદ્રિકને માને છે, પણ તેને આખાને માને છે; મંગળ નહોતો હોય તો મંગળનું નિવારણ શાસ્ત્રોક્ત રીતે કરે છે. હાલના કેળવણીએ માણસ પૂર્વની પશ્ચિમની બન્ને રીતે હાથ જોવરાવે છે, બ્યોતિષ જોવરાવે છે, અને બન્નેમાંથી પોતાના લાભનું હોય તેટલું જ સાચું માને છે, પણ મંગળનું અનુદાન કરવાનું આવે કે અત્યંતજયનો બપ કરાવવાનો આવે ત્યારે સુધરેલો બની કંઈ જ કરતો નથી અને આવાં

શાસ્ત્રોમા પોને માનતો નથી એમ માને મનાવે છે ઘણા તો સ્પષ્ટ કહે છે કે ન્યોતિપ મારુ કહે ત્યારે આપણા ઉત્સાહ વધારવા તે માનવું, પણ ખરાબ કહે ત્યારે તેના ઉપર વિશ્વાસ જ ન ગણવે. આ નિરક્ષી વિવેક વેદાન્તે પણ નહિ જાણે, ભાષાએ પણ નહિ વિચારેલો છે આ રુચિ-અનુકૂલ થકા ગણતા કલ્પ તે પશ્ચિમના માણસો પામેથી શીખ્યો એ લોકો, સરીગ્નાએ કે ઇતિહાસ કે માનસશાસ્ત્ર કે મમાજ્ઞાશાસ્ત્રમાંથી એમ માનીત થાય કે મદદ આમડીવાળા ગતી કે કાળી આમડીવાળા માણસો કરતા ઉત્તમ છે, તેમનામા સરીગ્નજ વધારે છે, વ્યવસ્થાશક્તિ વધારે છે, તેમની અમૂલિ વધારે વિકસિત કે પ્રગતિવાળી છે ત્યારે ઘણા જ ખુબ થાય છે અને તેના પુનઃકા વાગવાની આખા જગતને લલામણુ કરે છે નેને લીધે લેખકો પણ એવા નિગમનો-વાળા પુસ્તકો જ લખે છે અને કાળી ઉર્દા કરતા મદદ ઉર્દા વધારે જગવાન છે, મદદ ઉર્દા કાળી ઉર્દા પામે પોતાનું ઝમકાજ જગત છે એટલું જ માનીત થાય તોપણ ખુશ થઇ જાય છે અને લલિષ્ઠમા કાળા મેંજ કરતા મદદ મેંજ વધારે મારુ, કે કાળા કાગડા કરતા મદદ કાગડો વધારે મારો, કે લાલ મગા કરતા મદદ મગો વધારે જગવાન એમ કોઇ માનીત કરી આપે તો તેને મોગામા મોટું ઇનામ પણ આપે. તો પત્રી આ માનવવંશ વિગેનો જાણનો ખુલાસો, જેમા દિંદી અને એનિયાવામી વિશે મારુ કહેલું છે, તે હું કેમ ન માનું?

પણ તે મિવાય હું માનવસાક્ષાત્તે જગ પણ માનતો નથી એમનાં નાકના અને મોના માપો અને મોના ખૂણા ઉપર મને જગ પણ વિશ્વાસ નથી એમના માપો ખોટા છે એમ મારુ કહેલું નથી, પણ પાચ આ કે દત્તા માપ ઉપરથી કોઇ રાગે તે માણુ કેમ મનાવ? હજી તેણે માગ સરીગ્ના કે તમાગ સરીગ્ના માપો ક્યા લીધા છે આમ માપો ઉપરથી કઇ માનીત કરી સડાતુ હોત તો આપણા પૂર્વજોએ માપ ઉપરથી જ વર્ણો અને નાતો ન હગ્યા હોત? શું તેમને માપના નોતર આવડતુ? પણ તેમને ખાતી હતી કે જાહણુના અને દેટના માપો મગ્યા આવશે જ અને નથી માપોથી નાતોમા જોટાણો ન થઈ જાય માટે તેમણે માપો ઉપર જગ પણ આપાર ન ગણતા માન નાનો માટે નાનો ઉપર જ આધાર રાખ્યો. અરે શુદ્ધિ કે સીવ કે કુસળતા કે શાય કે એરા આ ચલ જગતના કોઇ પણ ચલ અંશ ઉપર આધાર ન ગણતા જ્યવહાર માન નાત જે અચલ છે, તેના ઉપર ગયો તેને જ જન્મમિદ્ધ માની એટલે આ માપ ઉપર મને વિશ્વાસ નથી

જતા ત્યારે જેહ છુ કે મમાજ્ઞાવસ્થા કરવામા હાવના અગ્રેજો અને પ્રાચીન શાસ્ત્રજા જાહણુની શુદ્ધિ એક જ પ્રકારની છે ત્યારે માનવા લલચાર્દ છુ કે જન્મે કલ્પ આપો દરો હમણા મમાજ્ઞાવસ્થાના આરા મેટ્યાક દાખવા માગ જેવામા આપ્યા છે. જાહણુએ જેમ નક્કી કર્યું છે કે જાહણુના નામને છેડે જ શર્મા આવે, શનિયના નામને છેડે વર્મા આવે વૈરથને ગુપ્ત આવે અને જડને દામ આવે જાહણુ બીજને લખે ત્યારે આશીર્વાદ લખે પણ દામ જાહણુને આશીર્વાદ ન લખી શકે. અમુક અમુક જગ્યાએ નકો ન જઈ શકે, માત્ર જાહણુ જઈ શકે ગેરે તેમ જ આપણા અગ્રેજ આર્યો પણ એવા જ નિયમો ધડના લાગે છે વગ્ન ઉપર ત્યારે લોઈ અર્વિને ગાધીજીને પદ લખ્યો અને છેવટે Yours sincerely ' એટલે આપનો માયા દિવધી (મિત્ર) ' એમ લખી નીચે મઢી

કરી ત્યારે ઇંગ્લંડમાં ભારે ધમાલ થઈ ગઈ. કારણકે અંગ્રેજ વાઇસરોયથી કોઈ પણ દેશીને એમ લખાય જ નહિ. વાઇસરોયથી એમ પહેલા પુરુષમાં ‘હું હું’ એમ કરીને પત્ર જ ન લખાય. જેમ દર્શન કરવા જઇએ ત્યારે આપણને દેવ પોતાને હાથે તો પ્રસાદ તરિકે ફૂલ કે સાકર ન આપે, પણ આપણાથી પ્રત્યક્ષ રીતે આપણે હાથે લેવાય પણ નહિ, પણ તેનો પૂજારી જ આપણને બધું આપે, જેમ અંગ્રાજીની માનતા બયો કરનારા દ્વારા જ પહોંચાડી શકાય તેમ, અથવા તેને કંઈક મળતી રીતે, વાઇસરોય સાહેબને જે કંઈ આપણને કહેવું હોય તે તેમના સેક્રેટરીદ્વારા જ કહી શકે. કદાચ આ શિષ્ટાચારનો એવો પણ અર્થ હશે કે વાઇસરોય સાહેબથી કોઇના ‘સાચા દિલથી મિત્ર’ પણ ન થઈ શકાય ! એવો જ એક બીજો બનાવ હમણાં પાછો બન્યો. ગાંધીજી સીમલે વાઇસરોયને મળવા ગયા ત્યારે તેમના મકાન સુધી ઠેક મોટરમાં બેસીને ગયા ! ! ! હવે એ રસ્તે કોઈ કાળા માણસથી મોટરમાં બેસીને જવાય જ નહિ. એ બનાવથી આખું ઇંગ્લંડ ખળભળી ગયું છે ! એમ થવાથી એ રસ્તો અપવિત્ર થતો હશે કે રાત્રીને અપશુકન થતા હશે તે હું બાણતો નથી. પણ તેમનો કક્ષાટ બેતાં કંઈક માહુ થઈ ગયું હોય એમ લાગે છે.

પણ એક બાબતમાં મને અંગ્રેજોને હજી પૂરા આર્થ જણાતા નથી. તેમના વિધિનિષેધ આપણા જેવા છે એ ખરું, પણ તે વિધિનિષેધનો ભગ થય ત્યારે શું કરવું, તેનું નિવારણ શું, અથવા તેનું પ્રાપ્તિત શું તે તેઓ સમજતા નથી. આપણાં શાસ્ત્રો એમ વધારે આમળ પડતાં અને દીર્ઘદષ્ટિવાળાં છે. સમુદ્રમન ન થાય, અનાર્યને ન અડાય, એ બધું ખરું, પણ જો એમ થઈ ગયું હોય તો તેનું પ્રાપ્તિત થઈ શકે. અપવિત્ર વસ્તુ પવિત્ર થઈ શકે છે. કહે છે કે જયપુરના મહારાજા (અવગત મરહુમ) ઇંગ્લંડ ગયા ત્યારે આખી રીમરને યોમુગથી પવિત્ર થયાં પછી જ તેમાં બેઠા હતા. પણ ગાંધીજી નિમિદ્ધ રસ્તે મોટરમાં બેસીને ગયા તે પ્રત્યવાયના નિશાકરણ માટે શું કરવું, રસ્તો બ્લિસ્કો કે બેન્ડી કે એવા કોઈ સ્વાદોથી છાંટવો, કે એ મોટર દાંતનારનો લાઇસેન્સ લઈ લેવો, કે ગાંધીજીને સજ્જ કરવી તે ગંભીરી અંગ્રેજ સ્મૃતિકારો કશું જ કહી શક્યા નથી. પ્રાપ્તિતથી આપણે આપણું પાપ મટાડી શકીએ એ કદવના જ અંગ્રેજોમાં નથી. એટલે જ તેમનાં શાસ્ત્રો પ્રમાણે પુરુષ ઉપર પાપનો ભાર વધતો જ નહય છે, કદી પાપ એવું થઈ શકે જ નહિ. પાપની સજ્જ શાશ્વત નરક છે એટલે પછી બીજાં પાપોથી એ સજ્જ વધી જ ન શકે, એટલે કે એક વાર પાપ થયાં પછી બીજાં પાપો ન કરવાને કશું કારણ ન રહે ! આપણે પ્રાપ્તિતની સર્ગવડ એટલી બધી વધારી દાખી કે હમેશ પાપ કરતાં છતાં કોઈને જરા પણ પાપ ઉપાર બાણમાં ન રહે !

એક બીજું બેતાં પણ એ જ વિચાર આવે છે. આપણા બાહ્યો દાત જેમ પહેમાં કેવો ધર્મોત્ત થતો, અહમોગ્ન થતું, ગુપ્તવનો થતાં તે ગંભારી ગંભારીને કક્ષાણુ કરે છે, તેમ જ અંગ્રેજો હાલ પોતાનો માત્ર દિંદમાં નથી ખપતો તેથી કક્ષાણુ કરે છે. જેમ અત્યારે અરુપરોને મદદ કરવાના ઉપાયો માલ છે ત્યારે કેટલાક બાહ્યો દલીલ કરે છે કે જો બધી નાતો તમારે મન સરખી હોય તો બાહ્યોને મદદ કરવાની મંરથાચ્છા દાંતોને, તેમ જ અંગ્રેજો અત્યારે કહે છે કે તમારે સ્વરાજમાં અમારી સમાન થવું હોય તો અમને તમારા સ્વરાજમાં વેપારના સમાન હડકા આપોને ! !

પ્રસ્થાનના તંત્રી ઉપર એક લાઘવે નીચે પ્રમાણે લેખ લખી મોકલ્યો છે. પ્રસ્થાનના તંત્રી એટલે અહીં રા. ત્રિ. પાઠક સમજવાનું છે. કારણકે તેના બીજા તંત્રી હાલ બહારગામ ગયેલા છે. હવે આ તંત્રી વિશે મને પૂરી ખાતરી છે કે તંત્રીમાં વસેલી નૈસર્ગિક કૂટતા વડે તેઓએ આ લેખનો નાશ જ કર્યો હોત આ પ્રબલક્ષ્મી રાજ્યોના જમાનામાં પણ તંત્રી કોઈ વિલક્ષણ આપખુદ સત્તા ધરાવે છે; જોન જુલ જેમ વેપારનાં નાકાં દબાવીને બેઠો છે, તેમ તંત્રીઓ વિચાર-પ્રસિદ્ધિનાં અર્થાં નાકાં દબાવીને બેઠા છે. દાણ લેનાર ઘણી વાર માલ આગળ જવા દેતો નથી, પાછો જવા દેતો નથી, અંદરથી લૂંટી લે છે, ઘણાને રોકી રાખે છે, ઘણાને દાણ લઈ જવા દે છે, ઘણાને દાણ વિના જવા દે છે; તેમ જ બરાબર તંત્રી, ઘણા લેખોને જવા દે છે, ઘણા પાસેથી લેખ પાછો મોકલવાની ટીકાટીકા દાણ લે છે, ઘણાને, પાછા મોકલે છે, ઘણાને તો પાછા ન મોકલતાં મોકી રાખે છે, ઘણાને જોઈ નાંખે છે, ઘણાને બગાડે છે, ઘણામાંથી પોતે ચોરી કરીને રાખી લે છે, અને ઘણી વાર જેમ દાણનો તોફાર નધણિયાતો માલ કદી વેચી નાંખે છે તેમ લેખોને પણ લેખકના નામ વિના ગમે ત્યાં છાપી મારે છે. પણ એ તંત્રી સાથેના મારા આત્મીય સંબંધને લીધે તેઓ મને કોઈ કોઈ વાર તેમના લેખોની વ્યવસ્થામાં ગરબડ કરવા દે છે. તે પ્રમાણે આ ચર્ચાપત્ર તેઓ પાછું મોકલે અથવા (એટલો પણ વિવેક જતાવવાને બદલે) ફાડી નાંખે તે પહેલાં તે મારા હાથમાં આવ્યું, એ ચર્ચાપત્રના લેખક મારા જોગબીતા નીકળ્યા, (તંત્રી જોગબીતા જેવું આ દુનિયામાં કાંઈ રાખતો નથી) એટલે પ્રસ્થાનમાં સ્વચ્છન્દને માટે જે અવકાશ મને મળ્યો છે તેમા તેને સ્થાન આપુ છું.

આમ કરવામાં એ લેખકલાદને ખાસ નુકસાન જતું હોય એમ હું માનતો નથી. ગણતું હોય તો એક બાબતનું કદાચ નુકસાન ગણાય. સ્વૈરવિહાર શુદ્ધ કલાનું સ્વરૂપ છે; શુદ્ધ કલામાં મત્ય કે અમત્ય હોતુ નથી, કારણકે સત્યાસત્યની દૃષ્ટિ નીતિની છે અને નીતિદૃષ્ટિ એ કલામાં મોટામાં મોટું પાતક છે. એટલે વાંચનારા કદાચ આ ચર્ચાપત્ર એ લેખકલાદનું છે એમ માનવાની ના પાડે. પણ તેમ થાય તોપણ લેખકે તેમાં નુકસાન ન ગણવું જોઈએ. તેમનું ચર્ચાપત્ર તદ્દન નારા પામત તેના કરતા સ્વૈરવિહારના આવે તો શું જોઈ છે? જૂની હોપની વાંચનમાલામાં એક પાઠ હતો-એ બાઈબીલમાં અને એક છોકરાનો. 'એ બાઈબીલ એક જ છોકરાની માતા હોવાનો દાવો કરતી હતી કોઈ બે પુરુષોએ પિતા હોવાનો આવો દાવો કર્યો હોત તો ચલાવી લેવાત. અંગ્રેજી ભાષા, જેમાં ઘણું ગંદુ ચાલી શકે છે, તેમાં એક કહેવત છે કે 'માતૃત્વ એ હકીકત છે, પિતૃત્વ એ અભિપ્રાય છે.' બે વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો ચાલી શકે છે, અરે, અનેક વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો ધારણ કરવા તેમાં તો જુદીની સમૃદ્ધિ ગણાય છે ! પણ બે વિરુદ્ધ હકીકત ચાલી શકતી નથી. એટલે આ બે બાઈબીલ કાજ પાસે મળ. કાજએ જોયું કે આ બાબત કોઈ રીતે પુરાવો મેળવી શકાય તેમ નથી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે આ છોકરાને જાઓ ચીરો અને દરેક બાઈબીલને અંદર અંદરથી આપો. ત્યારે ખોટી માતાએ હા પાડી, પણ સાચીએ છોકરો મરી જાય તેના કરતાં ખોટી દાવેદારો તે મળે તેને માટે સંમતિ આપી. હવે એ વારતામાં પછી કાજ સાચી માતાને આ સંમતિ ઉપરથી જોગબીલ છોકરો આપે છે પણ તેની સાથે મારે નિસજાત નથી. મારે કહેવાનું એ છે કે ચર્ચાપત્રના લેખકને

તેના માથે જ ઉત્પાદક હશે તો પોતાનો લેખ નામ પામે તે કરતાં પોતાના કૃતૃત્વ મંબધી સંકા પડે તેવી રિથતિમાં પણ તે સ્વૈરવિદ્યારમાં છપાય તેને મંમતિ આપશે જ. ન આપે તો તો પછી એ એના ખરા ઉત્પાદક નથી જ તો! હવે આ લેખ મંબધી મેં એવડી લાંબી પ્રસ્તાવના કરી છે કે તમને અધાને તેને વિશે ખૂબ જિજ્ઞાસા થઈ હશે.

એક સૂચના .

મહેશ્વરના ત્રીજા સાહેબ “પ્રસ્થાન” :—

સચિનજી જણાવવાનું કે મને નીચેનો વિચાર રસુર્યો છે. તે આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું. અને તેને “પ્રસ્થાન” તો “અર્ચાપત્ર” ના વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરશે. એવી આશા રાખું છું.

આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય, અમશ્વિત લેખકોથી ઉત્પન્ન થયું છે; તે તો સુવિદિત છે. તેમાં કુમારવિજય, પરિણીત, સુવક, બાળક, વૃદ્ધ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે; મને એમ લાગે છે કે દરેક લેખક, પોતાના નામ હેઠળ, પોતાની ઉંમર દર્શાવે તો, સાહિત્યક્રમિક સમાજન, લેખક અને લેખ વિશે અભિપ્રાય બાંધવામાં અતિ સુગમતા પડે.

લેખ કૃતિ ને લેખક ઉત્પાદક છે. જાને વચ્ચેનો નિકટ સબધ સહેજે કદાપી રાકાય એમ છે. એટલે જામુક કૃતિનો લેખક, અમુક ઉંમરનો છે, એમ સમાજ જાણે ત્યારે તે વધુ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી લેખો વાંચતા અને વિચારના શીર્ષી જરો, દાખલા તરીકે સાદાર શ્રી. હનનલાલ દરિયાલા પંડ્યા આત્યારે જહાવરયામાં મુસાફરી કરી રહ્યા છે, પણ તેમની “પ્રેમ”ની વાર્તાઓ કોઈ અકુરિત યુવક લેખકની કદમને પણ પાછળ પાડી દે એવી હોય છે આ બાજુ સાદારશ્રી વૃદ્ધ છે, એ સત્ય કયા સમરત સમાજ તો ન જ જણાવે હોય, એ દેખીતું છે, એટલે તેમણે એવી વાર્તાઓના લેખક તરીકે તો ખાસ, નામ હેઠળ, ઉંમર દર્શાવવી જોઈએ. સાદાર શ્રી. પંડ્યા આ વાંચે તો ખાસ કરશે. એવી આશા પહેલેથી જ “રીડર” કરી દઉં છું.

દર્શાવેલ ઉંમર ઉપરથી, સહેજે અનુભવ, જ્ઞાન અને સંઘિનું આધુ માપ કદાપી રાકાય છે. મહાન વિષયો અર્થતા શ. “કૈમુદીકાર” યુવાન હશે અને “સુદાસ” જેવી રસિક વાર્તાના લેખક “દ્વિરે” સાહેબ, ત્રીજા આશ્રમના દ્વાગી સાકળો ખખડાવતા હશે, એ ઉંમર દર્શાવ્યા વિના કદાપી જ ન રાકાય.

“પ્રસ્થાન”નો લેખકવર્ગ આ નવીનતા સ્વીકારી લે, અને નિયમિત પોતાના નામ હેઠળ-પછી બધે તે નામ કોઈ ‘તપ્પનહુસ’ હોય કે મૂળ-સત્ય ઉંમર લખવી શરૂ કરી દે. આશા રાખું છું કે મારી આ રોધ (!) અથવા સૂચના અકુળ તો નહિ જ જાય. સાથે સાથે મને આનો વિચાર કેમ રસુર્યો, તે મારી નીચે દર્શાવેલ ઉંમર ઉપરથી, કદાપતું જાહુ અપરું નથી જ. હાલ એ જ.

લિ..... સનેહાંકિત

અમદાવાદ

જ : ૬ : ૧૯૩૧

પુરુષોત્તમ ખી. વૈાહાણના

સરનેહ વદેમાતરમ

ઉ. વ. ૧૯

હવે આ અર્ચાપત્ર છપાવવામાં જોડણી મારી હજીજાનુસાર કરવાની મેં છૂટ લીધી છે. તે તો સમ્ય છે એટલું જ નહિ પણ, મારી મહેલાના એક સમર્થ દાખલાથી, ન્યાય છે. શ્રીયુત નરસિંહરાવે એક લેખ ગુજરાતશાળા પત્ર માટે લખેલો પણ જોડણીના

“આ-તાપે સર્વ ચાતે, વિરસ થઇ જતા, આખરે સાલસી એ,
જાલીને ખેડ હાથે, મુખશું મુખ ધરી, ચક્ષુશી સ્વાદ લીધો,
ત્યા તો અગો બધાગે, સ-જડ પુલકિયા, મોથી સીત્કાર ડાહ્યો !”
‘ બહાલી શુ ભેટ ચૈ કે ? ’ “ અર નહિ નહી, નીકળી કેરી ખાટી ! ”

દાઘમ્સ ઓફ ધનિયા દરવરસ ઉનાળામા કેરી ઉપર એકાદ લેખ લખવાનુ જ (આ વખતે
તો ખમર નથી, પણ એવો લેખ આવ્યો હશે એમ માનુ છુ) તે અગ્રેજ લોકોનો જીવનની
ચીત્તેમા રસ બતાવે છે તો મારે પણ કેરી વિશે કેમ ન લખવુ ? કોઇ કરશે કે આ તો
જૂની સસ્કૃત દબે સૃગારને શ્લેષમા રાખી લખ્યુ તેમા શુ ? તો હુ કહુ છુ, તેમા ખોટુ શુ
થઇ ગયુ ? તેથી તો સૃગારમા અને કેરીમા બન્નેમા જીનરસ છે એમ સાખીત થયુ અને
છતા એક વિશેષ વાત દાઘમ્સ ઓફ ધનિયાનો લેખ લખનાર તો મીરી હાકુસ કેરીઓ
ખાઈને તે ઉપર લખે છે હુ તો ખાગી કેરી ઉપર પણ લખુ છુ, તો મારો જીનરસ તેનાથી
પણ અધિક ખરો કે નહિ ? ।

હવે આ કાવ્ય ઉપરથી મારી ઉંમર વિશે જે ધારવુ હોય તે ભલે ધારો ખાટી હુ
તો છુ એનો એ,

“સ્વૈરવિહારી”

ચર્ચા પત્ર

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની સત્ય શોધ (?)

ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ એ. રિમથ^૧ મહાશયે ભાંડારકર મહારાજ ગ્રંથમાં 'The Jain Teachers of Akber' એ મથાળાવાળા લેખમાં શ્રી હીરવિજય સરિની હકીકત આપેલી છે એમાં તેઓ 'સાફ' જ્ઞતિના હતા' એવું તેમણે કહેતું છે. એ સમજી લખતાં તેઓ લખે છે કે:—

"The same inscription states that Hirvijaya belonged to the Sapha race" (P. ૨૭૩)

તેમનું આ લખાણ જોયા પછી વિચાર થયો કે આ 'સાફ' જ્ઞતિ તે કઈ? જૈનોમાં એ નામની કોઈ જ્ઞતિ હોય એવું જણાતું નથી, તેમ જૈન માધુઓમાં કોઈ એ નામની શાખા હોય એમ પણ દેખાતું નથી; ત્યારે રિમથે આ લખ્યું શી રીતે?

એ વિશે વધુ અન્વેષણ કરતાં માલુમ પડ્યું કે, રિમથના પુરોગામી ખુદર મહાશય પણ હીરવિજયજીને 'સાફ' જ્ઞતિના જણાવે છે.

ચતુર્જ્વના કેટલાય શિષ્યાલેખોમાં હીરવિજયજી અને તેમના શિષ્યોનું વર્ણન મળી આવે છે. તેમાંના એક શિષ્યાલેખમાં હીરવિજયજી મારે નીચે જણાવેલું પછી વિભક્તિવાર્થુ વિશેષજ્ઞ આ પ્રમાણે લખેલું છે. "સુમિહિતયાપુરીસાવસ્થોત્તરજીતપદાનામ્"^૨ તેનો અર્થ એ થાય છે કે "સત્ક્રિયાશીલ માણુના મમુદ્રને ઉદ્ધામિત કરવામાં ચંદ્ર જોવા."

ખુદર મહાશય આ વિશેષજ્ઞમાંથી હીરવિજયજીની 'સાફ' જ્ઞતિ માળીત કરે છે; પણ એ વિશેષજ્ઞમાં હીરવિજયજીની 'સાફ' જ્ઞતિને સ્થાવનારો સખ્દ કયાં છુપાયો છે તે મુદ્દલ જણાતું નથી. તેમ ખુદર મહાશયે આ વિશેષજ્ઞ મિત્રાવ બીજું કોઈ પણ પ્રમાણુ તેમની સાફ જ્ઞતિ મારે જણાવેલું નથી.

^૧ હમીલી પ્રતોના અક્ષરો જરાખર ન વચલાધી કેવા કેવા જુઓ થાય છે, એ વિષેનું એ પ્રશ્નનું સન્મતિપર્કની પ્રશ્નાવનામા હમીતું છે. તેની લખવાની સામયો મેળવતા આ લેખની સામયો મળી આવી છે.

‘હીરસૌભાગ્ય’માં લખેલું છે કે, શ્રી હીરવિજય સુરિ પાલણપુરના રહીશ અને ઓસવાળ જાતિના હતા. તેમના પિતાનું નામ કુરરજી (કુરા)શા, અને માતાનું નામ નાથીબાઈ હતું. ‘હીરસૌભાગ્ય’ના કર્તા દેવવિમળ છે, તે હીરવિજયજીને ઓસવાળ જાતિના જણાવે છે અને મહાન શોધક ખૂદર મહાશય તેમને ‘સાફ’ જાતિના ઠરાવે છે. માત્ર હીરસૌભાગ્યમાં જ નહિ, પણ હીરવિજયજીના રાસમાં અને હીરવિજયજીને લગતા બીજા ગ્રંથોમાં પણ તેમને ઓસવાળ જાતિના કહેલા છે. એટલે હીરવિજયજીની ઓસવાળ જાતિ હોવા વિષે કશો સંદેહ રાખવાનું કારણ નથી; ત્યારે ખૂદર મહાશયની કલ્પના પ્રમાણે હીરવિજયજીની ‘સાફ’ જાતિ માટે એક પણ પ્રમાણ જડતું નથી. એટલે આપણે શોધવાનું એ છે કે, ખૂદરે આ નવી શોધ કરી શી રીતે ?

જે શિલાલેખ ઉપરથી ‘સાફ’ જાતિનો સ્પષ્ટ સંદેશ મેળવ્યો છે તે શિલાલેખના વિવેચનમાં શ્રીમાન જિનવિજયજીના જણાવ્યા પ્રમાણે ખૂદર મહાશયને થયેલા લિપિભ્રમને લીધે આ ‘સાફ’ જાતિની નવી શોધ થઈ છે.

પૂર્વોક્ત વિશેષણમાં સાત્ત રાજ્ય વપરાયેલો છે. તે સાધુના જ્ઞાન ઉપરનું પોષક, ખૂદર મહાશયના જ્ઞાનમાં ન આવવાથી તેમણે જ્ઞાનને ક વાંચ્યો અને ઝટ લખી નાખ્યું કે હીરવિજયજી ‘સાફ’ જાતિના હતા.

જે એમણે એ વિશે સાધારણ પૂછપરછ કરી હોત, હીરવિજયજીને લગતા બીજા લેખો જોયા હોત અથવા દૂર ન જતાં તેમની માથે કાર્ય કરનારા દેશી માણસોને પૂછ્યું હોત તોપણ તેમનો આ ભ્રમ આગળ ન વધતો ત્યાં જ અટકત અને સમાધાન થઈ જત.

સ્મિથ મહાશયે પણ પોતાના પુરોહિત ખૂદર સાહેબનું નેધને જ હીરવિજયજીની જાતિ માટે ઉપર્યુક્ત અંગ્રેજી લખાણ લખ્યું લાગે છે.

ખૂદર તો ચૂકા, પણ જે આ સ્મિથે થોડીક જ તરફી લઈને હીરવિજયજીનાં બધા લેખો કાળજીથી જોયા હોત અથવા વધુ માથાકોડમાં ન જતરતાં તેમણે હીરસૌભાગ્યમાં આવેલા હીરવિજયજીના વશને લગતા માત્ર એ ચાર શ્લોકો જોઈ લીધા હોત તોપણ તેમનો ખુલાસો થઈ જત અને ખૂદરે શોધેલી ભ્રમવાળી કલ્પના તેમના હાથે તેમના એ નિબંધમાં આવું શાસ્ત્રીય રૂપ ન લેત; પણ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો પાસેથી આવી આશા ગળવી એ વધારે પડતું છે. તેઓ આજ સુધી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ સાથે સ્વચ્છેદ્યો જોડતા આવ્યા છે. તેઓની પ્રકૃતિમાં અત્યશોધનને જન્મે મતાનું જેમ વધારે જણાય છે. હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હિન્દુસ્તાનની ખરી સ્થિતિ રજૂ કરવાનો નથી, પણ હિન્દીઓની બુદ્ધિઓને આંછ, આન્ત કરી રાજ્ય ટકાવવાનો છે, તે હવે કાઠિયી છાનું રહ્યું નથી.

તેઓ વિચક્ષણ છે, વિવેચક છે, હઠી માદિતી મેળવી શકે એવા છે અને ખરેખર શોધી ચાલ્યને પ્રગટ કરવાને સમર્થ છે, છતાં હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખતી વખતે તે તેમણે તે વલણ સ્વીકાર્યું લાગતું નથી. આ હકીકત, ખૂદરના ભ્રમને ટકાવનાર સ્મિથ મહાશયની એ અંગ્રેજી પત્રિકા ઉપરથી જ સાબીત થાય છે.

૧ લિપિભ્રમના કારણથી ખૂદર મહાશયે અલ્પ અનેક ભૂલો કરેલ છે. “ભા દે જા રા” આ રાજ્યનું ખરું વાચન આદિશાસ્ત્ર છે; પણ ખૂદરે “દ ની પૂર્વના દૂરવધના નિશાનને પરિમાત્રા સમજ અને તે ઉપરના દૂરવધના વળાકારે દેની માત્રા સમજ, એટલે તેમણે તે દિ ને દે વાંચ્યા. આ ઉપરથી તેમણે જણાવ્યું કે, જેઓમાં એક ‘ઝદ્દ’ રાખા છે, બ્યારે વરણતઃ એમ નથી.

(જુઓ પ્રાચીન ગૌડ લેખ સંગ્રહ-અવલોકન પૃષ્ઠ ૧૪)

મત્યગવેષક વિદ્વાનોનો સ્વભાવ છે કે, તેમણે મૂકેલા વિચારો બુદ્ધિશાલ્ય, પ્રબળ પ્રમાણોથી ફેરફાર કરવાને યોગ્ય જણાય તો તેઓ પોતાના વિચારોને ફેરવવાને કદી ચૂકતા નથી. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો પાસેથી પણ મૌ આવી આશા રાખે, એ સ્વાભાવિક છે. અંગ્રેજોએ દિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં આનું ઘણું લખ્યું છે, ને ફેરવવાને યોગ્ય સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે: છતાં કોઈ માહિત્યો મત્યગવેષક અંગ્રેજ એ વિશે કલમ ઉઠાવતો જણાયો નથી. અથવા એમ પણ હોય, કે એ બહાદુર અંગ્રેજોને આવી પીછેહઠ ન ગમતી હોય.

હારગમ સાહેબે તો હેમાચાર્ય વિશે લખતાં દદ વાળી દીધી છે, તેમણે રામભાગમાં લખી માર્યું છે કે, હેમાચાર્ય અંતગમ્યે મુમયમાન થયા હતા, પણ એનાં પ્રભાણુ માટે કંઈ જ મૂક્યું નથી.

મના, સામાન્ય અને રંગના મન ગિવાય આનું દડદડતુ જૂઠાણુ કોણુ લખી શકે ? આ બેનાં તો આપણે સ્મિયને અને ખૂદરને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ કે તેમણે પોતે ઉપજાવેલા 'માધુ' શબ્દની મુમયમાન ધર્મમાં પ્રચલિત 'સુધી' માથે મરખામણી કરી અકબરના મિત્ર હીરવિજયજીને સુધી અપ્રદાનના જાહેર ન કર્યાં.

આરા અનેક બ્રહ્મો અંગ્રેજોએ આપણા ઇતિહાસમાં ઉઠા કર્યા છે, તેથી દિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું નવું અર્જન કરવા આપણે તેના મગજથી સુધી પહોંચ્યું જોઈએ. તે વિશે સવિશેષ બહાવણ કરીને, અગત્યની માહિતીઓ મેળવીને અને તુલનાદષ્ટિને મામે રાખીને આપણે આપણા દેશનો પ્રાન્તતાર અને સમાજનાર ઇતિહાસ તૈયાર કરવો જોઈએ.

તદરથ અને નિર્ભય રહીને આપણે વિધિયુક્ત પ્રયત્ન કરીશું તો ધોળામાં ધોળા અંગ્રેજોનાં એ મધ્યો આપોઆપ જ અટકી જવાનાં.

ઇતિહાસમાં પ્રાન્ત કે સમાજની અસ્થિતા બેજવવી ન ધટે. તેમાં તો ને નેતું હોય તેનું જ માર્યું આવે

દીગવિજયને તથા હેમચંદ્રને જૈન ગુરુ ધારીને તેમના વિશે થએલી અભેગન કલ્પનાઓની કોઈ અંતિહાસિક ઉપેક્ષા કરે તો તે માથો અંતિહાસિક કહેવાય ખરો ?

હીરવિજય અને હેમચંદ્ર જેમના ગુરુ છે એ જૈનો એ બાન્ત કલ્પનાઓનું નિર્ગમન કર્યો એમ ધારવું એ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે જૈનો તો આ યુગમાં ખરેખરા જૈનો જ બન્યા છે. એટલે પોતાના ગુરુ તરફ કોઈના કોઈ પ્રકારના આશ્વેષોથી તેમનું રૂવાડું ફરકે એમ નથી માટે ઇતિહાસને દેશનું જન મગજને પ્રત્યેક ઇતિહાસગ્રેમીએ દિન્દુસ્તાનના, ગુરુગાનના કે સમાજના કોઈએ લખવા ઇતિહાસમાં કોઈ પણ પ્રકારની અગત્ય અને બામક કલ્પનાને આમગ વધતા ન દેવી જોઈએ.

એચરદાસ શુવરાજ દોશી.

પુલાસો

ગયા પ્રખ્યાતમાં (૫ ૭૧ કાવચ ૧), સત્યતર લખનવી નોવમાં પ્રશ્નોગ (જોરાગા) નો ઉલ્લેખ છે, તે મનથી કેટલાક વાચકો તરફથી ચર્ચા અને પૂછપરછ થતાં જણાવવાનું કે, આ નાત બોગમાં કે મોગી પ્રશ્નોરને નામે જોગબાય છે. સામાન્ય પ્રશ્નોગે ગણાની નાતથી આ નાત જુદી છે. તે નાતની રિયત મનથી વધારે માહિતી માટે જુઓ પ્રસ્થાન પુ ૨, પુ ૧૬૧ લોકચર્ચા.

દીર્ઘચિત્ર કેમ થવાય ? :—લેખક: ડૉ. પ્રભાકર ત્રિકમજી કેહારી પાકુ પૂઠું મુદ્રય રૂ. ૨૦

પ્રજ્ઞના આગેજ્યને લગતા જ્ઞાનમાં વધારો કરનારા આ પુસ્તકને અમે સદર્પ આવકાર આપીએ છીએ. વિદ્વાન લેખકે પુસ્તકને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચીને જાને તેટલી માહિતી સરળ ભાષામાં આપી છે. હિદીઓનું સરેરાશ આયુષ્યપ્રમાણ પ્રતિદિન ઝોણું થતું જાય છે—એ પ્રશ્ન વાચકોની દષ્ટિ આગળ ધરીને એમણે આરોગ્યને લગતા પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે. પાંચિક યુગની આપણાં શરીરો પર થયેલી અસરો, કૃત્રિમ અને શહેરી જીવનનાં દુષણો, તેમજ આપણા હાનિકારક સાંસારિક રિવાજોની શરીર પર થયેલી માડી અસરો તેમણે આખેહૂજ આલેખી છે. ખોરાકને લગતી માહિતી પણ ઠીક ઠીક આપી છે. મનુષ્યની જીવન-મર્યાદા લખાવવાના ઉદ્દેશમાં ઉદ્ધવા વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોનો પણ તેમણે સાર આપ્યો છે.

સૌથી વિશેષ અગત્યની જાગૃત માનસિક સ્વચ્છતા (mental hygiene) પણ તેઓ વીસર્યા નથી. 'શરીરના પૂરિષુ' તથા "સોનેરી સંત્રા" આ બન્ને પ્રકરણો વારંવાર વાંચવા લાયક છે.

આ ગ્રંથ તદ્દન સ્વતંત્ર ન હોતાં, એ અગ્રેજી ગ્રંથોને આધારે લખાયેલો છે. પરંતુ આ દેશને લગતી હકીકતો લેખકે તેમાં ઉમેરેલી હોવાથી તે દરેકને વાંચવા યોગ્ય છે.

આપણું જીવન લંબાવવાને કયા કયા ઉપાયો લેવાના નોંધ્યે તે પણ લેખકે સમગ્રમાણે જતાવ્યું છે અને પ્રજા તેમજ રાજ્યની દૃષ્ટિએ યથાશક્તિ જતાવી છે. આમ કરવામાં સ્વાભાવિક રીતે જ તેમણે પ્રજાને ખંજેરી છે, ન્યારે રાજ્યને પપાવ્યું છે.

"આપણે અત્યારે દુનિયાની એક એવી સર્વોપરી અને અનિરાપ દેળવાયલી પ્રજાની સાથે સંજ્ઞમાં નોંડાયા છીએ કે જેનું પરિણામ હિંદુસ્થાનીઓને વાસ્તે સુખાકારી-ભરેલું અને લાંબી જીવનવાળું અને દેશમાં આગાહી ભરેલું હોતું નોંધ્યે. તેમ નહિ, હોવાનું કારણ શું હશે ? માગ મત પ્રમાણે તો એમાં 'આપણો જ' દોષ છે. x x x બ્રિટિશ સરકાર પોતાથી જાને તેટલું દેશમાં આગેજ્ય અને સુખાકારી વધારવા મહેતન કરે છે; પણ આપણા કમભાગ્યે આપણે તેનો ખરો ઉપયોગ લેતા નથી, અને બિનટા એવા કામમાં અડચણ પહોંચાડીએ છીએ."

દાકતરો ન્યાં સુધી દાકતરો જ રહે ત્યાં સુધી સારું. ન્યારે તેઓ વફીલ જાને છે ત્યારે બાધી મારે છે !! રાવ બહાદુર દાકતરનું દર્શિર્નિદુ પ્રજાના દેશો તરફ વિશેષ ગમેલું હોવાથી તેમણે

નોંધ

રાજકીય પરિસ્થિતિ

અત્યારની તદ્દુપ્પીની સ્થિતિ તે લગાઈતી પણ નથી અને આખરી સ્વસ્થતાની પણ નથી. આ સ્થિતિમાં લગાઈના હિંસાહને અવકાશ નથી તેમ જ લાંબા કાર્યક્રમોનો ઉપક્રમ કરવાની સ્વસ્થતા પણ હોતી નથી. એટલે સામાન્ય રીતે આ સ્થિતિમાં અમંતોષ રહે.

પણ તેવા અમંતોષ ઉપરાંત અસ્વસ્થતાનાં ધીર્ગં ધણું કારણ છે. રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સમાં આખા હિંદનો એક જ અભિપ્રાય મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે પૂ ગાંધીજી રજૂ કરી શકે તેમાં જ આપણી શોલા છે, તેમાં જ આપણુ બળ છે, પણ હજી સુધી આપણા મુસલમાન ભાઈઓ લઘુક્રમ તરીકેના પોતાના હકો સંબંધી એકમત થઈ શક્યા નથી. મુસલમાન ભાઈઓમાં મોટા ઉત્સાહી જુવાનવર્ગ અલગ મતદાર મંડળો નથી માગતા એ ઘણુ આશાભર્યું છે, પણ હજી કેટલાક જૂના મતના દુરાગ્રહથી અલગ મતદાર મંડળની માગણીને વળગી રહ્યા છે. આપણા મુસલમાન ભાઈઓ આ સંબંધી એક મત રજૂ ન કરી શકે તો રા. ટે. કોનફરન્સમાં જવું કે નહિ એ પ્રશ્નો નિકાલ યોગ્ય થયો છે. પૂ ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે એ વિષયમાં એકમત ન થાય તોપણ પોતે કોનફરન્સમાં જશે અને તેમાં કોંગ્રેસનું દષ્ટિ-બિન્દુ સમજાવવા જેટલો લાગ લેશે.

ગાંધીજીના આ નિર્ણયને કોંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટીને ટેકો છે પણ આ હિંદુ-મુસલમાન પ્રશ્નથી વધારે કટોકટીનો પ્રશ્ન તદ્દુપ્પીની સરતો સરકાર તરફથી પળાતી નથી તે છે.

આ સંબંધી આખી પ્રશ્નમાં ગંભીર અમંતોષ ફેલાયેલો છે. હજી કેટલાક કેદીઓને છોડ્યા નથી. કેટલીક ખાલસા કરેલી જમીન પાછી આપી નથી, હજી રાજનામું આપેલ પટેલોને પટેલાઈ પાછી મળી નથી. અને તે ઉપરાંત મુંદેમુલ ગાદી અને તગાવી બાકીને માટે જમીનો થતી જાય છે અને વસુલાત થતી જાય છે. એક ખાગત તો નક્કી છે, કે સરકારના અમલદારોમાં તદ્દુપ્પીથી થયો જોષોતો, સર્ફલાય જરા પણ દેખાતો નથી. જો છેવટની સુલેહ આ સરકારી અમલદારો સાથે જ કરવાની હોય તો સુલેહ નથી જ થવાની એમ માની લવિષ્યના કાર્યક્રમનો વિચાર કર્યો એ જ બાકી રહે. પણ સરકારી અંગ્રેજ અમલદારો જેમ એક તરફથી હિંદના પ્રતિનિધિ નથી, તેમ જ તે ઇંગ્લાંડના અભિપ્રાયના પણ પ્રતિનિધિ નથી. હિંદમાં નોકરી કરતો અંગ્રેજ ઇંગ્લાંડના ઉત્તમ માનસનો નમૂનો ન ગણી શકાય, એટલે એમના અભિપ્રાયો ઉપરથી ઇંગ્લાંડના અભિપ્રાયનું અનુમાન ન કરવું જોઈએ: અને તેથી સુલેહની સરતોનો પણ અને તેટલી ઉદારતાથી આપણે નિર્વાહ કરી લેવો જોઈએ. યુવકવર્ગ, અમંતોષ છતાં, ગાંધીજીની સાથે જોબો રહ્યો છે તે સંતોષની વાત છે.

પણ ઇંગ્લાંડની સ્થિતિ પણ ખાસ આશા-પ્રદ જણાતી નથી. ચર્ચિલ અને તેમના મજ-તિયાઓને હિંદની અને તેના નેતાઓની નિન્દા કરવા સિવાય બીજો કાંઈ ધંધો નથી લાગતો. મજૂર સરકારનું પોતાનું હાર્દ શું છે તે પણ અજાણું સુલેહ છે. મિ. જેન સ્વરાજના અંકુશ

મંજીનીનાં પોતાનાં બે વિરુદ્ધ કથનોમાંથી કયું સાચુ તે પણ કહી શકતા નથી. એને એવી એવી મનુર સરકાર પણ અત્યારે માર્લેન્ડમાં નિર્ણય છે. 'જોડની બાબતમાં' તે લિબરલ સાથે સંવાદ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને હજી સુધી તે પ્રયત્નોમાં સફળ થવાની આશા બધામાં નથી.^૧

બીજી તરફથી આપણા દેશી રાજ્યોએ સ્વમવાય તંત્રમાં સંમતિ આપેલી તેમાંથી પણ કેટલાક હાલ ખરી જવાનો વિચાર કરે છે, એમ પતિયાલાના મહાગવ્વના ખજારપત્ર ઉપરથી જણાય છે. દેશી રાજ્યો પ્રજાના હક્ક બંધારણથી ન રચીકારે ત્યાં સુધી સમવાય તંત્રની વ્યવહાર મુશ્કેલીઓ પણ ઓછી નથી, અને તે તરફ તો કોઈ જ દેશી રાજ્ય અત્યારે વિચાર કરતો નથી. દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓ પોતાના હક્કોની બાબતમાં મક્કમ છે, અને દેશી રાજ્યો બે નહિ સમજે તો હાથે કરીને એમવાની કાળ કાપશે, એમાં સંશય નથી.

તદ્વક્ષીમાં દારૂ અને પરદેશી કાપડના ઓછા પહેરાનો હક પ્રજાનો કબજામાં છે. દારૂના ઓછા પહેરામાં પણ, દારૂ વેચનારાઓ કાયદા બદલ જઈ ગમે ત્યાં દારૂ વેચે છે, અને ગમે તે વખતે દારૂ વેચે છે, તેને સરકાર કાપડોગાર રીતે કહી નસિયત કરતી નથી એટલે

સરકારની ઇચ્છા જ દારૂ પાવાની હોય એમ, અને સરકાર પોતે કબજામાં મને આ સારતો સ્વીકારી છે એમ જણાય છે.

પરદેશી કાપડ વેચાતું લઈ દેશપાર કરવાની યોજના ખગલર ચક્ર છે એ મંત્રીપકારક છે, પણ આપણા કાપડિયા લાઇઓને પરદેશી કાપડ જ વેચવું છે, એ શુભરાતને પણ જ સરમાવનારું છે. આ સિતિમાં ગામડે ગામડે સ્વદેશીનો સંદેશ પહોંચાડવાનું બગીચ કામ આપણા કાર્યકર્તાઓને માથે આવી પડેલ છે. કેટલાક જુવાન કાર્યકર્તાઓએ ગામડામાં જઈ આ કામ ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધું છે તે બેતાં મજોજ સતોષ થાય છે. ઓલપાક, પારડી, બારડોલી વગેરે તાલુકામાં પ્રજેતિતિનું કામ સગીન પાયા પર ચાલે છે. પણ શુભરાત આખાને પહોંચી વળે તેટલા જુવાનો હજી બહાર પડ્યા નથી. જુવાનોને માટે અત્યારે મહાન કામ કરી આપવાની સારી તક છે. પણ જે જુવાનો એ તકનો લાભ લેવા જોઈશે ત્યાં ન કરી શકતા હોય તેમણે માત્ર અવધાન ન કરવાથી દેશકાર્ય કરાય છે, એમ માનવું એ આત્મપ્રતારણ છે. તેમણે ફરી લડાઈ જુગે તો તેમાં જોડાવાને તૈયાર રહી હાલ તુરત અવધાનમાં જોડાઈ જવું જોઈએ, એમ અમે માનીએ છીએ.

તા. ૧૮-૬-૩૧

૧. મનુર સરકારને લીબરલ સાથે ચોંગિયુ સમાધાન થયું છે તેવા તાત્કાલ ખબર છે

શુદ્ધિપત્ર

૫. ૭૬ ઉપર કાવ્યના મયાળા તરીકે 'અક્ષત' છપાયું છે તે ૨૬ કરોને, તેની નોંધેના ભાગને જ એટલે 'કાવિદામને' મયાળું ગણવું ૫. ૮૧ ઉપર પણ એ પ્રમાણે સંધારો સમજી લેવો.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૨

અપાઠ : ૧૮૯૭

પ્રો. લાર્કી

અને

“ આજ્ઞાપાલનની મર્યાદા ”

ઈ. સ. ૧૯૨૮ ના મે-જૂનમાં લંડનમાં આવેલા સાદા જણાતા મકાનના એક ઓરડામાં ત્રીસેક વિદ્યાર્થીઓ બાંકડા ઉપર બેસીને એક શાંત અદ્વિતિમ વ્યક્તિનું વ્યાખ્યાન સાંભળી રહ્યા હતા. આ વ્યક્તિની બોલવાની શાંત શૈલી, સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર, બાવ પ્રમાણે બદલાતો અવાજ, એનો વિષય ઉપરનો કાબૂ, વિષયને બહુ જ સરળતાથી રજૂ કરવાની એની અજબ દબ, જોડા શાન સાથે સંમિશ્રિત યગ્નેશ્વી એની વિચારોની નિખાલસતા, આ સઘળું બધા વિદ્યાર્થીઓને મુગ્ધ કરતું હતું. ત્રીસે જણ વિચારોથી સભર એવા એ વ્યક્તિના શબ્દપ્રવાહને ચિત્રવત્ થઈ એકાગ્રચિત્તે સાંભળી રહ્યા હતા. એટલામાં ચોપડી બંધ થયાનો અવાજ આવ્યો. એ વ્યક્તિ બોલી થઈ : “ બમ, હવે આવતી કાલે, સાંજે, ફરી મળીશું ત્યારે; ગૂંઠ નાછડ ” ફરી ઓરડામાંથી બહાર ચાલી ગઈ. વિદ્યાર્થીઓનો ધીમે ગળુગળુટ શરૂ થયો. એક પછી એક તેઓએ પલ્લુ જવા માંડ્યું.

આ ત્રીસમાં હું પણ એક હતો. મેં બહારના વિદ્યાર્થી તરીકે અમુક વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યા માટે “ શી ” લરી પરવાનગી લઈ લીધી હતી. જે વિચારો આ વ્યાખ્યાનમાં સાંભળ્યા તેને ગોંધીજીના “ સત્યાગ્રહ ”ના વિચારો સાથે કેટલું બધું સામ્ય છે ! રાજકારણના વિષયમાં બહુ જવલંત અને તાત્ત્વિક ગણાતા આ વિચારો “ સત્યાગ્રહ ”માં કેવા સમાઈ જાય છે ? એની પ્રતિભા કેટલી છે ? એમ આશ્ચર્ય પામતો હું બધાના ગયા પછી છેલ્લો બીકરો ને મકાનની બહાર નીકળી મેં ધર તરફ જવા માંડ્યું.

આ સાદુ મકાન તે લંડનની પ્રખ્યાત ‘ રફલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ ’ અને આ શાંત અદ્વિતિમ વ્યક્તિ તે પ્રખ્યાત પ્રો. લાર્કી.

આ વાતને બે વર્ષ વીતી ગયાં છે. ગયા વર્ષના છેલ્લા પાઠમાં એક પુસ્તક પ્રગટ થયું. તેના વિચિત્ર આકર્ષક નામથી અને તેના લેખકની કાંઈક થોડી પીછાનથી તે મેં સંભળ્યું. આ પુસ્તક તે “ The Dangers of Obedience ” અને તેના લેખક તે પ્રો. લાર્કી.

આ પુસ્તકમાનો પહેલો નિબંધ મેં વાંચ્યો અને વાચતાં જ ઇ મ ૧૯૨૮ ના મે-
જૂનમા અબજેના વ્યાખ્યાનો એકદમ મારા મનમા તાબા થયાં, જાણે ફરીથી વિચારોથી
ભરેલો એ શબ્દપ્રવાહ મારા કાનમા-મનમા-સતત પડતો ના હોય.

ગ્રો લાન્ડી એ “ લડન યુનિવર્સિટી ”ના પ્રોફેસર હતા હાય અમેરિકાની “ યેલ
યુનિવર્સિટી ”મા તેઓ અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે ગવર્નમેન્ટના વિષયમા એઓ ઇંગ્લેન્ડના
એ જ નવન જોમસનના વિચારક છે તેઓ આન વિદ્વાન નથી પરંતુ ખરેખરા તત્ત્વચિંતક
છે. તેમની દૃષ્ટિ તત્ત્વવેત્તાની જેમ વિશાળ અને ગહન છે તેઓ હાલના રાજકીય અને
સામાજિક બંધારણને ઝીણવટથી તપાસી તેમા રહેલા દોષો નિબાલગતાથી અને સ્પષ્ટતાથી
આપણને બતાવી દે છે અને તે દૂર કરવાના ઉપાયો જગ પશુ સંપ્રદાય પિતા સૂચવે છે
તેમની દલીલો સીધી સરલ, સચોટ અને ન્યાયપુરસ્કર હોય છે ઘણી વાર એમના સૂચનો
વિનયવાદથી ભરેલા હોય આપણને ચોક્કસ મૂકે છે ખરી ‘સમતા’ના તે ભક્ત છે તેમના
વિચારો આપણને ઘણી વાર સ્તબ્ધ કરી મૂકે છે અને આપણા મનમા દમ્બરો વિચારોની
પરખા ઉત્પન્ન કરતા બધ છે એમની વિદ્વતા લાક્ષણિક છે તેનો ઉપયોગ તે જરા પણ
ખોટા કોઈ કે દોષ કર્યા વગર કરી શકે છે આ સમર્થ વિચારક અને તેના વિચારોની અસર
તેણે એક વખત આ યા પછી આપણામા દૃષ્ટિવિશાળતા આ રા રગર રહેતી જ નથી

એમણે એમના એ છે ના પુસ્તકમા એક વિષ્ટ પ્રશ્નોત્તર મુદ્દા ઉઠેલ કર્યો છે સત્તા-
પણ તે રાજ્યગત્તા હો કે ખીલ કોઇ સત્તા હો—અને સામાન્ય જનને ઘણી વાર અધકામણમા
આવવું પડે છે આ અધકામણો પણ મહત્વના મુદ્દાઓ પર હોય છે આવી અધકામણોમા
સત્તાધીશો હમેશા ખરા નથી હોતા, અથવા ખગ હોય જ એમ માનવું જૂલભરેલું છે ત્યારે
આવા પ્રસંગોએ શું કરવું ? શું સત્તાવાળાઓએ સામાન્ય જનતાને દાખી દેવી કે પ્રજા
જનોએ સત્તાની સામે બળવો કરવો ? સામાન્ય વ્યક્તિએ સત્તાની આપણુદીના અન્યાયો
મૂળે મોટે સદન કરવા કે તેનો સામી જાતીએ સામનો કરવો ? સત્તાના ખોટા દોર સામે
જો સામાન્ય જન સામે નથી થતો, જો ને મૂળે મોટે બધુ શકન કરી લે છે તો તે એક
એની જાતની માનસિક જડતામા જડકાઇ બધ છે કે તેમાથી પોતાની જાતને ઊઠાવવી તેને
અશક્ય થઇ પડે છે આ ઉપરાંત ગત્તાધીશોની માન્યતા તો સખળ અને છે કે, આવા દોરથી જ
પ્રજા પાસરી રહેવાની પ્રજાની આવી જડતામા સતતતા ખીલે જ કરાયો ? ત્યારે આખી
પ્રજા સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા મથી ગદી હોય છે, જારે જીવલેણ યુદ્ધ મડાવા હોય છે
ત્યારે એવા પણ પડ્યા હોય છે, કે જેઓને આ બધું નકામુ લાગે, ચાહુ લાગે આવા લોકો
“ પતજનિ ” અને “ કેન્ટ ” ના દાખવાઓ આખી દલીલો કરે છે કે, આવા મહાન પુરોષોએ
પણ યુદ્ધ આપતા હતા ત્યારે તેમા શાગ લીધો ન હતો, તેઓ તો પોતાના કામમા જ
મગ્ન હતા, એમને યુદ્ધમા જરાએ રસ નહોતો અધકચર વિદ્વાનો અને કહેવાતા
શુદ્ધિવાદીઓ આવા વલણના હોય છે પરંતુ તેઓ નથી સમજતા કે બધા કાઇ “ પતજનિ ”
કે “ કેન્ટ ” નથી વળી એ મહાપુરોષોએ બતાવેલી “ તટસ્થતા ” એ કાઇ મૂળે મોટે
સત્તાનો લુપ્ત સદો લેવાની પ્રાણુધાતક ‘ટેવ’ ના કહેવાય “ તટસ્થતા ” અને “ અવિચારી
કબૂલાત ” (acquiescence) વચ્ચે ઉત્તર અને દક્ષિણ જોડેલા તફાવત છે ગ્રો
લાર્ડીએ તો “ Studies in the Problems of Sovereignty ” થી માદીને તે

“ Grammar of Politics ” સુધી અને ત્યારપછીથી છેક “ Liberty in the Democratic State ” સુધીની પોતાની પુસ્તકમાલામાં કોઈ પણ સત્તાની આવા હક્કોને સાફ સાફ ઇન્કાર કર્યો છે.

પ્રો. લારકીએ ચાર મુદ્દાઓ ખાસ સ્પષ્ટ કર્યા છે:—

- ૧ રાજ્ય સર્વસત્તાધીશ છે, એ વાત તદ્દન ખોટી છે. સમવાયી તંત્રવાળા સમાજમાં રાજ્ય માત્ર એક તંત્ર છે.
- ૨ રાજ્યે પણ બીજી સંસ્થાઓ અથવા તંત્રોની માફક પોતાની ફરજ અદા કરીને પ્રજાનનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ મેળવવાં જ જોઈએ. રાજ્ય માટે આ ખાસ અનિવાર્ય છે.
- ૩ કાયદામાં હુકમનું તત્ત્વ અથવા કાયદાનું ફરજિયાતપણું એ એનું ખાસ તત્ત્વ નથી, પરંતુ કાયદો એ જોકે એવી વસ્તુ છે કે જેમાં સામાજિક અનુભવો વ્યક્ત થાય છે. મનુષ્યેચ્છાઓ પૂરી પાડવાનું અને તેને નિયમનમાં રાખવાનું તે એક સાધન છે.
- ૪ જેમ વ્યક્તિની કિંમત તેના આગિત્યબળથી મમાય છે, તેવી જ રીતે રાજ્યની કિંમત પણ તેના આગિત્યબળથી જ વ્યક્તી જોઈએ.

એમનાં એ વર્ષ પૂર્વે માંભળેલાં બ્યાખ્યાનો સાંભળતી વખતે અને એમના આ હેલામાં હેલા પુસ્તકમાંના ઉપરોક્ત મુદ્દાઓ વાચતી વખતે મને એક જ લાગણી થએલી. મને એમ જ લાગતું કે જાણે કોઈ ગાંધીજીના “ સત્યાગ્રહ ” ની મીમાંસા કરતું ન હોય !

પરંતુ આપણા દેશમાં તો “ સત્યાગ્રહ ”નું આચરણ થાય છે—જોણું કોઈ એ સુંદર રીતે પ્રગટ થએલાં પુસ્તક—“ પોથીમાંના રિંગણા ” જેવું છે ? આણું નહીં સર્જન ત્યારે આપણે ત્યાં થઈ રહ્યું છે ત્યારે હજી પણ “ ફારકીઝમ ” (ફાળીઝમ) “ સોવિયેટ રશિયા ” અને “ લીગ ઓફ નેશન્સ ” તરફ એકીતરસે આશ્ચર્યચકિત થઈ શુ કામ જોઈ રહેતું ?

રાજકારણ વિષયના વિચારોમાં જે ખૂબ જ્વલન, જીવનું અને મર્જક છે તે “ સત્યાગ્રહ ”માં છે કે નહિ એની કોઈને કુશકા યત્ની હોય તો તેને પ્રો. લારકીનું આ પુસ્તક વાંચવાની મારી આગ્રહપૂર્વક લેલામણુ છે.

પશ્ચિમના જૂના પુરાણા થએલા રાજકીય વિષયના મુદ્દાઓને પોષ્ટની માફક ઓલી જવામાં આપણે એવા ટેવાઈ ગયા છીએ કે આવાં નવાં વિચારવહેણો આવે છે ત્યારે આપણને તાજગી અને એમ મળે છે.

આત્માપાલનની કિંમતની આંકણીમાં કેટલી જાંઘી અતિશયોક્તિ થાય છે તેના ઉપર પ્રો. લારકીએ ઠીક ભાર મૂક્યો છે. અજાત, તેની કેટલીક મર્યાદિત ઉપયોગિતા છે; પરંતુ અમર્યાદિત અને અંધ આત્માપાલનમાં કેટલો જાંઘી લાગે છે તે તેમણે સારી રીતે ગતાવ્યો છે. એઓ લખે છે: “ આપણે હમેશાં કહીએ છીએ કે પ્રજાની (આપણી) સમિતિ ઉપર આધાર રાખતાં રાજ્યનાં કૃત્રી વાસ્તે પ્રજા (આપણે) જવાબદાર નથી. અમૃતમરની કતલ આપણને અમર કરતી નથી, જહુ જહુ તો તે મામે આપણે માત્ર મોતો વિરોધ કરી બેસી રહીએ છીએ. આ આપણી ફક્ત વિદ્યાતક જડતા નથી, પરંતુ પ્રજા તરીકેની ‘ ફરજ-ચૂક ’ છે. આપણી સલામતી ખાતર બીજે અન્યાય થતો હોય તો આપણે નીરાતે સાંપી લાઇએ છીએ. આણું મૌન એ ‘ અવિચારી કબૂલાત ’ છે અને આમ અન્યાયની સામે નહિ થવાની કુટેવથી આપણે આપણી પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર આવતી તરાપોને પણ જોઈ શકતા નથી. ” આ એમના નિબંધનો સુખ્ય મુદ્દો છે.

તેઓ વારવાર લાર મૂકી જણાવે છે કે —અન્યાયનો વિરોધ નહિ કરવાથી અને તેની સામે નહિ થવાથી, આપણે પોતાના ખરા હક્કો માટે લડનારને નિર્મળ બનાવીએ છીએ અને સત્તાના દોરને મજબૂત કરી મૂકીએ છીએ આવી મૂંઝે મોઢે સહી લેવાની, વિચાર વિના કબૂલી લેવાની ટેવ આપણામાં નાસકારક જડતા ઉત્પન્ન કરે છે અને દરેક ‘આપખુદી’ આવી જડતા ઉપર જ નક્કી રહેલી હોય છે આવી વખતે આઠાપાલન ન કરવું, આઠા તોડવી, એ એકલો આપણો હક્ક નથી, પણ ફરજ છે

ગાંધીજીના ઉપદેશનું સ્મરણ કરાવતા સંજોગથી પ્રો. લારકી કહે છે કે —“જે કોઈ જુઠાણાને, અન્યાયને કબૂલી લે છે તે કદી સ્વતંત્ર રહેતો નથી” ગાંધીજીના “સત્યાગ્રહ”ને સમાજહિતની વિરુદ્ધ ગણનાગ દીકાકારોને પ્રો. લારકીના નીચેના મતદર્શનથી જળરો આધાત લાગશે પ્રો. લખે છે કે —“રાજ્યકર્તાને, તેનું ખરું બળ શેના ઉપર આધાર રાખે છે, —પ્રજાની સંમતિ ઉપર—તેનું લાન કરાવવાનો જે આગ્રહ ધરે તે જ ખરા પ્રજાજન છે”

ગાંધીજીએ ઘણી વાર કહેલું છે કે રાજ્ય તેના પશુબળ ઉપર નથી ટકતું, પણ પ્રજાના વિશ્વાસ, પ્રેમ અને સહકાર ઉપર ટકે છે. પ્રજાનો આ સહકાર બળાત્કારથી નથી મેળવાતો, પણ વિશ્વાસ સંપાદન કરી મેળવાય છે અને જે ક્ષણે રાજ્યસત્તા આપખુદીથી વર્તે કે તે જ ક્ષણે આ સહકાર આપવો પ્રજાએ બંધ કરવો જોઈએ

આમ પ્રો. કહે છે તે વાજબી છે કે —“રાજ્ય પોતાના ચારિત્ર્યમયથી જ આઠા પગાવી શકે છે” રાજ્ય પોતાની પ્રજાના આત્મલાનના બળની મામે કદી ચક્ર શકતું નથી પ્રજામાં જ્યાં ‘આપખુદી’નો સામનો કરવાની ઇચ્છાશક્તિ નથી ત્યાં જ ‘આપખુદી’ રહી શકે છે.

ઘણાને એમ લાગશે કે “આત્મલાન”ના આ સિદ્ધાંતથી રાજકીય આઠાપાલન બહુ જ મર્યાદિત બની જાય છે અને સત્તાના દોરની મામે થવાની ટેવથી અસંજકતા આપવાની પ્રો. લારકી આ દલીલને આગાદ ઉરાડી દે છે તેઓ જણાવે છે કે —“જો કોઈ કોઈ અન્યાયો થયા હશે તો જ લોકો સત્તાની સામે થશે અને ગમે તે ભોગે તે સત્તાને જડ મૂળથી ઉખેડી નાખશે” બર્કના કહેવા પ્રમાણે આવા અન્યાયોના પરિણામે જ બળાત્કાર થાય છે પ્રો. લારકીની પણ આ જ ચિદ્રિષ્ટા છે, આત્મ રો. વધારે સીધી, સ્પષ્ટ અને ગચોટ છે અને તેટલા પૂરતી તે સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતને મદદરૂપ છે પ્રો. આખરે જણાવે છે કે —“શાંતિ ગમે તે ભોગે મેળવી શકાય સુલેહશાંતિ, નિયમ-ન્યવસ્થાના પ્રેમીઓએ જણવું જોઈએ કે મૃત્યુ પણ એક એવી જ શાંતિ અને ન્યવસ્થા છે પણ આ કાષ્ઠ ધોય ન ગણાય બ્યવસ્થિત આઠાલગ હમેશા અનીતિમય અન્યાયમાથી પરિણમે છે આવા અન્યાયો પ્રજા પામે બળવાઓ કરાવે છે. માટે જ્યાં જ્યાં ‘આપખુદી’ દેખાય ત્યાં ત્યાં તેના સખત વિરોધ કરવો જ કોઈનું પણ—રાજ્યનું પણ—આધન આઠાપાલન ન કરવું જો આટલું નહિ કરીએ તો સત્ય, ન્યાય અને હક્કને હમેશ માટે વનવરો ભોગવવો પડશે સ્વતંત્રતાની ખરી કિંમત આવા વિરોધ કરવામાં, ‘આપખુદી’નો સામનો કરવામાં જ છે દરેકનો આ ધ્યાનમંત્ર હોવો જોઈએ”

પ્રો. લારકીનું આ પુસ્તક તેના આ પહેલા જ નિબંધ માટે—જો કે તેમાં બીજા નિબંધો છે છતાં દરેક વિદ્યાર્થીના ધરમાં હોવું જોઈએ, એમ મારું માનવું છે

ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજી

ગૂજરાતની વનરૂપતિઓ

વનરૂપતિઓના મહિમા

ઇમર્સન કહે છે 'Trees are imperfect men, અર્થાત્ વૃક્ષો એ અપૂર્ણ માનવીઓ છે' આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓને તરુમહિમાની સારી પિછાન હતી 'તરુ' શબ્દ જ કેટલો અર્થપૂર્ણ છે । તરન્તિ આપદ ઇમેન ઇતિ તરુ^૧ અર્થાત્ જેના વડે મનુષ્યો દુ ખ તરી જાય એ તર = ઝાડ આ એક જ અર્થમાં તરુમહિમાના અનેક ગ્રંથોનો નિષ્કર્ષ આવી જાય છે^૨

હિંદુ મસ્કૃતિનો વિસ્તાર વૃક્ષપ્રચૂર વનમાં થયો છે કવિવર ગ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર હિંદુ મસ્કૃતિને 'તથોવનની મસ્કૃતિ'^૩ કહે છે અને તે યોગ્ય જ છે જેટલું ઊંચું સ્થાન વૃક્ષોને હિંદુ-સાહિત્યમાં અપાયલું છે એટલું ખીછ કોઇ પણ ગ્રન્થના સાહિત્યમાં અપાયલું નથી અને હોય પણ ક્યાંથી ? ખીછ ગ્રન્થોની મસ્કૃતિનો વિસ્તાર વનમાં નથી થયેલો મંદની માફક ગ્રેવને નહિ પણ વીગની માફક ગ્રેવને જ ઇચ્છનાગ આર્યો જીવનગ્રહ્યના અટપટા કોવડા ઉકલવાને વનમાં જ સીધાન્યા હતા હિંદુ મસ્કૃતિનું ચિત્ર ન્યારે કોઇ કલાકાર દોગશે ત્યારે તેને વન વિના નહિ ચાલે

અતિથિ પધારે ત્યારે તેની કુશળતા સાથે વૃક્ષોની કુશળતા પણ હિંદુ કવિઓ જ પૂછે વરતતુ શિષ્ય કૌત્સને કુશન સમાચાર પૂછતા રથુ 'સુતનિર્વિશેષ આગ્રમપાદપો'ની ખબર પૂછે છે^૪

અને વૃક્ષોને વદન પણ હિંદુ કવિઓ જ કરે 'જો દેહમર્પયતિ ચાન્દ્યસુસસ્ય દ્વિતોઃ । તસ્મૈ ઘડાન્ય ગુરવે તરવે નમોઽસ્તુ ॥ (મયમૃતિ) એ વદાન્ય ગુરુતુ'પ તરુઓને અમાગ નમસ્કાર । ઠેવી અજન્મ ભક્તિ ।

સૌંદર્યની મૂર્તિમમાં પાર્વતીજીએ દેવદારના વૃક્ષનું 'અપત્ય વાત્સલ્ય' કર્યું છે ગૌરીએ પોતાના હૃદયનો ગમ પામને એ દેવગરુને ઉછેર્યું હતું એ રમિક કથા કોણ નથી જાણતું ? વન્ય ગજના કપોલધર્મણ્યથી એ અપત્યતુલ્ય દેવદારની છાંય ઉઝરડાય છે ગૌરીને આ દસ્ય જોઇ ભારે દુ ખ ચાય છે અને એથી જ એ તેની રક્ષા માટે શિવજીના કુબોદર નામના અનુચરને ત્યા આગમ રોકે છે । આ આખોય પ્રમગ કેટલો ભન્ય છે !

૧ અમરકોષના ટીકાકાર હોદરવામીએ આ વ્યાખ્યા આપેલી છે

૨ એક અજેલ ગ્રંથનેખે પણ વૃક્ષો માટે નીચેના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે " Soil formers, soil fixers, soil improvers, preventers of floods, sanitary agents, suppliers of natural blessing and beautifiers of the earth "

૩ જુઓ 'Message of the Forest' નામનું એમનું મનનીય વ્યાખ્યાન

૪ આધારવન્યપ્રમુલે પ્રયત્નૈ સર્વધિતાનામ્ સુતનિર્વિશેષમ્ ।

ક્ષત્રિન્ન વાપ્વાદિરુપદ્ધવો ન ધમચ્છિદાનાધમપાદવાનામ્ ॥

જર્મન, ગ્રીક અને રોમન જેવી પ્રાચીન પ્રજાઓ પણ વૃક્ષોની લક્ષ્મી હતી. પ્રાચીન જર્મન કાગદામાં જાડની ઢાલ ઉતારનારને દેહાત્તહની શિક્ષા દગ્ધમાવવામાં આવતી. ગ્રીક અને રોમનને મન પવિત્ર એવા સાધ્યપ્રસ વૃક્ષના કોષ્ટ પણ અગત્ય હોત કરનાર વ્યક્તિને આકરાના આકરે દડ બોગવવો પડતો. રોમના ફોરમમાં-રોમન સરકૃતિના કેન્દ્રસમાં સ્થળમાં-રોમની સ્થાપના કરનાર રોમ્યુલસે અશુરનું જાડ વાંચ્યું હતું. જ્યારે એ જાડ કરમાઈ ગયેલું ત્યારે આખી પ્રજા વિચારમાં પડી ગઈ હતી. રીનવેડમાં કેટલાક વૃક્ષો અદ્યપિ પવિત્ર મનાય છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

પણ અત્યારે આપણા વનોતી-વૃક્ષોની સી દુર્દશા છે? અદ્રિતનગરો પોતાના હૃદયનો રસ પાછને દેવદારને ઉછેર્યું હતું હાલ વૃક્ષારોપણ માટે આવી ધગચ કાનામાં છે. વૃક્ષની ઝાલ ખરાગ રીતે ઉગ્રગામ્યની જોખને ગૂંજગતના વનસ્પતિશાસ્ત્રી સ્વ જયકૃષ્ણલાલની આખોમાં આસુ બેલરાતા આ લેખકે પ્રત્યક્ષ જોયા છે. પણ ફોરેસ્ટ ઓફિસરોને કે અન્ય કોઈને એની કશીયે પડી નથી. અત્યારે પ્રતિવર્ષ લાખો જાડો કપાઈ રહ્યા છે, લીવીછમ દેશ-શસ્ત્ર સ્થામય ભારત-આજે ઉજ્જડ મનના લાગ્યો કે પચમહાલના ઘાટા જગ્યો હાલ ક્યા છે? પાવાગઢની વિપુલ વૃક્ષગણિ અત્યારે નથી એમ કહ્યું તો કોઈ અત્યુક્તિ ન ધારે. ડાંગનું વિશાળ જંગલ કોઈ કુશળ વનચક્ષક વિના ઝાખગના જંગલ જેવું લાગે છે જે ઓખામંડળમાં ચુગળના લાખો જાડ અને કટાળા ચોરના વન હતા તે ઓખામંડળમાં હાલ દાતણો કગાળીથી સ્ત્રીમરમાં આવે છે. ઠાકિયાવાડ અને કચ્છ વૃક્ષહીન થયા છે. વનવિદ્યા- (Forestry) ના એકાદ નિષ્ણાત લક્ષ્મીની ગૂંજરાત રાહ જોઈ રહ્યું છે. ગૂંજરાતની વનશ્રી ખડિત થઈ છે. ગૂંજરાત-ઠાકિયાવાડનો દરિયાકિનારો કોઈ કુશળ marine engineer વિના વંદ્યો દીસે છે. આપણા રાજ્યોને અને શ્રીમતોને આખો જ ક્યા છે કે તેઓ આ મહારલીલા જુઓ અને વિચાર કરે. શિકાગના ગોખીન રાજ્યો પણ હવે ક્યા રહ્યા છે કે તે નિમિત્તે પણ જગ્યો સચનાય.

વૃક્ષારોપણ

“આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ પચમહાભૂતોમાં પાર્થિવ તત્ત્વને પ્રધાનપદ આપેલું છે, કારણ એના ઉપર જ મર્વ સહિતો આધાર છે. પનમૂત-પાર્થિવ તત્ત્વને એક છેડે માગી છે અને બીજે છેડે મનુષ્ય છે. આ નિજી પૃથ્વી ગણ્ય પ્રાણીઓને અને સર્પિંદ્ર માનવજાતને અન્ન આપે છે. એ જીવનનિહીન પૃથ્વી અને પ્રાણી વચ્ચેનો સેતુ વનસ્પતિ-ઔષધિ અને વૃક્ષ છે. સર્વ પ્રાણીઓ પૃથ્વીનો રસ લાખને જ જીવે છે, પણ એ બધો રસ વનસ્પતિ દ્વારા મળે છે. જે વનસ્પતિ દ્વારા એ ન મળે તો સીધી રીતે પૃથ્વીને ચૂસીને પોતાનું જીવન નિભાવી શકે એની પ્રાણીઓની અને મનુષ્યોની શક્તિ નથી. રૂખ, મગ, ઘાસ, ગાયનું દૂધ એ બધાની ઉત્પત્તિ વનસ્પતિમાથી જ છે-વનસ્પતિ જીમિમાંથી પ્રાણુ-હન કરે છે અને તેથી જ એને પૃથ્વીમાતાના સ્તનરૂપ કહેલી છે-પૃથ્વીમાતાનો પ્રાણુરમ, વનસ્પતિ દ્વારા લાખને પોતાનું જીવન ચલાવે છે.

“પરંતુ એ વનસ્પતિનો આપણે આહાર દ્વારા જ નહિ પણ બીજા અનેક પ્રકારનાં

સંહારકાર્યોથી નાશ કરીએ છીએ, અને એ નાશના પ્રમાણમાં આપણે એનો ઉછેર કરતા નથી. આપણાં ઘર, ઈંદન વગેરે વનસ્પતિમાંથી જ મેળવીએ છીએ. જે જે દેશોમાં અરણ્યો નષ્ટ થયેલાં છે તે તે દેશોમાં જુદી જોડી થયેલી છે. એ દેશના પડિતોએ તેમને એતાવેલા કે તમો વનસ્પતિનો ઉછેર કરો, નહિ તો વરસાદ જોઈએ થવાને લીધે સમસ્ત દેશ મરજીમિ થઈ જશે—એ તમારું મત્યુચ્ચેદ છે. એમણે આ મત્યુચ્ચેદ ટાળવાના ઉપાય તરીકે ત્યાંના વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યેક વર્ષે એકેક વૃક્ષ રોપવાની સૂચના કરી અને પ્રમુખોના દરેકને ઉત્સવ પ્રસંગે એકેક ગાડ રોપવાનો નિયમ દરાવ્યો. આમ અનેક પ્રકારે વનસ્પતિની મુનઃ પ્રતિષ્ઠા થવાથી, એ દેશમાં વરસાદ પાછો વધવા લાગ્યો છે. આપણે પણ અત્યારથી સાવધાન નહિ થઈએ તો આપણું મત્યુ સંગીપ આવતું જાય છે. રાજપૂતાનાની પાસેનું બ્રહ્માવર્ત—સારસ્વતી અને દશદત્તીની વચમાંનું બ્રહ્માવર્ત—પહેલાં નદી અને વનસ્પતિઓથી ભરેલું હતું. અને તેથી જ બ્રહ્માવર્તને આગાવર્તનું મુખ્ય સ્થાન ગણેલું છે. તેને સમસ્ત તીર્થોમાં આદિતીર્થ ગણેલું છે. પરંતુ જંગલનો નાશ કરવાથી તે જ બ્રહ્માવર્ત આજ મરજીમિ થઈ પડ્યું છે. એ રણે મહેસાણા અને ફોલો-પર્ગત આક્રમણ કર્યું છે અને અહીં પણ ધીરે ધીરે જુદી કમી થવાથી રણ આગળ વધે છે. આ અવસ્થામાં મત્યુ ઉપર પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાનો મુખ્ય ઉપાય વનસ્પતિને ઉછેરવાનો છે. કેટલાયે દેશ મત્યુ ઉપર વિજ્ય મેળવવાને કમર કસીને મહેનત કરી રહ્યા છે, અને તેમાં કેટલાક વિજ્ય મેળવ્યો છે. જે ભારતવર્ષમાં અપિઓએ વનસ્પતિને આશ્રયે જ આશ્રમો અને મંદિરો સ્થાપેલાં અને સાધના કરેલી અને જે દેશમાં વનસ્પતિ પૂજ્ય ગણાય તે પવિત્ર પ્રાચીન દેશ વનસ્પતિ ઉછેરવામાં પાછળ પડશે ? ... ”

ગૂજરાતમાં વનસ્પતિઓ ઉપરનું સાહિત્ય

ગૂજરાતમાં હજારો જુદી જુદી જાતની વનસ્પતિઓ યાય છે, પણ શોકની વાત છે કે, કોઈ પણ દેશી યા પરેશી વિદ્વાને ગૂજરાતની વનસ્પતિઓ ઉપર એક પણ પુસ્તક લખ્યું નથી. મુરોષિયન વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ (એકાદ બે હિંદી વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓના અપવાદ સિવાય) હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા પ્રાંતોની વનસ્પતિઓ ઉપર નાનાં મોટાં ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ડેવીડ પ્રેઈનનું ‘બેંગાલ પ્લેન્ટ્સ’, કુધીનું ‘ગેનેટીક ફ્લોરા’, હેબ્રન્સનો ‘ફ્લોરા ઓફ ધી સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સીઝ’, જેનલનો ‘ફ્લોરા ઓફ મદ્રાસ’, કર્નલ લેન્ગરનો ‘પંજાબ પ્લેન્ટ્સ’, કોલેટનો ‘ફ્લોરા સીગલેન્સીઝ’, બર્ડલનો ‘ફ્લોરા ઓફ બલુચિસ્તાન’, રાયબહાદુર ઉપેન્દ્રનાથ કાંછણાદૃત ‘ફ્લોરા ઓફ આસામ’, કથેગોંટ અને રોયલકૃત ‘પ્લેન્ટ્સ ઓફ કાશ્મીર’, વોલીસ અને બર્ડલકૃત ‘પ્લેન્ટ્સ ઓફ નેપાલ’, બર્ડલ અને સ્મીથકૃત ‘પ્લેન્ટ્સ ઓફ ભુતાન એન્ડ સીકીમ’, મુરેનું ‘પ્લેન્ટ્સ એન્ડ ડ્રૂઝ ઓફ સિન્ધ’, ચિંપોન્ડર કૂકનો ‘બોમ્બે ફ્લોરા’, ડાલગેલનો ‘બોમ્બે ફ્લોરા’, નેપર્નનું ‘ફ્લોરાવર્સિંગ પ્લેન્ટ્સ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા’, ટેલબેટનો ‘ફ્લોરા ઓફ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી’—ઇત્યાદિ સાહિત્યમાં ગૂજરાતનું નામ નથી એ જોઈ કયા ગૂજરાતીને નહિ લાગી આવે? જો આપણે ક્યાંકને ગૂજરાતમાં ગણીએ—અને તે ગણતું જ જોઈએ—તો ફાધર બેલ્ટરે ‘જરનલ ઓફ બોમ્બે

૧ સાંવિનિકેતનના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. સિવિગોદન સેનનું ‘જ્ઞાપરોપણ નિમિત્તે કરેલું’ પ્રવચન—‘પ્રધાન’ પુસ્તક ૧, અંક ૩.

નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'ના બીજા વોલ્યુમમાં 'થેપર્સ ઓન ઇન્ડિયન બોટેની' એ નામના લેખમાં 'કચ્છનો ફલોરા' આપેલો છે. એ વિદ્વાને એ જ રીતે પચગીની અને સીલોનના ફલોરા લખ્યા છે. બોમ્બે ગેઝેટિયરના બોટેની વોલ્યુમ ૨૫ માં 'ગૂજરાત ફ્લોરા' વિષે એક નજીવું પ્રકરણ છે. એમાં ફક્ત મુખ્ય એવાં ૧૨૪ ઝાડોની નોંધ છે. આ સિવાય અંગ્રેજીમાં કે ગૂજરાતીમાં ગૂજરાતની વનસ્પતિઓ ઉપર એક પણ સ્વતંત્ર પુસ્તક નથી.

ગિરનાર અને ગિરનાં જંગલોનો ફલોરા (ફલોરા એટલે સમુખ્ય વનસ્પતિઓનો સંગ્રહ) હજી કાષ્ટએ લખ્યો નથી. આજી, પાવાગઢ, રાજપીપળા હિલ્સ, ડાંગનાં જંગલ, વાંસદાનાં જંગલ-આ બધાના 'ફલોરા' હજી કાષ્ટએ લખ્યા નથી. આ ક્ષેત્ર તદ્દન અક્ષુણ્ણ જ રહ્યું છે. આ અક્ષુણ્ણ પથ ઉપર વિજ્યા પ્રસ્થાન કરનાર એકના એક ગૂજરાતના ગૌરવરૂપ સ્વ. જયકૃષ્ણભાઈ ઇન્દ્રજી, પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈએ 'બરડા ડુંગરની જડીભુટ્ટીઓ અથવા વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને કચ્છની જડીભુટ્ટીઓ-આ બે કીમતી પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ બે પુસ્તકો માટે ગૂજરાત જરૂર ગર્વ લઇ શકે છે. ગૂજરાતના દુર્ભાગ્યે એ મહાપુરુષ હવે આપણી વચમાં રહ્યા નથી-દેવલોક પામ્યા છે. વનસ્પતિના અભ્યાસ પાછળ એ મહાપુરુષે બેખ લીધો હતો.

“વનસ્પતિશાસ્ત્ર”

સ્વ. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી આ ચિરંજીવ ગ્રંથ ગૂજરાતી સાહિત્યની શોભારૂપ છે. હિંદુસ્તાનની કાષ્ટ પણ પ્રાંતિક ભાષામાં હજી સુધી આવેા સુંદર ગ્રંથ કાષ્ટએ લખ્યો નથી. આ ગ્રંથ એમની વનસ્પતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનના નિષ્કર્ષરૂપ છે. એમાંની દરેક વનસ્પતિનું વર્ણન એ વનસ્પતિ આગળ બેસીને જ લખાયેલું છે. પાન, ફૂલ, બીજ, ખુંકસર, સ્પીકસર, સ્પીકસરાગમુખ, પરાગ-પ્રત્યાદિનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ આપણને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે. ટૂંકમાં કહું તો એ બેનમૂન ગ્રંથની લીટીએ લીટીએ ચોક્કસતા છે, અપૂર્વતા છે, રસિકતા છે. કેટલીક મંદિગ્ધ વનસ્પતિઓનો એમાં પહેલી જ વાર નિર્ણય થયેલો બેવામાં આવે છે. અંગ્રેજ વિદ્વાનોના ગ્રંથોને લુલાવે એવો આ અપૂર્વ ગ્રંથ બેઘને હરકાઠ ગૂજરાતીની છાતી ઉઘળો.

તેમનો બીજો ગ્રંથ 'કચ્છની જડીભુટ્ટીઓ' એ પણ અનેક દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથ-રત્નનાં મૂલ્ય હજી સુધી કાષ્ટ ગૂજરાતી ઝવેરીએ મૂલ્યાંકન નથી. ગૂજરાતના એ લિનિયસને આપણા સર્વનાં વદન હો !

વનસ્પતિશાસ્ત્રનો પરિચય

વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) એ ઘણું જ સુંદર સાયન્સ છે. સાયન્સમાં જ સુંદર છે; પણ વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવું રમિક, સહેલાઈથી શીખી શકાય એવું, અગત્યનું સાયન્સ ખીન્નું નથી. વનસ્પતિશાસ્ત્રનું અતિમ ધ્યેય શું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એક યુરોપીય વિદ્વાન નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

૧ અપુખ્ત વનસ્પતિઓ (Cryptogamia)-જેમાં હ સરાજ (ferns), લીચન્સ, સમુદ્રવનસ્પતિ (Algae) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે-તેની તો ટું વાત જ નથી કરતો. યુરોપિયન વિદ્વાનોએ આ એકેક વર્ગ ઉપર નોખાનોખા પુસ્તકો-જેવા કે ક્રાઇસ્ટ બ્લેચરકેટ 'ફર્ન્સ' એન્ડ બોમ્બે-વગેરે લખ્યાં છે. સમુદ્ર વનસ્પતિ (Algae)નો વિષય લઈને અર્થાત્ વનસ્પતિશાસ્ત્ર Botany-લઈને m. sc. થનાર પ્રથમ ગૂજરાતી રા. સુરેશ દીક્ષિત આ વિષય ઉપર ન્યારે કઈ લખે ત્યારે ખરું.

“ સરજનહારે સર્જેલા એક મહાન વિભાગ સાથે સંસર્ગમાં આવતું, યુદ્ધિપુર સરના અવલોકનથી તેના વિવિધ રૂપોને નિહાળવા, દૃષ્ટિ અને વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ કરીને તેના રવરૂપના સૌંદર્યને શિક્ષિત મનોવૃત્તિથી નિહાળવું તેમાં રહેલા સૌંદર્યને સાચી રમવૃત્તિથી પિછાનવું—આ બધાને વનસ્પતિશાસ્ત્રના અનિમ ધ્યેય તરીકે ગણી શકાય

“ પાનનું પૂર્ણ રનરૂપ, પુકેસરની મૃદુતા, ડાહી ઉપરના નાના નાના મિંદુઓ, તે પ્રત્યેક મિંદુનું બળુવા ચોમ્ય રહસ્ય, અદ્ભુત નિમ્નિતતાથી થતું પ્રત્યેક વનસ્પતિનું ઘટન (Organization) અને સર્વધન—આ બધું બંધુકા અને જોયા પછી પ્રભુના અનત અને અગાધ જ્ઞાન માટે ખરેખર માન અને સાચી લક્ષિત પ્રગટે છે અને જીવન ઉદ્ધત બને છે

“ જ્ઞાનની ઝમકારાથી અબ્બ ઝમેલા આ જમાનામાં અને વધુ સ્પષ્ટ કરું તો અનેક અનુપયોગી બાબતોથી કલુષિત થયેલા આજના વાતાવરણમાં, વિચાર કરવાની શક્તિ જરા પણ વધી નથી છતાં, નાની મોની અનેક વસ્તુઓનો વિચાર કર્યા કરવાથી ઉત્પન્ન થતા શારીરિક અને માનસિક શ્રમને કીધે પણ આરામની જરૂર તો જણાય છે જ આવે વખતે વનસ્પતિના સૌંદર્યનું પાન કરવાની જોને ટેવ પડી ગઇ હોય તેવાઓને માટે તો એ ટેવ—લત—ખરેખર વિશ્રામસ્થાનરૂપ થઈ પડે છે. ખળખળ વહેતા ઝરાઓના કલકલ નિનાદ, અગણિત પક્ષીઓનું મધુર સંગીત, પવનની લહરિથી હાલી જીકતા લાખો પદ્મામાંથી નીપજતું મુમધુર સંગીત, ‘ લીલાછમ પલ્લવમાં ઠરતો વાયુ ’—આ બધું શ્રમિત હૃદયને સાત્વન આપવા માટે પૂરતું છે પ્રકૃતિ માતા પોતાના પુસ્તકનું રવય ઉદ્ઘાટન કરી તેના ચિત્ર-વિચિત્ર તેજસ્વી પૃષ્ઠોને એક પછી એક ફેરવીને વિશ્વનિયતા પરમાત્માની અનત અને અગ્રેય શક્તિઓનો આપણને પરિચય કરાવે છે ”

સાહિત્યમાં વનસ્પતિઓનું સ્થાન

વનસ્પતિશાસ્ત્રનો પરિચય આપણા સાક્ષરો અને કવિઓને અવનની કલ્પનાઓ રકુશવશે, આપણા ચિત્રકારોની દૃષ્ટિમાં અજળ પરિવર્તન સાધશે, આપણા કારીગરોની કારીગરીમાં વૈવિધ્ય પ્રેરશે સસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિના ઉલ્લેખો અગણિત છે, બ્યારે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વનસ્પતિના વર્ણનનો સાવજ અભાવ કેમ છે ? પ્રાચીન કવિઓના કર્ણિકાર, અશોક, સમપર્ણ સ્વરૂપી ઇંદુદિ, ગધૂક, બુદ્ધ, કમલ, મુનિદ્રુમ—આ ઝાંઝેને અત્યારે ગૂજરાતમાં કયો સાક્ષર જાણે છે ? અશ્વમેધના ‘ શુદ્ધચરિત ’માં કર્ણિકાર (ગજગન્ના ઇવ ફળિકારદાસ) નો શ્લોક વાચનારા કદીએ કર્ણિકાર^૨ કયું ઝાડ હશે તે શોધે છે ખરા ? પ્રસ્તિગ્ધા કવિવિદ્યુદીપલમિદ સૂચ્યન્ત પદોપલા (સાર્કુંતલ) ઇંદુદીનું વૃક્ષ જોવાની ઇચ્છા સાક્ષરોને જન્મી છે ખરી ? પ્રસવ સપ્ત^૪પર્ણાનં

૧ A Hand-book for use in the Jungles of Western India, by F. Jell પ્રતાપના

૨ કર્ણિકાર એટલે ગરમાખાનું ઝાડ (Cassia fistula) વધુ સ્પષ્ટતા માટે જુઓ ‘ નિધનું આદર્શ ’ પૂર્વાર્ધ પા ૪૮.

૩ ઇંદુદિ એટલે ઈમારિયાનું ઝાડ, જેના ફળની વામડાના લોકો મોઢ બનાવે છે ઇમારિયા— (Balamites Roxburghii)

૪ સપ્તપર્ણ એટલે સાતરીત કેકલુમાં ખૂબ ચાય છે સીમળા દ્રાક્ષાલિ જેવા, પછી સાત પાન વાળું ઝાડ—લેડીન નામ Alstonia Scholans

મદગન્ધિમિરાદતાઃ । અલ્લયયેષ તન્નાયાઃ સપ્તધેવ પ્રસુષ્ણુઃ (રધુવંશ). એ સમપર્ણનાં મદગન્ધિ પુષ્પો જોવા ક્યા સાક્ષરનું કુતૂહલ ઉદામ બન્યું છે ? પદ્માણામિથ શોષણેન મહતા સ્વૃષ્ટા લતા માધવો ? (રત્નાવલી નાટક). આ માધવીલતાનાં પુષ્પ જોઇને ક્યા કવિએ પોતાના હૃદયને કાવ્યમાં વ્યક્ત કર્યો ? મુનિદ્રુમઃ^૨ કોરકિતઃ સિતધૃતિઃ ઘનેડમુનામન્યત સિદ્ધિકાસુતઃ (શ્રી હર્ષ). આ મુનિદ્રુમ શું હશે ? સીતાદેવ્યાઃ સ્વકરલલિતૈઃ સહકી-પલ્લવામૈઃ । અગ્રે લોલઃ ફરિકલભકો યઃ પુરા ઘર્ષિતોડમૂત ॥ અને શિશિરકટુક-ધાયઃ સ્તયાયતે સહકા^૩નામિમદલિતવિકીર્ણગ્નિનિષ્પન્દગન્ધઃ ॥ (ઉત્તરરામચરિત) સ નર્મદારોધસિ સોકરાદ્રૈર્મયદ્ધિરાનતિતનકમાલે^૪ (રધુવંશ). આ નક્તમાલનાં ફળાં શાડ અગદાવાદમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ તરફ જતાં આવે છે. એનાં સુંદર ફૂલોની માળાઓ પહેરીને રમણીઓ રાત્રે શયનગૃહમાં જતી (નક્તં અલતે इति नक्तमालः)

આવાં તો લાખો વાક્યો સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તારવી શકાય. કાષ્ઠ પુસ્તક એવું નથી કે જેમાં વનસ્પતિઓને સ્થાન નથી, ખૂદ વેદમાં પણ વનસ્પતિઓની સ્તુતિ છે. અથર્વવેદમાં અનેક વનસ્પતિઓની સુંદર સ્તુતિઓ ઋષિઓએ ગાધ છે.^૫

ત્યારે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં શી સ્થિતિ છે ? ક્યાંયે વનસ્પતિ સાથે કવિઓને ધનિષ્ઠ સંબંધ જોવામાં નથી આવતો. જે પ્રજાને વનસ્પતિઓ સાથે ધનિષ્ઠ મંબધ નથી તે પ્રજાના સાહિત્યમાં વનસ્પતિની ઉપમાઓ-રૂપકો-ક્યાંથી હોય ? ‘ જનન રંગ અને ધસીદાર કપડાં વાપરનાર સમાજમાં કાષ્ઠ પણ કવિ ક્ષોમં કેનચિદિન્દુપાણ્દુતરુણા—જેવો શ્લોક લખી શકે ખરો ?^૬ ’

આ જ શબ્દો ગૂજરાતી-હિંદી ચિત્રકારને લાગુ પડી શકે. ભરતના વાવટા ઉપર કોવિદારનું ચિત્ર હવું (જુઓ ‘ The Flags of Ancient India : Modern Review ’ Aug. 1924). હવે જે ચિત્રકાર કોવિદાર^૭ શું છે તે સમજતો જ નહિ હોય તો તે શું ચીતરશે ? આપણા ચિત્રકારો, રંગનારાઓ અને છાપક છાપનારાઓ-દરેકને વનસ્પતિનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

ગૂજરાતનાં ઉદ્યાનો

ગૂજરાતમાં શ્રીમંતો છે પણ ઉદ્યાનો નથી, એ જોઇને ગૂજરાતીઓ કલારસિક નથી એમ કાષ્ઠ કહે તો તેથી આપણને ખોટું ન લાગવું જોઇએ. કાષ્ઠ કલારસિક શ્રીમંતની પત્ની

૧ માધવીલતા બરાબર આંજા જેવાં પાનવાળી અને અતિશય સુગંધિ પુષ્પોની મોટી વેદ. *Hiptage madubloti*.

૨ મુનિદ્રુમઃ અગધિયો. *Sesbania grandiflora*.

૩ રાહકી = સાલેડી જેનો શુદ્ધ ઇસેસ અથવા કુંદક તરીકે બનરમાં વેચાય છે એ શાડ. *Boswellia serrata*.

૪ નક્તમાલ = કંજ. *Pongamia glabra*.

૫ પૃથ્વિપર્ણીની સ્તુતિ જુઓ, અથર્વ. અ, ૨-૨૫-૨. કંટલી સુંદર સ્તુતિ છે. આ પૃથ્વિપર્ણી બહુ અદ્યક્ષ વનસ્પતિ છે. ડામના જગલમાં ખૂબ થાય છે. એનો છાડ-અરે એનાં ફૂલ-પુષ્પમંડપ-ઓહોહો ! આ છાડ કવિઓ જુએ તો જરૂર તે પર કાચ રહે. *Uraria picta*.

૬ કાકા કાલેલકર.

૭ કોવિદાર એટલે *Bauhinia variegata* અર્થાત્ આપણે જેની બીડી વાળાં છોડો એ આસોનાના જેવાં પણ તેથી ધણાં મોટાં પાનવાળું રુક્ષ.

પોતાના બગીચામાં નાનાં છોડઝાડને પાણી પાતી હોય એ દ્રશ્ય હજી ગૂજરાતને જોવા મળ્યું નથી. સ્ત્રીઓ માટે આવશ્યક એવી જે ૬૪ કલાઓ વાત્સ્યાયને ગણાવી છે તેમાં એક કલા 'વૃક્ષાયુર્વેદયોગઃ' છે—અર્થાત્ છોડ કેમ રોપવા, તે કેમ વધે છે તે જોવું, પોતાનું ગૃહોદ્યાન કેમ બનાવવો—આ જ્ઞાન સ્ત્રી માટે આવશ્યક હતું (વાત્સ્યાયનનો કાલ ઇ. સ. ત્રીજો સદી). વળી દરેક સ્ત્રીએ પોતાના નાના બગીચામાં થોડાંક શાક, ધાણાછાંચ, વરિયાળી ઇત્યાદિ, અન્નમોહ, શેરડી વગેરે વાવવાં જોઈએ, એમ વાત્સ્યાયને કહેલું છે. થોડાંક સુંદર ફૂલઝાડ પણ બગીચામાં હોવાં જોઈએ.^૧

અત્યારના રડયાખડયા બાગોમાં હિંદુસ્તાનનાં સુંદર ઝાડપાતોને સ્થાન નથી. બધાં જુઓ ત્યાં એરેલિયા, કોટનસ, એકલિક્ષ—નાં રંગબેરંગી પાનોવાળા છોડવાનાં ફુડાં લાદેલાં જણાય છે. રંગૂન કીપર, રેલ્વે કીપર, એન્ડીગ્નેનમ અને પેશન ફલાવર્સની વેલો જોવામાં આવે છે. આપણાં શુભાષ, બાઇ, ચંચેડી, પારિજાતક, માધવીલતા, અશોક, કર્ણિકાર, સમપર્ણ, સ્વર્ણચંપક, ક્રોવિદાર, પૃષ્ઠિપર્ણી, પાટલા (વમંતદંતિ) વગેરે કયાંય જોવામાં નથી આવતાં. આસોપાલવ એ પ્રાચીન અશોક નથી એ યાદ રાખવું ઘટે છે. આપણે આપણું શું સારું છે તે શોધવું—સમજવું જરૂરી ગવા છીએ અને દરેકમાં પરદેશી નકલ કરતા ચાલ ગયા છીએ. એમ ન હોય તો ગૂજરાતનાં ગૃહકુળે ઉગ્મગતી ગૂજરાતજોની વેણીમાં પારિજાતક, ચંપક, બાઇ, મોગરો, બકુલ કે મધુમાલતીનાં પુષ્પો કેમ ગથી જણાતાં? શુભાષ અને બારમાસી જેવાં નિર્જીવ કુચુગો કેમ ગમે છે? અમદાવાદમાં આશ્રમના રસ્તે હબરો કરંજનાં નક્કમાલનાં—ઝાડો જોશેનાં છે, પણ અમદાવાદની કોઇ સ્ત્રીની વેણીમાં આ સુંદર ફૂલો કેમ જોવામાં આવતાં નથી? ગંરૂત કવિઓનું પ્રિય કુટજ પણ (કડાનાં ઝાડ) આપણા ઉદ્યાનોમાં નથી જણાતું. અને મદનૈકવન્ધુ ચકુલ! ઓહોહો! શી એનાં પુષ્પની ખુશખો! ચક્રાય પણ શુભંધ ન મૂકે! આપણા ઉદ્યાનો ખડકાં બોલસરી)ની ફારમથી ક્યારે મહેંડી જીકશે? બોલસરીનાં દાંતણથી દાંત ગજગત યાય, તેનાં પુષ્પોથી આપણાં સ્ત્રી-પુરુષો બાલકો અને દેવો રીડે અને તેની સૌરભથી આપણું વાતાવરણ દિવ્ય સૌરભગ્ન બને!

આર્યો પ્રથમથી જ ઉદ્યાનોના સોખીન છે. વાત્સ્યાયનના વખતમાં દરેક મોટા શહેરની આસપાસ અનેક ઉદ્યાનો હતાં. કપિલવસ્તુની આસપાસ પાંચસો ઉદ્યાનો હતાં એમ લલિત-વિસ્તર કહે છે.^૨ નથી રહ્યાં હવે એ ઉદ્યાનો અને નથી પ્રચલિત રહી એ પ્રાચીન ઉદ્યાન-પાત્રાઓ (garden picnics)—ઉભણીઓ!

શિક્ષિત યુવાનો તરફ આશા છે

પણ આ બધું ત્યારે જ યથ શક કે જ્યારે શિક્ષિત યુવાનો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો ગ્રેમ ટ્રગવે—તે તરફ વળે ત્યારે. આટઆટલા બી. એસસી. અને એમ. એસસી. ગૂજરાતમાં છે છતાં વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં તેમના તરફથી કંઈ જ ફાળો મળ્યો નથી. શિક્ષણપદ્ધતિ દોષિત છે. વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) લઈને પાસ થનાર વિદ્યાર્થીને Structural

૧ કુન્જકામલકમલિકાગતીકુરુષ્કન્ધમાલિકાતગવન્યાવર્તજવાયુભાનન્યાંધ મહુપુષ્પાન્ધ, લ-કોશીરકપાતાલિકાંધ વૃક્ષવાટિકાંયાં ચ સ્વર્ણદલાનિ મનોજ્ઞાનિ કારયેત્ ॥ વાત્સ્યાયન કામમુત્ર-કાશી-આવૃતિ પા. ૨૨૫

૨ (જુએ Lalit-vistara ed. by Lefmann.)

પય ચોદાનશતાનિ સમન્તાન્નગસ્ય પ્રાદુર્વમ્ભૂઃ ચોદિતત્ત્વસ્ય પતિભોગાદ.

Botany નું જ્ઞાન હોય છે, પણ વૃક્ષો સાથે તેને મુદ્દલેય પરિચય હોતો નથી અમુક અમુક નૈસર્ગિક વર્ગો (Natural orders) મોટે કરી પરીક્ષામા પાસ ચલાય છે. મેડિકલ કોલેજોમાં પણ આ જ રચિત છે. કોલેજના કપાઉન્ડમાં ચર્તા ઝાડ કોષ વિદ્યાર્થી પૂરાં ભાગે જ જાણે છે ડોક્ટરોને બોટનીનું જ્ઞાન ખૂબ જ આવશ્યક છે. જે જે ડોક્ટરોએ વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓએ વનસ્પતિની દવાઓ (Indigenous Drugs) ઉપર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે જહાન લિંડલે જેવો પ્રખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી ડોક્ટરોને વનસ્પતિશાસ્ત્ર જાણવા ખૂબ ભાર દે છે. ગદ્ય મહાન લગાઇ વખતે કેટલાક ડોક્ટરો અમુક દવાઓ ન મળવાથી ખૂબ અકળાતા હતા. એવે વખતે તેમનો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેમની વહારે ધાયો હતો એક યુરોપીય વિદ્વાન આપણા વનસ્પતિ તરફના પ્રેમના અભાવ માટે નીચે પ્રમાણે સરમ કપકો આપે છે:—

“ યુરોપિયોએ જે સફળતાથી વનસ્પતિશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય પ્રચાર યુરોપમા કર્યો છે તે સફળતાથી આ દેશમા વનસ્પતિશાસ્ત્રનો પ્રચાર માત્ર આ દેશના વતનીઓ જ કરી શકે. આમા મુખ્ય બલાકામા અવા ૬-૭ માણસો પણ નહિ મળી શકે કે જે ઘાટના કોષ પણ સાધારણ જગલમા જઈને કોષ પણ છાડ-ઝાડને માત્ર પાન જોઈ ઓળખી શકે. આ ૭ સાત માણસો બાદ કરતા, જેના ધાર્મિક કાર્યોમાં એક કવચિત જ ચર્તા જગલના છાડ-સોમની બહુ જરૂર પડે છે—તેવાઓ જ જગલ તરફ તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે અને વનસ્પતિના ચમત્કાર અને હલાપણુ વિશે કશું જ જાણવા વિના તે તરફ પોતાનો અજ્ઞાનપૂર્ણ તિરસ્કાર દર્શાવી સંતોષ લાખે છે

“ જે દિવસે કેળવાયેલા બ્રાહ્મણો મોટા સોમયજ્ઞો શીખવી શકે તે કરતા પણ મૃત્તર પાકો શીખવા માટે જગલોમા જતા શીખરો તે દિવસ હિંદુસ્તાન માટે ખરી હિતિનો હશે. ”

વૈદ્યો અને વનસ્પતિઓ

મહર્ષિ ચરક (ઇ. મ. પૂ. ૩૦૦ થી ૪૦૦) કહે છે કે “ વધુ શુદ્ધ વનસ્પતિઓ

૧ જહાન લિંડલેનો *Flora medica* નામનો સુદર ગ્રંથ અત્યારે ભાગે જ મળી ગયે જોમ છે. એની પ્રસ્તાવનામા એણે ડોક્ટરોને તેમના વનસ્પતિશાસ્ત્રના દુર્બંધ માટે ઠીક કપકો આપ્યો છે. આ વિષય નાંટ વાચકો મારા ‘ નિઘંટુ અભિર્દશ ’ ની પ્રસ્તાવના વાંચી જશે તો પણ ચાલશે.

૨ “ By natives of India alone, can Botanical science be pursued in India with the same success which has attended the efforts in this direction of Europeans in Europe. Perhaps there are not half a dozen men in the Presidency (Bombay) who can go into any ordinary ghat jungle and tell its trees and plants by leaves alone Half a dozen men excepted little apparently is known of the great vegetable kingdom by those, whose deepest mysteries nevertheless require the juice of a rare jungle plant (*sarcostemma Viminalis*, says Dr Hang, is true ‘ Soma ’ of the Vedas) but many of whom are still content to feel an ignorant contempt for the jungle with all of wonder and of wisdom which it contains.

It will be a day of real progress in India which sees the educated Brahmins going forth into the jungle to learn deeper lessons from it than even the most elaborate of Soma sacrifices can teach him ” F. Jell

ઝોળખી શકે તે જ વૈષ્ણવ "૧ આ છતાં પણ ગુજરાતમાં લાગે ૮-૧૦ વૈષ્ણવ એવા હશે કે જેને વનસ્પતિનું ઠીક ઠીક જ્ઞાન હોય અલગત, સાધારણ જનસમાજના વનસ્પતિજ્ઞાન કરતાં તેમનું જ્ઞાન કદાચ ઠીક હોય છે એ ખરું, પણ વૈષ્ણવો એટલાથી મંતોપ ન હોવો જોઈએ. વનસ્પતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી તે અનેક અભણી દવાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે. શાસ્ત્રમાં નાગચૂલા (ગંબેડી-Grewia populifolia નો Tiliaceae) નાં મૂળ ગમે તેવા ઘા માટે મરમ ગેપણ છે એ તે જાણે છે, પણ ગંબેડી તે ઝોળખતો નથી એટલે મુઝાય છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળો વૈષ્ણવ તુરત જ ગંબેડીની અવેજીમાં તે જ વર્ગની, તેની જ સગી બહેન ધામણ (Grewia Asiatica ધન્યન. = (સં) અથવા હાલનાયક ઊગતો ઝીંપડો યા ભરવાડા (Trumphetta rotundifolia) નાં મૂળીઆંથી કામ ચલાવે, કાગણ કે તે જાણે છે કે એક જ નૈસર્ગિક વર્ગનાં ઘણા ખરાં ઝાડપાનના લગભગ મરખા જ ગુણધર્મ (properties) હોય છે

વનસ્પતિમાત્રાલયમા (Vegetable kingdom) મૌથી ઉપયોગી એવી વનસ્પતિઓ Malvaceae order માલ્વેસી ઓર્ડર (આ વર્ગમાં કપાસ, લીંડા, શીમળો, જામુન, પારસપીપળો, ગુણમેરૂ ઇત્યાદિ છાંડ ઝાડ આવે છે) માં થાય છે. એ આખાય વર્ગમાં આશરે એક હજાર જુદી જુદી જાતની વનસ્પતિઓ ઊગતી જણાયેલી છે આ એક હજારમાંથી ઘણીખરી માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ થાય છે, અન્ય નહિ જગતમાં જુદા પડ્યા હોય એ તો આ વર્ગની વનસ્પતિ ઝોળખીને આપણે તે નિર્ભયપણે ખાઈ શકીએ. આ વનસ્પતિઓમાં ચીકણા (gummy substance) છે એટલે તે પૌષ્ટિક ગણાય છે.

આવું જ Leguminosae order અર્થાત્ રિંખી વર્ગ માટે, આ મેટા વર્ગમાં માત્ર હજાર વનસ્પતિઓ અત્યાર લગીમાં જાણીતામાં આવેલી છે આ વર્ગની વનસ્પતિઓના ગુણ-ધર્મ એકસરખા નથી એક ચણાકીના વેલામાં તેનાં મૂળીઆં ઊલટી કગવનાર, પાન ચાલી અને ઉપલેપક, ફૂલ માદક અને બીજ જેરી ગણાય છે ! ત્યારે બીજી ઘણી એવી છે કે જે આપણે સુખેથી ખાઈ શકીએ ધતુરના વર્ગની (Noctifloraceae) તમામ વનસ્પતિઓ ઝોળખી વતી જેરી છે. Convolvulaceae order (વરધારો, રાખાવલી, નમેતર, વિદારી-કંદ, ઉદરકની ઇત્યાદિ વર્ગ) -જે બહુ સહેલાઈથી ઝોળખી શકાય એવો વર્ગ છે એનો અભ્યાસ પણ કરવા યોગ્ય છે

અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ આ એકેક વર્ગ ઉપર નોખા નોખા ગ્રંથો લખ્યા છે; કાંઈને અમુક વર્ગની વનસ્પતિઓનો શોખ હોય તો તે તેની પાછળ જ પડે. આપણને પણ આવો શોખ-આવી નકલ-કરવાની જિજ્ઞાસા પ્રગટે !

ગુજરાતની વનસ્પતિઓ

‘મુખાષ ઇલાકાની વનસ્પતિઓ’ એ નામના લામા લેખમાં તેનો લેખક લખે છે કે “મુખાષ ઇલાકાનો વિસ્તાર, તેની જુદી જુદી જાતની જમીનો અને તરેહ તરેહનાં ફલા-પાણી જેતાં આ ઇલાકાની વનસ્પતિ-સમૃદ્ધિ બહુ સારી તો ન જ ગણી શકાય, કદાચ કોઈ

૧ કિં પુનર્વો વિજાનીયાત્ ધૌવર્ષી: સર્વેયા મિવઃ ॥

૨ Natural orders અર્થાત્ નૈસર્ગિક વર્ગોના ગુણધર્મ જાણવાની ઉચ્ચવાળાને Mrs. Loudon's Encyclopaedia of Plants. (Longmans, Green & Co.) જેઈ જવા લાગ્યા છે. હુકરના ‘ફ્લોરા ઓફ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા’ ની લાની પ્રસ્તાવના પણ મનનીય છે,

એને 'દ્રિઘ-મૃદ્ધિ' થી પણ સંબોધે આખા ઇલાકાનો ક્યોરા (સપુષ્પ વનસ્પતિઓનો સંગ્રહ ગ્રંથ) — અપુષ્પ વનસ્પતિઓને ગણવી છોડી દઉં છુ-લાગ્યે જ પૂરી એ હજાર વનસ્પતિની જાતો (species) નો ચાથ છે હિંદુસ્તાનના ખીજા કોઇ પણ ભાગમાં ૨૦ માઇલના વિસ્તારમાં આટલી જાતો કોઇ પણ સહેલાઇથી જોઇ શકે દખ્ખણ અને ગૂજરાતની કુળરૂપ જમીનમાં વનસ્પતિની વિવિધ જાતો થડ જ ઓછી જોવામાં આવે છે કોકણ અને પશ્ચિમઘાટના પહાડોમાં જના બેજ ઠીક ઠીક રહે છે ત્યાં જ જાતોની વિવિધતા જોવામાં આવે છે ગાફી ગૂજરાત અને દખ્ખણમાં એકની એક જાતની વનસ્પતિઓથી ભરાયેલા વનો જોવા મળે છે ^૧

ગૂજરાત મુખાઇ ઇલાકાની અદર છે એટલે આ વર્ણન ગૂજરાતને પણ ઠીક લાગુ પડે છે આખા ઇલાકામાં જ્યાં એ હજાર જાતો લાગ્યે ચાથ છે તો પછી એકલા ગૂજરાતમાં લાગ્યે હજાર-પદરસો જાતો થતી હશે અને એમાંયે ઘાસ અને ગોશના વર્ગની (Gramineae and Cypraceae orders) ઘણી વનસ્પતિઓ બાદ કરીએ તો લાગ્યે જ ઇસો-સાતસો વનસ્પતિઓ ગણી શકાય

હવાપાણીની આ અસર છે પચમીની ઉપર લીંમડો શોષ્યો જડતો નથી, મહાબલેશ્વર ઉપર લેગ્યુમિનોગી વર્ગ (શિંખી વર્ગ) નો એક છોડ લાગ્યે જોવા મળે છે ^૨ હિમાલયમાં શિંખી વર્ગના ઝાડો નહિ જોવા જ ચાથ છે સેંટ હેલીનામાં આ વર્ગનું (Leguminosae) એક પણ ઝાડ નથી મહાબલેશ્વરની વનસ્પતિઓ માથેરાન ઉપર નથી થતી અને માથેરાનની મહાબલેશ્વર ઉપર નથી જડતી અને એ બન્નેની વનસ્પતિઓ ગૂજરાતમાં મુદ્દલેય થતી નથી અરે, પચમહાલની વનસ્પતિઓ ગૂજરાતના ખીજા ભાગમાં લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે પચમહાલના ઇદરખ-*Anogeissus latifolia* (N-o Combretace) ના ઝાડો મેં ભરૂચ, સુરત, નરડો ગિરનાર અને ઝાગમાં કનાયે જોના નથી કચ્છ-ગાંધિયાવાડના કેટલાક ઝાડ ગૂજરાતની કુળરૂપ જમીનમાં ન જ જોવામાં આવે પચમહાલના વેલન્ટરે (ધોરતઠ (સસ્કૃત) *Dichrostachys Cineria*), અંકાલ (Alangium Lamarkii), દીંગર (Diospyros Embryopteris), મદદો (*Bassia latifolia*) — ઇત્યાદિ ઝાડો ગૂજરાતમાં જવલે જ જોવા મળે છે દારકાનાં સમુદ્ર કિનારે થતી કવરી (*Capparis grandiflora*) ગૂજરાતમાં લાગ્યે જ જોવા મળે છે અર્થાત્ હવા, પાણી, શરદી, ઉંચાઇ વગેરેની અસર વનસ્પતિઓમાં સ્પષ્ટ જણાય છે

આ છતાંય ગૂજરાતની વનસ્પતિઓનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીને ગૂજરાત ઘણી ઉપયોગી વનસ્પતિઓ દેખાડી શકે છે ઓદિસરા ધારે તો ઘણીયે નસીન જાતો ગૂજરાતના જંગલોમાં ઉગાડી શકે

૧ (The Botany of the Bombay Presidency by Dr W. Grey Bombay Gazetteer Vol XXV)

૨ "Dr Cooke notices as remarkable that there is not a single tree of the order (Leguminosae) at Mahabaleshwar, though several at Matheran" (Flowering Plants of Western India by Nairne p 72) પણ મેં મહાબલેશ્વરમાં આ વર્ગના છાંડ જોયા છે.

વનસ્પતિ ઉદ્યાન (Botanical garden)

આખાએ ગુજરાતમાં કયાંયે સુદર વનસ્પતિ-ઉદ્યાન છે ખરું? મેં તો જોયું નથી એકલા પૂનામાં જે બાગો દર્શનીય છે, ત્યારે સારાંયે ગુજરાતમાં ફક્ત એક કચ્છ-ભૂજનો શરદબાગ (Botanical garden) બાદ ફરીએ તો બાકી જ એક પણ વનસ્પતિ-ઉદ્યાન જોવા મળે છે લંકા, કલકત્તા કે જવાના અદ્ભુત રોયલ બોટેનિકલ ગાર્ડન્સ અને ગુજરાતમાં ન હોય, પણ તેની એકાદ નાનીશી પ્રતિમૃતિ પણ ગુજરાતમાં હશે તો તો ગુજરાતીઓ તે જોઈ ખૂબ રાચશે કચ્છ જેવા વેરાન મુલકમાં કચ્છના રાવસાહેબના જોખથી શરદબાગ ફાલ્યો ફૂલ્યો છે, તો ગુજરાતની ફળદ્રુપ જમીનમાં એના કરતા અનેક દરજ્જે યદિયાતો બાગ ગુજરાતના થીમતો, ગજબહારાજીઓ બનાવી શકે એવા બાગોમાં દેશ પરદેશના સુદર, ઔષધોપયોગી વૃક્ષો ઉછેરવામાં આવે, વર્ણસકરી વનસ્પતિઓની શોભા જોઈ આખા દરે-આવું કદક ગુજરાતમાં હોતું જોઈએ મુગાધના ગ્રન્થાઓ ઉપર પોતાનો કમનીય વિસ્તાર અને રમણીય પુષ્પરચના દાખવતા ઉભેલા કેમીયા નોડોરા (Cassia nodosa), કેસીયા માર્છન્ટેટા, કેસીયા ગોસ્ટપેટા, પેલ્ટોફોરમ (Peltophorum), રદાર જોપન વગેરે સુદર પગદેશી વૃક્ષો ગુજરાતના ઉદ્યાનોમાં અને ગુજરાતની મઝકા ઉપર કપારે જેવા મળશે? મુગાધના વિદ્યોતરિયા ગાર્ડનમાં થતા લર્વિંગ, જાવફળ, કપૂર, સમુદ્ર-ફળ, કોકમ, કયોસિયા, સ્ટ્રોફાન્થસ જેફેરેન્સ, ગ્વાયાકમ્, બોટલ ભસ—પત્તાદિ ઝાડો ગુજરાતમાં જરૂર ભગી શકે એમ હું માનું છું.

શ્રીમતો, ક્યારસિકાનું મુખારક ધ્યાન આવા વનસ્પતિ ઉદ્યાનો તરફ વળે ટોલસ્ટોય પોતાના નાનાશા બાગને પોતાની ઔષધ-પેટી (Medicine chest) તરીકે સંબોધતા હતા આપણે પણ પ્રાર્થના કરીએ કે માધ્વીને: સન્તુ ઔષધો-આપણી વનસ્પતિઓ મધુમતી યાઓ!

ઉપસંહાર

વિશ્વવિખ્યાત શાકુંતલનો પ્રથમ પડેલો વનના અવર્ણનીય દ્રશ્ય વચ્ચે જ બિઘડે છે, કુમારસંભવમાં નગાધિરાજ દિમાવપની અપ્રતિમ શોભાથી જ રાજ્યાત યજ્ઞેલી છે, રઘુવંશનો પ્રથમ સર્ગ વનના અપ્રતિમ મૌઁર્ધ્ય વચ્ચે જ રાજ થાય છે, દિલીપ અને સુદક્ષિણા-બન્નેનું વસિષ્ઠ આશ્રમ તરફ પ્રયાણ કવિએ અલૌકિક રીતે વર્ણવ્યું છે પોતા વાસમાં પવન ભરાવાથી નીપજતા મગીતપ્વનિ સાથે કુન્જોમાં વનદેવતા તાવ મિલાવીને નૃપતિના વશકૃત્યોના વશોગાન ગાતા હતા રસ્તામાં વૃદ્ધ ગોપાલો ધીના તાસળા ભરી ભરીને ગન્ધપતિના સત્કાર માટે આવતા અને તે વૃદ્ધ ગોવાળોને ગન્ધ ગાડેના નામો પૂછી પોતાનો વનસ્પતિપ્રેમ દર્શાવતા હતા. ઓહોહો! કેવું મનોહર એ વર્ણન છે ગુજરાતના રાજ-મહારાજાઓમાં એ વનસ્પતિ-પ્રેમ જાગે! ગુજરાતની કનારસિક સ્ત્રીઓમાં ગૌરી જેવું વૃક્ષો તરફ ' અપત્ય-વાત્સલ્ય ' રુકુરે! ગુજરાતના બાગદો વનસ્પતિસ્વીતા વિવેકી ભક્ત બને! પણ તમે છુદાતી અમખ્ય વનસ્પતિઓનો પરિચય માધવાની જિજ્ઞાસાશ્રુતિ સુવાનોમ્ય જાગ્રત યાઓ!

એક રમિક અંગ્રેજ કવિની ઉક્તિઓ ટાંપી આ મર્યાદિત લેખ સમાપ્ત કરીશ:

“ There is a lesson in each flower,
A story in each stream and bower,
In every herb on which you tread
Are written words, which rightly read
Will lead you from earth's fragrant sod
To hope, to holiness and God. ”

બાપાદાસ ગ. વૈદ્ય

તા. ૬.

ગૃજગતની વનરપતિઓ ઉપર વિસ્તૃત ત્રય લખવાની ઉમેદવાળાઓ નીચેનાં પુસ્તકોનો લાભ લઇ શકે —

૧ Transactions of the Medical and Physical Society of Bombay-Vol I. 1838-39.

‘ A general sketch of the Province of Gujerat from Deesa to Daman by A Gibson ’

૨ Bombay Gazetteer Vol. II, III, IV, XXV.

૩ ‘ નિવૃત્ત આદર્શ ’ ની પ્રસ્તાવના. કર્તા: બાપાદાસ વૈદ્ય

૪ વનરપતિ-શાસ્ત્ર કર્તા જયદ્રૂપજી ઇન્દ્રજી.

૫ કચ્છ સ્વરચાનની વનરપતિઓ કર્તા જયદ્રૂપજી ઇન્દ્રજી
પ્રત્યાદિ—

સ્વંજનવિરહ

પૃથ્વી

હતો નહિ હું ધારતો કદિય મિત્ર તે મ્હે કિંધા,
 હતો નહિ જ ઇચ્છતો વિષમ ઔષધો તે પીધાં ;
 ન જાણુ મુજને હતી વિકટ પંથ તે મ્હે લીધાં !
 વિયોગ સ્વજનો તણો સખત આજ સાથે મ્હને,
 પડ્યો સહુયશી છુટો—નહિ મળ્યો ફરી એકને !
 અરે ! ફરિય માહરાં સહુય તે હવે શે બને ?
 ગયું સરકિ એક જે પ્રિય સ્થવાર સોહામણું
 બની સરલ કેન્દ્ર માહરિ અતૃપ્ત આ આંખનું
 નહીં નહિ જ દીકું તે, ન અથવા ન દીકું ધણું !
 દિકા કદિય આવતા કબરમાંથિ પત્રો લખે ?
 કરી ખબર કોઇ ત્યાં અથવા ? જિતેલા યમે
 મહા ભુરજ માટિના વખત ખેરિ ખોળ્યા અંમે !
 શકું ન સમજી શું પાર જગકરિ પેલી દરી,
 કહે નહિ જ કોઇ વાત જન ત્યાં કે'વા વસે ;
 અને મગજ કલ્પના ન કરવું રિખાવું રિસે.
 કસે કૃપણ ભામ્ય પાર આટકી ગયા આવતા,
 કરી કુદરતે મનો સહિત દર્પ પાસે જતાં;
 મ્હને દિગુણ સાંભરે, સુખિ દિનો, લખે શા હતા !
 ફરે ફિકર માંહિ હું, ફરું વળી બની ખલાવરા,
 નિરાશ, નિરુપાય, અરૂપ, અધુરો, છતાં આકંગે
 મુસાફર મુવા તણો, પણ જરા પ્રમાદી ખરો !
 “તું કેમ અચડાય છે ?” નહિ જ કોઇ પૂછે મ્હને,
 “લેલાસ ક્યમ તું, અને સખત દુઃખ શાં છે લખે ?”
 “પ્રવાસ મહિં તાહરા નયિજ કોઇ સાથી, અને ?”
 મ્હને જિવન માહરૂં મરણથીય ઝાંખૂ દિસે
 સુમે નહિ જ કાંઇએ, દિવસ રાત જે'વા ડસે ;
 નિદાળી મુજને જડો સુખ વિચિત્ર રાખી દસે.
 ક્યું નયિજ મોડું મ્હે, પણ ગયો પછાડી રહી ;
 સુણાઇ જુજ વારતા મુજ, અનેક જોડે કહી
 વ્યથા વિદય ફેરિ રાતદિન જે રહ્યો હું વહી.
 ફરી ફરિ અનેક યાદિ ગત કાળની હું જાણું
 જ્યો નયન માહરાં,—ફેદન તોય ખેંગી ખરૂં
 શકાય મુજથી નહીં : સમજ આવતાં તે હરે !

કદાચ જગ જાણિ જાય મુજ મેદ કાર્પણ્ય એ
 વિસારિ શકતો હું ના, પણ નદી છુપાવાય જે
 ભળી કરું સમાજમાં, અરર, વ્યક્ત તે શી રિતે ? ૧૨
 પ્રથાર જગત ફેરિ સાથ મુજને ન સંબંધ હો :
 મ્હને વખત થોભવા જગતમાંહિ આ ફેટલો ?
 પતંગવત ગિન્દગી નિકટ મૃત્યુ દીવો ખડો ! ૧૩
 હું જાણું નહિ દાલ કાલ મુજ શા થશે ; કેા દહે,
 કદાચ સરિતા વિશાળ મુજ આ વહેતી રહે,
 અને હૃદય બંધ થાય જડતા સ્થાની ગ્રહે ! ૧૪
 પછાડિ નિજ પુસ્તકો જઈ સ્મશાનમાં જે સુતા
 વિરામ નહિ ધમ્મતા પણ વિરામ લેતા સદા
 ગયા જ પરિવાર તે સહુ ય મૃત્યુને પામતાં ! ૧૫
 નદી જ ; અધુરાં રહી કંઈક છે લખાણો ગયાં,
 વિભાગ નહિ પૂર્ણ છે કંઈક અન્ય ફેરા થયા ;
 કંઈક ઉપદેશ મર્મ વલ્લભસ્ત મોંઘા રહ્યા. ૧૬
 મૃત્યુન સમયે ન કામ કંઈ જાકિ રાખ્યું છું
 દિપું નહિ જ છે થવા સહુ ય આદર્શ તે પૂરું ;
 પ્રવીણ સુરુઓ, કહો, કરવું માદરે શું શરૂ ? ૧૭
 શકું રુદનમાંહિ કેમ કરિ સ્વરથતા વાપરી,
 ન આવિ ગદિ અંતરે નિજ નિવાસ સ્થાપે ફરી—
 પ્રવાણ ગઈ સર્વથા મુજ મુખે રહે જેકે ફરી ? ૧૮
 મૃતુ કેમ થઈ સજ્જ આજ ઉભિ અપારાના સમી ?
 નિદાગ તુજ આપદા કર વિચાર, — છે તે કમી,
 અનેક રજની હતી સુલદ સાથ જે આ રમી ? ૧૯
 તજ સહુ ય અંગરાગ બન સાચિ તું સત્વરે,
 વિલેપન થયા હવે તુજ શરીરને તું કરે ;
 ન આજ મુજસાતને ક્ષિ રાકીશ આકંબરે. ૨૦
 ઉભા મરનિયા અનેક તહિ આજ છે તું ઉભી ;
 કસે તું તપ તહેમનાં તુજ દસાવનારી પ્રુખી ;
 સમાય, પણ, તેમ જાય નહિ તુ સ્વછંદે હુખી ! ૨૧
 સદાગણ, સુકોમલે ! સુમય સ્નેહ ત્હારો થતાં
 ગયાં કંઈક આંસુઓ મુજ ઉડી ; રહે છે, છતાં,
 હજ્ય ડયબાબ્ધ ગિન્દુ નહિ જે સુકારો કદા ! ૨૨

‘પતીલ’

૧ ખડુ રુદત ફરી સમાવ નથી તે કાર્પણ્ય. ૨ જગતમાં ફરિ જવાવવાની દલી પ્રવાણો. ૩ જે સ્વરથતા મુખે સદે એટલે મુખોની સાથે પ્રવાણ ફરી ગઈ છે. ૪ આદર્શો આર મોહો કવિતાને સ્થાપેલા છે. ૫ મુજસાતના વીરો અને સદાગણો આજે વિદ્યમણ સમસંજ્ઞામાં પ્રયા છે ત્યારે. ૬ કવિતા, વખતો આદર્શ મૂકી, આપણા વખતે કને છે.

હિંદમાં બનાવટી રેશમનાં સુતર અને કાપડની આયાત

પરદેશથી આયાત થતાં બનાવટી રેશમનાં સુતર તેમ જ કાપડ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવો એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે કે કેમ ? આ સવાલ છેલ્લા કેટલાક સમયથી પ્રશ્નનું ધ્યાન ખેંચી રહેલ છે.

બનાવટી રેશમનાં સુતર તથા કાપડ હિંદમાં આયાત ન કરવાં જોઈએ તે બાબત કેટલાંક કારણો દ્વંકમાં, હું આ બેંખમાં આપવા ધારુ છું. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષનાં બનાવટી રેશમના સુતરની આયાતના આકાંક્ષા તપાસતા માલુમ પડી આવશે કે આ વર્ષો દરમિયાન દર વર્ષે હિંદમાં ૭૩ લાખ રતલ બનાવટી રેશમનું સુતર આયાત થયું છે—જો કે ઉપર મુજબ આયાત થએલ માલની કિંમત પ્રતિ વર્ષ ઘટતી આવેલ છે આથી જણાઇ આવે છે કે બનાવટી રેશમના સુતરની કિંમત ઘટતી આવે છે. ૧૯૨૮-૨૯ ની સાલમાં આયાત થએલ સુતરની કિંમત ૧૩૫ લાખ રૂપિયા હતી, ૧૯૨૯-૩૦ માં ૯૯ લાખ રૂપિયા થઇ હતી, ત્યારે ૧૯૩૦-૩૧ માં તેની કિંમત માત્ર ૮૧ લાખ રૂપિયા થએલ છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૮-૨૯ માં સુતરાઉ તેમ જ બનાવટી રેશમના કાપડની આયાત ૪૯૦ લાખ વાર હતી, ઇ. સ. ૧૯૨૯-૩૦ માં ૫૬૦ લાખ વાર અને ઇ. સ. ૧૯૩૦-૩૧ માં ૫૧૦ લાખ વાર; અને તેની અંતરક્રમે કિંમત ૩૩૦ લાખ, ૩૧૫ લાખ અને ૨૮૧ લાખ રૂપિયા હતી આ આંકડાઓ ઉપરથી પણ જણાઇ આવે છે કે, બનાવટી રેશમના માલની કિંમતમાં ઘટાડો થતો આવેલ છે. સુતરાઉ તેમ જ બનાવટી રેશમનાં કાપડનો નિકાસ કરનારા દેશોમાં હિંદમાં મૌથી વધુ માલ મોકલનાર દેશ જાપાન છે, તે એક જાણુવા જેવી બાબત છે. જાપાનમાંથી ઇ. સ. ૧૯૨૮-૨૯ માં ૩૦ લાખ વાર એટલે કે હિંદની કુલ આયાતના ૬ ટકા જેટલું કાપડ આયાત થયું હતું; ઇ. સ. ૧૯૨૯-૩૦ માં ૨૫૦ લાખ વાર એટલે કે હિંદની કુલ આયાતના ૪૪ ટકા અને ઇ. સ. ૧૯૩૦-૩૧ માં ૩૯૦ લાખ વાર એટલે કે હિંદની કુલ કાપડની આયાતના ૭૭ ટકા કાપડ આયાત થયું હતું. અને આ આયાતોની અનુક્રમે કિંમત ૩૦ લાખ; ૧૪૦ લાખ અને ૧૭૦ લાખ રૂપિયા હતી. આમાં ખાસ નોંધ લેવા જેવી બાબત એ છે જે ઇ. સ. ૧૯૨૮-૨૯ ની માલ સાથે સરખાવતાં જાપાને માત્ર એક જ વર્ષમાં પોતાના હિંદ માટેના કાપડના નિકાસમાં ૮૦૦ ટકા અને બે વર્ષમાં ૧૨૦૦ ટકા વધારો કર્યો હતો.

હિંદમાં બનાવટી રેશમના સુતરની વપરાશ

હિંદમાં આયાત કરવામાં આવતા બનાવટી રેશમના સુતરનો શામાં શામાં વપરાશ કરવામાં આવે છે તે હવે આપણે તપાસીએ કોર્ટલોડઝ તેમ જ બીજી કેટલીક પેઢીઓએ આ સંબંધમાં હિંદમાં હાથશાળો પર વણાટકામ કરતા વિલાગોમાંથી મળેલી માહિતી ઉપરથી કેટલાક આંકડાઓ ભેગા કરેલ છે અને તે ઉપરથી અગ્રસ્ટો બાધી શકાય છે કે, આયાત થતા બનાવટી રેશમના સુતરમાંથી ૬૦ થી ૮૦ ટકા તે હાથશાળો જ ખાય છે.

મુંબઈના મિલઉદ્યોગ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર એક ઓફિસરનું માનવું છે કે, મુંબઈમાં આયાત થતા જનાવટી રેશમનાં સુતર તથા મર્સરાઇઝડ સુતરના ૬૦ ટકા અને હિંદમાં આયાત થએલા માલના ૮૦ ટકા હાથશાળોમાં વપરાય છે. મુંબઈના કર્ટમ કલેક્ટર તો તેથી પણ ઉચ્ચો આંકડો મૂકે છે. તેમના મત પ્રમાણે જનાવટી રેશમના સુતરનો ૯૫ ટકા ઉપયોગ હાથશાળો કરે છે.

ચોક્કસ આંકડાઓને અભાવે, જનાવટી રેશમના સુતરની આયાતના કેટલા ટકા હાથશાળોમાં વપરાય છે તે બાબત એકગત યદ્ય શક્યું મુશ્કેલ છે; છતાં એટલું તો ચોક્કસ જણાઈ આવે છે કે, આયાત કરવામાં આવતા મર્સરાઇઝડ સુતર તેમ જ જનાવટી રેશમના સુતરનો મોટો ભાગ હાથશાળો ઝીણું કાપડ જનાવવાના ઉપયોગમાં લે છે. જનાવટી રેશમનો ઉપયોગ સામાન્ય યદ્ય પડ્યો છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેનો ઉપયોગ કરવાથી કાપડ તેજદાર અને આકર્ષક બને છે; અને બીજું, તેમાંથી જનાવેલ કાપડ આબેહૂજ રેશમી કાપડ જેવું જ લાગે છે. જાપાન, દટલી તથા બીજા દેશોની સાથે હરિશ્ચંદ્રમાં ટકી શકે તેવું કાપડ ઉત્પન્ન કરવા માટે મિલો પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે.

જનાવટી રેશમના સુતરની હિંદમાં આયાત કરવાની જરૂર છે કે કેમ, તે બાબત હવે આપણે તપાસીએ. અલગત, જનાવટી રેશમનું સુતર વાપરવા પ્રત્યે લોકોનું વલણ વધારે અને વધારે થતું જાય છે તે બાબત કશો શક નથી; છતાં દેશનાં હવાપાણી વગેરે તરફ જોતાં, એમ તો કેાઇ આગ્રહપૂર્વક નહિ જ કહી શકે કે જનાવટી રેશમનો ઉપયોગ જરૂરનો છે. વળી જો આયાત કરવામાં આવતા જનાવટી રેશમના સુતર તેમ જ સુતરાઉ અને જનાવટી રેશમના કાપડનો ઉપયોગ ઉપર આંદ્રા મુકવામાં ન આવે તો વખત જતાં હિંદને કાપડ માટેની પોતાની જરૂરિયાત માટે સ્વાવલંબી જનાવવામાં તે અડચણરૂપ યદ્ય પડશે એ પણ ચોક્કસ વાત છે. હિંદમાં જનાવટી રેશમ ઉત્પન્ન કરવું શક્ય છે કે કેમ એ સવાલ ઉપર હેલા દમકામાં એકબે વખત તપાસ યદ્ય હતી અને તે તપાસને પરિણામે માલુમ પડ્યું છે જે હિંદમાં તાત્કાલિક જનાવટી રેશમ ઉત્પન્ન કરવું તદ્દન અશક્ય છે. વસ્તુરિચિતિ આમ હોઇને, અને હિંદમાં જનાવટી રેશમના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાનો સવાલ જ ઉપરિચિત થતો નથી તેને જાણે, જનાવટી રેશમની આયાત ઉપર આંદ્રા મુકવાના સંબંધમાં કેટલાક હિંદી મદાગલા સાથે સહમત યદ્ય શકતા નથી. એમ પણ દલીલ કરવામાં આવે છે કે, જનાવટી રેશમની આયાત બંધ કરવાથી હિંદમાં હાથશાળ ઉપર કામ કરતા વ્યક્તિઓને ધણું નુકસાન થશે અને તેમનો ધંધો પડી લાંગરશે; કારણ કે તેઓ કાપડ વણવામાં જનાવટી રેશમનો ઉપયોગ કરવાને ટેવાઈ બએલા છે. પરંતુ આ દલીલ વજૂદ વગરની છે અને ખાસ કરીને નવારે હિંદવાસીઓએ સ્વદેશી વસ્તુઓનો જ ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કરેલ છે અને તેઓ એટલા માટે પરદેશી આયાત થતા જનાવટી રેશમના સુતરમાંથી જનાવવામાં આવેલ કાપડ ખરીદનાર નથી એ જાગત ધ્યાનમાં લઇએ તો ઉપર મુજબની દલીલ વજૂદ વગરની લાગે છે. તેઓએ સ્વદેશી કાપડ વાપરવાનો નિર્ણય કરેલો છે એનો અર્થ એ જ યદ્ય શકે કે તેઓ દેશમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલ સુતરમાંથી દેશમાં જ વણાએલ કાપડનો ઉપયોગ કરશે.

એટલા માટે જો જનાવટી રેશમના સુતરમાંથી જનાવવામાં આવેલ કાપડ દેશવરોમાં

નિકાસ કરવાનો ધરાદો ન જ હોય તો હિંદુસ્તાનની હાથશાળાએ તેમજ મિલોએ તેનો ઉપયોગ તાત્કાલિક બંધ કરવો જ જોઈએ. મહાત્મા ગાંધી અને કેટલાક મિલમાલિકો વચ્ચે આ સંબંધમાં જે સમજૂતી થઇ છે તે સમજૂતીને ગયા એપ્રિલ માસમાં બોમ્બે મિલ-ઓનર્સ એસોસિયેશનની કમિટીએ મજૂરી આપવાનો ઠરાવ પસાર કરેલ છે તે એક આવકારદાયક પગલું છે અને એ સમજૂતી મુજબ બનાવટી રેશમના સુતરનો ઉપયોગ ૧૯૩૧ ના ઓગસ્ટની ૧૧ મી તારીખ પછી સદતર બંધ થઇ શકે તે મુજબ ધીમે ધીમે ઓછો કરતા જવાનું નક્કી થયેલ છે. બનાવટી રેશમનો કાપડ બનાવવામાં થતો ઉપયોગ કાઢી નાખવાના તેમના નિશ્ચય માટે બોમ્બે મિલ-ઓનર્સ એસોસિયેશનને આપણે જરૂર અભિનંદન આપવું જોઈએ. દેશના બહોળા હિતના રક્ષણાર્થે વિલાયતી સુતર અને કાપડ પર પ્રતિબંધ મુકવાની ચળવળ તથા લડતમાં હિંદી મહાસભાને મદદરૂપ થવાની જરૂરિયાત મિલમાલિકો સમજતા થયા છે તે આથી જણાઇ આવે છે.

બોમ્બે મિલ-ઓનર્સ એસોસિયેશન ઉપરના નિર્ણય ઉપર આવ્યું તે અગાઉ કેટલીક મિલો પોતાની બનાવટમાં બનાવટી રેશમના સુતરનો ઉપયોગ બંધ રાખવાની મહાસભાની શરત પાળવાને તૈયાર ન હતી; કારણકે તેમનું મતબબ એ હતું કે, આવા પ્રકારના સુતરનો ઉપયોગ એ જ પ્રકારના ખીન્ન ઉદ્યોગની પ્રગતિને હાનિકર્તા થઇ પડે. નથી, પરંતુ આ પ્રકારના સુતરનો ઉપયોગ હવેથી ન કરવા હિંદુસ્તાનની મિલોએ કબૂલ કરેલ છે.

જેઓ ઉપર મુજબની દલીલ કરે છે તેઓએ દેખાતી રીતે હિંદના રેશમના ઉદ્યોગના સંબંધમાં વિચાર કર્યો હોય તેમ લાગતું નથી. બનાવટી રેશમનું સુતર, તેમાંથી બનાવવામાં આવેલ કાપડ, ચગર બનાવટી રેશમ તથા સુતર મિથ કરીને વણવામાં આવેલ કાપડની આયાત બંધ કરવા દેવામાં આવે, અને દેશ તેનો પ્રતિબંધ ન કરે, તો એટલું તો શક વગરનું છે કે, આવા પ્રકારના માલની આયાત બહુ જ વધી જાય અને તેમ થાય તો બેશક હિંદના રેશમના ઉદ્યોગને ધક્કો પડે.

બનાવટી રેશમ ચરતું હોવાને અને હિંદના રેશમના ઉદ્યોગ ઉપર ગંભીર અસર કારણની થઇ ચૂકી છે અને મહાસભા બનાવટી રેશમની આયાત ચાલુ રહેવા દે તો હિંદનો રેશમનો ઉદ્યોગ સદંતર નાશ પામે તેવો ભય રહે છે. જેઓ સુદર કપડું બનાવવા ખાતર હિંદમાં બનાવટી રેશમ આયાત કરવામાં વાંધા જોતું નથી બોલે તેઓને, હિંદમાં રેશમના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાની જરૂર છે કે કેમ તે સવાલની તપાસ કરવા ટેરીફ બોર્ડ બેસે તે વખતે ટેરીફ બોર્ડના સલાસદ તરીકે નિયત કરવામાં આવે તો તેઓ હિંદી મહાસભાના વિચાર સાથે જરૂર એકમત થઇ શકે. આ સવાલ તરફ કલાની દૃષ્ટિએ જોતાં એમ પણ દલીલ થઇ શકે કે, બનાવટી રેશમની મદદથી સુદર કાપડ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે તેથી તેની આયાત પર પ્રતિબંધ ન મુકવો જોઈએ. પરંતુ હિંદના રેશમના ઉદ્યોગને આપણા ઘટતા રક્ષણનો ખ્યાલ કરીએ તો બનાવટી રેશમનાં કાપડ તેમજ સુતરની આયાત બેશક બંધ કરવી જોઈએ. ખીજું બનાવટી રેશમનાં કાપડ અને સુતરની આયાતનું પ્રમાણ વધતું જ જશે અને અત્યારે જે પરદેશી સુતર અને સુતરાઉ કાપડની આયાત ઉપર આપણે પ્રતિબંધ મૂકેલ છે તેનું રચાન લેશે એ ચોક્કસ સમજવું; અને આ પ્રકારની ધાર્મિકતામાંથી બચી જવું હોય તો દેશ બનાવટી રેશમની આયાત બંધ કરવાના કાર્યમાં મહાસભાને મદદ કરતી જ જોઈએ.

બનાવટી રેશમના સુતરમાંથી હિંદમાં બનાવેલ કાપડ તેમજ પરદેશી આયાત થતું બનાવટી રેશમનું કાપડ ન વાપરવા માટે લોકોના ઐચ્છિક નિર્ણય ઉપરાંત, મારી તો સૂચના છે કે, સરકારે તેની આયાત બંધ કરવા માટે તેના પર મોટી જકાત નાખવી જોઈએ. કાપડ ઉદ્યોગમાં દિલ્હીમાંથી ધરાવનારા કેટલાક શૂદ્રશ્રેણી સરકાર આગળ ગયે વર્ષે સૂચના મૂકી હતી કે, બનાવટી રેશમના કાપડની આયાત પર અત્યારે જે ૧૫ ટકા જકાત છે તેને બદલે ૨૦ ટકા અગર કંઈક વધુ જકાત લેવી; પરંતુ ઉપરની સૂચના તેઓએ ખીળ જ ધોરણ પર કરેલી. તેઓની દલીલ એ હતી કે, બનાવટી રેશમના સુતર ઉપરની ૭૬ ટકા જકાતમાં અને બનાવટી રેશમના કાપડ પરની ૧૫ ટકા જકાતમાં એટલો બધો ફેર નથી કે જેથી હિંદના કાપડના ઉદ્યોગને ઘટતું રહ્યું મળતું રહે. છેલ્લા બજેટ વખતે બનાવટી રેશમના કાપડની આયાત ઉપર ૧૫ ટકાને બદલે ૨૦ ટકા જકાત દરાવવામાં આવેલ છે અને બનાવટી રેશમના સુતર ઉપર ૭૬ ના વધારીને ૧૦ ટકા કરેલ છે—જો કે જકાતમાં ઉપર મુજબનો વધારો, હિંદના ઉદ્યોગને રહ્યું આપવાના ઇનાદારી કરવામાં આવેલ નથી; પરંતુ મહેસૂલ વધારવા ખાતર જ કરવામાં આવેલ છે, એ હકીકત ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે. અને સરકારની નાણાંપ્રકરણી રિયલિટી આવે વર્ષે કદાચ સુધરતી લાગે તો જકાતમાં કરવામાં આવેલ આ વધારો બંધ પણ કરી દેવામાં આવે. હિંદના રેશમના ઉદ્યોગની ખીલવણી તરફ લક્ષ રાખવા, અને અત્યારે આયાત થઈ રહેલ જે પરદેશી સુતર અને સુતરાઉ કાપડ ઉપર આપણે પ્રતિબંધ મૂકીએ છીએ તેનું ધ્યાન બનાવટી રેશમના કાપડ અને સુતર લઈ લે એ લાભ દૂર કરવા સારું, મારી તો સૂચના છે કે બનાવટી રેશમના કાપડ અને સુતર ઉપર અત્યારે નાખવામાં આવેલી જકાતમાં હજુ પણ વધારો કરવો યોગ્ય છે, જેથી કરીને તેની આયાત ઘટી જાય.

આ સલાહ ઉપર મદાતમાજનો અભિપ્રાય શો છે તે જાણવાનો મને થોડા જ વખત / અગાઉ સુયોગ પ્રાપ્ત થયેલો; અને બનાવટી રેશમના કાપડ અને સુતરની આયાત ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવો યોગ્ય છે, એમ મદાતમાજને પોતાનો મત દર્શાવ્યો હતો. ઉપર જણાવેલા કેટલાંક વનુદવાળાં કારણોને અંગે હું આશા રાખું છું કે મિલેની માફક હાયશાઓ પણ કાપડવજાહમાં બનાવટી રેશમનો ઉપયોગ બંધ કરશે અને લોકો પણ દિંદુરતાનમાં વણાયેલું કે બદારગામથી આયાત થયેલું બનાવટી રેશમનું કાપડ ત્યાગ્ય ગણશે.

આ બાબતની વિગતવાર ચર્ચા મેં મારા “How to compete with Foreign Cloth” (પરદેશી કાપડ સામે હરિકાષ્ટ કેમ કરવી ?) નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં કરેલ છે તે તરફ આ પ્રશ્નનો જોડો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારાઓનું ધ્યાન ખેંચું છું.

મનમોહનદાસ પી. ગાંધી

સાહિત્યને ઓવારેથી—

૬

પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર ધ્રુવ

અને હવે લઇએ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય અને પ્રમિદ્ધ થયેલા પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર ધ્રુવ શુદ્ધિમત્તાની સૂચક લઘ્ય મુળમુદ્રા, ભાવને ગોભાવતો પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવો ગોળ ચાહલો અને નાગરશાહી પાથરીના કરડીઆમાં ઢકાઇ રહેલી તેમની લાખી શિખા આ બધું તેમના માટે નિદ્યાર્થીઓમાં પૂજ્યભાવ પ્રેરવામાં બહુ મદદગાર થાય છે અને જ્યારે ‘સ્વથયન્મિત્રી’ (શિયિન અર્થાત્ વીખરાએલી અને લાખી) જટા તેમના ખાનગી અભ્યાસખંડમાં તેમના પીકપ્રદેશને આવરી લે છે ત્યારે તો પૂજ્યભાવથી પ્રેરાએલા વિદ્યાર્થીને તો બહે કે તે શુદ્ધિમાન મસ્તિષ્કમાંથી વેદવિદ્યાની વડવાઇઓ ફૂટી બહાર નીકળતી દોયને ! સાહિત્યના સમૃદ્ધ સર્જનથી નહિ, તો મરસ્વતીની અવિરત ઉપાસનાથી તેમણે ટેકેટલા ગુર્જર યુવકોને તેમની પ્રેરણાના પાન કરાવ્યા, વિદ્વત્તાના જળ પાયા, ધર્મનું સ્વરૂપ મમળવ્યુ અને અનુભવના સૂત્રો ઓપ્યા આજે પણ ગુજરાતના મહાવૃક્ષની વિવિધ ટાચે બેઠેલા તેમના ફેટલાએ શિષ્યો નેવામાં આવે, અને વર્ગો સુધી અધ્યાપકપદ ભોગવેલું હોવાથી આજના ‘વાનર સૈનિક’ ના પિતા અને પિતામહ પણ કોલેજમાં તેમનું શિશુશુ પાખાના દાખલા મળી આવે અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજના વિકાસનો પા સદી ઉપરાતનો ઇતિહાસ તેમના જીવન સાથે સુદૃઢ સંકળાયેલો છે એવા આ મહાત્માજીના માનીતા અને વર્ચસ્વતા આચાર્ય ધ્રુવ આજે જાગીરથીને કાઢે વારાણસીના હિંદુ વિદ્યાપીઠને શોભાવી રહ્યા છે

ગુજરાતની આધુનિક, ગૌરવવતી અને સતત વૃદ્ધિગત થતી અગ્રાધ વિદ્વત્તાના અમંગલ્ય પ્રતિનિધિઓમાં તરી આવે તેવી ત્રણ વ્યક્તિઓ છે મુ નરમિહરાવ દિવેગીઆ, મુ કેશવલાલ ધ્રુવ અને પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકરભાઈ અન્ય કોઇને અવિદ્વાન તરીકે ઉલેખવાનો અહીં હેતુ નથી આટલું તો માત્ર ગણનારૂપે જ જીવનભર વિદ્યાઆશય કર્યો હોય અને તેના જ અપ્રતિમ રસ માણતા માણતા જેણે જીવન વ્યતીત કર્યું હોય, તેવા આ ત્રણ વિદ્વાનો આજે પણ ગુજરાતની સંસ્કૃત વિદ્વત્તાને શોભાવી રહ્યા છે આનંદશંકરભાઈ મુખ્યત્વે તો સંસ્કૃતના જ અધ્યાપક રહ્યા, એટલે સંસ્કૃત વિદ્યાના તિલક કરતા કરતા તેઓ ‘વન’ ધરાવી ગયા સંસ્કૃતના સંગીન જ્ઞાન માટે તેમણે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતવિષયક શિક્ષણપદ્ધતિઓ બાણી લીધી છે શ્રીમત્ પિતાના આ વિદ્યાવિલાસી પુત્રે શાસ્ત્રીય રીતે સંસ્કૃત વિદ્યાને સેવી તેના વિશેષ મૂલ્ય આક્યા પૂર્વના સાયણ અને પશ્ચિમના મેક્સમુર જેવા પડિતોના મતોનો પોતામાં સમન્વય કર્યો, અને દસવૃત્તિથી યોગ્ય અને અયોગ્યનો, સત્ય અને અસત્યનો વિવેક કર્યો

આનંદશંકરભાઈ હાલ તો પ્રિન્સિપાલ છે, એટલે વિદ્યાપીઠની પ્રશિક્ષાયા પ્રમાણે તો

આચાર્ય કહેવાય. પણ, ગુજરાતમાં તો ગુજરાત કોલેજના પ્રોફેસર તરીકે જ જાણીતા થયેલા છે, એટલે તેમને અધ્યાપક તરીકે જ વિશેષ ઓળખાવીશ.

આ સમર્થ વિદ્વાનની અભ્યાસલુતિ તે વેદોની દેવવાણીથી જકડાઈ ગઈ નહિ; પ્રાચીન પ્રજ્ઞાલીના વૃત્તથી રૂંધાયેલાં એ સંસ્કૃત વિદ્યાનાં વિશુદ્ધ જળ નીરખવા તેમણે અન્ય વિદ્યાઓનો પણ અભ્યાસ જરૂરી ગણ્યો; ને તેથી સંસ્કૃત ઉપરાંત તેમનો ગુજરાતી ને અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ પણ તલસ્પર્શી અને સ્તુતિપાત્ર છે, ને અંગ્રેજીના પ્રોફેસર તરીકે પણ તેમણે કામ કર્યું છે. વિશેષમાં તેમનો લૅંગ્વિજ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનો અભ્યાસ પણ તેટલો જ સૂક્ષ્મ અને સમૃદ્ધ છે. મસાજશાસ્ત્ર (Sociology) એ તત્ત્વજ્ઞાનનું ચર્ત સ્વરૂપ છે એમ માની તેમણે આ વિષયને પણ પોતાના અભ્યાસક્ષેત્રમાં સ્થાન આપ્યું છે. અને આ ઉપરાંત એલ. એલ. બી. ની ડીગ્રી વડે તેમણે કાયદાના વિષયોને પણ અપનાવી લીધા છે. ખરેખર સતત વિદ્યોપાસના શું શું નથી કરી શકતી ?

અને આનંદશંકરભાઈની સાહિત્યકારકીર્તિ ૨૫૦ મહિલાલ દિવેદોના 'સુદર્શન'થી યાદ; અને તે બ્રહ્મનિષ્ઠ સાક્ષરના અવસાન પછી તેમણે 'સુદર્શન' સંભાળ્યું; અને સુદર્શન મઘાવડીની પ્રસ્તાવના રૂપે ૨૫૦ મહિલાલભાઈના જીવનની ટૂંકી રૂપરેખા પણ લખી. 'સુદર્શન'ને આનંદશંકરભાઈએ ફેટલાંક વર્ષ ચલાવ્યું. પણ તેઓ તેના 'આદ્યદ્રષ્ટા'ની માફક આર્થિક ભાવનાના આચાર્ય (Missionary) ના જનતાં માત્ર પૂજક જ રહ્યા. આ સ્વતંત્ર લેખન-વૃત્તિ 'સુદર્શન'ના વાચકોને મેળવી લાગવાથી અને ક્ષિતિજ ઉપર યુગપરિવર્તનનાં ચિહ્નો દેખાવાથી નવા યુગને અનુરૂપ થવા તેમણે 'વસન્ત' નો પ્રારંભ કર્યો. આજના જેવી ત્યારે ગાંધીયુગની વ્યાવહારિક આધ્યાત્મિકતા નહોતી સનાતનીઓની સ્થિતિચ્ચુસ્તતા અને 'સુધારાવાળા'ઓની તે વખતની ઝળૂલી ખંડનાત્મક નીતિ; આ બંનેનું સુયોગ્ય સંમિશ્રણ કરી પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં શુદ્ધર તત્ત્વો જતાવવાં, જનતાને સુયોગ્ય પંથે વાળી ઉત્સાહના પૂરમાં ઉત્તરો જતી અટકાવવી, આર્થિક ધર્મને ઉજાળવો, સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું, અને રાજકારણને રાષ્ટ્રભાવનાથી પ્રદીપ્ત ગખવું; આ બધું કરવાની ત્યારે જરૂર હતી. અને આવી ઉદ્ધત ભાવનાઓથી પ્રેરાઈ તેમણે 'વસન્ત' ને વધાનજીવં દીધાં; અને તેને સમર્થ વિચારોનું ગ્રેરક જનાવ્યું. 'વસન્ત' ના તંત્રીપદેથી તેમણે ધર્મ અને નીતિ ઉપર છટા જવાયા ફેટલાયે સ્વતંત્ર લેખો લખ્યા. અને સાહિત્યનાં વિવેચનક્ષેત્ર ઉપર પણ તેમણે પોતાની વિદ્વત્તાનો પ્રકાશ નાખ્યો. આ ધર્મ અને નીતિ ઉપરના લેખોનો સમૃદ્ધ તે તેમનો 'આપણો ધર્મ' નામે ગ્રંથ.

આનંદશંકરભાઈના હાથે સ્વતંત્ર પ્રકાશન પામેલું તેમનું આ એકનું એક પુસ્તક છે. તેની સુગમ્ય શૈલી, તેનું વિચારગૌરવ અને તેના જ્ઞાનપૂર્ણ વિષયોને લીધે તે અભ્યાસશીલ વાચકને આનંદ આપે તેવું છે. ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર તેમણે ફેટલાંક ખીમં પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. બાળકો માટે લખાયેલાં 'હિંદુ ધર્મની બાળપાથી', 'નીતિ-શિક્ષણ' અને 'ધર્મવર્ણન' તથા મેટ્રેસજો માટે લખાયેલાં 'હિંદુ વેદધર્મ' અને શ્રી રામાનુજાચાર્યના શ્રીભાષ્યના ભાષાંતરના બે ગ્રંથો; આ બધામાં તેમની ઉચ્ચ વિચારસરણી, અગાધ વિદ્વત્તા, અને જગતભરના સર્વ ધર્મોનો તુલનાત્મક અને તટસ્થ અભ્યાસ ખાસ જ્ઞાન બે એ તેવાં છે. બાળકો માટે લખાયેલાં પુસ્તકોમાં તો કડિન અને ગદન વિચારો પણ

બહુ જ સ્પષ્ટ, સરળ અને એકસ શબ્દોમાં જણાવ્યાં છે; ને વિશેષમાં તેઓ આનંદશંકર-ભાઈની દક્ષતાભરેલી વિચક્ષણ શિક્ષણશક્તિની સાખ પૂરે છે. દૂકમાં, આ બધા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં અને સંસ્કૃત 'ન્યાયપ્રવેશ'માં તેમની વિદ્વતા તેમણે બહુ જ સરળ સ્વરૂપે ને મનો-રંજક રીતે વહેવરાવી છે.

અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ તેમની 'સ્મરણ સંહિતા' ઉપરની વિવેચનાત્મક નોંધ અને 'વસંત'માં 'ગ્રંથાવલોકન'ના મથાળા હેઠળ તેમના વિવેચનના લેખો પશ્ચિમના સમૃદ્ધ, વિવિધ અને વિશાળ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મૌલિક રીતે લખાયેલા હોઈને સાહિત્યમાં અનેરી ભાત પાડે છે.

આનંદશંકરભાઈને પુસ્તકો લખવા કરતાં પુસ્તકો વાંચવાનો અને તે વિચારવાનો વધારે શોખ છે; એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કામતી મથો ખરીદીને તેમને પોતાના ખાનગી પુસ્તકાલયમાં સંગ્રહવાનો પણ તેટલો જ શોખ છે. તેમની લાખેરીમાં તેમના અભિમત વિષયો ઉપરનાં છેક તાળાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો પણ મળી આવે, ને તેથી તે લાખેરી અબ્યાસી મિત્રોમાં સારી રીતે જાણીતી થયેલી છે. ખરેખર, આનંદશંકર-ભાઈ વિત્ત અને વિદ્વતા વડે લક્ષ્મી અને સરસ્વતીને પોતાનામાં 'એકસંચર' (એક જ સ્થળે રહેતી) કરી છે. સોનું જેમ સુગંધથી વિશેષ વખણાય તેમ તેમની શ્રીમતાઈ ને વિદ્વતા અન્યોન્યમાં યોગ્ય રીતે લાળી ખાત્ર આદર ને આકર્ષણનું પાત્ર બન્યાં છે.

આનંદશંકરભાઈ એટલે નાગર અને નાગરિક બંને. જન્મે ઉચ્ચ કુટુંબના નાગર એટલે કુલ તરફથી આર્થ સંસ્કૃતિ વારસામાં મળી; વિશેષમાં નાગરિકાંબે વ્યક્તિત્વ સાચવી સાધેલાં સમયગતતા અને સમયાનુસારિતાનાં લક્ષણો પણ તેમનામાં છે. આનંદશંકરભાઈ એટલે કેવળ વિદ્વતાનો શુષ્ક વાર નહિ, શાસ્ત્રીય વેદ્યાપણું નહિ, કે હાંસીપાત્ર પંતુલપણું નહિ; નાગરત્વની સંકુચિતતાને તેઓ નાગરિકતાથી વિશાળ બનાવે છે, અને વિદ્વતાના ભારને વિનોદભરેલી રસિકતાથી હળવી બનાવે છે. તેમની આ રસિકતાને લીધે તો ગુજરાત કોલેજમાં તેમનાં વિદ્વતાપૂર્ણ લાપણો પણ છે નીરસ નીવડતાં નહિ. ચશ્માંની દાંડી ઉપર આંગળી મૂકી અધ્યાપક ક્રુષ્ણભાઈ લાપણુ આપતા હોય, ત્યારે તો વાણીનો અરખણિત પ્રવાહ વહે, ને તાનના લંકાર ખૂલે. આ વિદ્વતા, આ રસિકતા અને આ સરકારસંભારને લીધે તેમના એક અનુયાયી સમર્થ વિદ્વાન કહે કે 'આનંદશંકરગુરોચ્ચરણો જમામિ' તો તેમાં શું આશ્ચર્ય!

આ બધા શુણેને લીધે તેઓ વ્યવહારદક્ષ તથા કાર્યકુશળ પણ બન્યા છે. મહાત્માજીને અને તેમને તો આશક માણુકનો સંબંધ છે. મનૂરોના લવાદ મેડળ વખતે આનંદશંકરભાઈ પણ હતા, અને તે વખતે મહાત્માજીને તેમની વિશેષ કિંમત સમજાઈ. અને પછી થોડા જ વખતમાં ઇ. સ. ૧૯૧૬ ની આખરમાં ગાંધીજીએ આ 'અલુમેલ રત્ન'ની પડિત માલવિયાજીને ભેટ કરી. ગુજરાત કોલેજમાંથી પ્રો. ક્રુષ્ણની વિદાયગીરીના માનમાં કરેલો એ બચ્ચ મેળાવડો; ટ્રિનિસપાલ રોબર્ટસનની હાજરી, અને મહાત્માજીનું પ્રમુખપદ, સંભાવિત ગૃહસ્થોનું આગમન, અને વિપાદભર્યા હૃદયે માનભરી વિદાય દેતા વિદ્યાર્થીગણ; આ પ્રસંગ 'નવજીવન'ના પાને સચવણો છે, તેમ જ ગુજરાત કોલેજના ઇતિહાસમાં પણ અમર થયો છે.

અને તેમની કાર્યકુશળતા માટે વિશેષ કાષ્ટ જાણી લઈ શુજરાત કોલેજની તેમની નોકરી દરમ્યાન ધ્રુવ સાહેબને યુરોપિયન પ્રિન્સિપાલ અને યુગોપિયન પ્રોફેસર સાથે સસર્ગમાં આવવું પડતું, ને તેમની ખુશામત કર્યા વિના સ્વમત સાચવી પોતાની વાક્ષણિક વ્યવહાર-કુશળતાથી તે બધાનું મન જીતી લેતા આ બાહોશીને લીધે તેઓ શુજરાત કોલેજના પણ એક વખત એન્ટ્રીંગ પ્રિન્સિપાલ બન્યા હતા તે આ જ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વને લીધે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે તેમણે ત્યાંના પદ ભેટી શક્યા ના, ને સ્થાનિક કલહોને નિર્મૂળ કર્યા બધા પક્ષોથી પર રહી સ્વતંત્ર વિચાર અને વ્યવહાર કરેલા એ તેમનું ખાસ લક્ષણ છે આ જ વ્યવહારકુશળતા તેમણે નડિયાદની સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે જાતાવી, અને તેની કાર્યવાહી સભાઓમાં મજીદ અચકામણોના પ્રગોશ દૂર રાખ્યા પણ આ પ્રમુખપદ અન્યતે સોપે ત્યાં સુધી સાહિત્ય પરિષદનું નાવ સ્થિર ને સુરક્ષિત રાખવાનું કામ તેમના જેવા માટે પણ સહેલું નથી 'બ્યા બ્યા આનદશકરભાઈ, ત્યાં ત્યાં સફળતા,' એમ મહાત્માજીએ બાધેલી આ વ્યાપ્તિ સાહિત્ય પરિષદ સંબંધી પણ સાચી પડે !

ઉપર સચબ્યા પ્રમાણે આનદશકરભાઈ તે કેવળ શુજરાતના જ નહિ, પણ મમત્ર ભારતવર્ષના વિદ્વાન છે બનારસ હિંદુ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ છે, ને હિંદુ યુનિવર્સિટીના વર્ષોથી પ્રો-વાઇસ ચેન્સેલર છે આ વિદ્વાતાને લીધે જ તેઓ એક વખત ક્વિલોસોફિકલ કોન્ગ્રેસના હિંદી વિભાગના પ્રમુખ ચુડાયા ને 'ઇન્ટર યુનિવર્સિટી બોર્ડ'ના પણ પ્રમુખ થયા વિશેષમાં તેમની કાર્યકુશળતાને વરેલી વિદ્વાતાને લાભ પળવ્ય, લખનૌ, આગ્રા, અમીનગઢ વગેરે યુનિવર્સિટીઓ પણ ઉઠાવે છે પણ મુળાધ યુનિવર્સિટીને સ્વજનની કંઈ હોય ખરી ?

આનદશકરભાઈ જન્મથી જ ઉચ્ચ હોઇને ખાનદાનીનું ખમીર ધરાવે છે, ને આમર્ષ સાથે થોડો મબઘ ધરાવે છે પણ હકકર બાપાનું 'લીલાસેવા મંડળ' કે અમદાવાદનું મજૂર મહાજન ખેંચીને લેઇ જાય ત્યારે તો જનતા સાથે લાગરામાં બાધી નથી રાખતા સરકારમાં તેમજ પ્રજામાં તેમને કેટલાક સાથે ગાંઠ ને ગીઠા રાખે છે ટૂંકમાં, આનદશકરભાઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન છે, સમર્થ વિચારક છે, દીર્ઘદર્શી પત્રકાર છે, સુપ્રસિદ્ધ અધ્યાપક છે ને બાહોશ સંચાલક છે તેમની વિદ્વાતા જાડા સમુદ્ર જેવી નહિ, પણ વિશાળ વટરાજ જેવી છે યુ કેશવલાલબાઈની મરોધનદષ્ટિ કે યુ નરસિંહરાવબાઈની ચોટસાઇ, એ તેમની વિદ્વાતાના ખાસ તરી આવતા લક્ષણો નથી તોયે જણાવવું જોઇએ કે પરબ્રાતોમાં જળદળતા આ રત્ન માટે તેનું જન્મદાતા શુજરાત થોડા ગૌરવ લઇ શકે

પિવેકેનુક્ત રસાણુ મંમિથ્રણ એ આનદશકરભાઈના સ્વભાવનું ખાખ લખણ લાગે છે આ સમન્વયશક્તિને લીધે તેઓ અસહકારના વખતમાં વિદ્વાપીક તેમજ શુજરાત કોલેજ એમ બંને સાથે ગીઠા મનઘ મચવી શકતા આ જ લક્ષણને લીધે તેઓ ખાદી અને મિલકાપડને સાથે પહેરી શકે છે, ને આ જ કારણે જે વિરુદ્ધ પક્ષો સાથે પણ સહલાવણીયો મેળ ગળી શકે છે આ સુવર્ણમાર્ગ તેમની ચોકસાઇ, દષ્ટિવિશાળતા અને સમન્વય શક્તિને લીધે તેમણે સાચી સહૃદયતાથી જ સ્વીકાર્યો હોય, પણ જનમમાં તે રીતે સમજવા જેટલી ધીજ ને ઝડાપણુ ઘખવી શકે ખરી ? તેને તો 'પર્વતરાજ દિમાનપનું દિમમય ચવુ ને ઝોગાનું બને સ્વભાવમત્ય લાગે છે' પણ દૂરથી જ નિરખનારને દિમાલય એવો લાગે તો તેમાં કેનેા હોય દિમાલયનો કે નિરખનારનો ?

નવયુગનાં પ્રતિબિંબ ઝીલ્યા છતાં, પશ્ચિમની ઝંસ્કૃતિ અર્પણાં છતાં, ને ઉચ્ચ પદ્યો પામ્યા છતાં સરકારી દરબારી મેળાવડાઓમાં કે મિજલસોમાં આર્ય ઝંસ્કૃતિનાં પ્રતીકે તરંકિ ધોતિયાના પહેરવેશનું ગૌરવ સાચવવા જેટલી દિંમત રાખી રાખ્યા હોય, પ્રમંગોપાત પણ પાટલૂન પહેરવાના મોહ કે ભીરુતાની પર થઈ જાયો ઠેક વાઈસરોય જેવાં બ્રિટિશ સલ્તનતના પ્રતિનિધિને મળતી વખતે પણ જેમણે ધોતિયાનાં પહેરવેશનું અર્પણદરે ઉચ્ચ સ્થાન સાચવ્યું હોય, તેવા આઘેડ વપના શુર્વત, અગ્રગણ્ય અને સરકારી માનપાન પામેલા ગુજરાતીઓમાં ગણના થઇ શકે તેગ છે સર પ્રહાસકર પદ્મણીની, સર લલ્લુભાઇ મહેતાની અને પ્રિન્સિપાલ આનંદશકર ધ્રુવની. પાટલૂન પહેરવાનાં પ્રલોભનો જાણ થવા છતાં ગાંધી યુગના પુરોગામી મુધારાયુગમાં તેઓ પાટલૂનની પરાધીનતા દર રાખી રાક્યા તે એક ગૌરવભરેલી ખીના છે. મદારાબ્દના સાદાછલ્લારા શુવનમાં, કે દાલના ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય વાતાવરણમાં આ વસ્તુની આટલી ઉચ્ચ કિંમત આજે ન અંકાય એ મંલવિત છે.

અસ્પૃશ્યતા માટે આનંદશકરભાઈના વિચારોમાં કેટલાકને એક વખત અસબલતાની ગંધ આવી, અને તેથી તેમણે તે વાતને છાપાને પાને ચઢાવી, પણ ન્યાયની ખાનરેય જણાવવું જોઈએ કે મુખ સાહેબ અતઃકરણથી જ અસ્પૃશ્યતામાં માનતા નથી, ને અસ્પૃશ્યતા-નિવારક મડળોની સલામાં ખુલ્લે દોલે દિંમતભેર લાગ લીધો છે, અને મજૂર મહાજન તરફથી અંતજ મજૂરો વચ્ચે કામ કર્યું છે. વિશેષમાં આ મહાજનના અંત્યજ પ્રતિનિધિ-ઓને બનારસમાં પોતાને ઘેર અતિથિ તરીકે સત્કાર્યા છે ! સનાતનીઓને કદાચ આમાં આર્ય ઝંસ્કૃતિ અભાગ જતી લાગશે !

આનંદશકરભાઈના ખાનપાનના વ્યવહાર વિષેના વિચારો સનાતન મંપ્રદાયને બંધબેમતા છે, ને બોજનવ્યવસ્થા માટે તો સાથે નાગર સંસાધ્યો પણ રાખે છે. તેમની આ દૃઢ થયેલી ને સહયતાથી અકાયલી માન્યતાઓ માટે આપણે તેમનું મન દબાવવાનું કારણ નથી. નાગરત્વ માટે તેમને નાગરિકતા કરતાં કદાચ વધારે અભિમાન હશે ખરું ? અને આનંદશકરભાઈમાં 'ગોળમટોળપણ' છે, 'ઉમળકા કરતાં Awe વધારે છે' એમ કહેનારાઓએ તેમને ધીરજથી ને મત્સનિહાથી વિશેષ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આવો જ ખીને આલેખ એ છે કે 'આનંદશકરભાઈની વિદ્વતા વન્ધ્યા રહી છે.' સત્ય તો એ છે કે તે વિદ્વતા વન્ધ્યા નથી રહી, પણ ધીરપ્રસવિની નથી બની. તેમની કૃતિઓ જોતાં તેઓ વિદ્વતાચેર કહેવાય. તેમની વિદ્વતા, મૌલિકતા અને વિચારગૌરવ જોતાં કહેવું પડે કે તેમની કૃતિઓ આ સમર્થ ને મર્વદશીય વિદ્વાનને એજ આપે તેવાં કે તેમના યશઃશરીરને વધુ કાન્તિમાન બનાવે તેવી નથી.

અને આનંદશકરભાઈની કૃતિઓમાં 'આપણો ધર્મ' વિના બધાં પુસ્તકો વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. વડોદરા સરકારની એ પ્રેરણા ના હોત તો તેમની વિદ્વતા કદાચ ઉજ્જડ રણભૂમિ જ રહેત. ગુજરાતના શિષ્ટ વર્ગની સાહિત્યવૃત્તિને પ્રજ્વલિત કરે કે સમગ્ર ભારતવર્ષની મુક્ત કંઠે પ્રચલ્યા પામે તેવી તેમની કેટલી કૃતિઓ હશે ? સત્ય તો એ છે કે, તેમને સ્વભાવથી જ સ્વતંત્ર લખવા કરતાં વાંચવાનું ને વિચારવાનું વધારે પ્રિય છે.

અને ઇન્ડર-યુનિવર્સિટી બોર્ડના મેમ્બર, હિંદુ બનારસ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને અનેક

વર્ષોના અનુભવી અધ્યાપક, આ આનંદશકરભાઈ ગુજરાતને તેમની વિદ્વત્તાને ને સહજ શક્તિઓને ક્યારે હાલ આપશે ? 'ગુજરાતી યુનિવર્સિટી' નીજે તો હું મારી સેવાઓ મફત અર્પું' એમ ઉચ્ચારનારને આવી નિસ્વાર્થ સેવાઓ ગુજરાતને ચરણે ધરવાનો પ્રમેગ ક્યારે આવશે ? 'યોસ્ટ-એન્ડ્યુએર્સ સ્ટડીઝ'ની યોજના અમલમાં મૂકવાની, કે 'ડેક્કન ઓરિએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ' જેવી ગુજરાતમાં એક કેન્દ્રય સંસ્થા સ્થાપી તેના સચાવક બનવાની, અથવા તો 'ગુજરાતી યુનિવર્સિટી'ના સ્વપ્ન સફળ કરવાની તરુણ ગુજરાતની મહેમ્મત આચાર્ય ધ્રુવ ક્યારે મિદ્ધ કરશે ? તેઓ ધારે તો સરકાર, દેશી રાજ્યો ને શ્રીમેત વર્ગનેા નાણા દારા સારો સહકાર મેળવી આ બધું ગુજરાતની ભૂમિમાં ઉગાડી શકે પણ એ દિન ક્યારે આવશે ? સામરમતી તીરને ગગાકાઠડો માની ગુજરાતની કેળવણી ને સાહિત્યવિષયક નિષ્કામ સેવા કરવા તેઓ ક્યારે તૈયાર થશે ?

પડિત માલવિયાજી પાસેથી મહાત્માજી તેમને મુક્ત કરાવે ત્યારે ? પણ ગુજરાતની સેવા કરવાનો તેમનો દૃઢ મક્કપ હોય તો પછી એવા દૃઢ મનને નીચાણમાં વહેતા જળ-પ્રવાહની માફક રોકવાને કોની દિમ્મત ચાલે ? દૃઢ સંકલ્પ એ માર્ગમાં આવતા સર્વ મંડેરોને દૂર કરે છે જ ગુજરાતનું આ ઝગહગતુ રત્ન તેની માતૃભૂમિને તેના અગ્નિશક્તિ તોળથી ક્યારે ઉગાડશે ? ગુજરાતને આ સંક્રાન્તિ યુગમાં આવા પાણીદાર રત્નની સેવા ગુમાવતી તે ના પરવડી શકે

અને જુદની શિથિલ મદ ગતિએ ડગલા ભરતું તેમનું 'વમત' ? તેની નિયમિત અનિયમિતતાથી તો ગુજરાતી વાચક વર્ગ દેવાઈ ગયેલો છે 'નવયુગને અનુકૂળ થવાને' તે અસ્તિત્વમાં આન્યુ, અને નવયુગને તેણે અનુકૂળ થવું જોઈએ એમ તેના તંત્રીએ તેના રજત મહોત્સવ વખતે ઉચ્ચાર્યું 'વમત'માં સ્થાન પામવું એ એક વખત જિગતા લેખકો માટે ગૌરવભરેલી મહેમ્મત મનાતી આજે તેમાં પહેલાની વિવિધતા ને ઉચ્ચ કક્ષા કેટલી જળવાય છે ? 'વમન્ત'ની શુશ્રુભદ્ધિ જો વધશે તો ગુજરાત તેની અનિયમિતતા તો સાખી લેશે. બનારસ જેટલા દૂર રથમેથી તેને સલાજવું એ તેના તંત્રીની એક મુખ્ય અગવડ છે પણ તે અગવડને દૂર કરવા 'વમન્ત'ને પારાણસી લઈ જઈ તે વડે પરબ્રાન્તની વિદ્વત્તાથી તેને શોભાવવું એ ઉચ્ચ અભિવાદ શુ અર્થાને છે ? અથવા જો તેને અમદાવાદમાં જ રાખવું હોય તો કોઈ સમર્થ સહતંત્રી કે ઉપતંત્રી રાખી તેને વિશેષ ચેતનવતું ના બનાવાય ? હાલ તો તેમાં તંત્રીની કલમ કોઈક વખત તો છેક અદ્યય થઈ જાય છે, ને બે ચાર લાખ લેખો ગમે તેમ છપાવી 'વમન્ત'ની ચંક બહાર પાડનામાં આવે છે શ્રીયુત ઇચ્છાશકર તેના તંત્રીની ઇચ્છાઓને કેટલે અંશે પૂરી પાડે છે ?

અને આનંદશકરભાઈના સાહિત્યવિષયક વિવેચનો, ગ્રંથાવલોકનો કે પ્રાગંગિક નોંધો ગંભીર વિચાર, નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિ ને અગ્રાધ અગ્રાસના મૂલ્યક હોઈ યુવાન વાચકવર્ગને મદ્દ જ લાભ આપે તેવા છે 'પ્રિયદર્શના', 'ગાંધીજીની 'ગીતા' વ અવલોકનો મનન કરવા જેવા છે, ને તેમની નીડર ને તટસ્થ વૃત્તિની સાખ પૂરે છે પણ આવા અવલોકનો—જીવંત લેખકોની કૃતિઓ ઉપર અવલોકનો—વખવા તેમના કલ્પદબીર સરભાવને બધું અનુકૂળ નથી, ને તેથી ગુજરાતી સાહિત્યને એક સમર્થ વિવેચકની સેવાઓ નહિ મળવાનો અન્યાય થયો છે જીવંત લેખકોની કૃતિઓના વિવેચક બનવાનું ધ્રુવ સાહેબને જો ના રહે તો

છેવટે વિદેહી લેખકો ઉપર પણ વિવેચનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેમના વિશાળ અધ્યામનો તેઓ પ્રકાશ નાખે, ને સુવાન વર્ગને માર્ગદર્શક બને તો ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ પામતા વિવેચનક્ષેત્રને કેટકેટલો લાભ થાય ?

અતમા, સામાન્ય રીતે જનતા સાથે અતર રાખતા આ વ્યંસવતા અધ્યાપક તેમનું શીર્ષ પશ્ચિયાથી સંદેહ બને, અને અગ્ર ગણિત યંત્ર અસકત બને, ત્યાર પહેલાં ગરવી ગુજરાતની નિષ્કામ સેવા કરી માતૃભૂમિનું ઋણુ અદા કરે, ને ગુજરાતના કેળવણીક્ષેત્ર ને સાહિત્ય પ્રદેશને વધુ ઉન્નત ને ઉજ્જવળ બનાવે એવી આશા રાખતી ગુજરાતની સાહિત્ય આલમના ને સિદ્ધ જનતાના આર્પ દૃષ્ટિ સેવતા ને આર્ય મરુતિને પોષતા આ જ્ઞાન અને અનુભવના પરિપાકવાળા વૃદ્ધ આચાર્યને નમ્ર વદન હો !

શંકરલાલ ગંગાગંધર્વ માસ્ત્રી

એમ એ એલ એન બી

સપ્નાને

એ પ્રિય માદ સદાની અતર સાચવી રાખે તારી
ઠમ લૂંનાય કદાપિ સખે પ્રિય ડોમળતા જગન્યારી એ પ્રિય૦

જીવન ખય બધાય પરિગ્ચિતિ ઘેરી રહી છે ભારી,
અકળાવે અણવિકરણ અતર તેજકિરણ બિનિવારી
રહેલો એક જ અતરની પણ એક ઉધાડી મારી એ પ્રિય૦

*

*

વિશ્વનંદે રમમય જીવનનું સુમધુર પકવું વારી,
મજલિ ભરી દર્હ અર્ધ્ય ગરણુએ ધમ્પા એક જ મારી
એ નયનોની વાયુ, ઉતાર, કે નહિ પ્રેમ ખુમારી,
તો પણ એક જ અતરની હો એક ઉધાડી મારી એ પ્રિય૦

સવાઇલાલ પંડ્યા

પુણ્ય સ્મરણું*

સ્નેહી, સાદુ, સદ્ય ઉર ગંધારસૌમ્યે સુહાતું,
 વૃત્તિ ઉચ્ચી, વદન મધુરી હર્મિઓથી જવાતું;
 દષ્ટિ કૃણી, વચન મીઠું;-ભાવના ભવ્યે ત્હાંતું,
 કમ્બે, ધમ્બે, વિલાસે,-જીવન સુહૃદ્વું દિવ્યઆશે રુકુરાતું;

મોહ્યાં બને તરણુ વયમાં શારદા કીર્તિ રંગે,
 મોહ્યાં પ્રેમે ગૃહસુખ રમાની કલા રમ્ય રંગે;
 સન્મિત્રોનાં મુરસદનશાં પ્રીતિધામો વિરાળાં;
 ફાર્યા ભાવિ બનેરાં,—અવિત ભરનિ ને ઓટમાં કે નિહાળ્યાં;

હુમાદ્રિ રો અડખ, ન ડરે સત્પત્ની ભક્તિ માંહે,
 ગંગાજીવી જન—સ્વજનની પુણ્ય વાતસલ્યતા છે;
 રત્નાખિનો સરસ—રસનાં—રત્નનો કાવ્ય જાણે,
 યાત્રી સતીર્થ કેરો, ઉદય જગપિનાને પદે નિત્ય માણે;

ચાવી ના બહુ, ઉરલદરિઓ સૌખ્ય ને શાન્તિની, એ
 લાવી ત્હોળે મદાગે, પ્રણયઝરણીઓ માધુરી “વાન્ત” ચિતે.

રાગમૈંદુલ્લેરાય જસવંતરાય

જે તેમની નીડર ને ને
 લેખકોનાં મૃતિઓ ઉપર અવલોકન
 નથી, ને તેથી ગુજરાતી સાહિત્યને એક કવિજીવનનું મોઢું પુણ્ય સ્મરણુ. આ કાવ્ય કેટલાંક વર્ષો
 પૂર્ણ છે. જ્યંત લેખકોની મૃતિઓના : તેમાં કેટલાંક મહત્વનો મુદ્દો યદ્ય, અન્ય મુદ્દાઓના
 રા. જ.

માનવી-વામન કે વિરાટ ?

વિશ્વ તરફની બે દૃષ્ટિઓ

યથા દૃષ્ટિસ્તથા સૃષ્ટિ. ।

[સામાન્ય વ્યવહારદૃષ્ટિ ઠોડી દૃષ્ટિને વિગાળથી વિશાળતર કરતા જઈએ તેમ તેમ એક ગહન વિશ્વ આપણી નજરે પડે છે. તેવી જ રીતે દૃષ્ટિને સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મતર કરતા જઈએ તો પણ તેલુ જ બીજું ગહન વિશ્વ આપણી નજરે પડે છે લેખક જાને વિશ્વનો ધણી જ રસિક રીતે આદોષ પરિચય આપેલો છે. ત'ની]

૧

પ્રશ્નરૂપે મચાણુ છે. ઉત્તર તેની નીચે છે અને પ્રતિપાદન માટે લેખ છે.

અખિલ બ્રહ્માંડમાં માનવનું સ્થાન શું એ વિચારવાનો આ પ્રશ્નનો હેતુ છે. આપણે નજી રીતે જોઈએ છીએ અને એ ત્રણેય રીતે આપણી નજર સામે ત્રણે જુદી જુદી સૃષ્ટિ ખડી થાય છે. રથૂળ, સૂક્ષ્મ અને વિરાટ એવી ત્રણ સૃષ્ટિઓ આપણે વિજ્ઞાનની સહાયથી જોઈ કે જાણી શકીએ છીએ. એટલુ જ નહિ પણ એ ત્રણ સૃષ્ટિઓની રચના, તેનાં માપ, અંતર, આકાર, વેગ વગેરે આપણે માપી શકીએ છીએ, અણુતના આધારે ગણી શકીએ છીએ, તેના ફાટા પાટી શકીએ છીએ અને તે કયા પદાર્થ અને પરમાણુના બનેલ છે તેનો નિર્ણય પણ કરી શકીએ છીએ. એ ત્રણેય વિશ્વમાં આપણે યથેચ્છ વિજ્ઞાનવિદ્યાર કરી બ્રહ્મા અને બ્રહ્માંડની લીલા નજરે નિહાળી શકીએ છીએ. ક્રોધ અલૌકિક ખસીસ, લખિધ, કલ્પના કે ફિલસૂફી દ્વારા મન ચક્ષુ કે પ્રત્યાયક્ષુવડે નહિ પણ રથૂળ સાધનો દ્વારા આપણા આ ચર્મચક્ષુદ્વારા અને આપણી સાદી સામાન્ય શુદ્ધિથી એ વિશ્વને જોઈ અને સમજી શકીએ છીએ. હવે એ કલ્પનાનો નહિ પણ પ્રત્યક્ષ જોવા જાણવાનો વિષય થઈ પડ્યો છે.

આ ત્રણ સૃષ્ટિઓને આપણે ત્રણ જાતનાં વિશ્વ કહીશું અને એ ત્રણ જાતનાં વિશ્વ મળીને બ્રહ્માંડ બનેલું છે. એક તો આપણુ પોતાનું રથૂળ સામાન્ય વિશ્વ, બીજું આ સામાન્ય વિશ્વના હરકોઈ ધન પ્રવાહી કે વાયુરૂપ પદાર્થનાં અણુઅણુ દીક રહેલાં અનંતાનંત અણુવિશ્વ—અથવા સૂક્ષ્મવિશ્વ અને ત્રીજું વિરાટવિશ્વ કે જેની આગળ આપણુ રથૂળ સામાન્ય વિશ્વ તો પેલા અણુવિશ્વથી પણ અણુરૂપ—અત્યંત લાસે છે તે

આપણે જોઈ ગયા કે ત્રણ દૃષ્ટિએ ત્રણ વિશ્વ દેખાય છે તેમાં રથૂળ સામાન્ય વિશ્વ નરી આંખે જોવાય છે, ત્યારે અણુ વિશ્વ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની સહાયથી અને વિરાટવિશ્વ પ્રખર દૂરબીનની સહાયથી જોઈ શકાય છે હવે સમજી શકાય છે, માનવને રથૂળ સામાન્ય વિશ્વનો ઘટકાવયવ અથવા એકમ ગણીએ તો અણુવિશ્વને તે વિરાટરૂપ છે, ત્યારે બીજી બાજુ વિરાટ-વિશ્વ સાથે સંરખાવતાં તે તેને અણુમાત્ર-વામનજી કે અંગુઠિયા જેવડો પણ લાગે જ લાગે. વિરાટવિશ્વ અને અણુવિશ્વ વચ્ચે રથૂળવિશ્વના વર્ગ અને વર્ગમૂળ (Square & Square Root) જેટલું અનંતાનંત અંતર છે એમ સહેજે વિચારતાં સમજાય તેલુ છે.

અનંતતા (Infinity) એ પ્રકારની હોય છે: એક પરાર્થ પરાર્થ પરાર્થ.....પરાર્થ જેવડી અકાટ અને અમાપ; ખીજી પરાર્થ પરાર્થ.....પરાર્થોશ જેટલી કલ્પનાતીત નાનામાં નાની અપૂર્ણાંક રકમ જે લગભગ સન્ધમાં વિલીન થઇ જાય તેટલી નાની હોય છે તે. પહેલીને વિરાટ અનંતતા (Macrocasm) અને ખીજીને આણુવિક અનંતતા (Microcasm) કહી શકાય. માનવ એ બંને અનંતતા વચ્ચે ઝોલા ખાતું ગ્રાણી છે. તેથી જ તે વિરાટમાં આણુ અને આણુમાં વિરાટ છે. તમારી કલ્પના સામે એક પિરામીડ કલ્પો કે જેનો શિરોભાગ ઝીણો ઝીણો થતો માઇલોના માઇલો સુધી વધ્યે જ જાય છે અને તેના એ છેડા ઉપર આણુવિક વિરાટ છે. અને તેનો જડો છેડો જડો થતો છેક અપાર અને અકાટ જડો થઇ જાય છે અને તે જડો છેડે તમે વિરાટવિશ્વને રચાવી શકો. હવે માનવી તો એ જડોમાં જડો થતા અને પાતળામાં પાતળા થતા અનંતતાના અત જેટલા લાંબા પિરામીડ ઉપર અધવચ લટકતો એક ત્રિશકુ માત્ર છે, એમ તમારા ખ્યાલમાં આવશે.

હવે આપણે એ બંને પ્રકારની અનંતતા કેવી છે તેનો ખ્યાલ આપવા નીચેનાં ઉદાહરણો લઇએ. પ્રથમ આપણે વિરાટ અનંતતાનો ખ્યાલ કરીએ. એ વિરાટ અનંતતાનો ખ્યાલ કરવા આપણા કૂટ-વાર કે માઇલનાં માપમાં ત્યાં કામમાં નહિ આવે. આપણા એ માપિયાથી બહુ તો આપણે કલાકે સો સવાસો માઇલની ઝડપે દોડતુ વાવાઝોડું કે રેલવે એન્જીન કે ૩૫૦-૪૦૦ માઇલની ઝડપે બેડતા ઍરોપ્લેનના વેગને માપી શકીએ. પણ એવા યાંધા માપથી આપણે અહમદ વચ્ચેના, વિશ્વ કે નિહારિકાનાં માપ યોડાં જ માપી શકવાના હતા? એક સહેજ ખ્યાલ બાધોને કે ૬૦ માઇલની ઝડપી પેશાવર મેઇલથી દિવસ અને રાત એમ યોગીએ કલાક મેખમેખા આપણી મુસાફરી ચાલુ રાખીએ ત્યારે આપણને આપણા આ સ્થૂળ સામાન્ય વિશ્વના મહો સુધી પહોંચતાં નીચે પ્રમાણે વખત લાગે:—

ચંદ્ર ૧૬૬ દિવસ	બૃહસ્પતિ	૭૪૦ વર્ષ
નેપ્ચ્યુન ૫૦૫૫ વર્ષ	મંગળ	૭૬ "
યુરેનસ ૩૧૬૦ "	વીનસ	૫૦ "
શનિ ૧૪૭૦ "	સૂર્ય	૧૭૭ "

મર્ક્યુરી ૧૧૦ વર્ષ.

જોટલે કે અનેક પેટાનુપેટી ચાલી જાય ત્યારે આપણે આપણા જ વિશ્વમાંહેના બંધુમત સુધી પહોંચી શકીએ; ન્યારે નજીકમાં નજીકના તારા સુધી પહોંચવા માટે આપણી ગાડીને ૪ કરોડ વરસ સુધી અવિરત અને અવિશ્રાન્ત દોડવા જ કરવું પડે! આપણા ઝડપીમાં ઝડપી વિમાનો પણ એ અતર બેઠવા કેટલાં નાલાયક કરે! આથી આપણે આકાશનાં અતર માપવા જુદું જ માપિયું રાખીશું તો જ આપણો આરો આવશે.

ખગોળશાસ્ત્રીઓએ એ અતર આવી રીતે માપ્યાં છે. મહા, નક્ષત્ર કે તારામાંથી પ્રકાશને નીકળીને અહીં આપણી પૃથ્વી ઉપર આવી પહોંચનાં કેટલો સમય લાગે છે તે ઉપરથી તેઓ કેટલા દર છે તે મપાય છે. જેમકે આપણો ચંદ્ર આપણાથી એક સેકન્ડ, સૂર્ય આઠ મિનિટ અને સાડાઅડાર સેકન્ડ દર છે. પ્રકાશનો વેગ ઝડપીમાં ઝડપી ગણાય છે. કેટલો દરો એ કાંઈ ખ્યાલ ખગે? પ્રકાશનો વેગ એક સેકન્ડ ૧૮૬૦૦૦ માઇલનો ગણાય છે. પણ કેટલાક તારાઓ, આકાશગગ મહિનાં અનેકાનેક વિશ્વો અને આપણા સૂર્યને પણ આંટી દે તેવા ખીન્ન અનેક સૂર્યો, મહો, નક્ષત્રો, નિહારિકાઓ આપણા સૂર્યના બનેલા

મહાભાગીની આપણા વિશ્વથી અનેકગણા તેજસ્વી, પ્રખર અને વિશાળ મહાવિશ્વો-વિરાટ વિશ્વો વસેલાં છે તે સઘળાંનાં માપ, અંતર ને ઉત્તમ આપણી વેધશાળાઓનાં પ્રયત્ન દ્વરથીને અને સાહિત્યો માપી આવે છે.

આ અંતિ દૂર આવેલાં વિરાટ-વિશ્વોનાં (Super Universe) માપ જ્યોતિર્વર્ષથી મપાય છે. આપણે જોઈ ગયા કે જો પ્રકાશનો વેગ સેકન્ડે ૧૮૬૦૦૦ માઇલનો છે તો નિહારિકા (Nebula) માહેનો નજીકમાં નજીકનો તારો આપણાથી ત્રણ જ્યોતિર્વર્ષ દૂર છે એનો અર્થ શો થાય ? એક જ્યોતિર્વર્ષ એટલે ૫૮૮૦૪૮૫૦૦૦૦૦ માઇલ. અથવા હવેથી સગવડની ખાતર આપણે એક જ્યોતિર્વર્ષ એટલે ૬ મહાપદ્મ (૬ બીલિયન) માઇલ કહીશું. ત્યારે પેલો નિહારિકાનો તારો લગભગ ૨ રોકુ માઇલ દૂર ગણાય. આકાશમાં એક નહિ પણ દળરો આકાશગંગાઓ વહે છે. અને એવી આકાશ-ગંગામાં પચીસ ત્રીસ દળર જ્યોતિર્વર્ષો જેટલાં વિશાળ વિશ્વો વ્યાપી રહ્યાં છે ! એન્ડ્રોમીડા નામનું નક્ષત્ર આપણા પૃથ્વીથી ગ્રહથી ખારસા સાડાનવ લાખ જ્યોતિર્વર્ષ જેટલું દૂર છે ! આ રીતે એક નિહારિકાથી બીજી નિહારિકા વચ્ચે દસ-દસ લાખ જ્યોતિર્વર્ષનું અંતર છે ! એટલે આપણા કેટલા માઇલ તેનો કાંઈ ખ્યાલ ખરો ! ૬૦ પરાર્ધ માઇલ થયા !

પણ પરાર્ધ માઇલો કે લાખો જ્યોતિર્વર્ષોનો આપણને પ્રકટ ખ્યાલ આવવાનો જ કદ રીતે ? એ વિરાટ વિશ્વના જ્યોતિર્વર્ષોએ એમનાં તેજઃકિરણો ફેંકેલાં તે આપણને દશ દશ લાખ વર્ષે મળે એમ એનો અર્થ થયો. લાખો વર્ષ એટલે કેટલી પેઢીઓ ? આ રીતે એક યુગનાં કિરણ બીજા યુગમાં પહોંચે અને તે પણ પ્રકાશવેગે ધસ્યાં આવતાં છતાં એ કેટલી તાલુખીની વાત છે ?

સાદો દાખલો લઈએ. નોવા પીકેટરીસનો તારો ફાટીને ફડાશિયાં થયાના ખખર આપણને બે વર્ષ પહેલાં મળ્યા. અહા, કેટલા વાસી એ સમાચાર છે ? ખરી રીતે તો ફાલગુણ જન્મ્યો અને ૧૪૪૨ માં અમેરિકા શોધી કાઢ્યો તેથી એ એક સદી પહેલાં એ તારાના કુડચા બીડી ગયા હતા ! પ્રકાશવેગી દૂતને પણ આ સમાચાર પહોંચાડતાં પાંચ સૈકા થયા !

પ્રકાશની પાંખ પર ભેરી સેકડના ૧૮૬૦૦૦ માઇલને વેગે આંખના એક પલકારામાં —એક સેકન્ડમાં તો આપણી પૃથ્વી ફરતાં આંક પ્રદક્ષિણ ફરી વળે. ચાલો. એ પ્રકારના પાંખાળા ધોડે પલાણ મારી. તમારી ચોવીસોમી પેઢીનો તમારો પ્રપ્ર... ... પૌત્ર આકાશગંગાને આરે જઈ નજીકના તારાથી બેટ ઉપર જઈ બીતરશે અને તમારા ચોવીસોમા પોતરાનો સોળસોમો પોતરો છેલ્લામાં છેલ્લા જળીતા તારકદ્વીપ ઉપર જઈ બીતરશે. આમ દળર સદી જ્યોતિર્વર્ષોની સુસાફરી કરતાં ચાર દળરમી પેઢી સુધી પ્રવાસ ચાલે ત્યારે તમે દૂર દૂરના મીડા જેવડા તારા પાસે જઈ પહોંચો ! દળરો પેઢી અને લાખો વરસ ગણો ત્યારે તમે એ જ્યોતિર્વર્ષોની જ્યોતિ પામો. આત્મી આગળ ત્રણ ત્રણ પેઢીના મશદૂર લગીરથ પ્રવાસ તે શા લેખામાં !

લાખ લાખ વરસ પહેલાં રવાના થયેલું તેજ ઝાંખું ઝાંખું આપણને મળે છે તે અસલમાં કેટલું તેજસ્વી હશે. તેનો કાંઈ ખ્યાલ છે ? એવા એવા તારા પડ્યા છે કે જેની આગળ આપણા સંરજ તો પાણી લરે ! સાતમા વર્ગના તારાઓનું તેજ આપણા સૂર્ય કરતાં

એક લાખગણુ તેજસ્વી હોય છે. દશ દશ લાખ માઇલના વ્યાસનો, દશ હજાર અંશ ગરમીવાળો, પૃથ્વીથી દશલાખગણો મોટો, પ્રત્યેક ચોરસ ઇંચે ૮ લાખ કેન્ડલ પાવરનો પ્રકાશ ફેકેતો, ૩ લાખ માઇલ ઊંચા લગ્નકા કાઢી લખૂંકતો આપણો સૂર્ય આ અસામાન્ય તારાઓ આગળ કેટલો દીન ગણાય ? માટે જ કહું હશે ને કે:—

ગ્રાહા નાના બહુ ગ્રાહામાં, તો ગ્રાહા વળી નાના,

વ્યાપ્તનાવમાં રવિચિદ્ર તો ધર દીવરા શા ગ્રાહા ? —ગોવર્ધનરામ

'પ્રસ્થાન'ના પાના જેટલું આપણું વિશ્વ ગણો તો આ આપણી પૃથ્વી. આ ટપકા કરતાંય નાની ગણાય. અને આપણું વિશ્વ તો આપણું પેલાં મહાવિશ્વો-વિરાટ વિશ્વો આગળ મળે જ કાંઈ દિસામમાં નથી તો પૃથ્વીરૂપી ગ્રહ તે કાણુ માત્ર ? જ્યારે આપણો પૃથ્વીરૂપી ગ્રહ નદિવત્ છે તો પછી આપણું ગામ, મહેલાત કે વાડીવજીરા તે કાણુ માત્ર ? કેટલા પરાર્ધ-પરાર્ધાશ હશે તેનો દિસામ કાંઈ ખરો ? છતાં એ માનવનું કાંઈ અભિમાન છે ? માનવી કેટલો ઉપહાસપાત્ર છે ? વિરાટવિશ્વ આગળ વિશ્વ, વિશ્વ આગળ પૃથ્વી, તેની આગળ ખંડ, દેશ, ઇલાકા, પ્રાંત, જિલ્લો, તાલુકો, ગામ, શેરી, ધર કે તેમાં વસનાર પુરા ત્રણેય હાથનું નહિ તેનું માનવસંગેકું તે કાણુ માત્ર ? વિરાટના ગામે ગાપતાં ગાણુસની કેટલી હુદતા અને અદ્વિત ગણાય ?

આપણી આંખની પેલી પાર કેટકેટલાં વિશ્વધિવિશ્વો છવાયાં છે તેનો ખ્યાલ કરો ! વાચક, તમારો હાથ લંબાવો અને તેમાં એક પાંદ પકડી રાખો અને તેની સામે જુઓ, એક પાંદ જેટલો જગ્યા પાછળ તો દોઢ કરોડ સૂર્યો સંતાપ્યા છે ! આને અતિશયોક્તિ રખે લેખતા. આ કાંઈ પરીઓની વાર્તા કે દંતકથા નથી. આ તો વિજ્ઞાનસિદ્ધ હકીકત છે, રાત્રે દેખાતા હજારમા લાગના આકાશના એક ફોટામાં ચાર લાખ તારા છપાયા હતા ! એક જ હાખલો ભો. દર વિદ્યાર્થીસતો પેલો એન્ટેરીસનો તારો દૂરબીનમાં દીસે છે તો એક બિંદુ-માત્ર, પણ વાર્તાવિક રીતે જોતાં આપણુ સૂર્યથી એ ચાર કરોડ ગણો મોટો છે !

સાલો, બીજી રીતે દિસામ ગણીએ. મારો કે ૮૦૦૦ માઇલના વ્યાસની આપણી પૃથ્વી એક ઇંચનો લખોટો માત્ર છે; અને એ રીતે દર ઇંચ જગત્પર ૮૦૦૦ માઇલ લેખે ગણીએ તો પણ આપણા વિશ્વના જ ગાપ તો વિચારો:—

આપણો સૂર્ય એ ૮ ફુટનો ૩૨૩ વાર દર પ્રકાશતો ગોળો ગણાય અને આપણો ચંદ્ર અટી ફુટ દર રહ્યો એક વટાણા જેવડો લાગે. જ્યારે જુદરપતિ, શનિ, યુરેનસ અને નેપ્ચ્યુન પૃથ્વીથી ૧, ૨, ૪ અને ૬ ગાંધવ દર રહે. વાડ. પણ નજીકમાં નજીક તારો આ દિસાખે પણ કેટલો દૂર રહે તે ખબર છે ? પુરા આલોચ હજાર ગાંધવ !

રાત્રે ટમટમતા તારા આપણી માફક પલકે પલકે પલકતા નથી, પરંતુ એના પલકારા વચ્ચે ૧૧ મહિના, ૬૫ વર્ષ, ૧૦૦૦ વર્ષ કે દસ લાખ વર્ષનો ગાળો હોય છે !

૨

આણુ વિશ્વ

ત્યારે હવે આપણે અણુ વિશ્વની વાત માંડીએ. આ અણુવિશ્વના ગાપક તરીકે આપણા મૂટ-વાર તો શું પણ આપણા ઇંચ પણ મોટા અને અગવડભર્યા મણ પડશે. એ અણુવિશ્વ- (Microscopic Universe) સદમ વિશ્વમાં આપણા તરીકે માઇક્રોન ઓટલે મીટરનો

દશલાખમે લાગ અને મીટર એટલે ૩૬-૩૭ ઇંચ લંબાઈનું માપ. મિલિમીટર ને ફૂટપટ્ટી પર સેન્ટીમીટરના દસાંશલાગ આપેલો છે તે મિલિમીટરનો હજારમો લાગ તે માઇક્રોન.

સદ્ગમદ્દશક યેત્ર અને કેમેરાના હથોડા ટાંકણા વડે અણુવિશ્વના ઘટકાવયવો તોડી ફેંડીને તેની અંદરનું તારતમ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ શોધી કાઢ્યું છે. એ ધૃતના કાચ કે એની ભુગળી ને આપણે આંગળા વચ્ચે ન્યાયીએ છીએ તેના આપણને કાંઈ ખ્યાલ છે? તેની અંદર પણ અનંત સૂર્યમાળાઓ અને અણુવિશ્વો વસેલાં છે. આકાશના વિરાટવિશ્વમાં જેમ ગ્રહ, નક્ષત્ર, નિહારિકા અને સૂર્યો હતા; તેમાં જેમ એક બીજા વચ્ચે હજારો અને લાખો ન્યોતિર્વર્ષોનું અમેઘ અંતર હતું; તેમ અણુવિશ્વનાં નક્ષત્રો અને ગ્રહો વચ્ચે પણ હજારો માઇક્રોનનું અંતર છે આપણી પૃથ્વીનો લમરડો જેમ સેકડે ૧૮ માઇલની ઝડપે ફરે છે, બીજા ગ્રહો પણ પોતપોતાની કક્ષામાં ફરે છે અને સૂર્ય ફરતી પ્રદક્ષિણા કરે છે અને બુદ્ધ-બુદ્ધ સૂર્ય તેની સૂર્યમાળા-તેના માંડલિકો સાથે પૃથ્વીથી ગાતગળી ઝડપે એટલે કે સેકડે ૧૩૦ માઇલની ઝડપે મૃગશીર્ષ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો છે; તેમ આ અણુવિશ્વમાં પણ તેના માંડલિકો અને ગ્રહમાળાઓ અતર્ક્ય વેગથી ગ્રમણ કરી રહેલ છે. એ મોટા ન્યોતિર્ધરોમાં જેમ શક્તિ રહેલી છે તેમ આ અણુવિશ્વમાં પણ માણસ ન ધારે અને માણસ ન પરાવે તેટલી અગાધ અને અદ્વૈત શક્તિ રહેલી છે. મતલબ કે, આ અણુવિશ્વો પેલાં વિરાટવિશ્વો જેવાં જ રચના અને સ્વભાવમાં છે. બન્ને એવડાં નહિ તો એવા જ છે. યથા પિંદે તથા વ્રજાંદે અને યથા પિંદે તથા પુદ્ગલે એ ન્યાયે સ્થૂળ, સદૃશ અને વિરાટમાં શુણ્ણ સ્વભાવનો અભેદ જ છે.

૨જ એટલો કોઈ પણ પદાર્થ હોય. તેમાં તો અનેક અણુઓ આવેલાં છે. તે અણુ (molecule) પાછાં નાનાં પરમાણુ (atom) નાં બનેલાં છે અને તે પરમાણુ અનેકાનેક સહ્યાત્મક વિદ્યુત્કણો (electron) અને વિધેયાત્મક કણો (Protons) નાં બનેલાં છે. એ પ્રમાણે અણુવિશ્વો રચાયાં છે. હવે આપણે એ અણુવિશ્વકી પી પરમાણુથી વાત શરૂ કરીએ. કણાદ શબ્દો અને મરતોં હે પેલવઃ હે પેલવઃ હે પેલવઃ કયાં ક્યું તે પેલવો એટલે અણુઓની અદ્ભુત કયા માંડીએ. આ ઇલેક્ટ્રોન એવો તો સદ્ગમાતિસદ્ગમ છે કે તેનું કદ દસ મહાપદ્મ-દસ બીલિયન જેટલું મોટું થાય ત્યારે કેવળ ટાંકણોના ટોપકા જેવડું થાય અને એ હિસાબે આપણો આમપામની તમામ ચીજ એટલા પ્રમાણમાં મોટી થાય તો ગંદકીની ગોળી આપણી પૃથ્વી જેવડી મોટી થાય. આપણે એક દરોડ માઇલ ઊંચા ચંદ્રએ અને નાનાં બાળકો વધીને વજનમાં ૫ કરોડ ટન અથવા લગભગ ત્રણ અબજ મણ થાય અને ઉદરમાગાની પૂછડી વધીને પૃથ્વીને બાર આંટા મારે તેવડી મોટી ચંદ્ર બન્ય ! આટલું બધું બને ત્યારે ઇલેક્ટ્રોન માંડ ટાંકણોના ટોપકા જેવડા કદનો ચંદ્ર શકે. તમારી બે આંગળી વચ્ચે તમે 'પ્રસ્થાન'નું પાનું પકડો છો ત્યારે તમને શું ખ્યાલ આવે છે? ધારો કે એક ઇંચમાં ત્રણસો પાનાં થાય. પણ એ એક પાનાની ઇંચના ત્રણમોસા લાગની જડાઇમાં ઉપરાઉપરી કેટલા પરમાણુઓ એકબીજા ઉપર સંચાર થયા હશે કે જેને ક્ષીણે એક પાનાની જડાઇ પ્રાપ્ત થઇ છે તેની કદપના કરો તો? શુ બસ પાંચમો? હજાર? પાંચ હજાર? અરે ના રે ના ! એટલી જ જડાઇમાં પૂરા ત્રણ લાખ પરમાણુ ઉપરાઉપરી આવેલી વસ્તુ છે ત્યારે માંડ એટલી જડાઇ પ્રાપ્ત થઇ છે-અર્થાત્ એક ઇંચમાં નવ કરોડ અણુઓની

(molecules) હાર ખડી થઇ જાય છે અથવા કહોને એક ઈંચ લંબાઈમાં નવ કર્ડાઝ અણુવિશ્વો આવી વસેલાં છે !

લોર્ડ કેલ્વીનની ગણતરી પ્રમાણે કોઇ પણ ઘનદૃઢ વાયુમાં સામાન્ય જાંબા અને વાયુદાયક વખતે એકડાં ઉપર ૨૩ મીડા જેટલા અણુઓ હોય છે. બીજાને એક સાદો જ દાખલો લઇએ. એક ગ્રામ (પોણાચણ વાલ જેટલું) ઝાંઝલી એનેગ્રાઇન રંગમાં ૫ મહાપદ્મ (બોલિયન) જેટલા અણુઓ છે. પાણીમાં આ રંગ નાખીને આ પ્રયોગ પ્રત્યક્ષ કરી જોયેલો છે. એવી જ રીતે એક ગ્રામ હાઇડ્રોજન (મિત્રવાયુ), ઓક્સીજન (પ્રાણવાયુ) અને કાર્બન ડાય-ઓક્સાઇડ (અગાર વાયુ) માં અનુક્રમે 2.988×10^{23} , 1.325×10^{23} અને 6.629×10^{23} અણુઓ છે એવી પ્રેક્ષકની ગણતરી છે. સોડીયમ નાઇટ્રેટ જ્યારે ખાતરરૂપે વપરાય છે ત્યારે પાણીમાં તે એટલો તો વ્યાપી જાય છે કે પ્રત્યેક ઘનદૃઢ પાણીમાં તેના ૮૧૩૧ ઉપર તેર મીડાં-વાળી રકમ એટલે કે લગભગ પરાઈ જેટલા અણુઓ વ્યાપી જાય છે. અથવા એક ગ્રામમાં ૫૧ ઉપર ૨૩ મીડાં જેટલા પરમાણુવિશ્વો મમાયાં છે. આ સ્થળે પરમાણુવિશ્વ સાથે વિરાટ-વિશ્વ જરા સરખાવી જોઇએ. અહીં એક ગ્રામમાં આટલાં અનંત વિશ્વો છે. જ્યારે એકાદ વિશ્વનું જ અનંતાનંત ટન જેટલું વજન હશે. આપણી પૃથ્વી જ એક માસુલી ગ્રહ છે. તેનું જ વજન ૬ ઉપર ૨૧ મીડાં જેટલા ટન છે અને આપણા સૂર્યનું આપણી પૃથ્વીથી ૩૩૩૦૦૦ ગણું વજન છે. આ રીતે આપણા બધા ગ્રહો અને આપણા વિશ્વના ૨૬ ચંદ્રો એ બધાનું વજન ગણીએ ત્યારે આપણા સ્થૂળ સામાન્ય વિશ્વનું વજન પામીએ. પણ આપણું એ સ્થૂળ સામાન્ય વિશ્વ તો પેલાં વિરાટ વિશ્વો આગળ શી ખિસાતમાં ? અને તો પછી એ વિરાટ વિશ્વ આગળ આ અણુ વિશ્વો કેટલાં અદ્ય ? છતાં એમનામાં કેટલી તાકાત છે તે હવે જોઇએ.

આ પરમાણુઓ પેલાં વિશ્વોની જેમ વળી ગતિમાન છે. હાઇડ્રોજન પરમાણુઓ—વિશ્વોળાઓ સેકંડે ૬૦૦૦ ફૂટની ઝડપે સામાન્ય ઉષ્મા અને દાય વચ્ચે ગળાડયા કરે છે. અને મિનિટે માછલ જતી આપણી પેશાનર મેઇલથી સાડગણી અને મોટા લોડઅર્ગ જેવાના વીમાની ઝડપથી દશગારગણો વેગ આ અણુ વિશ્વમાં છે એ ખ્યાલ આગળ માણસની યાંત્રિક શોધખોળના વેગ તે ઠાણમાન એમ નથી લાગતું ?

હવે આપણે એ અણુવિશ્વની નિહારિકા અને નક્ષત્રો તપાસીએ. એ અણુઓ પદાર્થના સ્વભાવ અને સ્વરૂપ પ્રમાણે અચુક પરમાણુઓ (atoms) નાં અનેલાં છે. એ પરમાણુઓ વિષે હવે વિચારીએ.

આ અણુવિશ્વમાં એટલે એક જ અણુમાં ૨૫૦૦૦ સૂર્યો અને ગ્રહોપગ્રહો વગેરે ગ્રામયલા છે. માત્ર આ ૦ મીડામાં જ અગ્રકાશમાં જેટલા તારા દષ્ટિગોચર થાય છે તેથી વધારે પરમાણુઓ (atoms) સમાયેલાં છે !

એકેક મહાપદ્મ (બોલિયન) ની અકેક એવી એક મહાપદ્મ મૂડીઓ માત્ર દોઢ ગ્રામ (ચાર વાલ) હાઇડ્રોજન વાયુના અણુઓની થાય ! અર્થાત્ એક અણુનું વજન એક ઉપર ૨૪ અન્કોશ થાય.

એક બીજા દાખલો લઇએ. આખા સુરોષ ફરતા દરિયાના ૫૦ ફૂટ પહોળા કાંડા ઉપરની રેતીનાં કણો કરતાં વધારે અણુઓ એક ડોલ પાણીમાં છે. દરિયામાં એ બાન્દી

ટાળી નાખો તેના એ કલ્પનાતીત અણુઓ દરિયાના પાણીમા લળી જશે, તથુ ચાર વર્ષમા સર્વવ્યાપી થઇ જશે હવે કોઇ પણ ગ્યજેથી દરિયાના પાણીનુ ટીપુ લ્યો, તમને તેમા એક લાખ અણુ ગેલા બાટનીના પાણીના મળી આવશે

એક સેકંડના પાયમા ભાગમા આપણે ચપટી વગાડી શકીએ પણ તેટલા વખતમા નો એ વિશ્વમંડળના દશપગર્થ આણુવિક વર્ષ વીતી ગયા હશે, કેટલાક અણુઓ તો એથીયે ઝડપે ફરનારા છે બદ્ધકનો વડકો થતામા તો અનેક અણુઓએ તેમની કુદગતનિર્મિત જીવનયાત્રા સુખરૂપ પૂર્ણ કરી હશે એવા વાયુકણ જીવો બદ્ધકના ધડાકા દરમ્યાન પોતાની મેજે જ જીવન જીવી ગયા હશે એવી જ રીતે આકાશી ગ્રહોપગ્રહના ધડાકા ભડાકા થતા થતામા તો આપણે તથુ આપણુ આયુષ્ય કે માનવજાતે પોતાનુ આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું હશે

પથુ આ અણુઓની શો રચના છે તે વિચારીએ એ અણુઓમા આખી સૂર્યમાળા સમાયલી છે પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોન એવા બે જાતના વિદ્યુતજીવો એકસગળી મખ્યામા નીડાઇ પલવબિંદુ (Nucleus) અથવા સૂર્ય ગ્યે છે તેની આસપાસ વધારાના છૂટા રહેલા ઇલેક્ટ્રોન આકાશની સૂર્યમાળા જેમ સૂર્યની આસપાસ ફેરફાડી ફે તેમ ફર્યા કરે છે

હવે આપણે એ ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોનનો થોડો વિચાર કરીએ એક અઘોળ પગથિમા ૫૪ ઉપર ૨૭ મીડા જેટલા વિદ્યુતજીવો હોય છે અથવા એક ઇંચ લંબાઇમા ૨૫ કરોડ એવા જીવો સમાય !

અણુવિશ્વ માહેના સૂર્યરૂપી પ્રોટોન લાવાત્મક વીજળીથી ભરેલો હોય છે અને તે તેના ઇલેક્ટ્રોનરૂપી ઋણાત્મક વિદ્યુતજીવો કરતા ૧૮૦૦ ગણો ભારે હોય છે. પ્રોટોનરૂપી પુરુષ-શિવ અને ઇલેક્ટ્રોનરૂપી પ્રકૃતિ-પાર્વતીના મળોમથી આ સૃષ્ટિ ગ્યાઇ છે તેમ જરા વિચાર કરતા જણાઇ આવશે તથુ દેખાવમા પ્રોટોન કરતા ઇલેક્ટ્રોન ઘણો મોટો માર્ગ છે પ્રોટોન ૧૦-૧૫ સે મી અથવા ૧૦-૧૯ માઇક્રોન અને ઇલેક્ટ્રોન ૧૦-૧૭ માઇક્રોન નિજ્યાનો હોય છે બ્યારે અણુ ૧૦-૮ માઇક્રોન વ્યામર્નુ હોય છે આદી લાયામા કહીએ તો એક સેન્ટીમીટરમા ૧૦૦ બીલિયન (મહાપદ્મ) પ્રોટોન અને ૧ બીલિયન ઇલેક્ટ્રોન હોય છે આ ફરતા ઇલેક્ટ્રોન એ સૂર્યની આસપાસના ગ્રહોપગ્રહો એ પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોન જુદા જુદા મૂળનરુત્વો પ્રમાણે જુદી જુદી ગખ્યામા હોય છે સુરેનીયમમા ૧૪૬ ઇલેક્ટ્રોન તેટલા પ્રોટોન માથે સંયુક્ત થઇ સૂર્ય અથવા પ્રલવર્ગિંદુ બને છે અને બાકીના ૯૨ ઇલેક્ટ્રોન તો એ સૂર્યમાળાની આસપાસ રામ ખેલ્યા કરે છે. એ રીતે કેટલાકમા એક ગોખી એક કહાન હોય છે, તો કેટલાકમા ઝાઝી ગોખીઓ મળી રામ ખેલે છે

વિદ્યુતજીવોના આ ગસખેલ પ્રલવર્ગિંદુ—કર્ણબિંદુરૂપ કૃષ્ણની આમપામ નજીક નજીક ચઢકારે ફરે છે, તથુ કોઇ વાર તેમા દખલ પેદા થાય છે તો એ ચઢકો લામો કે લંબગોળ તથુ બને છે ઝોછામા ઝોછા એક સેન્ટીમીટરના પાય કરોડમા ભાગ જેટલે ચાતરે (ઇલેક્ટ્રોનની) એ વિદ્યુતજીવોની ગમમડળી ફર્યા કરે છે, તથુ એ રામ કેટલી ઝડપે ચાલે છે તેની આપણને ભાગ્યે જ કંપના આવશે. પ્રકાશની ઝડપના ૧૩૪ મા ભાગની ઝડપે, અર્થાત્ સેકંડના ૧૪૦૦ માઇનની ઝડપે એ અનન કુડાળા ફરે જ જાય છે ! આપણા પોતાના વિશ્વની—આપણી સૂર્યમાળની ઝડપથી ૧૦ ગણી ઝડપે આ સૂક્ષ્મા-તિસૂક્ષ્મ ચેતનકણિકાઓ રાસ ખેલે છે, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો એક સેકંડના દશ-

લક્ષણ લાગમા આ વિદ્યુત્કણિતઓ—આ રાસરસીવી ગોપિકાઓ સાત અમજ ફૂદીઓ કરી વળે છે । અર્થાત્ એટલા મમયમા તેના ૭ અમજ વર્ષો પુગ થાય છે આ આકડા અને હકીકતો આપણને કાલ્પનિક લાગે, પણ તેવું નથી ગણિત અને પરાક્ષ માપન વડે એ ગોઠી કઢાયા છે

આ આણુવિશ્વ અને વિરાટવિશ્વના માપ લેવાયા છે, ફોગ ખેંચાયા છે અને પૃથક્કણ પણ કરવામા આયા છે આ ધ્રુવેકેન્દ્રાન અને ગ્રેટોનની ગચના આ ગમકીડા વગેરેના ફોટા એ વિપયના પુસ્તકોમાથી વિજ્ઞાનરમિક વાચક ભ્રેષ્ટ શકે છે કે રામરમિલી રમણીઓ હાસ્ય વેરે તેમ આ વિદ્યુત્કણો ક્ષણે ક્ષણે પોતાના હાસ્યફૂલડા વેર્ષા જ કરે છે ! તથાપિ તે આણુવિશ્વ ક્ષીણ બની કદી નષ્ટબ્રહ્મ મની જણુ નથી

આપણા સવિતા દેવતા—આપણા અર્ચ લગનાન દરેક સેકન્ડે ૪૦ લાખ ટન આના વિદ્યુત્કણોરૂપી આરિયકુસુમો આપણા ઉપર વેરે છે અને પૃથ્વીને પાગલે દર સેકન્ડે પાચ રત્ન જેટલા આપણે ઝીલીએ છીએ અને એટલે જ આપણી પૃથ્વી કદાચ આટલી તાઝી અને પ્રકૃષ્ઠતા પામતી હશે

હવે આણુવિશ્વનો દાખલો લઈએ એક ચોખાભાર જેટલી કસતૂરી એક ચોરડામા રાખવામા આવી હતી દસ વગ્મ મુધી એણે એના વિદ્યુત્કણોરૂપી હાસ્યકુસુમો વેર્ષી કર્યા અને ચોરડો મધમધ્યા કર્યો છતા દસ વર્ષ આખરે ય એના વજનમા ખાસ ફેર પડ્યો હતો નહિ ! મરસવના દાણા જેટલા રેડિયમ કમોગાઇડ મહિનાઓ અને વર્ષો પર્યંત કરી પણ ક્ષતિ પામ્યા વિના તેની વીજળીક અમર તેના કણો દ્વારા અન્ય પદાર્થોને પહોંચાડે છે આ દષ્ટિએ નાનો તોય ગાંધને દાણો કહેવું એ પણ અતિશયોક્તિ થઈ રહેવાય પણ એકાદ ધ્રુવેકેન્દ્રાન પણ આવી અગાધ અને પ્રમળ શક્તિ ધરાવે છે, ગ્રેઇનના ૭૦મા ભાગના રેડિયમમાથી સેકન્ડે ત્રણ કરોડ ધ્રુવેકેન્દ્રાન અર્થા કરે છે

આંતર આણુવિક શક્તિ (Inter-atomic energy) ખીનવામા આવે તો ઝંપનામા પણ ન આવે તેવા અજગ કામ કરે એવી શક્તિ એ આણુઓ અને તેના વિદ્યુત્કણો ધરાવે છે

એક બેઆનીભાર આણુઓમાથી લડનથી ગોડીનમરો મુધી ભારેમા ભારે રેલ્વેટ્રેઇન આની શકે તેટલી શક્તિ પેદા થઈ શકે !

એક અધોળ ધ્રુવેકેન્દ્રાન ખીજ અધોળને ધકેલે તો તેમાથી એક ઉપર અઠ્ઠાનીગ મોંડા જેટલા ટન જેટલી શક્તિ પેદા થાય અને તેનથી આખી પૃથ્વી લાગીને ભૂંડા થઈ જાય અને એમાનો પ્રત્યેક કણુ નવનવ કરોડ માઇનને છેટે જોડી પડે ! કોયમાના એક કટકામા એક અમજ જેટલા નિઘૂંટણો છે તેમાનો એક જ કણુ સાતભગમા આખી દુનિયા પગના કાચમાથી પેદા થતી શક્તિ પૂરી પાડે ! મોટા આત્માનિક ગદ્દામાગને આ પારથી તે પાગ અને તે પારથી આ પાર જવા આનવા માટે ચોરેટીના જેવી મોટામા મોઝી સ્ત્રીમરને જેટલી શક્તિ ભ્રેષ્ટએ તેટલી શક્તિ તો માત્ર વટાણા જેટલા ધાતુના ટુકડામાથી પેદા થઈ શકે ! આટલી અગાધ શક્તિ કાઢરા આવીગ હજાર અરા ગરમી કાઢવી ક્યાથી અને કંઈ રીતે એ શક્તિ મંધરવી એ હજી પ્રશ્નો છે, એટલે રદાઈ નથી.

હવે આ બધા ઉપરથી અણુવિશ્વ અને વિરાટવિશ્વમાં કયું વધારે આહ્વાદક અને ગોહક છે એ કૈાણ કહી શકે ? ક્ષુદ્ર જણાતું ક્ષુદ્ર નથી. એ અલ્પતામાં શક્તિ અને ખૂબી રહેલી છે તેનો પૂરતો ખ્યાલ હવે તો આવી શક્યો હશે.

સર્વત્ર જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રહનું સંકલન, યોજના અને ચેતનતત્ત્વ પ્રકટ અને અપ્રકટ ભરપૂર ભર્યા છે એમ આ ઉપરથી સહેજે જણાઇ આવશે. માટે જ આત્માને વિષે કહ્યું હશેને કે:-

અળોરણીયાન્મદતો મહીયાન્.

ગુરોર્ગરીયાલ્લંઘીલ્લંઘીયાન્ ॥

આવા પ્રખર પ્રબળ આત્માને લીધે જ માનવની મહત્તા છે; નહિતર રથૂળ રીતે જોતાં તો માનવ કૌણ માત્ર ? એક રીતે માનવ એટલે અણુવિશ્વોનું જનેલું પ્રદાંડ જ છે ને ? છતાં માનવ, વામન કે વિરાટ એ તો ક્ષ દષ્ટિએ જુઓ છો એ ઉપર અવલંબે છે.

હાહ્યાલાલ હરગોવિંદ જાની

પંથવિલેહ

(૫૪વી)

ક્ષમા—સ્વજન ! આપણા પથ જુદા પડે આજથી;
વિલોલ જળસાગરે સફર સ્વલ્પ સાથે કરી,
વિલુપ્ત ગતકાલની વિવિધ રમ્ય ચિત્રાવલિ,
અનેક ધટના નવી નીરખી વર્તમાને લાળી.
પ્રકાશ ઉરશું પીતાં સુભગ સ્વપ્નસૃષ્ટિ સ્ખી,
—ના માદ તુજને શું તે વખત કેવી મરતી મચી ?—
રસોર્ગિ તણી એકતા અનુભવી; શકું શે કથી ?
ગયો વખત એ વહી, ખખર ના જરાયે રહી;
અચાનક અરે ! વિયોગ તણી આવી ઉભી ધડી.
સ્ફુરે હૃદયમાં અનેક રમરણો; રડે આંખડી,
ફરી મધુર હાસ તે જીવન પામશે શું નહિ ?
શકે વચન ના વહી ઉર, વિચાર ઉડા કરે;
ચહે, પ્રિય ! કદીક તું અવર પંથ જાતાં રમરે.

અમીદાસ

મુંબઈનો પત્ર

ભાઈત્રી પાઠક,

જૂન મહિનાના પહેલા અકવાડિયામાં મુંબઈનું વાતાવરણ અત્યંત દુઃખજનક હોય છે. દરિયાકિનારાની ભેળળ હવાની સાથે ધણો સખત આકરો તાપ હોય એટલે સવારના અગિયારથી સાંજના સાત સુધી પરસેવાના રેલા વહા કરે; અને ધામને લીધે રાત્રે બંધ પણ ન આવે. બહારનું વાતાવરણ આટલું ગરમ હોય છે તે વખતે સામાજિક વાતાવરણ રાત્રે અને શિથિલ હોય છે; કારણ કે ધણાખરા “ચળવળીઆ” અથવા દેશનેતા ચાક ખાવાને માટે કોઈ પહાડ પર ઠંડી હવા ભોગવવા ચાલ્યા જાય છે. જૂના જમાનામાં જ્યારે દેશની લડતો જીત અને કલગથી લડતી નહોતી ત્યારે બધી લડતો ચામાસાના ચાર મહિનાને માટે બંધ રહેતી હતી અને વિજયાદશમીથી લડતોની ફરી શરૂઆત થતી.

આ મહિનાના બીજા અકવાડિયામાં મહાસભાના મંત્રીમંડળ (વર્કિંગ કમિટી)ની સભા મુંબઈમાં મળી એટલે એ મંડળના કેટલાક સભ્યો તથા તેમને મળવા આવેલા બીજા દેશના નાયકોએ ઠેકઠેકાણે બાપણો કર્યા હતાં. તેમનો સંદેશો દુકામાં નીચે પ્રમાણે હતો.

“સંધિ ચાલે છે ત્યાં સુધી પરદેશી માલ અને ખાસ કરીને પરદેશી કાપડોનો બહિષ્કાર કરો; દારૂ-તાડીનો બહિષ્કાર કરો અને કરાવો; સંધિમાંથી કાયમની સુલેહ થશે એવી શ્રદ્ધા રાખો; મહાસભામાં શ્રદ્ધા રાખો, અને મતભેદ તથા આપસઆપસના કલેશને શમાવી દો.”

આ સિવાય બીજું કંઈ પણ શું?

આપણે શરમ સાથે કબૂલ કરવું પડશે કે મહાસભાએ જે કામ આપણને સોંપ્યું છે તેનો અમલ સારી રીતે થતો નથી. ૧૯૨૯-૩૦ ની સાલમાં આ મહિનામાં જેટલું પરદેશી સુતર આવ્યું હતું તેના કરતાં વધારે સુતર દેશમાં આવ્યું છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. સ્વદેશી માલ વેચવા માટે વધારે સંખ્યામાં દુકાનો બંધ છે. તે ખરું છે, પણ પરદેશી માલ બેપડે છે અને નવો માલ (કાપડ પણ) પરદેશથી આવ્યે જાય છે, એ કબૂલ કરવું પડે છે. ત્રણ દિવસ સુધી સાંસ્થાનિક પરિષદ મળી તેમાં ત્રણેક હજાર માણસોમાંથી ઘણું કરીને એક કે બે માણસો જ કાંતતા દેખાતા હતા. બાર મહિના પર લોકો એમ કહેતા હતા કે, તકલી સહેલાઈથી સાથે રાખી ચકાય એવી ચીજ છે તેથી બધા તેના ઉપયોગ કરશે અને રેટિયાનું સ્થાન લેશે. આમવર્ગના ઉત્સાહના હિસાબ ધણુંખરું ખોટા પડે છે. આપણે આશા રાખીએ તેના કરતાં વધારે હોઈ શકે છે અને ધારીએ તેના કરતાં ચણી ઝડપથી તે શમી જાય છે.

હિંદુસ્તાની સેવાદળને મહાસભાએ પોતાના તાલીમબદ્ધ લશ્કર તરીકે સ્વીકાર્યું છે. તેમાં જે તાલીમ, શારીરિક માનસિક અને શિસ્તની આપવામાં આવે છે તેનો મેં યોગ્ય

અભ્યાસ કર્યો નથી પણ દેશના બધા આગેવાનો તેનાં વંખાણ કરે છે. દેશના લગભગ દરેક પ્રાંતમાં તેની શાખા છે. બધા પ્રેક્ષ પૂછે છે કે ગુજરાતમાં એવી શાખા કેમ નથી ?

તમે, હું અને 'અસ્થાન'ના વાચકો, પૂરેપૂરા સો નહિ હોય તો પચાણીયી વધારે ટકાના ગુજરાતી હોવાને લીધે મને લખતાં સંકાપ્ત ચામ છે કે ગુજરાત એવું સંકળગુણસપ્ન છે કે તેને આ પ્રકારની તાલીમની જરૂર નથી. શેક્સપિયરની માફક કહી શકાય કે " ગુજરાત ! તારું નામ શિસ્ત છે. "

સારું થયું છે કે બિચારો શેક્સપિયર લગભગ ભુલાઇ ગયો છે. જો કેાઇ ગ્રેટબ્રિટનની આધુનિક સ્ત્રી બાજુ કે " Frailty thy name is woman " એ શેક્સપિયરે લખ્યું છે તો ત્યાંનાં પુસ્તકાલયોમાંથી એનાં પુસ્તકો કાઢીને તેની હોળી કરી મૂકે.

ગુજરાતમાં સૈનિકોની અછત નથી, શિસ્તની અછત નથી, ગુજરાતમાં ખાદીની અછત નથી. અખિલ ભારત ચરખાસંઘે આખા દેશભરમાં શાખાઓ કાઢી છે, પણ ગુજરાતમાં નહિ. જૂના જમાનામાં બંગાળા મુવર્ણુબગલા, અનેરુ અને અદિતીય ગણાતું હતું; આજે તેનું સ્થાન ગુજરાતે ઝૂંટવી લીધું છે.

સમસ્ત હિંદ રાજસ્થાની પ્રજાપરિષદ

આ બીજા અઠવાડિયામાં રાજસ્થાની પ્રજાપરિષદ ભરાઇ હતી. અખિલ ભારત દેશનો ત્રીજો ભાગ રાજસ્થાની સત્તાના હાથ નીચે છે. રાજસ્થાની પ્રજાની સખ્યા લગભગ આઠ કરોડ જેટલી છે, એટલે ફ્રાન્સના કરતાં બમણી છે, ઇટલી કરતાં બમણી છે, ગ્રેટબ્રિટન અને સાથે ઉત્તર આયર્લેંડ કરતાં બમણી છે. રાજસ્થાનો અથવા સરથાનોની સખ્યા લગભગ ૫૬૦ જેટલી છે, એમ હિંદી સરકાર કહે છે. આ રાજસ્થાનો વિષે એટલું કહી શકાય કે જ્યાં રીતસર, કાયદેસર, વ્યવસ્થિત રાજકારણાર હોય એવું એક પણ નથી. મેસુર અને પતિયાણાની રાજવ્યવસ્થાની સરખામણી ન થઇ શકે એટલો તફાવત છે તે છતાં બધાં ઘોડેબલે અશે કાળદાને દૂર રાખનારાં, એકદશ્યુ, અવ્યવસ્થિત અને અવિશ્વાસ-પાત્ર છે. એક પણ રાજ્યની પ્રજા સુખી નથી. પણ દુનિયામાં કયા રાજ્યની પ્રજા સુખી છે ? જે બ્રિટિશ હિંદ કહેવાય છે તેના જેટલો કાયદેસર અને વ્યવસ્થિત કાન્દાર આ ૫૬૨ માંથી એક પણ રાજ્યમાં નથી. કેાઇ એક સંસ્થાનમાંથી નીકળીને ખાલસામાં વસવાને રાજી હોય, પણ ખાલસામાંથી નીકળીને દેશી રાજ્યમાં જવાને કેાઇ હા ન પાડે. બાણુ રામાનંદ ચેટરજીએ વિદ્વાતાલયું ભાષણ કર્યું. તેનાં ઉવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે, હિંદમાં અનેક પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા થઇ ગઇ છે. ધણાએ રાજ્યો એકદશ્યુ વહીવટ કરતા, પણ તે બધા પ્રજાની કાંઇ ને કાંઇ સેવા કરતા. પ્રજામ્ રજયતીતિ રાજાં । એ બતાવી આપે છે કે પ્રજાને સંતોષી રાખવી એ રાજાનો ધર્મ છે.

ખરી વાત એવી છે કે, બ્રિટિશ સત્તાનતની છાના નીચે રાજ્યોને ખુદી હવા અને સૂર્યનાં કિરણોનો લાભ મળ્યો નથી અને તેથી તે દિક્ષા, નમાના, કર્તવ્યબ્રહ્મ થઇ ગયા છે. તેમની અધોગતિ સ્વચ્છને પરિણામે છે.

આ ૫૬૨ રાજ્યોની પ્રજાની પ્રતિનિધિઓને એક મળે એકઠા કરવા એ લગભગ અશક્ય થીજ છે. આ પરિષદ ત્રીજી હતી અને માંત્ર ચાર વર્ષના કામને એતે જે સંગઠન

થયું છે તે અસંતોષકારક ન કહેવાય. પંચાલ, રાજપુતાના, મધ્ય હિંદ, છંદેલખંડ, સંયુક્ત પ્રાંત, ઉત્કલ, ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને મહારાષ્ટ્રનાં ધણાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. મહારાષ્ટ્રથી દક્ષિણના ભાગમાં સંસ્થાનો છે તેમાંથી બહુ થોડા હતા. હૈદરાબાદ અને ત્રાવણકોરમાંથી થોડા હતા અને તે જ વખતે મેસુરમાં પ્રજાપ્રતિનિધિસભાની બેઠક હતી એટલે ત્યાંથી કેાઇ આવ્યું નહોતું.

સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય કે, જે રીતનો ત્રાસ અને ભુલમ પતિયાળા જેવા રાજ્યમાં છે તેવો મહારાષ્ટ્રમાં કે દક્ષિણહિંદમાં નથી. ગુજરાતકાઠિયાવાડનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં બોલવા લખવાની છૂટ નથી તેવી સખ્તાઇ દક્ષિણમાં નથી. જ્યાં વધારે સખ્તાઇ અને આપ-પ્રુદી અને બીજાનવાબદારી છે ત્યાંની પ્રજા વધારે અસંતુષ્ટ અને બંડ કરવાને તૈયાર છે. આ કારણને લઇને કચ્છ, કાઠિયાવાડ, પંચાલ અને કેટલાંક ગુજરાતી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓમાં ખૂબ કડવાશ જેવામાં આવતી હતી. ગાંધીજીને લીધે જે ભગૃતિ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં આવી છે તેને લીધે પ્રમાણમાં કાઠિયાવાડનો ચોકાર બારે હતો. આ સભા મુંબઇમાં મળે એટલે ગુજરાત અને કચ્છ-કાઠિયાવાડના માણસો વધારે લાલ લે એ પણ સહજ સમજી શકાય અને મુંબઇમાં વસતા ગુજરાત કાઠિયાવાડના વેપારીઓએ નાણાંની મદદ કરી હતી એટલે તેમની સંખ્યા ધણી મોટા પ્રમાણમાં હતી.

પરિપદના પ્રમુખ ધણી ભણીતા પત્રકાર છે. જલદ અને તે છતાં સમતોલ વિચારવાળા છે. એક વખત લીજ એફ નેશન્સમાં જઇ આવ્યા છે તે છતાં હું માનું છું કે આવી પરિપદોમાં રાજકીય પુરુષ (Statesman) ની પસંદગી થવી જોઇએ. પત્રકાર અને પેતુજીને બેસાડીએ તો આપણી પછાત સ્થિતિનું પ્રદર્શન થાય છે. રાજકારણની રમત પ્રમાણુરાત્ર- (logic) નો આધારે રમાતી નથી. રાજકારણમાં કાર્યકુશળતા, મનુષ્યસ્વભાવ પારખવાની શક્તિ, સમાધાની કરવાની શક્તિ હોવી જોઇએ. જેને દાવપેચ કહે છે તે નહિ પણ Strategy નો અવસ્થ હોવી જોઇએ. હું એમ પણ માનું છું કે પ્રમુખ બહુ વૃદ્ધ ન હોય તો સારું. આજની જુવાન પ્રજાને તેવા જ માણસો-એટલે વયલી વયના માણસો દોરી શકે. રાજસ્થાની ખેડૂતો પ્રાણ છેક કંઠે આવ્યો છે અને થોડા સમય પછી તે સત્યાગ્રહ (Direct action) કરશે તેથી તેને યોગ્ય આગેવાન હોય તો ઠીક. આ પરિપદના આલોકમાં ત્રણ માણસો ખાસ ધ્યાન ખેંચતા હતા: શરીરે જાડા, હમેશાં હસતા, હમેશાં જવાબ આપવા તૈયાર, ક્ષમા જેવા પ્રોફેસર અવ્યંકર રાજ્યખંધારણની દૃષ્ટિએ આ પરિપદનું ઘડતર કરતા હતા. રાજ્યોને કાયદેસર સ્વતંત્ર બનાવવાની ધૂનવાળા અને અનુભવી, ગોળમેજી પરિપદ વખતે લંડન જઇ આવેલા ચૂડગર અને એટલાસ અથવા કાચબાની માફક આખી દુનિયા (રાજસ્થાની) નો ભાર ખમતા હોય એવા અને તે છતાં જરાયે વળી ગયેલા નહિ પણ હસતા, ગેઢવતા, ઉમંગથી જત્રકાતા અનુભવાય રોક. આ ત્રણે ધૂની માણસોની ધૂનને લીધે આ પરિપદમાં ઉત્સાહ હતો.

પરિપદ મળે ત્યાર પહેલાં એક મતભેદ જાગ્યો હતો. કેટલાક થોડા માણસો એમ માનતા હતા કે, આ પરિપદ રાજકીય મહાસભાના હાથ નીચે કામ કરે. પણ મહાસભા તો દેશી પ્રજાના પ્રશ્નથી નાસતી ફરે છે. ૧૯૨૬ માં પહેલી જ વાર એક દરાવ લાવવા દીધો હતો. રાજસ્થાની પરિપદ હાલમાં મહાસભામાં સમાઇ જાય તેમાં બન્નેને તુકડાન છે અને

કોઈ પ્રકારનો ફાયદો નથી. અંદર સમાઈ ન જાય તેવી વિરોધક તો નથી જ; અને થયું પણ એવું કે મહાસભાની કાર્યવાહક સભા રાજ્યો સાથે મસલત કરે છે તેને લીધે એ સભાના સભ્યો આ પરિપદમાં આવ્યા નહિ. મુંબઈમાં ત્રણ મિનિટ દર જાને સભા મળતી હતી, વખત પણ મળે એમ હતું તે છતાં અલગ રહ્યા. મહાસભા અલગ રહે એ ઇચ્છવા જેવું છે અને ન્યારે મદદ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ધક્કા આવે એ ખરો માર્ગ છે.

પરિપદમાં એક પક્ષ પ્રગતંત્ર મંથનો એટલે પૂર્ણ સ્વતંત્રતામાં માનનારો હતો. તે પક્ષ રાજ્યોને નાખૂદ કરવા, એટલે તેમને માત્ર જમીનદાર બનાવી દેવા એમ માનતો હતો. એ પક્ષમાં જૂજ સંખ્યા હતી અને તેમાંની કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના રાજ્યમાં જઈને કામ કરે એવી નથી એવો તેમના પર આક્ષેપ હતો. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ધણીયે રાજ્યો એવાં છે કે ત્યાં લગભગ કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રજાકીય અથવા જનસેવાનું કામ કરી ન શકાય અને અમૃતલાલ કંઠર જેવાને દારૂગિરિધની વાત ન કરવા દે. આ ઉદામપક્ષે પરિપદના ધ્યેયને અદલવા માટે લડત ઉપાડી અને તેમાં ફાવ્યા; પણ તેવું ખરું કારણ જુદું જ હતું. આજના ધર્મગ્રસ્ત રાજવીઓનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહે એવું હજારમાંથી એક માણસ લાગ્યે જ માનતો હોય, અને શ્રી. જમનાદાસ મહેતાએ કહ્યું તે યરાચર છે કે, એક બલો રાગ હોય પણ તેનો છોકરો કેવો નીવડશે તે આપણે શું બાંધીએ? એટલે એ વશપરપરાના પ્રમુખની વ્યવસ્થા નાખૂદ કર્યા વિના છૂટકા નથી.

જે સ્વાર્થી માણસો અને પત્રો આ પરિપદને બિનજવાબદાર માને છે તે એવી દીકા કરે છે કે, આવા ઠરાવો કર્યા તેની પછવાડે બળ ક્યાં છે? વાન ખરી છે. લેનિન અને ટ્રોટસ્કીની પછવાડે શરૂઆતમાં ક્યાં બળ હતું!

વિચારના પ્રવાહના જેવી બીજી કોઈ શક્તિ નથી. વીજળીના પ્રવાહથી સુરંગ ફાટી શકાય, પણ વિચારના બળથી રુશિયાનું મોટું રાજ્ય નાખૂદ થયું આ પ્રજાશાસન અને સામ્યવાદના યુગમાં એકદમ બિનજવાબદાર સત્તા ટકી રહે એ શક્ય નથી, તેને ઉખેડી નાખનાર કોઈ એક વ્યક્તિ નથી, પણ કળબળ છે.

આ પરિપદમાં કેટલીક ખામીઓ જેવામાં આવી તે નોંધવી જોઈએ. વિષયનિવામક સભામાં એક પણ સ્ત્રી સભ્ય નહોતી, અને પ્રતિનિધિઓમાં પણ જે હશે તો થોડી. આ બહુ વિચિત્ર લાગતું હતું. બહારથી આવેલા મહેમાનોનાં લાણીઓમાં ધણો વખત ગાળ્યો હતો તે બતાવી આપે છે કે, હજી આ સંસ્થામાં ઓકરવાદપણું છે. જરા નાટકિયા વૃત્તિ પણ જોવામાં આવી અને ગંભીર કામની ધૂન લાગી હોય એવું કોઈ વાર જણાતું નહોતું. અમુક માણસો રાજ્યો વિષે દીકા કરતી વખતે બિકાનેરના પોલીસેએ રોડેલી જગ્યા તરફ નજર નાખતા-જાણે કે રાજ્યને સહજાવવા માગતા હોય. આ નજાબા અને બીકનું ચિહ્ન છે અને તેમાં inferiority complex નું દર્શન થાય છે.

જે ઠરાવો પસાર થયા તેમાં નીચેના ખાસ નોંધવા લાયક છે :—

(૧) રાજ્યો પ્રજામત બહુતા નથી, તેમણે બહુતાની દરકાર કરી નથી તેથી તેમને ગોળમેળ પરિપદમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ન ગણવા-પ્રજામતને પ્રતિનિધિત્વ આપવું.

(૨) રાજ્યો દેશપરદેશ ભમ્યા કરે છે તેથી તેમના રાજ્યમાં ગેરવહીવટ થાય છે અને પ્રજાના પૈસાનો ગેરઉપયોગ થાય છે.

(૩) ન્યાં ન્યાં રાજસત્તા તરફથી જીલમ થતો હોય તેની સાચી હકીકત મેળવી પ્રસિદ્ધ કરીને પ્રગ્ભત કેળવવો.

(૪) પ્રગ્ભના હક્કો નવા હિંદી બંધારણમાં દાખલ કરવા.

(૫) રાજ્યોના કારભાર વિષે પુસ્તકો, ચોપાનિયાં છપાવવાં.

(૬) રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજતત્ત્વ દાખલ કરવા માટે ચળવળ કરવી.

આ પરિપક્વના અહેવાલથી 'પ્રસ્થાન'નો એક આખો અંક ભરી શકાય એમ છે.

કલામંડળ

મુંબઈમાં એક કલામંડળ (The Arts Club) છે, તેનાં મુખ્ય ચાલકો મારા જૂનાં મિત્રો છે. મી. ફ્રેંચી રાહમીન બાણીતા ચિત્રકાર છે. યુરોપમાં શીખેલા પણ અહીં આવીને પોતાની કળા ખીલવી છે. એમનાં ચિત્રોને દેશવિદેશમાં બતાવ્યાં છે અને નવા દિલ્હીનાં મકાનોમાં ચિત્રો પૂર્ણ છે. એમનાં પત્ની અતિયા બેગમને સંગીત વગેરેનો શોખ છે. મત્રબાર હિલ પર જજીરાનાં બેગમ સાહેબે મકાન ગધાવ્યું છે ત્યાં આ મંડળ મળે છે. (Indo-Saracenic) રાજ્યના વખતમાં ગધાવલા મકાનનો તે નમૂનો છે અને રાતા પથ્થર (Sand-Stone) નું છે. બધો સામાન સ્વદેશી છે. ખુરશીઓને બદલે દિવાલ પાસે નીચી 'સેડી' અને માચીઓ, સુંદર છોટના પડદા, ખાટલા વગેરે ગાંધુ હિંદી છે અને વીજળીના દીવા એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે જોરડામાં અજવાળું પડે પણ દીવા દેખાય નહિ. દિવાલ પર મિ. રાહમીનનાં ચિત્રો અથવા ચિત્રોની રૂપરેખાઓ (Studies) લટકાવ્યાં છે. મકાનની પછવાડે મુગલશૈલીનો નાનો પણ સુંદર બાગ છે, અને તેમાં ફુવારા બેઠે છે. તેની આગળ એક છત્ત જેવો ભાગ છે ત્યાં મુંબઈનો બેકબે અને ખાસ કરીને ચોપાટી વગેરેનો ભાગ બહુ સુંદર દેખાય છે. મકાનના બે માળના ઉપર એક અગાશી છે અને તેના ઉપર એક પેલીલિયન એટલે બેરાવા રમવા કે જ્યાફતને માટે ખુલ્લો જોરડો છે. ત્યાંથી મુંબઈની આસપાસનો દેખાવ અતિસુંદર દેખાય છે. અખાત પર આવેલાં ઊંચાં મકાનો પર આયમના સૂર્યનાં કિરણો પડે છે તે સૌન્દર્ય વર્ણુરી શકાય એવું નથી.

આ કલામંડળમાં પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વ નૃત્યકળા, સંગીત અને ચિત્રકળાના પ્રયોગો જોવામાં આવે છે. કેટલાંક પણ ખરા જાણકારની આંખો કિંમત રક્ષાને સંભલ છે. જે સંભલે જોડાયા છે તે બધા કલામાં સમજે છે એમ ન હોય, પણ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આ મંડળમાં સાહિત્યને પણ સ્થાન છે. હું પ્રો. રાધાકૃષ્ણન જે આંધ્ર યુનિવર્સિટીમાં વાઇસ ચેન્સેલર છે તેમની સાથે ગયો હતો. એમની બોલવાની છટથી હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. દિલ્હીસોશીતા અધ્યાપકે કળા પર લાખણ કર્યું તેમાં એટલો હાસ્યરસ કે લોકો અંગ્રાઇ બનવ. અજબ વાક્યપ્રવાહ, ઉચ્ચાર સામાન્ય રીતે મદ્રાસીના જેવા હોય છે તેવા નહિ પણ intonation અંગ્રેજનું નહિ. નાનપણમાં જેણે ઇંગ્લેન્ડમાં શિક્ષણ લીધું હોય તેજ intonation પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આનંદ વિહાર

અહીં એક જોઈ સોસાયટી છે. તેનો પ્રાણ ડૉ. નાથર જેમના નામે પોતેલ અને ફું ચાલે છે તે છે. મકાનના છેક ઉપલા માળ પર ડૉ. નાથરના રેગલ પર ફાઇલો, કાગળો, ખડીઆ, પેન, પેન્સિલોની વચમાં જુદા લગવાનની છબીઓ જોઇ વાતાવરણ જરા વિચિત્ર,

લાગ્યું. જે સ્થાપિત ધર્મો છે તેમાંથી અને બૌદ્ધ ધર્મ વધારે પસંદ છે, પણ આ વાતાવરણ અસહ્ય લાગ્યું. શા માટે? આ તો મુંબઈ નગરી છે. આપણા મિત્ર પ્રો. ધર્માનંદનું પ્રવચન હતું. પ્રવચન પછી ચર્ચા થઈ તેને લીધે વાતાવરણ તકતરી બની ગયું, એ અને જરાયે ન ગમ્યું.

અહીં જે રાષ્ટ્રીય મેડિકલ કોલેજ છે તેને ડૉ. નાથરે મકાન બધાવી આપ્યું છે. તેની હોસ્ટલની પાસે એક આનંદ વિહાર બાંધ્યો છે તે એવા માટે અચાનક નીકળી પડ્યો. વિહારનાં બારણાં બંધ હતાં. હજી સુધી કોઈ સાધુ કે શૂદ્રસ્થ ત્યાં રહેવા આવ્યો નથી. સાત તાળાં ઉઘાડ્યાં ત્યારે શુદ્ધ ભગવાનનું પૂતળું બેઠું. ધ્વજદેશ કે ભવા તરફનું હશે. શુદ્ધનાં પૂતળાં ધણુંખરુ સારાં હોય છે. પણ આમાં તો પાતળું તીણું મેં હતું. “આનંદ” તો ભોગવતા હશે, પણ સાત તાળાંને લીધે બિચારાને એકાંત તો ધણું હતું! નીચે નાનો સરખો બાગ છે તેમાં સારમ વગેરે પક્ષીઓનાં માટીના પૂતળાં હતાં. વિહારમાં પક્ષીઓ હોય તે સ્વાભાવિક છે, પણ તે માટીનાં પૂતળાં નહિ. ભારે સમન્વયને આ યુગ છે. હાથમાં દાડકાં લઇને સારીરસાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની નજર નીચે અને પડોરામાં સ્થાન અને સમાધિ કરવાં પડશે એવો આ યુગ છે.

સુમન્ત મહેતા

કંચન

કંચનની મા તેને સાત વર્ષની મૂળીને મરી ગઈ હતી. તેના પિતાએ ફરી લગ્ન નહોતું કર્યું. કંચનને, તેનાથી મોટો એક ભાઈ હતો. તેના પિતા, મૂળ તો એક ગામડાના રહીશ હતા અને નાની વયથી શહેરમાં આવી રહ્યા હતા. પણ શહેરમાં આવવાથી તેમને કાંઈ ખાસ આર્થિક લાભ થયો નહોતો. એક ત્રણ ખડવાણુ ઘર તેમણે ભાડે રાખ્યું હતું, અને તેમાં તેઓ સાંકડે મોકળે સમાય કરતા હતા. પરંતુ કંચનના ભાઈનાં લગ્ન પછી તેઓને જગ્યાની તંગાશ પડવા લાગી. લાંબા વખતથી એક જ જગ્યાએ રહેતા હોવાથી આડોશીપાડોશીમાં ઠીક યંબધ બધાઓ હતા. એટલે કંચન ચૌદ પંદર વર્ષની થઈ ત્યારથી, પાડોશમાં રહેતી એક વિધવા ડોશીને ત્યાં સ્થા જતી. ડોશીને કાંઈ સંતાનમાં ન હતું, અને રાત્રે બારાણર દેખાતું નહિ, એટલે, કંચનની હાજરી તેમને ઠીક કામમાં આવતી.

કંચનની મા મરી ગયા પછી તે તેના બાપ અને ભાઈના હાથે, અને પછી ભાભીના હાથે ઊછરી હતી. તેના બાપ ફરીથી લગ્ન કરવાની પ્રથાના વિરોધી હતા એમ કાંઈ નહોતું, પરંતુ કંચન તરફ તેમને અતિશય પ્રેમ હતા, અને પોતે ફરીથી લગ્ન કરશે તેથી કદાચ કંચનને દુઃખ પડશે એવો તેમને લગ્ય રહેતો હોવાથી તેમણે ફરીથી લગ્ન નહોતું કર્યું. તેઓ કેટલેક બંધે સુધરેલા વિચારના હતા. તેમણે, કંચનને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીનું ઠીક શિક્ષણ આપ્યું હતું.

અભ્યાસ દરમિયાન ઊછરતી છોકરીને જે ધરકેળવણી અને તેના વર્તન ઉપર દેખરેખ નેંધે એ તે રાખનાર કોઈ હતું નહિ. બાપ તથા ભાઈ, દિવસે સૌ સૌના કામે.

જતા, ક્યન નિશાએ જતી અને વહેલી ધેર આવે અને જો મનમા આવે તો કાંઈક ધર કામ કરતી તેના ઉપર કોઈનો અંતુશ રહ્યો ન હતો તેને સારુ નગ્ન ગમળાનનાર કોઈ ન હતું ભાભી આવ્યા પહેલા તે સ્વચ્છદી યાંચ ચૂકી હતી અને તે આવ્યા પછી પણ તે ટેવ મટી નહિ.

ક્યન સૂવા જતી તે ડોરીના ધરના છળમા, પાડોશના માધવલાલ શેઠના ધગ્ગી એક આપ્તી જારી પડતી હતી તે જાગીમાથી માધવલાલ શેઠના પત્ની ધણી વખત આ છળમા આવતા, અને તે અને ક્યન મોડી રાત સુધી બેમતા અને વાતો કરતા બન્ને એક જ ન્યાતના હતા ડોરી કોઈ કોઈ વાગ સાથે બેસી વાતોમા ભગતા પણ ધણી નાર તો વહેલા સૂઈ જ જતા.

માધવલાલ શેઠના વિવાહ નાનપણમાથી જ થયેલા અને ઊંઘા ડુગ્ગની કન્યા રોધવાની ઇતેજરીવાળા તેમના બાપે, કન્યાની ઉંમરનો બહુ વિચાર કર્યો ન હતો હાલ, શેઠની ઉંમર ૩૪ વર્ષની અને શેઠાણીની ઉંમર ૩૫ વર્ષની હતી તેમને મધુકર નામનો એક મત્તર વર્ષનો પુત્ર હતો, તે સિવાય તેમને કાંઈ સંતતિ ન હતી ધણી દવાઓ કરી હતી, પણ દરેક વેંચ-દાંકતર કહેતા હતા કે શેઠાણીના નસીબમા ફગે માતા થવાનું ન હતું.

ધગમા શેઠાણીનો દોરદમામ બહુ ચાલતો, ધગના વ્યવહારમા શેઠનું બહુ ચાલતું નહિ પણ શેઠાણી એટલું મમજતી કે શેઠ વીકર્યા તો કોઈના નથી શેઠાણી વિશે વેંચ-દાંકતરનો અભિપ્રાય જણવા પછી બીજી વાગ લગ્ન કરવાની શેઠને વારવાગ ઇચ્છા થઈ આવતી પણ ચતુર શેઠાણી પોતાના પર શેઠક્યનુ સાલ આવે નહિ, અને પોતાના પુત્રને બધી દોલત મળે તે હેતુથી, શેઠને વારવાર સમજાવતી ફાસલાવતી, અને શેઠને મતોપ આપવાની પોતાની અશક્તિ જાણતી હોવાથી શેઠની વૃત્તિઓ મતોપાય એવા ઉપાયો લેતી.

એક રાત્રે ક્યન અને શેઠાણી છળમા બેસા હતા પૂનમનો ચન્દ્ર આકાશમા બરામર ખીંચો હતો પાન ધીમે ધીમે વાતો હતો રાતના દસ વાગ્યા હતા બન્ને જણ ખૂબ વાતોએ ચડ્યા હતા લાંબા વખતના મહવાસ પછી ક્યન અને શેઠાણી એક બીજા સાથે રીક છૂટ લેતા વાતવાતમા શેઠાણીએ જાણી લીધું હતું કે ક્યન, તેણે ધારી હતી તેવી અને તેટલી બોળી ન હતી અગિયાર વાગ્યા અને બન્ને ઊઠ્યા, ક્યન પોતાની જારી તરફ જતા લાગી શેઠાણી કહે “આવને અદર, થોડીવાર આપણે બેસીશું આન આવ પાન બાન ખાઈએ” ક્યન શેઠાણીના ધરમા ગઈ અદર પલગ ઉપર શેઠ સૂઈ ગયા હતા પાનની પેગ લેવાના મહાને શેઠાણી પાછવા ખડમા ગઈ, અને બન્ને ખડ વચ્ચેનું બારણું બંધ કરતી ગઈ.

મોડી રાત્રે, ક્યન, છળમાં થઈ ડોરીના ધરમાં ગઈ અને પોતાની પથારીમા સૂઈ ગઈ.

૨

સ્ત્રી અને પુરુષના શારીરિક ગમધનું શુ પરિણામ આવે છે તેટલું ન જાણવા બેટલી ક્યન બોળી ન હતી પરંતુ તે પંચિણામ આટલું જાણતી આવશે એમ તેણે સ્વપ્ને પણ નહોતું ધાર્યું બે જણ માસમા ક્યનને પોતાની સ્થિતિ જાણાઈ, અને તેને મહારામણુ થઈ તેણે શેઠાણીને વાત કરી, અને શેઠાણી પણ વિચારમા પડી ગઈ તેમના ધર સાથે સગવડ ધરાવનાર કોઈ સ્ત્રીએ અત્યાર સુધી આવી મુશ્કેલી શેઠાણીની સમક્ષ રજૂ કરી ન હતી.

શેઠાણીએ ઉપાય બતાવ્યો, પણ તે ક્રમાણે કરવાનું બની શકે તેમ નહોતું દિવસ પર દિવસ જતા ગયા, અને ક્યન વધુ અને વધુ ગભરાતી ગઈ શરૂઆતમા ક્યને લાભીને છતરી, પણ તેના શરીરમા ફેરફાર થતા ગયા અને ચતુર લાભી બધું સમજી ગઈ એક દિવસ લાભીએ પતા પીને બધું પૂછી લીધું ક્યન આમ તો પકી હતી, અને કોઈથી ગાજી જાય એમ નહોતી, પણ પોતાની સ્થિતિ વિષમ હતી એમ તે જાણીતી હતી એટલે તેણે બધી વાત તીએ મોઢે કહી તે દિવસથી લાભીએ, ક્યનને પોતાની પાસે સુવાડવા માડી

લાભીએ ક્યનના લાઇને વાત કરી અને લાઈએ બાપને કહી લાભીએ ઉપાય સૂચવ્યો હતો કે કોઈ ન જાણે એમ દવાદાર કરી બધું હજુ રાખવું પણ ક્યનના બાપને તે ઉપાય ગણે બેતરો નહિ

ક્યન ઉપર તેણે કાંઈ કાંઈ આશાઓ બાધી હતી પોતે એમ માનતો કે પોતે માની મોટ પૂરી પાડી છે, અને છોકરીમા ઉત્તમ શરકાર પડ્યા છે પણ ન્યારે તેણે જોયું કે પોતે કાંઈ જ કરી શક્યો ન હતો અને ક્યને જો દીધો હતો ત્યારે તેને મહુ જ માફ લાગ્યું ક્યનનો બાપ સમાજથી ડરનારો અને ન્યાત જાતમા લાજ-આબરૂ સાચવવાની અને વધારવાની આકાંક્ષાવાળો હતો ક્યનને સારા કુળવાન કુટુંબમા પછાવવાની તેને હોશ હતી, પણ હવે તે હોશ તેના મનમા જ રહી ગઈ ક્યનના પતનથી બીજા વધુ પતન પોતા માટે હોઈ ન શકે એમ તેને લાગ્યું

તેણે નિશ્ચય કર્યો કે માધવલાલ શેઠને મળી બધી વાત તેને મોઢે કહેવી, તેની પાસે કબૂલ કરાવવી, અને ક્યનને પરણવાની તેને ફરજ પાડવી જે પુત્રીના સુખ માટે પોતે ફરીથી લગ્ન નહોતું કર્યું તે જ પુત્રીને શોક ઉપર પરણાવવા માટે પોતાને તૈયાર થવું પડ્યું એ તેને માટે અસહ્ય હતું પણ બીજો ઉપાય નહોતો

‘પણ માધવલાલ પરણવાની ના પાડે તો ? તો શું થાય ?’ ક્યનના બાપે આ સ્થિતિ ઉપર મહુ વિચાર કર્યો દીકરાની બહુએ સચવેલા ઉપાય તેને વ્યવહાર લાગ્યો, પણ તે, તેવી હત્યા કરવાની વિરદ હતો તેની સ્થિતિ બહુ કંદોડી હતી તેના હૃદયને બહુ દુખ થતું હતું અત્યંત દુખથી ઉપજેલી બેપરવાઈ આગળ તેનું સમાજ સુધારાપણુ એ ગળવા લાગ્યું જાડા વિચાર પછી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે માધવલાલ જો ના પાડે તો તેને ફજેત કરવો તેની એજ ઉચારી પાડવી અને જરૂર પડે તો કોર્ટે પણ ચઢવું એમ કરતા ક્યન જગનનીશીએ ચડશે તે તે જાણતો હતો પણ હવે તેને કશાની પરવા ન હતી

વૈદ્ય દાક્ટરના અભિપ્રાય જાણ્યા પછી બીજી સ્ત્રી કરવાની માધવલાલ શેઠને ઇચ્છા થઈ આવતી હતી, પરંતુ શેઠાણીની “કર્તવ્યપરાયણતા” જોયા પછી તેમણે તે વિચાર માડી વાળ્યો હતો, અને હવે તો શેઠને ન્યાતમા સુધારમ્ની પ્રતિષ્ઠા મગી ગઈ હતી-ધણા લોક જાણતા હતા કે શેઠને સ્ત્રીમુખ નથી, છતાં શેઠ ફરીથી પરણતા નથી, એટલે ન્યાતમા લોકો તેમના તરફ માનથી જોતા-યુવાન વગે તેમને આદર્શ વડિન માનતો, અને વિવાહયોગ્ય છોકરીઓના માબાપ મનમા કચવાતા શેઠ પણ પોતાને મોક્ષો જાણતા હતા અને જાળવવા મથતા હતા

એટલે ક્યનના બાપે ન્યારે તેમની આગળ તેમની જ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી, ત્યારે

પહેલાં તો પોતે આખી વાતનો છતકાર કર્યો, પણ ક્યનના બાપે હકીકત મોટે કરાવવા માટે ક્યનને બોલાવવા માંડી ત્યારે શેઠે પોતાની બૂલ કબૂત્ર કરી. પણ શેઠાણી જ્યતાં પોતે ફરી લગ્ન કરે, તો ન્યાત જાતમાં હલકું પડે, એટલે લગ્ન કરવાની બાબતમાં તો પોતે અશક્તિ જ બતાવી.

ક્યનના બાપે બહુ બહુ વિનવણીઓ કરી પણ શેઠે પોતાની વિચાર ફેરવ્યો નહિ. જ્યારે કોઈ જ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે ક્યનનો બાપ નિર્ણય—તેણે શેઠ શેઠાણીને ફજેત કરવાની ધમકી આપી—પોતાની અને પોતાની દીકરીની આબરૂની દરકાર રાખ્યા વિના પોતે બધી વાત ખુલ્લી પાડશે, ન્યાત પાસે ન્યાય માગશે, અને તેથી ચે આગળ જઈને ખટલો કેટલે ચઢાવશે વગેરે અનેક બાબતો કહી.

શેઠ, ન્યાય અને ન્યાતનું નામ સાંભળી દીલા યદ્ય ગયા—નેમણે બે દિવસ વિચાર કરી પછી જવાબ આપવાનું કબૂલ્યું.

શેઠે બધી વાત શેઠાણીને કહી. શેઠને બે માર્ગ સૂઝ્યા અને તે તેમણે શેઠાણી પાસે મૂક્યાં—કાં તો શેઠ પોતે પરણે અથવા મધુકર પરણે. શેઠાણીને ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. શેઠાણીને દુઃખ જીવું ન થાય તે માટે પોતે શેઠને આટલી અતુલ્યતા કરી આપતી હતી, અને છતાં તે જીવું થવા વખત આવ્યો. અને જો તેમ ન થવા દે તો જે પુત્રના સુખ માટે પોતે આટલેટલાં પાપ કરતી હતી તે જ પુત્રને તે પાપનો ભોગ થવાનો વખત આવે! બેમાંથી કયો માર્ગ પસંદ કરવો તે સલાહ બનતેને મૂંઝવી રહ્યો. બનને માર્ગ કહણુ હતા. એકમાં પુત્રના સુખનું સત્યાનાશ વળતું હતું, બીજામાં શેઠની આબરૂનું સત્યાનાશ થતું હતું.

બીજા કોઈ છોકરી માટે વાત હોત તો, શેઠ, પોતા માટે કદાચ વિચાર કરત-પરણ્યા તો ક્યન, જેના વિષે પોતે બધું બજાતા હતા તેની વત્ત હતી ! પોતે જ કર્તા હતા છતાં આવી પતિત છોકરીના પતિ થવાની તેમની ઈચ્છા ન હતી. પણ પોતા માટે અશક્ય હતું તે મધુકર માટે શક્ય લાગ્યું. “ મધુકર હજી બાળક છે, અણસમજ છે. દુનિયામાં નજરે દોહાનું પાપ છે. મધુકરનો વર્ણ નહિ. અને મારી આબરૂ રહેશે તો મધુકરને જ તેનો ફાયદો છે ને ! ” શેઠાણીએ ગણતરી કરી કે શેઠ પરણશે તો પોતાની સત્તા જશે, પોતે બીજારી બનશે, અને ક્યનની પ્રજા મધુકરના દ્રવ્યમાંથી બાગ પડાવશે. આ કારણથી તેને પણ શેઠનો રસ્તો—મધુકર પરણે તે—બધું સહીજલામત લાગ્યો.

પણ એ રસ્તો સ્વીકારતાં પહેલાં તેણે શેઠ પાસે પાણી મૂકાવી સંકલ્પ કરાવ્યો કે બાવિધ્યમાં તે પોતાની જાત ઉપર ગંધમ રાખશે.

બે દિવસ પછી ક્યનના બાપ આવ્યા—શેઠે પોતે લગ્ન કરવાની પોતાની અશક્તિ બતાવી, પણ મધુકર માટે માગ્યું કર્યું. ક્યનના બાપને શેઠ ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો પણ તેમાં પોતાને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી, એમ ગણી માગ્યું સ્વીકાર્યું.

૩

મધુકર અને ક્યનનાં લગ્ન થઈ ગયાં.

મધુકર માટે શેઠનો જે અભિપ્રાય હતો તે સાવ સાચો ન હતો. નાનપણથી જ તે બોર્ડિંગમાં રહેતો હોવાથી અને ત્યાં સારી સંગત મળી ગયેલી હોવાથી તેનામાં સાદા આદર્શો બંધાયા હતા. તે પરગામ રહેતો હોવાથી તેના બાપુની આવી પ્રવૃત્તિઓ વિષે તેને કાંઈ ખબર ન હતી. તે બહુ ઓછા બોલો હતા—ધણા તેને “ મૂર્ગાબાઈ ” કહેતા—પણ જો તે

કોઇ કામ હાથમાં લે તો તે પાર પાડવા માટે પોતાથી અનતું કરતો-જે કાંમ તેને સોંપવામાં આવતું, અગર જે કામ તે ઉપાડી લેતો તેમાં તે તલ્લીન બની જતો અને તે કાર્ય સફળ કરવા માટે તનતોડ પ્રયામ કરતો.

તે હતાં તો સત્તર વર્ષની ઉંમરનો, પણ સ્ત્રીઓની દાસની પતિત સ્થિતિમાંથી તેમને ઉગારવાનાં સ્વપ્નાં તે સેવતો. ઓર્ડિંગમાં રહેતા જે જે વિદ્યાર્થીઓના પ્રગંથમાં તે આવ્યો હતો તેમાંના ઘણા પરણેલા, અને કોઇક તો બાપ પણ હતા-તેમની પત્નીઓ વિષે તેને જે જે હકીકત તેમની પાસેથી ગળાની તેના ઉપર તે મનન કરતો-સ્ત્રીઉદ્ધારના પ્રયત્નો અવ્યાસ તે ચોપડીઓ અને માસિકા દ્વારા કરતો, કારણ તેની પાસે તે વખતે બીજાં કોઈ સાધનો ન હતાં.

બાપની આત્મામાં રહેવાનો સ્વભાવ તેને પહેલેથી જ પડી ગયો હતો, તેના બાપની તેને જંગરી ધાક હતી-તેમની પાસે બેગવાની પણ તેની હિંમત ન આવે; અને તેના બાપ તેને કોઇ કારણસર બોલાવે ત્યારે તે ધરધરતો, તેવા તેને નાનપણના સંસ્કારો હતા. ધર બહાર નીકળતે ઓર્ડિંગમાં રહેવા આવ્યા પછી તેનામાં કાંઇક હિંમત આવી હતી, પરંતુ તે તો, બાપથી દૂર હોવાને લીધે હતો, નહિ કે તે ખરેખરો હિંમતવાન બન્યો હતો, એમ તેને લાગતું. ઓર્ડિંગમાં બેઠાં બેઠાં પણ તેના બાપનો જે કોઇ દપકાનો કાગળ આવે તો તે શિયાવિયા થઇ જતો.

તેથી, ગોટી ઉગરે લગન કરવાના નિશ્ચયવાળા મધુકરને પોતાની સત્તર બહાર વર્ષની ઉંમરે, તેના બાપે કહી તે કન્યા સાથે પરણવું પડ્યું; અને તરત જ સંસાર માંડવો પડ્યો.

પણ, તે અને કંચન પહેલી વખતે મળ્યાં તે જ વખતે તે કંચનની સગર્ભાવસ્થા સમજી ગયો, વિલાસી કંચને પોતાની સ્થિતિ છુપાવવા અને મધુકરને ભોળવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા, પણ મધુકર તો અગ્નિથી જેમ નાસે તેમ નાસતો. તેના મનમાં કાંઈ કાંઈ વિચારો આવ્યા, તેનું અંતર ધવાયું, તેની છુદ્ધિ બહેર ભારી ગઇ, સંસારસુખના તેના બધા અભિલાષો સ્વપ્ન-વત્ થઇ ગયા. તે રડી પડ્યો.

કંચન તેની પાસે ગઇ. તેને મનાવવા-રીઝવવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. તેના માથે તેણે હાથ ફેરવ્યો, મધુકરે ક્રાંતિ ફેરવવા દીધો પણ તેનું મન એવું ને એવું રહ્યું.

મધુકરને આખી રાત ઊંઘ ન આવી-ત્યારે તે કાંઈક શાન્ત પડ્યો ત્યારે તેણે ઠંડે મગજે વિચાર કરવા માંડ્યો-પોતાની સ્થિતિ બહુ જ કટંગી છે તે તે સમજી ગયો, પણ હવે શું કરવું તેના જ વિચાર કરવાનો હતો.

કંચનની સ્થિતિ તેણે જાણી હતી અને કંચને તે-કબૂલ પણ કરી હતી. તેનો ઇતિહાસ પૂછવાનું તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેણે એમ જ માન્યું કે કંચન કોઇ નરસક્ષ્મતા ભોગ થઇ પડી હતી. તેમાં કંચનનો વાંક નહોતો તે તો બિચારી કુમાર પડી હતી.....પણ એક બૃહથી આખી જિંદગી શા માટે જરૂરના વ્યય ? માણસ બૂલને પાત્ર છે, અને બૂલ થઇ ગયા પછી ફરીથી બૂલ નહિ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર, અને થયેલી બૂલ માટે પશ્ચાત્તાપ કરનાર વંદનીય છે.....તેને કંચનની દયા આવી. શા માટે કંચન તેની ન હોય ? અને તેવી ન હોય તો પણ તે શા માટે તેને ન સુધારે ? શું-તે પોતાની ફરજ નથી ?

સ્ત્રીઉદ્ધાગના પ્રશ્નમા રમ લેનારને, તે કાર્ય ગૌથી પહેલું પોતાનો જ સ્ત્રી માટે કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો !

તેણે ક્યનને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી અને કહ્યું “ ક્યન આપણે બહુ જ કંટાળી સ્થિતિમા છીએ તારી શારીરિક સ્થિતિ મેં જોય છે અને તે તુ પણ કબૂલ કરે છે તું ધારુ છું કે ત્રાઇ બૂલનું તે પગિણામ હશે મારે તારો ઇતિદાસ કનણુવો નથી અત્યારે આપણે તે વાત નહિ કરીએ એ જ ઉત્તમ છે હાલ તો પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ આપણે ત્રણ વર્ષ સુધી છૂટા રહીશું હું અહીં ગલી સડીશ નહિ તને વારવાર પત્ર લખતો રહીશ માણસ બૂલને પાત્ર છે પણ પગિશ્વમપૂર્વક જે સુધર । ઇચ્છે છે તે સુધરો શકે છે ”

પતિ તરફની કડકમા કડક શિશ્યની આશા રાખનારી, મધુકરના આ શબ્દો સાંભળીને આશ્ચર્ય પામી તેણે મધુકરને આટલો માદો, ઉગર અને તેટલા જ નિશ્ચયાત્મક સ્વભાવવાળો નહોતો ધાર્યો મધુકર જોણો છે અને તેને પોતાના સૌદર્ય પહેરવેશ, છટા અને હાવભાવથી તે ભોળવી શકશે એમ તે માનતી હતી પણ જ્યારે તેણે આ શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે તેને ભારે અભગમી યદ્ય

૪

એ દિવસ પછી મધુકર પરમામ આવ્યો ગયો

ક્યનને હવે પોતાની સ્થિતિ બહુ સાલવા માડી બાપને ઘેર પોતે શરમતી મારી જાયુ જોઇ શકે એમ રહ્યું નહિ મધુકરના જતા રહેવાથી ભાઇ, લાલી તમા બાપ, બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા હોવા જોઇએ એમ તેને લાગ્યું

સામરામા શેમણી હવે તેના ઉપર બહુ જાપતો ગખતી હતી શેઠ અને ક્યન કેઇ દિવસ મળી શકતા નહિ મધુકર આમ આવ્યો ગયો તેથી શેઠાણી પણ હતાશ યદ્ય મધ હતી, અને મગડેલી બાણ કેમ સુધારવી તેના જ વિચારો હવે તે કરતી

એક દિવસ તેણે ક્યન સાથે વાત છેડી ક્યને, મધુકરનું વર્તન અને તેના શબ્દો, બહુ કહી દીધું શેમણીની આખમાથી દડદડ આસુ પડવા લાગ્યા બાપની આજ્ઞા ન ઉપાપનાર દીકરો આટલે સુધી જાતે દુખ સહન કરે છે અને કરશે તે જાણી તેને બહુ લાગી આવ્યું તેને વધુ તો એ લાગ્યું કે એ મધુ તેના પોતાના જ કર્તવ્યનું ક્ષણ હતું ક્યને શો જવાબ આપ્યો તે તેણે ખૂબીયું, ત્યારે ક્યને કહ્યું કે પોતે કરો જવાબ આપ્યો નહિ

ક્યન વિવારી હતી, અને તેથી જ તેને મધુકરનું પહેલી રાત્રિનું વર્તન બહુ જ વિચિત્ર લાગ્યું હતું પણ મધુકરે જ્યારે પોતાનો નિશ્ચય તેને કહી સંભળાવ્યો, તેના તરફથી અમુક પ્રશ્નના પ્રાયશ્ચિત્તની આશા રાખી અને તેમા પોતે પણ લાગ લેવા તૈયાર થયો ત્યારે મધુકરની મહત્તાનો તેને ખ્યાલ આવ્યો પેતે પડેલી છે અને તે પોતાનો પતિ જાણે છે જતા તે પતિ પોતાને ઉગારવા પ્રયત્ન કરે છે, તેની પાછળ રહેલું મધુકરનું માનસ તો તેનાથી ન સમજાયું, પરંતુ તેની મહત્તાથી તે જાણ્યું, તેમા રહેલો ત્રાગ તે જોઇ શકી અને સંયોગ અને અનુકૂળતાનો ભોગ બનેલી ક્યન પોતાની જાતને સુધારવા તૈયાર થઇ પોતે કર્યું હતું તે ન કર્યું તો યદ્ય શકે તેમ નહોતું, પરંતુ તેના બહાલામા જે શિશ્યા માય અને જે મહન કરવું પડે તે બધું ખમવા અને સહન કરવા તે તૈયાર થઇ

એક મહિના પછી કચનને કચુવારડ ચઢ તેમથી તે ભી ત્યારે પોતે પવિત્ર યદને
ભી એમ તેને લાગ્યું

મધુરના પત્રો સારસાર આવતા, અને કચન પણ તેના જવાબ લખતી અને વચ્ચે
ધીમે ધીમે રોદ બધાંતો જતો હતો, અને એકગીઝને સમજતા જતા હતા કચનમાથી
વિવાસ તો નષ્ટ નહોતો થયો તેને વિચાર બહુ સાલતો એટલે તે મધુરને પેર આપવા
વારવાર વિનવતી, પણ મધુર પહેલી રાત્રિનું તેનું વચન તેને યાદ દેવડાવતો વખત જતો
ગયો તેમ કંચન, મધુરને વધુ અને વધુ સમજતી ગઈ

“ સ્ત્રી અને પુરુષ એક બીજા પાપપુરુષના ભાગી છે, સુખદુઃખના ભાગી છે તો
પછી એક સુખમા રહે અને બીજા દુઃખમા ગહે એ કેમ અને ? અને એકબીજાને આધાર-
રૂપ છે એક પડે ત્યારે બીજા હાથ આપી તેને આઝમાયી ઉઘારી લે એ બીજાની ફરજ
છે અને પડે નો સહિતો અત આને દુનિયામા કાંઈ સપૂર્ણ નથી સપૂર્ણતા એ આપણ
ધ્યેય છે તેને પહોંચવા દરેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તેમા ભારે મુશ્કેલીઓ રહેવી છે પણ
તે ઝોળગરી, અને ફસાયા તો તેમાથી નીકળવું—નીકળવા પ્રયત્ન કરવો—તેમા જ મનુષ્યજનનું
સાર્થક્ય રહેલું છે માણસ પાપમા પડ્યો તેથી તેના આત્માનો અત આવતો નથી—
આત્મા પડતો નથી, આત્મા અમર છે, શુદ્ધ છે તેને ફક્ત સચેતન કરવાની જરૂર છે તેના
ઉપર પડેલી રાખ ઉઘારી દેવાની જરૂર છે માણસ જૂનને પાન છે, પણ ગમિષ્યમા જૂન ન
કરવાનો અને તેમાથી બચવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે જ ઉત્તમ મનુષ્ય છે ”

આ અને આવા વિચારો પોતાના પત્રોદ્વારા, મધુર કચનના મગજમા રેડતો અને
કચન તે વાચી વિચારી આચરણમા મગજ પ્રયત્ન કરતી કેટલુંક તે ન સમજતી, પણ
સમજતી તેટલું પ્રયત્નપૂર્વક પાળતી જેમ જેમ વખત જતો ગયો અને પત્રોદ્વારા તે મધુ-
રના પરિચયમા આવતી ગઈ તેમ તેમ, મધુરમા રહેવી ભાવનાઓ, તેના આત્માની ઉદ્ધા-
રના, તેના ચારિત્ર્યની શુદ્ધતા તેના હૃદયની વિશાળતા, તેનું નિખાનસપણ, તેની સેવાપરા
યજ્ઞતા, તેનો ત્યાગ, બધું તે સમજતી ગઈ અને પોતે તો તેના આગમ એક સ્વાર્થાતુર
પ્રાણી છે, તેની સ્ત્રી તો શ પણ તેની નોકરડી ચવા માટે, તેના પગ ધોઈને પીના માટે
પણ લાપક નથી એમ તેને લાગવા માડ્યું પાપપંથે રહેલી પોતાને મારા માર્ગે ચલાવનાર
પતિદેવના દર્શન માટે હવે તે બહુ ધતિજાર ચવા લાગી

મધુરના પત્રોના તે જવાબ આપતી અને તેમા પોતાની ત્રુટિઓ કમૂલ કરતી પોતે
મધુરના પ્રયત્ન કરે છે તેમ જણાવતી અને છેવટે લખતી કે મધુરને લયક મનવાની
તો પોતાની સંકિત નથી, પરંતુ તેની જે કાંઈ સેવાચાકરી બની શકે તે કરવા પોતે ઇચ્છા
રાખે છે.

શેઠશ્રી કંચનમા થતું પરિવર્તન જોતી અને સચતી મધુરને સુખી જોવાની આકાંક્ષા
વાળાની આસાઓ ફળીજૂત થયો એમ લાગતું કચન જેવી વિવારતીને પણ મધુર બેઠો
બેઠો સુધારી શક્યો અને તેનામા પરિવર્તન કરારી શક્યો તેનું મૂલ, મધુરની ઉદારતામા
હતું તે પણ તે જોઈ શકતી પોતાની કૃષ્ણે આતુ રત્ન પાક્યું તે માટે તેો આનંદ થતો,
અને તેજ પુત્રના દુઃખનું કારણ પોતે જ હતી તે યાદ આવતાં તે ખિન્ન થતી

મહિના પર મહિના ગયા કોઠીની કચન રોજ દિવસો ગજતી.

મધુકરને આવવાને હજી દોઢેક વરસ જાણી હતું, તેટલામાં એક દિવસ ચેડાણીને તાવ ચઢી આવ્યો અને બે ત્રણ દિવસની માંદગી બોગવી તેનો આત્મા પરલોકમાં સીધાવી ગયો. મધુકર-કન્યનને મુખી બેવાની તેની અભિલાષા પણ અધૂરી જ રહી. પોતાના પાપનો ડંખ તેના મનમાં રહી જ ગયો.

૫

કન્યન નિરાધાર બની. પિયરમાં કાંઈ નહિ, અને સાસરિયામાં માની ખોટ પૂરે તેવી સામુ હતી, તે પણ ચાલી ગઈ. અને જે સસરાના પાપાચારમાં પોતે ભાગી હતી તે સસરાની સાથે ઘરમાં રહેવાનું ચકુ તેથી તેના મનમાં કાંઈક કાંઈક કુશંકાઓ ઉદ્ભવવા લાગી.

માતાના મરણનિમિત્તે તેા મધુકર છેવટે આવરી એમ તેણે ધાર્યું હતું, પણ મધુકર ન જ આવ્યો, તેના પિતા વારવાર આ બાબતમાં બોલતા અને મધુકરનેા વાંક કાઢતા એ વાત કન્યને મધુકરને લખી પણ ખરી, પણ તે તરફ તેણે કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ.

બે ત્રણ મહિના ગયા.

કન્યન સવારમાં વહેલી ઊઠીને નહાતી. નહાવા માટે અલગ ઝોરડી હતી. એક સવારે તે નહાતી હતી-ઝોરડીનું જારણું બધ હતું, પણ નકુઓ છૂટી ગયેલો હોવાથી અંદરની સાંકળ વાસી શકાતી નહોતી. ઘરમાં બીજું કાંઈ તે વખતે જાકતું નહિ એટલે તે નિશ્ચિત હતી લગભગ નહાઈ રહી હતી, ત્યાં ઝોરડીનું જારણું બિઘડ્યું. ખારણામાં માધવલાલ શેક ઊભા હતા. તે કન્યન જાણી જોઈ રહ્યા-કન્યન સાથેના પાછલા પ્રસંગો તેમને યાદ આવ્યા. ધ્રુષ્ટાના વેગને રોકી ન શક્યા-દાય લાંબો કરી, કન્યનનો દાય પકડી તેને પોતાની પાસે ખેંચી

આંખ ઘીંચીને બચડે તેટલા વખતમાં આ બની ગયું. કન્યનને તરત લાન આવ્યું, તરત જ તેણે શેકના હાથમાંથી પોતાનો દાય છોડાવ્યો અને કહ્યું: “તમે તો હવે. મારા પિતા છે, તે કેમ જૂઠી જાઓ છે? હું હવે પાછલી કન્યન નથી રહી. જાઓ અહીંથી ” પણ શેક ત્યાંથી ખસ્યા નહિ. એટલે તેણે કહ્યું: “તમે નહિ જાઓ તો હું ધોંટા પાડી પાડોશીઓને બોલાવીશ. ” તે વખતે, તો શેક તરત જ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

શાન્ત પરિણું ધરનું વાતાવરણ ફરી પાછું બેઠળી ન બેઠે એ હેતુથી કન્યને આ જનાવ વિશે મધુકરને કાંઈ પણ લખ્યું નહિ અપર જોળ કાંઈક કહ્યું નહિ. શેકે ધાર્યું હતું કે કન્યન મધુકરને લખશે, તો પછી મધુકરે આવીને અથવા પત્ર લખીને કહ્યો કરશે. પણ એવું કાંઈ બન્યું નહિ એટલે શેક સમજી ગયા કે કન્યને મધુકરને કાંઈ લખ્યું નથી; પણ, કંઈ ન લખવામાં રહેલો કન્યનનો હેતુ તે ન સમજી શક્યા. કન્યનની સુપડીદોતો તેમણે બાંધે અર્થ ક્યો. તેમણે માન્યું કે કન્યન હજી તેમને ચાહે છે !

કન્યનને વારંવાર સતાવવા માંડી. થોડો વખત તો કન્યને સહન કર્યું પણ પછી તેનાથી ખમાયું નહિ. જ્યારે તેને લાગ્યું કે હવે પોતાની જાત સસરાગવી મુશ્કેલ છે, ત્યારે તેણે મધુકરને પોતાનો કડાડી સ્થિતિ વર્ણવી. શેકનું નામ લખ્યું નહિ પણ પોતે નિરાધાર છે, યુવાન છે અને લોહિા માને છે કે પતિવિહોણી છે એટલે પોતા તરફ તેઓ કુદૃષ્ટિ કરે છે. અને પોતાનો કાંઈ ઉપાય નથી તથા પોતે બહુ અકળાઈ છે વગેરે વગેરે બાજતો લખી.

પણ મધુકરને આમાં કાંઈ ગંભીર દેખાયું નહિ. ઘણી સ્ત્રીઓને તેમ થતું હશે પણ તેથી ગભરાવાનું શું કારણ ? તેણે લખ્યું: “તારે માથે છત્રરૂપ પિતાજી છે અને તારા

ચારિત્ર્ય નિયે તારી વિરહ એમની પાસેથી મેં હજી સુધી એક રાત્ર પશુ સાલજ્યો નથી તો પછી તારે ગલરાવાની શી જરૂર છે? એમ ગલરાખએ તો ગમાજમા રહેવાય કેવી રીતે? અને આપણે સારા છીએ તો પછી દુનિયા ભવે ને ગમે તે બોને! ગામને મોઢે કાઢી ગરણ છે? તારે શા માટે બીજા શુ બોલે છે તેની દરગ રાખની બોધએ? મારી બા ગુજરી ગઇ તોપણ પ્રતિજ્ઞાને કારણે નથી આ-નો, તો આજ આવા નહવે કારણે પ્રતિજ્ઞાભંગ કેમ કરાય?"

ક્યનની મૂઝવણ વધી જે પિતાને તે જાણ માને છે તે જ પિતા શાપરૂપ છે એની મધુકરને ક્યા બચર હતી? પાછલો પ્રતિક્રમ લખી મોકલવાનું તેને ઘડીભર મન થયું પણ અત્યારસુધી નહિ કહેલું હવે કેવી રીતે કહેવું? જૂતગા લડારના જૂતને પાછું શી રીતે બહાર લાવવું? આટલો આદર્શવાદી મધુકર, પોતાના પિતા વિશે આટલું ખરાબ માનશે? હુ મારી થઇ છું એવી પ્રતીતિ હું ગાડમાઠ તેને કરાવી રાખી છું તે પ્રતીતિ પણ બીજી બોધ બેરહીશ તો? એમ વિચારી તેણે કશું લખ્યું નહિ માન ફરી ફરીને પોતાના રક્ષણને માટે તેણે મધુકરને બોલાવ્યો.

પણ શેઠની સત્તામણી અસલ થતી જતી હતી મોટું ઘર ઘરમા શેઠ સિવાય બીજું કાંઈ નહિ, પિયરમા જતા પગ બપડે નહિ, એ બધી વસ્તુઓ શેઠને અનુકૂળ હતી ક્યન વારવાર હટકી જતી, પણ એક દિવસ તે પકડાઇ ગઇ શેઠ બગજનરી વાપરના ગયા પણ ક્યનના સાગ નસીયે નીચેથી કાઢીને બારણું ખખડાવ્યું અને શેઠ એકદમ ચાલ્યા ગયા.

પણ પાગાર આ પ્રકારના હુમલામાંથી પોતે બચી શકશે નહિ એમ તે રામજી ગઇ. બીજી તરફ મધુકરને હવે મમળની રાકવાની તેણે આશા છોડી મધુકરને વારનાર બોલાવવાના તેના કાગળોના મધુકરે એવો અર્થ ક્યોં હતો કે, ક્યાન પોતાના સહવાસ માટે અધીરી થઇ છે તેવો ભૂતિત્વને વિગનાદી નહિ એવો પણ મનોવિકાર પ્રતિજ્ઞાની અરધિ સુધી ગામમા રાખનાનો જાહેશ આપ્યો. હવે ક્યન શેઠ વિગેની આખી ખરી હકીકત લખે તો તેણે એવો અસ્થિત આક્ષેપ માત્ર પોતાની તુષિને માટે કર્યો છે એવો વહેમ મધુકર ખાય એમ તેને રપજ જણાયું ઘર છોડીને જવાના પોતાના રૂથનો લોકો અને કદાચ મધુકર બહુ જ ખોટો અર્થ કરશે અને શેઠને પોતાને વિશે બોલનારું મગરો અત્યાર સુધી તેણે કદી શેઠનો વાક પ્રગિહ રીતે કાઢેવો નહિ હવે કાઢે તો કાંઈ માને નહિ પિયરિયા માન માને, તેઓ તો બીજા પોતાને જ વધારે દોષિત ગણે તેને શિયળગણના સર્વ ઉપાયો બધ દેખાયા અને હજી નો અવધિના પૂરા છ માસ બાકી હતા!

૬

ગતના બાર વાગે ડાહ્ય એ સુરામણીનું રાગ દ્વેષ તરફ લાઇ જાય છે મગનાગના માનમા ગાધવનાય શેઠ પાંચડી સોતા અબઝાયા છે આખે ગતે ગોંથા મોગી તેમની ખૂંચો હતી

ક્યનને વરા કરનાનો લાગ શોષતા શેઠ રાગે ઉભરગે કરતા હતા ત્યા ક્યનના ઝોગડામા ધરેડો સાલજ્યો ગમે તે યુક્તિ કરી ક્યનનો ઝોગડો ઉધાડી પોતાની નાતના દાકતરને બોલાવી ક્યનને છરાડાની નહિ પણ તગત બાગરાની યુક્તિ કરી લીરી આદર્શવાદી છોકરાની બ્રહ્મચર્યની ધેનજાને લીધે મારી લાખ ટકાની વડુએ આ કામ કર્યું

એમ શેઠે ખાનગીમાં દાકતરને સમજાવ્યું. દાકરી બાંધી લીધા પછી જ કંચનનાં પિયરિયાં પહોંચી શક્યાં.

શય બળ્યું એટલી વાર શેઠે વહુનાં બેકાટ વગાડી ક્યાં. નાતનાં માણસો શેઠની સાલસાઈથી ચકિત થઈ ગયાં. સવાર પહેલાં ધ્રુ પાછા ઘેર આવ્યા.

તેજ સવારે મધુકરને એક પત્ર મળ્યો. ઉઘાડી મધુકરે વાંચ્યું:

“ પ્રિય મધુકર,

આજ રાતના દેહાંતનો પૂરો નિશ્ચય કરી આ પત્ર લખું છું. તમને પત્ર પહોંચે તે પહેલાં હું ચાલી ગઈ હોઈશ માટે પત્ર વાંચી આ તરફ આવવાનું સાહસ કરતા ના.

અત્યાર સુધી નહિ કહેલું તમને કહું છું. મારુ પહેલું પતન કરનાર તમારા પિતા જ હતા. તે પછી તે દોષ દોકવાને તમારી સાથે મારો વિવાહ કરાવનાર એ જ હતા. હું સદ્લાગ્યે તમારે પસંદ પડી અને પતિત દશામાંથી ઉદ્ધરી. પણ એ ઉદ્ધરેલું શીયળ એ પિતાની સાથે નહિ સચવાય એમ લાગ્યું ત્યારે મેં આ કામ કર્યું.

મારા આ કૃત્યનો બચાવ કરવા, કે મારા પતન કરનાર પર વૈર વાળવા આ પત્ર નથી લખતી, માત્ર એટલું જ કહેવા લખું છું કે તમે ફરી વાર જરૂર પરણો, અને તે આ પિતાથી છૂટા થઈને જ. હું પરણી ત્યારે તમારે લાયક ન હતી, મરતી વખતે તમારે લાયક થઈ છું એટલું સાંત્વન મારે માટે બસ છે.

હવે તો હરેશને માટે તમારી જ
કંચન ”

થોડી વાર પછી તાર આવ્યો કે “ કંચન રાતના ગુજરી ગઈ છે. જરૂર આવો. ” પણ મધુકર ગયો નહિ.

ફરી શેઠનો ઈપકાનો કાગળ આવ્યો:

“ તારી મા મરી ગઈ ત્યારે પણ તું નહોતો આવ્યો. મારી એકલ દશામાં મારી એક પણ સગવડ વિશે તે નથી પૂછ્યું! આથી નાતજાતમાં ઘણું ખરાબ દેખાય છે. સદ્લાગ્યે નાતજાતમાં આપણી એટલી પ્રતિષ્ઠા છે કે હજી સારા કુટુંબ સાથે તારો મંબધ થઈ શકશે. હું જે કંઈ લખું છું તે તારા સાચા હિત માટે જ લખું છું. ” વગેરે વગેરે.

મધુકરે આટલો જ જવાબ આપ્યો:

“ પિતાશ્રી,

સૌ કંચન સાથી મરી તે તમે જાણો છો. નાતજાતમાં મારું ખરાબ ન બોલાવા દેવું હોય તો તે ખરું કારણ કહેજો. એમ ન કરી શકો તો હવેથી મારા હિતને માટે કશું જ ન કરશો.

મારી કદી રાહ ન જોશો.

ફેનર-ઓફરે, દિખિત 'Indragiriensis' નામનું એક પુરાતક તાજેતરમાં જ બહાર પડ્યું છે. હિંદના મળંગની રિયતિ ઉપર તેમણે લગાણથી લખ્યું છે અને તે સિવાય બીજા પણ ઘણા જાણવા જેવા આકાશ આપ્યા છે તે આજના ચેતનયુગમાં ઉપયોગી હોઈ તેમાંથી કેટલોક અંગે નીચે ઉતારીએ છીએ

હિંદના મળંગના રહેવાના ઘરની રિયતિ ન માત્રી શકાય તેટલી ખરાબ છે ૧૮૨૮ ના બ્રિટિશ ટ્રેડ યુનિયન કોમેસના રિપોર્ટમાં વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે. ચોરસ નવ ફૂટની, ગારાની દિવાલોવાળી, દોરાધણા નળિયાવાળી અધારી ચોરસી, જેનું બાકુ મહિને ત્રણ રૂપિયા પડે છે તે રહેવાના, રાખવાના અને સૂતાના-બધા કાર્યો માટે વપરાય છે. આવી ચોરસીમાં, છેલ્લાઓ સહિત ચારથી આઠ માણસો ખડકાય છે. માલિમે તરફથી પૂરા પાડવામાં આવતા ઘરો કંઈક વધારે ઠીક હોય છે. બાકુ મહિને બે રૂપિયા હોય છે, જો કે પુરોષોને માસિક પગાર લગભગ ચૌદ રૂપિયા અને સ્ત્રીઓને નવ રૂપિયા હોય છે. એક ચોરસીમાં કા તો આશુ કુટુંબ રહે છે અથવા તો ત્રણચાર કુવારા પુરોષો રહે છે, ઘર બહાર ખુશી મારી હોય છે જેમાં ઘણી વાર કચરો, અને એ કવાડ પડેલ હોય છે, જેથી હવા દૂષિત થાય છે.

હિંદના એક મોટા શહેરમાં વસ્તી ૨૫૦ લાખ હોતી તે ટ્રેડ યુનિયન રિપોર્ટના નીચેના આકાશમાં બતાવે છે —

કુલ વસ્તી ૧,૦૭૧ ૩૦૬

એક ચોરસીમાં પાંચ અને તેથી ઓછા માણસો	૧૮૫,૨૧૭
એક ચોરસીમાં ૬ થી ૯ માણસો	૨૩૬,૭૮૩
એક ચોરસીમાં ૧૦ થી ૧૯ માણસો	૧૧૫,૭૩૧
એક ચોરસીમાં ૨૦ અને તેથી વધારે માણસો	૩૧,૫૮૮

મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીએ કાકરેટના બ્લોકોની ચાલી બધાની છે, પણ અહીંઆ પણ એક ચોરસીમાં એક કુટુંબ રહેવાનો નિયમ છે વળી સામાન્ય હિંદી મળંગ માટે તે બાકુ ધણુ આકરુ છે. આવી રિયતિ સમી ગરીબાઈ સચુક્રા થતા દરદનો હુમલો અટકાવવાનું લોકો માટે અસહ્ય નીવડે છે. ૧૮૮૧ માં હિંદના આયુષ્યની સરેરાશ લગાઈ ૩૦.૭૫ હતી જે હવે ૨૩.૫ વર્ષની છે. પૂર્વની બીજી પ્રાંત લખાણીસ લેખિનું સરેરાશ આયુષ્ય ૪૪.૫ વર્ષનું હોતા આ સરખામણી વિષમ બને છે

બાળમરણના મોટા પ્રમાણનાં દારણો

બાળમરણના આકાશ વધારે ચોકાવનારા છે. ૧૯૨૯ માં મેટ્રોપોલિટનમાં મત્સ્યપ્રમાણ ધીને દર હજારે ૬૫ નું થયું ત્યારે બ્રિટિશ હિંદમાં તે ૨૦૦ છે શહેરમાં તો એક વર્ષની નીચેની હમરના બાળકોનું મરણપ્રમાણ તેથી વધારે છે.

મુંબઈમાં દર હજારે મત્સ્યપ્રમાણ	૫૭૨ છે.
કલકત્તામાં "	૩૮૬ છે.
મદ્રાસમાં "	૨૮૨ છે.

મુંબઈના આરોગ્યખાતાના અધિકારીઓએ કરેલ તપાસના રિપોર્ટમાં જણાવાયું છે કે એક ચોરડીની અદર જનમતા બાળકોમાંથી ૬૨૬૯૨ ૮૨૮૫ જનમતા પહેલા વર્ષમાં જ મરી ગયા છે. બાળમરણનું આ વર્ષકર પ્રમાણ, રહેવાના પરીણી સરખાવેલી રિયલિટી પરિણામ છે.

બાળમરણનું બીજું કારણ આપણા ઇલાકા રીતરિવાજોને અંગે છે. બાળદશ અને સુવાવડ વખતની ગદી પ્રથાઓ. ૧૯૨૧ ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ૫૬૨ વર્ષ પૂરા થયા પહેલાં નેતું લાખ કન્યાઓ મરણી હતી. જે કે પતિ અને પત્ની દુરવ જ સાથે રહેતા નથી, પણ રોનસસ રિપોર્ટ જણાવે છે કે, ઝંતુકાળ પ્રાણ થયા પછી સસાર ચલાવવાનું સાવનિક છે. રિપોર્ટ જણાવે છે તે સમય બાગ્યે જ એક વર્ષનો દોષ છે... . જે કમિટીએ આ રિપોર્ટ તૈયાર કર્યા તેનો પાસે પડેલ પુરાવા, આ કાળે થયેલ લખને અંગે પ્રસૂતિસમયની પીડા, મૃત્યુની યોગી સમયા, કમુવાવડ અને ગર્ભધાન પછીની લાળી માદગી, બનાવતા હતા.

બાળલગ્નની પ્રથાના અનિષ્ટ પરિણામો, સુવાવડસમયની બચકર રિયલિટી વધારે અનિષ્ટ બને છે. ધણા પરીવા, ઉચ્ચ કુટુંબોમાં પણ, એવો વહેમ છે કે સુવાવડ સી અસ્પૃશ્ય છે, અને તેથી ફરેલ વૃદ્ધ ગોદા વાપરવામાં આવે છે, અંધારો ચોરો સુવાવડ માટે રખાય છે, પ્રકાશ, સ્વચ્છ હવા ન પેસી ન્યથે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. સુવાવડને ઠંડુ પાણી પણ આપવામાં આવતું નથી, સુચાણીનો ધધો હલકો મળવામાં આવે છે, અને તેઓને તિરસ્કૃત કરવામાં આવે છે, ધણી વાર તો તેઓ ગામડાની ગદામાં નદી સીઓ જ હોય છે.

બાળલગ્ન અને બાળકના જનમસમયના ગંદા રિવાજો સામે કેળવણી દિદીઓએ બળવો જાગડ્યો છે. વડી ધારાસભાના દિદીપ્રતિનિધિઓએ લખવથ વધારવા વારવાર દબાણ કર્યું છે, બ્રિટિશ આધિકારીઓ તરફથી એવા હેતુથી વિરોધ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે કે આવો કાયદો જનસમાજના અભિપ્રાય કરતા આગળ પડેનો થશે. એવું ૧૯૨૬ માં કન્યાની ઉંમર ૧૪ વર્ષની તથા પુરુષની ઉંમર ૧૮ વર્ષની કરવાની સરકારે હા પાડી. ખરી મુશ્કેલી તો એ છે કે, જે કે ધારાપૈાધીમાં આવો કાયદો દોષ તોપણ લાગે દિદીઓને તેની ખજાર દોતી નથી. કાયદા પછી પચાસકાર્થની ખાસ જરૂર છે.

હિંદના ધણા બાગ્યોમાં બીજો બચકર રિવાજ અશીલ્પની વપરાયો છે તેનો ઉપયોગ ખાવામાં, પીવામાં તથા બાળકોની દવા તરીકેનો છે સામાન્ય જનશ્રમુદ્ધમાં, ખસ કરીને ખેડૂતોમાં, આ દેવ બહુ અલ્પ છે, કેમકે તેની ધાર્મિક મનાઈ છે. પણ આસામમાં જ્યાં તે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં ખાવામાં તથા પીવામાં તેનો ઓટો ઉપયોગ થાય છે. અશીલ્પની ઉત્પન્ન માટે આસામ વિશાળ ક્ષેત્ર છે આખા વેગારનો સરકારી ઈન્દ્રો છે. સરકારી જમીનમાં તે વવવામાં આવે છે અને સરકારી પરિવારોમાં વાળી દુકાનોમાં તે વેચાય છે. માનસિક અને સારીરિક બચકર અસરને અંગે, ખાવા તથા પીવામાં તેનો પ્રતિબંધ કરવાની, આસામ સરકારના સિવિલ સર્જને લલાગણ કરી છે. ૫૪ વર્ષ પહેલાં તેણે કરેલ રિપોર્ટમાં જણાવ્યું હલ કે, વસ્તીના ૭૦ ટકા લોકો અફીણ લેવાના પરિણામો જોગવતા હતા. સરકારે, કાલકાથી નકા કરેલ પ્રમાણનો ઉપયોગ કરવા દેવાનું નદરી રાખ્યું. ફેળવણીના પ્રચારથી, અશીલ્પની વપસાર ઓછી કરવાનો સંલવ, થોડા વર્ષ પહેલાં મહાત્મા ગાંધીજીએ બતાવ્યો. અફીણ ખાવાની તથા પીવાની વપસાર બંધ કરવાનો ઉપદેશ લોકોને આપવા તેમણે ગામડામાં જમણ કર્યું પરિણામ એ આવ્યું કે માત્ર છ મહિનામાં ૪૨ ટકા વપસાર ઘડી. ૧૯૨૧-૨૪ થી આસામની સરકારે મજૂર કરેલ પ્રમાણના અફીણનો ઉપાડ ન થયો. મજૂરોમાં, ખેડૂતો જેટલો ધર્મનો પ્રવાવ ન દોવાથી, જ્યારે કામ પર હોય ત્યારે બચ્ચાને સુવડાવી દેવા સી મજૂરો ખાસ કરીને અફીણ વાપરે છે. સત્તાવાર રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે, મુંબઈની સુતરાઉ કાપડની મિલોમાં કામ કરતી માતાઓના ૯૮ ટકા, આ હેતુ માટે અફીણનો ઉપયોગ કરે છે. ગેક વખત તો મુનિશિપાલિટીએ અફીણની ગાળીઓ વેચી અને તેના શુણ્ણી નદેરાન કરી. મદુસાગ્યે આ કાર્યનો અંગે સજ્જ વિરોધ ઉઠયો કે તે બંધ કરવું પડયું. પણ બાગ્યોનો નાથ તો ગાળુ જ છે.

અફીણની ઉત્પત્તિ તથા વેચાણમાંથી સરકારને મહેસૂલનો મોટો ભાગ મળે છે. આસામમાં વરતુતઃ આવકનો પૂં ભાગ આમાંથી મળે છે. ખરેખર, આ આવક સિવાય સરકારને દેવાળું કાઢવું પડે.

મોટી ઉંમરના યુરુપેાનું કેળવણીનું અમાણ. (૧૯૩૧ ની વરતીગણતરી પ્રમાણે)

ટકા	ટકા
બંગાળ ૨૨.૫	સંયુક્તપ્રાંતો ૮.૯
મદ્રાસ ૨૧.૪	પંજાબ ૬.૭
મુંબઈ ૧૮.૪	મધ્યપ્રાંતો ૧૦.૪
	બરમા ૬૨

હિંદમાં બ્રિટિશ મૂડી

હિંદમાં રોકાયેલ બ્રિટિશ મૂડીનો મોટો ભાગ, ગવર્નમેન્ટ તથા પબ્લિક ટોનમાં તથા રેલ્વે રેલવેના કાર્યમાં રોકાયેલ છે. ૧૯૨૬-૨૭ ની મૂડીની તારીખ નીચે આપી છે.

	પૌંડ
ગવર્નમેન્ટનું ચોખ્ખું કર્જ	૨૬૧,૦૦૦,૦૦૦
ગવર્નમેન્ટનું રેલવે કર્જ	૧૨૦,૦૦૦,૦૦૦
લોકાલની ટોન	૧૬,૦૦૦,૦૦૦
હિંદમાં રેલવે સેલેબ કંપનીમાં રોકેલ	૭૫,૦૦૦,૦૦૦
હિંદ બહાર રેલવે સેલેબ કંપનીમાં રોકેલ	૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦

આ રકમમાં, ખાનગી કંપનીમાં રોકાયેલ મૂડીના તથા બીજાં ઔદ્યોગિક ખાતાં કે જેના આંકડા મળી શક્યા નથી, તેમાં રોકાયેલી રકમો ઉમેરવી જોઈએ. સરવાળો ૬૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ થવા કરતાં ૭૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ થવાનો વધારો સ્થાવર છે. જે પાંચ ટકાનું વ્યાજ ગણીએ તો હિંદમાંથી વાર્ષિક ૩૫,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ બ્રિટનમાં જાય છે.

હિંદ બ્રિટિશ માલના બજાર તરીકે

જ્યારે આપણે હિંદને બ્રિટિશ માલના બજાર તરીકે વિચારીએ છીએ ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે, ૧૯૨૭-૨૮ માં સુનાઈટ હિંદુસ્તાનમાંથી આયાત થયેલ માલની કુલ કિંમત ૬૦,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ હતી. હિંદમાંથી બ્રિટનમાં નિકાસ થયેલા માલની કિંમત માત્ર, ૬૦,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ હતી. વધારેમાં વધારે કિંમતનો સુતરાઉ માલ હતો, જે નીચેના કેટલેક પૃથ્વી જણાશે.

પૌંડ	પૌંડ
સુતરાઉ માલ ૫૦,૭૦૦,૦૦૦	મોટર, સાયકલ તથા તેના ભાગો ૨,૦૦૦,૦૦૦
ધાતુઓ ૧૨,૫૦૦,૦૦૦	ગ્રીનીંગન ૧,૭૩૫,૦૦૦
સામાન્ય ૬,૨૫૦,૦૦૦	દાર ૧,૫૬૫,૦૦૦
રેલવેનો સામાન ૨,૭૫૦,૦૦૦	હાર્ડવેર ૧,૫૩૦,૦૦૦
સૂતર ૨,૩૦૦,૦૦૦	તબાકુ ૧,૪૮૦,૦૦૦
ઓબ્જેક્ટ ૨,૦૨૦,૦૦૦	સાબુ ૧,૦૬૦,૦૦૦
	રસાયણી પદાર્થો ૧,૦૬૦,૦૦૦

બ્રિટિશ અધિકારીઓના પગારો

એવી ગણતરી કરવામાં આવે છે કે હિંદની મહેસૂલનો ત્રીજો ભાગ એટલે કે ૩૨,૮૦૦,૦૦૦ પૌંડ દરવર્ષે અંગ્રેજોના પગાર, પેન્શન તથા બ્રિટિશ સરકારના ત્રણ થતા લાભોમાં, હિંદે ઈંગ્લેન્ડને આપે છે. હવે દરજ્જાના અધિકારીઓને બાદશાહી પગાર મળે છે:

	પૌંડ
વાઈસરોય અને ગવર્નર જનરલ	૧૯,૦૦૦
વડા સેનાધિપતિ	૭,૪૦૦
ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલના સભ્યો	૬,૦૦૦
દશ પ્રાતિક ગવર્નરો	૪,૯૦૦ થી ૯૦૦૦
કલકત્તાના વડા જનરલ	૫,૩૦૦

મધ્ય સરકાર સાથે સંબંધ ધરાવતા લગભગ ૨૫૦ બ્રિટિશ અધિકારીઓને ૧૮૫૦ પૌંડ અગર તેથી વધારે પગાર મળે છે, અને દરે પ્રાંતોમાં અગિયારથી પાંત્રીસ સનદી નોકરો છે જેનો પગાર ૧૫૫૦ પૌંડ થી ૪૭૫૦ પૌંડનો છે. આ નિયમિત પગાર હપ્તોમાં, બારે ભથ્થાં આપવામાં આવે છે. ગવર્નર-જનરલને ફોર્સ (ફોર્સ) ૪૫૦ પૌંડ મળે છે. બીજા ગવર્નરોને ૩૦૦ પૌંડ અને કારોબારી સભાના સભ્યોને ૧૩૦ થી ૨૫૧ પૌંડ મળે છે. નોકરી સંભાળતા જ, મુસાફરી ખર્ચ તથા બધું બ્યવરિયત કરવા માટે ગવર્નરને ૧૨૦૦ થી ૧૮૦૦ પૌંડ મળે છે, અને હિંદ બહાર રહેતા બધા હાથ અધિકારીઓને અંગત ભથ્થાના તથા દરિયાપાર નોકરી કરવા માટે વાર્ષિક ૧૬૦ પૌંડ મળે છે. નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતા, નોકરીના પૂરા કરેલ દરવર્ષ માટે એક મહિનાના પગારના હિસાબે પેન્શન આપવામાં આવે છે.

દેશી રાજ્યોમાં દેવવણી

પાંચ વર્ષ તથા તેથી વધારે ઉંમરના યુરુપેશ્યા સેક્ટો બાણેલાની સંખ્યા	પાંચ વર્ષ તથા તેથી વધારે ઉંમરની સ્ત્રીઓમાં દર સેક્ટો બાણેલાની સંખ્યા
---	--

નાવલુકોર રાજ્ય	૩૮૦૦	૧૭૩
કોચીન "	૩૧૭	૧૧૫
વડોદરા "	૨૪૪	૪૭
બ્રિટિશ હિંદ	૧૪૪	૨૦

કામદાર કમિશનનો હેવાલ

વિદેશી કમિશનનો હેવાલ બહાર પડ્યો છે. આ હેવાલને જુદા જુદા મત ધરાવતા પક્ષોએ જુદી જુદી રીતે આવકાર આપ્યો છે. હેવાલની પ્રતાપનામાં કમિશનના સભ્યો જણાવે છે:

“ અમારા હેવાલની કિંમત ગમે તે આક્રવામાં આવે, પરંતુ આ હેવાલની સાથે જીપાનીઓના ત્રયો પ્રગટ થવાના છે તે મનુર પ્રશ્નના અભ્યાસ માટે વર્ષો સુધી ઉપયોગી અને બીજા ન મળે એવી માહિતીની ખાણ બન્યા છે ”

જીપાનીઓના સદરહુ ત્રયો હજી પ્રગટ થયા નથી. પરંતુ હેવાલ પર એક જ દષ્ટિ નાખતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે કામદાર કમિશને મનુર પ્રશ્નની પ્રમાણભૂત માહિતી ભેગી કરી, તેને બાહોશીથી તપાસી સુંદર અને સૈયક શૈલીમાં રજૂ કરી છે. મનુર સ્થિતિના સંપૂર્ણ અને જોડા અભ્યાસની અપેક્ષા પ્રભુએ કમિશન પાસેથી રાખી હતી. હેવાલમાં જે આંકડા અને માહિતી રજૂ કરવામાં આવી છે તે તપાસતાં જણાય છે કે જેટલા વિષયોની તેમાં માહિતી આવવી જોઈએ, તથા સંપૂર્ણ આંકડાની હારમાળા હોવી જોઈએ તથા તે રજૂ કરવામાં મનુરદષ્ટિ રાખવી જોઈએ તેનો કેટલેક અંશે અલાવ છે. છતાં આજે મનુર સાહિત્ય એટલું જોડું છે, ઉદાગો તથા મનુરજીવનનો અભ્યાસ એટલો જોડો થયો છે કે આ અપૂર્ણ માહિતી અને આંકડાઓ પણ આવકારલાયક છે. કમિશને કરેલી લલામણો વિષે લિજલિજ મત હોઈ શકે, પણ આ હેવાલ યોડાં વર્ષો સુધી એક પ્રમાણભૂત રૈફરન્સ પુસ્તક તરીકે રહેવાનો અને તે દષ્ટિએ એની કિંમત ધણી છે એ ચોક્કસ છે.

કમિશન નિમાયું ત્યારથી પ્રભુએ એમાંથી મોટી મોટી આશાઓ નહોતી રાખી. પ્રભુનું કે પ્રભુના એક અંગની મુક્તિનું દાર આવાં કમિશનો કાંઈ જોલી આપતાં નથી. બાદશાહી કમિશનો મોટાં પરિવર્તનોનાં પ્રવર્તક બન્યાં હોય એવું જણમાં નથી. આજની પરિસ્થિતિના ચોક્કસમાં રહીને એમને ભવિષ્યનું કાર્ય વિચારવાનું હોય છે અને તેઓ ચાલુ સ્થિતિમાં અહીંતહીં ચીંગડાં મારવા ઉપરાંત વધુ સચવી શકતાં નથી. આપણા દેશને તો આવાં કમિશનોનો કડવો અનુભવ થયો છે. આવાં કમિશનો પછવાડે એના લખલૂટ ખર્ચને લીધે જીપજતો હૈયાખળાપો અને એની અધકચરી લલામણો પ્રત્યે સરકારની ઉપેક્ષામાંથી જીપજતી નિરાશા જ રહે છે. જેટલું કમિશને લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યાં, એને લીધે જેટલોની સ્થિતિમાં તલમાત્ર ફેર પડ્યો નથી. આ મનુર કમિશને બે વર્ષના મહાપ્રયાસ પછી હળવી, અમંતોષકારક, આસ્તે કદમ ચાલવાને કરેલી દરખાસ્તોનો પણ સ્વીકાર કેટલો થયો તે કદપણ સુશ્કેલ નથી. એ વિષે કમિશનને પોતાને જ અપ્રદા છે. એટલે કમિશનના હેવાલની એની લલામણોની દષ્ટિએ કિંમત આંકવામાં સાર નથી.

કમિશને પોતાની લલામણો બાબત લખ્યું છે:

“ અત્યારના વિકટ મામલાને પહેાચી જગવા માટે વિજનવાર લલામણો કરતાં સરકારની કામદાર નીતિના વિકાસ માટે વિચારપૂર્ણ ચોગ્ગનાની દિલ્હ અમારી પાસે આરામ રાખે છે. ”

આ આશા એણે રૂબીભૂત કરી નથી. મજૂર પ્રશ્ન આધુનિક યુગનો વિકટમાં વિકટ પ્રશ્ન છે. સમાજવાદ અને સામ્યવાદની પાશ્વત્ય દિલ્હવાલો પૌર્વત્ય દેશોમાં અને ખાસ કરીને દિલ્હમાં ખૂબ અસર કરી રહી છે. એનાં તર્કો દિલ્હની જમિમાં શા સ્વરૂપમાં પરિણમશે અને સમાજની સિક્ક બદલી નાખવામાં શા કાળો આપશે એ પ્રશ્નો આપણી સમક્ષ ખડા થયા છે. એક દાયકા માટે ઉપયોગી થઇ પડે એવા આ હેવાલમાં ‘ સરકારની કામદાર નીતિના વિકાસની વિચારપૂર્ણ ચોગ્ગના ’ રજૂ કરવાનો દાવો ધરાવતા આ કમિશને આ અંબાર પ્રશ્નો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર્યા છે. પરંતુ તેથી કાંઇ તેની સમસ્ત મજૂરજીવન પર થતી અસર જુદી કે મટાડી શકાય એમ નથી. ઔદ્યોગિક પરિવર્તન પછી ઇંગ્લાંડમાં જે નવી વિકટ પરિસ્થિતિ બની ચર્ધ તેની તપાસ માટે કમિશને નીમાએલાં તેમણે આખા જન-સમાજને મજૂરસ્થિતિ બાબત સંજોગો જગાડ્યો હતો. હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંય ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાં મજૂરોની આવી જ લયકર દુર્દશા છે તે બાબત પ્રજાનું લક્ષ ખેંચી તેને જાગૃત કરવા માટે જે હિંમત અને વેધક દષ્ટિ બેધએ તે અદ્દી બજાણી નથી. આ હેવાલ કામદાર પ્રશ્નની ઊંડી તપાસ કરનારા ગ્રંથ કરતાં મજૂર સુખાકારીનાં બાલ સાધનો (welfare) સંબધી વધારે વિચાર કરે છે. તેમાં મજૂરો દકથી શું માગી શકે તેના કરતાં, તેમને ક્યાથી શું આપી શકાય તેનો વધારે વિચાર કર્યો છે. અને આ ગમે તેટલું પરિણામે ઉપયોગી હોય તોપણ ન્યાયી દષ્ટિગિન્દુ નથી.

આ વસ્તુસ્થિતિથી નવાઇ પામવા જેનું કાંઇ નથી. બિલ્હલી કમિશન નીમાયું ત્યારેજ તેની સાથે સદકાર કરવો કે નહિ તે વિષે દેશના કામદાર નેતાઓમાં મતજોડ ઉત્પન્ન થયો હતો. એ કારણે પહેલા બાગલા હજી સંધાયા નથી. દિલ્હના કામદાર સેવકોમાં પહેલા આ બે પક્ષો સ્વભાવજોડના સ્પર્ધક છે. કમિશનની સાથે સદકાર કરનારો વર્ગ ધીરે ધીરે સુધારામાં માનનારો છે. બીજો પક્ષ સામાજિક પરિવર્તન માગે છે. આ પક્ષને હથિયારો વાધુ લાગ્યો છે એમ કહી તેને હડરોલી દેવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં એક બાબુ મોરકોના પેગમોને વેલ્વાકય માનનારા કેટલાક મજૂરસેવકો છે, ન્સારે બીજી બાબુ દેશકાગની સ્થિતિ સમજનારા, અદિશાને નીતિ તરીકે સ્વીકારનારા વિચારવંત મહાગલાવાદીઓ અને દેશસેવકો પણ છે. આ ઉદામ પક્ષે કમિશનનો સંપૂર્ણ અશદકાર કર્યો હતો. બધી પરિસ્થિતિ ખાનમાં રાખીએ તો કમિશનની આ લલામણોને માટે નવાઇ નહિ લાગે.

કમિશનને મર્બોદિત કામ હતું જેનીમાં રોકાએલા મજૂરોનો પ્રશ્ન કેટલો વિકટ છે તે આપણે જાણીએ છીએ. આ વિકટ પ્રશ્નને કમિશનની મર્બોદાની બદાર રાખવામાં આવ્યો હતો ! આ મજૂર કમિશનમાં મજૂરોના પ્રતિનિધિ જેવા ગણી શકાય એવા બે જ સભ્યો હતા: એક સંધવાદી થી. એન. એમ. દ્વિદા અને બીજા સમાજવાદી થી. દિવાન ચમનલાલ. મજૂર કમિશનમાં એક જગીયાવાળા સર એલ્કર્જાંડર મરે, માલિકવર્ગ તથા મૂડીવાદીઓના બે વધુ પ્રતિનિધિઓ, ઉદારમતવાદી થી. શ્રીનિવાસ સાસ્ત્રી અને બાકીના સરકારી કે અર્ધસરકારી સભ્યોનો આ સંજુમેજો મજૂરોને ત્યાંપતરા ઉપર સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું લખી આપશે એવું કાંઇએ માન્યું જ નહોતું.

આટલી મર્યાદા રાજકાર્યો બાદ આપણે કમિશનની કાર્યવાહી તરફ નજર કરીએ તો જણાય છે કે જે ચિત્ર તેમણે મજૂરોની દશાનું રજૂ કર્યું છે તે આખ ઉધારે એવું છે. તેણે મજૂરોના ઘરોની અત્યંત દુર્દશા અને એ પ્રશ્નના ઉકેલના માર્ગોની સૂચક ચર્ચા કરી છે, દેવાદારીના પ્રશ્નનો હિમતથી ઉકેલ આપના પ્રયાસ કર્યો છે, અને અકસ્માત વખતે મજૂરોને મળતા કોમ્પેન્સેશનના કાયદાને વિશાળ બનાવવા ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી છે. પગાર અને કામગીરીની સ્થિતિ, છૂટાછાટાના ઉદ્યોગો જેમા મજૂર મળેલા બાંધવાં મુશ્કેલ છે એવાં બિડી, શેતરજીઓના વણાટના અને બીજા નાના કારખાનાંના મજૂરોની દુર્દશા વગેરેનો સ્પષ્ટ પરિચય આપ્યો છે. રેલવેના મજૂરોનો પ્રશ્ન હેવાલનું એક અગત્યનું અંગ છે. ચાના અને બીજા બગીચાના મજૂરોનો વિકટ પ્રશ્ન હેવાલના ચાર પ્રકરણોમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. હેવાલની રાજકાર્યમાં જ કારખાનાંના કામદાર વગેરેની ગામડાંમાંથી થતી ઉત્પત્તિ અને એમનો ગ્રામજીવન સાથેનો સંબંધ વર્ણવ્યો છે તે બતાવે છે કે બીજા આ વિષયના લેખકોની માફક કમિશને તેનો ઉપરચોટિયો અભ્યાસ નથી કર્યો પરંતુ આપણા દેશની જૂમિકા જાણવાની વિવેકદષ્ટિ બતાવી છે.

મજૂરોને કામે રાખવાની અત્યારની પ્રચાલી માંડીને એમના નાગરિક તરીકેના હક્કોની ચર્ચા કમિશને કરી છે. પ્રથમ પ્રશ્નમા કમિશને કામદારોની બેકારીનો સવાલ સમાવી લીધો છે. દુકાળ વખતે રાહત આપવામાં આવે છે એવી કાંઈક યોજના એમને મજૂરોને રાહત આપવા માટે સૂચી છે ! મજૂરોને કામે ચઢાવવા Labour exchanges કેટલાં બધાં ઉપયોગી છે એ બાબત તેમણે લઘુ જ નથી આપ્યું. અકવાડિયાના કામના કલાકો ૫૪ કરી સમાધાનોનો વચ્ચો રસ્તો કાઢ્યો છે. પગારના પ્રશ્ન બાબત અધિકારી લલામણુ કરી છે. નાનાં નાનાં કારખાનાં તથા Sweated ઉદ્યોગોમાં પગારનું ધોરણ અતિ હલકું હોય છે. આ કારખાનાં માટે હલકામાં હલકા પગાર નક્કી કરવાની અગત્ય જુએ છે, પણ તેને માટે એક બીજી કમિટી નીમવા દરખાસ્ત કરે છે. મિલો અને જ્યુટનાં કારખાનાંમાં પગારનું સર્વસાધારણ ધોરણ દાખલ થઈ શકે. પણ એ સૂચવતાં એને આંકડાઓનો અભાવ નડે છે ! માંદગી માટે વીરો, ધડપણમાં પેન્શન વગેરે સૂચવતાં માલિકોની અનેક મુશ્કેલીઓ તરફ સહાનુભૂતિ બતાવવા ગયા છે અને કાંઈ પ્રગતિશીલ પગલુ લાઇ શકાયું નથી.

મજૂરોને પોતાના સર્વો બાંધવામાં પ્રેરણા અને મદદ મળે તેમ કમિશને ઇચ્છ્યું છે. સરકારે અને રેલવેઓએ એ બાબત પોતાના કામદારો પ્રત્યે ખરા દિલની સહાનુભૂતિ બતાવવી જોઈએ. અત્યારના મજૂર તકરારના કાયદા ઉપરાંત મિલોમાં મજૂર સંગિતિઓની લલામણુ કરી બ્રિટીશ રાહેબે પોતાના પ્રિય જાગરને અહીં પુનર્જીવન આપવાની તક વિચારી છે. છેવટે મજૂર તકરારોનો નિકાલ કરવા કાયમી 'સમાધાન સમિતિઓ' નીમવાની દરખાસ્ત કરી છે. મજૂર, માલિક અને સરકારના પ્રતિનિધિઓ મળી એક ઔદ્યોગિક કાઉન્સિલ નીમવા કમિશને દરખાસ્ત કરી છે. આ કાઉન્સિલ મજૂર કાયદાના ખરડા ધડે, વિચારે અને તેના પેટાનિયમો ધડે એવી રચના કમિશને સૂચવી છે. ઔદ્યોગિક પાર્લામેન્ટની આ દરખાસ્ત તરફ ધણા આકર્ષાય છે, પરંતુ એમાં તરવ કેટલું છે તે હવે પછી જોઈશું !

કારખાનાંના બે પ્રકાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે: મોસમી અને કાયમી. મોસમીમાં જીન,

ગ્રેમ, બોઈલ મિલો વગેરે, અને કાચીમા સુતર કાપડ તથા શણની મિલો, એ-અનિપરીત ખાતા વગેરે મળી ૧૬૧ લાખ કામદારો છે. આ અને બીજા બગીચાઓમાં દશ લાખ મજૂરો કામ કરે છે. રેલવેમાં માડામાત લાખ નાના મોટા પગારના કામદારોનું ભવિષ્ય સંકળાયેલું છે. ખાણોમાં ૨૧ લાખ સ્ત્રી-પુરુષ મજૂરો છે. એક લાખ દશ હજાર મજૂરો જમીનની નીચે કામ કરે છે. મુળધ અને કલકત્તા એ બે શહેરો મળી ખલાસીઓની સંખ્યા ૯૨ હજાર છે. તે ઉપરાંત, બધા શહેરો પરના ગોદીના કામદારો તો સંકટો છે. આપણા દેશમાં ખેડૂતપ્રશ્ન પહેલું સ્થાન બોગવે છે. પરંતુ કેટલાક મજૂરપ્રશ્ન તરફ ધ્યાન દેવા છે તેમણે આ આંકડા વિચારવા જોવા છે એક કરોડ ઉપરાંત વસ્તીનો આ પ્રશ્ન છે. વળી જે ઉદ્યોગોમાં કામદારો રોકાયેલા છે એમાંના કેટલાક એવા છે કે જેમાં એક દિવસની કામની અટકાવતથી આખા દેશને અર્થિક લાગે એવા ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો છે. હિંદના મજૂરો અત્યંત દુર્દશામાં વસે છે. તેમનું રોગપ્રમાણ અને મરણપ્રમાણ દેશમાં એક મોટું Danger-spot-ભવસ્થાન છે તે આપણે જાણવું જોઈએ. મજૂરપ્રશ્નનું મહત્ત્વ સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા છે ઉપર કહ્યા તેવા બધા ઉદ્યોગોના મજૂરોના વિધિવિધ પ્રશ્નો બાદશાહી કમિશને હલવા છે, તે હવે પછી જોઈશું.

૯૪૭૭૭૭૭ ક. આંધાનેરીઆ

સ્વદેશી કાપડનો જ સ્વદેશમાં ઉપયોગ*

કલકત્તાના વેપારી મહાના સેક્રેટરી લાલશ્રી મનમોહનદાસ પૂરુષોત્તમ ગાંધીએ આ નાનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેમના બીજા પુસ્તકો હવે આરી રીતે જાણીતાં થઈ ગયા છે. 'પ્રસ્થાન' માં જ મેં તેમના *Indian Cotton Textile Industry, (1930)* નામના પુસ્તકનું એક વાર અવલોકન કર્યું હતું x

લાલ મનમોહનદાસ ગાંધીના આ નવા ને નાના પુસ્તકમાં તેમણે લખેલા પહેલા પુસ્તકના વિચારોનું કેટલેક અંશે પુનરાવર્તન થયેલું જોવામાં આવે છે, છતાં આ પુસ્તકનું

* *How to Compete with Foreign Cloth A study of the position of Hand spinning, Hand-weaving and Cotton Mills in the Economics of Cloth production in India*—by M. P. Gandhi, M. A., F. R. Econ. S., I. S. S. Secretary, Indian Chamber of Commerce, International Chamber of Commerce, Indian National Committee, 1923/31; Joint Secretary, Swadeshi Prachar Samiti, Calcutta. 1931. Pp 123. Rs. 3/3/—

x "હિંદુસ્તાનના સુતર કાપડનો ઉદ્યોગ" ગ્રંથ, સપ્ત ૧૯૮૧

મુખ્ય પ્રયોજન સ્વદેશી કાપડ ને વિદેશી કાપડ વચ્ચેની હરિફાઈમાં લોકોએ સ્વદેશી કાપડને ખાસ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ ને તેમાં પણ ખાદીને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ તે હોઈ, આ નવા પુસ્તકની ઉપયોગિતા ખાસ વધે છે ને તે ઉપર ગૂંજાતી સમાજે તો ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

પુસ્તકનો આમુખ સર—શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર રોયે લખ્યો છે. કર્તાએ પુસ્તકને પ્રકાશિત કર્યા અગાઉ તેની નકલ ગાંધીજીને મોકલી હતી ને ગાંધીજીએ તે ઉપર કેટલીક સૂચનાઓ મોકલી હતી તેના સમાવેશ કર્તાએ પુસ્તકમાં કર્યો છે. તેઓ એક સ્થળે (પાનું ૫૩, નોંધ) લખે છે: “ I had an occasion to consult Mahatma Gandhi on this point. He stated: ‘ I personally believe that we can take the necessary raw cotton from foreign countries.’ ” આવી રીતે લેખકે ગાંધીજીના અંગત અભિપ્રાયો એક ટેકાણે ટાંટી બતાવ્યા છે. ઉપરાંત પુસ્તકનું નામ ગાંધીજીની સૂચનાથી રાખવામાં આવ્યું છે એમ કર્તા પોતે પ્રસ્તાવનામાં લખે છે. છેવટે, પુસ્તકને છોડે ને પુસ્તકની અંદર કર્તાએ ઠેક હમણાં સુધીના ધણા ઉપયોગી આંકડાઓ આપ્યા છે. આ કારણોથી પુસ્તક ધણું ઉપયોગી ગણી શકાય.

શરૂઆતમાં લેખકે હિંદના કાપડના ઉદ્યમને નાનો સરખો ઇતિહાસ આપ્યો છે, જે હવે લગભગ સારી રીતે જાણીતો ચઇ ગયો છે ને જે તેમના આ જ વિષય ઉપરના અગાઉના પુસ્તકના દૂકા સારરૂપે છે. આ પુસ્તકનું મુખ્ય પ્રયોજન ખાદીને ને તેના સહયોગી શાળો તથા હાથયંત્રો ઉપર વણાતા કાપડના ઉદ્યમને મિલમાં બનતા કાપડ કરતાં વધારે ઉત્તેજન અપાવવાનું હોવાથી તેમાં તે બંને વિષે વધારે સંગીન ઉદાપોહ કરવામાં આવ્યો છે.

લેખક કહે છે કે શાળો અને હાથયંત્રો ઉપર વણાતા કાપડનો વપરાશ આપણા દેશમાં ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં ધણો વધારે છે. અને જો કે ઈ. સ. ૧૯૦૯ થી ઈ. સ. ૧૯૨૦ સુધીના વચગાળાના વખતમાં તે ઉદ્યમને કાંઇક સુરેક્ષીઓ પડી હતી છતાં ત્યાર પછી તે ફરીથી પગભર ગયો છે; એટલું જ નહિ પણ લોકો તે ઉદ્યમને મિલના ઉદ્યમ કરતાં વધારે ઉત્તેજન આપે છે ને તે ઉપર હાલ લાખો માણસો પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. આ હાથયંત્રો ઉપર વણકરો દેશી અથવા પરદેશી સુતર વણી કાપડ તૈયાર કરે છે ને ખેતી બાદ કરીએ તો એ ઉદ્યમ હિંદના ઉદ્યમોમાં પહેલે નંબરે આવી શકે છે:

“ During the year 1929-30, the hand-loom consumed 351 million lbs. of mill yarn and produced 1404 million yards of cloth, as compared with 2418 million yards of cloth produced by the mills. Even though the production of hand-loom is less than that of the mills, it must be admitted that next to agriculture, hand-weaving is still the largest and most widespread industry throughout the whole of India.” P. 8

આટલું લખ્યા પછી લેખક તરત આ રાષ્ટ્રીય ગૃહઉદ્યમ કેમ વધારે સંગીન કરી શકાય તેની ચર્ચામાં ઊતરે છે, મારે કહેવું જોઈએ કે એ ચર્ચા સંપૂર્ણ કરવામાં આવી નથી.

કદાચિત્ પુસ્તકના કદની મર્યાદા જાળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં તે અચ્ચા વિશેષ યત્ન શકી નહિ હોય; છતાં જ્યારે લેખકે એ વિષયને છેડવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે તેમણે તેનું સંપૂર્ણ દિગ્દર્શન કરાવવું જોઈતું હતું. આ ગૃહઉદ્યમને જાળવવા માટે હમણાં હમણાં આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ ને સરકારી સંસ્થાઓએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે- ખાસ બેંકખાતાં, બિહારમાં, આંધ્રપ્રદેશમાં, મદ્રાસ હવાકામાં ને વડોદરા સંસ્થાનમાં. એ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના ને સરકારી સંસ્થાઓના અનુભવોનું પૂરું બ્યાન આ પુસ્તકમાં આપવાની જરૂર હતી, પણ એ બ્યાન આપણને તેમાં મળી શકતું નથી; અલખત, તેમાં છુટાછવાયાં અવતરણો જોવામાં આવે છે; ને એકાદ જે સ્થળોએ લેખકે બેંકિંગ કમિટીઓનાં નિવેદનોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ પુસ્તકનું કદ વધી પડે તેથી હરી નહિ જતાં આ પ્રયાસોની સવિસ્તર દકીકતો જો તેમણે પુસ્તકમાં રજૂ કરી હોત તો પુસ્તકની ઉપયોગિતા ચોક્કસ વધી શકત ને તેનું સ્થાન કાપડના ઉદ્યમના ઇતિહાસમાં આવશ્ય હોયું આવી શકત.

ઇ. સ. ૧૯૧૬ પછી ગાંધીજીના રેટિયાપ્રચારના કાર્યથી આ ગૃહઉદ્યમને લાભ થયો છે તે કરતાં પુસ્તકમાં ઘણી વાર કહે છે; ને આપણા વલ્લુકરો પરદેશી સુતર વાપરે છે તે સામે તેઓ પોતાનો વિરોધ જાહેર કરે છે. આપણા દેશમાં કુલ ૫૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ વાર કાપડ વપરાય છે તેમાં એથો ભાગ આ ગૃહઉદ્યમ પૂરો પાડે છે, ૪૦ ટકા આપણી મિલો પૂરો પાડે છે, ને બાકીના ૩૫ ટકા જેટલો ભાગ પરદેશમાંથી ને તેમાં ખાસ કરીને જાપાનમાંથી આપાત થાય છે. હિંદમાં જે કાપડ બને છે તેનો ૪૦ ટકા જેટલો ભાગ આ ગૃહઉદ્યમ પૂરો પાડે છે, જ્યારે બાકીનો ભાગ સાંચાક્રમથી વણાય છે.

આંકડાઓના અભ્યાસ ઉપરથી આટલો ફલિતાર્થ જોઇને કર્તા આ ગૃહઉદ્યમને નિભાવવા માટે જુદા જુદા ઉપાયો સૂચવે તે સ્વાભાવિક છે. તેઓ પહેલાં તો પરદેશી કાપડ ઉપર સખત જકાત નાખવાનું સૂચવે છે; પછી પરદેશી સુતર ઉપર પણ તેટલી જ સખત જકાત નાખવાનું તેઓ સૂચવે છે; છતાં આ ગૃહઉદ્યમ જે દરિકાષમાં ન ટકી શકે તો મિલોને ખાદી ઉત્પન્ન કરતી અટકાવવાનું સૂચન તેઓ કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે જે ઘરમાં કાંતવાનું કાગ મોટા પાયા ઉપર ચાલે તો શાળોને ને હાથસાંચાઓને સારા સુતરનો મોટો જથ્થો મળે ને તેથી વલ્લુકરો પરદેશી ને હિંદી મિલમાં બનતા સુતરથી એકદમ સ્વતંત્ર થઇ જાય. આ જ મુદ્દાને લેખક વિશેષ અર્થે છે ને અર્ચા પછી એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે, કે હિંદી તમામ મિત્રોએ જોયા નંગરનું સુતર ને બારીક કાપડ બનાવવું ને જાડો બર હાથવણાટ ઉપર નક્કતા વલ્લુકરોને બનાવવા દેવો. ગાંધીજી માફક તેઓ રેટિયા-પ્રચાર માટે ખામ આગ્રહ કરે છે ને ખુદ અંગ્રેજ અમલદારોનાં લખાણોમાંથી તે પણ વધારે પૂરવાર કરવા અવતરણો આપે છે; એટલું જ નહિ પણ મિલોના માલેકોનાં નિવેદનોની પણ તે માટે સાક્ષી પૂરે છે. પછી તેઓ હાથગાંચાઓને સુધારવાનું જણાવે છે ને વલ્લુકરોને *finishing*, કદાચ તેમના માલને ખપાડવા સહકારી મંડળીઓ, અર્થન બેંક,

* *Cloth-production in* વિશેષ લક્ષ આપવાનું કહે છે. આટલું કર્યો છતાં હાથવણાટ S. Secretary, Indian થાય તો કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકોએ હાથે કાંતેલું ને Commerce, : Indian માં વાપરવું, તેમણે પોતાનો બારીક કાપડ માટેનો મોદ છોડી Prachar Samiti, રીત-લોક અર્થે, ને ગૃહઉદ્યમ અર્થે, એટલો ભોગ આપવો.

* "હિંદી" છે કે ને પરદેશી સુતરની આપાત એકદમ બંધ કરવામાં આવે, ને

મિલોમાં માત્ર બારીક કાપડ જ તૈયાર થાય, ને લોકો બહુ લાગે હાથે વણેલું ને હાથે કાંતેલું કાપડ-ઐટલે શુદ્ધ ખાદી વાપરે તો હિંદની ગિલોમાં બનતા બારીક કાપડની વલે શી થાય ? પરદેશમાં તેને કાણુ આડકવાનું છે ? અલબત્ત, મિલનો ઉદ્યમ સદંતર અટકી જાય તો પણ શુદ્ધ ખાદીના પ્રચારકોને તે માટે શોક નહિ થાય. પણ લેખક પોતે શુદ્ધ ખાદી-પ્રચારક નથી તે તેમના પુસ્તકમાં રચે રચે જણાય છે તેથી ઉપલો સવાલ તેમણે બરાબર લક્ષમાં રાખ્યો નથી તે નવાઇ જતું જણાય છે.

શુદ્ધ ખાદીનો વપરાશ વધે તે માટે લેખક રેડિયાનો માત્ર પ્રચાર સૂચવતા નથી; તેઓ કહે છે કે આપણે તે માટે ઘેર ઘેર સારું કાંતવું બેઠાએ. હવે હમણાં સુધી આપણે હાથથી સુંદર સુતર કાંતી શકતા ને તે કામ હજી પણ આપણે ઉત્તેજન મળે ને ત્યાં આપવાથી પુનઃ ઐટલી જ સારી રીતે સ્પર્ધા કરી શકાય તે ચોક્કસ છે; પણ તે માટે પુનરુદ્ધારની જરૂર છે. આપણા વણાટકામને આપણી ભવિષ્યની રાષ્ટ્રીય સરકાર તરફથી ઉત્તેજન મળે, ને પરદેશી સુતરની આવાતનો તે સરકાર તરફથી અટકાયત થાય તો તેટલા પૂરતો આપણા વણાટકામનો વપરાશ દેશમાં વધે અને આપણું હાથે કાંતેલું સુતર હાથ-વણાટના કામમાં વપરાય. પણ વાત એ છે કે આપણે હવે હાથે કાંતેલું ખરા ? ભવિષ્યમાં આપણા બધા ઉદ્યોગો ને ઉદ્યોગો રાષ્ટ્રીય ઉત્તેજનથી વિકાસ પામશે; તે વિકાસમાં આપણો અભાવનો ખેતર સમાજવિભાગ કાંઈક સમાધાન કરશે ને રાજ્ય ભેગો થઈ જશે; આપણા ખેડૂતો પણ તે વખતે જુદા જુદા ખેતીના ને તેને સહાયક ઉદ્યોગોમાં પડી જશે; ને બીજા દેશોમાં બન્યું છે તેમ તેઓ માત્ર હાથે કાંતેલું નહિ. અલબત્ત, સંક્રાંતિ થયા પછી આ વિચાર પરિણમે; દરમ્યાન હાથકતામણ હાથ ઉપર લઈ શકાય ને ચોમાસાના તથા વરસના બીજા ભાગના મહિનાઓમાં નિરબધી રહેતાં ખેડૂતોનાં કુટુંબો ને બીજાઓ હાથ-કતામણનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યમ હાથમાં ધરી શકે, ઐટલે અંશે ખાદીપ્રચાર ઉપયોગી થઈ શકે અને આપણી દરિદ્રતાના રોગના ઔષધરૂપે મોટું કાર્ય કરી શકે. પણ તેથી બીજા દેશોમાં જે બન્યું છે ને તરફ આપણે દુર્લક્ષ આપણું બેઠાએ નહિ.

આ વિચાર ગૂજરાત માટે તો ખાતર મહત્ત્વનો છે. ગૂજરાત કપાસનો દેશ છે; ગૂજરાત સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યમનો દેશ છે; ગૂજરાત દેશની પ્રજા ધનિક છે ને વળી સોખીન છે; પરદેશી કાપડનો જેટલો વપરાશ હમણાં સુધી ગૂજરાતીઓ ને ગૂજરાતણો કરતાં હતાં તેટલો વપરાશ હિંદના બીજા કોઈક જ પ્રજાવિભાગે કર્યો હશે. ગૂજરાતે હવે સ્વદેશી વ્રત ધારણ કર્યું છે. જે ગૂજરાતે સ્વદેશી ઉદ્યમને વિકસાવ્યો પણ જે ગૂજરાતે સ્વદેશી મેનને વધાવ્યો નહિ, તે જ ગૂજરાત અત્યારે સ્વદેશી વ્રત ધારીને સ્વદેશી વસ્ત્રધારી બનતું જાય છે. મને લાગે છે કે દસ પંદર વર્ષોની મુદતમાં તો આપણે પરદેશી કાપડનો સમગ્રો ત્યાગ કરીશું. ઐટલું જ નહિ-પરદેશી કાપડ જેવું જ બારીક, સાફ ને સુંવાળું કાપડ આપણે આખા હિંદ માટે ને પરદેશ મોકલવા માટે પણ તૈયાર કરી શકીશું.

આ વિચારની અપેક્ષાએ ગૂજરાતમાં હાથકતામણ ને હાથવણાટ વધારે લોકમાન્ય થવાં બેઠાએ. ૧૯૩૦ ના જૂન માસથી ને સપ્ટેમ્બર માસ સુધી તો ઘણા ગૂજરાતીઓ રેડિયાઓ ફેરવતા, તકલીઓ રાખતા ને ખાદીમાં સંકળ થઈ કરતા હતા. હવે શું બોવામાં આવે છે ? ગૂજરાતમાં રેડિયા ફરતા ઓછા થઈ ગયાં છે, લાગે જ તકલી બોવામાં આવે

છે; ખાદીનો એવડો મોટો પ્રચાર લાગતો નથી; ને શુદ્ધ ખાદીને બદલે લોકો મિલની ખાદી વાપરે છે ને ખાદીની મોંઘાઈ તેમને ભારે લાગે છે.

એટલું ખરૂં છે કે શુદ્ધ પશુ મોંઘી ખાદી વાપરી શકાય ને છતાં એણે ખર્ચ યુદ્ધ શકે; કાપડનો વપરાશ જ એજો કરીને ને વધારે કપડાં પહેરવાનો ચાલ હોડી દઈને. એ પશુ ખરૂં છે કે ભવિષ્યમાં આપણી પોતાની મરકાર મિલોને ખાદી તૈયાર કરતી અટકાવે; બ્વહારમાં, સમાજમાં, રાજદરબારમાં ને બધે એજાં, પશુ શિષ્ટ સમાજમાં ચાલી શકે તટલાં, કપડાં પહેરનારાઓને સમ્બતાથી વિમુખ ન માને, પરદેશી કાપડની આયાત ઉપર મોટી જકાત નાખી સ્વદેશી કાપડનો પ્રચાર વધારે, અને આ—આખત ખાસ લશ્કમાં રાખવા જેવી છે—મિલોના કાપડના ને શુદ્ધ ખાદીના ભાવોને નિયમમાં રાખી હાયકતામણને બહુ સારા પાયા ઉપર મૂકી દે, ને હજારો વર્ષો સુધી જે બારીક સુતર આપણે કઢી શકતા તેવું જ બારીક સુતર આપણે પુનઃ હાથથી કાંતી આપી શકીએ, રા. મનમોહનદાસ ગાંધી કહે છે તેમ બે કરોડ રૈટિયા જે ચાલુ થાય તો આપણે આ વિષયમાં સ્વાસ્થ્ય યદ્દ શકીએ—(પાનું, ૭૪) પશુ ભાષ મનમોહનદાસ ગાંધીએ ઉપર જણાવેલા સંક્રાંતિના સમયનો બહુ વિચાર કર્યો હોય એમ તેમના પુસ્તકથી જણાતું નથી. ઉલટું ૭૬ મે પાને તેમણે ભાષેલું ભવિષ્ય અત્યારે તો ગૂંજરાત પગલે ખોટું ફરે છે.

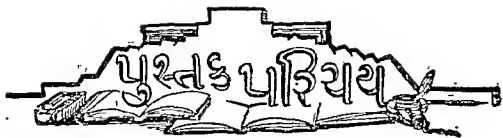
આ વિચારણાઓમાં, એક બાબત ચર્ચની રહી જાય છે. સ્વદેશી વસ્ત્રપ્રચાર કરવામાં “પિંકેટીંગ” ને કેટલું સ્થાન મળવું જોઈએ? “પિંકેટીંગ” થી પ્રચાર બરોબર યદ્દ શકે છે ખરો? ને જો તેવું તાત્કાલિક પરિણામ સારું આવતું હોય તો તે પરિણામ કાયમ ટકી શકે ખરૂં? “પિંકેટીંગ” આખા દેશમાં સર્વવ્યાપી યદ્દ શકે ખરૂં? “પિંકેટીંગ” કરવાની જરૂર પડે છે તેથી લોકોનું માનસ હજી યોગ્ય દિશામાં જઈ શકતું નથી તેમ ન કહી શકાય?

એક રીતે “પિંકેટીંગ” હાલના સંજોગોમાં ખાસ અગત્યનું કહી શકાય. આપણી સરકાર રાષ્ટ્રીય સરકાર નથી; તે સરકારનો પોતાનો કાપડનો ઉદ્યમ આપણી ખાસિયતો ઉપર જ નબે છે; તે કહી પોતાની મેજે તે ઉદ્યમ સાથે ભારે જકાત નાખી આપણા ઉદ્યમને નહિ ટેકવે; તેથી, ન્યાં સુધી એ સરકારનો સ્વાર્થ છે ત્યાં સુધી શાંત “પિંકેટીંગ” ની અગત્ય છે એમ માની શકાય. શાંત પિંકેટીંગનું પ્રયોજન પરદેશી કાપડનો વપરાશ, બંધ કરાવવાનું છે—જકાતનું પ્રયોજન તેની આયાતને બંધ કરવાનું છે—વપરાશ નહિ; એટલે અંશે “શાંત પિંકેટીંગ” ની અસર જકાતની અસરથી જિતરે છે. આ વિષય ઉપર લેખકે ચર્ચા કરી નથી.

એકંદર આ નાના પુસ્તકની ઉપયોગિતા ઘણી છે. સરકારને, પ્રજાને, અર્થશાસ્ત્રીઓને અને દેશમાં કાપડના ઉદ્યમમાં પડેલા બધા વેપારીઓને તેમાં આવેલા વિચારો ને ખાસ કરીને, આંકડાઓ ઘણા મહત્ત્વના છે. લેખક પોતાના વિચારોને મોટા પુસ્તકને રૂપે મૂકે તો તે પ્રધાન ખાસ પ્રશંસાપાત્ર ગણાશે. ખરી રીતે તો આતું સાહિત્ય માત્ર અંગ્રેજીમાં નહિ પણ, દેશની તમામ ભાષાઓમાં બહાર પડવું જોઈએ.

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

x This tendency of voluntary spinning* on the part of the people in the cities in deference to the strong appeal made by Mahatma Gandhi will not decrease.

કલ્પના કુચુભા:—લેખક: લલિતમોહન યુનીલાલ ગાધી બી. એસ સી. એમ. એ;
એલ એલ બી. એડવોકેટ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

લેખકે ૧૯૨૨ થી ૧૯૨૭ સુધીમાં લખેલી ૧૭ વાર્તાઓ આ સંગ્રહ છે.

પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈએ લખી આપેલ છે. તેમાં દૂંડી વાર્તાની મિતલ્હરી રસ-ગીમાંબા કરી છે તે મનનીય છે. વાર્તાની વિવેચનાને અંગે તેમણે એક બીજો પ્રશ્ન પણ સામાન્ય દષ્ટિએ ચર્ચ્યો છે તે પણ મહત્વનો છે. તે એકે “વાર્તાલેખકે પોતાનું અંગત સ્વરૂપ પ્રકાશિત કરવાની મર્યાદા શી હશે?” અને તેનો દૂંડા જવાબ એ કહ્યો છે કે તેમ કરવાના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ સિવાય લેખક અંધ અને કલાના ગૂઢ નિયમોની મર્યાદા સામ્યીને પાત્રો દ્વારા અથવા કદી કદી સાક્ષાત્ રૂપે પોતાનાં મતઓ પ્રગટ કરી શકે.

લેખક “સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ” સિવાય પોતાનાં મતઓ કલાને આવશ્યક મર્યાદામાં રહીને મૂકી શકે એ મન સાથે અમે સામાન્યતઃ મજાતા થઈએ છીએ. પણ ઘણી વાર લેખકના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ વિના લેખકનાં મતઓ નહિ પણ તેના અહો (obsessions) કલામાં ધૂસી જઈ કલાને બગાડે છે અને કલ્પનાના સ્વેરઉડ્યનને અટકાવે છે એમ પણ બને છે. અને આ લેખકની વાર્તાઓનું મુખ્ય લક્ષ્ય અમને એ જણાયું છે, જે તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચવું અમને આવશ્યક લાગે છે. તેમની સર્વ વાર્તામાં એક જ વસ્તુ આવે છે, અને તે લગ્ન અથવા સ્ત્રીપુરુષનું પરસ્પર આકર્ષણ. લગ્ન સિવાય કોઈ પણ વાર્તામાં બીજો કોઈ વિષય નથી. વિવિધતા હોય તો તે માત્ર એટલી જ કે કોઈ જગાએ અનુકૂળ પતિ ન મળવાથી સ્ત્રી મરી જાય છે, કોઈ જગાએ અનુકૂળ પત્ની ન મળવાથી પુરુષ મરી જાય છે, કોઈ જગાએ અનુકૂળ પતિપત્ની મળી શકે છે. લાગણ્યોનો આધાત જતાવવાની તેમની રીત પણ જાણે એક જ છે, માંદગી-અશુભ-મરણ. વાર્તાનાં પાત્રો જાણે બધાં જ પ્રતિભા, પ્રતાપ, સ્વતંત્ર ગમ વિનાના છે. તેમનાં પાત્રો યૌવનસંપન્ન સાધનસંપન્ન, અથવા વિદ્યા-સંપન્ન છે છતાં કોઈ પણ બદાદુરીથી વિજયી થઈ બહાર આવતું નથી. બહુ બહુ તો મુશ્કેલી સાથે સમાધાન કરી લે છે.

તેમની સર્વ વાર્તા જોતાં એવી જ અમર ચાલ છે કે જાણે જગતમાં કામ-તૃપ્તિ- (સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર આકર્ષણને માટે ‘કામ’ શબ્દ વાપર્યો છે) થી પર, તેથી ઉન્નત કંઈ છે જ નહિ.

તેમના જીવાનોએ પત્નીપ્રાપ્તિ સિવાય કોઈ કલ્પના કે ભાવના ભાગ્યે જ કરેલી છે. આ આવડા મોટા જગતમાં તેમને બીજા કલાનાં સ્વપ્નો નથી આવતાં. પ્રાકૃત જનમાં આમ બને પણ લેખકનાં કેટલાંક પાત્રો કલ્પનાશીલ છે તેમાં પણ આથી વિશેષ કંઈ નથી,

ધણી ખરી વાર્તામાં બનાવેા ધણા જ ઓછા છે ટૂંકી વાર્તામાં અસુક જ પ્રકારના બનાવેો હોરા નેહએ એમ ન કહી શકાય, પણ અહીં વાર્તાનું કલેવર લગભગ અપુષ્ટ રહી જાય છે, અને પાત્રોની લાગણીઓ કે વિચારોથી તે પુષ્ટ થતું નથી ધણી જગ્યાએ કારણભૂત બનાવ વિના જ માત્ર પાત્રોના બદલાતા જતા સ્વભાવોનું વર્ણન આવે છે લેખક પાત્રો કે બનાવોને સુસંગત સુસ્થિત કરી શક્યા નથી. એક દષ્ટાન્ત આપી શકીશું.

કલા એ પરખી શકતો. કલાનું એને ગાઢભૂ હાથ હતું. કુનિયાની એને પરવા ન હતી જ્યન તરફ એની બેઠકારી અનેક હતી એને માત્ર આજની પડી હતી. પહેલપણ મહાથી એને આનંદ બેઠતો હતો.

પરજનુ એને અગત્ય ન હતું છતાં એક બાળક જેવી કન્યાને એને પરજનુ પડ્યું હતું. એને માટે એના ઘર મહા ઉમળકા ન હતો આખગા રનેહ ન હતો સખ્તમા દયા ન હતી અધિકારનો નયો અને માલિકીનું શુભાન એને અદયા હતા ...” (૫ ૧૬૮—૧૬૯)

આગા કોઇ પણ એક વ્યક્તિની સુસ્થિત કરવાના નથી માત્ર લેખકને ગમ્યા તેવા વિશાળો તેમણે એક વ્યક્તિમાં આરોપ્યા છે એક જ વ્યક્તિમાં કયાપરીક્ષા-કયાધેયજા, તેની સાથે માત્ર ‘આજની જ પડી હતી’ એ-મનોવૃત્તિ, તેની સાથે પત્ની ઉપર અધિકારનો નયો અને માલિકીનું શુભાન હોઇ શકે ! અને આ ઇન્દુ, જેણે પત્નીથી વિશાખાની જોડી અગત્ય નિંદા કરી, તેને તે નેહ ગ્યો તેનું વર્ણન “છદુ પ્રભુનો પ્રભુતા નેરામાં મરાયજ બન્યો હતો” (૫ ૧૬૮) એમ કયાય સાદર્થ્યમાં પ્રભુતા નેઈ શકાય એ ખરું, પણ ઇન્દુ એ નેતો હતો ? તેની આખી જીવનચર્યા સાથે આવી દષ્ટિ સુસંગત છે ? આખા પુસ્તકમાં લેખક કયા સખ્તનો ધણો જ ઉપયોગ કરે છે ખતા અમને તો તેમના કોઇ પાત્રમાં માત્ર કલાપ્રીતિ કે કલાનિષ્ઠ દેખાયા નથી.

ઓછા કે વધારે, મંદા કે સકુવ બનાવોથી પણ વાર્તામાં એક અમતકાર આવે છે સામાન્ય રીતે આ વાર્તાઓમાં બનાવો નહિ જેના બને છે, પણ ત્યાં બનાવ જગ પડે આકર્ષક કરવાનો પ્રયત્ન છે, ત્યાં ગતારા પણ અધ્યક્ષતા નથી એક નાની જ વાર્તા લખે-જેમાં બનાવો છે કિરોગનો, તેની પત્નીએ વિગ્ગી ઉપર લખેલા કાગળના કકડા કોઇ “દિતેમ્હુ” મોકલે છે, તેના મજાકુચી તેને તગવિશ ઉપર વહેમ આવે છે તે તરવિકાને કાઢી મકે છે પોતાનું મગજ જાહેર કર છે પત્ની ન ઓગખાય એવા વેગે તરવિકાને પિયેર તેને નેરા બન છે તગવિકાના પતિનો સ્વરો લાગ્યો છુ એમ કહી તગવિકાના શયનખંડમાં પ્રવેશ મેળવે છે ત્યાં તેના દેખતા, વિગ્ગી કાકટર તેને નેરા આવી તરવિકાનું સંવનન કરવા અને તેથી આગમ જાહ અડપડુ કરા પ્રયત્ન કરે ખરો ? પત્ની આગમ જતા આ વેપારી કિંગ, તગવિકાને કહે છે કે તેના પતિને મિત્રિની આવી ચના તે પત્તામેો હતો વગેરે. પણ તરવિકાના પતિને મગજ વખને લખેની ચિટ્ટી તરીકે જે ચિટ્ટી તેણે આપી છે તેમાં તો સ્પષ્ટ રીતે વિગ્ગીની બાતલનો વહેમ છે, એમ્હુ જ નહિ, મર્મદારક ટોણો છે ! એની ચિટ્ટી આપ્યા પત્ની તે કઇ મીને કહી શકે કે તગવિકાના પતિને પઠાતાય ચયેનો ? એ ચિટ્ટી વાચીને તો તગવિકા બેભાન થઇ થઇ હતી ! અને ઇચ્છે કિંગારના મનનું જે ચિટ્ટીના દુકકારી ગમાપાન થાય છે તે દુકકાર વિગ્ગી ત્યાં જ તે જ વખને આ માટે નામે ? કિંગોગના હાથમાં આવના ? અને એ ચિટ્ટી પડુ કેવી અમજદ છે ? “હમજા તો મુખી છુ પણ જવિખની વાત કોણ જાણે ?” એ વાક્ય ત્યાં આ માટે આવે !

લેખકની જોડણીની જૂલો, અને સબ્દનો ખોટા અર્થમાં પ્રયોગ એ વિશે કાંઈ નથી કહેતા. પણ તેમની પારીત્રાફ પાડવાની રીત અર્થહીન છે. એક જ વસ્તુના કે ભાવના વર્ણનમાં તેઓ કાંઈ પણ કારણ સિવાય એક એ વાક્યે પારીત્રાફ પાડી નાખે છે. દાખલા આપવા જેટલી અહીં જગ્યા નથી પણ આ બાબત પુસ્તકમાં સ્વયં સ્વયં જોઈ શકાશે.

ગલગોટા:—લેખક અને પ્રકાશક: દેશજી પરમાર, સલાપોસ રોડ, ગવારો, અમદાવાદ મૂલ્ય દસ આનાં.

બાળકોને ગમ્મત સાથે અક્ષરજ્ઞાન કરાવવાને આ પુસ્તક યોગ્ય છે. પુસ્તકમાં બાળકોને ગમે તેવાં ચિત્રો શ્રી. રવિશંકર પટિતે કરેલાં છે. વાચનવસ્તુ જૂનાં તાલપદ જોડકણીની દબનું કર્તાએ બનાવેલું છે. જૂનાં જોડકણીનું હાસ્ય કે કટાક્ષ કે કૌતુક નવાંમાં ઉતારવું મુશ્કેલ છે, પણ પ્રયત્ન આયકારલાયક છે.

બાળકોનાં ગીતો:—લેખક: રમણલાલ પી. સોની. પ્રકાશક: સુનીલાલ વિ. જુટલા. મોડાસા. પ્રકાશ ગ્રંથમાગાનો આ બીજો મણકો છે. છુટક કિંમત ૦-૫-૦

નાનાં છોકરાંને ગાવાનાં તાલપ્રધાન સરલ ગેય પદોનો આ સંગ્રહ છે. અને તેમાં જૂનાં બાલગીતો અને લોકગીતોની શૈલીનું અનુકરણ છે, જે કે વિપર્યો નવા છે. કેટલાંક પદોમાં લેખકે સારી સજ્જતા મેળવી છે. સ્વજનકીયાને લીધે અમે માત્ર એક જ દાખલો આપીશું.

દીવાળી પર ધર ધર દીવા

રથે નાર રગોળી,

હોળી શેરીમાં સગાએ

ઘેરેલાની ટોળી.

દીવાળીના ધૂમ ધડાકા

નહો આવી રાણી;

ટોળી તો આડી ખમડિયણ

ફાંકે સૌએ ધાળી. વગેરે

‘અમે’ જેવા કાઓનાં નીતિવચનો આ શૈલીને બહુ ભારે પડે છે. ‘ઝેરનો પ્યાલો’ ગીત આ સંગ્રહમાં અસ્થાને છે. લેખકમાં બાળગીતો લખવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે તે તેઓ કેળવે અને ખીલવે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

દિવા સ્વપ્ન:—લેખક: ગિજુલાલ. પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. દસ આના.

લેખક મોન્ટેસોરી શિક્ષણ પદ્ધતિના પ્રયોજક અને હિમાયતી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં તેમણે પોતાને અભિમત નવી શિક્ષણપદ્ધતિની હિમાયત એક વાર્તા દ્વારા કરી છે. આ રીતે વાર્તાનું પ્રયોજન પ્રચાર છે. જનાં વાર્તા ઘણી જ રસિક રીતે લખાઈ છે, અને કર્તાનું વક્તવ્ય તેમાં બરાબર રજૂ થયું છે. શિક્ષણની વાર્તાનો આપણી ભાષામાં આ કદાચ પહેલો જ દાખલો હશે. પુસ્તક દરેકે વાંચવા લાયક છે.

સાદી સીધી વાર્તા ભાગ. ૧:—કર્તા રમણલાલ પી. સોની. પ્રકાશક: સુનીલાલ વિ. જુટલા. મોડાસા. પ્રકાશ ગ્રંથમાગાનો આ પહેલો મણકો છે. ગ્રંથમાગાનું વાર્ષિક ભાગ્ય ૧ રૂપીએ. જહારગામ માટે રૂ. ૧૧ છુટક કિંમત ૦-૩-૦

આ ખરાબ કાગળમાં ખરાબ રીતે છપાયેલી નાની ચોપડીમાં કેટલીક સાચી વાર્તાઓ છે

અને તે અમે વાંચવાની લલામણુ કરીએ છીએ. લેખકમાં આપણા અનેકરંગી જીવનમાંથી અનુભવ મેળવી તેને વાર્તાના રૂપમાં ચૂકવાની આવડત છે. જે કે હજી ઘણી જગાએ પ્રારંભિકની કચાસ છે. ખાસ કરીને જ્યાં વાર્તાની દિશા બદલાવવાની હોય ત્યાં લેખક કોઇ કોઇ વાર ઉચિત પ્રગંગ નથી ચોંટી શકતા. જેમકે 'માનો અંગૂઠો' એ વાર્તામાં માધિવા પર દુઃખ વધતું જ નામ છે તે બરાબર દર્શાવ્યું છે, પણ જીવલીની ઝોળખાણુથી તેના દિવસ વળે છે એ બનાવ જરા પૂરતાં કારણો વિનાનો લાગે છે. પછી માધિવાના શેકના મનનું પરિવર્તન પણ જરા ઉતાવળિયું લાગે છે. પણ તે સઘળું છતાં આ વાર્તામાં ગ્રામ-જીવનની સાચી દૃકીકત સરલ રીતે અને અસરકારક રીતે કહેલી છે. તેવી જ રીતે 'રતની' ની વાર્તા પણ સ્વાભાવિક રીતે વિકસે છે. પણ છેવટ તેનો અંત આખી વાર્તા સાથે એક-રસ થતો નથી. ટૂંકી વાર્તામાં એક જ મુખ્ય વિષય આવી શકે છે. 'રતની' ની વાર્તામાં ગામડામાં જાય નીચ બધી વર્ગો વચ્ચે કેવો સમાનભાવ હોય છે તે બરાબર બતાવ્યું છે, પણ પછી રતનીનું ઘર કોઇ પૈસાદારે લઇ લીધું છે એમ એક પારીઆદમાં બતાવ્યું છે તે પ્રસંગ આખી વાર્તાથી જલ્દી નુકો પડી નામ છે. ત્રણ ખંડમાં જ એ વાર્તા પૂરી કરી હોત તો થઇ શકત. મદિતર રતનીની જગા કેવી રીતે પૈસાદારના હાથમાં આવી તે બરાબર દર્શાવવા વાર્તા લખાવવી નોંધએ. જગા નોતરું સારી વારતા છે અને ગામનો માણસ ગામ શા માટે છોડી સંહરમાં નામ છે તે તેમાં બરાબર બતાવેલું છે. છેલ્લી 'ભેમલા દાદા' ની વાર્તામાં તેમણે નવી જ શક્તિ બતાવી છે. આપણામાં સામાન્ય ભાંડ લવાયા વગેરે વર્ગો લેણીનો સ્વભાવ પારખી જે એક વિકટ હાસ્ય કરાવી શકતા તેની આવી આ લેખક પાસે છે. અને તેઓ બિલકુલ અસ્લીલતા વિના એ જ યુક્તિએ હાસ્ય કરાવી શકે છે. લેખકમાં નિર્દોષતા અને વાર્તાશીલ અનુભવ સારવવાની સહજ શક્તિ છે, તે તેઓ કેળવે તો ખરા વાર્તાકાર થામ એમાં શકા નથી.

આવાં વાંદરાં ન જોઇએ:—લેખક: ગિનુભાઈ. પ્રકાશક: જયકૃષ્ણ ના. વર્મા. 'શુભ-મુન્દરી' કાર્યાલય. ૧૧૪ ગિરગામ બેકરોડ. મુંબઇ ૪.

આમાં બાળકોને માટે લખાએલી હસ વાર્તાનો સંગ્રહ છે. લગભગ બધી વાર્તા પ્રચલિત છે પણ લેખક તેને પોતાની શૈલીમાં કહી છે. 'આવો વાંદરાં ન જોઇએ' એનું મથાણું રાખવાનું કારણ એ છે કે આ વાર્તામાં વાંદરાના અવશ્યણ દર્શાવેલા છે. આ નામની ચોપડીમાં ૪થી વાર્તા 'વાંદરાં ને મગર' કેવી રીતે આવે તે અમે સમજી શકતા નથી. એ પ્રસિદ્ધ વાર્તામાં તો મગર મિત્રદ્રોહી છે, અને વાંદરા પોતાની કુશળતાથી તેના પંજમાંથી સટ્ટા નામ છે. આ વાર્તા કેં છુદ્દ જાતકોના સમયથી આ જ પાકને માટે કહેવાય છે, અને તેમાં આવા નિંદક મથાળા નીચે આવવા જોનું એ વાંદરાએ કંઈ કંઈ નથી.

વાર્તાની ભાષા બાળકોને પ્રિય લાગે તેવી સરલ છે.

ઇંદિરા અને બીજી વાર્તાઓ:—અંગાળી ઉપરથી ભાષાન્તરકર્તા: રંગીલદાસ લક્ષ્મી-દાસ સુતરીઆ. બી. એ. બાણુ બંકિમચંદની ઇંદિરા અને બીજી અંગાળી લેખકોની ૧૪ વાર્તાઓ આ સંગ્રહ છે. બધી વાર્તા રસિક છે. એક સિવાયની બધી વાર્તાનું ભાષાન્તર અંગાળી ઉપરથી કરેલું છે.

અર્પણ:—કર્તા: સુશીલ. પ્રકાશક: દેવચંદ દામજી શેઠ.

આ પુસ્તક જૈન પત્રની ઇ. સ. ૧૯૨૮ ની બેટનું છે. તેમાં જૈન ધર્મમાં દશાન્તો-રૂપે કહેવાતી વાર્તાઓ રસિક રીતે કહેલી છે. પુસ્તકને શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આશુખ લખી આપેલ છે. વાર્તાઓ મંત્રાદાયની હોવા છતાં સર્વને રસ પડે તેવી છે.

પવિત્ર હિમાલયપ્રવાસ:—લેખક અને પ્રકાશક: પદ્માવતી દેસાઈ અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ આમાં યાત્રાની દિવસે દિવસની હકીકત છે. યાત્રાળુને સર્વ રીતે આ નાનું પુસ્તક ઉપયોગી છે.

રાજ્ય આવક વડો અને આપણી દરિદ્રતા:—લેખક: જી. સી. કુમારસ્વામી ગૃજરાત વિદ્યાપીઠ. અમદાવાદ. પ્રકાશક નવયુગ પુસ્તક ભંડાર. દેવસાનો પાડો અમદાવાદ. વાર્ષિક કાળે ૦-૪-૦ છટક ૦-૫-૦

અધ્યાપક કુમારસ્વામી 'યંગ ઈન્ડિયા'માં લખેલાં પ્રકરણોને આવી પુસ્તકાકારે છપાવ્યાં છે. તેમાં બ્રિટિશ સરકારની અર્થનીતિ વિષે તેમજ જનતા ઉપરનાં તેનાં પરિણામો વિષે સમીક્ષા છે. પુસ્તક સર્વેએ વાંચવા યોગ્ય છે.

તેપાળ અને આસામબ્રમ્હુ:—લેખક: મણિલાલ જગજીવન દ્વિવેદી. નાદોલ (વડોદરા રાજ્ય) (હાલ ઉત્તરજૈન.) કિંમત રૂ. ૦-૧૪-૦

સાદી બાપામાં લખેલું વર્ણન મુસાફરને ઉપયોગી છે તેટલું જ રસિક પણ છે. ચિત્રોથી ચોપડી વધારે ઉપયોગી બની છે.

અંત સમય આસપાસ:—લેખક: કાપડિયા પરમાનન્દ કુંવરજી બી. એ. એમ. એસ. બી. પ્રકાશક સા. નરોત્તમ દરજીવન-ભાવનગર. વાચનમનનની વિનંતિપૂર્વક બેટ.

આપણા ધણાખરા રીતરિવાજો આપણે ફરી તપાસી સુધારવા જ્યા છે. તેમાં માંદગી અને મરણ્યસમયની આપણી રીતભાત ખાસ ફરીને. આવી બાબતો ઉપર આપણે નિષ્કર્ષ પ્ધાન આપતા નથી તે શુદ્ધ કરીએ છીએ. લેખકે વ્યવહારશુદ્ધિથી વિચારશીલ રીતે આ લેખ લખેલો છે.

ગુજરાતમાં ફૂલવાડીની ખીલવણી:—લેખક: અને પ્રકાશક: અંબાગાઈ મોતીલાલ પટેલ બી. એલ. એફ. આર. એચ. એસ. પટેલ ક્ષાર્મ અને નર્સરી, ઉદવાડા રેશન. કિંગ્મ ૦-૮-૦ ગુજરાતમાં અખતરાથી સફળ નીવડેલ સાત ફળાઈ ઝાડો વાવવા અને ઉછેરવા મંબંધી આમાં આપેલી છે.

હિંદ શૌર્ય:—લેખક: દારકાદામ લાલજી સરાયા બી. એ. એલ. એલ. બી. જનમનગર.

હિંદ મોતાને જ્યાવ પોતે કરી શકે તે વિષય ઉપર દલીલ અને ઇતિહાસના તથા કથાનકોના દાખલાથી અહીં સારો પ્રકાશ પાડેલો છે. અત્યારે આ વિષય આપણા રાજ્ય-પ્રકરણમાં ધણો મદત્તનો છે.

ગાયત્રી વાર્તિક:—કર્તા: નારદલાલ ચોપટભાઈ વેંધુવ. પ્રકાશક: મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા બી. એ. એલ. એલ. બી. નડિયાદ મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

આ વાર્તિકનું મૂળ ગંરકૃત શ્રી સુરેશરાયાર્મે લખેલું છે. તેનું અહીં ખાખાતર છે. પુસ્તક તે વિષયના જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી છે.

મહાન સાધ્વીકેા:—અનુવાદકા: શિવપ્રસાદ દલપતરામ ખંડિત. દાગમ હીરજી ચારણિયા. અને ૨૫૦ નારાયણ હેગાયન્દ્ર પ્રમિદિસ્થાન ગરતુ શાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

હિન્દ મિવાપના બીજા દેશોની સાખી સીઓનાં આમાં જીવનચરિત્રો છે. પુસ્તક સુવાચ્ય છે.

અજ્ઞાન અને માનસિક સંકુચિતતા

મુળધર્માં મદાસભાની કાર્યવાહક સભા મળી હતી ત્યારે રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમ પક્ષે ડુગરીમાં એક સભા બોલાવી હતી-રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમ પક્ષને બોલવા ન દેવો એવો આગ્રહ એક બીજા પક્ષને હતો-એ મલામાં ધોવાટ થયો, પથરા પડ્યા અને છેવટે એક મારવાડીનો જન બયો અને ચોડાને ધન થઇ. આપણે પૂરેપૂરું સમજી લેવાની જરૂર છે કે ત્યાં સુધી આપણા હિંદુ કે મુસ્લીમ ભાષાઓ અને ખડેનો અત્તાન રહેશે ત્યાં સુધી વહેમ, ધર્મને નામે ચાલતા ટોંગ અને અસહિષ્ણુતાનો નાશ થવાનો નથી આજે સામાજિક અને લાખો લક્ષ્યા માણસો હિંદી જાનના અત્તાન પર તાગડધિન્ના કરે છે. એ જાણીતી હકીકત છે કે મુસ્લીમ ભાષાઓ કેળવણીમાં પછાત છે-આ ડુગરીના જનાવ પછી એક મિત્રે સચના કરી કે જો હિંદુ-મુસ્લીમ એખલાસ કરવો હોય તો પાંચ વર્ષ સુધી આખા દેશની શાળાઓ વગેરે બંધ કરીને બધો પૈસો માત્ર મુમલમાનોના શિક્ષણ માટે વાપરવો, બધો પૈસો અને શક્તિ અત્તાનું અંધારુ દર કરવા માટે વાપરવાં. આ સચના વ્યવહાર ન હોય પણ તેનો લાવ સહેલાઈથી સમજી શકાય એમ છે. સાંકળની મજબૂતી તેની નજામાં નમળી કરીના બળ પર આધાર રાખે છે. હિંદુમુસ્લીમ એખલાસનો આધાર હિંદુ અને મુસ્લીમોના સાચા જ્ઞાન પર છે. અત્તાનને લીધે અશ્રદ્ધા આવે છે. અશ્રદ્ધાને લીધે અદેખાઈ અને કલેશ.

મુ. મ.

જ્ઞાનપ્રચાર

૧૯૨૧ ની સાલમાં વસ્તીગણતરી થઈ તે વખતે આપણા દેશમાં માત્ર ૬ ટકા જેટલા માણસો શિક્ષિત એટલે લખી વાંચી શકે એવા નોંધાયા હતા. છેલ્લા દશ વર્ષમાં ઠીક પ્રગતિ થઇ હશે એવું અનુમાન કરીએ છીએ. જે પ્રજાના ૯૪ ટકા જેટલા માણસો અજાણ હોય તે સ્વરાજ કેવી રીતે ટકાવી શકે એ પ્રશ્ન ખડો થાય છે. અક્ષરતાનથી માણસો સદગુણી, મદાચારી થાય છે એમ કોઈ નહિ કહે અક્ષર-જ્ઞાન આપ્યા વિના બીજા માર્ગે લોકોને ધર્મ, સંગીત અને વ્યવહાર જ્ઞાન શીખવી શકાય તે છતાં અક્ષરજ્ઞાન એક મહત્વનું સાધન છે. તે સિવાય જે માણસોને અક્ષરજ્ઞાન મળ્યું હોય છે તેમને ધંધાને લીધે બીજું જ્ઞાન મળતું નથી-તેનું જ્ઞાન આપવા માટે અનેક જાતના પ્રયાસો, અનેક પ્રકારની મંસ્થાઓ મારફત થયા છે, આવા જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર પાડી શકાય.

- (૧) જેમને અક્ષરજ્ઞાન મળ્યું નથી તેમને તેવા જ્ઞાનની સાથે, કામગારોની સંસ્થાઓ તેમજ તેમના હિતને માટે જે યજ્ઞવલો ચાલી રહી છે તેનું જ્ઞાન આપવાનું છે.
- (૨) નાની હંમરે ધધામાં પડવા માટે શાળા છોડી દીધી હોય તેમને કૌલિનેમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તે રાત્રે કે અનુકૂળ વખતે આપવાની યોજના કરવાની છે.
- (૩) અને ગામડાંની પ્રજા બધાથી અલગ થઇ જાય છે તેમને નાગરિક ધર્મ તથા

દરેક ઉપયોગમાં આવે એવું આરોગ્ય વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન આપવું.

આવું જ્ઞાન, રાત્રે, રત્નઓના દિવસોમાં, સહકારી મંડળો, ખેડૂત મંડળો, રાત્રિશાળાઓ મારફત આપી શકાય.

બ્રેટવિટનમાં તેા એવું હતું છે કે આવું શિક્ષણ આપવાની યોજના કાયમને માટે હોવી જોઈએ અને તેના વિના સારા નાગરિકો પેદા ન થઈ શકે.

આપણા દેશમાં આ ત્રણે પ્રકારના શિક્ષણની જરૂર છે. અક્ષરજ્ઞાન વિનાનાને જ્ઞાન આપવું, ખેતી, વેપાર અને ધંધાકામ ને લગતા વિષયોનું જ્ઞાન જે તે માણસોને આપવું, અને જેમનું શિક્ષણ ગરીબાઈને લીધે અટક્યું હોય તેની આગળ ભણવાની ઇચ્છા મંતોપવી.

આપણી ૩૫ કરોડ માણસની વસ્તી માટે ઘણું કામ કરવાનું છે. હમણાં હાર્ટોગ કમિટી મળી હતી તેના નિર્ણય પરથી જણાય છે કે દેશમાં અત્યંત થોડું કામ થાય છે અને તેમાં મુખ્ય ઇલાકા ઘણા પછાત છે.

ઇલાકા	પુરૂષો માટે		સ્ત્રીઓ માટે	
	સંસ્થાઓ/વિદ્યાર્થીઓ		સંસ્થાઓ/વિદ્યાર્થીઓ	
મદ્રાસ	૫૬૦૪	૧,૧૧,૬૬૧	૩૩	?
મુંબઈ	૧૬૩	૬૩૬૦	૮	૭૮૮
બંગાળ	૧૫૧૮	૩૦૮૭૩	૧	૧૫૫
મધ્યકત પ્રાંત	૨૬	૭૨૩	૦	૦
ધંબાબ	૬૭૮૪	૯૮૪૫૪	૨	૫૩

દક્ષિણમૂર્તિવિધાર્થીભુવને એક અભ્યાસક્રમ અક્ષરજ્ઞાન માટે યોજા કાઢ્યો છે. જેમ જેમ અનુભવ થશે તેમ તેમાં સુધારો થશે, અને દેશમાં જે સુવર્ક રાજકીય લગતમાં લાગ નથી લેતા તેમણે આ પ્રકારનું રચનાત્મક કામ પોતાના કુરસદના વખતમાં કરવું જોઈએ. પુરમદ મળતી નથી એ કાઢવી પડે છે. મધ્ય લગતમાં સ્ત્રીઓ રાંધી છોકરાઓને નિશાળે મોકલી પિકેટિંગ કરતી; હતી અને પાછી રાત્રે જમતી વખતે હાજર થઈ જતી. એટલે ખરા ઉચ્ચ

વિના કોઈ પણ જાતનું સારું કામ થઈ શકતું નથી. સાથે સાથે પુરતકાલથી અને વાચનાક્રમો કાઢવાની જરૂર છે તે ભાગ્યે જ કહેવાનું હોય.
મું. રા.

* * *

કોમી હુકોનું સમાધાન

ઉવટ મુઠી રાજકીય દોકા મંબંધી મુસલમાન ભાઈઓમાં પડેલા જે પક્ષ વચ્ચે સમાધાન ન જ થઈ શક્યું. આ સમાધાન ન થવા દેવામાં સીમલાનો દોરીસંચારો મૂળ કારણભૂત છે એમ સમજવા છતાં મૌ. શૈક્ષણિક રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમ પક્ષ સાથે સંમત ન થઈ શક્યાં એ શોચનીય છે. એટલે એ પક્ષને એક તરફ રાખી મહાસભાની કાર્યવાહી સમિતિએ રાષ્ટ્રીય પક્ષ સાથે સમાધાન કર્યું વિલક્ષ્મ મતદાર મંડળોની માગણી સિવાય આમાં મુસલમાન ભાઈઓની સર્વ માગણીઓને માન અપાયું છે. અને વિલક્ષ્મ મતદાર મળી નેટલું આખા દેશને અને મુસ્લીમ ભાઈઓને ખીનું. કશું ભાગ્યે જ વધારે હાનિકારક હોય.

સમાધાન નીચેના મુદ્દા ઉપર થયું છે:-
(૧) અ બંધી કોમોની અસ્તિત્વ, ભાષા, લિપિ, ફેળવણી, ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને દાનોને રક્ષણ આપવું. (બ) દરેક કોમના અંગત કાયદાને બંધારણમાં રચાન આપવું (ક) જુદા જુદા પ્રાંતોની લઘુમતીવાળી કોમોના રાજકીય દોકાનું રક્ષણ કરવાનું કામ સમવાયી તત્ત્વનું રહેશે. (૨) મત આપવાનો હક પુખ્ત વયના બધા સ્ત્રીપુરુષને મળવો જોઈએ. (૩) પુખ્ત વયના સ્ત્રીપુરુષોને મત આપવાને મદાસભા નિર્ણય કરી ચૂકી છે તેમ, ગમે તેમ થશે તોપણ મતના દોકા સર્વત્ર એકસરખા રહેશે અને દરેકનું પ્રતિનિધિત્વ મંજૂરના પ્રમાણમાં આવી શકે તેવી રીતે નક્કી થશે તેવી ખાત્રી આપી છે.) ૩ અ હિંદનાં મતદાર મંડળો મધ્યકત જ રહેશે. ય. મિંધમાં દિંદુઓ

સામનો કરે છે. મોરબીએ આ બાબતમાં સખ્તા-
ઇનું પગલું લીધું. મહાત્માજીએ શ્રી મહાદેવલાઇને
મોકલી સમાધાન ન કરાવ્યું હોત તો તે
સમસ્ત કાઠિયાવાડ અને સમસ્ત ગુજરાતના
પ્રજનનું સ્વરૂપ તો સહેજે ભેત અને કદાચ તેથી
પણ મોટું ભેત. તે બંધ પડ્યું ત્યાં મહીસુદમાં
ત્યાંના દરબારી અમલદારોએ સ્વદેશી વાવટો
જાખેડી નાખવાનું બેઠું પગલું લીધું છે. સ્વદેશી
વાવટો સામે જે સંસ્કારો વાધો નથી લીધો તો
દેશી રાજ્ય શા માટે વાધો લે છે તે સમજાવું
નથી. અંગ્રેજ સરકાર કરતાં પણ અંગ્રેજ સર-
કારના દિલને માટે તેઓ વધારે ઇતેમ્મરી અને
ઉત્સાહ ધરાવતા બન્યા છે !

* * *

શ્રીયુત શંકરરાવ પાટકેનું મૃત્યુ

આ અઢવાડીયામાં શ્રી શંકરરાવ પાટકના
અવસાનના સમાચારથી સંગીતપ્રેમી સજ્જનોને
ઘણો ખેદ થયો. સદ્ગત શ્રીયુત વિષ્ણુ દિગ્બરના
પદ્મશિષ્યો પૈકી એક હતા. તેમણે ગુજરાત વિદ્યા-
પીઠમાં સંગીતના અધ્યાપક તરીકે કામ કરીને
ગુજરાતની શ્રી સેવા કરી હતી અને અનેક
ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ અને કુટુંબોમાં સંગીતનો
શોખ અને સંસ્કારો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. સદ્ગત
સારું જ્ઞાતા અને તે ઉપરાંત અનેક વાદ્યો ઉપર
તેમનું પ્રભુત્વ હતું. આખા દિલ્હીમાં વાયોલિન
પર દેશી સંગીત બજાવનાર તરીકે તેમનું રથાન
ઘણું ઊંચું હતું. ગુજરાતમાં રહી તેમણે ગુજ-
રાતનાં લોકગીતોના પણ ગ્રાસો અભ્યાસ કર્યો
હતો. હાલ તેઓ “અંગ્રેજી શીખી યુરોપમાં
જવાનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં થોડા રાજની
માંઠંગીથી તેમનું શોકકારક અવસાન થયું.
સદ્ગતના જવાથી ગુજરાતને અને સંગીતના
અભ્યાસને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે. રા.

* * *

શ્રી પ્રાણજીવન પાટકને અભિનંદન

પ્રસ્થાનના વાચકોને શ્રી પ્રાણજીવન વિ.
પાટકનું નામ નાટકોના તથા ફિલ્મશીલ્પિયક

લેખોના લેખક તરીકે જાણીતું છે. તેઓએ આ
વર્ષે પૂર્વ અને પશ્ચિમના ચિત્રશાસ્ત્ર વિષે તુલના-
ત્મક અને વિવેચનસીલ નિબંધ એમ. એ. ની
પરીક્ષામાં રબૂ કર્યો હતો. તેમાં તેઓ પ્રથમ
વર્ગમાં પ્રથમ આવ્યા છે; અને ચાન્સેલર મેડલ
તથા તેલંગ મેડલ મેળવવા લાગ્યેલાની થયા
છે. ફિલ્મશીના વિષયમાં આ વિરલ માન
છે. તેમના પરીક્ષકો પ્રો. રાનાડે અને પ્રો.
ત્રિવેદીએ તેમનો નિબંધ બોમ્બે યુનિવર્સિટીને
છાપવા સૂચના કરી છે. આનું ફિલ્મ માન મે-
ળવવા માટે એક ગુજરાતી તરીકે અમે તેમને
અભિનંદન આપીએ છીએ.

શ્રી. પ્રાણજીવન ૧૯૧૬ માં બી. એ. માં
ફિલ્મશી બોનર્સ સાથે પાસ થયા ત્યારથી
તેમણે પશ્ચિમની ફિલ્મશીનાં વિવિધ અંગમાં
પોતાનો અભ્યાસ મતત ચાલુ રાખ્યો હતો તથા
તેમાં હવટના અંગથી પરિચિત રહેવા હમેશાં
પ્રયત્ન કરતા હતા. પ્રાણીન દિલ્હી ફિલ્મશીનો
અભ્યાસ પણ તેઓ આગળ વધાર્યા કરતા
હતા. અંગેને આશા છે કે આ રીતે તેઓ
તેમનો અભ્યાસ ચાલુ રાખશે અને તેનાં પરિ-
ણામ ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરશે. તેમના યુનિવર્સિટીના
નિબંધને તેઓ ગુજરાતી રૂપ આપશે
એવી અને આશા રાખીએ છીએ.

આંમના જેવા આશાપ્રદ અભ્યાસીની
સેવાનો લાભ ગુજરાતને મળે તો સારું. હમણાં
હમણાંમાં આપણા અભ્યાસીઓને એક પછી
એક પરપ્રાન્તર જ જવું પડ્યું છે. ગુજરાત
પરપ્રાન્તની શિક્ષણમંત્રીઓને પૈસા આપી નભાયે
છે અને તેના પોતાના અભ્યાસીઓને બહાર
જવું પડે છે આનું આમના સંબંધમાં ન બને
તો સારું.

તા. ૨૪-૭-૨૧

૨. છા. ૫.

卐. પ્રસ્થાન. 卐

પુસ્તક ૧૨

શ્રાવણ: ૧૯૮૭

અંક ૪

મોન્ટેગ્યુની રાજનીતી*

મોન્ટેગ્યુ

એડ્વિન એસ. મોન્ટેગ્યુ ઇંગ્લેન્ડ લોમ્ડ ન્યોર્થના ટ્રાયેસિરાન-મર્વપક્ષીય મંત્રી-મંડળમાં હિંદુસ્તાનનો સેક્રેટરી હતા. તે અગાઉ તેણે હિંદના મદદનીશ સેક્રેટરી તરીકે જોન અથવા લોર્ડ મોરલે નીચે કામ કર્યું હતું. ઇ. મ. ૧૯૧૭માં મેસોપોટેમિયાના જંગમાં હિંદી હરકરને વેકવી પહેલી ખુવારી ઉપર નિવેદન કરવા નિમાયેલા કમિશનના રિપોર્ટ ઉપર જ્યારે પાર્લામેન્ટમાં તકરાર થઈ ત્યારે મોન્ટેગ્યુએ હિંદના રાજ્યતંત્રને અખત લાપામાં વગોળું હતું અને તે લાપણમાં એ રાજ્યતંત્રને વારને વપરાયેલો ante-diluvian જરીપુરાણ-શબ્દ હિંદના રાજ્યતંત્રના રીકાકારોની પરિભાષામાં અત્યારે તો ધરગથ્થુ શબ્દ થઈ ગયો છે. લોમ્ડ ન્યોર્થ તે વખતે મુખ્ય પ્રધાન હતા. તેણે મોન્ટેગ્યુની પ્રતિભાને તુરત પારખી લીધી અને એન્જરલેસને જ્યારે ભારતમંત્રીના પદનું રાજનામું આપ્યું ત્યારે તેણે તુરત મોન્ટેગ્યુને એ હોદ્દા ઉપર નીમી દીધો. મોન્ટેગ્યુ નહેતાં સિઅરવ, કે કોન્ઝરેટિવ, કે સોશ્યાલિસ્ટ-તે રેડિકલ પક્ષનો હતો ને મિલ્લ ને મોર્સ તેના ખરા યુરજો હતા. જ્યારથી તેણે હિંદનું રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું ત્યારથી તેની ભવિષ્યની કાગકિર્દી નક્કી થઈ ગઈ. હિંદના રાજકારણ માટે તો મોન્ટેગ્યુએ ખરું તાત્કાલિક કાર્યું. હિંદ માટે તેણે પોતાનું મર્વસ્વ આપી દીધું-ગરીર, વખત ને ભવિષ્ય પણ. જો તેણે હિંદના રાજકારણ મંત્રીની કક્ષાને ને લોમ્ડ ન્યોર્થને નમતું આપી દીધું હોત તો તે કોઈ વાર બીજા મંત્રીમંડળમાં ખેસી શકત. કેટલાકો તો એક વાર એટલે સુધી ધારતા હતા કે ભવિષ્યમાં મોન્ટેગ્યુ ઇંગ્લેન્ડનો મુખ્ય પ્રધાન પણ થાય. પણ ખિત્તાક્તના વિષયમાં મોન્ટેગ્યુએ કર્જન સામે ને લોમ્ડ ન્યોર્થ સામે વિરોધ કર્યો ને તેને પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપવાની ફરજ પડી. આ બનાવ પછી ઇંગ્લેન્ડના રાજકારણમાં અવનવા ફેરફાર થઈ ગયા, ને મોન્ટેગ્યુએ મરણ સુધી એકલા, હતાશ અને જડ જ્યાં થઈ જિંદગી ગાળી. ઇંગ્લેન્ડના લોકોએ તેની કદર ખૂબી નહિ એટલું જ નહિ, પણ તેના રાજકારણ માટે હિંદમાં પણ પ્રચલિત વિરોધ લોકો થયો.

* An Indian Diary. by Edwin S. Montague, Secretary of State for India, 1917-22, edited by Venetia Montague (William Heinemann) London, 1930, 21s, with a preface from the editor.

સામનો કરે છે. ગોરળીએ આ બાબતમાં સખ્તા-
ઇનું પગલું લીધું. મહાત્માજીએ શ્રી મદાદેવલાઈને
મોકલી સમાધાન ન કરાવ્યું હોત તો તે
સમસ્ત કાઠિયાવાડ અને સમસ્ત ગુજરાતના
પ્રજનું સ્વરૂપ તો સહેજે લેત અને કદાચ તેથી
પણ મોટું દેત. તે બધ પડ્યું ત્યાં મહીસુરમાં
ત્યાંના દરબારી અમલદારોએ સ્વદેશી વાવટો
ગખેડી નાખવાનું બેહદુ પગલું લીધું છે. સ્વદેશી
વાવટો સામે જે સરકારે વાધો નથી લીધો તો
દેશી રાજ્ય શા માટે વાધો લે છે તે સમજાતું
નથી. અંગ્રેજ સરકાર કરતાં પણ અંગ્રેજ સર-
કારના હિતને માટે તેઓ વધારે ઇતેમ્મરી અને
ઉત્સાહ ધરાવતા જણાય છે !

* *

શ્રીયુત રાંકરરાવ પાંકડું મૃત્યુ

આ અંકવાડીઆમાં શ્રી રાંકરરાવ પાંકડના
અવસાનના સમાચારથી સગીતરેખી સંજ્ઞાને
યજ્ઞો ખેદ થયો. સદગત શ્રીયુત વિષ્ણુ દિગ્બરના
પદ્મિયો પેદા એક હતા. તેમણે ગુજરાત વિદ્યા-
પીઠમાં સગીતના અધ્યાપક તરીકે કામ કરીને
ગુજરાતની સારી સેવા કરી હતી અને અનેક
ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ અને કુટુંબોમાં સગીતનો
શોખ અને સરકારો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. સદગત
સારું ગાતા અને તે ઉપરાંત અનેક વાદ્યો ઉપર
તેમનું પ્રજ્ઞુલ હતું. આખા દિંદમાં વાયોલિન
પર દેહી સગીત બજાવનાર તરીકે તેમનું સ્થાન
ઘણું ઉચું હતું. ગુજરાતમાં રહી તેમણે ગુજ-
રાતનાં લોકગીતોનો પણ મારો અભ્યાસ કર્યો
હતો. હાલ તેઓ અંગ્રેજી શીખી યુરોપમાં
જવાને વિચાર કરતા હતા ત્યાં થોડા રોજની
માંદગીથી તેમનું શોકકારક અવમાન થયું.
સદગતના જવાથી ગુજરાતને અને સગીતના
અભ્યાસને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે. રા.

* *

શ્રી પ્રાણુજીવન પાંકડને અલિનંદન

પ્રસ્થાનના વાચકોને શ્રી પ્રાણુજીવન વિ.
પાંકડનું નામ નાટકોના તથા ફિલ્મસ્ટીપિયલ્ક

લેખોના લેખક તરીકે જાણીતું છે. તેઓએ આ
વર્ષે પૂર્વ અને પશ્ચિમના ચિત્રશાસ્ત્ર વિષે તુલના-
ત્મક અને વિવેચનશીલ નિબંધ એમ. એ. ની
પરીક્ષામાં રજૂ કર્યો હતો. તેમાં તેઓ પ્રથમ
વર્ગમાં પ્રથમ આવ્યા છે; અને આન્સેલર મેડમ
તથા તેલંગ મેડલ મેળવવા લાગ્યેલાળી થયા
છે. ફિલ્મસ્ટીના વિષયમાં આ વિરલ માન
છે. તેમના પરીક્ષકો પ્રો. રાનાડે અને પ્રો.
ત્રિવેદીએ તેમનો નિબંધ બોમ્બે યુનિવર્સિટીને
છાપવા સ્વયંના કરી છે. આવું વિરલ માન મે-
ળવવા માટે એક ગુજરાતી તરીકે અને તેમને
અલિનંદન આપીએ છીએ.

શ્રી. પ્રાણુજીવન ૧૯૧૬ માં બી. એ. માં
ફિલ્મસ્ટી એનર્સ સાથે પાસ થયા ત્યારથી
તેમણે પશ્ચિમની ફિલ્મસ્ટીનાં વિવિધ અંગેમાં
પોતાને અભ્યાસ મતલ ચાલુ રાખ્યો હતો તથા
તેમાં છેવટના અંકોથી પરિમિત રહેવા હમેશાં
પ્રયત્ન કરતા હતા. પ્રાચીન હિંદુ ફિલ્મસ્ટીના
અભ્યાસ પણ તેઓ આગળ વધાર્યા કરતા
હતા. અંગ્રેજે આશા છે કે આ રીતે તેઓ
તેમનો અભ્યાસ ચાલુ રાખશે અને તેનાં પદ-
ધામ ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરશે. તેમના યુનિવર્સિટીના
નિબંધને તેઓ ગુજરાતી રૂપ આપશે
એની અમે આશા રાખીએ છીએ.

આમના જેવા આશાપ્રદ અભ્યાસીની
સેવાનો લાભ ગુજરાતને મળે તો સારું. હમણાં
હમણાંમાં આપણા અભ્યાસીઓને એક પછી
એક પરપ્રાન્તર જ જવું પડ્યું છે. ગુજરાત
પરપ્રાન્તની શિક્ષણમંડલાઓને પૈમા આપી નહાને
છે અને તેના પોતાના અભ્યાસીઓને બહાર
જવું પડે છે આવું આમના સ્નાતકોમાં ન બને
તો સારું.

તા. ૨૪-૭-૩૧

૨. ડા. ૫.

In the harrowing crisis of the Punjab he refused to hold the scale between the two races, British and Indian and he gave a blank card to "the man on the spot"... The result was a decline in the prestige of the chief office in India. It is contended that he acted as a constitutional Viceroy. But it is not a true picture of his work. During his times the Viceroy ceased to function... In fact self-effacement was the characteristic feature of Lord Chelmsford's administration. One even discerns symptoms of weariness as the drama draws to its well deserved end... His unconstitutional self-effacement succeeded in almost destroying the influence of the constitutional party in India and gave rise to the movement for "self government by all peaceful and legitimate means". By all means therefore, on account of Reform Act and on account of the emergence of the party for immediate 'Swarajya', his administration closed one epoch and opened a new one in our history. He was the last of the old order. The landing of Lord Reading heralded a new age, throbbing with new sentiments and ideas and inspired by new persons. The long and dreary winter of Indian political depression was gone for ever, and the spring of responsible government and fresh political self-assertiveness dawned on the political horizon.*

ચેન્સફર્ડની શુદ્ધિની ગરજતા મોન્ટેગ્યુ અનેક વખતે શોકપૂર્વક જણાવ પાડે છે તેની પોતાની કાઉન્સિલના દિવિ મંત્ર સર નકરનુ આપ સાથે તેને બોલચયવદ્વાર પણ નહોતો, તો કે તેમા કદાચ મર કાઢનુ પોતે પણ જવાબદાર હોય. મોન્ટેગ્યુને ને ચેમ્સફર્ડને જુદા જુદા મંડળોના પ્રતિનિધિઓ મળવા આવતા તે બધા પૂતળા માફક આસતા ને માયા જતા. વાઘમગેય તેમને કદી એક કલ્પાદનો નમ્દ કરેતો નહિ ને મોન્ટેગ્યુને કરેલા દેતો નહિ. "મોન્ટેગ્યુ ને હુ અમે જાને તમારા બધાનો ઉપકાર માનીએ છીએ ને તમારુ કહેલુ અમે યોગ્ય વખતે બરાબર લક્ષમા ગણીશુ" એટલા મામાન્ય ઉદગારો મિવાય આવા પ્રમંત્રે બીજે કોઝા અવધાર થતો નહિ. દિલ્હના ગવર્નમંત્ર ઉપર ખૂબ બિનાગોડ થાય, તેમા બીજા લોકા પૂછ ભાગ લે, પણ ચેમ્સફર્ડ માત્ર મધુવચન ને એકચચનની જૂથો કાદ, આર્થિકતમા 'એ' કે 'ધિ' વાપરતો તેટલી જ ચચના કરે Indian Government ને Provincial Governments મા આર્થ, છ, ને ધિ, અથરો ચોથી એ બીજી ટી ના પરે કે નીજ એ બીજી ટી ના પરે એટલુ કામ કરે. કેલેગના પ્રદિસરના જેટલુ, પોતાના વિદ્યાર્થીઓને નિગધ માટે વડતી સચનાઓ આપસા જેટલુ પણ કામ

ન કરે ને દરેક વાતમાં “ હું મારા કાઉન્સિલરને પૂછી જોઈશ ને પછી મારો મત આપીશ, ” એના નામની ધના વેળુ જોલે એ વાચી રતરાજ્ય માટે દિંદ પુત્રોની નાલાયકીની શરણાધરો કૂકનારાને ખરેખર શરમ આવે જ આવે !

મોન્ટેગ્યુ તેની જ સ્થિતિ મદ્રાસની સરકારના મળમાં આપણી પાસે રજૂ કરે છે તે મંત્રકારનું તન એ વખતે લોર્ડ પેન્ટલેડના હાથમાં હતું ને પેન્ટલેડ આગળ જનતાના હાથમાં ગમકડા જેવો યદ્ય ગ્હો હતો જેમ્મર્સને પેન્ટલેડ એક જ મતના અને લગભગ એક જ સ્વભાવના હતા ને તેથી બનેલે વસ્તુસ્થિતિ સમજના વગર દિંદી રાજકારણને એકદમ ક્રાંતિકારક સ્વરૂપ આપી દીધું X એકે પોતાની કાઉન્સિલ ઉપર ને પ્રાંતિક મંત્રકારો ઉપર અકુશ રાખ્યો નહિ, ખીજાએ પોતાના સ્થાનિક સલાહકારો ઉપર અકુશ રાખ્યો નહિ પેન્ટલેડ તો હડાહડ જૂના જમાનાનો દિમાયતી હતો તે કહેતો કે અંગ્રેજો દિંદીઓ સાથે સામાજિક વ્યવહાર ભલે રૂળવે પણ મંત્રકારણની બાબતો તો તેમણે કદી દિંદીઓ સાથે હેડની નહિ ન આવું રાજકારણ મોન્ટેગ્યુને ક્યાંથી પોગાય ? ખુબી તો એ છે કે આના ગવર્નરને ને ગવર્નર-જનરલો દિંદના રાજ તન ઉપર ખેમ હતા છતાં આપણા જૂના વિચારના મુભદીઓ તેમના ઉપર મોહ પામતા હતા ને તેમનો ભરોસો કરી દેશના વહિવટમાં સુધારો કરાવતા ઇચ્છતા હતા !

તે વખતનું દિંદની અમલદારશાહીનું માનસ ઉપરના ચિત્રોથી આપણને એકદમ મળી શકે છે ખુબી તો એ છે કે દિંદપુત્રોને હજી તે માનમનો ભરોસો હતો ને તે ઉપર તેઓ નભતા હતા !

તે વખતની દિંદી જનતા: અનિશ્ચય ને આત્મવચના

મોન્ટેગ્યુની કાપરીમાં દિંદપુત્રોના માનસનું પણ સારું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે ટિળકથી માંડીને સિદ્ધ સુધીના દિંદી મુત્સદીઓને તેણે જોએલા અવગત, ટિળક જેવા વિચારો સાથે તેને આગળ અમલદારોએ મળના દીધો નહોતો, એટલે તેમના વિચારો તેને ખરેખર જાણનાં કદી પ્રમગ મળ્યો નહિ છતાં ગાંધીજી, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, વાડિયા, વાનઠા, રોતનવડ, ત્રીણા, એ બધા સાથે તેણે કાંઈક કાંઈક પરિચય કરેલો ને તે બધાના આજી આજી હાવાચિત્રો આપણને તેની નોડમાં મળી શકે છે. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીની

X Madras has produced no contribution whatever to the discussion of the matters we have to deal with The Government of India letters and circulars are answered on half-sheets of note-paper the whirlwind (હોમર્સ લીગની પ્રવૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે) ranges round them political storms wax and wane, and they remain obstructive, sullen, effortless—*Diary*, P 109

+ He (Pentland) told me that he believed we ought not to talk politics to these people at all we ought to play with them, hum over them on politics and discuss with them education industrial development and social reform, that there is no necessity of doing anything, that he could not understand why we thought differently, that nobody in Madras wanted the Announcement X X X that he does not know what to say or how to think he has no confidence to express an opinion X X he assured me that constitutional questions were impossible here X X—*Diary* P P 125-126.

મુન્સીફીંગી વિષે તે બહુ મારુ જોવાતો નથી, ભૂચેન્દ્રનાથ જસુ વિષે તેનો જિઓ અભિપ્રાય નહોતો, સિદ્ધ માથે તે પગિચા હજી જમાવનો જતો હતો, વા-જા ને વાડિયા માટે તે મારુ જોવા છે પણ તેમનામા સ્વરાજ્યની જવાબદારીઓ લઇ લેવાની હિમત નહોતી એમ તે સ્પષ્ટ (ને માગ મત પ્રમાણે માયુ) કહી દે છે

છ મ ૧૯૧૭મા કૌંગ્રેસને સ્વપાયા એકત્રીસ વર્ષો થયા હતા છતાં તેના આગેરાનોમા ગત્યતન પોતાના હાથમા લેવાની હિમત આવી નહોતી કારણ સ્પષ્ટ છે તેઓ જનતાથી વિમુખ ગણેના, તેમને અંગ્રેજોના મહત્તમ વધારે ગમતા તેમનું જીવન મુખ્યત્વે પૌર જીવન હતું તેમનામા હજી વ્યવસ્થાનકિત નગેની આસી, ને તેમણે લોકમત હજી કેમજો નહોતો અંગ્રેજ અમનદારો તેમના ઉપર આક્રેષ મકતા કે તેઓ જનતાના ખરા પ્રતિનિધિઓ નહોતા તે એ પ્રકાર તદ્દન માયુ હતું

એ વખતની નરેન્દ્રમણી અપમાનિત ને એકલચૂરી

મોન્ટેગ્યુની નોધની એક ખામ વિશિષ્ટતા છે તેમા આપણા નરેન્દ્રમણના નામચીનોના પણ સ્પષ્ટ ચિત્રો રજૂ કરવામા આવ્યા છે મોન્ટેગ્યુને હિંદની હવાથી રાજ કંટાળો છૂટતો તાન મખત હોય તો પણ તેને તળીયી ગાવવાનો ભરોસો પડતો નહિ બ્રિટિશ અમનદારો તેને જેમ જાને તેમ તુરત હિંદમાથી વિદાય કરવા ઇચ્છતા હતા કનકિના કવકિ સુધી આકતી અર્થામાથી, લુહા લુહા મડગોના પ્રતિનિધિઓની એકમરખી ને કિષ્ટ મુષાકાતોથી છૂટવાનો ને આરામ લેવાનો માત્ર એક જ ઇનાજ હતો-ને તે એ કે વચગાળાના વખતમા લુહા લુહા મરથાનોમા શિકારે ચડી જવું ને ગળમહાગળઓની પરાજાગત આખી આવરી, હજી પણ મર્નરે ને વાઇમગેરો એ પ્રમાણે વર્તે છે એ શિકારખાગેઓમા ને અન્યથા મોન્ટેગ્યુને રાજ્યઓનો પરિચય થતો એવા પગિચાનું બધાન આપણને પહેલી જ વાર તેની નોખમા મળી શકે છે

બ્રિટિશ અમનદારીથી માન હિંદપુત્રો જ કટાળ્યા નથી, રાજ્યો તેથી વધારે કંટાળ્યા હોય એમ હવે પૂરવાર થતું જાય છે બ્રિટિશ હિંદના મુત્સદ્દીઓને અંગ્રેજો પાસેથી મોટા હોદ્દાઓ માન જોઇતા નોતા તેમને માન સામાજિક અવહાર જોઇતા નહોતો, તેમને તો આખી દિંદી જનતાની આર્થિક ને રાજકાગણી સ્થિતિ અંગ્રેજોને સત્તામટ કરી સુધારવી હતી મહાપુદ્ધમા દિંદે જતાવેલી વફાદારી રજૂ કરી તેઓ કહોતા હતા કે સ્વરાજ્ય આપવાથી દિંદુસ્તાન ઈન્ડના મામાત્યથી વિષ્ટૂ નહિ પડે, તેમ અંગ્રેજોને વેપાર કે તેમની એસિયા ઉપગતી હકમત વી પડે નહિ નરેન્દ્રોને એવી કોઇ અભિનાયાઓ નહોતી, તેમને સ્વરાજ્ય જોખું નહોતું તેમને સામાજ્યમા મોગ હોદ્દાઓ જોઇતા નહોતા, તેમને પોતાની પ્રજાની સ્થિતિ મુધારના માટે કોઇ ખામ મટીય અધિકારો જોઇતા નહોતા, તેઓ બ્રિટિશ અમનદારાની ખુબી ગામણી કરતા નગેતા, તેમની વફાદારી સ્પષ્ટ ને કામચલાઉ વફાદારી હતી જના બ્રિટિશ અમનદારોને જોતો અવિશ્રામ દિંદી મુત્સદ્દીઓનો હતો તેમણે જ અવિશ્રામ દિંદી

• I would not have the slightest hesitation in giving Bombay complete responsibility-not the slightest. But it is interesting to note that even people who are more or less extreme in policy do not like any responsibility. They want power to make their resolutions binding on the existing executive, but they do not wish to take over the work of the executive. *Diary P 147*

રજવાડાંનો હતો. પોલિટિકલ ડિપાર્ટમેન્ટના પંડિતો તો રાજ્યોને બાળકો માફક રાખતા. રાજ્યો આ બાબત કેને કહે ? વાઈસરોય તો સહેનશાહથી પણ અધિક. તેના સેક્રેટરીઓ વળી ક્યાંથી ઓછા ઊતરે એવા હોય ? તેથી જ્યારે તેઓ મોન્ટેગ્યુને મળ્યા ત્યારે તેમને કોઈ “દેવ” ઊતરી આવ્યો હોય એમ લાગ્યું ને તેને તેમણે પોતાની બધી આપવીતી કહી નાખી. અદ્વરે કહ્યું, કે રજવાડાંને હવે છૂલ આવી છે ને તેઓ શુલાભીમાં રહેશે નહિ; સિંધિયાએ બ્રિટિશ અમલદારોએ કરેલાં પોતાનાં અપમાનો “રેડિકલ” સાહેબ પાસે રજૂ કર્યા.* બધાએ કહ્યું કે તેમની સાથેના કોલકરારોનું કોઈ પાલન કરવું નથી. ટૂંકામાં, બ્રિટિશ અમલ હિંદુસ્તાનની નવી “છાંગ” પ્રતિદૂળ ચતો જતો હતો. રજવાડાં પરત્વે કે હિંદી જનતા પરત્વે બ્રિટિશ અમલદારોને પોતાની સત્તા કોઈ કાળે ઓછી કરવી નહોતી.

એક રીતે બીઆરા રાજ્યોની સ્થિતિ તો તે વખતે દયાજનક હતી. તેઓ ઘોખીના કૂતરા જેવા નહિ વાટના ને નહિ ઘાટના એના જેવા હતા. બ્રિટિશ અમલદારો તેમની પાસેથી શુલાભી માગતા; તો હિંદી મુત્સદ્દીઓ તેમનો તુચ્છકાર કરતા.* કૌશિસપક્ષની આ ભયંકર ભૂલ હતી. તે ભૂલ તેણે હવે સુધારી નાખી છે. પણ એ વખતના કૌશિસવાળાઓમાં નહોતા એવા સર્વ હિંદરાષ્ટ્ર જેવાના કોડ, નહોતી તેમની એવી દૂરદર્શિતા, કે નહોતો તેમનો અત્યારના જેવો આત્મનિશ્ચય.

એ વખતના કેટલાક લુવાન રાજ્યો અચ્ચાં જેવા નહોતા, એ આપણને આ રાજ-નોંધામાંથી જણાઈ આવે છે. કેટલાએક રાજ્યો તો બહુશ્રુત, સ્વતંત્ર છુદ્ધિવાળા ને દૂરદર્શી પણ હતા. મોન્ટેગ્યુ જમસાહેબની જાણીતી થયેલ પરાજીતનાં અને મુશ્કેલીના લાંબા સહવાસથી બધે હમેશાં તરી આવતી મીઠાશનાં વખાણ કરે છે તો અદ્વરના મહારાજની છુદ્ધિઅપજતાની પણ મુક્તકંઠે તારીફ કરે છે. અદ્વરના મહારાજની તારીફ આપણને બધાને વિસ્મિત કરે એ સ્વાભાવિક છે, પણ જેઓ નરેન્દ્રમંડળના શુભ મંત્રોથી પરિચિત છે તેઓ પણ તે જ મત ધરાવે છે. મોન્ટેગ્યુ કહે છે કે એકલા અદ્વરના મહારાજએ એટ્કિન્સનના કોલકરારોના બધા ગ્રંથો અક્ષરશઃ નોંધેલા. એકલા અદ્વરના મહારાજએ હિંદી રાષ્ટ્રીય લાવનનો ખરો માયનો જાણેલો.+ અદ્વરના મહારાજએ એટલે સુધી

* સિંધિયાએ એક વાર વાઈસરોયના ગયા પછી પાપડી માથા ઉપરથી નીચે મૂકી હતી તે માટે તેનું સખત અપમાન થયું હવં ને તેને એમ સૂચના આપવામાં આવી હતી કે જ્યારે વાઈસરોય સાથે ચોતે જમતા હોય ત્યારે તેણે પાપડી માથા ઉપર રાખવી. રાજ્યો કહેતા કે જ્યારે હિંદી મુત્સદ્દીઓને ઉપાટે માથે વાઈસરોય સાથે મુલાકાત આપવા દેવામાં આવે છે ત્યારે રાજ્યો સામે આવે પ્રતિબદ્ધ શા માટે મૂકેના નેહાએ ?

* The princes invited Chintamani and other Congress leaders to discuss their proposals. But they told them that they regarded the native states as anachronisms and did not wish to have anything to do with them. This has set them all babbling again.—*Diary*, P. 188

+ Alwar said that when he started arguing, he was called treacherous and traitorous. He is the only chief who has taken the trouble to read the treaties in Aitchison.—*Diary*, P. 245

આગાહી કરેલી કે દસ વર્ષોમાં એટલે ઇ. સ. ૧૯૨૭ દરમ્યાન હોમરૂલ લીગના નમોઝ ગદીઆઓને બ્રિટિશ સરકારે સ્વીકારવા પડશે !*

ફેર એ છે કે એ વખતે રજવાડાં એકલવાયાં પડી ગયાં હતાં ; તેમનો ધણીધોરી કાઢ નહોતું ; અત્યારે ધણાં રજવાડાં નરેન્દ્રમણમાં ગોઠવાઈ ગયાં છે ને તેમણે હિંદના મુસદ્દીઓ સાથે એકમેળ કરવા પ્રયાસો આદર્યા છે.

રજવાડાંના એકલા હોવા માટે રજવાડાં પોતે પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર હતાં. ધણા રાજાઓ કોંગ્રેસના આગેવાનોના નામમાત્રથી લડકતા ને તેમનો વહીવટ એકદમ આપખુદ, સ્વાર્થી ને રાષ્ટ્રવિરોધી હતા.

બ્રિટિશ અમલદારો રજવાડાંના બહુન વિષય પરત્વે મુંઝાય તે સ્વાભાવિક હતું. રજવાડાંના પ્રકારો અનેક ; બધાને એકસરખો વ્યવહાર નોંધ્યો નહિ ; કોઈને જૂની ખાનદાની ઉપર નભવું ; કોઈને મોટી ઉપજ ઉપર તરફ મારવા ; કોઈને પોતાની રિયાસતના મોટા વિસ્તાર ઉપર માન નોંધ્યો ; કોઈ જગતના માન ઉપર નભે ; કોઈ વળી રાજેનશાહી કે પાર્લમેન્ટના મુલામતની મોદબત ઉપર નભે ; દરેકનો ઇતિહાસ જુદો ; કોઈને પ્રજાના ચાહ ઉપર તો બિશકુલ દ્રકવું નહિ. દરેકને વાઇસરોયની ને પોલીટિકલ ડિપાર્ટમેન્ટના માન્યવરોની આદના નોંધ્યો ; આવી પરિસ્થિતિમાં બ્રિટિશ અમલદારો માત્ર રજવાડાંને દયાવતા ને ખીજું કશું ખાસ કરતા નહિ. તેમનામાં લલાલસા માણસો તો બધા સાથેનો વ્યવહાર એકસરખો કરવા ઇચ્છતા, જેમ અત્યારે કોંગ્રેસ એ વ્યવહાર પ્રજાની દૃષ્ટિએ નિશ્ચિત કરવા ઇચ્છે છે. ત્યારે વૉલસન જેવા બ્રિટિશ હિતની દૃષ્ટિએ તે વ્યવહારનિયમ જોવા ઇચ્છતા.*

અંગ્રેજોનો સામ્રાજ્યમદ : હિંદની મુખ્યત્તિ : હતાશ મોન્ટેગ્યુ

આ રોજનીશીની નોંધ હવે પૂરી થઈ નોંધ્યો. તેમાંથી આપણને શું જાણવાનું મળે છે ? રોજનીશી લખાતી હતી ત્યારે ગદાયુદ્ધ હજુ ચાલતું હતું ; હજુ મિત્રરાજ્યો ભારે મુશ્કેલીમાં હતાં. રોજનીશી જ્યારે અજાણ થઈ ત્યારે પણ મિત્રરાજ્યોનો વિજય જ શરૂ તેમ કોઈને લાગતું નહોતું. એ વખતે ઇંગ્લેન્ડની જગતને પોતાની ખુદ જીવનદોરીનો લય લાગતો હતો. યુરોપની એવી સ્થિતિ હતી ત્યારે ખુદ હિંદમાં અંગ્રેજો શું કરતા હતા ? તેમનો અમલ રોજરોજ નિષ્ક્રિય, પ્રતિકૂળ, જોડકમી, સ્વાર્થી ને મંકુચિત થતો જતો હતો. લાંબા વખત સુધી બોગવેલી સત્તાથી તેઓ લવિષ્ય પરત્વે અંધ થઈ ગયા હતા. વચનોને ને વકાતારીને તેઓ જૂઠી જવા માગતા હતા. જૂતકાળ તરફ, ઇતિહાસ તરફ, (ગ્રન્થ) તીતિશાસ્ત્ર તરફ તેઓ ખેદરકાર બની ગયા હતા. તેઓ અંશયજુદિ થઈ ગયા હતા ને રજાને સર્પ માની કણે કણે લય પામતા હતા. તેઓ રાજાઓને દયાવતા, ગાંધીજીને અવગણતા, મિમિગ બેઝન્ટને ધિક્કારતા ; ઝીજાને, મદમદઅલીને ને આગાખાનને મરખા ગણતા ; ચંદાવરદર, સેતવગડ, વાંડિયા ને વાચ્છા, મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, મોતીલાલ નેદરુ ને મદનમોહન માલવીયને અંજોર ગણતા ; ટિળકને ને લજપતરાયને

* Watson tells me that Alwar is under the impression that eventually a full Mrs. Besant programme will be accomplished in ten years. P. 231

There is no Indian as intelligent as Alwar is P. 293.

* The right thing to do would be to scrap all their treaties, provided they were willing to do so, and to form a model treaty for all of them. P. 22

અસપૃશ્ય ને દિમાવાદી ગણતા, ને સિટિય તરફ ગાંધી ગાંધી લાગણી પહેલાં આવતું તેમ જ આવતું જોઈએ એમ બધે બાજવાઈ જતા.

મોન્ટેગ્યુ આ મનોદશા ધિક્કારતો હતો તેથી તેઓ તેને ને તેની નીતિને ધિક્કારના. બીયારો મોન્ટેગ્યુ ! તેને ક્યાંથી ઉત્તેજન મળ્યું નહિ, નહિ દિલ્લી કે નહિ ઇન્ડિયા

પ્રવાસનું પરિણામ

મોન્ટેગ્યુના પ્રવાસથી દિલ્લી ગજકારો લુદ્ધ સ્વરૂપ લીધું. મોડરેઈટો તેમજ લીગમાં બળતા બધા થઈ ગયા મિગિંગ બેઝન્ટનો પણ કાંઈક નજીક થઈ ગયો. તેના નિવેદન-રિપોર્ટથી દિલ્લી મુલ્કીઓ ગજકારજનું ને તેના વ્યવહારને લુદ્ધ દષ્ટિથી વિગતર લાગ્યા. મોડરેઈટોને તો એમજ લાગ્યું કે એ મુલાકાઓના ચોખ્ખા અમલથી દિલ્લી દસ વર્ષોમાં ચક્રાન્ત થઈ જશે. એ બીચારાઓ દરેક ગજકારજનમાં બહુ આશાવાદી દેખાયા છે. “ગોર્લેમિન્ટો રિફોર્મ” વખતે પણ ગોખલેએ એવા જ ઉદ્ગારો કાર્યા કર્યા ને દસ વર્ષોમાં તો એ ઉદ્ગારો ખોટા નીવડ્યા + મોન્ટેગ્યુએ એમનું માનવ જોવાય તપાસી લીધું હતું. મોડરેઈટો ખોટા પણ ને તેમના વિગતીઓ આસા કર્યા. લાંબા વખતની અનુભવાએલી મતાના મદથી અંધ થયેલી આંધ જનતા કાગલોને ઓળખતી નગતી તેમના કાગલો, ઓડવાયરો, વિલિયમ વિન્સેન્ટો, ફોર્ડો, મિડનહોમો ને કાંઈ મુશ્કેલ જેવા થઈ ગયા હતા.

તે જ માથે દિલ્લી જનતાની અંધતા પણ વિગિમત કરે ખરી. દિલ્લી બપોળના મુલ્કીઓને તે જનતા પાછા ગેયું જળ જાળીતું નહોતું. હજુ તેમને સિટિય ગત્યતરનો મોદ મુકતો નહોતો, હજુ તેઓ પૂર્વ મંચમાત્રા થઈ ગયા નહોતા; તેમને હજુ કાલિના કલિદાસનું બાન નહોતું, તેઓ હજુ ઓગણીસમી સદીના પૂર્વમાં તબીબા જતા હતા. જેમ મોગલાઈની પશિમ અવસામા અનેક રજપૂત ગજલો, કાચર અમલદારો ને ઉત્તર દિલ્લી દિકુરો મારાત્મ્યની છેલ્લી પરીઓ બગતી હતી છતાં તે માન્યા કે જોવા ના પાડતા હતા તેમ જ. મ. ૧૯૧૭ના વખતના દિલ્લી મુલ્કીઓ પણ દિલ્લી બાવી ગજકારજની અંધી કરતાં પણ અચકાતા હતા-એટલે તેમનો વર્તમાન દશાવસ્થે મોદ હતો.

એ મોદમાં મોન્ટેગ્યુએ જમરે જળ મૂકી તે મારેક વર્ષો માટે તો દિલ્લી જનતા “સ્વગત્ય”ની માગના મજૂમ મજૂવામાં મેકાઈ રહી.

એ મજૂના ખોટી હતી, એ કાગલ પુગાયેનો નહિ પણ મુશ્કેલી હતો. એમાં માથાવાદ

* The Government on whose behalf I come, as a member of which I am working day and night, has never sent me, in answer to my telegram, one little line of encouragement. If I ever failed, what have I done? I have kept India quiet for six months at a critical period of the war! I have set the politicians thinking of nothing else but my resignation! I have helped the Government of India day in and day out, in the discharge of their ordinary functions. That I have done and if everything else fails, I think I am entitled to some measure of encouragement. P. 255

+ Indians can be swept off their feet by speeches. They never hear them. P. 359

હતો, એમાં બલિદાન નહોતું પણ માત્ર અંધશ્રદ્ધા હતી, એ કાપડે બતાવી આપ્યું. છતાં એ દુરાશ્રદ્ધ હમણાં સુધી રહ્યો.

એ સાયમનમાં મોન્ટેગ્યુ જેવી શક્તિ હોત તો એ સુધુષિ દશા દયાં સુધી લેવાત તે કોણ કહી શકે ?

હવે તો દિંદી જનતા પરસ્પર આજ સંદેશ કહેતી રહી છે કે :—

નન્યાત્માનં વદ્મુ વિગળયન્ આત્મનૈવાવલંબે ।

તત્કલ્યાણિ ત્વમપિ નિતરાં મા ગમઃ ક્ષાતરત્વમ્ ॥

મેષદૂતમ્

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

સુંદરવનમાં સહકારી ગ્રામરચના

શરરવતીચંદ્રના વિખ્યાત લેખક સાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈએ “ કલ્યાણગ્રામ ”ના આદર્શ જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યો. “ વેરની વસુલાત ”માં શ્રી. દનૈયાલાલ મુનશીએ પણ એક આદર્શ સમાજનું આલેખન કર્યું. પુનર્ધર્ટનાની વાતો રચે રચે દમણાં પણ સંભળાય છે. કોષક કોષક કોષણે તે માટે પ્રયત્નો પણ થયા છે. પરંતુ હજી સુધી જૂના કાળની ગ્રામપંચાયત જેવી સંસ્થા નીચે નવા કાળની સગવડોવાળો આદર્શ અસ્તિત્વમાં આવ્યો જનપ્રધામાં નથી.

અત્યારની આપણી અડચણોમાં મુખ્ય ગામડાંનું ફેરું છે. ભારે બ્યાજથી આ ફેરું મેષદૂતે બાંધે છે. જેતી ઉપર ગામડાંનો આધાર છે. પણ ત્રણ વર્ષમાં એકાદ વર્ષ તો અટકિ અતિવૃદ્ધિથી પાક ખરાબ થાય, અને તે મગધે રાહત પણ ભાગ્યે જ મળે. વળી સરકાર મહેસુલ ભારે. એટલે દેવામાંથી ગામડાંના રહેવાસીઓ છૂટે જ નહિ. પછી નવી રચના કેવી રીતે થાય ? વળી અગ્રાન, અને અનારોગ્યની ખીડા. નિશાળો અને હસ્પિતાલો રચાવવી સરકારના હાથમાં. અને સરકાર તો દમણાં નાણાંબીડમાં જ ! એટલે અક્ષરજ્ઞાન કે દવાખાનાં નીકળે નહિ. નાના મોટા અમલદારોને રોડ મારવાનું મળે ગામડાંમાં. એટલે ગ્રામપંચાયતની રચાવનાની વાત જ કોણ કરે ? આ સૌ કારણોને લીધે “ આદર્શ પ્રદેશ ”ના પ્રયત્નો થયા છે ખાનગી સાદસે, અને તે સફળ થયા નથી. છતાંયે જે પ્રયત્નો થયા છે તે સૌમાં કાંઈ કાંઈ વિશેષતા છે, અને તેમાંથી કાંઈ ને કાંઈ શીખવાનું મળે છે.

આવો એક ખાનગી પ્રયત્ન સર ડેનિયલ હેમિલ્ટન નામના રફોટલેડના લક્ષાધિપતિએ બંગાળામાં કર્યો છે. સર ડેનિયલ “ સહકારી ” તત્ત્વમાં અપૂટ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. બંગાળામાં ક્રેન્ટુએટ અને અંડર ક્રેન્ટુએટોમાં વધી પડેલી બેકારીના ઉપાય તરીકે તેઓ સહકારી ધોરણે સમાજરચના કરી તેમને ખેતીવાડી તરફ વાળવા બક્ષામજૂ કરે છે. તે માટેની યોજના તેમણે દિંદી સરકાર સમક્ષ રજૂ કરી છે. તેમણે ફેટલાંએ વર્ગો ઉપર આદર્શ પ્રદેશ રચવાનો પ્રયોગ કર્યો છે. ૧૯૦૭માં સર ડેનિયલ હેમિલ્ટનને બંગાળાની સરકાર પામેથી ત્રાણીસ વર્ષને પહે ૭૨,૦૦૦ વીયાં જમીન લીધી. આ જગા મંગા નદીના મુખ આગળ, નદીના અનેક ભાગ થઈ જઈને ટાપુઓનો જે પ્રદેશ રચ્ય મળે છે ત્યાં આવી છે. આ પ્રદેશ બંગાળામાં

સુદરવનને નામે ઝોળખાય છે બગાળી સુદ બન ઉપરથી અંદાજમા તેનું નામ સુદરમાન્ય થઇ ગયું છે તે જગ્યા ચાગ દાખુઓમા વહેંચાઇ ગઇ છે અત્રાગ સુધીમા ચાળીમ હજાર વીધા જમીન ખેતીવાડીને ચોગ્ય કરી શકાઇ છે સગ ડેનિયને આ ચાળીમ વીધા ઉપર ૧૯ ગામડા વમાન્યા છે જમીન સાફ કરવા આવેના મજૂરોમાના જ ઘણાખગ અને વગી ગયા આજુબાજુના પ્રદેશોમાથી આ મજૂરો આવે છે તેમાના ઘણાખરા નો દેવા નીચે દટાયેલા જ હોય તેમના દેવાની તપામ કરીને મગ ડેનિયલે તે દેવા ચૂકવી આપ્યા અને ક્રમ પોતાનું જ દેવું રાખ્યું જૂના દેવા ઉપર ૫૦ ટકાથી ૧૫૦ ટકા જેટલું વ્યાજ હતું તેને બદલે ૧૦ ટકાનું વ્યાજ રાખવામા આ યુ લેખકે તેટલી જમીન ખેતી માટે તૈયાર ચાય ત્યારે તેની વચમા એક ગામ વમાવવામા આવે છે અને તેમા સહકારી શરારી મડળી સ્થાપવામા આવે છે કેટલાએક વર્ષોના અનુભવ બાદ ગામડામા અદના કાગલાગ માટે ગ્રામ પચાયતની પણ સ્થાપના કરવામા આવે છે આ પચાયત લવાદીથી દાવાઓનો અને કબજાઓનો નિર્ણય પણ લાવે છે જે લવાદીથી પક્ષકારોને મનોપ ચાર નહિ તો તેઓ સર ડેનિયલના મેનેજરને અરજી કરી શકે છે અને મધ્યસ્થ પંચાયતમાથી એક સંપ્રેયની નિમણૂક કરવામા આવે છે

ગામડામા લોહી પોતાના ઘર પોતે જ બાવી લે છે-પણ નજરે જોનાગ બદારના માણુઓ જણાવે છે કે આ ઘરો બધા ચોખ્ખા છે, અને પરિણામે ગામડા પણ ચોખ્ખા રહે છે વરના કપાઉડમા બહારડા જોવામા આવતા નથી મર ડેનિયલે દાડ-તાડીની એક પણ દુકાન પોતાની જાગીરમાં ગણી નથી.

આ પ્રમાણે આ ગામડાના લોહી નિવિધ ધન બચાવ કરી શકે છે (૧) ન્યાનની ગકમમા મોટો મચાવ ચાય છે (૨) કચેરીની કચિપોમા ખર્ચ થનો નથી (૩) દાડનો ખર્ચ થનો નથી દાડ નથી એટલે આરાગ્ય પણ મારુ ગહે અને દવાખર્ચ બચે

આ જમીનમા પાક ચોખ્ખાનો મર ડેનિયન હમિલ્ટને એક ચોખા ખાડાની મીન સ્થાપી છે તે સહકારી ધોગણે ચાલે છે એટલે આ ખેડૂતોને ડાગ વેચવા નથી જવું પડતું, પણ તેઓ તૈયાર ચોખા વેચી શકે છે અને ડાગ ખડામણ પણ સસ્તામા ચાય છે આ ઉપરાત તૈયાર માલ વેચવા માટે મહકારી વેચાણ મડળી મારફતે ચોખા સાગ લાનથી વેચી શકાય છે સાધારણ રીતે ગરીબ અને અજાન ખેડૂત પાસે મડીદારો બદ સસ્તામા પાક પડાવી લે છે, પરંતુ સહકારી વેચાણ મડળીની વ્યવસ્થા તો જાણુગરોના હાથમા હોય છે એટલે તેઓ છેતરાય નહિ વગી આ વેચાણ મડળીના લાગીદાર ખેડૂનો પોતે જ હોય, એટલે તેમા જે નરો આવે તે પાડો તેમને જ મળે આ ઉપરાત એક સહકારી લડાગ પણ ત્યા ચાલે છે ખેડૂતોને જરૂરી દરેક સ્વીજ આ લડાગ મંગાવે છે પહેરવાનું કાપડ કે ખેતીના ઓળંગ આ મૌ ત્યા મળે છે એટલે એ બાગતમા પણ ખેડૂતોને કોઇ છેતરી નવ તોમ અમવ નથી

ખેડૂતોને નાણુ ધોગવા માટે મહકારી મડળીઓ છે વળી એક મધ્યમ મહકારી બેક પણ છે આ બેક મડળીઓને નાણુ ધીરે અને મડગીઓ ખેડૂતોને ધીરે આ પ્રમાણે ખેડૂતો સાડાગાર ટકાના વ્યાજથી નાણુ મેળવે છે ત્યારે બાનુ પગની જમીનતગેમા વ્યાજનો દર ૫૦ ટકાથી ૧૫૦ ટકા સુધીનો છે

ખેડૂનો નવગ હોય ત્યારે યેર બેધ કામ કરી શકે તે માટે ગેટિયા અને શાગનો

ગૃહ-ઉદ્યોગ પણ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે; ૫૭ સુધી આનો લાભ થોડાંક જ ગામેએ લીધો છે. પણ પોતાનું કાપડ પોને જ તૈયાર કરવાના હેતુથી ખીજાં ગામે પણ આ ઉદ્યોગ દાખલ કરશે એમ લાગે છે.

આ જગીરમાંથી સર ડેનિયલને જે ચોખ્ખો નફો થાય છે તેમાંથી અડધો ભાગ પ્રજા-પોષણ મંસ્થાઓ-શાળાઓ અને દવાખાનાંઓમાં તે વાપરે છે. ૧૯ ગામે વચ્ચે ૧૫ શાળાઓ છે. તેમાં છોકરા છોકરીઓ ભેગાં ભણે છે. તે ઉપરાંત એક કન્યાશાળા છે, અને એક મિડલ સ્કૂલ છે તથા ત્રણ દવાખાનાં ચાલે છે. આ પ્રમાણે જેમના પરસેવાથી નાણું મળ્યું છે તેમને સર ડેનિયલ હેમિલ્ટન અડધું પાણું આપે છે. જો અંગ્રેજ સરકાર ખેડૂતો પાસેથી લીધેલા ધનનો ચોથો ભાગ પણ ખેડૂતોને માટે વાપરે તો કલ્યાણપ્રાપ્તિ રચવાની જરૂર જ ન રહે, ખેડૂતો ઉપરાંત આ બધી જગીરની વ્યવસ્થા માટે ચાલીસ ભણેલાઓનું પણ ત્યાં પોષણ થાય છે.

ગુજરાતમાં ધણુએ ધનાઘણો પાસે જમીન છે. કેટલાંએક દેશી રાજ્યોમાં પણ પડતર જમીન છે, જેને નાણાંવાળાઓ પટે લઈને ખેતી ચોખ્ખી બનાવી શકે તેમ છે. આવી જમીનોમાં સહકારી ગ્રામ-રચના કરવાનો ઉપર મુજબનો પ્રયોગ સફળતાથી કરી શકાય. અત્યારે મૂંઝાદારો અને મજૂરોના કલહના સમયમાં સહકારી વ્યવસ્થાના વિશાળ પ્રયોગો કરવાની ખાસ જરૂર છે. કદાચ સાચા સહકારી સિદ્ધિનાની જાણ પ્રજામાં થાય તો વર્ગ-કલહનો સંભવ જ જતો રહે.

કેશવપ્રસાદ દેશાઈ

— રોહિણી —

[મંદકાન્તા]

ધીમે ધીમે રવિકર સયાં વારિધિ આસપાસઃ
ધીમે ધીમે રવિમુખ નમ્યુ ઓપતું અંતઢાસઃ
ધીમે સૂર્યે અતલજલના ઓષ્ઠગાં ઓષ્ઠ પૂર્યાઃ
દોળાયા ત્યાં જલદલ પરે રોરડા સ્નેહરૂપ્યાઃ.

વ્યોમે જોયું, પદન મલકયું, કંકુના કુંડ દોળ્યાઃ
સંખ્યાએ ત્યાં તરલ તરતાં સર્વ રવાંગો ઝબોળ્યાઃ
એવાં બોળી ઉલ્લસ ઉરને સાગરે પ્રેમ-ધેગઃ
બળત જોડી નયનનયને કાંઠે સિંધુ કેરા.

પ્રાતઃકાલે નગરપતિનો પુત્ર જાવા સિધારેઃ
છેલ્લી છેલ્લી હટ્ટાપ્રતિમા રાથ ગોષ્ઠિ અલાવેઃ
ઈંધાએલાં ઉર ઉભયનાંઃ શબ્દ તૂટે અપૂર્ણઃ
સો સો ગોષ્ઠિ ઉલ્લસ કથના આંખથી અશ્રુપૂર્ણ.

“ પ્રાતઃકાલે અતલજલ આ રોહિણી દેશવશેઃ
મસ્તિ સાટે ચિરહૃદ્યઃખના તાન-આલાપ 'ગાશેઃ
આ કંઠે તું સગદર તણા, પાર બોલો હું પેત્રેઃ
ગાયું ત્યારે સૂર સરકના આવશે વારિહેલે.”

“ ને રાત્રિએ ગહન જલમા રોહિણી—પાંચ તારા,
જેજે નિત્યે પ્રિય ! મલકતાં માનજે અશ્રુ મારાં : ”
એવે ચાતા ઉદય નમણે ગાલ મંધ્યા-ઉપાના:
ચૂમ્યા ચૂમ્યા ગુલ ઉઘડતા ગાલ એણે પ્રિયાના. ૫
જેઠ જેઠ નયનનયને કોલ દીધા અનુક્રા:
તારાઓથી મુખ ચમકતુ બોમનુ હાસ્યયુક્ત:
ગેલનાં એ અનિલબ્રમરે સુદરી પદ્મ સાથે,
સુખ્યા કાલો અકથ : રજનિનાથ પોણે સુહામે. ૬

કાઠે કાઠે હૃદય લમતુ એક પ્રેમી—વિયુક્ત,
સંધ્યાએ ત્યા પ્રતિદિન, ન્યહાં કાલ લીધા અનુક્રા:
જેઠ તારા ઉર સંગગતુ આંખ મીચે ઉઘાડે-
મુગા મુગા હૃદયપડ્યા અઢિધ એના ઉપાડે. ૭
વીત્યાં વર્ષો : હૃદય કુમળુ ચુતુ ખડેરચનું:
વારિ ખૂણ્યાં નયનસરના, એક આંસુ ન બનું:
કાઠે બાળી સુતનુ—સ્વરૂપા પૂર્વમાં નેન નાખે:
સામે કાઠે હૃદય વળતું બીડીને પ્રેમપાંખે. ૮
ઘેરી ઘેરી ગહન ગગની રાત્રિએ સૌ વિરામે,
ત્યારે ઘેરી નયન નમણ્યાં રોહિણી તીર સામે;
બને નિત્યે અચળ. પ્રતિમા હોય પાપાણુ ઠેરી:
આંખો જાણે પલપલકતી તારલી જે સુનેરી. ૯

જેવી દોસે ક્ષિતિજ સરિતે પદ્મમાલા બગોની,
તેવી દોસે જલધિક્ષિતિજે કાફલી સો શઢોની:
હંચા—નીચા શઢ ઉજળતા—મૂલતા સિંધુ ગોળે:
એવું કાઠે હૃદય ઉછળે નાવ ચુ પ્રેમ હોળે. ૧૦
આવે આજે નગરપતિનો પુત્ર પાછો ! કમાઇ:
સો સો બહાણો શગ ખડકતા માંડ લક્ષ્મિ સમાઇ:
જાણે લાવે રાકળ ધનજડારને લૂટી જવા !
કાઠે બાળા પુરજન સહુ માહરીતે વધાવા. ૧૧
સુકા, દુકા, તરવર ગળે જેમ ખીલે વર્મત:
ઘેરાએવા ગગન ઉપડે તારવાઓ દમન:
એવા એના હૃદયચરણમાં રોહનાં ઝોપ છૂટ્યાં:
અંગે અંગે, ઉર, પદન સંહર્ષના પુખ્ત ફૂટ્યાં. ૧૨

ગુથી વેણી ખડુલપુલડે, સીંદુરે ચારી મેંથી
 અજી ભૂરા નમન સુરમે, પાનીએ પાછ મેંદી,
 તારાગુથી શરીર ધરતી રાહિણી સુદીને,
 આવે કાઠે સહર ઉર, ગાલે ગુલાગો મદીને ૧૩
 ધીમે ધીમે બગ સરિખડા નાવડા પાસ આવે
 બાલા સ્વપ્ને 'પ્રિયજન અહા ! ભેટ મીઠી શુ લાવે ?'
 કાકા પાસે-હૃદય ધડકે-જેમ વ્હાણો પધારે
 મતાડે જ્યા હૃદયધબકા, ગાલ દીપ્તિ વધારે ૧૪
 મધ્યાકાળે નગર સમિપે નાગર્થા નાવ આરે
 ફદી નીચે પુરપતિ તણો પુત્ર ક્રાંતે ઉતારે ?
 નીચે આવી રતિસમ રૂપા કોઈ સૌન્દર્યવન્તી
 ચાલે ધીમે નગરપતિના પુત્ર સાથે હમતી ૧૫
 માતા આવી સજ્જનનયના, પુત્ર માયુ નમાવે
 બહેતી બેડી નિરખી નિરખી પુષ્પ વેરી વધાવે
 સામયુ એ પુર બણી વજ્રુ વાગતા દોલ-તાસા
 એકાકી કે ક્ય તિર ખડી, મૂર્તિ શી સ્તબ્ધશ્વાસા ? ૧૬
 ધીમે ધીમે રવિકર છૂટયા વારિધિથી વિખૂટા
 ધીમે ધીમે રવિ જલ તણા ઝોણ્યા ઝોણ્ટ છૂટયા
 ધીમે સર્પે વિરહજલમા જપલા યુ અગમ્ય
 વેશપા ત્યા જપદલ પરે શેરડા દુઃખજન્ય ૧૭
 વ્યોમે બેસુ હૃદયમળને, ગાયમા લોહી દોડયુ
 સંધ્યાએ એ વિરહસમયે મોન આર્કઃ બેડયુ
 હૂબ્યા સરો જનસકગના શહેર કેરી દિશામા
 તારા બિગા વદનકમળે આસુડા શા નિશાના ૧૮
 ગાજે ઘેરુ અકચ જલધિ, હાથ કાઠે પગડે
 ફદી ફદી હૃદય દુખતા, જોગથી ખૂસ પાડે
 કાઠે બિબી ઝંઘળી ચતી ઝાગતી એ ચિતા શી
 ઝંઝાવાતે જઈ જલધિએ ખૂસ પાડે, "ખનારી !" ૧૯
 "આપુ વીરા ! ધન સકળ આ અગ માથે મટેયુ,
 પહોચાડે ને સમદર તણી અધ્વમા નાવ વહેયુ"
 પહોચે પહોચે ઉદ્ધિપટની મધ્વમા નાવ ત્યા તો,
 ગાજી બડગો દિશ સકલમા રાહિણીનો ધુમાકો ૨૦

બાહ્ય ચાખૂક

અમારે બિલાડાથી બીમપોર જવું હતું. ભાડાનો એક ટાંગો કર્યો હતો. અમારામાંનો કોઈ મદિ નહોતો, નબળો પોતો પણ નહોતો, બીમપોર દૂર નહોતું, વખત ઘણો હતો; પણ અમે તો માણુમ હતા એટલે ટાંગો કરવાના છીએ એનું જ્ઞાન હોવાથી નકામા નકામા રોકાયા કરતા હતા અને બહુ કામ કરતા હોઈએ એમ લોકોને લાગે તેમ વર્તતા હતા. અમે ટાંગો ભાડે કર્યો ને બીમપોર જવા બિપડયા.

આ ટાંગાને રજર ટાયર તો નહોતાં, પણ બેકક નીચે સ્પ્રિંગ હતી એટલે વધારે આચકા નહોતા લાગતા. ટાંગાને બે લાલ ઘોડા બેઝ્યા હતા. બન્ને ઘોડાનો પાછલો ભાગ ઠીકઠીક અણીદાર હતો, પેટમા પણ કળામય ખાડા હતા, ઘોડાને ધામ ખાવાની ઇચ્છા તો હતી પણ તે ન મળવાથી તેના બદલામાં તેઓ લગામ કકુમ, કકુમ ચાવવા મથતા હતા; લગામ ચાવવાનું કદી અટકતું નહિ એટલે ઘોડાને બૂખનું દુઃખ ઓછું જ લાગતું હશે!! કાન પરીમાં ખાડા પડતા, ઘડીમા ઊભા કરતા અને ઘડીમાં સીધા કરી ટાંગાએ બેઝવાની પોતાની ના સચવતા હતા. પણ હાંકનાર અને અમે તો એને સ્વપ્ન-તાની ને તેજની નિશાની જ ગણતા!

હાંકનાર હે, હે, હે, ની ત્રણ ચાર ખૂમ મારે ત્યારે તેઓ બેત્રણ ડગલાં ભરતા હતા અને ત્યારે હોંકું શીસી સતરની દોરીના ત્રણ ફટકા ગાંડીને બનાવેલી ચાખૂક લગાવતો ત્યારે પોતે બહુ જ નેરમાં દોડે છે એમ બતાવવાને પૂછડાં ઊંચાં કરીને લાદ પાડતાં અથવા પોતે લાદ પાડવા માટે જ થોભે છે, તે સિવાય તો પવનવેગે બેઠે છે એમ બતાવવા પણ લાદ પાડતા હોય! આ ઘોડા પેલા બાહુકના ઘોડા જેવા, “પહોળા પગ કરીને ઊભા રહે, વારે વારે મળમૂલ કરે” એવા હતા. પણ આવા નબળા ઘોડા વધારે દોડે એમ અમે બાહુકના ઘોડાના વર્ણન પરથી જાણતા હતા, એટલે અમે ભાડું ઠેરવી ટાંગામાં બેઠા.

ટાંગામાં અમે ચાર જણ અને એક હાંકનાર મળી પાંચ જણ બેઠા હતા. ટાંગાવાળા સાથે ભાડું ઠેરવતાં અમને માલમ પડ્યું હતું કે તે બાહુક જેવા દેખાતા ગણિતનો છેક અગ્નિયો નહોતો. ધોતિયું, જૂરો કાટ અને માથે ગાંધી ટોપી પહેરી તે ટાંગો હાંકવા બેઠો. ટાંગામાં ચાર જણ જ બેસી શકે તેમ હોવાથી હાંકનાર આગળ બેઠો હતો. ત્યાં બેઠાં બેઠાં ઘોડાને પણ સારી રીતે હાંકી શકાય તેમ હતું. કેમકે ટાંગામાં બેસીને હાંકતાં હાથ દૂર પડે, અને હુકમની અસર પણ ઓછી થાય!

ટાંગો બિપડો. હાંકનારે બાહુકની પેઠે કાનમાં મંત્ર કુંકવાને બદલે ચાખૂકના બાહુક ફટકા પર ફટકા મારી ઘોડાનો વેગ વધાર્યો. આ ટાંગો જીવતા બે હોર્મ પાવરનો હતો તે નજરે પ્રત્યક્ષ જોયા પછી જો એ ઘોડો પાંચ માણુમને લઇને દોડવાની આનાકાની કરે તો તેની હક માટે, તેની આડાઈ માટે તેને મખત મળ કરી જ જોઈએ. ન્યાયની અદાલત પણ આડા માણુમોને મખત મળ કરી સીધા કરવાની ઉમેદ રાખે જ છે ને? કોઈ પરદેશી કાપડ લેવા કે દારૂ પીવા જાય તેની આડે આવે એવ ને સખત મળ નહિ કરે તો ખીન્નું શું કરે?

હાંકનાર આ મિદ્ધાંત સમજતો હોય કે ન હોય પણ તેને ઘોડાનો વેગ વધારવામાં જાદુઈ સખત શિક્ષા બદ્ધ ઉપયોગી થઈ પડે છે એનું અનુભવશ્રુત્ય જ્ઞાન હોવાથી એ સાધનનો તે નિઃશંક ઉપયોગ કરતો. અને અગે તેને દસીને મુંગી મંમતિ આપતા અને ઘોડાઓ ઉપર તેની જાદુઈ તાત્કાલિક અમર થતી.

આગળ ચાલતાં મડકની બાલુ પર એક ઝાંપો આવ્યો. ઘોડાએ સીધો સડકનો માર્ગ મૂકી તે માર્ગ લીધો. અમે મૌ ચીડાઈ ગયા ઝાંપામાંથી ધરના વાડામાં ઘૂસી છૂટી જવાની હુદ્દ મનોવૃત્તિ, અને અમને ખેંચી જવાની આગમ, આ બધી આડાઈ જોઈ અમે ગુસ્સે થઈ ગયા અને જો કે અમે વહેલા નીકળી શકન પણ જાણી જોઈને મોડા નીકળ્યા અને હવે ઘોડાની આવી આડાઈથી મોડું થતું હતું એટલે એ ગુસ્સામાં વધારો થયો.

હાંકેડુએ પણ પોતાના મુસાફરો ઘોડાના આંધા વર્તનથી નારાજ થાય અને પરિણામે જીલ્લ વખત પોતાના ટાંગામાં તેઓ નહિ બેસે એવો મંભવ લાગવાથી, તેમજ પોતાના ઘોડા થાકી ગયા નથી પણ એ તો તેમની મસ્તી જ છે એમ બતાવવા લગામ ખેંચી આજુકોના ખૂબ ખૂબ એકમરજો ઉપયોગ કર્યો. તેમ છતાં ઘોડાઓ મોં મડક લાણી રાખી પગ તો ઝાંપા તરફ જ ઉપાડતા રહ્યા એટલે હાંકેડુએ ટાંગો બિભો રાખ્યો અને નીચે બિતરી લગામની લાકડી પકડીને ખેંચી ખેંચીને રસ્તે પાડ્યા અને પછી શેકાણુનો ખલ્લો લેવા જાદુઈ આજુકોના બમણા ઉત્ખાદથી સ્પર્શ કર્યો. ઘોડા તો આ અલુધાર્વા ગરમાગરમ સ્વાગતથી—અલુધાર્વા પણ કેમ કહેવાય, આગળ ઉપરના અનેક અનુભવોથી એઓ માદિતગાર હોવા જોઈએ—હાંક અને પેટના ખાડાની પરવા કર્યા વગર ખૂબ ઉતાવળે દોડવા લાગ્યા, પણ ત્યાં સુધી તેમની નજર પહોંચી ચાકી ત્યાં સુધી તે વાડો અને તેમાંનું ઘાસ જોયા કર્યું.

એ વાડો, ને ઘાસથી ચોરે દૂર ગયા પછી દોડતાં દોડતાં રસ્તામાં કાંઈ છટ કે ટેક કે ઝાંખરુ આવે તો ભડકવાનો ડોળ કરી પહોળા પગ કરીને બિભા રહેતા અને હાંકેડુ તો તેઓ સાચે જ ભડકે છે એમ માનીને તેમની એ ભડક કાઢવા જાદુઈ આજુકોના વરમાદથી તેમને નવડાવતો. અને પરિણામે ઘોડાને થાક ખાવા ૧૦-૧૫ સેકન્ડ મળતી પણ પછી બમણા વેગથી આજુક ખાઈને દોડતું પડતું.

ટાંગાવાળાનું ધ્યાન ઘોડાના શરીર પર કે પેટ પર હતું તેના કરતાં ઘણું વધારે તેમની મદદ વડે આવનાર ઉતારાઓ પાસેના ખખડતા મિકા તરફ હતું—તેનો ઉપયોગ કર્યા કરવો તેના વિચારમાં હતું.

‘ઘોડા હોય એટલે તેણે દોડતું જ જોઈએ, તેનાથી ધીમે ચલાય નહિ, ને ધીમે આવે તો ઉતારુ કે ટાંગાવાળો મદન કરે નહિ અને ત્રાડ પાડે “ ચલાવ, ચલાવ. ” ઘોડાની જાને તો દોડતું જ જોઈએ: નાનો હોય, મોટો હોય, જીંઘે હોય, પાતળો હોય, ઉતારુ ન હોય, ઘોડા હોય કે ઘણા હોય, માધ્ય જ્ઞાનું હોય કે રમ માત્ર જ્ઞાન હોય. જુખ્યા હોય કે તરસ્યા હોય. થાક્યા હોય કે તાજા

હતી. અને ન્યારે એ કિંમતી શિખામણુ ઘોડા બૂલી જતા અને ચોલી જતા ત્યારે ત્યારે ટાંગાવાળો અચૂક તે યાદ દેવડાતો, ફરી ફરીને યાદ દેવડાવતો. ઘોડા એ શિખામણુથી ઘોડતા તો જરૂર, પણ વધુ ઘોડવાની ઇચ્છા છતાં પગ આપોઆપ ધીમા પડી જતા એટલે રખેને ટાંગાવાળો ફરોથી ચાબુકની શિખામણુ આપે એ ભયથી ચોભતાં ચોભતાં વારંવાર ટાંગાવાળા તરફ મોં ફેરવી નજર રાખતા. એ નજર હોવા છતાં પગ ચંકાતા કે તરત જ પીઠ ઉપર અપૂર્વ પ્રેમથી ચાબુક ભેટી પડતો !

ન્યારે ભુએ ત્યારે ટાંગાની આસપાસ પાંચ પચીસ ખજૂરાંનાં ઝાડો તો હોય જ. આવાં ખજૂરાંમાંથી ટાંગો જતો હતો. એમ આગળ ચાલતાં કરંટમ લાઇન આવી અને ટાંગાવાળાએ ઘોડાને 'હો, હો' કરી બિલા રાખ્યા. પોતે જાતે બિલા રહે તેના કરતાં હોકીકુએ બિલા રાખ્યા તેથી ઘોડાને ઘણો આનંદ થયો. પોતે જરૂર કરતાં વધારે ચાલે છે તેથી જ ટાંગાવાળાને ચોભાવવા પડ્યા એવો ગર્વ પણ થયો હતો.

એક ખાખી ડગલીવાળો સિપાઈ બાદશાહી અદ્યથી આવ્યો અને ગાડીમાં ધાંધ 'વાંધા' ભરી ચીજ હશે જ એવી શકાભરી નજરે બન્ને બાબુએ ન્દેષ હુકમ કર્યો: 'ચલાઓ, ' ટાંગાવાળાએ ડચકારા કર્યા, અને ઘોડા ધીમે ચાલવા લાગ્યા. પણ આ ધીમા ધીમા, સાંરથાનિક સ્વરાજ્યથી જેમ કાઢીને સંતોષ થતો નથી, તેમ અમને પણ સંતોષ થાય તેમ નહોતું: એટલે ટાંગાવાળાએ ચાબુકેવીના નહુઈ સ્પર્શ ઘોડાને કર્યો એટલે ઘોડામાં અપૂર્વ શક્તિનો સંચાર થયો, અને તેમણે વેગે ઘોડવા માંડ્યું.

આગળ જતાં રસ્તાની બાબુએ એક જીર્ણ, ભંગિલાં પગથિયાંવાળુ નાનકડા મહાદેવના મંદિર જેવું ડેહું આવ્યું. વળી ટાંગાવાળે ગાડી ચોભાવી. ઘોડાએએ ગાડી ચોભાવવાની વ્યવસ્થા કરનારને આશિષ 'દીધી. બે મિનિટ મઘ એટલે આ ડેહામાંના ખાટલામાં નિરતિ સતેલો એક લાંબા કદરૂપા વાળવાળો પગમાંની ચંપલ બાદશાહી ચાલથી ધસડતો ટાંગા આગળ આવ્યો તેના હોડ બીડી પી પીને કાળા પડી ગયા હતા. તેણે બૂરા ને મેલખાઉ લેધો અને બદન પહેર્યો હતો. બદન પાછળ બે પિત્તળનાં બટન ચકચકતાં હતાં. પોતે ડેહામાં રહે છે એ જ પોતે પોર્ટુગીઝ સરકારની 'સરહલો રદાક છે એમ બતાવવા પૂરતુ હોય તેમ કશા જ પટા કે બિલા વગર તે આવ્યો હતો. કાંધ વાંધાભરી ચીજ ટાંગામાં હોય તો તેની તપામ કરવા એ આવ્યો હતો. તે પોર્ટુગીઝ સરકારની હદમાં દાખલ થતા પહેલો અને હદ છોડતાં છેલ્લો પ્રતિનિધિ હતો. આવો પહેલો ને છેલ્લો પ્રતિનિધિ હોવા માટે તે મગરૂર હોય એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેણે ટાંગામાં ડાકિયું કર્યું અને ટાંગાને જવાની રમ આપી.

ફરી ટાંગાવાળાએ ચાબુકનો સ્પર્શ કર્યો અને ઘોડા પવન વેગે બેડવા લાગ્યા. ઋતુપર્ણીની જેમ અમારી શાલ બેડી જવાની ધારતી નહોતી. કેમકે અમારી પાસે શાલ જ નહોતી.

ચોડે ગયા એટલે એક ટેકરા આવ્યો. ટાંગાનું પેંડું ટેકરા આગળ આવ્યું કે ઘોડા અચકાકાને બિલા રહ્યા. ટાંગાવાળાએ નહુઈ ચાબુકવડે ખૂબ ખૂબ એકનિબ્ધાએ ન્દેરથી એકસરખા સ્પર્શો કર્યા, પણ આ વખતે ચાબુકનું નહુઈ ચાલ્યું નહિ. એટલે એક ઉતાડેએ નીચે બેઠી પેંડું ટેકરા પર ચડાવી દીધું, અને વળી પાછો ટાંગામાં બેસી ગયો. આ પછી ચાબુકનું નહુઈ પૂર્વવત્ ચાલવા લાગ્યું.

અમે ભીમપોર પહોંચ્યા ટાગો હતો એટલે બેટ્રિકરાઇયો સંપર્કિત સુધી વાતોના તકાકા માર્યા અને આખૂંકના બહુથી થોડી જ વારમાં બિલાડા આવી પહોંચ્યા ટાગાવાળાના હાથમાં રૂપાના સિક્કા મૂકી અમે નીચે ઊતર્યા

રૂપાળા સિક્કા ટાગાવાળાએ ગજવામાં મૂક્યા થોડાને ચારો નાખવાની તેની મરજી હતી પણ તેની પાસે ચારો નહોતો એટલે તેણે ટાગાનું મો ફેરવીને ટાગો બીમો રાખ્યો થોડાઓએ છૂટકાગતો દમ ખેંચ્યો ને આનંદથી આરામ લેવા લાગ્યા અને ટાગાવાળો બીજા ઉતાર ક્યારે મળશે તેની ચિંતા કરવા લાગ્યો

અમારામાંનો કોઇ મદિ નરોતો, નળજો પોચો પણ નહોતો, ભીમપોર દૂર નહોતું વખત ઘણો હતો વગેરે વગેરે હતું ને નહોતું એ ખરું પણ અમે તો માણસો હતા એ તમારે યાદ રાખવું જોઈએ અને થોડાઓ તો થોડા જ હતા થોડાઓ ઉપર કાંઈ જીલમ થયો હોય તો તેની જવાબદારી અમાર માથે નથી, કાગ્યુકે અમે કાંઈ ટાગો મફત વાપર્યો નહોતો ટાગાવાળાને અમે લાડાના પેસા આપ્યા હતા અને ટાગાવાળાએ પણ કોઈ માળસ પર જીલમ કર્યો નહોતો અને થોડા પર આખૂંક ચલાવવાની કાયદાની મનાઈ નહોતી એકદરે ટાગાવાળાએ અને અમે જે કર્યું તે યોગ્ય જ હતું

માધવભાઈ કાલિદાસ પટેલ

બાળુ ક્ષિતિમોહન સેનની શિક્ષણન્યાયાધ્યાનમાળા

વ્યાખ્યાન ૫ મું

આસો વદ ૮ ગુરુ, સં ૧૯૮૨

પૂર્વે મેં કહ્યું કે ચાતુર્વર્ણ્ય એક નિત્ય કાલના સત્યને જાણવાને માટે તાત્કાલિક વ્યવસ્થા હતી, પણ તે ૨૫ નિત્યવસ્તુ ન હતી મનુષ્ય ઘણી વાર જે ઉપાય અને લક્ષ્યની વચ્ચે ગોટાળો કરે તો સાધનાનો વિષય થાય છે યુરોપમાં અનેક સમાજતત્ત્વવિદો કહે છે કે “ભારતવર્ષની ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા એ એક સુક્તિયુક્ત (reasonable) વ્યવસ્થા છે માનવ-સમાજમાં ત્રણ પ્રલયશક્તિ છે એક ધર્મગુરુઓની શક્તિ (ecclesiastic power), બીજી રાજશક્તિ અને શાસનશક્તિ (Political administration) અને ત્રીજી ધનશક્તિ (financial power) એ ત્રણ બ્યારે બિન્નબિન્ન ભાવે બિન્નબિન્ન સ્થાનમાથી કામ કરે ત્યારે કોઈ એક શક્તિ વધારે પ્રબળ બનીને જીલમ કરે નહિ. યુરોપમાં જોઈએ છીએ કે કોઈ કોઈ સમયે ધર્મ-વ્યવસ્થા રાજ્યના હાથમાં આવી હતી હેત્રી આકાંક્ષાના સમયે અને બીજે અનેક સમયે તેમ યથું હતું તે વખતે પ્રજાને દારણ દુખ હતું, કારણકે રાજશક્તિ અને ધર્મગુરુની શક્તિ બંને એકત્ર થઈને પ્રજાને વધારે પીસે છે પોપ ધર્મગુરુ હતો, કિંતુ ગોટા રાજ્ય જેવો હતો એક બાળુ

પોપ અર્થાત્ ધર્મગુરુએ રાજશાસન કરીને અને બીજા બાજુ ધર્મશાસન 'કરીને પ્રગ્નને પીસી હતી. હાલમાં ભારતવર્ષમાં રાજના હાથમાં રાજશક્તિ અને ધનશક્તિ બન્નેનું મિલન થયું છે. તેથી પ્રગ્ન વધારે પીડાય છે. શિક્ષાની વ્યવસ્થા તેના હાથમાં હોવાથી કેટલી મોટી દુર્ઘવસ્થા થઈ છે? યુરોપિયન તત્ત્વનિદો કહે છે કે આ ત્રણ શક્તિ ત્રણ સ્થાનમાં રહે' તો કોઈ એકસી અત્યંત પીડા કરી શકે નહિ. ચતુર્થ શક્તિ છે શ્રમજીવીઓની શક્તિ-શ્રદ્ધશક્તિ. એમ લાગે છે કે ભવિષ્યમાં પૃથ્વીમાં સર્વથી મોટી શક્તિ આ શ્રદ્ધશક્તિ થશે, કારણકે પૃથ્વીમાં ધર્મગુરુઓની શક્તિની પરીક્ષાનો પ્રયોગ થઈ ગયો છે. સર્વ દેશોની સમ્યક્તાના પ્રારભમાં ધર્મગુરુઓએ શાસન કર્યું છે. ધર્મશક્તિ દ્વારા પીડિત ને પ્રગ્ન હતી તેણે વિચાર્યું કે રાજના હાથમાં એ શક્તિ આપીને તે દ્વારા શાસિત થઈ અનુભવ લેવો. તેનાથી ને કલ્યાણ અકલ્યાણ થયું છે તેનો અનુભવ પણ થઈ ગયો છે. ત્યારપછી ગઈ શતાબ્દમાં વૈસ્વશક્તિનો પ્રયોગ થઈ ગયો છે, અને હવે મૂડીદારો (Capitalists) દ્વારા પ્રગ્ન કેટલી પીડાય છે તેનો અનુભવ ચતો બીજો છે. હાલમાં પ્રજાતંત્ર (democracy) ને નામે અમેરિકામાં મૂડીદારોનું રાજ્ય ચાલે છે. એ લોકોનો એટલો પ્રયેક અત્યાચાર છે કે તેમની વિરુદ્ધ માયુ ઊંચકવાની કોમની પણ શક્તિ નથી. જેમ કોઈ રામણે 'મનુદમાં અષ્ટપદી જંતુ હતો તેના લાગમાં કોઈ વસ્તુ કે પ્રાણી આવે તો તે તેના પગ વડે પીસાઈ જતું અને બચાવનો ઉપાય રહેતો નહિ, તેમ મૂડીદારો અનંતપદી દાનવ છે. એનો પ્રયેક પદ તેના નાગપાશથી એકી વખતે સમસ્ત રક્ત અને જીવનશીપણું કરે છે, એક રાજના જીવભમાં વિદ્રોહી થવું શકેલું છે, પણ હાલમાં અમેરિકાના મૂડીદારોના વિદ્રોહી થવું મુશ્કેલ છે. હાલમાં યુરોપમાં રાષ્ટ્રશક્તિ ચાલે છે, તેના પછાત નીચે એક મૂડીદારની શક્તિ ચાલે છે. વળી તેમના હાથમાં યુરોપની ધર્મગુરુઓની શક્તિ (ecclesiastical power) છે. હાલમાં સમસ્ત મંદિરો ધનશક્તિથી નિયંત્રિત છે. હાલમાં યુરોપમાં ક્રિશ્ચિયન એ મૂડીદારોની શક્તિ છે. તેનું એક કારણ એ છે કે પ્રત્યેક પ્રચારક ધર્મગુરુ તેના પગાર ખાય છે, અને તે મૂડીદાર પોતાના ધન વડે જેટલા પ્રકારના ક્રિશ્ચિયન પ્રચારો છે તેને ખરીદ કરી લે છે. તેમની દાસ ન હોય એવી કોઈપણ ધર્મવ્યવસ્થા યુરોપમાં નથી એક વાર એ દુર્ઘવસ્થાનો વિચાર ધર્મની બાબતથી ટોલ્સ્ટોયે કર્યો હતો, કિન્તુ તે મૂડીદારોની સામે ટકે એવું તેના પ્રચારનું-તે દુર્ઘવસ્થાના પ્રતિવાદ-પ્રતિકારનું સામર્થ્ય ન હતું; કારણકે ટોલ્સ્ટોય સત્યદ્રષ્ટા હતો, પણ પ્રચારક ન હતો. કિન્તુ આજ રશિયામાં સમસ્ત મૂડીદારોની વિરુદ્ધ ને પ્રયત્ન મસ્ત પ્રતિવાદ બંધાયો છે તેના આદિગુરુઓમાં ટોલ્સ્ટોય એક હતો. કોપેટકિન એક પ્રકારે પ્રતિવાદ કરે છે, ટેસ્ટોસ્કો અન્ય પ્રકારે પ્રતિવાદ કરે છે, ગોગોલ અને મેકિસમ ગોર્કી વળી અન્યલાવે કરે છે; કિન્તુ ટોલ્સ્ટોય પ્રતિવાદ કરે છે ધર્મ અને જ્ઞાનની દિશાએથી. યુરોપમાં-રશિયામાં જે પ્રતિવાદ ચાલે છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ તેઓ દાવો કરે છે કે તેઓ શ્રદ્ધશક્તિને એક પ્રયોગ કરવાનો સમય આપશે. હાલમાં મૂડીદારો તેમને કુનામ આપીને તેમાં વિદ્વ નાંખવાની ચેષ્ટા કરે છે. કેટલાક જણ તેના બોલોવિજય અને કોમ્યુનિઝમ એ પ્રમાણે ગાળો છંદે તેમાં વિદ્વ નાંખવાની ચેષ્ટા કરે છે; કારણકે ગયા મહાસુદ્ધના સમયમાં તે યુદ્ધનું પ્રધાન અંગ શબ્દવેધી બાણ-અપશબ્દથી વિદ્વ નાંખે છે. ઇંગ્લંડમાં એ શબ્દવેધી

બાણ ચક્રાવનાર સેનાપતિ હોઈ નાર્યકિલ્લ હતો, તેણે અમેરિકામાં એ બાણ ચક્રાવેલું, અને યુરોપમાં તેના શિષ્યો આજે ચલાવે છે; પણ જો એ સત્ય વાત હશે તો કોઈ અપરાધ દ્વારા તેને અટકાવી શકશે નહિ. કારણકે જર્મનીનું યુદ્ધ બંધ થયું તેના મૂળમાં શું હતું? જર્મન સૈન્યે, કહ્યું કે: “અમે કોને માટે યુદ્ધ કરીએ છીએ? અમે આટલા માટે પ્રાણ આપી શકીએ?” એમ લાગે છે, કે જર્મનીમાં, રશિયાનું સત્ય જણાઈ ગયું છે. એ પ્રકારે ઇંગ્લેન્ડમાં આજ કાલમાંના હડતાલ અને દેશોદ્દેશમાં નાના પ્રકારની હડતાલો પડે છે, તે શું છે? તે એ સાબીત કરે છે કે તમે ગમે એટલા અપરાધ વાપરી પણ તે બાબતે પ્રયોગને અટકાવી શકાશે નહિ. કારણકે આપણા તંત્રશાસ્ત્રમાં છે કે સત્ય માત્ર પારદના-પારાના જેવું છે, પારદનું નામ શિવરસ છે, કોઈ પણ વ્યક્તિ તેને મૂઠીમાં બાંધી શકે નહિ. મૂઠી જેટલી, દૃઢ વાળો-તેટલો, તે આંગળીની કોડમાંથી સરી જાય છે. સત્યને બાંધી શકે એવું સામર્થ્ય કોનું છે? ભવિષ્યમાં શદ્ધશક્તિનો પ્રયોગ થશે, તેનાથી માનવજાતિનું સંપૂર્ણ કલ્યાણ થવાનું છે એવું નથી, જેમ પૂર્વકાલના વિશ્વલિંગ પ્રયોગોમાં આંશિક ભાવે કલ્યાણ થયું છે, તેવું કલ્યાણ થશે, કારણકે પૂર્ણ સત્યના એક અંશને જો પૂર્ણ સત્યનો સંપૂર્ણ અધિકાર આપી તો તેથી એ પૂર્ણ ફલ દષ્ટ શકે નહિ. શદ્ધશક્તિના પ્રયોગથી જે કલ્યાણ-અકલ્યાણ થાય તે પછી એ ચાર શક્તિનું પરસ્પર સુસામંજસ્ય જો થાય તો કદાચ ભવિષ્યમાં કલ્યાણ થાય, પણ તે આપણે હાલ જાણી શકીએ નહિ. ભારતવર્ષમાં એ ચાર શક્તિનું સામંજસ્ય કરવાની સંભાવ્યતા પણ એ ચાર શક્તિ ધર્મશક્તિથી શાસિત થઈ ધર્મ અને જ્ઞાન પ્રધાન થયું, એ પ્રધાન થવામાં પણ કોય હતો નહિ. પરંતુ ત્યારથી તેણે જુલમ ક્યો ત્યારથી જુલમ થઈ. આપણા દેશના ધર્મશુરો આમાનિક વ્યવસ્થા તાત્કાલિક વ્યવસ્થા હતી તે, વાત જુલમ ગયા, એટલા માટે પ્રથમ જો એક મસ્ત જુલમ થઈ ગઈ તેનું, કારણ હું સ્પષ્ટ કરી સમજાવું છું, ધણી માણસો જિજ્ઞાસા કરે છે કે “યુરોપમાં આપણા જાતિભેદની જેમ વર્ગભેદ નથી?” છે, કદાચ તે કરતાં વધારે દુઃખદ કંઈ નથી પણ તેઓ જાણે છે કે એ સામાનિક વ્યવસ્થા ધર્મગત વ્યવસ્થા નથી ધર્મની પાસે જગવાનના મંદિરમાં જવાને સર્વ સમાન છે. પણ આપણે સામાનિક ભાવે એક હોઈ શકીએ. પણ આપણો જે ભેદ તે કેવળ ધર્મગત છે. એ જેની મધ્યે એક મોટો પ્રભેદ છે. શા માટે? આપણા શરીરમાં જે વૈષમ્ય હોય એટલે સમતા અર્થાત્ સ્વાસ્થ્ય જો નહિ થાય તો આપણી રક્ત ફરવાની હાર્ડપીડની ક્રિયા દ્વારા તે વૈષમ્ય ધીરે ધીરે દૂર થઈને સ્વાસ્થ્ય પ્રતિષ્ઠિત થાય છે નાહી જોઈને આપણા રક્તભ્રમણને સુસ્થ કરવાની એટલા-વૈષમ્યને દૂર કરવાની-અસ્વસ્થને સ્વસ્થ કરવાની એવાનો આપણે અનુભવ કરી શકીએ છીએ. બીજું આપણા Nervous power નું મૂલરચાન જે મસ્તકમાં છે તે મગજ જો સુસ્થ રહે તો વૈષમ્ય ધીરે ધીરે દૂર થાય અને ત્રીજું વૈષમ્ય શક્તિને દૂર કરનારી શક્તિ પરિમાકશક્તિ (digestive and eliminative system) છે. જ્યાં સુધી એ ત્રણ મગજરચાન સુદ્ધ રહે ત્યાં સુધી વૈષમ્ય રોગીના પ્રાણ સંવધે આશા તગતો નથી. પરંતુ જો તે દેખે કે પાકાસમગ્ર વિકાર થયો છે તેમજ જો દેખે કે નાડીમાં વિકાર થયો છે તેમજ ત્યારે જુઓ કે મસ્તકમાં અર્થાત્ બોધરચાનમાં વિકાર થયો છે- એ પ્રકારે એ ત્રિસન્નિપાત ત્યારે થાય ત્યારે જાણે છે કે એ રોગ હવે અસાધ્ય છે. મનુષ્ય-સમાજમાં જો અસ્વસ્થતા હોય, તેમજ મનુષ્યની નાના પ્રકારની રચેલી નાનાવિકાર

વ્યવસ્થામાં અવ્યવસ્થા હોય તો તેનો શેષ ઉપાય એ છે કે ધર્મ તેને વિશુદ્ધ કરે. એ ધર્મશુદ્ધિમાં વિપત્તિ-ભેદબુદ્ધિ આવે ત્યારે તેને કોણ શુદ્ધ કરી શકે ? જ્યારે ધર્મ જ વિદ્યુત થાય ત્યારે તેને કોણ પ્રકૃતિરચ કરી શકે ? એટલા માટે ક્રિશ્ચિયન અને મુસલમાન સમાજમાં જો નાનાવિધ વૈષમ્ય હોય તો ધર્મ તેને શુદ્ધ કર છે. પરંતુ આપણા સમાજમાં અન્ય રથેળે આમ્ય હોવા છતાં ધર્મમાં વૈષમ્ય છે, તેથી આપણને એ વિપદમાંથી કોણ બચાવશે ?

“આપન કહારી મારી આપનાર પાય,
અહ કાર કરે નૌકા કુબાસિ દરિયાય;
પરે મુને મૂખ દબિ એ રે હતભાગ,
સિરે કવિલો સર્પોધાત પામા બાધા કા થાય ?”

યુરોપના નતિભેદની સાથે આપણા નતિભેદનો આ પ્રબંધ થયો. બ્રહ્માના ચાર અંગમાંથી ચાર નતિ ઉત્પન્ન થઈ, એ સુંદર કથા છે. જે કોઈ મમાજના અંગમાં અડચણ કરવાને માટે તે બ્રહ્માના અંગમાં આધાત કરે છે. બ્રહ્મણ બ્રહ્માનું માયુ, ક્ષત્રિય તેનું ઉરસુ-આહુ, વૈશ્ય ભીરુ-જંઘા અને શૂદ્ર તેના પગ છે. હાલમાં આપણી આ એકે ભૂલ થાય છે કે પગને બાફ કરીએ છીએ, પેલું પગને બાદ કરવાથી માંયુ ખસે નહિ. કોઈ કોઈથી મોઢું નથી. આ યુક્તિસિદ્ધ (rational) વિપત્તિ યદ્યપિ તે ઉપરાંત ઐતિહાસિક વિપત્તિ પણ છે. મુખ્યત્વે બ્રહ્મણનો પુત્ર, બ્રહ્મણ, અને ક્ષત્રિયનો ક્ષત્રિય થાય, એ જન્મભગત નતિભેદની સમાજવ્યવસ્થામાં ખીજ ભૂલ છે. પણ જ્ઞાનનો અભાવ હોય, વિચારનો અભાવ હોય, ત્યાં બેસીને કોણ વિચાર કરે કે ‘જન્મભગત નતિ ચાલે ?’ કારણકે મનુષ્યમાં જે જડતા અને આજસ છે તે સદજ પથને બોલે છે. તેઓએ જોયું કે પિતાની નતિનો પુત્ર થાય તો તે સહેલુ થાય. પણ તેથી થયું એ કે કોઈ એક શક્તિ લઈને પુત્ર પિતાના ધર્મમાં જન્મ ધર્યો પણ તે પિતાની જાનિની શક્તિ નહિ, પણ અન્ય નતિની શક્તિ, અને તે અન્ય નતિની શક્તિના સ્ફુરણને ત્યાં અવકાશ હતો નહિ. બૃગુપુત્ર પરશુરામ થયો તેમણે ક્ષત્રિય થયું ઉચિત હતું. તેને તેમ કરવા નહિ દેતાં જો આચાર્ય જનાવીએ તો તે પરશુના મત્રનો ઉચ્ચાર કર્યો. વસિષ્ઠ વેદ્યાના-ઉર્વશીના પુત્ર હતા. જો તેણે કુલ-પન્થાવલમ્બન કર્યું હોત તો ઋગ્વેદનું સમ્પ્રદાય પ્રાપ્ત થાત નહિ. લોમહર્ષણ સુતારનો પુત્ર હતો જો શક્તિનો ભેદ ન હોત તો પુરાણ ક્યાંથી થાત ? પ્રતિષ્ઠિત વ્યામ ધીવરીગર્ભજાત હતા. તે જો નતિધર્મ ધારણ કરત તો અષ્ટાદશ પુરાણ, મહાભારત, ભાગવત, ગીતા એ સમસ્ત આપણે ગુમાવત. નારદ હતા દાર વેદ્યનાર કલાલ કન્યાદાસીના પુત્ર. જો તેણે કુલ-પન્થાવલમ્બન કર્યું હોત તો ભારતવર્ષમાં ભક્તિશાસ્ત્ર અપ્રતિષ્ઠિત હોત, કારણકે ભક્તિશાસ્ત્રનું મૂલ નારદપંચરાત્ર છે. એ પ્રકારે કેટલા ઋષિનાં નામ ગણાવું ? વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય હતા. મંદિતાની પછી બ્રહ્મણ થયા. તેના રચનાર મહીષાસ હતા. તેની માતા ચંદ્રી હતી-તે ચંદ્રી ગર્ભજાત હતી. જો તેઓ મર્ત્ય રીતે કુલ-પન્થાવલમ્બન કરત તો વેદથી તે પુરાણપર્યન્ત મર્ત્ય શાસ્ત્ર આપણે ગુમાવત. આપણે વિશુદ્ધ કુલજાત ઋષિઓની પાસેથી પુણ અદ્યંશે પ્રાપ્ત કર્યું છે. જ્યારે એવું હતું ત્યારે નતિભેદમાં સરલતા હતી, જરા અહ-જતા હતી અને તેથી તેઓએ ઋષિત્વ પણ પ્રાપ્ત કર્યું અને શાસ્ત્રરચના કરવા પણ શક્તિમાન થયા. સમાજે તેમને અડચણ દરી નહિ; કિન્તુ એવી અડચણ સમાજે જ્યારે કરી ત્યારે કેટલા પરિભાજમાં આપણે શાસ્ત્ર ગુમાવ્યાં છે તેનો નિર્ણય કરી શકશો ? કેટલાય

ક્ષત્રિયના ઘરમાં બ્રાહ્મણ અને કેટલાય શૂદ્રવૈશ્યના ઘરમાં બ્રાહ્મણે જન્મ ધર્યા છે, તે મર્વને વિકસિત ન થવા દઇને સમજી બહાદત્ત્યા કરી છે. તેમજ કેટલાય બ્રાહ્મણ વૈશ્ય-શૂદ્રના ઘરમાં ક્ષત્રિયને વિકસિત ન થવા દઇને રાજન્યશક્તિનો ધાત કર્યો છે અને કેટલાય બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય શૂદ્રના ઘરમાં વૈશ્યોએ જન્મ ધારણ કર્યો; પણ તેમને વિકસિત ન થવા દઇને કેટલો લક્ષ્મીધાત કર્યો છે ? ને કે પરિપૂર્ણ સ્વાર્થબુદ્ધિ દ્વારા અનેક વ્યવસાય કરીને તેઓ ધનવાન થયા છે, કિન્તુ તેમાં વૈશ્યત્વનો જે મહાન આદર્શ-સમાજને ઐશ્વર્યવાન કરવો-તેથી તેઓ વિમુખ થયા છે. જેઓ પોતાના ઘરમાં ધન રાખે છે તેમનાથી સમાજનું કલ્યાણ થાય નહિ. તેનો અપચય જે સમાજમાં હોય તે સમાજ શી રીતે ઉત્તિલાલ કરે ? અત્યાર સુધી સમાજ ટક્યો છે તે આશ્ચર્ય છે. આ ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રતિષ્ઠિત થયા પછી નારીઓનો સહજ અધિકાર ગયો છે. ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા પૂર્વે અને પછી ન્યાં સુધી કઠિન થઇ ન હતી ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓ પોતે પરણતી અને તેને અનુરૂપ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતી, તેમજ સમાજ પણ એ નારીશક્તિ દ્વારા બહુ બલ પ્રાપ્ત કરતો. સ્ત્રી મોટી ઉંમરે પરણે ત્યારે પોતાની જાતિમાં વર પત્ન કરે જ એમ નથી. બંગાળમાં એક કથા છે કે "બિજાનાની પાસે જે પગ ખસી પડે તે બિજાનામાં જ પડે એમ નથી. ક્યાં પડશે તેનો નિર્ણય થાય નહિ." એટલા માટે જે પ્રમાણમાં એ વ્યવસ્થા સુપ્રતિષ્ઠિત થતી ગઇ, તે પ્રમાણમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા કમી થવા લાગી; અને વિવાહનું વય પણ કમી થવા લાગ્યું હો મમ વત્તિ: ઇત્યાદિ મતદારા સમજી શકાય છે. સ્ત્રીને કે કન્યા મોટી ઉંમરે લગ્ન કરતી અને મોટી ઉંમર સુધી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતી. અર્ધવર્ષમાં નોંધએ છીએ કે વ્રજચર્ચેણ કન્યા યુવાન વિન્દતે । બ્રહ્મચર્યથી કન્યા યુવાનને મેળવે છે. કિન્તુ બ્રહ્મચર્યના પાલનને માટે જે યાવનની આવશ્યકતા છે તે ન હોય તો બ્રહ્મચર્ય રાખે કેવી રીતે ? એટલે વય કમી થવા લાગ્યું ગન્ધર્વવિવાહ ચાલ્યો ગયો. બ્રાહ્મવિવાહ આર્ય હતો, અને પ્રાજ્ઞપત્ય પણ આર્ય હતો, કિન્તુ હાલમાં મંગે સંગે પૈશાચ અને રાક્ષસ વિવાહ પણ ચાલે અને છે. વિવાહનો મહાન આદર્શ ચાલ્યો ગયો છે; કારણકે દ્રવ્યના બળદ્વારા જોરથી વિવાહ કરે, મિથ્યા કુલાભિમાનના બળથી વિવાહ કરે તે ચોરી અને દસ્યુતા છે. ભારતવર્ષની ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રતિષ્ઠા થયા પછી સ્ત્રીનું વય ધીરે ધીરે કમી થવા લાગ્યું તેથી સાધનાની અવસ્થા જે બ્રહ્મચર્ય તેને પણ ઊભાચુ અને તે સાધનાહીન નારીઓ, સમાજમાં શક્તિ-ગંચાર ન કરતાં ભારરૂપ થઇ પડી. જે સમાજ આટલા દિવસ સુધી એ અંગે ચાલતો તે હવે એક અંગે, એક પગે ચાલે છે અને બીજાને લકવા થયો છે. હિંદુ સમાજ હજાર હજાર વર્ષથી અત્યાર સુધી ચાલ્યો આવે છે તેથી સમજી શકાય છે કે, તેની કેટલી પ્રબલ શક્તિ છે ! તેથી મત્ત કથા કહું છું કે સમાજની એક ચક્તી રિચિતિ બકરાશગના અધિકારમાં છે. ઓસ વગેરે જાતિઓના વીરત્વને નોંધએ છીએ ત્યારે તેના મૂલમાં રહેલી નારી-પ્રેરણા જણાય છે. જગતમાં કેાઇ પણ વીરજાતિ એવી નથી કે જેના વીરત્વના મૂલમાં નારીપ્રેરણા ન હોય રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં નોંધએ છીએ કે તેના વીરત્વના મૂલમાં નારીપ્રેરણા હતી. વીરાચારી જે તાંત્રિક તે સાધનાને માટે શક્તિ ચાહે છે અને તે નારી છે. આપણા જે વિશ્વતત્ત્વ (Cosmology) ના સમસ્ત સત્યદ્રશ્ય છે તે કહે છે કે બ્રહ્મ પોતાને પુરુષ અને પ્રતિરૂપે વિભક્ત કર્યો. અને ત્યારે સૃષ્ટિનો આરભ થયો. તેમજ

સમસ્ત સત્ય શિવ અને શક્તિના યોગથી ચાલે છે. ત્યારે શિવ શક્તિથી વિયુક્ત થાય છે ત્યારે સૃષ્ટિનો પ્રલય થાય છે. પુરાણમાં એવું છે કે સ્વર્ગ દેવતાના હાથથી બ્રહ્મ થયું. દેવતાઓ બહુ ચેષ્ટાથી તેનો દૈત્યોના હાથમાંથી હિદ્દાર કરી શક્યા નહિ. તેઓ શિવ પાસે ગયા. તેઓએ જોયું કે શક્તિથી વિયુક્ત થઇને શિવ સખરૂપ હતા—અર્થાત્ શક્તિ હતી નહિ. ત્યારે શક્તિને શિવમંત્રે સંયુક્ત કરવાની તેમણે ચેષ્ટા કરી. ત્યાર પછી તપસ્યા દ્વારા શક્તિ શિવની સાથે સંયુક્ત થઇ. દેવતાઓએ કામદ્વારા શક્તિને શિવની સાથે સંયુક્ત કરવાની ચેષ્ટા કરીને ભૂલ કરી. શિવ-શક્તિ જે એટલી મોટી પ્રબલ અને વિશુદ્ધ અભિના જેવી મહાપવિત્ર છે તેમાં જે કામ આવે તો કામ ભરમ થાય. એ યોગેશ્વર પાસે કામ ઊભો રહે તો તે ભરમ થાય. એટલા માટે ત્યારે કામ ભરમ થયો ત્યારે દીર્ઘ તપસ્યાદ્વારા શક્તિ શિવની સાથે મળી અને ત્યારે કુમારમંભવ થયો. તે કુમાર હતો શક્તિ-ધર. તેણે સમસ્ત સ્વર્ગરાજ્યનો હિદ્દાર કર્યો. ભારતવર્ષમાં જે સમસ્ત દુઃખ છે તેનું કારણ એ છે કે સમસ્ત શિવ મૃત, શક્તિહીન છે. તેમની જે શક્તિ તેને સાધનાનો સમય મળતો નથી. જેમ શિવે મૃત સતીનો દેહ લઇને પ્રથમકર તાંડવનૃત્ય-પ્રલયતાંડવલીલા કરી હતી તેમ હાલ ભારતવર્ષના શિવો કાષ્ટ કામ કરવાને ચાહે છે તો તે કામ ન થતાં પ્રલય થાય છે. શિવશક્તિ સિવાય તાંડવ અમંભવ છે, શક્તિવિના શિવ હલનચલન કરી શકે નહિ. ભગવાન શંકરાચાર્ય શક્તિ ન હતા. ને પ્લહવીર હતા. તેમણે આનન્દલહરીની પ્રથમ પંક્તિમાં લખ્યું છે કે

શિષઃ શક્ત્યાયુક્તો યદિ પ્રયતિ શક્તઃ પ્રમચિતું

ન ચેદેવં દેષો ન જ્ઞહુ કુશલઃ સ્પન્દિતુમપિ ।

આજ ભારતવર્ષની શક્તિને ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થાની રક્ષાને માટે કમશઃ તેનું વય કમી કરી, સાધનાહીન કરી, ધીરે ધીરે આપણે સમ્યક્ રૂપે (successfully) મારી નાખી છે. અને એ મૃત શક્તિની પાસે મુમુર્ષુ શિવ બેઠા છે. આવા દેશમાં ક્યા કલ્યાણની, ક્યા નવયુગની સૃષ્ટિ થઇ શકે ?

અક્ષરના મરોડ પર અજણે યતી અક્ષરમાંથી, જુદી જુદી લિપિઓનો ઉદ્ભવ હોય એમ જણાય છે. એવા પ્રસિદ્ધ લેખક અને તેના શિષ્યોના હસ્તાક્ષરો, આખા પ્રાંતમાં પ્રસરી જવાથી, ત્યાં એના જ મરોડનો પ્રચાર ચાલુ છે, અને છેવટે એ લિપિનું સ્વરૂપ પકડે છે.

એ-વધુ દૃષ્ટાંતોથી આ બાબતને સ્પષ્ટ કરી આગળ ચાલું :

બાળબોધ અને ગૂજરાતી લિપિમાં કાનાને ઉપરથી નીચે કાઢવાની એક સામાન્ય પદ્ધતિથી એ લિપિને ફાલના આકારો મળ્યા છે એમ કહી શકાય. આ બન્ને લિપિની સમાનતા ધરાવે.

પણ બાળબોધ લખનારાઓમાં પોતાના અક્ષરોને ખૂણાદાર કરવાની, અને ગૂજરાતી-ઓમાં અક્ષરોને ગોળાશ આપવાની સાધારણ ટેવ છે. દાખલા તરીકે, સરખાવો—**ચ** ચ, ટ ટ, ઢ ઢ, ઘ ઘ, ઘ ઘ.

આથી જલદું, બગાળી અને મોડીમાં કાનાને નીચેથી ઉપર લઇ જવાની સાધારણ પદ્ધતિ છે, અને તે એ બન્ને લિપિઓની સમાનતા છે; પણ બાળબોધ લખનારાઓની જેમ બગાળીઓ પણ ખૂણા સ્પષ્ટ કરવાના હોશિલા જણાય છે, અને મોડી લલિયાઓને ગૂજરાતીઓની જેમ ગોળાશ પસંદ છે દાખલા તરીકે, ચિત્રાંક ૧ માં બગાળી અને મોડીના નીચેના અક્ષરો તપાસો : ખ, થ, દ, ધ, જ ઇત્યાદિ.

આ જરા આશ્ચર્યકારક છે ખરું. કારણ, બાળબોધ અને મોડી બન્ને મદારાટ્ટની લિપિઓ છે, અને દરેક જાણુ બન્ને છૂટથી લખે છે. છતાં, બાળબોધ લખતી વખતે તેઓ ખૂણા પાડવાનો સ્વભાવ બતાવે અને મોડી લખતી વખતે ગોળાશ લાવે એ વિચિત્ર છે. જાણે કોઈ ગૂજરાતમાં વસેલા બગાળીએ મદારાટ્ટમાં જઈ મોડીનો પ્રચાર કર્યો હોય એવું લાગે.^૧

જેર. ગમે તેમ પણ જુદી જુદી લિપિઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. છતાં, હવે તો એની આકૃતિઓ અત્યંત સ્થિર થઇ ગઇ છે, અને એમાં ફેરફાર પડતો નથી એમ માનવાનું નથી. મુદ્રણકળાએ અને ખાસ કરીને બીજાથી છાપવાની કળાએ પણ લેખનકળામાં પુષ્કળ ફરક પાડ્યો છે અને પાડતી રહે છે. શાળાઓનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો, કોપી-ખૂંટો, લોકપ્રિય વર્તમાનપત્રો વગેરે જેવા મરોડનો ઉપયોગ શરૂ કરે તેવા મરોડ ધોમે ધોમે લખવામાં પ્રચાર પામે છે, અને થોડે વર્ષે એ આકૃતિઓ સ્થિર બની જાય છે. હમણાં હમણાંમાં જ 'નવજીવને' પ્રચલિત કરેલો 'રૂ' આનું એક દૃષ્ટાંત છે. ૨-૪ વર્ષ પર લાગે જ કોઇ એને આ રીતે લખતા. 'રૂ' એ જ એક રીત હતી. કેટલાંક છાપખાનાં-ઓએ 'લુ' અને 'નૂ' ને બદલે 'જુ' અને 'નુ' નો પ્રચાર શરૂ કર્યો છે, અને તેની પણ લેખકો પર અસર પડે છે. બીજાંથી છાપાયેલા સૌથી પહેલા પુસ્તકના અક્ષરોને આજે છાપાયેલા કોઇ પુસ્તકના અક્ષરો સાથે સરખાવીએ, તો મરોડમાં ધજો ફરક પડેલો માલુમ પડ્યા વિના નહિ રહે.

પણ, આ તો મેં નાના ફેરફાર કહ્યા. ગૂજરાતી લિપિ વાસ્તવિક રીતે દેવનાગરીથી બહુ જુદી ન હોવા છતાં આજે એ જે જુદા જેવી લાગે છે તેનું કારણ બીજાંથી છાપવાની

૧. દેવગિરિના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હિમાદ્રિ ધંતે શ્રી લિપિનો પ્રચાર કર્યો એમ મદારાટ્ટો વિદ્વાનો માને છે. એ વિષે મારે કંઈ કહેવાનું નથી. ઉપર તે એક 'જલુ કે' ની જ કલ્પના કરી છે.

કળાએ કરેલો સુધારો છે એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. માયાની લીટી દોર્ધા વિના લખવાની પદ્ધતિ ગૂજરાતમાં છેલ્લી પેઢીમાં જ અસ્તિત્વમાં આવી છે, એ વાત ઘણાઓના ધ્યાન બહાર ગયેલી લાગે છે. શિક્ષાછાપના જમાના સુધો માયાની લીટી અક્ષરનું અનિવાર્ય અંગ છે એવી સમજૂતી બીજા પ્રાંતોની જેમ ગૂજરાતમાંયે હતી, હજુએ નાણું લખનારા મહેતાજીઓ દરેક નોંધ શરૂ કરતી વખતે ક્રમમાં ક્રમ પહેલી લાઇન માટે તો લીટી તાણવાનું ચૂકતા નથી. વીસેક વર્ષ પહેલાં તો કાગળ-પત્ર, દસ્તાવેજ વગેરે બધું લખાણ, લીટી દોરેલા કાગળ હોય તો ચે માયાની લીટી ખેંચ્યા વિના તેઓ કરતા નહિ. એ ટેવ હવે ઘટતી જાય છે, છતાં એને ચીવટપણે વળગી રહેલા હજુ મળી આવે ખરા.

શિક્ષા પર છપાયેલાં ગૂજરાતી પત્રો અને પુસ્તકોમાં આ માયાની લીટી જળવાઈ રહેલી છે. પછી આવ્યો બીખાનો જમાનો. ગૂજરાતી બીખાના પહેલા પ્રયોજકને એ લીટીને તિલાંજલિ આપી દેવાનું સૂઝ્યું. લીટીના આ લેખથી ગૂજરાતી જાણે તદ્દન જુદી જ લિપિ હોય એવો ભાસ કરાવ્યો છે. પણ, મારા મત પ્રમાણે એથી લખવા, વાંચવા તેમજ છાપવામાં ઘણી સગવડ વધી ગઈ. લીટીવાળા ગૂજરાતી અક્ષરોને પણ પહેલાં મોતીના દાણાની ઉપમા અપાતી. એ ઉપમા હવે પહેલાંથીએ વધારે યથાર્થ ધ્યેયેલી છે. છાપવામાં વિશેષ નોંધવા જેવી સગવડ તો એ છે કે ઉપરની લીટીની જગાડથી રોકાતો ભાગ છૂટો ધવાથી ગૂજરાતી અક્ષર એ જ માપના બાળબોધ અક્ષર કરતાં મોટો બને છે. દાખલા તરીકે, સ્ત્રોત્ર પાછકામાં છાપેલી નીચેની એ લીટીઓ સરખાવો :

एतत् ए ज परमेश्वर छे—एतत् એ જ પરમેશ્વર છે.

મને લાગે છે કે દેવનાગરી તથા બંગાળીના (?)* પહેલા ટાઇપ પાઠનારને પણ જો એમ સ્ફૂટી ગયું હોત કે માયાની લીટી એ અક્ષરનું અનિવાર્ય અંગ નથી, પણ લેખનની વ્યવસ્થા સાચવવા દરેક રેખાલેખન (writing) જ છે, અને તૈયાર રેખાંકિત કાગળ પર અથવા છાપવામાં એની જરૂર નથી, તો નાગરી કે બંગાળીનું સ્વરૂપ ગૂજરાતી કરતાં બહુ ભિન્ન પ્રકારનું ન હોત.

માયાની લીટી અક્ષરનું અનિવાર્ય અંગ છે એમ સગવડવામાં લેખકોની ટેવ પણ કારણ બની હશે. ગૂજરાતી અને મોડી લખનારાઓ કાગળની પહેળાઈ જેટલી સંગમ લીટી પહેલાં દોરીને પછી લખવા માટે છે, આથી એ લીટી વ્યવસ્થા માટે જ છે એમ સૂઝવામાં મુશ્કેલી નથી આવતી. પણ દેવનાગરી કે બંગાળીના લેખકોને અક્ષરે અક્ષરે માનું ખેંચતા જવાની અને લખતા જવાની, અથવા, એથી ચે આગળ વધી, પહેલો અક્ષર કાઢી તે પછી માનું ખેંચવાની ટેવ હોવાથી, લીટી અક્ષરનો જ ભાગ છે એવો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ટેવ નિરપવાદ નથી. પહેલી આખી લીટી દોરી, પછી આગબોધ અક્ષર કાઢનારા પણ મારા જોવામાં આવ્યા છે. ચિત્રાંક રમાં આના નમૂના આપ્યા છે.

* બંગાળી વિશે પ્રશ્નચિહ્ન મૂકે છું, કારણ એ લિપિ સાથે મારો પરિચય એછો છે. બંગાળમાં ૧ અને જ, ય અને જ, બ અને ન વચ્ચે માત્ર માયાની લીટીનો જ ભેદ છે. મારા આ લેખની બંગાળી લિપિનો બાળવત્તા દુર્બલ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક નથી કહી શકેતા, એ લિપિ બીજી જ, ત્રણ લિપિઓથી કેટલી બાળવત્તા ધણી જુદી પડી ગયેલી માલૂમ પડે છે.

એમ જણાય છે. ચિત્રાંક ૧ પરથી જણાઇ આવશે કે ‘ખ’ એ ષ કે રને કલમ લેવાકયા વિના લખવાની રીતમાંથી બન્યો છે, અને જ એ કષ (જ) નું રૂપાન્તર છે. હવે ષ ની આકૃતિ સર્વે લિપિઓમાં સરખી જ હોવાથી, એને એ જ વર્ણ માટે રાખવી ધટે. તેથી જ અને ખ વચ્ચે પસંદગી કરવાની રહી. ઉપરની લીટી કાઢી નાખવાથી જ એ બ્રમકારક સંતા થાય, તેથી કાં તો એની લેખનપદ્ધતિમાં થોડો ફેરફાર કરવો જોઈએ, અથવા ‘ખ’ ને સ્વીકારવો જોઈએ. જ ના ર અને વ એ બે ભાગીને ચિત્રાંક ૧માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે એકબીજા સાથે જોડીને લખવાથી ર અને વ થી એને જુદો પાડી શકાય; પણ હાથેથી લખવામાં બેદરકારીથી લખનારા એવી કાળજી લાગે જ રાખે, અને ઉપરાંત કલમ ઉપાડ્યા વિના એ અક્ષર લખવો શક્ય ન થાય. આથી ‘ખ’ ને મળતી આકૃતિને જ સ્વીકારી લેવી ઇષ્ટ છે, એમ મને લાગે છે. કાનાને નીચેથી ઉપર કાઢવાના ભેદ સિવાય, બીજી રીતે બંગાળી અને મોડી આકૃતિને એ આકૃતિ મળતી પણ આવે છે, અને ઘણા મોડી લેખકો તો વિકલ્પે બરાબર ગૂજરાતીના જેવો જ જ કાઢે છે, એ ગૂજરાતી આકૃતિની તરફેણમાં કારણ છે. છતાં આ બાબતોમાં કેવળ તર્ક કરતાં રુચિભેદ અને મતભેદનું બળ પણ ઘણું હોય છે. અને તેથી તરતમાં જ અને આ ની જેમ બંને આકૃતિઓનો વિકલ્પ રાખવા હું સમ્મતું. સમય જતાં એમાંની જે આકૃતિ વધારે લોકપ્રિય થાય તે કાયમનું સ્થાન મેળવી લે.

છ, ળ—જ ની ઉપર જે નાનકડી સીધી લીટી છે, તેનું પ્રયોજન એને માથાની લીટી સાથે જોડવાનું છે. માથાની લીટી કાઢી નાખીએ તો એ લીટીનીએ જરૂર રહેતી નથી. તો પછી, બીજા અક્ષરો સાથે ઉચ્ચાઇ-પહોળાઇ ઇત્યાદિની સમાનતા સાચવવા માટે ‘ળ’ એ વધારે અનુકૂળ આકૃતિ લાગે છે. સામાન્ય રીતે કાનાયુક્ત અક્ષરો વધારે સગવડવાળા છે, એમ સર્વત્ર અનુભવ છે. કાનો છેવટે આવે જ એ માટે તો મોડીમાં ક નો આકાર જ એવો બદલ્યો છે કે એ મૂળ દેવનાગરીમાંથી બળેલો છે એમ વર્તવું પણ મુશ્કેલ થાય.

ઙ, ઞ, ણ, ટ વગર ઙ, ઞ, ણ—જ ની જેમ આ અક્ષરોની પણ ઉપરની સીધી લીટીનું પ્રયોજન માથાની લીટી સાથે જોડવાનું છે. જે માથાની લીટી કાઢી નાખીએ તો આ લીટી પણ કાઢી નાખવી કે રહેવા જ દેવી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. શરૂઆતમાં રહેવા દેવામાં આવે તો જે ગૂજરાતી અને મોડીની જેમ લખવામાં એનો ધીમે ધીમે લોપ જ થવાનો એમ નિશ્ચિત લાગે છે. બીજા બાબૂથી એ લીટીને કાઢી નાખવાથી અક્ષરની બાકીની આકૃતિ માટે વધારે જગ્યા મળે છે, અને તેથી એ જ માપમાં વધારે મોટો અક્ષર લખી શકાય છે. આથી એ લીટી કાઢી નાખવી વધારે ઇષ્ટ જણાય છે.

પણ એ લીટીને કાઢી નાખવાનો નિર્ણય કરીએ તો જ અને જ નો જરા વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

જ—બાળબોધમાં જે રીતે જ લખાય છે, તે રીતે એ જણે ઉપરની લીટી હોય એવો ભાસ થાય છે. પરંતુ નાગરી, બંગાળી અને ગૂજરાતીમાં એ કાનાનું સ્વરૂપ પકડે છે, એટલે એ ‘લ’ ના જેવો જ રહે એ ઇષ્ટ જણાય. પછી એની મુક્તિ આકૃતિમાં એ કાનાનો નીચેનો ભાગ અંદરથી વાળી લેવામાં આવે તો એ માત્ર રુચિનો જ પ્રશ્ન રહે; અને એ રીતે કદાચ બધા જ કાના જેમ ગૂજરાતીમાં બહારની બાબૂ વાળવામાં આવે છે તેમ અંદરની બાબૂ વાળી શકાય. પણ એ બે આકૃતિઓમાં એટલો નજીવો ભેદ છે કે બંને વિકલ્પે પણ ચાલી શકે.

પણ, નાગરી અને તત્ત્વન્ય લિપિઓમાં બીજા પણ કેટલાક સુધારા કરવાની જરૂર સર્વત્ર જણાયેલી છે. અને એ દષ્ટિએ થોડાક વિચાર કરવો અચોક્કસ નહિ થાય. અસખત, આ વિભાગની સૂચનાઓ સર્વમાન્ય યથા ન શકે એવો મતલબ છે; એ વિચારવા જેવી લાગે અને તે ઉપરથી બીજી સ્વીકારવા જેવી સૂચનાઓ મળે તોપણ તે ઠીક જ યશે. મારી સૂચનાઓ હું આગ્રહપૂર્વક રજૂ કરતો નથી.

લિપિનો આજે ત્રણ રીતે ઉપયોગ થાય છે: લખવામાં, જાપવામાં અને ટાઇપરાઇટિંગમાં. જાપવામાં જે આકૃતિઓ નક્કી કરી હોય તે સામાન્ય રીતે અક્ષરોનો આદર્શ નમૂનો બને છે. હવે, મુદ્રણના બીજાં બનાવવામાં અને ટાઇપરાઇટિંગનાં બીજાં બનાવવામાં એક બેદ મહત્વનો થાય છે. મુદ્રણનું બીજું જેમ શોભે તેમ આકૃતિ વસ્તુ પહોળું કરી શકાય છે. એમાં, સામાન્યતઃ, ઉચ્ચાઇ પ્રત્યે જ લક્ષ આપવાનું હોય છે. ટાઇપરાઇટરમાં અક્ષરની પહોળાઇનું માપ પણ સાચવવાનું હોય છે. ટાઇપરાઇટરમાં એક ટાઇપ પડે કે તરત જ નિશ્ચિત જગ્યા છોટે છે, અને ત્યારપછી બીજો ટાઇપ એટલી જ જગ્યામાં પડે છે. આથી, જો એક ટાઇપ બહુ પહોળો હોય અને બીજો બહુ સાંકડો હોય તો બે અક્ષરો વચ્ચેનું અંતર બરાબર મચવાનું નથી, અને દેખાવ બહુ શોભતો નથી. નાગરી, ગૂજરાતી વગેરે ટાઇપરાઇટર પરનાં લખાણ બહુ સુષ્ક નથી લાગતાં, તેનું કારણ કેટલાક સાંકડા અક્ષરોને બહુ પહોળા કરી નાખેલા હોય છે, અને કેટલાક પહોળા અક્ષરોને બહુ ઠાંસીને ઢાળ્યા હોય છે.

દસ્તલેખન અને મુદ્રણમાં એક ફેર એ પડે છે કે કલમ ઉપાડ્યા વિના અક્ષરોના ઘાટ ઘડેલા છે એવી રીતે મુદ્રણનાં બીજાંને તૈયાર કરવાની જરૂર પડતી નથી. એમાં એક જ અક્ષરની આકૃતિ તૈયાર કરવા માટે ત્રણ કે ચાર વાર કલમ ઉપાડવી પડી હોય તો યે ચાલે; જેમકે, બ. માં. પણ, દસ્તલેખનમાં લખનાર બનતાં સુધી કલમ ઉપાડવા ઇચ્છતો જ નથી. એ અનિચ્છામાંથી જ અંગ્રેજ લેખનલિપિ અને મોડી લિપિઓનો પદ્ધતિપૂર્વક પ્રચાર થયો છે. અને દરેક લિપિના એવા જોડેલા અક્ષરો અને શબ્દો લખનારા હોય છે જ.

આ ટેવ રહેવાની જ, એ લિપિના સુધારકે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. અને તેથી, કલમ ઉપાડ્યા વિના લખવાથી પોતે સચવેલા અક્ષરો-કૃતિઓનો ઘાટ કેવો બદલાશે, અને એમ લખવાની કેટલી અનુકૂળતા થશે, એનો એણે ખ્યાલ કરી લેવો જોઈએ. જો એનો બરાબર ખ્યાલ ન કરવામાં આવ્યો હોય તો એવું બને છે કે જે અક્ષરો જાપવામાં તરત જ ભિન્ન પડી જાય, તે લખવામાં એક જેવા યથા જાય છે. બંગાળી તથા મોડીમાં એવા ઘણા અક્ષરો છે: ઉલ્લહરશ્ચુ તરોઈ, બંગાળીમાં જ, ગ, ઘ, ઙ, ઘ; મોડીમાં જ, ન; ક, લ; ઘ, દ, ઢ; જ, ઘ, ઇત્યાદિ. આ સાવ અશક્ય થાય એમ કદાચ ન બને, છતાં એ વિષે સાવચેતી લેવી ઘટે છે.

આ બાબતો ધ્યાનમાં રાખી હું કેટલીક સૂચનાઓ કરું છું. એ બધી સૂચનાઓ આજે સ્વીકારવા જતાં નથી જ લિપિ કરવા જેવું લાગતો એનો મને ખ્યાલ છે; અને તેથી એ સૂચનાઓના હું તરત સ્વીકારી શકાય એવી, અને કાલાન્તરે સ્વીકારવા જેવી, એવા બે ભાગ પાડું છું.

(૧) કાનો—નાગરી લિપિઓના ઘણાખરા અક્ષરો કાનાવાળા હોય છે એ બધીની વાત છે. એ કાનો અક્ષરને છોડે આવે છે, અને જોડાક્ષરમાં એનો લોપ થાય છે. મોડી

સિપિના પ્રવર્તકે એ કાનો હમેશાં છેડે જ આવે એ માટે આગ્રહ રાખ્યો છે, અને તેથી કાના જેવો દેખાતો, પરંતુ, ખરુ પૂછતાં, સ્વસ્તિકના જ લાગ તરીકે ચેતવેલો, વચ્ચેનો લીટો, જાણે કાનો જ હોય તેમ, એણે આકૃતિમાં ફેર કરીને છેડે આપ્યો છે. મુદ્રણકળા, ખાસ કરીને ટાઇપરાઇટિંગની કળા નહોતી ત્યારે આ જ સારામાં મારી રીત ગણાય.

પણ હવે એથી કીકરું કરવાની જરૂર છે. એટલે કે, બધા જ અક્ષરોના કાના સાવ છેડે નહિ, પણ કિંચિત્ ડાબી બાજુએ ખસેડવા ઘટે છે. (જુઓ ચિત્રાંક ૫ વિભાગ ૨ અને ૩ ની પહેલી પંક્તિમાં આપેલા નમૂના)

આમ કાનાને જરા ડાબી બાજુએ ખસેડવાથી મોટા લાભ એ થાય કે, જોડાક્ષર માટે એ કાનાનો લોપ કરીએ તો એ આખા અક્ષરની પહોળાઇ ઘટે નહિ.

આટલી સુધારણા ટાઇપરાઇટિંગમાં કેટલી બધી મહત્ત્વની અને સગવડભરી થાય, અને તેથી ટાઇપરાઇટિંગના અક્ષરોના થાટ પૂરા અક્ષર અને જોડાક્ષર બન્નેમાં કેવા સરખા આવી શકે તે સહેજે લક્ષમાં આવે એમ છે. (આમાં થોડીક સગવડ વધારવા ખાતર મેં જ, જ, અને જ માં થોડો ફેરફાર કર્યો છે, તે વાચકને ચિત્રાંક ૪ માં જેવા વિનંતિ કરું છું; એથી હાલનો જ, જ અને છે, અને ' જુ ' નો ' ગ ' જેવો ભાગ જ જેવો જ થાય છે; તથા જ ને લિલ પાડવા એમાં એક લીટી ઉમેર્યો છે.)

ઉપર પ્રમાણે કાનાને ડાબી બાજુએ ખસેડતાં દસ્તલેખનમાં એનું સ્વરૂપ કેવું ઘટ શકે તેના નમૂના ચિત્રાંક ૪ ની બીજી પંક્તિઓમાં આપેલા છે. સ્વિ પ્રમાણે એમાં એકાદ કે વધારે સ્વરૂપોને મુદ્રણમાં જે દાખલ કરી શકાય.

(૨) બારાખડીનાં ચિહ્નો—બીજી સચના બારાખડીનાં પ્રચલિત ચિહ્નોમાં ફેરફાર કરવા માટેની છે, અને તે ઉપરથી આખી વર્ણમાલામાં જ મંગલી શક્તા ફેરફારનો વિચાર કરવાનો છે.

બારાખડીના પ્રચલિત ચિહ્નોમાં નીચેના દોષો છે: (આ બધા વિચારમાં મેં બંગાળી સિપિનો વિચાર બાજુએ રાખ્યો છે, કારણ કે એનો મને પરિચય નથી.)

૧. બારાખડીનાં ચિહ્નો આધારણ રીતે અક્ષર માથે જોડાઇને અને અક્ષરની નીચે અથવા ઉપર બીજી રીતે લખાતાં હોવાથી, છાપવામાં એના ઉપર તથા નીચેના ભાગો તરી બીજા છે અને તેથી ઘણી અસુધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે;

૨. એને માટે કેટલીક વાર તો ખાખ ટાઇપ જ બનાવવા પડે છે;

૩. ટાઇપરાઇટિંગમાં એને માટે યંગી (Young-Joy) ની ચેતના કરવી પડે છે, અને તે ઋષ વધારવામાં અત્યંત અંતગમ્ય થાય છે એટલું જ નહિ, પણ એનો ઉપયોગ દસ્તલેખનની ટેવ કરતાં ડાબી રીતે કરવો પડે છે; એટલે કે પહેલા અક્ષર અને પછી કાનો, માત્ર, વરકું, અનુવાદ, (ગે) છત્વાદિ ચિહ્નો કાઢવાને બદલે, પહેલાં ચિહ્નોની કળ વાપરી પછી અક્ષરની કળ દખાવવી પડે છે;

૪. એની પહોળાઈ અક્ષરોના જેટલી ન રાખી શકાય તો ટાઇપરાઇટરના લખાણનો દેખાવ શોભતો નથી.

આથી, એ ચિહ્નોમાં એવા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે કે તે અક્ષરની ઉપર અથવા નીચે નહિ, પણ બાજુ પર આવે એમ લખી શકાય, એની પહોળાઈ અક્ષરના જેટલી જ થાય છતાં કાંઈક વિશેષતાને લીધે મિદ છે એમ આંખને પરખાઈ આવે, અક્ષરોની મામાન્ય અપોદાથી થોડાં ઘણાં ઊંચાં નીચાં બીજાં તે જે જરૂરનાં કારણ ન રહે (જેમ અંગ્રેજીમાં

f, l, t, g, વગેરે અક્ષરો વિશે છે), અને હસ્તલેખનમાં સહેલાઈથી અક્ષર સાથે જોડી પણ દઇ શકાય.

આ હેતુથી મેં ચિત્રાંક ૪માં પ્રચલિત ચિહ્નોમાં ફેરફાર કરી, જરા જુદાં મતનાં ચિહ્નો મૂક્યાં છે. એ વિશે મુદ્રણવિદ્યાના પ્રવીણ લોકો વધારે વિચાર કરી શકે, અને એમાં વધારે સુધારા સૂચવી શકે. મેં મૂલ્યવેર્ણાં ચિહ્નોની ખાસિયતો જણાવીને જુદાં અટકોશ:

૧. ચિહ્નોના આવા સુધારાથી મુદ્રણકામ સહેલું થશે એમ હું માનું છું;

૨. ટાઇપરાઇટરમાં એથી મૂંઝી કળની જરૂરિયાત નહિ રહે; રહે તો, કદાચ એકાદ-બેની જ;

૩. એમાં કાનાના ચિહ્નમાં જે ફેરફાર મૂક્યા છે તેવો કાનો કાઢવામાં આવે તો તે મામાન્ય અક્ષરના જેટલી જ ટાઇપરાઇટરમાં જગ્યા રોકી શકે;

૪. આ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે તો બદ, ભાદ, ભાડ, બદ, જેવા મંયુકન સ્વરો-વાળા અગ્રેજ અક્ષરોના બરાબર ઉચ્ચાર દર્શાવવા ચિત્રાંક ૪ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ચોખ્ખા કરી શકાય.

આનો એક ગેરફાયદો જણાવી શકાય એમ છે. તે એ કે જગ્યા વધારે રોકાય; ઉપર અને નીચે આવતાં ચિહ્નો બાજુ પર કાઢવાથી જે અક્ષરની જગ્યા રોકાય, એટલે મુદ્રકોને ફાયદો થાય અને છપાવનારાને નુકસાન થાય. સરાસરી લીટી દાંડ ૨ રાખે, અથવા પાના દાંડ ત્રણેક લીટી ચોઠી છપાય.

(૩) રેફ અને મુક્ત ૨—જે કારણસર ખારખડીનાં ચિહ્નોમાં ફેરફાર કરવો આવશ્યક જણાય છે, તે જ કારણસર જોડાક્ષરમાં માથા ઉપર ચડાવવાના રેફ (°) ને બદલે છાત્યો, પહેલ્યો, છત્યાદિમાં જેવું રકારનું ચિહ્ન કરવામાં આવે છે, તેવું ચિહ્ન હંમેશાં જ રાખ્યું હોય તો ઠીક. એ ચિહ્નો ઉપયોગ હાલ હાલમા જ ગંધ પડ્યા લાગ્યો છે, તેને ફરીથી ચાલુ કરવો અયોગ્ય નહિ થાય.

પશુ, પ્ર, ધ, દ્ર ધ્ર, ઇઠ માં જે પાછળ રકાર જોડવાનો આવે છે તેનો નિર્ણય મહેલો નથી. વ, જ, જડ, જર અથવા જર એમ કપ્પી શકાય ખરું, અથવા ચિત્રાંક ૪ માં જણાવ્યા મુજબ એ જોડી શકાય ખરું, અને સાદી નાનકડી લીટીમાં ર કેમ આવ્યો છે તેનું એમાં સૂચન થાય છે ખરું, પણ આપણે એ નાનકડી લીટીથી એટલા બધા ટેવાઇ ગયા છીએ, કે નિદાન આપણી આજની આખને બીજી આકૃતિ ગમે એમ નથી. આથી, નિદાન ચિકલ્પે, જૂની રીત પણ રાખવી પડે એમ લાગે છે. અપવાદરૂપે ટાઇપરાઇટરમાં જે એક-બે મૂંઝી કળ રાખવો પડે, તેમાં રેફ, રકાર, ડ, ઢ છત્યાદિ અક્ષરો નીચે દિંદીમાં કાઢવામાં આવતું ટપકું (વિન્દી), કદાચિત્ત અનુસ્વાર (નિદાન અરકૂટ અનુનાસિક માટે), અક્ષરોનો લોપ દર્શાવનાર 'ખોડા' નું (૨) ચિહ્ન, જોડાક્ષરમાં જે અક્ષરને જોડી દેવા માટે એક નાનકડી લીટી, છત્યાદિનો સમાવેશ કરવો પડે.

આ પ્રમાણે મારી સૂચનાઓ છે. એમાં સુધારાવધારાને અવકાશ છે. એ સૂચનાનુસાર લખેલાં વાગ્યો કેવાં લાગે તેનો નમૂનો ચિત્રાંક ૫ માં દર્શાવ્યો છે. ચિત્રમાં અક્ષરો સારા ન લાગે એમ સંભવિત છે; કારણ જે મારા વિષય નહિ તે કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. પરિચ્છેદ ૨ માં દર્શાવ્યા તેટલા સુધારા તરતમાં જ દાખલ થઈ શકે એમ મારો મત છે; ખાકોના સમય લે તોપણ દરકત નહિ.

મુદ્રકો આનો વિચાર કરે એમ ઇચ્છું છું.

કિશોરલાલ ઘ, મરાઠવાલા

સ્વ. શંકર દત્તાત્રેય પાઠકને

તે આજ મૂંગી
સ્વરહોન મૂંગી
વિરક્ત વાયોલિન આજ તારી
પડી અદા, પાઠક! એ સતારી,
ને સાજ સુતો સપજો પડ્યો આ,
સંગીતના મધુર એ પડખે થોભ્યા. ૧

રે, આજ મૂંગી,
સ્વરહોન મૂંગી,
વિરક્ત સંગીતસભા પડી હા,
છાયા અહીં મૃત્યુતણી ખડી હા,
જે પ્રેરનારો કર આંગળીને
તે અમિને કર પડ્યો જ બળી બળીને. ૨

રે, આજ મૂંગી,
સ્વરહોન મૂંગી,
તે ધૂન સંગીત તણી ઊઠે હા,
તે રાગ સૂણા પ્રજ્વળી ઊઠે હા,
ભાર્યો ઉરે મેં તવ જે હૃતાશ,
તે મૃત્યુધૂક જગતે કરતી પ્રકાશ. ૩

એ ગીતધારા,
સંગીતધારા,
પ્રચંડ વહેતી તવ કંઠથી જે,
ને આંગળી રાગહરે ગુંથી જે,
એ મિષ્ટ ને ભદ્ર, પ્રસન્ન ગાણાં,
જાગ્યાં સુષુત પ્રિય પાઠક કંઠ વ્હાણાં. ૪

એ ગીતધારા,
તારા ડુવારા,
સંગીતના તે તાપના પ્રવાહો,
એ રાગિણી કંઠ તણા વિવાહો,
આ દુષ્ક લોકે ભજવી ગયો તું,
સૂકું ધરાતલ રસાર્દ કરી ગયો તું. ૫

એ ગીતધારા,
રસપૂર્ણધારા,
સરસ્વતી તથુરથી ગ્રહી જે,
ને કાષ્ટદેહે પલ્લ મંત્રહી તે,
ગૂંચ્યો ઘણું જીવનતથુરો એ,
ને બાકી રાગ શીખવા જ ગયો પુરો એ. ૬

મંગીત થંભ્યાં,
તવ વાદ્ય જંખ્યાં,
ઝખ્યાં હશે ધામ મળ્યાં તને તો,
ડંખ્યાં મટે ગીત ક્યમે મને તો ?
સંગીતનાં આતક આ રહે ભાં,
પ્રેમીઉરે મરણધા વસમે પડે હા. ૭

રે, ગીત થંભે,
પલ્લ કોણ નંખે ?
ઝકાર વીણા કરતી ભલે ના,
હવે ન જોઈ સ્વર તો ભલે ના,
અમર્તનું મર્ત ચએત ગાણું,
છાને અમર્ત મઢી લીન થયું જ ગાણું. ૮

પ્હેલાં હતું ના,
હમણાં ચતું ના,
એ ગીત ક્યાંથી પ્રગટ્યું ન જાણુ,
એ પ્રેરણા જીવનની શું માનું ?
અનંતનું ગીત અગમ્ય ન્યાડુ,
ગાઈ ગયું ધકિ, પાઠક! ગીત તારું. ૯
મુન્દરમ

કામદાર કમિશનની ભલામણો.

૧

કામદાર કમિશનના હેવાલની સમાલોચના કર્યા બાદ આપણે હવે ભલામણોની ચર્ચામાં ભિતરી શકીએ એવી સ્થિતિમાં છીએ. આ હેવાલે મજૂરોની દશાનું જે ચિત્ર રજૂ કર્યું છે તે વિષે ઇંગ્લંડના મજૂર પક્ષનું મુખપત્ર 'ડેલી હેરલ્ડ' લખે છે:

‘આ હેવાલ વાચી કોઈપણ એક જ સરમની તીવ્ર લાગણી અનુભવ્યા વિના રહે નહિ, કારણકે આ સ્થિતિ બ્રિટિશ સરકારે ચલાવી લીધી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ બ્રિટિશ અગ્રણ્ય દેશમાં તે હરતીમાં આવી છે. જે લોકો જિદગી અત્યારનો હિંદી મજૂર જીવે છે તે હવે ધડીબર પણ ચલાવી લેવાય એમ નથી.’

ઈંગ્લાંડમાં ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થયું તે અરસામાં જે સ્થિતિ માન્ચેસ્ટર અને આલુબાલુનાં પર્ગમાં આવી હતી, જેનું ચિત્ર આપણને ત્યાંના આરંભકાળના કામદાર કમિશનોમાં મળે છે, તેવી સ્થિતિ અત્યારે આપણા દેશના ઉદ્યોગોમાં, ખાસ કરીને અરક્ષિત અને સંગઠિત નહિ થયેલા (unorganised) ઉદ્યોગો તેમજ મોસમી કારખાનાંમાં, નજરે પડે છે. પાશ્ચાત્ય અનુભવોનો લાભ આપણે લીધો હોત તો આ સ્થિતિ મોટા ભાગે ટાળી શકત. પણ પરચક અને પરદેશના વેપારના બેવડા દબાણ આગળ આ બંનતું મુકેલ હતું. સામાન્ય રીતે એમ પણ કહી શકાય કે ઉદ્યોગના ચાલકોમાં દુરદેશીપણું અને ઉદ્યોગમાં પહેલેથી વિચારેલી ચોજનાનો અભાવ હતો હજી પણ માલિકવર્ગની દૂંઝી દષ્ટિ મજૂર કામદારની આંડે આવે છે. જે કામદારના શુભ હેતુ અને ફલદાયી પરિણામ વિષે એમત ન હોય તેની વિરુદ્ધ પણ એ દલીલ કરવામાં આવે છે કે ઇંગ્લંડમાં જે એક સદીના ગાળા પછી સુધારા થયા તે સુધારા અહીં એકદમ કરી દેવા નુકસાનજનક અને ઉતાવળિયા છે. કેટલાક એમ પણ દલીલ કરે છે કે પાશ્ચાત્ય ધોરણે અહીં અમલમાં મૂકવાં બાજબી નથી. આખો ઉદ્યોગ જ જ્યાં પાશ્ચાત્ય ધોરણે ચાલે છે ત્યાં પાશ્ચાત્ય અનુભવનો ફાયદો કેમ ન ઉઠાવવો અને પાશ્ચાત્ય ધોરણે લાભદાયી કેમ ન ચાલે તે એના વિચારતા નથી, અથવા વિચારવાની ના પાડે છે. સદભાગ્યે પ્રગ્નમત જાગ્રત થએલો છે. જે સમજી અને સુસંસ્કારી માલિકોએ આવાં ધોરણો દાખલ કરવામાં પહેલ કરી છે તેમનો દાખલો લેવાય તે માટે વાતાવરણ તૈયાર થએલું છે. કામદાર કમિશનની ભલામણો આવા આગળ પડતા માલિકવર્ગનાં કાર્યોને બહાલી આપે છે અને એ કાર્યોને વેગ આપનારી નીવડશે એ દેખીતું છે. કમિશન પોતે જ કહે છે:

‘અમારી ધણીખરી ભલામણો વ્યક્તિગત માલિકોએ પોતાના વિચારો સફળ કરી બતાવ્યા છે તેની હિમાયત કર્યા ઉપરાંત કાંઈ આગળ જતી નથી.’

કામદાર કમિશનની ભલામણોની વિશિષ્ટતા આ જ છે. આખા હેવાલમાં પાને પાને તેમણે ધીરે ધીરે પ્રગતિ કરવા ખાસ લક્ષ્ય દોર્યું છે. જો આ ભલામણો અમલમાં મૂકવામાં આવે તો થોડે ઘણે અંશે પણ મજૂરોની સ્થિતિમાં આવકારલાયક સુધારો થાય,

કમિશને પોતાના હેવાલમાં કાચગી અને મોસમી કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરો વિષે જે લખામણો કરી છે તેનો માત્ર આપણે અહીં વિચાર કરીશું આ અને બીજા બગીચાના મજૂરો અને રેલવે, ખાણો અને ગોદા વગેરેના કામદારોની કામગીરીની સ્થિતિ અને પગારનું ધોરણ વગેરે પ્રશ્નો વિશિષ્ટ હોવાથી તેને છુદ્દા જ વિચારવા ઠીક થઈ પડશે ફેક્ટરીના કામદારવર્ગમાં મિલમજૂરો આપણુ ખાસ ધ્યાન ખેંચશે

મજૂર લશ્કરીના પ્રશ્નો

કામદારોને કામે રાખવાની પ્રથા વિષે કમિશને વિગતવાર વિચાર કર્યો છે આ પ્રશ્નની જોડે મજૂરોના ઉપરી જોગરોનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે કમિશન કહે છે તેમ, 'મજૂર શોધવાનું ક્ષેત્ર હવે ગામડું રહ્યું નથી, પરંતુ મિલના દરવાજે મજૂર મળી રહે છે છતાં જોખમની પ્રથા આવે છે હજી ૫ માર્ચિકર્ણ પોતે આ મજૂર રાખવાની વ્યાખ્યામાં જવાબદારી ઉઠાવવા તૈયાર નથી થયો' ઉદ્યોગના આરભમાં આગડેથી મજૂરો લઈ આવી ભગતી કરનારું અગત્યનું કામ જોગરો કરતા હવે તેા એ સત્તાનો એ દુરુપયોગ જ કરે છે ઉદ્યોગના અનુભવીઓ જાણે છે તેમ જૂના કાચગી મજૂરોને કોઈ પણ બહાના હેઠળ મૂકી તેમની જગ્યાએ નવા છોકરાઓ દાખલ કરાવવાની તે તરફીએ રચ છે અને એ

વચ્ચે માણસ' હોવાથી આ વ્યાખ્યામાં કાચી જાય છે લાચની નુકસાનકારક પ્રથાનું મન અહીં જ છે મજૂર હડતાલોમાંની પોણા ભાગની હડતાલો જોગરના પ્રશ્ન અંગે પડે છે, એ આ વિષયના આક્રમક તપાસવાથી માલમ પડે છે શ્રીકામદારો પર તે અણુનટતી મત્તા ધગવે છે અને એમાંથી અનેક અનર્થો ઉપજે છે કામદાર તરીકે કે મિત્રનિક તરીકે તેની કિંમત નહિ જોવી છે મજૂરોને ગખરા અને કાઠવાની મત્તા જોગર પાસેથી છીનવી લઈ એની જગ્યાએ અમેરિકન પદ્ધતિ મુજબ માત્ર મેનેજરને જ જવાબદાર હોવા એવા અમલદારની નિમગ્ન કરના માટે કમિશને લખામણ કરી છે કમિશન કહે છે કે

'ખાતાના ઉપરીને મળીને આ અમલદારે ખતે રાખેા ન હોય એવો કોઈપણ ગાખરા કારખાનાએ કામે લેવો ન લેકએ અને આ અમલદારની મજૂરી વગર કોઈને કાદી ન રાખાય, સિવાય કે અમલદારને સાતબ્યા બાદ મેનેજર કોને પોતે દાખલ કરે'

આવા અમલદારો નીમાય છે ત્યારે ખાતાના ઉપરી અને મેનેજર સુદ્ધા તેને પોતાનો દગીર માને છે અને ચક્રકારથી કામ લેતા નથી તેઓ અનુભવ થયો છે મજૂરોને કામે ગખવાની ખરી પ્રથા તો મજૂર લશ્કરી ખાતાની (Labour Exchange) જ છે આ ખાતું મજૂર-માનિષના મંડળના સુલુક્ત આશરો હેઠળ આવે અમલદારો જેવા શહેરમાં ત્યાં અમુક ખાતાના મજૂરો મોટા ભાગે મજૂર ગરમાં જોડાયેલા છે ત્યાં આ પ્રથા શરૂ કરી જતા ૫ સુરક્ષિત નથી

શ્રીકામદારોના ઉપરી તરીકે કાચ કેટલાક મુમઘના કારખાનામાં શ્રીઓ છે પણ ઉંચા આરિત્વવાળી અને મંદકારી બાઇઓની દોરવણી આવરક છે, એમ કમિશનને લાગ્યું છે. આવી બહેનોને આ કામે નીમવામાં આવે તે અત્યંત જરૂરી છે કોઈપણ સંવેગોમાં શ્રીમજૂરોને અધમ પુરપરાયણોના કમળમાંથી છોડાવવી જોઈએ

આ બધી લખામણો માનિકવર્ગની શુભેચ્છાઓ પર છોડવામાં આવી છે તેથી પ્રગતિ ખરેખર કેટલી થશે તે કહી શકાય એમ નથી આ વ્યાખ્યામાં પગલ માનિકો માત્ર

આજસથી અને નવો ચીસો પાડવાની નાઉમેદથી કાંઈપણ પગલાં ન લે તો નવાઈ નહિ. મજૂરજીવનમાં આ પ્રશ્ન એટલો અગત્યનો છે કે તેના વિષે વધારે સખત લક્ષામણી આપણે કમિશન પાસે અપેક્ષા રાખતા હતા.

કામદાર કેળવણી

મજૂરભરતીના પ્રકરણમાં જ કમિશને મજૂરકેળવણી અને બેકારીનો પ્રશ્ન ચર્ચા દીધો છે. કેળવણીનો પ્રશ્ન ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ જ અહીં રજૂ થાય તે સ્વાભાવિક છે. ઉપર જે લાંચની પ્રથાની વાત કરી તે મજૂરની અણણ સ્થિતિમાં ટકી રહે તે સમગ્રપણે એમ છે. કમિશન લખે છે:

‘ઉદ્યોગમાં અજ્ઞાન મજૂરો હોવાથી જે અગવડો અને ખામીઓ ધર કરી બેસે છે તેનાં ખરાબ પરિણામો પર નેટરો બાર મૂકીએ એટલો મોઝો છે. આ ખરાબ પરિણામો પગાર, તફરતી, માલની પેદાશ, ખાતાની વ્યવસ્થા અને બીજી અનેક દિશામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આધુનિક સાંચાક્ષમમાં અમુક નવતની કેળવણી આવશ્યક રહે છે, અને અલણવર્ગના મજૂરો મારફતે યત્નકામ ખીલવવું બચાવનક છે, તેથી અમે બારપૂર્વક કહેવા માગીએ છીએ કે આ બાબત યાદ રાખી ઉદ્યોગમાં જોડાએલા મજૂરોની કેળવણી તરફ ખાસ ધ્યાન આપાવું જોઈએ.’

ઉદ્યોગમાં જોડાએલા કામદારોની કેળવણીનો પ્રશ્ન કેટલો અગત્યનો છે તે આ અવતરણ બતાવે છે.

કામદારની કેળવણીનો પ્રશ્ન દેશના કેળવણીના પ્રશ્નની જોડે સંકળાએલો છે તે જૂસવું જોઈતું નથી. મહાસભાએ મફત અને ફરજિયાત કેળવણીને પ્રજા સમસ્તના હકોના ખરડામાં એક હક તરીકે દાખલ કરેલ છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી માલિકવર્ગે પોતાના મજૂરોની કેળવણી માટે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ધનના ઉત્પાદકો મજૂરો છે. એમના પરસેવાથી મૂડી બેગી થાય છે. લણેલો મજૂર ઉદ્યોગને લાભકર્તા છે. માલિક મજૂરના વાલી તરીકે પોતાને ગણે તો પણ તેની ફરજ મજૂર પ્રત્યે બેવડી થઈ પડે છે. ગમે તે દૃષ્ટિએ પણ જ્યાં સુધી રાજ્ય આ બાબતમાં પગલાં લેવા શક્તિમાન ન થાય ત્યાં સુધી માલિકોએ પોતાની જવાબદારી સમજી કામદારોની કેળવણીના પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવો જોઈએ. મ્યુનિસિપાલિટીને તેઓ અનેક રીતે મદદગાર થઈ શકે. કમિશન કહે છે તેમ મકાન આપીને, નિશાળમાં જરૂરી સામાન વસાવી આપીને અને બીજી અનેક રીતે મદદ કરવાની માલિકોની ફરજ છે.

આ કેળવણીના પ્રશ્ન અંબંધી કમિશને એક બે સૂચનાઓ કરી છે તે લક્ષમાં લેવા જેવી છે. અર્ધો દિવસ કામ કરનાર છોકરાઓ માટેની દિવસ-શાળાઓ ફલદાયી ન થઈ શકે એમ તેમનું માનવું છે. રાત્રિશાળાઓ પણ બહુ ઉપયોગી ન નીવડે એમ તેઓ માને છે. દસ દસ કલાકની મજૂરી પછી રાતના લણવાનું કામ લેવું એ એક જાતની નિર્દયતા જ છે એમ તેમને લાગે છે. મજૂરને ટેકનિકલ (technical) જ્ઞાન આપવાની આવશ્યકતા કેટલાક જુએ છે. કમિશન કહે છે કે આ જામ છે. મજૂરને તો સામાન્ય જ્ઞાન, સંસ્કારની કેળવણી જોઈએ છે અને તેને માટે ખાસ સગવડ, વખત વગેરેની, કરી આપવી જોઈએ. લણેલા માણસોને ઉદ્યોગનું જ્ઞાન આપવા માટે પંદર કરવા અને મધ્યમ વર્ગના શિક્ષિત જુવાનોને ઉદ્યોગમાં જોડાવાની તક આપવા અને એ રીતે મધ્યમ વર્ગ અને મજૂરવર્ગ વચ્ચે જે અંતર છે તે દૂર કરવા તેઓ સૂચવે છે.

મજૂરોનાં બાળકોની ફેળવણીનો પ્રબંધ થવાથી આજના કરતાં વધુ કુશળ કામદાર ઉદ્યોગને મજરી અને ઉદ્યોગને લાભ થશે, એમ તેઓ કહે છે.

ફેળવણીનો પ્રશ્ન મોકલતાં એક બાબત જણાવવી જરૂરી છે. મજૂર સંઘોનું પ્રાથમિક કામ મજૂરોની કામગીરી અને પગારની સ્થિતિ સુધરે તે માટે પ્રયાસ કરવાનું અને એ સંબંધી અમુક ધોરણ રહે તે માટે મજૂરોનું રક્ષણ કરવાનું છે. મજૂરસંઘો પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં આને લગતા પ્રશ્નોને ખાસ મહત્ત્વ આપે એ જરૂરી છે. જે તેઓ ફેળવણી માટે પ્રબંધ કરવા જાય અથવા જે તેઓ પાસે મજૂરશાળાઓનો પ્રબંધ થવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી. અલબત્ત, મજૂર સ્વાવલંબી બને તે હમ્મજવા જેવું છે. પરંતુ આ સંબંધી સઘળું કરવાની ફરજ રાજ્ય, મ્યુનિસિપાલિટી અને માલિકની છે. મજૂરસંઘો આપણા દેશની વિકટ સ્થિતિમાં આ માટે પ્રયાસ કરે છે ખરા, પણ તે તેનું મુખ્ય કામ ન ગણાવું બેઠાએ.

કામદારોની બેકારી

મજૂરભરતીના પ્રકરણમાં બેકારીનો સવાલ કમિશને ચર્ચા લીધો છે. હાલની મજૂર-ભરતીની પ્રથાને લીધે તેમજ મજૂરને કામસર ઘેર જવું હોય ત્યારે રજા આપવાની ઘટતી નિયમિત વ્યવસ્થાની ખામીને લીધે મજૂરોમાં આવ-જા બહુ થાય છે. 'બદલીવાળા'ની સંખ્યા બહુ ચર્ચા જવાથી કામદાર સંખ્યામાં બેઠાએ તેના કરતાં મોટા વધારા થાય છે. જે રજા આપવાની પ્રથા વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે અને મજૂરભરતીના મોટા સવાલોને નિકાલ ઉપર કહ્યું એ રીતે લાવવામાં આવે, તો અત્યારે જે મજૂરોની મોટી આવ-જા થાય છે તે અટકશે. પછીથી બેકારીનો પ્રશ્ન ઓછો ગંભીર બનશે. આજ તો એક મિત્રમાંથી બીજા મિત્રમાં મજૂર ભટકતો ફરે છે અને મોડા દિવસની બેકારી એના કપાળમાં મોટેથી રહે છે. આ બધું આ સંબંધી ઘટતા સુધારા કરવાથી ઘટી જશે એ મોક્ષ છે.

પશ્ચિમના ધણાખરા દેશોમાં બેકારીનો વિકટ પ્રશ્ન ઉકેલવા રાજ્યે પ્રયાસો કર્યા છે અને બેકારીને મદદ આપવાની ફરજ સ્વીકૃત્ય છે. આપણા દેશમાં તો આજે બેકારી વિચારા બેકાર છે, અને એમને કાંઈપણ રાહત અપાતી નથી ત્યાં થોડા દળર મજૂરોની બેકારી માટે લીમની કે બીજી રાહતની યોજના, જેની અમલ તો અમે પણ સ્વીકારીએ છીએ, વિચારાય એ અંતરિત નથી. પરંતુ ત્યારે એકાએક મજૂરોને કમી કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય ત્યારે દુકાળમાં રાહત અપાય છે એ ધોરણ મુજબ રાહત આપવાની વાત કમિશને કરી છે એ તેનું અધિકૃત અને વિચાર વગરની છે. દુકાળ વખતે પશ્ચિમ વર્ક્સમાં દુખી લોકોને કામદારો આવે છે એની જેમ મજૂરોને મકાન એમાં મજૂરો પોતાનું અપમાન થયેલા શારિરિકાળે સ્વાભાવિક છે. મિલો પોતાના કામકાજને માટે ખાસ રિઝર્વ ફંડો બનાવી બેકારોને એમાં મજૂરોને આવા કપરા વખતે મદદ આપવા આવે કાંઈક ખાસ મોમજૂરોને અધિક પુરવઠાને આ પ્રશ્ને મર્યાદિત માન્ય છે. દેશના મોટા બેકારીના આ બધી બકામલે મર્યાદિત છે, પણ એ સંબંધી કમિશને રાહતની જે બકામલ મરેખર ફેટલી થશે તેમજ સખ્ત વાપરી કહીએ તો સુધક અને અર્થ વગરની છે.

માંદગી વખતે મદદ થાય તે માટે રાત્રી, ઉદ્યોગ અને મજૂર મળી મામાન્ય ભંડોળ કરે છે. માંદગીના વીમાની ફાયદાકારક યોજના ઉદ્યોગમાં થવી જોઈએ પણ એ સંબંધી કાંઈ સક્રિય ભલામણો નથી.

કામના કલાકો

મજૂરજીવનનો સૌથી અગત્યમાં અગત્યનો અંશ કામના કલાકોનો છે. કમિશન કહે છે તેમ કામના કલાકો દરમિયાન ધટાડીને નવની જે ભલામણ કમિશને કરી છે તે સૌથી વધારે સૂતરકાપડના ઉદ્યોગને લાગુ પડે છે, કારણકે મુખ્ય ઉદ્યોગમાં સૂતર કાપડના ઉદ્યોગમાં જ અડવાડિયાના પુરા ૬૦ કલાક પ્રમાણે કામકાજ ચાલે છે.

આ સંબંધી આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે અત્યારના કારખાનાંના કાયદા પ્રમાણે મજૂર દિવસમાં વધુમાં વધુ અગિયાર કલાક કામ કરી શકે એવી છૂટ છે. કમિશન આમાં એક કલાક ધટાડી વધુમાં વધુ કામના કલાક દસ કરે છે અને અડવાડિયું સાકું છે તેને બદલે ચોપનનું કરે છે. ખીલુ યાદ રાખવાનું એ છે કે મજૂરના કામના કલાક દિવસના નવ થાય છે, નહિ કે મિલ ચલાવવાના. 'શિફ્ટ' કેમ રાખીને મજૂરના કલાકો નવ હોવા છતાં માલની પેદાશમાં મેંદુ ન પડે તે અને પ્રમાણમાં ધટાડો ન થાય તે કમિશને સરસ રીતે સમજાવ્યું છે અને તેવા 'શિફ્ટ' (વારા) ગોઠવાય તે માટે એટલી હદ સુધી કમિશનરો ગયા છે કે અધારૂં થયા બાદ રાતના દસ સુધી સ્ત્રીમજૂરોને કામ કરતા રહેવાની છૂટ આપી છે ! 'ધીરે ધીરે પ્રગતિ' કરવાની સાવચેતી આટલી હદ સુધી જાય છે !

સર નિકટર સાસુને તોય સંતોષ થતો નથી. એમને તો માણસ કરતાં માલની વધુ પડી છે. પણ માલની પેદાશ મેંદી નહિ થાય કે ધટશે નહિ એવું તેઓ સમજતા નથી. 'શાક' ના સવાલની વૈજ્ઞાનિક તપાસ થઈ છે. '૭ કલાકના કામનો દિવસ' X નામનું પુસ્તક પ્રગટ થયું છે તેમાં આ પ્રશ્ન ડો. વર્નનના પુરાવા ઉપરથી ઠીક રીતે છણાયો છે. પણ એટલે સુધી જવાની જરૂર નથી. બાર કલાક ધટાડીને દર કલાક કરવામાં આવ્યા તેનું પરિણામ ઉદ્યોગને લાભજનક જ આવ્યું છે. મજૂરો પહેલાં કરતાં વધારે કામ આપે છે. દર કલાક ધટીને આઠ કલાક થાય તો શરૂઆતમાં અડધા પડે, માલની પેદાશ ઘટે પણ છેવટે અને સરવાળે તો લાભ જ થાય એ બધું પુરાવા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. અને કમિશને તો વળી નવ કલાક માટે જ ભલામણ કરી છે.

હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ દેશમાં કામના કલાક દસ રાખવા માટે દલીલો કરવી તેમાં નરી નિર્દયતા જ છે. હડા દેશેએ આઠ કલાકનું ધોરણ દાખલ કરેલું છે એ જ ધોરણ આપણે દાખલ કરવું જોઈએ. 'દર કલાક કામ ચાલવું ન જોઈએ, ચાલી શકે જ નહિ, ચાલતું પણ નથી' એ તદ્દન સાચી વાત છે. કેમ ચાલે ! મજૂર પણ માણસ છે અને મિલમાંથી નીકળીને કમ્પાઉન્ડમાં ફરે છે તે 'હદ ઉપરાંત કામના કલાક સામે આત્મ-રક્ષણ'નો એક જાતનો ઉપાય છે. ગણતરી મુજબ મજૂર આડચી નવ કલાક જ કામ આપે છે. તો પછી એને મિલમાં વધુ વખત શા માટે ગોંધી રાખવો ? એમાં શું લાભ છે ?

અમને ખાતરી છે કે મજૂર પ્રતિનિધિઓ માગે છે તેમ કામના કલાક ધટાડીને આઠ કરવામાં આવે તો મજૂરની કાર્યશક્તિ વધે અને છેવટે માલની પેદાશમાં પણ કાંઈ ખોટ

ન આવે છતાં આ પ્રશ્ન આ દૃષ્ટિએ તપાસવો એ ખોટું દૃષ્ટિબિંદુ છે એમ અમને લાગે છે કમિશન મેં છે

‘મજૂરોને નાગરિક બનાવવા માટે, હાથ ને બેઠિયા જેવી એવી હસ્તી છે તેને બાંધે જીવનમાં એનો વિકાસ થાય એ દૃષ્ટિએ અને શારીરિક સ્વસ્થતાની જાળવણી સારું એ આવશ્યક છે’ મજૂર કારખાનામાંથી મુક્ત થઈ નવરાસનો વાનગી વખત મેળવે’

મજૂર કમિશન આ સમસ્યા સમાધાનીનો રસ્તો સીધો છે એ પૂરતું નથી છતાં નવ કનાકનો કાયદો તાબડોતોય થાય એવી આશા રાખીએ બે માલિકો સ્વેચ્છાથી નવ કલાકનો કામનો દિવસ જાહેર કરે તો કેટલું સારું ?

બાગમની પાસેથી ૧૨ થી ૧૫ વધુ સુધીમાં વધુમાં વધુ પાંચ કલાક કામ કરવા દેવાની ભલામણ છે તે અત્યંત અસંતોષજનક છે પદર વર્ષ નીચેના બાળકોને કામ કરવા દેવાની છૂટ ન હોવી જોઈએ

આ કામના ક્ષાંતના સવાન જેડે પગારનો પ્રશ્ન મક્કળાએલો છે કામના કલાક નવ ચલાવી પગારમાં ઘટાડો થશે અને નેથી ચોક્કસ હડતાળ પડશે એમ મર વિક્રમ સામૂન કહે છે ! મજૂરનો પગાર ઘટે તે પોમાય એમ નથી છતાં બિચારો મજૂર આરામ મેળવવા માટે કેટલા કાકા મારે છે તે આ મિલમાલિકોને શી ખબર હોય ? મજૂરનો પગાર ન ઘટે એ રીતે જ કામના કલાક ઘટવા જોઈએ છતાં બે કામ પર પગાર મેળવતા મજૂરોના પગાર ઓછા કામના કલાકને લીધે ઘટે તો પણ તે થોડા વખતને માટે જ હશે ટૂંક વખતમાં મધો મેળ મળી રહેશે પગાર અને પ્રોડક્શન વધે તો નવાઈ નહિ મજૂરને ખીક છે તે તો એ છે કે કદાચ માલિકો માયાની ઝડપ વધારી તેને કાયર કાયર કરી નાખે ‘Speed up’ ઝપાટાગત કામ કરાવી લેવાની પદ્ધતિથી તે બિચારો ત્રાહિ ત્રાહિ પેકારે છે બે આવી યુક્તિ વાપરવામાં આવે તો મજૂરની શારીરિક હાલત ઉપર માફી અસર થવાનો સંભવ છે અને નવ કનાકનો લાલ ધૂળ ભેગો થવાનો છે આપણે ઉમેદ રાખીએ કે આ મુદ્દાને કમ્તા માલિકવર્ગ માલની દૃષ્ટિ કરતા માણ્યમનુ દિત વધુ મહત્વનું વિચારશે *

કામગીરીની સ્થિતિ

કારખાનામાં ગદદી અને ધૂન ઘટાડવા તથા ઝીલું બેડે છે તે અટકાવવા, પોતાની મેળે સાફ થાય એવા પુરવઠીઓ માટે જીવતા સ્વચ્છ જાળરાનો પ્રયત્ન કરના પીવાનું ઠંડું પાણી જોઈતા પ્રમાણમાં પૂરું પડે, નાહવાધોવાની વ્યવસ્થા થાય વગેરે માટે કમિશને સૂચનાઓ કરી છે મજૂરોના વસવાટના સ્થળોમાં બીડ રોય છે અને એમને નાહવાધોવાની અત્યંત મુશ્કેલી જ પાડે તેથી એ કામદારો માટે નાહવાની વ્યવસ્થા મિલોમાં કરવી આવશ્યક છે કમિશને માન સામંજાતા ઉલોગ અને એવા ગદા કારખાનામાં આ વ્યવસ્થા ફરજિયાત ગણી છે

* કામદાર હિતના કાયદા બાબત ચીન ખત્રવ છે ત્યાં આ વર્ષના ઓગસ્ટ માસમાં મજૂરોને માટે ને કાયદો અમલમાં મૂકવાનો હતો તેમની નીચેની કલમ જાણવા જેવી છે

‘મજૂરો માટે કામના કલાક આઠ રાખવામાં આવશે, પરંતુ સરેરાશ સરેરાશ જોન અને કમની દૃષ્ટિએ આવશ્યક ન હોય તો દસ કલાક કામ થઈ શકાય અને અસાધારણ સરેરાશમાં બાર વર્ષ સુધી, પણ આ રીતે ‘ઓવરટાઇમ’ લેવામાં આવે તે માસિક ૩૬ કલાકથી વધારે ન હોય તેઈએ’

કામગીરીના પ્રશ્નમાં વધુમાં વધુ અગત્યનો સવાલ ખાતાંની ગરમીના ધોરણનો છે. મિલોના ખાતાંમાં બહારનો માણસ જઈ ચઢે ત્યારે તે ઉઠળાટ અને ગુગળાટની લાગણી અનુભવે છે. મિલોના ખાતાંમાં કૃત્રિમ રીતે અમુક ટેમ્પરેચર રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે આ આખો પ્રશ્ન વિચારવા સરકારે મિ ડી. મેક્લનીને ૧૯૨૩ ની માહત્તા નીચે આપી હતી. તેમણે જે લલામણી કરી છે તે સંબંધી સઘળા એકમત થયા છે. અમદાવાદની મિલોએ આ સૂચનાઓ ઝપાટાબંધ ઉપાડી લીધી છે તે અંતોષજનક છે. કારખાનાંના ઇન્સ્પેક્ટરની દોરવણી પ્રમાણે ખાતાંની ગરમીનું ચોક્કસ ધોરણ રાખવામાં આવે છે આ પ્રશ્નની વિગતોમાં ઊતરીએ નહિ છતાં એટલું તો કહીશું જ કે કારખાનાંમાં આ સુધારા કરવામાં તેને લીધે થતા ખર્ચનો વિચાર સર્વોપરી ન રહેવો જોઈએ. કમિશન સાચુ જ કહે છે:

‘આ સંબંધી સુધારો કરવાની જરૂર હોય ત્યાં તે સુધારો માગવાનો હક મજૂરોને છે, લાગે તેને લીધે નફો ન થતો હોય.’

જે કારખાનાંમાં ગરમીનું પ્રમાણ કામદારોની તંદુરસ્તીને નુકસાનકારક હોય અગર તેમને ખાસ બેચેની ઊપજે એવું હોય તેની સામે સખત પગલાં લેવામાં જોઈએ. કારખાનાંના હાલના કાયદાની કલમ કમિશનને અપૂર્ણ લાગે છે તેથી તેઓ તેમાં નીચેનો ઉમેરો કરાવવા ઇચ્છે છે

‘કામદારની તંદુરસ્તીને ચોક્કસ નુકસાનકારક જણાવે એવી હાલત અટકાવવાનો હેતુ કલમ હતા છે. કામદારની તંદુરસ્તી બગડે એવું સીધું પરિણામ આવે નહિ એવી સ્થિતિ હોય છતાં મજૂરને ગંજાર બેચેની થતી હોય ત્યાં પણ મજૂરનું રક્ષણ થવું જોઈએ.’

કામદાર સુખાકારી અને મજવડો (Welfare) નો પ્રશ્ન આ જ પ્રકરણમાં સમાવી લેવામાં આવ્યો છે. જે કારખાનાંમાં મજૂરની સામાન્ય સુખાકારી અને ઓછામાં ઓછી સગવડો (નાહવા ધોવાની વ્યવસ્થા, ખાવા બેસવા માંડવા, આરામનું સ્થળ, બાળકો માટે ઘોડિયાં ઇત્યાદિ સગવડો) જળવાતી ન હોય, અને તે સંબંધી તકરાર પડે ત્યારે તે કારખાનાં માટે ‘વેલ્ફેર ઓર્ડર’ કાઢવાની પ્રથા શરૂ કરવા કમિશન સૂચવે છે. એટલિનમાં આવી પ્રથા છે. સ્થાનિક સરકારની હેઠળ ચીફ ઇન્સ્પેક્ટર આવા હુકમો કાઢે અને મતબેદનો નિકાલ પથ મારફતે થાય એવી સૂચના કમિશને કરી છે.

સ્ત્રીકામદારોનાં બાળકો માટે ઘોડિયાંની જરૂરિયાત સંબંધી લલામણુ કરતાં કમિશને ગફલત કરી જણાય છે અદાલતે સ્ત્રીઓની મંજૂર હોય ત્યાં આવા ઘોડિયાંખાતાં ખોલવાની તેઓ લલામણુ કરે છે. અમદાવાદનો દાખલો લઈએ તો આ લલામણુ અનુસાર ૭૦ જેટલી મિલોમાંથી ૩ મિલોને જ આ ખાતા ખોલવાની ફરજ પાડી શકાય તેથી અમદાવાદના મજૂરાનું સુખપત્ર ‘મજૂર સંદેશ’ આ લલામણુને ‘હાસ્યજનક’ ગણે છે.

કામદારોની ભરતી, કામના કલાક અને કામગીરીના પ્રદાનો એમના પગાર અને છૂવનના ધોરણ સાથે સંકળાએલા છે પણ તેનો વિચાર તો હવે પછી જ થઈ શકશે.

(ક્રમશઃ)

શુભજીલાલ ક. ચાંપાનેરીઆ

પૂર્વ આફ્રિકામાં પાંચ વર્ષ

['અસ્થાન' માટે ખાસ લેખમાળા]

ચિત્ર ૧ લું

બનારસીદાસ ચાતુર્વેદી ગૂજરાતને જાણીતા છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં એ અધ્યાપક હતા. શ્રીમતી સરોજિની નાયક સાથે એ આફ્રિકાને પ્રવાસે જાવડા હતા અને 'મોઝર્ન રિવ્યુ'ના "પ્રવાસી ભારતીય" વિભાગના તંત્રી તરીકે અને હાલ 'વિશાલ ભારત'નામના હિંદી માસિકના તંત્રી તરીકે પરદેશનિવાસી હિંદીઓની સેવા એ બજાવતા રહ્યા છે. એમની પ્રેરણાએ મને પૂર્વ આફ્રિકા બતાવ્યું અને પાંચ વર્ષ અનેક વિચિત્ર અનુભવો લેવડાવ્યા. એ અનુભવો અને તેને અંગે ઉત્પન્ન થતાં કેટલાંક સંસ્મરણો બહાર પાડવાનો વખત હજી આધેડો નથી, પરંતુ આ પાંચ વર્ષમાં જે જે સુંદર પ્રદેશોમાં મારે નિવાસ નિર્માણો હતા તેવું વર્ણન મારા ગૂજરાતનિવાસી બધુઓને આપવાનો સમય બહુ વાર બ્યતીત થવા દેવો ગોઝ નથી.

મુંબઈથી હું ૧૯૨૬ના જુલાઈની સાતમી તારીખે જાવડો હતો. વાઘળ કાળાં હતાં, આગબોટ જાવડાં વેત જ વરસાદ શરૂ થયો હતો. પુરાણલિખિત "અરુણામિદુ" અગર અત્યારનો અરખી સમુદ્ર પર્વતતુંગ નરગો ઉઠાળતો હતો. આગબોટના તૂતક ઉપર અગર બંડારિયામાં ખીચોખીચ માણસો ભર્યા હતાં. મુખ્ય છોડયે એક કલાક થયો તેટલામાં તો નજાણું ટકા ઉતાર્યો. સમુદ્રધૂણીથી લપાશ થઈ ગયા, કેટલાંકે જિલ્ડી કરવા લાગ્યાં, કેટલાંકે લિથુ ઉપર લિથુ ચૂસવા લાગ્યાં, કેટલાંકે માથે મન્જર પાટા બાંધવા માંડ્યાં, કેટલાંકે ઇશ્વરનામાલિધાન સાંભરવા માંડ્યાં. દારૂ પી લયડિયાં ખાતા હોય તેમ સાગરપ્રવાસના ટેવાયેલા વક્સાડના સારંગો, વીશીવાળાઓ વગેરે પોતપોતાનાં કામકાજ પૂરતા જ ફરતા માલમ પડવા માંડ્યા.

સાગર ઘેર ઘેર ધૂધવાટ કરતો હતો. મને સુલાગ્યે સમુદ્રધૂણી લાગતી નહોતી, નૌકા-ડોલન સાથે દેહડોલન સામ્યવતાં લયડિયાં ખાતાં અચડાવું પાણી પડતું નહોતું. મરત મહા-સાગરનાં આમંત્રણ દર્શન કરવા ખાતર હું આગળના તૂતક ઉપર જઈને જીઓ. એ તૂતક ઉપરથી ખુલ્લું હતું અને પાણીથી ઝખઝખ હતું. વારે વારે જેમ નૌકા આગળ વધતી માર્ગ કાપતી હતી, તેમ જખરદસ્ત વિશાળ મોજાંઓ કપાઈ, ભાંગી, તૂતક ઉપર ફરી વળતાં હતાં, તૂતક ઉપર જીએલા મને નવડાવી દેતાં હતાં; સુતારના કેમ્બિન પાસે જામતાં ઝીણી શીતળ રૂ જેવી લાગતી વાહંટથી ભિંજાવતાં હતાં.

ચાર દિવસ જગત અસ્થિ, જળમય રહ્યું. માણસો માંદાં અને સુતેલાં રહ્યાં, વીશી-વાળાઓ નિર્વ્યવસાય અને કમાઈવાળા રહ્યા. પાંચમે દિવસે આગબોટની ગતિ સ્થિર થઈ; ઉપરનું તૂતક મુકાયું; પૂર્વ દિશામાં જાણ પ્રગટી અને ડંડી, અકડાઈ ગયેલી નોજનતા ઉપર નિનારાવણે ઉભા પ્રસરાવતી કિરણાંશુભિઓ ફેરવી. સાગરોએ કેન્વાસ છોડવા માંડ્યાં; વીશીવાળાઓએ ગંબીરતાપૂર્વક ચાની તથા રસોઈની તૈયારીઓ કરવા માંડી. તૂતકના નળ

ઉપર હાથમા દાંતણુના ફૂચા અને ખાલી લોટાવાળાં સ્ત્રીપુરુષોની ભીડ થવા માંડી, શોખીન પૂર્વઆફ્રિકા નિવાસીઓ “ ચાય ”ની ગૂમ પાડવા માંડ્યા.

નહાઇ ધોઈ, ચા પી, નારતો કરી હું ઉપર ગયા. આકાશ સ્વચ્છ હતું, પૂર્વ દિશાના બાલ પ્રદેશ ઉપર સોનાના ચાંદલાથી સૂર્યનારાયણ બિરાજ રહ્યા હતા. સમુદ્ર સૌમ્ય પથરાઇ રહ્યો હતો, તેનાં નીલ જલમાં આછું આછું તેજઃપ્રતિબિમ્બ પડતું હતું. આગબોટની બાજુ પર પાણી ભાંગતાં ભાંગતાં ખરફનાં ફૂલ જેવી મુંવાળી શીકરકણીઓ ઉછાળતું હતું.

લગલગ દરેક વાગ્યે જહાજના કપ્તાન, ડાક્ટર તથા હિંદી કારફૂન તપાસ અર્થે નીકળ્યા; તપાસ તો ફક્ત ટિકિટની કરી. કેટલાકાએ અધુરી ટિકિટો લીધી હતી; કેટલાકાએ પોતાનાં બચ્ચાંની ઉંમર ઓછી લખાવી હતી, કેટલાંક બેરાંઓના પતિ સલૂનમાં મુસાફરી કરતા હતા તેમની પાસે ટિકિટો હતી; કેટલાંક તૂટકની ટિકિટ હોવા છતાં ઉપર સલૂનમાં સતેલાં પકડાયાં હતાં વગેરે અનેક ઘડમથક કરી ત્રણે સાહેબો ચાલ્યા ગયા. મેં ડાક્ટર તથા કરાણી સાથે પરિચય પાડ્યો, તેમની પાસે જપોરના જહાજના જીવન-વ્યવહારની કેટલીક સૂક્ષ્મ માહિતીઓ મેળવી. વડાજી ઉપરના મુરોપિયનોના વ્યવહાર ‘નળ્યા અને નિહાળ્યા. પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રદેશોના સરકારી હિંદી નોકરાની વાતચીતો તટસ્થ રીતે સાંભળી, આગબોટના પુસ્તકાલયમાંથી થોડાં પુસ્તકો મેળવ્યાં અને દિવસ પસાર કર્યો.

તે દિવસે રાતના લગલગ ત્રણેક વાગે કોલાહલ ડાને પડ્યો. બીજાઓ સાથે હું પણ જાગી જાગ્યો અને તપાસ કરી. કોઈએકે હિંદી સ્ત્રી કાળકા ઉપર સતેલી હતી તેના ઉપર રાતના લટાર મારતા કોઈ આદમીએ હાથ નાખ્યો હતો. આપણા માણસો ગમાર અને નાહિમત હોય છે. પૂરતી સંભાળ રાખતા નથી અને આવા કિસ્સાઓ અને ત્યારે અંદર અંદર કોલાહલ કરી ચાલ્યા દે છે.

તે પછીની રાત શાંતિથી પસાર થઈ, પણ સવાર પડતા જ એક દરજી ગૂમ થયેલો માત્રમ પડ્યો. તે રાતસુધી હતો; સૌ સાથે વાતોના ગપાટા મારતો બેઠો હતો અને બધા વીખરાયા ત્યારે તે પણ છૂટો પડી પોતાની પથારીમાં સૂતો દેખાયો હતો કપ્તાનને નિવેદન થયું. આગબોટના ખૂણેખૂણા તપાસવામાં આવ્યા, પરંતુ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ અને ઉંચકે નિર્ણય થયો કે તેણે કાંઈ દુઃખના માર્યા દરિયામાં પડી આપઘાત કર્યો છે. તેનો સરસામાન નોંધાયો અને આગબોટના સત્તાધીશોના કબજામાં ગયો. આખો દહાડો એની એ વાત સર્વ મંડળમાં ચાલી રહી એ જ જાનના અનેક કિસ્સાઓ જાણકાર લોકોએ કહી સંભળાવ્યા. સેકન્ડ ક્લાસના કેપ્ટનમાંથી એક વ્યભિચારિણી પત્નીના પતિએ પોતાની સ્ત્રીને કપડાં કઢાવી જાગૃતી ગળકળારીમાંથી મધરાતે નીચે સાગરજળમાં હડસેલી મૂકી હતી અને પછી તેની પાછળ પોતે ફૂદી પડ્યો હતો, જન્મેના જલપ્રવેશના સમયના ધમકારા સંભળાઇ ગયા હતા, આગબોટ જાગી રહી હતી, ખલાસીઓ પાણીમાં પડ્યા હતા, પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને હાથ આવ્યાં હતાં, ઉપર લઈ આવ્યા પછી જન્મે મૃત્યુવશ થયાં હતાં, તેમનાં શળને એક સાથે જલશાથી કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને આગબોટને એ મિનિટ ચંભાવી, ઉતાર્યોએ અને અમલદારોએ અવસાન પામેલાંઓને ઝેંડલી વખતનું માન આપ્યું હતું—આ અને એવી બીજી અનેક વાતો કહેવામાં આવી. ઘણાઓએ આંખમાં આંસુ લાવી સ્મશાનવૈરાગ્ય

અતાવ્યો; થોડા કલુષિત ચિત્તના માણસોએ તે પછી સ્ત્રીસ્વભાવને વ્યભિચાર, સહજ છે એ મિદ્ધાંતનું દાખલા અને દલીલ સાથે અમર્શન કર્યું.

વળતે દિવસ એ બધું વિસારે પડ્યું. આફ્રિકાનો કિનારો નજદીક આવવા લાગ્યો, વિપુલવૃક્ત ઝોળાગી નૌકા દક્ષિણ ભૂગોળાર્ધમાં પેલી મૌરાઈના શિયાળાની ધણી લાંબા વખતથી નહિ અનુભવેલી ટાઢની ચીમકીનો પ્રવાસ દરમ્યાન પ્રથમ અનુભવ થયો. લોકોને મોઝેથી નિંદગીમાં કદી નહિ શાલભેલાં અગર માલજવા ધારેલાં ગામનાં નામોનાં ઉચ્ચારણ કાને પડવા માંડ્યાં ફ્લોરેન્સ રિડ્ડના “ કિનિયા મિસ્ટ ” ના પુસ્તકમાંથી સ્વાહિલીના છૂટા છૂટા શબ્દો વાચવામા આવ્યા અને એ દ્વારા સ્વાહિલીનો આછો આછો અભ્યાસ મડાયો પોર્ટુગીઝ આફ્રિકા જતા એક જુવાન આમ્બ્રજન પાસેથી આફ્રિકાની અનેક અરધી માચી, અરધી જાખી કથાઓ માલળી લીધી.

પ્રવાસના બીજા અડવાડિયાના સંચારના નવ વાગે આગબોટ મોન્માસાના કિનારાની નજદીક આવી આગલી ગને પૂચ્છ મહત્તુ તેથી ઉતારાઓના કહેવા. પ્રમાણે સ્ટીમર જરા આડે રસ્તે ફાટી હતી અને તેથી રસ્તા ઉપર આવતા મોટી થઈ હતી આફ્રિકાનો પૂર્વ-કિનારો અત્યંત લીલો અને સુદૃઢ છે તેની વાલુકા રોરડકિનાગની મફદ ઝીણી પ્રવાળ વાલુકાની બનેલી છે, પણ વનસ્પતિ છેક મધુદ્રજલને સ્પર્શ કરીને બીજે છે. હિંદને કિનારે માગરનીર માટીભરપૂર પીળા હોય છે, મધ્યે મહાગાગર આ અંજુ આકાશનો નીલ વર્ણુ ધારણ કરે છે, પણ આ ધૃત્યુખડના કિનારાના વારિ કાળાં સ્થામ હોય છે.

જુલાર્ધ માસ શિયાળાનો મહિનો ગણાય છે એમ મને સૌએ કહ્યું હતું, પણ જદમ પ્રવેશ કરતા વરમાદતા વાદળ ચડી આવ્યા અને આગબોટ બીલી રહ્યા પહેલા તે ટમટમ વરસાદ શરૂ થયો. આગબોટ મોન્માસા દ્વીપને ફરતો ચકરાવો લે છે પહેલાં મોન્મામાનું બરુ છે. આ બરુ હમણા ઉપયોગમા લેવાતું નથી; તે બાગને જમણે હાથ છોડી મોન્માસા શહેર ઉપર નજર નાખી આગબોટ દિલિન્ડિનીના વિશાળ ખદરમાં પ્રવેશે છે આજે એ ખદર ઉપર ડકાઓ બાધવામા આવ્યા છે, પણ ૧૭મી જુલાઈ ૧૯૨૬ને રોજ દહા ડકાઓ તૈયાર થયા નહોતા આગબોટ વચમાં જ બીલી ગયેલી, એક પામ મોન્માસા શહેર અને બીજી પામ આફ્રિકાની ખડભૂમિની વનભૂમિ, ઉપર વાદળાંથી ભરેલુ આકાશ.

આગબોટ નાંગરી, લીલા-પીળા-લાલ વાવટાઓ ચડ્યા; કિનારેથી ડાકેટરના, પોલીમના, એજન્ટના મજવાઓ છૂટ્યા થોડી વારે પીળા વાવટા બેઠાં અને અનુભવી ઉતારાઓએ શાંતિનો આમ મૂક્યો એક સારંગ બાધાને એકંડ કલાસના “ સ્મોર્કિંગ ઇમ ” પામે જઈ બેઠાનું કદી ગયો સ્ટીમરમાં પ્રવેશદાગે પર લાંબી તુર્કી ટોપીવાળા, ઉઘાડા પગવાળા આફ્રિકન મિપાલીઓ-અસ્કારીઓ બેઠા રહી ગયા. એક લાઇટરમાં વિચિત્ર વેશધારી સ્વાહિલી મજૂરો ભરાઇને આવ્યા.

નાદીઓ તપામાઇ, પાસપોર્ટો ન્દેવાયા, જમીનગીરીઓ લેવાઇ, બેઠવાની છૂટ અપાઈ અગર પાછી ખેંચાઇ વગેરે અનેક નાટકા થયા અને પછી કોડાનું બેઠવાનું ચાલુ થયું. મે કિનારે જવાના પામ મેળવ્યા સ્ટીમર ઉપર સ્વાહિલી મજૂરોએ દરોડા પાડ્યો અને વૃત્કોનો તથા લડકોનો કબજો લીધો. લગભગ બપોરે બેએક વાગે હું કિનારે ગયો મારી સાથે પોર્ટુગીઝ આફ્રિકા જનાર આસપુલકજન હતા. તેણે મારા બાળપણના એક પરિચિતનું

ધર ખતાવ્યું અનાયાસે ત્યાં નૈરોબીનિવાસી એક બીજા મળધી જનના પણ દર્શન થયા સ્વાહિલી વાતચિતની એક નાનકડી સરખી ચોપડી મેં ત્યાંથી પગથી લીધી

મોમ્બાસા શહેર મને નવીનતાભર્યું લાગ્યું નહિ ૧૯૨૬ના જે મોમ્બાસા હતું તે આજે નથી તે દિવસ હજી મોમ્બાસા પ્રૌઢાવસ્થા પામતું હતું કિલિન્ડનીથી શહેરનો રસ્તો હજી ધીમોધીમ મકાનોથી ભરપૂર નહોતો થયે ગયો

સાજે વરમાદ સાવ રહી ગયો હતો અને અમે શહેરમાં સહેજે લટાર મારવા નીકળ્યા દીવાદાડી તરફના એક રસ્તા પર આમળી ચિંધી મને માગ મિત્રે કહ્યું “આ ગસ્તે હિંદી ઝોને સામાન્ય રીતે જવા દેવામાં આવતા નથી યુરોપીય રમણરમણીઓના સંકેતસ્થાન તરીકે વધરાય છે” હું એ સમજી શક્યો નહિ કેનિયામાં યુરોપીય-હિંદીઓ વિષે સખત બેદ સાચવવામાં આવે છે એ તો મને ખબર હતી, પણ ૧૯૨૩ માં નિવામાતર બધ કરવામાં આગ્યું હતું આ વિષયમાં આગળ ઉપર વધારે લખીશ, પરંતુ તે વખતે તો મેં ફક્ત એક જ સવાલ કરીને સતોપ માન્યો ‘દાગાનિન્ગામાં પણ એવું હશે?’ અનુભવની આત્મશ્રદ્ધાથી મારા મિત્રે કહ્યું “ના”

મોમ્બાસા સોન્ડના દક્ષિણકિનારા જેવું છે જેણે માધવપોર, સીન, નડીમદર, વેરાવળ, પાટણ, મહુવા વગેરે જોયા હોય તેને તેની વનસ્પતિ અને આબોહવા અગ્નપ્રયા ન લાગે જૂતાગઢ, વેરાવળની બાધણી, ખારણીની કોતરણી, ગૃહદ્વારનો મ્હોરો, વગેરેનો જેને અનુભવ હોય તેને મોમ્બાસા ધર જેવું લાગે મરખત, કરાચી, ચોરબદર માગરોગ, જગમાર, મોમ્બાસા, મલિન્ડી એ આગમ્બેડગમાં આવી જાય છે અને તે બધાના ઉપર એકસરખી આરબ સંસ્કૃતિની છાપ પડી ગઈ છે મને આ પરિચિત રચના જોઇ ખૂબ આનંદ થયો આગબોટ ઉપર જઈ મેં આ વાત મારા બાવકાને કહી તેઓ પણ રાજી થયા

વળતે દિવસ મારા જન સબંધીજનને આગબોટ ઉપર જમવા નોતર્યા હતા અને સવિતાની તબિયત બરાબર નહોતી અને આગલે દિવસ શહેરમાં નરોતો લઇ જઈ શક્યો તેથી તેને મળવાની તક આપી હતી એ લોજન અને સમાગમ અત્યંત આનંદપ્રદ નીવડ્યા તે પછી માંજે ચાર વાગે સ્ટીમર જગબાર જવાને બેપડી

૨

પૂર્વ આફ્રિકામાં મળસ્કુ કે સમ્બાકાગ હોતા નથી વિષુવવૃત્તના એ પ્રદેશમાં સૂર્ય ગુફામાંથી સિંહ કૂદી નીકળે તેમ પૂર્વમાંથી બરોબર સામે બીજી કૂદી નીકળે છે, અને પહેલેથી જ પોતાના તાપની પ્રચક્તાનો પરિચય કરાવે છે માંજે જગતની હુકમતાથી કટાણી જતો કોઇ મહાનુભાવ એ હુકમતા સહન ન થવાથી એકદમ પીઠ ફેરવી અદસ્ય થાય તેમ તે પશ્ચિમ સાનુમાનના શિખરની પાછળ બેતરી પડે છે

સૂર્ય જગ્યો કે ડાંગ હામ ઉપર જગબારનું મુદર દ્વીપગ્રંથ શહેર અને ત્યાંના સુવતાનનો લોલો વાવટો નગરે પડ્યો જગબાર હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના માહમિક વાણિયા, ભાટિયા, વહોરા વગેરેનું ઘણું જૂના વખતથી વ્યાપારસ્થાન છે અત્યારનો મળધ મસ્કતથી આરબો જગબાર આવી અહીંની મમનદ સ્થાપી ત્યારથી શરૂ થાય છે અહીં મર્ચ કોટિના હિંદીઓ વસે છે, હજી પણ હિંદી નાણા ચાલે છે અને સુવતાનની ગિચિતિ હિંદુસ્તાનના દેશી રામજો જેવી છે,

આગખોટ મધ્યદરિયે નાગરે છે મધુરનીર સૂર્યપ્રકાશમા નાહતું નાહતું તેને અતરમા
 રામાવતુ શમાવતુ હિલોળા ખાય છે અદર દૂર સુધી તેની સ્વચ્છતાથી નજર પ્રવેશી શકે
 છે પરવેશી આવતી આગખોટ અબધી બધી વિધિઓ પરિપૂર્ણ થાય ત્યા સુધી મેં એ
 રૂઢિકે ૨૫-૭ સાગર, એ સુદૃઢ શહેર અને એ કીરમણ આકાશ નીરખ્યા કર્યા એ ત્રણ
 તાલાના પૈમા પાણીમા ફેંક્યા તે નીચે ફળદ્રુપ મારી લઇ આવતા આફ્રિકન છોકરાઓને
 રસ અને ગમ્મતપૂર્વક નિહાળ્યા એ ધ્યાનમાથી “ઉદ્ધરગાય કે?” એવા મધુરા અને
 પ્રીતિયુક્ત અવાજે મને જગાડ્યો એ સવાય રા ગ બિહારીલાલ નારાયણજી અનતાણીનો
 હતો એ કચ્છભૂજના નાગર-ગૃહસ્થ છે લગલગ દરેક વરસથી ‘ઝાઝીનાર વોઇસ’
 નામનુ અગ્રેજ-ગૂજરાતી વર્તમાનપત્ર એ ચલાવે છે તેમના બાઇ ડાકટર હિન્મતનાને
 “જગન્નારનો ઇતિહાસ” એ નામનું એક નાનું પુસ્તક ગૂજરાતી સાહિત્ય-ભંડોળમા અર્પણ
 કર્યું છે એ જો વધારે સુદર રીતે છપાયુ હોત, વધારે શુદ્ધ જોડપટ્ટીથી છપાયુ હોત અને
 આપણા વાચનારાઓ બૃહદ્-ગૂજરાતમા સહેજ સરખો પણુ રમ લેતા હોત તો વધારે
 જાણીતુ હોત બિહારીલાલ પોતે પણ સાહિત્યાર્જુવને કિનારે ધસી આવતા તરંગોમા
 ઠનઠમિયા મારે છે જગન્નારમા તેમની બુદ્ધિ અને નીડરતા હિંદીઓને ધણી ઉપયોગી થઇ
 પડે છે, કેનિયા પોતાને પૂર્વ આફ્રિકાનું નેતા માની વખતોવખત બિહારીલાલની સેવા
 જીતિને ઉત્તેજ તેનો ઉપયોગ કરે છે નિરારીલાલ મુત્સદ્દો ગણાય છે, પૂર્વ આફ્રિકાના લોકપ્રિય
 લોકોત્સાહક વક્તા છે ચચળતા તેમની તમામ પ્રવૃત્તિઓમાથી ડોકિના કરે છે, ચપગતા તેઓ
 જે જે કાર્ય ધ્યાનપૂર્વક હાથ ધરે છે તેનુ લક્ષણુ અને છે તેઓ અજ્ઞાત ફરવાને આતુર
 છે, અભિપ્રાય આપવામા આત્મથકાળુ છે સ્વભાવના વિલાસપ્રિય છે, સમજણુના સેવા-
 બાવી છે, બાઇઓના ભાઇ છે સ્વાશ્રયી છે મધુરભાવી મુરખ્ખીઓની મર્યાદા જાણવવાની
 સલાહ રાખે છે લોકનિંદાના બીરુ નથી છતાં લોકોની મમતાના આકાંક્ષી છે

મારા આફ્રિકા આવવા વિષે મેં તેમને આગળથી ખબર આપ્યા હતા અને તદ્દનસાર
 મને પોતાને ઘેર લઇ જવા આન્યા હતા તેમની મીઠી ભાળા અને આકર્ષક આકૃતિએ
 મારુ મન હર્ષુ અને અમે મને મળ્યા તારથી જ મિત્રો બન્યા એ મૈત્રી આફ્રિકાની
 અનેક આપત્તિઓમા અખડ, સ્થિર અને જબીર ચાલુ રહી છે

જગન્નારમા ઊતરતા મને વેરાવળ ગાદ આ યુ-ફ્રમ વેરાવળની શહેરસુધરાઈ
 જગન્નાર જેની નહિ રસ્તાઓ વેરાવળના ખગ્ગરના રસ્તાઓ જેવા જ સાકડા છે, ઘરની
 માથણી પણ જૂનાગઢ વેરાવળ અને પ્રભાસપાટણના ઘરોના જેવી જ છે અરખી શિક્ષ
 મહેરામ, કયાન, તાક વગેરે દરેક ઘરમા નજરે પડે છે બારણાઓ ઉપર અને મ્હોરાની
 કમાનમા કુરાને સરીફની સુદર સુરાઓ માતરેલી નજરે પડે છે જગન્નાર હિંદીમય છે ત્યા
 મેં દૂધ વેચનારી હિંદી ગોવાનણો જોઇ સાફ સોનામયી ચળકતી પીતળની માળેલી
 વડોલાઈઓ પર નજર નાખી ટપાન વેચતા પોસ્ટના હિંદી પટાનાળાઓ જોયા, શુદ્ધ પાણીની
 મવડો લઇ જતા હિંદી પાણી ભરનારા નિહાળ્યા, મરગદ આવનતા ભાટિયાઓ દેખ્યા,
 માહેજનો જન્મ દિવસ બિજવતા બોળઓને પણ મળ્યા તે દિસે આફ્રિકાનો અનુભવ
 નહોતો એટલે હિંદ સાથેનું દૈનિક જાતનુ સામ્ય ખામ ખાન ૫૦ આવણુ

આ બેટ લવંગના વેપારનું જળરત્ન ધામ છે અને માડાગારકર જ ક્રૂર તેનાથી ગિરોટાય થાય છે. “લવંગલતા પરિશીલન કામલ મલય સમીર” ગાતા રસિક જનોને અહીં કહેવાની જરૂર પડે છે કે લવંગનાં લાંબાં ઊંચાં પાતળાં ઝાડ થાય છે, પણ વેલડીઓ થતી નથી. આ ઝાડ ઊંચાઈના પ્રમાણમાં પાતળાં હોય છે અને તે ઘણાં પર્ણાળ હોય છે; તેનાં પાંદડાં બહુ નીચેથી બાજે છે અને તેથી થડની આસપાસ અનેક લતાઓ ચડી ચડીને વળગી રહી હોય એવો ભાસ થાય છે. એથી અંરકૃત કવિઓ એને લવંગલતા કહી વર્ણવતા હોય તો ભલે. હિંદુસ્તાનમાં લવય થતાં હોય એમ મને ખબર નથી, એટલે એ વિષે હું વધારે કહી શકતો નથી. જંગલમાં લવંગનાં તો વનનાં વન ઊભાં છે. આ આખો દીપ અત્યંત હીલો અને રસાળ છે; સહેજ ડુંગરાળ પણ છે. તેને ફરતો લગભગ ૫૮ માઈલનો મોટરનો રસ્તો છે. આખે રસ્તે કેળ, નાળિયેર, આંના, લવંગ વગેરેનાં ઝૂડ પડ્યાં છે. વમતિમાં આફ્રિકન-સ્વાહિલીઓ, રાજકર્તા અરબો અને વેપારી તથા નોકરિયાત હિંદીઓ છે. અમલદારો બધા ય અંગ્રેજો છે. મૌલિક વેપાર સુરપાયા કરે છે, જૂની પેઢીઓ દિવસે દિવસે નિરતોજ અથવા સ્થિરતોજ થતી જાય છે.

ખિડારીલાલ પાસેથી પૂર્વ આફ્રિકાના રાજ્યખંધારણ સંબંધી અને દારેસ્સલામના સમાજ-જીવન તથા વ્યક્તિઓ સંબંધી ઘણી સૂક્ષ્મ માહિતી મેળવી. તેમણે મને દારેસ્સલામના અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રકાર મિ. મેનડીન ઉપર એક પત્ર આપ્યો. લાઇ વૃજલાલ મોક્તનો એક પત્ર પણ મને બતાવ્યો અને પછી તેમના ઉપર પણ પોતાનો પત્ર આપ્યો. આગમોટ સવારમાં ચાર વાગે ઊપડવાની હતી તેથી આખો દિવસ ઘણા જ આનંદમાં ગાળી સાંજ પડતાં અમે સૌ ઉપર ચડી ગયાં. લગભગ નવેક વાગ્યે હું એકલો પડ્યો. બાળકો સુષ્ટ ગયાં; ઘણાખરા ઉતારિયો મોખ્યાસા ઊતરી ગયા હતા. વધારે જંગલાર ઊતર્યા. દારેસ્સલામના ક્રૂર એકાવન ઉતારિયો રહ્યા. મુંઝપટી ખીચોખીચ ભરેલી આગમોટ સુની લાગવા માંડી. મધ્ય મહાસાગર હોવાથી મોખ્ખો ઘૂંઘવાટ ન હોતાં સાગર પણ શાંત હતો. ભડકિયામણી માલ ઉપાડી પડખે ઊભેલા મજબામાં ઉતારતી કેનનો કડંકા અવાજ વારે ધડીએ એ શાંતિમાં ભંગ પાડતો હતો. ઉપરથી પ્ષિાનો જળવતી કાષ્ટ સુરોપીય લલનાના ખેડસંગીતનો વખતે વખતે આછો અવાજ નીચે ઊતરતો હતો; સુરોપીય હમજગનું અનુકરણ કરતા કેટલાક હિંદીઓ મોટે સાદે હસતા, સ્ટુઅર્ડ પાસેથી બરાશ પાડી પોણું માગતા તેથી સંગીતનો સૂર ઘણી વાર દબાઈ જતો. આ સંજોગમાં હું વિચારદિલોજ ચડ્યો. ડાખા હાથ પર જંગલારના અસખ્ય દીપકો થમકતા હતા; ઉપર દક્ષિણગોળાઈનું નક્ષત્રમંડળ જગ્મડી રહ્યું હતું; આસપાસ સાગરનાં સ્વામ જળ પવનના સૂસવાટ સાથે સૂર મિલાવી સળકતાં હતાં. આવતી કાલથી મારું આફ્રિકન જીવન આરભ પામવાનું હતું. એ આરભ બહુ આશા-સૂચક લાગતો ન હતો. મોખ્યાસા અને જંગલાર જોયા પછી મન ઉપર અવસાદજાયા જવાતી હતી. પ્રવાસી હિંદીઓ હિંદમાં હોય તેવા જ લાગતા હતા. ધિટનનો મગર આત્મેત્કર્ષ અહીં પણ એમને આંજતો હતો. મેં મનમાં ને મનમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરી; મન સ્થિર કરી, શાંતિ મેળવી; મને મળી શકે તેવા અવકાશોનું આવાહન કરી આત્મામાં આશા ભરી અને પછી હું રથાન પર જઈ નિદ્રાવશ થયો.

(ક્રમશઃ)

ઉછરંગરાય કે. ઓઝા

નાણાં વિષેની સલામતી

શ્રીયુત વિશ્વભાષા પટેલે લગનમાં લરાયેલી ઇડિયન નેશનલ કોન્ફરન્સની બેઠકના પ્રમુખ તરીકે એક સુદર ભાષણ આપ્યું હતું આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડત સંબંધી, મંધી પછીની મહાસભાની વલણ સંબંધી, તેમજ આપણી આજની ગંજીયા પરિસ્થિતિ સંબંધી સુંદર મીમાસા કરતું એ ભાષણ છે. તેમાંથી નાણાવિષયક મલામતી સંબંધી નીચેના ભાગ આપીએ છીએ.

સંરક્ષણ અને પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં હિંદુસ્તાન જેમ પૂરા કાબૂ માગે છે, તેવી જ રીતે નાણાના વહીવટની બાબતમાં તેમજ આર્થિક નીતિમાં પણ પૂરેપૂરે કાબૂ માગે છે. ગોળમેજી પરિવર્દની હાલની બહામણો ફેરવેલ રૂઢકચર કમિટિના અહેવાલના ૧૮માં ફકરામાં આપેલી છે. આ બહામણો-થી જ અવનર જનરલને હેતુ કરવાની બાબતમાં અને અદાલત બાબતમાં દખલ કરવાની એટલી બધી સત્તાઓ આપવામાં આવી છે કે પરિણામે તે બહામણોને આધારે એક હાથે પ્રબલ ને મળે છે તે બીજે હાથે પાછું લઈ લેવાય છે. એનાથી પણ આગળ જઈને પરિવર્દને હિંદુસ્તાનની નાણા અને ચલણની નીતિમાં પણ અવનર જનરલ માટે પૂરતી સત્તા મેળવવી જરૂરી લાગી છે. આ તો હવે થઈ.

જે સલામતીઓની બહામણ કરવામાં આવી છે તે દરેક બાબતમાં એટલી બધી દખલ કરનારી અને શરમ લેખાવે એવી છે કે કોઈ પણ સ્વમાનવાળો હિંદી નવા બધારણમાં આર્થિક ફક્તર લેવાને માટે ટૈયાર નહિ થાય. હું આ દરેક બહામણને તપાસીને તે કેટલા હારથજનક અને અપમાનકારક છે તે બતાવવામાં તમારે વખત નહિ લઈ. પણ એમાં બે બાબતો એવી છે કે જેના પર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ નીમેલા અમલદારોના પગાર પેન્શન ઇત્યાદિ

(૧) પૃથ્વિ એ છે કે પ્રાતીય નહિ એવી અખિલ હિંદની નોકરીના હાલના અમલદારોના પગારો અને પેન્શન સંયુક્ત બંડોળના અર્થનો ભાગ બનાવી રાકાય કે નહિ ? અને જો બતાવી રાકાય તો કેટલા હવે મુધી ?

મહાસભા આ પ્રશ્નને એના ગુણભેદ ઉપરથી વિચાર કરવા તૈયાર છે. એ વિવાદાસ્પદ છે કે રાજ્યને વખતોવખત નોકરીના કરવાના વિગતોમાં ફેરફાર કરવાનો અને ફરીથી નક્કી કરવાનો હક્ક છે કે નહિ ? અને આજની પરિસ્થિતિમાં આવી સત્તા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટમાં સ્થાય રીતે કે સ્થગનથી રહેલી છે. એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે ૧૯૨૫ પછી રૂપિયાની બદલાકિંમત (exchange value) કૃત્રિમ રીતે ૧૨૫ ટકા વધારી મૂકવામાં આવી છે. અને હિંદી સરકાર રૂપિયાના જ ચલણમાં પગાર વગેરે આપવા બધાયેલી હોવાને પરિણામે, સરકારી નોકરોને જ રકમ આપવામાં આવે છે તે ૧૨૫ ટકા જેટલી વધી જાય છે.

વળી, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એક તરફથી રહેવાનું અર્થ અથવા વસ્તુઓના ભાવ ખૂબ ઘટી ગયા છે અને એ ધરાડો બદલાકિંમતના વધારાના પ્રમાણમાં પડેલા જેમણે તેના કરતા

વધારે નીચે પડ્યો છે એ પણ નક્કી છે કે હકીકત અને દિવાની અમલદારોના હાલના પગારોમાં કમ્પેન્સેશન અને ખાસ સુધ્ધાઓની ખતની કેટલીક રકમો આવે છે, અને આ રકમો હિંદી સરકાર વખતોવખત ફરી નેહ જઈ નક્કી કરે છે.

આવી અને બીજી બાબતો મને લાગે છે કે જદું મુસીબતની નહિ યાચ અને યન્ને બાબતે આપ-લેની છૂટથી તેનો નિકાલ થઈ શકશે.

હિંદુસ્તાનનું જાહેર હેતુ

આ બધા દેવાઓ નિયમ પ્રમાણે છે અને તેથી તેમને વિશે કંઈ કહેવા કરવાનું નથી, એમ માનીને જ ગોળમેજી પરિષદે કામ ચલાવ્યું છે. હિંદી મહાસભાનો એવો દાવો છે કે આ દેવાઓની ઝીણવટથી તપાસ થવાની અને પૂરેપૂરી તપાસ થવાની જરૂર છે. અને ત્યાર પછી જ હિંદુસ્તાનને એ દેવાઓની જવાબદારી સ્વીકારવાનું કહી શકાય.

આ વખતે હું યુરોપમાં આવ્યા ત્યારથી જાહેર દેવાના પ્રશ્ન વિશે આંતરરાષ્ટ્રીય અભિપ્રાય શું છે—ખાસ કરીને યુરોપના દેશોના સુખધર્મ—તેને અભ્યાસ કરવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું.

મારા અભ્યાસના પરિણામથી હું આ પ્રશ્નને તપાસુ તેમાં જે થોડીક મિનિટ જામ તેટલી વાર આપ ધીરજ રાખશો.

આ દેગમાં (ઉદાહરણ) આ પ્રશ્ન ઉપર હિંદી મહાસભાના વલણને જે યોગી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે તે જોતાં આવા પરીક્ષણની ખાસ જરૂર છે. આપણા દીકાકારો દીકામાં એટલી હદ સુધી જામ છે કે મહાસભાનું વલણ રશિયાના કોમ્યુનિસ્ટોથી પ્રેરાયેલું છે. હું નિઃસંકેપ રીતે કહું છું કે આ દીકા એ જાણીનેઈને ઈર્ષાઓએ કરેલું જુઠાણું છે. મહાત્મા ગાંધી અને જવાહરલાલ નહેરુએ અને મહાસભાના બીજા મુખ્ય આગેવાનોએ આ માગણીને જે મુદ્દાસર રીતે રજૂ કરી છે તેમાં સીધી કે આડકતરી કોમ્યુનિસ્ટ અસરની જરા પણ બધ નથી. એ આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાવહીવટની સ્પષ્ટ મૂલ્યાંકના યોજના છે. અને તે આંતરરાષ્ટ્રીય અને આંતરસામાજિક મૂલ્યાંકના નિયમોથી તેમજ ગોઠવણોથી દોરાયેલી છે. મહાસભાની યોજના ક્રાંતિકારી અથવા તો સામ્યવાદી નથી, એટલું જ નહિ પણ બેઠક સામ્યવાદીઓ નો તે યોજનાને મહાસભાના દ્રોહી મૂલ્યાંકના નાથના દ્રોહક્રમ તરીકે લાઠે છે !

મહાસભાની તટસ્થ સમિતિ મરફતે દેવાની તપાસ કરવાની માગણી, સામ્યવાદીઓ જે રીતે હિંદુસ્તાનના દેશનો નિકાલ કરવા માંગે છે તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે સામ્યવાદીઓનું એક મહત્ત્વ લેવાડે ચોક્કસ નીચે પ્રમાણેની માગણીઓ કરે છે—

કે હિંદુસ્તાનના લોકોએ તેમની ચોતાની પાર્લામેન્ટે અથવા સેવિયેટ ન કર્યા હોય એવા બધા ય દેવાઓની જવાબદારીનો ત્યાગ કરવો,

જે ઉદ્યોગમાં અને રેલવે, નહેરા, રસ્તાઓ, કારખાનાઓ, ખાણો ઇત્યાદિ કામોમાં થયેલી મૂડીની ચોકાણોનો વિચાર કરતી વખતે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે આ દેશમાંથી એટલિન્ટ એટલ નફાઓ કરી ગયું છે, તેમ જ એટલિન્ટમાં મોકલેલા કાચા માલને માટે અન્યાયી દરો આપવામાં આવ્યા છે, અને

જે ચોતાની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં ચાલુ રાખવા માટે જિલ્લા સરકારે જે લોકોને માર્યા હોય, ફાંસીએ લટકાયા હોય, અપગ કર્યા હોય, કેદમાં નાખ્યા હોય, અથવા બીજી રીતે દેશન કર્યા હોય તેમના વારસો અને કુટુંબોને ચોથા જદેનો આપવો જોઈએ.

સામ્યવાદીઓની આ રાખા હિંદુસ્તાનના લોકોને એમ દબાવું કરીને કહે છે કે ચિટનના દેવાની રકમ લગભગ કરી દેવા ઉપરાંત ચિટન પાસેથી હિંદુસ્તાનને તુકસાનીના બદલામાં ૪૦૦૦,૦૦૦૦૦૦ માંગવા જોઈએ આ રશિયામાં ક્રાંતિ થયા પછીની કલ્પના છે. એ સામ્યવાદીઓની

માગણી છે, જ્યારે મહાસભાની માગણી તો તબ્બ સાદી અને સરળ છે. એ માગણી ન્યાયની રીતે હિંદુસ્તાનનું ફેલું કેટલું ગણાય અને કેટલું ન ગણાય એ નક્કી કરવા માટે તટસ્થ સંશોધનની છે. આ કોર્ટ નવો સૂઝો નથી, આ તો એક જાણુ કૃષ્ણ છે. અને જ્યારે બધી સંકલ્પી વાતોનો નિષ્કર્ષ થવાનો વખત આવ્યો છે તે સમય સહજ રીતે દેવાદાર અને લેણદાર વચ્ચે ઉત્પન્ન થતી એ સ્વાભાવિક માગણી છે.

રાજકીય સમસ્યાઓ

હિંદુસ્તાનની રાજકીય માગણીનો પ્રશ્ન બાબૂ પર મૂકીએ તો પણ આ બંતની તપાસની, એક ન્યાયની બાબત તરીકે, હિંદુસ્તાન કોર્ટ પણ ન્યાયી અને પ્રામાણિક બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળ પાસે અપેક્ષા રાખે. જ્યારે ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૩ સુધીની વિખરલ સરકારે આ પ્રશ્નને ખુલ્લા અને પ્રામાણિક મનથી ન વિચાર્યો જ્યારે હિંદુસ્તાન કલનાસની લાગણી સાથે નિરાશ થયું હતું. ૧૯૧૮-૧૯નો લેઇફ જીવનની સરકાર પાસેથી પણ એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી કે તે આ પેસાની બાબતમાં ન્યાય આપશે— રાજકીય અને બધારણના સુધારાના પ્રશ્નથી સ્વતંત્ર રીતે. પણ હિંદુસ્તાનની આ આશા પણ ભ્રમરૂપ ન થઈ પડી.

હવે મનુર સરકારનો વારો આવ્યો છે અને તેની સાથે મનુરપક્ષ અને જે જુદા જુદા પક્ષોનો જિલ્લોનો મનુર પક્ષ બનેલો છે, તેને પણ કંઈક કરવાનો વારો આવ્યો છે. મનુર સરકાર તરીકે આ બાબતમાં કંઈક પગલાં તેણે ભરવા જોઈએ. અને જો તેઓ નિષ્ફળ બધ તો જોયો તેમના મત અને મહાકારથી મનુર સરકારને ટેકો આપે છે તેઓએ તેને આ નૈતિક ફરજ બજાવવાનું ફાળું કરવું જોઈએ. એ ઉપર કંઈ તે પ્રમાણે આ આજોએ પ્રશ્ન બધારણના પ્રશ્નથી જુદો પડે છે. એને ગોળમેળ પરિષદ સાથે પણ સંબંધ નથી. તે પોતે એક સ્વતંત્ર ન પ્રશ્ન છે અને તે તાત્કાલિક અને સ્વતંત્ર નિકાલની અપેક્ષા રાખે છે. મનુર સરકારે સ્વતંત્ર માણસોની એક સમિતિ એકદમ નીમી જેવી જોઈએ. આ સમિતિમાં, હાખલા તરીકે, ડિનેટર જોરાદ, કાસનો નાજાખાતાનો મત્રી, એક રિવલ્યુશનરિયસ એવા માણસો દ્વારા આ સમિતિ બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાનમાં કરેલા નાણાવિષયક વ્યવહારની તપાસ કરે તેમજ પ્રત્યેક દેશે ફેરવી નવાબદારીઓ લેવી જોઈએ તેની તપાસ કરે અને તે વિષય નિર્ણય આપે મનુર સરકાર પ્રશ્નને યોગ્ય વર્તન કરી શકે.

ઉલટના કેટલાક વર્ગોના બનાવો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જિલ્લો હિંદુસ્તાન તરફ કાળા લોખિના દેશ તરીકે, ગણવા તો નિતાયેલા દેશ તરીકે, ગણવા તો બંને તરીકે, બધી જોઈએ, જુદી બંતની વતણુ બતાવે છે, અને ફર્કિય, ચત્વારની મનુર સરકાર એ ધિક્કારવા યોગ્ય નીતિ ચાલુ રાખે છે.

હું મારી દંદિના સમર્થનમાં કેટલાક હાખલા આપુ છું:—

૧. ઉલટના મહાન વિચલ પછી તરત જ દુનિયામાં સૌથી પહેલાં રશિયાએ પોતાના પહેલાના દેશ અને પરદેશીઓની બાબતો મિલકત અને માણસોના હકનો ઇન્કાર કર્યો. આ બંને હાખાઓનો સરવાળો ૨૦૦૦,૦૦૦૦૦૦ પાંચ હજાર થતો હતો. બાર વર્ષના બાર દહને કરેલા ઇન્કાર પછી મનુર સરકાર આ વિષયની તપાસ માટે એક સમુક્ત કમિટિ રચિવા પાસે નિમણવામાં સફળ થઈ છે. એ નો ઉપડી વાત છે કે આ કમિટિમાં રશિયાના અતિનિધિઓને મહત્વનું સ્થાન હશે. મનુર સરકાર રશિયા પાસે ફેલ તો તપાસનું કમિશન નીમાવી શક્ય છે તેને પોતાનો એક મહાન વિજય ગણાવે છે, એની એ જ મનુર સરકાર હિંદુસ્તાનની આ જ બંતની સાચી માગણીનો તિરકાર કરે છે.

૨. ઇટાલી પાછળના ભાગમાં નામિરૂપી લડાઈમાં જોડાયું હતું. જિલ્લો અને બીજા ગિય-સામયોએ તેને આર્થિક મદદ આપી હતી. દેશનીએ જિલ્લો પાસેથી ૨૫,૦૦૦૦૦ અને વધારે રકમ લોખીની લીધી હતી. પણ આ રકમ પાછી આપવાની એની જરા પણ મરજી દેવા એમ દેખાયું નહિ. એમનાસેઈન તેમની ફેસિરક રાજનીતિથી મુન્થ થઈ એટલે દેવા એમ લાગતું હતું. એરજિલન

ઈટાલી પાસેથી વ્યાજ અને મુદ્દલના આખા દેવા પેટે ૨ ટકા રકમ રવીકારીને સંતોષ માને છે. પણ હિંદુસ્તાનની બાબતમાં વાત જુદી છે ।

૩. મિ બાઉડવિને ચોક્કસ હિસાબથી ગણતરી કરીને અમેરિકાને દરેક વર્ષે ૩૩,૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડ આપવાનું અને પછીથી દરેક વર્ષે ૩૮,૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડ આપવાનું કબ્જા કર્યું. મથાબરા બ્રિટિશ મુસ્લિમો અને હાખાઓ નૈતિક કારણોને ખાતર સપૂર્ણ ફરી-તપાસની માગણી કરે છે. આ દેવાનો કેટલો ભાગ નૈતિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે તેની તટસ્થ તપાસ મટે સિટન માગણી કરે છે. જુન ૨૨, સોમવારના 'ડેલી એક્સપ્રેસ'ના પૃ. ૮ પરના અગ્રણ્યમાં કહ્યું છે:

“ક્યારે પણ આ સાચુ હેતુ ન હતું. એનો ક્યારે પણ એ રીતે દાવો થવો જોઈતો ન હતો, અને એ રીતે એનો નિકાલ પણ થવો જોઈતો ન હતો.”

વારુ. હિંદુસ્તાન પણ સિટનના પોતાના દેવા વિશે બરાબર એ જ કહે છે અને એનું એ 'ડેલી એક્સપ્રેસ' હિંદુસ્તાનને ગાયો દે છે ।

૪. જર્મનીએ હાલની તુકસાનીમાં જે કાંઈ આપવાનું હતું તે કબ્જાઈ ગયું છે. પણ તે પ્રમાણે આપવાની જર્મનીની વ્યવહારુ શક્તિ વિશે પ્રશ્નો ઉઠાવવામાં આવ્યા છે, કમિશન પછી કમિશન નીમવામાં આવે છે અને ફેરફારો કરવામાં આવે છે. ડોહ, ચંગ, રડીવન્સનની દલીલો ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. પણ હિંદુસ્તાનની બહુ સાધારણ માગણીઓ તિરસ્કારવામાં આવે છે.

૫. ન્યૂ સાઉથ વેલ્સની મનુર સરકારે પોતાના વડા પ્રધાન મિ લેન્ગની સૂચનાથી બ્રિટિશ દેવા પેટે દર વર્ષે આપવાના ૫૦૦૦૦૦૦ બરવાની જોર દબને ના પાડી છે. આ વિશે મેટસિટનમાં કાંઈ ઘોષાટ થયો નહિ—કાંઈ ધમકીઓ આપવામાં આવી નહિ, કાંઈ રુક્ષણો માગવામાં આવ્યા નહિ. રેટોક એક્સપ્રેસે જ ઉપર કાંઈ આળાણી થઈ નહિ. ન્યૂ સાઉથ વેલ્સની સરકારે આ વર્ષે તો હેતુ બધું પણ નથી. અને ઓસ્ટ્રેલિયાની સમવાયી સરકારે કાયદાની દૃષ્ટિએ શુ રિયલિટી થાય તે નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો છે. પણ હિંદુસ્તાનથી તો પોતાની આર્થિક જવાબદારીઓ યોગ્ય રીતે સોંપી રાખ્યા જ નહિ !

૬. ઓસ્ટ્રેલિયાની સમવાયી સરકાર પોતે પણ સિટિશનના દેવા વિશે પોતાનો વાધો રજૂ કરે છે અને ફરી તપાસની માગણી કરે છે. ઈટાલી બ્રિગન પાસેથી દેવાની બાબતમાં જે રીતની ગોઠવણની અપેક્ષા રાખે છે એવો જ દાવો ઓસ્ટ્રેલિયા પણ કરે છે. ઓસ્ટ્રેલિયાના આરા દાવા ઉપર ઇંગ્લાંડ ધમાલ નથી કરતું, આઉટ હોલમાં સલાઓ ભરાતી નથી, પણ બધા સહાનુભૂતિ જ ધરાવે છે. ઓસ્ટ્રેલિયાની સરકારે હેતુ આપવાની બીજા રૂપમાં યોજના (Conversion Scheme) પ્રગટ કરી છે કે જે તમે જો રવીકારો તો ઐરિડક છે અને જે ન રવીકારો તો રજિસ્ટ્રાન છે । જુન ૧૪ મિનુ 'સનડે એક્સપ્રેસ' ૨૫૫૮ રીતે લખે છે કે આ ફર્સ (Compulsion) પાડવાની જ નહિ યોજના છે પણ નૈતિક કારણોસર તેનો ખચાવ કરે છે ઓસ્ટ્રેલિયાની લોનવાળાઓ બલે એકાદ વ્યાજ લે, પણ હિંદુસ્તાનની લોનવાળાઓ તો સરકારી યત્ર જ જોઈએ !

૭. જ્યારે ૧૫ પાઉન્ડ બરાબર ૨૫ ફ્રંક હતા ત્યારે ફ્રંચ લોકોએ બ્રિટિશ નાણા રાકનારા પાસેથી ૫૦,૦૦૦-૦૦ લાખના લીધા હતા હવે ત્યારે જ્યારે એક પાઉન્ડ બરાબર ૧૨૫ ફ્રંક છે ત્યારે ફ્રંચ લોકો એ હેતુ પાછું આપવાનો આગ્રહ રાખે છે. આનો અર્થ એ છે કે તેઓ કેવળ ૧૦,૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડ જ પાછા આપવા માગે છે. રેનોડન અને હેન્ડર્સન ન્યાય માગતા હતા, પણ તેમને કાંઈ મળ્યો નહિ. ત્યારે હવે હિંદુસ્તાનની ન્યાયની માગણી વિશે શુ ?

હાજીની માગણીઓ

દેવાની બાબતમાં બીજી પ્રત્યોક્તિ જે વલણ છે તેની સાથે હિંદુસ્તાનના જાહેર દેવા વિશે હિંદી મહાસભા કેટલું વલણ લે છે તે સરખાવવા હું આ તમને કહ્યું છું. તમે જો તેમ કરશો તો તમને ૨૫૫૮ જણો કે મહાસભાની માગણી ધણી જ દળતી અને સભાજી કરેલી છે. પણ સિટન આ

જુદા જુદા વલણ તરફ કથી રીતે જુએ છે તેનો જરા વિચાર કરો. બન્નેમાં કેટલો બધો તફાવત છે ? નહર દેવા સબ ધીના મારા વિચારોનો રજૂઆત હું બીજા બે દાખલાઓ આપીને પૂરી કરીશ. એ ઉપરથી તમે જોશો કે એટલિન હિંદુસ્તાનના વલણ ઉપર કેટલી જુદી રીતે જુએ છે.

૧. જ્યારે મહાત્મા ગાંધીએ હિંદુસ્તાન એના ધણા ગરીબ દેશને માટે એવી માગણી કરી કે સરકારી નોકરોના પગારો ૫૦૦ રૂપિયાથી વધારે ન હોવા જોઈએ એટલે કે વાર્ષિક લગભગ ૪૫૦ પાઉન્ડ નેટલા, — ત્યારે એ માગણીને મોટરોવિકાનો ખટપટ તરીકે તારકારવામાં આવી.

હવે જ્યારે ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ કે જે અધિકારીઓ વધારે સમૃદ્ધ દેશ છે અને જ્યાં મજૂરીના દર ધણા ઊંચા છે તેના પ્રધાન મિ. લેન્ડે જ્યારે એવી સૂચના કરી કે રાજ્યના નોકરોનો વધારેમા વધારે પગાર વાર્ષિક ૫૦૦ પાઉન્ડ હોય ત્યારે ત્યાંનું આજુ પ્રધાનમંડળ સર્વાનુમતે આ યોજનાને પસંદ કરે છે, અને જિલ્લાના એ વિરોધ કાંઈ કાંઈ બોધતાં નથી.

૨. હિંદુસ્તાને ૧૯૨૯-૩૦નો સાલમા એટલિન પારોથી ૧૬૦૦,૦૦૦૦૦૦ વાર કાપડ ખરીદ્યું, પણ ૧૯૩૧-૩૨માં ફક્ત ૭૭૨,૦૦૦૦૦૦ વાર કાપડ ખરીદ્યું. આના ઉપર મોટી ધમાલ મચી. માન્ચેસ્ટરના એક્સચેન્જમા બેંચકોટની વિરુદ્ધ કરાવે કરવા મિટિંગો થવા લાગી, ઈલાદિ ઈત્યાદિ.

ઓસ્ટ્રેલિયાએ ૧૯૨૬-૩૦ની સાલમા ૧૯૫૦,૦૦૦૦ પાઉન્ડની કિંમતનું પરદેશી કાપડ ખરીદ્યું, પણ ૧૯૩૦-૩૧માં ફક્ત ૯૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની કિંમતનું કાપડ ખરીદ્યું. પણ આની સામે વિરોધ ફરોશવાને માટે કાંઈ સલાહો થઈ નહિ કે કોઈએ ધોષાટ કર્યો નહિ. ઓલંડ, ઓસ્ટ્રેલિયાના લોકો તરફ ખૂબ સહાનુકંપા ફરોશવામાં આવી, હવે ઓસ્ટ્રેલિયાના કાચા માલની કિંમત ફક્ત ૩૦ ટકા ઓછી થઈ હતી; જ્યારે હિંદુસ્તાનના કાચા માલનો કિંમત પગથી ૯૦ ટકા ઓછો થઈ હતી !

૨.

૫

૨

‘ હિંદી નાણાંખાતાની જુગતીઓ ’

નીચેનું અવતરણ વિલ્ફ્રેડ રોવન બ્લન્ટના ‘ સિલેટ હિસ્ટ્રી ઓફ ધ ઇંગ્લિશ એક્સપેશન ઓફ ઇન્ડિયન માંથી લીધેલું છે આ ગ્રન્થ ૧૮૯૫ની સાલના અરસામાં લખાયેલો છે અને ૧૯૦૭માં બહાર પડેલો છે. લેખક, નીચેના અવતરણ ઉપરથી જણાશે તે પ્રમાણે, એક ચૂરત કોન્ઝર્વેટિવ છે. આમાં લેખક ૧૮૯૫ પહેલાંની વસ્તુચિતિનો હેવાલ આપે છે. એમાં જણાવેલી અનિષ્ટ ચિતિ ઉત્તરોત્તર વધારે અનિષ્ટ થતી ગઈ છે. તે જમાનામાં પણ હિંદુસ્તાનના માથે કેવું અન્યાયી દેવું હતું તે આ અવતરણ ઉપરથી જણાય છે. ત્યાર પછી તે આ અન્યાયી દેવાનો બોનો વધતો જ ચાલ્યો છે. એનો વિગતવાર તેમજ સત્તાવાર ઇતિહાસ જાણવા માટે દરેક રાષ્ટ્રહિતીય અંગ્રેજ જાણનારે મહાસલા તરફથી હમણાં જ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ‘ રિપોર્ટ ઓન પબ્લિક ડેલ્સ ’ ભા. ૧ અને ૨ ના અહેવાલો વાંચવાની અમારી ખાસ ભલામણ છે :

“ જેઓ પાતાને હિંદુસ્તાનના ‘ નેટિવો ’ (વતનીઓ) કહેવાશે છે તેઓ ગુલામોની નત છે : બચ્ચીન, કુખી, અને અતિશય કુખવા ! હું જો કે એક ચૂરત કોન્ઝર્વેટિવ છું અને કાર્લટન કબજોનો સભ્ય છું, તોપણ આ લોકોને જે મિસરરાઈ ગુલામોમાં રાખવામાં આવ્યા છે તે જોઈને મને આઘાત પહોંચ્યો છે તે મારે કબૂલ કરવું જોઈએ અને બ્રિટિશ સરકારો અને બ્રિટિશ રાજ્યના કાયદાઓમાં મને જે વિશ્વાસ હતો તેને સખત ધક્કો મહોંચ્યો છે. ‘ સારામાં સારા નિષ્ણતો — સરકારના સેક્રેટરીઓ, કમિશનરો ઈત્યાદિ — ના હાથ નીચે ચાલતા હિંદી નાણાંખાતાની જુગતીઓ (mysteries) નો હું અભ્યાસ કરું છું, અને હું એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છું કે આપણે જો આ વેગે

હિંદુસ્તાનનો 'વિકાસ' કયે જરૂર, તેના વહેલામેળા, તેના વતનીઓને મનુષ્યાહારી થવાની દરજ્જા પડશે કારણકે તેમનું ખાવા માટે માણસ સિવાય બીજું કંઈ બચતું નહિ અને એ સ્થિતિથી સમજાવવું નથી કે આપણે અમેને, આ બૂંને મરતા હિંદુઓ [હિંદીઓ] પાસેથી જેની તેઓને જરૂર નથી એવી ચીજો માટે શા માટે પૈસા લઈએ છીએ? જેમકે, રેલવેઓ, મોટા રસ્તાઓ, જેલો, આશાની દરિયાકાંઠા, ઈર બાર્ડલ ફ્રેચરની ચાલગીરીના મશીનો અને મને એ પણ સમજાવવું નથી કે તેમની દયામણી જોખાની સુકીઓમાંથી પોલીશોના ગેલિસ્ટેટોના અને એન્જિનિયરોના મોટા ધાડાઓને પોપવાને કેમ દબાવવામાં આવે છે. હિંદીઓને આમાંની કોઈ ચીજની જરૂર નથી, તેઓને તો તેમના જોખાની બહુ જરૂર છે, જે એમની ખામખીઓ તરફ જોનાર હરકોઈ માણસ કદી શકશે. એમના માથા ઉપર જે દેહ લાદવામાં આવ્યું છે તેને વિશે તો અને એમ લાગે છે કે તેનો તો સર્વથા દંતાર કરવો એ જ વધારે પ્રામાણિક છે. હિંદુસ્તાનને આપવાનાં દેવાં તરીકે તો જરૂર એનો ઇન્કાર કરવો જોઈએ. સરકારોએ પોતે કરેલાં, લોકોએ કરેલાં નહિ, દેવાં માટે લોકોના ઉપર કરના જોભ નાખવાની સરકારો શા માટે નૈતિક દરજ્જા સ્વીકારે છે તે હું અમજી શકતો નથી. સ્વરાજવાળા દેશમાં પણ બધાં બહાર દેવાં ધોડેધણે આરો અન્યાયી જ હોય છે; પણ હિંદુસ્તાન જેવા પરદેશી જીલમગારોના હાથમાં પડેલા દેશ માટે તો તે દેવાં કેવળ એતરવાનો ધંધો છે.*" (પૃ. ૧૨-૧૩)

૨.

✽

* "The natives, as they call them, are a race of slaves, frightened, unhappy, and terribly thin. Though a good Conservative and a member of the Carlton Club I own to being shocked at the Egyptian bondage in which they are held, and my faith in British institutions and the blessings of British rule have received a severe blow. I have been studying the mysteries of Indian finance under the 'best masters,' Government secretaries, Commissioners, and the rest, and have come to the conclusion that if we go on *developing* the country at the present rate the inhabitants will have sooner or later, to resort to cannibalism, for their will be nothing but each other left to eat. I do not clearly understand why we English take their money from these starving Hindons to make railroads for them which they don't want, and turnpike roads and jails and lunatic asylums and memorial buildings to Sir Bartle Frere, and why we insist upon their feeding out of their wretched handfuls of rice immense armies of policemen and magistrates and engineers. They want none of these things, and they want their rice very badly, as anybody can see by looking at their ribs. As to the debt they have been saddled with, I think it would be honest to repudiate it, at least as a Debt on India. I never could see the moral obligation governments acknowledge of taxing people for the debts they, and not the people, have incurred. All public debts, even in a self-governing country, are more or less dishonest, but in a foreign despotism like India they are a mere swindle."

—'Secret History of the English Occupation of Egypt' by Wilfrid Scawen Blunt. Publisher T. Fisher Unwin London 1907. P. 62-63.

વડલો:—લેખક: કૃષ્ણલાલ શીધરાણી પ્રકાશક: ગોપાળરાવ ગજનન વિદ્યાંસ, શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશન મદિર: લાવનગર.

ત્રણ ગુરુઓના આશીર્વાદ સાથે પ્રકાશિત થયેલા આ નાના નાટકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. આ નાટકને લેખકની શિક્ષણસરચ્છા દક્ષિણમૂર્તિલવને પ્રગટ કર્યું છે, તે સંસ્થાના ચિત્રશિક્ષકે તેને મહિયારીના સુંદર ચિત્રથી વિભૂષિત કર્યું છે, અને કાકા સાહેબે તેનો ઉપોદ્ધાત લખી સાહિત્ય મદિરનાં દ્વારે તેને ઉઘાડી આપ્યાં છે.

આ નાટકને એક દૃષ્ટિએ લવાઈના રૂપનું નાટક કહી શકાય; લવાઈ સાથે સરખાવતાં અમે તેને જરાપણ હીન પ્રકારનું કહેવા માગતા નથી. અમે માનીએ છીએ કે લવાઈના પ્રકારના પ્રયોગો થવાની જરૂર છે. તે નાટકપ્રકારનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં પાત્ર પોતે જ પોતાનું ઝોળખાણ કરાવતું કરાવતું પ્રવેશ કરે છે અને તે પછી ધણે ભાગે કોઈ ગીતદ્વારા કે તાલબદ્ધ ગવાતાં નોડકણાં દ્વારા. લવાઈમાં તો નાચ પછી હોય છે, અને એ નાચની ખુખી એ છે કે તે નાચ માત્રથી તે પાત્રના સ્વભાવનું સૂચન થાય છે. અહીં નાચનો ઉલ્લેખ નથી છતાં અમે માનીએ છીએ કે આ નાટકનો કદાપિ પ્રયોગ થાય— માત્ર નિશાળોમાં જ થવા સહય છે—તો ગાન સાથે પાત્રના સ્વભાવાનુરૂપ નાચ પછી થાય તો સારું.

આ નાટક કંઈક બાલકોત્તુકની દૃષ્ટિથી લખાયું છે એમ કહી શકાય. પણ તેમાં કલ્પનામાં કે શૈલીમાં ક્યાંય પણ બાલિકતા નથી. કૃતિને કલાકૃતિ બનાવવાનો લેખકનો સ્પષ્ટ સંકલ્પ છે. આવા નાટકમાં કલ્પનાના વિહારની પાર કોઈ ખાસ ગૂઢ રહસ્ય હોતું નથી, છતાં જો આમાં રહસ્ય જોવા હોય તો તે એ કે બાલસુલસકોત્તુક અને ઉલ્લસતા જીવનની દૃષ્ટિએ અવારતવિક જોતાં વિશ્વ સુખી દેખાય છે અને એ સુખ પણ નથી, પણ એ બધાની પાર, છેવટે કુકડો કહે છે તેમ, માનવદૃષ્ટિ કરું જોઈ શકતી નથી. કુકડો કહે છે:

જગે જગના પ્રાણ સહુ પણ,

બધા બધા પોકાર !

આમ ચીડું દુ તોય ન પહેચે,

નાદ મૃત્યુને પાર !...અમે

લેખકે અનેક જગાએ નવીન કલ્પના બતાવી છે. પણ જ્યાં જ્યાં તેમણે જૂની પરંપરાગત કલ્પનાઓ લીધી છે ત્યાં ત્યાં, કંઈક અનૌચિત્ય લાગે છે અને રસભંગ પણ થાય છે. બીડો કમલિની ચંપો વગેરેની ઉક્તિઓ આવા જૂના કલ્પના—ગીતે ચાલે છે. તેની સાથે સરખાવતાં વડલાને સંબોધેલી કાલ્પની ઉક્તિ જો—

“મૂછા વધી વધીને જમીનમાં પહોંચી તેમ તમારો મરકરીનો સ્વભાવ ન ગયો દાદા સાહેબ !” તાજ અને નવીન સહેજે માલુમ પડશે. એ વડવાની આખી કલ્પના સુંદર છે. કદાચ અવિસંકત કુટુંબવાળા હિંદુ જીવનના અનુભવમાંથી જ આવી કલ્પના ઉત્પન્ન થાય. છેવટે મૃત્યુ વખતે વડવાની ઉક્તિમાં બાલસરસતા સાચવીને લેખકે કંઈક ‘લખ્યતા’ લાવી શક્યા હોત તો વધારે સારું એમ લાગે છે.

કૃતિ આશાપ્રદ છે. પોતાના અનુભવને અને સનાતન સત્યને વક્ષાદાર રહી આ જુવાન. લેખક બીજી વધારે કૃતિઓ આપણને આપશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

કેળવણીકાર:—ગુર્જરી મનમાળા મણકો ૪. લેખક: પ્રો. ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંજા. એમ. એ. બી. ટી. મૂલ્ય ૦-૧૨-૦

લજ્જવાના ઉદ્દેશથી લખાતાં નાટકો છપાઇ પ્રસિદ્ધ થવાં જોઇએ એમ અમે ધણા વખતથી માનીએ છીએ. તે દિશામાં કરેલો આ પ્રયત્ન આવકાર યોગ્ય છે.

આ નાટકના કર્તાએ ચાલુ કેળવણી અને તેમાં પણ ઉચ્ચ કેળવણીમાં સહશિક્ષણ ઉપર ટીકા કરી છે તેની સાથે ધણા થોડા કેળવાયેલાઓ સમત હશે. કેળવણીની અસાધ્ય બાબતોના કર્તાના નિરૂપણમાં અમને વાસ્તવિકતા જણાતી નથી, તેમજ કેટલાંક સ્વભાવનિરૂપણો અને માનસિક પરિવર્તનો અમને નાટકી લાગે છે. વળી જે કેળવણીનો આદર્શ કર્તા પ્રતિપાદન કરવા માગે છે તે માત્ર પાત્રોની બક્તિઓમાં શબ્દોમાં રહે છે, તે તખ્તા પર પ્રત્યક્ષ બતાવાતો નથી—કદાચ બતાવાય પણ નહિ. એ રીતે આ વિષય નાટકને ઊચિત પણ ન ગણાય. છતાં કર્તાએ એક યોગ્ય દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો છે અને નાટકની પ્રગતિ ઇચ્છનારાઓને આ પુસ્તક વાચવા યોગ્ય છે.

હાથીના દાંત:—લેખક: પુરુષોત્તમ ત્રીકમદાસ. મળવાનું ઠેકાણું: ગુણચંદ્રી કાર્યાલય, ૧૧૪, ગીરગામ બેકરોડ, મુંબઈ ૪. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

આ નાટકનું બીજું કદાચ “કાકાની શશી”માંથી મળ્યું હોય. તે નાટકમાં શશી પછ્વાડે થેલા થયેલા અને સ્વતંત્રતાને નામે છૂટ લેતા સોલિસિટર કુદનલાસને ઠેકાણે લાવવા તેની પત્ની પરપુરુષ સાથે પોતાને વ્યવહાર હોવાનો દેખાવ કરે છે. અને નાટકની પરિસ્થિતિમાં તેથી કુદનલાસ ઠેકાણે આવે છે. “હાથીના દાંત”માં સ્ત્રીઓની સલા પુરુષોને ઠેકાણે લાવવા સાચેસાચ પરપુરુષ સાથે મંજૂર રાખવાનો ઠરાવ કરે છે, તે ઠરાવનો રમલા અમલ કરે છે અને તે રીતે દીલીપ સાથે ઝૂંગારવેળા કરતી પકડાય છે. તેનો ધણી તેના પર છટાછેડાની ફરિયાદ માંડે છે. સ્ત્રીપુરુષ બન્ને જાતિઓ વચ્ચેના યુદ્ધ જેવા આ કેસમાં પુરુષોના કાવત્રાથી સ્ત્રીઓ હારે છે—“બને છે.” “કાકાની શશી”નો જ એક વિચાર વધારે દૂર લંબાવ્યા જેવું આ નાટક લાગે પણ તેના જેટલું આ સત્યની નિકટ નથી. પર-પુરુષના સંબંધનો ડોંગ કરવો અને સાચેસાચ તેનો સંબંધ કરવો એ બેની વચ્ચે મૌલિક ફરક છે, અને એ ફરકને લીધે આ નાટક નીચેથી સત્ય કે વાસ્તવિકતાની ભૂમિકા ખસી જાય છે. ઉપહાસને પણ, ભૂમિકા તો સત્યની જ જોઇએ. આમુખમાં શ્રીયુત મુનશી કહે છે કે “દામ્પત્ય જીવન માટે જેટલી પત્નીની નીતિ જરૂરી છે તેટલી જ પતિની છે.” એ ખરું છે. આ નાટકમાં અરુણના વર્તનમાં એ દેખાય પણ છે. પણ એ મુદ્દો સર્વત્ર ગૌણ રહી જાય છે, અને બહાર તો માત્ર સ્ત્રીઓનો જ ઉપહાસ થાય છે. અને એ ઉપહાસ માટે

કલ્પેલી સ્થિતિ અમને અચક્ર લાગે છે. પુરુષની ભેદશાષ્ટી સ્ત્રીનાં સાચેસાચી ભેદશાષ્ટી જોડે એ સંબંધિત છે. એ સંબંધિતતા કાંઈ નવી સ્ત્રીની જ નથી. પહેલાં પણ એમ બનતું. પણ એ ભેદશાષ્ટી સાચી વૃત્તિ વિના સ્ત્રીને અભિચાર કરતી સ્ત્રીતરવી એ સ્વભાવથી જાણતું નિરૂપણ છે. અને એ જ નિરૂપણ પ્રધાન બનતાં આપણે નાટક જાણીએ તે પ્રકારે નવીન સ્ત્રીના ઉપહાસ માટે જ લખ્યું હોય એવું જણાય છે. સંવાદને વધારે કડક અને ત્વરિત કરવા ઉપર જ લક્ષ આપવા જતાં સમસ્ત યોજનાની કલ્પનામાં માલિક જૂલ અને અપકવતા રહી ગઈ છે.

કર્તાનાં પાત્રો આકર્ષક છે, તેમની વાફૂરતા, રીતભાત, ખાસ કરીને લલિતાના સ્વભાવનું આલેખન, મનોહર છે અને કર્તાએ સંવાદલેખનમાં વિશિષ્ટ શક્તિ બતાવી છે. પણ સમસ્તની યોજનાની સુચિત્વ કલ્પના વિના કોઈ કૃતિ સાહિત્યમાં સાચું સ્થાન મેળવી શકતી નથી.

એ નાટકો:—કર્તા: શારદાપ્રસાદ વર્મા. યુગાન્તર કાર્યાલય, ગોપીપર, સુરત
૧૯૫૦-૭-૦

શ્રીયુત ઉમરવાડિયાના “લગ્ન” નાટકથી હંદગીની વેડ સચિત થયું જણાય છે. પણ જાને નાટકનું મુખ્ય વસ્તુ સિદ્ધ છે. પહેલામાં જીવવા માટે નાશાયક મનુષ્યોનો નાશ કરવો જોઈએ એવા મતને સમર્થન મળે છે. આ નાટકમાં માતાના સ્નેહથી, આત્મભોગથી વૈજ્ઞાનિકનું એ પ્રયોજન નિષ્ફળ જાય છે અને જીવનનું રહસ્ય વૈજ્ઞાનિક જુએ છે તે કરતાં કંઈક વધારે ગૂઢ છે એમ સચિત થાય છે. બીજું નાટક “જંતરવાળો”નું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ વીજલુંદ શેણીની લોકવાર્તા છે.

બીજા નાટકનું વસ્તુ અમને નાટકયોગ્ય નથી જણાતું—જેવટ કર્તા તેને નાટકમાં ઉતારી નથી શક્યા. પહેલાનું નિરૂપણ નાટકની દબનું છે, પણ પહેલા જ પ્રવેશમાં માતાના નિશ્ચયનું સ્પષ્ટ મૂલ્યન થઈ જાય છે અને બાકીના પ્રવેશો જાણે અંતમાં કેવળ અંતરાયજૂત થતા લાગે છે એટલી કડાની કચાચ લાગે છે, પણ કર્તા ખરેખર કંઈક કહેવાની પ્રેરણાથી જ માને છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

કર્તાને અમે નવા પ્રયત્નોમાં વધારે સારી ફોર્મ હમ્મીએ છીએ.

ત્રિવેણી અને ‘બીજા’ ત્રણ ખાસનાટકો:—લેખક અને પ્રકાશક: વસંત સવાઈલાલ પંડ્યા, વિદ્યારિયા બાગ સામે, અમદાવાદ. પાંચ આના.

આ મુવાન લેખકમાં પ્રસંગો ઉપજવવાની કલ્પના છે, નાટક લખવાની સાચી ઉમેદ છે. પણ દરેક કડાની કૃતિમાં જે એકવ કે સમમતા જોઈએ તેનો એમને ખ્યાલ જ રહેતો નથી એમ જણાય છે. આ નાટકોમાં પ્રસંગો અને સંવાદો થોડા અમત્કાર દેખાય છે, પણ પાત્રના સ્વભાવમાં સુચિત્વ નથી સચવાતી અને નાટકમાં એકતા નથી આવતી.

* શ્રીયુત મુનશી આમુખમાં દબે છે: “કેટલાક પ્રસંગો અવાસ્તવિક લાગી નથી. પણ આને જેને પાશ્ચાત્ય Hippocry (આક્રમક વેશ) કહી શકાય તેનો જે વા વધતો વાય તો આનું કંઈ વાતાવરણ જરૂર હોય” થાય.” દાવના વાતાવરણમાં આક્રમક વેશ ક્યાંક ક્યાંક આવે છે એ ખરું. પણ અહીં રમણ એવા માનસથી વર્તી નથી. કર્તાએ તેને ખાત્ર ભેવફૂડે બતાવી છે અને એ ભેવ-કરી તેનાં સ્વભાવમાં સુચિત્વ નથી એ વસ્તુ છે.

પતંગિયાં:—સંપાદક: જમ્બુ દાણી. પ્રકાશક: ધી ન્યુ ઈસ સ્કુલ, મુંબાઈ ૭. કિં. ૦-૧૦-૦

આ બાલગીતોના સંગ્રહને અમે આવકાર આપીએ છીએ. સંપાદક કહે છે તેમ અમે માનીએ છીએ કે આ ગીતો બાળકો આનંદથી નૃત્ય કરતાં તાલ આપતાં ગાય છે અને તે દૃષ્ટિએ આ ગીતો બાળગીતો તરીકે સફળ થયાં છે.

પણ કર્તાનું ધ્યાન કાવ્યનો અર્થ કરતાં નૃત્યગીત તરફ વધારે ગયું છે એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી; બાળકોને ઘણીવાર અર્થ વિનાનું માત્ર ગાવા જ નોંધ્યું છે. તેવાં ગીતો સામે વાંધો ન હોઈ શકે. પણ જે ગીતોમાં અર્થ છે અને તે સ્પષ્ટ ઉદ્દામ શૃંગારનો છે તેવાં ગીતોને અમે આવા સંગ્રહમાં ઉચિત નથી ગણીતા. તેવું એક ગીત ‘હલ્કે હાથે’ છે. કવિ ન્હાનાલાલનાં બધાં ગીતોમાં આ સૌથી તોફાની મસ્ત શૃંગારનું છે. સંપાદક દલીલ કરે છે કે ભાવ ન સમજાય, અર્થ ન સમજાય એવાં ગીતોના અભિનય કરી બાળકોએ અનેકને દિશ્મુહ કર્યા છે. પણ એ અવસ્થામાં સમજ્યા વિના કરેલા શૃંગારના અભિનયની કે એવા શૃંગારના ગીતની ખરાબ અસર તે છોકરાં ઉપર નથી થતી એમ ન કહેવાય. સંપાદકનો આ સંગ્રહ કરવાનો હેતુ “ક્યાં ગીતોમાં ક્યાં કયા તત્વો પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, એને કેમ ખીલવી શકાય” એ ખતાવવાનો પણ છે. અમે પૂછીએ છીએ કે આ ગીતમાં કયું તત્વ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે અને તેને તે શી રીતે શીખવશે ? જે મૂળ લોકગીત ઉપરથી કવિએ આ ગીત લખ્યું છે તે ઉપલબ્ધ છે, તે નિર્દોષ છે. મહી વલોવવાના અભિનયને અવકાશ આપે તેવું છે ત્યારે તો આ ગીત અહીં સંગ્રહવાને એક પણ કારણ રહેતું નથી.

શિક્ષકોનો પોતાના વિષય માટેનો ઉત્સાહ ઈષ્ટ છે. ગીતનૃત્યમાં વિદ્યાર્થીઓ સમય પણ જુદી જાય એ સ્વાભાવિક છે. છતાં ક્લાસી કેળવણીથી બીજા કશા વિષય ઉપર એકચિત્ત ન થઈ શકે એવી નબળાઈ વિદ્યાર્થીઓમાં ન આવવી નોંધ્યું એ કેળવણીનો મમત્રતાથી વિચાર કરનારે લક્ષમાં રાખવું નોંધ્યું.

આ સંગ્રહ અમને ઉપયોગી જણાયો છે અને આ ઉત્સાહી શિક્ષક બીજાં પણ પોતાના વિષયને લગતાં પુસ્તકો આપણને આપશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

નામિનન્દન જિનાદ્યાર પ્રવચ્ચ:—(ગુજરાતી અનુવાદ સાથે) સંપાદક: પં. ભગવાન-દાસ હરખચંદ

અદ્વાઈદીન ખીલજીએ વિ. સં. ૧૩૬૬માં રાખુંજય તીર્થનો નારા કર્યો હતો. તેનો પુનરુદ્ધાર પિતા પુત્ર દેવલ અને સમરસિંહે કરાવ્યો તેવું આ સંવિસ્તર વર્ણન છે. સમરસિંહ પાટણના સૂચા અલખખાનનો કૃપાપાત્ર હતો તેથી તેની પાસેથી તેણે કરમાન મેળવ્યું, તે પછી મૂર્તિની શિલા કેવી રીતે આણી ત્યાંથી શરૂ કરી પુનરુદ્ધારની સમસ્ત ક્રિયા તથા સંઘની યાનાનું આમાં વર્ણન છે. ગ્રન્થ ઉકેશગમ્થીય કક્ષરિએ સં. ૧૩૯૩માં પૂરો કરેલો છે.

ગ્રન્થ મોટે ભાગે અનુષ્ટુપમાં લખેલો છે. વિક્રમના ચૌદમા શતકની ગુજરાતીમાં લખાતી સંસ્કૃત ભાષાના એક નમૂના તરીકે તેવું મહત્ત્વ છે. ગ્રન્થ માંપ્રદાયિક દૃષ્ટિથી લખાયો છે. તીર્થના ખંડન જેવો મુખ્ય બનાવ માત્ર એ શ્લોકમાં પતાવ્યો છે અને ત્યાં પણ તેવું કારણ કલિમહિમા કહેલો છે. છતાં ગ્રન્થ સીધી અને આડકતરી રીતે તે સમયના ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને આપણી સામાજિક સ્થિતિ ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે. ગુજરાતની ધનિકતા અને તેના મોટા શેઠિયાઓની દાનાઈ તેમાં બરાબર જણાયું છે, જેને માટે ગુજરાતે હમેશાં મગર રહેવું નોંધ્યું.

દોસ્તોયત્સી Father Sergius નામની વાનાનો આ અનુવાદ છે. એક સાધુ ધર્મ-સાધના કરતાં કેમ પતિત થાય છે તેનું આ મુંઢર બ્ધાન છે. શુભદાતી મુગમ કરવા આમાં પરિસ્થિતિ અને પાત્રોનાં નામો શુભદાતી યોગ્યતાં છે. અમે હમેશાં આવા ફેરફારની વિરુદ્ધ છીએ. અને તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મૂળ વાર્તાનું વાતાવરણ આપણે અનુવાદિત વાર્તામાં ખરું કરી શકતા નથી. અને આપણા દેશમાં ન જ બને અથવા કંઈક ભૂલો રીતે બને તેવી, અને તેથી એટલે અંશે અસવાસવિક વાર્તા ખરી કરી વાચકના ચિત્તને ખોટું રસ્તે વિચાર કરતું કરી મૂકીએ છીએ. આ વાર્તામાં ક્ષતિને યોગ્ય રહે છે તેમ, એનું બન્યું જ છે. આપણી દિદુઓની ઇશ્વરસાધના કરવાની રીત આમાં નિરૂપેલી રીતથી અત્યંત ભિન્ન છે. આપણામાં પણ સાધનામાં પનન અને તે પણ સ્ત્રીના મોહથી, યથાના દાખલા છે, પણ આમાં નિરૂપેલી અસ્વચર્યા, ઝાળ, એ અત્યંત વિદેશી, ધ્રિસ્તી ધર્મનાં છે, દિદુ ધર્મનાં નથી. છતાં વાર્તા સુગમ્ય છે અને તેમાંથી સાધકને ઘણું જાણવાનું મળે એમ છે.

ઓળખીયા અને બીજી પ્રેમ કથાઓ—લેખકઃ ઝવેરચંદ મેઘાણી, સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર, રાણપુર. મૂલ્ય ચાર આના.

સૌરાષ્ટ્રની રસધારોમાંથી (૧) ઓળખીયા (૨) શેત્રુંજીને કડિ, (૩) દુષ્પાવેજ (૪) આદીની ઉદ્ધરના (૫) સુદિણીમેદાર એ પાંચ વસિક અને વૈવિધ્યવાળી વાર્તાઓનો આ નાનો સંગ્રહ છે.

કુરબાનીની કથાઓ—લેખક પ્રકાશક હપર પ્રભાણે. મૂલ્ય ૭ આના.

કવિવર રતીન્દ્રનાથ ઠાકુરની “કથા હિ કાદિની”ના અનુવાદની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. આ પુસ્તક કોષ કોષ બધાએ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિયત થયેલું હોવાથી આ આવૃત્તિની બાપા વિદ્યામૌલેને વધારે અનુકૂળ કરી છે.

ત્રીજી આવૃત્તિ યમ છે એ જ પુસ્તકની મોહપ્રિયતાનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે.

જવાહરલાલ નહેરૂના પત્રો:—અનુવાદક અને પ્રકાશકઃ મોહનલાલ મોરારજી મહેતા. મગવાનું દેકાણું ધી જનરલ લુક રીથો, ૧૨૬ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ર. કિંમત રૂ. ૦-૮-૦

પરિન જવાહરલાલ નહેરૂને આપણે એક પ્રશ્ન દેશનેના તરીકે જાણીએ છીએ પણ આ પત્રોમાં તેમનો વિજ્ઞાનનો શોખ જાણવાનો પ્રસંગ મળે છે. આ પત્રો તેમની દ્વિ વર-સની પુત્રી દિદિને મોકલેલા છે. તેમાં પૃથ્વી અને સૂર્યમાળા કેમ બંધાય, તેનું પ્રથમ સ્વરૂપ કેવું હતું, પછી તેમાં પ્રથમ કેવાં પ્રાણી થયાં અને પછી તેમાંથી વિકાસ થતાં થતાં માણસો થયાં તે સારી ભાષામાં લખેલું છે. માણસની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ સ્પષ્ટતામાં આપેલ છે અને એ રીતે સંસ્કારિતા દેને કહેવાય તેનું દિશામુખ્યન કહેલું છે.

પુસ્તક દરેક વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી છે.

બાળ વિજ્ઞાન:—લેખકઃ સૌ. વિમળા સેનગુપ્તા પ્રકાશકઃ પુસ્તકાલય સદાપક સદકરી મંડળ લિમિટેડ, વડોદરા. મૂલ્ય ર. ૧-૮-૦

નાનાં બાળકોની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરી તેને મોગ્ય ઉત્તેજન આપવાને માટે આપણી ભાષામાં બેદરેકે તેવું વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય નથી. તે ખોટી પૂરી પાડવા આ પુસ્તક લખાયું છે. પુસ્તકની ભાષા સરલ છે. અક્ષરો મોટા ચોખ્ખા—એકે જુદા જુદા રંગની સાદી વાપરવાની અમને જરૂર નથી લાગતી—અને આકર્ષક છે. આખું પુસ્તક સુખડાથી ૭૫પાં છે. પસંદ કરેલા વિષયો પણ સામાન્ય રીતે બાળના બેદરમાં આવે તેવા છે બે કે વિશેષ

કરીને શહેરનાં છોકરાંને માટે આ પુસ્તક લખાયું છે પણ આ વિષય એટલો મોટો છે કે તેમાં હજી ખીજા પ્રયત્નોને ધણો અવકાશ છે. ચિત્રો આપીને પુસ્તકને વધારે ઉપયોગી બનાવ્યું છે. આટલાં કિંમતી આકર્ષણોના પ્રમાણમાં કિંમત વધારે નથી, જોકે આપણા ગરીબ દેશને આટલી કિંમત પણ વધારે પડે. નાનાં બાળકોને સુગમ કરવા આયું પુસ્તક દરેક પુસ્તકાલયે રાખવું જોઈએ.

વિજ્ઞાનનો વિકાસ—લેખક: રેવાશંકર ઝોવડભાઈ સોમપુરા, ખી. એ પ્રકાશક: લાલશંકર રેવાશંકર સોમપુરા, નવા પુરા, ચોક, પાલીતાણા. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

History of Science (વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ) નામના મોટા પુસ્તકમાંથી અંશરે અને સામાન્ય ગુજરાતીને દુર્ગમ પડે એવો ભાગ છોડી દઇ તેનું ભાષાન્તર આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યું છે. શૈલી સરલ છે, અને લેખકે ઘણા જ ઉત્સાહથી આ કામ કર્યું છે. પણ ભાષાની ભૂલો ટેકેઠકાણે રહી ગઇ છે અને કાગળ અને અક્ષરો પણ સારા વાપરી શકાયા નથી. લેખકે કોઇ મિત્ર પાસે ભાષા સુધરાવી દેત અને કોઇ સહાય દ્વારા આ પુસ્તકને સુધારી રીતે છપાવ્યું હોત તો વધારે સારું પણ વિજ્ઞાનના જુગ માહિત્યમાં આ ઉત્સાહી લેખકે કરેલા ઉમેરોને અમે આવકાર આપીએ છીએ અને સર્વેને અને ખામ કરીને વિદ્યાર્થીઓને તે વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

આપુની કૂચ—લેખક: ઇન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ અને માણેકલાલ કાકર. પ્રકાશક: નટવરલાલ દવે મત્રી, ઉપા પ્રકાશન મંદિર, આણંદ. કિંમત પાંચ આના.

પૂજ્ય ગાંધીજીએ દાહી તરફ કૂચ શા માટે કરી, કેમ કરી તે સર્વ હકીકત અહીં નાના બાળકો મમજી શકે એવી ભાષામાં કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. હિંદના ઇતિહાસમાં આ અતિ મહત્વનો બનાવ બાળકોને કહેવાનો આ ઉપયોગી પુસ્તક છે.

ભારતનું ભાવિ યાને એક કામદારની આત્મકહાણી—લેખક: મગનલાલ શંકરલાલ મોદી પ્રકાશક: પ્રજુદાસ વાલજી કકર. સોલ એજન્ટસ વિલાસ ઓશીસ ૧૮૧ અમર જોટ, દાદ, મુબઇ. કિંમત ૦-૮-૦

આ ટૂંકી વાર્તાના લેખકમાં વાર્તા લખવાની, પ્રસંગો યોજવાની અને વર્ણનાત્મકવાની આવડત છે. પણ અંગ પ્રત્યંગોને જોડવાની અને તેમાંથી એક સમગ્ર રૂપ ઉત્પન્ન કરવાની કળા અને કલ્પના નથી આ વાર્તામાં જ્યાં સુધી મજૂરનું જીવન ચાલે છે ત્યાં સુધી વાર્તા બગબર ચાલે છે પણ પછી તે મજૂર સાબરમતી આશ્રમમાં જાય છે ત્યાંથી—અને આ પ્રકરણોને લેખક સૌથી વધારે અગત્યનાં ગણે છે !—વાર્તા કથળે છે, ઉપદેશાત્મક થઇ જાય છે. આ વાર્તાના ત્રણ મુખ્ય ભાગો મજૂર જીવન, આશ્રમ જીવન, અને ખારડોલીના ગ્રેમ પ્રસંગ વણાઇને એક થતા નથી. શૈલી વસ્તુ બધામાં જુદા રહી જાય છે, જો કે દરેક અંગનું વિધાન ઠીક થયું છે. લેખક સમગ્ર કલ્પના કરવામાં સફળ થાય તો સાચી વાર્તાઓ આપી શકે એમ અમે માનીએ છીએ.

વાર્તામાં ઠેરઠેર અશ્લીલ ગદ્યો જાણે આખી સોલ એજન્ટમ વિલાસ ઓશીસે ઘણી જ હીન રુચિ ખતાવી છે. અને કિંમતના પ્રમાણમાં કાગળ છાપ વગેરે ખરાબ વાપર્યા છે.

કશુ અને ગાંધી — પ્રયોજક અને પ્રકાશક કપિલપ્રસાદ મહાસુખલાઇ દ્વે વ્યાપા-
શાસ્ત્રીની પોળ, સાકડી શેરી, અમદાવાદ મૃત્યુ ચાર આના

આ બે મહાપુરુષોના સામ્ય સંબંધી ઘણું કહેવાય છે આ નાનકડા પુસ્તકમાં એ બન્ને
પુરુષોના મમાન વચ્ચેના સામસામા મૂકવામાં આવ્યા છે. બન્નેના જીવનના સમાન પ્રસંગો
અને એવા પ્રસંગોના ચિત્રો પણ બહુ આતુર્યથી મૂકેલા છે આ નાનું પુસ્તક પણ ઘણું આકર્ષક છે.

વાનર સૈનિક રમેશ — લેખક ચન્દ્રસેકર પ્રકાશક જયદ્રષ્ટુ ના વર્મા, 'શુભસુદરી'
કાર્યાલય, ૧૧૪ ગિરગામ બેકરોડ, મુબમ્બઈ ૪.

આ એક વાનર સૈનિકની વાર્તા છે તે બાળકોને રમ પડે તેવી રીતે કહેવાઈ છે
બાળકોને ઉત્સાહી અને દેશવત્સલ કરે તેવી છે.

અયોધ્યા ઓહિયાં — લેખક હગનલાલ નથુલાઇ બેંધી પ્રકાશક પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અમદાવાદ ત્રણ આના

કપની સરકારે કેવી દગલમાજીથી અને કૂરતાથી અયોધ્યાના નવાબો પાસેથી અયોધ્યા
પડાવી લીધું તેનું આ સરલ કથન છે.

વિષ્ણુની વાતો: — પ્રગટકર્તા ગાડીવ સાહિત્ય મંદિર. ૧૮૦ કેળાપીઠ, સુરત
મૂળ હિંદી ઉપરથી આ વાર્તાઓ ઉતારેલી છે

તકલી — લેખક ગગિષ પ્રકાશક ગગિષ સુનીલાવ લાયાણી ૪૦, નવી હનુમાન
ગલ્લી મુમ્બઈ ૨, કિંમત ૨ આના

ચિત્રો સાથે તકલી કાતવાને માટે સમજણ પડે તેવી રીતે આમાં મૂચનાઓ આપેલી છે.

પૂજારીને પગલો: — લેખક. જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા એમ. એ. પ્રકાશક
પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ ચાર આના

બહુ જ આછા બનાવોવાળી રૂપકની દબની આ વાર્તા છે તેમાં લેખકે પોતાના
વિચારો, દષ્ટાન્તો, ભાવનાઓ આતુર્યથી અસરકારક ગીતે ગૂંથ્યાં છે તેમની શૈલી લાક્ષણિક છે.

પડિત જવાહરલાલ — કર્તા ગોકગદામ કુબેરદાસ મહેતા. પાંચ આના.

આખા દેશના પ્રિય જુવાન નેતાના જીવનની રૂપરેખા

ગોરા કે ગોઝારા — મૂળ લેખક જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શા. પ્રગટકર્તા ગાડીવ સાહિત્ય
મંદિર, સુરત બે આના

હનિપ્તમા દેનચાવાઇ નામના ગામમાં અગ્નિનેના જુનમનો કિસ્સો

પિકેટિંગનો પ્રભાવ — લેખક તથા પ્રકાશક ન્યાયરત્ન લક્ષ્મુલાઇ બીમલાઇ દેશાઇ.
સદલપુર-જી સુરત મૃત્યુ ૭ આના.

અનેક કિસ્સાવાળી પિકેટિંગની મજબતાની વારતા

વીરાંગનાઓની વીરહાટ (મચિત્ર) — પ્રકાશક: નવયુગ પુસ્તક ભંડાર, દેવભાનો
પાડો, અમદાવાદ કિંમત ૦-૨-૬

આ નાના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણેના જીવનચરિત્ર-લેખો છે,

લેખક

પૂ. કરતુરખા	શ્રી રાધિકા મ. ગાંધી
શ્રી હંસા બહેન	શ્રી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ
શ્રી કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય	શ્રી અરવિન્દા દેસાઈ
શ્રી સરલાદેવી શેઠ	શ્રી હન્દુમતી મહેતા

વાનરસેનાનાં ગીતો: ભાગ ૧ લો:—સંપાદક: ચંદ્રશંકર મણિશંકર બટ્ટ. પ્રકાશક: 'ગુણસુંદરી' કાર્યાલય, ૧૧૪ ગિરગામ બેકરોડ, મુંબઈ ૪.

વાનરોને પ્રિય નીવડેલાં ગીતો, ધૂનો વગેરેનો સંગ્રહ.

રણુરસિયાનાં રાસ:—લેખક અને પ્રકાશક: મૂળજીભાઈ પીતામ્બરદાસ શાહ, મોટા બાળવાડા, વડોદરા. શ્રી. મંજુલાલ મજમુદારના પ્રવેશક સહિત. મૂલ્ય છ આના.

બારડોલી ગીત સંગ્રહ:—પ્રકાશક: સી. એચ. દવે એન્ડ કો. લુકસેલર્સ એન્ડ રેશનરી, આર્મ્સ. કિંમત ૦-૧-૦

ગુજરાતના ખેડાવાળા:—સંપાદક: જ. દ. પંડ્યા બી. એ. અમદાવાદ.

આ બાળ ખેડાવાળ પત્રિકાના પુ. પત્રો ૨ ને અંક છે. પત્રિકા ખાત્ર કરીને જ્ઞાતિ માટે પ્રકટ થાય છે પણ આ અંક દરેક જ્ઞાતિએ લક્ષમાં લેવા જોવો છે. આમાં ખેડાવાળોની સને ૧૮૭૨ થી ૧૯૨૧ સુધીની વસ્તીની સંખ્યા અને તેને લગતી બીજી જે જે હકીકત સરકારી સેન્સસ રિપોર્ટમાંથી મળી તે એકત્ર કરી છે. લેખક પુસ્તકને અંતે ખડું જ લખે છે કે આમાનિક સ્થિતિના અભ્યાસ વિના સમાજના દર્દની દવા કરવી અશક્ય છે એટલે તે અભ્યાસમાં જોટલા વધારે ભાગ લે તેટલો જ ફાયદો છે.

કરક કાવ્ય ભાગ પહેલો:—સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરનાર: હરોલાલ હરદેવલાલ મુનશી. કુમર કિંમત ૦-૨-૬

આપણાં પ્રાચીન કાવ્યોની ઢગનાં ભજનો અને સ્તુતિઓનો આ સંગ્રહ છે. ધણાંખરાં ભજનો હિંદીમાં છે તે બતાવે છે કે ક્યાંસુધી અને કયાર સુધી હિંદી ભાષા હિંદની સામાન્ય ભાષા હતી. થોડાં ગુજરાતી ભજનો પણ છે.

અમૃતવાણી ભાગ પહેલો:—બનાવનાર તથા પ્રસિદ્ધ કરનાર: દેવી સૂરજબા. મુ. નડીઆદ. કિંમત બાર આના.

અમૃતવાણી ભાગ બીજો:—બનાવનાર: અજવાલિન સૂરજબા. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર: દેસાઈ રણુજીભાઈ ઝવેરભાઈ. ડે. દેસાઈ વગે. નડીઆદ. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

શ્રી કરચેલિયા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ:—લેખક: શાંતિચંદ્ર પરીખ. પ્રકાશક: શ્રી કરચેલિયા જનસંઘ.

શ્રી સત્યનારાયણ કથા:—કર્તા અને પ્રકાશક: મગનલાલ મયારામ મહેતા, ઉપલેટા- (ઠાકિયાવાડ) જ્ઞાતિભાઈઓને અમૂલ્ય ભેટ. અન્ય પાસેથી રૂ. ૦-૫-૦ પોસ્ટ માથે.

હિંદુ કામ અનેક નાતોમાં વહેચાયેલી છે. તેનો અભ્યાસ આપણે નાતવાર કચોને પછી જ કરી શકીશું. આ પુસ્તકમાં ક્યો છે તેવો અભ્યાસ દરેક નાત કરે, અને તેનાં પરિણામો પ્રસિદ્ધ કરે તે ધણું જ ઇચ્છવા જોગ છે.

ગીતા-સૂચિ:—સંપાદક: હનુમાનપ્રભાદ પોદાર, 'કલ્યાણ'—સંપાદક. પ્રકાશક: ગીતા પુસ્તકાલય, ૩૦ ઔસતર્લી ગલી, કલકત્તા.

ભગવદ્ગીતા માત્ર હિંદુઓનું કે માત્ર હિંદુનું પુસ્તક નથી પણ સત્ય શોધતી આખી દુનિયાનું પુસ્તક છે. તે વિશે રચાયેલા બધી ભાષાના પ્રથોની યાદી તૈયાર કરી કલ્યાણના સંપાદકે ઘણું અગત્યનું કામ કરેલું છે.

આરોગ્ય પત્રિકા (ત્રિમાસિક):—પ્રસિદ્ધ કેરનાર: અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી. વાર્ષિક જવાજમ (ટપાલ ખર્ચ સિવાય) ૦-૮-૦. છુટક નકલના ૦-૨-૦

આ પત્રિકા જનસમાજને આરોગ્યના વિષયનું ઉપયોગી જ્ઞાન સરળ રૂંકા લેખો દ્વારા આપવા માટે અને અમદાવાદના શહેરોએ મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રવૃત્તિઓમાં રમ અને અભિમાન લાઇ શકે એટલા માટે પ્રસિદ્ધ કરી છે. સર્વ તેનો લાભ લઇ શકે તેટલા માટે જવાજમ ઘણું જ થોડું રાખેલું છે. પૂંકા ઉપર અમદાવાદનાં સુંદર રચાયત્વકામોનાં ચિત્રો આપેલાં છે તે પણ થોડું જ કરેલું છે. મ્યુનિસિપાલિટીનો આ પ્રયાસ સફળ થઇ શુભરાતની તેવી બીજી સરચાઓને હાખલો આપનાર થઇ પડે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

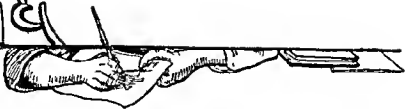
રામીપરજમાં રેંટિયો:—પ્રકાશક: જુગતરામ દવે. બારડોલી સત્યાગ્રહ પ્રકાશન વિભાગ, બારડોલી સવત ૧૯૮૪ નું નિવેદન

શેઠ ઘેલાલાજી લાલભાઈ જવેરી કેશર—ખરાસ ફંડ પ્રસિદ્ધ કર્તા: જીવજીવ્યદ સાકરચંદ જવેરી. મેને. ડ્રસ્ટી. વિ. સ. ૧૯૮૫ ઇસ્વી ૧૯૨૯ સં. ૧૯૮૩-૮૪ આશ્વિન અમાવાસ્યા પર્વત.

હિંદુ અનાથાશ્રમનો રિપોર્ટ:—પ્રકાશક: વલ્લભભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ; મોહનલાલ હરિવલ્લભદાસ શાહ માનદ મંત્રીઓ, હિંદુ અનાથાશ્રમ, નડીઆદ. તા. ૧-૮-૨૮ થી તા. ૨૧-૧૦-૩૦ નો દ્વિવાર્ષિક રિપોર્ટ.

ખહેરા-મુંગાની શાળા, અમદાવાદ. ૨૨ મે વાર્ષિક હેવાલ સને ૧૯૨૯. મણિલાલ મોહાલાલ શાહ, ભોગીલાલ ધીરજરામ લાલા, પ્રાણશંકર લલ્લુભાઈ દેસાઈ, મંત્રીઓ.

નોંધ

ચિનુનાથ મહાદેવ અન્યએ માટે ખુલા મુકાયા.

સદ્ગત સર ચિનુલાઇએ અમદાવાદમાં પોતાના મકાન નજીક પોતાના કુટુંબે પૂજા કરવા માટે ચિનુનાથ મહાદેવ સ્થાપેલા તે મહાદેવની જગા તે કુટુંબની ખાનગી મિલકત છે. તે મહાદેવનાં દર્શન કરવાનો હક અન્ય-એને પણ આપીને એ કુટુંબે હિંદુઓની ધાર્મિક પ્રગતિનો સારો દાખલો બેસાડ્યો છે. સાર્વજનિક દેવમંદિરોના દ્રસ્ટીઓ પણ હવે આ ખાતે આવશ્યક પગલુ લે તો સારુ. પણ દેવમંદિરોના ખાનગી માલિકોએ તો આનો દાખલો લેવામાં ઢીલ ન કરવી જોઇએ.

* * *

રાષ્ટ્રીય ધ્વજ

આજુ મામની તા. ૬-૭-૮ ઉપર મળેલી મહાસમિતિએ અનેક મહત્વનાં કરારો કરેલા છે. તેમાં રાષ્ટ્રીયધ્વજ મંજૂરી કરાવ પણ છે.

“ધ્વજ પહેલાની માફક આઠ ગોઠવેલા ત્રિરંગી પટનો રહેશે. પણ ૨ ગોની ગોઠવણ સૌથી ઉપર ફેસરો, તેની નીચે સફેદ અને તેની નીચે લીલા એ પ્રમાણે રહેશે વચમાના સફેદ પટા ઉપર ઘેરા વાદળી રંગના રેડિયાન્ટ નિશાન આવશે. આ ૨ એ કોઈ પણ કામના સૂચક નહિ ગણાય; પરંતુ ફેસરો રંગ ધૈર્ય અને ત્યાગનો સૂચક, સફેદ શાન્તિ અને સત્યનો તથા લીલો શ્રદ્ધા અને સૌખ્યનો સૂચક ગણાશે. રેડિયો એ આમવર્ગની આસાનું પ્રતીક છે. ધ્વજનુ માપ ૬ ગાર્ડ ૩ અને પહોળાઈ ૨ એ પ્રમાણમાં રહેશે.”

કોમી અર્ધસૂચકતા કાઢી નાખી એ છટ છે. અને એ આપણે કોમી ભાવનાથી એટલા પર ગયારું ચિહ્ન છે.

* * *

પ્રજાના મૂળ હકો અને આર્થિક કાર્યક્રમ

મજૂ મહાસભાના અધિવેશન સમયે આનો કાચો ખરડો પમાર થયેલો પણ આ કામ ઘણી ઉતાવળમાં થયેલું હોવાથી પુખ્ત વિચાર કરી આ સંબંધી નિવેદન બહાર પાડવા સમિતિ નીમી હતી. એ સમિતિના નિવેદન પછી મહાસમિતિએ નીચેના મૂળ હકો ઠરાવેલા છે. આ વિષય ઘણો મહત્વનો છે, પણ અહીં તો માત્ર તેની નોંધ લેવી શક્ય છે.

પ્રજાના મૂળ હકો અને ફરજો

૧. (ક) હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રજાજનને પોતાના વિચારો દર્શાવવાની સ્વતંત્રતાનો, સહા અને સમ-કનની સ્વતંત્રતાને તથા નીતિ અને કાયદાથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવા કાર્યો માટે શાન્તિપૂર્વક અને શસ્ત્ર વિના એકત્રિત થવાનો હક છે.

(ખ) હિંદુસ્તાનનો દરેક પ્રજાજન, પોતાની ધર્મજીવિને અનુસરવાની તથા પ્રજાની સુલેહશાન્તિ અને સદાચારની આડે ન આવે એવી શંતે પોતાનો ધર્મ માનવાનો અને આવરવાની સ્વતંત્રતા ભોગવશે.

(ગ) નાની કોમોની તથા જિન જિન ભાષા બોલનારા પ્રદેશોની સરકૂતિ, ભાષા અને લિપિ સુરક્ષિત રહેશે.

(ઘ) હિંદુસ્તાનના સૌ પ્રજાજનો કાયદાની દ્રષ્ટિએ ધર્મના, ન્યાતંત્રતાના, કામના અથવા તો સ્ત્રીપુરુષના બેદલાવ વિના સમાન છે.

(ઙ) કોઈ પણ દેશીની તેના ધર્મ, નાતજાત, માન્યતા અથવા વિગતોને કારણે સરકારી નોકરીમાં, સત્તા કે માનના હોદ્દામાં, તથા કોઈ પણ વેપાર કે ધંધો કરવામાં કોઈ પણ જાતની અધિકારહીનતા ગણવામાં આવશે નહિ.

(ચ) કૃષા, સરિયામ રસ્તા, નિશાળો તથા ભઠ્ઠેર વાપરતી બીજી તમામ જગ્યાઓ જે રાત્રિએ અથવા સ્થાનિક સરકારને ખર્ચે બાંધવામાં આવેલા હોય અથવા કોઈ ખાનગી વ્યક્તિએ ભઠ્ઠેર પ્રવેશના ઉપયોગને અર્થે અર્પણ કર્યા હોય તેની બાબતમાં સૌ દેશીઓના સમાન હકો અને ફરતે ગણાયો.

(છ) હુધિયાર રાખવાની અને વાપરવાની બાબતમાં જે નિયમો અને પ્રતિબંધો કરવામાં આવે તેને અનુસરીને દરેક દેશીને હુધિયાર રાખવાનો અને ધારણ કરવાનો હક છે.

(જ) કાયદાના અમલના રૂઝે કરવામાં આવે તે સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ માણસની રવતરતા છીનવી લેવામાં નહિ આવે, તેમ જ તેના ઘરમાં કે માલિકીની જગ્યામાં પ્રવેશ નહિ કરવામાં આવે કે તે જગ્યા કે બાંધકામ નહિ કરવામાં આવે.

(ઝ) સ્થળના ધર્મોની બાબતમાં સરકાર નિષ્પક્ષતા નીચવશે.

(ઞ) પુષ્પ વચના તમામ માણસોને મતાધિકાર રહેશે.

(ટ) મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શૈક્ષણીની વ્યવસ્થા સરકાર કરશે.

(ઠ) સરકાર કોઈને ઈલેક્ટ્રો નહિ આપે.

(ડ) મોતની સજા નાપૂર્ણ કરવામાં આવશે.

(૬) હિંદુસ્તાનના દરેક દેશી હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ રચણે જઈ શકશે, અને દેશના કોઈ પણ ભાગમાં વસવાટ કરી શકશે, મિલકત ધારણ કરી શકશે, કોઈ પણ વેપારધંધો કરી શકશે તથા દેશના બધા ભાગોમાં કાયદાના રક્ષણની તથા કાયદેસર મુકદ્દમાની બાબતમાં સમાનતા ભોગવશે.

મજૂરવર્ગ

૨ (ક) સમાજની આર્થિક રચના ન્યાયી વેળા ઉપર રચાયેલી હશે, જેથી સમાજમાં દરેક જણ સારી અને સુખદ રીતે પોતાનું જીવન ગુજારી શકે.

(ખ) સરકાર કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરોના હિતની રક્ષા કરશે અને યોગ્ય કાયદાથી તથા બીજી રીતે તેમને સારી રીતે જીવન માળી શકે તેટલી દરમિયાં મળે, કામ કરવાની જગ્યા આરામદાયક હોય, મજૂરીના કલાક મર્યાદિત હોય, માલિકો અને મજૂરો વચ્ચેની તફારતો નિવેરેલાં હોય તથા યોગ્ય વ્યવસ્થા હોય, તથા ધડપણ, માદાની કે બેકારીને લીધે ને આર્થિક હાડમારી આવી પડે તેની સામે રક્ષણ મળે, એવી વ્યવસ્થા કરશે.

૩. દાસત્વમાંથી અથવા લગભગ દાસત્વ જેવી સ્થિતિમાંથી મજૂરોની મુક્તિ.

૪. મજૂરોનીઓનું રક્ષણ અને ખાસ કરીને સુધારક દરમિયાન રવતો પૂરતો બંધોબંધ.

૫. નિરાળે જવા તથા ઉમરના બાળકોને ખાણમાં કે કારખાનામાં રોકવાની બંધોયો.

૬. પોતાના હિતની રક્ષાને અર્થે ખિસ્તો અને મજૂરોને મહાજનો બાંધવાનો હક રહેશે.

દારૂનાર અને સરકારી ખર્ચ

૭. જમીનભોગવવાની, જમીનમહેસૂલની તથા ગણેશની પ્રથામાં સુધારા કરવામાં આવશે. ખેતીની જમીન ઉપરના બોનની વાજબી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે, જે અનુસાર નાના ખેડૂતો અત્યારે જે જમીનમહેસૂલ તથા ગણેશ ભરે છે તેમાં ઠીકઠીક ધટાડો કરીને તેમને તત્કાલ રાહત આપવામાં આવશે; આર્થિક દૃષ્ટિએ ન પોસાઈ શકે એવી ખેતીની બાબતમાં જરૂરી જણાય તેટલી મુદત માટે ગણેશમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવશે, અને આવી રીતે ગણેશમાંથી મુક્તિ આપવાને અથવા ગણેશના દરમાં ધટાડો કરવાને કારણે જરૂરી જણાય તથા નાના જમીનદારોને જરૂરી રાહત આપવામાં આવશે, તથા ઉપરજણા વેંચી હેતુ બર લાવવા માટે ઝોણામાં ઝોણી કરાવેલી એવી વાજબી રકમ ઉપરાંતની જમીનમાંથી ગતી ચોખ્ખી આવક ઉપર કમસર વધતો જતો એવા આવકવેરા નાખવામાં આવશે.

૮. ઝોણામાં ઝોણી અમુક કરાવેલી મિલકત ઉપરાંતની મિલકત ઉપર ક્રમિક દરને નોંધે વારસા વેરા નાખવામાં આવશે.

૯. દરકરી ખર્ચમાં પુષ્કળ ધટાડો કરવામાં આવશે, જેથી આત્મના પ્રમાણ કરતાં ઝોણામાં ઝોણા અર્ધો ભાગનો ધટાડો થાય.

૧૦. મુદકો ખાતામાં ખર્ચ અને પગારોમાં ઝોટો ધટાડો કરવામાં આવશે, ખાસ નીચલા સાત્રજો તથા એવા લોકો સિવાયના કોઈ પણ સરકારી નોકરને અમુક ચોક્કસ રકમ, જે સામાન્ય રીતે માસિક રૂ. ૫૦૦ થી વધારે ન હોય, તે કરતા વધારે પગાર આપવામાં આવશે નહિ.

૧૧. હિંદુસ્તાનમાં બનાવવામાં આવતા મીઠા ઉપર વેરા નહિ નાખવામાં આવે.

આર્થિક અને સામાજિક કાર્યક્રમ

૧૨ દેશી કાપડને સરકાર રક્ષણ આપશે, અને જે હેતુથી પરદેશી કાપડ અને પરદેશી સૂતરનો

અધિકાર કરવાની તથા એવાં બીજાં જરૂરી બધાંય તે ઉપાયો લેવાની નીતિ સરકાર અપૂરતી કરશે. સરકાર બીજાં જેવી ઉદ્યોગોને પણ નવાં જરૂર બધાંય ત્યાં પગરોની હરીફાઈ સામે રક્ષણ આપશે.

૧૩. કેફી પીણું અને પદાર્થોની દવાના ઉપ-યોગ સિવાય સદંતર બંધી કરવામાં આવશે.

૧૪. નાણાચલણ અને દ્રુ ડિયામણનું નિયમન રાષ્ટ્રીય હિતની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવશે.

૧૫. આવીરૂપ ઉદ્યોગો અને ખાતા, ખનિજ દ્રવ્યો, રેલ્વે, જળમાર્ગો, વહાણવટું તથા અવહારના બીજાં સાધનો ઉપર સરકારી માલિકી અપવાદ મૂકી રહેશે.

૧૬. ખેડૂતોને કેવાહારીમાંથી રાહત, તથા સીધી કે આડકતરી બાળબેારી ઉપર અંકુશ.

૧૭. દેશીએને હરકરી તાલોમ મળે એવી વ્યવસ્થા સરકાર કરશે, એથી પગારદાર હરકર ઉપરનાં રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે બીજી વ્યવસ્થા બ્રહ્મા થઈ શકે.

ફેટલાકની ટીકા છે કે અત્યારના મૂકીતંત્રમાં મોટા ફેરફાર કર્યા સિવાય આ પ્રમાણે બની શકશે નહિ. પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે અહીં મહાસભા માત્ર પ્યેચો અને મૂળ હડકો નક્કી કરે છે, તેનાં સાધનો નહિ.

* * *

મહાસભાનાં દળો

પ્રસિદ્ધ હિંદુસ્તાની સેવાદળ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ મેંકેલી લાઇ ડેઝિસના સ્વય-સેવક બની જાય છે. તે જ પ્રમાણે લાલ કદની-વાળા ખુદાઇ ખિદમતદારો પણ મહાસભાની ઉપરી સત્તા નીચે આવે છે. આથી મહાસભાને નિયંત્રણ દેખે મળે છે, એ એક લાભ છે.

* * *

રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ અને ગાંધીજી

આ માસનો સૌથી વધારે ચિન્તાકારક પ્રશ્ન, જે ગાંધીજી કોન્ફરન્સમાં જશે કે નહિ, તેનો હમણાં શુભ નિવેડો આવેલો છે; તહકૂખી કરીને લોર્ડ અરવિન હિંદમાંથી ગયા તે પછી તરત જ તેની શરતો સરકારે તોડવા માંડી છે એવી ફરિયાદ આખા હિંદમાં બધેથી બહારી આવી છે, અને જાણે કોન્ફરન્સને નિષ્ફળ

કરવાનાં જ પગરણ સરકાર માંડે છે, એવો વહેમ વધતો ગયો છે. કોન્ફરન્સમાં જે ઇસ્લામી લાઇઓ નીમાયા છે, તેમાં કામી પક્ષપાતના દુરામહધી મુક્ત એવા બે ત્રણથી વધારે નથી. રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમ પક્ષના પૂરતા પ્રતિનિધિઓ નથી. એટલું જ નહિ પણ કો. અનસારી હિંદુ મુસ્લીમ બન્નેને માન્ય એક વખતના મહાસભાના પ્રમુખ અને અત્યા-રના રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમ પક્ષના મ.ન્ય નેતા પણ નથી. આજ રીતે હિંદના વેપાર ઉદ્યોગને પણ પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું નથી. ઇંગ્લેન્ડ એમ્પર એન્ડ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના ફેડરેશને શ્રીયુત પુરુષોત્તમદાસ, શ્રીયુત ધનુશ્વામ-દાસ ખિરલા અને શ્રીયુત જમાલ મહમદને પોતાના રા. ટે. કો. ના પ્રતિનિધિઓ તરીકે પર્મદ કર્યા હતા તેમાંથી શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ એકને જ સરકારે પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. કોન્ફરન્સમાં હિંદના વેપાર ઉદ્યોગના હિતનો પ્રશ્ન જેવા તેવા નથી અને તેમાં પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ ન મળવાથી ઉપરાંત મંડળે કોન્ફરન્સ સાથે અસહકાર કર્યો છે. શ્રી. પુરુષોત્તમદાસે કોન્ફરન્સમાં જવાનું બંધ રાખ્યું છે.

પણ જાણે ખુદ ગાંધીજીને પણ ન જવા દેવા હોય એવો જાતનું તહકૂખીની શરતો પરત્વે સરકારનું વર્તન હતું. આ મેંબંધી ગાંધીજીએ સરકારની સંમતિથી ગયા 'નવજીવન'માં લાંબું તહામતનાયું બહાર પાડ્યું છે તે ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે કે બધી અગત્યની બાબતમાં શરતનો લગ થયો છે.

ગાંધીજીનો આ પ્રશ્નના નિવેડા વિના લંડન નહિ જવાનો આગ્રહ તે ઉપરથી સંમત શકાય છે. 'માત્ર બારડોલી હિંદ નથી', એ આસેપનો જવાબ આપણે તહામતનાયું વાંચ્યા પછી આપી શકાય છે કે 'આખું હિંદ બારડોલી અને તેથી પણ વધારે ખરાબ થયું હતું.' સરકારનો મહાસભાની મધ્યસ્થી ન સ્વીકારવાનો

તેમજ નાહિત પંચ મારફત ફેસલો ન આપવાનો દુરાગ્રહ પણ આથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આવી સ્થિતિમાં ગાંધીજી જેવા લોકહિતચિંતક અને લોકો તરફની પોતાની જવાબદારી સમજનારા ન જ ભય, શ્રીયુત માલવીયજી અને શ્રીમતી નાયડુએ પંચ જવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો હતો. અલગત મોડરેટ બધુઓ જવાના નિશ્ચયમાં મુક્ત જ રહ્યા હતા.

ગાંધીજીએ સુલેહ સાચવવાની ખાતર એક પછી એક કેટલી છૂટ મુકી તે આખા પત્ર-વ્યવહારમાં જણાવ્યું આવે છે. અને અત્યારે સુલેહ ચક્ર છે તેમાં પણ ખરું ગાંધીજીની સહનરીક્ષતા અને ઉદારતા જ કારણભૂત છે—સરકારનું મૌજન્ય નહિ. સરકારને અતિ મોડું કર્યા વિના કર્યું સારું કામ કરતાં આવડતું નથી.

છેલ્લા ખખર છે કે માત્ર બારડોલી માટે સરકારે તપાસ કરવાની સંમતિ આપી છે, ખીજી બાબતોમાં ફરિયાદનાં કારણો નિવારવાને સરકારે આશ્વાસન આપ્યું છે. અને એટલા ઉપરથી ગાંધીજીએ લડન જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ત્યાં ૨૬ મીની રટીમરમાં તેઓ રવાના થશે. આ ખાતે તેમની સકર પ્રસંગે આપ્યું હિંદ ખરી ઉલટથી મુખ અને યશ છન્દ્ર છે તેમાં અમે પણ જોડાઈએ છીએ.

* *

અહમદશને અલગ કર્યો

નામદાર સહેનશાહની સરકારે બહાર કર્યું છે કે અહમદશ માટે જુદી કોન્ફરન્સ લડાશે અને તેમાં અલગ અહમદશના બધારણના ધોરણની ચર્ચા થશે. આનો અર્થ એટલો જ છે કે અહમદશને અલગ કરવાનો વિભાવતની ચરકારે હરાવ કરી દીધો છે અને તે પ્રશ્ન હવે રા. ટ. કો. માં ઉઠાડી ચકારો નહિ. ખરી રીતે રા. ટ. કો. માં છેલ્લી એકમાં આવી સમજૂત નહોતી. ખર્માં કમિટિએ અહમદશને જુદો પાડવાનું નિવેદન નક્કી કર્યું ત્યારે પંચ તે પ્રશ્ન આખી કોન્ફરન્સ આગળ રજૂ કરશે એવી સમજણ હતી. અને એમ થયું તેનું કારણ પણ એ હતું કે તે વખતે સંમતિ આપનાર હિંદના

સભ્યો એમ માનતા હતા કે અહમદશ પોતે અલગ થવા હચ્છે છે અત્યારે માલુમ પડ્યું છે કે અહમદશમાં એવો મોટો વર્ગ છે જે અલગ પડવા માગતો નથી.

અને અહમદશની માગણી હતી તે પણ પહેલાં સ્વરાજ્યની અને પછી જુદાં પડવાની; તેને બદલે ઇંગ્લેંડની સરકાર તેમને આપે છે પહેલાં અલગ પડવાનું અને સ્વરાજ્યનું તો જ્યારે થાય ત્યારે ખરું. આવી સ્થિતિમાં જો અહમદશ અલગ પડે તો તેનું પરિણામ એટલું જ આવે કે અહમદશના વેપારમાં જે હિંદીઓ ભાગ પડાવતા હતા તે બંધ પડે અને અહમદશને સ્વરાજ્ય ન હોય એટલે ત્યાં અંગ્રેજ વેપારીઓ એટલા વેપાર કર્યા કરે! આમાં શુભરાતને પુષ્કળ તુકસાન થવાનું કારણ કે આપણાં સાહસિક વેપારીઓ અત્યારે તે પ્રાન્તમાં મોટા વેપારીઓ છે.

* *

મિ. રેમ્સે મેકડોનાલ્ડ રાજનામું આપે છે

આ નોંધો પ્રેસમાં મોકલીએ છીએ ત્યાં છેલ્લા તારના ખખર છે કે મિ મેકડોનાલ્ડ રાજનામું આપે છે.

ઇંગ્લેંડના રાજ્યપ્રકરણમાં આનું શું મહત્વ છે તેની અત્યારે ઉતાવળમાં ચર્ચા ન કરતાં એટલું નોંધી લઈએ કે હિંદ તરફની રાજનીતિમાં આવી કશો ફેર પડશે એમ માનવાને કારણ નથી. હિંદ ઉપર પાર્લમેન્ટના ત્રણ પક્ષોમાંથી કાઢીને અચુક નીતિનો આગ્રહ જ નથી. હિંદને ઇંગ્લેંડનું રાજ્યપ્રકરણ એટલું મહત્વ જ આપતું નથી.

૨૫-૮-૩૧

સંગીત માતૈક શ્રીયુત પંડિત વિષ્ણુ

દિગંબરનું અવસાન

હમણાં પંડિતજી શ્રી. વિષ્ણુ દિગંબરના અવસાનના શોકજનક ખખર મળ્યા. સદગતે સંગીતની યુગ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આખી જિંદગી અર્પણ કરી છે. તેમના જવાથી હિંદી સંગીતને મોટી ખોટ પડી છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૨

ભાદ્રપદ : ૧૯૮૭

સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભના લેખનો એક અંશ

પરિચય

પાટણના 'વિજળ કુઆ' નામના એક મહોલ્લાના નાનકડા શિવમંદિરની ભીંતમાં પ્રાચીન લેખવાળો એક પથ્થર જડેલો છે, એમ આશરે દશેક વર્ષ ઉપર મારા જાણવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી તે જોવા હું ગયો હતો, પણ તે પથ્થરની ખડિત અવસ્થા તથા તેની લિપિની પ્રાચીનતાને લીધે એ લેખ પૂરેપૂરો વાંચી શકાયો નહોતો. પરંતુ એટલું તો હું જાણી શક્યો હતો કે તે સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભનો એક અંશ હોવો જોઈએ. એનો નિર્દેશ ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં મુંબઈમાં જરાએલી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલા નિબંધમાં મેં કર્યો હતો.

થોડા માસ ઉપર પુરાતત્ત્વ પંડિત શ્રી જિનવિજયજી પાટણમાં આવ્યા હતા. તેમને મેં એ સંબંધી વાત કરી, ત્યારે તેઓએ મારી સાથે આવીને તે લેખ પૂરેપૂરો વાંચી આપ્યો અને તેને સાફ કરાવી તેનો ફોટોગ્રાફ લેવડાવ્યો. તેથી તે મારા ધારવા પ્રમાણે એ જ પ્રસરિતનો સિદ્ધ થયો. એ લેખનું પંડિતજીને એટલું બધું મહત્ત્વ લાગેલું કે તેમણે પાટણમાં એક જાહેર બાપણમાં જણાવ્યું હતું કે “જો મારી પાસે ધન હોય તો એ પથ્થર ખરીદી લઈ એક લાખ રૂપિયા ખર્ચથી સુંદર કલાત્મક ટાવર બંધાવી તેના ઉપર તે મુકાવું !”

આ પથ્થરની લંબાઈ ૨૬ ઇંચ અને પહોળાઈ ૧૩ ઇંચ છે. તેમાંના લખાણનું માપ ૨૪ અને ૧૦ ઇંચનું છે. આ પથ્થર ડાબી બાજુથી તૂટેલો જણાય છે. અત્યારે એનો આકાર લખચોરસ છે, પણ મૂળમાં ડાબી બાજુએ મધ્યભાગે અણીવાળો એટલે બાણના આકારનો હશે એમ લાગે છે. કારણકે બીજી પંક્તિઓના શ્લોકિકામાં એક બે શ્લોકોનો તફાવત મારૂંમ પડે છે, ત્યારે પાંચમી અને છઠ્ઠી પંક્તિની વચ્ચે ૭ સાત શ્લોકો ગયા હોય તેમ જણાય છે. એટલે તેની મૂળ આકૃતિ નીચે પ્રમાણે હશે એમ હું કહ્યું છું:—

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૨

ભાદ્રપદ : ૧૯૮૭

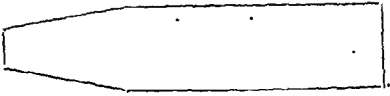
સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભના લેખનો એક અંશ

પરિચય

પાટણના 'વિજળ કુઆ' નામના એક મહોત્સાના નાનકડા શિવમંદિરની ભીંતમાં પ્રાચીન લેખવાળો એક પથ્થર જડેલો છે, એમ આશરે દશેક વર્ષ ઉપર મારા જાણવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી તે જોવા હું ગયો હતો, પણ તે પથ્થરની ખડિત અવસ્થા તથા તેની લિપિની પ્રાચીનતાને કીધે એ લેખ પૂરેપૂરો વાંચી શકાયો નહોતો. પરંતુ એટલું તો હું જાણી શક્યો હતો કે તે સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભનો એક અંશ હોવો જોઈએ. એનો નિર્દેશ ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં મુબઈમાં ભરાયેલી સાહિત્ય પરિષદમાં વાચેલા નિબંધમાં મેં કર્યો હતો.

થોડા માસ ઉપર પુરાતત્ત્વ પડિત શ્રી જિનવિજયજી પાટણમાં આવ્યા હતા. તેમને મેં એ સંબંધી વાત કરી, ત્યારે તેઓએ મારી સાથે આવીને તે લેખ પૂરેપૂરો વાંચી આપ્યો અને તેને સાફ કરાવી તેનો ફોટોગ્રાફ લેવડાવ્યો. તેથી તે મારા ધારવા પ્રમાણે એ જ પ્રશસ્તિનો સિદ્ધ થયો. એ લેખનું પડિતજીને એટલું બધું મહત્ત્વ લાગેલું કે તેમણે પાટણમાં એક જાહેર બાથખામાં જણાવ્યું હતું કે “જો મારી પાસે ધન હોય તો એ પથ્થર ખરીદી લઈ એક લાખ રૂપિયા ખરચી સુંદર કલાત્મક ટાવર બંધાવી તેના ઉપર તે મુકાવું !”

આ પથ્થરની લંબાઈ ૨૬ ઇંચ અને પહોળાઈ ૧૩ ઇંચ છે. તેમાંના લખાણનું માપ ૨૪ અને ૧૦ ઇંચનું છે. આ પથ્થર ડાબી બાજુથી ત્રણેલો જણાય છે. આપારે એનો આકાર લખચોરસ છે, પણ મૂળમાં ડાબી બાજુએ મધ્યભાગે અણીવાળો એટલે બાણના આકારનો હશે એમ લાગે છે. કારણકે બીજી પંક્તિઓના શ્લોકોમાં એક બે શ્લોકોનો તફાવત માલુમ પડે છે, ન્યારે પાંચમી અને છઠ્ઠી પંક્તિની વચ્ચે જ સાત શ્લોકો ગયા હોય તેમ જણાય છે. એટલે તેની મૂળ આકૃતિ નીચે પ્રમાણે હશે એમ હું કહ્યું છું:—

આ લેખમાં ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૮૭ અને ૯૦ શ્લોકોંક જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે આ પ્રશસ્તિમાં સો ઉપરાંત—કદાચ એકસો ને આઠ શ્લોકો હશે. આ પથ્થરની અંદર આશરે સોળ શ્લોકો હોવાથી આખી પ્રશસ્તિના આવા સાત પથ્થર હશે એમ અનુમાન થઇ શકે છે. એમાંથી આત્મારે કાળના મુખમાંથી એક જ પથ્થર બચ્યો છે ! મૂળ લેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

મૂળ લેખ

- ૧ યમ ધર્મપાલનપદોપાધ્યાયશિક્ષાગૃહં
શાસ્ત્ર પૌરસમૃદ્ધિવર્ધનમહાક્ષેત્રં યદુર્વાતિલે ।
યન્નિ:શેષ.....
- ૨મૂમિપ્રણયપરિણતોદામમીત્યા પ્રવિષ્ઠા:
અન્યે દેશાન્તરેભ્યઃ પ્રથિતનયપથસ્વાતિરાગાદુપેતાઃ ।
કે કે.....
- ૩સસમતિર્વૈદગ્ધ્યમેગીનિધિ:
પૂતાં વૃત્તિમસૌ ત્રિવર્ગવિપયાં મેજે વિમક્તસ્થિતિઃ ॥ ૭૬ ॥
લચૈરવ્યભિચારિ મૂ.....
- ૪ જ ॥ ૭૭ ॥
દેવાનાં સ્તપનાનિ દાનવિધયઃ શ્રાનાદિશૌચક્રિયાઃ
સંજીવન્તિ જગચરાણિ મુવને મૃતાનિ યસ્માદિહ ।
- ૫તૃપઃ ॥ ૭૯ ॥
ષૂદ્ધેન્દુપાદૈરિવ શીતયોગૈ
ગંગાતરંગૈરિવ પુણ્યરૂપૈઃ ।
સ્વપ્ને સમાગત્ય તમેકમક્તં
પ્રવોધયામાસ ચ.....
- ૬તદા ચ જહ્ને
મગીરથસ્ય ત્રિદશાપગેવ ॥ ૮૭ ॥

તતઃ સા પૂર્યામાસ સરઃ સિદ્ધેશ્વરકારિતં ।

સ્થાનિતં સગરેણેવ સાગ.....

૭તૈર્વિર.....ઘ્રવતીપતેઃ ।

કિંવામ્બોદપરંપરાભિરમિતઃ કલ્પતં વિલીય ક્ષણા

દેવં સિદ્ધનરેન્દ્રનિર્મિત.....

૮પ્રપીતપયસોરેવાદિ કૂલંકપાઃ

ક્ષીયન્તે સહસેવ તાનિ વિવિધક્ષમાપાલ સૈન્યાન્યપિ ।

નો નિ.....

૯તાન્વહૈ ।

નિઃશેષં નિજગોત્રમત્રભગવાન્ કુમ્ભોદ્ભવઃ પ્રાદિણોત્

તેનાપ્યસ્ય ન વિન્દુમાત્રકમ.....

૧૦સાપ્યત્ર વિશ્રામ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

વિશ્રામયોમ ભુવનત્રયલેખમાજઃ

શ્રીસિદ્ધરાજપરમેશ્વર.....

અનુવાદ

- ૧ ...પૃથ્વી ઉપર ધર્મપાલન માટે ઉપાધ્યાયોનું શિક્ષાગૃહ અને નગરની અતત સમૃદ્ધિ વધારનાર મહાક્ષેત્ર.....
- ૨(તેના) ભૂમિ મેળવવાના અનુરાગને પરિણામે (કેટલાકને) અગ્નિ ભય ઉત્પન્ન થયો હતો અને બીજા કેટલાક તેની રાજ્યનીતિની ખ્યાતિના આકર્ષણથી તેની પામે આવ્યા હતા. કોઈ કોઈ.....
- ૩તી શુદ્ધિપાળો અને ગાંધુર્ષ તથા કમ્પનીતિના મળતા જેનો (તે હતો). તે ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ, કામ) પ્રત્યે સરખા ભાવે પવિત્ર વૃત્તિ રાખતો. ૭૬. અનન્ય ભાવથી ઉચ્ચ રીતે.....
- ૪૭૭. જેનાથી (પ્રાણી) દેવોનાં સ્નાન, દાનના વિધિ અને નાહવા વગેરે શુદ્ધિની ક્રિયાઓ થઈ શકે છે અને જેના વડે આ પૃથ્વીમાં ચર (ચિર) અને અચર (હાલતાં ચાલતાં) પ્રાણીઓ (વનસ્પતિ અને ફરતા જીવો) જીવન ધારણ કરે છે...
- ૫ રાજા ૭૮. ચંદ્રનાં કિરણો જેવા શીતળ સ્પર્શથી તથા ગંગાના તરંગો જેવા પવિત્ર સ્વરૂપથી સ્વપ્નમાં આવીને પોતાના અનન્ય ભક્તને જગાડયો—ઉપદેશ કુર્યો...
- ૬તે વખતે ગંગાજીએ ભગીરથને કહ્યું હતું તેમ કહ્યું. ૮૭. પછી તેણીએ સિદ્ધરાજે બંધાવેલું સરોવર જાણકાવી દીધું. સગરની માફક જોદાવેલું.....
- ૭તેઓથી રચેલું.....ઘ્રવતી પતિનું અથવા તો જેમ એક ક્ષણમાં વાદળો આરે તરફથી ચઢી આવી ઢાંઙી દે તેમ સિદ્ધરાજે બતાવેલું.....

- ૮રેવા (નર્મદા) વ્યાદિ નદીઓનાં જળ પીધેલાં.....એ રીતે વિવિધ પ્રકારનાં રાજ્યોનાં સૈન્યો નાશ પામે છે.
- ૯ કુંભના પુત્ર ભગવાન અગસ્ત્યે પોતાના સંઘજા કુટુંબીઓને (કુઓ-ધડાઓ) મોકલ્યાં, તોપણ એક ટીપું સરખું.....
- ૧૦ ... તે પણ અહીં વિશ્રામ લે છે. ૯૦. વિશ્રામતું મામ અને ત્રણે લોકના બેદરે નાશ કરનાર પરમેશ્વર સિદ્ધરાજ.....

કીર્તિસ્તંભનાં સૂચનો.

આ લેખમાં ત્રણ સ્થળે સિદ્ધરાજનાં નામ છે એ ઉપરથી એ સિદ્ધરાજનો લેખ છે એ નિઃસંશય છે. તેમાં જે સરોવરનું સૂચન છે એ સહસ્રલિંગ સરોવર હોવું જોઈએ, કેમકે સિદ્ધરાજનો કીર્તિસ્તંભ એ સરોવરના કાંઠે હતો એમ વિવિધ ગ્રંથોના પ્રમાણ ઉપરથી જણાય છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય દ્વાયાત્રય કાવ્ય માં સહસ્રલિંગના વર્ણનમાં લખે છે કે—

“ પોતાના મહાન કીર્તિસ્તંભ જેવા દેવધર કરાવ્યા ”

(સર્ગ ૧૬, શ્લોક ૧૨૨)

સોમેશ્વર કીર્તિકૌમુદી માં લખે છે:—

“ જે તળાવતટે રોકે જાયે જળવળ રોધવત્
કીર્તિસ્તંભ, બ્યોમજમાના પ્રભાવવત્ ”

(સ. ૧, શ્લો. ૫૫)

રાજશેખરે પ્રવચ્ચિતામણિમાં જયમગલસુરિને નીચેના શ્લોક ટાંક્યો છે, તેમાં સરોવરને વીણાના વૃંદાડાની અને કીર્તિસ્તંભને તેના દડની ઉપમા આપી છે:—

કીર્તિસ્તંભમિષોષદ્વંડુરચિરામુત્સુજ્જ માહોર્વલા—

જાન્યૌકા મુરસિદ્ધમુપતિસરસ્તુત્ત્વાં નિજાં કચ્છપીમ્ ॥

પ્રાચીન શુર્જરકાવ્ય સ્મર રાત્ર માં સહસ્રલિંગને પૃથ્વીના કુંડળની ઉપમા આપી છે અને કીર્તિસ્તંભને તેના હાથની-પૃથ્વી ત્વજે બીજે હાથ જાયો કરીને ઘેર પાસેથી તેનું કુંડળ માગે છે.

અમિય સરોવર સરસલિંગુ દકુ ધરમિદિં પુન્નલુ ।

કિત્તિરમુ કિરિ અવરરેસિ માગદ આપલલુ ॥

(G. O. S., ગ્રા. મુ. કા. ૫. ૨૯)

આ ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજનો કીર્તિસ્તંભ સહસ્રલિંગના કાંઠા ઉપર હતો.

સહસ્રલિંગ પ્રસ્થિત

પ્રવચ્ચિતામણિ માં લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રસ્થિત શ્રીપાળ કવિ પાસે લખાવી દત્તી અને તેનું સંશોધન ષડિતોની સજા બોલાવી કરાવ્યું હતું. તેમાંથી તેણે નીચેના બે શ્લોકો પણ ટાંક્યા છે:—

સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભના લેખનો એક અંશ

ન માનસે માયતિ માનસં મે ,

પપા ન સંપાદયતિ પ્રમોદમ્ ।

અચ્છોદકાચ્છોદકમત્ર સારં

વિરાજતે કીર્તિતસિદ્ધિ મર્તુઃ ॥ ૧ ॥

કોશો નાપિ મુતં દુલ્લેખચિત્ત નોચ્છેતુમેતત્કામં

સ્વત્યાપિ સ્ફુટકણ્ઠકં વ્યતિકરં પુસ્ત્ત્વં ચ ધતે ન હિ ।

एकोप्येष करोति कोशरहितो निष्कण्ठकं भूतलं

मर्तवं क्माला विहाय कमलं यस्यासिमादिभिरयत् ॥ २ ॥

પરંતુ આ પ્રશસ્તિનો બીજા કાષ્ઠ અંશમાં ઉલ્લેખ નથી. આમાંનો પહેલો શ્લોક તો કીર્તિકૌમુદી માં જોવામાં આવે છે. (સ. ૧, શ્લો. ૭૮) એટલે એ સોમશ્વરનો છે. બીજો શ્લોક વાંચતાં એનો સરોવર સાથે કંઈ સંબંધ જણાતો નથી. એ પણ બીજા કાષ્ઠ અંશમાંથી ઉતારેલો હશે. વળી, પ્રમાણર અસ્તિ માં શ્રીપાળે લખેલી પ્રશસ્તિઓની નોંધ છે. તેમાં પણ સહસ્રલિંગની પ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ નથી.

શ્રીદુર્લભસરોરાજે તપા રત્નમહાલયે ।

અનિર્વાચ્યરસે કાવ્યૈઃ પ્રશસ્તિરકરોદતૌ ॥

એટલે સહસ્રલિંગની જુદી પ્રશસ્તિ હોવાનું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિ શ્રીપાળે ૨થી હતી કે કેમ એ માટે પણ શંકા રહે છે.

કીર્તિસ્તંભનો સમય

સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ સરોવર માળવાની જત પછી પૂરું કર્યું હતું અને એ યુદ્ધના સ્મારક તરીકે જ તેણે કીર્તિસ્તંભ બાંધ્યો ક્યો હતો, તેથી એક જ સમયે તેણે બે જુદી પ્રશસ્તિઓ નહિ કરાવી હોય એમ અનુમાન કરીએ તો ખોટું નથી. કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિમાં જ સહસ્રલિંગ સંબંધી હકીકત તેણે લખાવી હશે. માળવાના વિજય પછી સહસ્રલિંગ પૂર્ણ કર્યું હતું એમ પ્રબળચિંતામણિ માં ૨૫૪ રીતે લખ્યું છે. એ વાતનું હેમચન્દ્રાચાર્યે પણ દ્વિગમ્ય ના પંદરમા સર્ગના ૧૧૪મા શ્લોકમાં ગર્ભિત સૂચન કર્યું છે:

“મૈથિલિના કાવલુથી થયેલું યુદ્ધ પાર પાડે નેમ રાપરે પજા કર્યો હતો, તેમ એણે વ્યતિપાતરહિત શુભ તિથિએ મહાસરોવરનું મુદ્ધર્ત કર્યું.”

સિદ્ધરાજના માળવાના વિજયનો સમય સં. ૧૧૯૦ છે (ગેઝેટીઅર, પૃ. ૧૭૭), એટલે આ કીર્તિસ્તંભ સં. ૧૧૯૫ ના ચુમારે બાંધ્યો ક્યો હશે. આથી કાર્યસ સભામાં સંધરાએલા એક ગુજરાતી કવિતમાં સહસ્રલિંગ બનાવ્યાનું વર્ષ સં. ૧૧૫૨ જણાવેલું છે એ ખોટું જણાય છે.

“સંવત ૨૧૩૨-વીર ચર્ચિતર શદ્દ લગન આચાર”

(ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો ભા. ૧, પૃ. ૨૩)

ઐતિહાસિક તારવો

દુર્ભાગ્યે આ લેખ આખો મળી આવ્યો નથી. આવો લાંબો લેખ જો આવ્યો મળ્યો હોત તો તેમાં આવડાઓ અને સોલંકીઓનો ઇતિહાસ હોત અને સિદ્ધરાજનાં પરાક્રમેનું

પણ વર્ણન હોત એમ હોત તો ઇતિહાસની દૃષ્ટીએ ગૂચો ઉઠેલાં રાકી હોત તેમ છતાં, આ અશથી પણ એ બાબતો ઉપર થોડોક પ્રકાશ પડે છે —

(૧) લેખની પહેલી પંક્તિ સિદ્ધ કરે છે કે મિહરાજે ક્રોટકિલા અને જળાશયો ઉપરાત પાઠશાળાઓ પણ બધાવી હતી હેમચન્દ્રાચાર્ય દ્વાયગ્ન ના પદરમા સર્ગમા લખે છે કે તેણે સહસ્ત્રલિંગના કાઠા ઉપર પ્રાક્ષણોના અધ્યયન માટે આશ્રમો અને દેવગૃહ બધાવ્યા હતા —

“ઈતિ તથા સૂત્રને ભણનારા, ઠંપસૂત્ર ભણનારા, આગમ ભણનારા, સ સર્ગવિદ્યા (૧) ભણનારા, ત્રિવિદ્યા ભણનારા, પડગ ભણનારા એવા પરિતો અને ક્ષાત્રવિદ્યા ભણનારા, ધર્મ ભણનારા, તથા નાસ્તિકવિદ્યાવાળાને નિર્મૂળ કરાવનારા, યાજ્ઞિક, ઔતિયક (૧) ઈત્યાદિને સ તોષવા ત્યા રાખ્યે મઠ બધાવ્યા ” —૧૨૧

“બ્રાહ્મણ જેવા યથવિરોધમા નિપુણ, શતપથ બ્રાહ્મણ ભણનારા સહિત, ધર્મિષ્ઠપદાધ્યાય ભણનારા, ને ઉત્તરપદ પૂર્વપદના વિવેકપૂર્વક લક્ષણાદિથી નિપુણ એવા બ્રાહ્મણોએ આ અધ્યયનની ધૂમ ચલાવી છે એવા, પોતાના મહાન કીર્તિરત્ન જેવા, શત્રુભૂમિશ્રી વાક્યમા પદિકની પેઠે પદધારી દેવધર એણે કરાવ્યા ” —૧૨૨

(૨) છઠી પંક્તિમા સરસ્વતીના જળથી સરોવર ભરાવાનો ઉલ્લેખ છે પ્રવંધવિજ્ઞાતામણિ મા લખેલું છે કે સરોવરમા પાણી પ્રથમ નીકળ્યું નહોતું, પણ વરસાદના પાણીથી ભરાયું હતું લોકકથાઓ જણાવે છે કે સમાજના શાપથી સુકાઈ ગયું હતું, પણ આથા ઢેડના બલિદાનથી ભરાયું હતું આ વાતોને આ લેખ ખોટી પાડે છે સરસ્વતીમાથી નહેર ખોદીને અગર તો તેનું વહેણ એમા વાળીને સરોવરમા પાણી ભરવામા આગ્યુ હશે અદર ભગીરથ અને ગંગાનો ઉદ્દેશ છે એથી જો ભગીરથ ગંગાનો પ્રવાહ સ્વર્ગ (દિગ્) માથી વાળીને હિંદુસ્તાનમા લાવ્યા, તેમ તિહરાજે સરસ્વતીનો પ્રવાહ વાળીને સરોવર ભર્યું હશે અત્યારે આ પ્રવાહ સરોવરને અડીને વહે છે, પણ ઉત્તર દિશાએ ત્રણ ગાઉ સુધી નદીની રેત હોવાથી એ તરફ મૂળ વહેણ હશે એમા રાક્ષ નથી પરંતુ એ વહેણે જ સરોવરનો પાછળથી નાશ કર્યો હશે પાટણના એ તરફના દરવાજાનું નામ ફારી પાળ ' છે, એ સૂચવે છે કે સરોવરનો કાઠો તૂટી ગયો હશે એ તળાવના અને નદીના પાણીથી જૂના પાટણને પણ નુકસાન થયું હોય અને જલુ વસાવવાની જરૂર પડે હોય એમ પણ અનુમાન થઈ શકે છે

લાંબની સુધારણા

(૧)

મુદ્રણના કેટલાક નિવાર્ય અને કેટલાક અનિવાર્ય દોષોને લીધે, તેમ જ મારા હસ્ત-લેખમાં રહી ગયેલી કેટલીક ભૂલોને લીધે, મારા છેલ્લા અકમાં આવેલા લેખ કેટલીક જગ્યાએ દુર્બોધ થયો છે; એ માટે આ ખુલાસો આપવાની જરૂર પડી છે.

ચિત્રોની છાપો પણ મેં આશા રાખી હતી, તેથી કાંઈક નાના કદની આવી છે. આથી ये કેટલીક બાબતો તપાસવી કઠણ પડે એમ છે. ખાસ કરીને ચિત્રો ૧ અને ૪ વધારે મોટા કદમાં આવ્યાં હોત તો ઠીક થાત.

વળી, ચિત્રાક ૪ ના બીજા ભાગમાં ૫ અને ૨ વચ્ચે ‘૨’ની એક વિશેષ આકૃતિ બતાવેલી હતી કાંઈક કારણથી એ આકૃતિ જ ત્રણે લીટીઓમાંથી જાડી ગયેલી લાગે છે. ચિત્રાક ૪ ના ૧ લા વિભાગમાં ‘૨’ની જે પહેલી આકૃતિ બતાવી છે, તેને અનુસરીને એ આકૃતિ હતી.

વિશેષ ભૂલો નીચે મુજબ સુધારી લેવાની જરૂર છે:

પાનું ૨૫૦, લીટી ૩ થી ૬ ક્રી: “દાખલા તરીકે.....પરિણામ છે”-એ આખું વાક્ય કાઢી નાખવું જોઈએ, કારણ એને લગતું ચિત્ર જ આવ્યું નથી.

એ જ પાના પર કેટલાક અક્ષરોના બાળબોધ અને નાગરી લેદોના જે દાખલા આપ્યા છે, તેમાં નાગરી તરીકે છપાયેલા વર્ણો પ્રસિદ્ધ નાગરી વર્ણો નથી, પણ, વળી, એનો એક બીજો જ પ્રકાર છે. મેં જે સૂચવેલા તે ચિત્રાંક ૧ ની નાગરી લીટીઓમાં જેવા જ, બ, લ કાઢ્યા છે તે. એકા ૫, ૮, અને ૯ પણ મેં બીજા સૂચવેલા.

૨૫૫ માં પાના પર ““રેફ અને યુક્ત ૨” એ મયાળા તળેતી નોંધની બીજી કડિકાનું નીચેનું વાક્ય યોગ્ય ચિત્રને અભાવે સમજાવ એવું નથી રહ્યું. એ વાક્યરચના પણ બહુ કઢંગી થઈ ગઈ છે એ કાઢી નાખવાથી હરકત નહિ આવે. “અથવા ચિત્રાક ૪ માં સૂચન થાય છે ખરું.”

(૨)

પણ, આ લેખ છપાયો તે દરમિયાનમાં આ ચર્ચાએ થોડી આગળ પ્રગતિ કરી છે. આ લેખ લખ્યા પછી મેં પૂજ્ય ગાંધીજીને નીચે મુજબ એક કાગળ લખ્યો હતો. એમણે એ વિષય પર જાણીતા સાક્ષરોના અભિપ્રાયો મેળવવા મને આગ્રહ કરી. એમનો ઇરાદો ત્યારબાદ એ વિષે ‘નવજીવન’માં ચર્ચા કરી લઈ, પછી શું નિર્ણય કરવો તે વિચારવાની હતી. એ મુજબ મેં કેટલાક વિદ્વાનોને એ પત્રની નકલ મોકલેલી. તે પર કેટલાક અનુકૂળ, પ્રતિકૂળ, તટસ્થ એવા અભિપ્રાયો પણ મળ્યા છે. પણ કાંઈક ગેરસમજથી એ કાગળ ‘સાહિત્ય’ના તંત્રીએ એમના માસિકમાં ચર્ચાપત્ર તરીકે પણ છાપી દીધો. એમ એની ધાર્ષા કરતાં જુદી રીતે અને વહેલી પ્રસિદ્ધિ થઈ. આથી કાંઈ નુકસાન થયું નથી, પણ

એમાં જે મરોડો સૂચવેલા તે એના ખાસ પ્લોટ વિના સમજી શકાય એવા નથી. આથી, એ કાગળને હું ફરીથી છાપવા અને એના સમર્થનમાં થોડી ટીકા કરી બેવા છઠ્ઠું છું :

પૂઠ ગાંધીજીને લખેલા કાગળની નકલ

“ વિ.....જેઠમાં મેં કેટલાક મિત્રોને નીચેની જાણતમાં પ્રવચન કરવા વચન આપેલું, અને એનું મહત્ત્વ તો છે જ, એટલે અવકાશો એનો વિચાર કરવા વિનંતિ કરું છું.

ધણા મહારાષ્ટ્રીઓ અને હિંદીઓને મેં કહેતા જણ્યું છે કે જે ગૂજરાતી લિપિની મુશ્કેલી ન હોય તો ગૂજરાતી પુસ્તકો વાચવાની ધણી મુશ્કેલી ઓછી થઈ જાય. હું એમને કહેતો કે ગૂજરાતી અને નાગરીમાં માયાની હીટી અને થોડા અક્ષરોનો જ ભેદ છે. જે થોડા અક્ષરોનો ભેદ જણાય છે, તેમાના ધણા અક્ષરો તો મોડીમાથે ગૂજરાતી જેવા જ છે. (અને ઉમેરું કે કેટલાક હિંદી નાગરીને મળતા છે.)

લિપિની એકતા સાધવા માટે નાગરી લિપિ જ મુદ્રણ માટે રાખવી એમ ધણા સૂચવે છે. પણ, ગૂજરાતીમાં રહેલી સગવડ નાગરીમાં નથી, એથી એ સૂચના લોકપ્રિય થતી નથી.

પણ, ગૂજરાતી લિપિના થોડાક અક્ષરોમાં આપણે સહેજસાજ ફેરફાર કરીએ, તો એને નાગરીને મળવું સ્વસ્થ આવ્યા છતાં, ગૂજરાતીની સગવડો જળવાઈ રહે. ગૂજરાતીઓને તો નાગરીનો પરિચય હોય છેજ, એટલે એમને તો કાંઈ મુશ્કેલી નડશે જ નહિ, અને નાગરી લિપિવાળાઓની સગવડ વધશે; એટલું જ નહિ, પણ એવી સુધરેલી લિપિ એની મેળે પ્રચારમાં આવશે એમ મને લાગે છે.

(જે અક્ષરો એવી રીતે ફેરવવાની જરૂર થાશે છે તેનો નમૂનો, અને તે વિષે સૂચના જુદા કાગળ પર દર્શાવ્યા છે,)

ગૂજરાતી લિપિની ટેવવાળાઓએ ચોતાનું ઠાપતું લખાણ આમ જ (મેં લખ્યું છે તેમ) લખવાનું રાશ કરવું જોઈએ, એવી કાંઈ જરૂર નથી; પણ મુદ્રણમાં ઘણેલો આટલો ફેરફાર થીએ થીએ લખવામાં આવી જશે જ.

પણ નાગરી અને ગૂજરાતી વચ્ચે કેવળ માયાની હીટીનો જ ભેદ રહેશે. એવી માયાની હીટીવાળી લિપિ પરભાષાના રાખ્દો માટે, સરકૂત માટે ડ્રેલિક્સ ની ગરજ સારવા, અને અધોરેખિત (under-lined) ને બદલે ઓવર-રેખિત (over-lined) લખાણ કરવા વાપરી શકાય.

‘ નવજીવન ’માં આટલા અક્ષરોનો ફેરફાર થાય તો સંભવ છે કે રાજસ્થાનમાં એક કોલમથી રાશ કરી ‘ હિંદી નવજીવન ’ પણ આણુ થઈ શકે, અને એથી મુદ્રણમાં ઘે ઘણો ખર્ચ બચે. રવાખી તેમજ કાકા લિપિની આ સુધારણાને અનુકૂળ છે. લિપિની સુધારણા વિષે બીજા ધણા પ્રશ્નો છે ખરા; પણ આ એ દિશાનું હળવામાં હળવું અને સહજસાધ્ય પગથિયું લાગે છે. અવકાશો વિચારો. વિનંતિ ”

x

x

x

જે અક્ષરો ફેરવવા જેવા છે, અને તેનો જેવો મરોડ ગૂજરાતીમાં શોએ એમ રાખવો જોઈએ, તે નીચે બતાવું છું:

(૧) અવશ્ય ફેરવવા જેવા:

અ ક ય જ ડ ડ ફ બ મ

૨૩૩૩ સ્વ ૬ - ૬ | ૬૩૩૩

(૩) મરોડનો વિકલ્પ રાખી શકાય એવા:

૫૧-૫૧, મ-મ, લ-લ, બ-બ; ૯-૯

ટિપ્પણ:-૧. જાના મરોડ પર ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું: એમાં ગૂજરાતી, બાળબોધ તથા નાગરી ત્રણે વચ્ચેનો સંબંધ જણાય છે. ૨. નાગરી જ અને જોનો ગૂજરાતીમાં જે જોડાક્ષરોમાં ઉપયોગ થાય છે. (૩) જ અને જ-જ વચ્ચે જોડાજો ન થાય તે માટે કં તો બતાવ્યા પ્રમાણે બેયને જોડવા જોઈએ, અથવા ગૂજરાતી આકાર જ રાખવો જોઈએ. (૪) ગૂજરાતી મ અને ને મહારાષ્ટ્રીઓ બ અને પ સમજે છે, તેથી એમાં થોડો ફેરફાર હોવો ઇષ્ટ છે. (૫) જ-જે ને બદલે એ-ઐ લખવાનો જ શિરસ્તો રાખવો જોઈએ. મહારાષ્ટ્રમાં જે કેટલાક એ રીત શરૂ કરી છે. "

ઉપરોક્ત કાગળ વિદ્વાનોને મોકલ્યા બાદ શ્રી. નરસિંહરાવબાઈને ત્યાં આ વિષે ચર્ચા કરવા માટે એક નાનકડું મંડળ બેઠું થયું હતું. એમાં શ્રી. અંબારિયા, શ્રી. રામરાય બક્ષી તથા શ્રી. ગોકુળબાઈ બટ્ટ હાજર હતા. શ્રી. અંબારિયા લિપિની એકતા સાધવા માટે નાગરીનો જે સ્વીકાર કરવાના પક્ષપાતી છે, એ જાણીતું છે. શ્રી. નરસિંહરાવબાઈ એ વિચારથી અસહમત છે એ પણ જાણીતું છે. પણ, ગૂજરાતી લિપિમાં કશો જ ફેરફાર ન કરી શકાય, એમ શ્રી. નરસિંહરાવબાઈનો જે મત નથી. શ્રી. રામરાય બક્ષી તથા શ્રી. ગોકુળબાઈ બટ્ટને ગૂજરાતી, હિંદી, મરાઠી ત્રણે બાપા બોલનાર વિદ્યાર્થીઓના પરિચયમાં આવડું પડે છે, અને તેથી એ ત્રણે બાપાઓની લિપિ જોટલી સરખી થાય તેટલી વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ ઇષ્ટ સમજે છે.

એ ચર્ચાનું પરિણામ મારી સૂચનાઓને એકંદરે સ્વીકારનારું આવ્યું. એ ચર્ચાની કેટલીક વિગતો નીચેની ટીકાઓમાંથી મળી રહેશે, એટલે જુદી પાડીને નથી આપતો.

મારા લેખ પરથી વાચકે જોયું હશે કે ગૂજરાતી લિપિનો ત્યાગ હું સૂચવતો જ નથી. એની વિશિષ્ટતા કાયમ રાખીને એને બીજી લિપિઓની નિકટ લાવવા માટે મારી સૂચના છે. મને લાગે છે કે એટલા ફેરફારથી ગૂજરાતી લિપિને બેવાપણું નથી, પણ સંભવ છે કે ગાંધીજી પ્રત્યેના પત્રના છેલ્લા પેરેગ્રાફમાં જણાવ્યા મુજબ એથી ગૂજરાતી લિપિનો ઊલટો વધારે પ્રચાર થાય.*

* સુદક્ષિણાએ લિપિને હાલ હાલમાં કેટલી ફેરવી નાખી છે, તેનું એક દષ્ટાંત છેલ્લા લેખને છપાયેલાં જોયા બાદ જ મારા ધ્યાનમાં આવ્યું છે. મેં એમાં જણાવ્યું છે કે "ગૂજરાતીઓમાં અક્ષરોને ગોળારા આપવાની સાધારણ ટેવ છે. દાખલા તરીકે, સરખાવો — ... ય, ય; ય, ય; " કમલાગ્યે સુદક્ષિણા આ 'ય' અને ય, જે ય-ય થી હું પરિચિત હતો તે નથી. મેં ચિત્રાંક ૧ માં બતાવ્યા છે તેવા ગોળારાવાળા જ ય અને ય પહેલાં છપાયા એમ મારો ચોક્કસ ખ્યાલ છે,

જે પ્રતિદૂળ મતો આવેલા છે, તેમાંથી વિગતવાર ચર્ચા શ્રી. નાલુકલાલ ચોકશી તથા શ્રી. મોતીલાલ અમીનના મંચુકત પત્રમાં જ છે. એ પત્રમાં મુખ્યત્વે કરીને સૂચવેલા સુધારાથી દસ્તાક્ષરમાં કેવા ગોટાળા થશે એ આપણે વિગતવાર દર્શાવ્યું છે: દાખલા તરીકે ક, ખ સાથે, જ, ત કે ન સાથે, મ, જા સાથે, ફ, ર, હ કે રૂ સાથે, ડ, ડ સાથે, સ્, સ્ સાથે, ણ, ણ સાથે ઇત્યાદિ. (આ બધામાં માયાની લીટી નીકળી જશે એ વાદ રાખવાનું છે.)

આ દલીલ વિષે આટલી બાબતો વાદ રાખવાની છે:

(૧) મેં સૂચવેલા સુધારા કોઈ નથી જ આકૃતિએ નથી. કરોડો માણસો એ આકૃતિએ આજે કાટે જ છે. એ લોકોમાં એથી જેટલા ગોટાળા ચતા હશે, તેથી વધુ ગોટાળા ગૂજરાતીમાં ચવાનો સંભવ નથી.

(૨) દસ્તાક્ષરના ગોટાળા અશક્ય કરી મૂકવાનું કોઈ લિપિમાં સામર્થ્ય જ નથી. આપણા સ્વપ્નામાં ન આવે એવા વિચિત્ર અક્ષર કાઢનારા લોકો હમેશાં મળી આવે છે. ડ ના જેવો ક, જ ના જેવો જ, મ ના જેવો વ, જા ના જેવો થ, થ ના જેવો ય, અને ય ના જેવો થ કાઢનારા લોકો મેં જોયા છે, અને તે ચીપી ચીપીને લખેલા દસ્તાક્ષરોમાં. દસ્તાક્ષરમાં તો એક રીતે લેખક તેટલી લિપિ બની જાય છે એમ કહીએ. તો ચે આવે, તામીર-તેલુગુ પણ બ્રાહ્મી લિપિમાંથી જ નીકળેલી છે, એમ શ્રી. ગૌરીશંકર બોઝા બતાવે છે. આમ કેની કલ્પનામાં ચે આવે? પણ એ દસ્તલેખનનું જ પરિણામ છે. આથી, મુદ્રણની આકૃતિ નક્કી કરવામાં બેદરકાર લખનારા કેવી રીતે અક્ષરોને બગાડશે અથવા કયા અક્ષર સાથે ભળી જાય એવો લખશે એટલી જ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો બરાબર નથી. પણ છાપવામાં એ અક્ષરો સહેજે ભુલ પડી જાય એવા છે કે કેમ, એ આકૃતિ લેખન-સુલભ છે કે કેમ, અને કાળજીથી લખનાર પણ એને કોઈ બીજા અક્ષર સાથે મેળવી જ દે એવી ધારતી છે કે કેમ, એ વિચારવું વધારે યોગ્ય છે.

આ દૃષ્ટિએ સ ની માયાની લીટી કાઢી નાખીએ, અને એ ભાગને જોડીને લખીએ, તો તે લેખન સુલભ પણ નથી ચવાનું, અને સ્વ સાથે પણ ભળી જાય, એ વાંધો સાવ યોગ્ય છે. આથી જ તો ગૂજરાતી જ રાખવો જોઈએ એ હું માન્ય રાખું છું. (ઉપરાંત શ્રી. નરસિંહરાવભાઈની સાથેની ચર્ચામાં ચે એમ જ હવું હતું.)

ઇ, ઈ કરતાં ફ, રૂ જોણ લેખન-સુલભ છે તથા 'હ' સાથે ભળે એમ છે; તેથી શરૂઆતમાં શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ પણ એ ન બદલવા એવો અભિપ્રાય આપેલો. પણ, ગૂજરાતીમાં દ્રસ્વ અને દીર્ઘ ઈ વચ્ચેનો ભેદ છાપવામાં ચે એટલો /સૂક્ષ્મ છે, કે એ નજરે પડી શકે નથી; એ લક્ષમાં આવતાં એમણે એ બન્ને અડચણો સ્વીકારીને ચે એ મરોડ બદલવાની તરફેણમાં ગયા. (૨ અને હ નો જેટલો સાધારણ રીતે ગોટાળો થાય છે, તેટલો ફ અને હ નો યશે એમ મને નથી લાગતું; પછી વિશિષ્ટ ટેવોની વાત જુદી છે.) વાસ્તવિક રીતે, લેખન-સુલભતા એવી બાબત છે કે એમાં લેખકો સુલભ કરવાની રીતો બોળી જ લે છે અને સુધારેલો ફ-રૂ લખવામાં કેવું સ્વરૂપ લેશે તે મેં ખોલકમાં જમણી બાબતના દાંશિયામાં બતાવ્યું છે.

ઉ, ડી ના પ્રચલિત ગૂજરાતી મરોડ વધારે લેખન-સુલભ છે, એમ હું પોતે માનું છું. ઠ ક્લમ ઉપાડા વિના લખવો કઠણ છે. આથી, એ મરોડ ન ફેરવવા એમ મારું

વલણ હતું. પણ ઊ લેખન-મુલક છે જ એમ ન કહી શકાય; એનો દીર્ઘાસ વરડુના જેવો દેખાતો હોત તો ઠીક, પણ દીર્ઘ અજ્ઞુના જેવો દેખાય છે, તથા એ બહુ શોભીતી આકૃતિ છે એમ પણ ન કહેવાય; એ ઊંટનો ખ્યાલ ચોક્કસપણે આપે છે, અને ઊંટને આપણે કોણ બહુ કેમ, સુંદર નથી ગણતા. તળી જે નાગરી સાથે સમાનતા લાવવા ખીજ અક્ષરો આપણે બદલવાનું સ્વીકારીએ, તો આને ન બદલવાનો આગ્રહ રાખવાનું 'ખ' ની બાબતમાં છે તેવું કોઈ ખાસ કારણ નથી. આમાંની કેટલીક દલીલ શ્રી. નરસિંહ-રાવભાઈની હતી, અને તે બધાને વજનદાર લાગી. આથી, એ બદલવાની તરફેણમાં ઉપલા મંડળનો મત થયો.

વિકલ્પે રાખી શકાય એવા મરોડોની બાબતમાં ગૂજરાતી મરોડ બદલવા નોંધએ એવો આગ્રહ નથી જ. એનો વિકલ્પ રાખી શકાય એનો અર્થ જ એ કે પ્રચલિત મરોડ ભલે રહ્યા.

પ્રતિકૂળ મતોમાં શ્રી. કેશવલાલભાઈ ધ્રુવ અને શ્રી. બળવતરાવભાઈ ઠાકોર મુખ્યત્વે છે; પણ બંનેના વિરોધનું દૃષ્ટિબિન્દુ સાવ તો ખું છે. શ્રી. કેશવલાલભાઈ તો મુદ્રણ માટે નાગરીના જ પક્ષપાતી છે, એટલે એમને આ અર્ધા સુધારાની આવશ્યકતા નથી લાગતી. શ્રી. ઠાકોરને આ સુધારા ગૂજરાતી લિપિની વિશિષ્ટતાને અને સૌંદર્યને વિધાતક લાગે છે, અને પ્રગતિને બદલે પ્રતિગતિ કરાવનારા લાગે છે. એમના મતના સમર્થનમાં તેઓ લિપિ વિષેના પોતાના વિચારો એક વિસ્તૃત લેખમાં ચર્ચવા ધારે છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એમણે પત્રમાં એની વિગતવાર ચર્ચા નથી કરી.

એક ખીજ વાત પણ કહેવી નોંધએ. મેં જે આકારો કાઢ્યા છે, તે કાંઈ સુંદરતાના આદર્શ નથી. સુંદર બનાવવાનું કામ ખીજાં પાડનારનું છે. મારી અણધાર કલમથી એ ન આવી શકે. મેં તો માત્ર મરોડની દિશા બતાવી છે એટલું જ. સુંદરતાની બાબતમાં મારો એક સામાન્ય મત એટલો જણાવું કે કેટલાક આકારો આપણને પરિચય અને પક્ષપાતને લીધે સુંદર લાગે છે, અને અપરિચય અને પક્ષપાતને અભાવે બેડાળ લાગે છે. થોડા જ દિવસ પર એક દક્ષિણી મિત્રે મને કહ્યું કે ગૂજરાતી અક્ષરો લીટી બિનાના હોવાને લીધે બાંડા લાગે છે! ન્યારે એક પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી વિદ્વાન કહે છે કે ગૂજરાતી લિપિને દેવ-નાગરી જેવી કરવી એટલે સુંદર સરસી એને મારવાડણુ બનાવવાની સૂચના છે. મારો સુરતી હોવાનો ઘવો થઈ શકે ખરો, પણ મારવાડણુને અસુંદર કહેવાની મારી હિંમત નથી. પણ, આ જે દૃષ્ટિનો જ ભેદ થયો, અને સુંદરતાની બાબતમાં અધિકારયુક્ત મત આપવાની મારી લાયકાત નથી એ પણ હું સ્વીકારું છું.

આટલું જણાવી, આ ચર્ચા હું મારી તરફથી બંધ કરવા મારું છું. આ વિષયમાં મેં જેમને વચન આપ્યું હતું, તે વચન પાળવા માટે જેટલું મારે માટે કરવું શક્ય હતું, તેટલું મેં કર્યું છે, એમ હું માનું છું. એથી વધારે આગ્રહ કરી એ વિષયને ધોળવો મારા સ્વભાવમાં નથી. આ ચર્ચામાં જે સજ્જનોએ મને મદદ કરી છે તે સૌનો, તેમજ 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રી તથા પ્રકાશકે જે ખાસ અનુમૂળતા કરી આપી તે માટે તેમનો આભારી છું.

માળી ને

(પૃથ્વી)

વિચિત્ર જગમાં ભર્યા પ્રકૃતિતત્ત્વ કેં ગૂઢ જે
પ્રપુલ્લ તું કરી બધાં સતતસિંચને, સંગ્રહે;
અને જનકુલે કરે મધુર લહાણુ માધુર્યની.
અખૂઝ જન વિશ્વના પ્રકૃતિમાતને વીસરી
અચેતન શું રાચતા, ત્યહિં કરે પુનર્યોગ તું.
'ભરું મધુરતા જગે' હૃદય ધ્યેય એ રાખતો
અહીં અમર પાઠવ્યો પરમદેવનો દત્ત તું.
અમૂલ્ય તુજ જીવગી પ્રત અમૂલ્ય દીક્ષા મહા.

ભરેલ જગમાં કુવાસ કદિ નષ્ટ ચારો ન વા ?
અનન્ત આણુ વિશ્વનાં પરિમલે ભર્યા ફેરશે ?
પ્રયત્ન ફળપ્રાપ્તિની નવ કરીશ એ તું સ્પૃહા.
નઠાર જગ છો રહે; ઉર અગાધ શ્રદ્ધા ભરી,
સુગંધ ભરિયાં સુપુષ્પ, ફળ મિષ્ટની લહાણુથી
લષ્ટ અમર કીર્તિ, જીવન કૃતાર્ય તહારું કરે.

મહારાષ્ટ્રદર્શન

આજે મુખ્યમાં સ્વગળ કે ગોળમેળ પરિવર્તની વાતો ચતી નથી, પણ હરહમેશ જ્યાં જ્યાં ત્યાં બેકારીની ચર્ચા ચાલી રહી છે. બેકારી વધતી જાય છે, ખેતીની કમાણી ઓછી થઈ એટલે વજીલ દાકતરો શરણે અને વેપારીઓ ટળવળે છે. મધ્યમવર્ગની બેકારીને લીધે કારીગરોનું કામ ઓછું થાય છે. આ બેકારી સર્વવ્યાપક થતી જાય છે. બધા કહે છે, કે તેનું કારણ અહીં નથી પણ યુરોપ અમેરિકામાં છે. હિંદ દેશ તો બિચારો ગરીબ છે, પણ યુરોપ-અમેરિકાનાં રાષ્ટ્રોમાં શા માટે બેકારી વધતી જાય છે ? કોઈ કહે છે, કે જગતભરમાં અશ્રદ્ધાનું વાતાવરણ ફેલાઈ રહ્યું છે અને નાણાંની તંગી છે. અસ્થિરતા અને અશ્રદ્ધાને લીધે લેણદેણ ધટી ગઈ છે. ખીજા કેટલાક એમ કહે છે, કે સાંચાકામને લીધે એક માણસ આડથી દશ માણસનું કામ કરે છે, એટલે થોડા માણસોને બેકાર થવું જ પડે. જો મોટું સાંચાકામ છોડી દઈએ તો જગતના બધા માણસોને પૂરતું કામ મળે. આપણી જરૂરિયાતો પણ ઓછી થાય, આપણે આપણું અનાજ અને કપડાં મેળવી લઈએ, સૌને સુખ શાંતિ મળી રહે.

આવી આવી વાતો પૂર્ણ ગંભીરતાથી અને મસ્કરીમાં ચતી હતી તે છોડીને હું પૂના જવા માટે નીકળ્યો. પૂનાની આગગાડી હવે વીજળીથી દોડે છે, લગભગ વીજળીને વેગે. આગગાડીમાં આવતા આંચકા પેટને વલોવી નાખે છે તે તો સહન કરી લેવાય, પણ એટલો અવાજ થાય છે કે કેટલીક વાર પાસે બેઠેલા માણસના કાનમાં ખૂંસ મારીએ તોપણ પૂરું સમજાય નહિ. બારીની બહાર નજર નાખીએ તો લોખંડી ભૂંગળાં, ઊંચાઊંચા લોખંડી થાંભલા, અને સેંકડો તાર નજરે પડે છે. કોઈ જકડાન આવે ત્યાં જમીન પર બૂલભૂલ્યામણી જેવા અસંખ્ય પાટા અને ઉપર તારનાં દોરડાં જોઈને જીવ ગભરાઈ જાય મને વિચાર આવ્યો કે આ યત્રયુગમાંથી તકલીના યુગમાં પેસતાં બાર મહિના લાગશે કે બારસો વર્ષ ? પણ આખી ગાડીમાં તકલી ફેરવનાર કોઈ એક જ ધૂની એમ બારસો વર્ષની મુદતથી ગભરાઈ જાય એમ નથી. રુશિયાએ પાંચ વર્ષની પ્લેન—યોજના કરી, પાછાં પાંચ વર્ષ, પાછાં—વગેરે વગેરે પણ આ તો આદર્શને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ છે, શ્રદ્ધાથી હુંગરો ઊંચકાયા છે અને સાત સમુદ્ર ઓળંગી શકાયા છે.

પૂનામાં સાધારણ રીતે ખાદી જોવામાં આવતી નથી. થોડા દક્ષિણી ભાઈઓ પહેરે છે, અને શુજરાતી ભાઈઓ ઠીક પ્રમાણમાં પહેરે છે. કોઈ દેશનેતા આવે ત્યારે ખાદીના ડગલા અને ટોપી બહાર નીકળે છે. ધોળા ટોપી ધણી ઓછી જોવામાં આવે છે, શુજરાતી છોકરાઓ સિવાય તેનો ઉપયોગ થોડા કરે છે. પિંજવા કાંતવાનો એક વર્ગ હતો તે બંધ પડ્યો છે. ગાંધીજીનો એક અંગ્રેજ વૉર્ડર હતો તે હમણાં જેલમાંથી છૂટ્યો છે, તે કહે છે કે ધણી ખાદીધારીઓને ઘેર આમત્રણથી જઈ આવ્યો છું. આખા ગામમાં દિવસેથી કૂચા કરુ છું, પણ મેં તો માત્ર એક અંગ્રેજને રેંટિયો ફેરવતાં જોયો (તે કાધર એસ્વીન). આ ટીકા સર્વશે ખરી છે એમ હું માનતો નથી, પણ એટલું ખરું છે, કે અહીં ખાદી પ્રત્યે પ્રેમ નથી. આઠ દિવસમાં મેં એક પણ તકલી ફરતી જોઈ નથી, મારા સિવાય એક

કાંતવા પિંજવાનો વર્ગ હતો તેમાં મુંબઈ નવજીવન સંઘમાંથી આવેલા લાઇ પાછા મુંબઈ જાય છે. ઘેરઘેર ફરીને શીખવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ જરા એ જવાબ ન મળ્યો. અહીંના લોકો કહે છે કે અમે તો પાંત્રીસ વરસથી 'સ્વદેશી' પહેરીએ છીએ ! દુઃખની વાત એવી છે કે પાંત્રીસ વરસ પહેલાં જે સ્વદેશી ગણાતું હતું તેવું કાપડ, એટલે પરદેશી સૂતરનું હાથે કે મિલમાં વણાયેલું કાપડ હજી વપરાય છે.

હજી આપણા દેશમાં પ્રાંતીય અભિમાન ધણે અંશે જોવામાં આવે છે. અને જે ભૂલ ન કરતો હોઈ તો બંગાળા અને મહારાષ્ટ્રમાં એ વિશેષ પ્રમાણમાં ફેલાયેલું છે. બંગાળા-ઓને અને મહારાષ્ટ્રીઓને બિનબંગાળી અને બિનમહારાષ્ટ્રી આગેવાન થાય તે અસહ્ય હોય એવી ટીકા સાંભળી છે; અને આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં "ગુજરાતી" માત્ર વેપારી હતો અને રાજકારણ વિષે ઉદ્ધારસીન હતો તે મહારાષ્ટ્રી બૂલી શકતો નથી. પણ આજે તો પંદર વર્ષમાં દુનિયા ઊંધીયતી થઈ જાય છે અને કોઈકિંઈ રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસ અને સીમા બદલાઈ ગયાં. માત્ર વેપારી દૃષ્ટિવાળા ગુજરાતીએ ૧૯૧૭ ની સાલથી સત્યાગ્રહો શરૂ કર્યા છે અને સરકારને હાથેલી નાખી છે. ૧૯૨૧ના બારડોલીએ હિંદુશૂનિમાં સાત લાખ ગામડાંને જામત કર્યા. અને ૧૯૨૮ના બારડોલીએ તેમના હાથમાં મજબૂત હથિયાર મૂકી દીધું. ૧૯૩૦ની સાલમાં આખા દેશભરમાં બંડ સળગી ઊઠ્યું અને બંગાળાએ વધારેમાં વધારે, સંખ્યા જોવામાં પૂરી આપી તે છતાં જે ધળની આસપાસ પ્રજા તેમજ સરકારની નજર, ચોંટી રહી હતી તે (Storm Centre) ગુજરાતમાં હતું. એક લાખએ કહ્યું, કે, જ્યારે આખું હિંદુસ્તાન મુસ્લીમ રાજ-પાદશાહના હાથ નીચે ચાલી જતું હતું અને હિંદુઓ ખુલાસા ધર્મને સ્વીકારતા થયા હતા ત્યારે મહારાષ્ટ્રે સામનો કર્યો અને હિંદુત્વને બચાવ્યું; હવે મહારાષ્ટ્ર સિવાયના બીજા હિંદુઓ અને મુસ્લીમોનો ધર્મ છે, કે અંગ્રેજ, સરકારને, હાંપી મૂકવાનું કામ તેમણે ઉપાડી લેવું.

મારા એક દક્ષિણી મિત્રે એવો પણ બચાવ કર્યો કે 'જ્યારે આખું હિંદુસ્તાન ઊંચતું હતું ત્યારે અમે તેને જગાડ્યું. સ્વરાજ એ અમારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે એનો પાક સ્વદેશી, બાયકોટ અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની લડતો લડી બતાવી. હવે અમે આરામ લઈએ છીએ અને જરૂર પડશે ત્યારે તૂટી પડીશું.

બીજા એક વિચારશીલ દક્ષિણી લાખએ કહ્યું, કે ખરી વાત તો એવી છે, કે મહાત્માજીની ફિલસૂફી અમારે ગળે ઊતરતી નથી. અમે સ્વદેશીમાં માનીએ છીએ, ખાદી એ 'પૂરેપૂરું' સ્વદેશી કાપડ છે તે સ્વીકારીએ છીએ પણ એમની અતિશયોક્તિની સામે થવું પડે છે. સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ છે એ અમે કબૂલ કરતા નથી. અમે લોકમાન્યને ખૂબ માન આપતા હતા, તેટલું જ માન ગાંધીજીને આપીએ છીએ. પણ ગુજરાતમાં દરેક પ્રજામાં ગાંધીજીને પૂજવાની નખુસકતા જોવામાં આવે છે તે અમે સહન કરી શકીએ એમ નથી. જીહ્વિની 'સાથે' લાગણી હોવી જોઈએ, એ વાત તદ્દન સાચી છે. જ્યાં સુધી 'હૃદય' પીગળ્યું નથી ત્યાં સુધી આત્માની જાગૃતિ થઈ જ નથી, પણ જીહ્વિને તરછોડી નાખવામાં આવે છે તે અમને કબૂલ નથી. મહારાષ્ટ્રને માનસિક વિકાસમાં શ્રદ્ધા છે. મહારાષ્ટ્ર વ્યક્તિત્વમાં માને છે અને આજનું ગુજરાત માનતું નથી તેથી અમારો મેળ ખાતો નથી. તે છતાંયે અમને મહાત્માજી વિષે ઘણું માન છે. અમારાં ખેડઝાંવ(ગામઝાંવો)માં એમનો સદેશ પહોંચ્યો છે, પણ પૂનામાં અને મોટાં

ગામેમાં તેની સામે વિરોધ જોવામાં આવે છે. પૂનાનિવાસીઓ એમ પણ કહે છે, કે ખરી ગોળમેથ પરિવહ લડનમાં નહિ ભરાય પણ પૂનામાં ભરાશે. ।

ઉપર જણાવેલી હકીકત ઉપરથી કાંઈ એવું અનુમાન ન કરે, કે મહારાષ્ટ્રમાં દેશાભિમાનનો જુસ્સો ઓછો છે. વખતે 'જોષ્ઠ્યે તેવું સારુ નેતૃત્વ નહિ હોય એવું કહેવાય છે. જૂગોળની અંદર વિલેપાલેં અને છેક વાપી નદી સુધીનો પ્રદેશ મહારાષ્ટ્રમાં ગણાય છે એટલે ગયા વર્ષની લડતમાં મહારાષ્ટ્રનો ફાળો ઓછો નથી. તે ઉપરાંત માદાદ, આત્મભોગ અને ચીવટ-પણાને લીધે મહારાષ્ટ્રીઓ સ્વરાજ્યની લડતમાં જરૂર મોટો ફાળો આપશે. જે અહીં બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણનો વિખવાદ નહોતો તો ગરીબ ગામડાઓએ કપારનું ય બંડ ઉઠાવ્યું હોત. મહારાષ્ટ્રનો ખેડૂત ગુજરાતી ખેડૂત કરતાં વધારે ગરીબ અને વધારે અભણ છે.

ગુજરાતનાં લીલાંછમ ખેતરો, વાડીઓ અને નદીઓના પ્રદેશમાંથી મહારાષ્ટ્રમાં જન્મેલીઓ ત્યારે બે પ્રકારના વિચાર આવ્યા કરે છે: સપાટ જમીનને બદલે જ્યાં ત્યાં ટેકરીઓ અને પહાડ જોવામાં આવે છે, તેને લીધે કાર્ષિક બબ્બતાનું દર્દન થાય છે. મહાદેવ શીંધે એ તેરોલિયનના જેવો કામેલ મેનાપતિ હતો. તેની છત્રી આજે જ્યાં અંગ્રેજ લશ્કરની છાવણી છે ત્યાં બાંધી છે. એ છત્રીના ત્રીજા મળલ પરથી પૂના અને તેની આસપાસના પહાડોનું દૃશ્ય ઘણું ભગ્ય છે, કાર્ષિક ભયાનક છે. પણ બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં આ પહાડો અને ટેકરીઓમાંથી માત્ર પથ્થર અને મુરમની પેદાશ થઈ શકે. માછલો સુધી, એકે મોટું ઢાડ જોવામાં ન આવે એ દૃશ્ય ગુજરાતીને ઘણું વસતું લાગે છે. મહારાષ્ટ્ર પહાડ પર આવેલું છે એટલે હવા ઠંડી અને સૂરતિ આણે એવી છે. આ તરફ ખડકપાનાં ઝાડ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે અને કાળા પથ્થરની ગોંધ (Black ground) પર પીળાં ચાંદલાવાળાં સફેદ ફૂલો ઘણા મુંદર લાગે છે. તેવી જ રીતે અહીં શુભમહોરના ઝાડની હારની હાર નજરે પડે છે. એ આગના ભડકા જેવા ફૂલો રસ્તાને શોભાવી રહે છે. રસ્તા પહોળા હોય છે, કારણકે જમીનની તળી નથી અને પથ્થર અને મુરમ પાસેથી ખોદી લેવાનાં એટલે રસ્તા થોડે ખર્ચે થાય છે, સારી રિયતિમાં જળવી ચકાય છે. તેનું પરિણામ એવું આવ્યું છે, કે આગગાડીની જોડે ભાડાની મોટરો હરીફાઈ કરીને નાસીક, સતારા, મુંબઈ વગેરે દૂર દિશામાં દોડધામ કરી મૂકે છે.

સાબરમતી નદીના કિનારે યાંત્રિક જળ વાપરવા વિષે ચિંતા અને સંતાપ થાય છે, પણ અહીંની પ્રજા યંત્રના બાહુથી ગભરાતી નથી. ટાટાનું મોટું વીજળીનું કારખાનું મુંબઈ અને તેની આસપાસ માછલો સુધી રાંચની અને વિદ્યુતશક્તિનો પ્રચાર કરી રહ્યું છે. અહીં એક વાયરલેસનું મોટું મથક છે—સરકારનું નહિ પણ આપણી સ્વદેશી કંપનીનું છે અને આખા યુરોપ-અમેરિકા સાથે વાયરલેસના સંદેશાનો વ્યવહાર અહીંથી થાય છે. આ કારખાનામાં એક ગુજરાતી ભાષાએ બધી ક્રિયા અમને સમજાવી, તેમાંથી ૭૫ ટકા ત્યાંના સંચાનાં અવાજને લીધે અને સાંભળી ન શક્યા અને ૨૫ ટકા સાંભળ્યા છતાં સમજ્યા નહિ.

વાયુ, વાદળો, વરસાદને લગતું જે શાસ્ત્ર રચાતું જાય છે તેનું મુખ્ય કાર્યોલય દેહરાદૂનમાં હતું તે હવે પૂનામાં લઈ આવ્યા છે. આખા દેશમાંથી દરરોજ સેંકડો તાર અહીં આવે છે અને તેના પરથી વાયુ-વરસાદના વરતારા થાય છે; વરસાદ આવશે કે વેલ

આવશે કે વાવાઝોડું આવશે. આજે તો અભાસ થઈ રહ્યો છે. ઇચ્છામાં એવું કહેવાય છે (કટાક્ષમાં), કે જ્યારે વાયુચાત્રી કહે કે વરસાદ પડવાનો છે ત્યારે છત્રી લેવી નહિ! ૧૯૨૭ માં રૈલ આવી ત્યારે આ કાર્યાલયમાંથી વરોધરે તાર આવેલો કે સખત વરસાદ પડશે, પણ ઘણીએ વાર એ પ્રકારના તાર કર્યા પછી રૈલ નથી આવતી એવું પણ બન્યું છે.

પૂના શહેર આખા મહારાષ્ટ્રમાં કેળવણીનું કેન્દ્રસ્થાન છે. ભામજૂરડાના કાતામાં કોલેજો અને વિદ્યાર્થીઓ, વિદ્યાર્થીઓને માટે વીશીઓ, ચા-નાસ્તાની દુકાનો, ખુરસી ટેબલ, પલંગ ભાડે આપવાની દુકાનો જોવામાં આવે છે. આ બાબતની ચર્ચા પણ કરી ગયા છું અને ખીમ્મ ઘણા કરી ગયા છે એટલે વિશેષ નહિ લખું પણ એટલું કહેવાની જરૂર છે, કે રેકન એડ્યુકેશન સોસાયટી વૃદ્ધત્વને પામી છે, એના આદર્શો ધરાઈ ગયા છે એવું ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. જેવા તેવા પણ પરંજપે હતા ત્યાં મુધી જૂની પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિ સત્વચાઈ રહ્યાં હતાં અને કોલેજમાં અગરકર, ટીજક અને ગોખલેના વાતાવરણની ઝાયા રહી હતી. હવે એ વાતાવરણ જતું રહ્યું છે. સાદાઈ, દેશસેવાની ધગરા, સ્વાર્થત્યાગ, દેશને ઉત્તત કરવાની મહત્વાકાંક્ષા એ ખાસ જણાતાં નથી. શિક્ષકવર્ગ ગોખલિયાં પ્રસ્તકો લખીને અગર યુનિવર્સિટીમાં પેશીને બાડા બચાવીને અગર ખીજ કાઢ સંસ્થામાં કામ કરીને પૈસા કમાવાની દૃષ્ટિ રાખે છે, એમ મનાય છે. કોલેજની આસપાસ અધ્યાપકોએ પોતે મકાનો બંધાવ્યાં છે એ તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ બાબતમાં પરંજપેએ અત્યંત ખરાબ દાખલો બેસાડ્યો છે. જેને વિષે આશા રખાયેલી, કે ગોખલેની માફક કોલેજ છોડ્યા પછી દિલ્લેવક સમાજમાં આગળ પડતો ભાગ લેશે તેણે અમલદારોની દોસ્તી શોધી, એક પછી એક એવી રીતે મોટા પગાર કે મુશાહીરાનાં કામે લીધાં, માગીને લીધાં, તેને લીધે આખા મહારાષ્ટ્રનું વાતાવરણ બગડ્યું. આજે તો વિદ્યાર્થીઓમાં એવું જ ભાવનાહીન વાતાવરણ છે અથવા ભાવના છે તેને ઉત્તેજન મળે એવું નથી.*

આપણા ગુજરાતના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અહીં ભણે છે. તે ભાઈઓને મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો; મહારાષ્ટ્રની અંદર રહીને એ લોકો મહારાષ્ટ્ર જોડે જળી જવાનો પ્રયાસ કરતાં નથી, અને વખતે મહારાષ્ટ્રીઓ તેમને જોળવવાનો પ્રયાસ કરતા નહિ હોય એ અત્યંત ખેદજનક છે. હું ઇચ્છામાં એવી રીતે રહેલો કે તેમના જીવનના સારાનરસા સંસ્કાર સમજી ચકું એટલો ગાઢ સંબંધ બંધાયો હતો, પણ ત્યાં તો કુડુંબની અંદર મહેમાન (paying guest) રાખવાની પદ્ધતિ છે. આપણા દેશમાં એ પદ્ધતિ દાખલ કરવાની હવે આવશ્યકતા નથી? જે દક્ષિણી ભાઈ કે બહેનો ગુજરાતમાં લખુતાં હોય તેમને પણ આવો લાભ મળે એવું હું ઇચ્છું છું.

અહીં એક ભયંકર વાતાવરણ એવું જોઈએ, કે ગુજરાતીઓમાં ચીકપ નથી અને વિરમગામથી પૂર્વના ગુજરાતીઓ અને પશ્ચિમના એટલે કાઠિયાવાડ-કચ્છના ગુજરાતીઓમાં બનાવ નથી. તેમનું ખાવાનું રસોડું ભુકું છે. જો કે સ્વાદને માટે આજના ભુવાનિધાએ દરકાર ન કરવી ઘટે તે જતાં એ કાંઈ સમજવ એવું છે, પણ જો હું બૂલતો ન હોઉં તો માત્ર પૂનામાં નહિ પણ ખીર્ન રમજોએ પણ ગુજરાતી અને કાઠિયાવાડીનો મેળ ખાતો નથી.

* આ લેખ પ્રગટ થતી વખતે રેકન એડ્યુકેશન સોસાયટીએ ફરસી ગુલામી રૂસિ બતાવી છે તે જ પ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રકારનો અહંભાવ, પ્રાતિક અસ્મિતાની અતિશયતા અનિષ્ટ છે. તેમના મિત્રોનો ધર્મ છે કે આવા ખોટા બેદરતાથી દૂર કરવા. આપણે બધા હિંદી છીએ એ અસ્મિતા પૂગતી છે, ને કે તેમાં ય થોડી અંકુશિતતા છે.

વિદ્યાર્થીવર્ગનો પહેરવેશ જોતાં મને એમ લાગે છે, કે ધીમે ધીમે ધોતિયું જતુ રહે છે અને તેની જગ્યાએ પહેાળી કે સાંકડી સુરવાળ આવી છે. સુરવાળ અને ઘૂંટણ સુધીની તગડી (Shorts) એ આપણા યુવાનોનો પહેરવેશ થાય એમ હું ઇચ્છુ છું. ધોતિયાં ધોવાની 'મહામુસીબત છે, અને સુરવાળ પહેરનારાઓ કહે છે કે તે વધારે ટકે છે, બહુ ઓછું કપડું વપરાય છે. આ લખતાં હું એથી જ ગભરાઉં છું, કે મારા મિત્ર 'સ્વૈર-વિહારી' પૂછશે કે સુરવાળમાંથી બેન્ડેજ થાય ? રૂમાલ થાય ? ખેસ થાય ? ચૂડી, લગોટ, કાચળી, પાર્સિય કરવાનું કપડું, આદર અને ખીજ સેંકડો ચીજો થાય ? અને મારે કહેવું જોઈએ કે બે થેલીઓ સહેલાઈથી થાય, ને બાઇસિકલમાં ભરાઈને ઘૂટી આગળનો ભાગ ફાટી ન ગયો હોય તો. બાકી તો ઘણી થોડી ચીજો સુરવાળમાંથી નીપજે.

૧૯૨૦ના અસહકારના યુગમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીને મારે ઝંરચાઓ નીકળતી હતી ત્યારે મહારાષ્ટ્રમાં મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થયેલી. એ ઝંરચા હવે માત્ર આયુર્વેદીય કોલેજ ચલાવે છે અને લોકમાન્ય દિલક મંદિરના મકાનની પછવાડે આવી છે. કોલેજની બવરચા સારી છે.

પૂનામાં પહેલાંના જેવું પ્રેરક વાતાવરણ નથી તે છતાં ગુજરાતી યુવકો જંમ એ ઇચ્છવા જેવું છે. પર-પ્રાંતમાં જવાથી સ્વાસ્થ્ય વિશેષ કેળવાય છે અને પૂનાનાં હવાપાણી સારાં છે. આપણા પ્રાંતની બહાર વિશેષ રૂસ્વાને લીધે માનસિક અંકુશિતતાનો નાશ થાય છે. હું જરૂર ઇચ્છું છું કે ગુજરાતી યુવાનો માત્ર પૂના જોઈને બેસી ન રહે પણ મહારાષ્ટ્રનાં ખીજાં શહેરો, ઐતિહાસિક સ્થળો અને તીર્થો પણ જુએ અને મહારાષ્ટ્રીય માનસને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે.

આ પ્રાંતમાં ઇંટ અને ચૂના તરફ ધણો પ્રેમ છે, એમ એક મારા જૂના અધ્યાપક મિત્ર હરહરેશ કહેતા હતા. એક સંસ્થાનું નામ આપીને મોટું મકાન કરી બેસે છે અને એ પ્રજાની ચીવટ એવી છે કે એટલું કરે ત્યારે જ જંપે. પ્રો. કવેના નામથી પરિચિત હિંદ મહિલા યુનિવર્સિટીની કોલેજ તેમજ હાઈક્રેડલનાં ઘુંદર મકાનો છે. કોલેજ અને હોસ્ટલ પાછળ બે લાખ, રૂપિયા ખર્ચાયા હશે, પણ પંદર વર્ષ સુધી ચાલ્યા છતાં ત્યાં લાગ્યે ૪૦ કન્યાઓ ભણતી હશે ગયા વર્ષે તો ૩૦ પણ પૂરી નહોતી હમણાં એક ગોખલેના સ્મારક તરીકે હોલ અને પુસ્તકાલયનું મોટું મકાન સદાશિવ પેઠમાં તૈયાર થાય છે. સરકારે પણ તેનું અનુકરણ કર્યું છે અને ઇંટ અને ચૂનો વપરાયાં કરે છે. હાલમાં જ્યાં હિંદ સેવા મંદિર એટલે સર્વેટ ઓફ ઇડિયા સેસાયટીનું મકાન છે તે ૧૫ વર્ષ પહેલાં એકાંતમાં અગણ્ય શાત સ્થળે ખડું હતું. આજે આસપાસ બંગલાઓ યથા ગયા છે અને મોટરો દોડે છે, અને તેના પછવાડેના ભાગમાં ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ વગેરે અનેક સંસ્થાઓ આવી છે. હિંદ મેવક સમાજના મકાનમાં જતી વખતે જલો પવિત્ર મંદિરમાં પેગતા હોઇએ એવી લાગણી હૃદયમાં થતી નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે, કે ગોખલેના અવસાન પછી એ સમાજમાં એક પણ બક્તિ એવી નથી રહી કે જેના બક્તિત્વથી આપણે અનુદાન જઈએ. અંજનજી, શ્રીનિરોમ

શાસ્ત્રી પોતાના વિચાર પ્રમાણે દેશમેવા ઠરી રહ્યા છે પણ એમનામા બીજાઓના હૃદયમા પ્રવેશ કરવાની અમ્તિ નથી આ મંડળ જે દેશની રાજકીય સેવા માટે મિશનરીઓ તૈયાર કરવા માટે ૧૯૦૬ મા સ્થપાયું હતું તે દેશની દૈનિકીની લડતના પ્રમંથે એ અગવળથી દૂર રહે, તો પ્રજા તેને માન ન આપે અથવા મામાન્ય માણસો તિરસ્કારે તેમાં નવાઇ જેવું નથી આ મંડળની વૃત્તિ એટલી અધોગતિએ પહોંચી છે કે કક્કરબાપાનું વલણ તેમને ખૂબે છે મત્યામદને બાજુ મૂકીએ તો આ મંડળના ઘણાએ સભ્યો દેશસેવાના કીમતી કાર્યો કરી રહ્યા છે કુલરુ, જોષી અને વજ્રે એમના નામ દેશભરમા જાણીતા છે—પણ આ સંસ્થા રાજકીય લડતને મોખરે જનાર મંનિકોને માટે સ્થપાઈ હતી તેથી જ આટલી ટીકા, દિવંગીરી સાથે, કરવી પડે છે મોખલે પોતાના મંડળ સાથે રહીને તાલીમ આપી શક્યા નહિ, શાસ્ત્રીજી પણ તેમ કરી શક્યા નહિ—તેમણે અદ્ભુત કાર્યદક્ષતા ખતાવી છે, પણ તેમનામા સોમાને પ્રેરવાની શક્તિ નથી, અને બીજા કોઈ પ્રેરી શકે એવું રહ્યું નથી।

એવી જ સ્થિતિ મહારાષ્ટ્રના રાજકીય પક્ષની છે લોકમાન્ય ગુજરી ગયા મુઠ્ઠી તેમની ગાદી ટેલકરને મળી એ કોઈ પણ પ્રકારે ગાદીને લાયક નહોતા, નહોતા એ આત્મબળ, સ્વાર્થત્યાગ, દૃઢતા કે કાર્યકુશળતા, એટલે રાજકીય વાતાવરણુ ચૂંધાઈ ગયું હવે કોઈ કોઈ આગેવાનો ખડા થાય છે

આ બન્ને હકીકત લક્ષમા ગણવા જેવી છે જે આશાજનક મંદિરમાથી હજારો માણસો પ્રેરણા પામીને દેશને માટે પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર થાય છે, જેને માટે પોતાનો પ્રાણ આનંદથી પાથરી દે છે, તે મંદિરમા શાંતિ, શુન્યતા કે ક્લેશ આવી જતા વાર લાગતી નથી

આ બધી સંસ્થાઓની ચર્ચાની સાથે એક ટીકા કરવાનું મન થાય છે કે સુરત, અમદાવાદના ધરોમા જે સુદર લાક્ષણિકતા જેવામા આવે છે તે અહીં બિનકૂલ નથી ખરું જોતા એમ કહીએ તો આવે કે એમનું સ્થાપત્ય બેડોળ અને કઠંગુ છે વાત ખરી છે કે પેશ્વાઓ લડાઈમાથી પરવાર્યા નહોતા એટલામા બાબરોબૂત આવ્યો, એટલે સ્થાપત્ય કે કોઈ પણ કળાને ખીલવવાનો વખત ન મળ્યો સારા મંદિરો પણ નથી, અને રાજ મહેલને બદલે કિલ્લો છે વાડાઓ ઘણા બેડોળ છે, અને તેનાં દીવાનખાનામા રસિકતા નથી માગ જૂના ચિત્રો પણ નથી અને મંગીતનો શોખ છે પણ જે લોકો મંગીત સમજવાનો દાવો કરે છે તે કહે છે કે તેમા કામગીરી કરતાં "આનાપવિદ્યાપ"ની ઠસરત (Vocal gymnastics) વધારે છે આ ઉછીના લીધેલા અભિપ્રાય વિશે મને સમત કે વિરુદ્ધ થવાનો અધિકાર નથી.

ધર્મપ્રેરણ

ન્યારે પ્રજામા જાગૃતિ આવે છે ત્યારે રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક વગેરે દરેક દિશામાં તેનું જોર અને જુસ્સો જણાઈ આવે છે મહારાષ્ટ્રમા જાગૃતિ આવી તે વખતે મુસ્લીમ રાત્રીઓનું જોર પણ વધી પડ્યું હતું અમર્યે સ્વામી રામદાસે મહારાષ્ટ્રમા ઠેકઠેકાણે ફરીને મંદિરો સ્થાપ્યા હતા હિંદુધર્મના રક્ષણનો ઉપદેશ ચોખેર ફેલાઈ રહ્યો હતો પણ તેમની પહેલા નામદેવ, એકનાથ વગેરે મહાન વ્યક્તિઓએ પ્રજામાં અજળ્ય ચેતન રેડ્યું હતું. તેમની મદીના છેલા ભાગમા યોનેશ્વર થઈ ગયા, તેમણે ભગવદ્ગીતાને મરાઠી ભાષામા

ઉતારી અને તેના પર ટીકા લખી. ગીતા જેવા પવિત્ર પુસ્તકને ખોલાતી ભાષામાં ઉતારવું એ મહાન પાપસમું ગણાતું હતું. યુરોપમાં રેફર્મેશન વખતે પણ આવી જ ધાંધલ પાછળથી થઈ હતી. જાનેશ્વરે આમવર્ગમાં ઉપદેશ કરવા માંડ્યો તેને પરિણામે દરજી, સુતાર, કુંભાર, માળી, હજામ, દુકાનદાર, મહાર વગેરે વર્ગોમાંથી તેમના શિષ્યો થયા અને તેમણે ગીતાના રહસ્યનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. તે વખતના ષાહાણુએ જાનેશ્વર તથા તેમના શિષ્યોને દુઃખ દેવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નહોતું તે છતાં આમવર્ગમાં ચેતન રેડાયું અને મહારાષ્ટ્રના જીવનનું પરિવર્તન શરૂ થયું. આ જાનેશ્વરની સમાધિ પૂનાથી ૧૫-૨૦ માઇલ દૂર આજંદી ગામમાં છે. જે પ્રદેશમાં પથ્થર અને ટેકરીઓ જેવામાં આવતી હોય ત્યાં હમેશાં નદીઓની આસપાસનો પ્રદેશ અતિ રમણીય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આજંદી નાની નદી પર આવેલું છે અને નદીકિનારે મોટાં મોટાં ઝાડોની સુંદર ઘટા છે. જાનેશ્વરને પૂજનારા લોકો 'વાતકરી' (ટૂટકરી) કહેવાય છે અને આપણે ત્યાં બજનમેઝળીઓ હોય છે તેવી રીતે આ વાતકરીની ટોળી સાદામાં સાદી ભાષામાં ઉપદેશ આપવાને નીકળી પડે છે. પૂનામાં રહેતા આપણા ગુજરાતી બાઈઓમાંથી કોઈએક આ બાબતનો સારો અભ્યાસ કરે તો કેવું સાડું ?

આ વિષય પર લખતી વખતે મને સાંભરી આવે છે, કે સતારાની પાસે અથવા પંચગતી જવાના રસ્તા પર વાઘ નામનું ગામ છે ત્યાં એક અખ્યાત પ્રાણ પાઠશાળા છે. એ પાઠશાળામાં બ્યાકરણ, સાહિત્ય, દર્શનો અને વખતે કર્મકાંડનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હશે. પણ એવું સાંભળ્યું છે કે એ સ્થાનમાં કથા અને કીર્તનકારોને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેમાં સ્વરાજ્ય, સ્વદેશી, સામાજિક સુધારા, વ્યસનનિવેધ વગેરે વિષયોનું એવું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે કે કથાની અંદર એ બાબતનો ઉપદેશ આપી શકાય—ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ તો ઘણી છે, તેમાંથી કોઈ આ પ્રકારનું કામ ઉપાડી લે તો કેટલો બધો ફાયદો થાય ! આ માસિકના વાચકો એવી સૂચના કરી શકે.

જેવી રીતે જાનેશ્વરે આમવર્ગમાં ધર્મપ્રચારનું કામ કર્યું, તેવી રીતે આખા હિંદુદેશમાં અનેક સંપ્રદાયો મારફત પ્રચાર થયો છે. ગયા વર્ષની લડતમાં એક નાના કોળીઓના ગામડામાં થોડા સત્યાગ્રહીઓને ગીતાનો પાઠ બોલી જતાં સાંભળ્યા ત્યારે મને મનમાં હસવું આવ્યું. એક બાઈ તો એટલે સુધી માનતા હતા કે ગીતાજીના સંસ્કૃત શબ્દોની અંદર અને શ્લોકોની અંદર એવું તેજ છે કે અંધકારને હઠાવી દે. એ ચોપટિયા ઉચ્ચારથી કાંઈએ ન વળે એમ આજનો યુવાનવર્ગ કહે છે.

પૂનામાં બધી સંસ્થાઓ છે તેનું વર્ણન કરવા જેમું તો પુસ્તક લખાઈ જાય, પણ એક વાત નોંધવી પડશે. પૂનાની ખેતીવાડી કોલેજના એક અધ્યાપક, પ્રો. જયશંકર ત્રિવેદી એ પણ એક સંસ્થા છે. પૂનામાં જ્યાં પહેંચેલો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી એમના નામથી અપરિચિત હોય તો નવાઈ જેવું ગણાય. તેઓ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં મદદ કરે છે, દોસ્તલમાં રહેવા માટે ઝોરડી ન મળે તેવાને માટે એક વિદ્યાર્થીગૃહ છે તેનો કારભાર ઘણા બાઈઓએ ઉપાડ્યો છે, પણ તેનો આત્મા આ “ત્રિવેદી સાહેબ” છે. કોઈ જૂલો પડેલો મુનાફર પણ ત્રિવેદીને પૂજતો જાય છે. એમની સેવાના માર્ગોનું વર્ણન કરીએ તો વખતે ભવિષ્યમાં એમનું કામ દસગણું વધી જાય. તે તો ઠીક થાય પણ કુખાત્રો એમને ત્રાસ આપે

તેથી તે લખતો નથી. ગુજરાતી હોવા છતાં તેઓ મહારાષ્ટ્રના, બોમ્બેકાઉટના કમિશનર છે, ગાંધીજીની સેવા તેમણે ખૂબ કરી છે. એ સરકારી નોકર છે એટલે મારાં વખાણો વખતે નુકસાન કરી બેસે. તેઓ એક સાચા ધર્મિષ્ઠ શૂદ્રસ્થ છે. જે સેવાને વિષે ડાબો હાથ પથુ ન જાણે કે જમણા હાથે શું કર્યું છે એવી એમની મૂંઝી સેવા છે. એમને વિષે અહીં મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં કાંઈક અસેવા થાય છે એમ મને લાગે છે પણ લેખકને માટે આતું વર્તન ક્ષમ્ય ગણાય છે !

છવટે, આખા દેશમાં એક ખૂબ પરી રહી છે, જે ગામડાંઓને સુધારો. એ બાબતમાં અહીં જે જાણવાતું મળ્યું તે નોંધ્યું છે. આજે ખરી સુધારણા તો ગુજરાતના ગામડાંઓમાં થઈ રહી છે; કારણ કે ખેડૂત જાગૃત થયો છે. મહારાષ્ટ્રનાં ગામડાંઓનું જીવન સુધારવા માટે અને આખા દેશના કાર્યકર્તાઓને ઝેરણા મજા, વેટલા માટે થોડા વખત પર પૂનામાં આમસુધારણા પરિષદ ભરાઈ હતી. કન્યાકેળવણીના વિષયની માફક આ આમસુધારણાનો પ્રશ્ન પણ એવો છે કે જેમાં જરાયે અનુલવ કે અન્યાય ન હોય એવા સંજોગો ધૃત્યી પોતાના અભિપ્રાય આપે છે અને સુધારણાને સોનેરી માર્ગ બતાવી દો છે ! કેટલાક એમ માને છે, કે જે આમપચાયતો રચાવી દેવામાં આવે તો આપણા સાત લાખ ગામડાંઓનો ઉદ્ધાર ટૂંક સમયમાં થઈ જાય ! વડોદરા સરકારની કલમને લસરકે દબાર કે વધારે આમ-પચાપોતની સ્થાપના થઈ છે, અને તે સ્થાપાને વીસ વર્ષ પણ થઈ ગયાં; પણ તેનાથી ખાસ જાણવા બેગ સુધારો થયો હોય એવું જાણવામાં નથી કેટલાક એમ માને છે કે ગામડાંમાં કેળવણી આપીએ તો જોતજોતામાં ઉન્નતિ યશે. બીજા કેટલાક કહે છે, કે ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ થાય તો જ ગામડાંઓની સ્થિતિ સુધરે. મહારાષ્ટ્રની અદર દખ્ખણ ખેડૂત સલા (ડેક્કન એમીકલ્ચરલ એસોસિયેશન) છે. તેણે દક્ષિણના ખેડૂતની કાંઈ ખાસ સેવા કરી હોય એવું જાણવામાં નથી, પણ એક અખતરો આમસુધારણાનો શરૂ કર્યો હતો તે હાલમાં હિંદ સેવક સમાજના મિ. દેવધરની દેખરેખ નીચે ચાલી રહ્યો છે. પૂનાથી સતારા જવાના રાજમાર્ગ પર અને પૂનાથી આસરે પદર માઇલ દૂર એક ખેડ કરીને જાડુ નાનુ ગામડું છે અને તેની પાસે શિવાપુર કરીને જરા મોટું ગામડું છે અને એમ ત્રણેક નાનાં ગામડાંના ન્યૂથમાં કામ થાય છે. સેવાસદનની એક હાયલુને રૂ. પચીસના પગારે રાખી છે તે ત્યાં કન્યાશાળા ચલાવે છે, પ્રસૂતિના પ્રસંગે મદદ કરે છે અને ગામડાંઓની સ્વચ્છતા માટે શિખામણ આપે છે. મજૂરી કરતી સામાન્ય બાઈઓને પ્રસૂતિ વખતે જાડુ મદદની જરૂર હોતી નથી અને મહારાષ્ટ્રની ખેડૂત પ્રજા અત્યંત ગરીબ છે એટલે આરોગ્યનો એક અને મુખ્ય પ્રશ્ન રોટલાનો છે. આ ગામડાંઓમાં બે રાત્રિશાળાઓ ચાલે છે શરૂઆતમાં સખ્યા સારી હતી પણ પછીથી લોકોનો ઉગગ ઓછો થઈ ગયો છે. જે સામાન્ય શાળા છે તેમાં છોકરાંઓને કસરત તેમ જ રમત-ગમતો શીખવવામાં આવે છે. એક મોડલ કાર્મ કરવા માટે જમીન લીધી છે અને આ સરખા પાસે આક લોખંડી દળો છે તે ખેડૂતોને ભાડે આપવામાં આવે છે. પથરા અને મુરમની જમીનમાં જીવારીનો પાક કરવાનો એટલે હિંદુ ખોદવા માટે લોખંડી દળને આક આક બગદો ખેડવા પડે છે. આ અખતરને માત્ર બે વર્ષ થયાં છે, એટલે કાંઈ પરિણામ બતાવી શકાય એમ નથી એવું મિ. દેવધરે જાહેર કર્યું છે.

આ પરિષદમાં શ્રી. મદનમોહન માલવિયા પ્રમુખ હતા. એક અંગ્રેજ પાદરી આ પરિષદમાં હાજર હતા તેમણે મને કહ્યું, કે સભામાં પરદેશી કાળાં કપડાં અને લાલ ચટક

પાઘડી પહેરીને દેવધર મહાલતા હતા ત્યાં પ્રમુખ સાહેબે ખાદી અને રેડિયાની વાતો કરી તે 'બહેરા કાન' પર અથડાઇ. બીજી એક યોજના પૂનાની યુનિવર્સિટીના ચીફ ઓફિસર ભાગવતની છે. તેમાં એક સાયન્સના અને એક ખેતીના સ્નાતકને રોકી લઇને ગામડાંમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો છે. ખેતીનો સુધારો અને જીવનનો સુધારો કરવાનો આશય છે. હાલમાં મિ. ભાગવત પોતે અથવા તેમના મિત્રો પૈસા ખર્ચે છે, પણ એમની નાણાં મેળવવાની યોજના વિચિત્ર છે. એ ભાર્ગ એમ માને છે, કે ખેતીમાં ૧૦૦ ટકાનો સુધારો થઇ નાણાં બમણાં આવશે. તેમાંથી ખેડૂત ખુશીથી ૫૦ ટકા જેટલો વધારો આ સંસ્થાને બક્ષિસ આપશે. બીજી સૂચના એવી છે, કે આસપાસ લોકલ બોર્ડનું જે કામ થતું હોય તેનો કોન્ટ્રેક્ટ લઇને તેમાંથી જે બચત થાય તે આ સંસ્થાને મળશે. સામાન્ય માણસને એમ લાગે કે આ શેખરદાસીનાં સ્વપ્ન છે, પણ ધૂની માણસ યું નથી કરી શકતો ?

ત્રીજી યોજના એક મિ. જી. એન. કાનીટકર ચલાવી રહ્યા છે, પણ તેની વિગત હજી મળી નથી. અને ચોથી યોજના ખ્રિસ્ત સેવાસંઘની છે. તેમને ખારડોલી આશ્રમોના જેવું કામ કરવું છે, પણ આ તરફ પથ્થરની જમીન છે અને કપાસ ઊગતો નથી. તેમણે પૂનાંથી પાંચ માઇલ દૂર ઔધ કરીને ગામડું છે ત્યાં જમીન લીધી છે.

આ પરિપક્વે All India Rural Uplift Conference—ભારતવર્ષીય ગ્રામ-સુધારણા પરિપક્વે નામ આપવામાં આવ્યું હતું; પણ પાંજળથી સારે નસીબે 'ભારતવર્ષીય' શબ્દ કાઢી નાખ્યો. ભારતભૂપણ માલવિયજી પ્રમુખસ્થાને હતા અને હિંદ સેવક સમાજના પ્રમુખ સ્વાગત કરતા હતા તે છતાં પૂના જેવડા મોટા શહેરમાં મહારાષ્ટ્ર, બંગાળા વગેરે પ્રતિમાંથી ભાગ્યે ૨૦૦ માણસો એકઠા થયા, અને બીજો દિવસે ખરું કામ ચાલ્યું ! ગ્રામ-સુધારણાની ચર્ચા થઇ ત્યારે ભાગ્યે ૪૦ માણસોની હાજરી હતી. અહીં ગામડાંઓમાં એણું કામ થયું છે. ખેડૂત અત્યંત ગરીબ છે અને અછાન પણ છે. માલવિયજીની સાથે બનારસ યુનિવર્સિટીના એક યુવાન ગુજરાતી અધ્યાપક આવ્યા હતા તે આ તરફની ગરીબાઇ જોઇ હેબતાઇ ગયા. ખરી વાત એવી છે, કે જેમ ગુજરાતમાં કેટલાક સેવાભાવી જીવાનો ગામડાંઓમાં ચાણું નાખીને કામ કરી રહ્યા છે, તેવી રીતનું સતત કામ મહારાષ્ટ્રમાં થયું હોય તો તે ઘણું થોડું છે. દેવધર દાદા અમલદારોની માફક બીજાઓ પાસે કામ કરાવવા ઇચ્છે છે તેથી સફળ થતા નથી.

વળી હાલમાં જ મૈસુરના નિવૃત્ત ચણેલા હીવાન વિશ્વેશ્વરૈયાએ એક યોજના પ્રગટ કરી છે પણ એમને સરકારી ખાતાઓદ્વારા કામ સેવું છે. અને તેમાં જરા યે શ્રદ્ધા નથી તેથી આ પરિપક્વે અહેવાલ પૂરા કરીને આ લેખ પૂરો કરું છું.

હિંદુસ્તાનમાં ગાંધીજીનાં ૧૬ વર્ષ

[૧૯૧૫-૩૧]

(૧) ૧૯૧૫ ના આરંભમાં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી વિલામતને રસ્તે પાછા ફર્યા ને મુંબઈ બંદરે ઊતર્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહને લીધે તેમની ખ્યાતિ વધી હતી, એટલે તેમના માનમાં મુંબઈમાં એક મિ. પિટ્ટિટને ત્યાં અને બીજો રવ. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી તરફથી ગુજરાતીઓનો, એમ બે મેળાવડા થયા. તે વખતે આવા મેળાવડાનું કાગકાજ બધું સાધારણ રીતે અંગ્રેજીમાં થતું. ગુજરાતીઓ માટે થયેલા મેળાવડામાં બીજા બધાએ અંગ્રેજીમાં જ લખાણ કર્યું, છતાં ગાંધીજીએ તેા તેના જવાબ ગુજરાતીમાં જ આપવાનો આગ્રહ રાખી અંગ્રેજીની પ્રથાનો લંગ કર્યો. આ તેમનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછીનો પહેલો સત્યાગ્રહ.

(૨) આ પછી ગાંધીજી પોતાના કુટુંબીઓને મળવા રાજકોટ જતા હતા ત્યાં તેમનું ખ્યાન વિરમગામની જકાતપાસણી ઉપર દોરાયું. એમણે એ વિષે મુંબઈ સરકારને તેમ જ હિંદી સરકારને પણ લખ્યું. સરભગ બે વરસના પત્રવ્યવહાર પછી ઉંચટે ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૧૮ થી પ્રભની એ હાડમારી દર થવાનો દુકમ નીકળ્યો.

(૩) ગાંધીજી આવ્યા તે પહેલાં શ્રી. મગનલાલ ગાંધી દિનીકસના આશ્રમવાસીઓને લઇને આવી પહોંચ્યા હતા અને તેમનો મુકામ કવિસત્રાટ ટાગોરના શાંતિનિકેતનમાં હતો. ગાંધીજી ત્યાં પહોંચ્યા એટલે તેમણે કવિ હાકુરની પરવાનગી મેળવી ત્યાંના અધ્યાપકા અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે બધું જ કામ હાથે કરી લવાનો અખતરો કરાવ્યો, જે કે એ લાંબો વખત ન ચાલ્યો.

(૪) ૧૯૧૫ માં દરદારમાં કુમ હતો. ગાંધીજી પોતાની દિનીકસની ટુકડી લઇને ત્યાં ગયા. આ ટુકડીએ ત્યાં ભગીનું કામ ઉપાડી લીધું. આ જ દિવસોમાં જેમને ત્યાં તેઓ બીજા તે બહુ ખટપટ ન કરે અને પોતાને પણ અનુકૂળતા યાચ તે સારુ બે વ્રતો ગાંધીજીએ લીધાં: એક ૨૪ કલાકમાં પાંચ વસ્તુઓથી વધારે ન ખાવાનું વ્રત; અને બીજું, રાત્રિભોજનનો ત્યાગ.

(૫) દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરાઓ નોંધને હસે એ બીજી ગાંધીજીએ શિખા રાખેલી નહિ; તે તરફ એક સ્વામીએ તેમનું ખ્યાન ખેંચતાં ગાંધીજીને પોતાની આ વિશેની દુર્બળતાનો ખ્યાલ આવ્યો અને તેમણે શિખા ફરી ઉઘાડી.

(૬) ૨૫મી મે ૧૯૧૫ ને રોજ ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહાગ્રમની રચાપના કરી; તેનો આદ્ય કાર્યરણમાં શ્રી. જીવજીલાલ બેરિસ્ટરના મકાનમાં થયો. ૧૯૧૭ ના મધ્યમાં એ વ્યત્યારે છે તે જગ્યા ખરીદી તેના ઉપર મકાનો બાંધી ત્યાં ખસેડવામાં આવ્યો.

(૭) આશ્રમની રચાપના થયા પછી થોડા મહિનામાં જ તેમાં એક અંત્યજ કુટુંબ નોંડાયું. આથી આશ્રમના મિત્રમેડગમાં હોલ થયો અને આશ્રમને પિતાની મદદ બંધ થઈ; પણ ગાંધીજીની દૈવતાને કારણે આશ્રમ નબ્બો, અને મદદ પણ છેલી ઘડીએ આવી મળી. આશ્રમવાસીઓમાં પણ આ કુટુંબ લગવાથી અજબગાટ થયેલો, પણ આશ્રમ તે વટાવી ગયું.

(૮) ૧૯૧૭ માં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી ગાંધરામાં અત્યંતેની એક પરિષદ ભરાઇ. તેમાં કેટલાયે આગેવાનો અને જાંચી (૧) તાતિના કહેવડાવનારાઓએ ભાગ લીધો હતો. અત્યંતેદારનો પાયો તેમણે ત્યારથી જાહેરમાં નાખ્યો.

(૯) ૧૯૧૭ ના આરંભમાં જ ગાંધીજીને અપારણુનો સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો. ગળીના માલિકા ખેડૂતો ઉપર જે અત્યાચાર કરતા તેની ફરિયાદ ગાંધીજી પાસે આવી. તેજો તેની તપાસ માટે ગયા. ત્યાં મોતીદારીમાં તેમને અપારણુ છોડી જવાની નોટિસ આપવામાં આવી. ગાંધીજી એ નોટિસ માનવા તૈયાર ન હતા, અને તેથી આ મનાઇક્રમના અનાદર માટે તેમને જવાબ આપવા સારુ સમન્સ આપવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ શુનાતો સ્વીકાર કર્યો: પણ સરકારની સચનાથી તેમની સામેનો કેસ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો. સરકાર તરફથી ખેડૂતોની એ ફરિયાદોની તપાસને સારુ એક સમિતિ પણ નીમવામાં આવી. ગાંધીજીએ એ સમિતિના સભ્ય થવાનું કબજ્યું. આ સમિતિએ બધી ફરિયાદો ખરી કરાવી. 'તિન કઠિયા' કાયદો બંધ કરવાની અને નીલવરોએ ગેરવાજ્જી રીતે લીધેલાં નાણાંનો અમુક ભાગ ખેડૂતોને પાછો આપવાની તેણે લલામણ કરી અને સરકાર તરફથી એનો પૂરેપૂરો અમલ થયો.

(૧૦) ૧૯૧૭ માં ગિરમિટની પ્રથા બંધ કરાવવા સારુ પ્રચારને અર્થે ગાંધીજીને હિંદુસ્તાનનાં બધાં શહેરોમાં ભ્રમણ કરવું પડ્યું અને છેવટે આ પ્રથા બંધ થઇ, આ પ્રથા બંધ કરાવવાનો ગાંધીજીનો પ્રયત્ન રૂઝ વરસનો હતો.

(૧૧) અપારણુના સત્યાગ્રહ દરમિયાન ગાંધીજીએ બિહારનાં ગામડાંઓમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. પોતાના થોડા માણસોને બોલાવીને તેમને ગામડાંના લોકોને શિક્ષણ આપવાનું અને તેમને સ્વચ્છતાના નિયમોનું પાલન કરતાં શીખવવાનું સોંપ્યું. સાધારણ દવાદારોના પણ પ્રબધ થયો. એ ગામોમાં જે ગરીબી અને અજ્ઞાન હતી તેની સામે લડવાનો એમનો આ પ્રયત્ન હતો; જે કે આ કામ લાખો વખત ન ચાલી શક્યું. પણ તેની અસર તો ઘણી જાડી થઇ.

(૧૨) આ વચ્ચેમાં ગાંધીજીને શ્રી. અનસુયા બહેન તરફથી અમદાવાદના મિલ મજૂરોને વિશેનો કાગળ મળ્યો. મજૂરોની પગાર વધારવાની માગણી હતી. ગાંધીજીએ મિલ-માલિકોને પત્ર નીમવા સારુ વીનવ્યા; પણ મિલમાલિકો તેને સારુ તૈયાર ન હતા. એટલે તેમણે તેમને હડતાળ પર જવાની સલાહ આપી. હડતાલીઓએ સાથે તેમણે નીચેની શરતો કરી:

૧ શાંતિનો ભંગ ન જ કરવો; ૨ કામે ચડવા માગે તેના ઉપર બળાતકાર ન કરવો; ૩ તેમણે બિશ્વાસ ન ખાવું.

આ હડતાળ દરમિયાન ગાંધીજી શ્રી. વલ્લભભાઈ તથા શ્રી. જે.કરને સારી રીતે ઝાળખતા થયા. આ હડતાળ લગભગ ૨૨ દિવસ ચાલી. પણ છેવટેમાં મજૂરો મોળા પડતા જણાયા. તેજો પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડશે અને કદાચ ક્રાંતના ઉપર બળાતકાર પણ કરે, એવો ગાંધીજીને ભય લાગ્યો. પોતે જે પ્રતિજ્ઞાના સાક્ષી હતા તે પ્રતિજ્ઞા તૂટે તેમાં તેમને પોતાના તપમાં ખામી લાગી. એટલે એમણે મજૂરોની સલામતી જાહેર કર્યું: "જ્યાં સુધી મજૂરો સંજ્જ ન થાય ને નિકાલ ન આવે ત્યાં લગી હડતાળ નિભાવી ન રોકે તો ને ત્યાં લગી મારે ઉપવાસ કરવો છે." આ પછી તરત જ મિલમાલિકોએ પંચનો સ્વીકાર કર્યો, અને

* પોતાની જમીનના કૌંઠે જેટલા ભાગમાં ખેડૂતને મળીનું વાવેતર જે કાપવાની રહે તેના મૂળ માટેને સાડે-ફરનિયાત કરવું પડતું ને,

હડતાળ છૂટી. પણ આજે પણ અમદાવાદના મજૂરોનું કામ મજૂરસંઘ તરફથી ગાંધીજીની ટ્રેરણા અને સલાહ પ્રમાણે થયાં કરે છે અને એ સંઘની ખ્યાતિ વિદેશોમાં પણ પહોંચી ગઈ છે.

(૧૩) આ પછી તરત જ ગાંધીજીને ખેડાનો સત્યાગ્રહ હાથ ધરવો પડ્યો. ખેડા જિલ્લામાં તે વર્ષે પાક નિષ્ફળ ગયો હતો. પાક ચાર જ આની કે તેથી ઓછો હોય તો તે વર્ષનું મહેસૂલ માફ થવું જોઈએ, એવી જાતનો ધારો છે. પણ અમલદારોએ આંકણી વધારે કરી. લોકો પાક ચાર આનીથી ઓછો આંકતા હતા. તેમણે પંચની માગણી કરી. સરકાર શેની માને ? ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની સલાહ આપી. મહેસૂલ બાકી માટે જમીદારોએ લોકોનાં ઘેર વેચ્યાં, ઘરમાંથી ગમે તે માલ ધસડી ગયા, ચોરાઈની નોટિસ નીકળી, ખેતના લોકો પાક પણ જમ થયા. ગાંધીજીએ ખેતરનો એ પાક લઈ આવવાની પણ સલાહ આપી. શ્રી. મોહનલાલ પંડ્યા અને એમના સાથીઓને આ કામમાં પકડાવાથી જલ્દી યજ્ઞ. પણ છેવટે આ લડનનો અંત આવ્યો અને સમાધાની થઈ. પ્રજામાં શક્તિ પૂરી નહિ આવેલી તેથી સમાધાનીની શરતોના સાલ તે જરાજર ન લઈ શકી તેથી ગાંધીજીને અસંતોષ રહ્યો ખરો.

(૧૪) ખેડાનું પ્રકરણ ચાલતું હતું તે વખતે કંઈ યુરોપનું મહાયુદ્ધ 'બંધ' નહોતું થયું. વાઇસરોયે તેને અગે ફેટલાક આગેવાનોને નોતર્થા. તેમાં ગાંધીજીને પણ નોતર્થા. તેમણે ફેટલોક વિચાર કરીને નિમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. પણ ત્યાં તેમણે હિંદી-હિંદુસ્તાનીમાં બોલવાની માગણી કરી અને તેમને તેની પરવાનગી મળી. વાઇસરોયની સલામાં હિંદુસ્તાનીમાં બોલવાનો તે વખતે આ પહેલો જ દાખલો હતો.

આ સભામાં ગાંધીજીએ રંગરટની ભરતીને ટેકા આપ્યો ખરો, પણ તેમને તે સભામાં લોકમાન્ય અને અલીભાઈએ જેવા આગેવાનોની ગેરહાજરી ખૂબી. તેમણે આ વિષે પોતાનો આ અભિપ્રાય જાહેર કરવા વાઇસરોયને કાગળ લખ્યો અને તેમાં તેમણે બિલાફતની મુસલમાનોની માગણીને પણ ટેકા આપ્યો. રંગરટ ભરતીનું કામ 'ગાંધીજીએ મોટી જહેમત ઉઠાવીને કરવાનું આરંભ્યું અને તે મહેનતને પરિણામે તેઓ સખ્ત માંદગીને બિજાને પટકાઈ પડ્યા; પણ એટલામાં લડાઈ બંધ થઈ.

(૧૫) ગાંધીજીનો રાષ્ટ્રભાષા 'હિંદુસ્તાની' વિષેનો ગ્રેમ અપ્રતીમ છે એ જાણી ઉત્તરની હિંદીભાષી ગ્રન્થ ધણી રાજ થઈ. તેમણે તેમને ૧૯૧૮ માં ઇલેરમાં મળેલા હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા. દક્ષિણ ભારતમાં આજે જે કંઈ હિંદીનો પ્રચાર થયો છે તે ગાંધીજીની ટ્રેરણાને જ આભારી છે.

(૧૬) ૧૯૧૬ના આરંભમાં હજી તો માંદગીના બિજાનામાંથી બહુ પછું ન હતા કે રોલેટ કમિટીની ભલામણો એમના વાંચવામાં આવી, અને ચોડા દિવસમાં જ તેણે કાયદાનું રૂપ લીધું. ગાંધીજીએ તરત તેની સામે સત્યાગ્રહ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. મિત્રોની એક સભા બોલાવવામાં આવી અને તેમાં હાજર રહેલા બધાએ સત્યાગ્રહનાં પ્રતિજ્ઞાપત્રો પર સહીઓ કરી. સત્યાગ્રહ સભા સ્થાપી તેનું મથક મુંબઈમાં રાખ્યું અને પછી તો સત્યાગ્રહનાં પ્રતિજ્ઞાપત્રો પર હીકરીક સહીઓ થઈ, પત્રિકાઓ નીકળવા માંડી અને સત્યાગ્રહને સારુ દેકેકેણે સભાઓ પણ ભરાઈ.

શુદ્ધ કે દોષિત ?

૧

ચૌદ વર્ષની કળા, ગરીબ માઆપની એકની એક દીકરી હતી. તેમની સ્થિતિ પહેલાં તો કાંઈક મારી હતી, પરંતુ છેલ્લાં ત્રણ-ચાર વર્ષથી નબળી પડી હતી. અતિવૃદ્ધિમાં ધર પડી ગયું હતું અને વેપારની ઉધરાણીમાં પૈસા ધલાઈ ગયા હતા. કળાના પિતા એક નાનકડી દુકાન રાખી, પરચુરણ સામાન વેચી જેમ તેમ ધર નિભાવતા હતા.

આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હતી, પરંતુ કળાના પિતા સંસ્કારી હતા, અને માઆપે—બન્નેએ—પેટ પાટા બાંધીને પણ દીકરીને ઠીક ઠીક કેળવણી આપી હતી. કળાને કોઈ સારે ઘેર પરણાવવાની તેમને બહુ ઉમેદ હતી, જેથી દીકરી સુખી થાય અને તેનું સુખ જોઈ, રાત્રી, પોતે પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય સુખમાં કાટે.

કળા ૩૫ ૩૬નો લંડાર તો ન કહેવાય, પણ તેનું શરીર ઘણું જ ધાટી હતું. તેનામાં સૌંદર્ય ઠીક પ્રમાણમાં હતું; અને ધરના સારા સંસ્કારી વાતાવરણમાં તે ઊછરી હતી, એટલે તેની સાથે લગન કરવા માટે ઘણા યુવાનો તૈયાર થયા હતા; પણ એક યા બીજા કારણમર તેના વિવાહસંબંધ હજી સુધી કોઈની સાથે થયો ન હતો.

આજે શરદુત્સવ હતો. સાહિત્ય સમાજ દરમ્મથી દરવર્ષે ગરબાનો કાર્યક્રમ ગોઠવતો તે પ્રમાણે આ વર્ષે પણ ગોઠવાયો હતો. કળા તેમાં ભાગ લેવાની હતી, તે જાણી તેની ન્યાતના ઘણા યુવાનો ઉત્સવમાં આવ્યા હતા. ગરબામાં, કળા સોળે કળાએ ખીલી હતી અને સૌંદર્યની મૂર્તિ નહિ છતાં લોકો તેના તરફ અનિમેષ નયને જોઈ રહ્યા હતા. ગરબા રાતના એક વાગે પૂરા થયા. આવેલા મહેમાનો અને ગરબામાં ભાગ લેનારી યૌવનાઓ ઘેર જવા લાગ્યાં. ઘણીખરી છોકરીઓ તો તેમનાં માઆપ સાથે જ આવી હતી. કળાનાં માઆપ આવી શકે તેમ નહિ હોવાથી તે, પોતાની પાડોશમાં રહેનાર એક છોકરીની સાથે આવી હતી. તે છોકરીનાં માઆપ પણ સાથે જ હતાં; થયું બધું ચાંછાં રૂંધું તે વખતે, કળા બધાંથી છૂટી પડી ગઈ, અને પોતાના સાથને રોધવા લાગી, પણ કોઈ દેખાયું નહિ. ગાભરી ગાભરી, તે જલદી ધર તરફ ચાલવા લાગી.

મનદર, કળાની ન્યાતનો જ એક ખાધે પીધે સુખી ધૂરનો છોકરો હતો. તેણે હમણાં જ ડોક્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી હતી તે પણ ગરબા જોયા—સાંભળવા આવ્યો હતો. તેણે કળાને જોઈ હતી અને તેના મનમાં તેને માટે આદર અને પ્રેમ ઉદ્ભવ્યાં હતાં. પણ તે જાણતો હતો કે પોતે પરણેલો હોય એટલે કળા વિષેનો વિચાર નિરર્થક હતો. તેણે ધીમે નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

તે કળાથી સહેજ જ આગળ જતો હતો. ગાભરી ગાભરી જતી કળાને તેણે જોઈ. તેને નવાઈ લાગી કે મોડી રાતે ગરબા પૂરા થશે એમ જાણ્યા છતાં કળા એકલી કેમ આવી હશે? તેની ગમરામણ તે કળા ગયો. તેણે પૂછ્યું: “કળા! કેમ દોડે છે? કાંઈ કામ હોય તો કહેજે. તારા ઘર સુધી આવું?” કળા જરા વાર થતી, પણ

પછી તેને વિચાર આવ્યો કે હું એકલી પડેલી સાથે અધિષ્ટિત છૂટ લેવા આ આમ કહે છે અને તેથી તેણે કડકાઇથી જવાબ આપ્યો “તમે તમારા ઘર સુધી જાઓ તો જ ધણું છે !” તે ઉતાવળે પગલે ચાલી પડોશીઓ ભેગી થઇ ગઇ અને તેમની સાથે ઘેર ગઇ.

મનદર તો કળાને બોલ સાંભળી ડપાઇ જ ગયો. ઉપકાર કરવા ગયો ત્યાં બેઠું અપમાન સહેલું પડ્યું. તેણે વિચાર્યું કે કેટલીક છોકરીઓને આ પ્રમાણે કેટલાક પુરુષો ફસાવે છે એટલે કળાએ પણ તેને એવા ધાર્પો હશે.

ઉપરના પ્રસંગને ત્રણેક મામ થઇ ગયા. કળાનાં લગ્ન એક આધેડ વયના પૈસાદાર ગ્રેડિયા સાથે લેવામાં. કળાને સુખી દેખવાની ઉત્કંઠાવાળા પિતાએ તેમને શોધી કાઢ્યા હતા. અને ન્યાતમાં તેમની દૃષ્ટિએ બીજો કોઇ મુરતિયો ચોગ્ય નહિ લાગવાથી આ શેઠ સાથે લગ્ન કરવાનું ફરાવ્યું હતું. વરપક્ષના બધા આવ્યા. કળાના પિતાએ વીજળીના દીવા, પંખા વગેરેની સગવડ ઠીક પ્રમાણમાં રાખી હતી. લગ્નક્રિયા સમાપ્ત થઇ ગઇ. પણ કળાને વળાવવાની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યાં અચાનક વીજળીનો તાર તૂટ્યો, અને કળાના પતિ ઉપર પડ્યો. વીજળીનું દબાણ પૂરું હતું. મિનિટમાં તો તેમનો આત્મા આ લોક છોડી પરલોક ગયો.

જેને પહેલેથી જ પતિ તરીકે સ્વીકારવા જે તૈયાર ન હતી તેના મન પર આ બનાવથી કાંઈ ખાસ અસર થઇ નહિ. તેને એટલું લાગ્યું કે હવે તેને આજીવન વિધવા રહેલું પડશે અને સંસારનું સુખ જોવાનું રહેશે નહિ. પણ તે સુખ તો તેના પતિની હયાતીથી પણ તેને મળત કે કેમ તે વિષે તેને શકા હતી. ફક્ત પૈસા દેખીને તેનું મન ચલિત થાય તેમ નહોતું. તેનામાં સરકાર રહે, તેની ઉછળતી આશાઓ ફળીભૂત કરે, તેના અંતરના ઉત્કાશ અને કોઇ પૂરા કરે તેવો પતિ મેળવવાની લાલચાવાળી કળાને આવા માણસની કેટલે વળગાડીને તેના પિતાએ તેના કુમળા હૃદય ઉપર પ્રહાર કર્યો હતો. કળાને મન તેનું લગ્ન એક નીરસ ક્રિયા હતી; એટલે, આ અકસ્માતથી થોડો વિધવા બની એટલું જ તેને લાગ્યું, તે મિવાય બોનું કાંઈ નહિ.

તેનાં માતાપિતા ઉપર તો વજ્રપાત થયો. તેઓએ કળા ઉપર કાંઈ કાંઈ આશાઓ બાંધી હતી. તેમના બધા હવાઇ કિલ્લાઓ તૂટી પડ્યા. તેમના હૃદયે બળતી સગડી બંધાઇ.

બાર મામ વીતી ગયા. કળા વિધવા થઇ હતી, એટલે તેટલો વખત તો વૈધવ્ય પાળવું જ જોઇએ; દરમિયાન તેના પિતા ગુજરી ગયા. કળાનું વૈધવ્ય તેમનાથી ખમાતું નહોતું, અને તેમની બંધી આશાઓ તૂટતાં તેમનાં હૃદય અને શરીર પણ તૂટતાં આવડ્યાં હતાં.

મૂલે ગરીબ અને તેમાં રાજતો રાહલો લાવનાર પણ ગયો. કળા અને તેની મા ખૂબ જ વિભાગલ્યમાં પડ્યાં. બન્ને વિધવા ! બહાર જઇ તેઓ શું કરે ? ન્યાતગતમાં મોક્ષો બળવલો પડે, એટલે દિવસે તો બહાર પણ ન જવાય. રાત્રે, બહાર નીકળી, આડોસી-પાડોસીનું કામ કરી આવી, અને દળવા ખાંડવાનું લાવી, બન્ને જથ્થુ માંડ માંડ ગુજરે કરવા લાગ્યાં.

આ ગરીબાઇમાં પેતાના બહુતરનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ એમ કળાને લાગ્યું. તેને વિધવા થયે બાર માસ થઇ ગયા હતા એટલે કોઇ નિશાળમાં નોકરી લેવાનો તેણે વિચાર

ક્યો અને તેની મા આગળ વ્યક્ત ક્યો. તેની મા બિચારી જૂના જમાનાની હતી, પરંતુ પેટ માટે લાજમર્યાદામાં રહીને જે કાંઈ કરી શકાય તે કરવાની જરૂર હતી એટલે તેણે કળાની મુનસફી ઉપર છોડ્યું. એટલામાં તેમની ન્યાતનાં એક શેઠિયાએ જાહેર કર્યું કે તેમની ન્યાતમાંથી જે કાંઈ સ્ત્રી નર્સનું શિક્ષણ લેવા તૈયાર હોય તેને સઘળું ખર્ચ આપવામાં આવશે. કળાને નર્સ થવાનું વધુ પમંદ હતું જ, પરંતુ તેનું કામ શીખવા માટે પૈસા ન હતા, તેથી જ તેણે શિક્ષિકા થવાનું પમંદ કર્યું હતું. પણ હવે તો આ સગવડ થઈ ગઈ. એટલે નર્સના અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અભ્યાસ દરમિયાન બંને જણ પરચુરણ કામ કરી ધર નિભાવતાં. બે વર્ષમાં તો તે બંધું કામ શીખી ગઈ, અને પછી, તેના અને તેની માના ભરણપોષણની ચિંતા ગઈ.

૨

મોહનલાલ શેઠ સારી પેઠે પૈસાદાર હતા અને મોટા જમીનદાર હતા. તેમની ત્રણ પત્નીઓ સુવાવડમાં જ મરી ગઈ હતી, અને તેમના મરણ માટે મોહનલાલ શેઠ સિવાય બીજું કોઈ જવાબદાર ન હતું, તેમ જણતાં છતાં શેઠને યોથીવાર કન્યા આપવા કન્યાનાં માબાપમાં પડાપડી થઈ હતી. એટલે હાલ તેમને યોથી હતી. આગલી ત્રણ સ્ત્રીઓ સુવાવડમાં જ મરી ગઈ હતી એટલે તેમનાં હાલનાં પત્નીની સુવાવડ માટે પણ શેઠને ચિંતા રહેતી હતી. આ વખતે તો કોઈ સારી નર્સ રાખવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. યોગ્ય સમય આવતાં કળાને નર્સ તરીકે રાખી લીધી. કળાને, તે દિવસોમાં ખાવાપીવાનું તથા રહેવાનું અને યવાનું શેઠને ત્યાં જ રાખવાનું નક્કી કર્યું હતું.

શેઠને એક માસી હતાં અને તે પણ શેઠને ત્યાં જ રહેતાં. શેઠ, શેઠાણી અને તોફર-ચાકર સિવાય ઘરમાં બીજું કોઈ હતું નહિ. શેઠને હજી સુધી કાંઈ જીવનું સંતાન ન હતું.

યોગ્ય સમયે શેઠાણીને પુત્ર પ્રમ્ત્યો. હોશિયાર કળાને પોતાની પૂરેપૂરી હોશિયારી વાપરવી પડી હતી અને આખી વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે શેઠાણીને ખ્યાલવા માટે કળા જરૂર અભિમાન લઈ શકે.

કળાને આખો દિવસ શ્રમ પડ્યો હતો, એટલે તે રાત્રે માસીએ શેઠાણી પાસે બેસવું, એમ નક્કી કર્યું હતું. કળા પોતાને માટે રાખેલા જુદા ખંડમાં સૂવા માટે ગઈ. પણ આજે તેને ઊંઘ આવતી ન હતી. તેણે અત્યાર અગાઉ સુવાવડો ઠીક પ્રમાણમાં કરી હતી, પરંતુ આજે તેનું મગજ ચગડેલે ચડ્યું હતું. જ્યાં વિચારોમાં સૌથી ઊંચ વિચાર તો તેને એ જ આવતો કે તેના નસીબમાં માતા થવાનું લખાયું જ નહોતું : “ મોહનલાલ શેઠ ત્રણ વખત વિધુર થયા અને છતાં, તે યોથી વખત પરણી શક્યા. સમાજ તેમાં કાંઈ અનિષ્ટ જોતો નથી, પાપ જોતો નથી અને તેમણે એક લવમાં ચાર લવ કર્યા એવું કોઈ કહેતું નથી. ત્યારે શું સ્ત્રીમતિએ જ પાપ કર્યા ? ” કળાનું ચિત્ત આજે ટેકાણે ન હતું. જિંદગીમાં પહેલી વખત તેને માતા થવાની ઇચ્છા થઈ આવી. પણ પોતે તે બાબતમાં નિરાધાર છે તે પણ તેને લાગ્યું, અને તેને તે સ્થિતિ બહુ જ ખૂંચી. માંડ માંડ બાર વાગે તેની આંખ મીંચાઈ.

તેના અંતરના લાવો તેના મુખ ઉપર રમટ જણાતા હતા. અને સ્વપ્નમાં આવતા બનાવોથી તથા આંતરને લીધે તેનું મુખ ખૂબ સુંદર લાગતું હતું. શરીર પણ એવી બેદર-

કારીથી પચારી ઉપર પડ્યું હતું, કે જોનારની આંખ જ યેલી જાય, ત્યાં પછી વિપરી ગાડો બંને તેમાં શી નવાઈ? આરણીની તડમાંથી મોહનલાલ શેઠ જોઈ રહ્યા હતા. શેઠાણીની સંવાવડ માટે ખીજી બધી નસોને કારણે મૂકી, કળાની પસંદગી કરવામાં પણ તેમનો કાંઈક મુશ્કે સમાવેલો હતો.

કળા, પોતાના ખંડનું આરણું અંદરથી ઉઘાડું જ રાખીને સહ ગઈ હતી કે જ્યોત્સના પડે તો માશી આંવીને તેને ઉઠાડી શકે. મોહનલાલ શેઠ આરણું ઉઘાડી એકર આંખો. વીજળીના આછા વાદળી પ્રકાશમાં કળાની દેહલતા ખરેખર પોતાને આંખીન કરેતી હોય એમ તેમને લાગ્યું. શેઠ ગાંડા જન્યા, આંખો આંખો વીજળીનો દીવો પણ તેમણે હોલવી નાખ્યો.

x

x

x

સવાર પડ્યું એને કળાએ પોતાની વસ્તુઓ લઈ ચાલવા માંડ્યું શેઠાણી તો આજી જ બંની ગઈ, પણ મોસોનું ડુંવાડુંએ ન ફરક્યું. શેઠાણીએ બહુ વીનવણી કરી, અને કળાને જે કુખ હોય તે જણાવવા કહ્યું. પણ કળાએ રહેવા જ ના પાડી.

મોહનલાલ શેઠ તેને તેની ફી આપવા માંડી, તેની ફી લેહેણી હતી તેના કરતાં ચાર પાંચ ગણી રકમ જોઈ કળા શુસ્સાથી રાતી પીળી બની ગઈ. રાતના ઉધમાંનાં સ્વપ્નાં એને ખીજા બનાવો યાદ આવ્યા. રૂપિયા હારમાં લઈ, છુટા મોહનલાલ શેઠના મોઢા પર મારી, તે ધરની બહાર નીકળી ગઈ.

કળા, શેઠના ધરમાંથી નીકળી ત્યારે તો તેને ખૂબ ક્રોધ આવ્યો હતો. તેનું મોઢું લાલચોળ બની ગયું હતું. પરંતુ ધરની બહાર નીકળ્યા પછી, અને સવારનો ઠંડો પવન લાગ્યા પછી તેનો શુસ્સો કાંઈક શાન્ત પડ્યો. પોતે નિરાંતે વિચાર કરી શકે એ હેતુથી તેણે એક લાડની ગાડી કરી લીધી અને પોતાના પર તરફ લાગે રસ્તે ગાડી લેવાનું ગાડીવાળાને કહ્યું. રસ્તામાં તેને પોતાને લગતા વિચારો આવ્યા. પોતાની અનિચ્છાએ પોતાનું શિયળ લૂંટણ હતું તેના ઉપર પેર લેવાના વિચારો આવ્યા; પણ તેમ કરતાં, સમાજમાં પોતાનું શું સ્થાન રહેશે તેની કલ્પના કરતાં તે ચચરી બેઠી. અને આગલા દિવસે શેઠાણીને અવતરેલા પુત્રને જોતાં પોતાને જે જે વિચારો આવ્યા હતા, તથા ઉધતા પહેલાં જે જે વિચારો આવ્યા હતા, અને રાતમાં જે જે સ્વપ્નાં આવ્યાં હતાં, તે બધું યાદ આવતાં પોતાનું બિવિધ જાણે સામે જ નજરે દેખાતું હોય એમ તેને લાગ્યું, અને ચરીરે કમકમાટી ફૂટી. ધર આવ્યું ત્યાં સુધી તેના વિચારો ચાલ્યા. મોઢા પરના લાવ માંડ માંડ છુપાવી તે ધરમાં પેડી.

કળા, ધાર્વા કરતાં બહુ વહેલી આવી તેથી તેની માને બહુ નવાઈ લાગી. ધાર્વા કે શેઠાણી રાતમાં જ શુઝરી ગઈ હશે એટલે કળા સવારના પહોરમાં પાછી આવી હશે. કળાને હાથે યેલેલી એક પણ સુવાવડને કેસ જમડે નહિ એવી સોકવાયકા હતી, એટલે તેની માને આશ્ચર્ય થયું.

તેની માએ વહેલાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. પરંતુ કળા કાંઈ બોલી નહિ; પણ ત્યારે તેની માએ વધારે વધારે પૂછ્યું ત્યારે તેનાથી રહેવાનું નહિ, અને પોતે મૂકી છૂટે મોઢે

રડી પડી. તેની મા ગલ્લરાઈ ગઈ. તેણે કાંઈ કાંઈ, વીનવણીઓ કરી. થોડી વારમાં કળા પોતે જ શાંત થઈ, અને માની ગોદમાં મોં સંતાડી તેણે બધી વાત કહી.

દીકરીનો વાંક નહોતો, અને નિદ્રાવસ્થાનો તથા અનાથાવસ્થાનો લાભ શેઠે લીધો હતો તે બધા છતાં, કળાની માને ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો. તેણે કળા ઉપર ગાળ, માર અને મહેણાનો વરસાદ વરસાવ્યો. ફક્ત એટલી કાળજી રાખી કે એ બધું, બહાર કોઈ ન જાણે એટલા ધીમા અવાજે બોલતું અને કરતું. કળાએ બધું ચૂપચાપ સહન કર્યું, અને જ્યારે બહુ અકળાઈ ગઈ ત્યારે એટલું જ કહ્યું : “બા, પણ મારો વાંક શો ? હું શું કરું ?” તેની મા કહે : “રાંડ ! છલા કરડીને મરી જવું હતું. રડે મારી કૂખ લગ્ની !”.

કળાની માને કળાની આબરૂ બહુ વહાલી હતી, અને પોતાની કૂખ લગવાઈ હતી, તેથી તેને બહુ લાગ્યું હતું : એટલે પહેલાં આવેશમાં તો તે કળાને જેમ કાવે તેમ વઢી, પણ પછી તે દંડી પડી અને લવિષ્યનો વિચાર કરવા લાગી. આમાંથી જો કાંઈ લાંબું ન થાય તો સારું, એમ વિચારી દમણાં તો તે શાન્ત પડી.

એક અકવાડિયા-સુધી કળા, ધરતી બહાર ન નીકળી. આબુબાલુ કોઈ કાંઈ જાણતું ન હતું, પરંતુ કળાની દૃષ્ટિએ એને એમ જ લાગતું કે લેડિઝા તેને મૂંગો ઇપ્પો આપે છે, અને બધા, તેની તરફ એક હલકટ-રખડેલ જો તરફે જુએ છે.

તેનો ધંધો તો આઘતો જ હતો. પોતે મળતાવડા સ્વભાવની તથા આવડતવાળી હોવાથી ધીમે ધીમે તે રસ્તે પડી; પણ તેના અને તેની માના મનમાં જે ભય પેદા હતો તે સાચો પડવા લાગ્યો. એક મહિનો ગયો, બીજો મહિનો ગયો અને બન્નેની મૂંઝવણ વધવા લાગી. એક દિવસ તેની મા કહે : “તું દવાદાર શીખી છું ત્યારે શા માટે તેનો ઉપાય કરતી નથી ?” કળાને આ વાત સાંભળીને કંપારી છટી. બીજી જ સપ્તે તેને વિચાર આવ્યો કે જો તે તેમ ન કરે તો તેનાથી બહાર નીકળાશે કેમ ? બાળકની માતા યવાનો પોતાને હક્ક છે ? તેમ ન કરે તો બાળકનું શું થાય ? અને ત્યારે સુધી રહેતું ક્યાં ? તેણે પેસા ફીક પ્રમાણમાં-ચાર છ માસ બન્ને જાણુ નિરતિ રહી રહી એટલા એકઠા કર્યા હતા. બહુ વિચારી તેણે કહ્યું : “આપણે હજી ચારેક માસ અહીં રહીશું. ત્યાર સુધી મારો પહેરવેશ હું બરાબર જાળવીશ, અને પછી આપણે થોડો વખત યાત્રાએ જઈશું. પણ તું કહે છે તેમ તો હું નહિ જ કરું-છેવટે કાંઈ નહિ અને તો અનાથાશ્રમ તો છે જ ?” તેની માએ કબૂલ કર્યું.

દિવસો પર દિવસો અને મહિના પર મહિના વીત્યા. બન્ને જાણુ યાત્રાએ ગયાં. કળાની સગર્ભાવસ્થા, કળા અને તેની મા શિવાય ત્રીજું કોઈ જાણતું ન હતું-પુરુષધામ મયુરામાં જઈને તેઓ રહ્યાં. બાળક મરેલું જ અવતર્યું. ત્રણેક માસ પછી, તેઓ પોતાને ગામ પાછાં આવ્યાં, અને કળા પોતાને ધંધે લાગી-ગઈ.

૩

ડોક્ટર મનહરે ત્રણ વર્ષથી પોતાનો ધંધો સર કર્યો હતો. અને ધીમે ધીમે એક હોશિયાર ડોક્ટર તરફે તેની ખ્યાતિ વધતી ચાલી હતી. સુવાવડના કેસોમાં તે અવારનવાર કળાની મદદ લેતો. કળાને તે બૂઝ્યો ન હતો. ચરદુસવના ગરબા પછી; ઉપકાર કરવા જતાં કળાએ તેને જે શબ્દો કહ્યા હતા તે, હજી તેના મનમાં કોતરાઈ રહ્યા હતા. એ

શબ્દોમાં પોતાના અપમાન કરતાં, કળાનું સ્વમાન તરી આવતું હતું, એમ તેને દેખાતું હતું અને કળામાં રહેલી ચારિત્ર્યની ભાવનાએ તેના મન ઉપર શારી અસર કરી હતી.

કળા તથા તેની મા યાત્રાએ ગયાં હતાં તેવામાં મનહરને, કળાની ધણી જરૂર પડી હતી. મનહરની પત્નીને સુવાવડ આવવાની હતી, અને કળા સિવાય ખીજા કોઈને શેકવાની તેની ઇચ્છા ન હતી. પણ કળા તો ન હતી, એટલે નાછૂટે, તેણે ખીજા એક નર્સને રોકી. પણ આ સુવાવડમાં મનહરની પત્ની ગુજરી ગઈ; એટલે ડોક્ટર હોવા છતાં, કળાને હાથ જ હલકો એવી જે લોકમાન્યતા હતી તે તે પણ ગાનતો યદ્ય ગયો. કળાના આત્મા પછી તેણે આ વાત કળાને કહી. કળાએ દિલ્લગીરી દર્શાવી અને કામકાજ હોય તો કહેવા વિનંતી કરી.

બન્ને એક જ પ્રકારના ધંધામાં હોવાથી એકબીજાની વારંવાર જરૂર પડતી, અને સાથે કામ કરવાના તેમને ઘણા પ્રમોજા આવતા. ડોક્ટર મનહર ઘરનો સુખી હતો; એટલે કમાણી જરો તેની તેને ચિન્તા ન હતી, તેથી પોતાના ધંધા તરફ બેઠકાર રહેતો. એક દિવસ એક ગરીબ તાવસો દર્દી દવાખાનામાં સૌથી પહેલો આવીને મેઠો હતો. કળા પણ ડોક્ટરે બોલાવી હતી એટલે આવી હતી. આપેલો વખત ડોક્ટર સાચવતા નથી એમ કળા બાણી હતી; પરંતુ આજે તો બહુ જ મોડું થયું. તેની ધીરજ ખૂટી, તેનું ખીજું કામ બગડતું હતું. પરંતુ તેના કરતાં, પેલા દર્દીની સ્થિતિ જોઈ તેને ડોક્ટર ઉપર ગુસ્સો આવ્યો. વળી મોડા મોડા પણ ત્યારે ડોક્ટર આવ્યા ત્યારે, કળાને જે કહેવાતું હતું તે કહી, તે તરત જ કોઈ વિઝ્રીટ ચાલી ગયા. પેલા દર્દીએ લાંબો નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કળાથી આ સહન ન થયું, પણ તે વખતે તો તે ગમ ખાઈ ગઈ.

પ્રમોગ આવતાં તેણે આ વાત ડોક્ટરને કહી અને ઉમેર્યું: ‘ડોક્ટર સાહેબ, આપણો ધંધો પરાંપકારનો છે-પૈસા મળે છે તે આપણા પેટ માટે મળે છે. જાકી સેવા તો અમૂલ્ય જ હોય છે. અને તેથી સેવા, એક માણસ, ખીજા માણસની કરવા બધામેલો છે, ને મનુષ્ય તરીકેની આપણી ફરજ છે. અને વળી આપણામાં તો આવડત છે. તો પછી ખતથી સેવા શા માટે ન કરવી ! તમે વખતસર દવાખાને આવો, અને બેસો, ખીજા દર્દીઓ દવાખાનામાં હોય અને કોઈ વિઝ્રીટ માટે તેડવા આવે, અને તમે આ દર્દીઓને મૂકીને ન જાઓ તો તેમની આંતરડી કેટલી ફર ?’

ખીજા કોઈએ ડોક્ટરને જો આ શબ્દો કહ્યા હોત તો આ ગર્ભામૈત તેને ધૂતકારી જ કાઢત, પણ કળાના શબ્દો તેનાથી પાછા ઠેલાયા નહિ. તેનો અનુભવ હતો, કે વિઝ્રીટ પર બોલાવનાર કાંઈ વધુ માંદા હોય છે તેનું ખાસ હોતું નથી. વિઝ્રીટ પર બોલાવવામાં માંદગીની ગંભીરતાનું કારણ હોવાને બદલે, ધનની વિપુલતાની અનુકૂળતા જ મોટે ભાગે હોય છે. એટલે કળાનું કહેવું ડોક્ટર સાહેબને મળે જતું. કળાની સિખામણ તેમણે સાચાર માથે ઝડાવી, અને ત્યારથી તેમનું જીવન વધુ નિયમિત અને સેવાપરાયણ બનતું ગયું.

કળાને જોઈને ડોક્ટરને બહુ જ વિચાર આવતા; શા માટે પોતે, કળા જેવી સ્ત્રી ન મળે ત્યાં સુધી રાહ ન જોઈ ? અને દલ ન પરણી શકાય ? કળા વિધવા હતી તેથી શું ! બન્ને જોઈ શક્યાં હતાં કે બન્ને એકબીજા તરફ આકર્ષાય છે; પણ તે આકર્ષણમાંથી બચવા ત્યારે કળા ભગીરથ પ્રયત્ન કરતી ચારે ડોક્ટર તો તેમાં ખેંચાયે જ જતા હતા.

મોહનલાલ શેઠના ધરમાના બનાવ પછી કળાએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે સસારમા પડવા નો અને માતા થવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરવો. પ્રેમ અનુભવવાની વૃત્તિ અને માતા થવાના કોડ પોતે કચરી નાખ્યા હતા, એમ તે માનતી, પોતાની જાતને તે બહુ મલાજતી અને રાતના ડેસો તે કવચિત જ હાથમા લેતી ડોક્ટર તેનુ આ વલણ જાણતો હતો, અને તેની તેને બહુ નવાઇ લાગતી નર્સના ધધામા જે દિંમત અને નિર્ભયતા જોઇએ તે, કળામા પૂરીપૂરી નથી એમ તે માનતો પણ તે તો તેના શગભાળપણાને લીધે અગર તેની માને એકલી મૂકી ન જવાની વૃત્તિને લીધે છે એમ કરી તે પોતાના મનને મનાવતો.

એક દિવસ કળાને તે કહે “ કળા ! તને યાદ છે, સૌથી પહેલા આપણે ક્યા મળ્યા હતા ? ” કળાએ તો સૌથી પહેલા જ્યારે તે અને મનહર, નર્સ અને ડોક્ટર તરીકે મળ્યા હતા તે પ્રમથ કહી બતાવ્યો. ડોક્ટર કહે “ ના, તેનાથી ધણુયે વરેલા આપણે મળ્યા હતા અને મારી તો તારા તે વખતના શબ્દો માટે રૂગિયાદ છે ! ” કળા મુઝાઇ તેને કાઇ ખબર ન હતી ડોક્ટરે એલા યુ ‘ આજથી ત્રણ-સાડાત્રણ વર્ષ ઉપર શરફુલ્લ હતા અને તુ તારા સગાથી જુદી પડી હતી અને ગભરાયેલી ગભરાયેલી દોડતી જતી હતી અને કોઇએ તને ધર સુધી મૂકી જવાનું કહ્યું હતું યાદ છે ? ”

કળા વિચારમા જોડી જતરી ગઇ અને એકદમ યાદ આવ્યુ તે બોલી જોડી “ હા, હા, મને યાદ આવે છે મારી એક બહેનપણી અને તેના માખાપ સાથે હું આવી હતી. અને તેમનાથી છૂટી પડી હતી, અને ઉતાવળી ઉતાવળી હું ધર તરફ જતી હતી ત્યારે કોઇએ એમ કહ્યું હતું એવા તો મુઆ ધણા લોકો રાતે ફરે છે એટલે, મને યાદ છે, મેં તેને ધૂતકારી કાઢ્યો હતો અને જરાક મલખાવી પણ હતી ” ડોક્ટરે કહ્યું “ તે હું જ હતો ! ” કળા અવાક બની ગઇ ડોક્ટર જેવા આટલા સારા માણસનું પોતે અપમાન કર્યું હતું તેથી તેને બહુ લાગી આવ્યુ, અને ડોન્ટરની મારી માગી ડોક્ટર કહે ‘ મને કાઇ ખેાદુ લાગ્યુ નથી બિનગી તારી દિંમત અને તારુ ચારિત્ર્ય જોઇ હું તો ખુશ થયો હતો ”

કળા ઘેર ગઇ આ પ્રસંગ તેના મન આગળ બરાબર ધીમે ધીમે ગોઠવાતો ચાલ્યો ત્રણ સાડાત્રણ વર્ષની વાત ! તે વખતે તો પોતે કુમારી હતી ! ગરબા ગાવા ગઇ હતી તેનો પહેરવેશ, તેનો ગરબો, તેની દબ અને તેને પોતાને, લોકોએ ખૂબ વખાણ્યા હતા મનહર તેને રસ્તામા મળ્યો હતો છતાં તે ઝોળખી ચકી નહિ અને તે બિચારો તેને મદદ કરવા આવ્યો ત્યારે બિનદુ તેનું અપમાન કર્યું ! અને તે મનહરે ગણકાર્યું પણ નહિ ! અને પોતાના ચારિત્ર્ય વિષે તેના મન પર સારી છાપ પડી !

“ ચારિત્ર્ય ! મારા ચારિત્ર્ય વિષે તેના મન પર સારી છાપ પડી ? તે બિચારો શુ જાણે કે મારુ ચારિત્ર્ય કેવુ છે ? હું વિધવા યજ્ઞ, અને પાપી મોહનનાથની વિધવાવાસનાનો ભોગ યજ્ઞ, અને માતા પણ યજ્ઞ અને છતાં, તે મને ચારિત્ર્યવાન માને છે તેનું આકર્ષણ જખરુ છે. પણ તેને હું કેવી રીતે સ્વીકારુ ? મારુ પાપ મારી જિંદગી સુધી મારા મનમા શમાવુ તેને કેટલુ અને તેની સ્ત્રી યાજ્ઞ તો, હું તેનો, પ્રભુનો અને મારી જાતનો દ્રોહ કરુ છુ એમ ન કહેવાય ? પણ તેનો પ્રેમ કેટલો છે ? તે કેવો સુદર પુરુષ છે ? તેની વાણી, તેનું મો, તેની બોલવા-ચાલવાની છતાં, તેનો સ્વાર્થત્યાગ,

તેનામાં રહેલી દયા અને તેનું એકલવોયું જીવન-બધું આકર્ષક છે.....હું તેને પરણું, તો તેને શાન્તિ થાય ? તેને શાન્તિ મળશે ? લોકો કહેશે: વિધવાવિવાહ કરનાર ઓકટરને ત્યાં કોણ જાય ? ના, ના, એવું કહે તો નહિ.....પણ મારું પાપ કોઈ રીતે પ્રકટી નીકળે તો ? અરેરે, તો પછી તેના હૃદયને કટવો આઘાત પહોંચે ? ના, ના, હું નહિ પરણું. તેને દરથી જોઈને રાખીશ. ”

ચોડાક દિવસ ગયા. એક દિવસ ઓકટર કહે: “ કળા ! એક કેસ છે. મોહનલાલ શેઠની વહુને સુવાવડ આવવાની છે. તું આજથી જ ત્યાં જાજે. તારે રહેવા કરવાનો બધો બંદોબસ્ત તેઓ કરશે. ” મોહનલાલ શેઠનું નામ સાંભળી કળાએ એકદમ ના કહી. ઓકટર અચંબો પાખ્યા: “ કળા કોઈ દિવસ ના કહે નહિ અને આજે કેમ ના કહી ? ” તેમણે કળાને પૂછ્યું. પણ કળા, પોતાની તમિચત હમણાં સારી નથી રહેતી એમ કહી ઘેર ચાલી ગઈ. ઓકટર સાહેબ જોઈ જ રહ્યા. કળાના વર્તનમાં આજનું પરિવર્તન તેમને સમજાયું નહિ. તેમણે ખીજ કોઈ નર્સ મોકલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

૪

મનહર અને કળા એકબીજાને ચાહતાં યદ્યપ્ત ગયાં હતાં, અને બન્ને પોતાપોતાનાં અંતરમાં એ વાત જાણતાં હતાં. સાથે કામ કરતાં, એટલે વારંવાર સ્પર્શ થઈ જતો, બન્ને શેમાંમ અનુભવતાં. મનહરે બે ત્રણ વખત પોતાના પ્રેમની વાત કહી હતી, અને કળા જો તૈયાર હોય તો સમાજની દરકાર રાખ્યા વિના, લગ્ન કરવાની તત્પરતા તેણે જણાવી હતી. મનહરનો પ્રેમ કળાએ પરખ્યો હતો, અને આવા શબ્દો સાંભળતાં તે ગાંડી બનતી. તેનો પ્રેમ ઊભરાઈ જતો. મનહરની એજા તેને ગમતી અને તેને તે વધાવતી. પણ લગ્નની વાત આવતાં “ ના, ના, ” પોકારી જતી. તેના અંતરમાં બહુ અકળામણ થતી. મનહરનો અને મનહર તરફનો તેનો પ્રેમ તેને એક બાજુ ધસડતો હતો, જ્યારે ખીજ બાજુએ તેને પોતાનું પાછલું જીવન યાદ આવતું, અને તે તેને સાચી બાજુ ધસડતું.

તેણે ખૂબ વિચાર કર્યો. મનહરનો પોતા પરનો કાણુ તે જાણી ગઈ હતી. મનહર બોલે તેમ તે બોલતી, તેના ઉચ્ચાર અને દબનું અનુકરણ કરતી, તેના જેવી લાગા બોલવા મથતી, તેને સંપૂર્ણ અનુકૂળ રહેતી. “ શા માટે બધી વાત છુપાવીને પોતે પરણી ન ગયે ? મનહર ક્યાંથી જાણવાનો હતો કે કળાનો પાછલો ઇતિહાસ કેવો છે ? અને, શું ઇનિયામાં મારા જેવું કોઈને નહિ થતું હોય ? તે છતાંએ કહેવું હશે તો પરંપરા પછી ક્યાં નથી કહેવાતું ?ના, ના, પણ તે તો દગોજ કહેવાય ને ? હું શા માટે પહેલેથી જ બધી વાત તેને ન કહું ? થવાનું હશે તે યશે. ”

એક દિવસ વાત નીકળતાં તેણે કહ્યું: “ મનહર, તમે મને ઓળખતા નથી. મારામાં દુર્ગુણો ધણા છે. ”

“ કાંઈ નહિ, તે તો મારામણિ ક્યાં નથી ? ” મનહરે જવાબ આપ્યો.

“ પણ મારામાં ધણા છે, અને તેમ નથી એમ તમે માનતા હો, તોયે તમે મને મારી વાત કહેવા દો અને પછી લગ્ન વિશે વિચાર કરવો. ”

મનહરે કળાને પોતાનાં પાસે ખેંચી: નીચું નમેલું મોઢું, દડપચી ઝાલી જાયું કહ્યું. બન્ને જણ એકબીજા સામું જોઈ રહ્યાં. મનહરે કહ્યું: “ મારે કાંઈ સાંભળવું નથી. મારે

તો બસ મારી કળા મળે એટલે બધું આવી ગયું. મારે ખીન્નું કંઈ જોઈતું નથી. તું હા પાડ એટલે થયું. ”

બધું કહેવાનો નિશ્ચય કરીને આવેલીના નિશ્ચય હૂખો. તેણે હા પાડી. મનહર ખૂબ આનંદમાં આવી ગયો. એક અકવાડિયા પછી સિવિલ મેરેજ કરવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. મનહર તેની ખટપટમાં પડ્યો. જેટલો વખત કળા, મનહરના સમાગમમાં રહેતી તેટલો વખત તેનો પ્રેમ પીતી, અને આક્રીના વખતમાં તેનાં સ્મરણો સેવતો. જિંદગીમાં પહેલી વખત તેણે પ્રેમ અનુભવ્યો હતો, અને તેવો અનુભવ મળતાં તેણે પ્રેમસાગરમાં ઝંપલાવ્યું હતું. મનહર માટે જાત આપવી પડે તો તે માટે તૈયાર હતી. પણ કોઈ વખતે જૂતકાળ આવીને દષ્ટિ સમક્ષ ખડો થતો, અને તેનો બધો આનંદ, શોકમાં ફેરવાઈ જતો.

લગ્નની તિથિ નક્કી થઈ ગઈ હતી. તેમણે લગ્ન તદ્દન ખાનગી રાખ્યું હતું. કળાએ તેની માને પણ કહ્યું ન હતું. લગ્નને આગલે દિવસે કળાએ મનહરને કહ્યું : “ મનહર, વહાલા, હું તારો પ્રેમ જાણું છું. પણ તું મારી વિનંતી કબૂલ કર, તારે પડે પડે છું; મારી એક વિનંતી કબૂલ કર. મારે મારામાં જે દોષ છે તે તારી પાસે કબૂલ કરવા છે. અને મારી જે ક્યા છે તે તને કહેવી છે. લગ્ન પહેલાં એટલું સંમત. ”

મનહરે, કળાના શબ્દોમાં શરમાળપણું અને શુદ્ધતા જોઈ. તેણે કહ્યું : “ વહાલી, મારે તો તું છે એટલું બસ છે. દોષ તો માણસમાનમાં હોય છે. મારામાં પણ છે. મારે પણ ધણી વાતો કહેવાની છે. લગ્ન થઈ જવા દે, પછી નિરાંતે વાતો કરીશું. ” મનહરના પ્રેમ આગળ કળા અવાક બની ગઈ.

પણ કળા, આજે તો પોતાની બધી દુષ્ટિકત લખીને જ લાવી હતી. મનહર ન જાણે તેમ તે જૂતકાળના ઇતિહાસનો કાગળ તેણે મનહરના કોટના ખીસામાં સરકાવી દીધો.

રાત તેણે બહુ જ અસ્વસ્થતામાં કાઢી. “ કાલે તો હું પરણવાની, મને મનગમતો લરચાર મળવાનો છે. સુખમય જિંદગી શરૂ થવાની છે. વિધવાવિવાહ સામે સમાજ શું બોલશે તેની મને દરકાર નથી. ઊલટી સમાજની કાંઈક સેવા કરી ગણાશે.....પણ, કાગળ વાંચી મનહર શું ધારશે ? શું કરશે ? લગ્ન બંધ તો નહિ રહે ? ” તેની આશાઓ તૂટતી હોય એમ તેને લાગ્યું. “ ના, ના, મનહર એટલો તો ઉદાર છે જ. મને જરૂર માફ કરશે. ”

સવારે, તે મનહરને ત્યાં ગઈ. તે લગ્નનો દિવસ હતો એટલે મનહરે નવાં કપડાં કાઢ્યાં હતાં અને તે ખૂબ આનંદમાં હતો. કળાને વિચાર આવ્યા : “ તેણે કાગળ વાંચીને માફો આપી દશે ? ” આગળ દિવસે જે કાઠ પહેર્યો હતો અને જેના ખીસામાં તેણે કાગળ સરકાવી દીધો હતો તે તો ધોખીને આપવા માટે જુદો જ ટાંગ્યો હતો. કળાએ તે જોયો અને પારખ્યો. કાંઈ કામે મનહર બીજા ખંડમાં ગયો એટલે કળાએ તે કોટનાં ખીસાં તપાસ્યાં. બધાં ખીસાં ખાલી હતાં, પણ એકમાંથી પેલો કાગળ નીકળ્યો ! તે ખીસું તપાસવાનું મનહર બૂલી જ ગયેલો અને કાગળ એમ ને એમ, વગર વંચાયો, પડો રહેલો. કળાને અંધારાં આવ્યાં. માંડ માંડ જીવ ડેકાણે રાખી તેણે પોતાના કપડામાં છુપાવી દીધો.

×

×

લગ્ન થઈ ગયાં અને તેઓ ગામ બહારના, મનહરના બંગલે ઊપડી ગયાં. મુગાં વહાલાંને તથા કળાની માને ખબર મેલકાલી દીધી હતી.

સમ પછીની પહેલી રાત બન્ને જણ ખૂબ આનંદમાં હતાં. મનહર, કળા માટે સુંદર બંગડીઓ અને હારની બેટ લાવ્યો હતો. બંગડીઓ તેણે જાતે કળાના હાથે પહેરાવી, અને હાર કળાના ગળામાં પહેરાવ્યો. હાર બહુ જ સુંદર હતો, અને વચ્ચે મોટો હીરો હતો. શરીર પર તે અરોબર શોભે તે પ્રમાણે, તેણે કળાના કબજાને ગળા આગળનો ભાગ ગોઠવ્યો. કળાનું શરીર સુંદર તો હતું જ, ત્યાં, આ આશ્ચર્યથી તો તે ખૂબ ખીલી ઊઠ્યું. બન્ને જણ ઉન્મત્ત હતાં.

ધીમે ધીમે તેઓ વાતે વળખ્યાં. હજી સવાને વાર હતી. બન્ને એકબીજાની બાજુમાં ગાદી ઉપર બેઠાં હતાં. મનહરે વાત ઉપાડી:

“ વહાલી, હવે આપણે આપણી વાતો કહીએ, ”

કળાનું મોઢું એકદમ પડી ગયું, પણ મનહરે બેયું નહિ. તેણે વાત ચલાવી:

“ જો, હું પહેલાં મારી કહું. હું બહુ જ દુઃખી હતો. મારી સો સાથે મારે જરાયે બનતું નહિ. તે બદ્ધચેત હતી એટલું જ નહિ, પણ તે બહુ જ કડક સ્વભાવની હતી. હું છેક જ દટાળી ગયો હતો. સુખનાં સાધનો, હું ધરની બહાર શોધવા મંડ્યો. મારો પ્રેમ ખીણ સો તરફ વળ્યો. મોહનલાલ શેઠ છે ને ? તેમની નવો તરફ વહાલી, આ મારી જૂલ હતી. પણ તને બેસા પછી મેં મુખ્યમ સારા પ્રમાણમાં કેળવ્યો છે. થોડા વખત માટે હું પાપી બન્યો હતો. તે પાપ હું તારી આગળ આજ ખુલ્લું કરું છું; અને તારી માફી માથું છું. વહાલી, મને માફ નહિ કરે ? ”

કળા, મનહરના ખભા ઉપર જ માથું નાખીને બધું સાંભળતી હતી. ધીમે ધીમે તેણે મનહરના માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો. “ મારા વહાલા ” એટલું જ તે બોલી શકી, અને પતિની ગોદમાં માથું સમાવી દીધું.

થોડા વખત ગયો. પોતાને વારો હજી આવવાનો છે તે તે જાણતી હતી. પરંતુ તે જે પ્રમાણે મનહરને માફી આપી હતી, તે પ્રમાણે મનહર પોતાને માફી આપશે કે ન તે તે જાણતી નહોતી. તેણે સમ પહેલાં લખી રાખેલો કાગળ મનહરને આપ્યો. મનહર ભીંતને દીવા પાસે કાગળ વાંચવા ગયો.

પુરોવચન*

[આપણા રાસસાહિત્યની એક ચર્ચા-તંત્રી]

સૌ દીપકબા દેસાઈને આ ત્રીજો કાવ્યમંત્રહ છે. “સ્તવનમંજરી” (૧૯૦૪) “અડકાવ્યો” (૧૯૨૬) અને પછી આ “રામબીરોશી” (૧૯૩૧) નો સંગ્રહ જન્મ પામે છે પહેલા બે મંત્રહો કરતાં લોકપ્રિય થવાનું તત્ત્વ આ મંત્રહમાં ખૂબ વધારે છે. લોકપ્રિય થાય એવું તત્ત્વ ત્યારે કવિતામાં બળે છે ત્યારે એ કવિતાનો સત્કાર અને પ્રચાર થણો વધી જાય છે. પિંગળના અમુક સંખ્યાથી ગણાતા જૂનો કરતાં, ‘દાળ’ના અસંખ્ય પ્રકારોથી યુગે યુગે નવપક્ષ્વ થતા દેશી સંગીતનું ભવિષ્ય બિજાનું જ છે. આ સ્થળે કવિ બોટાદ-કરના બીજા કાવ્યસંગ્રહોની અપેક્ષાએ ‘રાસતરંગિણી’ નું ભવિષ્ય સરખાવવાનું મન થાય છે.

આ સંગ્રહની વિશિષ્ટતા તે તેનું દાળનું વૈવિધ્ય છે. બનીસે રાસ નવનવા દાળમાં ગૃંથીને લેખિકાએ રાસરસિયથુ ગુજરાતજોની રસરૂચિ પોષવાનો યત્ન કર્યો છે. ઘણા ખરા દાળ લોકપ્રિય છે, અને તેથી ઝીલાવાને મરણ પશુ છે. કેટલાકમાં રાસસાહિત્યના વર્તમાન સ્વરૂપનાં શાસ્ત્રીય રાગચંદ્રાવાળા પ્રતિબિમ્બ છે. અમદાવાદ, વડોદરા, બરુચ, સુરત અને મુબઇ જેવાં શહેરોમાં બળવાતા શરદ્ભક્તિ તથા નવગત મહોત્સવોએ પ્રાચીન ‘ગરબા’ ના સાહિત્યમાં નવો પ્રાણ ફૂંકવાના સફળ અખતરા કરેલા છે, અને એ દ્વારા ગરબાની પ્રણાલિકાનું એક નવું પ્રસ્થાન શરૂ કરી દીધું છે પરંતુ હજી ગુજરાતને આંગણેઆગણે તેનો પ્રચાર થવો બાકી છે

આ સંગ્રહનાં ગદ્યાં ગીતોને રાસ કહીને અને તેને રાસ-યુગના કાલ તરીકે લેખિકાએ ઓળખાવ્યાં છે. એટલે આ ‘રામ’ અને ‘રાસ-યુગ’ તે શું તેની ખીમાસા અહીં સંક્ષેપમાં કરવી પ્રાપ્ત થાય છે

‘ગોળ ફુંડાને ફરતા મડળનો ગતિના તાલ સાથે એકતાન બનીને ગવાતુ ગીત—તેમાં જે એક જણ ગાય અને બીજા ઝીલે—એ પ્રકારનું ગીત—તે ‘રાસ’ એમ પ્રાકૃત બ્યાખ્યા આપી શકાય. આ રાસનું પરંપરાપ્રાપ્ત જ્ઞાન ગુજરાતજોને મળ્યું છે. પાર્વતીએ બાણપુત્રી ઉપાને ‘લાસ્ય’ નૃત્ય શીખવ્યું; હિંચમે દ્વારકાની ગોપીઓને તે શીખવ્યું; દ્વારકાની ગોપી-ઓએ મૌર્યાદ્ર દેશની સ્ત્રીઓને તે શીખવ્યું; અને તેમણે વિવિધ દેશની સ્ત્રીઓમાં તેનો પ્રચાર કર્યો *

આમ, લાસ્ય જેવા સ્ત્રીમહજ્ઞ નૃત્યનું જન્મસ્થાન પ્રાચીન સમયમાં સૌરાષ્ટ્ર હોવાનું જણાય છે. વળી રામરમિયા કૃષ્ણચંદ્રે આપણા દેશને જ સ્વ-દેશ કીધો હતો, એટલે કહાન-ગોપીના રાસનો પ્રાચીન પરિચય ગુજરાતને હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ રીતે રામની સંસ્થાએ

* સૌ. દીપકબા દેસાઈનું “રાસબીરોશી” નામે ગીતસંગ્રહ છપાય છે તેનું “પુરોવચન.”

* જુઓ રાણુદેવનું સંગીતરત્નાકર (૪૨૨નું ૧૩ મું સંકેદ); નર્મનાધ્યાય શ્લોક ૧, ૭, ૮.

ગુજરાતમાં પ્રાચીન કાળથી વાસ કર્યો જણાય છે. તેથી જ ગુજરાતમાં રાસનો સત્કાર તથા પ્રચાર થયો સૈકાઓ પહેલાંનો છે. +

“ જેમાં મહાકાર નૃત્ય હોય, અને તે નૃત્યમાં એક નેતા હોય—જેમ ગોપસ્ત્રીઓમાં હરિ તેમ—એ પ્રમાણે થતા જે પ્રકારને હ્યોસક અથવા રાસક કહેતા. ગોપ લોકાની કોડાના આવા પ્રકારમાં સોળ, બાર અથવા આઠ નાયક કે નાયિકા (કે પછી છેક ચોસઠ યુગલ મુધી હોય) તે બધાં મળીને વિવિધ તાલ અને લયથી જે ગીત ગાતાં તે ગીત રાસક કહેવાતું. ”*

આ પ્રાચીન રાસનાં ગીતોનો વિષય પણે ભાગે કૃષ્ણગોપીના વિવિધ લીલાવિહારનો હતો. નરસિંહ મહેતાનાં ‘ રાસસહસ્રપદી ’નાં પદો આ ચરિતસંકીર્તનથી જ ઓતપ્રોત છે. ગોવાળિયાઓના દાંડિયા રાસ આજે એના જ અવશેષ છે.

રાસમાંથી ગરબા તરફ પ્રસ્થાન ક્યારે થયું, અને કેટકેટલી પરિસ્થિતિ વટાવીને થયું તે જણવા ચોક્કસ સાધન ઉપલબ્ધ નથી; છતાં નવરાત્રમહોત્સવમાં જે ઘટસ્થાપન થાય છે તેમાંથી સ્પૂલ ‘ ગરબા ’ ની ઉત્પત્તિ જણાય છે. મધ્યમાં રાખી પૂજેલો સ્પૂલ ગરબો, લકિતનો આવેશ વધતાં, માથે મૂકી ધૂમવાની વૃત્તિ જાગી :- પોતાની પૂજ્ય વસ્તુને આપણે માથે જ ચડાવીએ છીએ ને !—એટલે પ્રત્યેક સુંદરી પોતાનો ગરબો માથે સ્થાપી ગોળ ગોળ ધૂમવા માંડી ; પછી ભાવનો આવેશ વધતાં એ આવેશને પ્રગટ કરવાની સહજ વૃત્તિ ચઢી આવી. એટલે આવેશને પ્રગટ કરવાને સુંદરીના કંઠમાંથી સૂર નીકળ્યા. એ સૂરને ભાષાએ મદદ કરી; પરંતુ તેટલેથી હૃદયનો આવેશ પૂરેપૂરો વ્યક્ત ચઢી શક્યો નહિ. સંગીત ગાતાં ગાતાં અને ગરબો માથે લઇ ધૂમતાં ધૂમતાં, હાથપગ, નેત્ર, વાણી—બધું ચે નાચવા લાગ્યું.

એટલે એ નૃત્યનો—ગરબાના ગીતનો તાલ, ધૂમવાની ગતિ સાથે આપોઆપ ગોઠવાઇ ગયો; અને “ ગરબે રમવાની ” આપણી ગુજરાતજોની પ્રિય રમત આમ શોધી કઢાઇ. હિંદ હિંદથી અજવાળા ઝરતો સ્પૂલ ગરબો માથે લઇને ધૂમતી કુટુંબની જગદમ્બાસમી ગુજરાતજો શક્તિનાં સ્તોત્રો ગાવાં શરૂ કર્યા; અને એ રીતે ગરબે રમતાં ગાવાનાં ગીતોનો જન્મ થયો. અને એ ગીતો પણ ગરબો સંવાદ પામ્યાં.

આમ આપણે જોયું કે જેમ દીપકલયો ગરબો અને તે લઇ ધૂમનારી સુંદરીઓનું જન્મ એક જ શબ્દથી ઓળખાવા લાગ્યાં તેમ, એ ગરબે રમનારી સુંદરીઓએ ફરતાં ફરતાં ગાયેલાં ગીત પણ ‘ ગરબો ’ નામથી પ્રચાર પામ્યાં.

ગરબો રમાડતાં રમાડતાં શરીરના હાથ, કેડ અને માથું—એમ પ્રત્યેક અંગનું હલન-ચલન થવા માંડ્યું એ હલનચલનની વ્યવસ્થિતતામાંથી ડોલન અને તાલ જન્મ્યાં. એ ડોલન અને તાલને સાચ આપવા કંઠમાંથી ગીતની ધારાઓ નીકળી. આવી રીતે ગરબે ગાવાનું ગીત, એ ડોલન અને આજા નૃત્યનું ત્રેરક અને પોષક બન્યું.

રાસ અને ગરબા વચ્ચેના આગળ તરી આવતા બેઠો તપાસીએ તો જણાશે કે ‘ રાસ ’ માં તાલ વિશેષ પ્રકટ રહે છે; વળી એમાં નૃત્ય, વાદ્ય અને ગીત એ ત્રણેનો સંવાદ હોય

+ સરખાવો ન્હાનાલાલ કવિની ‘ રાસકુજ ’ પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૮: “ ભારતનું રાસતોય ગુજરાત છે; પણ ગુર્જર કુંભેમાં ચે રાસેશ્વરનું નિર્જમદિર તો છે રસેશની રસભૂમિકા સોરઠમાં. ”

* જુઓ હેમચંદ્રની દેશીનામ માલા (૮-૧૫); ધનપાદની પાંદડી લચ્છી નામમાલા (શબ્દ-૬૭૨); તથા મેદિની કોશ.

છે, × ‘ ગરબા ’ માં ડોલનને સ્થાન મળે છે અને એક પ્રકારની હલક , આવવાને લીધે તાલ કંઈક ધીમો અને હોંચને* અનુસરતો બની જાય છે—આટલું રાસ અને ગરબા વચ્ચેનું અંતર ખ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

ખીન્ને બેદ ગીતના વિષયનો છે. રાસમાં જેમ મુખ્યત્વે કૃષ્ણગોપીના લીલાવિહારને સ્થાન મળ્યું, તેમ ગરબામાં ખાસ કરીને શક્તિનાં અને દેવીનાં વિવિધ સ્વરૂપોનાં વર્ણનને સ્થાન મળ્યું છે.

ત્રીન્ને બેદ ગીતના વિસ્તારનો છે. રાસનાં વર્ણનોમાં રાસકીલાના અમુક પ્રમંગલું જ શબ્દચિત્ર ધણે ભાગે હોય છે. ગરબો મુખ્યત્વે વર્ણનાત્મક, અમુક ખાસ પ્રસંગની હકીકત વર્ણવનાર, અને ઝીણી ઝીણી વિગતોથી ભરપૂર હોવાથી લખાણમાં વધારે હોય છે.

વિક્રમતા અદારમાં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં વલ્લભ બદે શક્તિના જે ભાવપૂર્ણ ગરબા રચ્યા છે તેમાં મુખ્યત્વે મહાદેવીની શક્તિ, શણગાર, શોભા, આબૂપણ વગેરેની સ્તુતિનાં અને તેથી ઊપજતા સાંસ્કૃતિક આનંદનાં વર્ણન આવી જાય છે. ગરબાના વિષયો તરીકે ક્રમે ક્રમે રાધા-કૃષ્ણના પ્રેમપ્રસંગો અને સામાજિક તથા રાજકીય ઘટનાઓ પણ યોજાતી ગઈ; અને એ રીતે ગરબાના વસ્તુની મર્યાદા વિશાળ બનતી ગઈ. આપણા આ રાસ, ગરબા અને ગરબીમાં રાધા કે ગોપીને મિથે ગુજરાતજોના જીવનના જ ઉદ્ઘાસ, આશા નિરાશા, ક્રોડ, ઉત્કંઠા વગેરે પ્રકટ કરવાનું પરોક્ષ સાધન કવિઓને હાથ લાગ્યું છે.

ગરબામાંથી જ જન્મેલી કસાયુક્ત રચના ગરબીની છે. લાંબા વર્ણનાત્મક ગરબા-ઓની સરખામણીમાં ‘ ગરબી ’ એ એકધારી, ટૂંકો અને ભાવપ્રધાન રચના છે. વળી ઊર્મિગીતનું તત્ત્વ પણ એમાં વિશેષ હોય છે. સંસ્કૃત મુકાદોના જેવી પ્રત્યેક ગરબી વિચાર, ભાવ અને પ્રસંગમાં એક સપૂર્ણ કાવ્ય હોય છે.

ગરબામાં વિશેષ વર્ણન ધણે ભાગે જાણ જગનનું હોય છે. લાગણી કે ભાવનાનું મૂલ્ય માત્ર જ એમાં યદ્ય શકે છે. એટલે વિશેષ કલા એમાં આવવો શક્ય નથી. ‘ ગરબી ’ મુખ્યત્વે કરીને ભાવાત્મક હોય છે; એટલે એમાં હૃદયના ભાવને વર્ણવવાની તક કવિને મળે છે. ટૂંકામાં કહીએ તો, ગરબા કરતાં ટૂંકી, એકત્રિત રમની અને ભાવપ્રધાન એવી દેશી સંગીતની રચના તે ગરબી. +

ગરબા કરતાં ગરબીનો તાલ પણ આડો, દલકો અને દુત અથવા મધ્ય લયને

* સરખાવો, કવિ ન્હાનાલાલની ‘ રાસકજ ’ ની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૮: “ રાસ એટલે ગીત, ભાવ, વાદ અને નૃત્યનો સંવાદ. ”

• ‘ હી મ ’ તો મીમાસા માટે જુઓ, ઉપરની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૮: ‘ હી મ ’ એટલે એક નતનો દિહોળ; અમુક પ્રકારનો આરોહઅવરોહ.

‘ હમચી, હોંચકો, હીચકું, હીચ : એ કો એક કુચોત્પન્ન શબ્દપરિવાર છે. ’

+ સરખાવો :

“ ‘ ગરબો ’ અને ‘ ગરબી ’ એ બે વચ્ચે વળી બેદ છે. ગરબો રમ્ય સ્વરૂપનો લાભો અને વિષયની સંક્ષિપ્ત એકતા સાધવાની આવશ્યકતા વિનાનો; અને ગરબો તે ગરબા કરતાં વધારે નાટ્યક સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની, સંક્ષિપ્ત અને વિષયમાં મુદ્ધિષ્ટ એકતા સાધનારી. ”

—શ્રી. નરસિંહરાવનો લેખ : “ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીત કાવ્ય ” કૌમુદી પુ. ૧, અં. ૧, પૃષ્ઠ ૩૮.

અનુદૂળ હોય છે; એટલે ગરબીમાં તાલ છે પણ તે ગર્જિત-ટંકાયેલો રહે છે. રાસ અને ગરબાના જેવો ગરબીનો તાલ આગળ પડતો, બિછળતો અને મસ્ત હોતો નથી.

ગરબો અને ગરબીના અંતઃસ્વરૂપમાં જેમ ભેદ છે તેમ એને ગાવાની ઢબમાં, તેમ જ એના ગાનારમાં પણ ભેદ જોઈ શકાય છે. કાઠિયાવાડમાં પુરુષો અને ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ ગરબા ગાય છે. પુરુષોના ગરબા કરતાં સ્ત્રીઓના ગરબા વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે. પુરુષો તો ગરબા ગાતી વખતે ઠેકડા મારી, મોટા મોટા હોકારા પાડી, તાળીઓ પાડતા, કુંડાળામાં ફૂદતા ફરે છે. પુરુષોના આવા ગરબા ગોવાળિયાઓના રાસ-દાંડિયા રાસ-સાથે સારા સરખાવી શકાય. ગરબામાં ઘણુંખરું મર્દાનગીભર્યા હાવભાવ સાથે મસ્તી દીકામાં આવે છે. સ્ત્રીઓની ગરબીઓમાં કોમળતા અને લાલિત્ય આગળ પડતાં હોય છે. ગુજરાતની ગરબીઓમાં કળા હોય છે, શાંતિ હોય છે અને માર્દવ હોય છે; તો કાઠિયાવાડની ગરબીમાં કૌશલ્ય, છટા, મસ્તી અને ખુમારી હોય છે. ગુજરાતની 'ગરબી'માં સ્ત્રીઓની સુકુમારતા છે; તો કાઠિયાવાડના 'ગરબા'માં મર્દોની મસ્તી છે.

વલ્લભ લાટ જેવા કેટલાક કવિઓએ ગરબા રચવામાં કુશલતા સિદ્ધ કરી છે. દયારામ-લાલ જેવા કેટલાકે ગરબાથી વધુ મીઠી, છતાં ટૂંકી ટૂંકી એવી ભાવપૂર્ણ ગરબીઓ રચી સુંદરીહૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું છે.

રઘુનાથ, શાંતિદાસ, રાજે, દયારામલાલ વગેરેના સમગ્રથી રેલાતી રહેલી ગરબીઓની રસસંસ્કૃતિમાં કવિ નર્મદે, વિવેચક નવલરામે અને કવીશ્વર દલપતરામે ગરબીનું પ્રાચીન પ્રસ્થાન સાચવી રાખ્યું છે. નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ એમણે પણ જે જ પ્રજ્ઞાલિકાએ ગમન કર્યું છે.

આમ કેટલાક સમગ્રથી દયારામનો "ગરબી યુગ" આરંભાયેલો, તે છેક નાટક કપનીઓનો યુગ આવતા સુધી ગીતસાહિત્યમાં પોતાનું પ્રભુત્વ સાચવી રહ્યો. પરંતુ ગુજરાતી રમઝમિના સાહિત્યકારો વાઘજી અને ડાહ્યાલાલએ આવીને યુગપરિવર્તન કરી બતાવ્યું. નાટકના તખ્તા ઉપર રાસ અને ગરબાનું પ્રાચીન રથાન ફરીવાર સ્થાપવાના સફળ પ્રયત્નો તેમણે કર્યા. પ્રાચીન લોકગીતોને તેમણે સમયોચિત ફેરફાર સહિત ઉપયોગમાં લેવા માંડ્યા; કેટલીક વાર તો રાસ, ગરબો અને ગરબી—એ ત્રણે ઉત્તરોત્તર વિકાસ સત્યવતાં ગીતસ્વરૂપોનાં કેટલાંક મિશ્ર તથા બેલાસેજ સ્વરૂપો પણ એમણે પ્રચારમાં આણ્યાં અને પરિચીત્ કરે, 'ગરબી યુગ'ની ધરોડમાંથી ગીતોને બહાર કાઢી, પ્રાચીન ગીતસ્વરૂપોનો નવેસર પરિચય કરાવવાનું પ્રસ્થાન તેમણે આરંભ્યું. આ યુગપલટો એટલો અધો લોકપ્રિય થયો કે પછી તો એવું થઈ ગયું કે કોઈ પણ નાટક 'ગરબા' વગરનું હોઈ શકે એમ કલ્પવું અઘરું થઈ પડ્યું.

*સરખાવો, કવિ ન્હાનાલાલકૃત "રાસકુળ"ની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૬ :

"આપણા આ નવયુગના રાસને સાચી સંજ્ઞાવિની ઊંડીને લોકચીલાતા તો કીધા સ્વ. વાઘજી આસારામ એકાએક. ખરી રીતે આપણે ત્યાં...રાસ-યુગ પણ જોડો 'પૂનમ આદની'થી...દેવરામ-ભાઈના 'નૈવધનાય' તજી ના જશે વને—' નવરાસ ઝીલવારીઓએ મનહર ઝીલ્યો, પણ સ્વાયા સ્વ. ડાહ્યાલાલ ધોળશાળના રાસ : "ભગ્યો સજિ ! સુહિતો સૂઝાર." "શ્રી (ચું) નરવર વચ્ચે થઈ થઈ નાચી રહ્યો"...પછી આભ્યા મૂળસ કરનાઈ અને રૂઢચંદલાઈના રાસ : "મોહિની માયા મનોહરી રાસે રમે રે" અને "અહો ઘણનાઈ ગાળે"...અને પછી તો એવું થયું કે ત્રણે રાસ વિનાનું નાટક જ ન હોય."

અમદાવાદના બંધુમહાજે ૧૯૦૬ માં “ગીતમાળા” નામે શિષ્ટ રાસે ગરબા અને ગરબીનો મંત્રહ પ્રકટ કર્યો. રણજિતરામે પ્રાચીન લોકગીતોના મંત્રહ તરફ આજ અરસામાં રસિક લેખોદારા સાહિત્યકારોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આ દમકાની જાગૃતિથી પ્રેરાઈ, કવિ ન્હાનાલાલે ૧૯૧૦માં “ન્હાના ન્હાના રાસ”નો પચાસ રાસ (પછીથી સંવર્ધિત સંખ્યા એંશી)નો મંત્રહ બહાર પાડ્યો; અને એક નવો ‘રામ-યુગ’ બેઠો છે એમ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં જાહેર કર્યું. + અહીં નોંધવું ઘટે છે કે સમયનાં ટૂંકાં ટૂંકાં વર્તુલો પાડી, દરેકને ‘યુગ’નું નામ આપવાની સંકુચિત દષ્ટિ સાહિત્યના ઇતિહાસના અભ્યાસીને શૂચવનાર છે.

આ સ્થળે “રામ” શબ્દના ઉપયોગ સંબંધી એક નોંધ કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. કવિએ પોતાના ગીતસંગ્રહનું નામ “ન્હાના ન્હાના રાસ” આપી, ‘રાસ’ શબ્દનો અર્થ ખૂબ સામાન્ય બનાવી દીધો છે. રાસ એ ગુજરાતના દેશી સંગીતનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે; અને તે જ પ્રમાણે ગરબો અને ગરવી પણ તેવા જ વિશિષ્ટ પ્રકારો છે; “દેશી સંગીત”ને જો સામાન્ય જાતિ (Genus) કહેવામાં આવે તો ‘રાસ,’ એ તેનો વિશિષ્ટ પ્રકાર (Species) ગણવો પડે.

હતાં “ન્હાના ન્હાના રાસ” પ્રકટ થયા પછી, શ્રી. રાયચુરાનું “રાસમંદિર” (૧૯૧૫; ૧૯૨૮), કવિ ખોટાદકરની “રાસતરંગિણી” (૧૯૨૪), કવિ ખખરદારની “રાસચંદ્રિકા” (૧૯૨૯), શ્રી. કેશવ શેઠના “રાસ” (૧૯૨૨), “રાસમેળવી” (૧૯૨૯) અને “રણુના રાસ” (૧૯૩૦), શ્રી. ચદ્રકાંત ઓઝાના ‘રાસમણિ’ (૧૯૨૭) તથા “રાસેશ્વરી” (૧૯૩૦) ના સંગ્રહો, રા. ચંદુલાલ વ્યાસના “રાસસંગ્રહ”ના બે ભાગ, તથા સી. શાન્તિબહેને ગીતકૃષ્ણકાંથી રચેલી “રાસકુજ” * (૧૯૨૮)-વગેરે ગીતસંગ્રહોમાં આ ‘રાસ’ શબ્દ સામાન્ય ગીતવાચક અર્થમાં જ વપરાવો શરૂ થયો છે.

આમ ‘રામ’ શબ્દ સદિગ્ધ અર્થમાં યોગ્યવાદી, સાહિત્યમાં પ્રાચીન ઉત્તરોત્તર કમનું જ્ઞાન બૂલવનારી એવી અવ્યવસ્થા ઝાલી યાદ છે, અને તેથી જ ઘણે ભાગે રાસ-સાહિત્ય વગોવાવા પશુ-માંકરું છે. x જે ગીતનો ઢાળ કેવળ કટિપત દોષ અને જેનો મેળ કોઈ પણ

+ જુઓ, ઉપરની પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧ તથા પૃષ્ઠ ૬ :

“સુંદરીની દષ્ટિએ નિદાનજતા આપણા સાહિત્યનો આ રાસ-યુગ છે. રાસ ન રચનાર આજે કોઈક જ કવિતાકાર હશે.”

“નર કે નાર આજ કોઈ જ આપણી કવિતા રચતા હશે જે રાસ નહિ રચતા હોય.”

* જુઓ “રાસકુજ,” સમ્રાટિકાની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૨ :

“રાસકુજના રાસનો વિસ્તીર્ણ અર્થ—ગરબે ફરી તાલબદ્ધ ગાઈ શકાય તે—લીધો છે.”

x સરખાવો, “સ્વૈરવિહાર” પૃષ્ઠ ૨૦૬ :

“દેખકને ચીત્તે ઉપાય, કાઈ લખવાનું ન દોષ ત્યારે, કાચ્ય લખવાનો છે, તેમાં પણ પરલક્ષી નહિ પણ આત્મલક્ષી, તે પણ બને તો રાસ, કારણ આ રાસ-યુગ છે, અને તે પણ બને તો કોઈ ખીલ કવિની પક્તિ લખે.....” વગેરે

વળી જુઓ “સ્વૈરવિહાર” : શરદ્દેવસેના અને નવા રાસો : પૃષ્ઠ ૧૬૩ :

“આપણે ત્યાં જેમ સીચોનું ખાસ કાળ્ય કે ગીતસાહિત્ય છે તેમ એવા (રાસ) સાહિત્યના ઉત્પાદક ખાસ કવિઓ પણ છે. સાહિત્યમાં પણ માત્ર અને ઉત્પાદકનો અર્થશાસ્ત્રનો નિયમ લાગુ પડે છે તે ઘણી સારી વાત છે.”

પ્રાચીન કે પ્રસિદ્ધ ઢાળ સાથે ન ખાય તેને 'રાસ' તરીકે ઓળખાવવાનો લોક ધણી ભગતા કવિઓને થાય છે. કવિનો મનકલ્પો ઢાળ ન્યાં સુધી લોકપરિચિત ઢાળ સાથે જરા પણ સંબંધ ખતાવી શકે નહિ ત્યાં સુધી, અવનવા ઢાળ યોજવાની કેવળ પ્રયોગદૃષ્ટિથી સારો અર્થ સરે તેવો સંભવ જણાતો નથી.

“ સંગ્રહ (રાસતરંગિણી) ના ' સત્કાર ' માં શ્રીયુત મેઘાણી ન્હાનાલાલથી રાસસુગ મંડાયો ગણે છે. અહીં રાસ શબ્દથી કષ્ટક ભમ થયો અમને લાગે છે. શ્રીયુત ન્હાનાલાલ પછીથી જ ' રાસ ' શબ્દ આ રીતે વપરાવા લાગ્યો એ ખરું, પણ ખરી રીતે આ રાસનું સાહિત્ય અવિચિત્ર ચાલતું રહ્યું છે. દયારામે ગરબીઓ ગાઇ તે પછી દલપત-નર્મદે, શ્રીયુત નરસિંહરાવે, મહાગત બીમરાવે, અને પ્રધાનપણે સંસ્કૃત વૃત્તોમાં લખનાર કવિઓએ પણ એકાદ બે આ પ્રકારનાં ગીતો લખ્યાં છે. પણ કવિ ન્હાનાલાલના રાસો પછી ' રાસ ' શબ્દ પ્રચલિત થયો, અને પછી એ નામથી એ સાહિત્ય લખાવા માંડ્યું; અને અત્યારે પણ ગરબી ગરબો રાસ રાસડો કોને કહેવો: અને કોને ન કહેવો એ સંબંધી અતંત્રતા જ છે, - સાહિત્ય અને સંગીત બન્નેમાં. ”

ઉપર ગીતોના ત્રણ વિશિષ્ટ પ્રકાર* આપણે જોયા, તેવો એક એવો વિશિષ્ટ પ્રકાર ગૌરી ઉત્સવો, શરદુત્સવો, વસંતોત્સવો, નવરાત્રમહોત્સવો અને ગરબાસમારોજી દ્વારા જન્મ પામ્યો છે. એને “ શાસ્ત્રીય રાગમ્હાયા પ્રકાર ” એવું નામ આપવા હું લલચાઉં છું. હજી આ પ્રકાર ખાસ કરીને મોઢાં શહેરોમાં જ જાણીતો થવા માંડ્યો છે. શુજરાતમાં ઘેરઘેર તેનો પ્રચાર અને સત્કાર થવાનો બાકી છે; એટલે આ પ્રકારને સર્વમાન્ય થતાં હજી સમય જોઈશે—જો સર્વમાન્ય થવાનો હશે તો.

“ સામાન્યતઃ શાસ્ત્રીય રાગો, ગરબા ગરબી કે રાસમાં ધૂર્જસ્વરૂપે ખડા થતા નથી. કેટલાક રાસમાં અમુક એક રાગના અધૂરા સરો લાગતા હોય ત્યાં, અને અન્ય રાગની છાયા જોમાં આવતી હોય ત્યાં, જે રાગનું પ્રાપ્ત્ય જણાયું ”+ ત્યાં શાસ્ત્રીય રાગની છાયા ખતાવીને, તેવા ગીતપ્રકારનો ' રાસ ' ના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવ્યો છે. “ નવીન રૂઢિએ એ પ્રકારનાં ગીતોને ' ગરબી ' તરીકે પ્રચલિત કરવા માંડ્યાથી, x અને અત્યાર સુધી ગરબામાં તાળી સાથે ન ગવાયલાં, છતાં તે પ્રમાણે ગવાઇને પ્રચારમાં આવતાં હોવાથી, શાસ્ત્રીય સંગીતના સંસ્કારવાળા સુંદરીસમાજમાં એ ગીતો લોકપ્રિય થતાં જાય છે.

વર્તમાન શુજરાતમાં શાળા પાઠશાળાઓદ્વારા કન્યાઓમાં શાસ્ત્રીય સંગીતનો થોડો ધણો પરિચય વધતો જતો હોવાથી, શુદ્ધ રાગનાં ગીતોને ગરબામાં બિતારવાનું નહું પ્રસ્થાન કરે થઈ ચૂક્યું છે. આ પ્રયાણ વિકાસની દિશામાં છે કે આપણી શુજરાતણીના પ્રાચીન

+ જુઓ “ પ્રસ્થાન ” પુસ્તક ૮, પૃષ્ઠ ૧૩૮: ‘ રાસતરંગિણી ’ ની ચોથી આવૃત્તિનું શ્રીયુત રામનારાયણ પાઠકનું અવલોકન.

* શુજરાતી દેશી સંગીતનાં ત્રણ પ્રકાર—રાસ, ગરબો અને ગરબી સંબંધી અહીં—આચેલી દ્રષ્ટીકવ, ૨૧. સૌ. ચૈતન્યગાદા મજમુદારના “ ગરબાનું સાહિત્ય ” (૧૯૨૭) નામના અપ્રકટ વિસ્તૃત નિબંધ ઉપરથી દ્રઢાવીને, આપી છે.

+ જુઓ ‘ રાસકુંજ ’ ની સંપ્રાદિકાની પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૫.

x જુઓ, શ્રી. નરસિંહરાવની “ રાસકુંજની સરિમમ ” ની પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૮.

રાસ અને ગરબાના ગરાસ અથવા 'સ્ત્રીધન'ની વિશિષ્ટતાને હાનિ પહોંચાડનાર છે તે બાબત હજી કંઈ પણ અનુમાન ઉપર આવતું શક્ય નથી.

આ ચોથા પ્રકારમાં ગરબીનો આત્મા જે તાલ છે તે ગૌણ થઈ, તેમાં સંગીત પ્રધાન બન્યું છે; અને ગતિ મંદ થઈ છે. આ રીતિએ ગમે તે શુદ્ધ રાગનું ગીત ગરબે ફરતાં ગાવાનો નવો પ્રકાર પ્રચારમાં આવતો જાય છે. ગરબે ગવાતાં ગીતોમાં વિલંબિત, મધ્ય અને દ્રુત—એમ ત્રણે લય આવી શકે છે. એકનું એક ગીત ગરબે ધૂમતી વખતે અથવા રાસ રમતી વખતે પ્રથમ વિલંબિત, પછી મધ્ય અને ત્યાર પછી દ્રુત લયમાં સામાન્ય રીતે લેવાય છે; પરંતુ આં રાષ્ટ્રીય રાગચાળા પ્રકારનાં ગીતો મુખ્યત્વે વિલંબિત લયમાં જ વિશેષ ચાલી શકે છે; અને દ્રુત લયમાં લેતાં “પહરાણે ગરબી બનાવેલાં ગીતની દશા ભોગવે છે.” તેથી કવિશ્રી નરસિંહરાવે એક રથજે ચેતવણી આપી છે તેમ, ગરબીઓમાં જ્યારે સંગીત પ્રધાન બની જશે, ત્યારે ગરબી ગરબી મટી ઉરતાદી “બીજ” થઈ જવાનો ભય રહે છે ખરો; અને આ પ્રમાણે ગરબે ગાવાનાં ગીતોનો પ્રદેશ વિસ્તૃત અને સર્વસાધારણ બનતો જશે તો કેટલીક અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થવાનો પણ સંકારણ ભય રહે છે. આ અવ્યવસ્થાની ચિકિત્સા એક સૂક્ષ્મ વિવેચકે આપ કરી છે:

“ગરબી—રાસ ગાવાની પરપરા અમુક વચગાળામાં કેટલીક ઊંચી ગણાતી કામોમાં ને કેટલાંકે કુડુંબોમાં વિચિત્ર થઈ ગઈ હતી. તે કામો કે કુડુંબો રાસમાં રસ લેવા લાગ્યાં ત્યારે જે ખરેખરાં રાસ નહિ એવાં ગીતો પણ તેમણે રાસ કે ગરબી ગરબા તરીકે ગાવા માંડ્યાં. તેથી ખરી રીતે આ પ્રકારમાં અત્યારે અવ્યવસ્થા થઈ છે.

“X X X સંગીતના રાસેતર પ્રકારને રાસમાં ઊતારી બગાડીએ તો તેથી જતે દહાડે આપણા વિશિષ્ટ (ગરબા) સાહિત્યની અવગણના થાય અને એ પ્રકાર સેળભેળ થઈને બગડે. નાટકે જેમ શુદ્ધ સંગીતને બગાડ્યું છે તેમ, રાસની અવ્યવસ્થા રાસ અને છતર સંગીતને પણ બગાડે. તેથી, રાસની શુદ્ધ પ્રણાલિકા ખડેલી રહે તે ઠીક છે.

“X X X આ અવ્યવસ્થા થવાનું એક ખીજુ કારણ એ છે કે રાસ કે ગરબા જે બૂની દબે ગવાતા હતા તે દબે હવે ગવાતા નથી. જો એ દબે હજી પણ ગવાય તો ગાનાર પોતે જ સમજી જાય કે અમુક ગીત ગરબી છે કે નથી.”*

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે ગુજરાતના દેશી સંગીતના આવ્ય અને ગેય એમ જે જે પ્રકાર છે તેમાં, આખ્યાનોની “દેશીઓ” મુખ્યત્વે આવ્ય છે; અને ગીત, લજન, ઘોળ વગેરે મુખ્યત્વે ગેય છે. એ ગેય પ્રકારમાંથી જે ગીતો તાળી સાથે ગરબામાં ફરતાં ફરતાં ગાઈ શકાય છે તેનો એક અલગ વિભાગ છે. આ ગેય વિભાગમાં રાસ, ગરબો અને ગરબી—એ ત્રણ પ્રાચીન કમાનુસારી પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે; તે ઉપરાંત નવો અને ચોથો પ્રકાર રાષ્ટ્રીય રાગચાળાવાળાં ગરબે ગવાતાં ગીતોનો છે.

પરવ્રુત ‘રાસબગીચા’માં આ ચારે વિભાગોનાં દર્શનો નજરે પડે છે; અને એ રીતે સૌ. દેસાઈનો સંગ્રહ લાક્ષણિક છે; અને વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ અદ્યતન અથવા up-to-date

* જુઓ શ્રીમત રામનારાયણ પાઠકનું “રાસકુંજ”નું અવલોકન ‘પરશન’ પુસ્તક ૮, પૃ. ૧૪૧.

હકીએ તેવો છે; કારણ કે એમાં છેલ્લામાં છેલ્લો—છંદ છત્રી સંગીતકલા માગી લે તેવો—
રાગચળાયા પ્રકાર પણ સારું પ્રતિનિધિત્વ પામ્યો છે.

ગીતના સર્વગ્રાહી વિષય, વિવિધ મનોહર ઢાળ, તથા કેટલીક સુંદર પદાવલીઓ—વગેરેનો
રસિક પરિચય કરાવવાનો હોત, હાંઆ બતી ગયેલા ‘પુરોવચન’ ને વધારે સંખ્યાએ
તેવો ભય હોવાથી, જતો કરવો પડે છે.

જેમને માટે આ રાસસંગ્રહ તૈયાર થયો છે તેમને માટે આ ‘પુરોવચન’ની જરૂર નથી.
તેમને તો સીધો ગીતોનો જ ઉપભોગ કરવા દેવો એ વધારે સારું છે. ગીતના ઢાળનું પ્રત્યક્ષ
જ્ઞાન જેમને ન હોય તેમની સગવડ ખાતર સ્વરલિપિ દ્વારા ઢાળનો પરિચય નોટેશન
આપીને કરાવ્યો છે. આને લીધે સંગ્રહની ઉપયોગિતા વળી ઓર વધી ગઈ છે.

નોટેશનના સંબંધમાં કંઈ પણ લખવા હું અસમર્થ છું; પરંતુ જો ગીતના ઢાળ ખાતર
નોટેશન આપ્યું હશે અને ફક્ત નોટેશન ખાતર જ ગીતના પ્રચલિત ઢાળમાં ફેરફાર કરવાની
ફટ નહિ લીધી હોય તો અવશ્ય, તેનાથી ગુજરાતની તેમ જ ગુજરાત બહારના
પ્રાન્તની બહેનોને પણ આપણાં ગીતોના ઢાળ જાણવાનું ખૂબ સુગમ થઈ પડશે. આટલું
શાસ્ત્રીય અંગ હિમેરવા માટે લેખિકાને ધન્યવાદ થોડે છે.

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

પ્રીતિયોગ

(અનુબંધ ૫)

હૈયાના પટમાં આજે સ્મૃતિનું ધણુ દોડતુ,
સુનેરી સૌરભોદાહિ રણુ ઊર્ધ્વ ઉડાડતુ.

(વસન્તતિલકા)

એ એ જ પુણ્યજલિની પ્રિય ગોમતી, ન્યાં
પૂર્વે પ્રસન્ન, સખિ, જીવનપાદ માંડ્યા;
એ એ જ કૃષ્ણસ્મૃતિનાં શુચિ ગાન ગાતો
સિન્ધુ, ન્યહિ પરમ પ્રેરક પ્રાણુ પામ્યાં.

(અનુબંધ ૫)

હસતાં, રમતાં ઠેવાં ઉરજિર્મિ ઉછાળતાં,
ઉપાના રસિસા રંગો લેવા દર પ્રસારતાં !

(વસન્તતિલકા)

એ એ જ છે પુનિત ધામ, પ્રિયે, પહેલું-
ન્યાં નેત્રનર્તન થયું રસગોઠડીનું;
ને જન્મ જન્મ તણું વિસ્મૃતિ જીપરે ન્યા
પ્રીતિ તણો સુદૃઢ સેતુ, સખી, રચાયો.

(અનુબંધ ૫)

પૂર્વજન્મપ્રવાસોનો વિશ્રાન્તિયોગ એ, સખી,
જીજ્ઞ્યો પરમાનન્દે આત્માએ આત્મને મળી.

(દ્રુતવિલગ્નિખત)

વિરલ એ પલ આત્મસુયોગની
વિમલ હર્ષદ અંતર સંધરી;
હરતો નિત્યનવા સુખસૌરભે
નહિ શુ આપણુ જીવનવારિધિ ?

(અનુબંધ ૫)

જો જો ચદા પ્રસન્ના શું આશિષો વરસી રહી:
" સદૈવ જીવને, વ્હાલાં, વિલસો રસચન્દની ? "

વ્યવહારમાં અનેકાન્તવાદ⁺

બહેનો અને ભાઈઓ!

આજે આપણે એવા યુગમાં છીએ કે જ્યારે દરેક ધર્મે અને દરેક વર્ણુ પોતાનામાં જે કાંઈ ક્રોધ અને પ્રશસ્ત મનાતું હોય, તે સમગ્ર રાષ્ટ્રને ચરણે ધરવું નોંધ્યે. એનાથી આગળ જન્મે ખોલવાની છૂટ લઈ તો એમ પણ કહું કે સમગ્ર માનવજાતના ચરણે ધરવું નોંધ્યે. હવે એ જમાનો પૂરો થયો છે, કે જ્યારે માણસો પોતાની વિશેષતાઓ પોતાના મંપ્રદાયમાં કે પોતાના વર્ણુમાં સાચવી રાખે, અને તે વર્ણુ કે સંપ્રદાયનું નામ જોયો. ધારણ ન કરતા હોય તેમને તેના અનધિકારી ગણે. આજે પાશ્વર્યકુળમાં જન્મેલો એવો દાવો નહિ કરી શકે કે વિદ્યા પામવાનો અને આપવાનો અધિકાર તેને એકલાતે છે; તેમ જ આજે કોઈ એવું નહિ કહી શકે કે અંગમહેનતથી સેવા કરવી એ કેવળ શત્રુનું જ કામ છે; તેમ જ લોકમંથ્રદ ઉપર ભાર મૂકવાનો અધિકાર કેવળ વેદ મંપ્રદાયના અનુસરનારાઓને છે અથવા અદ્વિસાની વાત કરવાનો અધિકાર કેવળ જૈનોને છે, કે મધ્યમ પ્રતિપદાથી સંચરવાનો અધિકાર કેવળ બૌદ્ધોને છે. આજે તો દરેક સંપ્રદાયની કૃતાર્થતા પોતાનામાં જે કાંઈ સાચું હોય તે સમગ્ર માનવજાત આગળ રજૂ કરવામાં છે, અને પોતાના સંપ્રદાયનું નામ ખીજાઓ ધારણ કરે એવો આગ્રહ રાખ્યા વિના તેઓ પોતાના ધર્મ કે વર્ણુની વિશેષતાઓ મહણ કરે એમ ઇચ્છવામાં છે.

આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં જૈનધર્મ આખા રાષ્ટ્રની જનતા સમક્ષ અથવા તો માનવજાત સમક્ષ શું શું રજૂ કરી શકે? જૈનધર્મમાં એવા ઘણા આચારવિચારો અને વિધિવિધાનો દશે કે જે જૈનોને પોતાને ક્રોધ લાગે; છતાં સમગ્ર માનવજાત આગળ તેના ચાલુ રૂપમાં તે મૂકવાને ઘણા અંતરાયો હોય. પણ જીવનમાં અદ્વિસાની દૃષ્ટિની પ્રધાનતા, કે મન અને શરીરને કળ્મશમાં રાખવા ઇન્દ્રિયમયમ ઉપર ભાર, અથવા વિચારના ઐકાન્તિક દુરાચરો દર કરવા અનેકાન્ત દૃષ્ટિની વ્યવહારુ ઉપયોગિતા માનવજાત સમક્ષ જરૂર રજૂ કરી શકાય.

જૈનાચાર્યો જૈન દર્શનના ખીજ નામ તરીકે ઘણી વાર અનેકાન્ત દર્શન એવું નામ આપે છે. આ ખતાવે છે કે, તેમની દૃષ્ટિએ અનેકાન્તના સિદ્ધાન્તનું કેટલું મહત્ત્વ છે. ભગવાન વર્ધમાન મહાવીરે જૈનધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારથી અનેકાન્તનો ઇતિહાસ આપણે રાંધે કરી ચક્રીએ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તે યુગ એવો હતો કે જ્યારે વિચારસ્વાતંત્ર્ય કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ વિના મુક્ત રીતે વહેતું હતું. વિચારકો પોતપોતાની દૃષ્ટિઓ આંતરદુર્વક સોંકી મમક્ષ રજૂ કરતા હતા. આ દૃષ્ટિઓ વિવિધ રીતે અને પોતપોતાના ખ્યાલથી રજૂ થતી હતી.

હવે એ સ્વાભાવિક છે કે આવી વિવિધ દૃષ્ટિઓ એકબીજાના સંપર્કમાં આવતાં સંધર્ષણ ; વિરોધ ઉત્પન્ન થાય. આ વિરોધો વિચારના પ્રદેશમાં હોય તેથી તેમાં રાગદ્વેષને જોણું રચાન

હોય એમ માનવાને કશું કારણ નથી. આથી જ્યારે દેશમાં વિવિધ જાતની વિચારસમૃદ્ધિ વધતી જાય ત્યારે તેમાંથી રાગદ્વેષને બાજુ પર રાખી દરેક વિચારને તેની પોતાની દૃષ્ટિએ તપાસવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. આ જરૂર પૂરી પાડવા અનેકાન્તવાદ હયાતીમાં આવ્યો. હશે, એમ માનું માનવું છે, પણ અનેકાન્તનો અર્થ કાંઈ એવો છે જ નહિ કે દરેક દૃષ્ટિ સાચી જ હોય અથવા દૃષ્ટિ સાચી હોય તોપણ તે દૃષ્ટિને આધારે ચાલતા વિચારો તત્સંગત હોય. આ બંને પરીક્ષણથી જ નક્કી થાય, અનેકાન્તવાદનો અર્થ કદી પણ એવો થતો જ નથી કે દરેક માણસ જે કાંઈ કહે છે તે બધુંજ સાચું છે અથવા તો તે માણસને કાંઈ તેમ કરવાનું એક જોઈ છે ! એમ માનવું એ સર્વથા અનુચિત છે. અનેકાન્તવાદ તે તે દૃષ્ટિની અને તે તે તત્ત્વની તાર્કિક પરીક્ષા કરીને જ તે દૃષ્ટિની યથાર્થતા અને આચરણ-યોગ્યતા સ્વીકારે છે. પણ અનેકાન્ત દૃષ્ટિ એવો અભિપ્રાય રાખે છે કે વસ્તુ અનેકધર્માત્મક હોય તેની પૂરેપૂરી સમજણ અથવા ઉત્તરોત્તર વધતી સમજણ તેને અનેક દૃષ્ટિએ તપાસવાથી જ મળે છે.

આ રીતે અનેકાન્તને વિચારીએ તો તે બધા તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓને વિચારવા જેવી દૃષ્ટિ છે એમ લાગશે. પણ આજે હું આપની સમક્ષ કેવળ ફિલસૂફીની દૃષ્ટિથી જ અનેકાન્તવાદની ચર્ચા કરવા ઇચ્છતો નથી. જેમ પ્રાચીનકાળના આચાર્યોએ તે તે વિદ્યમાન દર્શનોનો અભ્યાસ અને પરીક્ષા કરી સ્વાર્દ્ધાદને ‘સકલદર્શન સમુદ્ધાતમક’—આ હેમચન્દ્રનો શબ્દ છે—હરાવ્યો તેમ આજે પણ કોઈ વિચારકો વિદ્યમાન ફિલસૂફીઓના અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિઓના અભ્યાસ અને પરીક્ષણથી સ્વાર્દ્ધાદને નવો અવતાર આપી શકે. આવા પ્રયત્નથી ધણું નવાં તત્ત્વો જાણી આવે એવું મને લાગે છે. પણ આપણા દેશમાં, ખાસ કરીને શુજરાતમાં, અને શુજરાતમાંજે જૈનોમાં, વિદ્વાનો અનાદર છે અને તેથી વિદ્વાનો દુર્લભ વર્તે છે. એવી પરિસ્થિતિમાં આવા બહુ શ્રમસાધ્ય અને સારા જ્ઞાનભંડાર આદિ સગવડોની અપેક્ષા રાખતા પ્રયત્નને કરનારા કોઈ મળે એમ મને લાગતું નથી. પણ હાલમાં આવા પ્રયત્નને સ્થાન ન મળે તોપણ અનેકાન્તવાદને વ્યવહારમાં મૂકવાને ખાસ અગત્યણ આવવી જોઈએ નહિ. તેમ કરવા માટે અનેકાન્તની વિચારદૃષ્ટિ ખીલવવાની જરૂર છે. અને આ દૃષ્ટિ ખીલવવા માટે દરેક બાળકમાં સત્ય જાણવાની ઉત્કટ ઇચ્છા એ પ્રથમ આવશ્યક છે. આવી ઉત્કટ ઇચ્છા મમત્વના કારણથી ઉત્પન્ન થતા રાગદ્વેષને કબજામાં રાખવા બળ આપી શકે. જે પ્રમાણમાં આપણે વિચારના પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થતા રાગદ્વેષને કબજામાં રાખી શકીએ, તે પ્રમાણમાં પ્રતિપક્ષીનાં મતબોનો તેની દૃષ્ટિથી સમજવાનો માર્ગ સરળ થાય છે. આ માર્ગ સરળ થતાં દરેક માણસ પોતાની બુદ્ધિ-શક્તિની ખીલવટ પ્રમાણે તે તે દૃષ્ટિએ તપાસી શકે, અને તેના તથ્યાંશોનો સમન્વય કરી, તે પ્રમાણે પોતાના આચરણમાં ઉચિત ફેરફારો કરી શકે.

આ દૃષ્ટિનો વેપારઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં ઉપયોગ કરી જોઈએ; કારણકે જૈનોનો મુખ્ય વ્યવહાર વેપારઉદ્યોગનો છે. વેપાર અને ઉદ્યોગ સમાજના યોગક્ષેમ માટે છે. સમાજની આવશ્યક વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવી અને તેને યોગ્ય રથે પહોંચાડવી એ ઉદ્યોગ અને વેપાર માત્રનું ખ્યેય હોઈ શકે. એકબીજાના ઉદ્યોગોના વિનિમયથી સમાજ પોપણ પામે છે; અને આ વિનિમયની રીત ઉપરથી સમાજની સંસ્કૃતિનું એક રીતે માપ પણ કાઢી શકાય છે.

હવે આપણે જાણીએ છીએ કે સૌથી વધારેમાં વધારે ઝગડા વેપારઉદ્યોગમાં થાય છે. રાગદ્વેષને વધારેમાં વધારે અવકાશ આ સ્થેત્રમાં મળે છે. આતું કારણ શું? એક કારણ આપણે આપણા અનુભવમાંથી સ્પષ્ટ રીતે કહી શકીએ છીએ અને તે એ કે, આપણે આવા પ્રસંગોમાં અંગત લાભનો કે સ્વાર્થનો જ વિચાર કરતા હોઈએ છીએ! સામા માણસ પાસેથી વધારેમાં વધારે કેમ લેવાય અને તેને ઝોછામાં ઝોછું કેમ અપાય એ હમેશાં આપણું ધ્યેય હોય છે. સામાતું ધ્યેય પણ મોટાભાગે એવું હોય છે. આવાં એ ધ્યેય વચ્ચે સંઘર્ષણ અને વિરોધ જ હોય. અહીંયાં અનેકાન્તવાદની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ થઈ શકે. આપણી વધારેમાં વધારે લેવાની અને ઝોછામાં ઝોછું આપવાની દૃષ્ટિ ને ન્યાય્ય હોય તે સામાની એવી દૃષ્ટિને પણ આપણે ન્યાય્ય માનવી નોંધીએ. પણ આ પ્રમાણ સામાની દૃષ્ટિને ન્યાય્ય માનવાથી વિરોધ દૂર થતો નથી. કેટલીક દૃષ્ટિઓ જ ખોટી હોય છે અને તે આપણામાં છે માટે બીજામાં ન્યાય્ય માનવી એ ઝગજગત ખરી! તો પણ તેને શુદ્ધ વિચારની દૃષ્ટિએ તપાસવાની જરૂર રહે છે. એમ તપાસતાં જણાશે કે પોતે વધારેમાં વધારે લેવું અને બીજાને ઝોછામાં ઝોછું આપવું એ આખો મનોભાવ અસામાજિક એટલે કે સમાજસંસ્થાનો વિઘાતક છે. અને તેથી એ મનોભાવ જેમ બીજા વિષે ખોટો છે, તેમ આપણા વિષે પણ ખોટો છે. આ રીતે ઉત્તરોત્તર વિચાર કરતાં સમાજઅવસ્થાના પ્રશ્નો ઉપર આપણે આવી પહોંચીએ અને દરેકને પૂરતું, પણ કોઈને માટે વધારે પડતું નહિ એવા આદર્શ ઉપર આવી પહોંચીએ; અને મહેનત કરી શકે-શારીરિક કે બુદ્ધિની-એવા દરેકજણને પૂરતું મળવું નોંધીએ એ આપણી દૃષ્ટિ થાય. આ સિદ્ધાંતથી વિચારીએ તો આપણે જેમ આપણા માટે પૂરતું ઇચ્છીએ તેમ સામા માટે પણ પૂરતું ઇચ્છીએ અને જેમ સામા માણસને પૂરતા કરતાં વધારે સંગ્રહ ન કરવા દઈએ, તેમ આપણે આપણા માટે પણ પૂરતા કરતાં વધારે સંગ્રહ રાખવો અધર્મ્ય ગણીએ. આ વિચારસરણીમાં જેમ સામાજિક ન્યાયને સ્થાન આપીએ છીએ તેમ અપરિગ્રહની ધાર્મિક દૃષ્ટિને પણ સ્થાન આપી શકાય. ફક્ત એમાં હમેશાં એટલું ધ્યાન રાખવું પડે કે સામા માણસ અપરિગ્રહી થાય એવી અતિ ધાર્મિક (!!) દૃષ્ટિ ન રાખીએ !! અથવા તો પરિગ્રહની મર્યાદા પૂરી થાય એટલે સ્ત્રી કે પુત્રના ખાતે જમે કરી અપરિગ્રહનાં ગુણગાન ન ગાઈએ.

આ રીતે નાના મોટા વ્યવહારમાં દૃષ્ટિની યોગ્યતાની તપાસ કરી બીજામાં એ દૃષ્ટિની યોગ્યતા સ્વીકારી આપણે વ્યવહારમાં અનેકાન્ત દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરી શકીએ.

અનેકાન્તવાદનો બીજા રાજકીય, સામાજિક અને દૈનિકીયક વિરોધોમાં પણ ઉપયોગ કરી શકીએ. એક દેશમાં રહેલી પ્રજા બીજા દેશની પ્રજા ઉપર પોતાના અધિક પરાધીનતા કારણે રાજ્ય કરે એ અન્યાય્ય છે. જેમ સાચો અનેકાન્તવાદી હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતાં અંગ્રેજોનો વિરોધ કરે, તેમ તે કોઈ પણ હિંદીને બીજા દેશ ઉપર રાજ્ય કરવા જતાં અટકાવે; આ જ ન્યાયે તે નાની કોમો ઉપર આપણુદી કરતાં અટકે. સ્વરાજ્ય મેળવવાની રીતોના બેઠ પ્રમાણે રાજકીય પક્ષો પડે છે. આ રાજકીય પક્ષોમાં પણ વિધિવિધ રીતે અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ સમન્વય શક્ય છે. પણ અહીંયાં એ અતાવવા જતાં રાજકીય વિષયનું લાંબું ભાષણ થઈ ગયું.

સામાજિક સુધારાઓમાં અને લિંગ લિંગ કોમોની પ્રતિષ્ઠાના પ્રશ્નોમાં પણ અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ ધણો સમન્વય સાધી શકાય. પોતાના શ્રમથી સમાજને જરૂરની વસ્તુઓ જે ઉત્પન્ન કરે છે તે બધા સરખા આદરને યોગ્ય છે. ફિલસૂફને ખેડૂત કરતાં વધારે માન આપવાની જરૂર નથી, તેમ ખેડૂતના કામ કરતાં ફિલસૂફના કામની કિંમત ઓછી ગણવાની જરૂર નથી. તમે કેવળ 'ઉદ્દરભર'વાદી હો તો ખીજ વાત છે !

સામાજિક સુધારાઓમાં પણ આ દૃષ્ટિ યોગ્ય માર્ગ બતાવશે. કોઇ માણસ આપણને ન અડે અથવા આપણું યોજનાપ્રધી પીરસેલું જમણું જમતાં તેને વટલાઇ જવાને લાયક છે તો તે જેમ આપણને અપમાનકારક લાગે, તેમ ખીજ પ્રતિ આપણું એવું વર્તન અનુચિત ગણવું નેહ્યું. આ દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતાને અથવા તો અત્યંત કહેવાતાઓને મંદિરોમાં આપણી રીતે દાખલ ન કરવામાં કેટલો બધો અધર્મ છે તે સમજાઇ જશે.

માણસ જેટલો સંયમ કેળવે એટલું તે તેને માટે વધારે સારુ છે. પણ જે બાબતોમાં તે પૂરેપૂરો સંયમ રાખી શકે ન હોય અને તેથી સામાજિક આચાર તેને જે ભોગની છૂટ આપી હોય તે છૂટ માણસ પોતે જેટલી લે તેટલી ખીજ લે તો તેણે વાધા લેવો ન નેહ્યું. વિધુર અથવા વિધવા સંયમ કેળવી પોતાનું જીવન સેવાપરાયણ ગાળે તે ઉત્તમ ગણાય. પણ સમાજમાં જે વિધુર કોઇ પણ દોષ વિના પુનર્લેખ કરી શકે તો વિધવાને પણ તેવી જ રીતે છૂટ હોય.

આમ જીવનના અનેક પ્રશ્નોમાં અનેકાન્ત દૃષ્ટિની વ્યવહારુ ઉપયોગિતા છે.

કોઇ પણ દૃષ્ટિની, જે કારણથી તે ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણ સાથે, તાત્ત્વિક પરીક્ષા કર્યા પછી જેટલે અંશે તેની સત્યતા જણાય તેટલે અંશે તેને અદ્યક્ષ કરવી; અને એવી રીતે ઉત્તરોત્તર ચિંતના સમન્વયને વધારતા જવું એ અનેકાન્તવાદનું રહસ્ય છે. આ ક્રિયા જીવનના મોટા ખેતરોમાંનું એક ખેતર છે. દરેક વસ્તુ અથવા પદાર્થ વ્યવહારમાં અનેક રીતે લાસે છે. માટે એમાં આપણે જાણુતા હોઇએ અથવા આપણે સાચી માની હોય તેવી બાબતોની સાથે આપણે ન જાણુતા હોઇએ અથવા આપણે માની હોય તેના કરતાં ખીજ રીતે તે જ વસ્તુ વિશે ખીજ અનેક મતો સાચા હોય એવા તાત્ત્વિક સંભવ ઉપર અનેકાન્ત દૃષ્ટિ નિર્ભર છે.

સાચો અનેકાન્તવાદી જીવનને આ રીતે સમજવા અને જીવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ વિચારસરણી જે લાભદાયક હોય તો તે જેટલી જૈન કુળમાં જન્મેલાઓ માટે છે, તેટલી જ ખીજાઓ માટે પણ છે. આમ સમજ જગતના ઉપયોગ માટે જૈન નામનો આગ્રહ રાખ્યા વિના પણ અનેકાન્તવાદનું નંજાયું માનવજાતના દરબારે રજૂ કરી શકાય !

રસિકલાલ ડા. પરીખ

પ્રેમનું પૃથ્વીકરણ*

શિખરિણી

મૂકે નિઃશ્વાસો તે હૃદય દુખડાંનાં નહિ નહિ !
 રહે, ખેરે અશ્રુ, નયન પલળેલાં દિલ સૂકાં !
 ધડી પ્રેમી સાથે લટપટ બની ગેલ કરતાં
 પછા “ખ્યારી”-“બહાલી” “પ્રિયતમ”-“પિયુ” નામ જ રહે !
 નમે સૌ દેવાને હૃદય ન નમ્યું કાષ્ટ સુરને !
 કરે પ્રીતિ સૌથી જીવવત એકે નહિ નહિ !
 બધાં નેત્રો બહાલાં, નયન પ્રિયનાં માત્ર પ્રિય ના !
 પડે કે બધે તો નહિ નહિ જરી સ્થાન ગણુના !
 રહે પ્રીતિ નેત્રે, નહિ જ હૃદયે પ્રેમ વસતો !
 ઉડે સ્થાને સ્થાને હૃદય સ્થિર ના ઠાકિલ સમું !
 અરે ! આવી મૈત્રી જગતભર દોસે લટકતી,
 ધણું હૈયા ચીરી હૃદય રુધિરે રાસ રમતી !
 સુવા, વૃદ્ધાવસ્થા, સુખદુઃખ સમે, નિર્મલ અતિ,
 કમે ના પ્રીતિની દિલ પરની જવાલા અખકતી
 બગીચા મહેલોમાં ધટ વન અને જંગલ વિશે
 રહે શાન્તિ દૈયે; પ્રિયતમ, પ્રિયા એક જ રહે
 ભર્યાં હૈયાં પ્રેમે-વધુ ઘટ્ટ ચતાં જીવ નીકળે,
 યંધે તો આનન્દે, કમી યષ્ટ જતાં શોકથી મરે !
 દ્રવે, નીચોવાયે હૃદયરસ મીઠો. જલકતો
 પરન્તુ બહોળો તે દિલરસઝરો ના ખૂટી જતો.
 બલિહારી આવાં મધુર રસવાળાં હૃદયને !
 અહો ! સાધુ હૈયાં ! વિમલ શુભ સ્થાને ચિર રહો.
 અણુ ! આવી પ્રીતિ જનહૃદયમાં વાસ કરજો.
 ઉડો પૃથ્વી જાંચે ! સુર, જન બનો દિવ્ય સરખાં !
 તથાસ્તુ !

આનન્દ ! તારું એક શીકર.

કલાપી

* પોરબંદરના માણ દીવાન, કલાપીના ચિત્ર તા. આનન્દરામ દેવના સૌજન્યથી

[૩૧૬ મા પૃષ્ઠથી ચાલુ]

(૧૭) રેલવે કાયદા સામે વિરોધ જાહેર કરવા સારુ ગાંધીજીએ ૧૯૧૯ ની ૩૦ મી માએ આખા દેશમાં હડતાળ પાડવાનું જાહેર કર્યું. પણ પાછળથી આ તારીખ બદલીને ૬ ફી એપ્રિલ રાખવામાં આવી. છતાં દિલ્હીમાં તો ૩૦ મી માએ જ હડતાળ પડી. સત્તાવાળાઓથી આ 'ન' ખમાર્યું. આવી જગરજસ્ત હડતાળ પહેલાં કેાઇ દિવસ નહોતી પડી. તેમણે દમનનું શસ્ત્ર ઉપાડ્યું. લાહોર અમૃતસરમાં પણ દગનનો વા વાવા માંડ્યો.

(૧૮) ૬ ફી એપ્રિલને રોજ પહેલાં કદી નહિ પડેલી એવી મોટી હડતાલ આખા દેશમાં પડી. તે દિવસે ગાંધીજીએ કાયદાનો સવિનયભંગ કરવાની પણ તૈયારી કરેલી. જમ થયેલાં પુસ્તકોમાંથી તેમનાં 'દિંદ સ્વરાજ' અને 'ગવેંદ્ય' પુસ્તકો છપાવીને તેમણે વેચવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે અને તેમના બીજા સાથીઓએ તેની હજારો નકલો વેચી, પણ સરકારે આંખ આડા કાન કર્યાં.

(૧૯) ૭ મી એપ્રિલે ગાંધીજી મુંબઈથી દિલ્હી તથા અમૃતસર જવા સારુ બિપજા. રસ્તામાં પલવલ સ્ટેશન આવે તે પહેલાં જ તેમના હાથમાં પગલમાં પ્રવેશ કરવા સામેનો મનાઇ હુકમ મૂકવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ તો તેનો સવિનય અનાદર કરવાનું અને જે સળ થાય તે વહોરી લેવાનું ઠરાવ્યું. પલવલ સ્ટેશને પોલીસે તેમનો કળાને લીધા અને તેમને મુંબઈ તરફ લાવવામાં આવ્યા.

(૨૦) ગાંધીજીના પકડાવાના સમાચાર દેશમાં ફરી વળતાં લેફ્ટી ઉજ્જેરાઇ ગયા. મુંબઈમાં લેફ્ટીને શાંત રાખવાનું કામ કઠણ થઇ પડ્યું. અમદાવાદમાં તો મોટું હુલ્લડ થયું. અમૃતસરમાં ડાયરશાહી થયાનો અવસર આવ્યો. પણ ગાંધીજીને તો મુંબઈ લાવી છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. અમદાવાદના હુલ્લડના સમાચાર મળતાં ગાંધીજી મુંબઈથી અમદાવાદ આવ્યા અને લેફ્ટીને શાંત કરવાના કામમાં ગૂંચાયા.

(૨૧) પંજાબની ડાયરશાહી તો અત્યાચાર અને જીલમતી ત્રાસ બિપજાવે એવી કદાણી હતી. પ્રજાને પાક શીખવવા સારુ જનરલ ડાયરે સખ્તમાં સખ્ત પગલાં લીધાં હતાં. આની તપાસને સારુ મરઘરે હટરકમિટિ નીમી. મહારાજાએ પણ એક જુદી કમિટિ પોતા તરફથી નીમી. આ કમિટિના કામની લગભગ બધી જવાબદારી ગાંધીજી ઉપર જ હતી. અહીં જ ગાંધીજી પે. મોતીલાલજીના નિકટ પરિચયમાં આવ્યા.

(૨૨) આ અરસામાં ગાંધીજીએ 'ધ જ છડિયા' અને 'નવજીવન' સાપ્તાહિકો પોતાના હાથમાં લીધાં અને તે દ્વારા તેમણે લોકજીવણી અને સત્યાગ્રહનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. એ બે પત્રો અને તેની સેવાથી આજે શુભશક્તિઓ તો અખરયા નથી જ.

(૨૩) પંજાબની ડાયરશાહીની તપાસ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન દિલ્હીમાં એક જાહેરસભા ત્યાંના આગેવાનોએ બોલાવી અને તેમાં ગાંધીજીને નોતર્યા. ગાંધીજીએ ખિલાફત અને પંજાબકાંડ વગેરે અન્યાયોના છત્રાજ તરીકે પહેલ વહેલો 'અસહકાર' (Non Co-operation) ત્યાં સૂચવ્યો (૨૩મી નવેમ્બર ૧૯૧૯), જો કે જાહેર રીતે તેની ઘોષણા તો ૧૯૨૦ની પહેલી ઓગસ્ટે થઇ.

(૨૪) ત્યાગપદ્ધિ અમૃતમગ્ની મહામલામા તેમણે લાગ લીધો અને મોઢદોડ સુધારાને કબૂલ ગણવાની પ્રજ્ઞને સલાહ આપી આ વખતે તેમણે એ અનુભવ્યુ કે મહાસલાના બધારણમા ઘણો સુધારો કરવા જેવો છે તેમણે શ્રી લોકમાન્યના પ્રતિનિધિ શ્રી કેલકર અને શ્રી દામના પ્રતિનિધિ શ્રી સેનની મદદથી એક નવું બધારણ તૈયાર કર્યું

(૨૫) નવા સુધારાને ગાધીજીએ અમૃતસરની મહામલામા ટેકો તો આપ્યો પણ પછી થોડા જ મહિનામા તેમણે નવીન ધાગમલાનો બદિષ્કાર પોકાર્યો તેમણે ખેતાઓ છોડવાની પણ માગણી કરી ખેતાને મળેના કેમ્બેસિદનો ચાદ અને બીજાં યુદ્ધના ચાદ તેમણે ઓગરડના પહેલા અડવાડિયામા વાયગરોયને એક કાગળ લખી મોકલી આપ્યા અદાલતો અને સરકારી નિશાળોનો બદિષ્કાર પણ સૂચવ્યો

(૨૬) આશ્રમ ખોલ્યા પછી ત્યાં મિલનું સત્તર હાથસાગ વડે વણાતું અને આશ્રમ વાસીઓ તે કપડા પહેરતા હજી હાથે કાતવાનું કામ શરૂ નહોતું થયું ગાધીજીને મિલનું સૂતર વણવા વગેરેમા જે અગવડો આવી તેના ઉપર વિચાર કરતાં એ વસ્તુ એકાએક તેમને રૂઢી અને ત્યારપછી તો ‘ ખાદી ’ એટલે તાથે કાનેલા સૂતરનું હાથે વણેલ કાપડ એ વ્યાખ્યા નક્કી થઇ અને આજે તો મહાસભાનો હુકમ ખાદી જ પહેરવાનો છે

(૨૭) ખિલાફતને સારુ આદિબન આનંદુ હતું પગખતા હત્યાકાંડથી લોકોના હૃદય ખગલગી ઊંચા હતા અમલકારો એકમાત્ર ઇનાજ ગાધીજીએ સૂચવ્યો હતો પણ જાહેર ગીતે પહેલવહેલો શાત અમલદાર કરનારો હરાવ ખિલાફત પરિષદ કયો પછી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ ગાધીજીની ચૂનાયી તે હરાવ રસીકાર્યો અને એના ઉપર વિચાર કરવા સારુ ૧૯૨૦ના મધ્યેમરમા મહાગભાની ખાગ મેડક કલકત્તામા ભગવામા આવી વણી ચર્ચાને અતે ખિલાફત અને પગખના અન્યાયને દૂર કરવા અને સ્વરાજ પ્રાપ્તિને સારુ અસહકાર કરવાનો હરાવ ખમાર થયો ૫ મેનીનાલજ અમલદારમા જોડાયા ત્રણે બદિષ્કારોનો હરાવ પણ થયો

(૨૮) નાગપુરની મહામલામા ગાધીજીએ મહાસલાને મારુ જે બધારણ ધડયુ હતું તે સ્વીકારાયું, અને ત્યારથી તેના ધ્યેયમા શાંતિને માર્ગે સ્વરાજ મેળવવાની કલમ નોંધાઇ અમલદાર અને ત્રણે બદિષ્કારના હરાવને તો તેણે બહાલી આપી જ પણ અહીં બીજી મદત્તનું મમ તો ગાધીજીએ અત્યજ પરિપદનું પ્રમુખપદ સ્વીકારી કર્યું અપ્રત્યક્ષતા નિવારણના કામને તેમણે મહામલાના કામ જેટલું જ અગત્ય ગણાવ્યું

(૨૯) શાળાઓનો બદિષ્કાર થવા માડ્યો એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઊભો થયો ૧૯૨૦મા જ એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મંડળની ગ્યાપના થઇ ગાધીજી તેના પ્રમુખ થયા આ મંડળ તરફથી ૧૮મી ઓક્ટોબરે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ગ્યાપના કરનામા આવી આ વિદ્યાપીઠનું કામ તો પ્રજ્ઞની તજજ સમક્ષ છે એણે ગયા યુદ્ધમા શુ ફાળો આપ્યો હતો તે તો આજે એકએક ગુજરાની જાણે છે

(૩૦) ૧૯૨૦ના મધ્યેમરમા ગાધીજીએ ગજ્ઞમાયા દિંદીમા ‘ દિંદી નવજીવન ’ શરૂ કર્યું આજ દશ વર્ષ થયા તે ગજ્ઞમાયાની અને તે ભાવાભાષીઓની સેવા કરી ગયું છે

(૩૧) આ અગમામા ગાધીજીને આખા દેશની મુગાફરી પવનવેગે કરી પડી, અને તેઓ જ્યાં ગયા ત્યાં અમલદારો, ત્રણે બદિષ્કારો, સ્વદેશીનો અને માંથી મદત્તનો

અહિંસાનો મંદેશો આપતા ગયા. આથી આખા દેશમાં અળખ ચેતન આવી ગયું. ગામેગામ જાણે જાગૃતિનું મોજું ફરી વળ્યું.

(૩૨) ૧૯૨૧ના એપ્રિલ મહિનામાં ગાંધીજીએ રેટિયાની છાપવાળા ત્રિગી સપ્તમી પવનની સૂચના કરી અને આજે તો એ ઝંડો આપણે પ્રાણ થઇ પડ્યો છે. એને સારુ હજારોએ પોતાનાં માથાં ફાડાયાં છે અને લોહી રેડ્યું છે.

(૩૩) આ જ વરસમાં ગાંધીજીએ આજે તેમનો જગતપ્રસિદ્ધ થયેલો કચ્છ ધારણ કર્યો. એની પાછળ ગરીબોની લાગણી, દરિદ્રનારાયણની સેવાની તેમની આતુરતા વગેરે દીપી રહેલાં છે.

(૩૪) આ જ વરસમાં તેમણે રાષ્ટ્રીય ટિલક સ્વરાજશાળાને સારુ રૂપિયા એક કરોડની માગણી કરી અને તે ટૂંક મુદતમાં લરાઇ ગયા. આ શાળાનો મોટો ભાગ રેટિયા અને ખાદીના પ્રચારના કામમાં ખરચાયો અને એને લીધે ઘણું રચનાત્મક કામ થયું.

(૩૫) અસહકારના પ્રચારે આખા દેશમાં અળખ ચેતન આણી મૂક્યું હતું. હજારો યુવકો દેશસેવાને અર્થે જલમાં ગયા. ધારાસભાનો અહિંકાર કરવામાં આવ્યો, નિશાબો છોડીને સેકડો વિદ્યાર્થીઓ લડતમાં જોડાયા. ૫ મોતીલાલજી અને શ્રી. દેશબંધુ જેવા આગેવાનો પણ પકડાયા. સરકાર મૂંઝાઇ ગઇ. વાઘસરોયને પોતાની ઝૂંઝવણ જાહેર રીતે કબૂલ કરવી પડી, અને મુંબઇના ગવર્નરને તો અસહકારની સફળતા હાથવેત જ બાકી છે એમ લાગ્યું. દમનનો દોર તો ચાલુ જ હતો, ગોલાના મહામદઅલી અને શીકતઅલી પણ પકડાયા હતા.

(૩૬) સરકારે આ વખતે પડિત માલવિયાજીદ્વારા સમાધાની કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો. છતાં તેને સમાધાની પ્રુક્ષા દિલથી નહોતી કરવી એથી એમાં સફળતા ન મળી.

(૩૭) ૧૯૨૧માં ૧૭મી નવેમ્બરને રોજ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મુંબઇ બંદરે ઊતર્યા, તે વખતે મહાત્માજીની સૂચનાથી તેમનો અહિંકાર કરવામાં આવ્યો હતો, એટલે તે દિવસે મુંબઇમાં મોટી હડતાલ પડી. પણ દેશના દુર્ભાગ્યે તેમાંથી મોટું હુલ્લડ થયું. ગાંધીજીથી આ કેમ સહન ચાય? તેમાં તેમણે પોતાની જવાબદારી જોઇ અને તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તેમણે અપવાસ આદર્શો.

(૩૮) અમદાવાદની મહાસભા આવીને ઊભી. ગુજરાતમાં ખેડો બળવો શરૂ કરવાનું ગાંધીજીએ માથે લીધું અને બારડોલીને માથે એ કાંટાનો તાજ પહેરાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. અમદાવાદની મહાસભાએ ગાંધીજીને લડત ચલાવવા માટેની સંપૂર્ણ સત્તા આપી.

(૩૯) ૧૯૨૨ની પહેલી ફેબ્રુઆરીએ વાઘસરોયને વિજિતો કાગળ લખી પોતે બારડોલીમાં મવિનય લેગ શરૂ કરવાના છે તેની ખબર આપી, અને બારડોલીમાં સવિનય લેગની તૈયારીઓ ચાલુ થઇ.

(૪૦) પણ દેશનું દુર્ભાગ્ય હજી બાકી હતું. ચૌરીચોરામાં ગબીર બનાવ બન્યો. શાંત અસહકાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા જેમણે લીધેલી તે મહાસભાના આજુસો પણ ત્યાં પોલીસચોકી બાળવામાં અને પોલીસોને મારવાના કામમાં ઉત્કેશવલ્લ ટોળાં સાથે લખ્યાના ખબર ગાંધીજીને મળ્યા. ગાંધીજી સમસમી ગયા તેમને સવિનય લેગની લડત, જે અહિંસાના પાયા ઉપર રચાયેલી હતી તે બંધ રાખવાનો પોતાનો ચોખ્ખો ધર્મ જણાયો. અને તેમણે તેમની સામેની કડકમાં કડક ટીકાઓની કશી પણ પરવા કર્યા વિના પોતાના એ ધર્મનું પાલન કર્યું.

(૪૧) ગાંધીજીએ લડત બધ રાખી પણ પ્રજાને રચનાત્મક કાર્ય કરવા સારુ નોતરી અને તેમની સામે આ કામો મૂક્યાં: મહાસભાના સભ્યો વધારવા, રેટિયા અને શુદ્ધ ખાદ્યોની પ્રવૃત્તિ વધારવી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, અંત્યજનેદ્વાર, દારૂનિષેધ, શહેર અને ગ્રામ પંચાયતની સ્થાપના, વગેરે.

(૪૨) ૧૯૨૨ની પહેલી ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીએ વાયસરોયને છેલ્લો કાગળ લખ્યો. ફેબ્રુઆરીની ૧૪મીએ લડત મોકુફ રાખવામાં આવી અને દસમી માર્ચને રોજ ગાંધીજીને પકડવામાં આવ્યા. તેમનો ઐતિહાસિક મુકદ્દમો આવ્યો અને ૧૮મી માર્ચે તેમને છ વરસની સાદી કેદની સજા કરવામાં આવી.

(૪૩) જેલમાં તેમને Appendicitisનું દરદ થયું. ગાંધીજીએ જેલમાં તેમજ ધરિપ-તાલમાં બધાનાં મન જીતી લીધાં હતાં, ગાંધીજીને પોતાના વિશ્વાસના ડોક્ટરને Appendicitisના ઓપરેશન સારુ બોલાવવા માટેની સરકારે સૂચના કરી પણ એમણે તો સરકારી ડોક્ટર ઉપર પોતાનો અંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાનું જ જાહેર કર્યું. અને કર્નલ મેડોક્કે તેમનું ઓપરેશન કર્યું અને તે સફળ થયું.

(૪૪) ૧૯૨૪ની ૫મી ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીને બિનશરતે છાડવામાં આવ્યા. આ વખતે દેશનું વાતાવરણ આખું કચળી ગયું હતું. હિંદુ મુસલમાનોમા વૈમનસ્ય વધી ગયું હતું. મહામત્લામાં પણ નાફેરવાદી અને સ્વરાજ એવા બે પક્ષો પડી ગયા હતા.

(૪૫) દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઇતિહાસ ગાંધીજીએ જેલમાં લખવા માંડેલો, તેના લગભગ ૩૦ પ્રકરણ તેમણે ત્યાં લખ્યા હશે જે તેમના છૂટ્યા પછી 'નવજીવન'માં છપાવા લાગ્યાં. બાકીનાં પ્રકરણો બહાર લખાયા.

(૪૬) ગાંધીજીએ મે મહિનામા સ્વરાજ્યોને ધારાસભામાં જવા માટેની ફૂટ આપનારું પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું આ પછી મહાસભાનું સંક્રાંત લગભગ સ્વરાજ્યોના હાથમાં જ રહ્યું. ગાંધીજીએ તો રચનાત્મક કામમાં-જેમાં ખાદ્યોનું કામ મુખ્ય હતું, તેમાં જ સંતોષ માન્યો અને નાફેરવાદીઓને તે કામને તન મન અને ધનથી આગળ ધપાવવાની પ્રેરણા કરી.

(૪૭) ગાંધીજીએ ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિમાં ૧૯૨૪ના જુલાઈ મહિનામાં ફરજિયાત કાંતણ દાખલ કર્યું અને પછી તરત જ મહાસભા સમિતિ આગળ પણ તે ઠરાવ તેમણે મૂક્યો.

(૪૮) હિંદુ મુસલમાનોમાં સંપ શાય અને તેમનાં ઝઘડાઓ મટે તેટલા સારુ ગાંધીજીએ દિલ્હીમાં ૧૪મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૪થી ૨૧ દિવસના ઉપવાસ પ્રાયશ્ચિત અને ધર્મિય પાસે એક પાયાનારૂપે આદર્શ. એની અસર દેશવ્યાપી થઈ. બધાને શોભા થયો. તાત્કાલિક અસર તો હિંદુ મુસલમાનના ઝઘડાઓ ઉપર પણ સારી થઈ; બે કે આજે તો હિંદુ-મુસલમાનોમાં વૈમનસ્ય ઘણું વધી ગયું છે.

(૪૯) આ અરસામાં ગાંધિજી ભારત ચરખામંથની સ્થાપના પણ થઈ. એ સઘ અત્યારે આખા દેશમાં ખાદ્યોની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે અને ખાદ્યોની પ્રવૃત્તિ ગામડાંઓ અને ખામ કરીને ગરીબોમાં જે ઘર કરી ગઈ છે તે ખાસ કરીને આ સંધતે આભારી છે.

(૫૦) બેલગામની મહામત્લામાં કાંતણનો મતાધિકાર દાખલ કરવામાં આવ્યો. આ મહાસભાનું પ્રમુખપદ ગાંધીજીને જ મળેલું હતું.

(૫૧) આ જ વખતે બેલગામમાં ગોરક્ષા પરિષદ હતી. તેના પણ ગાંધીજી પ્રમુખ હતા. આ પરિષદને પરિણામે ૧૯૨૫ના માર્ચ મહિનામાં તેનું એક બંધારણ ધરીને અંખિલભારત ગોરક્ષા

મંડળ રચાવવામાં આવ્યું, જે પાછળથી ગોસેવાસંઘ બની ગયું. આ મંડળની પ્રવૃત્તિને કારણે આજે આશ્રમમાં એક ચર્ચાસભ્ય ચાલી રહ્યું છે જેમાં મરેલાં દોરનાં સામગ્રીનાં બોડા વગેરે તૈયાર કરાવી વેચવામાં આવે છે. બીજી પણ અનેક પ્રવૃત્તિઓ આ મંડળદ્વારા થાય છે.

(૫૨) ૧૯૨૫ના નવેમ્બરમાં ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથા લખતી શરૂ કરી અને તે ટૂંક ૧૯૧૯ સુધી લાવીને મુકી દીધી. આજે તો એ પ્રખ્યાતી સમગ્ર પુસ્તકરૂપે મુકાયેલી છે. એમાંથી હિંદુસ્તાનની વર્તમાન અને ભાવિ પ્રગતિ હમેશાં પ્રેરણા મળતી રહેશે એવું એ પુસ્તક છે.

(૫૩) ૧૯૨૬ના સપ્ટેમ્બર માસમાં એક અહિંસાની તત્ત્વચર્ચાનું પ્રકરણ ઊભું થયું. એક મિલમાં આશરે ૬૦ હડકાયાં કૃતરાંઓને ગોળીબારથી મારી નાખવામાં આવ્યાં. અમદાવાદની લેન પ્રજા ખગલણી બીડી. ગાંધીજીએ એ શેડને બચાવ કર્યો અને એ બચાવમાં 'આ તે જીવદયા' નામની એક લેખમાળા લખી નાંખી. 'ગાંધીજીની અહિંસા વેવલી નથી' એ બતાવવા માટે એ લેખમાળા પૂરતી છે પણ એ પછી આશ્રમમાં એક રોગથી પીડાતા વાછડાને ડોરની પીચકારી આપીને તેમણે એમની અહિંસામાં સાચો વિવેક અને જૂતાદયા સમાયેલાં છે એ બતાવી આપ્યું છે.

(૫૪) ૧૯૨૮માં ગાંધીજીએ કાઠિયાવાડ પરિષદમાં તેની પણ મર્યાદા બાંધી કાઢપણુ રાખ્યેને વિષે વ્યક્તિગત તેની નિંદા કે દીકારૂં કરાવ ન થાય એવા કરાવથી એ પરિષદનું કામ ધણું સરલ થઈ ગયું.

(૫૫) ૧૯૨૭ માં આશ્રમનાં વ્યવસ્થાપક શ્રી મગનલાલ ગાંધી જે ગાંધીજીના ભત્રીજા થતા હતા અને જેઓ કિતીકસથી તેમની સાથે આવેલા તેમનો દેહાંત થયો. ગાંધીજીને આથી મોટો આઘાત થયો. તેમણે તે વખતે યુરોપની યાત્રાનો જે વિચાર ચાલી રહ્યો હતો તે એકદમ મુલતવી રાખ્યો અને આશ્રમમાં જ એક વરસ પગ બાંધી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરિણામે ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીમાં મત્તામદ આશ્રમને બદલે તેનું નામકરણ ઉદોગમંદિર કરવામાં આવ્યું. કારણ એ હતું કે આશ્રમમાં બેઠાયેલા સભ્યો તેમનો સતત પ્રયત્ન હોવા છતાં આશ્રમનાં નિયમોનું બરાબર પાલન નહોતા કરી શકતા. ગાંધીજી આવી રીતે નિયમોના પાલનની શિથિલતાથી આશ્રમના આદર્શને નીચો પડવા દે એ કેમ બને ? તેમજ જે લોકો આશ્રમમાં બેઠાયેલા તેઓ નિયમોનું પોતાથી બને તેટલું પાલન કરવાનો પ્રયત્ન તો કરતા જ હતા તેમને પણ ગાંધીજીથી કેમ છોડાય ? તેથી આ બીજાં રસ્તા કાઢવામાં આવ્યો. નિયમો તો તેના તે જ રહ્યા છતાં નિયમોના પાલનની થોડી ધણી શિથિલતા ચલાવી લેવામાં આવી અને છતાં તેમને દરેકને તેના પાલનમાં પ્રયત્નશીલ રહેવા માટે તો સૂચવવામાં આવ્યું જ.

(૫૬) ૧૯૨૮ના એપ્રિલમાં બારડોલી સત્યાગ્રહ જાણ્યો. એના સંચાલનનું કામ ધણું સરદાર વલ્લભભાઈને (અહીં જ તેઓ સરદાર થયા) ધી છે. પણ તેમને પ્રેરણા બંધી ગાંધીજી પાસેથી જ મળતી હતી. બારડોલીએ પોતાને આ વખતે દીપાવળી, હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું નામ કાઢ્યું અને સરકારને નમતુ આપવાની તેણે ફરજ પાડી.

(૫૭) ૧૯૨૮ની મહાસભાએ દેશના વાતાવરણને ફેરવી નાંખ્યું. ગાંધીજીએ ફરી પાછું દેશનું રાજકીય સૂકાન પોતાના હાથમાં લઈ લીધું. સાવમન કમિશનનો તો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, પણ હિંદને શું બેઠ્યું છે તેને સારું એક ખરડો તૈયાર કરવા સર્વ-પક્ષ પરિષદ તરફથી ધડિત મોતીલાલજીના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટી નીમી. એ કમિટીએ એક ખરડો તૈયાર કર્યો, તે નહેરુ રિપોર્ટના નામથી ઓળખાયો. ૧૯૨૮માં મહાસભાએ કરાવ કર્યો કે ૧૯૨૮ની ૩૧મી ડિસેમ્બર પહેલાં જો એ ખરડો સરકાર તરફથી સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો મહાસભા ૧લી જન્યુઆરીથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની દિમાખત કરશે. સરકારે તે વખતે તો કંઈ તેના ઉપર ખ્યાન ન આપ્યું પણ જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ તેને પશું ચિંતા થવા લાગી.

(૫૮) લોર્ડ ઇરવિનની સરકારે આમાથી એક દરતો કાઢતા સારુ એક ગોળમેજી પરિપદ ઇંગ્લેન્ડમા ભરવાનું જાહેર કર્યું મહાસભા ભરાય તે પહેલા ગાંધીજી અને પંડિત મોતીલાલ નહેરુ વાયસરોયને આ સમઘમા મળ્યા પણ ખરા, પણ તેમને કંઈ સતોષ ન થયો. ૧૯૨૮ની ૩૧મી ડિસેમ્બરની અવધિ પૂરી થઈ મહામહાએ સપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું પોતાનું ધ્યેય જાહેર કર્યું નહેરુ રિપોર્ટ લેવો મૂક્યો.

(૫૯) ૨૬મી જાન્યુઆરીએ મહાત્માજીની સત્યાગ્રામી આખા દેશમા સ્વતંત્રતાનો દિવસ જાળવવામા આયો શહેરોમા ગામડાઓમા દરેક ઠેકાણે મહાએ ભરી સ્વતંત્રતાનો ઠરાવ પસાર કરવામા આવ્યો એ દિવસ હિંદને સારુ અપૂર્વ હતો.

(૬૦) મહાસભા સમિતિની બેઠક આશ્રમમા મળી તેણે લડતની કુલ મુખત્યારી ગાંધીજીને સોંપી ગાંધીજીએ ૧૨મી માર્ચે દાડી યાત્રાની કૃત્ય જાહેર કરી સવિનય ભગને સારુ નિમંત્રેના કાયદો તેમણે પસંદ કર્યો દાડીની યાત્રા એ ઇતિહાસમા અમર ગ્રહેવા સરજાયેલી યાત્રા હતી લોકોએ અપૂર્વ ઉત્સાહ બતાવ્યો ગાંધીજી અને તેમના જલ સાથીઓ સ્વરાજ લીધા વિના આશ્રમમા ફરી ન દાખલ થવાનું વ્રત લઈને ઊપડ્યા આખા રાજરાતમા, આખા દેશમા, આ યાત્રાએ ચેતન આણી મૂક્યું ગાંધીજીએ આ જ યાત્રાના પ્રતગ પહેના ગીતાનો પોતાનો અનુવાદ તૈયાર કર્યો હતો તે અને આશ્રમ ભજનાવલિ એ બે પુસ્તકો દરેક યાત્રીએ પોતાની સાથે રાખ્યા અને થોડા ઉપયોગ પૂરતા કપડા સિવાય કંઈ પણ લીધા વિના આ અપરિગ્રહી સૈનિકોએ સ્વરાજ લવા સારુ આ યાત્રાનો આરંભ કર્યો હતો અને હજી સ્વરાજ નથી મળ્યું એટલે એ યાત્રા પણ ચાલુ જ છે પણ એ યાત્રાને પરિણામે હિંદુસ્તાન સ્વરાજની અધિક પાસે આવી પહોંચ્યું છે એ કાણ કબૂલ રહિ કરે?

(૬૧) ૬મી એપ્રિલ ૧૯૩૦નો દિવસ પણ એટલો જ અપૂર્વ હતો ઇતિહાસમા તેનું મારુ પણ અમર સ્થાન રહેવાનું છે તે દિનસે નિમંત્રેના સત્યાગ્રહનો આરંભ થયો અને પછી તો આખા દેશમા એ સત્યાગ્રહ વ્યાપી ગયો સરકારે પણ પોતાના ઉપાયો અજમાવા માડ્યા ગાંધીજીને પકડ્યા અને યરવડાની જેલમા પૂરી દોષા પણ પ્રજા તો આગળ વધે જ ગઈ લોર્ડ ઇરવિને દસ ગેરરિઝનન્સો વાઢી પ્રજાની આ અજબજા દાગી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા જેલમા ગાંધીજી માથે સમાધાની કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કરી નેયો પણ સરકાર મહાસભાની સંગતો કમળ ન કરે ત્યાંસુધી સમાધાની શેની થાય?

(૬૨) ૧૯૩૧ના માર્ચમા ગાંધીજી અને લોર્ડ ઇરવિન વચ્ચે સંધિ થઈ આ બધા બનાવો તો હમણાના જ મળ્યાય એટલે હજી આખા આગળ જ હોવા જોઈએ આ સંધિનો અમલ કરવામા 'સીવિલ ડિસોબેડન્સ' તરફથી ઘણી અડચણો આવી એટલે ગાંધીજીની સલાહથી મહાસભા સમિતિએ ગોળમેજી પરિપદમા પોતાનો પ્રતિનિધિ ન મોકલવો એમ નક્કી કર્યું જો કે પ્રતિનિધિ મોકલવો એ સંધિનો એક અંગત્યનો મુદ્દો હતો.

(૬૩) પણ સરકાર આથી મૂઝાઈ તેને નમતુ તો નહોતું આપતુ પણ તેને તેનો બધો દોષ ગાંધીજીને માથે નાખવો હતો એટલે છાપાઓમા એવા ખમર પ્રગટ થયા કે સરકારને તો સમાધાન કરવું હતું પણ ગાંધીજીએ તહેમતનામું છાપ્યું એટલે હવે કંઈ ન થઈ શકે ગાંધીજીને આવા શુદ્ધ મારણને લઈને સમાધાન તૂટી પડે એ ન ગમ્યું તેમણે વાયસરોયને તાર કરી પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી અને જરૂર જણાય તો તેમની મુત્તાકાત માટે જવાની પોતાની તૈયારી જણાવી આથી છેવટની ઘડીએ સમાધાન થયું અને ગાંધીજી અનેક કડવા ઘૂંટડા ગળીને તેમને પોતાને કંઈ આશા ન હોવા છતાં 'છેલ્લો કટોરો પીવા' તા ૨૬-૮-૩૧ને રોજ ગોળમેજી પરિપદમા જવા સારુ લડન તરફ ઊપડી ગયા.

યુરોપનું ઘુંચવાએલું અર્થપ્રકરણ

૧૯૧૮-૧૯માં યુરોપની લડાઈનો અંત આવ્યો, પછી તહનામાં થયાં; એની કેટલીએક કલમો અતિનિષ્ફુર હોવાથી ૧૯૨૯માં “યગ પ્લાન” અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. આને હજી એ વર્ષ પછી નથી થયાં ત્યાં જર્મની આર્થિક અવદશાની ટોચ પર પહોંચી ગયું ! તા. ૧૭, ૧૮, ૧૯ જુનના દિવસોમાં જર્મનીમાંથી નાણાંની એક આખી નદી બહાર વહેવા માંડી, અને એક માસની અંદર તો નોર્થ વુલ કંપની તૂટી, અને તેની સાથે જર્મન બેંક અને ડાર્મસ્ટાટર બેંકને પણ એ ધચકાતી ગઈ ! નોર્થવુલ કંપની પડી ભાગવાથી લડનની એક મોટી બેંકને ૧૨૫૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની ખોટ ગઈ, અને ડાર્મસ્ટાટર બેંક પડી ભાગવાથી “સ્ટીટી” ને લગભગ ૫૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનો ધક્કો પહોંચ્યો. યુરોપની નાણાં બજારમાં એક મોટી ફાટ પડી તે કેમે કગ્તાં ન પૂરાઈ શકી. જર્મનીમાંથી એટલા જગ્ગર વેગે નાણાં બહાર તણાઈ જતાં હતાં કે એ પ્રવાહ જરી રાખવો અશક્ય હતો. જુલાઈની તા. ૬-૧૦, ડો. લ્યુથરને જર્મનીથી લડન અને લડનથી પેરીસ નાણાંની શોધમાં એરોપ્લેનમાં ઊડીને જવું પડ્યું. અને જતાં તેને નાણાં મળ્યાં નહિ ! જુનની ૧૩મીએ રીસબેંકે રીન્ડોસકાઉન્ડની તેરીખ પાંચથી સાત ટકાની કરી ! ૧૯૨૨ના નવેમ્બરમાં જ્યારે જર્મનીમાં આવું જ ભયકર પ્રકરણ બની ગયું ત્યારે ૮ થી ૧૦ ટકાની તેરીખ બેલાવામાં આવી હતી, અને ૧૯૨૩ના જુલાઈ માસમાં જર્મન માઈની કિંમત એટલી ઝાઝી થઈ ગઈ હતી કે કાગળનાણાંના ચલણને પહોંચી વળવા જર્મનીમાં ૧૩૮૩ ડાપખાનાંઓ, ૧૩૩ ફેક્ટરીઓ અને લગભગ ત્રીમેક પેપર મિલો રાત ને દિવસ કામ કરતી હતી ! જર્મનીના લેણીઆતોને લાગ્યું કે જર્મની રોકડ આપી લડાઈના દડ ભરી શકશે નહિ, તેથી નાણાંને બદલે ચીન્નેનો ઉપયોગ ચવા માંડ્યો; તો ઉત્પન્ન કરેલી ચીન્નેનો પણ નવ વર્ષમાં ભાવ ઘટવા માંડ્યો, તે એટલે સુધી કે ચીન્નેની કશી કિંમત રહી નહિ, માત્ર નાણાંની જ કિંમત રહી. જુનના બીજા અઠવાડિયામાં જર્મનીમાં નાણાંબીડ એટલી વધી પડી કે જર્મનીની સ્ટેટ બેંક-રીસબેંકે પણ ૪૮ કલાક સુધી પોતાનાં બારણાં બંધ રાખ્યાં આ ધક્કો ઇંગ્લાંડ પર પણ લાગ્યો, અને ઇંગ્લાંડની સરકારને પોતાના રાજ્યબીલ્ડમાં કરકસર કરવી પડશે એમ લાગ્યું. યુરોપનાં નાણાંબંધીવટના પ્રકરણને લઈને જ લેમ્બર સરકારને ગળનામું આપવું પડ્યું અને એ ગનાવ સૌને પરિચિત છે.

૧૯૧૮માં યુરોપીય યુદ્ધનો અંત આવ્યો, ત્યારે તહનામાં જર્મનીએ આ લડાઈ ઊભી કરી માટે તેના પર દંડ લાદવામાં આવ્યો હતો. ફ્રાન્સનો ધણો ભાગ ઉઝડે વેરાન થઈ ગયો હતો અને તે પ્રજાને મોટો ધક્કો પહોંચ્યો હતો, માટે આ દંડમાંથી અરધાથી વધારે રકમ તેને આપવી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું ! બ્રિટિશ લોકો પણ ફ્રાન્સની હાલત જોઈ એટલા ગળગળા થઈ ગયા કે તેમણે આ વાત સ્વીકારી. અમેરિકાનું યુનાઇટેડ સ્ટેટસ લેણીઆતોનું પણ લેણીઆત હતું, કારણ તેણે મોટી મોટી રકમો યુરોપનાં મિત્ર રાજ્યોને ધીરી હતી. જર્મની, ફ્રાન્સ તથા ઇંગ્લાંડ વગેરે દેશોને પૈસા આપે, અને તે દેશો વળી યુનાઇટેડ સ્ટેટસને રકમો ભરે, આ રીતે થોડો વખત વ્યવહાર આવ્યો. પછી ૧૯૨૨-૨૩માં જર્મન ચલણની કિંમત એટલી તો ઘટી

ગઇ કે એક પાઉન્ડના ૧૫૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ માર્ક બોલાય ! જર્મની પાસે નાણાં નહોતાં તેથી પારકાં નાણાં લઇ દેશમાં ઉઘોગો ચલાવી તે દંડ ભરતું હતું ! આ દંડ અસલ લાગ્યો તેથી ૧૯૨૬માં “ મંગ પ્લાન ” અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો, રૂએ રૂએ જર્મનીએ ભરવાના દડના હકતામાં મોટો ઘટાડો થયો. છતાં એ દડના હપતા ભારે તો હતા જ !

સૌથી પહેલાં ગઇ ૧૫મી જુને વીએનાની ફેડીટનસ્ટાલ્ટ બેંકની સ્થિતિ ખરાબ છે એમ ખૂબ પડી. લોકોને બેંક પર દરોડો મડ્યો, અને બેંકને ટકાવી રાખવા ફ્રાન્સ પાસે નાણાંની માગણી કરવામાં આવી ફ્રાન્સે જે શરતોએ નાણાં આપવા હા કહી, તેમાંની એક શરત એવી હતી કે ઓસ્ટ્રીઆએ જર્મની સાથે ઓસ્ટ્રી-જર્મન કરદામ્સ યુનિયનમાં ભળવું નહિ. ઓસ્ટ્રીઆ કોઇ કાળે આ કલમ સ્વીકારી શકે એમ નહોતું. હવે બેંક જે તરે, તો આખા યુરોપને તેનો આચકો લાગ્યા વગર રહે નહિ; તેથી જુનની ૧૭મીએ બેંક ઓફ ઈંગ્લાંડ ૪૨૫૦૦૦૦ પાઉન્ડનાં ઓસ્ટ્રીઅન નેશનલ બેંકનાં ટ્રેઝરી બોન્ડ ખરીદશે એમ સર રોબર્ટ કિન્ડર્સલીએ વીએનામાં જાહેર કર્યું આ નાણાં ઓસ્ટ્રીઆનો નેશનલ બેંક ફેડીટન સ્ટાલ્ટને ધીરવા એમ ઓસ્ટ્રીઆની સરકારે મનૂર કર્યું, પણ ત્યાર પછી તે સરકારને તુરત રાજીનામું આપવું પડ્યું. ફેડીટનસ્ટાલ્ટ બેંક તરી પણ ઓસ્ટ્રીઆ સરકાર વગરનું ચાઇ પડ્યું. ફેડીટનસ્ટાલ્ટનો ધક્કો તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી એમસ્ટેલ બેંક નામની ડચ બેંકને પણ લાગ્યો, અને તા ૧૯મી જુને ડચ કાયદા પ્રમાણે બેંકને ફડઆમાં ન લઇ જતા તેના લેણી-આતોને બેંક “ મોરેટોરીઅમ ” જાહેર કર્યું !

આ જ દિવસે પ્રેસિડન્ટ હુવરે વોશિંગ્ટનમાં જાહેર કર્યું કે “ ખાસ કરીને જર્મનીમાં જે ભયગ્રસ્ત સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ છે તે અટકાવવા અને અમેરિકા તથા અમેરિકા બંદારની આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધરે તે માટે અમે કદાચ મદદ કરીએ. ”

પણ એમસ્ટેલ બેંક મોરેટોરીઅમ માગ્યું અને તેની સાથે યુરોપમાં બનાવો એટલી ઝડપથી બનતા હતા કે બીજે જ દિવસે, તા. ૨૦મી જુને પ્રેસિડન્ટ હુવરે “ મોરેટોરીઅમ ” જાહેર કરતું પડ્યું. તે જાહેરનામામાં જણાવવામાં આવ્યું કે “ આથી આંતરરાષ્ટ્રીય દેવાં, દંડ, કે રીલીફરેટ પરના બ્યાન્ક કે મુદ્દલની ભરપાઈ એક વર્ષ માટે મુલતવી રાખવી એમ અમેરિકન સરકાર સ્વયં છે, આવતા વર્ષે દરમિયાન દુનિયાની આર્થિક પરિસ્થિતિ કંઈક સુધરે અને અમેરિકામાં જે નવી તેજનાં ત્યજીને જણાય છે તેને બહારની દુનિયાની સ્થિતિ દાખી ન દે એ આ દરખાસ્તનો હેતુ છે આંતરરાષ્ટ્રીય દેવતા બોળે સામાન્ય સમયે સહી સકાય તેવો હોય છતાં આવી મંદીને વખતે અત્યંત ભારે થઇ પડે એ સ્વાભાવિક છે. મદીને લીધે ઉત્પન્ન થતાં કારણો, જેવાં કે પરદેશી માલની કિંમત ન ઊપજવી, નાણાં સંબંધીના બ્યવહારમાં વિચ્છાસની ખામી-વગેરે કારણોને લીધે (આખી દુનિયાનું) સોનું ચુનાખંડેડ સ્ટેટસ તરફ વહે છે; જેથી બીજા દેશોના ‘ ફેડીટ ’ ને બહુ જ ધક્કો પહોંચે છે; અને અમારાં માલને ખરીદવાની તેમની ક્ષમિત ઓછી થાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે અમેરિકામાં બેંકારી વધે છે, અને ખેડૂતોને પણ માલની પૂરેપૂરી કિંમત ઊપજતી નથી. આખી દુનિયાની આગાદાનીમાં અમારું હિત સમાયેલું છે, અને આખી દુનિયાને સદ્દર બનાવવાની અમારી ઇચ્છા આ દરખાસ્તમાં સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. ”

યુરોપનાં દરેક રાજ્યે આ દરખાસ્તને વધાવી લીધી, માત્ર ફ્રાન્સે એ ન ગમી । મી મેકડોનાલે તા ૨૨મી જુને હાઉસ ઓફ કોમન્સમા કહ્યું “યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રેસિડન્ટની કોઇનું પણ ધ્યાન ખેંચે એવી દરખાસ્તને યુનાઇટેડ કિંગડમની સરકાર અત્કરણ-પૂર્વક આવકાર આપે છે, અને એ દરખાસ્ત માથે અમારે સમઘ છે તેટલા પૂરતુ અમે જાહેર કરીએ છીએ કે પ્રેસિડન્ટની સૂચનાને અમારો પૂરેપૂરો ટેકા છે ” તા ૨૪ મીએ મોન્ટેગરી અમની યોજનાને અમલમા મુકવા શા પગલા લેવા જોઇએ તે વિશે હાઉસ ઓફ કોમન્સમા ચર્ચા કરી, અને જણાવવામા આવ્યું કે લેણીઆત મુકારોએ માત્ર ઇન્ટરનેશનલ સેટલમેન્ટની બેંકને જણાવી દેવાની જ જરૂર છે કે તેઓ આ દરખાસ્તને એક વર્ષ માટે અમલમા મુકવા કબુલાત આપે છે, કાગણુ યુરોપના રાજ્યો તથા અમેરિકાની કોન્ગ્રેસ લગવાનો અત્યારે વખત નથી ”

તા. ૨૩ મીએ સીનેટ યુરોપોનીએ આ યોજનાના સ્વીકારનો વોર્શિંગ્ટન તાર કથો કે “ઇટલીને આથી લાગે ત્યાગ દગ્ગો પડશે, પરતુ પૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી મિલ્કતની દૃષ્ટિએ આ દરખાસ્તનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે ’

તા. ૨૫ મી જુને જર્મનીના ચેન્સેલર ડો બુર્નોગ અને ડો કર્ટીઅમ આ બાબત નક્કી કરવા પેરીમ જવાના હતા આ તમામ જાહેરાતોને લીધે બેંક ઓફ ઇંગ્લાન્ડ અને ફ્રાન્સ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું ફેડરલ રીઝર્વ બોર્ડ અને ઇન્ટરનેશનલ મેટલમેન્ટની બેંક-આ બધાએ મળીને જર્મનીની રીસબેંકને ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ ડોલરનું કેડીટ આપ્યું, તોપણ આ પહેલાના અઠવાડિયામા રીસબેંકે ૬ થી ૭ કરોડ જેટલું સોનું અને ફેરીન એક્ચમચેન્જ ગુમાવ્યું હતું ।

પણ ફ્રાન્સ મોન્ટેગરીઅમને જલદી સ્વીકારે તેમ નહોતું મે માસમા (તા ૧૩-૧૪-૧૫) ત્યારે જિનીવામા કમિટી ફોર ધી ફેડરેટડ યુનિયન ઓફ કુરપન્ની બેંકક મળી, ત્યારે જે આર્થિક કારણોને લીધે ઓસ્ટ્રો-જર્મન કંસ્ટ્રક્સ યુનિયન ધડવામા આવ્યું હતું તેને કાઈ બીજી રીતે નીવારવાને વિચાર કરવામા આવ્યો હતો લગભગ દરેક પ્રજના પ્રતિનિધિએ ઓસ્ટ્રીઆને આર્થિક મુશ્કેલીમાંથી બચાવવું જોઇએ અને તેણે જર્મની સાથે કંસ્ટ્રક્સ યુનિયનમા ન લખવું એમ આડકતરી રીતે જણાવ્યું, પણ કોઇએ સીધે સીધી રીતે ઓસ્ટ્રીઆને કેવી રીતે મદદ કરવી તેની સ્પષ્ટ દરખાસ્ત મૂકી નહિ “ઓસ્ટ્રો-જર્મન કંસ્ટ્રક્સ યુનિયન” એ શબ્દ પણ ચર્ચામા વાપરવામા આવ્યો નહોતો, જે કે બધાના મનમા એ જ વસ્તુ ડખતી હતી નાતનું પગ બેંચ મળ્યું હોય અને બધી વાત આઢી જ ચાલે એટલું જ હલકું વાતાવરણુ લીજ ઓફ નેશન્સમા ધણી વાર હોય છે એમ કહીએ તો તે તદ્દન ખરું છે

ફ્રાન્સે જે જે મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી તે બધામા ઊતરવાની જરૂર નથી માત્ર એમાંથી મરજ રસ્તો શોધવામા વખત વહી ગયો । તા ૩૦ મી જુને ઇટાલીઅન સરકારે પોતે મોન્ટેગરીઅમ જાહેર કરી દીધું । ફ્રાન્સે જે શક્તો મૂકી તે અમેરિકા સ્વીકારી ન શક્યું, કારણુ અમેરિકાની દૃષ્ટિ માત્ર નાણાન્યવહાર અને આર્થિક પરિસ્થિતિને સુધારવા પૂરતી જ હતી, ત્યારે ફ્રાન્સને તો જર્મનીનો મમૂળો નાશ કરવાની જ વૃત્તિ હતી — અને આનું નામ જ યુરોપનું આધુનિક રાજપ્રકરણ । દડ તરીકે જે રકમ જર્મની ફ્રાન્સને આપે છે તે

રકમ જર્મનીને તે પાછો ધીરે પરતુ તે જર્મન રાજ્યને નહિ, પણ જર્મન ઉલોગોને - આ એક ક્રાન્સની શરત હતી એ તો અમેરિકાએ સ્વીકારી છે આ કલમમા જોડે ઊતરતા આપણને સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે યુરોપના આતંત્ર ગૃહીય લેણદેણના વ્યવહારમા વેપારની દુનિયા જર્મનીને બચાવવા મળે છે, ત્યારે યુરોપના રાજ્યોની સત્તા જર્મનીને ખુલ્લુ કરવા જ માગે છે !

જર્મન સરકાર પામે અત્યારે કરી "એસેટ્સ" છે નહિ, ઇંગ્લાન્ડ અને અમેરિકા તેને વધારે લાણુ "ક્રેડીટ" આપવા હા વહે છે, પણ નવા નાણા ધીંગવા ના પાડે છે એ જુનીંગના હાથમા અત્યારે તો મત્તા છે અને એ જુનીંગ લાકાઈને અગે જર્મની પર લાદવામા આવેલો દડ કે દેવાનો ઇન્કાર કરવા ના પાડે છે એ જુનીંગના પક્ષ મિત્રાઈ બીજા બે પક્ષો જર્મનીમા છે એક ફ્રીસ્ટોનો (Nazis) અને બીજો સામ્યવાદીઓનો (Communists) જો ડા જુનીંગ પદ્ધતિ થાય તો કદાચ ફ્રીસ્ટોનો હાથ ખત્તા જાય, અને ફ્રીસ્ટો પાસે કરી મુકત કાર્યક્રમ નથી, છતાં એટલુ તો તેમણે નક્કી કર્યું છે કે જર્મનીના દડ-દેવાનો ઇન્કાર કરવો ! સામ્યવાદીઓને સત્તા મળે તો તેઓ પણ આ મુદ્દા પર મમત થાય પણ બીજી રીતે તેઓનો કાર્યક્રમ ફ્રીસ્ટો કરતા જુનું પડે છે જર્મનીમા અત્યારે બેકારી બહુ વધી ગઇ છે. એક પ્રજા તરીકે નાણુનો વહીવટ મદર પાયા પર મુકવા જતા, જર્મન પ્રજાએ દરેક દિશામા કાષ્ટક કરી છે જર્મન બેકારી માત્ર મજૂર વર્ગમા જ નથી, પણ મધ્યમ વર્ગમા પણ છે, અને આ વસ્તુસ્થિતિ વિષય આજે એટલી ભયકર છે મજૂર વર્ગ શાંતિરિક્ત હાડમારી અને બેકારીથી ટાળાએલો હોય છે, પણ જે મધ્યમ વર્ગ સારા દિવસો જોયા હોય, જીવનમા મુખસમગરુ એ આધારણુ અનુભવ્યુ હોય તેવો વર્ગ જ્યારે તદ્દન બેમાર થઇ જાય, ત્યાર સમાજમા ક્રાન્તિ થવા વગર ન ગ્દે જર્મન (ખામ કરીને યુશીઅન) સ્વભાવ એવો છે કે બેકારીમા તેને રાજ્ય તરફથી અપાતી મદદ લેવી ગમતી પણ નથી ! એને કંઈક કામ કરવાનુ મન ગ્દા જ કરે છે, કશુ કામ ન મળે તો મુનિવર્સિટીમા જઈ ટેકનિકલ શિક્ષણ લે છે એ શિક્ષણ લીધા પછો પણ તેને કામ મળી રહેતુ નથી, અને વ્યક્તિગત આપત્તિ મમાજમા વિપ્લવના બીજા રોષે છે કરી કાર્યક્રમ પડેલો ન હાય તો પણ રાજ્યતંત્રને ઉચનાવી પાડવાના આચકા એના મનમા આવે છે એક મુમાદર કર્યુ છે તેમ 'જર્મનીમા બહુ તેજુ તે લગે છે, રસ્તાઓ બહુ જ ચોખ્ખા છે, મજૂરોના ધગ બહુ જ મારા છે, માત્ર યોનીઓ જરા વધારે પ્રમાણમા દેખાય છે, સામાન્ય રીતે જેતા વાનાવરણુમા કાઈને કરા અસ્વાભાવિક ન દેખાય, પરતુ લોખની સાથે વાત કરતા તન્ન માલુમ પડી આવે છે કે દરેક પળે તેઓ લિપ્લવ મળે એમ માને છે 'અવગત અત્યારે તો તેઓ 'ટેક્રીમ'-ફ્રીસ્ટો છે, અને ફ્રીસ્ટો તરફે જ તેઓ મર-કારને ઉચલાવી પાડશે પન્ન તાગ પછો તેઓ સામ્યવાદીઓ બની જશે ?' એમ મા કાઇ માને છે !' જર્મનીમા જે સામ્યવાદ આવે તો રક્ષીઆમા જેમ તે ધગ કરી ગ્દા છે તેમ જર્મનીમા પશુ તે ટકી ન્દે !

આમ ન બને તે માટે ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાન્ડ, અમેરિકા યા પ્રયત્નો કરશે ? ઓસ્ટ્રી-જર્મન-કન્ડોસ યુનિયનની રિન્ક ક્રાન્સ પશ્ચુ દુવરપ્લાન-મોગટોરીઅમ પરની ચર્ચાને એક માસ સુધી તો એવી કુદ રીતે અદર લટકારી રાખી કે તમામ જર્મન બેકારોને બચાવના

બીજા ઇંગ્લાંડમાંથી અમુક વખત ગંધ રહેલું પડ્યું; એ દરમિયાન ફ્રેન્ચ સરકારે ઇંગ્લાંડમાંથી પણ બે કરોડ પાઉન્ડ પાછા ખેંચી લીધા, અને તે રીતે તેને પણ મુશ્કેલીમાં નાંખ્યું ! લડાઇના દંડનો મોટો હિસ્સો ફ્રાન્સને લાગે ગય છે, એટલે ફ્રાન્સની પાસે મૂડી પુરકળ છે. ઇંગ્લાંડ-અમેરિકા જર્મનીને ટકાવી રાખવા જે પ્રયત્નો કરે છે તેનો બધો લાભ ફ્રાન્સને મળે છે. તાણાં અને મૂડીની બાબતમાં તે આજે માત્ર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સથી ઊતરે છે.

પણ જો જર્મનીને સામ્યવાદી બનવા ન દેવું હોય, તો ઇંગ્લાંડ-અમેરિકાએ એને મદદ કરવી જ જોઈએ, અને જર્મની માટે એક જ માર્ગ શક્ય છે; અને તે એ કે રાજ્યે તમામ ઉદ્યોગોનો વહીવટ પોતાને હાથ ધરવો. જુનીંગની સરકાર આ દિશા તરફ પ્રયાણ કરી રહી છે; સામ્યવાદમાં પણ ઉદ્યોગોનો વહીવટ સરકાર પોતાનાં હસ્તક કરે છે. પણ જુનીંગ-સરકારનો વહીવટ અને સામ્યવાદીઓના વહીવટ વચ્ચે એટલો તફાવત રહેશે કે જુનીંગ ઉદ્યોગોનો વહીવટ પોતાને હાથ કરી લડાઈનો દડ ભર્યા જ કરશે, જ્યારે સામ્યવાદીઓના હાથમાં બે સત્તા ગય તો તેઓ દડ-દેવાનો ઇન્કાર કરી જર્મન પ્રજાને માટે જ આખો વહીવટ પોતાને હાથ ધરે ! જુનીંગ-સરકારનો ઉદ્યોગો પરનો વહીવટ સ્થપાય તો દુનિયામાં મૂડીવાદની જીત થઈ ગયાય; અત્યાર સુધી મૂડીવાદની બવરચા પ્રમાણે એક જ પ્રજામાં બે વિભાગો પડી જતા, મૂડીદારવર્ગ અને મજૂરવર્ગ. સામ્યવાદનું તર્કશાસ્ત્ર એમ કહેશે કે આ વર્ગો વધીને એવડા મોટા થઈ શકે કે એક સમસ્ત પ્રજા મૂડીદાર વર્ગને રચાને આવે, અને બીજી એક પ્રજા મજૂર વર્ગનું રચાને લે ! જેમ જેમ આ પક્ષો વધારે વિશાળ બને તેમ તેમ મૂડીવાદનો અત વધારે નજીક આવે એ શક્ય છે. ઇંગ્લાંડ-અમેરિકા જેવા મૂડીદાર દેશો પોતાનું લેણું વસૂલ કરવા સામ્યવાદીઓના કાર્યક્રમનું સૌથી મોટું અગ જર્મની પાસે સ્વીકારાવે એ જ એક નવાઈની વાત છે ! માત્ર બહારનું દેવું પતાવવા જર્મની સામ્યવાદનું એક પગલું લે, તો પોતે સામ્યવાદી કેમ ન બને એ જોવાનું છે.

ઇંગ્લાંડમાં મી. મેકડોનલ્ડ પોતાના મજૂર પક્ષને ત્યજીને કન્ઝર્વેટિવ અને લીબરલોની સાથે નવું સંયુક્ત પ્રધાન મંડળ રચ્યું એ મૂડીવાદની જીત છે. “આપણા જ જીવન દરમિયાન સમાજસત્તાવાદ સ્થાપિત થશે જોઈએ” એમ અત્યાર સુધી મેકડોનલ્ડ કહેતા. અને એ જ મેકડોનલ્ડને મૂડીવાદની આગળ નમતું આપવું પડ્યું જો મોરેટોરીઅમ જાહેર કરવામાં આવે તો ઇંગ્લાંડને એક વર્ષમાં એક કરોડને દસ લાખ પાઉન્ડની વૃદ્ધ પડે. જો મોરેટોરીઅમ ન સ્વીકારવામાં આવે તોપણ ઇંગ્લાંડના બજેટનું જમા ઉધાર પાડું સરખું થઈ રહેતું નહોતું. આ પાસાં યોગ્યતા કાપકૂપ કેવી રીતે કરવી તે બાબત બહામણ કરવા ‘ઈકોનોમી-કમિટી’ નીમવામાં આવી હતી. તે કમિટીએ ૬૬૫૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની કાપકૂપ થઈ શકે એમ જણાવ્યું અને કાપકૂપ કેવી રીતે કરવી તે વિશે જુદી જુદી ભલામણ કરી હતી. (જી. ત. બેકરીના વીમામાં જે રકમ આપવામાં આવે છે તેમાં ૨૦ ટકા ઘટાડો કરવો, કેળવણીને અપાતી ગ્રાન્ટ અને શિક્ષકોના પગારમાંથી ૨૦ ટકા

“It is thought that the only effective method open to Germany now is the institution of some form of State control of industry and finance, and signs are not wanting that the Brüning Government is moving in that direction.”

થશે તે કંઈ દયાભારથી કંગવામાં આવ્યો નહિ જ રોય એમ લાગ્યા વગર ગ્રહેતુ નથી. યુરોપમાં માત્ર વચ્ચાતો જ નહોતો, મેકારી અને નાણાભીડ વધતી હતી, એવે વખતે જો દિલ્હી આર મામ વધારે સળંગ મિલિય ડિમન્ડોમિડિયન્સની હીલચાલ ચાલી હોત તો આ સરકાર અને ઇન્ડિયન લારે થઈ પડત. આજે પણ તેઓ તો ધારે છે કે ગોળમેજી પરિપક્વ પણ “જો તેઓ દિલ્હી નેશનેલિસ્ટોને એવી રીતે છેતરી શકે કે આવતા થોડા માસ દરમિયાન તેઓ બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારની સખત ચળવળ બંધ ગણે અને એ દરમિયાન બ્રિટનની આજની નાણા ભીડનો મમય વીતી જાય—આટલું જો સાધી શકાય, તો બ્રિટન ‘ડોમિનિયન સ્ટેટસ’ નો નોક કકડો પણ દિલ્હી નહિ જ આવે.” (If Indian Nationalists can be duped for a few more months, so that they will not start a vigorous campaign of boycott of British goods as a political weapon, until the present financial crisis in Britain is overcome, then Britain will not even make any substantial concession towards ‘Dominion Status’)

આપણને વિચાર આવ્યા વગર ગ્રહેતો નથી કે શુ ગાંધી—અગવિનયેક્ટ થશે તે પણ આપણને ઉત્તરના જ? દુનિયાના મદાનમાં મદાન પુરુષ મદાસભાના અખંડ પ્રતિનિધિ થઈને ઇંગ્લાંડ ગયા છે, તે ઉત્તરાય તો નહિ જ, એમ આશા રાખીશું

તા ૧૨ ૨૪૨, ૧૯૩૧

(મજેશુ)

Bibliography

- (1) French Foreign Policy Huddleston,
- (2) Our Financial Position and Prospects H. Cox,
- (3) The European Discontent H. Brown,
- (4) Foreign Affairs—G. Glasgow,
- (5) The Financial and Economic Crisis G. Glasgow,
- (6) A Reconnaissance on the Continent Prof. Toynbee — The Contemporary Review July — Aug 1931
- (7) The European Crucible,
- (8) The European Crisis,
— the Fortnightly Review June — Aug 1931
- (9) Crisis in Britain and Indian Freedom Dr. Taraknath Das—“Liberty”
- (10) Challenge to Labour Government E. F. Wise in “New Leader”
reprinted in Bom Chr etc etc
- (11) Report of the Financial Obligations’ Committee

સંગીતાચાર્ય કૈલાસવાસી પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર

અમને જણાવતા ભારે ખેદ થાય છે કે ભાતના પ્રસિદ્ધ સંગીતનેતા અગીતાચાર્ય પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર પુરુષકરને દેહાન્ત મહારાષ્ટ્રમાં મીઠળ મુકામે તા ૨૧-૮-૩૧ ને રોજ થયો હતો. અર્ચરથ પંડિતજી એક મહાન વિભૂતિ હતા એ કેવળ મહારાષ્ટ્રના કે ગુજરાતના નહિ બલકે અખિલ ભારતના એક ઝગકતા ગ્લન કોરે હતા. અગીતાના ઉદ્ધાર્ય એમણે જેટલા પ્રયત્નો કર્યા તેટલા ભાગ્યે જ કોઈએ કર્યા હશે. અગીતાના ઉદ્ધાર માટે જ એમનો અવતાગ હતો એમ કહીએ તો તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ ન કહેવાય. ગુરુવર્ય પંડિતજીએ પોતાના ઉદાહરણથી એક આદર્શ સંગીતાચાર્ય કેવા હોના નોંધએ તે મતાવી આપ્યું છે. ન્યાયે ભાગતવર્ષમાં સંગીતની સ્થિતિ ગિલકુન અધમ દશાએ પહોંચી હતી, - કોઈપણ ગાયન કે વાદકને સમાજમાં યોગ્ય સ્થાન ન મળતું હતું-એવે વખતે એમનો જન્મ થયો.

મહારાષ્ટ્રમાં કુટુંબવાદ નામક દેશી રાજ્યમાં એમનો જન્મ થયો (૪ મ ૧૮૭૨) એમના પિતાશ્રી શ્રીદિગંબરપત કીર્તનકાર હતા હરિકીર્તનને એમનો વણપરપગનો ધધો હતો. પંડિતજી ન્યારે બાર વર્ષના હતા ત્યારે એક વખત દારૂની રમતમાં તેમની આખમાં ઘસ જવાથી તેમની આખ હમેશની બગડી તેથી તેમનું અગ્રેજી બાણતર બધે થયું. વડીલોએ સંગીત શીખવાની સલાહ આપી અને પંડિતજી સ્વર્ગરથ બાળકૃષ્ણ ભુવા-ગાયનાચાર્ય-પાસે સંગીત શીખવા ગયા. બાળકૃષ્ણ ભુવા એક નામાકિત અને પ્રસિદ્ધ ગાયનાચાર્ય હતા. હમણા જ ચાર વર્ષ છપર તેઓ વૃદ્ધાવસ્થા ભોગવી ગુજરી ગયા. બાળકૃષ્ણ ભુવાએ અનેક શિષ્યોને વિદ્યાદાન કર્યું તેમાંથી ગુરુવર્ય પંડિતજી મધુથી વધારે દીપી નીકળ્યા. જૂની પરંપરાના ગાયક વાદકોમાં જે ખોટો ગિવાજ અત્યાગ સુધી પડેલો હતો કે શિષ્યોને ખુલ્લા દિલથી વિદ્યા ન શીખવવી-શિષ્યો ભણે તનમનથી તેમની અપાગ સેવા કરે, તોપણ વિદ્યાની ચોરીની જે સંકુચિત દષ્ટિ તેમનામાં હતી-તે તેઓ મઠી ન શક્યા. બાળકૃષ્ણ ભુવા આ વાતને અપવાદરૂપ હતા. તેથી ગુરુવર્ય પંડિતજી જેટલો વખત તેમની પાસે ગયા તેટલો વખત ગુરુ પાસેથી એમણે પૂરેપૂરું જ્ઞાન મપાદન કરી લીધું. કુટુંબવાદ પાસે જે મીઠળનું દેશીરાજ છે, તેના અધિપતિ મહારાજ બાળા માહેબને તે વખતે અગીતાનો શોખ હતો. બાળકૃષ્ણ ભુવાને પોતાના દરબારમાં નોકરી તરીકે રાખ્યા. તેથી પંડિતજીનું શિક્ષણ મીરજમાં થયું. મીરજના મહારાજાએ પણ પંડિતજીના શિક્ષણમાં મોઁગી મદદ કરી ને ન્યા. સુધી પંડિતજીનું સંગીતશિક્ષણ પૂરું થયું ત્યાં સુધી ભુવા માહેબને દરબારમાં રાખ્યા.

પંડિતજીનો અનાજ (કંક) નાનપણમાં બહુ મારો નહોતો, કંકમાંથી સાદા સાદા તાન આલાપ પણ તેઓ કાઢી નહોતા. ચમ્તા એક વખત કલ્યાણ રાગનું ગીત શીખવવું ગુરુએ શરૂ કર્યું એ ગીત ‘ પટોરે કચન ’ હતું. પંડિતજી તેને બરાબર ઝીની ન શક્યા. એટલે ગુરુએ નિરાશ થઈ ગુરુમામાં કહ્યું “ વિષ્ણુ, તારા કંકમાંથી આ ગીત બગાડ

નીકળતું નથી માટે તુ આજથી મગીત શીખવાનું મકો કે બીજું કંઈ શીખ નકાશ ગાયન શીખવામા તારુ આયુધ્ય ન બચાડ કોરણ કે તને સંગીત આવડવાનું નથી ”

શુરુજના આવા ઉદ્ગારથી પડિતજને બહુ માહુ લાગ્યુ તેઓ રડવા લાગ્યા અને શુરુજને કહ્યું કે “ ધગમાથી નીકળ્યો તે મગીત શીખવા ખાતર તમે મને નિગશ કો તો હું કયા જાઉં ? મારી આખ પણ મારી નથી જેથી હું બીજું કંઈ કરી શકું પાછો ઘેર જાઉં તો વડીલો વડગે, હવે હું ઘેર જવાનો નથી બસે મને સંગીત શીખતા ૧૦ ને બદલે ૨૦ વર્ષ લાગે તોપણ કંઈ અમ્મ નથી હું તો અહીં જ રહેવાનો ” શુરુ તે સાંભળી ચકિત થયા આગપાચ દિવસ પછી માનત થઈ એમણે સાદા માદા આનાપો સાદી રીતે શીખવવા શરૂ કર્યા અને કહ્યું તારા કંઈ જરા પરિશ્રમ કરશે તો મધુર અને પતળો (ફરતો) થઈ જશે હું જેમ કહું તેમ તુ મહેનત કરતો જા ” પડિતજએ તે પ્રમાણે કહ્યું શુરુ પાસે જે જે ગીતો ગાય નતા આલાપો શીખતા તે બધાને ટંચ કરવા પડિતજ મારી રીતે મથતા દરગજ ૧૮ કલાક સુધી તેમની મહેનત ચાલતી એમ તે વખતના તેમના મિત્રો અને મહાધ્યાયીઓ કહે છે તે વખતે પડિતજના સમયપત્રકમાં છ કલાકની ઊંચને પણ સ્થાન નહોતુ શુરુગુલામ દગમિયાન તેમણે અત્યંત લક્ષિતલાવથી શુરની સેવા સુશુભ કરી અને શુરુપાથી તમને તપસ્યાર્થનું ફળ મળ્યુ ઘેર ખાનગી જેકકામા, મેગી મોટી મિજબસોમા શુરુજને પડિતજ હમેશ માથ આપતા હતા અને એ સાથ આવવામા શુરુજનું વલણ જોઈ તે પ્રમાણે વર્તતા તેથી મલામા કેવી રીતે ગાયન કરવું, વજીરે પડિતજ જાણી શક્યા અને સલાધીટપણીનો આવરથક શુણુ તેમનામા કાયમનો ધીતર્યો શુરના મહવાસથી ગાયનનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ તેમને મળ્યુ અને પડિતજના ગાયનમા શુરના જેવી વિવિધતા આવવા લાગી પડિતજના ગાયનમા વિગેરતા એ હતી કે તેઓ આરઆર પાચ પાચ કલાક એક જ ગીત એક જ ગગમા જુદા જુદા આલાપો સહિત ગાઈ શકતા હતા એક વખત લીધેલો આનાથ કે તાન ફરી ન આવે દરેક વખત નવીન નવીન આલાપનું રકુરણ થતું

પડિતજનું વિદ્યાર્થી દશામા ખાનગી જીવન બહુ જ નિર્મળ અને સાદુ હતું કોઈપણ પ્રમારનું વ્યગન તેમને નહ્યુ નથી આમપાગનું શુરુલાઈઓનું વાતાવરણ આટલું બધું નિર્મળ ન હોવા છતાં પડિતજ કેવળ તેમાથી અલિસ ગયા સોપારીના કટકાનું વ્યગન પણ એમને નહોતુ એમને એક જ વ્યસન હતું અને તે પોતાનો નગીતનો અભ્યાસ

પડિતજની શુરુલક્ષિત પણ વિશેષ હતી શુરુજ પ્રયાસ કરતા ત્યારે એમની સાથે રહેતા અને એમની સેવા પોતે કરતા એમની તર્મિયત વિષે તેઓ બહુ જ કાગજ રાખતા આગળ ઉપર પડિતજ ન્યારે કમાતા થયા ત્યારે શુરુજનું થોડું ધણ દેવ પણ પડિતજએ જ પતાવી તેમને કરજ મુમ્ત કર્યા

પડિતજએ પોતાનો અભ્યાસ ઈ મ ૧૮૯૬મા પૂરો કર્યો અને તેમણે સગોનના પ્રયાશયે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા જવાનો નિશ્ચય કર્યો એ જ માનના આવણુ મામમા પડિતજ શુરુજથી છૂટા પડ્યા, પડિતજ મીરજથી આરણુની પુણિમાએ નીકળ્યા સુધાકરે પણ પોતાની સપૂર્ણ કાળનો પ્રમથ એમના ઉપર પાડ્યો પડિતજ પ્રથમ આધ ગયા ત્યાં તેમને સારી રીતે વિદાય મળી પણ મુમ્મ નજીક કન્યાશુમા એક વડીનોની કલમમા એમનો જલસો

સંગીતાચાંચ* દેલાસવાસી પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરજી સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર ૩૫૭

થયો. ત્રણ કલાક તનતોડ મહેનતની મજૂરી વકીલોએ ચાર આના આપી ! પંડિતજીએ શાન્ત ચિત્તે તે પણ સ્વીકાર્યા. આગળ ઉપર પોતાની આ વાત જ્યારે અમને કહેતા ત્યારે પંડિતજી અમને વિનોદથી કહેતા કે “મારા ગાયનની ઓછામાં ઓછી કિંમત ચાર આના તો છે જ !”

કત્યાણ પછી પંડિતજી વડોદરા ઇંદોર દેવાસ ધારા ઉજ્જૈન ગ્વાલિયર મથુરા દિલ્હી વગેરે શહેરોમાં ગયા. ત્યાં જૂની પરંપરાના ગવૈયાઓ સાથે તેમને મુકાબલો થયો. તેમાં પંડિતજી બહુ જ સારી રીતે પસાર થયા. તે વખતે તેમની હોશિયારી, વિદ્વતા અને તૈયારીની પ્રશંસા જાહેરમાં થવા લાગી. પંડિતજીનું મંગીત સાંભળી, તેમનાં પાંચ પાંચ સમકો સુધી ફરતા ગળામાં આલાપને સાંભળી બધા ચિત્રની પેઠે મુગ્ધ થતા હતા. એક વખત ગ્વાલિયરમાં જાહેર મિજલસમાં એમને ફરમાસ કરવામાં આવી તે ઉપરથી એમણે તોડી રાગનું ગાયન શરૂ કર્યું સમય સવારનો હતો. ચાર કલાક સુધી એક જ રાગ એમણે અનેક પ્રકારની વિવિધતા સહિત આલાપ્યો. તેથી તેમની એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ અને એટલું બધું માન મળ્યું કે તે વખતના ગવૈયાઓમાંથી કાઢને એમના જેવું માન મળ્યું નહતું. આ પછી પંડિતજી આખા પંજાબ પ્રાન્તમાં ફર્યા. એમની જગ્યા જગ્યા કીર્તિ ફેલાઈ. જલધરમાં દર વર્ષે સંગીતમેળો ભરાય છે. એમાં ધણુખરા પ્રસિદ્ધ સંગીત ઉસ્તાદો આવે છે તેમાં પણ પંડિતજી પોતાનું સંગીતનૈપુણ્ય બતાવી પ્રેક્ષકોને મુગ્ધ કર્યા. તેથી લોકોની પંડિતજી ઉપર એટલી શ્રદ્ધા એસી ગઈ અને પંડિતજીનું નામ એટલું બધું પ્રચલિત થઈ ગયું કે દર વર્ષે પંડિતજીને સાંભળવા ખાતર હજારો લોકો એ જલસામાં બહારથી આવતા. આમ આખા પંજાબ પ્રાંતમાં એમની કીર્તિ પ્રસરી. દેશાવરનાં પણ નિમત્રણો આવવા લાગ્યા અને પંડિતજીને કમાણી પણ ખૂબ થઈ.

પ્રવાસ દરમિયાન પંડિતજીને પૈસા ખૂબ મળ્યા, એમનું નામ પણ ખૂબ ગવાયું. પણ એમણે સંગીતની સ્થિતિનું જે નિરીક્ષણ કર્યું તેથી તેમના હૃદયને ખૂબ આઘાત પહોંચ્યો. પોતે નામાકિત થયા પણ સમાજમાં ગાયકવાદને જે માન અથવા યોગ્ય સ્થાન મળતું નેહએ તે નહોતું મળતું એ વાત, એ સ્થિતિ તેમને માટે અસહ્ય હતી. અને વિચાર કરતાં એમને એમ લાગ્યું કે જ્યાં સુધી ખાનદાન કુટુંબોમાં સંગીતનો પ્રચાર ન થાય, સંગીતના ઉપાસકો જ્યાં સુધી બેસનમુકત ન થાય, જ્યાં સુધી તેઓ પોતાનું ચારિત્ર્ય ન સુધારે, ત્યાં સુધી સંગીતની ઉન્નતિ હલ છે. ડોક્ટરો ને વકીલોને સમાજમાં સ્થાન છે, વેપારીઓને છે, વિદ્વાનોને છે, તો પછી ગાયક, વાદકને કેમ નથી ? તેમાં સમાજનો દોષ છે કે ગાયક વર્ગનો પોતાનો દોષ છે ? પંડિતજીએ એ વાતની નાડ બરાબર પારખી, અને તે દષ્ટિએ સંગીતના પ્રચાર અર્થે એમણે નિશ્ચય કર્યો.

એ નિશ્ચય પાછળ એમની ત્યાગની વૃત્તિ હતી. તેથી એ નિશ્ચય તેઓ તરત જ અમલમાં મૂકી શક્યા અને તેના ફળ રૂપે તેમણે ૧૯૦૧ ની સાલમાં ‘ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય’ નામની સંગીત સંસ્થા ખોલી. પોતાની અત્યાર સુધીની બધી કમાણી તેમાં જ ખર્ચી. મકાન લાડે લીધું, સરસામાન ખરીદ્યો, વાદ્યો વેચાતાં લીધાં. બાકીના બધા જોઈતા હાથ જમાવ્યો. એટલામાં એમના પૂ. પિતાશ્રી ગૂજરી ગયાને તાર મળ્યો. પંડિતજી તેથી નિરાશ ન થતાં વિદ્યાલય ખોલવાના સમારંભમાં મગ્ન રહ્યા. અને જરિદસ ચેંટરજીને હસ્તે ૧૯૦૧ ના મે મહિનાની પાંચમી તારીખે લાહોરમાં વિદ્યાલય ખોલ્યું. હજારો માથુસો,

ધનિકો, રાજા, મહારાજાઓ આ સમારંભમાં આવ્યા તેથી પંડિતજીને એમ લાગ્યું કે આપણું કામ હવે જોશબંધ ચાલશે.

પરંતુ તે ન બન્યું. ૧૦ દિવસ સુધી એક પણ વિદ્યાર્થી દાખલ ન થયો. જરૂરિયાત ચેટરજી પંડિતજીને મળવા આવેલા, તેમણે ક્રાઇ પણ વિદ્યાર્થીને લાજુતા ન જોયા તેથી તેમને એમ લાગ્યું કે આજે છૂટી છે. ચેટરજીએ પંડિતજીને પૂછ્યું: 'પંડિતજી, આજે છૂટી છે?' પંડિતજી કહે: 'ના! છૂટી નથી. ક્રાઇ વિદ્યાર્થી આવ્યા નથી એટલે છૂટી છે!' ચેટરજીને માહું લાગ્યું અને કહેવા લાગ્યા કે 'પંડિતજી, હું આપને કહેતો નહોતો કે આ પંખખી લોકો આવ્યા છે? એ ક્રાઇ આવવાના નથી. કેમકે એમને સંગીતના કાન જ નથી. અને તમારા વિદ્યાલય માટે લાહોર શહેર ખરોખર નથી. હવે તો તમે ચેતો.' પણ પંડિતજી એને ગણકારે એવા નહોતા. એમણે કહ્યું: 'બાપુજી, હું અહીં જ રહેવાનો છું. ક્રાઇ વિદ્યાર્થી ન આવે તો મને ફિકર નથી. હું મારા ગાયનની મહેનત કરીશ. ક્રાઇ આવશે તો' લાજુલીશ, નહિ તો હું અને મારો તંત્રી તો છે જ.' ચેટરજી બાપુ પંડિતજીનો, અડગ નિશ્ચય જોઇ વિસ્મય પામ્યા પણ ખીજે જ દિવસથી વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થવા લાગ્યા. અને ૭ મહીનામાં જ ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા થઇ. એવી રીતે પંડિતજીને નિશ્ચય ફળ્યો.

૧૯૦૮ સુધી પંડિતજીએ લાહોરમાં તે વિદ્યાલય પોતે જ ચલાવ્યું. એ વિદ્યાલય મારફત ઉપદેશક વર્ગ (ટેઇનિંગ ક્લાસ) ખોલ્યો. જેમાં સંગીતનું મફત શિક્ષણ. જોજન, અને રહેવાની સગવડ આપવામાં આવતી. એક પ્રેસ પણ ખરીદ કર્યું જેમાં પંડિતજીની બનાવેલી સંગીતની ક્રમિક ચોપડીઓ છપાતી. એ વિદ્યાલય દ્વારા પંખખમાં સંગીતનો પ્રચાર ખૂબ વધ્યો. આ સુદત દરમિયાન પંડિતજી પ્રવાસ કરીને જે કમાણી કરતા તે બધી વિદ્યાલયમાં જ ખર્ચ કરતા, કારણ કે શ્રી ઉપર સંસ્થાનું ખર્ચ નહોતું ભારે હતું તેથી પૈસા મેળવવા માટે પંડિતજીને બહાર જવું પડતું.

૧૯૦૮ ના ઓક્ટોબરમાં પંડિતજી મુંબઇ આવ્યા. અને વિન્યાદશમીએ મુંબઇમાં વિદ્યાલયની શાખા શરૂ કરી. મુંબઇમાં વિદ્યાલયનું કામ લાહોરના ધોરણ ઉપર જ ચાલ્યું, પણ મુંબઇ શહેર મોટું હોવાથી ત્યાંનું કામ એટલું બધું વધી પડ્યું અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ ઠીક ઠીક વધી. શિક્ષકો પૂરા પડતા થાકી જતા હતા પણ સાત સાત ઉપદેશક વર્ગનું કામ ચાલુ હોવાથી શિક્ષકોની તાણ આછી થઇ અને વિદ્યાલયનું કામ સરળ રીતે ચાલવા લાગ્યું. સંગીતપ્રચારક કામ એ રીતે ચાલતું હતું, પણ કેવળ ફો ઉપર ત્યાં પણ નિભાવ માય એમ ન હોતું. તેથી જલસાદ્વારા પૈસા યેદા કરવા પડ્યા. ઉપરાંત, હિંદુસ્તાનમાં દરેક પ્રાન્તમાં દરવર્ષે દોસ કાઢવા પડ્યા, અને, આવી રીતે ૧૯૧૫ સુધી એ કામ અચ્ચાહત ચાલ્યું.

૧૯૧૫ માં વિદ્યાલય માટે મુંબઇમાં જમીન ખરીદવામાં આવી. તેને માટે પંડિતજીને એક મિત્રે કરજના રૂપમાં પૈસા આપ્યા અને તે ઉપર જોઇતું મકાન પણ બાંધી આપ્યું. એ મકાન વિદ્યાલયના તાબામાં ૧૯૨૪ સુધી હતું. તે દરમિયાન એ મકાન સાચવવા પાછળ પંડિતજીને ખૂબ મહેનત પડી અને ખૂબ સમય તેની પાછળ જતો હતો તે જગત્તહેર છે. આ કંઠણ દિવસોની અંદર પણ પંડિતજીનું સંગીત ઉપરની ચોપડીઓ લખવાનું કાર્ય ચાલુ જ હતું. પંડિતજીએ આજ સુધી લગભગ ૫૦ ઉપરાંત ક્રમિક પુસ્તકો લખ્યા છે.

સંગીતાચાર્ય દેલાસવાસી પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર રૂપે

પંડિતજીનું આ કાર્ય ચિરકાળ યશદાયી થશે. પંડિતજીનાં મુરતકોની વિશેષતા એ છે કે તેમાં ગીતોનો સંગ્રહ સાધુસંતોની વાણીમાંથી વીણેલો છે અને તેને જ રાગદારીનું સ્વરૂપ આપેલું છે.

પંડિતજીએ મુંબઈમાં પાંચ, લાહોરમાં એક, કરાચીમાં એક અને ત્યારપછી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશન વખતે તે તે સ્થળે એક, એવી રીતે અનેક સંગીત પરિષદો ધરાવી તેમજ રાષ્ટ્રીય મહાસભાદ્વારા સંગીતના પ્રચારનું કામ કર્યું. રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં 'રાષ્ટ્રગીત' ગાવાનો પાડેલો પ્રચાર પંડિતજીનો જ છે. મહાસભામાં પણ 'રઘુપતિ રાધવ રાગ રામ' એ ધૂનનો પ્રચાર એમણે જ કર્યો છે. આવી રીતે રાષ્ટ્રભક્તિને, ભગવતની ભક્તિનો સંબંધ એમણે જ પ્રથમ બતાવ્યો.

પંડિતજીના કુળમાં હરિદાસ, કીર્તન કરવાની પદ્ધતિ છે. તેથી પંડિતજીમાં ભાવનાત્મક વૃત્તિનો સારી રીતે વિકાસ થયો અને એ વૃત્તિ સંગીત કળાની પોષક જ થઈ. મોટા મોટા સાધુજોના સહવાસથી તુલસીદાસ રામાયણના નિરંતર વાચન, પારાયણ અને પ્રવચનથી એમની મૂળવૃત્તિને ચેતન મળ્યું અને છેલ્લાં આઠ વર્ષમાં તેનું ભગવતભક્તિમાં રૂપાંતર થયું. જૂનાં ઉસ્તાદી શીતો પંડિતજી કોક જ વાર ગાતા, તેમાં રહેલા રંગારાદિ બીજાસ રસોથી એ કેટાણી ગયા. કારણ કે એમના જીવનમાં જ એ વસ્તુ નહોતી. તેથી ભક્ત કવિનાં ભજનેતો ઉપયોગ હરહંમેશ કરતા.

મુંબઈમાં એમણે ૧૯૨૪ સાલ સુધી કામ કર્યું. તે જ વરસમાં મુંબઈનું મકાન વિદ્યાલય ઉપરનું કરજનું હેતુ ન પતવાથી એમના હાથમાંથી ગયું. તેથી વિદ્યાલયનું કામ મુંબઈ જેવી અકાદ નગરીમાં પહેલાં જેવું ચલાવવું મુશ્કેલ હતું. તેથી નાશિક પંચવટીમાં એક મંદિર જગ્યા મેળવી તેના ઉપર એક નાની સરખી ઇમારત બાંધી તેમાં કામ ચલાવવાની યોજના પંડિતજીના મનમાં આવી. એટલામાં પંડિતજી આતુર્ભાસ નિમિત્તે નાશિકમાં રામાયણ પ્રવચન કરતા હતા. ત્યાં એમના ચાર માસના નિવાસથી ત્યાંના લોકોએ તેમની યોજનાને સહાનુભૂતિ બતાવી અને તેનું પર્યવસાન રામનામાધારાશ્રમ સ્થાપવામાં થયું. એ આશ્રમ માટે જમીન મળી છે અને તેના ઉપર પ્રથમની યોજના મુજબ નાની સરખી ઇમારત અને રામાયણ મંદિર છે. મંદિરમાં તુલસીદાસ રામાયણની સ્થાપના કરી છે, જેમ શીળોના ગુરુદ્વારમાં ગ્રંથ સાહેબ. મંદિરમાં એમના શિષ્યો રામનામની હરહંમેશ ચોવીસે કલાક ચોકી કરે છે. સંગીત વગેરે માટેનાં ક્રમિક પુસ્તકો છાપવાનું વગેરે કામ ત્યાં જ ચાલે છે.

છેલ્લાં આઠ વરસમાં પંડિતજીએ હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાંતમાં નાનાં મોટાં શહેરોમાં જઈ ત્યાં સંગીતના જલસાઓ, રામાયણ પ્રવચન, હરિકીર્તન ઇત્યાદિ દ્વારા સંગીતનો પ્રચાર કર્યો હતો. તેમજ હિંદુસ્તાનના દરેક ધરમાં 'રઘુપતિ રાધવ રાગ રામ, પતિત પાવન મીતારામ' એ ધૂનનો પ્રચાર એમણે કર્યો છે. સાધુસંતોના સહવાસથી નિરંતર ધાર્મિક પ્રવચન, પારાયણ કીર્તન વગેરે કરવાથી એમની મૂળની સદ્વૃત્તિએતિ ચલન મળ્યું અને તેનું રૂપાંતર અખંડ ભગવતગીતામાં થયું. છેલ્લાં પાંચસ વર્ષમાં એમણે સંગીત દ્વારા ભારતવર્ષની જે સેવા કરી છે, તેથી સંગીતકળા અને વિદ્યાને ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું છે. એમના જવાથી સંગીતદેવીનો પનોતો પુત્ર ગયો છે અને તેની ખોટ વણપુરાયેલી જ રહેશે. તથાપિ એમનું કાર્ય એમના શિષ્યોની આગળ છે. એમના શિષ્યોએ એમની પાસેથી રકુરણા લઈને એમનું જ કાર્ય ક્યારનુંએ શરૂ કર્યું છે. હવે એમના સ્મરણથી જ એ કાર્યને ચલન મળે અને ઇશ્વર એમના આત્માને શાંતિ આપે એટલું ઇચ્છી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

નારાયણ મો. ખરે

રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ

પૂન્ય ગાંધીજીએ રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ-
મા જવા પ્રયાણ કર્યું ત્યારથી જગતની આંખો
તેમની સાથે સાથે માલતી રહી છે.

દેશી વેપાર ઉદ્યોગના હિતના પ્રતિનિધિ
તરીકે શ્રીયુત બિરલા, સર પુરુષોત્તમદાસ અને
શ્રી જમાલ મહમદને મોકલવાનું લૉર્ડ અર્વિને
કબૂલ કરેલું હતું તે કારણસર તેમને પાછા
રા. ટ. કો. ના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટ્યા છે. એક
વાઇસરોયે કબૂલ કરેલું કરવામાં પણ કેટલું
મોડું ? અને હજી ડો. અનસારીને નીમતા
નથી ! જો કે મૌ. શૈક્ષણિકવ્યક્તિએ એમની નિમ-
ણક માટે સંમતિ દર્શાવી છે, રાષ્ટ્રીય સુરક્ષીય
પક્ષના એ જ માથા પ્રતિનિધિ છે, અને તેમના
વિના ગાંધીજીને ટાંખી સવાસોનું નિરાકરણ
કરતાં મુશ્કેલી પડે છે

વિદાયતમાં ગયા પછી મહાત્માજીએ હિંદના
પક્ષ જે રીતે રજૂ કર્યો છે તેથી હિંદ સમસ્તને
અભિમાન અને સનોય થયો છે. તેમણે પોતાના
મુદ્દા દૂકામાં દૂકી રીતે નીચે પ્રમાણે મૂક્યા
છે: (૧) સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય; (૨) આ સ્વાતંત્ર્ય,
રાજ્યપ્રણાલીની ભાગીદારી અને સમાનભૂમિકા
ઉપરની સમજુતીની શરતોનું વિરોધી નથી;
(૩) તેમજ તે સમવાયત્વ કે હિંદના
હિતની સાખીત કરી શકાય તેવી જરૂરી
રક્ષણબંધીની પણ વિરુદ્ધ નથી. આથી આગળ
જઈને તેમણે એક બીજી બાબત પણ કહી
છે જે ખામ કરીને ઇંગ્લેન્ડના હિતની છે.
તેમણે કબૂલ કરેલું છે કે હિંદના હિતને
ત્યાં હાનિ થતી નહિ હોય ત્યાં તેઓ ઇંગ્લેન્ડ

ડના માલ તરફ પક્ષપાત બતાવવા તૈયાર છે.
મહાત્માજીએ લૉર્ડશાયરની મુલાકાત લીધી
ત્યારે ત્યાંની ગરોબાદત્તિ માટે દિલસોજી દર્શાવતાં
અને તેમની ધીરજ અને બહાદુરી માટે ધન્ય-
વાદ આપતાં પણ આ જ પક્ષપાતની વાત કરી
હતી. તે પ્રસંગે પણ તેમણે થોડા જ કહેલું કે
હિંદના ઠરોડા માણસો આથી પણ વધારે
ખરાબ દંડમાં પડેલા છે.

પણ સામાન્ય રીતે રા. ટ. કો. સંબંધી
શ્રદ્ધા ઊડતી જાય છે. ગાંધીજી પોતે ઇંગ્લેન્ડની
દીર્ઘચેતીપણાની બાજુથી કટાણી ગયા છે. તેમણે
સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે ઇંગ્લેન્ડની સરકાર પોતાનાં
પાનાં દેખાડવા વિના વિદ્યાર્થીઓની એજાની
માફકે હિંદીઓ પાસે માત્ર ભાવણો જ કરાવ્યા
કરશે તો પોતે હિંદ પાછા ફરશે, અને પછી
પાછા આવી શકશે કે કેમ તે કહી શકાય
નહિ. ઇંગ્લેન્ડ તો પોતાના અર્થપ્રકરણી મુશ્કે-
લીઓમાં અત્યારે ડૂબાડાય છે, ત્યાંની રાષ્ટ્રીય
સરકાર અરિચર છે, નવી ચૂંટણી ચર્વાનો ભય
રહે છે. અને ગમે તે સુકિત કરીને તેઓ હિંદ
ઉપર પોતાના માથા પરના આર્થિક બોજ ભાડી
શકાય અને હિંદમાંથી કમાણી ચાલુ રહે તેવી
સુકિત કરવાની તક જુએ છે. અને તે તક
મેળવવા માટે વખત ગાળવાની નીતિ અખત્યાર
કરે છે. ગાંધીજીએ આ સ્પષ્ટ જોષ લીધું છે,
અને તે વિશે પોતાનો નિશ્ચય સ્પષ્ટ પરખાવી
દીધો છે.

આપણા બંધારણની બે મુખ્ય ગૂંચો: (૧)
રેશી ગાંધીઓની સાથેના સંબંધ; (૨) લઘુમતીનું
મંરણ. આમાં પહેલો મુદ્દો પણ હજી

નિરાકરણની નજીક આવ્યો છે એમ ન કહી શકાય પણ અત્યારે બીજો મુદ્દો વધારે કલેશકર થયો છે. વિકાસત મતદાર મંડળોનો પક્ષ જરા પણ નમતું મૂકતો નથી.

તે ઉપરાંત આપણી રાજ્યપદ્ધતિ ઇંગ્લંડ માફક દીવાને આમ અને દીવાને ખાસ એમ બે મંડળોથી ચલાવવી કે માત્ર આમના મંડળથી, એ પ્રશ્ન પણ મદત્વનો છે. પણ તેનો નિર્ણય ગુણદાય ઉપર થશે એટલે એ ઉપરના બે પ્રશ્નો જેવો કુટિલ અને વિકટ નથી.

હમણાં તો કરા મંજૂરી અભિપ્રાય બાંધ્યા વિના ત્યાં જ થાય તે જોવાનું રહે છે, અને દિલ્હી આપણી જે ફરજ હોય તેમાં અડગ રહેવાનું રહે છે.

હિંદના ખતાવો

એક તરફ ત્યારે આખા જગતની નજર ગાંધીજી તરફ વિલાસતમાં છે ત્યારે હિંદીઓની નજર હિંદ ઉપરથી જરા પણ ખસી ન શકે એવી રીતે સરકાર હિંદી વહીવટ ચલાવ્યા કરે છે. રા. ટ. કો. નાં કાર્યો ઉપરથી કરો જ અભિપ્રાય ન બાંધી શકીએ એવી રીતિ છે ત્યારે અદાલતો સરકારનાં કાર્યો એવાં છે કે તે સંબંધી અભિપ્રાય બાંધતાં જરા પણ વાર ન લાગે.

હિંદનું અર્થપ્રકરણ : પુરોપના અર્થ-પ્રકરણના વમળમાં હિંદ પણ ધસડાયું છે. આ વમળમાં લગભગ બધા દેશો આવી ગયા છે પણ હિંદની દશા બીજા કરતાં વધારે ખરાબ છે કારણકે તેનો રૂપિયો દુરિયામણથી ઇંગ્લંડ સાથે બંધાયેલો છે. તેને બાંધેલે પગે તરવાનું છે, અને ફળનું ઇંગ્લંડ તેને મડાગાંઠ ઈષ્ટ વળગી પડ્યું છે.

ગષ તા. ૨૨-૨૩-૨૪ ત્રણ દિવસ સરકારના ઓર્ડિનન્સથી બેઠો બંધ રહી. અને બેઠો ઉઘડતાં સરકારે સોનાના વેચાણ ઉપર અંકુશ મૂક્યો. સત્યામહ પુરૂષ બંધ પડ્યું, સરકાર

સાથે તહકૂબી થઈ, છતાં ઓર્ડિનન્સનું રાજ્ય બંધ નથી પડ્યું!

સર સેન્યુઅલ હોર, જેઓ હાલ મિ. વેન્નપૂઝ બ્રેનની જગ્યાએ રેટ સેક્રેટરી છે, તેમણે બહારે ક્યું છે કે પાઉન્ડ રૂપિયાનો સંબંધ એટલે રૂપિયાનો ૧ શિ. ૬ પેન્સ નક્કી કરેલો દર ગમે તે ભોગે કાયમ રહેશે. પણ આમાં ભોગ માત્ર હિંદનો અપાય છે, ઇંગ્લંડનો નહિ. દુનિયાની બજારમાં પાઉન્ડની અને સોનાની જે સરખી કિંમત આજ સુધી રહેતી તે હવે નથી રહી. સોના કરતાં પાઉન્ડની કિંમત ઘટી છે, અત્યાર સુધી દુનિયાના વેપારના ભાવે પાઉન્ડમાં બોલાતા તે હવે ડોલરમાં બોલાય છે. ખરી રીતે રૂપિયાનો પાઉન્ડ સાથેનો સંબંધ (જેના દરની વિરુદ્ધ આપણે આટલાં વરસથી બોલતા આવ્યા છીએ) તે સોના ઉપર આધાર રાખતો હતો અને પાઉન્ડની કિંમત સોનાથી ઘટી તેની સાથે જ એ સંબંધ બંધ પડ્યો નેઈએ, જેથી બનેલો સબંધ જગતના નાણાબજારથી એની મેજે સ્વાભાવિક રીતે વ્યવસ્થિત થઈ જાય. પણ સરકાર દુરિયામણનો દર કાયમ રાખવા માગે છે. એનો અર્થ એ થયો કે દુનિયાની બજારમાં પાઉન્ડની કિંમત બધે ઘટી ગઈ છે ત્યારે પણ દિલ્હીમાં તેની તેની તે કિંમત રહેશે. આને પરિણામે બ્રિટિશ માલને હિંદની બજારમાં ૧૫ ટકા નફો મળ્યા કરશે. શ્રીયુત બિરલાએ આ કહ્યું છે અને અંગ્રેજી પત્ર ‘ગોર્નિંગ પોસ્ટ’ પણ આ કબૂલ કરે છે. એક તરફથી ગાંધીજી મિત્રભાવે લેકેશાયરના માલને ઉત્તેજન આપવા ઇતિ બતાવે છે, મહાસલા તહકૂબીની શરતો પાળીને બ્રિટિશ માલના અદિષ્કારનું નામ સુધ્ધાં દેતી નથી સારે રેટ સેક્રેટરી અને હિંદી સરકાર પોતાની સત્તાથી હિંદનું અર્થતંત્ર ન જોતાં, અને આખા દેશના વિરોધ છતાં માત્ર ઇંગ્લંડના સ્વાર્થ પ્રમાણે નાણાવ્યવસ્થા કરે છે. હિંદને સરકારી રાજ્ય

તરફનું આટલું અપમાન આજસુધી લાગ્યે જ લાગ્યું હશે !

હિંદના હૃદયમાંથીના દર ઉપર કાબૂ રાખવા હિંદનું સોનું ઇંગ્લેડમાં અનામત રાખવામાં આવે છે. આ સોનું પણ આર્થિક વમળમાંથી બચવા ઇંગ્લેડ વાપરી નાંખે એવી દહેશત છે. ઇંગ્લેડ પોતાના ટ્રસ્ટીપણાનો ઉપયોગ પૂરેપૂરો કરી લેવા ઇચ્છે છે !

આ વખતમાંથી બચવાનો એક જ ઉપાય છે—રહેશી.

નવા કરો : સર જ્યોર્જ શુસ્ટર ત્રીજે પ્રમાણે નવા કરોની દરખાસ્ત રજૂ કરે છે: (૧) રૂની આયાત ઉપર દર પાઉન્ડે ૭ પાઉન્ડ; (૨) સંચાકામની આયાત ઉપર ૧૦ ટકા; (૩) રૂમની આયાત ઉપર ૧૦ ટકા; (૪) ગોળ (પરદેશી)ની આયાત ઉપર દર હંદવેટ ૩. ૬-૧૨ થી વધીને ૩. ૭-૪; (૫) ખટ્ટ અને યાત્રીની આયાત ઉપર ૨૦ ટકા જે પહેલાં પણ હતો, અથવા દર જોડીએ ૪ આના એમાંથી જે વધારે હોય તે; (૬) બનાવટી સૂતર ૧૫ ટકા; (૭) બનાવટી રેશમી માલ, વીજળીની બત્તી ઉપર ૨૦ ને બદલે ૪૦ ટકા; (૮) રૂ, સાંચાકામ, અને રગ સિવાય દરેક માલની આયાત ઉપર ૬ વધારો; (૯) ૧૦૦૦ થી ૧૬૬૬ ની આવક ઉપર રૂપિયે બે પાઉન્ડ ઇનકમ ટેક્સ, આ વરસ માટે અને પછીને માટે ચાર પાઉન્ડ; (૧૦) ઇનકમટેક્સના ચાલુ દરોને માટે, ચાલુ વરસમાં ૬ નો વધારો પછીને માટે ૬ નો; (૧૧) મીઠા સુદ્ધાં બધા દેશમાં બનતા માલ ઉપરની એકસાઈજ બજાતમાં ૬ નો વધારો; (૧૨) દેશની અંદરના કાગળો માટે પોસ્ટના દરોમાં ૫૦ ટકા વધારો.

આયાત વેરા અને એકસાઈજની જાકોતોનો વધારો ૪૦ મી સપ્ટેમ્બરથી અમલમાં મૂકશે અને પોસ્ટના દરોનો વધારો ગવર્નરનરલ નક્કી કરે તે તારીખથી.

હજારની આવકવાળા ઉપરનો ઇનકમટેક્સ,

અને મીઠા ઉપરનો કર અને પોસ્ટના દરોનો વધારો મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગ ઉપર બહુ બારે પડશે.

ઉપજને માટે કર નાંખવા પડે પણ રાજ્ય વહીવટ માટે બચકર ફેડું કરતું પડતું હોય ત્યારે પણ સનહી નોકરોના પગારોને સ્પર્શ ન કરી શકાય, અને લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડી ન શકાય એના જેવી શીજી થી નાલેશી હોય ?

* * *

વડી ધારાસભા : વડી ધારાસભામાં જેમનો બોલ પડે તેવા હિંદના સભ્યો રા. ટ. કો. માં ગયા છે ત્યારે તેમની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ સરકાર એક પછી એક દમનનીતિના કાયદા પસાર કરાવે જાય છે. સૌથી પહેલાં વર્તમાનપત્રોને મોઢે મૂંગો દેવાનો સરકારે કાયદો કર્યો છે. બંગાળમાં ફટલાક યુવકોએ ખૂન કર્યો છે, તેનો દોષ વર્તમાનપત્રો ઉપર ઢાલ્યો છે. અને તે અટકાવવા માટે દરેક પ્રેસ પાસેથી રૂ. ૫૦૦૦ સુધીની જામીનગીરી સરકાર યુકાવી શકશે. કોઈ પણ લખાણ સીધી કે આડકતરી રીતે અત્યાચારને ઉશ્કેરનારું જણાતાં આ રકમ ખાલમાં ધરો, અને રકમ ખાલસા થયા પછી દસ દિવસમાં પ્રેસનું જાહેરનામું એની ગેલે રદ જશે. નવા જાહેરનામા માટે રૂ. ૧૦૦૦૦ જામીનખતના જોઈશે અને એવો બીજો ચુનો થયો, સ્થાનિક સરકારની પરવાનગી સિવાય તે પ્રેસને નહું જાહેરનામું કરવા દેશે નહિ. આ બિલ હાલ તો એક વરસને માટે છે પણ જરૂર પડે તો બીજા બે વરસ સુધી લંબાવી શકાશે. ખાલસાના હુકમ ઉપર હાઈકોર્ટમાં અપીલ થઈ શકે છે.

આમાંથી કોઈ પણ પ્રેસ ખર્ચી શકે ખરું ? સરકારી અમલદારોને સીધી નહિ તો આડકતરી ઉશ્કેરણી ન દેખાય એવી સરકાર સામે કોઈ પણ ટીકા હોઈ શકે ખરી ?

બીજી તરફથી પર રાજ્યો સાથેના

સંબંધનું (Foreign Relation Bill) બિલ રજૂ થયું છે. બ્રિટિશ હદમાં રહીને કેટલાંક વર્તમાનપત્રો દેશીરાજ્યો વિરુદ્ધ બોલે છે તેનાથી દેશી રાજ્યોનું રક્ષણ કરવા આ કાયદો ધડાય છે. આને માટે વધારામાં વધારે બે વરસની સંજ્ઞા ઠરાવી છે.

સત્યાગ્રહનો લડાઇ વખતે લડાઇ દાખી દેવાને જે ઓર્ડિનન્સો કરેલા હતા તે જ ઓર્ડિનન્સો નવે અવતારે આપારે વડી ધારાસભામાં પસાર કરાવાય છે. સરકાર એમ જ સમજતી જણાય છે કે તહફૂઝી માત્ર પ્રજાને અને મહાસભાને બંધનકારક છે, પોતાને નહિ જ. તહફૂઝીમાં સરકારનો ફાવે તેમ કાયદો ધડવાનો હક ક્યાં બંધ થયો છે ?

અત્યાચારો-મિત્તાગોંગમાં એક યુવકે એક દેશી પોલીસ અમલદારનું ખૂન કર્યું તે અમલદાર મુસલમાન હતો. કેટલાક મુસલમાન ગુડાઓએ આને કોમી ખૂન બતાવી હિંદુઓ ઉપર કેટલાંય અત્યાચારો કર્યા. આ સંબંધી તપાસ કરવા મહાસભાએ સમિતિ નીમેલી તેનું નિવેદન આવી ગયું છે. નિવેદનનો સાર એ છે કે આ અત્યાચારોમાં અગ્રેજ અમલદારો અને મુસલમાન પોલીસની ઉશ્કેરણી હતી. તપાસ કરનાર સમિતિના સભ્યો સંભાવિત હિંદુ-મુસલમાન દેશહિતના કાર્યકર્તાઓ છે. આવી અભિપ્રાય સરકારને સ્વતંત્ર તપાસ કરવાને પૂરતો નથી !

થોડા દિવસ ઉપર, દિગ્વિહીની જલ્લમાં બંગાળના નગર કેદીઓ (detainees)ને રાખ્યા છે તેમના ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યા છે. જેને પરિણામે બે મરણ પામ્યા છે અને

વીસ ધાયલ થયા છે. આ સંબંધમાં તટસ્થ તપાસ કરાવવાને માટે સદર કેદીઓએ ઉપવાસ આદર્શ છે. અને આખી પ્રજાનો આ સંબંધમાં દૃઢ આગ્રહ છતાં તટસ્થ તપાસ સરકાર આપતી નથી.

ગાંધીજીએ સરકાર સામે જે તહોમતનામું બહાર પાડેલું હતું તેનો સરકારે લૂલો જવાબ આપેલો તેનો પાછો સામો જવાબ ' યંગ ઇન્ડિયા 'માં બહાર પાડેલ છે. જે સામાન્ય બ્યવહારમાં જેને શરમ કે આભરની ખેવના કહીએ છીએ તે સરકાર જેવી રાજ્ય કરતી સત્તાને હોમ તો તેણે ખરેખર કેટલીક ખાજતો માટે તો શરમાવું જ જોઈએ. ખરેખર, આપણને દરેકને એમજ થાય કે સત્યાગ્રહની લડત દરમિયાન આ કરતાં લોકો વધારે સુરક્ષિત હતા.

* *

૫૦ ગાંધીજીની આ વરસની જયંતી

૫૦ ગાંધીજીને ૬૩મું વરસ આવતી ભાદરવા વદ ૧૨થાને દિવસે બેસે છે. તેના પ્રહેલાંતું આખુ અઠવાડિયું જયંતી સપ્તાહ તરીકે પજારો. સપ્તાહનો મુખ્ય કાર્યક્રમ ખાદીવેચાણ છે. આ યોગ્ય છે. અમે એક જ ખાખત તરફ ખ્યાન ખેંચીએ છીએ. ગુજરાતને પોતાના પ્રાંતની ખાદી તરફ ધૂણા છે. જશુ આ વખતે એમ ન થતાં ગુજરાત પોતાની ખાદી ખપાવશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

તેમની મહત્તામાં હિંદ પોતાની મહત્તા માને છે. અમે એ મહાન પુરુષને પ્રસ્થાન તરફથી સપ્રેમ અભિવાદન કરીએ છીએ.

તા. ૩૦-૯-૩૧

મંગલશબ્દ

[વિશ્વશાંતિ પરના એક ખંડકાવ્યમાંથી]

ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો,
શતાબ્દિઓના ચિરશાંત ધુમ્મસો
ગળવતો ચેતનમેત્ર આવતો. ૩

પ્રકાશના ધોધ અગોધ ઝીલતી
ધપે ધરા નિત્ય પ્રવાસ-પંથે,
એ તેજ પીને નિજ સૃષ્ટિ ખીલતી
જુએ ધડી, ને વધતી ઉમગે.

અંએ લગાવ્યા હિમલેપ શીળા,
જવાલામુખી કિંતુ ઉરે જવલત.
મૈયાતણે અતર શું હશે પીડા ?
કે સૃષ્ટિચિંતા ઉરમાં અનંત ?

વિશ્રામ કાળે વિરમે નહિ જરા,
અકથ્ય દુન્યે અકળાય હૈડે;
ઉચ્છ્વાસથી વાદળગોટ ઊડે
ને દૂર ફેલે જલનીલ અચળા.

ભમે ભમે દુઃખતપી વસુધરા
ડગે ભરે તેજપથે અધીરાં

એ તોય પૂરા ન થયા પ્રકાશ !
અધારમાં આયડી જૂતસૃષ્ટિ ।
આ રકતરંગી પશુ-પંખી પાણી
પૂકારતાં સૌ નખ-દત-નાસ
ને રકત પીને ઉછરેલ ભોળી,
આ લાડિલી માનવતા ધરાની
ઘતિદાસની ભૂલસુલામણીઓ
રમે, અને કૈ જગવે લડાઈઓ.
થેલી સ્વહસ્તે નિજ અગ ચીરે,
ને ભીંજતી આત્મ તણાં રુધીરે.

જળ્યું ઠરે ચોદિશ ટ્રાટિકલેશ,
શમે ન એ આગ અખૂડ લેશ.

ક્રા સિંચતા જીવનવારિ સંત
તોયે મ્હે પાવક એ ધર્મંત,
પેગામ દૈવી પથગંભરો વદ્યા,
શમી ન એ ભીપણુ વિશ્વવેદના ! ૩૩

ત્યાં દૂરથી મંગલશબ્દ આવતો !
કુગો તણી કેંક પડી કતાર,
આવે ખ્વનિ એહની આરપાર;
'તું પાપ સાથે નવ પાપી મારતો ।' ૩૪

એ મંત્ર ઝીલ્યો જગને કિનારે
ભમેલ યોગીપુરુષે અનંક,
આરણ્યકોએ, ઋષિમંડલોએ;

સંલેખ ભુદે ઇશુએ, મહાવીરે.
ન તોય નિદ્રાજડ લોક જાગ્યા,
ફૂળી ગયો મત્ર અનંતતામાં. ૪૩

એ આજ પાછો ખ્વનિ સ્પષ્ટ જાજતો
આ યુદ્ધયાક્યા જગને કિનારે.

સંધીતણે કાન પડ્યો, ઉરે સર્થો
ને ત્યાં ચક્રી વિશ્વવિશાલ વિસ્તર્યો.

કુગોકુગની તપમાધના ફળી !
જરી મહા અતરવેદના શમી । ૪૯

માસે માસે, અભિનવદાસે,
ભગે ખીજકલા

કુગેકુગે પથગંભર જાગે
ભાંગે જગશંખલા. ૫૩

(મળેલું)

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૨

આધિન : ૧૯૮૭

અંક ૬

ચંદ્રદર્શન

(દ્રુતવિશ્લખિત)

સરવરે તરતી તરણી અને
 નયન ' ચંદ્ર કહી ' કહિ શોધતા
 ઉદય શૂઘ્ર થઈ તહિ આવતી
 તિમિર દાળતી ચંદ્ર તણી પ્રભા
 ઉદયગૂઢશ્યામમરીચિભિ
 તમચિ દુરનિત પ્રતિસારિતે ।
 ભલ્લક્ષ્યમનાદિય લોચને
 દરતિ મે હરિવાદનદિષ્ટુરવન્ ॥
 [ઉદયગૂઢ શ્યામ તણી કરો
 તમસ દૂર કરે અહિંથી તદા
 અસક જાણતી હોય જ એમ આ
 દરતે પૂર્વદિશામુખ લોચનો]

કવિચિરોમણિચન્દ્ર મુખે સુરે
 પ્રિયતમામુખ એ હૃદયે રમે
 કર હોયા કરિ કેસ સખવતી
 હૃદયને બરતી જીવિ એ ઉભી
 હૃદય લીન રાખી મમજો થતા
 કર અગાડી વે રાશિની પ્રભા
 ' નયન માઠ હોયે મુજ માન્ત નો
 ઉદય શૂઘ્ર પડે અસવાર એ '

૧ અચલ મર્ગ વને મૃગયા કરી
તુરગ ખેલવિને ગિરિના તટે
વિજયિ ક્રોધ જીવાન સમેા હયે
શિખરથી નયની^૨ નમતો સુકે.

* * *

(વસંતતિલકા)

દક્ષે સતીપતિ તણું અપમાન કીધું
યજ્ઞામિ માંહિ નિજ દેહ સતી સમર્પે
રુદ્રે પ્રહી કર મહીં બળતી લતા એ
સર્વસ્વ જીવનતણું કદિ જો બચે એ !
ગર્ગાયલે વિચરતાં બવહાય માંહી
દાજે સતી નયન એકલ રુદ્ર થાયે
કમ્પે હિમાચલ અને ધ્રુવજી વનશ્રી
ને બુભિતું હૃદય ક્ષાંતિ^૩ સરે વિરામ્યું.

(હરિણી)

નયન યુગિને પત્ની કેશં જીવે બવ સૃષ્ટિમાં
હૃદય મયતી ઉડી ઉડી વ્યથા કરિ ગૂઢ એ;
નયન સરતું ઉત્કણથી ભરેલ સરોવર^૪
હિમગિરિ વિષે વ્યાપી રહેતો જીવે સતી આત્મને !^૫

(અનુક્રમ)

નગરકાર તને દેવી ! હિમશ્રી જલરૂપે આ !
મૂર્તિ કરુણ ભાવોની શિવશક્તિ વિયોગના ! !

* * *

(ચૌદક)

અભિજ્ઞત યુવાન સમેા હયથી
ઉતરી નભમાં ચડતો કમથી
ગગનોપવને હિમરશ્મિ ફરે
સરના હૃદયે પશુ રૂપ ધરે !

(રથોદ્ધતા)

મેઘના વિવિધ ગુલ્મની મહીં
ચંદ્રમા વિચરિ વેગથી ઉમેા
ચોકમાં ગગનના, હટે ધરે
મૂર્તિ એ જલમથી વિયોગની.

૧ હિમાલયના એક ભાગનું નામ જે અત્યારે ' કુમાયુ ' કહેવાય છે.

૨ નયની સરોવરના કદિ નયનીદેવીનું મંદિર છે.

૩ નયનીતાલ જવાહરમુખીની કિયાથી યથેચ્છ ગણાય છે.

૪ લોકકથા એવી છે કે સતીનો એક આંખ સંરી પડી અને નયન આકારનું સરોવર યયું.

૫ સતી બીજા ભવમાં ગિરિન થયાં.

ચંદ્રમા નયન માંડિને ઉભો
પાન એ સરહદે સરી કરે
પ્રેમની પરમ ગૂઢ વેદના
વર્ષતો નભયિ શું પ્રજામિથે ?

* * *

(શાલિની)

આકાશે તો ચંદ્રમા ચક્રિયો ને
તેનેરૂપે અતરિશે ' ખડું છે
યમે ધીમે ડાલતિ નાવડીએ

(મંદાકાન્તા)

ના યમે ત્યા હૃદયરસને વર્ષતી સરમાલા.

આકાશે ને સ્વલ જલ મહોં સરની માલિકાએ
બ્યાપી રહેલી છતિસહ મળી આખ ને કાન તપે
સ્વપ્ના જેવું, જગ છતરતું, દશ્ય આ પામતો હું
સૌન્દર્યે આ, તરલ તરતો, યોગનિદ્રા વિશે શું ?

* * *

(કુતચિલંખિત)

સરવરે તરણી તરતી હતી
સકલ લોકમહોં રશિ રાજતો
પ્રકૃતિ સુંદર ચિત્ર મળી ખડી
જવનિકા રજતે રસિ ધારતી

* * *

(પૂરણી)

કહે કવિજનો સદા અવલુરખ્ય રાખેદો મહોં
બધા જ વિપ્રુટા તણી નિરખિ ભાવ સૌન્દર્યના !
યથાર્થ ! નિરખી સુધાકર સુધા બધે વર્ષતો
મને ગમગિની દમે ! રમૃતિ જરાય વ્હાલ્યું થયા !

(અનુક્રંપ)

વાણું સ્થામ આવતાં ઢંકાતા ચંદ્રમા જરા
નયનો તોય શોધે છે સૌન્દર્યમૂર્તિને નમે !

મુસિકાર

કુદરતી શક્તિ, તેમની લાયકાત, તેમની ઇચ્છાને અવલંબીને રહેશે. છોકરાંઓ મોટી વયનાં ચામ ત્યાંસુધી પરણશે નહિ કારણુ કે હવે આર્થિક પ્રશ્ન મહા મુશ્કેલ થઇ ગયો છે. મોટી વય સુધી પરણશે નહિ એટલે કેટલાંક (છોકરા તેમજ છોકરીઓ) પરણવાનું બિલકુલ માંડી પણ વાળશે. કાની સાથે પરણવું તેનો નિર્ણય પણ હવે માઆપ કે દાદાદાદી કરી શકશે નહિ, અને જાતિબંધન દીકું થઇ જશે.

સંયુક્ત કુટુંબની વ્યવસ્થાએ ગમે તેવી સેવા કરી હશે પણ તે આજના યુગને પ્રતિકૂળ છે તેથી મરણનાં તરફડિયાં ભારતી જણાય છે. બળદગાડીની લાંબી મુસાફરી ગમે તેટલી રસિક હોય તે છતાં આજે મુખ્ય લાગે આપણે રસલે અને મોટરોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે પ્રમાણે સંયુક્ત કુટુંબ વિહિન ચલા માંડ્યાં છે.

ન્યાય અને સમાનતા

જૂના જમાનાની બધી સંસ્કૃતિઓમાં એવું બન્યું છે કે પછાત અને જંગલી પ્રગતને અન્યાય કરી, તેમની શક્તિ તેમજ મુખને કચડી નાખીને, અમુક જહોજલાલો ખડી થઇ છે. આજે યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં પણ એ જ તત્ત્વ જોવામાં આવશે. પોતાના દેશના મજૂર તથા કામગર વર્ગને અને પરદેશ એટલે એશિયા આફ્રિકા વગેરે દેશોની પછાત પ્રગતને કચડી નાખીને યુરોપીય સંસ્કૃતિ જમી છે. આ અન્યાયનો નાશ ચલા માંડ્યો છે. એક તરફથી કામગરવર્ગે બંક ક્યું છે અને બીજી તરફથી પછાત પ્રજાઓમાં જાગૃતિ આવી છે. આપણા દેશમાં હજી કરોડો માણસો અસલ અન્યાયના ભોગ થઇ પડેલા જણાય છે. તથા ચાર કરોડ અંત્યજને ઉપરાંત આપણે ત્યાં બીલ, કાળી, ખારવા, દબળા, રાતીપરજ, ઠાકરડા, સંતાલ, ટોડા વગેરે અનેક જાતની પછાત અને જંગલ, પહાડ કે કોતરડામાં રહેતી પ્રજા છે કે જેની ઉત્પત્તિ વિના આપણે આગળ જઇ શકવાના નથી. રાહેરોમાં પણ અડધા કરતાં વધારે જાગતી પ્રજા દુરબ્બ અને અજ્ઞાનમાં સડે છે. સાકળની મજબુતાઇ તેની દરેક કડીની મજબુતાઇ પર આધાર રાખે છે તેમ એક રાષ્ટ્રની સંગીનતાનો આધાર તેની દરેક કડીની સંગીનતા પર રહેલો છે. એટલે આ દુઃખી પ્રજાની ઉત્પત્તિ કર્યા સિવાય આપણી ઉત્પત્તિ ચલાની નથી.

હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મમાં અર્હિસાને મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું છે તે છતાં આપણા રાહેરમાં બીચારા મારવાડીઓ રસ્તા પર અને રેતીમાં લારીઓ ખેંચે છે. તેમની લારીમાં માલ સીંચતી વખતે આપણા પૈસાપૂજક ધર્મિજો અર્હિસાને માદ કરે છે ખરા ? ધર્મ પાળવામાં રહ્યો છે, દીવાનખાનામાં કે દેવાલયમાં રાખી મૂકવાનો નથી. ત્રીજો-સિદ્ધાંત સંપત્તિનો છે. જે માણસોએ કસરત કરી છે તે જાણે છે કે કસરતી માણસ હમેશાં વધારે સંપત્તી ચાપ છે. જેમ પ્રજામાં આત્મબળ વધે છે તેમ તે વધારે સંપત્તી બને છે. એમ કહેવાય છે કે જાપાનમાં છોકરાંઓ કવચિત જ રડતાં જોવામાં આવે છે. અહીં હિંદુસ્તાનમાં જે લોકડો તાણીને છોકરાંઓ રડે છે તેવું મેં આઠ વર્ષમાં એક પણ વખત યુરોપના કોઇ દેશમાં જોયું નથી. નબળી પ્રજા રડે તેમાં શી નવાઇ ? આ નબળાઇને લીધે આપણી આર્થિક પ્રગતિમાં રડવાદૃતવાનો રિવાજ પેસી ગયો છે. અને જ્યારે આપણામાં આત્મબળનું જ્ઞાન આવશે ત્યારે તે રિવાજ જતો રહેશે. કહેવત છે કે ' નબળી ગાયને બગાઇઓ ધણી ' તેવી રીતે કંગાલ અને અસંપત્તી પ્રજાને સેંકડો બગાઇઓ બાઝી છે. ખોટી મોટાઇને લીધે લાગે

અને કરોડો રૂપિયા લાભમરણ પ્રસંગે ખર્ચવામાં આવે છે તે દુર્ઘ્ય ક્યાં સુધી ટકી રહેશે ? કન્યાવિક્રય અને 'વરવિક્રય'ની પદ્ધતિનો આધાર અસમાનતા પર છે. જેમ જેમ આ સિદ્ધાંતો આપણા જનમમોજમાં પચી જશે તેમ તેમ આ બધા કુરિવાગો ઊખંડી જશે. ઇસ્લામને માટે આપણે એટલું કહેવું જોઈએ કે એ ધર્મમાં અર્જુન રીતે સમાનતાની ભાવના ખીલી છે. લણેલો અને અણેલો, વિદ્વાન મૌલાના અને હાથે મજૂરી કરી પેટ ભરતો મુસલમાન એ બન્ને એક ભાણે સાથે બેસીને ખાય છે. તેમનો ભાતુભાવ જળરો છે. એકનું દુઃખ બીજો ઉપાડી લે છે. મુઝદાને કબરરતાનમાં લઈ જતા હોય તે વખતે જેટલા મુસ્લીમો સોમા મળે તે એક બે મિનિટ સુધી પોતાનો ખજો આપે છે. આપણા હિંદુસમાજમાં જોનેને અન્યાય થતો હોય તો હિંદુને લાગે નહિ, આડાં દીલાંવાળાને ઊભાં દીલાંવાળા માટે લાગણી ન હોય, એવી ભયંકર સ્થિતિ છે. દીમાં અને ટપકાં, જનોઇ અને કંઠીએ સેંકડો બેદ પાડી નાખ્યા છે. હિંદુસમાજમાં બંધ નથી કારણકે તેમાં ભાતુભાવ મંથી, ઐક્ય નથી, અને મતભેદને માટે ભયંકર અસહિષ્ણતા છે.

જે વિચારો—જે આદર્શોની કીધે આપણે રાજકીય પરિવર્તન કરી રહ્યા છીએ તે જ વિચારો અને આદર્શો વડે આપણે સમાજસુધારણા કરી રહ્યા છીએ. બન્નેનાં હથિયાર પછુ સંરખ્યાં છે. આત્મશુદ્ધિ, આદર્શોનો પ્રચાર અને સત્યાગ્રહ એ આપણાં સાધનો છે. આ સાધનો ઉપાડીને તમે પ્રવૃત્ત થઈ જાઓ તો લગભગ અલોપ થઈ ગયેલા ધર્મને પાછો લાવી શકશો એવી આશા રહે છે.

શુભન્ત મહેતા

લંડનથી પત્ર

૧ બોફર્ડ ગાડન્સ
લંડન એસ. ૬મ્ ક્યુ. ૭

૨૫-૯-૩૧.

સ્નેહી લાઇ પાઠક,

'પ્રસ્થાન'માં લંડનની ખબરઅંતર લખવાનું તમારું આમંત્રણ મળતાં મને કેટલો બધો આનંદ થયો તે હું વર્ણવી શકતો નથી. થોડા જ દિવસ પર રમેશ (દા. સુમતતો પુત્ર) મારી સાથે રહેતો હતો ત્યારે મને અમદાવાદ ખૂબ યાદ આવતું. આપણા બધા જૂના-યુગધર્મના વખતના મિત્રમંડળની ખૂબ ખબરઅંતર મધરાત સુધી વાતો કરી પૂછેલી. ને ધડીભર જાણે અમારા-અથવા જે આશ્રમમાંથી મને જેલમાં રવાના કરવામાં આવ્યો હતો, તેનાં સ્મરણો દિલમાં ઊઠાં ઊઠાં જાગૃત થયાં જ કરતાં. તે પછી થોડા જ દિવસમાં તમારું 'મીડકું તોતરું' મળ્યું. તેથી મારા કંઈક શુધ્ધ ને સખ્ત બનેલા દિલમાં આનંદની હેલીઓ આવે છે.

'પ્રસ્થાન'માં લાઇ નંદલાલના કાગળો અમેરિકાથી આવતા તે 'મે કોઇ કોઇ વખત વાંચેલા, ત્યારે મને સ્વપ્ને પણ થોડો જ ખ્યાલ હતો કે હું પણ વળી લંડનથી કંઈક તેમાં ચીતરીશ. પણ નંદલાલ તો અમદાવાદથી જ અમેરિકા ગયેલા ને પાછા જૂના સમાર-

સમાજમાં બળી ગયા. હું તો સાત વરસ યુગધર્મમાં રહીને—ને વળી દશ મહિના જર્મનીની તોફાની ભૂમિમાં રહીને લંડન આવ્યો છું. મેં ‘યુગધર્મ’ સંકેત્યા પછી પણ જાણે અનેક લવ વીતાવ્યા હોય એમ લાગે છે. મારા જીવનના રંગમાં તેમ મારા વિચારો ભાગણીઓ ભાવનાઓના વહનમાં ધણું જ પરિવર્તન થયું છે. છતાં જેવા અભિમય ભાવથી હું આ પત્ર પાઠવું છું, તે હવે પછી વખતોવખત પાઠવીશ, તે તેવા જ કંઈક ભાવથી તમે તે તમારા વાંચકો વધાવી લેશો. કાંઈક બોલ કરવા કે અતડા લાગે તે પણ ગમ ખાઈને સહી લેશો એવી આશા રાખું છું.

આટલી પ્રસ્તાવના કરી વળી પાછો સાત વરસે જાણે ‘યુગધર્મ’ ની ખુરશી અથવા સાદરી પર બેસીને પાછો લખવાં માંડું છું.

લાઠ સુખંતના કાગળ પરથી તેમના ને કદાચ તમારા સૌના મનમાં પણ એવી શંકા રહેલી જણાય છે કે હું કદાચ ગાંધીજીને લંડનમાં મળવા ન જાઉં! પણ તે કેમ બને? મારા વિચારો ગમે તેટલા બદલાયા છે તોપણ મારું ખમીર બદલાયું નથી, બદલી શકાયું નથી. ગઈ સાલ ત્યારે સીનેમાનો ઉધો વેપલો કરતો હતો ત્યારે પણ તેમના સખરસ-સંગ્રામની તોખતો સાંભળીને મારા હૈયાના તારમાં ઝલુઝલુટ થવા લાગેલો. તે તેમની ગિરફતારીના સમાચાર મેં એકાએક સાંભળ્યા ત્યારે મારા રડુડીઓનાં પગથિયાં પર બોલો હતો છતાં પણ મારી આંખોમાં અનાયાસે આંસુ ઊભરાઈ આવેલાં. ગાંધીજીની ધાર્મિક, સામાજિક ને રાજકીય ભાવનાઓની સામે ગમે તેટલો લડુ છું તોપણ તેમના પ્રત્યે એક યુક્તિ બાપ કે દાદા જેવી લાગણી અખડિત રહી છે. ને તેથી ગઈ ૧૨ મી તારીખની સાંજે ગાંધીજી લંડનમાં પધાર્યા તે જ દિવસે તેમનાં દર્શન કરવા હું ફેડઝ હાઉસમાં પહોંચી ગયો હતો.

તે દિવસે સવારથી હવા ધણી ખરાબ હતી. વાદળ ધમધાર ધેરાયાં હતાં. ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. છતાં ખસેએક માણસ કલાકોટા કલાકથી તે મકાનના દરવાજા આગળ ગાંધીજીની વાટ જોતાં ઊભાં હતાં. કેમેરાઓની ને Fox monic tone ની પલટન પણ ઊભી હતી. ગાંધીજીને આવવાનો વખત થયો તેવામાં એક લાઠ તેમની બોટ ટ્રેનથી પહેલા પહોંચીને આવ્યા હતા. તેમણે ધીતિયું પહેરણું ને ટાપીનો અસલ ગાંધીશાહી પોશાક પહેર્યો હતો—માત્ર દક્ષિણી લાઠઓની માફક ધીતિયાંની સાથે કાળાં ગરમ મોજાં તેમણે પહેર્યાં હતાં. તેઓ ગાડીમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા એટલે તેમને કાંઈ નવી જાતનાં પ્રાણી સમજીને લોકો તેમની આસપાસ વીટળાઈ વળ્યા, કેમેરાઓ તેમની સામે ગોઠવાઈ ગયા, એટલે તેઓ ધણી ગર્વથી કુલાઈ પણ ગયા. પણ થોડીવાર પછી તેમની નવીનતા એસરી ગઈ એટલે તેમનો ભાવ ઘટી ગયો ત્યારે જરા ઝંખવાણા પડી ગયા.

હું સભાસ્થાનમાં ગયો ત્યારે હોલ ભરાવા માંડ્યો હતો. અડધાએક કલાક પછી, પહેલા માલવિયાજી, પટ્ટણીજી ને શ્રીમતી સરોજિની નેહુ પધાર્યા. સર્વેએ તેમને ઠીક સત્કાર આપ્યો. પણ છેવટે ગાંધીજી, મહાદેવલાલ દેવદાસ ને મીરાંબહેન સાથે પધાર્યા ત્યારે તો તેમને કુદરતી રીતે જ અસાધારણ માન મળ્યું. પંચેક મિનિટ સુધી તાળીઓનો ગડગડાટ ચાલુ રહ્યો. ગાંધીજી તો જેવા અમદાવાદમાં તેવા જ લંડનમાં દેખાયા. તે જ રૂપ ને તે જ વેશ. અલખત, મેં તેમને સાતેક વરસ પછી જોયા તેથી તેમના જરા ઘસાઈ ગયેલા ચહેરા પર ને તેમનાં કાંધમાં અશ્મમાં પર મારી નજર કરી રહી.

મી. હાઉસમેન ને ગાંધીજીનાં લાયજી તો તમારે ત્યાં છાપામાં ઘણાં જ વિગતવાર આવી ગયાં હશે તેથી હું તેનો સાર પણ આપતો નથી. પણ તેમના શબ્દો મારા કાનમાંથી મારા દિલમાં આરપાર જતા હતા.

*

*

*

બીજો જ દિવસે રવિવારે બપોરે સાડાબાર વાગે બે પટેલ મિત્રોની માથે હું ગાંધીજીને મળવાને કિંગ્સલી હોલ પહોંચી ગયો. મહાદેવભાઈ મને છેક ખુલ્લી અગાશીમાં ગાંધીજી રેડિયો ચલાવતા હતા ત્યાં લઇ ગયા ત્યારે પહેલાં તો મને તેમણે ઝાળખ્યો જ નહિ. પણ પાસે જઈને કંધક બોલ્યો એટલે તો ડાઝા ખૂબ આનંદમાં દસીને બોલ્યા : “ઝોહો ઇન્દુલાલ ! બહુ વરસે મળ્યા. હું તો ધારતો જ હતો કે તમને કદાપિ છેક ખોઇ બેસવાનો તો નથી જ !”

“હું આપને સાત વરસે મળું છું” મેં નમસ્કાર કરીને કહ્યું. “છેલ્લો આપને બેલગામની કોંગ્રેસ વખતે ૧૯૨૪ માં મળેલો.”

“હા, બરાબર.” તેમણે રેડિયો ચાલુ રાખીને કહ્યું. “તમને મારો કાગળ મળ્યો કે નહિ ?”

“ના, મેં આપને બર્લિનથી લખેલા કાગળના જવાબની વાટ તો ઘણી જ જોઈ” હું બોલ્યો.

“અરે !” ગાંધીજી કહે “હું દરેક વખતે એમ ધારું કે મેં તમને જવાબ લખ્યો. ને પછી મહાદેવને પૂછું કે મેં ઇન્દુલાલને લખ્યું ? ને દર વખતે જવાબ મળે ‘ના’. આમ મારી આટલી રખડપટ્ટીમાં અત્યાર સુધી ન જ લખાયું.”

આટલી પ્રસ્તાવના થયા પછી બીજી વાતો ચર્ચા. હિંદુ-મુસલમાન, રાજાઓ વગેરે સવાલો પર ગાંધીજીના વિચારો આપી બોલ્યા. તેમાંથી કંઇ ખાસ મળ્યવાનું ન મળ્યું. તમે તો જાણો છો જ ગાંધીજીને કંઇ બહુ આશા નથી. તે માન્યતા ખરી પડી.

વાત ચાલતી હતી તેવામાં કાંતવાનું પૂરું કરીને બોજન લાવવા ગાંધીજીએ મીરાં-બહેનને ફરમાવ્યું. Meera નો કમ તેમણે કદો સંભળાવ્યો ને મીરાંબહેન સામગ્રી લેવા ચાલ્યાં એટલે ગાંધીજી હાથ મેં ધોવા ગયા. પાછા આવીને દૂધ-ફળ આરોગને આરોગને ક્રમાંપ સુધી મેં તેમની માથે વાતો કરી. જાણે ફરી પાછો માખરમતીના આશ્રમમાં કે યૌગાની જલમાં તેમની પડખે બેસીને, તેમના અંતરમાં સમાઈ જઈને, એક કુર્તુબી તરીકે વાત કરતો હોઈ એમ લાગ્યું. અમે બધા અમારું ખાણું પણ જૂલી ગયા. વખત જતો ગયો તેમ પેટ ભરેથી જિંદુ દબાવતા ગયા. છેવટે ખાણું પૂરું થયું ને થોડી વારમાં સર તેજ બહાદુર સમું ને મી. જયકરની પધરામણી ચર્ચ એટલે અમે બધા ઊઠીને ઊભા થયા.

“વખતે ફરી આપને મળવાનો પ્રસંગ મળી શકશે” મેં ખીતે ખીતે કહ્યું.

“જરૂર આવતા રહેજો” ગાંધીજીએ કહ્યું. “તમે મારાથી હમેશાં ભાગતા ફરતા હતા !”

અમે ચાલ્યા. એક દાદરો બેતર્યાં એટલે વળી શ્રી. રામચી ને માત્રવિયાજનાં દર્શન થયાં. દિલ્હીમાં ગાંધીજી સાથે વલ્લભભાઈ ને જ્વાહીરલાલ હતા; અડીઆં આ જરીપુરાણું રાજરત્નો છે. જોઈએ હવે શું ચાપ છે.

તે પછી ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ મોટે ભાગે શીઝરલ સ્ટેકચર કમિટીમાં ને ખાનગી મસજીદોમાં જ સંકુચિત ચર્ચ રહેલી છે. તેમણે તે કમિટીમાં આપેલાં ભાષણો તો તમારા વાંચવામાં આવ્યાં હશે. એટલે તે પર મારી લાંબી ટીકાઓ આપીને તમને કેટલાં આપતો નથી.

ચાર્લી ચેપલીન ગાંધીજીને મળવા ગયો હતો. તે મહાત્માજીની પ્રાર્થનામાં પણ લાગ્યો. બંનેના ચિત્રનું દર્દીંગ આ સાથે મોકલું છું. તે-વિશે પણ અહીંઆના છાપાના રિપોર્ટ મુબબમાં પ્રગટ થયા હશે. આજે ગાંધીજી માન્ચેસ્ટર જવાના છે. ત્યાંથી તેઓ પાછા આવશે ત્યારે પછી કદાચ આવતે અઠવાડીએ તેમનાં દર્શન કરવા પાછો જઈશ.

સદલાગે ગદ્ય કાલે સાંજે હાઇડ પાર્ક તરફ ફરવા જતો હતો તેવામાં સામેના ફૂટ-પાથ પર દેવદાસ ને પ્યારેલાલ નજરે પડ્યા. દેવદાસ સામેથી રસ્તો ઓળંગતાં થોડુંધણું મુંઝાયા ને ગુંચાયા પછી મારી પાસે અનાયાસે જ આવી પહોંચ્યા. તેમને ગાંધીજીની ખબર પૂછી. દેવદાસ કહે: “બાપુને તો આવું કામ દેશમાં પણ પહોંચ્યું નથી. છેક રાતના એક વાગે સુએ છે ને સવારે તો ચાર વાગ્યાથી કામ શરૂ છે. માણસોને appointments નો મારો તો એટલો બધો છે કે કહેવાની વાત જ નહિ. છતાં આવવું હોય ત્યારે સવારે આઠેક વાગે ટેલીફોન કરી જોજો તો નક્કી કરીશું.”

પછી રાજકારણ વિષે બોલતાં કહે: “બાપુને તો કંઈ આશા નથી હિંદુ મુસલમાન એકતાની પણ આશા નથી. બાપુ થોડુંક અંગ્રેજોના humour કરીને ચાલ્યા જશે.”

આત્યાર સુધીનો સરવાળો આ છે.

તમે બાદરવા સુઠ પુનેમે તમારો એક બહાર પડવાનું લખ્યું છે. બાદરવાની ને પુનેમની પણ એમને એમ તો મને ખબર પડત જ નહિ. ઘણા વખતથી દેશી મહિનાં છેક જ બૂલી ગયો છું. મારી કામરી પણ અંગ્રેજી નહિ પણ જર્મન છે, છતાં તમે ઉદારતાથી સાથે સાથે અંગ્રેજી તારીખ પણ લખી છે તે પરથી જાણું છું કે આ લખું છું ત્યારે જ ઔદર્ય થઈ. ને તમારો કાચળ પણ પરમ દિવસે બારશે જ મળ્યો. તેથી આ લખાણ મળતાં વિશ્લેષ થયો લાગે તો તે દરચુજર કરવા વિનંતિ કરીને આ જેનો તેવો કાગળ તમારી ને ‘પ્રસ્થાન’ની સેવામાં રજુ કરું છું.

લે. ઇન્ડુલાલ યાજ્ઞિકના
વહેમાતરમ.

સખી ! જો ને—

[નીચેના ગીતની સ્વરચના અને તરૂદા સંગીતપ્રવીણ શ્રી. સંકરરાવ ગણેશ બ્યારે કરેલી છે. ચિન્હપદ્ધતિ ગાદ્યને મહાવિધાલયની છે. સપ્તદર્શ રચના શ્રી. રસિકલાલ છે. પરીષદે કરેલી છે. ત'થી]

રાગ માંડનતાલ દાદરા

મખિ ! જો ને આ ચાંદલો શો ગગને રાજતો

શો ગગને રાજતો

સખિ ! જો ને શો સરવરે કિરણુ ગુચતો.

સખિ ! જો ને આં

સાખી

હૈમે પ્રિયતમ પ્રકાશતો પણ ક્યાં છે એ મુખચંદ

શા ને તું ઓ ! મત્ત થઈ ઝરે કરુણ આઈદ ?

સખિ ! છો ને એ ચાંદલો ગગને રાજતો,

સખિ ! એની એ ટેવ સદા પ્રણયી બાળતો.

સખિ ! જો ને આં

રાગ માડ - તાલ દાદરા

૦ મ પ ધ ની સાં સાં સાં રે' ની સાં ની ધ પ ધ ૫ ની ધ પ ગ મ પ ૦
સાખી . . . ભે ને આ . આં દ લો . શો ગ ગ ને . રા જ તો

પ ધ ની સાં ની ધ ૫ ની ધ પ ગ મ પ ૦ મ મ મ મ મ મ ગ મ પ ધ ની સાં ની
શો . . . ગ ગ ને . રા જ તો સાખી ભે ને શો સ ર વ રે . . .

ધ ૫ ની ધ પ ગ મ પ.
કિં ર છુ . યુ થ તો

સાખી

મ પ ધ ની સાં સાં સાં સાં સાં સાં સાં રે' ની સાં I ની સાં ની ધ
હે થે . . . પ્રિ ય ત મ પ્ર કા શ તો . . .

ની ધ પ ધ ની સાં I ધ ધ ધ સાં રે' રે' રે' સાં રે' ગં I રે' મં ગં રે' સાં ની ધ
. પ છુ ક્યા છે એ મુ ખ ય . . .

સાં સાં સાં ની ધ ધ ધ પ ની ધ પ ની ધ પ મ મ પ ધ ની સાં ની ધ મ મ ગ
દ શ ને . તુ ઓ મ ત થ ધ ઝ રે ક રુ છુ

સા ગ રે ગ સા સા
આ . . . ક દ

૦ મ પ ધ ની સાં સાં સાં રે' ની સાં ની ધ પ ધ ૫ ની ધ પ ગ મ પ
સાખી . . . છો ને એ . આ દ લો . . ગ ગ ને . રા જ તો

૦ મ મ મ મ મ મ ગ મ પ પ ધ ની સાં ધ ૫ ની ધ પ ગ મ પ.
સાખી એ ની એ રે . વ સ દ . . . પ્ર . છુ થી . આ જ તો

કામદાર કમિશનનો હેવાલ*

૨

મોસમી કારખાનાં

મોસમી કારખાનાં એટલે આખું વરસ જે કારખાનાં ન ચાલતાં હોય પણ અમુક મહત્વ અને મોસમમાં જ જેનું કામ ચાલતું હોય. એવાં કારખાનાંમાં છતો અને પ્રેસો અગત્યમાં અગત્યનાં છે. એમાં ૧,૩૬,૬૬૬ સ્ત્રીપુરુષ મજૂરો જોડાયેલાં હાલના કારખાનાંના કાયદામાં આ કારખાના માટે જુદી કલમો નથી. કમિશને કારખાનાંના બે વિભાગ પાડી કાયમી અને મોસમી કારખાનાં માટે જુદી લલામણ કરી છે. હાલ તો મોસમી કારખાનાં વધુ કલાક કામ કરવાની છૂટ આપનારી કલમોને ઉપયોગ કરે છે, દુરુપયોગ પણ કરે છે, કારણકે ઇન્સ્પેક્ટરનું લક્ષ્ય તો ઉદ્યોગનાં મોટાં કેન્દ્રો તરફ જ રહે છે અને કારખાનાં ઉપર નિરીક્ષણ બરાબર રહેતું નથી. પરિણામે આ કારખાનાંમાં કામદારોની સ્થિતિ દયાજનક હોય છે. કમિશનને જણાયું છે કે છતોમાં, ખાસ કરીને પંખાઓમાં, સ્ત્રીકામદારો પાસે ખૂબ વધારે પડતું કામ લેવાના અને કારખાનાંના કાયદાના ભંગના અસંખ્ય દાખલા બને છે. ગામડાંમાંથી આવતા મજૂરો બિચારા કાયદાથી અસાત હોય છે અને એમની નાણુંબીડ પણ અત્યંત હોય છે. એટલે એમની પાસેથી કાવે તેમ કામ લેવાય છે. યંત્રથી અકસ્માતો થાય તે તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં નિરીક્ષણની પદ્ધતિ મજબૂત અને સખત કરવાની લલામણ કમિશન કરે છે.

મોસમી કારખાનાંના કામના કલકિની બાબતમાં કમિશને ઉદ્ધરતા બતાવી છે. આ કારખાનાંમાં આખું વરસ કામ ચાલતું ન હોવાથી તેમ જ ગામડાંમાં છૂટામાં કારખાનાં આવેલાં હોવાથી એકાઠ કલાક વધારે કામ રખાય તો તેમને વાંધો લાગતો નથી.

અરક્ષિત ઉદ્યોગો

‘ધામે ધીમે પ્રગતિ’ કરવાનું સૂત્ર લક્ષમાં રાખી અરક્ષિત ઉદ્યોગોને થોડુંધણું રક્ષણ આપવાનું કમિશનને આવશ્યક લાગ્યું છે. રગચાળાઓ, બીખાં બનાવવાનાં અને લાકડાં વહેરવાનાં કારખાનાં, ગિહાર અને ઓરિસ્સામાં આવેલાં અબરક વહેરવાનાં કારખાનાં, પંખાઓના બેન સાફ કરવાનાં કારખાનાં, લાખનાં કારખાનાં, દેશબરનાં બીડીઓનાં કારખાનાં, શેતરજીઓ બનાવવાનાં કારખાનાં, ઇલ્કાસ્તિ સમાવેશ આ મથાળા હેઠળ કરવામાં આવ્યો છે. આવા ‘ગૃહ ઉદ્યોગો’માં કામદારોની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક હોય છે. બાળકો અને સ્ત્રીઓની કમકમાટી બપોળે એવી દશાનું ચિત્ર કમિશને દોર્યું છે. પાવર મશિનરી ન હોય એવાં ૫૦ અને વધારે કામદારોવાળાં કારખાનાંની રજિસ્ટર કરી એ માટે એક સાદો જુદો કાયદો ધરી કાઢવા કમિશને લલામણ કરી છે. કમિશનના મજૂર સભ્યો માગે છે કે ૨૫ કામદારોવાળાં આવાં કારખાનાં માટે કાયદો કરવો જોઈએ. ઇલેક્ટ્રિક કે એપ્રિલ એજન્ટની ચાલતાં હોય તેવાં કારખાનાંમાં દસ ઉપરાંત મજૂરો કામ કરતા હોય તેને માટે અત્યારના

* આ લેખને પહેલાં હપ્તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું.

ફેક્ટરીના કાવદાની નક્કી કરેલી કલમો લાગુ પાડવી એકઠી. આવાં કારખાનાંની નિરીક્ષણની મુશ્કેલીઓ કમિશન સ્વીકારે છે અને હાલ તરત બાળકો અને સ્ત્રીઓની અસહ્ય સ્થિતિ માટે તથા મજૂરોનું અકસ્માતથી રક્ષણ થાય તે માટે જ હળવા સુધારા સૂચવે છે.

કામદારોની આવક અને જીવનનું ધોરણ

કામદારોની આવકનો પ્રશ્ન કમિશનને મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ લાગ્યો છે. આ સંબંધી જરૂરી આંકડા નથી મળતા એ સંબંધી કમિશને ખાસ બાર મૂક્યો છે, અને આંકડાઓ ભેગા કરી જુદા જુદા હોદ્દોગોમાં જોડાએલા મજૂરોની આવક અને જીવનનું ધોરણ તપાસવા આયદભરી બલામણો કરી છે. કામદારોના ઓછામાં ઓછા પગારના નિર્ણય કરવા સંબંધી કમિશન સમક્ષ ઘણી જુગાનીઓ પડી હતી. આ પ્રશ્ન બાળત કેટલીક ગેરસમજૂતી છે, તેથી એ વિષે વિચાર કરવામાં ગફલત થાય છે. તેથી આ સંબંધી આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર કેન્દ્ર-સે ૧૯૨૮ની સાલમાં જે ઠરાવ કર્યો છે તે લક્ષમાં રાખવાની અગત્ય છે :

‘ જે હોદ્દોગોમાં પગારનું ધોરણ અસાધારણ હલકું હોય અને જ્યાં મજૂરમાલિકની મશવતથી ધોરણો આંધી રાકાય અને રક્ષણ મળી શકે એવું મંડળો ન હોય તે હોદ્દોગોમાં (અને ખાસ કરીને ગરુદ્દોગોમાં) ઓછામાં ઓછું પગારનું ધોરણ નિયત કરવા ઘટતી વ્યવસ્થા બેલી કરી એકઠી. ’

આ અવતરણ બતાવે કે ખોટી મિલોના કામદારો માટે ઓછામાં ઓછું પગારનું ધોરણ નિયત કરવાનો પ્રશ્ન છે જ નહિ. ઉપર જણાવ્યા તેવા અરક્ષિત હોદ્દોગોને આ બાબત લાગુ પડે છે. એના કામદારોના પગાર અને જીવનના ધોરણના આંકડા નથી મળતા તેથી પ્રાસ્તાવિક તપાસો કરવાની અગત્ય કમિશન જુએ છે. કામદાર તેતાઓને આ પ્રશ્નની અપૂર્ણ તપાસને લીધે તથા એકસ બલામણુના અલાવને લીધે નિરાશા બપજી છે.

સૂતર કાપડના હોદ્દોગોના પ્રશ્ન જુદો છે. કમિશન જણાવે છે તેમ,

‘ પગાર કરવાની પદ્ધતિમાં અને લાભોની સરખામણીમાં એક અને બીજા કેન્દ્ર વચ્ચે ખૂબ ફેર જણાય છે, એટલું જ નહિ પણ એક કેન્દ્રમાં જ એક મિલ અને બીજી મિલ વચ્ચે પણ ફેરફાર છે. ’

‘ અમદાવાદમાં તો આ તફાવતો વળી વધારે છે. ’ એટલે સૂતર કાપડના હોદ્દોગ માટે એક જ જાતનું કામ કરવા માટે પગારનું સર્વસામાન્ય ધોરણ નિયત કરવાના પ્રશ્નોનો જ નિકાલ કરવાનું રહે છે. ૧૯૨૨ની સાલથી મુંબઈ ધ્રુવાકામાં આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો છે. ૧૯૨૭ની સાલમાં ટેક્સટાઈલ રેરિફ બોર્ડ નીમાયું તેણે મુંબઈના મિત્રમાલિક મંડળને પગારનું સર્વસામાન્ય ધોરણ કરવા બલામણુ કરી હતી. ૧૯૨૮-૨૯માં મુંબઈની હડતાળ તપાસ સમિતિએ એ સંબંધી વિગતવાર તપાસ કરી હતી. હજી આ સંબંધી પગલાં લેવાયાં નથી. શાળખાતાના કારીગરોના પગારની ગણતરી એવી ગૂંચવણુ ભરેલી અને મુશ્કેલ હોય છે કે સામાન્ય લણેલો માણસ પણ તે સમજી શકે નહિ. તો પછી અદાન મિલકામદારના વિષે પૂછવું જ શું ? વિલાયતમાં પગારના દરોની જાપેલી યાદી ઓડવામાં આવે છે એવી પ્રથા પણ અહીં નથી. આ સ્થિતિમાં કારીગર ગૂંચવાય છે અને જ્યારે જ્યારે પગારની ચિઠ્ઠી મળે છે ત્યારે એના મનમાં ખોટી ગણતરી થયેલી હોવા વિશે શંકાઓ રહી જ ન્નય છે. ગેરકાયદેસર કાપડપ કે ખોટી ગણતરી ન થતી હોય તેની એને શી ખાતરી પડે ? તેથી હડતાળો પણ પડે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી આ બાબત કમિશને માલિકોને ફરજ પાડી હોત તો કાંઈ ખોટું નહોતું.

Living wage એટલે કામદારો સગવડથી જીવનનિર્વાહ કરી શકે એવું ધોરણ નિયત કરવાની બાબતમાં કમિશને લક્ષ્યાંક કરી નથી તે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. કામદારોના પગારના તેમજ જીવનનિર્વાહના થોડાક જૂના આંકડા કમિશને ફરી છાંખ્યા છે. કામદારના પગારનું ધોરણ, રૂપિયા આના પાંચમાં મળતો પગાર, અને એને પડતા ખરા પગાર (Real wages), એ ત્રણેયમાં ફરક હોય છે. અનાજ અને બીજી નિઃશક્તિ જરૂરિયાતોના ભાવ વધે છે અને તેની અસર મજૂરના ખરા પગારના ધોરણ ઉપર ચલા કરે છે. એટલે આ મુશ્કેલ પ્રશ્નની ઘણી વિગતોમાં ઊતરવાની આવશ્યકતા રહે છે. છતાં એટલું તો પુરવાર થયું છે કે મજૂર પોતાના પગારનો ૮૫ ટકા ભાગ ખોરાક, બળતણ, દવાબત્તી, કપડાંલત્તાં અને ઘરભાડામાં વાપરે છે. કામદારને શરીરની આ જરૂરિયાતો ઉપરાંત બીજી જરૂરિયાતો હોય છે એ કેમ જૂહી શકાય? પગારના સાઠ ટકા આ જોખામાં જોઈ જરૂરિયાતો માટે વપરાય એવું ધોરણ સામાન્ય રીતે મનાએલું છે. આ બધું વિચારતાં કામદાર માટે 'Living wage' નો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવો જોઈએ. અમદાવાદના કામદારોને માટે શ્રી. કૃષ્ણલાલ ડાહ્યાએ પચ તરીકે સાત ટકા પગારનો વધારો કરી આખો ત્યારે આ સિદ્ધાંત પર તેમણે ભાર મૂક્યો હતો. અને ગાંધીજીએ એ સંબંધી 'યગ ઇડિયા' માં અગ્રસેખ જાણી આ સિદ્ધાંતના સ્વીકારની અગત્ય જણાવી હતી. આ પ્રશ્ન વિષે કમિશન પાસે સઘળાંએ અસરકારક ભલામણોની આશા રાખી હતી તે નિષ્ફળ ગઈ છે.

મજૂરોની આવકના પ્રશ્નની જોડે તેના પગારમાં થતી કપાત અને દંડની બાબત વિચારવી અગત્યની છે. 'પ્રસ્થાન' માં આ વિષે વિગતવાર ચર્ચા એક આગલા અંકમાં આપે કરી હતી અહીં તો માત્ર કમિશનની ભલામણોની તારવણી જ કરીશું. કમિશનની ભલામણોનો સારાંશ નીચે મુજબ છે :

- (૧) બાળ મજૂરોના દંડને પ્રતિબંધ થવો જોઈએ.
- (૨) દંડની રકમ ને હપ્તામાં દડ થયે હોય ત્યારબાદ એક માસનો અંદર વસુલ કરી લેવી જોઈએ.
- (૩) એક રૂપિયાના પગારમાં અડધા આનાથી વધુ દંડ ન પડે શકે.
- (૪) દડથી ભેગી થયેલી રકમ મજૂરદિલના કાર્યમાં વપરાવી જોઈએ.
- (૫) દંડ શા કારણથી કરવામાં આવ્યો અને કેટલો યથો વગેરેની યાદી દર માસે પાંચમાં પ્ર ગોઠવી જોઈએ.
- (૬) કાપડની તુકસાની માટે દડ થાય ત્યારે તુકસાનીનું કાપડ માથે અપાય તો તેની કિંમત જથ્થાબદ માલના ભાવે ગણાવી જોઈએ અને એ હિસાબે પૈસા કપાય.

કમિશનના મજૂર પ્રતિનિધિઓ માને છે કે માલિકો મજૂરના ગુનાના છેવટના ન્યાયાધીશ ન હોવા જોઈએ, કારણકે આ કામ અણધાર અને કેટલીકવાર કિનાબોર અધિકારી શાનવાળા ઉપરીઓના હાથમાં સોંપવામાં આવે છે, એટલે મજૂરો વિનાયકે દંડાય છે. અંતુ-ભવથી માલુમ પડ્યું છે કે દંડની પ્રથા નથી તે કારખાનાંમાં શિસ્ત જળવાય છે. મજૂર અને માલિક વચ્ચે શીકાશ જળવાય તે માટે આ પ્રથાની જરૂર જરાય નથી.

મજૂરોની દેવાદારીનો પ્રશ્ન ગંભીર અને વિકટ છે. કમિશનના હેવાલના આ ભાગમાં મજૂરદરિ ખૂબ સચવાયેલી નજરે પડે છે. મજૂરની આવક અને જીવનનાં ધોરણ આજે હલકાં છે તેવું એક મૂળ કારણ તેઓ અત્યંત દેવામાં સળે છે તે છે. અમદાવાદનો મજૂર

દેવાના ભારમાં કચડાઈ ગયેલો છે. વ્યાજનો દર ૭૫ ટકા ધસીવાર હોય છે. એક આનાથી પણ વધુ દર કોઈક કોઈકવાર નજરે પડે છે.

દેવાદાર મજૂર ઉદ્યોગને નુકસાનકારક છે. સુખની આરા ક્ષિતિજ ઉપર હોય તો માણસ કામ કરવાને હિસાબી થાય છે. બિચારા મજૂરને સુખની આરા જ ન હોય પછી તેની કાર્યશક્તિ કેમ ખીસે ! મજૂરને આ કપરી સ્થિતિમાંથી બચાવવા કમિશને આયકાર-દાયક સૂચનાઓ કરી છે :

(૧) સો રૂપિય થી ઓછા પગાર મેળવતા કામદારને દેવા માટે જોઈતા ન બેસાડી શકાય.

(૨) મજૂરે મોવિડટ ફંડ માટે જે રકમ માલિકના ઘાસે બરી હોય તે ઉપર જાતી ન કરવી.

(૩) હાલ જે દેવું હોય તેને વાળવા માટે મજૂરની જે વર્ષની અંદાજે આવક અને ખર્ચમાં જે બચત રહે તેટલી રકમની અલતરીના મૂળ ધોરણ પર દિલી થઈ શકે.

પણ મજૂર પકાણુની લાડીમાંથી કેમ સુકત મધ શકે ? તેથી કમિશને કરાચું છે કે કારખાનાં આગળ પગાર વખતે લેવું મેળવવા ફરતા પકાણુ અને લેણુદારને મુનેગાર મણવા. ચોક્કસ એને દેખતાં પકડી શકે.

કાયદામાં આ કલમો હાખસ થાય એટલે મજૂરને ઉગાર માલ મળવો મુશ્કેલ મમ પડશે. એની 'કંડિટ' બદી જરો. પણ તેમાં કાંઈ સત્યાનારા વળી જવાનું નથી એવું કમિશન માને છે.

કમિશને લખ્યું છે :

'મજૂરની હલકા પ્રકારની કાર્યશક્તિનાં કારણો ગિમિત છે. દેશની આબોહવા જે એક કારણ છે. પણ મૂળ કારણ તો મજૂરની નાકુરરત તબિયત, એના શરીરને સ્વાસ્થ્ય નથી દોષ, માનસિક શક્તિ પણ અણખીલેલી છે. એની હલકી આવકને લીધે અનેક કુ-ગી અને હાડમારીઓ ઉત્પત્ત થાય છે, અને હલકી આવક હલકી કાર્યશક્તિને લીધે છે. બરીબાઈને લીધે ખરાબ પરિસ્થિતિ બની થાય છે, ખરાબ પરિસ્થિતિ હલકી કાર્યશક્તિ ઉત્પત્ત કરે છે અને હલકી કાર્યશક્તિ બરીબાઈ ઉત્પત્ત કરે છે. આ ખરાબ ઘટમાળ 'vicious circle' તોડવી જોઈએ.'

કામદાર કલ્યાણની દષ્ટિએ દેવાદારીનો પ્રતિબંધ કરવા જે ઉપાયો કમિશને ચગમ્યા છે તે આ ખરાબ ઘટમાળ અટકાવશે એ સ્પષ્ટ છે.

અકસ્માતની નુકસાની માટે કાર્યકા

મજૂરને અકસ્માત થાય તે વખતે તેને નુકસાની આપવાને લગતા કાયદાને લીધે મજૂર આવકના પ્રશ્ન પર અસર થાય છે. આ કાયદો હાલમાં ગણો મનોહિત છે અને તેનો લાભ અમદાવાદ જેવા સુવ્યવસ્થિત મજૂરમંડળ સિવાયનાં સ્થળોએ મજૂરને મળતો નથી. આ માટે પુષ્કળ જનવલ્લી અને આ સંજોગો માનવો દેલાવો કરવાની જરૂર છે. આને નોંધમાં છીએ કે મજૂર કમિશને પણ આ અગત્ય સીકારી છે. કાયદાને માદી રીતે પિશાળ બનાવવાની બલામણુ કરી મજૂર કલ્યાણ માટે તેમની સફળાયના બનાવી છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે કામદાર કમિશનના સભ્યોને મજૂરદિતના પ્રશ્નોની ઊંડી અને સાચી સમજ છે પણ તેમની બનામણે અધકચરી અને દીલી છે. તેનું કારણ તેમનું માનવ મૂડીદાર છે અને અરકાર, જે એક મોટામાં મોટી મૂડીવાદી મત્યા છે, તેનો પક્ષ લેવાની તેની પ્રતિ છે. આ શક્તિ ન હોત તો કમિશનને અરખર, ચાલાના મજૂરજાનને લીધે મજૂરકમિશની દષ્ટિએ ફાવું કરી શક્યા હોત.

હવે આ કાયદાની ભલામણો નોંધીએ. ન્યાં સાંચાકામ ચાલે છે ત્યાં બધે જ મજૂરને અકસ્માતની નુકસાની મળે તે માટે કાયદાને વિસ્તૃત કરવાની પહેલી અને મોટી ભલામણ કમિશને કરી છે. ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરો, બંદર પરના કામદારો, તેલના કૂવાના ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા મજૂરો, ખલાસીઓ, ચાના અને બીજા બગીચાવાળા, નહેરો, જાહેર રસ્તાઓ, પાષપલાઇનો, જોદાણાકામ અને બધા બાંધવામાં જોડાયેલા મજૂરો—આ સમૂહોએ અને આ કાયદાનો લાભ મળે એવી સગવડ કમિશનરોએ સૂચવી છે. મકાન બાંધકામમાં જોડાયેલા સુધારો, કડિયા અને મજૂરોને આ કાયદાનો લાભ મળશે. અત્યારે તો મિલ કે ડાઇ ઔદ્યોગિક કારખાનાંના બાંધકામ ઇત્યાદિ માટે જ આ લાભ છે. નવી ભલામણોથી એ વિસ્તૃત થાય છે. પણ કેટલા સુધાર, કડિયા અને મજૂરોને આ નવી ભલામણની ખબર હશે ? અને એમને થતો આ નવો લાભ સમજાવવા પ્રચારની કેટલી બધી જરૂર છે ?

હાલના કાયદા મુજબ મજૂરને અકસ્માત થાય ત્યારબાદ દશ દિવસે તેને નુકસાનીનો લાભ લેવાનો હક પ્રાપ્ત થાય છે. બીચારા મજૂરની રોજી તૂટી જાય અને દવાદારૂ ખર્ચ એને આવી પડે ત્યારે જ આ ફલમને લીધે મદદ મળતી નથી. દશ દિવસ પછી ધા રૂબાઈ મળે છે. દરમિયાન જેટલું ખર્ચ એને થાય તે ભોગવવા માટે અને રોજી તૂટી ગયેલી હોવાથી તેને દેવાદાર થવું પડે છે. આ દશ દિવસનો લાંબો વખત છે એ કમિશને સ્વીકાર્યું છે, અને સાત દિવસ રાખવા સૂચના કરી છે તે સંતોષકારક નથી. અમારા મત મુજબ તો મજૂરને અકસ્માત થાય અને એની રોજી તૂટે કે તરત જ તેને દવાદારૂ અને ખાવા પીવા જેટલા પૈસા મળવા જ નોંધીએ, જેથી તે બીચારો દેવામાં ન પડે. કામદારને આ જ વખતે પૈસાની ખાસ જરૂર હોય છે. અને જે ઉદ્યોગને તે રળી આપે છે, જે ઉદ્યોગ કરી માલિકને ધન ઉત્પાદન કરી આપે છે તે ઉદ્યોગે આ સમયે મદદ આપવી જ નોંધીએ. ઉદ્યોગને માથે આ બોલો હોય એ સ્વાભાવિક જ છે અને તે બોલને માટે ઉદ્યોગ તૈયાર રહેવું જ નોંધીએ.

અત્યારના કાયદામાં બીજા સુધારા કરવાની ભલામણો વિષે અહીં વિગતોમાં નથી જોતરતા. કમિશને મજૂર પ્રત્યે આ બાબતમાં સારી ઉદારતા બતાવી છે. હેવાલનું આ સંતોષજનક પ્રકરણ છે એટલું જ અહીં કહીશું.

આરોગ્ય અને મજૂર ધરોના પ્રશ્નો

આરોગ્ય અને મજૂર ધરોના વિવિધ પ્રશ્નો મજૂરનાં આવક ખર્ચની દૃષ્ટિએ અગત્યનું અગત્યના છે. પરંતુ તેની અસર આખા મજૂરજીવન ઉપર અને પરોક્ષ રીતે સમાજજીવન પર થાય છે તેથી તેનું ગહરવ જૂઝ વધી જાય છે. આ પ્રશ્નોની અર્થાં તદ્દન અદગ અને મોટા વિષય છે.

અહીં તો માત્ર એક બે સુદા જે કમિશને રજૂ કર્યા છે તે જ નોંધ જઈશું. મનુષ્યના આરોગ્ય અને રહેઠાણના પ્રશ્નો આ ઔદ્યોગિક યુગમાં જટિલ અને નવા ઉત્પન્ન થયેલા છે. પણ જે દીર્ઘદષ્ટિ રાખી અને ઉવઠના વૈજ્ઞાનિક અનુભવોનો લાભ લઈ તેનો ઉકેલ કરવામાં આવે તો ઔદ્યોગિક રીતિને પ્રમાણમાં ખૂબ સુધારી શકાય એ નક્કી છે. મનુષ્યની નવી જરૂરિયાતોને પહેલી વળવાના કામમાં વિજ્ઞાનનો લાભ લેવો જ હોય તો નવી જાતનાં વિજ્ઞાન કે સ્ટીમના બળે ચાલતાં કારખાનાંની કામગીરીની રીતિ મજૂરના

પુસ્તકાલય અને પુસ્તકવાચન

[એક લાપણ]*

વિધારસિક સર્જનો,

આપે મને આ વડોદરા પ્રાંત પરિપક્વતા પ્રમુખર્તુ સ્થાન આપ્યું તેને માટે હું આપનો આભારી છું. આપે મને એક માનપ્રદ સ્થાન આપ્યું છે તે ઉપરાંત ગુજરાતનો આ ભાગ, જે મેં અત્યારસુધી જોયેલ નથી, તે જોવાની તક આપી છે, તેને માટે પણ આભારી છું.

આજના વક્તવ્યમાં મારે સૌથી પહેલાં આપ સર્વેને આ પ્રાંત પરિપક્વ ભરવાની કદપનાને માટે અભિનન્દન આપવાનું છે. આવી હીલચાલોને જલાશયો બાંધવાની વ્યવસ્થા સાથે સરખાવી શકાય. પ્રથમ તો અમુક આખા વિભાગ કે પ્રદેશ માટે આપણે એક મોટું જલાશય બાંધી તેમાં પાણી એકઠું કરીએ છીએ. પણ તે થઇ રહ્યા પછી આપણું કામ તે જલાશયમાંથી દૂરના ભાગમાં ઘેરેઘેર અને ખેતરખેતર એ પાણી પહોંચાડવાનું છે. આપણા દેશની હીલચાલો પણ એ જ રીતે ધીમે ધીમે દૈશિક અને સ્થાનિક રૂપ લેતી જવી જોઈએ અને જાય છે. સમસ્ત દિંદને માટે મહાસભાનું સ્વરૂપ ઘડાયું અને તે કદપના લોકોને પરિચિત થઇ એટલે તેનાં પ્રાંતિક રૂપો ઘડયાં. ખરી રીતે મહાસભાની ભાવનાને મૂર્ત કરતાં શરીરો ગામેગામ શહેરશહેર અને જિલ્લેજિલ્લે જોઈએ. તે જ પ્રમાણે વડોદરા રાજ્યની પરિપક્વતાએ મૂર્ત સ્વરૂપ લીધું અને તે લોકોને પરિચિત થયું એટલે તેની પ્રાંત પરિપક્વતા કરી લીધી તે ઘણું જ હડાપણજરેહું પગલું લીધેલું છે. એ જ હીલચાલને ગરામર સમજીને દરેક ગામ પુસ્તકાલયના ઉત્સવો પોતપોતાની રીતે ઊજવતાં થઇ જાય એ આપણે ઇચ્છવા જેવું છે.

પુસ્તકાલયનો ઉત્સવ એ ખરેખર જ્ઞાનનો મહોત્સવ છે. માણસ જાત ખીજાં પ્રાણીઓ કરતાં ઉચ્ચતર છે તેનું એક મોટું કારણ તેનું જ્ઞાન છે. માણસ, માત્ર પોતાના અનુભવથી જ્ઞાન મેળવી શકે છે એટલું જ નહિ પણ પારકા અનુભવના જ્ઞાનનો લાભ લઇ શકે છે. વ્યક્તિઓ ભેગી થઇ પોતાનું જ્ઞાન ભેગું કરી શકે છે, એક ખીજના અનુભવોથી જ્ઞાનને શુદ્ધ કરી શકે છે. તે ઉપરાંત એક જમાનો પોતાનું જ્ઞાન ખીજા જમાનોને વારસામાં આપે છે અને એ રીતે મનુષ્યજાતિમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવા કરે છે. દરેક પ્રજાએ પોતાના જ્ઞાનને પોતાનું મોંઘામાં મોંઘુ ધન ગણેલ છે અને તેને સાચવવા સૌથી વધારે પ્રયત્ન કરેલ છે. માણસ જાતની દરેક ઉત્કર્ષકારક પ્રવૃત્તિના નિમિત્તે આપણે એકાદ ઉત્સવ પાળીએ છીએ. જન્મનો ઉત્સવ છે, નવું ધાન્ય લાવીએ તેનો ઉત્સવ છે, પરણવાનો ઉત્સવ છે, વિજયનો ઉત્સવ છે, અરે મરણનો પણ ઉત્સવ છે, તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉત્સવ કેમ ન પાળીએ ? માત્ર એટલું જ કે આ ઉત્સવનું આંતર તત્ત્વ, જે દરેક દિવસ એ-ઉત્સવમય થવો જોઈએ, તે આપણે આ એક જ પ્રસંગની પૂર્ણાનુતિએ જૂઠી ન જાએ !

અંતિમમાં કહેવાય છે કે ' માણસ માત્ર રોટીથી જીવતો નથી. ' સચિતાર્થ એ છે કે

તા. ૧૨-૧૦-૩૧ ના રોજ વડું (તાલુકા પાડરા)માં ભરાયેલ વડોદરા પ્રાંત બીજી પુસ્તકાલય પરિષદમાં પ્રમુખરથાનેશો આપેલું લાપણ.

માણુસનો સ્થૂલ દેહ જેમ રોડી માગે છે તેમ જ તેનો ચૈતન્યદેહ જ્ઞાન માગે છે. જેમ રોડી વિનાનું શરીર કૃષ્ણ થઈ થઈને છેલ્લે નકામું થઈ જાય છે, તેમ જ જ્ઞાન વિનાનું ચૈતન્યશરીર પણ કૃષ્ણ થઈ છેલ્લે નકામું થઈ જાય છે. બધી બોધને જૂથે મરનાર જેમ આત્મકલ્યા કરે છે તેમ જ જ્ઞાન વિના ચૈતન્યદેહને જૂથે મરનાર પણ આત્મકલ્યાત જ કરે છે. “આત્મ-ધાતી પુરુષો અસર્ગ અંધતમસાવૃત્ત લોકમાં જાય છે.” એ ઉપનિષદનું વાક્ય તેને પણ લાગ પડે છે, કદાચ તેને જ વધારે લાગુ પડે છે.

અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન તો ઉપર કહી તે ‘રોડી’ ને માટે પણ જરૂરનું છે. માણુસના સ્થૂલ દેહના નિર્વાહનાં સાધનો પણ જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે એટલું જ નહિ પણ જેમ જેમ માણુસ જાતનું જ્ઞાન આગળ વધતું ગયું છે તેમ તેમના સાધનોમાં પણ તેણે ફેરફારો કર્યા છે. આત્માર સુધીના બધા ફેરફારો ઇષ્ટ જ છે એમ કોઈ કહી શકે નહિ, કોઈ કોઈ જગ્યાએ અનિષ્ટ સાધનો આવી ગયાં છે,—ત્યાં જ્ઞાન પોતે જવાબદાર નથી પણ જ્ઞાનનો દુરુપયોગ જવાબદાર છે,—એ સાધનોમાં સુધારાને ધણો અવકાશ છે અને એ સુધારાને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે; એટલું જ નહિ પણ ગમે તેવું સાધન કે ઉપાય પરિસ્થિતિ બદલાતાં અપાય થઈ જાય છે અને ત્યારે પાછું જ્ઞાનથી જ આપણે નવું સાધન શોધવું પડે છે. આવી રીતે જેને આપણે રોડી કહીએ તેને માટે પણ જ્ઞાનની અને જ્ઞાનવિસ્તારની ધણી જરૂર છે.

આપણા જીવનમાં તો અત્યારે આ પ્રકારના જ્ઞાનની ધણી જ જરૂર છે. પશિમની સાધનમંપન મંત્રકૃતિએ આપણું આખું જીવન અત્યારે ઇતિહાસ કરી નાંખ્યું છે. તેને માટે એ મંત્રકૃતિને હોય દેવા કરતાં, આ બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં આપણે શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરી તેનો અમલ કરવો એ વધારે જરૂરનું છે. રોડી શબ્દ મેં ઉપર લક્ષણથી વિસ્તૃત અર્થમાં વાપર્યો છે, પણ વાચ્યાર્થમાં પણ દરેક માણુસને પેટપૂર રોડી કેમ મળે, અને એ રોડી (વાચ્યાર્થમાં જ) કેમ બનાવવી ત્યાંથી માંડીને જીવનના એકેએક પ્રદેશ મંપની આપણે ફરી વિચાર કરી તેનો જોઈએ. ખરી રીતે જરા સમજાએ તો કાગડે ઘૂડ વીંટયા જેટલા અને જેવા પ્રશ્નો આપણી આસપાસ છે. તે બધા ગણાવતો નથી, મામ-સુખાકારી, ટેળવણી, મમાબવ્યવસ્થા, ગ્રામ્યવ્યવસ્થા વગેરે વગર કંલે આપણી દષ્ટિ આગળ દેખાવા માંડે છે અને તે દરેકને માટે શુદ્ધ જ્ઞાનની અને તે પ્રમાણેના આચરણની જરૂર છે. પહેલાંના જમાનામાં અને આ જમાનામાં એક મોટો ફરક એ છે કે પહેલાં થોડાં માણુસો વિચાર કરતાં અને બીજા તેમની પાછળ શ્રદ્ધાથી ચાલતા તેટલાથી ચાલતું. પણ હાલના સમયમાં તો દરેક માણુસે જીવનની અમુક અમુક વાતો તો જાણવી જ જોઈએ. પહેલાં પશુ અત્યારે મનાય છે તેટલું અંધ અનુકરણ નહોતું, પણ અત્યારે તો—એક જ દાખલો લઈ ખું—માણુસ પોતાનો મત આપવાનો લક સું છે અને તે કેમ વાપરવો તેન સમજે તો મહાન અનર્થ થવા સંભવ છે. એટલે આપણા વિસ્તૃત અને બહુપાટ વ્યવહારને માટે ધણી જ્ઞાનની જરૂર છે.

સામાન્ય વ્યવહારમાં જેમ સાધનોના જ્ઞાનની જરૂર છે તેમ માનવરવતાવ જાણવાની, તેની શક્તિ અને શક્તિવાના જાનની, અને તેની ઉપરની જ્ઞાનજન્ય આરધાની — એ જ જરૂર છે. આપણાં તેવું ટકા કુખી તો માણુસ માણુસને સમજતું નથી તે — થાય છે. તે સર્વે પર કરવાને જ્ઞાનની જરૂર છે.

પણ આ ઉપગત ગારે એક વસ્તુ તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચવાનું છે. આપણા જીવનની ઘણીખરી પ્રવૃત્તિ કેવળ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ પેાષવાને માટે જ થાય છે એમ આપણને ઘણીવાર સમજાય છે; તેથી આપણી જાત ઉપર આપણને ઘણીવાર ધૂણા બેપજે છે. આ ધૂણા ખોટી છે એમ મારું કહેવું નથી. પણ આ ધૂણામાં તેમજ આપણી સ્વાર્થમય, સર્વ પ્રવૃત્તિની અંદર પણ એક અંતર્જાત પારમાર્થિક વૃત્તિ, મણુકામાં સ્તનપેઠે રહેલી, અને દેકાણે દેકાણે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રોકિયાં કરતી, જણાયે. પાણીનો નીચાણમાં વહેવાનો સ્વભાવ આપણે જાણીએ છીએ પણ તે સ્વભાવની અંદર જ બીજે મરવાનો સ્વભાવ રહેલો છે જે આપણને કુવાગમાં પ્રતીત થાય છે. તેવું જ જાનવસ્વભાવનું છે. માણસ પોતાના દેહ માટે શરીર-મનની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જ પોતાના દેહનો સ્વાર્થ વીસરી કુટુંબનાં માણસોનાં હિતને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે જ માણસ કુટુંબનું હિત એક કોરે મુઠ્ઠી અતિચિની સેવા કરે છે, તે જ માણસ પોતાનાં સર્ગારંભથીનું રિત ન બેતાં આખા દેશનું હિત જોઈ શકે છે, અને તેને માટે પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે. આવી રીતે, વધારે પારિભાષિક સમ્બોધના કહું તો, દેહનું અભિમાન છોડી દેહની પાર સમષ્ટિના કેન્દ્રના અભિમાનથી, અથવા તેમાં તેને વિલીન કરી, પ્રવૃત્ત થવાની તેનામાં એક પ્રબળવૃત્તિ રહેલી છે. અને એ વૃત્તિ માણસના જીવન પ્રવેશમાં પણ છે.

મારે એ કહેવાનું છે કે જ્ઞાનમાં પણ એમ છે. માણસ કેટલુંક જ્ઞાન પોતાના કે પોતાનાં માનેલાંના સુખના સાધન તરીકે ગેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તે સાથે 'સાથે તે અમુક જ્ઞાન તો સ્વાર્થના કેન્દ્રથી કેવળ વિખૂટા થઈ, માત્ર જ્ઞાનની ખાતર પણ ગેળવવા હચકે છે. અને જગતનું ધણુખરું જ્ઞાન આ રીતે ગેણ થયેલું છે કહાની સર્વ કૃતિઓમાં એટલે સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં તેમ જ કેવળ વૈજ્ઞાનિક જિજ્ઞાસાથી ગેળવતા જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત થતી વૃત્તિઓ દૂકા સ્વાર્થથી વિખૂટી પડી ગયેલી હોય છે. દેશની ગંરૂતિ આ પ્રકારના જ્ઞાનથી ધડાય છે. જેમ આપણે એમ કહી શકીએ કે જે માણસે એકલાં બેઠાં બેઠાં પેટ ભર્યું છે, અને પાંચ માણસોની સાથે ગેસીને ખાધું નથી, તેણે જમણુંતો સ્વાદ લીધો નથી, જેમ આપણે એમ કહી શકીએ કે જે માણસે માત્ર પોતાના જ સ્વાર્થ માટે કાંઈ કંઈ છે પણ જનતા માટે નથી કર્યાં તેણે કાંઈનો ખરો આનંદ ભોગવ્યો નથી, તેમ જ આપણે એમ કહી શકીએ કે જે માણસે સ્વાર્થથી કેવળ મુક્ત થઈ જ્ઞાન લીધું નથી તેણે જ્ઞાનનો સ્વાદ આખ્યો નથી.

૩

વ્યવહારમાં આ સત્યનું સ્વરૂપ એ છે કે દરેક માણસને પોતાના ધંધા માટે જરૂરી જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ ઉપરાંત એક કેવળ શોખની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. આ વાસ્તવિક રીતે વસ્તુબોદ નથી પણ દષ્ટિબોદ છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એ નથી કે ડોક્ટરે વૈદ્યનો અભ્યાસ છોડી ઈર્ષ અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, અને અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપકે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છોડી ઈર્ષ કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો. વસ્તવ્ય એ છે કે જિજ્ઞાસા, સ્વાર્થ કે કળને લક્ષીને માત્ર ચાલવી ન જોઈએ. ડોક્ટર પોતાના વિષયનો જ અભ્યાસ કરે અને તે સ્વાર્થથી મુક્ત થઈને કરી શકે છે અને, જ્ઞાનનો ખરો સ્વાદ લઈ શકે છે. કેટલાક પોતાના ધંધાના વિષયમાં જ એ મુક્ત વાતાવરણમાં જઈ શકે છે. કેટલાક એ મુક્તિ

માટે વંધાથી જુદા જ કોઇ વિષયમાં જિજ્ઞાસા રમખાણ કરી મહાલે છે, પણ એવા મુક્ત આનંદનો કોઇ ને કોઇ વિષય હોવો જોઇએ.*

આ બાબત યુરોપ વગેરે ખંડોમાં એટલી સ્વીકારાઈ ગઇ છે કે ત્યાં દરેક મંસ્ત્રકારી માણસને શોખનો આવો કોઈ ને કોઈ વિષય હોય છે જ. માત્ર ટિકિટો ભેગી કરવી કે એવી કોઈ પ્રવૃત્તિને હું અવસ્ય આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ નથી કહેતો, જો કે એ પણ કેવળ આગસ્ટ કે વ્યસની જીવન ગાળવા કરતાં ઘણી વધારે સારી છે. પણ એ દેશમાં ખરેખર આવા શુદ્ધ જ્ઞાનના શોખવાળા ઘણા માણસો મળે છે. આ બાબતના અનેક દાખલા મહાત્માજી ગોપાલનના વિષય ઉપર વિચાર કરતા હતા ત્યારે આપણને મળ્યા. આપણાં દોરોની ઓલાદ, આપણાં આમડાં હાડકાં વગેરેનો અભ્યાસ અત્યાર સુધી ઘણાખરા અંગ્રેજ અમલદારોએ જ કરેલો છે, ઘણા અંગ્રેજ અમલદારો પોતાના ઑફિસના કામ ઉપરાંત અહીંનાં પશીઓ, પથરા, જીવડાં, વનસ્પતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે, અને આ વિષયો ઉપર અત્યારે ઉપસમ્મિ સાહિત્ય ઘણુંખરુ તેમજુ જ છે. આપણામાં હજી આ જાતની જિજ્ઞાસા ઘણી થોડી છે, જો કે હવે નવા શરૂ થયેલા જમાનામાં એ વધારે ને વધારે નોવા મળશે એવાં મુનિદ્વો દેખાય છે.

શોખનો વિષય દરેકને જુદો જુદો હોય છે. એ માણસની પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. અને જેમ દરેક બાળકને પોતાનાં અંગ્રો, તેની શક્તિઓ, તેનો ઉપયોગ વગેરે અનેક પ્રયોગોથી જાણવા પડે છે તેવું માનસિક શક્તિનું પણ છે. નાનું બાળક હાથ પગ પછાડે છે, ફૂંદે છે, ટૂંકે છે તે પોતાનાં અંગ્રોની શક્તિઓ જાણવા માટે. તેમ જ માણસને પોતાની માનસિક શક્તિઓ જાણવાને અનેક ધમપછાડા મારવા પડે છે. બાળક જેમ પોતાની શક્તિઓ જાણવા અને કેળવવા તોફાન કરે છે, અને તે તોફાનનાં વરસો હોય છે, તેમ જ માણસમાં આ માનસિક શક્તિઓ જાણવાનાં પણ વરસો આવે છે. માણસ અથપણથી જ માનસિક શક્તિઓ જાણવા પ્રયત્ન કરતું હોય છે, પણ તેના ધમપછાડા ખાસ કરીને કિશોર વયથી શરૂ થાય છે અને તે પચ્ચીસી, જેને કેટલાક ગદ્યાપચીસી કહે છે, ત્યાં સુધી કદાચ પહોંચે છે. જ્ઞાનની જીવડતી જૂખને તૃપ્ત કરવી અને તે સાથે તેને પથ્ય ખોરાક આપવો એ કેળવણીનો દુર્લભ પ્રશ્ન છે. આપણે અહીં કેળવણીશાસ્ત્રમાં જવા ઇચ્છતા નથી, પણ પુસ્તકાલયની દૃષ્ટિથી આપણે એમ કહેવું જોઈએ કે દરેક પુસ્તકાલયમાં દરેક વિષયનાં પુસ્તકો હોવાં જોઈએ. અમુક વિષયના વાંચનારા ઓછા છે માટે તેવાં પુસ્તકો ન લેવાં એ દલીલ ખોટી છે. જ્ઞાનની બાબત માગ અને ઉત્પન્નતા અર્થશાસ્ત્રના નિયમ ઉપર છોડી શકાતી નથી. અમુક શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા ન હોય તો અનેક સાધનોથી* તે જીવડતી ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. હલકા સાહિત્યની ખપત વધારે છે એ એવું સાહિત્ય લેવાને લેશ પણ કારણ નથી. જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થવાને પથ્ય પુસ્તકો હોવાં જોઈએ. તે સાથે પુસ્તકાલયના ઉપયોગ સંબંધી પણ એટલું કહી શકાય કે ઘણાંખરાં માણસોને અમુક વખતે અમુક વિષયની જિજ્ઞાસા જાગે છે, અને તે વખતે તે

* અહીં એ કહેવું જોઈએ કે જેમ શરીરના કેટલાક શોખો કર્તવ્યપરાયણતામાં આવે છે તેમ આ શોખ પણ આટો આવો રહે અને ત્યારે તે કર્તવ્યચ્યુતિ જ ગણાય. કોઈ ડૉક્ટર કોઈ ખીલ વિષયના શોખથી દરદીના દર્દોને પૂર્ણ અવધાસ ન કરે તો તે ખરેખર કામચોર જ ગણાય. પણ આપણા મૂળ વિષયની સાથે આને સંબંધ નથી.

માણસે તે જિજ્ઞાસાને જૂએ મારવી ન જોઈએ પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેને તૃપ્ત કરવી જોઈએ. માણસનું મન એક એવું અખંડ અવયવી છે કે તેનો એક જગાએ નકામો શોધ કરે તો આખા મનની દુરસ્તી બગડે. એક જિજ્ઞાસાને ખોટી રીતે દાખવાથી બીજી જિજ્ઞાસાઓ મદ થઈ જાય અને એમ કરતાં હેવટે જિજ્ઞાસા ઊઠતી જાય થઈ જાય. એટલે દરેક માણસે જે વખતે જે જિજ્ઞાસા ઊઠે તેને તૃપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એટલું જ નહિ આ નિયમનો ઝીણી આમતોમાં પણ ઉપયોગ છે. બાળપણમાં અમુક ચમત્કારો વાંચવાની જિજ્ઞાસા હોય છે. તો તે હંમરે કથાસરિત્સાગર, મહાભારત, રામાયણ, અરેબિયન નાઇટ્સ, ઇલિયડ વગેરે વાંચી જવાં જોઈએ. અથવા અમુક વખતે દ્વારચનાં પુસ્તકો વાંચવાની જિજ્ઞાસા થઈ હોય, કે અમુક જ અન્યકાર જેવા કે રમણભાઈ, કે કાલિદાસ, કે ડિકન્સ, કે રોક્રોટ, વાંચવાની ઇચ્છા થઈ હોય, તો તે જિજ્ઞાસાના ઉત્થાનમાં જ તેવા યંત્રકારો વાંચી નાંખવા જોઈએ. એ જિજ્ઞાસા સરી ગયા પછી મંભારીને પછીના વ્યવસાયી જીવનમાં એ પુસ્તકો વાંચી શકવાનાં નથી. જેમ વ્યવહારમાં આપણે કહીએ છીએ કે માણસે પોતાની જાત તરફ વક્રાદાર રહેવું જોઈએ, જેમ કક્ષામાં કહીએ છીએ કે કલાકારે પોતાની જાત તરફ વક્રાદાર રહેવું જોઈએ, તેમ જ જ્ઞાન મેળવવામાં પણ પોતાની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાને વક્રાદાર રહેવું ઘટે છે. એમ કરવાથી જ, જેમ કામ કામને શીખવે છે તેમ, એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનનો માર્ગ કરતું જાય છે અને જ્ઞાન સ્વાભાવિક રીતે વૃદ્ધિ પામે છે. ધણા વિદ્યાર્થીઓ વિષયમાં રસ હોય છતાં આટલાથી ખાસ થઈ જવાશે, હવે વધારે વાંચવાની શી જરૂર છે એમ કહીને વાંચતા નથી. તેઓ પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિને દબાવે છે.

પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિઓ જાણવાને અનેક વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે એમ ઉપર કહ્યું. તે સિવાય પણ એક વિષયનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ મેળવવા સામાન્ય રીતે બધા વિષયોના જ્ઞાનની જરૂર છે. જ્ઞાનના વિષયો પરસ્પર એટલા બધા સંકલિત છે, કે તેમાંથી એકને કેવળ જુદો પાડી સમજી શકાતો નથી. એટલા ઉપરથી કેળવણીએ 'એક એવો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો છે કે અમુક વિષયનું બધું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ તે સાથે સાથે બધા વિષયનું થોડું થોડું જ્ઞાન જોઈએ. શીશુત બાળુ ક્રિતિમોહન સેને આને માટે બહુ સારું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ખેડૂત જેમ આપું ખેતર ખેડે છે પણ તે સાથે એક જગાએ ઊંડો કૂવો કરે છે તે જ પ્રમાણે, માણસે જ્ઞાનના બધા વિષયોનો સ્પર્શ કરવો જોઈએ અને તે સાથે એક વિષયમાં ઊંડાં ઊતરવું જોઈએ.

ઉપર મેં કહ્યું કે માણસની જિજ્ઞાસા તીવ્ર થાય ત્યારે તેને તૃપ્ત કરવાનાં સાધનો આપવાં જોઈએ. આનો અર્થ એવો નથી કે જે ગમે તે બધું વાંચવા અથવા ગમે તેવું વાંચવાનાં સાધનો આપવાં. નાના બાળકને રેલવેની આરીમાંથી લંબાઈને જોવાનો ઘણો શોખ હોય છે, તેને જિજ્ઞાસા જગાએથી કૂદકો મારવાનું મન પણ થાય, પણ આપણે તેમ કરવા દેતા નથી. તેમ જ વાચન અપ્રત્ય પણ હોઈ શકે અને તેવું વાચન દરગીજ નહિ આપવું જોઈએ. સમાજને ખર્ચે ચાલતાં જાહેર પુસ્તકાલયોમાં તો તેની ખાસ મંજાળ લેવી જોઈએ. આ મંજાળ સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓનાં પુસ્તકોમાં લેવાની બહુ જરૂર હોતી નથી, બે કે તેમાં પણ પ્રામાણિક પુસ્તકો જ લેવાવાં જોઈએ. વિદ્યાર્થીનું પુસ્તક ખરાબ શૈલીમાં હશે તો તે એની મેજે ચોખ્ખું વંચાશે, તેનાથી વધારે નુકસાન થવા સંભવ નથી. પણ કલાનાં અને

* અલગત અપ્રત્ય વાચન કયું તે નક્કી કરતાં ઘણી જ ઉદારતા અને સૂક્ષ્મતા રાખવી જોઈએ. અપ્રત્ય કયું છે તે ઠરાવવામાં ઘણીવાર ભૂલો થાય છે પણ એનો અર્થ એવો નથી કે કયું વાચન અપ્રત્ય હોઈ જ નથી.

તેના પશુ વાર્તાના પુસ્તકોમાં આ સ્થાન લેવાની જરૂર છે વાર્તા ધણી આજર્થક લાગે છે, અને ખાસ કરીને યુવાનો, કે જેમના મન ઉપર ગોંથી વધાર અસર થવાનો સંભવ છે, તેમને તેનું ઘણું જ આકર્ષણ હોય છે આ વિષયમાં હું એક વાર બોલી ગયો છું * એટલે વિશેષ કહેતો નથી મા. આ તરફ સૌથી ધ્યાન ખેંચુ છું અને એટલું ઉમેરુ છું કે શિક્ષણ-સરનાના અભ્યાસક્રમમાં તેમ જ ખાનગી વાચનમાં ગાનસંવિદ્યાસ માટે કલાને નામે ગણાતી ચીજો વાર્તા, ચિત્ર, કવિતા, ગ્રંથિત, નૃત્ય વગેરે એકલા ખમ નથી, તેની સાથે શુદ્ધિને અને કર્પનાને જાન્યેને તાલીમ આપે એવા વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસની પણ જરૂર છે

આ પ્રસંગે જ યાદ આવે છે માટે લખું છું મેં એવા કેટલાક વાર્તા વાચનારા બોલા છે કે જેમને માન વાર્તા વાચનાની જ શૂળ હોય છે વાર્તા પણ તેઓ પૂરી સમજતા નથી, તેની વિવેચના કરી શકતા નથી, તે સારી ખોટી પાગખી શક્તા નથી મેં તે એવા પણ બોલા છે કે એક વાર વાચેલી વાર્તા છ આઠ મહિને બીજી વાર વાચે તો તેમને ખબર પણ ન પડે કે આ પહેલા વાચેલી હતી * કોઈ ખાઉધર માણસ ભાવતી ચીજ ચા-ચા વિના ગળી જાય અદગની કાકરી કે દુર્ગન્ધ પણ પારખે નહિ એના જેવું આ છે આમ વિચાર્યા વિનાનું વાચનુ કેવળ નિરર્થક છે વાચેલું વિચારવાની ટેવ કેળવી શકાય છે, પણ તે ટેવ પાડવાના કે કેળવવાના ખામ નિષ્ણો નથી, એટલે આમ વાચનારાને એટલું જ સચ્ચી શકાય કે તેમણે અમુક અમુક અતરે વાચવાના ઉપનાસ પાળવા

વાર્તા સાહિત્યના સોપાનોને એક સચના કરું તો તેઓ માફ કરશે અનેક વાર્તા વાચ્યા કરવા કન્ટા, સારી અને ઉત્તમ અનેક વાર વાચવી એ ધણું વધારે સરકારપોષક છે ખરી રીતે વાર્તા ખરી કલાત્મક છે કે નહિ તેની એક સૌથી વધારે નિશ્ચયનીય કસોટી એ છે કે તેને વારંવાર વાચનાનું મન ચાય છે કે નહિ, અવવા વારંવાર વાચવા છતાં તેમાંથી રસ આવે છે કે નહિ, વારંવાર વાચતા તમાથી નવો નવો આનંદ આવે છે કે નહિ * વાચનાર આવી ટેવ પાડે તો તેની રસવૃત્તિ કેળવાઈને છેવટે તે પોતાની મોટે હુશી રસવૃત્તિવાળી વસ્તુ વાચશે જ નહિ

એક તરફથી પુસ્તકાલયો માટે સોપાનોએ પગલ કરનારને હું જેમ પથ્ય પુસ્તકો જ લેવાની જાનામણ કરુ છું તેમ બીજી તરફથી હું આપણા વિવેચકોને પણ પુસ્તકોનું વિવેચન કરતી વખતે રોકાઈતો નિનાર ઢીને વિવેચના કરવાની વિનંતી કરુ છું આ વિષય ઉપર હું એકવાર બોલી ગયો છું * એટલે એટલું જ કહીશ કે વિવેચનમાં અગત સંબંધ કે લાભનો પક્ષપાત ન હોયો જોઈએ, અને તેટલે જ અર્થ, માફું લગાડવાનો ભય પણ ન હોયો જોઈએ વિવેચના, પુસ્તક વેચાતું લેવું કે નહિ એને નિર્ણય કરવામાં ઉપકારક થામ એટલી રુપટ હોવી જોઈએ

વાર્તા સાહિત્યને અંગે એક બીજી સચના પ્રસ્તુત જણાવાથી કરુ છું આખા હિંદમાં હિંદી ભાષા દેશભાષા હોવી જોઈએ એમ દવે લગભગ બધા વિચારકો માને છે તે હિંદી ભાષાના પ્રચાર માટે આપણે વધારે નહિ, પણ એટલું કરી રાખીએ કે હિંદી ભાષામાં ઉપવખ્ધ કેટલીક સુંદર વાર્તાઓ પુસ્તકાલયમાં રાખીએ વાર્તાના રસથી આ વાર્તાઓ

* સોહાગ્રા પુસ્તકાલય મુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે તા ૮-૩-૨૮ ને રોજ આપેલું વ્યાખ્યાન પ્રસ્થાન પુ. ૫, પૃ ૩૦૫

* તા ૧૭-૩-૨૮ના રોજ ગુજરાત સાહિત્યસભા રજતમહોત્સવને પ્રસંગે બારાચેલા લેખક સંમિલનમાં આપેલું ભાષણ પ્રસ્થાન પુ ૭, પૃ ૩૭૬

હિંદીમાં વંચાશે અને તેથી એની મેળે એ ભાષાનો પરિચય થશે. આમ કરવા એકાદ હિંદી વ્યાખ્યાન કે હિંદી ક્રાશની નકલ રાખવી પડશે તેથી કાંઈ ખાસ ખર્ચ વધી જવાનું નથી.

મેં આગળ કહ્યું તેમ જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ અર્થશાસ્ત્રના માગ અને ઉત્પત્તિના નિયમ ઉપર છોટી શકાય નહિ. જ્ઞાન એવો વિષય છે કે તેની ખપત ઉત્પન્ન કરવી નોંધએ. એમ ન કર્યું હોત તો અત્યારે આપણે જે ભણ્યા છીએ તેમાંના ઘણા ભણ્યા વિનાના જ રહ્યા હોત. તેમ જ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે અથવા તેમની મહેશ્વજીને સફળ કરાવી આપનાર શ્રીયુત મોતીભાઈ આમીને માગ અને ઉત્પત્તિના નિયમની રાહ નોંધ હોત તો આ પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિ કદાચ શરૂ જ ન થઈ હોત. ધીમંતે તથા શ્રીયુત મોતીભાઈએ એમનું કામ અર્થશાસ્ત્ર ઉપર ન છોડતાં જાતે કર્યું છે. તો હવે આગળ જતાં દરેક ગામે અને દરેક માણસે તે કામ ઉપાડી લેવાનું છે. ગામમાંથી નિરક્ષરતાનો સંદેશ નાશ કરવો તે દરેક ગામના દરેક બહેન-લાની ફરજ છે. યીનેતો શબ્દકોશ વાંચવો એ પણ એક ભગીરથ કામ છે, એવડા મોટા દેશમાંથી નિરક્ષરતા કાઢી નાંખવી એ મહાભારત કામ છે, છતાં ત્યાંના જુવાનોએ થોડાં વર્ષમાં, રાજ્યને ખરચના ખાડામાં દુતારાં વિના એ કર્યું. તો આપણા હિંદી જુવાનો એ શા માટે ન કરી શકે? અત્યારે શ્રી દદિષ્ણમુર્તિ ભવનમાંથી નીકળેલી વાંચતાં શીખ-વવાની યોજનાથી આ કામ ધણું સહેલું થઈ ગયું છે. આપણા જુવાનોએ ઘેર ઘેર ફરીને અભણને બાણવવાં નોંધએ અને બહેલાને વાંચતાં કરવાં નોંધએ. મડોદરા રાજ્યે આ પુસ્તકાલયની યોજના એટલી સરળ અને સુલભ કરી છે, કે અત્યારે એક પણ ગામ પુસ્તકાલય વિનાનું હોય તે શરમ ગણાવી નોંધએ.

પુસ્તકાલયની યોજના જોતાં તમારું પુસ્તકાલય તો ગામમાં કે શહેરમાં સંસ્કારપોષક કેન્દ્ર બનાવી શકાય એમ હું માનું છું. પુસ્તકાલયની સાથે જ એક નાનું સરખું શિક્ષણને ઉપયોગી પ્રદર્શન રાખી શકાય. તે જ પ્રદર્શનમાં ગામમાં થતી વિશેષ ચીજો, જેવા લાયક રથળાના ફોટા અને ગામને લગતા આંકડા, ગામની વરસોવરસની નોંધ, તથા ગત ઇતિ-હાસનાં સાધનો એમાં મૂકી શકાય. ગામનું પુસ્તકાલય ગામમાં ખીલું રાખારચાન ન હોય, અને ખુલ્લી સભા ન બરી શકાય તેમ હોય તો સભારચાન તરીકે પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય. અને અમુક અમુક ઉત્સવે ગામ તરફથી સંગીતના જવાણા, કે નાટકના પ્રયોગો જેવાં કામનું પણ તે કેન્દ્ર કરી શકાય. પુસ્તકાલય લોકોના વહીવટમાં હોવાથી તેના અનેક ઉપયોગો થઈ શકે. પુસ્તકાલયનું મકાન કરતી વખતે જ આ બધા ઉપયોગો ધ્યાનમાં લઈ મકાન કરી શકાય. તેવાં મકાનોની યોજનાની ચર્ચા હાથ લેવાવી નોંધએ.

પુસ્તકાલયનું મકાન ગામમાં કે શહેરમાં કાંઈ શાન્ત જગાએ વધારે અવરજવરના લતાથી જરા દૂર છતાં આજસુએને જલુ દૂર ન પડે એવા ભાગમાં નોંધએ. તે મકાન સુંદર હોવું નોંધએ. સુંદર એટલે તેને મોંઘાં રચાપત્તનાં આજૂપણો લગાડવાનું હું નથી કહેતો, પણ તે ધાટીયું હોવું નોંધએ અને અંદર બેસનારને એક પ્રકારનું સ્વાસ્થ્ય મળે તેવું તે હોવું નોંધએ. માથુસને ખાસ વાંચવાની વૃત્તિ વિના પણ અંદર જઈ બેસવાનું મન થાય એવું નોંધએ. લાઇબ્રેરીનો અંદરનો ભાગ પણ સારા લેખકો અને સાહિત્યકારોના ફોટાઓ કે કલાકૃતિના ફોટાઓથી સુશોભિત બની શકે તો સારું. આપણે પુસ્તકાલયમાં વાંચનારા-એને શિખામણનાં વચનો મોટે અક્ષરે લખેલાં લાઇબ્રેરીમાં ચોટીએ છીએ. પણ અત્યારે તો કેળવણીસાથે પણ એવાં સીધાં વચનો કહેવાં કે વંચાવવાં છોટી દીધાં છે. ઉપદેશની એવી સીધી ઉક્તિનું કાંઈ ફળ નથી, કાંઈવાર હાનિ છે, એમ નવું માનવશાસ્ત્ર કહે છે. પણ કેળવણીની વાત દૂર રાખતાં પુસ્તકાલયની અંદર એવાં વચનોનો અઝો ઉપયોગ હું નથી જોતો. પુસ્તકાલયમાં જે આવે છે તેને વાંચવાની શિખામણ દેવાની જરૂર નથી. એવી

શિખામણ મુકવી હોય તો ગામમાં કે શહેરમાં ઠેકઠેકાણે મૂકે. પુસ્તકાલયમાં માત્ર એક જ વચન મુકવાની મને જરૂર લાગે છે અને તે શાન્તિ જાળવવા વિશે. દરેક પુસ્તકાલયની બહાર રાહદારી રહેતે શાન્તિ જાળવવાની અને અંદર શાન્તિ જાળવવાની સૂચના કે નોટિસ કે વિનંતી લખવી જોઈએ અને ગ્રામલોકોએ પણ પુસ્તકાલયની આસપાસ ધોધાટ નહિ કરવા ચીવટ રાખવી જોઈએ. શાન્તિને હવે આપણે સામાજિક સદગુણ ગણતાં શીખવું જોઈએ.

બહુઓ, એક અધ્યાપક તરીકે વાંચવા વંચાવવાનો મારો ધંધો હતો અને હજી પણ મારો એ જ ધંધો હું માતું છું. એ ધંધાની એક આનુષંગિક ફરજ તરીકે આજનું પદ મેં સ્વીકારેલું છે, જે કે હું જાણું છું કે પુસ્તકવાચન મંથવી સામાન્ય તાત્વિક અર્થો કરવા ઉપરાંત હું તમારો વહીવટ વધારે કાર્યકારી થાય એવી કશી જ સૂચના આપી શકતો નથી. હું એવા શહેરમાંથી આવું છું જે મુંબઈ છલાકામાં દોલતને માટે પ્રસિદ્ધ છતાં, ત્યાં એક પણ આદર્શ પુસ્તકાલય નથી. મારે તો એ વિષયમાં કંઈ સૂચના કરવાને બદલે અહીંથી સૂચનાઓ લઈ જવાની છે, પણ મને મારો અવાજ એ ધનિકોના કાન સુધી પહોંચાડતાં કે તેમની ઉદારતા આ મારું દોરતાં આવડતું નથી. વડોદરા નરેશ આ બાબતમાં મારો દાખલો જેમાડ્યો તેનો દાખલો બીજા રાજ્યોએ પણ હજી નથી લીધો, બ્રિટિશ સરકારે પણ નથી લીધો, બ્રિટિશ રાજ્યના ધનિકોએ પણ નથી લીધો. મારા કરતાં વધારે સત્તા ધરાવનારા પુસ્તકાલય પરિપક્વ અધ્યક્ષો પણ આનો પ્રચાર નથી કરાવી શક્યા. અત્યારના સમાજનો મોટામાં મોટો અને આખા સમાજને ખૂંચતો પ્રશ્ન જ એ છે કે એક જ વ્યક્તિમાં કે મંડળમાં એકઠાં ચતાં ધન અને શક્તિનો સમાજના હિતને માટે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, અને તેવા ઉપયોગ ચવાને શું કરવું ?

અરુ. એ ધણો મોટો પ્રશ્ન છે. તે અત્યારે ચર્ચા શક્ય છે તેમ નથી. મારે માતું વક્તવ્ય પૂરું કરતાં માત્ર તમારો અને તમારા કાર્યવાહકોનો ઉપકાર જ માનવાનો રહે છે. મારે મન જાનનો ઉત્સવ એ ધણો આનંદપ્રદ ઉત્સવ છે અને તેમાં લાગ લેવા નોતરી તમે મને ધણો આભારી કર્યો છે.

છેલ્લે હું વિદ્યાનાં વચનોનું સ્મરણ કરી ગારું વક્તવ્ય પૂરું કરીશ.

વિદ્યા દ વૈ બ્રાહ્મણમજમામ

ગોપાય મા શ્રેવધિદેહમસ્મિ ।

અસૂક્ષ્માનુજવેડયત્તય

“ ન મા શ્રૂયા વીર્યવતી તથા સ્યામ્ ॥

યમેવ વિદ્યા ઇન્દ્રિયમપ્રમત્તમ્

મેષાકિર્નં બ્રહ્મચર્યોપપન્નમ્ ।

વસ્તે ન દુહાત્કતમવનાદ્

તસૈ મા શ્રૂયા ત્રિપિપાય મદ્ભન ॥

“ વિદ્યા આઠાણ પાસે ગઈ અને બોલી: હું તારો ખજાનો છું, મારું રક્ષણ ! અમુકા કરનાર, ખલજીતા વિનાના અને અસંચય પુરુષ આગળ મને ઉચ્ચારીશ નહિ, જે હું વીર્યવતી થાઉં. જેને તું શુદ્ધ અપ્રમત્ત મેધાવી અને બ્રહ્મચર્યવાળો જાણુનો હો, તારો શોક ન કરે, તેવા રક્ષકને હું બ્રહ્મનું ! તું મને કહેજે. ”

આપણે મર્વે એ વિદ્યાના ખજાનાના અધિકારી યથાં

[૩૮૯માં પૃથ્વી થાણ]

આરોગ્યને ઓછામાં ઓછી નુકસાનજનક બનાવવા પ્લાન આપવું જ જોઈએ. વળી એક સ્થળે કંદ્રિત થતા મજૂર સમૂહના રહેઠાણ અને આરોગ્યના પ્રશ્નોને પહોંચી વળવા પાશ્ચાત્ય અનુભવનો ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ જાને વસ્તુ સાથે સાથે ચાલે તો જ લાભ-થાપ. માલિકવર્ગે દૂરદેશીપણું વાપરી આ માટે ઘટતાં ખર્ચો કરવા તૈયાર થવું જ જોઈએ.

મજૂર કમિશને આ બાબત પર ઠીક જાર મૂક્યો છે. કમિશનરો કહે છે તેમ જાહેર આરોગ્ય માટેનું ખર્ચ મતુલ્યસુખ બચાશે એ જ એનો મોટો બદલો છે પરંતુ તે ઉપરાંત આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ લાભદાયી નીવડશે એ યાદ રાખવા જેવું છે. કમિશને લખ્યું છે :

‘ જાન્યને નફો થાય એવા કામમાં મૂકી રોકવાનો એક આ સરસ માર્ગ છે. મોરા બાળમરણ્ય પ્રમાણને લીધે ને પ્રભુશક્તિ વેડફાય છે અને સંપત્તિ એળે જાય છે તેની ગણતરી ઘઈ શકે એમ નથી. માંદગી અને રોગચાસને લીધે મજૂરશક્તિને ને દ્વારા થાય છે તથા કામદાર વહેલા મરણ્ય-શરણ થાય છે તેને લીધે ને સંપત્તિનું નુકસાન ખમવું પડે છે તે ગણ્યું જાય એમ નથી. પ્રભુજનની આ શક્તિ ન હણાય તે માટે જોડા ય અસરકારક દલાજ કરવામાં આવે તો હિંદની સંપત્તિમાં ઠીક વધારો થાય ને હિંમતથી આ કુખદારિદ્ર્યને ફેડવા પ્રયાસો થાનય તો જીવનના ધોરણ અને સંપત્તિમાં મોટું પરિવર્તન થાય. અમને લાગે છે કે હવે આ બાબતમાં ઊંધતા રહેવાને અને ઢીલ કરવાને કારણ નથી. ખાસ કરીને મજૂરધરોનો પ્રશ્ન ઉકેલવા તાત્કાલિક પગલા દેવાં ધરે. હિંદ જેવો દેશ જાહેર આરોગ્ય માટે પૈસા ખાદવા અશક્ત છે એવું કહેનારા લોકોને અમારો જવાબ એ છે કે એમ કરવામાં ધીજાર પણ રોકાવા જેવી રિયલિ હરે નથી રહી. ’

મજૂર કમિશનના મોળા અને પક્ષે પક્ષે માલિકની વાત કાને ધરી અગત્યના સુધારા માટે શક જોવાનું કહેનારા સભ્યો આ સજ્જો ઉચ્ચારે છે તે પ્લાનમાં રાખી આ પ્રશ્નોનું ગાંભીર્ય અને તાકીદ માલિકો અને સરકાર સમજશે એવી આશા રાખીએ.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રોમાં ઔઆથી મજૂરે પોતાના ગામડાંનાં જીવનમાં આવશ્યક ફેરફારો કરવા જોઈએ. આપણા જાણેલા લોકો પણ શહેરોની નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવા જીવનમાં ફેરફારો નથી કરી શકતા તો અજ્ઞાન અને અજાણ મજૂરો ક્યાંથી જ કરે ! શહેરમાં આવવાથી એમનું ગૃહજીવન તૂટી જાય છે. શહેરમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની સંખ્યા વધારે હોય છે :

મુંબઈમાં એક હાલર પુરે પપત ઓએ

કલકત્તામાં ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”

અને એ જ મુજબ બીજાં ઔદ્યોગિક સ્થળોમાં. આ બાબતમાં ચોગ્ય પ્રમાણ જળવાવું ન હોવાથી જીવન અને નીતિના મુરદેહ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે.

મજૂર ધરોનો પ્રશ્ન એની સાથે મંકળાએલો છે. મજૂરવસ્તી જે લવાનક સ્થિતિમાં રહે છે તેનાં વર્ણનો હવે બધાએ વાંચ્યાં છે. પણ હજી તેનો નિકાલ કરવા ને આમલ જોઈએ તે જણાતો નથી. આ પ્રશ્ને વધુ ઈબીર ન થવા દેવામાં મૂડીદારોને લાભ છે.

અમે જોઈએ છીએ કે આ બધા પ્રશ્નોની બાબતમાં કમિશને હળવી બલામણી કરી છે. પણ તેના ય અમલ તરત થાય એવી આશા જરૂર રાખીએ. મજૂરઆરોગ્ય અને ઘરોના પ્રશ્નો સંબંધી અસરકારક પગલાં લેવાની જુદી વહેલી નહિ સજે ? માલિકવર્ગ બીજા બધી બાબતોની માફક આ વિષયમાં ખેદકાર રહેશે તો બીજાં અનેક અમંતોયનાં કારણો સાથે આ અસલ સ્થિતિને લીધે ક્યારે નવાળા દાદી, નીકળશે તે, દેવ જાણે !

મજૂર મંડળો બાંધવાનો હક્ક

પણ મજૂર પોતે સ્વાયત્તથી અને મંગલિત ન થાય તો એમાંથી કશુંય થવાનું નથી. અને આ માટે તેની પાસે રાજમાર્ગ એક જ છે: મજૂર મંડળો બાંધવાનો તેનો હક્ક પ્રતિપાદન અને પ્રાપ્ત કરવાનો. મજૂર કમિશને આ માટે માલિકવર્ગને અને સરકારને સમજણ પડે અને ગળે ઊતરે એવી દલીલો લંબાણથી કરી છે. આવારે મજૂર મંડળને, જે તે સરકારને ચોપડે નોંધાયેલું હોય તો, માલિકો અને સરકાર (જે માલિક હોય તો તે,) સ્વીકારે છે. પણ ઘણી વાર મજૂર મંડળને કાગળ ઉપર જ માન્ય કરવામાં આવે છે. પોતાના સંઘમાં જોડાવાના 'ગુન્હા' અદલ અગર આગેવાન તરીકે કામ કરવા માટે મજૂરને બરતરફ કરવાના બનાવો બન્યે જ બન્ય છે. ગઈ રેલ્વે હડતાળમાં જે મજૂરોએ આગેવાની-ભર્યો હિસ્સો લીધો તેમને કાપકૂપના બહાના હેઠળ કાઢવામાં આવ્યા. આ કેસમાં છેવટે તો સરકાર જ માલિક છે. મજૂરોને અન્યાય થયો છે, થયાં બન્ય છે. સરકાર જેવી સરકાર સામે લડવા જેટલી શક્તિ મજૂરમાં આવી નથી. છતાં અસંતોષ ધુધવાયા કરવાનો જ છે અને છેવટે પરિણામ સારું નહિ જ આવે એ દેખીતું છે. મજૂર કમિશને આ બાબત સરસ રીતે સમજાવી છે. કમિશન માગે છે કે મજૂર મંડળને ખરા અંતરથી આવકાર આપવો જોઈએ. તેના પ્રતિનિધિઓ બહારના હોય કે મજૂરો જાતે જ હોય તો પણ તેમને દરજ્જો સ્વીકારી તેમની સાથે મસલતો કરવામાં માલિકે માનદાનિ ન સમજવી જોઈએ પણ મજૂર મંડળો છેવટે પોતાને લાલદાથી છે એ સમજવા જેટલું ફરદેશીપણું દેખાડું જોઈએ. કમિશનના આ વિચારો માલિકવર્ગ ધ્યાનમાં લે તો કેટલી હડતાળો અને તકરારોમાંથી બચી જવાય !

ઔદ્યોગિક તકરારો

મજૂર હડતાળોનો પ્રશ્ન વિગતવાર વિચારવો જરૂરી છે. અમદાવાદ મજૂર મહાજને આ સંબંધી જે પ્રથા શરૂ કરી છે તે ઉપયોગી દાખલો પૂરો પાડે છે. અહીં દરેક ઝંઘડા પંચ મારફતે પતાવવા ભરીરથ પ્રથમ થાય છે. ગાંધીજી અને શેઠ મંગળદાસે પંચ તરીકે મળી અનેક મોટી તકરારોમાંથી અમદાવાદના ઉદ્યોગને બચાવી લીધો છે. મજૂરોની ફરિયાદોના નિકાલમાં અણુઘટતી અને અસલ દીલ થાય છે તે માટે વખતોવખત મજૂર માલિકના પ્રતિનિધિઓની સંયુક્ત સમિતિ ભરવા અને ઝંઘડાઓના તાત્કાલિક નિકાલ કરવા અખતરો અજમાવવામાં આવે છે કમિશન કહે છે તેમ આ બધી સફળતા મળી છે તેનું કારણ અહીંના આગલા સંબંધો, એક જ પ્રાંત અને લાખા બોલનારા માલિક અને મજૂર વચ્ચેનો નિકટનો સંબંધ અને ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષની મદદ છે. છતાં બીજે આ અખતરો કેમ ન અજમાવી શકાય? કમિશને કારખાનામાં મજૂર સમિતિઓ સ્થાપવા, તેમને ખરેખર અધિકારો સોંપવા અને માલિકોએ તેમની જોડે ખરા દિલથી સહકાર કરવા ભલામણો કરી છે.

આજના ઔદ્યોગિક તકરારોના કાપદાની મુદત ૧૯૨૪ માં પુરી થશે. આ ત્રણ વરસ દરમિયાન રેલ્વે જેવી જાહેર હિતની સંસ્થાઓમાં જોડાયેલા કામદારોને અને બીજા ઉદ્યોગોના મજૂરોને અસંતોષનું કારણ ઉપસ્થિત થાય તે વખતે ન્યાય મળે તે માટે ઘટતો પ્રયંશ કરવા કમિશને સૂચના કરી છે. ઔદ્યોગિક તકરારોનો નિકાલ કરવામાં કાપદાથી ઘટતી યોજના કરવી પડશે. આ પ્રશ્ન બિવિખના નિકાલ માટે રાખી મૂકવામાં આવ્યો છે તે કમિશને સારું નથી કહ્યું.

રાજ્યધારણમાં કામદાર પ્રશ્નોનું સ્થાન

ભાવી સમવાયી રાજ્યધારણમાં કામદાર પ્રશ્નોનું શું સ્થાન રહેશે ? મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં મજૂર હિતના કાયદા કરવાનું રહે એમ કમિશન કહે છે, અને તે યોગ્ય જ છે. અલગત, પ્રાંતિક સરકારો પોતાના પ્રાંતમાં ચાલતા ઉદ્યોગોના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો માટે કાયદા કરી શકશે. પણ તે મધ્યસ્થ મરકારે કરેલા કાયદાના સિદ્ધિતિ અવિરોધી હોય એવા જ હશે. કામદારોને ખાસ મતદાર મંડળો આપવાં કે નહિ તે બીજો સવાલ છે. જો ખાસ મતદાર મંડળો દેશની ધારાસભામાં રહેશે તો મજૂરોને પણ તે મળે એવું કમિશન માગે છે, અને નોંધાયેલાં મજૂર મંડળોના સભ્યો પોતાના વર્ગના ધારાસભાના સભ્યો ચૂંટી કાઢે એવી સચના કમિશને કરી છે. ત્યારે દરેક પુખ્ત ઉંમરનાં પુરુષ-સ્ત્રી મતદાર તરીકે પોતાનો હક મેળવશે ત્યારે જ આપણી મુંઝવણો મટવાની છે. અને મહાસભા તેનાથી એાહું માગતી નથી.

કમિશને 'ઔદ્યોગિક ધારાસભા'ની એક યોજના રજૂ કરી છે. આ સચનામાં દરેકના એવી છે કે મજૂરો, માલિકો અને પ્રજાનું જાહેર હિત રજૂ કરનારા સભ્યોની સરખી સંખ્યા મેળી મળી વખતોવખત કામદારહિતની નીતિના પ્રશ્નો ચર્ચે, મજૂર અને માલિક વચ્ચે સહકારની ગાંઠ બધાય, એકબીજાની સ્થિતિ સાચા દૃષ્ટિકોણથી સમજતાં શીખે અને ઉદ્યોગમાં મુલેહ-શાંતિ અને એકદિલી સમવાય. મજૂરોમાં ઉંચા પ્રકારનું સંગઠન નથી આવ્યું અને એ સંગઠનમાંથી સાચી શક્તિ નથી લાધી ત્યાંમુધી આવી કોઇપણ વ્યવસ્થા ફેલાયી થવાની નથી જ.

મજૂર કમિશને કરેલી ભલામણોમાંની કારખાનાંઓને લગતી ઉપર જણાવેલી દરખાસ્તો ઉપરાંત બીજી અગત્યની ભલામણો કમિશને કરી છે એ છોડી દઇએ છીએ. અગ્રે શરૂઆતમાં જ કહ્યું હતું તેમ આવાં કમિશનોને આજની પરિસ્થિતિના ચોક્કસમાં રહી કામ કરવાનું હોય છે, અને તેમની પાસેથી ક્રાંતિકારી ભલામણોની આશા રાખવી ફેાકટ છે. છતાં મજૂર કમિશન વિષે એટલું તો સર્વાનુમતે કહેવાયું છે કે એણે કરેલી ભલામણો અમલમાં મૂકવામાં આવે તોપણ મજૂરજીવનમાં આવકારલાયક સુધારા થાય, એમનું સંગઠન કરવામાં મદદ થાય અને કામદારો એક ડગલું આગળ વધે. માલિકવર્ગમાંના જે લોકો હળવા ફેરફારો પણ સહન કરવા તૈયાર ન હોય તેમણે સમજવું જોઇએ કે અત્યારે ક્રાંતિનો વાયુ ફેલાઈ રહ્યો છે તેનાથી કોઇ અસ્પૃષ્ટ રહી શકવાનું નથી. સમય એાજખી હાલ આવશ્યક હોય એવા ફેરફારો કરવા તેઓ તૈયાર નહિ થાય તો ભારે જોખમ એાશે. કામદારોની ક્રાંતિ, પ્રોલેટરિયન રેવોલ્યુશનનાં જોઓ સ્વમાં સેવે છે તેમણે સમજવું જોઇએ કે મજૂરનું ભાવી મજૂર પોતે જ ધડવાનું છે. એમનામાં રહેલી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ પ્રગટ કરવા નવા વિચારકો મજૂરોને ભલે મદદગાર થાય, આજ દળાણ એાહું જ ફળદાયી નીવડશે. મજૂરજીવનમાં રસ લઇ મજૂરસેવા દ્વારા તેમનાં હૃદય એાજખવાનો મજૂરસેવકોતો ધર્મ છે. મજૂરજીવનમાં નાનામોટા સુધારા કરવા માટે સંગઠન ઉપયોગી છે તે જ સંગઠન ક્રાંતિ માટે કામ આવવાનું છે, આ સૂત્ર આ અધીરા કામદારનેતાઓએ યાદ રાખવાની જરૂર છે. એ સંગઠન વધારવા અને મજૂર કરવા સર્વ શક્તિ એકત્રિત કરવી આવશ્યક છે. મજૂર હિલચાલના વાવટા ઉપર 'સંગઠન'નું એક જ સૂત્ર આજે ખસ છે.

ચાંદલિયા !

[કુવાને કાઠડે રે કે માગરો જાંચા ગાવાળિયા !

માગરો લળી લળી નય માગરો લે રે ગાવાળિયા !—એ રાઠ^૧]

આજ અમારા રે કે ગગને પધારો,	ચાંદલિયા !
બાર બાર માસનાં રે કે તિમિરો વિદારો.	ચાંદલિયા ! ૧
મૈંય મૃશળધાર રે કે ગરજને વરસ્યા,	ચાંદલિયા !
તારા અમીનાં રે કે તોય સૌ તરસ્યા.	ચાંદલિયા ! ૨
આહનાં આંગણ રે કે વાળી સમાધી,	ચાંદલિયા !
કુસુમો નક્ષત્રનાં રે કે મહી મહી વેધી.	ચાંદલિયા ! ૩
સ્વારીમાં બૂપની રે કે મોખરે દોડે,	ચાંદલિયા !
આગળ વધામણી રે કે તેજને ઘોડે,	ચાંદલિયા ! ૪
આહને કાઠડે રે કે જાગ્યો ન જાગ્યો,	ચાંદલિયા !
ગિરિઓને શેખરે રે કે હાથ લુજ પૂગ્યો.	ચાંદલિયા ! ૫
પૃથ્વીના શીશને રે કે હાથ જરા અડિયા,	ચાંદલિયા !
સાતે સમુન્દર રે કે હેલે ચડિયા.	ચાંદલિયા ! ૬
મહુવરને નાદે રે કે ફણીધર ડાલે,	ચાંદલિયા !
દેડા માનવનાં રે કે તેમ ચડ્યાં ઝાલે.	ચાંદલિયા ! ૭
બૂમિ આકાશને રે કે આજ સ્વચ્છ કોધાં,	ચાંદલિયા !
સચરાચર જીવને રે કે અમીદાન દોધાં.	ચાંદલિયા ! ૮
વિશ્વ અનંતમાં રે કે કયા તમ જાનારા,	ચાંદલિયા !
પામર શાં મૂખડે રે કે કયાં અમ ગાનારાં !	ચાંદલિયા ! ૯
સગીત વિશ્વનું રે કે ક્યાંઈ નહિ માયે,	ચાંદલિયા !
નાની શી મોરલી રે કે તોય ઝીલું વાયે.	ચાંદલિયા ! ૧૦
જાયે આકાશમાં રે કે આનંદે ફરતા,	ચાંદલિયા !
તોય અમ કુખનેા રે કે ડાઘ દિલે ધરતા.	ચાંદલિયા ! ૧૧
મતત સનાપથી રે કે કુમુદો મીચ્યાપા,	ચાંદલિયા !
દળવા ત્યાં હાયથી રે કે અમૃત સીચ્યાપાં.	ચાંદલિયા ! ૧૨
જેવા કુમુદને રે કે પ્રેમે સલાજે,	ચાંદલિયા !
તેની અમ આરજી રે કે ચેતનાં ધરે.	ચાંદલિયા ! ૧૩
જેવા ગગનમાં રે કે અદગક રેલો,	ચાંદલિયા !
દીન મંદિરિયે રે કે તેમ આજ આલો.	ચાંદલિયા ! ૧૪
એકે કટાક્ષે રે કે આભ અંજવાળો,	ચાંદલિયા !
અંધારાં અંતરે રે કે તેમ આજ અંધારો.	ચાંદલિયા ! ૧૫
મેધે અભીજિયાં રે કે અમીએ જાંજલો,	ચાંદલિયા !
પથ્થરનાં જરથી રે કે ફૂલ પ્રગટાવો.	ચાંદલિયા ! ૧૬
હાસ્ય અમી વેરતા રે કે જગત અધે પળજો,	ચાંદલિયા !
વરસ પીતે ન ત્યાં રે કે વેલા વળજો.	ચાંદલિયા ! ૧૭*

શેષ

* ગાવાને મઠે ઓત ફેંકે કાઠ ઢીલ તો ૬-૧૦-૧૭ ફરીએ જાડા દેવી. તેથી પશુ-વધારે ફેંકે કાઠ ઢીલ તો જરૂર લાગે ત્યાં સુધી ૧૪, ૫, ૭, ૪ એકે એક જાડા દેવી.

લીગ ઓફ નેશન્સ (પ્રજાઓનું મંડળ)

લીગ ઓફ નેશન્સ એટલે પ્રજાઓનું મંડળ. એ યુરોપિયન પ્રજાઓની મંત્રી અને સફલાવ માટે સ્થપાયેલું પ્રજાઓનું મહામંડળ છે. એની મુખ્ય તેમ યુરોપિયન પ્રજાઓ અને તેમનાં હિત, સ્વાર્થ અને સંબંધમાં આવતી એશિયા, આફ્રિકા અને અમેરિકાની પ્રજાઓ વચ્ચે ભાષાચારો અને રેતેહસંબંધ વધારવાની છે. એનાં મુખ્ય કાર્યકર્તા અને દોરી ખેત્તનાર બધાં યુરોપિયન રાજ્યો-તેમાં પણ મોટાં યુરોપિયન રાજ્યો અને તેમની સાથે મળેલું જાપાન છે. એઓ આ નાટકનાં મુખ્ય પાત્રો અને સૂત્રધારો છે. આપણું હિંદુસ્તાન પણ એ પ્રજાઓનાં મહામંડળનું મેમ્બર એટલે સભ્ય છે. અને આવી સભ્યતા મેળવવા માટે તેને ભારે આર્થિક સહાયતા આપવી પડે છે. પણ એ વિષય પાછળથી થોડા સ્થળે ચર્ચાશું. કારણ કે પ્રથમ લીગ ઓફ નેશન્સની ઉત્પત્તિ, બધારણ, ઉદ્દેશ, કાર્યપદ્ધતિ અને તેનાં કાર્યો મંબંધી દ્વંદ્વામાં પણ સૌ સમજી શકે તેવી સરલતાથી સમજાવ્યા પછી જ હિંદ સાથેના તેમને સંબંધ સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ રીતે સમજાવી શકાય. તેથી હિંદ સાથે લીગને સંબંધ પાછળથી ચર્ચાશે.

લીગ ઓફ નેશન્સની ઉત્પત્તિ

પ્રજા પ્રજાઓ વચ્ચે ધરમેળે સમાધાન કરવાની ગોઠવણ કાર નીકાલસની દરખાસ્ત ઉપરથી હેગ ખાને ૧૮૯૯ થી ૧૯૦૭ માં થઇ. ધનકુબેર એન્ડ કારનેગીએ તેને માટે હેગ ખાતે મોટું શાન્તિદેવીનું મંદિર બાંધી આપ્યું; પરંતુ પ્રજાઓની વચ્ચે ભારે ધર્મી, અદખાઇ, કુસંપ અને છૂપી દુસ્મનાયત હતી, જેથી સમાધાનનું કામ અને શાન્તિ તથા સલાહની કાર્યપ્રણાલિ ઘણી જ ધીમી ગતિથી આગળ ચાલી. પરંતુ ૧૯૧૪માં જગતના મહાયુદ્ધે આ સમાધાનની કાર્યપદ્ધતિ ઉપર પાણી છાંટ્યું.

ચાર વર્ષો સુધી ભયંકર જનભાસનો કચ્છરધાણ વળ્યો. જે પ્રજાઓ સુધારામાં, સંસ્કૃતિમાં, વિદ્યા જ્ઞાન ક્ષત્ર કળા સાહિત્ય અને શ્રેષ્ઠતામાં તથા સમૃદ્ધિમાં પોતાને સૌથી શ્રેષ્ઠ માનતી હતી તે જ પ્રજાઓ કૃતરા-બિલાડાઓની પેઠે એકબીજાઓને નખોડિયાં મારવા મંડી ગઇ અને એ સંસ્કૃતિ કેટલી પોલાણુવાળી છે, તે જગતે જોયું. આધુનિક સુધારાઓ પૂરી કિંમત ભરી અને આ સુધારાના સંસ્કારોથી માણસોનાં પશુહૃદયો બદલાતાં નથી અને રાગદ્વેગ ઓછાં થતાં નથી એમ સિદ્ધ થયું.

આ મહાયુદ્ધમાં એક કરોડ માણસો મુદ્દબુમિ પર મરાયા અને તેથી બે-ત્રણગણાં વધારે ધાયલ થયાં. સાખો માણસો ધરખાર વગરનાં થયાં. પ્રજાઓની નાણાં મંબંધી રિયતિ નખળી થઇ. બબજે રૂપિયાનું પ્રજાઓને ખરચ અને નુકસાન થયું યુરોપનાં નીતિધર્મ સિધ્ધિ થયાં; રોગ, દુકાળ અને બેકારી વખ્યાં. આ પરિણામનાં ફળ હજી પણ યુરોપ ભોગવે છે. તે વિષે વધારે કહેવું ઉચિત નથી.

પ્રજાઓનું મંડળ સ્થાપવાનો પ્રથમ વિચાર અમેરિકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાને થયો. યુદ્ધમાં થોડાં યુરોપિયન રાજ્યોની તે વખતની માનસિક દશાને એ

વિચાર ગયો. આખા જગતભરનાં રાજ્યોનું એક મંડળ સ્થાપી તે દ્વારા યુદ્ધ બંધ કરવાની યોજના યોજાઈ; અને સને ૧૯૨૦માં તેનું કામ શરૂ પણ થઈ ગયું.

પ્રજાઓના મંડળનું બંધારણ અને સ્વરૂપ

મૂળ લખતમાં છવીસ કલમો છે. તે સંબંધી વિગત આગળ જણાવીશું, પરંતુ એની પ્રસ્તાવના નીચે સુજળ છે:-

પ્રજાઓનો પરસ્પર સહકાર અને સુલેહ તથા જનમાલનું રક્ષણ; યુદ્ધમાં ન જવું એ દરજ સમજ કબૂલ કરવું; પ્રજાઓની વચ્ચે ખુલ્લી, સ્વચ્છ અને ન્યાયી સંબંધ કેળવવો; અને એકબીજાની સાથે સહકાર મેળવવા કાનૂનો અને કાયદાઓ બનાવવા;

પ્રજાઓનો સંબંધ ન્યાયનીતિ ઉપર નિભાવવો અને પરસ્પરની સંધિઓને માન આપવું. આવી રીતે લવિધ્વનાં યુદ્ધો બંધ કરાવવાં અને પ્રજાઓ વચ્ચે સંબંધ વધારવાને માટે આ પ્રજામંડળ સ્થપાયું. આ પ્રજામંડળ કંઈ મોટું રાજ્ય નથી, તેની પાસે કંઈ સત્તા નથી, લશ્કર નથી, દરિયાઈ ફોજ નથી, પરંતુ ભાષ્યારો વધારવા માટે, સમજાવટ અને સહકારથી કામ લેવાની યોજના છે. તકરારમાં જિતરેલાં રાજ્યોને બીજાં રાજ્યોની મદદથી સમજાવી, દબાણ લાવી અને પ્રાર્થનિ યુદ્ધમાં જતા અટકાવી ધરમેળે પતાવટ કરવાનું સાધન છે. અને આવી સમજાવટ, વાતચીત અને લખાણોને ખૂબ પ્રકાશ આપી લોકમત કેળવવાનો અખતરો છે.

સભ્ય તરીકે જોડાએલી પ્રજાઓ ઉપર ફરજો

પ્રજામંડળમાં જોડાયા પછી તેના ખત ઉપર સહી કરવી પડે છે. તેમના આંતરવહીવટ અથવા સુલેહશાન્તિ ભરેલા બહારના વહીવટમાં દરેક પ્રજા પૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. પરંતુ બહારનાં રાજ્યો સાથેની શંભીર તકરારો લીગ મારફતે પતાવવાની તેની દરજ છે.

લીગની સાથે જોડાએલાં મંડળો

પ્રથમ મંડળ પ્રજાઓનું પંચ છે. બીજું પ્રજાકાય ન્યાય સંસ્થા છે. એ બન્ને હેગ ખાતે આવેલાં છે અંગ્રેજીમાં પહેલા મંડળનું નામ Permanent Court of Arbitration અને બીજા મંડળનું નામ Permanent Court of International Justice છે. તે સિવાય હમણું બહુ મહત્વને પામેલ મજૂરીના પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવા માટે International Labour Organization એટલે મજૂર મહામંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. લીગનું બંધારણ અને તેની કાર્યપ્રણાલિ સંબંધી ઘણા બહુલાઓમાં પણ અગાન છે. પરંતુ દુકામાં, જગતનાં રાજ્યોની લલી વાંચના અને પરસ્પર સહકાર હોય ત્યારે જ એની અચ્ચતા અને કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર સ્વીકારાય છે. લીગના સભ્યો

૧૯૨૯ સુધી લીગના ૫૪ સભ્યો હતા. આમાં એશિયાનાં રાજ્યો જાપાન, ચીન, દિંદ વગેરેનો સમાવેશ છે. અમેરિકા એમાં જોડાયું જ નથી. અને લીગના કાર્યકર્તાઓને રશિયાનો વિશ્વાસ નથી. એટલે એવાં કેટલાંક મોટાં રાજ્યો હજી તાતિબહાર છે.

જર્મની નાતમાં છે પણ એના તરફ શકની નજરથી જોવામાં આવે છે. અને લીગનું સૌથી મોટું વગવાનું રાજ્ય ફ્રાન્સ હમેશાં જર્મનીને લાતો માર્યા કરે છે. જે કોઈ રાજ્ય ખત ઉપર સહી કરે અને જે બીજા રાજ્યોની મહાનુભૂતિ ધરાવતું હોય તો તેને સભ્ય તરીકે દાખલ કરવામાં આવે છે. અને જે વર્ષની નોટિસ આપી કોઈ પણ સભ્ય લીગમાંથી પોતાનું નામ સભ્ય તરીકે પાછું ખેંચી શકે છે. આઝીઝ અને ટેરટારિકા એ બન્ને રાજ્યોએ એવી રીતે લીગમાંથી પોતાનાં નામ રદ કરાવ્યાં છે.

લીગનાં મુખ્ય ત્રણ વ્યવસ્થાપક મંડળો:—પ્રથમ Assembly એટલે મુખ્ય સભા; બીજું Council એટલે કાર્યકારિણી સભા; ત્રીજું Secretariat એટલે મંત્રી મંડળ.
૧ એસેમ્બલી

આમાં (એસેમ્બલીમાં) બધા સભ્યો ભાગ લઈ શકે છે. તેમની પાસે કાઉન્સિલે તૈયાર કરેલો વાર્ષિક રિપોર્ટ મૂકવામાં આવે છે. અને એમનો ચુકાદો એકમતે હોવો જોઈએ. પણ તકરારી પક્ષોને મત આપવાનો અધિકાર નથી. દરેક સભ્યને ત્રણ અથવા વધુ પ્રતિનિધિ મૂકવાનો હક છે. તેમની સાથે ગમે તેટલા સલાહકારો અને અનુભવીઓ મૂકી શકાય છે. સપ્ટેમ્બરના પહેલા સોમવારની એસેમ્બલીની વાર્ષિક સભા, જનિવા ખાતે મળે છે. વાર્ષિક રિપોર્ટ રજૂ થવા ઉપરાંત નવા સભ્યોની ચૂંટણી, વાર્ષિક સારવૈયા અથવા અંદાજપત્રની રજુઆત અને તેમાં વધારો ઘટાડો, સભ્ય પાસેથી ફેટલો ફાળો લેવો તે નક્કી કરવું; બ્રજબો વચ્ચેની સંધિઓ સંબંધી વિચાર કરવો, અને કાઉન્સિલ તથા સેક્રેટરીએટને રાહબરી સચના સલાહ અને હુકમ આપવા, વગેરે એના કાર્યપ્રદેશ છે. મૂળ ખતમાં પણ એસેમ્બલી ફેરફાર કરી શકે છે. પરંતુ તેના સુધારો ન્યાં સુધી બધી સરકારો કાયદેસર રીતે અને લેખિત મંજૂરી ન આપે ત્યાં સુધી ખતમાં દાખલ થતો નથી.

એસેમ્બલી છ કમિટી નીચે છે. દરેક રાજ્યને એ કમિટી ઉપર એક સભ્ય નીમવાનો હક છે: (૧) કાયદા, ધારાધોરણ અને કાનૂની કમિટી; (૨) શાંતીપર સરચાઓની કાર્યપદ્ધતિની કમિટી; (૩) હથિયારબંધી ઘટાડવાની કમિટી; (૪) અંદાજપત્ર ઘડનારી કમિટી; (૫) સામાજિક (Social) પ્રશ્નો તપાસનારી કમિટી; (૬) રાજકીય પ્રશ્નોની કમિટી.

આ કમિટીઓ સન્મુખ તેમના નિર્ણય માટે જુદા જુદા પ્રશ્નો મૂકવામાં આવે છે, જેના ઉપર એ કમિટીઓ વિચાર કરી ઠરાવ કરે છે, અને એ ઠરાવો એસેમ્બલી પાસે રજૂ થાય છે. એસેમ્બલી તેના ઉપર ચર્ચા કરી, સુધારી અથવા અસલ સ્વરૂપમાં મંજૂર કરે છે, અથવા કાઢી નાખે છે.

એસેમ્બલીની ભાષા અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ છે. બન્ને ભાષામાં કાર્યપ્રણાલિ રજૂ થાય છે અને ભાષણો પણ એ બન્ને ભાષાઓમાં ભાષાંતર થઈ શકાય છે. આ પ્રસંગે ચારસો જેટલાં જાણીતા પ્રતિનિધિઓ હાજર રહે છે અને દુનિયાના સર્વ ભાગોમાં કામકાજની હકીકત પહોંચાડે છે. આખા જગતનું ધ્યાન આ વખતે એસેમ્બલીના કામકાજ તરફ ચોંટી છે અને દરેક રાજ્યના પરદેશખાતાના પ્રધાનો અને ખીજા અગત્યના અમલદારો સભ્યો તરીકે એસેમ્બલીમાં ભાગ લે છે.

૨ કાઉન્સિલ

બીજી, મુખ્ય લીગની કાર્યકારિણી સભા એટલે કાઉન્સિલ છે. દર ત્રણ માસે એટલે માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરમાં કાઉન્સિલની બેઠકો જનિવા ખાતે મળે છે. પણ જરૂર પડે અસાધારણ સભા પણ બોલાવી શકાય છે. એમાં ૧૪ સભ્યો છે. પાંચ સભાસદો જૂનાં અને સૌથી મોટાં રાજ્યો તરફથી કાયમના મહાસદો તરીકે નિમાયા છે. ફ્રાન્સ, જર્મની, ગ્રેટ બ્રિટન, ઇટાલી અને જાપાન હંમેશા માટેના સભ્ય છે. બાકીના નવ સભ્યો લીગની એસેમ્બલી ખીજા સભ્યોમાંથી ચૂંટી લે છે. જર્મનીને ૧૯૨૬માં દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. એસેમ્બલી દર વર્ષે ત્રણ વર્ષની મુદતને માટે સભાસદો ચૂંટી કાઢે છે. મુદત પૂરી થયા પછી એ જ સભ્યને ફરી ચૂંટવામાં આવતો નથી. કાઉન્સિલના હાથમાં જનરલસેન્ટ માર્શલ અને વગ છે, તેથી સભ્ય રાજ્યોની વચ્ચે કાઉન્સિલની બેઠક માટે સખત હરીફાઈ ચાલે છે.

કાઉન્સિલની સત્તા

(૧) કાયદા અનુસાર હથિયારબંધી ઘટાડવાની તજવીજ અને ગોઠવણ કરવી;

(૨) જે રાજ્યોના વહીવટ (Mandate) મહારાજ્યોને લીગે સોંપેલ છે, તે સંબંધમાં દેખરેખ રાખવી;

(૩) મંત્રીના હાથ નીચેના અમલદારોની નિમણૂકને બહાલી આપવી. એ સિવાય ખાસ સંધિઓ પ્રમાણે નીચેના હોદ્દા કાઉન્સિલને મળ્યા છે: (ક) સારનાં મુલકનો વહીવટ ચલાવવો; (ઘ) ડેન્ટ્રીકનાં શહેરનાં વહીવટ માટે હાઈ કમિશનર નીમવો; (ગ) લઘુમતીના રક્ષણ ઉપર દેખરેખ રાખવી

દર વર્ષે કાઉન્સિલનો પ્રમુખ બદલાય છે. મુળાસર પ્રમાણે રાજ્યોમાંથી વારાફરતી સૌને પ્રમુખપણું મળે છે. કાઉન્સિલ એક એક વિષય એક એક સભ્યને સોંપે છે અને તેના રિપોર્ટ ઉપર વિચાર ચર્ચાની યોગ્ય નિર્ણય કરે છે. કાઉન્સિલની મિનિટ બૂકો છપાવીને સભ્યોની વચ્ચે વહેંચાય છે.

૩ મંત્રી મંડળ

પ્રમુખ મંત્રી (Secretary General) ના હાથ નીચે ૧૦૦ અમલદારો કામ કરે છે. દમણાં એક અંગ્રેજ સર જેમ્સ એરીક કુમન્ડ એ પદ ઉપર છે. એની નિમણૂક એસ. અફ્રીની સમિતિથી કાઉન્સિલ કરે છે અને દરેક અમલદારની નિમણૂક કાઉન્સિલની સમિતિથી મહામંત્રી કરે છે. એને મદદરૂકવાને એક ઉપ-મહામંત્રી અને ત્રણ નિમ્ન મહામંત્રીઓ છે. જુદાં જુદાં સભ્યરાજ્યો પાસેથી અમલદારો મેળવાય છે. પરંતુ તેઓ સર્વે મહામંત્રીના અધિકાર અને હુકમ નીચે છે. મંત્રી ખાતાના નીચે મુજબનાં વિભાગો બનાવવામાં આવ્યા છે: (૧) રાજકીય વિભાગ; (૨) આર્થિક અને નાણાં વિભાગ; (૩) માર્ગ વ્યવહાર સાધનોના વિભાગ; (૪) લઘુમતી અને શામત વિભાગ; (૫) રક્ષિત રાજ્યોનો વિભાગ (Mandates section); (૬) હથિયારબંધી ઘટાડવાનો વિભાગ; (૭) આરોગ્ય વિભાગ, (૮) સામાજિક પ્રશ્ન વિભાગ; (૯) બૌદ્ધિક સહકાર અને દેશ પરદેશ મુશ્કેલી વિભાગ; (૧૦) કાનૂની વિભાગ; અને (૧૧) ખજાનું વિભાગ.

વિભાગોના મથાળાંથી દરેકની કાર્યપ્રણાલિ સમજાશે. કાનૂની વિભાગ બીજા સૌ વિભાગોને સમજાવે છે અને સંધિપત્રો રજિસ્ટર કરે છે. આખા જગતના વર્તમાન પત્રોનો ત્યાં અભ્યાસ થાય છે અને ખજાનું વિભાગ અનેક વિષયનાં આંકડાઓ, ખજાનો અને તેને લગતું સાહિત્ય મેળુ કરી જગતના જુદા જુદા વિભાગોમાં ફેલાવે છે. દર માસે લીગે કરેલાં કામનું વર્તમાનપત્ર નીકળે છે. ૧૦૦ વર્તમાનપત્રોની ચાલુ એજન્ડાઓ છપાવી આપે છે. એ પ્રમાણે દૂકામાં લીગનું બધારણ છે.

લીગના ખતની મુખ્ય ક્લસ

(૧) પહેલી ક્લસમાં પાંચ જૂના સભ્યોની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે અને કોઈપણ સ્વતંત્ર દેશ અને સંસ્થાન કે સભ્યોની સમિતિથી દાખલ થઈ શકે છે અને તેને લીગના કાયદા માનવાની ફરજ છે. બે વર્ષની નોટિસ આપીને તે છૂટો થઈ શકે છે; (૨) બીજી ક્લસમાં મંત્રીમંડળ મારફતે લીગનું કામ ચાલશે એ પ્રમાણે જણાવ્યું છે; (૩) ત્રીજી ક્લસમાં એસેમ્બલીની વ્યાખ્યા અને મર્યાદા બતાવી છે; (૪) ચોથી ક્લસમાં કાઉન્સિલની સત્તા અને ચૂંટણીની વિગત છે; (૫) પાંચમી

કલમમાં બધા સભ્યોની સંમતિથી દરેક કાર્ય કરવાની જરૂરિયાત બતાવે છે; (૬) મહામંત્રી મંડળની વ્યાખ્યા આપે છે; (૭) જનિવા ખાતે લીગ મળે અને મંત્રી મંડળના અમલદારોને રાજદ્વારી હોડા અને રક્ષણ આપે છે; (૮) આક્રમી કલમ અગત્યની છે. તેમાં સભ્યો પરસ્પર સલાહ અને સમાધાનને વાસ્તે ઝોલામાં ઝોલી હથિયારબંધી રાખવા અને દેશપરદેશની પરસ્પરની ફરજોનું રક્ષણ કરવાનું જણાવે છે. અને રાજ્યોમાં હથિયારબંધી ઘટાડવા માટે દરેક રાજ્યનો વિસ્તાર વરતી અને શક્તિ જોષ્ટ પાસી લીગ બંદોબસ્ત કરશે. અને આ બાબતની ખબરો એટલે દરિયાઇ, મુલકી અને હવાઇ હથિયારબંધીની દરેક ખબર દરેક રાજ્ય આપે એવી મેમ્બરો ઉપર ફરજ છે, (૯) કલમ નવમીમાં આક્રમી કલમની બાબતો સભ્યો પગલાં લેવા લીગ એક હમેશ માટેનું કમિશન નીમશે; (૧૦) કોઇ રાજ્ય લડાઇ અથવા ફિસાદ ન કરે અને કદાચ થાય તો કાઉન્સિલની સલાહ મુજબ ચાલે; (૧૧) કોઇ પણ રાજ્ય ફિસાદ અથવા યુદ્ધ કરે તો આ સવાલ લીગે ઉપાદી લેવો અને કાઉન્સિલ બોલાવી એ અટકાવવા દરેક પગલાં લેવાં; (૧૨) મંચો કબૂલ કરે છે કે જે સભ્ય રાજ્યોની વચ્ચે તકરારનો નીવેડો લાવવાનું કામ લીગને સોંપવામાં આવશે. લીગ તરફથી નિમાયલા પંચે તેના ખુલાસો વાળ્યો સમયમાં આપવો પડશે અને કાઉન્સિલે પોતાનો કરાવ છ મામની અંદર બહાર પાડવો પડશે; (૧૩) જે રાજ્યોની વચ્ચે સંધિપત્રની શરતો અથવા બીજો કોઇ કાનૂની સવાલ જોઈ અને તે સમાધાન ન થાય તો લીગના ન્યાય ખાતાને સોંપવામાં આવશે. અને દરેક સભ્ય તેના ચુકાદા પ્રમાણે વર્તશે. અને જો તે પ્રમાણે વર્તવામાં ન આવે તો કાઉન્સિલ યોગ્ય પગલાં લેશે, (૧૪) લીગનું ન્યાયખાતું (Permanent Court of International Justice) બધા કાનૂની વાંધાઓનો નિકાલ કરવાની અને તે સભ્યો સલાહ આપવાની સત્તા ધરાવે છે, (૧૫) જે સભ્ય રાજ્યોની વચ્ચે કાંઇ વાધો પડે તો તે બાબત લીગના મહામંત્રીને ખબર આપવાની ફરજ પાડે છે. કાઉન્સિલ આવા વાધાની પતાવટ બનતી મહેનત કરશે. અને તે સંબંધી બનતી વિગત પ્રજા સમક્ષ મૂકશે. જો પતાવટ નહિ થાય તો કાઉન્સિલ પોતાનો અલિપ્રાય જગતને જાહેર કરશે. આ ઉપર કોઇ પણ સભ્યરાજ્ય એમેમ્બલીને વાંધાને લગતી ખબર આપી શકે છે અને તેને લગતી વિગતો આ કલમમાં છે; (૧૬) જો કોઇ સભ્યરાજ્ય આ કલમોનો ભંગ કરી યુદ્ધ કરશે તો તે લીગના સર્વ મેમ્બરો મામે યુદ્ધ કરે છે એમ સમજશે, અને તેની સાથે સર્વ પ્રકારનો સંબંધ બીજા સભ્યો બંધ કરશે. આવા નાફરમાન મેમ્બરને લીગમાંથી દૂર કરશે અને જરૂર પડે લીગની સૂચનાથી તેની સામે લશ્કરી પગલાં પણ લેવાશે, (૧૭) એ કલમમાં લીગનો સભ્ય ન હોય એવા રાજ્ય સાથે તકરાર પડે તો તેને સભ્ય થવાની વિનંતિ કરવામાં આવશે અને તે આ તકરારપૂરતું જ સભ્યપણું રહેશે. જો આ વિનંતિ કબૂલ કરવામાં આવશે તો કલમ ૧૨ થી ૧૬ જરૂરજોગ સુધારા સાથે લાગુ પડશે. તે રાજ્ય સભ્ય થવા કબૂલ ન કરે તો તેની સામે કલમ ૧૬ લાગુ થશે. જો ગળ્યો જો સભ્ય ન હોય તોપણ એ રાજ્યો લડાઇમાં જીતે તેવી દરેક તજવીજ લીગ કરશે; (૧૮) દરેક મંધિ અને કરારનાં ફરજિયાત લીગના સેક્રેટરી પાસે દરેક મંચે રજિસ્ટર કરાવવું જ જોઈશે અને એ પ્રગટ કરવામાં આવશે; (૧૯) એ કલમમાં જે મંધિઓ નકામી થઇ હોય અને જે સંધિઓથી સલાહ-સંપનો ભંગ થાય તેની સંધિઓ ફરી વિચાર માટે લીગ લાગતાં-વળગતાં રાજ્યોને મોકલવાનો; (૨૦) જે સંધિઓ અને કરાર લીગના ખતની કલમોની વિરુદ્ધ થયાં હશે તે સંધો

ગયો હતો. તેણે કાંઈ સાંભળ્યું નહિ, કોઈ વિનંતિ ગણકારી નહિ. તથા દિવસ તો કળા ખાવાનું કરતી પણ મનહર લાણી પર બેસી ઊઠી જતો. આજ તો ચૂલો પણ ચેત્યો નહિ. કળા બાવરી બની ગઈ.

મનહરે કળાને સો રૂપિયા આપ્યા, અને લવિષ્યને માટે પોતે ગોઠવણ કરતો જશે એમ કહ્યું; પણ કળાએ તે ન સ્વીકાર્યા. ધીમે ધીમે, બળતા હૃદયે અને અશ્રુપૂર્ણ આંખે, તેણે એક પછી એક આબૂપણ તેના શરીર પરથી ઉતાર્યું અને બધાં મનહરના પગ આગળ ખડક્યાં.

તે રાત્રે મનહર ચાલ્યો ગયો.

ગામમાં બધે વાત ફેલાઈ હતી, કે વિધવા નર્સ કળાનું અને ડોક્ટર મનહરનું લગ્ન થયું હતું. લોકોએ તર્ક-વિતર્ક કર્યા. કળાની માથી કળાનું આ પગલું ખમાયું નહિ. દીકરીનું મોહું નહિ જોવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

ચાર દિવસ ગયા. એક સવારે વહેલી અંધારામાં કળા તેની માને ઘેર આવી. તેનું મોહું ફિક્કું હતું, રડી રડીને આંખો લાલ થઈ સૂઈ ગઈ. તેના શરીરમાં જોર ન હતું, ન હતો આનંદ, તેના પગ લાંગી ગયા હતા અને તે માંડ માંડ ચાલતી હતી. તેની માને આ કશું દેખાયું નહિ. તે તો તેને જોતાં વેત જ તડકી: “રડો! નીકળ મારા ઘરમાંથી; ઘરડાની આબરૂ ઉપર પાણી ફેરવ્યું. રડો એક ભવમાં એ ભવ કર્યા, મારી કૂખ લગવી. પેટે પરચર કેમ ન પડી?” વગેરે કાંઈ કાંઈ સંભળાવ્યું.

નસીબમાં શાન્તિ તો હતી જ નહિ. પણ દુઃખ રડવાનું અને દિલાસો મેળવવાનું આ એક જ ઢેકાણું રહ્યું હતું તે પણ સજગી ઊઠ્યું. માના શબ્દબાણે કળા બેભાન થઈ ગઈ. તેની માએ આ બધો દોંગ ધાર્યો અને તેણે કળાને વેલણે વેલણે મારી. બેભાન કળાને ખબર ન હતી કે તેના કાનમાં કયા શબ્દો અથડાય છે, અને શરીર પર શા શા પ્રહારો ધાય છે! તેની મા ચાકી ત્યારે મારતી બધ થઈ, અને પછી માથે છેડો નાખીને રડી. ઘાટો તો કદાચ નહિ, એટલે ધીમે સાથે પણ તેણે બધો ઊભરો કાઢ્યો.

કળાને ભાન આવ્યું ત્યારે તેનું આખું શરીર દુખતું હતું અને શરીરમાં તાવ ધીખ્યે જતો હતો. તેને બરડે અને હાથેપગે સોજાં જડ્યા હતા. તે ઊઠી એટલે તેની માને શરાતન ચડ્યું અને ગઈ: “જા, મારા ઘરમાંથી જા.” કળાથી એક ડગલું પણ ખસાય એમ ન હતું. એટલો દિવસ ત્યાં પડી રહેવા કળાએ તેની માને લોનવી. માંડ માંડ માએ એટલું માન્યું. રાત્રે કળા જૂખ્યા પેટે તેની માને ત્યાંથી નીકળ્યા.

ક્યાં જતું તેની તેને ખબર ન હતી. રેલવે સ્ટેશને ગઈ અને સવારે ઊતરાય તોટલા દૂરના ગામની તેણે ટિકિટ લીધી, અને ટ્રેનમાં બેઠી. મનહરનાં ઘરેણાં, તેની ઘેટાં અને તેના સો રૂપિયામાંથી તે કાંઈ પોતાની સાથે લાવી ન હતી. મનહરને જ પાછાં આપી દીધાં હતાં, અને તેની વિનવણીઓ છતાં તેણે કાંઈ પોતાની પાસે રાખ્યું ન હતું. પોતાની પાસે જે કાંઈ થોડા પેમા હતા, તે જ તેણે સાથે લીધા હતા. ગાડીમાં બેસીને તેણે જે કાંઈ બાંધ્યું તે આપ્યું. રાત જેમ તેમ કાઢી સવારે તે ઊતરી.

પણ ગામમાં ક્યાં જતું? જિંદગીના અનુભવો જાણે હમણા જ રાત્રી થતા હોય તેમ તેને લાગ્યું. મનુષ્યસ્વભાવના અનુભવો પણ તેને હજી હમણાં જ ચવા લાગ્યા હતા. જે જે

પુરુષોનો તેને પરિચય થયો હતો તે બધાનો તેને કડવો અનુભવ થયો હતો. મનહર માટે તે પાણીપાણી યમ જતી; પોતે મનહરને છેતર્યો હતો કે કેમ તે તે વારંવાર પોતાના અંતઃકરણને પૂછતી; અને પોતાનો વાંક ન દેખાય છતાં પોતાનો જ વાંક હતો એમ મનને મનાવ્યા કરતી.

ગામ મોઢું હતું. સ્ટેશન સામેની ધર્મચાળામાં તેણે મુકામ કર્યો. તે ધણુંખરું પોતાની ઓરડીમાં જ રહેતી અને ખાવાનું બનરમાંથી મંગાવી ચણાવી લેતી. બે ત્રણ દિવસ પછી તેની પાડોશની ઓરડીમાં મોહનલાલ શેઠ અને તેમનાં માશી આવીને રહ્યાં. કળાને ખબર ન હતી, પરંતુ અચાનક એક દિવસ નજ આગળ ત્રણેનો ભેટો યમ ગયો. કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. કળા પોતાની ઓરડીમાં ચાલી આવી પણ બારણું બંધ કરતી હતી ત્યાં તો શેઠ અંદર આવ્યા, અને તેમની પાછળ માશી આવ્યાં.

“અરે નર્સ, તમે અહીં ક્યાંથી? તમારા દાકતર સાહેબ, તમારા ધણી, ક્યાં ગયા?” મોહનલાલે પૂછ્યું. કળાથી કાંઈ બોલાયું નહિ, તેની આંખમાંથી બે આંસુ સરી પડ્યાં. શેઠનાં માશી પાસે આવ્યાં. કળાએ કહ્યું: “તેમને જરૂરી કામ હતું તેથી તે બહારગામ ગયા છે, અને હું તો આ ગામ જોવા આવી છું. બે-ચાર દિવસ પછી પાછી જવાની છું.”

પણ બંનેમાંથી કોઈએ આ માન્યું નહિ. તેમને લાગ્યું કે કાંઈક ગોટાળો છે. થોડી વાર આમ તેમ વાતો કરી તેઓ ગયાં, અને કળાએ બારણાને સાંકળ દીધી. જમવાનો વખત થતાં શેઠનાં માશી ખાવાનું લખને આવ્યા, પરંતુ કળાએ તે લેવાની ના પાડી. માશી કહે: “તું તો ગાંડી છું. દુઃખ તો સંસારમાં સોને પડે છે તેથી કાંઈ આમ નિરાશ થતાં હઈશું? તું શું કરવા દુઃખ ભોગવે છે? હું છું, મોહનલાલ છે, તારે શું દુઃખ હોય? જે નોંધએ તે માગી લેજે. અમારાથી જુદાઈ ગણીય નહિ. તે તો તારાં પગલાં પૂજે છે. તારી હોશિયારી ન હોત તો તેનો વચ વધત ક્યાંથી?”

પણ કળાએ કાંઈ સ્વીકાર્યું નહિ. બનરમાંથી આવેલું ખાવાનું થોડુંક હતું તેથી તેણે ચલાવ્યું. બે દિવસમાં મોહનલાલ શેઠ અને તેમનાં માશી તો ત્યાંથી ગયાં; પણ જતાં જતાં કળાને કહેતાં ગયાં કે તેને બીડ હોય ત્યારે તેમને કારણ લખે. અને તે ગામના ડોક્ટર સાથે તેમને ઓળખાણ હતી એટલે તેને, તેમણે કળા વિષે વાત કરી હતી તે પણ કહ્યું.

૬

બીજો દિવસે, કળાને ડોક્ટર નીલકંઠરાયનો કારણ મળ્યો. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે તેમને મળવા ગઈ. ડોક્ટર નીલકંઠરાય તાજ પાસ થયેલા ડોક્ટર હતા, અને કોઈ અનુભવી કમ્પાઉન્ડરની શોધમાં હતા. કમ્પાઉન્ડરનું અને નર્સનું અનેનું કામ કરે એવું બે કોઈ માણસ મળી જાય તો સારું, એમ ગણી તેમણે કળાને નોકરી રાખી. કળાએ ગામમાં બે ઓરડીઓ બાંડે રાખી અને પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરવા લાગી.

પણ નસીબ બે ડગલાં આગળ ને આગળ. વિવશોદ્ધપતામાં ડૉ. નીલકંઠરાય મોહનલાલ શેઠથી હિતરે એવા ન હતા. કળાનું સૌંદર્ય જાંબું પડ્યું હતું, જ્યાં તે ધણી જ આકર્ષક હતી. ડોક્ટરનો તેના તરફનો રાગ વધતો ચાલ્યો અને કળા મુંઝાની ગઈ.

એક દિવસ તે આના જ વિચારમાં હતી ત્યાં અચાનક તેનાથી અડીસામા જોવાઈ

ગયું. તે પોતાનું સૌંદર્ય તેમાં જોઈ રહી. બધાં દુઃખનું મૂળ આ સૌંદર્ય છે એનું તેને પહેલી વાર જ્ઞાન થયું. પહેલી જ તકે તે સૌંદર્ય વેઠી નાખવાનું તેને મન થયું. પોતે કદૂપી હોય તો જ સહીસલામત છે એમ તેને લાગ્યું. આંખો ઉપરની ભમરો, સુંદર કમાનદાર કામ-દેવના ધનુષ્ય જેવી હતી અને મોઢાની મોઢકતામાં ખાસ વધારો કરતી હતી. તેને વિચાર આવ્યો: “શા માટે એ ભમરોને કાપી નાખવી નહિ? પણ તો પછી મનહરને તે ગમશે? દેવને ચઢાવવા માટે જે પુષ્પો જરૂરનાં હોય તે તો સુંધરી જ રાખવાં જોઈએ. પણ કાંઈ નહિ. અત્યારે તો કદૂપું બનવું એ જ જરૂરનું છે. અને મનહરને એ સૌંદર્યની ક્યાં ગરજ હતી?” કાંઈપણ વધુ વિચાર કર્યા વિના કળાએ હાથમાં કાતર લીધી અને બંને ભમરો કાપી નાખી. તેના સૌંદર્યમાં ફેર પડી ગયો. કળાને સંતોષ થયો.

અહીં આવીને કળાએ તેની માને કાગળ લખ્યો હતો. પોતાનું ટેકાણું પડ્યું હતું તે તથા પોતાનું સરનામું તેમાં જણાવ્યું હતું. પોતાનાં કર્ગો માટે, માફી માગી હતી, અને ત્યાં આવીને પોતાની સાથે રહેવા વિનંતિ કરી હતી.

કળાની મા અને મોહનલાલ શેઠની વડુને મારીભાણેજનો સંબંધ હતો. પરંતુ શેઠાણીની સુપાવડ વખતના બનાવ પછી કળાની માએ સંબંધ ઓછો કરી નાખ્યો હતો. શેઠાણી આ બાબતમાં કાંઈ જાણતી ન હતી, એટલે તે તો સંબંધ જાળવી રહી હતી, અને ખાસ કરીને મનહર અને કળાના લગ્ન પછી કળાની મા સાથે વધુ પ્રમાણમાં સંબંધ રાખવા લાગી હતી.

મનહર પોતાનો મટી પારકો થયો હતો, એ શેઠાણીને બહુ લાગતું હતું. કળાને તે પોતાની શોક્ય જેવી જ ગણતી. તેના ઉપર વેર લેવામાં, મારામાં સારું સાધન, કળાની માને પોતાના હાથમાં રાખવી તે જ હતું, એવી શેઠાણીની ગણતરી હતી.

કળા અને મનહર છૂટાં પડ્યાં તે વાત કાંઈ જાણતું ન હતું. કળાનો કાગળ આવ્યો ત્યાંસુધી તેની મા પણ જાણતી ન હતી. કળાની મા અભણ હતી એટલે કળા તરફથી આવેલો કાગળ તેણે શેઠાણી પાસે વંચાવ્યો અને બધી હકીકત જાણી. કળાની માએ જવાબ લખાવરાવ્યો, કે હમણાં તો તે ત્યાં જવા ઇચ્છતી નથી.

ડોક્ટર નીલકંઠરાયને જોતાં જ કળાએ તેમને પારખ્યા હતા. એવા માણસને ત્યાં, અને તે પણ મોહનલાલ શેઠની લાગવગતી, પોતાને તોફારી કરવાની હોવાથી તેને પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો હતો. બીજા કોઈ મંથેગોમાં તે તેના દવાખાનામાં શણુગર પણ જીળી ન રહેત. પણ તે વિપરીત મંથેગોમાં આવી પડી હતી, એટલે તેણે મૂંઝે મોઢે ડોક્ટર સાહેબના દરિયાદારો સહન કર્યાં હતા.

આવા સંથેગોમાં, પોતાની સાથે પોતાની મા જેવું કાઈ માણસ હોય તો સારું, એ હેતુથી તેણે પોતાની માને જોડાવી હતી, પણ તેણે તો આવવાની ના લખી. ડોક્ટર તરફની સતમાણી ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી, અને તેનો ધધો પણ બરાબર ચાલતો નહિ હોવાથી કળાને પગાર પણ વખતસર અને પૂરો મળતો નહિ. પગાર માટે બે તે માગણી કરતી તો ડોક્ટર પંચાની ટાંચ છે એટલી વાર પોતાનું અરથ ઓછું કરવા પોતાની સાથે આવી રહેવા સૂચના કરતો !

એક દિવસ કળા તેની નિર્લજ્જતાથી ખૂબ દંટાળા હતી. દુનિયામાં તેનું કાઈ તેને

દેખાતું નહિ કે જેની પાસે જમને તે પોતાનું અંતર ખોલે. તેના મનહર તેને છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો, અને તે ક્યાં ગયો હશે તેની તેને ખબર પણ ન હતી. સવાર અને રાત તે મનહરનું સ્મરણ કરતી, પોતાની જૂલોની ક્ષમા માગતી અને તેની નોકરડી તરીકે પણ સ્વીકારવા તેને અંતરથી વિનવતી, તેનું આરોગ્ય અને સુખ ધ્યાનથી, અને તે જોઈને પોતે જીવન વીતાવશે, એમ મનથી સંકલ્પ કરતી.

આજે તે છેક દારી ગઈ હતી. તેણે એક લાંબો કાગળ મનહર ઉપર લખ્યો, અને તેમાં અંતરનો ઊલારો દાલ્યો. તેણે ફરી ફરીને બધી વિનવણીઓ કરી. પોતાની જૂલ માટે ક્ષમા માગી અને મનહરની દયા વાચી. કાગળ લખી રહી, પણ સરનામાની તેને ખબર ન હતી. તેણે વિચાર્યું કે મનહર, પોતાના દવાખાને, કમ્પાઉન્ડરને સરનામું આપી ગયો હશે. એટલે તેણે તે સરનામે કાગળ મોકલ્યો. કાગળમાં પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સિવાય બધું લખ્યું હતું.

૭

મોહનલાલ શેઠનાં વહુ તરફથી કળા ઉપર એક દિવસ કાગળ આવ્યો કે કળાની માતું ધર બળી ગયું હતું અને તેની મા સખ્ત દાગી હતી, તથા તેની બન્ને આંખોને ખૂબ ધન થઈ હતી. કળા તરત જ માને ઘેર આવી. ત્યાં તેને ખબર પડી કે તેની માને તો શેઠાણી પોતાના ઘેર લઈ ગઈ છે. કળાના પગ ભારે થયા. તે ઘેર જવું કેવી રીતે? એક બાલુ મોહનલાલ શેઠનું કુર્મ સાંભરતું હતું, અને ત્યાં જવા માટે મન ના પાડતું હતું; બીજી બાલુથી મા તરફનો ધર્મ અને પ્રેમ તેને ત્યાં જવા ધસડતો હતો. છેવટે મનને કંકણ કરી તે શેઠાણીને ત્યાં ગઈ. તેની માની દયાર્દ્ર સ્થિતિ જોઈ તે બાવરી બની ગઈ. ધર તો રહ્યું ન હતું, એટલે શેઠાણીના ધરની નજીક જ મકાન ભાડે રાખીને તે તથા તેની મા રહ્યાં.

કળાની પાસે આ વખતે કાંઈ ખાસ બચત ન હતી. અને અધૂરામાં પૂરું, ડૉ. નીલ-કમ્લાયને કાગળ આવ્યો કે કળાએ મોઢેલી રમ્મ તે આપી શકશે નહિ, અને તેની જગાએ તેમણે બીજો કમ્પાઉન્ડર રાખી લીધો છે. કળા હતાશ થઈ ગઈ. ગામમાં તે ફરીથી પોતાનો ધંધો કરી શકે તેવું રહ્યું ન હતું, અને પૈસાની તાણ પડતી ગઈ. એક દિવસ શેઠાણીએ સૌ રૂપિયાની કાચળી કળાના હાથમાં મૂકી અને કહ્યું: “શેઠે તને આ પૈસા આપવા કહ્યું છે.” શેઠનું નામ સાંભળતાં અને રૂપિયાની થેલી હાથમાં પડતાં તે અમકા અને થેલી જમીન ઉપર નાખી દીધી. શેઠાણી વિરમય પામી. બે અડી વર્ષ ઉપર પોતાને પુત્ર પ્રસવેલો, તેને બીજા દિવસે સવારે પણ આ જ પ્રમાણે ગુરસો કરીને, શેઠના મોઢા ઉપર રૂપિયા મારીને કળા ચાલી ગયેલી તે પ્રમંગ તેને યાદ આવ્યો. પણ બન્ને પ્રસંગોમાં કાર્યના સામ્ય સિવાય તેને બીજું કાંઈ સમગળ્યું નહિ. તે જ પુત્રને હમણાં તેણે બોલાવીને કળાના હાથમાં મૂક્યો હતો.

શેઠાણી કળાથી બે ત્રણ વર્ષે જ મોટી હતી. કળા અત્યંત દુઃખી છે, એમ તેના મોઢા પરથી જ જણાતું હતું. મનહર તેને ત્યજીને જતો રહ્યો છે એમ પણ તે જણાતી હતી પૈસાની આટઆટલી ટાંચ છે છતાં, કળાએ પૈસા કેમ સ્વીકાર્યાં નહિ એ કાચડા તેનાથી ઉકલ્યો નહિ.

કળા ઉપર વેર લેવા તત્પર થયેલીના હૃદયમાં કળા માટે દયા અને પ્રેમ ઉદ્ભવ્યાં. પોતાને મોતમાંથી બચાવનાર અને પોતાને પુત્રની માતા થઈ જીવનનો અધિકાર આપનાર

ઉપર તેને ખૂબ વહાલ આવ્યું. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કળાએ તે જોયું, અને મહા-મહેનતે ખાજેલાં આંસુ તેની આંખોમાંથી દડ દડ પડવા લાગ્યાં. શેઠાણીએ કળાને પોતા તરફ ખેંચી. બન્ને જણ એકબીજાને ભેટી પડ્યાં—૨૩માં.

ધીમે ધીમે શેઠાણીએ કળા પાસેથી બધી વાત કઢાવી. અકળાયેલી કળાએ શેઠનું કુકર્મ કહી સંભળાવ્યું. અને પોતે એ વાત મનહરને પણ કહી હતી તે પણ કહ્યું. પણ પોતાના પતિ અને શેઠાણીના સંબંધ વિષે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ.

શેઠાણી બહુ સમજી ગઈ. કળાએ પોતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી બહુ કહ્યું એટલે શેઠાણીએ પણ પોતાના અંતરની વાત કળાને કહી અને જણાવ્યું, કે આ છોકરો શેઠનો નહિ, પણ મનહરનો છે.

“મને ખબર છે” કળાએ કહ્યું.

“એમ ? તને ક્યાંથી ખબર ?”

“મનહરે જ કહ્યું હતું. અગે બન્નેએ એકબીજાની જૂલો કબૂલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પહેલાં એણે એની વાત કહી અને પછી મેં મારી વાત કહી.”

“પણ તે તો તારી વાતમાં મને કાંઈ કહ્યું નહિ ?”

“એમાં શું કહેવું હતું ? મોણસ માત્ર જૂલને પાત્ર છે.”

થોડી વાર બન્ને શાંત રહ્યાં પછી શેઠાણી બોલી : “કળા, તે મને જીવંતદાન આપ્યું છે. ગર્ભાવસ્થામાં પણ અંકુશ ન રાખનાર શેઠની પાશવ વૃત્તિનો હું કોઈ વખત ભોગ થઈ પડીશ એમ મને કોઈ કોઈવાર મનમાં થઈ આવતું. અને આ ગણ વખતે બન્યું છે પણ તેમ જ. મારા શરીર ઉપરથી જ તું તે નેઈ શકતી હોઈશ. પણ તે તો જેવું મારું નસીબ ! પણ બહેન, આ બાણીની વખતે તો તારી હોશિયારીએ મને અને મારા પુત્રને બચાવ્યાં તે હું કેવી રીતે બૂઝું ?

“મનહર માગે હતો; પછી તે મારો મરી તારો થયો, તે ઠીક જ થયું છે. તે બંને તારો રહ્યો. અરે, પણ હવે તો તે તારાએ ક્યાં છે ? જાહેન, સાચું પૂછે તો તારે શેઠ-વાળો પ્રસંગ તેને કહેવો જ નહોતો જોઈતો.”

“પણ હું તેને કેમ હેતરી શકું ? મારું જે થવાનું હોય તે થાય, પણ તેને હેતરવાનું તો મારાથી ન જ બને મને કદાચ એટલું જ લાગે છે, કે જે પાપ તેણે જાણી જોઈને કર્યું હતું, તે તરફ હું ઉઘાર થાઉં છું; અને તેવું જ પાપ મારી અજાણતામાં મારાથી થઈ ગયું તેની માફી તે કેમ નથી આપતો ? મારે મન તો એવું સ્થાન મારા માથે છે; પણ તેને મન તો મારું સ્થાન તેના પગ આગળ પણ નથી. મને તેના ધરની ચાકરડી બનાવવા પણ તે તૈયાર નથી ! મારું નસીબ જ ફૂટેલું ને ?”

શેઠાણીને બહુ લાગી આવ્યું. તે લાંબો વખત બેઠી. રૂપિયા શેઠ તરફથી નહિ. તો પોતાના તરફથી સ્વીકારવા તેણે આમ્રદ કર્યો, પણ કળાએ લેવાની ના પાડી. છેવટે શેઠાણી પોતાના ઘેર ગઈ. પોતાની બીજી સુવાવડ વખતે કળાએ આવવાનો કેમ ના પાડી તે ત્યારે તેને સમજાયું.

કળા ઉપર વેર લેવા તત્પર થયેલી શેઠાણી, કળાનું દુઃખ જોઈને તેની તેનો મનહર પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈ, ધીગળા ગઈ. તેને મનમાં પશ્ય

જેથી કળાને તરછોડતાં તેની હિંમત કેમ આકેલી હશે તે તેને ન 'સમજાયું'. તેને 'મનહર ઉપર બહુ ક્રોધ આવ્યો. તેણે તેને એક કાગળ લખ્યો અને દવાખાનાના સરનામે મોકલ્યો. તેમાં પોતાનો બંધો ક્રોધ ઠાલ્યો, કળાની સ્થિતિ વર્ણવી, તેના પ્રેમ વર્ણવ્યો, તેના પક્ષ લેઈ દલીલો કરી અને પાછા આવી કળાને સુખી કરવા કાંઈ કાંઈ વિનંતિઓ કરી.

વખત જતો ગયો. કળાની માતે કાંઈ સુધારો થયો નહિ. બીજી બાબુએ શેઠાણી પણ મરણાવસ્થાએ હતી. તેની બીજી વખતની સુવાવડ તેને મરણુતોલ નોવડી હતી. બબ્બે દિવસના અંતરે કળાની મા અને શેઠાણી મરી ગયાં.

કળા નિરાધાર અને એકલી પડી. તેના વિષેની ચિંતા, મરણુ પછી પણ તેની માના મોઢા ઉપર રહી ગઈ હતી. શું કરવું અને ક્યાં જવું ? કળા ખૂબ મૂંઝાઈ. ગામમાં હવે તેના પહેલાં જેટલો મોભો રહ્યો ન હતો. પતિની તરછોડાયેલીને જગતે પણ તરછોડી હતી. દિવસે દિવસે તેની પાસે રહેલા પૈસા ખૂટતા ગયા.

મોહનલાલ શેઠ તેમની પત્નીના મરણ પછી ત્રણ ચાર દિવસ પછી આવ્યા, અને કળાને પોતાને ત્યાં રહેવા કહ્યું. પણ કળાએ ના પાડી. આવાગિયું નીકળી ગયું. ત્રણ દિવસના તેને કડાકા થયાં. પાસે હતું જોરહું વાપરી, હતું જોરહું વેચી, તેણે તેની માની દવા કરી હતી. છતાં તે સાર્યું ન થયું. હવે તેની પાસે કાંઈ રહ્યું ન હતું. તેનાં કપડાંનું ઠેકાણું ન હતું. સાથેનાં તો શું, પણ ફોટલાં કપડાં પણ પૂરતાં નહતાં એક દિવસ મકાનવાળો બાકું ન અપાઈ હોવાથી ગમે તેમ બોલ્યો. કળાને બહુ જ ખોટું લાગ્યું. તેની પાસે હવે એક જ વસ્તુ રહી હતી: તેનું સૌંદર્ય. પોતાનો આખરી નિશ્ચય તેણે આજે કરી લીધો.

(૮)

મનહર કળાને છોડી બહુ જ દૂર નીકળી ગયો હતો. જતી વખતે તે તેના કમ્પાઉન્ડરને મળતો ગયો હતો. પોતે પૈસાદાર હતો એટલે પોતાની ગેરહાજરી દરમિયાન કમ્પાઉન્ડરનો પગારે ચાલુ રાખવામાં તેને કાંઈ મુશ્કેલી ન હતી. ઘર તથા બંગલાની દેખરેખ રાખવાનું કામ તેને સોંપી ગયો હતો. પોતાને ઘરે કમાવોની ચિંતા ન હતી. ત્યાં જતો ત્યાંનું સરનામું કમ્પાઉન્ડરને લખી મોકલતો, પણ દરેક વખતે ચેતવણી આપતો કે તેનું સરનામું બીજાને કાંઈ જાણે નહિ. તેના નામના જે કાગળો આવે, તે એ સરનામે મોકલવાની એને સૂચના આપી હતી.

કમ્પાઉન્ડર અનુભવી, વૃદ્ધ અને ઠરેલ માણસ હતો. મનહરે કળા સાથે પુનર્લેખ કરેલું તે તેને ગમેલું નહિ, પરંતુ પરણ્યા પછી, મનહર કળાને આમ છોડીને ચાલ્યો જાય તે તો તેનાથી સહન જ નહોતું થતું. છતાં મનહરે તેને કહી ગયો હતો કે કળા માગે તો તેને પૈસે ટકે મદદ કરવી. પણ હજી સુધી તેનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો.

ઘેરથી નીકળ્યે મનહરને બાર માસ થઈ ગયા હતા, પણ તેણે એક પણ કાગળ કળાને લખ્યો ન હતો. કળાના કાગળની તેને અપેક્ષા પણ ન હતી. એક ઠેકાણે તે બહુ બિમાર પડ્યો, અને જ્યારે સાજો થયો ત્યારે તેનું શરીર શીકું અને નબળું પડી ગયું હતું, મોઢા પર ખાડા પડી ગયા હતા અને આખા જીડી ઊતરી ગઈ હતી. માંદગીમાં તે પોતાનું આખું જીવન અનેકવાર વિચારી ગયો હતો. તેને કળાના બહુ વિચાર આવ્યા હતા. સાંજે થતાં

તેણે પોતાની પેદી ઉઘાડી અંદરથી જુના કાગળો વાંચવા કાઢ્યાં. તેમાં તેને કળાની કબૂલતનો કાગળ પણ મળ્યો. તેના નિમકહલાલ કમ્પાઉન્ડરે બંગલાના બધા સામાનની વ્યવસ્થા કરતાં આ કાગળ તેની ઢૂંકમાં વાંચ્યા વિના મૂક્યો હતો. કાગળની તારીખ જોતાં તેને સમજાયું કે કળાએ તે કાગળ સમ પહેલાં વંચાવવા લખેલો હતો. તેને થાક આવ્યું કે કળા તો પોતાની વાત કહેવા તૈયાર હતી પણ તેણે જ કળાને તેમ કરતાં વારેલી; કળાનો વાંક નહોતો. અને જોને તે પાપ માનતો હતો, તે પાપ પોતે નહોતું કર્યું? અને કર્યું હોય, તો શા માટે કળાના પાપ તરફ આટલો અનુદાર રહેતો હતો? વળી પોતે તો બાણી જોઈને પાપ કર્યું હતું, ત્યારે કળાથી તો અબજામાં જ બધું થયું હતું. અને છતાં, કળાએ તેને માફી આપી હતી અને પોતાની ઉદારતાનું દર્શન કરાવ્યું હતું. તો શા માટે પોતે એટલો ઉદાર થઈ કળાની સાથે મેળ ન કરી લે? પણ હવે કળા માનશે? તે ક્યાં હશે? તેનું શું થયું હશે? તેની પાસે પૈસા હશે? સો રૂપિયા ન સ્વીકાર્યા, અને ત્યાર પછી એક પાછ પણ માગી નથી. તેને પણ સ્વાભિમાન હોય ને? બિચારી બહુ રીબાર્ડ! સત્ય જોલનારને કાંઈ સાચ જ નથી હતું.

આ પછી થોડે દિવસે તેને કળાનો કાગળ મળ્યો. તે વાંચી તે અતિશય ખિન્ન થયો. કળા જેવી સ્ત્રીને તરછોડવામાં અને રીજાવવામાં પોતે ઘોર પાપ કરી રહ્યો છે એમ અનુભવ્યું. તેના ફળાથેલો ગ્રેમ એકે કપાટે બેસતા આવ્યો. તે તરત જ પોતાને ગામ આવવા બિપજો. કળાએ પોતાનો અતિમ નિશ્ચય કર્યો તે જ દિવસે તે ઘેર આવ્યો. ઘેર આવતાં શેઠાણીએ લખેલો કાગળ, જે કમ્પાઉન્ડરે તેને મોકલ્યો હતો, ત્યાંથી અથડાઈ પાછો આવેલો તે મળ્યો. તેણે તે વાંચ્યો અને જરા પણ વિચારો ખાધા વિના કળાની શોધમાં તે નીકળ્યો. કમ્પાઉન્ડરને તેના ફેકાણીની ખબર ન હતી, પણ શેઠાણી અને કળાની મા ગુજરી ગયાં હતાં તે તેની પાસેથી જાણ્યું. “કળા ક્યાં હશે? ક્યાં શોધવી?” એ મૂંઝવણમાં તે પડ્યો.

કળાનું અસલ ઘર હતું ત્યાં જઈ આવ્યો, પણ તે તો બળાને ખાખ થઈ ગયું હતું. બીજે ઘણે ફેકાણે તે આવ્યો, ઓળખીતા શોકદાર અને નસોને મળ્યો, પણ કાંઈ પતો ખાધો નહિ. તે રાત્રે ઊંઘ ન આવી મોડી રાતે તેને વિચાર આવ્યો અને સવારમાં મોહનલાલ શેઠને ત્યાં ગયો. ત્યાં તો માણસોની ઠઠ જમ્યા હતી. પૂછપરછ કરતાં તેને ખબર પડી કે શેઠનું અને તેમની સાથે એક સ્ત્રીનું ખૂન થયું હતું.

મનહરને શેઠના ઘરના બધા ઓળખતા હતા, તેથી તે ઘરમાં ગયો. શેઠનું શબ જોતાં તેને જણાયું કે તેમનું ખૂન થયું હતું. પણ બીજું શબ જોતાં તેને અંધારાં આવ્યાં. તેની કળા ત્યાં પડી હતી. તેના હાથમાં છરી હતી, અને તેણે જતે જ પોતાના પેટમાં તે છરી ખોસી દીધી હતી!

શેઠ અને કળા માટે લોડા કંઈ કંઈ વાતો કરવા લાગ્યા, આખા બનાવ વિષે કંઈ તરંગો ઊઠવા લાગ્યા. પણ તેમાંનું કશું સાંભળવાને મનહરને કાન ન હતા. આખી દુનિયાનો તેને મનથી અંત આવી ગયો હતો. સખ્ત બિચારી, કળાની ચિંતા અને ઉબગરાને લીધે આ બચકર દૃશ્ય નજરે પડતાં જ તે ભેજાન થઈ ગયો.

આખો દિવસ અને આખી રાત તેની એ સ્થિતિ રહી. બીજે દિવસે સવારે તેને ભાન આવ્યું ત્યારે તેની પચારી ઉપર એક કાગળ પડ્યો હતો. તેણે તે ફેંડ્યો અને વાંચ્યો:

વહાલા મનહર,

આ કાગળ તને મળશે કે કેમ તેની મને ખબર નથી. મેં એક કાગળ ચોડા વખત પહેલાં તને લખ્યો હતો, તે તને મળ્યો લાગતો નથી. કારણ કે હજી સુધી તારો જવાબ નથી. તું મારા ઉપર એટલો તો નિષ્ઠુર નહિ જ થયો હોય કે નથી તું મને મારા કાગળનો જવાબ પણ ન લખે. કદાચ એમ પણ બન્યું હોય કે તે કાગળ હજી સુધી તારા દવાખાનામાં જ પડી રહ્યો હોય.

વહાલા, તું ગયો; પછી મારું કાણુ? પણ મારુ કુખ તારી આગળ ગાઇ હું તને વીતાડવા માગતી નથી. મેં મારો નિશ્ચય કરી લીધો છે.

મને એક જ ઇચ્છા હવે તો રહી છે, અને તે, મારું અને તારું સુખ નષ્ટ કરનાર પર વેર લેવાની છે. તેમાં કૃણીભૂત યદ્યપ કે નહિ તે તો પ્રભુના હાથમાં છે. પણ હું તો હવે આ દુનિયામાં રહી શકું તેમ નથી.

મેં તારી બહુ રાહ જોઇ. પણ મારું નસીબ જ ફૂટેલું હોય ત્યાં હું કોનો વાંક કાઢું? હવે મારાથી જીવાય તેમ નથી.

તું ગયો, ત્યારથી આ ઘડી સુધીમાં મારાં વીતકો મેં લખી રાખ્યાં છે, અને તે મારી પેટીમાં છે. એ પેટી ઉપર મેં તારા નામની ચિઠ્ઠી ચોઢી છે, અને મારા મરણ બાદ તે તને જ મળશે. મારા મનહર, તે વીતકો વાંચી, આ ગરીબ કળા ઉપર ને કાંઈ દયા આવે, તો તેના દુર્ગુણો અને તેનું પાપ માફ કરજે.

તારી સેવા-માફરી કરવાની અભિલાષવાળીના અભિલાષ પૂરા થયા નથી. પ્રભુ મારા તે અભિલાષ આવતા જન્મમાં પૂરા પાડે, અને મારા મનહરને તે આ જન્મ અને આવતા જન્મ સુખ આપે એ જ અંતિમ પ્રાર્થના છે.

લિ,
તારી તપ્પાચેલી
કળાવતી*

મમ્મ

બાવળના રોમાંચ

(એક અન્યોક્તિ)

આંખાની રસમંજરી પર બહુ શુન્તર ભુંગો કરે,
છાયામાં વટવૃક્ષની ખગગણો હીંચી નિરાંતે ઉઘે;
ના છે બાવળ દૂર, કિન્તુ નવ ત્યાં પંખી, પશુ કે જતાં,
તેથી કંટકરૂપમાં શરમથી રોમાન્ચ ઊભાં થયાં.

રતિલાલ મોહનલાલ શુક્લ

ગોવાલણની ગરબી

હું રે ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની, અંમારાં ગોરસ ત્યો રે ગોવાલણુ રે	ગોકુળ ગામની. ૧
ઊજળી રાતની રે અંગે છે ઓઢણી, તારાની ટપકીવાળી ગોવાલણુ રે	ગોકુળ ગામની. ૨
રગબેરગી રે સંધ્યાના છેડલા, ફરકે અફરથી કીતરતાં ગોવાલણુ રે	ગોકુળ ગામની. ૩
લાલ પરમાણે રે ચાંદલો બિરાજે, દામણી દેવગાની ગોવાલણુ રે	ગોકુળ ગામની. ૪
દેવોની ભોમની રે માથે છે મટકી, ગોરાં ગોરસવાળી ગોવાલણુ રે	ગોકુળ ગામની. ૫
સાયરની છીપો ને ઢેઝાં માનવનાં, ગોરસ પાછ પાછ કારું ગોવાલણુ રે	ગોકુળ ગામની. ૬
હું રે ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની, અંમારાં ગોરસ ત્યો રે ગોવાલણુ રે	ગોકુળ ગામની

રા.

[નીચેના લોકગીત ઉપરથી આ ગીત કરેલું છે :

હું રે ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની રઅમારા મહીર કાણ ત્યો રે ગોવાલણુ	ગોકુળ ગામની.
પગ પરમાણે રે કડલા બિરાજે, કાબિયુંએ લીધો વાદ ગોવાલણુ રે	ગોકુળ ગામની.

પાઠાન્તરો ૧-૧ મહિયારણુ ૨-૨ મહી માસા

ગીતનો સહ ઘણો જ મધુર અને મસ્ત હલકવાળો છે, પણ ધણાખરા ગાવાના લોકગીતોમાં હોય છે તેમ, તેમાં ટેકની કડી બિવાચના કાબજતા હાથ કરો જ અર્થ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એટલે ગાવાના કામમાં આવે એટલા મટિ એ બે લીટીઓ કાયમ રાખી એ જ સહમાં બીજી પકિતઓ ભેડીને મૂકી છે. ગોના અનેક અર્થોમાં, આકાશ, કિરણ, સ્વર્ગ, દિગ્પ્રાન્ત, ચન્દ્ર વગેરે સંસ્કૃત કોશમાં આપેલા છે, તેમાંથી અનુકૂળ પડે તે એક કે અનેક અર્થ કે અર્થો લેવા.

ગાવામાં થતા ઉચ્ચાર, પ્રમાણે, ગીતમાં ભેરણી રાખી છે. દેવગા=સ્વર્ગગા.]

મહીનાં મૂલ

- હું રે ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની *
અમારાં મહી ઢાઢ હ્યો રે
ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની ! ૧
(જૂની પકિતઓ)
- તંમોરાં મહીના રે શાં મૂલ ગોવાલણુ
મહીડાંનાં મૂલ અમૂલ
ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની ! ૨
- મહીનાં રૂપાના રે હે મુલડાં દધએ ગોવાલણુ
રૂપાથી મહી ના મૂલાય
ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની ! ૩
- મહીનાં સોનાનાં રે હે મુલડાં દધએ ગોવાલણુ
સોનાથી મહી ના મૂલાય
ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની ! ૪
- મહીનાં મોતીનાં રે હે મુલડાં દધએ ગોવાલણુ
મોતીથી મહી ના મૂલાય
ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની ! ૫
- હું રે ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની
અમારાં મહી ઢાઈ હ્યો રે
ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની ! ૬
- તંમોરાં મહીડાં રે હે ગોરા ગોવાલણુ
પીવાને મનડા લોભાય
ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની ! ૭
- મુરલીનાં નાદનાં રે હે મુલડાં આપો ગોવાળિયા
અમને રમડો રાસ
ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની ! ૮
- શરદ પુનમની રે રૂડલી રાતે ગોવાલણુ
આવજો જમુના તીર
ગોવાલણુ રે ગોકુળ ગામની ! ૯

ચંદ્ર-કલંક પર સંસ્કૃત કવિઓ

સંસ્કૃત સાહિત્યોદ્યાનમાં આવી રહેલા સરસ્વતીના મંદિરમાં અનેક કવિ-પૂજારીઓને પૂજનમાં નિમગ્ન રહેલા આપણે જોઈએ છીએ. એમણે એ સરસ્વતીદેવીને ચરણે કાવ્ય-કુસુમોના અર્ધ આપ્યા છે ને એ દિગત-વ્યાપી સૌરભ પ્રસારતાં પુષ્પો ઠેર ઠેર વેશયેલાં નજરે પડે છે. એ સરસ્વતીપૂજનનો અધિકાર એકલા પુરુષોને જ નહોતો, સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં કાવ્ય-કુસુમો વડે એ દેવીની પૂજા કરતી અને દેવીપૂજનથી પવિત્ર થયેલાં એમનાં પુષ્પોની સુવાસ હજીએ પ્રસરી રહી છે. એને વીણી લઈ એક માળા ગૂંથીને, સંગ્રહરૂપે ગુર્જર ગિરાને ચરણે ધરવાની મારી તીવ્ર વાંચના રહી છે અને એ કુસુમ-અયનના પવિત્ર કાર્યની શરૂઆત પણ કરી દીધી છે.

એ વિશાળ સાહિત્યના ઉદ્યાનનો એક ભાગ અલંકાર-કુળ વડે શોભી રહ્યો છે. સંસ્કૃતમાં અલંકારશાસ્ત્રનો વિસ્તાર પણ અજગ છે, કેટકેટલા આચાર્યો ગીર્વાણ-ગિરાને એપ ચઢાવવાના અલંકાર આપી ગયા છે. કાષ્ઠએ ‘રસ’ આપ્યો તો કાષ્ઠએ ‘રીતિ;’ કાષ્ઠએ ‘ધ્વનિ’ તો કાષ્ઠએ ‘ઉક્તિ;’ કાષ્ઠએ ‘ગુણ’ તો કાષ્ઠએ શબ્દાર્થાલંકારમાં સમાઈ જતા કંઈએક અલંકારો. ભરતમુનિથી માંડી છેક પડિતરાજ જગન્નાથ સુધી અનેક આચાર્યોએ એ કુળને દીપ્તિમાન કરી છે.

પણ એમણે એક મોટો ઉપકાર કર્યો પોતાના અલંકારોની ચર્ચા કરતાં કરતા ઉદાહરણરૂપે ખીન અનેક કવિ-કવયિત્રીઓનાં પદો એમણે સંધરી રાખ્યાં છે; ને આપણી દષ્ટિએ હુપ્ત થઈ ગયેલા એવા અનેક કવિ-આત્માઓના અક્ષરરહેને જળવી રાખ્યા છે.

એ શાસનના વિહાર અર્થે કરતાં એક જ વિષય ઉપર વેશયેલાં ચોડાંએક ફૂલો હર્ષભરે ઊંચકી લીધાં તે આજે મૂંઝવણ બેઠો છું.

પૃથ્વી-પટ પર શીળા ચંદ્રિકા પ્રસારતા એ શીતળ ને શ્વેત ચંદ્રમાની માથે આપણો પરિચય ગાઢ છે. નાનપણથી આપણે એમાં કંઈક કાળુ કાળુ જોતા આવીએ છીએ, ને એ વિષે કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ કરી છે ને સાંભળી છે. આપણને કહેવામાં આવતું કે એમાં હરણુ છે, બકરી છે, વળી કાષ્ઠક કહેતું એ તો એમાં એક ડોશી રેંટિયો કાંતતી બેઠી છે, ને આપણે એ કહેણને વધાવી લેતા.

કાષ્ઠ પણ વસ્તુ સાફ સફેદ હોય ને તે પર ક્યાંક બારીક ડાઘો હોય તો તે તરફ આંખ ખાસ આકર્ષાય છે. આપણી બાંધમાં તેને કલંક કહ્યું છે, પણ કવિઓએ એ કાળા ડાઘો વિષે ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષની અનેક કલ્પનાઓ કરી છે.

મહાકવિ કાલિદાસ એ કલંક જુએ છે પણ એની ધણી દરકાર નથી કરતા-વસ્તુને સમગ્ર રૂપે જુએ છે એટલે એ અંક ઢકાઈ જાય છે. એમણે કહ્યું છે કે:—

“एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

ચંદ્રના કિરણમયમાં એક ઢાઢ જાય છે તેમ ગુણસમૃદ્ધની અદર એક દોષ હોય જાય છે.

ચંદ્રમાં એ એ કાષ દેખાય છે તે કલક નથી, પણ ખીલું કંઈક છે એ સાબીત કરવા કવિઓએ કલ્પનાના ધોડાએ ઉગ્રાયા છે. અને એથી એમના કવિ-આતુર્યના અશરૂપ “અપહ્નુતિ” અલકાર સમન્તવવાનો મૂળ ઉદ્દેશ જતાવી આપ્યો છે.

“અપહ્નુતિ” એટલે પ્રકૃત — વર્ણ વિષય હોય તેનો અપર્ણવ (નિર્ણય) કરવો અને ખીજ અપ્રકૃત વિષયને સિદ્ધ કરવો તે. નીચે ઉદ્ધૃત કરેલાં પદોમાંથી ધણાંખરાં આ અલકારનાં ઉદાહરણરૂપ છે.

હવે આપણે એ જુદી જુદી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં વિચરીએ.

એક કવિ કહે છે:

યદેતચન્દ્રાન્તર્જલદલવલીલાં પ્રકુરુતે
તદાચ્ચટે લોકઃ શશક ઇતિ નો માં પ્રતિ તથા ।
અહં ત્વિન્દું મન્યે ત્વદરિવિરહાક્રાન્તતરુણી—
કટાક્ષોન્કાપાતવ્રણકિણકલકાક્ષિતતનુમ્ ॥

[ભાવાર્થ: — ચંદ્રમાંની અંદર જે આ વાદળાના કટકા જેવી શોભા આપી રહ્યો છે તેને લોકો સસહુ કહે છે, પણ મારા મત પ્રમાણે એમ નથી. હું તો (હે રાજન) તારા શનુઓની વિરહથી આક્રાંત યએલી યુવતીઓએ જે કટાક્ષી ઉલ્કાપાતનો^૧ ધા કર્યો તેનું જ એ ચિહ્ન માનું છું.]

રાજાનક રૂપકે આ શ્લોકને અપહ્નુતિના ઉદાહરણરૂપે પોતાના મંથ — “અલંકાર-સર્વસ્વ” માં આપ્યો છે.

ખીજ એક કવિ કહે છે.

અવાપ્તઃ પ્રાગલભ્યં પરિણતરુચઃ શૈલતનયે
કલકો નૈવાયં વિલસતિ શરાઙ્કસ્ય વપુષિ ।
અમુખ્યેયં મન્યે વિગલદમૃતસ્યન્દશિશિરે
રતિશ્રાન્તા રોતે રજનિરમણી ગાદમુરસિ ॥

[ભાવાર્થ: — શિવ પાર્વતીને કહી રહ્યા છે કે હે શૈલતનયા ! પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાંના શરીરમાં આ જે મોટો કાળો કાષ દેખાય છે તે કંઈ કલક નથી હો ! એ તો નિશારૂપી નાયિકા રતિથી થાકીને પોતાના પ્રિયતમની ગાદ—કે જે અમૃતરસના પ્રવાહથી શીતળ અને છે—તેમાં ગાદ નિદ્રામાં સૂતી છે.]

“કાવ્ય પ્રવાશ”કારે આ શ્લોકને અપહ્નુતિ ગણી છે.

^૧ ખરેખે તારો, તે જ્યાં પડે ત્યાં પૃથ્વી પર આડો થઈ જાય છે, આ કાળારાથી જમીન સળગી જાય છે.

—ને ખીજ કવિથી શું કહે છે? શુભા:

અંકં કેડપિ શર્શકિરે જલનિવેઃ પંકં પરે મેનિરે
સારંગં કતિચિચ સંજગદિરે મૂલેશ્વ વિવં પરે ।
ઈન્દૌ યદલિતેન્દ્રનીલશકલદયામં દરીદ્રદયતે
તન્મન્યે રવિમૌતમન્ધત્તમસં કુશીરથમાલસ્યતે ॥

[ભાવાર્થ:—આ કલક વિષે કેટલાકે ' ઝાંઝા છે ' એવી સંકા કરી; કેાઈએ એને (સમુદ્રમથનમાંથી નીકળેલા ચૌદ રત્નોમાંના એક હોવાથી) સમુદ્રનો કીચડ ધાર્યો; કેટલાકે મૃગ; ને કેટલાકે ભૂમિનું પ્રતિબિંબ ધાર્યું. (પણ મારા વિચારે તો) જે ચંદ્રમાં ભાગેલા ઇન્દ્રનીલ પથ્થરના કકડા જેવું કાણું દેખાય છે ને તે તો ' અંધકાર ' છે, જે સૂરજથી ખીને ચંદ્રમાની ગોદમાં લપાઈ ગયો છે.]

એક કવિએ ચંદ્રમાનું સુંદર વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે:

નેદં નમોમંડલમમ્બુરાશિ—
નૈતાશ્ચ તારા નવપેનમંગાઃ ।
નાયં શશીકુણ્ડલિતઃ ફળીન્દ્રો
નાસૌ કર્લકઃ શયિતો મુરારિઃ ॥

[ભાવાર્થ:—આ આકાશ નહિ પશુ સમુદ્ર છે; આ તારા નહિ પશુ સમુદ્રનાં શીથલ; આ ચંદ્ર નહિ પશુ કુડાળુ વળી બેઠેલા શેપનાગ છે, ને પેલા કલક નહિ પશુ એ તો વેપશ્વ ભગવાન શેપશય્યા પર સૂતા છે.] (આ શ્લોક " સાહિત્યદર્પણ " માં છે.)

હવે ખીજ કલ્પના શુભા:

મન્યાનમૂમિધરમૂલશિલાસહસ્ર—
સંઘટ્ટનત્રણકિણઃ સ્ફુરતીન્દુમખ્યે ।
છાયા મૃગઃ શશક હૃત્યતિ પામરોક્તિ—
સ્તેપાં કચંચિદપિ તત્ર હિ ન પ્રસક્તિઃ ॥

[ભાવાર્થ:—સમુદ્રમથન થવાથી એ પર્વતના મૂળની હજારો શિલાઓના ધર્વણથી જે પાનો ઝાપ પડ્યો તે જ આ ચંદ્રમાં સ્ફુરે છે—શોભે છે. " એ પૃથ્વીની છાયા છે, હરણુ છે કે સસણુ છે " એ બધી તો અતિ પામર જનોની ઉક્તિઓ છે—કેમકે એમની ચંદ્રમામાં કેાઈ પશુ પ્રકારે સંબંધ જ ધરતો નથી.]

આ અપહ્રવ યુક્તિપુરસ્કાર છે. વિવેચક અધ્યય દીક્ષિતશ્રીએ એને " હેતવેદ્યુતિ " કહી છે. એક કવિ કહે છે:

પીતમેતદલિર્વૃદમેચકં પ્વાન્તમેવ સકલં હિમત્વિપા ।
સ્વચ્છવિમ્લહતયા શશાકૃતેન્દ્રમના ચહિરિવાસ્ય લક્ષ્યતે ॥

[ભાવાર્થ:—ચંદ્રમાએ ઉદય પામતાં જ ભ્રમરજીવ સમાન એ કાળા અંધકારને ગળા લીધો—બધો જ પી ગયો. એ જ અંધકાર, ચંદ્રનું શરીર અત્યંત સ્વચ્છ હોવાને લીધે, તેના શરીરની બહાર તેમ દેખાય છે.]

કાષ્ઠ કવિ રાત્રિને યોગિનીનું રૂપ આપી વર્ણન કરે છે:

જ્યોત્સ્નામસ્મચ્છુરિતધવલા વિન્નતી તારકાસ્થી-

ન્યન્તર્ધાનવ્યસનરસિકા રાત્રિકાપાલિકીયમ્ ।

દ્વીપાદ દ્વોપં ભ્રમતિ દધતી ચન્દ્રસુદ્રાકપાલે

ન્યસ્ત સિદ્ધાન્નપરિમલં લાન્ધનસ્ય ચ્છલેન ॥

[ભાવાર્થ:—રાત્રિ એક કાપાલી (યોગિની) છે. એ ચાંદનીરૂપી ભસ્મથી ધવલ થએલી, તારારૂપી અસ્થિઓ ધારણ કરેલી, ચંદ્રરૂપી અપ્પરમાં કલંકરૂપી બબૂતને રાખી, એક દ્વીપથી બીજા દ્વીપમાં ભ્રમણ કરી રહી છે. ને જેવી રીતે કાપાલી અંતર્ધાન થઇ જાય છે, તેમ રાત્રિ પણ દિવસે લોપ થઇ જાય છે. ચંદ્ર-કલંક એ યોગિનીના અપ્પરની બબૂત છે.]

‘વાચ્યોત્પ્રેક્ષા’ના ઉદાહરણમાં અપાયેલું એક પદ આ છે:

શ્રીમન્નસિહનૃપતે ભવતાં યશોભિઃ ક્ષીરાર્ણવં સ્વપિતરં પરિભ્રૂયમાનમ્ ।

હતપદયતઃ સિતકરસ્ય કુરુક્ષ્ણ ઇપ શોકાગ્નિ-ધૂમ ઇવ ભાતિ તવાભ્મજસ્ય ॥

[ભાવાર્થ:—હે નૃસિંહ રાજન્, આપના (સ્વેત) યશ વડે પોતાના પિતા ક્ષીર-સમુદ્રને હારેલો ધારનાર ચંદ્રમાં જે આ હરણુ જેવું કાળું દેખાય છે તે એના શોકાગ્નિના ધૂમાડા જેવું બાસે છે. પિતાસમુદ્ર માટે પુત્રચંદ્ર જે શોક કરે છે તેનો એ ધૂમાડો છે.]

ચંદ્રના એ કલંકને હરણુ ગણીને વિદ્યાધર કવિ સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા રચે છે :

નનુ મૃગાઙ્ગમૃગસ્ય તૃણૈર્વિના કથમગુપ્ય ભવિષ્યતિ જીવિતમ્ ।

હિતિ મૃગાઙ્ગરુચઃ કુરુતે તૃણં તવ કૃપાહુ કલિંગપતે યરાઃ ॥

[ભાવાર્થ:—“ખરે જ, ચંદ્રના આ હરણુનું તૃણ વિના જીવન કેમ રહી શકશે ?” એમ ધારી, હે કલિંગરાજ, તારો કૃપાળુ યશ ચંદ્રને તૃણ કરે છે—અનાદર કરે છે.] (અહીં તૃણ-હરણુના શ્લેષથી એ અર્થ થાય છે: તૃણ આપણું અને તૃણ-સમાન કરણું.

એક કવિ કહે છે:

તરુણતમાલકોમલમલીમસમેતદયં કલયતિ ચન્દ્રમાઃ કિલ કલંકમિતિ બ્રુવતે ।

તદનૃતમેવ નિર્દય-વિધુંતુદ-દંતપદવ્રણાવિવરોપદર્શિતમિદં હિ વિભાતિ તમઃ ॥

[ભાવાર્થ:—લોકો કહે છે કે ચંદ્ર જે આ તરુણ તમાલ વૃક્ષની કામળ હાલ જેવું ધારી રહ્યો છે તે કલંક છે. ના, ના, એ ખોટું છે; એ તો નિર્દય રાહુએ ચંદ્રના આસ માટે બટકું બંધી તેનું હિંદ્ર છે—એનાથી આકાશ શાબે છે.]

—ને એ વિષે વિશ્વેશ્વર પંડિત એમના “બલંકરકોસ્તુભ”માં આમ કહે છે:

ત્વદ્વ્રત્યનીકનરનાયકનાયિકાનાં

દ્વિવિયોગદહનજ્વરદહમાનૈઃ ।

પ્રાણાવસાનમિલિતૈર્દ્રુતકિંચિદંશુ-

પીયૂષમિન્દુમવુધા સકલંકમાહુઃ ॥

[ભાવાર્થ:—હે રોજન, તારા શત્રુપક્ષમાંના નાયક-નાયિકાઓના વિયોગાગ્નિથી તપેલાં, ને મરણાસન થયેલાં હૃદયોમાંથી પીગળેલા એક અમૃતનો હુકડો જેમાં શાળી રહ્યો છે એવા ચંદ્રને મૂર્ખ લોકો કલકિત કહે છે. ચંદ્રમાં એ કંઈ કલક નથી, એ તો નાયક-નાયિકાઓના તપીતે પીગળતા હૃદયનો એક અમૃતાંશ છે.]

પીગળ એક કવિએ કલ્પના કરી છે કે:

इदं व्योमसरोमध्ये भाति चन्द्रसितोत्पलम् ।

मलिनोऽन्तर्गतो पत्र-कलंको भ्रमरायते ॥

[ભાવાર્થ:—આકાશરૂપી સરોવરની વચ્ચે આ ચંદ્રમાં એક શ્વેત કમળ છે, જેના પત્ર પર કલક ભ્રમરની પેટે ચૂંટી રહ્યો છે—કલક એ ચૂંચતો ભ્રમર છે—વાહ !]

કલક ઉપરના જ લાવવાળો છતાં નહીન કર્પના દાખવતો એક ખીંને શ્લોક આ રહ્યો:

कलाधिनाथानयनाय सायं

कुमुदतीप्रेपित एष मृगः ।

किमिन्दुनालिङ्ग्य सरागमङ्गे

कृतः कलङ्कभ्रममात्नोति ॥

[ભાવાર્થ:—સાંજે કલાધિનાય (ચંદ્ર)ને લાવવા મારે કમળે આ ભ્રમરને મોકલ્યો છે; અને ચંદ્રમાંએ રતેહથી પોતાના જોળામાં એ કલક-ભ્રમરને ધર્યો છે.] કવિ અત્રેથી કલ્પના છે ?

અને નીચેના શ્લોકમાં કલકને ભ્રમરનું જ રૂપ આપી કવિ એક લુદી કલ્પના ઉપજાવે છે:

मधुव्रतोद्यः कुपितः स्वकीयं मधुप्रपापमनिशीलनेन ।

विम्बं समाक्रम्य बलात्सुषांशोः फलङ्कमङ्गे ध्रुवमात्नोति ॥

[ભાવાર્થ:—પોતાના મીઠા સરોવર પવનના ખીંડાઈ જવાથી કુપિત થએલા ભ્રમર-સમૂહે બળથી ચંદ્રબિંબ પર આક્રમણ કર્યું છે. તેથી ખરેખર ચંદ્ર મધ્યે એ કલકરૂપ દેખાય છે. ચંદ્રના ઊગવાથી પત્ર બિડાઈ જાય છે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે.]

એક કવિની કલ્પના છે કે:

मम प्रियां कैरविषीं करेण

संतापयामास दिनाधिताथः ।

इतीव दुःखैर्विकलः कलावा-

न्यपौ विषं लक्ष्ममिषेण सद्यः ॥

[ભાવાર્થ:—‘ મારી પ્રિયા કેરવિણી (કુમુદિની)ને દિનાધિનાથે (સૂર્ય) (આખો દિવસ) પોતાના કિરણથી હાથ વડે મંતાપી છે ’ એ દુઃખથી વિકલ યશ્વંતરે તારત જ વિષ પી લીધું. એ જ આ કલક છે.]

નૈષઠકાર શ્રીહર્ય એક જગાએ નળરાજનું વર્ણન કરતાં કહ્યના રમે છે:

યદસ્ય યાત્રાસુ વલોદ્ધતં રજઃ

સ્ફુરત્પ્રતાપાનલ ધૂમમલ્લિમ ।

તદેવ ગત્વા પતિતં સુધાન્વુષો

દધાતિ પદ્મોમવદક્ષતાં વિધૌ ॥

[ભાવાર્થ:—એની રણયાત્રા વખતે સેન્યે ઉડાડેલી ધૂળ હજી પણ ચંદ્રમાં અંકતા ધારણ કરી રહેલી છે. એ કેવી રીતે ! જડતી ધૂળ ક્ષીરસમુદ્રમાં પડતાં, અણકતા પ્રતાપાગ્નિના સુંદર ધૂમાડા જેવી હોવા છતાં કાદવવાળી થઈને ચંદ્રમાં ચોટી રહી. એ આ કલક-રૂપે દેખાય છે.]

એ જ કહ્યના-વિહારી કવિ દમયંતીનું વર્ણન કરતાં કેટલું ઉત્કૃષ્ટ કવિત્વ દાખવે છે:

દ્વતસારમિવેન્દુમણ્ડલં

દમયન્તીવદનાય વેધસા ।

શૃત્તમપ્યવિલં વિલોક્યતે

ધૃતગંભીરસ્તની રવનીલિમ્ ॥

[ભાવાર્થ:—પ્રહ્લાએ દમયંતીમુખ ધડવા માટે ચંદ્રમાંથી તેજસ્વ સાર લઈ લીધો હોવાથી ચંદ્ર-મડલ વચ્ચે છિદ્ર થઈ રહ્યું છે; અથવા એ ચંદ્રે આકાશની નીલિમા પોતાની અંદર લઈ લીધી છે. એ જ કલકરૂપ દેખાય છે.] એક જ શ્લોકમાં કવિએ યમક, ઉત્પ્રેક્ષા ને અપહ્રુતિ યોગ્યાં છે.

ચંદ્ર-કલક પરની કહ્યનાઓમાં નીચેની કહ્યના સૌથી સુંદર જણાશે:

અયં પુરઃ પાર્વણશર્વરોશઃ

કિં દર્પણોડયં રજનીરમણ્યાઃ ।

યતસ્તદીયં પ્રતિવિન્ધમસ્મિ-

સંલગ્નયતે હાઞ્છનકૈતવેન ॥

[ભાવાર્થ:—આ સામેનો પૂર્ણિમાનો ચંદ્રમાં રજનીરમણીનું દર્પણ છે કે શું ? કારણ કે એમાં રમણીનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. ચંદ્રમાં હાઞ્છનને મિથે દેખાતું એ તો રજનીનું મુખ છે, કલક નથી.]

અને આ નીચેની કલ્પના પણ જરા અરપષ્ટ-હોવા છતાં પણ આકર્ષક છે:

પ્રદોષમાતઃકમનઃકલ્પ-
સ્તુક્તં સમારુહ્ય સમાગતોઽયમ્ ।

સિન્દૂરિતે તસ્ય સુધાંશુકુમ્ભે
કિમદ્વિશો લક્ષ્મિપેળ દત્તઃ ॥

[ભાવાર્થ:—સંધ્યારૂપી ઊંચા હાથી પર બેસીને આ અનંગદેવ (કામદેવ) પધાર્યા છે. સિન્દૂર ચોપડેલા એના ચંદ્રરૂપી કુલ પર એ અકુશ મારે છે કે શું ? સંધ્યા હાથી છે. એના પર ચડીને કામદેવ પધારે છે. ચંદ્ર એ હાથીનું કુલસ્થળ છે, ને એમા દેખાતું કલંક અંકુશ છે.] કવિ કેવી કેવી અરપષ્ટ ને અટપટી કલ્પનાઓને તાણી લાવી સુંદર શબ્દોમાં ગોઠવી દે છે એ આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

એક કવિ કહે છે:

અસ્ત ગતવતિ સવિતરિ પાયાસપિઠં સુધાકરં પ્રાચી ।

વિરચયદમ્બરકુશમુવિ ચરતિ ફલક્ષ્ણસ્તદન્તરે કાકઃ ॥

[ભાવાર્થ:—સૂર્ય અસ્ત પામતા પ્રાચી દિશાએ ચંદ્રરૂપી પાયસપિંડ આકાશરૂપી કુશ-ભૂમિ પર ખનાવ્યો છે અને તેની ઉપર કલંકરૂપી કાગડો ઊડતો ફરે છે.] કવિ કહે છે કે ચંદ્ર એ તો પિંડ છે, તેમાં રહેલો કલંક કાગડો છે.

છેલ્લે નૈપથકારની એક કલ્પના આપી વિરમીએ:

સ્મરમુખં હરનેત્રહુતાશના-

જ્વલદિદં ચક્રપે વિધિના વિધુઃ ।

વહુવિધેન વિયોગિવધૈનસા

શશમિપાદય કાલિક્રયાક્ષિતઃ ॥

[ભાવાર્થ:—વિધિએ આ ચંદ્રને હરનેત્રના અગ્નિથી બળતા સ્મરમુખ (કામદેવના મુખ) જેવો ખનાવ્યો છે. અનેક પ્રકારે વિરહી સ્ત્રી-પુરુષોને મારી નાખવાનું જે પાતક તેને ચોટયું તે જ આ મૃગ મિત્રે એમાં દેખાય છે.] વિરહીઓને ચંદ્ર ધણો આકર્ષે લાગે છે. એટલે જ કવિ કહે છે કે વિરહીઓને મરણતોલ કરવાના પાપથી એની અંદર એ કાલિમા હમેશ માટે રહી ગઇ છે.

આશા રાખું છું કે આટલી પ્રસાદી હવે બસ થશે. સંસ્કૃત સાહિત્ય ભંડારમાં તો આથી ઘણું વધારે છે—હશે, પણ લેખની મર્યાદા આવી ગઇ છે અને મારા જ્ઞાનની મર્યાદા પણ તેથી બહુ આગળ નથી જતી એટલે આટલેથી બસ કરીએ

— જાણુમુખા —

(૫૨વી)

સખા, જગપ્રવાહમાં અવતવાં કર્યા દર્શનો,
રમ્યા તટ પરે રહી હૃદયપાંખ ભીંજવતા,
કર્યા વિમલ પાન કેં અમલ બુદ્ધિની ચંચુથી;
પડ્યા સઠલ બાદ્યબેલ સ્મૃતિમન્દિરે શૂન્ય હા !

ઉમેરો જલ અશ્રુતાં પુનિત ભૂતમાટીમહિં,
રચું પરમ સ્નેહભૂતિ સુખદા સદા વંદવા.

અસંખ્યમહિં ઐક્યતા પરમ સૂત્રને શોધવા,
પતંગજગરંગમાં અચલ રંગને પામવા,
આદ્યમહિં દૃષ્ટિનો પ્રગટ દીપ અથ્રે ધરી,
અનન્તમહિં ઊઠવા, અશમ એક આશા હતી.

હતું શું સહુ ઈન્દ્રજાલ ? સરકી, સખા, તે ગયું ?
ન કેમ સમઝી શકું થયું શું ને વળી ના થયું ?
'કદી ત્યજશું સાથ ના, ઉભય સંગમાં ઊઠશું,'
સ્મરી શું તવ શબ્દ એ વિકલ માહેરે કંઠવું ?

નહી, નહિં જ એ ગ્રહું દક્ષિણ માર્ગે કાપીંદ્રયનો;
નહી, નહિં જ હું હવે નયનગિન્દુઓ વેડકું;
વિશાલ જગ ઊપરે પ્રણયપાંખને પાથરી,
અનન્ત જગમૈત્રીનાં જાણુ ચઢયાં શિરે ચૂકવું.

હિંદુસ્તાનની ઉધરાણી

[કૌશલ્ય કરજકમિટિના હેવાલની સમાલોચના]

ચંગીઝખાન અને મહમદ ગિઝની, તૈમૂર લેન અને નાહીરશાહે હિંદુસ્તાન પર ચડાઇઓ કરી હિંદુસ્તાનને લૂંટીને અને ક્યાંક ક્યાંક બાળીને ખૂબ ખેદાનખેદાન કરી નાખ્યું હતું એમ કહેવામાં આવે છે. પણ તેના કરતાં હિંદની કરોડગણી પાપમાલી તો આ ન્યાયી અને હિંદનું ભહું કરવા આવેલા અંગ્રેજ રાજના પગરણ ચયાં ત્યારથી ચવા લાગી છે, એના અનેક પુરાવાઓ હમણાં હમણાંમાં, કંપની સરકારના અને અંગ્રેજસરકારના જૂના વહીવંતો ઊંડેલતાં હાથ આવ્યા છે. આવા અનેક પુરાવાઓમાં મહાસલા તરફથી માત્ર એકવોકેટ જનરલ બહાદુરજીની કમિટિએ હાલ પ્રસિદ્ધ કરેલો પુરાવો આખાદ જડખાંતોડ છે.

સદગત સર રામેશચંદ્ર દત્તે પોતાના ચિરસ્મરણીય પુસ્તક 'હિંદુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ'માં અનેક શિષ્ટ અને અનુભવી અંગ્રેજોનાં લખાણોમાંથી અસંખ્ય ઉતારાઓ આપીને સાબીત કરી આપ્યું છે, કે ઉંદર જેમ પોતાના શિકારને ફૂંક મારી મારીને ફાલી ખાય છે, તેમ અંગ્રેજોએ હિંદમાતાનું લોહી ચૂસી ચૂસીને પોતાના વ્યાપાર ઉત્તરઉદ્યોગ ખીલવ્યા છે અને હથપુટ બન્યું છે. બહાદુરજીની કમિટિએ પણ મુખ્યત્વે ગોરાઓના શબ્દો ટાંકીને પૂરવાર કરી આપ્યું છે કે આ અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનનો રાજવહીવટ ચલાવતાં ચલાવતાં, એક વખત આખી દુનિયામાં સમૃદ્ધિ અને ધનદોલતની ખાણ માટે પંકાયેલા હિંદુસ્તાનને આજે ચાલાકીથી કરજના ઊંડા ખાડામાં સરકાવી દીધું છે-તેની છાતી પર કરજના હુગરો ખડકીને તેને દીન દીન બનાવી દીધું છે.

આ કેમ બન્યું તે યથાસ્થિત જાણવા ઇતિહાસનાં આંગણાં પાનાં આપણે જરા જોઇ જઇએ.

કંપની સરકારની દગલખાણ

ઇ. સ. ૧૬૦૦માં હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવા ઇંગ્લાંડમાં એક વેપારી કંપની સ્થપાઇ અને કેટલાક સાહસિક જીવાનિયા દેશ છોડી નીકળી પડ્યા. તેમણે તે સમયના હિંદી નવાબોની અને રાજા-મહારાજાઓની આજીજી કરી, માંદગીસમયે દવાદારમાં મદદ કરી, વસવાયાની માફક ઠેક જોડા પાસે બેસી ખુશામત કરી, વેપારી હુકો મેળવ્યા. ધીમે ધીમે રાજદરબારમાં પગ લંબાવ્યા અને પછી તે સમયની અંધાધુધીનો અને કુસંપનો લાલ લઇ, દગલખાણ રમી, રાજાઓને તથા નવાબોને લડાવી ચારી અને મદદ કરવાને બહાને ખૂબ પૈસા કઢાવ્યા અને મુલકો પચાવી પડ્યા. ઇંગ્લંડથી કંપનીના લેખિયા ડિરેક્ટરો "પૈસા મોકલો ! પૈસા મોકલો !"ના હુકમો છોડતા; અને અહીંના માણસો ચેન કેન પ્રકારેજી રાજમહારાજાઓ અને નવાબો પાસેથી પૈસા ચોક્કસી ત્યાં મોકલતા. આમ અશૂદ્ધ ધન વિલાયત ધસડાઇ ગયું અને તેને પરિણામે ત્યાં ઔદ્યોગિક ઉત્ક્રાન્તિ યદ્ય. ઇંગ્લંડ ને પોતાના ઔદ્યોગિક ધંધા ખીલવી

શક્યું હોય, ઉદ્યોગના પાયા ઊંડા નાખી શક્યું હોય, તો તે હિંદની દોલતને પ્રતાપે જ. આમ પિટાનિયા હિંદને ભોગે દુનિયાની સર્વશ્રેષ્ઠ વેપારી-રાણી થઇ.

લોર્ડ ક્લાઇવ, વોરન હેસ્ટિંગ્સ, માર્કેટ્ટીસ ઓફ વેલેસ્લી, લોર્ડ હાલિડે, લોર્ડ ડેલહાઉસી વગેરે ગવર્નર-જનરલો દર વર્ષે લાખ લાખ રૂપિયાનાં વર્ષાસન લઇ જતા, નજરાણાં અને બેટને બહાને દેશી રાજાઓની તિજોરી ખાલી કરી જતા તે વાત નો આપણે જવાબ દઇએ; કારણ કે બહાદુરજી કમિટિએ પોતાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત કરી લીધું છે. અને એમ માફ સાફ કહી દીધું છે, કે જો અંગ્રેજ સરકારને હિંદુસ્તાન ગુમાવવું ન હોય, હિંદ સાથે તેણે સમાન મિત્રભાવે રહેવું હોય, તો ભૂતકાળમાં અંગ્રેજ સરકારે નાણાંપ્રકરણીય જે કાળાં ધોળાં કર્યાં છે, જે ગોટાળા કર્યાં છે તે ધોષ નાખવા પડશે. અને એમ કહીને પિટનની દાનત એક શરણ ને વિશ્વાસુ મિત્રને બાજે નેવી છે કે નહિ તે જેણે આંકડાશાસ્ત્ર ન હોવાનું હોય એવો માણસ પણ સમજી શકે તેવી રીતે, કંપનીનો અને અંગ્રેજ સરકારનો ચાપડો રજૂ કરી દીધો છે.

જો કે ૧૮૬૧થી અંગ્રેજ સરકારે ધારાસભાની મોહક ભળ બની કરી હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ આપવાનાં મનામણાં શરૂ કર્યાં છે, પણ સ્વરાજ્યના પ્રથમ તબક્કા તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારામાં પણ હિંદુસ્તાનના ૭૫ ટકાના ખર્ચ વિષે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ પણ ચૂં કે ચાં ન કરી શકે એવી અપમાનભરી યોજના કરી છે. અને બાકીના ચોથા ભાગના ખર્ચ વિષે વહી ધારાસભાના સભ્યો ચર્ચા કરે, બાંધણો આપે, કરાવો લાવે કે ફરખારતો રજૂ કરે અને એ બધાને પરિણામે, ધારા કે ખર્ચ કે ઉત્પન્ન વિષે કાંઇક ફેરફાર કરવાનો કરાવ પસાર કરાવી શકે; પણ તે ફેરફાર જો વડા લાઇ સાહેબ વાઇસરોયને ન રહે તો તેઓ પોતાને મજેલી અસાધારણ સત્તાની રૂએ ફત્તેલા કાઢી તે ફેરફારને ઉડાવી શકે, અને વડી ધારાસભાનાં કર્યાં કારણો પર પાણી ફેરવી નાખે.

આવી ભેદુકમીબરેલી રાજ્યપદ્ધતિ જ્યાં ચાલતી હોય ત્યાં હિંદુસ્તાન પર કયા કર નાખવા અને કયા કર ન નાખવા; ક્યારે નાખવા અને ક્યારે ન નાખવા; નોકરશાહી અમલદારોને કેટલો પગાર આપવો; લગ્ન કે આક્રમણ કરવાં કે નહિ વગેરે વગેરે બાબતોમાં હિંદીઓની ધા સાંભળવામાં ન જ આવે એ દેખીતું છે.

છેલ્લાં પોણાબસો વર્ષથી આવી એકઠ્ઠું સત્તા ભોગવી, ફાવે ત્યારે, ફાવે તે રીતે પૈસા ઉઠાવ્યા હોય અને તેને લીધે આજે હિંદ પર ગળાંબૂડ દેવું કર્યું હોય તેને માટે હિંદ કયા રીતે જવાબદાર હોઇ શકે ? હાલકું, ન્યાયની દૃષ્ટિએ આ બધાં બચોનો બદલો પિટને હિંદને ભરપાઇ કરી જ આપવો જોઇએ.

ક્યામતની ચેતવણી

હિંદુસ્તાન પર જે ભેદુકમીથી અંગ્રેજ સરકાર દેવું લાદતી જતી હતી તેની વિરુદ્ધ અનેક અંગ્રેજ અમલદારોએ પોકાર ઉઠાવ્યા છે. આજથી સિતેર વર્ષ ઉપર અંગ્રેજોના જ ખેરખાદ મર જ્યોર્જ વિંગેઇટ આ બાબતની ચેતવણી અંગ્રેજ સરકારને આપી હતી. તે લખે છે :

“... (કંપનીના અમલની પદ્ધતિ સર્વાંશે તપાસતાં) હવે આપણે એક જ નિર્ણય ઉપર આવી રાખીએ છીએ, કે કંપનીનું રાજ્ય શરૂ થયું ત્યારથી આજસુધીનાં

દરેક સરકારી કામો સિટિશ પ્રજાએ કર્યા હતા. હિંદમાં તો બંધારણ કે રાષ્ટ્રીય સરકાર જેવું કંઈ જ ન હતું. એક જિતાયેલી પ્રજા તરીકે જ તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવવામાં આવ્યું છે. ખરેખર, એમ કહેવું જ જોઈએ કે હિંદુસ્તાનનું કરજ ઇંગ્લાંડની સરકારે જ કરેલું છે. આ પરિસ્થિતિમાં આપણે હિંદની આર્થિક જવાબદારીમાંથી કેમ છૂટી રાખીએ ?... હિંદના કરજમાં જેટલા લાખોનો ઉમેરો થાય છે તે ઇંગ્લાંડના કરજમાં ઉમેરો થાય છે, એમ ગણાવું જોઈએ. છેલ્લા 'પાંચના બળવાની રાષ્ટ્રઆતંથી હિંદી સરકાર એક કરોડ પાઉન્ડનું કરજ છ ટકાનું વ્યાજ આપવાની શરતે કરી ખેડી છે. પણ જો આટલી રકમ ઇંગ્લાંડમાંથી કાઢી હોત તો ઇંગ્લાંડને ઝડે ટકા અને હિંદુસ્તાનને ૪ ટકાએ મળત. આવી ઉઝાડિ નીતિને લીધે આપણા રાષ્ટ્રીય કરજમાં દરવર્ષે પાંચ લાખ પાઉન્ડનો નકામો ધૂમાડો ચર્ક જાય છે અને જે એક દિવસ પણ આવી અનીતિને વધુ વળગી રહીએ છીએ તેમ તેમ આપણા ક્યામતના દિનનો હિસાબ ભારે બનતો જાય છે. સિટિશ પ્રજા ભલે એ ક્યામતના દિવસ અત્યે નાક મરડે, પણ એ, દિન તો છટીના લેખ પ્રમાણે જરૂર આવવાનો જ છે. "

વિગેઇટની ભવિષ્યવાણી અક્ષરશઃ ખરી પડી છે. ક્યામતના દિનનો સરજ ક્ષિતિજમાં દેખાવા લાગ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૮માં બળવા પછી હિંદુસ્તાન સિટિશ સરકારના હાથમાં ગયું. ત્યાં સુધીમાં કંપની બહાદુરે હિંદુસ્તાન પર અન્મયાથી રીતે કેટલાંય ખોટાં કરજો ઠાકી ખેસાડ્યાં છે, અને કંપની બહાદુરના વારસ તરીકે સિટિશ સરકારે આજે તે બરપાષ્ટ કરી આપવાં જોઈએ એવી હિંદી મહાસજાની માગણી છે તે આપણે હવે તપાસીએ.

ઈ. સ. ૧૭૫૭થી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વેપાર કરતી કરતી હિંદુસ્તાનમાં ખોટા પાયા પર રાજ્યસત્તા ભોગવતી ચક્ર અને એ સત્તાને લીધે અયોધ્યા અને કલ્યાટિકના નવાબો જેવા પાસેથી, તેમજ કાશી, બગાળ અને મહારાષ્ટ્રના નસાલા રાજાઓ પાસેથી જાગીરો, ભેટ, નજરાણાં વગેરે મળવા લાગ્યાં. વિલાયતમાં તો આ કંપની મુખ્યત્વે વેપારી પેઢી તરીકે ઝાળખાતી હતી એટલે તેના પર સીધા હક તો કંપનીના ડિરેક્ટરોનો જ રહેતો હતો, એટલે વેપારમાં કે રાજ્ય ચલાવવામાં જે લાભ-નુકસાન જતાં હતાં તેના હિસાબ ઠેક ૧૮૧૬ સુધી જુદા રાખ્યા જ ન હતા. જે કંઈ રૂપિયા કંપનીના ગવર્નરો પાસે આવતા, તેમાંથી તેમનાં અને તેમના ગોઠીઆઓનાં મોં ભરાઈ રહ્યા બાદ જે વધે તેટલું જ વિલાયત મોકલાવું હતું, અને તે પણ અમે પ્રમાણિક છીએ એમ બતાવવાની દાનતથી !

હિસાબના 'ગોટાળા'

પણ કંપનીને વેપારમાં લાભ થાય છે કે ખોટ જાય છે તેની ટોષ પૂછપરછ સુદાં કરતું નહિ. હિસાબના ચોપડાઓમાં 'મરજ પડે તે બદલના આંકડા પડ્યે જતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૩૨માં કંપનીના હિસાબ તપાસવા માટે પાર્લીમેન્ટરી કમિટિ તરફથી 'ચેનિંગ્ટન નામના એક નિષ્ણાત હિસાબનીશની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. તેમણે કંપનીના બધા આંકડા ખૂબ ઊંડાણમાં ભેતરીને સમજવા અથાંગ મહેનત લીધી હતી, પણ તેમને એ કબૂલ કરવું પડ્યું હતું કે કંપનીના હિસાબોમાં કંઈ પણ ઢગધડા રહ્યો નથી.

૧૮૧૬ના પરવાનાનાં પહેલાંનાં વર્ષોમાં કંપનીની રાજકીય અને વેપારી શાખાઓ

વર્ષે પરસ્પર નાણાં સંબંધ કેવો હતો તેની તપાસ કરવા માટે જે આંકડાઓ અને હવા-
લાઓ તારવી કાઢવામાં આવ્યા છે. તે આંકડાઓ અને હવાલાઓ બનેલી વિગતો તેમજ વસ્તુ
અને સિદ્ધાંતથી એટલા બધાં જુદાં પડે છે કે તે પરથી કાંઈ દાખલો કે પુરાવો કાઢવો જ
અનહદ મુશ્કેલ થઈ પડે બલકે અશક્ય થઈ પડે છે.

દુકાંમાં, જે જે વર્ષે કંપની કમાતી કે મુલક પચાવી રકમ જમા કરી શકતી હતી તે
તે વર્ષે આ રકમ તે વિશાલત ડિરેક્ટરોને મોકલી ધીકણાં કરાવતી, અગર વધેલાં નાણાં
કંપનીના બીજા ધંધામાં રોકાતાં. જેમકે ૧૮૧૪-૧૫ થી ૧૮૨૬-૨૭ સુધી દર વર્ષે માલના
પૈસા ચૂકવવા માટે સરાસરી ૨૦ લાખ પાઉન્ડ રાજની આવકમાંથી કંપની ખર્ચતી, આ
ઉપરાંત ગવર્નમેંત અને સેનાપતિઓ કંપનીની આવકમાંથી નજરાણાં પાઘડી પેનશન વર્ધાનના
નામે આખું ઊંટ ને ઊંટ પસાર કરી દેતા હતા એ વાત તો આપણે જોઈ ગયા છીએ.

કંપનીને ધીકણાં

તેમ છતાં કંપની પાસેથી બ્રિટિશ સરકારે રાજસત્તા હાથમાં લીધી, ત્યારે કંપનીને
બ્રિટિશ સરકારે કહેવાતા કાયદા પ્રમાણે તેની રોકેલ મૂદી પેટે નાણાં ચૂકવવાનું માથે લીધું.
કંપનીની કુલ મિલકત ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં ૧૨ કરોડ રૂપિયાની આંકવામાં આવી હતી. પણ
આ રકમ બ્રિટિશ સરકારે તરત જ ન ચૂકવતાં દેઠ ૧૮૭૪ માં ચૂકવી, પરંતુ આટલી મુદત
સુધી તો કંપનીના શેર હોલ્ડરોને મોટું લરાઈ જાય એટલું બ્યાજ આપવું જોઈએ એમ
સમજી, બજારમાં ત્યારે ૪ અને ૫ ટકાનો લાવ ચાલતો હતો ત્યારે ૧૦ ફે ટકાનું બ્યાજ
ચૂકવવામાં આવ્યું. આમ ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં બ્રિટિશ સરકારે કંપની બહાદુરને તેની
મૂદી પેટે ૧૨ કરોડ* રૂપિયા અને ઇ. સ. ૧૮૩૩ થી ૧૮૭૪ સુધીના ૧૦ ફે ટકા
પ્રમાણે બ્યાજના ૨૫ કરોડ રૂપિયા મળી કુલ ૩૭ કરોડ રૂપિયા ચૂકવી આપી
હિંદ ખરીદી લીધું !

બ્રિટન મહાસામ્રાજ્ય બન્યું

બ્રિટનને જે આજસુધી યુરોપનું એક નાનકડું રાજ્ય હતું તે હવે હિંદુસ્તાન મળતાં
મહાન સામ્રાજ્ય બન્યું ! તેને પોતાના દુનિયા ઉઘોગ ખીલવવા માટે હિંદુસ્તાનમાંથી અટળક
ધન મળ્યું એટલુંજ નહિ પણ તે દ્વારા જે ઔદ્યોગિક પ્રગતિ કરી દગલાબંધ માલ ઉત્પન્ન
મવા લાગ્યા તે ખરીદવા માટે હિંદ જેવું મોટું બજાર પણ મળ્યું ! જેમ માલ માટે વિશાળ
બજાર મળ્યું તેમ તેના નવલુલ્લેખોને કેળવવા માટે વિશાળ ક્ષેત્ર પણ સાપડ્યું. દીકરો રખ-
ડેલ નીવડે, બજારમાં ડોક હોય, વેપારધંધામાં કામ આવે એવો ન હોય અને બાપને
માથે પડે એવું લાગે ત્યારે તેને હિંદુસ્તાન તરફ રળી ખાવા પડેલી મૂંઝે !

આમ બ્રિટનને પોતાના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે મૂદી મળી, વિશાળ બજાર મળ્યું
અને તેના દીકરાઓને ચરી ખાવાનું ખેતર મળ્યું ! આના બદલામાં બ્રિટિશ સરકાર કંપ-
નીને થોડું બદલો આપે એ સમજી શકાય એવી બાબત છે. અને એ બદલો બ્રિટિશ
સરકારે પોતાની તિબેરીમાંથી આપ્યો ? ના. હિંદને ખાતે લખીને તે રકમ આપી !! આ
બદલાનો બોલ હિંદ ઉપર લાદવામાં આવ્યો.

*૧૮૮૩ ના પરવાનાની ૧૨ મી કલમ પ્રમાણે કંપનીની મિલકતની જેટલી કિંમત થાય, તેના
જેવડી કિંમત કંપની પાસેથી રાજ્યનો કબજો અને વહીવટ છીનવી લેવામાં આવે તો બ્રિટિશ સરકાર
આપે એમ કહ્યું હતું.

આમાં ન્યાય ક્યાં છે ? આ બોલે હિંદીઓ પર શા માટે નખાવો નેમ છે ? હિંદી-ઓને તો રાજ્ય ચલાવવામાં લવલેરા પણ હાથ નહતો, તેમ કંપનીના જવાથી કે બ્રિટિશના આવવાથી હિંદને જરા પણ લાભ મળ્યો નહતો કે મળવાનો નહતો; ઊલટું, એથી તો બ્રિટનના 'બુલડોગ' તો સંજ્ઞા પડે હિંદ ઉપર પડ્યો અને હિંદની આર્થિક તેમજ રાજકીય સત્તાના ભૂકા ભેડી ગયા.

રૌયલ નાઇજર કંપની

બ્રિટિશ સરકારને જે ન્યાય જ કરવો હોય અને આમાલિકપાણું જળવડું હોય તો તેના જ ઇતિહાસમાં આફ્રિકામાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની માફક રૌયલ નાઇજર કંપનીનો દાખલો મોજૂદ છે.

આ કંપની ૧૮૮૬ માં સ્થપાઈ હતી. નાઇજર કંપનીએ પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની માફક ઉત્તર આફ્રિકામાં મુલકો સર કરી ત્યાંના વતનીઓને કબજે લેવાની શરૂઆત કરી હતી. પણ સરહદ પર આવેલ ફ્રેંચ અને જર્મન સત્તાઓનું જોર વધવાથી નાઇજર કંપની મુલકોનો કબજો હાથમાં રાખી શકી નહિ. એટલે બ્રિટને તેનો કબજો લીધો, અને એના બદલામાં ગ્રેટ બ્રિટનની તિજોરીમાંથી કંપનીને સને ૧૯૦૦માં ૫ લાખ ૫૬ હજાર પાઉંડ આપ્યા હતા.

આ દાખલો હિંદની પરિસ્થિતિને બરાબર મળતો આવે છે. જેમ બ્રિટિશ સરકારે નાઇજર કંપનીને બ્રિટનની તિજોરીમાંથી ૫ લાખ ૬૫ હજાર પાઉંડ ચૂકવ્યા તેમ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ચૂકવવાના ૩૭ કરોડ રૂપિયા પણ બ્રિટને પોતાની તિજોરીમાંથી જ આપવા નેમ્મએ. હિંદુસ્તાનના ગરીબ અગ્રાન ખેડોતો ઉપર તેનો બોલો ન જ પડવો નેમ્મએ. એટલે સ્વતંત્ર સાથી થવા ઇચ્છતું હિંદ આજે એ રકમ પાછી મેળવવાની માગણી ન્યાયી રીતે કરી શકે જ એમાં લેશમાત્ર શકા નથી.

પરહુદ પર હુમલાઓ

હિંદુસ્તાનમાં જેમ જેમ કંપનીનું રાજ્ય વધતું ગયું — અને એ રીતે એશિયામાં હિંદુસ્તાનનો કબજો એ એક ભારે ગૌરવનું કારણ બન્યું — તેમ તેમ અંગ્રજોની દાનત વધારે બગડતી ગઈ. અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, બહાદેશ, ચીન, નેપાલ પર પણ પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવાના તેમને કેડ ગયા. એક કે બીજા બહાના હેઠળ ચડાઇઓ શરૂ કરી. આ લડાઇઓ હિંદના લાભાર્થે લડાઇ ન હતી છતાં એનો બધો ખર્ચ હિંદ ઉપર લાદવામાં આવ્યો છે આ વિગ્રહોમાં હિંદના અર્થશક્તિ સેનિકો માર્યા ગયા તેનું કાંઈ સ્નાનસૂતકે અંગ્રેજ સરકારને થોડું જ લાગવાનું હતું ? જે સંકેતો હિંદીઓ આ પરહુદના વિગ્રહોમાં હોમાઇ ગયા, જે અર્થશક્તિ માણસો અપગ અને અનાથ યદ ગયાં તેનો તો કાંઈ હિસાબ ન ગણીએ તો પણ—

અફઘાન વિગ્રહમાં	૧૫ કરોડ રૂપિયા
બહાદેશના બે વિગ્રહોમાં	૧૪ " "
ચીન-નેપાલ-ઇરાન	૬ " "

કુલે ૩૫ કરોડ રૂપિયા

તો જે ધૂમાડો થયો તેનો બોલો તો કાંઈ પણ કારણ હિંદ ઉપર ન જ લદાવો નેમ્મએ તે !

અધ્યાનવિગ્રહ

અધ્યાનવિગ્રહના પંદર કરોડ રૂપિયા તો ઇંગ્લેંડે જ આપવા નોંધ્યો એમ ખુદ ઇંગ્લેંડના સાચા શુભેચ્છકો અને કંપનીના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટરોએ પણ અનેકવાર પોતે જાહેર કર્યો હતો.

વીગેઇટ તો કહે છે:

“આપણા સામ્રાજ્યની હદ બહાર એશિયામાં ખેલાયેલાં લગભગ બધાં યુદ્ધોમાં બ્રિટિશનો સ્વાર્થ સાધવાનો જ હેતુ હતો.....અને એ તો નાનું છોકરું પણ જાણે છે કે અધ્યાનવિગ્રહ બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટરોને પૂછ્યા ‘ક્યાં વિના, તેમના અભિપ્રાયને ઠાકરે મારીને બ્રિટિશ સરકારે જ ઉપાડ્યો હતો. અધ્યાનનો જંગ એ સર્વોચ્ચ બ્રિટિશ જંગ જ ગણાય. તેમ છતાં’ બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટરોએ સર્વાનુમતિથી દર્શાવેલ અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ ‘જઈને, તથા ઇડિયા કંપનીના પ્રોપ્રાયટરોએ અધ્યાન વિગ્રહનો બધો ખર્ચ હિંદ ઉપર ન જ નાખવો નોંધ્યો એવો ચોખ્ખો ઠરાવ હોવા છતાં, બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળે ધાર્યું કર્યું... આપણાં બધાંએ એશિયાઈ વિગ્રહોમાં હિંદુસ્તાને જ તમામ લશ્કર અને નાણાં પૂરા પાડ્યા છે અને તેમ છતાં એક પણ પ્રસંગે આવી અપૂર્વ મદદ માટે હિંદને પૂરતો બદલો આપવામાં આવ્યો નથી તે જ દીવા જેવું બતાવી આપે છે કે હિંદુસ્તાન પ્રત્યે આપણી નીતિ એકાંગી અને હડહડતા સ્વાર્થથી જ ભરેલી છે.”

એ અધ્યાન વિગ્રહના ઉડાઉ ખર્ચ વિષે પાર્લામેન્ટમાં બાપણુ કરતાં જલ્દન આપ્ટે કહ્યું - હવે:

“અધ્યાનિસ્તાનના વિગ્રહનો ભારે બોલે ઇંગ્લેંડના કર ભરનારાઓ પર જ પડવો નોંધ્યો. કારણ કે એ વિગ્રહ ઇંગ્લેંડના પ્રધાનમંડળે, ઇંગ્લેંડના જ માનેલા દિત ગાંઠે લીધો ‘કર્યો’ હતો”

અધ્યાનવિગ્રહની માફક બર્માના યુદ્ધમાં તથા નેપાલ ચીનની યુદ્ધઓમાં એંગ્રેજોના ફવા સ્વાર્થ છુપાઇ રહ્યા હતા તેનો મર્મ જાણીને પાડનાર ગોરાઓના શબ્દો ટાંકી શકાય એમ છે. પણ સ્વયંસંકેતિને લીધે અહીં તે છોડી દઇએ છીએ.

હિંદુ પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ

હિંદુસ્તાનનું ૧૮૫૭ નું પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ જે ‘બળવા’ ને નામે ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે તે પર હવે આવીએ. ‘બળવો’ સમાવતાં બ્રિટિશ સરકારને ૪૦ કરોડ રૂપિયાના ખાડામાં ઊતરવું પડે તેમ હતું. પરંતુ યુદ્ધના સર્વસામાન્ય નિયમ મુજબ આ ભારતી જવાબદારી તેમણે નથી ઉઠાવી, પણ એનો બધો બોલો હિંદ ઉપર જ લાદવામાં આવ્યો છે !

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું જે શોરૂંક પણ યાન છે તે સારી રીતે જાણે છે કે હિંદમાં ‘બળવો’ ફાટી નીકળવાનું કારણ કંપનીના રાજવહીવટમાં ગોરાળા અને અરાજકતા હતી તે હતું એ અરાજકતા કંપનીએ જાણી કરી હતી અને તેને લીધે ‘બળવો’ ફાટી નીકળ્યો હતો એટલે એ ‘બળવા’નો ખર્ચ પણ તેમણે બોગવવો નોંધ્યો એ સીધી વાત છે. એટલે આ ‘બળવા’ નું ખર્ચ ઇંગ્લેંડે જ બોગવી લેવું નોંધ્યો.

ઉપરના અભિપ્રાયને વોગિષ્ટ અને ખાષ્ટ તો પૂરેપૂરો ટેકા આપેલો છે. એટલું જ નહિ પણ ખુદ હિંદી પ્રધાનને પણ ઇ. સ. ૧૮૭૨ ના ૮ મી એગસ્ટના કાગળમાં જણાવવું પડ્યું છે :

“ ૧૮૫૭-૫૮ ના મહાન જળવાનો એકમાત્ર દાખલો એવો છે કે જેને ભેરે ઘેર ઓફિસની માગણી નથી શકે. હિંદના ઇતિહાસમાં તદ્દન અપૂર્વ એવા એ પ્રમંચે, પૂર્વમાં સામ્રાજ્યને યોગ્ય બેસવાનો બો લાગતાં શાહી સરકારને, શાહી જવાબદારી અને શાહી સત્તા સાથે સકળાવી શકાય એવી બારે જહેમત ઉઠાવવી પડી હતી બીજા કોઇપણ ભાગમાં આવી જહેમત ઉઠાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત, તો તે પ્રમાણે પ્રયત્ન થયો હોત અને તેને અગે થયેલ ધર્મખરું ખર્ચ પણ શાહી સરકારે ઉઠાવ્યું હોત, પણ હિંદના જળવાને દબાવી દેવાનાં ખર્ચ પેટે એક લાલ પાષ્ટ સરખી પણ શાહી સરકારે આપી નથી... જળવાનું તો અહુ ખર્ચ હિંદુસ્તાનના કર ભરનારાઓએ ભર્યું છે અથવા દજી ભર્ષા કરે છે.”

હિંદુસ્તાનને બીજીવાર સર કર્યું એમ જાણીને, અને એથી ચિંતનનું સામ્રાજ્ય વધ્યું એ હિસાબે પણ, આ જળવાનું બધું ખર્ચ-લગભગ ૪૦ કરોડ રૂપિયા-આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયની દૃષ્ટિએ ચિટિશ સરકારે જ ઉઠાવી લેવું જોઇએ. વિચિત્ર વાત તો એ છે કે આ જળવો શમાવવા ઇંગ્લાંડથી જે લશ્કર હિંદમાં આવવા નીકળ્યું હતું તે અગાઉના છ માસના પગારના તથા આવવાજવાના ખોટલાગાના રૂપિયા પણ હિંદ પાસેથી કઢાવવામાં આવ્યા છે !

બેર મુદ્દ

બેરની લડાઇમાં ઊતરવાથી ગ્રેટબ્રિટનને દ્રાન્સવાલનો કબજો મળ્યો. પણ આ લડાઇનું જે લખણ ખર્ચ થયું હતું તે ગ્રેટબ્રિટન દ્રાન્સવાલ મંર્યાન પાસેથી કે સાઉથ આફ્રિકન યુનિયન પાસેથી વસૂલ કર્યું નહોતું, એટલું જ નહિ પણ વરોનીજમની શરતો પ્રમાણે જે બેર લડાઇમાં દુસ્મનો ગણાતા હતા તેમની ખેદાનખેદાન યર્ધ ગયેલી ખેતીને ઠીકઠીક કરવા માટે ૩ કરોડ રૂપિયા કાઢી આપ્યા હતા. વળી ‘એ પણ જાણવા જેવું છે કે ગ્રેટબ્રિટનને દ્રાન્સવાલના મંર્યાનથી ખાસ લાલ થયો નથી; ન્યાયે હિંદુસ્તાન તો પંચમ જ્યોર્જના મુગટનો કાઢીનૂર છે. હિંદુસ્તાનના સમ્રાટ બનવાથી અવર્ણનીય આર્થિક તેમજ રાજકીય લાલ ચિટિશ સરકારે ઊઠાવ્યા છે.

બેરમુદ્દની માફક જ કેનેડાનો જળવો દાખી દેવાનું ખર્ચ પણ શાહી તિબેરીમાથી વસૂલ થયું હતું.

કંપની સરકાર પાસે માંગણું

ટૂકમાં, કંપની સરકારે હિંદુસ્તાન પર બળિયાના બે ભાગ એ ન્યાયે જે ૧૧૨ કરોડનો નીચેની ગણતરી પ્રમાણે બોલે નાખ્યો છે, તે બોલે કંપની સરકારના વારસ તરીકે બ્રિટિશ સરકારે ઊઠાવી લેશે જોઇએ.

‘ અશ્વધાન વિગ્રહના

બે બર્મો વિગ્રહોના

ચીન, ઇરાન, નેપાલ અગાધના

કંપનીની મિલકતની અપાયેલ બમણી હિંમત	૧૨ કરોડ રૂપિયા
તે 'રકમ પર ૧૮૩૩ થી ૧૮૭૪ સુધીના ૧૦૩	
ટકા લેખે બાજના—	૨૫ "
૧૮૫૭ ના બળવાના ખર્ચના	૪૦ "
	કુલે ૧૧૨ કરોડ રૂપિયા

પરહુદી હુમલાઓ

હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ જન હેઠળ આવ્યું તે પછી પણ કંપનીના સ્વાર્થાધતાને ભૂલાવે તેવી રીતે, બ્રિટિશ સરકારે હિંદને ચૂસવામાં કશી મજા રાખી નથી. કંપનીની માફક બ્રિટિશ સરકારે પણ હિંદુસ્તાનનાં લશ્કર અને નાણાનો ઉપયોગ કરી સામ્રાજ્ય ફેલાવવા માટે અનેક ધમપજાડ માર્યા છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૬ સુધીમાં એટલે લગભગ આલીસ વર્ષોમાં આઠ વખત નીચે મુજબ પરદેશો સાથે લડાઇ કરવામાં, અને એ રીતે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે બ્રિટિશ સરકારે હિંદને મેડોબ્ધ હતું:

- ૧૮૬૭ એબીમિનિયામાં ચડાઇ કરી અને તેને અગે ચયેલ કુલ ૬૦ લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ હિંદની તિબેરીમાંથી જ વસૂલ કર્યું
- ૧૮૭૫ પેરાકની ચડાઇનું પણ બધુજ ખર્ચ એટલે ૪ લાખ રૂપિયા હિંદ પાસેથી જ લીધા.
- ૧૮૭૮ બીજા અશ્ધાનવિગ્રહમાં ૨૨ કરોડ રૂપિયાનું પાણી ચર્મ ગયું, અને તેમાં ભારે હોહા થયા બાદ પાંચ કરોડ એટલિટને ભર્યા, અને બાકીના ૧૭ કરોડ રૂપિયાની બાઇ હિંદ પર જ બેસાડી !
- ૧૮૮૨ 'છજ્જમના યુદ્ધમાં ૧૨૦ લાખ રૂપિયા હિંદુસ્તાન પાસેથી લીધા, એટલિટને માત્ર ૫૦ લાખ રૂપિયા જ ભર્યા એવી જ રીતે

૧૮૮૨ થી ૯૨ વાયવ્ય સરહદ પર ચયેલ હુમલામાં ૧૩ કરોડ રૂપિયા

૧૮૮૫ સુદાન યુદ્ધના.

૧૮૮૬ બર્માના છેલ્લા વિગ્રહના ૪ કરોડ રૂપિયા.

૧૮૯૨ સાઉદીન સુદાનના ૨૦ લાખ રૂપિયા હિંદને ખાતે જ ઉધારાયા છે.

આ રીતે આઠ પરદેશી યુદ્ધો માટે ચયેલ ખર્ચના ૩૭૬ કરોડ રૂપિયાની દબ્બડ હિંદુસ્તાન પર બ્રિટિશ સરકારે નાખી છે.

“ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને અને તેમણે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણા હિંદુસ્તાનના સંબંધ કરતાં ઘણું મોટું અંશે આપણા યુરોપીય અને અમેરિકન સંબંધને રખેતે ઊંટા બેઠે એવી શાહી લાગણીથી પ્રેરાઈને આ એપ્રીસિનિયાની લડાઈ સળગી હતી. સાચું જ હિંદીઓ તો એપ્રીસિનિયા વિષે કશું જાણતાયે નથી. દુનિયાના એક ભાગ કે જેને વિષે તેઓ કશું જાણતા નથી તેવી રીતે તેઓ એપ્રીસિનિયાને ઝાળખે છે. એપ્રીસિનિયાનું યુદ્ધ કંઈ રીતે થવા પામ્યું, તેની વિધિ સાથે દિલ્લે કશી લેવાદેવા નહોતી. અને તેના પરિણામ વિષે પણ તેને કશી પડી નહોતી. ”

વાઇસરોયની કારોબારી સમિતિના નાણાંમંત્રી મી. એસ. લૈઇને પાગ્લુ છાગડતું હિત જનર આગળ રાખી, હિંદુસ્તાનનાં નાણાંનું વારંવાર પાણી કરી નાખવામાં આવે છે એના દાખલા આપીને ફોર્સેટ કમિટિ સમક્ષ જુઓની આપતાં કહ્યું હતું :

“ એપ્રીસિનિયાની લડાઈ માટે કાંઈ પણ ખર્ચ હિંદુસ્તાનને સાથે નાખવામાં આવશે તો આ વળી તે જ જતનો બીજો દાખલો બન્યો એમ કહીશ. ”
 ખુદ અર્લ ઓફ નોર્થબ્રૂકે પણ ૧૮૯૭ માં વેલ્શી કમિશન સમક્ષ ઠાકા ઠાકીને કહ્યું હતું :
 “ એપ્રીસિનિયાની લડાઈના સામાન્ય ખર્ચ પેટ ચએલ ૬ લાખ-પાઉન્ડની રકમ એવી છે કે જે હિંદુસ્તાનને પાછી માગવાતો ન્યાયપુરઃસર પૂરેપૂરો હક છે. ”

પેરાકની ચડાઈ

પેરાકની ચડાઈના ૪૧ હજાર પાઉન્ડ દિંદ પાસેથી એકાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં તો હડહડતો અન્યાય જ થયેલો છે, એમ તે સમયના ખુદ ગવર્નર જનરલ અર્લ ઓફ નોર્થબ્રૂકને પણ વેલ્શી કમિશન સમક્ષ કબૂલ કરવું પડ્યું હતું. તે કહે છે :

“.....હિંદુસ્તાનના સીમાડાની પેલી પારની પેરાકની ચડાઈ હોવાથી, પાર્લામેન્ટના કાયદા મુજબ, હિંદુસ્તાનની મહેસૂલમાંથી આ લડાઈ પેટે કંઈ પણ રકમ ખર્ચવા માટે બંને પાર્લામેન્ટે બેગા મળી-રાજને અરજી કરવી જોઈએ. તે ટાંકણે હું ગવર્નર જનરલ હતો તેથી પેરાકની ચડાઈનું ખર્ચ હિંદુસ્તાન પર નંખાવું હતું ત્યારે મેં સખ્ત વાઘો પણ ઉઠાવ્યો હતો. પરંતુ (દુઃખની વાત છે કે) હિંદી સરકારના વિરોધને લેશમાત્ર ધ્યાન આપાયું નહિં એટલું જ નહિ પણ કાયદા મુજબ બંને હાઉસ તરફથી રાજને અરજીપત્ર પણ પહોંચાડવામાં ન આવ્યા. બસ બેઘડક ચઢ કાયદો જાપરે મૂકી દીધો. હિંદુસ્તાન પાસેથી વસૂલ કરાયેલાં નાણાં હજી સુધી પાછાં આપવામાં આવ્યાં નથી. તે વખતથી મોંઘીને આજમુધી એ પેરાકની ચડાઈનું ખર્ચ કાયદાને કારણે મૂકી, હિંદી સરકારના વિરોધને ધોળાને પી જઈ, દિલ્લે માથે જ ચેટલું છે. ”

બીજો અફઘાનવિગ્રહ

૧૮૭૨ ની સાલ પહેલાં થોડાક સમયમાં હિંદી સરકારે બ્રિટિશ સરકારની પેરવીથી વાયવ્ય સરહદ પ્રતિ પ્રત્યે પ્રદારામક નીતિ મહણ કરી હતી. બાવી રાજનીતિનો વિરોધ દર્શાવવા લોર્ડ નોર્થબ્રૂકે ૧૮૭૬ માં પોતાની વાઇસરોયગીરીનું રાજનામું આપ્યું હતું પણ બ્રિટિશ સરકારનો ડોળો વાયવ્ય સરહદ પર ફરતો હોવાથી લોર્ડ નોર્થબ્રૂકની જગાએ પોતાનું કામ સારું એવા લોર્ડ લીટનની નિમણૂક થઈ.

પ્રુદ લોર્ડ લીટન કબૂલ કરે છે :

“...હિંદમાં આવ્યો ત્યારથી મને હિંદીપ્રધાન લોર્ડ સેલ્સવરી અને બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળ તરફથી ખાસ સમ્મનવવામાં આવ્યું હતું કે મારે હિંદી સરહદના પ્રશ્નને મહાન શાહીપ્રશ્નના અવિભાજ્ય અંગ તરીકે ગણવાનો છે. અને તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કેવી રીતે કરવું તે માટે બ્રિટિશ સામાન્યની સામાન્ય નીતિ પર જ મારે મુખ્ય આધાર રાખવાનો હતો.”

અધ્યાનવિગ્રહને અંગે ૧૭ કરોડ રૂપિયા હિંદુસ્તાન પાસેથી લેવા માટે પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે ફોર્સેટ બાપણ કરતાં કહ્યું હતું :

“સ્વરાજ ભોગવતાં સરથાને પ્રત્યે અને સ્વરાજ ન ભોગવતા હિંદુસ્તાન પ્રત્યે આપણી નીતિ કયા પ્રકારની છે ? સ્વરાજ ભોગવતા કેપ કોલોનીમાં જે લડાઇ થઇ તેમા આપણે જવાબદાર નહોતા છતાં તે લડાઇનું ખર્ચે કાણુ આપવાનું હતું ? આ લડાઇનું ખર્ચે અંગ્રેજ લોકોને ૫૦ લાખ પાઉન્ડ જેટલું આપવું પડશે. પણ હિંદુસ્તાનમાં જે લડાઇ થઈ તે માટે હિંદીઓ જરાયે જવાબદાર નહોતા—સાચે જ એ લડાઇ યુરોપની આપણી નીતિ અને આપણા હેતુ પર આણવા સજગાવવામાં આવી હતી. તેમ છતાં આપણે જેઓનું રાજતંત્ર પોતાના હાથમાં નથી, જેમનો લડાઈ કરતી વખતે મત સુદ્ધા લેવામાં આવ્યો નથી, તેવા હિંદીઓ પાસેથી પાછાં પાછાં, વસૂલ કરવા તૈયાર થયા છીએ.”

મી. ઝેસ્ટરને પણ મી. ફોર્સેટને ટેકા આપતાં અધ્યાનવિગ્રહના ખર્ચેનો, મોટો ભાગ શાહી સરકારે ભરવો જોઈએ એમ પાર્લામેન્ટમાં જાહેર કર્યું હતું.

પણ એ બધા અંગ્રેજોની ધા સજગાઇ નહિ, એટલું જ નહિ પણ ખાતર પર દોરો એ કહેવત અનુસાર લડાઇના ૧૭ કરોડ ઉપરાંત અધ્યાનિસ્તાનના અમીરને જે ૧૨ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન આપવામાં આવતું હતું અને જે આ વર્ષાસનની રકમનો આજ સુધીનો સરવાળો કરવામાં આવે તો મોટી ભારે રકમ થવા જાય એનો બોલો પણ, જે ખરી રીતે ગાયલીનીના મત પ્રમાણે શાહી તિજોરી પર પડતો જોઈએ, તે હિંદુસ્તાનની તિજોરી પર નાખવામાં આવ્યો છે.

ઇજ્જત પર ચડાઈ

૧૮૮૨ ની ઇજ્જતની લડાઇને અંગે જે ૧૭ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચે થયું હતું, તે ખર્ચે પેટે ઓછામાં ઓછું અર્ધું ખર્ચે ઇંગ્લાંડે આપવું જોઈએ એમ લોર્ડ નોર્થબ્રુક વાઇસરોયે પણ વેલ્શી કમિશન આગળ જાહેર કર્યું હતું. તેમ છતાં પાંચ જ લાખ પાઉન્ડ ઇંગ્લાંડે ભર્યા, બાકીના હિંદને માથે ઝીકાવ્યા છે. જે ઇજ્જતની ચડાઇમાં હિંદને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી, જેની સાથે હિંદને કશું સ્થાનસ્થલક નહોતું તે ચડાઇના ખર્ચે પેટે હિંદે ફૂટી બદામ પણ ન આપતી જોઈએ એવો અભિપ્રાય હિંદી સરકારના લશ્કરીમંત્રી મેજર જનરલ કોલેને વેલ્શી કમિશન સમક્ષ નોંધાવ્યો છે.

વાયવ્ય સરહદ પર નાના નાના હુલ્લાઓ.

સને ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૧ સુધીમાં જે નાના મોટા હુલ્લાઓ વાયવ્ય સરહદ પર લઇ જવામાં આવ્યા હતાં તેમાં ૧૩૦ લાખ પાઉન્ડની ચટણી ચઇ ગઇ હતી.

આ હક્કાઓ છોડ્યોક સામ્રાજ્યના હિત માટે લઇ જવામાં આવ્યા હતા એ વિષે બે મત નથી. કારણ કે જેટલે દરજ્જે મહાન શાહીપ્રથના અવિભાજ્ય અંગ તરીકે આ ચડાઇઓ લઇ જવામાં આવી હતી તેટલે દરજ્જે તેને અંગે થયેલ ખર્ચ શાહી તિબ્બેરીમાંથી ભરાવું જોઇએ એમ હિંદી ખર્ચકમિશને પણ માન્ય કરેલ છે.

ખર્ચાવિગ્રહ : ૧૮૮૬

અહાંદેશ પ્રત્યે પ્રહારાત્મક નીતિ ગ્રહણ કરવામાં આવી હતી તેને લીધે જ આ વિગ્રહ ઊભો થયો હતો. વિગ્રહને અતે બર્માને ખાલસા કરવામાં આવ્યું તેથી ગ્રેટબ્રિટનનું સામ્રાજ્ય વિશાળ થયું, ગ્રેટબ્રિટનના વેપાર વધારવામાં તથા બર્માની ખાણો અને જંગલોને ચૂરી ચમૂદ થવામાં અગ્રેજોને ભારે મદદ મળી, છતાં બર્માવિગ્રહનું ૪૭ લાખ પાઉન્ડનું ખર્ચ હિંદ પર લદાયું. આ બાજતનો વિરોધ શીત પક્ષના આગેવાન દીનશાહ વાઝાએ વેલ્ધી કમિશન સમક્ષ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે :

“ બર્મા પ્રાન્ત ચડાઇનું તમામ લશ્કરી ખર્ચ અને બર્મા ખાલસા થયા બાદ તેની રાજ્યવસ્થા કરતાં થયેલી ખોટ, ઇન્ફ્રેરે હિંદને પાછાં પાછાં ભરપાઈ કરી આપવી જોઇએ.... રંગૂન અને માડગેના અગ્રેજ વેપારીઓની પેરવીથી બર્માનો કબજો લેવામાં આવ્યો હતો, બર્મા મર કરવાની હિંદીઓએ કદી માગણી જ કરી ન હોતી. અગ્રેજ મૂડીવાળાઓના હિતની વૃદ્ધિ માટે અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિસ્તારની વૃદ્ધિ માટે હિંદુસ્તાનની મહેસૂલમાંથી લગીર પણ ખર્ચ કરવામાં આવે તે હિંદુસ્તાનને અન્યાય કરવા બરાબર છે. ”

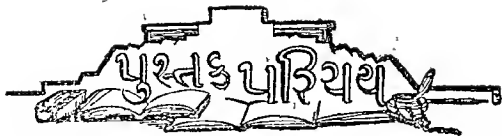
મદ્દગત ગોખલેજીએ પણ કહ્યું હતું :

“ સામ્રાજ્યના વેપારીહિતમંબંધ ખીલવવા તથા સામ્રાજ્યની જળ વધારવાના હેતુથી જ બર્મા સર કરવામાં આવ્યું હતું. બર્મામાં હિંદીઓના ખાસ હિતમંબંધ કદી પણ જોખમમાં આવ્યા જ નહોતા... ”

સ્કાઉટીય ચડાઈ

આ ચડાઇનું ખર્ચ પણ હિંદુસ્તાન પર નખાયું ત્યારે ખુદ હિંદુસ્તાનની સરકારે-બ્રિટિશ સરકારની પ્રતિનિધિએ-પણ આ હડડડતા અન્યાય સામે બહુ જ કડક વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. હિંદીસરકારે એ સખ્ત વિરોધ કરતાં કરતાં અતમાં જણાવ્યું છે કે :

“ જે દેશનો રાજવહીવટ અમને સોંપાયો છે તેના લાભાર્થે સખ્તમાં મખ્ત વાંધો ઉઠાવવો એ અમને અમારો ધર્મ લાગે છે. કારણ કે જે શાહી લડાયક નીતિ કે કાર્ય સાથે હિંદુસ્તાનને કશું લાગતું વળગતું નથી તે કાર્યને અંગે થયેલ ખર્ચ હિંદુસ્તાનને માથે લાદવામાં આવે છે, એ માથે જ હિંદુસ્તાનને ભારે અન્યાય થાય છે. ત્યારે અગ્રેજ લશ્કર હિંદુસ્તાનને ઊછીનું આપવામાં આવે છે, ત્યારે હિંદને તે લશ્કરના તમામ પૈમા ચૂકવવા પડે છે; તે સમયે જે સિદ્ધાંતનો અમલ થાય છે તેથી જુદો જ સિદ્ધાંત હિંદી લશ્કર ઇંગ્લેન્ડને ઊછીનું આપવામાં આવે છે ત્યારે લાગુ પાડવામાં આવે છે. આ નીતિ અવ્યવહાર છે કારણકે આથી આપણા રાજતંત્ર વિરુદ્ધ એવા ઉપાડા પ્રદારો થશે કે જેનો યોગ્ય જવાબ આપવો આપણે ભારે મદદ પડશે. ”

અભિનય કલા:--કર્તા: નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દાવેદિયા બી. એ., સી. એસ. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ બી. એ. કિંમત એક રૂપિયા.

આ પુસ્તકની ઉત્પત્તિ એવી છે કે મૂળ ૧૮૯૮-૯૯ માં એક મંડળ સમક્ષ આ વિષય ઉપર કર્તાએ ભાષણ આપેલું, તે પછી તે ભાષણની નોંધ ઉપર ૧૯૦૭ માં બીજી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ ત્યારે એક નિબંધ લખેલો જે પુસ્તક જેવડો થઈ જતાં તેનો અમુક પસંદ કરેલો ભાગ જ પરિષદમાં વાંચેલો. આ પુસ્તક હવે આ રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

કર્તાનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ, વિશાળ વાચન અને વ્યવસ્થિત નિરૂપણ તેમનાં અન્ય પુસ્તકોની જેમ, અહીં પણ જોવામાં આવે છે. અનેક પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોમાંથી તેમજ પોતાના અનુભવમાંથી વચનો અને દર્શનો ઉતારી દરેક મુદ્દાને પૂરેપૂરો વિશદ કરેલો છે. કેટલાક નટનટીના અનુભવો અને તેમનાં દર્શનો ઘણાં જ રસિક છે, માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે.

આ પહેલાં આ પુસ્તકની ટીકામાંથી કવચિત એવી ટીકા થઈ છે કે તે વાંચનારની બંધી અપેક્ષા તૃપ્ત કરી શકતું નથી. તેમ યવાનુ સળંગ કારણ આ પુસ્તકના લેખન અને પ્રસિદ્ધિ વચ્ચે લાંબો કાળ ગયો છે તે છે. યુરોપના મુદ્દ પછી આખા યુરોપની કલાનુસ્વરૂપ અને કલા તરફની લોકનૃતિ ઘણી જ બદલાઈ ગઈ છે. નાટ્યકલાની પ્રગતિ પણ કંઈક ભિન્ન દિશાએ થઈ છે. તખ્તાને સજ્જ કરવાનાં માધનો પણ પુષ્કળ બદલાયાં છે, અને તેની અમર પણ બહુ ભિન્ન થઈ છે. વળી લગ્ન પછી કાલબંધે જૂની વ્યક્તિઓ જૂતમાં વિલીન થઈ નવી જ વ્યક્તિઓ નટનટી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ બધાની અમર હદના વાચક વિચારક કલ્પનાશીલ વર્ગ ઉપર પ્રબળ થઈ છે અને તેથી તેનામાં નવી જ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ છે. એ બધી જિજ્ઞાસાને આ પુસ્તક તૃપ્ત ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. પણ તેને માટ કરતાં કરતાં કાલ વધારે જવાબદાર છે.

વળી ગુજરાતના વાચનરમિક અને કલ્પનાશીલ વર્ગમાં એક બીજો પણ ફેરફાર થયો છે. તેનું એક જ દર્શન લાઇએ. આ પુસ્તક લખાયું ત્યારે અને આના કર્તાના સંસ્કાર-મહાશય કાલમાં, ભવાઇ એક જીવતી સંસ્થા હતી. તેની અધીશ્વતાની જુગુપ્સાએ કર્તાના મનમાં ચિરંજીવ સંસ્કારો મૂક્યા છે. અત્યારે ભવાઇ મૃતપ્રાય સંસ્થા થઈ છે ત્યારે એ મધ્ય-કાલીન સંસ્થામાં નૃત્ય ગીત અભિનય હાસ્ય વગેરેના મદ્યંશો જોઈ તેને પુનર્જીવિત કરવા તરફ વૃત્તિ જાગી છે. એટલે આ પુસ્તક હાલના કેટલાક વાચકવર્ગની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત ન કરી શકે.

ખીજી તરફ અત્યારના ફટલાક વાચકોની હારતનાટ્યશાસ્ત્રનું રહસ્ય, અને તેના કયા અંશો આધુનિક રગભૂમિમાં મૂર્ત કરી શકાય તે સમજવાની ઇચ્છા પણ આ પુસ્તકમાં અતૃપ્ત જ રહી જાય છે.

પણ કર્તાએ પોતા કયા ઉદ્દેશથી અમુક પુસ્તક લખ્યું છે તે સમજી તેની ઉપયોગિતા જોવી જોઈએ. એમ કરીશું તો સમજશે કે આવા સામાન્ય ચર્ચાના પુસ્તકમાં આથી વિશેષ ન આવી શકે, અને સામાન્ય ચર્ચાનો એક પણ મુદ્દો અહીં છોડાયો નથી, એટલું જ નહિ, નવી જિજ્ઞાસાથી અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનારને પણ આ પુસ્તકમાંથી ધણું જાણવાનું વિચારવાનું અને માર્ગસૂચક મળશે.

બ્રાહ્મધર્મ:--કર્તા: મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર. ભાષાન્તર તથા વિવરણકર્તા: “સીર્ષોદ્” પ્રસિદ્ધકર્તા: અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ. કિંમત ૧-૧૨-૦

૧૯૨૮ માં બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપનાની શતાબ્દિને નિમિત્તે આ પુસ્તકનું પ્રકાશન હાથમાં લેવાયું છે. ૧૮૪૮ માં બ્રાહ્મધર્મ નામનું પુસ્તક મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે પ્રસિદ્ધ કરેલું તેનું આ ભાષાન્તર છે. પુસ્તકમાં વિવરણ છે, તે મહર્ષિના મૂળ ગ્રન્થ ઉપર આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ અંગ્રેજી વિવરણ નથી પણ લેખકનું પોતાનું સ્વતંત્ર વિવરણ છે.

આ આખા પુસ્તકમાં બ્રાહ્મધર્મનું પ્રતિપાદન ઉપનિષદોનાં પ્રમાણવાક્યોથી કરેલું છે. અને તેનો સદાચાર પણ મનુસ્મૃતિ, મહાભારત વગેરે ગ્રંથોનાં ઉદ્કૃત કરેલાં વાક્યો પર રચાયેલો છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના આ પ્રતિપાદન પછી બ્રાહ્મધર્મના સિદ્ધાંતો દિદ્દ બહારથી આણેલા છે એમ માનવાનું કારણ રહેતું નથી.

અલગત દિંદમાં પૂર્વના આચાર્યોએ ટાઈ પણ ધર્મ સ્થાપતી વખતે ઉપનિષદ વગેરે પ્રમાણભૂત ગ્રંથો ઉપર ભાષ્યો લખી પોતાનો મત પ્રતિપાદન કરીને સંગ્રહાય ચલાવ્યો છે, તે જ પ્રમાણે મહર્ષિને પણ કરવાનો હક રહે છે. પણ મહર્ષિની પદ્ધતિ જેમ એક બાજુ વધારે આધુનિક છે, તેમ ખીજી બાજુ તેમની અર્થ કરવાની પદ્ધતિ વિશે એટલું કહેવું જોઈએ કે પૂર્વના આચાર્યોની પેઠે તેમણે બધાં ઉપનિષદોની એકવાક્યતા કરી પોતાનું મત્ત્વ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. ઉપનિષદોમાં કોઈ એક જ મત્ત્વ છે એમ અમે માનતા નથી, તેમાં બ્રાહ્મધર્મના જેવો સમુણેશ્વરવાદ પણ છે, વેદાન્તનો બ્રહ્મવાદ પણ છે, અને ખીજો પણ આ મત્ત્વો સાથે કદાચ સમાધાન ન કરી શકાય એવાં મત્ત્વો પણ છે. પણ એક વાર ઉપનિષદો વિશે આમ માનીએ એટલે ઉપનિષદોના ભાષ્યથી ધર્મસ્થાપના કરવાની પદ્ધતિ બાધિત થાય છે અને પછી ધર્મના સિદ્ધાંતો સ્વતંત્ર રીતે યુદ્ધિ અને અતુલવ ઉપર સ્થાપવાના રહે છે. ખીજી તરફથી ઉપનિષદોનો મતનિર્લિપ્ત અર્થ કયો એ ગ્રંથ જોવો થાય છે. આ પુસ્તક આ બેમાંથી એકેય નથી.

ઉપનિષદોના અહીં કરેલા અર્થોમાં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. વેદાન્તને મતે આત્મા પરમાત્મા એક હોવાથી મૂળમાં જ્યાં આત્મા શબ્દ આવે ત્યાં સ્વમતાતુકેલ તેનો અર્થ જીવ કે પરમાત્મા કરવાની છૂટ વેદાન્તને રહે છે. એ જ છૂટ જીવ અને ઇશ્વરનું દ્વૈત માનનાર બ્રાહ્મધર્મ ન્યારે લે છે ત્યારે નવાઈ લાગે છે.

પણ આ વસ્તુ મહર્ષિના મૂળ લેખ સંબંધી કહેવાની છે, આ પુસ્તક સંબંધી નહિ. આ પુસ્તક અને તેનું વિવરણ અમને વિશદ, ગંભીર અને સીધી પ્રતિપાદન સીલીવાળું લાગ્યું

છે. આ પુસ્તકનું લક્ષ્ય એ છે હૃદય કરતાં શુદ્ધિ તરફ વિશેષ છે, છતાં તેમાં ઇશ્વર તરફની ભક્તિ સર્વત્ર સદ્ભરપે પ્રતીત થાય છે. ઉપનિષદોનાં વાક્યોની પમંદગી અને તેની તત્ત્વ-રચના એવી છે કે કોઈ પણ ઇશ્વરભક્તને તે વારંવાર વાંચવાથી મનનને ઉત્તેજન મળે અને આનંદ પણ થાય. સદાચારનાં વાક્યો પણ ઓછાં મહત્ત્વનાં નથી. અંદેક વાક્યમાં જાણે જમાનાઓનું રહાપણું નીતારીને મૂક્યું હોય એવાં કેટલાંક વાક્યો તેમાંથી જડશે.

પુસ્તકની ફાંદી સંકુચિત સંપ્રદાયની નથી એટલે જિજ્ઞાસુને તે વાંચવા યોગ્ય છે.

સ્વરાજ્ય ને સંસ્કૃતિ:—પ્રણેતા અને પ્રકાશક: જ્યેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરગાળ એમ. એ. આકાશક કુવાની પોળ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

આ લાંબી દલીલોવાળા પુસ્તકની વિચારસરણી દૂંઠમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય: આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તે જ ખરું છે. આધુનિક વિજ્ઞાન તેથી વિરુદ્ધ કહે છે? વિજ્ઞાનનો શો ભરોસો, એણે અનેક વાર પોતાનાં મતઓ બદલાવ્યાં છે, અને હજી બદલાવશે. વિજ્ઞાન કોઇ જગાએ આપણાં શાસ્ત્રોને ટેકો આપે છે? બમ, અમે તો કહીએ છીએ કે આપણાં શાસ્ત્રો જ ખરાં છે. હજી કેટલીક શાસ્ત્રની બાબતોને, આધુનિક વિજ્ઞાનનો ટેકો નથી? તો હજી ભવિષ્યમાં વિજ્ઞાન એવી શોધો કરશે કે જેથી આપણાં શાસ્ત્રો પૂરેપૂરાં સમર્થિત થશે.

અને આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધોમાંથી સમર્થન મેળવવાની તેમની પદ્ધતિ જુદી છે? તેઓ કહે છે કે આમોક્ષાનની પ્લેટ ઉપર શબ્દો ચિરંજીવ થાય છે તેથી સાબીત થાય છે. કે મીમાંસિકા કહે છે તે પ્રમાણે શબ્દ નિત્ય છે! કાષ્ઠ મીમાંસિક આ દલીલ સ્વીકારશે એમ અમને લાગતું નથી. આધુનિક વિજ્ઞાનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ ખોટો છે મિથ્યા છે એમ કઇ રીતે કર્તા સાબીત કરે છે? ઉત્ક્રાન્તિ ઉપર જેમણે લખ્યું છે તે બધાનો સામાન્ય અંશ તારવી કાઢીએ તો ઉત્ક્રાન્તિનો અર્થ માત્ર “ફેરફાર” એટલો જ રહે! એટલે એમના મત પ્રમાણે ઉત્ક્રાન્તિને નામે આવેલું આ બધું ‘તોફાન’ મિથ્યા છે! તેથી માનવર્ણતિના યાનમાં કે કશામાં કશી જ પ્રગતિ થઇ નથી! પણ આવી રીતે માત્ર સમાન અંશ તારવી કાઢીને તે ઉપરથી વસ્તુની પરીક્ષા કરવી એ વાજબી છે? એ રીતે હિંદનાં વૈદિક અવૈદિક બધાં દર્શનોમાંથી સામાન્ય અંશ કાઢીએ તો પછવાડે શું રહે? ચત્ય વિના ખીજું કશું રહે ખરું?

અમને લાય છે કે આવી વિચારસરણીથી વિજ્ઞાનને અસર થવાની નથી અને જૂનાં શાસ્ત્રો તરફની શ્રદ્ધા જરાક પણ ઘટવાની છે, વધવાની નથી.

ધૂમ્રશિખા:—રચનાર: રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ, પ્રકાશક: ગુર્જર અન્ધરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ. મૂલ્ય સવા રૂપિયો.

‘મોહન રિયુ’ના અધિપતિ રામાનન્દ એટરજીનાં પુત્રી શ્રીમતી સીતાદેવીએ કેટલીક દૂંઠા વાર્તાઓ બંગાળીમાં લખી છે અને તેને પોતે જ અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરી પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેમાંની નવ વાર્તાનું વસ્તુ કાયમ રાખી, વ્યક્તિઓને ગુજરાતી નામે આપી અને સ્થળોને ગુજરાતમાં ધરાવી શ્રીયુત રમણીકલાલે આ વાર્તાઓ લખી છે. આમાં તેમણે મૂળ અંગ્રેજી વાર્તાનો આધાર લીધો છે.

વાર્તાઓનું રૂપાન્તર કરવા જતાં તે વિદ્યુત બને છે એવો અમારો અભિપ્રાય અમે અનેક વાર દર્શાવ્યો છે. અંગ્રેજ કે રશિયન વાર્તાઓનાં નામે અને સ્થળો તદ્દન અપરિચિત્ત

હોવાથી આપણા વાંચનાર વર્ગને ન ફાવે, એ રૂપાન્તર કરવાનું કષ્ટક કારણ છે, પણ બંગાળી વાતનિ તેમ કરવાનું કશું જ કારણ નથી. બંગાળી નામો કે સ્થળો કે રીતભાતો આપણને જરા પણ વિચિત્ર લાગતાં નથી અને છતાં ત્યાંના સમાજના કેટલાક રિવાજો આપણાથી એટલા ભિન્ન છે કે ત્યાંની વાત અહીં બધ ન પણ બેસે. છેલ્લી વિસર્જનની વાતમાં એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આપણાં ઉચ્ચ ધારણાં કુટુંબમાં કાલીને બહુ વધેરવાની માનતા માનવાનો રિવાજ નથી. તેમજ અખંડજ્યોતિની વાર્તામાં નાનો ભાઈ કહે છે “આપણે ધર્મોસમાજમાં બળી જઈશું” તેમ ગુજરાતમાં એવી મુશ્કેલીને પ્રસંગે કાંઈ કહેવું નથી.

વાર્તાઓ સાધારણ છે પહેલી વાર્તા “દષ્ટિપડળ” અમને ખાસ સારી લાગી છે; અને છતાં કાંઈ ઉત્તમ વાર્તાની કાઠિમાં મુકાય એવી તો નથી જ. ભાષા સુવાચ્ય છે, જે કે કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ ક્લિષ્ટ રચનાઓ આવે છે.

દરબારે અકબરી:—અનુવાદક: સાદીક, પ્રકાશક: શમદા સાદીકની કંપની, રાણ, ફીઅર રોડ, ફાટ, મુંબાઈ. કિંમત રૂ. ૩૦.

૧૬ મી સદીમાં ‘આઝાદ’ નામના એક વિદ્વાને લખેલ આ નામના ગ્રંથનું આ પ્રસ્તુત ભાષાતર છે. ચિત્રોથી આ પ્રસ્તુતકની કિંમત વધી છે. કાળજી અને છપાઈ પણ એ પ્રમાણે રાખી શક્યા હોત તો વધારે સારું.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસો ઘણે ભાગે એવી રીતે લખાયા છે કે તેથી કદી ઇતિહાસની ભવ્ય અને ગૌરવશાળી વ્યક્તિઓ પણ કદમના પાસે ખડી ન થઈ શકે. આપણી જાણ જલાલી કદી ખરેખર હતી તેમ સુધ્ધિને પ્રતીતિ પણ ન થાય. માત્ર જાણે જૂતકાળનાં દટાવણાં હાડકા ચૂંચતા હોય એ અમ લાગે આ ઇતિહાસમાં એમ નથી લાગતું. લેખકે માત્ર દારૂની સાધનો ઉપરથી લખેલ છે, અગ્રેજીને તેમને બોધ નથી, પણ અકબરનો દરબાર તે ખરેખર આપણી આખ આગળ ખડો કરી શક્યા છે.

કલ્લોલિની:—કર્તા: સ્વ. હામોદર ખુશલદાસ ખોટાદકર. પ્રકાશક: અમૃતલાલ વ. દાણી. મૂલ્ય બાર આના

કવિએ ડૉ. હરિલાલ હ. મુવના ‘ચંદ’ માસિકમાં પહેલાં કાવ્યો લખેલાં તે ડોક્ટરના અવસાનથી ‘ચંદ’ બંધ થતા બંધ પડ્યાં. તે પછી શ્રીયુત હિન્મતલાલ ગ. અંબારિયાએ કાવ્યમાધુર્યમાં કવિને ફરી ઉત્તેજન આપતા તેમજ કાવ્યકલા ફરી વહેવા લાગ્યું. આ સંગ્રહમાં ‘ચંદ’માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં જૂનાં કાવ્યો અને ‘તે ઉપરાંત ફરી’ જનપ્રત થયેલી કાવ્યપ્રવૃત્તિનાં કેટલાંક શરૂઆતના કાવ્યો છે.

આ સદગત કવિનાં કાવ્યોને વાચકવર્ગ તરફથી જે ઉત્તેજન મળે છે તે આ કલ્લોલિનીની ખીજ આવૃત્તિને પણ મળશે એવી આશા છે.

પરિષ્કૃતિ:—અનુવાદક : નગીનદાસ પારેખ પ્રકાશક: શણ્ણલાલ જગશી શાહ, ગુર્જર અન્ધરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ. કિં. ૦-૮-૦

ચંદ આશુની એક નાની વાર્તાનો આ અનુવાદ છે. થોડાં પાત્રોથી એક મુશ્કાના મુજબે ઘણે બદલાતા, શરૂઆતમાં મુશ્કે આનંદથી ધીમે ધીમે વધારે વધારે ચિંતા અને દુઃખમાં ઊતરતા અને છેવટે વિજયી નીવડતા માનસનું અહીં મધુર ચિત્ર છે. ઘણાં થોડાં પાત્રો અને સામાન્ય બનાવોથી કર્તાએ વાર્તામાં અત્યંત ઉઠાવ કરેલો છે. ગૌણ પાત્રો પણ

સુરેખ દોરાયાં છે. લેખકનો હાસ્યરસ, એક પાત્ર તરફ સમભાવ બતાવતો અને બીજા તરફ તિરસ્કાર બતાવતો, સૂક્ષ્મ વહા કરે છે. ભાષાન્તર લાવવાહી છે.

આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ:—લેખક: પં. સુખલાલજી. પ્રકાશક: એસ. જે. શાહ, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, માદલપુર, અમદાવાદ. છ આના.

આ નાની ચોપડીમાં (૧) ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ (૨) ગુણરથાનુ સામાન્ય સ્વરૂપ (૩) ગુણરથાનુ વિશેષ સ્વરૂપ એમ ત્રણ લેખોનો સંગ્રહ છે. છેલ્લા બે મૂળ હિંદીમાં લખેલા તેનું ભાષાન્તર છે. પહેલા નિબંધનો નિષ્કર્ષ વૈદિક અને અર્વેદિક દર્શનોમાં આત્મવિકાસની ક્ષાદિઓ સંબંધે એક જ કહેલી છે એ છે. અને બીજા બેમાં જૈનદર્શન પ્રમાણેના વિકાસક્રમ બતાવેલો છે.

નિષ્પણુ મર્વન સીધું સ્પષ્ટ અને જોનેતરોને પણ બોધપ્રદ છે.

૨૧.

આકૃતિ:—પ્રકાશક: સી. જમનાદાસની કા. મુબાઈ દિ. આઠ આના.

હિંદી ભાષાના પ્રખ્યાત નવલકથાકાર અને નવલિકાલેખક શ્રીયુત પ્રેમચંદ્રજીની નવ નવલિકાઓના આ ભાષાન્તરને પ્રથમ નવલિકાના નામ પરથી “આકૃતિ” નામ આપવામાં આવ્યું છે, પણ આખા પુસ્તકને એ નામ બંધબેસતું આવતું નથી.

શ્રી. પ્રેમચંદ્રજીએ લગભગ ૧૫૦ નવલિકાઓ લખી છે, છતાં તેમની કાર્તિ તેમની નવલકથાઓ પર જ આધાર રાખે છે.

શ્રી. પ્રેમચંદ્રજીની નવલિકાઓમાં વસ્તુ, પાત્રાસેખન કે પ્રસંગ એકેમાં કલાદૃષ્ટિએ જોને અસૌકિકતા કે ચમત્કાર કહી શકાય તેવું ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, જો કે અદ્ભુત અને દૈવી સાધનોનો ઉપયોગ તેઓ છૂટથી કરે છે.

“પારકું ધન”માં ધનપ્રસાદને એક ડોશીના એકાવન રૂપિયા જડે છે. આ પૈસા પાછા ન આપવાથી તે મદો પડે છે. દેવી તેની સ્ત્રીને પારકું ધન પાછું આપી દેવાનું કહે છે, તે જ વખતે રૂપિયાની માલિક ડોશી ત્યાં આવી “હે દેવી, જેણે મારા રૂપિયા લીધા હોય તેનું સર્વનાશ કરજો” એમ કહે છે. પછી ધનપ્રસાદની પત્ની સુધાની વિનંતિથી ડોશી “હે દેવિ, આ બાકનું કત્તાણુ કરો” એમ કહે છે, અને ઉઘટે ધનપ્રસાદ સાંજે થઈ જાય છે.

આ આખી વાતમાં એકએકથી ચટ્ટીઆતા અસમજોની પરપરા છે.

“પુત્રી કે પત્ની” એ વાતમાં પોતાની પુત્રીતુલ્ય સાથી સાથે લગ્ન કરનાર રમણુલાલને મૃત પત્નીની આકાશવાણી સંભળાય છે: “વિમળા તમારી પુત્રી છે! ખબરદાર! પાપમાં પડરો નહિ!” રમણુલાલે પોતાની પુત્રી ગણેલી સાથી સાથે લગ્ન કર્યું તે પાપ કર્યું એમ લેખક ન કહે અને આકાશવાણી દ્વારા કહેવડાવે એમાં શું ચમત્કાર આવી ગયો એ સમજાતું નથી! ‘અહા! કેવો ચમત્કાર થયો!’ એમ કહેવાથી ચમત્કાર આવી જતો નથી.

“દિશાવર દિશ” માં જમનાદાસ જેવા સ્વ. ટકા વ્યાજબોર શાહુકાર દેખુદાર સંદેશાનના ખેતરમાં આગ લાગે છે એટલે પોતાનું મર્વ લેણું માફ કરે છે એ પરિવર્તન આગિત છે. બીજો ટેકાણે કોઈ દેવ, દેવી કે આકાશવાણી દાખલ કરવામાં આવે છે તેનું કાંઈ લુલ્લુ બદાનું પણ આદી દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી તેથી વાંચકના મનને એકાએક આઘાત લાગે છે.

તડાંતડી. અને ગરબાનું ઓચિંતું પૂરું થવું. વળી આમાં છેવટે પ્રાસ મેળવવાની જરા પણ જરૂર નથી ! અને અરધી લીટીમાં તો 'ગિરધરલાલજી રે' એમ આવે એટલે બાકીની અરધી જ લીટી આપણે બનાવવાની રહી ! કવિશ્રી ન્હાનાલાલની અપદ્યાગદ્યની ટૂંકી લીટીઓ જેવી લીટીથી આખું કાવ્ય થઈ શકે. વળી આ કાવ્યમાં એક ખુબી જોઈ ? ધ્રુવના શબ્દો, આદિમાં આવે છે, અતમાં નહિ ! હજી મુધી ગરબાસાહિત્યની આ વિશેષતાની ટાંકને જ ખબર નથી. એટલે મેં પણ એ જ રાગમાં લખ્યું. મેં મારા ગરબાનું નામ નટવરલાલજીનો ગરબો રાખ્યું છે.

એક બીજી બાબત સ્પષ્ટ કરી લઉં. મારા ગરબામાં પ્રેમ વિશે કશું જ નથી આવવાનું. તમે જાણો છો ? ગ્રીસના ઇતિહાસમાં એક વાત છે. એક માણસ એરિસ્ટાઇડિસ નામના ગ્રીસના એક ભલા કાર્યકર્તાને દેશનિકાલ કરવાનો મત આપતો હતો. તેને ટાઇએ પૂછ્યું કે કેમ ભાઈ એની વિરુદ્ધ થું છે ? તેણે કહ્યું હું એને બધા ભલો ભલો કહે છે તે સાંભળીને કંટાળી ગયો છું. મારુ પણ કંઈક એવું થયું છે. બધા બહુ પ્રેમની અને હૃદયની વાતો કરે છે તેથી હું કંટાળી ગયો છું. તમારે પ્રેમ કરવો હોય તો કરો, તેની ખા નથી પણ સાહિત્યમાં તેને વારંવાર લાવ લાવ ન કરો. હોય ! દુનિયામાં પ્રેમ કરવો પડતો હોય તો કરવો ! જરૂર હોય તો હમેશા અનેક માણસો સાથે પ્રેમ કરવો ! પણ એટલા માટે લખ લખ ન કરાય. આપણે હમેશા ખાવું ખીંચે છે, પણ તેથી ઠાંઈ ખાવાની વાતો હમેશા નથી લખતા. નીતિશાસ્ત્રમાં નવા માનસશાસ્ત્રીઓએ શોધી કાઢ્યું કે નીતિનું બહુ નામ દેવાથી ઊઘડું નીતિનો કંટાળો આવે છે, તેમ હવે ટાઇ નવો માનસશાસ્ત્રી શોધી કાઢે કે પ્રેમ ઉપર બહુ લખવાથી પ્રેમ તરફ કંટાળો આવે છે તો ઘણું સારું થાય. આ બાબતમાં અસલના માણસો ઘણા સારા હતા. ધર્મમાં ક્રિમિનલમેં કહ્યું કે તારા ઇશ્વરનું નામ મફતનો ન દે. તે ઉપરથી કેટલાક ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયો ઇશ્વર શબ્દ ઉચ્ચારતા નથી. આપણા લોકો ધર્મમાં આટલું ન સમજતા પણ પ્રેમમાં સમજતા એટલે તેમણે કાવ્યો કર્યો કે વરથી વહનું અને વહુથી વરનું નામ ન દેવાય ! કાવ્યમાં સમજતા કે ઠાંઈ પણ રસનું નામ દેવાથી તે રસની નિષ્પત્તિ નથી થતી.

એક વાર હું અને મારા મિત્ર ભવાઈ જોવા ગએલા. મિયાં બીબીના વેશમાં બીબીએ કહ્યું :

મિયાં તેરી વાટડી દેખું,

મિયાં તેરી વાટડી દેખું.

ત્યારે તેનો મોકર જે વિદૂષક હતો તે કહે :

મિયાં તેરી ઠાકડી દેખું,

મિયાં તેરી ઠાકડી દેખું.

નટવરલાલજીનો ગરબો

નટવરલાલજી રે ચૌટે શાક લેવા ચાલ્યા.	
નટવરલાલજી રે ખર્તા રાધા વહુને કીધું.	૧
નટવરલાલજી રે આંધણુ ખિચડીનું ઝટ મૂકા.	
નટવરલાલજી રે સાંજે ખિચડી શાક જ કરન્ને.	૨
પણુ હજી જાઓ છો ને ત્યાં શી આંધણુની ઉતાવળ.	
નટવરલાલજી રે નહિ બસ વખતસર જ થવું જોયે.	૩
નટવરલાલજી રે ચૌટે એમ કહીને ચાલ્યા.	
નટવરલાલજી રે ચૌટે કોલેજ મિત્રો મળિયા.	૪
છેલ્લો આજ શા છે જોવા જઈએ ચાલ સિનેમા.	
નટવરલાલજી રે પણ મેં જમવા ટાઇમ દિધો છે.	૫
અલ દૂલેવરાવિયે રે કોને ઘેર જવું છે જમવા.	
નટવરલાલજી રે નહિ નહિ ધરતી વાત દરુ છું.	૬
બહાનાં શું રે દિયો રે ધરમા ટાઇમ હતા હોશે કે ?	
નટવરલાલજી રે મંડળી એમ ચિથેટર પહોંચી.	૭
નટવરલાલજી રે ત્યાં તો બંધ ચિથેટર દીડુ.	
એમ શું હારિયે રે જોવા વણુ નહિ પાઠા જઈએ.	૮
નટવરલાલજી રે ખીજે ટિકિટ મળી નહિ જોવા.	
તો શું ચઇ ગયું રે કાજ નથી કે ચિથેટરેનો.	૯
નટવરલાલજી રે કીજે ફિલ્મ થઇતી અરધી.	
નટવરલાલજી રે ટિકિટ લઇને અંદર બેઠા.	૧૦
નટવરલાલજી રે નવ વાગે એ માંડ પુરી થઇ.	
જોવો રહી ગયો તે પહેલો ભાગે જોઇને જઈએ.	૧૧
ને કંઈ ખાઇએ રે પેટ ભરીને રોએ ખાધું.	
નટવરલાલજી રે પેટ ભરેલે રસ જાડુ લાગ્યો.	૧૨
નટવરલાલજી રે આખી ફિલ્મ ફરીને જોઇ.	
નટવરલાલજી રે રાતે ગાર બજે ઘર પૂગ્યા.	૧૩
નટવરલાલજી રે હજીવે રહી દોકોરો માર્યો.	
નથી ઉઘાડની રે મારે કામ ન દંઇ તમારું.	૧૪
નટવરલાલજી રે વહુ જી ઉતાવળાં માં જોલો.	
નટવરલાલજી રે વરજી બોલશું તો શું યાશે ?	૧૫
નટવરલાલજી રે વહુજી છોકરાં જાગી જાશે.	
નટવરલાલજી રે વરજી જાગશે તો શું યારો ?	૧૬
નટવરલાલજી રે વહુજી લડતાં દેખી જાશે.	
નટવરલાલજી રે વરજી દેખશે તો શું યાશે ?	૧૭
નટવરલાલજી રે વહુજી પાડોશી સાંભળશે.	
નટવરલાલજી રે સાંભળશે તો શું ચઇ જાશે ?	૧૮
નટવરલાલજી રે વહુજી સઉ ભેગાં ચઇ જાશે.	
નટવરલાલજી રે ભેગાં યાશે તો શું યાશે ?	૧૯

નટવરલાલજી રે ત્યાપણો દેઢ ફળેતો થાજે.	
નટવરલાલજી રે એ ચે થાશે તો શું ચાશે ?	૨૦
નટવરલાલજી રે વહુ જી હવે ન મોડો થાઉં.	
ખિચરી મુકાવીતી તે ખાવું કણલો તો જ ઉધાડું.	૨૧
નટવરલાલજી રે વહુજી જો કહેશે તે કરશું.	
મહાંધી દીધી નથી રે જહારની સાંકળ ઉધારી આવો.	૨૨
નટવરલાલજી રે ખડ ખડ ઉધારીને ધસિયા.	
નટવરલાલજી રે ખડ ખડ રાધાવહુએ હસિયાં.	૨૩
નટવરલાલજી રે જો કાંઈ ગાય શિખે સાંભળશે.	
નટવરલાલજી રે તેની ભવની લાવટ ટળશે.	૨૪

જુઓ, ધડીમાં ૨૪ કડીઓ ૪૮ લીટીઓ લખાઈ ગઈ. તમે જોઈ શકશો કે મેં કાંઈ જાણી જોઈને લાંબુ લખેલ નથી. મને કેંઈ માનાદોક કે ઉષ્ણ લેખ માટે પૈસા મળતા નથી. અને આમાં પણ નટવરલાલજી રે એટલા ધ્રુવશબ્દો કાઢી નાખી ધણીવાર લીટી લંબાવી છે. જો તેમ ન કર્યું હોત તો કોણ જાણે કેટલું લાંબુ થઈ જત !

હવે આ રાસ કાંઈને ગાવો હોય તો છૂટ છે. તેના રાગ માટે, માલસૂરની માંડવી આસપાસ આવતા કાર્તિક માસમાં લોકો અને ખાસ કરીને ઠાકરડાંઓ ગાય ત્યારે, તે શીખી લેવો. તથા ચાર દિવસમાં એક જે વાર તો જરૂર ગાવાનાં !

ચંદ્રકલંક ઉપરનો લેખ જોઈને મને પણ તે ઉપર લખવાની ઇચ્છા થાય છે. પણ લખવું શી રીતે ? તેને વિષે લખવાની બે કે ત્રણ જ રીતો. એક તો સંયોગી માણસ તેના વખાણ કરે; બીજી વિયોગી માણસ તેને સંતાપકર જણે પણ અમારે સ્વેચ્છાથી, જેને પ્રેમ પણ ન હોય અને વિયોગ પણ ન હોય એ અર્ધ પૃથ્વીવાસીઓને પોસામ, જોઈ જોડનારાઓને તહિ, એવાઓ ચંદ્ર વિષે શું લખવું ? આખા શંકૃત સાહિત્યમાં અમારી કાઠિનો માત્ર એક જ કવિ છે અને એનો એક જ શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે :

येषां बल्लभया समं क्षणमिव स्फारा क्षपा क्षीयते
तेषां शीततरः शशी विरहिणामुत्केव सन्तापकृत् ।
अस्माकं न तु बल्लभा न विरहस्तेनोभयभ्रंशिता-
मिन्द्र राजति क्षपणाकुतिरयं नोष्णो न चा-शीतलः ॥
જેને બહાલીની સાથે દીર્ઘ રજની વીતે ધડી જેવડી
તેને શીતત્ર ચંદ્ર, તે વિરહીને ઉષ્ણ શું સંતાપતો; ।
બહાલી ના અમને, વિયોગ પણ ના, બન્ને નહિ તેમને,
ચાંદો કેવળ ચાટવા સંમ કરશે જોતો ન ચંડો ન વા. ॥

કાલિદાસને આ દૃશ્ય તટસ્થ માણસની ઝોળખ હતી. તેનો વિક્રમ ચંદ્રને જોઈને પ્રેમના અખાગ કાઠે છે ત્યારે તેનો વિદ્વક એટલું જ કહે છે કે “ ખાંડના લાડવા જેવો ભગવાન ચંદ્રમા જોઓ. ” હું કાલિદાસની ઉક્તિમાં એટલો મુધારો કરું કે “ ક્યાંક પુસ્તાં આરોળી ધરાખ ચોંટાડેલા લાડવા જેવો...વગેરે. ” એટલે મારા જેવાઓ ચંદ્રકલંક ઉપર લખવાની નથી જ પ્રણાલિકા પાડવી પડે. થોડા નમૂના જુઓ :

ગહુ ઉદાર બની વદને બધે
નર દન્તમતમાં ફિણ સાથુ દે,
પણ મુહો તહિં કાળી રહી દિસે
પ્રેમ કલંકિત ચંદ્ર નબે લસે.

જેવી સફેદ ધઈની વણી રોટલીને,
એ વાર ફેરવી પછી મૂકી ફૂલવાને;
ફૂલી બધેથી વચમાં જરી ચાપ કાળી,
તેમો દિસે છ નજમાં સકલક ચન્દ્ર.

મારા જેવો જ પ્રેમને આંગળી પણ ન ચડકાડનારો કવિ અખો. તેને ચદ્રકલક ઉપર લખવા કહ્યું હોય તો તે ઘણું લાગે તો ના જ પાડે. છતાં શુરુ ગોકુલનાથ બહુ બળનેરી કરીને તેના સસારનો ફેરા ટાળી આપવાની શરતે તેની પાસે કાંઈક લખાવે તો તે આમ લખે:

સમજે નહિ માયાનો મોહ, નવરા ગેઠા ધાલે નખોદ;
ઉમટી ઉમટી કવિતા કરે, કુમતો ધીનને નોતરે;
ચન્દ્રની માંહી કાળું દિસ્યું, આખતું કાળજી ગાલે ધર્યું.

*

*

*

એક પ્રાચીન પુસ્તકલેખારમાં શોધ કરતાં કાલિદાસ અને લવભૂતિ વચ્ચેનો સંવાદ મળી આવ્યો છે, જેનો સાર નીચે આપુ છું.

કાલિદાસ : મિત્ર, તમારામાં લાવપ્રાલ્ભ્ય ઘણું છે. પણ કોઈ કોઈ વાર લાવપ્રવાહમાં એટલા બધા ઘસડાઈ જાયો છો કે એક વાર લખ્યા પછી તે સુધારવા તરફ જરા પણ લક્ષ આપતા નથી.

લવભૂતિ : કેમ વારુ ?

કાલિદાસ : જુઓ તમારો ઉત્તર રામચરિત્રનો પેલો શ્લોક. તેની છેલ્લી પંક્તિ

અવિદિતગતયામા રાત્રિરેવં વ્યરંસીત્.

એમ તમે કહ્યું છે. માત્ર એક અનુસ્વાર કાઢી જુઓ.

રાત્રિરેવં વ્યરંસીત્ કરો. એટલાથી લાવ વિષય બન્ને એક જ રહેવા છતાં કેટલો બધો અર્થમાં ફરક પડી ગય છે ? જુઓ !

લવભૂતિ : પણ ઘોડો ફેરફાર કરવાથી અર્થમાં ફેરફાર થાય તેમાં તમે નવું શું કહ્યું ?

કાલિદાસ : તમને તેમાં કશો જ ચમત્કાર નથી લાગતો ?

લવભૂતિ : ના નહિ જ. હું પણ તમારા શ્લોકમાં એમ ફેરફાર કરી બતાવું.

કાલિદાસ : બતાવો બોધએ.

લવભૂતિ : પેલો તમારો મેઘદૂતનો શ્લોક જે બહુ જ વખણાયો છે. મને તો એવો શુંગાર લખવાનો શોખ નથી. પણ જુઓ હું એના પર જ પ્રયોગ કરી બતાવું. એ પણ છેલ્લી પંક્તિ છે.

મધ્યે રયામઃ સ્તનદ્વયભુયઃ શેષચિસ્તારપાંદુઃ.

એ શેતું વર્ણન છે ?

કાલિદાસ : આત્મકૃત પર્વતનું.

લવભૂતિ : હવે જુઓ એક જ અક્ષરના ફરકથી હું તેને સકલક ચંદ્રનું વર્ણન કરી બતાવું !

મધ્યે રયામઃ સ્તનદ્વય દિધઃ શેષચિસ્તાર પાંદુઃ.

આવી કદપના, શું જાણીએ કેમ, આખા મંદરૂત વાક્યમાં ક્યાંઈ નથી !

કાલિદાસ મોંમાં આંગળી ધાલી ગયા !

*

*

*

આ આખો સંવાદ માત્ર મંદરૂત જાણનારને માટે જ છે. એટલે તેનું શુજરાતી કરતો નથી. મારામાં એટલું લાપાન્તર કરવાની શક્તિ હોત તો હું આખા મેઘદૂતનું જ લાપાન્તર ન કરી કાઢત ? આ તો પેડિતાની જાણ માટે મારી પાસે જૂનાં કાગળિયામાં પડેલું હતું એટલે ઉતાર્યું.

સ્વેરવિહારી

દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નડિયાદના કાર્યવાહકોએ દશમી પરિષદ ભરવાનો ઠરાવ કર્યો છે તેને માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે. થોડા માટે આ બંધારણનું કામ અટકી પડ્યું છે તે અત્યારના શાન્તિના સમયમાં પુરું કરી નાંખવું ઘટે છે. તેને માટે પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત ભુલાભાઈ ઇવલુઈ દેસાઈ અને તેઓ ન આવી શકે તો શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીની પસંદગી કરી છે તે યોગ્ય કાર્ય છે. બંધારણની બાબતમાં આમના તરફથી પરિષદને જરૂર સારું માર્ગદર્શન મળશે. અને આ નિમિત્ત લઈ શ્રીયુત ભુલાભાઈને સાહિત્ય પરિષદમાં રસ લેતા કરવાની તક લીધી તેને માટે પણ અભિનંદન ઘટે છે. શ્રીયુત ભુલાભાઈ જેમ એક સુપ્રતિષ્ઠિત કાવ્યશાસ્ત્રી છે તેમજ વિદ્યાના પણ સારા ઉપાસક છે. તેમના વર્ગીકાતના કામમાં જોડાતાં મુંઝાટ ધક્કાકાને એક પ્રવીણ ધારારાશ્ત્રીના લાભ મળ્યા છે પણ તે ગુજરાતી સાહિત્યને અને વિદ્યોપાસનાને ખોટ જ ગઈ છે. અત્યારે જેમ તેઓ ગ્યારડોલી વગેરે કેરો લઈ બહાર ઇયનમાં પોતાનો ફૂલો આપે છે તેમજ ને સાહિત્યમાં રસ લેતા થાય તો ગુજરાતને ઘણું ફાયદો થાય. અને તો ત્યાં સુધી કહીએ છીએ કે એમની ખાતર એકાદ માસ વખત આયોજાશે કરવા પડે તો તે કરીને પણ તેમને સાહિત્ય પરિષદ સાથે જોડવાની તક સુમાવવી નહિ.

* *

શ્રી વિજયરાય કલ્યાણરાય વેદને અભિનંદન: અને ૧૯૩૧ નો સુવર્ણ ચન્દ્રક શ્રી વિજયરાયને 'કામુદી'ની સેવા માટે મળ્યા તેને માટે અને કૌમુદીદારને અભિનંદન આપીએ છીએ.

ગુજરાત મહિલા પાઠશાળાના નાટ્ય પ્રયોગો: આ સંસ્થાની વિદ્યાર્થી બહેનોએ ગઈ સુદ આફમે સંગીત વાદન નાટ્ય ગરબા ગોશ્વ વગેરેના પ્રયોગો બહારમાં કરી બતાવ્યા હતા. આને માટે તેમણે ધિયેટર ન પસંદ કર્યું

તે સારું હતું, કારણકે ત્યાં પ્રયોગો કરવાઈ ફેટલાઈ શ્રોતાઓને સ્થળમાહત્મ્યથી નાટકન દરથી જોવાની અપેક્ષા, અને નાટકના શ્રોતાઓની એકા કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે પણ તે સાથે જો પણ જણાય છે કે અમદાવાદ જોવા શહેરમાં સારો સમાસ થાય એવ મકાનની ફેટલી બધી જરૂર છે? અમદાવાદમ આવા પ્રયોગોમાં પણ કામ આવે એવ એક ટાઉન હોલની ઘણી જ જરૂર છે.

પ્રયોગો સંબંધી એમ ટીકા થઈ શકે? પુરુષના પાટો બહેનો સારા કરી શકતી નહોતી પણ અમને તો એ અપેક્ષા જ અહીં અસ્થાને લાગે છે. ખરી ખોટ માત્ર બહેનો લાજવી શકે એવા જુદા જુદા રસના નાટ્ય પ્રયોગોની છે. અને એટલું તો સહુ કહેશે કે બહેનોએ અભિનયને માટે આવશ્યક છૂટ અને સ્વતંત્રતાથી બહુ કામ કરેલું છે. અને તેમના ગરબા તો સૌએ વખાણ્યા છે. ગરબામાં જુની ત્વરિત ગતિ અને તાલ, જે ઘણી વાર શિક્ષિત બહેનોમાં મંદ થઈ જાય છે તે અમે અહીં યથોચિત જોયાં.

પાઠશાળાને બહેનોમાં જે જોડા આવે છે તે પૂરી પાડવા વિદ્યાર્થી બહેનોએ આ પ્રયોગો યોજ્યા હતા. આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સંસ્થાના મમત્વથી કામ કરે તે તેમને ઘણું જ શોભાપ્રદ છે. આવા પ્રસંગોથી વિદ્યાર્થીઓમાં એક બંધુત્વ ફેળવાય છે જે સરકારી સંસ્થાઓમાં અમે નથી જોઈએ પણ આ પ્રયોગો એક બાજુ બહેનોને શોભાપ્રદ હતા પણ એ અમદાવાદને શરમાવનારુ ગણાવું જોઈએ. આવું ધનિક શહેર પણ પોતાની અભિમાન લેવા યોગ્ય સંસ્થાને નાણાંની બાબતમાં નિશ્ચિત નથી કરતું! ખરી રીતે તો ગુજરાતે મહિલા-વિદ્યાપીઠ નિભાવવું જોઈએ. ગુજરાતમાં સ્ત્રી-કુળવણીની એટલી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ છે કે જેને માટે અત્યારે વિદ્યાપીઠની જરૂર છે. કેવું વિદ્યાપીઠમાં ગુજરાતનું વૈશિષ્ટ્ય ફેળવાય એ આશા બર્થ છે.

અભિનંદન
કવિશ્રી ખગરદારને તેમના આયુષ્યના કન્ક્રેટસર પ્રસંગના, પ્રસ્થાન તરફથી, અમારા હાર્દિક અભિનંદન. તા. ૨૪-૧૦-૩૧